

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

संस्कारकाण्डम्

प्रथमो भागः

प्रधानसंपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् २०१५

EDITORIAL STAFF

Editor-in-Chief:—

Pt. Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,
President, Prājnāpāṭhasālā Maṇḍala, Wai.

Sub-editors:—

1. Pt. Ranganathshastri Joshi, Sahityashastri, Wai.
2. Pt. Govindshastri Kelkar,
Vyakaranateertha, Vedanta Chudamani, Wai.
3. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M.A., LL.B., D.Litt., Poona.
4. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.
5. Justice P. B. Gajendragadkar, M.A., LL.B.,
Supreme Court Judge, New Delhi.

Secretary:—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Wai.

श्रीविङ्गलाकुलतिलकरामेश्वरदाससुतस्य

माधवस्य

तापूर्याकुलार्णवोद्भूतरत्नश्रियः

प्रियंवदायाश्च

खैस्ते ३१-१-१९४२ दिने

शाके १८६३ माघशुक्लचतुर्दश्यां तिथौ

सुंदर्यां संपन्नस्य विवाहस्य

श्रेयोऽर्थं संकल्पितोऽयं ग्रन्थः

प्रकाश्यते

TABLE OF CONTENTS

प्रास्ताविकम्	१ - २
प्रथमभागस्य रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च	३ - ४
प्रथमभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः	५ - १५
ग्रन्थनामसंक्षेपाः	१६ - १९
विषयानुक्रमणिका	२० - ४४
श्रुत्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	४५ - ७७
शुद्धिपत्रम्	७८ - ८०
प्रथमभागवृत्तसंख्या	१-८१४
संस्कारोपोद्घातः	१ - ६२
विवाहविधिः	६३-११८
विवाहपदार्थः	११९-१२१
कुलपरीक्षा	१२२-१३०
गोत्रप्रवरविचारः	१३१-१९५
निबन्धकारकृता गोत्रप्रवरसीमांशा १३१-१४२; गोत्रप्रवरविचारः १४३-१९५.	
पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः	१९६-२६८
गोत्रप्रवरगणना	२६९-४१०
भ्युत्थानम् २६९-२९४; गौतमकाण्डम् २९४-३०१; मय्जान- काण्डम् ३०२-३२१; केयलाद्विराकाण्डम् ३२२-३३३; अग्नि- काण्डम् ३३४-३४१; विश्वामित्रकाण्डम् ३४१-३५५; कश्यप- काण्डम् ३५५-३६८; वसिष्ठकाण्डम् ३६९-३८४; अगस्त्य- काण्डम् ३८४-३९०; राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९०-३९३; असंग्रहातयन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४-३९५; शार्वर्गमित्रप्रवरकाण्डम् ३९५-३९७; समानसिद्धकाण्डम् ३९७-३९८; गणभेदेनप्रवर- संकलनम् ३९९-४१०.	
सापिण्डव्यविचारः	४११-५२४
सापिण्डनविषयकप्रधानशास्त्राणां ४११-४७८; सापिण्डव्यविचारः ४७९-५२४.	
धन्यापरीक्षा	५२५-५५८
पुनर्भ्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च	५५९-५८२
सवर्णासवर्णविवाहविचारः	५८३-५९९

परपरीक्षा	६००-६१३
परिवेत्त्रादिविचारः	६१४-६४१
विवाहकालः	६४२-६५९
स्वयंवरः	६६०-६६५
विवाहप्रकाराः	६६६-७२४

विवाहभस्मपरिगणनम् ६६६-६६८ ; ब्राह्मविवाहः ६६८-६७५ ;

दैवविवाहः ६७५-६७८ ; आर्यविवाहः ६७८-६८३ ; प्राजापत्य-

विवाहः ६८३-६८६ ; आमुषविवाहः ६८६-६९५ ; गान्धर्व-

विवाहः ६९६-६९९ ; राघणविवाहः ६९९-७०१ ; वैशाखविवाहः

७०२-७०५ ; प्रशस्ता विवाहाः, यगमेदेन विवाहव्यवस्था च

७०६-७१६ ; ब्राह्मविवाहानां फलानि ७१६-७२४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च	७२५-७३५
समानश्रित्यादिविचारः	७३६-७४६
प्रतिकूलनिर्णयः	७४७-७५६
शयःशौचनिर्णयः	७५७-७६३
मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः	७६४-७६६
विवाहमध्ये यज्ञ्यानि	७६७-७६८
विवाहोत्तरं यज्ञ्यानि	७६९-७७२
पुनर्यिवाहः	७७३
अपिषेदनम्	७७४-७९१
पतिगार्दीनां विवाहसंस्कारविचारः	७९२-७९६
शुद्धयजुर्षेदपरिशिष्टान्नकं प्रायश्चित्तमुत्रम्	७९७-८१४

प्रास्ताविकम्

व्यवहारकाण्डप्रकाशने समाप्तता याते संस्कारकाण्डस्य कार्यमस्मान्मिषकान्तमासीत् । परं व्यासह्यगान्तरवशात् तस्मिन् विलम्बः-समपश्यत । इदानीं संस्कारकाण्ड-प्रथमभागस्य प्रकाशनावसरः समाप्त इति प्रमोदते नभेतः ।

संस्कारकाण्डं त्रिमिश्रतुर्भिर्वा भागैः समाप्तिं यायात् । तत्र प्रथमे भागे संस्कारसामान्य-विचारपरः संस्कारोपोद्घातः, 'विवाहे कोऽधिकृतः' इत्येतद्विषयकं निरूपणं च विद्यते । द्वितीये भागे वैवाहिकज्यौतिषं, प्रतिमाङ्गलिकसंस्कारमादाववश्यकर्तव्यानि गणपतिपूजनादि-ग्रहयज्ञान्तानि 'कर्माणि', विवाहप्रयोगश्चेत्येतेषां निरूपणं भवेत् । तृतीये भागे च गर्भाधानादारभ्य समावर्तनान्तानां संस्काराणामन्तर्भावो भवेत् । कदाचित् संस्कारसमालोचनं, अक्षराधिक्रमेण विषयविशेषानुक्रमणिका, संज्ञा-विशेषानुक्रमणिका, वचनार्थश्लोकानुक्रमणिका, इत्यादीनां प्रकरणानां समावेशारम्भस्य चतुर्थभागस्य प्रणयनमपि आवश्यकं भवेत् ।

प्रथमे भागे निवेशितौ 'गोत्रं, सापिण्ड्यं' चेत्येवौ विषयौ नितान्तं महत्त्वमावहृतः । तयोर्विषये नैका विप्रतिपत्तयः सन्तीति कृत्वा तासां सम्यगवबोधनार्थं केम्पश्चित् प्रधानग्रन्थेभ्यः गोत्र-सापिण्ड्यविषयकाः शास्त्रार्थाः संपूर्णतया समुद्धृत्याम संगृहीताः । गोत्राणामुत्पत्तिविषयका विचाराः पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते इत्यतः 'पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः' इत्याख्यस्य प्रकरणस्य पार्थक्येनात्र संनिवेशोऽवश्यकर्तव्यतामाप्नोति ।

संस्कारविषये गृहसूत्राणि यावत्स्या मानया महत्त्वं धारयन्ति तावत्स्यै मानया गृहकारिका अपि, इति कृत्वा रेणु-शाकल-शौनकादीनां कारिकाः संगृहीताः ।

श्रौतसूत्रेषु प्रायः सर्वत्र व्यन्ते प्रवराध्यायो निवेशितो दृश्यते । तेन च श्रौतसूत्राणां संग्रहोऽपि अवश्यकर्तव्यः समभूत् ।

मूलवचनानां, व्याख्यानां, पाठभेदानां च संग्रहपद्धतिविषयका नियमाः अस्य भागस्य 'रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च' इत्यत्र स्पष्टीकृताः ।

महाभारतस्य स्थलनिर्देशः मुम्बई-पुस्तकमनुसृत्यैव विहितः । परं भाण्डारकर-इन्स्टिट्यूट-प्रकाशित-पुस्तकस्या अपि पाठाः नैकेषु स्थानेषु स्वीकृताः । एवमेव यद्यपि धारपुरे-संपादिता 'स्मृतिचन्द्रिका' आदर्शपुस्तकरूपेण स्वीकृता, तथापि गृहसूत्र-मुद्रितपुस्तकस्योऽपि पाठो यत्र सम-शिकामौचित्यमावहति तत्र समाहृतः ।

'पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः' इत्यस्मिन्प्रकरणे पुराणस्थानामेव मूलवचनानां संग्रहो व्यधायि, पुराणमूलकवादस्य प्रकरणस्य । प्रकरणान्तरेषु तु निबन्धहृद्भिः समुद्धृतानां पुराणवचनानां संग्रहो विहितः ।

गोत्रप्रवरनिर्णयार्थं पुरुषोत्तमपण्डित-प्रणीता 'गोत्रप्रवरमञ्जरी' सर्वरपि निबन्धकृद्भिः प्रमाणत्वेन स्वीकृता । परं 'मञ्जरीस्यम्' गोत्रपिण्डनाप्रकरणं गितान्तमशुद्धिप्रचुरं विद्यते । तत्र-स्थानामशुद्धीनां परिमार्जने प्रा. जॉन् ब्राउ-महोदयाः 'दि अर्ली ब्रह्मनिकल् सिस्टिम् ऑफ् गोत्र अण्ड प्रवर' इत्यस्मिन् अन्ये कृतप्रयत्ना विद्यन्ते । तैः कृतमशुद्धिपरिमार्जनं प्रायशः समुचितमेव इति मनसि विचार्य तेदेव स्वीकृतमस्माभिः ।

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टस्यः प्रवराध्यायः 'जॉन् ब्राउ' इत्येतैः संपादितात् 'गोत्रप्रवरमञ्जरी' - पुस्तकात् ईषदप्यन्ययामायमविषयैव संस्कारकाण्डस्य 'गोत्र-प्रवर-गणना' इत्याख्ये प्रकरणे संगृहीतः । प्रकरणस्यास्य मुद्रणसमाप्तेरुत्प्रेष्यं पं. म. म. वारे इत्युपाख्यैः श्रीधरशास्त्रिभिः संपादितः 'कात्यायनीयपरिशिष्टदशकम्' इत्याख्यो ग्रन्थोऽस्माभिः संप्राप्तः । तस्मिन् पुस्तके संपूर्णः शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकः प्रवराध्यायः समुपलब्ध इत्यतः स यथावस्थितस्तथैव प्रथमभागस्यान्ते मुद्रितः ।

धर्मशास्त्रस्य प्रधानग्रन्थाः मुद्रिता वर्तन्ते इत्येतत् अत्यन्तं प्रमोदास्पदम् । परं तेषां मुद्रणे नैका लेखनप्रमादादिसमुद्भवा दोषा अवस्थिताः । तेषां संशोधनपूर्वकं परिमार्जनमत्यावश्यकम् । नैक-लिखितपुस्तकपाठपरिशीलनादिबह्व्याससहाय्यमेव तत्कार्यम् । तेन चात्र तेषां संग्रहस्य कार्यमपि अतिजटिलं संजातं, क्वचित् अशुद्धि-संशोधनस्य अशक्यत्वात् अशक्यप्रायत्वाद्वा । पण्डिता एव एतस्मिन् विषये-ऽधिकं विभावयन्तु ।

विहङ्गाकुलभूषणेन मुम्बईनगरामिजनेन विश्रुतदानधर्मकीर्तिना श्रीरामेश्वरदासेनात्मजस्य माधवप्रसादस्य महाकुलप्रसूताया यध्वाः प्रियंवदायाश्च विवाहस्वस्त्ययनार्थमस्य काण्डस्य व्ययनिर्वाहणे रूप्यकाणां सहस्रपट्कपरिमितं धनं प्रदत्तमिति सानन्दं प्रकटयामः ।

अयं संस्कारकाण्डस्य प्रथमभागो धर्मशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमाणां विपश्चितां प्रमोदाय भवेदित्याशास्ते ।

विजयादशमी

शकः १८८१

}

विदुषां वशंवदः

न्यायप्रणाली. चो. प्रि., नर्सरी.

धर्मकोशप्रधानसंपादकः

संस्कारकाण्डस्य

प्रथमभागस्य रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च

रचनास्वरूपम्

(१) प्रथमतः प्रकरणनाम, ततः स्तम्भे ऋष्यादिनाम, तदधस्तात् मूलवचन-व्याख्यान-संग्रहो विहितः ।

(२) मूलग्रन्थो व्याख्यानसहितो रेलया मर्यादितः । तदधस्तात् विशेषटिप्पणी, तदधस्ताच्च स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च द्रष्टव्याः ।

(३) मूलवचनानां संग्रहः कालक्रममनुसृत्य कृतः ।

(४) मूलवचनस्योपरितने प्रवेशे सूक्ष्माक्षरैर्विषयनिर्देशः कृतः ।

(५) मूलवचनं स्थूलशरीः, व्याख्यानानि मध्यमाक्षरैः, स्थलनिर्देशपाठभेदादिकं, विशेषटिप्पणी, ग्रन्थनामानि च सूक्ष्माक्षरैः सूक्ष्मकालक्षरैश्च मुद्रितानि ।

(६) एकस्य वचनस्य अनेकप्रकरणसंज्ञके, तद्वचनं तत्तत्प्रकरणे प्रायः आवर्तितम् । यत्र तु न आवर्तितं तत्र 'अमुकस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी दत्ता ।

(७) वचने व्याख्याने च संग्रहमाणे यथाशुद्धिर्लक्षिता तत्र शुद्धेर्निश्चये शेषितपाठं संमुख्य ततः परं कंसे प्रथमतः अशुद्धं आदर्शपुस्तकपाठः तदुत्तरं प्रश्नचिह्नं च दत्तम् । यत्र तु शुद्धेर्निश्चयस्तत्र अशुद्धपाठं संमुख्य ततः परं कंसे प्रथमतः प्रश्नचिह्नं ततः उल्लेखितशुद्धपाठश्च दत्तः । यत्र तु शुद्धेर्निश्चयः नाप्युद्देश्यस्तत्र यथाभूतपाठोत्तरं कंसे प्रश्नचिह्नमात्रं दत्तम् ।

(८) क्वचित् व्याख्यानादिषु विशेषाशङ्कान्ते संशोधनात्मिकाः संपादकीयाः टिप्पण्यो दत्ताः । ताश्च विदुषा विचारे प्रवृत्तिं प्रययितुं विप्रतिपत्तिस्थानीया भवन्तीति मत्वा विद्वद्भिर्निर्णयो विधेयः ।

व्याख्यानसंग्रहपद्धतिः

(९) टीकागतानि निबन्धगतानि च सर्वाणि व्याख्यानानि कालक्रममनुसृत्य संगृहीतानि । तत्र यत् प्रथमं व्याख्यानं तत् संपूर्णं संगृहीतम् । अग्रिमेषु तु व्याख्यानेषु पूर्वव्याख्यानसदृशमर्थं विहाय विषदृशाश्च एव संगृहीतः । यत्र सकलसादृश्यं, तत्र 'अमुकवत्' इति; यत्र एकदेशसादृश्यं, एकदेशश्च संगृहीतः, तत्र 'शेषं अमुकवत्' इति अपस्तम्भटिप्पण्यामतिदेशो विहितः । यत्र तु पूर्वसादृश्येऽपि न्यूनविषयं व्याख्यानं, तत्र पूर्वोक्तातिदेशो वतेः स्थाने 'गतम्' इति, 'गतार्थम्' इति वा पदं निवेशितम् । क्वचित्पुनः उत्तरव्याख्यानस्य प्रसन्नत्वे पूर्वसादृश्येऽपि संग्रहः कृतः, पूर्वत्र वा उत्तरस्यातिदेशो विहितः । यथा ममुव्याख्यानस्य प्रायो, गोरासदृशत्वात् गोरसंग्रहेऽपि ममुव्याख्यानं संगृहीतम्, 'गोरा. ममुवत्' इति वा विपरीतमतिविष्टम् । प्रकरणसंग्रहबन्धन्यपि व्याख्यानानि प्रायशो विभज्य तत्तद्वचनेषु संगृहीतानि । क्वचित् संगतिलोभेनानेकवचनव्याख्यानमेकस्मिन् वचने संगृह्य इतरेषु वचनेषु 'अमुकवचने व्याख्यानं द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी विहिता ।

(१०) गोत्रप्रवरसापिण्डपशास्त्रार्थाः केचित् प्रधानभूताः परस्परवचनसंवादविरोधौ उपकीर्त्यैव प्रवृत्ता अत एव विभज्य संग्रहानर्हाः सकला आदावेव संगृहीताः, न कस्मिंश्चिद्वचने ।

(११) कृष्णम्भट्टी मूलवचनव्याख्यानरूपा स्वातन्त्र्येण संगृहीता, निर्णयसिन्धुव्याख्यानरूपा तु सिन्धुमधोऽधः [] इति चतुरस्रकंसे संगृहीता ।

स्थलनिर्देशपाठभेदपद्धतिः

(१२) स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च यद्वचनान्यवलम्बन्ते तेषु एकादि संख्याङ्का मुद्रिताः । त एव संख्याङ्का अथस्तत्पराभूताः () एतच्चिह्नेनावकृष्य । यथा—[घृ. १ स्तम्भः १] (१) ऋसं. ५।७६।२; सासं. २।१९।४.

(१३) संगृहीतानां संहिताब्राह्मणारण्यकस्मृतीनां निबन्धग्रन्थानां च नामवेद्यानि प्रयाहाररूपेण अशर-गौरवप्रयोजिदिशानि । यथा—ऋषेदसंहिता = ऋसं.; मनुस्मृतिः = मन्सृ.; ईशावर्यनामः = संसं.

(१४) प्रथमं प्रत्याहाररूपग्रन्थसंज्ञाः, तदुत्तरं स्थल-
निर्देशाः पाठभेदाश्चेत्यनुक्रमः । एकग्रन्थगतानेकस्थल-
निर्देशाः स्वल्पविरामचिह्नेन विभेदिताः । ग्रन्थभेदः अर्ध-
विरामचिह्नेन दर्शितः । समाप्तौ अवसानचिह्नं मुद्रितम् ।
यथा—[पृ. १ स्तम्भः १] (२) ऋसं ६।२८।४;
भसं. ४।२१।४ दो अस्तु (दोऽस्तु); कामं. १३।१६
(८१); तैम्रा. २।४।६।९ मर्तस्य (मर्त्यस्य). [पृ. २१
स्तम्भः २] गौमि. ८।१९, १०।६७.

(१५) पाठभेदाः मूलवचनानां संग्रहीताः, न
व्याख्यानानाम् ।

(१६) यस्य मूलस्य पाठभेदस्तन्मूलं कंसचिह्नाद्भिः
दत्त्वा कंसचिह्नोदरे पाठभेदो निर्दिष्टः । यथा—[पृ. ५७
स्तम्भः २] भय. १।१० पूर्तं धर्मं न (पूर्वधर्मेण).

(१७) यस्मिन् ग्रन्थे केचनपूर्वार्धस्य उत्तरार्धस्यैव
या स्थलनिर्देशः कर्तव्यस्तत्र स्थलनिर्देशात्परं ' पू. '
' उत्त. ' इति निर्देशः कृतः । यथा—[पृ. १२८
स्तम्भः १] गूर. २३ उत्त. ; पमा. ४७८ पूरुष
(पु०) पू.

(१८) यत्र पूर्वार्धः उत्तरार्धौ वा अनेकपाठसंयुत-
स्तत्र ' पूर्वार्धे ' ' उत्तरार्धे ' इति वा निर्दिश्य तदुत्तरं
कंसचिह्नोदरे संपूर्णः पूर्वार्धः उत्तरार्धौ वा पाठभेदमयः
पठितः । यथा—[पृ. ३६ स्तम्भः १] पमा. ४१९-
४२० पूर्वार्धे (स्वाहाकारमस्काराभ्यां द्युष्टे विधीयते).
[पृ. ५५ स्तम्भः २] मुक्ता. ७३ उत्तरार्धे (न द्वेय्यात्तं
यदा प्रायः साऽनमुसा स्मृता बुधैः ।) बृहस्पतिः

(१९) यत्र संपूर्णः श्लोकः परिच्छेदो वा पाठभेद-
मपदान श्लोकं परिच्छेदं वा अनुदृष्ट्वैव कंसचिह्नोदरे
पाठभेदमयः संपूर्णः श्लोकः परिच्छेदो वा समुद्धृतः ।
यथा—[पृ. ४२ स्तम्भः २] प्रभा. २१२ (वैराहिको
विधिः स्त्रीगामीपनायनिः स्मृतः । पतिमेवा शुभे सेवा
गृहस्थाग्निरधिक्रमा ॥).

(२०) पूर्वग्रन्थेन उत्तरग्रन्थस्य पाठभेदस्याभ्ये उत्तर-
ग्रन्थस्य निर्देशोत्तरं ' अनुकरण ' इत्युक्तम् । अतोऽन
ग्रामं येन ' शेषं अनुकरण ' इत्युक्तम् । यथा—

[पृ. ४४ स्तम्भः २] गूर. ४८० मेधावत् ; मच.
धर्मेष्वस्तु (धर्मेष्वस्तु) शेषं मेधावत् .

(२१) यत्र अधिकांशरूपः पाठभेदो निर्देष्टुमिष्टस्तत्र
यदुत्तरमधिकांशस्तच्छब्दोत्तरं अधिकचिह्नं कृत्वा तदुत्तरं
कंसचिह्नोदरे अधिकांशरूपः पाठभेदः प्रदर्शितः । यथा—
[पृ. १०२ स्तम्भः १] ड. २।११।१६ वयसीं +
(आनुमतीं).

(२२) यत्र कस्यचिदंशस्य न्यूनता निर्देष्टुमिष्टा तत्र
यावान् न्यूनांशः तं कंसोदरे निर्दिश्य तत्पश्चात् ० एता-
दंशं चिह्नं कृतम् । तावानंशो नास्तीति तदर्थः । यथा—
[पृ. ३० स्तम्भः १] संप्र. १३७ (देवपितृमनुष्य-
भूतब्रह्मणाम् ०).

(२३) यत्र एकस्मिन्नेव ग्रन्थे पूर्वस्थलपेक्षया उत्तर-
स्थले विशेषो निर्देष्टव्यस्तत्र उत्तरस्थलविशेषस्य पूर्वस्थलेन
संबन्धामावं शेषयितुं उत्तरस्थलनिर्देशापूर्वैः इति विसर्ग-
चिह्नं विहितम् । यथा—[पृ. ४६ स्तम्भः १] संप्र.
१३३ : १५७ (=) उत्त.

(२४) एकस्मिन् परिच्छेदे श्लोकं वा यदा समान-
पदस्यावृत्तिः पाठभेदश्च प्रत्यावृत्तिः समानः तत्रैकवारं
पाठभेदो दर्शितः ।

(२५) यत्र विस्तृतस्य परिच्छेदांशस्य पाठभेदो
दर्शितव्यस्तत्र तदंशस्य आद्यन्तौ एतादृशचिह्न-
गर्भाबुद्धयौ, न संपूर्णोऽंश उद्धृतः । यथा—[पृ. २९
स्तम्भः १] मषा. ९६ नाम नयनम् (नामकरण-
निष्क्रमणाग्रप्राशनचूडोपनयनम्).

(२६) यदा निबन्धकाराः किंचिदचनं अनेकक्रपि-
संबद्धं समुद्धरन्ति तदा तदचनं निर्दिष्टेषु सर्वेषु क्रपिषु
समावेशितम् । यथा—[पृ. ५९३ स्तम्भः २] गृक.
४३ पृष्ठे, मनुष्यमहारीताः—' वृषलीकेनपीतस्य ' इत्यादि ।
एतादृशस्थले तदचनं मनुष्यमहारीतेषु समावेशितम् ।

(२७) यत्र यदचनस्य कर्त्रादि निबन्धकृता न
निर्दिष्टं, तत्र तदचनस्य अनिर्दिष्टकर्तृकत्वादित्यवोधनाय
स्थलनिर्देशोत्तरं (=) इति चिह्नं दत्तम् ।

संस्कारकाण्डस्य
प्रथमभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः

मूलग्रन्थाः ॐ

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
१	ऋग्वेदसंहिता	Vaidik Samshodhan Mandal, Poona.
२	अथर्ववेदसंहिता	(1) Shankar Pandurang Pandit, Bombay; (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
३	सामवेदसंहिता	Swadhyaya Mandal, Aundh.
४	तैत्तिरीयसंहिता	Anandashram, Poona.
५	काठकसंहिता	(1) Dr. Leopold Von Schroeder, Leipzig. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
६	कपिठलसंहिता	Dr. Raghubira, M. A., PH. D., Lahore.
७	मैत्रायणीयसंहिता	(1) Dr. Leopold Von Schroeder, Leipzig. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
८	शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहिता	(1) Nirayyasagar Press, Bombay. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
९	पैतरेयब्राह्मणम्	Anandashram, Poona.
१०	शाङ्खायनब्राह्मणम्	" "
११	ताण्ड्यब्राह्मणम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
१२	जैमिनीयब्राह्मणम्	Dr. Raghubira, M. A., PH. D., Lahore.
१३	साममन्त्रब्राह्मणम्	Satya Vrata Sama-Shrami, Calcutta 1890.
१४	जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्	(1) H. Oertel, Journal of the American Oriental Society, Vol. XVI 1894. (2) Dayananda Mahavidyalay Sanskrit-Granthamala, Lahore.
१५	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	Anandashram, Poona.
१६	शतपथब्राह्मणम्	(1) Laxmi Venkateshwar Press, Bombay. (2) Vaidik Yantralaya, Ajmer.
१७	गोपथब्राह्मणम्	Jivananda Vidyasagar, Calcutta.
१८	पैतरेयारण्यकम्	Anandashram, Poona.
१९	शाङ्खायनारण्यकम्	" "
२०	तैत्तिरीयारण्यकम्	" "
२१	बृहदारण्यकोपनिषद्	" "
२२	तैत्तिरीयोपनिषद्	" "
२३	छान्दोग्योपनिषद्	" "
२४	तलयकायब्राह्मणोपनिषद्	(1) H. Oertel, Journal of the American Oriental Society, Vol. XVI 1894. (2) Dayananda Mahavidyalay Sanskrit Granthamala, Lahore.
२५	मुण्डकोपनिषद्	Anandashram, Poona.
२६	जामात्युपनिषद्	" "
२७	निषक्तम्	" "

क्रमांकः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
२८	बौधायनश्रौतसूत्रम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
२९	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	University of Mysore.
३०	सत्यापादश्रौतसूत्रम्	Anandashram, Poona.
३१	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	" "
३२	शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्	Dr. Alfred Hillebrandt, Ph. D.
३३	कत्यायनश्रौतसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
३४	मानवश्रौतसूत्रम्	J. M. Van Gelder, Leiden.
३५	कार्त्तिक-शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्	Vijnana Press, Nasik.
३६	बौधायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	University of Mysore.
३७	बौधायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	" "
३८	बौधायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	" "
३९	आश्वलायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	(१) Ganpat Krishnaji Press, Bombay;
		(२) Anandashram, Poona;
		(३) The Adyar Library Series, Madras;
		(४) Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
४०	आश्वलायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	Ganpat Krishnaji Press, Bombay.
४१	कौपीननिगुह्यम्	Benares Sanskrit Series, Benares.
	(शाङ्खायनयजुर्वेदम्)	
४२	आपस्तम्बयजुर्वेदम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
४३	हिरण्यकेशिजुर्वेदम्	Anandashram, Poona.
४४	मानवयजुर्वेदम्	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.
४५	भारद्वाजयजुर्वेदम्	Printed by E. J. Brill, Leyden (Holland).
४६	वाटस्ययजुर्वेदम्	Dayanand Mahavidyalay Sanskrit-Grantha- mala, Lahore.
४७	याराहयजुर्वेदम्	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.
४८	आदिशेखरयजुर्वेदम्	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
४९	पारशरयजुर्वेदम्	'Gujarati' printing Press, Bombay.
५०	शौमिलयजुर्वेदम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
५१	राक्षसयजुर्वेदम् (द्वाद्यायन)	Government Oriental Library Series, Mysore.
५२	जैमिनियजुर्वेदम्	Punjab Sanskrit Series, Lahore.
५३	कौशिकयजुर्वेदम्	Shastra Prakash Bhavan, Madhurapur (Bihar).
५४	वेदान्तयजुर्वेदम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
५५	जैमिनियजुर्वेदम्	Anandashram, Poona.
५६	कण्वयजुर्वेदम्	Auctor Rudolf Meyer, Berlin 1873.
५७	पैतानयजुर्वेदम्	Dr. Richard Garbe, Sanskrit Text Society, London.
५८	शौतनयजुर्वेदम्	Government Oriental Library Series, Mysore.
५९	हारीतयजुर्वेदम्	(१) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
		(२) Bombay.
६०	बौधायनयजुर्वेदम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
६१	आपस्तम्बयजुर्वेदम्	" "
६२	हिरण्यकेशिजुर्वेदम्	Anandashram, Poona.

क्रमांकः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
६३	वसिष्ठस्मृतिः	(1) Anandashram (क), Poona. (2) Manmatha Nath Dutt (ख), Calcutta. (3) Bombay Sanskrit and Prakrit Series, Bombay.
६४	वसिष्ठसंहिता (ज्योतिषम्)	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
६५	विष्णुस्मृतिः	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
६६	शङ्खस्मृतिः	Anandashram, Poona.
६७	लिङ्गितस्मृतिः	
६८	महाभारतम्	(1) Chitrashala Press, Poona. (2) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
६९	मनुस्मृतिः	(1) V. N. Mandlik (क) Bombay. (2) J. R. Gharpure (ख), (3) Asiatic Society of Bengal (ग), Calcutta. (4) Nirnayasagar Press (घ), Bombay.
७०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	Nirnayasagar Press, Bombay.
७१	नारदीयमनुसंहिता	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
७२	नारदस्मृतिः	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
७३	नारदीयसंहिता (ज्योतिषम्)	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
७४	काल्याणनस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona. (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
७५	कर्मप्रदीपः	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
७६	म्यासस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona. (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
७७	देवलस्मृतिः	Anandashram, Poona.
७८	प्रजापतिस्मृतिः	" "
७९	यमस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona. (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
८०	दशस्मृतिः	Anandashram, Poona.
८१	संवत्सस्मृतिः	" "
८२	ज्ञानातपस्मृतिः	" "
८३	लघुशातातपस्मृतिः	" "
८४	पराशरस्मृतिः	(1) Asiatic Society of Bengal, Calcutta. (2) Bombay Sanskrit Series, Bombay.
८५	बृहत्सपथारसंहिता	Bombay Sanskrit Series, Bombay.
८६	अत्रिसंहिता	Anandashram, Poona.
८७	अत्रिस्मृतिः	" "
८८	बृहद्यमस्मृतिः	Anandashram, Poona.
८९	बृहद्हारीतस्मृतिः	" "
९०	लघुहारीतस्मृतिः	" "
९१	अक्षरःस्मृतिः	" "

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
९२	कश्यपस्मृतिः	Mehrohand Laohhman Das Sanskrit and Prakrit Series, Lahore.
९३	आश्वलायनस्मृतिः	Prajna-Patha-Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
९४	लघ्वाश्वलायनस्मृतिः	Anandashram, Poona.
९५	वायुपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
९६	ब्रह्माण्डपुराणम्	Kashinath Shastri Lele, Wai.
९७	मार्कण्डेयपुराणम्	Anandashram, Poona.
९८	मत्स्यपुराणम्	Modavrutta Press, Wai.
१००	विष्णुपुराणम्	
१०१	हरिवंशः	Nirnayasagar Press, Bombay.
१०२	श्रीमद्भागवतम्	Jivananda Vidyasagar, Calcutta.
१०३	लिङ्गपुराणम्	
१०३	शिवयोगोत्तरपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
१०४	गरुडपुराणम्	Anandashram, Poona.
१०५	पद्मपुराणम्	
१०६	ब्रह्मपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
१०७	कूर्मपुराणम्	Modavrutta Press, Wai.
१०८	भविष्यपुराणम्	Anandashram, Poona.
१०९	अग्निपुराणम्	Prajna-Patha Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
११०	शाकल्यकारिकाः	
१११	घोषनकारिकाः	
११२	निशाङ्गमण्डनः आपस्तम्बसूत्रार्थनि- र्णयकारिकाः (भास्करमिश्र- सोनयाजी सि. ११००-१२५०).	The Asiatic Society of Benigal, Calcutta.
११३	रेणुकारिकाः	Prajna-Patha Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
११४	गद्यासंग्रहः	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
११५	गृहसंहिता (ज्योतिषम्) यशदुर्मिहिरवृत्ता	Calcutta.
११६	स्मृत्यसंग्रहः (धीरहरदत्तः सि. ११५०-१२००)	Anandashram, Poona.
११७	मुद्ररञ्जितचिन्तामणिः (सि. १५२२)	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.

निबन्ध-टीका-ग्रन्थाः

क्र.सं.	प्रत्ययः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्	मुद्रितः
११८	विशेषः	विशेषाचार्यः	याज्ञवल्क्यस्मृत्यटीका	A. D. 720-773 by K. L. Dattar.	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	मुद्रितः
११९	स्मृतिसारसूच्यः	भाष्यः	निकयः	" 800-825 by P. V. Kane.	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	लिखितः
१२०	मेधातिथिभाष्यम्	मेधातिथिः	मनुस्मृत्यटीका	" 825-900	(1) J. R. Gharpure, Bombay.	मुद्रितः
१२१	गोविन्दराजीया	गोविन्दराजः	"	1050-1100	(2) Ganganath Jha, Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
१२२	मिताक्षरा	विश्वनाथः	याज्ञवल्क्यस्मृत्यटीका	" 1070-1100	(3) V. N. Mandlik, Bombay.	"
१२३	कर्मभाष्यम्	कर्मचार्यः	पारस्करयज्ञसूत्रटीका	Earlier than 1100 A. D.	V. N. Mandlik, Bombay.	"
१२४	दायभाष्यः	जीमूतशतहः	निकयः	" 1090-1130	Nirnayaagar Press, Bombay.	"
१२५	अपराधः	अपराधः	याज्ञवल्क्यस्मृत्यटीका	" 1115-1130	Gujarati Printing Press, Bombay.	"
१२६	व्रतचारिकसूतः	व्रतचारिकः	निकयः	" 1100-1150	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
१२७	यज्ञसूत्रसूतः	"	"	"	Anandashram, Poona.	"
१२८	आदिकसूतः	"	"	"	Gackwad's Oriental Series, Baroda.	"
१२९	मन्त्रभाष्यम्	मन्त्री	गौतमधर्मसूत्रटीका	" 1100-1300	"	"
१३०	मिताक्षरा	हरदत्तः	"	(Probably about 1200)	Government Oriental Library, Mysore.	"
१३१	उपम्वला	"	आप्तसूत्रधर्मसूत्रटीका	" 1100-1300	Anandashram, Poona.	"
१३२	मन्त्रविधुतिः	सर्वज्ञानाचार्यः	मनुस्मृत्यटीका	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१३३	स्मृतिचन्द्रिका	देवगुप्तः	निकयः	" 1150-1225	V. N. Mandlik, Bombay.	"
					(1) J. R. Gharpure (क) Bombay.	"
					(2) Government Oriental Library Series, Mysore.	"

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्	मुद्रितः
१३४	मन्यमुक्तवलिः	सुखरामभट्टः	मनुस्मृतिटीका	A. D. 1150-1300 (Probably about 1250)	(1) V. N. Mandlik, Bombay. (2) Nirnayasagar Press, Bombay. Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	मुद्रितः
१३५	चतुर्वर्गनित्यामणिः	हेमाद्रिः	निकम्बः	" " 1260-1270	" " " "	"
१३६	कालरण्डः	चण्डेश्वरः	"	" " 1314-1324	" " " "	"
१३७	दानवण्डः	"	"	" " " "	" " " "	"
१३८	श्राद्धवण्डः	जयरामः	पारस्करवल्गुस्मृतिटीका	" " 1200-1400	Gujarati Printing Press, Bombay.	"
१३९	प्रतण्डः	"	"	" " " "	" " " "	"
१४०	कृत्यलक्ष्मः	हर्षिहरः	"	" " 1275-1400	" " " "	"
१४१	पट्टस्वतन्त्रः	हृत्विहारी	निकम्बः	" " 1300-1350	" " " "	"
१४२	जयरामभाष्यम्	माधवाचार्यः	पराशरस्मृतिटीका	" " 1330-1385	Prajna-Path-Shala Mandal, Wai.	लिखितः
१४३	(संज्ञावह्नुभाष्यम्)	"	"	" " " "	" " " "	"
१४४	हृदयभाष्यम्	"	"	" " 1275-1400	" " " "	"
१४५	स्मृतिवाराः	"	"	" " 1300-1350	" " " "	"
१४६	पराशरभाष्यः	"	"	" " 1330-1385	" " " "	"
१४७	आचारकाण्डम्	"	"	" " " "	" " " "	"
१४८	मायशक्तिराण्डम्	"	"	" " 1860-1890	" " " "	"
१४९	मदनपारिजातः	विश्वेश्वरभट्टः	निकम्बः	" " " "	" " " "	"
१५०	स्मृतिमौमुदी	"	"	" " 1360-1485	" " " "	"
१५१	प्रयोगपारिजातः	"	"	" " 1425-1450	" " " "	"
१५२	मदनलम्पः (आचारोद्योतः)	मदनविशिष्टदेवः	"	" " 1350-1500	" " " "	"
१५३	नित्यावासद्वितीः	विद्याकरवाजपेयी	"	" " 1375-1460	" " " "	"
१५४	दीपतिलकः	शूलपाणिः	यशवल्गुस्मृतिटीका	" " " "	" " " "	"
१५५	गोपबन्धनश्री	पुरुरोचनमण्डितः	निकम्बः	" " " "	" " " "	"
१५६	श्राद्धकाशिका	कुण्डलिनः	कल्याणभद्रावतुल-टीका	Earlier than 1450 A. D. " " 1448-1449	" " " "	"
१५७	गदाधरभाष्यम्	गदाधरः	पारस्करवल्गुस्मृतिटीका	About 1500 A. D. or later than 1550 A. D. About 1500 A. D.	" " " "	"
१५८	गदाधरसद्वितीः (आचारवाराः)	"	निकम्बः	" " " "	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"

संख्या	विषयः	निरुपः	दिनांकः	प्रकाशकः	स्थानः
१५२	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१५२	१५२	१५२
१५३	आदिशिवजीवनी or आदि- शिवजीवनी	निरुपणार्थः	१५३	१५३	१५३
१५४	महाभारतम् (स्मृतितत्त्वः)	निरुपणार्थः	१५४	१५४	१५४
१५५	उद्धारतन्त्रम्	निरुपणार्थः	१५५	१५५	१५५
१५६	नैमित्तिकतन्त्रम्	निरुपणार्थः	१५६	१५६	१५६
१५७	आदित्यतन्त्रम्	निरुपणार्थः	१५७	१५७	१५७
१५८	प्रमाणतन्त्रम् (नारदप्रमाणम्)	निरुपणार्थः	१५८	१५८	१५८
१५९	संस्कृतः	निरुपणार्थः	१५९	१५९	१५९
१६०	संस्कृतः	निरुपणार्थः	१६०	१६०	१६०
१६१	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६१	१६१	१६१
१६२	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६२	१६२	१६२
१६३	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६३	१६३	१६३
१६४	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६४	१६४	१६४
१६५	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६५	१६५	१६५
१६६	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६६	१६६	१६६
१६७	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६७	१६७	१६७
१६८	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६८	१६८	१६८
१६९	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१६९	१६९	१६९
१७०	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७०	१७०	१७०
१७१	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७१	१७१	१७१
१७२	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७२	१७२	१७२
१७३	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७३	१७३	१७३
१७४	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७४	१७४	१७४
१७५	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७५	१७५	१७५
१७६	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७६	१७६	१७६
१७७	निरुपणार्थः	निरुपणार्थः	१७७	१७७	१७७

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकृतौ	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनस्थानम्	मुद्रितः
१७८	संस्कारमूलः	नीलकण्ठः or शेकर- भट्टः	निबन्धः	(1) A. D. 1540 by Chinnaswami. (2) A. D. 1610-1645 by P. V. Kane.	(1) J. R. Gharpure, Bombay. (2) Gujarati Printing Press, Bombay.	मुद्रितः
१७९	आचारमूलः	नीलकण्ठभट्टः	"	" "	J. R. Gharpure, Bombay.	"
१८०	श्राद्धमूलः	"	"	" "	"	"
१८१	शान्तिमूलः	"	"	" "	"	"
१८२	समयमूलः	"	"	" "	"	"
१८३	निर्णयसिन्धुः	"	"	" "	"	"
१८४	प्रवृत्तयः or गोत्रप्रव- र्णनियमः	"	"	" "	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१८५	शुद्धकालस्तः	"	"	" "	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"
१८६	विधानपरिभाषाः	अनन्तभट्टः	"	" "	Nirayasagar Press, Bombay.	"
१८७	ज्योतिर्निबन्धः	श्रीशिवराजनिर्मितः	"	" "	Asiatic Society of Bengal, Calcutta. Anandashram, Poona.	"
१८८	संस्कारसौस्तुभः	अनन्तदेवः	"	Third quarter of the 17th century	Nirayasagar Press, Bombay.	"
१८९	संस्कारस्तम्भः (अनुपविलसः)	मणिग्रामदीक्षितः	"	About 1660 A. D.	B. O. R. Institute, Poona.	लिखितः
१९०	आचारसूत्राणि	अप्ययदीक्षितः	"	A. D. 1684-1711	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	"
१९१	साधिल्लभदीपः	नागोदीभट्टः or नागोदीभट्टः	"	" 1700-1750	J. R. Gharpure, Bombay.	मुद्रितः
१९२	संस्कारशास्त्रः (प्रतापनासिंहः)	रुद्रदेवः	"	" 1710-1711	...	लिखितः
१९३	बालमन्द्री	बालभट्टपायगुण्डे	याज्ञवल्क्यस्मृति- मिताक्षराटीका	" 1730-1800	J. R. Gharpure, Bombay.	मुद्रितः
१९४	संस्काराण्यतिः	रामकृष्णभट्टः	पास्तनपुस्तकटीका	About 1750 A. D.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"

१९५	संस्कारलः (अहल्यानामधेयः)	केदावदसः	निकषः	A. D. 1770-1790	Prajna-Path Shala Mandal, wai.	लिखितः
१९६	गोत्रप्रवचनः (अहल्यानामधेयः)	"	"	" " "	" "	"
१९७	पुराणभित्तिनामिणः	विष्णुमयः	"	A. D. 1784-1785	Nirayassar Press, Bombay.	मुद्रितः
१९८	व्यवहाराधिसुख्यः	शरणोन्नो	"	" 1798-1833	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	लिखितः
१९९	नन्दनी	नन्दनाचर्यः	"	After 15th century A. D.	V. N. Mandlik, Bombay.	मुद्रितः
२००	मुद्रुमाचार्यचिन्ता	रामचन्द्रः	"	" " "	"	"
२०१	कौशिकानिर्णयम्	सोदितस्वामी	"	" " "	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२०२	नारदीयमलंसंहिताभाष्यम्	भरतस्वामी	"	" " "	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	"
२०३	सञ्छेदाचारस्तुतिः	...	निकषः	...	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	लिखितः
२०४	कुण्डलाम्बु	कुण्डलाम्बुः	निर्णयविशुद्धीका	...	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	मुद्रितः
२०५	आचारेण्डुः	श्रवणशाली मोटे	"	A. D. 1838	Anandashram, Poona.	"
२०६	संस्कारलनाला	गोपीनाथमहः	"	" 1778	"	"
२०७	संस्कारदीपकः	तिलानन्दपुष्पकीर्णः	"	" 1932	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२०८	नारदीयसंहितासाधनभाष्यम्	साधनाचार्यः	टीका	A. D. 1890-1895	Vaidik Samahodhan Mandal, Poona.	"
२०९	अथर्ववेदसंहितासाधनभाष्यम्	"	"	" " "	Shankar Pandurang Pandit, Bombay	"
२१०	तैत्तिरीयसंहितासाधनभाष्यम्	"	"	" " "	Anandashram, Poona.	"
२११	सुहृद्वैदिकभाष्यन्दिरसंहिता- उपक्रमभाष्यम्	उग्रनाथः	"	" 1010-1050	Nirayassar Press, Bombay.	"
२१२	सुहृद्वैदिकभाष्यन्दिरसंहिता- महीपराभाष्यम्	महीपराचार्यः	"	" " "	"	"
२१३	पेतरियाक्षराधनभाष्यम्	साधनाचार्यः	"	1830-1885	Anandashram, Poona.	"
२१४	तैत्तिरीयनादिराधनभाष्यम्	"	"	" " "	"	"
२१५	ताण्ड्याक्षराधनभाष्यम्	"	"	" " "	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
२१६	शतपथब्राह्मणसाधनभाष्यम्	"	"	" " "	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनाद्विस्थानम्	मुद्रितः
२१७	देवतेश्वरसंज्ञाभाष्यम्	सायणाचार्यः	टीका	A. D. 1380-1385	Anandasabram, Poona.	"
२१८	तैत्तिरीयारण्यकशांख्यभाष्यम्	"	"	"	"	"
२१९	बृहदारण्यकोपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	शंकराचार्यः	"	(1) A. D. 688 by late B. G. Tilak. (2) " 788 by late prof. K. B. Pathak.	"	"
२२०	छान्दोग्योपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	"	"	"	"	"
२२१	तैत्तिरीयोपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	"	"	"	"	"
२२२	गार्ग्यनारायणवृत्तिः	गार्ग्यनारायणः	आश्वलायनश्रौतसूत्र- टीका	A. D. 1100-1300	University of Mysore, Mysore.	"
२२३	धूर्तस्वामिभाष्यम्	धूर्तस्वामी	आपस्तम्बश्रौतसूत्र- टीका	"	Anandasabram, Poona.	"
२२४	वैकल्यी	महादेवगोली	उपनिषद्-श्रौतसूत्र- टीका	"	"	"
२२५	प्रयोगवत्त्रिंशः	"	"	"	"	"
२२६	कण्विभाष्यम् (प्रत्ययार्थः)	कण्विस्वामी	आपस्तम्बश्रौतसूत्र- टीका	"	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"
२२७	कर्मभाष्यम्	कर्मचार्यः	कृत्यायनश्रौतसूत्र- टीका	Earlier than 1100 A. D.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२२८	देवस्तोमिभाष्यम्	देवस्तोमी	आश्वलायनश्रौतसूत्र- टीका	A. D. 1000-1050	The Adyar Library Series, Adyar.	"
२२९	गार्ग्यनारायणवृत्तिः	गार्ग्यनारायणः	"	" 1100-1300	Ganpat Krishnaji Press, Bombay.	"
२३०	अनादिलवृत्तिः	इन्द्रः	"	At the close of the 12th century A. D.	Triandrum Sanskrit Series, Triandrum.	"
२३१	अनादिलवृत्तिः	"	"	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२३२	तात्पर्यदर्शनवृत्तिः	मुद्रर्शनचार्यः	आश्वलायनश्रौतसूत्र- टीका	About 1500 A. D.	"	"

२३३	अष्टावक्रभाष्यम्	अष्टावक्रः	मानसमयस्कन्दीका	About 15th century A.D.	Gackwad's Oriental Series, Baroda.	मुद्रितः
२३४	देवालयभाष्यम्	देवपालः	वाटवराहस्कन्दीका	...	Dayananda Mahavidyalay Sanskrit Granthamala, Lahore.	"
२३५	आदित्यदर्शनविवरणम्	आदित्यदर्शनः	"	...	" " "	"
२३६	नालङ्गवल्गुदत्तः	नालङ्गवल्गुः	पातञ्जलस्कन्दीका	...	" " "	"
२३७	मर्त्यभाष्यम्	मर्त्यः	गोमिथिलस्कन्दीका	Before 800 A. D.	Prjna-Pad-Shala Mandal, Wai.	लिखितः
२३८	मनुष्य	मुकुन्दशर्मा	गोमिथिलस्कन्दीका	A. D. 1923	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	मुद्रितः
२३९	मातृदत्ताचार्यहृत्तिः	मातृदत्ताचार्यः	हिरण्यकेशिणस्कन्दीका	...	Anandashram, Poona.	"
२४०	वत्सकन्दभाष्यम्	वत्सकन्दः	वाटवराहस्कन्दीका	...	Government Oriental Library Series, Mysore.	"
२४१	श्रीनिवासाचार्यविरचिता भैमिनिसूत्रभाष्यम्	श्रीनिवासाचार्यः	भैमिनिसूत्रस्कन्दीका	...	Punjab Sanskrit Series, Lahore.	"
२४२	हारिकेशेन्द्रविरचिता नैसर्गिकसूत्रिका	हारिकेशेन्द्रः	नैसर्गिकसूत्रिका	...	Shastra Prakash Bhavan, Madhura-pur (Bihar).	"
२४३	पद्मनाथिका	...	विष्णुनन्दन-कारिकाटीका	...	The Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
२४४	परिधिप्रकाशः	नारायणोपाध्यायः	कर्मदीपटीका (खण्डोगपरिधिप्रश्नम्)	...	" " "	"
२४५	यमा	श्रीचन्द्रकांतलार्क-लङ्कारभट्टाचार्यः	कर्मदीपटीका	...	" " "	"
२४६	श्रमार्तसङ्ग्रहभाष्यम्	"	श्रमार्तसङ्ग्रहटीका	...	" " "	"
२४७	पीयूषपाद	गोविन्ददेवः	सूतरीचित्तानिटीका	A. D. 1603	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"
२४८	शान्तभाष्यम्	शान्तपाचार्यः	भैमिनिसूत्रटीका	Before 1540-A. D.	Anandashram, Poona.	"
२४९	भाट्टदीपिका	राण्डदेवः	"	A. D. 1657	Government Oriental Library Series, Mysore.	"
२५०	माहवचन्द्रिका	माहसरभट्टः	संस्कृतसूत्रटीका	...	Medical Hall Press, Kashi.	"

ग्रन्थनामसंक्षेपाः

१०९ अग्नि.	अग्निपुराणम्
९१ अङ्गिस्मृ.	अङ्गिरःस्मृतिः
८६ अत्रिसं.	अत्रिसंहिता
८७ अत्रिस्मृ.	अत्रिस्मृतिः
२३० अना.	अनाविलावृत्तिः
२३१ अनाकुला.	अनाकुलावृत्तिः
१२५ अप.	अपरर्कः
२३३ अष्टाभा.	अष्टावक्रभाष्यम्
२ असं.	अथर्ववेदसंहिता
२०९ असा.	अथर्ववेदसंहितासायणभाष्यम्
३९ आगृ.	आश्वलायनश्रद्धासूत्रम्
४० आगृप.	आश्वलायनश्रद्धापरिशिष्टम्
४८ आमिगृ.	आग्निवैदयगृह्यसूत्रम्
६१ आध.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
१९० आन.	आचारनवनीतम्
४२ आपगृ.	आपस्तम्बश्रद्धासूत्रम्
२९ आपश्री.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
१६९ आप्र.	आह्निकप्रकाशः
१७९ आम.	आचारमयूखः
१७५ आर.	आचाररत्नम्
२३५ आचि.	आदित्यदर्शनविवरणम्
३१ आश्री.	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
९३ आश्वस्मृ.	आश्वलायनस्मृतिः
२०५ इन्दु.	आचारेन्दुः
१३१ उ.	उज्ज्वला
१५५ उत.	उद्वाहवृत्तम्
५६ ऋग्वि.	ऋग्विधानम्
१ ऋसं.	ऋग्वेदसंहिता
२०८ ऋसा.	ऋग्वेदसंहितासायणभाष्यम्
१८ ऐजा.	ऐतरेयारण्यकम्
२१७ ऐजासा.	ऐतरेयारण्यकसायणभाष्यम्

९ ऐजा.	ऐतरेयब्राह्मणम्
२१३ ऐजासा.	ऐतरेयब्राह्मणसायणभाष्यम्
२२६ कपर्दि.	कपर्दिभाष्यम्
१२३ कमा.	कर्कभाष्यम्
२२७ कर्क.	कर्कभाष्यम्
६ कसं.	कपिष्ठलसंहिता
९२ कस्मृ.	कश्यपस्मृतिः
४६ कागृ.	काठकगृह्यसूत्रम्
३४ काश्री.	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
५ कासं.	काठकसंहिता
७४ कास्मृ.	कात्यायनस्मृतिः
१०७ कूर्म.	कूर्मपुराणम्
२०४ कृभ.	कृष्णम्मट्टी
१३६ कूर.	कृत्यरत्नाकरः
४१ कौगृ.	कौपीतकिगृह्यसूत्रम्
५३ कौसृ.	कौशिकगृह्यसूत्रम्
५१ खागृ.	खादिरगृह्यसूत्रम्
१५१ गप.	गदाधरपद्धतिः
१५० गभा.	गदाधरभाष्यम्
१०४ गरुड.	गरुडपुराणम्
२२२ गानावृ.	गार्ग्यनारायणवृत्तिः
२२९ गानावृ.	गार्ग्यनारायणवृत्तिः
१२७ गृक.	गृहस्यकल्पतरुः
१३७ गूर.	गृहस्तरत्नाकरः
११४ गृसं.	गृह्यसंग्रहः
२४६ गृसंभा.	गृह्यसंग्रहभाष्यम्
५० गोगृ.	गोमिलश्रद्धासूत्रम्
१४८ गोप्र.	गोत्रप्रवरमञ्जरी
१७ गोत्रा.	गोपयन्नाक्षणम्
१२१ गोरा.	गोविन्दराजीया
१९६ गोव.	गोत्रप्रवरवृत्तः

५८ गौध.	गौतमधर्मसूत्रम्	२३४. देव.	देवपालभाष्यम्
१३० गौमि.	गौतमधर्मसूत्रमिताश्वरायीका	७७ देस्मृ.	देवलस्मृतिः
१३५ चका.	चतुर्वर्गचिन्तामणिः कालखण्डः	१५९ धप्र.	धर्मप्रवृत्तिः
१३५ चदा.	” दानखण्डः	२२३ धूमा.	धूर्तस्वामिभाष्यम्
१७३ चम.	चतुर्विंशतिमतसंग्रहः	१९९ नन्द.	नन्दिनी
१३५ चप्र.	चतुर्वर्गचिन्तामणिः ऋतखण्डः	२०२ नाभा.	नारदीयमनुसंहिताभाष्यम्
” चथा.	” भाद्रखण्डः	७१ नासं.	नारदीयमनुसंहिता
२३ छाड.	छान्दोग्योपनिषत्	७२ नास्मृ.	नारदस्मृतिः
१३८ जभा.	जयरामभाष्यम्	२७ नि.	निवक्तृम्
२६ जाड.	जाबाल्युपनिषत्	१४६ निप.	नित्याचारपद्धतिः
जेयी.	जौनू ब्राड	१५२ निप्र.	नित्याचारप्रदीपः
१४ जैडब्रा.	जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्	१७२ निसा.	निबन्धसारः
५९ जैगृ.	जैमिनिश्रुतसूत्रम्	२४३ पदप्र.	पदप्रकाशिका
१२ जैब्रा.	जैमिनीयब्राह्मणम्	१०५ पद्म.	पद्मपुराणम्
५५ जैसू.	जैमिनिसूत्रम्	१६७ पप्र.	परिभाषाप्रकाशः
१५६ ज्योत.	ज्योतिषारवम्	१४१ पसा.	पराशरभाष्यः
७३ ज्योना.	नारदसंहिता (ज्योतिषम्)	८४ पस्मृ.	पराशरस्मृतिः
१८७ ज्योनि.	ज्योतिर्निबन्धः	४९ पागृ.	पारस्करश्रुतसूत्रम्
२४ तब्राड.	तलवकाशब्राह्मणोपनिषत्	२४७ पीटी.	पौयूपचारदीक्षा
२३२ ताद.	तात्पर्यदर्शनवृत्तिः	१९७ पुम.	पुरुषार्थचिन्तामणिः
११ ताब्रा.	ताण्ड्यब्राह्मणम्	१९३ प्रका.	प्रतापनारसिंहस्य संस्कारप्रकाशः
२१५ तासा.	ताण्ड्यब्राह्मणसायणभाष्यम्	२४४ प्रकाश.	परिशिष्टप्रकाशः
२० तैआ.	तैत्तिरीयारण्यकम्	२२५ प्रच.	प्रयोगचन्द्रिका
२१८ तैआसा.	तैत्तिरीयारण्यकसायणभाष्यम्	१८४ प्रद.	प्रवरदर्पणम्
२२ तैड.	तैत्तिरीयोपनिषत्	१४४ प्रपा.	प्रयोगपारिजातः
१५ तैब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	२४५ प्रभा.	कर्मप्रदीप (छन्दोगपरिशिष्ट)दीक्षा
२१४ तैब्रासा.	तैत्तिरीयब्राह्मणसायणभाष्यम्	१५८ प्रर.	प्रयोगरत्नम्
४ तैसं.	तैत्तिरीयसंहिता	७८ प्रस्मृ.	प्रज्ञापतिस्मृतिः
२१० तैसा.	तैत्तिरीयसंहितासायणभाष्यम्	१९३ याल.	बालम्मही
११२ त्रिम.	त्रिकाण्डमण्डनः	२१ शृउ.	बृहदारण्यकोपनिषत्
२४३ त्रिमवि.	त्रिकाण्डमण्डनविवरणम्	८५ शृपसं.	बृहत्संशारसंहिता
८० दस्मृ.	दशस्मृतिः	८८ शृयस्मृ.	बृहद्यमस्मृतिः
१२४ दा.	दायभागः	११५ शृसं.	बृहत्संहिता (ज्योतिषम्)
१४७ दीक.	दीपकालिका	३६ शौगृ.	बौधायनश्रुतसूत्रम्
२२८ देभा.	देवस्वामिभाष्यम्	३७ शौगृप.	बौधायनश्रुतपरिभाषासूत्रम्

३८ बौगृशे.	बौधायनगृह्योपसूत्रम्	७० यास्मृ.	यार्धवल्क्यस्मृतिः
६० बौध.	बौधायनधर्मसूत्रम्	१८९ रत्न.	संस्काररत्नम्
२०१ बौवि.	बौधायनविवरणम्	२४० रुद्रभा.	रुद्रसूक्तभाष्यम्
२८ बौश्रौ.)	बौधायनश्रौतसूत्रम्	११३ रेका.	रेणुकारिकाः
बौश्रौप्र.	बौधायनश्रौतसूत्र-प्रवराध्यायः	९४ लघ्वाश्वस्मृ.	लघ्वाश्वलयनस्मृतिः
१२६ ब्रह्म.	ब्रह्मचारिकल्पवचः	१७६ लता.	आदकल्पलता
१०६ ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्	८३ लशास्मृ.	लघुशातातपस्मृतिः
९६ ब्रह्माण्ड.	ब्रह्माण्डपुराणम्	९० लहास्मृ.	लघुहारीतस्मृतिः
२३६ ब्राह्म.	ब्राह्मणवलपदतिः	१०२ लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
२३७ भर्तृभा.	भर्तृयज्ञभाष्यम्	६७ लिस्मृ.	लिखितस्मृतिः
१०८ भविष्य.	भविष्यपुराणम्	६४ यसं.	यसिष्ठसंहिता (व्यौतियम्)
६८ भा.	महाभारतम्	६३ यस्मृ.	यसिष्ठस्मृतिः
१०१ भाग.	श्रीमद्भागवतम्	४७ वायु.	वायुहृद्गृह्यसूत्रम्
४५ भागृ.	भारद्वाजगृह्यसूत्रम्	९९ वायु.	वायुपुराणम्
२०० भाष.	भनुभाषार्थचन्द्रिका	१८६ विपा.	विधानपारिजातः
१६५ भच.	भन्वर्थचन्द्रिका	१६४ विभा.	विश्वनाथभाष्यम्
९८ मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्	११८ विश्व.	विश्वरूपः
१४२ मपा.	मदनपारिजातः	९९ विष्णु.	विष्णुपुराणम्
१२९ मभा.	मत्सरिभाष्यम्	१६१ विसौ.	विद्याहसौख्यम्
१३४ ममु.	मन्वर्थयुक्तावलिः	६५ विस्मृ.	विष्णुस्मृतिः
१४५ मर.	मदनरत्नम्	१६६ वीमि.	वीरमिश्रोदयाख्यटीका
१३२ मवि.	मन्वर्थयिवृत्तिः	८९ वृहास्मृ.	वृद्धहारीतस्मृतिः
६९ मस्मृ.	मनुस्मृतिः	५४ वेगु.	वैष्णवसूत्रम्
४४ मागृ.	मानवश्रद्धासूत्रम्	२९४ वैज.	वैजयन्तीटीका
२१९ मातृपृ.	मातृदत्ताचार्यवृत्तिः	५७ वैस्.	वैतानसूत्रम्
९७ मार्क.	मार्कण्डेयपुराणम्	१७१ व्यप्र.	व्यवहारप्रकाशः
३४ माश्रौ.	मानवश्रौतसूत्रम्	७६ व्यास्मृ.	व्यासस्मृतिः
१२२ मिता.	मिताक्षरा	२१९ शंकर.	शाङ्करभाष्यम्
२५ मुउ.	मुण्डकोपनिषत्	२२१ शंस्मृ.	शाङ्कस्मृतिः
१७४ मुक्ता.	स्मृतिमुक्ताफलम्	१६ शम्बा.	शतपथब्राह्मणम्
११७ मुचि.	ग्रहूर्तचिन्तामणिः	२१६ शम्बासा.	शतपथब्राह्मणसायणभाष्यम्
२३८ मृदुला.	मृदुलाटीका	१९ शाआ.	शाङ्खायनारण्यकम्
१२० मेधा.	मेधातिथिभाष्यम्	११० शाका.	शाकलकारिकाः
७ मेसं.	मैयायणीयसंहिता	१४१ शागृ.	शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्
७९ यमस्मृ.	यमस्मृतिः		

१० शात्रा.	शाह्वायनब्राह्मणम्
१८१ शाम.	शान्तिमयूखः
३२ शाश्रौ.	शाह्वायनश्रौतसूत्रम्
८२ शास्मृ.	शातातपस्मृतिः
१०३ शिवध.	शिवधर्मोत्तरपुराणम्
२११ शुड.	शुक्लयजुर्वेदसंहिताउवटभाष्यम्
२१२ शुम.	शुक्लयजुर्वेदभाष्यंदिनसंहिता- महीधरभाष्यम्
८ शुसं.	शुक्लयजुर्वेदभाष्यंदिनसंहिता
१८५ शुक्.	शूद्रकमलाकरः
१६२ शुशि.	शूद्राचारशिरोमणिः
१११ शोका.	शौनककारिकाः
१२८ श्राक.	श्राद्धकल्पतरुः
१५९ श्राका.	श्राद्धकाशिका
१५३ श्राकौ.	श्राद्धकौमुदी
१५७ श्रात.	श्राद्धतत्त्वम्
१७० श्राप्र.	श्राद्धप्रकाशः
१८० श्राम.	श्राद्धमयूखः
२४१ श्रीव्या.	श्रीनिवासाध्यरिम्पाल्या
१८८ संकौ.	संस्कारकौस्तुभः
१९४ संग.	संस्कारगणपतिः
१५४ संत.	संस्कारतत्त्वम्
९०७ संदी.	संस्कारदीपकः
१६८ संप्र.	संस्कारप्रकाशः
१७८ संम.	संस्कारमयूखः

२०६ संर.	संस्काररत्नमाला
१९५ संव.	संस्कारवत्सः
१६० संसौ.	संस्कारसौख्यम्
८१ संस्मृ.	संवर्तस्मृतिः
१८२ सम.	समयमयूखः
११९ समु.	स्मृतिसारसमुच्चयः
१९८ समुच्चय.	न्यवहारसमुच्चयः
३० सश्री.	सत्यापादश्रौतसूत्रम्
२०३ सस्मृ.	सन्ध्याचारस्मृतिः
१६३ सादी.	सापिण्ड्यनिर्णयदीपिका
१९१ साप्र.	सापिण्ड्यप्रदीपः
१३ सामन्त्रा.	साममन्त्रब्राह्मणम्
३ सासं.	सामवेदसंहिता
१८३ सिन्धु.	निर्णयसिन्धुः
१४३ स्मृकौ.	स्मृतिकौमुदी
१३३ स्मृच.	स्मृतिचन्द्रिका
स्मृच. (भा.)	स्मृतिचन्द्रिका भाद्रकण्ठः
१४० स्मृसा.	स्मृतिसारः
११६ स्मृसार.	स्मृत्यर्थसारः
१३९ हभा.	हरिहरभाष्यम्
१०० हरि.	हरिवंशः
२४२ हाकेटी.	हारिलकेशवयोः संक्षिप्तटीका
५९ हास्मृ.	हारीतस्मृतिः
४३ हिगृ.	हिरण्यकेशिप्रसूत्रम्
६२ हिध.	हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

प्रथमभागस्य विषयानुक्रमणिका

संस्कारोपोद्धातः

[पृ. १-६२]

वेदाः— पृ. १ संस्कारशब्दः सामान्यतः इष्टरूपान्तरकरणे प्रयुक्त ऋग्वेदे; २ यज्ञैरात्मसंस्कारः— प्रवर्ग्येऽभिष्टमन्त्रैर्होतृपठितैरात्मसंस्कारः; सोमयागगतपशुयागे चपाहोमे पञ्चावदानैः यजमानसंस्कारो देवत्वनिर्माणरूपः; सोमयागे आज्यशस्त्रेणात्मसंस्कारः; सोमयागे आज्यशस्त्रेण प्राणमनो-वाक्श्रोत्रापानचक्षुषां समस्तस्थारमनः पुण्यलक्ष्म्याश्च संस्कारः; ४ सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेणाङ्गसंस्कारः; सोमयागे निष्पेवत्यशस्त्रस्तोत्रेण मध्यमया वाण्या आत्म-संस्कारः; ब्रह्माख्य ऋत्विक् मनसा स्वर्गसंस्कारकः; ५ सत्रेषु अहीनेषु च शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; दर्शपूर्ण-मासाम्यां यजमानसंस्कारो दैवात्मनिर्माणरूपः; सोमयागे अभिद्रवपट्टे वैश्वदेवशस्त्रैरात्मप्राणसंस्कारः; विपुवति निविदा यजमानसंस्कारः; ६ अग्नीषोमीयपशुयागेन यज-मानसंस्कारः; दर्शपूर्णमासाम्यां यजमानसंस्कारः; यज्ञ-रूपस्याऽऽत्मसंस्कारस्य कर्तारः ऋद्विजः; यज्ञे विष्णु-क्रमक्रमणेन दैवः संस्कारः; अग्नित्रयचयनविद्ययाऽऽत्म-संस्कारः; ७ यजमानः अमये स्थाने यथेनाऽऽत्मसंस्कारं कुरुते; ८ चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः; १० दर्शपूर्णमास-हवनेन यजमानसंस्कारो मृत्योरुपरिष्ठात् परलोके नवजन्म-रूपः; प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः; ११ ब्रह्मचर्यव्रत-मात्मसंस्कारः; १२ अयर्वेदेदविदा आचार्येण संस्कृत-स्यैव अन्यवेदाधिकारः; यज्ञसंस्कारः अयर्वेदेदविदो ब्रह्मणो मनसा; १३ दक्षिणात्मको यज्ञसंस्कारः; शिल्पाख्य-शस्त्रैरात्मसंस्कारः; वृषाकपिस्तोत्रेण यजमानसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माण-रूपः; त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्या-

ऽऽत्मा महाव्रतम्; त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः आत्मा, पाकयज्ञः, वौधायनगृह्यसूत्रम्— १४ सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक-यज्ञेषु सतसु समावेशनम्; १५ गर्भाधानादीनां संस्का-राणामकरणे कालातिपाते वा प्रायश्चित्तम्. आश्वलायन-गृह्यसूत्रम्— १५ सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कार-सहितानां पाकयज्ञेषु त्रिषु समावेशनं, पाकयज्ञस्वरूपं च; १८ पाकयज्ञे त्रिविधे ऋचः प्रमाणम्. कौपीतकिगृह्य-सूत्रम्— २१ पाकयज्ञश्चत्वारः. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्— २१ लौकिककर्मणां पाकयज्ञसंज्ञा; पाकयज्ञकर्मणः इति-कर्तव्यता. काठकगृह्यसूत्रम्— २३ पाकयज्ञश्चत्वारः. पारस्करगृह्यसूत्रम्— २६ पाकयज्ञश्चत्वारः, संस्कारा-स्तोषन्तर्भवन्ति. खान्दिर(ब्राह्मयजुष) गृह्यसूत्रम्— २७ पाकयज्ञः एकामिषाध्वो यज्ञः. जैमिनिगृह्यसूत्रम्— २७ पाकयज्ञश्चत्वारः गृह्यकर्मणि संस्काराणामन्तर्भावेण. बैखानसगृह्यसूत्रम्— २७ अष्टादश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्यज्ञश्च संस्कारपदभाजः इति चत्वारिंशत् संस्काराः; संन्यासः मुनिधर्मोऽपि संस्कारः; एतेषु उत्तरो-त्तरो गरीयान्; २८ निषेकादीनां संस्काराणां प्रायश्चित्तम्. वैजवाप्यगृह्यसूत्रम्— २८ शृद्धानां संस्काराः. कौशिक-सूत्रम्— २८ पाकयज्ञरूपम्. गौतमः— २९ संस्कार-श्चत्वारिंशत्; ३२ संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये अष्टमिरात्म-गुणैः समुचयः कर्तव्यः. हारीतः— ३४ संस्कारो द्विविधो ब्राह्मदेवमेदाम्याम्; बैजिकगामिकरोपनिखनं अष्टमिः संस्कारः; उपनयनादिव्रतैः देवपितृपात्रत्वम्. विष्णुः— ३५ स्त्रीणां जातकर्मदिशंसंस्कारा अमन्त्रकाः, विवाहः समन्त्रकः. शङ्खः शङ्खलिखितौ च— ३५ संस्काराः पूर्वे उत्तरे च; संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये अष्टमि-रात्मगुणैः समुचयः कर्तव्यः; शृद्धानां अमन्त्रकाः

संस्काराः. महाभारतम्— ३५ संस्कारस्थानान्यविधिः ; संस्कारोद्वाहणः ; ३६ संस्काराः ; संस्कृतस्य विधिः ; शूद्राणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहायज्ञेषु पौष्टिककर्मणि चाधिकारः ; शूद्राणां मन्त्राः ; सर्वयज्ञेषु दक्षिणादानाधिकारः . मनुः— ३६ संस्काराणां निषेकादीनां मौञ्जीवन्धनान्तानां वैशिकगार्भिकपापनाशकत्वम् ; संस्कारलक्षणं (टीकाकार-कृतम्) ; ३९ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मैः स्वाध्यायव्रतयज्ञादिभिः ब्राह्मी तनुः ; ४१ स्त्रीणां जातकर्मादिसंस्कारा अमन्त्रकाः ; विवाहः समन्त्रकः ; ४३ शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रक-कर्मानुशा च. ब्राह्मचर्यस्यः— ४६ कर्माणि संस्कारा या निषेकाद्याः श्मशानान्ताः समन्त्रका द्विजातीनां, शूद्राणां-ममन्त्रकाः ; ४७ संस्काराणां गर्भाधानादिवौलान्तानां कालविधिः ; के संस्काराः सकृद्वर्तव्याः केषां चाऽऽवृत्तिः इत्यत्र टीकाकाराणां व्यवस्थाः ; ५० गर्भाधानादीनां वौलान्तानां संस्काराणां क्षीजगर्भसमुद्भूतपापनाशकत्वं द्विज-विषये उपनयनस्यापि ; स्त्रीणां विवाहान्त्यसंस्कारा अमन्त्रकाः ; संस्कारार्ः, नारदः— ५१ संस्कारार्ः, बृह-स्पतिः— ५२ आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्य-त्वेन प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम्. कात्यायनः— ५३ अष्टकादयः पुरुषसंस्काराः ; संस्काराणां कालाति-पाते प्रायश्चित्तम्. व्यासः— ५३ संस्काराः षोडशः ; ५४ स्त्रीणां शूद्राणां च संस्काराः ; तेषां संस्कारेषु समन्त्र-कर्तव्यविचारश्च ; ५५ आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम्. सुमन्तुः— ५५ वैश्विकानां समानानि संस्कारादीनि कर्माणि. यमः— ५६ संस्कारा अष्टाचत्वारिंशत् ब्रह्म-लोकफलाः ; शूद्राणाममन्त्रकाः संस्काराः. मरीचिः— ५६ शूद्राणां संस्कारेषु मन्त्रा ब्राह्मणेन पठनीयाः. अङ्गिराः— ५६ संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यस्य आद्यादियोग्यता-याश्च कारकाः ; ५७ ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम्. पराशरः— ५७ ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम्. जातूकर्ण्यः— ५७ संस्काराः षोडशः ; शूद्राणां द्वौ विवाहान्त्यकर्मणोः ; शूद्रस्य वैदिक-कर्मणि नाधिकारः, पूर्तं तु अस्ति. जुघः— ५७ गर्भाधा-नादयः पञ्च संस्काराः. आश्वलायनः— ५८ पञ्चविंशति-संस्काराः ; तेषां नैमित्तिकवार्धिकासिकनित्यभेदेन चतु-

विध्यम् ; संस्काराणां सहकर्तव्यतानिर्णयः . स्मृत्यन्तरम्— ५८ संस्कारोद्वाहविशुद्धिः ; ५९ संस्कारेषु अष्टसु पित्रादी-नामधिराः. मत्स्यपुराणम्— ५९ षोडश संस्काराः . भागवतम्— ५९ संस्काराः शुद्धिकारकाः . पद्मपुराणम्— ५९ संस्कारैः गर्भादीनां शुद्धिः ; द्विजानां श्रौतं शूद्राणां स्मार्तं कर्म. ब्रह्मपुराणम्— ५९ विवाह एव शूद्र-संस्कारः ; वेदे स्मृतौ च शूद्रानधिकारः. बराहपुराणम्— ६० शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा मन्त्रपाठः . पुराणसमुच्चयः— ६० संस्कारमाहात्म्यम्. स्मृतिसंग्रहः— ६० संस्काराणां निषेकादिविवाहान्तानां पृथक् फलानि. स्मृत्यर्थसारः— ६१. षोडश संस्काराः ; तत्कालः, तत्कालानि, स्त्रीशूद्र-संबन्धिनी संस्कारव्यवस्था ; संस्कारकालातिपाते प्राय-श्चित्तम् ; उपनयनात्वाक् कामचारः श्यादेर्विचारः . धर्म-प्रवृत्तिः— ६१ षोडश संस्काराः . शार्ङ्गधरः— ६२ द्विजशूद्रमिश्रजातीनां प्रातिस्निकानां संस्काराणां संख्या. रेणुकारिकाः— ६२ षोडश संस्काराः ; तेषां अधिकारी फल च .

विवाहविधिः

[पृ. ६३-१२१]

वेदाः— ६३ विवाहविधिलिङ्गम्— संतानकरपुत्र-प्राप्त्या, प्रजामृतत्वं च ; लक्ष्मणयुक्तो वरो भवेत् इति सूचयन्ती सूर्या वरणीयस्य सोमस्य प्रशंसा ; ६५ पित्रा दत्तायाः सखीविवाहितयाः सूर्याया उपकरणादीनां संपत्, दम्पत्योर्विवाहोत्तरं स्ये प्रस्थानं च ; ६७ विवाहे संपन्ने गन्धर्वदेवतासंबन्धाभावः ; ६८ मुमियुतत्वं जायापत्योः प्रार्थ्यते ; पत्न्या योक्त्रविमोचनम् ; सुपुत्रा मुमगा गृह-स्त्वामिनी च पत्नी इह्य ; ६९ वध्याः कृत्यादोयनिरक-णम् ; वधूवस्त्रस्य धनस्य च दानं ब्रह्मस्यो विवाहे ; ७० वरकर्तव्यं वध्याः पाणिग्रहणम् ; ७१ बीजाधानयोग्या मङ्गलभूता स्त्री ; अग्निः पतिभ्यो जायां ददाति ; दम्पत्योराशीर्वचनम् ; पतिभूता जायासंबन्धिनी प्रार्थना ; विवाहे वरकर्तव्यं योक्त्रगन्धनम् ; वध्या कर्तव्या प्रार्थना वन्धविमोक्षश्च ; ७३ पतिपत्नीसंबन्धः ; प्रजया पितृकणयुक्तिः ; अतो विवाहकर्तव्यता ; विवाहः दान-रूपः ; भगदेवताविहितं पत्नीत्वम् ; पतिवेदनं भगदेव-

ताकं सौभाग्यं च; ७५ पत्नीवशीकरणम्; सामंन्स्यस्य
 सखित्वस्य च पतिवृत्ता एषणा; ७६ विवाहे पतिपत्नी-
 समुद्रयै हवनं प्रादानं च; इन्द्रस्य जायाप्राप्तये प्रार्थना;
 ७७ ब्रह्मचर्यवती कन्या विवाहा; जायाया बहवो वयः
 एको ज्येष्ठो वरश्च; विवाहे, उद्वाहे स्तुतीकर्मणि च
 संव्रदा मन्त्राः; ८५ दुहितृविवाहः पित्रा कर्तव्यः इत्यत्र
 त्वष्टृकृतो दुहितृविवाहः लिङ्गम्; ८६ प्राजापत्यायाः
 सूर्याया विवाहः सोमेन; पुत्रमहिमा विवाहकर्तव्यता-
 शापकः; ८९ अपत्नीकस्य न यज्ञाधिकारः; पुरुषेण पितु-
 ऋणापाकरणाय विवाहः कर्तव्यः; ९० पतिप्रतिष्ठितत्वात्
 स्त्रीणां कर्तव्यं विवाहः; जाययैव पुरुषः पूर्णो भवति;
 ९२ पुत्रेणैव मनुष्यलोकजयः; ९३ जायया प्रजया च
 पुरुषस्य पूर्णता; जायपदनिवृत्तिः; पुत्रान्नमरकजाणः
 पुत्रः; पुरुषस्य प्रजोत्पादनं कर्तव्यम्; ९४ ब्रह्मचर्योत्तरं
 गार्हस्थ्यम्, बौधायनगृह्यपरिभाषासूत्रम्-९४ ऋणा-
 पाकरणाय यज्ञार्थं च दाराहरणम्, आश्वलायनगृह्यपरि-
 शिष्टम्-९५ लक्षणादिवत्या कन्यया विवाहः, कौपी-
 सकिगृह्यसूत्रम्-९५ कुमार्या सह विवाहो युक्तः काल-
 विशेषे, हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्-९५ पित्रनुशया विवाहः
 समावृत्तस्य, मानवगृह्यसूत्रम्-९५ भार्याग्रहणम्,
 काठकगृह्यसूत्रम्-९५ भार्याग्रहणं कालविशेषे,
 वाराहगृह्यसूत्रम्-९६ अनन्यपूर्वया विवाहः, आभि-
 वैश्यगृह्यसूत्रम्-९६ भार्याग्रहणं समावृत्तस्य, पार-
 श्वरगृह्यसूत्रम्-९६ कुमार्या विवाहः कालविशेषे,
 गोभिलगृह्यसूत्रम्-९६ समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुशया,
 खादिरगृह्यसूत्रम्-९७ समावृत्तस्य विवाहो गुर्व-
 नुशया, जैमिनिगृह्यसूत्रम्-९७ समावृत्तस्य विवाहः
 पित्रनुशया, वैखानसगृह्यसूत्रम्-९७ सर्वण्या विवाहः,
 गौतमः-९७ अनन्यपूर्वया सदस्या विवाहः, हारीतः-
 ९८ समावृत्तस्य विवाहः, बौधायनः-९८ कर्तव्यं
 संपुत्रोत्पादनं सर्वण्यां ऋणापाकरणाय कुलस्यात्मनश्च
 तरणाय च, वसिष्ठः-१०१ समावृत्तस्य सदस्याऽ-
 नन्यपूर्वया विवाहो गुर्वनुशया; १०२ गार्हस्थ्यमहिमा;
 ऋणापाकरणं विवाहेन, विष्णुः-१०२ समावृत्तस्य
 विवाहः, शङ्खः शङ्खलसिखितौ च-१०२ समावृत्तस्य

पित्रनुशया विवाहः सदस्या, महाभारतम्-१०२ कुल-
 रक्षणकरः संतानार्थे विवाहः; संतानं पायनं तारकं च
 नरकात्; १०५ एक एव पतिर्नार्याः; कन्यादानं पितु-
 कर्तव्यम्; १०६ कन्यादानं सकृदेव; सप्तपदीकर्मणा
 विवाहसमाप्तिः; गार्हस्थ्यमहिमा, मनुः-१०७ विद्या-
 स्नातकस्य गार्हस्थ्यधिकारः; १०९ द्विजस्य समावृत्तस्य
 विवाहः सर्वण्या; ११० गार्हस्थ्यमहिमा; क्रमशः
 सर्वाश्रमानुष्ठानं कर्तव्यम्; १११ गार्हस्थ्यमहिमा; ११३
 ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव मोक्षाश्रमः, याज्ञवल्क्यः-११३
 विद्यास्नातकस्य विवाहः; संतानस्य भ्रैयस्करत्वम्, नारदः-
 ११४ गार्हस्थ्यमहिमा; लग्न-वरण-पाणिपीडनशब्दार्थाः,
 बृहस्पतिः-११४ समावृत्तस्य विवाहः समानया,
 कात्यायनः-११४ उद्वाहिताया लक्षणम्, व्यासः-
 ११५ समावृत्तस्य विवाहः सर्वण्या, पुरुषः पत्न्या
 पूर्णः, यमः-११५ विद्यास्नातकस्य विवाहः सदस्या,
 अत्रिः-११५ विवाहां जातिकुलादिः; गार्हस्थ्यकर्तव्यम्,
 दक्षः-११५ विद्यास्नातकस्य विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा;
 ११६ अनुकुलभार्याप्रशंसा, संवर्तः-११६ समावृत्तस्य
 सर्वण्या विवाहः, कश्यपः-११६ सपत्नीकस्यैव कर्मा-
 धिकारः, सत्यव्रतः-११६ विवाहोत्तरमपि गुरुगृहे
 अध्ययनकर्तव्यता, लघ्वाश्वलायनः-११६ गार्हस्थ्य-
 महिमा; विद्यास्नातकस्यैव विवाहः, स्मृत्यन्तरम्-११६
 विवाहमहिमा; कन्याग्रहणादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः,
 विष्णुपुराणम्-११७ विद्यास्नातकस्य विवाहः,
 अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि-११७ अपत्नीकस्य कस्यापि
 न कर्माधिकारः; वाग्दानादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः,
 वराहमिहिरः-११७ स्त्रीवर्गमहिमा, चतुर्विंशति-
 मतम्-११७ विद्यास्नातकस्य विवाहः सर्वण्या, चन्द्रि-
 कायाम्-११७ विवाहानधिकारिणः, रत्नकोशे-११७
 स्त्रीमहिमा, शाकलकारिकाः-११७ समावृत्तस्य गुर्व-
 नुशया विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा; वाग्दानादिः सप्तपद्यन्तो
 विवाहः, शौनकाकारिके-११८ विवाहा कन्या, रेणु-
 कारिका-११८ विवाहप्रयोजनम्, विवाहपदार्थः-
 ११९-१२१.

कुलपरीक्षा

[घृ. १२२-१३०]

वेदाः- १२२ स्वधर्मान्त्यैः जन्म स्वस्मात् . आश्व-
लायनगृहसूत्रम्- १२२ मातापितृकुल्योः परीक्षायाः
माध्वम् . हारीतः- १२२ वर्जनीयानि कुलानि; कुल-
परीक्षाप्रयोजनम् . यस्मिन्- १२३ कुलमहिमा . विष्णुः
- १२३ कुलपरीक्षा कन्यादाने भादे च; कुलपरीक्षा-
प्रमाणम् . महाभारतम्- १२३ पित्रा दत्ता ब्राह्मण-
कन्याऽपि धर्मियेण प्राप्ता; १२४ शीलरति कुले कन्या
प्रदेया . मनुः- १२४ विनादे वर्जनीयानि दश कुलानि;
१२५ कुलानामपकर्णस्य कारणानि; १२६ कुलाना-
मुत्कर्णस्य कारणानि; १२७ ब्राह्मणि कुलानि वर्जनीयानि
च; कुलं शीलकारणम्; अश्रुते हीनयोनिजतालिङ्गं
शीलम् . याज्ञवल्क्यः- १२८ महाकुलमपि संचारिदोषदुष्टं
धर्मम् . व्यासः- १२८ धरणीयकन्यायाः सत्कुल-
लक्षणानि; कुलापकर्णकारणानि . यमः- १२८ वर्जनीयानि
चतुर्दश कुलानि; १२९ कुलापकर्णस्य कारणानि . संयतः
- १२९ कुलीना कन्या धरणीया . पैठीनसिः- १२९
कुलीना कन्या धरणीया . लघुशातातपः- १२९ कुलाप-
कर्णस्य कारणानि . पुराणम्- १२९ कुलं शीलकारणम् .
अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- १३० महाकुललक्षणम् .
चतुर्विंशतिमतम्- १३० कुलीना कन्या धरणीया .
स्मृतिमश्रया- १३० कुलीना कन्या धरणीया .
फापिकामतम्- १३० चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि .
शाकलकारिके- १३० कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या .
रेणुकारिकाः- १३० कुलीना कन्या धरणीया;
चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि .

गोत्रप्रवरविचारः

[घृ. १३१-१९५]

निबन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा- १३१-१४२ .
वेदाः- १४३ जमदग्निहोतः ऋषिसंन्यः; अग्नि-
स्थापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संन्येनाश्रितवर्णं पूर्वजपि-
त्रणेण; १४४ गोत्रप्रवरान् ऋषिवंशजः; १४५ यथे
स्वर्षिसंन्यः कथनीयः; ऋषिगोत्रम्; १४६ ब्राह्मण्यं

ऋषिविदोषसंन्यो वा संदिग्धः; संदेहेऽपि ऋषिविदोष-
संन्यो यथे यत्तयः; श्रुतिव्यस्य पुरोहितगोत्रं ब्राह्मण्यं च
यथे; यजमानस्य प्रवरो यत्तयो यथे; समानगोत्रेण
सहवागः; अग्निस्थापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संन्ये-
नाश्रितवर्णं पूर्वजपित्रमेण; १४९ सोमचर्ममदानं सगो-
त्राय; त्यागपयनमगोत्रा स्वाहा; १५० इष्टापूर्ते गोत्रोप-
कारकम्; गोत्रं नाम च परिचायकम्; ब्राह्मण्यलिङ्गं
गोत्रम् . यौधायनश्रौतसूत्रम्- १५१ प्रवरव्याख्यान-
प्रतिज्ञा; १५२ सप्तर्षयोऽगस्त्यसहिता गोत्रप्रवरप्रवर्तकाः;
प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव; १५४
समानप्रवरसङ्ख्ये एव भृश्वन्निरसामविवाहः; होतु-
रध्वर्गोश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः; अधिवाहकारणं
समानप्रवरत्वम्; १५५ अधिवाहकारणं सगोत्रत्वम्;
१५६ सगोत्रागमने प्रायश्चित्तम्; सगोत्राया भगिनी-
यदक्षगम्; सगोत्राया गर्भोऽदुष्टः कथयसगोत्रः; १५७
गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च; १५८ गोत्रलक्षणम्; १६०
प्रवररक्षानप्रयोजनम् . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्- १६०
प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं बन्धुमिरपत्यसंतत्या च
संबन्धस्य पालकम्; ऋषिरूपाः प्रवराः; १६१ स्वीया
मन्त्रहृत एव ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्व-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव; होतुरध्वर्गोश्च प्रवरनिर्देशकमो
भिन्नः; राक्षः पुरोहितप्रवरः; १६२ स्वीया मन्त्रहृत
एव ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्व-
पञ्चत्वरूप एव; होतुरध्वर्गोश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः;
राक्षः पुरोहितप्रवरः . सत्यापाढश्रौतसूत्रम्- १६३
होतुरध्वर्गोश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः; द्विगोत्रस्य प्रवर-
निर्देशरीतिः; प्रवरनिर्देशक्रमः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्व-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव; प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा; १६३
प्रवरकीर्तनं बन्धुमिरपत्यसंतत्या च संबन्धस्य पालकम्;
ऋषिरूपाः प्रवराः; स्वीया एव ऋषयः प्रवरणीयाः;
प्रवरसंख्याभेदः एकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव; १६४
विवाहसंबन्धे ब्यामुप्यायणस्य गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्य;
१६५ माप्यन्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः . आश्व-
लायनश्रौतसूत्रम्- १६५ प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च;
सत्रेव यजमानीयगोत्रप्रवरविचारः; १६८ प्रवरसंख्या

प्रवरनिर्देशक्रमश्च. आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्-
 १६८ अविवाहकारणं समानप्रवरत्वम्. कात्यायनश्रौत-
 सूत्रम्- १६८ प्रवरसंख्या; प्रवरनिर्देशरीतिः प्रवरनिर्देश-
 क्रमश्च. कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-१६९ प्रवर-
 व्याख्यानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं बन्धुमिरपत्यसंतत्या च
 संवन्धस्य पात्यक्रमः; प्रवरसंख्याभेदः एकत्वद्वित्वत्रित्व-
 पद्यत्वरूप एव; मतविरोधे सर्वेषां वर्णानां मानव एव
 एकः प्रवरः; ऋषयः प्रवराः इति सिद्धान्तः; ब्रह्मभक्षान्य-
 वर्णानां मानवः प्रवरः; १७० होतृष्वर्योश्च प्रवरनिर्देश-
 क्रमः. जैमिनिसूत्राणि- १७१ प्रवरसंख्याविधिविचारः;
 यजमानप्रवररणीयता; १७२ प्रवरपरिनिर्देशरीतिसंख्या-
 क्रमाणां निर्णयः; द्विगोत्रस्य प्रवरसंख्यानिर्देशरीतिः.
 आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्- १७२ असगोत्राऽविबद्ध-
 संवन्धा च विवाहाः; १७३ सगोत्रत्वव्याख्या; मातृगोत्रवर्ज-
 नीयतामनम्. हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा
 विवाहा. मानवगृह्यसूत्रम्- १७३ असमानप्रवर
 विवाहा. छाठकगृह्यसूत्रम्- १७३ पितृमातृश्चासगोत्रा
 विवाहा. वाराहगृह्यसूत्रम्- १७३ असमानप्रवराणां
 विवाहः. आम्रिषेयगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा
 विवाहा. गोमिलगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा विवाहा.
 जैमिनिगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा विवाहा. वैश्वान-
 सगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रप्रवर विवाहा. गौतमः-
 १७३ असमानप्रवरणां विवाहः; १७४ सगोत्रागमने दोषः
 प्रायश्चित्तं च. हारीतः- १७५ असगोत्रा विवाहा.
 बौधायनः- १७५ सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं
 च. आपमन्मन्त्रः- १७५ सगोत्रः कन्यादानानर्हः;
 समानगोत्रप्रवरया विवाहे दोषः. वसिष्ठः- १७६
 असमानप्रवर विवाहा. समानगोत्रप्रवरया मातृगोत्रया च
 विवाहे प्रायश्चित्तम्. विष्णुः- १७६ असगोत्रप्रवर
 विवाहा. सगोत्रादिगमने दोषः प्रायश्चित्तं च. दण्डः
 क्षिरितः दण्डलिखितौ च- १७६ असमानगोत्रप्रवर
 विवाहा. त्रिपादोषां कन्याया भर्तृगोत्रम्. मनुः-
 १७७ असगोत्रा द्विभानां विवाहा; दीक्षामु गोत्रव्युत्थम्;
 १८१ दण्डवत्तन सगोत्रवद्विचारः. याज्ञवल्क्यः-
 १८१ असमानगोत्रप्रवर विवाहा; दीक्षामु गोत्रप्रारब्ध-

णम्; १८३ सगोत्रागमने दोषः. कात्यायनः- १८३
 सगोत्रेण विवाहिताऽपि पुनरन्येन विवाहा. व्यासः-
 १८३ असमानगोत्रप्रवर अमातृगोत्रा विवाहा. यमः-
 १८४ सगोत्रायां मातृगोत्रायां च गमने प्रायश्चित्तम्;
 विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रता; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्.
 मरीचिः- १८५ सावित्र्युपदेष्टुः कन्या अविवाहा.
 शातातपः- १८५ त्रिविधः संवन्धो विवाहे विचार्यः;
 समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च;
 १८६ समानप्रवरया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्.
 लघुशातातपः- १८८ असमानगोत्रप्रवर विवाहा;
 समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च;
 सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्. सुमन्तुः- १८८ समानप्रवरया
 मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च. पैठीनीसिः-
 १८९ समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्.
 स्मृत्यन्तरम्- १८९ अज्ञातगोत्रप्रवरस्य गोत्रम्; दत्त-
 कस्य गोत्रद्वयविचारो विवाहे; विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृ-
 गोत्रत्वम्; द्यामुपायणानां गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या;
 सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्; मातृ-भगिन्यादिसनामिका
 कन्या अविवाहा. मत्स्यपुराणम्- १८९ गोत्रस्वरूपम्.
 अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- १८९ गोत्रप्रवर्तका अधी
 ऋषयः; १९० गोत्रादिकं वाग्दानतः पुरा वंक्षणीयम्;
 असमानप्रवरयाऽसगोत्रया च विवाहः; मातृगोत्राऽपि
 वर्ज्या; पितृगोत्रं सप्रवरं वर्ज्यम्; मातृगोत्रमात्रं वर्ज्यम्;
 सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च; विवाहे दत्तक-
 गोत्रविचारः. पदत्रिंशन्मतम्- १९१ समानप्रवरया
 मातृगोत्रया मातृनामिका सपिण्डया च विवाहे प्रायश्चित्तं
 कर्तव्यं च; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च. संप्रह-
 णारः (स्मृतिसंप्रहः)- १९२ गोत्रमुख्या अगत्या-
 एताः सतपयः, तेषां अवान्तरभेदाश्च; सगोत्रया समान-
 प्रवरया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च; सगोत्रजस्य
 चण्डालत्वम्; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न
 दोषः. स्मृत्यर्थसारः- १९२ अगत्याएताः सतपदो
 गोत्रस्मरिणः तदपत्यानि च गोत्राणि; सप्रवरत्वव्युत्थम्;
 सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च; सगोत्रजस्य
 चण्डाग्रजम्. त्रिफण्टमण्डनः- १९३ सगोत्रा

विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् ; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न दोषः . प्रवर-
प्रदीपे— १९३ विवाहे मातृगोत्रविचारः . कल्पसारे—
१९४ सगोनया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्र-
जस्य चण्डालत्वम् ; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य
न दोषः . विश्वादर्शे— १९४ अज्ञानतोऽपि समान-
गोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तम् . मत्स्यसूक्ते— १९४
असमानप्रवरा विवाद्या . स्मृतिमहार्णवे— १९४
सगोत्रया सपिण्डया मातृगोत्रया च न विवाहः . बिम्ब-
नाथः— १९४ अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् . शाकल-
कारिका— १९४ असमानगोत्रप्रवरा विवाद्या . शौनक-
कारिके— १९४ असगोत्रा विवाद्या . रेणुकारिकाः—
१९४ सगोत्रया समानप्रवरया मातृगोत्रया च न
विवाहः ; समानगोत्रलक्षणम् ; समानगोनप्रवरया विवाहे
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् .

पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः

[पृ. १९६-२६८]

(१) १९६ प्रतिमन्वन्तर वंशस्य धर्मस्य च प्रवर्तका
ऋषयो मन्वकर्तारः ; ऋषिलक्षणम् ; ऋषिप्रकाराः ; मन्व-
न्तरत्वरूपम् . (२) २०१ ऋषयो मन्वकर्तारः प्रवरा ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यानाम् . (३) २०४ श्रौतसूत्रीयप्रवरभ्यायोक्ता
वैष्वस्वतमन्वन्तरीयाः सप्तर्षयः . (४) २०५ अब्राह्मणानामपि
ऋषीणां तपसा ब्राह्मणगोत्रत्वम् ; चत्वारि मूलगोत्राणि ;
गोत्रर्षीणां क्षत्रियाणामपि तपसा ब्राह्मणगोत्रत्वम् . (५)
वंशकरा ब्रह्मपुत्राः— २०६ षड् ब्रह्मपुत्रास्तेषां वंशाश्च ;
ब्रह्मपुत्रो भृगुः , तद्वंशश्च संक्षेपतः ; २०७ नव ब्रह्मपुत्रा
धर्मप्रवर्तका गृहमेधिनः ; २०८ भृगुवंशः ; मरीचिवंशः ;
द्वौ गोत्रकरो तत्र यशवामः कश्यपश्च ; २०९ अङ्घ्रियो-
वंशः ; अत्रिवंशः ; पुलस्त्यवंशः ; पुलहवंशः ; २१०
वसिष्ठवंशः ; मन्त्रधरा लोकसंज्ञानकरा ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः
प्रतिमन्वन्तरम् ; २१४ सविस्तरौ भृगुवंशः , तदीय-
गोत्राणि च ; २१६ अङ्घ्रिवंशः सविस्तरः , तदीयगोत्राणि
च ; २१७ मरीचिवंशः ; कश्यपोत्पत्तिः कश्यपशब्द-
न्युत्पत्तिश्च ; दक्षवंशः ; २१९ कश्यपप्रजापतेर्विश्वामित्र-
व्यवस्था ; २२० कश्यपस्य गोत्राणि ; पुलस्त्यवंशः ; २२३
पुलहवंशः ; अत्रिवंशः ; अत्रिप्रमुखगोत्राणि च ; २२५
वसिष्ठवंशः , वसिष्ठप्रमुखगोत्राणि च ; २२६ नव ब्रह्मपुत्रा-
स्तेषां वंशाश्च ; २२८ सप्त ब्रह्मपुत्रा वंशकराः . (६) दीर्घतमा
गौतमः , गौतमगोत्रं च क्षत्रियाणामन्तर्भावेण ; २३३
क्षत्रियस्य बलेर्वैश्वो ब्राह्मणोत्पत्तिः . (७) २३५ वैवस्वतमनु-
पुत्राः ब्रह्मशत्रुदयः ; मनुः इत्या पुत्ररवाः इति वंशक्रमः ;
नाभागो भलन्दनो वत्सप्रियश्रेणि वैश्यप्रवराः ; २४१ नरि-
प्यन्तक्षत्रवंशो ब्रह्मकुलोत्पत्तिः . (८) अत्रिकुले वैश्यवंशः .
(९) २४४ क्षत्रियोद्भूतो ब्राह्मणो विश्वामित्रगोत्रगणः .
(१०) २५३ क्षत्रियकुलोद्भूता ब्राह्मणवर्णा अम्बरीषरयो-
त्तपदयो यौवनाश्रमान्यातृहरितादयो विष्णुब्रह्मादयश्चाङ्गि-
रवाः . (११) २५८ क्षत्रियकुलोद्भूता धीतहृष्यत्सम-
द्वानकशौनकादिष्वेकमन्वन्तरिवत्सदिवोदासमित्रसुमैत्राण्या
ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः ; तथा क्षत्रियकुलोद्भूताः सैन्यगर्गा-
संकृतिकप्युदव्यकण्वमेधातिथिमुद्रणा आङ्गिरसा ब्राह्मण-
वर्णाः प्रवराः ; तथा शारद्वता गौतमा अपि क्षत्रिय-
कुलीना ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः .

गोत्रप्रवरगणना

[पृ. २६९-४१०]

भृगुकाण्डम्

[पृ. २६९-२९४]

२६९ भृगुर्युक्ता गोत्रप्रवरकाण्डविषयानुक्रमिका .

यौधायनश्रौतसूत्रम्— २७० वत्साः ; २७२ विदाः ;
आहिषेणाः ; २७३ यक्ताः ; मिश्रयुवः ; २७४ वैन्याः ;
शुनकाः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्— २७४ वत्साः ; २७५
आहिषेणाः ; यक्ताः (धीतहृष्याः) ; शुनकाः (शल-
मदाः) ; मिश्रयुवः (वाच्यश्वाः) ; वैन्याः (पार्याः) .
सत्यापादश्रौतसूत्रम्— २७५ वत्साः ; आहिषेणाः ; २७६
यक्ताः (धीतहृष्याः) ; वैन्याः (पार्याः) ; शुनकाः
(गार्त्तमदाः) ; मिश्रयुवः (वाच्यश्वाः) . आश्वला-
यनश्रौतसूत्रम्— २७७ आमदन्त्या वत्साः ; अजाम-
दन्त्या वत्साः ; आहिषेणाः ; विदाः ; यक्ताः ; इयेताः
(वैन्याः) ; मिश्रयुवः ; २७८ शुनकाः . कात्यायन-

लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-२७८ जामदग्न्या वत्साः ; २७९ विदाः ; २८० वात्स्याः (अजामदग्न्या वत्साः) ; आष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; २८१ शुनकाः . मानव-श्रौतसूत्रम्-२८१ वत्साः ; २८२ वैदाः निमथिताः ; आयप्याः ; विदाः ; आष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; शुनकाः ; यत्पुरोधताः ; वेद-विश्वज्योतिषाः ; वैन्याः . शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टम्-२८२ आष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; शुनकाः . मत्स्यपुराणम्-२८३ ऋग्वेदीनां जन्मकथने ऋग्वंशकथने च ; २८४ वत्साः ; २८७ विदाः ; आष्टिपेणाः ; यस्काः ; २८८ मित्रयुवः ; २८९ शुनकाः . प्रवरसंमहकारः-२९२ जामदग्न्यादयो दद्याद्वा गगाः ; जामदग्न्याः ; २९३ वीतहव्याः (यस्काः) ; वैन्याः ; गन्तमदाः (शुनकाः) ; वाप्यरवाः (मित्रयुवः) . स्मृत्यर्थसारः-२९३ ऋग्वंशकथनम् . मण्डनः-२९४ समानप्रवरत्वमविवाहकारणम् . अनिर्दिष्टकर्तृक-पचनानि-२९४ समानगोश्रवं समानप्रवरत्वं चाविवाहमनोव्रकम् .

अङ्गिरसः

[२९४-३३३]

श्रौतमकाण्डम्

[पृ. २९४-३०१]

यौधायनश्रौतसूत्रम्-२९४ आपास्याः ; २९५ गारद्वजाः ; वीमग्नाः ; २९६ दीपंमवः ; औशनताः ; वांजुगवः ; वामदेयाः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-२९६ आपास्याः ; औचप्याः ; औगिवाः ; वामदेयाः . सत्यापादश्रौतसूत्रम्-२९७ आपास्याः ; औगिवाः ; वामदेयाः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-२९७ आपास्याः ; औचप्याः ; शृङ्गगाः ; सोमगजकाः ; वामदेयाः ; वृद्धवगाः ; कशीस्तः ; दीपंमवः . कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-२९७ औचप्याः ; २९८ दीपंमवः ; आपास्याः ; औगिवाः . मानव-श्रौतसूत्रम्-२९९ औचप्याः ; आपास्याः . शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टम्-२९९ औचप्याः ; आपास्याः ; औगिवाः . मत्स्यपुराणम्-२९९ अङ्गिरसंशकथनम् ;

३००. औचप्याः . प्रवरसंमहकारः-३०१ श्रौतम-गणकथनम् ; श्रौतमगणे परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थ-सारः-३०१ श्रौतमगणकथनम् ; श्रौतमगणे परस्परमविवाहः .

भरद्वाजकाण्डम्

[पृ. ३०२-३२१]

यौधायनश्रौतसूत्रम्-३०२ केवलभरद्वाजाः ; ३०४ रौद्रायणाः (ऋक्षाः) ; गर्गाः ; ३०५ कपयः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-३०५ केवलभरद्वाजाः ; शौङ्गशैशिवाः ; ३०६ ऋक्षाः ; कपयः ; गर्गाः . सत्यापादश्रौतसूत्रम्-३०६ केवलभरद्वाजाः ; ऋक्षाः ; शौङ्गशैशिवाः ; ३०७ गर्गाः ; कपयः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-३०७ केवलभरद्वाजाः ; ऋक्षाः ; गर्गाः ; ३०८ कपयः ; शौङ्गशैशिवाः . कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-३०८ केवलभरद्वाजाः ; ३०९ गर्गाः पञ्चापेयाः ; ३१० गर्गाः श्यापेयाः ; कपयः ; शौङ्गशैशिवाः ; ऋक्षाः . मानव-श्रौतसूत्रम्-३११ केवलभरद्वाजाः ; गर्गाः पञ्चापेयाः ; गर्गाः श्यापेयाः ; कपयः ; शौङ्गशैशिवाः ; ऋक्षाः . शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टम्-३११ केवलभरद्वाजाः ; ३१२ गर्गाः पञ्चापेयाः ; गर्गाः श्यापेयाः ; कपयः ; शौङ्गशैशिवाः ; ऋक्षाः . मत्स्यपुराणम्-३१२ केवलभरद्वाजाः ; ३१४ गर्गाः पञ्चापेयाः ; ३१५ कपयः ; गर्गाः श्यापेयाः ; ३१६ ऋक्षाः ; शौङ्गशैशिवाः . प्रवरसंमहकारः-३१९ भरद्वाजगणकथनम् ; भरद्वाजगणे परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थसारः-३२० भरद्वाजगणकथनम् ; भरद्वाजगणे परस्परमविवाहः . मण्डनः-३२० भरद्वाजगणकथनम् . अनिर्दिष्टकर्तृकपचनानि-३२१ भरद्वाजगणकथनम् ; भरद्वाजगणे परस्परमविवाहः .

केवलङ्गिरसकाण्डम्

[पृ. ३२२-३३३]

यौधायनश्रौतसूत्रम्-३२२ हरिताः ; कपयः ; ३२३ रवीयगाः ; विष्णुयुक्ताः ; मुद्रताः ; ३२४ शृङ्गगाः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-३२४ हरिताः ; युक्ताः ;

कणाः, रथीतराः, ३२५ मुद्रलाः, विष्णुवृद्धाः;
संस्कृतयः, सत्यापाठश्रौतसूत्रम्- ३२५ संस्कृतयः;
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्- ३२५ मुद्रलाः, विष्णुवृद्धाः;
हरिताः, संस्कृतयः, ३२६ कणाः, पृषदक्षाः (रथीतराः).
कात्यायनश्रौतसूत्रम्- ३२६ संस्कृतयः, हरिताः;
विष्णुवृद्धाः, ३२७ रथीतराः, वामदेवाः, मुद्रलाः;
कणाः, मानवश्रौतसूत्रम्- ३२७ संस्कृतयः, हरिताः;
३२८ विष्णुवृद्धाः, रथीतराः, रयामगाः, मुद्रलाः;
कणाः, शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्- ३२८ संस्कृतयः;
हरिताः, विष्णुवृद्धाः, रथीतराः, आर्यमागिनः, मुद्रलाः;
कणाः, मत्स्यपुराणम्- ३२८ संस्कृतयः, ३२९
हरिताः, बृहदुक्थाः, कुत्साः, ३३० रथीतराः, विष्णु-
वृद्धाः, मुद्रलाः, ३३१ (मुद्रलाः), कणाः, प्रवर-
संहकारः- ३३२ हरिताः, ३३३ मुद्रलाः, कणाः;
विरुपाः (रथीतराः), विष्णुवृद्धाः, स्मृत्यर्थसारः-
३३३ केवलाजिरोगकथनम्.

अत्रिकाण्डम्

[पृ. ३३४-३४१]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३३४ केवलाजयः, ३३५
वाद्मुतकाः, गविष्ठिराः, मुद्रलाः, आपस्तम्बश्रौत-
सूत्रम्- ३३५ केवलाजयः, ३३६ गविष्ठिराः, अतिथयः
(मुद्रलाः), सत्यापाठश्रौतसूत्रम्- ३३६ केवलाजयः;
गविष्ठिराः, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्- ३३६ केवलाजयः;
गविष्ठिराः, कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३३६
केवलाजयः, ३३७ गविष्ठिराः, पुत्रिकापुत्राः, मानव-
श्रौतसूत्रम्- ३३७ केवलाजयः, ३३८ गविष्ठिराः;
पुत्रिकापुत्राः, शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्- ३३८ केवल-
जयः, गविष्ठिराः, पुत्रिकापुत्राः, मत्स्यपुराणम्- ३३८
केवलाजयः, ३३९ गविष्ठिराः, ३४० पुत्रिकापुत्राः.
प्रवरसंहकारः- ३४० अत्रिगणकथनम्, अत्रिगणे
परस्परमविवाहः, स्मृत्यर्थसारः- ३४० अत्रिगण-
कथनम्, अत्रिगणे परस्परमविवाहः, मण्डनः- ३४१
अत्रिगणे परस्परमविवाहः.

विश्वामित्रकाण्डम्

[पृ. ३४१-३५५]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३४१ कुशिकाः, ३४२
लोहिताः, कामकायनाः, रौक्षकाः, कताः, धनजयाः;
३४४ अजाः, अघमर्षणाः, पूरणाः, इन्द्रशैशिकाः.
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्- ३४४ कुशिकाः, कामकायनाः;
आज्याः (अजाः), धनजयाः, लोहिताः, पूरणाः;
३४५ कताः, अघमर्षणाः, सत्यापाठश्रौतसूत्रम्-
३४५ कुशिकाः, कामकायनाः, लोहिताः, पूरणाः;
कताः, अघमर्षणाः, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्- ३४५
कुशिकाः, कामकायनाः, धनजयाः, अजाः;
रोहिणाः, अष्टकाः (लोहिताः), ३४६ पूरणाः;
कताः, अघमर्षणाः, रेणवः, वेणवः, शालङ्कायनाः.
कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३४६ कुशिकाः;
कामकायनाः, ३४७ अजाः, धनजयाः, आश्वमरण्याः;
अघमर्षणाः, पूरणाः, लोहिताः, कताः, ३४८ रेणवः.
मानवश्रौतसूत्रम्- ३४८ कुशिकाः, कामकायनाः;
अजाः, धनजयाः, आश्वमरण्याः, लोहिताः, पूरणाः;
कताः, रौक्षाः (रेणवः), रेणवः, हिरण्यरेतसाः;
३४९ सुवर्णरेतसाः, कपोतरेतसाः, घृतकौशिकाः;
शाट्य-माट्यः, साहुलाः, शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्-
३४९ कुशिकाः, कामकायनाः, अजाः, धनजयाः;
आश्वमरण्याः, पूरणाः, लोहिताः, कताः, ३५०
रेणवः (?), सुवर्णरेतसाः, हिरण्यरेतसाः, कपोतरेतसाः;
घृतकौशिकाः, रेणवः, साहुलाः, मत्स्यपुराणम्-
३५० विश्वामित्रवंशः, कुशिकाः, ३५१ कामकायनाः;
अजाः, धनजयाः, ३५२ आश्वमरण्याः, पूरणाः;
लोहिताः, रेणवः, कताः, प्रवरसंहकारः-
३५४ विश्वामित्रगणः, विश्वामित्रगणे परस्परमविवाहः.
स्मृत्यर्थसारः- ३५४ विश्वामित्रगणः, अनिर्विष्ट-
कर्तृकवचनानि- ३५५ आपस्तम्बादीनां मतेन विश्व-
मित्रगणपेदकथनम्.

कश्यपकाण्डम्

[पृ. ३५५-३६८]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३५५ निम्बवाः, ३५७

रेमाः; शण्डिलाः; ३५८ लौगाक्षयः . आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३५९ निधुवाः; रेमाः; शण्डिलाः .
 सत्यापाढश्रौतसूत्रम्- ३५९ निधुवाः; रेमाः;
 शण्डिलाः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्- ३६० केवल-
 कक्ष्याः; निधुवाः; रेमाः; शण्डिलाः . कात्यायन-
 लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३६० निधुवाः; ३६१ रेमाः;
 शण्डिलाः; ३६२ लौगाक्षयः . मानवश्रौतसूत्रम्- ३६२
 निधुवाः; लौगाक्षयः; शण्डिलाः . शुक्लयजुर्वेदपरि-
 शिष्टम्- ३६३ निधुवाः; लौगाक्षयः; रेमाः; शण्ड-
 मिताः; शण्डिलाः . मत्स्यपुराणम्- ३६३ कक्ष्यपवंश-
 कथनम्; ३६४ निधुवाः; ३६५ रेमाः; लौगाक्षयः;
 ३६६ शण्डिलाः . प्रवरसंमहकारः- ३६८ कक्ष्यपगण-
 कथनम्; कक्ष्यपगणे परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थसारः-
 ३६८ कक्ष्यपगणकथनम्; कक्ष्यपगणे परस्परमविवाहः .

वसिष्ठकाण्डम्

[पृ. ३६९-३८४]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३६९ केवलवसिष्ठाः; ३७०
 कुण्डिनाः; उपमन्यवः; ३७१ पराशराः . आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३७२ केवलवसिष्ठाः; पराशराः; कुण्डिनाः .
 सत्यापाढश्रौतसूत्रम्- ३७२ केवलवसिष्ठाः; उप-
 मन्यवः; पराशराः; कुण्डिनाः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-
 ३७३ केवलवसिष्ठाः; उपमन्यवः; पराशराः; कुण्डिनाः .
 कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३७३ केवल-
 वसिष्ठाः; ३७४ उपमन्यवः; कुण्डिनाः; ३७५ जानू-
 कर्ण्याः; पराशराः . मानवश्रौतसूत्रम्- ३७५ केवल-
 वसिष्ठाः; ३७६ उपमन्यवः; कुण्डिनाः; पराशराः .
 शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्- ३७६ केवलवसिष्ठाः; ३७७
 उपमन्यवः; कुण्डिनाः; लोहिन्याः; जानूकर्ण्याः; पराशराः .
 मत्स्यपुराणम्- ३७७ वसिष्ठगणे परस्परमविवाहः;
 केवलवसिष्ठाः; ३७८ उपमन्यवः; ३८० कुण्डिनाः;
 जानूकर्ण्याः; पराशरावंशकथनम्; ३८२ पराशराः .
 प्रवरसंमहकारः- ३८४ वसिष्ठगणकथनम्; वसिष्ठगणे
 परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थसारः- ३८४ वसिष्ठगण-
 कथनम्; वसिष्ठगणे परस्परमविवाहः . अनिर्विष्ट-
 कर्तृकरणे- ३८४ वसिष्ठगणकथनम् .

अगस्तिकाण्डम्

[पृ. ३८४-३९०]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३८४ केवलागस्तयः; ३८५
 साम्मवाहाः; सोमवाहाः; यज्ञवाहाः . आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३८५ केवलागस्तयः . सत्यापाढश्रौत-
 सूत्रम्- ३८५ केवलागस्तयः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-
 ३८५ केवलागस्तयः . आश्वलायनश्रौतसूत्रपरि-
 शिष्टम्- ३८५ गणानां परस्परविवाहयोग्यायोग्यत्वकथ-
 नम् . कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३८६ केवला-
 गस्तयः (१); ३८७ केवलागस्तयः (२); पौर्णमासाः .
 मानवश्रौतसूत्रम्- ३८७ केवलागस्तयः; विमलयः;
 अक्राः; ३८८ मध्यमाः . शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्-
 ३८८ केवलागस्तयः; अक्राः; मध्यमाः . मत्स्यपुराणम्-
 ३८८ केवलागस्तयः; ३८९ पौर्णमासाः; अगस्तिगण-
 कथनम्; अगस्तिगणे परस्परमविवाहः . प्रवरसंमह-
 कारः, स्मृत्यर्थसारः, मण्डनः- ३९० अगस्तिगण-
 कथनम्; अगस्तिगणे परस्परमविवाहः .

राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९०-३९३]

बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, सत्या-
 पाढश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, कात्यायन-
 लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्, कात्यायनश्रौतसूत्रम्,
 मत्स्यपुराणम्, जैमिनिसूत्रम्- राज-वैश्यादिगोत्रप्रवर-
 कथनम् .

असंप्रज्ञातबन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९४-३९५]

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, सत्यापाढश्रौतसूत्रम्,
 व्याघ्रः, मण्डनः, अनिर्विष्टकर्तृकचनानि- अष्ट-
 प्रशातबन्धुगोत्रप्रवरकथनम् .

सार्ववर्णिकप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९५-३९७]

बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्,
 सत्यापाढश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्,
 कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्, कात्यायनश्रौत-

सूत्रम्, जैमिनिसूत्रम्, मण्डनः— सार्ववर्णिक-
प्रवरकथनम्.

समाप्तिस्त्रकाण्डम्

[पृ. ३९७-३९८]

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्—समाप्तिस्त्रम्.

गणभेदेन गोत्रप्रवरसंकलनम्

[पृ. ३९९-४१०]

भृगवः ३९९-४००, गौतमाः ४०१-४०२,
अत्राजाः ४०३, केवलाद्विरतः ४०४, अत्रयः
४०५, विश्वामित्राः ४०६-४०७, कश्यपाः ४०८,
चत्विष्टाः ४०९, अगस्त्यः ४१०.

सापिण्ड्यविचारः

[पृ. ४११-५२४]

सापिण्ड्यविषयकप्रधानशाल्लार्थाः

[पृ. ४११-४७८]

स्मृतिचन्द्रिका

(पृ. ४११-४२६)

४११ सपिण्डलक्षणम्; सपिण्डलक्षणस्य अव्याप्त्या-
दिदोषनिरासः; मातृसपिण्डत्वमपि विवाहे कन्या-
पुंदासनिमित्तम्; पुत्रिकामुपविवाहोदानां पितृ-
सापिण्डयानिवृत्तिः; ४१२ दत्तकादीनां जनकगोत्रादि-
निवृत्तिः; अप्रप्तानां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्, स्वसपिण्ड-
त्वातिरिक्तं मातृसपिण्डत्वं क्वचित्; स्वसगोत्रत्वातिरिक्तं
पितृसगोत्रत्वं क्वचित्; मातृसगोत्रत्वमपि विवाहे
कन्यापुंदासनिमित्तम्; मातृलकन्यायाः पैतृव्यत्वेत्याश्च
परिणेत्यम्; ४१३ मातृव्यसुसुदुहितश्च अपरिणेत्य-
त्वम्; 'मातृतः, पितृतः' इत्यत्र मातापितृचन्दौ
मातापितृबन्धुपरौ; ४१४ पितृबन्धवा मातृबन्ध-
वाश्च; मातृतः पञ्चमादिरेव पितृतोऽष्टमादिरेव च कन्या
विवाहा; मातृलकन्यादिपरिणेत्यत्वे श्रुतिः प्रमाणम्;
अबाधितविषये अर्थवादस्य प्रमाणसिद्ध्यर्थानुवादकत्वम्;
४१५ महतामप्यकार्यभित्तैर्नानुष्ठेयम्; मातृलकन्यादि-
परिणये शिष्टाचारः प्रमाणं तत्त्वामप्यनिरूपणं च.

पराशरमाधवः

(पृ. ४१६-४१९)

४१६ सपिण्डलक्षणम्; निर्वाप्यसापिण्ड्यम्; अव-
यवसापिण्ड्यम्; मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वं पितृपक्षे सप्तमा-
दूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः; ४१७ विजातीयेषु त्रिपुरुष-
सापिण्ड्यं मुख्यम्; सजातीयेषु तत् अनुकल्पः;
'पितृतः' इत्यनेन बीजिनोऽपि संग्रहः; मातापितृ-
बन्धवाः; पितृसपिण्डत्वं पितृसगोत्रत्वेन गतार्थम्; माता
गान्धर्वादिविवाहोदा चैत पितृसपिण्डत्वात्पुरुषं मातृ-
सपिण्डत्वं विवाहे कन्यापुंदासनिमित्तम्; ब्राह्मादि-
विवाहोदाजेन वरेण मातृलकन्या पैतृव्यत्वेयौ च परिणेत्या,
न गान्धर्वादिविवाहोदाजेन, ४१८ मातृव्यत्वेत्या अपरि-
णेत्यत्वं शिष्टाचारप्रामाण्यं च; मातृलकुतादिपरिणेत्यत्वे
श्रुतिः प्रमाणम्; अनविगताबाधितविषयस्यार्थवादस्य
स्वार्थं प्रामाण्यम्; ४१९ देशभेदेन मातृलकन्यादि-
परिणेत्यत्वापरिणेत्यत्वव्यवस्था; देवादीनामाचारो मनुष्यै-
र्नानुष्ठेयः.

सापिण्ड्यनिर्णयदीपिका

(पृ. ४१९-४३२)

४१९ 'मातृतः पञ्चमात्, पितृतः सप्तमात्'
इत्यत्र व्यवकरणे पञ्चम्यौ; ४२० मातृपक्षे पञ्च-
पुरुषं पितृपक्षे सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्, मातृपक्षे
गणनाप्रकारश्च; पितृपक्षे गणनाप्रकारः; तत्र पितृकुलै
पुरुषगणना; पितृमहीजनककुलगणना; प्रपितामहीजनक-
कुलगणना; नान्दीमुखमातृजनककुलगणना; नान्दीमुख-
पितामहीजनककुलगणना; नान्दीमुखप्रपितामहीजनक-
कुल्यानि सापिण्ड्यवहिर्भूतानि; नान्दीमुखप्रपितामहमाता
सापिण्ड्यवहिर्भूता; ४२१ सापिण्ड्यमर्वाद्यामासेप-
समाधाने; पितृमह्यादिभिः पितृद्वारकं मातृद्वारकं च
सप्तपौरुषं सापिण्ड्यम्; मातामहतत्पत्न्यादिभिर्मातृद्वारक
मेव पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्; अनिवृत्तपितृसापिण्ड्याया
एव कन्याया मर्तृसापिण्ड्यं विधीयते, तेन तस्या उभयत्र
सापिण्ड्यसिद्धिः; गुणत्वाभावे एव मातृद्वारकत्वस्य
पाञ्चपौरुषत्वप्रयोजकत्वम्, अत एव पितृमह्यादिभिः

सापिण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वेऽपि न पाञ्चपौरुषत्वम् ;
 ४२२ ब्राह्मादिविवाहोदासुतस्यैव पितामहादिभिः सापि-
 ण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वमपि, नेतरस्य ; पूर्वोक्तचतुर्थादिकुल-
 न्तर्मुताः सर्वाः व्यक्त्यश्चतुर्यथादिना गणनीयाः ;
 गान्धर्वादिविवाहोदासुतेन मातामहसमोत्राऽपि कन्या वर्ज-
 नीया, नो इतरेण ; ४२३ सपिण्डोद्वाहे दोषः ; मातृ-
 तश्चतुर्प्यादिः पितृतः पञ्चयादिश्च कन्या अशक्तेन परि-
 णेयेति सापिण्ड्यानुकल्पः ; मुख्यकल्पे सपिण्डासपिण्ड-
 कन्यावरयोद्वाहरणम् ; ४२४ अनुकल्पे सपिण्डासपिण्ड-
 कन्यावरयोद्वाहरणम् ; पञ्चम्यादिकन्यापरिणयस्यानुकल्प-
 त्वोपपादनम् ; ४२५ तृतीया चतुर्थी पृथी च कन्या परि-
 णेयेत्यनुकल्पान्तरम् ; तत्र चतुर्थी चतुर्यपञ्चम्यामेव
 परिणेया, पृथी पराशरमते पञ्चमेन, पञ्चमी पञ्चमेन नैव
 परिणेया ; पराशरान्यमते पृथी षष्ठेनैव परिणेया ; ४२६
 तृतीया मातृलकन्या पितृष्वसृकन्या च अर्थात् तृतीये-
 नैव परिणेया ; मातृलादिकन्यापरिणयविधिनियेषयोः देश-
 भेदेन व्यवस्था ; मातृलादिकन्यापरिणये श्रुतिः प्रमाणम् ;
 ४२७ मातृष्वेय्या अपरिणेशस्त्वम् ; अनधिगतात्राधित-
 विपर्यायवादस्य प्रमाणसिद्धार्थानुवादकत्वम् ; तृतीयादि-
 कन्यापरिणयनस्य अनुकल्पत्वमेव, न व्यवस्थितविकल्प-
 स्त्वम् ; ४२८ सापिण्ड्यप्रकाराः ; तत्र अवयवान्वय-
 सापिण्ड्यम्, तत्रैव चूडासंस्थान्यसापिण्ड्यान्तर्भावः ;
 मातुः पितुश्च शरीरात् पुत्रशरीरे अवयवप्रवेशः ;
 निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तच्च गुरुशिष्यादेरपि ; सापल-
 मातृकुले निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तच्च साजात्ये एव
 त्रिपुरुषं च, पितृव्यपत्नीकुले च ज्येष्ठभ्रातृपत्नीकुले च
 एकपुरुषं निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तस्यैव स्वावयवांशा-
 न्वयसापिण्ड्यसंज्ञा ; ४२९ गुरुशिष्यकुलयोस्त्रिपुरुषं
 निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम् ; सखिकुले शत्रुकुले च एकपुरुषं
 निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम् ; मुक्ताहतरसापिण्ड्यं, तस्य अवयव-
 सापिण्ड्येऽन्तर्भावश्च ; ४३० क्षेत्रजादिसापिण्ड्य-
 विचारः ; पुत्रिकापुत्रस्य दत्तके औरसे चान्तर्भावः ;
 क्षेत्रजस्योत्पादककुले त्रिपुरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; लम्भक-
 कुले सातपौरुषं निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम् ; मातृकुले च
 पाञ्चपौरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; प्रसङ्गतो जात्युत्कर्ष-

विचारश्च ; दत्तककृत्रिमयोः सापिण्ड्यविचारः ; ४३१
 गूढजस्य क्षेत्रिकुले एव सापिण्ड्यम्, न जनककुले ;
 अपविद्धक्रीतकस्वयंदत्तानां दत्तककृत्रिमवत् सापिण्ड्यम् ;
 पुत्रिकापुत्रसापिण्ड्यम् ; सहोदकानीनयोर्जनककुले त्रि-
 पुरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; क्षेत्रिकुले सातपौरुषं निर्वाप्या-
 सापिण्ड्यम् ; पौनर्भवस्य औरसवत् सापिण्ड्यं मातृ-
 पूर्वपतिना सापिण्ड्याभावाच्च ; क्षेत्रजादीनां जनककुले
 सापिण्ड्योपपादनम् ; निर्वाप्यासापिण्ड्ये पाञ्चपौरुषादि-
 साधनम् ; पारश्ववस्य मातृकुले पञ्चपुरुषं, पितृकुले त्रि-
 पुरुषं सापिण्ड्यम् .

संस्कारप्रकाशः

(४. ४३२-४४९)

४३२ सपिण्डलक्षणं निर्वाप्यासापिण्ड्यलक्षणं च ;
 अवयवसापिण्ड्यस्य स्वरूपं स्थापनं च ; ४३३ दत्तकस्य
 जनककुले सर्वत्र प्रतिग्रहीतृकुले च क्वचित् सप्तपुरुष-
 मवयवसापिण्ड्यम् ; धर्मपुत्रस्य नातिरिक्तत्वं, किंतु
 दत्तकत्वमेव ; ४३४ दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले स्वसा-
 पिण्ड्याभावेऽपि पितृसापिण्ड्यग्रमुक्तः कन्यापुर्वदास
 इति मतं तत्त्वलक्षणं च ; ४३५ क्षेत्रजादीनामौरस-
 प्रतिनिधित्वेन क्षेत्र्यादिसपिण्ड्यावर्जनमिति मतं तत्त्वलक्षणं
 च ; अवयवसापिण्ड्याभावे प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह
 दत्तकादीनां वाचनिकं त्रिपुरुषं निर्वाप्यासापिण्ड्यम् ;
 सापत्नमातृमातामहादिसापिण्ड्याक्षेपः ; ४३६ सापत्नकुले
 अवयवसापिण्ड्यस्थापनम् ; ' तद्भ्रातरो मातृलाः '
 इत्यादिसुमन्तुवाक्यस्य परिसंख्यात्वम् ; सपत्नमात्रा-
 दिभिः सह पितृद्वारात् सापिण्ड्यम् ; ४३७ ' तद्भ्रातरः '
 इत्यादिसुमन्तुवचनस्य व्याख्यानम् ; सुमन्तुवचनं सापत्न-
 कुले कूटस्थमारभ्य उभयतश्चतुर्षु पुरुषेषु सापिण्ड्यपरि-
 ष्लेदकम्, न तु शब्दोपात्तेज्ज्वेव सापिण्ड्यविधायकम् ;
 ४३८ विवाहे मातुः पञ्चपुरुषं पितुः दशपुरुषं
 सापिण्ड्यमिति मतम् ; विवाहाद्यौचयोर्दशपुरुषं, रिक्ये
 सप्तपुरुषं, आदे त्रिपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम् ;
 ४३९ रिक्याद्यौचयोर्दशपुरुषं सप्तपुरुषं च वैकल्पिकं
 सापिण्ड्यमिति मतम् ; मातृपितृपञ्चयोर्मयोरपि सप्त-
 पुरुषं सापिण्ड्यमित्येकं पञ्चपुरुषमित्यपरं च मतम् ;

मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्; ४४० मातृतश्चतुष्टयं पितृतः षट्पुरुषं सापिण्ड्यमिति, आशौचं सप्तपुरुषमिति च मते; विवाहे मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषं सापिण्ड्यमिति, पञ्चद्वयेऽपि त्रिपुरुषमिति, पञ्चद्वयेऽपि द्विपुरुषमिति च मतानि; सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपक्षाणां विरोधपरिहारे मतान्तराणि तेषां खण्डनं च; ४४१ सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपक्षाणां मुख्यकल्याणकल्पमात्रेणाविरोध इति सिद्धान्तः; तत्र पितृतो दशपुरुषं मातृतः सप्तपुरुषमिति मुख्यः कल्पः, इतरेषां च सारतत्प्रेनानुकल्पता, अनुकल्पतादिविध्यम्; ४४२ द्विजातिषु सापिण्ड्यानुकल्पस्य दौषाजनकत्वेऽप्यग्राहास्त्यम्, द्येष्टु तु नाग्राहास्त्यमपि; सापिण्ड्यानुकल्पस्य शूद्रमात्रविषयकत्वमिति मतं सखण्डनं च; सापिण्ड्यानुकल्पस्य देशकुलभेदेन व्यवस्थितत्वम्; सापिण्ड्यपक्षाणां वर्णभेदेन संकरभेदेन च व्यवस्थेयकत्वमतम्; सापिण्ड्यपक्षाणां त्रिगोत्रान्वारितत्वेन व्यवस्थेयं गौडमतम्; ४४३ विजातीयसापिण्ड्यं त्रिपुरुषम्; मातुलादिकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः, तत्र प्रमाणं धृतम्; अर्धवादानां स्वार्थविधिकल्पकत्वम्; मातुलादिकन्यापरिणये प्रमाणं स्मृतिपुराणेतिहासाः; ४४४ मातुलादिकन्यापरिणये प्रमाणं शिष्टाचारः; मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधकलेन पूर्वपक्षाद्येषः; ४४५ पूर्वपक्षे विधिष्वचनैर्निषेधवचनबाध इति पूर्वोक्ताद्येषसमाधानम्; मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधयोर्व्यवस्थितत्वमिति पूर्वपक्षेकदेशितमतम्; तत्र ब्राह्मादिविवाहेषु कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः, आसुरादिषु न; मातुलादिकन्यासं परिणयेति सिद्धान्तः, तत्र 'ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्दत्तेन' इति प्रथमविकल्परण्डनम्; 'ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्वचनेन' इति द्वितीयविकल्परण्डनम्; 'मातुलादिकन्यापरिणयो वाचनिकः' इति तृतीयविकल्परण्डनं विप्रतिपन्नवचनतात्पर्यान्तरवर्णनेन; ४४७ मातुलादिकन्यापरिणयपरिणययोर्विकल्पतानियकरणम्; मातुलादिकन्याविधिनियेषोर्नियेषानुरोधेन विरोधपरिहारः; ४४८ महत्तममपि मातुलादिकन्यापरिणयं दुष्टाचार एव; ४४९ दुष्टाचारेऽपि

मातुलादिकन्यापरिणयः केशौ वर्ज्यः; बधूवरयोर्मात्रादिसाम्ये विकल्परक्षणा, या न परिणया.

धर्मद्वैतनिर्णयः

(पृ. ४४९-४५४)

४४९ औपदेशिकसापिण्ड्यम्; वध्नां वरे च पृथगेव सापिण्ड्यम्, उभयतस्तत्रितृतिविवाहप्रयोजिका; 'असपिण्ड्यम्' इति पूर्वदामस्य निषेधतुल्यकल्पा; न्यूनसापिण्ड्यविधयोऽर्वाहनिषेधपरः; ब्राह्मादिषु दानेन पितृसापिण्ड्यं न निवर्तते; मातुलादिकन्यापरिणयो दुष्टाचार एव; ४५१ न्यूनसापिण्ड्यानामनुकल्पत्वनियकरणम्; आतिदेशिकसापिण्ड्यम्, तत्र सापत्नमाना-महमारम्य चतुष्टयम्; 'असपिण्ड्यं च या मातुः' इति मनुवचनमातिदेशिकसापिण्ड्यविषयम्, तस्य 'पञ्चमा-स्तप्तमातृर्जम्' इति याज्ञवल्क्यवचनेन बाधश्च; ४५२ मनुवचनस्याऽऽतिदेशिकसापिण्ड्यविषयत्वे मदनपारिजातसंमतिः शूद्रन्यलापनं च.

निर्णयसिन्धुः

(पृ. ४५४-४६४)

४५४ मातुरस्योत्रां पितुरसपिण्डेति च दत्तकामि-प्रायम्; अवयवान्वयसापिण्ड्यम्; निर्वाप्यसापिण्ड्यम्; निर्वाप्यसापिण्ड्यपक्षे 'मातुतः, पितृतः' इति नियमार्थम्; ४५५ प्रतियोगिभेदेन मिश्रस्य सापिण्ड्यस्योभयतो निवृत्तिरेव विवाहप्रयोजिका; ४५६ मण्डूकप्लुत्या सापिण्ड्यस्यदत्तः; कूटसमारम्य पुरा-गगना; मातापितृकन्यापूनारम्य पुरागगना; त्रिगोत्रान्वये अर्वांगमपि विवाहः; मातुतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्; ४५७ षट्पुरुषादि-सापिण्ड्यपक्षा दत्तकतापत्न्यविजातीयादिषु व्यवस्थिताः, न त्वनुकल्पाः; ४५८ मातुलकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः; मातुलादिकन्यापरिणयप्राप्यवचनानामवगमादि-विषयत्वेन कलौ निषेधाच्च नैव परिणयेति सिद्धान्तः; ४५९ सुमन्त्रका दशपुरुषादिसापिण्ड्यवराजा विवाहविषया इत्येकं मतम्, आशौचविषया इति सिद्धान्तः; तत्रापि त्रिपुरुषपक्षः अनुकल्पनारिष्य इति, याज्ञवल्क्यविषय इति च मतद्वयम्, मातृकुरिष्यः कर्त्तव्यकल्पनारिष्येति

सिद्धान्तः; सापत्नमातृकुले त्रिपुररुपं मातामहपर्यन्तं
सापिण्डयम्; सापत्नमातामहसंततौ च चतुःपुररुपं वाच-
निकं सापिण्डयम्; ४६० विरुद्धसंबन्धे वाचनिको विवाह-
निषेधः; ४६२ दत्तकस्य जनककुले मातृतः पञ्चपुररुपं
पितृतः सप्तपुररुपम्, पालककुले मातृतस्त्रिपुररुपं पितृतः
पञ्चपुररुपं सापिण्डयमिति मतान्तरम्; ४६३ दत्तकस्य
जनकपालकोमयकुल्योस्तुल्यं मातापितृतः पञ्चपुररुपं सप्त-
पुररुपं च सापिण्डयमिति स्वमतम्; अनुपनीतस्यैव
दानमाश्रित्य उपनीतानुपनीतदानाश्रितसापिण्डयमेदं लण्ड-
नम्; सर्ववर्णसाधारणं मातापितृद्वारकसापिण्डयवत्कन्या-
परिगणनम्; ४६४ सगोत्रसापिण्डादिकन्याविवाहे प्राय-
श्चित्तम्.

सापिण्डयप्रदीपः

(घृ. ४६४-४७६)

४६४ अवयवसापिण्डयम्; ४६५ निर्वाप्यसापि-
ण्डयम्; निर्वाप्यसापिण्डयलण्डनम्; मातृतः पञ्चपुररुपं
पितृतः सप्तपुररुपं च सापिण्डयम्; मातापितृशब्दौ
साशास्त्रजननीजनकपाचकौ, तेन मण्डूकप्लुतिसापिण्डय-
सिद्धिरिति मतम्; मातापितृशब्दौ पितामहादीनां पिता-
महादीनानामपि च पाचकौ, तेन मण्डूकप्लुतिसापिण्डया-
संभवः गोत्रेभ्य एव आद्यौचोपयोगी सप्तपुररुपं सापिण्डयं
चेति सिद्धान्तः; ४६६ कूटस्थमारम्य पञ्चपुररुपसप्त-
पुररुपसापिण्डययोर्वैशिष्ट्यादिवक्तव्यानां पर्ययज्ञानकथनम्,
पारिभाषिकवन्धुमारम्य गणना न कार्या; उभयनिरूपितं
व्यासगृह्येति एकमेव सापिण्डयम्, तच्च एकतो निवृत्तौ
अन्यतोऽपि नियतं एव; ४६७ सापिण्डयस्य अलण्डो-
पाधित्वम्; न्यूनसापिण्डयचनानामर्वाहनिषेधपरत्वमिति
मिताश्रयमतं, तेषामनुरूपपरत्वमिति माधरमतम्; ४६८
मातुल्यादिकन्यापरिणयस्य अनुकूलत्वेन समर्थनं चेया-
चिन्मतेन; ब्राह्मादिविवाहोद्गामुतनिरूपितसापिण्डयमावेन
मातुल्यादिकन्यापरिणयसमर्थनमन्येषां मतेन; ४६९ मातृ-
सगोत्रापन्नं मातृवर्गादिविवाहोद्गामुतविषयम्; दोषजनक-
मपि देशानुरूपं मातृलब्ध्यापरिणयं कुर्वतो व्यरहायता;
मातृपुत्रेणैव न परिणया; शिष्टविषये मातृपुत्रमुत्तापि न
परिणया; आमुषादिविवाहोद्गामुतेनापि मातुल्यादिकन्या

परिणयेति मतम्; देवचरितं न चरेत्; ४७० ब्राह्मा-
दिष्वपि ऐच्छिको गोत्रविकल्प इति मिताश्रयमतं
तत्त्वलण्डनं च; ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रमेव, आमुषादिषु पितृ-
गोत्रमेव; निरुपाधिकदानमेव पितृगोत्रसापिण्डयनिवर्तकम्,
पुत्रिकाया न पितृगोत्रसापिण्डयनिवृत्तिः, संवित्सत्त्वे एव
पुत्रिणात्वम्; मातुलकन्यापरिणयविरोधिवचनानि 'अस-
पिण्डाय' इति विशेषणं च आमुषादिविवाहोद्गामुत-
विषयाणि; ४७१ मातुल्यादिकन्यापरिणये आचारमार्गं
प्रमाणमिति स्वमतम्; सापत्नकुले यावद्वचनं वाचनिकं
सापिण्डयम्; सापत्नमातामहाकूटस्थाच्चतुष्टुरुपमतिदे-
शिकं सापिण्डयमिति पूर्वपक्षः तत्त्वलण्डनं च; ४७२ विरुद्ध-
संबन्धे विवाहनिषेधः; केवलदत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले एव
सप्तपुररुपं सापिण्डयं तद्गोत्रं च, जनकगोत्रसापिण्डययोर्नि-
वृत्तिरेव; ४७३ द्यामुष्यायणस्य क्षेत्रज्ञस्य उभयोः कुलयोः
सप्तपुररुपसापिण्डयम्, केवलस्य तु क्षेत्रिकुले एव तत्;
संवित्सत्त्वे एव क्षेत्रज्ञस्य द्यामुष्यायणत्वम्; द्यामुष्यायण-
दत्तकप्रकाराः; ४७४ सर्वेषां दत्तकानां द्यामुष्यायणत्वमिति
मतं तत्त्वलण्डनं च; केवलदत्तकस्यापि जनकसगोत्रसापिण्डे
न विवाहे; ४७५ दत्तकजनकपुत्रीवैभ्यो दत्तकपुत्रेण न
विवाहे; दत्तकपौत्रादिना जनकपौत्रादयो विवाहाः;
द्यामुष्यायणदत्तकस्य कुलद्वये सगोत्रत्वं त्रिपुररुपं सापिण्डयं
चेति मुख्यः पक्षः, उभयत्र सप्तपुररुपं सापिण्डयमिति
पक्षान्तरम्; केवलदत्तकसापिण्डयविषये अपसिद्धान्त-
भूतानि मतान्तराणि.

संस्कारदीपकः

(घृ. ४७६-४७८)

४७६ अवयवान्वयसापिण्डयम्, तच्च मातृसंताने
पञ्चपुररुपं, पितृसंताने सप्तपुररुपं च; स्वसापिण्डमूलपुररुप-
सापिण्डस्वरूपं सापिण्डयं विवाहनिषेधप्रयोजकम्, न तु
स्वसापिण्डसंततिरूपत्वम्; यस्य च एकतो निवृत्तौ अप-
रतो निवृत्तिरेव; ४७७ मण्डूकप्लुतिसापिण्डयनिरासः;
'मातृतः, पितृतः' इत्यादी मातापितृशब्दौ पितामहादि-
पितामहादिसाधारणौ; गोत्रेभ्ये सप्तपुररुपं सापिण्डयं,
गोत्रभेदे पञ्चपुररुपमिति निष्कर्षः; पितृपक्षे सापिण्डय-
प्रयोजनम्; वधूवरयोः परस्परं मूलपुररुपद्वारकः मातृ-

संनयः पितृसंवन्धश्च ; स्वसपिण्डमूलपुरुषसपिण्डत्वमेव
विवाहनिषेधप्रयोजकम् ; ' चतुर्थीमुद्गहेत् ' इति परा-
दारपचनरय मूल्यसापिण्ड्यतात्पर्यकं त्यागनम् ; ४७८
रामवाजपेयिकृतवर्ग्यकन्यासंकलनमशास्त्रीयमिति कृत्वा
शास्त्रीयं वर्ग्यकन्यासकलनम्.

सापिण्ड्यविचारः

[पृ. ४७९-५२४]

वेदाः- ४७९ स्वनुजाराः पूषा ; सोदरयोः पतिपत्नी-
संवन्धः सूचितो निषिद्धश्च ; ४८२ पितादुहितृसंभोग-
लिङ्गम् ; ४८३ भ्रातुः पतित्वं आरत्यं वा ; मातुलकन्या
पैतृव्यसेवी च विवाहाहो ; भ्रातृभगिनीविवाहलिङ्गम् ;
दुहितृगमनम् ; पितादुहितृसंभोगलिङ्गम् ; ४८४ सोदर-
भ्रातृभगिन्योर्विवाहलिङ्गम् ; मनोः स्वदुहित्रा विवाहः ;
सापिण्ड्यविवाहगमकम् ; ४८५ सोदरविवाहसूचिकाऽऽ-
ख्यायिका ; ४८६ स्वसूत्रिणाहलिङ्गम् ; सापिण्ड्यविवाह-
सूचिकाऽऽख्यायिका . आभ्युदयनगृहपरिशिष्टम्—
४८६ सापिण्ड्यावधिः ; पितामातृसापिण्ड्यवर्ग्यता विरुद्ध-
संवन्धश्च . धारादगृहसूत्रम्- ४८७ सापिण्ड्यावधिः ;
पितामातृसापिण्ड्यवर्ग्यता जीविसापिण्ड्यवर्ग्यता च .
आभिषेदयगृहसूत्रम् , गोमिलगृहसूत्रम् , जैमिनि-
गृहसूत्रम् , वैतानसगृहसूत्रम्- ४८७ मातु-
सापिण्ड्यवर्ग्यता . गौतमः- ४८७ सापिण्ड्यावधिः ;
पितृसापिण्ड्यवर्ग्यता ; विरुद्धसंवन्धः ; ४८८ यीनिसंवन्ध-
वर्ग्यता ; दत्तकसापिण्ड्याविचारः ; सापिण्ड्यावधिः ; मातु-
सापिण्ड्यवर्ग्यता . वृद्धगौतमः- ४८९ अनौरसमुत्पु-
न सापिण्ड्यम् . हारीतः- ४८९ सापिण्ड्यावधिः ;
मातापितृसापिण्ड्यवर्ग्यता . धौपायनः- ४८९ विवाहा-
दिष्यदनां शास्त्रविरुद्धदेशपक्षांशं प्रामाण्यविचारः ;
मातुलादिकन्यापरिणयविन्ता ; ४९२ पितृसापिण्ड्या-
वधिः ; सापिण्ड्यनिवृत्तिः सपुत्र्यता च दाकमागोचरम् ;
४९३ विरुद्धसंवन्धः ; ४९४ सपिण्ड्यसतोन्नयोद्गहे
कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि . आपस्तम्बः- ४९४ मातृसापिण्ड्य-
वर्ग्यता ; सगोत्रेऽसगोत्रे च सापिण्ड्यावधिमेदः ; पूर्वव-
रुद्धाचारानुसरणे न दोषः . यतिष्ठः- ४९४ सापिण्ड्या-
वधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ग्यता . विष्णुः- ४९५

सापिण्ड्यावधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ग्यता ; सपिण्ड-
सगोत्रकन्योद्गहे दोषः . शङ्खः शङ्खलिखितौ च- ४९५
शरीरावयवान्वयसापिण्ड्यम् ; सापिण्ड्यावधिः ; माता-
पितृसापिण्ड्यवर्ग्यता ; ४९६ आशौचसपिण्डोदकदानादौ
निर्वाप्यसापिण्ड्यम् . लिखितः- ४९६ निर्वाप्यसापि-
ण्ड्यम् ; विवाहोत्तरं भर्तृसपिण्ड्यता विवाहेन कन्याया
गोत्रान्तरं च . महाभारतम्- ४९६ मातुलकन्यापरिणये
इतिहासप्रमाणम् ; ४९७ विरुद्धसंवन्धः ; गुरुपुत्र्या विवाहो
निषिद्धः . मनुः- ४९८ सापिण्ड्यावधिः ; शरीरावयवा-
न्वयः सापिण्ड्यम् ; विरुद्धसंवन्धः ; सर्ववर्ग्यताधारणी
सापिण्ड्यवर्ग्यता पितृगोत्रवर्ग्यता च ; ४९९ निर्वाप्य-
सापिण्ड्यम् ; आशौचादिषु सापिण्ड्यावधिः वर्णमेदेन ;
समानोदकत्वम् ; ५०१ मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः ;
५०२ अनौरसे दत्तकादौ निर्वाप्यसापिण्ड्यम् . याज्ञ-
वल्क्यः- ५०२ सापिण्ड्यवर्ग्यता ; सापिण्ड्यावधिः ;
शरीरावयवान्वयरूपं निर्वाप्यसापिण्ड्यान्वरूपं च सापि-
ण्ड्यम् ; विरुद्धसंवन्धः ; मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः .
नारदः- ५०८ सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंश्लेष-
विचारः . बृहस्पतिः- ५०९ विवाहादितरान्दानां शास्त्र-
विरुद्धदेशपक्षांशं प्रामाण्यविचारः ; मातुलारिकन्यापरिणय-
निषेधविचारः . ऊपासः- ५१० मातुलारिकन्यापरिणय
निषेधविचारः ; मातृसापिण्ड्यवर्ग्यता . देवसः- ५१०
सापिण्ड्यावधिः . वशन्ता- ५१० वर्णमेदेन सापिण्ड्या-
वधिमेदः ; सापिण्ड्यवर्ग्यताविषयः . मरीचिः- ५१०
प्राग्दे सापिण्ड्योपेक्षणे कालितम् . शातानपः- ५११
सापिण्ड्यावधिः सर्ववर्ग्यता ; मातुलारिकन्यापरिणये प्राय-
श्चित्तादिकर्तव्यता ; देशमेदेन सापिण्ड्यसंश्लेषः . छपु-
शातानपः- ५११ सापिण्ड्यवर्ग्यता . परादारः- ५११
सापिण्ड्यावधिमेदः मन्त्रमेदेन . मुमन्तुः- ५११ सापिण्ड्या-
वधिमेदः मन्त्रमेदेन ; विरुद्धसंवन्धः ; ५१२ मातुलादि-
कन्यापरिणये प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता ; ५१३ सापिण्ड्या-
शौचदारभ्यापवधिः . कण्वः- ५१३ धन्यदिनयः
सापिण्ड्यावधिः . पैटीनसिः- ५१३ सापिण्ड्यावधि-
विद्वन् ; ५१४ मातुलारिकन्यापरिणय निषेधः प्राय-
श्चितं च . वृद्धमनुः- ५१४ औपेक्षिकपुत्रेषु सापिण्ड्यं

धीजत एव ; सापिण्डयवर्गता. काष्णोजिनिः- ५१४
 अनौरसपुत्रसंबन्धे सपिण्डीकरणम् . व्याघ्रपादः- ५१५
 मातुलमुनापरिणयो देशधर्मः. वृद्धशातातपः- ५१५
 विवाहे वर्ग्या बान्धवप्रकाराः. युधः- ५१५ सापिण्ड्या-
 वधिः. आश्वलायनः- ५१५ सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्य-
 संकोचो देशभेदेन शास्त्राभेदेन च ; मातुलादिकन्यापरिणयो
 देशधर्मः. स्मृत्यन्तरम्- ५१६ विरुद्धसंबन्धः ; विवाहेन
 कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः. मार्कण्डेयपुराणम्- ५१६
 निर्वाण्यसापिण्ड्यावधिः ; ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया
 भर्ता सपिण्डता सगोत्रता च, आसुरादिविवाहेन विवाहिता-
 याश्च पित्रा. मत्स्यपुराणम्- ५१७ निर्वाण्यसापिण्ड्या-
 वधिः. विष्णुपुराणम्- ५१७ पितृमातृसापिण्ड्यावधिः .
 श्रीमद्भागवतम्- ५१७ इतिहासे मातुलादिकन्यापरिणयो-
 दाहणानि. लिङ्गपुराणम्- ५१८ विरुद्धसंबन्धः . ब्रह्म-
 पुराणम्- ५१८ निर्वाण्यसापिण्ड्यावधिः . कूर्मपुराणम्-
 ५१८ विवाहितानां भर्ता सापिण्ड्यम् . अनिर्दिष्टकर्तृक-
 यचनानि- ५१८ मातुलः पितृतश्च सापिण्ड्यावधिः ;
 विरुद्धसंबन्धः . चतुर्विंशतिमतम्- ५१९ पितामातृ-
 सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; देशधर्मकुलधर्मप्राप्त्याप्यम् ;
 मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः . पदत्रिंशत्मतम्- ५२०
 मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः . संग्रहः (संग्रहकारः)-
 ५२० पितृमातृसापिण्ड्यावधिः ; मातुलकन्यापरिणयानु-
 मतिः . विश्वरूपाचार्यः- ५२० शरीरयवबान्धवसापि-
 ण्ड्यावधिः , निर्वाण्यसापिण्ड्यावधिश्च . स्मृतिसारे-
 ५२१ पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचः .
 स्मृतिरत्ने- ५२१ मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मः .
 फाषिकामतम्- ५२१ पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापि-
 ण्ड्यसंकोचविचारः . संस्कारनृसिंहे- ५२१ विरुद्ध-
 संबन्धः . स्मृतिचन्द्रिकायाम्- ५२१ सापिण्ड्यसंकोच-
 निषेधः . स्मृत्यर्णये- ५२१ सापिण्ड्यसंकोचानुमतिः .
 धर्मप्रदीपे- ५२१ सापिण्ड्यवर्गता. प्रवरनिर्णये-
 ५२२ सापिण्ड्यवर्गता. रामयाजवेदी- ५२२ सापि-
 ण्ड्यपरिणयो विचारः . शास्त्रकारिकाः- ५२३
 मातुलः पितृतश्च सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचानु-

मतिः देशधर्मः ; विरुद्धसंबन्धः . रेणुकारिकाः- ५२४
 मातापितृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचविचारः .

कन्यापरीक्षा

[पृ. ५२५-५५८]

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्- ५२५ कन्याया विवाहे
 वर्ग्या अवस्थाः ; कन्याया वर्ग्यानि लक्षणानि ; कन्याया
 वर्ग्यानि नामानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ;
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्यायाः पुण्य-
 लक्षणम् . आश्वलायनगृह्यसूत्रम्- ५२५ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षण-
 परीक्षाविधिः . आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्- ५२७
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि . कौपीतकिगृह्य-
 सूत्रम्- ५२७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि .
 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्- ५२७ कन्याया विवाहे वर्ग्या
 अवस्थाः ; ५२८ कन्याया विवाहे . वर्ग्यानि लक्षणानि ;
 ५२९ कन्याया वर्ग्यानि नामानि ; कन्याया दुर्विशेष-
 लक्षणपरीक्षाविधिः ; ५३० कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि ; कन्यायाः पुण्यलक्षणम् . हिरण्यकेशिगृह्य-
 सूत्रम्- ५३१ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि .
 मानवगृह्यसूत्रम्- ५३१ विवाहकारणानां तारतम्येन
 विचारः ; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया
 दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . भारद्वाजगृह्यसूत्रम्- ५३२
 विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ; कन्याया वर्ग्या
 अवस्थाः ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ; कन्यायाः
 पुण्यलक्षणम् . काठकगृह्यसूत्रम्- ५३२ कन्याया
 दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . धाराहृह्यसूत्रम्- ५३३
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; विवाहकारणानां
 तारतम्येन विचारः ; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्ष-
 णानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . आग्नि-
 वेदयगृह्यसूत्रम्- ५३३ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि विवाहे वर्ग्यानि नामानि च . पारस्करगृह्य-
 सूत्रम्- ५३३ कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् . गोमिल-
 गृह्यसूत्रम्- ५३४ कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षा-
 विधिः ; ५३५ कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् . जैमिनि-

गृहसूत्रम्- ५३५ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 वेदानसंगृहसूत्रम्- ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि. गौतमः- ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि; अघ्रातृकन्याया अविवाह्यता. हारीतः-
 ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; कन्याया विवाहा-
 नुकूलानि लक्षणानि. धौघायनः- ५३६ अशुभलक्षणानि
 कन्या वर्ज्या; ५३७ विवाहे सप्तविधा पुनर्मूर्ध्वर्ज्या.
 वसिष्ठः- ५३७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि;
 विवाहे वर्ज्या पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ. बिष्णुः- ५३८
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. ब्राह्मः, लिखितः,
 शङ्खलिखितौ च- ५३८ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि; अघ्रातृकन्याया अविवाह्यता. मनुः- ५३८
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; ५४०
 अघ्रातृकन्याया अविवाह्यता. याज्ञवल्क्यः- ५४२
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. नारदः- ५४३
 विवाहे कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि; विवाहे वर्ज्या पाप-
 नक्षत्रजातौ बधूवरौ. वृद्धनारदः- ५४४ विवाहे वर्ज्या
 पापनक्षत्रजाता कन्या. कात्यायनः- ५४४ कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. व्यासः- ५४४ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि. यमः- ५४४ कन्याया विवाहे
 वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च. संयतः- ५४४ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि. लघुशातातपः- ५४४
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; ५४५
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. कश्यपः- ५४५
 विवाहे सप्तविधा पुनर्मूर्ध्वर्ज्या. आश्वलायनः- ५४५
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. लघ्वाश्वलायनः-
 ५४५ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. गर्गः- ५४५
 कन्याया विवाहे आकारवयोन्यूनत्वमनुकूलम्; ५४६
 पापनक्षत्रजाता कन्या विवाहे वर्ज्या. वात्स्यायनः- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि स्मृत्यन्तरम्- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि. वायुपुराणम्-
 ५४६ नमिकालक्षणम्. मार्कण्डेयपुराणम्- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. विष्णुपुराणम्-

५४६ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. स्कन्दपुराणम्
 - ५४७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. पद्मपुराणम्
 - ५४७ पुराणपुस्तकशङ्कनेन कन्यापरीक्षाविधिः (पुराणा-
 र्चनम्). ब्रह्मपुराणम्- ५५३ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि
 लक्षणानि. काशीखण्डः- ५५३ शुभलक्षणयती कन्या
 विवाह्यता. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- ५३३ कन्याया
 विवाहेऽनुकूलानि वर्ज्यानि च लक्षणानि. चतुर्विंशतिमतम्
 - ५५३ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. स्मृति-
 संग्रहः- ५५४ कन्याया दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः.
 मत्स्यसूत्रमहातन्त्रे- ५५४ मातृनाम्नी कन्या विवाहे
 वर्ज्या. कारिकानिधन्ये ज्योतिःसागरे च- ५५४
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि ग्राह्याणि च नामानि. स्मृति-
 मञ्जरीम्- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि,
 ज्योतिःसारे- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि,
 सुप्रभेदे- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 हलायुधः- ५५४ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि.
 राजमार्तण्डः- ५५४ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि
 लक्षणानि च. सुहृत्चिन्तामणिः- ५५५ विवाहे
 वर्ज्या पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ तदपवादश्च. नृसिंह-
 प्रसादे- ५५५ विवाहे वर्ज्या पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ
 तदपवादश्च. कश्यपपटले- ५५५ विवाहे वर्ज्या पाप-
 नक्षत्रजातौ बधूवरौ. ज्योतिःसंग्रहे- ५५५ विवाहे
 वर्ज्या पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ तदपवादश्च. जानकोत्तमे-
 ५५५ पापनक्षत्रजन्मदोषापवादः. शारङ्गकारिका- ५५६
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. शौनकाकारिकाः-
 ५५६ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया
 दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः. रेणुकारिकाः- ५५६
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; ५५७ कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च; कन्याया दुर्वि-
 धेयलक्षणपरीक्षाविधिः. गृह्यसंग्रहः- ५५७ कन्याया
 दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः. अनन्तपाठकारिकाः-
 ५५८ विवाहे कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि; कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहार-

विचारश्च

[पृ. ५५९ - ५८२]

गौतमः- ५५९ वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहार्हता ; वाग्दत्ताया अदानमधर्मसंयुक्ताय, यौधायनः- ५५९ सप्तविधा पुनर्भूः ; अपहृताया मन्त्र-संस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहार्हता ; ५६० अशतयोन्या मृत-भर्तृकायाः पुनर्विवाहार्हता. वसिष्ठः- ५६० वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहार्हता ; सप्तपद्याः पूर्वं वरमरणादौ कन्याया विवाहार्हता ; अपहृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहार्हता ; ५६१ अशतयोन्या मृतभर्तृकायाः पुनर्विवाहार्हता ; दत्तशुल्कायाः कन्याया वरमरणे विवाहार्हता ; पुनर्मुल्लङ्घनम् ; विवाहे दत्तायाः कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलम्भौ. विष्णुः- ५६१ विवाहे दत्तायाः कन्याया वरदोषाभावे अन्यत्र दाने, दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने, मिथ्यादूषणे च दण्डः. शङ्खलिखितौ- ५६१ नष्टवरयाः पुनर्विवाहः, शुल्कदानुदीर्घकालवियोगे च. महाभारतम्- ५६२ दत्तशुल्कादपि कन्या सप्तपद्याः पूर्वममीशान्य-वराय दानार्हः ; सप्तपद्या एव विवाहसिद्धिः. मनुः- ५६३ वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः ; ५६४ नियोग-विधिः ; दत्तायाः पुनर्दानं निषिद्धम् ; ५६५ विवा-हितायाः परित्यागकारणानि ; दोषमनुक्त्वा सदोषकन्या-दाने दण्डः ; ५६६ कन्याया मिथ्यादूषणे दण्डः ; अकन्याया न विवाहार्हता ; ५६७ दत्तशुल्काया वर-मरणे देवयो वरसाम्या अनुमत्ता ; दत्तशुल्काया न पुनर्दानम् ; ५६८ पुनर्मुल्लङ्घनम् ; अशतयोन्याः पुनर्विवाहः. याज्ञवल्क्यः- ५७० दत्तायाः प्रत्यादाननिषेधः सप्तपद्याश्च ; ५७१ समवरयाः पूर्वमन्येन विवाहे कार-णानि, कन्याद्विवाहे पुनर्विवाहः ; दोषमनुक्त्वा सदोष-कन्यादाने, कन्याया मिथ्यादूषणे, अनुदृष्टाभ्यागमे च दण्डः ; दत्तायाः प्रत्यादाने दण्डः ; पुनर्मुल्लङ्घनं शैरिणी-रूपेण च. नारदः- ५७२ त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा शैरिणी, तासां दोषप्रत्यक्षं च ; ५७३ अशतयोन्याः

पुनर्विवाहानुमतिः ; दत्तशुल्काया अन्येन विवाहार्हता ; आशुरादिषु गुणपेक्षं कन्यादानम् ; पुनर्विवाहनिमित्तानि ; ५७४ सदोषवधुवरयोः परित्यागार्हता ; ५७५ दत्त-कन्यायाः प्रत्यादाने दण्डः ; दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने अनुदृष्टकन्याभ्यागे च दण्डः. कात्यायनः- ५७६ वृताया वरे नष्टेऽन्येन विवाहः ; दत्तशुल्काया वरे नष्टे विशाह-विचारः ; अनेकेभ्यो दत्ताया विवाहविचारः ; ५७७ वरदोषे कन्यादोषे च अनुक्ते दण्डः ; ५७८ ऊढायाः पुनर्विवाहो वरदोषे शते ; अनुदृष्टवरकन्ययोरनुदृष्टता, दृष्ट-वरकन्ययोरनुदृष्टता, व्यासः- ५७८ सप्तपद्याः पूर्वं वर-मरणेऽन्येन विवाहानुमतिः. यमः- ५७८ वरदोषेऽशत-योन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः ; वाग्दत्ताया अप-हृतायाश्च कन्यात्वम्. शातातपः- ५७९ वरदोषे अशत-योन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः . लघुशातातपः- ५७९ वरदोषे अशतयोन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानु-मतिः. पराशरः- ५७९ विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि ; ब्रह्मचर्यं विधवाधर्मः . अङ्गिराः- ५८० पुनर्भूदोषः . बृह्ममनुः- ५८० सप्तपद्याः पूर्वं कन्या-त्वम् . कश्यपः- ५८० सप्तविधा पुनर्भूविवाहानर्हा ; असंस्कृताया दत्ताया वरे सदोषेऽन्येन विवाहानुमतिः . ब्रह्मपुराणम्- ५८० शालविधवायाः परित्यागायाश्च नियोगः पुनर्विवाहो वा, वा च न कलौ, बृहन्नार-दीयम्- ५८० अशतयोन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानु-मतिः कलौ न. अनिर्दिष्टकर्तृकचने- ५८० कन्याया बलादुद्वाहे अन्यदेयता ; वरमरणादौ सप्तपद्याः पूर्वमेवान्येन विवाहार्हता, स्मृत्यर्थसारः- ५८१ वरदोषे मन्त्रसंस्कार-पूर्वमेवान्येन वरेण विवाहार्हता, स्त्रीणां पुनर्विवाहे मत्वा-न्तर्गणः ; कलौ स्त्रीणां पुनर्विवाहो वर्ज्यः. चन्द्रिकायाम्- ५८१ आवातिरिक्तानेकवरसमागमे दूरन्येन विवाहता, धर्मप्रवृत्तौ- ५८१ अशतयोन्याः संस्कृतायाः पुन-र्विवाहः सदोषे वरे. रेणुकारिकाः- ५८१ अनुदृष्टाय वाग्दत्ताया अदाने दण्डः ; सप्तपद्याः पूर्वं कन्यात्वम् ; विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि ; विवाहिताया दुष्टाभ्यागता ; अनुदृष्टवरकन्ययोरनुदृष्टता ; दण्डः ; विवा-हितायाः कन्यै पुनर्विवाहो वर्ज्यः.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः

[पृ. ५८३-५९९]

पारस्करगृह्यसूत्रम्-५८३ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; द्विजस्य शूद्रा भार्या अमन्त्रवरणाहं. गौतमः-५८३ सदृशी भार्या प्रशस्ता. हारीतः-५८३ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५८४ द्विजस्य शूद्रा-तिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; आपदि अश्व-वर्णसर्वभार्यानुमतिः. बौधायनः-५८४ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; स्ववर्णभार्या प्रशस्ता. यस्मिन्-५८५ सदृशी भार्या प्रशस्ता; वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रा भार्या अमन्त्रवरणाहं द्विजस्य; अमिचितः शूद्रा भार्या अगम्या; शूद्रा भार्या न धर्मेजाया. विष्णुः-५८५ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ५८६ शूद्रा भार्या न धर्मेजाया; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. ब्राह्मणः-५८६ सदृशी भार्या प्रशस्ता; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रस्य शूद्रैव, सवर्णा भार्या प्रशस्ता; अश्व-वर्णभार्यावरणमनुकल्पः; शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा. महाभारतम्-५८७ वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रा भार्या निषिद्धा द्विजस्य; शूद्रस्य सर्वैव भार्या. मनुः-५८७ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; अश्ववर्ण-भार्यावरणमनुकल्पः; ५८८ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ५८९ ब्राह्मणश्रमियोः शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५९० द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. याज्ञवल्क्यः-५९४ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५९५ शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रस्य सर्वैव भार्या. नारदः-५९६ वधर्णा भार्या प्रशस्ता; सवर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्. व्यासः-५९६ अश्ववर्णभार्यापुनः स्ववर्णः; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य. देवलः-५९६ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरण-मनुमतम्. उशना-५९६ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. यमः-५९७ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; सर्व-वर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ब्राह्मणस्य शूद्रा

भार्या निषिद्धा. बृहस्पतिः-५९७ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. पैठीनसिः-५९८ सर्ववर्णानां अश्व-वर्णभार्यावरणमनुकल्पः. जातूकपर्वः-५९८ सवर्णा भार्या प्रशस्ता. अङ्गिराः-५९८ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. मार्कण्डेयपुराणम्-५९८ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्. ब्रह्म-पुराणम्-५९८ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनु-मतम्; आपदि अश्ववर्णभार्यानुमतिः. भविष्यपुराणम्-५९९ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. स्मृत्यर्थसारः-५९९ द्विजस्याश्ववर्णभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्. ऐगु-कारिकाः-५९९ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनु-मतम्; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; द्विजस्याश्ववर्ण-भार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्.

वरपरीक्षा

[पृ. ६००-६१३]

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्-६०० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. आश्वलायनगृह्यसूत्रम्-६०० विवाह-नुकूलं वरलक्षणम्. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्-६०० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. मानवगृह्यसूत्रम्-६०० विवाहकारक्षणां तारतम्येन विचारः. भारद्वाज-गृह्यसूत्रम्-६०१ विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः. याराहगृह्यसूत्रम्-६०१ विवाहकारणानां तार-तम्येन विचारः. गौतमः-६०१ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. बौधायनः-६०१ गुणहीनो विवाहानर्हः. आपस्तम्बः-६०१ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. वसिष्ठः-६०१ दत्ताया अपि कन्यायाः सदोपेयं वरेण न विवाहः; विवाहप्रतिकूल्यं वरदोषाः. महाभार-तम्-६०२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. मनुः-६०२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; गुणहीनो विवाहा-नर्हः; ६०३ जातिरेयलिङ्गानि. याज्ञवल्क्यः-६०३ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; ६०४ पुंस्यलिङ्गे पण्डलिङ्गे च. नारदः-६०५ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; पुंस्य-लिङ्गे पण्डलिङ्गे च; पण्डप्रकाशः; ६०६ विवाहितया वराः पण्डास्ताभ्याः; पण्डत्यागे कालविचारः; पण्डभार्यायाः पुनर्विवाहार्हता; ६०८ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि;

विवाहप्रतिकूला वरदोषाः. कात्यायनः— ६०८ विवाह-
प्रतिकूला वरदोषाः, वाग्देनऽपि सद्योपवरो विवाहानर्हः;
६०९ विवाहितया दोषविशेषयुक्तो वरस्त्याज्यः पुनर्वि-
वाहश्च; पण्डलिङ्गम्. व्यासः— ६०९ विवाहानुकूलानि
वरलक्षणानि. देवलः— ६०९ पञ्चविधः पण्डः. यमः—
६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. शातातपः— ६१०
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. पराशरः— ६१० वरदोषाः.
लघुशातपः— ६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि.
स्मृत्यन्तरम्— ६१० शुगवत् वरलक्षणम्. लिङ्ग-
पुराणम्— ६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. गरुड-
पुराणम्— ६११ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. ब्रह्म-
पुराणम्— ६११ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. ब्रह्म-
पैर्वतपुराणम्— ६११ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः,
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. भविष्यपुराणम्— ६११
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. अनिर्दिष्टकर्मकथच-
नानि— ६११ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि;
कुलविशेषोद्धारतम्यम्. संहकारः (स्मृतिसंहारः)—
६११ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः. लङ्घः— ६१२ अशौ-
चरगुणाः. धर्मविपाकसंग्रहे— ६१२ सप्तविधः पण्डः.
ज्योतिःस्तारे— ६१२ गत रगुणाः; दश वरदोषाः.
व्यपहारापण्डेयरे— ६१२ दश वरदोषाः. शौनक-
कारिका— ६१२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. रेणु-
कारिकाः— ६१२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि;
विवाहप्रतिकूला वरलक्षणदोषाः; पण्डाश्रमम्. कारिका-
निबन्धे— ६१३ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः. अनन्त-
पाठकारिकाः— ६१३ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि.

परिवेत्त्रादिविचारः

[५. ६१४-६४१]

पेदाः— ६१४ परिवेदनादिदोषाः. येमानमगृह्य-
सूत्रम्— ६१४ परिवेदनश्रमम्; परिवेदने प्रायश्चित्तम्;
वेदभङ्गविशेषोपर परिवेत्तुः पुनर्विवाहः; ज्येष्ठे नष्टे
पण्डिते वा वनिश्रम कर्तव्यम्. गौतमः— ६१४ परिवेद-
नान्नराः; ६१५ परिवेदनाभेदिधिपूत्यादिदोषे प्राय-
श्चित्तम्; अङ्गतीकारे ज्येष्ठे भ्रातरि कल्पणीयावधिः.

हारीतः— ६१६ परिवेत्त्रादिलक्षणम्; परिवेदनदोषप्राय-
श्चित्तम्; परिवेदनलब्धकन्याया ज्येष्ठाय दानम्. बौधायनः—
६१७ परिवेदनादिदोषस्तत्प्रायश्चित्तं च. आपस्तम्बः—
६१७ परिवेदनादिदोषस्तत्प्रायश्चित्तं च. वसिष्ठः—
६१७ परिवेदनादयो दोषाः; तत्राप्रायश्चित्तं, परिवेदने
पुनर्विवाहश्च; ६१८ अग्नेदिधिपूदिधिपूतयोः प्रायश्चित्तं,
कन्यापरिवर्तनेन विवाहश्च; ६१९ ज्येष्ठे अङ्गतीविवाहे
प्रतीक्षावधिविधिः, तदतिक्रमे प्रत्यवायश्च; ६२० परि-
वेदनापवादाः. धृद्धवसिष्ठः— ६२० पर्याधानापवादाः.
शङ्खः, लिखितः, शङ्खलिखितौ च— ६२१ परिवेदन-
दोषः प्रायश्चित्तं च; परिवेदनापवादाः. मनुः— ६२१
परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; ६२२ परिवेदनदोषः; परिवेत्तु-
परिवित्तिलक्षणे; परिवेदनापवादाः; ६२३ दिधिपू-
तलक्षणम्. कात्यायनः— ६२३ परिवेत्तुपरिवित्ति-
लक्षणे; परिवेदने प्रत्यवायः; ६२४ परिवेदनापवादाः;
६२५ नष्टादौ ज्येष्ठे कालप्रतीक्षा परिवेदनापवादाः; विवाहो-
त्तरं प्रोपितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः.
देवलः— ६२७ परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; अग्नेदिधिपू-
दिधिपूदिधिपूतलक्षणानि. उज्जाना— ६२७ परिवेदना-
पवादाः. प्रजापतिः— ६२८ अग्नेदिधिपूदिधिपूतल-
क्षणम्. यमः— ६२८ दिधिपूतलक्षणम्; परिवेदन-
दोषः तत्राप्रायश्चित्तं च; परिवेदनापवादाः. व्यासः—
६२८ अग्नेदिधिपूदिधिपूतलक्षणे. शातातपः— ६२८
परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; परिवेदनापवादाः. लघुशाता-
तपः— ६३० परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; परिवेदनदोषः;
परिवेदनापवादाः. पराशरः— ६३० परिवेदनदोष-
स्तत्राप्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः. अत्रिः— ६३१
परिवेदनप्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः. लौगाक्षिः—
६३१ पर्याधानपर्याहिताभेदिधिपूदिधिपूतलक्षणानि. धृद्ध-
याज्ञवल्क्यः— ६३१ परिवेत्तुलक्षणम्. सुमन्तुः—
६३२ परिवेदनप्रायश्चित्तम्; पर्याधाननिषेधः; पर्याधाना-
पवादाः. कण्वः— ६३३ परिवेदनापवादाः. धृद्धमनुः—
६३३ अग्नेदिधिपूत्यापवादाः. काष्ठीजिनिः— ६३३
परिवेदनापवादाः. जमदग्निः— ६३३ परिवेदनापवादाः.
गर्गः— ६३३ परिवेदनदोषः; परिवेदनपवादाः. ब्राह्म-

गर्भः— ६३६ परिवेदनापवादः. अनिर्दिष्टकर्तृत्वचने
— ६३६ परिवेदनदोषः; परिवेदनापवादाः. संप्रहकारः
(स्मृतिसंग्रहः)— ६३६ परिवेदनापवादः.
चतुर्विंशतिमतम्— ६३६ पर्याधानपरिवेदननिषेधः;
पर्याधानापवादः. स्मृत्यर्थसारः— ६३७ पर्याधानपरि-
वेदनापवादाः. त्रिकाण्डमण्डनः— ६३७ पर्याधानपरि-
वेदननिषेधः; ६३८ पर्याधानपरिवेदनापवादाः. रेणु-
कारिकाः— ६४० पर्याधानपरिवेदननिषेधः; पर्याधान-
परिवेदनापवादाः.

विवाहकालः

[६. ६४२-६५९]

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्— ६४२ नमिकात्वं विवाहे
इष्टम्. मानवगृह्यसूत्रम्— ६४२ नमिकात्वं विवाहे
इष्टतमम्. घाटाहृगृह्यसूत्रम्— ६४२ अनमिकात्वं विवाहे
इष्टम्. गोमिलगृह्यसूत्रम्— ६४२ नमिकात्वं विवाहे
इष्टतमम्. जैमिनिगृह्यसूत्रम्— ६४२ अनमिकात्वं
विवाहे इष्टम्. धैव्यानसगृह्यसूत्रम्— ६४३ नमिकात्वं
गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्; नमिकागौरीलक्षणे, प्रासरज-
स्वाया विवाहे प्रायश्चित्तम्. गौतमः— ६४३ कन्यादाने
प्रयोजकमनृतुमसीत्वम्; ऋतुपूर्वमदाने दोषः. हारीतः—
६४३ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. धौधायनः— ६४४ नमिकात्वं
विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. आप-
स्तम्बः— ६४४ ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपर्यं वा कन्यादानम्,
नमिकागौरीरोहिणीलक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः;
कन्याया अपिकर्तृवो वरः. वसिष्ठः— ६४५ नमिकात्वं
विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. विष्णु—
६४५ वयसा त्रिगुणो वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. महाभारतम्—
६४५ वयसा त्रिगुणो वरः एकगुणा च भार्या; सप्तम-
वर्गोऽर्ध्वं कन्याविवाहः प्रशस्तः. मनुः— ६४५ कन्या-
विवाहे उपनयनकालातिदेशः; कन्याया नमिकात्वं वर-
न्यूनवयस्कत्वं वा विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया

अदाने दोषः. याज्ञवल्क्यः— ६४७ ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. नारदः— ६४७ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः. बृहस्पतिः— ६४८ नमिकात्वं वरान्यूनवयस्कत्वं
वा विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. व्यासः—
६४८ गौर्यादिलक्षणानि; ऋतुपूर्वकाले विवाहार्ह-
त्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. देवदत्तः—
६४९ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. उशना— ६४९ अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. यमः— ६४९ कन्याया नमि-
कात्वं वरान्यूनवयस्कत्वं वा विवाहे इष्टम्; ऋतुकालपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; गौरीरोहिणीलक्षणलक्षणानि;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. मरीचिः—
६५१ कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
त्वदोषः. दक्षः— ६५१ गौरीरोहिणीकन्यारजस्वला-
लक्षणानि; कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतु-
पूर्वं कन्याया अदाने दोषः. प्रजापतिः— ६५१ अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. संवर्तः— ६५१
नमिकात्वं विवाहे इष्टम्; गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्ष-
णानि; अष्टवर्षाया विवाहः प्रशस्तः; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. पराशरः— ६५२ गौरीरोहिणीकन्यारज-
स्वलालक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवा-
हिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. अत्रिः— ६५३ दीप-
कालं द्वादशवर्षं पुनर्विवाहश्च स्त्रीणां फलं वर्ज्यं; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
त्वदोषः. लघुज्ञातावपः— ६५४ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. पेठी-
नसिः— ६५४ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. अत्रिः—
६५४ गौरीरोहिणीव्यामानममिकात्त्वलक्षणानि; ऋतुपूर्वकाले
विवाहार्हः; अष्टवर्षाया विवाहः प्रशस्तः; गौरीरोहिणी-
कन्यारजस्वलालक्षणानि; दशमे वर्षे कन्याविवाहः प्रशस्तः;
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः; ६५५ वयस्येयया वयोदीर्घ्यादिना कन्या
निषिद्धा; न्यूनवयः प्रशस्तः. व्यासपादः— ६५५. ३७.

नपनकालः स्त्रीणां विवाहकालः. स्वयंवरः— ६५५ पटवर्ष-
पर्यन्तं स्त्रीणां न विवाहः. कश्यपः— ६५५ अष्टवर्षेणाष्ट-
वर्षां विवाहः; ऋतुपूर्वकालो विवाहे इष्टः; गौरी-
कन्यक्राकुमारीलक्षणानि; ६५६ अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वयोः. आश्वलायनः— ६५६ नमिकालं विवाहे
इष्टम्; कन्यङ्गौरीरोहिणीगान्धारीलक्षणानि; कन्यकादयः
विशिष्टवयोमिर्विवाह्याः. गर्गः— ६५६ गौरीरोहिणी-
कन्यारजस्वललक्षणानि. चातस्यः— ६५६ ऋतुपूर्वकालो
विवाहे इष्टः. स्मृत्यन्तरम्— ६५६ ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. विष्णुपुराणम्— ६५७ वर्षेऽष्टाशुभं भार्या
विगुणो वरः. ब्रह्मपुराणम्— ६५७ चतुर्थादशमवर्षपर्यन्तं
कन्याविवाह इष्टः; नमिकालक्षणम्. भविष्यपुराणम्—
६५७ गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वललक्षणानि; ६५८
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अष्टवर्षायाः कन्याया
विवाहः प्रशस्तः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि— ६५८
स्त्रीणां पञ्चमवर्षादूर्ध्वं विवाहकालः; धन्यूनवयस्कलं
विवाहे इष्टम्. समहकारः (स्मृतिसंग्रहः)— ६५८
नमिकालक्षणम्. शौनककारिकाः— ६५८ स्त्रीणां पञ्चम-
वर्षादारभ्य विवाहकालः; द्वादशवर्षादूर्ध्वं वरविवाहकालः.
रेणुकारिकाः— ६५८ गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वला-
लक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; वरान्यूनवय-
स्कलं विवाहे इष्टम्; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्व-
दोषः. गृह्यसंग्रहः— ६५९ नमिकालक्षणम्; ऋतुमत्या
विवाहे दानार्हत्वम्; गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वललक्षणानि;
नमिकालं विवाहे प्रशस्तम्.

स्वयंवरः

[पृ. ६६०—६६५]

शौतमः— ६६० स्त्रीगमूत्रयोस्तरे स्वयंवरणाधिकारः;
स्वयंवरं निष्पन्नद्वारात्मागः. यौधायनः— ६६० ऋतु-
मत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः. यमिष्ठः— ६६०
ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः. विष्णुः— ६६०
स्त्रीगमूत्रयोस्तरे स्वयंवरणाधिकारः. महाभारतम्—
६६१ नित्राशुभा दमपत्न्याः स्वयंवरः. मनुः— ६६१
ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः; ६६२ स्वयं-
वरे कन्यारक्षणेनैव विवाहः; निष्कलटद्वारे कन्यायाः

स्वयंवरणा न स्वत्वम्; ६६३ ऋतुमत्याः कन्यायाः
शुल्कनिषेधः. याज्ञवल्क्यः— ६६३ कन्यादातुरभावे
कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. नारदः— ६६४ कन्यादातु-
रभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. यमः— ६६५
द्वादशवर्षायाः कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः; स्वयंवरणात्
कन्यायां न दोषः. बृहत्पराशरः— ६६५ कन्यादातु-
रभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. अनिर्दिष्टकर्तृक-
वचनानि— ६६५ कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयं-
वरणाधिकारः. रेणुकारिका— ६६५. कन्यादातुरभावे
कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः.

विवाहप्रकाराः

[पृ. ६६६—७२४]

विवाहप्रकारपरिगणनम्

[पृ. ६६६—६६८]

वैखानसगृह्यसूत्रम्, हारीतः, यौधायनः, यमिष्ठः,
विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, नारदः,
यमः, बृहत्पराशरः, विष्णुपुराणम्, पद्मपुरा-
णम्, सुप्रभेदे, रेणुकारिका— ६६६—६६८ विवाह-
प्रकारपरिगणनम्.

ब्राह्मविवाहः

[पृ. ६६८—६७५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठक-
गृह्यसूत्रम्, वाराहगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्,
शौतमः, हारीतः, यौधायनः, आपस्तम्बः,
हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, यमिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः
शङ्खलिखितौ च, महाभारतम्, मनुः, याज्ञ-
वल्क्यः, नारदः, व्यासः, देवलः, यमः,
संवर्तः, बृहत्पराशरः, पैठीनसिः, प्रचेताः,
ब्रह्मपुराणम्, सुप्रभेदे, शौनककारिके, रेणु-
कारिका— ६६८—६७५ ब्राह्मविवाहः.

दैवविवाहः

[पृ. ६७५—६७८]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्,
शौतमः, हारीतः, यौधायनः, आपस्तम्बः,

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, यमः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनकाकारिके, रेणुकारिका- ६७५-६७८ दैवविवाहः.

आर्षविवाहः

[पृ. ६७८-६८३]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, शङ्ख-लिखितौ च, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, शौनकाकारिका, रेणुकारिका- ६७८-६८३ आर्षविवाहः.

प्राजापत्यविवाहः

[पृ. ६८३-६८६]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, बौधायनः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनकाकारिका, रेणुकारिका- ६८३-६८६ प्राजापत्यविवाहः.

आसुरविवाहः

[पृ. ६८६-६९५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठकगृह्यसूत्रम्, वाराहगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, यमः, संवर्तः, शातातपः, पराशरः, बृहत्पराशरः, पेठीनसिः, कश्यपः, स्मृत्यन्तरम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, सुप्रभेदे, शौनकाकारिका, रेणुकारिका- ६८६-६९५ आसुरविवाहः.

गान्धर्वविवाहः

[पृ. ६९६-६९९]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिर-

ण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनकाकारिके, रेणुकारिका- ६९६-६९९ गान्धर्वविवाहः.

राक्षसविवाहः

[पृ. ६९९-७०१]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, हरिवंशः, सुप्रभेदे, शौनकाकारिके, रेणुकारिका- ६९९-७०१ राक्षसविवाहः.

पैशाचविवाहः

[पृ. ७०२-७०५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनकाकारिका, रेणुकारिका- ७०२-७०५ पैशाचविवाहः.

प्रशस्ता विवाहाः वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च

[पृ. ७०६-७१६]

वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, पेठीनसिः, प्रचेताः, वसः, स्मृत्यन्तरम्, सुप्रभेदे, रेणुकारिका- ७०६-७१६ प्रशस्ता विवाहाः वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च.

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि

[पृ. ७१६-७२४]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, विष्णुः, शङ्खलिखितौ, मनुः, याज्ञवल्क्यः, देवलः, यमः, बृहत्परा-

मातृजोदर्यनादौ निर्णयः

[पृ. ७६४-७६६]

वृहस्पतिः, वृद्धमनुः, प्रचेताः, गर्गः, वृद्धगर्गः, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्, मेधानिधिः, पट्टिंश-
न्मतम्, ज्योतिःसारे, प्रयोगपारिजाते, दीपि-
कायाम्, कपर्दिकारिकाः- ७६४-७६६ मातृजो-
दर्यनादौ निर्णयः.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि

[पृ. ७६७-७६८]

वृद्धमनुः, गर्गः, लघ्वाध्वलायनः, स्मृत्यन्तरम्,
अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि, संग्रहकारः (स्मृति-
संग्रहः), धर्मप्रदीपे, भास्करव्यवहारे, शाकल-
कारिकाः- ७६७-७६८ विवाहमध्ये वर्ज्यानि.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि

[पृ. ७६९-७७२]

वौधायनः, वृहस्पतिः, ज्योतिष्पराशरः, योगि-
याज्ञवल्क्यः, काष्ण्मिजिनिः, लघ्वाध्वलायनः,
सत्यव्रतः, स्मृत्यन्तरम्, भविष्यपुराणम्, आदि-
त्यपुराणम्, अग्निपुराणम्, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि,
संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः), चन्द्रिकायाम्, धर्म-
प्रदीपे, ज्योतिष्प्रदीपे, ज्योतिर्निबन्धे, सारसमुच्चये,
शाकलकारिकाः- ७६९-७७२ विवाहोत्तरं वर्ज्यानि.

पुनर्विवाहः

[पृ. ७७३]

वौधायनगृह्यसूत्रम्, वैश्वानरगृह्यसूत्रम्, अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचने, स्मृतिसंग्रहः, नृसिंहः- ७७३
पुनर्विवाहः.

अधिवेदनम्

[पृ. ७७४-७९१]

वौधायनगृह्यसूत्रम्- ७७४ अर्कविवाहकारणानि.
हारीतः- ७७४ वर्ज्या भार्या; अधिवेदनस्य कारणानि
कालश्च. वौधायनः- ७७४ वर्ज्या भार्या; अधिवेदनस्य
कारणानि कालश्च, आपस्तम्बः- ७७४ अधिवेदननिषेधः;
७७५ अग्न्याधानपूर्वमेवाधिवेदनम्. वसिष्ठः- ७७६

त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि; धर्मं सहकारो
ज्येष्ठाया एव. विष्णुः- ७७६ धर्मं सहकारो ज्येष्ठायाः,
तदपवादश्च. ब्रह्मलिखितौ- ७७६ अधिवेदनकारणानि.
मनुः- ७७७ अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च; ७७९
अधिविज्ञाया रोपे कर्तव्यम्; भार्यानु वर्णक्रमेण ज्येष्ठ्या-
द्यधिकारः. याज्ञवल्क्यः- ७८० अधिवेदनकारणानि;
७८१ अधिविज्ञायाः संबन्धे कर्तव्यम्; ७८२ अधि-
विज्ञायाः कर्तव्यम्; अधिवेदनकारणभावेऽप्यधिवेदने
कर्तव्यम्; ७८३ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. नारदः-
७८४ त्याज्या भार्या; अत्याज्या भार्या. कात्यायनः-
७८५ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. व्यासः- ७८६
भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. देव्यलः- ७८६ त्याज्या
भार्या; अधिवेदनकारणानि कालश्च; ७८७ भार्याया न
त्यागः. दक्षः- ७८७ अधिवेदनकारणानि. शाता-
तपः- ७८७ अधिवेदनकारणानि. पैङ्गयः- ७८७
भार्याद्वयानुमतिः; गर्गः- ७८८ अनेकभार्यानुमतिः;
अर्कविवाहकारणम्. स्मृत्यन्तरम्- ७८८ अपुनः त्व-
मधिवेदनकारणम्. मत्स्यपुराणम्- ७८८ भार्याद्वयानु-
मतिः; अर्कविवाहकारणम्. पद्मपुराणम्- ७८८ धर्मं
सहकारो ज्येष्ठाया एव. ब्रह्मपुराणम्- ७८८ त्याज्या
भार्या; अधिवेदनकारणानि; अधिविज्ञासंबन्धे कर्तव्यम्.
कूर्मपुराणम्- ७८९ धर्मं सहकारो ज्येष्ठाया एव.
संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)- ७८९ अधिवेदनकालः;
अर्कविवाहकारणम्. स्मृत्यर्थसारः- ७८९ भार्याबहुत्वे
सहाधिकारनियमः; अधिवेदननिषेधः; त्याज्या भार्या;
अधिवेदनकारणानि. शौनफकारिकाः- ७८९ अधि-
वेदनकारणानि कालश्च; अर्कविवाहकारणम्. त्रिकाण्ड-
शुक्लम्- ७८९ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः; ७९०
अधिवेदनकारणानि कालश्च; त्याज्या भार्या; ७९१
कामनोऽधिवेदनेऽनुमतिः; तत्र कर्तव्यविशेषश्च.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः

[पृ. ७९२-७९६]

हारीतः- ७९२ पतितकन्या विवादा. वौधायनः
- ७९२ पतितेः सह विवाहस्य पतित्यकरणम्, पति-

तानां पतितैः सह विवाहः ; पतितसंततिर्न पातित्यदूषिता ;
 ७९३ हारीतमतेन पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम् ; पतित-
 संततेः प्रायश्चित्तेन शुद्धिः . आपस्तम्बः— ७९३ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; ७९४ पतितानां पतितैः
 सह विवाहः ; पतितसंततिर्न पातित्यदूषिता ; हारीतमतेन
 पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम् . यस्मिन्— ७९५ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; पतितकन्या पातित्यदोष-

रहिता, सा विवाह्या . विष्णुः— ७९५ पतितैः सह
 विवाहस्य पातित्यकरत्वम् . मनुः— ७९५ पतितैः सह
 विवाहस्य पातित्यकरत्वम् . गार्हपत्यः— ७९५ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; पतितकन्या विवाह्या .
 व्यासः— ७९६ पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् .
 देवलः— ७९६ पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् .
 यमः— ७९६ पतिता कन्या विवाह्या .

ऋष्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[संस्कारकाण्डस्य प्रथमभागे क्रमेण ये ऋष्यादयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयाणां प्रकरणानुपूर्वा संप्रदः]

वेदाः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराष्टकः सामान्यत इष्टकृपान्तरकरणे प्रयुक्तः ऋग्वेदे
१. यज्ञैरात्मसंस्कारः— प्रसवेऽभिष्टव्यमन्त्रैर्होतृपठितैरात्म-
संस्कारः; सोमयागगतपशुयागे यथाहोमे पञ्चावदानैः यज-
मानसंस्कारो देवत्वनिर्माणरूपः; सोमयागे आज्यशस्त्रेण आत्म-
संस्कारः; सोमयागे आज्यशस्त्रेण प्राणमनोवाक्श्रोत्रापान-
चक्षुषा समस्तस्याऽऽत्मनः पुण्यलक्ष्म्याश्च संस्कारः २.
सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेणाग्निसंस्कारः; सोमयागे निषेकस्य-
शस्त्रस्तोत्रेण मध्यमया वाण्या आत्मसंस्कारः; ब्रह्माख्य
ऋत्विग् मनसा स्वर्गसंस्कारः ४. सनेषु अहीनेषु च
शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः; यज्ञकृतना यजमानसंस्कारो
यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमान-
संस्कारो दैवामनिर्माणरूपः; सोमयागे अभिष्टव्यग्रहहे वैश्व-
देवशस्त्रैरात्मसंस्कारः; विप्रयति निषिद्धा यजमानसंस्कारः
५. अग्नीषोमीयपशुयागेन यजमानसंस्कारः; दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजमानसंस्कारः; यज्ञस्यस्यात्मसंस्कारस्य कर्तार ऋत्विजः;
यज्ञे विष्णुक्रमक्रमेण देवः संस्कारः; अग्निनयचयनविधया-
ऽऽत्मनसंस्कारः ६. यजमानः अभये रथाने यज्ञेनाऽऽत्म-
संस्कारं कुरुते ७. चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः ८. दर्शपूर्णमास-
हवनेन यजमानसंस्कारो मूलयोरुपस्थात् परलोके नवजन्म-
रूपः; प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः १०. ब्रह्मचर्यव्रतमात्म-
संस्कारः ११. अथर्ववेदविद्या आचार्येण संस्कृतस्यैव अन्य-
वेदाधिकाः; यज्ञसंस्कारः अथर्ववेदविदो ब्राह्मणो मनसा १२.
दक्षिणात्मनो यज्ञसंस्कारः; शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः;
हृषाकपिस्तोत्रेण यजमानसंस्कारः; यज्ञकृतना यजमान-
संस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; त्रय्या विद्यया
संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्याऽऽत्मा महाव्रतम्, त्रय्या
विद्यया संस्कृतो निर्मित आत्मा; पाकयज्ञः १३.

विवाहविधिः—

विवाहविधिलिङ्गम्— संतानकरपुन्यार्थना, प्रजापृत्व-
च; लक्षणयुक्तो वरो भवेत् इति सूत्रयन्ती सूर्याय वरणी-
यस्य क्षोमस्य प्रदद्या ६३. पित्रा दत्तायाः स्योविवाहितायाः

सूर्याया उपहरणादीनां संस्कारः; दम्पत्योर्विवाहोत्तरं रथे प्रस्थानं
च ६५. विवाहे संपन्ने गन्धर्वदेवतासक्त्याभावः ६७.
कुमिषुक्तं जायापत्योः प्रार्थ्यते; पत्न्या योक्तविमोचनम्;
मुपवा मुभगा गृहस्वामिनी च पत्नी इष्टा ६८. यज्याः
कृत्वादोगनिपकरणम्; बधुवत्सल्य घनस्य च दानं ब्रह्मस्यो
विवाहे ६९. वरकृत्यं यज्याः पाणिग्रहणम् ७०. वीजा-
धानयोग्या मङ्गलभूता स्त्री; अग्निः पतिभ्यो जाया ददाति;
दम्पत्योरादीर्वचनम्; पतिवृत्ता जायासंगन्धिनी प्रार्थना ७१.
विवाहे वरकृत्यं योक्तव्यमनम्; यज्या कर्तया प्रार्थना
यज्यविमोक्तश्च ७२. पतिपत्नीसंनयः; प्रजया पितृकृष्ण-
मुक्तिः; अतो विवाहवर्तयना; विवाहः दानरूपः; भग-
देवताधिष्ठितं पत्नीत्वम्; पतिवेदनं भगदेवताकं सौभाग्यं च
७३. पत्नीवशीकरणम्; सामनस्यस्य सतिस्थस्य च पतिवृत्ता
एषणा ७५. विवाहे पतिपत्नीसमूह्यै हवनं प्राधानं च;
इन्द्रस्य जायाप्राप्तये प्रार्थना ७६. ब्रह्मचर्यवती कन्या
विवाद्या; जायाया बहवो वरा एको ज्येष्ठो वरश्च; विवाहे,
उदाहे, चतुर्थीकर्मणि च संवत्सा मन्याः ७७. दुहितृविवाहः
पित्रा कर्तव्यः इत्यत्र स्वपूजकृतं दुहितृविवाहः लिङ्गम् ८५.
प्राज्ञापत्यायाः सूर्याया विवाहः सोमेन, पुनर्महिमा विवाह-
कर्तव्यताशापकः ८६. अपत्नीकस्य न यशाधिकारः;
पुरुषेण पितृकृष्णपाकरणाय विवाहः कर्तव्यः ८९. पति-
प्रतिष्ठितत्वात् स्त्रीणां कर्तव्यं विवाहः; जाययैव पुरुषः पूर्णो
भवति ९०. पुत्रयैव मनुष्यलोकाजयः ९२. जायया प्रजया
च पुरुषस्य पूर्णता; जायापदनिवृत्तिः; पुत्रामनरकृपाणः
पुत्रः; पुरुषस्य प्रजोत्पादनं कर्तव्यम् ९३. ब्रह्मचर्योत्तरं
गार्हस्थ्यम् ९४.

कुल्यरीक्षा—

स्वसमानस्यैव जन्म स्वस्यात् १२२.

गोत्रप्रारथिकारः—

जपदमिषाहितः ऋषिसंनयः; अमिषायाकानां पूर्वजाना
ऋषीणां संकल्पेनामिषरणं पूर्वजर्तिक्रमेण १४३. गोत्रप्रवर-
यान् ऋषिवेदयज्ञः १४५. यज्ञे स्वर्षिसंनयः कथनीयः;
ऋषिगोत्रम् १४५. ब्राह्मण्यं ऋषिविदोपसंनयो वा संदिग्धः

संदेहेऽपि ऋषिविशेषसंज्ञो यज्ञे वक्तव्यः; क्षत्रियस्य पुणे-
हितगोत्रं ब्राह्मण्यं च यज्ञे; यजमानस्य प्रवरो वक्तव्यो यज्ञे;
समानगोत्रेण सहवासः; अग्निस्थापकानां पूर्वजानां ऋषीणां
संज्ञेनाभिवादनं पूर्वजर्पिक्रमेण १४६. सोमत्वमसदानं
सगोत्राय; सामगायनसगोत्रा स्वाहा १४९. इष्टापूर्तं गोत्रोप-
कारकम्; गोत्रं नाम च परिचायकम्; ब्राह्मण्यलिङ्गं
गोत्रम् १५०.

सापिण्ड्यविचारः—

स्वसुजरीः पूया; सोदरयोः पतिपत्नीसंबन्धः सूचितो
निपिद्धः ४७९. पितादुहितृसंभोगलिङ्गम् ४८२. भ्रातुः
पत्न्यं ब्राह्मणं वा; भ्रातृद्वयस्य पौत्रत्वस्यैव च विवाहाहर्हा;
भ्रातृभगिनीविवाहलिङ्गम्; दुहितृगमनम्; पितादुहितृ-
संभोगलिङ्गम् ४८३. सोदरभ्रातृभगिन्योर्विवाहलिङ्गम्;
मनोः स्वदुहित्रा विवाहः; सापिण्ड्यविवाहगमकम् ४८४.
सोदरविवाहसूचिकाऽऽख्यायिका ४८५. स्वसृविवाहलिङ्गम्;
सापिण्ड्यविवाहसूचिकाऽऽख्यायिका ४८६.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तादिदोषाः ६१४.

वौधायनश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरस्याख्यानप्रतिज्ञा १५१. सप्तर्षयोऽगस्त्यसंहिता गोत्र-
प्रवरप्रवर्तकाः; प्रवरसंख्यामेदश्चैक्यद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वस्य एव
१५३. समानप्रवरबहुत्वे एव भुव्यग्निरसामविवाहः; होतृ-
रभ्यर्ष्योश्च प्रवरनिर्देशक्रमो भिन्नः; अविवाहकारणं समान-
प्रवरत्वम् १५४. अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् १५५. सगोत्रा-
गमने प्राक्षिप्तम्; सगोत्राया भगिनीवद्वक्षणम्; सगोत्राया
गमोऽदुष्टः कश्यपसगोत्रः १५६. गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च
१५७. गोत्रलक्षणम् १५८. प्रवरज्ञानप्रयोजनम् १६०.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्

वत्साः २७०. विदाः; आष्टिपेणाः २७२. यस्काः;
मिश्रयुवः २७३. वैत्याः; शुनकाः २७४.

गौतमकाण्डम्

आयास्याः २९४. शारदताः; कौमण्डाः २९५. दीपे-
तमसः; औदानसाः; कारेणुपाल्यः; वामदेवाः २९६.

मद्राजनाण्डम्

केवलमद्राजाः ३०२. रोक्षायणाः (ऋक्षाः); गार्वाः
३०४. वपयः ३०५.

केवलाग्निरकाण्डम्

हरिताः; कण्याः ३२२. रयीतराः; विष्णुवृद्धाः; मुद्रलाः
३२३. संवृतयः ३२४.

अनिरकाण्डम्

केवलत्रयः ३३४. वाट्सुतकाः; गविष्ठियाः; मुद्रलाः
३३५.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ३४१. लोहिताः; कामकायनाः; रौक्षकाः;
कताः; धनज्ञयाः ३४३. अजाः; अयमर्षणाः; पूरणाः;
इन्द्रसौधिकाः ३४४.

कश्यपकाण्डम्

निष्काः ३५५. रेमाः; शण्डिलाः ३५७. लौगा-
क्षयः ३५८.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३६९. कुण्डिनाः; उपमन्यवः ३७०.
पराशराः ३७१.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८४. साम्भवाहाः; सोमवाहाः; यश-
वाहाः ३८५.

राजचैत्रयादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९०.

सार्वर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९५.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरस्याख्यानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपत्यसंतत्या च
संबन्धस्य पालकम्; ऋषिरूपाः प्रवराः १६०. स्वीया
मन्त्रकृत एव ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्यामेदश्चैक्य-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वस्य एव; होतृरभ्यर्ष्योश्च प्रवरनिर्देशक्रमो
भिन्नः; यज्ञः पुरोहितप्रवरः १६१. स्वीया मन्त्रकृत एव
ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्यामेदश्चैक्यद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वस्य
एव; होतृरभ्यर्ष्योश्च प्रवरनिर्देशक्रमो भिन्नः; यज्ञः पुरोहित-
प्रवरः १६२.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्

वत्साः २७४. आष्टिपेणाः; यस्काः (वीतहत्याः);
शुनकाः (यस्तमदाः); मिश्रयुवः (वाच्यश्वाः); वैत्याः
(पार्याः) २७५.

गौतमकाण्डम्

आयास्याः; औचय्याः; औदायजाः; वामदेवाः २९६.

मरदाजगण्डम्
केवलमरदाजाः ; द्यौर्दशैशिराः ३०५. ऋषाः ; कपयः ;
गर्गाः ३०६.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
हरिताः ; कुत्साः ; कम्पाः ; रशीतराः ३२४. मुद्रलाः ;
विष्णुवृद्धाः ; संकृतयः ३२५.
अत्रिकाण्डम्
केवलात्रयः ३३५. गविष्ठिराः ; अतिथयः (मुद्रलाः)
३३६.

विश्वामित्रकाण्डम्
कुशिकाः ; कामरायनाः ; आग्याः (अजाः) ; घन-
ज्जपाः ; लोहिताः ; पूरणाः ३४४. कताः ; अपमर्पणाः ३४५.
कदयपकाण्डम्
निष्पन्नाः ; रेमाः ; शण्डिलाः ३५९.
वसिष्ठकाण्डम्
केवल्यसिद्धाः ; पराधाराः ; कुण्डिनाः ३७२.
अगस्तिकाण्डम्
केवलागस्तयः ३८५.
राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९१.
अर्धप्रशातबन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४.
सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९५.

सत्यापादधौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

होत्ररूपयोश्च प्रवरनिर्देशक्रमो भिन्नः ; द्विगोत्रस्य प्रवर-
निर्देशरीतिः ; प्रवरनिर्देशक्रमः ; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्व-
मित्यपञ्चलरूप एव ; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्व-
मित्यपञ्चलरूप एव १६२. प्रवर-
कीर्तनं बन्धुमिरपत्यसंतत्या च संरूपस्य पालकम् ; ऋषि-
रूपाः प्रवराः ; स्वीया एव ऋषयः प्रवरणीयाः ; प्रवरसंख्या-
भेदः एकत्वद्वित्वमित्यपञ्चलरूप एव १६३. विवाहसंवे-
द्यामुप्यायणस्य गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या १६४. माप्य-
न्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः १६५.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्
वत्साः ; आर्द्धिपेणाः २७५. यस्काः (वीतहत्या) ;
धैन्याः (पार्याः) . शुनकाः (गार्तमदाः) ; मित्रयुवः
(वाघ्यन्धाः) २७६.
गौतमकाण्डम्
आयास्याः ; औतय्याः ; औशिनाः ; वामदेवाः २९७.

मरदाजगण्डम्
केवलमरदाजाः ; ऋषाः ; द्यौर्दशैशिराः ३०६. गर्गाः ;
कपयः ३०७.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
संकृतयः ३२५.
अत्रिकाण्डम्
केवलात्रयः ; गविष्ठिराः ३३६.
विश्वामित्रकाण्डम्
कुशिकाः ; कामरायनाः ; लोहिताः ; पूरणाः ; कताः ;
अपमर्पणाः ३४५.

कदयपकाण्डम्
निष्पन्नाः ; रेमाः ; शण्डिलाः ३५९.
वसिष्ठकाण्डम्
केवल्यसिद्धाः ; पराधाराः ; कुण्डिनाः ३७२.
अगस्तिकाण्डम्
केवलागस्तयः ३८५.
राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९१.
अर्धप्रशातबन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४.
सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

आश्वलायनधौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च ; समेषु यजमानीयगोत्रप्रवर-
विचारः १६५. प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च १६८.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्
जामदग्न्या वत्साः ; अजामदग्न्या वत्साः ; आर्द्धिपेणाः ;
विदाः ; यस्काः ; धैन्याः (धैन्याः) ; मित्रयुवः २७७.
शुनकाः २७८.

गौतमकाण्डम्
आयास्याः ; औतय्याः ; यदूगणाः ; सोमराजकाः ;
वामदेवाः ; बृहदुक्थाः ; कशीवन्ताः ; दीर्घतमसः २९७.
मरदाजगण्डम्

केवलमरदाजाः ; ऋषाः ; गर्गाः ३०७. कपयः ; द्यौर्द-
शैशिराः ३०८.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
मुद्रलाः ; विष्णुवृद्धाः ; हरिताः ; संकृतयः ३२५.
कम्पाः ; वृषदन्धाः (रशीतराः) ३२६.
अत्रिकाण्डम्
केवलात्रयः ; गविष्ठिराः ३३६.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ; कामकायनाः ; धनञ्जयाः ; अजाः ; रोहिणाः ;
अष्टकाः (लोहिताः) ३४५. पूरणाः ; कताः ; अघमर्षणाः ;
रेणवः ; वेगवः ; शालङ्कायनाः ३४६.

कश्यपकाण्डम्

केवलकश्यपाः ; निधुवाः ; रेमाः ; शण्डिलाः ३६०.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ; उपमन्यवः ; पराशराः ; कुण्डिनाः ३७३.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८५.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

आश्वलायनश्रौतसूत्रपारिशिष्टम्

गोत्रप्रवरविचारः —

अधिवाहकारणं समानप्रवरत्वम् १६८.

गोत्रप्रवरगणना —

अगस्तिकाण्डम् ३८५.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः —

प्रवरसंख्या, प्रवरनिर्देशरीतिः, प्रवरनिर्देशक्रमश्च १६८.

गोत्रप्रवरगणना —

केवलरक्षिककाण्डम्

संकृतयः ; हरिताः ; विष्णुवृद्धाः ३२६. रभीतराः ;

वामदेवाः ; सुद्रवाः ; कण्वाः ३२७.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९७.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः —

प्रवरख्यात्यानाप्रतिष्ठाः, प्रवरकीर्तनं कन्धुमिषत्यसंतत्या च
संवधस्य पालकम् ; प्रवरसंख्याभेदः एकत्वादित्यन्वितपञ्च-
त्वरूप एव ; भवविरोधे सर्वेषां वर्णानां मानव एव एकः
प्रवरः, ऋण्यः प्रवर इति सिद्धान्तः ; ब्रह्मशान्त्यवर्णानां
मानवः प्रवरः १६९. होतुरप्यर्थोश्च प्रवरनिर्देशक्रमः १७०.

गोत्रप्रवरगणना —

भृगुकाण्डम्

जामदग्न्या वत्साः २७८. विदाः २७९. वात्स्याः
(अजामदग्न्या वत्साः) ; आहिषेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः
२८०. शुनकाः २८१.

गौतमकाण्डम्

औत्थ्याः २९७. दीर्घतमसः ; आयास्याः ; औशिजाः
२९८.

मरदाजकाण्डम्

केवलमरदाजाः ३०८. गर्गाः पञ्चार्पेयाः ३०९. गर्गाः
व्यार्पेयाः ; कपयः ; शौद्रशौधिराः ; कक्षाः ३१०.

अत्रिकाण्डम्

केवलात्रयः ३३६. गविष्ठिराः ; पुत्रिकापुत्राः ३३७.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ; कामकायनाः ३४६. अजाः ; धनञ्जयाः ;
आदमरण्याः ; अघमर्षणाः ; पूरणाः ; लोहिताः ; कताः
३४७. रेणवः ३४८.

कश्यपकाण्डम्

निध्ववाः ३६०. रेमाः ; शण्डिलाः ३६१. लौगाक्षयः
३६२.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७३. उपमन्यवः ; कुण्डिनाः ३७४.
जातृकर्षाः ; पयशराः ३७५.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलागस्तयः ३८६. २ केवलागस्तयः ; वौर्णमाताः
३८७.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

समातिसूत्रकाण्डम् ३९७.

मानवश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरगणना —

भृगुकाण्डम्

वत्साः २८१. वैदाः निमाथिताः ; आवथ्याः ; विदाः ;
आहिषेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; शुनकाः ; वत्सपुत्रोपवाः ;
वेद-विश्वज्योतिषाः ; कैत्याः २८२.

गौतमकाण्डम्

औत्थ्याः ; आयास्याः २९९.

मरदाजकाण्डम्

केवलमरदाजाः ; गर्गाः पञ्चार्पेयाः ; गर्गाः व्यार्पेयाः ;
कपयः ; शौद्रशौधिराः ; कक्षाः ३११.

केवलात्रिकाण्डम्

संकृतयः ; हरिताः ३२७. विष्णुवृद्धाः ; रभीतराः ; रपा-
मगाः ; सुद्रवाः ; कण्वाः ३२८.

अत्रिकाण्डम्

केवलत्रयः ३३७. गविष्टाः; पुत्रिकापुत्राः ३३८.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः; कामकायनाः; अनाः; धनञ्जयाः; आश्व-
रण्याः; लोहिताः; पूरणाः; कताः; रौद्राः (१ रेणवः);
रेणवः; हिरण्यरेतसाः ३४८. सुवर्णरेतसाः; कपोतरेतसाः;
धृतकौशिकाः; शादर-माटराः; साहुलाः ३४९.

कश्यपकाण्डम्

निध्रुवाः; लौगाक्षयः; शण्डिलः ३६२.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७५. उपमन्यवः; कुण्डिनाः; पराधराः
३७६.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलगत्यः; विमलयः; अक्राः ३८७. मध्यमाः
३८८.

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्

आष्टिपेणाः; मिश्रयुवः; यस्काः; शुनकाः २८२.

गौतमकाण्डम्

औबध्याः; आयास्याः; औशियाः २९९.

भरद्वाजकाण्डम्

केवलभरद्वाजाः ३११. गर्गाः पद्मापेयाः; गर्गाः श्यापेयाः;
कंसयः; सौहृदशैशियाः; ऋद्धाः ३१२.

केवलाश्विनकाण्डम्

संकृतयः; हरिताः; विष्णुवृद्धाः; रथीतराः; आर्प-
भागिनः; मुद्रलाः; कम्पाः ३२८.

अत्रिकाण्डम्

केवलत्रयः; गविष्टाः; पुत्रिकापुत्राः ३३८.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः; कामकायनाः; अनाः; धनञ्जयाः; आश्व-
रण्याः; पूरणाः; लोहिताः; कताः ३४९. रेणवः; सुवर्ण-
रेतसाः; हिरण्यरेतसाः; कपोतरेतसाः; धृतकौशिकाः; रेणवः;
साहुलाः ३५०.

कश्यपकाण्डम्

निध्रुवाः; लौगाक्षयः; रेणाः; शङ्खमित्राः; शण्डिलः
३६२.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७६. उपमन्यवः; कुण्डिनाः; लोहिण्याः;
जातकर्ण्याः; पराधराः ३७७.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलगत्यः; २ केवलगत्यः; अक्राः; मध्यमाः
३८८.

जैमिनिसूत्राणि

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरसंख्याविधिविचारः; यजमानप्रवरवर्णीयता १७१.
प्रवरार्थनिर्देशरीतिसंख्याक्रमाणां निर्णयः; द्विगोत्रस्य प्रवर-
संख्यानिर्देशरीतिः १७२.

गोत्रप्रवरगणना—

यज्वैश्यादियोग्यप्रवरकाण्डम् ३९३.

सार्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९७.

बौधायनगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक्यशेष-
सप्तसु समावेधानम् १४. गर्भाधानादीनां संस्काराणामकरणे
कालातिपाते वा प्रायश्चित्तम् १५.
पुनर्विवाहः ७७३.

बौधायनगृह्यपरिभाषासूत्रम्

विवाहविधिः—

ऋणापाकरणार्थं यशार्थं च दायहरणम् ९४.

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वज्रा अवस्थाः; कन्याया वज्र्यानि
लक्षणानि; कन्याया वज्र्यानि नामानि; कन्याया दुर्विधेय-
लक्षणपरीक्षाविधिः; कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि;
कन्यायाः पुण्यलक्षणम् ५२५.

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानानि वरलक्षणानि ६००.

अभिषेदनम्—

अर्कविवाहकारणानि ७७४.

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक-

यज्ञेषु त्रिषु समावेशनम्, पाकयज्ञस्वरूपं च १५, पाकयज्ञे
त्रिविधे ऋचः प्रमाणम् १८.

कुलपरीक्षा —

मातापितृकुल्योः परीक्षायाः प्राथम्यम् १२२.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया दुर्विज्ञेय-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५२५.

वरपरीक्षा —

विवाहानुकूलं वरलक्षणम् ६००.

विवाहप्रकाराः —

ब्राह्मविवाहः ६६८, दैवविवाहः ६७५, आर्पणविवाहः
६७८, प्राजापत्यविवाहः ६८३, आसुरविवाहः ६८६,
गान्धर्वविवाहः ६९६, राक्षसविवाहः ६९९, पैशाचविवाहः
७०२, ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१६.

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

विवाहविधिः —

लक्षणादिवत्या कन्याया विवाहः ९५.

गोश्रमवरविचारः —

असगोत्राऽविच्छेदसंयन्त्रा च विवाह्या १७२, सगोत्रत्व-
व्याख्या ; मातृगोश्रवर्जनीभ्रतामतम् १७३.

सापिण्ड्यविचारः —

सापिण्ड्यविधिः, पितामातृसापिण्ड्यव्ययता विच्छे-
दसंयन्त्रश्च ४८६.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५२७.

कौपीतकिगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः —

पाकयज्ञाश्रित्यारः २१.

विवाहविधिः —

कुमार्या सह विवाहो युक्तः कालविशेषे ९५.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५२७.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः —

लौकिककर्मणा पाकयज्ञसर्वशा ; पाकयज्ञकर्मण इति-
कर्तव्यतां २१.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहे वर्णा अवस्थाः ५२७, कन्याया विवाहे
वर्णानि लक्षणानि ५२८, कन्याया वर्णानि नामानि;
कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५२९, कन्याया
विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्यायाः पुष्पलक्षणम् ५३०,
वरपरीक्षा —

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६००.

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः —

पित्रनुश्रया विवाहः समावृत्तस्य ९५.

गोश्रमवरविचारः —

असगोत्रा विवाह्या १७३.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३१.

विवाहकालः —

नम्रिकालं विवाहे इष्टम् ६४२.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः —

भार्योग्रहणम् ९५.

गोश्रमवरविचारः —

असमानप्रवय विवाह्या १७३.

कन्यापरीक्षा —

विवाहकारणानां तात्तम्येन विचारः ; कन्याया विवाहा-
नुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः
५३१.

वरपरीक्षा —

विवाहकारणानां तात्तम्येन विचारः ६००.

विवाहकालः —

नम्रिकालं विवाहे इष्टतमम् ६४२.

विवाहप्रकाराः —

ब्राह्मविवाहः ६६८, आसुरविवाहः ६८६.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च —

कन्यादानाधिकारिणः ७२५.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

कन्यापरीक्षा —

विवाहकारणानां तात्तम्येन विचारः ; कन्याया वर्णा

अवस्थाः; कन्याया दुर्विहेयलक्षणपरीक्षाविधिः; कन्यायाः
पुण्यलक्षणम् ५३२.
वरपरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ६०१.

काठकगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञाश्चत्वारः २३.

विवाहविधिः—

भार्याग्रहणं कालविशेषे १५.

गोत्रप्रवरविचारः—

पितृमातृभ्रातृसगोत्रा विवाहा १७३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विहेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३२.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९, आसुरविवाहः ६८६.

चाराहगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

अनन्यपूर्वया विवाहः ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवराणां विवाहः १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः, पितामातृसापिण्ड्यवर्ज्यता वीक्षि-
सापिण्ड्यवर्ज्यता च ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; विवाहकारणानां
तारतम्येन विचारः; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि;
कन्याया दुर्विहेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३३.

वरपरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ६०१.

विवाहकालः—

अनभिक्रान्ते विवाहे श्यम् ६४२.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९, आसुरविवाहः ६८७.

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

भार्याग्रहणं समानृतस्य ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि, विवाहे वर्ज्यानि
नामानि च ५३३.

पारस्करगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञाश्चत्वारः, संस्कारास्तेष्वन्तर्भवन्ति २६.

विवाहविधिः—

कुमार्या विवाहः कालविशेषे ९६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् ५३३.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणननुमतम्; द्विजस्य क्षत्रा
भार्या अमन्त्रवरणाह्वा ५८३.

गोभिलगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुशया ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विहेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३४, कन्याया
विवाहानुकूललक्षणम् ५३५.

विवाहकालः—

नभिक्रान्ते विवाहे श्यतमम् ६४२.

खादिरगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञः एकामिसाच्यो यज्ञः २७.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुशया ९७.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञश्चत्वारः शुद्धकर्माणि संस्काराणामन्तर्मात्रेण २७.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः पितृनुष्ठया ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असगोश्रा विवाह्या १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३५.

विवाहकालः—

अनमिरात्वं विवाहे इष्टम् ६४२.

कौशिकसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञरूपम् २८.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

अष्टादश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्यज्ञाश्च संस्कार-
पदमान इति चत्वारिंशत्संस्काराः, संन्यासः मुनिधर्मोऽपि
संस्कारः, एतेषु उत्तरोत्तरो गरीयान् २७. निषेकादीनां
संस्काराणां प्रायश्चित्तम् २८.

विवाहविधिः—

सवर्गया विवाहः ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असगोश्रप्रवरा विवाह्या १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३६.

परित्यागविचारः—

परिदेनलक्षणम्; परिदेने प्रायश्चित्तम्; ज्येष्ठप्रातु-
र्विगहोत्तरं परिदेनुः पुनर्विवाहः; ज्येष्ठे नष्टे परिते वा
कनिष्ठस्य कर्तव्यम् ६१४.

विवाहकालः—

नमिरात्वं गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्; नमिरागौरीलक्षणे;
प्रातरजस्काया विवाहे प्रायश्चित्तम् ६४३.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६६९.
दैवविवाहः ६७५. आर्यविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः
६८३. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९६.
राक्षसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रदास्ता
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१६.

पुनर्विवाहः ७७३.

वैजवापयगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

शुद्धाणां संस्काराः २८.

गौतमः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराश्चत्वारिंशत् २९. संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये
अष्टभिरात्मगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः ३२.

विवाहविधिः—

अनन्यपूर्वया सदृश्या विवाहः ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवरणां विवाहः १७३. सगोश्रागमने दोषः
प्रायश्चित्तं च १७४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यविधिः; पितृसापिण्ड्यवर्ज्यता; विरुद्धसंन्यः
४८७. श्रीनिर्वसंन्यवर्ज्यता; दत्तकसापिण्ड्यविचारः;
सापिण्ड्यविधिः; मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; अभ्रातृकन्याया
अविवाह्यता ५३६.

पुनर्व्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहता;
वाग्दत्ताया अदानमधर्मसंयुक्ताया ५५९.

सर्गासवर्गविवाहविचारः—

सद्यी भार्या प्रयस्ता ५८३.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि यरलक्षणानि ६०१.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६१४. परिवेदनाग्रेदिधिपूर्वादिदोषे प्राप्यश्चतुष्टयम्; अकृताविवाहे ज्येष्ठे भ्रातरि; कालप्रतीक्षावाधेः ६१५.

विवाहकालः—

कन्यादाने प्रयोजकमनुमततीत्यं, ऋतुपूर्वमदाने दोषः ६४३.

स्वयंवरः—

क्षीणामृतमृत्योत्तरे स्वयंवरस्याधिकारः; स्वयंवरे पिण्यालङ्काररथागः ६६०.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९. दैवविवाहः ६७६. आर्यविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः ६८३. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९६. राक्षसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहप्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१७.

बृद्धगौतमः

सापिण्ड्यविचारः—

अनौरसमुत्पे न सापिण्ड्यम् ४८९.

हारीतः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारो द्विविधो ब्राह्मदैवमेदाम्याम्; वैविक्रमाधिक-दोषान्नरत्नं अष्टमिः संस्कारैः; उपनयनादिप्रतिः देवापितृ-पात्रवत् ३४.

विवाहाविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः ९८.

कुलपरीक्षा—

वर्जनीयानि कुलानि; कुलपरीक्षाप्रयोजनम् १२२.

गोश्रवणविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावाधेः, मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया विवाहे

वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३६.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

नाह्नस्य सद्भा. मार्या निषिद्धा ५८३. द्वित्रस्य शूद्रा-तिरिक्तवर्णानुपूर्व्या मार्यावरणमुक्तम्; आपदि अपरवर्ण-सर्वमार्यानुमतिः ५८४.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तादिलक्षणम्; परिवेदनदोषप्राप्यश्चतुष्टयम्; परिवेदन-लक्षकन्याया ज्येष्ठाय दानम् ६१६.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहितायां ऋतु-मत्या वृषलीत्वदोषः ६४३.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६६९. दैवविवाहः ६७६. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९६. राक्षसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहप्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादि-विवाहानां फलानि ७१७.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

अधिवेदनम्—

वर्ज्या मार्या; अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च ७७४.

पातितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितकन्या विवाहा ७९२.

लघुहारीतः

सवर्णाचनिर्णयः ७६९.

बौधायनः

विवाहाविधिः—

कर्तव्यं सत्पुत्रोत्पादनं सवर्णायां ऋग्भाषाकरणाय कुलस्या-ऽऽयमनश्च तरणाय च ९८.

गोश्रवणविचारः—

सगोत्राया विवाहे प्राप्यश्चतुष्टयं कर्तव्यं च १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहादिसंनहानां शास्त्रविरुद्धदेशधर्माणां प्रामाण्य-विचारः; मातुलादिकन्यापरीषयचिन्ता ४८९. पितृ-सापिण्ड्यावाधेः; सापिण्ड्यनिवृत्तिः, सुकृत्या च

दोषभागोत्तरम् ४९२. विरुद्धसंस्कारः ४९३. संपिण्ड-
सगोत्रकन्योद्वाहे कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि ४९४.

कन्यापरीक्षा—

अनुमल्लङ्घना कन्या चर्या ५३६. विवाहे सप्तविधा
पुनर्भूतव्या ५३७.

पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सप्तविधा पुनर्भूः; अपहृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र
विवाहार्हता ५५९. अश्वतथोन्म्या मृतमर्तृकायाः पुनर्वि-
वाहार्हता ५६०.

सर्वगोत्रविवाहविचारः—

सर्वगोत्राणां वर्णाश्रमपूर्वा भार्यावरणमनुमतम्; स्वर्गमाया
प्रशस्ता ५८४.

वरपरीक्षा—

गृहहीनो विवाहानर्हः ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादिदोषस्तत्प्रायश्चित्तं च ६१७.

विवाहकालः—

नमिसात्वं विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः
६४४.

स्वयंवरः—

ऋतुमन्या स्वयंभोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रकारः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७०.
दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः ६७९. प्रजापत्यविवाहः
६८४. आमुषविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९७.
राक्षसविवाहः ७००. वैशाखविवाहः ७०२. प्रशस्ता
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०७. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१८.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७६९.

अधिपदेनम्—

वर्णां भार्या; अधिपदेनम् कारणानि बालश्च ७७४.

पतिजदीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतिः सद्यः विवाहस्य पातित्यस्य च; पतिनां पतिः
सद्यः विवाहः; पतिवर्जिते पातित्यदूषिता ७९२. हारीत-
मनेन पतिवर्जितस्यापि पातित्यम्; पतिवर्जिते प्रायश्चित्तेन
मुक्तिः ७९३.

आपस्तम्बः

गोत्रप्रवरविचारः—
सगोत्रः कन्यादानानर्हः; समानगोत्रप्रवरस्या विवाहे
दोषः १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यव्यवस्था; सगोत्रेऽसगोत्रे च सापिण्ड्या-
वधिभेदः; पूर्वजसूदाचारानुसरणे न दोषः ४९४.

वरपरीक्षा—

विवाहानुक्तानि वरलक्षणानि ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादिदोषः तत्प्रायश्चित्तं च ६१७.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपूर्वं वा कन्यादानम्; नमिकगौरी-
रोहिणीलक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्यदोषः; कन्याया अधिकवयो
वरः ६४४.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७०. दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः
६७९. आमुषविवाहः ६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षस-
विवाहः ७००. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था
च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१८.

अधिपदेनम्—

अधिपदेननिषेधः ७७४. अग्न्याधानपूर्वमेवाधिपदेनम्
७७५.

पतिजदीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतिः सद्यः विवाहस्य पातित्यस्य च ७९३. पतिनां
पतिः सद्यः विवाहः; पतिवर्जिते पातित्यदूषिता; हारीत-
मनेन पतिवर्जितस्यापि पातित्यम् ७९४.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७१. दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः
६८१. आमुषविवाहः ६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७.
राक्षसविवाहः ७००. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१८.

वसिष्ठः

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य सदस्याऽनन्यपूर्वया विवाहो सुर्वतुज्या
१०१. गार्हस्थ्यमहिमा; कृष्णपाकरणं विवाहेन १०२.

कुलपरीक्षा—

कुलमहिमा १२३.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवरा विवाहाः; समानगोत्रप्रवरया मातृगोत्रया
च विवाहे प्रायश्चित्तम् १७६.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवाधेः; मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्यना ४९४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; विवाहे वर्ज्या पाप-
नशनजातौ बधूवरौ ५३७.

पुनर्म्हादीना संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहताः;
सप्तपद्याः पूर्वं वरमरणादौ कन्याया विवाहाहताः; अप-
कृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहाहता ५६०. अक्षत-
योन्मा मृतमर्तृकायाः पुनर्विवाहाहताः; दत्तशुलक्रायाः कन्याया
वरमरणे विवाहाहताः; पुनर्भूलक्षणम्; विवाहे दत्तायाः
कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलब्धौ
५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सहस्री भार्या प्रशस्ता; वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमते
द्विजस्य; शूद्रा भार्या अमन्यवरणाहौ द्विजस्य; अग्निवितः
शूद्रा भार्या अगम्या, शूद्रा भार्या न धर्मजाया ५८५.

वरपरीक्षा—

दत्ताया अपि कन्यायाः सदोषेण वरेण न विवाहः;
विवाहप्रतिकूल्य वरदोषाः ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादयो दोषाः, तत्प्रायश्चित्तम्, परिवेदने पुन-
र्विवाहश्च ६१७. अग्नेदिधिपूदिधेयूपत्योः प्रायश्चित्तम्,
कन्यापरिवर्तनेन विवाहश्च ६१८. ज्येष्ठे अकृतविवाहे प्रतीक्षा-
द्यविधिः, तदतिक्रमे प्रत्यवायुश्च ६१९. परिवेदना-
पुत्रादाः ६२०.

विवाहकालः—

—नाग्रिकत्वं विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया भदाने
दोषः ६४५.

स्वयंवरः—

ऋतुमत्या कर्पव्योत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
देवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. आहुतविवाहः
६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७. शशसविवाहः ७००.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७२५.

समानाक्रियादिविचारः ७३६.

अधिवेदनम्—

त्याग्या भार्या; अधिवेदनकारणानि; धर्मं सहकारो
ज्येष्ठया एव ७३६.

पतितादीना विवाहसंस्कारविचारः—

पतिनैः सह विवाहस्य परित्यक्तत्वं; पतितकन्या
पानिषदोपरहिता, सा विवाह्या ७९५.

बृहद्वसिष्ठः

परिवेत्नादिविचारः—

पर्याधानोपवादः ६२०.

समानाक्रियादिविचारः ७४०.

प्रीतिकूलनिर्णयः ७४७.

विष्णुः

संस्कारोपेक्षातः—

क्षोणा जातकर्मादिसंस्कारा अमन्यकाः, विवाहः
समन्वक. ३५.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः १०२.

कुलपरीक्षा—

कुलपरीक्षा कन्यादाने. आदे च; कुलपरीक्षामगमम्
१२३.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवरा विवाहाः; समानादिगमने दोषः प्राय-
श्चित्तं च १७६.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ; अपिण्ड-
सगोत्रकन्योद्वाहे दोषः ४९५.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि ५३८.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

विवाहे दत्तायाः कन्याया वरदोषाभावे अन्यत्र दाने,
दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने, मिथ्यादूषणे च दण्डः ५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम् ५८५. शूद्रा
भार्या न धर्मजाया ; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५८६.

विवाहकालः—

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता ; अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषणीत्वदोषः ६४५.

स्वयंवरः—

स्त्रीणामृतुप्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रकारः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
दैवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षस-
विवाहः ७००. वैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता
विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१८.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः
७२५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५७.

अधिवेदनम्—

धर्मे सहकारो ज्येष्ठयाः ; तद्ववादश्च ७७६.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकृत्यम् ७९५.

शूद्रः लिखितः शूद्रलिखितौ च

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारः पूर्वं उत्तरे च ; संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये
अष्टभिर्गणैः समुच्चयः कर्तव्यः ; शूद्राणां अमन्त्रणाः
संस्कारः ३५.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य पितृनुज्ञया विवाहः सदस्या १०२.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर-विवाहाः ; विवाहोत्तरं कन्याया
मर्तुगोत्रत्वम् १७६.

सापिण्ड्यविचारः—

शरीरावयवान्यसापिण्ड्यम् ; सापिण्ड्यावधिः ; माता-
पितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४९५. आशौचपिण्डोदकदानादौ
निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; विवाहोत्तरं
भर्तृसापिण्डता विवाहेन कन्याया गोत्रान्तरं च ४९६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुवृत्त्यनि लक्षणानि ; अभ्रातृकन्याया
अविवाह्यता ५३८.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

नष्टवयसाः पुनर्विवाहः ; शुल्कदातुर्दोषकालविभोगे च
५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सदृशी भार्या प्रशस्ता ; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्या-
वरणमनुमतं द्विजस्य ; शूद्रस्य शूद्रैव ; सवर्णा भार्या प्रशस्ता ;
अधोवर्णभार्यावरणमनुकृत्यः ; शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा
५८६.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनदोषः प्रायश्चित्तं च ; परिवेदनापवादाः ६२१.

विवाहप्रकारः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
दैवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षस-
विवाहः ७००. वैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता विवाहाः ;
वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां
फलानि ७१९.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७७६.

महाभारतम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारस्थानान्यविधिः ; संस्कारैर्ब्राह्मणः ३५. संस्कारः ;
संस्कृतस्य सिद्धिः ; शूद्राणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहापरेषु

पौष्टिककर्मणि चाधिकारः ; शुद्धाणां मन्वाः ; सर्वयज्ञेषु
दक्षिणादानाधिकारः ३६.

विवाहविधिः—

कुलरक्षणकरः संतानार्थं विवाहः ; संतानं पावनं तारकं
च नकात् १०२. एक एव पतिर्नार्याः ; कन्यादानं पितृ-
कर्तव्यम् १०५. कन्यादानं सङ्गदेव ; सप्तपदीकर्मणा विवाह-
समाप्तिः ; गार्हस्थ्यमहिमा १०६.

कुलपरीक्षा—

पिता दत्ता ब्राह्मणकन्याऽपि स्त्रियेण ग्राह्या १२३.
शीलवति कुले कन्या प्रदेया १२४.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुलकन्यापरिणये इतिहासप्रमाणम् ४९६, ४९७.
विरुद्धसंन्धः ; गुरुपुत्र्या विवाहो निषिद्धः ४९७.
पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

दत्तशुल्काऽपि कन्या सप्तपद्याः पूर्वममीशायन्यवराय
दानाहं ; सप्तपद्या एव विवाहसिद्धिः ५६२.

सवर्गसवर्गविवाहविचारः—

वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य ; शूद्रा भार्या
निषिद्धा द्विजस्य ; शूद्रस्य सवर्णैव भार्या ५८७.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६०२.

विवाहकालः—

वयसा त्रिगुणो वराः एकगुणा च भार्या ; सप्तमवर्षापूर्व्यं
कन्याविवाहः प्रशस्तः ६४५.

स्वयंवरः—

पित्राशया दमयन्त्याः स्वयंवरः ६६१.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिणयनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
द्वैविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७.
यज्ञसविवाहः ७००. पैशाचविवाहः ७०३. प्रशस्ता
विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादानप्रशंसा ७२५.

मनुः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराणां नियमादीनां भौद्धिकप्रधानानां वैजि-

गार्भिर्भापनागवत्वम् ; संस्कारलक्षणम् (टीकाकारकृतम्)
३६. ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मैः स्वाध्यायव्रतयशोदिभिः ब्राह्मी
तनुः ३९. स्त्रीणां जातकर्मोदिसंस्काराः अमन्त्रकाः ; विवाहः
समन्त्रकः ४१. शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रकर्मानुशा च ४३.

विवाहविधिः—

विद्याब्रातकस्य गार्हस्थ्यधिकारः १०७. द्विजस्य समा-
वृत्तस्य विवाहः सर्वर्ण्या १०९. गार्हस्थ्यमहिमा ; क्रमशः
सर्वाभमानुष्ठानं कर्तव्यम् ११०. गार्हस्थ्यमहिमा १११.
कणन्यापाकणौचरमेव मोक्षार्थमः ११३.

कुलपरीक्षा—

विवाहे वर्यनीयानि दस कुलानि १२४. कुलानामप-
कर्षस्य कारणानि १२५. कुलानामुत्कर्षस्य कारणानि १२६.
ग्राह्याणि कुत्रानि वर्यनीयानि च ; कुलं शीलकारणम् ;
अज्ञाते हीनयोनिजनालिङ्गं शीलम् १२७.

गोत्रप्रवरविचारः—

अलगोत्र द्विजानां विवाहः ; टीकास्तु गोत्रलक्षणम् १७७.
दत्तकस्य वनरूपोत्पत्तिविचारः १८१.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यविधिः ; शरीरव्यवस्थान्ययः सापिण्ड्यम् ;
विरुद्धसंन्धः ; सर्ववर्णसाधारणी सापिण्ड्यवर्ण्यता पितृगोत्र-
वर्ण्यता च ४९८. निर्वर्ण्यसापिण्ड्यम् ; आरौचादिपु
सापिण्ड्यविधिः वर्णभेदेन ; समानोदकत्वम् ४९९. मातृग-
दिकन्यापरिणयनिषेधः ५०१. अनौरो दत्तकादौ निर्वर्ण्य-
सापिण्ड्यम् ५०२.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे यस्यानि लक्षणानि नामानि च ५३८.
अभ्रातृकन्यायां अविवाह्यता ५४०.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः ५६३. नियोगविधिः ;
दत्तायाः पुनर्दानं निषिद्धम् ५६४. विवाहितायाः परि-
त्यागप्रमाणानि ; दोषमनुकूला चोदपकन्यादाने दण्डः ५६५.
कन्याया मिथ्याशूले दण्डः ; अकन्याया न विवाहाहता
५६६. दत्तशुल्काया वरमरणे देवरो वरस्तस्या अनुमत्या ;
दत्तशुल्काया न पुनर्दानम् ५६७. पुनर्भूषणम् ; अशत-
योन्याः पुनर्भूषणः ५६८.

सवर्गसवर्गविवाहविचारः—

सर्वा भार्या प्रशस्ता ; अवरवर्गभार्यावरणमनुकूलः

५८७. सर्वगानां, वर्गातुपूर्व्या मायविरणमनुमतम् ५८८.
ब्राह्मणश्रमिययोः शूद्रा मायां निषिद्धा ५८९. द्विजस्य शूद्रा
मायां निषिद्धा ५९०.

सर्वपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानि चरलक्षणानि ; शुगहीनो विवाहानर्हः
६०२. जातिदोषप्रतिषेधानि ६०३.

परिवेद्यादिविचारः—

परिवेद्युपरिवेक्षितलक्षणे ६२१. परिवेदनदोषः ; परि-
वेद्युपरिवेक्षितलक्षणे ; परिवेदनापवादः ६२२. दिक्षिगुपति-
लक्षणम् ६२३.

विवाहकालः—

कन्याविवाहे उपनयनकालातिदेशः ; कन्याया नम्रिकालं
यान्यनयनपक्षस्य वा विवाहे इष्टम् ; ऋतुपूर्वं कन्याया
अग्नेने दोषः ६४५.

स्वयंवरः—

ऋतुमन्या स्वयंवेत्तं स्वयंवरणाधिकारः ६६१. स्वयं-
वरणे कन्यावरणोने प्रत्यक्षायाः ; विन्याजलक्ष्ये कन्यायाः
स्वयंवरणाः न स्वत्वम् ६६२. ऋतुमन्याः कन्यायाः
शुक्लनिषेधः ६६३.

विवाहप्रसंगाः—

विवाहप्रसारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
द्वैपरिवारः ६७३. आर्षविवाहः ६८१. प्राग्वत्यविवाहः
६८४. आगुपरिवारः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७.
गन्धर्वविवाहः ७००. वैशाखविवाहः ७०३. प्रयस्ता
विवाहाः ; वर्गभेदेन विवाहपक्षस्या च ७०९. ब्राह्मदि-
विवाहानां पक्षानि ७१९.

कन्यादाननिर्णयः कन्यादानकालं च—

कन्यादानप्रसंगा ७२६.

अभिषेदनम्—

अभिषेदनस्य कारणानि कालश्च ७३७. अभिविद्याया
रूपे कालम् ; मातां पुत्रं कर्त्तव्येन जैत्र्यागधिकारः ७३९.
परिवेद्यानां विवाहप्रसारविचारः—

परिः ७४६ विवाहस्य परिषदस्यत्वम् ७५५.

याग्यवत्स्वयः

कन्यादानेऽप्याः—

कन्यायाः विवाहः वा निषेधः कन्यादानाः समन्वया
विवाहानां, दानप्रत्ययः ८६. कन्यायाः कर्त्तव्यता—

दिचौल्यन्तानां कालविधिः ; के, संस्काराः सङ्ख्या, कर्त्तव्योः
केयां चाऽऽश्रुतिः इत्यत्र टीकाकाराणां व्यवेष्ट्या ४७.
गर्भाधानादीनां चौल्यन्तानां संस्काराणां ब्रीहार्भसमुद्भू-
तप्रापनाद्यकृत्वं द्विजविषये उपनयनस्यापि ; स्त्रीणां विवाहा-
न्यसंस्कारा अमन्यकाः ५०. संस्काराः ५१. . . .
विवाहविधिः—

विवाहानुष्ठानकस्य विवाहः ; संतानस्य श्रेयस्करत्वम् ११३.

कुलपरीक्षा—

महाकुलमपि संचारिदोषदुष्टं वर्ज्यम् १२८.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर विवाहाः ; टीकासु गोत्रप्रवरलक्षणम्
१८१. सगोत्रागमने दोषः १८३.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ज्यता ; सापिण्ड्याधिः ; दारीरावयवान्य-
रूपं निर्धार्यपिण्डान्वयरूपं च सापिण्ड्यम् ; विरुद्धसंबन्धः ;
मातुल्यादिकन्यापरिगणननिषेधः ५०२.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि ५४२.

पुनर्भर्त्तादीनां संस्कारविचारः दत्तापहाराविचारश्च—

दत्तायाः प्रत्यादाननिषेधः तदपवादश्च ५७०. सप्तपद्याः
पूर्वमन्येन विवाहे कारणानि ; बलादिवाहे पुनर्विवाहः ; दोषः
मनुक्त्या सदोषस्यादाने, कन्याया मिथ्यादुपगमे, अनुप्राया-
स्यागे च दण्डः ; दत्तायाः प्रत्यादाने दण्डः ; पुनर्भूल्लग्नौ
स्वेरिगौल्लग्नौ च ५७१.

सर्वगसर्वविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा मायां निषिद्धा ५९४. शूद्रातिरिक्तवर्गातु-
पूर्व्या मायावरणमनुमतं द्विजस्य ; शूद्रस्य सर्वत्र मायां
५९५.

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानि चरलक्षणानि ६०३. पुंस्त्वलिङ्गं पञ्च-
लिङ्गं च ६०४.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अग्नेने दोषः ६४५.

स्वयंवरः—

कन्यादानुष्ठाने कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६३.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७४, दैवविवाहः ६७७, आपर्वविवाहः ६८२, प्राजापत्यविवाहः ६८५, आसुरविवाहः ६९३, गान्धर्वविवाहः ६९८, राक्षसविवाहः ७०१, पैशाच-विवाहः ७०४, प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१३, ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२२.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पिनादीनामधिकारक्रमः ७२६.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५८.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७८०, अधिविनायाः संकथे कर्तव्यम् ७८१, अधिविनायाः कर्तव्यम्, अधिवेदनकारणा-भावेऽप्यधिवेदने कर्तव्यम् ७८२, भार्याबहुत्वे सहाधिकार-नियमः ७८३.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यफलम्; पतितकन्या विवाहा ७९५.

नारदः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारः ५१.

विवाहविधिः—

गार्हस्थ्यमहिमा; लग्न-वरण-पाणिपीठन-शब्दार्थाः ११४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंकोचविचारः ५०८.

कन्यापरीक्षा—

विवाहे कन्याया वर्यानि लक्षणानि; विवाहे वर्यां पाप-नशत्रुजातौ बधुवर्या ५४३.

पुनर्व्यादीनां संस्कारविचारः दत्तपहाराविचारश्च—

त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा स्वैरिणी, तयोः दोषतार-तम्यं च ५७२, अश्रतयोऽन्याः पुनर्विवाहानुमतिः; दत्त-पहाराया अन्येन विवाहाहर्ता; आसुरादिषु गुणपेक्षं कन्या-दानम्; पुनर्विवाहनिमित्तानि ५७३, सद्योपबधुवर्योः परि-त्यागाहर्ता ५७४, दत्तकन्यायाः कन्यादाने दण्डः; दोष-मनुक्ता सद्योपकन्यादाने अदुपकन्यायागे च दण्डः ५७५.

सर्वार्थसर्वविवाहविचारः—

सर्वार्थं भार्यां प्रशस्ता; सर्वार्थानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरण-मनुमतम् ५९६.

वरपरीक्षा—
विवाहानुकूलानि, वरलक्षणानि; पुंस्त्वलिङ्गं पण्डलिङ्गं च; पण्डप्रकारः ६०५, विवाहितया नराः पण्डास्त्याज्याः; पण्डत्यागे कालविचारः; पण्डभार्यायाः पुनर्विवाहाहर्ता ६०६, विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; विवाहप्रतिकूल-वर्गदोषाः ६०८.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६४७.

स्वयंवरः—

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६४.

विवाहप्रकारः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६७, ब्राह्मविवाहः ६७४, दैवविवाहः ६७८, आपर्वविवाहः ६८२, प्राजापत्यविवाहः ६८५, आसुरविवाहः ६९३, गान्धर्वविवाहः ६९८, राक्षसविवाहः ७०१, पैशाचविवाहः ७०५, प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पिनादीनामधिकारक्रमः ७२८, दातुरभावे स्वयंवरः; अस्वस्थस्यानधिकारः ७२९.

समानक्रियादिविचारः ७३८.

अधिवेदनम्—

त्याज्या भार्या; अत्याज्या भार्या ७८४.

बृहन्नारदः

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्यां पापनशत्रुजाता कन्या ५४४.

बृहस्पतिः

संस्कारोपोद्घातः—

आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम् ५२.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य निवाहः समानया ११४.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहादिसंबन्धानां शास्त्रविरुद्धदेशधर्माणां प्रामाण्य-
विचारः ; मातुल्यादिकन्यापरिणयनिषेधविचारः ५०९.

विवाहकालः—

नमिकात्वं वरान्यूनवयस्कत्वं वा विवाहे इष्टम् ; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः ; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
स्वदोषः ६४८.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च —

कन्यादानमर्घसा ७३०.

समानक्रियादिविचारः ७३९.

सद्यःसौचनिर्णयः ७५९.

मानुरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

कात्यायनः

संस्कारोपोद्घातः—

अष्टमादयः पुरुषसंस्काराः ; संस्काराणां कालातिपाते
प्रार्थश्चित्तम् ५३.

विवाहविधिः—

उद्धाहिताया लक्षणा ११४.

गोश्रप्रवरविचारः—

समीपेण विवाहिताऽपि पुनरन्येन विवाह्या १८३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि ५४४.

पुनर्मर््यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वृताया वरे नष्टेऽन्येन विवाहः ; दत्तश्रुत्वाया वरे नष्टे
निगाहविचारः ; अनेकम्यो दत्ताया विगाहविचारः ५७६.
वरदोषे कन्यादोषे च अनुक्ते दण्डः ५७७. ऊढायाः पुन-
र्निगाहो वरदोषे शक्ते ; अदुष्टवरकन्ययोरदुष्यता ; दुष्टवर-
कन्ययोरसंवायना ५७८.

वरपरीक्षा—

विगाहप्रतिष्ठाया वरदोषाः ; वाय्दानेऽपि सदोषस्यो
विगाहानर्हः ६०८. विगाहितया दोषविशेषयुक्तो वर-
स्तान्यः पुनर्विगाहश्च ; पण्डितद्वन् ६०९.

परितेन्यादिविचारः—

परितेन्यार्थं तत्तत्तन्त्रे ; परितेने प्रत्ययः ६२३.
पारितेन्यारणाः ६२४. नद्यादौ ऋते वात्यन्तीया परि-

वेदनार्थम् ; विवाहोत्तरं प्रोपितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम् ;
परिवेदनापवादाः ६२६.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ७३०.

समानक्रियादिविचारः ७४०.

अभिवेदनम्—

मार्याविहुत्वे सहाधिकारनिर्णयः ७८५.

भृगुः

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

व्यासः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः पोहश्च ५३. स्त्रीणां शूद्राणां च संस्काराः ;
तेषां संस्कारेषु समन्त्रकवविचारश्च ५४. आत्मगुणानां
गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन च समुच्चितानां
व्याख्यानम् ५५.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः सर्वथा ; पुरुषः पत्न्या पूर्णः ११५.

कुलपरीक्षा—

वरणीयकन्यायाः सत्कुललक्षणानि ; कुलापकर्षकारणानि
१२८.

गोश्रप्रवरविचारः—

असमानगोश्रप्रवर्य अमातुगोत्रा विवाह्या १८३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुल्यादिकन्यापरिणयनिषेधविचारः ; मातुलापिण्ड्य-
वर्ज्यता ५९०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि ५४४.

पुनर्मर््यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

समरथाः पूर्वं वरमरणेऽन्येन विवाहानुमतिः ५७८.

सर्वार्थमर्गाविवाहविचारः—

अन्यमर्गमार्थापुत्रः स्वसर्वगः ; शूद्रातिरिक्तवर्गानुपूर्व्या
मार्थावरणमनुमते द्विजस्य ५९६.

वरपरीक्षा—

विगाहानुष्ठानानि वरलक्षणानि ६०९.

विवाहकालः—

गौर्यादिलक्षणानि ; ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम् ; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६४८.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारक्रमः ; दातुरभावे स्वयंवरः ; कन्यादानप्रदोषा ७३१.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५९.

अधिषेदनम्—

भार्याबहुत्वे सहाधिकारनिषेधः ७८६.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकारत्वम् ७९६.

देवलः

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः ५१०.

सर्वार्णसर्वविवाहविचारः—

सर्ववर्णाणां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम् ५९६.

वरपरीक्षा—

पृथ्विषः पण्डः ६०९.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तुपरिविनिर्लक्षणे ; अग्नेदिधिद्रुदिधिद्रुदिधिद्रुपति-
रुद्रगानि ६२७.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; अविवाहिताया ऋतु-
मत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७४. दैवविवाहः ६७८. आर्पणविवाहः
६८३. प्राजापत्यविवाहः ६८६. आसुरविवाहः ६९३.
गान्धर्वविवाहः ६९८. सप्तसविवाहः ७०१. वैशाखविवाहः
७०५. प्रसाप्ता विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१४.
ब्राह्मदिविवाहानां फलानि ७२३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रदोषा ७३१.

अधिषेदनम्—

त्याग्य भार्या ; अधिषेदनकारणानि कालश्च ७८६.

भार्याया न त्याग. ७८७.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकारत्वम् ७९६.

उशना

सापिण्ड्यविचारः—

वर्णभेदेन सापिण्ड्यवधिविचारः ; सापिण्ड्यवर्ग्यताविषयः
५१०.

सर्वार्णसर्वविवाहविचारः—

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९६.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेदनापवादः ६२७.

विवाहकालः—

अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.

यमः

संस्कारोपोद्भावः—

संस्कारा अष्टाचत्वारिंशत् ब्रह्मलोकफलाः ; द्वाद्वानाम-
मन्त्रकाः संस्काराः ५६.

विवाहविधिः—

विद्यास्मात्तत्स्य विवाहः सहस्रया ११५.

कुलपरीक्षा—

वर्जनीयानि चतुर्दश कुलानि १२८. कुलापकर्षस्य
कारणानि १२९.

गोप्रप्रथविचारः—

सतोत्रायां मातृगोत्राया च गमने प्रायश्चित्तम् ; विवा-
होत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रता ; सप्तोत्रस्य चण्डालत्वम् १८४.
कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि नामानि च ५४४.
पुनर्धर्मादीनां संस्कारविचारः दशापहरविचारश्च—

वदोपेऽक्षतयोन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः ;
वाग्दत्ताया अपहृतायाश्च कन्यात्वम् ५७८.

सर्वार्णसर्वविवाहविचारः—

सर्वार्ण भार्या प्रसाप्ता ; सर्ववर्णाणां वर्णानुपूर्व्या भार्या-
वरणमनुमतम् ; ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९७.

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानानि वरलक्षणानि ६१०.

परिवेत्तादिविचारः—

दिधिभूततिल्यगम् ; परिवेदनदोषः तत्प्रायश्चित्तं च ;
परिवेदनापवादः ६२८.

विवाहकालः—

कन्याया नमिसकालं वयन्मूनवयस्कृतं वा विवाहे इष्टम् ;
ऋतुसालपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; गौरीरोहिणीकन्या-
लक्ष्यानि ; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.
स्वयंवरः—

द्वादशवर्षीयाः कन्यायाः स्वयंवरगाधिशारः ; स्वयंवर-
णालकन्यायां न दोषः ६६५.

विवाहप्रमाणः—

विवाहप्रमाणपरिमाणम् ६६८, ब्राह्मविवाहः ६७४.
देवविवाहः ६७८, आमुपविवाहः ६९४, ब्राह्मविवाहानां
कन्यानि ७२३.

कन्यादाननिर्णयः कन्यादानकर्म च—

कन्यादानप्रशंसा ; गौरीदिदानानां फलप्रत्ययम् ७३१.
पतिप्रादीनां विवाहसंस्कारविचारः—
पतिता कन्या विवाहा ७९६.

वृद्धपमः

सम्पत्तिवर्गविचारः—

ब्राह्मणस्य वृद्ध भाषां निषिद्धा ५९७.
वयःसौचनिर्णयः ७६०.

प्रातातपः

गोमयपरिचारः—

निर्दिष्टः संस्पृष्टो विनादे विचार्यः ; समानप्रवरया स-
गोमया वा विनादे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च १८५, समान-
प्रवरया मातृगोमया वा विनादे प्रायश्चित्तम् १८६.

गार्ग्यपरिचारः—

गार्ग्यपरिचारः ; गार्ग्यसंनिधिः ; मातृगार्ग्यपरिचारः
प्रायश्चित्तः कर्तव्यः ; देवभेदेन गार्ग्यपरिचारः ५११.
पुनर्वर्षीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वर्षादेवेष्टावेत्याः संस्काराः पुनर्विवाहानुमतिः
५३९.

वर्षादि—

विवाहपुनर्वर्षादि संस्काराणि ६१०.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तृपरिवेत्तिलक्षणे ; परिवेदनापवादः ६२८.

विवाहप्रमाणः—

आमुपविवाहः ६९४.

समानक्रियादिविचारः ७४९.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७८७.

लघुशातातपः

कुलपरीक्षा—

कुलपकर्तव्यस्य कारणानि १२९.

गोमयपरिचारः—

असमानगोमयया विवाहा ; समानप्रवरया सगोमया च
विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोमयस्य चण्डालत्वम्
१८८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ज्यता ५११.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च ५४४.
कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि ५४५.

पुनर्वर्षीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वर्षादेवेष्टावेत्याः संस्काराः पुनर्विवाहानुमतिः
५७९.

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तृपरिवेत्तिलक्षणे ; परिवेदनदोषः ; परिवेदनाप-
वादः ६३०.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; अविवाहिताया ऋतु-
मत्या वृषलीत्वदोषः ६५४.

वृद्धशातातपः

गार्ग्यपरिचारः—

विनादे वर्ज्यां वाप्यप्रमाणः ५१५.

सुमन्तुः

संस्कारादेवेष्टावेत्याः—

देवसंस्तानां कन्यानां संस्कारादीनि कर्माणि ५५.

गोश्रमरविचारः—

समानप्रवरया मातृगोश्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च १८८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; विरुद्धसंक्षेपः ५११.
मातुल्यादिमुतापरिणये प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता ५१२. सापि-
ण्ड्याद्यौचदायभागाद्यवधिः ५१३.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनप्रायश्चित्तम् ; पर्याधाननिषेधः ; पर्याधानाप-
वादाः ६३२.

कृष्णः

सापिण्ड्यविचारः—

क्षत्रियविषयः सापिण्ड्यावधिः ५१३.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

पैठीनसिः

कुलीयश्री—

कुलीना कन्या धरणीया १२९.

गोश्रमरविचारः—

समानप्रवरया सगोश्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम् १८९.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिविरुध्यः ५१३. मातुल्यादिकन्यापरिणयस्य
निषेधः प्रायश्चित्तं च ५१४.

सर्वगर्भासर्वविवाहविचारः—

सर्वगर्भाणां अपरवर्गमाचारणमनुकल्पः ५१८.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५४.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७५. आमुषविवाहः ६९४. प्रसास्ता
विवाहाः, वर्गभेदेन विवाहस्यमस्या च ७१५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

पृथग्भनुः

सापिण्ड्यविचारः—

औष्णेनपुत्रेण सापिण्ड्यं बीजत एव ; सापिण्ड्यवर्गना
५१४.

पुनर्मर्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सतपथाः पूर्वं कन्यालम् ५८०.

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधिभूत्वापवादः ६३३.

मातृगोश्रयादीनां निषेधः ७६४.

विवाहमप्ये वन्यानि ७६७.

कार्णाजिनिः

सापिण्ड्यविचारः—

अनौत्सुक्यसंबन्धं सर्पिण्डिकरणम् ५१४.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

प्रतिगुल्यनिर्णयः ७४७.

विवाहोत्तरं वन्यानि ७६९.

व्याघ्रपादः

सापिण्ड्यविचारः—

मातृगुल्यापरिणयो देशधर्मः ५१५.

विवाहकालः—

उपनयनकालः स्त्रीणां विवाहकालः ६५५.

कन्यादातुर्निर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३२.

व्याघ्रः

गोश्रमरविचारः—

अग्नेप्रसातस्मृगोश्रमरकाण्डम् ३९५.

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधिभूदिधियूपतिप्रयोगे ६२८.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

प्रजापतिः

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधिभूदिधियूपतिप्रयोगे ६२८.

विवाहकालः—

आविवाहनाया ऋतुमन्या शृण्वन्त्येन्द्रोयः ६५१.

मरीचिः

संस्कारयोगोत्पानः—

यज्ञाणां संस्कारेषु मन्त्रा नास्तेन पत्नीयाः ५६.

गोत्रप्रवरविचारः—

सावित्र्युपदेष्टुः कन्या अविवाहा १८५.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहे सापिण्ड्योपेक्षणे पातित्यम् ५१०.

विवाहकालः—

कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५१.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३१.

अग्निः

विवाहविधिः—

विवाहं जातिकुल्यादि; गार्हस्थ्यकर्तव्यम् ११५.

परिवेदनादिविचारः—

परिवेदनप्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः ६३१.

विवाहकालः—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं पुनर्विवाहश्च स्त्रीणां फलौ वर्ज्यः; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३२.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

दक्षः

विवाहविधिः—

विवाहान्तातकस्य विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा ११५.
अनुकूलमार्गप्रशंसा ११६.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वललक्षणाभिः कन्याया ऋतुपूर्व-
काले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५१.
प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७८७.

संवर्तः

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य स्वर्गया विवाहः ११६.

कुलपरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया १२९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुल्यनि लक्षणाभिः ५४४.

विवाहकालः—

नामिकात्वं विवाहे इष्टम्; गौरीरोहिणीकन्यारजस्वला-
लक्षणाभिः; अष्टवर्षाया विवाहः प्रशस्तः; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः ६५१.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७४. आमुपविवाहः ६९४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३१.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५९.

च्यवनः

विवाहकालः—

षड्वर्षपर्यन्तं स्त्रीणां न विवाहः ६५५.
समानक्रियादिविचारः ७४२.

कश्यपः

विवाहविधिः—

सपत्नीकस्यैव कर्माधिकारः ११६.

कन्यापरीक्षा—

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूविर्वा ५४५.

पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सप्तविधा पुनर्भूविवाहानर्हा; अस्तृक्ताया दत्ताया बरे
सदोषेऽन्येन विवाहातुमतिः ५८०.

विवाहकालः—

अष्टवर्षेणाष्टवर्षा विवाहाः; ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः;
गौरीकन्यकाकुमारीलक्षणाभिः ६५५. अविवाहिताया ऋतु-
मत्या वृषलीत्वदोषः ६५६.

विवाहप्रकाराः—

आसुरविवाहः ६९५.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३२. कन्यावृत्तदोषः ७३३. समान-
क्रियादिविचारः ७४२.

सत्यव्रतः

विवाहविधिः—

विवाहोत्तरमपि गुरुगृहे अध्ययनकर्तव्यता ११६.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

अङ्गिराः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यस्य आढ्यादियोग्यतायाश्च
कारकाः ५६. ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम् ५७.

पुनर्न्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

पुनर्भूदोषः ५८०.

सवर्गासवर्गविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९८.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यामानमेकालक्षणाणि; ऋतुपूर्वकाले विवा-
हाहः; अष्टवर्षाया विवाहः प्रशस्तः; गौरीरोहिणीकन्या-
रजस्वलालक्षणाणि; दशमे वर्षे कन्याविवाहः प्रशस्तः;
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्स्या
वृषलीत्वदोषः ६५४. वरपेक्षया वयोदैर्घ्याधिका कन्या
निषिद्धा, न्यूनवयाः प्रशस्ता ६५५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

पराशरः

संस्कारोपोद्घातः—

ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम् ५७.

सापिण्ड्याविचारः—

सापिण्ड्याविधिभेदः मतभेदेन ५११.

पुनर्न्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि; ब्रह्मचर्यं
विधवाधर्मः ५७९.

वरपरीक्षा—

वरदोषाः ६१०.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनदोषः तत्प्राप्यश्चित्तम्; परिवेदनापवादः ६३०.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणाणि; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्स्या वृषलीत्वदोषः
६५२.

विवाहप्रकाराः—

आसुरविवाहः ६९४.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

बृहत्पराशरः

स्वयंवरः—

कन्यादातुरमात्रे कन्यायाः स्वयंवराणाधिकारः ६६५.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६८. ब्राह्मविवाहः ६७५.

दैवविवाहः ६७८. आर्यविवाहः ६८३. प्राजापत्यविवाहः

६८६. आसुरविवाहः ६९४. गान्धर्वविवाहः ६९८.

राक्षसविवाहः ७०१. पैशाचविवाहः ७०५. प्रशस्ता

विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५. ब्राह्मादि-

विवाहानां फलानि ७२३.

कन्यादातुर्निर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः ७३२.

ज्योतिष्पराशरः

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

योगियाज्ञवल्क्यः

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

प्रचेताः

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७५. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७१५.

मातुरजोदर्यानादौ निर्णयः ७६४.

जातूकर्ण्यः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कार. षोडश, शूद्राणां द्वौ विवाहान्त्यकर्मणी;
शूद्रस्य वैदेककर्मणि नापिधरः, पूर्तं तु अस्ति ५७.

सवर्गासवर्गविवाहविचारः—

सर्वार्था भार्या प्रशस्ता ५९८.

युषः

संस्कारोपोद्घातः—

गर्भाधानादयः पञ्च संस्काराः ५७.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः ५१५.

शृद्धशौनकः

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

आश्वलायनः

संस्कारोपोद्घातः—

पञ्चविधसंस्काराः, तेषां नैमित्तिकवर्षिकमासिक-
नित्यभेदेन चातुर्विध्यम्; संस्काराणां सहकर्तव्यतानिर्णयः ५८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः; सापिण्ड्यसंज्ञोचो देशभेदेन शाला-
भेदेन च; मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मेः ५१५.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुकूलानि लक्षणानि ५४५.

विवाहकालः—

नम्रिकार्यं विवाहे इष्टम्; कन्यागौरीरोहिणीगान्धारी-
लक्षणानि; कन्यक्रादयः विशिष्टवयोभिर्विवाहाः ६५६.

समानाक्रियादिविचारः ७४२.

लघ्वाश्वलायनः

विवाहविधिः—

गार्हस्थ्यमहिमा; विद्यास्नातकस्यैव विवाहः ११६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुकूलानि लक्षणानि ५४५.

वरपरीक्षा—

विवाहातुकूलानि वरलक्षणानि ६१०.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६७.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि, ७६९.

ऋतुः

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

जमदग्निः

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

माण्डव्यः

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

पैटन्यः

अधिवेदनम्—

मार्याद्वयानुमतिः ७८७.

गर्गः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे आकारवयोन्मूलनत्वमनुकूलम् ५४५.

पमानरश्मिकालः कन्याः नियते वयसि ५४६.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनदोषः ६३३. परिवेदनापवादाः ६३६.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्यलक्षणाणि ६५६.

समानाक्रियादिविचारः ७४२.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

मातृजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६७.

अधिवेदनम्—

अनेकमार्यानुमतिः; अर्कविवाहकारणम् ७८८.

शृद्धगार्ग्यः (शृद्धगर्गः)

प्रतिकूलनिर्णयः ७४८.

मातृजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

ब्रह्मगर्गः

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादः ६३६.

वात्स्यायनः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि ५४६.

वात्स्यः

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वकालो विवाहे इष्टः ६५६.

समानाक्रियादिविचारः ७४३.

वत्सः

विवाहप्रकारः—

प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५.

लौगाक्षिः

परिवेत्तादिविचारः—

पर्याप्तानुपर्याहिताग्नेदिधियुधिधियुग्मगानि ६३१.

बृद्धयाज्ञवल्क्यः

परिवेत्तादिविचारः—

परिवेत्तुल्यगम् ६३१.

ऋष्यभृङ्गः

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३३.

विश्वामित्रः

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानम् ७३३.

स्मृत्यन्तरम्

संस्कारोपोद्धातः—

संस्कारैर्मादिशुद्धिः ५८. संस्कारेषु अष्टसु पित्रादीना-
मधिकारः ५९.

विवाहविधिः—

विवाहमहिमा ; कन्याग्रहणादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः
११९.

गोत्रप्रवचविचारः—

अशतगोत्रप्रारम्भ गोत्रम् ; दत्तकस्य गोत्रद्वयविवाहो
विवाहे ; विवाहोत्तरं कन्याया मर्त्यगोत्रम् ; धामुष्याक-
णानां गोत्रद्वये सगोत्रता विचारः ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् ;
मातृ-भगिन्यादिसनामिका कन्या अविवाह्य १८९.

सापिण्ड्याविचारः—

विश्वरूपः ; विवाहेन कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः
५१६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे यज्यानि नामानि ५४६.

यपरीक्षा—

गुणवत् यपलक्षणम् ६१०.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५६.

विवाहप्रकारः—

आशुविवाहः ६९५. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन
विवाहव्यवस्था च ७१५.

समानक्रियादिविचारः ७४३.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४९.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

विवाहमप्ये यज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं यज्यानि ७७०.

अधिषेदनम्—

अपुत्रत्वमाधिषेदनकारणम् ७८८.

वाय्वादिपुराणानि

गौराणिनी गोत्रप्रवचविचारोपलक्षितः—

[१]

प्रतिमन्वन्तरं यथास्य धर्मस्य च प्रवर्तका ऋषयो मन्त्र-
कर्तारः ; ऋषिलक्षणम् ; ऋषिप्रकारः ; मन्वन्तरस्वरूपम्
१९६.

[२]

ऋषयो मन्त्रकर्तारः प्रत्येकं ब्राह्मणशत्रिपुत्रैर्यानाम् २०१.

[३]

ऋतुसूचीयप्रत्यययोक्ता वैश्वतमन्वन्तरीयाः सप्तर्षयः
२०४.

[४]

अब्राह्मणनामापि ऋषीणां तस्या ब्राह्मणसमोऽस्त्वम् ;
चत्वारि मन्त्रगोत्राणि ; गोत्रर्षीणां क्षत्रियानामपि तस्या
ब्राह्मणगोत्रम् २०५.

[५]

वंशजस्य ब्रह्मपुत्राः— यद् ब्रह्मपुत्रादौरां यथाश्च ; ब्रह्म-
पुत्रो मृत्युः ; तद्वंशश्च संवेतरां २०६. नर ब्रह्मपुत्रा धर्मे-
प्रवर्तका गृहमेधिनः २०७. मृगयुगः ; मरीचिर्यस्य ; द्वौ
गोत्रद्वयौ तत्र यजमानः ऋषयश्च २०८. अग्निरोर्वसः ;
अग्निरोर्वसः ; पुन्यस्तर्षयः ; पुन्यवंशः २०९. यतिवृन्दः ;
मन्त्रपथं त्योऽसंज्ञानकस्य ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः प्रतिमन्वन्तरम्
२१०. अस्तित्वे मृगयुगः ; तदीयगोत्राणि च २१४.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८८, पौर्णमासाः ३८९.

राजवेदयादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सापिण्ड्यविचारः—

निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः ५१७.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३३.

अधिषेदनम्—

भार्याद्वयानुमतिः ; अर्कविवाहकारणम् ७८८.

विष्णुपुराणम्

विवाहविधिः—

विद्यास्नातकस्य विवाहः ११७.

सापिण्ड्यविचारः—

पितृमातृसापिण्ड्यावधिः ५१७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि ५४६.

विवाहकालः—

वर्षैरेकरुणा भार्या त्रिगुणे वरः ६५७.

विवाहप्रकारः—

विनाहप्रभारपरिगणनम् ६६८.

हरिवंशः

विवाहप्रकारः—

राक्षसविवाहः ७०१.

भागवतम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः शुद्धिकारकाः ५९.

सापिण्ड्यविचारः—

इतिहासे मानुषादिकन्याग्रिगोदाहरणानि ५१७.

लिङ्गपुराणम्

सापिण्ड्यविचारः—

निष्कसंरूपः ५१८.

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानि वरलक्षणानि ६१०.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३३.

स्कन्दपुराणम्

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि ५४७.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

काशीखण्डः

कन्यापरीक्षा—

शुभलक्षणवती कन्या विवाहा ५५३.

गरुडपुराणम्

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानानि वरलक्षणानि ६११.

पद्मपुराणम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारैः गर्भादीनां शुद्धिः ; द्विजानां भौतं यज्ञाणां स्मार्तं कर्म ५९.

कन्यापरीक्षा—

पुराणपुस्तकशङ्कनेन कन्यापरीक्षाविधिः (पुराणार्चनम्) ५४७.

विवाहप्रकारः—

विनाहप्रकारपरिगणनम् ६६८.

अधिषेदनम्—

घर्मे सहकारे ज्येष्ठया एव ७८८.

ब्रह्मपुराणम्

संस्कारोपोद्घातः—

विवाह एव यज्ञसंस्कारः ; वेदे स्मृतौ च यज्ञानभिप्रायः ५९.

सापिण्ड्यविचारः—

निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः ५१८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि ५५३.

पुनर्भादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाद्यविषयाः परित्यक्तायाश्च नियोगः पुनर्विवाहो वा,
स च न कलौ ५८०.

सर्वार्गसर्वार्गविवाहविचारः—

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम् ; आपदि
अधरवर्गभार्यानुमतिः ५९८.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६११.

विवाहकालः—

चतुर्षाद्दशमवर्षपर्यन्तं कन्याकाविवाह इष्टः ; नमिका-
लक्षणम् ६५७.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

अधिवेदनम्—

त्याग्या भार्या ; अधिवेदननारणनि ; अधिविचारसंख्ये
कृत्यम् ७८८.

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

वरपरीक्षा—

विवाहप्रतिकूलं वरदोषाः ; विवाहानुकूलानि वर-
लक्षणानि ६११.

विवाहप्रकारः—

आमुखविवाहः ६९५.

वराहपुराणम्

संस्कारोपदेशानः—

शुद्धं ब्राह्मणद्वारा मन्यराजः ६०.

कूर्मपुराणम्

सावित्र्यविचारः—

विवाहिलानां भार्या सावित्र्यम् ५९८.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

अधिवेदनम्—

पतेः पृथगे ज्ञेया एव ७८९.

भविष्यपुराणम्

सर्वार्गसर्वार्गविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९९.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६११.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्यलक्षणानि ६५७. ऋतु-
पूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः
प्रशस्तः ६५८.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७०.

नारदीयपुराणम्

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

बृहन्नारदीयम्

पुनर्भादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

अश्रुत्योन्त्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः कलौ न
५८०.

अग्निपुराणम्

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७१.

आदित्यपुराणम्

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७०.

पुराणम्

वृत्तपरीक्षा—

मुनेः वीर्यपरायम् १२९.

पुराणसंयुचयः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारमाहात्म्यम् ६०.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

विवाहविधिः—

अपत्नीकस्य कस्यापि न कर्माधिकारः ; धान्दानादिः
सप्तपद्यन्तो विवाहः ११७.

कुलपरीक्षा—

महाकुललक्षणम् १३०.

गोत्रप्रवरविचारः—

गोत्रप्रवर्तका अष्टौ श्रद्धयः १८९. गोत्रादिकं धान्दानतः
पुरा बोधणीयम् ; असमानप्रवरयाऽसमोपवां च विवाहः ;
मातृगोत्राऽपि वर्ज्याः ; पितृगोत्रे सप्तवरं वर्ज्यम् ; मातृगोत्र-
मात्रे वर्ज्यम् ; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ;
विवाहे दत्तकगोत्रविचारः १९०.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम् २९४. मरुताजकाण्डम् ३२१. विश्वामित्र-
काण्डम् ३५५. वसिष्ठकाण्डम् ३८४. अरुणप्रशातकृष्णगोत्र-
प्रवरकाण्डम् ३९५.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुतः पितुतश्च सापिण्ड्यावधिः ; विरुद्धसंक्चः ५१८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहेऽनुकूलानि कर्मानि च लक्षणानि ५५३.

पुनर्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

कन्याया बलादुद्वाहे अन्यदेयता ; वरमरण्यदौ सप्तपद्याः
पूर्वमेकान्येन विवाहाहर्त्ता ५८०.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि ; कुलविषयोस्तार-
तम्यम् ६११.

परिवेलादिविचारः—

परिवेदनदोषः ; परिवेदनापवादः ६३६.

विवाहकालः—

क्षीणा पञ्चमवर्षादूर्ध्वं विवाहकालः ; वयन्यूनवय-
स्कलं विवाहे श्मम् ६५८.

स्वयंवरः—

कन्यादातुरमावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६५.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पित्रादीनामधिकार-

क्रमः ; कन्यादानप्रशंसा ७३५.

समानक्रियादिविचारः ७४४.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४९.

सत्यव्योचनिर्णयः ७६२.

मातुरबोददर्शनादौ निर्णयः ७६४.

विवाहमन्त्रे वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

पुनर्विवाहः ७७३.

मेधातिथिः

समानक्रियादिविचारः ७४४.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५०.

मातुरबोददर्शनादौ निर्णयः ७६४.

चतुर्विंशतिमतम्

विवाहविधिः—

विद्यास्नातकस्य विवाहः सर्वथा १३७.

कुलपरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया १३०.

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; देशधर्मकुल-
धर्मप्रामाण्यम् ; मातुलदिकन्यापरिणयानुमतिः ५१९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५३.

परिवेलादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदनापेक्षः ; पर्याधानापवादः ६३६.

पदविंशतिमतम्

गोत्रप्रवरविचारः—

समानप्रवरया मातृगोत्रया मातुलामिकया सापिण्ड्या च
विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च १९१.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः ५२०.

सप्तःशौचनिर्णयः ७६२.

मातृभोजनान्तो निर्णयः ७६५.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

संस्कारोद्घातः—

संस्कारानां निषेधादिविवाहान्तरानां पृथक् फलानि ६०.

गोमन्त्रपरिचारः—

गोमन्त्रस्या अगस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः, तेषां अयान्तर-
मेदाश्च; सगोत्रया समानप्रसूया च विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च; सगोत्रवत्स्य चण्डालत्वम्; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रवत्स्य न दोषः १९२.

सावित्र्यपरिचारः—

विदूमातृमापिण्ड्यापधिः; मातुलभ्यापरिणयानुमतिः
५२०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्गिषेपश्रमगरीक्षापधिः ५५४.

घरपरीक्षा—

विवाहप्रतिज्ञा घरदोषाः ६११.

परिवर्त्तादिविचारः—

परिवर्त्तनारसादः ६३६.

विवाहकालः—

मन्त्रिवाक्यमन्त्रम् ६५८.

समानक्रियादिविचारः ७४४.

सप्तःशौचनिर्णयः ७६२.

विवाहमन्त्रे वर्णानि ७६८.

विवाहोपरी वर्णानि ७७१.

पुनर्विवाहः ७७१.

अभिर्वादनम्—

अभिर्वादनकालः; अर्चविवाहकालम् ७८९.

प्रवरसंग्रहकारः

संस्काराणां—

मन्त्रकालम्

मन्त्रकालः २९२ ईश्वरः; वैष्णवः; शक्त्याः;
कालः २९१.

विवाहकालम् १०१. मन्त्रावकाशम् ११९.

केवलाक्षिःकाण्डम्

हरिताः ३३२. मुद्रायाः; कण्वाः; विरुपाः; विष्णुमुद्राः
३३३.

अग्निगाण्डम् ३४०. विश्वामित्रकाण्डम् ३५४. कश्यप-
काण्डम् ३६८. वसिष्ठकाण्डम् ३८४. अगस्तिकाण्डम् ३९०.

वराहमिहिरः

विवाहविधिः—

श्रीसङ्ग्रहमहिमा ११७.

समानक्रियादिविचारः ७४४.

विश्वरूपाचार्यः

सावित्र्यपरिचारः—

शरीरययवयान्ययसापिण्ड्यापधिः, निर्वाप्यसापिण्ड्या-
पधिश्च ५२०.

हलायुधः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि ५५४.

स्मृत्यर्थसारः

संस्कारोद्घातः—

गोहमसंस्कारः, तत्कालः, तत्फलानि; स्त्रीयूद्धर्मविधिनी
संस्कारन्ययस्याः; संस्कारभालातिपाते प्रायश्चित्तम्; उ-
नयनाध्यास्व कामचारः इत्यादेर्विचारः ६१.

गोमन्त्रपरिचारः—

अगस्त्याष्टमाः सप्तर्षयो गोमन्त्रारिणः तदपर्यायानि च
गोमन्त्राणि; सप्तारत्यञ्जमन्त्रम्; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च; सगोत्रवत्स्य चण्डालत्वम् १९२.

गोमन्त्रसंगणना—

मुमुक्षुकाण्डम् २९३. गौतमकाण्डम् ३०१. मन्त्राव-
काशम् ३२०. केवलाक्षिःकाण्डम् ३३३. अग्निगाण्डम्
३४०. विश्वामित्रकाण्डम् ३५४. कश्यपकाण्डम् ३६८.
वसिष्ठकाण्डम् ३८४. अगस्तिकाण्डम् ३९०.

पुनर्वर्त्तनीनां कन्यापरीचारः दधानद्वारपरिचारश्च—

घरदोषे मन्त्रार्थम्भारपूर्वमेतान्येन घरेण विवाहादयः;
श्रीनां पुनर्विवाहे मन्त्रान्यपि; कन्ये श्रीनां पुनर्विवा-
हो वर्णः ५८१.

मन्त्रार्थमन्त्रविवाहविचारः—

विष्णुसाधनार्थमाचार्यस्य कथौ वर्णम् ५९९.

परिवेत्तादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदनपवादाः ६३७.

अधिवेदनम्—

भाषीबहुले सहाधिकारनियमः ; अधिवेदननिषेधः ;

त्याग्या भार्या ; अधिवेदनकारणानि ७८९.

स्मृतचन्द्रिकायाम्

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंकोचनिषेधः ५२१.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५१.

चन्द्रिकायाम्

विवाहविधिः—

विवाहानधिकारिणः ११७.

पुनर्भ्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहरविचारश्च—

आद्यातिरिक्तानेकवरसमागमे दूरस्थेन विवाहता ५८९.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

स्मृतिसारे

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचः ५२१.

संहितासारावल्याम्

समानक्रियादिविचारः ७४५.

सायणीये

समानक्रियादिविचारः ७४५.

प्रयोगपारिजाते

मातृवजोदर्शनादौ निर्णयः ७६५.

संस्कारनृसिंहे

सापिण्ड्यविचारः—

विरुद्धसंकोचः ५२१.

नृसिंहः

पुनर्विवाहः ७७३.

स्मृतिकौमुद्याम्

सद्यःसौचनिर्णयः ७६३.

धर्मप्रदीपे

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ज्यता ५२१.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

शार्ङ्गधरः

संस्कारोपेक्षातः—

द्विबन्धमिश्रवातीनां प्रातिस्विकानां संस्काराणां संख्या ६२.

सह्यः

वरपरीक्षा—

अष्टौ वरगुणाः ६१२.

स्मृतिमहार्णवे अथवा स्मृत्यर्णवे

गोश्रमरविचारः—

सगोत्रया सापिण्ड्या मातृगोत्रया च न विवाहः १९४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंकोचानुमतिः ५२१.

ज्योतिर्विवरणे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

कालादूर्ध्वे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

कापिकामतम्

कुलपरीक्षा—

चतुर्दश कुल्यानि वर्जनीयानि १३०.

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचविचारः ५२१.

प्रवरप्रदीपे

गोश्रमरविचारः—

विवाहे मातृगोत्रविचारः १९३.

कल्पसारे

गोश्रमरविचारः—

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रवत्स्य चण्डालत्वम् ; अगणनः सगोत्रविवाहे सगोत्रवत्स्य न दोषः १९४. :

विश्वादेशे

गोश्रमरविचारः—

अशनतोऽपि समानगोश्रमरया विवाहे प्रापश्चितम्
१९४.

मत्स्यसूक्ते अथवा मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे

गोश्रमरविचारः—

अमनानमरय विवाहाः १९४.

कन्यापरीक्षा—

मानुनायी कन्या विवाहे वर्ग्याः ५५४.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कारिकानिघन्धे ज्योतिःसागरे च

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ग्यानि प्राद्यागि च नामानि ५५४.

परपरीक्षा—

विवाहप्रतिश्रुत्या वरदोषाः ६१३.

ज्योतिःसागरे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

प्रतिश्रुतिनिर्णयः ७५१.

सृष्टिमञ्जर्याम्

सुन्दरीक्षा—

सुन्दरीना कन्या वरणीया १३०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहादनुश्रुत्यानि लक्षणानि ५५४.

ज्योतिःसागरे

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहादनुश्रुत्यानि लक्षणानि ५५४.

वरपरीक्षा—

ग्न्य वरणीयाः दश वरदोषाः ६१२.

मातृवरेऽर्चनादी निर्णयः ७६५.

सुप्रभेदे

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहादनुश्रुत्यानि लक्षणानि ५५४.

विवाहप्रमाणः—

विवाहप्रमाणानि ६६८. आश्रमविवाहः ६७५.

देवविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः ६८६. आश्रमविवाहः
६९५. गान्धर्वविवाहः ६९८. राक्षसविवाहः ७०१. पैशाच-
विवाहः ७०५. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७१६.

भास्करव्यवहारे

विवाहमध्ये वर्ग्यानि ७६८.

व्यवहारचण्डेश्वरे

वरपरीक्षा—

दश वरदोषाः ६१२.

रत्नकोशे

विवाहविधिः—

स्त्रीमहिमा ११७.

संहिताप्रदीपे

समानक्रियादिविचारः ७४५.

राजमार्तण्डः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ग्यानि नामानि लक्षणानि च ५५४.

सुहृत्तचिन्तामणिः

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ग्या पापनश्रमवाती यधूपरी, तदपवादश्च
५५५.

प्रवरनिर्णये

सापिण्डविचारः—

सापिण्ड्यवर्ग्यत्रा ५३२.

धर्मप्रवृत्तिः (चौ)

संस्कारोपदेशात्—

पोह्य संस्काराः ६१.

पुनर्वादीनां संस्कारविचारः द्वापहारविचारश्च—

अउपकोन्याः संस्क्रयायाः पुनर्विवाहः वरदोषे वरे ५८१.

नृसिंहप्रसादे

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ग्या पापनश्रमवाती यधूपरी, तदपवादश्च
५५५.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

स्मृतिरत्नावल्याम्

समानक्रियादिविचारः ७४५.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५२.

स्मृतिरत्ने

सापिण्ड्यविचारः—

मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मः ५२१.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कश्यपपटले

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ज्यो पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ ५५५.

श्रीधरीये

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कर्मविपाकसंग्रहे

वरपरीक्षा—

सप्तविधः वण्डः ६१२.

विश्वनाथः

गोत्रप्रवरविचारः—

अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् १९४.

ज्योतिःसंग्रहे

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ज्यो पापनक्षत्रजातौ बधूवरौ, तदपवादश्च ५५५.

जातकोत्तमे

कन्यापरीक्षा—

पापनक्षत्रजन्मदोषापवादः ५५५.

सारसमुच्चये

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

ज्योतिर्निबन्धे

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

ज्योतिष्प्रकाशे

प्रतिकूलनिर्णयः ७५२.

ज्योतिष्प्रदीपे

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

दीपिकायाम्

मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६५.

रामवाजपेयी

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यस्य सविस्तरे विचारः ५२२.

आकलकारिकाः

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य गुर्जनशया विवाहः ; गार्हस्थ्यमहिमा ; वायानादिः सप्तपयन्तो विवाहः ११७.

कुलपरीक्षा—

कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या १३०.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर विवाहः १९४.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृतः पितृतश्च सापिण्ड्यविधिः ; सापिण्ड्यपरिकोचानु-
मतिः देशधर्मः ; विरुद्धसंन्धः ५२३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५६.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

शौनककारिकाः

विवाहविधिः—

विवाहः कन्या ११८.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहः १९४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विशेष-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५५६.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६१२.

विवाहकालः—

स्त्रीणां पञ्चमवर्षादारम्य विवाहकालः ; द्वादशवर्षादूर्ध्वं
वरविवाहकालः ६५८.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७५. दैवविवाहः ६७८. आर्पणविवाहः
६८३. प्राजापत्यविवाहः ६८६. आसुरविवाहः ६९५.
गान्धर्वविवाहः ६९९. राक्षसविवाहः ७०१. पैशाचविवाहः
७०५. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

प्रतिभूलनिर्गन्धः ७५२.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि कालश्च ; अर्कविवाहकारणम् ७८९.

त्रिकाण्डमण्डनः

सगोत्रप्रवरविचारः—

सगोनया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य
चण्डालत्वम् ; अशानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न दोषः
१९३.

सोमप्रवरगणा—

भृगुकाण्डम् २९४. भरद्वाजकाण्डम् ३२०. अत्रिकाण्डम्
३४१. अगस्तिकाण्डम् ३९०. अस्मिन्प्रगातयधुगोत्रप्रवर-
काण्डम् ३९५. सार्वगर्गिन्प्रवरकाण्डम् ३९७.

परित्यागविचारः—

पर्याधानपरिवेदननिषेधः ६३७. पर्याधानपरिवेदनाप-
वादाः ६३८.

अधिवेदनम्—

भार्याषट्पदे सहाधिकारनिषेधः ७८९. अधिवेदनकारणानि
कालश्च ; त्याग्य भार्या ७९०. कामतोऽधिवेदनेऽनुमतिः ;
तत्र कर्तव्यविधेयश्च ७९१.

कपर्दिकारिकाः

समानक्रियादिविचारः ७४६.

मातृस्त्रोदरनादी निर्गन्धः ७६५.

रेणुकारिकाः

गन्धपापेन्दोपापाः—

गोष्ठ्य संस्काराः ; तेषां अधिहारी कलं च ६२.

पितृहनिधिः—

पितृहनेन जनम् ११८.

कुलपरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया ; चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि
१३०.

सगोत्रप्रवरविचारः—

सगोनया समानप्रवरया मातृगोनया च न विवाहः ;
समानगोत्रलक्षणम् ; समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रापञ्चितं
कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् १९४.

सापिण्ड्यविचारः—

मातापितृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचविचारः
५२४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५६. कन्याया
विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च ; कन्याया दुर्विहेन-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५५७.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

अनुष्ठाय वाग्दत्ताया अदाने दण्डः ; सप्तपद्याः पूर्वं
कन्यात्वम् ; विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि ;
विवाहिताया दुष्टायास्त्याज्यता ; अनुष्ठवरकन्ययोर्दोषे
दण्डः ; विवाहितायाः कलौ पुनर्विवाहो वर्ज्यः ५८१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमत्तम् ; द्विजस्य शूद्रा
भार्या निषिद्धा ; द्विजस्याधरवर्गभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्
५९९.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि ; विवाहप्रतिकूल-
वरकन्यादोषाः ; पण्डलक्षणम् ६१२.

परित्यागविचारः—

पर्याधानपरिवेदननिषेधः ; पर्याधानपरिवेदनापवादाः
६४०.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यानमिसारजस्यन्त्रलक्षणानि ; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः ; यत्पुन्युनययस्त्वं विवाहे इष्टम् ;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५८.

स्ववरः—

कन्यादानुरमाये कन्यायाः स्ववरगताधिकारः ६६५.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६८. ब्राह्मविवाहः ६७५.
दैवविवाहः ६७८. आर्पणविवाहः ६८३. प्राजापत्यविवाहः
६८६. आसुरविवाहः ६९५. गान्धर्वविवाहः ६९९. यक्ष-
विवाहः ७०१. पैशाचविवाहः ७०५. प्रशस्ता विवाहाः,
वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१६. ब्राह्मादिविवाहानां
फलानि ७२४.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पित्रादीनामधिकार-
क्रमः ; अस्वस्वस्थानधिकारः ; कन्यादानप्रशंसा ; गौर्यादि-
दानानां फलतारतम्यम् ७३५.

समानक्रियादिविचारः ७४६.

दृष्टातप्रहः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विरोधलक्षणपरीक्षाविधिः ५५७.

विवाहकालः—

नमिकालक्षणम् ; ऋतुमत्या विवाहे दानार्हत्तम् ;
गौरीरोहिणीकन्यानमिकालक्षणानि ; नमिकालं विवाहे
प्रशस्तम् ६५९.

अनन्तपाठकारिकाः

कन्यापरीक्षा—

विवाहे कन्याया वर्णानि लक्षणानि ; कन्याया विवाहा-
नुष्ठानानि लक्षणानि ५५८.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६१३.

भट्टकारिका

समानक्रियादिविचारः ७४६.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम् स्तम्भः पङ्क्तिः

अशुद्धम् शुद्धम्

४	२	१२	वधदेव	वैश्वदेव
१०	"	७	दाहव	दाह
१८	"	६	ब्रह्मणि हुता	ब्रह्मणिहुता
२१	"	१८	यशब्दः	यशशब्दः
३४	१	३	अष्टभि	अष्टभिः
४२	"	१	मराः	मराः
५२	"	३	प्राधान्यन	प्राधान्येन
५४	२	७	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा
५८	१	५	जन्मनिर	जन्म निर
६०	२	१०	व्याचष्टे	व्याचष्टे
"	"	२५	संस्कार	संस्कार
६५	"	८	गन्ताः	गन्ता
७१	१	२७	अग्निष्टे	अग्निष्टे
७६	२	८	इन्द्रस्य	इन्द्रस्य
९६	"	३	गुर्वयं	गुर्वयं
१३१	१	२	शातातपः	शातातपः
१४३	"	२३	वृणीत	वृणीते
१५५	२	"	स्वपिंसं	स्वपिंसं
१७५	"	४	अनर्दिष्ट	अनर्दिष्ट
१८३	१	३३	सापिण्ड्य	सापिण्ड्य
१९६	"	१	धर्मस्य	धर्मस्य
२००	२	६	स्मृतः	स्मृताः
२२६	१	२०	वंशाः	वंशाः
२४४	२	२७	गतिः	गतिः
२४५	"	१२	राजपि	राजपि
२५२	१	८	सौभ्रता	सौभ्रता
२६१	"	३०	नृवीयाप	नृवीयाप
२६३	"	२२	हरी.	हरि.
२७६	२	१२	अयऽऽ	अयाऽऽ
२७७	"	१	गनारू.	गानारू.

पृष्ठम् स्तम्भः पङ्क्तिः

अशुद्धम् शुद्धम्

३०५	२	८	औतसत्र	औतसूत्रम्
३०८	१	३१	वतरत	वेतरत
३१६	२	१६	मद्र	सुद्र
३२८	"	९	व्याप्यः	व्याप्यः
३३६	"	२१	मञ्जरी	मञ्जरी
३४८	१	११	सर्वेप	सर्वेषु
३८१	२	६	समुत्सृज्य	समुत्सृज्य
३९८	१	२०	सर्वपां	सर्वेषां
४१५	२	१	प्रमाण	प्रमाणं
४१६	१	३३	आदश	आदर्श
"	२	६	भ्रातृ	भ्रातृ
४१९	१	९	अतस्ताव	अतः स्ताव
४२६	"	२८	पितृपक्ष	पितृपक्षे
४३०	२	३५	पितृकुले	पितृकुले
४३९	१	२७	सपिण्डे	सपिण्डे-
४४२	२	३१	तत्त्वन	तत्त्वेन
४४५	१	२९	सापिण्ड्य	सापिण्ड्य
४५२	२	२४	व्यवहित	व्यवहित
४५६	"	५	बन्धुम्यः	बन्धुम्यः
४६३	"	३	ब्रवे	ब्रुवे
४७०	१	१५	हेमाद्रपदा	हेमाद्रपदा
४७३	२	२१	ह्यामुभ्या	ह्यामुभ्या
४७५	"	२०	यत्,	यत्,
४८८	"	"	मातुल	मातुल
४८९	१	२७	स्वगोत्रेषु	स्वगोत्रेषु
४९०	"	३३	निर्देशः	निर्देशः
"	२	३०	देश कुक्क	देश कुक्क
"	"	३१	कुक्क	कुक्क
४९९	"	५	पदेन नैव	पदेनैव
५१५	"	२१	वचना	वचना

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५३०	१	१२	उत्तम	उत्तम	६६०	२	२५	वृष्टम्	वृष्टम्
५४३	३	३०	नान्योसं	ज्योना	६६२	३	२४	गताधम्	गताधम्
५५१	३	१८	द्वितीयाध	द्वितीयाधे	६६३	१	२१	इत्युके	इत्युके
५५६	३	१५	मदः	मूदः	६६६	२	१	मन्वाद्य	मन्वाद्य
५६२	२	२५	वेत्तु	वेत्तु	६७३	३	१३	वाडमा	वाडमा
५५५	१	८२०	श्रभ	श्रभ	६७५	१	५	पठीनसिः	पठीनसिः
५७१	२	१	यत्त	यत्तु	६७९	३	२०	असमर्थः	असमर्थः
५७४	१	३१	मृत	मृते	६८२	२	१५	आपः	आपः
५७५	३	१	कुशदौ	कुशदौ	६८४	१	२९	वदेव	वदेव
५७७	२	३४	त्त सः	त्त सः	६८९	३	१३	भृति	भृति
५९४	१	९	च्छद्वा	च्छद्वा	७	२	३३	पाठः	पाठः
६०३	३	३२	मधि	मधि	७	३	३४	यै चैव	यै चैव
६०७	३	३२	वीर्याभ्यां	वीर्याभ्यां	६९५	३	२०	दैव	दैव
६१०	३	३	लल	ललः	७०८	३	४	यत्त	यत्तु
६०९	२	२०	स्वलादि	स्वलादि	७११	२	२३	भागाध	भागाध
६१७	३	२३	परिवेद	परिवेद	७१३	३	११	संकीर्ण	संकीर्ण
७	३	२८	पराहित	पराहित	७१५	१	१०	विप्रवज	विप्रवज
६१८	१	१६	वेत्तु	वेत्तु	७	३	३१	गान्धवा	गान्धवा
६२३	२	१३	परिवेत्त	परिवेत्तु	७१८	३	२३	नृशंसा	नृशंसा
७	३	३	वेदन	वेदने	७२१	३	१३	भृता	भृता
६२४	१	३०	देशान्त	देशान्त	७	३	२०	गणो	गुणो
६२७	२	३३	चतुर्वि	चतुर्वि	७	३	३३	गुणोपता	गुणोपेता
६२८	१	३३	वेत्तुय	वेत्तुयै	७२५	३	१३	येनकं	येनैकं
६३३	३	३४	(ऽनाधिकारण) (नाधिकारण)		७२८	२	१४	युक्त	युक्तं
६३५	३	२२	अनसं	अनुस	७२९	१	३५	संका.	संका. पृ.
६४२	२	६	सन्नायः	सन्नायः	७३३	२	१५	भूषण	भूषणे
७	३	१७	तदेव	तदेव	७३७	३	२०	गोत्रक	गोत्रेक
६४६	१	८	इयत्ता	इयता	७४०	३	१२	कुयादे	कुयादे
६५१	३	२७	नव	नैव	७४१	१	२१	क तु	के तु
६५२	३	१३	संवत्	संवर्त	७४४	२	३२	निदश	निर्दश
६५६	३	५	भ्रण	भ्रण	७४६	३	३३	चक	चैक
६५७	३	३१	गृह्यत	गृह्यत	७४८	३	२७	ज्योतिमया	ज्योतिर्मया
६५८	३	४	पूर्व	पूर्व	७	३	३१	वराय	वराय
७	२	२	वपादा	वपादा	७५०	१	१	वन्ध	वन्ध

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५१	१	११	प्रतिकल	प्रतिकूल	७७८	१	२४	प्रतीयत	प्रतीयते
"	"	२५	सब	सर्वे	७७९	"	२७	द्वेपित	द्वेपिता
"	१	३३	शपं	शेषं	"	२	२७	अष्टयं	अष्टयं
"	२	३०	निश्चय	निश्चये	"	"	३४	चय	चैव
७५२	१	२	प्रतिकले	प्रतिकूले	७८०	१	२३	देह	देह-
"	"	३३	निदेशः	निर्देशः	"	२	१२	प्रसिद्धव	प्रसिद्धैव
"	२	११	कचिदू	केचिदू	७८१	१	१०	प्रसिद्धव	प्रसिद्धैव
७५३	१	४	देश (देश)	देशो (देश)	"	२	२०	शस्यव	शस्यैव
७५७	२	२९	शेष	शेषं	७८२	१	६	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्
७६०	"	१६	शाच	शौच	"	"	१२	आमभिकं	आमभिकं
७६६	"	९	लभयोन	लभयोनं	७८३	"	१६	भाया	भार्या
७६९	१	१७	मपल	मुपल	७८५	"	२०	कायाणि	कार्याणि
७७१	"	१४	आद्ध	आद्धे	७८६	"	४	पूर्वामौ	पूर्वामौ
७७६	"	१३	दशनात्	दर्शनात्	"	२	१८	सवं	सर्वं
७७७	"	२७	शपं	शेषं	"	"	३५	वोडु	वोटुं
"	२	२१	ननकुलां	ननुकुलां	७९१	१	१	कर्तव्य	कर्तव्य
७७८	१	११	मत	मृत	७९३	"	३०	मतेष्वपि	मृतेष्वपि
"	"	१२	मतप्रगात्वं	मृतप्रगात्वं	७९५	२	११	पतितः	पतितैः

धर्मकोशः

संस्कारकाण्डम्

संस्कारोपोद्घातः

वेदाः

संस्कारशब्दः सामान्यं इहकालान्तरकाले
प्रयुक्तं क्रम्येदे

नै संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनो-
पस्तुतेह ।

दिवाभिमित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यर्पति द्वायुये
शंभविष्ठा ॥

अश्विनौ संस्कृतं धर्मे न प्र मिमीतः न हिंस्ताम् ।
किन्तु अन्ति अन्तिके धर्मसमीपे नूनं इदानीं इह यथे
गमिष्ठा गन्तुतमौ अश्विना अश्विनौ उपस्तुता उपस्तुती
भवतः । दिवाभिमित्वे दियसस्याभिपतने प्रातःकाले
अवसा रक्षणेन सह आगमिष्ठा आगन्तुतमौ, अवर्ति
प्रति इन्द्रभूतौ । यर्तिर्जीवनम् । तदभायः अवर्तिः ।
तद्रहितमन्न यथा भवति तथा आगन्तुतमौ, आगत्य च
द्वायुये हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा सुप्रत्य भाव-
यितारौ भवताम् । कमा,

नै ता अर्वा रेणुरुकाटो अभुते न संस्कृतत्रमुप
शक्तिताः सप्तः ।

उरगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि
चरन्ति यज्वन्ः ॥

रेणुरुकाटः रेणुकस्य रेणोः पार्ष्ववस्य रजसः उद्रे-
दसः । कटिर्भेदनकर्मा । अर्वां युद्धार्थमाग्नोऽवः ताः

(१) क्रम्ये. ५७६१२; ग्रासं. २७९१४ (१७६२).

(२) क्रम्ये. ६१२८१६; ग्रासं. ४१२१४ दोऽनु (दोऽनु);
कासं. १३११६ (८१); तैत्ति. २१४१५ मर्तस्य (मर्तस्य).

घं. अं. १

गाः न अच्युते न प्राप्नुयात् । तथा ताः गावः संस्कृतार्थं
विद्यसनादिस्कारं न अभि उप यन्ति नाभिमिच्छन्तु ।
अपि च ताः गावः यज्वन्ः सागशीलस्य तस्य मर्तस्य
मनुष्यस्य उरगायं विस्तीर्णममनं अमयं मयवर्जितं प्रदेशं
अनु उहिय वि चरन्ति विशेषेण गच्छन्तु । कमा,

यै उग्रः सन्ननिष्टुतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मथवा शृण्वद्वयं नेन्द्रो योपत्या
गमत् ॥

यः उग्रः उरुर्गः औजस्वी वा सन् भयन् अनि-
ष्टुतः द्युमिरनिस्तीर्णः स्थिरः अचलः रणाय युद्धाय
संस्कृतः शस्त्रैरुद्धतः सोमैर्वा संस्कृतः सः इन्द्रः मथवा
धनवान् यदि स्तोतुः हवं आह्वानं शृण्वत् शृणोति
तर्हि अन्यत्र न योपति न गच्छति । किन्तु आ गमत्
तत्रैव आगच्छति । कमा,

सां प्रथमा संस्कृतिर्विध्वारा स प्रथमो धरुणो
मित्रो अग्निः ॥

सा प्रथमा मुम्या सस्कृतिः सोमप्रस्फागे यस्वेन्द्रस्य
सिद्धिरेन्द्रस्य, सिद्धिरेन्द्रस्य, सोमप्रस्फागे 'आ' हेमि
देवमच्छेदीन्द्राय सोमम्' (शुक्ल. ४।२०) इत्युक्तत्वात् ।
किन्तुता सस्कृतिः । विश्वराय विश्वेः सर्वैर्देवैर्गमिभिर-
वृत्तिगमिभ्य विद्यते यन् सोमः सा विश्वराय । यद्वा
विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यथेति विश्वराय,

(१) क्रम्ये. ८१३१२; ग्रासं. २०१३१३, २०१३१३; मार्य.
२१८१६ (१६९८).

(२) शुक्ल. ७।२५; तैत्ति. ४।११२०.

जगदुत्पत्तिर्विजत्यात् । सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भूय इति शेषः । वरुणः मित्राग्रयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः । देवगणानां यः प्रमुखः रित्यर्थः । शुभ.

यज्ञैरात्मसंस्कारः

प्रवर्येऽभिष्टवमन्त्रैर्होतृवृद्धितैरात्मसंस्कारः

एकविंशोऽयं पुरुषः । दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पादा आत्मैकविंशः । तमिममात्मानमेकविंशं संस्क्रुते ॥

अयं पुरुषो मनुष्यदेहो जीवनेपेतः एकविंशति-संख्यानामवयवानां समूहस्वरूपादेकविंश इत्युच्यते । दश हस्त्या इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वाऽभिधीयते । संख्यासामान्यात् तैर्मन्त्रैः आत्मानमेव संस्क्रुतेति । ऐन्द्राक्ष.

सोमयागनपशुयागे वषाहोमे पञ्चावदानैः यजमानसंस्कारो देववर्णिमार्गः

पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वद्मांसमस्ति भज्जा । स यावानेय पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्क्रुत्वाग्नी देवयोन्मां जुहोति । अग्निर्वै देवयोनिः । सोऽग्नेर्देवयोन्मा आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति ॥

पञ्चसंख्यायोगापुरुषस्य पाङ्क्तत्वं, तयोगाच्च (१ तयो-गश्च) लोमादिभिः पञ्चभिर्निष्पादितत्वात् । तस्मात्पञ्चमि-रवदानैः पुरुषो यावदलोमादिपञ्चावयवोपेतोऽस्ति तावन्तं सर्वमपि यजमानं संस्क्रुत्य अग्नी देवत्वप्राप्तिकारणे हुतवान् भवति । अग्नेश्च यागद्राघ देवजन्मकारणत्वम् । एवं सति ॥ यजमानो देवत्वप्राप्त्यदग्नेः स्वेनानुष्ठिताभ्यः आहुतिभ्यः समष्टिरूपेण उच्यते मुष्यवर्गशरीरयुक्तः ऊर्ध्वगामी स्वर्गं प्राप्नोति । ऐन्द्राक्ष.

सोमयागे आङ्गदशवेगात्मसंस्कारः

प्राणो ये जातवेदाः । स हि जावानां वेद । यावतां ये स जातानां वेद ते भवन्ति । येषामु न वेद किमु ते स्युः । यो वा आङ्ग आत्मसंस्क्रुतिं वेद तत्सुविदितम् ॥

(१) ऐन्द्रा. १०२. (२) ऐन्द्रा. १०४. (३) ऐन्द्रा. १०१३.

अत्र जातवेदःशब्देन प्राण एवाभिधीयते न त्वग्निः । अत एव अन्तिममागव्याख्याने ' वायुर्वै जातवेदाः ' इत्याम्नातम् । यस्मात् स प्राणो जातानामुत्पन्नानां शरीराणां स्वरूपं वेद जानाति लभते इत्यर्थः । तस्मात् प्राणस्य जातवेदाः इति नामधेयम् । एवं सति प्राणो यावतां उत्पन्नानां शरीराणां स्वरूपं वेद लभते ते देहाः भवन्ति सत्तां भजन्ते । येषां तु देहानां स्वरूपं प्राणो न वेद न लभते ते देहाः किमु स्युः किमु विद्यमानतां भजेयुः, न भजेयुरित्यर्थः । एवं सति जातवेदोनामकस्य प्राणस्य प्रतिपादिकायाः पुरोहचः अन्तः पाठे यजमानो लभ-प्राणः सन् विद्यमानो भवति । अन्यथा अयमसत्कल्पः स्यात् । एवं उक्तप्रकारेण यो यजमानः आङ्गदशवे पुनः जन्मस्वरूपां संस्क्रुतिं वेद तत् तस्य यजमानस्य सुविदितं सम्यग्ज्ञानमुत्पन्नम् । अनेन ' होतृजपम् ' इत्यारम्भ प्रोक्ते प्रघट्टके अवस्थितस्थार्थेवादस्य सर्वस्यापि उपसंहारे जातः । ऐन्द्राक्ष.

सोमयागे आङ्गदशवे प्राणमनोवाक्श्रोत्राणानकधुर्यां समस्तस्याऽऽत्मनः पुण्यलक्ष्म्याश्च संस्कारः

प्र यो देवायाम्रय इति शंसति । प्राणो वै प्र । प्राणं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति । प्राणमेव तत्संभावयति । प्राणं संस्क्रुते ॥

अस्याः प्रथमाया ऋचः आदौ प्रेतिशब्दः भूयते च प्राणस्वरूपः, नाम आवाधरसाम्यात् । हि यस्मात्कारणात् सर्वाणि इमानि भूतानि जीवजातानि प्राणमनु प्रयन्ति प्राणः प्रथमतो गच्छति तमनु पश्चात् देहाः प्रयन्ति, प्राणप्रेरणान्मूर्ध्वं देहानां चलनात् । तत् तथा सति प्रशब्दः प्रमुक्त्या ऋचः शंसनेन प्राणं संभावयति संभावितं पूर्वितं करोति । अनया पूजया प्राणः संस्कृतः सन् स्वव्यापार-समर्थो भवति । तस्मात् ' प्र यो देवाय ' इत्येतां शंसनीया । ऐन्द्राक्ष.

दीदिवासमपूर्वमिति शंसति । मनो ये दीदाय । मनसो हि न किञ्चन पूर्वमस्ति । मन एव तत्संभावयति । मनः संस्क्रुते ॥

(१) ऐन्द्रा. १०१८.

यद्यपि अध्ययनक्रमेण इयं ऋक् पञ्चमी तथापि द्वितीयात्वेन प्रयोक्तव्या, ब्राह्मणक्रमस्य अनुष्ठानार्थत्वात् । दीदिवांसं दीसियुक्तं अपूर्व्ये, अस्मादन्त्येन पूर्वेण रहितं इत्येताभ्यां मन्त्रपदाभ्यां मनोऽभिधीयते । तच्च मनः सर्वार्थप्रसादकत्वात् दीदाय दीसियुक्तं भवति । तथा मनसोऽपि न किञ्चिदपीन्द्रियं व्यापारकञ्चास्ति, मनसा संकल्पितेषु अर्थेषु पश्चाद्वागादीन्द्रियाणां व्याप्रीयमाणत्वात् । अत एव आरण्यकाण्डे वक्ष्यति— 'मनसा वा अग्रे ईक्ष्यत्यत्यस्य वाचा व्याहरति' (ऐआ. १।१।१) इति । अतो दीदिवांसं अपूर्व्यमिति पदद्वयार्थस्य मनसि विद्यमानत्वात् तच्छंसनेन मनसः संभावनासंस्कारौ संपद्येते । अमाध्ययनक्रमात् अन्यमनुष्ठानक्रममभिप्रेत्य आश्वलायन आह— 'अनुब्राह्मणं वाऽऽनुपूर्व्यम्' इति ।

ऐब्राह्मसा.

स नः शर्माणि वीतय इति शंसति । याग्ये शर्म । तस्माद्वाचाऽनुयदन्तमाह शर्मवदात्मा आयासीति । वाचमेव तत्संभावयति । वाचं संस्क्रुते ॥

सः अग्निः नः अस्माकं वीतये क्रमाय शर्माणि मुत्तानि यच्छतु इति मन्त्रपादस्यार्थः । अत्र शर्मशब्देन वागेव विवक्षिता । यसादेवं तस्माद्धोके स्वगुरुत्तमर्थे स्ववाचा सम्यगनुबदन्तं पुष्टं इतरः प्रामाणिक एवमाह— अस्मै गुरुक्ताथंस्व सम्यगनुवादिने शिष्याय शर्मवत् मुत्तयुक्तं जीवनं संपन्नं यस्मात् तस्मात् हे शिष्य आयासि समन्ततो नियतोऽस्मि । आहपूर्वस्य 'यम उपरमे' इत्यस्य धातोः छान्दसं रूपम् । आत्मा इत्याकारश्च छान्दसः । इत्येवं वाङ्मयमितस्य मुत्तस्य लोकिक्तेनोप्यमानत्वात् मन्त्रोक्तशर्मशब्देन वाग्विवक्षो-प्रपञ्चा । तन्मन्त्रपाठेन वाचः संभावनासंस्कारौ भवतः ।

ऐब्राह्मसा.

उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति । श्रोत्रं वै ब्रह्म । श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति । श्रोत्रे ब्रह्म प्रविष्ठितम् । श्रोत्रमेव तत्संभावयति । श्रोत्रं संस्क्रुते ॥

उत अपि च हे ब्रह्मन् देवेषु ब्राह्मणरूप अग्रे नः अस्मान् आविषः रक्षसि । अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मशब्देन श्रोत्र-मुपलक्ष्यते । श्रोत्रेण हि ब्रह्म चेद्रं शुभपः शृणोति ।

श्रोत्रे अवगतं ब्रह्म वेदवानस्य प्रतिष्ठितं कदाचिदपि अविस्मृतं भवति । तस्मात् तन्मन्त्रपाठेन श्रोत्रस्य संभावनासंस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

स यन्ता विप्र एषामिति शंसति । अपानो वै यन्ता । अपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराह् भवति । अपानमेव तत्संभावयति । अपानं संस्क्रुते ॥

सः अग्निः विप्रः देवेषु ब्राह्मणः सन् एषां मनुष्य-विप्राणां यन्ता नियमनकर्ता । अस्मिन् मन्त्रे यन्तुशब्देना-पानवायुरूपलक्ष्यते । निःश्वासरूपेणापानेन यतो नियमितः प्राणवायुः (न) पराह् भवति परं वाङ्मं वृद्धेर्न अहति गच्छति इति पराह् । यद्ययं बहिर्मुखं उच्छ्वासरूपः प्राणवायुरपानवायुना न नियम्येत तदा बहिरेव गच्छेत, न पुनर्निवर्तते, ततः पुष्टयो श्वेते, अतः अपानस्य नियन्तृत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन अपानवायोः संभावनासंस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति । चक्षुर्या ऋतम् । तस्माद्यतरो विषदमानयोराहाहमनुष्ठपा चक्षुषाऽदर्शयामि तस्य भ्रष्टपति । चक्षुरेव तत्सं-भावयति । चक्षुः संस्क्रुते ॥

रोदसी शावापृथिव्यौ यस्य अग्नेः ऋतावा सत्यवयौ । अस्मिन् (१ एतन्) मन्त्रगतऋतशब्देन चक्षुरूप-लक्ष्यते । यसादेवं तस्माद्धोके विषदमानयोः पुष्टयो-र्मध्ये यतः पुमानेवमाह । कथमिति तदुच्यते— अहं अनुष्ठपा अनुष्ठित्वा प्रयत्नेन चक्षुषा अदर्शो दृष्टवान-स्मीति । तस्य भ्रष्टपति तदीयवचनं सर्वे विश्वसन्ति । दूरस्थे चूतवृक्षे फलमस्ति न वेति निश्चेतुं राजा द्वौ पुष्टौ श्रेययति, तयोरेकः कश्चिदपराततो दृष्ट्वा नास्तीति ब्रूते । अपरस्तु तत्र प्रयत्नेन दृष्ट्वा यत्र कापि फलं आच्छन्नं फलं सम्यग्दृष्टवानस्मीति ब्रूते । तस्य वचने सर्वेषां विश्वासो जायते । तस्मात् सम्यग्दर्शिनश्चक्षुषः ऋतव्य युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन चक्षुषः संभावना-संस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

नू नो राख सहस्रवत्तोकवत्युष्टिमद्वस्त्वित्युक्तमया परिदधाति । आत्मा वै सप्तस्रः सहस्रवांस्तोकवान्

पुष्टिमान् । आत्मानमेव तत्समस्तं संभावयति ।
आत्मानं समस्तं संस्क्रुते ॥

यदसु धनं सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् अपत्यो-
पेतं पुष्टिमात् समृद्धियुक्तमस्ति तादृशं धनं नः अस्मभ्यं
तु क्षिप्रमेव राख्य हे अग्रे देहि । अनया अन्तिमया
आज्यशस्त्रं समापयेत् । अत्र समस्तः पूर्वोक्तः प्राणमनो-
बागादिभिः सर्वैरिन्द्रियैः संपूर्ण आत्मा वै पुरुष एव
सहस्रसंख्योपेतधनमुक्तो बहुभिरपत्यैरुपेतः समृद्धियुक्तश्च
विवक्षितः । अतस्तत्पाठेन तादृशस्य पुरुषस्यैव संभावना-
संस्कारो भवतः । ऐत्रासा,

याज्यया यजति । प्रचित्त्यै याज्या । पुण्यैव
लक्ष्मीः । पुण्यामेव तद्दक्ष्मीं संभावयति । पुण्यां
लक्ष्मीं संस्क्रुते ॥

अत्र इन्द्रश्चेति येयं याज्या पूर्वमुक्ता तथा यजति
यागार्थं याज्यां पठेत् । याज्या च प्रचित्त्यै प्रदानरूपेव ।
तथा च हविष आदानप्रदाने क्रमेण पुण्येनुवाक्यायाज्या-
धीने भ्रूलन्तरे भ्रूयते 'पुणेनुवाक्याऽऽदत्ते प्रयच्छति
याज्यया' इति । अतः प्रदानरूपत्वादियं पुण्यैव लक्ष्मीः ।
शास्त्रीययात् पुण्यात्वम् । फलस्य लब्धिर्देवतयात् लक्षणस्य
दर्शनहेतुत्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया
एव लक्ष्म्याः संभावनासंस्कारो भवतः । ऐत्रासा,

स एयं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो-
ऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति अ एयं वेद ॥

उक्तक्रमेणानुग्राह्येदिभ्योः फलं दर्शयति— स एव-
मिति । एवं विद्वानित्यत्र अनुतिष्ठन्नित्यप्याहार्यम् ।
वेदनपूर्वस्यैऽनुग्राहा गामभ्यादिच्छन्दःस्वरूपो गृहपादि-
देवतास्वरूपः ऋगादिष्वेदस्वरूपो मरणरहितो मोक्षस्वरूपः
सन् संभूय सर्वे जगदेकीकृत्य सर्वा देवताः प्राप्नोति ।
तदेतदनुग्राहः फलम् । य एयं वेदेत्यप्रापि विदुषः
फलत्वेन च्छन्दोमयं वादिमावर्तनीयम् । अथवा य एवं
वेदेत्युक्तत्वेन य एयं विद्वानित्यनुमानत्वाज्जदं वाक्य-
मावर्तनीयम् । ऐत्रासा,

यो ये तद्वेद यया छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्म-
मयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति तत्सु-
त्तिरिति ॥

वेदनमात्रस्य कथमीदृशं फलमित्याशङ्क्य सुवेदनत्वा-
द्युक्तं फलमित्येतद्वर्शयति— यो वै तद्वेदेति । येन प्रकारेण
छन्दःप्राप्त्यादिपूर्वकं सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति तत् तादृशं
प्रकारं यो वेद तद्वेदनं सुविदितं शोभनज्ञानं, तस्माद्युक्तं
फलमित्यर्थः । ऐत्रासा,

इत्यध्यात्ममथाधिदैवतम् ॥

उक्तवक्ष्यमाणयोः शङ्कापरिहाराय विभागं दर्शयति—
इत्यध्यात्ममिति । आत्मानं शरीरं अधिभूत्य वर्तते
इत्यध्यात्मम् । अस्मिन् खण्डे शरीररूपत्वेन प्रशंसन-
माज्यशस्त्रस्योक्तम् । उत्तरखण्डे तु अधिदैवतं देवता-
विषयं आज्यशस्त्रप्रशंसनमुच्यते । ऐत्रासा,

सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेयाङ्गसंस्कारः

यद्वैश्वदेयं शंसत्यङ्गान्येवास्व तत्संस्क्रोति ॥

(उत्पन्नो बालः पश्चेव दर्शनभ्रवणप्रीवोन्नमनादि-
क्रियाभ्यः पश्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां पादाभ्यां
चेतस्ततः प्रचरति । हस्तादीन्यङ्गानि च बहुदेवता-
ङ्गानि ।) तस्माद्वैश्वदेवतृचेनाङ्गसंस्कारः ।

ऐत्रासा,

सोमयागे निष्कैवक्ष्यशस्त्रस्तोत्रिये मध्यमया बाण्या
आमसंस्कारः

तं मध्यमया वाचा शंसत्यात्मानमेव तत्सं-
स्क्रुते ॥

अन्युच्चन्वमतिनीचत्वं च यस्यां वाचि नास्ति स
मध्यमा । याचता ध्वनिना देवयजनदेशस्थाः शृण्वन्ति, न
तद्वहिर्देशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् । तेन आत्मान-
मेव देहमेव संस्क्रुते । ऐत्रासा,

ब्रह्मास्य कृत्विक् मनसा स्वर्गसंस्कारकः

अयं वै यज्ञो योऽयं पयते । तस्य धाक् च
मनश्च वर्तन्त्यौ । वाचा च हि मनसा च यज्ञो
वर्तते । इयं वै वागदो मनः । तद्वाचा ब्रह्मा
विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति । मनसैव ब्रह्मा
संस्क्रोति ॥

(१) ऐत्रा. ११।२.

(२) ऐत्रा. १२।१३.

(३) ऐत्रा. २५।६.

सोऽयं योऽयं वायुः पवते अन्तरिक्षे संचरति अय-
मेव यज्ञस्वरूपो वायुसदृशो यज्ञः । यथा धावोः संचार-
मार्गाज्ञाया तस्य यज्ञस्य वाक् च मनश्च वर्तन्तौ प्रवृत्ति-
मार्गौ । यस्माद्वाचा मनस्वरूपा मनसा च प्रयोगानु-
संधाया यज्ञो वर्तते तस्मादुभौ मार्गौ । तत्र वाक् इयं वै
भूमिस्वरूपैव, मनस्वरूपः स्वर्गरूपम् । तत् तथा सति
वाग्रूपया अस्या विद्यया होमादयो रथस्थानीयस्य यज्ञ-
स्यैकं पक्षं भागं संस्कुर्वन्ति सम्यक् संपादयन्ति । ब्रह्मा
मनसैव संस्करोति सम्यक् संपादयति । अन्य मार्गमिति
शेषः । होनादिभिर्वाचाऽनुष्ठीयमानेष्वग्नेषु कैवल्यराहित्यं
ब्रह्मा अनुसंदध्यादित्यर्थः । छन्दोगाधैतमयमामनन्ति
'एष एव यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्तन्ती तयोरन्यतरं
मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्ययुक् ब्रह्माऽन्यतराम्'
इति । ऐत्रासा,

संज्ञेयु महीनेषु च शिष्याख्यराक्षससंस्कारः

औत्तमसंस्कृतिर्वायु शिल्पानि । ऋग्वेदोमयं वा
एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते ॥

वक्ष्यमाणानि नाभावेदिष्टादिशिराणि आत्मसंस्कृतिः
जीवात्मनः संस्कारकारणानि । तस्मादेतैर्यजमानो जीवा-
त्मानं छन्दोमयं वेदमयो यथा भवति तथा संस्कुरुते ।

ऐत्रासा,

सं पाङ्क्तो भवति । पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा
विहितो लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा । स
याथानेव पुरुषस्यायन्तं यजमानं संस्करोति ॥

सः वृषाकपिनामकः सूक्तविशेषः पङ्क्तिच्छन्दोयुक्तो
भवति । पुरुषोऽपि लोमादिभिः पञ्चधा सुष्ठुवात् पञ्च-
संख्यायोगेन पाङ्क्तः । तथा सति सः पुरुषः स्वकीयैरव-
यवैर्वाकानेव भवति तावन्त सर्वमपि यजमानमनेन
संस्करोति ।

ऐत्रासा,

यज्ञक्रतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः

यैजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कु-
र्वन्ति । स यथा गर्भो योन्यामन्तरेयं संभवच्छेते ।
न वै सङ्कृदेवात्रै सर्वः संभवति । एकैयं वा अङ्गं
संभवतः संभवतीति ॥

यज्ञक्रतुशब्देन तत्साधनभूतः शिल्पसमूहो विवक्षितः ।
एतेन सर्वेणापि शिल्पसमूहेन यजमानं संस्कुर्वन्ति ।
प्राणप्राप्यहंता संस्कारः । स एव चान्न क्रियते । ननु
(तु) यजमानस्य मरणं जन्म (वा) । बहुभिः शिल्पैः
क्रमेण संस्कारे दृष्टान्तः— यथा योन्यामन्तः मध्ये सः
प्रसिद्धः गर्भो भवति । एवमयं यजमानः क्रमेण
संभवन् संस्कारेणोत्पद्यमानः शेते अयतिष्ठते । लोकेऽपि
गर्भः अग्रे प्रयमं रेतःसेककाले एव सदैः संपूर्णाङ्गः
सङ्कृदेव न वै संभवति नैवोत्पद्यते । किन्तु संभवतः
उत्पद्यमानस्य पुरुषस्यैकैकमङ्गं क्रमेण संभवति निष्पद्यते ।
तथा च गर्भोपनिषद्वाग्नातम्— 'एकरोपोपितं कल्लं
भवति । सप्तरोपोपितं बुद्बुदं भवति' इत्यादि । अतो
गर्भवत्क्रमेण संस्कारे युक्त इत्यर्थः । ऐत्रासा,

दर्शपूर्णमासां यजमानसंस्कारो देवात्मनिर्माणरूपः

अथ यत्सूक्त्याके यजमानस्य नाम गृह्णाति ।
एष ह वै देव आत्मा यजमानस्य यमृत्विजः
संस्कुर्वन्ति । तस्मादस्य नाम गृह्णाति । अत्र हि
जायते । उच्चैर्गृह्णीयात् । यथाधाऽऽचार्यः स्या-
त्तथा ह यजमानोऽप्रच्यावुक्तो भवति । अथ पञ्चा-
ऽऽशिपो वदति । इक्ष्वायां तिस्रः । ता अष्टावेतानिर्वै
देवाः सर्वा अष्टीराभुवते । तथो एतैर्यजमान
एताभिरेव सर्वा अष्टीरभुते ॥

सोमवागे अभिषुवपदे वैश्वदेवचक्षुरात्मप्राणसंस्कारः

द्वे वैश्वदेवानां प्रतिपदौ द्वावनुचरी । पळुतुः
संवत्सरः पङ्विधः । द्वे वायापृथिवी । द्वे इमे
प्रतिष्ठे । पळुहोऽयमात्मा पङ्विधः । अनु द्वे
अहोरात्रे । द्वाविमौ प्राणापानौ । तत्र संवत्सरः
संपदो यन्ति नाऽऽत्मसंस्कृतेर्न प्राणसंस्कृतेः ॥

विबुधति निविदा यजमानसंस्कारः

उपयैकशततमी स यजमानलोकः । तदत्रैव
यजमानान् संस्कुर्वन्ति । तदत्रैव यजमानान्
संस्कृत्वाऽऽदौ महाव्रतीयेनाह्ना प्रजनयतीति । पैङ्गी
संपत् ॥

(१) शाखा. ३।८.

(२) शाखा. २०।३.

(३) शाखा. २५।७.

(१) ऐत्रा. ३०।२.

(२) ऐत्रा. ३०।३.

(३) ऐत्रा. ३०।२.

अग्नीषोमीयपञ्चयानेन यजमानसंस्कारः

स एष उपवसयीयेऽहन् द्विदेवत्यः पशुरा-
लभ्यते । द्वयं वा अग्निं ह्येके यजमानः । अस्थि च
मांसं च । अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः
संस्कुरुते ॥

यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे निवसति
तदहं रूपवसयीयम् । अत एवान्यत्र आम्नायते - 'उपा-
स्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति' इति । अत्राप्य-
ग्नीषोमीयानुष्ठानदिनादूर्ध्वदिने यजमानः सोमेन यक्ष्यते ।
तस्मादिदमहं रूपवसयीयम् । य (१अ) स्मिन्नहनि यः पशु-
रालभ्यः स द्विदेवत्यः । सौ च देवौ अग्नीषोमौ, 'यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते' इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । यजमानस्य शरीर-
मप्यस्मिन् मनुष्यलोके अस्थिमांसद्वयाम्बकम् । ततो
द्विदेवत्येन पशुना यजमानः स्वकीयमस्थि मांसं च
संस्कुरुते । तैत्रासा,

दशपूर्णमासाभ्यां यजमानसंस्कारः

यैदेवं कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः ।
यज्ञमेव प्रजापतिः संस्करोति । आत्मानमेव
तत्संस्करोति । तं संस्कृतमात्मानम् । अमुष्मि-
ह्येकेऽनुपरेति ॥

उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साध्वो
यागः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा तत्सधुः प्रजापतेः संस्कारः ।
तेन कपालयज्ञप्रजापतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद्यज-
मानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं स्वयं लोके
गच्छन्तमनु फलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो
गच्छति । तैसा. १।१।७।१-२

यज्ञरूपस्यात्मसंस्कारस्य कर्तारः ऋत्विजः

तौ वा एता ऋत्विजामेव दक्षिणाः । अन्यं वा
एत एतस्याऽऽत्मानं संस्कुर्वन्त्येतं यज्ञमृद्धमयं
यजुर्मयं साममयमाहुतिमयम् । सोऽस्यामुष्मिह्येके
आत्मा भवति । तद् ये माऽजीजनन्तेति । तस्मा-
द्विगभ्य एव दक्षिणा दद्यात्, नानृत्विगभ्यः ॥

(१) तैसा. १।५।१७.

(२) तैसा. १।२।७।४.

(३) श्रामा. ४।१।७।४.

उक्ताया दक्षिणाया ऋत्विक्संज्ञं संहोतृकं विधत्ते-
ता वा इत्यादि । अन्यं वा इति । यतः ऋत्विजः एतस्य
यजमानस्य अन्यं आत्मानं दृश्यमानशरीरव्यतिरिक्तं
शरीरं संस्कुर्वन्ति । एतं यज्ञमृद्धमयमिति । तत्रैवेति ।
तत् तस्मात् यज्ञरूपशरीरान्तरोत्पादनात् यजमानः इमे
ऋत्विजो मां अजीजनन्त इति मन्यते । तस्माद्विगभ्य
एव दद्यात्, तद्व्यतिरिक्तेभ्यो न दद्यादित्यर्थः ।

श्रामासा.

यज्ञे विष्णुकर्मक्रमेण देवः संस्कारः

प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयन्वेतत् प्रजापति-
र्यश्च देवाः यस्य मनुष्याः । तद् यद् विष्णुकर्म-
धात्समे भवतः । यद्वेद्यास्य दैवं रूपम् । तदस्य तेन
संस्करोति । अथ यद्वनीयाहते । यद्वेद्यास्य मानुषं
रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । स ह वा एतं सर्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं विद्वाम् वनी-
याहते । तस्मादु वनीयाहतेव ॥

अस्त्वेवं विषयभेदेन प्रयागभेदः, तथापि द्विविधमपि
कर्तव्यमित्यत्र किं कारणमिति तत् दर्शयति- प्रजापति-
रेपोऽग्निश्च भयन्वेतदित्यादिना । सप्तसूक्तप्रत्ययोरभेदोप-
चारेण एतत् उभयं अपि प्रजापतिः एव । तथा सत्यु-
भयेन सवात्सरेण विष्णुकर्मणे वनीयाहनेन चैत्युभयेन
दैवमानुषभेदेनोभयविधमपि रूपं संस्करोति । अत उभय-
मप्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः
फलमाह- स ह वा एतमिति । तस्माद्विति निगमनम् ।

श्रामासा.

अग्नित्रयचयनविधयाऽऽत्मसंस्कारः

सैषा त्रेधा विहिता वागनुष्टुप् । तामेपोऽग्निः
प्राणो भूत्वाऽनुसंचरति । य आहवनीयेऽग्निः स
प्राणः । सोऽसावादित्यः । अथ य आप्रीधीये-
ऽग्निः स न्यानः । स उ अयं वायुर्योऽयं पवते ।
अथ यो गार्हपत्येऽग्निः स उदानः । स उ अयं
योऽयमग्निं ह्येकेऽग्निः । एवंविद्धं धाव सर्वो धाव,
सर्वं प्राणं, सर्वमात्मानं संस्कुरुते ॥

(१) श्रामा. ६।८।१४. (२) श्रामा. ७।१।१४.

सैषा त्रेधा विहितेत्यादि । त्रिप्रकारेण विहिता सैषा अनुष्ठप् वाक् एव । तां एष उच्यः अग्निः प्राणो भूत्वा । अनुसंचरति आहवनीयगार्हपत्यानीधीयाख्येषु स्थानेषु क्रमेण व्याप्नोति । तत्तत्स्थानगतोऽग्नौ प्राणोदान-
न्यान्वृत्त्यात्मना सूर्यादि (१) भेदेन तस्य व्याप्तिमाचष्टे । अहवनीयेऽग्निरिति । आहवनीये आहवनीयस्थाने निहितो यः अग्निः, स प्राणः प्राणात्मकः, सोऽक्षा-
द्यादित्यः आदित्यात्मकश्च । आग्नीध्रीये निहितस्तु स्थानात्मकः धाव्यात्मकश्च । गार्हपत्ये निहितस्तु उदाना-
त्मकः पार्थिवानिरूपश्च । आहवनीयादीनां शुलोकादि-
रूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । ऊर्ध्वमध्याधोदेशसंश्लेषेन प्राणादीनां तत्तदग्न्यात्मकता अवगन्तव्या । प्रतिपादितमर्थं विबुधः फलमाह— एवंविदिति । अग्न्याद्यधिष्ठितलोक-
त्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वं गार्हपत्यचितौ संपादितत्वनु-
ष्ठान्तु उदीरितरीत्या ज्ञानन् कृत्स्नां धाचं कृत्स्नं प्राणं एतैरेव सर्वैः सपूर्णं आत्मानं अग्निशरीरं सत्कुरुते उपादयति ।

शब्रासा,

तदाहुः । यद्यं लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं धिष्ण्याः । द्यौराहवनीयः । अन्तरिक्षलोक उ अस्माल्लोकादनन्तर्हितः । अथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वा-
ऽऽहवनीयं चिनोति, अथ धिष्ण्यामिति । सह हवेमायमे लोकावासतुः । तयोर्वियतोर्योऽन्तरेणा-
ऽऽकाश आसीत्तदन्तरिक्षमभवत् । ईर्षं हैतन्नाम सतः पुरा । अन्तरा या इदमीक्षमभूदिति तस्मा-
दन्तरिक्षम् । तद्यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति । एतौ ह्यपे लोकायसृज्येताम् । अथ प्रत्येत्य धिष्ण्याभिवपति कर्मण एवानन्तरायाय । अथो अन्तयोर्वाय संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते ॥

गार्हपत्यानीधीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्त-
रिक्षशुलोकात्मकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याराङ्क्य स्युः क्रमानुष्ठानमुपपादयति—तदाहुर्गत्यादिना । अन्तरिक्षं धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल-
वर्तिन आग्नीध्रीयादयो धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्ष-
लोकात्मका इत्यर्थः । तत्र गार्हपत्यचयनानन्तर्यं

आहवनीयचितेपधिपति— अन्तरिक्षलोक इति । अस्मात्
लोकात् शूलोकात् अन्तरिक्षलोकाः, अनन्तर्हितः प्रत्या-
सन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्ण्यनिवपन-
मभूत्वा अथ कस्मात् हेतौराहवनीयचयनमेव कियते ।
अथ अनन्तरमेव धिष्ण्यान्, चिनोतीत्यनुपपद्यते । इत्य-
मनुष्ठाने कारणं वक्तुमाह—सह हवेमाविति । अथे पुरा
इमौ भूखर्गाभ्यां लोकौ सह आसतुः । तयोः विपतोः
विविधं गच्छतोः वियुज्यमानयोः यः मध्ये आकाशः
अवकाशः आसीत् तदन्तरिक्षमभवत् । ततः पुरा
वावापृथिव्योर्विशगमनान् पूर्वं ईर्षं इति आकाशस्य नाम ।
वावापृथिव्योर्विश्लेषे सति अन्तरा तयोर्मध्ये रज्जु इदमीक्ष-
मभूत्, इति हेतौ, यस्मादेवं तस्मात् इदमाकाशमन्तरिक्ष-
नामकं संपन्नमित्यर्थः । तद्यद्गार्हपत्यमित्यादि । एवमन्त-
रिक्षमिष्यनेलैर्कृद्वायनन्तरभावितात् गार्हपत्यचयनानन्तरं
अन्तरिक्षसंस्तुतान् धिष्ण्यानतिक्रम्य आहवनीयं चिनोति
चयनेन सत्करोति । यत् यस्मात् तौ भूखलैर्लौ अथे
रज्जु सह अनुग्येतां सुष्टौ अभवताम् । अथ आहवनीय-
चयनानन्तरं प्रत्येत्य प्रतिनिष्ठुल सदसि धिष्ण्यान् निवपति
निर्मिमीते । अत्र प्रयोजनमाह—कर्मण एवेति । तत्र
धिष्ण्यानां निवपनं कर्मणः त्रिपाकलापस्य अनन्तरायाय
अविच्छेदायैव भवति । न त्वनेन किञ्चित् मस्कर्तव्य-
मस्तीत्याह—अथो इति । अपि च उभयोः अन्तयोः
आहवनीयगार्हपत्ययोःअपनेन संस्क्रियमाणयोः मध्यमपि
खलं संस्क्रियते तेनैव संस्कारेण सत्कृतमेव भवति ।
तस्मात् गार्हपत्यचयनानन्तरमाहवनीयस्यैव चयनं, पश्चात्
धिष्ण्यानां निवपनमिति क्रमः सिद्ध इति भावः ।

शब्रासा,

यजमानः अग्नये स्थाने यज्ञेनाऽऽजसंस्कारं कुरुते

यद्देवैनमभिजुहोति । एतद्देवै देवा एतमात्मान-
मुपधायाविमयुर्यद्दे न इममिह रक्षांसि नाष्टा न
हन्सुरिति । त एतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरानपश्यन्
'कृणुष्व पाजः प्रसिसि न पृथ्वीम्' (शुसं.
१३।१९-१३) इति । राक्षोघ्ना वै प्रतिसराः । त
एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्टा

अपहत्याभयेऽनाष्ट एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथै-
वैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो
रक्षांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्ट एतमात्मानं
संस्कुर्वते ॥

- मन्त्रविषयमनुवदति—यदेवेनमिति । 'कृणुष्व पाजः'
इत्याद्यान् राक्षोभान् पञ्च मन्त्रान् विधातुमाख्यायिका-
माह—एतद्वै देवा इति । यद्वै न इममिति । नः अस्माकं
इमं आत्मानं इह अस्मिन् अवसरे नाष्टा रक्षांसि यत्
येनोपायेन न हन्युः, स उपायः कः इति विचारितवन्त
इत्यर्थः । राक्षोभान् प्रतिसरान् इत्यादि । राक्षसान्
प्रति अस्त्ररूपेण सरन्ति गच्छन्तीति प्रतिसराः 'कृणुष्व
पाजः' इत्याद्या मन्त्राः । अत एव ते रक्षोहनन-
संयन्धात् राक्षोभ्याः । प्रसिद्धौ वैशब्दः । सा च
'अस्त्रासि विध्य रक्षसस्त्राणिष्ठैः' इत्यादिमन्त्रवर्णादयसेषा ।
तथैवैतदित्यादिना उक्तार्थदृष्टान्तमुखेन अभिहोममन्त्र-
विधिः ।

श्रावसा,

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोति ।
एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्टा
न हन्युरिति । त एताः पुरोऽपश्यन्नुपसद इमा-
नेव लोकान् । इमे वै लोकाः पुरः । ताः प्रापयन्त ।
ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथै-
वैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट एत-
मात्मानं संस्कुर्वते ॥

एवं चित्ताग्नेर्वैदेश्च मानमुक्तं, अथ चयनविषयविचारो
ब्रह्मते इति प्रतिजानीते—अथातश्चयनस्यैवेति । विधि-
रिति मीमासेति या शेषः । तत्र कालं विधत्ते—अन्तरो-
पसदौ चिनोतीति । पौर्वाहिकयापराह्निकयोरुपसदोर्मध्ये
चिनुयात् । तत्र सामिकप्रकृतावग्निशोभे तिस्र उपसदः ।
सामिके ऐकाह्निके क्रतौ तिस्र उपसदः । द्वादशाहगवा-
मयनतापश्चितादिषु अहीनयज्ञसंयत्तरेषु द्वादशचतुर्विंश-
तिपष्टयुत्तरत्रिंशत्संख्या उपसद इति वक्ष्यते । ताश्च
त्रिंवादपष्टेष्वप्येकैस्मिन् दिने पूर्वाह्णापरह्नयोः उपसदः
कार्याः । तथा चैतरेयकं ब्राह्मणम्—'त इमातिस्रः सतीरुप-
सदो द्विद्विरैकैकामुपायन्' इति, 'त इमाः पञ्च सतीरुपसदो

द्विद्विरैकैकामुपायन्' (ऐवा. ४।६) इत्यादि, 'तस्मा-
त्पूर्वाह्ण एव पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णेऽपरया'
(ऐवा. ४।६) इति । तत्र कालं प्रशंसन्ति—एतद्वै
देवा अविभयुरिति । एतस्मिन् काले देवाः भीतवन्तः,
इह अस्मिन् काले नः अस्मान् नान्त्राः नाशकाः राक्षसा
यथा न हन्युः इति । भीताः उपसदः पुरोऽपश्यन् ।
उपसदां पुरत्वं तद्विरोपलोकात्मकत्वं चैतरेयके समा-
सात्—'इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत' इत्युपक्रम्य 'ते
या अयस्मयीमेवेमामाकुर्वन् रजतामन्तरिक्षं हरिणीं
दियम्' इति, ते देवा अनुवन्—उपसद उपायामोपसदा वै
महापुरं जयन्ति' (ऐवा. ४।६) इति । त एवं लोक-
पुररूपा उपसदः प्रपद्य अमये भीतिरहिते अनाष्टे नाशक-
रहिते स्थाने देवाः एतमात्मानं संस्कुर्वन्तः । तथाऽयं
यजमानोऽपि उपसदोर्मध्येऽभिचयनेनाऽऽत्मानं संस्कुर्वते ।

श्रावसा,

चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः

सं यदग्निं चेज्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजा-
पतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां योनौ रेतोभूतमात्मान-
मसिञ्चत्, एवमेवैष एतदात्मानमुखायां योनौ
रेतोभूतं सिञ्चति छन्दोमयं, स्तोममयं, प्राणमयं,
देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा संस्क्रियते,
दवीयसि परः, दवीयसि परः । संयत्तर एव सर्वः
कृत्स्नः संस्क्रियते ॥

तद्यत्परिश्रितमुपपद्यते तद्वाग्निमुपपद्यते । तदनु
पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः ।
अथ यद्यजुष्मतीमुपपद्यते तदहुरुपपद्यते । तदनु पञ्च-
दश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एव-
मेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नायपते । आत्मन् कुरुते ।
सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति छन्दोमयः,
स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । एतन्मय
एव भूत्वोर्ध्वं चत्क्रामति ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा य एष तपति । एतस्माद्वेद्याधि-
चीयते । एतस्मिन्नधिचीयते । आत्मन एवैनं तन्नि-
र्मिमीते । आत्मनः प्रजनयति । स यदैवंविदस्मा-

लोकात्प्रेति, अथैतमेवात्मानमसिंभवति - छन्दो-
मयं, स्तोममयं, प्राणमयं, देवतामयम् । स एत-
न्मय एव भूत्योर्ध्वं उत्क्रामति य एवं विद्वानेतत्कर्म
कुस्ते, यो वैतदेवं वेद ॥

- यत्प्रजापतेरुतायां सिके स्वात्मनि संवत्सरमन्त्ररूपे
परिभ्रज्युष्मतीष्टकोपधानेनादित्ये प्रतिष्ठितत्वं, तत्सर्व-
मिदानीन्तने यजमाने योजयितुं प्रस्तौति- सः यदग्निं
चेप्यमाणो दीक्षत इति । स अनुघ्राता यत् यदा अग्निं
इष्टकमिः चेप्यमाणः । हेतौ शानच् प्रत्ययः । चयना-
द्धेतोः दीक्षते, तदा प्रजापतिवत् सर्वमनुघ्रातव्यं, फलं च
तस्य तद्भवतीत्याह- यथैव तद्यज्ञापतिरित्यादिना आत्मन
एवैवं निर्मिमीत आत्मनः प्रजनयति इत्यन्तेन । पूर्ववत्
व्याख्येयम् । अयमप्य विशेषः- प्रजापतिवृत्तान्तस्य भू-
त्वादाख्यातानां भूतकालेऽथे अनयत्ने लब्धं, अत्र तु
वर्तमानप्रयोग इति । उक्तमर्थं ज्ञातं विदुषः फलमाह-
स यदैवविदस्माच्छोकात् प्रैतीति । वेदित्रतुघ्रातेरयं
विशेषः एकदा ज्ञात्वाऽनुघ्राते फलम् । ज्ञानमात्रे
तु पावग्जीवम् । एवं कर्मणो भावनायां फलमिति । अत
एव ज्ञानपूर्वककर्मनुष्ठानं फलं च ज्ञानमित्युभयं
दर्शितम्- य एवं विद्वानेतत् कर्म कुस्ते यो वैतदेवं
वेदेति ।

श्रावसा,

‘‘चेलक उ ह स्माऽऽह शाण्डिल्यायनः । इम
एव लोकास्तिस्रः स्वयमावृण्णावत्यश्रितयः । यज-
मानश्चतुर्थी । सर्वे कामाः पञ्चमी । इमांश्च लोका-
न्तसंस्कुर्वन् आत्मानं च, सर्वांश्च कामानित्येव
विद्यादिति ॥

- इदानीं प्रकारान्तरेण पञ्चचितिरूपसंपत्तिं तथैवो-
पातनां दर्शयति- चेलक उ ह स्माऽऽह शाण्डिल्यायन
इति । शाण्डिल्यपुत्रश्चेत्यने नामपरिरेवमाह- इमे त्रयो
लोकाः एव अनेः स्वयमावृण्णावत्यः तिस्रश्चितयः ।
स्वयमावृण्णा नाम सहजच्छिद्रयुक्तपात्राणोष्टकः । ताश्च
तिस्रः प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु उपधीयन्ते ।
यजमानः कर्ता चतुर्थी चितिः । सर्वे कामाः पञ्चमी
चितिः । एवमिमास्त्रींशोकाः, सर्वान् कामान्,

आत्मानं, पञ्चचित्यात्मनां संस्कुर्वन् इति ध्यायेदिति ।

श्रावसा,

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा
विहितेनाऽऽत्मनैतं त्रेधा विहितं देवममृतमाप्नोति ।
ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाऽऽश्चक्षते, नेष्टक इति,
नेष्टकमिति, वाचो रूपेण । वाग्येवैतत्सर्वं यत्
क्षी, पुमान्, नपुंसकम् । वाचा ह्येवैतत्सर्वमाप्नोति ।
तस्मादेना ‘अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद’ (शुसं.
१२।५३) इत्येव सर्वाः सादयति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवाः
सीदिति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवं सीदिति । वाचं ह्येतां
संस्कुस्ते ॥

सोऽयमात्मा पुरुषः त्रेधा विहितः, लिङ्गत्रयशब्दा-
भिहिताङ्गुक्तः । अनेन त्रेधा विहितेनाऽऽत्मना निविचे-
ष्टकाचितेन त्रेधा विहितं अमिवायुसूर्यात्मना त्रिविधं
देवममृतं आदित्यमाप्नोति । तद्यदि इष्टकानां क्षीपु-
नपुंसकलिङ्गशब्दाभिधेयत्वं, तर्हि तथैव कथमिष्टकाशब्दस्य
लिङ्गत्रयव्यवहारो नास्तीत्याद्युक्त्यं वाग्व्यवहारे परिहरति-
ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाऽऽश्चक्षते इति । क्षीलिङ्गशब्देनैव
व्यवहियन्ते, न तु पुनपुंसकलिङ्गस्यामिति । तदनुवदति-
नेष्टक इति, नेष्टकमिति । किमर्थमेवं, वाचो रूपेण । वाचः
क्षीलिङ्गत्वं स्फुटम् । सादनमन्त्रेऽपि क्षीलिङ्गत्वमेवेत्याह-
तस्मादेना अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदिति । ऋग्वशब्दात् क्षियां
टाप् प्रत्ययः । पुनपुंसकलिङ्गात् ऋवपदेन सयोग्य प्रदर्श-
यति नियंकरणाय- नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदिति, नाङ्गिरस्वद्ध्रु-
व्वं सीदिति । ऋव इति पुंलिङ्गत्वं, ऋवमिति नपुंसक-
त्वम् । इत्येवमर्थोर्वारूपत्वमुक्तम् ।

श्रावसा,

सौ वा एषा वाक् त्रेधा विहिता- ऋचः, यजुषि,
सामानि । मण्डलमेवर्चः, अर्चिः सामानि,
पुरुषो यजुषि । अथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते ।
इदं तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं
चिनोति । एतस्मिन्नेवैतदमृतं ऋच्यं यजुर्मयं
साममयमात्मानं संस्कुस्ते । सोऽमृतो भवति ॥

(१) श्रावसा. १०।५।१३.

(२) श्रावसा. १०।५।१४.

(१) श्रावसा. १०।५।१३.

सं. कां. ९

यदुक्तं विद्यया अस्यादित्यस्योर्ध्वमग्निश्चितो भवतीति तद्विशदयति— सा वा एषा वाक् प्रेषा विहितेति । सूर्यमण्डले तावत्प्रीणि विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलं, अर्धपि, तदन्तर्वर्ती पुरुषः इति । चयनेऽपि वेदत्रयमस्ति । तत्र मण्डलमेव ऋक्पत्वेनोपासनीयं, अर्धः एव सामरूपत्वेन, अन्तर्वर्ती अग्निपुरुषः एव यज्ञरूपत्वेन । अर्चिर्दीप्यते इति यत् तदेतदभूतं, तत् पुष्करपर्णम् । यतः 'अपां पृथमसि' (शुक्लं. १३।२) इति मन्त्रेण प्रथमं पुष्करपर्णमुपधाव तस्योपयमेभ्यनं, अतस्तदात्मके अमृते अर्चिर्मये आदित्ये अयमुपासिता स्वीय-मात्मानं वेदत्रयरूपं चित्पामिरूपं संस्क्रुयन् अमृतः मृत्यु-बाधारहितः स्यात्पमो भवतीत्यर्थः । शत्रासा,

यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुते । अमुष्मै तल्लोकय यज्ञोऽऽस्मानं संस्क्रुते ॥

दर्शपूर्णमासहवनेन यजमानसंस्कारे श्रव्योऽपरिष्टात्
परलोके नवजन्मरूपः

अथ यद्वपदृकते जुहोति । एष वै वपदृकारो य एष तपति । स एष मृत्युः । तदेनमुपरिष्ठान्मृत्योः संस्क्रोति । तदेनमतो जनयति । स एतं मृत्यु-मतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्याऽऽत्मा भवति । तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यते । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥

वपदृकारानन्तरभाविनं होमविधिमनूय प्रसंसति— अयेति । य एष सूर्यः तपति अन्तरिक्षलोके एष एव वपदृकारः । स एष वपदृकारात्मकः सूर्यः मृत्युः । तम-तिक्रम्य होमेन एनं यजमानं मृत्योरुपरिष्टात् संस्क्रोति । तदेनं अतः असादोमात् जनयति । ज्ञातश्च यजमानः एतं मृत्युं अतिमुच्यते मृत्युगोचरगुणको भवति । तत्र कारणमाह— यज्ञो वा अयेति । अस्य यजमानस्य यज्ञः खलु आत्मा शरीरं भवति । तत् तस्मात् यज्ञशरीरात्मको भूत्वा वपदृकारात्मकं मृत्युं अतिमुच्यते । यतः सर्वेषु यज्ञक्रतुषु वपदृकते होमः । एतेनैव हेतुना अस्य यज-मानस्य सर्वे यज्ञक्रतवः यज्ञ दर्शपूर्णमासादयः, ग्रूपवन्तः

क्रतवः, उभयविधाभ्येते वपदृकारात्मकाः एतं मृत्युं अति-मुक्ताः अतिक्रम्यावरिथताः । शत्रासा,

अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा वा अस्या-हुतिरमुष्मिँल्लोक आत्मा भवति । स यदैवंविद-स्माल्लोकात्प्रैति । अथैनमेपाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्या-ह्वयति । एहि, अयं वै त इहात्माऽस्मीति । तय-दाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥

अथाहुतिशरीरत्वं यजमानस्य प्रतिपादयति— अथ यामेतामिति । स्वाहाकारेण वा वपदृकारेण वा या एषा यज्ञे आहुतिर्ह्वयते, एषा खलु अमुष्मिन् स्वर्गे लोके अस्य यजमानस्य आत्मा शरीरम् । एवंवित् उक्तार्थ-वित् सः यजमानः यदा अस्मात् भूलोकात् प्रैति प्र-गच्छति, अथ तदा एतस्य यजमानस्य पृष्ठे पश्चान्नगो सती भवन्ती एषा आहुतिः आह्वयति, हे यजमान, एहि आगच्छ, ते त्वदीयः आत्मा अहं इह अस्मिन् स्थाने अस्मि भवामि, अत आगच्छेति । अत एवाऽऽयवर्णि-कैराज्ञायते 'एह्येहीति वा आहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य शरिमभिर्यजमानं भक्षयन्ति' इति । आहुतिनामनिर्वचनं करोति— तद्यदाह्वयतीति । शत्रासा,

प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः

शिरौ ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्र-णीताः प्रणयति । शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्क्रोति । स विद्याच्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति ॥

अथोपासनाय यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनु-ष्ठेयपदार्थानां अभियज्ञमध्यात्मं च संपत्तिं कथयति— शिर्यो ह वा एतद्यज्ञस्येत्यादिना । प्रणीताख्या या आपः आह-वनीयस्योत्तरतो निधीयन्ते, एतद्यज्ञस्य 'शिरः' इति तेन ज्ञातव्यं तत्र । सः अध्वर्युः प्रणीताः प्रणयति इति यदस्ति, एतत् एतेन यज्ञस्य शिर एव संस्क्रोति विशिष्टाहुतिमव-करोति । 'संपर्युपेभ्यः' (पा. सू. ६।१।२३७) इति ऊचः सुट् । अध्यात्ममनुसंधानं विधेते— स विद्याच्छिर एव म इति । यजमानः विद्यात् ज्ञानीयात् । कथमिति

तदुच्यते— एतत् प्रणीतात्मकं संस्क्रियमाणं यज्ञसंन्धि-
शिर एव मदीयं शिर इति । शत्रासा,

ब्रह्मचर्यव्रतमात्मसंस्कारः

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्म-
चारिणमेव न प्रायच्छत् । सोऽब्रवीत् । अस्तु
मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । यामेव रात्रिं समिधं
नाऽऽहरता इति । तस्मादां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं
नाऽऽहरत्यायुष एव सामवदाय वसति । तस्मा-
द्ब्रह्मचारी समिधमाहरेत् । नैदायुषोऽवदाय
वसानीति ॥

अथाग्निहोत्रादिनियमप्रज्ञादागतं ब्रह्मचारिणं निरु-
पयितुमाख्यायिकामाह— ब्रह्म वै मृत्यवे इति । जगत्कारणं
ब्रह्म सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा तस्मै मृत्यवे ताः प्रजाः प्राय-
च्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेकमेव न प्रायच्छत् । सः मृत्यु-
रब्रवीत्— एतस्मिन् ब्रह्मचारिण्यपि मह्यं भागोऽस्त्विति ।
ततो ब्रह्मणा उक्तम्— यामेव रात्रिं असौ ब्रह्मचारी समिधं
नाऽऽहरते समिदाहरणमन्यथं न कुर्यात्, सा रात्रिस्तव
भागोऽस्त्विति । इत्थमाख्यायिकासिद्धमर्थं श्रुतिः स्वय-
मेव व्याचष्टे— तस्माद्या रात्रिमिति । यस्मादेवं ब्रह्मणा
भागत्वेन परिकल्पितं तस्मात् यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिध-
मन्यथं नाहरति, आयुषः सकाशादेव तां रात्रिमव-
दाय अवज्ञाप्य वसति । यस्मादेवं दोषः, तस्माद्ब्रह्म-
चारी सर्वदा रात्रौ समिधमाहरेत्, नैवाऽऽयुषो जीवनात्
तां रात्रिमवलक्षण्य वसनीत्यभिप्रायेण । शत्रासा,

दीर्घसत्रं वा एष उपैति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति ।
स यामुपयन् समिधमादधाति, सा प्रायणीया ।
यां स्नास्यन्, सोऽदयनीयः । अथ या अन्तरेण
सज्या एवावस ताः । ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्— ॥
चतुर्धा भूतानि प्रविशति । अग्निं पदा । मृत्युं
पदा । आचार्यं पदा । आत्मन्येवास्य चतुर्यः पादः
परिशिष्यते ॥

ब्रह्मचर्यवर्माचरणं सत्रयागात्मना निरूपयति— दीर्घ-
सत्रं वा एष उपैतीति । दीर्घं चिरत्वाच्यं सर्वं यागः दीर्घ-

सत्रम् । यः ब्रह्मचर्याश्रमेविहितं कर्म ब्रह्मचर्ये, तद्ब्रह्म-
चर्यमुपैति एषः दीर्घसत्रमेवोपैति उपगच्छति । तत्र
प्रायणीयोऽदयनीये संपादयति— ॥ यामुपयन्ति । उपयन्
प्रथमं गुरुस्मीपमुपगच्छन् उपनयनकाले यां समिधमप्रा-
वादधाति, सैव समिधायणीयेष्टिः । स्नास्यन् स्नानं
करिष्यन् यां समिधमादधाति, सैव समित् उदयनीयेष्टिः ।
अथ याः समिधः अन्तरेण तयोर्मध्ये अग्रावादधाति,
ताः सज्याः सत्रियाः सत्रसंबन्धिन्यः समिधः । एवं समि-
दाधानं सत्रयागात्मना स्तुत्या आत्मनिष्कृतत्वेनापि
स्तौति— ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्ति । उपयन् उपगच्छन् ।
चतुर्धा चतुर्विधेन । पदा पादेन चतुर्धाशेन । आचार्यं
सावित्रीप्रदानपुरःसरं अप्यापयितारम् । स्मर्यते हि—
'उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमप्यापयेत् द्विजम् ।
सकृत् सप्तद्वयं च तमाचार्यं प्रवक्षते ॥' (मन्त्र, १।
१४०) इति । आत्मन्येवेत्यादि । आत्मनि स्वस्मिन्नेव
अस्य ब्रह्मचारिणः चतुर्यः पादः परिशिष्यते । अतः
स्वरूपहानिराज्ञा न कार्यते भावः । शत्रासा,

स यदग्रे समिधमाह्रति । य एवास्याग्नौ
पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । स संस्कृत्याऽऽत्मन्
धत्ते । स एनमाविशति ॥

तत्र समिदाधानेनाग्नौ प्रविष्टस्य चतुर्थोऽस्य परिक्रम्यं
दर्शयति— स यदग्रे इति । परिक्रीणाति समिधो मृत्य-
त्वेन अग्रे समर्थं स्वकीयं गुरीयमंशं पुनर्यदत्ते । यतः
पदा अंशेन समिदाधानेन च सकृत् उत्कृष्टं कृत्वा पुनः
आत्मन् आत्मनि स्वरूपे धारयति । स भागोऽप्यग्रेः
सकाशात् प्रतिनिधुल्य एनं ब्रह्मचारिणं आविशति ।

शत्रासा,

अथ यदात्मानं दग्निद्वीकृत्येवाह्नीभूत्वा मिश्रते ।
य एवावस मृत्यौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति ।
तं संस्कृत्याऽऽत्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥

मृत्यौ प्रविष्टस्य पादस्य परिक्रमार्थत्वेन मिश्राचर्यं
विपत्ते— अथ यदात्मानमिति । अथ उपनयनानन्तरं
आत्मानं दग्निद्वीकृत्य दग्निमिव कृत्वा अह्नीः लज्जारहितः
भूत्वा मिश्रते वृत्त्यर्थं याचेत । य एवावसेत्यादि पूर्व-
वक्ष्योन्म । शत्रासा,

अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति । य एवास्याऽऽचार्ये पादः, तमेव तेन परि-
ज्जीणाति । तं संस्कृत्याऽऽत्मन् धत्ते । स एन-
माविशति ॥

आचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्यथा परिक्रयणं
दर्शयति—अथ यदाचार्यवचसमिति । आचार्यवाक्यं, तत्र
युक्तायुक्तचिन्ता न कार्येत्यर्थः । तथा तस्मै आचार्याय
प्रादसंवाहनादिलक्षणं परिचर्यारूपं कर्म करोति इति च
यदस्ति, तेनेति संबन्धः । गतमन्यत् ।

शत्रासा.

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा
भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् । स
एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठं श्रापेत, तां भिक्षेते-
त्याहुः । तद्भोक्त्रमिति । स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न
विन्देत्, अपि स्वामेवाऽऽचार्यजायां भिक्षेत । अथो-
क्त्यां मातरम् । नैनं सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् । तमेवं
विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति । यथा ह
वा अग्निः समिद्धो रोचते, एवं ह वै स स्नात्वा
रोचते । य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥

ब्रह्मचर्यायां क्रियमाणस्य परिचरणस्य परिक्रयार्थत्व-
मुक्तं, इदानीं समृद्ध्यादिहेतुतामप्याह—न ह वा
इति । न एतत् स्नात्वा स्नानेन गुरुकृत्यात् प्रतिनिवृत्त्य
भिक्षेत । कस्य हेतोः ? स्नानानन्तरं हि भिक्षामक्षणं
अपजयति अतिक्रामति । पुनस्तस्य याचनत्वेदो न
भवतीत्यर्थः । न केवलं स्वत्यैवेतत्फलं, अपि तु स्व-
यंरयानां सर्वेषामित्याह—अप ज्ञातीनामिति । ज्ञातीनां
स्वगोत्रजानां संबन्धिनी या अशनाया अशनेच्छा
शुरिपपासा तामपि अपजयति । तथा पितृणां संबन्धिनीमपि
अशनायामपजयति । अशनश्चात् क्यचि 'अशनायोदन्य-
धनाया वृमुश्चापिपासा०' (पा. सू. ७।१।३४) इति
निपात्यते । ए एवं विद्वानित्यादि । एवं उक्तरीत्या भिक्षा-
चरणस्य प्रादाय विद्वान् सः ब्रह्मचारी यस्या एव
भिक्षितायाः स्त्रियः सफाशात् भूयिष्ठं बहुतरप्त्रं लभ्यते
इति श्रापेत, ता भिक्षेत इत्याहुः अभिक्षाः कथयन्ति । तत्र
निमित्तमप्याह—तद्भोक्त्रमिति । यदि भूयिष्ठमत्र भिक्षातो

लब्धं, तदेव हि स्नानादूर्ध्वमतिवृद्धं सत् लोक्यं लोकहितं
भवति । भिक्षितव्यामावात् भिक्षालोपशङ्का न कार्येत्याह-
स यद्यन्यामिति । निगदसिद्धमेतत् । नैनं सप्तमीत्यादि ।
सप्तमी सप्तसंख्यापूर्णी रात्रिः अभिक्षिता भिक्षाचरणरहित्य
सती एनं ब्रह्मचारिणं नातीयात् नातिक्रामेत् । स्वयमे-
व अतिक्रमणे महान् दोषः—'अकृत्या भैक्ष्यचरणमसमिप्य
च पावकम् । अनारुः सप्तारमवकीर्णितं चरेत् ॥'
(मसू. २।१८७) इति । विदुषो ब्रह्मचारिणः फलमाह-
तमेवं विद्वांसमिति । उक्तमर्थजातं विद्वांसं जानन्तं, ज्ञात्वा
च एवमेव समिदाहरणादीनि चरन्तं कुर्वन्तम् । स्नात्वा
समावर्तनं कृत्वा । रोचते दीप्यते । स्पष्टमन्यत् ।

शत्रासा.

अथर्ववेदविदा आचार्येण संस्कृतस्यैव अन्यवेदाधिकारः

वेदासः पुरोवाच । भृग्वङ्निरोविदा संस्कृतो-
ऽन्यान् वेदानधीयीत । नान्यत्र संस्कृतो भृग्व-
ङ्गिरसोऽधीयीत । अथ सामवेदे स्त्रिलभुतिः—
ब्रह्मचर्येण चैतस्मादधर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः
(१८) स वेद सर्वमिति ब्राह्मणम् ॥

यत्संस्कारः अथर्ववेदविरो ब्रह्मणो मनसा

ब्रजपतिर्यज्ञमतनुत । स ऋचैव हौत्रमकरोत् ।
यजुषाध्ययवम् । साम्नौद्वात्रम् । 'अथर्वाङ्गिरोभि-
र्ब्रह्मत्वम् । तं वा एतं महावाचं कुरुते । यद्वचैव
हौत्रमकरोद्यजुषाऽऽध्ययवं साम्नौद्वात्रमधर्वाङ्गिरो-
भिर्ब्रह्मत्वं, स वा एष त्रिमिर्वेदयज्ञस्यान्यतरः पक्षः
संस्क्रियते । मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यन्तरं पक्षं
संस्करोति । अयमु वै यः पठते स यज्ञः । तस्य
मनश्च वाक् च वर्तनिः । मनसा चैव हि वाचा च
यज्ञो वहति । अत एव मन इयमेव वाक् । स
यद्वदन्नास्ति विद्यादर्शं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति ।
तद्यथैकपात् पुरुषो यज्ञेकचक्रो वा रथो वर्तमानो
ध्रेपं न्येत्येवमेवास्य यज्ञो ध्रेपं न्येति । यज्ञस्य
ध्रेपमनु यजमानो ध्रेपं न्येति ॥

(१) गोत्र. १।१।२९.

(२) गोत्र. १।१।२.

दक्षिणात्मसो वसंस्कारः

यन्माध्यदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समप्रयै । बहुदेयं सेतुं वा एतत् यजमानः स्फुरते, स्वर्गस्य लोकस्याऽऽक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ॥

शिराश्लेषशकैरात्मसंस्कारः

शिल्पानि शंसति, यदेव शिल्पानि, एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिर्हि शिल्पमधिगम्यते । हस्ती सो बासो हिरण्यमभ्यतरी रथशिल्पं, शिल्पं तस्य समधिगम्यते । य एवं वेद यदेव शिल्पानि सति, सत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यदेव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्यै शिल्पान्यात्मानमेवास्वत् संस्कुर्वन्ति ॥

घृताक्षिप्तोष्णेन यजमानसंस्कारः

घृताक्षिप्तं शंसति, आत्मा घृताक्षिप्तः, आत्मानास्य सत् कल्पयति । तन्मयूहस्य इति, अन्नं वै मूहस्य, अन्नाद्यमेवास्मै सत् संप्रयच्छति, यथा प्राणाय जाताय स्तनम् । स पाङ्क्तो भवति, तच्छो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः लोमानि त्वगक्षमज्जामस्तिकम् । स यावानेव पुरुषस्तावन्तं जमानं संस्कृत्याच्छायाकाय संप्रयच्छति ॥

यज्ञक्रतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणकल्पः

यजमानं वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कृतिम् । स यथा गर्भो योग्यामन्तरेव संभवच्छेते । इ वै सृष्टदेवा अमे सर्वं संभवति । एकैकं ऽऽङ्गं संभवति ॥

त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्याऽऽख्या महाव्रतम्

यमेवैतमृगमयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्ति, त्रयैव आत्मा यन्महाव्रतम् ॥

त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः आत्मा

तदेतदष्टिकं कर्म । यमात्मानमध्ययुः संस्करोति, तस्मिन् यजुर्मयं प्रवयति । यजुर्मयं ऋग्मयं होता ।

ऋग्मये साममयमुद्घाता । [साममये] स एष त्रय्यै विद्याया आत्मा । एष व एवैतद्विन्द्रस्याऽऽत्मा भवति-य एवं वेद ॥

पाकयज्ञाः

यै द्वे चातुर्मास्यानां पाकयज्ञस्यैव, तदेषां पशव्यम् । पशव्यो गृहमेघः । न प्रयाजान् यजति नानुयाजान् । न सामिधेनीरन्वाह । आग्न्यभागी यजति यज्ञतायै । अग्नये समवयति । ... इहामुपह्वयन्ते । निष्कापं निदधाति ॥

यै द्वे चातुर्मास्यानां पाकयज्ञस्यैव, तदेषां पशव्यम् । गृहमेघो वै पाकयज्ञः । न प्रयाजा इज्यन्ते नानुयाजाः । न सामिधेनीरन्वाह । आग्न्यभागी यजति । तेन यज्ञः क्रियते । अग्नये समवयति । इहामुपह्वयन्ते । निष्कापो निधीयते ॥

इहामुपह्वयते । इह्यविधा वै पाकयज्ञाः । इह्यमेवायु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वेऽग्निष्टोममपि-यन्ति ॥

दीक्षणीयेष्टिगन्तवोदकप्रातेडोपाह्वानयादृश्येन पाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति-इहामुपह्वयत इति । पाकयज्ञाश्च सप्तसंख्याकाः हुताः, प्रहुताः, आहुताः, शल्लगावः, बलिहरणं, प्रयवरोहणं, अष्टकाहोमः इति । सोऽयं मूनान्तरकरस्व पक्षः । आश्वलायनस्तु हुतादीक्षीनेन पाकयज्ञानाह । ते च पाकपक्षाः इह्यविधाः इह्यसृष्ट्याः, 'इह्य सृष्टु वैपा पाकयज्ञः' इति श्रुत्यन्तरात् । ततो दीक्षणीयेषु इहोपाह्वानेन तत्पक्ष्याः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ।

ऐमावा,

एतेन वै सर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति, ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे ॥

अग्नौ हि सर्वान् यज्ञान् सन्वते-ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे ॥

(१) मैत. १।१०।१५ (५०).

(२) काम. ३।६।१ (१०).

(३) ऐमा. १।४।२.

(४) शामा. १।४।१।१०.

(५) शामा. ४।४।१।१३.

(१) गोत्रा. २।३।१७.

(२) गोत्रा. २।६।३.

(३) गोत्रा. २।६।८.

(४) गोत्रा. २।६।९.

(५) शात्रा. २।२.

(६) शात्रा. ४।६.

एते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिय-
येडया चरन्ति । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिपक्तमः ।
तद्ब्रह्मा संदधाति ॥

क्षण्वन्ति हिंसन्ति । ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञियया
पाकयज्ञार्हया विलक्षणया इडया चरन्ति । पाकयज्ञेषु
हुतदोषो भश्यते, इडाहुतदोषो भश्यते, तेन पाकयज्ञार्ह-
स्तुच्यते । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिपक्तमः अतिशयेन
यज्ञस्य चिकित्सितः । स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भिपज्यतीत्यभि-
प्रायः । ततः किम् ? यत् वाच्यमो भवति, तत् तेन
ब्रह्मा यज्ञं संदधाति । शब्रासा,

सोऽर्चन् धाम्यञ्चचार प्रजाकामः । तत्रापि
पाकयज्ञेनेजे । स घृतं दधि मत्स्वामिक्षामित्यप्सु
जुहुयाच्चकार । ततः संयत्सरे योषित् संवभूच ॥

सोऽर्चन् धाम्यन् तपस्तप्तवान् प्रजाकामः । तत्रापि स
मनुः पाकयज्ञेन अनेन ईजे इष्टवान् घृतादिभिः । ततः
तस्मात्पाकयज्ञादेय संवत्सरे पूर्णं योषित् मिथीभायात्मिका
संभूता । शब्रासा,

एतद् वै मनुर्विभयाच्चकार-इदं वै मे तनिष्ठं
यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया ॥

निलेभार्णवादोऽयम् । विमयाच्चकार भीतः । तनिष्ठं
तनुतमम् । पाकयज्ञिया पाकयज्ञार्हा । मनुष्यप्रधानत्वात्
मन्दतरवीर्यैर्यमिप्रायः । शब्रासा,

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः- न वै यज्ञ इव मन्तवै,
पाकयज्ञ इव या इति । इदं हि यदन्यस्मिन्मन्त्रे
स्तुच्ययद्यति सूर्य तदग्नौ जुहोति । अथेतदग्नौ हुत्यो-
सृप्याऽऽचामति, निलेढि, तदस्य पाकयज्ञस्येवेति ।
तदस्य तत्पशव्यं रूपम् । पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥

अभ्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्यामिमत्तं पाकयज्ञस्यमुप-
न्यस्यति- तदु होवाचेति । न एत्वग्निहोत्रहोमो दर्शपूर्ण-
मासादियज्ञवत् केवलयज्ञत्वेन मन्तव्यः, अयं रजत पाकयज्ञ
इव भवति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्ति । एतदुपपादयति-

- (१) शामा. १४१११२.
- (२) शामा. १४१११३.
- (३) शामा. १४१११४, १८.
- (४) शामा. २११११२.

इदं हीति । इदं खलु अग्निहोत्रं वक्ष्यमाणरूपं, तत्र पशव्या-
वदानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञधर्मः । अग्नौ किंचिदुत्वा
किंचिदवशेषमुत्सृज्य बहिर्निर्गम्य आचमननिलेहनादिकः
पाकयज्ञधर्मः तस्याग्निहोत्रस्य पाकयज्ञस्य सतो रूपम् ।
अस्त्येवं, किं ततः इत्याह- तदस्येति । तत् पाकयज्ञियं
अस्य अग्निहोत्रस्य रूपं पशव्यं पशव्यो हितं, पशुप्राप्ति-
साधनमित्यर्थः । शब्रासा,

अथाप्येष प्राक्कीडितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सप्त
सुत्याः सप्त च पाकयज्ञा इति ॥
सांयंप्रातर्होमौ स्थालीपाको नवश्च यः ।
वलिश्च पितृयज्ञश्चाष्टका सप्तमः पशुरित्येते
पाकयज्ञाः ॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः
हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशतिः ।
सर्वे ते यज्ञा अन्निरसोऽपि यन्ति
नूतना यानृपयो सृजन्ति, ये च सृष्टाः पुराणैः ॥

बौधायनगृह्यसूत्रम्

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां
पाकयज्ञेषु सप्तसु समावेशनम्

यैयो एतद्भुतः प्रभुत आहुतः शूलगवो बलिहरणं
प्रत्ययरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंज्ञा
इति ॥

ता अनु व्याख्यास्यामः ॥
तत्र यदूयते ॥ हुतो यथैतद्विवाहः सीमन्तो-
न्नयनं चेति ॥

तत्र हि हूयत एव ॥
अथ यदुत्वा दीयते स प्रभुतो यथैतज्जातकर्म
चौलं चेति ॥

तत्र हि हुत्वा दीयत एव ॥
अथ यदुत्वा दत्त्वा चादीयते स आहुतो
यथैतदुपनयनं समावर्तनं चेति ॥

- (१) गोवा. ११११२.
- (२) गोवा. १११२३.
- (३) गोवा. १११२४.
- (४) गोवा. १११२५.

तत्र हि हुत्वा दद्याद्वादीयते ॥

अथ यच्छूलेपूपनीयं गव्यानि श्रपयन्ति स शूलावः ॥

अथ यत् गृहाभ्यो देवताभ्योऽन्नं संप्रकिरन्ति तत् बलिहरणम् ॥

अथ यदतो ऋतुं प्रत्यरोहन्ति तत् प्रत्यवरोहणम् ॥

अथ यदेकाष्टकायामन्नं क्रियते सोऽष्टकाहोम इति ॥

गर्भाधानादीनां संस्काराणामकरणे कालातिपाते वा प्रायश्चित्तम्

अथ गर्भाधानपुंसवयनसीमन्तोन्नयनविष्णुबलि-
जातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचोलोपनय-
नावि कार्यं न कारयेदिति समानं कर्म । 'तत्तं म
आपः', 'यत्पाकत्रा' मनस्यती, मिन्दाहुती,
महाग्याहुतीः, व्याहृतपञ्च प्रायश्चित्तं जुहुया-
दिति ॥

कालातिक्रमे प्रधानादौ प्रधानादौ द्वे द्वे मिन्दा-
हुती जुहुयादिति ॥

व्याहृतिपूर्वकं चेति सर्वेषां समानमाचार्या
न्युते ॥

तत्रोदाहरन्ति—पक्वं सौविष्टकृतमाग्न्यं प्रणीता-
प्रणयनं ब्रह्माणमिध्माशर्हिरेकमिति विज्ञायत इति
हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसंहितानां पाक-
यज्ञेषु त्रिषु समावेशनम् *, पाकयज्ञस्वरूपं च

उक्तानि वैतानिकानि । गृह्याणि वक्ष्यामः ॥

(१) उक्तानि व्याख्यातानि कथितानि । कानि ।
वैतानिकानि । क उक्तानि । 'अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह
वैतानिकानि' (आशौ. १।१।२) इत्येवमारम्य ' इति

* टीकायां स्पष्टम् ।

(१) बौध. ४।६।१-४.

(२) आशु. १।१।१; मेघा. ३।६७, प्रया. ५६; प्रका.

२२.

सूत्राणि' (आशौ. १२।१५।६) इत्येवमन्तानि । उक्त-
स्थानुकीर्तने किं प्रयोजनम् । प्रवृत्तिरेषा आचार्यस्य—
उत्तुर्गर्वविवक्षया उक्तस्थानुकीर्तनं करोति । तद्यथाऽ-
न्यत्रापि ' उक्ता देवताः ' (आशौ. १।६।१) 'प्रदानानां
उक्ताः प्रेषाः' (आशौ. ३।७।१) इति । यदेवं, तत्र
उक्तशब्दस्य प्रयोजनवत्त्वादिहापि प्रयोजनेन भवितव्यम् ।
इह तर्हि एतत्प्रयोजनम्— उक्तान्येव, वैतानिकानि ।
वक्ष्यमाणानां वैतानिकसंज्ञा निवर्तयति— गृह्याणि इति ।
संज्ञान्तरोपदेशात् न भविष्यति । संज्ञासमावेशदर्शनात्
उभयसंज्ञाप्रवृत्तिः स्यात् । को दोषः । 'एतस्यै समा-
ज्ञायस्य' (आशौ. १।१।१) इति योऽर्थः नियमः
प्रारब्ध. स एतेषामपि प्रसज्येत, वैतानिकसंज्ञालाभात् ।
सति नियमे 'ममाग्रे वर्चः' (ऋग्वे. १०।१२८।१) इति
यथैव नवको वैश्वदेवः प्रयुज्यते एवमिहापि प्रसज्येत ।
' ममाग्रे वर्चः' इति प्रत्युचं धमिषः ' (आयु. ३।५।२) इति इह दशर्चमिष्यते । अग्न्याधेयोत्तरकालं
च प्रसङ्गः स्यात्, तत्प्रभृतिवात् कर्मणाम् । तस्माद्वैता-
निकसंज्ञा निवर्तयितव्या । यथेवं अग्रास्तथात् संज्ञायाः
नैव निवर्तयितव्या । कथमग्रास्ता । शास्त्रभेदात् । पूर्वं
द्वादशाध्यायाः शौनकस्य कृतिः । अस्मी चत्वार आश्व-
लायनस्य कृतिः । एवमग्रास्ता संज्ञा किमिति निवर्तयति ।
कथं पुनः नानाशास्त्रभेदः । आगमात् आचार्यप्रवृत्ति-
दर्शनाय । किमिति । यत् द्वादशाध्यायान्ते त्रयाणां
शास्त्रानां अभ्यासं करोति । आचार्याणां नमस्कार-
दर्शनात् । तस्माद्धानात्वम् । शास्त्रान्तरत्वे आचार्याणां
नमस्कार उपपद्यते । तस्माद्धानाशास्त्रत्वमेव । नाना-
शास्त्रत्वे सिद्धे अग्रास्तथात् कथं संज्ञा निवर्तयति । एक-
शास्त्रभावदर्शनार्थं संकल्पः । सन्ध्ये प्रयोजनम्—पूर्व-
जित्या नियमा यथा स्युः । कः पुनरनित्यत्वे प्रसङ्गः ।
पूर्वाणि श्रौतानि । इमानि स्मार्तानि । पूर्वं सह तुल्यत्वा-
दस्य नित्यत्वम् । तस्मात् संकल्पः । एतदपि सिद्धं, सम-
न्तारम्भसामर्थ्यात् । इदं तर्हि इतस्तत् प्रयोजनं, सन्ध्ये
नानाशास्त्रयोरैककार्यं यथा स्यात् । किं तत् । पुरस्तात्
संज्ञाः परिभाषाश्च या उक्तास्ता इहापि कथं स्युः,
' कचं पादग्रहणे' (आशौ. १।१।१७) इत्येव-

मारम्य । तथा इह यदुक्तं तत् प्राक् यथा स्यात्
उत्पन्नविधानात् । अन्यतरथा हि अनारम्यमाण एतत्त्वं
पुनरिहास्य भवति । तथा सति गुरु शास्त्रं स्यात् ।
तस्माद्वयवाच्यं संवन्धः क्रियते । संवन्धे प्रयोजनमेतच्चेत्
दोषोऽप्यस्ति । संवन्धे को दोषः । प्रत्यंगुदमवस्थितस्य
कर्माणि भवन्ति, 'अन्यत्राप्येवंभूतः' (आश्रौ. १।११।
११, १२) इति वचनात् । तथा उत्पन्ने 'सङ्क-
न्मन्त्रेण' (आय. १।१।३) इत्येतदतिरिच्यते, 'सर्व-
धैवं कर्मावृत्तौ' (आश्रौ. १।१।२९) इति सिद्ध-
त्वात् । 'अग्निमीळे पुरोहितमित्येकम्' (आय. ३।
५।६) इत्येकामहणं * ('ऋचं पादग्रहणे') इति
सिद्धत्वात् । 'यशोपवीत्याचम्य' (आय. ३।२।२)
'यशोपवीती नित्योदकः' (आय. ३।७।३) इति च
यशोपवीतिग्रहणे * 'यशोपवीतयौचे'—(आश्रौ. १।१।
१०) इति सिद्धत्वात् । एवमुभयप्रवृत्तौ गुणबहुत्वात्
संवन्धः क्रियते । दोषास्तु परिहरिष्यामः । तद्यथा
लोकेऽपि भोजने आमयकृता दोषाः सन्ति । न च
भोजनमुत्पद्यते । गुणबहुत्वात् दोषनिर्घाते यत्नः ।
एवमिहापीति । तस्मादवयवं संवन्धः कर्तव्यः । तत्र
यदुक्तं अवस्थितस्य कर्माणि प्राप्नुयन्ति इति तत्र ।
कस्मात् । जान्वाभ्याधिकारात् । क प्रकृतम् । 'आग्नी-
ध्रिये जान्वाभ्याहुवीः (१ ति) जुहुयात्' (आश्रौ. ४।
१३।१) इति अग्निः (१) इत्यत्र प्रकृतम् । कचित्
तिष्ठद्ग्रहणात् । 'तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखः' (मुल्याः)
(आय. १।७।३) इति तिष्ठद्ग्रहणात् अन्यत्तत्त्वं
आवीनम्य भवतीति शापयति । 'तिष्ठन् समिधमा-
दध्यान्' (आय. ३।८।१६) इति च तिष्ठद्ग्रहणम् ।
'समिधमादध्यान्' इति वचनादेव तिष्ठतो भवति ।
(अतो) यदप्यन्त तत्सर्वमावीनम्य भवतीति सिद्धम् ।
परमयं तान्त्र दोषः परिहृतः । अन्यांश्चाप्युत्तरत्र परि-
हरिष्यामः तत्राप्येव ।

येननिकेत्योऽन्तरं गृह्णाणि वक्ष्यामः । तत्र गृह्णाणि
इति—गृह्ये नामाग्निः । किञ्च पुनः तस्येवं संज्ञा ।
विवाहादीनि कर्माणि यस्मिन् भवन्ति च गृह्य उच्यन्ते ।

कथं ज्ञायते । तत्र दृष्टत्वात् संज्ञायाः । 'पाणिग्रहणादि
गृह्यम्' (आय. १।९।१) इति । तथाऽन्यत्र दर्शनाच्च ।
'गृह्यस्यारूपविधाय' (१) इति श्रौते दर्शयति गृह्यमिति ।
तस्मिन् भवानि गृह्णाणि । यत्नेन प्राविवाहात्
यानि कर्माणि तानि एतस्मिन्नग्नौ न प्राप्नुवन्ति ।
कानि पुनस्तानि । जातकर्मादीनि चोलादीनि च ।
कस्मात् । गृह्यसंज्ञाया अभावात् । तत्रैके अनियमो
भवति एतेषु कर्मस्वित्येवं संप्रतिपन्नाः । तथा सति एतेषां
पाकयज्ञसंज्ञा न प्राप्नोति । अपाकयज्ञत्वे च 'पाकयज्ञा-
नामेतत्तन्त्रम्' इति तन्त्रं न प्राप्नोति । अनियतामित्रं
च नेष्यते । तस्मान्नैवम् । कथं पुनर्नात्र प्रयोगक्रमः ।
विधिकमस्य विवक्षितत्वात् । जातकर्मादि वक्तव्यं
प्रथमम् । यस्माद्विवाहकर्म प्रथमं विधीयते तत् शापयति
एतस्मिन्नेवाग्नौ वैतानिक (१ एतानि) कर्माणि भवन्ति
इति । एवं नृवृत्तां प्रागेवाग्निपरिग्रहो भवतीति । तत्र
तथा सति गृह्यसंज्ञा नास्तीति स्यात् । प्रायोद्वय्या भवि-
ष्यतीति प्रायोद्वय्या च शास्त्रान्तरे चाग्निपरिग्रहस्य जात-
कर्मणि दृष्टत्वात् । एवमनेनाभ्युपायेन साधयति । पुन-
रप्युत्तरत्र विचारयिष्यामः । एवं गृह्णाणि इति परिशि-
कृत्वा उच्यते विस्तरस्यो वक्ष्यते । 'एवंमत्र विचारयि-
तव्यम् । देभा,

(२) वैतानिकानि उक्तानि । 'अतः परं गृह्णाणि
वक्ष्यामः । वितानः अग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि
वैतानिकानि । बहुमिसाध्यानि कर्मोणीत्यर्थः । गृह-
निमित्तोऽग्निर्गृह्यः । तत्र भवानि कर्मण्यपि लक्षणया
गृह्णाणीत्युच्यन्ते । गृह्यशब्दो भार्यायां शाल्यायां च
वर्तते । तथा 'सगृहो गृह्यमागतः' इत्यत्र हि पूर्वं गृह-
शब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शाल्यावचनः । येषां भार्या-
संयोगादुत्पन्नाग्नी इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं
गृह्यशब्दो भार्यावचनः । येषां दायविभागगळे
अग्निरुपपद्यते तेषां शाल्यावचनः । 'भायादिरग्निर्दायादिर्वा
तस्मिन् गृह्णाणि' (गौष. ५।७, ८) इति गौतमः ।
उक्तानुमितिर्न संवन्धकरणार्थम् । संवन्धकरणे प्रयोजनम्-
कथं सौम्यः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति । कथं वा न प्राप्नुयुः ।
शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावधार्य-

नमस्कारात् । शास्त्रान्तरे एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते ।
इदं प्रतिशाम्भूयम् ।

गानाव् ।

(३) द्विप्रकाराणि कर्माणि भुतिलक्षणानि आचार-
लक्षणानि च । तत्र उक्तानि वैतानिकानि विधानैः अग्निमिः
साध्यानि भुतिलक्षणानि कर्माणि । अथ इदानीं यज्ञाणि
वक्ष्यामः । यज्ञाश्रमे भवः अग्निः यज्ञः । वक्ष्यति च
'पाणिग्रहणादि यज्ञं परिचरेत्' (आगृ. १।९।१)
इति । यस्मिन्नग्नौ पाणिं यज्ञीयात् स यज्ञ इति छन्दोगाः ।
इह तु तत्साध्यानि कर्माणि विवक्षितानि । यद्यपि उप-
नयनादौ लौकिकोऽग्निः, रथारोहणादिषु अग्निरेव नास्ति,
तथापि सर्वाण्येव स्मृत्याचारलक्षणानि कर्माणि यज्ञाणि
इत्युच्यन्ते भूम्ना । किं प्रयोजनं सूत्रस्य । यज्ञाणां कर्माणा-
मधिकारः । तेन वक्ष्यमाणेषु कर्मसु सति संभवे यज्ञोऽग्निः
यह्यश्च अधिकारी इति सिद्धम् । अथ 'यज्ञाणि वक्ष्यामः'
इत्येवाधिकारे सिद्धे 'उक्तानि वैतानिकानि' इति
उक्तानुभाषणं वक्ष्यमाणेषु तदपेक्षाप्रदर्शनायम् । तेन तत्र
याः परिभाषाः 'तस्य नित्याः प्राज्ञश्चेष्टाः' इत्यादयः,
तासां वक्ष्यमाणेष्वपि प्रवृत्तिर्भवति । प्रकरणभेदादि न
प्राप्नोति ।

अना.

त्रयः पाकयज्ञाः ॥

(१) पाकयज्ञाः त्रिविधाः त्रिप्रकारा भवन्ति ।
यज्ञकर्मस्वैवं कल्प्यताम् । पाकयज्ञव्यतिरिक्तान्यन्यानि
सन्ति कर्माणि अपाकयज्ञसंज्ञानि 'पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः'
इत्येवं विग्रहं कुर्वताम् । कानि पुनस्तानि । आग्न्यहोम-
ब्रह्मयज्ञप्रभृतीनि । व्यक्तमित्याचार्यो दर्शयति— यथा अन्ये
पाकयज्ञाः अन्ये आग्न्यहोमाः इति 'कृताकृतमाग्न्यहोमेपु'
(आगृ. १।१।४) इत्यत्र विभावयिष्यामः । तस्मात्
पाकयज्ञव्यतिरिक्तानि कर्माणि भवन्तीति सिद्धमेतत् ।
स्यादेतदेवं पाकयज्ञशब्दः पक्षौ (वर्तते । न) वर्तते ।
पाकयज्ञस्यानेकार्थत्वात् । कः (क) पुनरन्यत्र विद्यते ।
अल्पत्वे च । तद्यथा अत्रापि च योऽस्मत्पाकतरः अल्प-
तरः । तथा प्रशंसायामपि वर्तते प्रशस्तयज्ञाः पाकयज्ञा
इति । कथं प्रशस्ता इति । अल्पाप्रयोगा बहुफल्यः । किं

फलम् । ये एते गर्भाधानादयः संस्काराः, तैर्ब्राह्मण्य-
मवाप्यते । तस्मादेते प्रशस्ताः । क पुनरयं प्रशंसायं
दृष्टः । 'पाकः वृच्छमि मनसाविगानन्' (ऋक्षं.
१।१६।५) इति, 'यथा सुपर्णा अमृतस्य भागम्'
(स मा घीरा पाकमत्रा विवेश) (ऋक्षं, १।१६।४
२१) इति च । किंचान्यात् । आग्न्यहोमानां चाप्य-
पाकयज्ञत्वे तन्त्रं न प्राप्नोति । इष्यते च । तस्मात् सर्व-
कर्माणां पाकयज्ञसंज्ञेति । तानि यज्ञकर्माणि पाकयज्ञसंज्ञानि
भवन्ति । एवं कल्प्यते— यज्ञ (१ त्रय) इति चापं परि-
माणशब्दः, स जातौ कल्पते इति । कथम् । आचार्यो-
पदेशात् । यदेकैकस्मिन् बहुवचनेन उपदेशं करोति ।

देमा,

(२) पाकयज्ञाः त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः ।
हुताः प्रहुताः ब्रह्मणिहुताः इत्येकैकस्मिन् बहुवचननि-
र्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं
कुर्वताम् । तस्मात् त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः
प्रशस्तयज्ञा वा । दृष्टश्लोभयत्र पाकशब्दः । 'योऽस्मत्
पाकतरः' इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः । 'तं पाकेन मनसा-
ऽपश्यम्' (ऋक्षं, १०।११।४) इति, 'यो मा
पाकेन मनसा' (ऋक्षं, ७।१०।८) इति च प्रशंसा-
याम् । तेन आग्न्यहोमेवपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति ।
यदि हि पाकशब्दः पक्षौ वर्तते, आग्न्यहोमेपु तन्त्रं न
स्यात् । इष्यते च । तस्माच्च तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा
इत्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु
संस्कारा उच्यन्ते । तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते
संस्काराः । गर्भाधानादयः । तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्व-
मिति यदुक्तं तत् सम्यक् ।

गानाव् ।

(३) पाकगुणक यज्ञाः पाकयज्ञा इति विशयमाने
आग्न्यहोमेपु 'पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम्' इत्येव विधिर्न वर्तते ।
तस्मादल्पवचनः पाकशब्दः, यथा 'योऽस्मत् पाकतरः'
इति । प्रशंसावचनो वा, यथा 'तं पाकेन मनसाऽपश्य-
ममिति' इति । अल्पायाससाध्यादास्यत्वम् । महाफल-
त्वात् प्रशस्तत्वम् । वक्ष्यति च 'अथ काम्यानां स्थाने
काम्याः' 'चरतः' 'तानेव काम्यानामिति' इति । ते
पाकयज्ञाः त्रयः त्रिविधा इत्यर्थः ।

अना.

-हुतां अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुतां ब्राह्मण-
भोजने ब्रह्मणि हुताः ॥

(१) कथं त्रिविधत्वमित्येत आह- हुता इति ।
अनग्नौ हूयन्ते ते प्रहुता नाम वेदितव्याः । ये एवमध्या-
हारं कुर्वन्ति तेषां किमुदाहरणम् । बलिहरणं सर्पबलिश्च ।
द्रव्योर्वचनं नोपपद्यते । एवं प्रकार- अन्येऽपि द्रष्टव्याः ।
होमाधिकादायमध्याहारः । अन्ये पुनरन्यथा । अनग्नौ
क्रियमाणानां कर्मणां प्रहुतसंज्ञेति । ब्रह्मयज्ञप्रभृतीनां सर्वेषां
पाकयज्ञसंज्ञा साधिता भवति । तेन यज्ञकर्माणि । अपाक-
यज्ञसंज्ञं कर्म नास्ति । अत एव पाकयज्ञशब्दः पक्वो न
वर्तते । ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुता नाम वेदितव्याः
' ब्राह्मणान् भोजयित्वा ' (आग्र. १।२२।१६) इत्येव-
मादयः । एवमुपदेशात् नित्ये सिद्धे किमर्थं मिग्रहणम् ।
चतुर्विधं मा भूदिति । क दृष्टम् । चतुर्णां शास्त्रान्तरे दृष्ट-
त्वात् । हुतः प्रहुतः प्राशितो ब्रह्मणि हुतश्च इति । एवं
शास्त्रान्तरे दृष्टं चतुष्कं प्रतिषेधति । तज्ज्ञापयति चतुर्विधा
अपि भवन्तीति । किञ्चान्यत् । अविप्रतिषेधः शास्त्रा-
न्तरे दृष्टो विधिः । इहापि ब्राह्मणप्रमाणमेतत् साधितम् ।

(२) अग्नौ हूयमानाः ' हविष्यस्य जुहुयात् '
(आग्र. १।२।१) इत्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रिय-
माणाः ' अय बलिहरणम् ' (आग्र. १।२।३) इत्येव-
मादयः प्रहुताः । ब्राह्मणभोजनं यथास्ति ' ब्राह्मणान्
भोजयित्वा ' इति ते ब्रह्मणि हुताः । अत्राविति वचनं
अनग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम् । तौऽपि हि
शुद्धोत्तिशब्दचोदितः । हुतादिस्पर्शविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं
शब्दतत्त्वार्थतश्च मृगतृप्त्यंशत्वात् । अथवा त्रैविध्योप-
देशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रमिति वक्ष्यति । अत्र
त्रैविध्योपदेशो (१ अ) सति तत् पाकयज्ञग्रहणमपार्थक्यम् ।
तत्त्वमानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्रं यथा
स्मादित्येवमर्थं (त्रैविध्योपदेशः १), प्रहुतब्रह्मणि हुतानां
मा भूत् तन्त्रमिति । तेन सर्पबल्यादावबदानधर्मो निवृत्तः,
ब्राह्मणभोजने ॥ निर्वापादि निवृत्तम् ।

गानाट्ट.

(३) ता एव विधां लक्षणेन दर्शयति- हुता इति ।
हूयमानाः क्रियमाणा इत्यर्थः । न हि पाकयज्ञाः सर्वे हूयन्ते ।
हुता नाम पाकयज्ञाः यार्षणादयः । ' अनग्नौ प्रहुताः ' अनग्नौ
क्रियमाणाः प्रहुता नाम पाकयज्ञाः बलिहरणब्रह्मयज्ञादयः ।
ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः । यत्र ब्राह्मणभोजनमेव यत्र
च ब्राह्मणभोजनमधिकं ते ब्रह्मणि हुता आतिथ्ययार्षण-
श्राद्धादयः । त्रैविध्योपदेशस्य प्रयोजनं ' पाकयज्ञानामेत-
त्तन्त्रम् ' इति वक्ष्यते । तत् यादृशेषु पाकयज्ञेषु तन्त्रं
समाभ्रातं तादृशेष्वेव यथा स्यात् । कीदृशे च तत् समा-
भ्रातं हुते । तस्मात् हुतेष्वेव तस्य तन्त्रस्य प्रवृत्तिः ।
तेन सर्वव्यक्त्यादौ अन्नदानधर्मो न भवति । ब्राह्मणभोजने
निर्वापप्रोक्षणादयो न भवन्ति ।

पाकयज्ञे त्रिविधे ऋचः प्रमाणम्

अथाप्युच उदाहरन्ति* यः समिधा य आहुती
यो वेदेनेति ॥

(१) अथाप्युच उदाहरन्ति । एतस्मिन्नर्थे ऋचो-
ऽप्युदीरयन्ति पूर्वं आचार्याः । अस्मिन्नर्थे औतर्क्यमार्गं
नित्यत्वदर्शनात् एतेषां स्मृतिप्रामाण्यादनित्यत्वं स्यात् ।
ननु एतान्यपि कर्माणि भूतो दृश्यन्ते आद्योपनयनश्रद्धा-
गव्यप्रभृतीनि । तेषामेव नित्यत्वं स्यात् । लिङ्गात्तस्मात्
सर्वान्येव औतानि । एवं चेद्वचामुदाहरणमनर्थकम् ।
उच्यते । नानर्थकम् । द्रव्यसाध्यानां कर्मणां फलं
भूयते । अद्रव्यसंयुक्तानामपि फलमस्तीति ऋचामुदा-
हरणम् । ' विद्येवैवाप्यस्ति प्रीतिः ' (आग्र. १।१।५)
इत्यत्र एतद्विषयया आहुत्यादीनामनुकीर्तनम् । का नाम
ऋचः । ' यः समिधा य आहुती ' इत्येताः ।
क्रियन्त्यः । तिष्ठः । कुतः । अधिकपादग्रहणात् । तथा
सति तृतीया नोपपद्यते, अन्यार्यत्वात् । एवं द्वे भवतः ।
एवं सति परिभाषा घाच्यते ' अधिके तृचम् '

* यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्रये ।
यो नमसा स्वध्वरः ॥

वस्येद्वर्त्तन्ते रंहयन्त आशवमस्य सुप्रतिमं यशः ।
न तमहो देवकृतं कृतश्च न मर्त्यकृतं नशत ॥

(कस. ८।१९।५, ६)

(आश्री. १।१।१.९) इति, बहुवचनं च । नैव दोषः । न तस्याः परिभाषाया इहाधिकारोऽस्ति । क्रस्मात् । अविध्युपदेशात् । विधौ या ऋच उपदिश्यन्ते तत्र परिभाषा भवति । निदर्शनार्थस्य (१श्च) उपदेश इह । याश्च अर्थेन संबन्धः तासामिह ग्रहणम् । तस्माददोषः । एवमपि बहुवचनमनर्थकम् । नानर्थकम् । सर्वसामग्र्य विवक्षितत्वात् अदोषः । देभा.

(२) अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्युचस्य ग्रहणार्थं, न तृचस्य । तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात् । बहुवचनं तु 'अगोरुधाय' 'आ ते अग्ने' 'यः समिधा' इति द्व्युचावसिद्धेः लोपपक्षम् । ऋचासुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतेस्तुल्यानि आहिताग्नेरपि स्मृतित्वेवमर्थम् । गानाद्.

(३) दैयतामुद्दिश्य द्व्यस्याग्नौ यागः । स च ब्रह्मयज्ञ-विषु नास्ति । तत् कथमेतेषु यज्ञशब्द इत्याद्यवयव्य तेषां यज्ञत्वमुपपादयितुं ऋच उदाहरति—अधापीति । तत्र अधिकपादग्रहणात् तृचस्य ग्रहणे प्राप्ते तृतीयार्थविरोधाच्च शक्यते । ऋच इति बहुवचनं वक्ष्यमाणपेक्षम् । यो मर्तो मर्त्यः समिधा अग्नये, विभक्तिन्यत्ययः, अग्निं ददाद्य द्वाशतिर्दानकर्मा अन्यत्र, इह तु प्रीणने द्रष्टव्यः प्रीणाति । य आहुत्या तृतीयैकवचनस्य पूर्वस्वर्णदीर्घः यश्च आहुत्या अग्निं प्रीणाति । यो वेदेन यश्च वेदेन अग्निं प्रीणाति । यो नमसा यश्च नमस्कारेण अग्निं प्रीणाति । यच्छब्द-भ्रुतेः तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सः स्वध्वरः स सर्वोऽपि शोभनयज्ञः, न केवलं य आहुत्या प्रीणाति स एव । किंच तस्यैव तस्यैव अर्चन्तः अश्वा रंहयन्ते गमयन्ति कं रथं आशवः क्षिप्रगामिनः । शुभ्रतमं शुभ्रं इति हिरण्यनाम, अतिशयेन शुभ्रवत् शुभ्रतमम् । एवंभूतं यशोऽपि तस्यैव । तस्य देवकृतमहः व्यसनं कुतश्चन अपि न नशत् न न्यमोति मर्त्यकृतं चाहो न नशत् इति ऋद्रूपस्यार्थः । अना.

समिधमेवापि श्रद्धान आदधन्मन्येत यज इद-मिति । नमस्तस्मै । य आहुत्या यो वेदेनेति ।

(१) भाग्य. १।१।५; प्रपा. ५६; श्रुक. २१ (नमस्कारेण वै स्वल्पि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मण

विचयैवाप्यस्ति प्रीतिः । तदेतत्पश्यन्तृपिरुवाच — 'अगोरुधाय गविये शुक्षाय दस्यं वचः । घृता-त्त्वादीयो मधुनश्च वीचत ॥' (ऋसं. ८।२४।२०) इति । वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयो-ऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्तित्वेव वदाह । 'आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भ्रामसि । ते ते भवन्तृक्षण ऋपभासो वशा उत ॥' (ऋसं. ६।१६।४७) इति । एत एव म उक्षाणश्च ऋपभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । यो नमसा स्वध्वर इति । नमस्कारेण वै स्वल्पि । न वै देवा नमस्कारमति । यज्ञो वै नमः । इति हि ब्राह्मणं भवति ॥

(१) यो मर्त्योऽग्नये तृप्तिं ददाति समिधा संमिद्धिः, तस्य किं फलम् । 'तस्येदर्वन्तो रंहयन्ते' (ऋसं. ८।१९।६) इत्यस्यामुचि यत्फलं तद्वदति । श्रद्धानस्य कर्मफलं भवति इत्येतदन विधीयते । श्रद्धान आदध-न्मन्येत यज इदमिति । एवमेव य आहुत्या अग्नये मर्तः तृप्तिं जनयति ददाति तस्याप्येवम् । तथा चैवं वेदेन यो ददात्यग्नये तृप्तिं तस्यापि पूर्ववत् समिदाहुत्योस्तृप्ति-र्हृदा । कथं वेदेनेति । अथातो वेदेनापि तृप्तिर्भवतीति उत्तरमात्रन्यते । अगोरुधाय गविये इति । यदिदं मया-सक्तं (१ सूक्तं) प्रयुक्तं तत् घृताच्च मधुनश्च स्वादुतर-मस्तु । समिदाहुत्योर्णां तृप्तिर्भवति सा मम चैतत्सूक्त-प्रयोगमात्रेणैव प्रीतिर्भवति ते अस्ति । तस्मादेवप्रयोग-मात्रेणैव तृप्तिर्भवतीति सिद्धम् । आ ते अग्ने ऋचा हविर्विदाहरामि ते हृदा संस्कृतं हृदा प्रयुक्तं ते तव मन्त्राः उज्जवत् ऋपभवत् वशावत् तृप्तिं जनयन्तु । तस्मान्मन्त्र-प्रयोगमात्रेणैव तृप्तिर्भवति । तस्मात् विचयेवास्ति प्रीतिः इत्येतदुपपन्नं भवति । तस्मादेत एव मन्त्राः । तस्ये-दर्वन्त इति समिदाहुतिमन्त्राणां अनुकीर्तनं त्रुत्यफल-वद् (१ फलवद्) शोभार्थम् । अपेक्षार्थमपरे । आहुत्य-भावे समिधा । तथा मन्त्रेण । यो नमसा ये (१ ते) तृप्तिं जनयन्ति (१ ति) तेषाम् (१ तस्या) पि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । 'तस्येदर्वन्तः' इत्येतत्फलं तस्यापि भवति ।) एतावदेव.

भवतीति । कथमेतावता देवतास्तृप्यन्ति । नमस्कारस्य यज्ञत्वात् । तत्क्रतुः (? तत्क्रतुः ?) ब्राह्मणदर्शनात् । अस्यापि प्रयोगस्यैव पूर्वं सार्धं विकल्पं मन्यन्ते । आपेक्षिकमपरे । यस्य वेदो नास्ति तस्यायं विधिः । लौकिकमपरे । योऽयं देवतानां नमस्कारः क्रियते ता देवताः प्रति तस्यैतद्विधानमिति । अपरे तु यस्य पूर्वोऽयं विधिर्वै (? विं) प्रतिपिद्धः तस्यायं भवतीति कल्पयन्ति । कस्य । शूद्रस्येति । कस्मात् । शास्त्रान्तरदर्शनात् ' अनुशातोऽस्य मन्त्रो नमस्कारः ' (गौ. १०।६३) इति । एवमेतत् बहुधा विचार्य (? यं) यदनुक्तमयथोक्तं वा तत्सर्वं न्यायतः कल्पयितव्यम् । देमा.

(२) ' समिधमेवापि भ्रह्मण आदधन्मन्येत् ' इत्यारभ्य ' यशो वै नमः ' इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति । तत्र ' समिधा ' इत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिधमेवापि भ्रह्मण आदधत् यजे इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमःशब्देनाज्ञमुच्यते । निषण्डु नमःशब्दोऽज्ञानामसु पठितः (निषण्डुः २।७) । समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति अन्नं भवति, प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । भ्रह्मण इत्यनेन भद्रायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । ' य आहुती ' इत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य-आहुत्येति । तत्र ' घृपां सुष्टुक् ' (पा. ७।१।३९) इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णविशः । ' यो वेदेन ' इत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनेति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययापि प्रीतिर्दैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः । इत्यत्यागामावेऽपि चेदस्याप्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतत् द्रवितुं तस्मिन्नयं मन्त्रान्तरत्वं (? न्तरं) साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति— तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन् ऋषिः मन्त्रं उवाच— अगोरुधायेत्यादि । अस्मिन् सूत्रे (? मन्त्रे) स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवम्भूतायेन्द्राय हे सहायः, वचो वोचत धृतात् स्वादीयो मधुनश्चेति कृतेति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्मरन्ते । हे इन्द्र, इदं ये मम वच एव पृताय मधुनश्च स्वादीयः । अतिद्वत्वात् स्वादीयस्त्वस्य प्रायेनेयमिति दर्शयति— स्वादीयोऽ-

स्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽस्त्वित्येवासी साक्षित्वेन ऋषि-सहेत्यर्थः । अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात् स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति— आ ते अग्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य-कथनं ब्राह्मणं एत एवेत्यादि । हे अग्ने, एत एव मे मत्संबन्धिनः । अत एव ते तव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्वित्यर्थः । भवन्तीति लिङ्गं लेट् (पा. ३।४।७) । विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपात् व्यवस्थितयिकल्पत्वाच्च भवन्ति । के मत्संबन्धिन इति चेत् ये इमं स्वाप्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं उक्षादिमासेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययाऽपि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्धचर्चतात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ' तस्येद-र्वन्तो रंहयन्ते ' इत्यादि पाकयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमिति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नाति-क्रामन्ति । तमप्याह्वयन्त (? हरन्त) इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यशो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्ट-परमशी । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवती-त्यर्थः । गानाह.

(३) एवापिशब्दौ अल्पतां चोतयतः । कनिष्ठामात्रं हि समित् तामपि भ्रह्मणो भूत्वा आदधत्-पुरुषः यज्ञ इदं इति मन्येत याग-एवायं मया क्रियत इति मन्येत इत्यर्थः । सूत्रकारोऽपि तं नमस्यति नमस्तमै । दृष्टं एवंविधः प्रासङ्गिकोऽन्यथापि नमस्कारः । यथा आर्पा-नुक्रमण्याम्— ' नमोऽत्रिभ्यस्त्वगोधि ' इति । तदेवं यः समिधा ददाश स स्वध्वर इति व्याख्यातम् । य आहुती इति व्याचष्टे—य आहुत्या । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण-दीर्घ इति व्याख्यातम् । यो वेदेन इति व्याख्यातमुपादानं, व्याचष्टे— विद्ययैवापि अस्ति प्रीतिः । दाशतिः प्रीत्यर्थ इत्यनेन दर्शितम् । तदेतत् पश्यन् ऋषिरुवाच तदेतत् अनन्तरोक्तं अर्थरूपं पश्यन् ऋषिरुवाच तदेतत् उवाच— ' अगोरुधाय गविये घृषाय दस्यं वचः ।

घृतात् स्वादीयो मधुनश्च चोचत ॥' इति । स्तुति-
लक्षणां गां वाचं यो न निरुणद्धि तस्मै अगोरुपाय गविषे
गामिच्छते दुधाय चुरस्यानाय दस्यं अनुरूपं स्तुतिलक्षणं
वचः घृतात् मधुनश्च स्वादीयः स्वादुतरं दर्शनीयं चोचत
अतः हे मदीया ऋत्विजः पुनपौत्रा वा । अत्र तृतीयपादं
अर्थतो व्याचष्टे— वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च
स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्तित्वेव तदाह । मम
स्वभूतं इदं वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्तु इति
यत् एतदेव अनेन पादेन ऋषिराह इत्यर्थः । न केवलं
घृताच्च मधुनश्च मांसादपि स्वादुतरमिति दर्शयितुं ऋग-
न्तरमुदाहरति— 'आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं मय-
मसि । ते ते भयन्तृक्षण ऋग्भासो घशा उत ॥' इति ।
हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा तष्टं हृदयेन विकीर्णितं हविः ऋचा
ऋग्वेषेण आभरामसि आहरामो वयम् । ते, हविरपि
परामुक्षतस्तच्छब्दस्य उक्षादिभिः सामानाधिकरण्या-
ल्लिङ्गवचनभेदः, तादृक्त्वं हविः ते तत्र उक्षाण ऋग्भासश्च
घशाश्च भवन्ति । वन्धा गावो घशाः । व्याचष्टे— एत
एव म उक्षाणश्च ऋग्भासश्च घशाश्च भवन्ति । भरद्वाज-
स्यैषा— य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । चलेषोऽत्र द्रष्टव्यः ।
ये च इमं स्वाध्यायमधीयत इति । न केवलं भरद्वाज-
स्यैष, किं तर्हि, अन्येऽपि य इमं स्वाध्यायमधीयते
क्षेयामपि एते उक्षाण ऋग्भासश्च घशाश्च भवन्ति,
द्रष्टव्यतिरिक्तानामपि अध्ययनमात्रेण भवन्तीत्यर्थः ।
यो नमसा स्वप्नर इति व्याख्येयोपादानं, व्याचष्टे—
नमस्कारेण वै एत्वपि । अस्ति प्रीतिरित्यपेक्ष्यते ।
एतदेवोपादयति— न वै देवा नमस्कारमिति । वै
प्रसिद्धौ । न एतु देवा नमस्कारमतिक्रामन्ति । 'यहो
वै नमः' इति हि ब्राह्मणं भवति । ततश्च यथा यज्ञं
नातिक्रामन्ति, एवं नमस्कारमपीति । अना.

कौपीतकिंशुस्रस्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः

चेत्वारः पाकयज्ञा हृतोऽहुतः प्रहुतः प्राक्षित
इति ॥

(१) कौश. ११५.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

लौकिककर्मणां पाकयज्ञसंज्ञा

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥

(१) एवं सर्वगार्होहोमाना साधारणं स्मार्त विधि-
मुक्त्वा, इदानीं पाकयज्ञेषु वैकल्पिकं श्रौतं विधिमाह—
लौकिकानामिति । लोके भवाः लौकिकाः लोकस्मृति-
लक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते । पाकयज्ञ
इति विवाहादीना संज्ञा विधीयते । पाकशब्दः अल्प-
वचनः, यथा— 'क्षिप्रं यजेत पाको देवः' (आपगृ.
७।२०।१५) इति । पाकयज्ञको यज्ञः पाकयज्ञ इति
निर्वचने आश्रयहोमेषु संज्ञा न स्यात् । तत्संज्ञाप्रयोजनं
'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. य. १।१) इत्यत्र एतेषा-
मन्तर्भावः । 'निरुक्ति पाकयज्ञेन यजेत' इत्यत्र च
धर्मप्राप्तिः । अनाकुला

(२) लोचयन्ति वेदैर्वेदार्थानिति लोकाः त्रैविद्य-
बुद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानः । तैत्तिरीयैः आचर्यन्ते यानि
कर्मणि तानि लौकिकानि । तेषां मध्ये सप्तानां औपासन-
होमादीना पाकयज्ञशब्दः संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां
विवाहादीनां च, तत्र लोकज्ञानमप्रयोगात् । यदि लोक-
प्रयोगादेवेषां पाकयज्ञनामना प्रसिद्धैव, तर्हि 'पाकयज्ञेषु
ब्राह्मणावेक्षो विधिः' 'इत्येतावता अलं, किमर्थं
'लौकिकयज्ञां पाकयज्ञशब्दः' इति । उच्यते— पाकेन पत्रेन
चक्षुषा साध्यो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येवं व्युत्पन्नसंज्ञानुवादात्
नान्दरीयकवगतश्चरेवाग्निहोमरुविधौ हविः, 'न पुन-
र्विध्यन्तवद्व्यायादिकमपीति नियमशापनार्थम् ।' औषा-
यनेन तु अत्र आश्रयं हविरुपदिष्टम् । 'न त्वामिहोमिकं
हविरिह भवति, अग्निहोमधर्मप्रापकप्रमाणाभावात् ।
'द्रिजुहोति' (आपगृ. १।२।११) इत्येवमादयः पुनः
पञ्च पदार्थाः वचनव्यपद्वन्ति । देवतास्तु 'तत्तन्मन्त्र-
प्रतिपाद्या एव । ताद.

पाकयज्ञकर्मणः निरुक्तिर्यदा

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥

(१) आपगृ. १।२।१५; गौमि. ८।१५, १०।१७; चम. १।८;
मुक्ता. ६८.

(२) आपगृ. १।२।१०.

‘द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राश्नात्युत्सृप्या-
चामति निर्लेडीति ॥

(१) तत्र तेषु पाकयज्ञेषु अपरो विधिः ब्राह्मणावेश
इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्मनि प्रमाणत्वेनावेक्षत इति ब्राह्मणा-
वेशः ब्राह्मणदृष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः । यः प्रागुक्त
आधारवान् (स) दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । अयं तु अग्नि-
होत्रप्रकृतिः ब्राह्मणावेशः । उभयोर्विकल्पस्तत्रेत्युच्यते—येषु
पाकयज्ञेषु आधारवतः तन्त्रस्य प्रवृत्तिः तत्रैवाथ
विकल्पेन प्रातिरिति दर्शनार्थम् । तेन पण्यहोमादिषु
अस्य विधेः प्रवृत्तिः ।

तत्र ‘द्विर्जुहोति’ इत्यनेन अग्निहोमाहुत्योक्तभयोर्धर्मः
पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विष्टकृतं च अधिकृत्य विहितो
वेदितव्यः । ‘द्विर्निमार्ष्टि’ इति च अग्निहोत्रयल्लेखनिमा-
र्जनम् । ‘द्विः प्राश्नाति’ इति अङ्गुलिप्राश्ननम् । ‘उत्सृ-
प्याचामति’ इति च यत्नतृतीयं प्राश्ननं ‘बर्हिणोपयम्यो-
दङ्गावृत्त्योत्सृप्याचामति’ इति, तच्चोदितम् । ‘निर्लेडि’
इति यत्नतृतीयं ‘द्विः सुचं निर्लेड्य’ इति च, तच्चोदितम् ।
यावता च विधानेन होमादिसंस्मिद्धिः तावदमन्त्रवदग्नि-
होमादेव प्रत्येतन्मन्त्रम् । तद्यथा— सुवेणोन्नयनं, पालाशी
समित् आहुतिधारणार्था, चतुर्गृहीतं, पञ्चगृहीतं इति ।
तत्र प्रयोगः— अग्निनिष्ठा परिसमूहम्, परिस्तीर्य, पर्युष्य,
आज्यहोमेषु आज्यं संस्कृत्य, पञ्चहोमेषु स्थालीपाकं सुकच्छुवं
समूष्य यावद्विधानाहुतिं चतुर्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा
समययति । यत्रोभयं हवित्स्त्रयं तस्योभयस्य, यथा मासि-
भ्राद्वे । ततः पश्चादमेवर्हिणि उपसाद्य, पालाशीं समिध-
माधाय, सर्वानेव मन्त्रान् समनुद्ध्य, सकृदेव प्रधानाहुती-
हुत्वा, प्रातरग्निहोत्रवत् लेखमपमूष्य बर्हिणि निमार्ष्टि
यद्यहनि कर्म । अप रात्रौ, सायमग्निहोत्रवत् । ततः
सौषिष्टकृतीं द्वितीयामाहुतिं उत्तराहुतिवज्जुहोति— ‘अज्ये
स्विष्टकृते स्वाहा’ इति स्थालीपाकेषु, ‘यदस्य कर्मणः’
इत्याज्यहोमेषु । ईशानयज्ञे तु कर्म तत्र चोदितेन
मन्त्रेण । ततः पूर्ववद्वेपमममूष्य प्राचीनावीती दक्षिणतो
भूमौ निमार्ष्टि । ततः सुचं सादयित्वा अङ्गुलिप्राश्नना-
दिनिर्लेपनान्तमग्निहोत्रवत् । ततो दमैः सुकश्याल्यं, ततः

(१) आपगृ. १।३।११.

परिसमूहनपर्युषणे । एतदाग्निहोत्रिकं नाम तन्त्रं सर्व-
पाकयज्ञेषु आधारवता तन्त्रेण सह विकल्प्यते ।

अनाकुला

(२) तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्वणादिषु पञ्चसु
ब्राह्मणावेशो विधिर्भवति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मण-
मवेक्षते, न ‘अग्निमिदध्या’ इत्यादिवत् लोकाचारानुमेयं,
सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मयः
संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन वाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि
स्मृत्यनुवादे कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाण-
त्वात् । अत एव ‘सर्वे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते’ (तैत्ति. ५।१।२।१, २) इति
श्रुत्याः ‘यजते वाऽश्वमेधेन’ (मनु. ११।७४) इति
मनुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधश्चादशवार्यिकयोर्विकल्पः ।
बौधायनीये च व्यक्तेऽयमर्थः । तत्रोदाहरन्ति— ‘आचारं
प्रकृतिं प्राह दर्वीहोमस्य बादरिः । अग्निहोत्रं तथाऽऽज्येयः
काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥’ (बौध. १।४।४४) इति,
‘ता न मिथः संसादयेदनादेशात्’ (बौध. १।५।१९)
इति । होममन्त्रादयस्तु विध्यन्तरीयाः अर्थादाचाराबेदाभि-
भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतितुल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं
‘ब्राह्मणावेशः’ इति । उक्तोत्तरमेवैतत् । अग्निहोत्रिक-
विधौ श्रेपे ‘यदि यजुष्टः’ (ऐत्रा. २५।३४) इति
श्रौतं प्रायश्चित्तम् । न तु स्मार्तानां ‘यद्यविशता सर्व-
व्यापद्रा’ (ऐत्रा. २५।३४) इति ।

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यात् एको होमं
इत्यभिप्रेत्य स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः द्विर्जुहोतीत्याह, न
पुनर्द्विर्यजुहोतीति, ‘असदश प्राजापत्यान्’ (तैत्ति. १।३।१३) इतिवत् इह संप्रतिपन्नदेवताकृत्याभावात् ।

केचित्— यावन्तः प्रधानहोमाः तावन्ति चतुर्गृहीतानि
सुचि सहावदाय होममन्त्रान् सर्वाननुद्ध्य सकृदेव
जुहोति । द्विर्निमार्ष्टीत्यादि व्यक्तार्थम् ।

प्रयोगस्तु— न परिस्रारणदर्वीसंस्कारोपस्तरणादीनि,
अत्रानुपदेशात् । चरुपाकस्त्वर्थादिद्यत एव । तेन चरुण
प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्राश्नमभ्युपेक्ष्यः पर्याप्तैः दर्वी पूर-
यित्वा अपरेणाग्निं दमेषु सादयित्वा आदाय तत्तन्मन्त्रैः
सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दम्यन्ति, लेपमादाय

दर्भनिर्मूज्य शेषास्त्रिष्टकृते हुत्वा प्राचीनावीती पुनर्लेप-
मोदाय दक्षिणतो भूम्यां निमूज्य अप उपस्थुज्य यशो-
पवीती दर्व्या लेपमङ्गुल्याऽऽदाय प्रादय शुद्धयर्थमाचम्य
पुनरप्येवं कृत्वा उदङ्गुल्य उल्लुप्य दर्व्या हविःशेषं
सर्वं भक्षयित्वा तां निर्लेख आचम्य तां दर्भैरङ्गिः
प्रक्षालयेदिति ।

ननु— वैश्वदेवौपासनहोमयोः कस्मान्नार्थं विधिः ?
उच्यते । तत्र 'उभयतः परितेचनम्' (आप. ३.१।२२)
इति एककार्ययोः द्वयोरपि विध्योः परिसंख्यानात्, अतः
एव बर्हिर्लेपप्रतिपद्योरभावाच्च ।

केचित्तु— पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दस्यालपचाचकत्वात्
विवाहादयोऽपि सोमाद्यपेक्षया पाकयज्ञा इति तेष्वाप्ययं
विधिरिति, तत्र, तेषां मनुष्यसंस्कारार्थमेव अप्राधान्यात्
प्रधानवाचिषशशाब्दाच्चाप्यात्वानुपपत्तेः । ताद.

काठकगृहसूत्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः *

अथ पाकयज्ञाः ॥

(१) पूर्वसूत्रभागेन श्रौतकर्माणि उपदिष्टानि । इदानीं
अनेनाप्यायेन स्मार्तानि उपदिश्यन्ते । 'अभिर्भूताना-
मभिपतिः' इत्येवमादधो मन्वा अविनियुक्ताः । ते लिङ्ग-
क्रमसमाख्यानवशात् संस्कारेषु गर्भाधानादिषु पाकयज्ञेषु
च विनियुज्यन्ते । एतैश्च (१ एते च) श्रौतैः कर्मभिः
अधिकारशेयतया भ्यपेक्षते (१ क्षन्ते) । न ह्यसंस्कृतस्य
अङ्गत्पाकयज्ञस्य श्रौतेषु अधिकारः । यस्मात् त्रैवर्णिको-
ऽधीतवेदः कृतधर्मजिज्ञासः समावृत्तधर्मद्वितीयः (१ समा-
वृत्तः सहधर्मचारिणीद्वितीयः) आवश्यक्यमङ्गुलं अशी-
नादधीतेति क्रमः । तत्र द्वौ राशौ इह गृह्णामहे वक्तव्यौ
संस्कारराशिः पाकयज्ञराशिश्च । पाकयज्ञा अन्यजर्जनमपे-
क्षन्ते (१ क्षन्ते) । संस्कारश्च गर्भाधानादयोऽक्षतयोनि-
मूढा स्त्रियमपेक्षन्ते (१ क्षन्ते) । तद्विवाहेनोभयं संपद्यते
अन्यजर्जनं च भार्या चेति ।

आवि. १।१

* पाकयज्ञेषु संस्काराणां नान्तर्भावः इति टीकाभिप्रायः ।

(१) काठ. १.१।१-१०.

(२) सहधर्मचारिण्या सार्धं यो गृहप्रवेशः तदनन्तरं
पाकयज्ञः कर्तव्यः, तद्गुणान्नावसरलाभात् । पाकं निर्वर्त्य
यज्ञाः पाकयज्ञाः । तेषामासृज्जमिह क्रियते । विस्तारेण
तद्वक्ष्यते । देव.

चतुर्विधः पाकयज्ञो भवति हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशितश्चेति ॥

तत्र हुतो हवननिर्वर्त्यो वैश्वदेवादिः । अहुतस्तु
अहधनसाध्यो बल्युपहारादिः । यस्य तु प्रारम्भे हवनं
स प्रहुतः अन्वष्टकादिः । प्रकृष्टेन अशनेन निर्वर्त्यते यः
अतिथिब्राह्मणभोजनादिः स प्राशितः । देव.

हुतो हुतानाम् ॥

प्रकृतिरिति शेषः । इत्यानां हुताना वैदिको होमः
प्रकृतिरित्यर्थः । यतः इतिकर्तव्यता उपजीव्यते सा
प्रकृतिः । या उपजीवति सा विकृतिः । तथा च वैश्वदेवे
प्रकृतिः (१ प्रकृतितः) समूहनपर्युक्षणशरिरस्तरणस्याहा-
कारान्तप्रलेपादयः क्रियाः क्रियन्ते । देव.

उपहारेऽहुतानाम् ॥

वैदिक उपहारः अत्रत्यानामुपहाराणां प्रकृतिः । अत्र
उपाग्नि विष्टरमास्तीर्य आवाहनं कृत्वा सज्जो गन्धाक्षो-
पहृत्य धूपं प्रदाय बल्युपहारादिदानान्तम् । देव.

पिण्डपितृयज्ञः प्रहुतानाम् ॥

वैदिकः पिण्डपितृयज्ञः इत्यानां प्रकृतिः । वैश्वदेव-
शेषपिण्डप्रतिपत्तिवाचदीयपिण्डमन्त्रः । प्रामागनादयश्च
तद्वर्मा भवन्ति अतिदेशात् । देव.

मधुपर्कं ब्रह्मौदनश्च प्राशितानाम् ॥

प्राशितो द्विविधः— अतिथिभोजनदानादिना ब्राह्मण-
भोजनवितरणत्वेना च । तत्र अतिथिभोजनदानस्य
आतिथ्ये (१) वैदिको मधुपर्कः प्रकृतिः । तत्र
च श्रोत्रियाणां पादा (१ पादा) धर्ममधुपर्कपूर्वं मास-
प्रदानं भोजनमिति विध्यन्ते । देवताविशेषोद्देशेन तु
ब्राह्मणभोजनदाने आधानविहितो ब्रह्मौदनः प्रकृतिः ।
तत्रापि बर्हिर्गृहेष्वास्तेषु उपवेशनं अर्थदानादिकं सवृत-
मन्नं देवताये संकल्प्य 'प्राशन्तु भवन्तः' इत्यनुष्ठान-
पूर्वकं चाग्न (१ चाग्न) मित्यादिरित्यंभावः ।

देव.

दर्शपूर्णमासप्रकृतयः पाकयज्ञाः ॥

साधारणेतिकर्तव्यतादिदेशोऽयम् । असाधारणा तु पूर्वमितिकर्तव्यता निर्दिशति । देव.

तेष्वावृद्धपचारस्तूष्णीम् ॥

दर्शपूर्णमासिके विध्यन्ते अविशेषेण प्राप्ते कचिदपवादमाह । आवृत्त क्रिया । उपचारः अनुष्ठानम् । तत् तूष्णीम् । निर्वापावधातादिक्रियानुष्ठानं अमन्त्रकमित्यर्थः । देव.

अनर्थलुप्तम् ॥

यत् उक्तार्थे निष्प्रयोजनं प्रकृतौ दृष्टमपि न कर्तव्यं विकृतौ अमन्त्रकमपि । यथा पेपणकपालोपधानादि खालीपाके निष्प्रयोजनम् । एवं सामिधेनीनां क्षुत्त्यात् समिदाधानं क्षुत्तार्थत्वात् न कर्तव्यम् * (प्रयाजामावाचोपमृत्) । सामिधेन्यभावस्तु वक्ष्यमाणः (? माणात्) परिसंख्यानात् 'तत्र कलसिः पाकयज्ञानाम्' ('तन्त्र-कलसिं पाकयज्ञानाम्' — आवि.) इत्यादिकात् । न च — एतावता दर्विहोमग्रहमेधीयादिवत् अपूर्वत्वं पाकयज्ञानां, किं दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वाभिधानेन — इति वाच्यं, कतिपयचतुरस्रक्षुद्द्रोहादिधर्मोपजीवनात् । देव.

एष औपसदोऽभिर्वैवाहनो वा ॥

एषः अतन्त्रोक्तः आहवनीयधर्मकः आहितः, वैवाहनो वा दक्षिणाग्न्याकृतिः, उभयोऽप्यौपसदः । अन्यर्थसंज्ञेयम् । उपसीदन्ति अस्मिन् इत्युपसत् आवसथः । तत्र भवः औपसदः । वाद्यन्दो विकल्पार्थः । तेन समुच्चयाभावः । संव्यवहारार्थमौपसदसंज्ञा — 'औपसदे-ऽग्नौ सायं प्रातः' (काट्य. ५.३ । १) इत्यादि । वैवाहनस्य विवाह एव संस्कारः, इतरस्य त्रेताया इव आधानम् । देव.

* इतः परं देव० भाष्यं 'प्रयाजामावाचोपमृत्' इत्युत्तरं यत्र कथयित्वा तत्र मुदितमादर्शपुरतः । वस्तुनः न तत् सर्वं, टीकाया एव सः इत्यस्मात् निर्णयत् नारामाभिस्तत् सक्तत्वेन संगृहीतम् । तत्रत्यत्वेन मुदितं देव० भाष्यमपि न तस्याख्यातत्वं ज्ञेयं, पूर्वसंस्कारेण च सुतरो संगच्छते इति सदत्रैव विवेक्षितम् । प्रयाजामावाचोपमृत् इत्यर्थं यदि देव० भाष्यार्थाः परिलक्ष्ये तदा 'सामिधेन्यपभावास्तु' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

• (१) काट्य. ५.३.१-१६.

तस्मिन्पाकयज्ञाः ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । औपसदे प्रथमश्चादर्थ-माहिते पाकयज्ञाः, न तु लौकिके गर्भाधानादिसंस्कारवत् । खालीपाकेन निर्वर्त्या यज्ञाः पाकयज्ञाः अष्टकाद्याः । देव.

तेषामुक्तमुपसमाधानम् ॥

यत् उक्तमुपसमाधानं तदेव तेषां पाकयज्ञानाम् । किमुक्तम् । पञ्चदश्यामौपवस्त्रं भुक्त्वा प्रतचारिणी स्याताम् । श्वेभूते प्रातर्होमं कृत्वा बर्हिः संनष्टा समिधौ चोदताबोधितेऽग्निं साध (? साद) यित्वा परिसमूहं परिस्तीर्याग्निरुपसमाधानं (? रूपस्थानं) 'विभूरसि' इत्यनुवाकेन । त्रिभिः स्तैरः परिस्रारणं, वैश्वगोप-दर्शनात् । सर्वसंभारदौकनमुपसमाधानमित्यपि व्याचक्षते । इष्टिविकारत्वाद्वैदिको विध्यन्तः संनिपत्योपकारको नष्टः (?) । अथा (? अन्वा) धानं तु नेष्यते गृह्यामौ प्रयाजानुयाजा-चारदुपकारिणः, अन्वाधा (?) मुद्गरः । उपयामं कृत्वा उत्तरतः संस्तीर्य पात्राणि प्रयुनक्ति, कृष्णाग्नि-मुद्गररुलं खालीं मेक्षणमुपयामं क्षुवं क्षुचमाज्यधानीं हविष्यांश्चापरेणामिमासादयेत् । तांश्च निर्वपेत् अग्नये अग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यां, अग्नये इन्द्राग्निभ्यामित्य-भावस्यायाम् । गुह्ये हि तस्यै तस्यै देवतायै चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति दृश्यते । देव.

यथाचरितं च पवित्रसंस्करणाज्यनिर्वपणग्रहणा-धिभ्रयणोत्पवनमवेक्षणं च ॥

यथाचरितं मन्त्रवदित्यर्थः । (अवेक्षणं पत्न्यापि ?) । तत्र अच्छिन्नामौ समौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ पवित्रकम् । 'यथोक्तमुपसमाधानम्' इति तत्रतत्रोक्तं — हविष्याग्नेन चरुखालीं पूरयित्वा अमुष्मे इति संकल्प्य अवहृत्य निष्पृष चयौ पवित्रान्तर्हिता अपो निषिच्य तण्डुलादिकं निशिष्य अवधानेन अनास्त्रावितान्तः (? तान्तरं) ऊष्मपकं चर्बं श्रपयित्वा अग्निधार्थं उदगुद्गास्य उदगभिर्धार्थं आपा-समिधौ आदधाति । 'विष्णोर्मनसा पूते स्यः ॥ देवो वः सवितोऽसुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिमभिः ॥' (कांस. १.५ [१८, १९]) (इति) पवित्राभ्यामुदक-मुष्पृष तेनैव तूष्णीं हविष्यान् पात्राणि च प्रोक्षति ।

आज्यधान्या पविशान्तीर्हितायामाज्यं निर्वपति— 'पृष्ट्याः पयोऽमि तस्य तेऽक्षीयमाणस्य पितृमानस्य पितृमानं निर्वपामि ॥' (कां. १।१० [३०]) । देवेभ्य आज्यं निरूप्य गृह्णाति— 'पञ्चानां त्वा वातानां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा सलिलानां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा दिशं धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां धर्वायागृह्णामि । भूरस्माकं इह्यं देवानामाशिषो यजमानस्य चरोस्त्वा पञ्चवित्स्य धर्वायागृह्णामि । धामासि प्रियं देवानामनापृष्टं देवयजनं देवतमिस्त्वा देवताभ्यो गृह्णामि ॥' (कां. ६।६ [१८]) । अधिभयति— 'इमे त्वा' (कां. १।१० [३२]) । 'अदधेन' (कां. १।१० [३२]) इति पत्नी अयेधते । 'ऊर्जे त्वा' (कां. १।१० [३२]) इति पुनरधिभयति । 'अग्नेर्निहा' (कां. १।१० [३२]) इति पवित्रैर्गोपुनाति । 'हविरसि' (कां. १।१० [३२]) इत्यनेन वीक्षते । अवेक्षणं वेति (? चेति) योगविभागात् पत्न्या अप्यवेक्षणं वा (?) शयते । अन्यथा एक एव योगोऽभविष्यत् । मैत्रायणीयायां च स्फुटमेवामिहितं पत्न्यवेक्षणम् । देव.

प्रागाज्यभागाभ्यामुक्ता आचारौ ॥

सुक्लुवौ प्रतिताप्य समुन्मूय सुवि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा आधारसमिधावाधाय चक्रमिश्रार्थं उदग्दमेन्द्रास्य अभिर्धाय उपयामपाणिः 'प्रजापतये स्वाहा' इत्युत्तरार्धेऽग्नेः संततं दीप्यं प्राञ्चं प्रज्वालितयां समिधि आधारयति । सुवेण तिष्ठन् चतुर्गृहीतेन दक्षिणमाधारमाधारयति— 'ऊर्ध्वो अप्वरो दिविस्तृगाह्वतो यशो यशपतेः । इन्द्रवानूहन्नाः स्वाहा ॥' [कां. १।१२ (३९, ४०)] ।

देव.

युक्तः पुरस्तादिति पञ्चमिराज्यस्य जुहोति ॥

आज्यस्येति द्वितीयाधे पथी । अवयवावयविसंख्ये वा, आज्यस्याशं जुहोतीत्यर्थः । आज्यग्रहणादप्यौ (? दन्य-दप्यौ) पथिद्वयं प्रधानमस्तीति शायति । देव.

आयुपः प्राणमिति संतनीर्जुहोति ॥

आयुपः प्राणमित्येकादश नामैर्माँवनस्य । देव.

जयाभ्यातानात्राष्टभूतश्च ॥

सं. कां. ४

'येन कर्मणेत्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्' (मां. १।१०।११) इतीहापि विनियोगः । मयोदश जयाः, अभ्यातानहोमश्चतुर्दशः । जयाभ्यांतानान् जुहोतीत्यनुपदः । राष्ट्रभूतश्च । अत्रापि जुहोतीत्यपेक्ष (? दय) ते । राष्ट्र-मूलं जया प्रसिद्धाः त्रयोदश आहुतयः । देव.

यार्त्राघ्नायाज्यभागौ ॥

राष्ट्रभूदनन्तरं यार्त्राघ्नायाज्यभागौ जुहोति । उभयत्र चोभौ पौर्णमास्याममावास्यायां च । अन्येषु पाकयज्ञेषु आज्यमेव भागो ययोः तौ आज्यभागौ अग्नीषोमौ ॥ आज्यशब्दोऽप्यापि धर्माणां ग्राहकः । तेन चतुर्गृहीतेन होमः । आग्नेयस्य आग्नेयी याज्यानुवाक्या, द्वितीयस्य सौमी । अन्ये त्वाहुः— न याज्यैव अनुवाक्या भवितुमर्हति । अनुवाक्यया प्रैषः, याज्यया हविःप्रक्षेपः । तत्र याज्योऽनुवाक्याः त्रिद्विधौ याज्या इति प्रायिकः । अत एवात्र यार्त्रपञ्चशब्दोऽनुवाक्यायां ग्राहक इत्याहुः । तथा चोक्तम्— 'यश्च इत्त (? इत्त) सत्रानुवाक्या' इति । 'अग्निर्वृषाणि...आहुतः' (कां. २।१४ [६६]), 'सं सोमासि...ऋतुः' (कां. २।१४ [६७]) । एतदाज्यभागान्तं कर्म उपसमाधान-शब्देनोच्यते इत्याहुः । अग्निमुपसमाधाय आज्यभागान्तं जुह्वेत्यर्थः । देव.

स्विष्टकृदाज्यभागा अन्तरेणावापः ॥

उक्तयोरराज्यभागयोर्भविष्यतः स्विष्टकृतश्च मध्ये आवापः कर्तव्यः । आवापशब्देन स्थालीपाकपश आग्नेयादय उच्यन्ते । अथवा स्विष्टकृदाज्यभागा (व)-न्तरेण आवापः प्रधानकर्मणां कर्तव्य इत्यभ्याहारेण पूरयितव्यम् । देव.

नामधेयेन देवतां यजेत् तदेवतया यर्चाऽऽग्नेर्वी चोद्देवरीपोमीयामैन्द्राग्नी वा द्विदेवतेषु वैश्वदेवी जुहुदेवतेषु ॥

आग्नेयस्थालीपाकस्य अग्नेये स्वादेति नामधेयेन जुहुयात्, पर्वणि स्थालीपाकस्य अग्नेये स्वाहा, अग्नीषोमाभ्यां स्वादेति । तदेवतया ऋचेति पञ्चान्तरमूहविधानादशोधि-मतर (? तदेवतया ऋचेति पञ्चान्तरम् । ऊहविधानात् ऋक्पञ्चोऽभिमततरः) इत्याहुः । आग्नेये स्थालीपाके

यदाग्रेयी युक्ता यदा न नामधेयेन यागाः । देशकाल-
भेदे नागविनायकप्रामयशप्रभृतीनां यागाः प्रसिद्धाः
व्रताभिधानसमर्था वेदे मन्त्रा नोम्नाताः । तेष्वपि
प्रेषु दर्शपूर्णमासयोः । इति नयेन अतिदेशप्राप्ता
म्रियादिमन्त्राः स्मार्तादिष्वेवोहनीयाः । तस्मात् 'ऋजु
हेतु' इति ऋजुहनिपेक्षादह्वचन (! निषेधवचन)-
र्थवत् । तत्रैक (! तत्र द्वि) देवतेषु अग्नीषोमीया-
न्द्राग्नी या प्रकृती । बहुदेवतेषु तु वैश्वदेवी विश्वेदेव-
काशनसमर्था मतिदेशप्राप्तामृत्तमूहेत् । देव,
ऋतुतिथिनक्षत्रदेवताश्च यजेत ॥

पट् ऋतवः, तान् तदधिष्ठातृभूताश्च देवताः नाम-
धेयेन यजेत । एवं त्रिंशोः तदधिष्ठातृभूताश्च देवताः
यजेत । तथा नक्षत्राणि अश्विन्यादि (१ दीनि) तदेव-
ताश्च । ताश्च शान्तिविमोक्तमन्त्रेषु पठिताः व्याख्याताश्च
प्रधानदेशावाप्राधान्यमिति (?) विधेयम् । देव,
'प्राक् स्विष्टकृत उपहोमः । इह गावोऽयं यज्ञ
आ नः प्रजां धूर्भिरुपधूर्भिश्च हुत्वेडामग्र इति
स्विष्टकृतम् ॥

'इह गावः' इत्यादयः उपहोमाः । तेषां स्विष्टकृतः
पूर्वत्वं नियम्यते । 'इडामग्रे' इति स्विष्टकृतं यजेत-
व्यनुपपन्नः । 'इह गावः' इत्यादीन् उपहोमान् हुत्वा
मध्यात् पूर्वार्धाभावादाय स्विष्टकृतं यजेत 'इडामग्रे'
इति मन्त्रेण । देव,

त्वं नो अग्र इति ध्वाम्यां जुहुयादया भूरिति च ।
सर्वप्रायश्चित्तानि मनो ज्योतिरिति सप्तमिः ॥

ततः एतदाहुतिद्वयं जुहुयादित्यर्थः । अया भूरिति
त्र, जुहुयादित्यनुपपत्तेः । देव,

परिस्तरणान्यनुप्रहरेत् । नानुप्रहरेदित्येके ॥

'सूक्तयाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रकृतावा-
म्नातम् । तत् पाकयज्ञेषु केचिदिच्छन्तीत्यर्थः । देव,

एवं सर्वो देवताश्चेज्यानि च ॥

सर्वा देवताः साधारणनाम्ना यजेत । इज्यानि च
यदंयानि यज्ञा इत्यर्थः । सर्वदेवताभ्यः स्वाहा, यज्ञेभ्यः
स्वाहा इति । इज्यानि हविष्यद्रव्याणि सर्वाणि सर्व-
देवतोद्देशेन प्रक्षिपेदित्यपि केचिद्वाच्यते । देव,

पारस्करगृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः, संस्कारास्तोषन्तर्भवन्ति *

चत्वारः पाकयज्ञाः, हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति ॥

(१) चत्वारि स्मार्ताधिकर्माणि पाकयज्ञा इत्युच्यन्ते ।
तानि चतुःप्रकाराणि भवन्ति । के पुनस्ते चत्वारः
पाकयज्ञाः ? इत्याकाङ्क्षिते-आह- हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशित इति । एते चत्वारः पाकयज्ञाः । (हुतो) यज्ञ
होम एव केवलो न बलिहरणम् । यथा अक्षतहोमः ।
अहुतो न हूयते यज्ञ । यथा पुंसवनम् । प्रहुतो यज्ञ हूयते
बलिहरणं च । यथा पश्चादिः । प्राशितो यज्ञ प्राश्यते ।
यथा अतिथिभोजनम् । उपदिश्यमाना एवैते चत्वारो
भवन्ति । प्रकारवचनं अप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकमिति ।
नानर्थकं, प्रकारान्तरसूचनार्थकत्वात् । चत्वारः प्रकारा
उपदिष्टाः । अस्ति हि पञ्चमः प्रकारः, स नोपदिष्टः ।
तत्सूचनार्थमेवैतत्सूत्रम् । कक्षासौ ? ब्रह्मयज्ञ इति । तस्य
विधेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् । यावत् तत् तदवश्यमहरहमप्ये-
(? रहोऽप्ये) तस्यमिति । भर्तृमा,

(२) चत्वारः पाकयज्ञाः । कोऽस्माभिसंबन्धः । विवाहः
प्रक्रान्तः, तत्र च बहिःशालायां कर्मण्यते, तेनान्यत्रापि
यज्ञ यज्ञ बहिःशाला तदर्थमभिधीयते । चतुष्पकाराः पाक-
यज्ञाः भवन्तीति शेषः । तानाह-हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति । यज्ञ होम एव भवति न हुत उच्यते, यथा अक्षत-
होमः । अहुतश्च यज्ञ होमो नास्ति, यथा सत्तपरोहणम् ।
प्रहुतो यज्ञ होमो बलिहरणं च, यथा पश्चादिषु । प्राशितो
यज्ञ प्राशनमेव, न होमो न च बलिहरणं, यथा 'सर्वासां
पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति ।

कमा,

(३) चत्वारः पाकयज्ञाः । पच्यते श्रप्यते ओदनो-
दिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः । तस्मिन्पाके, नान्यत्रेति
भावः, (पाके ?) यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, 'वैवाहिके-
ऽग्नौ कुर्वीत गार्हो कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं

* अर्धयज्ञभाष्ये स्पष्टमिदम् ।

(१) पागृ. १४४; संदी. २३ (भाग. २).

न पक्वं चान्वाहिनीं ग्रही ॥' (मयू. ३।६७) इति
मनुना दैनंदिनपाको ग्रहोऽग्नौ संस्यति । ते चत्वारः जनु-
र्विधाः भवन्ति । कथम् ? हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति । तत्र हुतो होममात्रं, यथा सार्यप्रातर्होमः । अहुतः
होमबलिहृतं कर्म, यथा सस्तरारोहणम् । प्रहुतः यत्र
होमो बलिर्कर्म भक्षणं च, यथा पश्चादिकर्म । प्राशितः यत्र
प्राशनमात्रं, न होमो न बलिः, यथा सर्वासां गवां पयसि
आयसश्रपानान्तरं ब्राह्मणभोजनम् । इयं चतुर्विधः ।

हमा.

खादिर(ब्राह्मणायण) गृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञः एकामिसाधो यज्ञः

पाकयज्ञ इत्याख्या यः कश्चैकामौ ॥

संज्ञा व्यवहारार्था । एकामिः यज्ञामिः । एकामि-
ग्रहणं अग्न्यामिसाध्याना संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । यः कश्चेति
' सप्त पाकयज्ञसत्याः ' इति दर्शनात् तद्व्यतिरेकार्यं
शास्त्रान्तरोक्तसंग्रहायै च । रुद्रभा.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः गृह्यकर्मणि संस्काराणामन्तर्भावः *

अथातः पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः । हुतोऽहुतः
प्रहुतः प्राशित इति । तेषामेकामौ होमः । नित्ये
यज्ञोपवीतोदकाद्यभने । दर्शपूर्णमासतन्त्राः ।
स्वतन्त्रा वा ॥

यस्मिन् होममात्रं प्रधानं स हुतः औपासनादिः ।
यस्मिन् विद्यते होमः स अहुतः संध्यावन्दनादिः ।
यस्मिन् होमोऽन्यच्च प्रधानं स प्रहुतः पुंसवनादिः । पुं-
सवने हि पुरुषसूक्तहोमो पुंलिङ्गप्रभश्च प्रधानम् । प्राशितं
श्राद्धकर्म । एवं चतुर्धा पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः ।
यस्मात् एते दर्शपूर्णमासादिभ्योऽल्पे भवन्ति तस्मादेषु
पाकयज्ञाख्या । पाकशब्दो व्याख्यायकः ।

तेषां पाकयज्ञानां होम एकामौ कर्तव्याः । न तु
कर्मणिकर्मणि पृथगग्निरुपादेयः । सर्वकर्मार्थमेकोऽग्नि-
धर्म्यः । स चार्थादौपासनाभिरिति प्रसिद्धम् । ब्रह्मचर्या-

व्यर्थमभिधाधानादिस्तु तेषां औपासनाग्न्यसंभवात् लौकिके
इति सिद्धम् ।

एते कर्मादौ सः । विकल्पानुत्तरेव नित्यत्वे सिद्धे
नित्यशब्दग्रहणं स्त्रिया अपि यज्ञोपवीताकारेण उत्तरीयं
कर्माङ्गं भवति । ओजस्पर्शाद्यनुकल्पस्यावृत्त्यर्थे उदकग्रहणम् ।
एते पाकयज्ञ दर्शपूर्णमासतन्त्रसदृशतन्त्रा भवन्ति । एतेन
यदेतेष्वनुक्तमाकाङ्क्षितं तद्दर्शपूर्णमासाभ्यामानेतव्यम् ।
' यथा सादिष्ट पाल्यशो वेष्मा ' इत्युक्ते ' एकविंशति-
रिप्पदारुणीति । वाशब्दश्चार्थः । एते स्वतन्त्राश्च भवन्ति,
न सर्वत्रैषां दर्शपूर्णमासतन्त्रमानेतव्यमित्यर्थः । तेनात्र
न ऋत्विचरणादि । तथा च सूत्रद्वयार्थ आचाराद्वय-
स्थापनीयः । श्रीग्या.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

अष्टदश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्वैज्ञाश्च संस्कार-
पदमान इति चत्वारिंशत् संस्काराः,
सन्धासः मुनिधर्मोऽपि संस्कारः,
जैषु उत्तरोत्तरे गरीयान्

* अथ निषेकादिसंस्कारान् व्याख्यास्यामः । ऋतु-
संगमनगर्भाधानपुंसयनसीमन्तविष्णुवलिजातक-
मोर्धाननामकरणात्रप्राशनप्रयासागमनपिण्डयर्धन-
चौहकोपनयनपारायणव्रतबन्धविसर्गोपाकर्मसमा-
वर्तनपाणिग्रहणानीत्यष्टादश संस्काराः शारीराः ।
यज्ञाश्च द्वाविंशत् । ब्रह्मयज्ञो वैषयज्ञः पितृ-
यज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति पञ्चानामष्टद-
शनुष्ठानम् । स्थालीपाक आभ्रयणमष्टका पिण्ड-
पितृयज्ञो मासिश्राद्धं चैव्याभ्युज्जीति सप्त पाक-
यज्ञाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाप्रयणे-
ष्टिआतुर्मास्यो निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त
हविर्वैज्ञाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः पोष्टशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽसौर्याम इति सप्त सोमयज्ञाः ।
इत्येते चत्वारिंशद्वदन्ति । निषेकादा जातका-

* पाकयज्ञेषु संस्कारा गर्भाधानादयः अष्टदश ज्ञान्यभवेन्तीति
अस्याचार्यस्य मतम् ।

(१) वैष्ट. १।१, सं. ३ (स्थालीपाकोऽष्टका अनाश्राद्ध-
सौपायनहोम आभ्रयणप्रज्ञावृत्ति वैत्रीति सप्त पाकयज्ञसत्या वैष्ण-
वेभ्यो वैत्रीस्थाने समामनन्ति ।) यत्तावदेव ।

* टीकायां स्पष्टम् ।

(१) खारू. १।१२०.

(२) जैष्ट. १।१.

तसंस्कृतायां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातमात्रः पुत्र-
मात्रः । उपनीतः सावित्र्यध्ययनाद्ब्राह्मणः ।
वेदमधीत्य शरीरैरा पाणिग्रहणात्संस्कृतः पाकयज्ञै-
रपि यजन् श्रोत्रियः । स्वाध्यायपर आहिताग्नि-
हविर्यज्ञैरप्यनूचानः । सोमयज्ञैरपि ध्रूणः । संस्कारै-
रेतैरुपेतो नियमयमाभ्यामृषिकल्पः । साङ्गचतुर्वेद-
तपोयोगादपि । नारायणपरायणो निर्द्वन्द्वो मुनिः ।
इति संस्कारविशेषान् पूर्वात् पूर्वात्परो वरीयान्
इति विज्ञायते ॥

निरपेकादीनां संस्काराणां प्रायश्चित्तम्

अथ निरपेकादिसंस्काराणां प्रायश्चित्तं व्याख्या-
स्यामः । स्नात्वा संकल्प्य पुण्याहे विधिवत्संस्का-
रान् कुर्यात् । चतुर्विंशं चतुर्हस्तं गोचर्मत्युक्तम् ।
गोचर्ममात्रोपलिप्ते पूर्ववदग्निं निधायामिमुख-
मासीनमग्निं ध्यात्वाऽऽधारं जुहुयात् । सर्वस्यादा-
धाचारे क्रियालोपे विपर्यासे च व्याहृतीर्महाव्या-
हृतीर्गौयत्रीं सावित्रीं मिन्दाहुतीं वैष्णवं च द्वि-
रावर्त्य हुत्वा पुनराधारं जुहोति । स्थण्डिले परि-
स्तरणादिसंभारे च प्रमाणवर्जिते हीने मिन्दाहुतीं
सावित्रीं व्याहृतींश्च जुहुयात् । ऋत्विजोरभावे
दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रं कूर्चं निधाय ब्रह्मसोमौ
संकल्पयति । सर्वं युग्मं प्राच्यामुदीच्यां वाऽग्रमन्तं
च दैविकं करोति । सर्वमयुग्मं दक्षिणस्यां पश्चि-
मस्यां वाऽग्रमन्तं च पैतृकं करोति । होमे न्यूनेऽति-
रिक्ते च पूर्णाहुतीं मिन्दाहुतीं जुहोति । विशेषे-
ऽनुक्ते ऋषेण होतव्यमाज्यं हविर्व्याहृतिर्मन्त्रम्
(१ न्नः) । प्रायश्चित्तेऽनुक्ते वैष्णवं प्रायश्चि-
त्तम् । अग्नावाज्ये चरौ वा होमे मक्षिककिमिरोम-
पिपीलिकादिपतने तद्वपोह्यं वह्निपोदीप्य प्राजा-
पत्यमाग्नेयम् । अग्न्यायतने गोवराहस्यसर्पमण्डूक-
मार्जारचैर्यमने तत्पदानीदं विष्णुरिति प्रोक्ष्य
वैष्णवं रौद्रं च । परिस्तरणादिसंभाराणां दाहे भेदे
च्छेदे नाशे च तत्तत्स्थाने संयोज्य मिन्दाहुतीं
द्विरावर्त्य जुहुयात् । आचारे कृते तस्मिन्नग्नौ समु-

(१) वैगृ. ६।१.

तन्नेऽग्निं ध्यात्वा तद्गस्मायं ते योनिरिति समिध-
मारोप्योदुष्यत्वेति लौकिकाग्नौ समिधं निधायो-
ज्यात्य परिपिच्य मनो ज्योतिरयाश्चाग्ने मिन्दाहुतीं
व्याहृतींश्च जुहुयात् । सर्वहोमानामन्ते स्विष्टकृत्य-
भृत्यन्तहोमे हीने विष्णोर्नुकादिमिन्दाहुत्याश्राविता-
दीन् जुहुयात् ॥

अथ निरपेकादीनां सामान्यप्रायश्चित्तम् । विष्णो-
र्नुकादिमिन्दाहुत्याश्रावितादीन्द्विरावर्त्य हुत्वा तत्त-
त्कर्म कुर्यादिति केचित् । अथवाप्युपनयनं याव-
त्तावत्कालं गर्भाधानादिवौडकात्तेषु हीनेषु तन्त्रयि-
त्वैकहोमे कुर्याच्चेतिपता चान्द्रायणं पुत्रः प्राजा-
पत्यं चरित्वा ब्राह्मणभोजनसुवर्णपशुदानानि कृत्वा
विष्णोर्नुकादिमिन्दाहुत्याश्रावितादीन् रौद्रं मूलहोमं
वैष्णवं च द्विरावर्त्य प्रत्येकं हुत्वा तन्त्रयित्वैकहोमे
गर्भाधानादीन् कुर्यात् । आचारान्ते होमश्चैको
भवति । आदायन्ते च प्रत्येकं परिपेकं करोतीति
विशेषः ॥

वैजवापगृह्यसत्रम्

शुद्धाणां संस्काराः

शूद्रस्यापि निरपेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म-
नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलानि अमन्त्र-
काणि यथाकालमुपदिष्टानि ॥

कौशिकसूत्रम्

पाकयज्ञकल्पम्

द्वैशपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥

अथाप्यपरो हवनयोगी भवति ॥

कुन्मीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥

अधिभयणपर्यभ्रिकरणाभिधारणोद्वासनालङ्करणो-
त्पवनेः संस्कृत्य ॥ अथापि श्लोकौ भवतः—

आज्यभागान्तं प्राक् तन्त्रमूर्ध्वं स्विष्टकृता सह ।

(१) वैगृ. ६।६.

(२) ममा. १०।१० शुक्लकारः ; गौमि. १०।११ कर्णो-
पनिष्क्रमणान्न (करणाज) शुक्लकारः ; संप्र. १३३ गौमिवतः
३१८ गौमिवतः, शुक्लकारः ; मुक्ता. ६७ शुक्लकारः ; संग. ६२०
(निषेक) शेष गौमिवतः, शुक्लकारः.

(३) कौमु. १।६।१०-३४.

हवींषि यद्वा आवापो यथा मन्त्रस्य तन्त्वः ॥
पाकयज्ञान् समासाद्यैकाग्र्यानैकवर्हिषः ।
एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाषि सति दैवते-
(? त इ) ति ॥
आज्यतन्त्रे पाकतन्त्रे दर्गपूर्णमासधर्मा भवन्ति पूर्व-
तन्त्रं च उत्तरतन्त्रं च सर्वेषु पाकतन्त्रेषु । सर्वमायवर्गं
कर्म पाकयज्ञशब्देन उच्यते । अत्रापि गोपयद्वाज्ञपठितौ
श्लोको भवतः । केशवोऽपि पठति-देवतेति ।

हाफेटी.

गौतमः

संस्काराश्चत्वारिंशः

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर-
णान्नप्राशनचौलोपनयनम् ॥

(१) चत्वारिंशदा संस्कारैरित्युक्तम् । के पुनस्ते इति
ज्ञानाह- गर्भाधानेति । गर्भाधानादयः प्रतिष्ठमाश्रिताः ।
इहामिधानं तु संस्काररूपशेषानामर्थम् । मनुनाऽपि चैषां
संस्कारस्यमुक्तम्— 'निपेकादिः समानान्तः' (मस्मृ.
२।१६) इत्यादि । गर्भाधानं कृतायेव 'सर्वेशने ह्येषा'
इत्यादि प्रतिष्ठमं द्रष्टव्यम् । पुंसवनं तृतीये मासे चोद्यते
प्रथमे गर्भे, नाम्यत्र । तत्र तु स्थिते गर्भे । प्रतिगर्भे केचि-
दिच्छन्ति । केचिदेकमेव । तथा सीमन्तोन्नयनमपि ।
तत् चतुर्थे पट्टे अग्रमे वा चोद्यते । जातकर्मपि स्न-
नाशान्ता नामिषर्पणाद्या प्राग्द्रष्टव्यम् । नामकरणं दशमे
द्वादशे वाऽहनि पुष्ये नक्षत्रे वा । अन्नप्राशनं पट्टे मासे
संवत्सरे वा । यथाऽऽह शङ्खः—'संवत्सरेऽन्नप्राशनं पट्टे वा'
इति । चौत्रं संवत्सरे तृतीये वा । उपनयनमुक्तम् । उप-

निष्क्रमणं च अन्नप्राशने एवान्तर्भवत्युक्तम् । तदुक्तं
मनुना—'मासे चतुर्थे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं यद्वात् ।'
(मस्मृ. २।३४) इति । मभा.

(२) समाहारद्वन्द्वः । गर्भाधानं 'कृतायुषेयात्'
इत्यादिकालनियमेन सूत्रश्रौतविधाननिषेकः । गर्भा-
धानादनः संस्काराः तत्तदुपेयुक्ताः । इह तु संस्कार-
गणनार्थं स्वरूपनिर्देशमात्रं कृतम् । गोमि.

(३) मनुना उपनिष्क्रमणार्थं कर्माप्युक्तम्
'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं यद्वात् ।'
(२।३४)— इति, तदिह नाहृतम् । मुक्ता. ७३

(४) आश्विनयनेन तु 'उपनिषदि गर्भलक्ष्मणं
पुंसवनमनवलोभनं च' इत्यनवलोभनमप्युक्तम् । अन्येऽपि
कर्णवेधादयः संस्कारा ज्योतिःशास्त्रोक्तान्नततन यदयन्ते ।
संम. ८

(५) 'वैशीर्षी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कम-
ण्डलम् । यशोषवीतं वेदं च ह्यमे रौक्मे च कुण्डले ॥'
(४।३६) इति मन्त्रादिदेन 'दीक्षाया कुण्डली भरति'
इति भूतिविहितेन च कुण्डलधारणेन आश्रितः कर्ण-
वेधाख्यः संस्कारः आवश्यकोऽपि न पौड्यादिसंस्कार-
न्तर्गतः, तन्मप्ये तस्य पाठाभावात् ।

सटी. २ (भाग. २)

चत्वारि वेदप्रदानानि ॥

(१) ब्रह्मब्रह्मण्यर्षत्यान् वृषगुणदेशः । प्रतियेदं चत्वारि
चत्वारि प्रदीतयानीत्येवमर्थं वेदब्रह्मणम् ।

मभा.

(२) एतानि प्रतियेदं प्रतिगानं च एवेयुक्तानि ।

३ गोमि.

(३) वेदप्रदानानि प्रात्रापन्यासीनि । म्भूव. १६

● संत्र. गौमित्रम् । ३ संत्र., वन. गौमित्रम् ।
१ मुक्ता. एष्टवम् ।

(१) गौष. ८।१४; म्र. ७६; मभा. गोमि. ८।१४;
स्मृच. (क.) ११; (ग.) १२; स्मृमा. २; पमा. ११९;
मपा. १९; प्रपा. ४; म्र. १; मंत्र. ११७; चम. ११७;
मुक्ता. ७३; मंत्र. ७; भाव. १४२; म्र. १; मंत्र. १; मंरी.
२ (भाग. २).

(१) गौष. ८।१३; म्र. ७६; मभा. गोमि. ८।१४,
स्मृच. (क.) ११ (गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं जातकर्म
नामकरणान्नप्राशनं चौलोपनयनम्), (म.) १२; स्मृमा. १
(गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं जातकर्म नामकरणान्नप्राशन-
चौलोपनयनम्), पमा. ४३६ पुंसवनम् (पुमानानवलोभनम्);
मपा. १९ नाम नयनम् (नामकरणनिष्क्रमणाश्चत्वारिंशो-
पनयनम्); प्रपा. ४ नयनम् (नवनाषि); म्र. १ प्राशयः;
मंत्र. ११७; १४२, १५७ धानपुंसवनं (धानं पुंसवनं) निर्देश-
मात्रम्; चम. ११७; मुक्ता. ७३; मंत्र. ७ धानपुंस (धानं
पुंसं) नयनम् (नवनाषि); भाव. १४२; म्र. १ स्मृच. १;
सं. २ प्राशयः; सटी. २ (भाग. २).

स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-
मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणाभेतेषां च ॥

(१) स्नानं समावर्तनम् । सहधर्मचारिणीसंयोगो
विवाहः । एतेषां चेति वक्ष्यमाणानामष्टकादीनामिति
संबन्धः । प्रक. ७६

(२) स्नानं समावृत्तिः । सहधर्मचारिणीसंयोगो
विवाहः । विसमाप्तो नावदयमनन्तरमेव विवाह इति
ज्ञापनार्थः । विवाह इति वक्तव्ये सहधर्मचारिणीग्रहणं
दारपरिग्रहस्य कर्मार्थत्वज्ञापनार्थम् । एवं च अकृतदारस्य
विधुरस्य च पञ्चयशायभावे न दोषः । पञ्चानां यज्ञानां
देवयज्ञादीनां अनुष्ठानं करणम् । अनुष्ठानामिसंख्यायः
पञ्चया निर्देशः । अनुष्ठानग्रहणं च नाग्निष्टोमादिवत् कदा-
चिदेव, किंतु अहरहरित्वेवमर्थम् । यद्यपि देवयज्ञादय
एव पञ्च महायज्ञाः, तथापि देवादीनामुपादानं पञ्च
संस्कारा इति ज्ञापनार्थं, अन्यथा पञ्चयज्ञानुष्ठानमेक एव
संस्कार इत्याशङ्का स्यादिति । देवादयो व्याख्याताः ।
एतेषां चेत्यात्मगुणसमुच्चयार्थश्चकारः । ततश्च पञ्च यज्ञा
अप्यात्मगुणसहिता एव पुरुषार्थप्रापकाः, न पृथग्भूता इति
सिद्धं भवति । एतेषामिति वक्ष्यमाणानामुपलक्षणं, नोक्ताः
पञ्च यज्ञा एव । कुतः ? यदि पञ्चयज्ञानामेवाऽऽत्म-
गुणसहितत्वमिष्यते, तदानीं सगुणानां पञ्चानां यज्ञाना-
मनुष्ठानमित्यवश्यम् । ततश्च वक्ष्यमाणा अप्यात्मगुणसहिता
एव ब्रह्मसायुष्यप्रापका इति ब्रह्मव्यम् । * ममा.

(३) स्नानं समावर्तनं, सहधर्मचारिणीसंयोगो
विवाहः । पञ्चानां देवा(दी)नां यज्ञाः तेषामनु-
ष्ठानम् । एतत्पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमहरहः वर्तय्यम् । न तु

* रघुन., वृत्ता., चम. मभागणम् ।

(१) गौध. ८।१५; प्रक. ७६; ममा. गौमि. ८।१६-१८;
स्मृच. (क. १३) (देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणाभेतेषां च ०), (ख.)
३२; स्मृत्या. १ (पञ्चानां ... तेषां च ०); पमा. ४३७
स्मृच.(क.)वद. प्रपा. ४ (स्नानं सहधर्मिणीसंयोगः पञ्च-
महायज्ञानामनुष्ठानम्); प्रर. १ पमावद. संम. १३७
(देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणाभेतेषां); चम. ११७ ब्रह्मणाभेतेषां
(ब्राह्मणाभेतेषां); सुक्ता. ७३; संम. ७ पमावद. धान.
१४२ चमवद. प्रका. १ पमावद. संम. २ पञ्चानां यज्ञाना-
मनुष्ठानं (पञ्चमहायज्ञाः) शेषं पमावद. संदी. २ (भागः २)
पमावद.

सकृत्कृतेन संस्कारसिद्धिः । पञ्चग्रहणात्पञ्चैते पृथक्
संस्काराः, न पुनः समुदिता एकः संस्कारः । वक्ष्यमाणा-
नामष्टकादीनां च पाकयज्ञानामनुष्ठानं संस्कार इति ।
* गौमि.

अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्यामहायणी चैत्र्या-
श्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ॥

(१) * ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयोऽपरपक्षाः तेषामेकै-
कस्मिन्नैकैका (ष्टका) भवति (चैत्र. २।३) इति या
उच्यन्ते ता अष्टकाः । पार्वणः (स्यालीपाकः) पर्वणि
भवत्वात् पार्वणः । श्राद्धं मासि श्राद्धमुच्यते ।
श्रावणीशब्देन श्रावणपौर्णमासीयुक्तत्वाद्गुप्ताकरणमुच्यते ।
आग्रहायणीशब्देन आग्रहायणमुच्यते । चैत्रीशब्देन
शुक्लावः । आश्वयुजीति इन्द्रध्वजहोमः । सप्त-
ग्रहणमेकैकस्य गणनार्थम् । पाकग्रहणं स्यालीपाकसंबन्धा-
र्थम् । यज्ञग्रहणमग्निसंबन्धार्थम् । संस्थाः सम्यक् स्थिताः
यज्ञ एवोक्ता इत्यर्थः । ममा.

(२) * ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयोऽपरपक्षास्तेष्वेकैकस्मि-
न्नैकाष्टका भवति इति छन्दोगाः । 'इमं तद्विशिरो-
श्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकैकस्यां या' (आगू.
२।४।१, २) इत्याश्वलायनः । 'या माध्याः पौर्णमास्या
उपरिष्टाष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते तामेकाष्ट-
केत्यांशते ।' (आपगू. ८।२१।१०) इत्यापस्तम्बः ।

* सप्त., सुक्त. गौमिवद ।

(१) गौध. ८।१६; प्रक. ७६ (सप्त ०); ममा. गौमि.
८।१६; स्मृच. (क.) १३ पार्वणः (पार्वणि) प्याग्रहायणी
(प्याग्रवाणी), केचित् औपासतहोमो वैश्वदेव पार्वणमष्टका मासि-
श्राद्धं सर्ववलिरीरानवलिरीति सप्त पाकयज्ञानाहुः । १५७ अष्टका
पार्वणः (अष्टकाः पार्वणिं) प्याग्रहायणी (प्याग्रवाणी) युजीति
(युजी चेति), (ख.) ३२ पार्वणः (पार्वणिं) युजीति (युजी
चेति) : ४१३ पार्वणः (पार्वणिं) प्याग्रहायणी (प्याग्रवाणी).
युजीति (युजी चेति); पमा. १५३ यः श्राद्धं (पश्चादं) : ४३७
यः श्राद्धं (पश्चादं) युजीति (युजी चेति); प्रपा. ४; प्रर. १
पाकयज्ञसंस्थाः (पाकसंस्थाः); संम. १३७ (अष्टकापार्वणश्राद्ध-
श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः); चम.
११७; सुक्ता. १९ यः श्राद्धं (पश्चादं) : ७३ यः श्राद्धं (पश्चादं)
श्रावणी (श्रवणी); संम. ७ यः श्राद्धं (पश्चादं); धान.
१४२ संमवद. प्रका. १ संमवद. संम. २; संदी. २ (भागः २)
संमवद.

एवंभूता अष्टका । पर्वणि भवः स्वालीपाकः पार्वणः ।
 आदं मासिआदम् । आवणी सर्पत्रलिः ' आवण्यां पौर्ण-
 मास्यां गृह्यममिमतिप्रणीय' (साय. ३।२।१) इत्यादि
 चन्दोगामिहितः । ' आवण्या पौर्णमास्यांमस्तमिते स्वाली-
 पाकः ' (आपय. ७।१८।५) इत्यापस्तम्बः । आग्र-
 हायणी मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणः सर्पत्रलि-
 (१ ले) रुतर्गहोमः । हेमन्ते प्रत्यवरोहणाख्यं च कर्म
 आग्रहायणीशब्देनोच्यते । चैत्री शूलगवः, ईशानयलि-
 रित्यापस्तम्बीयानां प्रसिद्धः । स चैत्र्या पौर्णमास्यां भवति ।
 ' अथ शूलगवः शरदि वसन्ते च ' (आय. ४।९।१, २)
 इत्याश्वलायनः । ' आश्वयुजीं रुद्राय (पाय) मः ' (साय. ३।१।१) इति चन्दोगाः । ' आश्वयुज्यां
 पौर्णमास्यां तत्कर्म (१ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म,) निवे-
 शनमलंकृत्य स्वाताः शुचिवाससः पशुपतये स्वालीपाकं
 निरूप्य जुहुयुः ' (आय. २।२।१, २) इत्याश्व-
 लायनः । अनाहितामेवप्रणयमपि तत्रैव भवति । तदिदं
 द्वयमाश्वयुजीशब्देन विवक्षितम् । पाकयज्ञ इति गात्राणां
 कर्मणामाख्या । यथाऽऽह आपस्तम्बः— ' लौकिकानां
 पाकयज्ञशब्दः ' (आपय. १।१।९) इति । संसाः
 विधाः, पाकयज्ञविधाः सतेत्यर्थः । * गौमि.

(३) चैत्री होलराख्यं कर्म । आश्वयुजी इन्द्र-
 प्यजहोमाख्यम् । अन्ये तु प्रसिद्धाः । केचिदौषामन-
 होमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिआदं सर्पत्रलिरीशान-
 थलिरिति सप्त पाकयज्ञानाहुः । ऽ समूच. १३

(४) आवणी सर्पवत्याख्य भवणाश्मीत्यं च
 कर्म । संप्र. १३७

(५) भाद्रममावास्यादि । भावणी तत्र कर्तव्यं
 भवणकर्म । आग्रहायणी तत्र कर्तव्यं प्रत्यवरोहणम् ।
 चैत्री तत्र कर्तव्यः शूलगवः । आश्वयुजी तत्र कर्तव्य-
 माश्वयुजीकर्म अनाहितामेवप्रहाय (१ प्रय) ये चेति द्वयं
 आश्वयुजीशब्दमाश्रयिनि हृदयः । पाकयज्ञाः अल्प-
 यज्ञाः । प्रस्तायज्ञा या, ' तं पाकेन मनसा ' ' यो मा

पाकेन मनसा ' इत्यादौ पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसया *
 दर्शनादिति वृत्तिकृत्प्राचयणः । ऽ सम. ११७, ११८
 (६) आपस्तम्बिनां तु औपासनं दर्शपूर्णमासी
 वैश्वदेवमष्टका मासिआदं सर्पत्रलिरीशानथलिरिति सप्त
 पाकयज्ञाः, अन्येष्वेवं विना अग्निहोनादिपिण्डपितृ-
 यज्ञान्ता हविर्यज्ञस्य इति मेदः । । आन. १४२

(७) सूतकृत् आश्वयुज्या अविधानान् तत्र
 औपासनहोमः संसात्वेन प्राद्वः । उक्तं च यैलानसेन—
 ' स्वालीपासोऽष्टका अमाश्रादमीपासनहोमः आश्वयुजा-
 ग्रहायणी चैत्रीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, वैश्वदेवमेके
 चैत्रीस्थाने समापनन्ति ' इति । पाकयज्ञसंस्थाः सतेत्यन्वयः ।
 पाकयज्ञसंस्था उद्दिश्य सप्तत्यं विधीयते । तत्र सप्तत्यं
 चरमपदशूलगवा सप्तान्यतमत्वम् । उद्दिश्यविधेयभावस्थले
 विधेयतावच्छेदकत्वेन विधेयस्य उद्दिश्यतावच्छेदकत्वापक-
 त्वबोधो न्युपसिद्धिदः । उद्दिश्यतावच्छेदकं पाकयज्ञ-
 संसात्वम् । विधेयतावच्छेदकं सप्तान्यतमत्वम् । तथाष्ट-
 कादिमेदस्यसंभाव्यत्वम् । तथा च पाकयज्ञस्याः सप्ता-
 न्यतमा इत्यर्थे मिडे आधिक्यव्यवच्छेदसिद्धिः । एतेन
 सिद्धासिद्धिग्यापातो निरस्तः । न्यूनत्वव्यवच्छेदस्तु सप्त-
 त्वान्दवादेष लभ्यते । औपासनेन तु पाकयज्ञसंस्थानाम-
 परिमितत्वमपि पक्षे उक्तं कर्मान्तगते ' अग्निमिता उ
 ह्ये ब्रुवते यद्य किञ्चान्यत्र विहायद्रूप्ये शर्माज्ञाः पाक-
 यज्ञसंस्थाः ' इति । अनेनैवस्वामिभाष्यम्— ' अविरोधेन
 यन्निचितेतामेरन्त्यत्र हूयते सर्वाज्ञाः पाकयज्ञसंस्थाः ' इति ।
 एतेनापरिमितत्वं दर्शितमिति । एतन्मते सप्तान्यतमत्व
 सप्तपदेन न लक्षणीयम् । गर. ३

अग्न्याचेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाप्रयणं चानु-
 मास्यानि निरुद्धपशुवन्धः सौश्रामणीति सप्त. हवि-
 र्यज्ञसंस्थाः ॥

* आय. १।१।२ (मंसा. ४. १७) इत्यम् ।
 ऽ संप्र. चमयद परार्थः ।
 (१) गौच. ८।१७ ; प्रक. ७६ ; ममा. ; गौमि. ८।१७ ;
 समूच. (क.) १३ मातावायनी चयुनीयानि (मासि वाय-
 नीयानिवायनी) : १५७ ददौरीयमातावायनी चयुनीयानि
 (ददौरीयमासि चयुनीयानिवायनी) : (१४.) १३ कोषान्मा-
 तावायनी चा (ददौरीयमातावायनी) : ७१३ ददौरीयमातावायनी

* प्र., संप्र., मुचद., संप्र. गौमिनाम् ।
 ऽ ददौरीयमातावायनी ।

(१) भुतिप्रसिद्धकर्मानुवादः संस्कारत्वार्थः । अत्र आग्रयणशब्देन आग्रहायणेष्टिरुच्यते, इतरस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अन्याधेयमित्याधानमुच्यते । अग्निहोत्रं नाम हविर्यज्ञः भूतो प्रसिद्धः । दर्शपूर्णमासौ तु संस्कारमध्ये एक एव । इतरे प्रसिद्धाः । सप्तग्रहणस्योक्तं प्रयोजनम् । शेषस्याप्युक्तमेव । मभा.

(२) अन्याधेयादयः भुतिसिद्धाः संस्कारेषु गण्यन्ते । सप्तग्रहणाद्दर्शपूर्णमासौ समुदायतयैकः संस्कारः । सोम-संबन्धाभावाद्भविर्यज्ञ इति ।

● गौमि.

अग्निष्टोमोऽस्यमिष्टोम उच्यते; षोडशी याजपेयो-
ऽतिरात्रोऽस्तोम इति सप्त सोमसंस्थाः ॥

(१) उक्तैर्नैव न्ययेन सप्तं व्याख्येयम् । पाकयज्ञा-
दीनां विमालो मित्रफलवशापनार्थः ।

मभा.

(२) अग्निष्टोमे राजन्यस्य षोडशिग्रहो गृह्यते यत्र
सोऽस्यमिष्टोमः । ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति
विन्त्यम् । अन्ये प्रसिद्धाः । गौमि.

● सप्त., चम, गौमिषत् ।

प्रयणं चातुर्मासानि (दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्याग्रयणेष्टिः);
पमा. १५३ षोण (पूर्ण) चातुर्मासानि (चातुर्मासं) : ४३७
अन्या . . . पशुबन्धः (अन्यधियोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाग्रयण-
चातुर्मासानि निरुद्धपशुबन्धाः); प्रपा. ४ षोणमासाग्रयणं
चातुर्मासानि (पूर्णमासौ चातुर्मासानि आग्रयणेष्टिः); प्रर. १
प्रपावदः संम. १३७ प्रपावदः चम. ११७ षोणमासाग्रयणं
(पूर्णमासाग्रयणं); मुक्ता. १९ दर्शपूर्णमासाग्रयणं चातु-
र्मासानि निरुद्ध (दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्याग्रयणेष्टिनिरुद्धः);
७३ षोण (पूर्ण); संम. ७ प्रपावदः जान. १४२ षोण (पूर्ण);
प्रका. १ प्रपावदः संर. २ प्रपावदः संदी. २ (भागः २)
प्रपावदः.

(१) गौध. ८१८; प्रक. ७६; मभा.: गौमि. ८१२;
स्मृच. (क.) १३, १५७, (ख.) ३२, ४१३; पमा. १५३
सोऽस्य (मालसि) : ४३७ रानोऽस्तो (रानास्तो); प्रपा. ४
सोमसंस्थाः (सोमयज्ञसंस्थाः); प्रर. १ प्रपावदः संम. १३७
प्रपावदः चम. ११७ सोऽस्य (मालसि) उच्यते (उच्यते)
उपोऽस्तो (रानास्तो); मुक्ता. १९ : ७३ वाज्येयोऽतिरात्रोऽस्तो
(वाज्येयोऽतिरात्रास्तो); संम. ७; जान. १४२; प्रका. २;
संर. २ प्रपावदः संदी. २ (भागः २) रानोऽस्तो (रानास्तो)
द्वयं प्रपावदः.

इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः ॥

(१) इत्येते इत्युक्तोपसंहारः । चत्वारिंशदिति
नियमार्थः, एतावन्त एव संस्कारा इति । ततश्च समस्त-
स्मार्तश्रौतकर्मसंपदुपेतो भवति । मभा.

(२) इत्युक्तोपसंहारः । चत्वारिंशद्ग्रहणा (देवता ?)-
देतावन्त एव संस्काराः । नान्यानि स्मार्तकर्माणि काम्या-
दीनि चेति । गौमि.

(३) गर्भाधानायुपनयनपर्यन्ता एव संस्काराः
सर्वेषां नियताः, न पुनः स्नानादयः । तथावे " यमि-
च्छेत्कर्तुं (१) तमावसेत् " (वस्तु. ७।२) ' यदि
चे(वे)तरया ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् " (जाड. ४) इति
विरोधः स्यात् । * स्मृच. १३-१४

(४) चत्वारिंशद्ग्रहणादेतावन्तः संस्काराः, तेन
अन्यानि औतानि स्मार्तानि च कर्माणि न संस्कारे-
ष्वन्तर्भवन्ति । मुक्ता. ७३

संस्काराणां ब्राह्मणपदमात्रेण अष्टमिरात्मगुणैः समुच्चयः
कर्तव्यः

अथाष्टायात्मगुणाः ॥

(१) वक्ष्यन्ते इति शेषः । अथशब्दोऽनन्तरवाची,
संस्कारानन्तरमात्मगुणा वक्ष्यन्ते इत्यर्थः । सर्व एवैतैर्गर्भा-
धानादिभिः समुच्चयन्ते, न तु यथालाभमित्येवमर्थमष्टौ-
ग्रहणमिति केचित् । तदनुक्तम् । ' यस्य तु खलु
संस्काराणामेकदशोऽप्यष्टायात्मगुणाः ' इत्यष्टौग्रहणस्य
आनर्थक्यप्रसङ्गात् । ततश्च संशयं वचनं, यत्रयथाष्टायात्म-
गुणा उच्यन्ते तत्रतत्र दयादीनामेव ग्रहणं यथा स्यादिति ;
समुच्चितानामेव प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थं शुद्धसंश-
करणम् । मभा.

● चम. स्मृचवत् ।

(१) गौध. ८१९; प्रक. ७६; मभा.: गौमि. ८१२;
स्मृच. (क.) १३, (ख.) ३२; पमा. ४३७; प्रपा. ४;
प्रर. १; संम. १३७; चम. ११७; मुक्ता. ७३; संम. ७;
जान. १४२; प्रका. २; संर. २; संदी. २ (भागः २).

(२) गौध. ८१७; मभा.: गौमि. ८१३; स्मृच. (क.)
१३ अथाष्ट (अष्ट), (ख.) ३२; प्रपा. ४ स्मृचवत्; प्रर. १
स्मृचवत्; संम. १३८; चम. ११७ स्मृचवत्; मुक्ता. ७३
स्मृचवत्; संम. ७ स्मृचवत्; जान. १४२ (अष्टायात्मगुणाः);
प्रका. २ स्मृचवत्; संर. २ स्मृचवत्; संदी. २ (भागः २

(२) अथशब्दः संभावनायाम् । गोमि.
‘ दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनार्यासो
मङ्गलमकार्पण्यमरुद्वेति ॥

(१) दया हितचिन्तनम् । सर्वग्रहणात्सावरेष्वपि ।
क्षान्तिः बाह्याभ्यन्तरद्वन्द्वसहिष्णुता । अनमृषा गुणवता-
मुपरि प्रदेयाभावः । शौचं द्रव्यादिशौचम् । अनायासः
आत्मपीडानारम्भः । मङ्गलं प्रशस्तमेव । अकार्पण्यं
आपदयपि अदीनता संविभागश्चित्तं च । असृष्टा
विपयस्तोषः परद्रव्यानमिलापश्च । इतिकरणं समाप्त्यर्थं,
एतावान् पुरुषस्य सत्कारः कर्तव्यः इति । विसमासः
फलपृथक्त्वहापनार्थः । एवं सर्वालामे यथात्ममपरि-
ग्रहोऽपि कर्तव्यः, पृथग्भूतस्यापि फलश्रवणात् ।

ममा.

(२) आपन्नस्य द्वेषुरपि रक्षणं दया । नाद्ये आभ्य-
न्तरे वा परेण दुःखे उत्पादितेऽपि तस्मिन् कोपामासः
क्षमा, सैव क्षान्तिः । गुणिना गुणानाविष्करणमस्या,
एतद्विज्ञा अनसूया । निन्दितमसर्गप्रख्यादिपरिहार-
पूर्वकं स्वधर्मव्यवस्थानं शौचम् । शरीरपीडावहनुदकर्म-
चरणमायासः, तद्विज्ञोऽनायासः । अप्रशस्तकर्मविषर्जन-
पूर्वकं प्रशस्तकर्मचरणं मङ्गलं, तस्य भावो माङ्गल्यम् ।
अदैन्यपूर्वकं सत्याने भक्त्या शक्त्या च प्रत्यहं दान-
मकार्पण्यम् । परकीयवस्तुन्यमिलापः सृष्टा, तद्विज्ञा
असृष्टा ।

सर. २-३

यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न
स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति ॥

(१) गौध. ८१२; ममा. ८१४; स्मृच. (क.)
१३ दया (मुक्ता) मङ्गल (माङ्गल्य), (ख.) ३२; प्रपा. ४
मङ्गल (माङ्गल्य); प्रर. १ मनायासो मङ्गल (मनान्तर्त्य
माङ्गल्य); संम. १३८; चम. ११७ प्रपावत्; मुक्ता. ७३;
संम. ३ मङ्गल (मङ्गल्य), जान. १४२; प्रका. २; सर. २
प्रपावत्, संदी. २ (भाग २).

(२) गौध. ८१२; ममा. ८१४; गौमि. ८१५ सालोक्यं च
(सालोक्य), स्मृच. (क.) १३ (यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः
ते चाष्टावात्मगुणा ते सत्कृतो ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं
गच्छति), (ख.) ३४; पमा. ५५ (=) (यस्यैते अष्टावार्ति-
तस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं गच्छति); प्रपा. ४
(यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यं

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्म-
गुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति ॥

(१) यस्य तु पुरुषस्य । एते इति संस्कारपरामर्शो
गुणानां गौरवार्थः । चत्वारिंशदिति संहितानामप्यसामर्थ्य-
शापनार्थम् । न चाष्टावात्मगुणाः, चकारात्ममत्ता व्यस्ताश्च ।
एतदपि गुणस्तुतिः । न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति । ब्रह्मा नाम देवताविशेषः । सायुज्यं ऐकतम्यं,
सालोक्यं समानस्थानवासित्वम् । निन्दा च गुणशुल्यैव ।
प्राधान्यात् सायुज्यस्यैव पूर्वमुपदेशः ।

तुशब्दो विशेषवाची, एकदेशग्रहणेनोपनयनस्यैव
ग्रहणमिति । सत्त्वित्यवधारणे, स एव गच्छतीति ।
अपिशब्दात्समस्ता अपि । अथशब्दादानन्तर्पणैव
गच्छतीति । एकदेशयोगात्सालोक्यं, समस्तयोगात्सायुज्य-
मिति ब्रह्मण्यम् । इयमपि गुणस्तुतिः । ममा.

(२) एयामुत्कर्षमाह- यस्यैते इति । सालोक्यं
समानलोकवासित्वम् । एकदेशसंयोगात्सालोक्यं समस्त-
योगात्सायुज्यमिति ।

तुशब्दो विशेषवाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । यस्य
चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजत्वमूलकतिपयसंस्कारसंबन्धेऽप्य-
ष्टावात्मगुणाः सन्ति । अथशब्दो निर्धारणे । ब्रह्मणः
सायुज्यं सालोक्यं च गच्छत्येव । गोमि.

(३) अतश्च यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टा-
वात्मगुणाश्च तस्यैवेदं ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिलक्षणं फलमित्यव-
गन्तव्यम् । † स्मृच. १३

(४) गच्छति गच्छतीति द्विकृतिरुपमाभ्याय-
समात्यर्थः । चम. ११८

* सप्र. गौमिवत् । † मुक्ता. स्मृचवत् ।
याप्तोति); प्रर. १ (यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च
स ब्रह्मणः सायुज्यमाप्नोति); संम. १३९ यस्यैते चत्वा (यस्यैते
न चत्वा); चम. ११७ सालोक्यं च (सालोक्य); मुक्ता. ७३;
संम. ७ प्रपावत्; जान. १४२ तालयैर्गोद्वारः; प्रका. २ प्रपावत्;
सर. २ प्रपावत्.

(१) गौध. ८१२; ममा. ८१४; गौमि. ८१५; संम. १३९
देवो (देवो); १३८ तालयैर्गोद्वारः; चम. ११७ गच्छति
(गच्छति गच्छति); जान. १४२ तालयैर्गोद्वारः.

हारीतः

संस्कारो द्विविधो ब्राह्मदेवभेदाभ्याम्, नैविक-
गार्भिकदोषनिरसनं यद्विधिः संस्कारः,
उपनयनादिप्रवृत्तैः देवपितृप्राजवत्

द्विविध एव संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्च ।
गर्भाधानादिः स्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हवि-
र्यज्ञाः सौम्याश्चेति देवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः

(१) ब्रह्म. ७७ सायुज्यं (सायोज्यतां च) सर्वत्र ; स्मृच.
(क.) १३ द्विविध एव (द्विविधः) दिः स्नानान्तो (दिःस्नानो)
पाकयज्ञा...देवः (पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति देवः) देवानां
(देवानां), (प.) ३४ स्नानान्तो (स्नानो) पाकयज्ञा...
देवः (पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति देवः); ह्यभा. १८८ गर्भाधा...
देवः (गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्या-
श्चेति देवः) (सलोकतां०) सायुज्यं (सायुज्यतां) देवनो...
गच्छति (देवनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां
सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति); पमा. ४३६ (द्विविधो हि संस्कारो
भवति ब्राह्मो देवश्च, गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः. पाकयज्ञ-
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देवो ब्राह्मेण संस्कृतः कर्षीणां समानतां
सायुज्यं गच्छति, देवनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं
गच्छति); प्रपा. ४ (द्विविधो हि संस्कारो ब्राह्मो देवश्चेति ।
गर्भाधानादिः स्नानो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च
देवः । ब्राह्मेण संस्कृतः कर्षीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । देव-
नोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छति ।); संप्र.
१३५ द्विविध एव (द्विविधो हि) स्नानान्तो (स्नानो) सौम्या-
श्चेति (सौम्याश्च) (ब्राह्मव...गच्छति०) स्नानान्त इति पाठः
कल्पतरुः १३९-१४० (द्विविध एव... देवः०) (ब्राह्मसंस्कार-
संस्कृतः कर्षीणां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां
गच्छति । देवनोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां
सामान्यतां सामान्यलोकतां सायोज्यतां च गच्छति); मुक्ता. ७३
दिः स्नानान्तो... कर्षीणां समानतां सलोकतां (दिःस्नानान्तान्ते
ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति देवाः । ब्राह्मेण संस्कारेण
संस्कृतः कर्षीणां समानतां गच्छति । देवनोत्तरेण संस्कृतो
देवानां समानतां सलोकतां गच्छति); संप्र. ७-९ (द्विविधो
हि संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्चेति । गर्भाधानादिः स्नानो ब्राह्मः
स्नानान्त इति । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च देवाः । ब्राह्म-
संस्कारसंस्कृतः कर्षीणां समानतां गच्छति । देवनोत्तरेण संस्कारेण
संस्कृतो देवानां समानतां गच्छति ।); रत्न. २ (द्विविधः
संस्कारो भवति । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहवि-
र्यज्ञसौम्याश्चेति देवः । ब्राह्मेण संस्कारेण संस्कृतो कर्षीणां समानतां
सामान्यलोकतां सायुज्यतां गच्छति ।) ण्यावदेव; संप्र. १ (भागः
२) द्विविध एव (द्विविधो हि) स्नानान्तो (स्नानो)
म्याश्चेति (म्याश्च) (ब्राह्म...गच्छति०).

ऋषीणां समानतां सलोकतां सायुज्यं गच्छति ।
देवनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सलोकतां
सायुज्यं गच्छति ॥

(१) सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । समानता
समानो यः तेन तुल्यतोक्ता । सायोज्यता, समानं आयोज्यं
शरीरं यस्य सः सायोज्यः । ब्रह्म. ७७

(२) एतच्च गुणविहीनसंस्कारमिप्रायेण । अत एव
शौतमः— ' यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्म-
गुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति '
(गौष. ८।१२) इति । ऽ स्मृच. १३

(३) ते च ब्राह्माः षोडश । पृ. १३५
समानता समानो मानः पूजा यस्य सः समानः,
समानस्य भावः (समानता) । सामान्यता, सामान्यशब्दः
समानपर्यायः, तेन तुल्यरूपतोक्ता । समानलोकता
एकलोकनिवासः । संप्र. १४०

गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति । पुंसवनात्
पुंसीकरोति । फलस्त्वनपनात् मातापितृजं पापमपो-
हति । रेतोरक्तगर्भोपधातः पञ्चगुणः । जातकर्मणां
प्रथममपोहति । नामकरणेन द्वितीयम् । प्राशनेन
तृतीयम् । चूडाकरणेन चतुर्थम् । स्नानेन
पञ्चमम् । एतैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैः गर्भोपधातात्पूतो
भवति । उपनयनादिभिरष्टाभिरन्तर्ब्रतैश्चाष्टाभिः
स्वच्छन्दःसंमिता ब्राह्मणाः परं पात्रं देवपितृणां
भवन्ति । च्छदसां वाऽऽयतनम् ॥

गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना ' विष्णुर्गर्भं कल्प-
यत् ' इत्यादिना । उपेतः स्त्रियमुपगतः । ब्रह्मगर्भं
संदधातीति । ब्रह्म वेदः, तद्ब्रह्मण्योग्यं गर्भं संदधाति

ऽ मुक्ता. स्मृचवत् ।

(१) ब्रह्म. ७९ रेतोरक्त (ब्राह्मण्यरेतोत्पन्न) एतैर (एतैर);
ह्यभा. १८८ मातापितृजं पापम (पितृजं पाप्मानम्) (रेतो
रक्त...पञ्चगुणः०) गर्भसंस्कारैः (गर्भसंस्कारैः) उपनय...
वाऽऽयतनम् (उपनयनादिभिरनुसंस्कृतैश्चाष्टभिः स्वच्छन्दसंमिता
ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति । छन्दस्तामायतनम् ।); संत.
८५७ स्वच्छन्दः (ब्रह्मपूजा) पापम (पाप्मानम्) रत्नानेन
(स्नापनेन) रष्टभिर्गर्भम (रष्टाभिः सं) (उपनयना...वाऽऽय-
तनम्०).

संजनयति । पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गगर्भं पुमासं करोति,
'पुमासं पुनं विन्दस्व' (सा. में. ब्रा. १।४।९)
इति मन्त्रवर्णात् । पृथ्क्पनपनात् पृथ्क्पनपनाद्भक्षीमन्तो-
न्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातम् ।
गर्भस्थस्य (आध्यस्थस्य ?) आश्रयसंस्कारद्वारा अपत्य-
संस्कारः । उपधातः पापसंघः । पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः ।
उपपातकजातिभ्रंशकारसंकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूप-
पापपञ्चकसंक्रान्ते (न्त इ) इति जयस्वामी । स्नानं चात्र
समाधत्तनम् । अष्टौ व्रतचर्याः 'उपनयनादि मेखस्य'
इत्यादि(ना) 'ऊर्ध्वरेताः' इत्यत्र वक्ष्यमाणाः ।
अन्तर्गतानि सावित्रीगोदानकाऽऽदित्यप्रतौपनिषदाष्टका-
मासिक(? ज्येष्ठसामिक)महानाम्नीमहात्र (तथा)-
तिकानि । स्वच्छन्दःसंमिताः स्ववेदयुक्ताः ।

* अंक, ७५

विष्णुः

स्त्रीणां ज्ञानकर्मादिसंस्कारां भ्रमन्वराः, विवाहः
समन्वकः

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ॥

साक्षां समन्त्रको विषाहः ॥

शब्दसः शब्दखलिखितौ च

सत्काराः पूर्वे उत्तरे च, संस्कारानां प्रादुर्भावप्राप्तये
अष्टभिरात्मगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः

पाण्यज्ञा ह्यिर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।

संस्कारा ह्यमिदोऽग्रान्ता अमिदोऽग्रं तु जुह्यतः ॥

● कल्लवनाइकमीनलोत्रयन व मानवगृह्यत्रये 'अष्टमे गर्भ-
मासि जयमृष्टिमिर्भुवा पतैः स्वापयिष्व' (१११६) इत्यादिना
शब्देन चिह्नितमुपदेश्यम्। तत्र सूत्रिये वक्ष्ये वा मासि सीमलो-
त्रयनं कर्तव्यं चेत् कल्लवनादिविधिनां प्राप्तिरिति ध्येयम्।
अथ 'हृत्मासिक' इति अन्तर्जन्तपरिगणने धृतः पाठो न साधुः।
यत्र 'गोदाने कीर्त्तय कल्पः' (११०१) इति पाठोऽल्लवगृह्यत्रय-
स्यास्यानाश्वरे हृत्कन्देनोक्तम्- अष्टौ ज्ञानि रम्यन्ते छन्दो-
गान्ता- उपनयन गोदानं ज्ञातिरुमादित्यत्र महानाभिरभयैरिषिर्द-
भैर्निर्द्धं ब्रह्मणामप्रतिदिति। अत्र सूत्रिस्तद्वचने न्देश्यमात्रं
विरुध्येन सन्निवेश्य, (११०१३४) यत्रस्यास्यानाश्वरे सर्वाष्टौ
ज्ञानि विद्वानि, तत्र एतद् प्रतीयते, यद् 'हृत्मासिक' इति
देश्यप्रधानः। 'अष्टमासिक' इत्येव पाठः साधुः स्यादिति।

(१) विस्मय. २७/१३, १४.

(२) अक्ष. ७८; हीन. १४०.

^१संस्कारैः संस्कृतः पूर्वेरुत्तरैरनुसंस्कृतः ।

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मलौकिकः ॥

ब्रौह्मं पद्मवाप्नोति यस्मान्न क्षयते पुनः ।

नाकट्टुं यशो धर्मं त्रिरीजानश्रिविष्टपम् ॥

(१) अग्निहोत्रियः दशपूर्णमासं विनाऽपि अग्नि-
होत्रानुष्ठानं विहितमस्ति, तस्याग्निहोत्रपर्यन्ताः संस्काराः ।

(जातकर्म !) पूर्वैः गर्भाधानादिभिः, उत्तरैः अम्या-

धेयादिभिः । अष्टगुणैः दयादिभिः । ब्राह्मलौकिकः ब्रह्म-

लोकार्हः । नाकपृष्ठं मेरुपृष्ठम् । त्रियिष्टपं देवलोकः ।

त्रिरीजानः पाकयज्ञहविःसोमसंस्थाभिः । त्रिः सोम-

यागेनेष्टवान् इति माधवस्वामी । ७ अक्ष. ७८

(२) गर्भाधानादयः पूर्वे संस्काराः । उत्तरे पारु-

यशादयः । ऽ स्मृच. १३

चुद्रार्णो भयन्त्रकाः संक्तराः

मन्त्रवर्जं शुद्रस्य ॥

महाभारतम्

संस्कारसामान्यविधिः

चतुष्पदां गौः प्रयरा लोहानां काञ्चनं धरम् ।

शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां परः ॥

मन्त्रोऽयं जातकर्मोदि ब्राह्मणस्य विधीयते ।

जीयतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥

संस्कारैर्मयः

जातवर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।

वेदाध्ययनसंपन्नः पदसु फर्मेष्ट्यपस्थितः ॥

● संप्र. मकरवृ. ४

॥ सुखाय, समुत्थयतु ॥

(१) प्रक. ७८; श्रृंग. (क) ११ खुम (रि घ) मण-
लौकिक (मन्त्र-लौकिक) संतः, (ग.) १४ क. पुनः मण-
पाठः, मनुः, प्रपा. ४ खुम (रि म) मण-नी (मण-नी) मनुः।
मंत्र. १४०-मण-७३ खुमपाठः, संतः, संतः, ९ संतः।

(२) प्रक. ७८; वसुध. (क.) ११ पृ., (ग.) १४ पृ.,
अनु. सं. १४०; मुना. ७३ द्वा.प्र. (सामान्य) पृ. ६०५;
संग. ९ पृ., ६०५.

(२) दिव्य, २१२२.

(४) आ. १२११११११, १३.

(५) भा. २५।२८५।२, २८५।२।३ (निर्देशः)
 मन्त्री शुभ (मन्त्रिणः) निम्नगण (निम्न गण) ।

शौचाचारस्थितः सम्यग्विषयाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

संस्कारः

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तिर्न मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्माणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादासमावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥
अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरुगामनृणो भूत्वा समावर्तत यज्ञवित् ॥
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
चने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥
गृहस्थत्वेव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्कमायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥
प्रजावान् श्रोत्रियो यज्ञा
मुक्तो विव्येक्षिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान् पश्चात्
पूतो गच्छति कर्मभिः ॥

सकृन्त्य सिद्धिः

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राशस्त्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥

शूद्राणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहायज्ञेषु पंडितकर्मणि चाधिकारः,

शूद्राणां मन्त्राः, सर्वयज्ञेषु दक्षिणदानाधिकारः

स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्भोजेत ब्राह्मवान् स्वयम् ॥

(१) स्वाहाकारनमस्कारौ द्वानपि पृथक् पृथक्
मन्त्रौ, न समुच्चितौ । ताम्या स्वाहाकारनमस्काराभ्यां

(१) भा. १.२.१३.४.१-७.

(२) भा. १.२.१३.५.२४.

(३) पमा. ४.१९-४.२० पृषार्ष (स्वाहाकारनमस्कारमन्त्रं
शूद्रे विधीयते ।) ब्रह्मदान् (ब्राह्मणान्) ; स्मृ.कौ. ४.०; श्रुति. ४.९; संम. ८१ स्वाहाकारनमस्कारौ (स्वाहाकारो नमस्कारो)
पू.; शू.क. ५.३ (तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्भोजेत व्रतवान् स्वयम् ।)
उत्त. ६.५ मन्त्रः शूद्रे विधीयते (मन्त्रौ शूद्रे विधीयताम्) ;
सस्मृ. ३६ मन्त्रः (मन्त्रौ) पू .

विकल्पिताभ्यां, न समुच्चिताभ्याम् । ब्रह्म मन्त्रः तद्वान्
स्वाहाकाररूपमन्त्रवान् नमस्काररूपमन्त्रवान् वा ।

स्मृ.कौ. ४.०-४.१

(२) तत्र स्वाहाकारमन्त्रः शूद्रे लोकविद्विष्टत्वात्
आचारविरोधाच्च न भवतीत्याहुः । श्रुति. ४.९

मेन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ॥

दक्षिणा पाकयज्ञानां हिरण्यं तु विधीयते ॥

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।

पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥

न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो

न चापि संस्कारमिहाहीतीति ।

स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्नुते

न चास्य धर्मे प्रतिपेधनं स्मृतम् ॥

विकर्म चास्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।

उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥

यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।

तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥

मनुः

संस्काराणां विधेःसदीनां मौन्जीवन्मान्तानां

वैश्वरूपाभिरुपापनाशकत्वम्, संस्कार-

लक्षणम् (टीकाकारकान्)

“वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

(१) मन्त्रप्रयोगाः वैदिककर्मणि । वेदाः मन्त्रा

इहाभिप्रेताः । तेषां यान्युच्चारणानि तानि तत्र भवानि ।

अतः अध्यात्मादित्वाहृक् । वेदमूलत्वाद्वा उपचरितो

(१) स्मृ.कौ. २६; श्रुति. ६६; साम. ३.७; शू.क. ४.१.

(२) शू.क. ५.३.

(३) शू.क. ५.७.

(४) सत्यदिनिर्देशः न्यासवचने द्रष्टव्यः ।

(५) मस्मृ. २.२६; मेधाः; गोराः; ब्र.क. ७.१; मवि.
कादिदि (कायेदि) ; स्मृ.च. (क.) १.४, (ल.) १६ मविवत्;
मनुः; स्मृ.सा. १; स्मृ.कौ. २.७; श्रुति. ६८; मच.; संप्र.
१.३.२.३३८ (=) ; सुता. ७.२ मविवत्; विपा. ३.७.२
(भागः २) ; भाव. १.४.२ मविवत्, शंखः; नन्दः; भाच.;
सस्मृ. ५.१ मविवत्.

शौचाचारस्थितः सम्यग्विषयाशी गुरुप्रियः ।
नित्यधृती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

संस्काराः

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादासमावृत्तेराचार्यं चेदपारमे ॥
अशीत्य वेदानखिलान् गुरुशुभूपणे रतः ।
गुरुणामनुगो भूत्वा समायतेत यस्तपित् ॥
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथापि हि ॥
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥
गृहस्थत्वेव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्कपायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥
प्रजावान् श्रोत्रियो यज्ज्ञा
मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्कणैः ।
अथान्यानाश्रमान् पञ्चात्
पूतो गच्छति कर्मभिः ॥

संस्कृतस्य सिद्धिः

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥

रात्राणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहायज्ञेषु वैदिककर्मणि चाधिकारः,
ब्राह्मणां मन्त्राः, सर्वयज्ञेषु दक्षिणायानाधिकारः

स्वाहाकारमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ५॥ एतया
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ७३ अधिक्रियते । यथा

(१) स्वाहाकारम् १० तु कार्यं द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिः,
मन्त्रो, आनयस्य भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य
मैत्रिगात्राणि शुच्यन्ति इत्येतावतैव भवति । तथा
चाऽऽह— ' न तदुपस्पृश्यादद्यौचम् ' (गौष. १७)
इति ।

कथं पुनः कर्मार्यत्वमेतेषाम् । युक्तमुत्पवनस्याऽऽज्य-
द्वारकं, प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्याः न कस्य-
चित् कर्मणः प्रकरणे भूताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मा-

विकल्पिताभ्यां, न समुचितान्याम् । ब्रह्म मन्त्रः तद्वान्
स्वाहाकाररूपमन्त्रवान् नमस्काररूपमन्त्रवान् वा ।

स्मृती, ४०-४१

(२) तत्र स्वाहाकारमन्त्रः शूद्रे लोकविद्विष्यत्वात्
आचारविधेयाच्च न भवतीत्याहुः । यति, ४९
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्याणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ॥
दक्षिणा पाकयज्ञानां हिरण्यं तु विधीयते ॥
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महाहर्षश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥
न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो

न चापि संस्कारमिहाहंतीति ।

स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममदनुते

न चास्य धर्मे प्रतिपेधनं स्मृतम् ॥

विकर्म चास्थिता यर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।

उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥

यथा यथा हि सद्गुत्तमालम्ब्यन्तीतरे जनाः ।

तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥

मनुः

संस्काराणां निषेधादीनां मौखीदम्भनान्तानां
वैमिरुगाभिकपापनाशकत्वम्, संस्कार-
लक्षणम् (दीक्षाकारणम्)

“वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारैः (१०-११) इति, तस्मादनुशिष्ट-
जनस्यमाहुः ” इति । अनुशासनं च स्वाधिकाप्यति-
पादनम् । तत्र वेदाध्यापनेन अर्थावशोधपर्यन्तेन भवतीति
वक्ष्यामः । अत एव उभयोपकारकाः संस्काराः, अपन्यो-
त्पत्तिविधौ पितुः, मागवकस्य च संस्कृतसाध्यासु
क्रियासु । तस्मात् पितृधिकारः, तदभावे तत्स्थानापन्नस्य ।
तथा चाऽऽह “ असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैः । ” इति ।

मेधा,

(२) गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः
तथा होमैरपि सौमन्तकर्मदिनामकैर्भाभिरेव, जातानन्तर-
कर्तव्यैश्च जातकर्मादिभिः । तैश्च वैजिकं पितृगततत्त्वाप-
विशेषदूषितशुक्लंभवं पापं, तथा गर्भो मातृवः, तदोप-

वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यत्वरूपं कर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेधादिः संस्कारः कार्यः इति साध्य-साधनभेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेकः, मन्त्रोच्चारणं इति-कर्तव्यता । निषेकः योनौ शुक्रनिषेधः । स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्य उपनयनपर्यन्तस्य । एक-यचनं शरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेको निर्वर्तकः, अन्यानि विशेषजनकानि । एतदेवाह—पाचन इति । पाचयति अशुद्धतामपकर्षतीति पाचनः । प्रेत्य चेह चेति संस्कृतस्य सर्वत्रात्र दृष्टादृष्टकृतेषु कर्मसु शरीरीज्योति-ष्टोमादियु अधिकारात् उभयन्योऽपेक्षारक्त्यमाह । पुण्यैः ह्यभैः मज्जलैरिति यावत् । शौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः । द्विजन्मनामिति शुद्धपुनर्ज्ञातार्यम् । संस्कार्यनिर्देशाश्चायम् । लक्षणया च वैवर्गिकाः प्रतीयन्ते । न हि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति । मेधा,

(२) वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः 'विष्णुर्बोनि कल्पयतु' इत्येव-मादिमन्त्रप्रयोगादिभिः पुण्यैः पारम्पर्येण धर्मेहेतुभिः गर्भाधानादिः द्विजासीना शरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पवित्रीकारकः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफल-संयन्धात् इह लोके च संस्कृतस्य अभ्ययनाद्यधिकारात् ।

● गोप,

स्वाध्यायसम्प्रदानाभिसम् । पुण्यैः पुण्यसाधनैः

ब्रह्मवर्षाग्निरभ्यर्च्यैः स्वाध्यायव्रतव्रतादिभिः
ब्राह्मी वसुः

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैरेवियेनेज्यया सुतेः ।

महायज्ञश्च यज्ञश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

● गोप, १४४, मुक्ता, मनुष्य ।

५ शीर्षं मनुष्यम् ।

† 'एवमेतः शमे याति' इत्यत्र मिताश्रयादीं 'गात्रमभ्य-सृजन्निमित्तम्' इति व्याख्यायाम् ।

(१) मस्य २१२८, विष. ११०६ उच. ; मेधा. ; गोरा. ; मित्रा. ११०३ उच. ; अक. ७७ ; मनु. ; मध. ; संघ. १४० ; आन. १४२ वेनेज्या सुतेः (वेन तपस्व्या) ; संघ. ९ ; मन्द. ; भाष.

(६) आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्यो-ऽतिशयविशेषः संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तावत् कर्मान्तराधिकारे अनुकूलः, यथा उपनयनजन्यो वेदा-भ्ययनाद्यधिकारापवादकः । अपरस्तु उपपन्नदुरितमाननाशकः, यथा बीजगर्मसमुद्भवैर्नोनिवर्हणो जातकर्मादिजन्यः ।

● संघ. १३२

(७) वैदिकैः आधानादिभिः निषेकाद्यैः स्मार्तैः संस्कारैः प्रेत्य चेह च शुभं भवतीत्यर्थः ।

आन. १४२

(८) वैदिकैः श्रोतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिन् शरीरे संस्कारः कृतः तस्यैव पावनः किल, भविष्यतो-ऽपीत्युक्तम्—प्रेत्य च पावन इति । नन्द.

गोर्भोर्होमैर्जातकर्मचौडमौजीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

(१) उक्तं संस्कारप्रयोजनं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च । तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्षणम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टता ? इत्याशङ्क्यामाह—वैजिकं गार्भिकं चैन इति । बीजे भगं बीजनिमित्तं वा वैजिकम् । एवं गार्भिकम् । एतः पापं अरुष्टं दुःप्रकरणम् । तस्य बीजगर्मयोर्निमित्तभावात् अगुचित्य-

● संघ. मेधावत् योक्तव्याख्यायाम् । शरीरसंस्काराणां प्रकरणम् ।

(१) मस्य. २१२७ ; विष. ११११ उच. ; मेधा. ; गोरा. चीड (चीज) मृन्वे (गुप्ते) ; अप. १११३ ; अक. ७४ ; मवि. मृन्वे (जीवने) ; स्मृच. (क.) १४ जीतकर्मबीड (बीज-प्रत्येकम्) । मनुष्यो (मणि मृन्वे), (ता.) ११ चीड एव यागाः, दध्मते (मयार्चिनि) ; मनु. ; हभा. १८८ चीड होमे । तथापि हि 'चीड' २८ अगुक्षिजुत् ; प्रपा. ११३ इति चेत्, ब्रह्मणे वा गतिः । 'मृन्वे' मरीच्ययनेन द्विगु-जुहुयादकंतीनाम्* ; अन्ते यत्र जुहुयादिनि देवताभिः । काण्डेरेपि अत उपतितास्ये, सोऽपि होम एव ।

इज्या देवर्षिरंगेन । एष

क्रियाकल्पः । इदानीं ग्रहपथनाः ।

विधिना । महायज्ञैः

उर्वेतिशेकादिभिः ।

मात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य बीजम् । ते च स्वभावादशुचिनी । गर्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या दुष्टैव । अतः तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैरपमृज्यते अप-
नुद्यते । तानिदानां कांश्चिन्नामधेयेन, कांश्चिसंस्कार्य-
विशेषोपलक्षितान् कृत्वा निर्दिशति—गर्भेर्होमेः । गर्भे संभूते
नार्याः कियन्ते, गर्भे वा ग्रहीतुं (इति) गर्भप्रयोजनकत्वात्
गर्भाः । नारी तन द्वारमाश्रम् । प्रयोजकस्तु गर्भ एव ।
अतस्तत्पुस्तक्याय तदर्था होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयन-
गर्भाधानानि । होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्माश्रयस्य । न
हि गर्भाधानं होमः । एतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं
गृह्यस्मृत्योऽवसातव्यम् । यथैव गर्भेर्होमेः एवं जात-
कर्माश्रयेन संस्कारेण । एवं चौडेन । चूडार्थः चौडः ।
मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनम् । तत्र हि मुखविकारो मेलला
बध्यते । अतस्तेन उपनयनकर्म उपलक्ष्यते । बन्धनमेव
निबन्धनम् । निः श्चत्पूरणः । जातकर्मादीनि संस्कार-
नामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमार्जनस्य
निर्दिश्यन्ते ।

संस्कारश्च सर्वः संस्कार्ये कार्यान्तरदोषभूते कृताये
करिष्यमाणार्थे वा कञ्चित् दृष्टमदृष्टं वा विशेषमादधाति ।
'ग्रीहीनवहन्ति' इति, 'ग्रीहिर्मिर्जते' इति यागं
निर्वर्तयिष्यता तपकणविप्रमोखो दृष्टो विशेषः । 'शिरसो-
ऽवसार्यं खजं शुचौ देशे निदधाति' इति उपमुक्ताया
आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमात् अदृष्टः सज्जो विशेषः ।
तत्र इमे संस्काराः शरीरशुद्ध्यर्थाः श्रुताः । न च गन्धाद्य-
पकर्षणं मृदारिसंस्त्रादिषु शरीरे दृश्यते । तेन इयं
जन्मादिकालशुद्धिवत् अदृष्टविशेषा शुद्धिवैदित्त्या । एतया
च शुद्ध्या पूतः श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु अधिक्रियते । यथा
मन्त्रपूतमात्रं होमे । ऐकिके तु कार्ये द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिः,
यथा आर्जव्यं भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य
'अग्निर्गामाणि शुष्यन्ति' इत्येतावतैव भवति । तथा
चाऽऽह— 'न तदुपस्थशानादशौचम्' (गौष. २।७)
इति ।

कथं पुनः कर्माश्रयमेतेषाम् । शुक्रमुलवनस्याऽऽश्रय-
प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्याः न कस्य-
कर्माणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मा-

र्यता दुर्भया । न च अस्मिन् कार्योपयोगे स्वरूपतः
संस्कार एव निर्वर्त्यः । तथा सति संस्कारतैव हीयेत,
प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च ' कार्यः शरीरसंस्कारः '
इति, ' कुमारं जातं पुराऽचैरालम्भात् ' (आय. १।
१५।१) इति च द्वितीयाश्रुतिर्वाध्येत । 'सकृन्नुहोति'
इतिवद्विनियोगमङ्गः स्यात् । तत्र च अधिकारकत्पना
इत्यादि बहु असमन्वजं प्राप्नोति ।

उच्यते । न कथं भ्रूत्यादिप्रामाण्यापेक्षं तादर्थ्यं अङ्ग-
लक्षणं ब्रूमः, अपि तु उपकारकत्वम् । तत्र अनङ्गत्वे-
ऽप्युपपद्यते । यथा आधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च ।
न ह्यत्र भ्रूत्यादयः सन्ति । 'यदाहवनीये जुहोति' इत्या-
हवनीयादयो विनियुक्ताः । अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्य
आधानविधिनैव सिद्धिः 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत'
इति । अत आहवनीयादिनिर्वृत्तिद्वारेण आधानं कृत्युप-
पद्यते । न चाङ्गम् । अध्ययनविधिरपि अर्थावबोध-
द्वारेण कृत्युपकारकः । एवममी संस्काराः । एतसंस्कृत-
स्याध्ययनविधिः, निष्पादिताध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः,
कृतविवाहस्य आधानम्, आहिताग्नेरधिकारः इत्यस्ति
(संस्कारः) कर्तव्योपयोगिता बाह्यपुरुषसंस्काराणाम् ।

निषेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारः । तथा च जात-
कर्मणि मन्त्रः 'आत्मा वै पुत्रनामाऽसि' इति । तस्य
हि अपत्योत्पादनं अपत्यानुयासनं च विहितम् 'ऋणानि
श्रीष्वापाकृत्य' (मसू. ६।३५) इति, 'तरनादनुशिष्टं
पुत्रं-लोक्ष्यमाहुः' इति । अनुयासनं च स्वाधिकारप्रति-
पादनम् । तच्च वेदाध्यापनेन अर्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति
यस्यामः । अत एव उभयोपकारकाः संस्काराः, अपत्यो-
त्पत्तिविधौ पितुः, माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु
क्रियासु । तस्मात् पितुरधिकारः, तदभावे तत्स्थानापन्नस्य ।
तथा चाऽऽह 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैः ।' इति ।

(२) गर्भे गर्भावस्थायी कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः
तथा होमेषु सीमन्तकर्मादिनामैकैर्गर्भैरेव, जातानन्तर-
कर्तव्यैश्च जातकर्मादिभिः । तैश्च वैजिकं पितृगततत्त्वाप-
विशेषद्वयपितृशुक्रसंभवं पात्रं, तथा गर्भो मातृरजः, तदोप-

संभवं च पापं द्विजानामपनीयते । अथ उपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहयोधनार्थानीत्यर्थः । मवि.

(३) कुतः पापसंभवः येनैषां पापशुद्धहेतुत्वं, अत आह— गार्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गार्भाः । होमप्रहणमुपलक्षणं, गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्पितृशशनादिरूपं तन्मातृकर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौड्रीनिबन्धनं उपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिपिद्धमैयुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोधात् यद्यत्पापं, गार्भिकं च अशुचिमातृगर्भवासजं, तत् द्विजातीनामप-
मृज्यते । * ममु.

(४) शरीरसंस्कार इत्युक्तं, तत्र कथं कस्य संस्कारः, तस्मात्तदह— गार्भैरिति द्वाभ्याम् । गार्भिकं अशुचिमातृ-
गर्भवासजं मातृर्धर्मिचारसंकल्पजं च ' यन्मे माता प्रज्जलौभ ' इत्यादिभुते । † ५ मच.

(५) वैजिकं बीजमन्त्रिणि पित्रोः दुरलभोजनादि-
जनितं, गार्भिकं गर्भसंश्लिष मातुरभक्ष्यभक्षणादिना संभृतं एतः पापं अपमृज्यते इत्यन्वयः । ' यन्मयि माता गर्भे सति । एतश्चकार यत्पिता । ' (तैत्रा. १।७।१२।४) इति मन्त्रलिङ्गादिति भावः । आन. १४२

(६) पित्रादिना ऋयैः संस्कारैरपनेयं पापमाह—
गार्भैरिति । वैजिकं गार्भिकं पितृश मातृक्षापरधैः कृत-
मित्यर्थः । नन्द.

(७) वैजिकं शुक्रशोणितसंयन्धनमित्यर्थः । † गोत्र-
न्यायिसंक्रमनमित्तम् । भाच.

ब्रह्मवर्षगाहैरप्यधर्मैः स्वाध्यायव्रतवशादितिः
ब्राह्मी तनुः

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैरेविविधेनेज्यया भुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

* गोत्रा, १२४, मुक्ता. ममुक्त्वा ।

‡ रोपं ममुक्त्वा ।

† ' एवमेतः शुभं याति ' इत्यत्र विनाशराशौ ' गान्ध्याधि-
संक्रान्तिनिमित्तम् ' इति व्याख्यानम् ।

(१) मरु. ३।२८ ; विश्व. १।१० उच. ; मेधा. ; गोत्रा. ;
मिता. १।१०३ उच. ; मरु. ७७ ; ममु. ; मच. ; संप्र. १४० ;
आन. १४२ येनेज्यया भुतैः (येन तपस्वया) ; मेघ. ९ ; नन्द. ;
भाच.

(१) येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकाः
तानीदानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति— स्वाध्यायेनेति । अध्व-
यनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता । तस्या एव विषय-
निर्देशः त्रैविध्येनेति । व्यवधानेऽपि अर्थलक्षणः संवन्धः
' यस्य येनार्थसंवन्धः ' इति न्यायेन । अत एव सामाना-
धिकरण्येऽपि भुते विषयविपश्चिन्नादो विभक्तित्वविपरि-
णामेन । त्रयाणां वेदानामध्ययनेन इत्यर्थः । त्रय एव
वेदाः त्रैविद्यम् । चानुर्वर्ण्यादिषु रूपसिद्धिः । अथवा
स्वाध्यायेनेति वेदाध्ययनं, त्रैविध्येनेति तदर्थार्थयोषः । प्रतैः
सावित्रादिभिर्ब्रह्मचारिकैः । होमैः प्रतादेशनकाले ये
क्रियन्ते । यदि वा सायंप्रातः समिद्धिरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणो
होमशब्देन अग्न्याधारसंवन्धसामान्यात् उच्यते ।

अथ किं समिदाधानं न होमः, येनैवमुच्यते संवन्ध-
सामान्यादिति । न भवतीति भ्रूयन्ति, अदनीयद्रव्यसाध्य-
त्वात् यागहोमयोः । कथं तर्हि ' सायं प्रातश्च जुहुयात्ता-
मिरग्निमतन्द्रितः ' इत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होम-
शब्देनोच्यते । यथैव ह्यमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते एवं
समिन्धनार्थाः समिधोऽपि । अतः एतेन सामान्येन
समिन्धनमेव होम इत्युच्यते । उच्यन्तिवाक्ये हि
' समिधमादध्यात् ' इति भुतम् । ' जुहुयात्तामिरग्निम् '
इत्यनुवादेऽयमन्यार्थ इति परस्तात् वक्ष्यामः । न
चानुवादे लक्षणादोषः ।

इदं तु युक्तं यत् मेध्यमात्रद्रव्यसाध्यो यागहोमी ।
तथा च सति बह्वयश्चोदना यथार्था भवन्ति । यथा
' सूक्तवाकेन प्रवृत्तं प्रहरति ' इति । तत्र हि प्रवृत्त
द्रव्यमाहुः हरति च यजतिम् । अथ यचनादमी तादृश
एव यागः, दर्भाश्चाप्यदनीयाः केपाशित् । कथं शाकल-
होमे । तथापि हि ' शक्रन्यन्यादापानि ' इत्युच्यते
इति चेत्, ब्रह्मणे वा गतिः । ' ब्रह्मेण एकेकान् समिधो
जुहुयादर्वादीनाम् ' । अतो यत्र जुहुयारिति देयतागन्धश्च
काश्यादेरपि भूत उच्यन्तिवाक्ये, सोऽपि होम एव ।

इयथा देवार्थितरंगेन । एष तावदुपनीतस्य ब्रह्मचर्ये
क्रियाकृत्यपः । इदानीं गृहस्थधर्माः । भुतैः अग्नोत्पत्ति-
विधिना । महायज्ञैः पञ्चमिर्ब्रह्मवशादिति । यज्ञैः धौने-
ज्योतिशोमादिभिः ।

ननु यद्येषां कर्मणां किञ्चित् प्रयोजनं स्यात्, तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थं ब्राह्मः संस्कारा अर्थवन्तः स्युः, अत आह— ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः, तस्य इयं संबन्धिनी तनुः शरीरं एतैः श्रौतस्मार्तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्वाचापत्तिलक्षणा । ॥ हि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वस्य (! सर्गस्य) कस्यचित्कारणत्वेन सिद्धान्तात् नमिलक्षितव्यानि । ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति ब्राह्मीत्यनेन । तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो लक्ष्यते । तस्य ह्येते शरीरद्वारकाः संस्काराः । तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः । शरीरस्य पञ्चतापचोः ।

अन्ये त्वाहुः— ब्रह्मप्राप्तौ योग्या क्रियते । न हि कर्ममिदेष केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः, प्रधानकर्मसमुच्चयात् किल मोक्षः । एतैस्तु संस्कृत आत्मा उपासनास्वाधिक्रियते । तथा च भृतिः— ' य एतदक्षरं गार्ग्यवितित्वा यजते शुद्धेति तत्प्रसाप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवति ' (बृ. ३.१८.१०) इति ।

ननु च नैतेषां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं भूतम् । तथाहि— नित्यानि साधदभूतफलान्येव । कल्पनायां च पौरुषेयत्वम् । यावन्मीयादिपदैश्च नित्यताया अप्रयमितत्वात् विश्वनिन्द्यायोऽपि नास्ति । अथ अस्मादेव वचनादेतत्फलत्वमिति यदुच्येत, मोक्षार्थिनः तदा अधिकारः स्यात्, तथा च नित्यत्वहानिः, ततश्च भृतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति, तत्र आनर्थक्यं इति चेत् काममननुष्ठानम् । प्रमाणस्य प्रमेयावगतिरर्थः । सा चेन्नुक्ता, जातमर्थवत्त्वम् । अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः । सत्या च तस्यां अकरणे शास्त्रार्थतिक्रमः, ततश्च प्रत्ययायः । ईदृश एवार्थे लिङ्गादीनां वृद्धव्यवहारे व्युत्पत्तिः । यो हि भूत्वादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचित् आशा- (! पयि) नुः, स धेतनार्थी धेतनं न लभते । यदि वा प्रत्ययायेन धीयन्ते, तत्र फलस्य अभूतत्वात् न फलानुपपत्तिः प्रत्ययाया, अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु । एवं सर्वपुरुषाधिष्ठारो नित्यः समर्थितो भवति । तस्मात् न नित्यानां किञ्चित् फलम् । काम्यानां त्वन्यदेव फलं, न

मोक्षः, श्रुतत्वात् । तत्र कथमेतत् सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति ।

अत एव कैश्चिदर्थवादोऽयमिति व्याख्यायते संस्कार-विधिस्तुत्यर्थः । अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किञ्चिदालम्बनमाश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदः, तदुच्चारणार्हा तत्कर्माधिकारिणी च । यत् तर्हि गौतमेनोक्तम् ' चत्वारिंशत्संस्काराः ' (८.१८) इति, तत् कथम् । तत्र हि सोम-संस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता । न च प्रधानकर्मणां संस्कारत्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुं अविशेषत्वात् । तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाभ्यारोपेण स्तुतिः । एवमिहाप्यसंस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलताभ्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे । तथा च संस्कारप्रकरणाश्लोक्तस्य स्तुतिः । क्रियते इति च वर्तमानापदेशः, न विधिविभक्तिः । तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलत्वावगमः । न चात्र कर्माणि विधीयन्ते, येनाधिकाराकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशो रात्रिष्वे प्रतिष्ठा-यत् फलनिर्देशः स्यात् । तस्मात् संस्कारस्तुत्यर्थमेव सर्वमेतदुच्यते ।

येऽपि विभागेन वर्णयन्ति— नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिः फलं, काम्यानां तु यथाभूतमेव, तदपि अप्रमाणं, सर्वस्यास्य अर्थवादत्वात्, अन्तरेण च फलं नित्येष्वनुष्ठानसिद्धेः प्रतिपादितत्वात् । तदुक्तम् ' कामात्मता न प्रशस्ता ' (मस्सु. २।२) इति । * मेधा.

(२) वेदाध्ययनेन, प्रतैः साधिम्या (! मा) दिभिः, होमैः सायंप्रातरभिकर्तव्यैः, त्रैविचारस्येन प्रतेन प्राधान्या-वृष्टशुविदिष्टेन, इत्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षि-पितृवर्णरूपया, पुत्रैः, महायज्ञैः वैश्वदेवादिभिः, यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनुः तस्य आत्मा क्रियते, ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावतेः । गोर.

(३) उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन स्वाध्यायेन, प्रतैः स्वाध्यायसमयमारभ्य कर्तव्यैः सायंप्रातरग्निरुमिन्धनादिभिः ज्ञातकृत्यादिभिश्च, होमैः उपाकरणेनोत्तर्जनहोमैः, त्रैविद्येन

* वैश्वदेवास्यस्य कर्मनः पुरुषार्थैस्तत्समर्पणात् ' महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ' इत्यन्यत्रोक्तैः मिताशुभकारेण (भार. २.११.०३) प्रमाण-स्येनोद्देशः इत्यनुवृत्तिरिति ।

पुंश्चिद्वचनचयवेदत्रयाध्ययनार्थं गुरुकुलवासेन । त्रैविद्येन स्वाध्यायेनेति व्यस्यपदसंबन्धः । इत्यया पाकयज्ञेन हवि-
र्यज्ञैः (च), सुतेः पुत्रोत्पादनेन, महायज्ञैः ब्रह्मयज्ञाद्यैः
पञ्चभिः, यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः सोमयज्ञैः इयं एतन्मिन्
लोके या तनुः देहः सा ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या क्रियते,
अपाकृतर्णयज्ञस्य मोक्षोपायेऽधिकारत् । मवि.

(४) अतैः मधुमांसवर्जनादिनियमैः, होमैः सावित्र-
चरहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च, त्रैविद्याख्येन च, • अने-
ष्यप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । ऽ मधु.

(५) एकयाक्योपासत्वेन एषां ' स्वाष्ट्रं पालीयतं
शुद्धेति ' इतिवत् समुच्चयः । × मच.

(६) अथ उत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह—
स्वाध्यायेनेति । स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । अतैः प्राजा-
पत्यादिभिः । होमैः समिदाधानादिभिः नित्यनैमित्तिकैः ।
त्रिविद्यां वेदेति त्रैविद्याः, तस्य भावः त्रैविद्यं, वेदत्रयार्थ-
ज्ञानमिति यावन् । इत्यया स्मार्तैर्न पाकयज्ञेन । सुत-
शब्देन समापनं विवाहश्लोपचर्यते । महायज्ञैः देवपितृ-
मनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैः । यज्ञैः अन्याधानादिभिः । ब्राह्मी
ब्रह्मप्राप्त्यर्हा । नन्द.

(७) त्रैविद्येन वेदनयोक्तकर्मणा । माच.

स्त्रीणां जलकर्मादिसंस्कारा अमन्त्रकाः, विवाहः
समन्त्रकः

अमन्त्रिका तु कार्ययं स्त्रीणामाष्टदशोपतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

• अत्र ' अनेष्यप्राधान्यात् ' इति व्यस्यपदमाह इति भाति,
' अनेन, प्राधान्यात् ' इति साधु स्वाष्ट्रं, तच्च गोश्राद्धं स्वाध्यायानं
भेदेन ।

ऽ शीघ्रं गोश्राद्धम् ।

× शीघ्रं मेधागन्तम् ।

(१) मसृष्ट. २।६६, मेधा. २।२९ पू. २।६६; गोश्रा. २.
अप. १।११; अक. १६; मवि. ; सृष्ट. (क.) २१, (ग.)
६० अमन्त्रिका (अमन्त्रका), मधु. ; मधा. १।१२ अमन्त्रिका
तु कार्ययं (अमन्त्रिका तु कार्ययं) ; मधा. १।१२ पू. ;
संन. १.२६ पू. ; मच. । वीति. १।१२ स्त्रीगन्ता (विद्याया) ;
संन. १.१४ : २.३८ पू., १.१८ पू. १.०२ ; मुष्ठा. ८४
सृष्टयः ; मिश्र. १.२१ पू. ; दृक्. २।८ पू. ; संकी. १.१६
पू. ; भाव. १.११ अमन्त्रिका तु (अमन्त्रिका) पू. ; अक.

श. का. ६

(१) इयमाष्टुत् अशेषतः स्त्रीणाममन्त्रिका कार्या ।
जातकर्मण आरम्भ इयं संस्काराणां आष्टुत् परिपाटी,
सेतितर्कन्यताकः संस्कारकलाप इति यावत् । संस्कारार्थं
शुद्धयर्थं शरीरस्य । यस्मैव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह ।
यथाकालं, यस्मिन् काले यः संस्कार उक्तः तं कालमन-
तिक्रम्य । यदायान्तिशुचौ ' यथाऽसादृश्ये ' (पा. २।
१।७) अन्ययीमावः । एवं क्रमेऽपि द्रष्टव्यम् । मन्त्र-
मात्ररहिताया आष्टुतो विहितत्वात् अयथाकालक्रमभाति-
रेव नास्ति इत्यनो निषेधो नित्यानुवादो वृत्तपूर्वार्थः ।
एतावद्विबक्षितं स्त्रीणां चैते अमन्त्रका इति ।

मेधा.

(२) ' प्राह्नामिवर्धनात्पुंशः ' (मरम्. २।२९) इति
पुंश्रहणस्य रूप्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणां अप्राप्त-
(१ सिः) इत्यत आह— अमन्त्रिकेति । • गोश.

(३) इयमाष्टुत् जातकर्मादिक्रियापरिपाटी, गर्भा-
धानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वान्निष्येन अमन्त्रन्यायोगात् ।
अशेषतः सकलाद्रवती । संस्कारार्थं वैशिकगार्भिकदोष-
हृत्या कत्राद्यधिकारसिद्धयर्थम् । स्वकाले च कर्तुं (अ)-
शक्तानां कालान्तरेऽपि नामकरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवा-
नुष्ठानं इत्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र श्राद्धस्य
निशेधानभिधानात् नामकरणगुणविषेभ्य स्त्रीणामेव
अमन्त्रकं सर्वं कार्यमिति गम्यते । मवि.

(४) अशेषयुक्ता होमास्तु समन्त्रका एष ।

मच.

(५) मनुयपि ' प्राह्नामिवर्धनात्पुंशः ' (मरम्.
२।२९) इत्युपक्रम्य नामकरणनिष्क्रमणप्रपादनपूर्वोप-
नयनकेधान्तात् पुनरसंस्कारात् विधाय अन्ते पूर्वोक्त-
संस्कारेति कर्तव्यतां स्त्रीजनिरासि— अमन्त्रिकेति । अत्र
इयमिति सर्वनाम्ना मुदिस्तरगमसां एतानां च
संस्काराणां मुदिस्तरतया उपनयनस्यापि तदन्तर्गतं येनाति-
देशान् स्त्रीगामप्यमन्त्रकमुपनयनं सिध्यति । वेदु चूहान्ता-

• शीघ्रं मेधागन्तम् ।

१.११ माश्रुदेवतः (माश्रुदेवतः) संस्कारार्थं (संस्कारार्थं) ;
संन. १.१६ पू., १.१९ पू. ; मच. ; भाव. ; वीति. १।११ ;
ससृष्ट ११.

नामेव इदमा परमशः, नोपनयनकेशान्तयोः इति मन्यन्ते, तेषां असंज्ञिधन्यवधानेन विच्छिन्नबुद्धीनां परमशो वदतां कथमिव लज्जा नाननमानमयति । अथ 'तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्' (याम्. १।१३) इति याज्ञवल्क्यैक-
धाक्यतया चूडान्तानामेव परमशः, नोपनयनादीनामिति
याच्यं, तर्हि यमहारीतवाक्यैकवाक्यतया उपनयनपर-
मशोऽपि कथं नाङ्गीक्रियते इति । अथ 'वैवाहिको
विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ
यावो गृहार्योऽग्निपरिक्रिया ॥' (मस्मृ. २।६७)
इत्यप्रेतनवाक्ये विवाहस्य उपनयनस्यानापत्तिविधानान्यया-
नुपपत्त्या इदमः संकोच इति न वाच्यं, तस्य स्मृत्य-
न्तराभिहितोपनयनाभावपक्षे विवाहस्य तत्त्वानापत्ति-
विधायकत्वेनापि चरितार्थत्वात् । तस्मात् मनुवाक्ये
नेदमः संकोच इति ।

किञ्च आश्वलायनेनापि 'मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत'
(आय. ३।८।११) इति समावर्तनीयमनुलेपनं प्रस्तुत्य
'उपस्थं स्त्री' (आय. ३।८।११) इत्यनेन स्त्रीणा-
मनुलेपनं विदधता तासामप्युपनयनमुक्तं भवति, उप-
नयनपूर्वकत्वात्समावर्तनस्य । यत्तु सार्वभिकोऽयं स्त्रीणा-
मनुलेपनविधिः, न समावर्तनीयः, उपनयनाभावेन
समावर्तनासंभवात् इति म्याख्यानं, तदसत्, उक्तरीत्या
उपनयनसद्भावेन 'प्राग्ब्रजः समावर्तनम्' इति
हारीतोक्त्या च प्राग्ब्रजः समावर्तनसंभवे तदङ्गत्व-
परिहारेण उक्तस्यैवान्वाक्यत्वात्, 'प्रकरणे च संभवन्न-
पक्वो न कल्प्येत विधानार्थक्यं हि तं प्रति' (जै. १।२।२४)
इति न्यायात् । अत एव संन्यासब्राह्मजिज्ञा-
सादिकमपि उपनीतानामेव स्त्रीणां घट्टे, आश्रमसमुदाय-
विकल्पोपनयनपूर्वकत्वात् । तदयं निर्गलितोऽर्थः—
ब्रह्मादिनीनां गर्भाष्टमादौ मन्त्रगत् तृष्णीं चोपनयनं,
ततो वेदाध्ययनं, प्राग्ब्रजोदनात् समावर्तनं, प्रागेव रजो-
वर्धनात् पिनाहमेति । सद्योवधूनां तु उक्तविवाहकाले
एवोपनयनं, यद्य एव समावर्तनं, यद्य एव विवाह
इति । 'पुराकल्पे' इति वचनात् नास्मिन्
कल्पे इति गम्यते । अत एव मनुः 'वैवाहिको
विधिः...ऽग्निपरिक्रिया' इत्यादिना विवाहस्योपनयन-

स्थानापत्तिमाह । वैदिकः वेदग्रहणार्थः संस्कारः उपनयनं,
स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः विवाहजन्यः संस्कारः स्मृतः
पूर्वः इति मेधातिथिपाठार्थः । मिताक्षरादिपाठस्तु 'औप-
नायनिकः स्मृतः' इति । तत्र औपनायनिकः उपनयन-
कार्यकारी । ततश्च यथा पुरुषस्योपनयनादिः तथा स्त्रीणां
विवाहादिविधिनिषेधाधिकार इत्यर्थः ।

सं. ४०३-४०५

'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्योऽग्निपरिक्रिया ॥

पूर्वेण आवृद्धचनेन जातकर्मादिवत् उपनयने-
ऽप्यमन्यके प्राप्ते तद्विद्वत्स्यर्थमारभ्यते— वैवाहिक
इति । वेदग्रहणार्थो वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो
यः स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः । विवाहे भवः
विवाहविषयः विवाहसाध्यः । अतो विवाहस्योप-
नयनस्याने विहितत्वात् तस्य निवृत्तिः । यदि विवाह-
सत्कार्यकरः हन्त प्राप्तं वेदाध्ययनं प्राप्ता च व्रत-
चर्या । उपनयनं नाम मा भूत् । एतदुभयमपि निवर्त-
यति—पतिसेवा गुरौ वासः । पति यत् सेवते उपचरति
आराधयति स एवास्या गुरौ- (वासः) वसतिः । गुरौ
वसत्या अध्ययनं कर्तव्यं, न चास्या गुरौ वासोऽस्ति, अतः

(१) मस्मृ. २।६७; विश्व. १।१५ पू.; मेधा. ; गौरा. ;
मिता. १।८७ (=) (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामीपनायनिकः
स्मृतः ।) पू.; अप. १।२३ (पृ. १०८) मितावय; ब्रज. ६९;
ममा. २।८ मितावय, पू.; रघुलक्षण; मवि. गृहार्योऽग्निपरि-
क्रिया (गृहार्येषु परिक्रिया); स्मृच. (क.) २४, (ख.)
३१ पूर्वार्ध मितावय; मसु.; स्मृसा. १ (=) पूर्वार्ध मिता-
वय, परिक्रिया (परिक्रिया); मया. १७ मितावय, पू.; प्रपा.
२।२ (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामीपनायनिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ
सेवा गृहस्थाग्निपरिक्रिया ॥); मच.; धीमि. १।२३ (=)
मितावय, पू.; सं. ४०३; चन. १।२३ (वैवाहिको विधिः
स्त्रीणामीपनायनिको मनः ।) पू.; मुफा. ८४ पूर्वार्ध मितावय;
सं. ६९ (=) (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामीपनायनिकः पटः ।)
पू.; आन. १४५ पूर्वार्ध मितावय; नन्द.; भाच. गृहार्यो
(गृहार्ये); सस्मृ. ५१; कृम. १०६५ (=) संवय, पू.,
११६७ (=) संवय, पू.; संदी. १ (भागः २) पूर्वार्ध
मितावय.

कुनोऽध्ययनम् । यद्वायैः गृहकृत्यानि रुधनपारिणादप्रत्य-
वेक्षणदीनि यानि नवमे वक्ष्यन्ते 'अर्थस्य संग्रहे- ज्ञानम्'
(मस्मृ. १.११) इत्यादि । सायं प्रातर्ब्रह्मचारिणो यत्न-
मिदाधानं तदेवास्या गृहकृत्यम् । अग्निक्रियया च यावान्
यमनियमसमूहो ब्रह्मचारिणः ॥ सर्वं तपल्लभ्यते ।

एवं चैतदुक्तम्— विवाहस्योपनयनापत्त्यं (स्या) यथैव
पुरुषस्योपनयनाद्यभूति औताः स्मार्ता आचारप्रसाधं
विधयो भवन्ति, प्राक्तनं कामचारवादभक्षत्वं, एवं स्त्रीणां
प्राग्विवाहात् कामचारः, परस्मात् (? स्मात्) औत-
स्मात्तैवधिकारः ।

• एवं वा पदयोजना— विवाह एव स्त्रीणां वैदिकः
संस्कारः उपनयनम् ; अनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्या
उपनयनवमुच्यते । किं तदुपनयनेन विवाहस्य साम्यं
येनास्य तद्वदपदेशः, अत आह— पतिसेवेत्यादि ।

• मेधा.

शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रकर्मोक्त्या च

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्माव्यतिषेधनम् ॥

(१) सर्वोऽयमनुवादश्लोकः । यदस्याऽऽहस्य गृह-
ग्राहिकया न प्रतिषिद्धं यथा हिंसास्तेयादि अनादृतवर्ण-
विशेषं सामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं, न तद्व्यतिक्त्रमादस्य पाप-
मुत्पद्यते । भूतमेवास्य शब्देन यथा हिंसास्तेयादिः तत्रास्य
भवत्येष दोषः । न च संस्कारं उपनयनलक्षणं अर्हति ।
तदुक्तम् ' ज्यौ वर्णा द्विजातयः ' (मस्मृ. १.०४)
इति । एवं नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति स्नानोपवासदेवता-
र्चनादी नास्य नित्योऽधिकारोऽस्ति । अकरणे न प्रत्यवेति ।
न धर्मात् प्रतिषेधनम् । येन स्नानोपवासनतादिषु नित्या-

• सर्वाणि स्यात्स्थानानि मेधात्मनानि । सप्तन्यास्थाने च
'अमन्त्रिता तु' इत्युपरिगनश्लोके (संका. घृ. ४२-४२) दृष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १.०१२२६, ख. धर्मेऽस्ति (धर्मोऽस्ति) ;
मेधा, धर्मेऽस्ति (धर्मोऽस्ति) श्रीगणेशोपनादितमेधातिथौ एव;
गोरा. ; भवि. ; शूद्र. ४८० ; स्मृ. कौ. २५ ; द्वा. सि. ६४ नास्या
(न चास्या) ; मय. ; संय. १२४ घृ. ; मुत्ता. ६७ न धर्मो
(नाधर्मो) ; सिन्धु. ११७ घृ. ; द्वा. ४९ घृ. ; श्व. ३ घृ. ;
मन्द. ; भाष. ; सस्मृ. ११ घृ. : ३१.

धिकारो नास्ति, अकरणे प्रत्यवायाभावः, अथ निषेधो
नास्ति, तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः । न चेदशादस्य
प्रतिषेधः । अतः शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् अभ्युदयकामस्य
तदनुष्ठानं युज्यते । एवं लघुनादिभक्षणनिवृत्तिरपि अभ्यु-
दयायास्य वेदितव्या । सामान्यशास्त्रविहितं ' निवृत्तिस्तु
महाफल्य ' (मस्मृ. ५.१५६) इति । अतो ' न धर्मा-
व्यतिषेधनम् ' इति यथाऽऽरम्भः । मेधा.

• स्मृतिकौमुद्यां समुद्धृतं मेधातिथिभाष्यम्—

अथ गर्भाधानादिसंस्कारेषु शूद्रः केव्यधिक्रियते— के
(?) न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । नास्याधि-
कारो धर्मेऽस्ति न धर्माव्यतिषेधनम् ॥ अस्य मेधातिथे-
र्न्याख्या— ' यदस्याहस्य गृहग्राहिकया न प्रतिषिद्धं,
यथा हिंसास्तेयादिनादृतवर्णविशेषं सामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं,
न तद्व्यतिक्त्रमादस्य पापमुत्पद्यते । यथा द्विजातीनां पातक-
मुत्पद्यते तथा नास्तीति न शूद्रे पातकं किञ्चिदित्यस्यार्थः ।
न च संस्कारमर्हति । उपनयनलक्षणं संस्कार नार्हति ।
तथा चोक्तम्— ' मयो वर्णा द्विजातयः ' इति ।
तथा यवनान्तराप्रान्तनामकरणादिष्वतिरिक्तं संस्कारमपि
नार्हति । एवमुक्तेन प्रकारेण नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति ।
स्नानोपवासदेवतार्चनादी नास्य नित्योऽधिकारः । अकरणे
न प्रत्यवेति । न धर्माव्यतिषेधनम् । येन स्नानोपवास-
नतादिषु नित्याधिकारो नास्ति, अकरणे प्रत्यवायाभावः,
अथ च निषेधोऽपि नास्ति, तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रति-
षेधनम् । ईदृशेषु धर्मेषु प्रतिषेधाभावात् । स्नानोपवास-
नतादिष्वधिकारोऽस्तीत्यर्थः । शिष्टाप्रतिषिद्धत्वादाभ्युदय-
कामस्य तदनुष्ठानं युज्यत इत्युक्तं भवति । एवं लघुना-
दिभक्षणनिवृत्तिरप्यभ्युदयायास्य वेदितव्या । यतो मनु-
नैश्लोके— ' न मांसमश्ने दोषो न मये न च मेयुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ' इति ।

मांसमश्ने विष्युक्ते दोषो नास्ति । एतद्योत्तरं सम्यक्
प्रतिपादयिष्यति । मेयुने स्वदरेणुतावद्वृत्तौ च । मय-
शब्दो लघुनादीनामभ्युपलब्धार्थः । यतो मयदानलघुना-

• आदर्शपुलाहीकमेधातिथिभाष्यात् स्मृतिकौमुदीयं शूद्रा-
चारविरोधमिति च मेधातिथिभाष्यं निरुद्धमित्युक्तं संयु-
तम् ।

दिभक्षणनिवृत्तौ क्रियमाणयां महद्दृष्टादृष्टफलमुत्पद्यते, अतो निवृत्तिर्महाफला । एवंविधधर्मे प्रतिषेधाभावात् 'न धर्माप्रतिषेधनम्' इत्युक्तम् । न तु ज्योतिष्टोमादेर्धर्मा-
प्रतिषेधाभावः । तस्य वर्णविशेषोपादानेन विधानात् ।

स्मृकौ. २५-२६

शूद्राचारशिरोमणौ समुद्धृतं मेधातिथिभाष्यम्—
यदस्याऽऽहस्य इन्द्रग्राहिकया न प्रतिषिद्धं, किंतु अना-
हत्यर्णविशेषं सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धं हिंसास्तेया-
नृतादि, तथ्यतिक्रमादस्य न तथा पातकमुत्पद्यते यथा
द्विजातीनाम् । तथा योऽस्य संस्कारो विशिष्य नोपदिष्ट
उपनयनादिरूपः तं नार्हति । येषु तु गर्माधाननामकरण-
निष्क्रमणप्रदानविद्याह्वनयकर्मसु विशिष्य प्रमाणमस्ति
ते न निषिध्यन्ते इति वक्ष्यते । नास्याधिकार इति ।
अस्य श्रौते स्मार्ते च धर्मे मन्त्रैकसाध्ये अधिकारो नास्ति ।
अमन्त्रके च स्नानोपवासार्चनादौ साधारणधर्मे प्रतिषेधो
नास्ति । यद्वा, स्नानोपवासव्रतदानार्चनादौ नास्य शूद्रस्य
नित्योऽधिकारोऽस्ति, तदकरणे न प्रत्यवैति । अत एव
नास्मादप्रतिषेधोऽप्यस्ति । शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् साधारण-
धर्मत्वेन विहितत्वात् अम्युदयकामनया तदनुष्ठानसंभवा-
दित्यर्थः । एवं लघुनादिभक्षणेऽपि न निषेधः, तद्वर्गेन
स्वम्युदयः इति वदन्ति । तदुक्तं मनुना—'न मांस-
भक्षणे दोषो न मये न च मेयुने । मृष्टतिरेया भूतानां
निवृत्तिश्च महाफला ॥' (मस्मृ. ५।५६) इति । मांस-
भक्षणे विध्युक्ते । मयशब्दो लघुनादिस्पृष्टलक्षकः ।
मेयुने स्वदारेण कृत्वा अद्वैतौ च । यतः सामान्यतो
निषिद्धस्यापि यजने दृष्टादृष्टफलमुत्पद्यते, अतो निवृत्ति-
र्महाफला । न तु ज्योतिष्टोमादेर्धर्मस्य प्रतिषेधा-
भाव इति मन्तव्यं, तस्य वर्णविशेषोपादानेन विधानात् ।

शुचि. ६४-६६

(२) पद्मपशादिकरणरूपात् धर्मात् प्रतिषेधनम् ।

मयि.

(१) लघुनादिभक्षणेन शूद्रे न क्रियित्वातकं भवति ।
न तु पद्मपशादायपि, 'अहिंसा सत्यं' (मस्मृ. १०।६३)
इत्यादेभ्यस्तुल्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युप-
नयनारिर्ह्यसंस्कारमर्हति, नास्य अग्निहोत्रादिधर्मे अधिकारो-

ऽस्ति, अविहितत्वात् । न च शूद्रविहितत्वात् पाकयशादि-
धर्मात् अस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धत्वात् अयं
श्लोक उक्तार्थोऽनुवादः ।

* मनु.

(४) धर्मे श्रौते । धर्मात् श्रौतात् । श्रु. ४८१

(५) तदर्थमाह मेधातिथिः— यस्मान्मन्यतो निषिद्धं
स्तेयानृतादि न तदतिक्रमेऽस्य तथा पापं यथा
द्विजानाम् ।

शूक. ४९

(६) पातकं विहितकर्मननुष्ठानमातः प्रत्ययायः शूद्रे
नास्ति, तस्य अविहितधर्मत्वात् । संस्कारं निषेकादिकम् ।
श्रौते धर्मे अधिकारो नास्ति । धर्मात् पाकयशादेः ।

नन्द.

धर्मेऽस्य वस्तु धर्मज्ञाः सतां धृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

(१) एतदेवाह— धर्मे आप्तुं इच्छन्तः अभ्युदय-
कामाः सतां साधूनां धर्मे अनुष्ठिताः समाभिताः मन्त्र-
वर्ज्यं न दुष्यन्ति । अतः स्नानैकाहोपवासदेयता-
र्वनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति,
प्रशंसां फलं च प्राप्नुवन्ति । न पुनरेतन्मन्त्रव्यं— यानि
समन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शयैर्गमासादीनि
तानि मन्त्रवर्ज्यं शूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रके-
पूत्येषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमद्याहं स्यात् । मन्त्रवर्ज्य-
मित्येतस्य दर्शितो विषयः । तथा च भगवान् व्यासः—
'न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कार-
मिहाहंतीति । स्मृतिः (१) धृति) प्रयुक्तं तु न धर्ममस्तुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतम् ॥' इति । एतदपि

* गौरा., मय., माव. ममुगनम् । अशूद्रराट्बाहुस्त्वात् गौरा.
नोदृष्ट्या ।

(१) मस्मृ. १०।१२७, ग. वृत्त (धर्म) वर्ज्यं (वर्ज) ;
मेधा. वृत्त (धर्म) वर्ज्यं (वर्ज) ; गौरा. ; ममा. १०।६६
वृत्त (श्रुति) वर्ज्यं (वर्ज) ; मयि. वर्ज्यं (वर्ज) ; मनु. ;
श्रु. ४८० मेधावत् ; स्मृकौ. २६ मेधावत् ; श्रुति. ६९ वृत्त-
मनुष्ठिताः (धर्ममनुष्ठितम्) वर्ज्यं (वर्ज) ; मय. धर्मेऽस्य तु
(धर्मेऽस्य तु) दोषं मेधावत् ; सुका. ६७ वृत्त (श्रुति) ; नाम.
३ मेधावत् ; शूक. ४४ वृत्तमनुष्ठिताः (धर्ममनुष्ठिताः) वर्ज्यं
(वर्ज) ; नन्द. वृत्त (श्रुति) ; माव. वर्ज्यं (वर्ज) ; सस्मृ.
११ मभावत्.

यथाविहितानुवायेष । लघुनसुरांपानादेर्न पतति । संस्कारा-
नर्हता उक्तैव । उक्तं च अनुपनीतत्वात् भुतिविषय-
धर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिता धर्मा यथोक्त-
प्रकारास्ते नास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथा च स्मृत्यन्तरम् —
'पाक्यज्ञैः स्वयं यजेत' (गौध. १०।६४) 'अनुशातोऽस्य
नमस्कारो मन्त्रः' (गौध. १०।६३) इति । ये
पुनराहुः— आवसथ्याधानपार्वण्यैश्वदेवाध्यापक्यसादिषु
शूद्राणां पाक्षिकोऽधिकारः, तेषां अभिप्रायं न विद्मः ।
आवसथ्याधानं तावत् शूद्रकारैराम्नातं त्रैवर्णिकोद्देशेनैव ।
मन्यादिमिश्र नैयमात्मातम् । तथा केवलं 'वैवाहिकामौ
(१ केऽमौ) कुर्यात् श्रमं कर्म' (मन्म. ३।६७) इति
तप्त नैवाम्नातम् । कुतः शूद्रस्याऽऽधानम् । अथ पाक-
यशविधानात् अन्यथाधानाद्येषः, तदपि न, लौकिकामौ
वैश्वदेवो भविष्यति, यावद्भजनं चान्निकं नान्यदाक्षेपु-
मन्त्रं, (इति) 'विवाहामौ (१ वैवाहिकेऽमौ)' इत्येव
प्रदर्शितम् । पार्वण्यश्वदेन च यशमाश्रायं भ्रातृमुच्यते
तदभ्यनुजानीमः, अधकापार्वण्यश्वदेवैश्वदेवानां विहित-
त्वात् । अथ दर्शपौर्णमासी, तदपाकृतम् ।

● मेधा,

(२) तदेवाऽऽह— धर्मेष्टव इति । मन्त्रजम् ।
न सोमयागादिकर्म । "इह काम (१ पाक) यशकणे
प्रशंसा प्राप्नुयन्ति, धर्मं च लभन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
पञ्चमहायशकणे न दोष इत्युक्तम् । सतां वृत्तमनुष्ठिताः
सतां वृत्तं लक्ष्मीकृत्य उद्युक्ताः । प्रशंसा सम्पूज्यताम् ।

मवि,

(३) ये पुनः शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामाः
त्रैवर्णिकानामाचारं अनिषिद्धमाभिताः ते 'नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्च यशास हापयेत् ।' (याम्. १।१२१) इति
यशस्वयवचनात् नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्च-
यशादिधर्मान् कुर्वाणा न प्रयवयन्ति, स्वाति च लोके
लभन्ते ।

५ मयु.

(४) मन्त्रजं वैदिकमन्त्रजम् । श्र. ४८१

(५) अत्र (शान्तिकर्मणि) च शूद्राणामप्यधिकारः,
'आवयेद्यतुरे वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमप्रतः ।' इत्यादि-
वाक्येषु आवणस्य वृत्त्यर्थतया रागप्राप्तत्वेन तद्विधौ
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेर्न विवक्षया श्रवणविधानात् तेषां पुराण-
श्रवणेऽधिकारेण ज्ञानसद्भावात् । वैदिकमन्त्राभावे कथं
तद्वत् कर्मस्वधिकार इति चेत्, शूद्रा, 'धर्मेष्टवस्तु
धर्मज्ञाः... प्राप्नुवन्ति च' इति मनुना मन्त्रवर्जनात् ।
यत्तु मेधातिथिः— मन्त्रवर्जितेषु उपवासादिषु अधिकारा-
र्थमिदं, न ॥ समन्वये मन्त्रपर्वदामेनाधिकारार्थमिति,
तत्र, अमन्त्रश्लेषवासादिषु श्रवणविधिनेव अधिकारसिद्धौ,
एतद्वाक्यान्वयक्यापत्तेः । अत एव मोक्षधर्मेऽपि 'मन्त्र-
यज्ञं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकी क्रियाम् ।' इति । अत्र
एतद्वाक्यस्य पौरुषत्वेन तत्सामान्योपस्थितपौरुषक्रियो-
द्देशेन मन्त्रवर्जनविधौ पौष्टिकीमित्यस्य उद्देश्यविरोधपण्येन
अविशेषितस्यम् । एवं मनुवाक्यस्य एतस्य च एकैव
भुतिर्मूलत्वेन कल्प्यते ।

शाम, ३

(६) यत्तु मेधातिथिनोक्तम्— यानि मन्त्ररहितानि
व्रतोपवासादीनि तान्यनुतिष्ठन्तः शूद्रा न दुष्यन्ति, न पुनः
समन्त्राण्यपि मन्त्रवर्जमनुतिष्ठन्तो न दुष्यन्तीति, समन्त्रक-
विधौ शूद्रान् प्रत्यप्रवृत्तत्वेन मन्त्रवर्जानुष्ठाने अशास्त्रानु-
ष्ठानं स्यादिति, तत्र, स्वपरीक्षितं शूद्राधिक्या (१ अ)-
विधाने मन्त्रवर्जताविधानात् । अन्यथा मन्त्रहीने व्रतोप-
वासादौ अनधि (१ अधि) श्रमप्रमत्त्या विधिरूपध्यात् ।
तस्मान्निषिधानार्थमेवेत् । श्र. ४४-४५.

(७) यद्यप्येवं तथापि धर्मेष्टवो धर्मज्ञाः एता इति
निषेकादिशंस्कारं मन्त्रवर्जितं अनुष्ठिताः अनुष्ठितान्तः
शूद्रा न दुष्यन्ति । मन्द.

(८) धर्मेष्टवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अध्ययनजं ॥
दुष्यन्ति । माच,

यथा यथा हि सद्बुद्धमातिष्ठत्यनम्यकः ।
तथा तथेवं चामुं च श्लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥

(१) मन्म. १०।१२८; मेधा. १। गो. १। मवि. १। मयु. १।
श्र. ४८० सप्तम (४८४) उपनिष (४८५) पञ्चम (४८६) याम्. १।
नोक्तमन्त्रानिन्दितः । १; मन्म. ११; मच. १; मुना. १०;
मन्म. १; माच. लनिन्दितः (लनिन्दितम्); मन्म. ११
माच. १.

● मयु. मेधावत् ।

३ गो. १, मच. मयु. ११; १।

परगुणनिन्दकः शूद्रो यया यया द्विजात्याचार-
मनिषिद्धमनुतिव्रति, तथा, तथा जनैर्निन्दितः इह लोके
उक्लृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ।

॥ मयु.

याज्ञवल्क्यः

कर्माणि संस्कारा वा निषेकाद्याः इमशानान्ताः

समन्त्रका द्विजातीनां, ब्रह्माणाममन्त्रकाः

ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्वा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः इमशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

(१) उक्तं धर्मादीनां स्वरूपं प्रमाणं च । इदानीं तत्सा-
धनानि याच्यानि । तत्र च क्रियामात्रसाधारण्यात् कर्तुः
पूर्वमभिधानं युक्तमित्यत आह— ब्रह्मेति । ब्राह्मणक्षत्रिय-
वैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा इति व्यवहारार्था परिभाषेयम् ।
तुशब्दोऽपकृत्यावधारणार्थो व्याख्येयः । आद्यास्त्रयो द्विजा
शतीयमपि संशा पूर्ववत् । ननु चाद्यां द्विजा इत्येतावद्
याच्यं, बहुवचनात् त्रिस्त्वान्वतेः । सत्यमेवम् । रथकार-
व्यावृत्त्यर्थेतिशब्दः । यत्तु स्मृत्यन्तरे रथकारस्थोपनयन-
स्मरणं, तत् आधानाधिष्ठितत्वात् भ्रान्तेरित्यवसेयम् ।
विकल्पो वाऽस्तु । नेत्याचार्यः । तेषां द्विजातीनां
निषेकादात्म्य आ अरिषसंचयनात् मन्त्रतः क्रियाः
भवन्ति । शास्त्रतः इत्यर्थः । तृतीयार्थे पञ्चमी द्रष्टव्या ।
वैशब्दो हेत्यर्थः । यस्मात् मन्त्रार्हं तेषां उपनयनाख्यं
जन्म तस्मात् मन्त्रवत्यः क्रिया भवन्तीति ।

॥ विश्व.

● गौर., अन्यानि च व्याख्यानानि समुक्त्ये गतापानि ।

॥ शूद्रसंस्कारसंनिधि विश्वकर्मानं अमे 'तूष्णीमेनाः क्रियाः'
इति याज्ञवल्क्यशेके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. १.१०.; विश्व. : मिता. : अप. : प्रक. ७३;
स्मृ. (क.) १५, (ग.) ३५ ब्रह्म (विम.) : स्मृत्या. १;
प्रमा. ४२७ कात्या. इमशा (कादिसमशा) : प्रमा. ४ ब्रह्म
(विम.) कात्या. इमशा (कादिसमशा) : गप. ६ पृ.; प्रर. १;
श्रुति. ६७ पमावद; वामि. : संप्र. १३३ : १५७ (=)
उप. : धर्म. ३; मुग्धा. ७२ पमावद; संम. ८; सस्मृ. ३२;
संर. ५ पमावद; संदी. ३ (भाषा. २) मन्त्रक्षत्रियविद्वद्वा
(मन्त्रक्षत्रियः शूद्रा) .

(२) एतैर्नवभिः श्लोकैः, सकलशास्त्रोपोदातमुक्त्वा
इदानीं वर्णादीनां धर्मान् वक्तुं प्रथमं तावत् वर्णानाह—
ब्रह्मेति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाण-
लक्षणाः । तेषां आद्यास्त्रयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजाः
द्विजायन्त इति द्विजाः । तेषां द्विजानां वै एव, न
शूद्रस्य, निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानं आद्यो यासां
तासां योक्ताः, इमशानं पितृयनं, तत्संनिधि कर्म अन्ते
यासां ताः क्रिया मन्त्रैर्मवन्ति । मिता.

(३) तेषां द्विजानां गर्भाधानाद्याः प्रेतकर्मपर्यन्ताः
क्रिया मन्त्रैः कार्याः । शूद्रस्य तु यावदुक्तम् । उपनय-
नात् (१ न्य) संस्कारादुपहृत्तौ, यमः— 'शूद्रोऽप्येवं-
विधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित् समसृज-
च्छन्दसा सं प्रजापतिः ॥' सृष्ट्वाऽनुप (१ नोप) नीतवान् ।
अतो नोपनेय इत्यर्थः । यच्छ्रुतिः— 'गायत्र्या ब्राह्मण-
मसृजत । शिष्टुर्भा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । न केन-
चिच्छन्दसा शूद्रम् । असंस्कार्यो विश्रायते ।' असंस्कार्यः
अनुपनेयः । ब्रह्मपुराणम्— 'विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि
उभतां सदा ।' मात्रशब्दात् मन्त्राणां व्यावृत्तिः, पूर्व-
संस्काराणां वा । तदा च विकल्पः विहितत्वादपि तेषाम् ।

॥ अप.

(४) द्विजातीनां मन्त्रतः क्रियाः इति वदन् शूद्रस्या-
मन्त्रकाः संस्कारा इत्याह । अत एव संस्काराधिकारे
यमः— 'शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।'
इति । एतच्च चूडाकर्णान्तसंस्काराभिप्रायम् ।

† स्मृच. १४

(५) अथ वर्णधर्मेण वक्तव्येषु वर्णानाह— ब्रह्मेति ।
ब्रह्म ब्राह्मणः । अचिन् विधेति पाठः । कर्माधिकारि-
विभागाय द्विजान् विविनक्ति— त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । अत्र
तुशब्दस्य वर्णा इत्युत्तरं पाठात् स्वरूपस्य आद्या इत्यनन्तरं
योजनादर्शस्य संगतिः । तेषामाद्यास्तु प्रथो द्विजाः
द्विजायन्ते इति व्युत्पत्तेः । तथा च वक्ष्यति— 'स्नातु-
र्यदमे' (याज्ञ. १.३९) इत्यादि । अत्र वृत्तीनामभि-

● शेषं मितागताप्यम् ।

† शेषं अथमथे गतार्थम् । प्रमा., प्रर., चम., संग., संर.,
संदी. एवं च द्वापः ।

व्यक्तलिङ्गसंख्यत्वात् ब्राह्मणाश्च क्षत्रियांश्चेत्यादिविग्रहेऽपि प्रकृतसमाप्तोपपत्तेरप्या इत्यनेन ब्राह्मणा एवोक्ता इति भ्रमनिरासाय त्रय इत्युक्तं, वर्णा इत्यनुपपत्तेऽपि तस्मिन् (१ तदनि) रासात् । तत्र च ब्राह्मणव्यक्तिषु तिस्र्युप अनध्यवसायादव्याप्त्यानन्त्याच्च ब्राह्मणव्यवस्थित्यव्यवस्थावेवादाय त्रिवर्षवसानमिति । अत एव मनुः— 'चतुर्थं एकजतिस्तु वर्णो नास्ति तु प्रथमः ॥' (१०।४) । चतुर्थः शूद्रः । वर्णः शूद्रः । वर्णसंकरस्तत्सत्येव । वर्ण-संकरो न वर्णान्तरगत इत्यप्याहुः । तत्र द्विजानां द्यूह-दिभ्यो धर्मं विशेषमाह— 'निषेकस्याः समशान्तान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।' निषेको गर्भाधानं, तदाद्याः, समशानं तत्संश्रयिष्यन्त्येष्टिः, तदन्ताः क्रिया मन्त्रतः मन्त्रकरणिकाः । तेषां वै द्विजानामेव, न तु शूद्रस्यापि । अमन्त्रकालं तस्यापि क्रियाः । अत एव चूडाकरणान्ताः क्रियाः प्रकृत्य यमः— 'शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥' शूद्र इति लिङ्गमविवक्षितं, अनुपादेयगतत्वात् । एवंविधः चान्तक्रियायाम् अत एव संस्कृतः कार्यः । मन्त्रेण वैदिकेन, 'वेदमन्त्रवर्जम्' इत्येकमूलतऽनुपेक्षात् । (न) केनचित् (छन्दसा) गायत्र्यादिना प्रजापतिर्वशा तं शूद्रं समसृजत् संयोजयामास । तेन उपनयनं नास्ती-त्यर्थः । तथा च भुतिः— 'गावस्या ब्राह्मणं समसृजत् मिथुना राजस्यं जगत्या वैश्यं न केनचित् छन्दसा शूद्रम्' इति । एवं च 'विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।' इति ब्रह्मपुराणे मात्रप्रदेन उपनयनस्य वैदिक-मन्त्रस्य वा ध्वयच्छेदः, न गर्भाधानादीनामपीति मन्तव्यम् ।

संस्काराणां गर्भाधानादिकीमन्तानां कारविधिः,

के संस्काराः सृष्ट्य कर्तव्या केषां चावृष्टिः

इत्यत्र टीकाकाराणां व्यवस्था

गर्भाधानमृतौ पुंसः सचनं स्पन्दनात् पुरा ।

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

(१) वासु. १।११; विध. मास्ये (मासेष्टो) ; मिता. स्पन्दनात् (स्पन्दनात्) ; मप. ३ अ. ७८; सृष्ट. (क) २७, (ख.) ४२ पू. : ४४ उच. ; चका. ७३२ मितावत्, पू. :

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्कमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्यं यथाकुलम् ॥

(१) काः पुनस्ताः क्रियाः, कस्मिन् काले कर्तव्या इत्यत आह— गर्भाधानमिति । गर्भाधानाख्यः प्रथमः संस्कारो नियेकलक्षणः । स च ऋतौ कार्यः । सामप्यात् ऋतुर्वक्ष्यमाणः, न वसन्तदिकः । पुंसवनाख्यो द्वितीयः संस्कारः । ॥ च प्राग्यमस्पन्दनात् । तथा च पारस्करः—

७३४ रुनीयः पादः ; सृष्ट्या. १ मितावत्, पू. ; पमा. ४१७ : ४१९ चतुर्थः पादः ; मप. ३५० पू. ; संत. ९०८ मास्ये (प्रष्ठे) ; संसौ. ४० मितावत्, पू. : ४२ रुनीयः पादः, अनु-वादरूपेण ; वीमि. 'प्रसवे ज्ञानकर्म च' इत्यपि पाठः ; संम. १४१ (गर्भाधानमृतौ) पतावदेव : ११७ (पुंसः सचनं स्पन्दना-त्पुरा) पतावदेव ; मुका. ७८ ; संम. १९ मितावत्, पू. : ११ रुनीयः पादः ; सिन्धु. ११७४ प्रथमपादः ; संसौ. १ (=) (गर्भाधानमृतौ) पतावदेव : ५४ (पुंसः सचनं स्पन्दनात्पुरा) पतावदेव : ५५ रुनीयः पादः ; रत्न. २, १ ; ज्ञान. १४६ उच. ; संम. ५१ रुनीयः पादः ; पुम. ४२१ मितावत्, पू. : ४२२ (पुंसः सचनं स्पन्दनात्पुरा) पतावदेव, (पष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तः) इति ; सरस्व. ५१ पुरा (पुरा) ; संत. ८११ (पुंसः सचनं स्पन्दनात्पुरा) पतावदेव : ८१० (पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः) पतावदेव.

(१) वासु. १।१२; विध. प्राशनं मासि (प्राशनं मासे) ;

मिता. ; मप. ; अ. ७९ : ८९ प्रथमपादः, वातावन्वयशू-रनी ; सृष्ट. (क) २० पू. ; (ख.) ५१ पू. ; चका. ७३८ प्रथमपादः, वातावन्वयशूरनी ; ७४६ चूडा कार्यं (चूडा-कर्म) शङ्खावातवत्त्वौ, चतुर्थः पादः ; हमा. १७१ प्रथमपादः ; सृष्ट्या. ४ चतुर्थपादः ; पमा. ४२७ ; मप. ३५५, ३५६ चतुर्थ-पादः ; गमा. १७२ प्रथमपादः ; भा. ४८९ ; संत. ९०८ ; उच. १४४ चतुर्थपादः ; संसौ. ६५ रुनीयपादः ; विमा. १७४ (=) प्रथमपादः ; मच. २१२ प्रथमपादः ; वीमि. ; संम. २३३ प्रथमपादः ; २५० द्वितीयपादः ; २६७ रुनीयपादः ; २९९ चतुर्थपादः ; अम. १० द्वितीयरुनीयपादः ; मुना. ८१ : ८२ मासि (मासे) उच. ; संम. १९ प्रथमपादः ; १७ द्वितीयपादः ; सिन्धु. ९०४ प्रथमपादः ; विपा. ३०८ प्रथमपादः ; मंकी. १०१ प्रथमपादः ; ११२ चतुर्थपादः ; रत्न. २ ; ज्ञान. १४८ पू. ; संत. ६८ प्रथमपादः ; ८९ चतुर्थपादः ; पुम. ४२३ प्रथम-पादः ; सृष्ट. ५१ अहन्येका (अहरेका) प्राशनं मासि (प्राशनं मासे).

‘अथ पुंसवनं पुरा स्पन्दनात्’ (पाथ. १।१४।१, २) इति प्रथमकल्पमाह । पष्ठे गर्भमासे अष्टमे वा सीमन्तोन्नयनाख्यस्तृतीयः । अतः परं नाम्नैवा(व) गतकालं जातकर्म भवति । चशब्दात् सोप्यन्तीकर्म च । तथा चाह—‘सोप्यन्तीमद्भिरभ्युधति’ (पाथ. १।१६।१), ‘जातस्य कुमारस्य च’ (पाथ. १।१६।३) इति । एते च संस्काराः कास्त्येन यद्वादवगन्तव्याः । प्रतिगर्भे च अपसीमन्तोन्नयनाः प्रवर्तन्ते, तस्य स्त्रीसंस्कारत्वात् । तत्संस्कारत्वं च ‘सीमन्तमूर्ध्वं विनयन्ती(?) ति’ (पाथ. १।१५।४) इति वचनात्, मन्त्रवर्णाच्च ‘आजीवं (?) ऊर्जीवं’ फलिनी भव’ (पाथ. १।१५।६) इति, सीमन्तीति समाख्यानाच्च । अन्या च स्मृतिः—‘सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् प्रथमे गर्भे मासे पष्ठेऽष्टमे वा’ (पाथ. १।१५।१-३) इति । न च तदेवं नैयं—प्रथमे गर्भे मासिनियमार्थमिति, भुतिबाधप्रसङ्गात् । न च स्त्रीसंस्कारत्वेऽपि गर्भनिमित्तत्वादाहृतिरिति शक्यं यक्तुं, प्रथम-गर्भस्यैव निमित्तभावात् । कार्यद्वयत्याख्यानद्वृत्तिः । गर्भाधानं त्वार्थदेव आवर्तते । लिङ्गाच्च पुंसवनम् । सोप्यन्तीकर्म तु सुखप्रवचार्थत्वात् । अतोऽ(१)वैप्रम्यम् । अतः सूक्तं अपसीमन्तोन्नयनाः प्रवर्तन्ते इति । एवं च समाचारानुग्रहः ।

किञ्चान्यत्—एकादशेऽहनि नाम कर्तव्यम् । एवं निष्क्रमणाद्यपि । तथा चाह—‘चतुर्थे मासि निष्क्रमणं करोति’ इति । यत् ‘दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति’ (पाथ. १।१७।१) इति, दशम्या व्युष्टायामिति तत्रार्थः । तथा चाह मनुः—‘नामधेयं दशम्या तु द्वादश्या चास्य कारयेत्’ (२।३०) इति । आनन्तर्यार्थश्चकारः । दशम्या व्युष्टया द्वादश्या वेति द्रष्टव्यम् । अंशजगत्येनैकादश्यामिति नोक्तम् । तुशब्दाच्चायमेवायः कल्प इति द्योतितम् । अथ तु दशम्या एवेति तत्सार्थः, तदा यस्य प्राग्दशरात्रात् शुद्धिस्तद्विषयत्वेन द्रष्टव्यं, सूतकृत्वाक्योपरोधात् । एकादशे त्वविशेषेण प्राथमकत्विकः । यथाकुलमिति चूडाभिप्रायम् । यथा ‘पञ्चचूडा मरुदाजाः’ इति । कालस्त्वङ्गम् । शुक्लधवं गृह्यादवगन्तव्यम् । अथवा कालमिप्रायमेवेतत् जातकर्मा-

दिविपयत्वेनापि योज्यम् । यथा—जन्मानन्तरं दशरात्रे वा जातकर्म । एकादशे द्वादशे वाह्नि, शतरात्रे पुण्ये नक्षत्रे वा नामकरणम् । दशरात्रे चतुर्थे मासे वा निष्क्रमणम् । पष्ठे मासे संवत्सरे वाऽऽन्नप्राशनम् । संवत्सरे सार्धे तृतीये वा चूडाकरणम् । तत्सर्वं यथाकुलं वा कार्यं, उक्तकालं वा । द्विर्मासग्रहणं तु छन्दःसमाधानार्थम् । ऋज्वन्त्यत् । विश्वः ।

(२) इदानीं ताः क्रिया अनुक्रममिति—गर्भाधानमिति । गर्भाधानमित्यनुगतार्थं कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानं ऋतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भवलनात्पूर्वम् । पष्ठे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ इति । * एते आ इते आगते गर्भकोशाज्जाते कुमारो जातकर्म । एकादशेऽहनि नाम । तच्च पितामहमाता-महादिसंघं कुलदेवतासंघं वा । यथाह शङ्खः—‘कुलदेवतासंघं पिता नाम कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमणलक्षणं सूर्यावेशनं कर्म । पष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलम् । कार्यमिति प्रत्येकं संबध्यते । मिता ।

(३) अथ गर्भाधानादिवत् ऋत्यादयः कालविशेषा अप्यनूयन्ते इति शास्त्रविहितानां कालान्तराणां न निवर्तकाः किन्तु तदुपलक्षकाः । तत्र शास्त्रान्तराणि विशेषाभिधायकानि लक्ष्यन्ते । तत्र हारीतः—‘संक्रांतसंस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ सीमन्तोन्नयने वैजवापरद्वयम्—‘आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ । देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ । अत एव पारस्करः—‘अथ पुंसवनवत् सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे’ इति सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे

* अत्र ‘यदा’ इति पदं निर्गवसागपुस्तके चैखन्वापुस्तके च मुद्रितमस्ति, तच्च ग्रामादिकमेवेति तद्विरहितो वेद्वेद्यपुस्तक, पाठोऽस्याभिमुखः ।

अभिधत्ते । पुंसवनं तु प्रतिगर्भमावर्तेत् । खगपरिशिष्टम्—
‘जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम्, अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते’ ।
नायं नियमः । ‘नामधेयं दशम्याम्’ इत्यादिवचन-
विरोधात् । अतो विकल्पः एव । स्वयद्वारापेक्षया चैत-
द्भवस्या । एवं च ‘अहन्त्येकादशे’ ‘द्वादश्यां वाऽस्य
कारयेत्’ इत्यादि विवक्षितार्थमेव, नाशौचान्तोप-
लक्षणांश्च । तेन अशौचेऽपि तत्कार्यम् ।

* अप.

(४) 'चतुर्थे स्पन्दते ततः' इति वचनात् स्पन्दना-
त्पूर्वमासप्रथं पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरवे
चान्द्रत्वे वा निपेक्षकामः (१ मास) स्यापि वषात्वे तदाद्य-
न्तर्दिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोरन्यस्य स्पन्दनमनिवत-
मापयेत्, सावने तु नियतं, तेनात्र साधनगणना युक्ता
योषिद्व्यवहारसिद्धा च । 'अह्नयेकादशे नाम' इत्य-
त्रापि 'अशौचम्यपगमे नामवेद्यम्' (२७।१) इति
विष्णुस्मात् सप्तकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् ।

સંત. ૧૦૮

(५) उक्ता एव निषेकादिक्रियाः कालविशेषसंबन्धे-
नाऽनुकामन् तासां फल्गुमप्याह सार्धश्लोकप्राम्याम् । गर्भं
आधीयते अनेनेत्यादिष्युत्तमिर्गर्भाधानादिवन्देः तत्त-
त्संस्कारकर्माप्युच्यन्ते । कजौ (याः) वक्ष्यमाणे काले ।
पुमान् सृयते अनेनेति पुंसवनं 'पुंसः सवनम्' इत्यने-
नोक्तम् । स्पन्दनात् गर्भवचनात् पूर्वे तृतीये मासीत्यर्थः,
'चतुर्थे स्पन्दते ततः' इति वचनात् । गर्भमासात्
पष्ठे अष्टमे वा मासि सौमन्तोभयनम् । एते आ इते
वदिगते गर्भवीक्षात् अपत्ये, सति जन्मनि जातकर्म
इत्यर्थः । 'प्रथमे जातकर्म च' इति शाठः सुगमः ।
चरान्देन प्रसङ्गात् अत्यन्तमकालकृत्यानामप्येषां कर्मणा
समुच्चयः । यद्वा, अग्रिमश्लोकस्यैवादत्ते इत्यनन्तरं संयोज्य-
मानः अग्रानुक्तान् दादशानीन् समुच्चिनोति । ते च
दर्शयिष्यन्ते ।

एषादशे जन्मदिनात् । एतच्च सूक्तान्तोपलक्षणं,
'आशौच्यपरगमे नामपेयकरणम् ।' (२७।५)

कर्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥ 'द्वितीये पूर्णे इत्यनुपपन्नते ।
तृतीये अत्यावशिष्टे, 'तृतीये भूयिष्ठे गते चूडा' इति
लौगाक्षियचनात् । इदं च तृतीयस्यैव चरमभागप्रशंसा-
परमिति न पौनरुक्त्यम् । कार्येति विभक्तिः (! लिङ्ग)-
विपरिणामेन गर्भाधानादिषु उपनयनान्तेष्वप्यन्वेति ।
नाम्नस्तु करणं व्यवस्थापनमात्रमिति विशेषः । न च
चूडापदवत् नामपदमपि कर्मविशेषपरमेचारित्यति बाध्यं,
प्रामाणिकलिखनविरोधादिति । वीभि.

गर्भाधानादीनां चौरान्तानां संस्काराणां बीजगर्भसमुद्भव-
पापनाशकत्वं द्विजविषये उपनयनस्यापि

एवमेनः शर्म याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

(१) कस्मात् पुनरेषां संस्कारकर्मणां प्रपलेनैव
नियोगोऽनुष्ठानम् । उच्यते यस्मात्—एवमेन इति ।
मातापित्रोर्न्यस्य वा नियतनिमित्तात्वादेन सश्व निराकार्य-
त्वात् प्रपलेनैव (? व) नियोगतः करणम् । गर्भार्यत्वेऽपि
च अकरणे मातापित्रोरेव प्रत्यवायः । तथा चाह मनुः—
'वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।' इति ।

विश्व.

(२) एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपपन्निकं फलमाह—एवमेन
इति । एवं उक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कार-
कर्मभिः कृतैः एनः पापं शर्म याति । किंभूतम् । बीज-
गर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबद्धं *गात्रव्याधिसंक्रान्ति-
निमित्तं वा, न तु पतितोत्पन्नत्वादि । १ मिता.

(१) एवं कृतेषु संस्कारेषु एनः पापं बीजगर्भोत्पं
शाम्यति । बीजं शुक्रशोणितम् । गर्भो जठरान्तरस्थितो
देहः । तेन जठरयासो लभ्यते । एनोऽत्र अप्राप्यत्वं, मातुः
पीताशनादेरुत्पन्नमित्यर्थः । एतच्च चतुर्वर्ष्याभिप्रायं, न
द्विजातिमात्रविषयम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं
स्यात् । देवल.—'चित्रकर्म यथाऽनेकै रङ्गैस्मृतीत्यते

शनेः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥'
अत एव मनुर्द्विजात्यभिप्रायेणोपनयनं विधाय आह—
'गार्भहोमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं
चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥' एवमेनः शान्त्या प्रयुज्यमाना
एते संस्काराः पुंसवनात्परे पित्रभावे पितृव्यानीयेन
पितृव्यादीनां कार्या इति सिद्धम् । अप.

(४) उक्तक्रियाणामावश्यकत्वेऽप्यानुपपन्निकं फलमाह—
एवमेन इति । एवं एवंकृते । बीजं शुक्रं शोणितं च ।
गर्भस्तदाशयः । तत्समुद्भवं तत्संबन्धि । एनः अशुचिष्वं
अपत्यस्य । अत्र गर्भाधानादिष्वं क्षेत्रसंस्कारद्वारा अपत्य-
संस्कारकम् । क्षेत्रसंस्कारश्च प्रथमगर्भे एव जात इति न
प्रतिगर्भमावर्तनीयं, 'आरम्भणीया' न्यायात् । तथा
च हारीतः—'सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजलिपयः ।
यं यं गर्भे प्रसृज्यन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥'
सीमन्तेन तदन्तकर्मणा, न्यायतौल्यात्, वचनस्य चास्य
न्यायमूलकत्वात् । द्विजेति चोपलक्षणम् । अत एव
'सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।' इति देवलेन
संस्कृतेति नारीति च सामान्येनैवोक्तम् । जातकर्मोदि तु
साक्षादेव अपत्यसंस्कारकमिति प्रत्यपत्यमावर्तनीयमिति
विवेकः । द्विजसंस्कारे तु उपनयनमप्यधिकं, 'गार्भ-
होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिबन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो
द्विजानामपमृज्यते ॥' इति मनुक्तेः । गार्भहोमैरिति तु
पुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् । वीभि.

खीणां विवाहायसंस्कारा अमन्त्रकाः

तूष्णीमेताः क्रियाः खीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥

(१) किं पुनरेताः क्रियाः पुंविषया एष, नेत्याह—
तूष्णीमिति । अपि कार्या इति शेषः, संस्कार्यत्वाविरोधात् ।

(१) यास्त्र. १।१३ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; ब्रह्म.
७४, ९६ ; स्मृच. (क.) २३, (ख.) ६० ; ह्यभा. १८८ ;
स्मृसा. २ (=) ; स्मृकौ. ३७ ; गमा. १९४ ; धाकौ. ४९७ ;
संव. ९२६ ; संसौ. ७० (=) ; वीभि. ; संप्र. १९४, २१७ ;
मुक्ता. ८४ विवाहस्तु (विवाहश्च) ; संम. ५ ; ८ स्मृतिः ;
ग्राम. ८७ ; शुक. २५८ ; विपा. २६७ (=) ; बान. १४९ ;
संव. ६१९, ६४२ ; सस्मृ. ५१ ; क्रम. १७४१ ; संर. ५
स्मृतिः : ८३८ ; संदी. ३ (भागः २).

* 'वैजिकं गार्भिकं चैनः' इति मनुवाक्ये भावार्थचन्द्रिकायां
'गोत्रव्याधिसंक्रमनिमित्तम्' इति व्याख्यातम् ।

१ संम., सट. मितावत् ।

(१) यास्त्र. १।१३ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच. (क.)
१४, (ख.) ३६ ; ह्यभा. १८८ ; पमा. ४३७ ; प्रपा. २०७ ;
धाकौ. ४८९ ; संव. ९०८ ; वीभि. ; मुक्ता. ७३ ; संम. ८
(=) ; रत्न. २ ; सस्मृ. ५१ ; संर. ५ (=).

एता इति सर्वनाम्नोऽतःशब्दावच्छिन्नजातकर्मादि-
विषयत्वं द्रष्टव्यम् । गर्भाधानादौ त्वविशेषः । मुखप्रस-
वायन्त्वात् तु सोप्यन्तीकर्मणश्चशब्दावगतस्यापि ग्रहणम् ।
नन्वेवं सति स्त्रीणा मन्त्रहानात् तदुक्तकर्माधिकारो
दुःश्लिष्टः स्यात् । वचनगम्यत्वात् अधिकारस्यैतद्वयम् ।
न च स्त्रीणामात्यन्तिको मन्त्राभावः । यदि नाम जात-
कर्मादि तूष्णीं-विवाहस्तु समन्त्रकः समन्त्रक एव ।
तस्मादविशेषः । कार्याभावाच्च नृपुंसके संस्कारनिवृत्तिः ।
अर्थलक्षणास्तु नामकरणादयः शूद्रस्यापि प्रवर्तन्ते । तथा
च मनुः 'शूद्रस्य प्रेयसंयुतम्' (मस्मू. २।३२)
इति । अविहिताप्रतिषिद्धत्वात् । 'मन्त्रवर्जं शूद्रस्य'
इति शङ्खः । निःशेषतो वा स्त्रीसमत्ववचनात् इति
केचित् । तत्तु सामान्यतोदृष्टत्वाच्छब्दलक्षणे व्यवहारे
नादरणीयम् । एते च संस्काराः स्त्रीणामपि ब्राह्मणादी-
नामेतेष्वेव कालेषु भवन्ति । विष्.

(२) स्त्रीणां विशेषमाह-तूष्णीमिति । एता जात-
कर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीं विनैव मन्त्रैः यथाकालं
कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः कार्यः । मिता.

(३) एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणान्तानि
कर्माणि दुहितृणामपि मन्त्ररहितानि कुर्यात् । तथा
शूद्रस्य यथार्हम् । हभा. १८८

(४) द्विजस्त्रीणां द्विजेभ्यः शूद्रादिभ्यश्च विशेषमाह-
तूष्णीमिति । तूष्णीं वेदमन्त्रेण विना । एताः जातकर्मा-
द्याः । स्त्रीणां ब्राह्मण्यादितिसृणाम् । विवाहकर्मणि पत्यु-
रधिकारः, तस्य च 'निषेकक्रियाः' इत्यादितः सामान्यत
एव मन्त्रप्राप्तौ 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामीपनावनिकः
स्मृतः' । (मस्मू. २।६७) इति वचनाद्रिवाहस्य स्त्रीसंस्कार-
कत्वेन तस्याधान्यमभिप्रेत्य तथा (१ या) च मन्त्राणा-
मपि संबन्धमाह-विवाहस्तु समन्त्रकः इति । अत्र
जातकर्मादौ साङ्गोपाङ्गे मन्त्राणां निषेधः । तथा च मनुः-
'अमन्त्रिका तु कार्येण स्त्रियामाहुदोषतः । संस्कारार्थं
शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥' (मस्मू. २।६६) ।
आहुत् क्रिया । अशेषतः सेतिकर्तव्यतायाः । एवं च
विवाहेऽपि साङ्गे एव मन्त्रविधिः, 'एकत्र' इति
न्यायादित्यर्थः । बीमि.

(५) गोमिलेऽपि * 'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां
मन्त्रेण तु होमः' इति । अत्र होमपदं स्वस्तिवाचना-
दीनामङ्गानामुपलक्षणम् । तेन तान्यपि समन्त्रक्राणि
भवन्ति, अमन्त्रकत्वस्य 'यथायवंगं वै काम्या इष्टयस्ता
उपाशु कर्तव्याः' इत्युपाशुत्वस्येवं प्रधानमात्रधर्मात् ।
ततश्चात्र धृतमधुप्राधानादिप्रधानमन्त्राणामेव निवृत्तिर्नाङ्ग-
मन्त्राणामिति सिद्धम् । संप्र. १९४

(६) यत्तु जातकर्मादिसंस्कारानुक्त्वा यावदवश्यः-
'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्' इति तत्प्रधानाङ्गमन्त्र-
वाचयम् । यदि हि 'अप्स्ववच्येन चरन्ति' इतिषत्
तृतीयात्तेन साङ्गभावनामुक्त्वा तस्यां तूष्णीत्वं विधीयते
ततः स्यादङ्गमन्त्रवाचः । इह तु 'यथायवंगं वै काम्या
इष्टयस्ता उपाशु कर्तव्याः' इत्यत्र इदीनामिष क्रियाणां
प्रधानान्तपदोपात्तत्वात् प्रधाने एव तूष्णीत्वविधिर्नाङ्गेऽपि ।
तेन कन्याजातकर्मादौ शूद्रिआदं समन्त्रकमेव भवति
इति दिक् । § आम. ८७

संस्काराः

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
अगिन्यश्च निजादंशादृच्छांशं तु तुरीयकम् ॥ †

नारदः

संस्काराः

'येषां तु न कृताः पूर्व संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनान् ॥
अविद्यमाने पित्र्यधे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकर्तव्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

* घटाहृतं गोमिलम् नृपलम्बने । 'एतदेवाऽऽहृता विद्याः ।
तूष्णीम् । मन्त्रेण तु होमः ।' (मोयु. २।१।२२-२४) इति श्रुत्याणि
द्रव्यन्ते, तावि तु चूडामावविषवाणीनि सामान्यविशेषरूपेण
विषयभेदः ।

§ सम्प्र., सर. आमवत् ।

† म्याकृतानि 'कन्यादानाः' इत्यभिप्रायकरणे तथा
न्यवहारकाण्डे पृ. १४१९ द्रष्टव्यानि ।

(१) यास्तु. २।१२४. मन्त्रः स्वलादिनिर्देशः 'कन्या-
दानाः' इत्यभिप्रायकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) संव ११२. मन्त्रः स्वलादिनिर्देशः स्यात्त्यानादि च
न्यवहारकाण्डे १५८४ श्ले द्रष्टव्यम् ।

वृहस्पतिः

आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन
प्राधान्येन च समुच्चितानां व्याख्यानम्

देया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यमरुहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥
पैरे वा वन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयेषा परिकीर्तिता ॥
वांशे चाभ्यन्तरे चैव दुःख उत्पदिते परैः ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
नै गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

(१) अ. १।१२२ गानि च (गानि तु) ; प्र. ११ ;
च. ८ ; क. १४ अकार्पण्यमरुहत्वं (अकार्पण्यमरुहत्वं च) ;
प. ७६ उत्तरार्धे (अकार्पण्यमरुहत्वे च सर्वसाधारणा इमे) ;
ल. ३१८५ (५. ११) ; प. १२ ; इ. २.

(२) अ. १।१२२ ; प्र. ११-१२ ; स्मृ. च. (क.) १३
पैरे वा (पैर्यो) आपन्ने (कृपा) : (ख.) ३३ (यदा तु वन्धु-
वर्गेषु मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्नो रक्षितव्यस्तु दयेषा परि-
कीर्तिता ॥) ; च. ८ ; क. १५ ; प. ३३ ; मु. ७३
आपन्ने रक्षितव्यं तु (आपन्नो रक्षणं यत्तु) ; इ. २.

(३) अ. १।१२२ पूर्वार्धे (वांशे चाऽऽध्यात्मिके चैव
दुःखे चोत्पादिते कथिते) ; प्र. १२ पूर्वार्धे (वांशे चाऽऽध्या-
त्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कथिते) ; स्मृ. च. (क.) १३ ;
(ख.) ३३ वा हन्ति (वाहन्ति) ; च. ८ पूर्वार्धे (वांशे
चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कथिते) ; क. १५ अप-
व. प. ३३ पूर्वार्धे (वांशे चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते
कथिते) ; सं. १३८ ; मु. ७३ न कुप्यति न वा हन्ति (न
प्रवर्जति नो हन्ति) ; इ. २ वांशे चाभ्यन्तरे चैव (वांशे
चाऽऽध्यात्मिके चाऽऽपि) .

(४) अ. १।१२२ ; प्र. १२ ; स्मृ. च. (क.) १३, (ख.)
३३ ; च. ८ ; क. १५ ; प. ३३ ; सं. १३८ न गुणान्
गुणिनो हन्ति (न दुर्गुणान् गुणैर्हन्ति) ; इ. २ न गुणान्
(गुणान्) .

(५) अ. १।१२२ ; प्र. १२ ; स्मृ. च. (क.) १३
हारथ (हारतु) निन्दितैः (निन्दकैः) : (ख.) ३३ पूर्वार्धे (अभक्ष्य-
परिहारस्तु दुष्टसर्ववर्जनम्) ; च. ८-९ ; क. १५ ; प. ३३

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तत्र कर्तव्यमनायासः सा उच्यते ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं श्रोतृमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
स्तौकादपि हि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत्तमृतम् ॥
यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो हर्षयंस्तुना ।
परस्वाचिन्तयित्वाऽर्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥

अमृत्यु (अमर्ष) ; सं. १३८ स्वधर्मे च (स्वधर्मे) ; मु. ७३ ; इ. २.

(१) अ. १।१२२ ; प्र. १२ ; स्मृ. च. (क.) १३
अत्यन्तं तत्र (अत्यन्तं तु न) : (ख.) ३३ ; च. ९ कर्तव्यमना
(कुर्वन्त अना) ; क. १५ ; प. ३३ ; सं. १३८ सुशुभेनापि
(शुभेनापि च) उत्तरार्धे (अत्यन्तं वर्जयेत्तु स्तोत्रादासः
प्रकीर्तिता) ; इ. २ चमव. .

(२) अ. १।१२२ नित्य...वर्जनम् (नित्यं नामदास्तमवर्ज-
नम्) ; प्र. १२ विवर्जनम् (वितर्जनम्) ; स्मृ. च. (क.) १३,
(ख.) ३३ ; च. ९ ; क. १५ प्रशस्तविवर्जनम् (प्रशस्तास च
वर्जनम्) ; प. ३३ श्रोतृमृषिभिः (श्रोतृ मुनिभिः) ; सं.
१३८ ; मु. ७३ ; इ. २.

(३) अ. १।१२२ हि दातव्यं (प्रदातव्यं) हि तत्तमृतम्
(तदुच्यते) ; प्र. १२ ; स्मृ. च. (क.) १३ ; (ख.) ३३ दातव्य-
मदीनेना (दातव्यं मुदितेना) ; च. ९ अपि हि दातव्यं
(दम्पुषकतम्) ; क. १६ हि दातव्यं (प्रदातव्यं) ; प. ३३
अपि हि (अपि च) ; सं. १३८ दकार्पण्यं हि तत्तमृतम्
(दकार्पण्यमुच्यते) ; मु. ७३ दातव्यमदीनेना (दातव्यं
मुदितेना) ; इ. २ कृतम्.

(४) अ. १।१२२ हर्षयंस्तुना (हर्षयंस्तुना वा) ; प्र. १२
हर्षयंस्तुना (हर्ष यस्तुना) ; स्मृ. च. (क.) १३
(यथोत्पन्नस्तु संतोषः कर्तव्योऽन्यथाविर्जितः । परार्थं नाभिजातेन
साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥) : (ख.) ३३-३४ (यथोत्पन्नः संतोषः
कर्तव्यः स्वाधर्मेऽपि) । परार्थं नाभिलषेत् साऽस्पृहा परि-
कीर्तिता ॥) ; च. ९ (यथोत्पन्नः संतोषः कर्तव्योऽन्यथाविर्जितः ।
परस्वाचिन्तयन्तं साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥) ; क. १६ व्यो हर्ष-
यस्तुना (व्योऽप्ययं यस्तुना) ; प. ३३ ; मु. ७३ (यो-
त्पन्नस्तु संतोषः कर्तव्यः स्वाधर्मेऽपि) । परार्थं नाभिलषेत् साऽस्पृहा
परिकीर्तिता ॥) ; इ. २ हर्षयंस्तुना (हर्षयंस्तुनि) यित्वाऽर्थं
(यत्तव्यं) .

कात्यायनः

अष्टकादयः पुरुषसंस्काराः

संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गौतमादिभिः ।
अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्वे कालक्रमादितः ॥
सकृदप्यष्टकादीनि कुर्यात्कर्माणि यो द्विजः ।
स पङ्क्तिपावको भूत्वा लोकान्यैति धृतश्रुतः ॥

संस्काराणां कालातिपाते प्रायश्चित्तम्

देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः ॥
संस्कारा अतिपथेरन् स्वकालावेत् कथञ्चन ।
हुत्वेतदेव कर्तव्या ये तूपनयनादधः ॥

(१) उपनयनकालातिपाते प्रात्यस्तोमायेव ।

श्रुच. २४

(२) एतदेव सर्वप्रायश्चित्तमेव ।

मुक्ता. ८४

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्त्वपरेषु च ।
कालासीतानि कृत्वा तु विदध्यादुत्तराणि च ॥

(१) कास्म. ३१०८, १०९.

(२) कास्म. ३१२; अथ. ११३ सर्व (सर्व) क्रमेण (क्रमशः) ; श्रुच. (क.) २४ सर्वप्रा. ... क्रमेण (प्रायश्चित्त-मनो हुत्वा क्रमशः) ; (ख.) ६१ क्रमेण (क्रमशः) ; मपा. ३३२; संत. ९१२ सर्व (सर्व) हुत्वा (कृत्वा).

(३) कास्म. ३१३ (क.) कालावेत् (कालाच्च), (ख.) अतिपथेरन् (अनिपथेरन्) कालावेत् (कालावेत्); अथ. ११३ (संस्काराश्च विमुष्येरन् स्वकालश्च कथं वन । हुत्वा तदेव कर्तव्यं सकृदपि पापयेदधः ॥) ; श्रुच. (क.) २४ अतिपथेरन् (अतिपथेरन्) हुत्वेतदेव (हुत्वा तदेव) ; (ख.) ६१; मपा. ३३३ श्रुच. (क.) वत्; उच्यते. ६२० अनिपथेरन् (अनिपथेरन्) कर्तव्या (कुर्वति) ; संत. ९१२ कालावेत् (कालाच्च) कर्तव्या (कुर्वति) ; संप्र. ३३२ हुत्वेन (कृत्वेन) नादधः (नाल्लुप्य) ; मुक्ता. ८४ उत्तरार्धे (हुत्वेतदेव कर्तव्यं यत्तूपनयनादधः) ; आन. १४९ ये तूप (कियोप) ; संग. ६३१ सप्तवत्.

(४) मुक्ता. ९९; संग. ६३२ कृत्वा तु (कृत्वाच) च (तु) चत्. त्रिकाण्डश्रुत्ये प्रकीर्णकशब्दे १० इत्येव वचनं समुपलभ्यते ।

छुते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चात्कृतं कर्म समाचरेत् ॥
गैर्भाधानादिवौलान्ते स्वकाले विधिनाऽकृते ।
प्रत्येकं पादकृच्छ्रं स्याद्विगुणं स्यादनापदि ॥
आपोदश्राद्वाक्षणस्य श्रापकाद्रतहायने ।
आज्याहुतीश्च जुहुयादिमं मे वरुणद्वयम् ॥
त्वं नः स त्वं न इत्याभ्यामिमं मे त्वेतया ऋचा ।
ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचाऽऽहुतीः ॥
हुत्वा षष्ठकृथक्पादमर्धं चोले समाचरेत् ।
स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जातायाऽमन्त्रिका क्रिया ॥
अभ्युदिकं तु तन्मेण सर्वकर्माण्यनुक्रमात् ।
उपायनम्रत्वं कुर्याच्छ्रुतुष्योऽन्यथा भवेत् ॥
सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो अग्र इति द्वाभ्यामयाश्चामे ये ते शतमुदुत्तममिति च ॥

व्यासः

संस्काराः षोडशः

गैर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया विष्कमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥

(१) प्रपा. २२०; गमा. २३३; संप्र. ३३२; मुक्ता. ९९; सिन्धु. ९४८; संग. ६३२ पश्चात् (तस्मात्) .

(२) मुक्ता. ९९.

(३) मुक्ता. ९९.

(४) प्रपा. २२० मे त्वेतया (मैत्वेकया) ; संप्र. ३३२; संग. ६३२ त्वेतया (त्वेतया) ; संत. २६९ त्वेतया (वानया) शुचाऽऽहुती (मयाहुतीः).

(५) प्रपा. २२०; संप्र. ३३२ उत्तरार्धे (स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जातायामन्त्रिका क्रियाः) ; संग. ६३२ सप्तवत्; संत. २६९ च.

(६) श्रुच. (क.) २४ (सर्वप्रायश्चित्तं पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो अग्र इति द्वाभ्यां, 'अयाश्चामे' इति 'शतमुत्तममिति') ; (ख.) ६१; मपा. ३३३ अयाश्चामे... इति च (अयाश्चामे-वेति शतमुत्तममिति वा) ; मुक्ता. ८४ द्वाभ्याम... इति च (द्वाभ्यां 'अयाश्चामे' 'ये शतम्' 'उदुत्तम्' इति च) ; आन. १४९; संग. ४२-४३ द्विच च (द्विचं).

(७) व्यास. २१४; गमा. २९४; सिन्धु. ११७३; श्रुच. ४८; रत्न. २; संग. ८; संव. ३; संदी. २६२ (माय. २).

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्राहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निप्रसंगश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥

अत्र वेदारम्भादीनां षण्णां कर्मणां श्रौतस्मार्तपुराण-
ग्रन्थोपादिकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वेन संस्कारत्वम् । पाप-
निवृत्तिपूर्वकतिशयविशेषरूपसंस्काराधायकत्वरूपं पुरुष-
संस्कारकर्मत्वं तु गर्भाधानादीनां व्रतबन्धान्तानां दशाना-
मेव । तत्र गर्भाधानस्य क्षेत्रसंस्कारद्वारा, पुंसवनसीमन्तयोः
क्षेत्रसंस्कारद्वारा गर्भसंस्कारद्वारा वा, जातकर्मादीनां
चौलान्तानां षण्णां शरीरसंस्कारद्वारा, उपनयनस्य तु
साक्षादतिशयविशेषाधायकत्वम् । अत एवोपनयनस्य
प्राधान्यम् । स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्योपनयनस्यानीयत्वा-
त्तस्यैव मुख्यसंस्कारत्वम् । अत एव 'अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात् ... ॥'
इति घञ्ने विवाहादीनामनुष्ठेयः संस्कारकर्मत्वेन ।
तत्र कर्णवेधस्य पूर्वत्रानुक्तत्वान्नवानां उपन्यासः । शिष्ट-
परिग्रहाच्च अस्मादिरूपन्यस्तस्तत्र । अत एव दशसंस्कार-
कर्मपद्धतिरिति अभियुक्तानां प्रवादः । अत एव विवाहा-
दिविधियु न द्वितीयाश्रयणं पुरुषे । अध्ययनमपि
'स्वाध्यायोऽप्येतत्' इति विधिप्रयुक्तमेव, नाध्यापन-
विधिप्रयुक्तमिति । न तत्रत्यया 'वेदमध्यापयेदेनम्' इति
द्वितीयाया पुरुषसंस्कारकर्मत्वशङ्कावकाशः । अत एव
विरक्तस्य न विवाहानुष्ठानम् । सदभावान्न नोत्तरकर्मसु
तदधिकारः । 'जायमानो वै ब्राह्मणः' इत्यस्य गृहस्थो
जायमान इत्यर्थे इति न तद्विरोधः । समावर्तनं तु कलौ
नैष्ठिकब्रह्मचर्यनिषेधात् आवश्यकम् । तस्मात् उपनयना-
न्तानि दशैव पुरुषसंस्कारकर्माणि, अध्ययनादीनि ॥
पुरुषार्थानि, पुरुषार्थकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वात् संस्कारेषु
परिगण्यन्ते इति दिक् । संदी. २६३ (भागः २)

(१) व्यासः. १।१५; गमा. १९४; सिन्धु. ११७३;
शूक. ४८; रत्न. २ स्नानसु (स्नान उ); संग. ८ विवा-
हाग्नि (विवाहोऽग्नि); संव. ३; संदी. २६२ (भागः २).

(२) व्यासः. १।१६ हक्षैव (हक्षेति); गमा. १९४;
सिन्धु. ११७३; शूक. ४८; रत्न. २; संग. ८; संव. ३;
संदी. २६२ (भागः २) हक्षैव (हक्षेति).

श्रीणां शूद्राणां च संस्काराः, तेषां संस्कारेषु
समन्वयविचारश्च

नैवेताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः ।
विवाहो मन्त्रवत्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ॥

मदनरत्ने हिरण्यगर्भदाने तु- 'गर्भाधानं पुंसवनं
सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्याद्विरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विज-
पुंगवाः ॥' इत्युक्त्वा 'जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडश
चापराः ।' इत्यत्र 'स्त्रियाः जातकर्मानामकरणनिष्क्रमणा-
न्नाशानचूडाविवाहाः षट्, शूद्राणां तु षडेते षड्महा-
यज्ञाश्च इत्येकादश' इत्युक्तम् । रूपनारायणहिरहरभाष्य-
योरप्येवम् । शाङ्गधरस्तु 'द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां
द्वादशैव हि । षडैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥
वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् । विना द्वादश शूद्राणां
संस्कारा नाममन्त्रतः ॥' इत्याह । अपरार्कस्तु 'गर्भा-
धानमृतौ पुंसः' इत्यग्राह- 'एतच्छातुर्वर्ण्यपरं, न
द्विजातिमात्रपरं, तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात्'
इति । तेन तन्मते अष्टौ भवन्ति । ब्राह्मे तु 'विवाह-
मात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।' इत्युक्तम् । अत्र
सदसच्छूद्रोचरत्वेन देशमेदात् (१ वा) व्यवस्था । यत्तु
मनुः 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।' इति,
तदर्थमाह मेधातिथिः- 'यस्तामान्यतो निषिद्धं स्तेया-
दृतादि, न तदतिक्रमेऽस्य पापं यथा द्विजानाम् । उप-
नयनरूपं संस्कारं च नाहति ।' इति ।

ते च तूर्णानि कार्याः, 'शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्ण-
त्वाद्वर्गमर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपट्कारादिभिर्विना ॥'
इति व्यासोक्तेः, 'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण
यज्ञते ।' इति मरीच्युक्तेश्च । इयं परिभाषा सर्वार्था, तेन
शूद्रधर्मेण सर्वत्र विप्रेण मन्त्रः पठनीयः । सोऽपि
पौराण एवेति श्रुत्याणि । एवं श्रीगणपतीति दिक् ।

सिन्धु. ११७३-७४

(१) व्यासः. १।१६-१७; गमा. १९४; सिन्धु. ११७३
क्रियाः स्त्रियाः (स्त्रियाः क्रियाः); शूक. ४८; रत्न. २;
संग. ८ वर्जं क्रियाः स्त्रियाः (वर्ज्यं क्रियाविधिं) मन्त्रवत्तस्याः
(मन्त्रवत्तस्याः); संदी. २६२ (भागः २).

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु ते नराः ॥
शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपदकारादिभिर्विना ॥

विकर्म चाक्षिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥

नै चेह शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहाहतीति ।

श्रुतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्नुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतम् ॥

भास्मयुगानां गौतमेन संस्कारैः सह मिलित्वेव प्राधान्येन
च समुच्चिन्नां व्याख्यानम्

ऑत्मवत्सर्वभूतेषु यः शिषाय हिताय च ।
चर्तते संततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥

ऑकुष्टोऽमिहतो वाऽपि
नाऽऽश्लोशेन्नापि ताडयेत् ।

अदुष्टो वाङ्मनःकायैः
सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥

यो धर्ममर्थं कामं वा लभते मोक्षमेव वा ।
न द्विप्यात्तं सदा प्राज्ञ अनसूयेति सा स्मृता ॥

(१) व्यासम्. १।५-६.

(२) स्मृकौ २६.

(३) मभा. १०।१२७ श्रुति (स्मृति) ; गृह. ४८० न
चापि संस्कारमिहाहतीति (न चैव संस्कारमभाहतीति) उत्तरार्धे
(श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्ममश्नुते न चैव धर्माव प्रतिषेधनं श्रुती ॥) ;
स्मृकौ. २६ हाहतीति (हाहतीति च) उत्तरार्धे (श्रुतिप्रयुक्तं
न च धर्ममश्नुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् ॥) ; शूशि. ३९
स्मृकौवद्.

(४) मभा. ८।२१ उरारते इत्युक्तम् ; गौमि. ८।२४ (=)
यः शिषाय हिताय च (यक्षिनाय शिषाय च) सततं (सतत) ;
संघ. १३८ गौमिवद्, इहस्पतिः . मयूरिमाथ्ये क्षान्त्वादिगुणानां
लक्षणबोधकानि वचनानि व्यासनाम्ना निर्दिष्टानि, अतः इदमपि
वचनं व्यति निवेशितम् ।

(५) मभा. ८।२१ ; गौमि ८।२४ (=) नाऽऽश्लोशेन्नापि
(न श्लोशेन च) .

(६) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) कामं वा (कार्यं
न) मोक्षमेव वा (मोक्षमेव च) अनसूयेति सा स्मृता (साऽनसूया

द्रव्यशौचं मनश्शौचं वाक्शौचं कायिकं तथा ।
शौचं चतुर्विधं प्रोक्तमृषिमिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

यैदारम्भे भवेत्सीढा नित्यमत्यन्तमात्मनः ।
तद्ब्रज्येद्वर्त्ममपि अनायासः स उच्यते ॥

ग्रैशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

ऑपद्यापि च कष्टायां भवेहीनो न कस्यचित् ।
संविभागरुचिश्च स्वादकार्पण्यं तदुच्यते ॥

विवर्जयेदसंतोषं विषयेषु सदा नरः ।
परद्व्यामिलापं च साऽस्पृहा कथ्यते बुधैः ॥

क्षमावान् जयते भूमिं दयावान् सुखमश्नुते ।
अनसूयुर्लभेत्स्वर्गं शौचेनाध्यात्ममेव च ॥

मङ्गल्यदपि संपूज्य इह लोके परत्र च ।
सुरसाम्यमनायासादकार्पण्यात् प्रकृतौ लयम् ॥

अस्पृहो लभते नित्यमनन्तं सुखमेव च ।
सर्वैस्तु ब्रह्मणः स्थानं संस्कारैस्तु तथैव च ॥

सुमन्तुः

वैवर्णिकानां समानानि संस्कारादीनि कर्माणि

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयन-
जातकर्मनामकरणाभ्रप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्या-
ध्ययनसमायर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानि ॥

स्मृता बुधैः) ; मुक्ता ७३ उत्तरार्धे (न द्वैप्यात् सदा प्राज्ञः
साऽनसूया स्मृता बुधैः ।) इहस्पतिः .

(१) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) वाक्शौच
(वाचिते) .

(२) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) अनायासः स
उच्यते (सोऽनायासः प्रकीर्तितः) ; मुक्ता. ७३ उत्तरार्धे (तद-
विवर्जनमपि सोऽनायासः प्रकीर्तितः ।) इहस्पतिः .

(३) मभा. ८।२१ ; गौमि ८।२४ (=) .

(४) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) स्वादकार्पण्यं
तदुच्यते (स्वादकार्पण्यमुच्यते) .

(५) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) ; संघ. १३८
इहस्पतिः .

(६) मभा. ८।२१ .

(७) ब्रह्म. ७६ यज्ञदानानि (यज्ञादीनि) ; हम्भा. १८८
वैश्वाना + (स्मृतिः) न संपूज्यः ; स्मृत्या. १ वैश्वानां गर्भा

यमः

संस्कारा अष्टाचत्वारिंशद् ब्रह्मलोकफलाः

अष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।

य एतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

‘ गर्भाधानमथो हि पुंसवनं सीमन्तजातक्रियानामा-
नादनचौलकोपनयनं वेदव्रतान्यप्युत । चत्वारि रूपं
विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथो संस्थाः सप्त च सप्त सप्त
गदिताश्चिदादृशाप्यत्र तु ॥ एवं ज्ञानशनेन वेदपठनं कौं
जपस्तोममिति प्राणोक्तान्तिरथोर्ध्वदेहिकमतः संख्युः (वृ-
हन् भस्मनः । अस्नां संचयनं ततः परमपि आद्यानि
सापिण्डकं चत्वारिंशदिति स्मृतौ निगदिताः संस्कारका
द्वयं च ॥ ’ इत्येतौ मामकौ संग्रह्यौ । एकविंशतिः
संस्थास्तु— अष्टका पार्वणभाद्रं आवणीः आमहायणी
मौदपदी चैत्री आश्विनीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अन्या-
धेयामिहोत्रदर्शपूर्णमासाप्रयणचतुर्मास्यनिरुद्धपञ्चमशैश-
वणीति । सप्त हविर्दशसंस्थाः । अग्निष्टोमात्यमिष्टो-
मोन्मथ्योडशीवाजपेयातिरात्रातोयमिति सप्त लोमसंस्थाः ।
यमः— ‘ अष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।
य एतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ’ इति ।
मनुः— ‘ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ ’ इति ।
एतेषु कतिपयसंस्कारा मन्त्रयज्ञे शूद्रस्यापि यथायोग्यं
भवन्ति । ‘ औतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्तं शूद्रः समाचरेत् ’
इति पाद्मोक्तेः । विषा. ३७०—३७२ (भागः २)

शूद्राणाममन्त्रकाः संस्काराः

४ शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

* व्याख्यानानि ‘ ब्रह्मविधि ’ इति याज्ञवल्क्यश्लोके (संका.
पृ. ४६—४७) द्रष्टव्यानि ।

(विंशः वृत्तिर्गर्भा) नामकरणम्.....समानानि (नामकरण-
नियमनाश्रयादानवर्जितोपनयनव्रतचर्याप्ययनसमावर्तनविवाहसोम्य-
न्वीयज्ञदानानि) ; सृष्टकौ. २५—२६ ; शूशि. ६८ समानानि
(समानि) ; संप्र. १३४ ; संम. ८० ; शूक. ४८ सीमन्तोन्नयन
(सीमन्त) ; रत्न. २.

(१) विषा. ३७२ (भागः २).

(२) अथ. ११२० ; प्रक. ७३ ; सृष्टच. (क.) १४

मरीचिः

शूद्राणां संस्कारेषु मन्त्रा आक्षेपेन पठनीयाः

५ अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

अङ्गिराः

संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यस्य आद्यादियोग्यतायाश्च
कारकाः

स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।

कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमुच्छति ॥

पैश्विद्विंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।

ते पवित्राश्च योग्याः स्युः आद्यादिविपु सुयान्त्रिताः ॥

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो धलिरेष च ।

जातकृत्यं नामकर्म निष्कमोऽन्नाशनं परम् ॥

चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।

स्नानोद्वाहौ चाऽऽमयणमष्टका च यथातथम् ॥

१ व्याख्यानां ‘ नैवताः ’ इति व्यासवचने (संका. पृ. ५४)

‘ अयमेव विधिः ’ इति बराहपुराणवचने च द्रष्टव्यम् ।

(शूद्रत्वेन विधिः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतम् ।) पू. : (ज.)

३५ पू. ; हभा. १८८ ; बृहसा. १ ; प्रपा. ४ पू. ; वीक. ११०

उत्तरार्धे (न केनचित्समुत्पद्यः सुद्वारं प्रजापतिः) ; गन्ता..

१९४ मनुः ; प्रर. १ पू. ; शूशि. ६७ ; वीमि. ११० ; संप्र.

१३३ ; चम. ३ पू. ; संम. ८ पू. ; सिन्धु. ११७३ ; शूक.

४८ ; संकौ. ११६ ; रत्न. २ ; बाल. ११० पू. ; संग.

६२० (=) ; संर. ५. पू. ; संदी. ३ (भागः २).

(१) गन्ता. १९४ ; संप्र. ६०४ (=) विप्रो (विमा)

गृह्यते (गृह्यते) ; सिन्धु. ११७४ ; रत्न. ३.

(२) प्रपा. ३ ; संप्र. १३५ ; संग. ९ सिद्धि (भूति) ;

संर. ४ सृष्टिः.

(३) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ ; संम. ८ योग्याः स्युः

(योग्याश्च) ; प्रका. २ ; संग. ८—९ योग्याः स्युः (योग्याश्च)

सुयान्त्रिताः (नियोजिताः) वीरभिन्नोदये इत्युक्तम् ; संव. ३

(=) ; संर. ४.

(४) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ ; संम. ३ ; प्रका.

२ ; संग. ७ वीरभिन्नोदये इत्युक्तम् ; संव. ३ (=) ; संर. ३

परम् (तथा).

(५) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ यथातथम् (यथा-

तथा) ; संम. ८ उत्तरार्धे (स्नानोद्वाहौ नामयणमष्टकाश्च यथा-

यथम् ।) ; प्रका. २ ; संग. ७ संमन्त्रं, वीरभिन्नोदये इत्युक्तम्

संव. ३ (=) ; संर. ३ का च यथातथम् (काश्च यथायथम्).

श्रावण्यामाश्रयुज्यां च मार्गशीर्ष्या च पार्वणम् ।

उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥

संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

भूतिः ऐहिकमामुषिकं च फलम् । आदिशब्दात्
याजनादावपि । बलिर्विष्णुबलिः । तद्वतानां वेदव्रतानाम् ।
चतुष्टयं महानास्मीमहाव्रतोपनिषद्गोदानानीति । नानं
समावर्तनम् । आग्रयणं नवाग्नेहिः । अष्टकः हेमन्त-
शिशिरयोश्चतुर्णामपरपञ्चममहमीषु विहितानि आदानि ।
यथातथा तिस्रश्चतस्रो वा । श्रावण्यां क्रियमाणं अगणा-
कर्म । एवमाश्रयुज्यां आश्रयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्य-
घरोहणम् । पार्वणं पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणं पार्वणं
आदन् । उत्सर्गः उत्सर्जनं वेदानाम् । उपाकर्म वेदा-
रम्भः । नित्यशः प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञाः ।
एते च संस्काराः सर्ववर्णानां ऐहिकमामुषिकफलप्रतुल-
त्वेन आवश्यकता, ब्राह्मणानां तु ब्राह्मण्याभिव्यञ्जकत्वेन
विशेषतः ।

संम. १३६

श्रावण्यं संस्कारकृतम्

जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।

धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥

चित्रकर्म यथाऽनेकै रङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्यधिपूर्वकैः ॥

(१) प्रपा. ४ ; प्र. १ ; संम. १३६ ; संम. ८ ; प्रका.
२ ; संम. ७ वीरमित्रोदये श्रुत्युक्तम् ; संव. २ (=) ; सं. ३
पूर्वाधे (श्रावण्यामाश्रयुज्यं च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।) नित्यशः
(नित्यशः) .

(२) प्रपा. ४ ; प्र. १ ; संम. १३६ ; संम. ८ ; प्रका.
२ ; संव. २ (=) ; संम. ७ वीरमित्रोदये श्रुत्युक्तम् ; सं. ४
ह्येते (एते) .

(३) पमा. २०८, २२१ (खण्डः २ भागः १) .

(४) अण. १.१३ घृ. २५ देवलः ; अक. ७४ ; हभा.
१८८ कै रङ्गे (कै रागे) ; पमा. २२१ (खण्डः २ भागः १) ;
प्रपा. ३ ; संम. ८५७ चित्रकर्म (चित्र कर्म) ; उल. १३३
संनवद् ; आत. ३२३ संनवद् ; संम. १३६ ; ३३८ (=) ;
मुष्ठा. ७२ ; रत्न. २ .

छ. का. ८

पराशरः

श्रावण्यं संस्कारकृतम्

चित्रकर्म यथाऽनेकै रङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वद्धि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥

चित्रकारः प्रथमं पटादौ मपीरेखाभिः सर्वावयव-
संपूर्णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता
दर्शनीयत्वभाषयन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्ण-
प्रक्षेपेण उन्मीलितानि दर्शनीयतामापयन्ते । एवं जाति-
ब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्या-
दयोऽप्युपलभ्यन्ते ।

पमा. २२१ ख. २ भा. १

जातूकर्ण्यः

संस्काराः बोधश्च, श्रद्धायां द्वौ विवाहान्त्यकर्मणौ

औधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः ।

मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥

औन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।

श्रद्धायां चैव भवति विवाहश्चात्यकर्म च ॥

श्रद्धयै वैदिककर्मणि नाधिकारः, पूर्वं तु भक्ति

ईष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मौ सामासिकौ मतौ ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वं धर्मे न वैदिके ॥

बुधः

गर्भाधानादयः पञ्च संस्काराः

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं सूतिकापृह-
संस्कारः सोप्यन्तीकर्म ॥

(१) परस्मृ. ८१९ (ख. ८१७) .

(२) श्रुति. ६७ पुत (पुत्वन) ; संम. १३५ ; संदी. १
(भाग २) .

(३) श्रुति. ६७ ; संम. १३४ उल. : १३५ ; संदी. १
(भाग २) .

(४) अण. १.१० पूर्वं धर्मे न (पूर्तधर्मेण) ; शूक. ४३
उल. , न्यासजातूकर्ण्योक्तेः २३९ पूर्वं धर्मे (पूर्तधर्मे) उल.

(५) अक. ७८ ; संम. १३९ .

आश्वलायनः

पञ्चविंशतिसंस्काराः, तेषां नैमित्तिकत्वाधिकृतासिक्त-
नित्यभेदेन चातुर्विध्यम् ।

अतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्निर्यतोच्यते ।
संस्काररहिता ये तु तेषां जन्मनिर्यकम् ॥
स्वे स्वे गृहे यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।
कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति ॥
पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।
ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिताः ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो बलिरेव च ।
जातकृत्यं नामकर्म निष्कर्मोऽन्नाशनं परम् ॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।
स्तानोद्वाहौ चामयणमष्टका च यथातथम् ॥
ध्यायण्यामाभ्ययुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
वत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥
संस्कारानियतांस्त्वेता व्राह्मणस्य विशेषतः ॥
नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्वाहावसानकाः ।
सप्तैषामयणाद्याश्च संस्कारा यार्पिका मताः ॥
मौक्तिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु यार्पिकम् ।
महायज्ञाश्च नित्याः स्युः संध्यावचामिहोत्रयत्न ॥
महायज्ञसंस्कारणमशुचायात्मदेशयोः ।
पूर्वमेव समुपत्या तु न संध्यावदिति स्थितिः ॥

(१) आश्वस्यू. ११११ लोप्यो (लोप्ये) ; प्रपा. १ ;
प्र. ११० ; मंत्र. ४.

(२) आश्वस्यू. १११२.

(३) आश्वस्यू. १११३ ; प्र. ११०.

(४) आश्वस्यू. १११४ ; प्र. ११०.

(५) आश्वस्यू. १११५ ; प्र. ११० गङ्गानां (गङ्गानां च).

(६) आश्वस्यू. १११६ ; प्र. ११०.

(७) आश्वस्यू. १११७ ; प्र. ११० लाप्यो (लाप्ये).

(८) आश्वस्यू. १११७, ८ सान्नाः (सान्नाः) ; प्रपा. ४

मौक्त (मौक्त) ; प्र. १, ११० ; मंत्र. ११६ ; मंत्र. ८ ;

प्रपा. २ ; मंत्र. ४.

(९) आश्वस्यू. १११८, ९ ; प्रपा. ४ यथाव (यथाव) ;

प्र. १, ११० यथाव ; मंत्र. ११६ यथाव ; मंत्र. ८ यार्पेन

प्रोक्त (यार्पेनोक्त) ; प्रपा. ३ यथाव ; मंत्र. ४.

(१०) आश्वस्यू. १११९, १०.

संस्काराणामर्थैतेषां यथावदिह निर्णयः ।

देशकालानुरूपेण शास्त्रतश्च प्रचक्षते ॥

समुद्वाहावसानकाः विवाहपर्यन्ता इत्यर्थः । पार्वण-
श्राद्धस्य मासिमासि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात्
मासिकत्वमुक्तम् । अशक्तानां तदेव यार्पिकं, यर्पेयं
क्रियते इति यार्पिकम् । तेन प्रत्यमावास्यां पार्वणश्राद्ध-
करणादन्तेन यर्पमध्ये एकवारमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः
सिध्यति । यर्पेयं क्रियमाणा यार्पिकाः ।

संप्र. १३७

संस्काराणां सहकर्तव्यनानिर्णयः

सहैषांभ्युदयश्राद्धं स्वस्तिवाचनमेव च ।
सह कर्माणि कुर्याद्वा पृथग्या क्रमतश्चरेत् ॥
नामनिष्कामणौ कार्यौ सहापि विजानता ।
तथा पुंसवसीमन्तौ बलिसीमन्तौ च वा ॥
जातकृत्ये त्यतीते तु नाम्ना या सह संचरेत् ।
अकृतानामतीवानां निष्कृतिः स्याद्वि कर्मणाम् ॥
चौलोपनयने चैव समावर्तविवाहकौ ।
सह कर्मत्रयं जातु सामस्वपि समाचरेत् ॥
एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि द्वावकार्यौ सहैव तु ॥

स्मृत्यन्तरम्

संस्कारैर्गर्भादिशुद्धिः

गर्भादेः शुद्धिकरणं वेदपौराणजैः शुभैः ।
मन्त्रैर्विधानविधिना संस्कारः खलु सो मतः ॥
गर्भादेः शुद्धये सम्यक् संस्कारा गदिता ननु ।
यत्र तत्र विविच्याय कर्तव्या विधिना धुषेः ॥
संस्कारेण विना किञ्चिद्
गर्भादीनां पवित्रता ।
नास्ति नास्तीति लोफेऽस्मिन्
मनुनाऽपि प्रकीर्त्यते ॥

(१) आश्वस्यू. १११९, ११ ; प्रपा. ४ प्रवर्धो
(प्रवर्धे).

(२) मुफा. ७७३.

(३) मंत्र. १.

(४) मंत्र. १.

- संस्कारेण विना शुद्धिर्जायते न कदाचन ।
- नृणां सम्यक् सदाचारः संस्कारः सर्वदा मतः ॥
- संस्कारेषु अष्टं विनादीनामधिकारः
- अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
- पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्कृत्वा ॥
- संस्काराणां नित्यत्वात् प्रतिनिधिमप्याह- अष्टाविति ।
- संत. ८५७

मत्स्यपुराणम्

षोडश संस्काराः

- जातकर्मदिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥
- शूद्रस्योपनयनयज्ञौ गर्भाधानादिविवाहान्ता नव
- संस्कारा इति जयपारः । * शूक. ४८

भागवतम्

संस्काराः शुद्धिकारकाः

- कौलेन स्नानशौचाभ्यां
- संस्कारैस्तपसेज्यया ।

शुष्यन्ति दानैः संतुष्टया

द्रव्याण्यात्माऽऽत्मविषया ॥

- भीधरस्नामिना स्पष्टीकृतम्- कालेन भूम्यादिः ।
- स्नानेन देहादिः । शौचेन- अग्नेष्वलित्तादिः । संस्कारै-
- र्गर्भादिः । तपसा इन्द्रियादिः । ज्यया ब्राह्मणादिः ।
- दानैर्द्रव्याणि । संतुष्टया मनः । आत्मा आत्मविषया
- इति । संव. २

पद्मपुराणम्

संस्कारैः गर्भादीनां शुद्धिः, दिग्बानां जीने
- शूद्राणां स्मार्तं कर्म

* संस्कारेण विना राजन् न शुद्धिर्जायते खलु ।
- गर्भादीनां तदर्थं हि संस्कारः सर्वदा मतः ॥

* शीघ्रं सिन्धुतम् । सिन्धुन्यास्यानं तु 'नविताः कर्त्तव्यान्ताः'
- इति व्यासवचने (संस्कार. पृ. ५४) द्रष्टव्यम् ।
(१) संत. ८५७, ९१२; आत. ३२३.
(२) घटा. २२१; सिन्धु. ११७३ मदनमते इत्युक्तम्;
- शूक. ४८; 'रत्न' व कुर्यात् क्रियाः (क्रिया. कार्याः).
(३) संव. २.
(४) संव. ३.

- संस्कारं च प्रशंसन्ति बुधाः सर्वत्र शोभनम् ।
- संस्कारस्तु परं कर्म गर्भादेः शुद्धये नृणाम् ॥
- शोधकः यापयुजानां साधनं श्रेयसः परम् ।
- दिव्यः कामफलवाप्तिहेतुः सम्यक् सुसंस्कृतः ॥
- श्रौतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्तं शूद्रः समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

- विवाह एव शूद्रसंस्कारः, वेदे स्मृती च शूद्रानधिकारः
- 'सैमान्नास्याधिकारोऽस्ति न वेदे न स्मृतायपि ।
- विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ॥
(१) मानशब्दात् मन्त्राणां व्यावृत्तिः । पूर्व-
- संस्काराणां वा, तदा च विकल्पः, विहितत्वादपि
- तेषाम् । अप. १।१०.
(२) विवाहमात्रं इत्यनेन अप्राप्तौ (१) तवि-
- विवाहविधिः । मात्रशब्दस्तु विहितेतरसंस्कारनिवृत्त्यर्थः ।
- अमन्त्रस्तु अविद्यत्वात् देवतेन्यानिवृत्त्यर्थः ।

§ प्रक. ७४

(३) मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यम-
- न्नपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजात-
- कर्मनामधेयनिष्कम्पमात्रप्राशनचूडाकरणविवाहान्ता नव
- संस्काराः विहिताः, ते च तृणैः, इतरेषां निवृत्तिः ।
- हमा. १८८

(४) 'विवाहमात्रं...' इति वचनं नेतरसंस्कार-
- निवर्तकं किन्तु मन्त्रसंबन्धनिषेधपरं, तथैवोक्तेः ।

दीक. १।१०

§ अनुशोऽव मन्त्रः । शूद्रस्तु घृतिन्यास्याने अनुवितस्तत्रैव
- द्रव्यः ।

- (१) विवा. ३७२ (भाग. २).
(२) अप. १।१०; शूक. ७४ मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारं);
- स्पृच. (क.) १४, (ख.) ३५; हमा. १८८; स्पृसा. १
(=); स्पृकी. २७ मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारः); दीक.
- १।१० (विवाहमात्र संस्कारः शूद्रोऽपि लभते सदा); शमा.
- १९४ मकनयः; घृति. ६९ कर्मा (कर्माने); घृमि. १।१०
- मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारः); संम. १३४ मकनयः; सिन्धु.
- ११७४; शूक. ४९ मकनयः; रत्न. ६ मकनयः; सस्पृ. ५५
- मकनयः; संदी. ४ (भाग. २) (=). स्पृतिसारमन्त्रे एव
- संवृत्त्यर्थः, अन्यमन्त्रेषु तु केवलमुपरागर्थेव ।

(५) अत्र सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्था । सच्छूद्रस्य द्वादश । असच्छूद्रस्य विवाहमात्रम् । एते च तूर्णी कार्याः । गमा. १९४

(६) मात्रशब्देन इतरसंस्काराणां निवृत्तिरुक्ता । तथा च व्याख्यातं कल्पतरौ—मात्रशब्दस्तु विवाहेतर-संस्कारनिवृत्त्यर्थः । न च मात्रपदात् मन्त्रनिवृत्तिः, अविवृत्यादेव शूद्रस्य मन्त्राप्रसङ्गादिति । एवं च नाम-करणकर्णवेधनिष्क्रमणाद्यप्राधान्यानां वैकल्पिकमनुष्ठान-मिति गम्यते । न चैवं स्मृतिशापप्रसङ्गः, पाक्षिकनाम-करणादिविधानेनापि स्मृतेः स्वरितार्थत्वात् ।

शशि. ६९

(७) मात्रपदेन उपनयनस्य वैदिकमन्त्रस्य वा व्ययच्छेदः, न गर्भाधानादीनामपीति मन्तव्यम् ।

वीमि. १११०

(८) एवं च 'विवाहमात्रं ...' इति ब्रह्मपुराण-वाक्यस्य 'न शूद्रे ...' इति मनुवाक्यस्य च तत्त-द्वाक्यविहितेतरसंस्कारव्यवर्तकत्वेन न कोऽपि विरोधः ।

संम. ११४

(९) अत्र सदसच्छूद्रगोचरत्वेन देवमेदाद्वा व्यवस्था । सिन्धु. ११७४

वराहपुराणम्

शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा मन्त्रपाठः

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विमो मन्त्रेण गृह्यते ॥

अथाऽऽह गौडः—मन्त्रपाठस्य इयं कृत्यं, अष्ट-सिद्धिः अनुप्रेषार्थप्रकाशनरूपदृष्टसिद्धिश्च । तत्र सामान्य-प्राप्तनमस्काररूपमन्यौचारणेन अष्टं तावत्सिद्धम् । अनु-प्रेषार्थप्रकाशनाय तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयेत् । यद्यपि शूद्रं प्रति भयं भावं च निषिद्धं तथापि विशेष-वचनात् न तन्निषिध्यते । तथा च एकोद्दिष्टमभिधाय वराह-पुराणे—'अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विमो मन्त्रेण गृह्यते ॥' इति वच-

(१) शूति. ५९; संम. ८२ गृह्यते (गृह्यते) उच. १; शू. १९; ५९ उच. ५२ ब्राह्मणेतिव्युक्तम्; बाल. ११७७ उच.

नात् । मन्त्रेण गृह्यते संबध्यते पाठकत्वेनेत्यर्थः । अमन्त्र-स्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थम् । तेन स्थिया अपि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणे मन्त्रं पठेत्, तुल्य-न्यायत्वात् । तस्य च अर्थप्रकाशनरूपदृष्टस्य अनुक्रम-ध्यानादितोऽपि संभवे ब्राह्मणद्वारकमन्त्रपाठोऽपि न आवश्यकः, तस्य दृष्टमात्रप्रयोजनकत्वात् । 'अमन्त्रस्य च (१तु) शूद्रस्य' इति चेयं परिभाषा । न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते । तेन एकोद्दिष्टादन्यथापि स्नान-दानादौ विशेषे मन्त्रः पठितव्यः ।

मदनपालस्तद्व्यथा व्यचष्टे—यत्र शाखाविशेषे भादे क्षणदानाद्यनन्तरं निमन्त्रितब्राह्मणस्य मन्त्रपाठो विहितः तत्र शूद्रकर्तृकभादेऽपि निमन्त्रितेन मन्त्रपाठः कार्य इत्येषः 'विमो मन्त्रेण गृह्यते' इत्यस्यार्थ इति ।

कल्पतरुकरस्तु—शूद्राणां वैदिकमन्त्रे एव अनधि-कारः, न पौराणेष्वपि । तेन पौराणधर्माणां स्त्रीशूद्रान् प्रति विशिष्य विधानात् तेषां च मन्त्रविशिष्टतयैवोत्पन्न-त्वात् अगत्या कर्माभूतपौराणमन्त्रपाठोऽप्यस्तीत्याह । तथैव मन्त्रदेशाचार इति ।

शूति. ४९, ५०

पुराणसमुच्चयः

संस्कारमाहात्म्यम्

अरिष्टदुःखजालादि तथा दुःशकुनादिकम् ।
अमाङ्गल्यादिकं यथा संस्कारैर्नश्यति ध्रुवम् ॥
अशुभं नश्यते सम्यक् शुभं हि प्रतिपद्यते ।
कल्याणनिधिराख्यातः संस्कारस्तेन कर्मसु ॥

स्मृतिसंग्रहः

संस्काराणां निषेकादिविवाहान्तरां
पृथक् फलाणि

निषेकाद्वैजिकं चैतौ गार्भिकं चापमृज्यते ।
क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्भाधानफलं स्मृतम् ॥
गर्भे भवेद्य पुंसूतेः पुंस्तस्य प्रतिपादनम् ।
निषेकफलयज्ञेयं फलं सीमन्तकर्मणः ॥

(१) संव. २.

(२) संव. ६.

गर्भाभ्युपानजो दोषो जातत्सर्वोऽपि नश्यति ।
आयुर्वर्चोऽमिवृद्धिश्च सिद्धिर्व्यवहृतेस्तथा ॥
नामकर्मफलं त्वेतत्समुद्दिष्टं मनीषिभिः ।
सूर्यावलोकनादयुरभिवृद्धिर्भवेद् ध्रुवा ॥
निष्कमादायुःश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः ।
अन्नाशनाम्नादुगर्भमल्लाशादपि शुच्यति ॥
बल्लायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् ।
उपनीतेः फलं त्वेतद्विज्ज्ञासिद्धिपूर्विका ॥
वैदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्भूपिमीरिता ।
वैवपिन्नर्णापगमो विवाहस्य फलं स्मृतम् ॥

पुंसतिः पुंसवनम् । निषेधो गर्भाधानम् । जातान्
जातकर्मानुष्ठानात् । अपिशब्दस्य दोषशब्देनान्वयः ।
व्यवहृतिर्व्यवहारः, तस्य सिद्धिरित्यर्थः । यत्र यत्र चापी
भूयेते (? चापिः भूयेते) तत्र वैजिकगामिर्नैवोविनाशो-
ऽपि फलं ज्ञेयम् ।

चंर, ६

स्मृत्यर्थसारः

षोडश संस्काराः, मलालः, तत्फलानि, खीशद्वैतमन्त्रिनी
संस्कारम्वयत्वा, संस्काराणामपिपाने मायक्षिप्तम्,
उपनयनात्मकं कामचारः
इत्यादिनिवारः

'विप्रक्षत्रियविदूशूद्राश्चत्वारो वर्णाः । तत्र विप्र-
क्षत्रियविशो द्विजाभिजाश्च । तेषां मातुः प्रथमं
जन्म । उपनयनात् द्वितीयं जन्म । तृतीयं यक्ष-
वीक्षायामुत्तमं जन्म । स्त्रीणां विवाह उपनयन-
स्थाने । द्विजानां गर्भाधानादिकाः प्रतेष्टयन्ताः
क्रिया मन्त्रवतः कार्याः ।

तत्र संस्काराः— गर्भाधानपुंसवनानवलोभन-
सीमन्तोन्नयनजातकर्मानामकरणनिष्कमणान्नप्राशन-
चौलोपनयनसावित्रीव्रतवेदमहाव्रतारण्यव्रतानि गो-

(१) स्मृतिर. ३ ; मुक्ता. ८४ (यो संस्कारा बीजगर्भ-
दोषानुत्तये यथास्वाचारं कार्याः स्त्रीणां तूष्णीं सुविग्राहल
समन्त्रकः । स्वकालातिक्रमे व्याहृतिहोमपूर्वं कार्याः । एतेषा-
मेकैकलोपे पादकृच्छ्रं मत्वा लोपे द्विगुणः ।) यथावदेव.

दानिकस्नातकविवाहाश्चेत्यावश्यकः षोडश प्रधानाः
संस्काराः । तत्रतौ गर्भाधानं कार्यम् । रजःप्रभृति-
षोडशरात्रान्त ऋतुकालः । गर्भचलनात्पुत्रा तृतीये
चतुर्थे मासे वा पुंसवनं कार्यम् । अनवलोभनं
चतुर्थे । पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् । जाते पुत्रे
पिता स्नात्वा रात्रौ संध्योर्महणे वा वृद्धिश्चाद्यं
हिरण्येन कृत्वा जातकर्मदानादि दुरितक्षयाय
प्रजापतिप्रीत्यै च कुर्यात् । जाताशौचान्तर्मध्ये च
जाते जातकर्मादि कुर्यात् । मृताशौचमध्ये जाते तु
तदा अशौचान्ते वा कुर्यात् । नामकरणं जात-
कर्मानन्तरं वा द्वादशेऽह्नि वाऽन्यस्मिन् शुभेऽह्नि
वा कुर्यात् । निष्कमणं चन्द्रदर्शनं सूर्यदर्शनं देव-
नमस्कारं वा द्वादशेऽह्नि तृतीये चतुर्थे मासे वा
कुर्यात् । अन्नप्राशनं पष्ठेऽष्टमे वा दन्ते जाते
कार्यम् । चौलं प्रथमे वर्षे तृतीये वा कार्यं बहु-
मतत्वात् यथाकुलधर्मं वा । एते संस्कारा बीज-
गर्भस्य दुरितक्षयाय यथास्वाचारं कार्याः । स्त्रीणा-
महोमकास्तूष्णीं स्युः । विवाहरतु समन्त्रकः । एते
कालातिक्रमे व्याहृतिहोमं कृत्वा कार्याः । एतेष्वे-
कैकलोपे पादकृच्छ्रः कार्यः । चौले त्वर्धकृच्छ्रः ।
मत्वा लोपेऽनापदि च द्विगुणः । उपनयनात्
प्राक् बाला वच्छिष्टादावप्रयता न स्युः । काम-
चारकामवाद[काम]भक्षाः स्युर्महापातकवर्जम् ।
तेषां चण्डालादिस्पर्शं सचैलं त्थानम् । प्रागन्न-
प्राशनादभ्युक्षणम् । प्राक् चौलादाचमनम् । पञ्चा-
त्स्नानमित्येके । पित्रोः स्वधानिनयनादृते मन्त्रान्
न ब्रूयुः ॥

धर्मप्रवृत्तिः

षोडश संस्काराः

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नाम निष्कमणं चान्नप्राशनं चौलकर्म च ॥
तथोपनयनं चैव महानाम्नी महाव्रतम् ।
उपनिषद् गोदानं समावर्तनकं ततः ॥

विवाहोऽन्त्येष्टिकं चेति

संस्काराः षोडशैव तु ।

एते वै मुनिभिः प्रोक्ताः

कर्तव्या हि द्विजन्मनाम् ॥

शाङ्गधरः

दिग्गद्गमिश्रजातीनां प्रातिस्विकानां

संस्काराणां संख्या

'द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि ।

पञ्चैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥

'वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् ।

विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममन्त्रतः ॥

(१) गभा. १९४ ; सिन्धु. ११७४ ; शाक. ४८ ; रत्न. ३.

(२) गभा. १९४ नयन (नयनं) नाम्नीमहा (नाम्नी
महा) . सिन्धु ११७४ . शाक. ४८ मन्त्रतः ; रत्न. ३.

रेणुकारिकाः

षोडश संस्काराः, तेषां अधिकारी कलं व

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं ततः ।

जातवर्माभिधानं च निष्क्रमः प्राशनं क्रमात् ॥

चूडोपनयनं वेदव्रतानां च चतुष्टयम् ।

गोदानं मेखलोन्मोको विवाहः षोडश क्रियाः ॥

त्रयोदशानामाधानामधिकारी पिता भवेत् ।

इतरेषां त्रयाणां स्यादधिकारी स्वयं सुतः ॥

गर्भाधानादिसंस्कारैर्विवाहान्तैः समानताम् ।

गच्छेत्सायुज्यतां विप्रो मुनीनां च सलोकताम् ॥

वेदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

(१) रेका. २९-३२ पृ. ७३.

विवाहः

विवाहविधिः

वेदाः

विवाहविधिलिङ्गम्—संवानकरपुत्रप्रार्थना,
प्रजाश्रुतत्वं च

‘स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाप्रे सा ते सुमति-
मूर्त्यसे ॥

‘नः अस्माकं सुनुः पुत्रः तनयः संतानस्य विस्तारयिता
विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायते इति विजावा
स्यात् । हे अमे सा प्रसिद्धा ते सुमतिः त्वदीयानुग्रह-
बुद्धिः अस्मे अस्मानु भूतं भवतु । ऋसा,

प्रजामिरमे अमृतत्वमदयाम् ॥

‘प्रजामिरमेव इति अमे अहममृतत्वं संतत्यविच्छेद-
रक्षणं अदयां प्राप्नुयाम् । ऋसा,

लक्षणबुद्धो बरो भविष्यति सूचयन्ती
मूर्त्या करणीत्येव सोमस्य प्रसंश

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता सौः ।

‘ऋतेनादित्यास्तितृन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥

‘सतमेऽनुवाके पट् सूक्तानि । तत्र ‘सत्येन’ इति
सततचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितुमुतायाः सूर्याया
आर्पम् । ‘नवोनवः’ इति तिस्रः । ‘अनृधराः’ इति
द्वे ‘पृथ्वाणि’ इति द्वे ‘यदश्विना पृच्छमानौ’ इत्येका
‘पृथा त्वेतो नयतु’ इत्येका ‘अघोरवधुः’ इति
चैवमेता द्वादर्वस्त्रिष्टुभः । ‘वृष्टमेतत्’ इत्येपोरोवृष्टत्य-
ष्टकद्वादशष्टकवती । ‘पूर्वापरं चरतः’ इह प्रियं
मंत्रया ‘आ नः प्रजां जनयतु’ इत्येतास्त्रिस्तौ जगत्थः ।

(१) ऋक्. १।१।२३ ; तैत्ति. ५।४।३३ ; काम्य. १।४।१
(१३०) ; मैत्र. २।४।११ (१३७) ; शुक्ल. १२।५।१ ; श्वभा.
५।१।१।२७.

(२) ऋक्. ५।४।१० ; तैत्ति. १।४।४।१ ; वसु. १।४।४
श्वभा. २।४।१।१६.

(३) ऋक्. १०।८।५१ ; जल. १।४।११.

शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचा सोमो
देवता । तत एकादशभिः सूर्या स्वविद्याहं श्रुतवती ।
अतस्तान योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विद्येयः ।
‘या तेनोच्यते सा देवता’ इति न्यायात् । सप्तदश्याः
देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकां । एकोनविंश्याः
अश्विनाः । ‘सुकिंशुकम्’ इत्याद्या नवचो विवाहमन्या
आशिषः प्रतिपादकाः । अतस्तान तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो
देवता । ‘परा देहि’ ‘अभीराय तनुः’ इति द्वे वक्ष्या
विवाहकाले परितृप्तस्य वाससः सुसंप्रसन्नियुक्तौ । ‘ये
वर्षश्चन्द्रम्’ इति दम्पत्योः क्षययोगस्य नाशिनी । अत-
सादेवताका । परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा
चानुक्रान्तम्—‘सत्येन सततचत्वारिंशत्’ सर्वमनु-
क्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।

सत्येन ब्रह्मणानन्तात्मना । ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये
सत्यभूतः । तेनाधरिषतेन भूमिः उत्तमिता उपरि
स्त्रिभुता । यथाधो न पतेत्तथा कृता । यद्वा । सत्येन
अनृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तमिता उद्भूता फलिता
भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सत्यादयो न फलन्ति ।
तथा सूर्येण देवेन सौः उत्तमिता । सूर्यो हि दुस्थान-
त्वादिर्ब्रह्मरक्षः । ऋतेन यथेन आदित्याः अदितेः पुत्राः
देवाः तिष्ठन्ति । यथे यजमानदत्तेन राजराहुत्या देवा
उपजीवन्ति । दिवि सुलोके सोमः देवानामाग्यायनकारी
वष्टीरूपो देवतारूपश्च अधि श्रितः अधितिष्ठति । इति
स्वर्पति सोमं सूर्यां स्तौति ।

ऋसा,

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥

सोमेन आदित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः बलिनः
भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिप्रहृषतिप्रहृष्टिरिति भावः । तथा

(१) ऋक्. १०।८।५२ ; जल. १।४।१२.

सोमेन आहुत्यात्मना अग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या वृष्टिदारेण सस्यादिसंपत्तेः । अग्नौ अपि च अयं सोमः नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं प्रायन्ते इति नक्षत्राः ग्रहचमसादयः । तेषामेषां उपस्थे सोमः रसात्मकः आहितः । यद्वा । प्रसिद्धानमेव नक्षत्राणामुपस्थे उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहृत्' (तैत्रा. ३।२।११२) इत्यादिभुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेन आदित्या देवा पलिनो बलवन्तो भवन्ति, तस्यैकैकलास्वादानात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः । सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेवेन ओषध्याद्यभिवृद्धया पृथिव्या गलवत्यम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ।

ऋषा.

सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिपन्त्योपधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याभाति कश्चन ॥

तं सोमं मन्यते । कः, यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोमं ओषधिं वहीरूपं संपिपन्ति सामप्यद्राक्षायायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यन्ते यं ब्रह्माणः । यत् ब्रह्मचन्दो ब्राह्मणचन्द्रपर्यायोऽस्ति । 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते च ऋतिवजो यजमानश्च यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि पठि । तं सोमं कश्चन न अदनाति । कश्चिदपि अवग्या इति शेषः । यग्या एनं भक्षयितुमर्हति, नान्य इत्यर्थः । एवमोषधिपक्षे । अयं चन्द्रपक्षे उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् यजमानः यद्यमोषधिरूपं संपिपन्ति अभिपयप्रावभिरपर्यादयो यजमानश्च । न च स सोमः । पृष्टार्हि । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञा देवज्ञा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्यादनाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अभ्यादयो रश्मयो वा । यद्वा । सोमस्याघोमत्वं न निन्दायै अपि तु इतरस्य स्तुत्यै इति

मन्तव्यम् । 'अपराधो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तैत्. ५।२।९।४) इत्यादिवत् । एवमत्र सोम्या उभयया योग्याः ।

ऋषा.

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।

प्राण्णामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अभाति पार्थिवः ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छदयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते ते आच्छद्विधानाः । तैः गुपितः । तथा बार्हतैः गुपितः । स्वानभ्राजाह्वार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैः रक्षितः त्यम् । 'एते वा अमुष्मिन् लोके सोम-मरक्षन्' (तैत्. ६।१।१०।५) इति ब्राह्मणम् । प्राण्णामिच्छृण्वन् अभिपयप्राण्णं प्यन्ति शृण्वन्त्येव तिष्ठति । ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अभाति । न हि दुस्त-श्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामग्रं तं पौर्णमास्यामभिपुण्वन्ति' (श्रुता. १।१।१५।३) इति वाजसनेयकम् ।

ऋषा.

यैच्चा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वां प्रपियन्ति ओषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततः अनन्तरमेव पुनः आ प्यायसे । 'आ प्यायस्व सम्' (ऋत्. १।९।१।६) इति प्रातः-सवने 'सं ते पयांसि' (ऋत्. १।९।१।८) इत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किञ्च वायुः तव सोमस्य रक्षिता । यथा न दृश्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किञ्च मासः । 'मही परिमाणे' । मस्यते परिमीयते इति मासः सोमः । न च समानां संवत्तराणां आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुशीयमानत्वात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति भुतेः । यद्वा । सोमाधारवन्त्यतिविकार-ग्रहदारेण वायुः सोमरसस्य रक्षिता भवति । 'वायुर्गोषा वनस्पतयः' इति भुतेः । एवं वहीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वा प्रपियन्ति

(१) ऋत्. १।०।८।४ ; अर्त्. १।१।५.

(२) ऋत्. १।०।८।४ ; अर्त्. १।१।४ देव (सोम) ; नि. १।१५.

(१) ऋत्. १।०।८।४ ; अर्त्. १।१।४ ; गोत्रा. १।४।१ ; नि. १।१५.

रस्मयोऽपरपक्षे ततोऽन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनरप्यासते ।
यामुंश्च सोमस्य तत्र स्थिता । वाय्वपीनवाय्वन्द्रगतेः ।
क्रिय समानां संवत्सराणां मासः । पञ्चवेकवचनमेतत् ।
मासस्यावृत्तिश्च कर्ता त्वं चासि । एतैककृत्याहस-
वृद्धिम्यां हि मासः पूर्यते, तैः संवत्सर इति ।

कण्डा.

पित्रा दद्याथाः सप्तोविधादिनाथाः सूर्याया उपकरण-
दीनां संवत्, दम्पत्योर्विवाहोपरं
रथे प्रस्थाने च

‘रैभ्यासीदनुदेयी नारासंसी न्योचनी ।
सूर्याया भद्रमिद्विदासो गाययैति परिच्छ्रुतम् ॥
आभिः सूर्या स्वयिवाहमन्तोदित्युक्तम् । सूर्यां कायित्री
मृते । रैभी । रैभ्यः वा भवत्यर्थः । ‘रैभीः संखति रैमन्तो
पै देवाश्चर्यपथ स्वर्गे लोकमायन्’ (ऐमा, ६३२)
इत्यादिब्राह्मणविहिता रैभ्यः । सा रैभी अनुदेयी आसीत् ।
दीपमानयपूर्वविनोदनायानुदीयमाना वयस्या आसीत् ।
तथा नारासंसी । ‘माता रनम्’ (कण्ड, ११२५१२)
इत्यादिवा मनुष्मणां श्रुतयो नारासंयः । सा नारासंसी
न्योचनी । उचतिः शेषाकर्मा । सा वधूमुभयार्थे दीप-
माना दास्यभारत् । सूर्यायाः मम मद्रं वायः शिविनं
शुक्लादिकमाप्छन्नदस्योयं वस्त्रं गायथा परिच्छ्रुतं अन्ध-
दृष्टुं एति । ‘गाथा गीयते’ इत्यादिब्राह्मणोक्ता गाथा ।
तथा गायथा यत् परिच्छ्रुतामसि तदाद्योऽभ्यर्चयति ।

कण्डा.

‘चित्तिरा उपवर्द्धणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
चौभूमिः कोश आसीच्चदयात्सूर्यां पतिम् ॥
चितिः देवता उपवर्द्धण आः आसीत् । चक्षुः अन्व-
जनं आः आसीत् । तथाहि । शृण्व चर्मीनिष्ठ वर-
पात् विरुद्रात्म परिते । तेन वैरुद्रदेवताजननवाजीदेन
चक्षुरी आच्छो । तच्छ्रुतेऽभ्यञ्जनमासीदिति । चोः च
भूमिः च कोशः आसीत् । कोशमन्त्रोदे अभ्यञ्जम् । यत्
पदा सूर्यां पतिं स्वीय नमस्कृतं लोम अपत् अगच्छत्
तदेवमुरवस्तान्मायम् ।

कण्डा.

‘स्तोमा आसन्प्रतिषयः कुरीरं छन्द ओपराः ।
सूर्याया अभिना वराभिरसितुंरोगयः ॥
सूर्याया रथस्य स्तोमाः निरुदादयः प्रतिषयः आणत् ।
प्रतिषोयन्ते इति प्रतिषयः ईपात्रिसंवायाद्यद्वारयः । तथा
कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनया ओपराः अभारत् ।
येनोपरोले ॥ ओपराः । तद्वशात्ताः सूर्यायाः अभिना
अभिनी वरा वराकामामिति शेषः । तथा शिपारे
पुरोगराः पुरोगन्ता पुरतो गन्ताः यः पूर्वमेव प्रसारार्थं
गच्छति तस्यानीयः अस्मिन्सीत् । ‘प्रवारति’ शोभाय
रथे दुहितरं प्रापच्छ्रुत्वा सावित्री तत्रै चरे देवा यत्
आगच्छन्’ (ऐमा, ५१७) इत्यादि हि ब्राह्मणम् ।
अनापनमिप्रायः । प्रवारतिः वरिता स्वदुहितरं शोभाय
प्रापच्छ्रुत् । शोभाय दास्यामीति मनीषामारोहः । तस्मिन्
समये पुण्या उपचारार्थं प्रशान्तान्मुक्तान्वभारत् । तथा य
कल्पयित्री प्रवरी सन्ती आभि पुरतो गत्वा तामन्वभे-
मिति । उक्तमिति ‘शोभो वधूमुखभार’ इत्यादिना
अप्येवज्ञापः सप्तो भविष्यति । ‘वोपाङ्गनी जेन्वा’
(कण्ड, ११२२५५) इत्यादिकमुक्तम् ।

कण्डा.

‘स्तोमो वधूमुखवदभिनाद्यामुभा परा ।
सूर्यां यत्पत्ये शंमन्ती मनमा सविताददात् ॥
स्तोमो वधूयुः कृष्णमो वरः अभारत् । तस्मिन्
समये अभिना अभिनी उभा उभौ वरा वरी आद्या
अभूताम् । यत् वरा सूर्यां वर्ये शंमन्ती पतिं वामर-
मानाम् । परमिदोस्तानित्यर्थः । मृते मनमा सविताय
शोभाय वराय वरिता सतिवत् अभारत् ब्राह्मण् इत्यां
वक्षार ।

कण्डा.

‘मनो अस्या अन आसीत् चोतामीदुग च्यारिः ।
शुक्लायनस्यादायानां यदया सूर्यां गृहम् ॥
अस्याः मृतेऽनः वधूमुखं गच्छन्ताः अनः रथः मनः
आसीत् । सा वरीयस्व गत्वा गच्छन्तीति मनीषा । यत्
अन आसीत् । उा अति च तथा अनयः पौ. पुनोवः

- (१) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८.
(२) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८.
(३) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८ गृहम् (वरिष्).

- (१) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८ ; कर्त्त. २०८१८८.
(२) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८ ; कर्त्त. २०८१८८.
(३) कर्त्त. २०८७४८ ; कर्त्त. २०८१८८ ; कर्त्त. २०८१८८.

छदिः उपर्यपिधानं आसीत् । शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ
अनृवाहौ रथस्य बोधारे आस्तां अभवताम् । यत् यदा
सूर्या गृहं सोमं अयात् अगात् । ऋषा,

‘ऋक्सामाभ्याममिहितौ गावौ ते सामनावितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्याश्चरचरः ॥

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामान्यां अमिधानी-
स्थानाभ्यां अमिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ
सामनौ सामनौ सन्तौ इतः गच्छतः । अनोवाहौ पत्युर्गृहं
प्रति गच्छतः । ते तव भोगम् । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य
गुणप्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य
श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पन्याश्चरचरः
चलचलः अत्यन्तं गमनसाधनभूतौ मार्गोऽभूत् । रथ-
संचारप्रदेशो युलोक आसीत् ।

ऋषा,

- जुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनस्मयं सूर्यारोह्यत्यसी पतिम् ॥

यात्याः गच्छन्त्याः ते तव अनसः चक्रे चङ्क्रमण-
शिले रथाङ्गे शुची श्रोत्रे आस्ताम् । व्यानः तव व्यानो
प्रातुः अक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगमिनी या काष्ठा सा
च रथस्य सूर्ये मारं वहति । सोऽसौ व्यानोऽभूत् । मन-
स्मयं मनोमयं अनः शकटं सूर्यां पतिं सोमं प्रति प्रयत्नी
प्रकरणे गच्छन्ती आरोहत् आरूढयती । पतिं प्रति
जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणप्राहिणी श्रोत्रे एव
चक्रे अभूता व्यानो धारको वायुश्वेदकोऽसौऽभूदित्यर्थः ।

ऋषा,

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमवासुजत् ।

अपासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युहते ॥

सोमाय प्रदित्तितायाः सूर्याया वहतुः । कन्याप्रियायै
दातव्यो गवादिपदार्थो वहतुः । च प्रागात् तस्या अपि
पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवासुजत्

(१) ऋषे. १०।८५।११ ; अत. १।४।१।१ नाविनः
(नरिणम्).

(२) ऋषे. १०।८५।१२ ; अत. १।४।१।२.

(३) ऋषे. १०।८५।१३ ; अत. १।४।१।३ उरुतपे (मेषान्
हन्यन्ते गावः कन्युनीन् ग्नुहते ।).

अवसृष्टवान् । प्रादादित्यर्थः । कदा साऽगच्छत् कदा
वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । अपासु मघास्वित्यर्थः ।
मघानश्वत्रेषु गावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति
हन्यन्ते दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम् । अर्जुन्योः पत्युन्यो-
रित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं
प्रति उहते नीयते रथेन । ऋषा,

यैदश्विना पृच्छमानावयातं

त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्वामं जानन्

पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥

हे अश्विना अश्विनी यत् यदा पृच्छमानौ सवितारं
पुत्रं अयातं अगच्छतम् । केन साधनेनायातं तदुच्यते ।
त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । सूर्यायाः
वहतुम् । विवाहमित्यर्थः । तत् तदानीं वा युषां
सवितारं प्रति गच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अनु अजानन्
अनुशातवन्तः । तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा
अवृणीत इत्यवान् । ऋषा,

यैदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वामासीत्क वैष्ट्राय तस्यधुः ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यत् यौ अयातं
अगच्छतम् । कं प्रति । वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः
संबन्धिनं वर्याचित्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमर्थम् ।
सूर्यामुप गन्तुम् । वां भवतोः संप्रति इदममानमिदमेकं
चक्रं क आसीत् पुरा । आ वां युषां देशाय दानाय
प्रवृत्तौ तस्यधुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति । ऋषा,

‘दे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुया विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तदद्वातय इद्विदुः ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्यां वदति । हे सूर्ये
ते तव दे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे दे एव चन्द्रसूर्याभ्यां
ऋतुया ऋतुव निमिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणः ब्रह्मणा विदुः ।
अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरक्रमके गुहा गुहायां निहितं

(१) ऋषे. १०।८५।१४ ; अत. १।४।१।४, १५ तव
(रथ).

(२) ऋषे. १०।८५।१५ ; अत. १।४।१।४, १५.

(३) ऋषे. १०।८५।१६ ; अत. १।४।१।६.

यत् अरितं तदद्वात्य इत् । एतन्मेघाविनाममुं पठितम् ।
(नि. ३।१५।२१) । मेघाविन एव विदुः जानन्ति ।

कसा.

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः मित्राय
वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयो-
ऽभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमः नमस्कारं
अकरं करोमि ।

कसा.

पूर्वापरं चरतो माययैतौ

शिखं क्रीळन्तौ परि यातो अघ्यरम् ।

विश्वान्यन्यो भुयनामिच्छ

कृतैरन्यो विदधन्नायते पुनः ॥

‘ कश्चित् पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्तमनुचरति
चन्द्रमाः । एवं पूर्वापरं यौर्वाष्वेण मायया स्वप्रज्ञानेन
एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतः गच्छतः दिवि । तौ शिखं ।
शिखरद्वज्रमणालायमानत्वाद्वा शिखं इत्युच्येते । शिखं
रन्तौ क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अघ्यरं परि यातः
यसं प्रतिगच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यः विश्वानि
भुयना भुयनानि अभिचष्टे अभिपदयति । कतून् वसन्ता-
दीन् अन्यः चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासाश्च
कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्यमयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि
सूर्यस्य सर्वदा प्रहृदेरुदयो नाभिधेतुः । चन्द्रस्य तु
हासवृद्धिसंक्रायात् पुनः पुनर्जायते इत्युक्तियुक्ता । ‘ चन्द्रमा
वै जायते पुनः ’ (तैमा. ३।१।५।४) इत्यादिभूतेः ।

कसा.

नैयोनयो भवति जायमानो-

ऽह्नां केतुरुपसामेलनम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्

प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

• (१) कर्म. १०।८५।१७ ; जर्म. १७।२।४८.

(२) कर्म. १०।८५।१८ ; जर्म. १८।११, १७।२।२३ ;
सैम. ५।१२।२ ; तैमा. ३।१।२।२, ३।१।२।३.

• (१) कर्म. १०।८५।२१ ; जर्म. १८।१२, १७।२।२४ ;
सैम. ५।१।२ ; जैम. ५।१।२ ; कर्म. १०।१२ ; तैमा.
३।१।२ ; भाषी. ५।१।२ ; हिशू. ३।१।२ ; शौच. ३।१।२.

अतिमूर्तिनाभ्येकादे शुश्रूषधे चान्द्रमसीष्टिः । तत्र
‘ नवोनवः ’ इत्येषा याज्या । स्मृतं च- ‘ नवोनवो
भवति जायमानस्तर्णिविष्वदस्तः । ’ (आशी. १।८)
इति । अयं चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमानः एकै-
ककलाधिकन्येत्ययमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं
नूतन एव भवति । एतन् पूर्वपञ्चादभिप्रायम् । तथा
अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः, प्रतिपदादीनां तिथीनां
चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशचन्द्रमा उरणां
प्रमातीनामयं एति । एतन् कृष्णरक्षान्ताभिप्रायम् । केचन
एतं पादं आदित्यदेवस्यमाहुः । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतु-
रनुपसाममगतिश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यः भागं हविर्भागं वि
दधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आयन्
प्रतिदिनं हासवृद्धया पञ्चान्तमभिगच्छन् । एतदर्थमाया-
भिप्रायम् । चन्द्रमाः उक्तलक्षणो देयः दीर्घमायुः तिरेते
वर्धयति ।

कसा.

मुक्तिंशुकं शस्मलि विश्वरूपं

हिरण्यवर्णं सुधृतं सुचक्रम् ।

आ रोहं सूर्ये अमृतस्य लोकं

स्योनं पत्ये यद्वतुं कृणुष्व ॥

मुक्तिंशुकं शोभनकिंशुकवृत्तिनिर्मितं तथा शस्मलिं
शस्मलिवृत्तिनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हित-
रमणीयवर्णं हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा सुधृतं सुपुनर्तनं
शुचकं शोभनचक्रेपेन रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य
लोकं स्थानं स्योनं सुगतरं पत्ये सोमाय यद्वतुं बहन्माग्नः
प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुतेः (१२।८) दृष्टव्यम् ।

कसा.

विवाहे ग्राह्ये कर्णवैरिणामङ्गभावाः

उद्दीप्योतः पतियती रोषा

विश्वायमुं नमसा गीर्भिरीष्टे ।

अन्यामिच्छति नृपदं स्वपदां

स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि ॥

(१) कर्म. १०।८५।२० ; जर्म. १७।१२.

• (२) कर्म. १०।८५।२१ ; जर्म. १८।१० ; भाषी.
१७।२।२३ ; जर्म. १८।२।२.

पूया त्वेतो नयतु हस्तगृह्णा-
श्विना त्वा प्र यद्वातां रयेन ।

गृह्णान्गच्छ गृहपत्नी यथासौ

वशिनी त्वं विदधमा वदासि ॥

विवाहानन्तरमाविनि प्रमाणे 'पूया त्वेतो नयतु' इत्य-
नया रथादियानमारोहयेत् । स्मृतिं च 'पूया त्वेतो नयतु
हस्तगृह्णेति यानमारोहयेत्' (आश्व. १।८।१) इति ।
हस्तगृह्ण ग्राह्यहस्तः पूया एवा एवमितः नयतु प्रापयतु ।
अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रयेन प्र यद्वातां प्रगमयताम् ।
गृह्णान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि
स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं
प्रापयित्री पत्युर्वशो वर्तमाना या विदधं पतिगृहं आ
यदासि आवदासि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ।

ऋषा.

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-

मस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्यं सं सृजस्याधा

जिघ्री विदधमा वदाधः ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । स्मृतिं
च 'इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्'
(आश्व. १।८।८) इति । हे षष्ठु ते तव इह अस्मिन्
पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यताम् । अस्मिन् गृहे
गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व । एना अनेन
पत्या सह तन्यं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व संसृष्टा भव ।
अथ अथ जिघ्री जीर्णौ जायापती युवां विदधं गृहं आ
वदाधः आभिमुख्येन वदतम् ।

ऋषा.

वध्वाः कृत्याद्योपनिषत्करणम्

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या स्नातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥

(१) ऋसं. १०।८।१२६ ; असं. १०।११२० पूया (गयः) ;
आश्व. १।८।१ ; आपगृ. २।१।२ ; कौसू. ७६।१० असवय.

(२) ऋसं. १०।८।२७ ; असं. १०।११२१ प्रजया
(प्रजये) ; आश्व. १।८।८ ; आपगृ. २।१।११ ; शाश्व. २।१।२२ ; कौसू. ७७।२०.

(३) ऋसं. १०।८।२८ ; असं. १०।११२६ ; शाश्व. २।१।२८ ; आपगृ. २।१।२३.

कृत्या अमिचारमिमानिनी देवता नीललोहितं
भवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा
कृत्या आसक्तिः आसक्ता अस्यां संबद्धा व्यज्यते त्यज्यते
इत्यर्थः । तस्यां कृत्यायामपगतयामस्याः वध्वा स्नातयः
एधन्ते वर्षन्ते । पतिः च बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ।
ऋषा.

वध्वस्तस्य धनस्य च दानं ब्रह्मभ्यो विवाहि

परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।

कृत्यैषा पद्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥

शामुल्यं शामलमित्यर्थः । शामलं शरीरं मलम् ।
शरीरावच्छिन्नस्य मलस्य चारकं वलं परा देहि परात्यज ।
धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसु धनं वि भज
प्रयच्छेत्त्यर्थः । किमर्थं वधूवासःपरित्याग इति चेत्,
उच्यते । एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वा
भूत्वा पतिं विशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया
भूत्वा विशते इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता
भवतीत्यर्थः । यदि वधूवासः स्वयं निषत्ते तदैवं भवतीति
वधूवासःसंस्पर्शनं निन्दायुक्तम् ।

ऋषा.

अभीरा तनुर्भवति रुशती पापयामुया ।

पतिर्वद्वध्वोऽ वाससा स्वमङ्गमभिधत्सते ॥

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनोच्यते । तनुः वरस्य
संबन्धिनी अभीराः अभीरा भवति । कथं व्याच्चेदिति
उच्यते । रुशती । रुशदिति वर्णनाम् । दीप्तया
अमुषा अनया पापया पापरूपया कृत्याया युक्ता चेत्तनुः ।
तदेवाह । पतिर्यत् यदि वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधत्सते
परिधातुमिच्छति ।

ऋषा.

ये वध्वश्चन्द्रं वहतुं यश्चा यन्वि जनादनु ।

पुनस्तान्यशिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥

(१) ऋसं. १०।८।२९ ; असं. १०।११२५ ; आपगृ. २।१।११ ; कौसू. ७७।२०.

(२) ऋसं. १०।८।३० ; असं. १०।११२७ अभीरा
(मदीरा) ; आपगृ. २।१।११.

(३) ऋसं. १०।८।३१ ; असं. १०।११२० ; आपगृ. २।१।२४ ; शाश्व. २।१।२५.

वध्वश्चन्द्रं हिरण्यरूपं बहंतु ये यक्षमाः व्याधयः अनु
यन्ति प्राप्नुवन्ति जनात् असद्विरोधिनः सकलज्ञात् ।
यद्वा । जनात् यमाख्यात् । तान् पुनर्नयन्तु प्रापयन्तु
यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इन्द्रादयः । यत आगताः यस्मात्ते
यक्षमा आगताः तत्र तान्नयन्तु । ऋषा.

मा विदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।

सुगेभिर्दुर्गमतीतामप द्रान्ध्वरातयः ॥

वध्याः प्रयाणे 'मा विदन्' इत्येषा जप्या । सूत्रितं
च—'कल्याणेपु देशादुक्तचतुष्पयेषु मा विदन् परि-
पन्थिन इति जपेत्' (आय. १।८।६) इति ।
परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः मा विदन् मा प्रापयन्
ये परिपन्थिनः दम्पती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति ।
सुगेभिः सुगैर्मार्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गं देशं
अतीतां अतिगच्छताम् । अरातयः अदातारः शत्रवः
अप द्रान्तु अपगच्छन्तु । ऋषा.

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्त्यै दत्त्वायाधास्तं वि परेतन ॥

इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः इमां सर्वे
आशीर्वातारः समेत संगच्छत । तां पश्यत च । तां
संगताश्च दृष्ट्वा अस्त्यै ऊढायै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वा
अथ अस्ताम् । गृहतामेतत् । स्वस्वसंगन्धिनां वि परेतन
विविधं परगच्छत । ऋषा.

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपापवद्विपयज्ञैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यास्त इन्द्राधूयमर्हति ॥

अनयाऽपि वधूयल्लपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतद्वचं
तृप्तं दादजनकम् । तथैतत्कटुकम् । तथा अपाद्यवत् ।

(१) ऋषे. १०।८।१३२; अर्षे. १२।१।३२, २।१।१११;
साममा. १।१।१२; भाग्य. १।८।६; शाश्व. १।१।१४; गोश्व.
२।१।२; भाग्य. २।१।२४; कौश. ७।३.

(२) ऋषे. १०।८।१३३; अर्षे. १२।१।२८; साममा.
१।१।१४; भाग्य. १।८।७; गोश्व. २।१।१४; भाग्य. १।८।९;
भाग्य. २।१।११; हिग्य. १।१।१४; भाग्य. १।१।२१; कौश.
७।३.०.

(३) ऋषे. १०।८।१३४; अर्षे. १२।१।२९; भाग्य.
१।१।१५ एट (कू) .

अपाद्यं अपस्थितमृजीपम् । तद्वत् । तथा विपवत् ।
नैतद्वचं अत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा
ब्राह्मणः सूर्यामिदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यक्
जानीयात् स इत् स एव वधूयं वधूयल्लमर्हति ।

ऋषा.

औशसनं विशसनमयो अधिविर्कृतनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्यति ॥

आशसनं तूपाधानम् । तथान्यवर्णं भवति । विशसनं
शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानं अधि-
विकर्तनं यत्त्रिधा वायो विरुन्तन्ति । तान्याशसनादीनि
वासांस्ववस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य ।
एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्य-
मङ्गलानि वाचांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्याविद्ब्रह्मा
तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्यति अप-
नयति । ऋषा.

वरकर्तव्यं वध्याः पाणिप्रहरणम्

गृभ्णामि ते सौभाग्याय हस्तं

मया पत्या जरदष्टिर्वधासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरन्धि-

महं त्वादुर्गोहपत्याय देवाः ॥

विवाहे कन्याहस्तप्रहणे 'गृभ्णामि' इत्येषा । सूत्रितं
च—'गृभ्णामि ते सौभाग्याय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव
गृहीयात्' (आय. १।७।३) इति । हे यद्यु ते तव
हस्तमहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभाग्याय
सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या
असः भवसि । भगोऽर्यमा सविता पुरन्धिः पूया एते
देवाः त्वा त्वां मद्यमदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् ।
गार्हपत्याय । यथा अहं गृह्णतिः स्थामिति ।

ऋषा.

(१) ऋषे. १०।८।१३५; अर्षे. १२।१।२८; भाग्य.
१।१।११.

(२) ऋषे. १०।८।१३६; साममा. १।१।१६; भाग्य.
१।१।१३; शाश्व. १।१।१२; भाग्य. १।१।१३; भाग्य. २।१।१५;
भाग्य. १।१।१५; गोश्व. २।१।१६; शाश्व. १।१।१२.

बीजाधानयोग्या यद्गच्छता स्त्री
तां पूषच्छिघ्रतमामेरयस्व
यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।
या न ऊरु उशती विश्रयाते

यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् ॥

हे पूषन् पोषकैतन्नामक देव शिवतमां अत्यन्तमङ्गल-
भूता तां एरयस्व आ ईरय सर्वतः प्रेरय । यस्यां ऊरौ
बीजं रेतोलक्ष्णं मनुष्या वपन्ति आदधते । या नः
अस्माकं ऊरु उशती कामयमाना विश्रयाते । यस्यामु-
राजुशन्तः कामयमाना वयं शेष स्पर्शनयोग्यं पुंस्त्रजननं
प्रहराम । ऊरौ व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः । ऋसा,

अग्निः पतिभ्यो जायां ददाति

तुभ्यमग्ने वर्षवहन्सूर्यां वहतुना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सह ॥

गन्धर्वाः हे अग्ने तुभ्यमग्ने पर्यवहन् प्रायच्छन्नित्यर्थः ।
काम् । सूर्याम् । केन सह । वहतुना सह । त्वं च तां
सूर्यां वहतुना सह सोमाय प्रायच्छः । तद्भदिदानीमपि हे
अग्ने पुनः पतिभ्योऽस्म्यन्वा जाया प्रजया सह दाः देहि ।
ऋसा,

पुनः पत्नीमभिरदादायुषा सह वर्षसा ।

दीर्घायुस्सा यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥

पुनः स्वयङ्गीतां पत्नीं अग्निः आयुषा सह वर्षसा
सह अदात् प्रायच्छत् । अस्याः अग्निदत्तायाः यः पतिः
पुमान् सः दीर्घायुः सन् शरदः शतं शतसंवत्सरं जीवाति
जीवतु । ऋसा,

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविदे उत्तरः ।

रुतीयो अनिष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥

जाता कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्ध-
वान् । गन्धर्वः उत्तरः सन् विविदे लब्धवान् । अग्नि-
स्तुरीयः पतिः ते तव । पश्चात् मनुष्यजाः पतिः तुरीयः
चतुर्थः । ऋसा,

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददप्रये ।

रयि च पुत्रांश्चादादभिर्महामयो इमाम् ॥

सोमः गन्धर्वाय प्रथमं दत्तं प्रादात् । गन्धर्वः अग्रये
प्रादात् । अग्रये अपि च अग्निः इमा कन्या रयि धनं
पुत्रांश्च महामदात् । ऋसा,

दन्त्यस्तोराशीर्वचनम्

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यस्तुतम् ।

श्रीरन्त्यां पुत्रैर्नष्टुभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥

इहैव स्तं इहैवास्मिंश्चोके स्तं भवतम् । मा वि यौष्टं
मा पृथग्यस्तुतम् । विश्वमायुर्व्यस्तुतं प्राप्नुतम् । किञ्च
पुत्रैर्नष्टुभिः पौत्रैः सह स्वे गृहे मोदमानौ भवतमिति
शेषः । ऋसा,

पतिभ्यो जायासवन्विनी प्रार्थना

औ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-

राजरसाय समनक्त्यर्यमा ।

अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमा विश

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

गृहप्रवेशे 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्याद्याश्चनस्तो
होमार्थाः । स्मृतिं च— 'आ नः प्रजां जनयतु प्रजापति-
रिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा' (आय. १।८।९) इति ।
प्रजापतिः देवः नः अस्माकं प्रजां आ जनयतु । अर्यमा

(१) ऋसं. १.०८५।३७ ; असं. १.३०।३८ ; आपगृ. ३।८।१०.

(२) ऋसं. १.०८५।३८ ; असं. १.३०।३९ ; पाण्ड. १।३०।३९ ;
आपगृ. २।५।७, ९, १० ; माण्ड. १।१।१।२ मये (मये) ;
कौश. ७।८।१०.

(३) ऋसं. १.०८५।३९ ; असं. १.३०।४० ; आपगृ. २।५।७, ९, १० ; माण्ड. १।१।१।२.

(४) ऋसं. १.०८५।४० ; असं. १.३०।४१ पूर्वार्धे (सोमस्य
आद्या प्रथमं गन्धर्वस्तेऽग्रः पतिः) ; पाण्ड. १।३०।४१ ; दिण्ड. १।३०।४२ ; आपगृ. २।३०।४०.

(१) ऋसं. १.०८५।४१ ; असं. १.३०।४२ ; साममा. १।३० ; गोश्रु. २।१।२९ ; पाण्ड. १।३०।४१ ; आपगृ. २।३० ;
दिण्ड. १।३०।४२ ; माण्ड. १।१।१।२० ; सागृ. १।३।१९.

(२) ऋसं. १.०८५।४२ ; असं. १.३०।४२ ; आपगृ. २।३० ; सागृ. १।१।३।२.

(३) ऋसं. १.०८५।४३ ; कसं. १.१।२५, ४०।१ ; मैसं. २।३०।४३ ; असं. १.३०।४४ आ नः (माता) ; साममा. १।३०।४८ ; आपगृ. १.३०।४४ ; माश्री १।३।४।२१ ; माश्री. १।३।४ ; आपगृ. ३।८।१० ; पाण्ड. १।३।४ ; वृहस्प. ८।३०.

च आजंरुषाय ज्ञापयन्तं जीवनाय समनक्तु संगमयतु ।
सा त्वं अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली ।
यद्वा । या मङ्गलाचारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततो-
ऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती पतिव्येकं पतिसमीपं
आ विदा प्राप्नुहि । नः अस्माकं द्विपदे शं भव । तथा
च शं चतुष्पदे भव । ऋषा.

अधोरचक्षुरपतिष्येधि

शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूदैवकामा स्योना

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

हे पशु त्वं अधोरचक्षुः क्रोधादभयङ्करचक्षुः एधि
भव । तथा अपतिष्णी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हित-
करी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव । वीरसूः पुत्राणामेव
प्रसवित्री देवकामा स्योना सुखकण च भव ।

ऋषा.

इमां त्वमिन्द्र मीढयः सुपुत्रां सुमगां कृणु ।

दशास्यां पुत्राना पेहि पतिमेकादशं कृधि ॥

हे इन्द्र त्वं इमां यधू सुपुत्रां सुमगां च कृणु कृधि ।
अस्यां यध्यां दश पुत्रान् आ पेहि । पतिमेकादशं कृधि ।
दश पुत्राः पतिरेकादशौ यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ।

ऋषा.

सैन्नाही शशुरे भय सन्नाही शश्यां भव ।

ननान्दरि सन्नाही भव सन्नाही अधि देयुषु ॥

हे यधु शशुरादियु त्वं सन्नाही भव । देयुषु देवैरे-
षित्यर्थः ।

ऋषा.

(१) ऋषे. १०८५१४ ; अतै. ११११७ ; सामवा. ११११७ ; गोपृ. ११११६ ; पापृ. ११११६ ; आपपृ. ११११६ ;
दिगृ. ११११२ ; मागृ. ११११६ ; शागृ. ११११५ ; कौसृ. ७३२२.

(२) ऋषे. १०८५१५ ; सामवा. ११११९ ; आपपृ. ११११९ ;
दिगृ. ११११२ ; ऋषि. ११११४.

(३) ऋषे. १०८५१६ ; अतै. ११११४ (समावेधि
शशुरे समावेधि देयु । ननान्दरि समावेधि समावेधि
यदस्या ॥) ; सामवा. ११११० ; शागृ. १११११ ; आपपृ. ११११२ ;
दिगृ. १११११.

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥

‘समञ्जन्तु’ इत्येषा वरस्य दधिप्राशने यध्वरयो-
र्हृदयसंश्लेषे वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितम्—
‘समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रवृत्ते-
दाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये’ (आगृ. १८१९)
इति । विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि
समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगतदुःखादिद्वेषानि कृत्वा
लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्वित्यर्थः । आपः
च समञ्जन्तु । तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु ।
आवयोर्मुदीः परस्परानुकूलः करोत्वित्यर्थः । धाता च
सं दधातु । देष्ट्री दात्री फलनाम् । सर्वस्वीत्यर्थः । सा
च सं दधातु संधानं करोतु । ऋषा.

विवाहे वर्कान्वं योक्त्रवन्धनम्

आशासाना सौमनसं प्रजासौभाग्यं तनूम् ।

अभ्रेरनुप्रवा भूत्वा सं नह्यं सुकृताय कम् ॥

या पत्नी बह्वैरनुसारिणी भूत्वा सौमनस्याद्याशासाना
वर्तते तामेतां शोभनकर्मणे सुखं यथा भवति तथा
बन्धामि । तैसा.

यथा कर्तव्या प्रार्थना बन्धविनोक्तम्

सुप्रजसस्तया ययस्य सुपत्नीरुप सेदिम ।

अग्रे सपत्नदम्भनमदब्ध्यासो अदाभ्यम् ॥

हे अग्रे ययं त्वामुपसीदामः । कीदृशो ययं सुप्रजसः
शोभनप्रजोपेताः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्न्यः ।
त्वत्प्रसादाददब्ध्यासः केनाप्यतिरिक्तताः । कीदृशं त्वं
सपत्नदम्भनं वैरिविनाशिनमदभ्यं केनाप्यतिरिक्तार्थम् ।
तैसा.

(१) ऋषे. १०८५१७ ; सामवा. ११११५ ; आपपृ. ११११५ ;
दिगृ. ११११५ ; पापृ. ११११४ ; आपपृ. ११११० ;
गोपृ. ११११५ ; मागृ. ११११०.

(२) तैसृ. ११११०१ ; कायं. १११० ; अतै. ११११४ ;
सैमा. ११११२ ; वैसृ. २६ ; आपपृ. ११११२ ; मागृ. ११११२ ;
आपपृ. ११११८ ; कौसृ. ७६१७.

(३) तैसृ. ११११०१, २, १११११ ; सैमा. ११११५ ;
आपपृ. ११११८, १११११०.

इमं वि प्र्यामि वरुणस्य पाशं
यमवध्नीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ मुकुतस्य लोके
स्योनं मे सह पत्या करोमि ॥

विप्र्यामि विमुञ्चामि । सुकेतः मुञ्चानः । सवित्रा
वदेऽस्मिन् योक्तरूपे वरुणपाशो विमुक्ते सति धातुर्वरुणो
योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते लोके पत्या सह मे
सुखं करोमि । तैत्ति.

सैमायुषा सं प्रजया समग्रे वर्चसा पुनः ।
सं पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनुया मम ॥

हे अग्रे अहमायुषा संगच्छे, प्रजया संगच्छे, पाति-
प्रत्यलक्षणेन वर्चसा संगच्छे । अनेन पत्या पुनः पुनः
पत्नी भूत्वा संगच्छे, वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः ।
मम शरीरेण जीवाम्मा चिरं संगच्छताम् । तैत्ति.

पतिपत्नीसंग्रहः

अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी ॥

पत्नी हि सर्वस्य मित्रम् ॥

प्रजया पितृकणमुक्तिः, अतो विवाहकर्तव्यता

जौयमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भूषणवा जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ।
एष वा अन्वृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी ॥
ब्रह्मचर्येण वेदान्मासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे
वसतीति ब्रह्मचारिवासी ।

तैत्ति. १।१।१०।१ पृ. ४८१

विवाहः दानरूपः

छन्दास्येय सद्भि वाहयति प्र वस्यसो विवाह-
माप्नोति य एवं वेद । अथो देवताभ्य एव यज्ञे
संविदं दधाति । तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति ॥

(१) तैत्ति. १।१।१०।१, १।१।१०।१ ; तैत्ति. १।१।१०।१ ;
माध्वी. १।१।१०।१ ; आपगृ. १।१।१०।१ ; मागृ. १।१।१०।१ ;
आपध्वी. १।१।१०।१, १।१।१०।१, १।१।१०।१.

(२) तैत्ति. १।१।१०।१ ; तैत्ति. १।१।१०।१ ; आपगृ. १।१।१०।१ ;
माध्वी. १।१।१०।१.

(३) तैत्ति. १।१।१०।१.

(४) तैत्ति. १।१।१०।१.

(५) तैत्ति. १।१।१०।१.

(६) तैत्ति. १।१।१०।१.

सं. कां. १०

यः पुमानेवमैन्द्रवायवाग्रवादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदनेन छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान् भवति ।
स्वयं च धनिकतामाकुलाद्रिवाहं प्राप्नोति । अपि च यश-
नुष्ठानकाले देवताविषयमभिधानं दधाति धारयति ।
यस्यादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माद्विवाहेऽपि इदं
कन्यारूपमपत्यं अन्यः पिता अन्यस्मै जामात्रे ददाति ।
तैत्ति.

यगदेवतापिष्टिर्गं पत्नीत्वम्

ऐयमगन् पतिकामा जनिकामोऽहमागमम् ।

अथः कनिकदद्याथा भगेनाहं सहागमम् ॥

इयं काव्यमाना स्त्री पतिकामा पतिं भर्तारं अमि-
ल्यन्ती आगन् मन्तमीपं आगमत् । अहमपि जनिकामः
जनिकामा सा कामयमानाः सन् आगमं सां प्राप्तवानस्मि ।
किञ्च कनिकदत् भूयं हेपाशब्दं कुर्वन् अथः यथा
बद्धवया संगच्छते तथा अहं भगेन सह आगमम् ।
अस्य.

पतिवेदनं भगदेवताक सौभाग्यं च

आ नो अग्रे सुमति संभले

गमेदिमां कुमारीं सह नो भगेन ।

जुष्टा वरेषु समनेषु

बल्लुरोपं पत्या सौभगमस्तत्त्वस्यै ॥

हे अग्रे संभलः संमापकः समादाता वा कन्यार्थी
पुरुषः नः अस्माकं कन्यावर्ता सुमतिं शोभनां बुद्धिं आ
गमेत् आगच्छतु अस्मद्व्युद्भवतुसारेण सर्वलक्षणसंपूर्णः
अमिलयितो वरः प्राप्नोतु । यद्वा, संभले हिंसकः पूर्वं
अमिलयविधायां कन्या अनिच्छन् पुरुषः सुमतिं एत
कामनायुक्तां कन्यार्थी बुद्धिं प्राप्य नः अस्मान् आ
गमेत् । कन्या परयितुमिति शेषः । आगत्य च भगेन
माग्येन सह नः अस्मादीया इमा कुमारीम् । आ गमेत्
इत्यनुपद्वः । ततः समनेषु समानमनस्केषु । यद्वा समानं
मन्यमानेषु सहदयेषु । वरेषु वरयितुषु कन्यावरणार्थं
आगतेषु वरपक्षीयेषु । उक्तं हि वरप्रेषणं आपस्तम्बेन—
'मुह्यः समवेतान् मन्त्रयतो वरान् प्रदिशुयात्' (आपय.

(१) अतः. २।१०।१.

(२) अतः. २।१०।१.

१।५) इति । तेषु जुष्टा प्रीता वरयितुपुरुषसंमता सती वल्लुः रुचिरा प्रीतिजननी स्यात् । ऊपं ऊपति रुञ्जति अपनुदति दुःखजातं इति ऊपं सुखकरम् । पत्या सह निवाससाधनं सौभागं सौभाग्यं अस्यै अस्याः कुमार्यै (कुमार्याः) अस्तु भवतु । पष्ठयथे चतुर्थी ।

असा,

सोमजुष्टं ब्रह्मजुष्टमर्यम्णा संभृतं भगम् ।

धातुर्देवस्य सत्येन कृणोमि पतिवेदनम् ॥

सोमजुष्टं सोमदेवेन सेवितं, ब्रह्मजुष्टं ब्रह्मणा परिवृद्धेन गन्धर्वेण च जुष्टम् । अर्यम्णा । अत्र अर्यमशब्देन विवाहामिदञ्च्यते 'अर्यमगं नु देवं कन्या अग्निं अयञ्चत' (आष्ट. १।७।१२) इति मन्त्रवर्णात् । तेन च संभृतं स्वीकृतं भगं कन्यारूपं भागवैयं धातुः 'धाता गर्भं दधातु ते' (ऋक्ष. १०।१८।४।१) इति प्रसिद्धस्य देवस्य सत्येन अनुशारूपेण यथार्थवचनेन पतिवेदनं देवताव्यतिरिक्तस्य मनुष्यरूपस्य पत्युर्लम्भकं कृणोमि करोमि । सोमादिदेवता-त्रयोपभोगानन्तरं कन्याया मानुषपतिसंबन्धः क्षुत्यन्तरे समाम्नायते 'सोमः प्रयमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निश्चे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥' (ऋक्ष. १०।८५।४०) इति ।

असा,

इयमग्ने नारी पतिं विदेष्ट

सोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।

सुधाना पुत्रान् महिषी भवाति

गत्या पति सुभगा वि राजतु ॥

हे अग्ने इयं असदीया नारी कुमारी पतिं विदेष्ट विन्दतां लभताम् । हि यस्मात् सोमो राजा सुभगां सौभाग्ययुक्ता कृणोति करोति । पतित्यमानन्तरं पुत्रान् सुधाना जनयन्ती महिषी महनीया श्रेष्ठा भार्या भवाति भवतु । इयं पतिं गत्या लब्ध्वा सुभगा सौभाग्ययुक्ता सती विराजतु विदोषेण तेजस्विनी भवतु ।

असा,

यथास्त्रो मपयञ्चारुरेप

प्रियो मृगाणां सुपदा बभूव ।

एवा भगस्य जुष्टेयमस्तु

नारी संप्रिया, पत्याविराधयन्ती ॥

मधवान् मंहनीयभोग्यपदार्थयुक्तः चारुः शोभनः मृगाणां आस्त्रः निजावासप्रदेशः । स प्रदेशः प्रियः सन् यथा येन प्रकारेण सुपदाः सुखेन स्यान्तु योग्यो बभूव भवति । एव एव इयं नारी भगस्य भाग्येन जुष्टाऽस्तु । किं कुर्वती पत्या भर्ता सह संप्रिया संप्रियाणि सम्यक्प्रीतिकराणि भोग्यानि वल्लुनि अभिराधयन्ती अभिवर्धयन्ती । यद्वा पत्या सह संप्रिया संप्रीयमाणा अभिराधयन्ती पुत्रपश्चादिभिः समृद्धा भवन्ती ।

असा,

भगस्य नावमा रोहं पूर्णामनुपदंस्वतीम् ।

तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिकाम्यः ॥

भगस्य भाग्यस्य प्रातिसाधनभूतां पूर्णामभिमतफलैः परिपूरितां अनुपदस्वतीं श्वरहितां नावं हे कन्ये त्वं आ रोह । तथा उक्तलक्षणया नावा उप अभिलक्ष्यमाणपति-समीपं प्रतारय आत्मानं प्रापय । प्रतिकाम्यः अयमेव मे भर्ता स्यात् इति प्रतिनियतं काम्यमानः यो वरः पतिः तस्य समीपं इति पूर्वत्र संबन्धः ।

असा,

आ क्रन्द्य धनपते वरमामनसं कृणु ।

सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः ॥

हे धनपते वैश्रवण वरं वरयितारं पतिं आ क्रन्द्य एषां कन्या मे जाया भूयात् इति संततं उद्बोधय । अभिधापयेत्यर्थः । यद्वा वरं आ क्रन्द्य एतत्कन्याभि-मुखं आह्वय । क्रदि आह्वाने । तथा आमनसं अभिमुख-मनस्कं कृणु कुरु । किंच सर्वं प्राणिजातं प्रदक्षिणं प्रदक्षिणाचारं विवाहानुकूलन्यापारं कृणु कुरु । यो वरः प्रतिकाम्यः । उक्तोऽर्थः । तस्मै सर्वं प्रदक्षिणं कुरु इति संबन्धः ।

असा,

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अयौ भगः ।

एते पतिभ्यस्त्वामहुः प्रतिकामाय वेत्तवे ॥

इदं हिरण्यं हिरण्यमालङ्कारः गुल्गुलु धूपनद्रव्यविशेषः प्रसिद्धः । अयं औक्षः प्रलेपनद्रव्यम् । तत्स्वरूपं च कौशिक-सूत्रमाप्यकारेदार्शितम्—'आवपेतु सुरमीन् गन्धान् क्षीरं सर्पिस्तयोदके । एतदायनमित्याहुरीदं तु मधुना सह ॥' इति (के. ४।१०, १०।५) । अयो अपि च तेषां अलङ्कारदीनां अधिकृता (भगः) एतन्नामा देवः एते

सर्वे धारणधूपनलेपनैः हे कुमारि त्वां पतिभ्यः सोम-
गन्धर्वाभिम्यः प्रतिक्रामाय प्रतिनियतं एनां कन्यां कामय-
मानं मानुषं पतिं येत्तये वेत्तुं लब्धुं अदुः दत्तवतः ।

असा.

आ ते नयतु सयिता नयतु पतिर्यः प्रतिकाम्यः ।
त्वमस्यै चेलोपधे ॥

हे कन्ये ते त्वां अभिलक्ष्य सयिता सर्वस्य प्रेक्षो देवः
आ नयतु धरं आगमयतु । यः प्रतिकाम्यः । उक्तोऽर्थः ।
पतिः सोऽरि नयतु उपयम्य त्वां स्वग्रहं प्रापयतु । तथा
हे ओपधे वीज्जात्मके त्वं अस्यै कुमार्यै पेहि पतिं विधेहि
प्रयच्छेत्यर्थः ।

असा.

पत्नीवशीकरणम्

यथा वृक्षं लिबुजां
समन्तं परिपल्लजे ।

एषा परि प्वजस्व मां यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

लिबुजा प्रततिर्भवति इति यास्कः (नि. ६।२८) ।
यथा ताम्रूलादिवल्ली स्वाश्रयं वृक्षं समन्तं सर्वतः परि-
पल्लजे आश्लिष्यति । हे जाये एव एव मां परि प्वजस्व
आश्लिष्य । यथा येन प्रकारेण मां कामिनी कामयमाना
असः भवेः यथा च भत् सक्रशात् अपगाः अपगन्ती
च नासः न भवसि । तथाऽहं त्वा अनेन प्रयोगेण वशी-
करोमीत्यर्थः ।

असा.

यथा सुपर्णः प्रपतन्

पक्षौ निहन्ति भूम्याम् ।

एषा नि हन्मि ते मनो यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

यथा सुपर्णः शक्यमानं प्रपतन् स्वावसथानात्
उत्तिष्ठन् भूम्यां स्वकीयौ पक्षौ निहन्ति वीजनवेगेन
ताडयति हे योषित् एव एवमेव ते त्वदीयं मनः हृदयं
नि हन्मि नितरां पीडयामि । अस्मद्वशं करोमीत्यर्थः ।
यथा मा इत्यादि पूर्ववत् वाक्यतोषस्य योजनम् ।

असा.

यथेमे चावापृथिवी

सद्यः पर्येति सूर्यः ।

एषा पर्येति ते मनो यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

इमे परिदृश्यमाने चावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च
[यथा] सूर्यः सर्वस्य प्रेक्षो भास्करः सद्यः शीघ्रं पर्येति
परितो व्याप्नोति एव एवं हे योषित् ते त्वदीयं मनः
अहं पर्येति परितः प्राप्नोमि । यथा मां इत्यादि
व्याख्यातम् ।

असा.

संमनस्वरय सतिस्वरय च पतिहृता दयणा

अथ ज्यामिव धन्वनो मन्युं तनोमि ते हृदः ।

यथा संमनसौ भूत्वा सखायाविष सचावहे ॥

धन्वनः अनुदण्डात् ज्यामिव यथा आरोहिता ज्यां
धानुकोऽवरोपयति तथा हे पुरुष ते तव हृदः हृदयात्
मन्युं क्रोधं अव तनोमि अवरोपयामि । अपनयामीत्यर्थः ।
यथा येन प्रकारेण आवां समनसौ समानमनस्वी परस्परा-
नुगमयुक्तौ भूत्वा सखायाविष समानस्थानी मुहुराविष
सचावहे समवेतौ संगतौ एककार्यकारिणौ भवाम ।
तथा त्वदीयं क्रोधं अपनयामीत्यर्थः ।

असा.

सखायाविष सचावहा अब मन्युं तनोमि ते ।

अधस्ते अश्मनो मन्युमुपास्यामसि यो गुरुः ॥

सखायौ इवेत्यादि उक्ताधर्मः । हे क्रुद पुरुष ते त्वदीयं
मन्युं क्रोधं यो गुरुः गौरवोपेतः बालयितुं अशक्यः
अश्मो अस्ति, तस्य अश्मनः अधस्तात् उपास्यामसि
उपशियामः ।

असा.

अग्निं तिष्ठामि ते मन्युं पाप्म्यां प्रपदेन च ।

यथावशो न वादिषो मम चित्तमुपायसि ॥

हे क्रुद पुरुष ते तव मन्युं क्रोधं पाप्म्यां पादापर-
माणेन प्रपदेन पादग्रेण च अग्निं तिष्ठामि उपरि
तिष्ठामि । पादस्व-पूर्वापरभागान्यां निष्पीडयामीत्यर्थः ।
यथा येन प्रकारेण अवशः परवशः सन् न वादिषः न
ब्रूयाः प्रतिवचनेन समर्थो न भवेः । येन च प्रकारेण मम

(१) अस्त. ६।५१२-२; आपगृ. ८।२१२; वैसू. १।२१२;
कौसू. २।६१२, हिगु. १।२५१२ ज्यामिव (ज्यामिव) .

(२) अस्त. ६।५१२-२.

(१) अस्त. ६।५१२-२.

चित्तं मदीयं मनः उपायसि उपगच्छसि । तथा अभि-
तिष्ठामीति संवन्धः । असा.

विवाहे पतिपत्नीसमृद्धये हवनं प्राशनं च

तेन भूतेन हविषायमा प्यायतां पुनः ।

जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥

तेन प्रसिद्धेन भूतेन समृद्धिकरेण हूयमानेन हविषा
अपं पतिः पुनरा प्यायताम् । पुनः पुनः प्रजापत्यादिभिः
समृद्धो भवतु । अस्मै पत्न्ये यां स्त्रियं जायां आवाक्षुः
जायात्वेन समीपं आनयितुः विवाहकर्तारः पितृमात्रादयः ।
तां जायां रसेन दधिमधुघृतादिना अभि वर्धतां अपं
हूयमानोऽग्निरभिवर्धयतु । असा.

अभि वर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।

रण्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥

पूर्वमन्योक्त एवार्थः अनया विप्रियते । अयं वरो
बधूश्च पयसा क्षीरेण अभि वर्धताम् । गोभिः समृध्य-
तामित्यर्थः । तथा राष्ट्रेण अभि वर्धताम् । ग्रामादि-
समृद्धिर्भवत्यित्यर्थः । सहस्रवर्चसा अपरिमिततेजसा रण्या
धनेन इमौ जायापती अनुपक्षितौ अनुपक्षीणौ संपूर्णकामौ
स्तां भवताम् । असा.

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टास्ये त्वां पतिम् ।

त्वष्टा सहस्रमार्दुपि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥

त्वष्टा सन्तकृतां शिल्पकारी एतत्संशो देवः जायां
स्त्रियं अजनयत् उद्गादयत् । जायतेऽस्यां अपत्यरूपेण
पतिरिति जाया । ध्रुवते हि 'सस्यया वाया भवति
यदस्यां जायते पुनः ।' (ऐश्व. ७।१३) इति । ईह-
वसामभ्योपितं स्त्रीजन्म कृतवान् इत्यर्थः । हे वर
अस्ये अस्या जायापास्तां पतिं मर्तारं त्वष्टेव
अजनयत् । स्त्रीपुंससृष्टेस्त्वष्टेव कर्तव्यः । ध्रुवते हि
वैत्तिरीयके 'त्वष्टा वै पशूनां नियुनानां प्रजनयिता' (तैसं.
२।१।८।८) इति । मसादेवं तस्मात् हे जायापती यां
मुपसोः त्वष्टा देवः सहस्रमवन्तरपरिमितानि आयुषि
एवमात्मकं दीर्घमायुः कृणोतु करोतु ।

असा.

इन्द्रस्य जायाप्राप्तये प्रार्थना

औगच्छत आगतस्य नाम गृह्णाम्यायतः ।

इन्द्रस्य वृत्रघ्नो वन्धे वासवस्य शतक्रतोः ॥

आगच्छतः वर्तमानागमनस्य आगतस्य अस्मदन्तिकं
प्राप्तस्य इन्द्रस्य नाम प्रीतिकरं वृत्रहादिनामधेयं गृह्णामि
उच्चारयामि आयतः नियतोऽहं विवाहकामः । यद्वा आयतः
इत्यपि पठ्ये उत्तरवाक्ये संवध्यते । आयतः आगच्छतः
वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः इन्द्रस्य वासवस्य धनुमिरुपास्यमानस्य
शतक्रतोः । शतं क्रतवः कर्माणि वीर्यप्रख्यापकानि
वृत्रवधादिनि यस्य स तथोक्तः । सर्वत्र कर्मणि पठ्ये ।
एवंविधमिन्द्रं वन्धे अहं अभिमतफलं याचामि ।

असा.

येन सूर्या सावित्रीमग्निनोहतुः पथा ।

तेन पुत्रवीद् भगो जायामा वहतादिति ॥

येन पथा अश्वना अश्विना अश्विनी एतत्संशो देवौ
सावित्री सवितुः पुरीं सूर्याख्यां स्त्रियं ऊहतुः ऊढवन्तौ ।
विवाहकर्मणा जायात्वेन लब्धयन्तौ इत्यर्थः । तद्विवाह-
प्रकारश्च दत्तातप्या 'सत्येनोत्तमिता' इति सूक्ते (ऋग्वे.
१०।८५.) प्रपञ्चितः । ऐतरेयब्राह्मणे च 'प्रजापतिर्ह्ये
सोमाय यष्टे दुहितरं प्रायच्छन् सूर्यो सावित्रीम् । सत्ये
सर्वे देवा वरा आगच्छन् । तस्या एतत्सहस्रं वहतुं
अन्याकरोत् । तदेतदाश्विनं इत्याचक्षते ' (ऐश्व. ४।७)
इत्यादिना प्रतिपादितः । तेन पथा जायां भायां वा
वहतात् आवह आनयेति भगो देवः सो विवाहार्थिनं
प्रत्यब्रवीत् । विवाहोपायं उपदिष्टवान् इत्यर्थः ।

असा.

यस्तेऽहङ्कुशो वसुदानो बृहन्निन्द्र हिरण्यवः ।

तेना जनीयते जायां मह्यं घेहि शचीपते ॥

हे इन्द्र ते तव यः अहङ्कुशः अहङ्कुशवद् आफङ्गो
हस्तः वसुधानः वसूनि धनानि धीयन्ते धार्यन्ते अरिम-
क्षितिं वसुधानः । अत एव बृहन् महान् हिरण्यवः हिर-
ण्यवः अत्र हिरण्यप्रसुरः । एयंविधो यो हस्तः अहङ्कुश
एव या तेन सापनेन हे शचीपते शचीदेव्याः पते इन्द्र

जनीयते । जायतेऽस्यां अपत्यानीति जनीर्जाया । तां
आत्मन इच्छते । यद्वा पुत्रेणोत्पत्तिर्जनिः तत्कामाय मह्यं
जाया भार्या देहि देहि प्रयच्छ । असा,

ब्रह्मचर्यवती कन्या विवाहा

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥

अत्रापि ब्रह्मचर्यं प्रशस्यते । कन्या अकृतविवाहा स्त्री
ब्रह्मचर्यं चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण युवानं युवत्वगुणोपेतं
उत्कृष्टं पतिं विन्दते लभते । असा,

जायाया बहवो वराः यत्रो ज्येष्ठो वरश्च

यैमन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहादधि ।

क आसं जन्याः के वराः क उ ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥

स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परब्रह्मणः सत्वरजसमोगुणादिभ-
काया मायाशक्तेश्च प्राणिकर्मपरिपाकजनितसंभन्धवशात्
जायमाना 'सोऽकामयत बहु स्या प्रजायेय' (तैआ. ८।६)
इत्यादिभुतिप्रतिपाद्या या पारमेश्वरी सिद्धावस्था सा
लौकिकविवाहावस्थेन रूप्यते । यत् यदा मन्युः मन्यते
सर्वं जानातीति मन्युः निरावरणज्ञान ईश्वरः । अत
एव तस्य सर्वदेवतात्मकत्वमाज्ञायते । 'मन्युर्मनो
मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो विश्ववेदाः ।' (तैआ.
२।४।१।१) इति । स जायां आवहत् जायतेऽस्यां सर्वै
जगत् इति जाया सिद्धावस्थापन्ना पारमेश्वरी माया-
शक्तिः । तां आमिमुख्यं प्रापयत् । भार्यात्वेन अन्य-
मन्यतेत्यर्थः । लोके हि जाया कस्यचित् श्वशुरस्य गृहात्
आनीयते । तद् दर्शयति—संकल्पस्येति । 'सोऽकामयत
बहु स्या प्रजायेय' (तैआ. ८।६) इति प्राथमिकः
ईश्वरकृतः सकल्पः । तस्य गृहात् आवासात् ।
सदरादेव हि एया सिद्धावस्था समजायत इत्येवं
व्यपदिश्यते । अधिः पञ्चम्यानुवादी । तदा तस्मिन्
जायाया आवहने जन्याः जनसम्बन्धिना बान्धवाः वधूवर-
पक्षीयाः के आसन् । सद्येः प्राक् कस्यचिदपि अमावात
एवं प्रश्नः । के वा वराः कन्यावरणस्य कर्तारः । को नाम
तस्मिन् समये ज्येष्ठवरः प्रधानमूतो वरः उदाहर्ता
अभवत् । असा,

(१) अस्त. ११।४।१८ (११।४।१८).

(२) अस्त. ११।४।१८, २ (११।४।१८, २).

वपश्चैवास्तां कर्म चान्तर्महत्पर्यवे ।

त आसं जन्यास्ते वरा ब्रह्म ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥

तस्मिन् सुष्ठिसमये सद्युः परमेश्वरस्य तपः सद्यु-
पर्याश्लेचनात्मकम्, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं
तपः' इति धृतोः (मुड. १।१।९) । तस्य कर्म च
प्राणिमिरनुष्ठितं पुण्यापुण्यात्मकं सुखदुःखफलानुभूतं
परिपक्वं कर्म च आस्ता अभवताम् । एवकारेण तदुभय-
व्यतिरिक्तस्य सत्ता निवार्यते । तपःकर्मणी एव सम्यगुप-
करणत्वेन तस्मिन् समये अवस्थिते इत्यर्थः । श्रूयते हि
'तपया चीयते ब्रह्म' (मुड. १।१।८) 'स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमनुजत' (तैआ. ८।६) इति ।
तपःकर्मणोः सत्ताया आधारं निर्दिशति । महति प्रभूते
अर्णवे समुद्रे प्रलयकालीने अन्तः मध्ये । 'आपो वा
इदमये सलिलमासीत्' (तैआ. १।१।३।५) इति हि
ब्राह्मणम् । अर्णोसि उदकानि विद्यन्ते अस्मिन् इति
अर्णवः । 'अर्णवो लोपश्च' इति मातृर्थीयो वकारः
सलोपश्च । अनयोरेव तपःकर्मणोः वस्त्यन्तराभावात्
व्यक्तिबाहुल्यबहुलं उपचर्यं कृतस्य प्रशस्य प्रनिवचनं
त आसं जन्या इति । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः
एकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण सतिष्ठतां उपा-
ददते इति न्यायेन त इति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षं पुंलिङ्ग-
त्वम् । तास्तपःकर्मव्यक्तयो जन्याः विवाहप्रवृत्ता वधु-
जना आसन् । त एव वराः वरयितारश्च आसन् । यत्
सिद्धावस्थं जगत्कारणं ब्रह्म मायाशक्तिरुपाया (जायाया)
आवहने स एव ज्येष्ठवरः अभवत् । प्रधानमूतः
उदाहर्ताऽभवदित्यर्थः । असा,

विवाहे, उदाहे वधुवीकर्मणि च संबद्धा मन्वाः

विवाहपरमेतत्काण्डम् । तत्र वक्ष्यमाणानि कर्माणि
भवन्ति । तेषु तत्तन्मन्त्रविनियोगाः सूत्रकारेण प्रायोऽन्वय-
मेव कृताः, ते कौशिके दशमे अध्याये विस्तरेण
प्रपञ्चितास्तत्रैव द्रष्टव्याः । अत्र तु कर्मक्रमस्य मन्य-
रिदृश्यत्वम् ।

सूक्ष्मरामे सूक्ता नाम या सूर्यरूपा सवितृपुत्री देवी
तस्या विवाहस्य कथा वर्णिता । कर्मक्रमसु यथा
वक्ष्यते—

विवाहः । स कुमारीयाः पितृगृहे । 'सत्येनोत्तमिता' इति षोडश 'पूर्वापरम्' इति १।२३, २४ द्वे, इत्यष्टा-
दशमिगव्यहोमः । आगमकृत्तारं कुमारीमाश्रयति ॥ हस्त-
गृहीतदारवसंपुटं सानुचरं कञ्चिद् वरं प्रति प्रेषयति ।
१।३१ ॥ ब्राह्मणप्रेषणम् । १।३१ ॥ कुमारीरक्षार्थं
पालप्रेषणम् । १।३४ ॥ उदकग्रहणार्थं व्रजनम् ॥ अप्सु
लोष्टं प्रक्षिपति । १।३७ ॥ अवगाहनम् । १।३८ ॥
उदकघटपूरणम् । १।३८ ॥ उदकघटं उदाहाराय प्र-
यच्छति । १।३९ ॥ शाखायां घटनिधानम् ॥ तेनोदकेन
सर्वोदकार्यकरणम् ॥ आगव्यहोमः । १।४० ॥ कुमारी-
केशविचर्तनम् । १।५८ ॥ ईशानकोणे तिष्ठन्त्याः कुमारीं
उण्णोदकेन आश्रयणम् । २।६५ ॥ शीतोदकेन सेच-
नम् । १।३५, १।४३ ॥ वाससाऽङ्गानि प्रमादति ॥ तत्
कुमारी पालाय प्रयच्छति । २।६६, ६७ ॥ तडासस्तुम्बर-
दण्डेन गृहीत्वा गोपादे प्रक्षिपति ॥ अहतेन वाससा
तामाच्छादयति । १।४५, ५३ ॥ यशोपवीतवस्त्राभूयं वस्त्रं
यथाति ॥ केशप्रलेपनम् । २।६८ ॥ योक्त्रस्य कटि-
प्रदेशे घन्धनम् । १।४२, २।७० ॥ ज्येष्ठीमधुमणे रक्त-
मन्त्रेण घन्धनं अनामिकायाम् ॥ कन्यादानादनन्तरं उपा-
ध्यायाः कुमारीं हस्ते गृहीत्वा कौतुकगृहाभिर्णयति ॥
शागतां युगं धारयति । १।२० ॥ दक्षिणतस्तत् पुरयो
धारयति । कन्याया ललाटप्रदेशे हिरण्यघन्धनम् । १।४०,
४१ ॥ तदुपरि युगाच्छिद्राद्दुदकनिनयनम् ॥ कुमारीं
अस्मारोहणम् । १।४७ ॥ तथा लग्नहोमः । २।६३ ॥
घरेण प्राणिग्रहणम् । १।४८-५३ ॥ घरः कन्यां अग्नि-
शिः परिणयति । १।३९ ॥ समलेतालेपनम् ॥ तासु
बधून्मुक्तामयति ॥ तस्य उपवेशयति । २।३१, १।६० ॥
उपविष्टायाम्नायाः पादौ सहृद् प्रक्षालयति ॥ कुमारी कटि-
पेष्टितं योक्त्रं मोचयति । १।५७, ५८ ॥ तयोक्त्रे भृत्याः
मंत्रमन्ते । ये जपन्ति ते बलीयांशो मन्यन्ते ॥ बधूः सर्व-
पर्वार्धरमूर्ध्नि पलाशपत्रेण गवयति । २।५३-५८ ॥ कुमारीं
तस्याधुनाशयति । १।५९, ६०, ६२ ॥ इति विवाहः ॥

अनोदाहः । सन परस्य गृहे बधून्पनन् । तद्यथा-
पापगो याननायेहपति । १।६१, २।३० ॥ कर्णां अग्ने
मर्हति । २।८, १।६४ ॥ दक्षिणेन पादेन प्रकामति

अध्वानम् । २।३१, १।३४ ॥ तेनैवाह्ना यद्यन्यां पृष्टा
तर्हि बधूवस्त्रस्य दशावष्टं गृहीत्वा चतुष्पथे शिष्या
दक्षिणेन पादेन तदुपरि तिष्ठति तस्यायश्चित्तम् । २।७४ ॥
उभयोस्तदयोः शुभकामः सन् जपं कुर्यात् । २।४६ ॥
अन्तरा ब्रह्माणमतिक्रमयतः ॥ यानस्य विनिष्करणम् ।
२।४७ ॥ अध्वनि तीर्थं आयाते लोष्टं प्रक्षिप्य तत्
उत्तरति । २।६॥ महावृक्षेपु दृष्टेपु जपति । २।९॥ बध्वी-
क्षणार्थं कुट्टु स्त्रीध्वारातासु ताः प्रति जपति । २।२८ ॥
द्वैभेदं (सिन्धुसंगमं) दृष्ट्वा जपति । २।७ ॥ ओपधी-
नदीक्षेत्रवनेषु दृष्टेपु जपति । २।७ ॥ इमशाने दृष्टे जपति ।
२।७३ ॥ अध्वनि सुतायां बध्वां प्रप्रौघयति मन्त्रेण ।
२।७५ ॥ वरपितृगृहे आसन्नायते जपति । २।१२ ॥
गृहमागते याने तत् अग्निः संप्रोक्ष्य बलीवर्दी विमो-
चयति । २।१६ ॥ निरुत्पपनोदाय पत्नीशालां प्रोक्षति ।
२।१९ ॥ दक्षिणतो गृहपार्श्वे गोमयपिण्डेऽश्मानं स्थापयति ।
१।४७ ॥ तस्योपरि पलाशव्यं यत्पण्णितयं तस्मा-
न्मध्यमपणं गृहीत्वा स्थापयति, तस्योपरि धृतं, धृतस्यो-
परि चत्वारि दूर्वाग्राणि, तदुपरि बधूं स्थापयति । १।४७ ॥
तस्मात् बधूं प्रपायं वरगृहे प्रवेशयति । २।२६, २।२९,
१।६३, १।६४ ॥ पूर्णपात्रेण कुम्भकलेन अक्षतसहितेन
प्रवेशः । अग्निं प्रग्राह्य ततो हस्तग्रहणं कृत्वा वरो बधूं
परिणयति । २।१७, १८ ॥ अग्निसरस्वतीपितृसूर्यादेव-
मित्रवर्ण्येभ्यो नमस्कुर्वती अनुमन्त्रयते । २।२०, ४६ ॥
कञ्चिन् पौहितचर्म आहृति । २।३१ ॥ उपलुतस्य तस्यो-
परि ब्रह्मचरं उपस्तुषीति तस्योपरि बधूमारोहयति उप-
वेशयति च । २।२३ ॥ दक्षिणोत्तरं उपस्थं कुरुते बधूः ॥
ब्राह्मणायनं कुमारं शुभनामकं तस्या उपस्थं उपवेशयति ।
२।२४ ॥ कुमारस्य फल्गुमोदकादि दत्त्वा तमुद्यापयति ।
२।२५ ॥ तेन भूतेनेत्यादिना वरवध्वौ क्रमेण जुहुतः ।
२।१-५, २।५५ ॥ संपातान् आनयति । उदपात्रे उत्त-
रान् संपातानानयति । उदपात्रं वरवध्वोरुत्पत्त्योर्निनयति ।
२।४५ ॥ तेन भूतेनेति रस्त्रान् संपातान् तान् रसादीपाकं
च जापापवी उपसरयति । तन् एवमिन् स्थाने स्वमनैः
सह उपविश्य मित्रास्तस्य सहान्नं कुर्यात् पतिः ॥ तेनैव

सूतेन यवानामाज्यमिभ्राणां पूर्णाञ्जलिं जुहोति ॥
इत्युद्राहः ॥

अथ चतुर्थीकार्कर्म । तद्यथा—‘सप्त मर्यादा’ इति
चरो ग्रीहीन् जुहोति विवाहयौ ॥ ‘अश्वौ नौ’
इति परस्पर वरवध्वावधिणी अञ्जाते । ‘महीमूषु’
इति वरवध्वा एतद्व्यामालम्भयति आचार्यः । ‘आरोह-
यति’ । २।३१ । तत्र च तप्तपयेशयति । २।२३ ॥
सर्वेशयति च । २।३२ ॥ तौ वज्रेणाच्छादयति ॥
सावभिमूषौ करोति । २।३७ ॥ ‘इदमौ’ इति । २।६४ ॥
वरवध्वौ मिः सनुदति ॥ मनुषमणि पिष्ट्वा औषे प्रक्षिप्य
वधूवरौ परस्पर संगच्छेते । २।७१, ७२ ॥ ‘व्रत जज्ञानं’
इति अङ्गुष्ठेन वरः प्रजननदेशं स्पृशति ॥ ‘खट्वाया
जंथावयति चरो वधूम’ । २।४३ ॥ अहतयज्ञं वरवध्वौ
परिधापयति आचार्यः । २।४५, ५३, ५५ ॥ वधूमीमन्ते
शाम्प निदधाति वरः । २।५५, ५६ ॥ ग्रीहियवौ सोमन्ते
निदधाति अमन्नकम् । दर्भपिन्जल्या सोमन्तं विचृतति ।
शणशकलेन वधूकेशान् परिवेष्टयति ॥ सर्वेण, काण्डेनाव्यं
जुहोति वरः । प्रायश्चित्तमेतत् ॥ शुल्कद्रव्यं पृथक्करोति इदं
सर्व इदं मानकीयमिति । २।३२ ॥ वाध्वं बलं ददतं
वरमनुमन्वयते । २।२५—३० ॥ आचार्यस्तप्रतिगृह्णाति ।
२।४१, ४२ ॥ तत् स्थाणावासजति । २।४८ ॥ तत्
गृहीत्वा गच्छति । २।४९ ॥ तद् वृक्षं प्रतिच्छादयति ।
२।५० ॥ सर्वे स्नानं कुर्वन्ति । २।४५ ॥ तेन वाध्वे-
नाच्छादयत्यात्मानमाचार्यः । २।५१ ॥ नवं वसानः
२।४४ । इति जपित्वा आचार्यो गृहं गच्छति ॥ कुमार्यौ
नीयमानाया पितृगृहे रोदने सति ‘जीवं रुदन्ति’ । २।
४६ ॥ इत्यनया ‘यदीमे केशिनः’ । २।५९—६२ । इति
चतसृमिश्राग्यं जुहोति । तत्राप्राश्चितम् । इति चतुर्थीका-
र्म ॥

सैत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अथि श्रितः ॥
सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेपामुपस्ये सोम आहितः ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिपन्त्योपधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याभ्राति पार्थिवः ॥
यत् त्वा सोम प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥
आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतेः सोमं रक्षितः ।
प्राणामिच्छन्वन्तिष्ठसि न ते अभ्राति पार्थिवः ॥
चित्तिरा उपवर्हणं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
द्यौर्भूमिः कौश आसीद् यदयान् सूर्या पतिम् ॥
रैभ्यासीदनुदेयी नाराजंसी न्योचनी ।
सूर्याया भद्रमिद् वासो गाधयैति परिष्कृता ॥
स्त्रोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।
सूर्याया अधिना वराग्निरासीत् पुरोगवः ॥
सोमो वधूयुरभववध्विनास्तामुभा घरा ।
सूर्या यत् पत्ये शंसन्तीं मनसां सविताददात् ॥
मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत छदिः ।
शुक्रावनद्वाहावासां यदयान् सूर्या पतिम् ॥
ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावैताम् ।
ओत्रे ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥
शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहन् प्रयसी पतिम् ॥
सूर्याया बहनुः प्रागान् सविता यमवासृजात् ।
मघासु हन्यन्ते गावः फल्गुनीषु व्युद्यते ॥
यदधिना पृच्छमानावयातं
त्रिचक्रेण बहन्तुं सूर्यायाः ।
कैकं चक्रं वामासीत्
क देष्ट्राय तस्थुः ॥
यदयातं शुभस्पती
वरेयं सूर्यानुष ।
विश्वे देवा अनु तद् वामजानन्
पुत्रः पितरमृणीत पूषा ॥
द्वे ते चक्रे सूर्यं ब्रह्माण ऋतुया विदुः ।
अथैकं चक्रं यद् गुहा तद्रक्षातय इद् विदुः ॥
अथैकं यजामहे सुवन्धुं पतिवेदनम् ।
सर्वारूकमिव बन्धनात् प्रेतो मुञ्चामि नामुतः ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवद्वाममुतस्करम् ।
 यथेयमिन्द्र मीढ्यः सुपुत्रा सुभगासति ॥
 प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्
 येन त्वावध्नात् सविता सुशेवाः ।
 ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके
 स्योनं ते अस्तु सहसंमल्यै ॥
 भगत्स्वेतो नयतु हस्तगृह्णा-
 धिना त्वा प्र वहतां रयेन ।
 गृह्णान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ
 वशिनी त्वं विदधमा वदासि ॥
 इह प्रियं प्रजायै ते समुच्यता-
 मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
 एता पत्या तन्यं सं स्पृशस्वाध
 जिर्विर्विदधमा वदासि ॥
 इहेष स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यभुतम् ।
 क्रीडन्तौ पुत्रैर्नष्टमिर्मोदमानौ स्वस्त्यौ ॥
 पूर्वापरं चरतो माययैतौ
 शिशू क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम् ।
 विश्वान्यो भुवना विचष्ट
 ऋतूरन्यो विदधजायसे नवः ॥
 नवोनवो भवसि जायमानो-
 हां केतुरुपसामेप्यमम् ।
 भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन्
 म चन्द्रमस्तिरसे दीर्घमायुः ॥
 परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
 हृत्येषा पट्वती भूत्या जाया विशते पतिम् ॥
 नीललोहितं भवति हृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
 एधन्ते अस्मा ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु धप्यते ॥
 अश्रीला तनूर्भवति रुशती पापयामुया ।
 पतिर्यद् यथ्योऽ वाससः स्वमद्गमभ्यूर्णुते ॥
 आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
 सूर्यायाः पदय रूपाणि धानि ब्रह्मेत शुम्भति ॥
 गृष्टमेतन् षट्पथमपाष्टयद् विषयत्रैतदचवे ।
 मूयां यो ब्रह्मा वेद स इद् पाधूयमर्हति ॥
 स इत्तन् स्योनं हरति ब्रह्मा यासः सुमद्गल्म् ।

प्रायश्चित्ति यो अध्येति येन जाया न रिप्यति ॥
 युवं भगं सं भरतं
 समृद्धमृतं वदन्तावृतोद्येषु ।
 ब्रह्मणस्पते पतिमस्यै रोचय
 चारु संभलो वदतु वाचमेताम् ॥
 इहेदसाय न परो गमाथेमं
 गावः प्रजया वर्धयाथ ।
 शुभं यतीरुस्तियाः सोमवर्चसो
 विश्वे देवाः कश्चिद् वो मनांसि ॥
 इमं गावः प्रजया सं विशाथायं
 देवानां न मिनाति भागम् ।
 अस्मै वः पूषा मरुतश्च सर्वे
 अस्मै वो धाता सविता सुवाति ॥
 अनृक्षरा ऋजवंः सन्तु पन्थानो
 येमिः संखायो यन्ति नो वरेयम् ।
 सं भगेन समर्यम्णा
 सं धाता सृजतु वर्चसा ॥
 यश्च वर्चो अक्षेपु सुरायां च यदाहितम् ।
 यद् गोप्यधिना वर्चस्तेनेमां वर्चसायतम् ॥
 येन महानघ्न्या जघनमधिना येन वा सुरा ।
 येनाक्षा अभ्यपिच्यन्त तेनेमां वर्चसायतम् ॥
 यो अनिध्नो दीदयदप्सन्तर्यं
 विप्रास ईडते अध्वरेषु ।
 अपां नपान्मधुमतीरपो दा
 यामिरिन्द्रो वाष्ट्रचे वीर्यायान् ॥
 इदमहं रुशन्तं भाभं तनूदपिमोहामि ।
 यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥
 आस्यै ब्राह्मणाः स्तपनी-
 ईरन्त्ववीरघ्नीरुदजन्त्यापः ।
 अर्यम्णो अग्निं पर्येतु पूषन्
 प्रतीक्षन्ते श्वरुरो देवश्च ॥
 शं ते हिरण्यं शम्भु सन्त्वापः
 शं मेधिर्भवतु शं युगस्य तर्षा ।
 शं व आपः शतपवित्रा भवन्तु
 शम्भु पत्या तन्यं सं स्पृशस्व ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।
 अपालामिन्द्र त्रिप्पूत्वाकृणोः सूर्यत्वचम् ॥
 आशासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं रयिम् ।
 पत्न्युत्तुग्रता भूत्वा सं नक्षत्रामृताय कम् ॥
 यया सिन्धुर्नदीनां साम्राज्यं सुपुत्रे वृषा ।
 एषा त्वं सम्राज्येधि पत्न्युत्तं परेत्य ॥
 सम्राज्येधि श्वशुरेण सम्राज्युत देवपु ।
 ननान्दुः सम्राज्येधि सम्राज्युत शश्याः ॥
 या अकृन्तन्नवयन् याश्च तन्निरे
 या देवीरन्तां अभितोऽददन्त ।
 तात्त्वा जरसे सं व्ययन्त्या-
 युष्मतीदं परि धत्स्व वासः ॥
 जीवं रुदन्ति यि नयन्त्यध्वरं
 दीर्घामनु प्रसिति दीध्युर्नरः ।
 धामं पितृभ्यो य इदं समीरिरे
 मयः पतिभ्यो जनये परिष्वजे ॥
 स्योनं ध्रुवं प्रजायै धारयामि
 तेऽश्मानं देव्याः पृथिव्या उपस्ये ।
 तमा तिष्ठानुमाद्या सुवर्षा
 दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ॥
 येनामिरस्या भूम्या
 हस्तं जग्राह दक्षिणम् ।
 तेन गृह्णामि ते हस्तं मा व्यथिषा
 मया सह प्रजया च धनेन च ॥
 देवस्ते सविता हस्तं गृह्णातु
 सोमो राजा सुप्रजसं कृणोतु ।
 अग्निः सुभगां जातवेदाः
 पत्ये पत्नीं जरदष्टिं कृणोतु ॥
 गृह्णामि ते सौमगत्वाय हस्तं
 मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
 भगो अर्यमा सविता पुरन्धि-
 र्महं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥
 भगस्ते हस्तमग्रहीतु सविता हस्तमग्रहीतु ।
 पत्नी त्वमसि धर्मणाहं गृह्णतिस्त्रय ॥

ममेयमस्तु पोष्या महं त्वादाद् बृहस्पतिः ।
 मया पत्या प्रजावति सं जीव शरदः शतम् ॥
 त्वष्टा वासो व्यदधाच्छुभे कं
 बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् ।
 तेनेमां नारीं सविता भगश्च
 सूर्यामिव परि धत्तां प्रजया ॥
 इन्द्राग्नी वावापृथिवी मातरिश्वा
 मित्रावरुणा भगो अभिनोभा ।
 बृहस्पतिर्मस्तो ब्रह्म सोम
 इमां नारीं प्रजया वर्धयन्तु ॥
 बृहस्पतिः प्रथमः सूर्यायाः
 शीर्षं केशां अकल्पयत् ।
 तेनेमामभिनो नारीं
 पत्ये सं शोभयामसि ॥
 इदं तद्रूपं यदवल्ल योषा
 जायां जिज्ञासे मनसा चरन्तीम् ।
 तामन्वर्तिष्ये सखिमिर्नयगैः
 क इमान् विद्वान् वि चर्त पाशान् ॥
 अहं यि व्यामि मयि रूपमस्या
 वेददित् पश्यन् मनसः कुलायम् ।
 न स्तेयमग्नि मनसोदमुच्ये
 स्वयं श्रज्जानो वरुणस्य पाशान् ॥
 प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्
 येन त्वावध्नात् सविता मुद्गोवाः ।
 वरुं लोकं सुगमत्र पन्थां
 कृणोमि तुभ्यं सहपत्न्यै वधु ॥
 उग्रच्छ्रमप रक्षो
 हनायेमां नारीं सुकृते दधात ।
 धाता विपश्चित् पतिमस्यै विवेद
 भगो राजा पुर एतु प्रजानन् ॥
 भगस्तवक्ष चतुरः पादान्
 भगस्तवक्ष चत्वार्युष्पलानि ।
 त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनु
 वर्धन्ता नो अस्तु सुमङ्गली ॥

सुकिंशुकं बहत्तुं बिम्बरूपं
हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं
स्योने पतिभ्यो बहत्तुं कृणु त्वम् ॥

अभ्रातृघ्नी वरुणापशुघ्नी वृहस्पते ।
इन्द्रापतिघ्नी पुत्रिणीमात्मभ्यं सवितर्वह ॥
मा हिसिष्टं कुमार्यं स्थूणे देवकृते पथि ।
शालाया देव्या द्वारं स्योने कृणो बधूपथम् ॥
ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्म पूर्वं
ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्म सर्वतः ।

अनाव्याधां देवपुरां प्रपद्य
शिवा स्योना पतिलोके वि राज ॥

तुभ्यमग्रे पर्ययदन्तसूर्या बहत्तुना सह ।
स नः पतिभ्यो जायां दा अग्रे प्रजया सह ॥
पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥
सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्वस्तेऽपरः पतिः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥
सोमो ददन्नवर्चाय गन्धर्वो दददमये ।
रयि च पुत्राश्चादादभिर्महामयो इमाम् ॥
आ वामगन्तुमतिर्वीजिनीयसू
न्यन्धिना ह्यसु कामा अरंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती
प्रिया अर्यम्णो दुर्या अशीमहि ॥
सा मन्दसाना मनसा शिवेन
रयि वेहि सर्ववीरं वचस्वम् ।
सुगं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती

स्थाणुं पथिष्ठामप दुर्मतिं हतम् ॥
या ओपधयो या नयो यानि क्षेत्राणि या यना ।
तास्त्या वधु प्रजावतीं पत्ये रक्षन्तु रक्षसः ॥
एमं पुन्यामरुक्षाम सुगं स्वस्तिवाहनम् ।
यस्मिन् वीरो न रिप्यस्तन्येषां विन्दते वसु ॥
इदं सु मे नरः शृणुत
ययाशिषा दम्पती वाममभुतः ।

ये गन्धर्वा अप्सरसश्च
देवीरेषु वानस्पत्येषु येऽधि तस्थुः ।
स्योनास्ते अस्यै वच्यै भवन्तु
मा हिसिपूर्वदंतुमुद्यमानम् ॥

ये वक्षश्चन्द्रं बहत्तुं यक्ष्मा यन्ति जनां अनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥
मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेनं दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥

सं काशयामि बहत्तुं ब्रह्मणा
गृहैरघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।
पर्याणद्धं बिम्बरूपं यदस्ति
स्योने पतिभ्यः सविता तत् कृणोतु ॥

शिवा नारीयमस्तमागन्निमं
धाता लोकमस्यै दिदेश ।
सामर्यमा भगो अधिनोभा
प्रजापतिः प्रजया वर्धयन्तु ॥

आत्मन्वत्युर्वरा नारीयमागन्
सत्यां नरो वपत बीजमस्याम् ।
सां यः प्रजां जनयद्वक्षणाभ्यो
विभ्रती दुग्धमृषभस्य रेतः ॥

प्रति तिष्ठ विराडसि विष्णुरिवेह सरस्वति ।
सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमतावसत् ॥
उद् व कर्मिः शन्या हन्त्यापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुष्कृतौ व्येनसावध्यावशुनमारताम् ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना
शग्मा सुशेषा सुयमा गृहेभ्यः ।
वीरसूदैवृकामा सं
त्वयैधिपीमहि सुमनस्यमानां ॥

अदेवृघ्न्यपतिघ्नीदेधि
शिवा पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः ।
प्रजावती वीरसूदैवृकामा
स्योनेममिमं गार्हपत्यं सपर्य ॥

उत्तिष्ठेतः किमिच्छन्तीदमागा

अहं त्वेडे अमिभूः स्वाद् गृहान् ।

शून्यैषी निर्ऋते याजगन्धो-

त्तिष्ठाराते प्र पत मेह रंस्थाः ॥

यदा गार्हपत्यमसपर्यंत पूर्वमग्निं वधूरियम् ।

अथा सरस्वत्यै नारि पितृभ्यश्च नमस्कुरु ॥

शर्म चर्मतदा हरास्यै नार्या उपस्तरे ।

सिनीधालि प्र जायतां भगंस्व सुमवावसत् ॥

यं बल्वजं न्यस्यथ चर्मं चोपस्तृणीयन् ।

तदा रोहतु सुप्रजा या कन्या विन्दते पतिम् ॥

उप स्तृणीहि बल्वजमग्निं चर्मणि रोहिते ।

तत्रोपविश्य सुप्रजा इममग्निं सपर्यतु ॥

आ रोह चर्मोप सीदामिमेप

देवो हन्ति रक्षांसि सर्वा ।

इह प्रजां जनय पत्ये अस्मै

सुज्यैष्ठ्यो भवत् पुत्रस्त एषः ॥

वि तिष्ठन्तां मातुरस्या उपस्था-

न्नानारूपाः पशवो जायमानाः ।

सुमङ्गल्युप सीदेममग्निं

संपत्नीं प्रति भूपेह देवान् ॥

सुमङ्गली प्रतरणी गृहाणां

सुशेवा पत्ये शशुराय शम्भूः ।

स्योना श्वश्र्वे प्र

गृहान् विशेषान् ॥

स्योना भय शशुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।

स्योनास्यै सर्वस्यै विशेषः स्योना पुष्टायैषां भय ॥

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा दौर्भाग्यैर्विपरितेज ॥

या दुर्हार्दो युवतयो याश्चेह जरतीरणि ।

वर्चो न्यस्ये सं दत्ताधास्तं विपरितेज ॥

स्वमप्रस्तरणं वलं विश्वा रूपाणि विभ्रतम् ।

आरोहत् सूर्यां सावित्रीं बृहते सौभाग्याय कम् ॥

आ रोह तरुं सुमनस्यमानेह

प्रजां जनय पत्ये अस्मै ।

इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना

ज्योतिरस्या उपसः प्रति जागरासि ॥

देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः

समस्पृशन्त तन्वस्तनूभिः ।

सूर्येव नारि विश्वरूपा महित्वा

प्रजावतीं पत्या सं भवेह ॥

उत्तिष्ठेतो विश्वावसो

नमसेदामहे त्वा ।

जामिमिच्छ पितृपदं न्यक्तां

स ते भागो जनुपा तस्य विद्धि ॥

अप्सरसः सधमादं मदन्ति

हविर्धानमन्तरा सूर्यं च ।

वास्ते जनित्रमग्निं ताः परेहि

नमस्ते गन्धर्वर्तुना कृणोमि ॥

नमो गन्धर्वस्य नमसे

नमो भामाय चक्षुषे च कृष्णः ।

विश्वावसो ब्रह्मणा ते

नमोऽग्निं जाया अप्सरसः परेहि ॥

राया वयं सुमनसः

स्यामोदितो गन्धर्वमावीष्टताम् ।

अगन्त देवः परमं सधस्य-

मगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥

सं पितरावृत्तिये सृजेधां

माता पिता च रेतसो भयाधः ।

मर्य इव योषामधिरोहवैनानां

प्रजां कृष्वायामिह पुप्यतं रयिम् ॥

तां पूषं छिबतमामेरयस्य

यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

या न ऊरू उदती विश्रयाति

यस्यामुदन्तः ग्रहरेम शेषः ॥

आ रोहोऽस्युप धत्स्व हस्तं

परि प्वजस्व जायां सुमनस्यमानः ।

प्रजां कृष्वायामिह मोदमानौ

दीर्घं वामायुः सविता कृणोतु ॥

आ यां प्रजां जनयतु प्रजापति-
 रहोरात्राभ्यां समनक्तवर्यमा ।
 अदुर्मङ्गली पतिलोकमा विशेषं
 शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 देवैर्दत्तं मनुना साफमेतद्
 वाधूयं वासो वध्वश्च वक्षम् ॥
 यो ब्रह्मणे चिकितुषे ददाति
 स इद्रक्षांसि तल्पानि हन्ति ॥
 यं मे दत्तो ब्रह्मभागं वधूयो-
 र्वाधूयं वासो वध्वश्च वक्षम् ।
 युवं ब्रह्मणेऽनुमन्यमानौ
 बृहस्पते साफमिन्द्रश्च दत्तम् ॥
 स्योनाघोनेरधि बुध्यमानौ
 हसामुदौ महसा मोदमानौ ।
 सुगू सुपुत्रौ सुगृहौ
 तयायो जीवावुपसो विभातीः ॥
 नवं वसानः सुरभिः सुवासा
 उदागां जीव उपसो विभातीः ।
 आण्डात् पतन्नीवामुक्षि
 विश्वत्मादेनसरपरि ॥
 शुम्भनी चापाष्टयिणी अन्तिमुन्ने महिग्रते ।
 आपः सप्त सुसुयुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्तंहसः ॥
 सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
 ये भूतस्य प्रचेतस्तत्तेभ्य इदमकरं नमः ॥
 य ऋते चिदमिधियः
 पुरा जयुभ्य आवृदः ।
 संघाता संधि मयया पुरुषसु-
 र्निष्कर्त्ता विहृतं पुनः ॥
 अपास्मत्तम उच्छतु नीलं
 पिशङ्गमुत लोहितं यत् ।
 निर्दहनी या घृषातक्यस्मिन्
 तां स्थाणावप्या सजामि ॥
 यायतीः शृत्वा उपवासने
 यायन्तो राशे वरुणस्य पाशाः ।

न्यूद्धयो या असमृद्धयो या
 अस्मिन् ता स्थाणावधि सादयामि ॥
 या मे प्रियतमा तनूः
 सा मे विभाय वाससः ।
 तस्याग्निं त्वं वनस्पते
 नीधिं कृणुष्व मा वयं रिपाम ॥
 ये अन्ता यावतीः सिचो
 य ओतवो ये च तन्तयः ।
 वासो यत् पत्नीभिस्तं
 तन्नः स्योनमुप स्पृशात् ॥
 उशीः कन्यला इमाः पितृलोकात् पतिं यतीः ।
 अथ दीक्षामसृक्षत स्वाहा ॥
 बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।
 यर्चो गोषु प्रविष्टं यत् तेनेमां सं सजामसि ॥
 बृहस्पतिना० ।
 तेजो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 भगो गोषु प्रविष्टो यस्तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 यशो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 पयो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।
 रसो गोषु प्रविष्टो यस्तेनेमां सं सजामसि ॥
 यदीमे केशिनो जना गृहे ते
 समनर्तिषू रोदेन कृण्वन्तो३ घम् ।
 अमिष्टया तस्मादेनसः
 सविता च म मुञ्चताम् ॥
 यदीयं दुहिता तव विफेदय-
 रुद्द् गृहे रोदेन कृण्वत्ययम् ।
 अमिष्टया० ॥
 यजामयो यशुपतयो गृहे ते
 समनर्तिषू रोदेन कृण्वतीरयम् ।
 अमिष्टया० ॥

यत्ते प्रजायां पशुषु यद्वा
गृहेषु निष्ठितमघकृद्भिरघं कृतम् ।
अग्निष्ट्या तस्मादेनसः
सविता च प्र मुञ्चताम् ॥

इयं नार्युप ब्रूते पूल्यान्यावपन्तिका ।
दीर्घायुरस्तु मे पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥
इहेमाविन्द्र सं नुद चक्रवाकेव दम्पती ।
प्रजयैनौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यभुताम् ॥
यदासन्ध्यामुपधाने यद्वोपवासने कृतम् ।
विवाहे कृत्यां यां चक्रुरास्ताने तां नि दध्मसि ॥
यद् दुष्कृतं यच्छमलं विवाहे बहूतौ च यत् ।
तत् संभलस्य कम्बले भृज्महे दुरितं वयम् ॥
संमले मलं सादयित्वा कम्बले दुरितं वयम् ।
अभूम यक्षियाः शुद्धाः प्र ण आर्युषि तारिषत् ॥
कृत्रिमः कण्टकः शतदन् य एषः ।
अपात्याः कैश्यं मलमप शीर्षयं लिखात् ॥

अङ्गादङ्गाद् ध्यमस्या
अप यक्षं नि दध्मसि ।
तन्मा प्रापत् पृथिवीं मोत
देवान् विषं मा प्रापदुर्वन्तरिक्षम् ।
अपो मा प्रापन्मलमेतदग्ने
यमं मा प्रापत् पितृंश्च सर्षां ॥
सं त्वा नहामि पयसा पृथिव्याः
सं त्वा नहामि पयसौपधीनाम् ।
सं त्वा नहामि प्रजया धनेन
सा संनद्धा सनुहि वाजमेमम् ॥
अमोऽहमसि सा त्वं सामाह-
मस्युक्त्वं दौरहं पृथिवी त्वम् ।
ताविह सं भवाव
प्रजामा जनयावहे ॥

जनियन्ति नावप्रवः पुत्रियन्ति सुदानवः ।
अरिष्टासू सचेवहि बृहते वाजसातये ॥
ये पितरो बधूदशी इमं बहनुमागमन् ।
ते अस्यै यध्वै संपत्न्यै प्रजावच्छर्म यच्छन्तु ॥

वेदं पूर्वाङ्गं रक्षनायमाना
प्रजामस्यै द्रविणं चेह दत्त्वा ।
तां बहन्त्यगतस्यानु पन्थां
विराडियं सुप्रजा अत्यजैपीत् ॥

॥ बुध्यस्व सुबुधा बुध्यमाना
दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ
दीर्घं व आयुः सविता कृणोतु ॥

दुहितृविवाहः पित्रा कर्तव्यः इत्यत्र
त्वष्टृकृतो दुहितृविवाहः लिङ्गम्

त्वष्टा दुहित्रे बहंतु कृणोति
तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना
महो जाया विवस्वतो ननाश ॥

अस्य मन्त्रस्य 'अपागृह्ण' (१८।१।३३) इति
उपरि बक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका
बृहदेवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता । 'अभवग्मि-
भुनं त्वष्टुः सरण्युजिष्ठिपथ ह । स वै सरण्युं प्रापच्छत्
स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यां जज्ञाते यमयम्यौ
विवस्वतः । तौ चाप्युभौ यमौ स्याता ज्वापाह्माम्यां तु
वै यमः ॥ दृष्ट्वा भर्तुः परोर्षं तु सरण्युः सदृशीं ज्ञियम् ।
निक्षिप्य तद्वगं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविशता
विवस्वास्तु तस्यामबनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्यौऽपि विव-
स्वानिव तेजसा ॥ स विशय त्वपक्रान्तां सरण्युं स्वश्व-
रूपिणीम् । त्वादीं प्रति जगामाशु अश्वो भूत्वा सलक्षणः ॥
सरण्युश्च विवस्वतं विदित्वा हयरूपिणम् । मैपुनायोप-
चक्राम तां चाश्वामारुह्य सः । ततस्तपोस्तु योगेन शुक्रं
तदपतत् भुवि । उपजिगमति सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भ-
काम्यया ॥ आघातमावाचुःकृतां कुमारी संवभूवतुः ।
नातत्यश्वेव दक्षश्च यौ तु तावध्मिनाविति ॥ 'त्वष्टा सिक्तस्य
रेतसः पुरुषालाकारनिर्माता देव उन्मते । 'यापच्छो वै
रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विरूपेति' (तैत्ति. १।५।

(१) अस्तं. १८।१।३३ ; अर्थ. १०।१।३१ नि तेनेदं
(तीतीद) ; नि. १२।१२.

१।२) इत्यादिभुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वंदुहितः पुण्याः सरण्याः । पंढ्रयर्थे चतुर्थी । बहन्तु विवाहं कृणोति करोति इति तेन कारणेनेदं विश्वं भुवनं भूतजातं समेति संगतमभूत् । तदिदृश्या इति शेषः । यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युह्यमाना परिवाहं उद्राहं त्वष्टा पित्रा क्रियमाणा । महः महतः अतिशयितप्रभावेऽस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननाश अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । 'अपागृह्णमृतां मर्त्येभ्यः' (१८।२।३३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम्— 'त्वष्टा दुहितुर्वहन् करोतीतीदं सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते' (नि. १२।११) इति ।

असा.

अपागृह्णमृतां मर्त्येभ्यः

कृत्वा सपर्यामदधुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद् यत् सदासी-

दजहादु द्वा मिथुना सरण्युः ॥

'त्वष्टा दुहित्रे' (१।५३) इत्यत्र इतिहासोऽभिहितः । सोऽत्र क्रमार्थप्रतिपक्षये पुनः स्मर्यते । त्वष्टु-दुहिता सरण्युर्नाम विवस्वतः आदित्यात् यमो मिथुनो जनयाचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमो चेत्याहुरेतिः हासिकाः । माध्यमिकोऽग्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः सरण्युल्लतेजः असहमाना स्वसमानरूपा अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोऽपि विवस्वान् कृत्यान् अमृतं रूपं कृत्वा सः सपर्यामदधुः चतुः अश्विनौ जहाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्यात् मनुर्नह इत्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । मर्त्येभ्यः मरणधर्मस्यो मनुष्येभ्यः अमृतान् मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागृह्णन् तिरोहितान्कुर्यन् । अमृतत्वप्रापकं स्वर्गीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन् । तथा सवर्णा समानरूपा अन्या स्त्रियं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः अधारयन् । प्रापच्छ्रित्यर्थः । उत अपि च सरण्या यत् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतमासीत् तत् अश्विनी अमरत्

सममरत् । उदपादयदित्यर्थः । यद्वा अश्वभूतयोः सरण्यु-विवस्वतोर्बद्धं रेत आसीत् तद् अश्विनावजनपदित्यर्थः । सा च सरण्युः त्वष्टुदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसात्मकौ अजहात् पर्यंत्यजत् । उशब्दः अवधारणे । असा.

प्राजापत्यायाः सूर्याया विवाहः सोमेन

प्रेजापतिर्वै सोमाय राहो दुहितरं प्रायच्छत् । सूर्या सावित्रीम् । तस्यै सर्वे देवा धरा आगच्छन् । तस्या एतत्सहस्रं बहन्तुमन्वाकरोद्यदेतदाश्विनमित्या-चक्षते । अनाश्विनं ह्येव तद्यदयाक्सहस्रम् । तस्मात्सहस्रं वैव शंसेद्भूयो वा ॥

पुनः कदाचित् प्रजापतिः काचिदुहितरं सोमाय राहो प्रायच्छत् विवाहार्थं दातुमुक्तवान् । कीदृशीं दुहितरं सूर्यामित्येतन्नामधेययुक्तं सावित्रीं सवित्रा लब्धवान् । यद्यप्येषा सवितुः पुत्री तथापि स्नेहातिशयेन प्रजापते-दुहितेत्युच्यते । तस्यै दुहित्रे तन्नामार्थं सर्वे देवा धरा भूत्वा प्रजापतेः सकाशमागमन् । स च प्रजापतिस्तस्यै दुहितृलभार्थं एतत् वक्ष्यमाणं कक्षां सहस्रं बहन्तुं अन्वाकरोत् । बहन्तस्य विवाहस्थालङ्कारार्थं माङ्गल्यार्थं च वरस्य पुरतो बहनीयो हरिद्रागुडादिमङ्गलद्रव्यसंयोगो बहनुः यदेतद्वक्त्रसहस्रं याशिका आश्विनसहस्रमित्याचक्षते तत्सहस्र-मेव बहन्तुरूपेण प्रत्यभिज्ञातवान् । स देवानां मध्ये यो वरः आश्विनशस्त्रमन्वान् एक एव पठति तस्मै दास्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । सहस्रादवाचीना कचो यस्मिन् शब्दे तदर्थोऽस्मद्वरं वादयं यदस्ति वादयाश्विन-मेव । यस्मात् आश्विनं सहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्, तस्माद्दोता सहस्रमेव शंसेत् । ततोऽप्यधिकं वा शंसेत्, न तु न्यूनम् । ऐन्द्रासा.

पुत्रमहिमा विवाहकर्तव्यमाज्ञापकः

हंश्चिन्द्रो ह वैधस ऐश्व्याको राजाऽपुत्र आस । तस्य ह शतं जाया बभूवुः । तासु पुत्रं न लेभे । तस्य ह पर्वतनारदो गृह ऊपतुः । स ह नारदं पप्रच्छ ॥

(१) नार. १८।५।३३ ; ऋ. १०।१।७।३ इत्या (इत्वी) ८५ (८५) ; नि. १।५।१०.

(१) देवा. १।७।१.

(२) देवा. १।७।१.

हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः 'प्रस्कम्बहरिश्चन्द्रावृषी'
इति पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स च वेषधो रूपातेः पुनः
इक्ष्वाकुवंशोद्भवो राजा पुत्रहीन आस । स च शत-
संख्यानां जायानां मध्ये कस्याचिदपि जायायां पुत्रं न
लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वतनारदनामानो यो ऋषी तौ
निवासं चक्रतुः । तयोर्मध्ये नारदमृषिमेतया गार्ग्या
राजा पप्रच्छ । ऐत्रासा,

यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न ।
किंस्वित्पुत्रेण बिन्दते तन्म आचक्ष्व नारदेति ॥
तौ गाथां दर्शयति—यमिति । ये देवमनुष्यादयो
विजानन्ति विवेकज्ञानयुक्ताः, ये च पश्चादयो न
विजानन्ति विवेकज्ञानरहिताः । ते सर्वेऽपि नु क्षिप्रं यमिमं
पुत्रमिच्छन्ति तेन पुत्रेण किंस्विद्विन्दते किं नाम क्लृप्तं पिता
हमते हे नारद मे ममं तत्फलमाचक्ष्व इति राक्षः प्रश्नः ।
ऐत्रासा,

सं एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ॥
तस्योत्तरमवतारयति । स नारदः एकया गाथया पृष्टः
सन् दशभिर्गाथाभिः प्रत्युत्तरमुक्तवान् । ऐत्रासा,

ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पदयेष्वेजीयतो मुखम् ॥
उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पिता यदि
पश्येत्, तदानीमस्मिन् पुत्रे स्वकीयमृणं लौकिकं वैदिकं
च संनयति सम्पगवत्सपयति । लौकिकस्यावस्थापनात्
पुनर्पौत्रादिभिर्कृणं प्रत्यर्पणीयमिति स्मृतिकारा आहुः ।
वैदिकं तु 'त्रिभिर्ऋणवा जायते' इत्यादिश्रुत्युक्तं पूर्व-
मेवोदाहृतम् । तस्य च पुत्रावस्थापनं संप्रत्तिनाम्नेन कर्मणा
संपद्यते । तच्च कर्म वाचसनेयिमिरात्रातम्— 'अथातः
संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽयं पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यशस्वं
लोक इति । ॥ पुनः प्रत्याहाह ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोकः'
इति । ब्रह्म मया कर्तव्यं वेदाध्ययनं मयाऽनुष्ठेया यज्ञाश्च
मया सपाद्या उत्तमा लोकाश्चेत्येतत्सर्वं पुत्रेण त्वयैव
संपादनीयमिति पितृवाक्यस्यार्थः । सर्वमहं सपादयिष्या-
मीति । पुनर्वाक्यस्यार्थः । अत्राप्यारण्यकप्राण्डे संक्षिप्य
संदर्शयिष्यते— 'सोऽस्यापमात्रा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः
प्रतिधीयते' इति । एवमृणं पुत्रे समर्पयति । तथैवामृतत्वं

मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति । पुनर्वाचितलौकिक-
वैदिकभारस्याविभेन तत्त्वज्ञानसंगदनात् ।

ऐत्रासा,
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदेसि ।
यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥
पृथिव्यां भोगाः सस्यनिवासादयः । जातवेदेसि अग्नौ
भोगा दहनपचनादयः । अप्सु भोगाः स्नानपानादयः ।
प्राणिनामेते सर्वे भोगा यावन्तः सन्ति ततः तावद्भ्यः
सर्वेभ्यो भोगेभ्यो भूयान्म्याधिकः पितुः पुत्रे भोगो
विद्यते, अत्यन्तमुत्तरेदुत्थात् । तथा चाऽऽहुः—
'पुनोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः' इति ।

ऐत्रासा,
शश्वत्पुत्रेण पितरोऽस्यायम्यहुलं क्षमः ।
आत्मा हि जह्य आत्मनः स इरायसंतिवारिणी ॥
पितरो जनस्य उत्पन्नेन पुत्रेण शश्वत् सर्वदा लोकद्वये-
ऽपि बहुलमम्यधिकं तमः ऐहिकमामुष्मिकं च दुःखमत्या-
यत्तिक्रामन्ति । तथा च बौधायन आह—'पुदिति नरकः'
स्याख्या दुःखं च नरकं विदुः । पुत्रज्जाणास्ततः पुनर्निदे-
ष्यन्ति परस्व च ॥' इति । किंच, हि यस्मात्कारणात् पितुः
पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता स्वस्मात् स्वपमेष जज्ञे
उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा स्वयं स्वकीयं
दुःखं विनाशयति तथा पुनोऽप्येतद्दुःखं विनाशयतीति
इष्टव्यम् । तस्मात्स पुनः इरायत्यत्रयुक्ताऽतिनारिणी नदी-
समुद्रादेरतितरणेहेतुर्नीरिति शेषः । यथा नौः दुर्घटे
नचादिकं तारयति एवं पुनोऽन्यैहिकमामुष्मिकं च दुःखं
तारयतीत्यर्थः । ऐत्रासा,

किं नु मलं किमजिनं किमु इमभूणि किं तपः ।
पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावदः ॥
अत्र मलाजिनमभूतपःशब्देराभ्रमचतुष्टयं विव-
क्षितम् । मलरूपाम्यां शुद्धं (क) शोणिताभ्या संयोगा-
न्मलशब्देन गार्हस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगात्
अजिनशब्देन ब्रह्मत्वं विवक्षितम् । धौर्धर्मराहित्यात्
इमभूशब्देन वानप्रस्थ्यं विवक्षितम् । इन्द्रियनिग्रहमसद्भाव-
त्तपःशब्देन पारिव्राज्यं विवक्षितम् । मलं गार्हस्थ्यं किं
नु किं नाम सुखं करिष्यति न किञ्चिदित्यर्थः । एवमुत्तर-

त्रापि योज्यम् । हे ब्रह्माणो विप्रा विप्रश्चत्रियाद्याः सर्वे यूयं
मुखहेतुत्वात् पुत्रमिच्छध्वम् । स वै ॥ एव पुत्रोऽवदा-
वदो लोकः । वदितुमयोग्यानि निन्दावाक्यानि अवदाः,
तैर्वास्यैर्नोधते न कथ्यते इत्यवदावदः । एवं प्रपदेन तेन
कथ्यते इति । अवदावदो दोषराहित्याभिन्दानहं इत्यर्थः ।
तादृशो लोको भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादाश्रमेभ्योऽप्या-
धिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या । यद्यपि हरिश्चन्द्र एवात्र प्रष्टा
तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां सभायामवस्थानात्
ब्रह्माण इति संशोधनम् । ऐत्रासा,

अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो

रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः ।

सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता

ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥

अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धाः । तथाहि, शरीरे
प्राणायस्थितिहेतुत्वात् अन्नमेव प्राणः । वासः शीतोपद्रवा-
द्रक्षकत्वेन शरणं गृहसमानम् । हिरण्यं कर्णामरणादिकं
दृष्टिप्रियत्वाद्वृषसंपादकम् । पशवो गवाश्वादयो विवाह-
विशेषेण निर्वाहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात् सखा
ह सखित्वरूपैव । एवमेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि
सात्कालिकं अल्पमेव सुखं प्रयच्छन्ति । दुहिता ह पुत्रीति
कृपणं केवलदुःखकारित्वादन्यहेतुः । तथा च स्मर्यते—
'संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमयेऽयंहारिका ।
यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥'
इति । पुत्रो ह पुत्रस्तु ज्योतिःस्वरूपं तमोनिवारकत्वेन
स हि पितरं परमे व्योमन् ऋष्युष्टे आकरो पद्महास्वरूपे
अवस्थाययति । 'आकाशसालिद्रात्' (मत्. १।१।२२)
इत्यनेन व्याख्येयं आकाशव्योमादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं
निर्गीतम् । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वमेव 'अमृतत्वं
च गच्छति' इत्यत्र प्रतिपादितम् ।

ऐत्रासा,

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नयो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

पत्युः आकारद्वयमस्ति । वर्तमानपुरुषाकारः एकः,
रैतोरूपेण गर्भाकारो द्वितीयः । जायाया अपि आकार-
द्वयमस्ति । पतिरूपमाकारं प्रति जाया भवति । गर्भ-

रूपमाकारं प्रति माता भवति । अतः स तादृशः पतिः
स्वयं रैतोरूपेण गर्भो भूत्वा पूर्वमवस्थितां जायां भविष्य-
दाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । तस्यां मातरि पुनर्नयो
भूत्वा पूर्वमन्यस्यां मातरि उत्पन्नो जयते । इदानीं
पुनर्नूतनबालो भूत्वा तस्यामिदानींतन्यामस्यां मातरि गर्भ-
पाके सति दशमे मास्युत्पद्यते । तस्मात्पुत्रः स्वसादन्यो
न भवति । ऐत्रासा,

तज्जायां जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।

आभूतिरेया भूतिर्वीजमेतन्निधीयते ॥

यत् यस्मात्कारणात् अस्यां गर्भधारिण्यां अयं पितृ
पुत्ररूपेण पुनर्जायते तत् तस्मात्कारणात् लोकप्रसिद्धा या
जायाऽस्ति सा जायते अस्यां इति व्युत्पत्त्या जायाशब्द-
वाच्या भवति । किंच एया भूत्याभूतिशब्दाभ्यामभिधीयते ।
भवत्यस्यां पुत्ररूपेण पतिरित्येया भूतिशब्दवाच्या, रैतो-
रूपेणाप्य अस्यां पुत्ररूपेण भवतीत्याभूतिशब्दवाच्या ।
एतत् एतस्यां स्त्रियां बीजं रैतोरूपं निधीयते प्रक्षिप्यते,
तस्मादुक्ता शब्दा उपपद्यन्ते । ऐत्रासा,

देवाश्चैतामृपयश्च तेजः समभरन्महत् ।

देया मनुष्यान्मनुवन्नो यो जननी पुनः ॥

एतां एतस्यां योषितिं देवाश्च महर्षयश्च स्वक्रीयं
महत्तेजो रैतोरूपं सारं समभरन् पुत्रोत्पादनाय संपादित-
वन्तः । स्वयमेव संपाद्य ततो मनुष्यानित्यमनुवन् । हे
मनुष्या येयमिदानीं जायारूपेण वर्तते तेन पुनर्नो
मुष्माकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति । ऐत्रासा,

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत्सर्वं पशवो विदुः ।

तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति ॥

लोको लोकजन्यं सुखमपुत्रस्य नास्ति । न हि पुत्र-
दर्शनेन यत्सुखं तदन्यदर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते इति
यदस्ति तत् सर्वं गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्मात् तस्मा-
देव कारणात् पशुजातो जातः पुत्रो यत्तः स्वक्रीयं मातरं
मगिनीं वा पुत्रोत्पादनार्थमधिरोहति । ऐत्रासा,

एष पत्न्या लक्ष्मायः सुशेवो

यं पुत्रिण आक्रमन्ते विशोकाः ।

तं पदयन्ति पशवो यथांसि च

तस्मात्ते मायाऽपि मिथुनी भवन्ति ॥

निधिः । तादृशः ऋषीणां संवन्धी यो वेदाख्यो निधिः
तस्य गोपायिता इति वेदं अनूच्यमानं आहुः बुधाः ।
अतस्तेषां प्रवचनं धनमिति गम्यते । शत्राणां

पतिप्रतिष्ठितत्वात् स्त्रीणां कर्तव्यं विवाहः

तदु हापि कुमार्यः परीयुर्भगस्य भजामहा
इति । या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाऽम्बिका नाम
सा ह वै भगस्येष्टे । तस्मादु हापि कुमार्यः
परीयुर्भगस्य भजामहा इति ॥

अस्य परिगमनस्य भगप्रसिद्धित्वमुपपादयति—तदु
हापीति । तत् तदा कुमार्यः अपि तममिमुक्तप्रकारेण
परीयुः भगस्य सौभाग्यस्य । कर्मणि पठ्यी । सौभाग्यं
भजामहे प्राप्नुयामहे इति अनेनाभिप्रायेण । यो ह वा
इति । अम्बिका नाम या खलु रुद्रस्य स्वसा सा भगस्य
हृष्टे सौभाग्यस्य स्वामिनी भवति । तस्मात् अम्बिका-
सहितस्य रुद्रस्य संवन्धिनि कर्मणि भगप्राप्तिकामाः
कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः । शत्राणां

तौसामुतासां मन्त्रोऽस्ति । त्र्यम्बकं यजामहे
सुगन्धि पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव धन्धनादितो
मुक्षीय मामुत इति । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्य-
स्तदाह । मामुत इति पतिभ्यस्तदाह । पतयो होव
स्त्रिये प्रतिष्ठा । तस्मादाह मामुत इति ॥

कुमारीणां परिगमने अन्योऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह—
तामामिति । आनां पूर्वोक्तानां तासां कुमारीणामपि परि-
गमने अन्यो मन्त्रो विद्यते । कः पुनरसाधिति तं पठति—
भ्यग्नमिति । पतिर्विद्यते लभ्यते अनेन इति पतिवेदनो
रुद्रः । अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह—
सा यदित इति । इदं शब्देन पितृकृत् पणमृच्यते । इतः
अस्मात् पितृकृत् शक्तिभ्यः सत्ताशदहं मुक्षीय मुक्ता
भ्यामम् । अमुनः अमुष्मात् कुन्त्यात् पतिस्त्रयात् मा
मुक्षीय निप्रयुक्ता न भजेयमिति तात्पर्यार्थः । पतयो
क्षेधेति । अग्निहोमादिभिर्यु पत्या सहैव स्त्रिया अधि-
कारः न तु ग्नातन्मेषे, हि यतः अतः स्त्रीणां पतय एव
प्रतिष्ठा आश्रयभूता इत्यर्थः । शत्राणां

जायवैव पुरुषः पूर्णो भवति

सं रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते । जाय एहि स्यो
रोहावेति । रोहावेत्याह जाया । तद्यज्जायामामन्त्र-
यते । अर्घो ह वा एष आत्मनो यज्जाया । तस्मा-
द्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्प्रजायतेऽसर्वो
हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ
प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति । सर्व एतां गतिं
गच्छानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥

रोहणकाले जायामन्त्रणं विधत्ते—स रोक्ष्यन्निति ।
रोहणं करिष्यन् हे जाये एहि आगच्छ स्वः स्वर्गं रोहाव
आरोहणं कर्त्तावेति । जायायाः प्रत्युक्तिं दर्शयति—
रोहावेत्याह जायेति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जाया-
सहितस्य संपूर्णावयवत्वं प्रतिपादयन्न जायाऽऽमन्त्रणं
विधत्ते—तद्यदिति । प्रथमपयाये असर्वं इति परिच्छेदः
असंपूर्ण इत्यर्थः । ह यस्मात् यजमानस्य अर्धः एषः
यत् जाया आत्मनः, तदभावे प्रजोत्पन्नभावः, यदा
जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनक्षमत्वम् । तथा च सर्वः
संपूर्णावयवोऽस्त्वित्याह—एतां गतिमिति । एतां यूप-
रोहणलक्षणां गतिं गच्छानि प्राप्तवान्नात्यभिप्रायेण जायाऽऽ-
मन्त्रणं कार्यमिति । शत्राणां

सं वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स
द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाँसौ
संपरिप्वक्तौ ॥

स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च
पत्नी चामभवताम् । तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्व इति
ह स्माऽऽह बाह्यवत्स्वः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया
पूर्यत एव । ताँ समभवन् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥

इतश्च संसारवियय एव प्रजापतित्वं, यतः सः प्रजा-
पतिः वै नैव रेमे रतिं नावभवत्—अस्त्वादिष्टोऽभू-
दित्यर्थः—असदादिब्रह्मदेव यतः, इदानीमपि तस्मादेकाकि-
त्वादिधर्मवत्त्वात् एकाकी न रमते रतिं नातुभवति ।
रतिर्नामिष्टार्थसंयोगजा स्त्रीटा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात्

(१) श्रामा. ७५१११२०.

(२) श्रामा. १५५१५५, ५५३. १५५१२.

मनसाकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अस्तेरप-
नोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमये स्त्रीवस्तु ऐच्छत् यद्वि-
मकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं श्रूयतः स्त्रिया परिष्वक्त-
स्येवात्मनो भावो बभूव । स. तेन सत्येप्सुत्वात् एतावान्
एतत्परिमाण आस बभूव ह । किंपरिमाण इत्याह—यथा
लोके स्त्रीपुमादौ अत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ
स्वाता, तथा तत्परिमाणः, बभूवेत्यर्थः । स यथा तत्परि-
माणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकार अपातयत् पातितवान् ।
इममेवेत्यवधारणं मूलकारणादिरात्रौ विशेषणार्थम् । न
स्त्रीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभागापचित्वद्विराट् सर्वोपमर्देन-
तावानास । किं तर्हि ? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः
सत्यसकलत्वादात्मन्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाण
शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः— 'स हैता-
यानास' इति सामानाधिकरण्यात् । ततः तस्मात्पातनात्
पतिश्च पत्नी चामवता इति द्वयत्वात्तर्ज्ज्वचनं ऐकिकयोः ।
अत एव तस्मात्—यस्मादात्मन एवार्थः पृथग्भूतः—येयं
स्त्री—तस्मात्—इदं शरीरमात्मनोऽर्धवृगलं—अर्धं च सत्
वृगलं विदलं च तदार्धवृगलं, अर्धविदलमित्येवार्थः,
प्राक्स्फुटहनात् कस्यार्धवृगलमित्युच्यते—स्व आरमन इति ।
एवमाह रम उक्तवान् किल, प्राक्स्फुटयः—यज्ञस्य बल्को
यक्ता यज्ञबलकस्तस्यापत्यं याज्ञबलको दैवरातिरित्यर्थः ।
ब्रह्मणो वा अपत्यम् । यस्मादयं पुरुषार्थ आकाशः स्थव-
श्च्यः, पुनरुद्धहनात्तस्मात्पूर्यते स्थवर्धनं, पुनः संपृदी-
करणेनैव विदलार्थः । तां स प्रजापतिर्निर्याह्यः शतरूपा-
ख्यामात्मनो दुहितर पत्नीत्वेन कल्पिता समभवत् मैथुन-
मुपगतवान् । ततः तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अत्रायन्त
उत्पन्नाः ।

शंकर

आत्मैवेदमप्र आसीदेक एव । सोऽकामयत
जाया मे स्वाद्य प्रजायेयाथ वित्तं मे स्वाद्य
कर्म कुर्वीयेति । एतावान्यै कामः । नेच्छत् अ-
नातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्ह्येकाकी काम-
यते जाया मे स्वाद्य प्रजायेयाथ वित्तं मे स्वाद्य
कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नो-
त्यकृत्स्न एव ताथगम्यते । तस्यो कृत्स्नता ॥

आत्मैवेदम आसीत् । आत्मैव—स्वामाविः
अविद्वान् कार्यकरणसंघातलक्षणे वर्णी अग्रे प्राग्दास्तंघात्
आत्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यानां
जायादिभेदरूपं नासीत् । स एवैक आसीत्—जायादे-
पणावीजभूताविधानानेक एवासीत् । स्वामाविः
स्वामिनि कर्त्रादिकारकक्रियाकलात्मकताधारोपलक्षणया
अविद्यावासनया वासितः सः अकामयत कामितवान् ।
कथम् ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्वात् ।
तथा विना अहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकार-
संपत्त्ये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवो-
त्पद्येय । अथ वित्तं मे स्वात् कर्मसाधनं गवादिपक्षिणम् ।
अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय—येनाहममृणी
भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां, तत्कर्म कुर्वीय, काम्यानि
च पुनर्वित्तस्वर्गादिसाधनानि एतावान्यै कामः एताव-
द्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयिनो
विषयः—यदुत जायापुनर्वित्तकर्माणि साधनलक्षणेपणा,
लोकश्च त्रयः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति—
फलभूताः साधनैपणायाश्चास्याः । तदार्था हि जायापुन-
र्वित्तकर्मलक्षणा साधनैपणा । तस्मात् सा एकैव एपणा,
या लोकैपणा । सा एकैव सती एपणा साधनापेक्षेति
दिधा । अतोऽवधारयिष्यति 'उमे ह्येते एपणे एव'
इति । फलार्थत्वात्तद्वारमभ्यस्य लोकैपणा अर्धप्राप्ता उत्कै-
वेति—एतावान्यै एतावानेव काम इति अश्रमियते ।
भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिषेया, तदर्थगात्
भोजनस्य । ते एते एपणे साध्यसाधनलक्षणे कामः, येन
प्रयुक्तः अविद्वान् अवश एव कोशकारवत् आत्मानं
वेष्टयति—कर्मभार्य एवात्मानं प्रयिदधत् बहिर्मुखीभूतः
न स्य लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके
'अग्निमुणो ह्येव धूमतातः । एवं लोकं न प्रतिप्रजानाति'
इति । कथं पुनरेतावत्तमवधारयते कामाना, अनन्त-
त्वात् । अनन्ता हि कामाः । इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह—
यस्मात्—न—इच्छन्—चन—इच्छन्पि, अतः अस्मात्फल-
साधनलक्षणात्, भूयः अधिकतर, न विन्देत् न लभेत् ।
न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्य-
मस्ति । लब्धयविषयो हि कामः । तस्य चैतद्विस्तिरेकेणा-

भावाद्युक्तं यक्तुं एतावान् वै काम इति । एतदुक्तं भवति— दृष्टार्थमदृष्टार्थे वा साध्यसाधनलक्षणं अविद्याव-
त्पुरुषाधिकारविषयं एषणाद्वयं कामः । अतोऽस्माद्विदुषा
च्युत्थातव्यमिति । यस्मात् एवमविद्वाननात्मकामी पूर्वं
कामयामास, तथा पूर्वतरोऽपि । एषा लोकस्थितिः ।
प्रजापतेश्चैवमेव सर्गं आसीत्—सोऽविभेदविद्यया, ततः
कामप्रयुक्तः एकाक्षरममाणोऽस्त्युपघाताय क्रियमैच्छत्,
तां समभवत्, ततः सर्गोऽयमासीदिति हि उक्तम्—
तस्मात् तत्त्वद्वौ एतौ एतस्मिन्नपि काले एकाकी सन्
प्रागदार्क्रियातः कामयते— जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय,
अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वियुक्तायै वाक्यम् ।
सः एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादौ न यावत् सः
एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोति,
अदृष्टः असंपूर्णोऽहं इत्येव तावत् आत्मानं मन्यते ।
पारितोष्यात्मसन्तानेवैतान्संपादयति यदा, तदा तस्य
कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं
तदा अस्य कृत्स्नत्वसंपादनाय आह—तस्यो सस्य
अदृष्टस्तत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयं एवं भवति ।

शंकर. १।४।१७

पुत्रेण मनुष्यलोकजयः

अथ त्रयो धाय लोका मनुष्यलोकः पितृलोको
देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जप्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया
देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्मा-
द्विषां प्रशंसन्ति ॥

एव पादुक्तेन देववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा भ्यजातमरुः
प्रजापतिर्भवतीति श्यायताम् । अनन्तरं च जायादि-
वित्तं परिहारार्थमायमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मपरविद्यानां
लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनायक्यम् । न पुत्रादीनां
लोकप्राप्तिकरं प्रति विशेषसंबन्धनियमः । सोऽयं
पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबन्धो यत्कस्य इत्युत्तर-
मण्डिका प्रणीयते—अपेति वाक्योपन्यासार्थः । अयः—
यावत्परधरार्थः—य एष आम्नोन्माधनाहं लोकः,
न न्यूना अधिरा वा । के ते इत्युच्ये—

मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जप्यः जेतव्यः साध्यः—
यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामः—नान्येन
कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा अग्निहोत्रादि-
लक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यः, न पुत्रेण नापि
विद्यया । विद्यया देवलोकः न पुत्रेण नापि कर्मणा ।
देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः, तस्मात्
तत्साधनत्वात् विद्यां प्रशंसन्ति ।

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह,
त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्या-
हाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥

यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै
के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के
च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा
इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सत्रयमितोऽभुनज-
दिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मा-
देनमनुज्ञासति । स यदैवंविदस्माह्लोकात्रैस्तथै-
मिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन
किंचिदक्षयाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो
मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवार्तिह्लोके
प्रतिष्ठति । अयेनमेते देवाः प्राणा अमृता
जाविशन्ति ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म-
विद्यादयानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थ-
त्वाच्च पृथक्साधनमिति पृथक् नामिहिता । वित्तं च
कर्मसाधनत्वाच्च पृथक्साधनम् । विद्याकर्मगोलोकात्रय-
हेतुत्वं स्वात्मप्रतिलभनेनैव भवतीति प्रतिष्ठम् । पुत्रस्य तु
अक्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकत्रयेहेतुत्वमिति न
शक्यते । अतस्तदक्षय्यमिति अथ अनन्तरमारभ्यते—संप्रतिः
संप्रदानम् । संप्रतिष्ठिति वक्ष्यामः कर्मणो नामधेयम् ।
पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोति अनेन प्रकरणेन, त-
तेन संप्रतिष्ठंश्च कर्मिदं कर्म । तत् कर्मिन्काले कर्मि-
मियाह— स रिता यदा कर्मिन्काले प्रैष्यन् मरिष्यन्
मरिष्यामाल्यादिदत्तंनेन मन्यते, अथ तदा पुत्रमाहूय
आह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः

पुत्रः प्रत्याह । स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैत-
त्कर्तव्यमिति । तेनऽऽह—अहं ब्रह्म अहं यज्ञः अहं
लोक इति एतद्वाक्यमनयम् । एतस्यार्थस्तिरोहित इति
मन्वाना भुतिर्वाह्यानाय प्रवर्तते—यद्वै किञ्च यत्किञ्च
अवशिष्टं अनुक्तं अधीतमनधीतं च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मे-
त्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । योऽध्ययनव्यापारो मम
कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः, ॥ इत ऊर्ध्वं त्वं
ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्तिवत्यर्थः । यथा ये वै के च यथा अनु-
ष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च, तेषां सर्वेषां
यज्ञ इत्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । मर्कटका यथा ये
आसन्, ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्वत्कर्तृका मयन्तिवत्यर्थः ।
ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च,
तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता । इत ऊर्ध्वं त्वं
लोकः त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मया अध्ययनयज्ञ-
लोकजयकर्तृव्यक्रतुस्ययि समर्पितः, अहं तु मुक्तोऽस्मि
कर्तव्यताग्रन्धनविषयात् क्रतोः । स च सर्वे तथैव प्रति-
पन्नवान्पुनः अनुशिष्टत्वात् । तम इमं पितुरभिप्रायं मन्याना
आचष्टे धृतिः—एतावत् एतत्परिमाणं वै इदं सर्वं—यद्
गृहिणा कर्तव्यं, यदुत वेदा अध्येतव्याः, यथा यष्टव्याः,
लोकाश्च जेतव्याः, एतन्मा सर्वे सन्नयम्—सर्वं हि इमं
भारं मद्धानं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय इतः
अस्माल्लोकात् मा मा अभुनक्तु पालयिष्यतीति—लङ्घ्यं
लङ्, छन्दसि कालनियमाभावात् । यस्मादेवं सपन्नः पुत्रः
पितरं अस्माल्लोकात्कर्तव्यताग्रन्धनतो मोचयिष्यति, तस्मा-
त्पुनमनुशिष्टं लोकयं लोकहितं पितुः आहुर्वाङ्मनाः । अत
एव क्षेत्रं पुत्रमनुशासति लोकयोऽयं नः स्वादिति—पितरः ।
स पिता यदा यस्मिन्काले एवंयितुं पुत्रसमर्पितवर्तव्यता-
क्रतुः अस्माल्लोकात् प्रैति म्रियते, अथ तदा एभिरेव
प्रवृत्तैर्वाङ्मनःप्राणैः पुनमाविशति पुनं व्याप्नोति । अध्या-
त्मपरिच्छेददेहव्यपगमात् पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेन आधि-
दैविकेन रूपेण पृथिव्याग्न्याद्यात्मना मिश्रघटप्रदीपप्रकाशवत्
सर्वं आविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽपि आविशति
वाङ्मनःप्राणात्मभावव्याप्तिपुः । अहमस्म्यनन्ता वाङ्मनः-
प्राणाः अध्यात्मादिमेदविस्ताराः—इत्येवंमावितो हि पिता,
तस्मान् प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्मैवतीति शुक्तमुक्तम्—एभिरेव

प्राणैः सह पुनमाविशतीति । सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति
पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति—यस्य पितुरेवमनुशिष्टः
पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुनरूपेण नैव मृतो
मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भूत्यन्तरे—‘सोऽध्यायमितर
आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते’ इति । अयेदानीं
पुत्रनिर्वचनमाह—स पुनः यदि कदाचित् अनेन पित्रा
अक्षया कोणच्छिद्रतोऽन्तरा अकृतं भवति कर्तव्यं,
तस्मात् कर्तव्यतारूपात्पित्रा अकृतान् सर्वस्माल्लोकप्राप्ति-
प्रतिघ्नवरूपात् पुनो मुञ्चति मोचयति तत्तद्वै स्वयमनु-
विश्रुत् पूरयित्वा, तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्,
तस्मात्, पुनो नाम । इदं तत्पुनस्य पुनत्वं—यस्मिन्शिष्टं
पूरयित्वा त्रायते । स पिता एवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि
सन् अमृतः अस्मिन्नेव लोके प्रतिविद्यति एवमसौ पिता
पुत्रेणेन मनुष्यलोकं जयति । न तथा विवाकर्मभ्यां देव-
लोकपितृलोके । स्वरूपत्वभ्रसत्तामानेन । न हि विद्या-
कर्मणी स्वरूपलभ्यन्तिरेकेण पुनश्च व्यापारान्तरा-
पेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ कृतसंप्रतिर्कं
पितरं एनं एते वागादयः प्राणाः दैवाः हैरण्यगर्भाः
अमृताः अमरणधर्माः आविशन्ति ।

धोकर.

जायया प्रजया च पुरुषस्य पूर्णा
एतावान् पुरुषो यदात्मा प्रजा जाया ॥
आत्मा प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपा जाया चेति यदेत-
न्निवयमस्ति एतावान् हि पुरुषः । तासां,

जायापरतिष्ठाति, पुत्रात्मनश्चप्राण पुत्रः
तद्यद्ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि
यदिदं किञ्चेति । तस्माज्जाया अभयन् । तज्जा-
यानां जायात्वं यथासु पुरुषो जायते । यथा पुत्रः
पुत्रात् नरकमनेकशतवारं तस्मान् त्रातीति पुत्रः ।
तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् ॥

पुरुषस्य प्रजोत्पन्नं कर्तव्यम्
प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥

- (१) तासां १११३, १११३.
(२) गोवा. १११२.
(३) वैद. १११२.

आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान् दारानाहृत्य प्रजातन्तुं
प्रजासंतानं मा व्ययच्छेत्सीः प्रजासंततोर्विच्छित्तिर्न
कर्तव्या ।

शंकर.

ब्रह्मचर्योत्तरं गार्हस्थ्यम्

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी
भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥

बौधायनगृहपरिभाषामूत्रम्

कणापाकरणार्थं यज्ञार्थं च दाराहरणम्

अथ ये भवति ' सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन् ' इति स एष हुतादिरासहस्रसंवत्स-
रान्तः सर्वो यज्ञो यो हि यद्वेदं स्वाध्यायजपकर्म-
मानसेषु तेनैवास्य तद्गुणेनेष्टं भवतीति तदेत-
न्मन्त्रब्राह्मणं व्याख्यातम् ॥

अथ ये भवति ' देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्तां
मिथुनेऽपश्यन् ' इत्येतद्विज्ञाय दारानाहृत्य सर्व-
यज्ञभाजो भवन्तीति व्याख्यातो यज्ञः ॥

' प्रजया पितृभ्यः ' इति अथास्य प्रजा भवन्ति-
' यानुत्पादयते यानुपनयते यानुप्यापयते यान्
याजयते ' इति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवतीति प्रजा
व्याख्याता ॥

' एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी '
इत्याहितामिरित्येवैष उक्तो भवति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पुदिति नरकस्याख्या दुःखं च नरकं विदुः ।

पुदि त्राणास्ततः पुत्रमिदं च्छन्ति परत्र च ॥

न मांसपेशलः पुत्रो नाविद्वान् नाप्यकर्मकृत् ।

सत्यं न याति यः स्वर्गं किं पुनः पितरं वरेत् ॥
इति ॥

विज्ञायते— ' अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेत-
न्ममासि योनिस्तथ योनिरस्मि । ममैव सन्वह-

(१) जाड. ४ ; इगृप. ६४ ; दीक्ष. ३१-६-३० यदि वे
(३१) वे (गृहाद्वा वनाद्वा) ; संश्र. ५६२ (यदि वेतरथा..
वनाद्वा) ; शंमि. ११११ (यदि वेतरथा.. वनाद्वा) देव्य.

(२) बौगृप. ११०१-२.

हव्यान्यग्रे पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । ' इति ॥

एतस्माद्गार्हपत्य उक्तो भवति गार्हपत्यादाहवनी-
यस्तस्मादग्न्याधेयेनानृण आहवनीयादिति प्रणीत-
स्तस्मात्पशुबन्धयाज्यनृणः शालामुखीयादाम्रीधीय
आम्रीधीयादपरे धिष्ण्याः ॥

' विभूरसि प्रवाहणः ' इत्येते विहरणोप-
स्थानीयाः ' एषाऽस्य दैवी प्रजा भवति ' इति
तस्मात्सोमयाज्यनृणः ॥

तस्मान् गृहस्थस्य सर्व एवैते यज्ञाः तस्माद्गृहा-
श्रेय इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा सुभूमिजो वृक्षः सुमूलः सुप्रतिष्ठितः ।

यदुशाखः सुपुष्पश्च फलवानुपयुज्यते ॥

देवदानवगन्धर्वैर्ऋषिभिः पितृमिस्तथा ।

पक्षिभिः पदपदैश्चापि मशकैश्च पिपीलिकैः ॥

एवं हि पाकयज्ञेषु सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ।

हुतः सुभूमिर्विशेषा मूलं प्रहुत उच्यते ॥

आहुतोऽन्नं प्रतिष्ठानं यज्ञवृक्षो महोच्छ्रयः ।

यद्व्ययस्तस्य स्मृताः शाखाः सुपुष्पाः

सुफलोपगाः ॥

मन्त्रब्राह्मणतत्त्वज्ञैः सुदृष्टास्ता उपासकैः ।

एवं हि यज्ञवृक्षस्य योऽभिज्ञः श्रोत्रियः स्मृतः ॥

दारस्याहरणं कुर्यात्कर्मैत्येवं विप्रश्चितः ।

सुभूमिं च सुमूलं च सुप्रतिष्ठानमेव च ॥

वृक्षं पुष्पफलोपेतं बहुशाखं स पश्यति ।

ज्ञानं सुभूमिराचारो मूलं श्रद्धा प्रतिष्ठितिः ॥

क्षमाऽहिंसा दमः शाखाः सत्यं पुष्पफलोपगम् ।

ज्ञानोपभोग्यं बुद्धानां गृहिणां यज्ञपादपम् ॥

अकामहतया बुद्ध्या त्यक्ताहङ्कारलोभया ।

निश्चयाध्ययसायाभ्यां चक्षुर्भ्यां स तु पश्यति ॥

तस्यैको वयसंकाशः क्रोधः परदुरुच्यते ।

तेनैव माच्छिन्नमोहात्त्याज्यः श्रोत्रो गृहेष्वतः ॥

गृहा मूलं हि यथानां गृहा हानृण्यकारणम् ।

गृहा ह्यश्रमपूजार्थं स्थित्यर्थं च गृहाः स्मृताः ॥

(१) बौगृप. ११०१-२२.

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाश्च ते त्रयः ।

रिथता मूलेषु वृक्षेषु प्रमादी तेषु सीदति ॥

इति ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

लक्षणादित्या कन्यया विवाहः

अथोपयमनम् ॥

लक्ष्ण्यो वरो लक्षणवतीं कन्यां यवीयसी-

भसपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

कौपीनकिंगृह्यसूत्रम्

कुमार्यां सद विवाहो युक्तः कालविशेष

उदयगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्यै पाणि
गृह्णीयाद्या लक्षणसंपन्ना स्यात् ॥

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

विद्युत्प्राया विवाहः समाहृत्य

संसाधुत्त आचार्यकुलात्मनातापितरो विभूयान् ।

साभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत् ॥

उपयमनप्रभृति ब्रह्मचार्याचार्याधीनः सन् कृतविद्यः
आचार्यकुलात्समाहृतः स्नातक इत्यर्थः । स मानापितरो
शुभ्रयन् धान्याहरणदिना विभूयात् पोषयेत् । माता-
पित्रधीनः स्यादित्यर्थः । स्नात इत्येतापता सिद्धे 'समा-
हृत आचार्यकुलात्' इति वचने स्नातकस्यापि विद्यायाः
कृच्छ्रापत्तेर्वा भूयः भूताये वा विद्यया प्रकाशाभावे
नियमेन वा धनार्थे वा पुनराचार्यकुले संवसेत्, न
मातापित्रोर्भरणमिति ग्राह्यपनार्थम् । मातापितृभ्यामनुज्ञातो

(१) मातृप. १।१२; प्रपा. ३०६; प्र. १८ अथोप-
यमनम् (अथ विवाहः); प्रका. ३५६ प्रत्ययः सं. ४२१
प्रत्ययः.

(२) मातृप. १।१२; प्रपा. ३०६; गसा. १८ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; प्र. १८ (अविरुद्धसंबन्धा-
मुपयच्छेत्) एतावदेव, सं. ७०५ सर्वे प्रत्ययः; चम. १०८
सर्वे प्रत्ययः; सं. ५१ सर्वे प्रत्ययः, मिश्र. १०१९ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; रिपा. ६८५ लक्षणे
(सम्पन्नो); सं. १०७ सर्वे प्रत्ययः, प्रका. ३५६, सं. ७०२
सर्वे मिश्र. सं. ४२१ सर्वे प्रत्ययः; सं. ४२१ सर्वे प्रत्ययः.

(३) कौमु. १०.

(४) हिगृ. १५५११, सं. ३७१, ४००

भार्यामुपयच्छेत् । तत्र ताभ्यामनुज्ञात इति वचनमननु-
ज्ञातस्य दारसमग्रप्रतिषेधार्थम् । कृतदारस्यापि पितरु-
शमन्तरेण नास्ति चोदितेषु कर्मसु प्रवृत्तिः । अनुज्ञाया
आहितेषु अग्निषु कर्मणां नित्यत्वं नानुज्ञया प्रयोजन-
मित्युक्तम् । मातृ.

मानवगृह्यसूत्रम्

भार्यामिहानम्

भार्यां विन्दते ॥

भार्यां विन्दति (ते) । यद्यपि रागतः भार्यापिदने
प्रवृत्तिस्त्वापि न विधिमन्तरेण शास्त्रीयस्य भार्या-
वेदनस्य लभ्यते । तस्मात् विन्देत् इति प्राप्तिः (ती)
विन्दते इति छान्दगो वर्णमानोपदेशः । पञ्चमवराये वा
छन्दोवत्सूत्राणीति कृत्वा । भार्यामिति भाविनी संज्ञा
' सन्तु पितृषु ' इतिरन् । अपर आह—सर्वंभारिणी
चेयं संज्ञा, तथापि ' यूपं दिनति ' इतिरन् संज्ञा-
शब्दाय ' भार्यां विन्दते ' इति । यथा छेदनादिना धर्मेण यूपो
भरति एवं वर्यमाणवेदनधर्मेः भार्यादीनि (यां इति) ।
एवं च यूपं वचनान्त्योऽनपगने (१) भार्यामित्येकारचनं
विवक्षितम् । एवं चेत् (च) ' वग्न्याहमेऽग्निनेयाऽह्ने '
(मरु. १।८१) इत्यादिनिमित्तेन विना ऊढापि द्वितीया
नैव भार्यामन्त्याप्या भरति । न तथा तद्वर्माधिशरो
निवर्तते । तदुक्तम् ' धर्मप्रज्ञासपक्षे दारे नान्यां पुत्रीं '
(आध. २।१११२) इति । अष्टाभा.

काठकगृह्यसूत्रम्

भार्यामिहानम्

उदयगयने भार्यां विन्देत् ॥

(१) ' स्नात्वा भार्यामिहानच्छेत् ' इति स्नानानन्तरं
भार्यामिहानशब्दः । विन्देत् लभेत् पर्यवेत्यर्थः । उद-
यगने आदित्यस्य दक्षिणदिग्भागान् उत्तरदिग्भागामिमुप-
गमने गति । उत्तरायणे इत्यर्थः । दृष्ट्यां वरेण वग्न्यायां
पित्रा सहजेन सेवयेन (१) । देभा.

(२) ' वेदमवीय स्नात्वा भार्यामिहानच्छेत् ' इति
अन्यस्यामः भार्यामिहानः । उदयगने उदयगने (उदयगने)

(१) मातृ. १।१३.

(२) मातृ. १।१३.

सर्वे अधिगच्छेत् । मरणीया भार्या । तथा कुर्याद्यथा
लभेत । भार्याधिगमे यन्त्रः कार्यः । उदययने नोदासीत् ।
आवि.

चाराहगृह्यसूत्रम्

अनन्यपूर्वाया विवाहः

'विनीतक्रोधः सदर्पः महिषी भार्या विन्देता-
नन्यपूर्वा यवीयसीम् ॥

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

भार्यामरण समावृत्तरथ

अथ समापृत्ते भार्यामुपयच्छेत् । प्रजातन्तुं मा
व्यवच्छेत्तीरिति गुरुशासनात् ॥

पारस्करगृह्यसूत्रम्

दुमार्पा विवाहः कालविशेषे

उदययन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याद्दे कुमार्याः
पाणि गृहीयान् ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

समावृत्तय विनाहो शुर्वनुज्ञया

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥

वेदमित्यापदयकन्याभिप्रायेण । तथा च मनुः—
'वेदानधीत्य वेदी या वेदं याऽपि यथाक्रमम् । अधि-
प्युतप्रजचर्यो गृहस्थाधममाविरोन् ॥' इति । वेदशब्दो-
ऽयं शास्त्रस्य वेदस्याभिप्रायकः । आज्ञानामेय वेति स्वभावे
चन्द्रकान्त आह अन्यमतौक्यवतिन । मृदुला.

उपन्याहृत्य गुरवे ॥

उप गुरुगमीये निश्रुतं विनीतं यथा स्यात्तथा गुरवे
शुर्वधम् । तादृष्ये ननुर्धी (पा. १।४।४४) । आहृत्य

(१) पापृ. १०.

(२) आतिगृ. १।११.

(२) पापृ. १।४१ ; निष. २८० (=) ; उज. १४१

(दुमार्पाः पाणि गृहीयान्) एतावदेव ; उज्ज्वल. ६०७ उपवत् ;

त्रिषा. ८०० : ४० (भागः २) (पुष्पादे०) ; वंग. १६० ;

मंदी. २६ (भागः २) .

(४) पापृ. १।११.

(५) पापृ. १।१२.

आनीय । दक्षिणामिति शेषः । अस्योत्तरेण संबन्धः ।
अत्र मनुः—'न पूर्वं गुरवे किंचिदुपकुर्वीत धर्म-
वित् । स्नात्यंस्तु गुरुणाऽऽश्रितः शक्त्या गुर्वधर्माहरेत् ॥'
इति । धर्मवित् गुरुदक्षिणादानधर्मज्ञः ब्रह्मचारी स्नाना-
त्पूर्वं किंचिद्गोवस्त्रादिधनं गुरवे नावश्यं दद्यात् । यदि
तु यहच्छ्रतो लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एव
स्नानात् पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः—'यदन्यानि
द्रव्याणि यथालभमपहरति दक्षिणा एव ताः । स एव
ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतम्' इति । स्नात्यन् पुन-
गुरुणाऽऽश्रितः यथाशक्ति धनिनं याचित्वाऽपि प्रतिग्रहा-
दिनापि गुरवेऽर्धमाहृत्य अवश्यं दद्यादित्यर्थः । उप-
कुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासंभवादिति
शेषम् । मृदुला.

अनुज्ञातो दारान् कुर्यात् ॥

गुरुणा गृहवासाय अनुज्ञातः । तथा च मनुः—
'गुरुणाऽनुमतः स्नात्या समावृत्तो यथाविधि । उद्वेहेत
दिज्ञो भार्यां सर्वथा लक्ष्णान्विताम् ॥' इति । दारान्
इति । स्नानाव्याग्रेय कन्यां प्रार्थयेदित्यर्थः । तेन न
आश्रमक्रमविरोधः संभवति । तथा च कात्यायनः—'यदि
दत्ता भवेत्कन्या यावा सत्येन केनचित् । सोऽन्यां समिध-
माशास्यप्रादधीतेव नान्यथा ॥' इति । अन्यथा कन्या-
मप्राप्य । ममावर्यने कृते तदुत्तरं कन्यान्वामविलम्ब्ये
अनाश्रमिन् स्यात्, तथ अनिष्टम् । तथा च मनुः—
'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमात्रमपि दिज्ञः । आश्रमेण
विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥' इति । तस्मात्
प्रतस्थ एव कुतश्चित् कन्यां प्राप्य पुण्यदिने स्नान्या
तदुत्तरदिने विद्याहं कुर्यादिति वस्तुत्यर्थः । कात्यायनः—
'अतद्वैव तु सा कन्या पश्यन् यदि गच्छति । न तदा
प्रत्येयः स्यात्तनैरान्यां समुद्वेहेत् ॥ अथ चेन्न लभे-
तान्यां याचमानोऽपि कन्यहम् । तमप्रिमात्मना कन्या
धिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥' इति । तेनैव इदानीमतिमति-
दापानामिनेव ।

मृदुला.

(१) पापृ. १।१२.

खादिरगृहसूत्रम्

समाहृत्य विवाहो गुर्वनुज्ञया

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥

ब्रह्म वेदः, वेदान्ययनार्थानि गोदानादीनि व्रतानि अग्नीन्धनादीनि च स्मृतिरैरुक्तानि लक्षणया ब्रह्म इत्युच्यन्ते । तान्यनुतिष्ठन् एकां ग्राह्यामधीत्य अध्ययनप्रयोगं अर्थनिश्चयपर्यन्तं पठन् परितमाप्य उप गुरुसमीपं निश्चाय स्वयं गुरवे अभिलषितद्वयमाजयित्वा तन् गुरुसमीपमाहृत्य गुरवे आचार्याय दत्त्वा तेनैव गुरुणा त्वं नियाहं स्नानं च कुरु इत्यनुज्ञातः सन् दारान् कुर्वीत भार्यां कुर्वीत । यथा आत्मानं प्रति भार्या भवति तथा कुमारी संस्तुर्यादित्यर्थः । दारानिति बहुल्यमुच्ये अविवक्षिते, आविष्टलिङ्गवचनत्वात् । एवं वृत्त्यर्थेऽभ्यापने । अदृष्टार्थे तु गुरुदक्षिणामदावपि अनुज्ञात्मापदेव विवाहः, 'सहस्रं श्वेतं चाश्वं प्रदायानुगतो वा' इति भुतेः । तदर्थं च 'उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो वा' इति यागवद् केचिदभ्याहरन्ति । दक्षिणात्वात् न उदकपूर्वमिदं दानम् ।

अपरा व्याख्या याज्ञवल्क्याहारेण— 'ब्रह्मचारी वेदं याऽधीत्य' इति । द्वादशवार्षिकं पट्विंशताब्दिकं तदधिकं पारिकं वा ब्रह्मचारिभ्रतं ब्रह्म, तद्यतिरा वेदं सफलमधीत्यापि विवाहः । अथवा भ्रतं चरित्वा वेदं सफलमधीत्य विवाह इति । अस्मिन् व्याख्यानं न अर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् ।

केचिदाहुः— 'पट्विंशताब्दिकं चयं गुरौ त्रेविचकं मतम् । तदधिकं पारिकं वा ब्रह्मन्तिष्ठमेव वा ॥' (भस्म. ३।१) इत्यभिमतमनये ऋषेः वेदप्रचार्यत्वेन पट्विंशतादेरुक्तत्वात्, 'वेदानधीय वेदो वा वेद वाऽपि' इति च अनेनैवोक्तत्वात्, वेदहास्ययान् काले दागोऽप्युक्तः एव इति त्रिपरादिचरणमपि अनुगतमेव इति । तदुक्तमनुक्तं चेति विचारणीयम् ।

ब्रह्मचारी इत्यग्न अपरा व्याख्या—वेदव्रतानि चरयति गोदानं प्रातिकं आदित्यत्र माहानाग्निमिषेदतानि,

(१) भाग्य. १।१७.

सं. का. १३

गोदानं प्रातिकं आदित्यत्र माहानाग्निं औपनिषदं इत्येतानि वा ब्रह्म, तद्यतिरा विवाह इति । अस्याप्यस्य न्यायमूल्यं केचिदाहुः— ब्रह्मचारिभ्रतानि पुरुषसंन्यासार्थानि, न अध्ययनाद्गानि, पुरुषोद्देशेन विधानात् । अतस्तद्विधियर्थवसाननिवृत्त्यनोऽयं व्रतमानोपदेशः । अध्ययनविधिरपि न विचारपर्यन्तः, रागत एव तत्तिष्ठेः । अतस्तद्विधिरधनः वेदमानोपदेश इति । तदिदं भीमाग्नैर्नैष्यते ।

यावद्यशोषात्तिष्ठे कुर्वीत इति नान्दीमुनादेरुपसंग्रहणार्थम् ।

इदमा.

जैमिनिगृहसूत्रम्

समाहृत्य विवाहः विप्रद्वयया

स्नात्वा मातापितरौ परिचरेत्, तदधीनः स्नान्, ताभ्यामनुज्ञातो जायां विन्देत् ॥

वैराग्यसंगृहसूत्रम्

सर्वथा विवाहः

ब्राह्मणो ब्राह्मणी नमिकां गौरी वा यस्यां क्षत्रियः क्षत्रियां वैश्यो वैद्यां वश्येत् । ममापतनं वृत्त्या विवाहकालेऽसीते क्रियाहीनेऽप्युपनयनाप्रायाचारं हुत्वा ब्राह्मं वैष्णवमात्रेयं क्षनमापत्य हुत्वाऽग्न्यर्थं पुत्रार्थं च ब्राह्मादिपुत्रपुत्रां पूर्वाछात्रं परेण ब्राह्मणे विवाहं कुर्यात् ॥

गौतमः

अनन्वर्तया गृहस्था विवाहः

गृहस्थः गृहस्थी भार्यां विन्देतातन्यपूर्वां यरी-यसीम् ॥

(१) ब्रह्मचार्यदीनां धर्मा उक्ताः, यात्रं गृहस्था यमां यतन्त्या इत्यत्र आह— गृहस्थ इति । गृहस्थ इति भारी-संज्ञया स्वरदेनः ज्ञानद्वयं यात्रयाभिप्रेतं तादृश-रूपं गृहस्थधर्मं प्रवेगार्थः । गृहस्थी ज्ञाना ७० मुक्तः,

* 'न गृहस्थः' इति याज्ञः प्रातर्दिशे भार्या । 'गृहस्थ' इति याज्ञः, अथे हेतुर्गर्भः ।

(१) जैम्य. १।१०.

(२) वैम्य. ३।१२.

(३) गौतम. ३१ ; सम्य. ; गौतम. ; मुक्त. १।१५.

‘विद्या प्रगष्टा पुनरभ्युपैति जातिप्रगाप्तो रिबह उर्वनामः ।
कुलापदेशेन यथाऽभिपूज्या तस्मात्कुलीनां स्त्रियमुद्देहते ॥’
(इति) स्मृत्यन्तरे उत्कृष्टकुल्या एवाधिगमध्वजात् ।
भाष्यो भरणीयां लक्षगयुक्तमित्यर्थः । विन्देत् याचेत्
इत्यर्थः । अनन्यपूषा अन्यस्य वाचाऽप्यदत्तामित्यर्थः ।
यवीयसीं आत्मनो हीनवयसीमित्यर्थः । मभा.

(२) जाल्या कुलेन च सटशीम् । § गोमि.

हारीतः

समावृत्तस्य विवाहः

‘गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
गुरोर्दत्तवरः सम्यक् समाधर्तनमारभेत् ॥
असमाननामगोत्रां कन्यां भ्रातृयुतां शुभाम् ।
सर्वाधययसंयुक्तां सद्गृह्णामुद्देहते ॥’

वैधायनः

कर्ण्यं सप्तस्रोतशर्तनं सगर्णीयां ऋणापाकरणाय
कुलस्वामिनश्च तरणाय च

भ्रैजाकामस्योपदेशः ॥

औत्सेन हि पुत्रेण ऋणापाकरणं भवति । ततस्तप्य-
शतार्थमाह — प्रजाकामस्येति । प्रजा सत्पुत्रः, तत्कामस्यो-
पदेशः करिष्यते । वैवि.

भ्रैजनननिमित्ता समाख्येत्यभिधानावृत्तुः ॥

(१) प्रजननं उत्पादनं, तन्निमित्ता पुत्र इति
समाख्या प्रसिद्धिरित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्र-
हम्राह्मणः । अतो दत्तादिपुत्र प्रतिनिधिः । तत्रैते वृत्तौ
भवतः — ‘परिपयं क्षरणस्य रेङ्गः’ । ‘न हि प्रमायारणः
मुशेयः’ (ऋषि. ७।४।७, ८) इति । वैवि.

§ शेष मभावत् ।

(२) हास्य. ४।१-२ (गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्व-
वित् । असमानार्णयोत्रो हि कन्यां सम्राह्मणं शुभाम् ॥ सर्वाधयय-
सीयूनां सद्गृह्णामुद्देहते ॥) कल्कत्तामुद्रिनस्मृतिपुस्तकस्योऽत्र
पाठः ।

(२) चौध. २।१६।१ ; निप्र. ५४२ (भाग २) देश
(देशाः) ; संर. ४०३.

(३) चौध. २।१६।२ ; निप्र. ५४२ (भाग २) ; संर.
४०३ निमित्ता (निर्दृष्टा).

(२) समाख्या अभिधा प्रजनननिर्वृत्ता प्रजननेनैव
निर्वृत्ता निष्पादिता । प्रजाया इति पञ्चमन्तमप्याहार्यम् ।
प्रजाया एवेदं हेतुगर्भं विशेषणम् । यतः प्रजा पुत्रादि-
रूपा प्रजननेनैव निष्पादिता अत एव प्रजा इति । प्रजायाः
प्रजननसंबन्धं विना उत्पत्तेरभावात्तस्य च क्षेत्रं विना
सर्वेष्वैवासंभवादवश्यं विवाहः कर्तव्य इति फलितोऽर्थः ।
संर. ४०४

आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेऽप्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेत्युक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः ॥

(१) प्रजाशमस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसायुपदेश
इत्याह — आयुपेति । आयु शब्देन तत्करणं लक्ष्यते ।
तथ विधियस्तस्योपासनं विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह
च — ‘ऋषयो दीर्घसंय्यत्वादीर्घमायुराप्नुयुः ।’ (मस्य.
४।१४) ‘आयुर्विप्रापवादेन संभ्यावन्दनहानतः ।
अतिपिपूजाहानाश्च नश्यत्यायुरपि ध्वयम् ॥’ ‘नाऽधि-
तिष्ठेन केशास्तु न भस्मास्थिरकषाणान् । न कार्पासाश्चि
न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥’ (मस्य. ४।७८) इति ।
तथा ‘न हीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते । यादृशं
पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥’ (मस्य. ४।१३४)
‘लोष्टमर्दीं तृणच्छेदी नखालादी च यो नरः । स
विनाशं ब्रजन्वाशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥’ (मस्य.
४।७९) इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम्, ‘एतन्
रात्रु याव तप इत्याहुयः स्वं ददातीति’ इति श्रुतेः ।
वक्ष्यमाणं वा ब्रह्मचर्यादि । स्वाध्यायेऽप्ये तु प्रसिद्धे एव ।
स्व इति स्वे स्वे वर्णे ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियं इह
उपस्थमभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् । तत्रापि परदारविबर्जनं
स्वदारेष्वपि अकालउज्जनं च । एते प्रबोत्वस्युपाया यथा-
विधानं क्रियमाणाः प्रबोत्वस्युपाया भवन्तीत्यभिप्रायः ।
वैवि.

(२) युक्तो विहितकाल एवोपगमनेन । जितेन्द्रिय
इत्यनेन ऋतुकालिकस्य रात्रिषु प्रतिरात्र्येनैव कर्तारं गमनं
व्यावर्त्यते परस्त्रीगमनं च । संर. ४०४

(१) चौध. २।१६।१ वर्णे (वंशे) ब्याख्यानावसरे वर्णे
इत्येव पद गृहीतम् ; निप्र. ५४२ (भागः २) ; मुक्ता. १६६ :-
संर. ४०३.

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिमिर्मभवति जन्मतः ।

तानि विमुच्याऽऽत्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-
संशयात् ॥

(१) ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलभुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् ।
त्रिमिः अवश्यकृतैः इति शेषः । जन्म उपनयनम्,
ततः प्रभृति ऋणवान् भवति, ततः प्राक् शूद्रसमत्वात् ।
तानि कर्माणि ऋणानि विमुच्य यथाविधि संपाद्य आत्म-
वान् स्वतन्त्रो भवति । यस्याद्यं धर्मसंशयात् ' किमेतानि
यथावत् संपादयितुं शक्यामो न वा ' इत्येवंरूपसंशयात्
विमुक्तो भवति । बौधि.

(२) जन्मतः उत्पत्तेराभ्य तानि ऋणानि विमुच्य
पूरीकृत्य । ' विमुक्तोऽधर्मसंशयात् ' इत्यत्र अधर्म-
संशयादिति पदच्छेदः । ऋणापाकरणे कृते अधर्मसमुदाया-
द्विमुक्तो भवति । ततः आत्मवान् आत्मस्वरूपलभवान्
भवतीत्यर्थः । संर. ४०४

स्वाध्यायेन श्रुधीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् ।
प्रजया च पितृपूर्वाननृणो दिवि मोदते ॥

(१) केन कर्मणा तद्वनमपाक्रियते इत्याह—
स्वाध्यायेनेति । सोमेन सोमयागेन ।

बौधि.

(२) पूज्येन समासाभावेऽपि कस्यैव्यवादेश-
श्छान्दसः । स्वाध्यायेन, स्वाध्यायः अध्ययनम्, तत्सा-
धनेन ब्रह्मचर्येणेत्यर्थः । सोमेन सोमद्रव्यता यागेन ।
पुरन्दरशब्दसत्कर्मसमन्विदेवतोपलक्षकः । पुरन्दरः इन्द्रः ।
इन्द्रस्य भूयिष्ठमाकृत्येन देवताधिपतिरवेन च मुख्यत्वात्
ग्रहणम् । पितृसर्वानित्यत्र सर्वग्रहणं देवपितृणामपि
ग्रहणार्थम् । एतेषां पूजनेन एतैः कर्मभिः सतर्पणेन
अनृणः सन् दिवि स्वर्गे मोदते हर्षयुक्तो भवति ।

संर. ४०४

(१) बौध २।१६।४ विमुच्या (मुच्या) ; संर. ४०३
संशयात् (मन्वाद्य) .

(२) बौध २।१६।५ ; निप्र. ३ (याग ०) अनृणो दिवि
मोदते (श्रुतो दिवि विमोदते) ; मुक्ता १६७, संर. ४०३
पूर्वनि (सर्वान) .

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहति ॥ इति ॥

(१) आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह
— पुत्रेणेति । पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि
दृष्टेनेति शेषः । अमृतं देवैः सायुष्यम् । नाकम्, कमिति
सुखम्, तदभावो दुःखम्, एतत् प्रतिपिष्यते । दुःखान-
नुविद्धं सुखं, वक्षणः पदमिति यावत् । ' दिवि मोदते ' इति
मिद्वे पुनरुपादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । यथाहुः
पौराणिकाः— ' एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गवां
प्रजेत् । खजेत वाऽश्वमेवेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ' (मत्स्यपुराणे) इति । बौधि.

(२) लोकान् देवलोकान् । नाकः स्वर्गः ।

संर. ४०४

विज्ञायते च — ' जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ' इति । एवमृणसंयोगं वेदो
दर्शयति ॥

(१) अयेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे भुतिप्रमाणे
इत्याह— विज्ञायते चेति । तदपाकरणं चेति शेषः ।

बौधि.

(२) एतैस्त्रिभिः कर्मभिर्ऋणत्रयापाकरणं भवती-
त्यत्र भुतिं दर्शयति— विज्ञायते च जायमानो वा इत्या-
दिना । एवं एवंप्रकारेण अनृणसंयोगं अनृणसंयोगत्वम्,
नान्यं लपाय ऋणत्रयापाकरणेऽस्तीति वेदः ' एष वा
अनृणः ' इत्यादिरूपो दर्शयति बोधयति । संर. ४०४
वैधनमृणमोक्षे प्रजायाश्चाऽऽस्यते पितृणां च ।
अनुकर्षशब्दश्च प्रजां दर्शयति । अनुत्सन्नप्रजा-

(१) बौध. २।१६।९ ; मुक्ता. १६७ णामृत (णानन्व)
रोहति (रोहयति) ; संर. ४०३ णामृत (णानन्द) रोहति
(रोहयति) .

(२) बौध. २।१६।१० ; निप्र. ५४२ (भाग २) (च ०)
(वै ०) ऋणवा (गुणवा) ; मुक्ता. १६७ (ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया ०) ; संर. ४०३ वृषण (वननृण) .

(३) मुक्ता. १६७ (वननृणमोक्षे च प्रजायां चायसं
पितृणां चानुकरणं प्रजया दर्शयति । अनुत्सन्नः प्रजावान् भवति
यावदेन प्रजया गृहीते तावदेवायस्यत्वात् लोकान् जनयति) ; संर.
४०३ .

वान्भवति । यावदेनं प्रजाऽनुगृहीते तावदक्षयं लोकं जयति ॥

बन्धनं ऋणमोक्षमित्येतत्पूर्वं स्वत्येति शेषः । ऋणानपाकरणं बन्धनम् । ऋणमोक्षं ऋणापाकरणम् । एतद्द्वयं प्रजाया आयत्तं प्रजाया अधीनम् । प्रजायां सत्यां ऋणमोक्षः, तस्यामसत्यां बन्धनमित्येतद्व्यजाया अधीनमिति तदर्थः । प्रजाया इत्येतदनन्तरभूतः चशब्दः अवधारणार्थः । पितॄणां च पितृणामपि । अनपाकृतर्णानां पितृणामपि बन्धनमोक्षौ प्रजाया आयत्तौ भवत इत्यर्थः । प्रजायाश्च आयत्तमित्यनेन प्रजोत्पादनस्याधीनता दर्शिता । अनुकर्षशब्दः एकांशभूतः शब्दः प्रजेकांशभूतः पुत्ररूपशब्दः प्रजां दर्शयति, न तु केवलपुनर्मात्रं ब्रूते, किंतु गौण्या वृत्त्या कन्यारूपा प्रजामपि ब्रूते इति । प्रजोत्पादने कृते अनुत्सन्नप्रजावान् भवति । प्रजोच्छेददोषो न भवतीति तात्पर्यार्थः । यावत् यावत्कालं एनं प्रजोत्पादकं प्रजा अनुगृहीते तस्मिन्ननुग्रहं करोति तावत्कालमक्षयं लोकं जयति । ब्रह्मी प्रजा जाता चेत् बहुकालमक्षय्यलोकजयः, स्वत्या चेत् स्वल्पकालमक्षय्यलोकजय इत्यर्थः ।

सं. ४०४-४०५

सत्पुत्रमुत्पाद्याऽऽत्मानं तारयति ॥

(१) किंच—सत्पुत्रमिति । सत्पुत्रः साधुपुत्रः अध्ययनविशानानुष्ठानसंपन्नो यथा भवति तथोत्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । ' अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुस्तस्मादेनमनुशास्ति ' इति भुतेः ।

बौ. वि.

(२) पुत्रस्य समीचीनत्वे एव आत्मनस्तारणं नापदेति सत्पदेन सूच्यते ।

सं. ४०५

सप्तावरान् सप्त पृथान् पठन्यानात्मसप्तमान् ।
सत्पुत्रमधिगच्छानस्तारयत्येनसो भयात् ॥

(१) इदं चान्यत्—सप्तावरमिति । अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्त पूर्वापरानात्मपञ्चदशान् एनसः तारयति

(१) बौध. २।१६।८ ; निप्र. ५४२ (भागः २) (तथा सत्पुत्रमुत्पाद्य तारयति) ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३.

(२) बौध. २।१६।९ ; निप्र. ५४३ (भागः २) सप्तमान् (सप्तवारं) पू. ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३ (सप्तावरान् सप्त पठान् पठन्यानात्मसप्तमान् सत्पुत्रमधीच्छाम इति) एतावदेव.

इति संबन्धः । अन्यान् असत्पुत्रान् औरसानधिगच्छानः श्रीन् प्राचः श्रीन् प्रतीच आत्मसप्तमान् तारयति ।

बौ. वि.

(२) केवलमात्मतारणमेव न, किंतु अन्येषामपि तारणमित्यस्मिन्नर्थे ब्रह्मवादिनां संमतिं दर्शयति—सप्तावरानित्यादिना अधीच्छाम इत्यन्तेन । यतस्तरणं सत्पुत्राधीनम्, अतस्तमेवाधीच्छाम इति ब्रह्मवादिन आहुरिति शेषः ।

सं. ४०५

तस्मात्प्रजासंतानमुत्पाद्य फलं प्राप्नोति ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥

उपसंहरति—तस्मात्प्रजासंतानमित्यादिना । यस्मात् प्रजासंतानमुत्पाद्य फलं यथोक्तं फलं आप्नोति, तस्मात् प्रबामवद्यमुत्पादयेत् । संतानशब्दः संततिवाचकः । संतानशब्दस्य पर्यायतां दर्शयितुं संतानवचनम् । अथवा संतानशब्दः प्रजाबाहुल्यावयवकत्वं द्योतयितुम् । ' एष्टव्या बहवः पुत्राः ' इत्यस्ति चात्र स्मृतिरपि । फलं यथोक्तम् । आत्मवान् बलवान् । फललाभाय यथोक्तं फललाभाय ।

सं. ४०५

तस्मात्सत्पुत्रं चोत्पाद्याऽऽत्मानमेवोत्पादयेदिति । विज्ञायते चाऽऽत्मा वै पुत्रनामाऽसीति । एवं द्वितीय आत्मा जीवतां द्रष्टव्यः । यः पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति । तस्मान्नाऽऽत्मा कचिदक्षेत्रे समुत्सृष्टव्यः । आत्मानमचमन्यते हि । यथाऽऽत्मानमुत्पादयति स तथा भवति । तस्मादादित एव क्षेत्रमन्विच्छेत्सर्वणं संस्कृतमुपदेशेन तस्मिन् दारे संयोगेन प्रजामुत्पादयेत् ॥

(१) बौध. २।१६।१० ; मुक्ता. १६७ फलं प्राप्नोति (फलमवाप्नोति) ; सं. ४०३ तस्मात् (यस्मात्) शेषं मुक्तावत्.

(२) बौध. २।१६।११ ; ब्र. ७९ (तस्मात्फलवान् ०) ; सं. १६६ (तस्मात्फलवान् ०) ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३ फलवान् (दातृवान्).

(३) मुक्ता. १६७ (आत्मना फललाभाय तस्मात् पुत्रं चोत्पाद्यात्मानमेवोत्पादयेत् इति । विज्ञायते—आत्मा वै पुत्रनामासीत्येव द्वितीय आत्मा जीवतां द्रष्टव्यो यः पुत्रमुत्पादयति) ; सं. ४०३-४०४.

यस्माद्विश्रयते च — 'आत्मा वै पुत्रनामाऽसि' इति श्रुतिः, तस्मात् क्षपुत्रं चोत्पाद्य आत्मानमेचोत्पादयेदित्यन्वयः । एवमेवं च जीवता पुरुषेण पुत्रो द्वितीयः स्वस्य आत्मैव द्रष्टव्यः । यो यथा पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति । सत्पुत्रोत्पादने सत्रेव भवति । असत्पुत्रोत्पादने तु अत्रेव । अक्षेत्रे स्त्रीयक्षेत्रातिरिक्ते निषिद्धे बलान्कारेण उपभुक्ते च क्षेत्रे । अक्षेत्रे यः पुत्र उत्पादते ॥ आत्मावमान एव यस्मात्, तस्मात्त्वक्षेत्रे यथोक्तकाले एव आत्मानमुत्पादयेत् । केवलमवमान एव न किंतु निषिद्धक्षेत्रे पुत्रोत्पादने तद्रूपत्वमपि इत्यर्थः । आदित आदौ विवाहे एव क्षेत्रं भार्या अनु लक्ष्मीरूपैव इच्छेत् प्रजोत्पादनाय । अनेन परीक्षा सगृहीता भवति । सर्वज्ञज्ञातीयम् । आदित इत्यस्य प्रथममित्यर्थः । सार्वविमर्शकस्तसिः । तेन क्षत्रियवैश्यजातीययोः कन्ययोरपि भार्यात्वेन संग्रहः सिद्धो भवति । उपदेशेन विधिना विवाहविधिना सङ्कतं क्षेत्रम् । दारशब्दः पुंलिङ्गे वर्तते । एकवचनं छान्दसम् । तस्मिन्दारे सर्वज्ञे सङ्कृते संयोगेन संबन्धेन विधिपूर्वकमेधुनेन । सं. ४०५

औपधमन्त्रसंयोगेन ॥

(१) औपधमयोगेन हि प्रजा भवति, छत्रपानां किमीनामपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि, रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्मात्प्रलवान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः । बौवि.

(२) यदि संयोगे सत्यपि प्रजोत्पादनं न भवति तदा औपधसंयोगमन्त्रसंयोगावपि फलंभ्यौ । संयोगः प्रयोगः । सं. ४०५

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

सर्ववर्णभ्यः फलवत्त्वादिति फलवत्त्वादिति ॥

(१) बौध. २।१६।२, प्र. ७९. संयोगेन (योगेन) ; सं. १६६ प्रकृत्य ; सं. ४०५ संयोगेन- (च) .

(२) बौध. २।१६।३, सं. ४०५ (नग्योपदेशेन श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते)

(३) बौध. २।१६।४ फलवत्त्वादिति (फलवत्त्वादिति) ; सं. ४०५.

(१) न चैतावत् — 'या वेदवात्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टपयः । सर्वास्तानि निष्फलाः प्रेत्य तमोनिद्रा हि ताः स्मृताः ॥' (मम्म. १२।१५) इत्येवमात्राङ्गीयमित्याह — तस्योपदेश इति । तस्य प्रजोत्पादने यत्नवतः औपधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलकानेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुते. समानभावस्तुत्या एककल्प्यं श्रुतिसामान्यं, तेन । किमुक्तं भवति ? 'प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्टया औपधमन्त्रादिषु चैकल्येन आपेक्षिकत्वादिति ।

इदानीमृगश्रुतो ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्शनार्थमेतदित्याह — सर्ववर्णभ्य इति । फलवत्त्वात् प्रजोत्पन्नवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याध्ययनम्, तच्च वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवर्णिक्यनामित्यर्थः । यद्वा — फलवत्त्वात् औपधमन्त्रादेरपि । बौवि.

(२) तस्य औपधमन्त्रसंयोगस्य उपदेशेन वैयकमन्त्राद्योपदेशेनैव, ज्ञानमिति शेषः । श्रुतिः 'जायमानो वै' इत्यादिश्रुतिः सामान्येन, समानानां भावः सामान्यं साधर्म्यं वेदाध्ययनवत्स्वरूपं, तेन हेतुना सर्ववर्णभ्यः सर्ववर्णार्था दृश्यते । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वाऽपाकुर्वन् हणनयम्' इत्यादिस्मृतिषु इति शेषः ।

यद्यपि 'जायमानः' इति श्रुतिः ब्राह्मणव्यपुस्कारेणैव दृश्यते, तथापि वेदाध्ययनवत्स्वरूपसाधर्म्यमादाय सर्ववर्णभ्यो भवति । सर्वेषां फलवत्त्वात् फलेच्छावत्त्वात् । अथवा 'जायमानः' इति श्रुतिः केवलं सामान्ये ब्राह्मण्यज्ञातिमात्रमामान्ये नोपदिश्यते नैव प्रवर्तते, किंतु ब्रह्म वेदः, तदध्ययनवत्तु श्रिपु । कुतः, सर्ववर्णभ्यः फलेच्छावत्त्वादिति । सं. ४०५-४०६

समिष्टः

सनातनस्य सङ्गच्छन्मन्त्रपूर्वका विवाहो गुणवत्तया

गृहस्थो विनीतः कोहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्याऽसमानार्पणायामस्पृष्टमेधुनामवरययसी सटशी भार्या विन्देत् ॥

(१) वसु ८।१ (क.) नार्पण... वयसी (नार्पणस्पृष्टोऽनुज्ञातः यदीकीर्णः) ; रिच. १।५० (गृहस्थोऽविनीतः कोहर्षः) यथावदेव : १।५१ (गृहस्थोऽविनीतः कोहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः)

(१) वीतरागस्य तु आत्मार्थमपि प्रवृत्त्यभावात्
(गार्हस्थ्ये) नाधिकृतत्वम् । तथा च वसिष्ठः—‘गृहस्थो-
ऽविनीतक्रोधहर्षः’ इति एतदेव दर्शयति । अविनीत-
क्रोधहर्षस्यैव गार्हस्थ्यम्, विनीतक्रोधहर्षस्तु ‘यमिच्छेत्
तमावसेत्’ इति अस्यार्थो यतः । विश्व. १।५०

(२) गृहस्थ इति भाविनि भूतवदुपचारः तदर्थ-
प्राप्त्यर्थः । तेन अकृतदारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवान्
आश्रमान्तराग्निवृत्तो गृहस्थधर्मेणधिक्रियते ।

॥ अप. १।५२

गार्हस्थ्यमहिम्ना, ऋणापारणं विवाहेन

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥
यैथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
यैथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥
विज्ञायते हि — त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् ब्राह्मणो
जायत इति ॥ यज्ञेन देवैर्भ्यः प्रजया पितृभ्यो

* गृह., गृह., जन. अपवत् । संप्र. अपगनाध्वम् ।

ज्ञानं स्वात्मा) ; मेधा. १।१० (अरष्टमैधुना सङ्गृही भावी
विन्देत) एतावदेव ; अप. १।५२ (पृ. ७९) नापैया (नापैयी)
वयसी (वयसी) ; गृह. ५ नापैया (नापैयी) ; उ. २।११।१६
(पृ. २२१) वयसी + (आतृमती) ; गृह. ५ नापैया (नापैयी)
मवरवयमी (मवरवयसी) ; मेधा. १२९ (गृहस्थो.....
स्वात्मा.) नापैया (नापैयी) वयसी (वयसी) ; उ. १.४९
विनीतक्रोधहर्षो (विनीतक्रोधहर्षो) नापैया (नापैयी)
वयसी (वयसी) ; संप्र. ७०३, ७०६ (गृहस्थः सङ्गृही भावी
विन्देत) एतावदेव * ७४५ नापैया (नापैयी) ; सुक्ता. १२५

असमानापैयामरष्टमैधुनामवरवयसी भावी विन्देत) एतावदेव.

(१) वरसृ. ८।१४ ; रसृच. ६५ ; संप्र. ५६४ स्तप्यते तपः
ग्नपते ततः) ; सुक्ता. १६९ ; संप्र. ४३ पूर्वाभि (गृहस्थ
एव प्रमेय गृहस्थः स्तप्यते यतः ।)

(२) वरसृ. ८।१५.

(३) वरसृ. ८।१६ ; उ. १।१४।१ (=) ; मेधा. २८९
एव (तथा) भिक्षवः (भिक्षुकाः) रथलन्तरम् ; सुक्ता.
१६५ दश. ; संप्र. ३८५ भिक्षवः (भिक्षुकाः) रथलन्तरम्.

(४) वरसृ. १।१४२, ४२.

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इति । एष वाऽनुणो यज्ञा
यः पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति ॥

कश्चिद्गृहाश्रमसमो न परोऽस्ति धर्मः

सोऽपि स्थितः सुगुणवृत्तयुताङ्गनासु ।

उद्वाहलप्रवक्षतो गुणवृत्तलब्धि-

स्वासां तथाविधसुलभमतः प्रयच्छि ॥

विष्णुः

समावृत्तस्य विवाहः

वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्गृहेत् ॥

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

समावृत्तस्य पितृनुज्ञया विवाहः सङ्ख्या

अनुज्ञातो गुरुणा मातापित्रोरनुमतो दारा-
नाहरेत् ॥

दौरानाहरेत् सद्यश्चानसमानार्पेयानसंवन्धाना-
सप्तमपञ्चमात् पितृमातृवन्धुभ्यः ॥

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्पणोन्नजाम् ।

मातुतः पञ्चमी चापि पितृतस्तथ सप्तमीम् ॥

महाभारतम्

कुलक्षणकरः सनानां विवाहः, संगानं

पावनं तारकं च नरकात्

तपो वाऽप्यथवा यज्ञो यज्ञान्यत्पावनं महत् ।

तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥

स तात दृष्ट्वा द्रूयास्त्वं जरत्कारं तपरिवनम् ।

(१) वस. ३२।१.

(२) समु. ५ ; सर. १७ ; सुक्ता. १२३ ; आन. १६७.
संस्कारप्रकाशादिग्रन्थेषु दक्षस्यैव वचनं, तत्रापि स्थलादि-
निर्देशो द्रष्टव्यः ।

(३) समु. ११८.

(४) उ. २।११।१६ पृ. २२१ दाराः ; सुक्ता. १२५ न्वाना-
सप्तमपञ्चमात् (न्यान् सप्तमात्) ; बाल. १।५३ पृ. १९२
पञ्चमात् (पञ्चमान्).

(५) शंसृ. ४१ ; संप्र. ७०४.

(६) भा. १।४५।१०-३३.

यथादृष्टमिदं चास्मै त्वयाऽऽख्येयमशेषतः ।
यथा दारान् प्रकुर्यात्स पुत्राञ्चोत्पादयेद्यथा ॥
भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥
यदागमयतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वेप्रेतान् पितामहान् ॥
पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्पितरं प्रायते सुतः ।
तस्मान् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंमुखा ॥
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजायती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥
अर्थं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिच्यतः ॥
भार्यायन्तः क्रियायन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यायन्तः प्रमोदन्ते भार्यायन्तः श्रियान्विताः ॥
सखायः प्रविधिकेषु भयन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भयन्त्यातंस मातरः ॥
क्रान्तारोप्यपि विश्रामो नरस्याध्यत्मिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वासस्वस्माद्वाराः परा गतिः ॥
संस्रान्तमपि प्रेतं विपमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्यनुगच्छति ॥
यत्तस्मात्कारणाद्वाजन् पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमात्मनम् ॥
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥
दहमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेपु दारेषु धर्माताः सलिलेष्विव ॥
मुसंरुधोऽपि रामाणां न द्रुयादप्रियं युधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्यायत्तमवेक्ष्य च ॥
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।
ऋषीगामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥

परिपत्य यदा सुनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्रित्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥
स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काशेण किमर्थमवमन्यसे ॥
अण्डानि विश्रति खानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मतः सन् स्वमात्मजम् ॥
न चाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुग्नः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सुतोयथा सुखः ॥
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्यरिप्ता चतुष्पदाम् ।
गुरूनीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
सृष्टातु त्वां समाश्रित्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शान् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥
त्रिपु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताऽहमस्मिन्म ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य वौर्य ।
इति यागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदन् पुरा ॥
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्दामान्तरं गताः ।
सूर्ध्नि पुत्रानुपाधाय प्रतिनन्दन्ति मानयाः ॥
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रयादं द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
अन्नादङ्गान् संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः क्षतम् ॥
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽपमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाभुते ॥
कुल्यंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमनुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥
स्वपत्नीप्रभवान् पञ्च लब्धान् श्रीतान्
विश्रयितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान् वै मनुष्यवीन् ॥
धर्मक्रीत्यायहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्रायाः पितृन् ॥
वरं कृपशताद्वृषी वरं घापीशतात्कनुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥

कैत्विकपुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ।
 भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरस्व पुत्रं दुप्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
 तस्माद्भरस्व दुप्यन्त पुत्रं शकुन्तलं नृप ॥
 अभूतिरेपा कस्त्यज्यात् जीवन् जीवन्त-
 मात्मजम् ॥

अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
 अग्निहोत्रं त्रयो वैदाः यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ॥
 सर्वार्थयेतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एयमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ॥
 पाण्डुरवाच-

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
 स्वर्गे तेनाभिततोऽहमप्रजस्तद्व्रवीमि यः ॥
 पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ।
 देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेव निश्चयः ॥
 ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजदेवैः शतसहस्रशः ॥
 एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
 न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥
 यज्ञैश्च देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आनृशंसेन मानवान् ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।
 त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।
 पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ॥
 इह तस्मान् प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ।
 यथेवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
 तथैवास्मिन् मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत् प्रजा ॥
 तापमा ऊचुः-
 अस्मि वै तव धर्मात्मन् विद्म देवोपमं शुभम् ।
 अपत्यमनपं राजन्ययं दिव्येन चक्षुषा ॥

(१) भा. १।१०।११०-११२.

(२) भा. १।१०।१८८-१८९. (३) भा. १।१२०।१५-४०.

दैवदिष्टं नरव्याघ्र कर्मणेहोपपादय ।
 अङ्घ्रिष्टं फलमन्यग्रो विन्दते बुद्धिमान् नरः ॥
 तस्मिन् दृष्टे फले ताव प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
 अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥
 वैशंपायन उवाच-
 तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 आत्मनो मृगशापेन जानश्रुपहतां क्रियाम् ॥
 सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
 अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्धयन् ॥
 अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
 इति कुन्ति विदुर्धाराः शश्वतं धर्ममादितः ॥
 इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।
 सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥
 सोऽहमेवं विदित्वैतत् प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
 अनपत्यः शुभाँल्लोकान्नावाप्स्यामीति चिन्तयन् ॥
 मृगामिश्रापाप्लव्धे मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥
 इमे वै बन्धुदायादाः पट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
 षडैवायन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्छृणु मे पृथे ॥
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
 पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत् स्वयं च यः ।
 सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादवराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीन् ॥
 तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्सयम् ।
 सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वद्यपत्यं यशस्विनी ॥
 शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
 या वीरपत्नी गुरुमिर्नियुक्ताऽपत्यजन्मनि ॥
 पुष्पेण प्रयता क्वाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
 यरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंस्यनेऽनलम् ॥
 कर्मण्यवसिते तस्मिन् सा तेनैव सहावसत् ।
 तत्र श्रीन् जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥

ऋणिनो मानवा ब्रह्मन् जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥
तद्पाक्रियते सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यज्ञकृशासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥
त इमे प्रसवस्थार्थं तव लोकः समाधृताः ।
प्रजायस्य ततो लोकानुपभोक्तुऽसि श्राव्यवान् ॥
पुत्रान्मो नरकात् पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्य द्विजसत्तम ॥
शुधिष्ठिर उवाच—
कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥
नारद उवाच—

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥
ऋणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥
यैर्दर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बह्व्यः पुत्रा यथेकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा घृणमुत्सृजेत् ।
उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान् दशायतान् ॥
यक्ष उवाच—

किं सिदाता मनुष्यस्य किं सिदैवकृतः सत्ता ।
उपजीयते किं सिदस्य किं सिदस्य परायणम् ॥
शुधिष्ठिर उवाच—
पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या देवकृतः सत्ता ।
उपजीयते च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥
यद्दुःकल्याणमिच्छन्त ईदृन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण बन्धनेन तितिक्षया ॥
उपवामेस्तथेज्याभिर्घ्नतकौतुकमद्भुतैः ।

लभन्ते मातरो गर्भान् तान्मामान्द्रा विभ्रति ।
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ॥
संभाविता जातबलास्ते दशुर्यदि नः मुग्धम् ।
इह चायुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥
पितो ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्र्योत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥
जौतर्कमणि यन् ग्राह्यं पिता यथोपक्रमणि ।
पर्याप्तः स इटीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥
माता देहारणिः पुंसं सर्वस्वार्तस्य निर्वृतिः ।
मातृलाभे सनायत्वमनाधत्तं विपर्यये ॥
धर्मोद्या हि यथा त्रेता यद्वित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गलोका क्लिष्टक्षयः ॥
पितृन् ऋणाचारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम् ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाभुते ॥

एक एव पतिर्नार्याः

प्रद्विपन्ती पतिर्भार्या किं मां द्वेक्षीति चाप्रवीत् ।
प्रद्वेषुयाच—
भार्याया भरणार्द्रता पालनाय पतिः स्मृतः ॥
रथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं पुरा यथा ।
दीर्घतमा उवाच—

अद्यप्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ॥
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीयति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयात्तरम् ॥
अभिगम्य परं नारी पतिप्यति न संगयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् ॥
यद्यरि चेद्वनं सर्वं घृथामोगा भयन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिशदाश्च नित्यं तामां भयन्तु ये ।

कन्यादाने विद्वान्भ्यन्

अप्रदाता पिता याच्यो याच्यश्चानुपपन्नः पतिः ।
मृते भर्तरे पुत्रश्च याच्यो भानुरपिना ॥

(१) भा. १।२५।११-१४.

(२) भा. २।५।११, १२.

(३) भा. २।२५.

(४) भा. १।८।९-१०.

(५) भा. १।२।१।३-७२.

(६) भा. १।२।१।३-१४.

(१) भा. १।२।१।१४. (२) भा. १।२।१।१४.

(३) भा. १।२।१।१४. (४) भा. १।२।१।३०, ३१.

(५) भा. १।२।१।३०. (६) भा. १।२।१।३४-३७.

(७) भा. १।२।१।३५.

कन्यादानं सहदेव

संकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥

सप्तरीकर्मणा विवाहसमाप्तिः

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ॥

यक्ष उवाच —

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥

युधिष्ठिर उवाच —

यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥
मनोयोगबुद्धिसंभाषा दत्ता चोदकपूर्वकम् ॥
पाणिप्रहणमन्त्राश्च प्रथितं वरलक्षणम् ।
न त्वेषा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता ॥

गार्हस्थ्यमहिमा

अर्जुन उवाच—

अत्रैशोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्तस्य भरतर्षभ ॥
केचिद्गृहान् परित्यज्य धनमभ्यगमन् द्विजाः ।
अजातशत्रुयो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥
धर्मोऽयमिति मन्यानाः ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितृक्षेत्रानिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥
तानाग्रभापे भगवान् पथी भूत्वा हिरण्यमयः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विषसाशिमिः ॥
पुण्यं च यत कर्मणां प्रशस्तं चैव जीयितम् ।
संमिद्विहस्ते गतिं मुक्त्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥
ऋषय ऊचुः—

अहो यतायं शकुनिर्विषसाशान् प्रशंसति ।
अस्मान्मृतमयं शस्ति वयं च विषसाशिनः ॥

शकुनिरुवाच—

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पक्वदिग्वात्रजखलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्धे वै विषसाशिनः ॥

ऋषय ऊचुः—

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्धधाम ते ॥

शकुनिरुवाच—

यदि मां नाभिःशङ्क्यं विभग्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥

ऋषय ऊचुः—

ऋषुभक्ते पचस्तात पन्थानो विदितस्तस्य ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्यातुमिच्छाम शाधि नः ॥

शकुनिरुवाच—

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं धरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥
मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।
जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥
कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥
आभ्रायहृदवादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥
ईहन्ते सर्वभूतानि तदृतं कर्मसङ्गिनाम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥

अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।
मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥
देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥
एतद्वोऽस्तु तपोयुक्तं ददानीत्युपिचोदितम् ।
तस्मात्तदप्यवसतस्तपस्वितप उच्यते ॥

देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
संविभज्य गुरोर्ध्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥
देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।
तस्मान्नादैर्ध्वमुद्गोनुं दुष्करं प्रवर्षामि वः ॥
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनाऽनेन यमिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(१) भा. १।२९।१२६.

(२) भा. १।२९।७।२३.

(३) भा. १।२९।१।०६, १०७.

(४) भा. ७।१०।१५-१६.

(५) भा. १।२९।१२-२८.

एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वन्द्वतीता विमत्सराः ।
 तस्माद्यनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥
 दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
 सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥
 दत्त्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
 अवशिष्टानि येऽश्रन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥
 तस्मात् स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥
 त्रिविधं प्राप्य शक्यं स्वर्गलोके विमत्सराः ।
 यस्मिन् शश्वतीर्वर्षा अना दुष्करकारिणः ॥
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
 उत्सृज्य नालिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥
 तस्मात् त्वमपि दुर्धर्षं धैर्यमालम्ब्य शश्वतम् ।
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥
 पुत्रपौत्रयधूमसौराकीर्णमपि सर्वतः ।
 भार्यादीन् गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीदीनमरण्यसदृजं मतम् ॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
 यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो मुनिः ॥
 धर्मोर्ध्वकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 यिदेशगमने चास्य सैव विश्रामकारिका ॥
 भार्या हि परमो हर्षः पुरुषस्येह पठ्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिन्लोकयात्रासहायिनी ॥
 तथा रोगामिभूतस्य निहन् कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यातस्य भेषजम् ॥
 नास्ति भार्यासमो वन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
 नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 नै सा स्त्री ह्यभिमान्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।
 गुप्ते भर्तरे नारीणां गुप्ताः स्युः सर्वदेवताः ॥

(१) भा. १२।१४८।१-६.

(२) भा. १२।१४८।१-७.

(३) भा. १२।१४८।१-८.

अभिप्राशिकमित्येव भर्ता वै दैवतं परम् ।
 दाषाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्परतवका उता ॥
 भस्मीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।
 इति संचिन्त्य दुःस्वार्ता भर्तारं दुःस्वितं वदा ॥
 'मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
 अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥
 नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुगम् ।
 विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥
 भरणोद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियः पतिः ।
 गुणस्याथ नित्यौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ॥

मनुः

विवाहान्तरस्य गार्हस्थ्याधिराट्

“वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
 अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममायसेत् ॥

(१) त्रैवेदिकमध्ययनं उक्तम् । एकदिवेदाध्ययन-
 मप्राप्तं विरुध्यते । वेदब्रह्मः शाणानयनो व्याख्याता ।
 तिस्रः शाखा अधीयीत द्वे एका वा एकैकमाद्वेदात्, न
 तु एकमादेव । त्रयी भिरिन्द्रा इति पठते । अधीत्य
 गृहीत्या वेदमुक्त्या मतचर्या गृहस्थाश्रममायसेत् ।
 गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं यथैव— “उददेत दिवो भार्याम्”
 इत्यादि । आचरेदनुतिष्ठेत् । अनेकार्था पातरः । आह
 मर्यादायां वर्तते । कृतदारपरिग्रहो रुद्धा गृहाथ उच्यते ।

(१) भा. १२।१४८।१-८.

(२) भा. १२।१४८।१-७.

(३) मन्व. १।१३ : विष्. १।१६, ५१ दृ. : मित्रा. १।१६

(=) निर्दग्धनाम् ; गृह. १. मासमेरु (मासिदेरु) ; मन्वा. १।४ दृ. : ३।१३ : उ. १।२०।१ ; बृह. ६.८० ; बृह. ७.८५
 गृह. १.२, ब्रह्म. १.१३ : गृह. १.१३ ; मन्वा. १.१३ मास-
 मेरु (मासिदेरु) ; प्रया. २.२३ दृ. : मासमेरु ; मन्. ५
 गृह. १.२ ; दीक. १।१६ ; विष्. १.१३ : (१) दृ. : श्रीमि. १।१६ ;
 मन्व. ५.८० दृ. : ५.८० (=) दृ. : मन्. १.१३ (=) दृ. :
 दृ. ७.८० दृ. : गृहि. : विष्. ५.०३ (प्रया. १) दृ. : वेदीपरा ;
 प्रका. १.१८ दृ. : बृह. १।१६ उच. : पुन. ५.४५ गृह. १.२,
 ब्रह्म. १.१३ : श्रीमि. १।१६ (=) दृ. १.१३ ; दृ. ५.८५ दृ. : मन्. ३.०३ (=) दृ. : ३.१३ (=) उच. : ३.१८
 ब्रह्म. १.१३ (मन्वा. १.१३) मासमेरु (मासिदेरु) .

गृहशब्दो दारवचनः, तत्र तिष्ठति । तस्य यो विहितः पदार्थस्तद्गृहो विधिनिषेधात्मकः स आश्रमशब्देनोच्यते । यथा उपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रमः आ समावर्तनात्, कृत-विवाहस्य गार्हस्थ्यमिति । अविच्छ्रुतं अलङ्घितं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंप्रयोगनिवृत्तिः यस्य स एवमुच्यते । वाक्यभेदश्चात्र द्रष्टव्यः आख्यातव्यवहारेण (१ ताभ्याहारेण), अविच्छ्रुत-ब्रह्मचर्यो भवेत्, गृहस्थाश्रमे च प्रतिपद्यते । एकवाक्य-ताया कदाचन विप्लवे गार्हस्थ्यधिकार एव हीयेत । अद्य पुनः पुरुषार्थतया विधानेन तदतिक्रमे प्रापञ्चिकेन युज्यते, न तु अधिकारी न भवति ।

अधीत्य आवसेदिति च पौर्वापर्यमात्रं विवक्षितं, न अध्ययनसमनन्तरभाविता विवाहस्य । व्यपकार्यात् पौर्वापर्यविधानात् आनन्तर्यं न शब्दार्थः । अतश्च स्वाध्यायाध्ययनविवाहयोरन्तराले व्याकरणादिशास्त्रश्रवणं वेदार्थज्ञानार्थं लभ्यते । विद्वानेव हि गार्हस्थ्येऽधिक्रियते, न यथा अध्ययनविधौ मूलैः । यद्यपि वात्यावस्थायां तिर्यक्त्वमानधर्मा स्वमधिकारं प्रतिपत्तुं असमर्थाः, तथापि पित्रा आचार्येण वा अनुग्राह्यते । यस्तुतः तयोरेवा-धिकारः । अपत्तपानुशासने पितुः अधिकारः अपत्योत्पत्ति-विधेः तावता अभिनिर्वर्त्यत्वात् । अनुशासनं च विधि-निषेधाधिकारद्वयप्रतिपादनम् । तत्र यत् प्रतिपाद्यमानो-ऽपि नावजुष्यते, तदभ्य इव हस्तग्राहिकया कार्यते । यथा अग्निं स्पर्शकृपादिपातात् गाढहस्ताभ्यगमादिना धार्यते, एवं अदृष्टादपि मध्यानादेः । यथा वा अनिच्छन् औपशयानादौ प्रवर्त्यते, एवं शास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु । यदा ॥ ईपदभ्युत्पन्नः, तदा एवं नियुज्येत—‘इदमिदं कर्तुमर्हसि’ इति । एवं सति अधीतवेदो माणवकः पित्रा आचार्येणैव एवं प्रतिबोधयितव्यः—‘गृहीतवानसि वेदं त्वं इदानीं तदर्थजिज्ञासायां अधिक्रियते, तत-स्तद्वान्नि शोतुमर्हसि’ इति । एतावता पितुः अपत्यो-त्पादनाधिकारनिवृत्तिः (१ र्वृत्तिः) । तदुक्तं—‘क्रियता पुनरुत्पादितो भवति यास्ता स्वयमधिगतवृत्त्यो भवति’ इति । अतः सितमंतम्— नाधीत्येव विवाहः यावद्देवायो नाधिगतः । एवं च पदयोजना कर्तव्या—अधीत्य अध्ययने निवृत्ते-ऽपि अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यः स्यात् । प्रातामां च निवृत्तौ पुन-

र्वचनं नियमान्तराणां मधुमांसवर्जनादीनां निवृत्तिपरम् । तेन यावदध्ययनं तावत्सर्वे नियमा अनुग्राह्याः । समाते तु अध्ययने अर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृत्तिरेव करणीया । स्त्रीसेवा न विधातव्या । ब्रह्मचर्यशब्दो यद्यपि ब्रह्मग्रहणार्थं यद्व्रतग्रहणं तत्र ग्युत्पाद्यते, तथापि स्त्रीनिवृत्तिपर एवा (परस्वैवा)स्य तत्र प्रयोग इति दर्शयिष्यामः । यथाक्रमं य एव अध्येतृणां पाठक्रमः प्रसिद्धस्तेनैव, प्रथमं चतुःपष्टिः ततो ब्राह्मणं पितृपिता-महाद्यभिजनप्रबन्धोपक्रमं भवति । न हि ईदृशे अर्थे यक्ताये न कुलेन न शीलेन न क्रमेण, इति । एतेन च एतन्प्रतिपादितं भवति—या एव पिनादिभिः शाला अधीता सा न त्याग्या इति ।

मेधा.

(२) शालाप्रयं द्वयं त्रैकां वा स्वशालापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण च अधीत्य अलङ्घित-ब्रह्मचर्यः असंज्ञातस्त्रीसंप्रयोगः गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते ।

गौर.

(३) विद्यास्नानपक्षे शक्त्यपेक्षो विकल्पः । यथा-क्रमं, वेदत्रयाध्ययनपक्षे ऋग्वेदादिक्रमेणैव, (द्वि) वेदा-ध्ययने तु यच्छास्त्रीसंस्कारैः संस्कृतः तस्मा एव आदौ अध्ययनमित्यर्थः ।

मवि.

(४) अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यं इति । पूर्वविहितस्त्रीसंयोग-मधुमांसमक्षणवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययना-ङ्गत्वस्यापानार्थः । पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायं एकत्रिंशदशाला-ध्ययनविकल्पः । यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यव-दुपदिशता मनुना उभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वात्, महितः, तदपि स्मृत्यन्तरात् अन्यस्नातकोऽपि शोद्धः ।

मधु.

(५) त्रिंशदधिकैकदशशतशालाजानां वेदचतुष्टय-परिमाणव्यात् पुरुषाष्टुपमध्येऽपि अध्येतृमशक्यत्वात् वेदचन्दः ब्राह्मणपरः, ‘सर्वशालाप्रत्ययमेकं कर्म’ इति न्यायात् । वेदत्रयसाध्यत्वात् सर्वकर्मणां अतो न प्रवेशः अथर्ववेदस्य ।

मय.

• रोषं मेधावत् गौरावच्य ।

इत्यादि नोपपद्येतेति । निपुणं च एतदाश्रमविकल्पाव-
सरे पठे निर्णेष्यामः । मेधा.

(२) गुर्वनुज्ञातः गृह्यशास्त्रविध्यनतिक्रमेण कृत-
गृह्योक्तस्वरूपस्थानसमावर्तनाख्यकर्म द्विजः समान-
जातीयां प्रशस्तलक्षणां भार्यामुपयच्छेत् । * गोर.

(३) अत्र द्विजोपादानं उक्तविशेषणविशिष्टस्यैव
तस्य उद्वाहाधिकारप्रतिपादनार्थं, न पुनर्द्विजभानस्य तद-
धिकाप्रतिपादनार्थं, उपनीतस्य असमावृत्तस्य तदधि-
कारापत्तेः । नापि परिसंख्यार्थं, यद्वादीनामविवाहापत्तेः ।
तस्मात् कर्तृविशेषविशिष्टकर्मविधिः अयमभ्युपगन्तव्यः ।
.....सधर्माति मुख्यत्वप्रतिपादनार्थं, न असवर्णापरि-
संख्यार्थं, तदुद्वाहस्यापि अभ्यनुष्ठानात् ।

संम. ५८६

गार्हस्थ्यमहिमा

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च यानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

(१) ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञया आश्रमानुक्रमणं अप्रकृतम् । केचिदाहुः— न
संन्यास आश्रमान्तरम्, अनैवान्तर्भावोऽस्येति दर्शयितुम् ।
स च कस्मिन् ? गृहस्थेऽन्तर्भावितः, गृहे हि वास-
स्तस्य । अन्यैस्तु प्रज्यायां, सङ्कत्यागसामान्यात् । यतो
नास्यान्तर्भावे प्रयोजनम् । पुरुषधर्मयतिधर्मेश्च न यागा-
दावधिकरिष्यति । वैरोपिकैश्च स्वशब्दविधानात् ।
अनाश्रमित्वात् ' संवत्सरप्रनाश्रमी ' इति प्रायश्चित्तप्रसङ्ग
इति चेत्, वचनेनैवास्या व्यवस्थाया विहितत्वात् कुतः
प्रायश्चित्तप्राप्तिः । तस्मात् गृहस्थादितुल्यतया संन्यासिकं
प्रशंसितुमाश्रमान्तरसंकीर्तनम् । तच्च समुच्चयं द्रष्टव्यम् ।
गृहे स्थानं अवस्थितिर्यामित्यर्थः । गृहस्थः प्रभवः
स्थितिहेतुरेयमिति विग्रहः । मेधा.

* मनु. गोरवत् ।

(१) मरु. ६।८७ ; म. २६८ ; स्मृ. ६४ ; चका.
२२ ; पमा. ४३६ ; संम. ४२ प्रस्थो यतिस्तथा (प्रस्थश्च
धुतः) ; पुम. ४४५ ; कृम. २१२९ प्रस्थो यतिस्तथा
प्रस्थोऽथ मिश्रः).

(२) य एते ब्रह्मचर्यादय आश्रमिणः (आश्रमाः)
पृथगुक्ताः एते गृहस्थजन्माः । एवं च गृहस्थव्यतिरिक्ता-
श्रमिभिः शास्त्रन्यतिक्रमेण स्नातानां नास्ति हस्तचर्या-
वाश्रमाधिकारः (१) । गोर.

(३) इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगे अन्-
न्तरं वक्तुमुचितेऽपि वेदसंन्यासिकः पञ्चमाश्रमी निराश्रमी
वा, चत्वार एव आश्रमा नियताः इति दर्शयितुमुक्तानां-
श्रमान् अनुवदति— ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यादयो य एते
पृथगाश्रमा उक्ताः, एते चत्वार एव गृहस्थजन्मा
भवन्ति । मनु.

(४) कुटीचकाख्यानां वेदसंन्यासिकत्वेन पञ्चमा-
श्रमत्वं प्राप्ते इति शङ्का स्यात्तदर्थमुक्तानांश्रमान् अनु-
वदति— ब्रह्मचारीति । एषां नैष्ठिकोपकुर्वाणपट्टकर्मधिकर्मा-
वालित्युपेनपकुटीचकब्रह्मदकाद्यवान्तरभेदेऽपि चत्वार
एव ते इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थमाश्रित्यैव प्रकरणेण ते
भवन्ति । गृहस्थस्यापि शिलोऽष्टनादिदृष्टिः गृहस्थ-
माश्रित्यैव भवति । यद्वा गृहस्थस्यैव सर्वे चत्वारः पुनः,
तदन्येषां पुनर्भावादिति । तथा च गौतमस्मृतम्— ' तेषां
गृहस्थो योनिः ' (गौध. ३।३) इति । मनु.

(५) न केवलं चतुर्थाश्रम एव वेदसंन्यासिकस्य
परमगतिप्राप्त्युपायः, किन्तु यः कश्चिदप्याश्रम इति-
श्लोकद्वयेनाह— ब्रह्मेति । नन्द.

क्रमशः सर्वाश्रमानुष्ठानं कौब्यम्

सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निपेयिताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥

(१) सर्वेऽपि चत्वारोऽपि, अपिशब्दात् त्रयो द्वौ
एक एव इति, एते उक्ताः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः
सन्तो यथोक्तानुष्ठितारं विप्रं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणां गतिं
प्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पपक्षाणां ' ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य'
इत्यादिश्रुतिपूर्वं दर्शितम् । बाधापक्षेऽपि ' जरामर्यं वा
एतत्सर्वं यदग्निहोत्रं जहोति यदर्शपूर्णमासाभ्यां यजते '

(१) मरु. ६।८८ ; म. २६८ ; गौमि. ३।१ ; स्मृ. च.
६४ ; चका. ७८२ दास्वेते (दास्वेते) शास्त्रं नि (शास्त्रनि) ;
संम. ४२.

इत्यादिभ्रुतिम् (तेर्म्) लब्धं, एवं च समुच्चयविकल्प-
चाध्यापशङ्का सर्वेषां भ्रुतिमूलत्वात् यथाकल्प्यतमपशङ्का-
धानम् । नैष्ठिकव्यवसायि भ्रुतिमूलत्वं दर्शितम् । एवं च
यन्नेति श्रुत् ' नैष्ठिकत्वादीनां स्मार्तत्वात् गार्हस्थ्येन
श्रौतेन बाधो गार्हस्थ्येऽप्यनधिकृतत्वादि विषयता च '
इत्युक्तं, तदसत्, सर्वेषां प्रत्यक्षभ्रुतिमूलत्वस्य दर्शित-
त्वात् ।

● गोरा.

(२) सर्वेऽपि क्रमशः, न व्युत्क्रमेण । यथासाक्षं,
न तु स्वेच्छया । आश्रमधर्मपरिग्रहेण यथोक्तकारिणं
मोक्षानुरागवेनोक्तानां क्रमात् नैष्ठिकधर्मपेदमन्यासमहा-
प्रस्थानध्यानाभ्यासानां कर्तारं परमां गतिं मोक्षं नयन्ति,
न तु यस्याश्रममात्रम् । तथा च सर्वप्रभवत्वात् मोक्ष-
हेतुत्वात् गार्हस्थ्यं प्रयास्ततरमित्यर्थः ।

मवि.

(३) सर्वे धर्मा ब्रह्मचर्यादयः क्रमशः उक्तक्रमेण
निवेदिताः अनुष्ठिताः यथोक्तकारिणं यथाविधि आश्रम-
चतुष्टयानुष्ठितातरम् । यिम् इति भनुवचनात् विप्रदेहस्यैव
संन्यासात्मशान्तामुक्तिः, ' ब्राह्मणा विविदिषन्ति '
' ब्राह्मणाः पुनैषणायाश्च ' ' स ब्राह्मणः केन स्यात् '
इति ब्राह्मणभ्रुतेः । ' गर्भस्थो कामदेवः प्रतिपेदे ' इति
मन्त्रलिङ्गात्, श्वेतकेतुभ्यवादि संवादात् काश्यादिमृताना-
मपि अन्येषां तात्कालिकविप्रदेहः अनुमेय इति । परमा-
मिति विशेषणात् मोक्षावस्थाम् ।

मच.

गार्हस्थ्यमहिमा

सर्वेषामपि चैतेषां वेदभ्रुतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स ग्रीनेतान् विभर्ति हि ॥

(१) इदमुक्तं वर्यते । वेदशास्त्रभृत्या गार्हस्थ्यस्य
विधानं प्रतिपाद्यते । इतरेषां च भर्तव्यत्वम् । गार्हस्थ्यस्य
प्रत्यक्षभ्रुतिविधाने नैवाश्रमन्तराणां सम्भावः । संनिहित-
तर-स्मृतिभ्यो धनीयसी भुतिः । अथोच्येत नैवाश्रममि-

● मनु., नन्द., गोरायनम् ।

(१) मस्मृ. ६।८९ क., घ. मुनि (स्थनि) ; गोरा.
सर्वेषामपि (सर्वेषामेव) ; मच. २६८ भुनि (स्थनि) ; स्मृच
६५ ब्राह्मणः ; ममु. ब्रह्मणः ; संत्र. ५६२ सर्वेषामपि (चतुर्थांशं)
भुनि (स्थनि) ; मुका. १६५ गोरायनः ; भाव. १८४ श्रेष्ठ
(सन्निः) श्रेष्ठ गोरायनः ; बौध. २।११।२६.

संक्षयः क्रियते वेदभृत्या विधानादिति । अयं सत्यपि
चैतस्मिन् विधाने गृहस्थस्य श्रेष्ठ्यं तद्वरगतिनिमित्तम्
' स ग्रीनेतात् ' इत्यनेन प्रतिपाद्यते । तत्र वक्तव्यं, कथम् ?
आश्रमान्तराणां भ्रुतत्वात्, श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृति-
विरुध्यते ' प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य ' इत्यादिना । न
च संक्षान्तस्मरणः । अथोच्येत— ' गृही भूत्वा वनी
भवेत्, वनी भूत्वा प्रजयेत् ' इति जावालभुतिमपेक्ष
सर्वण्येय भ्रुतानीति । स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृत एव ।
किंच नैरा भुतिविधाया । न ह्येतन् भ्रुतम्— ' एषं घने
वा विहर्तव्यमिमानि घनम्येनैव कर्माणि कर्तव्यानीमानि
प्रजाजितेन ' इति । यथा आधानात्प्रभृत्याचरमेष्टि सर्वे
गृहस्थकर्म प्रत्यक्षमुक्तं, नैरामाश्रमन्तराणाम् । केवल
नाममात्रं भ्रुते— गृही भूत्वेत्यादि । तस्मात् पूर्वापर-
विरुद्धं गार्हस्थ्यं मूलमाश्रमणामिषोपदिश्यते ।

अथोच्येत । सर्वं आधानाद्यभ्रुति एव कर्माणि प्रत्यक्ष-
भ्रुतानि कृतशस्परिमहस्य । तत्र विनादे प्रयुक्तिनिरूप-
णात् । किं कर्म भ्रुतिभिः प्रयुज्यते अमिहोपादिस्त्राहा-
कारभृतेर्यापस्योत्पत्तिविधिना उत हृद्रेण पुरुषार्थेन ।

ननु रागः स्त्रीमात्रं प्रयुज्यते न विवाहम् । येन
विना यत्र निगद्यते तत्तस्य प्रयोजकमिति न्यायः ।
रागिणां च स्त्रीमात्रेण यत्कर्मनिर्गुत्तिः । किमिति विवाह-
मपेक्षेत् ।

सत्यम् । यदि बचनान्तरे स्त्रीमात्रे गमनं न निरिद्ध
स्यात् । समानोऽपि सर्वेण वेदाधिगमे घास्त्रतो गम्या-
गम्यविवेकः । अतश्च धीर्यद्वितीयां न विवाहमन्तरेण
स्वायंसेपत्तिरिति युक्तेय वेदस्य प्रयोजकत्वाद्वा ।

यद्येवं सर्वस्य न प्रयोजकमिति सन्तु । सर्वेषां तस्मिन्
सत्यमिर्गुत्तौ किं तेन निरूपितेन । योऽस्ति निराह-
प्रयोजकः सोऽस्तु । आश्रमन्तराणि प्रत्यक्षविधाने
गार्हस्थ्यस्य कथमुपरजन्त इत्येतद्विहृता निराहप्रयुक्ति-
विन्ता तु यैनादेन संगच्छते ।

उच्यते यावदुक्तं ' सर्वेषामपेक्षिदिः ' इति । सत्यम् ।
एकेन प्रयुक्तान्यस्य प्रसङ्गादुपरजन्तमिदो न तृषन्न-
योनवचनान्ता । यथा व्रीहयः पुरुषार्थेन जीनेन
प्रयुक्ताः कर्मेणु विनियुज्यन्ते । न कर्मेण धनार्थेन प्रयुज्यते ।

यथा वा विद्या सत्यप्यवैद्यस्यानधिकारे न प्रयुज्यते, स्वाध्यायविधिनैव तत्सिद्धेः । एवमिह कामतः प्रवृत्तिसिद्धेर्न कर्मश्रुतयः प्रयोक्तव्याः । तेन अकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधय उपपत्स्यन्ते । अतश्च यो ब्रह्मचर्य एव कर्मचिन्तारिपक्कपायः स न विवक्ष्यते । ततः स द्वितीय-त्वाभावाच्चाधिकरिष्यते । अतश्च श्रौतेषु अनधिकारात् तादृशस्य आश्रमान्तरता आपत्स्येत ।

अन्ये मन्यन्ते । नार्यं घनतुल्यो विवाहः । यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति, स वै जीवेदन्नतः, एवं न स्त्रियमन्तरेण जीवनाभाव इत्यत एव न दृष्टं नियमिनः प्रयोजनं संभवतीति धर्माधिकाश्रयैऽपि प्रयुक्तो विवाहः । अपदयं चैतदेवं विधेयं अधिकारोत्पत्त्यर्थं यत्नः कर्तव्य इति । इतरथा हि कृतोत्कर्गस्यानुचित्वा-दधिकारापनये जननादिशुद्धकालावस्थे च संपादयतो नित्य-कर्मातिक्रमः स्यात् । ततश्च केनायं नृतादिशुद्धौ क्लेश-मादध्यात् । तदपि विहितमेव इति चेत् ? एवं ताव-न्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विधिसहस्यस्य ।

अथोच्येत—कस्य पुनर्विधेयं व्यापारो यदधिकृत-त्वसंपत्त्यर्थमधिकृतः स्या इति पुरुषेण यत्नः कर्तव्य इत्यु-पदिशति । एतावदग्निहोत्रादिविधयस्ते यस्याप्रयत्नादिपयां कर्तव्यतां गमयन्ति, न तु अग्नीनामुत्पत्तिं प्रयुञ्जते । अग्नयोऽपि काम्येषु लिप्सया प्रवर्तमानेन तदधिकार-सिद्धयर्थमाधीयन्ते । तथाहि तेषु जातेष्वामिहाहितमिव धाव-जीवभुतयः । भार्यावत्स्वाधानेऽधिकारः । यथैव अधि-कारिणाम्त्मानं कर्तुं अग्नीनामधत्ते, एवं भार्यामप्युपयच्छते । अतो न कस्यचिद्विधेरयो विहृतो यदि नाम अग्नि-होत्रादिप्यधिकारो जनयितव्यः । न च विवाहविधि-रेव स्वार्थकर्तव्यतामयगमयति, नित्याग्निहोत्रादिभूतवत् संस्कारकर्मत्वादधिकारश्रवणाभावाच्च ।

अत्र पूर्वं वदन्ति । ऋणप्रयापाकरणभूतिरिति 'जाय-मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' इत्यादिः । एषा भूतिर्जातमात्रमनियधना । न चात्र जन्म द्वितीयमुपनय-नाख्यमभिप्रेतं, प्राक्ततस्तिर्यक्समानधर्मत्वात् । जन्मनि सति यावता कालेनाधिकाश्रयगमो भवति तदेव ऋणभृत्या परिगृह्यते । ततश्च विदुषः सतः सत्यधिकारे यः कन्यां

याचमानो न प्राप्नुयात् यावत्सर्वतः पलितस्तस्य प्रस्थादावधिकारः । ॥ श्वेतत्रिंशिनोति—यौवने एव सर्वथा याच्यते । कथयन्त्यन्ये—कृष्णकेदास्यैवाधानं मार्यामरणं वर्जयित्वा न सर्वतः पलितेनाधातव्य-भृत्यर्थं व्याचक्षते ।

कर्मसंवन्धात् गृहस्य श्रेष्ठः । अतः आश्रम-श्रेष्ठयमुक्तं भवति । श्रीनेतानिति । इदमपरं श्रेष्ठयका-यदन्वेषामाश्रमाणां भरणम् । तदुक्तम् 'ज्ञानेनाग्नेन इति ।

(२) सर्वेषामेव ब्रह्मचर्यादीनां मध्यात् गृह-वाहुल्येन साक्षादेदवाक्यैः कर्मविधानात् गृहस्य श्रेष्ठः भन्वादिमिच्छ्यते । स च यस्मात् ब्रह्मचारितापवर्ती मिद्यादिना अभि (विभर्ति) पोषयति, यथोक्तं 'ज्ञानेनाग्नेन चान्वहं गृहस्यैरेव धार्यते' इति, तस्मादसौ श्रेष्ठः

॥ गौय

(३) तदेव प्रकृतमाह—सर्वेषामिति । वेदे भूति-शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्यस्य धर्माणामेव वाहुल्येन विधान-दर्शनात् इतरधर्माणां तु कचिदेव विधानात् यत्न-तात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्मे एव भूतेरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुन्तर-माह—स श्रीनिति । श्रीनाश्रमान् विभर्ति पुण्याति तस्मात् गृहस्याधमे परोपकारवाहुल्यात् तस्य च सत्त्वशुद्धित्वात् गृहस्यः एव श्रेष्ठः ।

मदि,

(४) वेदभूतिविधानतः वेदभृत्या प्रत्यक्षं विधानतः वैदिकानामाधानादीनां कर्मणा गृहस्यमिष्टस्य विधानस्य प्रत्यक्षभूतिमूलत्वादित्यर्थः । मुक्ता. १६५ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

(१) एष एवायौ दृष्टान्तेन दृढीक्रियते—यथेति । नयो गन्नादयः, मिद्यादयो नदाः । केनचिदाधारसंनिवेश-मेदेन रसमेदेन च नदीनदयोर्निर्देशमेदः । एकचरिणं तु रुद्ध्या । लिङ्गमेदो भार्यादारशब्दवत् । संस्थितिः

॥ मनु., मव. गेरावत्

(१) मस्य. ६१० क. सविभन् (सविभन्) ; स्पष्ट. ६५ ; संभ. ५६३ नदीनदाः (नदीनदाः) ; मुक्ता. १६५

आश्रयः । समुद्रो यथा सर्वजलाश्रयः एवं गृहस्थः सर्वधर्मानधिकृतवान् ।

॥ मेधा.

(२) यथा गङ्गाशोणाद्याः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानं प्राप्नुवन्ति । एवं सर्व एव ब्रह्मचार्यादय आश्रमिणः अज्ञादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिं प्राप्नुवन्ति ।

§ गोर.

(३) संस्थितिं गृहस्थसमीपे इति कुल्लूकः । संस्थितिं मृतिं प्राप्य गृहस्थेष्वेव यान्ति जायन्ते इति वा अर्थः । गृहस्थे सति सन्धक् स्थितिं यान्ति ' एते एव गृहस्थप्रमवाः ' इत्युक्तम् । गृहस्थस्य सर्वधर्मेष्वाधिकृत्य-मर्थवाद इति मेधातिथिः ।

मच.

मग्नयवापाकगोत्तरमेव मोक्षाक्रमः

† आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
मिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रघ्नजन् प्रेत्य वर्धते ॥
श्रणानि श्रीयपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चेत्पाच धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञोर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाच तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥

याज्ञवल्क्यः

विचारानाकरय विवाहः

अविष्णुतद्रहचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहत् ॥

(१) ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यविधानात् समावृत्तत्वं निवृत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—अविष्णुतेति । समावृत्तोऽपि सन्नविष्णुतद्रहचर्य एवोदाहं कुर्यात् । ब्रह्मचर्य-यचनाय मन्वसनादौ विप्रवः । कथं पुनः प्राग्विवाहात्

विप्रवाशङ्का । परदारभिमग्नं हि निषिद्धमेव । सत्य-मेवम् । वक्ष्यति तु— ' यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे ' इति । परीक्षणोपायत्वेन विप्रवाशङ्का अस्त्येव । अन्ये तु नियोगपक्षेण विप्रवमाहुः ।

विश्व.

(२) स्नानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—अवि-ष्णुतेति । अविष्णुतद्रहचर्यः अस्तलितद्रहचर्यः ।

मिता.

(३) नैव विष्णुत्वं ब्रह्मचर्यं यस्य । विष्णुतिः स्वस्त्वन्म् । तत्समवे ॥ प्रायश्चित्ती न स्वपिवाहः, किन्तु अप्यं विशेषः—यदि स्नानादयो विष्णुत्वादा अवकीर्णप्राय-श्चित्म् । ' अवकीर्णो भवेत्तदा ब्रह्मचारी ॥ धोयितम् । ' इति स्मरणात् । स्नानादूर्ध्वं यदि पुनस्तदा सामान्यम् । ' मयपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकुल च या भवेत् । व्याधिता चाधिचेत्त्या ॥ ' तथा— ' भार्यायै पूर्वमारण्यै दत्ता-ऽमीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रिया कुर्यात् ॥ ' इत्यादि-स्मरणदर्शनात् प्राप्तस्य पुनर्विवाहस्य विष्णुतद्रहचर्य-स्वापत्तेरप्राप्तिर्मा प्रवाह्यक्षित्यन्य अविष्णुतद्रहचर्य इति पदं पूर्वं स्नानकर्तव्यं शेषोपायम् ।

अप.

(४) अविष्णुतद्रहचर्यं इति विशेषणं ब्रह्मचर्य-स्मरत्वे कृतप्रायश्चित्तस्यैव विवाहाधिकार इति बोधयितुं, अन्यथा अनधिकारिणा कृतेनापि विवाहेन भार्यात्पानु-पपत्तेः ।

धम. ५८६

लोकान्तर्गत् भवत्कारणम्

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्त्रिष्यः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥

(१) याश्चैव भर्तार अनन्यपरतयेव उदयरन्ति, ताः प्रयन्तो भवन्मिरपि— लोकानन्त्यदिप्रप्राप्तिः पुत्रपौत्र-प्रपौत्रिका । स्त्रीतः— यस्मात्तस्मात्त्रिष्यः सेव्याः । किञ्च— कर्तव्याश्च सुरक्षिताः । लोकप्राप्तिः आनन्त्यप्राप्तिः दिवप्राप्तिश्च क्रमेण पुनरोन्मयीतिरा यस्तात्, तस्मात्

(१) यास्मृ. ११०८ ; दिव. ११०७ पुरोर् (लोकानन्त्य-दिवप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्राप्तिः ।) कर्तव्याश्च (कर्तव्याश्च) ; मिता. ; अप. लोकानन्त्यं दिवः (लोकानन्त्यदिवः) ; उग. १०७ कर्तव्याश्च (कर्तव्याश्च) ; पौमि. ; मुञ्च. १५४ ; मान. १८४ ; सस्मृ. ५४. "

॥ मवि. मेषागन्म् ।

§ मनु. गोरवत् ।

† एतां चतुर्णां स्त्रेणानां म्याल्लयामग्रहः अग्निने आश्रयकाण्डे करिष्यते ।

(१) मस्मृ. ६।३४-३७. अन्यस्वस्थानिर्दिष्टाः अग्निने आश्रयकाण्डे करिष्यते ।

(२) यास्मृ. १।१२. अन्ये स्वस्थानिर्दिष्टाः गोत्रप्रहरविचारे द्रव्याः ।

स्त्रियः सेव्याः । तथा च आहुः— 'पुत्रेण लोकाञ्जयति
पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्या-
ऽऽप्नोति विष्टपम् ॥' इति । लोकः पृथिवी । आनन्त्यं
अन्तरिक्षम् । दिवः स्वर्गः । पाठान्तरम्— 'लोकानन्त्यं
दिवप्राप्तिः' इति । तस्यार्थः— दिवप्राप्तिस्तु अग्निहोत्रा-
द्यनुष्ठानात् । लोकानन्त्यं च तदभ्यासात् । तथा च
चरकाः— 'न ॥ तस्माद्योकात् प्रच्यवते, यस्मिन्निजानः'
इति । किंच पुत्रपौत्रप्रपौत्रिका च संततिरत एव ।
यस्माच्चैवं तस्मात् स्त्रियः सेव्या इत्यादि समानम् ।

विश्व.

(२) शास्त्रीयद्वारसंग्रहस्य फलमाह— लोकानन्त्य-
मिति । लोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च
द्वारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथमित्याह— पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः
लोकानन्त्यं, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ।
यस्मात् स्त्रीभ्य एतत् द्वयं भवति, तस्मात् स्त्रियः सेव्याः
उपभोग्याः प्रजापते, रक्षितव्याश्च धर्मार्थम् । तथा च आप-
स्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं द्वारसंग्रहस्य उक्तम्—
'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' (आघ.
२।११।१२) इति वदता । रतिफलं तु लौकिकमेव ।

मिता,

(३) लोकाश्च आनन्त्यं च लौक्य इति समाहारे
द्वन्द्वः । ततः पठ्येकवचनम् । तच्च लोकप्राप्त्यानन्त्य-
प्राप्तिद्युप्राप्तयो यथासंख्यं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्भवन्ति । यस्मा-
च्चैवं तस्मात् पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्या ऋतुफाले,
कर्तव्याश्च सुरक्षिताः । व्यभिचारपरिहाराय रक्षामिधानाच्च
आमयति व्यभिचारोत्पन्नैः नैतत्फलं अन्यत इति । तथा
श्रुतिः— 'अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे
परीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति सांप्रत्ये
यं वेत्ता कुर्वते तन्तुमेतम् ॥' (आघ. २।१३।६)
इति । [अप्रमत्ताः अवहिताः भूत्वा एतं तन्तुं प्रजा-
संतानं रक्षय । लोड्ये लट् । रक्षतेत्यर्थः । किमयम् ?
वः युष्माकं क्षेत्रे परवीजानि परंतांसि मा वाप्सुः ।
व्यत्ययेनार्यं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मा वाप्यत उत्तानि
मा भूवन्, मा उप्येवन् । (अपर आह— पराब्दाश्चो
लुक् । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे वीजानि मा वाप्सुरिति ।)

कथमिति ? यस्मात्सांप्रत्ये परलोके जनयितुरेव पुत्रफलं
भवति, वेत्ता परिणेतु क्षेत्री तु एतं तन्तुं मोघं निष्प्रयोजनं
कुर्वते आत्मसात् करोति । — उज्ज्वल.] युशब्दश्चान्न
सूर्यलोके वर्तते । तथा च भन्तुः— 'पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽ-
प्नोति विष्टपम् ॥' वध्नः सूर्यः । पितरं प्रति विहितायाः
पुत्रोत्पत्तेः तत्पितृपितामहगामि फलमिदं ब्राह्मस्येव पुत्रं
प्रति विहितस्य पित्रादितृप्तिः । अप,

(४) स्वर्गलोकः, तस्य आनन्त्यं फलव्यापकता,
दिवः सूर्यविष्टपस्य प्राप्तिश्च भवति । * धीमि.

नारदः

गार्हस्थ्यमहिमा, लक्ष्मण-वर्ण-वाणिशीडन-
शब्दार्थाः

सूर्याश्रमाश्रमाश्रयेयं गृहस्थाश्रममुत्तमम् ।
यतस्तदपि योपायां शीलवत्यां स्थितं ततः ॥
लैप्रशब्दो विवाहे स्यात् वरणं फलप्रयोः ।
वाणिशीडनशब्दस्तु कन्यादाने फलमेव ॥

गृहस्पतिः

समावृत्तस्य विवाहः समानया

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽच्युतव्रतः ।
समानामुद्गहेत्पत्नीं कुलशीलवयोगुणैः ।
तथा सह चरेद्धर्मं श्रौतं स्मार्तं समाहितः ॥

कात्यायनः

उदाहिताया लक्ष्मणम्

पित्रो मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया ।
विप्रामिसुहृदां साक्ष्यं कृत्वा सोद्वाहिता भवेत् ॥

* शेषं अपवत् ।

(१) ज्योति. २७।१ (४. ४९) स्थितं ततः (स्थितस्ततः) ;
ज्योति. २३।१ पूर्वार्धे (सर्वाश्रमाश्रमाश्रयेयं गृहस्थाश्रम उच्यते) ;
स्थितं ततः (स्थितस्ततः) ; संग. १६७.

(२) ज्योति. १४९.

(३) गृह. ५ प्रथमार्धं नास्ति ; चका. ७८५ ऽच्युत
(ऽच्युत) कुलशील (वराज्जीव) लीकार्थं नास्ति ; गृह. ५
श्रौतं स्मार्तं समाहितः (श्रौतस्मार्तं च स्थितः) प्रथमार्धं
नास्ति ; पुन. ४४५ कुलशील (वराज्जीव) लीकार्थं नास्ति.
(४) संग. ८७० ; संव. १४१ (=).

तैस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षणीयो गृहाश्रमी ।
राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥

अनुकूलभाषाप्रशंसा

गृहाश्रमात्परं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ।
सया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्रुते ॥
प्राप्तान्ये वर्तमाना तु स्नेहाच्च तु निवारिता ।
अवश्या सा भवेत्पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षितः ॥
अनुकूला न चागुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा ।
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मालुपी ॥
अनुकूलकलत्रस्य स्वर्गस्तरय न संशयः ।
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् ।
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात्कष्टतरं तु किम् ॥
गृहवासः सुखार्थं हि पत्नीमूलं च तत्सुखम् ।
सा पत्नी या विनीता स्वाधित्तद्वा वशवर्तिनी ॥
दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥
अनुकूला ह्यवागुष्टा दक्षा साध्वी प्रजावती ।
एतावदगुणसंयुक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
ग्रहप्रा मनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणम् ।
भर्तुः प्रीतिकरा या तु सा भार्या त्वितरा जरा ॥
शिष्यो भार्या शिशुर्भ्राता मित्रो दासः
समाश्रिताः ।

यत्पैते तु विनीताः स्मृतस्तु लोकेऽपि गौरवम् ॥

संवर्तः

समावृत्तस्य सवर्गया विवाहः

अतो द्विजः समावृत्तः सवर्णा क्रियमुद्बहेत् ॥

समावृत्तः शुक्रकुलदागत्य कृतस्नानाल्यधेयसंस्कारः ।

गृक. १

(१) दस्यु. २।६० रा. रक्षणीयो (रक्षित्यो) ; मुका. १६५ उक्तार्थे (राजा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो रक्षणीयश्च सर्वदा) .

(२) दस्यु. ४।१-७, ११-१३.

(३) संस्यु. ३३ ; गृक. १ (अतः परं समावृत्तः कुलाद्वार-परिभारम्) ; गृक. ४ गृकान्तः ; उक्त. १०६ गृकान्तः.

कश्यपः

सपत्नीकस्यैव कर्माधिकारः

दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।

दारान् सर्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्बहेत्ततः ॥

देवैतानां नमस्कारः पितृणां चोदकक्रियाः ।

दारतः संप्रवर्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ।

इत्येतत्कश्यपमतं ब्राह्मणश्चानुशासनम् ॥

विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च ।

* गृक. ७

सत्यव्रतः

विवाहोद्यममपि गृहगृहे अध्ययनकृतैश्च

अनधीत्य द्विजो वेदं स्नात्योद्वाह्य यथातथा ।

अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

अनधीतवेदस्थापि समावृत्तस्य विवाहः सत्यव्रतेन
दर्शितः— अनधीत्येति । चका. ८१५

लघ्वाश्वलायनः

गार्हस्थ्यमहिमा, विद्यालान्तकसंब विवाहः

अकाले नैव तत्कुर्यादुपाकर्म कथंचन ।

अकृत्वा नोद्बहेत्कन्यां मोहाच्चेत् पतितो भवेत् ॥

अनारभ्योक्तकाले च वेदान् कन्यां य उद्बहेत् ।

नूतनो ब्रह्मचारी स्यात् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

सर्वेषामाश्रमाणां च गृहस्थाश्रम उत्तमः ।

तमेवाश्रित्य जीयन्ति सर्वे चैवाश्रमा इह ॥

स्मृत्यन्तरम्

विवाहमहिमा, कन्याप्रश्रान्तिः समारम्भो विवाहः

नै गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

तया हि सहितः सर्वान्पुरुषार्थान् समश्नुते ॥

* गृक. गृकान्तः ।

(१) गृक. ७ ; गृक. ७ सर्वप्रयत्नेन (सर्वान् प्रयत्नेन) ;
मपा. ३३१ ब्राह्मणानां (ब्राह्मण्यारतु) .

(२) कस्यु. १।१ (दाराधीनाः क्रियाः सर्वा दाराः स्वर्गस्य
साधनम् । इत्येवद् ब्राह्मणं प्रोक्तं कश्यपस्यानुशासनम् ॥) ; गृक.
७ पितृणां (पितृणां) क्रियाः (क्रिया) ; गृक. ७.

(३) चका. ८१५ ; सिन्धु. ११६०.

(४) लघ्वाश्वस्यु. १२।३ ; कृम. ११०.

(५) लघ्वाश्वस्यु. १२।४. (६) लघ्वाश्वस्यु. १५।१.

(७) उक्त. १०७.

मूकान्धादिषु चोद्वादे कन्यास्वीकरणं विना ।
पाणिग्रहं विना सप्तपदादिक्रमणं विना ।
विधेः कारयेत् सर्वं पद्मोः सप्तपदान्यपि ॥

विष्णुपुराणम्

विधानातद्वत् विवाहः

गृहीतप्राशवेदश्च ततोऽनुष्ठामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत्प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥
गृहीतविधौ गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपालं कुर्याद्धारपरिमहम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

अनस्तीकरव कस्यापि न कर्माधिकारः, वायानादिः
सप्तपत्नी विवाहः

सैमात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो दारसंप्रहः ॥
अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप ।
पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं परमं नृणाम् ॥
चान्दानं च प्रदानं च धरणं पाणिपीडनम् ।
सप्तपदीति पञ्चाङ्गो विवाहः परिकीर्तितः ॥

वराहमिहिरः

खीसङ्गमहिमा

कीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्त्रोऽपि स्वं प्रत्यवनीश्वरोऽसौ ।
राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलोदीपनदारु शेषम् ॥

(१) मुक्ता. १०० ; भाव. १६०.

(२) विष्णु. ३।५।७.

(३) विष्णु ३।१०।१३ ; अप. १।५।१ दत्त्वा च (दत्ताऽश्च) ;

अक. २६८ ; स्मृच. ६५ उक्तं, भविष्यपुराणे ; चक्रा. ७८४

उक्तं, वायव्यपुराणे ; पद्मा. ४६० उक्तं, भविष्यपुराणम् ; दीक.

१।५।१ दत्त्वा च (दत्ताऽश्च) ; वीमि १।५।१ दीक्षितः ; संप्र. ५६३

उक्तं, भविष्यपुराणेऽपि ; चम ४८ उक्तं, भविष्यपुराणेऽपि ;

मुक्ता. १७२ विष्णुपुराणे भविष्यपुराणेऽपि, संम. ४२ उक्तं,

भविष्यपुराणेऽपि, बाल १।५० उक्तं, भविष्यपुराणेऽपि.

(४) संदी ३ (भाग २).

(५) अप. १।५।१. (६) धर्म. ४५ ; संप्र. १६७.

(७) धर्म. ७।१।७ ; ज्योति. १३१ स्व प्रल (भां प्रल).

रत्नहेमाद्यलङ्कार भोगा मृगमदादयः ।

व्यर्थाः सर्वे न राजन्ते हर्म्याणि स्त्रियमन्तरा ॥

चतुर्विंशतिमतम्

विधानातद्वत् विवाहः सर्वगवा

वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्य सर्वर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ॥

ज्ञानत इति । पञ्चनेतिहासपुराणादिष्वपि नियमविधि-

सत्त्वात् तदुपदृष्टेन कर्मकाण्डार्थं निश्चित्य इत्यर्थः ।

पृ. ६५

लक्षण्या बाह्याभ्यन्तरलक्षणाभ्याम् ।

चम. ८५

चन्द्रिकायाम्

विवाहानधिकारिणः

मैत्रोन्मत्तजडछीपपतितानां द्विजन्मनाम् ।

नोद्वाहो नैव संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥

रम्भाविवाहः कर्तव्यस्तद्व्याभेऽर्कशास्त्र्या ।

विवाहं मनुजाः कुर्युः इत्येतन्मनुरब्रवीत् ॥

रत्नकोशे

खीमहिमा

रत्नानीन्दुकराः स्रजः सुरभयो

हर्म्योत्पलान्यासयम् ।

ताम्बूलं मृदुल्य कथा च रुचिरा

गीतिर्विभूतेश्चयः ॥

यस्मान्न स्त्रियमन्तरेण हि नृणां

सर्वान्यपि प्रीतये ।

तस्माद्ब्रूचि तदाभियोगसमयं

धर्माय कामाय च ॥

शाकलकारिकाः

समावृत्तस्य शुर्वनुज्ञया विवाहः, गार्हस्थ्यमहिमा,

वायानादिः सप्तपत्नी विवाहः

अथ शिष्यः समावृत्तः कुर्वीतानुज्ञया गुरोः ।

कन्याकुलं परीक्षयादी धर्मार्थं दारसंप्रहम् ॥

(१) ज्योति. १३१ ; सग. १६७ ज्योतिषिणः.

(२) चम. ६५ ; ८५, ९२ उक्तं.

(३) मुक्ता १५३ ; भाव. १८२.

(४) मिसौ. २.

(५) शास्त्र. ८१ पृ. ५

सर्वेषामाश्रमाणां ॥ गृहस्थाश्रम एव हि ।
 श्रेष्ठः स्याद्भार्यया युक्तस्तस्माद्भार्या लभेद्द्विजः ॥
 योगदानं फलदानं च कन्यावरणमेव च ।
 पाणिग्रहणकं चैव सप्त पादास्तु पञ्चमम् ॥
 एभिः पञ्चगुणैर्युक्तो विवाहो मुनिभिः स्मृतः ।
 शस्तः स्याद्ब्राह्मणस्यायमिति वेदविदो विदुः ॥

शौनकाचारिके

विवाहा कन्या

लब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

(१) शांका. १००, १०२-१०३ पृ. ११.

(२) शांका. १, २ पृ. ५५ ; प्रभा. ६०२ ; विपा. ६५५

प्रभगार्थं विना : ६७४ ; संर. ५०८.

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।
 आत्मनोऽवरवर्णां च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥

रेणुकारिका

विवाहप्रयोजनम्

एवं समावृत्तो धर्मसुखसंतानवृद्धये ।
 कुल्येत्यामनुरूपां सहस्रक्षणादयामथोद्वहेत् ॥

(१) रेका. २६-२७ पृ. ४८.

विवाहपदार्थः

(१) कः पुनरेवं विवाहो नाम, उपायतः प्राप्तायाः कन्याया दारकरणार्थः संस्कारः सेतिकर्तव्यताङ्गः सप्तार्थि दर्शनपर्यन्तः पाणिग्रहणलक्षणः । ३१२०

किमर्थस्तर्हि विवाहः—‘मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञ-
क्षाता प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्य-
कारणम् ॥’ अभिलषितार्थनिष्पत्तिर्मङ्गलं तत्साधनं तदर्थं
प्रयुज्यते । तत्र ‘प्रजापतेर्वरः’ इति क्रियाविशेषण-
स्वाभ्युपगमः । स्वस्ति ईयते प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनम् ।
यदस्य मियं यस्तु विद्यते तत्र नश्यतीत्यर्थः । आसा-
स्त्रीणाम् । तेषु विवाहेषु । यज्ञः प्रजापतेः प्रजापते-
र्देवतायाः क्रियते । ‘प्रजापते न इयदेतान्यन्यः’ इति
विवाहे आग्न्यहोमाः क्रियादिदान्ताः । उपलक्षणं
चैतदव्यासामपि देवतानां पूषवरूपार्थणाम् । तथाहि
तत्र मन्त्रयथा—‘पूषं नु देवं वरुणं नु देवम्’ इत्या-
द्यो देवतान्तरप्रकाशनपरः । प्रदानादेवासत्यपि विवाहे
स्वाम्यमुत्पद्यते इत्येतदत्र ज्ञाप्यते । विवाहयज्ञस्तु
मङ्गलार्थं इत्याद्यविवक्षितम् । ‘दारकरणं विवाहः’
इति स्मर्यते । सत्यपि स्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहं भार्या
भयतीति । येषां, ५११५१

(२) विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः मत्तपदाति-
क्रमेण मुख्यतयाऽपि ऋत्विङ्न्यापात् तत्तद्गृह्यादिशास्त्र-
विहिते भार्यात्वसाधने कर्मसमुदाये यतते । स च
समुदाय उपाधिभेदात् ब्राह्मणस्मरणदेशं लभते । तदु-
पाधिभेदेनैव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् । यथा
‘अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यादेशं ब्राह्मणे विवाहः’
इति । न पुनरेव विवाहशब्दाद्यः । तथा सति हि
‘उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कन्याया नश्ये चीउर्ध्वोऽनयन-
गोदानविवाहः’ इत्युक्त्या यदुक्तम् ‘तेषां पुरस्तादयन-
आग्राह्यतीर्जुह्यान्’ इति, तत्रोच्यते । न हि कन्या-
दानान् पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति । तस्माद्दानविवाह-
योर्भेदात् तदभिधानयोः पदयोः सामानाधिकरण्यात्-

चारौषैव व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहः अतः
एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु दानमन्तरेणोपयमनं कन्या-
स्वीकारात्मकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः— ‘मिथः सम्यं
कृत्वोपयच्छेत् ॥ गान्धर्वः’ । मिथः परस्परं कन्यावरौ
‘अहं ते भर्ता त्वं मे भार्या’ इति संप्रतिपत्तिं कृत्वा
कन्यामुपयच्छेत् स्वीकुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽनं दानं
न विद्यते, विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो
भेदको धर्मः कन्यावरयोर्मिथः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षस-
पैशाचयोरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव दृश्यम् ।
युद्धं लुप्तं च तयोर्भेदकौ धर्मौ । तदाह—‘हत्वा भिरता
च शीर्षाणि रुदतीं रुदन्त्यश्च हरेत् स राक्षसः’ ।
तथा पैशाचमपि मनुग्रह—‘मुमा मत्तां प्रमत्ता वा रहो
यनोऽपच्छति । य पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितो-
ऽधमः ॥’

एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्दयत् परिणयनशब्दोऽपि
दृढिग्न्यायेनेव कर्मसमुदाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते ।

अथ. ११६१

(३) अथ उदाहर्तव्यः । मनुशान्तागौ—
‘असपिण्डा च या मातुरवगोमा च या पितुः । ता प्रशान्ता
द्विजातीना दारकर्मणि येषुने ॥’ दारकर्मणि भार्यात्वं
गंधर्वादे कर्मणि । तद्य कर्म ग्रहणरूपम्, ‘मरगाना-
हरेद्वारान्’ इति यमवचनात्, ‘अतः परं समाहृतः
कुर्वादारपरिग्रहम्’ इति संकेतवचनात्, ‘भार्या रिन्देत्’
इत्यादिनिष्ठादिबचनात् । तेन भार्यात्वंगंधर्वादे कर्मणि
विग्रहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समवायविशेष-
तयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्वकर्मत्वे । अत एव
‘कन्यापुत्रविवाहेषु’ इति शिष्युपपत्तिस्तं गंगच्छेत् ।
भार्यात्वस्य स्वरूपविशेषज्ञानेन नैवेतलपक्षदेशे इति ।
विवाहशब्दादङ्गनादिभेदेन ब्राह्मणभेदः । अत एव
‘ब्राह्मणे विवाह आहुत्य दीपने शस्त्रयज्जुता’ इति
याज्ञवल्क्यवचने ‘न ब्राह्मणमिषान्ते रिन्दते मग्निन्

उत्तराश्वयराय आहूय यथाशक्त्यलङ्कृतकन्या दीयते ।
इति मिताक्षरा । गरिमाम्निति ग्रहणे इत्यर्थः । एवं च
'आच्छाद्य चार्वागित्या च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय
दानं कन्याया प्रादो धर्मः प्रकीर्तितः ॥' इति मन्वादि-
ग्रन्थे यद्दानपदं तत् 'दीयते यस्मै ग्रहणाय' इति
श्रुत्यस्या 'कृत्यगुदो बहुलम्' इति जुटा सिद्धमिति
ग्रहणपरम्, न तु भावसाधनम्, सथात्वे दातुरेव विवाह-
कर्त्तात्यापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थ-
त्वाभेदेनैककर्तृकप्रमाणान्तरस्य, रिथतादित्यध्याहारोक्तः । यत्
'पाणिग्रहणिका मन्वा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा
तु विवेका पिद्विजिः सप्तमे पदे ॥' इति मनुयचनम्,
तत् विवाहगतविशेषसंस्कारार्थम् । अत एव निष्ठे-
शुक्तम् । तथा च रत्नाकरः—'पाणिग्रहणिका मन्वा
विवाहकर्माश्रयभूताः' इति व्यक्तमाह । रत्नाकरभूतो
लघुहारीतः—'तस्मापि पाणिग्रहणेन जायात्यम्, कृत्स्नं
दि जायापतियं सप्तमे पदे' इति । विवाहस्तु
पाणिग्रहणापूर्वो धृत्वा एवेति शुभ्यक्तं हरिवंशीयमित्राण्डकू-
पाख्याने—'पाणिग्रहणमन्वाणां विशेषं चक्रे स जुर्मतिः ।
येन भार्या दत्ता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य पै ॥' कृतो-
द्वाहा पाणिग्रहणापूर्वं दत्ता इत्यर्थः । 'पाणिग्रहणसंस्कारः
शायनोत्तरिदयो । असयर्णात्ययं श्रेयो विधिश्चाह-
कर्म्मणि ॥ दारः धर्मियसः प्रादोः प्रतोदो वैरवकन्या ।
यत्नस्य दसा प्रादो दारवोन्मृष्टयेदने ॥' इति मनुयचना-
न्तरेऽपि उद्वाहपाणिग्रहणयोः प्रथमत्वं प्रतीयते ।

उत्त. १०५-१०७

(४) तत्र विवाहसमयः 'वह प्राप्ते' इत्यस्मा-
द्गतोभावे पक्षे कृते वहनं वाहः, विशिष्टो बहो
विवाहः, इति श्रुत्या निपद्यते । पैरिष्टयं च प्रती-
कवाचकीयोराश्वयरायनोभावेन स्वीकृताया होनारितमम-
परनवन्तारमभिः संज्ञास्वम् । तथा च विवाह-
पक्षयोः दिशः तिष्ठती स्वतोपादनं संस्काराकृतं
येति । तदेतत् स्वीकृतं पारम्पर्यम्—'दिशः दत्ता-
मन्वा दत्ताया निष्ठाकर्मा' इत्युक्तम् 'प्रथिनामि
एवन्तीके' इत्यादिना 'अपत्ताय दार दत्ता' इत्यनेन सूत्रेण । अत्रान्तरं दत्ता । दत्ता-
हते

धृत्वा । परिशिष्टेऽपि—'गान्धर्वामुखैश्चावा विवाहा
राक्षसाश्च ये । पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्भोमो विधीयते ॥'
इति । परिणयः स्वीकरणम् । एवं च स्वीकृताऽप्यसंस्कृता
संस्कृताऽप्यस्वीकृता वा न भार्या भवतीति निश्चीयते,
विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् । ततोत्तरद्वयार्थे स्पष्टयति
यसिष्ठः—'बलादपहृता कन्या यदि मन्वेन संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥' इति ।
अपहृतोऽत्र प्रतिग्रहादिसप्तविधस्वत्वोपायानामुपलक्षणम् ।
पूर्वद्वयार्थे स्पष्टयति यमः—'नोदकेन विना चायं
कन्यायाः पतिश्चक्षते । पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं
सप्तमे पदे ॥' इति । उदकं उदकपूर्वकं दानम्, 'अल-
ङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वो दद्यात्' इत्याश्वलायनस्मरणम् ।
एतेन बाह्यादिपञ्चके नित्यवद्दानश्रवणात् आसुरादिमये
'गुणापेक्षं भूवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ।' इति नारदेन
पाक्षिकदानविधानाच्च दानमपि तृतीयं दलं सिध्यति ।
यस्तुदस्तु उदकपदं स्वीकारपरम् । अतश्च दलद्वयेमेव
त्रिवाहपदार्थः । अन्यथा दानस्यापि तत्रैव आसुरादिष्व-
भ्याप्तेः । ततश्चानुत्वादितस्वत्वापाः कन्यायाः पाणिग्रहण-
संस्कारात् पतिः स्वामी स्व(स्व ?)भावः । सप्तमे पदे
पतित्वं पतिसंस्कारश्च न । ततश्च स्वीकृतायामेव संस्कारो-
त्पत्तित्यर्थः । ननु—अत्र 'भार्यात्वं सप्तमे पदे'
इति वक्तव्यम्, 'उदहेत द्विजो भार्याम्' इत्यत्र द्वितीयया
भार्याया एव संस्कारपत्त्याभिधानात् । न तु पत्युः,
तस्य द्विज इति प्रथमया संस्कारकर्तृत्वमवश्यमेव कर्तृ-
त्वमभ्याविशेयेन संस्कारपत्त्यायोगाय—इति चेत्, मैयम्,
पतिरस्य उद्वाहविधिमन्त्रमाद्योत्थानान्द्रीयकचैत्र-
तद्दोषकथितिरगन्धोपादानेऽपि शेषकभावात् । ननु—
पतित्वं भार्यात्वानुमित्यसति न वक्तव्यम्, 'विन्देव सद्यं
पतिम्' इत्यादित्वविधियनुक्तत्वात् । यथा 'उदहेन
वयो भानो कुमार्' इति विष्णवेः, तथा 'कन्याऽ-
पुत्रादेन वा कुमार्' इति विष्णवेऽप्युक्तं एव । तन्मात्रानु-
मित्यादिपतित्वं—इति चेत्, सत्यम् । अग्नि विधिः, परं तु
नोद्वाहविधयः, उद्वाहस्य मन्त्रापरत्वात्, स्त्रीणां चान्द्र-
त्वात् । न च प्रथमविधिरन्यदेव मन्त्रकथनम्, प्रथम-
विधेरिव वस्तुसम्पन्नप्रविशन्नवेनोद्वाहविधिरवसानम् ।

न चाभ्युपगमो विवाहं लक्षयिष्यति, विधौ लक्षणानङ्गी-
कारात् । किञ्च, दात्रभावे ऋतुदर्शनादिनिमित्तकरोऽयं
विधिः न सर्वकालं कन्याकर्तृकतां पतित्वस्य गमयितु-
मीष्टे । तस्मात् सिद्धं भार्यान्वानुमिष्यादि पतित्वमिति ।

यन्मुतस्तु शास्त्रान्तरे तासां मन्त्रविधानाद्विनिगमना-
विरहेण च पतिव्रत्यैव भार्यान्वानुमिष्यादकृत्वे प्रमाणा-
भावाद्गमयणाविधिदर्शनाद्योभयमपि उद्गाहभाग्यम् ।
अतश्च 'पतित्वं सप्तमे पदे' इति युक्तमेवोक्तमिति ।
न चैवं कर्तृकर्मविरोधः, एकरिम्भं वाक्ये उभयोरनु-
पादानेन शाब्दबोधे तस्याभावात् । वास्तवस्य च कर्तृ-
कर्मभाषस्य 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र स्वर्गकामे गुण-
प्रधानभावस्येवाविरोधः । तत्र यथोक्तविधिना सप्तमपद-
प्रापणात् सिध्यति, 'पाणिग्रहणिका मन्त्रा निपनं दार-
लक्षणम्' । तेषां निम्ना तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥'
इति मनुस्मरणात् ।

यदा कन्यायाः पितृगोत्राद्ययुक्तविधिना भर्तृगोन-
प्रापणं विवाहः । तदपि सप्तमपदप्रापणेनैव, 'स्वगोत्रा-
द्भ्रश्यते नारी विनाहात् सप्तमे पदे' इति स्मरणात् ।
इदं च शास्त्रान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु
निस्त्रादिप्रसात्ने पितृगोत्रनिष्ठया भर्तृगोत्रप्राप्तिर्भवतीति
वेदितव्यम्, 'अत ऊर्ध्वमक्षारालवणादिनी' इत्युपक्रम्य

'विवात्रं दाद्वरात्रं संकलरं वैकर्पिजांयते' इत्याश्वलायन-
स्मरणात्, 'नियमान्ते एकत्रयिकल्पः संपद्यते, पितृगोत्रं
विहाय सा पतिगोत्रं यजते इत्यर्थः' इति वृत्तिद्वयाख्या-
नाच्च । उद्गाहशब्देऽप्ययमेवार्थः । यद्यपि परिणयनशब्दे
'परिणीयपरिणीयाश्मानमस्रोहयति' इत्यादिस्मृत्या अग्नि-
प्रदक्षिणीकरणमेवार्थः प्रतीयते तथाप्यङ्गशब्दोऽव्यभि-
चरिताङ्गसंबन्धिप्रधानमेवामिधत्ते । यथा 'वसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिषोमम् ।
एवं पाणिग्रहणादिशब्देऽप्युभेयम् । तथा चैते शब्दा
यौगिकन्यायेन कर्मनामवेयानि भवन्ति ।

संम. ५८३-५८५

(५) तत्र विवाहशब्दः कन्यापितरं प्रति दानम्,
'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः' इति
स्मृतात् (सूत्रे) दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् । वरं
प्रति पाणिग्रहणादि । अन्यथा 'उद्गायन आपूर्यमाणपक्षे
कल्याणे नश्यते चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहः । सार्वकाल-
मेके विवाहम् । तेषां पुरस्ताच्चतस्त आज्याहुतीर्जुहुयात्'
इत्याश्वलायनेन विवाहात्पूर्वं होम उक्तोऽमर्गतः स्थात् ।
न हि कन्यादानान्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति ।

संम. ६३

कुलपरीक्षा

वेदाः

स्वतन्त्रानर्थैव जन्म स्वस्मात्

यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति । यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदि गोगोरेव, यद्यश्वस्याश्व एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

मातापितृकुलयोः परीक्षायाः प्राथम्यम्

कुलमे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

(१) अग्ने इति प्रथममित्यर्थः । कुलं परीक्ष्य प्रथमं पश्चात् वरस्य ये गुणा वक्ष्याथ । सत्त्वमि उत्तरोत्तरगुणेषु कथं कुलमग्रं प्रधानं स्यादिति । एतच्च प्रयोजनमग्रग्रहणस्य । कथं पुनस्तत् परीक्ष्यं कुलम् । तदुक्तं देवा, पुरस्तादिति ।

(२) कुलशब्देन उभौ यंशौ महापातऋदिरहितौ इति सिद्धौ । तथा अपरमारादिदोषरहितौ इति । कुलमे प्रथमं परीक्षेत । कथम् । ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ' ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठित-विद्यातपोभ्या पुण्यैश्च कर्ममिथेयामुभयतो वा ब्राह्मण्यं

नियेयुः पितृतश्चैव ' इति । अग्नेवचनं वधूवरगुण्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् । * गानावृ.

(३) संपन्नेष्वपि गुणेषु कुलमेव प्रधानं इति प्रदर्शनार्थं अग्ने इत्युक्तम् । मातृतः पितृतश्च विद्यादिभिः दशपुरुषशुद्धिः कुलम् । तत् प्रथमं परीक्षेत पश्चात् गुणान्तरमित्यर्थः । अना.

(४) अत्र अग्र इति वचनं समस्तेषु वधूवरगुणेषु कुलस्य प्राधान्यं बोधयितुम् । तथा च विष्णुः— ' ब्राह्मणस्य कुलं ब्राह्मं न वेदाः सपदकमाः । कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥ ' इति । ये मातृतः पञ्चभिः पुरुषैः पितृतश्च पञ्चभिः पुरुषैः प्रसिद्धाः विद्या-चारादिसंपन्नास्तेषां कुलं ब्राह्ममिति शेषः । यथोक्तं पुरस्तात् ' दशमे येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं पितृत एके ' इत्यादिना । यद्यप्येतत् ' बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ' इति चाक्यदोषात् वरकुलविषयमिति प्रतीयते, तथापि अपेक्षातोऽन्येन सामर्थ्यात् कन्याकुलविषयमपीति गम्यते ।

संभ. ५८६-८७

(५) महाकुलानुरोधेन सापिण्ड्यसंकोचो न तु तन्निष्ठा अग्रमकुलात् कन्या स्वीकार्या इति प्रतीयते । अत एव आश्वलायनेन पूर्वं कुलपरीक्षा एवोक्ता ।

साम. ५

हारीतः

वर्जनीयानि कुलानि, कुञ्जरीद्याप्रवोजनम्

भिन्नि कुशुद्रदि यक्ष्मामयान्यपस्मारि अनार्पे-यमब्रह्म समानार्पेयं चेत्येतानि अपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्तीत्यादितः पट् । अयक्षित्यादनापेयम् । अदैवत्यादब्रह्म । एककुलत्वान् समानार्पेयमिति ।

• प्रा., पि., गानावृ. ।

(१) अ. ११४ भि. समानार्पेयं (भिन्नानुरादि-यक्ष्मामयान्यपस्मारि) रपे [सा] ना [ना] यक्ष्मामयान्यपेयं ;

(१) जैडमा. ३३४.

(२) भा. ११४१ ; अ. ११४ (कुलमे परीक्षेन मातृतः पितृतश्च) प्लावेदः ; गृ. ३४ (५०) ; स्मृ. ७८ (कुलमे परीक्षेन) प्लावेदः ; गृ. ३१ (५०) ; प्रा. ३०२ ; गमा. ९६ (कुलमे परीक्षेन) प्लावेदः, शुभान्त-मयन्तः ; प्र. ९७ गृ. १४२ ; ध. ४४ ; मं. ५८६ ; यम. ८७ गृ. १४२ ; गु. १३४ गृ. १४२ ; मं. ४९ गृ. १४२ ; रि. १७४ ; मे. १०२ ; प्रा. ३४० ; बा. ११४ (१. १००) गृ. १४२ ; पु. ४४६ गृ. १४२ ; वृ. ९९२, १००४ गृ. १४२ ; मं. ५०७.

तस्मान् सप्त पितृन्ः परीक्ष्य पद्म मातृतो नम्रिकां
श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् । तस्मात् कुल-
नक्षत्रविज्ञानोपपन्नां घरेयेत् ॥

आमयावि अशोकेतरसंचारिरोगस्तु । अत्र च
 शिष्यादीनि षट् यजनीयानि । अत्र हेतुः—बुद्ध्यनुरूपाः
 प्रज्ञा भवन्तीति । अनापेयं अस्मर्यमाणगोमप्रवरम् । तस्य
 च यज्यन्वं अपशिष्यन्तात् । अपशिष्यन् च यजेतु आत्मर्य-
 माणगोमप्रवरस्य अनधिष्ठारात् । अग्न्या अविद्यमान-
 वेदाध्ययनम् । तद्वज्यन्त्वे हेतुः—अदेयत्वादिति, दैवधर्म-
 स्यन्तात् ।

• अणु. ८५

• गुरु, गृह, अपवृत्त ।

यूक्. २६-२६ अयमितिवा.... समानार्थमिति (अयमितिवा-
नार्थमिति । अद्वैतवादप्रमाणं नुस्त्वात्समानार्थमिति) विन्देत्
(विन्देत्) न्यायानात् आदर्शपाठानुसारेण पाठः स्यादित्यु-
च्यते; उ. २।१।१६ भित्ति.... समानार्थमिति (भित्ति
बुधपुरी यस्मान्नयमन्यायानुसारेणयमज्ञा समानार्थमिति सान्-
पत्तिरन्यायि बुद्धानि वर्जनीयानि भवन्ति । बुधपुरी प्रजा
भवन्तीति । आदिनः पञ्चदशित्वादानार्थं यत् । अद्वैतवादप्र-
माणं नुस्त्वात् समानार्थमिति) नक्षित्री (अनक्षित्री) (तस्मात्
१. वरयेत्) ; गृह. २३-२५ (भित्ति बुधपुरी यस्मान्न-
यमन्यायमन्यायमानार्थं चैत्ये सान्पत्तिरिति । तानि बुद्धानि
वर्जनीयानि भवन्ति । बुधपुरी प्रजा समवन्ति विवा-
दिनोऽपि अयमितिवादानार्थं अद्वैतवादप्रमाणं सौम्यमिति ।
तस्मात् सप्त विदुः सौम्य पञ्च मानुषो नक्षित्री अष्टौ
आनुमती भाव्य विन्देत् । तस्मात् बुधपुरीविज्ञानो-
पपन्नं वरयेत् ।) ' न ज्ञावन्ति तां पुत्रिभ्यः कदा न
विवाहयेत् ' अयं अन्वो मुद्रणतोपायं लेख्यप्रमाणानां मध्ये समा-
गतः । ' तानि बुद्धानि.... भाव्य विन्देत् ' अयमप्यन्वो विष्णु-
पुराणे इत्युक्तं स्यात् मुद्रितं । अयमपि मुद्रकप्रमाणं एव ; एषा
४७८ (बुधपुरी प्रजा समवन्ति) एतावदेव ; प्रपा. ३०३
पमावत् ; ज्योति. ६१२ (तस्मात् बुधपुरीविज्ञानोपपन्नं वर-
येत्) एतावदेव ; संप्र. ५८९ पमावत् ; ७०३ (तस्मात् लक्षण-
व्यविज्ञानोपपन्नं वर्यां वरयेत्) एतावदेव ; संक्षेपे १७४
पमावत् ; प्रका. ३५५ पमावत् .

वसिष्ठः

कुल्लमदिमा

अथाप्युदाहरन्ति —

विद्या प्रनष्टा पुनरभ्युपैति

कुलप्रणाशे त्यिह सर्वनाशः ।

कुलापदेशेन ह्योऽपि पूज्य-

रतस्मात्कुलीनां क्षियमुद्ब्रहन्ति ॥

त्रिष्णुः

बुल्लारीया कन्यादाने भावे च

नैकुलीनाम् ।।

ग्राहणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या सन्न कारणम् ॥

कन्यादाने ब्राह्मणस्य कुलप्राधान्यप्रतिपादनपरमिदं
यचनं न तु लक्षणांतरनिषेधपरम् । ॥ प्रभा. १११

कुलपरीक्षाप्रमाणम्

ॐ भूँ पित्रा परीक्षेत माता कन्यां परीक्षयेत् ।

तृणाद्भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा ॥

महाभारतम्

वित्रा दत्ता माह्वगकन्याऽपि क्षत्रिदेण ग्राह्या

ययातिरुवाच-

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकञ्च यध्यते ।

हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥

• मुक्ता., विषा., प्रपावत् ।

(१) घटश. १३८, १९ (क.) कुलप्रणारी (जातिप्रणारी),
(ख.) विद्या प्रणश (विद्याविनारी) कुलप्रणारी (जाति-
प्रणारी).

(२) विष्णु. २५।११.

(३) स्मृत्य ७८, प्रपा. ३१२, संग्र. ५८७ ; सुक्ता. १३४ सपदक्रमा (संपद-क्रमाद्), विपा. ७१६ सपदक्रमाः (संपदः क्रमाः) स्मृतिवन्दित्रायामित्युक्तम् ; संग्र. १८३ (=) ; ज्योति १३५ (=) ; संग्र ५१२ वन्दित्रायाम्.

(४) समु. ५; प्रपा. ३०३; संप्र. ५८९; मुक्ता. १३३; संम. ४९ तुणादभूमि (कुवा भूमि); विपा ६७५; बान. १७४

(५) मा. शि० शि० ५-३६

दुराधर्पतरो विप्रस्तस्माद्रीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् ॥
देवयान्युवाच—
दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन् वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्यतः ॥
वैशंपायन उवाच—

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
श्रुत्येव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥
दृष्ट्वेव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
वयन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥
देवयान्युवाच—

राजाऽयं नाहुपस्तात दुर्गमे पाणिममहीतु ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं पूणे ॥
शुक्र उवाच—

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृह्णामां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥
ययातिरुवाच—

अधर्मो न स्पृहोदेयं महान् मामिह भार्गव ।
वर्णसंफरजो ब्रह्ममिति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥
शुक्र उवाच—

अधर्मात्त्वां विमुद्घामि परस्वय यथेप्सितम् ।
अतिमन् विवाहे मा ग्लसीरहं पापं नुदामि ते ॥
यदस्य भार्या धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।

अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा धार्यपर्वणी ।
संपूज्या मततं राजन् मा चेनां शयने ह्ययेः ॥
वैशंपायन उवाच—

मममुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ॥

श्रीयानि मुने कन्या प्रदेया

‘धिकगन्धलजुनीलानामुच्छिद्रूतानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धतत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥
मातुः कुलं पित्रकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥
कुलप्रपं संजयितुं कुरते कन्यका सताम् ॥

(१) भा. ७.१.१५, १६.

मनुः

विवाहे वर्जनीयानि ददा कुलानि

मैहान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंवन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

(१) वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादोऽयम् ।
समृद्धिः संपत्तिः । घनं विभवः । महान्त्यपि प्रकृष्टान्यपि ।
धनविशेषणार्थमाह— गोऽजाविधनधान्यतः । तृतीयाधे
तसिः । गोऽजाविधनेन च धान्येन च । धनग्रहणं गो-
ऽजादीनां विशेषणार्थम् । धनरूपा ये गोऽजादयः । वृत्-
संपन्नता हि धान्यम् । स्त्रीसंवन्धो विवाहः स्त्रीप्राप्त्यर्थे
संवन्धः स्त्रीसंवन्धः । मेधा.

(२) इमानि ददा वक्ष्यमाणानि कुलानि उच्छिद्रान्यपि
वर्जयेत् । तथा गोलाणां विमहिषीधनैः समृद्धान्यपि
तच्छीलप्रज्ञोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थं शास्त्रनोदना-
सामर्थ्यात् अदृष्टदोषपरिहारार्थं च दारसंवन्धि (न्ये)
वर्जयेत् । गोरा.

(३) महान्ति बहुजन्यानि । गृह. २५

(४) घनं सुवर्णादि । एतेन गुणान्तरवद्विषयतया-
ऽपि विवाहतेति दर्शनम् । मवि.

(५) महान्त्यपि अग्न्याधानसहितान्यपि । माच.
‘हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशाशंसम् ।
क्षय्यामयाव्यपरस्मारिभिश्चिक्षुष्टिकुलानि च ॥

० मनु., मव., नन्द. गोरान्तम् ।

(१) अमृ. ३१६ ; विश. १५४ ; अय. १५४ दशैतानि
(दशैतानि) ; गृह. २५ ; स्मृ. ७६ ; गृ. २१ ; पमा.
४७७ अयत्त ; प्रपा. ३०२ कुलानि (सुपरा) ; मर. १८ उच. ;
मंत्र. ५८८ ; धम. ८७ उच. ; मुक्ता. १३२ ; संम. ४९ ;
मिन्नु. १०६६ उच. ; निपा. ६७५ ; मंकी. १७४ ; प्रका.
३४५ ; बाळ. १५२ (पू. १७०) ; १५४ उच. ; कृम. १११५
(=) उच. ; मंत्र. ५०८.

(२) अमृ. ३१७ ; विश. १५४ ; अय. १५४ रोम
(रोम) ; गृह. ७५ अयत्त ; स्मृ. ७६ ; गृ. २१ ; पमा.
४७७ ; प्रपा. ३०२ क्षय्याम (क्षयाम) ; मर. १८ ; दीक.
१५४ ; सीमि. १५४ अयत्त, पू. ; मंत्र. ५८८ प्रपात्त ;
धम. ८७ ; मुक्ता. १३२ ; संम. ४९ ; मिन्नु. १०६६ ;
मंकी. १७४ ; मान. १७४ ; प्रका. ३४५ ; बाळ. १५२, ५४ ;

(१) हीनाः त्यक्ताः क्रिया यस्मिन् कुले जात-
कर्मादयः संस्कारा न क्रियन्ते नित्याश्च पञ्चपञ्चादयः ।
निष्पुरुषं स्त्रीपुत्र । यत्र प्रायेण कन्या जायन्ते, न पुमासः ।
निदृष्टन्दः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशार्थं द्वैकवद्भावेन
कुलद्वयं निर्दिष्टम् । बहुद्वीपैः बाह्यदिपुं लोमभिर्युतम् ।
अशौंसि गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिवद्धानि तानि हि रोग-
रूपत्वापीडाकारणि । श्वयः राजयश्मा व्याधिः । आम-
यावी मन्दाग्निः, यस्य भुक्तमधे सम्प्लूतं न जीर्यति । अप-
स्मारः स्मृतिभ्रंशाद्युपघातकृतः । श्विने शरीरगता छेदवती
श्वेतता । कुष्ठं प्रसिद्धम् । सर्वे एते व्याधिविशेषवचनाः
शब्दा रोमशादारभ्य मन्वर्थाश्च प्रत्ययान्ता निर्दिष्टाः । पूर्वै-
र्व्याख्यातुमिः दृष्टमूलता अस्त्य प्रतिषेधस्य वर्णिता । मालुः
कुलं द्विपदोऽनुहरन्ति । ततो हीनक्रियादीनां या प्रजा
साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्च संक्रामन्ति । एवं हि
वैद्यके पठ्यते 'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा
प्रवाहिकाम्' ।

* मेधा

(२) यागादिरहितं कुलं लीजनकं वेदशून्यं
प्रचुरतस्वीर्भरोमाश्रित अर्धाद्याख्यश्वश्वपुतेतं राजयश्मि-
मन्दाग्न्यपस्मारिश्विचिकुच्छीना च संक्रन्थीनि कुलानि
वर्जयेत् ।

गौर,

(३) 'व्याधयः संचारिणः' इति वैद्यकाः पठन्ति-
'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम्' इति ।
अवेदमूला कथमिदं प्रमाणमिति चेत् । दृष्टार्थतयैव
प्रामाण्यसम्भावम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे- 'सर्वा एता
वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ।' गीतासामाध्यकारेणापि
स्मृत्यधिकारेऽभिहितम्- 'ये दृष्टार्थास्ते तद्व्यमाणं, ये
स्वदृष्टार्थास्ते वैदिकशब्दानुमानम्' ।

+ मयु.

(४) रोमघं रोमबहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः ।
निकृतिरूपत्वात् । तथाहि अतिः- 'निकृते विकृतदेहरूपं
रोमशपशुमालमेत, सा हस्त्याः स्या तनुः' इति ।

§ नन्द.

* गप गृक मवि रयुच गुर. मच. माच स. शब्दार्थो
मेधावत् । + शब्दार्थो मेधावत् । § रोष मेधावत् ।
कृम. १११५ (=) ; संर. ५०८ उत्तरार्धे (क्षयामवापसगरीयि
भिविदुष्टिदुल्लिखितं च ।) .

कुलनामपरूपस्य कारणानि

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

आसुरदिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनप्राज्ञापापजनैः
प्रत्यातकुलानि अपकर्षं यान्ति । तस्मादेतत् परिहर-
णीयम् ।

* गोग.

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोमिरश्चैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥

(१) चित्रकर्मदिशिल्प-धनप्रयोग-केवलशूद्रापत्य-
गवाश्वरपक्रयविक्रयादि- कृषि - राजसेवा-प्रात्यादियाजन-
-यागादिकर्माभावबुद्धि-मन्त्रानध्ययनैः क्षिप्रमेव कुलान्य-
पकर्षं यान्ति ।

+ गोर.

(२) शिल्पं चित्रादिकर्म । व्यवहारः ऋणप्रदा-
नादि । यानैः शक्यादिभिः । सेवा अन्यभावेन परा-
राजनम् ।

गृक. ३३५

(३) शिल्पादिभिस्तु कुलान्यकुलतां अप्यकुलतां
यान्ति । शिल्पेन शिल्पजीवनेन । शूद्रापत्यैः केवलैः
कृत्स्नैः, सर्वणविवाहे सत्यपि शूद्रापत्यमात्रोत्तरया ।
गोभिर्गोरूपैः अश्वैश्चरूपैः यानैः ।

§ मवि.

अथान्ययाजनेश्च नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

* मवि., मयु., मच., नन्द., भाव. गौरागमम् ।

+ मयु. गौरावत् । § मच., नन्द., भाव. मविणम् ।

+ गौरा. व्याख्याने 'शिल्पेन' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मयु. ३१३३ ; रयुच. ८७ कुविवाहैः (कुविवाहैः) ;
गुर. ५१९, मघा १४४ दृष्टि. पाठः ; निम. ४८७ (भाग. २) ;
संम. ५८९ ; सुक्ता. २८ स्वकुलतां यान्ति (व्याधु
विनश्यन्ति) ; १४४ कादवः ; संम. ४९ ; भाव. १७८ ; १९२
मुक्तावत् ; संर. ५०८ स्वकुलतरम् .

(२) मयु. ३१५४ ; गृक. ३३४ ; रयुच. ७८ ; गुर.
५२९ ; मघा १२४ (=) उच । १४४ (=) पू. ; मघा. २०३
कृष्या राजोप (कृष्यारम्भेन) ; निम. ४८७ (भाग. २) दृष्ट्या
राजोप (कृष्यारम्भेन) , संम. ५८९ ; सुक्ता. १२४ ; संम.
४९ ; विषा १७८ मघावत् ; संर. ५०८ स्वकुलतरम् .

(३) मयु. ३१६५ ; गृक. ३३४ (अथान्ययाजने चैव
नास्तिक्येन च कर्मणा । कुलान्यकुलतां यानि यानि हीनानि

अयाज्यग्रासादियाजनैः, कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां नास्तिकयेन- शास्त्रीयफलवर्कर्मसु फलमावबुद्धिर्नास्ति-
कर्म, - वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं
गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दाप्रसङ्गेन
क्रियालोपादयो निन्दिताः । निन्दया च एतन्न कर्तव्य-
मिति सर्वत्र निरोधः कल्प्यते । मधु.

कुलानामुत्कर्षस्य कारणानि

मैत्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महदाशः ॥

यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः, तथापि वेदाध्ययनाद-
बोधतर्धानुष्ठानयुक्तानि पुनः कुलानि अल्पधनान्यपि
उत्कृष्टकुलमध्ये गण्यतां प्राप्तुवन्ति महतीं ख्याति-
मर्जयन्ति । विवाहप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकथैतत्सर्व-
मुक्तम् । † गोरा.

उत्तमैरुत्तमैरित्यं संवन्धानाचरेत् सह ।

निनीपुः कुलमुत्कर्षमधमातधमास्त्यजेत् ॥

† मवि., मध., नन्द. गोरामात्रम् । मधु. गोरामात्रम् ।

मन्त्रकः ॥) ; समुच. ७८ कुलान्युक्तं विनश्यति (कुलान्य-
कुलानां यानि) ; गूर. ५२९ कर्मणां (कर्मणां) शेषं रश्चवत् ;
मपा. १२४ (=) (अयाज्यग्रासजनैश्च नास्तिक्येन च कर्मणां ।
गुणान्युक्तानां यानि यानि हीनानि मन्त्रकः ॥) ; प्रपा. १०३
गुणवत् ; निप्र. ४८७ (भागः २) गृह्यत् ; संप्र. ५८९ गृह्यत् ;
मुक्ता. २८ नक्षत्रं (नक्षत्रैः) शेषं रश्चवत् : १३४ गृह्यत् ;
संम. ४९ गृह्यत् ; विपा. ६७९ गृह्यत् ; नन्द. रश्चवत् ;
संद. ५०८ गृह्यत्.

(१) मन्मृ. ११६६ ; विश्व. ११५४ कर्षन्ति च (प्राप्तु-
यन्ति) ; गृक. १३४ ; गूर. ५८९ धनान्यपि (धनानि च) ;
मपा. १२४ (=) ; निप्र. ४८७ (भागः २) मनुवीधायनी ;
संम. ५०० वर्धन्ति (वर्धन्ति) ; मुक्ता. २९ मन्त्रराजं (मन्त्र-
वर्धन्ति) ; भात. १९० गुणवत्.

(२) मन्मृ. ११२४४ ; गोरा. वैश्वं (वैः सार्वं) ;
गृक. २७६ ; समुच. ७९ ; गूर. ४८३ ; प्रपा. ४७८ ; प्रपा.
१०३ वैश्वं (नो निम्नं) मधमानधमानस्वदेव (मधमानधमा-
नस्वदेव) ; संप्र. ५८७ वैश्वं (नो निम्नं) एत (एत) ;
धम. ७८ एत (एत) ; मुक्ता. ११२ ; संम. ४८ धनवत् ;
न. संवत् ; दू. ; विपा. ६७४ धनवत् ; संद. ५०३ वैश्वं
(नो निम्नं) एत (एत) उत्तरार्धे (निनीपुः कुलमुत्कर्षन-
मन्त्राणि स्वदेवः) .

(१) बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षा वीप्सा ।
कश्चित् ज्ञात्वा उत्कृष्टः, कश्चिद्विधया, कश्चित् शीलेन ।
अथवा संश्रग्धिमेदात् यः कश्चित्संश्रग्धः केनचिदुत्तरेन
योग्यः । उत्तमैरुत्तमैः ज्ञात्वादिभिरुत्कृष्टैः कन्यादानादि-
लक्षणान् संवन्धानाचरेत् कुर्यात् । निनीपुः नेतुं प्राप-
यितुमिच्छुः कुलं उत्तरार्धं श्रेष्ठ्यं अधमानधमास्त्यजेत् ।
उत्तमैरेव विधानात् अधमानां लागे सिद्धे उत्तमासंभवे
मध्यमानुष्ठानार्थं त्यागवचनम् । अधमा निरुद्धाः ।

‡ मेधा.

(२) कुलमुत्कृष्टतां नेतुमिच्छन् भुताभिजनाद्युत्कृष्टैः
सह अनवरतं कन्यादानादिसंवन्धानाचरेत्, अपकृष्टास्तु
संवन्धेषु परिहरेत् । उत्तमविधानादेव अधमग्न्यावृत्ति-
सिद्धौ पृथग्वचनं उत्तमाभावे समाम्यनुष्ठानार्थम् ।

‡ गोरा.

(३) त्यजेदित्यन्त्यागस्य आर्थिकत्वेऽपि उत्तमा-
लाभेऽधमोऽपि प्राप्नोति इत्यर्थम् ।

‡ मन्त्र.

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥

(१) उत्तमान् गच्छन् तैः सह संघं कुर्यान्
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैदवयोरपि
प्रदर्शनार्थम् । प्रत्यवायेन विपरीताचरणेन हीनैः सह
संघेन प्रातिलोभ्येन शूद्रतां गच्छति । जातेरनपायात्
तत्तुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ।

मेधा.

(२) उत्तमसंघेषु उत्तमानुत्तमान् निरुद्धांश्च
वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति । विपर्ययः पुनर्जाते-
रनपायात् शूद्रतुल्यतां प्राप्नोति ।

† गोरा.

‡ साच. मेधाभाष्यम् ।

‡ शेषं मेधाभाष्यम् ।

† मवि., मधु., मन्त्र., नन्द., माच. गोरामात्रम् ।

(१) मन्मृ. ११२४५ (रा., ग.) पूर्वापि (उत्तमानुत्तमा-
नान् गच्छन् हीनान् वर्जयन्) ; गोरा. पूर्वापि (उत्तमानु-
त्तमानान् गच्छन् हीनान् वर्जयन्) ; गृक. २७६ वर्जयन्
(वर्जयेत्) प्रत्यवायेन (प्रत्यवाये तु) ; गूर. ४८३ प्रत्यवायेन
(प्रत्यवाये तु) .

ग्राह्याणि कुलानि वर्जनीयानि च

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।
अविप्रतृप्तप्रवृत्तौ महाकुलसमन्विताः ॥
महाकुले ये संवद्धा महत्त्वे च व्यवस्थिताः ।
संतुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥
लोभरागद्वेषामर्षमानभोहादिवर्जिताः ।
अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संवन्धिनः सदा ॥
ये स्तेनाः पिशुनाः स्त्रीषु ये च नास्तिकवृत्तयः ।
धिकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥
प्रवृद्धवैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा ।
ब्रह्मस्वादनित्याश्च कदर्यश्च विगर्हिताः ॥
अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यस्ताश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥

(१) पमा. ४७८ ; प्रपा. ३०२ चर्वा महा (चर्वमहा) ;
संम. ५८७ ; मुक्ता. १३२ दक्षित (दक्षिता) ; संम. ४९ ;
विपा. ६७४ ; संद. ५०७ दक्षिणः (दक्षिणः) .

(२) पमा. ४७९ पूर्वार्थे (महाकुलैश्च सक्त्वा महत्त्वेन
व्यवस्थिताः) ; प्रपा. ३०२ उच. ; संम. ५८७ ; मुक्ता.
१३२ ये सक्त्वा (च सक्त्वा) ; विपा. ६७४ उच. ; संद.
५०७ समदर्शिनः (तत्त्वदर्शिनः) उच.

(३) पमा. ४७९ ; प्रपा. ३०२ मोहादिव (मोहविव) ;
संम. ५८७ ; मुक्ता. १३२ उच. ; संम. ४९ उच. ; विपा.
६७४ सदा (तथा) शेषं प्रपावत् ; संद. ५०७ पूर्वार्थे (राग-
द्वेषामर्षलोभमानभोहादिविजिताः) .

(४) पमा. ४७९ ; प्रपा. ३०२ ये च नास्तिकवृत्तयः (ये
चा नास्तिकवृत्तयः) ; संम. ५८७-५८८ ; मुक्ता. १३२ ; संम.
४९ ; विपा. ६७४-७५ ये च (ये वा) विकृताकृतयस्तथा
(विकृता कृतास्तथा) ; आन. १७४ पिशुनाः (पिशुनाः) .

(५) पमा. ४७९ ; प्रपा. ३०२ नित्याश्च (नित्याश्च) ;
संम. ५८८ ; मुक्ता. १३२ स्वादन (स्वादान) ; संम. ४९
प्रपावत् ; विपा. ६७४ स्वादननित्याश्च (स्वादाननित्याश्च) ;
आन. १७४ .

(६) पमा. ४७९ प्रसवास्तथा (प्रसवस्तथा) ; प्रपा.
३०२ अप्रजा (अप्रजा) प्रसालाया (प्रसवस्तथा) सुवासिन्य-
(सुवासिन्य) , संम. ५८८ ; मुक्ता. १३२ (अप्रजा येषु वंशेषु
स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा । पतिघ्नं स चान्यत्र ताश्च यत्नेन वर्ज-
येत् ॥) ; संम. ४९ , विपा. ६७४ स्ताश्च यत्नेन वर्जयेत्

कुलं शीलकारणम्, अत्रास्ते हीनयोनिजास्तश्च
शीलम्

अनार्यता निरुद्धा कृता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥

(१) अनाथो द्वेषमत्स्यपानः, निष्ठुरः स्वार्थ-
परः, क्रूरो लोभहिंसापरः, निष्क्रियात्मा विहितक्रिया-
वर्जितः । एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ।

मेधा,

(२) नैवृष्यपरुषभापित्वहिसंविहितप्रतिपिधान-
छानशीलवानि सकरमातं पुरुषं अस्मिन् लोके प्रकटी
कुर्वन्ति । * गोरा,

(३) कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह- अनार्यतेति ।
निष्ठुरता परुषभापिता । कृता अनिमित्तहिंसनम् ।
निष्क्रियात्मता अशीतित्यूनवत्त्वेऽपि क्रियारहितता ।
कलुषयोनिजं कलुषा नास्तन्तरवीजाकान्ता जालन्तरा या
योनिः ततो जातम् । भव,

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वर्धभयमेव वा ।
न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्यां नियच्छति ॥

(१) दुर्योनिः सकीर्णवन्मा प्रकृतिं स्यां आत्मीयं
कारणं न नियमेन शङ्कति ।

मेधा,

(२) यस्मात्-पिष्यमिति । तस्मिन्करोर्दुष्टस्वभावा-
त्वेन अकार्यकारित्वात् अतो दुर्योनिः पितृसन्निधि
दुष्टभावत्वं सेवते, मातृसन्निधौ भयगतं वा, अतो न
कदाचित् अतो आत्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ।

५ गोरा,

* मयुः, नन्दः, भवः, गोरावत् ।

५ गविः, मयुः, भवः, नन्दः, गोरावत् ।

(स्ता यत्नेन निर्वर्धयेत्) ; संद. ५०७ अप्रजा (अप्रजा)
उत्तरार्धे (पतिव्यवस्थां विधेयं यत् तानि यत्नेन वर्जयेत्) । देवतः,

(१) मस्य. १०१८ ; मुक्ता. ७२ ; आन. १७४
अनार्यता (अनार्यता) .

(२) मस्य. १०१९ ; पमा. ४७८ पित्र्यं वा (पितुर्वा)
नियच्छति (विमुञ्चति) ; प्रपा. ३०३ पित्र्यं वा (पितुर्वा) ;
संम. ५८९ प्रपावत् ; मुक्ता. ७२ प्रपावत् ; आन. १७४
प्रपावत् .

कुले मुख्येऽपि ज्ञातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥

(१) तस्य शीलं येन जातः न तु यस्य क्षेत्रं स
लोके प्रसिद्धः । मेधा.

(२) महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्य योनिसंकरः प्रच्छन्नो
भवति स जनः पितृगतं स्वभावं ईप्सु वा बहु वा
सेधत एव । गोरा.

(३) तदेव स्पष्टयति—कुल इति । मुख्ये विप्रादि-
रूपे, योनिसंकरः स्वोत्पादकयोर्नो विजातीयरेतःप्रवेद्यात्,
तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् । मच.

याज्ञवल्क्यः

महाकुलमपि संचारिदोषद्वन्द्वं वर्ज्यम्

दशपूरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
स्फीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥

(१) श्रोत्रियत्वेनैव ख्यातिर्गैरीयसी, न राजसकारा-
दिभिः । तथा च आह मनुः—‘मन्त्रतस्तु समूहानि कुला-
न्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति मह-
द्यशः ॥’ इति । तेन अल्पधनादपि श्रोत्रियकुलात् कन्या-
मुदहेत्, न तु धनादिसमूहादपि संचारिरोगसमुक्तात्
दोषसंयुक्ताद्वा । मौर्खादयोऽपि हि मातुलदिसंपर्कात्
संचारिण एव, रोगाश्च श्वित्रकुष्टादयः । न तु संचारिणोऽपि
शिरःश्लेष्मादयः, दृष्टमूलवात् स्मृतेः । तथा चाह मनुः—
‘महान्यपि समूहानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसंख्ये
दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ हीनक्रियं निष्पुरुषं
निश्चन्दो रोमशाशंसम् । क्षत्र्यामवाप्यपस्मारिश्चित्रकुष्टि-
कुलानि च ॥’ इति । कुलग्रहणाच्च सिद्धे यत्
अरोगिणी इत्युक्तं, तत् आदर्शम् । एवमन्येऽपि
गुणदोषाः स्मृत्यन्तर्गतोक्तश्च अन्वेष्टव्याः, प्रमाणान्तर-
मूलवात् स्मरणस्य । विश्व.

* मवि., ममु., नन्द. गौरवम् ।

(१) मस्मृ. १०१०.

(२) यास्मृ. ११५४ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच.
७२ ; गूर. २३ उच. ; पमा. ४०८ पूर्य (पूर्य) पू. ; मपा.
१४१ पूर्य (पीर्य) ; मर. १८ ; साद्री. २१ पू. ; बीमि. ;
मंम. ५८७ पू. , ५८८ उच. ; मुक्ता. १३२.

(२) पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातृतः
पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिः विख्यातं यत्कुलं तस्मात् ।
श्रोत्रियाणां अधीतवेदानाम् । अध्ययनं उपलक्षणं श्रुता-
ध्ययनसंपन्नानाम् । महत् च तत् कुलं च महाकुलं पुत्र-
पौत्रपुत्रादसीग्रामादिस्मृदं, तस्मात् कन्यका आहर्तव्या
इति नियम्यते । एवं सर्वतः प्राप्तौ सत्यामपवादमाह
—स्फीतादिति । संचारिणो रोगाः श्वित्रकुष्टापस्मारप्रभृतयः
शुक्रशोणितद्वारेण अनुप्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीन-
क्रियनिष्पौरुषत्वादयो मनुना उक्ताः । एतैः समन्वितात्
स्फीतादपि पूर्वोक्तात् महाकुलादपि नाहर्तव्या ।

* मिता.

(३) मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता
यस्मिन् कुले तत् दशपुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात्
पुत्रसस्यादिसमूहात् कन्यामुदहेदित्यर्थः ।

पमा. ४७८

व्यासः

वरणीयकन्यायाः सलुल्लक्षणाणि, कुलापकर्षकाराणि
एवं स्नातकतां प्राप्तौ द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।
प्रतीक्षेत विवाहार्थमनित्यान्वयसंभवम् ॥
संयतनाम्नः पुत्रवतः सदाचारयतः सतः ।
दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्मेण चोद्वहेत् ॥
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

यमः

वर्जनीयानि चतुर्दश कुलानि

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव पर्जयेत् ॥

* अप., बीमि. फितावत् ।

(१) व्यास्मृ. २११.

(२) व्यास्मृ. २१४.

(३) स्वर्गादिनिर्दिष्टाः अनेन एतारिमेव यमवचने द्रष्टव्यः ।

(४) अप. ११५४ नैव वर्जयेत् (च विवर्जयेत्) ; गृक.
२६ अपवत् ; स्मृच. ७६ अपवत् ; गूर. २५ अनार्षेयं
(अनार्षेयी) शेषं अपवत् ; पमा. ४७७ ; प्रपा. ३०२ नीमान्य-
विवाहानि (नीमान्यपि नापानि) ; संम. ५८८ ; मुक्ता.
१३२ पूर्वार्धे (कृत्वा नीमान्यपि सदा अविवाहानि निर्दिशेत्) ;
पिपा. ६७५.

अत्युद्यमतिहसं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ॥

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाधिकुल्यानि च ।

श्वित्रिकुष्ठिकुल्यादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥

सैदाकामकुलं वर्ज्यं लोमशानां च यत्कुलम् ।

अपस्मारि कुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

(१) ऋत्विजोऽपि निन्धयाजकाः । कामकुलं काम-
प्रधानकुलम् । अतिवर्णं अतिकृष्णमतिगौरं वा ।

अप. १।५४

(२) अनाप्येषमविज्ञातप्रवरम् । अत्युच्चं अतिदीर्घां
यस्मिन् कुले तदत्युच्चम् । अतिहसं अतिकृष्णं
यस्मिन् । अतिशयितो वर्णो यस्मिन् तदतिवर्णम् ।
एतच्च रोगिकुलवर्जनं तद्गोमसंक्रान्तिमथात् ।

स्मृच. ७६

(३) अनाप्येषं अवरणीयार्थं चतुरप्येयदि, 'न
चतुर्ये ण्णीते न पञ्चातिङ्णीते' इति भुतेः । इदं च
इत्यमेव श्वाख्येषम् । अन्यथा गोत्राणां ऋषयन्यत्वेन
अनाप्येयत्वात्संभवात्, प्रवररहितगोमसंमवाच । अना-
प्येषं अविरातप्रवरं इति चन्द्रिकाकारः । ब्राह्मणोपादानं
क्षत्रियादीनां स्वभावतः अनाप्येयत्वेऽपि अपरिहारायम् ।
ऋत्विजां मुत्परंपरावृत्तानाम् । अत्युच्चं अतिदीर्घपुरुषम् ।
अतिहस्य अतिहस्यपुरुषम् । अतिवर्णं वर्णमतिदान्तं अति-

(१) अप. १।५४ ; शूक. २६ ; स्मृच. ७६ ; गूर. २५ ;
पमा. ४७७ ; प्रपा. ३०२ (अत्युद्यममतिहस्यमतिवर्णं च वर्ज-
येत्) ; मंत्र. ५८८ ; मुक्ता. १३० हर्त्तं (नीचं) ; विपा.
६७५ प्रभावत्.

(२) अप. १।५४, शूक. २६-२७ क्षिप्रि (क्षि प्रि) ;
स्मृच. ७६ ; गूर. २५ क्षिप्रि (च प्रि) ; पमा. ४७७-७८ ;
प्रपा. ३०२ गृह्यार्थः ; संप्र. ५८८ गृह्यार्थः ; मुक्ता. १३२ क्षिप्रि-
क्षिप्रि (तथा क्षिप्रि), विपा. ६७५ पूरार्थं (हीनाङ्गमतिहसं
च आमयादि कुलं च यत्) .

(३) अप. १।५४, शूक. २७ ; स्मृच. ७६ कर्षं (कर्षं) ;
गूर. २५ उटपार्थं (मारमार्थि कुलं यै पाण्डुशानां कुलं
यैर्दृ.), पमा. ४७८ कामकुलं (कामिकुलं) लोम (रोम) ;
प्रपा. ३०२ यच्च पाण्डुकुलं (पाण्डुरोगकुलं) ; मंत्र. ५८८
लोमदानां (आमदानां), मुक्ता. १३० कर्षकुलं (कानीकुलं)
कर्षं (कर्षं) लोम (रोम), विपा. ६७५ कर्षार्थः.

छं. क. १३

गौपतिकृष्णादि । सैदाकामाः कामप्रधानाः तेषां कुलम् ।
आगमनां श्रौतस्मार्तक्रमपरित्यागेन केवल्यगमविहित-
कर्मानुष्ठानानां, वामागमवर्तिनां वा । संप्र. ५८९

कुलपकारस्य कारणानि

देवैर्द्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहृणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिश्रमेण च ॥

देवद्रव्यं देवतोद्देशेन यत् त्यक्तं वस्तु । शूक. ३३४

संवर्तः

कुलीना कन्या वरणीया

अतो द्विजः समावृत्तः सवर्णां स्त्रियमुद्बहेत् ।

कुले महति संभूतां लक्ष्णैस्तु समन्विताम् ॥

पैठीनसिः

कुलीना कन्या वरणीया

कुलोत्पन्नां मुक्ताचारान् वरयेत् ॥

लघुश्रुतातपः

कुलपकारस्य कारणानि

देवैर्द्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहृणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिश्रमेण च ॥

पुराणम्

कुल इति कारणम्

मौतुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेत्सुता ॥

(१) शूक. ३३४ दम्पत्यानापदानव्यासाः ; गूर. ५३९
ब्रह्मन् (पारव) दम्पत्यः ; पमा. १२४ दम्पत्यानापदानव्यासाः ;
मित्र. ४८७ (मायाः २) ब्रह्मन्गृहणेन च (ब्रह्मन्गृहणेन
च) ब्रह्मन्गृहणेन च (गार्वा पाणिनेन १) दम्पत्यानापदान-
व्यासाः .

(२) मैसूरु. ३३.

(३) शूक. ९ ; गूर. १० ; स्मृत्वा. १३ पुत्रपत्नी
(समानावर्ता) ; मंत्र. ७१५ पुत्रपत्नी (माध्यावर्ता) .

(४) लघुश्रुतम्. ७९. निरुपमप्रेषु द्वापार इति ।
स्वपत्तिनिर्देशः स्वपत्तिप्रेषु द्वापार इति .

(५) स्मृच. (क.) ७६ मातुलान् (मातुलं) तथाशीला
मौतुला (तथाशीली मौतुलाः), (ग.) २०५ ; प्रपा. ३०३
मौतुला (मौतुलाः) व्यासः ; पमा. ४७८ तथाशीला

अनिर्दिष्टकवचनानि

महाकुललक्षणम्

पुत्रपौत्राभिवृद्धिश्च श्रुताध्ययनसंपदः ।
 पशुधान्यादिसंपत्तिः पितृभ्यां पञ्च पूरुषाः ॥
 एतैर्गुणैश्च संयुक्तं तन्महाकुलमुच्यते ।
 एवं सुलक्षणं ज्ञात्वा पुमान्नारि समुद्बहेत् ॥
 यस्य शीलं न जानीयात्स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् ।
 कन्यादाने तथा श्राद्धे न घृणीयात्कदाचन ॥
 ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः ।
 कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥

चतुर्विंशतिमतम्

कुलीना कन्या वरणीया

कुले महति संभूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ।
 दशभिः पुरुषैः ख्यातां श्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥

स्मृतिमञ्जर्याम्

कुलीना कन्या वरणीया

महाकुलसमुद्भूतां सर्वावयवसुन्दरीम् ।
 भ्रातृयुक्तां सुशीलं च सुपादामुद्बहेत् स्त्रियम् ॥

भवेत्कुला (तथाशीलो भवेत्सुतः); संप्र. ५८५ प्रपाकव, व्यासोऽपि;
 मुक्ता. १३२ तथाशीला भवेत्कुला (तथाशीलो भवेत्तः)
 हारीनः; विपा. ६७५ तथाशीला भवेत्कुला (तच्छीला नृप
 कन्यका) भातेवचनम् .

(१) प्रपा. ३०६.

(२) संग. १८१.

(३) चम. ५३.

(४) प्रपा. ३०६.

कापिकामतम्

चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि

अनार्षेयं मतमिति चतुर्दश कुलानि वै ।
 महान्त्यपि समृद्धानि यमोक्तानि विवर्जयेत् ॥

शाकलकारिके

कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या

अथ शिष्यः समावृत्तः कुर्वीतानुज्ञया गुरोः ।
 कन्याकुलं परीक्ष्यादौ धर्मार्थं दारसंग्रहम् ॥
 कुलजां सुमुखीं स्वाङ्गीं सुनासां च मनोहराम् ।
 सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेत् ब्रुधः ॥

रेणुकारिकाः

कुलीना कन्या वरणीया, चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि

एवं समावृत्तो धर्ममुखसंतानवृद्धये ।
 कुलोत्थामनुरूपं सहस्रगुणव्यामयोद्बहेत् ॥
 तत्रानार्षेयमित्यादि चतुर्दश कुलानि वै ।
 महान्त्यपि समृद्धानि यमोक्तानि वर्जयेत् ॥
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निच्छन्दो रोमशार्शसम् ।
 कृप्यामयाव्यपस्मारिभिः त्रिकुट्टिकुलानि च ॥
 मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।
 यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतः ॥
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेद्ब्रुधः ।
 निनीपुः कुलमुत्कर्षं मध्यमानधर्मास्त्यजेत् ॥

(१) बाल. १५३ घ. १९६.

(२) शाका. ८१ घ. ९. (३) शाका. १०१ घ. ११.

(४) रेका. २६-२७ घ. ४८.

(५) रेका. १७-२० घ. ५०.

गोत्रप्रवरविचारः

० निबन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा

(१) शततपः—‘ आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततः सप्तमपञ्चमम् । राशिकृत् ततश्चैव त्रेधा भेदः पलक्षणम् ॥ ’ इति । गोत्रविशुद्धिः असमानगोत्रत्वेन, ‘ असगोत्रा च या पितुः ’ इति मनुस्मरणात् । तस्याश्च ‘ आदौ ’ इत्यनेन आषडयकत्वमुक्तम्, तदभावे अपत्यस्य चण्डाल-त्वस्मरणात् । तथा च ब्रीधायनः—‘ आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्या यस्तु शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालाख्य ईरिताः ॥ ’ इति । गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणं, ‘ असमानार्पगोत्रज्ञान् ’ इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । आर्पं च गोत्रं च आर्पगोत्रे, समाने आर्पगोत्रे यस्यातो समाना-र्पगोत्रः, न समानार्पगोत्रः असमानार्पगेनः, असमाना-र्पगोत्राज्जाता असमानार्पगोत्रजा । ततश्च गोनप्रवरयोः पृथक्पृथक् कन्यापर्युदासे निमित्तत्वं सिध्यति । तथा च गौतमः—‘ असमानप्रवरैर्विवाहः ’ इति प्रवरमात्रस्यैव पर्युदासनिमित्तता प्रकटयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तद्यथा, यस्मिन्वाधूलमीनमीकृत्वाकर्ण-शाष्टिसार्वाणिशालह्वायनदैवत्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गवचैतदहम्यसायेतसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गौत्रैक्ये । तद्यथा, तित्तिरिक्पिभूमिस्वन्दितराण्डितानां गोत्राणां आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति अङ्गिराः तित्तिरिः कपि-भूमिरिति च इति गौत्रैक्येऽपि वैकल्पिकप्रवरभेदे (वैक-ल्पिकप्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये) । यत्तु हरितकुलपिन्द्र-शङ्खदर्भमैमगवानां आङ्गिरसाम्बरीपयौवनाशेति मान्धात्र-म्बरीपयौवनाशेति वैकल्पिकप्रवरभेदात् असमानार्पत्वेन

० धर्मशास्त्रनिबन्धकृद्भिर्वा गोत्रप्रवरगोत्रा मीमांसा परिष्कृता तस्यां बहुषो मनभेदा न्याख्यानभेदाश्च सन्तीति तत्सम्बन्धवशेषेषु विविधेषु विविधेषु समयेन तस्याः सम्बन्धारूपेण न सम्यगीति तत्समाकलनार्थं सा अविच्छेदेन प्रथममेव सगृहीता । तथाविधा-ऽनिविस्तृता च मीमांसा सम्बन्धप्रज्ञा—प्रवरदर्पणयोरेवास्तीति तावेवात्र सगृहीती ।

विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन तन्निषेध इत्याद्युनिकैषदाहृतम्, तत्र सुन्दरम्, आङ्गिरसमान्धात्रोर्वैकल्पेन भेदेऽपि अम्बरीपयौवनाशयोर्दयोरभेदेन विवाहाप्रसक्त्या प्रकृतोदा-हरणत्वासंभवात् । तथा च प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति—‘ पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहत्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गि-योगेणैवेवं शेषेभ्योऽपि वारयेत् ॥ ’ इति । यत्तु समानं आर्पं यस्य तत् समानार्पं, समानार्पं च तत् गोनं च समानार्पगोत्रं, समानार्पगोत्रे जाता समानार्पगोत्रजा, न समानार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा इति प्राचां समासकरणं, तत्र सुन्दरम्, विशिष्टनिषेधे गोत्रैक्येऽपि प्रवरभेदे विवाहप्रसङ्गात् । यथा तित्तिरिक्पिभूम्याद्युक्तो-दाहरणे । न चेष्टापत्तिः, ‘ न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेत् ’ इति गौतमेन गोनमात्रस्यैव पृथक् निषेधात् ।

तत्र गोनलक्षणम्—अगस्त्याष्टमसत्पर्यन्तमापर्यं साक्षात्परपरजातं यत् तत् गोत्रमुच्यते । तथा च स्मृतिः—‘ जमदग्निर्महर्षादौ विश्वामिनःत्रिगौतमाः । वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोनकारिणः । एतेषां मान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥ ’ इति । गोनकारिणो गोत्र-प्रवर्तका इत्यर्थः । यद्यवर्तकता एषा तानि कानि गोत्राणि । इत्यत आह—एतेषां मान्यपत्यानीति । अत्र गोत्रभूतमपत्यं अनन्तरमपि, न तु पाणिनेरिव पारिभाषिक पौत्रप्रभृत्येव, तथापि प्रमाणाभावात् । न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य अत्र प्रवृत्तोऽस्ति, कृत्रिमपरि-भाषायाः तथाविधाया बौधायनाश्वगान्यादीनां केनाधि-दर्शनान्, सत्त्वे वा पाणिनेरेव अपत्याधिकाराभावेन तस्य नियमेनाग्रहणात् । किञ्च, व्याकरणेऽपि अपत्याधि-कारस्य असत्त्वे लौकिकगोत्रस्य अपत्यमात्रस्य ग्रहणमेव युक्तम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यैव गोत्रस्य ग्रहणं इति भाष्यद्वैतपदमञ्जरादिषु स्थितत्वात् । दृश्यतेऽपि तत्कथितम् । अत्र गोत्रभूता एव केचित् प्रवराः, ते च ऋष्यार्पयसन्दवान्या इति ऋषिभूतं यत् तत् इति न

भ्रमितव्यम् । किंतु वंशपरम्पराप्रसिद्धमेव । यच्च सूत्रादिषु गोत्रपरिगणने तदपि प्रसिद्धिमूलकमेव । एतदेवाभिप्रेत्य निबन्धेषु गोत्रं कृपिवंशपरंपरा इति व्याख्यातम् ।

अत्र केचित् एवं व्याचक्षते—गोत्रशब्दः संबन्धि-
शब्द इति किं केपां गोत्रमिति जिज्ञासायां अगस्त्याष्टम-
सप्तर्षीणां वान्यपत्यानि तेषां गोत्रमेते सप्त ऋषय इति ।
एवं च भरद्वाजादिषु शिष्टानां गोत्रव्यवहारोऽप्युपपद्यते
'भरद्वाजगोत्रा वयं, यसिष्ठगोत्रा वयम्' इत्यादिः । तत्र,
संदर्भविरोधात् । नहि घट इति वक्तव्ये अनघट
इति विद्रोहो वदन्ति । तेषां च गोत्रत्वे गोत्राणि
अष्टसंख्याकानि स्युः । ततश्च 'गोत्राणां तु सहस्राणि
प्रयुक्तान्यशुद्धानि च ।' इति सूत्रविरोधः । कथं तर्हि
विश्वामित्रादिषु गोत्रव्यवहारः, आरोपात् । सर्वेषां तेषां
गणानां परस्परं विवाहो नास्ति इत्यवान्तरकृपिषु गोत्र-
व्यवस्थायां प्रयोजनाभावात् । यत्र तु प्रयोजनमस्ति
(तत्रावान्तर) कृपिष्वेव गोत्रविवक्षा, यथा जमदग्नि-
व्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलद्विगणेषु च केपुचित् ।
अन्यथा तत्र गोत्रप्रवरसाम्याभावात् विवाहः प्रसज्येत ।
तस्मात् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यमेव गोत्रम् ।

तत् केपाम् ? इति जिज्ञासायां केचिदेवमाहुः—पूर्वेषां
परेषां चेति, तेषामुत्पादकत्वेनोत्पादयत्वेन चोपस्थितत्वात् ।
एवं च 'वत्सगोत्रा वयम्' इत्यादिव्यवहारो बहुव्रीहिणा
भविष्यति । वत्सादिषु तु जमदग्निगोत्रा इत्यादिव्यवहारः
पट्वीतत्पुरुषेण । गोत्रशब्दः पुंलिङ्गोऽपि—इति, तदसत्,
जमदग्निगोत्रा इत्यत्र गोत्रपदस्य सप्तर्ष्यपत्ये शक्तत्वेन प्रति-
संबन्धव्यपेक्षायां (याः) सप्तर्षिभिरेव ज्ञान्तत्वात् जमदग्नेस्तत्र
प्रतिसंबन्धित्वेन अन्वयायोगात्, गोत्रशब्दे पुंलिङ्गस्य
अनुशासनाभावाच्च । कथं तर्हि जमदग्निगोत्रत्वादि-
व्यवहारो वत्सादिषु ? इदानीं तन्नेष्विव बहुव्रीहिणा
भविष्यति । अनादौ हि संसारे जमदग्नेरपि पूर्वपूर्वजम-
दग्न्यपत्यत्वम् । तथा च जमदग्निर्गोत्रं सप्तर्ष्यपत्यं जनक-
तया येषां इति व्युत्पत्त्या वत्सादिष्वपि जमदग्निगोत्र-
संबन्धो निर्वाचः । तस्मात् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यं
तदपत्यभूतानां परेषामेव गोत्रम् ।

तथापि जमदग्न्यपत्यव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलद्विग्रे-
गणेषु च कथं गोत्रव्यवहारः, तेषां अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्य-
पत्यत्वाभावात् । किञ्च 'एक एव ऋषिर्यावत्परैश्वर्य-
वर्तते । तावत्समानगोत्रत्वम्' इत्युक्तेः एक एव अगस्त्या-
ष्टमसप्तर्ष्यन्यतम एव तिसृभिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां
वक्ष्यमाणानां गोत्राणां मध्ये यावत्संख्याकानां गोत्राणां
एकद्वित्रिपञ्चसंख्यान्यतमसंख्याकेषु प्रवरेषु अनुवर्तते,
तावतां गोत्राणां तत्समानगोत्रत्वम् । तत्र 'अन्यत्र भृग्व-
द्विरसां गणात्' इति पर्युदासः श्रूयते, स कथं स्यात् ?
तेषु गोत्रसामान्याभावे तद्व्यवस्थं समानगोत्रत्वस्य सुतराम-
प्रसक्तेः । न च—अयं पर्युदासो जामदग्न्यभृगुगणगीतम-
भरद्वाजाद्विग्रेगणविषय एव स्यात्, सप्तर्ष्यपत्यत्वेन तेषां
गोत्रत्वसम्भवात् । समानगोत्रता चास्ति अन्यगोत्रवत्
एकमात्रप्रवरानुवृत्त्याऽपि त्रियमाणतया वा—इति वाच्यम् ।
एवं हि तत्र प्रक्रियाऽस्ति—त्रिपञ्चापैश्चान्ना द्वित्रिप्रवरसाम्ये
एव समानगोत्रत्वम् । एवं सति क्वचित् द्वित्रिप्रवरसाम्या-
भावेन समानगोत्रत्वाभावे प्रवरसाम्यमेव अविवाह-
प्रबोजकमङ्गीकर्तव्यम् । प्रवरणामपि त्रिपञ्चापैश्चान्ना द्वि-
त्रिपञ्चापैश्चान्ना द्वि-
संख्यानामेव साम्यं तथा वाच्यं, न तु इतरवदेकमात्र-
स्यापि, 'पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहक्षिपु द्वयोः ।
भृग्वद्विग्रेगणेष्वेवं दोषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥' इति
वचनात् । एवं च आपस्तम्बादिसूत्रानुरोधात् केपुचित्
स्याप्येषु जमदग्निगणेषु, पञ्चाप्येषु गौतमभरद्वाजगणेषु
केपुचित् भृग्वद्विग्रेगणेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् सगोत्र-
त्वसम्भवरत्वेयोर्द्विग्रेगणस्यभावात् विवाहप्रसङ्गः । अस्तु
इति चेत् न, गौतमानां सर्वेषां, भरद्वाजानां सर्वेषां
वत्सा विदा आर्षिपेणा इत्येतेषामविवाह इति ब्रौधायनेन
निषिद्धत्वात् । तस्मात् तेषु सगोत्रत्वादेव अविवाहः ।
स्मृत्यर्थसारादिमिरप्येवमेवोक्तम् । तस्मात् 'अन्यत्र-
भृग्वद्विरसाम्' इति पर्युदासो जामदग्न्यगौतमभरद्वाज-
भृग्वद्विग्रेगणविषय इति (अङ्गीकारेऽपि) पूर्वोक्तानुप-
पत्तिरदवश्यैव ।

अत्र आश्वलायनसूत्रवृत्तिकाराः समादधुः—जमदग्नि-
गौतमभरद्वाजानां भृग्वद्विग्रेगणानां पूर्वपरीभूतगौतममध्य-
पाठात् गोत्रत्वात् तत्सादृश्यात् आसन्नत्वेन विवेकाप्रहातु

तन्निष्ठानामपि तद्वर्णानां गोत्रत्वभ्रान्तिर्भवति । तथैव च 'मिन्युगोत्रा वयं, मुद्रलगोत्रा वयम्' इत्येवमादिप्रयोगोऽपि भवति । एवंविधभ्रान्तिरूपां प्रवक्तिमादाय अयं पर्युदासः, यथा आदे कुण्डगोत्रादीनां प्रतिषेधः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु गोत्रशब्दः प्रवरपरतया व्याख्यातः । युक्ता च प्रवरलक्षणा गोत्रशब्दे, प्रवरभूतानामृषीणां गोत्रापत्यत्वात् । इहा च, 'यान्तोऽनन्तार्हताः समान-गोत्रास्तावता सहृत्' इत्याश्रयादनसूये समानगोत्राः समानप्रवरा इति व्याख्यानात् । युक्तं चैतन् व्याख्यानम्, प्रवराणां पूर्वसुप्रक्रमेण तत्साम्यस्यैवावगमात्, गोत्र-लक्षणस्य तु अन्तेऽभिधास्यमानत्वात्, अग्रे च 'भृग्वद्विरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्' इत्यादिना समानप्रवृत्तत्वविषय-तथैव पर्युदासाभिप्रायप्रकाशनात् । अत्र पक्षे 'एक एव' इत्यत्र न अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमस्यैव ग्रहणं, किंतु प्रवरकृपिमानस्य । 'त्रियमाणतया वाऽपि' इत्यभि-युक्तगोनलक्षणे तु तस्यैवेति गमयितव्यम् । अग्रे चेदं स्पष्टयिष्यते । यत्तु—न पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षा यथा प्रतिषेधस्य । अन्यथा 'यन्तिषु येयन्नामहं करोति नानुयाजेषु' इत्यादौ पर्युदासेऽपि विकल्पः प्राप्नोति । तन्निष्ठुत्तये 'नार्षेयं वृणीते' 'नानुयाजेषु' इत्यादिषु पर्युदासे लक्षणाङ्गीकारो न स्यात्—इति, तत्र मनोरमम् । निषेधे प्रापकरथ निवर्तकस्य च धाक्यस्य भेदात् अनु-यादायै वाक्यान्तरकृता निश्चयरूपा प्रातिर्वयाऽपेक्षिता न तथा पर्युदासे इति यद्यपि, तथापि यदीदं विरोधं न स्यात् तदा प्राप्नुयादिति सभाश्रनारूपा प्रातिर्वयैव । न च तादृश्यस्य प्राप्तिरस्ति ।

अत्र गोत्राणां समानत्वं कचिदेकत्वं कचिद्वाह्यम् । त्वनार्यं एकैकगणान्तःपातिना गोत्राणाम् । यथा मूल-भूतस्य वत्सादेः प्रसिद्धस्य गोत्ररयैकत्वम् । गणायान्तर-कृपीणामपि यत्र गोत्रत्वं तत्रापि, तेषां स्वपरम्परा प्रति एकत्वमप्रतिहतमेव । द्वितीयं तु गोत्ररूपाणामृषीणां भिन्न-भिन्नगणनिविधाना तन्मूलभूतानामवन्तराणां वा । तदपि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमैककृपेरपत्यत्वरूपयाऽनुवृत्त्या । तद-नुवृत्तिज्ञानं च बहुधा प्रवरान्तर्भावादेव । सूत्रादिगता-नुरुमणेषु च कचित् तथाविधपूर्वापरीभूतगोत्रपाठान्त-

र्भावात् । तथा चोक्तम्—'त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोन तस्य कथ्यते ॥' इति । तद्गोत्रं तस्य कृपेरपत्यं कथ्यते इति । तेन रूपेण तेषां गोत्राणां समानत्वमित्यर्थः । 'सत्तया' इति वदता 'त्रियमाणतया' इत्यस्य औषधनोक्तै-न्मूलभूते 'एक एव कृपिः' इति लक्षणे 'प्रवरेषु' इत्यस्य च उपलक्षणत्वेन यथा कथञ्चिदेकस्यानुवर्तनं सूचितं भवति । उत्साद्योत्पादकभावः सत्ता, 'भू सत्ताया' इति स्मृतेः । कचिच्च स्वतयेति पाठः । तत्रापि यमधिकृत्य ये पाठिताः ते तस्य स्वे आत्मीया इति अभ्रानुसारेण तत्रैव पर्यवस्यति । एतदुक्तं भवति—यथा पारिभाषिकं गोत्रं, तथा समानगोत्रत्वमपि, इतरथा तस्यानिर्वचनात् । तथाहि—यदि समानं गोत्रं येया इति ध्युत्पत्तिस्तदा येषु गोत्रभूतस्य वत्सादेरनुवृत्तिः तेषामेव वात्स्यमार्कण्डेया-दीनां स्वे स्वे गणे प्रत्येकमन्योन्यं वा सगोनता स्यात्, न तु परस्परं वत्सविद्योः । न च कचिदेकगोत्रत्वं कचित्सदृशगोनत्वं समानगोत्रत्वमिति अननुगम इति वाच्यम् । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यरूपकृपिगोनक-स्य अनुगतत्वात् ।

ननु सूत्रज्ञदौ एकगोत्रत्वेनैव शिष्टानां समानगोत्राय व्याहरादत्रापि तदेवास्तु । न चैवं भिन्नभिन्नगण-निविधानामेकगोत्रभावेन समानगोत्रत्वाभावात् परस्परं विवाहः प्रसज्येत । एकैकगणनिविधानामपि सप्तर्ष्यपत्य-भिन्नभृग्वद्विरोगाणानां गणप्रवर्तकस्य कृपेरगस्त्याष्टम-सप्तर्ष्यपत्यवादात्वेन गोत्र-वामाभावात् सगोत्रत्वाभावेऽपि समानप्रवरत्वादेव परस्परं यथा अविवाहः, तथा अत्रापि भविष्यति ।

अत्र वदन्ति—यत्र न गोत्रैक्यं, न वा प्रवरैक्यं, तथा-विधान्यपि कानिचित् गोत्राणि सन्ति । यथा भरद्वाज-गणेषु, केपुचित् च विश्वामित्रगणेषु । नच तत्र विवाहः । तदर्थं सदृशगोनत्वमपि समानगोत्रत्वं वाच्यम् । अन्यथा तत्र विवाहः स्यात् । न च तत्र समानप्रवरत्वादेव न भविष्यति, यतः सप्तर्ष्यविश्वामित्रस्य सर्वेषु विश्वामित्र-गणेषु भरद्वाजस्य च कश्चित्तिरिक्तभरद्वाजगणेषु च त्रियमाणतया व्यादिप्रवरसंख्यापूरकतया च प्रवरत्वस्यापि

आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । ' एक एवं ऋषिर्वावयत्र-
रेष्यनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वम् ' इति समानगोत्र-
त्वलक्षणं वीधापनेन कृतम् । तच्च अगस्त्याष्टमसत्पर्णिनिधि-
कृत्य । तद्वयोजनं च अगस्त्याष्टमसत्पर्णनुवृत्तिरत्र यथा
स्यात् इति समानगोत्रलक्षणस्य एतदुपहितत्वेनाभिधानात्
समानप्रवरलक्षणे अगस्त्याष्टमसत्पर्णिभिन्नतदपत्यरूपकपे-
रेव त्रियमाणत्वेन अनुवृत्तिरवगम्यते । तथा च अविवाह-
हेतुत्वेन ऋषिभिः निघ्नवृभिर्वा गोत्रेण संकीर्णमसंकीर्णं
वा समानप्रवरत्वं तत्रैवोच्यते यत्रैकादिंसंख्यस्य अगस्त्या-
ष्टमसत्पर्णितिरिक्तकपेरेव त्रियमाणत्वेन अनुवृत्तिर्दृश्यते ।
एतदभिप्रायेण यद्यपि विश्वामित्रगणमध्ये सर्वत्र विश्वामि-
त्रानुवृत्तिरस्ति तथापि तेष्वेव पेरुचिद्वेगेषु आश्रयान-
सूत्रे माधुच्छन्दसप्रवरानुवृत्तिदर्शनात् कविदेव प्रवरैक्यं
अविवाहकारणत्वेन स्मृत्यपेक्षारं उक्तम् । ननु महर्षेयं
सत्तपैवानुवृत्तिः तत्र तस्य न प्रवरत्वमिति स्वापत्यभूतेषु
तस्य अविवाहप्रयोजकता गोत्रनिमित्तैव, यत्र पुनर्त्रियमाणत्वं
तत्र प्रवरनिमित्तैवेति चेत् मैवम् । यद्यपि महर्षेस्तत्र
प्रवरत्वं नास्ति तथापि तदपत्याना अवान्तराश्रयिणां त्रिय-
माणत्वेन प्रवरत्वाङ्गीकारात् तत्र तदभेदादेव अविवाहस्य
निषेधः सत्त्वले सगोत्रताया अविवाहनिमित्ततैव न
स्यात् । न च महर्षेः सत्तपाऽनुवृत्तावपि न त्रियमाणैक्यं
इत्येवंविधो विषयः कश्चिदस्ति । ऋच महर्षेः सत्ता-
मानानुवृत्त्या सगोत्रत्वे उच्यमानं मिन्नगणान्तःपातिभिः
तस्य त्रिपाहः प्रथम्येत । तस्य सत्तपाऽपि तत्रानुवृत्त्य-
भावेन गोत्रनामावात् । अतः सदृशगोत्रत्वं सगोत्रत्व-
मवश्यं वाच्यमेव । तदयं निर्गलितोऽर्थः—यत्र महर्षिर्त्रिय-
माणः तत्र तस्य वरणादानुवृत्त्या प्रवरत्वात् प्रवरसत्त्वा-
पूरकतया स्वानुवृत्तेषु ऋषिषु इति साध्यगोपस्थित-
वान् अविवाहनिमित्तं सगोत्रत्वमेव, समर्पिभिन्नस्य
परानुवृत्तौ प्रवरत्वमपि इति ।

एवं गोत्रस्य समानगोत्रत्वं च निरूपितम् । इदानीं
प्रवरस्य समानप्रवरत्वं च निरूप्यते । तत्र ' प्रवरान्
स्यान्तःपातानः ' ' समानप्रवरः ' ' स्पर्षः प्रवरः '
' पश्चात्तः प्रवरः ' इत्यादिषु प्रवरशब्दः प्रविद्यते इति
शब्देषु प्रवरः, प्रवरं प्रवर इति भावयुपपन्न इति ।

भार्गवव्यावनाप्रवांनौर्व्यामदन्त्येति जमदग्निवत् ऊर्ववत्
अप्रवानवत् च्यवनवत् भृगुवत् इति तदितवतिप्रत्ययान्त-
प्रयोगेण अग्रेः प्रकरणे वरणानि । प्रार्थनापार्यायः प्रवर-
शब्दो भावव्युत्पन्न इति प्रवरमञ्जरीकारः ।

ननु—गोत्रत्वेन परिगणिताः केचिदप्य एव
गोत्रसंबन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणावस्थिताः प्रवराः, तथैव
दशपूर्णमासाद्भूतहोत्रव्यवर्थादिवरणविधानात् लिङ्गादव-
सीयते । तथा मत्स्यपुराणेऽपि ' भृगुः पुलोमश्च सुतां
दिभ्यां भार्यामविन्दत । यस्यामस्मात्ततोऽपत्यभूता द्वादश
देवताः ॥ पौलोम्यजनयद्विभ्रां देवानां तु कनीयसः ।
च्यवनं तु महामागमप्रवानं तथाऽप्यसी ॥ आम्रवानात्म-
जश्चैव जमदग्निस्तदात्मजः ॥ ' इति तदपत्यभूता ऋषयः
इत्युक्तम् । ' तद्गोत्रप्रवरान् वक्ष्ये ' इत्युपक्रम्य च्यवना-
दीनुक्त्वा ' इत्येते प्रवरा मताः ' इत्युपसंहृतम् । तथा
विष्णुपुराणेऽपि पुरुवंशानुकीर्तने दुष्यन्तात् चक्रवर्ती
भरतो नाम दधुव इत्युपक्रम्य यन्नामानो यत्क्रमवा
यावन्तश्च भरद्वाजानां प्रवरर्षयः प्रवरसमाम्नाये भुताः
तन्नामानस्तत्क्रमकक्षयान्वन्तश्च पराशरेणोपदिष्टा वंशानु-
पूर्व्या—तत्र प्रथमोऽङ्गिरसस्तो बृहस्पतिः ततो भर-
द्वाजस्तत आमहृगस्तत उरुध्वस्ततः ऋषिरुपपन्न इति ।
तस्मात् गोनीभूतानामेव वंश्याः केचिदप्यः प्रवराः
कर्मकरण-युत्तरया उक्ता इति चेत्—सत्यं उक्ताः,
परं तु विशेषणविषया, न विशेष्यतया । तथाहि
—होत्रा पूर्वं ' अग्रे महौ असि ब्राह्मण भारत ' इत्युक्त्वा
यजमानार्थे वरणं भार्गवव्यावनादिशब्दसहितं क्रियते ।
पश्चात् ' देवेजो मन्विदः ' इत्यादीनि निवृत्तिपदानि
प्रयुज्यन्ते । तत्र च अग्निरिव पूर्वोत्तरपदैः प्रसादयते ।
तन्मध्यवर्तितैर्भार्गवादिरूपदैरपि संयुज्यन्तेः अग्निरवावश्यं
यक्तव्यः पूर्वोत्तरपदश्रवणार्थम् । कथमित्यपेक्षाया भार्गवा-
दिना यजमानेनोत्पादितत्वात् तन्नादृश्या उपचारात्
तेः पदैः संबोध्यते । तस्य चैतद्वयोजनं, यथा देवानुद्दिश्य
भार्गवादिविभिः त्वयि प्रक्षितं हविः त्वया हव्यवाहनाम्ना
देवानामुपवृते, स्वीक्रियते च तत् देवैः, तथा तदपत्य-
मूलेन भोग्यान्नेन तत्र गोत्यादकत्वेन मानुषिविरूपेण अत्र
एव तस्य प्रक्षेपयोग्येनानेनापि यजमानेन प्रक्षितं त्वयि

हविस्त्वया देवेभ्यो वोढव्यं तैश्चाग्नीकर्तव्यमित्येवं होत्र आहवनीयोऽग्निः प्रविषते प्रार्थ्यते । एवमध्वर्युप्रवरेऽपि स एव आहवनीयोऽग्निः प्रविषते । एवं चान् अग्निरेव प्रार्थनारूपवरणविरोधः, ऋषयस्तु तत्र विरोधगम्यता एव ।

अध्वर्युवरमन्त्रश्च 'अग्निर्देवो (देव्यो) होता देवान् यज्ञदिद्वाग्भक्तिवन्मनुष्यद्वरतवत्' इत्येतदनन्तरं यथा-योग्यं प्रवरानुक्त्वा 'ब्रह्मण्वदा च यद्यद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः' इत्युक्त्वा यथायोग्यं 'अमुकशर्मा मानुषः' इति । अस्यार्थः—भो अस्य यज्ञस्य प्रावितारो ब्रह्मण्यन्तयो ब्राह्मणाः, यथा अग्निः देवसंक्रन्धी होता चिकित्तमनुभरानामेतद्यज्ञमानपूर्वजानां जमदग्न्या-दीनां ब्रह्मणश्च देवता यज्ञमानाश्चाधिकारिणे विद्वान् देवान् इन्द्रादीन् यज्ञतु (आवसन्) च, तथा अमुक-शर्मा अप्यं मानुषोऽपि होता तदपत्यत्वेन तत्पुत्रस्य यज्ञमानस्यापि यज्ञे देवहोत्रमन्यधिष्ठानश्लेष्मैव विद्वान् यज्ञतु आयाशतु चेति मानुषहोत्रधिष्ठितोऽग्निरेव अनेन प्रकारेण प्रार्थ्यते । अत एव आवाहनमन्त्रे होताऽग्निरेव आवाहने सत्कार करोति । तथा चान्नाप्यग्नेरेव प्राधान्येन वरणम् ।

ननु—एवं बहुसूक्तिरोप, प्रसज्यते । तथाहि—'इत एवोर्ध्वान्व्यर्च्युर्ध्वणीतेऽमुनोऽर्वाचो होता वृणीते' इत्याय-स्तम्भः । 'अथातोऽत ऊर्ध्वान्व्यर्च्युर्ध्वणीते अमुनोऽर्वाचो होतयेव एवोमयोः सर्वत्रोद्देशः' इति बौधायनोक्तैः । अस्यार्थः—पुनः पिता पितामहः प्रपितामह इत्युत्पाद्यो-त्पादकतयाऽवस्थितेषु प्रवरमन्त्रितैर्न इत्यन्त एव कीर्तनीया इति नियमाय । तत्र क्रमविरोध उच्यते—इतः प्रत्यक्षा-यज्ञमानात् ऊर्ध्वान् आरोहेणावस्थितान् जमदग्निवत् ऊर्ध्ववत् अप्रधानवत् च्यवनवत् मृगुवत् इत्येवमध्वर्यु-वृणीते । होता तु अदसो विप्रशृङ्गार्थत्वात् अमुनः यज्ञमानविप्रशृङ्गात् भृश्यादितः प्रभृति अर्वाचः अवरोहेण मार्गं व्यापनाप्रधानीयं जामदग्न्य इत्येव वृणीत इति । तत्रापि 'होता तद्वितरदामन्त्रितश्च' इति कात्वीयसूत्रात् तद्वितान्तसमुद्रयन्तेन होतुर्वरणम् । अथर्वोन्तु वत्यन्ते-नेति । न च और्ध्ववदित्यादिमन्तुषो निर्देशः । तथात्वे जमदग्निवत् इत्यादौ इकाण्ते षीहिमदितिगत् वादेशो

न स्यात्, मन्त्राविर्णान्तमन्त्राविर्णोपधादेव (धाद्वा) 'मादुषधायाश्च मतोर्वोऽयवादेभ्यः' इति वादेशस्य विधानात् । एवं भृगुवदित्यादावपि । अत्र सर्वत्र मन्त्रद्वयमेव एकद्वित्रिपञ्चसंख्यानामृगीणां वरणकर्मता प्रणीयते, तेषां द्वितीयानिर्दिष्टत्वात् । नाग्नेराहवनीयस्य 'अग्निर्देवो देव्यो होता देवान् यज्ञतु' इत्यनापि होतुरेव वरणकर्मता प्रणीयते, नाम्नैः । किंच यद्यपि प्रवरपदानां पूर्वोत्तरपदैकवाक्यतया स्वसामर्थ्येन च अन्वयमिधायित्वं प्रतीयते, तथापि 'यज्ञमानस्याप्येयान् वृणीते' इत्युक्त्या 'मन्त्रद्वयो वृणीते यस्य यावन्तः स्युः' इति भुक्तौ स्वार्थे तद्वितमन्त्रिद्वय 'योनभूतकपेरिमे आर्पेयाः' इति व्युत्पत्त्या सत्पर्यपत्यत्वेन वा ऋदीणामेव वरणकर्मण्यं भूतितः प्रतीयते । तदनुष्ठेयेन प्रवरपदानामपि तत्पराय-मेव कथं चिन् कल्पयम्—इति चेत्, अत्र प्रवरमञ्जरी-कारः—सर्वैः मूलकारैः 'वृणीते' इत्युक्त्वा केन प्रवारेण इति प्रकारचिन्तायां अग्निप्रकाशकमन्त्रमप्ये तद्विततन्त्रत्य-यान्ततया तत्प्रकार उक्तः । न च तत्र ऋदीणां प्रवरकर्मायं प्राधान्येनावगम्यते, किंतु गुणभावेन, अपत्यत्वाद्दृश्य-निरूपकत्वात्, पूर्वोत्तरपदैकवाक्यतयायवगम्याश्च । अग्निप्रश्रयानार्पतामिचेनीमन्त्रलिङ्गात्, प्रवरविधायक-ब्राह्मणेभ्यश्चायमर्घोऽवगम्यते । तत्र 'अग्निं वृत् वृणीमहे' 'वृणीष्वं हव्यवाहनम्' इत्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गैराहवनीय-स्याग्नेर्वरणकर्मत्वमुच्यते, द्वितीयानिर्देशात् । तथा दर्शपूर्ण-मासयोः प्रवरविधिपरं तैत्तिरीयब्राह्मणम् 'वृणीष्वं हव्य-वाहनम्' इत्यस्य एतमेवार्थमाह—'यस्य वाऽमयो हव्यवाहनो देवानां कथ्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा अनुराणा त एतस्मा-ं संसन्ते मा वरिष्यते मामिति वृणीष्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते आर्पेयं वृणीते वरधरेव नैत्यधो संतत्ये' इति । अत्राप्याहवनीयानिरेव वरणकर्म, देवानां यो हव्यवाहनस्तमर्घयामिति द्वितीयानिर्देशात् । वाजस-नेयिब्राह्मणमप्येतमर्थमाह—'अथाऽऽर्पेयं वृणीत ऋषिभ्य-औनेनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयन्तं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापत्' इति । अन्वार्थो मन्त्रार्थमुक्तः—'आर्पेयः ऋष्य-यन्माहवनीयमग्निः, यज्ञमानेनोत्पादितत्वात् यज्ञमानस्य च ऋषिसत्तानत्वात् त वृणीते । निमर्षमियादृक्ष्य प्रतो-

जनमाह— 'ऋषिभ्यश्चैवेनं यजमानं देवेभ्यश्च निवेदय-
त्यं महावीर्यो ब्राह्मणो यत्नं प्रापदिति । यस्मादेवं सप्रयो-
जनः प्रवरस्तास्मादार्पेयं प्रवृणोते' इति । तस्मात् तद-
विरोधाय सूत्रकारवचनानि किंचिदध्याहृत्य व्याख्येयानि ।
तथाहि— इतो यजमानादूर्ध्वान् यजमानस्यापेयान् संकीर्त्य
यजमानद्वारा तदपत्यत्वादेव तस्मादहस्येन हे अग्ने त्वं
भृगुवदसीति वृणोते । तथा 'अमुतोऽर्वाचो होता' इति ।
इत्यादि तानेयं संकीर्त्यं यजमानद्वारा तदपत्यत्वादाहव-
नीयमेव योग्यत्वात् वृणोते प्रार्थयते—भार्गवं भृगोरपत्य
देवेभ्यो हव्यं वह इति । ननु— 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते' इत्यनेन 'कदाचन सरोरसि नेन्द्र सश्वसि दागुपे'
इत्येषा ऋक् ऐन्द्री गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ता । तत्र
इन्द्रपदेन गौण्या दृष्ट्या गार्हपत्यप्रकाशानं क्रियते । न च
मन्त्रे यथा दृष्ट्यन्तरं कल्प्यते तथा गार्हपत्यमिति द्वितीया-
श्रुतेर्लक्षणयाऽधिकरणपरत्वेन गार्हपत्यसमीपे इन्द्रमुप-
तिष्ठते इति किं न स्यात्— इति वाच्यम् । मन्त्रब्राह्मणयो-
र्विशेषे मन्त्र एव ब्राह्मणप्रापितार्थप्रकाशकं तदधीनप्रामाण्ये
च दृष्ट्यन्तरं कल्पनीयं, न ब्राह्मणे, इति ऐन्द्रधिकरणे
सिद्धान्तितम् । तदाहुराचार्याः— 'गौणत्वं नाम यत्र
स्यान्मन्त्रब्राह्मणयोः कचित् । तस्मानुपादरूपत्वान्मन्त्राणां
भौगतेभ्यते ॥' इति । तन्न्यायेन विष्पन्नुरोधात् मन्त्र-
सौधान्यात्वमुचितं, न तु मन्त्रानुरोधेन विधिवाक्यस-
इति चेत्, सत्यमेतत्, तथापि भार्गवादिपदानां तद्वि-
श्वप्रत्ययान्तानां अग्निप्रकाशक्रमन्त्रमव्यपतितानां ऋषि-
प्रधानत्वं न कथंचित्सम्भवतीति 'आनर्थक्यप्रतिहतानां
विपरीतं बलाग्रलम्' इति न्यायेन विधेरेवान्यात्वमाश्रय-
णीयम् । एतदेवामिमेस्य प्रवरणामाहवनीयसंस्कारत्वं,
प्रवरावृत्तिकारणत्वे यजमानानां प्रतिगोत्रं प्रवरा आवर्तन् ।
कुतः, आवापधर्मित्वात् । उच्यन्ते इत्यावापा आहवनीयाः,
'अग्निं समावपेयुः' इति वचनात् । अथवा उच्यन्ते
हवींषि येषु इत्यावापा आहवनीयाः, तेषां आहवनी-
यानामावापानां प्रवरन्प्रति धर्मित्वात् । तेषां चाहव-
नीयधर्माणां प्रवरणा प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता, प्रधान-
वशावर्तिन्यादङ्गानाम् । अथवा मास्तु अप्याहारः । प्रार्थना-
त्पक्षवरणं प्रति ऋषीणामग्निविशेषणत्वेन अनीप्सित-

कर्मत्वम् । एवं च ऋषिपरप्रवरपदप्रयोगोऽपि उपपन्न
इत्यग्रेवेतिस्तत्कर्मत्वम् 'ऊर्ध्वमासीनं होताश्च' इत्यादि
होतृशब्देनाग्निरिवामिमेतः, न ऋषिर्विशेषः । 'अग्नि-
र्देवो होता' इत्यादिपु होतृशब्दस्य अग्निपरत्वं ब्राह्मणेन
विज्ञेयम् । तस्मात् अग्रेव प्रार्थनं संकीर्तनं कथंचिदपि-
संयन्नेन प्रवर इति कर्तृभेदेन तेष्वेव क्रमविशेषे नियमः
'इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणोते अमुतोऽर्वाचो होता' इति ।
शब्दप्रयोगप्रकारनियमोऽपि जमदग्निवत् ऊर्ध्ववत् इत्यादि,
'भार्गवं च्यावन' इत्यादिः ।

ननु— एतायता प्रयन्नेन यत्र आहवनीयोऽस्ति दर्श-
पूर्णमासादौ तदङ्गभूत एव वरणे तद्विद्वान्तत्वेन यत्यन्त-
त्वेन च होत्रध्वर्योः प्रवरौचारणं नियतं स्यात्, न कन्या-
दानऋषिर्वरणयोः, तत्र आहवनीयाभावात् । शिष्टान्तु
होतृवदेव संकीर्तयन्ति, तत् कथमुपपद्यते— इति चेत् ।
अत्र केचित्— द्वितीयाध्यायारम्भे बौधायनेन 'अपातः
(उद्देशः ?)' इत्युक्त्वा 'अत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणोते
अमुतोऽर्वाचो होता' इति दर्शपूर्णमासयोर्वरणे क्रम-
विशेषमुक्त्वा 'एष एव सर्वतोद्देशः' इति सूत्रमुक्तम् ।
तच्च प्रवरसंकीर्तनं विहितं क्रमविशेषश्च नोक्तः कन्या-
दानऋषिर्वरणयोः, तत्रापेक्षितत्वात् स विधिः प्रवर्तते
इत्युच्यते । तथापि होतृक्रमं विषयते अनन्तरं, नाध्वर्यु-
क्रमं व्यवहितम् । तथा च आहवनीयाभावेऽपि 'भार्गव-
च्यावनप्रवानौर्वजामदग्न्येतिपञ्चप्रवरः पञ्चप्रवराय कन्यां
सप्रदे' इत्यादौ पञ्च प्रवरा यस्य इति बहुव्रीहिणा पञ्च-
प्रवरतया कीर्तनीयाहवनीययोग्यत्वात् तत्संयन्धी तद्वान्
वरदिः अभिधीयते इति होतृप्रत्ययविधिः । प्रवरमञ्जरी तु
इदं सूत्रमेवं व्याख्यातम्— एष एव क्रमविशेषो होतृ-
रध्वर्योश्च आ अग्न्यायपरिवृत्तमातेः सर्वतोपदेष्टव्य इति ।
अत्र केचित्— पूर्वं 'अत ऊर्ध्वान्' इति सामान्येनोप-
देशात्प्रत्ययार्थं च अग्ने 'भृगुणामादितो व्याख्यात्यामः'
इत्याद्युपक्रम्य 'मार्कण्डेया माण्डव्याः' इत्यादिना तत्त-
त्संख्याकं गणमुक्त्वा 'इत्येते विदाः, तेषां पञ्चापेयः
प्रवरो भवति, भार्गव च्यावनप्रवानौर्वजामदग्न्येति
होता, विदवत् ऊर्ध्ववत् अप्रवानवत् च्यवनवत् भृगु-
वत् इत्यध्वर्युः' इत्येवंजातीयसंदर्भवद्भिः सूत्राण्ड-

शेषैर्विशेषतोऽपि क्रमविशेषविशिष्टप्रवरवरणस्य उपदेक्ष्य-
माणत्वात् 'एष एव सर्वत्रोद्देशः' इत्यस्य अनुवाद-
मात्रतया प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावात् आनर्थक्यापत्तिः ।
तस्मात् सुष्ठु उक्तं यत्र यत्र प्रवत्कीर्तनं स्मृतितः प्राप्तं
तत्र तत्र होतृप्रत्ययतासिद्धयै प्रवृत्तमिदं सूत्रम् । परिभाषा-
रूपत्वाच्च न प्रस्तरणेन नियम्यते । यथा 'अमन्त्रस्य
तु शब्दस्य विप्रा मन्त्रेण यद्भूते ।' इति श्राद्धप्रस्तरणा-
धीतमपीति ।

ते च प्रवरा द्विविधाः, समाना असमानाश्च । तत्र
समानत्वं नाम एकद्व्यादिंसंख्यैकश्रृणुसिंसंख्यत्वम् । यथा
— साधर्णिजीवन्तिजात्रास्त्वैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डूक-
माण्डूक—माण्डूक—प्राचीनयोग्य—मार्कण्डेयारिगोत्रमेदानां
भार्गवस्यावनामवानौर्वजामदग्ग्यानाम् । असमानास्तु
नामसंख्याक्रमागामन्यतमेनैकेन द्वय्यां त्रिभिर्वा भिन्नाः ।
तत्रापि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यवतमैकश्रृणुसिंसंख्येयादेव यथा
गोत्राणां समानत्वं न तथा प्रवराणां, किंतु तदन्यैक-
श्रृणुसिंसंख्येयादपि । ततश्च जामदग्न्यभिन्नभृगुगणेषु केवला-
ङ्गिरोगणेषु च समानप्रवरत्वं भवति, तोषामगस्त्याष्टमसप्त-
र्ष्यपत्यब्राह्मणा वीतहव्यष्टनकयाभ्यश्ववैत्य-
हरितकुम्भकण्वर्यातरमुद्रलविष्णुवृद्धाः तदिदं सूत्रत्रयं
बौधायनेनोक्तम्—'भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्
समानार्पेया बहवः स्युरिति' । 'द्वार्पेयसंनिपातेऽविवाह-
ध्याप्येयाणाम्' । 'व्याप्येयसंनिपातेऽविवाहः पञ्चार्पेयाणाम्'
इति । तत्र आत्र सूत्रं मञ्जरीवृत्ता द्वेषा व्याख्यातम् ।
एकं तावत्—एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु भृगवोऽङ्गिरसश्च
जमदग्निगौतमभरद्वाजयतिरिक्ता वीतहव्यष्टनकमित्रमुक्वैत्य-
हरितकुम्भकण्वर्यातरमुद्रलविष्णुवृद्धादयो भृगुत्वेनाऽऽ-
ङ्गिरसत्वेन च अभिन्ना अपि सन्तो भिन्नविवाहं कुर्वते ।
मित्रवत् विवाहो भिन्नविवाहः, भिन्नभागी विवाहश्चेति
या भिन्नविवाहः । यथा अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यगोत्राः परस्परं
मित्रगोत्रीयाः स्वसमानगोत्रमेव हित्वा भिन्नगोत्रैः सह
विवाहं कुर्वते, एष भृग्वङ्गिरसोऽपीत्यर्थः । अपरः प्रकारः—

अभिन्नमिति छेदः । भृगवः भृगुत्वेनाभिन्ना अपि स्वं स्वं
गणं त्यक्त्वा गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवाभिन्नविवाहं कुर्वते ।
अभिन्ना विवाहः अभिन्नविवाहः । एवमङ्गिरसोऽपि ।
तत्र भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षिब्राह्मत्वेन तपशीयाणां गोत्रव्या-
भावेन समानगोत्रत्वाभावात् मिथो विवाहे नास्ति
दोषः, असमानप्रवरत्वादसमानगोत्रत्वाच्च । अग्न्या-
पवादः—न चेत् समानार्पेया बहवः स्युरिति । विदार्ष्टि-
येनाणां पञ्चानां (पञ्चार्पेयाणां) ऋषिप्रपञ्चस्य समान-
र्पिबहुत्वम् । व्याप्येयाणां हरितकुम्भानां ऋषिद्वयस्य
समानर्पिबहुत्वम् । तदुभयं येषां नास्ति भृग्वङ्गिरसां ते
परस्परं विवाहं कुर्वते कुर्वन्तिर्यः । संप्रदेऽप्युक्तम्
'पञ्चानां निषु सामान्यादविवाहक्षिपु द्रवोः । भृगव-
ङ्गिरोगणेष्वेवं शोषेय्येकोऽपि वारयेत् ॥' इति । इदं च
जमदग्निगौतमभरद्वाजरूपेण भृग्वङ्गिरोगणेषु समान-
प्रवरत्वे समानम् । अत एव तेषु अविवाहप्रयोजकत्वेव
समानप्रवरत्वमेतद्विशेषनहितमेव प्रवरमञ्जरीवृत्ताऽभिहित-
मिति । तत्रैवायं विशेषो यद्यपि वक्तुं युक्तः, तथापि तेषु
एकमात्रप्रवरसाम्येऽपि सर्वेषामसाम्येऽपि वा सगोत्रव्यादेव
इतरगोत्रवत् अविवाहसंभवात् नैतस्य विधानस्य तत्र
व्यतिरेकताः किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तन्निष्क्रम्यङ्गिरोगण-
विषयतया व्याख्यातम् । यत्र विशेषविधिर्नास्ति तनैक-
प्रवरसाम्येऽपि समानप्रवरत्वं, यथा भृग्वङ्गिरोगणभिन्नेषु,
'शोषेय्येकोऽपि वारयेत्' इति वचनात् । एवं च
केवलभृग्वङ्गिरसां गोत्रत्वाभावात् असंकीर्णः प्रवरसाम्या-
देवाविवाहः ।

ननु एतेषां गोत्रव्याभावे हरितमुद्रलदीनां सकलार्पा-
वर्तव्यविशिष्टादृष्टाविगीतगोत्रत्वस्मृतिः कथमपलपितुं शक्या,
कथं वा अगोत्रस्य प्रवरपपत्तिः, द्वयोर्मुद्रव्योर्हरित-
योरेव वा विवाहे सगोत्रविवाहनिमित्तं प्राप्यश्चित्तं
च कथं स्यात्, कन्यादाने च हरितमुद्रलदीनां परस्वे
हरितगोत्रव्येत्याद्यमिलानः शिष्टैश्च कथंकारं क्रियेतेति
चेत्, यदि बहुतरङ्गिणानां निष्पन्नता वाऽत्राभि-
निवेशकदैवमुपपाद्यम् । तथाहि— सत्यापादमन्त्रे परि-
भाषाया 'प्रत्यन्त्याख्यात्याम्' इत्युक्त्वा 'तैर्गोत्राणि' इति

वचनादिति स्वरूपतः समानतया च गोत्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वोक्त्या प्रवरत्वमेव गोत्रलक्षणमुक्तं भवति । ततश्च यमेवैकमधिकृत्य प्रवरसमानं सोऽधिकृतो गोत्रम् । तस्यैव चाधिकृतस्य येषु स्वस्वगणान्तर्गतेष्वनुवृत्त्याख्यं साम्यं ते सगोत्रा इत्युक्तं भवति । तथा च हरितादित्यु गोत्रव्यवहारः समञ्जसो भवति । अतः 'अन्यत्र भृगव-ङ्गिरसां गणात्' इति पर्युदासोऽप्युपपन्न इत्याहुः ।

अन्ये त्वाहुः— यदुक्तं प्रवरत्वं गोत्रत्वं, यच्च तत्रोपपाद-
कमुक्तं, तत्सर्वं स्मृतिचन्द्रिकासमूहसाराश्वलायनापस्तम्ब-
कात्यायनादिसूत्रभाष्यादिसर्वप्रामाणिकनिबन्धादतत्रौपाय-
नोक्तलक्षणविरोधात् उपेक्षणीयमेव । सत्यापादवचनं तु
क्वापि निग्रन्थे अदर्शनादनाकरमेव । साकरत्वेऽपि वौधा-
यनोक्तगोत्रलक्षणाविरोधाय 'एक एव ऋषियावत्' इत्ये-
तद्वचनसमानार्थतया सूत्रं व्याख्येयम्— तैः प्रवरैः समानैः
गोत्राणि समानानि अविद्याहकारकाणि । अवश्यं च
एवमेव सूत्रं व्याख्येयम् । कथमन्यथा 'अगस्त्या-
ष्टमानामपत्यं गोत्रम्' इत्यग्निमसत्यापादोक्तिविरोधः
परिह्रियेत, अननुष्ठानात्मकत्वेन च लक्षणविकल्पायोगात् ।
तथैव तद्विवरणे व्याख्यातं च— प्रवरैः गोत्राणां गण्यत्वस्या
समानता चेति । तेषां गोत्रस्याभावेऽपि 'अन्यत्र
भृगवङ्गिरसा गणात्' इति पर्युदासोऽपि उपपादित एव ।
तथा गोत्रव्यवहारोऽपि । यत्तु भ्रान्तिप्रसक्त्या पर्युदासो-
ऽयं न घटते, 'जमदग्निर्भरद्वाजः' इत्यादिपूर्वग्रन्थेन
सत्सर्व्यपत्यमेव गोत्रमित्यवधारिते पुनः उत्तरग्रन्थे
'भ्रान्त्युत्पत्त्यद्वये प्रमाणाभावात्', 'रहि त्येकात्रैषं यौत्रत्वं',
येन भ्रान्त्युत्पत्तिः स्यात्— इति, तदेतदनवधाननिकषधनम् ।
यद्यपि लोकान्वेष्यं न गोत्रं, किंतु सत्सर्व्यपत्यमेव, तथापि
बहुतोऽगोत्ररूपाणां भृगवङ्गिरोगणानां गोत्रसंदर्शने पाठात्
तत्सादृश्यमेवात्र भ्रान्त्युत्पादकमस्तीति न प्रमाणाभावः ।

अत्र पक्षे दृष्टान्तासंगतिः । 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-
ज्जातो ब्राह्मणः' इति शास्त्रीयलक्षणात् कुण्डगोलके
ब्राह्मण्यप्रसक्तोर्निषेध उपपन्नः । न चासादेवास्वरात्
समानप्रवरत्वमिति पञ्चान्तरम् । सर्वत्र हि अन्यथानुप-
पत्तिप्रसूता लक्षणा । अत्र च उक्तरीत्योपपत्तौ सत्यां
किमर्थं लक्षणास्वीकारः । तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेत्या-

श्रयणेऽपि दृष्टान्तवैपरम्यम् 'यावन्तोऽनन्तर्हिताः समान-
गोत्रास्तावतां सृजत्' इति आश्वलायनसूत्रे 'आप्याणि
गृहपतेः प्रवरित्वा ब्रह्मा (१ आत्मा) दीनां मुख्यानामेवं
द्वितीयतृतीयचतुर्थानाम्' इति ग्रन्थेन वरणं क्रमेणोक्तत्वा
वरणे पञ्चान्तरं तन्त्रमुक्तम् 'यावन्तोऽनन्तर्हिताः' इत्या-
दिना ग्रन्थेन । वरणं तु प्रवराणामेव, अतः समानप्रवरेषु
तन्त्रमुपपद्यते इति कृत्वा लक्षणा युक्ता । केवलभृगवङ्गिरो-
गणेषु गोत्रतानाश्रयणेन प्रयाजाप्रीसूक्तव्यवस्था न स्यात् ।
कुतः ? आश्वलायनेन 'सर्वे समानगोत्राः स्युः' इति
गाणगागिरिमतमुपन्यस्य 'कथं ह्यप्रीसूक्तानि भवेयुः'
इत्यादिना तत्रानुपपत्तिं प्रतिसंधाय 'नानागोत्राः स्युः'
इति शौनकमतमुपन्यस्तम् । अतश्चैवं गम्यते, गोत्रप्रयुक्ता
प्रयाजादिव्यवस्था भृगवङ्गिरसादौ तु गोत्राभावादित्याद्यनु-
ष्ठानवैकल्यं प्रसज्येतेत्याहुः । यदि तत्रापि गोत्रशब्दस्य
प्रवरपरत्वं सप्रमाणं तदा न चाऽऽशङ्का, न चोत्तरम् ।
कपीनां भरद्वाजगर्गादिभिः सहाविवाहे सगोत्रत्वमेवावसंकीर्णं
प्रयोजकं, न प्रवरसाम्यम् । कपीनां हि प्रवर आङ्गि-
रसामद्योक्ष्येति । भरद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-
द्वाजेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यसैन्येति,
आङ्गिरसगार्ग्यसैन्येति वा । ऋक्षणामाङ्गिरसबार्हस्पत्य-
भारद्वाजवान्दन्मातृवचसेति । एवं शौङ्गशैशिपुभृति-
ब्यामुष्यायणानामपि प्रवरा उदाहर्तव्याः । यद्यपि कपिप्रवरेषु
अङ्गिराः समानः, नेतरप्रवरः, तथापि अङ्गिरोगणस्य-
त्वात् नैकमात्रप्रवरसाम्येनाविवाहप्रयोजकं सप्रवरत्वं
भवति ।

ननु— अगस्त्याष्टमसत्सर्व्यन्तमानुप्रवेशेन सगोत्रत्वं पूर्व-
मभिहितम् । तत्र कपिप्रवरेषु भारद्वाजस्य वरणाभावः ।
त्रियमाणतया भारद्वाजस्यानुप्रवेशाभावात् कथं कपीनां
भारद्वाजगर्गादिभिः सगोत्रत्वम् । न च त्रियमाणतया-
ऽनुप्रवेशाभावेऽपि सत्त्याऽनुप्रवेशस्य सत्त्वात् तत्स्यात्,
सत्त्याऽनुप्रवेशस्य अविवाहप्रयोजकत्वात्, अन्यथाऽति-
प्रसङ्गात् । 'अत्रेरेव परं वंदं तव वक्ष्यामि भारत ।
अनेः सोमः सुतः श्रीमान् तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥
विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् । तस्य वंशमहं
वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥' इति मत्स्यपुराणे विश्वा-

मित्रस्य अत्रिबन्धयत्वाभिधानात् विश्वामित्रप्रवरेषु अत्रेः सत्तयाऽनुवृत्तेः विश्वामित्राणामत्रिभिरप्यविवाहः स्यात् । किंच, भरद्वाजस्य पुत्रो भवमन्युः, तस्य महावीर्य-नरगर्भायाः पुत्राः । तत्र महावीर्यादुत्पन्नः, उरुक्षयात् कपिप्रभृतयः । तथा नरात् संकृतिः, संकृतेर्गुरुवीति-रन्तिदेवप्रभृतयः । तथा गर्भान् सिनिः, सिनेः सैन्यः, सैन्याद्गर्भायाः । तत्र यथा भरद्वाजस्य कपिप्रवरेषु सत्तया-ऽनुवृत्तिः तथा संकृतिप्रवरेष्वपि तस्य सत्तासंभवात् भारद्वाजानां संकृतिभिरपि विवाहो न स्यात् । अपि च, सत्तयाऽनुवृत्तेः अविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यात्, सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्यात् विकल्प-स्यैवाभावान् । यदि तु त्रियमाणतयाऽनुवृत्त्या विकल्प-व्यवस्थोपपत्तेरिति तादृश्या एवानुवृत्तेः अविवाहनिमित्तत्वं प्रकुमुचितम्, अन्यथाऽतिप्रमदस्य दुर्गतराज्येः । अन्यथा, भरद्वाजादीनामनुवृत्तिर्न सप्तर्षितेन, प्रमाणा-भावात्, किंतु प्रवरत्वेनैव वाच्या । तथा चौक्तम्—‘एक एव ऋषिर्वायत् प्रनरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोनरम्’ इति । तथा च त्रियमाणतयैव प्रवराणां अविवाह-निमित्तत्वं, सत्तया । अन्यथा ‘भ्यायैयसंनिपाते प्रक्षायैवाणामविवाहः, क्षायैयसंनिपाते भ्यायैवाणाम-विवाहः’ इति नियमो न स्यात्, सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवराणां सर्वत्र साम्यात् । तथा च सगोत्रत्वेऽपि त्रिय-माणतयैव अनुवृत्तिरङ्गीकार्या इति । अथ यस्मिन्नेव य उन्मत्तस्य तेन सह अविवाह इति तदशोत्वजन्यमेव अविवाहप्रयोजकं, तर्हि भरद्वाजवंशोपसृजनात् संकृती-नामपि भरद्वाजैर्विवाहो न स्यात् । तथा अङ्गिरसो बृहस्पतिः, तस्याद्भरद्वाज इति अङ्गिरसोऽयं यैर्गोत्रादिभि-रपि भरद्वाजानां विवाहो न स्यात् । विश्वामित्राणां अत्रि-भिरपि विवाहो न स्यात् । किमपरं, आङ्गिरसानां सर्वेषां भार्गवाणां च सर्वेषां परस्परमविवाहः स्यात् । तस्मा-त्सत्तयाऽनुवृत्तिः अपिवाहे न निमित्तमिति ।

अथ वदन्ति ‘भरद्वाजाश्च कश्यपो गर्गा रौद्रायणा द्विजाः । नोद्वेष्टेयुः समोत्रत्वात् प्रवरैक्याच न कश्चित् ॥’ एवमादीनि स्मृत्यर्थसारसारदीना अतिप्रामाणिकशिष्टपरिष्ठीतानां वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधप्रोक्तानि सन्तीति तयोरेव परस्परमविवाह इति निर्णीयते । संवृत्त्यादिभिरनु तथा निषेधाभावात् भवति । न च अस्मादेव निषेधवत्वात् तयोर्विवाहे सिद्धे सत्तयाऽनुवृत्तिकथनमभियुक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन निषेधः कपिभरद्वाजत्वेन उच्यते, किंतु सगोत्रत्वेन । तस्य च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेष्टाभावेना-संभवात् निषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतः तदन्यथा-नुपपत्त्या तजेतभूते सगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा त्रियमाण-तयाऽनुवृत्तिः अनपभ्रष्टस्तरणपरंपरामूलककल्पमननिबद्धैव सगोत्रमिति प्रमदङ्गीक्रियते, तथा सत्तयाऽनुवृत्तिरपि तादृशैव तथा इति विश्रयत इति नास्त्यतिप्रगल्भः । अस्ति च भरद्वाजस्य कपिपु तादृशी सा । ‘भरद्वाजानां सर्वेषा-मविवाहः’ इति बौधायनसूत्रमपि एतदभिप्रायमेव । तत्र सत्तयाऽनुवृत्तिः स्मृत्यर्थसारे उक्ता—‘जमदग्निभरद्वाज-विश्वामित्रानियौतमाः । यस्मिन्मृत्प्रागस्त्या मुनयो गोत्र-कारिणः ॥ एतेषां धान्यपत्न्यानि दानि गोत्राणि मन्वते । त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकरय दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥’ इति । प्रवरमञ्जरी-कारेणापि—‘गर्गा अपि भरद्वाजा भारद्वाजानुवर्तिनः । वृक्षप्रवरगर्गैर्म्यो भिद्येवस्यानुवर्तनम् । सत्तयाऽस्येव सैन्यस्य त्रिमुनिर्वपि दर्शनात् ॥’ इति । तथाऽनपभ्रष्ट-स्तरणपरंपराऽपि । तथाहि—आपस्तम्बेन भरद्वाजद्वामुष्या-यणशौडिशिशिरिकृशान् क्रमेण उक्त्वा गर्गां पूर्वं च ‘अथ कपीनाम्’ इत्यादिप्रत्येन भारद्वाजमध्ये कपीना मुक्तत्वात्, तथा कन्यायनेन भारद्वाजान् द्विप्रवरान् गर्गानुक्त्वा तत्संस्मृत्यपैव कपीनामुक्तत्वात् भारद्वाजा पत्यवनिर्वाण् । अत्रापि पुत्रगणानामपि अभिप्रतिरिति तयोरेव भगवता मन्वतेन भरद्वाजगर्गां क्रमेणोक्त्या गर्गं संस्मृत्यपैव कपिरुक्तः । निष्पुपुर्गं तु अत्यन्तमत्रापे-ऽनुवृत्तम्, अङ्गिरसो बृहस्पतिस्तानो भारद्वाजस्त-आमहस्यन्तेन उरुक्षप्यन्तः कपिः इति यंशानुगुण्यां स्तत्राभिधानात् ।

‘कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौद्रायणा द्विजाः । नोद्वेष्टेयुः समोत्रत्वात् प्रवरैक्याच न कश्चित् ॥’ एवमादीनि स्मृत्यर्थसारसारदीना अतिप्रामाणिकशिष्टपरिष्ठीतानां वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधप्रोक्तानि सन्तीति तयोरेव परस्परमविवाह इति निर्णीयते । संवृत्त्यादिभिरनु तथा निषेधाभावात् भवति । न च अस्मादेव निषेधवत्वात् तयोर्विवाहे सिद्धे सत्तयाऽनुवृत्तिकथनमभियुक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन निषेधः कपिभरद्वाजत्वेन उच्यते, किंतु सगोत्रत्वेन । तस्य च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेष्टाभावेना-संभवात् निषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतः तदन्यथा-नुपपत्त्या तजेतभूते सगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा त्रियमाण-तयाऽनुवृत्तिः अनपभ्रष्टस्तरणपरंपरामूलककल्पमननिबद्धैव सगोत्रमिति प्रमदङ्गीक्रियते, तथा सत्तयाऽनुवृत्तिरपि तादृशैव तथा इति विश्रयत इति नास्त्यतिप्रगल्भः । अस्ति च भरद्वाजस्य कपिपु तादृशी सा । ‘भरद्वाजानां सर्वेषा-मविवाहः’ इति बौधायनसूत्रमपि एतदभिप्रायमेव । तत्र सत्तयाऽनुवृत्तिः स्मृत्यर्थसारे उक्ता—‘जमदग्निभरद्वाज-विश्वामित्रानियौतमाः । यस्मिन्मृत्प्रागस्त्या मुनयो गोत्र-कारिणः ॥ एतेषां धान्यपत्न्यानि दानि गोत्राणि मन्वते । त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकरय दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥’ इति । प्रवरमञ्जरी-कारेणापि—‘गर्गा अपि भरद्वाजा भारद्वाजानुवर्तिनः । वृक्षप्रवरगर्गैर्म्यो भिद्येवस्यानुवर्तनम् । सत्तयाऽस्येव सैन्यस्य त्रिमुनिर्वपि दर्शनात् ॥’ इति । तथाऽनपभ्रष्ट-स्तरणपरंपराऽपि । तथाहि—आपस्तम्बेन भरद्वाजद्वामुष्या-यणशौडिशिशिरिकृशान् क्रमेण उक्त्वा गर्गां पूर्वं च ‘अथ कपीनाम्’ इत्यादिप्रत्येन भारद्वाजमध्ये कपीना मुक्तत्वात्, तथा कन्यायनेन भारद्वाजान् द्विप्रवरान् गर्गानुक्त्वा तत्संस्मृत्यपैव कपीनामुक्तत्वात् भारद्वाजा पत्यवनिर्वाण् । अत्रापि पुत्रगणानामपि अभिप्रतिरिति तयोरेव भगवता मन्वतेन भरद्वाजगर्गां क्रमेणोक्त्या गर्गं संस्मृत्यपैव कपिरुक्तः । निष्पुपुर्गं तु अत्यन्तमत्रापे-ऽनुवृत्तम्, अङ्गिरसो बृहस्पतिस्तानो भारद्वाजस्त-आमहस्यन्तेन उरुक्षप्यन्तः कपिः इति यंशानुगुण्यां स्तत्राभिधानात् ।

ननु- स्मृत्यर्थसारादिषु गर्गादिभिः सह यो विवाह-
निषेधः स गर्गान्तर्गतकपिविषयो भविष्यति । तथाहि-- इह
द्वौ कपी । एको गर्गवंशीयः, स सर्वात्मना गर्गसादृश्यात्
गर्गान्तर्गतत्वात् तैः सह विवाहं नाहंति । अपरः केवल-
द्विगेमध्ववर्ती उरुक्षम्यरूपविलक्षणप्रवरो भिन्नगणः सर्व-
भरद्वाजादिभिः सह विवाहमहंति । अत एव 'पृषदश्चा
सुहृदा विष्णुयूदाः कण्वोऽगस्त्यो हरितः संकुतिः कपिः ।
यस्कश्रेपां मिथ इष्टो विवाहः सर्वैरन्यैर्जामदम्यादिभिश्च ॥'
इति वचनेऽपि आदिपदेन चकारेण वा गौतमभरद्वाजा-
नामपि ग्रहणम् । अत एव आश्वलायनसूत्रे भरद्वाजकुले
केपाचिद्विवाहामावमुक्त्वा कैश्चिदिदं वचनं पठ्यते ।
'एतेषां तु विदोषोऽयमामहम्याभिधानकैः । उरुक्षयैश्च
कपिभिर्विवाहस्त्रिपु इष्यते ॥' इति स्वतन्त्रकपीनां
भारद्वाजैः सह विवाहः कण्ठरवैषेवोक्तः-- इति चेत्, न ।
गर्गवंशे कपिभूमिगोनमस्ति, न तु कपिगोत्रमिति न
निषेधस्य तद्विषयत्वम् । अथवा गर्गवंशे एककपिव्यक्ति-
सत्त्वेऽपि न तन्मात्रेण निषेधस्यान्यथा सिद्धिर्धकुं
युज्यते, निषेधवाक्येषु तु द्वयकक्षयोः कपिभरद्वाजगणयोरेव
निषेधप्रतीतिः । यदि च स्वतन्त्रः कपिगणो न स्यात्
तदा गर्गवंशीयकपिगोत्रम्यक्तिमात्रेण निषेधस्यान्यथासिद्धिः
कल्पयितुमपि शक्येत, न त्वन्यथा । किंच गर्गान्तर्गत-
परतन्त्रकपेः गणवाचकगर्गपदेनैव भरद्वाजैर्विवाहनिषेध-
सिद्धेः कपिपदं कथं न व्यर्थं स्यात् । कथं तत्रां च आप-
स्तम्बादिप्रवरग्रन्थविरोधश्च न स्यात् । तस्मात् पृषदश्वे-
त्यादिवाक्यद्वयं पूर्वोक्तदोषकलापादनादरक्षणीयोगेव । न च
बौधायनेन भरद्वाजगणमध्ये तस्यापाठो भरद्वाजत्वाभावा-
साधकः, कक्षेभ्यतिप्रसङ्गात् । न हि सर्वे सर्वैर्निबध्यन्ते ।
न च पूर्वोक्तं श्लोकद्वयमाश्वलायनीयम्, भाष्यकारादिभिः
अन्याख्यातत्वात्, प्रत्युत तैः कपीनां भरद्वाजत्वस्यैवो-
क्तत्वात्, गोत्रप्रथरातुक्रमणसमाप्त्यनन्तरमभिधानात् अन-
न्वितार्थत्वेनासंगतेश्च । यच्चोक्तं सत्तयाऽनुप्रवेशस्या-
विवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यादिति, तदपि
न, प्रवरैषु सत्तयाऽनुप्रवेशेनान्नीकारात् । तस्मात् कपिषु
सत्तया भरद्वाजानुवृत्त्या भरद्वाजगोनत्वात् प्रवरभेदसत्त्वेऽपि
असंकीर्णात् सगोत्रत्वादेव तदन्यैर्भरद्वाजैः सहाविवाह

इति सिद्धम् । तथा च प्रवरमञ्जरीकारः शिष्टसंमतिमाह--
'शुद्धाङ्गिरोगर्गमध्ये कपयः पठिता अपि । आचार्यैरप-
वर्णार्थैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥ भरद्वाजगणे यस्मादाप-
स्तम्बोऽपठत् कपीन् । पराशरश्चतुर्थेऽदो भरद्वाजान्वये
कपीन् ॥ नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् । मत्स्यो
हरिरिदं मास्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥ मार्गमेनमजानन्तो
मूढा मन्यादिभाषितम् । भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति
मियोऽन्वयम् ॥ निबन्धिन्तो हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणा-
दयः । अविगीतगमाचारविरोधोऽपि भवेदिह ॥ गण-
भेदभ्रमान्मूढा विवाहं कारयन्ति चेत् । भरद्वाजत्वगर्गत्व-
कपित्वैः सहगोत्रताम् ॥ प्रयो मौर्ध्वाग्रं संवीक्ष्य गुह्यतत्प-
गमन्ययम् । प्रयोक्तृवस्तृक्कारैः प्राप्तुवन्त्यन्यथे स्फुटम् ॥
गर्गा अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्तिनः । पञ्चप्रवरगणैर्म्यो
मिन्नेष्वस्थानुवर्तनम् ॥ सत्तयाऽस्त्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि
दर्शनात् । द्विविधानपि गर्गास्तानुपपत्तौ महासुनिः ॥
अनुक्रम्य स्ववैवाह्यान् भरद्वाजतया जगौ । किञ्चित्
त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजार्धवर्णिनाम् ॥ अविवाहं स्तुवन्
गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति । अतो यथा सगोत्रत्वादभ्यादौ
धर्मपञ्चके ॥ न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
सप्तार्पित्वादनुदाहः सिद्ध इत्युपरम्भते ॥' एवमन्यदप्येवं-
जातीयकमसंकीर्णं सगोत्रत्वस्योदाहरणमूढम् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तथाह-- एकस्यैव गोत्रस्य यत्र
विकल्पेन प्रवरभेदः, भृग्वङ्गिरोगणान्तर्गतस्य वा श्याप्येयस्य
द्विप्रवरभेदः, पञ्चाप्येयस्य त्रिचतुरप्रवरभेदः, तत्र भिन्न-
मित्प्रवरपरिप्राहिण्यं प्रवरभेदे सत्यप्यसंकीर्णान्तसगोत्रत्वा-
देव परस्परमविवाह इति ।

अत्रेदं सिद्धम्-- जामदग्न्यभिन्नभृग्वपत्येषु गौतम-
भरद्वाजभिन्नाङ्गिर्योऽपत्येषु चैकैकगणान्तःपातिनामविकल्पि-
तैकप्रपवरगणा सर्वप्रवरैक्यात् अविवाहः । येषां तु
विकल्पिता अभिन्नरूपा भिन्नभिन्नगणस्याश्च प्रवराः, तेषां
परस्परं श्याप्येयपञ्चाप्येयभेदेन द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, एकैक-
गणान्तःपातिनामगणस्याष्टमसप्तार्धपत्यानां गोत्रसाम्यात्,
अविकल्पितप्रवराणां सर्वप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । भृग्वङ्गि-
रसां तु विकल्पितप्रवराणां द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, इतरेषां
मेकप्रवरैक्यादपि । भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तु गोत्र-

साम्याध्यायः प्रवैक्याच्च । भृगुद्विगणतदतिरिक्तभेदेन प्रवरसाम्यं प्राग्वत् । कचित् समानगोत्रत्वादेवेति ।

संप्र. ५९०—६१५

(२) तत्र 'सगोत्राय दुहितरं न प्रवच्छेत्' 'असमानप्रवैर्विवाहः' इति आपस्तम्बगौतमाद्यैः सगोत्रा-संप्रदाय च निषिद्धा । तत्र गोत्रस्वरूपमाह प्रवरमञ्जरां बोधायनः— 'विश्वामित्रो जमदग्निर्मरदाजोऽथ गौतमः । अश्विर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तार्यः ॥ सप्तानामृषीणा-मगस्त्याष्टमाना यदपत्यं तत् गोत्रम् ।' इति । एषा वत्-पुत्रपौत्राद्यपत्यं ऋषिभूतं तत्पूर्वभाविनामनन्तरभाविना च गोत्रमित्यर्थः । तदाह पाणिनिः— 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति । ऋषित्वं च मन्त्रद्रष्टृत्वं, 'दर्शनात्' इति यास्कोक्तेः । तेनास्तदादीना तदपत्यत्वेऽपि न गोत्रत्व-मिति । ननु—भृगुगणान्तर्गतजमदग्नेरद्विगणान्तर्गतयो-गौतममरदाजयोश्च मुक्तं गोत्रत्वं, तेषामुक्तेष्वन्तर्मासान्, उक्तभिन्नेषु तु केवलभागवेषु आर्द्धिपिणादिषु केवलाद्वि-न्नेषु हरितादिषु च कथं गोत्रत्वम् ? भृगुद्विगणसाधुधिर्यत् तेषां पाठात्, तयोश्च सप्तर्ष्याद्यनन्तर्गतेः—इति चेत्, न । तथाप्यनेष्टापत्तिरिति केचित् । अत एव स्मृत्यर्थसारादिभिः प्रवैक्यादेवानादिवाह उक्तः । सगोत्रान्येनैव निषेधात् 'असमानार्थगोत्रम्' इत्यादौ समानप्रवरत्वं पुनरुक्तं स्यात् । अतो गोत्रत्वेन परिज्ञातानां मध्ये समुपक्रम्य प्रवरान्मानं स तेषां गोत्रं, यथा 'अथ ह जामदग्न्यानाम्' इत्यादि । बोधायनोक्तिस्तु अनुवादत्वादुपलक्षणं तेन भृगु-द्विगणेषु सप्तर्षिभिस्तत्वेऽप्यधिसरात् गोत्रत्वम् । अत एवाह विहानेश्वरः— 'गोत्रं वंशपरंपराप्रसिद्धम्' इति । भट्टाचार्या अप्याहुः— 'यथा समाने कुलीने त्रिरिति स्मरणलक्षणं गोत्रम्' इति । न च भृगोरादृत्या वत्सार्द्धि-वेगयोरपि सगोत्रत्वापत्तिः, तत्र पर्युदासात् । तदाह बोधायनः— 'एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्र्यमन्यत्र भृगुद्विगणान् ॥' इति । भृगुद्विगोत्रिभिरैककृष्यनुवृत्तेः सगोत्रत्वं, नान्येष्वेत्यर्थः । अत्र अनुवृत्तिद्वन्द्वार्थमाह स्मृत्यर्थसारे— 'नियमाणतया याऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्वैर्यं तस्य कथ्यते ॥' इति । अस्मार्थः—नियमाणतया प्रवरान्त-

मविन, यथा आद्यानां भृगूणां द्वित्रिप्रवरसाम्ये, सत्तया अधिकारेण उत्पादकत्वेन वा यत्र गोत्रान्तरे एकस्य कर्तृः अनुवर्तनं दृश्यते तद्वैर्यान्तरे तस्य अनुवर्तमानस्य गोत्र-मपत्यम् । तयोः सगोत्रतेत्यर्थः । यथा कर्षीनां भरद्वाज-गोत्रान्वयेन । आद्विगणमहर्ष्यैककृष्यसेति हि कपि-प्रवरः, आद्विगणसार्हस्यलभारद्वाजेति भारद्वाजस्य । अत्र-द्विगणगणलत्वात् द्विप्रवरसाम्याभावेन असमानप्रवरत्वेऽपि सत्तत्त्वान्तर्गतमरदाजापत्यत्वेन संदेशात् भारद्वाजानुवृत्त्या कर्षेः सगोत्रस्यादिविवाहः । वस्तुतस्तु गोत्रस्य नियमाणतया अनुवृत्तिर्दृष्टेयः । न हि अचमर्षगौतमिकविश्वामित्रेति गोत्रभूतविश्वामित्रो निर्दिश्यते । एवं हि द्विप्रवरत्वापत्त्या 'विश्वामित्राणां स्यात्तैः' इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । न च एकस्यैव गोत्रत्वं प्रवरत्वम्, अमेदे पट्टयापत्तेः । कथं च सप्तकृषिरूपस्य विश्वामित्रस्य गोत्रत्वं, तदपत्यत्वा-भावात् । तेन कथ्यपत्यभूता एव तुल्यनामानां गोत्रमा-दयः कश्यपे गोत्रत्वेन प्रवरत्वेन चोच्यन्ते । अत एव यार्तिककारैः 'भृगवादीनां पूर्वभृगवादिवरणसंभवाद्दत्तदेवा-धिकारस्तेन कृष्युदाहरणमतन्मम्' इत्युक्तम् । अत एव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामपि अनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जर्याम् । तेन गोत्रभूतकर्षभेदात् नियमाणत्वेन प्रवरेष्वनुवृत्तिरिति निप्रवरभूतस्यैव अन्य-प्रवरेष्वनुवृत्तिर्हेया । सत्तयाऽनुवृत्तिश्च गोत्रे एव, न तु प्रवरेषु, साक्षात्पठितानामेव प्रवरत्वादिति दिक् ।

प्रवरद्वन्द्वार्थस्तु प्रवरणानि प्रवरा इति 'अग्निर्देशो होता' इति मन्त्रे हव्ययाहसंज्ञकाः ऋषिप्रकाशने (अग्निप्रकाशने) विदोषणत्वेनोपात्ता ऋषय इति प्रवरमञ्जरी । गोत्रभूतस्यैः पितृपितामहप्रपितामहादयः एव प्रवराः । तेषां च पितृ-पुत्रपौत्रक्रमेण वरणं होतुः । तथा च शतरपभृती प्रवरा-ननुकृष्योक्तम्— 'पितृवामेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः' इति । 'परंपरं प्रथमम्' इत्यत्र वृत्तिरुक्ताऽपि एवमुक्तम् । अत एव 'आद्विगणसार्हस्यलभारद्वाज' इत्यादौ तथैव दृश्यते । आद्विगणसार्हस्यलभारद्वाजं यत्रमानस्य ऋषिसंज्ञ-बोधनार्थः । विशादीनामपि मन्त्रवृत्तामेव प्रवरत्वम्, 'यथार्थं मन्त्रवृत्तीं वृणीते' इति सूक्तकारवचनात् ।

कातीयभिन्नगास्वीयाध्वर्यूणां तु होतृप्रातिलोभ्येन वरणम्, 'इत ऊर्ध्वानध्वर्यूर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता' इत्याप-
स्तम्बबोधायनोक्तेः । इतः यजमानादूर्ध्वान् प्रातिलोभ्येन
अध्वर्यूर्वृणीते, अमुतो यजमानविप्रकृष्टात् श्रुवादेरारम्य
आनुलोभ्येन होता इत्यर्थः । होता तद्वित्तान्तं संबुद्धयन्तं
वदेत्, 'होता तद्वित्तवदामन्ययच्च' इति कातीयस्मृतात् ।
अध्वर्युस्तु अतद्वित्तान्तं वत्यन्तं च, 'श्रुगुवदित्यध्वर्युः'
इति सूत्रकाराणां सर्वत्र पाठदर्शनात् । कातीयध्वर्योरपि
पाठक्रमोऽनुलोम एव, 'परस्तादर्वाञ्चि श्रीणि' इति
तत्स्मृतात् ।

तत्र भृग्वह्निरोगणयोस्तु पञ्चप्रचरे त्रिप्रवरसाम्यात्,
त्रिप्रचरे द्विप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । एकप्रवरसाम्ये तु
असमानागोत्रत्वात् भवत्येव विवाहः । यथाऽऽह मञ्जर्या
बोधायनः—'श्रुवह्निरतो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्
समानार्पेया बहवः स्युः । द्वापर्यसंनिपातेऽविवाहस्याप्यै-
याणां श्यापैर्यसंनिपातेऽविवाहः पञ्चापर्येयानाम्' इति ।
अस्यार्थः—केवलश्रुवह्निरसश्च भिन्नगणैर्विपाहं कुर्वते
कुर्युः । लकारभ्यत्ययदद्यान्दसः । तेषां सत्पर्यपत्यत्वा-
भावेन गोत्रत्वाभावात् । यदि असमानापेक्षया प्रचरा
बहवः समाना न स्युः, किंतु अल्पे समानाः, सर्वे वाऽपि
असमानाः बहवो वा, तदा विवाहं कुर्युरित्यर्थः ।
अविवाहविषयमाह—यत्र तु असमापेक्षया सप्ता अधिकाः,
यथा श्यापैर्येयु एकापेक्षया द्वावधिकाः समौ, पञ्चापर्येयु च
द्वावपेक्ष्य त्रयोऽधिकाः समास्तदा विवाहो नेति । माघवीये
स्मृत्यन्तरेऽपि—'पञ्चाना त्रिषु सामान्यादविवाहश्छिपु
द्वयोः । श्रुवह्निरोगणेष्वेवं दोषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥'
इति । एकोऽपि प्रचरो विवाहं वारयेदित्यर्थः ।
इदं तु केवलश्रुवह्निरोगणविषयमेव । श्रुवह्निरोगणान्त-
र्गतजमदग्निगौतमभरद्वाजेषु तु एकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्य-
साम्ये वा सगोत्रत्वादेव न विवाहः, सत्तया गोत्रानुवृत्ते-
रुक्तत्वात् । श्रुवादिषु पाठः 'श्रुणां त्वेति श्रुव-

ह्निरसामादध्यात्' इत्याधानविधानार्थ एव । एतेन
श्रुवह्निरोगिभ्योऽपि एकप्रवरसाम्ये सप्रवरत्वं सिद्धम् ।

एवं मातृगोत्राऽपि वर्ज्या, 'मातृरस्य सुतामूढ्वा
मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरं चैव गत्वा चान्द्रायणं
चरन् ॥' इति श्रुतातपोक्तेः । इत्थं केचिदेव, 'सगोत्रां
मातृरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविशानेऽप्यु-
द्वाहेदविवाहः कृतः ॥' इति मदनपारिजाते व्यासस्मृतेः,
'मातृगोत्रं माच्यन्दिनीयानाम्' इति सत्यापाठोक्तेः श्रुति
कथितम् । यस्तु तस्तु इदं वचनं सत्यापाठसूत्रे अदर्शनात्
प्रवरमञ्जरीकारेणालेखनाच्च निर्मूलमेव । प्रत्युत मातृगोत्र-
निषेधस्य पाक्षिकत्वेऽपि चण्डालत्वादिविदोपस्थातिगुह्यत्वात्
पाक्षिकदोषस्यापि परिहार्यत्वात् सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनमिति
प्रवरमञ्जर्यामुक्तम् । पुत्रिकापुत्रैरामुरादिविवाहजैश्च सर्वैः
मातृगोत्रा वर्ज्या, दानस्यानिष्पत्तेः । अत एव तत्र
'पितृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।' इति श्रुतेः
पितृगोत्रं दृश्यते । शिष्टास्तिवदं मातृगोत्रवर्जनं गान्धर्वादि-
विवाहोदमातृपरं, तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः । ब्राह्मादिविवाह-
चतुष्टये मातामहगोत्रनिवृत्तेर्भवत्येव विवाहः । अत एव
मार्कण्डेयपुराणे—'गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म-
वित् ॥' इति ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रं गान्धर्वादिषु च पितृगोत्र-
मुक्तम् । यदपि 'एकस्मिन् प्रचरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य
च । तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥' इति
मञ्जर्या वचने मातृकुलप्रवरचिन्तनमुक्तं, तदपि पुत्रिका-
विषयमेव, अन्यथा 'प्रवरं पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न
चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति काल्यायनोऽब्रवीत् ॥'
इति मञ्जर्या वचनविरोधः स्यात् । तत्रैव काठकण्ठेऽपि
—'प्रवरान् पितृगोत्रेषु चिन्तयेत्' इति । येषामिदं
मातृगोत्रा प्राप्ता तेषामपि कलौ तन्निषेध एव, 'गोत्रा-
न्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।' इति हेमाद्रि-
माधवीयादित्यपुराणे कलिवर्ज्येयुक्तेः ।

प्रद. १०६-१०९.

निवन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा समाप्ता ।

वेदाः

जमदग्निस्तहितः ऋषिसम्बन्धः

अमी नो अर्प दिव्या वसुन्यमि विश्वा
पार्थिवा पूयमानः ।

अमि येन द्रविणमभवामाभ्यार्पेयं जमदग्निवन्नः ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकं अमि अर्पे अमि-
गमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्या भवानि विश्वा
सर्वाणि धनानि अभिगमय । तथा येन त्वदीयेन
सामर्थ्येन द्रविणं धनं वयं अमि अभवाम अमि-
व्यामुयाम तत् सामर्थ्यमभिगमय । किञ्च आर्पेयं
आर्पाणामृषिपुत्राणा योग्यं धनं जमदग्निवत् जमदग्नेर्यथा
त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अमि अर्पे । यद्वा,
आर्पेयं आर्पाणा योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा
स्वादुतममकार्पीः एवं अस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं
कुर्व इति कुलो नाम ऋषिः प्रायेयते ।

ऋषा.

अग्निस्थापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संबन्धेनाग्निवरणं
पूर्वजधिक्रमेण

त्रयो वा अग्रयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः
पितृणां सहरक्षा अनुराणाम् । त एतस्मां शः सन्ते
मां वरिष्यते मामिति । धृणीध्यः हव्यवाहन-
मित्याह । य एव देवानां तं धृणीत । आर्पेयं
धृणीते । बन्धोरेय नैत्ययो संतत्ये । परस्तादर्वाचो
धृणीते । तस्मात् परस्तादर्वाचो मनुष्यान्
पितरोऽनु प्र पिपते ॥

हव्यवाहनमित्यग्निविरोपणं प्रशंसति—त्रयो वेति ।
देवादीनां सन्नधिना हव्यवाहनादयोऽग्रयोः प्रत्येकं मायैव
वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्रेरेव गुण-
सिद्धयर्थं हव्यवाहनं धृणीष्यं इत्युच्यते । यदुक्तं आश-
ल्यायेन 'सामिपेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्रे महाः अमि

ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानेसापेयान् प्रवृणीते
यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम्' इति । तदेतद्विधत्ते—
आर्पेयमिति । ऋषेरपत्यं आर्पेयं आत्मीयगोत्रार्थं तद्वि-
प्रत्ययान्तानामन्वितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा,
अग्रे महो अमि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्रधानी-
र्वज्रामदग्न्येति भृगुगोत्राणा पञ्चार्पेयः प्रवर इति । अनेन
तत्तदपत्यतया अग्रिरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषः बन्धोः
भृगुवादेः सक्ताश्चात् नैति नापगच्छति । अपि च इद-
मापेयवरणं अस्व पुनादिसंतानाय भवति । अस्मिन्
वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादिति । वर्तमान यज-
मानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्य-
परपरया अर्वाचः नीचान् वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं
भृगोरपत्यं च्यवनः तस्यापत्यमप्रवानः तस्यापत्यमौर्वः
तस्यापत्यं जमदग्निः तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतत्
अर्वाक्तवम् । यस्मात् होता पूर्वभाविनमारभ्य अर्वाचो
वृणीते तस्तादेव क्षरणात् श्लोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविनः
पितर उच्येत्तरभाविनः पुत्रान् अनुक्रमेण पालयन्ति ।

तैसा,

अग्रे महाः असीत्याह । महान् होय यदग्निः ।
ब्राह्मणेत्याह । ब्राह्मणो होयः । भारतेत्याह । एष
हि देवेभ्यो हव्यं भरति । देवेभ्य इत्याह । देवा
होतमेन्धत । मन्विद् इत्याह । मनुर्होतमुत्तरो
देवेभ्य ऐन्ध । ऋषिपुत्र इत्याह । ऋषयो होत-
मस्तुवन् । विप्रानुमदित इत्याह । विप्रा होते
यच्छुश्रुवांसः ॥

प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—अग्रे महानिति । अमिरिति
यदेष्टः, यस्मात् सर्गहृत्पापारत्वेन महान् तस्मात् मन्त्रे
महानसि इत्युच्यते । यस्मात् ब्राह्मणवर्गमिमानी तस्मात्
ब्राह्मण इति संबोध्यते । यस्मात् एष देवेभ्यो ह यं
भरति धारयति तस्मात् भारत इति संबोध्यते । मन्त्रे
येवं 'असत्त्वौ' इति वीप्सा तथा भृगुवादीनामृषीणां
नामनिर्देशोऽस्मिन्नेनः । स च भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वा-
नुवाके एव अग्रमभिबोद्धतः । निविद्यतेषु सततु प्रथम-

(१) ऋतं. १/१७/११ ; सारं. २/१२/१२ (१४२८).

(२) तैत्ति. २/१/८/१६-७.

(३) तैत्ति. २/१/८/१६; तैत्ति. २/१/८/१२.

स्यायं दर्शयति- देवेद इति । यस्मात् देवाः स्वकीयेषु
यागेषु एतमग्निं ऐन्धत् प्रज्वलितवन्तः तस्मात् देवेद
इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति- मन्विद इति ।
देवेभ्य उत्तरो देवैः इन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुः ऐन्ध ।
उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्यतां हिंसाब्दो चोत्तरयति ।
शुश्रूषांसः धृताध्ययनसंपन्ना ज्ञात्वा विप्रा विद्यया विबुधाः
कषयश्च भवन्ति, तैः अयमनुमदितः तोषितः शस्तः
स्तुतश्च । तैसा.

अग्निदेवो होतेति य एष देवानां तमवृणीत ।
ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषः
प्रवरं प्रवृणते भवेत्तात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति ॥

यस्मात् प्रजापतिः ब्राह्मणामियरणं कृतवान् तस्मात्
देवा उल्लृष्टा अभवन् । पराभूता असुराः । तैसा.

गोश्रवणवान् ऋषिर्वाजः

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृ-
मत्यं सुधातुदक्षिणम् ॥

अद्य अस्मिन् यज्ञदिने ब्राह्मणं अग्निगोत्रेत्यन्नं
राध्यासं हिरण्येन साधयानि तोषयाणीत्यर्थः । कीदृशं,
ऋषिं वेदार्थंश्चम् । आर्षेयं वेदार्थं विदः पुत्रम् । पितृमन्तं
पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्यगनु-
शिष्टायाः पतिव्रतायाः पुत्रम् । गोभनो धातुः सर्वधातुभ्य
उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्य अलौ सुधातुदक्षिणः
तादृशम् । तैसा.

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमित्याह । एष वै
ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रूषान् तस्मादेवमाह ॥

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारंगतो विवक्षित इति दर्श-
यति- ब्राह्मणमयेति । तैसा. १।४।४३।२

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयं
सुधातुदक्षिणम् ॥

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै
श्रोत्रिय आर्षेयः स पितृमान् पैतृमत्यः । तं विदेय-
मित्येवैतदाह । स हि सुधातुदक्षिणः । यामब्राह्मणाय
ददाति वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां कण्वकंदय-
पेभ्यो ददाति नीहारस्तया प्रथते । यां ब्राह्मणाया-
श्रोत्रियाय ददाति मरीचयस्तया प्रथन्ते । यां
श्रोत्रियायार्षेयाय ददाति तयामुष्मिहोक् ऋध्नोति ।
अस्मिंश्चास्य लोके पुनर्भोगाय भवति । तस्मात् स
एवैष्टव्यः ॥

अग्निहिरण्यं ददाति । स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्य
तमसाऽविध्यत् । तमग्निरेयाग्रेऽन्यविन्दत् । यद-
ग्निहिरण्यं ददाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टयै ।
यद्याग्नेयं न विन्देह आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यात् ।
तेनैवघ्नोति ॥

ब्राह्मणमद्य ऋध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति ।
एष वै ब्राह्मणः पितृमान् पैतृमत्यो य आर्षेयः
शुश्रूषान् । सुधातुदक्षिणमिति । सुधात्वेयास्य यज्ञं
दधाति ॥

यामार्षेयाय शुश्रूषुपे ददाति देवल्लोके तया
ऋध्नोति । यामनार्षेयाय शुश्रूषुपे मनुष्यल्लोके
तया ॥

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै
श्रोत्रिय आर्षेयः स पितृमान् पैतृमत्यः । तं विदे-
यमित्येवैतदाह । स हि सुधातुदक्षिणः । यामब्राह्म-
णाय ददाति वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां कण्व-
कंदयपेभ्यो ददाति नीहारस्तया प्रथते । यां ब्राह्मणा-
याश्रोत्रियाय ददाति मरीचयस्तया प्रथन्ते । यां
श्रोत्रियायार्षेयाय ददाति तयामुष्मिहोक् ऋध्नोति ।
अस्मिंश्चास्य लोके पुनर्भोगाय भवति । तस्मात् स
एवैष्टव्यः ॥

(१) तैसं. २।५।११।८-९.

(२) तैसं. १।५।४३।२.

(३) तैमं. ६।१।१।३-४.

(४) कासं. ४।९. (४८).

(१) कासं. २।८।४.

(२) मैसं. ४।८।२.

(३) मैसं. ४।८।३.

(४) कसं. ४।४।४.

अत्रिर्हिरण्यं ददाति । स्वर्भांनुर्वा असुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् । तमत्रिरेवान्वविन्दत् । यदत्रिर्हिरण्यं ददाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । यथात्रेयं न विन्देद्य आपर्षेयः संहितस्वस्मै दद्यात् । तेनैवधर्त्तोति ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमापैयं सुधातुदक्षिणम् ।

अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥

अहं अद्य अरिमन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेयम् । 'विद्वत् लभे' । किंभूतम् ? पितृमन्तं प्रशस्तः पिता अस्मि अस्तीति पितृमान्, तम् । पित्रा विना न कश्चिज्जायते । अतोऽत्र प्रागस्त्यायं मनुष्यं । विशिष्टजननेत्यत्र-मित्यर्थः । तथा पैतृमत्यं, पितुरित्ये पैतरः । तद्विस्तृत्यल्लेखेऽपि छान्दसी बुद्धिः । मता एव मत्याः । स्वायं श्वत् । पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यः, तम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मनाः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः, पितृमत एष पैतृमत्यः । यद्वा, प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमान् इत्युक्तं, तदपत्यं पैतृमत्यः । सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां ध्यास्यातारम् । तथा आपर्षेयं ऋषिषु विख्यात आपर्षेयः तं जाल्या प्रचरेः शनेन मुखातमित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणं, शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुः, तम् । 'उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राताः' इति अस्मै आमीप्राय दक्षिणादेवत्यं, हे दक्षिणाः मयं अस्मद्राताः । 'रा दाने' अस्माभिः यता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान् प्रति गच्छन् । तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यशफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशत इत्यर्थः । शुभम् ।

अथ हिरण्यमादायामीप्रमभ्येति । ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै ज्ञातो ज्ञातयुक्तीनः स पितृमान्पैतृमत्यः । या वै ज्ञातायापि

कतिपयीर्दक्षिणा ददाति, तांभिर्महज्जयति । ऋषिमापैयमिति । यो वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरपैयः । सुधातुदक्षिणमिति । स हि सुधातुदक्षिणः ॥

सहिरण्यं आप्रीघ्नं प्रति गमनं विवक्षते—अथ हिरण्यमित्यादि । दातव्यं हिरण्यं स्वीकृत्य 'ब्राह्मणमद्य' इत्यादिना मन्त्रेण आमीप्रमभिगच्छेत् । मन्त्रे पितृमत्वैतृमत्यशब्दयोः तात्पर्यमाह—यो वै ज्ञात इत्यादि । पितृमन्तं पैतृमत्यं इत्येतान्यां शब्दाभ्यां ज्ञातो ज्ञातयुक्तीनश्च विवक्षितः । ज्ञातः प्रसिद्धः । तनायमभिप्रायः—पितृमानिति प्रशंसायां मनुष्यं इति प्रशस्तपितृमान् प्रशस्तपितृमात्रेण च प्रसिद्धिर्लभ्यते । पैतृमत्यः इति पितृमति कुले भयः । कुलस्य ज्ञातयं प्रशस्तपुरुषसंबन्धनिबन्धनम् । एवं च प्रशस्तपितृयुक्ते कुले ज्ञात इत्यनेन प्रशस्तपुरुषत्ववितर्कितं । तादृशाय ज्ञाताय याः कतिपयीः अपि दक्षिणाः ददाति ताभिर्महत् फलं जयति स्वाधीनीकरोति । तस्मादनेनाभिप्रायेण पितृमन्तं पैतृमत्यं इति शब्दप्रयोग इत्यर्थः । ऋष्यापैयशब्दयोः अर्थमाह—यो वा इति । अनूचानः शत्रे प्रवक्षन्तेऽधीती । स हीति । प्रहृतत्वात् स ज्ञातः अनूचानः सुधातुदक्षिणः सुधातुर्हिरण्यं तत् दक्षिणा यस्य स तयोक्तः । प्रसिद्धाय एव हिरण्यं दीयते ।

ज्ञाता,

यज्ञे स्वपितृसंबन्धं कथनीयं, ऋषिर्गोत्रम्

यस्य वा यस्य भुजते यस्मैवर्षेर्मुदागो यजते तं तद्विष्टं गच्छति । नेतरमुपनमति । तत्प्रवरं प्रवृणाने मूयात् । देवाः पितरो देवा योऽग्निं स सन् यज इति । य एव कश्च सन् यजते तं तद्विष्टमागच्छति । नेतरमुपनमति ॥

नापैयं वृणीते । न होतारम् । मृत्योरेवेना उत्सृजति ॥

न होतारं वृणीते । नापैयम् । मृत्योरेवेना उत्सृजति ॥

(१) काथं. ३११२५.

(२) काथं. ३११२२.

(३) मैत्र. १११०१२८.

(१) शुभं. ७५६.

(२) शमा. ४११७१५.

सं. सं. १९

नार्पेयं वृणीते । न होतारम् । यदार्पेयं वृणीते ।
यद्दोतारम् । प्रमायुको यजमानः स्यात् ।
प्रमायुको होता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीथाय ॥

विश्वजनस्य छायासीति । विश्वजनस्य होपा
छाया । गोत्राद्गोत्राद्ध्येतत्संप्रसर्पन्ति ॥

ब्राह्मण्यं ऋषिविशेषसंबन्धो वा संदिग्धः, संदेहेऽपि ऋषि-
विशेषसंबन्धो यज्ञे वक्तव्यः

विश्वजनस्य छायासीति छदिरभिनिदधाति ।
गोत्राद्गोत्राद्भि प्रसर्पन्ति ॥

ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । ब्राह्मरो वपट्कारः ।
एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेऽन्वायत्तः ।
यद्यनुवाक्याया एति यदि याज्यायाः । अतश्चेदेवं
नैति नास्य यज्ञो व्यथते । प्रजापतौ यज्ञेन प्रति-
तिष्ठति । न वै तद्विद्यै यदि ब्राह्मणा वा स्मो-
ऽब्राह्मणा वा । यदि तस्य वा ऋषेः स्मोऽन्यस्य वा
यस्य ब्रूमहे । यस्य ह३ त्वेव ब्रूयाणो यजते तं
तदिष्टमागच्छति । नेतरमुपनमति । तत् प्रवरे
प्रपर्यमाणे ब्रूयात् । देवाः पितरः पितरो देवाः ।
योऽस्मै स सन्यजे । योऽस्मि स सन् करोमि ।
शुनं म इष्टं शुनं शान्तं शुनं कृतं भूयात् ।
इति तद्य एष कश्च स सन्यजते तं तदिष्ट-
मागच्छति । नेतरमुपनमति ॥

हविषस्य पुरोहितगोत्रं ब्राह्मण्यं च यज्ञे

यैथैवैतद्ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणोऽदीक्षि-
ष्टेति दीक्षामावेदयन्त्येवमैतत्क्षत्रियस्याऽऽवेदये-
त्पुरोहितस्याऽऽर्पेयेणेति ॥

अत्र शब्दो नोहितव्यः । अविकृत एव ब्राह्मणशब्दः
क्षत्रियदीक्षावेदनेऽपि प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मणप्रवरोऽ-

पेक्षितः तदानीं पुरोहितस्य ब्राह्मणस्य संबन्धिना आर्पेयेण
प्रयोगः कर्तव्यः । तथा च आपस्तम्बः क्षत्रियवैश्ययोर्ऽपि
ब्राह्मणशब्देनैव आवेदनं दर्शयति—‘अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणो-
ऽसावमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नत्ताऽमुष्याः पुत्रो-
ऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नतेति ब्राह्मणो वा एष जायते यो
दीक्षते तस्माद्ब्राह्मण्यवैश्या अपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति’
इति । ऐब्राह्मणः

परोक्षमिवैव ब्राह्मणो रूपमुपनिगच्छति यत्क्षत्रियः
पुरोधयेव दीक्षयेव प्रवरेणैव ॥

योऽयं क्षत्रियोऽस्ति एवोऽपि परोक्षमिव व्यवधानेनैव
ब्राह्मणो भूत्वा रूपं तदीयवैषमुपनिगच्छति । पुरोधयेव
पुरोहितगोत्रेण दीक्षयेव दीक्षारूपमंस्कारेण च प्रवरेणैव
पुरोहितगोत्रेण च ब्राह्मण्यस्य संपादितत्वादिति शेषः ।

ऐब्राह्मणः

यजमानस्य प्रवरो वक्तव्यो यज्ञे

अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति । अग्निर्वै
भरतः । स वै देवेभ्यो हव्यं भरति । अथ यद्य-
जमानस्याऽऽर्पेयमाह । न ह वा अनार्पेयस्य देवा
हविरभन्ति । तस्मादस्याऽऽर्पेयमाह ॥

समानगोत्रेण सहवासः

ब्राह्मणे समानगोत्रे यसेत् । यत्समाने गोत्रे-
ऽन्नाद्यं तस्योपाप्म्यै ॥

अस्थितापत्तानां पूर्वजानां कथीणां संबन्धेनाभिदरणं
पूर्वजार्पणेण

एतद्ध वै देवा अग्नि गरिष्ठेऽयुजन् यद्दोतृत्वे इदं
नो हव्यं वहेति । तमेवद्वरिष्ठे युक्त्योपामदन्
वीर्यवान्यै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असीति वीर्यं
समादधतः । यद्येदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे
युजन्ति तमुपमदन्ति । वीर्यवान् वै त्वमस्यलं वै
त्वमेतस्मा असीति वीर्यं समादधतः । स यदत

(१) तैत्रा. १।६।१२.

(२) कासं. २५।१० ; कसं ४०।३.

(३) मैसं. ३।८।१.

(४) मैसं १।१।११.

(५) ऐब्रा. ३४।३.

(१) ऐब्रा. ३५।५.

(२) शाखा. ३।२.

(३) शाखा. २५।१५.

(४) शाखा. १।१०।१-४.

ऊर्ध्वमन्याह उपस्यौत्येवैनमेतत् । वीर्यमेवास्मिन् दधाति ॥

सामिधेय्यनुवचनानन्तरं 'अग्ने महँ असि' इति निगदस्यानुवचनं विधितुः तद्व्यतिपाद्यायाः प्रशंसायाः फलं व्यक्तां तदुपोद्धातत्वेन प्रतिपादयति— एतद् वा इति । गरिष्ठे गुरुतमे । हविर्यह्नार्थं गुरुतमे तस्मिन् होतृत्वे योजयित्वा तस्योस्ताहं जनयितुं उपामदन् अस्तुवन् । 'वीर्ययान् वै' इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या तं अग्निं वीर्यं सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— यथेदमिति । निगदस्यानुवचनं विधत्ते—स यदिति । अतः अस्मात् सामिधेय्यनुवचना-दित्यर्थः ।

शत्रासा,

अग्ने महा० असि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म ह्यग्निः । तस्मादाह ब्राह्मणेति । भारतेति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति । तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति । तस्माद्देवाह भारतेति ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदयोः स्याच्छेदो—अग्ने महानित्यादिना । 'स मेधाऽऽत्मानं व्यकुस्ताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्' इत्यादिश्रुतेः अग्निशब्दादित्यात्मना ब्रह्मणोवावस्थानात् 'ब्रह्म ह्यग्निः' इति सादृश्यप्रति-पादनम् । तस्मात् ब्रह्मणो जातत्वात् ब्राह्मण इति अग्निः सृजते इत्यर्थः । भारत इति पदमनूय द्वेधा निर्भूते—एष होत्यादिना ।

शत्रासा,

अधार्पेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयति, अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । तस्मादाधार्पेयं प्रवृणीते ॥

आधार्पेयमित्यादि होतृकर्तृप्रवरविधिः । शत्रासा, परस्ताद्वर्षाप्रवृणीते । परस्ताद्वर्षाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते । ज्यायसस्तस्य च पेषितं निहनुते । इदं हि पितृवाम्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः । तस्मात्परस्ताद्वर्षाक् प्रवृणीते ॥

तत्र धर्मविरोधमाह— परस्तादर्जमिति । तस्मिन् आधार्पणकरणे कृत्स्नधर्मिभ्यस्तस्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेण अर्वाचीनं वरणं कर्तव्यं, यथा आद्विरसर्गार्हस्यमारदाये-

त्यादि । तथा च व्यासः, भाग्यपरो निर्देशः, ज्येष्ठस्य पत्य एवैतं निहनुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति । स्पष्ट-मन्यत् ।

शत्रासा,

सं वै प्रवरायाश्चावयति । तद्यत्प्रवरायाश्चावयति । यज्ञो वा आश्चावणम् । यज्ञमभिषयाहृत्याथ होतारं प्रवृणा इति । तस्मात् प्रवरायाश्चावयति ॥ १ ॥

तत्र दैवहोनाधैयमानुपहोतृणां वरणं विवधुः आदौ तदङ्गतया आश्चावणं विधत्ते—स वै प्रवरायाश्चावयतीति । सः अप्ययुः प्रवरायै आश्चावयति आश्चावयेत् । विहित-माश्चावणं प्रशंसति—तद्यत्प्रवरपेत्यादिना । आश्चा-वणस्य यज्ञनिर्वर्तकत्वात् यज्ञत्वम् । अथ होतारमिति । दैवं होतारं अग्निमित्यर्थः ।

शत्रासा,

स इध्मसंनहनान्येवाभिषयाऽऽधाययति । स यद्धानारभ्य यज्ञमध्वर्युराश्चावयेत् । वेपनो वा ह स्यात् । अन्यां वाऽऽर्तिमाच्छेत् ॥ २ ॥

आश्चावणाद्व्यतया इध्मसंनहनदर्माणां ग्रहणं विधत्ते—स इध्मसंनहनान्येवेति । एवकारो बध्ममाणपञ्चद्वयनिर्-कार्यः । विषये बाधमाह—स यदेति । यज्ञावयवस्य कश्चिदन्वयात्तमे सति निरुलम्बनत्वेन वेपनः कम्पनशीलो वा स्यात्, अन्यां वा पतनादिलक्षणां आर्तिं प्राप्नुयात् ।

शत्रासा,

तद्वैके वेदेः स्तीर्णाय बर्हिर्भिषयाभाषयन्ति, इध्मस्य वा शरुलमपच्छिद्याभिषयाभाषयन्ति, इदं वै किञ्चिद्यज्ञस्येदं यज्ञमभिषयाभाषयाम इति ध्वन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । एतद्वै किञ्चिद्य-ज्ञस्य, यैरिध्मः संनद्धो भवति, अग्निं संमृजन्ति, तद्वै शरुं यज्ञमभिषयाभाषयन्ति । तस्मादिध्म-संनहनान्येवाभिषयाभाषयेत् ॥ ३ ॥

तत्र केपाचिन् पञ्चमुपन्यस्यति—तद्वैके इति । स्तीर्णायै इति पञ्चमं चतुर्थी । तेषामभिषयाभाषयन्ति—इदं वा इति । शरणमभिघ्ननलक्षणस्य कार्यस्य फलान् इदं बर्हिर्वादिक् यज्ञस्य द्विचिन् अन्नम् । स्पष्टमन्यत् । तस्मिन्-कथेति—तदु तथेति । पशान्तरादस्य विरोधमाह—एतद्वा

इति । इध्मसंनहनाग्निसंमार्जनलक्षणकार्यद्वयकरणात् एतत्
इध्मसंनहनात्मकमेव यशस्य किञ्चित् प्रशस्तमङ्गं, अतः
तद्वारणपञ्च एव श्रेयानित्यर्थः । अत एव कात्यायनः
आदाविध्मसंनहनान्येवामिधाय पश्चात् पश्चान्तरं निर्दिदेश
—‘इध्मसंनहनान्यादायो श्राययेत्याहस्तु श्रीपदित्यमीद्
वेदिर्वाहिर्भिष्मशकलमपञ्चिदैवे’ (काश्रौ. सू. ३।२।
—२३) इति । शत्रासा.

स आश्राव्य य एव देवानां होता, तमेयाम्रे
प्रवृणीतेऽग्निमेव । तदप्रये चैवैतदेवेभ्यश्च निहुते ।
यदहाम्रेऽग्निं प्रवृणीते तदप्रये निहुते । अथ
यो देवानां होता तममे प्रवृणीते, तदु देवेभ्यो
निहुते ॥ ४ ॥

अथ देवहोतुरग्रेवरणं विधत्ते— स आश्राव्येति । अग्रे
आप्येयहोतुवरण—मानुषहोतुवरणान्यां पूर्वम् । देवहोतारं
विशिनष्टि—अग्निमेवेति । घरणस्य प्रयोजनमाह—तदप्रय
इति । निहुते, ‘नि—हुन् अवनयने’ । अपनेतव्यश्चाप
तदसंस्कारयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रि(? प्रि)यमाण-
त्वात् अग्नेर्निहवः । कथं देवानां निहवः स्यादिति तं
प्रकारं विमज्ज्य दर्शयति—यदहाम्रेऽग्निमित्यादिना ।
अग्नेर्देवहोतुत्वेन देवसंघात् तद्वरणेन तेषामपि निहव
इत्यर्थः । शत्रासा.

स आहामिर्देवो देव्यो होतेति । अग्निर्हि देवानां
होता । तस्मादाह, अग्निर्देवो देव्यो होतेति ।
तदप्रये चैवैतदेवेभ्यश्च निहुते । यदहाम्रेऽग्निमाह
तदप्रये निहुते । अथ यो देवानां होता तमम
आह तदु देवेभ्यो निहुते ॥ ५ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एव अग्नेर्वरणं इत्याह— स आहिति ।
तथैव कात्यायनोऽप्याह—‘अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो देव्यो
होता’ (काश्रौ. सू. ३।२५) इत्यादिना । प्रवरविधि-
शोधार्थवादे यो देवानां निहवः संग्रहविवरणान्यामुक्तः,
तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयति—अग्नि-
र्हीत्यादिना, अग्नेर्देवहोतुत्वसमर्थनेन । शत्रासा.

देवान् यक्षद्विद्वान्श्रिकित्त्वानिति । एष वै देवा-
ननु विद्वान् यदग्निः । स एनाननु विद्वाननुष्ठया
पक्षदित्येवेतदाह ॥ ६ ॥

द्वितीयं मन्त्रमागमनूय व्याचष्टे— देवान् यक्षदिति ।
विद्वान् इत्यनेन यष्टव्यदेवतापरिज्ञानं, श्रिकित्त्वान् इति
परिज्ञातस्यार्थस्याविस्मरणम् । अग्नेस्तथाविषज्ञानवत्त्वं
‘विद्वान् आ यक्षि विदुषो निपस्ति’ (ऋक्सं. ३।१४।२)
इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धम् । अनुष्ठया अनुक्रमेणेत्यर्थः ।

शत्रासा.

मनुष्यद्वरतवदिति । मनुर्ह वा अग्रे यज्ञेनेजे ।
तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते । तस्मादाह मनुष्य-
दिति । मनोर्यज्ञ इत्यु वा आहुः । तस्माद्वेयाह
मनुष्यदिति ॥ ७ ॥

मनुष्यदिति तृतीयमन्त्रभागगतस्य मनुष्यपदस्य
सामर्थ्यलभ्योऽर्थः—तदनुकृत्येत्यादिः । अयमर्थः—यथा
मनुः स्वकीये यज्ञे देवाननुक्रमेण इष्टवान्, एवं इमाः प्रजा
अपि यजन्ते, तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजतु इत्यर्थः ।
तस्यैवामिधायान्तरमाह—मनोर्यज्ञ इत्यादिना । इतिशब्दः
अप्यर्थे, वैशब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे मनुष्यत्
इति ‘तत्र तस्यैव’ (पा. सू. ५।१।१।१६) इति पष्ठमर्थे
यतिः । यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इत्याहुः सर्वे जनाः, अतो
मनोर्यागकर्तृत्वं, मनोर्यज्ञे इव अस्मिन् यज्ञेऽपि देवान्
यजतु इत्यर्थः । शत्रासा.

भरतवदिति । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरति ।
तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति । तस्माद्वेयाह भरतवदिति ॥
८ ॥

भरतवद्वितीति । भरतशब्दस्य अग्न्यभिधायकत्वे द्वेधा
व्युत्पत्तिं दर्शयति—एष हीत्यादिना । शत्रासा,
अथार्पेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च
निवेदयति ‘अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापत्’ इति ।
तस्मादार्पेयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

यजमानस्याप्येवरणं विधत्ते—अथार्पेयमिति । अथ
देवहोतुवरणानन्तरं आर्पेयं ऋषीणां संघन्धिनां तं अप्वर्च्युः
वृणीते वरणं कुर्यात्, अमुवदमुवदिति कीर्तयेत् । तत्प्रयो-
जनमाह—ऋषिभ्यश्चेति । यः यष्टुमुपक्रान्तवान् अयं
यजमानः शरीरश्रुताध्ययनसंपत्त्या हि महासामर्थ्यवान्
इत्येतदमुवदमुवदिति पुनरुक्तमसिद्धकृपिष्टान्नेन गम्यते,

अतः तेभ्यः अस्य यजमानस्य सामर्थ्यमावेदितं भवति । अनान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्संनिधानं सिद्धमित्यभि-
प्रेत्य 'ऋषिभ्यश्चैवेनमेतदेवेभ्यश्च' इत्युक्तम् ।

शब्रासा,

परस्तादर्थाक् प्रष्टुणीते । परस्ताद्धर्थाच्चयः प्रजाः
प्रजायन्ते । ज्यायसस्पतय उ चैवैतन्निहुते । इदं
हि पितैवापेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः । तस्मात्परस्ता-
दर्थाक्प्रष्टुणीते ॥ १० ॥

विहितं आप्येयवरणं अयरोहेण कर्तव्यमिति विधत्ते—
परस्तादर्थागित्यादिना । ज्यायसस्पतय इति । ज्यायान्
वृद्धः पूर्वमित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः पूर्वपुत्रपः ।
प्रत्येकविधशया एकवचनप्रयोगः, यः पूर्वंः पूर्वंः तस्मै
तस्मै तत्तन्नामग्रहणेन निह्वं वृत्तान् भवतीत्यर्थः ।
परस्तादर्थाग्ररणमुपपादयति— इदं हीति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः, इत्यनेनैव क्रमेण उत्पत्तिरिति यत्, इदं हि
लोकसिद्धं, अतस्तदनुकारेण आप्ये वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुत्र-
मारम्य अर्थाक्यमेव युक्तमित्यर्थः । तथा च कात्यायनः
प्रत्यभिधानसमये अवरोहक्रमेणैव घरणमाह— 'भूयुर-
रुच्यवनयदप्रवानवपूर्ववक्रमदग्निवत्' इत्यादिना ।

शब्रासा,

स आप्येयमुक्त्वाह ब्रह्मण्यदिति । ब्रह्म ह्यग्निः ।
तस्मादाह ब्रह्मण्यदिति । आ च यक्षदिति । तथा
एयैवदेयता आयोद्या आह ता एयैवदाहा च
यक्षदिति ॥ ११ ॥

आप्येयमिति । प्रारक्षोपस्य प्रथमभागमनून व्याचष्टे—
ब्रह्मण्यदिति । ब्रह्म परिवृद्धं कर्म । तस्यावस्थान्तात् अग्नि-
रपि ब्रह्म । ॥ यथा आगृहति, तद्वदित्यर्थः । आ च
यक्षदिति । या एय देवताः आयोदुं आह्वानु 'अग्निमग्न
आ वह' इत्यादिना आह होत, ता एव आवह-
रिति ।

शब्रासा,

ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति । एते ये
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचानाः । एते होनं
तन्यन्ते, एत एनं जनयन्ति । तदु तेभ्यो निह्वे ।
तस्मादाह ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार
इति ॥ १२ ॥

तन्मन्त्रवाक्यमाह— ब्राह्मणा इति । सान्नेवेदाण्यायिनः
अनूचानाः ये सन्ति, त एवाम ब्राह्मणशान्ताभिधेया
ऋत्विजः । ते प्रावितारः कर्तारः । अवतिरम क्रिप्ता-
वचनः । तन्क्ते इत्यस्य तात्पर्याभिधानं जनयन्ति इति ।
यस्मात् एतद्भागपाठात् तेभ्यो निह्वेः कृतो भवति,
तस्मात् अयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ।

शब्रासा,

असौ मानुष इति । तदिमं मानुषं होतारं प्रष्टु-
णीते । अहोता द्वेप पुरा, अथेतर्हि होता ॥ १३ ॥

आप्येयवरणानन्तरं मानुषहोतृवरणं कर्तव्यं, तस्य मन्त्र-
पाठ एव तद्वरणमित्याह— अस्मावेति । तत् तेन 'असौ'
इतिमन्त्रपाठेन । असौ इत्यत्र होतृनाम प्रथमान्तं
निर्दिशेत् । तथा च कात्यायनः— 'असौ मानुष इति
होतृनामग्रहणम्' (काथौ. सू. ११३९) इति । अहोता
इति छेदः । एतर्हि एतन्मन्त्र मन्त्रलक्षणे वरणे सति ।

शब्रासा,

अथ प्रवरायाभ्रायति । सोऽस्मावेय वन्दुः ॥

पुष्टपृथ्वी सादयित्वा प्रवरायाऽऽभ्रायन् । आभा-
वगार्धशब्दं प्रकृतिगतमपादिशति— सोऽस्मावेय वन्दुरिति ।

शब्रासा,

सोयवमरानं सगेत्राय

संगोत्राय ब्रह्मणे देयः सोमपीधस्यापिशोहाय ॥

विहितश्रमसः कस्मै कीदृशाय देय इति पुस्तकापा-
माह— संगोत्रायेति । अविशोहाय अविनाशाय निररीत-
कृत्प्रशमनत्वोक्त्यर्थः । अत्र दक्षिणादिरय एव मूत्र-
कारः— 'संस्थितेऽह्न्यतिगम्यः किंचिदपात्' इति ।
सोमचमस एव क्रजो दक्षिण, तथापि ऋग्निगानमन्यथे
किंचिदपादित्यर्थः ।

तागा,

लम्प्यावनयनेत्रा गारा

ओह्मरस्य चोत्पत्तिविशेषो यो न जानाति तत्पुन-
रुपनयनम् । तस्माद्ब्राह्मणवचनमादत्तव्यम् । यथा

(१) शब्रा. १३३१९.

(२) तागा. १८११२.

(३) गोभा. १११३५.

ल्यतव्यो गोत्रः, ब्रह्मणः पुत्रः, गायत्रं छन्दः, शुद्धो वर्णः, पुंसो वरसः, रूद्रो देवता, ओङ्कारो वेदानाम् ॥

स्वाहा वै कुतः संभूता, केन प्रकृता, किं वाऽस्या गोत्रं, कत्यक्षरा, कतिपदा, किंपूर्वावसाना, कचित् स्थिता, किमधिष्ठाना, ब्रूहि स्वाहाया यदैवतं रूपं च । स्वाहा वै सत्यसंभूता, ब्रह्मणा प्रकृता, लाम-गायनसगोत्रा, द्वे अक्षरे, एकं पदं, त्रयश्च वर्णाः शुद्धः पद्मः सुवर्ण इति ॥

इष्टापूर्तं गोत्रोपकारकम्

आरभेथामनुसंरभेथां समानं पन्यामवधो घृतेन ।

यद्वां पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रावेह जायापती स०रभेथाम् ॥

हे जायापती कर्माधिकारिणी इह जन्मनि घृतेन द्रव्येण आरभेथां कर्मारम्भं कुरुतम् । अनुसंरभेथां परस्परमनु-कूलौ संगतौ कदाचिदपि अवियुक्तावेव भवतम् । तयो-रुभयोः समानं साधारणं फण्यां पुण्यलोकमार्गं अवधो रक्षतम् । वां युधयोः यत्पूर्तं पितृभ्यो दत्तं अघ्रादि, यदग्नौ परिविष्टं परिप्रापितं हविः, तस्मै तदविच्छेदनं यथा क्रियेत इत्येवमर्थं संरभेथां त्वरेथा, न तु तूष्णी-मासायाम् । तच्च गोत्राय उपयुज्यते, गोत्रसंभवाः पूर्वं परे च ये सन्ति तेषां सर्वेषां इदमनुष्ठानमुपयुक्तम् ।

तैआसा.

गोत्रं नाम च परिचायकम्

३ तं हाऽऽगतं पृच्छति कस्यमसीति । स यो ह नान्ना वा गोत्रेण वा प्रवृत्ते तं हाऽऽह ॥

ब्राह्मण्यलिङ्गं गोवधम्

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरमामन्त्र-यांचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि । किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥

(१) गोत्रा. २।१।१६.

(२) तैआसा. २।६।२.

(३) तत्राउ. (जैउ.) २।३।११.

(४) छाउ. ४।४।१-५.

सत्यकामो ह नामतः, ह्रस्वः ऐतिह्यार्थः, जवालाया अपत्यं जाबालः जवालां स्वां मातरं आमन्त्रयांचक्रे आमन्त्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायमह्मणाय हे भवति विवत्स्यामि आचार्यकुले, किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो नु अहमस्मीति ।

शंकर.

सा हैनमुवाच । नाहमेतद्वेद तात यद्रोत्रस्त्व-मसि । बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वाम-लभे । साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥

एवं पृष्टा जवाला सा हैनं पुत्रमुवाच- नाहमेतत्तव गोत्रं वेद, हे तात यद्रोत्रस्त्वमसि । कस्मान्न मैत्रीत्युक्ता आह- यद् भर्तृयुगे परिचर्यायातमतिथ्यभ्यागतादि चरन्ती अहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशैलैराहं, परिचरणचित्ततया गोनादिरुमरणे मम मनो नाभूत् । यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते पितोपरतः, अतः अनाथा अहम् । साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि, सत्यकामो नाम त्वमसि । स त्वं सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मी-त्याचार्याय ब्रुवीथाः । वयाचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

शंकर.

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि । उपेयां भगवन्तमिति ॥

त० होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति । स होवाच । नाहमेतद्वेद भो यद्रोत्रोऽहमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत् । बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽह-मेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामा-ऽहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥

स ह सत्यकामः हारिद्रुमतं, हरिद्रुमतोऽपर्यं हारिद्रु-मतं गौतमं गोत्रतः एव्य गत्वा उवाच- ब्रह्मचर्यं भग-वति पूजावति त्वयि वत्स्यामि, अतः उपेयां उपगच्छेयं शिष्यतया भगवन्तम् (इति) । इत्युक्तवन्तं तं ह उवाच

गौतमः—किं गोत्रेण ॥ सोम्यासीति । विशातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्यः । इति पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच—नाहमेतदेव भो, यद्गोत्रोऽहमस्मि । किं त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मतरम् । सा भया पृष्टा मा प्रत्यब्रवीन्माता । बह्वं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या अहं वचः स्मरामि । सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ।

शंकर.

त५ होवाच । नैतद्ब्राह्मणो वियक्तुमर्हति । समिधं सोम्याऽऽह । उप त्या नेप्ये न सत्यादगा इति । तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंभजेति । ताः अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति । स ह वर्षगणं प्रोवाच । ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥

तं ह उवाच गौतमः— नैतद्ब्रह्म आब्राह्मणो विशेषेण चकुमर्हति आर्जवार्धसंतुक्तम् । ऋब्रवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मान्न सत्यात् ब्राह्मणजातिधर्मात् अगाः नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्ये । अतः संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्य आह, इत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामबलानां गौयथाभिराकृत्य अपकृत्य चतुःशता चत्वारि शतानि गवामुवाच— इमा गाः सोम्य अनुसंभज अनुगच्छ । इत्युक्त्वा अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच— नासहस्रेण अपूर्णेन सहस्रेण नाऽऽवर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् । स एवमुक्त्वा गाः अरण्यं तृणोदकबहुलं हृन्दरहितं प्रवेश्य ॥ ह वर्षगणं दीर्घं प्रोवाच प्रीयितवान् । ताः सम्यगावः रक्षिताः यदा यस्मिन् काले सहस्रं संपेदुः संपन्ना बभूवुः ।

शंकर.

पौधापनश्रौतसूत्रम्

प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा

अथातः प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

‘बन्धोरेव नैत्यथो सतत्ये परस्तादवर्वाचो वृणीते तस्मात्परस्तादवर्वाचो मनुष्याभितरोऽनु प्र पिपते’ (तैष. २।५।८) इति । तथा दर्शपूर्णमासयोरेव आर्येयवरणविधिपरं वाजसनेयिब्राह्मणम्—‘अथार्येयं प्रवृणीते । ऋषि-

भ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यत् प्रापदिति । तस्मादार्येयं प्रवृणीते । परस्तादवर्वाचु प्रवृणीते । परस्तादवर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते । प्यासस्तपय च चैवैतं निहृत इदं हि ॥ पितृनाम्नेऽयं पुत्रोऽयं पौनस्तस्मात्परस्तादवर्वाचुप्रवृणीते’ (श्रग्रा. १।४।२।३-४) इति । तथा अन्यनापि प्रतिशासमुदाहर्तव्यम् । तथा गोत्रसंबन्धानपि कानिचिदङ्गानि विहितानि । यथा—‘‘ ‘त्वं वरुण’ इति वसिष्ठराज्यानां परिधानीया ‘आजुहोत’ इतीतरेषा गोत्राणाम्” इति । तथा ‘नापरांशो द्वितीयः प्रपानो वासिष्ठुंशुकानां तनूनपादितरेषा गोत्राणाम्’ इति । तथा ‘वासिष्ठो ब्रह्मा ज्योतिष्टोमे’ इति । तथा ‘भृगूणां त्वा देवानाम्’ इति भृगूणां यथर्थाधानं विहितम्, ‘अत्रि-रसा त्वा देवानाम्’ इत्यात्रिरसा यथर्थाधानमिति । तथा ‘जमदग्नीनां पञ्चावचमन्येषां गौनायां चतुरवचम्’ इति । तथा राजसूये ‘भार्यां होता भवति’ इति । तथा सोमे ‘आनेयाप प्रथमाय हिरण्यं ददाति द्वितीयाय तृतीयाय च’ इत्यादीनि तत्तन्मोदाहर्तव्यानि । तथा स्मृतिकारेणपि सर्वैः अकृताधानानामिव पतितानामिव चाकृताविवाहानां पुंसां कर्माधिकारानर्हता मत्वा विवाहा-विवाहौ गोत्रप्रवरोपाधिकारवै विहितौ । यथाऽऽह वास्तवल्क्यः—‘अरेगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणोन्जाम् । उद्वहेत्’ इति । तत्र असमानार्पणा असमानप्रवरपुरुषजा, असमानगोत्रजा भिन्नगोनपुरुषजा इत्यर्थः । आहऽऽप-साम्बः—‘सगोत्राय बुहितर न प्रयच्छेत्’ इति । आह गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाहः’ इति । तथा सगोत्रा-गमनं गुरुत्वसमं मत्वा गौतम एवाऽऽह—‘सखि-सयोनिसगोत्रास्तु पुत्रायां गवि च गुरुत्वसमं गमनम्’ इति । आह जोषायनः—‘सगोत्रा सत्या चन्द्रायणं नुर्यात्’ इति । आह यमः—‘आरुदपतितापत्यं ब्राह्मण्या यश्च शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चाण्डालाश्च ईरिताः ॥’ इति । तथा स्मृत्यन्तरे—‘आरुदपतितापत्यं ब्राह्मण्या यश्च शूद्रजः । तावमो विदि चाण्डाल्ये सगोत्राश्च जायते ॥’ इति । तथा—‘मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रं तथैव च । समानप्रवर चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । तथा ब्राह्मे चाहाऽऽपस्तम्बः—‘योनिसगोत्रमन्त्रान्तेयाव-

संवन्धान् भोजयेत् ' इत्येवमादीनि स्मृतिवाक्यानि तत्र-
तत्र द्रष्टव्यानि । यस्मादेतानि पूर्वोक्तान्यद्वा नि विवाहा-
दीनि च कर्मणि गोत्रप्रवरतत्त्वज्ञानायत्तानि, तदभावे
च यस्माद्गुरुतत्त्वदोषचाण्डालेत्यादिदोषप्रसक्त्या ब्राह्मण्य-
हानिप्रसङ्गात् मूलोच्छेदप्रसङ्गः । गोत्राणां च कोटिसंख्या-
श्रयपरिमितत्वाद्भूपासूनां दिवि तारकाणामिव च
दुर्लभतां संख्यानिर्देशेन बोधायनो दर्शयति— ' गोत्राणां
तु सहस्राणि प्रयुतान्ययुदानी च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवर
ऋषिदर्शनात् ॥ ' इति । अत्र सहस्राणि प्रयुतान्ययुदानीति
तिस्रसु संप्लवसु बहुवचनप्रयोगाद्गोत्राणां तिस्रः कोटयः
संपद्यन्ते । तस्मात्पूर्वयुक्तात्कर्मकाण्डादनन्तरं तदपेक्षित-
गोनसमानगोत्रसमानप्रवरतत्त्वज्ञानविवाहतत्त्वज्ञानाय अतो
हेतोः प्रवरान् व्याख्यास्यामः, यत्सदभावे कर्माधिकारा-
नुपपत्तिः, कर्मप्रकरणे तेषामनुक्तत्वात् । इत्यथातः शब्दो
व्याख्यातौ । प्रवरान् व्याख्यास्यामः । सर्वेषां ब्राह्मणानां
वक्ष्यमाणगाल्याष्टमसत्तृषिंशपरंपराज्ञातोषशान्वासहस्र-
प्रयुतानुदानेकगोत्राणामाहिताग्नीनां सत्तां प्रतिपुरुषमाहवनी-
यस्याग्निः हव्यवाहनाग्निः सप्तर्षीणामगाल्याष्टमानामपत्य-
संबन्धेन तत्सादृश्यसंबन्धेन वा प्रकरणेन वरणाग्निं प्रार्थनानि
प्रवराः । ते च होतुरध्वर्योश्च विहिता द्विप्रकाराः ।
होतुस्त्वावद्यथा वत्सानां भार्गवप्यावनप्रवानोर्वजामदग्न्ये-
तिपञ्चाप्येवप्रवरे पञ्चभिर्मन्त्रहग्निर्देवप्रसिद्धैः आहवनी-
योऽग्निः संघोष्यते । तथा संघोषितोऽग्निर्देवेभ्यो हव्यं
वक्ष्यति, नान्यथेति कृत्वा तमग्निं होता वृणीते प्रार्थयते ।
तथा तैरेव मन्त्रहग्निः पञ्चभिस्तद्विपर्ययक्रमेणागाल्याष्टम-
सत्तृष्यपत्यक्रमेण सादृश्यसंबन्धेन तमेवाहवनीयमग्निम-
ध्वर्युर्वृणीते प्रार्थयते, यथा जमदग्निध्वर्यवदप्रवानव-
क्ष्यवनवद्भृगुवदिति । अस्यायमर्थः—यथा जमदग्न्यादयो
योग्यतया भोज्यास्तथा च देवैर्ज्ञातत्वादेवानुद्दिश्य त्वयि
हविःप्रक्षेपयोग्याः, तथाऽयमपि यजमानो वत्सस्तदपत्य-
त्वात्ततोपादकत्वेन पितृस्थानीयत्वाच्च त्वयि हविःप्रक्षेप-
योग्य एवेत्याह । अध्वर्युप्रवरेऽपि स एव आहवनीयोऽग्निः
प्रतिषेते प्रार्थ्यते । इदमेव च प्रवरपदव्याख्यानं अग्नि-
प्रकाशानर्थसामिथेनीमन्त्रलिङ्गानि प्रवरविधायकब्राह्मणानि
च दर्शयन्ति । तथाहि— सामिथेनीमन्त्रेषु ' अग्निं दूतं

वृणीमहे ' ' वृणीष्वं हव्यवाहनम् ' इत्यादीनि मन्त्र-
लिङ्गानि आहवनीयस्याग्नेः प्रवरकर्मतां दर्शयन्ति, द्वितीया-
निर्देशात् । तथा ' वृणीष्वं हव्यवाहनम् ' इत्यस्यैवं
मन्त्रस्य व्याख्यानपरं तैत्तिरीयाणां दर्शपूर्णमासयोः प्रवर-
विधिपरं ब्राह्मणमेतमेवार्थं स्पष्टीकरोति— ' प्रयो वा
अग्रयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा
असुराणाम् । ॥ एतद्वाग्निं सन्ते मा वरिष्यते मामिति ।
वृणीष्वं हव्यवाहनमित्याह । य एव देवानां तं वृणीत ।
आप्येवं वृणीते । कचारेव नैत्यथो संतत्ये ' इति । अत्रापि
' हव्यवाहनं ' ' तं ' ' आप्येवं ' इति च तत्रतत्र
द्वितीयानिर्देशात् अग्रेव वरितव्यतां प्रतीयः । तथा वाज-
सनेनिनां प्रवरविधिपरं ब्राह्मणमेतमेवार्थं प्रतिभासयति—
' अथाप्येवं प्रवृणीत ऋषिभ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं
महावीर्यो यो यत्तं प्रापदिति तस्मादाप्येवं प्रवृणीते ' (शब्रा.
१।४।२।३) इत्यादि । अध्वर्युप्रवरविधिपरमिदं ब्राह्मणम् ।
अस्यायमर्थः— आप्येवः ऋष्यपत्यमाहवनीयोऽग्निः, यज-
मानेनोत्पादितत्वात्, यजमानस्य ऋषिसंतानत्वात्, तं
वृणीते । किमर्थमित्याद्यङ्क्य प्रयोजनमाह— ' ऋषिभ्यश्चैवैनं
यजमानं देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यत्तं
प्रापत् ' (शब्रा. १।५।१।५) इति । यस्मादेवं प्रयोजनवान्
प्रवरस्तस्मादाप्येवं वृणीत इति । तस्मादा अप्यायपरिसमाप्तेः
होतुप्रवरैरध्वर्युप्रवरैश्च तेषां तेषां मन्त्रदशामपत्यसंबन्धेन
सादृश्यसंबन्धेन चाग्निरेवाऽऽहवनीयः प्रार्थ्यते । तस्य
प्रकरणेन प्रार्थनानि तैस्तेमन्त्रहग्निरेकद्वित्रिपञ्चसंख्याकै-
र्विशिष्टान्येकार्षेया द्वाप्येकार्षेयाः पञ्चाप्येयाः प्रवर
इत्युच्यन्ते, न पुनः ऋषीणामेव मन्त्रदशां प्रवरणानि
प्रवरा इति ।

ननु एतस्मिन्प्रवरपदव्याख्याने सति बहूनि सूत्राणि
वक्ष्यमाणानि विरुध्यन्ते । कथम् ? तथाहि—सर्वे सूत्रकारा
वक्ष्यन्ति— ' इव ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽवांचो होता
वृणीते ' इति । अत्र हि मन्त्रदशामेवैकद्वित्रिपञ्चसंख्या-
कानामृषीणां वरणकर्मता प्रतीयते, तेषां द्वितीयानिर्दिष्ट-
त्वात्, नाग्रेहवनीयस्य । तथा ' ऊर्ध्वमासीनं होतां
वृणीते ' ' अग्निर्देवानां होता देवान्यक्षत् ' इत्यत्रापि होतु-
रेव वरणकर्मता प्रतीयते, नाग्नेः । तत्र कथमिवाविधेय
इति ।

अन ब्रूमः— पूर्वापरानमिस्तयेदं चोद्यम् । कथम् ?
तथाहि— सर्वे सूत्रज्ञाः— 'इत ऊर्ध्वानभ्यर्च्युर्वृणीते,
अमुतोऽर्वाचो होता' इत्युक्त्वा अनन्तरं होतृष्वयौश्च
प्रवरानाहुः— 'भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वचामदम्येति होता
वृणीते, अमदमिवदूर्यवदप्रवानवच्यवनवद्भृगुवदित्य-
भ्यर्चुः' इति । न ह्यत्र ऋषीणां वरणकर्मताऽवगम्यते,
तेषां तद्वितेन निर्देशात्, अभ्यर्च्यप्रवरे च तद्वदिति
वतिप्रयोगाच्च । तस्मात्तत्राप्यग्रेष्व वरणकर्मता धक्तव्येति
पूर्वापरविरोधाय सूत्रान्तरविरोधाय च तानि वाक्यानि
व्याचक्षमहे— इत ऊर्ध्वानभ्यर्च्युर्वृणीते । इतो यजमाना-
दूर्ध्वानृषीन् संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति तस्मादव्यसंबन्धेनाहव-
नीयं वृणीत इत्यर्थः । तथा अमुतोर्वाचो होता इत्य-
त्रापि तानेव संकीर्त्य तदवत्यसंबन्धेन होताऽऽहवनीय-
मित्युभयप्राप्तिरभ्याहृतव्यः । 'ऊर्ध्वमासीनं होतारम्'
इत्यादि होतृशब्देनऽऽहवनीय एवास्मिन्निमित्तः । कथम् ?
'अभिर्देवो होता देवान्यश्नुत' इत्यादिवाक्यशेषात् ।
'अभिर्देवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत ततो देवा
अमयन्' (तैत्ति. २।५।१।१८-९) इति च ब्राह्मणमपि
होतृशब्देन आहवनीयमेवोक्तं दर्शयति । तस्माद्यथोक्त
एव प्रवरशब्दस्यार्थः ।

ते च प्रवराः पुनरपि द्विविधाः समाना असमाना-
श्चेति । तत्र समानानां मन्त्रदशा ऋषीणां नामसंख्या-
क्रमैः समानाः प्रवरा येषां ते समानप्रवराः, यथा
सायगर्गिजीवन्तिजाषाव्यैतिशायनवैरेहिल्यावटमण्डमान्डव्य-
प्राचीनयोग्यमार्कण्डेयादिगोत्रप्रभेदानां भार्गवच्यावनाप्रवा-
नौर्वचामदम्येत्यस्य प्रवरस्य समानत्वात् समानप्रवरास्ते ।
एवं सर्वान् । असमानप्रवरस्तु नामसंख्याक्रमणामन्य-
तभेदेनैकेन ह्यभ्या त्रिभिर्वा भिन्नाः प्रवरा येषां त इति ।
तत्राविरोधेन सर्वे प्रवरा व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञायन्ते इति ।

गोप्र. २-८

सप्तर्षोऽप्यस्यमदित्वा गोत्रप्रवरमवर्तकाः,

प्रवरसंख्याभेदश्चिह्नवद्विलम्बित्व-

पञ्चलरूप एव

सप्तानामृषीणामगस्याष्टमानां पक्षा भवन्ति ॥

(१) बौध्दप्र. ; गोप्र. ८.

सं. कां. २०

येपामिह प्रवरा व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातास्ते सर्वे
ब्राह्मणा एव विधामित्रब्रमदमिभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठ-
कश्यपाणां सप्तानामृषीणां अगस्याष्टमाना पक्षा
भवन्ति । पथः वंशः वर्गाः गोत्राणीत्येकार्थाः । ननु
भृग्वङ्गिरसोः कस्यादिह पक्षा नोक्ताः, तेऽपि सप्तर्षिपक्षे
वक्ष्यन्त एव । अत्रोच्यते— भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षित्वाभावात्
सप्तर्षिपक्षोपदेशेनैव भृग्वङ्गिरसोः पक्षोपदेशस्य अन्यथा-
सिद्धत्वाच्च भेदेन नोच्यन्त इति । गोप्र. ८

त्रैयः पक्षा भृगूणां पञ्चाप्येया वत्सा विदा
आष्टिपेयाः ॥

यथा चैते पञ्चाप्येयास्तथा चैतान् स्वस्थाने वक्ष्यामः ।

गोप्र. ८

चैत्यार एवाङ्गिरसः कौमण्डा दीर्घतमा रौक्षा-
यणा गर्गाश्च ॥

यथा चैते त्रि(१)पञ्चाप्येयास्तथा स्वस्थाने वक्ष्यामः ।
एतत्सर्वं स्वाभिप्रायेण इष्टव्यं, सूत्रान्तरेषु अन्यथाऽपि
दर्शनात् । गोप्र. ९

गौर्गाणां त्र्याप्येयो विकल्पः ॥

यथा चैवं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

'विधामित्रपक्षे पूरणा त्र्याप्येयाः ॥

शुनकवसिष्ठा एकाप्येयाः ॥

यथा चैवं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

अतोऽन्ये त्रिप्रवरा भवन्ति ॥

परिगणितेभ्यो वत्सादिभ्यो वसिष्ठान्तेभ्यो वेऽन्ये धीत-
हृष्यादयोऽगस्यान्ताः तिसृभिः कोटिसंख्याभिः संख्याता
उत्तरास्वाभिर्वक्ष्यन्ते, ते सर्वे त्रिप्रवरा भवन्ति । (अव-
मपि स्वाभिप्राय एव, सूत्रान्तरेष्वन्यथाऽपि दर्शनात् । १)
निमिर्वरणं त्रिप्रवरं, स येषां ते त्रिप्रवराः, त्र्याप्येयप्रवराः
भवन्तीत्यर्थः । स्वाभिप्रायोऽयं, एतेषामपि सूत्रान्तरेषु

(१) बौध्दप्र. ; गोप्र. ८.

(२) बौध्दप्र. ; गोप्र. ९.

(३) बौध्दप्र. ; गोप्र. ९.

(४) बौध्दप्र. ; गोप्र. ९.

(५) बौध्दप्र. ; गोप्र. ९.

एकापेयद्व्यापेयध्यापेयपञ्चापेयाणां दर्शनात् । यथा चैत-
दुभयं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

समानप्रवरबहुव्य एव भृग्वह्निरसामविवाहः

ऐतेषु भृग्वह्निरसो मित्रविवाहं कुर्वते न
चेत्समानपेया बह्वः स्युरिति मतं बोधायनस्येति ॥

अस्य सूत्रस्य द्विविधं व्याख्यानम् । एकं तावदुच्यते
— एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु भृगवः अह्निरसश्च जमदग्नि-
गौतमभरद्वाजस्यतिरिक्ता भृगुत्वेनाह्निरस्त्वेन चाभिन्ना
अपि सन्तो मित्रविवाहं कुर्वते । मित्रवद्विवाहो मित्र-
विवाहः, मित्रश्चासौ विवाहश्चेति (या) मित्रविवाहः ।
यथाऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिपक्षीयाः परस्परमित्रगोत्रीयाः स्वं
स्वं पक्षं विहाय पक्षान्तरीयैः मित्रगोत्रैः सह विवाहं
कुर्वते, तथा भृग्वह्निरसो जमदग्निगौतमभरद्वाजस्यतिरिक्ता
वीतहृष्यशुनफमित्रयुयवैन्यहरितकुत्सकण्वरयौतरमुद्गलविष्णु-
बृद्धादयो भृगुत्वेनाह्निरस्त्वेन चाभिन्ना अपि स्वं स्वं गणं
विहाय गणान्तरीयैः सह विवाहं कुर्वते इत्यर्थः ।

अपरा व्याख्या— ‘अभिन्नविवाहं कुर्वते’ इति
सूत्रच्छेदः । अस्यायमर्थः— भृगवो भृगुत्वेनाभिन्ना अपि
स्वं स्वं गणं विहाय गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवामिन्नविवाहं
कुर्वते । अभिन्नानां विवाहोऽभिन्नविवाहः । एवम-
ह्निरसोऽपि । तत्र भृग्वह्निरसोः सप्तर्षिवाहत्वेन तत्पक्षी-
याणां गोत्रामावेन गोत्रसमानत्वाभावात् मिथो विवाहे
नास्ति दोषः, असमानप्रवरत्वात्, असमानगोत्रत्वाच्च ।
एवं सप्तर्ष्यपत्यवाह्यानां भृग्वह्निरसो परस्परविवाह
उक्तः । अत्रैव विरोपमाह— ‘न चेत् समानापेया
बह्वः स्युः’ इति । पञ्चापेयाणामृषियत्रयसमानत्वं
समानर्षिबहुत्वं, यथा आर्हिषेयानां विद्वानां च । व्यापे-
याणामृषिद्वयसमानत्वं समानर्षिबहुत्वं, यथा हरित-
कुत्सानाम् । तदुभयं येषां भृग्वह्निरसां नास्ति ते परस्परं
विवाहं कुर्वत इत्यर्थः । बोधायनप्रहणमात्मनः पूजार्थं,
यथा जैमिनीये सूत्रे ‘जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्र-
प्रतिषेधः स्यात्’ (जैसू. १२।१।१०) इत्यत्र जैमिनिप्रहणं,
तद्वत् । इतिकरणमप्यायसमाप्स्यर्थम् । गोप्र. ९—१०

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९ ; संप्र. ६०५ (एतेषु) (इति
मतं बोधायनस्येति०) .

होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

अथतोऽत ऊर्ध्वानध्वर्युवृणीतेऽमुतोर्वाचो होते-
त्येव एवोभयोः सर्वत्रोद्देशः ॥

अथ प्रवरकर्तव्यतोपदेशानन्तरं अतो हेतोः, यतो
विज्ञाते क्रमविरोधे होतुरध्वर्योश्च वरणमग्निप्रार्थनं बहूनां
मन्त्रदशां वरणं कर्तुं शक्यते, नाविज्ञाते, अतः क्रम-
विरोध उच्यते— अत ऊर्ध्वानित्यादिना । अयमर्थः—
अतो यजमानादूर्ध्वान् मन्त्रदृग्भिरध्वर्यवहितान् (आ)
मूलभूतादयोः क्रमेण संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति सादृश्यसंबन्धे-
नाऽऽहवनीयं प्रवृणीते प्रार्थयते, यथा वत्सानां जमदग्नि-
वदूर्ववदप्रवानवच्च्यवनवदभृगुवरिति । अमुतोऽर्वाचो
होता — अमुतो मूलभूतादयोऽपरम्यार्वाभूतान् मन्त्रदशाः
अध्वर्युप्रवरक्रमविपर्ययक्रमेण तदपत्यसंबन्धेन प्रार्थयते
तमेवामि, यथा भार्गवच्यावनाप्रयानीयं जामदग्न्येति ।
एवमुत्तम्यां प्रार्थितोऽभिर्यजमानयोग्यतां ज्ञात्वा तदीयं
हविः देवेभ्यो दास्यति । यथा कर्माङ्गभूतानामृषिचर्चा
वरणं तद्व्यापनं, यजमानेन प्रार्थिताः सन्तः कर्माङ्गानि
करिष्यन्तीति, तथा होतुरध्वर्योश्च वरणमग्निप्रार्थनं,
ताभ्यां प्रार्थितोऽग्निदेवेभ्यो हव्यं वहतीति । एष एव
प्रवरक्रमविरोधो होतुरध्वर्योश्चाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं सर्व-
त्रोपदेष्टव्यः । गोप्र. १०

अविवाहकारणे समानप्रवरत्वम्

द्व्यापेयसंनिपातेऽविवाहस्यापेयाणाम् । त्र्यापेय-
संनिपातेऽविवाहः पञ्चापेयाणाम् ॥

० असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

* सूत्रमिदं मन्त्रार्थव्याख्यातवत् सवैर्निबन्धकारैरस्योद्धार-
ेऽपि बौधायनीयत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वाच्च प्रक्षिप्तं भवेदिति
संभावयामः ।

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. १० ; संप्र. ६००, ६०१ तोऽ-
र्वाचो (तोऽर्वाचो) .

(२) बौध्मीप्र. ; स्मृच. ६८ ; मपा. ११७ ; गोप्र. ११ ;
संप्र. ६०५, ६१० ; मुक्ता. १२६ ; सिन्धु. १०२४ ; आन.
१६५ .

(३) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ११. एतत्सदृशमेव गौतमधर्मसूत्रे
५१२ सूत्रं वर्तते ।

‘भृग्वहिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्समानार्पेया बहवः स्युः’ इति उक्तमवस्तात् । अनेन सूत्रेण भृग्वहिरसामविवाहकारणभूतं समानव्रतार्पित्वमाह । व्याप्येयाणां भृगूणां द्वाप्येयसंनिपातादविवाहः, समानार्पित्राहुत्वात् । अहिरसामपि हरितानां कुत्सानां च व्याप्येयाणां द्वाप्येयसंनिपातादविवाहः । संनिपातः समत्वम् । तथा पञ्चाप्येयाणां भृगूणामाहिपिणानां वत्सानां विदानां च व्याप्येयसंनिपातादविवाहः । गोप्र. ११

अविवाहकारणं सगोत्रत्वम्

एक एव ऋषिर्यायद्रवरेष्वनुवर्तते ।

सायत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वहिरसां गणात् इति ॥

गोत्रलक्षणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति—‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भद्राजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तन्नोत्रमित्युच्यते ॥’ इति । यत्तु पाणिनीयं गोत्रलक्षणं ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इति, तस्य अपत्यमात्रविषयत्वेन सामान्यत्वात् बोधायनीये गोत्रलक्षणे अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यविषये पर्यवसानं, अन्यथा चण्डालादेरपत्यमपि पौत्रप्रभृति गोत्रं प्रसज्यत इत्यतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, इत्यस्य बोधायनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे भविष्यति ।

(१) बौध्दीयः ; उ. २।१।१६ मन्यत्र भृग्वहिरसां (मन्यदभृग्वहिरसो), स्मृ. ६८ अन्यत्र भृग्वहिरसां गणात् (ऋतुवहिरसगणात्); प्रपा. ३०९ ; मपा. १३७ स्तृवत् ; गोप्र. ११ ; गोभा. ९७ स्तृवत् ; संम. ५९३ प्रथमपादत्रयम्, ५९६ प्रतीकमानम्, ५९७ प्रथमपादत्रयम्, ६०७ प्रतीकमानम्, ६०९ प्रथमपादत्रयम् ; क्षम. १०० ; मुक्ता. १२६ मन्यत्र भृग्वहिरसां गणात् (मन्यत्राहिरसो भृगो), संम. ५४, मिन्धु. १०३३, प्रद. १०७ भृग्वहिरसां गणात् (भृग्वहिरसगणात्), विपा. ७०० अन्यत्र... गणात् (भृग्वहिरस विना) प्रवरसूत्रकारः ; ज्योति. १३२ यौक्त्व (यंत्र प्र) उत्तरार्धे स्तृवत् (=) : १३३ सूत्रकारः ; संकी. १८० ; आन. १६९ स्तृवत्, बाल. १।५३ पृ. १८५ अन्यत्र भृग्वहिरसां गणात् (विना भृग्वहिरसगणात्) ; संम. १७७ यौक्त्व (यंत्र प्र) उत्तरार्धे विधात्, प्रवरसूत्रकारः ; कृष्. १०२९ प्रवरत्, चतुर्थः पादः ; संर. ४१५.

गोत्रस्वरूपसिद्धयकारेण समानगोत्रलक्षणोपदेशपरिदं सूत्रम् । अस्यायमर्थः— एक एवागस्त्याष्टमसप्तर्षिगोत्राणां अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यात्मना तितुभिः कोटिसंख्याभिः संख्यात्वानां वक्ष्यमाणानां प्रचरेष्वेकदिनिपत्राप्येयु त्रियमाणतथा सचया चानुवर्तते, तावतां गोत्राणां समानगोत्रत्वमुक्तं विज्ञेयम् । एतदुक्तं भवति— अगस्त्याष्टमाना सप्तर्षीणामन्यतममृषिमिकं वा सद्धितीयं वा सत्तृतीयं वा सपञ्चमं वा ये प्रवृण्वते, ते सर्वे समानगोत्रा इति । तत्रायं विशेषः— ‘अन्यत्र भृग्वहिरसा गणात्’ इति । अयमर्थः— जमदग्निर्व्यतिरिक्तानां भृगूणां गणात् गौतमभद्राजज्यतिरिक्तानां अहिरसां गणान्यत्र । गणादित्येकवचनं चात्यपेक्षं, गणेष्वोऽन्यत्र । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानां गणेष्वेवैकपत्यनुवृत्त्या समानगोत्रत्वमुक्तं विज्ञेयम् । जमदग्निगौतमभद्राजज्यतिरिक्तानां तु भृग्वहिरसामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यवाङ्मतेन गोत्रत्वासंभवात् गोत्रसिद्धयकारपूर्वकं समानगोत्रत्वं नास्तीति भत्वा ‘अन्यत्र भृग्वहिरसां गणात्’ इति पर्युदासः कृतः ।

ननु अस्यां प्राप्ते कथं पर्युदासः ? प्राप्यपेक्षयात्तस्य । सत्यमेवम्, अन्यत्रापि भ्रान्तिनिमित्ता अन्यत्र प्राप्तिः । कथम् ? अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यभूतान् वत्सादीन् गोत्रशब्दं प्रयुज्जानान् बह्वा तत्परमासन्नविवेकामहृणात् मिश्रयुवज्ञानकहरितरथीतरमुद्रत्यदयोऽपि सप्तर्षिवासा गोत्रशब्दं प्रयुञ्जते— मिश्रयुवगोत्रोऽहमित्येवम् । इत्थं भ्रान्तिनिमित्ता प्राप्तिमपेक्ष पर्युदासः कृतः ‘अन्यत्र भृग्वहिरसां गणात्’ इति ।

अथवा पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षेव नास्ति, एकवाक्यत्वात् । यथा ‘यज्ञेषु वेयजामहं करोति, नानूयाजेषु वेयजामहं करोति’ इत्येकवाक्यत्वात् पर्युदास इत्युक्तम् ‘अपि तु वाक्ययोपत्वादिउपर्युदासः स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्’ इति बाधलक्षणे, तद्वत् ।

जमदग्निगौतमभद्राजानां त्रयाणां भृग्वहिरसामपि सप्तमगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्तर्भावादेव गोत्रत्वसिद्धेः समानगोत्रत्वं युक्तमेवेति न तत्रायं पर्युदासः । इममेव च पर्युदासमिमात्रं उपरिष्ठात् बोधायनः स्वयमेव दर्शयिष्यति— ‘वत्सा विदा आहिपिण इत्येतेषामविवाहः’,

‘गौतमानां सर्वेषामविवाहः’, ‘भद्राजानां सर्वेषामविवाहः’ इति त्रिभिरेभिः सूत्रैः । ये तु सप्तर्ष्यपत्यब्राह्मणीतहस्यगुनकवाध्वन्यश्वन्यहरितकुत्सकण्वरथीतरसुद्रल-विष्णुवृद्धाद्याः तद्विषयमिदं सूत्रत्रयमवस्तादुक्तम्—‘भृग्व-ह्निरसौ मित्रविवाहं कुर्वन्ते न चेतुमानापैष्या बहवः स्युः’ इति, ‘घ्राप्यैयसंनिपातेऽविवाहस्याप्यैष्याणाम्’, ‘भ्याप्यैयसंनिपातेऽविवाहः पञ्चाप्यैष्याणाम्’ इति । इतिकरण-मन्यायसमाप्तिद्योतनार्थम् ।

गोप्र. ११-१२

पैश्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहक्षिपु द्वयोः ।
भृग्वह्निरोगोण्वेव शेपेव्वेकोऽपि धारयेत् ॥

सगोत्रागमने प्रायश्चित्तम्, सगोत्राया भगिनीवद्रक्षणम्,
सगोत्राया गर्भोऽदुष्टः कश्यपसगोत्रः,

सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । व्रते परिनिष्ठिते
ब्राह्मणीं न त्यजेत् मातृयद्भगिनीयत् । गर्भो न

॥ श्लोकोऽयं मज्जिमांजर्यानाद, पौनस्फल्यशेषात्, कनिषद्वैविध्य-कारैः संप्रकाशयित्वेनोद्भूतत्वाच्च बौधायनीयो न स्यादिति प्रति-भाति । डॉ. केल्लण्डमहोदयसंपादिते महाप्रवक्तृध्याये इतिकारान्त-स्याय सत्तरं तु ‘एक एव कनिषावत्’ इतिपूर्वश्लोकान्तेऽपि मज्जीन्याख्यानास्याध्यायसमाप्तिद्योतकत्वेतिकारस्य सत्त्वात्सिद्धि-प्राप्त्याप्यम् ।

(१) बौधौप्र. ; स्मृच. ६८ संप्रकाशः सपा. १३७ द्वयोः (द्वये) संप्रकाशः ; गमा. १७ ; प्र. १८ ध्व (ध्वे) ; संप्र. ५९१ प्रवत्, प्रवर्तनिर्गयकारः स्मरन्ति : ५९४ प्रवत् (=) : ६०६ प्रवत्, संप्र. ६२० प्रथमं वादयम् (=) ; चाम. १८ प्रवत् ; संप्र. ५६ प्रवत् ; सिन्धु. १०३४ पञ्चानां (पञ्चाप्यै) माधवीये स्मृत्यन्तरे ; प्र. १०८ प्रवत्, माधवीये स्मृत्यन्तरे ; उपनि. ११२ प्रवत्, प्रवर्तमन्त्र्यायं ; संक्षी. १८० प्रवत्, वादयम्, रगुनि. १८१ प्रवत् (=) ; बाल. १५३ (पृ. १७९) इतिषु (हासिषु) ध्व (ध्वे) धारयेत् (धारये) (=) ; संग. १७७ प्रवत्, स्मृत्यन्तरे ; संव. १४२ प्रवत् ; सं. ४१८ प्रवत् (=) ; कृष्. १०३५ (=) निर्दिष्ट-मात्रम्. प्रा. केल्लण्डमहोदयेन मुद्रिते बौधायनवर्णनप्रवक्तृध्याये अथ श्लोकः पठितः । गोत्रप्रवर्तमन्त्र्यायं समुद्रयन्तर्बोधायनीयप्रव-क्त्याये तु नाथे श्लोकः समुपपन्नः ।

(२) बौधौप्र. त्रिषां तदध्यायिः (त्रिगाम्दध्यायं) ; उ. २१११११ गोप्र (उपदिष्ट) दुष्यति (दुष्पतीति) कश्यप (वादय)

दुष्यति । कश्यप इति विज्ञायते । अथ संनिपाते विवाहं तदध्यायैर्वर्जयेत् । बौधायनस्य तत्प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति चं विज्ञायते ॥

समानगोत्रामित्यत्र समानप्रवरां चेति द्रष्टव्यं, उभयोः प्रतिषेधाविशेषात् । चान्द्रायणमित्यत्रापि प्रतिगमनं चान्द्रायणमिति द्रष्टव्यं, पुष्कलनिमित्तसद्भावात् । ‘ब्राह्मणीं न त्यजेत्’ इत्यनेन दोषदुष्टतया प्राप्तत्यागप्रतिषेधः । ‘मातृयद्भगिनीयत्’ इत्यापि सहशयनमैधुनादिभावे च मातृगमिनीगमनतुल्यदोषप्रायश्चित्तादिभाक्त्वं विवक्षितम् । ‘गर्भो न दुष्यति’ इत्यत्र अत्रुद्धिपूर्वकृतगर्भो विवक्षितः, बुद्धिपूर्वगमनजनितस्य गर्भस्य चाण्डालस्यस्मृतेः—‘आरूढ-पतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चाण्डालश्चैव ईरिताः ॥’ इति । कश्यप इति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः— स गर्भः सगोत्रायामुत्पन्नोऽपि तदन्यगोत्रेऽपि (१) गोत्रतः कश्यपो भवतीति विज्ञायते भूयते शास्त्रान्तरे । ततः भुतिप्रामाण्यात् अन्यगोनस्या-पत्यमन्यगोत्रं भवतीत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । ‘संनिपाते विवाहं तदध्यायैर्वर्जयेत्, बौधायनस्य तत्प्रमाणं हि कर्तव्यं, मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायते’ इत्यनेन सूत्रेण समान-गोत्राणामिव समानप्रवरणामपि अविवाहानामुक्तत्वात् अयक्तव्यत्वाद्वक्तव्यस्या (व्योऽस्या) यमर्थः— वत्स । यज्ञवाहान्तानां एकोनपञ्चाशदध्यायसूत्रेषु प्रत्यध्यायैः उक्तेषु गोत्रगणेषु प्रवरेषु सन्तु यावतां गोत्रगणानामेक-स्मिन्नध्याये संनिपातः सहपाठः तावतां गोत्राणामन्यतम-गोत्रविशेषः पुरुषः तदध्यायैर्विवाहं तदध्यायपठितैः सह विवाहं वर्जयेत्, समानप्रवत्त्वादित्यर्थः । बौधायनस्य मतमिति चेदं पूर्वोक्तमतमिहापि सारयति । यदुक्तं पूर्वम्—

विवाहं तदध्यायैः (अविवाहः तदध्यायं) हि कर्तव्यम् (कर्त-व्यम्) इति च (इति) ; गोप्र. १७ चरेत् (कुर्वत्) इति च (इति) ; बौध. २४३८ सगोत्रां चरेत् (सर्वान् सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्वत्) (अथ संनिपाते विज्ञायते) ; कृष्. १०६० (मन्त्रपरिनिष्ठिते ब्राह्मणीं त्यजेन्मातृयद्भगिनीयत्) एतावदेव : १०६१ (गर्भं न कश्यपः, भोगे (१) न दुष्यति कश्यप इति विज्ञायते ।) एतावदेव.

‘भृग्वह्निरसो मित्रविवाहं कुर्वते न चेत् समानपेया
चदवः स्युरिति मतं बोधायनस्य’ इति, तदिहापि सार-
यति । सप्तर्ष्यपत्यानां केवलभृग्वह्निरसमेव समान-
प्रवरतया विवाहप्रतिषेधः, न सप्तर्ष्यपत्यानां, तेषां समान-
गोत्रत्वादेव अविवाहसिद्धेः प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गादिति ।
बोधायनग्रहणमुक्तप्रयोजनम् । यत्तु बोधायनमतं तत्
मानुषीभिः सर्वाभिः प्रजाभिः प्रमाणमेव कर्तव्यम् । कुत
इति चेत्—मनुस्यत्वाद्बोधायनस्य । मनुमतं च मान-
चीभिः प्रजाभिरनुष्ठेयम् । कुत इत्यत्र हेतुमाह—मानव्यो
हि प्रजा इति च विज्ञाप्यते इति । एवं विज्ञापने
भूयते तैत्तिरीयभृतौ अग्निप्रकरणे—‘शिवो भव प्रजाम्य
इत्याह प्रजाम्य एवैनं शमयति मानुषीम्यस्त्वमग्निर
इत्याह मानव्यो हि प्रजा मा याचादृथिवी अग्नि
शत्रुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याहैव्य एवैनं
लोकैक्यः शमयति’ (तैस. ५.११.५.६) इति ।

गोत्र. ९७-९८

गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च

‘गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यवुदाणि च ।

ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

‘गोत्राणां तु सहस्राणि’ इत्यनेन गोत्रसंख्यामाह
तेषामतिदुर्ज्ञेयता सारकाणां भूपासनामिव दर्शयितुम् ।
कीदृशी पुनरियं संख्या ? उच्यते—‘सहस्राणि’ इत्यत्र
बहुवचनात् व्युत्तराणि सहस्राणि प्रतीमः । तत्र सहस्रं दश-
गुणितं अयुतं, अयुतं दशगुणितं नियुतं, नियुतं दशगुणितं
प्रयुतं, प्रयुतं दशगुणितं अर्बुदमित्युच्यते । तत्र सहस्र-
प्रयुतार्बुदेषु त्रिंशपि त्रिगुणितेषु कृतेषु गोत्राणां तिस्रः
कोटिसंख्याः संप्रदायैः, यदि तु बहुवचनानि त्रीणि
त्रिंसंख्यायामेव पर्यवसितानि । यदा पुनरधिकान्यपि
गोत्राणि विपरीकुर्वन्ति तदा कियन्त्याः कोटिसंख्या

गोत्राणांमिति न विद्मः । तत्र कथमेतावता गोत्राणां
परस्परं विवेकः शक्योऽवगन्तुमित्यभिप्रायः ।

अनाह—‘श्लोकोक्तसर्वगोत्राणां कोटिसंख्यात्रयं श्रुतम् ।
पठितानां त्वसृष्टौ सहस्रत्रयमञ्जला ॥ ऊनपञ्चाशदेवेति
प्रवरश्चावधारिताः । अपिकाश्चापि पठ्यन्ते केचित्काल्या-
यनादिभिः ॥ व्यामोहयन्ति नः सर्वे गुरवः शरणं
गतान् । आचार्यवचनं सिद्धं प्रमाणं वेदवाक्यवत् ॥’ तस्मा-
च्चर्चसिद्धयर्थं गोत्रसंख्या निरूपयताम् ॥’ अत्र भूमः—
‘इह सर्वे प्रवराचार्याः सर्वेषु गोत्रगणेषु गोत्रगणाननुक्रम्य
इतिशब्दमन्ते प्रयुज्यते ‘इत्येते वन्ताः’ ‘इत्येते आर्हि-
पेणाः’ ‘इत्येतेपामविवाहः’ इति च । तत्र इति-
शब्दस्य इत्यंशब्दपर्यायत्वाद्दक्षिणशब्दाच्चापमर्थो गम्यते—
‘एवमादयो वन्ताः’, ‘एवमादयः आर्हिपेणाः’,
‘एवमादीनामविवाहः’ इति, अन्यथा इतिशब्दानर्थ-
क्यात् । भरद्वाजगणे कनिचिद्गोत्रमेदानुक्रम्य ‘ये
चान्ये स्तम्भस्त्वग्मशब्दाः’ इति ब्रुवन् बोधायनः अनुक्ता-
नपि गोत्रमेदान् दर्शयन् आत्मीयश्लोकोक्ता गौनसंख्यां
पूरयति । तथा आपस्तम्बोऽपि तस्मिन्नेव भरद्वाजगणे
कनिचिद्गोत्राण्यनुक्रम्य प्रवरं च तेषामुक्त्वा ‘सर्वेषां
स्तम्भशब्दानामेव प्रवरः’ इति ब्रुवन् तानेव संख्यां
पूरयति । तथा कात्यायनोऽपि कतिचिद्गोत्राण्यनुक्रम्य
‘ये चान्ये तच्छब्दाः’ इति ब्रुवन् अकथितान्यपि
गोत्राणि (अपि ?) दर्शयति । तस्मात् पूर्वेष्वेव गोत्र-
गणेषु श्लोकोक्तगोत्राण्यपि कोटिप्रवरसंख्यानेन (एषाताम्)-
न्तर्भूतानि पश्यन् तेषां दुर्ज्ञेयताविवक्षया ‘गोत्राणां तु
सहस्राणि’ इति गोत्रसंख्यामुपदिष्टवानाचार्यः । ऊन-
पञ्चाशदेवेति स्वापाठमिप्रायेण व्याख्येयम् । ऋषिदर्शना-
दित्युक्तमपि हेतुः । पूर्वत्रानुक्तानामेतावत्संख्याकानां
करीषाणां मन्त्रार्थवादेतिहासपुष्पादिषु दर्शनादिति पूर्वत्र ।
एतावन्त एव प्रवर इति पूर्वाचार्यदर्शनात् इत्युच्यते ।
तस्मात् साधूकम्—‘गोत्राणां तु सहस्राणि’ इति ।
अत्र श्लोकाः—‘पुपर्यपिपयः स्वेको गोत्रकोटिनयं ब्रुवाः ।
तत्र तत्र प्रतिगणमितिशब्दं प्रयुज्यते ॥ एवमादीनि
गोत्राणीत्येवमर्थमिह स्थितम् । ग्राह्यजितिशब्दोऽय-
मर्थयानेव नान्यथा ॥ इति ज्ञानाऽधिकशतमितिशब्दं

(१) बौध्दीप्र., उ. ३.११.१६, पमा. २०६ तु (च)
देवैषां (देतेषां), गोत्र ६, ९७, संप्र. ५९२ पू. : ६१५ ;
चम. १०० पमावदः, संम. ५५ पमावत्, सिन्धु. १०३५-३६ ;
संको. १७९ तु (च) पू. : प्रका. ३४८, संर. ४१६, संदी.
७ (भागः २) .

प्रयुज्यते । ऊनपञ्चाशदेवेति स्वोक्तप्रवरसंख्यया ॥ तस्मात्
साधून्मवेतस्मन्कारैरिति स्थितम् ॥ '

गोप्र. ९८-१००

गोत्रलक्षणम्

'विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

'तेषां सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्र-
मित्युच्यते ॥

'विश्वामित्रो जमदग्निः' इत्यादिना गोत्रलक्षणमाह ।
न हि अविज्ञाते गोत्रस्वरूपे समानगोत्रतासिद्धिः । यद-
पत्यमित्यत्र अपत्यग्रहणमपत्यसामान्यामिप्राचयम् । एतदुक्तं
भवति-अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां मध्ये यस्य यस्य सप्तपैरपत्या-
पत्यसंततिपरम्पराद्यालोपशालाप्रभवं यदपत्यं ऋषियं
प्राप्तं तत्तस्य गोत्रमित्युच्यते इति । यथा विश्वामित्र-
गोत्राणि देवरातादीनि कृतान्तान्यपत्यानि, जमदग्निगोत्राणि
मार्कण्डेयादीन्य(दीनाम् ?) पत्यानि, भरद्वाजस्य क्षत्र्या-
यणादीन्यपत्यानि द्रष्टव्यानि ।

अपरे तु विपरीतं गोत्रलक्षणमाहुः- 'अगस्त्या-
ष्टमानां यदपत्यं तत् गोत्रमित्युच्यते' इति । यथा-
देवरातादीनां गोत्रं विश्वामित्रः । मार्कण्डेयादीनां जमद-
ग्न्यादीनि गोत्राणीति । एतदुक्तं भवति-अगस्त्याष्टमसप्त-

र्षीणामष्टौ ऋषयः अष्टौ गोत्राणि सर्वेषामन्येषामिति ।
महाजनव्यवहारश्चैतदेव गोत्रलक्षणं सूचयति 'विश्वाम-
ित्रगोत्रा वयं, अत्रिगोत्रा वयं, भरद्वाजगोत्रा वयम्'
इत्येवमादिः । पूर्वव्याख्याने च 'विश्वामित्रगोत्राणि
वयं, वसिष्ठगोत्राणि वयम्' इत्येव व्यवहारः स्यात् ।
श्रुतिलिङ्गमप्येवमेव दृश्यते- गौतमः सत्यकामं पृच्छति
'किंगोत्रोऽसि सीम्प' इति, उत्तरमपि 'नाहमेतदेद-
तात यद्गोत्रोऽहमस्मि' इति । पूर्वव्याख्याने तु 'कस्य
गोत्रं त्वमसि' इति प्रश्नः स्यात्, उत्तरमपि 'नाह-
मेतदेद तात यस्य गोत्रमहमस्मि' इति स्यात् ।
तस्मादिदमेव गोत्रलक्षणं शोभनम् । तथा अमित्युक्तव्यव-
हारेऽपि दृश्यते- 'गोत्रं च तेजसां भानुः सिन्धुवत्
सकलानां लक्षणां' इति ।

अत्र ब्रूमः- बोधायनमतानभिज्ञत्वेदं चोद्यम् । कथम् ?
'गोत्राणां तु सहस्राणि' इत्यधस्तने श्लोके गोत्राणि
कोटिमसंख्यायुक्तान्युक्त्वा, कानि तानि गोत्राणि ?
इत्यपेक्षायाम् 'विश्वामित्रो जमदग्निः' इत्यादिना
विश्वामित्रादीन्यगस्त्यान्त्याष्टौ गोत्राणीत्युक्ते पूर्वापर-
विरोधादसंगतं स्यात् । असदीये पुनः पक्षे नास्ति
कश्चिदोपः । श्लोकव्यवहारः श्रुतिलिङ्गं बोधयामपि गोत्र-
शब्दस्योभयलिङ्गत्वात् अविच्छेदं पुनश्चाव्ययम् । यथा च
वसिष्ठस्य पुत्रः कुण्डिनः, तथा वसिष्ठस्य गोत्रः कुण्डिन
इति ।

यदेतत्पाणिनीयं गोत्रलक्षणम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृति
गोत्रम्' इति, तदपि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यविषयमेवेति
द्रष्टव्यम् । तस्य सामान्यत्वात् बोधायनीयगोत्रलक्षणस्य
विशेषत्वात् सामान्यविशेषयोश्च गोवर्तीवदन्यायेन एक-
गोत्रोपसहस्ये न्यायः । इतरथा चाण्डालाद्यपत्यमपि
गोत्रं प्रसज्यत इत्यतिव्याप्तिदोषः स्यात् । उपसंहारे च न
दोषः । तस्मात् बोधायनीयमेव गोत्रलक्षणम् 'अगस्त्या-
ष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम्' इति ।

अत्रापीदं चिन्त्यम्- किमिदं गोत्रलक्षणं अगस्त्याष्टम-
सप्तर्ष्यपत्यानामविषयम् ? उत स्मिन् ऋषिविषयमेव
ग्राह्यं, अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां यदपत्यमृषियं प्राप्तं तद्गोत्र-
मिति । तत्रापत्यमत्रविषयत्वे सति तदपत्यसंततिजातानां

(१) बीश्रीप्र. ; प्रपा. ३०९ ; गोप्र. ११ सप्त ऋषयः
(सप्तर्षयः) : ९७ ; सिन्धु. १०२९ ; प्रद. १०६ सप्त ऋषयः
(सप्तर्षयः), विपा. ७०१ ; संको. १७९ ; ज्योति. १३३
प्रदवत् ; प्रका. १४८ ; संग. १७७ ; संर. ४१५.

(२) बीश्रीप्र. ; प्रपा. ३०९ (सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां
यदपत्यं तद्गोत्रमित्यावृत्तेः ।) ; गोप्र. ११ तेषां सप्तर्षीणां
(सप्तानामृषीणां) : ९७ तेषां सप्तर्षीणां (सप्तानां सप्तर्षीणां) ;
संर. ५९१ अनुवादरूपेण ; चम. ९९ (तेषां०) मित्युच्यते
(मिति) ; संम. ५४ (एतेषामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्र-
मित्यावृत्तेः ।) ; प्रद. १०६ (सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यद-
पत्यं तद्गोत्रम् ।) ; विपा. ७१५ (एतेषामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं
तद्गोत्रमित्युच्यते) (=) ; संको. १७९ (सप्तानामृषीणामगस्त्याष्ट-
मानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्यावृत्तेः ।) ; प्रका. ३४८ सप्तैवत् ;
संग. १७७ सप्तैवत् ; संर. ४१५ सप्तैवत् ; संदी. ५
(भाषा. २) अनुवादरूपेण.

ऋषीणामृषीणां च भूतभविष्यद्वर्तमानानां च संख्या-
तीतत्वात् 'गोनाणां तु सहस्राणि' इति श्लोकोक्त-
गोत्रसंख्या साध्येत, महाजनव्यवहारश्च । न हि
देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तस्य गोत्रं यददत्तस्यापत्यं यद-
दत्तस्य गोत्रमित्यादि व्यवहरन्ति । नापि यददत्तस्य
पुत्री यददत्तस्य पुत्रं मित्रगोत्रेन मत्वा विवाहयन्ति । सतर्प्य-
पत्यमाने गोत्रे सति तथा व्यवहरेयुः, तथा विवाहयेयुः ।
तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यप्राप्तमहासमुद्रान्तर्गतानामृषीणा-
मेव मन्त्रदशाममन्त्रदशा च गोत्रजयमन लक्षयितव्यमिति
द्रष्टव्यं, अत्राप्यतिव्याप्योपरभावात्, लोकव्यवहारानु-
शुण्याच्च । तथाहि लोकव्यवहारः— मार्कण्डेयगोत्रा वयं,
याज्ञवल्क्यगोत्रा वयं, शालङ्कायनगोत्रा वयं, आपस्तम्बगोत्रा
वयं, आश्वलायनगोत्रा वयं इत्यादि । याज्ञवल्क्यो येषां
गोत्रं मूलकारणं ते याज्ञवल्क्यगोत्रा इति बहुव्रीहित्वात्
पुंलिङ्गेन निर्देशश्च 'सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाण-
गारिः' 'अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकः' इत्याद्या
उ(अनु)पपत्ता एव भवेत्युरिति साधूक्तमगस्त्याष्टमाना
सप्तानां सप्तर्षीणां यदपत्यं तद्गोत्रमिति । अत्राहुः— कस्ये-
यमृषिसंज्ञा ! किं तदपित्वं नाम ! इति यक्तव्यमिति ।
अत्र ब्रूमः— गर्भाधानादिभिश्चत्वारिंशता सस्कारैः संस्कृता-
नामष्टमिरात्मगुणैश्चालङ्कृतानामगस्त्याष्टमापत्यानां मध्ये
यज्ञपत्तिं सातत्वेन क्रियमाणे जगत्प्रसिद्धः स ऋषिरित्यु-
च्यते । तथाहि वाङ्मनामप्रिहस्ये श्रुतिः— 'असद्वा
इदमग्र आसीत् । तदाहुः किं तदसदासीदिति । ऋषयो
वाय तैऽमेऽसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति ।
प्राणा वा ऋषयः । ते यपुराऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः
अमेण तपसाऽसिरेन् । तस्मादपयः' (श्राम, ६.११
१.१९) इति । अत्र ऋषयः जगत्प्रसिद्धिं गतवन्त
इत्यर्थः । इत्थंलक्षणज्ञानामृषीणां मध्ये ये महत्त्वेन जगति
प्रसिद्धाः ते महर्षय इत्युच्यन्ते, 'महर्षीणां श्रुतद्वयम्'
इति दर्शनात् । इत्थंलक्षणज्ञानामृषीणां मध्ये येषामनेक-
जन्मान्तरेषु वेदाभ्यासतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानसस्कारकिणी-
कृतचेतसा संप्रदायमन्तरेण सुतोऽपि नानाभिः जन्मान्त-
रान्यस्ता मन्त्रा ब्राह्मणानि च प्रतिमान्ति ते मन्त्रदश
इत्युच्यन्ते । तथा च तैत्तिरीयाणां साध्यायब्राह्मणे ब्रह्म-

यज्ञविधेरर्थवादश्रुतिः— 'अजानं ह वै पृथीक्षाप्रमानान्
ब्रह्म स्वयंभ्वम्यानर्पत्त ऋषयोऽभजन् तदृषीणामृषित्वम्'
इति । ब्रह्म स्वयंभ्वम्यानर्पदित्यस्यायमर्थः— वेदो नित्यो-
ऽप्याविर्भव इति । तेषामेव एकद्वित्रिपञ्चमत्याकानां
प्रवरणं तदपत्यानामभ्यस्तदवोचाम । इत्थंलक्षणज्ञानां मन्त्र-
दशा मध्ये येषामप्रीतानामतर्गतमनसमस्तवस्तुविशतिरस्ति
ते मुनय इत्युच्यन्ते, 'वाक्यं च पाण्डित्यं च निर्विशाऽथ
मुनिर्भवेत्' इति श्रुतेः, 'मननान्मुनिः' इति निर्वचनात्
'वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति
दर्शनात् इत्यन्वयमिति प्रसङ्गेन । तस्मात् अगस्त्याष्टमाना सप्त-
ऋषीणां पुत्रपौत्रप्रभृति यदपत्यमृषित्वं प्राप्तं मन्त्रदश
अमन्त्रदश्या तत् तस्य गोत्रं मतम्, यथा जमदग्ने-
मार्कण्डेयादि, यथा विश्वामित्रस्य देवरातादि । एवमष्टा-
नामृषीणां यथायथं पुत्रपौत्रादपत्यमृषित्वं प्राप्तं तत्तस्य
गोत्रमिति द्रष्टव्यम् । गोत्रऋषीणां यदपत्यं पुत्रपौत्रादिक-
मृषित्वं प्राप्तं तत्तस्य तदेव गोत्रम् । एतदुक्तं भवति
— अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानामृषीणां गोत्रत्वमुभयथाऽभि-
मतं, गोत्रशब्दस्य संबन्धिवचनत्वात् पुत्रशब्दवत्, पित्रा
दीनामृषीणां पुत्रादीनामृषीणां तदेव गोत्रमिति । एवं
च सति 'मार्कण्डेयगोत्रा वयं, विश्वामित्रगोत्रा वयम्'
इत्यादिलोकव्यवहारः, 'सर्वे समानगोत्रा इति गाणगारिः'
'अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकः' इत्याद्याः सूत्रकार-
व्यवहारः, 'किंगोत्रो नु सौम्य' इत्यादीनि श्रुतिलिङ्गानि
चोपपन्नानि भवन्ति पुत्रादीन् प्रति गोत्रत्वे, तथा पित्रा-
दीन् प्रति गोत्रत्वे 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति
पाणिनीयसूत्रं, 'अगस्त्याष्टमाना यदपत्यं तद्गोत्रम्' इति
च बोधायनीयं सूत्रमुपपन्नार्थं भवतीति स्थितमेतदगस्त्या
ष्टमानां सप्तर्षीणामपत्यमृषिसंज्ञं पित्रादीनां पुत्रादीनां च
गोत्रमिति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः— 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्र-
मित्याह पाणिनिः । सप्तर्ष्यमस्त्यापत्यं तु गोत्रं बोधायनो-
ऽब्रवीत् ॥ पाणिनीयं तु सामान्यं विज्ञेये पर्यवस्यति ।
बोधायनीये, तदपि सामान्यमृषिसंज्ञकम् । सतर्प्य-
गस्त्यापत्यं यदपिसंज्ञं तदुच्यते । गोत्रमित्येव पिण्डार्थो
गोत्रलक्षणयोर्द्वयोः ॥ ऋषीणां प्रवरानुक्त्या पूर्वं बोधायनः

पुनः । गोत्राणां त्वित्यतः श्लोकाद्गोत्राणां वरणं ब्रुवन् ॥
ऋषीणामेव गोत्रत्वं पूर्वोक्तस्यार्थमब्रवीत् । आपर्ष्यवरणं
चोक्त्वा गोत्राणां वरणं ब्रुवन् ॥ ऋषीणामेव गोत्रत्वं
पूर्वोक्तमवदत्कुटम् । सत्पर्यगस्यापत्यानां गोत्रत्वं द्विविधं
मतम् ॥ पित्रादीनां च तद्गोत्रं पुत्रादीनां च तन्म-
तम् । उभयान् प्रति गोत्रत्वं गोत्रिणामिति गृह्यताम् ॥
अगस्त्याद्यमततानां बहुशो गोत्रकारताम् । वदन् मत्स्यो
हरिस्तेषां सगोत्रत्वं ब्रवीति नः ॥'

गोत्र. १००-१०३

प्रवरज्ञानप्रयोजनम्

न भवत्ययाजनीयो यः प्रवरान्स्वान् परांश्च
विजानाति । मन्त्रो ब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते ।
तस्मात्प्रवरज्ञाने यत्नो महान् द्विजैः कार्यः । श्राद्धं
विवाहं ऋत्विजो देवाः स्तोत्रं गोत्रमूलानि च
महाप्रवरे संतिष्ठन्ते । नित्यं पर्वणिपर्वणि स्वाध्यायी
ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

न भवत्ययाजनीय इत्यनेन गोत्रप्रवरविज्ञानं सर्वपाप-
नाशकं दर्शयति । कथम् ? अयाज्ययाजनं नाम महा-
पातकादपि गुरुतरपापं गौतमवाक्यादवगम्यते । यथा
प्रायश्चित्तनिमित्तानि वदन् 'अथैतदयाज्ययाजनमनु-
वचनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिपिद्धसेवनम्' (गोत्र. १९।३)
इत्यत्र विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवनयोरन्तर्भूतमपि अयाज्य-
याजनं पृथगेव प्रथममेव वदति दोषगौरवं पश्यन् ।
तदपि पापं गोत्रप्रवरविदा नास्तीत्यर्थः । मन्त्रब्राह्मण-
मित्यादिना प्रवराणां मन्त्रब्राह्मणयोरन्तर्भावात् प्रवरशास्त्रेषु
तात्पर्यं कर्तव्यमित्याह । श्राद्धविवाहादीनि गोत्रान्तानि
महाप्रवरे संतिष्ठन्ते इति वदन् महाप्रवराध्यायं स्तौति ।
तथाहि 'महतोत्साहनीयत्वान्महद्भिश्च परिग्रहात् । महा-
फलप्रदत्वाच्च महाप्रवर उच्यते ॥' नित्यं पर्वणीत्यनेन
स्वाध्यायाचिरुदेपु पर्वसु प्रवराध्यायान् पठतो ब्रह्मलोका-

(१) बौध्दीप्र. ; गोत्र. ९७ (न भवत्ययाजनीयो यः प्र-
वरान् स्वांश्च जानाति । मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते । तस्मात्प्रवर-
ज्ञाने यत्नो महान् द्विजैः कार्यः । श्राद्धविवाहपृथग्यो देवाः स्तोत्र-
गोत्रमूलानि च महाप्रवरे संतिष्ठन्ते । नित्यं पर्वणि स्वाध्यायि
ब्रह्मलोके महीयते इति ॥).

वातिलक्षणफलं दर्शयति । ननु ब्रह्मज्ञानादृते ब्रह्मलोक-
प्रापकं नास्ति, 'नान्यः पन्था विद्यते' इति श्रुतेः ।
मैवं बोचः, पञ्चाग्निविज्ञानस्य दर्शनात्, केवलकर्मणां च
दर्शनात् । यथाऽऽह गौतमः— 'यस्यैते चत्वारिंशत्
संस्कारा अथैवाऽऽत्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति'
(गोत्र. ८।२२) इति । अथवा नित्यकर्मणामनुत्पत्त्यात्
प्रवराणां, नित्यकर्मणां च मुक्तिहेतुत्वात् तद्द्वारेण मुक्ति-
साधनमित्यदोषः । अथवा वसिष्ठप्रभृतीनां ब्रह्मविदां
ब्रह्मकल्पानां संकीर्तनजनितत्वात् पुण्योपचयादेव ब्रह्मज्ञान-
फलत्वेन ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति सर्वमनवद्यम् ।

गोत्र. १०३-१०४

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

प्रवरन्याख्यानप्रतिज्ञा

प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

सन्धानन्तरं तदर्थं होतृप्रवरा अध्वर्युप्रवराश्चानुक्तत्वा-
द्वक्ष्यन्ते— प्रवरानिति । प्रज्ञातवन्धूनां धैरिमिश्रियते ते
प्रवराः । तानेतान् विस्तरेण प्रवरान् प्रपञ्चेन वक्ष्यामः ।
कपार्दि.

प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपल्लसन्त्या च संबन्धस्य पालनम्

आर्षेयं वृणीते । बन्धोरेव नैत्यथो संतत्या इति
विज्ञायते ॥

आर्षेयं ऋष्यपत्यसंज्ञं प्रार्थयते संकीर्तयति । अथवा
आर्षेयसृपेरपत्यमग्निं यजमानोत्पादितत्वात् यजमानस्य
ऋषिसत्तानत्वात् । तं वृणीते प्रार्थयते होत्रादिरिति ।
एवं पूर्वऋषिसंज्ञात् नैव व्ययते । अथो अपि च
संतत्यै आत्मनः पूर्वेषा च संतानादेति ।
कपार्दि.

ऋषिरूपाः प्रवराः

न देवैर्न मनुष्यैरार्षेयं वृणीते, ऋषिभिरेवा-
ऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते ॥

अपि च विज्ञायते— न देवैः प्रजापत्यादिभिः आर्षेयं
वृणीते । न च मनुष्यैर्वदत्तादिभिः आर्षेयं वृणीते ।

(१) आपस्तम्ब. २४५।१-७ ; गोत्र. १३.

ऋषिभिरेव मन्त्रद्रष्टृभिः वसिष्ठादिभिराप्येयं वृणीते ।
कपर्दि.

आप्येयमन्वाचष्टे, ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनु-
वुध्यन्त इति विज्ञायते ॥

अथापरं विज्ञायते—आप्येयं प्रवरमन्वाचष्टे ऋष्यानु-
पूर्वीमन्वाचष्टे । कस्मात् ? ऋषिणा पूर्वतनेन देवास्त-
दपत्यं पुरुषमनुवुध्यन्ते जानते हीति ।

कपर्दि.

स्वीया मन्त्रहन् एव कपयः प्रवरणीयाः

यो वा अन्यः सन्नथान्यस्याऽऽप्येयेण प्रवृणीते स
वा अस्य तदपिदिष्टं वीतं पृहृक्त इति विज्ञायते ॥

अपि च विज्ञायते—यो वै यज्ञमानोऽन्यगोत्रः सन्
अन्यस्याऽऽप्येयेण प्रवृणीते स वा ऋषिः अस्य यज्ञ-
मानस्य तदिष्टं यागफलं वीतं ब्राह्मणतर्पणादिफलं वृद्धके
गृह्णातीति ।

कपर्दि.

श्रीन् वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते, यथार्पि मन्त्रकृतो
वृणीत इति विज्ञायते ॥

श्रीन् वृणीते । मन्त्रकृतो मन्त्रदृष्टाः, मन्त्राणां करणा-
शक्तेः, कृतौ चानित्यत्यमसङ्गात् । यो यो यस्य ऋषिः
यथार्पि मन्त्रकृतो वृणीते । इति विज्ञायते श्रुतौ ।

कपर्दि.

प्रवरसंख्याभेदश्चैतत्त्वमित्यविवक्षितं कपयः एव

अथैकेपामेकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन् वृणीते,
न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीत इति
विज्ञायते ॥

(१) अथैकेपां शाखिनां श्रुतौ श्रूयते—आप्येयं
वृणीते, एकमृषि वृणीते इति । अथ द्वौ वृणीते, श्रीन्
वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चातीत्य पञ्चादीन्
वृणीते ।

कपर्दि.

(२) अथैकेपां शाखिनां श्रुतौ श्रूयते—एकमाप्येयं
वृणीते, एकमृषि सक्त्यै तदपत्यमग्निं वृणीते । तथा द्वौ
वृणीते, श्रीन्वृणीते इत्यनापि । चतुरो न वृणीते । पञ्चातीत्य
पञ्चादीन् वृणीते । अपमर्त्यः—आप्येयवरणस्य मन्त्रदृष्टत्वं
(दृष्टत्वं) विरोधपक्षेनोक्तमपस्तम्बेन । अतश्चात्मीयानां
मन्त्रदृष्टा यथेष्टसंख्याकानामभिव्ययेन वरणप्राप्तौ सत्या

‘ न चतुरो वृणीते ’ ‘ न पञ्चाति वृणीते ’ इति चतुर्णा-
मतिपञ्चानां च वरणप्रतिषेध इति वर्णयन्ति । तत्र
‘ आप्येयं वृणीते ’ इति विहिते वरणे ‘ एकं वृणाते,
द्वौ वृणाते, श्रीन् वृणीते ’ इति संख्या विदधाति वाक्य-
नयमस्या श्रुतौ इति कृत्वा कल्पसूत्रकारा इमामेव श्रुति-
मवलम्ब्य प्रवर्तन्ते । या तु पूर्वोदाहृता श्रुतिः—‘ श्रीन्
वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते, यथार्पि मन्त्रकृतो वृणीते ’ इति,
तत्र ‘ श्रीन्वृणीते ’ इत्येतान्मानं विधिः । इतरेषां
कश्चिदुपक्रमः कश्चिदवयुत्पत्तानुवादः कश्चित् प्रतिषेध इति
मत्तैनामेव श्रुतिमवलम्ब्य न्यायविद्भिराचार्यैरधिकार-
लक्षणे पठेऽध्याये न्यायैयस्यैवाधिकारो निरूपितः
‘ अप्येयस्य हानं स्यादधिकारात् ’ इत्ययम् । कल्पसूत्र-
काराणां च बहुत्वात् प्रयोगशास्त्रकारत्वाच्च जैमिने-
रैक्यादेकस्य बहूनां मतविरोधे सति बहूनां मतमनु-
सर्तव्यमिति मत्ता प्रयोगार्थिनो वैदिकप्रयोगशास्त्रकारा-
नेवानुगता इति ।

गोत्र. १५

होतुरध्वर्षोऽथ प्रवरनिर्वाहको भिन्नः

इत्त ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होतेति
विज्ञायते ॥

इत्त आप्येयादारम्य ऊर्ध्वानाप्येयानध्वर्युर्वृणीते, यथा—
जमदग्निवत्पूर्वदप्रमानवन्ध्वर्युर्वृणीते । अमुतो
मूलप्रकृतेरारम्य अर्वाचः अर्वाक् जातान् होता वृणीते,
यथा—भार्गवच्यावनप्रमानोर्वाजमदन्वेति । एवं सर्वत्र ।

कपर्दि.

राज्ञः पुरोहितप्रवरः

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति
विज्ञायते ॥

पुर एन दक्षातीति क्षत्रियवैश्ययोर्दार्विहोमिकः अभि-
जनविद्यावृत्तसहितः, तस्य प्रवरेण राजा अभिषिक्तः
प्रवृणीते । दर्शपूर्णमासयोरत्र च वचनात् ब्राह्मणोऽपि
राज्यं प्राप्तः पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीते ।

कपर्दि.

(१) आपश्चौ. २४५८ इति (अतः) गोत्र. ११ ; संप्र.
६०० तोऽर्वाचो (तोऽर्वाचो) .

(२) आपश्चौ. २४५९ ; गोत्र. १३ .

स्वीया मन्त्रकृत एव ऋषयः प्रवरणीयाः

‘त्रीन् यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ॥

वरणस्य पुनस्त्रित्वविधानात् द्विपितुरपि त्रय एव
मियन्ते, न पट्. एक एकतो द्वावेकतः । यदि पञ्च,
द्वावेकतस्त्रय एकतः, शुद्धशैशिरिदर्शनात् । धूमा.

प्रवरसंख्याभेदश्चेकनश्चित्प्रवृत्तिरूप एव

अपि वैकं द्वे त्रीन् पञ्च ॥

न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति प्रवृणीते ॥

होतृत्वं यौक्ष प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्धाचो होता ॥

राज्ञः पुरोहितप्रवरः

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते ॥

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

होतृत्वं यौक्ष प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

इत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते यथर्षि मन्त्र-
कृतो वृणीत इति विज्ञायते ॥

यजमानस्य प्रवरगणे ये मन्त्रकृतः ऋषयः भूयन्ते
तानुपवीतः प्रयमोत्पन्नप्रवरिणमृषिमारन्येत्यर्थः । तथाहि
कौशिके यजमाने ‘मनुष्यन्दरतयत्’ इत्युक्त्वा ‘कुशिक-
वदधर्मणवद्विधामिन्नयत्’ इति वदेत् । सते ‘महाणवदा
च वक्षत्’ इत्यादि । अध्वर्युग्रहणमग्नीभिर्वृत्त्यर्थम् ।

वैज.

अमुतोऽर्धाचो (ऽर्धाचो?) होतेति विज्ञायते ॥

होतृप्रवरं प्रसन्नादाह—अमुत इति । अमुतः तृतीया-
दर्धाचः (ऽः१), अर्धमिन्द्रन्तीत्यर्धाचः, तानर्धाचः (ऽः१)
विपरीतान् पश्चादुत्पन्नप्रवृत्तीन् पूर्वपूर्वान् । वैज.

द्विगोत्रस्य प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

‘द्विगोत्रस्य त्रीन् त्रीनेकैकस्माद्गोत्रादुपलक्षयेत् ॥

उपलक्षयेत् उच्चारयेत् ।

वैज.

प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

अथ प्रवरं प्रवृणीते । यथा यजमानस्याऽऽर्षेय-
सह परेण त्रीनन्तरानमुतोऽर्धाच इत्यामन्त्रणेन
भार्गववासिष्ठेति ॥

(१) भाष्यौ. २।१६।९-१०. (२) सधौ. २।१।९-५२.

(३) सधौ. २।१।९. (४) सधौ. २।१।९.

ऋषेरपत्यमार्षेयं आत्मीयगोत्रार्षीन् तद्विदितप्रत्ययान्ताना-
मन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । अग्रे महा५ अस्मि
ब्राह्मण भारत भार्गवव्यावर्तनाप्रवानौर्वजामद्रम्येति भृगु-
गोत्राणां पञ्चांर्षेयप्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽस्मि-
रुपचर्यते । अस्मिन् प्रकरणे प्रकारविशेषं विधत्ते— ‘पर-
स्तादर्वाचो वृणीते’ (तैष. २।५।८।७) इति । वर्तमानं
यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवरकस्तमारभ्य तद-
पत्यपरम्परयाऽर्धाचो नीचान् वृणीते । तथैव पूर्वमुदा-
हृतम् — भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्रवानस्तस्यापत्य-
मौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति ।
तदेतद्वर्णितम् । प्रच.

प्रवरसंख्याभेदश्चेकनश्चित्प्रवृत्तिरूप एव

* विज्ञायते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते
न चतुरो वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीते इति ॥

प्रवरस्याख्यानप्रतिज्ञा

प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः । तत्र बोधायनः— ‘विश्वामित्रो
जमदग्निर्भरद्वाजोऽयं गौतमः । अग्निर्वसिष्ठः कश्यप
इत्येते सप्त ऋषयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ इति । अत्रापत्यपदं केवल-
पुत्रापत्यपरं न भवति, किंतु पौत्रादिपरमपि । अत एव
पाणिनिः— ‘अपत्यं पौत्रप्रवृत्ति गोत्रम्’ (पा. सू. ४।१।१६२) इत्याह ।

ननु केवलभृगुगणेषु यस्मादिषु केवलान्निगोत्रगणेषु
हरितादिषु च सप्तर्षपत्यत्वाभावात् गोत्रत्वं न स्यादिति
चेत्, न, ‘एक एव ऋषिर्वायत् प्रवेरेव्वर्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वद्विरसा गणात् ॥’ इति
बोधायनोक्तपर्युदासानुपपत्त्या तत्सिद्धेः । प्राप्तिसंभावनायां
हि पर्युदासो भवति । यथा ‘यजतिषु येयजामहं करोति’
इति सामान्यावक्यादनूयाजेषु येयजामहप्राप्तिर्भावनायां
‘नानूयाजेषु’ इत्यनेन ‘अनूयाजन्यतिरिक्तेषु’ इत्येवं

* ‘विज्ञायते’ इत्यवयवः आदर्शपुस्तके पूर्ववृत्तान्ते मुद्रितः,
स एवास्याभिः सप्ततिलोभेनात्र समाकृत्यत ।

(१) सधौ. २।१।९.

(२) सधौ. २।१।९; चम. १९; संर. ४१६.

पर्युदासः क्रियते, तथाऽत्रापीति । 'सतानामृषीणा-
मगत्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोमन्' इति सूत्रं तु न
लक्षणप्रदर्शकं, किंतु अयोग्याश्रुतिमात्रप्रदर्शकमिति न
पूर्वोत्तरसूत्रविरोधः । अत एव विज्ञानेधरमाधवमदनपारि-
जातादिषु 'गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम्' इत्युक्तम् । उक्तं
च भट्टपादैरिति— 'समानेऽपि ब्राह्मणे कुण्डिनोऽग्निरिति
स्मरणलक्षणं गोत्रम्' इति । एवं च 'यनाभियुक्तानां
गोत्रत्वप्रसिद्धिः तद्गोत्रं इत्येव निर्दुष्टं गोत्रलक्षणं मन्त्रत्वा-
दिवत् सिद्धं भवति । एतेन वसिष्ठदीनां गोत्रत्वानुपपत्तिः
अस्मदादीनां परंपरया तदपत्यत्वेन गोत्रत्वापत्तिश्च परिहृता
भवति । यानधिहृत्य प्रवरं आम्नातास्तादृशा गणा
ऊनपञ्चाशात् । तथा च बोधायनः— 'गोत्राणां तु
सहस्राणि प्रवृत्तान्यर्जुनाणि च । ऊनपञ्चाशदेवेषां प्रवर
ऋषिर्दर्शनात् ॥' इति ।

अथ प्रवरसूत्रं प्रदर्शयते । तत्र प्रतिज्ञासूत्रम्—
प्रवरान् व्याख्यास्याम इति । एतच्च प्रतिज्ञानमग्निमाणा
भार्गवच्यायनाप्रबानौर्वजामदम्येत्यादीनां 'प्रवरः' इति-
सहासिद्धपर्यम् । प्रमियन्ते अग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्त्यन्ते
इति प्रवराः । तान् व्याख्यास्यामः एकत्र संरक्ष्य कथयि-
ष्यामः । अग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्तनं तु 'अग्ने महाऋषि
ब्राह्मण भारत' (तैत्र. ३।५।३।१) इत्यादीष्टिमन्त्रेषु
प्रतिपादितम् । विवाहे उत्कीर्तनं तु स्वविशेषणत्वेनैव,
अन्यस्यासंभवात् । विवाहे आर्यगोत्रोच्चारणं तु वाच-
निकम् । तच्च सप्रवरत्वसमीपवशाद्गोत्रविचारणार्थमदृष्टार्थं
च भवति । शान्त्यादिकर्मसु तु वाचनिकं कुत्रचित्,
कुत्रचिद्वशाच्चाप्राप्तम् । प्रच.

प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपत्यमन्त्रत्वाच्च सक्त्वस्य पालकम्

आर्षेयं वृणीते, यद्योरेव नैत्यथो संतत्या इति
विज्ञायते ॥

प्रवरणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे श्रुति प्रदर्शयति— आर्षेय-
मिति । आर्षेय ऋषेरपत्य आहवनीयाग्निं यजमानेनो-
त्पादितत्वात् यजमानस्यैवसंतानत्वात् तं वृणीते प्रार्थयते
तद्गोत्रायेति । एवं सति बन्धोरेव नैति पूर्वार्षेयसंवाध

(१) सञ्ज. २।१।१२ ; सं. ४१६.

च्यवते । अथो अपि च संतत्ये पूर्वेषां पूर्वजानामात्मनश्च
संतानायेति विज्ञायते, श्रुतिरिति शेषः । प्रच.

कथिरूपाः प्रवराः

नै देवैर्मनुष्यैरार्षेयं वृणीते, ऋषिभिरेवाऽऽर्षेयं
वृणीत इति विज्ञायते ॥

देवैर्मनुष्यैश्च आर्षेयवरणं न कर्तव्यं, किंतु ऋषिभि-
रेवेत्येतदर्थं श्रुति दर्शयति— न देवैरिति । न देवैः
प्रजापत्यादिभिरर्षेयं वृणीते, न वा मनुष्यैर्विश्वं देव-
दत्तादिभिः आर्षेयं वृणीते, किंतु ऋषिभिर्विश्वं दत्तादिभि-
र्मन्त्रद्विभिरेवाऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते, श्रुतिरिति
शेषः । प्रच.

आर्षेयमन्वाचष्टे, ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनु-
बुध्यन्त इति विज्ञायते ॥

आर्षेयोच्चारणकर्तव्यताविषये श्रुति दर्शयति— आर्षेय-
मिति । आर्षेयमन्वाचष्टे । कस्मात् ? ऋषिणा पूर्वजेन
कीर्तितेन देवप्रसिद्धेन तदपत्यं पुरुषं देवा अनुबुध्यन्ते
भोग्याशोऽयं तदपत्यत्वादिति जानन्ति इत्यर्थः ।

प्रच.

स्त्रीषा एव कथय प्रवरीणाः

यो वा अन्यः सन्नम्यस्याऽऽर्षेयं वृणीते न वा
अस्य तदपिरिष्टं वीतं बृहत् इति विज्ञायते ॥

स्वस्याऽऽर्षेयवरणं परित्यज्य अन्यस्याऽऽर्षेयवरणे दोष
इत्येतदर्थं श्रुति दर्शयति— यो वा इति । यो वै यजमानो-
ऽन्यगोत्रः सन्नम्यगोत्रस्यऽऽर्षेयेण प्रवृणीते स वै स एव
ऋषिरस्य यजमानस्य तदिष्टं यामकं वीतं ब्राह्मण-
तर्पणादिफलं बृहत्कं गृह्णातीत्यर्थः । प्रच.

प्रवरसंस्वाभेदः एकत्र द्वित्वमित्यपञ्चलरूपं यत्र

एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो
वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीत इति विज्ञायते ॥

आर्षेयसंख्यानियमार्थका चतुर्वरणपञ्चातिप्रवरणनिये-
विका च श्रुति दर्शयति— एकमिति । एकप्रार्षेयं वृणीते

(१) सञ्ज. २।१।१२ ; सं. ४१६.

(२) सञ्ज. २।१।१४ ; सं. ४१७.

(३) सञ्ज. २।१।१५ ; सं. ४१७.

(४) सञ्ज. २।१।१६ ; सं. ४१७.

एकमूर्तिं संकीर्त्य तदपत्यमग्निं वृणीते । तथा द्वौ वृणीते, श्रीनृवृणीते, इत्यत्रापि । चतुरो न वृणीते पञ्चातीत्य पञ्चादीन् वृणीत इत्यर्थः । आत्मीयानामृषीणां बहूनामनियमेन वरणप्राप्ती सत्या 'एकं वृणीते' इत्यादयः संख्यानियमविधयः । 'न चतुरो वृणीते' 'न पञ्चाति प्रवृणीते' इत्येतद्द्वामुप्यायणविषयम् । द्यामुप्यायणस्य गोत्रद्वयस्यापि ऋष्यार्षेयत्वे चतुर्णां वरणप्रसक्तिः, ऋष्यार्षेयत्वे तु पण्णां, पञ्चार्षेयत्वद्वार्षेयत्वादिसंनिपाते सप्तादीनामपि वरणप्रसक्तिः । तन्निषेधाभ्युक्तम् 'न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति प्रवृणीते' इति । 'श्रीनृवृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यद्यपि मन्त्रकृतो वृणीते' इति भुक्ति-मनुसृत्य प्रवृत्ते 'अर्थाप्येयस्य हानं स्यादधिकारात्' (जैसू. ६।१।११) इत्यस्मिन्नधिकरणे भीमांशकास्तु "श्रीन् वृणीते" इत्ययमेव विधिः । 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इत्युभयमयमुप्यानुवादः, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । न च 'श्रीनृवृणीते' इत्यत्रापि वाक्यभेदात्तदवस्थ्याद्विधित्वासंभव इति वाच्यम्, विशिष्टविधाने वाक्यभेदाभावेन विधित्वसंभवात् । स्तुत्यर्थेऽयम् 'एकं वृणीते' इत्यादि-रनुवादः । एकवरणद्विवरणे अप्रदास्ते अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्यनिषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रिवमेव स्तूयते । न च तयोर्निषेधो विघातयः, प्रसक्त्यभावादेव सदप्रवृत्तेः । चतुष्टयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः । शिवं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन् यत्रमानव्हीनेयोद्यारयेत्, न न्यूनं, नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थः" इत्याहुः । एकार्षेयादीनामपि मनुवत्पक्षाभय-णेनाधिनार इति तन्परत्ने ।

'असमानार्थगोत्रनाम्' इति याश्वल्क्योक्तमविवाह-प्रयोजकं समानप्रवरत्वापरपर्यायं समानार्थत्वं द्वित्रिघमेक-प्रवरसाम्यं द्वित्रिप्रवरसाम्यं चेति । तथाचं भृग्वह्निरोगण-स्यतिरिक्तेषु । द्वितीयं भृग्वह्निरोगणेषु । तत्र पञ्चप्रवराणां त्रिप्रवरसाम्यं, त्रिप्रवरणां द्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजक-मिति मन्तव्यम्, 'पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहक्षिपु

● 'ऋषेयं चतुर्णां वरणप्रसक्तिः, ऋष्यार्षेयं ॥ पण्णां, पञ्चार्षेयं भीमांशमिति' इति मूलमुक्तं सारम् । स न शुद्धः ।

द्वयोः । भृग्वह्निरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥' इति वचनात् । शेषेष्वेकोऽपि प्रवरः समानश्चेत्तद्विवाहं वारयेदित्यर्थः । प्रच.

विवाहसंबन्धे द्यामुप्यायणस्य गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या

'नित्यानां द्यामुप्यायणानां द्वयोः । दत्तकादीनां तु द्यामुप्यायणवत् ॥

तत्र यद्यपि यश्च प्रतिग्रहीता जातकर्मादिभिश्चूडा-दिभिर्वा संस्कृतः स एकगोत्रः । एतदग्निमेतैव 'गोत्र-रिक्वे जनयितुर्न भजेद्विप्रमः सुतः' (मस्म. ९।१४२) इति श्रान्त्रमपि प्रवृत्तम् । एतदन्यस्तु प्रतिग्रहीतोपनयन-मात्रसंस्कृतस्तदुत्तरं प्रतिग्रहीतो वा देवरातवत् द्विगोत्र एवेति व्यवस्था निबन्धकारैरुक्ता, तथाप्येषा व्यवस्था-ऽभिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था, विवाहे तु दत्तक-मात्रेण बीजिप्रतिग्रहीतोः पित्रोः गोत्रप्रवरवर्जनं कार्यम्, प्रवरमज्जयादिषु निबन्धेषु तन्निषेधोक्तेरिति कौस्तुभे ।

दत्तकमीमांसाकारस्तु— 'दत्तकमात्रे गोत्रद्वयवर्जनं न, किंतु द्यामुप्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि, द्विविधा दत्तका-दयः, नित्यद्यामुप्यायणा अनित्यद्यामुप्यायणाश्च । तत्र नित्यद्यामुप्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतुभ्याम् 'अत्य-योरस्य पुत्रः' इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यद्यामुप्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्वर्जनकेन संस्कृताः, उपनयनादिभिश्च प्रति-ग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्यामुप्यायणत्वं, परं त्वनित्यम् । जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्का-राभावात्तस्य परिग्रहीतुगोत्रमेव । तदिदं सर्वमग्निरेव (आह ।) सत्यापादः— 'नित्यानां द्यामुप्यायणानां द्वयोः' इति सूत्रेण नित्यद्यामुप्यायणानां गोत्रद्वये प्रवर-संबन्धमुक्त्या तमेवानित्येष्वतिदिशति— 'दत्तकादीनां तद्द्यामुप्यायणवत्' इति सूत्रेण । व्याख्यातं चेतद् दापरस्वामिभिः— 'द्यामुप्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह— दत्त-केति । तावदेव, नोत्तरसंस्ततो । प्रयमेनेव संस्कारः । परिग्रहीता चेत्तदोत्तरस्य, पूर्वत्वात् । तेनेत्योत्तरम् । तथा पितृव्येण चैकार्षेयेण ये जातास्ते परिग्रहीतुरेव' इति ।

अस्य भाष्यस्यायमर्थः— यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्र-
द्वयसंयन्धः, नोत्तरसंततेः । जनक्रोगोत्रसंयन्धे किं कारण-
मित्याह—प्रथमेनेति । प्रथमे जनकः, तेनैव संस्कृतत्वात् ।
संस्काराश्च चोलान्ताः, 'पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्राणां याति चान्यतः ॥'
इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातं चैतत्प्रागेव— अन्यस्या-
साधारणीं पुत्रता न याति, किन्तु धामुष्यायणो भवतीति ।
प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह—परिग्रहीना चेदिति ।
'परिग्रहीनैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चोलादिसंस्कार-
करणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् । तत्र हेतुः—
'पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । धामुष्यायणसंततौ
दत्तकसंततौ चापेक्षितं गोत्रमाह—तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रे-
णैवैतत्संस्कृतोत्पत्तिरुच्यते । अथोपरिग्रहमाह—अपेक्षेति ।
जनकरिग्रहीनोरैकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीनेन व्यपदेशः,
'परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु—'गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न
'भजेद्दत्तमः सुतः' इति, तत्परिग्रहीनैव जातकर्मादिसर्व-
संस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यधामुष्यायणा
दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम्, 'धामुष्यायणकाये स्युर्दत्तक-
क्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः दृष्टव्यैरिहोपस्था ॥'
इति पारिजातधरणात् । गोत्रद्वये जनक्रोगे परिग्रहीतृ-
गोत्रे च । दत्तकादीनां च धामुष्यायणत्वे इदं वचनं,
'नित्यानां धामुष्यायणानां दत्तकादीनां धामुष्यायणवत्'
इति सत्यापादवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमञ्जयामिष्यने-
नैवामिष्येणोक्तम्—'दत्तक्रीतकृन्मपुत्रिकापुत्रादीनां यथा-
संभवं गोत्रद्वयं सप्रवरं मस्यैव' इति । एतावता 'दिगोत्राणां
गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे धर्मम्' इत्याह । तत्र युक्तं
आह्वम् । न चेदानींतनसूत्रपुस्तके एतत्सूत्रस्यैवाददर्शनात्
कथमेतत्स सत्यापादीयत्वमिति वाच्यम्, अतिप्रामाणिकेन
मीमांसाभाष्यकृता शबरस्वामिना सत्यापादीयत्वेन धृत्वैव
व्याख्यातत्वेन एतदनुरोधेन इदानीन्तनसूत्रपुस्तके एत-
त्सूत्रस्थोच्छिन्नताया एव कल्पनात् । सकार्यकाण्डमुच्छिन्न-
मित्यभिप्रेतप्रवादोऽप्यस्ति । दिगोत्रस्य जनकपितृगोत्र-
वर्जनायकेः कचिदपीदानीमनुपलम्भाद्यावद्विज्ञानं वर्जनम् ।

सर. ४५१-४५२

भाष्यन्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः

* मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम् ॥

अपुत्रायाश्च ॥

अपुत्रायाः साधनमातुरपि गोत्रं वर्जनोयम् 'अपुत्रा-
याश्च' इति तस्यैव स्मरणात् । सप्र. ६८४

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

प्रवरमस्या प्रवर्तितेनक्रमश्च

यैजमानस्याऽऽर्पेयान् प्रवृणीते यावन्तः स्युः ॥

आर्पेयान् प्रवृणीते यान्तो यजमानस्य ते भवन्ति ।
ते च प्रवचन्ताये व्याख्याताः । गानावृ.

परं परं प्रथमम् ॥

अस्यैव आर्पेया इयन्तः, अयं परः, अयमपरः, इत्येव-
मादिस्मृत्यनुसारेण प्रवचन्ताय एव वरणप्रकारः पठितः,
स एवेदानीम् । इयन्तो वरीतव्याः, इयं वरीतयाः, इति
विधानमन्येनैवजातव्यामुष्यायणार्थम् ।

गानावृ.

सत्रेषु यजमानिकगोत्रप्रवरविचारः

सत्रेणैव समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः, कथं
ह्यप्रीसूक्तानि भवेयुः, कथं प्रयाजा इति ॥

(१) उक्तानि वैतानिकानि कर्माणि सप्रवर्यन्तानि ।
तेषां मध्ये तिसृभिः कौटिभिः सख्यातगोत्राणां
ब्राह्मणानां प्रतिगोत्रं प्रवराः कर्तव्यत्वेन विहिताः—'आर्पेयं
वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुरो
वृणीते, पञ्च वृणीते, न पञ्चाति वृणीते' इति भुतिभिः ।
सत्रेषु बहुयजमानत्वमुक्तं, 'ऋद्धिकामाः सप्रमासीरन्'
'अपेयुः' इति च बहुयजमानताधीनोपेति ! बोधितव्यात्,

* एतद्वचनस्य शास्त्रार्थः सन्त्यास शान्तपञ्चवचनव्याख्यानेषु
द्रष्टव्यः ।

(१) संप्र. ६८४; चम. ९८; संम. ५४; सिन्धु. १०५७;
विषा. ६९७ (मातृगोत्रमापिष्यवर्जनं माध्यन्दिनीयाना-
मेव); संक्री. १९९; सप्र. ८; बाल. ११३ घ. १७९;
संम. १७३ मातृगोत्रं (मातृगोत्रमापिष्यवर्जनं); संम. ४५१.

(२) संप्र. ६८४; सिन्धु. १०५७.

(३) ब्राह्म. १११३.

(४) ब्राह्म. २१११०; गोत्र. १९; विषा. ७१०.

‘चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीन्’ इति च संख्याश्रुतेः । बहुषु च यजमानेषु समानगोत्राश्च संभवन्ति नाना-
गोत्राश्च । तत्रैवं सति सत्राधिकारिणो विपयीकृत्य
संदेहः— किं समानगोत्रा एव सर्वे स्युः, उत नानागोत्रा
अपीति । तत्र सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारि-
राचार्यो मन्यते । तत्र गोत्रस्वरूपं (समानगोत्रत्वं च)
बोधायनोक्तं द्रष्टव्यम्— ‘सत्तानां सत्परीणाप्रगस्याष्टमानां
(यदपत्यं तद्गोत्रमिष्यत्येते)’ ‘एक एव ऋषिर्यावत्पवरेष्व-
नुवर्तते । तावत्सामानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वहिरसं गणात् ॥’
इति । तदुभयं गोत्रं समानगोत्रं (तत्त्वं) च हृदये
निधाय ‘सर्वे समानगोत्राः स्युः’ इति प्रतिज्ञातेऽर्थे
हेतुमाह— कथं द्याप्रीसूक्तानीत्यादिना प्रयाजा इत्यन्तेन ।
अयमर्थः— आप्रीसूक्तानि तावत्पतिगोत्रं व्यवस्थितानि—
“समिद्धो अग्निः” इति शुनकानां, ‘जुषस्व नः
समिद्धम्’ इति वसिष्ठानां, ‘समिद्धो अथ’ इति (या१)
सर्वेषाम्” इति । तथा प्रयाजा अपि “नाराशंसो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठमुनकामियाप्यश्वादीनाम्” इति प्रतिगोत्रं
व्यवस्थिताः सन्तो गोत्रनानात्वपक्षे विरुध्यमानाः समान-
गोत्रपक्ष एव युज्यन्ते । गोत्र, १९-२०

(२) सत्राण्युक्तानि, तेषां च बहुयजमानत्वमुक्तम् ।
बहुषु च समानार्थेया मित्रार्थेयाश्च संभवन्ति । तत्र
मित्रार्थेयाणां सत्रारणं नास्तीति गाणगारिराचार्यो मन्यते ।
कुतः ? ‘कथं द्याप्रीसूक्तानि भवेयुः, कथं प्रयाजा
इति’ । मित्रार्थेयत्वे सति एवमार्दानि न कथंचि-
द्भेदेभिरित्यर्थः । अतः सर्वे सत्रिणः समानगोत्राः
स्युरित्युक्तम् । आर्षेयः प्रवर इति पर्यायी । ऋषिरिति
यंनानामधेयभूता यत्नविदार्षिपेणादयः शब्दा उच्यन्ते ।
गोत्रशब्दः ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इत्येवं
पारिभाषिकोऽप्यस्ति । अन्यथा च पारिभाषिक एवास्ति ।
यथोक्तं भगवता बौधायनेन ‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भर-
द्वाजोऽथ गौतमः । अश्विर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त
ऋषयः ॥ (सत्तानामृषीणां) अगस्त्याष्टमाना यदपत्यं
तद्गोत्रमिष्यत्येते’ इति । अयमर्थः— एतेषामपत्यमिति
ये स्मरन्ते ते तद्गोत्रमिष्यत्युच्यन्ते । यथा जमदग्नेर्गोत्रं
यत्नादयः, तथा गौतमस्यापास्यादयः, भरद्वाजस्य दश-

गार्गादयः, तथाऽग्न्यादीनां स्वस्ववर्ग्या इति । तथा
आर्षेयगोत्रशब्दयोर्भिन्नविषयत्वं शिष्टव्यवहारे दृष्टम् ।
यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः— ‘अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमाना-
र्थगोत्रजाम्’ इति । तथा ‘गोत्रपिण्डऋषिसंबद्धा रिक्तं
भजेरन्’ इत्येवं व्यवहारा बहवः सन्ति । अस्मिन्सु
सूत्रे गोत्रशब्दः आप्यादेरनुष्ठेयत्वादनर्थकमित्येकत्वात्
एकोपाधिवचनेनाभिप्रेतः । ‘यावन्तोऽनन्तर्हिताः समान-
गोत्रास्तावतां सहृत्’ इत्यत्र सूत्रे समानप्रवरमात्रो-
पाधिवचनो गोत्रशब्दः प्रयुक्तः । यस्तु अगस्त्याष्टमाना-
मन्येष्वपि गोत्रशब्दो लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते ‘मित्र-
युवगोत्रोऽहम्’ ‘सुद्वल्लगोत्रोऽहम्’ इत्येवमादिषु, स च
औपचारिकः प्रयोगः । अगस्त्याष्टमानामपत्येषु अयास्य-
गर्गकुण्डिनादिषु गौतमभरद्वाजवसिष्ठादिषु गोत्रत्वमस्ति,
तत्सामान्यदृष्ट्या मित्रयुवमुद्वल्लादिषु परामर्शेन लौकिकाः
प्रयुज्यन्ते । अस्यायमर्थ इति स्मरन्ति । अतो भगवता
बौधायनेन स्मृत्यन्तर उक्त एव गोत्रशब्दस्यार्थ इति
निश्चिनुमः । म्याकरणस्मृतिश्चाप्यस्या न बाधिका,
सामान्यविशेषरूपत्वात्तयोः । गानाष्ट.

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्त्राणां
व्यापित्वात् ॥

(१) ननु प्रतिगोत्रमाप्रीसूक्तप्रयाजान्यासः कस्मात्
भवति, प्रवरवत् । नेति ब्रूमः, समानगोत्रेष्वेवाम्यासेन
विनाऽपि चरितार्थत्वात् ऋतौ चानम्यस्त्यादिहापि
तत्प्राप्तेः । यदुक्तं प्रवरवदिति, तस्योत्तरमुत्तरे वक्ष्यामः ।
अपि च प्रतिगोत्रमम्यासे सति अङ्गानां क्रमनोपः
प्रचर्यते, गृहपतिब्रह्मोद्गातृहोमप्ययुग्मश्रुतियजमानधर्माणां
बद्धक्रमत्वात् । तस्मात्सामानगोत्रा एवेति प्राप्ते, सिद्धान्त-
माह— अपि नानागोत्राः इति । अयमर्थः— नानागोत्रा
अपि, न समानगोत्रा एव । कुतः ? तन्त्राणां व्यापित्वात् ।
तन्त्रशब्देन सत्राणां साङ्गप्रधानविषयाः प्रयोगा उच्यन्ते ।
ते ऋद्धिपुष्टिस्वर्गादिफलकाणि । सत्रे स्युः, पुरुषमात्र-
व्यापित्वात् । समानगोत्रपुरुषविषयत्वेन संकोचकत्वात्ता-
मद्वयनोऽत्र प्रधानाधिकारसंकोचो विना वचनेन कल्पितः
स्यात् । न चान्यास्यः सति निर्दोषं गत्यन्तरे ।

(२) गाणगारिणा समानविधानानामेव सत्रसंक्रमे उक्ते शौनके आचार्ये आह—समानगोत्राणामेव इति न नियमः, नानागोत्रा अपि सत्रमासीरिति । कुतः ? तन्त्राणां व्यापित्वात् । तन्नराब्देनात्र सर्वपुरुषसाधारणो-
ऽङ्गसमुदाय उच्यते । तस्य च व्यापित्वमस्येव ।

गानाष्ट.

गृहपतिगोत्रान्यया विशेषाः ॥

(१) गयन्तरमाह—गृहपतीति । ये गाणगारिणा समानगोत्रप्रतिज्ञासिद्धयर्थं आप्रीमृक्तादयो विशेषा उक्तास्ते गृहपतिगोत्रानुसारेण कर्तव्याः, तत्प्रधानत्वात्, 'तन्मुख्याः सत्रमासीरन्' इत्युक्तत्वात्, आपस्तम्ब-
वचनाच्च—'सर्वे इष्टप्रथमयज्ञा अपि वा गृहपतिरेव' इति । तथा 'गृहपतेरेव सामिधेनीकस्येनावदानकस्येनेति प्रक्रमेयुषां चान्यान्वेयरूपाणि स्युः' इत्यनेन सूत्रद्वयेन गृहपतिगोत्रान्वयानेव गोत्रादिकृतान्विशेषान् दर्शयति । तस्माद्विशेषः । गोप्र. २०-२१

(२) कथं पुनरसाधारणपदार्था इति, तत्राह—गृह-
पतीति । अयमर्थः—ये विशेषा असाधारणास्ते गृहपति-
गोत्रान्वयाः गृहपतिविधानानुगुणाः कर्तव्याः । एतदुक्तं
भवति—अममानविधानानामपि सत्रासनं भवति,
प्रायेणाङ्गसमुदायस्याविरोधित्वात् । ये केचन विरोधिनस्ते
गृहपतेरविरोधित्वेन कर्तव्या इति ।

गानाष्ट.

तस्य राक्षिमनु राक्षिः सर्वेषाम् ॥

(१) ननु गृहपतिगोत्रानुसारेणाङ्गेषु कृतेषु येषामङ्गं
विकलं तेषां फलसिद्धिर्न स्यादित्याहुः कथाह—तस्य
राक्षिमनु राक्षिः सर्वेषामिति । तस्य गृहपतेः फल-
सिद्धिः अनुपपत्ता इत्येवमपि फलसिद्धिः स्यादित्यर्थः,
तत्प्रधानत्वात् । गोप्र. २१

(२) ननु गृहपत्यविरोधेन सत्रे कृते येषां विरोध-
स्तेषां फलसंक्रान्धो न स्यादित्यत आह—तथेति ।
तस्य गृहपतेः फलसिद्धिमनु सर्वेषां सत्रिणां फलसिद्धि-
र्भवत्येव । कुतः ? 'तन्मुखाः सत्राण्यासते' इति
वचनात् । अत एव सूत्रकारश्चायमेव पक्ष इति गम्यते ।

गानाष्ट.

प्रवरास्त्वावर्तेरज्ञावापधर्मित्वात् ॥

(१) नानागोत्राणां यजमानानां प्रतिगोत्रं प्रवर
अनुवर्तेरन् । कुतः ? आवापधर्मित्वात् प्रवरधर्मित्वात् ।
उप्यन्त इत्यावापा आहवनीयाः, 'अग्निं समावपेयुः'
इति वचनात् । अथवा—उप्यन्ते हवींषि आहवनीयेषु
इत्यावापा आहवनीयाः, तेषामाहवनीयानामावापानां
प्रवरान् प्रति धर्मित्वात् । तेषां चाहवनीयधर्माणां
प्रवरणां प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता, प्रधानवशवर्तित्वाद्-
ज्ञानाम् । आहवनीयसंस्कारत्वं च प्रवरणामपेक्षादेव
व्याख्यातम् ।

ननु पूर्वापरविक्रममिहितम् । कथम् ? नानागोत्र-
पक्षे विद्यमाना विशेषाः गृहपतिगोत्रान्वया इत्युक्त-
मपेक्षात् । नैव दोषः । कथम् ? आहवनीयानां सत्त्व-
पत्यसंबन्धसंकीर्तनेन संशोधनात्मकाः प्रवराः, प्रवरैश्च
संबोधिता आहवनीया देवेभ्यो हव्यं वहन्तीत्यपेक्षादुक्तं
महाप्रवरमाथे । तन यदि गृहपतेरेव प्रवरः क्रियेत,
नेतरेषां कवयपविश्वामिश्रानिगोत्राणां यजमानानाम्, (तदा)
असंबोधितत्वात् तेषामाहवनीया देवेभ्यो हव्यं न वहेयुः ।
तस्मात्तदर्थं कावयपविश्वामिश्रानेयेत्यादि प्रतिगोत्रं प्रवर-
वृत्तिर्युक्ता । किंच—गृहपतेराहवनीयः अन्येषामनाहव-
नीय एव, यथा गृहपतेः पुत्रः अन्येषामपुत्रः, संबन्धि-
वचनात्वात्पुत्रशब्दस्य । तथा आहवनीयगव्धोऽपि संबन्धि-
वचन एव । अत एव आहवनीये नान्यो होमं करोति ।
अत एव च आहवनीयस्य प्रतिनिधिर्निषिद्धः पठे प्रति-
निधिप्रकरणे 'न देवताशिश्रब्दकिशगामन्यार्थसंशोक्तः'
(जै. सू. ६।३।१८) इत्यत्र । तस्मात्ताभूक्तं नाना-
गोत्राणां प्रतिगोत्रं प्रवर आवर्तेरिति । शिष्येऽधिकरणे
सदेहः—किं नानागोत्राणामेव प्रवर आवर्तेरन्, उत
समानगोत्राणामपि ? इति । तत्राष्टमागविरोपत्वात् समान-
गोत्राणां प्रवरस्तन्वैषेव इत्येके मन्यन्ते । अपरे पुन-
रावृत्तिं मन्यन्ते, नानागोत्रव्यवायात् यजमानधर्माणां बद्ध-
क्रमत्वात्सकृत् प्रयोगे सति क्रमकृतं वैगुण्यं प्रसज्यते
इति । तथा चापस्तम्ब—'नानागोत्रश्रवायादेव समान-
गोत्राणामप्येव प्रवरमावर्तेत्येके मन्यन्ते' इति ।

गोप्र. २१-२२

(२) ओप्यन्त इत्यावापा आहवनीयाः । ते च प्रवरेण धर्मेण धर्मिणः । तस्य प्रवरस्याहवनीयसंस्कारत्वादाहवनीयधर्म इत्युच्यते । अत आहवनीयवहुत्वाप्यतिप्रधानमावर्तन्ते इत्युच्यते । आवापधर्मित्वादित्ययमर्थः—आवापानामाहवनीयानां प्रवरं प्रति धर्मित्वादिति । एवं प्रवरानुक्रमणस्य प्रसङ्गमावापानन्तरं प्रवरानुक्रममिष्यति—‘ जामदग्न्या वत्ताः ’ इत्येवमादिना ग्रन्थेन । अतस्तत्तदनुक्रमणस्येदं प्रयोजनम्—भुतावेतावन्मात्रमस्ति, कस्यान्विदेवं भूयते—‘ आपर्येण प्रवृणीते, ययर्षि मन्त्रकृतो वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते ’ इति । आपर्येयवरणस्य मन्त्रकृत्यं विशेषणत्वेन चोच्यते । अतो ये आभ्रातानामृपीणां मन्त्रकृतत्वेनाज्ञायन्ते तेषामेकादीनां यथेष्टसंख्याकानां वरणे प्राप्ते ‘ न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते ’ इति चतुर्णामतिपञ्चानां च प्रतिषेध इति वाक्यत्रयमस्या भुताविति वर्णयन्ति । अन्यस्यामन्यथा भूयते—‘ आपर्येण प्रवृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते ’ इति । अयमर्थः—‘ त्रीन्वृणीते ’ इत्येष एवात्र विधिः, इतरेषां कश्चिदयमुत्पादनाद् इति वर्णयन्ति । इमामेव भुतिमुपन्यस्य न्यायविश्लिष्टरयमेवायं वर्णितः—‘ अभ्यापेर्यस्य हानं स्यादधिकारात् ’ इति । पूर्वोक्तभृत्यनुसारेण अभ्यापेर्याणामप्यधिकारोऽस्तीति कल्पकारणां सूत्रकारणां च प्रवृत्तिरिति सैवानुसृताऽस्माभिः । तत्र य आत्मीया ऋपयस्तेषां ये मन्त्रकृतस्ते मोक्षसंख्या वरितव्या इत्येतावन्मात्रं श्रुतितोऽवगतम् । तस्यैव आत्मीया ऋपयस्तेषामेते मन्त्रकृत इति ज्ञाने न श्रुतिः, स्मृतिरेवात्र दारणम् । तत्र एतावदेव लौकिकानां स्मरणं दृश्यते वयं वत्ता वयं विदा वयमायाम्या वयं रथीतरा वयं कष्या वयं गविष्ठिरा वयमाष्टिरेणा वयं कुण्डिना वयं गर्गा इति, नासाकमेतेवेते मन्त्रकृतः एते अमन्त्रकृत इति स्मरन्ति । अपि च ध्यापेर्यान्ध्यापेर्याः पञ्चापेर्या इति च स्मरन्ति । अपि चासाकमङ्गिरोमुख्यः प्रवरोऽष्टादंष्ट्रमुख्यो वेति च स्मरन्ति । अथ चैतेषां ज्ञानस्य स्मरणान्धव्यमाणं नास्ति । आपर्येयवरणविषयेष्विति चैतज्ज्ञानम् । एवं चेत् कल्पमूत्राणां वंशनामधेयभूतमित्रयुवादिविषया श्रुति-

लैके उपर्जाभ्या । उदेरोनास्यैत एतावन्तोऽस्यैको द्वावस्य पञ्चास्य त्रयो वा पञ्च वाऽस्यैको वा त्रयो वा पञ्च वेति, अस्यायं मुग्धोऽयं वेत्येवमादिपरार्थविषयत्वादिकल्पानां श्रुतिमागच्छतोऽयमपञ्चशपरिहारार्थं स्वे स्वे कल्पे सूत्रे निवर्तन्ति । प्रवरदिस्वीयसंज्ञाया आपन्वरानुक्रमस्य प्रयोजनमित्यवगन्तव्यम् (१) । गानाष्ट्र.

प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च

‘ तेषामुभयतः प्रवृणीतेकमितरतो द्वाधितरतः ॥

ध्यापेर्यवरणपक्षे एवं भवति ।

गानाष्ट्र.

द्वौ चेततरतस्त्रीनितरतः ॥

पञ्चापेर्यवरणपक्षोऽयम्

गानाष्ट्र.

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति ॥

अत उभयतो द्वौ न ग्रहीतव्यौ । कुतः ? चतुर्णां चरणनिषेधात् ।

गानाष्ट्र.

न पञ्चानामतिप्रवरणम् ॥

अतिपञ्चानां प्रवरनिषेधात् । तेन द्वयोरैकार्पवेऽपि ध्यापेर्यवरणमनुज्ञातमिति गम्यते ।

गानाष्ट्र.

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्

अविवाहकारणं समानप्रवरत्वम्

ध्यापेर्याणां ध्यापेर्यसंनिपाते अविवाहः । ध्यापेर्याणां पञ्चापेर्यसंनिपाते अविवाहः । ‘ विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥ ’ सप्तानामृपीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्वैतमित्याचक्षते । ‘ एक एव ऋषिर्षीयत्प्रवरैष्वनुवर्तते । तस्यैवसमानोऽत्रैवमन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति ॥ ’ असमानप्रवरैर्विवाहो विवाहः ॥

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

प्रवरसंख्या, प्रवरनिर्देशरितिः प्रवरनिर्देशक्रमश्च

अमुवदमुवदिति यजमानार्पेयाण्याह परस्ताद्वर्वाश्च त्रीणि ॥

(१) आश्वी. २।६।१३.

(२) इदं आश्वलायनश्रौतसूत्रवन्तो मुद्रितम् । अस्तीयस्याचस्य स्थलादिकं नास्ति ।

(३) काश्वी. ३।२६.

अमुवदिति आप्येयोधारणम् । श्रीणीति कुतः ?
' श्रीन् वृणीते ' इति वचनात् । इदं हि ' पितैवाप्रेऽय
पुनोऽय वीनः ' इति लिङ्गात् । यजमानग्रहणं च ऋत्वि-
गाप्येययुदासार्थम् । कर्क.

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥

वादान्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो वा मन्त्रकृत-
स्तावन्तो नियमेनैव । यावन्ति यस्य प्राप्तुवन्ति तावन्ति
प्रवृणीते न श्रीणीति । तत्कथम् ? ' आप्येयं प्रवृणीते '
इत्येयोऽत्र विधिः । ' एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन्वृणीते '
इत्यनुवादः । तथा ' न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते '
इति । आप्येयाणि ह्येकवद्वित्वमित्यपञ्चत्परिच्छिन्नानि
प्रावरिकाया पठ्यन्ते । तेनाप्येयं वृणीते इतीयतैव यावन्ति
यस्य प्राप्तुयन्ति तावन्त्येव म्रियन्ते । त्रित्वविधानं तु
केवलं एकद्वित्वयोरवसुत्यवाद्संभ्रमानादेवाभ्युपेयते ।
मन्त्रकृतो मन्त्रद्वय उच्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं
भवति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन दर्शनार्थः कृजिति
व्यवसीयते । दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम् । ' गन्धना-
वक्षेपणत्वेवनसाहसिकप्रतिश्रुत्यप्रकथनोपयोगेण कुनः '
इति आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृजो दर्शयति ।
कर्क.

होता तद्वित्तपदामन्त्रितवच्च ॥

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा

अथैवातः प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

इह कात्यायन-लौगाक्षिप्रणीतप्रवरभाष्ययोः भाष्या-
दर्शनात् रक्षांतराभियोगबलात् गुरुप्रसादाच्च यथावदिदं
कार्णं व्याख्यास्यामः । इदं सूत्रं महाप्रवरभाष्ये वृत्त-
व्याख्यानमिति न व्याख्यायते ।

गोप्र. १६-१७

प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपत्यस्तत्त्वा च सन्त्ययः पाळ्यम्
तदेतद्ब्राह्मणं भवत्यप्येयं वृणीते वन्धोरेष
नैत्यो संतत्या इति ॥

(१) काश्री ३२७.

(२) संप्र. ६००.

(३) गोप्र. १६.

सं. कां. २२

इदमपि सूत्रमापस्तम्बसूत्रभाष्ये कृतव्याख्यानमेव ।

गोप्र. १७

प्रवरव्याख्यामेदः परस्मैपदवित्त्वपञ्चत्वरूप एव
एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन्वृणीते, न चतुरो
वृणीते, पञ्च वृणीते, न पञ्चाति वृणीत इति ॥

अत्र दर्शपूर्णमासगोरेवाऽऽप्येयवरणविधिपरं ब्राह्मणं
महाप्रवरभाष्येऽस्माभिरुदाहृतं व्याख्यातं च ' आप्येयं
प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवेनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महा-
वीर्यो यो यथं प्रापदिति । तस्मादाप्येयं प्रवृणीते । परस्ताद-
वाकप्रवृणीते ' (श्राम. १।४।२।३) इत्यादि । एतद्ब्राह्मणा-
भिप्रायं व्याचक्षणेन कात्यायनेनैवमुक्तम् - ' विद्वांश्चि-
कित्वात्मनुवद्भरतवदमुवदमुवदिति यजमानाप्येयाण्याह ।
पुरस्तादवांश्चि श्रीणि, यावन्तो वा मन्त्रकृतः ' इति । तत्र
' पुरस्तादवांश्चि श्रीणि ' इत्यस्य पक्षस्य मूलभूता भुतिः
अवस्तादेवोदाहृता ' श्रीन् वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते,
यथार्पि मन्त्रकृतो वृणीते ' इति । इदानीं ' यावन्तो वा
मन्त्रकृतः ' इत्यस्य पक्षस्य मूलभूता भुतिं शाखान्तर-
गतां स्वयमेवोदाहरति - एकं वृणीत इत्येवमाद्या ।
व्याख्याना चैषा भुतिः आपस्तम्बसूत्रभाष्ये । अस्याः
भुतेरयमभिप्रायः - यस्यैक एव मन्त्रद्वयसित स एकं समेव
वृणीते, यस्य द्वौवेव स्तः स द्वौवेव वृणीते, यस्य त्रयः
सन्ति स त्रीनेव वृणीते, यस्य चत्वारः सन्ति स चतुरो
विचमानानपि न वृणीते, यस्य पञ्च सन्ति स पञ्च
वृणीते, यस्य षड्वाचा बहवः सन्ति स षड्वाचीत्य षड्वा-
चीन् वृणीते विचमानानपीति । तत्र च यस्य यावन्तः
सन्ति, न न्यूनाधिकः, इत्यत्र कल्पसूत्रकारा एव शरणं
प्रमाणान्तराभावाच्च । इमामेव भुतिमवलम्ब्य कल्पसूत्र-
काराः प्रवृत्ता इत्युक्तमर्थस्तात् । गोप्र. १७

भावित्वेपे सप्तर्षी वर्णानां मानव एव एकः प्रवरः, ऋषयः

प्रवरा इति सिद्धान्तः, ऋष्यश्रान्त्यवर्णानां

मानवः प्रवरः

अपि हेके मानवेति मनुवदित्येकैकमाप्येयं सार्व-
वर्षिकं प्रवृणते । कस्य हेतोरिति । मानव्यो हि
प्रजा इति ॥

॥ अत्र एकवचनान्तः पाठो भादसंप्रसृतके । मन्त्रीनरत्तु बह-
वचनान् इति निश्चयी ।

अपि ह इति पथान्तरपरिग्रहे । एके शाखिनस्ता-
ण्डिनः छन्दोगा । मानवेत्येका(कमा)पैयं प्रवरं होताः
प्रवृणते । एकं मनुवदित्यध्वयः प्रवृणते इति । सार्व-
वर्णिकं सर्ववर्णेषु भवं प्रवरं प्रवृण(णी)ते । अत्र 'अथवा
एके शाखिनस्ताण्डिनश्छन्दोगा इत्यं प्रवृणते इत्यामनन्ति'
इति वाक्यशेषोऽप्याहर्तव्यः । एकार्पेयमानवप्रवरणे
हेतुं पृच्छति-कस्य हेतोरिति । कुतो हेतोरित्यर्थः,
'पशू हेतुप्रयोगे' इति पञ्चम्यर्थे पशूस्तरणात् । तत्र
हेतुः-मानवो हि प्रजा इति । अयमर्थः-यतः
सर्वथा प्रजानामाद्यो मूलभूतो मनुः 'एकं वृणीते'
इति ब्राह्मणान्तरं अतस्त्रमेव वृणते प्रजा इति । जातिः
सामर्थ्यमर्थिव्यं शास्त्रार्थदासश्च येषां वैश्वर्णिकानां प्रवरा-
धिकाराणां ते प्रजाशब्दाख्या द्रष्टव्याः ।

गोप्र. १७-१८

तदेतन्नोपपद्यते । न देवैर्न मनुष्यैरार्पेयं वृणीते ।
ऋषिभिरेवार्पेयं वृणीते ॥

अस्य ताण्डिनो पक्षस्य दूषणाय ब्राह्मणान्तरमाह-
तदेतदिति । व्याख्यातं चेदं ब्राह्मणमापस्तम्बादिमूखभाष्ये ।
युक्त्या च ताण्डिदर्शनं दूषयन्ति बहुविदः । ताण्डिदर्शने
हि सर्वेषां वैश्वर्णिकानां समानप्रवरत्वादिव्याहः, व्याहृतिश्च
वर्णार्णकरूपसद्वः, गुदन्त्यदोषप्रगक्त्या चण्टालोत्पत्तिदोष-
प्रगक्त्या च ब्राह्मण्यनाशात् मूलोच्छेदः प्रगम्यते इति ।

गोप्र. १८

यः परार्पेयं वृणीते परं यक्षस्याऽऽशीर्गच्छति ।
आवृण्यते या एष ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यः
पितृभ्य ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यो यः परान् प्रवृणीते ॥

यः परार्पेयः तन् स्वमात्सर्यकार्येण प्रवृणीते तदीयं
यक्षकृत् तमेव परं गच्छति, एव मुदुक्ते इत्यर्थः ।
चिन् आवृण्यते आच्छिद्यते वा एष देवर्षिषिन्मनुष्य-
गाथायकृत्प्रदिति ।

गोप्र. १८

तदेतदन्वयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरामां प्रजानां
युगं भवति ॥

इदानीं ताण्डिभूतप्रमाणं परिहर्तुं त्रिपथान्तरमाह-
-- तदेतदिति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्यत्र वैश्वविषया
ताण्डिभूतिरित्यनेन । न हि तत्र समानप्रवरणोऽस्ति,

अवर्जनीयत्वादेकदेशसामयत् । 'वात्सप्रेति होता वत्स-
प्रिवदित्यध्वयः' इत्यत्रापि स्ववर्णप्रवरैस्तुल्यत्वात्समान-
प्रवरदोषो ब्राह्मणविषय एव निश्चीयते । तस्माद्ब्राह्मण-
नामेकद्वित्रिपञ्चार्पेयाणां होतुरध्वर्योश्च प्रवरा भ्याख्येयाः ।

गोप्र. १८

होतुरध्वर्योश्च प्रवरतिर्देशक्रमः

इत एवोर्ध्वं होता प्रवृणीतेऽन्यगित्यध्वर्युः ॥
(इति कात्यायनपाठः)

तत्र बहूना वरणे क्रमविशेषमाह- 'इत ... त्यध्वर्युः'
इति कात्यायनः । इतः प्रवरकर्तव्यताप्रतिपादनादूर्ध्वं
होता प्रवृणीते भृगुवादीन् मन्त्रदृशः, यथा भार्गव-च्यायन-
आप्रवान-और्व-जामदग्न्य इति । अन्यगित्यध्वर्युः ।
होतुः प्रवरक्रममनुसरन्त्यध्वर्युः प्रवृणीते । इतिशब्देन तमेव
प्रवरक्रमं दर्शयति, यथा भृगुवत् च्यवनवत् अप्रवानवत्
ऊर्ध्ववत् जमदग्निवत् इति । तथाहि ब्राह्मणमध्वर्युप्रवर-
विधिपरं वाजिनाम्- 'परस्तादर्वाक् प्रवृणीते' इति ।
स्वयमप्याह- 'यजमानार्पेयाप्याह परस्तादर्वाक्षि मीणि'
इति ।

गोप्र. १८-१९

इत एवोर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता ॥
(इति लौगाक्षिपाठः)

● लौगाक्षिपाठे इति व्याख्या- 'इत एवोर्ध्वं होता'
इति कात्यायनादिभिः समानम् । 'अमुतोर्वाचो होता'
इत्यत्र विशेषः । भार्गव-च्यायन-आप्रवान-और्व-जाम-
दग्न्य-इति होतुः प्रवरात् 'अमुतोऽर्वाचोऽध्वर्युः प्रवृणीते'
अन्यमारम्य मूलभूताद्वेः यथा जमदग्निरूर्ध्ववदप्रवान-
वच्यवनरश्भृगुरदिति । अत्र सर्वेषामाचार्याणां होतुः
प्रवरक्रमः समानः । अध्वर्युप्रवरक्रमस्तु कात्यायना-
दन्येषामाचार्याणां समानः, कात्यायनस्य तु होतुप्रवरक्रम
एव अध्वर्युप्रवरक्रम इति विशेषः ।

गोप्र. १९

● अत्र 'लौगाक्षिपाठे ... यदुप' इत्येतादृशं प्रमाणमुक्तं ।
तत्रैव समरति- 'लौगाक्षिपाठे इति व्याख्या- 'अमुतोर्वाचो
होता' इति कात्यायनेन समानम् । 'इत एवोर्ध्वानध्वर्युः' इति
अत्र विशेषः भार्गवच्यायनाप्रवानऔर्वजामदग्न्ये होतु प्रवरात् ।
'इत एवोर्ध्वानध्वर्युः प्रवृणीते' अन्यमारम्य आ मूलभूताद्वेः,
यथा जमदग्निरूर्ध्ववदप्रवानवच्यवनरश्भृगुरदिति' इति ।

जैमिनिसूत्राणि

प्रवरसंख्याविधिविचारः

अत्र्यापेयस्य हानं स्यात् ॥

(१) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘आपेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति । तत्र सदेहः किं अत्र्यापेयस्य अधिकारः, उत नेति । किं प्राप्तम् ? अत्र्यापेयोऽपि अधिक्रियते इति । कुतः ? ‘आपेयं वृणीते’ इति सामान्य-वचनम् । तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा । तच्च दर्शयति ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते’ इति । तथा प्रति-पेयति ‘न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिपेयोऽवश्यकल्पते । तस्मान् अत्र्यापेयोऽपि अधिक्रियेतेति । एवं प्राप्ते, द्वयः— यो न अत्र्यापेयः स नाधिक्रियेत । कुतः ? ‘श्रीन् वृणीते’ इति विशेषवचनात् । विधिश्च अप्राप्तत्वात् । ननु ‘एकं वृणीते’ इत्यपि विशेषवचनमस्ति । नेत्युच्यते, विधावि-काया विभक्त्यभावात् । ननु श्रुत्या विधास्यते, यथा ‘श्रीन् वृणीते’ इति । उच्यते— त्रयाणामेव स्मृतिः । सा त्रित्वं विधास्यति । ‘एकं वृणीते’ इति अवयुत्पानु-चादोऽयं त्रयाणामेव । तत्रापि त्रित्वमेव स्मृत्ये विधातुम् । एवं एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति । ‘न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् त्र्यापेयस्याधिकारो नान्यस्येति ।

शाबरभाष्यम्

(२) दर्शपूर्णमासयोः ‘आपेयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति श्रुतम् । तत्र तावत् एकं विधायकं, अन्ये अनुवादा इत्यविवादम्, अन्यथा सर्वेषां विधित्वे वाक्य-भेदविकल्पयोरपत्तेः । अतः ‘श्रीन् वृणीते’ इत्येव विधिः । ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते’ इत्यवयुत्पानुवादः त्रित्वतुल्यः । ‘न चतुरो वृणीते’ इत्याद्यपि नित्यानुवादः तदर्थ एव । अतश्च त्र्यापेयान् पञ्चापेयोऽपि त्रीनेन वृणीयात् । एकद्व्यापेयोरस्तु नास्मिन् पक्षे अधिकारः । अपि तु

‘अयं हेके मनुवदित्वेवैकापेयं सार्ववर्गिकं प्रति-दिशन्ति’ इति वचनान्तरविहितमनुवत्पथाश्रयेणैव । तदे-तद्भवतो जैमिनेर्मतं ऋष्यन्तरैर्मनुपगतम् । तथा च कात्यायनः अनुवदति— ‘परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि’ इति । आपस्तम्बोऽपि— ‘श्रीन् यथापि मन्त्रकृतो वृणीते’ इति । तैस्तु पक्षान्तराण्यपि उक्तानि । ‘यावन्तो वा मन्त्रकृतः’ इति कात्यायनः । ‘अपि वा एकं द्वौ श्रीन् पञ्च वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इत्यापस्तम्बः । ‘यावन्तः स्युः परंपरं प्रथमम्’ इत्याश्वलायनोऽपि । तेषां चायमभिप्रायः— ‘आपेयं वृणीते’ इत्येवं विधिः । इतरे अनुवादाः तत्तुल्यार्थाः । अतश्च ‘श्रीन् वृणीते’ इत्यपि अनुवाद एव । ईदृशोऽयं वरणसामान्य-विधिः, यत् तत्तदापेयं प्रति तत्तत्संख्याकरणं प्राप्यते इति स्मृतिः । इतरथा भवन्मते सामान्यवाक्येनैव वरणविधिः अभ्युपगम्याप्येकवाक्यत्वलाभाय पञ्चापेयस्यैव अधिकारपत्तेः त्रयाणामपि एषां अवयुत्पानुवादत्वा-पत्तिः । न चैवं चतुःपञ्चादीनामपि वरणप्रसक्तौ तन्निषेधेन वाक्यभेदाद्यनापत्तेः, एकद्विनिपञ्चापेयाणामेव प्रवराध्याये समागनेन चतुःपञ्चादेः अप्रसक्तेः । अतः अरिमन्त्रपि पक्षे वाक्यभेदाद्यनापत्तेः एकद्व्यापेययोः अधिकारः, पञ्चापे-यस्य पञ्चानां वरणं न विरुद्धमिति । यत्तु द्यामुध्यायगार्गा उच्यतेः कुण्डलेऽपि वरणविधानादस्ति चतुःपञ्चादीनां प्राप्तिरिति, तत्र, आश्वलायनेन (१२।१३।४-५) द्यामुध्यायगार्गाननुक्रम्य ‘तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतः द्वावितरतः, द्वावेकतरतः त्रीनितरतः’ इति आवश्यक-श्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषेधात् । अतो भार्गवव्याख्ये-त्यादिविशेषरूपेण वरणपक्षेऽपि मनुवत्पक्षवदेव एक-द्व्यापेययोरपि अधिकार इति ऋष्यन्तरमतं बोध्यम् ।

भाट्टदीपिका

यत्रमानप्रवरवर्णीकता

आपेयम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘आपेयं वृणीते’ इति श्रुतम् । तत्र ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति वरणसंस्कृतस्यादिजो विशेषणमपेयपदं ऋषिपदस्य ‘तदुक्तमृषिणा’ (ऐशा.

२।२४।१२) 'बन्धने चर्पे' (पा. ४।४।९६) इति श्रुतिस्मृत्योर्वेदे प्रयोगदर्शनादविच्छिन्नवेदार्थविज्ञानानुष्ठानशीलपूर्वपुरुषकल्पं बोधयति । 'अथ देवा योऽनु-
त्तानः श्रोत्रियस्तस्यापि वेद एष वै ब्राह्मण कवीणा-
माप्येयो यच्छुभ्रवानेप वै पितृमान् पैतृमत्य आप्येयो यच्छु-
श्रुवान्' इति व्यपदेशात्तादृशत्वमृत्विग्विशेषणं 'वासिष्ठो
ब्रह्मा' इत्यादिपदिति प्राप्ते, 'यजमानस्याशीर्गच्छेदपीणां हि
देवाः पुनरमनुष्यन्ते' इत्यादिना यजमानपूर्वपुरुषपर-
त्वेन वाक्यशेषे स्तयनात् 'यो या अन्यस्यान्यस्य प्रवरेण'
इत्यादिना यजमानेतरप्रवरानुकीर्तने निन्दाश्रवणाच्च कौपी-
ताक्रीडाहणे (३।२) 'अथ यजमानस्याऽऽर्पणमाह,
न या अनाप्येयस्य देवा हविरभन्ति' इति विधावेव
यजमानसंबन्धकीर्तनात् तदीयप्रवरपरिनामकीर्तनपर एवायं
विधिः ।

भाट्टचन्द्रिका

प्रवरविनिर्देशरीतिसंख्याक्रमाणां निर्णयः

भृगुवसिष्ठेति ॥

प्रवरपीणां नाममात्रस्य भृगुवसिष्ठेत्यादिरूपस्य कथन-
मात्रेण विधिचारितार्थ्ये प्राप्ते, 'अग्रे महा२ असि
ब्राह्मण भारत' इत्यस्यान्ते, 'आर्पेययोगेनेन यजमानाऽऽ-
हवनीययोः पितापुत्रभावसंबन्धेनाग्रेः स्तवनं कुर्यात्'
इत्यर्थस्य शालान्तरपर्यालोचनरुच्यस्यानुगुण्यायापत्यप्रत्य-
यान्तसंबुद्धयन्तपदानि भार्गववासिष्ठेत्यादीनि प्रयोग्यानि ।

भाट्टचन्द्रिका

श्रीन् वृणीते ॥

'मन्त्रकृतो वृणीते' इत्येक एव विधिः । तत्र चानि-
यमेन बहुत्वसंख्यानां व्यादीनां कपिञ्जलन्यायेन प्रयाणा-
मेव वा वरणप्रसक्ती 'न पश्चाति प्रवृणीते' 'न चतुरो
वृणीते' इत्याभ्यां चतुःपङ्कादिसंख्यानां निरासात् पश्चाप्येय-
वरणमेकमेव विधीयते । 'एकं द्वौ श्रीन्' इत्यवयुत्य-
यादस्तु स्तुतिमात्रम् । तेन सप्ताप्येयोऽपि पञ्चानामेव
वरणं कुर्यात् । इतरेषां तु मनुवत्कल्पः । इति पाठस्य
पुनराशेषे प्राप्ते, चतुर्वरणस्याप्यवयुत्यवादेनोपपत्तौ 'न
चतुरः' इत्यत्र ननो वैयर्थ्यापत्तेः 'न पश्चाति प्रवृणीते'
इति वाक्येऽपि पश्चाप्येयवरणविधेः स्पष्टस्याभावाच्च
'श्रीन् वृणीते' इत्यस्यैव विधिवाचसायात्, तेन 'मन्त्र-

कृतः' इत्यस्योपसंहारात् व्याप्येयस्यैव वरणम् । भाष्य-
कारस्तु 'अन्याप्येयस्य' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च त्रिपदं
पञ्चानामप्युपलक्षणम्, परिमाणवाचिख्यासेति त्रिपञ्च-
संख्योपलिलक्षयिषेत्यर्थकमिति व्याचखौ ।

भाट्टचन्द्रिका

यथर्पि ॥

त्रयाणामार्पेयाणामनियतानुपूर्वीकतयोच्चारणम्, कल्प-
सूत्रेषु गोत्रमेदेन पठितानां मन्त्रकृद्भासां स्मार्तत्वेन पाठ-
क्रमविबक्षायां मानाभावादिति प्राप्ते, 'ऊर्ध्वानध्वर्यु-
र्वच्छन्दात्' इत्यादिना अध्वर्युप्रवरेषु तद्धितविनिर्मुक्त-
प्रातिपदिकानां बच्छन्दान्तानां प्रातिलोम्येन पाठविधाना-
द्धोतृप्रवरेषु निपतानुपूर्वीसिद्धिः ।

भाट्टचन्द्रिका

द्विगोत्रस्य प्रवरसंख्यानिर्देशरीतिः

द्विगोत्रस्य ॥

द्वामुप्यायणानां शैशिरादीनामुभयकीर्तने शिवसंख्या-
धिक्यापत्तेरन्यतराश्रितयकीर्तनेनैव 'श्रीन् वृणीते' इति
विध्यार्थानुष्ठानसिद्धिरिति प्राप्ते, विकल्पस्य जघन्यतयैव
'एकतो द्वावन्त्यत एकम्' इत्यादिवचनसिद्धयवस्य-
वैवाप्येयवरणम् । अत एवोभयतो द्वयोर्द्वयोर्महणे त्रिभि-
ग्रहणे वा चतुःपङ्काप्येयप्राप्तौ तन्निषेधः संगच्छते । अन्यथा
चतुःपङ्कप्रवरणामभावादेव सिद्धेर्निषेधवैयर्थ्यापत्तिः ।

भाट्टचन्द्रिका

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

असगोत्राऽविरुद्धसंबन्धा च विवाहा

लक्ष्णयो यतो लक्षणयतीं कन्यां यवीयसीमस-
पिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

(१) आगुप. १।१२; प्रपा. २०६; गामा. १८ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; प्र. १८ (अविरुद्धसंबन्धा-
मुपयच्छेत्) एतावदेव; संप्र. ७२५ सर्वं प्रवत्; चम. १०८
सर्वं प्रवत्; संम. ५२ सर्वं प्रवत्; मिश्रु. १०१९
(अविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; विपा. ६८५ लक्षणो
(संख्यो); संकौ. १७७ सर्वं प्रवत्; प्रका. ३५६; संग.
१७३ सर्वं मिश्रुवत्; संव. १४३ सर्वं प्रवत्; संर. ४११ सर्वं
प्रवत्.

सगोत्रव्याख्या

भृगुवत्साक्षिरसश्च प्रवरे व्यधिकयोगे सगोत्राः ।
एकपियोग इतरे ॥

मातृगोत्रवर्जनीयतामन्त्रम्

केचिन्मातृगोत्रजां च वर्जयित्वा तदपत्यमसगोत्रं
हि स्यात् ॥

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

भार्यामुपयच्छेत्सजातां नमिकां ब्रह्मचारिणीम्-
सगोत्राम् ॥

समानं गौत्रं वरेण यस्याः सा सगोत्रा, न सगोत्रा
असगोत्रा, तां असगोत्राम् । मातृवृ.

मानवगृह्यसूत्रम्

असमानप्रवरा विवाहा

वैष्णुमतीं कन्यामस्तृष्टमैथुनामुपयच्छेत् समान-
वर्णमसमानप्रवरां यवीयसीं नमिकां श्रेष्ठाम् ॥

असमानप्रवराम् । नामसंख्यायां सर्वे निविध्यन्ते
प्रवरानाम् । न नामैव केवलेन सख्यया वा । ततो भिन्न-
नामभिः समसंख्यैर्विवाह इष्यते । भिन्नसंख्येन समान-
नामभिश्च । एवं च व्याख्याने ऋक्षमरुद्वाजैर्मरुद्वाज-
विवाहो भवति, नान्यथा । श्रुवाक्षिरआर्हिषिणादिमि-
र्भूगूणाम् । अष्टाभा.

काठकगृह्यसूत्रम्

पितृवत्सगोत्रा विवाहा

पितृगोत्रप्रवरसमां नोद्वेहेत्तथा मातृगोत्रमात्र-
समाम् ॥

(१) आश्व. १।२२ ; प्रपा. ३०६ ; विपा. ६८५ (श्रु-
वत्साक्षिरसश्च प्रवरार्थाधिक्ययोगे सगोत्राः । एकपियोगे इतरे-
तरम् ।) .

(२) आश्व. १।२२ ; प्रपा. ३०६ ; विपा. ६८५ च
वर्जयित्वा (निषेधन्ति) (हि०) .

(३) हि. १।१७।३.

(४) मातृ. १।३८.

(५) संप्र. ६८३.

वाराहगृह्यसूत्रम्

असमानप्रवरार्णा विवाहः

असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

आश्विगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

सैर्वाङ्मनीं मनोज्ञां यवीयसीं ब्रह्मचारिणीं कन्या-
मसगोत्रां मातुरसपिण्डां... ॥

गोमिलगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

असगोत्रात् ॥

गोत्रं प्रसिद्धम् । समानं गोम येषां ते सगोत्राः,
तन्निजान् असगोत्रान् । दापन्कुर्वीतिति गतेन सङ्गः ।
मृदुत्स.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

जौयां विन्देवानमिकां समानजातीयामसगोत्रां
मातुरसपिण्डां ज्ञायसः कनीयसीम् ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

असगोत्रप्रवरा विवाहा

मातुरसपिण्डां पितुरसमानऋषिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नमिकां कन्यां वरयित्वा ... ॥

गौतमः

असमानप्रवरार्णा विवाहः

असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

(१) वा. १०.

(२) आश्वि. १।६।१.

(३) गो. १।३४.

(४) जै. १।२०.

(५) वै. ३।२.

(६) गौ. ३।२ ; वि. १।२ ; मे. ३।५ ; मि. ३।५ ; अ. १।२ ; गृ. ८ ; म. ३।५ ; गो. ३।५ ; उ. ३।११।१६ ; स्मृ. ६८ ; गृ. ९ ; र. ११ ; गो. ३।५ ; अ. १।२ ; सं. ५९० ; च. ९८ ; मु. १२५, १२९ ; सि. १०२९ ; आ. १।२९ ; ब. १।२९ पृ. १२९, १२९ ; क. १०२० (=) .

(१) समानप्रवरत्वं च संख्यासंज्ञयोः साम्ये भवति, तथैव प्रकरणात् । * एक. ८

(२) समानप्रवरत्वं समानार्थ्यता, तदभावः असमानप्रवरत्वं, तैः असमानप्रवरैः विवाहः कर्तव्यः । असमानप्रवरमिति वक्तव्ये एवमभिधानं यदि मातृपक्षतः सगोत्रा भवति तदानीमपि दोषाभावज्ञापनार्थम् । एवं च पितृपक्षत एव सगोत्राप्रतिषेधः । तथा च मनुः— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।' (मसृ. ३।५.) इत्यादि । मभा.

(३) समानः एकः प्रवरः येषां तैः सह न विवाहः । तथा— हरितकुसपिण्डशब्दार्थहेमकमथानां आङ्गिर-
साम्बरीपयौवनाश्वेति । हारोतः कौत्सी न उद्धेदित्यादि-
प्रवरप्रपन्नः आपस्तम्बीये द्रष्टव्यः । गौमि.

(४) 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति प्रवरमात्रस्यैव पर्युदासनिमित्तानां प्रकटयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तथा, यस्त्वयाधूलमीनमीनद्वारार्काभिसार्ष्टि-
सावर्णिशाखद्वायनैदवन्त्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गव-
वैतह्व्यसाचेतसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये ।
तथा, तित्तिरिफपिभूमिस्वन्दितावण्डितानां गोत्राणा-
माङ्गिरससैन्यागार्येति अङ्गिरास्तित्तिरिः फपिभूमिरिति
चेति वैकल्पिकप्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये । यत्तु हरितकुस-
पिण्डशब्दार्थहेमकमथानामाङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्वेति मान्धा-
न्यम्बरीपयौवनाश्वेति वैकल्पिकप्रवरभेदात् असमानार्थत्वेन
विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन तन्निषेध इत्याधुनिकैरुदाहृतम्,
तत्र सुन्दरम्, आङ्गिरसमान्धात्रोर्विकल्पेन भेदेऽपि
आम्बरीपयौवनाश्वेर्द्वयोर्भेदेन विवाहप्रसक्त्या प्रकृतो-
दाहरण्यसंभवात् । तथा च प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति—
'पदानां मिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गि-
रोगनेप्येवं सपेय्येऽपि धारयेत् ॥' इति । यत्तु,
समानं आर्यं यस्य तत्समानार्थं, समानार्थं च तत्
गोत्रं च समानार्थगोत्रं, समानार्थगोत्रे जाता समानार्थ-
गोत्रज्ञा, न समानार्थगोत्रज्ञा असमानार्थगोत्रज्ञा इति प्राचां
गमासम्भवात्, तत्र सुन्दरम्, विशिष्टनिषेधे गोत्रैक्येऽपि
प्रवरभेदे निराहप्रसङ्गात् । यथा तित्तिरिफपिभूम्यानुक्तो-

दाहरणे । न चेष्टापत्तिः, 'न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेत्'
इति गौतमेन (आध. २।११।१५) गोत्रमात्रस्यैव
पृथक् निषेधात् । संप्र. ५९०-५९१

सगोत्रागमने दोषः प्रायश्चित्तं च

संखीसयोनिसगोत्राशिष्यभार्यासु स्तुपायां गवि
च गुस्तल्पसमः ॥

संखी मित्रं, सयोनिः भगिनी, सगोत्रा एकार्थ्या ।
एतासु शिष्यभार्यायां पुत्रभार्यायां च मैथुने आचरिते
गुस्तल्पतुल्यं निष्कथणम् । विसमासः सख्यादिभार्योप-
संग्रहार्थः । तथाऽऽह मनुः— गुस्तल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः
सिक्त्वा सयोनिषु । सल्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारी-
प्वन्त्यजासु च ॥' (मसृ. ११।१७०) इति ।
चशब्दः आभितादिभार्योपसंग्रहार्थः । तथाऽऽह व्यासः—
'आभितस्यापि विदुष्य आहिताग्नेश्च योगिनः । आचा-
र्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितौ तथा ॥ धार्मी पुत्रीं च
पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च । पितुः सखीं तथा गत्या
गुस्तल्पव्रतं चरेत् ॥' * मभा.
अवकर इत्येके ॥

(१) एके त्ववकीर्णव्रतं कर्तव्यमिति मन्यन्ते न
तु गुस्तल्पव्रतमिति । इतिकरणः सदेहव्यापृथर्थाः ।
यद्येवमुच्येत अवकर एके इति, ततोऽवकीर्णिनोऽपि
गुस्तल्पसमो दोष इत्याशङ्का स्यादिति । तोऽयं विकल्पः
अमिसंघ्यपेक्षया द्रष्टव्यः । अमिसंघौ गुस्तल्पसमः,
अनमिसंघौ त्ववकीर्णव्रतमिति । एवं चात्र पारदार्य-
निमित्तं कृच्छ्रं कृत्वा पुनरवकीर्णव्रतमिति द्रष्टव्यम् ।
तथाऽऽह जान्कर्णः— 'आचार्यादिस्तु भार्यासु गुह-
तल्पव्रतं चरेत् । अवकीर्णव्रतं चैव ततः कुर्यात्समा-
हितः ॥' इति । गुस्तल्पसमोऽपि पारदार्यादधिकं गुह-
तल्पादीनं कल्प्यम् । तदपि परदारप्रायश्चित्तमेव चान्द्रा-
यणादधिकं द्रष्टव्यम् । चान्द्रायणस्य च वर्गक्रमेण पादहीन-
कल्याणं कर्तव्या । तथा च प्रजापतिः— 'आचार्यादिस्तु
भार्यासु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । क्रमेण पादशो हीनं

* गौमि. मभागतम् ।

(१) गौध. २३।१२ ; मभा. ; गौमि.

(२) गौध. २३।११ ; मभा. ; गौमि.

घर्णानामिति च रिथतिः ॥' इति । अवकीर्णप्रायश्चित्त-
मपि रहस्योक्तम्— 'तदाहुः कतिघाऽवकीर्णी' इत्यादि
वश्यति । ममा.

(२) एके मन्यन्ते सख्यादिगमनेऽवकरो दोषः ।
अत्र प्रायश्चित्तमप्यवकीर्णव्रतं न गुरुत्वप्रतमिति ।
याम्येतानि सख्यादिगमनेऽनुक्रान्तानि प्रायश्चित्तानि तेषु
मरणान्तिकानि सप्रत्ययानुबन्धात्यन्ताभ्यासविषयाणि । यानि
पुनरत्यन्तलघूनि तानि स्वभार्याबुद्ध्या प्रवृत्तस्य मध्ये
ज्ञात्वा रेत.सेकादवाङ्मन्यवृत्तविषयाणि मध्ये मथ्यानि
कल्प्यानि । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वव-
स्थितम्' इति मानवं तु मरणान्तिकयोर्महत्पातकादि-
भ्यतिरिक्तविषयम् । गौमि.

हारीतः

असगोत्रा विवाहा

अंसमाननामगोत्रं कन्यां भ्रातृयुतां शुभाम् ।
सर्वावयवसंयुक्तां सङ्पृत्तामुद्वेक्षतः ॥

बौधायनः

सगोत्राया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च

सैगोत्रं वैदमलोपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ।
प्रजाता चेत् कृच्छ्राव्यपादं चरित्वा यन्म आत्मनो
निन्दाऽभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥

(१) अप्रजाता चेचान्द्रायणम् । तस्य महाप्रवरेषु
स्वयमेवोक्तम्—सर्वेषां 'सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ।

(१) हास्य. ४।२.

(२) बीध. २।१।३८ ; अप. १।५३ वृ. ८० (सगोत्रा वैद-
मलोपयच्छेन्मातृवदेना विभृयात्प्रजाता चेत्कृच्छ्राव्यपादं चरेत्)
पतावदेव ; गृक. ३१ (सगोत्रां वैदमलोपयच्छेत् मातृवदेनां
विभृयात्) क्षतावदेव ; उ. २।११।१२६ (सगोत्रां वैदमलोप-
यच्छेत् मातृवदेनां विभृयात्) पतावदेव, गृह. २९ गृकवत् ;
पमा. ४७७ (प्रजाता ...जुहुयात्) : ३३७ (भाग. २)
प्रजाता चेत् कृच्छ्राव्यपादं (प्रजातां चेत् कृच्छ्राव्यपादम्) ; उत.
१११ गृकवत् ; मंत्र. ६८० गृकवत्, सिन्धु. २०५९ (सविण्णां
सगोत्रा वैदमलोपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्) ; यम. ९८
(सगोत्रा वैदमलोपयच्छेत् मातृवदेना विभृयात्) पतावदेव ;
प्रका. ३४९ वैदमलोपयच्छेत् (वैदुषयच्छेदमत्ता) ; संर. ४१३
प्रजाता (प्रजा जाता) .

व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न ल्यजेन्मातृवद्विनीवत् '
इति । विभृयादिति शेषः । स्वयमेव ब्रवीति— 'गर्भो
न दुष्यति कश्यप इति विज्ञायते' इति । मिन्दाहुती
पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अनर्दिष्टद्रव्यकृतात् आस्यद्रव्यं
प्रतीयात् । * बौवि.

(२) एतच्चाशानतः, पूर्वममत्येतुपक्रमत् । शानो-
त्तरं भोगे ता परित्यजेत् । कृच्छ्राव्यपादस्यैवद्वाना च
क्षताक्षकत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । मन्या तु गुरुत्वप्रता-
च्छुद्धिः । मर. ४१३

अकामवः परिणयने कृच्छ्रं, प्रजोत्पादने चान्द्रा-
यणम् ॥

'वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।
सविण्णगोत्रं ज्ञात्वाहुवा गुरुत्वप्रतं परेत् ॥
तां मातृवत्पालयेच्च गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।
अज्ञानावेन्द्यैः शुभ्येद्गर्भस्तज्जस्तु काश्यपः ॥

आपस्तम्बः

सगोत्रं कन्यादानानर्हः

सैगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यया
हारीताय हारीतीम्, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ।

उ.

समानगोत्रप्रवरया विवाहे दोषः

सैमानगोत्रप्रवरं कन्यामूढोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

* सप्र. व्याख्यान अमे 'परिणीत सगोत्रा तु' इति याता-
तपवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) कृम. १०६०.

(२) विपा. ६९८.

(३) आश. २।११।१५ ; द्विध. २।७।३० ; अप. १।५३
वृ. ८३ सगोत्राय (सगोत्रेभ्यो) ; संप्र. ५२१ (न सगोत्राय
दुहितरं प्रयच्छेत्) गौमि. ; मुक्त. २२७ ; यिन्धु. २०२८ ;
आन. १७१, प्रका. ३४४, कृम. १०२९ (=) : १०३३
निर्दिश्याम्य.

(४) स्मृच ६८ ; पमा. ४७७ चण्डालं (सनानं) ; मपा.
१३७ ; उत. ११२ कन्यामूढोप (समुद्राक्षोप) ; संप्र. ६८० ;

समानप्रवरत्वं संज्ञासंख्ययोः अन्यूनानतिरिक्तत्वेन ।
भिन्नगोत्रेऽपि समानप्रवरत्वं यथा— वात्ससावर्णिगोत्रयोः
और्वच्यावनभार्गवजामदग्न्याप्नुवानाः प्रवराः । एक-
गोत्रेऽपि प्रवरान्यत्वं यथा— वृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-
कौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः, कौशिककुशिकबन्धुलाश्चेति
प्रवराः । अतो गोत्रप्रवरयोः पृथक् निषेध इति । सगोत्रा-
समानप्रवरग्रहणं अविवाहस्त्रीमात्रोपलक्षणम् ।

उत्त. ११२

वसिष्ठः

असमानप्रवरा विवाहा

‘गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा-
ऽसमानार्पेयामस्पृष्टमैथुनामपरवयसीं सदृशीं भार्यां
यिन्देत् ॥

समानगोत्रप्रवरया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्
पैरिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
कृत्या तस्याः समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
मातुलस्य सुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च ॥

विष्णुः

असगोत्रप्रवरा विवाहा

नै सगोत्रां न समानार्पप्रवरां भार्यां यिन्देत् ॥

तर्हि ‘न समानगोत्रा समानप्रवरां भार्यां यिन्देत्’
इत्यनेन श्रद्धस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेत्,
अश्लेषदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधः, न तु अतिदिष्टाति-

चम. ९९; मुक्ता. १३७ पूर्वांशे (समानप्रवरां कन्यां सगोत्रा-
मुपगम्य च ।); संप्र. ६२; आन. १७० पूर्वांशे (समान-
प्रवरां कन्यां सगोत्रामुपगम्य च ।); कृष्ण. १०६० बौधायनः .

(१) वस्मृ. ८१. शीघ्रः स्थलादिनिर्देशः विवाहविधिप्रकरणे
(सप्त. पृ. १०१) द्रष्टव्यः ।

(२) मेधा. ३१५; मनु. ३१५ कृत्या तस्याः (तस्यां कन्या) :
सं. ११ निर्देशमात्रम् (=) .

(३) विस्मृ. २४१९; उ. २११११६ पृ. २२२ (असगोत्रा-
मसमानप्रवरां भार्यां यिन्देत्); उत्त. १०६ (भार्यां यिन्देत्)
एतावदेव : १०८ नार्पणं (नय) : १११ (न समानगोत्रां समान-
प्रवरां भार्यां यिन्देत्); १४९ (समानगोत्रां न समानप्रवरां
यिन्देत्); दीक. १५३ (न सगोत्रां न समानप्रवरां यिन्देत्);
मुक्ता. १२५ उपर्युक्तः; बाल. १५३ पृ. १९२ उपर्युक्तः.

दिष्टसूद्रगोत्रादेः, अन्यथातिदेशे धनियवैश्यमात्रोपादानं
व्यर्थं स्यादिति । उत्त. १११

सगोत्रादिगमे दोषः प्रायश्चित्तं च

(गुरुदारगमनसमम्) स्वसुः सख्याः सगोत्राया
उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः
शरणागतायाः भ्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥

पञ्चमात्सप्तमाद्रीनां यः कन्यामुद्वहेद्द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वहन् ॥

शङ्खः लिखितः शङ्खलिखितौ च

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, विवाहोत्तरं कन्याया
मर्तृगोत्रवद्

दौरानाहरेत्सदृशानसमानार्पेयानसंबन्धानासप्तम-
पञ्चमात् पितृमातृबन्धुभ्यः ॥

‘यिन्देत् विधिबद्धार्यामसमानार्पगोत्रजाम् ।

मातृतः पञ्चमीं चापि पितृतत्त्वथ सप्तमीम् ॥

‘विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

(१) विस्मृ. ३६१७.

(२) स्मृच. ७२; प्रपा. ३०७ पूर्वांशे (सप्तमात्सप्तमादृ-
यः कन्याकामुद्वहेद्विनः ।); संप्र. ७०५ माद्रीनां (माद्री-
द्वहेद्विनः (दहते दिनः); मुक्ता. १२६; मिश्र. १००५
माद्रीनां (माद्रीमात्); विप्रा. ६८९ माद्रीनां यः कन्याद्वि-
(माद्रा यः कन्याकामु) त्रां चैवमु (नामपि चो) दृष्टदिग्गुः
आन. १७०; माप्र. ५; संग. १६९ विपावद, दृष्टदिग्गुः.

(३) उ. २११११६ पृ. २२१ शंखः; मुक्ता. १२५ न्यानां-
सप्तमपञ्चमाद (न्यानासप्तमाद); बाल. १५३ पृ. १९२ पञ्च-
माद (पञ्चमात्).

(४) शंस्मृ. ४११; संप्र. ७०४.

(५) लिस्मृ. २५; विश्व. ११२२५ पृ. १५४ गोत्रे च
(गोत्रेऽयं) उत्त. (=); स्मृच. ६९ उत्त. (=); पमा.
४६९ उत्त. (=); प्रपा. ३०७ उत्त. (=); घप्र. ४७ पृ. १
वृद्धमनुः; साद्री. २३ उत्त., मनुः : ३४ उत्त. (=); मंत्र.
७१७ उत्त. (=); मुक्ता. १२८ उत्त., सगोत्रैः : १२९
विश्वद, उत्त., स्मृतिः; सिन्धु. ९९३ उत्त., स्मृतिः; विपा.
६९० उत्त. (=); संकी. १९५ उत्त. (=); आन. १७४
उत्त. (=); माप्र. ९ (एकत्वं सा गता भर्तुः) एतावदेव

स्वगोत्रात् भ्रद्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

मनुः

असगोत्रा द्विजातीनां विवाहाः, टीकायु

गोत्रलक्षणम्

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने ॥

(१) * यादृशी कन्या योद्व्या तामिदानीं दर्शयति ।
मातुः या असपिण्डा पितुश्च या असगोत्रा सा दारकर्मणि

* ' असपिण्डा च ' इतिपदव्याख्यान अत्र सापिण्डप्रकरणे
द्रष्टव्यम् ।

(=) ; बाल. १।५३ पू. १५५ उच. ; बृहस्प. ; संम. २८५
एकत्वं (एकत्वे) उच. ; मनु. :

(१) लिस्मृ. २६ विवाहा (उवाहा) तस्याः पिण्डोदक-
क्रिया (दान पिण्डोदकक्रियाः) ; मिता. १।२५४ भर्तुं
(त्वामि) (=) ; पमा. ४६९ पू. (=) ; प्रपा. ३०७
विवाहाद् (विवादे) पू. (=) ; संम. ९०२ भर्तुं (पति)
(=) ; धर्म. ४७ पू. ; बृहस्प. ; मादी. २३, २४ पू. ; मनु. ;
लता. २४४ पू. ; उवाहा ; संम. ५८५ पू. ; स्मरणम् : ७३७
पू. (=) ; ८३६ पू. ; मनु. ; धर्म. १०६ पू. ; मनु. ; शुक्रा.
१२९ पू. ; रघुनि. ; संम. ५३ (=) ; विपा. ६९० पू.
(=) ; संकी. १९५ पू. (=) ; ज्ञान. १७३, १७६ पू.
(=) ; साम. ७ पू. ; रघुनि. : ८, ९ पू. (=) ; बाल. १।५३
पू. १५५ पू. ; बृहस्प. ; संम. १७५ पू. (=) : २८५ पू.,
मनु. ; क्रम. १००९, १०५८ निर्देशमात्रम् (=) : १०११ पू.
(=).

(२) मस्मृ. ३।५ ; मेधा. दारकर्मणि मेथुने (दारकर्मण्य-
नैथुनी) , अन्ये तु अमैथुने इति पठन्ति , मिता. १।५३ पूर्वार्धे
(असपिण्डा च या मातुरसपिण्डा च या पितुः) ; अथ. १।५३
पू. ८१ ; गृह. ७ मनुयागान्तौ ; उ. २।१११६ मेधावत् ;
स्मृच. ६८ ; गृह. ८ असपिण्डा च (असपिण्डा तु) मनुयाग-
तौ ; स्मृमा १२ च या मातुः (तु या मातुः) च या पितुः
(तु या पितुः) प्रशस्ता (हि न्याया) मनुयागान्तौ . पमा.
४६८-४६९ ; प्रपा ३०७ ; मर. १७ ; मपा १३३ : १४७
निर्देशमात्रम् ; टीका १।५२ ; उच. १०६ मनुयागान्तौ ;
मादी. २३ २४ द्वितीयः पादः ; धर्मि. १।५३ ; संम. ५९०,
६५६ द्वितीयः पादः : ६९१ , धर्म. ४४ वृत्तं दख्यन् ९८
द्वितीयः पादः : १०६ पू. : १०७ द्वितीयः पादः ; शुक्रा. १२४

छं. कां. २३

प्रशस्ता । असगोत्रा च या पितुः । गोत्रं वसिष्ठश्रुगर्गा-
दिवंशः स्मर्यते । समानगोत्रा वसिष्ठा न वसिष्ठैर्विवहन्ते,
न गर्गा गर्गैः । वासिष्ठे तु मातुरसगोत्राया अपि प्रति-
पेध — ' परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा
तस्याः समुत्तमं द्विजश्वान्द्रायणं चरेत् ॥ मातुलस्य सुतां
चैव मातुगोत्रा तथैव च ॥ ' गोत्रमेन तु पठते—
' असमानप्रवरैर्विवाहः ' (गोघ. ४।२) इति । तत्र गोत्र-
समत्वे सत्यपि प्रवरभेदश्चेत्युच्यते विवाहः । तदुक्तम् ।
यतः स्मृत्यन्तरे हि उभय निषिध्यते— ' असमानार्थ-
गोत्रजाय ' (यास्मृ. १।५३) इति । आप्ये प्रवर
इत्येकोऽर्थः । कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्थेयत्वम् । किमिति
न भवति यदि स्मर्यते । भुतिस्मृतिप्रमाणकोऽयमर्थः,
न प्रत्यक्षगोचरः, येन विरोधः स्यात् । के पुनरमी प्रवरा
नाम । अत्यल्पमिदमुच्यते । इदमपि दक्षय्यम्— किं पुन-
रेतद्ब्राह्मणत्वं नाम, तथा कतरदेतद्वोत्रं नाम । यथैन
समाने पुरुषत्वे ब्राह्मण्यदाविशिष्टोऽपि, एवं समाने
ब्राह्मणत्वे वसिष्ठविशिनोभेदः । प्रतिगोत्रं च समानार्थ-
याणि । वस्यैतद्वोत्रे तस्य तैः शब्दैः प्ररारभ्यणं कर्त-
व्यम् । एवं विवाहनिषेधेऽपि । स्मरन्ति च सूत्रकाराः
गोत्रभेदसन्ध्येन प्रशस्यन्— ' वस्यैतद्वोत्रं तस्यैव प्रवराः '
इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव स्मर्यते— ' वयं पराशराः,
वयमुपमन्यवः ' इति । यद्यपि गोत्रपक्षवचनानि स्मरन्ति,
तथापि बहुधात्कदाचिद्विस्मरेयुः इति गोत्रमुपलक्षणीयत्वं
प्रशस्तमितिः उपनिबद्धा । गोत्रं तु स्मरन्ति । न
च तस्य विचिदुपलक्ष्यमस्ति— ' य एवंरूपः तस्य
इदं गोत्रम् ' इति । एतावत्तत्र स्मरणम् । यावद्गोत्रं
भंतिस्ममान्वाती यत्वम् । एष च गोत्रप्रवरभेदः

उत्तरार्धे (सा द्विजाती प्रशस्ता श्री दारकर्मण्यनैथुनी ।) : १२९
पू. ; संम. ५३ निशान्दः ; मित्यु. ९९१ ; रिपा. ६९० ;
संकी. १७५ पू. ; ज्ञान. १६८ उत्तरार्धे (सा द्विजाती प्रशस्ता
स्वादारकर्मण्यनैथुनी ।) : १७२ पू. : १७३ निर्देशमात्रम् ;
साम ७ ११ पू. : २६ निर्देशमात्रम् ; प्रका. ३४४ ; नन्द.
मेधावत् ; क्रम. ८०५ द्वितीयः पादः (=) : ८०५ पू. : ८९८
द्वितीयः पादः : १०१७ : १०१८ निर्देशमात्रम् : १०५३ पू.
(=) : १०५८ द्वितीयः पादः ; मदी. ७ पू. : १० (भाग. २).

ब्राह्मणानां, न राजन्यविशाम् । तथाहि कल्पसूत्रकारः—
 ‘वैरोहित्यान् राजन्यवैश्ययोः’ इति । यद्यपि गोत्र-
 विशेषव्यपदेशो सति प्राप्तप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे
 वचनमिदमुपपद्यते, किंतु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति ।
 कस्तर्हि श्रुतिवैश्ययोर्विवाहेऽपि बन्धूनामववेर्नियमः ।
 उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत्— ‘ऊर्ध्वं सतमात् पितृ-
 चन्धुभ्यः’ इति । अन्ये तु गोत्रं वंशमाहुः । न तत्र
 अवध्यपेक्षा । यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवंशा इति, तावद-
 विवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डा चेत्यनुवर्तते ।
 तेन पूर्ववत् पितृव्यत्वादिदुहितृणा प्रतिषेधः । अस्मिन्स्तु
 पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । न हि तत्र
 एतदस्ति वयमेकवंश्या इति । उच्यते । ऐतिहासिकेन
 तद्दर्शनेन समर्थयन्ते । तत्र हि वर्णयन्ति । ‘ऋषिर्वशिष्ठा-
 दिराद्यो वंशस्य कर्ता, तद्गोत्रास्ततः प्रमुताः प्रवराः’
 इति तत्पुत्रपौत्राः तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्यात-
 तमाः । स्मृत्यन्तरादेव नियमः । इदं त्वत्र निरूप्यम्
 — यदेतत् (! दत्त)मानप्रवरैरिति, तत्र नामधेयतत्त्वाव-
 स्समानत्वं, न सख्यातः । नामधेयसमानत्वे च किं यत्र
 सर्वाण्येष समानानि तत्र प्रतिषेधः, उत एकस्मिन्नपि
 समाने ? तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्वं, तत्र समाने
 कस्मिंश्चित् मित्रेऽन्यस्मिन्नन्यः समुदायः संजातः इति
 असमानप्रवरत्वाच्च प्रतिषेधः । एवं च उपमन्यूनां परा-
 शराणां च स्वादिवाहः । मित्रं तथोर्गोत्रम् । एके
 उपमन्यवः अपरे पराशरा । पूर्वैश्च न न्यायेन प्रवर-
 भेदः । उपमन्यूना वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः ।
 पराशराणां वासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति । अथ एकैकस्य
 प्रवरत्वं, एकस्मिन्नपि समाने प्रतिषेधः । तद्यथा माया
 न भोक्तव्याः (इति) मित्रा अपि न भुज्यन्ते । किं
 पुनरत्र युक्तम्, एकैकस्य प्रवरत्वम् । तथाहि— सामाना-
 धिकरणं दृश्यते— ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते’
 इति । प्रतिपन्न एकः । तत्साम्येऽप्याह एषामविवाह
 इति ।

॥ मेधा.

(२) अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधाच्च
 ‘असगोत्रा च या पितुः’ इति श्रुतितः पित्रा सह

* प्रया. मेधागलम् ।

असगोत्रपदस्य पितृस्त्वयो दर्शितः । मातृपक्षे तु यद्यपि
 ‘असपिण्डा च मातुः’ इति चकारेण असगोत्रत्वा-
 कर्षणात् पितृपक्ष इव सामान्यतो मातुः सगोत्रमाने विवाह-
 निषेधः प्राप्तः, तथापि स्मृत्यन्तरे ‘मातुः सगोत्रामप्येके
 नेच्छन्त्युद्राहर्मणि । जन्मनाम्नोरविशान् उद्गृहेदवि-
 शङ्कितः ॥’ इत्यभिधानात् यावदस्मात् मातृकुलजात्
 एतन्नाम्नः अस्यां जन्मेति ज्ञायते, तावन्मातृसगोत्राणा-
 मविवाहत्वं, तद्वत् तु न दोष इति ।

दारकर्मणि भार्यासाध्यपक्षादिकर्मणि निमित्ते विवाहं
 कर्तुं प्रशस्ता अनिन्दिता, तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये
 सुतकर्मण्यपि सेव प्रशस्ता अनिन्दिता । * मवि.

(३) अत्र हि मातृपक्षे सपिण्डमात्रैः विवाहप्रति-
 पेधात् मातृगोत्रे विवाहाम्यनुशाऽवगम्यते । यदि च
 मातृगोत्रे विवाहाम्यनुशा न स्यात् पितृगोत्रवत् ‘अस-
 गोत्रा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः’ इत्यवश्यम् । न
 चैवं वदति । तस्मादस्ति मातृगोत्रे विवाह इत्येकः पक्षः ।
 पक्षान्तरमाहुः परे स्मृतिकाराः— ‘मातृलस्य सुतामूढ्वा
 मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चाद्वा-
 यणं चरेत् ॥’ इदं स्मृत्यन्तरवचनं स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतं
 व्याख्यातं च । पुत्रिकापुत्रविषयमिदं वचनमित्येके व्या-
 चक्षते, तस्य दिगोत्रत्वादुभयत्रापि विवाहासंभवादिति ।
 तदपेक्षलं व्याख्यानम् । यतस्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य उभय-
 मपि पितृगोत्रमेवेति वचनानर्थक्यं स्यात्, ‘असगोत्रा
 च या पितुः’ इत्यनेनैव अविवाहसिद्धेः । ननु च
 मातृगोत्रविवाहप्रतिषेधेनैव मातृलसुताविवाहप्रतिषेधसिद्धेः
 वचनानर्थक्यं अत्रापि स्यात् । उच्यते— मातृलग्रहणं
 मातृगोत्रदोषादपि दोषगौरवख्यापनार्थं संनिवृष्टतरत्वात्
 इत्यदोषः । अपि च— ‘अगस्त्याष्टमसप्तकृषीणामपत्यं
 गोत्रम्’ इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । तच्चापत्यं मातापित्रोर्द्वयोरप्य-
 विशिष्टं, जन्यजनकसंबन्धस्योभयोः अविरोधात् । अतो
 मातृगोत्रमपि स्वगोत्रमेव इत्युभयत्रापि अविवाह एव
 युक्तः । ननु च उभयगोत्रत्वे सति पुत्रस्य द्वायुप्यायणा-
 नाभिव उभयत्र प्रवराः प्रसज्यन्ते, विवाहप्रतिषेधवत् ।

* गमु. मेधागल मविगल च ।

अत्र ब्रम्— अत्र हि सर्वे प्रवराचार्याः सर्वगोत्राणां मध्ये
 शुद्धशैशिरिप्रभृतीन्येव कानिचिद्गोत्राणि ह्यमुष्यायणानि
 उदाहृत्य तेषामेव द्वयोगोत्रयोः प्रवराणाहः । नान्येषाम् ।
 पितृगोत्रप्रवरानेव अन्येषामाहुः । अतः सत्यपि मातृगोत्रा-
 मिप्रायेण द्विगोत्रत्वे प्रवराः पितृगोत्रविधया एव इत्यव-
 गच्छामः । यद्यपि मनुस्मृतेः स्मृत्यन्तरस्य च तुल्यबल-
 त्वात् संदिग्धो मातृगोत्रविवाहः, तथापि न कर्तव्यः,
 दोषप्रायश्चित्तयोग्यत्वात् । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य
 इति न्यायविदः । तदाहुः— ‘संदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्य-
 मेवाद्युभं नरैः’ इति । ननु शिष्टाः केविदाचरन्ति । सत्य-
 माचरन्ति, मातृलज्जुताविवाहमपि आचरन्ति केचिच्छिष्टाः
 स्मृतिद्वयं पठन्तो व्याचक्षाणाश्च । किंच— सर्वशस्य
 मनोर्वाक्यं मातृगोत्रविवाहसूचकं पठतामस्माकं स्मृत्यन्तरं
 च मातृगोत्रविवाहप्रतिषेधकं दृष्ट्वाऽपि सशययतामाचार-
 मामात् व्यामोहमूलतया संभाव्यमानात् कथमिव संशया-
 पनोदः । तस्मात् पितृगोत्रवत् मातृगोत्रेऽपि अविवाह
 एव इति ।

गोत्र. ९३-९४

(४) मातृगोत्राऽपि वर्णा, ‘मातृलस्य भुता-
 भूत्वा मातृगोत्रा तथैव च । समानप्रवरा चैव गत्वा
 चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति शातातपोक्तेः । इत्थं केचि
 देव, ‘सगोत्रा मातृगोत्रेके मेच्छन्त्युदाहकर्मणि । जन्म-
 नाभ्योरवित्तानेऽप्युद्देदविशङ्कितः ॥’ इति मदनपारि-
 जाते व्यासस्मृते, ‘मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्’ इति
 सत्यापादोक्तेश्चेति कश्चित् । वस्तुतस्तु— इदं वचनं सत्या-
 पादसूत्रे अदर्शनात् प्रवरमञ्जरीकरणालेखनाच्च निर्मूल-
 मेव । प्रत्युत मातृगोत्रनिषेधस्य पाक्षिकत्वेऽपि चण्डाल-
 श्चविशेषस्यतियुक्त्यात् पाक्षिकदोषस्यापि परिहार्यत्वात्
 सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनमिति प्रारम्भज्ज्ञातुकम् । पुत्रिञ्चा-
 पुत्रैः अनुप्रादिविवाहवैश्च सर्वैः मातृगोत्रा वर्णा,
 दानस्यानिष्पत्तेः । अत एव तत्र— ‘पितृगोत्रेण कर्तव्या
 तस्याः पिण्डोदकक्रिया’ इति श्राद्धे पितृगोत्रं दृश्यते ।
 शिष्टास्तु इदं मातृगोत्रवर्जनं गान्धर्वादिविवाहोदमातृपरं,
 तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये मातामह-
 गोत्रनिवृत्तेः भवत्येव विवाहः । अत एव मार्कण्डेय-

पुराणे— ‘गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्’ इति
 ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रं गान्धर्वादेषु च पितृगोत्रमुक्तम् ।
 यदपि— ‘एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।
 तमुदाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥’ इति
 मञ्जरी वचने मातृकुलध्वरचिन्तनमुक्तं, तदपि पुत्रिञ्चा-
 विषयमेव, अन्यथा— ‘प्रवर पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न
 चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽवधीत् ॥’
 इति मञ्जरी वचनविरोधः स्यात् । तत्रैव काठकशस्त्रेऽपि
 ‘प्रवरान् पितृगोत्रेषु चिन्तयेत्’ इति । येषामियं मातृ-
 गोत्रा प्राप्ता तेषामपि कलौ तत्रिषेव एव, ‘गोत्रान्मातुः
 सपिण्डाश्च विवाहो गोवधसत्या’ इति हेमाद्रिमाध्वी-
 यादित्यपुराणे कलिवर्ज्येयूक्तेः । प्रद. १०९

(५) अत्रेदमाकृतम्— ‘असपिण्डा च या मातुर-
 समोत्रा च या पितुः ।’ इत्यादौ गोत्रशब्दो न अगस्त्या-
 द्यमसत्सर्पपत्यत्वरूपगोत्रत्वावच्छिन्नमात्रस्य वाचकः, किन्तु
 शायमानैककुलोद्भवत्वविशिष्टतद्वाचकः । ततश्च यावदेक-
 कुलोद्भवत्वं शब्दोऽभियुक्तोक्त्या तावच्छतपुरुषपत्यवधाने-
 ऽपि न विवाहसम्बन्धः, उक्तसगोत्रत्वात् । स्थानादिमेदे
 तु एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानात् नोक्तसगोत्रत्वमिति तत्र
 विवाहसंन्यकरणे न दोषः, समाचारात्, ‘यस्तु वैशा-
 नुरुपेण कुलमार्गेण चोद्देहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः
 स्याद्देवाच्चैतत्प्रीयते ॥’ इति चतुर्विंशतिमतपुत्रवचनेन
 समाचारस्य विवाहादिसंबन्धे प्रामाण्यबोधनात् । अत
 एव येषां अगस्त्याद्यमसत्सर्पपत्यत्वरूपगोत्रत्वावच्छिन्नस्यै
 एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानेऽपि कन्यायाः परित्यागसमाचारः,
 तैस्तत्र सङ्गधकरणे प्रायश्चित्ताहर्तव्यं, सदाचाराभावात् ।
 अत एव धर्मसिन्धौ ‘कौस्तुभे तु’ इत्युपक्रम्य— ‘उद्दे-
 हेत्समग्रधूर्ध्वं तदभावे तु भ्रमरीम् । पञ्चमीं तदभावे तु
 पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं
 च तथैव च । एवमुदाहयेत्कन्या न दोषः शाकटायनः ॥
 तृतीया या चतुर्था या पक्षयोः सप्तमोरपि । विवाहयेन्मनुः
 ग्राह पारायणो यमोऽद्विजाः ॥ यस्तु देशानुरूपेण कुल-
 मार्गेण चोद्देहेत् । नित्यं ॥ व्यवहार्यः स्याद्देवाच्चैत-
 त्प्रीयते ॥’ इत्यादिवचनानां चतुर्विंशतिमतपुत्रविश्रम्भता-
 दपि उपन्यमानत्वात् सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहस्य

चहुर्देशेषु दर्शनाच्च येषां कुले देशे च अनुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसंकोचः परम्परया समागतस्तेषां सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहो न दोषाय । स्वकुलदेशविरुद्धेन सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहे दोषो भवत्येव, 'अथ खलु-
च्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्' 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् हृष्यति ॥' इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैव शास्त्रस्य विवाहेऽनुसर्तव्यत्वात् । एवं मातुलकन्यापरिणयनेऽपि 'मातुलस्य सुता-
मूढ्या मातृगोत्रां तथैव च । यमानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इत्यादिस्मृतीनां 'तृतां जडुर्मातुलस्येव योपा भागस्ते पैतृव्यसेयी यपामिव' इति मन्त्र-
लिङ्गाध्यात् येषां कुले मातुलकन्यापरिणयः परम्परप्राप्तः तैः स कार्यः । 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।' इति मातुलकन्याविवाहस्य कलिघर्ज्यत्ववचनमपि येषां कुले देशे मातुलकन्याविवाहो नास्ति तत्परम्, मातुलकन्यापरिणयनस्य अनेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । अत एव मातुलकन्योद्वाहिना आधे निमन्त्रणनियेषोऽपि स्वकुलचारादिविरोधेन तदुद्वाहादिपरः, उक्तविषयापिण्ड्यसंकोचेन विवाहं कुर्वतां शिष्टैः आदादौ भोजना-
याचारात्— इत्यादि—नहृपपादितमित्यन्तेन सदाचारा-
नुरोधेन सापिण्ड्यसंकोच उक्तः ।

केचित्तु—एकनाम्ना बहूनां लोके दर्शनात् भारद्वाजादिगोमकारिणो मुनयोऽपि भारद्वाजादिनामानोऽनेके विद्यन्ते । ततश्च एकनामतया भिन्नस्थानवर्तिनां पाण्डेयादिकुलोद्भवानां सगोत्रयागमासेऽपि प्रवरभेदात् वस्तुतो न सगोनव्यम्, प्रवरभेदेन गोत्रभेदस्य कल्पनात् । अत एव प्रवरदर्पणे 'अत एव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्यनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जर्याम्' इति कमलाकरः । यद्यपि केपाचित् प्रवरैक्यमप्यवभासते तथापि तत्र प्रवराणां कचित्संख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः, तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य मुरारिमिश्रादिग्रन्थसंमतत्वात् । येषां च प्रवरसंख्यागम्यं प्रवरनामगम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते, तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानानुरो-

प्रमाद एव, प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वात्— इत्याहुः ।

अन्ये तु—'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः' इत्यादिस्मन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्य अगस्त्याष्टमसप्तम्यपत्यत्वावच्छिन्नमात्रबोधकत्वेऽपि 'परिणीय सगोत्रां च' इत्यादौ 'आरूढपतितापत्वं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥' इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्य एककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगोत्रादिविरोधकत्वम्, समाचारानुरोधात् । अन्यत्र तु परित्यागे प्रशस्तत्वं, अपरित्यागे किञ्चिदोपावहत्वम्, न तु पातित्यप्रयोजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनां' इत्युत्तरार्धे प्रशस्तपदोपादानम् । गोत्रपदं च कुले 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानो-
दकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे । जन्मनामस्मृत्येवैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥' इति मत्स्यपुराणेन परिभाषितम् । अत एव 'त्रिरात्रेण सकृद्व्यास्तु स्नात्वा शुभ्यन्ति गोत्रजाः ।' इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये गोत्रपदेन कुलरूपार्यस्यैव ग्रहणमिति न कचिदपि देशे भिन्नकुलोद्भवानां भारद्वाजादिगोत्रिणां कस्यचिन्मरणे स्नानसमाचारः । यस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं गणं निर्दिश्य 'एतेषामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिना विवाह इष्यत इति ध्वन्यते । अन्यथा सवानेव गणान् निर्दिश्य अन्ते वौधायन इव 'एषां सर्वेषामविवाहः' इत्येवावश्यम् । तस्मात् कात्यायनाद्यनुयायिनां माध्यन्दिनादीनां स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र सवन्धकरणे न दोषः । गणभेदपरिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयाधन्यादीनां आङ्गिरसब्राह्मणस्यैव भारद्वाजेति त्रिप्रवराणां भरद्वाजापत्यानां, कात्यायनादीनां आङ्गिरसब्राह्मणस्यैव भारद्वाजस्यैव गणार्थेति पञ्चप्रवराणां भारद्वाजानां च परस्परं विवाहसंक्रान्ते भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्यासाम्याभावात् इति पूर्वमेवोक्तम् । कचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोनभूतभारद्वाजर्ष्यपेक्षया प्रवरभूतभारद्वाजर्षिः अमेदे 'भारद्वाजगोत्रस्य त्रयः प्रवराः' इति पञ्चाद्यनुपपत्त्या भिन्नत्वेन

वरदर्पणे कल्पितस्तद्वत्— इत्याहुः । शोभमग्रे निरूप-
येष्यते । संदी, ७-११ (भागः २)

दत्तकस्य जनकगोत्रविचारः

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्विप्रमः कचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥

(१) इतश्च भागहरयं दत्तमस्य तूत्तम् । यतो
जनयितुः सकाशात् गोत्रं धनं च हरति, वंशादपेत-
त्वात् । गोत्ररिक्थग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्रे
न ददाति । गोत्ररिक्थानुगो हि पिण्डो गोत्ररिक्थे अनु-
गच्छति । यदीये गोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डोदक-
दानाद्यौर्ध्वदेहिं कियते । व्यपैति तस्मान्निवर्तते स्वधा
स्वधाकारसाधनं पिण्डश्चाद्यादि लभ्यते । तदेतत् दत्तः
योऽन्यस्मै स्वधुमं ददाति तस्मान्निवर्तते । न तस्य कर्तव्य-
मित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीना सहोदाप-
थिष्ठानाम् । क्षामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वम् । अन्ये
तु न हरेत् न हारसेदित्यन्तर्भावित्यर्थे व्याचक्षते ।
तेनोभयस्यापि क्षामुष्यायणयदुपकर्तव्यं इत्याहुः । उत्तर-
रूपकारोपक्रमः, तमेवं गमयन्ति, यदि गोत्ररिक्थे न
हरेत्पुनस्तथा तु, इति व्याख्येय, न चैतद्युक्तं, तेन
हर्षान्तरभावे प्रमाणं शक्यम् । * मेधा.

(२) गोत्रधने जनकमचन्धिनी दत्तको न वदचित्
प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यरय गोत्ररिक्थे

* मवि., नन्द., भाव., मेधागव्य., सप्त., मेधावत् ।

(१) मस्यु. ११४२ ; स्मृच. ६९ कचित् (सुतः) ;
मपा. ११५ स्मृचवत् ; उत. ११४ स्मृचवत् ; संप्र. २०८ हरेत्
(भवेत्) कचित् (सुतः) पू. १५९ पूर्ववत्, पू. (=) :
६८६, ७१६ हरेत् (भवेत्) कचित् (सुतः) ; चम. ९८ हरेत्
(भवेत्) कचित् (सुतः) पू. (=) , मुक्ता. १०२ कचित्
(सुतः) स्वधा (स्वधाम्) ; संम. ५२ चमवत् ; संकौ. ५५
चमवत्, पू. १९४ चमवत् ; २१६ चमवत्, पू. (=) ;
माप्र. १ चमवत् . ७ (गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति) एताव-
देव (=) ९, १३ चमवत् . १५, १६, १७ निर्देशमात्रम् ;
प्रका. १९९ पू. (=) ; नन्द. हरेत् (भवेत्) ; कृष्. ८८६
चमवत्, पू. ८९३ चमवत् ; ८९५ निर्देशमात्रम् . ८९७
चमवत्, पू. १०२२ निर्देशमात्रम् १०५३ चमवत्, संर.
४३, ४५२ चमवत्, पू. (=) .

भवते तस्यैव न पिण्डो दीयते । तस्मान्पुन दत्तो
जनकस्य स्वधा पिण्डश्चाद्यादि तत्पुनर्नृत्तं निरर्तते ।

ममु

(३) अन पिण्डग्रन्थः सापिण्डधरः । धाद-
परत्वे ' दत्तः स्वधा ' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । अत
एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव तस्य सर्वक्रियानुष्ठानं
कुर्वन्ति । साम्र. १३

(४) दत्तमि किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसम्पत्ती, न
येति सद्यं सत्याह— गोत्रेति । गोत्ररिक्थं वसुनि
(१ गोत्रसुनी), ' रिक्थमृक्थं धनं वसु ' इत्यमरः ।
ते न प्राप्नोति, अतस्तद्वत्पिण्डोऽपि पितरं न गच्छति ।
तत्र हेतुः— गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः गोत्ररिक्थनिमित्तः ।
दत्तः जनयितुः स्वधा अपैति । स्वधेयुलक्षणं,
त्रिपुण्यपिधारति भावः । " औरछेनन्नाभावे दश
पुनः प्रकीर्तिताः " इत्युक्तेः तयोर्भावे द्वाविमौ धनमा-
गिति गोविन्दः । तयोः सर्वेऽपि धनमाकृ दत्तमि ।
अन्यथा ' उपपन्नः ' इत्यादि भ्यर्थे विशेषणम् । अत
आह मेधातिथिः— ' इदं तु वचनं सति औरस्ते प्राप्त्यर्थं,
अन्यथा न किञ्चिदनेन कियते ' इति ।

मच.

याज्ञवल्क्यः

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, टीकापु गोत्रप्रवरसंग्रहम्

अविष्णुतद्ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यदीयसीम् ॥

(१) यास्यु. ११५ ; विश्व. ११० अनुवादरूपेण ;
मिता. ; अप ; उ. ११०१ पू. २१११६ पू. २०२ ;
स्मृच. ६७ ; चद. ६८० पू. ; पमा ४६२ ; मपा. १३२ ;
प्रपा ३०९ उत. : ३११ पू. ; संर. १७ ; विप. २७५ उत.
(=), गमा. ९६ ; प्रर. ९७ ; सादी. २१ पू. ; वीमि ;
संप्र. ५८६ पू. ५८७, ६९१ चतुर्थः पाठः : ७११ द्वितीयः पाठः
: ७३५ उत. ; चम. ८७ ; मुक्ता. १२५ मसपिण्डां (मस-
पिण्डो) ; संम. ४८ ; सम ६२ पू. ; मित्र्यु. ९९० ; विपा.
६८५ उत. : ७१७ पू. ; संकौ. १७२ उत. ; संग. १६७ उत.,
संव. १४२ ; सस्यु. ५४ उत. ; संर. ३६८ पू. : ४०६ ;
सदी. ११ (भागः २) .

अरोणिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणोत्रजाम् ॥

(१) असमानार्पणोत्रजां असमानार्पणोत्रप्रभवाम् । असमानप्रवरामित्यर्थः । तथा गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाहः’ इति । यदपि ‘असमानगोत्रां’ इति मानवं, तदपि एवमेव व्याख्येयम् । ततश्च समानगोत्राणामपि असमानप्रवरानामनिषिद्धो विवाहः । यथा पञ्चार्पेयाणां चार्पेयाणां भरद्वाजानाम् (च) । * विश्व.

(२) असमानार्पणोत्रजाम् । ऋगैरिदं आर्पे नाम प्रवर इत्यर्थः । गोत्रं वंदापरंपराप्रसिद्धम् । आर्पे च गोत्रं च आर्पणोत्रे । समाने आर्पणोत्रे यस्य असौ समानार्पणोत्रः । तस्माज्जाता समानार्पणोत्रजा । न समानार्पणोत्रजा असमानार्पणोत्रजा, ताम् । गोत्रप्रवरौ च पृथक्-पृथक् पर्वुदानमिति । तेन असमानार्पणमसमानगोत्रजामिति । तथा च ‘असमानप्रवरैर्विवाहः’ इति गौतमः । तथा ‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मधुने ॥’ (३.५) इति मनुः । तथा मातृगोत्रामपि अपरिणेषां केचिदिच्छन्ति, ‘मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति प्रायश्चित्त-स्मरणात् । तथा असगोत्रामित्यनेन असपिण्डाया अपि मित्रसतानजायाः समानगोत्राया निषेधः । तथा असमानप्रवरामित्यनेनापि असपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवरया निषेधः । असमानार्पणोत्रजामित्येतत् त्रैवर्णिकविषयम् । यदपि राजन्यविशा प्रातिस्विकगोत्राभावात् प्रवराणां, तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ केचित्तथैव । तथा च ‘यजमानस्यार्पेयान् प्रवृणीते’ इत्युक्त्वा ‘पौरो-

हित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते’ इत्याह आश्वलायनः । सपिण्डासमानगोत्रासमानप्रवरामु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रोमिण्यादिषु तु भार्यात्वे उत्पन्नेऽपि दृष्टविरोध एव । § मिता.

(३) समानता च नामतः संख्यातश्च समुच्चयेन भवति, न तद्वैषम्ये । यत्रापि संख्यासाम्ये एकस्य द्वयोर्वा अन्यत्वं, तत्रापि असमानता एव । यत्र पुनः आङ्गिरसाम्बरीपयौवनाश्चेति मान्धाताम्बरीपयौवनाश्चेति विकल्पेन ऋषयो भवन्ति, तत्रापि वर्या, समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । न च असमानार्पणग्रहणं गोत्रविशेषणम् । ‘असमानप्रवरैर्विवाहः’ इति भेदस्मरणात् । अप.

(४) समानप्रवरता च नामतः संख्यातः समुच्चये भवति । यत्र च एकस्य द्वयोर्वा अन्यत्वं संख्यान्यत्वं वा तत्रापि असमानतैव । अत्र च समानार्पणोत्रजापर्वुदासः त्रैवर्णिकपरः, द्युद्रस्य गोत्रादिभ्यन्तत्वात् । यदपि क्षत्रियवैश्ययोरेष न गोत्रप्रवरौ, तथापि ‘यजमानस्यार्पेयान् प्रवृणीते’ इत्युक्त्वा ‘पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते’ इत्याश्वलायनात् पुरोहितगोत्रप्रवरयोरेव तत्र पर्वुदास इति । अत्र असपिण्डामित्यनेन यथाव्याख्यातेन मातृसपिण्डायाः पितृसपिण्डाया अपि, असमानार्पणामित्यनेन स्ववंश्याया अपि समानप्रवरया विगोत्रायाः सगोत्राया अपि, असमानगोत्रजामित्यनेन अस्ववंश्याया असमानप्रवरयाः सगोत्रायाः स्ववंश्याया अपि प्रायशः समानप्रवरया अपि पर्वुदासः, एकेन विशेषणेन धारितस्य धारितवारकेण विशेषणे दोषाभावात् ।

वीमि.

(५) तत्रार्पेयं प्रमाणमाह—तथा चेति । अस्य उभयत्र अन्ययः । अग्रे चार्पेयस्तथादाहः मनुष्योत्तरं योजनीयः । अन्यथा तदिरोधः स्पष्ट एवेति भावः । मनुवाक्ये चो अस्यासमुच्चयत्वाविति अन्यत्र स्पष्टम् । तत्र आयचममुच्यमर्थे प्रथमादाह—तथेति । मातृगोत्रं दिविषं, प्राप्तिवाहात् पितुः, ऊर्ध्वे भर्तुः, ‘सगोत्रात् भ्रश्यते’ इत्युक्तेः । तत्र पितृगोत्राया व्यगोत्रत्वेन पितृ-

§ मया. मितानाम् ।

* गर. विश्वगन्तु ।

(१) वा०श्रु. १.१३ ; विश्व. मानार्प (मानर्पि) ; मेधा. ३.५ द्वितीय पाठः, गृह्यसूत्रम् ; मिता. ५. ५. २. २. ११६ ७. २०२. १. ५० ; गृह्य. ९ ; पमा. ४६२ ; मया. १३२ ; १३६ द्वितीय पाठः, प्रपा ३०६ ; मर. १० ; निष. २७० (=) ; गमा. १६ ; मर. १० ; वीमि. ; संप्र. ५९० द्वितीय पाठः ७३५, पमा. ८० ; सुका. १२५ ; संम. ४८ ; मिन्नु. १९० ; रिपा. १८० ; संकौ. १७२ ; भाव. १६९ ; मंग. १६७ ; संप्र. १४२ ; हृम. ८९० द्वितीय पाठः १०२८ द्वितीय पाठः (=), संप्र. ४०९ ; ४८८ द्वितीय पाठः .

गोत्रत्वेन च निषेधसिद्धेः परितोषात् मातृगोत्रपदेन मातामहगोत्राया निषेधः, सोऽपि न सर्वेषां, किन्तु माध्यन्दिनानामेव, 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्' इति सत्यापादोक्तः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । केचित्तु सर्वेषां मन्यन्ते, उक्तसत्यापादस्य तदग्रन्येऽदर्शनात् । प्रवरमञ्जरीकारोऽप्येवमेव । अत एव 'सगोत्रा मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि' इति व्यासवाक्यमपि साधारणं सगच्छते । वस्तुतस्तु शिष्टाचारानुगृहीतोक्तवचनात्तेषामेव तद्वर्जनं युक्तमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— केचित्तिदिति । माध्यन्दिना एकदेशिनो वा इत्यर्थः । मनुग्रहः । मातुलेति । त्यक्त्वा इति पाठः । मातृगोत्रमित्यनेनैव सिद्धे मातुलस्येति सापरनमातुलपरम् ।

अपिना असमानप्रवरत्वसमुच्चयः । इदं च असर्कीर्णं कपीना भरद्वाजगणैः सह अविवाहप्रयोजकम्, तेषां अङ्घ्रिगणत्वेन एकप्रवरसाम्येऽपि अपेक्षितद्विप्रवर-साम्याभावात् । हेतुगर्भं विरोधमाह । भिद्येति । आद्यः अपिः पूर्वसमुच्चये, द्वितीयः अपिः मिथःसमुच्चये । इदं च अतर्कीर्णं केनलभ्यवङ्घ्रिगणेषु अविवाह-प्रयोजकं, तेषां गोत्रत्वाभावेन समानगोत्रत्वस्य अप्रसक्तः । अत एव तेषु द्विप्रवरसाम्याभावे विवाह एव भवति । सर्कीर्णं तु एते प्रायशः सर्वत्रैवेति बोध्यम् । इत्येतत् उभयं तु । इदं समर्थयते— यत्रपीति । राजन्यविशामिति । व्यक्त्यमिषां बहुवचनम् । पुरोहितेति । पट्टीसमासः । तेषां तस्य तौ श्वेवौ इत्यर्थः । यत्रापि क्षत्रियाणां मनुगोत्रं मानवैरलोक्ष्यतेति त्रिप्रवराः, वैश्यानां भलन्दनगोत्रं भालन्दनवात्सप्रमाहकिलेति त्रिप्रवराः इत्यपि सूत्रे उक्तं, तथापि तत्र युक्तम्, तयोः सर्वेषां एकगोत्रप्रवरत्वात् मिथोऽविवाहप्रवन्नात् । अत एव द्वितीयां तदुक्ति-मेवाऽऽह— तथा चेति । आल. घृ. १७६

सगोत्रागमने दोषः

● संखिमार्वाकुमाटीपु स्वयोन्यन्वयजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीपु गुरुतल्पममं स्मृतम् ॥

● अस्य व्याख्यासम्रा मापिष्यवरणे करिष्ये ।

(१) वासु ३।२३१. शेषः स्ववादिनिर्देशः सापिष्यवरणे द्रष्टव्यः ।

कात्यायनः

सगोत्रेण विवाहिताऽपि पुनरन्येन विवाहा

(प्रवरैः ?) एषामविवाहः ॥

वेरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीव एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।

ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्तावरणभूषणा ॥

(१) यत्तु 'विकर्मस्थः ...' इत्युपक्रम्य 'ऊढाऽपि

देया ...' इति कात्यायनीयं सगोत्रोदायाः पुनर्विवाह

स्मरणं, तद्युगान्तरविषयम् । मप्र ६८१

(२) 'अथ ऊढाऽपि' इत्यपिशब्दः कैमुतिकन्यायेन

वाग्दत्ताया एवान्यस्मै दानमाचष्टे, न तूदायाः ।

अन्यथा सगोत्रोदाया अपि पुनर्विवाहप्रसक्तौ मातृवत्

परिपालयेदिति छात्रं विरुध्यते । चन. ८९

व्यासः

असमानगोत्रप्रवर अमातृगोत्रा विवाहा

एवं स्नातकतां प्राप्तो द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।

प्रतीक्षेत विवाहार्थमनित्यान्वयसंभवात् ॥

अरोगादुद्यवशोऽर्यामशुक्लादानभूषिताम् ।

सवर्णामसमानार्णाममातृपितृगोत्रजाम् ॥

स्नात्या समुद्बृहेत्कन्यां सवर्णां लक्ष्णान्विताम् ।

यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनामोरोविज्ञाने उद्बृहेद्विशिष्टतः ॥ ७

● व्याख्यान 'अमपिष्य व' इति मनुवचनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

(१) मुक्ता १२७.

(२) मंत्र. ६८०-६८१ प्रवर्णं विनाः ७३९ वरो (स तु)

(=) ; चन. ८९ वरो (स तु) सप्ताव (सप्ताव) ; मुक्ता.

१३८ वरो (स तु) ऊढाऽपि (दत्ताऽपि) भूषणा (भूषणा) ;

सिन्धु. २१३० एव वा (एव वा) सप्ताव (सप्ताव) ; कृम.

११२९ 'विकर्मस्थ' इति निर्देशमाद्यम्.

(३) व्यासु. २।१, २.

(४) उ. २।१।१६; स्मृच. ७६ पृ.; मंत्र. ५८६, ७४७ पृ.

(५) गृह्य ९ ; उ. २।१।१६ पृ. २२१ सगोत्रां मातृव्येके

(मातृ सगोत्रामर्थेके) उद्दे (नोद्दे) ; मयि. १।५ सगोत्रां

मातृव्येके (मातृ सगोत्रामर्थेके) स्मृच. ६९ पृ.;

मयु. १।५ ; गृह्य १० हेदपि (हेतापि) ; स्मृया. १३ प्राणि

अत्र च मातृगोत्रमेव वर्जनीयं, न प्रवराः । तथा च काठकृद्दे- 'पितृगोत्रप्रवरसमां नोदहेत् तथा मातृ-
गोत्रमात्रसमाम् ।' तथा, 'प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे-
ष्वचिन्तनम्' इति । यत्तु, 'एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये
मातृगोत्रे वरस्य च । तमुद्राहं न कुर्वीत सा कन्या
भगिनी भवेत् ॥' इत्यभियुक्तोदाहृतं वचनं, तत्पुत्रिका-
पुत्रविप्रयम् । इदं च मातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव,
न अन्येषाम् । तथा च वर्जनीयमित्यनुवृत्तौ सत्यापादः-
'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्' इति । अपुत्रायाः सापत्न-
मातुरपि गोत्रं वर्जनीयम्, 'अपुत्रायाश्च' इति तस्यैव
स्मरणात् । ननु मातृसगोत्रामित्यनुपपन्नम्, मातुः पितृ-
गोत्रत्वेन पृथगगोत्रमावात् । न च भूतपूर्वगत्या लक्षणया
वा मातामहगोत्रं विवक्षितमिति वाच्यम्, मातामहगोत्र-
निषेधेनैव सिद्धौ पृथक् मातृलसुतानिषेधानर्थक्यात् । न
च प्रायश्चित्तविशेषार्थः स इति वाच्यम्, चान्द्रायण-
स्योभयत्र तुल्यत्वात् । तस्मात् कथं मातृसगोत्रापदं
व्याख्येयमिति चेत् । अत्र केचिदाहुः- गोत्रपदेन अत्र
नाम विवक्षितम्, 'गोत्रं नास्ति च पर्वते' इति क्रोपात् ।
तेन मातृसनाम्नी नोदहेदित्यर्थः सिध्यति, 'नोदहे
ऋग्मिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् । मातामहीपिता-
मह्यो पितृष्वसुतनामिकाः ॥' इति स्मरणात् । तत्र
भयम्, उदाहृतप्रचनस्य मूलापरिज्ञानात्, 'जन्मनाम्नो-
रविज्ञानादुद्भेदविशङ्कितः' इत्यपवादे जन्मपदवैय-
र्थ्याच्च । न हि जन्मन पृथक् निषेधाऽस्ति । गोत्र-
पत्रत्वे तु मातामहगोत्रस्य संवन्ध्यमन्विषाधारण्येन
निषेधे प्राप्ते भ्रममन्विषिनि जन्मनाम्नोरविज्ञानात् प्रति-
प्रसवो घटते । किंच गोत्रपदस्य नामपरत्वे गोत्र-
निषेधे प्रत्यप्रतिप्रसवो नोपपद्येत- 'प्रवरान् पितृ-

(ज्ञानात्) । म.पा. १४२ रघुमावत् ; म.र. १७ पू. निष
२७६ रघुमावत् (=) , दीक. १५२, उत. १०७ पू. : ११४
गोत्रे उदरे (ज्ञानेऽप्युदरे) ; म.च. ३५ ; वी.मि. १५४ पू.
११२ रघुमावत् ; सं. ६८३ रघुमावत् : ६८४ उत. ; च.म.
१०७ पूर्वाधे मयिवत्, उदरे (तुदरे) रघुमन्तरः ; सु.का. १०६
पू. : १२७ उत. : १२९ निर्देशमात्रम् ; सिन्धु १०५६ उतवत् ;
आन. १६९ पू. : १७० उत. ; सा.प्र. ८ पू. , बाल. १५३
पू. : १७६ पू. ; कृ.म. १०५८ निर्देशमात्रम् (=) .

गोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातु-
रिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥' इति । तस्मान्मातृपदं माता-
महप्रसवेन व्याख्येयम्, तथैव शिष्टाचारात् । यत्तु माता-
महगोत्रनिषेधेनैव मातृलकन्यानिषेधसिद्धौ पृथग्वचन-
मनर्थकमित्युक्तम्, तत्रोच्यते- यो मातृलोऽन्यस्य दत्तकी-
कृतस्तस्य पितृगोत्रनिवृत्तावपि मातृलवानिवृत्त्या पृथग्वचनं
घटते । यद्यपि सपिण्डनिषेधेन अयमपि निषिद्धस्तथापि
अदत्तमातृलनिषेधवद्दत्तकनिषेधोऽपि समाधेय इत्यलं
पल्लवनेन । सं. ६८३-६८५

यमः

सगोत्रायां मातृगोत्रायां च यमने प्रायश्चित्तम्, विवाहोत्तरं
कन्याया भर्तृगोत्रया, सगोत्रमस्य चण्डालत्वम्

रैर्ज्ञीं प्रव्रजितां धात्रीं तथा वर्णोत्तमामपि ।
कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्राममिगम्य च ॥
अन्यासु पितृगोत्रासु मातृगोत्रगतास्यपि ।
परदारेषु सर्वेषु कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ॥
विवाहे चैव संबृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।
एकस्य सा व्रजेद्भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥
औरुदपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।
सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥

'परिणीय सगोत्रां च' इत्यादौ, 'औरुदपतिता-
पत्यम्' इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्य एककुलोद्भवत्वादि-
विशिष्टसगोत्रादिवोधकत्वं, समाचारादुरोधात् । अन्यत्र
तु परित्यागे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिदोपायवत्त्वम् ।
न तु पातित्यप्रयोजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा
प्रशस्ता द्विजातीना' इत्युत्तरार्धे प्रशस्तपदोपादानम् ।

सं.दी. १० (भागः २)

(१) यमस्मृ. ३६, ३७.

(२) यमस्मृ. ८६.

(३) गोत्र ५ : ९३ यश्च (यत्तु) : ९८ रघुनिः ; सं. ७८८
बोधयनः : ५९० यश्च (यत्तु) बोधयनः : ६६१ ; शू. २६६ ;
कृ.म. १०६१ शूद्रजः (यद्भजः) धैत्र (धैत्रं) (=) ;
सं.दी. १० (भागः २) यश्च (यत्तु) (=) .

मरीचिः

सावित्र्युपदेष्टुं कन्या अविवाहा

सावित्री यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्रोगे तत्कुले याऽपि विवाहो नैव दोषकृत् ॥

शातातपः

त्रिविधः सन्धो विवाहे विचारः

आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततः सप्तमपञ्चमम् ।

राशिकूटं सतश्चैव त्रेधा संबन्धलक्षणम् ॥

गोत्रविशुद्धिः असमानगोत्रयेन, 'असगोत्रा च या पितुः' इति मनुस्मरणात् । तस्याश्च आदौ इत्यनेन आवश्यकत्वमुक्तम्, तदभावे अपत्यस्य चण्डालव-
स्मरणात् । तथा च बौधायनः (यमः)—'आरूढपतिता-
पत्यं ब्राह्मण्या परतु शुद्धजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डाला-
ल्य ईरिताः ॥' इति । गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणम्,
'असमानार्पगोत्रजाम्' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अयं
च गोत्रं चार्पगोत्रे, समाने आर्पगोत्रे यस्यासौ समानार्प-
गोत्रः, न समानार्पगोत्रः असमानार्पगोत्रः, असमानार्प-
गोत्राद् जाता असमानार्पगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः
पृथक्पृथक् कन्यापर्युदासे निमित्तत्वं सिध्यति ।

सम. ५९०

समानप्रवरां सगोत्रा च विवाहे प्रायश्चित्त
कर्तव्यं च

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्राग्रामायापि वा ।

विवाहयति यो मृदस्तस्य यद्यामि निष्कृतिम् ॥

(१) प्रपा. १११ मूलान्तरम् ; संप्र. ६९० सावित्री
(गायत्री) न विवाहयेत् (विश्वेश्वर सः) याऽपि (वारि) दोष-
कृत् (उच्यते) स्थितिः ६९०—६९१ ; चम्प. १०८ (=) ; मुक्ता. १२७
पूर्वार्धे (गायत्री यस्य यो दद्यात् वा दद्यामि दिनः) विवाहो नैव दोषकृत् (विवाह नैव कारयेत्) (=) - १२९
चतुर्थपार्श्वे विना (=), विपा. ७०७ मूलान्तरम् ; संप्र. १८१
मूलान्तरम् ; कृम. १०२० (=) ।

(२) संप्र. ५९०.

(१) स्मृच. ६८ ; मपा. १२६, गमा. ९७ ; संप्र. ६८० ;
मुक्ता. १२७ ; संप्र. ६१ क्रमेण आपस्तम्बः ; आन. १७० ;
कृम. १०६०.

च. कां. २४

वैतृज्यं तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥

पैरिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजसस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) त्यागश्च उपभोगस्य, न तु तस्याः ।

अप. १।५३ पृ. ८०

(२) 'कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छं विशेषनम्'
इति माधवीयः पाठः । चान्द्रायणातिकृच्छं सगोत्रादि-
परिणयनमात्रे । तदुपगमनापत्योत्पादनयोस्तु ब्राह्मण्यहानि-
रेव । तथा च आपस्तम्बः—'समानगोत्रप्रवरां कन्या-
मूद्वोपगम्य च । तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेय
हीयते ॥' इति । त्यागश्च उपभोगधर्मकार्ययोः, न तु
तस्याः, मातृवत् परिपालनस्मरणात् । तथा च शातातपः—
'समानप्रवरां कन्यामेकगोत्राग्रामायापि वा । विवाहयति यो
मृदस्तस्य यद्यामि निष्कृतिम् ॥' उच्यते ता ततो भार्यां
मातृवत्परिपालयेत्' इति । इदं च अमत्या, 'सगोत्रा
चेदमत्योपपच्छन्मातृवदेनां विभृषात्' इति बौधायन-
स्मरणात् । अमतिः शास्त्रार्थापरिज्ञानं, ब्राह्मादिविवाहे
कन्यादानकाले एव गोत्रादिस्वरूपपरिज्ञानात् । गान्धर्व-
राक्षसपैशाचेषु गोत्रादिस्वरूपापरिज्ञानं वा । यत्तु
'विकर्मस्य सगोत्रो वा दातो दीर्घामयोऽपि वा' इत्युप-

(१) स्मृच. ६८ ततो (तथा) ; मपा. १२७ ; गमा. ९७ ;
संप्र. ६८० ; ६८१ निर्दिष्टमात्रम् ; मुक्ता. १२७ ; संप्र. ६१
क्रमेण आपस्तम्बः ; आन. १७० ; कृम. १०६०.

(२) मेधा. ३।५ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विज-
श्चान्द्रायणं चरेत्) वसिष्ठः, अप. १।५३ (=), उ. १।१११६
उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छं विशेषनम्) ;
स्मृच. ६८ उत्तरार्धे (त्यागं कृत्वा ततस्तस्या द्विजश्चान्द्रायणं
चरेत्) (=) ; मपा. ७०७ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं
ततिकृच्छं विशेषनम्) ; मपा. १२६ (=) ; गमा. ९७
कृत्वा (उच्यते) ; संप्र. ६८० 'कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छं
विशेषनम्' इति माधवीयपाठः ; चम्प. ९८ उत्तरार्धे (कृत्वा
तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छं विशेषनम्) ; मुक्ता. १२६ पृ.
(=) ; १२७ चमनम्, उच्यते ; संप्र. ६१ आपस्तम्बः ; आन.
१६९ पृ., स्मरणम् ; कृम. १०५९ ; संदी. ६ (भागः २)
सगोत्रां तु (सगोत्रां च) उत्तरार्धे (यदां कृत्वा ततस्तस्यास्तत-
श्चान्द्रायणं चरेत्) (=).

क्रम्य, 'ऊढापि देया साऽन्यस्मै सप्तावरणभूषणा' इति कात्यायनीयं सगोत्रोदायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगान्तर-विषयम्, कलौ तु 'ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥' इति ब्रह्मपुराणेन साक्षात्पुनर्विवाहस्य निषेधात् । तस्मात्परिपालनं परिदोषेण कलिविषयमवतिष्ठते इत्याहुः ।

अत्रेदं प्रतिभाति— 'ऊढायाः पुनरुदाहम्' इत्ययं निषेधो न सगोत्रोदापुनर्विवाहं विषयीकरोति, तस्या ऊढावाभावात् । विवाहो नाम संस्कारविशेषजनिका क्रिया । न च सगोत्रायां संस्कारा उपपद्यन्ते, असगोत्रा-मित्यनेन तस्याः पर्युदस्तत्वात् । न च 'ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै' 'उत्स्य तां ततो भार्याम्' इत्यादिप्रयोगा-न्यथानुपपत्त्या तस्यामपि संस्कारसिद्धिः, तस्य प्रवृत्ति-निमित्तत्वादिति वाच्यम्, गौतमाऽपि प्रयोगोपपत्तेः । संस्कारवत् क्रियामात्रस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विवाह-शब्दस्य नानार्थत्वापत्तेः । तस्मात् सगोत्रायां संस्कारा-नुत्पत्त्या ऊढात्वाभावात् न पुनर्विवाहनिषेधः प्रवर्तते । निषेधस्तु 'नष्टे मृते प्रनष्टिते ह्येव च पतिते पती । पश्चादप्यस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥' इत्याद्युत्पन्न-संस्कारप्रीतिविषयचैनाप्युपपद्यते इति । तथा च सगोत्रो-दाया पालनविवाहयोर्विकल्प एव सिध्यति ।

ननु माऽस्य 'ऊढायाः पुनरुदाहम्' इत्यस्य निषेध-स्यायं विषयः । 'दत्ताश्रितायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च' इत्यस्य तु निषेधस्य विषयो भविष्यत्वेव, सगोत्रो-दायां पर्युदस्तत्वेन संस्कारानुत्पत्त्या विवाहप्रसक्तत्वादि दानपदार्थोत्पत्तौ बाधप्रभावेन एतन्निषेधप्रवृत्तेरप्याहत-त्वात्, दानपूर्वकत्वात् विवाहस्य दाननिषेधे विवाह-स्यापि निषेधसिद्धेः । न च दानेऽपि सगोत्रपर्यु-दासोऽस्ति, येन दानं न सिध्यति । यद्यपि 'न सगोत्राय दुहितर प्रपठेत्' इति दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्त्येव, तथापि अथवादृष्टार्थो न दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकः, तस्य नीतिरित्याह । अत एव 'नन्दनारण्यमन्त्रेणो दत्तं भवति निष्कम्बम्' इति निष्कम्बमर्थेवाभिपद्यते, न दानानिष्प-त्तिम् । अत एव वैधायद्वयदानभेदेन दत्तानामर्थं दत्ता प्रदानमिति संस्कारभेदोऽप्युत्पन्नः । अतएव यान संस्कार

एव । स च भार्यात्वरूपः । तदर्थक एव दाने अर्थ पर्युदासो न दानमात्रे । अन्यथा दत्तपुत्रीकरणेऽपि सगोत्राय दुहितृदानं न स्यात् । तस्मात्सगोत्रेऽपि कन्या-दाननिष्पत्त्या तस्याः पुनर्दानं कलौ निषिध्यते । तन्नि-षेधेनैव विवाहनिषेधोऽपि अर्थसिद्ध एव, दानपूर्वकत्वा-द्विवाहस्य । यद्येवं तर्हि सगोत्रोदायां गान्धर्वादिविवाहः कुतो नेष्यते, तस्य दानपूर्वकत्वाभावादिति चेन्न, ऊढायाः पुनर्गान्धर्वादिविवाहानिषेधेऽपि ब्राह्मादिविवाह-स्यैव मया निषेधोपगमादिति प्राप्ते अभिधीयते—

दत्ताशब्दो विवाहपर एवावश्यं वाच्यः । दानमात्र-परत्वे चादृष्टत्वात् यदोपदर्शने यरान्तराशापि पुनर्दानं न स्यात् । न च तत्र शिक्षाः कलिदोषं मन्यन्ते । दान-शब्दोऽप्येव लक्षणया विवाहमेवाभिपद्यते, 'ऊढायाः पुन-रुदाहम्' इत्यनेन एकवाक्यतालाघवात् । अन्यथा भृत्य-न्तरकल्पना स्यात् । ततश्च सगोत्रायां दानपदार्थनिष्पत्ता-यपि संस्कारानिष्पत्त्या ऊढात्वाभावात्कलनिषेधप्रवृत्त्या पुनर्विवाहः केन वारणीय इति ।

यत्तु— 'दत्ताश्रिता' इति वाक्यं ब्राह्मादिचतुष्टय-विषयम्, ब्राह्मादिचतुर्णां दानपूर्वकत्वात् पुनर्दाननिषेधो-पपत्तेः । न गान्धर्वादिविषयम्, तत्र दानाभावात् । 'ऊढायाः पुनः' इतिवाक्यं तु गान्धर्वादिचतुष्टयविषयम्, सामान्यवाक्यत्वात्— इति व्यवस्थापनम्, तदप्येतेन एकमूलकस्यान्यथापेन निरस्तम् । एतेन 'शास्त्राश्रित-योन्याश्च यरेणान्येन संस्कृतिः ।' इत्यादीन्यपि वाक्यानि सगोत्रापरतया व्याख्यातानि । संप्र. ६८०—३८३

(३) सगोत्रसम्प्रबोद्धादे प्रापक्षितनाहं ज्ञातातपः-परिणीयेति । सगोत्रा पितृसगोत्रा 'पितृसगोत्रं कुमारीणाम्' इत्युक्तेः । एवं समानप्रवरा इत्यापि । सपिण्डाऽपीह बोध्या । एतच्च प्रमादेन सगोत्रादिपरिगणयमाने ।

कृम. १०५९

समानप्रवरा मातृसगोत्रा च भित्तरे प्रापक्षितन् मातुलस्य सुतामूढ्या मातृसगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा पान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) मेघा. १११ गुणान्द्रा (गुणा ११) १५, पतिरः मिमा. १११ स्वसरा (कन्या) (=) ; अथ. १११२ ५ ८२

(१) मातृगोत्राग्र्यपरिणयां केचिदिच्छन्ति —
मातुलस्य ... चरेत् ॥ इति प्रायश्चित्तस्मरणात् ।

मिता. १।५३

(२) मातृगोत्रग्रहणं पितृसगोत्रवञ्चिकरणार्थम् ।
जन्यजनकसंबन्धस्य उभयस्य उभयत्राविशिष्टत्वात् ।

अप. १।५३ पृ. ८४

(३) मातृगोत्रं नाम पितृगोत्रमेव, न तु माता-
महगोत्रम्, 'स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी विशाहात्सप्तमे
पदे' इति मनुवचनात् । अयं तु विरोधोऽनुसंधेयः—
या ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेनोद्भा तस्या एव घरगोत्रापत्तिः,
पितृगोत्रग्रंथाश्च । या तु गान्धर्वादिचतुष्टयोद्भा तस्या न
वरगोत्रापत्तिः, नापि पितृगोत्रग्रंथाः, दानामावात् । तथा
च माकण्डेयः— 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका
भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मतः ॥' इति । अत
एष 'स्वगोत्रात् भ्रश्यते' इति मनुवचनमपि ब्राह्मादि-
विषयमेव । तस्मात् ब्राह्मादिविवाहोद्भासुतः पितृगोत्रां
नोदहेत् । मातामहगोत्रां नोदहेत्, अनिषेधात् । गान्धर्वादि-
विवाहोद्भासुतस्तु मातामहगोत्रां पितृगोत्रां च नोदहेत्,
'मातृगोत्रा तथैव च' इति श्रुतावयवचनात्, 'अस-
गोत्रा च या पितुः' इति मनुवचनाच्च । न च मातृ-
गोत्राभित्यस्य मातुः उत्पत्तिकाले यद्गोत्रं तत्परतैवास्त्विति

त्वस्त्वा (द्विः) (=) ; ड. २।११।१६ अणवः ; स्मृच. ७० ;
पमा. ४१९ अणवः ; १३७ (तणः २ भागः १) अणवः ;
प्रपा. १०८ अणवः ; निष. २७६ पूर्वार्धे (मातृगोत्रं गुणा
मुच्यते मातृगोत्रा तथैव च) । त्वस्त्वा (गत्वा) (=) ; सार्वी.
१४ रगुनिः ; २८ त्वस्त्वा (मुक्त्वा) रगुनिः ; संप्र. ६८१ ;
७१४—१५ अणवः ; धर्म. ४९ निर्देशमात्रः ; ९५, १०६ : १०७
द्वितीयः पादः ; मुक्ता. १२६ मितावः, संम. ५१ (=) : ५४
मनुः ; सिन्धु. १००८ : १०५६ मितावः, निषा. ६९१ अण-
वः ; संक्षी. १७६ : १९५ (=) ; आन. १६९ मितावः ;
ज्योति. १३२ (मातृगोत्रं गुणमूढं मातृगोत्रं तथैव च ।
समानप्रवृत्तमूढं परित्यज्य प्रशालयेत् ॥) रगुनिषट्त्रिकायां
निर्णयवचनमित्युक्तम् ; साम. ६ मितावः (=) : १० निर्देश-
मात्रम् (=) ; जूम. १०५६, १०५९ निर्देशमात्रम् (=) ;
भर. ४१२ : ४५१ रगुनिः ; संक्षी. ९ (भागः २) (=) .

वाच्यम् । तथा सति मातुलस्य मुतामिति वाक्यशेष-
वैयर्थ्यापत्तेः । न च प्रायश्चित्ताधिकारार्थं तत् ।
'त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति वाक्यशेषे प्रायश्चित्तस्य
ऐक्यरूपश्रवणात् । यथाश्रुतवादिनां मते इममेवापरि-
तोषमाविष्कुर्यात् विज्ञानेश्वरेणाप्युक्तम्— 'मातृगोत्रमपि
अपरिणया केचिदिच्छन्ति' इति । एवं च 'मातुलस्य
मुतामूढा' इत्येतत् ब्राह्मादिविवाहोद्भावविषयकत्वेनैव
पर्यवस्यति । तस्मात् मातुलमुतामित्येतद्गान्धर्वादिविवाहो-
द्भासुतविषयमिति पूर्वोदाहृतं माधवाचार्यादिमतमपि
कथङ्कार संगच्छत इति परिभाषनीयं स्मरिभिः । नारायण-
स्याह—मातृगोत्रां कन्यात्वसमये यन्मातृगोत्रं न तु मातृ-
त्वसमये तदुत्पत्तामित्यर्थः । अयं च निषेधो यावदस्मा-
न्मातृकुलजात् एतन्नाम्नोऽस्या जन्मेति विशिष्य शयते
तावत्पर्यन्तमेव । तदूर्ध्वं तु न दोषः । तथा च स्यति—
'मातुः सगोत्रमप्येके नेरुच्छन्नुदाहकर्मणि । जन्मनाम्नो-
रविज्ञाने तूदहेदविशङ्कितः ॥' इति । अत्र पूर्वार्धेन
सामान्यतो मातुः सगोत्रायाः अविवाहत्वं मनान्तरत्वेनो-
द्दृश्य उत्तरार्धेन विषयनिष्कर्षः क्रियते ।

चम. १०६—१०७

(४) मातृगोत्राया विवाहो निषिद्धः । यद्यपि एक-
गोत्रत्वं सहस्रगोत्रत्वं चेति द्विविधसगोत्रत्वमुक्तं, तथापि
मातृगोत्रैक्यमेव धर्मम् । मातुः गोत्रं गोत्रं यस्यास्ता-
मित्यस्याख्यानेन तस्यैव प्रतीतेः । मातृश्च गोत्रद्वयम्
— प्राग्विवाहात् पितृगोत्रं कुर्ये भर्तृगोत्रम् । 'स्वगोत्रा-
द्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । एकत्वं सा गता
भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूते ॥' इति वचनात् । पितृ-
गोत्रस्य स्तोत्रचिदरायामनुवृत्त्या स्वगोत्रत्वान्नैव निषेधः ।
तेन परितोषात्मातृगोत्रस्येव मातामहसगोत्रस्यैव निषेधः ।
तस्य स्तोत्रचिदरायामनुवर्तमानस्य सगोत्रत्वव्ययोजकत्वा-
भावात् । अत एव पुत्रिसया गान्धर्वविवाहोद्भायां च
दानामायेन पितृगोत्रसंबन्धस्यानिवृत्तेः स्तोत्रचिदराया-
मनुवृत्त्या तस्य स्वगोत्रत्वादेव निषेधः । ब्राह्मादिविवाहो-
द्भायां तु पितृगोत्रमवच्छेदितवृत्तायपि भूतपूर्वगत्या मातामह-
गोत्रस्यैव मातृगोत्रत्वेन निषेधः, परितोषात् । एवं च
पुत्रिभगान्धर्वादिविवाहोद्भासुतानां सर्वेषां मातृगोत्रं वच्ये

ब्राह्मादिविवाहोदामुतानां सर्वेषां मातृगोत्रत्वं न वक्ष्ये
किन्तु माध्यन्दिनीयानामेव । 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीया-
नाम्' इति सत्यापादोक्तेः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । केचित्तु
अस्य वचनस्य निर्मूलत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनं युक्त-
मिति । युक्तं तु शिष्टाचारसहकृतवचनात् माध्यन्दिना-
नामेव तद्वर्जनं, निर्मूलत्ववचनं तु ग्रामाणिकानां न युक्तं
परक्रान्तं चात्र सूरिभिरित्युपरम्यते ।

संको. १९५-१९६

एकगोत्रां विवाह्यैव समानप्रवरां तथा ।

मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

लघुशातातपः

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, समानप्रवरा

सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं

च, सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्

असंपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा विवाहा द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने ॥

विवाह्येन सगोत्रां समानप्रवरां तथा ।

तस्याः कथंचित्संयम्येऽप्यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥

उद्धेत सगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।

ऋषिभिश्चैव तुल्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

औरुढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां दूद्रजस्तु यः ।

चाण्डालौ तौ समाख्यातौ सगोत्राद्यश्च जायते ॥

(१) अथ. १५२ अ. ८४.

(२) लघुशा. १७ ; गृह. ७ पिण्डा तु (पिण्डा च)
विवाहा (प्रज्या) मनुशातपः ; गृह. ८ गृहज, मनु-
शातपः ; उत. १०६ गृहज, मनुशातपः.

(३) लघुशा. १२.

(४) लघुशा. २३ (य उद्धेतसगोत्रां दुहितरं चैव मातु-
लस्य (१) । पितुः । सप्त पुत्रः स्यात् ॥ चान्द्रायणं चरेत् ॥) ;
रघु. ७० शातपः ; रघु. १६२ उद्धेत (विवाह्येन)
२४ य (२५ पु) क्षैत्रं तुल्यां च स तु (क्षात्रं तुल्यं यो द्विजः) ;
संज्ञ. ७१० उद्धेत (उद्धेतु) शातपः.

(५) लघुशा. ५५ (मातुलस्यगोत्रो मातुलः कृतेन
॥ उद्धेत मातुलस्यगोत्रं सगोत्रात् ॥ कथं ॥) ; कृम.
८२५ मनुशातपः.

सप्रवराज्जातोऽपि चण्डाल एव, 'असमानार्पगोत्रजाम्'
इति एकयोगनिर्देशानिषेधात् ।

कृम. ८२५-८२६

सुमन्तुः

समानप्रवरा मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं

कर्तव्यं च

पितृष्वसुतां मातृष्वसुतां मातुलसुतां मातृ-
सगोत्रां समानार्पणी विवाहा चान्द्रायणं चरेत् ।
परित्यज्येनां मातृवद्विभृयात् ॥

(१) एतच्च अमतिपूर्वं वेदितव्यम् ।

अथ. १५३

(२) अयं च मातृसगोत्रानिषेधो मातृसंबन्धित्वेन
जन्मपरंपरानाम्नः प्रत्यभिज्ञायाम् सत्याम् । गृह. १०

(३) मातृसगोत्रां मातुलसगोत्राम् । विवाहमात्र
इदं, मैथुनादी तु संपिण्डापत्यदारेण्यत्यादि स्मृत्यन्तर्गते
द्रष्टव्यम् । अत एव मातृवदिति दृष्टान्तः ।

कृम. १०२७

(१) अथ. १५३ (मातृसुतां पितृष्वसुतां समानार्पणी
च परित्यज्य चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विभृयात्) ; गृह. ९
(पितृष्वसुतां मातृसुतां मातुः सगोत्रां समानार्पणी विवाहा
चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विभृयात्) ; गृह. १० (पितृ-
ष्वसुतां मातृसुतां समानार्पणी विवाहा चान्द्रायणं चरेत् ।
परित्यज्येनां विभृयात्) ; स्मृता. १३ (पितृष्वसुतां
मातृसुतां विवाहा समानार्पणी च चान्द्रायणं चरेत् । परि-
त्यज्येनां विभृयात्) ; पद्म. ३३७ (त्वजः ५ मासः १) (पितृ-
ष्वसुतां मातृसुतां मातृसगोत्रां समानार्पणी च विवाहा चान्द्रा-
यणं चरेत् । परित्यज्येनां विभृयात्) ; उत. १११ परि-
त्यज्येनां मातृवद्विभृयात् (परित्यज्येनां विभृयात्) ;
वर्मि. १५४ अ. १२२ (पितृष्वसुतां मातृसुतां समानार्पणी च
विवाहा चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विभृयात्) ; संज्ञ. ६८२
(पितृष्वसुतां मातृसुतां मातृसगोत्रां तेषां च
समानप्रवरा विवाहा चान्द्रायणं चरेत् ।) एतदेव : ७१५
(पितृष्वसुतां-मातृष्वसुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाहा
चान्द्रायणं चरेत् ।) एतदेव ; मुक्त. १२७ समानार्पणी.....
विभृयात् (यत्रा चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विभृयात्) ;
मिन्नु. १०२७.

पैठीनसिः

समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रावक्षितम्

असमानार्पणी कन्यां चरेत् ॥

वेद्वहेत सगोत्रां तु तनयां मातुलस्य च ।

अपिभिर्धन्य तुल्योऽपि स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

भ्रातृगोत्रप्रवरस्य गोत्रम्, दत्तकस्य गोत्रद्वयविचारो

विवाहे, विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रत्वम्

असंप्रज्ञातयन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रेः सह नेष्यते ॥

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांसमज्जास्थिभिः सह ।

एकस्यमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

सगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भजेदतिप्रमः सुतः ।

जनकस्य तु गोत्रेण ह्युपनीतो द्विगोत्रकः ॥

उपनेतुर्भजेद्गोत्रमसंप्रज्ञातगोत्रवान् ।

भ्रातृगोत्रस्तु भजेदुभयं दत्तपुत्रवत् ॥

दत्तादीनां द्यामुष्यायणत्वेन गोत्रद्वयं परिहर्षम् ।

सुक्ता. १२९.

द्यामुष्यायणानां गोत्रद्वये सगोत्रया विचार्य

बीजिनः क्षेत्रिणश्चैव द्यामुष्यायणको हि सः ॥

(१) अथ. १।५३ पृ. ८२; शुक. ८; ड. २।११।६
पृ. २२१ नार्ययी (नार्ययां); गूर. १०; स्मृता. १३; वीक.
१।५३ नार्ययी (नार्यगोत्रयां); उव. १०८; वीमि. १।५३
पृ. ११२ असता (समा), संप्र. ७०३, ७०७ नार्ययी (नार्ययां);
सुक्ता. १२५ नार्ययी (नार्ययां) (नार्यय०); आन. १६९
मुचावत्; बाल. १।५३ पृ. १९२ उवत्

(२) सुक्ता. १२७; आन. १७२.

(३) प्रया. ३।११ अर्धप्रज्ञान (असंप्रज्ञात); चम. १०८
सगोत्रे (नार्यये); विषा. ७०७ (=); ज्योति. १३५;
संग. १८२ (=).

(४) साप्र. ७.

(५) सुक्ता. १२९.

(६) सुक्ता. १२९.

द्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुद्धशैशिर्योर्यथा ॥

गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनां
च द्यामुष्यायणत्वे 'इदं मित्यानां द्यामुष्यायणानां दत्तका-
दीनां द्यामुष्यायणवत्' इति सत्यापादवचनं प्रमाणम् ।
प्रवरमङ्ग्यामपि अनेनैवामिप्रायेणोक्तम् । दत्तक्रीतकृत्रिम-
पुत्रिकापुत्रादीनां यथासंभवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्येवेति ।
एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवर विवाहे धर्म्य-
मित्याह । द्विगोत्रस्य जनकपितृगोनवर्जनावेषः कचिदपि
इदानीमनुपलभ्यात् यावद्विज्ञानं वर्जनम् ।

संर. ४५२-४५३

सगोत्रत्वस्य चण्डालत्वम्

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।

तावुमी विद्धि चाण्डालौ सगोत्राद्यश्च जायते ॥

मातृ भगिन्यादिसनामिका कन्या अविवाहा

नौद्रहेद्भगिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् ।

मातामहीपितामहोः पितृप्यसृसनामिकाः ॥

मत्स्यपुराणम्

गोत्रत्वकणम्

संपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभाषस्तु निवर्तत चतुर्दशे ।

जन्मनामसृष्टेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

गोत्रप्रवर्तका अष्टौ प्रथम

जैमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयलस्ता ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

(१) प्रया. ३।११ पूर्वार्धे (द्यामुष्यायणकां सर्वे दत्तक-
कृतादयः) गोर्षया (गोल्पा) ; संप्र. २०६ ; प्र. १३६
ये स्तु (ये च) ब्राह् शुद्र (ब्राह्माः शूद्राः) संप्र. २०६ ; विषा.
७०७ गोर्षया (गोल्पा) (=), संको. १९४ प्रदत्त, प्रयोग-
पारिवाते संप्र. २३५ का ये स्तुर् (का. सर्वे द)
गोर्षया (गोल्पा) ; संग. १८२ विषावत् (=); कृम. १०५३
प्रदत्त, सप्र. २०६ ; संर. ४५२.

(२) गोप्र. ५.

(३) संप्र. ६८४.

(४) संदी. १० (भाष. २).

(५) विषा. ७१५.

गोत्रादिकं वाग्दानतः पुरा वीक्षणीयम्
सापिण्ड्यं गोत्रशुद्धिं च शीलं सामुद्रिकाणि च ।
जातकादिभमेले च वीक्ष्यं वाग्दानतः पुरा ॥

असनानप्रवरयाऽसगोत्रया च विवाहः,

मातृगोत्राऽपि वज्र्या

समानप्रयत्नं कन्यां सपिण्डां चैकगोत्रजाम् ।
नैव तां वरयेत्प्राज्ञो मातृवत् परिकीर्तिता ॥

विशुद्धयंशज्ञां कन्यां सुभगां सुमनोहराम् ।
शुद्धां यवीयसीं ह्यचामसमानार्गोग्रजाम् ॥

विवहेदिति दोषः ।

प्रपा. ३. १५

एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।

तमुद्वाहं न क्षुरीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥ ७

(१) इति मातृकुळे प्रवरचिन्तनमुक्तं, तत्
आमुरादिविवाहोदापरमिति दिक् । सिन्धु. १०५७

(२) आमुरादीति । पुत्रिकापुत्रोपपल्लवमिदम् ।
पुत्रिणापुत्राणां आमुरादिविवाहजानां च मातृदानामावेन
पितृगोत्रसंबन्धो न निवर्तते, अतः तामुतेन मातृगोत्रा न
विवाहा । ' प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ' इत्य-
मिदुक्तयननमपि तत्परमेवेत्यर्थः । दिगर्थस्तु ब्राह्मादि-
विवाहचतुष्टये ' स्वगोत्रादुद्भवते नारी ' इति स्वगोत्र-
भ्रंशोऽपि तद्गोत्राविवाहः सर्वत्रापि कथो न कार्य इत्युक्त-
मिति । अत्राहुः- ' उक्तवत्यायादवचनस्य निर्मूलत्वम-
मुक्तम् । न च सत्यापादमन्त्रे तत्रोपलभ्यते इति प्रवर-
मग्नत्वांमुक्तमिति वाच्यं, बहुभिः प्रामाण्यैस्तस्य तत्रोक्त-
एव कार्तीयत्वेनाभिधानम् (?) प्रवरमग्नौकार्तीयाऽऽग्रहस्य
देवतात् । गुत्रेषु तद्वचनं कुतो न प्रवर्तते ? इत्यपि न

शङ्क्यं, तेषामृग्वेदादिसंबन्धेन तदाचाराचरणात् । एवं
च माध्यन्दिनीयानामृग्वेद्यायरुढानामित्यर्थः । न च
सर्वेषां तद्विवाहः कलिबर्ज्यः, तस्य ह्यामुप्यायणपरत्वात् ।
' असगोत्रा च या पितुः ' इत्यत्र चकारेण मातुः
समुच्चयेन मातुरसगोत्रेत्यस्य दत्तकपरत्वोक्त्या तदेकवाक्य-
त्वाच्च, ' पुरोडाशं चतुर्धा करोति ' ' आग्नेयं चतुर्धा
करोति ' इत्यादाविव सामान्यतो मातृगोत्रानिषेधस्य
माध्यन्दिनीयेषु उपसंहाराच्च । एवं दोषातिगुरुत्वोक्तिरपि
न समञ्जसा, प्रायश्चित्तैक्यश्रवणात् । ' सगोत्रां मातुर-
प्येके नेच्छन्ति ' इत्यत्र इच्छन्तीत्यभिधानेन तदपरिणयपक्षे-
ऽरुचिष्वननाच्च । एवं एकगोत्रवमेवाविवाहप्रयोजकं, न
सहस्रगोत्रत्वं, मातृगोत्रमिति विशेषोपादानात् । सगोत्रा-
मिति निषेधेऽपि सगोत्रपदेन एकगोत्रमेव ग्राह्यम् । तेन
न गणैक्यप्रयुक्तदोषः, असमानगणामिति निषेधस्य
काव्यनभिधानाच्च ।

कूम. १०५८

पितृगोत्र सप्रवरं वज्र्यम्, मातृगोत्रमात्रं वज्र्यम्,

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च,

विवाहे दत्तगोत्रविचारः

प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
ज्ञानाज्जातमपत्यं तु कश्चिदपत्यं प्रपद्यते ।
ऐन्दवद्वयतः शुभ्येन्मिन्दाहुत्या च तत्पिता ॥
पितृगोत्रं कुमारीणाम् ॥
होमपूर्वं तु यो दत्तः स एव जनकस्य च ।
गोत्रे न विवहेत्तस्य पुत्रादौ तु न दोषभाक् ॥
मातृगोत्रसमुद्भूतां प्रहोतृकुलसंभवः ।
उद्बहेद्दशमादूर्ध्वं नोद्बहेदिति गौतमः ॥

(१) मंत्र. ६८१ गोत्रे न चिन्तयेत् (गोत्रेण विनाम्)

पृ. ६८४ ; कूम. १०५७.

(२) कूम. १०६२.

(३) कूम. १०५९.

(४) मुक्ता. १२९ : १४६ उक्तार्थे (गोत्रेन विरक्तस्य
ऽपराधी न निषेधः) ; भाव. १७५.

(५) मुक्ता. १२९ मंत्राः (गोत्रकः) : १४६ ; भाव.
१७५.

० मंत्र. ६८१ दत्तः ' गोत्रेन मातृप्येहे ' इति व्यासवचने
(मंत्र. पृ. १८४) दृष्टव्यम् ।

(१) ज्योति. १३१ ; मंत्र. १६७ शीवं मा (शीन्मा)
वदेदिति च वागुक्तम् .

(२) धर्म. ८५ वैश्वे (वैश्वे गो) ; ज्योति. १३२.

(३) प्रसा. ११५.

(४) मंत्र. ६८१ दत्तं (दत्तमित्) श्रुत्या (मरेत्) ;
मिगु. १०५७.

पदत्रिंशन्मतम्

समानप्रवरया मातृगोत्रया मातृनामिकया सपिण्डया
च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च, सम्बन्धया
विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च

समानप्रवरं मातृसगोत्रं मातृनामिकम् ।
परिणीय सपिण्डं वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।
प्रायश्चित्तं यदन्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ॥
मोहोद्वाहे तु दंपत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तत्र परिणीतौ विधीयते ॥
कन्यादानुभवेत्कृच्छ्रं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।
व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्याग्रायं समाचरेत् ॥
चीर्णव्रतं दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।
भारद्वाजेपु विमेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ॥
दुहितृत्वेन संगृह्य भारद्वाजोऽथ कश्यपः ।
घृतकुम्भस्य गर्भे तु तामादध्याद्विधानतः ॥
जातकर्माह्वयावन्नप्राशनं चौलमेव च ।
विधाय मधुपर्कं च मन्त्रमात्रेण मन्त्रयित् ॥
मुहूर्ते विप्रकथिते शुचिं तामप्यलंकृताम् ।
संस्कृतायार्थमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

- (१) विषा. ७०८ ; कृम. १०६१.
(२) विषा. ७०८ लक्ष्म (तत्तत्तय) ; संग. १८२ मोहोद्वाहे
तु (मोहाद्वाहे) द्वैगुण्यं (द्विगुण) विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(३) विषा. ७०८ ; संग. १८२ व्रतस्य करणाशक्तौ
(व्रतस्याकरणाशक्तौ) विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(४) विषा. ७०८ ; संग. १८२ कश्यपे (काश्यपे)
विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(५) विषा. ७०८ कश्यप (काश्यप) गर्भे तु (गर्भे च) ;
संग. १८२ गर्भे (गर्भे) विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(६) विषा. ७०८ ; संग. १८२ विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(७) विषा. ७०८ संस्कृतायार्थमानाय (संस्कृतार्थमानाय) ;
संग. १८२ विधानपारिजाते ; कृम. १०६२ संस्कृतायार्थमानाय
(संस्कृतार्थमानाय).

वैवाहिकानयो मन्त्रानशेषानप्यतन्त्रितः ।
स्वगृहोक्तक्रमेणैव पठेद् धृतयधूकरः ॥
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमैवं समाप्य तु ।
कृताशीर्वचनो विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोपयेत् ॥
प्रेषण्य विसृजेद्देवान् पश्चाद्भोजयते तथा ।
कृत्वेत्यं पुनरुद्धादं न कित्त्वपमवाप्नुयात् ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु संपहं स नराधमः ।
व्रजेत्स पितृभिः सार्धं नरकानेकविशतिम् ॥
मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽप्राप्तिधीयते ।
परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुद्धाहमाचरेत् ॥
नैवं वियोदुरेजः स्यादित्येयं मुनयो विदुः ॥
त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुद्धाहकर्मणि ॥
सगोत्रापरिणीतौ तु परित्यागो विधीयते ।
रक्षित्वा जननीवत्तां गुरुत्त्वपव्रतं चरेत् ॥
मोहाज्जातमपत्यं तु काश्यपस्य प्रपद्यते ।
ऐन्दवद्वयतः शुभेन्मिन्द्राहुत्या च सत्पिता ॥

सगोत्राशब्दस्तु समानप्रवरया उपर्युक्तः, ' समान-
प्रवरम् ' इत्युपक्रमवाक्यात् । एवं च मातृसमानान्मा-
न-विवाहे पुनरुद्धाहमाणं, न तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र
तु ज्ञानाज्जातमपत्यं चान्द्रायणकेपु विनिश्चिपेत् । दुहितृ-
त्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमाममुक्तान्मा-
न-कन्या दुहितृत्वेन तुभ्यमहं सप्रदेदे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः । घृत-
कुम्भस्य गर्भे इत्यत्र सानीप्ये पट्टी, तादृशघृतकुम्भसंभवे

- (१) विषा. ७०८ ; संग. १८१ मन्त्रानशेषा (मन्त्र-
विशेषा) विधानपारिजाते ; कृम. १०६५.
(२) विषा. ७०९ ; संग. १८१ विधानपारिजाते ; कृम. १०६२.
(३) विषा. ७०९ देवान् (देवान्) तथा (ततः) ; संग.
१८३ देवान् (देवान्) विधानपारिजाते ; कृम. १०६२.
(४) विषा. ७०९ ; संग. १८२ व्रजेत्स (व्रजेत्स)
विधानपारिजाते ; कृम. १०६२.
(५) विषा. ७०९ ; कृम. १०६२.
(६) विषा. ७०९ ; कृम. १०६२ पू.
(७) विषा. ७०९ ; कृम. १०६२ मोहाज्जात (ज्ञाना-
ज्जात).

तु अधिकरणत्वमेव । प्रस्ताप्रायमिति । 'कृच्छ्रे गामेकिकां दद्यात्तिस्रश्चान्द्रायणे तु ताः' इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयतः चान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येतन्न जाता-वेक्यचनं मिन्दाहुतिद्वयेनेत्यर्थः । तन्मन्त्रस्तु 'यन्म आत्मनो मिन्दाभूत्' 'पुनरग्निश्चक्षुरदात्' 'मिन्दा च मे अमिन्दा च मे' 'तन्म उभयव्रतम्' इत्याहुतिद्वयम् । तथा च त्रिकाण्डमण्डनः— 'परिणीतसगोत्रायामज्ञाना-चनितः शिशुः । काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कृच्छ्र-प्रद्वयं स्मृतम् । मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्व्रतान्ते दीप्त-पावके ॥' इति । पुनरुद्वाहे न उत्तरायणादिकाल-नियमः, 'सर्वकालिकमेकं विवाहम्' इत्याश्वलायन-सूत्रात् । अस्य घचनस्येदृशस्थल एव चरितार्यत्वादिति ।

* विषा. ७०९-७१०

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

गोत्रमुदया अगत्याष्टमाः सप्तमः, तेषां
अज्ञानतरेद्राक्ष

भृग्वक्त्रिः कश्यपात्रिविधामित्रवसिष्ठकाः ।
अगस्त्योऽमी गोत्रमुख्यास्तेषां वंशास्त्यनेकशः ॥
संसेह भृगवः सप्तदशवक्त्रिस्त एव च ।
ततोऽग्रयश्च चत्वारो धोद्वज्याः कश्यपास्त्रयः ॥
चेत्वारोऽत्र वसिष्ठाः स्मृर्विश्वामित्रास्ततो दश ।
अगस्त्यस्तु चत्वार इति संग्रहश्चद्वयः ॥

सगोत्रया समानप्रवरया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च,
सगोत्रत्रय चण्डालस्त्वम्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रमन्त्र न दोषः

संगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय प्रजा-
मुत्पाद्य गुरुतरपगव्रतं चरेत्, प्रजां च चण्डालेषु

* कुम. त्रिावर्गः ।

(१) बाल. १५३ पृ. १८८.

(२) घम. १०० (=) ; संम. ५५.

(३) घम. १०० बौधायनः ; संम. ५५ संघी इत्युक्तम् ;
कुम. १०३६ अगस्त्यपरातु (अगस्त्यवध) बौधायनयोः कारिका
इत्युक्तम्.

(४) प्रजा. ३११ नन्दन (तत्त्व) निशिषेत् (विनिशिषेत्)
अज्ञानतः + (प्रजाग्मनः) मिन्दाहोमः (समिश्रादिहोमः) ;

निशिषेत् । अकामतस्तप्तकृच्छ्रं, प्रजाया भारद्वाज-
गोत्रान्तर्भावः । प्रजाऽनुत्पादे चान्द्रायणम् ।
विवाहमात्रे कृच्छ्रं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते अष्टोत्तर-
शतं मिन्दाहोमः । परित्यक्तां तां जननीवद्रक्षेत् ॥

स्मृत्यर्थसारः ।

अगत्याष्टमाः सप्तमयो गोत्रकारिणः तदपत्यानि च गोत्राणि,
सप्तवरत्वलक्षणम्, सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च, सगोत्रवरय चण्डालत्वम्

अथान्न गोत्रप्रवरनिर्णयो वर्ण्यतेऽज्ञसा ।
जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥
त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् ।
एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

चम. ९९ प्रजां च (प्रजां) कृच्छ्रं चरेत् (कृच्छ्रम्) मिन्दा-
होमः (होमः) ; विषा. ७०७ परिणीय + (तस्यां) परि-
त्यक्तां + (च) प्रयोगवारिजाते; ज्योति. ३३५ प्रजां च
(प्रजां) स्तप्तकृच्छ्रं (स्तप्तकृच्छ्रं) मिन्दाहोमः (समिधां
होमः) ; कुम. १०५९ ('सगोत्रां समानप्रवरां च कामतः
परिणीय प्रजामुत्पाद्य गुरुतराव्रतं चरेत्, प्रजां चण्डालेषु निशि-
षेत्, अकामतरतु संघीये मन्दकृच्छ्रं, कामनो गर्माभावे गुरु-
तरपगव्रतम्' इति हारावली । 'अकामतः प्रगोत्पादने चान्द्रा-
यणम् । प्रजाया भरद्वाजगोत्रान्तर्भावः । विवाहमात्रे कृच्छ्रम् ।
सर्वत्र व्रतान्ते अष्टोत्तरशतं समिद्धोमः । तां परित्यजेत्' इति दैवज्ञ-
शेकरः ।) .

(१) स्मृत्यसार. १४ ; पमा. ४७६ द्वितीयार्धे (जमदग्नि-
भरद्वाजो विषाधियोऽत्रिणीनमी ।) प्रथमार्धे विना, बौधायनः ;
उत. ११० जमदग्निभरद्वाज (जमदग्निभरद्वाजो) कश्यपा
(काश्यपा) रथ्येः इत्युक्तम् ; संग्र. ५९१ जमदग्निभरद्वाज
(जमदग्निभरद्वाजो) प्रथमार्धे विना, रथ्युतिः : ६११ ; संम. ५४
प्रथमार्धे विना : ६१ ; गोच. १ बौधायनः, प्रथमार्धे विना ;
संदी. ६ (भागः २) संयवत्, प्रथमार्धे विना, रथ्युतिः .

(२) स्मृत्यसार. १४ ; पमा. ४७६ बौधायनः ; उत. ११०
रथ्युतिः ; संग्र. ५९१ रथ्युतिः : ६११ ; संम. ५४, ६१ ; गोच. १
बौधायनः ; संदी. ६ (भागः २) रथ्युतिः .

(३) स्मृत्यसार. १५ ; संग्र. ५९५ (=) : ६११ ; संम.
६२ ; मन्वु. १०३३ ; प्रद. १०७ ; संकी. १८१ .

समानमुनिभूयस्त्वमेकप्रवरतामपि ।
समानप्रवरत्वं च द्वेधा बौधायनोऽब्रवीत् ॥
गुरोः सगोत्रप्रवरा नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनैः ।
स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजाः ॥
दौनादिनाऽन्यगोत्राः स्युरज्ञातगुस्त्रगोत्रिणः ॥
समानप्रवरोद्वाहनिषेधः क्षत्रवैश्ययोः ।
प्रवरान्मानवेत्यस्मात्प्रवराच्चान्यगोचरः ॥

मानवेत्यादिप्रवरात् अस्माच्च मालन्दनेत्यादिप्रवराच्च
अन्यगोचरो निषेध इत्यन्वयः । चम. १०५
इत्थं सगोत्रसंबन्धविवाहविषये स्थिते ।
यदि कश्चित् ज्ञानतस्तां कन्यामूढवापि गच्छति ॥
गुरुतत्पत्रताच्छ्रुत्येद्गर्भस्तज्जोऽन्यतां प्रजेत् ।
भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ॥

(१) स्मृतार. १५ ; संम. ६२.

(२) स्मृतार. १६ ; प्रपा. पूर्वार्धे (गुरो स्वगोत्रप्रवरा
नोद्वाहाः क्षत्रवैश्ययोः) मिश्रैश्च (मिश्री च) (=) ; चम.
१०५ पू. (=) ; १०८ नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा
क्षत्रवैश्ययोः) गोत्रजाः (गोत्रजा) एतत्प्रत्ययः ; संम. ६२
नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा क्षत्रविद्जनैः) ; विपा. ७०७
नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा क्षत्रवैश्ययो) गोत्रजाः
(गोत्रजा) विशेषरूपमिस्त्युक्तम् ; संकौ. १९५ नोद्वाहाः
(नोद्वाहा) पू. ; ज्योति. १३५ विद्जनै (वैश्ययोः) (=) ;
प्रका. ३५९ ; संग. १८२ विपावत्, विशेषरूपमिस्त्युक्तम् ;
कृम. १०२० नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा क्षत्रवैश्ययोः)
मिश्रैश्च (मिश्रीत्तु) ; १०५४ संकौवत्, पू.

(३) स्मृतार. १६ ; संम. ६२ ; प्रका. ३५९.

(४) स्मृतार. १६ उत्तरार्धे (प्रवरान्नेत्यास्मात्प्रवराच्चान्य-
गोत्रजाः) ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ; कृम. १०५४-
१०५५ (=).

(५) स्मृतार. १६ ; संम. ६६० द्वितीय पादः ; चम.
९९ मूढवापि (मूढगोप) ; मुक्ता. १२७ चमवत्, उत्त. ; संम.
६२ चमवत् ; सिन्धु. १०५७ चमवत् ; ज्ञान. १७० चमवत्,
उत्त. ; प्रका. ३५९ चमवत् ; संर. ४१३ चमवत्.

(६) स्मृतार. १६ ; चम. ९९ ; मुक्ता. १२७ च्युच्येव
(च्युक्ते) ; संम. ६२, सिन्धु. १०५८ : ११३० उत्त.,
(=) ; ज्ञान. १७१ मुचावत् ; प्रका. ३५९ ; कृम. ३६०
उत्त. (=) ; संर. ४१३.

सं. कां. २५

अज्ञानादैन्दवैः शुभ्येतिभिर्गर्भस्तु काश्यपः ।
महर्षिर्महतो यत्नात्कृतः प्रधरनिर्णयः ॥
ज्ञातव्याः प्रवरा ब्रह्मसायुज्यश्रुतितोऽन्यथा ।
गुरुतत्पत्रमहादोषचण्डालोत्पत्तिशङ्कया ॥

त्रिकाण्डमण्डनः

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च, सगोत्रजस्य
चण्डालत्वत्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रजस्य न दोषः

सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।
गुरुतत्पत्रत्वं कृत्वा तां श्लेज्जननीमिव ॥
उद्वाहान्नान्तस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणं चरेत् ।
परिणीतसगोत्रायामज्ञानाज्जनितः शिशुः ॥
काश्यपो न तु चण्डालः पितुः कृच्छ्रद्वयं स्मृतम् ।
मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्रतान्ते दीमपायके ॥

उद्वाहान्तस्तुल्यगोत्राव्ये अज्ञानत इति भवणात्
पूर्वम् ज्ञानत इत्यर्थतः सिध्यति । परिणीतसगोत्रायामित्य-
स्मिन् वाक्येऽपि अज्ञानादित्युक्त्या ज्ञाने तु गर्भक्षण्डाल
एव, पितुः प्रायश्चित्तं नास्त्येव किन्तु स्मृतप्राय एष स
इति सूचितं भवति । संर. ४१४

प्रवरप्रदीपे

विवाहे मासगोत्रविचारः

पैत्रे प्रवरभिन्नत्वं चिन्तनीयं न मातृके ।
केवलं मातृकं गोत्रं वर्ग्यं कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

(१) स्मृतार. १६ ; संम. ६२२ पू. ; चम. ९९ पूर्वार्धे
(अज्ञानाचेदैन्दवेन शुभ्येद्गर्भस्तु काश्यपः ।) पू. ; मुक्ता. १२७
पूर्वार्धे (अज्ञानाचेदैन्दवेन शुभ्येद्गर्भस्तु काश्यपः ।) पू. ; सिन्धु.
१०५८ पू. ; ज्ञान. १७१ मुचावत्, पू. ; प्रका. ३५९ पू. ;
संर. ४१३ पू.

(२) संर. ४१३.

(३) संम. ६६१ ; संर. ४१३.

(४) विपा. ७१० उत्त. ; कृम. १०६३ उत्त. ; संर. ४१३
शिष्टा (छा).

(५) विपा. ७१० द्वयं (त्रयं) ; कृम. १०६३ मिन्दा
(मिन्दा) ; संर. ४१३ कृच्छ्रद्वयं स्मृतम् (कृच्छ्राव्यपाततः).

(६) ज्योति. १३३.

गोत्रं मातुरपुत्राया धर्जयेत्प्रवराजं तु ।
सपुत्रायास्तु नो गोत्रं प्रवराञ्च न चिन्तयेत् ॥

कल्पसारे

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च, सगोत्रजस्य
चण्डालत्वम्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रजस्य न दोषः

अमल्योढा सगोत्रा चेन्मातृवत् विभूयात्तु ताम् ।
चान्द्रायणं चरित्याऽन्यामुपयच्छेत् कन्यकाम् ॥

कृच्छ्राब्दपादं कुर्यात् प्रजाता यदि सा भवेत् ।
मिन्दाहुती द्वे जुहुयात्तस्यान्ते चरितप्रतः ।
तस्यां प्रसूतो निर्दोषः काश्यपो गोत्रतः स्मृतः ॥
ऊढा चेद्बुद्धिपूर्वं स्यात् गुस्तल्पप्रतं चरेत् ।
तस्यां प्रसूतश्चण्डालः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥

विश्वादर्शे

अज्ञानतोऽपि समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तम्
अज्ञानादयि चोद्वाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।
सगोत्रप्रवरयाश्च ततः संग्रहणे विधिः ॥

मत्स्यसूक्ते

असमानप्रवर विवाहा

समानप्रवर चैव शिष्यसंततिरेव च ।
ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव संततिः प्रतिपिष्यते ॥

स्मृतिमहार्णवे

सगोत्रया सपिण्ड्या मातृगोत्रया च न विवाहः

यौ दुष्प्रतीतसंयन्धा मातृगोत्रद्वये च या ।
सगोत्रा च सपिण्डा च वर्ज्या सोद्वाहकर्मणि ॥

(१) मुक्ता. १२७ प्रयुतो (प्रयुते) तत्प्रवर्त (तत्प्रवर्त) ;
पा. १७० अमल्योढा (अमल्योढा) (=) .

(२) विषा. ७०८ ; स्या. १८२ ; कृष्. १०६१ चोद्वाह-
चोद्वाहः ।

(३) उत. ११९ चैव (वाऽपि) ; मिश्र. १०१९ मातु-
लुतम्.

(४) ज्योति. १३२.

विश्वनाथः

अविवाहकारणं सगोत्रत्वम्

भृङ्गवङ्गिरोन्यथकिंचिदप्येयं वृत्तु वर्तनम् ।
तावत्समानगोत्रत्वमिति केचित् समूचिरे ॥
तत्रैवं सति सर्वत्र सगोत्रत्वनिवन्धने ।
अनुद्वाहे तु कुत्र स्यात् प्रवरैक्यं प्रयोजकम् ॥

शाकलकारिका

असमानगोत्रप्रवर विवाहा

ऊर्ध्वं चैवोक्तसपिण्ड्यादसमानार्पगोत्रजाम् ।
कन्यां समुद्वाहेद्विप्रः सर्वदेशेष्वयं विधिः ॥

शौनककारिके

असगोत्रा विवाहा

लैब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।
बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ॥
आत्मनोऽवरयर्पा च विषहेद्विधिपूर्वकम् ॥

रेणुकारिकाः *

सगोत्रया समानप्रवरया मातृगोत्रया च न विवाहः, समान-
गोत्रलक्षणम्, समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च, सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्

द्वैयोः कुमारीवरयोर्मिथोऽथ
व्यङ्गाधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ।
त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां
मातुः सपिण्डामचिकित्स्यरोगाम् ॥

* रेणुकारिकायु प्राचीनानामुदीर्घां वयसि वयाभूतानि
स्वीकृतानि इत्येव संस्मृतीर्वचनेदांयते । यथा— ' एक एव कति-
चैव ' ' वयसां त्रिषु मामान्याम् ' इत्यादि । स्त्रीषु बोधादनमौ-
चित्तं, 'समानगोत्रप्रवराम्' इत्ययं श्लोकः आपत्तमन्वे सामुपपन्नो ।

(१) संम. ५५.

(२) शाक. ८२ पृ. ९.

(३) शौका. १,२ पृ. ५५ ; प्रया. १०२ ; विषा.
६५५ प्रथमार्धं विना : १७४ ; संत. ५०८.

(४) रेका. ७ पृ. ३९.

एक एव ऋषिर्यत्र प्रथरेष्वनुवर्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥
पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥

(१) रेका. ९-१२ पृ ४९-५०.

प्रवराणां विकल्पः स्याद्यत्र वैवाहिकी क्रिया ।
प्राप्ता तत्र निषेधार्थं समानार्पमुदाहृतम् ॥
समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः

[१]

प्रतिमन्त्रगते वैश्वस्य धर्मस्य च प्रवर्तका कश्यपे
मन्त्रकर्तारः, कश्चित्प्रवर्तकः,
मन्त्रान्तरवत्कृतम्

अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि सतः साधून्तथैव च ।
सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्युत ।
सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥
वैश्वस्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जिवात्मानस्तु ते स्मृताः ॥
सौमान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्द्विजातयः ॥
वैष्णवेषु युक्तस्य स्वर्गती मुखचारिणः ।
श्रौतस्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मज्ञ उच्यते ॥
“विद्यायाः साधनात् साधुब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।
गृहाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥

(१) वायु. ५९।१९; ब्रह्माण्ड. २।३२।१९, २० सायुज्य
ब्रह्मणोऽत्यन्तं (साजात्याद्ब्रह्मणस्त्वेने) ; मत्स्य. १४५।२० अतः
(अथ) सतः साधून्तथैव च (साधून्त ततश्च वै) द्वितीयां
(ब्राह्मणाः श्रुतिशब्दाश्च देवानां प्रशुभूतेव ।) सायुज्ये ब्रह्मणो-
ऽत्यन्तं (संयुज्य ब्रह्मणा ह्यन्तः) .

(२) वायु. ५९।२०; ब्रह्माण्ड. २।३२।२१.
(३) वायु. ५९।२१; ब्रह्माण्ड. २।३२।२२ च धर्मे (उ
धर्मे) युक्ता यस्मात् (यस्मात्पुक्ता.) ; मत्स्य. १४५।२१
यस्मात्तस्माद्द्विजातयः (श्रौतस्मार्तेन कर्मणा) .

(४) वायु. ५९।२२ स्वर्गती मुख (स्वर्गगोमुख) धर्मज्ञ
(धर्मः स) ; ब्रह्माण्ड. २।३२।२३; मत्स्य. १४५।२२ (वर्णा-
श्रमेषु युक्तस्य मुखोदकस्य स्वर्गती) श्रौतस्मार्तो हि यो धर्मो ज्ञान-
धर्मः स उच्यते ॥) .

(५) वायु. ५९।२३ गृहाणां (क्रियाणां) ; ब्रह्माण्ड.
२।३२।२४; मत्स्य. १४५।२३ विद्यायाः (दिव्यानां) गृहाणां
(कारणत्वात्)

साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥
ऐवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च यान्प्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥
नै च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
अयं धर्मो ह्ययं नेति श्रुयते मित्रदर्शनाः ॥
धर्माधर्माविह प्रोक्तौ शब्दावेती क्रियात्मकौ ।
कुशलकुशलं कर्म धर्माधर्माविह स्मृतम् ॥
धारणा धृतिरित्यर्थाद्वातोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
अधारणेऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥
अथैष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अधर्मश्चानिष्टफलो ह्याचार्यैरुपदिश्यते ॥

(१) वायु. ५९।२४; ब्रह्माण्ड. २।३२।२५; मत्स्य.
१४५।२४ साधनात्तपसोऽरण्ये (तपसश्च तथाऽरण्ये) .

(२) वायु. ५९।२५; ब्रह्माण्ड. २।३२।२६ ऽथ भिक्षुकः
(यतिस्तापः) .

(३) वायु. ५९।२६; ब्रह्माण्ड. २।३२।२७ न च देवा
(अथ देवा) मानवाः (मानुषाः) मुनवे (विन्दते) ; मत्स्य.
१४५।२६ पूर्वार्धे (अथ देवाश्च पितरः कथयश्चैव मानुषाः ।)
मित्रदर्शनाः (मौनपूर्तिना) .

(४) वायु. ५९।२७ विह स्तनम् (विति स्तनौ) ; ब्रह्माण्ड.
२।३२।२८; मत्स्य. १४५।२५ (धर्मो धर्मगतिः प्रोक्तः शब्दो ह्येव
क्रियात्मकः । कुशलकुशलं चैव धर्माधर्मौ भवौ प्रभुः ॥) .

(५) वायु. ५९।२८; ब्रह्माण्ड. २।३२।२९ (धारणां
धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणमहत्त्वे च अधर्म इति
चोच्यते ॥) ; मत्स्य. १४५।२७ (धर्मेति धारणे धातुर्वहत्त्वे चैव
उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः ता तु निरुच्यते ॥) .

(६) वायु. ५९।२९ अथैष्ट (अथैष्ट) उत्तरार्धे नाति ;
ब्रह्माण्ड. २।३२।३०; मत्स्य. १४५।२८ अथैष्ट (तथैष्ट) उत्त-
रार्धे (अधर्मश्चानिष्टफलः आचार्यैरुपदिश्यते ।) .

चृद्धाश्चोलुपाश्चैव आत्मवन्तो हृदाग्निभक्ताः ।
सम्यग्विवर्तिता ऋजयस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥
स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
आचिनोति च शास्त्राणि आचार्यस्तेन चोच्यते ॥
धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
दाराग्निहोत्रसंवन्याद्विधा श्रौतस्य लक्षणम् ॥
स्मार्तो वर्णाश्रमाचार्यैर्मैः सनियमैः स्मृतः ।
पूर्वभ्यो वेदयित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽनुयन् ॥
ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ।
मन्यन्तरस्यातीतस्य स्मृत्याऽऽचारान् मनुजैर्गौ ॥
तस्मात् स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमाविभागजः ।
स एव द्विविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते ॥
शिषेर्धोतोश्च निष्ठान्ताच्छिष्टशब्दं प्रचक्षते ।
मन्यन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥
मृतुः सप्तर्षयश्चैव लोकसंतानकारणान् ।
धर्मार्थं ये च तिष्ठन्ति ताच्छिष्टान्वै प्रचक्षते ॥

(१) वायु. ५५।२९ ब्राह्मण्ड (ब्राह्मण्ड) ब्राह्मणभक्ताः (ब्राह्मणभक्ताः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२१ आग (आग) ; मत्स्य. १४५।२९ कनक (कनक) .

(२) वायु. ५५।३० शाखाणि (शाखायां) अग्न्या अन्व-
रुदिन इति भाति । ; ब्रह्माण्ड. २।२।२२.

(३) ब्रह्माण्ड. २।२।२३ ; मत्स्य. १४५।३० औनः
स्मार्तो द्विधा द्विजैः (औनस्मार्तो द्विजादिभिः) न्याद्विधा
(न्याद्विधा) .

(४) वायु. ५५।३०, ३१ स्मृतः (स्मृतः) ; ब्रह्माण्ड.
२।२।२४ ; मत्स्य. १४५।३१ पूर्वार्थे (स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो
यमैश्च नियमयुक्तः) .

(५) वायु. ५५।३१, ३२ ऽऽचारान्मनु (ऽऽचारं पुनः) ;
ब्रह्माण्ड. २।२।२५ ; मत्स्य. १४५।३२ च श्रुतिः (च श्रुतिः)
स्मृत्याऽऽचारान् मनुजैर्गौ (स्मृत्या तन्मनुजैर्गौ) .

(६) वायु. ५५।३२, ३३ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२३ आगव-
(भागवतः) द्विविधो (द्विविधो) ; मत्स्य. १४५।३३ भागव-
(भागवतः) न एव (एवैवै) इहोच्यते (स उच्यते) .

(७) वायु. ५५।३३, ३४ पूर्वार्थे (शिष्यगताच्छिष्ट इति
शिष्टाचारः प्रचक्षते) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२७ पूर्वार्थे (शिष्यगताः
शिष्ट इति शिष्यं शिष्टं प्रचक्षते) ; मत्स्य. १४५।३४.

(८) वायु. ५५।३४ त्रिभिः ताच्छिष्टान् (शिष्टा ये
यावागवः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२८ ; मत्स्य. १४५।३५ कागवः

मन्वादयश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ॥
तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥
त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।
शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।
पूर्वैः पूर्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥
दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येव्याप्रजनौ दया ।
अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै ।
मन्यन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
विशेषः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणान् स्मार्तं उच्यते ।
इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
प्रत्यङ्गानि च यस्यामि धर्मस्येह तु लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा तु भूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
यथाभूतप्रयादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणम् ॥
ब्रह्मचर्यं जपो मीनं निराहारत्वमेव च ।
इत्येतत्तपसो रूपं सुषोर्दं मुदुरासदम् ॥

(कारिणः) उच्यते (निष्ठनीह च धर्मार्थं ताच्छिष्टान् मंत्र-
चक्षते) .

(१) वायु. ५५।३५ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२९ ; मत्स्य.
१४५।३६ (तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः स्थाप्यते ये युगेयुगे) । २.

(२) वायु. ५५।३६ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४०, ४१ शाखाः
(शाखाः) ; मत्स्य. १४५।३९, ४० इज्या वर्णाश्रमास्तथा
(ब्रह्मचर्याश्रमेत्यादि) मनुना च पुनः पुनः (पुनर्धर्मं मनुयते)
पूर्वगतत्वाच्च (पूर्वगतत्वाच्च) .

(३) वायु. ५५।३७ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४१, ४२ ऽनेनो
(ऽनेनो) ज्यायकरो (उवा ज्यायकरो) ; मत्स्य. १४५।३८ पूर्वार्थे
(दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येव्या प्रजनौ दया) .

(४) वायु. ५५।३८ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४२, ४३ यथा
(यथा) ; मत्स्य. १४५।३९ (यथा) .

(५) वायु. ५५।३९ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४३, ४४ मत्स्य.
१४५।४०, ४१ च यस्यामि (यस्यामि) .

(६) वायु. ५५।४० तु भूतं (भूतं) , ब्रह्माण्ड. २।२।
४५ ; मत्स्य. १४५।४० पूर्वार्थे (इत्यनुपूर्वमर्थं च य इष्टं न
निगूहते) .

(७) वायु. ५५।४१ रुं (रुं) दृष्ट्वा (गृह्यते) ;
ब्रह्माण्ड. २।२।४२ ; मत्स्य. १४५।४२ रुं (रुं) दृष्ट्वा
(तु दृष्ट्वा) .

पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥
 औत्सर्ग्यसर्वभूतेषु या हितायाहिताय च ।
 समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना होषा दया स्मृता ॥
 औकुष्ठोऽभिहतो वाऽपि नाक्रोशेद्यो न हन्ति वा ।
 घाघ्नानःकर्मभिः क्षान्तिस्तितिक्षैषा क्षमा स्मृता ॥
 स्वांमिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानां च संभ्रमे ।
 परस्वानामनादानमलोभ इति कीर्त्यते ॥
 मैथुनस्यासमाचारो ह्यचिन्तनमकरूपनम् ।
 निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तदच्छिद्रं दम उच्यते ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या संप्रवर्तन्ते शमस्यैतत्तु लक्षणम् ॥
 दैशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न कुध्येतु प्रतिहतः स जितात्मा विभाष्यते ॥

(१) वायु. ५९।४२ ; ब्रह्मण्ड. २।२।४७ ; मत्स्य. १४५।४४ दक्षिणानां (दक्षिणायाः).

(२) वायु. ५९।४३ ; ब्रह्मण्ड. २।२।४८ समा प्रवर्तते (प्रवर्तते समा) होषा (ऽहोषा) ; मत्स्य. १४५।४५ (आत्म-
 वसर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च । वर्तते सगतां दृष्टः कित्वा श्रेष्ठा
 दया स्मृता ॥).

(३) वायु. ५९।४४ ; ब्रह्मण्ड. २।२।४९ ऽभिहतो
 (निहतो) वा (च) मिः क्षान्ति (भिर्वन्ति) ; मत्स्य. १४५।४६
 (आक्रोशोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेद्यदहोदपि । अकुष्ठो वाघ्नानःकर्म-
 निक्षिप्तः सा क्षमा स्मृता ॥).

(४) वायु. ५९।४५ संभ्रमे (सतु च) इति (इह) ;
 ब्रह्मण्ड. २।२।५० ; मत्स्य. १४५।४७ कीर्त्यते (साजितम्).

(५) वायु. ५९।४६ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५१ अचिन्तनम-
 कल्पनम् (न विन्ता नानुत्पन्नम्) दम (तप) ; मत्स्य.
 १४५।४८ अचिन्तनमकरूपनम् (जल्पनाचिन्तनात्तया)
 उत्तरार्धे (निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं च तदेतच्छमलक्षणम् ।).

(६) वायु. ५९।४७ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५२ इन्द्रि-
 (चेन्द्रि) न मिथ्या (मिथ्या न) ; मत्स्य. १४५।४९
 (आत्मार्थे वा परार्थे वा इन्द्रियाणीह यस्य वै । विषये न
 प्रवर्तन्ते शमस्यैतत्तु लक्षणम् ॥).

(७) वायु. ५९।४८ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५३ वरुध्येतु
 (वरुध्येत) विभाष्यते (विभाष्यते) ; मत्स्य. १४५।५० दशा-
 र्त्मके (पञ्चात्मके) वरुध्येतु (कल्प्ये) विभाष्यते (भाष्यति).

यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेतोपागतं च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥
 दानं त्रिविधमित्येतत् कनिष्ठज्येष्ठमध्यमम् ।
 तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात् सर्वभूतेषु संविभागतु
 मध्यमः (मम्) ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
 शिष्टाचारपरिरुद्धश्च धर्मः सत्साधुसंमतः ॥

अप्रद्वेषो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनम् ।
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥
 संन्यासः कर्मणां न्यासः कृतानामकृतैः सह ।
 कुशलाकुशलानां च प्रहार्णं त्याग उच्यते ॥
 अर्थव्यक्त्याद्योऽविशेषाच्च विकारोऽस्मिन्नचेतने ।
 चेतनाऽचेतनान्यत्यविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥
 प्रेत्यज्ञानां तु धर्मस्य इत्येतद्वर्णनं स्मृतम् ।
 ऋषिभिर्धर्मसत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥

(१) वायु. ५९।४९ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५४ तोपागतं
 (नैवगतं) ; मत्स्य. १४५।५१ ब्रह्मण्डवद्.

(२) वायु. ५९।५० तृतीयाधे (कारण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुवि-
 भागतु वस्तुषु ।) ; ब्रह्मण्ड. २।२।५५, ५६.

(३) वायु. ५९।५१ संमतः (संगतः) ; ब्रह्मण्ड. २।२।
 ५६, ५७ ; मत्स्य. १४५।५२ उत्तरार्धे (शिष्टाचारपरिरुद्धश्च
 धर्मोऽयं साधुसंमतः ।).

(४) वायु. ५९।५२ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५७, ५८ ह्यनभि-
 (ह्यसाभि) ; मत्स्य. १४५।५३ तथेष्टानभिनन्दनम् (इष्टं वै
 नाभिनन्दति) देभ्यो (दानां).

(५) वायु. ५९।५३ कर्मणां (कर्मणः) ; ब्रह्मण्ड.
 २।२।५८, ५९ च प्रहार्णं त्याग (तु प्रहार्णं न्यास) ; मत्स्य.
 १४५।५४ नां च प्रहार्णं त्याग (भ्यां तु प्रहार्णं न्यास).

(६) वायु. ५९।५४ ; ब्रह्मण्ड. २।२।५९, ६० पूर्वार्धे
 (अन्यत्वात् वै विशेषास्ते विकारोऽस्मिन्नचेतने ।) ; मत्स्य.
 १४५।५५ (अर्थव्यक्त्यादिविशेषान्तविकारोऽस्मिन्नचेतने । चेतना-
 चेतनं ज्ञाना ज्ञाने ज्ञानां स उच्यते ॥).

(७) वायु. ५९।५५ ; ब्रह्मण्ड. २।२।६०, ६१ इत्ये-
 (तिले) पूर्वं (पूर्व) ; मत्स्य. १४५।५६ प्रत्यक्षानां (प्रत्य-
 क्षानि) इत्ये (ज्ञेये) पूर्वं (पूर्व) ;

अत्र यो वर्णयिष्यामि विधिं मन्यन्तरस्य तु ।
तथैव चातुर्होत्रस्य चातुर्यर्ण्यस्य चैव हि ।
प्रतिमन्यन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥

३ ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदेवतम् ।
आभूतसंप्रवस्थापि वर्ज्यं कं शतरुद्रियम् ॥

४ विधिर्होत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते ।
द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम् ॥

मन्वतरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
प्रयर्तयति तेषां ये ब्रह्मा स्तोत्रं चतुर्विधम् ।

एवं मन्त्रगणानां तु समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥

अथैवर्ग्यजुषां साम्नां वेदेऽपिह पृथक्पृथक् ।
ऋषीणां तप्यतामुग्रं तपः परमदुश्चरम् ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्यन्तरेऽपिह ।

असंतोषाद्वाद्बुद्ध्यान्मोहाच्छोकाद्य पञ्चधा ॥

(१) बायु. ५९।५९ वर्णयि (वर्णयि) विधिं (विधिः)
तु (यः) तथैव चातुर्होत्रस्य (श्रुतिरन्यस्य) ; ब्रह्माण्ड.
२।२।६१, ६२ तु (यः) चातुर्यर्ण्यस्य (चातुर्यर्ण्यस्य) मन्यन्तरं
(मन्यन्तरः) ; अथर्व. १४५।५७, ५८.

(२) बायु. ५९।५७ ; ब्रह्माण्ड. २।२।६३ यथावत्
(यथा च) स्वाधि (स्वाधि) ; अथर्व. १४५।५८ पूर्वार्थमात्रम्.

(३) बायु. ५९।५८ द्रव्यस्तोत्रं (द्रव्यं स्तोत्रं) ; ब्रह्माण्ड.
२।२।६४, ६५ होत्रं (होत्रः) कर्मस्तोत्रं (कर्मस्तोत्रं) अभिजि
(अभिजि) ; अथर्व. १४५।५९, ६० होत्रं (स्तोत्रं) स्तोत्र
(होत्रं) स्तोत्रार्थं (तथैवमाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रार्थं चतुर्विधम्).

(४) बायु. ५९।५९ गणानां तु (गुणानां च) ; ब्रह्माण्ड.
२।२।६५, ६६ ; अथर्व. १४५।६०, ६१ देवा भवन्ति ये (भेदा
भवन्ति दि) द्वितीयार्थं (प्रवर्तयन्ति तेषां ये ब्रह्मस्तोत्रं पुनः
पुनः) गणानां (गुणानां).

(५) बायु. ५९।६० ; ब्रह्माण्ड. २।२।६७ दुश्चरम्
(दुश्चरम्), अथर्व. १४५।६२ अवर्ग्यजुर्गतां साम्नां (अवर्ग-
कथ्यजुर्गतां) उग्रं (तेषां).

(६) बायु. ५९।६१ उत्तरार्थं (परितोषाद्वाद्बुद्ध्यान्मोहा-
च्छोकाच्च पञ्चधा) ; ब्रह्माण्ड. २।२।६८ नोहा (स्तुता) ;
अथर्व. १४५।६२ नोहा (नोहा) रेचिह (रच्य ह).

१ ऋषीणां तपःकालस्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
ऋषीणां यदपित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणैः ॥
२ अतीतानागतानां तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
अतस्त्वृषीणां वक्ष्यामि द्वार्यस्य च समुद्भवम् ॥
३ ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।
एतत्संनियतस्तस्मिन् ब्रह्मणा च ऋषिः स्मृतः ॥
४ विवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्याऽऽव्यक्तमृषिः स्वयम् ।
परं हि ऋषते यस्मान् परमर्षिततः स्मृतः ॥
गैत्यर्थादपतेर्धोतोर्नामनिवृत्तिरादितः ।
यस्मादेव स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता ॥
ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
यस्माद्बुद्ध्याऽप्यमानैस्तेमहान्परिगतः परः ।
यस्मादपन्ति ते धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ।
तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥

(१) बायु. ५९।६२ ; ब्रह्माण्ड. २।२।६९ तपःकालस्येन
(तपःकालस्येन) ; अथर्व. १४५।६४ (ऋषीणां तपसा येन
लक्षणेन यदृच्छया । ऋषीणां यदपित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणम् ॥).

(२) बायु. ५९।६३ ; ब्रह्माण्ड. २।२।७० तु (च) ऋषि
(लपि) द्वार्यस्य च (तपः द्वार्य) ; अथर्व. १४५।६५ तु
(च) ऋषिरुच्यते (द्वार्यस्य स्वरूपम्) उत्तरार्थं (यथा ऋषीणां
वक्ष्यामि द्वार्यस्य समुद्भवम्) ।

(३) बायु. ५९।७९ ; अथर्व. १४५।८१ (ऋषिर्हितगती
धातुर्विधा सत्यः श्रुतः । एव मनिषयो यस्माद्वाद्बुद्ध्या तु तप-
स्यः ॥).

(४) बायु. ५९।८० विवृत्ति (निवृत्ति) ; ब्रह्माण्ड.
२।२।८१ उत्तरार्थं (परं ब्रह्मणे यस्मात्परमर्षित्वमस्य तपः) ;
अथर्व. १४५।८२ (निवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्याऽऽव्यक्त
कथितम्). कथने परमं यस्मान्परमर्षितः स्मृतः ॥).

(५) बायु. ५९।८१ ; ब्रह्माण्ड. २।२।८०, ८८ निवृत्ति
(निवृत्ति) देव (देव) च ऋषिता (च्चावृषिता) ईश्वराः
(ईश्वराः) ; अथर्व. १४५।८३, ८४ रादिना (वाग्मन्)
स्मृता (मना) द्वितीयार्थं (ईश्वराः स्वयमुद्भूता भग्नो मानसा
सुताः ॥).

(६) बायु. ५९।८२ प्रवर्णार्थं (यस्मात् इत्यनेन मानैर्गता-
नर्णितः परः) ते (ये) ; ब्रह्माण्ड. २।२।८८, ८९ रादिनाः
(रादिना) ; अथर्व. १४५।८५ (निवृत्तमानैस्तेर्बुद्ध्या मश-
नर्णितः परः । यस्माद्बुद्ध्याऽप्यमानैस्तेमहान्परिगतः ॥).

ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसा औरसाश्च वै ।
 अहंकारं तमश्चैव त्यक्त्वा च ऋपितां गताः ॥
 तस्मात्समर्पयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनात् ।
 ऋपिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसंभवाः ॥
 तस्मात्राणि च सत्यं च ऋपन्ते ते महौजसः ।
 समर्पयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥
 ऋषीकाणां सुतास्ते स्युर्विशेषा ऋपिपुत्रकाः ।
 ऋपन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशेषांश्चैव तत्त्वतः ।
 तस्माच्छ्रुतर्पयस्तेऽपि श्रुतस्य परिदर्शनात् ॥
 अव्यक्तात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।
 इत्येता ऋपिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥
 कश्यपेषु वसिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरोऽत्रिषु ।
 पञ्चत्वेतेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ।
 यस्मादृपन्ति ब्रह्माणं तेन ब्रह्मर्पयः स्मृताः ॥
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥

(१) वायु. ५१।८३ सुता (शुभा) वै (ते) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१० तमश्चैव त्यक्त्वा च (तपश्चैव ऋपन्ति) ; मत्स्य. १४५।८५ सा औ (साक्षी) पूर्वाभिमानम् .

(२) वायु. ५१।८४ पूर्वाभि (तस्मात् ऋपयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११ ; मत्स्य. १४५।८६ पूर्वाभि (ऋषिरुक्तापरत्वेन भूतादिकर्षयस्ततः) .

(३) वायु. ५१।८५ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२ वै परमाः सत्य (च परसत्यस्य) .

(४) वायु. ५१।८६ ऋषीकाणां (ऋषीणां च) स्ते स्युः (स्ते तु) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३, १४ वै श्रुत (ते कर्त) एतावर्धे (तस्मात्समर्पयस्तेऽपि श्रुतेः परमदर्शनात्) ; मत्स्य. १४५।८७, ८८ (परत्वेन ऋपन्ते वै भूतादीन् ऋषीकास्ततः । ऋषीकाणां सुता वै ॥ विशेषा ऋपिपुत्रकाः । सुता कर्ष परत्वेन सुतास्तस्माच्छ्रुतर्पयः ॥) .

(५) वायु. ५१।८७ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१४, १५ महात्मा चाह (महानात्माऽह) स्तु (स्ता) ; मत्स्य. १४५।८८, ८९ चाह (वाऽह) एतावर्धे (इत्येवमृषिजातिस्तु पञ्चधा नामभिस्तुताः) .

(६) वायु. ६१।८१ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०, ११.

(७) वायु. ६१।८२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२ प्रभासस्य (च देवस्य) .

देवर्पयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निवोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ ॥
 बालखिल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुबेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋपन्ति देवान् यस्मात्ते तस्माद्देवर्पयः स्मृतः ॥
 मानवे चैव ये वंशे ऐलवंशे च ये नृपाः ।
 ये च ऐक्ष्याकनाभागा ज्ञेया राजर्पयस्तु ते ॥
 ऋपन्ति रज्ज्नायस्मात्पुत्रा राजर्पयस्ततः ।
 ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्पयोऽमलाः ॥
 देवलोकप्रतिष्ठास्तु ज्ञेया देवर्पयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्पयो मताः ॥
 अमिजाल्या च तपसा मन्त्रव्याहणैस्तथा ।
 एवं ब्रह्मर्पयः प्रोक्ता दिव्या राजर्पयस्तु ये ॥
 देवर्पयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 भूतमन्यमवज्ज्ञानं सत्यामिव्याहृतं तथा ॥
 संतुष्टाश्च स्यं ये तु संबुद्धा ये च वै स्यम् ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रवेदितम् ॥

(१) वायु. ६१।८३ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३.

(२) वायु. ६१।८४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१४ त्याचलः स्मृतः (स्व दलः सुतः) .

(३) वायु. ६१।८५ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१५ पर्वतो नारदश्चैव (नारदः पर्वतश्चैव) .

(४) वायु. ६१।८६ चैव ये (वैपदे) ऐल (ऐड) ये च (ऐडा) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१६.

(५) वायु. ६१।८७ अमलाः (मताः) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१७.

(६) वायु. ६१।८८ स्तु ज्ञेया (श्व ज्ञेया) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१८.

(७) वायु. ६१।८९ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१९ स्ता च (लाऽन्य) एवं (ये च) राजर्पयस्तु (देवर्पयश्च) .

(८) वायु. ६१।९० ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०० देवर्पयस्तथाऽन्ये च (राजर्पयस्तथा चैव) भूतमन्यमवज्ज्ञानं (भूतं मन्यं अवज्ज्ञानं) .

(९) वायु. ६१।९१ संतुष्टाश्च (संबुद्धास्तु) संबुद्धा (संबुद्धा) प्रवेदितम् (प्रणेदितम्) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०१.

मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्योत्सवगात्र ये ।
इत्येत ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजनृपास्तु ये ॥
एतान्भावानधिगता ये वै त ऋषयो मताः ।
सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥
दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
बुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रार्थकश्च ये ॥
पेटकर्मनिरता नित्यं शालीना गृहमेधिनः ।
तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म ह्यदुष्टैः कर्महेतुभिः ॥
अत्रान्यैर्वर्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः ।
कुटुम्बिनो बुद्धिमन्तो वनान्तरनिवासिनः ॥
कृतादिपु युगाख्यासु सर्वैरेव पुनः पुनः ।
वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियते प्रथमं तु वै ॥
प्राप्ते श्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह ।
प्रवर्तयन्ति ये वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ।
तेषामेवान्यथे वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥

- (१) वायु. ६१।१२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०२ उत्तरार्धे
(पौत राजर्षयो युक्ता देवद्विजनृपाश्च ये ।)
(२) वायु. ६१।१३ नधिगता (नधीयाना) वै त (वैत) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१०३.
(३) वायु. ६१।१४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०४ रा दिव्य
(रादिन्य) ये (ते) .
(४) वायु. ६१।१५ कर्मणि (कर्माभि) शालीना
(शालिनी) बद्धैः (अदुष्टैः) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०५.
(५) वायु. ६१।१६ बुद्धिमन्तो वना (बुद्धिमन्तो वासा) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१०६.
(६) वायु. ६१।१७ ख्यातु सर्वैरेव (ख्येषु सर्वैरेव)
क्रियते (क्रियन्ते) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०७.
(७) वायु. ६१।१८ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०८, १०९.

जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
एवं संतत्यविच्छेदाद्वर्तयन्त्यायुगक्षयात् ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनाम् ॥
अयम्यो दक्षिणं ये तु पितृयाणं समाधिताः ।
दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥
गृहमेधिनस्त्वसंख्येयाः श्मशानान्याश्रयन्ति ते ।
अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरापथे ॥
ये श्रूयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो ह्यध्वरैरतसः ।
मन्त्रब्राह्मणकर्तारो जायन्ते च युगक्षयात् ॥
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयम् ।
मूलं मन्यन्तरस्यैते तेषां चैवान्यथाः प्रजाः ॥
ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनवः ।
ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥
मैनोंः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
एतन्मन्यन्तरं प्रोक्तं समासात्र तु विस्तरात् ॥

- (१) वायु. ६१।१९ सप्तवि (समेत्तवि) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१०९, ११०.
(२) वायु. ६१।१०० दक्षिणं (दक्षिणा) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१११.
(३) वायु. ६१।१०१ नरत्वंसख्येयाः (नां च सख्येयाः)
रापथे (रापथे) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११२.
(४) वायु. ६१।१०२ च युगक्षयात् (च युगक्षये) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।११३.
(५) वायु. ६१।२० वैवान्यथाः (वैवान्ये) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।११४.
(६) वायु. ६१।११ ; ब्रह्माण्ड. २।३।११५ शात्र
(शात्रे) .
(७) वायु. ६१।१२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।११६ सात्रं तु
(सात्त्वं न) .

[२]

अथ यो मन्त्रकर्तारं प्रवरा माह्वणश्चक्रिवैश्वानाम्
भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्वक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चैति ते दश ।
ब्रह्मणो मानसा ह्येत उद्भूताः स्वयमीश्वराः ॥

- (१) वायु. ५।१।८ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१६, १७ ; मत्स्य.
१।५।१०, ११ क्षेति (क्षाति) उद्भूताः (उत्पन्नाः) .

परत्वेनर्षयो यस्मात्स्मृतास्तस्मान्महर्षयः ।
ईश्वराणां मुता ह्येते ऋषयस्तात्रिपोधत ॥

- (१) वायु. ५।१।८ पूर्वाभि (प्रवर्तत कर्षणान्महर्षिस्तस्मा-
न्महर्षयः ।) मुता ह्येते (मुतारत्वेने) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१७,
१८ ; मातृ. १।४।११, १२ स्मृता (मता) ह्येते (रत्वेतां) .

कौव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चयनस्तथा ।
 उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा ॥
 कैर्मो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्धनः ।
 इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः ॥
 ३ ऋषिपुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नाऽन्निबोधत ।
 वत्सरो नम्रहृश्चैव भारद्वाजस्तथैव च ॥
 बृहदुक्थः शरद्वाश्च अगस्त्यश्चौशजस्तथा ॥
 ४ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुक्थः शरद्वतः ।
 वाजश्रवाः शुचिश्चैव वस्यन्धश्च पराशरः ॥
 दीधीचः शाङ्खमाश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषितां गताः ॥
 ५ ईश्वरा ऋषयश्चैव ऋषिकाश्चैव ये स्मृताः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्तनशस्तान्निबोधत ॥

(१) वायु. ५९।९० इष्यञ्ज (क्षोशना) अगस्त्यः कौशिक
 (अयोज्यक्षौशिन) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१८, ९९ अगस्त्यः कौशिक
 (अपात्यक्षौशिन) ; मत्स्य. १४।१९२, ९३.

(२) वायु. ५९।९१ पूर्वार्धे (कैर्मो विश्रवाः शक्तिवर्ध-
 नस्तथापरः ।) तपसा (ज्ञानतः) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१९९,
 १०० पूर्वार्धे (कैर्मो विश्रवाः शक्तिवर्धनस्तथापरः ।)
 ऋषितां (चरितां) ; मत्स्य. १४।१९३, ९४.

(३) वायु. ५९।९२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१००, १०१ नम्रहृ
 (नम्रहृ) ; मत्स्य. १४।१९४, ९५ ऋषिपुत्रानृ (तर्षा पुत्रानृ)
 उत्तरार्धे (वत्सरो नम्रहृश्चैव भारद्वाजश्च वीधिवान् ।).

(४) वायु. ५९।९३.

(५) वायु. ५९।९३, ९४ उत्तरार्धे (वाजश्रवाः शुचिश्च
 मुनावेषपराशरः ।) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०१, १०२ ; मत्स्य.
 १४।१९५, ९६ बृहदुक्थः (बृहद्वाः) उत्तरार्धे (वाजश्रवाः
 शुचिन्धश्च शावश्च पराशरः ।).

(६) वायु. ५९।९४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०२, १०३
 शङ्खमाश्चैव (शङ्खाश्चैव) ; मत्स्य. १४।१९६, ९७ दीधीचः
 राजमाश्चैव (श्मदी च राजमाश्चैव) प्रोक्तास्ते सत्या (सर्वे
 सत्येन).

(७) वायु. ५९।९५ पूर्वार्धे (ईश्वरा ऋषिकाश्चैव ये चान्ये
 ये तथा स्मृताः ।) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०३, १०४ ; मत्स्य.
 १४।१९७, ९८ (ईश्वरा ऋषयश्चैव ऋषिकाश्चैव ये च विष्णुना । एवं
 मन्त्रकृतः सर्वे कृत्तनशस्तान्निबोधत ॥).

भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधीचो ह्यात्मवानपि ।
 और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः सारथ्यतस्तथा ॥
 आर्षिणिणो युधाजिच्च वीतहव्यसुवर्चसौ ।
 वैन्यः पृथुर्दिवोदासो धाम्यश्चो गृत्सशौनवौ ॥
 एकोनविंशतिर्हेते भृगवो मन्त्रवादिनः ॥
 अङ्गिरा वेधसश्चैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 ऋतवाकस्तथा गर्गः शिनिः संकृतिरेव च ॥
 गुरुवीतश्च मान्धाता अम्यरीपस्तथैव च ।
 युवनाथः पौरुस्तस्रस्रसदस्युः सदस्युमान् ॥
 आहार्योऽथाजमीढश्च ऋषभो बलिरेव च ।
 पूषदश्चो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ मुद्गलः ॥
 उतथ्यश्च भरद्वाजस्तथा वाजश्रवा अपि ।
 आयास्यश्च सुविस्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥

(१) वायु. ५९।९६ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०४, १०५ तु
 दधीचो (ध्य कचीको) ; मत्स्य. १४।१९८, ९९ काव्यः प्रचेतास्तु
 (काश्यपः प्रचेता) और्वो (कर्वो) विदः (वेदः).

(२) वायु. ५९।९७ (अङ्गिराणो दारुपश्च वीतहव्यः सुमे-
 षसः । वैन्यः पृथुर्दिवोदासः पञ्चास्यो गृत्समाश्रमः । एकोनविंश-
 तिर्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०५, १०६ ;
 मत्स्य. १४।१९९, १०० प्रथमार्धे (आर्षिणोऽप्ययनश्च वीतहव्यः
 सर्वेषां ।) धाम्यश्चो (ब्रह्मरान्) वादिनः (कृत्तमाः).

(३) वायु. ५९।९८ उत्तरार्धे (तथाऽम्यरीपस्तथा गार्ग्यः शैनी
 संकृतिरेव च ।) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०७ वेधसश्चैव (वेधक-
 श्चैव) ; मत्स्य. १४।१९९ (अङ्गिराश्चैव जिनश्च भरद्वाजोऽथ
 लक्ष्मणः । कुनवाकस्तथा गर्गः स्मृतिस्तंकृतिरेव च ॥).

(४) वायु. ५९।९९ गुरुवीतश्च (पुरुकुस्तोऽथ) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।१०८ गुरुवीतश्च (पुरुकुस्तश्च) अम्य (ह्यन्) पौर
 (पौर) दस्युः सद (दस्युश्च द) ; मत्स्य. १४।१९९
 उत्तरार्धे (युवनाथः पुरुकुस्तः स्रवस्तु सदस्यवान् ।).

(५) वायु. ५९।१०० ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०९ यौऽथा
 (यौ धा) ऋषभो बलि (तुष्यः कपि) पूषदश्चो विरूपश्च
 (वृषादश्चो विरूपाश्च) ; मत्स्य. १४।१९९ पूर्वार्धे (अजमीढो-
 ऽस्रहारीश्च मुद्गलः कविरेव च ।) कण्व (काव्य).

(६) वायु. ५९।१०१ ; ब्रह्माण्ड. २।३।११० आयास्यश्च
 सुविस्तिश्च (अयास्यश्च कर्त्तरी च) ; मत्स्य. १४।१९९ भरद्वाज-
 स्तथा वाज (शरद्वाश्च तथा वाजि) आयास्यश्च सुविस्तिश्च
 (अपत्योऽथ सुविस्तिश्च).

असिजो बृहदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमास्तथा ।
कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्सृता ह्यङ्गिरसा वराः ।
एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥
काश्यपश्चैव वत्सरो नैधुवो रैभ्य एव च ।
असितो देवलश्चैव पडोते ब्रह्मवादिनः ॥
अत्रिर्चिसनश्चैव श्यावाभश्च गविष्ठिरः ।
यारभूतको मुनिर्धर्मास्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥
वैसिष्ठ्यश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः ।
चतुर्थे इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरद्वाजः ॥
पैष्ठश्च मैत्रावरुणिः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
इति सप्त वसिष्ठाश्च विज्ञेया ब्रह्मवादिनः ॥
सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ बृहस्पतिः ।
दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥

(१) वायु. ५१।१०२ असिजो (औगो) तमा (तपा) ह्यङ्गिरसा (अङ्गिरसो) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१११, ११२ ; मत्स्य. १४५।१०५, १०६ पूर्वार्धे (ऋषिणो बृहस्पदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमा वरि) ह्यङ्गिरसा (ह्यङ्गिरसां) ।

(२) वायु. ५१।१०३ नैक्यो (विप्रमो) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११२, ११३ ; मत्स्य. १४५।१०६, १०७ कश्यपश्चैव (काश्यपः सह—) रैभ्य (मिल) ।

(३) वायु. ५१।१०४ श्यावाभश्च गविष्ठिरः (श्यामानांश्चाथ निष्ठुरः) वारभूतको (वलूतको) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११३, ११४ रक्षि (रक्ष) द्वितीयाधे (अविज्ञोऽत्र ऋषिर्धर्मास्तथा पूर्वातिथिश्च तां ।) ; मत्स्य. १४५।१०७—१०९ (अत्रिर्चिसनश्चैव श्यावाभोऽथ गविष्ठिरः । कर्षत्रश्च ऋषिः सिद्धन्वाश्च पूर्वान्तिथिश्च यः । इत्येते त्वत्रयः प्रोक्ता मन्त्रकृतमहर्षयः ॥) ।

(४) वायु. ५१।१०५ ; ब्रह्माण्ड. २।३।११५ भरतु (मध) ; मत्स्य. १४५।१०९, ११० तथैव च (तृतीयश्च) चतुर्थे इन्द्रप्रमतिः (सप्तस्तु इन्द्रप्रमतिः) ।

(५) वायु. ५१।१०६ (पञ्चम मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा । एते सप्तमो विप्रः ऋक्षश्चेति वासिनः ॥) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११६, मत्स्य. १४५।११०, १११ (पञ्चम मैत्रावरुणः सप्तमः कुण्डिनस्तथा । इत्येते सप्त विज्ञेया वासिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥) ।

(६) वायु. ५१।१३१.

विश्वामित्रस्तु गाधेयो देवरातस्तथोदलः ।
तथा विद्वान्मधुच्छन्दा ऋषिश्चान्योऽघमर्षणः ॥
अष्टको लोहितश्चैव क्तः कीलश्च तावुमौ ।
देवश्रवास्तथा रेणुः पूरणोऽथ धनञ्जयः ॥
शिशिरश्च महातेजाः शालद्वायन एव च ॥
त्रयोदशैते धर्मिष्ठा विज्ञेयाः कुशिका वराः ॥
अंगस्त्योऽथो दृढायुश्च बिम्बवाहस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्त्यो ह्येते त्रयः परमकीर्तयः ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव ऐलो राजा पुरूरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः ॥
मैलन्दनश्च वरस्तश्च मङ्गीलश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रकृतश्चैव वैद्यानां प्रवराः स्मृताः ॥
इत्येता नवतिः प्रोक्ता मन्त्रा यैर्ऋषिभिः कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्या ऋषिपुत्रान्निबोधत ॥
ऋषीकाणां सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥

(१) ब्रह्माण्ड. २।३।११७ ; मत्स्य. १४५।१११, ११२ अष्टौ (श्रव) लोदलः (स्ताथा वलः) ।

(२) ब्रह्माण्ड. २।३।११८ ; मत्स्य. १४५।११२, ११३ (अष्टो लोहितश्चैव श्रुतकींश्च मानुषिः । देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥) ।

(३) मत्स्य. १४५।११३.

(४) ब्रह्माण्ड. २।३।११९ ; मत्स्य. १४५।११४ (त्रयो-
दशैते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः ।) ।

(५) ब्रह्माण्ड. २।३।११९, १२० मत्स्यो (गत्सया) ;
मत्स्य. १४५।११४, ११५ पूर्वार्धे (अगस्त्योऽथ दृढमुनो इन्द्र-
बाहुस्तथैव च ।) ।

(६) ब्रह्माण्ड. २।३।१२०, १२१ उषतरार्धे (क्षत्रियाणां
चरातेतौ विज्ञेयौ मन्त्रवादिनौ ।) ; मत्स्य. १४५।११५, ११६.

(७) ब्रह्माण्ड. २।३।१२१, १२२ मङ्गील (मङ्गील) ;
मत्स्य. १४५।११६, ११७ (मलन्दकश्च वासाथः सङ्गीलश्चैव ते
त्रयः । एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैद्यानां प्रवराः सप्ताः ॥) ।

(८) ब्रह्माण्ड. २।३।१२२ ; मत्स्य. १४५।११७, ११८
पूर्वार्धे (इति दिनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा यैश्च नदिष्ठताः ।) ।

(९) मत्स्य. १४५।१२८.

[३]

औत्सृजीयप्रवराध्यायोक्ता वैवस्वतमन्वन्तरीयाः
सप्तमयः

भैरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत् प्रनष्टे
सोऽप्यत्राग्निर्भगवानाजगाम ॥

सैमर्पीन्संप्रवक्ष्यामि सांप्रतं ये दिवि स्थिताः ॥
गौधिजः कौशिको धीमान्विश्वामित्रो महातपाः ।
भार्गवो जमदग्निश्च हौर्वपुत्रः प्रतापवान् ॥
वृंहस्पतिसुतश्चापि भरद्वाजो महायशः ।
औत्तप्यो गौतमो विद्वान् शरद्वाजाम् धार्मिकः ॥
स्वार्थमुषोऽग्निर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
पष्टो वसिष्ठपुत्रस्तु वसुमौलोकविश्रुतः ॥
वैत्तरः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसंमताः ।
एते सप्तर्षयश्चोक्ता वर्तन्ते सांप्रतेऽन्तरे ॥
इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्टः शर्योतिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो द्विष्ट एव च ॥

- (१) भा. १।१२।५१.
(२) वायु. ६।५२४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२६ दिवि स्थिताः
(दिवं स्थिताः).
(३) वायु. ६।५२५ हौर्व (कर्) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२६, २७.
(४) वायु. ६।५२६ महायशः (महातपाः) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१२७, २८.
(५) वायु. ६।५२७ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२८, २९ तु पञ्चमः
(स पञ्चमः).
(६) वायु. ६।५२८ वत्सरः (वत्सलः) चोक्त (सिद्ध) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१२९, ३०.
(७) वायु. ६।५२९ नृद्वयं नृगद्वयं (नृगद्वयं नाभागो)
नाभागो द्विष्ट (नाम उद्विष्ट) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३०, ३१ ;
मार्क. ७।५११ इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव (इक्ष्वाकुर्नामगद्वयं)
नाभागो (नामगो) ; विष्णु. १।१।१३, ३४ नृद्वयं नृगद्वयं
(नृद्वयं नाभागो) नाभागो द्विष्ट (नम उद्विष्ट).

कैरूपश्च पृथग्भश्च प्रांशुश्च नवमः स्मृतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्राः सुधार्मिकाः ।
कीर्तिता वै तथा ह्येते सप्तमं चैतदन्तरम् ॥
औत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृपिः ।
गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवान्चीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सांप्रतं दिवि ॥
औत्रिश्चैव वसिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ।
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥
जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ते महर्षयः ।
कृत्वा धर्मव्यवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥
वैसिष्ठः कश्यपोऽथाग्निर्जमदग्निः स गौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥

- (१) वायु. ६।५३० प्रांशुश्च (वसुमान्) सुधार्मिकाः
(प्रकीर्तिताः) तथा (मर्वा) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३१, ३२ ;
मार्क. ७।५१२, ३३ (कश्यपश्च पृथग्भश्च वसुमौलोकविश्रुतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः । वैवस्वतमिदं ब्रह्मन्
कथितं ते तथाऽन्तरम् ॥) ; विष्णु. १।१।३४, ३५ प्रांशुश्च नवमः
स्मृतः (वसुमौलोकविश्रुतः) पुत्राः तु (पुत्राश्च) एतौर्षयौ नास्ति.
(२) मार्क. ७।५१३, १० (अत्रिवैव वसिष्ठश्च काश्यपश्च
पृथग्वृषयः । औत्तप्यश्च शरद्वाजो दिव्यमित्रोऽथ कौशिकः ॥ तथैव
पुत्रो भगवान्चीकस्य महात्मनः । जमदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽथ
तथाऽन्तरे ॥) ; हरि. १।७।३४, ३५ ; शिवप्र. ५।८।३०, ३१
भगवान् (भगवश्च) सप्तमो जमदग्निश्च (जमदग्निः सप्तमस्तु)
एतौर्षयौ नास्ति ; ब्रह्म. ५।३४, ३५.
(३) मत्स्य. ९।१७, २८ ते महर्षयः (ये महर्षयः) ; पद्म.
५।७।१०५-१०७.
(४) विष्णु. १।१।३२, ३३ ; कूर्म. १।५।२।२५, २६
(वसिष्ठः कश्यपश्चाग्निर्वजमदग्निश्च गौतमः । विश्वामित्रो भरद्वाजः
सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥).

[४]

अमाद्यगानामपि कपीणां तपसा ब्राह्मणोत्पत्तम्,
चत्वारि मूलगोत्राणि

ब्रह्मगैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।
‘बहूनीह हि लोके ये गोत्राणि मुनिसत्तम ॥
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शुद्ध्योनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथाऽपरे ॥
पराशर उवाच —

राजैतद्भवेद्ब्राह्मणमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तितपसा भाषितात्मनाम् ॥
उत्पाद्य पुत्रान् मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥
पितामहश्च मे पूर्वसृष्ट्यङ्गश्च कारयपः ।
यदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान् कमठादयः ॥
यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां परः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥
एते रथां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिरा, कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥

गोत्रदीपां क्षत्रियाणामपि तपसा ब्राह्मणोत्पत्तम्

कश्यप ऊचुः—

‘‘किल्बिज्येन धर्मेण तपसेह श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं समनुप्राप्तं विश्वामित्रादिमिर्नृपैः ॥
येन येनाभिधानेन ब्राह्मण्यं क्षत्रिया गताः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामस्तपसा दानतस्तथा ॥

(१) मा. १३।२५।१०-१८, बाल. १।५३ वृ. १८८
(१४।२५।१७, १८) .

(२) वायु. ९।११०४, ब्रह्माण्ड. ३।६६।७६, ७७.

(३) वायु. ९।११०५, ब्रह्माण्ड. ३।६६।७७, ७८ च्छाम-
स्तपसा (च्छामि तपसो) .

एवमुक्तस्ततो वाक्यमब्रवीदिदमर्थवत् ।
अन्यायोपगतेर्द्रव्यैराहुय द्विजसत्तमान् ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमभुते ॥
धर्मं चैतं समाख्याय पापात्मा पुरुषाधमः ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकानां दम्भकारणात् ॥
जैपं कृत्वा तथा तीव्रं धनलोभाभिरहकुषाः ।
रागमोहान्वितो ह्यन्ते पावनार्थं ददाति यः ॥
‘‘तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत ।
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥
एवं लब्ध्वा धनं मोहाददतो यजतश्च ह ।
संछिद्यकर्मणो दानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥
‘‘न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थे संप्रतिपादनम् ।
कामाननभिसंधाय यजते च ददाति च ॥
सं दानफलमाप्नोति तत्र दानं सुलोदयम् ।
दानेन भोगानाप्नोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥
तपसा तु सुतप्तेन लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ।
विष्टभ्य स तेजस्वी लोकेऽप्यानन्त्यमभुते ॥
दौनाच्छ्रेयस्तथा यज्ञो यज्ञाच्छ्रेयस्तथा तपः ।
सत्यं तु तपसः श्रेयस्तस्माज्ज्ञानं गुरु स्मृतम् ॥

(१) वायु. ९।११०६; ब्रह्माण्ड. ३।६६।७८, ७९.

(२) वायु. ९।११०७.

(३) वायु. ९।११०८; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८०.

(४) वायु. ९।११०९; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८१ अफलानि
(अफलानि) .

(५) वायु. ९।१११०; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८२ सच्छिद्यकर्मणो
(सच्छिद्य कर्मणा) .

(६) वायु. ९।११११; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८३.

(७) वायु. ९।१११२; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८४.

(८) वायु. ९।१११३ मुनयेन (मुनयेन) ; ब्रह्माण्ड.
३।६६।८५ पू.

(९) वायु. ९।१११४ सत्यं तु तपसः श्रेयः (सत्यास-
स्तपसः श्रेयान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८५ उच.

श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
विश्वामित्रो नरपतिर्मान्धाता संकृतिः कपिः ॥
कौदयश्च पुरुकुत्सश्च शलो गृत्समदः प्रभुः ।
आष्टिपेणोऽजमीदश्च भार्गव्योमस्तथैव च ॥

(१) वायु. ११।१२५ क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. १।६।
८६ श्रूयन्ते (श्रूयते) .

(२) वायु. ११।१२६ (कपेश्च पुरुकुत्सश्च सत्यश्चानृद्वच-
नृधुः । आष्टिपेणोऽजमीदश्च भार्गव्योऽन्यस्तथैव च ॥) ;
ब्रह्माण्ड. १।६।८७.

कक्षीवाश्चैवौशिजश्च नृपश्च शिशिरस्तथा ।
रथीतरः शौनकश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः ॥
क्षत्रोपेताः स्मृता ह्येते तपसा ऋषितां गताः ।
एते राजर्षयः सर्वे सिद्धिं सुमहतीं गताः ॥

(१) वायु. ११।१२७ पूर्वार्धे (कक्षीवश्चैव शिशिरस्तथा-
ऽन्ये च महारथाः ।) ततः शौनकश्च (तरश्च रुद्रश्च) ;
ब्रह्माण्ड. १।६।८८ रथीतरः (रथान्तरः) .

(२) वायु. ११।१२८ क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. १।६।
८९ सुमहतीं (सु महतीं) .

[५]

वंशकरा ब्रह्मपुत्राः

पदं ब्रह्मपुत्रास्तेषां वंशाश्च

मैरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ।
पडेटे ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
वृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतघ्नताः ॥
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वैदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य धानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुपास्तथा ॥
ऋतोः ऋतुसमाः पुत्राः पतङ्गसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥
दक्षस्य जायताङ्गुष्ठादक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रयतां वरः ॥
मैरीचेः कदयपः पुत्रः कदयपस्य सुरासुराः ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥

ब्रह्मपुत्रो मृगः, तदशब्द संक्षेपनः

यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्छुक्रः कविमुतो महः ॥

(१) भा. १।६।४-१०.

(२) भा. १।६।१४.

(३) भा. १।६।१९-४९.

त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंमुवा नियुक्तः सन् भुवनं परिधापयति ॥
योगाचार्यो महाबुद्धिर्देव्यानामभवद्भृगुरः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥
तस्मिन्नियुक्ते विमुना शोमक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥
च्यवनं दीनतपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥
आरूपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशः ॥
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ।
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः ।
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥
पूजितः प्रवरो वंशो भृगुणां भृगुनन्दन ।
इमं वंशमहं ब्रह्मन् भार्गवे ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥

(१) भा. १।५।६-११.

भृगुर्महर्षिर्भगवान् ब्रह्मणा वै स्वयंमुवा ।
चरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ॥
भृगोः सुदयितः पुत्रश्चयवतो नाम भार्गवः ।
चयवनस्यापि दयादः प्रमत्तिर्नाम धार्मिकः ॥
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुतिर्युत ।
रुरोरपि सुतो जहो शुनको वेदपारागः ॥
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ।
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतयान् ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥

नव ब्रह्मपुत्रा धर्ममवर्तका गृहमेधिनः

ऐवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्थायराणि च ।
यदाऽस्य ताः प्रजाः सृष्टा न व्यवर्धन्त धीमतः ॥
अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसं तथा ॥
मरीचिं दक्षमग्निं च वसिष्ठं चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ।
ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥
संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥
मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
प्राणात्स्वादसृजद्वक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ॥

(१) बायु. १।४७.

(२) बायु. १।४८ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७० (भृगुजिह्वा

मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।) उक्त

(३) बायु. १।६९ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७०, ७१ पूर्वार्धे
(दक्षोऽग्निश्च वसिष्ठश्च सोऽध्वनश्च मानसान् ।) .

(४) बायु. १।७० ; ब्रह्माण्ड. १।५।७१, ७२ पूर्वार्धे
(ब्रह्मा यथात्मकानां तु सर्वेषां ब्रह्मयोगिनाम् ।) .

(५) बायु. १।७१ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७२ पूर्वेषामपि पूर्वजः
(सर्वेषामेव पर्वतौ) पू.

(६) बायु. १।२०० ; ब्रह्माण्ड. १।५।७४ (प्राणाद्वक्षोऽ-
सृजद्वाच चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।) पू.

भृगुस्तु हृदयाज्ज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः ।
शिरसोऽङ्गिरसं चैव श्रोत्रादङ्गिरस्यैव च ॥
पुलस्त्यं च तथोदानाद्यानाञ्च पुलहं पुनः ।
समानजं वसिष्ठं तु अपानाभिर्ममे क्रतुम् ॥
अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितम् ।
इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥
इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
भृगवादयस्तु ये सृष्टा नवैते ब्रह्मवादिनः ॥
गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मरतैः प्राक्प्रवर्तितः ।
द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥
तैसां कन्याश्चतुर्विंशदक्षस्त्वजनयत्प्रभुः ।
सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥
योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिभ्यः सर्वा विश्वस्य मातरः ॥
अर्द्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
शुद्धिर्लेजा वयुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्चयोदशी ॥
पैत्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।
द्वाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयंभुवा ॥

(१) बायु. १।१०१ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७४, ७५ भृगुस्तु
(भृगुश्च) जन्मनः (योनिनः) शिरसोऽङ्गिरसं चैव (शिरस-
श्चाङ्गिरादवैव) .

(२) बायु. १।१०२ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७५, ७६ (पुल-
स्त्यश्च तथोदानाद्यानाञ्च पुलहस्तथा । समाननो वसिष्ठश्च
अपानाभिर्ममे क्रतुम् ॥) .

(३) बायु. १।१०३ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७६ पुत्राः प्राणजा
(श्रेष्ठा. पुत्रा वै) उक्त.

(४) बायु. १।१०४ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७७ भृगवादयस्तु ये
सृष्टा (धर्मोदयः प्रथमजा) नवैते (न च ते) .

(५) बायु. १।१०५ ; ब्रह्माण्ड. १।५।७८ (गृहमेधि-
पुराणास्ते विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः । द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण च
दिवा ॥) .

(६) बायु. १।१०६ ; ब्रह्माण्ड. २।१।४७, ४८.

(७) बायु. १।१०७ ; ब्रह्माण्ड. २।१।४८, ४९.

(८) बायु. १।१०८ ; ब्रह्माण्ड. २।१।४९, ५० क्रिया तथा
(तथा क्रिया) वयुः (वयुः) दशी (दश) .

(९) बायु. १।१०९ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५०, ५१ पत्न्यर्थे
(पत्न्यर्थे) .

तौभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश मुलेचनाः ।
 ख्यातिः सत्यध संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥
 सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥
 रैद्रे भृगुर्मरीचिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 पुलस्त्योऽत्रिर्वसिष्ठश्च पितरोऽप्यित्येव च ॥
 सैती भवाय प्रायच्छत् ख्यातिं च भृगवे तथा ।
 मरीचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥
 प्रीतिं चैव पुलस्त्याय क्षमां चैव पुलहाय च ।
 क्रतवे सन्नतिं नाम अनसूयां तथाऽत्रये ॥
 ऊर्जां ददौ वसिष्ठाय स्वाहां वै ह्यमये ददौ ।
 स्वधां चैव पितृभ्यस्तु तास्यपत्नानि मे शृणु ॥

श्रुत्वाः

सूत उवाच—

भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।
 शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ।
 देवी धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥
 तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीलोकभाविनी ।
 सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनम् ।
 नारायणात्मजौ साध्वी बलोत्साहौ व्यजायत ॥

(१) बायु. १०१७ ; ब्रह्माण्ड. २१९१६, ५२ ताभ्यः
 (काण्ड्याः) ख्यातिः सत्यध (सती मयानिदध) .

(२) बायु. १०१८ ; ब्रह्माण्ड. २१९१७, ५३ नाग्नतः
 प्रत्यपद्यन्त (ताग्नता प्रत्यपद्यन्त) .

(३) बायु. १०१९ ; ब्रह्माण्ड. २१९१८, ५४.

(४) बायु. १०२० ; ब्रह्माण्ड. २१९१९, ५५ च संभूतिं
 (तु संभूतिं) .

(५) बायु. १०२१ ; ब्रह्माण्ड. २१९२०, ५६.

(६) बायु. १०२२ मे श्रुत्वा (वरुषे) ; ब्रह्माण्ड. २१९
 ५६, ५७ मे (पीता) .

(७) बायु. २८१ ; ब्रह्माण्ड. २१९२१, २५४ (वै)
 धाता (धातु) .

(८) बायु. २८२ ; ब्रह्माण्ड. २१९२२, १ शोभनम्
 (शोभन) द्वीदधे (नारायणात्मजौ साध्वी बलोत्साहौ व्यजा-
 यन्तः) .

तस्यास्तु मानसाः पुत्रा आसन् व्योमविचारिणः ।
 ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणाम् ॥

मेरुकन्ये स्मृते भार्ये विधातुर्धातुरेव च ।
 आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥

पौण्ड्रश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकौशौ सनातनौ ।
 मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो वभूव ह ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।
 पीवयां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
 मार्कण्डेया इति ख्याताः ऋषयो वेदपारगाः ॥

पौण्ड्रोश्च पुण्डरीकायां शुतिमानात्मजोऽभवत् ।
 उन्नतश्च शुतिमतः स्वनवातश्च तावुभौ ।
 तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परम् ॥

मरीचिर्वराः, द्वौ गोवहरी तत्र वृक्षवामः कादयपथ

ख्यायंभुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ।
 पत्नी मरीचेः संभूतिर्विजज्ञे साऽऽत्मसंभवम् ॥
 प्रैजापतेः पूर्णमासं कन्याश्चेमा निबोधत ।
 कृष्टिर्बृष्टिस्त्यपा चैव तथा चोपचितिः शुभा ॥

(१) बायु. २८१ आसन् व्योमविचारिणः (ये धान्ये
 दिव्यचारिणः) ; ब्रह्माण्ड. २१९२४, ५ तस्यास्तु (तस्यान्ते)
 वनसान् श्लोकप्राक् ' वनस्व तेजः पुत्रस्तु उन्नतरय तु संशयः ।'
 इत्यधिकम् ।

(२) बायु. २८१ मेरु (देव) ; ब्रह्माण्ड. २१९२५, ६
 मेरुकन्ये (मेरुकन्ये) .

(३) बायु. २८१ ; ब्रह्माण्ड. २१९२६, ७ पाण्डुरद्वयं
 मृकण्डुद्वयं (प्राणवैव मृकण्डुद्वयं) वृहद्वेदश्च (मृकण्डुद्वयं) .

(४) बायु. २८१ ; ब्रह्माण्ड. २१९२७, ८ सूर्यन्यादा
 (भृगुन्यादा) इति न्याता (सनात्न्याता) .

(५) बायु. २८२, ८ द्वितीदधे (उदासी पुनिमन्तदध
 यत्राननदध तावुभौ) ; ब्रह्माण्ड. २१९२८, १० पाण्डुद्वयं
 (प्राण्य) पण्डुद्वयं (परत्पण्डु) .

(६) बायु. २८२, ९ ; ब्रह्माण्ड. २१९२९, ११ जीति
 (जीति) माद्वयं (धातव्यं) .

(७) बायु. २८२ कृष्टिर्बृष्टिः (कृष्टिः बृष्टिः) पौर (पार) ;
 ब्रह्माण्ड. २१९३०, १२.

पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्राबुदपादयत् ।
विरजं चैव धर्मिष्ठं पर्वसं चैव ताबुभौ ॥
विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नाम विश्रुतः ।
सुधामा स तु वैराजः प्राच्यां दिशि समाश्रितः ॥
लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।
पर्वसः सर्वगणानां प्रविष्टः स महायशः ॥
पर्वसः पर्वसायां तु जनयामास वै सुतौ ।
यज्ञवामं च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।
तयोर्गोत्रकौ पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥

अत्रोक्तं:

स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसंभवौ ।
पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविश्रुताः ॥
सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिसुता ।
तथैव भरतामि च कीर्तिमन्तं च ताबुभौ ॥
अंभेः पुत्रं तु पर्जन्यं सद्गतीं सुपुत्रे प्रसुम् ।
हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।
आभूतसंप्लवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥
जज्ञे कीर्तिमतश्चापि धेनुका तावकल्मषौ ।
वरिष्ठं धृतिमन्तं चाप्युभायङ्गिरसां वरौ ।
तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः ॥

(१) बाबु. २८१० ; ब्रह्माण्ड. २१११२, १३ तौ पुत्राबु
(पुत्रौ बाबु) पर्वस (पर्वस)

(२) बाबु २८११ सुधामा स ॥ (सुधामासुतो) ;
ब्रह्माण्ड. २१११२, २४ प्राच्यां दिशि समाश्रितः (प्राचीं
दिशमुपाश्रितः)

(३) बाबु. २८१२ ; ब्रह्माण्ड. २१११२, २५ सुधामौ
(स धमौ) पर्वसः सर्वगणानां (पर्वसः पर्वगणता) .

(४) बाबु २८१३ ; ब्रह्माण्ड. २१११२, २६ सः पर्व-
सायां (सः पर्वसायां) द्वितीयार्धे (यजुर्वर्गं च धीमतं स्वम्भ-
काश्यपमेव च) तौ जातौ धर्मं (जानी सन्ध्याम्) .

(५) बाबु. २८१४ ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३७ दवाङ्गि
(रत्नङ्गि) तावात्मसंभवौ (सा वात्मसंभवान्) .

(६) बाबु. २८१५ ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३८

(७) बाबु. २८१६ सद्गतीं (सद्गती) ; ब्रह्माण्ड. २१११
२९, ३० पुत्रं तु (पुत्रं च) प्रसुम् (तथा) पादयत् (पयत) .

(८) बाबु. २८१७, २८ ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३१
तावक (वीतक) वरिष्ठ (वरिष्ठ) चाप्युभा (च उभा) येऽतीता
(अतीता) .

अत्रिचं:

अनसूयाऽपि जज्ञे तान् पञ्चाऽऽत्रेयानकल्मषान् ।
कन्यां चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ॥
केदमस्य तु पत्नी सा पौलहस्य प्रजापतेः ।
सत्यनेनश्च हव्यश्च आपोमूर्तिः शनैश्चरः ॥
सौमश्च पञ्चमस्तेपामासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे ।
यामेऽतीते सह्यतीवाः पञ्चात्रेयाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च आत्रेयाणां महात्मनाम् ।
स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥

पुलस्त्यवशः

प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालितसुतोऽभयम् ।
पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
मच्यमो देववाहुश्च विनीतो नाम ते त्रयः ॥
स्वसा यवीयसी तेषां सद्गतीं नाम विश्रुता ।
पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वमेः स्मृता शुभा ॥
पौलस्त्यस्य ऋषेःप्रापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
वत्तालेः सुपुत्रे पत्नी सुजङ्घी च बहून् सुतान् ।
पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥

पुलहवशः

क्षमा तु सुपुत्रे पुत्रान्पुलहस्य प्रजापतेः ।
त्रेतामिवर्चसः सर्वे तेषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥

(१) बाबु. २८१८, २९ ; ब्रह्माण्ड. २१११२ वाऽपि
जज्ञे तान् (वा विज्ञे वै) या (सा) .

(२) बाबु २८१९, २० पत्नी-ता पौलहस्य (वा पत्नी
पुलहस्य) शनैश्चरः (शनीश्चरः) ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३१

(३) बाबु. २८२० ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३२ यामेऽतीते
(यामदेवते)

(४) बाबु. २८२१ आत्रेयाणां महात्मनाम् (आत्रिणा वै
महात्मना) जीता (यामे) ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३३

(५) बाबु. २८२२ ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३४ दत्तालि
(दानाधि) विनीतो नाम (अत्रिनामा च) .

(६) बाबु २८२३ ; ब्रह्माण्ड. २१११३, ३५ त्वमेः
(यामे) .

(७) बाबु. २८२४ सुजङ्घी च (सुजङ्घीन्) ; ब्रह्माण्ड.
२१११३, ३६ कपेऽपि (च ऋषेः) दत्तालेः (दानाच्च) .

(८) बाबु. २८२५ त्रेतामि (तै तामि) ; ब्रह्माण्ड.
२१११३, ३७ पुलहस्य (पुलस्त्यस्य) .

कंदमश्चांम्वरीपश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।
 ऋषिर्धनकपीचांश्च शुभा कन्या च पीवरी ॥
 कंदमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेय्यजनयत्स्वयम् ।
 पुत्रं शङ्खपदं चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमौहोकापालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥
 काम्या प्रियव्रताद्देहे स्वायंभुवसमान्मुतान् ।
 दक्ष कन्याद्वयं चैव यैः क्षत्रे संप्रवर्तितम् ॥
 पुत्रो धनकपीचांश्च सहिष्णुर्नाम विश्रुतः ।
 यशोधरा विजज्ञे वै कामदेवं सुमध्यमा ॥
 क्रतोः क्रतुसमान् पुत्रान् विजज्ञे संनतिः शुभा ।
 नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 पृथेयतानि सहस्राणि बालखिल्या इति श्रुताः ॥

औरुणस्याप्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ।
 आभूतसंप्रदात्सर्वे पतङ्गसहचारिणः ॥
 स्वसारो तु यवीयस्यौ पुण्या सत्यपती च ते ।
 पर्वसस्य स्नुषे ते वै पूर्णमासमुतस्य वै ॥

(१) बायु. २८।१९ ; ब्रह्माण्ड. २।११।११ आम्बरीषद्व
 (दक्षोर्वीरिन्द्राव) धनकपीषद्व (कनकपीषद्व).

(२) बायु. २८।२७ दम्बम् (शुभान्) ; ब्रह्माण्ड.
 २।११।३२ चैव (नाम).

(३) बायु. २८।२८ ; ब्रह्माण्ड. २।११।३३ काम्यां दत्त्वा
 (काम्या दत्ता).

(४) बायु. २८।२९ ; ब्रह्माण्ड. २।११।३४.

(५) बायु. २८।३० यशोधरा (यशोधारी) देव (देवः) ;
 ब्रह्माण्ड. २।११।३५ पूर्वर्षि (पुत्रं धनकपीषद्व सहिष्णुं नाम
 विमुञ्चत्).

(६) बायु. २८।३१ प्रयमार्षे (क्रतोः क्रतुसमः पुत्रो विजज्ञे
 संनतिः शुभा) ; ब्रह्माण्ड. २।११।३६, ३७ शुभा (शुभान्)
 तेषां भार्याऽस्ति (तेषां न भार्या) ह्यर्षे (ऊर्ध्वे) पृथेयानि
 (तानि पृष्टि).

(७) बायु. २८।३२ ; ब्रह्माण्ड. २।११।३७, ३८.

(८) बायु. २८।३३ पुण्या स्तनपती (पुण्यामगुप्ती) ;
 ब्रह्माण्ड. २।११।३८, ३९ तु यती (यदती) पर्वसस्य
 (पर्वसस्य) स्व वै (स्व तु).

वसिष्ठतंत्रः

ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥
 जेननी सा द्युतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 तस्यास्तु ये यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥
 रजो गर्तोर्ध्वबाहुश्च सवनः पवनश्च यः ।
 सुतपाः शुद्ध इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 रजसो वाऽप्यजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी ।
 प्रतीच्यां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥
 गोत्राणि नाममिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनाम् ।
 स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीतास्त्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥
 ईत्येव ऋषिसर्गस्तु सानुबन्धः प्रकीर्तितः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या वाप्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥
 मन्त्रधरा लोकसंगानकरा ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः
 प्रतिमन्वन्तरम्

ऋषय ऊचुः—

श्रुत्वा पादं द्वितीयं तु क्रान्तं स्तुतेन धीमता ।
 अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै शांशपायनः ॥
 पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुपप्लेग्य यस्त्यया ।
 तृतीयं विस्तारात्पादं सोपोद्वातं प्रकीर्तय ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्सुतः ब्रह्महेनान्तरात्मना ॥

(१) बायु. २८।३४ ; ब्रह्माण्ड. २।११।३९, ४० पुत्रा वै
 (वासिष्ठाः) स्वसा (सुता).

(२) बायु. २८।३५ तस्यागु ये (अस्यां रिपे) ;
 ब्रह्माण्ड. २।११।४०, ४१ पाण्डोस्तु (प्राणस्त्य).

(३) बायु. २८।३६ पूर्वर्षि (रजःपुत्रोऽर्ध्वबाहुश्च सवन-
 क्षापनश्च यः) ; ब्रह्माण्ड. २।११।४१, ४२ रजो (रजो) शुद्ध
 (शुद्धः).

(४) बायु. २८।३७ ; ब्रह्माण्ड. २।११।४२, ४३ रजसो
 वाऽप्यज (रजसो वरुणश्च) राक्षस्य (राक्षसं).

(५) बायु. २८।३८ ; ब्रह्माण्ड. २।११।४३, ४४ तीनास्त्वग्ने
 (तीनास्त्यग्ने).

(६) बायु. २८।३९ ; ब्रह्माण्ड. २।११।४४, ४५ उच्यते
 (विस्तरेणानुपूर्व्या च अग्नेर्द्वयाम्नाः परम्).

(७) बायु. २८।४०.

(८) बायु. २८।४१ ; ब्रह्माण्ड. २।११।४१ पूर्वर्षि (पारः
 देवतो द्वितीयस्तु अनुपप्लेग्य न्यरागाः) . प्रतीक्ष्य (प्रतीक्ष्य)
 द्युतीकार्यं नाति.

सूत उवाच-

‘कीर्तयिष्ये तृतीयं वः सोपोद्घातं सविस्तरम् ।
पादं समुचयादिप्रा गदतो मे निबोधत ॥
मनोर्वैवस्वतस्येमं सांप्रतस्थ महात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या संख्यातं पूर्वमेव तु ।
सह देवगणैश्चैव ऋषिमिर्दानवैः सह ॥
‘पितृगन्धर्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा ।
मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥
मैन्द्रादिकं भविष्यान्तमारुयानैर्बहुविस्तरम् ।
यक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्यते ॥
आधे मन्यन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्तकाश्च ये ।
स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं सप्ताऽऽसन् ये महर्षयः ।
चाक्षुपस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥
वैक्षस्य च ऋषीणां च शृग्यादीनां महौजसाम् ।
शापान्महेश्वरस्यासीष्मादुर्भाषो महात्मनाम् ॥
भूयः सप्तर्षयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयंभुया ॥
भ्रैजासंतानकृद्भिस्तैरुपचद्भिर्महात्मभिः ।
पुनः प्रवर्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमम् ॥

(१) वायु. ६५।१ वः (च) चया (दया) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२.

(२) वायु. ६५।४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२ सांप्रतस्य (संप्रति) ।

(३) वायु. ६५।५ संख्यात (संख्यात) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४.

(४) वायु. ६५।६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५ गमैस्तथा (महोरगैः) .

(५) वायु. ६५।७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६ विलसत् (भिर्बुजम्) नमस्कृत्य (नमस्कृत्वा) .

(६) वायु. ६५।८ पूर्वं (पूर्ण) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७, ८ सर्गाः प्रा (सर्गना) अयं (त्वं ये) .

(७) वायु. ६५।९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८, ९.

(८) वायु. ६५।१० ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९, १० स्ते च (मत्वे) .

(९) वायु. ६५।११ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०, ११ स्तय (स्तय) .

‘तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्मणाम् ।

-समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥

‘येषामन्वयसंभूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।

पुनः स पूरितः सर्गो प्रह्ननक्षत्रमण्डितः ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् ।

ततस्तं संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ।

सत्कृत्य परिप्रच्छन्मुनयः संशितव्रताः ॥

ऋषय ऊचुः-

कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।

पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव तन्नो निगद सत्तमं ।

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभम् ॥

सूत उवाच-

कथं सप्तर्षयः सिद्धा ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे ।

मन्यन्तरे समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥

भवाभिशापान्संविद्धा अप्राप्तास्ते तदा तपः ।

वपन्ना जने लोके सकृदागमनास्तु ते ॥

ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।

एत एव महाभागा वारुणे वितते कृती ॥

सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुपस्यान्तरे मनोः ।

पितामहात्मजाः सर्वे ततः भ्रैयो भविष्यति ॥

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुपस्यान्तरे मनोः ।

स्वायंभुवेऽन्तरे शप्ताः सत्यार्थं ते भवेन तु ।

जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकादिर्बं गताः ॥

(१) वायु. ६५।१२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१२, १२.

(२) वायु. ६५।१३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१२ पुनः स पूरितः सर्गो (पुनरापूरितः सर्वो) .

(३) वायु. ६५।१४

(४) वायु. ६५।१५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१३ तृतीयार्थं नास्ति.

(५) वायु. ६५।१६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१४ कथं (पूर्वं)

सिद्धा (प्रोक्ता) मन्यन्तरे समा (मनोत्पन्ना) .

(६) वायु. ६५।१७ अप्रा (अया) यमनोस्तु (गोमिनस्तु) .

(७) वायु. ६५।१८ एत एव (ऊचुर्वै) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१६ ततो (सदा) कृती (ऊचुर्वै) .

(८) वायु. ६५।१९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१७ ततः (तत्र) .

(९) वायु. ६५।२० प्रवर्तयार्थं नास्ति । ; ब्रह्माण्ड. ३।१।

३८, १९ शप्ताः सप्तार्थं (प्राप्ताः सप्तर्षयः) तृतीयार्थं (जज्ञिरे ह पुनस्ते वै जनलोकादिर्गमनाः) .

देवस्य महतो यज्ञे वारुणी विभ्रतस्तनुम् ।
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।
 ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतम् ॥
 भृगुरजिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥
 तैथाऽस्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वपट्कारश्च मूर्तिमान् ॥
 मूर्तिमन्ति च सामानि यज्जूपि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥
 यैजुर्वेदश्च वृत्तादथ ओंकारवदनोज्ज्वलः ।
 स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमन्त्रवान् ॥
 सामवेदश्च वृत्तादथः सर्वगेयपुरःसरः ।
 विधावस्वादमिः सार्धं गन्धर्वैः संभृतोऽभवत् ॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरशिरोऽभवत् ॥
 लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
 आश्रयस्तु वपट्कारो निमग्नप्रमहावपि ॥
 दीप्तिमूर्तिरिला देवी दिशश्च सद्विगीभराः ।
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एष च ॥
 औषधुः सर्व एवैते देवस्य यजतो मखे ।
 मूर्तिमन्तः सुरुपाख्या वरुणस्य वपुर्भूतः ॥

(१) बायु. ६५१२१ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९, २० २ पूर्व (१ पूर्वं).

(२) बायु. ६५१२३ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९ श्रुतजिरा मरीचि (भृगुरजिरा मरीचिश्च) अष्टौ (अष्टौ).

(३) बायु. ६५१२३ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९.

(४) बायु. ६५१२४ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९ वट (वट).

(५) बायु. ६५१२५ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९ वृक्त (वृक्त).

(६) बायु. ६५१२६ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२५.

(७) बायु. ६५१२७ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२६ कृत्वा (कृत्वा).

(८) बायु. ६५१२८ ; ब्रह्माण्ड. १।१।२७ लक्षणानि स्वराः

(लक्षणा वितराः).

(९) बायु. ६५१२९ पूर्वार्धे (दीक्षा दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीभराः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।२८.

(१०) बायु. ६५१३० भाष्यम् सर्वं (बायुः सर्वं) मखे (मृते) मरु (स्वरु) ; ब्रह्माण्ड. १।१।२९.

स्वयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।
 ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य विधानाद्य न संशयः ॥
 धृत्या जुहावः हस्ताभ्यां सुवेण परिगृह्य च ।
 आज्यवज्जुह्वांचके मन्त्रवच्च पितामहः ॥
 तैतः स जनयामास भूतप्रामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्वाकृतेजसश्चैव जज्ञे लोकेषु तेजसम् ।
 तमसा भावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः ॥
 संशुणात्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितम् ।
 तमसस्तोजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥ (१)
 येषां तस्मिन्प्रजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः ।
 आज्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुक्रं हुतयाश्च ह ॥
 शुके हुतेऽथ तस्मिन्स्तु प्रादुर्भूता महर्षयः ।
 ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः स्वप्रभावैः स्वकैर्गुणैः ॥
 हुंते चामौ सकृच्छुके ज्वालाया निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भिन्त्वा विनिःसृतम् ।
 श्रुगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात्स वै श्रुगुः ॥
 महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वया प्रभो ।
 विजज्ञे प्रथमं देव मम पुत्रो भवत्वयम् ॥

(१) बायु. ६५१३१ ; ब्रह्माण्ड. १।१।३० ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य (ब्रह्मर्षिभावितोऽर्षस्य).

(२) बायु. ६५१३२ धृत्वा जुहाव हस्ताभ्यां (धृत्वा जुहाव सुगर्वा च) ; ब्रह्माण्ड. १।१।३१ आज्यवज्जुह्वांचके (आज्यवज्जुह्वांचके).

(३) बायु. ६५१३३ सश्चैव जज्ञे (सत्त्वस्य जज्ञे) ; ब्रह्माण्ड. १।१।३२, ३३ भावव्याप्यत्वं तथा (भावि व्याप्यत्वं यथा).

(४) बायु. ६५१३४.

(५) बायु. ६५१३५ ; ब्रह्माण्ड. १।१।३३ पूर्वार्धे नास्ति ।

(६) बायु. ६५१३६ स्वप्रभावैः स्वकैर्गुणैः (सत्त्वं वै प्रसवे-
 गुणैः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।३४.

(७) बायु. ६५१३७ ; ब्रह्माण्ड. १।१।३५, ३६ निःसृतम् (निर्गतम्) होवाच (चोवाच).

(८) बायु. ६५१३८ त्वया प्रभो (त्वयं प्रभोः) विजज्ञे प्रथमं देव (विजज्ञेऽथ श्रुदेवो) ; ब्रह्माण्ड. १।१।३६, ३७ योरभूतं (योदभूतः).

तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयं गुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तदा भृगुम् ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥
 १ द्वितीयं च ततः शुक्रमद्गारेष्वजुहोत्प्रभुः ।
 अद्गारेष्वद्गारेऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिरः ॥
 २ संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा बह्विब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सऽस्तपतिः ।
 तस्मादङ्गिरस्तथापि आमेया इति नः श्रुतम् ॥
 पैदङ्गत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा ।
 हुते समभयंस्तत्र पट्ब्रह्माण इति श्रुतिः ॥
 मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थितः ।
 ऋतौ तस्मिन्सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै ऋतुः ॥
 ३ अहं तृतीय इत्यत्रिस्तस्मादत्रिः स कीर्त्यते ।
 केशैश्च निचितैर्भूतः पुलस्त्यत्तेन स स्मृतः ॥
 ४ केशैर्लम्प्यैः समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः ।
 वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसुमान्वसुधाश्रयः ॥
 वैसिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मयादिभिः ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः पणमर्हयः ॥

(१) वायु. ६५।१९ कदा (स्तथा) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२८, २९.

(२) वायु. ६५।४० च (हु) वज्रुतो (वपन) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२९, ४०.

(३) वायु. ६५।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४०, ४१.

(४) वायु. ६५।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४१, ४२ तस्मादङ्गिरस्तथापि (जम्मादाभित्वङ्गिरस).

(५) वायु. ६५।४३, ब्रह्माण्ड. ३।१।४२, ४३ कृत्वस्तु (कृत्वा हु) स्तत्र पट् (सस्तिन्यट्).

(६) वायु. ६५।४४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४३, ४४ प्रथमः (प्रथमं) सुतो ((जतु)).

(७) वायु. ६५।४५ इत्यत्रि (इत्यर्थं) निचिते (निशिते) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४४, ४५.

(८) वायु. ६५।४६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४५, ४६ तस्मात् (तस्मात्स) वसुमान्वसुधाश्रय (वरी च वसुमान् स्वयम्).

(९) वायु. ६५।४७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४६, ४७.

लोकस्य संतानकृपास्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥
 अपरे पितरो नाम एतेरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वासिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।
 आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥
 एते समासतः ख्याताः पुनरन्ये गणाश्च यः ।
 अमूर्ताश्चाप्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥
 १ तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहृतकल्मषः ।
 अपरे प्रजानां पतयस्तान् ऋणुष्यमतन्त्रिताः ॥
 कर्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुभवास्तथा ।
 बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सद्युचिश्च यः ॥
 प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्वहुलश्च प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहवश्च प्रजेश्वराः ॥
 कुशोच्चया वालखिल्याः संभूताः परमर्षयः ।
 मनोजेवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभयन् ॥
 जाताश्च भस्सनो ह्यन्ये ब्रह्मर्षिगणसंमताः ।
 वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥

(१) वायु. ६५।४८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४७, ४८ राक्षे (राक्षे).

(२) वायु. ६५।४९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४८, ४९ (अपरे पितरो नाम एतेरेव महर्षिभिः, १ उत्पादिता देवगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः । अत्रेयाश्च गणाः सप्त सप्तलोकेषु विश्रुताः ॥).

(३) वायु. ६५।५० ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५०, ५१ लोकविश्रुताः (लोकवर्धिताः).

(४) वायु. ६५।५१ तः ख्याताः पुनरन्ये (तस्मान् पुनरन्ये) आश्च (श्व यः).

(५) वायु. ६५।५२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५२, ५३.

(६) वायु. ६५।५३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५३, ५४ कर्दमः कश्यपः (कश्यपः कर्दमः) सद्युचिश्च यः (॥ सद्युचिश्च यः).

(७) वायु. ६५।५४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५४, ५५ बहवश्च (बहवो वै).

(८) वायु. ६५।५५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५५, ५६ सार्वभौमाश्च (सर्वभोगाश्च).

(९) वायु. ६५।५६ जाताश्च भस्सनो ह्यन्ये (जाता भसा-न्योदिन्या) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५६, ५७.

नैस्तौ द्वावस्य चोत्पन्नावस्थिनौ रूपसंमितौ ।
 विदुर्जन्माक्षरजसो तथा तन्नेत्रसंचरात् ॥
 अन्ये प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जह्निरे ।
 ऋपयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः ॥
 अन्ये ऋतवो मासार्धमासाः पक्षसंघयः ।
 वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्र्यं ज्योतिश्च दारुणम् ॥
 रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्मृतम् ।
 तत्तैजसमिति प्रोक्तं धूमाश्च पशवः स्मृताः ॥
 येऽर्चिपस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्रवाः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना अर्चिपो दिव्यमानुषाः ॥
 आदिभूतोऽस्य लोकस्य ब्रह्मा त्वं ब्रह्मसंभवः ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र वाक्यमुदाहरन् ॥
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रसादितः ।
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
 त्वत्प्रसादादिमाँल्लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः ॥
 त्वद्द्वंशवर्धनाः शश्वत्तय तेजोविधर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविद्वांसः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥

(१) वायु. ६५।५७ नलो द्वावस्य (श्रोतोभ्यस्तस्य) उत्तरार्धे (विदुर्जन्माक्षरजसो विमला नेत्रसंभवाः ।) ; ब्रह्माण्ड. १।१।५७, ५८ संमिती (संमती) .

(२) वायु. ६५।५८ अन्ये (ज्येष्ठाः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।५८, ५९.

(३) वायु. ६५।५९ पूर्वापे (दारुणा हि स्ते मासा निर्धामा पक्षसंभवः ।) ; ब्रह्माण्ड. १।१।५९, ६०.

(४) वायु. ६५।६० उत्तरार्धे (तन्मैत्रिमिति विज्ञेयं धूमश्च पशवः स्मृताः ।) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६०, ६१.

(५) वायु. ६५।६१ समुद्रवाः (समुद्रवाः) अधिपो (ज्योतिषो) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६१, ६२.

(६) वायु. ६५।६२ भूतोऽस्य (मानस्य) त्वं ब्रह्मसंभवः (ब्रह्मसमुद्भवाः) वाक्पतयः (कन्या) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६२, ६३.

(७) वायु. ६५।६३ प्रसादिनः (प्रसीदति) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६३, ६४.

(८) वायु. ६५।६४ त्वत् (तत्त्व) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६४, ६५.

(९) वायु. ६५।६५ (इन्द्रं संवर्धयामास तत्र तेजो विवर्धनम्) देवेषु वेदविद्वांसः सर्वे राजर्षयस्तथा ॥) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६५, ६६.

वेदमन्त्रधराः सर्वे प्रजापतिसमुद्भवाः ।
 श्रयन्तु ब्रह्म सत्यं तु तपश्च परमं मुवि ॥
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥
 मैरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
 अपत्यानीति संचिन्त्य तेऽपत्यं कामयामहे ॥
 तैस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषयश्च ये ।
 एते त्वद्द्वंशसंभूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥
 तेषं तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनाश्चापि स्थापयन्तु इति द्विजाः ॥
 ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यभिधारयन् ।
 एतदेव विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसंभूताः पुनरेते महर्षयः ॥

सविस्तरे शुद्धवंशः, तदीयगोत्राणि च

तेषां भूतोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वं महात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥
 भार्ये भृगोरप्रतिमे उत्तमाभिजने शुभे ।
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।
 पुलोमश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥

(१) वायु. ६५।६६ पराः (पराः) समुद्रवाः (गुणोद्भवाः) भवन्तु (अनन्त) ॥ (च) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६६, ६७.

(२) वायु. ६५।६७ ; ब्रह्माण्ड. १।१।६७, ६८.

(३) वायु. ६५।६८ नीति (नीह) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६८, ६९ पत्यं (पत्ये) .

(४) वायु. ६५।६९ ऋषयश्च ये (ऋषिभिः सह) यज्ञे त्वद्द्वंशसंभूताः (एतद्द्वंशसमुद्भवाः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।६९, ७०.

(५) वायु. ६५।७० तव (न च) उत्तरार्धे (युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।) ; ब्रह्माण्ड. १।१।७०, ७१.

(६) वायु. ६५।७१ विषार (विचार) एतदेव (एवं देवा) ; ब्रह्माण्ड. १।१।७१, ७२.

(७) वायु. ६५।७२ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७२.

(८) वायु. ६५।७३ माभि (मेऽभि) ; ब्रह्माण्ड. १।१।७३, ७४, ७५ अपि (श्वेव) .

भृगोस्त्वजनयदिव्या पुत्रं ब्रह्मविदां वरम् ।
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रं कविवरं ब्रह्मम् ॥
 शुक्र एवोऽग्रेना नित्यमतः कान्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
 शुक्रस्य भार्या गौर्नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥
 ब्रह्मोऽपि तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
 तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥
 रवौ वरुणी द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
 तेजसाऽऽदित्यसंकाशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥
 रजनः पृथुरदिमश्च विद्वान् यश्च बृहद्विराः ।
 वरुणिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठा दैत्ययाजकाः ॥
 ईज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययाजयन् ।
 निरस्यमानं वै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमप्रवीत् ॥
 एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनम् ।
 श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्मादेशादपाकमन् ॥
 'तिरोभूतेषु तेष्विन्द्रो मनुपत्नीमचेतनाम् ।
 प्रहेण मोचयित्वा च ततश्चानुससार ताम् ॥
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान् मुनींस्तु तान् ।
 तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रो विहस्य तु ।
 ततस्तानदहत्कुन्धो वैद्यर्धे दक्षिणे ततः ॥

(१) वायु. ६५।७४ पुत्रं ब्रह्म (काम्ये वेद) कविवरं (कविपुत्रं), ब्रह्माण्ड. ३।१।७५, ७६.

(२) वायु. ६५।७५ पूर्वार्धे (॥ शुक्रभ्रोगेना ख्यातः स्मृतः कान्योऽपि नामतः ।) गौर्नाम (गौनाम); ब्रह्माण्ड. ३।१।७६, ७७.

(३) वायु. ६५।७६.

(४) वायु. ६५।७७ तैजसा (तेजसा); ब्रह्माण्ड. ३।१।७८ वरुणी द्वावेतौ (वैव वरुणी च).

(५) वायु. ६५।७८ दक्ष (वरुण) दैत्य (सुर); ब्रह्माण्ड. ३।१।७९ रजनः (रजाः) वरुणिण (वरणिण)

(६) वायु. ६५।७९ राजा (योज); ब्रह्माण्ड. ३।१।८०.

(७) वायु. ६५।८० कमन् (कामत); ब्रह्माण्ड. ३।१।८१.

(८) वायु. ६५।८१ मनुपत्नीमचेतनाम् (धर्मपत्नीं च चेतनाम्) च ततश्चातु (तु ततः सोऽतु); ब्रह्माण्ड. ३।१।८२.

(९) वायु. ६५।८२ मुनींस्तु (यतींस्तु) तानाम् (तत्राग) विहस्य (प्रहस्य) कुलीयार्धे (गुप्ताप देवदेवस्य वैद्यार्धे दक्षिणे ततः); ब्रह्माण्ड. ३।१।८३, ८४.

'तेषां तु घृष्यमाणानां तत्र शालावृकैः सह ।
 शीर्षाणि न्यपतस्तानि खर्जुरा ह्यभवंस्ततः ॥
 एवं वरुणिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
 जयन्त्यां देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥
 त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवन्महान् ।
 यशोधरायामुत्पन्नो वैरोचन्यां महायशः ।
 विश्वरूपानुजश्चैव विश्वकर्मा च यः स्मृतः ॥
 भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
 दिव्याऽनुसुपुवे कन्या कान्यस्यैवानुजा प्रभोः ॥
 भुवनो भावनश्चैव अन्त्यश्चान्यायनस्तथा ।
 क्रतुः शुचिः स्वमूर्धा च न्याजश्च वसुदक्ष यः ।
 प्रभवश्चान्ययश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥
 ईत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश यज्ञियाः ।
 पौलैः स्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वशिन् द्विजम् ॥
 व्यादितः सोऽष्टमे मासि गर्भः क्रूरेण रक्षता ।
 क्यवनोऽच्यवनः सोऽथ चेतनास्तु प्रचेतनः ।
 प्रचेताश्च्यवनः क्रोधाद्गन्धवान् पुरुषादकान् ॥
 जेतयामास पुत्रौ द्वौ मुकन्यायां स भार्गवः ।
 आग्रवान् दधीचं च तावुभौ साधुसंमतौ ॥

(१) वायु. ६५।८३ वृष्य (भव) रा ह्यम (राण्यम);

ब्रह्माण्ड. ३।१।८४, ८५

(२) वायु. ६५।८४ जयन्त्यां (यजन्त्या); ब्रह्माण्ड. ३।१।८५, ८६ वरुणिण (वरणिण).

(३) वायु. ६५।८५ श्वैव (श्वारि) च य (यम);

ब्रह्माण्ड. ३।१।८६, ८७.

(४) वायु. ६५।८६ उत्तरार्धे (दिव्यां तान्मुपुवे सर्वात्मन्य-
 श्वैवत्प्रमाणं प्रभु ॥); ब्रह्माण्ड. ३।१।८७.

(५) वायु. ६५।८७ (भुवनो भावनश्चैव अन्त्यश्चान्यायन-
 स्तथा । क्रतुः अत्राथ मूर्धा च न्याजोऽव्यष्टयश्च यः । प्रभवश्चान्यय-
 श्वैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥); ब्रह्माण्ड. ३।१।८९, ९०.

(६) वायु. ६५।८८ वशिषा (याज्ञिका) वशिन् द्विजम्
 (वशिन् विजम्); ब्रह्माण्ड. ३।१।९०, ९१.

(७) वायु. ६५।८९ व्यादितः (व्याधितः) रघुना (कर्मणा)
 चेतनास्तु प्रचेतनः (चेतनस्तु प्रचेतनः) वरीयार्धे (प्राचेत-
 नस्तन्ववनयोऽप्यायन पुरुषादयः ॥); ब्रह्माण्ड. ३।१।९१, ९२.

(८) वायु. ६५।९० या स (यां च) आग्रवान्
 (आत्मवान्); ब्रह्माण्ड. ३।१।९३.

सारस्वतः सारस्वत्यां दधीचस्योदपद्यत ।
 ऋची पत्नी महाभागा आप्रवानस्य नाहुषी ॥
 तैस्मान्नैर्वक्त्रपिर्जज्ञे ऊरुं मिच्छा महायशः ।
 और्वस्यासीदृचीकस्तु दीप्तोऽमिसमतेजसा ॥
 जेमदमिर्ऋचीकस्य सत्यवत्यामजायत ।
 भृगोश्चरुविपर्यासे रोद्रवैष्णवयोः पुत्रा ॥
 जेमनाद्वैष्णवस्याम्रेजमदमिरजायत ।
 रेणुका जमदग्नेरस्तु शक्रतुल्यपराक्रमम् ।
 ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुपुत्रेऽमिततेजसम् ॥
 और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परान् ॥
 'ऋण्यन्तरेषु वै बाह्या यद्व्यो भार्गवाः स्मृताः ।
 वत्सा विदा आर्षिपेणा यस्का वैय्याश्च शौनकाः ।
 मित्रयुः सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥
 अहिरोवशाः सविस्तरः, तदीक्योगाणि च
 श्रृणुताङ्गिरसो वंशममैः पुत्रस्य धीमतः ।
 यस्यान्वयाये संभूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
 देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्विषुमन्तो महौजसः ॥
 सुरूपा चैव भारीची कार्वमी च तथा स्वराट् ।
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्तथैवर्षणः ।
 ह्य्वेताऽङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि संवत्तिम् ॥

(१) बायु. ६५।११ दधीचस्योदपद्यत (दधीचाच्चोप-
 पद्यते) ऋची (रची) आग्र (आग्र) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१४.

(२) बायु. ६५।१२ (तस्य तूर्वाकैर्गिर्जज्ञे कुरु भित्वा
 महायशः । और्वस्यासीदृचीकस्तु दीप्तमितसमतेजसः ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।१५.

(३) बायु. ६५।१३ त्वामजा (त्वां न्यूना) उत्तरार्धे
 (शृगोश्च चरुपर्यासे रोद्रवैष्णवयोस्तथा) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१६.

(४) बायु. ६५।१४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१७, १८ येस्तु (श्रेष्ठ).

(५) बायु. ६५।१५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१८, १९.

(६) बायु. ६५।१६ द्वितीयार्धे (वत्सो विन्धोऽधिषेणश्च
 पाण्डः पथ्यः सशौनकाः ।) मित्रयुः (गोत्रेण) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 १९, २००.

(७) बायु. ६५।१७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२०, २०२ स्त्विषु
 (स्त्विषि).

(८) बायु. ६५।१८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२०, २०३ त्वय
 (श्वय) त्वीयार्धे नास्ति.

अथैवर्षणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्बहाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनः ॥
 बृहस्पतिं सुरूपायां गौतमं सुपुत्रे स्वराट् ।
 अयास्यं यामदेवं च उतध्यमुशिजं तथा ॥
 धृष्णिः पुत्रस्तु पथ्यायाः संवर्तश्चैव मानसः ।
 कितवश्चाप्ययास्यस्य शरद्वाङ्माप्युतध्यजः ॥
 अयोशिजो दीर्घतमा बृहदुक्थो यामदेवजः ।
 धृष्णेः पुत्रः सुधन्वा तु ऋषभश्च सुधन्वनः ॥
 रथकाराः स्मृता देवा ऋषभो ये परिश्रुताः ।
 बृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः समहायशः ॥
 आङ्गिरसस्तु संवर्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
 बृहस्पतेर्वैवीयांसो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥
 औत्साङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिदे ।
 आहार्यायुर्वेदुर्दशो दमः प्राणस्तथैव च ।
 हविष्मांश्च हविष्णुश्च ऋतुः सत्यश्च ते दश ॥
 अयास्याश्चाप्युतध्यजश्च यामदेवास्तथोशिजाः ।
 भारद्वाजाः साङ्कृतयो गर्गाः कण्वरमीतराः ॥

(१) बायु. ६५।१९ तमनः (तमनाम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 २०३, २०४.

(२) बायु. ६५।२०० बृहस्पतिं (बृहस्पतिः) गौतमं
 (गौतमः) अयास्यं (अयन्ध्यं) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२०४, २०५
 शिजम् (शितिम्).

(३) बायु. ६५।२०१ धृष्णिः (धिष्णुः) पथ्यायाः
 (पथ्यायां) कितवश्चाप्ययास्यस्य (विचिस्तिश्च तथा यस्य) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।२०५, २०६.

(४) बायु. ६५।२०२ अयोशिजो (अशिजो) धृष्णेः
 (धिष्णोः) सुधन्वा (सुधन्वान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२०६, २०७.

(५) बायु. ६५।२०३ ऋषभो (कपयो) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 २०७, २०८.

(६) बायु. ६५।२०४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२०८ आङ्गिरसः
 (आङ्गिरसाः) पूर्वार्धे नास्ति.

(७) बायु. ६५।२०५ आहार्या (औदार्या) दमः (दम्भः) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।२०९, २१० आहार्या (आधर्या) हविष्मांश्च
 (हविष्माश्च).

(८) बायु. ६५।२०६ (अयस्वरतु उतध्यज यामदेवस्तथो-
 शिजः । भारद्वाजाः श्राङ्कृतिका भार्गवान्मीतराः ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।२१०, २११.

मुद्रला विष्णुवृद्धाश्च हरिताः कपयस्तथा ।
तथा रुक्षभरद्वाजा आर्षभाः किंत्वस्तथा ॥
एते चाङ्गिरसां पक्ष्य विज्ञेया दंश पञ्च च ।
ऋष्यन्तरेषु वै बाह्या बह्वोऽङ्गिरसः स्मृतोः ॥

मरीचिवंशः

मरीचेरपि यक्ष्यामि भेदमुत्तमपूरुषम् ।
यस्यान्यथाये संभूतं जगत्स्वावरजद्रुमम् ॥
मरीचिरापञ्चकमे तामिध्यायन्प्रजेप्सया ।
पुत्रः सर्वगुणोपेतः प्रजावान् प्रभवेदिति ।
संयुज्यात्मानमेवं तु तपसा भवितः प्रभुः ॥
आहताश्च ततः सर्वा आपः समभवन्सदा ।
तासु प्रणिहितात्मानमेकं सोऽजानयत्प्रभुः ॥
पुत्रमप्रतिमं नाम्नाऽरिष्टेनेमि प्रजापतिम् ।
पुत्रं मरीचिलपसि निरतः सोऽप्यवतीतपत् ॥
ग्रंथाय हि सतीं धांच पुत्रार्थी सलिले स्थितः ।
सप्त वर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥

कश्यपोत्पत्तिः कश्यपराष्ट्रगुप्तपतिश्च

कश्यपः सवितुर्विद्वान्स्तेजसा ब्रह्मणा समः ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्रह्मणोऽश्वेन जायते ॥

(१) बायु. ६५।१०७ कश्यप (काश्यप) इन्द्रम (आकाश)
किंत्व (किंमया) ; ब्रह्माण्ड. १।१।१११, ११२.

(२) बायु. ६५।१०८ चाक्षिरता (चाक्षित) ; ब्रह्माण्ड.
१।१।११२, ११३.

(३) बायु. ६५।१०९ मरीचेरपि (मरीचं परि) भेद
(बंध) ; ब्रह्माण्ड. १।१।११३, ११४.

(४) बायु. ६५।११० प्रभवेदिति (मुक्तिर्विदिं) लु-
कार्थं (संयुज्यते प्रयास्तायां मनसा भाविता प्रभुः ।) ; ब्रह्माण्ड.
१।१।११४, ११५ तामिध्या (तामिध्या) .

(५) बायु. ६५।१११ आहता (आहृता) अवलसा (वस्-
त्पुत्रः) मेक (मेकः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।११६.

(६) बायु. ६५।११२ पुत्रमप्रतिमं नाम्नाऽरिष्टेनेमि प्रजा-
पतिः । पुत्रं मरीचं यक्षां वषी नेतो व्यजीकृतम् ॥) ; ब्रह्माण्ड.
१।१।११७

(७) बायु. ६५।११३ ग्रंथाय हि सतीं (ग्रंथायन् हि
सती) ; ब्रह्माण्ड. १।१।११८.

(८) बायु. ६५।११४ द्वानेजसा ब्रह्मणा (द्वानेन स
ब्रह्मणा) षोऽश्वेन (षोऽश्वेन) ; ब्रह्माण्ड. १।१।११९.

छं. का. २८

कन्यानिमित्तमत्युच्चो दक्षेण कुपितः प्रभुः ।
अपिक्त्व तदा कश्यं कश्यं मयमिहोच्यते ॥
होत्ये, कशिर्हि विज्ञेयो बाह्यनः कश्यमुच्यते ।
कश्यं मयं स्मृतं विप्रैः कश्यपानात्तु कश्यपः ॥
कैशेति नाम यक्षाचो वाचा क्रुमुदाहृतम् ।
दक्षामिशतः कुपितः कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥
तस्माच्च कश्यपायोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तस्मै प्राचेतसो दक्षः कन्यास्ताः प्रत्यपादयत् ।
सर्वाश्च ब्रह्मणादिन्यः सर्वा वै लोकमातरः ॥
इत्येतद्विप्रैर्गर्गं तु पुण्यं यो वेद धारुणम् ।
आयुष्मान् पुण्ययान्छुद्रः सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
धारणाच्छ्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

दक्षवंशः

अथाद्युक्पुनः सर्वे मुनयो रोमहर्षणम् ।
विनिवृत्ते प्रजासर्गे पठे वै चाक्षुस्पत्य ह ।
निसर्गः संप्रवृत्तोऽयं मनोर्वैयस्यतस्य ह ॥
सूत उवाच—
प्रजाः सृजेति न्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयंभुया ।
ससर्ज सर्वभूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैयस्यतस्य ह ॥
ततः प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजाः स्रष्टुं चतुर्विधाः ।
जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिजाः स्वेदजास्तथा ॥

(१) बायु. ६५।११५ मयुक्तो (मितुक्ते) तः प्रभु
(ताः प्रजाः) ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२०.

(२) बायु. ६५।११६ पूर्वार्थं (दक्षेनमा हि विज्ञेया बाह्यनः
कश्य उच्यते ।) ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२१ पानात्तु (पानो तु).

(३) बायु. ६५।११७ कश्येति (कश्येति) वाचा (वाचं) ;
ब्रह्माण्ड. १।१।१२२.

(४) बायु. ६५।११८ पश्येते (पश्येते) द्वितीयार्थं
(तस्मादक्षः कश्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपादय ।) सर्वा वै
(सर्वास्ता) ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२३, १२४.

(५) बायु. ६५।११९ ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२४, १२५ लनु-
पमन् (नि शारान्) चैव (द्वानि).

(६) बायु. ६५।१२० ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२५ प्रममृतीकार्थं
न स्मृ ।

(७) बायु. ६५।१२१ सर्वा (दक्षो) ; ब्रह्माण्ड. १।१।१२२.
(८) बायु. ६५।१२१-१२५.

दश वर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः ।
 संभावितो योगबलैरणिमार्थैर्विशेषतः ॥
 आत्मानं व्यभजच्छ्रीमान्मनुष्योरगराक्षसान् ।
 देवासुरसगन्धर्वान्निव्यसंहननप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥
 तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
 मानसानि च भूतानि स पूर्वमसृजत्प्रभुः ॥
 ऋषीन्देवान्सगन्धर्वान्मनुष्योरगराक्षसान् ।
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥
 यैदाऽस्य मनसा सृष्टा न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
 अपप्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥
 मैथुनेन च भावेन सिद्धक्षुर्विधिषाः प्रजाः ।
 असिक्नीं चावहृत्पत्नीं वीरण्य प्रजापतेः ॥
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीम् ।
 यया धृतमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्योद्बुद्धतो भार्यामसिक्नीं वीरणीं पराम् ॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनाम् ।
 नदीगिरिषु सर्जस्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥
 तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।
 प्रथमाऽत्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥

(१) वायु. ६५।१५ (मानसान्वेन भूतानि सिद्ध-
 विधिषाः प्रजाः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।१२.

(२) वायु. ६५।२९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१३ देवान्स
 (देवांश्च).

(३) वायु. ६५।२७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१४.

(४) वायु. ६५।२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१५ मैथुनेन च (स
 मैथुनेन) चावहृत्पत्नीं (आवहृत्पत्नीं).

(५) वायु. ६५।२९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१६.

(६) वायु. ६५।३० ; ब्रह्माण्ड. ३।१७ वेनते
 (वेनतां) वीरणीं पराम् (वीरणीं परां).

(७) वायु. ६५।३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१८ दक्षः (दक्षं)
 तु सर्वताः (वसन्तं) प्रभु (प्रभुम्).

(८) वायु. ६५।३२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१९ उत्तराणि
 (प्रपन्तोऽत्र द्वितीयं दक्षं स हि प्रजापतिः ॥).

तथाऽगच्छद्यथाकालं कूपानां नियुते तु सः ।
 असिक्नीं वीरणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहृत् ॥
 अथ पुत्रसहस्रं सर्वैरण्याममितीजसम् ।
 असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥
 तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्धयिषून्प्रजाः ।
 देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥
 यैः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः ।
 दक्षशापमयाद्भूतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥
 यैः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत ।
 मानसः कश्यपस्यासीदक्षशापवशात्पुनः ॥
 तस्मात्स काश्यपस्याथ द्वितीयो मानसोऽभवत् ।
 स हि पूर्वं समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥
 येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्यश्वा इति विश्रुताः ।
 धर्मार्थं नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥
 तस्योद्यततं दक्षः क्रुद्धः शापाय वै प्रभुः ।
 ब्रह्मर्षिन् वै पुरस्कृत्य वाचितः परमेष्ठिना ॥
 ततोऽभिसंधिं चक्रे वै दक्षश्च परमेष्ठिना ।
 कन्यायां नारदो महान् तव पुत्रो भवेदिति ॥

(१) वायु. ६५।२३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१० पूर्वाणि (अथा-
 गच्छद्यथाकालं प्रहीनां विपुर्न तु यत् ।) यत्र (तत्र).

(२) वायु. ६५।२४ जसम् (जसी) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।११.

(३) वायु. ६५।२५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१२, १३ पुत्रमजाः
 (पुः प्रजाः) पिः पि (पित्रि).

(४) वायु. ६५।२६.

(५) वायु. ६५।२७ स्वासीद (स्वेह द) वशा (भवा) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१३, १४.

(६) वायु. ६५।२८ पूर्वं (पूर्वं) ; ब्रह्माण्ड. ३।१४, १५.

(७) वायु. ६५।२९ धर्मार्थं (निन्दार्थं) विधिना च
 (निगद्यश्च) ; ब्रह्माण्ड. ३।१५, १६ येन दक्षस्य पुत्रास्ते
 (तेन दृश्यं पुत्रा वै).

(८) वायु. ६५।३० शापाय (नाशाय) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।१६, १७.

(९) वायु. ६५।३१ संधिं चक्रे वै दक्षः (संधिं चक्रे
 दक्षः) भवेदिति (भवतिवि) ; ब्रह्माण्ड. ३।१७, १८.

तेतो दक्षः सुतां प्रादान् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
सस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शापभयादपि ॥

कश्यपप्रजापतेर्विधाधिपत्यन्वयथा

एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मनां ।
प्रतिष्ठितासु सर्वोसु स्वायरांसु चरासु च ॥
अभिपिच्याधिपत्येपु तेषां मुख्यान् प्रजापतिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥
द्विजानां वीरुधां चैव मन्त्रत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
वृहस्पतिं तु विधेपां दंदावङ्गिरसां पतिम् ।
भृगूणामधिपं चैव काल्यं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षं च मरुतामथ धासयम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥
विप्रचिन्ति च राजानं दानयानांमथाऽऽदिशन् ।
अपां तु वरुणं राज्ये राक्षां धैश्रवणे पतिम् ।
यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां धनस्य च ॥
वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यपेचयत् ।
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलबाणिनम् ॥
शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ।
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥

उच्चैःश्रवसमन्थानां रोजानं चाभ्यपेचयन् ।
मृगणांमथ शार्दूलं गोवृषं च ककुद्मिनाम् ॥
पैक्षिणांमथ सर्वेषां गरुडं पततां वरम् ।
गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥
शैव्याकाशखलोनां च वायुं बलवतां वरम् ।
सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वामुकिम् ॥
सैरीसृपाणां सर्पाणां पन्नगानां च तक्षकम् ।
सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिपिक्तवान् ॥
सैर्याप्सरोगाणां च वामदेवं तथा प्रभुम् ।
ऋतूनामथ मासानांमार्तव्यानां तथैव च ॥
पक्षाणां च विपक्षाणां मुहूर्तानां च पर्वणाम् ।
कलाकाष्टाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
गणितंस्वाथ योगस्यं चक्रे संप्रसारं प्रभुम् ॥
मंजापतेर्विरजसः पूर्वस्यां दिशि विधुतम् ।
पुत्रं नाम्ना मुधन्यान् राजानं सोऽभ्यपेचयन् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यपेचयन् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यपेचयन् ॥

(१) वायु. ७०।१० ककुद्मिनाम् (ककुद्मिनाम्) ; प्रह्लाण्ड. १।८।१०, ११.

(२) वायु. ७०।११ मरुतां (मरुतां) ; प्रह्लाण्ड. १।८।११, १२.

(३) वायु. ७०।१२ ; प्रह्लाण्ड. १।८।१२, १३ दण्डाकाष्ट (सनका) .

(४) वायु. ७०।१३ वज्रानां च (नगानां पिर) ; प्रह्लाण्ड. १।८।१३, १४.

(५) वायु. ७०।१४ तथा प्रभुम् (नदीव च) ; प्रह्लाण्ड. १।८।१४.

(६) वायु. ७०।१५ ; प्रह्लाण्ड. १।८।१५, १६.

(७) वायु. ७०।१६ शिर (शिर) दुष्मानं (दुष्मानं) ; प्रह्लाण्ड. १।८।१६, १८.

(८) प्रह्लाण्ड. १।८।१८, १९.

(९) वायु. ७०।१७ ; प्रह्लाण्ड. १।८।१७, १८ चित्ररथं (चाम्प) .

(१) वायु. ६५।१४२ शाप (शान्ति) ; प्रह्लाण्ड. १।२।१८.

(२) वायु. ७०।१ ; प्रह्लाण्ड. १।८।१ तथाचरासु चरासु (चरासु स्वायरांसु) .

(३) वायु. ७०।२ मुख्यान् (मुख्यान्) ; प्रह्लाण्ड. १।८।२ व्यादे (आदि) .

(४) वायु. ७०।३ दिग्गतां वीरुधां चैव (दिग्गतां वीरुधां च) ; प्रह्लाण्ड. १।८।३.

(५) वायु. ७०।४ ; प्रह्लाण्ड. १।८।४.

(६) वायु. ७०।५ ; प्रह्लाण्ड. १।८।५.

(७) वायु. ७०।६ ; प्रह्लाण्ड. १।८।६ वृषम (च वृष) .

(८) वायु. ७०।७ ; प्रह्लाण्ड. १।८।७, ८ अर्वां तु (अर्वां)

(९) पतिम् (तथा)

(१०) वायु. ७०।८ ; प्रह्लाण्ड. १।८।८, ९.

(१०) वायु. ७०।९ ; प्रह्लाण्ड. १।८।९, १० तथा (तथा) .

तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्भर्षपुत्रं राज्येऽभ्यपेक्षयत् ॥
 मेनुष्याणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्न्या ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥
 स्यादभुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिपेक्षिताः ।
 नृपा ह्येतेऽभिपिच्यन्ते मन्यो ये भवन्ति वै ॥
 मन्वन्तरेऽप्यस्तीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः ।
 एवमन्येऽभिपिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।
 अतीतानागताः सर्वे स्मृता मन्वन्तरेऽथराः ॥
 राजसूयेऽभिपिक्तश्च पृथुरेभिर्नरोत्तमः ।
 वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥

कश्यपस्य गोत्राणि

पतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासंस्तानकारणान् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥
 कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमं तपः ।
 पुत्रौ गोत्रकरी मह्यं भवेतामिति चिन्तयन् ॥
 तस्य प्रध्यायमानस्य कश्यपस्य ब्रह्मभजनः ।
 ब्रह्मणोऽशौ सुतौ पद्मात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥
 यत्सारध्यासितमथैव तापुमौ ब्रह्मयादिनौ ।
 यत्नाराभिपुत्रो जज्ञे रेभ्यश्च सुमहायज्ञाः ॥

(१) ब्रह्माण्ड. १।८।२०, २१.

(२) वायु. ७०।१८ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२१, २२.

(३) वायु. ७०।१९ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२३ द्वे (द्वे) .

(४) वायु. ७०।२० ; ब्रह्माण्ड. १।८।२४, २५.

(५) वायु. ७०।२१ मीचमः (मीचये) ; ब्रह्माण्ड. १।८।२५, २६ कृतो राजा (कथितः) .

(६) वायु. ७०।२२ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२६, २७.

(७) वायु. ७०।२३ मित्रि विनयन् (मित्रिन्विनयन्) ;
 ब्रह्माण्ड. १।८।२७, २८ ; त्रिह. १।६।१७९ परमे (ग पुनः)
 उत्तमै (पुनो गेवरागे महं भगवति विनयन्) .

(८) वायु. ७०।२८ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२८, २९ ; त्रिह. १।६।१०० लभ्य भव्य (लभ्यं भव्य) ब्रह्मणेऽशौ (ब्रह्म-
 णेऽशौ) .

(९) वायु. ७०।२५ देवस्य तु (देवस्य स) ; ब्रह्माण्ड. १।८।२९, ३० ; त्रिह. १।६।१०१ वयस्य (वयस्य) वयस्यस्य (वयस्यस्य) देव (देव) .

रेभ्यस्य रेभ्यो विज्ञेयो निधुवस्य निबोधत ।
 च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥
 निधुवस्य तु या पत्नी माता वै कुण्डपायिनाम् ।
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥
 शौण्डिल्यानां वरः श्रीमान् देवलः सुमहायज्ञाः ।
 निधुवाः शौण्डिल्य रेभ्यास्तपः पक्षास्तु कश्यपाः ॥

पुलस्त्यवंशः

यँञ्जिप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः ।
 चतुर्थेण त्वत्तिष्ठान्ते मनोर्होकादशे प्रभोः ।
 अथावशिष्टे तस्मिन्स्तु द्वापरे संप्रवर्तिते ॥
 मैरुत्तस्य नरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किल ।
 राज्यवर्धनकस्तस्य सुधृतिस्तुतुतो नरः ॥
 कैवलश्च ततस्तस्य धन्धुमान् वैगयांस्ततः ।
 बुधस्तस्याभयस्य कृष्णश्विन्दुर्महीपतिः ॥
 त्रैतायुगमुखे राजा वृत्तीये स यभूय ह ।
 तस्य चेलविला कन्यालम्बुपागर्भसंभवा ।
 पुलस्त्याय न राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥

(१) वायु. ७०।२९ रेभ्यस्य रेभ्यो विज्ञेयो (रेभ्यस्य रेभ्या
 विज्ञेयो) ; ब्रह्माण्ड. १।८।३०, ३१ ; त्रिह. १।६।१५२ पूर्वर्षि
 (रेभ्यस्य रेभ्या विज्ञेयो नैष्यवरस्य वरानि वः ।) शुक्र (शुक्र) .

(२) वायु. ७०।३० ; ब्रह्माण्ड. १।८।३१, ३२ ; त्रिह. १।६।१५३ निष्यवरस्य तु या (नैष्यवरस्य तु सा) .

(३) वायु. ७०।३८ वरः श्रीमान् (वयः शुभः) वयास्तु
 (वयास्तु) ; ब्रह्माण्ड. १।८।३२, ३३ ; त्रिह. १।६।१५४ वयाः
 (वयाः) निष्यः शौण्डिल्य (शौण्डिल्यस्य नैष्यवरः) .

(४) वायु. ७०।२९ वञ्जि (वर) प्रभोः (प्रजाः) गर्षि
 (गर्षि) ; ब्रह्माण्ड. १।८।३३, ३४ देवलस्य प्रजास्त्विमाः (देवा-
 लस्य प्रजास्त्विमाः) ; त्रिह. १।६।१५५, ५६ प्रभवर्षे (नर-
 प्रभुत्वो देवाः पुण्यस्य वरानि वः ।) वरानि (वरानि) वरानि
 (वरानि) वरानि (वरानि) .

(५) वायु. ७०।३० मैरुत्तस्य नरि (मानसस्य नरि)
 उत्तमैर्गर्षिभिः ; ब्रह्माण्ड. १।८।३५, त्रिह. १।६।१५९
 (मानसस्य नरिष्यन्तः पुनः भार्गवः रिमः ।) उत्तमैर्गर्षिभिः .

(६) वायु. ७०।३० (मानसस्य नरि भार्गवः नरिभिरिति
 वरः ।) उत्तमैर्गर्षिभिः ; ब्रह्माण्ड. १।८।३६ ; त्रिह. १।६।१६०
 (दमस्य वरस्य भार्गवः नरिभिरिति वरः ।) उत्तमैर्गर्षिभिः .

(७) वायु. ७०।३१ स वयस्य (वयस्य) विज्ञेयो (वयस्य)

तस्यां जातो विश्रवास्तु पौलस्त्यकुलवर्धनः ।
 बृहस्पतिर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्तु कीर्तितः ॥
 कन्यां तस्योपयेमे स नाम्ना वै देववर्णिनीम् ।
 पुष्पोत्कटां च वाकां च सुते माल्यवतस्तथा ॥
 कैकसी मालिनः कन्यां तासां तु श्रुतः प्रजाः ।
 ज्येष्ठं चैश्रवणं तस्य सुपुत्रे देववर्णिनी ॥
 दिव्येन विधिना युक्तमार्षेण च श्रुतेन च ।
 राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥
 त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ।
 अष्टदंष्ट्रं हरिच्छमश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितम् ॥
 ईस्यवाहुं प्रयाहुं च पिङ्गलं सुविभीषणम् ।
 वैशर्तहानसंपन्नं संयुद्धं चैव संभवात् ॥
 ऐवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वाऽब्रवीत्तत्र कुबेरोऽयमिति स्वयम् ॥

कन्या त्रिविधिला रूपेणप्रतिमाऽभवत् ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३७
 सुनीयार्थं नास्ति ; लिङ्ग. १।६।१।५७, ५८ स बभूव (संपभूव)
 द्वितीयार्थं (तस्य कन्या त्रिविधिला रूपेणप्रतिमाऽभवत् ।).

(१) वायु. ७०।३२, ३३ (ऋषिरिद्विविलां तु विश्रवा
 समपयत् । तस्य पत्न्यश्चनक्षत्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः । बृहस्पते-
 र्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्तु कीर्तितः ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३८ ; लिङ्ग.
 १।६।१।५९ (ऋषिरिद्विलो वस्तां विश्रवाः समपयत् । तस्य
 पत्न्यश्चनक्षत्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः ॥).

(२) वायु. ७०।३३, ३४ तथा (रिवते) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।८।३९ ; लिङ्ग. १।६।१।६० (बृहस्पतेः शुभा कन्या नाम्ना वै
 देववर्णिनी । पुष्पोत्कटा बलाका च सुते माल्यवतः स्मृते ॥).

(३) वायु. ७०।३४, ३५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४० ; लिङ्ग.
 १।६।१।६१ कैकसीं (ककली) कन्यां (कन्या) तु (वै) तस्य
 (तस्मात्).

(४) वायु. ७०।३५ षेण च (वैषेव) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।८।४१.

(५) वायु. ७०।३६ हनुम् (तनुम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४२.

(६) वायु. ७०।३७ वैव संभवात् (ज्ञानसंपदा) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।८।४३.

(७) वायु. ७०।३८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४४ एव (सुतं तु)
 पूर्वार्थं नास्ति.

कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
 कुबेरः कुक्षरीत्वात्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥.
 यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।
 तस्माद्विश्रवणो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥
 श्रैष्ठ्यात् कुबेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकवरम् ।
 रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शर्पणखो तथा ।
 विभीषणचतुर्यास्तान् कैकस्यजनयत् सुताम् ॥
 शङ्कुकर्णो दशश्रीयः पिङ्गलो रत्तमूर्धजः ।
 चतुष्पाद्विशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥
 जालाऽजननिभो दंष्ट्री लोहितमीय एव च ।
 राक्षसेनौजसा युक्तो रूपेण च बलेन च ॥
 सैत्यबुद्धिर्दृढतनू राक्षसेरैव राक्षसः ।
 निसर्गोदारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥
 हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनि ।
 चतुर्युगानि राजाऽत्र त्रयोदश स राक्षसः ॥
 तैः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः संख्याया द्विजैः ।
 नियुतान्येकपट्टिश्च संख्या विद्विरुदाहृता ॥

(१) वायु. ७०।३९ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४४, ४५ तेन च
 (वै तेन).

(२) वायु. ७०।४० ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४५, ४६ लोके
 (तेन).

(३) वायु. ७०।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४६, ४७ शर्पणखो
 (शर्पणखी) भीलान् (भीलु) ; लिङ्ग. १।६।१।६२ (कैकसी
 चाप्यजनयद्रावणो राक्षसाविरम् । कुम्भकर्णं शर्पणखो भीमन्तं च
 विभीषणम् ॥) प्रथमार्थं नास्ति.

(४) वायु. ७०।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४८.

(५) वायु. ७०।४३ राक्षसेनौजसा (राक्षसेनो यथा) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।८।४९ जाला (जाल).

(६) वायु. ७०।४४ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५० सैत्यबुद्धिर्दृढतनू
 (सैत्यबुद्धिर्दृढतनू) यौदा (यौदा) रावणाद्राव (रावणो द्राव).

(७) वायु. ७०।४५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५१ त्वासीत्स राजा
 (वासीत्सराजः) राजाऽत्र (राजाऽभूत्).

(८) वायु. ७०।४६ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५२ आख्याताः
 (संख्याताः) द्विजैः (द्विजाः) वत्सरार्थं (नियुतान्येकपट्टिं च
 शरत् गणितानि वै ॥).

पेष्टि शतसहस्राणि वर्षाणां तु स रावणः ।
 देवतानामृषीणां च पोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
 त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥
 मेहोदरः प्रहस्तश्च महापार्थः खरस्तथा ।
 पुष्पोत्तटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥
 त्रिशिरा द्रूपणश्चैव विदुर्जिह्वश्च राक्षसः ।
 कन्याऽनुपालिका चैव चाकायाः प्रसवः स्मृतः ॥
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥
 सर्वे लब्धवराः शूराः पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
 यश्नागां चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥
 आगत्यैश्वर्यामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
 चेदाध्ययनशीलानां तपोघ्नननिषेविणाम् ॥
 तेषामैतद्विलो राजा पौलस्त्यः सच्यपिङ्गलः ।
 इतरे ये यत्तमुग्रालेन रक्षोगगान्वयः ॥

(१) वायु. ७०।६७ ; ब्रह्माण्ड. १।८।१३ दश (चैव) तु स (चैव) ।

(२) वायु. ७०।८८ ; ब्रह्माण्ड. १।८।१४.

(३) वायु. ७०।११ महापार्थः (महापार्श्वः) ; ब्रह्माण्ड. १।८।१५ ; जिह्व. १।६।१६३, ६४ (पुष्पोत्तमा खरनकुप्या-
 ललाटदिशेणम् । महोरं प्रहस्तं च महापार्थं गुरं तथा ।
 कुम्भीनसी तथा कन्यां बणायाः शृङ्गं प्रजाः ॥) .

(४) वायु. ७०।१० कन्याऽनुपालिका (कन्या क्षमपालिका)
 प्रसवः स्मृतः (प्रसवः स्मृतः) ; ब्रह्माण्ड. १।८।१६ दश
 (दशम्) , जिह्व. १।६।१६४, ६५ उपर्युक्ते (कन्या वैनायिका
 चरि बणायाः प्रसवः स्मृतः) .

(५) वायु. ७०।११ ; ब्रह्माण्ड. १।८।१७ ; जिह्व. १।६।१७
 ६५, ६६ (इत्येते रक्षसगणो रक्षसाः राक्षसा इव । विदुर्जिह्वो
 रक्षिणश्च बर्हिः रक्षिणीति ॥) .

(६) वायु. ७०।१२ वराः इत्यम (वरादिवः) ; ब्रह्माण्ड. १।८।१८ चैव (चैवः) .

(७) वायु. ७०।१३ ; ब्रह्माण्ड. १।८।१९.

(८) वायु. ७०।१४ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२० विनो (विनो)
 युगात् ७० ; कुम्भीनसी (३) .

यैतुधाना ब्रह्मधाना वार्ताश्चैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविभिः स्मृताः ॥
 पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितम् ।
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥
 अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णा ऊर्ध्वरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्त्राश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥
 रथूलशीर्षाः सिताभाश्च ह्रस्वकाश्च प्रवाहुकाः ।
 ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बधूरथूलनासिकाः ॥
 नीलान्ना लोहितग्रीवा गम्भीराश्च विभीषणाः ।
 महापोरस्त्रराश्चैव विष्टा बद्धपिण्डकाः ॥
 रथूलश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृढाः ।
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः छिद्यकर्मिणः ॥
 संकुण्डलाङ्गदापीढा मुकुटोष्णीपधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्रगनुलेपनाः ॥
 अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुपादाश्च ते स्मृताः ।
 इत्येतद्रूपसाधर्म्यं राक्षसानां धुधैः स्मृतम् ।
 न समसायलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥

(१) वायु. ७०।१५ ; ब्रह्माण्ड. १।८।१९.

(२) वायु. ७०।१६ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२०.

(३) वायु. ७०।१७ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२१ रमायेन
 (रवामयेन) .

(४) वायु. ७०।१८ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२२ भाग्योत्तारि
 (भाग्योत्तारि) वृत्तो (वृत्तो) .

(५) वायु. ७०।१९ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२३ वाध प्रवाहुकाः
 (गविधवाधकाः) .

(६) वायु. ७०।२० ; ब्रह्माण्ड. १।८।२४ दश बद्ध (दैर्घ्य) .

(७) वायु. ७०।२१ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२५.

(८) वायु. ७०।२२ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२६ उपर्युक्ते
 (विचित्रवस्त्राभिरनुलेपनाः) .

(९) वायु. ७०।२३ ; ब्रह्माण्ड. १।८।२७, ७० बुधैः
 स्मृतम् (स्मृतं बुधैः) दृग्गोचरे (न गन्तव्ये बन्धे बुद्धे बुद्धे
 भावकृते तदा ॥) .

पुलहर्वशः

पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
भूताः पिशाचाः सर्पाश्च समरा इस्तिनस्तथा ॥
यानराः किन्नराश्चैव मयुकिपुरुषास्तथा ।
येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवंशानुगाः ॥
अनपत्यः क्रतुर्ह्यस्मिन्मृतो वैवस्यतेऽन्तरे ।
न तस्य पत्न्यः पुत्रा वा तेजः संक्षिप्य च
स्थितः ॥

अत्रिवंशः, अत्रियुक्तगोत्राणि च

अत्रेर्वंशं प्रयक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवास्मन् पतिव्रताः ॥
पूरोः पुत्रो महावीर्यो राजाऽऽसीज्जनमेजयः ।
प्रचिन्वास्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयदिशम् ॥
प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ।
राजा चाभयदो नाम मनस्योरभयस्तुतः ॥

(१) बायु. ७०।६४ सुमरा (भ्रमरा) ; ब्रह्माण्ड. १।८७०, ७१ पिशाचा सर्पाश्च (सर्पाः पिशाचाश्च) ; लिङ्ग. १।६१।६६, ६७ पुलहस्य (पुलस्तस्य) व्यालाश्च (व्याघ्राश्च) समरा (सक्तरा).

(२) बायु. ७०।६५ ; ब्रह्माण्ड. १।८७१, ७२ मयु (मायुः) उत्तरार्धे (प्रागप्येते परिक्रान्ता मया क्रोधवशान्वया ॥) ; लिङ्ग. १।६१।६७ मयुकि (ये च किं) उत्तरार्धे नास्ति.

(३) बायु. ७०।६६ क्षीसि (स्तसि) पत्न्यः पुत्रा (पुत्रः पौत्रो) च स्तिनः (वा स्तिनः) ; ब्रह्माण्ड. १।८७२, ७३ ; लिङ्ग. १।६१।६८ क्षीसि (स्तसि) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) बायु. ७०।६७ ; ब्रह्माण्ड. १।८७३, ७४ पत्न्यश्च (पत्न्यस्तु) ; लिङ्ग. १।६१।६८ (अत्रे) पत्न्यो दशैवास्मन् सुन्दर्यश्च पतिव्रताः । पूर्वरर्धे नास्ति.

(५) बायु. ९५।१२० महावीर्यो (महाबाहू) प्रचिन्वास्तु (अविद्धस्तु) ; मत्स्य. ४५।१ वीर्यो (तेजा) ऽऽसीज्ज (॥ ३) प्रचिन्वास्तु (प्राचीवतः) मजय (भक्तो) ; हरि. १।३१।५.

(६) बायु. ९५।१२१ (अत्रिजतः प्रवीरस्तु मनस्युरभयस्तुनः । राजाऽथो नयदो नाम मनस्योरभयस्तुनः ॥) ; मत्स्य. ४५।२ (प्राचीत्वन्तस्य तनयो मनस्युश्च तथाऽभवत् । राजा पीतायुषो नाम मनस्योरभयस्तुनः ॥) ; हरि. १।३१।६ ; ब्रह्म. १।३१ प्रचिन्वतः ॥ (पूरोः पुत्रस्तु).

तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ।
सुधन्वनो बहुगवः संयातिस्तस्य चात्मजः ॥
संयातेस्तु रह्याती रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ।
रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ॥
ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृष्णेयुस्तथैव च ।
कक्षेयुः स्पर्णिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥
दशार्णैयुर्जलेयुश्च खलेयुश्च महायशः ।
धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ।
तला खला च सतेता या च गोचपला स्मृता ।
तथा वामरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥

(१) बायु. ९५।१२२ (दायादरतस्य चाप्यासीदधुधुर्नानं महीपतिः । धुधोर्दुधवी पुत्रः संयानिस्तस्य चात्मजः ॥) ; मत्स्य. ४५।३ (दायादरतस्य चाप्यासीदधुधुर्नानं महीपतिः । धुधोर्दुधविच पुत्रः सयानिस्तस्य चात्मजः ॥) ; हरि. १।३१।७ सयानि (शम्भानि) ; ब्रह्म. १।३४ तु महीपतिः (नाम पार्थिवः) उत्तरार्धे (सुधन्वनः सुबायुश्च रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः) .

(२) बायु. ७०।६८ रौद्राश्वस्य (भद्राश्वस्य) उत्त. : ९५। १२३ पूर्वार्धे (संयातेस्तु रौद्राश्वस्तस्य पुत्राश्चोभेताः) ; ब्रह्माण्ड. १।८७४ रौद्राश्वस्य (भद्राश्वस्य) उत्त. ; मत्स्य. ४५।४ (संयातेस्तु रह्यती भद्राश्वस्तस्य चात्मजः । भद्राश्वस्य घृताच्यां तु दशाप्सरसि सूनवः ॥) ; हरि. १।३१।८ सयानिस्तु रह्याती (शम्भानिस्तु रहस्याती) ; लिङ्ग. १।६१।६९ सर्वे ब्रह्माण्डवत्.

(३) बायु. ९५।१२४, १२५ (रज्जुश्च कर्णैश्च कक्षेयुः स्पर्णिलेयुश्च । ह्येयुश्च जनेयुश्च खलेयुश्च सतनः ॥ भर्मेयुः सत्नेयुश्च वनेयुश्च मद्रास्तु सः ॥) ; मत्स्य. ४५।५, ६ (श्रीवेयुश्च ह्येयुश्च कर्णैश्च सत्नेयुः । ह्येयुश्च विनेयुश्च स्पर्णेयुश्च सतनः । भर्मेयुः सत्नेयुश्च पुष्पेयुश्चेति ते दश ॥) ; हरि. १।३१।९, १० ; ब्रह्म. १।३५, ६ (रौद्राश्वस्य दशार्णैः कृष्णेयुस्तथैव च । कक्षेयुः स्पर्णिलेयुश्च सत्नेयुस्तथैव च ॥ कर्णैश्च जनेयुश्च स्पर्णेयुश्च महायशः । वनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥)

(४) बायु. ७०।६८, ६९ तला (वेवा) वामरसा (मानरसा) - ९५।१२५, १२६ मद्रा (मद्रा) शलदा मलदा (शुभा आगजजा) गोचपला (गोपजला) कूपा (कूरी) ; ब्रह्माण्ड. १।८७५, ७६ शलदा (शम्भ्या) द्वितीयार्धे (अथ खला च स्तेता वा च गोचपलाः स्मृताः) ; हरि. १।३१।११ (मद्रा शूद्रा च मद्रा च मलदा मलदा तथा । सुन्दरा चैव राजेन्द्र नन्दरा मुरसाऽपि च । तथा गोचपला ॥ श्रीरत्नहृदय च ता दश ॥) ;

आत्रेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ।
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्तिता ॥
 स्थिति तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।
 ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात दिवो महीम् ॥
 ततः प्रभाकरेत्युक्तः प्रभुरत्रिर्महर्षिभिः ॥
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ।
 यज्ञेष्वत्रेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥

लिङ्ग. १।६३।९९, ७० (भद्राभद्रा च जलदा मन्दानन्दा तथैव च । नलाबला च विम्रेन्द्रा वा च गोपाबला स्मृताः । तया सामरसा चैव वरक्रीडा च वै ददा ॥) ; अक्ष. ११७, ८ द्वितीयापे (एलदा च ततो विम्रा नलदा सुरसाऽपि च ।) तामरसा चैव (गोचपला च स्त्री -) .

(१) वायु. ७०।७० : ९९।१२७ आत्रेयवंशकृत्तासां (आत्रेयो वंशतरतासां) उत्तरार्धे नास्ति ; अक्ष. १।८।७६, ७७ पूर्वार्धे (तत्र यो वंशह्वयासौ तस्य नाम प्रभाकरः ।) भद्रा (भद्रा) ; हरि. १।११।१२ पूर्वार्धे (ऋषिर्जानोऽत्रिविंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः ।) भद्रा (रद्रा) सोमं पुत्रं (पुत्रं सोमं) ; लिङ्ग. १।६३।७२, ७४ कृत्तासां भर्ता नाम्ना (प्रभावास्तासां भर्ता) ; अक्ष. १।१८.९ पूर्वार्धे (ऋषिर्जानोऽत्रिविंशे च तासां भर्ता प्रभाकरः ।) सोमं पुत्रं (पुत्रं सोमं) .

(०) वायु. ७०।७१ ; अक्ष. १।८।७७, ७८ ; हरि. १।११।१३ लोकेऽस्मिन् (लोके च) प्रवर्तिता (प्रकल्पिता) ; लिङ्ग. १।६३।७३, ७२ ना हते (पिहिते) पतमाने (पतिते-
 ऽस्मिन्) ; अक्ष. १।१९, १० लोकेऽस्मिन् (लोके च) .

(३) वायु. ७०।७२ ; अक्ष. १।८।७८, ७९ चोक्तः स (चोक्तो वै) ; हरि. १।११।१४ चोक्तः ॥ पतन्निह (चोक्तो वै पतमानो) ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य (वचनात्तस्य विषये) ; लिङ्ग. १।६३।७७, ७३ (स्वस्वगतु हि तथेत्युक्ते पतन्निह दिवाकरः । ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य पपात ॥ विमुनियः) ; अक्ष. १।११०, ११ चोक्तः स पतन्निह (चोत्त्वा वै पतमानो) ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य (वचनात्तस्य विषये) .

(४) लिङ्ग. १।६३।७३.

(५) वायु. ७०।७३ उत्तरार्धे (योऽपवित्रमक्षेयं सुरैर्यशः प्रवर्तिताः ।) ; अक्ष. १।८।७९, ८० र्धनं (निधनं) ; हरि. १।११।१५ ; अक्ष. १।११।१२ उत्तरार्धे (योऽपवेर्धनं चैव देवै-
 र्यशः प्रवर्तिताः ।) .

सं तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।
 दश पुत्रान् महासत्त्वास्तपस्युमे रतांस्तथा ॥
 ते तु गोत्रकरा विप्रा ऋषयो वेदपागाः ।
 स्वस्त्रात्रेया इति ख्याताः किन्त्वत्रिधनवर्जिताः ॥
 तेषां द्वौ ख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ।
 दत्तो ह्यनुमतो ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ॥
 र्यवीयसी खसा तेषाममला ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥
 अत्रैः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषम् ।
 दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥
 तस्य गोत्रान्वयाज्जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
 श्यावाश्वा मुद्गलाश्चैव बाग्भूतकगयिष्ठिराः ।
 एतेऽग्नीणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसः ॥

(१) वायु. ७०।७४ (स तस्वजनयपुत्रानात्मतुल्याननाम-
 कान् । दश तास्वैव महता तपसा भावितप्रभाः ॥) ; अक्ष. १।८।८०, ८१ पुत्रिकासु सनामकान् (पुत्रानात्मसमानकान्) उत्त-
 रार्धे (दश तान् वै सुमहता तपसा भावितः प्रभुः ।) ; हरि. १।११।१६ महासत्त्वान् (महात्मा स) तथा (सता) ; लिङ्ग. १।६३।७४ पुत्रिकासु सनामकान् (पुनः पुत्रास्तेषां पुनः) उत्तरार्धे नास्ति ; अक्ष. १।११२, १३ तु सनामकान् (स्वात्मकामकान्) .

(२) वायु. ७०।७५ (स्वस्त्रात्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपागाः ।) पूर्वार्धे नास्ति ; अक्ष. १।८।८१ सर्वं वायु-
 वयः ; हरि. १।११।१७ विप्रा (तन्मन्) ; लिङ्ग. १।६३।७५ सर्वं वायुवयः ; अक्ष. १।११३, १४ किन्त्वत्रि (किंचात्रि) .

(३) वायु. ७०।७५, ७६ द्वौ ख्यात (विख्यात) दत्तो ह्यनुमतो (दत्तात्रेयस्तस्य) ; अक्ष. १।८।८२ ; लिङ्ग. १।६३।७५, ७६ सुम (य म) ह्यनुमतो (ह्यत्रिवरो) .

(४) वायु. ७०।७६ खसा तेषाममला (सुता तस्याममला) ; अक्ष. १।८।८३ खसा तेषाममला (सुता तेषाममला) ; लिङ्ग. १।६३।७६ उत्तरार्धे नास्ति.

(५) वायु. ७०।७७ ; अक्ष. १।८।८४.

(६) वायु. ७०।७८ न्वयाज्जा (न्वये जा) दद्यानाथा (दद्यानाथ) बाग्भूतक (बन्धक) ऽग्नीणां (नृणां) जसः (जसन्) ; अक्ष. १।८।८५, ८६ ; लिङ्ग. १।६३।७७, ७८ गोत्रान्वयाज्जा (गोत्रदये जा) द्वितीयापे (श्यावश्च प्रत्यक्षैव वयस्युदवाय गृह्यः ।) एतेऽग्नीणां ॥ (आत्रेयानां च) महौजसः (महात्मनान्) .

वसिष्ठनशः वसिष्ठप्रमुखगोत्राणि च

कंदयपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निषोद्यत सत्तमाः ॥
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।
ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशपात्तु नारदः ॥
पुंरा देवामुरे तरिमन्संप्राप्ते तारकामये ।
अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ।
वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥
अंशोपधं मूलफलमोपधीश्व प्रवर्तयन् ।
तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौपवेन तु ॥
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयत्सुतम् ।
स्वाह्नजं जनयच्छक्तिरदृश्यत्वां पराशरम् ॥
रक्षसा भक्षिते शक्तौ कधिरेण तु वै तदा ॥
काल्यां पराशराजज्ञे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥

(१) वायु. ७०।७९ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।८९, ८७ कश्यपात्रा
(काश्यपो ना) उत्तरार्धे (जज्ञिरे मानसा क्षेपेऽरुन्धत्यास्तान्नि-
षोद्यत ।) ; लिङ्ग. १।६३।७८, ७९ (काश्यपो नारदवैव पर्वतो-
ऽनुकान्तया । जज्ञिरे मानसा क्षेपे अरुन्धत्या निकोपन ॥) .

(२) वायु. ७०।८० ; ब्रह्माण्ड. ३।८।७७, ८८ ; लिङ्ग.
१।६३।७९, ८०.

(३) वायु. ७०।८१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।८८, ८९ शक्रे
(शक्ते) धारया (जीवया) ; लिङ्ग. १।६३।८०, ८१ तस्मिन्त-
प्रानि (मुदे घोरं वै) व्यग्रे शक्रे शक्तिः (इमुमे लोकेश्वरः) .

(४) वायु. ७०।८२ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९० पूर्वांशे (अनेक-
फलमूलिन्य औपधीद्य प्रवर्तयन् ।) ॥ (सः) ; लिङ्ग. १।६३।
८२ अंशोपध (अंशोदक) तास्तेन (तानेनाम्) तु (च) .

(५) वायु. ७०।८३ वयुवन् (वरुदिशः) स्वाह्नज
(सागर) क्षिरद्वयन्त्वां (क्षेपद्वयन्ती) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९१ ;
लिङ्ग. १।६३।८३ (अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु मुनागुत्पादयच्छनम् ।
ज्यायते जनयच्छक्तिरदृश्यतीं पराशरम् ॥) .

(६) लिङ्ग. १।६३।८४.

(७) वायु. ७०।८४ वास्यां (कान्ती) नः प्रभुः (नः
प्रभुम्) , ब्रह्माण्ड. ३।८।९२ ; लिङ्ग. १।६३।८४, ८५ (काली
पराशराजज्ञे कृष्णद्वैपायन प्रभुम् । द्वैपायने शरण्यां वै शुक्रमुत्पा-
दयत्सुतम् ॥) .

उदपद्यन्त पडिमे पीवयां शुक्रसूतवः ।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥
केन्या कीर्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता ।
जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सा त्वणुहस्य च ॥
श्वेतः कृष्णश्च गौरश्च श्यामो धूम्रस्तथाऽरुणः ।
नीलो बादरिकश्चैव सर्वे चैते पराशराः ।
पराशराणामद्यौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥
अंत ऊर्ध्वं निबोध त्वमिन्द्रप्रमतिसंभयम् ।
वसिष्ठस्य कपिशल्यां घृताच्यामुदपद्यत ।
कुणीति यः समाख्यात इन्द्रप्रमतिरुच्यते ॥
पृथोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभयद्वसुः ।
उपमन्युः सुतस्तस्य यत्येमे ह्यौपमन्यवः ॥
‘मित्रावरुणयोश्चैव कृष्णिङ्गेन्याः परिश्रुताः ।
एकापेयास्तथा चान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता ह्येकादशैव तु ॥

(१) वायु. ७०।८५ पूर्वांशे (उत्पद्यन्त च पीवयां पडिमे
शुक्रसूतवः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९३ ; लिङ्ग. १।६३।८५, ८६
पूर्वांशे (उपमन्युं च पीवयां निक्षीमे शुक्रमतवः ।) गौरश्च
(गौरस्तु) .

(२) वायु. ७०।८६ धृतावरा (इन्द्रावरा) सा त्वणु
(सात्वणु) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९४ ; लिङ्ग. १।६३।८६, ८७
त्वणु (त्वणु) .

(३) वायु. ७०।८७ प्रथमद्वितीयापेयोः (श्वेताः कृष्णाश्च
गौराश्च श्यामा धूमाः समुत्क्रिताः । कृष्णया वारुणाश्च नीलाश्चैव
पराशराः ॥ परा (पारा) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९५, ९६ (श्वेताः
कृष्णाश्च गौराश्च श्यामधूमाश्च श्वेदिना । कृष्णारा वारुणाश्च
नीलाश्चैव पराशराः ॥ परा (पारा) ; लिङ्ग. १।६३।८७, ८८.

(४) वायु. ७०।८८ त्वमिन्द्रप्रमति (त्वमिन्द्रप्रमिति)
व्यामुद (प्यां सम) कुणीति यः (कुणीति यः) प्रमतिर
(प्रमिति उ) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९६, ९७ ; लिङ्ग. १।६३।८९, ९०
त्वमिन्द्रप्रमिति (त्वमिन्द्रप्रमिति) कपिशल्यां (कपिशल्यो)
कुणीति (विवृतिः) प्रमति (प्रमिति) .

(५) वायु. ७०।८९ क्षीर (उप) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९८
मुनाया (मुनायी) ; लिङ्ग. १।६३।९०, ९१ मुनायाः (मुनायी)
पुत्र (भद्र) यत्येमे (बहवो) .

(६) वायु. ७०।९० पुत्रिङ्गेन्याः (पुत्रिङ्गे ये) स्तथा चान्ये
(स्तथैवान्ये) क्षेता (एका) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।९९, १०० ;

इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः ।

भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥

त्रीन् लोकान्धारयन्तीमान् देवर्षिगणसंकुलान् ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गमस्तिभिः ॥

नव ब्रह्मपुत्रान्तेषां वंशश्च

यैदाऽस्य ताः प्रजाः सर्वो न व्यवर्धन्त धीमतः ।

अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥

भूगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।

मरीचिं दक्षमग्निं च वसिष्ठं चैव मानसम् ॥

नैव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥

प्रसूत्यां च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिं तथा ।

सप्तर्जं कन्यास्तासां च सम्यङ्मानमान मे शृणु ॥

श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मैधा क्रिया तथा ।

बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः क्रुद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥

लिङ्ग. १।६१।९१, ९२ कुण्डनेयाः (कौण्डिन्या ये) वसिष्ठा
(वासिष्ठा) क्षत्रादशैव तु (दश महात्मनाम्).

(१) वासु. ७०।९१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२००, २०१ ह्यष्ट
(गष्ट) ; लिङ्ग. १।६१।९२ ह्यष्ट विश्रुताः (विश्रुता उचि)
उत्तरार्धे (भर्तारश्च महाभागा येषां वंशाः प्रकीर्तिताः ॥).

(२) वासु. ७०।९२ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२०१, २०२ यैर्व्याप्ता
पृथिवी सर्वा (व्याप्ता यैस्तु नयो लोकाः) ; लिङ्ग. १।६१।९४,
९५ प्रथमार्धे (विज्ञेयकारणे शक्ता देवर्षिबुलसंभवाः ।) यैर्व्याप्ता
पृथिवी सर्वा (यैस्तु व्याप्तात्रयो लोकाः) .

(३) मार्क. ५०।४ ; विष्णु. १।७।४ ; पद्म. ५।३।२५८,
२५९ नोष्ट (नाष्ट) .

(४) मार्क. ५०।५ ; विष्णु. १।७।५ मानसम् (मान-
सान्) ; पद्म. ५।३।२५९, २६० पुलस्त्य पुलहं (च पुलहं चैव)
मानसम् (मानसान्) .

(५) मार्क. ५०।६ ; विष्णु. १।७।६ ; पद्म. ५।३।२६०.

(६) मार्क. ५०।१९, २० मिं तथा (तिस्र्याः) ; विष्णु.
१।७।२० च तथा (च तदा) तां च (सां तु) ; गरुड. २।५
२६ (चतुर्विंशतिभ्याश्च सप्तशतं दश उभयाः ।) ; पद्म. ५।
३।२७४ पूर्वार्धे (प्रमत्तां च तदा जातादकृत्यारो विंशतिस्र्या ।)
सां च (सां तु) .

(७) मार्क. ५०।२०, २१ क्रुद्धिः (क्रिद्धिः) ; विष्णु. १।७।
२१ ; गरुड. १।५।२७ लक्ष्मीः (लज्जा) ; पद्म. ५।३।२७५ तुष्टिः
पुष्टिः (पुष्टिःपुष्टिः) क्रुद्धिः (क्रिद्धिः) .

पेत्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।

ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥

ख्यातिः सत्यं संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ।

सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥

भृगुर्भगो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिर्वरस्तथा ॥

अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।

ख्यात्याद्या जगद्भुः कन्या मुनयो मुनिसत्तमाः ॥

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः ।

तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः ॥

आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

धाताविभात्रोस्ते भायें तयोर्जातौ सुताबुभौ ॥

(१) मार्क. ५०।२१, २२ पेत्यर्थे (पत्न्यर्थे) ; विष्णु.
१।७।२२ यवीयस्य (क्लीयस्य) ; गरुड. १।५।२८ णीः प्रभुः
(णीप्रभुः) उत्तरार्धे नास्ति ; पद्म. ५।३।२७६ वणीः (वणीं)
शिष्टा (सृष्टा) .

(२) मार्क. ५०।२२, २३ क्षमा तथा (तथा क्षमा) सन्नति
(संनति) ; विष्णु. १।७।२३ ; गरुड. १।५।२८, २९ ; पद्म.
५।३।२७७ सत्यं (शान्त्यं) .

(३) मार्क. ५०।२३, २४ अत्रिर्वरस्तथा (अत्रिर्वरस्तथा) ;
विष्णु. १।७।२४ ; गरुड. १।५।२९, ३० ; पद्म. ५।३।२७८
भृगो (भृगो) पुलस्त्यः (पुलहं च) .

(४) मार्क. ५०।२४, २५ अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च (वसिष्ठोऽत्रि-
स्तथा वह्निः) ; विष्णु. १।७।२५ सत्तमाः (सत्तमः) ; गरुड.
१।५।३०, ३१ ; पद्म. ५।३।२७९ मुनिसत्तमाः (राजसत्तमः) .

(५) मार्क. ५२।१४, १५ (देवीं धाताविभातारौ भृगोः
ख्यातिरख्यत । भ्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य सा ॥) ;
विष्णु. १।१०।२ ; गरुड. १।५।८ (भृगोर्धाताविभातारौ जन-
धामास्त सा भृगुमा । भ्रियं च जनधामास्त पत्नी नारायणस्य सा ॥) ;

कूर्म. २।३।१ (भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्नारायणप्रिया ।
देवी धाताविभातारौ मेरोर्जायतौ भृगौ ॥) ; अग्नि. २०।९
(देवी धाताविभातारौ भृगोः ख्यातिरख्यत । भ्रियं च पत्नी
विष्णोर्धाता सुता शक्रेण वृद्धे ॥) .

(६) मार्क. ५२।१५, १६ ; विष्णु. १।१०।३ धाताविभा-
त्रोस्ते भायें (भायें धातृविभात्रोस्ते) ; गरुड. १।५।९, १०
मेरोः (मनोः) ; कूर्म. २।३।२ उत्तरार्धे (तयोर्धातृविधातृभ्यां धौ
च जातौ सुताबुभौ ॥) ; अग्नि. २०।१० (धातृविधातृभ्यां
भृगौ) .

प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता भग्न महायशः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा भग्न ।
धून्वत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥
प्राणस्य पुतिमान् पुत्र उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
अजराश्च तयोः पुत्राः पौत्राश्च बहवोऽभवन् ॥
पैत्नी मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत ।
विरजाः पर्यंतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ॥
‘दशसंकीर्तने पुत्रान् बहिष्येऽहं द्विजोत्तम ।
स्मृतिश्चाङ्गिरसः पुत्रान् प्रसूता कन्यकास्तथा ॥
‘सिनीयाली कुहूश्चैव राका चानुमतस्तथा ।
अनसूया तथैवात्रेजो पुत्रानकलमपान् ॥

(१) मार्क. ५२।१६, १७; विष्णु. १।१०।४ (प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः । ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि पुत्रः स्युः ॥); गरुड. १।५।१० (प्राणश्चैव मृकण्डुश्चैव मार्कण्डेयो मृकण्डुतः ।) प्रतापदेव; कूर्म. १३।१ (प्राणश्चैव मृकण्डुश्चैव मार्कण्डेयो मृकण्डुतः । तथा वेदशिरा नाम); अग्नि. २०।१० (क्रमाद्व्याग्रे मृकण्डुः । मार्कण्डेयो मृकण्डोरश्च जज्ञे वेदशिरास्ततः ॥) .

(२) मार्क. ५२।१८; विष्णु. १।१०।५ (प्राणस्य पुतिमा-
न्युक्तो रामांश्च ततोऽभवत् । ततो बन्धो महाभाग विस्वार्
भार्गवो गतः ॥); कूर्म. १३।१ (प्राणस्य पुतिमान् पुतः ।) .

(३) मार्क. ५२।१९; विष्णु. १।१०।६ पर्यंतश्चैव (सर्व-
गदश्चैव); गरुड. १।५।११ विष्णुतः; कूर्म. १३।६, ५
(मरीचेरपि स्मृतिः पूर्णमासमसूयत । विरजाः पर्यंतश्चैव पूर्ण-
मासस्य तौ पुत्रौ ॥); अग्नि. २०।११ (पौर्णमासश्चैव संनूयां
मरीचेरभवत्पुत्रः ।) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) मार्क. ५२।२० पूर्वां (तयोः पुत्रौ तु बह्वेऽहं वय-
संकीर्तने दितः ।) पुत्रान् (पत्नी); विष्णु. १।१०।७; गरुड.
१।५।१२ (रघुनिद्राङ्गिरसः पुत्राः प्रयताः कन्याराम्भवाः ।)
पूर्वां नास्ति; कूर्म. १३।८ (रघुनिद्राङ्गिरसः पुत्री जज्ञे
व्यासपुत्रा ।) पूर्वां नास्ति; अग्नि. २०।१२ (रघुव्यामङ्गि-
रसः पुत्राः) .

(५) मार्क. ५२।२१; विष्णु. १।१०।८; गरुड. १।५।
१२, १३; कूर्म. १३।७, ९ पूर्वां (मिनीयाली कुहूश्चैव राका-
मनुमतीरपि ।); अग्नि. २०।१२, १२ (मिनीयाली कुहूश्चैव ।
राका चानुमतिरवतरेलव्याऽप्यभीजनत् ।) .

सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ।
प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दक्षोलिस्तमुतोऽभवन् ॥
पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
कर्दमश्चार्कवीरश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम् ॥
क्षैमा तु सुपुत्रे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः ।
क्रतोस्तु सन्नतिर्भार्या बालखिलानसूयत ॥
पैष्टियानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
अङ्गुष्ठपर्यमात्राणां बलद्वारास्करतेजसाम् ॥
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै मुताः ।
रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सयलश्चानपस्तथा ॥
सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥

(१) मार्क. ५२।२२ दक्षो (दक्षोऽयम्); विष्णु.
१।१०।९ दक्षो (दक्षोऽयम्); गरुड. १।५।१३, १४; कूर्म.
१३।८, ९ उत्तरार्धे (प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दक्षोऽग्निमुत्त-
ममुः ।); अग्नि. २०।१२, १३ चैव (पुत्रं) .

(२) मार्क. ५२।२३; विष्णु. १।१०।१० क्षार्कवीरश्च
(क्षोर्कवीरश्च); गरुड. १।५।१४ कर्दमश्चैव (कर्दमश्चैव)
पूर्वां नास्ति; कूर्म. १३।१, १० उत्तरार्धे (कर्दमे च यतीर्यानि
सहिष्णुं मुनिवचनम् ॥); अग्नि. २०।१३ (धनार्थां पुत्रहा-
ज्जानः सहिष्णुः सर्वपरिकः ।) .

(३) मार्क. ५२।२४; विष्णु. १।१०।११ क्रतोस्तु
(क्रतोश्च); गरुड. १।५।१५ क्रतोस्तु सन्नतिः (क्रतोश्च सुमतिः);
कूर्म. १३।११ (पुत्राणां पक्षिस्तद्वत् सन्नतिः सुपुत्रे क्रतोः । ते
लोर्ध्वरेतसः सर्वे बालखिलश्च इति स्मृताः ॥); अग्नि. २०।१४
(सन्नतां च क्रतोस्तस्मादग्निव्या भवोऽस्मत् ।) .

(४) मार्क. ५२।२५ उत्तरार्धे नास्ति; विष्णु. १।१०।१२
क्षीणा (धुनीया); गरुड. १।५।१६ तेजसाम् (वर्धसाम्);
अग्नि. २०।१४ (अङ्गुष्ठपर्यमात्राणां वै दि पक्षिमङ्गिराः ।) .

(५) मार्क. ५२।२६, २६; विष्णु. १।१०।१३ बां तु (बां
च) सवन (सवन); गरुड. १।५।१७ सवन (सवन);
कूर्म. १३।१२, १३ पूर्वां (वसिष्ठश्च तयोर्ध्वं सप्त पुत्रानभी-
जनत् ।) गायो (गायो) सवन्धान्न (सवनधान्न); अग्नि.
२०।१५ (ऊर्जायां च वसिष्ठश्च राका गात्रोर्ध्वबाहुः । सवन-
धान्नः शुक्र मुताः सप्त वर्षयः ॥) .

(६) मार्क. ५२।२६, २७ शुक्र (शुक्र); विष्णु. १।१०।
१४ बां स्मृताः (कोऽजन्ता); गरुड. १।५।१८ बां स्मृताः
(कोऽजन्ता); कूर्म. १३।१३ (मुताः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा
भवीरवः ।) .

सप्त ब्रह्मपुत्रा बंधकराः

मरीचिमव्यद्विरसं पुलस्त्यं-पुलहं कृतम् ।
यसिष्टं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
नौरायणात्मकानां ये सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ।
ततोऽसृजत् पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥

(१) हरि. १।१।३३; शिवध. ५।१।३६ छं च (छं छु);
ब्रह्म. १।४३, ४४ रसं (रसौ); भविष्य. १।२।६१, ६२ (पुलह
कृतं पुलस्त्यं च अविमर्शितं तथा । मरीचिं चापि राजेन्द्र यो-
ऽस्तावाचः प्रजापतिः ॥); अग्नि. १७।१५ उत्तरार्धे (यसिष्ठं
मानसान्सप्त ब्राह्मणानि निश्चितम् ।) .

(२) हरि. १।१।३४; शिवध. ५।१।३७; ब्रह्म. १।४४.

(३) हरि. १।१।३४, ३५; शिवध. ५।१।३७ रुद्रं रोपात्म-
संभवम् (रुद्रादेवात्मसंभवम्); ब्रह्म. १।४५ वै (तु) पुनर्ब्र-
(पुरा म); अग्नि. १७।१४ (सप्तकुमारं रुद्रं च सप्तजं श्लेष-
संभवम् ।) पूर्वार्धे नास्ति.

सप्तकुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ।
सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥
स्कन्दः सप्तकुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ।
तेषां सप्त महावंश दिव्या देवगणान्विताः ।
क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥

(१) हरि. १।१।३५, ३६; शिवध. ५।१।२८ विभुं पूर्वेषा
(कर्षिं सर्वेषां) उत्तरार्धे (सप्त तैते प्रजायन्ते पश्चाद्वद्राश्च
सर्वतः ।); ब्रह्म. १।४६ उत्तरार्धे (सप्तलेता अजायन्त प्रजा
रुद्राश्च भो दिवाः ।); अग्नि. १७।१६ रुद्रश्च भारत (रुद्राश्च
सत्तम) पूर्वार्धे नास्ति.

(२) हरि. १।१।३६, ३७; शिवध. ५।१।२९ (अतः सप्त-
कुमारस्तु तेजः संक्षिप्य तिष्ठति । तेषां सप्त महावंश दिव्य-
देवर्षिपूजिताः ॥); ब्रह्म. १।४७, ४८.

[६]

दीर्घनाम गौतमः, गौतमगोत्रं च
क्षत्रियाणामनर्गवेण

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधममृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हृहयाधिपतिर्हृतः ॥
शतानि दश बाहूनां निहृत्तान्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्याचरितो धर्मस्तेनाति किल दुश्चरः ॥
पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसहृद्रेण जयता महीम् ॥
एवमुवाचचैरन्नेर्भार्गवेण महात्मना ।
त्रिः सप्तऋतः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥
एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ॥
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
पाणिमाहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ॥
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥

(१) भा. १।१०।१-५९.

ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसंमता ॥
उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधस्त्रिविधैकसाम् ।
वृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽन्यपद्यत ॥
उवाच ममता तं तु देवरं यदतां धरम् ।
अन्तर्वत्नी अहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥
अयं च मे महाभाग कुशवेद्य वृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव पठद्गं प्रत्यधीयत ॥
अगोचरेतास्त्वं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽद्य त्वमुपास्मि तुमर्हसि ॥
एवमुक्तस्तथा सम्यग्वृहत्तेजा वृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशक नियच्छितुम् ॥
संवभूय ततः कामी तया सार्धमकामया ।
उत्सृजन्तं तु सं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यमापत ॥

भोक्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
 अल्पावकाशो भगवन् पूर्वं चाहमिहागतः ॥
 अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हति ।
 अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ॥
 जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।
 शुक्रोत्सर्गं ततो वृद्ध्या तस्या गर्भगतो मुनिः ॥
 पद्मयामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः ।
 स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहृतं तदा ॥
 पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ।
 तं दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रूपान्वितः ॥
 उतध्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ।
 यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ॥
 एवमास्थं यच्चक्षस्मात् तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ।
 स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिजायत ॥
 बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तिर्बृहस्पतिरिषौजसा ।
 जात्यन्धो वेदविप्राह्नः पत्नी लेभे स विद्यया ॥
 तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेपी नाम ब्राह्मणीम् ।
 स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन् महायशः ॥
 ऋषेरुतध्यस्य तदा संतानकुलवृद्धये ।
 धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 गोधर्मं सौरभेयाच सोऽपीत्य निखिलं मुनिः ।
 प्रावर्तत तदा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ॥
 सतो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
 क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः ॥
 अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे यस्तुमर्हति ।
 तामादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥
 इत्यन्योऽन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
 पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा ॥
 प्रद्विपन्ती पतिर्भार्या किं मां द्रेशीति चाग्रवीत् ।
 प्रद्वेष्युवाच—
 भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाय पतिः स्मृतः ॥
 अहं त्वद्वरणाश्रया जात्यन्धं समुतं तदा ।
 नित्यकालं भ्रमेणार्ता न भरेयं महातपः ॥

भीष्म उवाच—

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
 प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेपीं ससुतां तदा ॥
 नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थश्च भविष्यति ।
 प्रद्वेष्युवाच—
 त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःस्वकारणम् ॥
 यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं पुत्र यथा ।
 दीर्घतमा उवाच—
 अद्यप्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ॥
 एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
 मृते जीयति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥
 अमिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
 अपतीनां तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् ॥
 यद्यस्ति चेद्वनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु तारः ।
 अकीर्तिः परिवादाश्च नित्यं तासां भवन्तु वै ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
 गङ्गायां नीयतामेव पुत्रा इत्येवमग्रवीत् ॥
 लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 कष्टे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवात्सजन ॥
 न स्यादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
 चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुर्यो गृहान् ॥
 सोऽसुखोत्सदा राजन् हूयमान ऋषिस्ततः ।
 जगाम मुषहून् देशान्गन्धस्तेनोडुपेन ह ॥
 तं तु राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मज्जनगतः स्नेतमाऽभ्याशमागतम् ॥
 जग्राह चेनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 ज्ञात्वा चेनं स वनेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥
 संतानार्थं महामाग भार्यामु गम मानद ।
 पुत्रान् धर्मार्थकुञ्जलानुत्पादयितुमर्हसि ॥
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः ।
 तस्मै स राजा स्यां भार्या मुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥
 अन्यं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।
 स्यां तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥
 तस्यां वाक्षीविदादीन् स शूद्रयोनायुपिर्वशी ।
 जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥

काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
 उवाच तमृषिं राजा ममैते इति वीर्यवान् ॥
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
 शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥
 अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
 अयमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥
 ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
 बलिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै स प्राहिणोत्पुनः ॥
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाश्रवीत् ।
 भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसाऽऽदित्यवर्चसः ॥
 अङ्गो षडङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्यश्च ते सुताः ।
 तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ॥
 अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो षड्गो षडङ्गस्य च स्मृतः ।
 कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
 पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्याः सुह्यस्य च
 स्मृताः ।

एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥
 ययमन्ये महेष्यासा ब्राह्मणेः क्षत्रिया भुवि ।
 जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महावलाः ॥
 एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥
 ऋषय ऊचुः—
 कैथं बलेः सुताः पञ्च जनिताः क्षेत्रज्ञाः प्रभो ।
 ऋषिणा दीर्घतमसा ह्येतत्प्रब्रूहि पृच्छताम् ॥
 सूत उवाच—
 वैशिजो नाम विख्यात आसीद्विमानृषिः पुरा ।
 भार्या वै ममता नाम वभूवात्य महात्मनः ॥

(१) वायु. ९९।३५ वृत्तम् (एतन्नो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।३५ ; मत्स्य. ४८।३०, ३१ (कथं बलेः सुता जाताः पञ्च तस्य महात्मनः । किन्ताम्नी मदिषी तस्य जनिता कतम कथिः ॥ कथं चोत्पादितास्तेन तत्रः प्रपृच्छि पृच्छताम् । माहात्म्यं च प्रभावं च निरिखेन वदत्य तत् ॥) .

(२) वायु. ९९।३६ वैशिजो (अशिजो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।३६ ; मत्स्य. ४८।३२ पूर्वार्धे (अयोशिव इति ख्यात आसीद्विद्वानृषिः पुरा ।) भार्या (पत्नी) .

वैशिजस्य कनीयास्तु पुरोधो यो दिवौकसाम् ।
 बृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽभ्यपद्यत ॥
 उवाच ममता तं तु बृहस्पतिमनिच्छती ।
 अन्तर्वर्त्यस्मि ते भ्रातुर्ग्येष्टस्यास्य च भामिनी ॥
 अयं हि मे महान् गर्भो रोखीति बृहस्पते ।
 अजस्तं ब्रह्म चाभ्यस्य पडङ्गं वेदमुद्गिरन् ॥
 अमोघरेतास्त्वं चापि न मां भजितुमर्हसि ।
 अस्मिन्नेव गते काले यथा वा मन्यसे प्रभो ॥
 ऐयमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
 कामात्मानं महात्माऽपि नात्मानं सोऽभ्यधा-
 यत् ॥

संवभूयेव धर्मात्मा तया सार्धं बृहस्पतिः ।
 उत्सृजन्तं तदा रेतो गर्भस्यः सोऽभ्यभाषत ॥
 हुँकं त्याक्षीश्च मा जीव द्वयोर्नेहारित संभवः ।
 अमोघरेतास्त्वं चापि पूर्वं चाहमिहागतः ॥

(१) वायु. ९९।३७ वैशिजस्य (अशिजस्य) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।३७ ; मत्स्य. ४८।३३ (वैशिजस्य यवीयान् आरुपत्नीन-मकामयत् । बृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतामेव कामतः ॥) .

(२) वायु. ९९।३८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।३८ ; मत्स्य. ४८।३४ बृहस्पतिमनिच्छती (देव बरवर्णिनी) स्यास्य च भामिनी (स्य तु विरम्यताम्) .

(३) वायु. ९९।३९ महान् गर्भो रोखीति (महान्गर्भो रोच-तेऽति) अजस्तं (अशिजं) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।३९ ; मत्स्य. ४८।३५ (अयं तु मे महामाग गर्भः कुप्येद्वृहस्पते । औशिजो आरुपत्यस्य सोपार्हं वेदमुद्गिरत् ॥) .

(४) वायु. ९९।४० ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४० गते (यथा) प्रभो (विभो) ; मत्स्य. ४८।३६ जेव (जेव) .

(५) वायु. ९९।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४१ ; मत्स्य. ४८।३७ स्तया (स्तया) उत्तरार्धे (कामात्मा ॥ महात्माऽपि न मनः सोऽभ्यधासत् ॥) .

(६) वायु. ९९।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४२ सोऽभ्य (सोऽस्य) ; मत्स्य. ४८।३८ सार्धं बृहस्पतिः (सार्धमकामया) उत्तरार्धे (उत्सृजन्तं ॥ तद्रेतो वाचं गर्भोऽभ्यभाषत ।) .

(७) वायु. ९९।४३ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४३ ; मत्स्य. ४८।३९ पूर्वार्धे (भो तदा वाचामधिप द्वयोर्नास्तीद तसितिः ।) .

शेषाप तं तदा क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
उशिजस्य सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः ॥
यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ।
मामेवमुक्तवाम्मोहात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥
ततो दीर्घतमा नाम शापादपिरजायत ।
अथौशिजो बृहत्कीर्तिर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥
ऊर्ध्वरैतास्ततश्चापि न्ययसद्भ्रातुराश्रमे ।
गोधर्मं सौरभेयात्तु वृषभाच्छ्रुतवान् प्रभोः ॥
प्रसादतो वृषेन्द्रस्य गोधर्मं जगृहेऽथ सः ।
मनसैव सदा दध्ने तद्विधस्तत्परायणः ॥
ततो यवीयसः पत्नीमौतध्यस्याभ्यमन्यत ।
विचेष्टमानां रुद्रीं दैवास्तंमूढचेतनः ॥
अथैलेपं तु तं मत्वा शरद्वांस्तस्य नाक्षमन् ।
गोधर्मं वै बलं कृत्वा स्तुपां ॥ ह्यभ्यमन्यत ॥

(१) वायु. ९९।४४ उशिजस्य (अशिनं त) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४४ ; मत्स्य. ४८।६० शेषाप त तदा (सोऽशुचत ततः) उशिजस्य स्तु (पुत्र ज्येष्ठस्य वै) .

(२) वायु. ९९।४५ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४५ , मत्स्य. ४८।४१ सर्वभूतेप्सिते सति (गर्भसोऽपि निषेधसि) मोहात्तमो (तस्मात्तमो) .

(३) वायु. ९९।४६ अथौ (अथा) , ब्रह्माण्ड. ३।७४।४६ ; मत्स्य. ४८।४२ अथौशिजो (अतोऽशुचो) .

(४) वायु. ९९।४७ प्रभो (प्रभो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४७ ; मत्स्य. ४८।४३ ऊर्ध्वरैतास्ततः सोऽमौ वै वसन् भ्रातुराश्रमे । स धर्मान् सोऽभेयांस्तु वृषभाश्च रुद्रीकालम् ॥)

(५) वायु. ९९।४७ (प्रसादिते गौ तस्मिन् गोधर्मं मक्ति-
तस्तु तम् । मनसैव तदादत्ते मन्त्रिष्ठस्तत्परायणः ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४७ , मत्स्य. ४८।४२ (प्रसादिते गौ तस्मिन् गोधर्मं मक्तिस्तु सः) . मनसैव समारब्धौ तन्निष्ठस्तत्परो हि सः ॥) .

(६) वायु. ९९।४८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।४८ ; मत्स्य. ४८।४३ औतध्यस्याभ्यमन्यत (औतध्यस्याभ्यवपण) उपरार्थे नास्ति .

(७) वायु. ९९।४९ ह्यस्य (सस्य) , ब्रह्माण्ड. ३।७४।४९ , मत्स्य. ४८।४३, ४४ (कृताकृतौ तां मत्वा सोऽन्यद्वानिव न ह्यमः । गोधर्मं तु यत् मत्वा स्तुपां तामन्यवपण ॥) .

विपर्ययं तु तं दृष्ट्वा शरद्वाग्निविचिन्त्य च ।
भविष्यमथ ज्ञात्वा च महात्मा त्वयमस्य तम् ॥
प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्ममप्यार्थयन् स्तुपाम् ॥
दुर्वृत्तं त्वां सजाम्येष गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा ।
यस्मात्त्वमन्योः वृद्धश्च भर्तव्यो दुरनुष्ठितः ।
तेनासि त्वं परित्यक्तो दुराचारोऽसि मे मतिः ॥
स्तु उवाच—
कर्मण्यस्मिस्ततः क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत ।
निर्मत्स्यं चैव बहुशो वाहुभ्यां परिगृह्य च ।
काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गाम्भसि समुत्सृजत् ॥
उद्धमानः समुद्रस्तु सप्ताहं लोतसा तदा ।
तं सलीको बलिनाम राजा धर्मार्थवत्सवित् ।
अपश्यन्मज्जमानं तु स्त्रोतसाऽभ्याशमागतम् ॥
तं गृहीत्वा स धर्मात्मा बलिवैरोचनस्तदा ।
अन्तःपुरे जुगोपेनं भक्ष्यैर्भोग्यैश्च तर्पयन् ॥

(१) वायु. ९९।६० प्रविचिन्त्य च (प्रत्यविचिन्त्यम्) त्व-
मस्य तम् (च न दृष्टुमात्रम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६० ; मत्स्य. ४८।५५ (आत्म्यमर्थं तु तं ज्ञात्वा माहात्म्यात्तुवाच सा । विपर्ययं तु त्वं लब्ध्वा अनन्तानिव वर्तसे ॥) .

(२) वायु. ९९।६१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६१ ; मत्स्य. ४८।५६ स्तुपाम् (स्तुताम्) पूर्वां नास्ति .

(३) वायु. ९९।६२ स तसौ (तस्यै) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६२, ६३ गतिः (गतः) ; मत्स्य. ४८।५६, ५७ म्येष (म्येष) सुष्ठिः (विष्ठिः) सुतीवार्थे नास्ति .

(४) वायु. ९९।६३ काष्ठे समुद्रे (कोष्ठे समुद्रे) ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६३, ६४ वाहुभ्याम् ; मत्स्य. ४८।५४, ५७ चैव बहुशो (चैनं रुद्ध्वा च) परि (सप्त) प्रथमार्थे नास्ति .

(५) वायु. ९९।६४ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६५, ६६ साऽभ्या (सोऽभ्या) , मत्स्य. ४८।५८ (तनुसदानं वेगेन स्त्रोतसोऽभ्या-
शमागतः) . प्रथमविधीवार्थे न सः .

(६) वायु. ९९।६५ ; ब्रह्माण्ड. ३।७४।६६, ६७ ; मत्स्य. ४८।५८, ५९ ॥ गृहीत्वा (जयाइ तं) वन (वनि) भक्ष्यैर्भोग्यैश्च (भक्ष्यो) .

मैहायोगी स तु बलिर्वैदो यः स महामनाः ।
 पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥
 अङ्गं स जनयामास बह्वं सुहृं तथैव च ।
 पुण्ड्रं कलिङ्गं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥
 बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः ।
 यलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता घराः प्रीतेन धीमतः ॥
 मैहायोगित्यमायुश्च कल्पस्य परिमाणकम् ।
 संप्राप्ते चाप्यजेत्यत्वं धर्मे चैव प्रभावतः ॥

गुणः गुणस्तो (गुणपलनयो) मनुष्य (मानुष) वै (तु) प्रजे-
 ष्वया (प्रजेष्ठया) ; हरि. १।११।१२ इत्यत्र (फेलासु) उच-
 रायं (जानो मानुषयोनी तु स राजा कान्धनेपुनिः ।) ; ब्रह्म. १।१।२८, २९ इत्यत्र (फेनस्य) गुणः (ततः) उचरायं हरिवत् .

(१) वायु. ९९।२७ पञ्च वंशकरान् (वायुवैष्वंकरान्) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।७।१२६, २७ वायुवत् ; मत्स्य. ४८।२४ (महा-
 योगी तु स बलिर्वैदो बन्धैर्महात्मना । पुत्रानुत्पादयामास
 क्षेत्रान् पञ्च पार्थिवान् ॥) ; हरि. १।११।१३ बह्वो यः स
 महामनाः (बह्वं नृपतिः पुरा) ; ब्रह्म. १।१।२९, ३० हरिवत् .

(२) वायु. ९९।२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।२७, २८ पुण्ड्र
 (शुद्धं) बालेयं (बालेयं) ; मत्स्य. ४८।२५ क्षत्र (क्षेत्र) ;
 हरि. १।११।१४ (अङ्गः प्रथमो ज्यो बह्वः गुह्यलक्षितः च । पुण्ड्रः
 कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥) ; ब्रह्म. १।१।३०, ३१
 हरिवत् .

(३) वायु. ९९।२९ भीमाः (धर्मिनः) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।
 २८, २९ बालेया (बालेया) ; मत्स्य. ४८।२५, २६ बालेयु
 (बालेय) दत्ता वराः (दत्तो वरः) ; हरि. १।११।१५ प्रभोः
 (मुनि) भीमाः (भारत) ; ब्रह्म. १।१।३१, ३२ प्रभोः (मुनि)
 उचरायं (बालेय ब्रह्मणा दत्तो वरः प्रीतेन भो दिवाः ।) .

(४) वायु. ९९।३० कल्पस्य (कल्पायुः) प्रभावतः (प्रभा-
 वना) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।२९, ३० वा (वा) ; मत्स्य. ४८।

त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ।
 वले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥

चैतुरो नियतान् वर्णास्त्वं वै स्थापयिता भुवि ।
 इत्युक्ते विमुना राजा बलिः शान्तिं परं ययौ ॥

कौलेन महता विद्वान् स्वं वै स्थानमुपागतः ।
 तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः समुद्रकाः ।
 कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव ॥

२६, २७ चैव प्रभावतः (चैवोत्तमा मतिः) ; हरि. १।११।२६
 णकम् (णतः) वा (वा) प्रभावतः (प्रधानता) ; ब्रह्म.
 १।१।२९, ३३ णकम् (णतः) प्रभावतः (प्रधानतान्) .

(१) वायु. ९९।३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३०, ३१ बले वा
 (बालेया) ; मत्स्य. ४८।२७, २८ (त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं
 प्रसवे तथा । जयं चाप्रतिमं सुखं धर्मे तत्त्वार्थदर्शनम् ॥) ; हरि.
 १।११।२७ ; ब्रह्म. १।१।३३, ३४ चैव (चापि) .

(२) वायु. ९९।३२ ता भुवि (तेलि च) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।७।३१, ३२ ता भुवि (तेलि वै) ; मत्स्य. ४८।२८ त्वं वै
 (स वै) भुवि (प्रभु) उचरायं नास्ति ; हरि. १।११।२८ वै
 (च) ; ब्रह्म. १।१।३४, ३५ वै (च) ता भुवि (तेलि च) .

(३) वायु. ९९।३३, ३४ द्वितीयनृनीयार्थयोः (तेषां जन-
 पदाः रत्नीना वङ्गाश्चुद्रकास्तथा । पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।७।३२, ३३ वै (च) द्वितीयनृनीयार्थयोः (तेषां
 जनपदा अङ्गराश्च गुह्यकाः । पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) ;
 मत्स्य. ४८।२९ (तेषां च पञ्च दायारा वङ्गाः गुह्यकालया ।
 पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) प्रथमार्थं नास्ति ; हरि. १।११।
 ३१, ३२ प्रथमार्थं (कौलेन महता राजन् स्वं च स्थानमुपा-
 गन्तुं ।) ; ब्रह्म. १।१।३५, ३६ प्रथमार्थं (कौलेन महता विभा-
 र्त्वं च स्थानमुपागन्तुं ।) .

[७]

वैवस्वनमनुपुत्राः ब्रह्मक्षत्रादयः, मनुः इत्या पुरुखाः

इति वराकम्, नामागो मरुन्दनो

वत्सप्रिशेति वैवयप्रवरः

धर्मात्मा स मनुर्धामान् यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।
मनोर्यशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ॥

ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोजातास्तु मानवाः ।

तत्राभवत्तदा राजन् ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ॥

ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ।

वेनं धृष्ट्युं नरिष्यन्तं नामगोक्ष्वाकुश्वेव च ॥

करूपमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ।

पृथग्भनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ॥

नाभागारिष्टदशमान् मनोः पुत्रान् महाबलान् ।

पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन् क्षितौ ॥

अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ।

पुरुषास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ॥

सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ।

त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानभन् पुरुषाः ॥

अमानुपेयृतः सत्त्वैर्मानुषः सन् महायशः ।

विप्रैः स विप्रहं चक्रे धीर्योन्मत्तः पुरुषाः ॥

जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ।

सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ॥

अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णात्र चाप्यसौ ।

ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः सयः शप्तो व्यनश्यत् ॥

सोभान्वितो मदबलमग्नसंज्ञो नराधिपः ।

स हि गन्धर्वलोकस्य उर्वरया सहितो विराट् ॥

आनिनाय कियार्येऽप्रीन् यथावद्विहितांस्त्रिषा ।

पट् पुत्रा जशिरेऽयैलादायुर्धर्मानमावसुः ॥

दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीमुताः ॥

सूत उवाच—

ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषे दैवतैः सह ।

वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशत् ॥

तस्य वैवस्वतो यदये सांप्रतस्य महात्मनः ।

आनुपूर्व्येण वै विप्राः कीर्त्यमानं निबोधत ॥

मनोवैवस्वतस्येह सर्गमादाय सांप्रतम् ॥

मनोवैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः ।

इक्ष्वाकुश्चैव नामागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥

(१) वायु. ८५।२.

(२) वायु. ८५।३.

(३) वायु. ८५।२९, ३० (इक्ष्वाकुश्चैव नामागो धृष्ट शर्याति-

रेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥ करूपश्च
पृथग्भक्ष वपुषात्रयम् स्मृतः । मनोवैवस्वनस्यैव नव पुत्राः प्रकी-
र्तिताः ॥) : ८५।३, ४ प्रथमार्थे (मनोः प्रथममस्यासन्नव पुत्रास्तु
नवसमाः ।) कुश्वेव नामागो (कुश्वेव नक्षत्रे) गारिष्ठ (गोऽरिष्ठ) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१०-१२ (इक्ष्वाकुश्च नृगक्षेत्र धृष्ट शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नामागो दिष्ट एव च ॥ करूपश्च पृथग्भक्ष
प्रांशुश्च नवमः स्मृतः । मनोवैवस्वनस्यैव नव पुत्राः सुप्रामिकाः ॥) :
३।६।२, ३ प्रथमार्थे (तस्यादैवत्वनामुप्रा जशिरे ददा तत्समाः ।)
कुश्वेव नामागो (कुश्वेव नृगक्षेत्र) गारिष्ठ (गो दिष्ट) ; मार्क.
७।१।११, १२ (इक्ष्वाकुर्नोभगक्षेत्र धृष्ट शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नामागो दिष्ट एव च ॥ करूपश्च पृथग्भक्ष
वपुषाक्षोक्तविरुद्धः । मनोवैवस्वनस्यैव नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥) :
११।१।४, ५ (इक्ष्वाकुर्नोभगोऽरिष्ठो महाबलपराक्रमः । नरिष्यन्तो-
ऽनव नामागः पृथगो धृष्ट एव च । एते पुत्रा मनोमत्तस्य पृथगान्यदय
पालकाः ॥) ; मत्स्य. ११।४०, ४१ (मनोवैवस्वनस्यानन्व ददा
पुत्रा महाबलाः । इत्युत्त प्रथममत्तेषां पुत्रेष्टयो समजायन् । इक्ष्वाकुः
कुशनामश्च अरिष्ठो धृष्ट एव च । नरिष्यन्तः करूपश्च शर्यातिश्च
महाबलाः ॥ पृथग्भक्षश्च नामागः सर्वे ते दिव्यमानुषाः ॥) ;
विष्णु. ५।१।७ (मनोरिक्ताहुर्नृगधृष्टशर्यातिनरिष्यन्तप्रांशु-
नामागमेदिष्ठकरूपपृथग्भक्षाः पुत्रा बभूवुः ।) ; हरि. १।१०।२, ३
धृष्ट (धृष्टुः) नरिष्यन्तश्च (नरिष्यन्तश्च तथा) मानवा स्मृताः
(महावयम्) ; लिङ्ग. १।६।१।७-१९ (मनोरु प्रथमस्यास-
न्नव पुत्रास्तु तत्समाः । इक्ष्वाकुर्नोभगक्षेत्र धृष्टुः शर्यातिरेव च ॥
नरिष्यन्तश्च वै धीमान्नामागोऽरिष्ठ एव च । करूपश्च पृथग्भक्ष नक्षेते
मानवा स्मृताः ॥) ; शिवध. ६।०।२, ३ (इक्ष्वाकुः सिवि-
नामागो धृष्टुः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽनव नामागः करूपश्च
प्रियमनः ॥) प्रथमार्थे न पाठान्तस्य ; गरुड. १।१३।८, ९
(इक्ष्वाकुशर्याती मृगो धृष्टः पृथग्भक्षः । नरिष्यन्तश्च नामागो

(१) भा. १।७।१३-२५

(२) वायु. ८५।१ ; ब्रह्माण्ड ३।६।१.

नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागारिष्ट एव च ।
 करुपश्च पृषधश्च नयैते मानवाः स्मृताः ॥
 ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु निबोधत ।
 स्मृष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्तत ॥
 अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिति प्रजापतिः ।
 मित्रावरुणयोर्विप्राः पूर्वमेव महामतिः ॥
 अमुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भो द्विजाः ।
 तस्यां च वर्तमानायामिष्टयां च द्विजसत्तमाः ॥
 *मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत ।
 आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ॥

दिष्टः दशक एव च ॥); पृष्ठ. ५।८।५५-७७ (मनोवै-
 खनस्यासम्बद्धा पुत्रा महाबलाः । इत्युक्तं प्रथमस्तोत्रं पुत्रेषु सम-
 आचन ॥ इदं वाक्यं पुत्रनामस्य अरिष्टो भूष्ट एव च । नरिष्यन्तः
 वरुपश्च शर्वातिश्च महाबलः । पृषधश्चाप्य नामागः सर्वे
 ते दिव्यमानुषाः ॥); ब्रह्म. ७।१,२ लीलावचतुर्थाध्यायोः
 (नरिष्यन्तश्च पश्ये वै प्रांशुं रिष्टश्च सत्तमाः । वरुपश्च पृष-
 धश्च नयैते मुनिसत्तमाः ॥); पूर्व. १।२०।४-६ (मनोरु
 प्रथमरायास्तत्र पुत्रारु तत्तमाः । इदं वाक्यं देवैर् नामागो भूष्टः
 शर्वातिरेव च ॥ नरिष्यन्तश्च नामागो हरिष्टः करुपतथा ।
 पृषधश्च महातेजा नयैते राजसंनिभाः ॥); अग्नि. २७।१५,६
 (मनोवैखन्यासम्पुत्रा वै नव तत्तमाः । इदं वाक्यं देवैर् नामागो
 भूष्टः शर्वातिरेव च ॥ नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागारिष्ट सत्तमाः ॥
 वरुपश्च पृषधश्च भयोध्यायां महाबलाः ॥)।

(१) वायु. ८५।५; ब्रह्माण्ड. ३।६०।४ निबोधत (प्रसो-
 धितम्) उत्तरार्धे (वायुं प्रचक्रमे कामं हव्यमेधेन भूपतिः ॥)।

(२) वायु. ८५।६ (अथारोपुत्रनामः परामिति प्रजा-
 पतिः ॥ उत्तरार्धे नारितः; ब्रह्माण्ड. ३।६०।५ सर्वे वायुवत्;
 हरि. १।१०।३ योर्विप्राः (योस्तान्) महामतिः (विज्ञापने);
 शिवध. ६०।२ उत्तरार्धे नारितः; ब्रह्म. ७।३.

(३) हरि. १।१०।४ भो द्विजा (भारत) तस्यां च (तस्यां
 द्व) च द्विजसत्तमाः (भरतसत्तमा); शिवध. ६०।३ (अनु-
 स्मृत्यु पुत्रेषु तत्रेष्टयां संकल्प ह ॥) एतावदेव; ब्रह्म. ७।४ नवसु
 (वस्तु)।

(४) वायु. ८५।६ माजुरोत् (मारयत्) उत्तरार्धे नारितः;
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।५ मनुराहुति माजुरोत् (अनलहुतिरेव यत्)
 उत्तरार्धे नारितः; हरि. १।१०।५ मनु (मुनि); ब्रह्म. ७।५
 माजुरोत् (मारयत्) उत्तरार्धे नारितः.

तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः ।
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम् ॥
 तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥
 तौ मिलेत्येव होवाच मनुर्देण्डधरस्तदा ।
 अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥
 धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥
 इलोवाच-
 *मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ।
 तयोः सकाशं यास्यामि मां नो धर्मो हतो वधीत् ॥
 *सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ।
 गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 *अंशेऽस्मि युवयोज्ञाता देवौ किं करवाणि याम् ।
 मनुर्नैवाहमुक्ताऽस्मि अनुगच्छस्व मामिति ॥

(१) हरि. १।१०।६.

(२) वायु. ८५।७ संहनना (संहनना) इला (इला);
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।६ मुनिः (मुनयः); हरि. १।१०।७; शिवध.
 ६०।३,४ इति श्रुतिः (अप विस्तृता); ब्रह्म. ७।५,६.

(३) वायु. ८५।८ ऐलव (ऐलव) तदा (रुद्रः)
 गच्छस्व मां भद्रे (गच्छामि भद्रं ते); ब्रह्माण्ड. ३।६०।७
 ऐलव (ऐलव) तदा (स्ततः) मां भद्रे (भद्रं ते); हरि.
 १।१०।८; शिवध. ६०।४,५ मिले (मिले) तदा (स्तथा)
 भद्रे तमिला (पति तमिजा); ब्रह्म. ७।६,७.

(४) वायु. ८५।९ वाक्यं (वाक्यं); ब्रह्माण्ड. ३।६०।८;
 हरि. १।१०।८; शिवध. ६०।५; ब्रह्म. ७।७.

(५) वायु. ८५।९,१०; ब्रह्माण्ड. ३।६०।८, ९ मा नो
 (माज्ज्ञो); हरि. १।१०।९ मा नो (न मां); शिवध. ६०।३
 मा नो धर्मो हतो वधीत् (न मेऽधर्मो हि तद्वधेत्); ब्रह्म. ७।८
 मा नो धर्मो हतो वधीत् (न मां धर्महर्ता कुल).

(६) वायु. ८५।१०, ११ पूर्वार्धे (अनुगच्छता पुनर्देवी तयो-
 रन्तिकमगमत् ॥); ब्रह्माण्ड. ३।६०।९, १० पूर्वार्धे (अनुगच्छता
 पुनर्देवी तयोरन्तिकमगमत् ॥); हरि. १।१०।१०; शिवध.
 ६०।७ पूर्वार्धे (अनुगच्छता ययो सा द्व मित्रावरुणयोस्ततः ॥);
 ब्रह्म. ७।९.

(७) वायु. ८५।११, १२; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१०, ११ अस्मि
 (अस्मिन्); हरि. १।१०।११ नैवाहमुक्ताऽस्मि (ना वाह-
 मुक्ता वै); शिवध. ६०।८ (अह्मातिन्युदयोर्नाम स्मृतं किं

तेषां तु वदतीं साध्वीमिलामाश्रित्य तावुमौ ।
 देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः ॥
 अनेन तय धर्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्तो वरवर्णिनि ॥
 औचयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ।
 मनोर्यशकरः पुत्रस्त्यमेव च भविष्यसि ॥
 सुशुभ्र इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु पूजितः ।
 जगद्विद्यो धर्मशीलो मनोर्यशविवर्धनः ॥
 मौनयः स तु सुशुभ्रः स्त्रीभावमगमत्प्रभुः ।
 सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥

करवाणि वाम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ७।१० नैवाहसुख-
 ऽस्ति (ना चाहसुखा वा) .

(१) वायु. ८५।१२, १२ मिला (मित्रा) ; ब्रह्माण्ड. ३।
 ६०।१२, १२ वदतीं (वचती) मित्रा (मित्रा) , हरि. १।१०।
 १२ (तां तथावादिनीं साध्वीमिलं धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुण-
 क्षोमावूचतुर्विज्ञोष तत् ॥) ; शिवध. ६०।८ (तां तथावादिनीं
 साध्वी मित्रावरुणावूचतुः ॥) ; ब्रह्म. ७।११ (तां तथावादिनीं
 साध्वीमिलं धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणक्षोमावूचतुस्तां
 दिज्ञोचताम् ॥) .

(२) वायु. ८५।१२, १४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१२, १२ स्तो
 (स्तौ) ; हरि. १।१०।१२ धर्मज्ञे (धर्मज्ञे) ; शिवध. ६०।९
 स्तो (स्तौ) ; ब्रह्म. ७।१२ हरिवत् .

(३) वायु. ८५।१४ कन्येति (कन्या म्) उत्तरार्धं नास्ति ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।१२ कन्येति (कन्ये म्) उत्तरार्धं नास्ति ;
 हरि. १।१०।१४ कटः (परः) ; शिवध. ६०।१० कन्येति
 यास्यसि (चैव गमिष्यसि) ; ब्रह्म. ७।१३, १४ .

(४) वायु. ८५।१५ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१४ ; हरि. १।१०।
 १५ पूजितः (शोमने) ; शिवध. ६०।१२ पूजितः (विख्यातः) ;
 ब्रह्म. ७।१४, १५ हरिवत् .

(५) वायु. ८५।१६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१५ ; हरि. १।१०।
 १६ (निवृत्ता सा तु तच्छुभ्रा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।)
 पूर्वार्धं नास्ति ; शिवध. ६०।१२ (निवृत्ता सा तु तच्छुभ्रा
 गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।) पूर्वार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ७।१५
 (निवृत्ता सा तु तच्छुभ्रा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।) पूर्वार्धं
 नास्ति .

धुंचेनान्तरमासाद्य मैथुनायोषमन्त्रिता ।
 सोमपुत्राद्बुधाचास्यामैलो जज्ञे पुरूरवाः ॥
 बुधास्ता जनयित्वा तु सुशुभ्रत्वं पुनर्गता ।
 सुशुभ्रस्य तु दाय्यादाश्रयः परमधार्मिकाः ॥
 वैतलश्च गयश्चैव विनताश्वस्य धीव च ।
 उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम् ॥
 दिक्पूर्वा तस्य राजर्षेर्गोयस्य तु गया पुरी ।
 प्रविष्टे तु मनौ तस्मिन् प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरम् ॥

(१) वायु. ८५।१७ स्यामैलो (स्या प्लो) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।६०।१६ नान्तर (नोत्तर) ; हरि. १।१०।१६, १७ चास्यामैलो
 (द्वावस्तस्यां) ; लिङ्ग. १।६५।२४ योषमन्त्रिता (य
 प्रवर्तिता) स्यामैलो (यि यैलो) ; शिवध. ६०।१२, १३ उत्तरार्धे
 (सोमस्य पुत्रलस्यां तु पुत्रो जज्ञे पुरूरवाः ।) ; ब्रह्म. ७।१६
 च्वास्यामैलो (द्विप्रास्तस्यां) .

(२) वायु. ८५।१८ न्यत्व पुनर्गता (न्नं पुनर्गता) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।१७ ; मरुद्व. १२।१६ (पुनः पुनश्चयमभूत्सु-
 न्त्वापरावितम् ।) पूर्वार्धं नास्ति ; हरि. १।१०।१७, १८
 पूर्वार्धे (जनयित्वा तत्. सा तमिला सुवदुन्मता गता ।) ; लिङ्ग.
 १।६५।२६ (पुनश्चयमभूत्स्य सुवदुन्मत्य दिज्ञोचताम् ।) पूर्वार्धं
 नास्ति ; शिवध. ६०।१३, १४ पूर्वार्धे (जनयित्वा तु सा पुन
 पुनः सुवदुन्मत् गता ।) ; गारुड. १।१३।८ (सुताश्वस्य
 सुवदुन्मात्) ; ब्रह्म. ५।८।१२२ सर्वं मत्स्यवत् ; ब्रह्म. ७।१७
 हरिवत् .

(३) वायु. ८५।१९ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१८ विनताश्वः
 (विनतश्च) विनताश्वस्य (विनतरवापि) ; मरुद्व. १२।१७
 (उत्कलो वै गहस्पदद्विजिताश्वश्च वीर्यवान् । उत्कलस्योत्कला
 नाम ॥) ; हरि. १।१०।१८, १९ अस्त्येव च (अश्वत् आस्त)
 सन् राष्ट्रं (सल्ला राश्रन्) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; लिङ्ग. १।६५।
 २६, २७ ; शिवध. ६०।१४, १५ अस्त्येव च (अश्व वीर्यवान्)
 ललं राष्ट्रं (सल्ला विप्र) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; गारुड.
 १।१३।८ (उत्कलो विनतो गवः) ; पद्म. ५।८।१२२ (उत्कलो-
 ऽय गयस्तद्विजिताश्वश्च वीर्यवान् । उत्कलस्योत्कला नाम ॥) ;
 ब्रह्म. ७।१८ सत्येव च (इव मो दिवाः) सल्ला राष्ट्रं (सल्ला
 विप्रा) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; कूर्म. १।२०।९ (उत्कलं च
 गय चैव विनतं च तथैव च ।) ; अग्नि. २७।१८ (सुवदुन्मा-
 न्त्वस्यगो विनताश्वस्यो नृपाः । उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनता-
 श्वस्य पश्चिमा ॥) .

(४) वायु. ८५।१९, २० दिक्पूर्वा तस्य (दिश्वतारतय)
 प्रविष्टे तु (प्रविष्टे) कर्णः (कटः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१९ ;

देशधा तद्वधत्प्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥
 यूपोद्धिता वसुमती यस्थेयं सवनाकरा ॥
 ईक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
 कन्याभावात्तु सुद्युम्नो नैव भागमवाप्तवान् ॥
 येंसिष्ठवचनाशासीत्प्रतिष्ठाने महाद्युतिः ।
 प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥

मास्य. १११७, १८ (गवस्य तु गया मता । हरिताभस्य
 दिक्पूर्वा) ; हरि. ११०१९, २० तस्य राज्ञेः (भरतश्रेष्ठ)
 उत्तरार्धे (प्रविष्टे तु मनौ तान् दिवाकरमरिन्दम् ।) ; लिङ्ग.
 १६५१७ (गया गवस्य चाख्याता पुरी परमशीमना ।) उत्तरार्धे
 नास्ति ; शिवध. ६०१५, १६ (दिक्पूर्वां मुनिशार्ङ्गं गवस्य
 तु गया स्मृता । प्रविष्टे तु मनौ तान् दिवाकरमरिन्दम् युने ॥) ; पद्म.
 ५८११२२, १२३ (गवस्य तु गया मता । हरिताभस्य दिक्पूर्वां
 विज्ञाता ॥) ; ब्रह्म. ५१९ (दिक्पूर्वां मुनिशार्ङ्गं गवस्य तु
 गया स्मृता । प्रविष्टे तु मनौ विप्रा दिवाकरमरिन्दम् ॥) ;
 अग्नि. २७३१९ तस्य राज्ञेः (राजनयस्य) तु (च) उत्तरार्धे
 नास्ति.

(१) वायु. ८५१२० त्वज (त्वज) ; ब्रह्माण्ड. ३१०१२०
 तद्वध (तद्वध) ; हरि. ११०१२० ; शिवध. ६०१६ (दशधा
 तज तद्वध क्षेत्रमकरोत्पृथिवीं मनुः ।) ; ब्रह्म. ५२० तद्वध
 (तद्युनः) .

(२) हरि. ११०१२१.

(३) वायु. ८५१२१ पूर्वां (ईक्ष्वाकुरेव दायादानग्यान्
 ददा समान्नुयात् ।) नैव (नैनं) वाप्तवान् (वाप्तुयात्) ;
 ब्रह्माण्ड. ३१६०२०, २१ पूर्वां (ईक्ष्वाकुरेव दायादो भाग
 ददाममाप्तवान् ।) ; मास्य. १२१९ उत्तरार्धे नास्ति ; हरि.
 ११०१२१, २२ वायु (वाच) नैव भाग (नैनं गुण) ; लिङ्ग.
 १६५१८, २९ वायु (वाच) ; शिवध. ६०१७ ज्वेष्ठ
 (श्रेष्ठ) उत्तरार्धे नास्ति ; पद्म. ५८११२४ उत्तरार्धे नास्ति ;
 ब्रह्म. २१०, २१ नैव भाग (नैनद्राज्य) .

(४) वायु. ८५१२२ छाने (छानो) ; ब्रह्माण्ड. ३१६०
 २१, २२ ; मास्य. १२१८ (प्रतिष्ठानेऽभिरिष्याव स पुरुषसं
 क्षमम् ।) उत्तरार्धे नास्ति ; हरि. ११०१२२, २३ महापुतिः
 (महात्मनः) महात्मनः (दुस्तर) ; लिङ्ग. १६५१२९, ३०
 वासी (वासी) ; शिवध. ६०१७, १८ वासी (वासी)
 महापुतिः (महात्मनः) उत्तरार्धे (प्रतिष्ठां धर्मराजस्य सुद्युम्नो-
 ऽव लो ददौ ।) ; पद्म. ५८११२१ सर्वां मन्त्रात् ; ब्रह्म. ७
 २१, २२ ववासी (वासी) महापुतिः (महात्मनः) महात्मनः

तैत्तिरुर्वसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः ।
 मानवेयो महाभागः स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥
 मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्पुनः ॥
 धृतवान्य इलेत्येवं सुद्युम्नेति च विश्रुतः ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु ऋषयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ।
 मानवः स तु सुद्युम्नः स्त्रीभावमगमत्कथम् ॥

सूत उवाच—

पुंरा महेश्वरं द्रष्टुं कुमारः सनकादयः ।
 इत्यावृतं समाजमुद्दिष्टुं पृथग्भोज्यम् ॥
 उभया रममाणं तं विलोक्य पिहिते स्थले ।
 प्रतिजग्मुस्ततः सर्वे श्रीढिताऽभूच्छ्रियाऽप्यथ ॥
 प्रोवाच वचनं देवी प्रियहेतोः प्रियं प्रिया ।
 इमं ममाश्रमं देयं यः पुमान् संप्रवेक्ष्यति ।
 भविष्यति ध्रुवं नारी स तुल्याऽप्सरसां शुभा ॥

तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये ।
 स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्यप्सरसो यथा ॥

द्विचोत्तराः) ; अग्नि. २७३१९ (वसिष्ठनाम्नानुवृत्तान् प्रति-
 ष्ठानमवाप ह ।) उत्तरार्धे नास्ति.

(१) वायु. ८५१२३ द्राज्यं (द्राष्टुं) उत्तरार्धे (मानवेन्यो
 महाभाग स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ।) ; हरि. ११०१२३, २७ महाभागः
 (महाराज) ; लिङ्ग. १६५१३०, ३१ जैलुनः (गान्धिनः) ;
 शिवध. ६०१८, २९ उत्तरार्धे (मानवो यो मुनिश्रेष्ठ स्त्रीपुंसो-
 र्लक्षणः प्रभुः ।) ; ब्रह्म. ७२२, २३ महाभागः (मुनिश्रेष्ठः) ;
 अग्नि. २७३१० (तत्पुरुषसे प्रादात्तुवृत्तान् राज्यमाप्य ह ।)
 उत्तरार्धे नास्ति.

(२) वायु. ८५१२३.

(३) हरि. ११०१२७ सुद्युम्नेति च (सुद्युम्नरेति) ;
 ब्रह्म. ७२३ य इले (तामिले).

(४) वायु. ८५१२४ ; ब्रह्माण्ड. ३१६०२२ तदनन्तरम्
 (यतनं प्रति).

(५) ब्रह्माण्ड. ३१६०२३, २४.

(६) वायु. ८५१२५ इमं ममाश्रमं (समे ममाश्रमे) स
 पुत्र्या (सा तुल्या) ब्रह्माण्ड. ३१६०२५, २६.

(७) वायु. ८५१२६ ; ब्रह्माण्ड. ३१६०२६, २७.

उमावनं प्रविष्टस्तु स राजा मृगयां गतः ।
पिशाचैः सह भूतेषु रुद्रे स्त्रीभावमास्थिते ॥
तस्मात्स राजा सुद्युम्नः स्त्रीभावं लब्धवान् पुनः ।
महादेवप्रसादाच्च मानवत्वमवाप्तवान् ॥

नौरिप्यन्ताः शकाः पुत्रा नाभागस्य तु भो द्विजाः ।
अम्बरीपोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तमः ॥

धृष्टस्य धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥

शैर्यातेर्मिथुनं त्वासीवानर्तो नाम विश्रुतः ।
पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्या या च्यवनस्य तु ॥

(१) वायु. ८५।२७ रुद्रे (रुद्रे) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२७, २८.

(२) वायु. ८५।२८ मानवत्वमवाप्तवान् (गाणपत्यन्वाह-
यात्) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२८.

(३) मत्स्य. १२।२० (नरिष्यन्तस्य पुत्रोऽमृच्छुवो नाम
महाबलः । नाभागस्याम्बरीषस्तु ॥) ; हरि. १।१०।२८
पूर्वार्धे (नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नाभागस्य तु भारत ।) ;
शिवध. ६०।१९, २० (नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नाभागस्य सुतो-
ऽभवत् । अम्बरीषस्तु वार्गेणो वाहीर्कं क्षेत्रमापन्नः ॥) ; पद्म.
५।८।१२५ (नरिष्यन्तस्य पुत्रोऽमृच्छुवो नाम महाबलः ।
नाभागस्याम्बरीषस्तु ॥) ; ब्रह्म. ७।२४ ; अग्नि. २७।१।१०, ११
(नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नाभागस्य च वैष्णवः । अम्बरीषः प्रजा-
पालो ॥) .

(४) मत्स्य. १२।२०, २१ (धृष्टस्य च सुतत्रयम् । धृत्रेयु-
विचित्रनाथो रणधृष्टश्च वीर्यवान् ॥) ; हरि. १।१०।२९ धृष्टस्य
(धृष्टोत्तु) ; पद्म. ५।८।१२५, १२६ (धृष्टस्य ॥ सुतत्रयम् । धृष्ट-
केतुश्चित्रनाथो रणधृष्टश्च वीर्यवान् ॥) ; ब्रह्म. ७।२५ रणधृष्ट
(रणधृष्ट) ; अग्नि. २७।१।११ (धार्ष्टकं धृष्टः कुलम् ।) .

(५) वायु. ८६।२३ नर्तो (नार्तो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६१।
१८, १९ ॥ (च) ; मत्स्य. १२।२१ (जानर्तो नाम शर्वाति-
सुकन्या चैव दारिका ।) ; हरि. १।१०।२९, ३० लाटी (चाची)
उत्तरार्धे (पुत्रः कन्या सुकन्या च या पत्नी च्यवनस्य ह ।) ;
लिङ्ग. १।६६।७ (जानर्तो नाम शर्वाति. सुकन्या नाम
दारिका ।) , शिवध. ६०।२०, २१ भार्या या (या पत्नी) तु
(हि) ; पद्म. ५।८।१२६ मत्स्यवत्, ब्रह्म ७।२७, २८ उत्तरार्धे
हरिवत् ; अग्नि. २७।१।११ (सुकन्यानां शर्वातिर्वैरोहानर्तौ
नृपः ।) .

औनर्तस्य तु दायारो रेवो नाम महायुतिः ॥
नाभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ।
करूपस्य च कारुषः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥
प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥
पृषधो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां निश्यमभ्यवत् ।
आपाच्छूद्रत्वमापन्नो नवेते परिकीर्तिताः ॥
वैवस्वतस्य तनया मनोवै भरतर्षभ ।
सुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ॥

(१) वायु. ८६।२४ (जानर्तस्य तु दायारो रेवो नाम्ना तु
वीर्यवान् ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६१।१९ महायुतिः (सुवीर्यवान्) ;
हरि. १।१०।३० ; शिवध. ६०।२२ तु (हि) ; ब्रह्म. ७।२८
रेवो (रेवो) .

(२) वायु. ८६।२४ च (तु) पूर्वार्धे नास्ति, ब्रह्माण्ड. ३।
६१।२ सर्वं वायुवत् ; मत्स्य. १२।२४ (करूपस्य तु कारुषा बहवः
प्रविता मुनिः ।) पूर्वार्धे नास्ति ; हरि. १।११।९ ; लिङ्ग. १।६६।
५२ (करूपस्य तु कारुषाः सर्वे प्रख्यातकीर्णयः ।) पूर्वार्धे नास्ति ;
शिवध. ६०।२०, २१ पूर्वार्धे (नाभागारिष्टस्य सुतौ वी रौ
ब्राह्मणसंगतौ ।) करूपस्य च (कारुषस्य तु) ; पद्म. ५।८।१२९
(कारुषास्तु करूपस्य बहवः प्रविता मुनिः ।) पूर्वार्धे नास्ति ;
ब्रह्म. ७।२५, २६, पूर्वार्धे (नाभागारिष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्ययो
यनाः ।) ; अथर्व सामा (गाय) ; अग्नि. २७।१।२७ गारिष्ट
(गत्य च) च (तु) .

(३) वायु. ८६।४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६१।४ प्रजानिरिति
विश्रुतः (प्रजापतिसमो नृपः) ; हरि. १।११।१० प्रजानिरिति
विश्रुतः (प्रजापतिरिति नः इत्यम्) ; शिवध. ६०।३१ (माह-
रेकोऽभवत्पुत्रः प्रजापतिरिति नः इत्यम्) ; ब्रह्म. ७।२६ प्रजानि-
रिति विश्रुतः (प्रजापतिरिति स्मृतः) .

(४) वायु. ८६।२, २ गौ निश्यम (गायमभ) नवैते परि-
कीर्तिताः (च्यवनस्य महात्मनः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६१।१, २
निश्यमभ्यवत् (निशि तल्लये) नवैते परिकीर्तिताः (च्यवनस्य
महात्मनः) ; मत्स्य. १२।२५ (धृषधो गोवधाच्छूद्रो गुरुशपार-
जावत् ।) ; हरि. १।११।२०, २१ निश्यमभ्यवत् (जननेजय) ;
लिङ्ग. १।६६।५२ पूर्वार्धे (धृषधो हिंसयित्वा गां गुरोः प्राध
सुकल्पयत् ।) नवैते परिकीर्तिताः (च्यवनस्तेभि विश्रुतः) ;
शिवध. ६०।२२ निश्यमभ्यवत् (सुनिसत्तम) ; पद्म. ५।८।१३०
मत्स्यवत् ; ब्रह्म. ७।२६ निश्यमभ्यवत् (दिगन्ततमा) ; अग्नि.
२७।१।२८ (शूद्रत्व च धृषधोऽगाद हिंसयित्वा गुरोश्च गाम् ।) .

(५) हरि. १।११।११, १२ ; शिवध. ६०।३१ (पूर्ववत्सु
मनोविष इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ।) पूर्वार्धे नास्ति ; ब्रह्म. ७।२४

पराशर उवाच—

मैत्रेय श्रूयतामयमनेकयज्विवीरशूरभूपाललङ्कृतो
ब्रह्मादिमानवो वंशः । तथा चोच्यते— ब्रह्माद्यं यो
मनोवंशमहन्त्यहनि संस्मरेत् । तस्य वंशसमुच्छेदो
न कदाचिद्भविष्यति ॥ तस्य वंशानुपूर्वीमशेषपाप-
प्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु ॥ तथया, सकलजगता-
मनादिभूत ऋग्यजुःसामादिमयो भगवद्विष्णुमयस्य
ब्रह्मणो मूर्तिरूपं हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डतो भगवा-
न्ब्रह्मा प्राग्वभूय ॥ ब्रह्मणश्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
जन्मा दक्षः प्रजापतिर्दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान्
विवस्वतो मनुर्मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिप्यन्त-
प्रांशुनाभागनेदिष्टकरूपपृषधाद्याः पुत्रा बभूवुः ॥
इष्टि च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥
तत्रापहते होतुरुपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥
सैष मित्रावरुणप्रसादात् सुशुन्नो नाम मनोः पुत्रो
मैत्रेयासीत् पुनश्चेत्थकोपात् स्त्री सती सोमसूनो-
र्वुधस्याश्रमसमीपे बध्राम् ॥ सानुरागश्च तस्यां
बुधः पुरुरयसमात्मजमुत्पादयामास ॥ जाते च
तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋद्धमयो
यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयः सर्वमयो मनोमयो
ज्ञानमयोऽकिञ्चिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी
सुशुन्नस्य पुंस्यमभिलपद्भिर्वधावदिष्टः ॥ तत्प्रसादा-
दिला पुनरपि सुशुन्नोऽभवत्तस्याप्युत्कलगायविनत-
संज्ञाख्यः पुत्रा बभूवुः, सुशुन्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वाद्राज्य-
भागं न लेभे ॥ तत्पुत्रा ह्यु यसिष्ठयचनात् प्रतिष्ठानं
नाम नगरं सुशुन्नाय दत्तं तद्वासी पुरुरवसे
प्रादान् । पृषधस्तु शुरुगोवधान् शूद्रत्वमगमत् ॥
करुपात् कारुपा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः ॥
नाभागो नेदिष्टपुत्रस्तु वैश्यतामगमत् ॥ तस्मात्
भलन्दनः पुत्रोऽभवद्भलन्दनद्रुत्समिर्द्वारकीर्ति-
र्घत्सप्रेः प्रांशुरभवत् प्रजानिश्च प्रांशोरेकोऽभवत् ।
ततश्च रविप्रसारमाद्य क्षुपः क्षुपायातिवल्परक्रमो

मनेर्दे भलदर्थम (मुनेर्दे मुनिवृत्तमाः) अ मनेष्टान (रतु मनो-
विना) .

विशोऽभवत्ततो विविंशस्तस्माच्च रवनीनेत्रस्ततश्चा-
तिभूतिरतिभूतेर्भूरिवल्परक्रमः करन्धमः पुत्रोऽ-
भवत्तस्मादप्यविक्षिरविक्षेरप्यतिवल्परक्रमः पुत्रो मरुतो-
ऽभवत् ॥

श्रीशुक उवाच—

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यमयः ।
तस्मिञ्जज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः ॥
ततो मनुः श्राद्धदेयः संज्ञायामास भारत ।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान् स आत्मवान् ॥
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूपकान् ।
नरिष्यन्तं पृषधं च नभगं च कविं विभुः ॥
अप्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किल ।
मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत् प्रभुः ॥
तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्र्यर्षमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥
प्रेपितोऽध्ययुणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
हविषि व्यचरत्तेन यपदकारं गृणन्निवृजः ॥
होतुस्तस्यमिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुम् ॥
भगवन्किमिदं जातं कर्म यो ब्रह्मावादिनाम् ।
विपर्ययमहो कष्टं मेवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥
यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
कुतः संकल्पवैपम्यमनृतं विदुषेप्सिव ॥
तत्रिशम्य वचस्तस्य भगवान् प्रपितामहः ।
होतुर्व्यतिव्रतं ज्ञात्वा वभापे रविनन्दनम् ॥
एतत्संकल्पवैपम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्यतेजसा ॥
एवं व्यवसितो राजन् भगवान् स महायशः ।

अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥
तस्मै कामवरं दृष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ।
ददायिलाभवत्तेन सुयुग्मः पुरुषर्षभः ॥
स एकदा महाराज विष्णुमृगयां वने ।
वृतः कतिपयमात्यैरभमास्व सन्धवम् ॥
प्रगृह्य रश्चिरं चापं शरान्श्च परमाद्भुतान् ।
दंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥
स कुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविशे ह ।
यत्रास्ते भगवान् शर्यो रममाणः सहोमया ॥
तस्मिन्प्रविष्ट एयासौ सुयुग्मः परवीरहा ।
अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च बहवां नृप ॥
अथ तामाश्रमाभ्याशे चरन्तीं प्रमदोत्तमाम् ।
स्त्रीमिः परिवृतां वीक्ष्य चक्रे भगवान्युधः ॥
साऽपि तं चक्रे सुभूः सोमराजमुतं पतिम् ।
स तस्यां जनयामास पुरुरयसमात्मजम् ॥
एवं स्त्रीत्वमनुभातः सुयुग्मो मानवो नृपः ।
सस्मार स्वकुलाचारं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥
स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ।
सुद्युम्नस्याशयगुण्यमुपाधावत शंकरम् ॥
मुद्यत्तासै स भगवानृपये प्रियमावहन् ।
स्यां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशांपते ॥

(१) भाग. १।१।४-४१.

मासं पुमान् स भविता मासं स्त्री तवं गोत्रजः ।
इत्थं व्यवस्थया कामं सुयुग्मोऽवतु मेदिनीम् ॥
आचार्यानुग्रहात्कामं लेब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
पालयामास जगतीं नाभ्यनन्दन्स तं प्रजाः ॥
तस्योत्कलो गयो राजन्विमलश्च सुतास्त्रयः ॥
एवं गतेऽथ सुयुग्मे मनुर्वैवस्वतः सुते ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥
ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
इदंवाकुपूर्वजानुपुत्राँहेमे स्वसदृशान्दश ॥

नरिष्यन्ताश्चरन्ते मनुजोत्पत्तिः

चित्रसेनो नरिष्यन्ताश्चरन्तस्य सुतोऽभवत् ।
तस्य मीढ्यांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥
वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात् तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
वरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥
ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृपिः ॥
ततो ब्रह्मकुलं जातमग्निवेश्यायनं नृप ।
नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः वृणु ॥
नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।
भलन्दनः सुतस्तस्य यत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥

(१) भाग. १।१।१, २.

(२) भाग. १।१।११-१२.

[८]

अत्रिजुले वैन्ववशः

सूत उवाच—
चोक्षुषस्य विसर्गं तु समासाच्छृणुत द्विजाः ।
यस्यान्ववाये संभूतः पृथुवैन्यः प्रतापवान् ॥
प्रैजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥
वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥

(१) वायु. ६२।७१ विसर्गं (निरर्गं) चक्षुण द्विजाः

(चक्षुषोर्पहं) यस्या (तस्या) ; ब्रह्माण्ड. २।१६।८२.

(२) वायु. ६२।७२ ; ब्रह्माण्ड. २।१६।८४.

(३) हरि. १।२।५ ; शिवच. ५२।५ (वैराजः पुरुषाद्वीरं

सं. कां. ३१

स्वायंभुवो मनुर्धर्मांस्तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पत्नीमेवाप रूपाक्षामनन्तां नाम नामतः ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुस्तस्यामजीजनत् ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायंभुवस्य तु ।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥

शतरूपा न्वजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरकायामजायताम् ॥) ;
ब्रह्म. २।५.

(१) मत्स्य. ४।२३, २४.

(२) विष्णु. १।१।१२ ; कूर्म. १।१।१२ उत्तरार्धे (धर्मज्ञौ
तौ महावीर्यौ शतरूपा न्वजीजनत् ।).

तस्य पुत्रो मनुर्विद्वान् ब्रह्मक्षत्रप्रवर्तकः ॥
अजीजनत्पुष्करिण्यां वैरण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ॥
मैनोरजायन्त दश नह्वलायां महौजसः ।
कन्यायां सुमहावीर्यां वैराजस्य प्रजापतेः ॥
ऊरुः पूरुः शतयुग्नस्तपस्वी सत्यवाकविः ।
अग्निपुटतिराग्रश्च सुयुग्नश्चेति ते नव ।
अभिमन्युश्च दशमो नह्वलायां मनोः सुताः ॥

(१) चाक्षु. २१८८ ; ब्रह्माण्ड. २।२६।१०२.

(२) चाक्षु. २२८९ अजी (व्यजी) वैरण्यां चाक्षुषो
(वारण्यां चाक्षुर्) वीरणस्य (अरण्यस्य) ; ब्रह्माण्ड. २।२६।
१०२ (व्यजीजनत्पुष्करिणीं वारुणी चाक्षुर् मनुम् ।) उत्तरार्धे
नास्ति ; मत्स्य. ४।४० (वीरणत्वापजायां तु चक्षुर्नृपजी-
कनत् ।) ; विष्णु. १।२१।३ वैरण्यां (वारुण्यां) वीरणस्य महा-
त्मनः (अनरण्यस्य भीमतः) ; हरि. १।२।१६ वैरण्यां (वीरण्यां)
वीरणस्य (अरण्यस्य) ; शिवध. ५।२।१९ वैरण्यां (वरुणं) अनुम्
(मनु) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्म. २।२६ वैरण्यां चाक्षुषे (वैरण्यां
चाक्षुर्) ; कूर्म. १।२।४६, ७ पूर्वार्धे (सोऽजीजनत्पुष्क-
रिण्यां सुतर्षं चाक्षुर् मनुम् ।) ; अग्नि. १८।८ वैरण्यां
(वीरिण्यां) उत्तरार्धे नास्ति.

(३) चाक्षु. २२।९० नह्वलायां महौजसः (छदलायां शुभाः
सुभाः) सुमहावीर्यां (वै महाभाग) ; ब्रह्माण्ड. २।२६।१०५
महौजसः (सुताः शुभाः) वैराजस्य (विजस्य) ; मत्स्य. ४।
४०, ४१ (मनुर्वै राजकन्यायां नह्वलायां ॥ चाक्षुषः । जनवानास
तनवान् दश घातनक्रमवान् ॥) ; विष्णु. १।२१।३ सुमहावीर्यां
(दिग्गदाङ्ग) ; हरि. १।२।१७ सुमहावीर्यां (अमवक्त्रेष्ठ) ;
शिवध. ५।२।१९ सुमहावीर्यां (दि मुनिश्रेष्ठ) ; ब्रह्म. २।२७
सुमहावीर्यां (मुनिशाङ्गला) ; कूर्म. १।२।४७, ८ नह्वलायां
(सुतास्ते तु) वीर्यां (वीर्यां) ; अग्नि. १८।८ महौजसः (सुतो-
ऽन्मा) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) चाक्षु. २२।९२ पूरुः (पूरु) नह्व (नद्व) ;
ब्रह्माण्ड. २।२६।१०६, १०७ पूरुः (पूरु) कवि (कृतिः) ते
नव (वै नव) ; मत्स्य. ४।४१, ४२ कवि. (हवि) अति ते
नव (आभिराजितः) न्युक्ष (न्युस्तु) मनो सुताः (अजायाः) ;
विष्णु. १।२१।६ कवि (क्षुधिः) मनोः सुताः (गहौजसः) ,
हरि. १।२।१८, १९ पूरुः (पूरु) सत्यवाक् (सत्यवाद्) वां
मनो. सुताः (याः सुताः सृष्टाः) ; शिवध. ५।२।१४ (रूः
पूरु शतयुग्नस्तपस्वी सत्यवाकविः । अशिशोमोऽतिराग्रश्चाति-
मन्युः सुवशा दश ॥) ; ब्रह्म. २।२८, १९ कूरु पूरुः (पुस्तः

ऊरोरजनयत्पुत्रान् पलाशेयी महाप्रभान् ।
अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमक्षितसं गयम् ॥
अङ्गात्सुनीयाऽपत्यं वै वेनमेकं व्यजायत ।
अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुमहान्भूत् ॥
प्रजार्थमृषयो यस्य ममन्युर्दक्षिणं करम् ।
वेनस्य पाणौ मथिते संवभूव महानृपः ॥
वेन्यो नाम महीपाले यः पृथुः परिकीर्तितः ॥

पूरु' मनो' सुता' (गहौजसः) ; कूर्म. १।२।४८, ९ कविः
(शुक्तिः) अति ते नव (आभिराजितः) ; अग्नि. १८।९ अति
ते नव (आभिराजितः) .

(१) चाक्षु. २२।९२ ख्यातिं (स्मार्तिं) क्रतुमक्षितं गयम्
(क्रतुर्वक्षितसं शिवम्) ; ब्रह्माण्ड. २।२६।१०७, १०८ क्रतु-
मक्षितसं गयम् (गर्वं शुकं प्रजापतिं) ; मत्स्य. ४।४३ महाप्र
(तु पुत्र) ; विष्णु. १।२।१६, ७ स गयम् (लोपिनी) ; हरि.
१।२।१९ ; शिवध. ५।२।१९ कृतो (कृतो) प्रभान् (प्रभा)
मक्षितसं गयम् (मक्षितसमृषिम्) ; ब्रह्म. २।२९, २० कृतो
(पुरो) ख्यातिं (स्मार्तिं) गयम् (गयम्) ; कूर्म. १।२।४९, १०
प्रभान् (वणम्) मक्षितसं गयम् (मक्षितसं शिवम्) ;
अग्नि. १८।१० दयाति (स्मार्तिं) .

(२) चाक्षु. २२।९३ ; ब्रह्माण्ड. २।२६।१०८, १०९ उत्त-
रार्धे (तत्त्वापराधिनस्य प्रकोपस्तु महान्भूत् ।) ; मत्स्य.
४।४४ (रिदृक्षन्वा सुनीया तु वेनमद्राजीजनत् ।) उत्तरार्धे
नास्ति ; विष्णु. १।२।१७ उत्तरार्धे नास्ति ; हरि. १।२।२०
वृजा (अजा) चारेण (चाराक्षु) ; शिवध. ५।२।१६ ऽपत्य
(भाव्यं) व्यजा (अक्षु) प्रकोपः (कोपन्तु) ; ब्रह्म. २।२०, २१ ;
कूर्म. १।२।४१० (अङ्गाद्वेनोऽभवत्पाशात्) ; अग्नि. १८।११
उत्तरार्धे (अत्यक्तः पापतः स हतो मुनिभिः कुशैः ।) .

(३) चाक्षु. २२।९४ वस्य (तस्य) ; ब्रह्माण्ड. २।२६।
१०९, ११० उत्तरार्धे (अमिस्तस्य पाणौ तु मथिते क्ववान्
पृथुः ।) ; मत्स्य. ४।४४ (वेनमन्यायिभिः विप्रा ममन्युस्तृष्णा-
दमृतः । पृथुतामि महावेगः स पुत्रो ब्रह्मजीजनत् ॥) ; विष्णु.
१।२।१८ उत्तरार्धे (वेनस्य मथिते पाणौ स वपूश्च महामतिः ।) ;
हरि. १।२।२१ संवभूव महानृपः (वभूव मुनिभिः पृथुः) ;
शिवध. ५।२।१७ वस्य (तस्य) महानृपः (ततः पृथुः) ;
ब्रह्म. २।२९, २२ पाणौ मथिते (मथिते पाणौ) ; कूर्म. १।२।४।
१० (वेन्यो वेनादजायत ।) ; अग्नि. १८।१२ वस्य (ऽधाम्य)
उत्तरार्धे (वेणस्य मथिते पाणौ संवभूव पृथुर्नृपः ।) .

(४) चाक्षु. २२।९४ ; ब्रह्माण्ड. २।२६।११० (जनयित्वा
सुतं तस्य पृथुं मोक्षनपौरुषम् ।) ; विष्णु. १।२।१९ कीर्तितः

तं दृष्ट्वा मुनयः प्राहुरेयं वै मुदिताः प्रजाः।
 करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् ॥
 स धन्वी कथञ्चि जातस्तेजसा निर्दहन्निव ।
 पृथुर्वैन्यः सर्वलोकान्नरक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥
 येन दुग्धा मही पूर्वं जनानां हितकारणात् ॥
 अत्रिंशत्समुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नालथं धार्मिकस्तथा ॥

(श्रीलेन) ; कूर्म. ११४।११ (कोऽसौ पृथुरिति ख्यातः प्रजा-
 पानो महाबलः ।) .

(१) ब्रह्माण्ड. २।३।१११ (अश्वत्थेन वो राजा ऋषयो
 मुदिताः प्रजाः ।) उत्तरार्थं नास्ति ; हरि. १।२।२२ मुनयः
 (ऋषयः) ; ब्रह्म. २।२।२२३ ; अग्नि. १।८।१३.

(२) वायु. ६।२।१४ निर्दहन्निव (प्रज्वलन्निव) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।१११, ११२ जातः (जज्ञे) सर्वं (तदा) ; हरि. १।२।२३
 जातः (उज्जी) सर्वलोकान् (तदा चैमां) ; शिवध. ५।२।८
 निर्दहन्निव (ऽऽदित्यसंनिभः) सर्वलोकान् ररक्ष (तदा
 पृथीमरक्षत्) ; ब्रह्म. २।२।१४ तेजसा निर्दहन्निव (ज्वल-
 न्ज्वलनसंनिभः) सर्वलोकान् (तथा चैमां) ; अग्नि. १।८।१४
 सर्वलोकान् (प्रजाः सर्वो) .

(३) वायु. ६।२।१६ (तेनेवं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सत्पानि
 पीमता ।) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१११ वायुवत् ; विष्णु. १।१।१
 ९ ; हरि. १।२।२५ (तेनेवं गौर्महाराज दुग्धा सत्पानि
 मारत ।) ; ब्रह्म. २।२।५ (तेनेवं गौर्महिषेणा दुग्धा सत्पानि
 भूयता ।) ; कूर्म. ११४।११ जनानां हितकारणात् (प्रजानां
 हितकाम्यया) ; अग्नि. १।८।१६ (दुग्धा गौलेन सत्पानं प्रजानां
 जीवनदायकः ।) .

(४) वायु. ६।२।१७ तस्य (यस्य) ; ब्रह्माण्ड. २।३।
 ११३, ११७ ; हरि. १।२।२, २ जो ह्यङ्गो (श्रवणहो) धार्मिक-

पुनर्महर्षयस्तस्य पाणि वेनस्य दक्षिणम् ।
 अरणीमिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यवः ॥
 पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः कराज्ज्वलनसंनिभः ।
 पृथोः कर्तव्यद्वयाऽपि यस्माज्जातः पृथुस्ततः ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवाङ्गपारगैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥

स्तथा (धर्मवेदिनः) ; शिवध. ५।३।२, २ जो ह्यङ्गो (ब्रह्महो)
 कस्तथा (कोऽभवत्) ; ब्रह्म. ४।२।८, २९ वंश (वंशे) शेषं
 हरिवत् .

(१) वायु. ६।२।२५ संरब्धा (संरम्भात्) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।१२४ ; हरि. १।२।२१ पुनर्महर्षयस्तस्य (ततः पुनर्महा-
 त्मानः) जातमन्यवः (ते महर्षयः) ; शिवध. ५।३।८, १९
 संरब्धा (संघाय) शेषं हरिवत् ; ब्रह्म. ४।२।८ पुनर्महर्षयस्तस्य
 (ततः पुनर्महात्मानः) .

(२) वायु. ६।२।२६ कराज्ज्वलनसंनिभः (कराङ्गज्वलनसंनिभः)
 रिव ज्व (रितोज्ज्वल) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२७, १२८ ज्वलन-
 संनिभः (ज्वलनसंनिभात्) नः स्य (नञ्) ; हरि. १।२।२२
 समुत्पन्नः (समुत्पन्नो) द्वितीयां नास्ति ; शिवध. ५।३।९,
 २० पूर्वां (पृथुस्तरमात्समुत्पन्नो कराज्ज्वलनसंनिभात् ।) रिव
 ज्वलन् (समोज्ज्वल) द्वितीयां नास्ति ; ब्रह्म. ४।२।९ द्विती-
 यां नास्ति .

(३) वायु. ६।२।९ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१६, ७ ; हरि. १।२।
 ४८, ४९ ; शिवध. ५।३।२३ (ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेः श्रुतिर्भवे-
 न्मुनिः ।) उत्तरार्थं नास्ति ; ब्रह्म. ४।२।१२६ .

[९]

अत्रिनेरुप्तो ब्राह्मणे विश्वामित्रोऽब्रवीत्

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्गमाससाद । स
 होयाचाजीगर्तः सौययसिर्नृपे पुनर्मे पुत्रं देहीति ।
 नेति होयाच विश्वामित्रो देवा या इमं महामरा-
 सतेति । स ह देवरातो विश्वामित्र आस । तस्यैते
 कापिलेययाध्रयाः । ॥ होयाचाजीगर्तः सौयय-

(१) ऐमा. १।१।५-६ .

सिस्त्वं वेहि विह्वयावहा इति । स होयाचाजीगर्तः
 सौययसिः— ' अङ्गिरसो जन्मनाऽस्याजीगर्तः
 श्रुतः कविः । ऋषे पतामहात्तन्तोमांऽपगताः पुनरेहि
 माम् ॥ ' इति । स होयाच शुनःशेषः— ' अदृशुत्वा
 शासहस्तं न यच्छूद्रेष्यलप्सत । गवां श्रीणि शतानि
 त्यमगृणीया मदङ्गिरः ॥ ' इति । स होयाचा-
 जीगर्तः सौययसिः— ' वद्वे मा तान् तपति पापं

कर्म मया कृतम् । तदहं निहनुवे तुभ्यं प्रतियन्तु
शता गवाम् ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः— 'यः
सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनत्ततोऽपरम् । नापागाः
शौद्रान्यायादसंधेयं त्वया कृतम् ॥' इति ।
असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद । स होवाच
विश्वामित्रः— 'मीम एव सौयवसिः शासेन विशि-
शासिपुः । अस्थानैतस्य पुत्रो भूमिर्मेवोपेहि पुत्र-
ताम् ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः— 'स वै
यथा नो ह्यपयाऽऽ राजपुत्र तथा वद । यथैवा-
ऽऽङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् ॥' इति । स
होवाच विश्वामित्रः— 'ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्था-
स्तवश्रेष्ठा प्रजा स्यात् । उपेया दैवं मे दायं तेन
वै त्वोपमन्त्रय ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः—
'संज्ञानानेषु वै ब्रूयात्सौहार्द्याय मे भ्रिये । यथाऽहं
भरतऋषभोपेयां तव पुत्रताम् ॥' इति । अथ
ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास— 'मधुच्छन्दाः
शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः । ये के च भ्रातरः स्य
नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वम् ॥' इति ।

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चा-
शदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः ।
तथे ज्यायांसो न ते कुशले मेनिरे । ताननु व्याज-
हारान्तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति । त एतेऽन्त्राः पुण्ड्रः
शबराः पुलिन्दा मूनिवा इत्युदन्त्या बहवो वैश्वा-
मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः । स होवाच मधुच्छन्दाः
पञ्चाशता सार्धम्— 'यज्ञः पिता संजानीते
तस्मिन्स्तिष्ठामहे वयम् । पुरस्त्या सर्वे कुर्महे त्वाम-
न्वञ्चो वयं स्मसि ॥' इति । अथ ह विश्वामित्रः
प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाय— 'ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीर-
वन्तो भविष्यथ । ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त-
मर्कतं मा ॥ पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाधिनाः ।
सर्वे राध्याः स्य पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् ॥
एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित । युष्मांश्च
दायं म उपेता वियां यासु च विद्मसि ॥ ते
सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः । देव-
राताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठयाय गाधिनाः ॥ अधीयत

देवरातो रिक्थयोरुभयोरुर्ध्वः । जहूनां चाऽऽधि-
पत्ये दैवे वेदे च गाधिनाम् ॥' तदेतत्परऋकशत-
गाथं शौनःशेषमाख्यानम् ॥

मीम् उवाच—

श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥
भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।
वभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥
तस्य पुत्रो महानासीजहनुर्नाम नरेभ्यः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशः ।
सिन्धुद्वीपाश्च राजपिर्वलाकाश्चो महाबलः ॥
बलभस्तस्य वनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य वनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥
कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेभ्यः ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुपावसत् ॥
कन्या जज्ञे मुताक्षस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
तां वध्रे भार्गवः श्रीमार्क्यवनस्यात्मसंभवः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥
स तां न प्रवदौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
वरिद्र इति मत्स्या वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥
प्रत्याख्याय पुनर्यातमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो यत्तयसि मे सुताम् ॥
ऋचीक उवाच—

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।

दुहितुर्ब्रूहसंसप्तो मा भूत्तत्र विचारणा ॥

गाधिरूवाच—

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरहसाम् ।

एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥

मीम् उवाच—

ततः स भृगुशार्दूलऋष्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।

अब्रवीद्गुरुं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥

एकतः श्यामकर्णानां ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 सहस्रं वातवेगानां मिश्रे त्वां देवसत्तम ॥
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
 उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥
 ध्यातमात्रं ऋचीकेन ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 गङ्गाजलात् समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥
 अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
 अभ्यतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ॥
 ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
 ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्काथै तपतां वरः ॥
 ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
 ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥
 जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
 सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥
 स तुतोप च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
 छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाङ्मुखीम् ॥
 ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः ॥
 ततः सा त्वरितं गत्या तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥
 गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ।
 मम प्रसादात् कल्याणि मा भूते प्रणयोऽन्यथा ॥
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ।
 अस्मद्वंशकरः श्रीमान् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
 ऋतुनाता च साऽश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
 परिप्लजेयाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः ॥
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपभुङ्क्षीत ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥
 ततः सत्यवती दृष्टा मातरं प्रत्यभापत ।
 यदृचीकेन कथितं तन्नाचख्यौ चरुद्वयम् ॥
 तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवती तदा ।
 पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥

भर्ता य एष दत्तस्ते चरुमन्त्रपुरस्कृतः ।
 एनं प्रयच्छ मङ्गं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥
 स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ।
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ॥
 ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥
 तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावतुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्या स च महानृपिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्भना भृगुसत्तमः ॥
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुव्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥
 मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
 क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥
 त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
 सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्माच्चया मात्रा च ते शुभे ।
 तस्मात् सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥
 क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भाविनि ॥
 सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात धरवर्णिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजन् छिन्नेव रुचिरा लता ॥
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञा शिरसा प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षमम् ॥
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदांवर ।
 प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात् क्षत्रियः सुतः ॥
 कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात् सुतो ब्रह्मज्ञेय मे दीयतां वरः ॥
 एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥
 विश्वामित्रं चाजनयद्गाधिभार्या यशस्विनी ।
 ऋपेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षेर्व्रह्मवादिनम् ॥

अमावसोस्तु वै जातो मीमो राजाऽथ विश्वजित् ॥

श्रीमान्मीमस्य दायदो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः ।

विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभूमहाबलः ॥

सुहोत्रस्याभयजह्नुः केशिन्या गर्भसंभवः ।

आजहे यो महत्सत्रं सर्वमेधं महामखम् ॥

प्रतिगम्य ततो गङ्गा वितते यज्ञकर्मणि ।

प्लावयामास तं देशं भाविनोऽर्थस्य दर्शनात् ॥

गङ्गाया प्लाविते दृष्ट्वा यज्ञावातं समन्ततः ।

सौहोत्रिरब्रवीद्ब्रह्मां क्रुद्धो राजा द्विजोत्तमाः ॥

(आहुर्हवायुराधुर्धनाधुर्धनिमानुसुः । द्विविजातः दातायुष्य मुपेव चोर्वरी नृपात् ॥) .

(१) वायु. ९१५२; ब्रह्माण्ड. ११६१२३; हरि. १२७२२ वै जातो (दायादो) विश्व (नम्र) ; गरुड. ११२९१४ (अमावसोभीमानामा) ; ब्रह्म. १०१२३ वै जातो (दायादो) विश्वजित् (राजराट्) .

(२) वायु. ९१५३; ब्रह्माण्ड. ११६१२४; हरि. १२७१३; गरुड. ११२९१४ (भीमयुष्य काञ्चनः । काञ्चनस्य सुहोत्रोऽभूमत्) ; ब्रह्म. १०१२३, १४.

(३) वायु. ९१५४ केशिन्या (कौशिका) उत्तरार्धे नागिनः । ब्रह्माण्ड. ११६१२५ केशिन्या (केशिनी) उत्तरार्धे नागिनः ; हरि. १२७१४ सुहोत्रस्या (सौहोत्रिर) मेधं (मेध) : ११७२४३ पूर्वार्धे (अजनीदस्य केशिन्यां ज्यो जह्नुः प्रतापवान्) ; गरुड. ११२९१८ (जह्नुश्चाभूमदोक्तः) ; ब्रह्म. १०१२४, १५ सत्रं (सर्प) : ११८८२, ८३ पूर्वार्धे (अजनीदस्य केशिन्यां ज्यो जह्नुः प्रतापवान्) । मेधं महामखम् (मेधमयं निमुम्) .

(४) वायु. ९१५४, ५५ ; ब्रह्माण्ड. ११६१२५, २६ प्लावया (सारया) ; हरि. १२७१५ (पतिलोमेन यं गङ्गा पतिलोमेनसार इ । नेष्टनः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तामराः ॥) : ११२१०४ पतिलो (पिनीया) दीपं पूर्ववत् ; ब्रह्म. १०१२४, २६ (पतिलोमेन यं गङ्गा पतिलोमेन तमार इ । नेष्टनः प्लावयामास तस्य गङ्गा मया सतः ॥) : ११८८३, ८४ पतिलोमेन (पिनीय) तया सतः (य तामराः) दीपं पूर्ववत् .

(५) वायु. ९१५५, २६ उत्तरार्धे (सौहोत्रिरातः कच्छो गङ्गां दीपयन्नेवतः) ; ब्रह्माण्ड. ११६१२६, २७ रजतीगङ्गा

एष ते विफलं यत्नं पिबन्नर्भः करोम्यहम् ।

अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥

राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ।

उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥

युवनाश्वस्य पुत्री तु कावेरी जह्नुरावहत् ।

युवनाश्वस्य शापेन गङ्गार्धेन विनिर्ममे ॥

कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नुभार्यामनिन्दिताम् ।

जह्नुस्तु दयितं पुत्रं मुनहं नाम धार्मिकम् ।

कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥

कच्छो (रपि संकच्छो गङ्गा) ; हरि. १२७१६ गङ्गाया (स तथा) राजा द्विजोत्तमाः (भारतसत्तम) : ११२१०५ (स तथा प्लाविते दृष्ट्वा यज्ञावातं परन्तप । जह्नुन्युष्यब्रवीद्ब्रह्मां कच्छो भरतसत्तम ॥) ; ब्रह्म. १०१२६, १७ गङ्गाया (स तथा) रजती (रसाप) : ११८८५, ८५ गङ्गाया (तत्तया) उत्तरार्धे (जह्नुन्युष्य-ब्रवीद्ब्रह्मां कच्छो विप्रास्तदा नृपः) .

(१) वायु. ९१५६, ५७ पूर्वार्धे (यत्नते विफलं सर्वं पीतममः करोम्यहम्) ; हरि. १२७१७ : ११२१०६ पूर्वार्धे (यत्न ते शिषु श्लेष्म-सन्ध्यापः पिबाम्यहम्) ; ब्रह्म. १०१२७, १८ : ११८८५ हरिवत् .

(२) वायु. ९१५७, ५८ महर्षयः (सुरर्षयः) ; ब्रह्माण्ड. ११६१२७, २८ राजर्षिणा ततः (तदा राजर्षिणा) महर्षयः (सुरर्षयः) ; हरि. १२७१८ भागा (भाग्या) : ११२१०७ राजर्षिणा ततः पीतां (ततः पीतां महात्मानो) रजं (रसाप) ; ब्रह्म. १०१२८, २९ राजर्षिणा ततः (जह्नुराजर्षिणा) भागा (भाग्या) : ११८८६ राजर्षिणा ततः पीतां (ततः पीतां महात्मानो) .

(३) वायु. ९१५८, ५९ युव (यौन) पुत्री (पौत्री) गङ्गार्धेन (गङ्गा येन) ; ब्रह्माण्ड. ११६१२८, २९ युवनाश्वस्य पुत्री (यौवनाश्वस्य पौत्री) ; हरि. १२७१९ : ११२१०८ उत्तरार्धे (गङ्गार्धेन देहाय यस्याः पक्षाक्षरीकृतम्) ; ब्रह्म. १०१२९, २० विनिर्ममे (निनिर्गमा) : ११८८७ हरिवत् .

(४) वायु. ९१५९, ६० शुभ (दिव) गुनहं (गुहोर्ध्व) ; ब्रह्माण्ड. ११६१२९, ३१ ; हरि. १२७१९, २० जह्नुमा (जटोर्मा) : ११२१०९ (जटोम्नु दयितः पुत्रजन्त्रो नाम वीर्यवान्) । यत्नार्धेन ; ब्रह्म. १०१२९, २१ जह्नुमा (जटोर्मा) मुनहं (गुनर्ध्व) : ११८८८ (जटोम्नु दयितः पुत्रो मगच्छे नाम वीर्यवान्) । यत्नार्धेन .

अजकस्य तु दायादो वल्यभ्यो महायशाः ।
 वभूय मृगायाशीलः कुशस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥
 कुशपुत्रा वभूवुर्हि चत्वारो देववर्चमः ।
 कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्तिमांसया ॥
 पैहल्यैः सह संवृद्धो राजा यनचरैस्तदा ।
 कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ।
 लभेयमिति तं शक्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतकतुरपश्यत ।
 तमुपतपसं दृष्ट्वा सहस्राश्वः पुरन्दरः ।
 समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य ज्ञादयतः ॥
 पुत्रस्य फलपयामास स्वयमेव पुरन्दरः ।
 गाधिर्नामाऽभयपुत्रः कौशिकः पाक्यासनः ॥

(१) वायु. ११।११ बभूव मृगयाशीलः (कपुत्रव गवः
 शीमः) ; मझाण्ड. १।११।११ ; हरि. १।२७।११ महायशः
 (महीपतिः) ; रघुः (जोऽभवत्) : १।१२।७५, ५० महायशः
 (महीपतिः) ; कुशलम्पयामकः स्मृतः (कुशिकमव चामकः) ;
 ब्रह्म. १०।१२ हरिवत् : १।१८८, ८९ हरिवत् .

(२) वायु. ११।१२ जुहि (कुश) देव (वेद) उत्तरपै
 (कुशाभः) कुशनाभश्च भूमौपतो वभूः ।) ; मझाण्ड. १।११।१२
 जुहि (कुश) उत्तरपै (कुशाभः) कुशनाभश्च
 भूमौपतो वभूः ।) ; हरि. १।२७।१२ ; ब्रह्म. १०।१२.

(३) वायु. ११।१३ (कुशलम्पयामके पुत्रार्थं राज-
 सत्तमः ।) यगारैव ; मझाण्ड. १।११।१३ (कुशिकस्तु तप-
 स्तेपे पुत्रार्थं राजसत्तमः ।) यगारैव ; हरि. १।२७।१३ :
 १।१२।१०, ५१ रंष्टो (सरुको) समग्रम् (सभे प्रभु) ;
 ब्रह्म. १०।१४, २५ पक्षीः (वहीः) नीः (चरः) समग्रम्
 (सभे प्रभु) : १।१८९, ५० तदा (सह) समग्रम् (सभे
 प्रभुम्).

(४) वायु. ११।१३, १४ तपयत (मारयत) मनुष्याणां
 (दृष्टुं गतये) ; मझाण्ड. १।११।१३, १४ ; हरि. १।२७।
 १४, १५ तपयत (तं दृष्टुं गतये) तनुम (मनुष्यम्) स्वय-
 मेवास्य दायाः (स्वमेवास्यमायत्) ; ब्रह्म. १०।१५, २१
 तपयत (तः दृष्टुं गतये) तनुम (मनुष्यम्).

(५) वायु. ११।१५ ; मझाण्ड. १।११।१५ ; हरि. १।२७।
 १५, १६ (पुत्रे कल्पनामय देहेन्द्र सुतेष्टः । म गधि-
 रमरश्याय मरान्दीष्टिः स्वयम्) : १।१२।१५ वृषंष्ट,
 पूर्वां मणिः ; ब्रह्म. १०।१७ (पुत्रे कल्पनामय देहेन्द्रः
 दृष्टयन्) । म गधिरमरश्याय मरान्दीष्टिः स्वयम्) :

पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत ।
 गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
 तां गाधिः कान्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥
 तस्याः प्रीतस्तु वै भर्ता भार्यो भृगुनन्दनः ।
 पुत्रार्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥
 जैवाचाहूय तां भार्यामृचीको भार्यस्तदा ।
 उपयोज्यश्चरुस्यं त्यक्वा मात्रा च ते शुभे ॥
 तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः ।
 अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभस्तदनः ॥
 तैवापि पुत्रं कन्याणि घृतिमन्तं तपोधनम् ।
 क्षमात्मकं द्विजभेष्टं चरुरेव विधासति ॥
 र्यमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
 तपस्यभिरवो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥

११।११ (स गधिरमरश्याय मरता कौशिकः स्वयम् ।) पूर्वां
 नाति.

(१) वायु. ११।१६ स्वयम् (स्वात्म) द्वितीयां (पूर्व-
 कन्यां महाभागां नाम्ना सत्यवतीं शुभा ।) कान्यपुत्राय (पुत्रः
 कान्याय) ; मझाण्ड. १।११।१६, १७ गाधि (गाधि) गाधेः
 (पूर्व) कान्यपुत्राय (पुत्रकान्याय) ; हरि. १।२७।१६, १७
 नाम्ना (मृग्य) ; ब्रह्म. १०।१८, २९ वैजययम (वैज-
 ययाम).

(२) वायु. ११।१७ तस्याः प्रीतस्तु (तस्यां पुत्रस्तु)
 पुत्रार्थं (पुत्रार्थे) ; मझाण्ड. १।११।१७ पुत्रार्थं (पुत्रार्थे) ;
 हरि. १।२७।१८ प्रीतस्तु वै (प्रीतेऽभवत्) ; ब्रह्म. १०।१९,
 २० प्रीतस्तु (प्रीतः म).

(३) वायु. ११।१८ उगान्दूय तां भार्यां (तथा चादूय
 निभृति) ; मझाण्ड. १।११।१८, १९ उगान्दूय तां भार्यां
 (मवाज्जेनू रियां मृग्य) शुभे (शुभा) ; हरि. १।२७।१९
 भार्यां (भार्या) च ते शुभे (तस्यैव) ; ब्रह्म. १०।२०, २१
 च ते (स्वयं) ; ब्रह्म. १।२७ दृ. १८७ इतिम् .

(४) वायु. ११।१९ ; मझाण्ड. १।११।१९, ४० तपय-
 त (तपय) ; हरि. १।२७।२० युद्धे (युद्धे) ; ब्रह्म. १०।१२, १२
 इतिम् .

(५) वायु. ११।२० ; मझाण्ड. १।११।२०, ४१ ; हरि.
 १।२७।२१ वयम् (निभृतिम्) ; ब्रह्म. १०।२१, २१.

(६) वायु. ११।२१ तपय (तपयत) ; मझाण्ड.
 १।११।२१, ४२ ; हरि. १।२७।२२ ; ब्रह्म. १०।२२, २४.

गोधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥
 चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती तदा ।
 भर्तुर्वचनमव्यग्रा दृष्ट्वा मात्रे न्यवेदयत् ॥
 माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
 तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मनः सा चकार ह ॥
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभम् ।
 धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥
 तैमृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्ययमृदय च ।
 तदाऽब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥
 माताऽसि यच्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
 जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ॥
 माता जनिष्यते चापि तथाभूतं तपोधनम् ।
 विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥

(१) वायु. ११७२ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४३ ; हरि. १।२।७।३ काश्रम (कावास) नरेश्वरः (जनेश्वरः) ; ब्रह्म. १०।३४, ३५.

(२) वायु. ११।७३ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४४ ; हरि. १।२।७।४ ॥ (तत्) उच्यते (यस्मादाय कथेन सा तु माते न्यवेदयत्) ; ब्रह्म. १०।३५, ३६ ॥ (सा) उच्यते हरिवत्.

(३) वायु. ११।७४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४५ एवं चरुं (रचयत्) ; हरि. १।२।७।५ तु तस्यै (व्यासस्य) क्षामनः सा (क्षामसंज्ञः) ; ब्रह्म. १०।३६, ३७ तस्यै (तस्या) क्षामनः सा (क्षामसंज्ञः) .

(४) वायु. ११।७५ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४६ ; हरि. १।२।७।६ शुभम् (तदा) दर्शना (दर्शनम्) ; ब्रह्म. १०।३७, ३८ गर्भा (गर्भे) शुभम् (तदा) .

(५) वायु. ११।७६ प्यत्र (पयु) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४७ तपु (तपु) ; हरि. १।२।७।७ तपु (तपु) प्यत्रय (प्यत्रय) तपुऽत्र (तामत्र) ; ब्रह्म. १०।३८, ३९ तपु (तपु) प्यत्रय (प्यत्रय) तपु (ततो) .

(६) वायु. ११।७७ मयापात्र (मया म) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४८ ; हरि. १।२।७।८ ; ब्रह्म. १०।३९, ४०.

(७) वायु. ११।७८ वारि (वारि) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ४८, ४९ ; हरि. १।२।७।९ भाग (भाग) तथाभूतं तपोधनम् (तपोधनम्) तत्र (तत्रिन्) ; ब्रह्म. १०।४०, ४१ हरिवत्.

एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
 प्रसादयामास पतिं सुतो मे नेदृशो भवेत् ।
 ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया ।
 तत्प्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥

पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताऽब्रवीदिदम् ।
 इच्छंल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥

शैमात्मकमृजुं भर्तः पुत्रं मे दातुमर्हसि ।
 काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव सुव्रत ॥

यैद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेवं द्विजोत्तम ।
 ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥

तैतः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
 तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥

(१) वायु. ११।७९ मुक्ता (मुक्ता) तवत् (त्वन्य) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८, ५० ; हरि. १।२।७।१० ; ब्रह्म. १०।४१, ४२.

(२) वायु. ११।८० ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५१ नैष (नैव) ; हरि. १।२।७।११ तथा त्वया (तथाऽस्तिति) ; ब्रह्म. १०।४३ हरिवत्.

(३) वायु. ११।८१ मुक्ता (मुक्ता) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५२ ; हरि. १।२।७।१२, ३२ ; ब्रह्म. १०।४४ वायुवत्.

(४) वायु. ११।८२ पौत्रो (पुत्रो) स्वाद्यत गुप्त (स्वाद्यत वद प्रभो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५३ ; हरि. १।२।७।१३, ३३ भर्तः (तं मे) मे दातुम (दातुमिदा) गुप्त (य प्रभो) ; ब्रह्म. १०।४५ हरिवत्.

(५) वायु. ११।८३ यव (यव्य) मैत्रं (मैत्र) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५४ ; हरि. १।२।७।१४, ३४ मैत्रे (मैत्र) ; ब्रह्म. १०।४६ हरिवत्.

(६) वायु. ११।८४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५५ ; हरि. १।२।७।१५ पुत्रे (भद्रे) ; ब्रह्म. १०।४७.

(७) वायु. ११।८५ तपः (तपस्य) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५६ वायुवत् ; हरि. १।२।७।१५ ; ब्रह्म. १०।४८ गुण (गुणा) ; भाग. १।४३, १८७.

भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ।
जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ॥
विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां जगाम ब्रह्मणा वृतः ॥
सौ हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा ।
कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥
परिश्रुता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ।
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥
तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ।
रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ।
आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥
सर्वविद्यान्तर्गं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पाचकम् ॥
और्वत्सैवमुषीकस्य सत्यवत्यां महामनाः ।
जमवमिस्तपोवीर्याज्ज्ञो ब्रह्मविदां वरः ।
मध्यमश्च शुनःशोपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ॥

- (१) वायु. ११८६; ब्रह्माण्ड. ३।६।५७; हरि. १।२।३१ जमना (यजना) कल्याणिः (वेदयाशो); ब्रह्म. २०।४९ (भृगोर्नालां वैशिष्ट्यम् जनदग्निरजायत ।); बाल. १।५३ पृ. १८७ जमनाद्वैष्णवस्याग्नेः (यजनाद्वैष्णवोऽप्यग्नेः) ।
(२) वायु. ११८७; ब्रह्माण्ड. ३।६।५८.
(३) वायु. ११८८; ब्रह्माण्ड. ३।६।५९ कीति (की तु); हरि. १।२।३७ जन (धर्म); ब्रह्म. २०।४९, ५० हरिवत्.
(४) वायु. ११८९ उत्तरार्धे (इक्ष्वाकुवंशो स्वभक्त्युद्देशुर्नाम पाथिवः ।); ब्रह्माण्ड. ३।६।६० मुता (सुता) रेणुर्नाम नराधिपः (रेणुको नाम पाथिवः); हरि. १।२।३८ पूर्वार्धे नातिः; ब्रह्म. २०।५० पूर्वार्धे नातिः.
(५) वायु. ११९० निषा (भुति) जामदग्न्य (जनदग्निः); ब्रह्माण्ड. ३।६।६१, ६२ कामली (कमली) द्वितीयाधि (रेणुकायां कामल्यां तु तपोभृतिसमाधिना ।) जामदग्न्यं (जमदग्निः); हरि. १।२।३८, ३९; ब्रह्म. २०।५१, ५२; बाल. १।५३ पृ. १८७ कामल्यां (कामलां) प्रथमार्धे निता.
(६) वायु. ११९१; ब्रह्माण्ड. ३।६।६२, ६३; हरि. १।२।४० चान्त्य (चातुग); ब्रह्म. २०।५२, ५३.
(७) वायु. ११९२; ब्रह्माण्ड. ३।६।६३, ६४ शोपः (शोकः); हरि. १।२।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः); १।३।५२ (प्रवीकान्जमदग्नितु स्वयत्नामश-

विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ।
प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः ॥
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ।
जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्धनः ॥
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशोपोऽभवन्मुनिः ।
हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः ॥ वै ॥
देवैर्दत्तः शुनःशोपो विश्वामित्राय वै पुनः ।
देवैर्दत्तः स वै यस्मादेवरातस्ततोऽभवत् ॥
विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ।
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥
देवरातः कतिञ्चैव यस्मात्फाल्गुनाः स्मृताः ।
शाखवत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुकः ॥

- यन ।) यतावदेव; ब्रह्म. २०।५३, ५४ हरिवत्; संम. ६१ मनाः (यशाः) वीर्यात् (वीर्यं) वृत् (वृत्तम्); संकौ. १९२ मनाः (यशाः) वीर्यात् (वीर्यं); बाल. १।५३ पृ. १८७ सैवत् (सैव क) मनाः (यशाः) तपो (सुतो); कुम. २०।५२ संकौवत्; संम. ४४९ संकौवत्.
(१) हरि. १।२।४२, ४३ ब्रह्मर्षितां (सप्तर्षितां); ब्रह्म. २०।५५, ५६; बाल. १।५३ पृ. १८७ हरिवत्.
(२) वायु. ११९३; ब्रह्माण्ड. ३।६।६५ काद्रेय (काम्यव); हरि. १।२।४४ : १।३।५२, ५३ (विश्वामित्रस्य गाधेयो रामा विश्वरथस्य । विश्वकृद्विश्वामित्रैव तथा सत्यवती वृषः ॥); ब्रह्म. २०।५६, ५७; बाल. १।५३ पृ. १८७.
(३) वायु. ११९४; ब्रह्माण्ड. ३।६।६६ शोपो (शोको); हरि. १।२।४५ शोपो (शोको) मुनिः (क्षिप्र) हरिश्चन्द्रस्य (हरिदत्तस्य) नियतः स वै (विनियोजितः); ब्रह्म. २०।५५ हरिवत्; बाल. १।५३ पृ. १८७ मुनिः (क्षिप्र) हरिश्चन्द्रस्य (हरिदत्तस्य) नियतः स वै (विनियोजितः).
(४) वायु. ११९५; ब्रह्माण्ड. ३।६।६७ शोपो (शोको); हरि. १।२।४६ ब्रह्माण्डवत्; ब्रह्म. २०।५६ ब्रह्माण्डवत्; संम. ६२ वै पुनः (मार्गवः); संकौ. १९२ संमवत्; बाल. १।५३ पृ. १८७; कुम. २०।५६ समवत्; संम. ४४९ समवत्.
(५) हरि. १।२।४५ : १।३।५४; ब्रह्म. २०।५७, ५८ तु (च) नामानि मे शृणु (नामान्यत्र वत्); बाल. १।५३ पृ. १८७ तु मुता (पुत्रास्तु) प्रख्या (विख्या) मे शृणु (संशृणु).
(६) हरि. १।२।४६ देवरातः (देवराता) रेणुकः (रेणुमान्); १।३।५५ पूर्ववत्; ब्रह्म. २०।५८, ५९; बाल. १।५३ पृ. १८७

संक्रुतिर्गालवश्चैव मुद्रलश्चैव विश्रुतः ।
 मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः ॥
 केच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः ।
 तेषां द्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥
 पाणिनो वज्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ।
 पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायन-वाष्कलाः ॥
 लोहिता यामदूताश्च तथा फारुपकाः स्मृताः ।
 सौश्रुताः कौशिकाश्चैव तथाऽन्ये सैन्धवायनाः ॥

देवरातः कनि (देवशवाः कत) रेणोर्जैऽथ रेणुकः (जज्ञे रणौ तु रेणुमान्).

(१) वायु. १११६ (मधुच्छन्दो नयश्चैव कृन्देवौ ध्ववा-
 द्दौ १) पूर्वाभि नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३६६१८ (मधुच्छन्दादयश्चैव
 कृन्देवौ ध्ववादौ १) पूर्वाभि नास्ति ; हरि. १२७७७ श्वैव
 विद्युतः (क्षेति विद्युताः) : ११२१५६ (संक्रुत्यो गालवो राजन्
 नौद्रव्यक्षेति विद्युताः ।) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्म. १०५९,६० ;
 बाल. १५३ पृ. १८७ श्वैव विद्युतः (क्षेति विद्युताः) च्छन्दो
 जय (च्छन्दादयः).

(२) वायु. १११७ हारित (पूरण) स्व ते सुताः
 (सुतास्तु वै) द्यातानि गोत्राणि (गोत्राणि बहुधा) ; ब्रह्माण्ड.
 ३६६१९ वायुवदः ; हरि. १२७७८ ते (वै) : ११२१५६ पूर्वाभि
 नास्ति ; ब्रह्म. १०६०,६१ ; बाल. १५३ पृ. १८७ हारित
 (पूरित) ते (वै).

(३) वायु. १११८, १९ पाणिनो वज्रवश्चैव (वज्रवः पाणिन-
 श्वैव) शालङ्कायनवाष्कलाः (याज्ञवल्क्याः समर्पणाः) ; ब्रह्माण्ड.
 ३६६१७, ७२ पाणिन (पमिन) शेषं वायुवदः ; हरि. १२७७
 ४९ : ११२१५७ वाष्कलाः (सौश्रवाः) ; ब्रह्म. १०६१, ६२ ;
 बाल. १५३ पृ. १८७ पाणिनो (पाणिना) ध्यान (कर).

(४) वायु. १११९, १०२ पूर्वाभि (लोहिण्या रेणवश्चैव
 तथा कारिपवः स्मृताः ।) सौश्रुताः कौशिकाश्चैव (कौशिकाः
 सौश्रुताश्चैव) ; ब्रह्माण्ड. ३६६१९, ७४ पूर्वाभि (लोहिण्यो
 रेणवश्चैव तथा कारिपवः स्मृताः ।) सौश्रुताः कौशिकाश्चैव
 (कौशिकाः सौश्रुताश्चैव) ; हरि. १२७७१० फारुपकाः (कारि-
 पकाः) चैव (राजन्) : ११२१५८ लोहिता (लोहिता) कारु-
 पकाः (कारिपकाः) सौश्रुताः (विद्युताः) चैव (राजन्) ;
 ब्रह्म. १०६२ याम (यम) सौश्रुताः (सौश्रवाः) मूलपुस्तकस्य
 टिप्पण्या द्रष्टव्यः ; बाल. १५३ पृ. १८७ लोहिता याम
 (लौहिता यम) फारुपकाः (कारिपकाः) चैव (राजन्).

देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याः समर्पणाः ।
 औदुम्बरा ह्यभिष्णातास्तारकायनचुञ्चुलाः ॥
 शालवत्या हिरण्याक्षाः सांक्रुत्या गालवास्तथा ।
 नारायणिर्नरेश्वरान्यो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥
 ऋष्यन्तरविवाहाश्च कौशिका बहवः स्मृताः ।
 पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ॥
 संवन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ।
 विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः ॥

(१) वायु. १११८, १०० (उदुम्बरा उदुम्बानास्तारका-
 यममुञ्चताः । देवला यामदूताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३६६१७, ७२ (उदुम्बराश्च वातड्यास्तालकायन-
 चान्द्रवाः । देवला यामदूताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ॥) ; हरि.
 १२७७५१ स्वयाः सम (स्वयायम) ; ब्रह्म. १०६२ मूलपुस्तक-
 टिप्पण्याम्, स्वयाः समर्पणाः (स्वयाच्च मर्पणः) उत्तरार्धे
 (औदुम्बरान्मुनिष्णातास्तारकायनचुञ्चुलाः ।) ; बाल. १५३
 पृ. १८७ स्वयाः सम (स्वयायम) णाता (णाना) चुञ्चु
 (चञ्चु).

(२) वायु. १११००, १०१ सांक्रुत्या (स्यद्रुता) तथा
 (स्मृताः) नारायणिर्नरेश्वरान्यो (ददातिवादराक्षान्ये) ;
 ब्रह्माण्ड. ३६६१७, ७३ (द्यामायना हिरण्याक्षा सांक्रुता
 गालवाः स्मृताः । लालाटया वादराक्षान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः ॥) ;
 हरि. १२७७५२ नारायणिर्नरेश्वरान्यो (वादरायणिनक्षान्ये) ;
 ब्रह्म. १०६२ मूलपुस्तकटिप्पण्याम् ; बाल. १५३ पृ. १८७
 नारायणिर्नरेश्वरान्यो (वादरायणवश्चैव).

(३) वायु. १११०२, १०२ अ कौशिका बहवः (स्ते बहवः
 कौशिकाः) उत्तरार्धे (पोरोरवस्य पुण्यव्य भद्रर्षेः कौशिकस्य तु ।) ;
 ब्रह्माण्ड. ३६६१७, ७४ पूर्वाभि वायुवदः, पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा
 (योगेश्वरस्य पुण्यव्य) च (वै) ; हरि. १२७७५३ मुनिश्रेष्ठा
 (महाराज) : ११२१५९ मुनिश्रेष्ठा (महाराज) च (ह) ;
 ब्रह्म. १०६३ पूर्वाभिस्तु मूलपुस्तकटिप्पण्या द्रष्टव्यः ; बाल.
 १५३ पृ. १८७ मुनिश्रेष्ठा (महाराज).

(४) वायु. १११९ ब्रह्मजानां ॥ (ब्रह्म पुत्राणां) पूर्वाभि
 नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३६६१८, ७४ ब्रह्मजानां ॥ (ब्रह्म पुत्राणां)
 शेपो (शेफो) पूर्वाभि नास्ति ; हरि. १२७७५३, ५४ शेपो
 (शेफो) : ११२१६० ऽप्यस्य (यस्य) शेपो (शेफो) ; ब्रह्म.
 १०६३, ६८ शेपो (शेफो) ; बाल. १५३ ब्रह्मजानां
 (ब्रह्मजानां).

भार्गवः कौशिकस्य हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ।
 दृपद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ।
 अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जहनुगणो मया ॥
 विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनःशेषो नाम
 देवैर्दत्तः ततश्च देवरातनामाऽभवत् ॥ ततश्चान्ये
 मधुच्छन्दजयकृतदेवदेवाष्टकच्छपहारीतकाख्याः
 विश्वामित्रपुत्रा यभूयुः ॥ तेषां च वह्नि कौशिक-
 गोत्राणि श्रद्धयन्तरेषु वैवाह्यानि भवन्तीति ॥
 ऐलस्य श्वोर्वशीगर्भात् पहासन्नामजा नृप ।
 आयुः धुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥
 श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतजयः ।
 रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥
 भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकरततः ।
 तस्य जहनुः सुतो गङ्गां गण्डूपीकृत्य योऽपिषत् ।
 जह्नोस्तु पूरस्तपुत्रो बलाकश्चात्मजोऽञ्जकः ॥
 ततः कुशः कुशस्यापि कुशान्बुर्भूतयो भसुः ।
 कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशान्बुजः ॥

(१) वायु. १११०३ लौहिः (यो हि) प्रथमार्धं नाति ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६३।७५ प्रथमार्धं नाति ; हरि. १।२७।५४, ५७,
 ५८ : १।३।१२, ६२ तथा (दया) ; ब्रह्म. १०।६२, ६७, ६८
 विश्वामित्राद्या (वैश्वामित्रस्तथा) ; बाल. १।५१ पृ. १८७
 प्राच्याऽष्टकः (अन्तथा मतः).

(२) विष्णु. ४७।१६—१८.

(३) भाग. १।१५।१—४.

गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
 तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥
 विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप ।
 मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥
 पुत्रं कृत्वा शुनःशेषं देवरातं च भार्गवम् ।
 आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥
 यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
 स्तुत्वा देवान् प्रजेशादीन्सुमुचे पाशबन्धनात् ॥
 यो रातो देवयजने देवैर्गाधिपु तापसः ।
 देवरात इति ख्यातः शुनःशेषः स भार्गवः ॥
 ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ।
 अश्रपत्तान् मुनिः कुट्टो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥
 स होवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पञ्चाशता ततः ।
 यत्रो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥
 ज्येष्ठं मन्त्रद्वयं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।
 विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
 ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्तं माम् ॥
 एष यः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
 अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥
 एयं कौशिकगोत्रे तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।
 प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥

(१) भाग. १।१६।२८—३७ ; बाल. १।५१ पृ. १८५

(१।१६।२९).

[१०]

क्षत्रियल्लेदभूता ब्राह्मणवर्णा अम्बरीषरथीतरादयो
 यौजनाथमान्धावाचरितादयो विष्णुवृद्धा-
 दयथाहगिररात्

नैमगस्य च दायादो नाभागो नाम वीर्यवान् ॥

अम्बरीषस्तु नाभागिर्विरूपस्तस्य चात्मजः ।

दृपदश्चो विरूपस्य तस्य पुत्रो रथीतरः ॥

(१) वायु. ८८।५, ब्रह्माण्ड. ३।६३।५.

(२) वायु. ८८।६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।६.

एते क्षत्रप्रसूता ये पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।

रथीतराणां प्रवरः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥

मान्धाता युवनाथस्य त्रिलोकविजयी सुतः ॥

(१) वायु. ८८।७ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७ क्षात्रो (क्षेत्रो).

(२) वायु. ८८।७ (मान्धाता यौजनाथो ये त्रिलोक-
 विजयी नृपः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।६ वायुवत् ; हरि.
 १।१२।६ ; शिव. ६०।७६ त्रिलोकविजयी सुतः (विपु लोकपु-
 विस्तः) ; ब्रह्म. ७।५२.

अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिका द्विजाः ।
यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥
अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं वंशविदो जनाः ।
यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानममितौजसम् ।
मान्धाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥
तस्य चैत्ररथी भार्यो शशविन्दोः सुताऽभवत् ।
साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा ।
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता ग्रीन्सुतान् प्रभुः ॥

पुरुकुत्समन्वरीपं मुचुकुन्दं च विश्रुतम् ।
अन्वरीपस्य दायदो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥
हरितो युवनाश्वस्य हरितास्तु यतः स्मृताः ।
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥

(१) वायु. ८८।९७, ९८ नीमि श्लोक (नीमि श्लोकी) ;
ब्रह्माण्ड. ३।६३।९९, ७० उदयति (उदयते) ; विष्णु.
४।२।१९ प्रथमार्धे (भवति चास्य श्लोकः) उदयति (उदति स्त) ;
भाग. ९।६।७३ विष्णुवत्, प्रथमार्धं नास्ति.

(२) वायु. ८८।९९.

(३) वायु. ८८।७० ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७०, ७१ ; हरि.
१।१२।७ पाप्रतिमा (णासदृशी) ; शिवध. ६०।७६, ७७ न्योः
सुता (सुनुता) उत्तरार्धे (शशविन्दोर्मती नाम रूपेणाप्रतिमा-
ऽभवत् ।) ; ब्रह्म. ७।९६ हरिवत्.

(४) वायु. ८८।७१ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७१, ७२ ; हरि.
१।१२।८ ग्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ नृप) ; शिवध. ६०।७७,
७८ सा (च) ग्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ तदा) ; ब्रह्म.
७।९४ सा (वै) ग्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ द्विजा.) .

(५) वायु. ८८।७२ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७२, ७३ ; विष्णु.
४।२।१९ (पुरुकुत्समन्वरीपं च मुचुकुन्दं च तस्यापत्यव्यवमुत्पा-
दयामास ।) ; हरि. १।१२।९ (पुरुकुत्सं च भर्मेक्षं मुचुकुन्दं च
पार्थिवम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; लिङ्ग. १।६५।४० पूर्वार्धं नास्ति ;
शिवध. ६०।७८ सर्वं हरिवत् ; ब्रह्म. ७।९५ (पुरुकुत्सं च
भर्मेक्षं मुचुकुन्दं च पार्थिवम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; कूर्म. १।२०।
२६ पूर्वार्धं नास्ति.

(६) वायु. ८८।७३ तु यतः (श्वतः) ; लिङ्ग. १।६५।
४०, ४१ हरि (हरि) पुत्राः क्षात्रो (पथे क्षत्रो) ; कूर्म.

पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत्सदस्युर्महीपतिः ।
नर्मदायां समुत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ॥

संभूतस्यात्मजः पुत्रो ह्यनरण्यः प्रतापवान् ।
रावणेन हतो योऽसौ त्रिलोकीविजये पुरा ॥

त्रैसदशोऽनरण्यस्य हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्यश्वान्तु द्रुपद्वत्सां जहो वसुमना नृपः ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्मिकः ।
आसीत्त्रिधन्वनश्चापि विद्वांस्रध्यारुणः प्रभुः ॥

१।२०।२७ हरितास्तु यतः स्मृताः (हरितस्तपुतोऽभवत्)
उत्तरार्धं नास्ति.

(१) वायु. ८८।७४ सुतस्त्वासीत् (स्य दायदः) मही-
पतिः (महायशः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७३ पूर्वार्धं नास्ति ;
हरि. १।१२।९, १० समुत्पन्नः (अयोध्यायः) ; लिङ्ग. १।६५।४१,
४२ पूर्वार्धं वायुवत्, समुत् (संभूति) ; शिवध. ६०।७९ ;
ब्रह्म. ७।९५, ९६ हरिवत् ; कूर्म. १।२०।२७, २८ पूर्वार्धं वायुवत्,
संभूतस्तस्य चारमजः (संभूतिस्तपुतः स्मृतः) .

(२) वायु. ८८।७५ रावणेन हतो योऽसौ (रावणो निहतो
यैन) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७४ योऽसौ त्रिलोकीविजये (यैन
त्रिलोक्यं विजित) ; लिङ्ग. १।६५।४३, ४४ (संभूतिरपरं पुत्रमनन्-
तः जनिवत् । रावणेन हतो योऽसौ त्रिलोक्यविजये द्विजाः ॥) ;
कूर्म. १।२०।२८ (विष्णुवत् स्तनस्तस्य त्वनरण्योऽभवत्तः ।)
उत्तरार्धं नास्ति.

(३) वायु. ८८।७६ मना (मनो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७५
त्रसदशो (तेन हृतो) वसुमना (च सुमतिः) ; लिङ्ग. १।६५।
४४, ४५ त्रसद (वृद्ध) ; कूर्म. १।२०।२८ (वृद्धशोऽनरण्यस्य
हर्यश्वस्तपुतोऽभवत् ।) उत्तरार्धं नास्ति.

(४) वायु. ८८।७७ त्रिध (त्रैध) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७६
रुणः (रुणिः) ; हरि. १।१२।२१ (संभूतस्य ॥ दायदः
सुधन्वा नाम पार्थिवः । सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।
राज्ञस्त्रिधन्वनस्तस्मादीन्द्रोऽस्त्वध्यारुणः सुतः ॥) ; लिङ्ग. १।६५।
४५ नाम धार्मिकः (भवमावितः) उत्तरार्धं नास्ति ; १।६६।१२
प्रभुः (षो नृपः) पूर्वार्धं नास्ति ; शिवध. ६०।८० (संभू-
तस्य तु दानादस्त्रिधन्वाऽरिप्रमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वनस्तस्मादी-
न्द्रोऽस्त्वध्यारुणिः प्रभुः ॥) ; ब्रह्म. ७।९६, ९७ पूर्वार्धं (संभू-
तस्य तु दानादस्त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।) आसीत् त्रिधन्वनश्चापि
(राज्ञस्त्रिधन्वनस्तस्मादीन्द्रः) .

तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ।
तेन भार्या विदभंस्य हृता हत्वा दिवौरुतः ।
पाणिप्रहणमन्त्रेषु निष्ठां संप्रापितेष्विह ॥
विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य विष्णुवृद्धा यतः स्मृताः ।
एते ह्यद्विरसः पुत्राः क्षात्रोपेताः समाश्रिताः ॥
इक्ष्वाकोः पुत्रतामाप यिकुक्षिर्नाम देवराट् ।
ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीदश पञ्च च तत्सुताः ॥
मेरोरुत्तरतस्ते तु जाताः पार्थिवसत्तमाः ।
चतुर्दशोत्तरं चान्यच्छतमस्य तथाऽभवत् ॥
मेरोरिक्षिणतश्चैते राजानः संप्रकीर्तिताः ।
ज्येष्ठः ककुत्स्थनामाऽभूत्तत्सुतस्तु सुयोधनः ॥

तस्य पुत्रः पृथुर्नाम विश्वकश्च पृथोः सुतः ।
आर्द्रस्तस्य च पुत्रोऽभूत्पुत्रनाथस्ततोऽभवत् ॥
श्रौवस्तश्च महातेजा वत्सकस्तत्सुतोऽभवत् ।
निर्मिता येन श्रवस्ती गौडदेशे द्विजोत्तमाः ॥
श्रवस्ताद्वृहदधोऽभूत्पुत्रनाथस्ततोऽभवत् ।
धुन्धुमारत्वमगमदुन्धुं हत्वा महासुरम् ॥
तस्य पुत्राश्च यो जाता हडाधो दण्ड एव च ।
कपिलाश्वश्च विख्यातो धौन्धुमारिः प्रतापवान् ॥
हंदाश्वस्य प्रमोदश्च ह्यर्थशस्तस्य चात्मजः ।
ह्यर्थश्वस्य निकुन्भोऽभूत्संहताश्वस्ततोऽभवत् ॥

(१) मत्स्य. १२।२९ विश्वक (विश्व) आर्द्र (इन्द्र) ;
लिङ्ग. १।६।१३३ (ततः पृथुर्निष्क्रान्त विश्वकः पवित्रस्तथा ।
विश्वरस्यादिको भीमान्पुत्रनाथस्तु तातुनः ॥) ; पद्म. ५।८।१३३,
१३५ विश्वकश्च (विश्वावत्स) ; कूर्म. १।२०।१२ (सुयोधनाष्टपुत्रः
भीमान् विश्वकश्च पृथोः सुतः । विश्वावत्सो भीमान् पुत्रनाथश्च
तातुनः ॥) .

(२) मत्स्य. १२।३० ; लिङ्ग. १।६।३५ भावस्त (भावस्ति)
वत्सकस्तत्सुतो (वत्सरस्तु ततो) भावस्ती (भावस्ती) ; पद्म.
५।८।१३५, १३५ भाव (भाव) द्विजोत्तमाः (वत्सविजः) ; कूर्म.
१।२०।१९ (तस्य पुत्रोऽभवद्वीरः सावस्तिरिति विष्णुः । निमिषा
येन सावस्तिर्गौडदेशे महापुत्रि ॥) .

(३) मत्स्य. १२।३१ धुन्धु हत्वा महासुरम् (धुन्धुनाम्ना
हत्वा सुरम्) ; लिङ्ग. १।६।३५ भावस्ताद (भावता) एततोऽ-
भवत् (स्तु तातुनः) मयनत् (भावको) सुरम् (वत्सम्) ; पद्म.
५।८।१३५, १३५ भाव (भाव) धुन्धु हत्वा महासुरम् (धुन्धु-
नाथो यः यः पुत्रान्) ; कूर्म. १।२०।२० (तस्माच्च वृहदधोऽ-
भूत्सत्सुतश्च वत्सकः । धुन्धुवारः सममरत् धुन्धु हत्वा महा-
सुरम् ॥) .

(४) मत्स्य. १२।३२ ; लिङ्ग. १।६।३६ (धुन्धुमारस्य
तनवावत्समैरेवविभुताः । इत्यथक्षेत्र दण्डाथः कणिगवथ ते
रुताः ॥) ; पद्म. ५।८।१३६, १३७ ; कूर्म. १।२०।२१ (धुन्धु-
मारस्य तनवावत्सः प्रोत्त द्विजोत्तमाः । इत्यथक्षेत्र दण्डाथः
कणिगवत्समैरेव ॥) .

(५) मत्स्य. १२।३३ ; लिङ्ग. १।६।३७ दध (दधु)
चावकः (वै ततः) ज्येष्ठात् (ज्यम्) एततोऽभवत् (स्तु
तातुनः) ; पद्म. ५।८।१३७, १३८ ; कूर्म. १।२०।२२ दध
(दधु) उत्तार्यै (दधैवच विष्णुमन्त्रं निष्प्रमाणांरतायः ॥) ;

(१) बापु. ८।७८, ७९ कस्त (कस्तान्) ; ब्रह्माण्ड.
३।३१।७७, ७८ सैमा (न मा) ; हरि. १।२।१२, १३ द्वितीय-
वृत्तीपार्थयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विप्रं चक्रे सुदुर्मतिः । येन
भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥) ; लिङ्ग. १।६।३३, ५
हत्वा दिवौरुतः (हत्वाऽभिगौरुतम्) सैमा (अया) ; दिवध.
३०।८१, ८२ द्वितीयवृत्तीपार्थयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विप्रं चक्रे
महामतिः । येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥) ;
ब्रह्म. ७।१७, १८ द्वितीयवृत्तीपार्थयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विप्रं
चक्रे सुदुर्मतिः । येन भार्या कृतोद्वाहा कृता वैर परस्य ह ॥) .

(२) बापु. ८।८९ ; लिङ्ग. १।६।४२, ४३ पुत्राः क्षात्रो
(पक्षे क्षत्रो) .

(३) मत्स्य. १२।३६ ; लिङ्ग. १।६।३२, ३२ पूर्वाभिं
(इक्ष्वाकोऽभमरीतो विकुक्षिर्मीरित्तमाः ॥) ; कूर्म. १।२०।१९, १९
पूर्वाभिं (इक्ष्वाकोऽभमरीतो विकुक्षिर्नाम पार्थिवः ॥) ज्येष्ठः पुत्र-
शतं (ज्येष्ठपुत्रः स त) ; पद्म. ५।८।१३०, १३१ (इक्ष्वाकुपुत्रा
नाम्नाऽथ विकुक्षिर्नामिदंशकाः । शेषाः पुत्रशतस्यास्तु दश पञ्च
च तत्सुताः ॥) .

(४) मत्स्य. १२।३७ ; पद्म. ५।८।१३१, १३२ स्ते तु
(स्तेऽपि) .

(५) मत्स्य. १२।२८ जैने (ये वै) सत्यनामा (हत्वा नाम्ना)
लिङ्ग. १।६।३२ (अभून्महेश ककुत्स्थश्च ककुत्स्था सुयोधनः ॥)
पूर्वाभिं नास्ति ; पद्म. ५।८।१३१, १३३ ज्येष्ठ (ज्येष्ठः) ;
कूर्म. १।२०।१९ (तेषां ज्येष्ठः ककुत्स्थोऽप्यककुत्स्थस्य सुयो-
धनः) पूर्वाभिं नास्ति.

अकृताश्वो रणाश्वश्च संहताश्वसुतायुभौ ।
 युवनाश्वो रणाश्वस्य मान्धाता च ततोऽभवत् ॥
 मान्धातुः पुंरुक्तोऽभूद्धर्मसेतुश्च पार्थिवः ।
 मुचुकुन्दश्च विख्यातः शक्रमित्रः प्रतापवान् ॥
 पुंरुक्तस्य पुत्रोऽभूद्दुसदो नर्मदापतिः ।
 संभूतिस्तस्य पुत्रोऽभूत्त्रिधन्वा च ततोऽभवत् ॥
 त्रिधन्वनः सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृतः ।
 तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात्सत्यरथः स्मृतः ॥
 तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राद्य रोहितः ।
 रोहिताद्य वृको जातो वृकाद्वाहुर्जायत ॥
 सैगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ।
 द्वे भार्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ॥
 तौभ्यामाराधितः पूर्वमौर्वोऽग्निः पुत्रकाम्यया ।
 और्वस्तुष्टयोः प्रादाद्यथेदं वरमुत्तमम् ॥

अग्नि. २७३।२३ (हव्यश्वाच्च निकुन्धोऽभूत्संहताश्वो निकु-
 म्नतः ।) .

(१) मत्स्य. १२।३४ ; लिङ्ग. १।६५।३८ पूर्वार्थे (कृष्ण-
 श्वोऽथ रणाश्वश्च संहताश्वस्यजायुभौ ।) च ततोऽभवत् (तस्य वै
 सुतः) ; पद्म. ५।८।१३८, १३९ ; कूर्म. १।२०।१२ (कृष्ण-
 श्वोऽथ रणाश्वश्च संहिताश्वस्य वै सुतो । युवनाश्वो रणाश्वस्य शक्र-
 मित्रस्तस्य पुत्रोऽभवत् ॥) ; अग्नि. २७३।२६, २४ अकृताश्वो (अकृ-
 ताश्वो) च ततोऽभवत् (युवनाश्वतः) .

(२) मत्स्य. १२।३५ सेतुश्च (सेतुश्च) शक्रमित्रः (शक्र-
 मित्रश्च) ; पद्म. ५।८।१३९, १४० ; अग्नि. २७३।२४ (मान्धातुः
 पुंरुक्तोऽभूत्सुचुकुन्दो द्वितीयकः ।) .

(३) मत्स्य. १२।३६ ; पद्म. ५।८।१४०, १४१ वसुदे
 (संपुत्रो) .

(४) मत्स्य. १२।३७ ; पद्म. ५।८।१४१, १४२ त्रय्या
 (त्रिया) ; कूर्म. १।२।११, २ (तस्य पुत्रोऽभवत्त्रिधन्वास्तस्यारुण इति
 स्मृतः । तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभूत्संहताश्वः ॥) .

(५) मत्स्य. १२।३८ ; पद्म. ५।८।१४२, १४३ ; कूर्म.
 १।२।१३ (हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीरवान् । रोहितस्य
 वृकः पुत्रस्तस्माद्वाहुर्जायत ॥) .

(६) मत्स्य. १२।३९ ; लिङ्ग. १।६६।१४, १५ ; पद्म.
 ५।८।१४३, १४४ ; कूर्म. १।२।१४ .

(७) मत्स्य. १२।४० ; लिङ्ग. १।६६।१५, १६ ; पद्म.
 ५।८।१४४, १४५ ; कूर्म. १।२।१५ (तान्भ्यामाराधितो वदि-
 प्रदौ वरमुत्तमम् ।) .

एका पट्टिसहस्राणि सुतमेकं तथाऽपरा ।
 गृहातु वंशकर्तारं प्रभाऽगृहाद्दहंस्तदा ॥
 एकं भानुमती पुत्रमगृहादसमञ्जसम् ।
 ततः पट्टिसहस्राणि सुपुत्रे यादवी प्रभा ॥
 खनन्तः पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमार्गणे ।
 असमञ्जसस्तु तनयो योऽशुमान्नाम विश्रुतः ॥
 तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपास्तु भगीरथः ।
 येन भगीरथी गङ्गा तपः कृत्वाऽवतारिता ॥
 भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुतः ।
 नाभागस्यान्यरीपोऽभूत्सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥
 नैमगस्यात्मजो नाभागः, तस्य अन्यरीपः, अन्य-

(१) मत्स्य. १२।४१ ; लिङ्ग. १।६६।१६, १७ तथाऽपरा
 (परा तथा) गृहातु (अगृहात्) दहंस्तदा (मुनात् नहत्) ;
 पद्म. ५।८।१४५, १४६ एका (एक) स्तदा (तथा) .

(२) मत्स्य. १२।४२ ; लिङ्ग. १।६६।१७, १८ मती (मतिः)
 यादवी (सा तु वै) ; पद्म. ५।८।१४६, १४७ ; कूर्म. १।२।१५, ६
 वत्तरार्थे (प्रभा पट्टिसहस्रं ॥ पुत्रार्थो जगृहे शुभा ।) ; अग्नि.
 २७३।२८ (प्रभा पट्टिसहस्रार्णं मुनानां जननी दाम्भू । दुष्टदौर्वा-
 न्तपदिकं भानुमत्समन्जसम् ॥) .

(३) मत्स्य. १२।४३ ; लिङ्ग. १।६६।१८, १९ विष्णुना
 येऽश्वमार्गणे (विष्णुद्वारमार्गणे) ; अतस्तु (अस्त्य) योऽशु
 (सोऽशु) ; पद्म. ५।८।१४७, १४८ सस्तु ॥ (सस्त) योऽशु
 (अशु) ; कूर्म. १।२।१९ (असमञ्जसपुत्रोऽभूत्सुमान्नाम
 पार्थिवः ।) पूर्वार्थे नास्ति ; अग्नि. २७३।२९ विष्णुना येऽश्व-
 मार्गणे (कपिलेनाथ सागराः) .

(४) मत्स्य. १२।४४ ; लिङ्ग. १।६६।१९, २० पद्म. ५।८।
 १४८, १४९ ; कूर्म. १।२।२० ; अग्नि. २७३।२९, ३० (असम-
 जतोऽशुमार्गं दिलीपोऽशुमतोऽभवत् । भगीरथो दिलीपास्तु येन
 गङ्गाऽवतारिता ॥) .

(५) मत्स्य. १२।४५ ; लिङ्ग. १।६६।२०, २१ (भगीरथ-
 सुतश्चापि शुनो नाम बभूव ह । नाभागस्तस्य दायादो भवमक्तः
 प्रतापवान् । अन्यरीपः सुतस्यस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥) ;
 पद्म. ५।८।१४९, १५० योऽशुम् (यस्तु) ; कूर्म. १।२।१९, २०
 (भगीरथसुतश्चापि स्तो नाम बभूव ह । नाभागस्तस्य दायादः
 सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥) ; अग्नि. २७३।३०, ३१ (भगीरथास्तु
 नाभागो नाभागदम्भीपकः । सिन्धुद्वीपोऽन्यरीपास्तु ॥) .

(६) विष्णु. ५।१।२ .

पीतालिपि विरुषोऽभवत् । विरुषान् वृषदधो जने
वतश्च रपीतरः । तत्राप्यं श्रोतुः —

एते क्षत्रप्रमृता ये पुनश्चाहिरमः स्मृताः ।

रपीतरस्य प्रपराः क्षत्रोपेता द्विजानयः ॥

केतुन्मत्स्याप्यनेनाः पुत्रोऽभूदनेनसः वृषु वृषो-
र्विशतधन्वाय चाद्रोऽभूदाद्रस्य युवनाथस्तस्य
भायसो यः भायसी पुरी निवेशयामास । भाय-
सस्य वृहदधस्तस्यापि कुयलयाधो योऽमाधुगद्वय
महर्षेरथवारिणं धुग्धुनामानममुरं येन्येन तेजसा-
ऽऽप्तायिताः पुत्रमहर्षेरेव पिजनिमिः परिश्रुतो
जपान धुग्धुमात्संतां पायाय । तस्य च भमस्ता
एष पुत्रा धुग्धुमुगनिभासाभिना विष्णुला पिनेनुः ॥
हृदाधपान्नाभारविगन्धाश्रयः केपल्ययदोपिताः ।
हृदाधाल्लयंभान्मासिपुम्भो निवृन्भान्महताप-
स्ततः वृन्नाभान्मात्प्रमेनेजिषागो युवनाथोऽभवत् ।

.... गर्भं युवनाथोदरेऽभवत् ।

तं तु माग्मात्वा चक्रवर्ती समद्रीषां मही मुमुजे ॥

यौवनाथस्य माग्मान्तुः पुरःकुन्मनामा पुत्रः ॥

पुरःकुन्माय च भयतः संगतिविच्छेदो न भवि-

ष्यतीत्युरगपतयो धरं ददुः ॥ पुरःकुन्मो नर्मदायां

श्रमदस्युगजीजनम् । श्रमदस्युमुतः संभूतततोऽ-

नरण्यानं रावगो दितियजये जपान । अनरण्यस्य

वृषदधः वृषदधस्य हर्षधः पुत्रोऽभवत् । ततश्च

यमुगनात्तराया विधन्या विधन्यनखप्यारण-

स्वभान्मत्स्यप्रतो योऽसौ त्रिशङ्कुसंशामयाय ॥

अम्यतीपस्य माग्मातुलनयस्य युवनाथः पुत्रो-

ऽभूत् । शम्माद्धरितो यतोऽहिरमो हरिताः ॥

नैमागादम्यरीयोऽमूमहामगवतः कृती ॥

विरुषः येनुमान् शन्मुग्मरीपमुताश्रयः ।

विरुषान्वृषदधोऽभूस्त्युग्रान् रपीतरः ॥

रपीतरस्याप्रजस्य भार्यायां वन्तयेऽर्पितः ।

अहिरा जनयामास मक्षपचंसिनः सुताम् ॥

एते क्षेत्रे प्रमृता ये पुनश्चाहिरसाः स्मृताः ।

रपीतराणां प्रपराः क्षत्रोपेता द्विजानयः ॥

विनयुं परतेऽभ्येत विरुषिः वृषिर्वामिमाम् ।

शासदीजे हरि यतोः ज्ञात इति विप्रतः ॥

पुरंजयस्य मुत इन्द्रयाद इतीरितः ।

कशुम्व इति चाप्युगः शृणु नामानि कर्मभिः ॥

पुरंजयस्य पुत्रोऽभूदनेनाजन्मुतः वृषु ।

विश्वरन्धिन्मन्त्राद्रो युवनाथश्च तन्मुतः ॥

शान्मन्मन्मनो येन क्षायसी निर्ममे पुरी ।

वृहदधस्तु श्वस्तिन्मतः कुयलयाश्रयः ॥

यः प्रियार्थमुतद्वय धुग्धुनामामुरं बली ।

मुतागमेकसिन्ता महाऐरदनद्वृतः ॥

धुग्धुमार इति द्यानमन्मुनास्ते च जग्यस्तुः ।

पुग्धोर्मुगाभिना सर्वं त्रय पयावदोपिताः ॥

हृदाधः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ।

हृदाधपुत्रो हर्षधो निवृन्मन्मन्मुतः स्मृतः ॥

वर्हनाथो निवृन्मस्य कृशाधोऽथास्य सेनजिन् ।

युवनाथोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो यनं गतः ॥

भार्याजनेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालयः ।

इष्टि स्म वर्तयं चक्रुरेन्द्री ते सुसमाहिताः ॥

राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः ।

हृष्टा शयानान्विष्मांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥

अधितास्ते निशाभ्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ।

पप्रच्छुः कस्य कर्मदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥

राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वप्रहितेन ते ।

ईश्वराय नमश्चक्रुहो दैवयलं यलम् ॥

ततः काल उपावृत्ते कुक्षि निर्भिद्य दक्षिणम् ।

युवनाथस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ॥

(१) रिज्जु. ४३।१२-१८.

(२) रिज्जु. ४३।१७.

(३) रिज्जु. ४३।१२-१३.

(४) रिज्जु. ४३।१८.

(५) माग. १।४।१३.

(६) माग. १।४।१-४.

(१) माग. १।४।११-१२.

(२) माग. १।४।१०-१४.

कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोह्यते भृशम् ।
 मां धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥
 नमामार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
 युवनाथोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥
 त्रसदस्युरितीन्द्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै ।
 यस्मात्त्रसन्ति ह्युद्भिद्रा दस्यवो रावणादयः ॥
 यौवनाथोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवर्नी प्रभुः ।
 सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥
 दशविन्दोर्दुहितरि विन्दुमत्यामधानूपः ।
 पुरुकुत्समन्वरीपं मुचुकुन्दं च योगिनम् ।
 तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वज्रिरे पतिम् ॥

(१) भाग. १।३।८.

मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽन्वरीपः प्रकीर्तितः ।
 पितामहेन प्रवृत्तो यौवनाथश्च तत्सुतः ।
 हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातुप्रवरा इमे ॥
 नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरौ ।
 तस्या रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्त्या ॥
 गन्धर्वानवधीत्तत्र वध्यान् वै विष्णुशक्तिवृक् ।
 नागाल्लघ्वरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥
 त्रसदस्युः पौरकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
 हर्यश्चस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिवन्धनः ॥
 तस्य सत्यव्रतः पुत्रश्चिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥

(१) भाग. १।३।९-१०.

[११]

क्षत्रियकुलोद्भूता वीतहव्यगृत्समदशुनकजीनकाष्टिपे-
 धम्वन्तारिवत्सदिनोदासमित्रयुमैत्रायणा ब्राह्मणवर्णाः
 प्रवराः, तथा क्षत्रियकुलोद्भवाः दैन्यगर्गसकृति-
 कम्पुवक्ष्यकम्पमेधातिथिमुद्गला आङ्गित्सा
 ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः, तथा शारदया
 गीतना अपि क्षत्रियकुलीना
 ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः

येथागतं महाराज मुक्त्वा विपमिवोरगः ।
 भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥
 वीतहव्यो महाराज ब्रह्मपादित्यमेव च ।
 तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥
 शक्रत्वमिति यो देवैर्निर्गृहीतः किलाभवत् ।
 ऋग्वेदे वर्तते चाग्न्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥
 यत्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः स महीयते ।
 स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत् ॥
 पुत्रो गृत्समदस्यापि मुचेता अभवद्द्विजः ।
 यर्थाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ॥
 विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ।
 वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ॥

(१) भा. १।३।१०।७-८७.

श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभयत्तमः ।
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
 प्रकाशस्य च वागिन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥
 तस्यात्मजश्च प्रमितिर्वेदवेदाङ्ग पारगः ।
 घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥
 प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥
 एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥
 तथैव कथितो वंशो मया गार्त्तमदस्तप ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥
 औयोः पुत्रा महात्मानः पञ्चैवासन् महाबलाः ।
 स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृपाः ॥

(१) वायु. १२।१ आयोः (यते) त्मानः (त्वनः) तनयायां
 च (तनया विप्राः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।७।१ च (ते) ; हरि-
 १।२८।१ पूर्वर्षि (आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।)
 नृपाः (नृप) ; छिन्न. १।६।५।४ पूर्वर्षि (आयुःपत्नया वीराः
 पञ्चैवात्मनोऽवसतः ।) च (ते) ; प्रह. १।१।१ पूर्वर्षि (आयोः
 पुत्राश्च ते पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।) ; कूर्म. १।२।३।१ पूर्वर्षि
 छिन्नवत्, च (ते) जज्ञिरे श्रुताः (इति नः शुनम्).

नेहुपः प्रथमस्तेषां क्षत्रवृद्धस्ततः स्मृतः ।
रम्भो रजिरेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥
क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र मुनहोत्रो महायशः ।
मुनहोत्रस्य दायदास्यः परमधार्मिकाः ॥
कौशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ।
पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ॥
ब्रह्मणाः क्षत्रियाश्चैव यैः शूद्रास्तथैव च ।
एतस्य यशो संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः ॥
शैलात्मजो ह्यार्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः ।
शौनकाश्चार्तिपेणाश्च क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
काश्यस्य काशिपो राजा पुत्रो दीर्घतपास्तथा ।
धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिस्ततः ॥

(१) बायु. १२१२ छत्रवृद्धः (पुत्रवर्मा) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्माण्ड. १६७२ ; हरि. १२८१२ पूर्वार्धे (नेहुपः प्रथमं जज्ञे वृद्धायां ततः परम्) ; लिङ्ग. २६६१६० (नेहुपः प्रथम-स्तेषां) पतञ्जलः ; ब्रह्म. १२१२ वरित्तः ; कूर्म. १२२१८ सर्वे लिङ्गवत् .

(२) बायु. १२१२, २ छत्र (धर्म) स्त्रज मुन (श्वेन सुत) मुन (मुन) ; ब्रह्माण्ड. १६७२ स्त्रज (श्वेन) ; हरि. १२९१६ ; ब्रह्म. १२१२२ .

(३) बायु. १२१२, ४ ; ब्रह्माण्ड. १६७४ ; हरि. १२९१७ शौनकः (शौनकाः) ; ब्रह्म. १२१२३ .

(४) बायु. १२१४, ५ ; ब्रह्माण्ड. १६७५ ; हरि. १२९१८ उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्म. १२१४ उत्तरार्धे नास्ति .

(५) बायु. १२१४, ६ स्तनयस्तस्य काश्यपः (श्वन्तस्तस्य काश्यपः) क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. १६७६ स्तनयस्तस्य काश्यपः (शिशिरस्तस्य काश्यपः) ; हरि. १२९१८ शैलात्म-जश्चार्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः । उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्म. १२१४ शैलात्मज आर्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः । उत्तरार्धे नास्ति .

(६) बायु. १२१६, ७ काशिपो राजा (काश्यपो राज्ञः) धन्वस्तु (धर्मश्च) ; ब्रह्माण्ड. १६७७ काश्यस्य (काश्यस्य) धन्वस्तु (धन्वश्च) ; हरि. १२९१९ काशिपो राजा (काश्यपो राजन्) ; १२९२१ काश्यस्य काशिपो राजा (काश्यस्य काश्यपो राजन्) धन्वस्तु (धन्वः) तत (सुतः) ; ब्रह्म. १२१२५ धन्वस्तु (धन्वस्तु) .

तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ।
पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि ब्रह्मजिवान् ॥
अथैनमृषयः प्रोचुः सूतं वाक्यमिदं पुनः ॥
क्षपय ऊचुः—
कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि ब्रह्मजिवान् ।
एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्रो ब्रूहि परन्तप ॥
सूत उवाच—
धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतामिह वै द्विजाः ।
स संभूतः समुद्रान्तु मध्यमानेऽधृते पुरा ॥
उत्पन्नः कलयात्पूर्वं सर्वतश्च धिया धृतः ।
संघः संसिद्धकार्यं तं दृष्ट्वा विष्णुरवस्थितः ।
अञ्जस्त्यमिति होवाच तस्मादञ्जस्तु स स्मृतः ॥
अञ्जः प्रोवाच विष्णुं तं वनयोऽस्मि नव प्रभो ।
विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुपुत्र ॥
यैवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ।
कृते यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥

(१) बायु. १२१७ सोऽन्ते सुमहतो (सा सुमहतेना) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्माण्ड. १६७८ सुमहतो (महातेना) उत्तरार्धे नास्ति ; हरि. १२९१० ; ब्रह्म. १२१६ जतिवान् (जन्मनि) .

(२) बायु. १२१७ मिदं (मिव) ; ब्रह्माण्ड. १६७८ .

(३) बायु. १२१८ स्त्रजो (स्त्रतो) पतञ्जलः (मिव तथा) ; ब्रह्माण्ड. १६७९ कथं (कथ) ; हरि. १२९११ उत्तरार्धे (एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथावत्) .

(४) बायु. १२१९ क्षात्रु (क्षात्रो) , ब्रह्माण्ड. १६७९० क्षात्रुः ; हरि. १२९१२ इह वै द्विजाः (महातेना) स संभूतः (जन्तः ॥ हि) अधृते पुरा (पुराऽधृते) .

(५) बायु. १२१९ कलयात् (सकलात्) द्वितीयाधे (सप्तसिद्धिदायं तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्त्रिः ।) अञ्ज (अज) ; ब्रह्माण्ड. १६७१२, २२ ; हरि. १२९१२, २४ द्वितीयाधे (अन्वन्तु सिद्धिदायं हि विष्णु इह हि पशिवान्) .

(६) बायु. १२११ ; ब्रह्माण्ड. १६७१२, २३ ; हरि. १२९१२, २५ तं (वै) वनयोऽस्मि तव (तव पुत्रोऽस्मि वै) सुपुत्र (सुरेश्वर) .

(७) बायु. १२१२ तं प्र (स प्र) गो हि (गन्धु) पुरा (तथा) , ब्रह्माण्ड. १६७१२, २४ तं प्र (स प्र) गो हि यज्ञिये (गन्धु देतव्ये) पुरा (तथा) ; हरि. १२९१२, २६ तु (वै) .

‘देवेषु विनियुक्तं च विधिहोत्रे महर्षिभिः ।
न शक्यमिह होमं वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥
अर्वागभूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु न हीश्वरः ।
द्वितीयायां तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अणिमादिपुता सिद्धिर्गर्भस्यस्य भविष्यति ।
तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो ।
चरुमन्त्रैर्धृतैर्गन्धैर्वैश्वर्यं त्वां द्विजातयः ॥
अष्टधा त्वं पुनश्चैव आर्युर्वेदं विधास्यसि ।
अवश्यंभावी ह्यर्थोऽयं प्रागृष्टस्त्वज्जयोनिना ॥
‘द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ।
इमं तस्मै यरं दत्त्वा विष्णुर्नन्दये पुनः ॥
‘द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौमहोत्रः स काशिराट् ।
पुत्रकामस्तपस्तेपे नृपो दीर्घतपास्तथा ॥

(१) वायु. १२।१६ देवेषु विनि (वेदेषु विधि) होमं (होमो) तुभ्यं (तुभ्ये) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१४, १५ देवेषु विनि (वेदेषु विधि) ; हरि. १।२१।१६, १७ च विधि - (हि विधि) मिह होमं (मुपहोमाः) .

(२) वायु. १२।१४ पूर्वर्षिं (अर्वागभूतोऽसि हे देव नाम-मन्त्रोऽसि वै प्रभो ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१५, १६ पूर्वर्षिं (अर्वागभूतोऽसि हे देव तव मन्त्रो न वै प्रभो ।) ; हरि. १।२१।१७, १८.

(३) वायु. १२।१५ गन्धै (गन्धै) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१६, १७ प्रथमार्थे (अणिमादिपुतां सिद्धिं गतस्तत्र भविष्यति ।) तेनैव च (एतेनैव) चरुम (चातुर्मे) द्यन्ति (द्यन्ते) ; हरि. १।२१।१८, १९ दिव्या (दिश्व ते) च वा (त्वं वा) प्राप्स्यसि (प्राप्स्यसि) धीर्नैर्गन्धै (धीर्नैर्गन्धै) .

(४) वायु. १२।१६ अष्टधा (अथ च) प्रागृष्ट (प्रागृष्ट) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१८ अष्टधा (अथ वा) वायु (वायु) अवश्यं (अवश्य) ; हरि. १।२१।२० श्वेव (श्वेवं) .

(५) वायु. १२।१७ इमं (तस्मात्) पुनः (ततः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१९ वायुवत् ; हरि. १।२१।२१.

(६) वायु. १२।१८ स का (प्रका) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२० ; हरि. १।२१।२२ होमः (होमिः) नृपो (विन्ध्य) स्या (स्यात्) .

प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति ।
अञ्जं देवं तु पुत्रार्थे ह्यारिराधयिषुर्नृपः ॥
धरेण च्छन्दयामास प्रीतो धन्वन्तरिर्नृपम् ।
यदिच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥
नृप उवाच—
भौगवन् यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे ख्यातिमान्भव ।
तथेति समनुह्याय तत्रैवान्तरधीयत ॥
तैस्य गोहे समुपज्ञो देवो धन्वन्तरिस्तदा ।
काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः ॥
आर्युर्वेदं भरद्वाजात्प्राप्येह समिपकिन्वयम् ।
तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥
धन्वन्तरिसुतश्चापि केतुमानिति विश्रुतः ।
अथ केतुमतः पुत्रो जज्ञे भीमरथो नृपः ॥
पुंत्रो भीमरथस्यापि जातो धीमान् प्रजेश्वरः ।
दिवोदास इति ख्यातो वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥

(१) वायु. १२।१९ अञ्जं (अञ्जं) पूर्वार्थं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२१ पूर्वार्थं नास्ति ; हरि. १।२१।२३ उत्तरार्थे (अञ्जं देवं सुताशाय तदारपथिवान्मृषः ।) .

(२) वायु. १२।१९ उत्तरार्थं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२१ उत्तरार्थं नास्ति ; हरि. १।२१।२४ पूर्वार्थं (ततस्तुष्टः स भगवान्भवः श्रोवाच तं नृपम् ।) .

(३) वायु. १२।२० ख्याति (धृति) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२२ ख्यातिमान् भव (गतिमान् भवेः) रथीय (रथान्मृषः) ; हरि. १।२१।२५.

(४) वायु. १२।२१ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२३ ; हरि. १।२१।२६ रामः (राम) ; ब्रह्म. १।१।७.

(५) वायु. १२।२२ द्यामात्राव्येह (द्याजश्चकार) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२४ ; हरि. १।२१।२७ समिपकिन्वयम् (भिपत्रां क्रियाम्) ; ब्रह्म. १।१।८ क्रियम् (क्रियः) .

(६) वायु. १२।२३ जज्ञे (विभो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२५ ; हरि. १।२१।२८ न्तरिषुतश्चापि (न्तरिषु तनयः) जज्ञे (वीरो) नृपः (स्मृतः) : १।३।२२ न्तरिषुतश्चापि (न्तरिषु तनयः) जज्ञे (वीरो) ; ब्रह्म. १।१।९ हरिवत् : १।१।५, ६ न्तरिषुतश्चापि (न्तरिषु तनयः) अथ (तथा) जज्ञे भीमरथो नृपः (विद्वान् भीमरथः स्मृतः) .

(७) वायु. १२।२३ पूर्वार्थं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२६ ; हरि. १।२१।२९ पुत्रो (पुत्रो) जातो धीमान् (दिवोदासः)

‘दियोदासादृष्टद्वत्तां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ।
तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥
‘वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधिस्तथा ।
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो गर्गश्च विश्रुतौ ॥
वैत्सपुत्रो ह्यलकंस्तु संनतिस्तस्य चात्मजः ।
अलकः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
अलकं प्रति राजर्षि भोको गीतः पुरातनैः ॥
पैट्यिर्पसहस्राणि पट्यिर्पशतानि च ।
पुत्रा रूपेण संपन्न आसीत्काशिशुलोद्बहः ।
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान् ॥

स इति ख्यातो (सप्तु भर्मात्मा) : ११२१२३ पुत्रो (मुक्तो)
स्वापि जानो भीमान् (स्वासीद्विबोदासः) वाराणस्यधिपोऽभक्त
(सर्वलोविनाशनः) ; ब्रह्म. ११४० जानो भीमान् (विबोदासः)
स इति ख्यातो (सप्तु भर्मात्मा) : १११६६, ६७ (पुत्रो भीम-
रथस्यापि वाराणस्यधिपोऽभक्त । विबोदास इति ख्यातः सर्व-
क्षमप्रणाराजः ॥) .

(१) बापु. १२१६४ ; ब्रह्माण्ड. ११७७६७, ६८ ; हरि.
११२१७२ वृष (वृष) : ११७२८, ११२ (विबोदासस्य पुत्रस्तु
वीरो राजा प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य भारत ॥) ;
ब्रह्म. १११६९ पुत्रेण बालेन (बालेन पुत्रेण) तस्य वै पुनः (द्वौ
पुनर्वन्) : १११६७, ७१ (विबोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा
प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य भो दिवाः ॥) .

(२) बापु. १२१६५ विद्वन्ती (विद्वन्तः) ; ब्रह्माण्ड.
११७७६८, ६९ महाराज्ञा (महाराज) ; हरि. ११२१७३ वत्सो
गर्गश्च विद्वन्ती (वत्सभार्गो बभूवुः) पूर्वर्षि नास्ति : ११२१२८,
६२ गर्गश्च विद्वन्ती (भार्गव एव च) राज्ञा तदा तेन (राज
क्षत्रियेण) ; ब्रह्म. १११५० वत्सो गर्गश्च (वत्सभार्गो तु) पूर्वर्षि
नास्ति : १११६८, ७२ गर्गश्च विद्वन्ती (भार्गव एव च) महाराज्ञा
तदा तेन (मुनिर्भगः क्षत्रियेण) .

(३) बापु. १२१६६ तृतीयार्थे (अलकं प्रति राजर्षिगीतकोकौ
पुरातनी ।) द्वितीयार्थे नास्ति, ब्रह्माण्ड. ११७७६९, ७० द्विती-
यार्थे नास्ति ; हरि. ११२१७३, ७४ श्लोको (श्लोके) : ११२१३२
प्रथमतृतीयार्थे न स्तः ; ब्रह्म. १११५०, ५१ काशिराजस्तु (तस्य
पुत्रस्तु) : १११७२ प्रथमतृतीयार्थे न स्तः .

(४) बापु. १२१६७ आसीत्काशिशुलोद्बहः (शाल्कः
काशित्तमनः) ; ब्रह्माण्ड. ११७७७०, ७१ बापुवत् ; हरि.
११२१७४, ७६ पट्यिर्पदा (पट्यिर् वपश्च) रवात्तान् (रवाप सः) :
११२१३३, ३४ ब्रह्मः (ब्रह्म) रवात्तान् (रवाप सः) ; ब्रह्म.

तस्यासीत्सुमहद्राग्यं रूपयौवनशालिनः ॥

शोपस्यान्तो महाबाहुर्दत्त्वा क्षेमकराक्षसम् ।

रम्याभावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥

‘सन्तेरपि दायादः सुनीयो नाम धार्मिकः ।

सुनीयस्य तु दायादः क्षेमाल्यो नाम धार्मिकः ॥

‘क्षेमस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ।

सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतः ॥

‘धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ।

सत्यकेतुस्तथापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥

१११५२, ५३ आसीत्काशि (आगसीच) : १११७३, ७४ वटि
(वटि) रवात्तान् (रवाप सः) .

(१) हरि. ११२१७३, ११२१३३ ; ब्रह्म. १११६९ .

(२) बापु. १२१६८ ; ब्रह्माण्ड. ११७७७२ ; हरि.

११२१७३, ७४ आवासया (निवेशया) नृपः (पुनः) : ११२१३५
शोपस्यान्तो (वत्सोऽन्ते) रम्याभावासया (शल्पो निवेशया)
नृपः (नृपः) ; ब्रह्म. १११५४ आवासया (निवेशया) नृपः
(पुनः) : १११७४, ७५ शोपस्यान्तो महाबाहुः (वत्सोऽन्ते
मुनिर्भगः) ; आवासया (निवेशया) .

(३) बापु. १२१६९ क्षेमाल्यो (सुकेतुः) ; ब्रह्माण्ड.

११७७७३ ; हरि. ११२१७४, ७८ क्षेमाल्यो नाम धार्मिकः
(क्षेमो नाम महावशाः) : ११२१३३ सन्तेरपि (अलकस्य तु)
धार्मिकः (धार्मिकः) क्षेमाल्यो नाम धार्मिकः (क्षेमो नाम
महावशाः) ; ब्रह्म. १११५५ क्षेमाल्यो नाम धार्मिकः (क्षेमो
नाम महावशाः) : १११७५ (अलकस्य तु दायादः क्षेमको नाम
धार्मिकः १) .

(४) बापु. १२१७० तोत्त (तुन) श्रुतः (श्रुतिः) पूर्वर्षि

नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ११७७७४ तोत्त (तुन) ; हरि.
११२१७८, ७९ क्षेमस्य (क्षेमस्य) श्रुतः (श्रुतः) : ११२१३६
(क्षेमस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ।) ; ब्रह्म. १११५६
श्रुतः (श्रुतः) : १११७६ (क्षेमस्य तु पुत्रो वै वर्षकेतुस्ततोऽ-
भवत् ।) .

(५) बापु. १२१७०, ७१ ; ब्रह्माण्ड. ११७७७५ ; हरि.

११२१७९, ८० (वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः १) ;
ब्रह्म. १११५७ : १११७६ (वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजे-
श्वरः १) .

सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारश्च वत्सुतः ।

सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥

धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ।

वेणुहोत्रस्तुतथापि गर्गो वै नाम विश्रुतः ॥

गर्गस्य गर्गभूमिस्तु चात्स्यो वत्सस्य धीमवः ।

एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्मिकाः ।

यिक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ।

इत्येते काशयः प्रोक्ता रजेरपि निबोधत ॥

(१) बायु. १२७२, ७२ अ तत्पुनः (स्तनः स्तनः) शुभा (स पा) ; मद्भाण्ड. ११६७, ७६ अ तत्पुनः (स्तनः स्तनः) ; हरि. ११२१, ८१ सुविभुस्तु (आनर्तु) अ (तु) : ११२४ ३८ (आनर्तु) विभोः पुत्रः सुकुमारस्तनोऽभवत् । पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्योत्तुर्नृदारः ॥) ; मद्भा. १११५८ सुविभुस्तु (आनर्तु) : १११७७ (आनर्तु) विभोः पुत्रः सुकुमारस्तनोऽभवत् । सुकुमारस्य पुत्रस्तु सत्योत्तुर्नृदारः ॥) .

(२) बायु. १२७२, ७२ गर्गो (गार्ग्यो) ; मद्भाण्ड. ११६७, ७७ वायुनः ; हरि. ११२१, ८२ गर्गो वै नाम विश्रुतः (गर्गो नाम प्रदेवरः) ; मद्भा. १११५९ गर्गो वै नाम विश्रुतः (गर्गो नाम प्रदेवरः) .

(३) बायु. १२७२ गर्गस्य गर्गं (गार्ग्यस्य गर्गं) उत्तरार्धं नास्ति ; मद्भाण्ड. ११६७, ७८ गर्गस्य (गार्ग्यस्य) उत्तरार्धं नास्ति ; हरि. ११२१, ८२ पूर्वां (वत्सस्य वत्सभूमिस्तु धृष्टभूमिस्तु भार्गवात् ।) : ११२११९, ४० पूर्वां (ततोऽभङ्गमहा-देवा राजा परमधार्मिकः । वात्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गवमिस्तु भार्गवात् ॥) ; मद्भा. १११६० पूर्वां (वात्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गवमिस्तु भार्गवः ।) भार्गो (भार्गवः) : १११७८, ७९ (पुनोऽभङ्गमहादेवा राजा परमधार्मिकः । वात्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गवमिस्तु भार्गवात् ॥) .

(४) बायु. १२७२, ७९ वायुनः (वायुनः) ; मद्भाण्ड. ११६७, ७९ वायुनः (वायुनः) ; हरि. ११२१, ८३ काशेय (का वैशयः) सुधार्मिकाः (सुधार्मिकः) रजेरपि निबोधत (उदराय निबोधत) इति कर्षे नमिः : ११२१४० (मद्भाण्ड. इति वा वैशयः सुधार्मिकः) रजेरपि ; मद्भा. १११६१ (मद्भाण्ड. इति वा वैशयः पुत्राः सुधार्मिकाः । तयो वैशयः मोनः सुधार्मिकः इति वा ॥) इति कर्षे नमिः : १११७९ (मद्भाण्ड. इति वा वैशयः सुधार्मिकः ।) रजेरपि.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम् ।

दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मिष्ठो मित्रयुनृपः ॥

मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ।

एते हि संश्रिताः पक्षाः क्षात्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥

अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् सुतः ।

ऋचेयोज्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा ॥

तस्यां देव्यां स राजर्षी रन्तिनारं त्वजीजनत् ।

रन्तिनारः सरस्वत्यां पुत्रानजनयच्छुभान् ॥

असुं तथा प्रतिरथं ध्रुवं चैवातिधार्मिकम् ।

गौरी कन्या च विख्याता मान्धातुर्जननी शुभा ॥

(१) बायु. ११२०५, २०६ ; मत्स्य. ५०१२, ११ संततिम् (वै प्रजाः) ब्रह्मिष्ठो (पश्मिष्ठो) ; हरि. ११२१, ७५ ब्रह्मिष्ठो (मद्भाण्ड.) ; मद्भा. १११७७ हरिवत्, मूलपुस्तकदिग्दर्शनाद्ब्रह्मन् .

(२) बायु. ११२०६, २०७ पूर्वां (मैत्रेयस्तु ततो ऋषे स्तना एतेऽपि संश्रिताः ।) हि (इति) पक्षाः (पक्षे) ; मत्स्य. ५०१२, १४ पूर्वां (मैत्रायणावरः सोऽथ मैत्रेयस्तु ततः स्तनाः ।) हि संश्रिताः (वैशवा वनेः) क्षात्रो (क्षत्रो) ; हरि. ११२१, ७६ क्षात्रो (क्षत्रो) ; मद्भा. १११७७ मैत्रायणस्तनाः (मित्रयुस्तु ततः) उत्तरार्धं (एतेऽपि संश्रिताः पक्षं क्षात्रोपेतास्तु भार्गवाः ।) .

(३) बायु. ११२२७, १२८ पूर्वां (अनाधृष्यस्तु राजर्षी दिवोदत्तस्य चात्सवः ।) कचेयो (दिवो) ; मत्स्य. ४९१६ कचेयो (औत्रेयो) पूर्वां नास्ति ; हरि. ११२१, ११ .

(४) बायु. ११२२८, १२९ तस्यां (वत्सां) रन्तिनारं (रन्ति नाम) ; मत्स्य. ४९१७ (तस्यां स जनयामास अन्तिनारं महीरतिम् । मन्तिनारो वत्सिन्यां पुत्रान् ऋषे परान् शुभान् ॥) हरि. ११२१, २ (तस्यां स देव्यां राजर्षीर्मन्तिनारो महीरतिः । मन्तिनारमुनायासंभवः परमधार्मिकः ॥) ; मद्भा. १११६१ (कचेकेलनयो राजा मन्तिनारो महीरतिः । मन्तिनारमुनायासंभवः परमधार्मिकः ॥) .

(५) बायु. ११२२९, १२० तथा प्र (तथाऽयं) ; मत्स्य. ४९१८ पूर्वां (अनूतं कर्षं कीरं विरतं येन धार्मिकम् ।) प शिन्ध्याया (शिन्ध्याया) ; हरि. ११२१, २१ पूर्वां (तदुपमे-ऽन्तिनारः सुकटुधैर्यं धार्मिकः) पुनै (पुनः) ; मद्भा. १११६९ (मन्तिनारः महीरतः सुकटुधैर्यं धार्मिकः ।) उत्तरार्धं नास्ति.

सर्वे वेदविदश्चैव ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
सर्वे कृतास्त्रा बलिनः सर्वे युद्धविशारदाः ॥
पुत्रः प्रतिरथस्यापि कण्वः समभवन्नृपः ।
मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥
ईलिनी नाम यस्यासीत्कन्या वै जनमेजय ।
ब्रह्मवादिन्यधिष्ठी सा तं सुस्तामभ्यगच्छत् ॥
तंसोः सुतोऽथ राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशः ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तरतस्य भार्योपदानवी ।
उपदानवी सुतोल्लेभे चतुरस्यलिनात्मजान् ॥
दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥
दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् ।
सर्वदमनो नाम नागायुवंपलो महान् ॥
चैत्रवर्ती सुतो जहो दुष्यन्तस्य महात्मनः ।
शकुन्तलायां भरतो यस्य नान्ना तु भारताः ॥

(१) हरि. १।३।४ श्वैव (स्तन) ; ब्रह्म. २।३।५
चत्वार्षे नालि.

(२) बायु. ११।१३०, १३१ पूर्वार्धे (शुर्वोऽप्रतिस्वरयापि
कण्डलस्याभवन्तः) काण्वा (काण्डा) ; हरि. १।३।५
स्यापि (स्यासीत्).

(३) बायु. ११।१३१ (इलिनानुयम (१) स्यासीत्कन्या
साऽजनयत्पुत्रान्.) ; मत्स्य. ४१।९ (इलिना तु यमस्यासी-
त्कन्या माऽजनयत्पुत्रान्.) ; हरि. १।३।५ नाम (भू) सा
(च) ; ब्रह्म. २।३।४ पूर्वार्धे (इल नाम तु यस्यासीत्कन्या
वै सुनितपुत्राः.) .

(४) बायु. ११।१३२ (ततोः सुदयिष पुत्र मलिनं ब्रह्म-
वादिनम्.) उपदात ततो लेभे चतुरस्रिषि साऽऽत्मजान् ॥) ;
मत्स्य. ४१।९, १० प्रथमद्वितीययोः (ब्रह्मवादिपराक्रान्तान्
द्विषदा त्वलिना दान्.) सत्यलिनात्मजान् (त्वलिनात्म-
जात्.) ; हरि. १।३।५, ८ सुतोऽथ (सुतोषो) स्वलिना
(स्वेलिका) ; ब्रह्म. २।३।४, ५ महायशः (प्रतापवान्)
पुत्रीयाधे (उपदानवी ततः पुत्राश्चतुरोऽजनयच्चतुर्गन्.) .

(५) बायु. ११।१३३ दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं (दुष्यन्तमथ
दुष्मन्तं) ; मत्स्य. ४१।१० दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं (कथ्यन्तमथ
दुष्यन्तं) ; हरि. १।३।८ ; ब्रह्म. २।३।५.

(६) हरि. १।३।९ ; ब्रह्म. २।३।६.

(७) बायु. ११।१३३, १३४ सुतो (ततो) दुष्यन्तर
महात्मनः (दौष्मन्तिर्नृपसत्तमः) माता (भारता) ; मत्स्य.

दुष्यन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ।
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त माऽवमस्थाः शकुन्तलाम् ।
रेतोषाः पुत्रं वज्रयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
भरतस्तिष्ठपुं वीपु नभ पुत्रानजीजनत् ।
नाभ्यनन्दश्च तान् राजा नामरुपान्ममेत्युत ॥
सैतस्ता मातरः क्रुद्धाः पुत्राभिन्युर्यमक्षयम् ।
ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत् ॥
तैतो मरुद्भिरानीय पुत्रस्तु स बृहस्पतेः ।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विशुः ॥
भरतस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य तदाऽब्रवीत् ।
भजायां संहृतायां वै कृतार्थोऽहं त्वया विभो ॥

४१।११ पूर्वार्धे (चक्रार्थो ततो यज्ञे दुष्यन्तास्तमिन्नियः.) तु
(च) ; हरि. १।३।१० तु (स) ; ब्रह्म. १।३।५.

(१) बायु. ११।१३४, १३५ ; मत्स्य. ४१।१२ दुष्यन्तो
(दौष्मन्ति) वायुः (वायुः) ; हरि. १।३।११.

(२) बायु. ११।१३५, १३६ भरस्व पुत्रं (भर स्वपुत्र)
मादिनमस्याः (सत्यमाह) लात् (ला) पुत्रं जययति (पुत्रं
ययति) संयमाह शकुन्तला (माऽवमस्थाः शकुन्तलाम्) ;
मत्स्य. ४१।१३ द्वितीयार्धे (रेतोषां नयते पुत्रः परेतं यमसा-
नात्.) ; हरि. १।३।१२, १३.

(३) बायु. ११।१३७.

(४) बायु. ११।१३८ ; मत्स्य. ४१।१४ (भरतस्य विनष्टे
तनयेषु पुरा किम्.) पुत्राणां मातृकास्तोषारपुनराह सत्तयः कृतः ॥) ;
हरि. १।३।१३, १४ (भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपतेः ।
मातृणां तात कोपेन मया ते कथितं पुरा ॥) ; ब्रह्म. १।३।८
(भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपतेः । मातृणां तु मत्कोपेन मया
तत्कथितं पुरा ॥) ; अग्नि. २७।८ (पुत्रेषु मातृकोपेन नष्टेषु
भरतासु च) .

(५) बायु. ११।१३९ ; मत्स्य. ४१।१५ तु स (स तु)
क्रतुभिर्विशुः (भरतस्य तु) ; हरि. १।३।१४ पूर्वार्धे (इ-
त्येतराक्षितः पुत्रो राजन्मदशुभिः.) ; ब्रह्म. १।३।९ (इ-
त्येतराक्षितः पुत्रो विशो महामुनिः । अवायनपदक्रान्तो मरुद्भिः
क्रतुभिर्विशुः ॥) ; अग्नि. २७।८ मरुद्भिः क्रतुभिर्विशुः (क्रतुभि-
र्विशोऽमरुत्) .

(६) बायु. ११।१५ ; मत्स्य. ४१।११ तदाऽत्र (विमुक्तं)
प्रजायां संहृतायां वै (आदावात्यदिनाय त्वं) .

पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ।
 ततः स वितथो नाम भरद्वाजस्तथाऽभवत् ॥
 तस्मादपि भरद्वाजाद्ब्राह्मणाः क्षत्रिया भुवि ।
 ब्यामुष्यायणनामानः स्मृता द्विपितरस्तु वै ॥
 ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ।
 वितथं चाभिपिचयाथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥
 स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ।
 सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ।
 कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम् ॥
 कौशिकश्च महासत्पत्यस्तथा गृत्समतिर्नृपः ।
 तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥
 वितथस्य तु दायादो भुवमन्युर्वभूव ह ।
 महाभूतोपमाः पुत्राश्चत्वारो भुवमन्युजाः ॥
 बृहत्क्षत्रो महावीर्यो नरो गर्गश्च धीर्यवान् ।
 नरस्य संकृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महौजसौ ॥

(१) बापु. ११।१५६ पूर्वार्धे (पूर्वं तु वितथं तस्य कृतं वै पुत्रजन्मनि हि ।) ; मरस्य. ४१।३२ तस्य (तस्मिन्) ततः स (ततस्तु) तथा (नृपे) ; हरि. १।३२।१६, १७ उत्तरार्धे (ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजस्तथाऽभवत् ।) ; ब्रह्म. १।३।९० भरद्वाज (भरद्वाजः) शेषं हरिवचः.

(२) बापु. ११।१५७ (तस्मादपि भरद्वाजो ब्राह्मणा-
 ष्वभिपिचयत् । श्रिमुष्यायणनामा स स्मृतो द्विपितरः (एक) गृह्य
 वै ॥) ; मरस्य. ४१।३३ उत्तरार्धे (ब्यामुष्यायणकौलीनाः स्मृतास्ते
 द्विपितरौ वा ।) .

(३) बापु. ११।१५८ ॥ (स) उत्तरार्धे नास्ति ; मरस्य.
 ४१।३४ (नरो जने ऽपि वितथे मरस्येति ज्ञेयम् । भरद्वाजो दिवं
 यातो ब्रह्मपिचय सुतद्वयः ॥) ; हरि. १।३२।१७, १८ ; ब्रह्म.
 १।३।१२.

(४) हरि. १।३२।१८, १९ चापि (राजा) ; ब्रह्म.
 १।३।२, ३.

(५) हरि. १।३२।२० काशिक (काशक) ; ब्रह्म.
 १।३।२, १४ पूर्वार्धे (काशिकं च महास्य तथा गृत्समतिं
 गृह्णन् ।) .

(६) बापु. ११।१५८, १५९ पुत्राश्च (चारुश्च) ; मरस्य.
 ४१।३४ पूर्वार्धे (दायादो भुवमन्युर्वभूवः भुवमन्युर्भ्रातृभ्याः ।)
 मन्वजाः (मन्वराः).

(७) बापु. ११।१५९, १६० गर्गश्च (गार्गश्च) ; मरस्य.
 ४१।३६ १ नरौ गर्गश्च (पुत्रो महायज्ञः).

गुरुषु रन्तिदेवश्च सांकुलौ तावुभौ स्मृतौ ।
 गर्गस्य चैव दायादः शिनिर्विद्वानजायत ॥
 स्मृताः शैल्यास्ततो गर्गाः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
 महावीर्यसुतश्चापि भीमानासीदुरुक्ष्यः ॥
 तस्य भार्या विशाला तु सुपुत्रे वै सुतत्रयम् ।
 त्रय्यारुणिं पुष्करिणं कपिं चैव महायशः ॥
 उरुक्षयाः स्मृता ह्येते सर्वे ब्राह्मणतां गताः ।
 कपेः क्षत्रवरा ह्येते त्रयः प्रोक्ता महर्षयः ।
 गर्गाः सांकृतयः काप्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
 संश्रिताङ्गिरसं पक्षं बृहत्क्षत्रस्य षड्यति ।
 बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥
 सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम यभूव ह ।
 तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं वै हस्तिनापुरम् ॥
 हस्तिनाश्चापि दायादाश्चयः परमधार्मिकाः ।
 अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥

(१) बापु. ११।१६०, १६१ (युववीर्यसिन्धेवश्च सांकुल्य-
 वरौ स्मृतौ । दायादाश्चापि गार्गस्य शिनिर्विद्वान्भूव ह ॥) ;
 मरस्य. ४१।३७ सांकुल्यौ (सांकुल्यं) शिनि (शिनि).

(२) बापु. ११।१६१, १६२ (स्मृताश्चैते ततो गार्ग्याः
 क्षात्रोपेता द्विजातयः । महावीर्यसुतश्चापि भीमानासीदुरुक्ष्यः ॥) ;
 मरस्य. ४१।३८ शैल्याः (शैल्याः) महावीर्यसुतश्चापि (आह-
 र्जनयश्चैव) क्षयः (क्षयः).

(३) बापु. ११।१६२, १६३ कपिं चैव महायशः (कृतीं
 सुपुत्रे कपिम्) ; मरस्य. ४१।३९ वै गुल (पुत्रक) उत्तरार्धे
 (श्रुणुणं पुष्करिणं चैव कपिं चैव महायशः ।) .

(४) बापु. ११।१६३, १६४ त्रयः (तयोः) गर्गाः सांकृतयः
 काप्याः (गार्गाः सांकृतयो वीर्याः) क्षत्रो (क्षात्रो) प्रयनार्थं
 नास्ति ; मरस्य. ४१।४०, ४१ क्षयाः (क्षयाः) क्षयः क्षयः (काप्यानां
 तु) सांकु (सांकु) काप्याः (काप्याः).

(५) बापु. ११।१६४, १६५ ; मरस्य. ४१।४१, ४२ (संहृता-
 दित्तो दत्ता बृहत्क्षत्रस्य च शिनिः । बृहत्क्षत्रस्य दायादो हस्ति-
 नाना बभूव ह ॥) ; हरि. १।२०।१६ पूर्वार्धे नास्ति.

(६) बापु. ११।१६५ पुरं (नाम्ना) ; मरस्य. ४१।४२ वै
 हस्तिनापुरम् (तु गम्भाक्षयम्) पूर्वार्धे नास्ति ; हरि. १।२०।
 १६, १७ पुरं वै हस्तिनापुरम् (हस्तिनापुरमुत्तमम्).

(७) बापु. ११।१६६ द्विमीढश्च (द्विमीढः) ; मरस्य.
 ४१।४३ क्षायि (क्षयः) धार्मिकः (कीर्तयः) ; हरि. १।२०।

अजमीढस्य पश्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः ।
नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥
अजमीढस्य पुत्रास्तु तासु जाताः कुलोद्भवाः ।
तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो बृद्धस्य धार्मिकाः ॥
भैरद्वाजप्रसादेन शृणुष्वं तस्य विस्तरम् ।
अजमीढस्य केशिन्यां कण्वः समभवत्किल ।
मेधातिथिः सुतस्तस्य तस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥
अजमीढस्य नीलिण्यां नीलः समभवन्नृपः ।
नीलस्य तपसोप्रेण सुशान्तिरभ्यजायत ॥
पुरुजानुः सुशान्तेस्तु पृथुस्तु पुरुजानुतः ।
भद्राश्वः पृथुदायादो भद्राश्वतनयान् शृणु ॥
मुद्गलः सृजयश्चैव राजा बृहद्विपुस्तथा ।
यवीनरश्च विक्रान्तः काम्पिल्यश्चैव पञ्चमः ॥

१७, १८ ; ब्रह्म. ११८०, ८१ पूर्वार्धे (सुहोत्रस्य वरपुत्रो बृहत्-
स्तनयायकः ।) तथैव च (च वीर्यवान्) .

(१) वायु. ९९।१६७ तिस्रो वै यशसान्विताः (शुभाः
कुलकुलोद्भवाः) ; मत्स्य. ४९।४४ वै यशसान्विताः (ब्रह्मकुलो-
द्भवाः) उत्तरार्धे (नीलिनी धूमिनी चैव केशिनी चैव विश्रुताः ।) ;
हरि. १।२।४२ ; ब्रह्म. ११८।१, ८२ नीलिनी (नीली च) इना
(जनाः) .

(२) वायु. ९९।१६८ ; मत्स्य. ४९।४५ पूर्वार्धे (स तासु
जनयमानास्त पुत्रान्वै देववर्चसः ।) सुमहतो राज्ञो (महाविवा
जाताः) .

(३) वायु. ९९।१६९, १७० कण्वः (कण्डः) ल्हाण्वा
(लण्डा) ; मत्स्य. ४९।४६, ४७ शृणुष्वं तस्य विस्तरम्
(विस्तरं तेषु न शृणु) अत्र (आज) .

(४) वायु. ९९।१९४ ; मत्स्य. ५०।१ रम्यजायत (वर-
पचन) ; हरि. १।२।१३ (अजमीढस्य नीलिण्यां सुशान्तिरुद-
पचनः ।) ; ब्रह्म. १३।९३ (अजमीढासु नीलिण्यां वै सुशान्ति-
रुदपचनः ।) .

(५) वायु. ९९।१९५ पृथु (रिश) जुनः (मुजः) उत्तरार्धे
(ततस्तु रिशदायादो मेधाच तनयास्तिस्रो) ; मत्स्य. ५०।२ ;
हरि. १।२।६४ (पुरुजानिः सुशान्तेस्तु बाष्पाश्वः पुरुजातिनः ।
बाष्पाश्वतनयाः पञ्च वम्पुमरोपमाः ॥) ; ब्रह्म. १३।९३, ९४
(पुरुजातिः सुशान्तेष्व बाष्पाश्वः पुरुजातिनः । बाष्पाश्वतनयाः पञ्च
स्त्रीता जनयदाहुताः ॥)

(६) वायु. ९९।१९६ सृजय (शृजय) यवीनरश्च (यवी-
र्याश्चापि) ; मत्स्य. ५०।३ लः सृजयश्चैव (लज्ज अवयवैव) यवी

सं. कां. ३४

पञ्चेते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ।
पञ्चानां विद्धि पञ्चालान् स्त्रीतेर्जनपदेष्वृतान् ॥
अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ।
मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशः ॥
सैवं एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः काण्वमुद्गलाः ॥
मुद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मिष्ठः सुमहायशः ।
इन्द्रसेना यतो गर्भं बन्ध्वयश्चं प्रत्यपयत ॥
वैध्वयश्चाम्भियुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ।
दिवोदासश्च राजर्षिरहत्या च यशस्विनी ॥
शैरद्वतस्तु दायादमहत्या समसूयत ।
शतानन्दमृषिप्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशः ॥

(जीवी) काम्पिल्य (कपिल) ; हरि. १।२।१५ तथा (रघुना)
काम्पिल्यश्चैव (कुमिलयाश्वः) ; ब्रह्म. १३।९४, ९५ काम्पिल्यश्चैव
(कुमिलयाश्वः) ; अग्नि. २७।८।२० मुद्गलः (मुकुलः) उत्तरार्धे
(यवीनरश्च कुमिलः पाञ्चल इति विश्रुताः ।) .

(१) वायु. ९९।१९७ (पञ्चानां रक्षणायां पितृतानन्व-
भापतः । पञ्चानां विद्धि पञ्चान् स्त्रीता जनयदा हुताः ॥) ;
मत्स्य. ५०।४ (पञ्चानां चैव पञ्चालाजनाजनयदा विदुः ।
पञ्चान्तरक्षिणो ह्येते देशानामिति नः वस्तु ॥) ; हरि.
१।२।१६९ ; ब्रह्म. १३।९५, ९६ उत्तरार्धे (पञ्चानां ते तु पञ्चालाः
स्त्रीता जनयदाहुताः ।) .

(२) वायु. ९९।१९८ (मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः) एतावदेव ;
मत्स्य. ५०।५ (मुद्गलस्यापि मौद्गल्याः) एतावदेव ; हरि.
१।२।१६७ ; ब्रह्म. १३।९६, ९७.

(३) वायु. ९९।१९८, १९९ क्षत्रोपेता (क्षात्रोपेता) पक्षं
(पक्षे) काण्वं (कण्डः) प्रथमपादं विना ; मत्स्य. ५०।५ प्रथम-
पादं विना ; हरि. १।२।१६८ मुद्गलाः (मौद्गल्याः) .

(४) वायु. ९९।१९९, २०० बन्ध्वयश्चं (बन्ध्वयः) ; मत्स्य.
५०।६ ज्येष्ठो (जज्ञे) उत्तरार्धे (इन्द्रसेनाः सुनलस्य विन्वयाश-
वस्य चात्तमजः ।) ; हरि. १।२।१६९ मुद्गलस्य (मौद्गलस्य)
ब्रह्मिष्ठः (ब्रह्मिष्ठः) सेना (सेनो) ; ब्रह्म. १३।९७ बन्ध्वयश्चं
(बन्ध्वयः) पूर्वार्धं नास्ति.

(५) वायु. ९९।२००, २०१ बन्ध्वयश्चं (बन्ध्वयः) मेनकाया-
मिति (मेनका इति नः) ; मत्स्य. ५०।७ बन्ध्वयश्चं
(विन्वयाश्वः) ; हरि. १।२।१७० बन्ध्वयश्चं (बन्ध्वयः) .

(६) वायु. ९९।२०१, २०२ शर (शार) ; मत्स्य. ५०।८
सम (सैव) यज्ञः (तपाः) ; हरि. १।२।२०१ इतस्तु (इतरय) .

पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ।
 तस्य सत्यधृतेः शुक्रं दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥
 प्रचस्कन्दे शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
 कृपया तत्र जग्राह शन्तनुर्मृगयां गतः ॥
 कृपः स्मृतः स वै तस्माद्रौतमी च कृपी तथा ।
 एते शारद्वताः प्रोक्ता उतथ्या गौतमान्वयाः ॥
 पुंरुरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्यायुर्नामा राहोर्दुहित-
 रमुपयेमे । तस्यां स पञ्च पुत्रान् जनयामास नहुप-
 क्षत्रधृद्धरम्भरजिसंज्ञाः । तथैव अनेनाः पञ्चमः
 पुत्रोऽभूत् । क्षत्रधृद्धास्तुनहोत्रः पुत्रोऽभवत् ।
 काश्लेशगृत्समदाख्योऽस्याभवत् । गृत्समदस्य
 शौनकाश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तयिताऽभूत् ॥ काशस्य काशि-
 राजस्ततो दीर्घतमाः पुत्रोऽभवत् । धन्वन्तरिस्तु
 दीर्घतमसोऽभूत् । स हि संसिद्धिकरणः सकल-
 संभूतिष्वशेषज्ञानवित् ॥ भगवता नारायणेन
 चातीतसंभूतावस्मे वरो दत्तः ॥ काशिराजगोत्रेऽ-
 धर्तीयं त्यमष्टया सम्यगायुर्वेदं करिष्यसि यज्ञभाक्
 च भविष्यसीत्यभिहितः ॥ तस्य च धन्वन्तरेः
 पुत्रः केतुमान् केतुमतोऽभीरयस्तस्यापि दिवोदास-
 स्ततः प्रतर्दनः स च भद्रश्रेण्यां यंशविनाशादशेषाः
 क्षत्रयोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥ तेन
 च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो घत्स घत्सेत्यभिहितस्ततो
 वत्सोऽसायभवत् ॥ सत्यव्रततया ऋतप्यजसंज्ञा-

(१) पायु. ११।२०२, २०३ ; मत्स्य. ५०।९ पुत्र (मुनः)
 वृषार्ष (आभीरतलपट्टेः शुक्रमोषं भागिरथ्यं ह ।) ; हरि.
 १।१२।३२ तस्य (तस्य) शुक्रं (रेतो) .

(२) पायु. ११।२०३, २०४ ; मत्स्य. ५०।१०, ११ (स्त्रोत्रं
 रेतः स्त्रोत्रोद्देष्टा पाप्मस्ते जने । मिथुनं तत्र संभूतं तस्मिन् सरसि
 संभूय ॥ ततः सरसि तस्मिंस्तु क्रममागं गच्छति । इहा
 जग्राह कृपया शन्तनुर्मृगयां गतः ॥) ; हरि. १।१२।३३
 प्रपग्वन्ते (मारार्ष) .

(३) पायु. ११।२०४, २०५ उतथ्या (कन्या) ; मत्स्य.
 ५०।१२ (एते शारद्वताः पुत्रा भाग्यान्ता गौतमा वराः ।) पूर्वां
 नाति ; हरि. १।१२।३४ उतथ्या गौतमान्वयाः (एते ते गौतमा-
 न्वयाः) .

(४) विष्णु. १।८।१-८.

मवाप । पुनश्च कुचलयनामानमभं लेभे । कुचल-
 याश्च इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥ तस्य च वत्सस्य
 पुत्रोऽलर्को नामाभवत् । यस्यायमद्यापि श्लोको
 गीयते—

पष्टि वर्षसहस्राणि पष्टि वर्षशतानि च ।
 अलर्कोदपरो नान्यो बुभुजे मेदिनी युवा ॥

तयाऽलर्कस्य संनतिर्नामात्मजोऽभवत् । ततः
 सुनीयस्तस्य सुकेतुस्ततो धर्मकेतुस्ततः सत्यकेतुस्त-
 स्माद्विभुस्तत्तनयः सुविभुस्ततश्च सुकुमारस्तस्यापि
 धृष्टकेतुस्ततश्च वैनहोत्रस्ततश्च भार्गो भार्गस्य भार्गो-
 भूरत्नातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्येते काशयो भूपतयः
 कथिताः ॥

रंजेः पुत्रशतान्यतुलवीर्यसाराण्यासन् ॥

पूरोर्जनमेजयः पुत्रस्तस्यापि प्रचिन्वान् प्रचिन्वतः
 प्रवीरस्तस्मान्मनस्योर्नस्योश्चाभयस्तस्यापि सुगुण-
 स्ततो बहुगयस्त्वस्य संयातिः संयातेरुदयातिस्ततो
 रौद्राश्वः । ऋतेयुः कक्षेयुः स्थण्डिलेयुर्धृतेयुर्जलेयुः
 स्थलेयुः संततेयुर्धनेयुर्वनेयुर्नामानो रौद्राश्वस्य
 दशात्मजा वभूवुः ॥ ऋतेयो रन्तिनारः पुत्रोऽ-
 भूत्संभुमप्रतिरथं ध्रुवं च रन्तिनारः पुत्रमवाप ।
 अप्रतिरथात्कण्यस्तस्यापि मेधातिथिर्यतः कण्वायना
 द्विजा वभूवुः । तंसोरनिलस्ततो दुष्यन्तायाश्च-
 त्वारः पुत्रा वभूवुः । दुष्यन्ताय चक्रवर्ती भरतोऽ-
 भवत् । यज्ञामहेतुर्देवैः श्लोको गीयते—

माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरस्य पुत्रं दुष्यन्त माऽधमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥

रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमज्ञायान् ।
 त्वं चास्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तलाम् ॥

भरतस्य च पत्नीनां ये नव पुत्रा वभूवुः । नैवे
 ममानुरूपाः पुत्रा इत्यभिहितास्तन्मातरो जन्तुः
 परित्यागभयान् । ततोऽस्य पुत्रजन्मनि पितये
 पुत्रार्थिनो मरुत्तोमयाजिनो दीर्घतमसा पाण्ड्य-

(१) विष्णु. १।८।२.

(२) विष्णु. १।११।१-२८.

पास्तवृहस्पतिवीर्यान् उतध्यपत्नीममतासमुत्पन्नो
भरद्वाजाप्यो नाम पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ तस्यापि
नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते—

मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं वृहस्पते ।

यातौ यदुक्त्या पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ इति ॥
भरद्वाजश्च वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तस्ततो
पितयसंज्ञामवाप ॥ वितथस्य भवन्मन्युः पुत्रोऽ-
भूद्वृहत्क्षत्रमहावीर्यनरगर्गाद्या भयन्मन्युपुत्राः ।
मरस्य संकृतिः संकृते रुचिरशीरन्तिदेवौ । गर्गा-
च्छिनिस्ततो गार्ग्याः शैल्याः क्षत्रोपेता द्विजा-
तयो वभूवुः ॥ महावीर्यादुरुक्षयो नाम पुत्रोऽ-
भूत्तस्य त्रय्यारुणपुष्करिणौ कपिश्च पुत्रत्रयमभूत् ।
तच्च त्रितयमपि पश्चात् विप्रतामुपजगाम । वृह-
त्क्षत्रस्य सुहोत्रः सुहोत्राद्वरितनरो य इदं हरितना-
पुरमारोपयामास । अजमीढद्विमीढपुरुमीढास्त्रयो
हस्तिनरतनयाः । अजमीढात्कण्वान्मेधातिथिर्यतः
काण्वापता द्विजाः ॥ अजमीढस्यान्यः पुत्रो वृह-
द्विपुर्वृहद्विपोर्बृहद्वसुस्ततश्च वृहत्कर्मा तस्माजपद्रय-
स्ततोऽपि विश्वजित्ततः सेनजिद्रुचिराश्चक्रदय-
दृढधनुर्वत्समहनुमंज्ञाः सेनजितः पुत्राः । रुचिराश्चतः
वृधुसेनस्तस्मात्पारः पाराम्नीपस्तस्यैकशतं पुत्राणां
तेषां प्रधानः काम्पिल्याधिपतिः समरः ॥ समर-
स्यापि पारसम्भारसदृग्भाग्रयः पुत्राः, पारस्तृधुः
पृथोः मुकृतिः मुकृतेर्विभ्राजस्तत्त्वानुद्गो यः शुक्र-
हुहितरं कृत्वी नामोपयेमे ॥ अनुदान् ब्रह्मदत्त-
स्तनो विष्वक्सेनस्तस्योदकसेनो महादस्तस्यात्मजो
द्विमीढो द्विमीढस्य यवीनरमंक्षामस्यापि धृतिमां-
स्ततश्च दृढनेमिस्तस्मात् सुपार्श्वस्ततः सुमतिस्ततश्च
सप्ततिमान्सप्ततिमवः कृनोऽभूयं हिरण्यनाभो योग-
मध्यापयामास यश्चतुर्विंशतिं प्राच्यसामगानां चकार
संहिताः ॥ कृताशोप्रायुषो येन प्राचुर्येण नीपञ्चयः
कृतः ॥ उग्रायुधात्सेव्यमगमात्सुगीरस्तस्य नृप-
जयमनो बहुरथ इत्येते वीरयाः । अजमीढस्य
नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलशंसः पुत्रोऽभवत् ।
समाच्छान्तिः शान्तेः सुशान्तिः सुशान्तेः पुरुजा-

नुस्ततश्चक्षुस्ततो हर्षश्चस्तस्मान्मुद्रस्तस्यवृहद्विपु-
श्वीरकाम्पिल्याः, पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणा-
यालमेते मत्पुत्रा इति पित्राऽभिहिता अतः
पञ्चालाः । मुद्रलाश्च मौद्रल्याः क्षत्रोपेता द्विजा-
तयो वभूवुः । मुद्रलाद्वन्ध्याश्चो वन्ध्याधादिवोदातो-
ऽहल्या च मिथुनमभूत् । शरद्वतोऽहल्यायां शत-
नन्दोऽभवत् । जनानन्दात्सत्यधृतिर्धनुर्वेदान्तगो
जज्ञे । सत्यधृतेस्तु वराप्सरसमुर्षशी दृष्ट्या रेतः स्फुटं
तच्छरसाम्ये पपात ॥ तच्च द्विधा गतमपत्यद्वयं
कुमारः कन्यका चाभवत् । मृगयामुपगतः शान्तनु-
र्दृष्ट्वा कृपया जग्माह । ततः स कुमारः कृपः कन्या
चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणपत्न्यभवत् । दिवो-
दासस्य मित्रयुर्मित्रयोः च्यवनो नाम राजा च्यव-
नान् सुदासस्ततः सौदासः सहदेवस्तस्यापि सोम-
कस्ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत् । तेषां यवी-
यान् पृथवः पृथवाद्दुपदस्तस्माद्दृष्टुप्रस्तस्मा-
द्दृष्टकेतुः । अजमीढस्यान्य ऋक्षनामा पुत्रोऽ-
भूत् । ऋक्षत्संवरणः संवरणात्कुर्यः इदं धर्मश्रेष्ठं
कुर्येष्टं चकार ॥

शूनरुस्तन्मुनो जज्ञे वीतहृद्यो धृतिस्ततः ।
बहुलाभो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महायदी ॥
एते वै मेधिला राज्ञात्मविद्याविशारदाः ।
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेऽपि ॥
यैः पुरुरयसः पुत्र आयुस्तस्याभयन्मुताः ।
नट्टयः क्षत्रवृद्धश्च रजी रश्मश्च वीर्यवान् ॥
अनेना इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृद्धोऽन्ययम् ।
क्षत्रवृद्धमुन्यासन्मुहोत्रस्यात्मजाग्रयः ॥
कादयः कुजो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ।
शूनरुः शौनमे यस्य बह्वृषप्रथरो मुनिः ॥
कादयस्य काशिलस्तुत्रो राश्री दीर्घतमपिता ।
पञ्चन्तरिर्दंष्ट्रतम आयुर्वेदप्रपतकः ॥
यश्चमुग्यामुदेषांजः स्मृतमाश्रानिनाशनः ।
तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे मीमरयस्तनः ॥

(१) भाग. १०११६, १७.

(२) भाग. १०११६-१७.

दिवोदासो शुभांस्तस्मात्प्रवर्द्धन इति स्मृतः ।
 स एव शत्रुजिह्वस्त श्रुतध्वज इतीरितः ।
 तथा कुचलयाधेति प्रोक्तोऽल्कादयस्ततः ॥
 पूरोर्वेश प्रयक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ।
 यत्र राजर्षयो वंदया ब्रह्मवंदयाश्च जज्ञिरे ॥
 जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
 प्रवीरोऽथ नमस्युर्वे तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥
 तस्य सुगुरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
 संयातितस्माहंयाती रौद्राश्चस्तत्सुतः स्मृतः ॥
 श्रुतेयुस्तस्य कुश्रेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
 जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥
 दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चाधमः स्मृतः ।
 घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥
 श्रुतेयो रन्तिभारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ।
 सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥
 तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
 पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥
 त्रयर्थांश्चिच्छतं ह्यथान्वद्ध्या विस्मापयन्नुपान् ।
 दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ॥
 भैरतस्य महत्कर्म न पूर्वं नापरे नृपाः ।
 नैवापुनैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिशं यथा ॥
 तस्यैव वितथे वंद्यो तदर्थं यजतः सुतम् ।
 मरुस्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥
 वितथस्य सुतो मन्युर्वृहत्त्रयो जयस्ततः ।
 महारिषो नरो गर्गः संकृतिगु नरात्मजः ॥
 गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ।
 रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥
 गर्गाच्छिन्तिस्ततो गार्ग्यः क्षत्रात् ब्रह्म प्रवर्तत ।
 दुरितशयो महारिषांस्तस्य त्रय्यारणिः कविः ॥
 पुच्छारणिस्तस्य ये ब्राह्मणगति गताः ।
 बृहत्त्रयस्य पुत्रोऽभूद्भस्ती यदस्तिनापुरम् ॥

(१) भाग. १।२।१-७. (२) भाग. १।२।१७.

(३) भाग. १।२।१७. (४) भाग. १।२।१७.

(५) भाग. १।२।१७. (६) भाग. १।२।१७-२६.

अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
 अजमीढस्य वंदयाः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥
 अजमीढाद्बृहदिपुस्तस्य पुत्रो बृहद्भनुः ।
 बृहत्त्रयस्ततस्तस्य पुत्र आसीजयद्रथः ॥
 तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्समजायत ।
 रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥
 रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
 पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्यभूत् ॥
 स कृत्वा शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
 स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् ॥
 जैगीपच्योपदेक्षेन योगतन्त्रं चकार ह ।
 उदकस्यनस्ततस्तस्माद्ब्रह्मदो बार्हदीपवाः ॥
 यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।
 नात्रा सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्थकृत् ॥
 सुपार्थात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ।
 कृतिर्हिरण्यनाभायो योगं प्राप्य जगौ स्म पद ॥
 संहिताः प्राच्यसात्रां वै नीपो ह्युप्रापुधस्ततः ।
 तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥
 ततो बहुरयो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।
 नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥
 शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ।
 भर्माश्चस्तनयास्तस्य पञ्चासन्मुद्रलादयः ॥
 यवीनगो बृहदिपुः काम्पिल्यः संजयः सुताः ।
 भर्माश्चः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥
 विषयाभामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ।
 मुद्रलाद्ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्रल्यसंज्ञितम् ॥
 मिथुनं मुद्रलाद्भर्मादिवोदासः पुमानभूत् ।
 अहल्या कन्यका यस्यां शत्रानन्दस्तु गौतमान् ॥
 तस्य मयधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविगारदः ।
 शार्दूलान्मुतो यस्मादुर्वेदीदर्शनान् किल ॥
 शरम्व्येऽपतत्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ।
 तद्दृष्ट्वा कृपायाऽगृहाच्छन्तमुर्गयां चरन् ।
 कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभयवती ॥

गोत्रप्रवरगणना

भृगुकाण्डम्

मज्युंक्ता गोत्रप्रवरकाण्डविषयानुक्रमणिका

तत्र कल्मषपुराणस्मृतिकारैः एकेनैव क्रमेण गोत्र-
प्रवरकाण्डानि उपदिष्टानि । येनैव क्रमेण तान्युपदिष्टानि
तेनैव क्रमेण तानि वक्ष्यमाणानि भूदेवानामवहुभुताना-
मुपकाराय सुगमहणाय च अनुक्रमिष्यामः ।

आदितस्तायद्वौनप्रनरोपदेशकर्तव्यताहेतुसंदर्भगमणि
परिभाषासूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि, तेषु च गोत्रप्रवरतत्त्व-
विधिपरः प्रत्यक्षभुतयः तैत्तिरीयाः शाखान्तरीयाश्च ।

परिभाषासूत्रकाण्डेभ्योऽनन्तरं भृगूणां गोत्रप्रवर-
तत्त्वोपदेशपरणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । ते वत्सा
विदा आर्षिपेणा यस्काः शुनका मिश्रयुवा चैत्या इत्येव-
माद्या गोत्रगणा उपदिष्टाः । प्रतिगणं च प्रवराः तत्त्वस्था-
श्चोपदिष्टाः । वत्सार्षिपेणविद्वानां त्रयाणां गणानां परस्पर
स्वे स्वे गणे चाविवाहश्चोपदिष्टः । यस्कादीनां चैत्यान्तानां
स्वं स्वं गणं धर्जयित्वा परस्परं च पूर्वोक्तैः वक्ष्यमाणैश्च
सर्वैः सह विवाह उपदिष्टः ।

भृगुसूत्रकाण्डेभ्योऽनन्तरं आर्द्रिगणानां गोत्रप्रनरोप-
देशपरणि सूत्रकाण्डानि त्रिविधान्युपदिष्टानि— गौतमाना
गोत्रप्रवरोपदेशपरणि सूत्राणि, तदनन्तरं भरद्वाजगोत्र-
प्रवरोपदेशपरणि सूत्रकाण्डानि, तदनन्तरं केवल्यद्वि-
रक्षानां प्रनरोपदेशपरणि काण्डानि । तत्र गौतमसूत्र-
काण्डेषु आचार्या गौतमा ओचय्या गौतमा औपिजा
गौतमा गृह्णगा गौतमाः सोमराजकण्ठो गौतमा वामदेवा
गौतमा बृहदुक्था गौतमा इति बहुभेदा गौतमगणाः,
प्रतिगणं च प्रनरास्तत्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः । गौतमाना सर्वेषां
मविवाहश्चोपदिष्टः ।

गौतमसूत्रकाण्डेभ्योऽनन्तरं भरद्वाजगोत्रसूत्रकाण्डानि ।
तेषु च केवल्यभरद्वाजः शुद्धशिरयो द्यामुष्यायणा कथाः

कपयो गर्गा इत्येवमादयो भरद्वाजगणाः, प्रतिगणं च
प्रवरास्तत्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः । भरद्वाजगणानां सर्वेषां परस्पर-
मविवाहश्चोपदिष्टः ।

भरद्वाजगणेभ्योऽनन्तरं केवल्यद्विरक्षानां प्रनरोपदेश-
परणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च हरितकृत्यकण्ठ-
रथीतरमुद्रलसंकृतिविश्वुड्वाद्यो गणाः, प्रतिगणं च
प्रवरास्तत्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः । तेषु च हरितकृत्यानां परस्पर-
मविवाहः, कणादीनां परस्परं विवाहश्चोपदिष्टः ।

अतः परमनीणां गोत्रप्रवरोपदेशपरणि सूत्रकाण्डान्यु-
पदिष्टानि । तेषु केवल्यत्रयो वामभूतका गविधिरा अतिथयः
पुनिरापुनश्चेत्यादयो गोत्रगणाः, प्रतिगणं च प्रनरा
उपदिष्टाः । अग्निगणानां सर्वेषां परस्परमविवाहश्चोपदिष्टः ।

अग्निगणानन्तरं विश्वामित्रगोत्रप्रनरोपदेशपरणि सूत्र-
काण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च देवराता रौधका लोहका
लोहिताः शौमताः कता धनञ्जया अत्रमर्याः पूरणा
इन्द्रशिरिका अनायना रेवणा इत्याद्या गणाः, प्रतिगणं
च प्रनरास्तत्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः । विश्वामित्रगणानां सर्वेषां
परस्परमविवाहश्चोपदिष्टः ।

तदनन्तरं काश्यपानां गोत्रप्रनरोपदेशपरणि सूत्रकाण्डा-
न्युपदिष्टानि । तेषु च निभुवा रेभाः शार्पिड्या लोभाशा
इत्याद्या गणाः, प्रतिगणं च प्रवरास्तत्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः ।
काश्यपगणानां सर्वेषां परस्परमविवाहश्चोपदिष्टः ।

तदनन्तरं वसिष्ठानां गोत्रप्रवरोपदेशपरणि सूत्रकाण्डा-
न्युपदिष्टानि । तेषु च केवल्यवसिष्ठा उपमन्यवः पराशराः
कुण्डिनाः सृङ्गपथेति च गणाः, प्रतिगणं च प्रनरास्त-
त्त्वस्थाश्चोपदिष्टाः । वसिष्ठगणानां सर्वेषां परस्परमविवाह-
श्चोपदिष्टः ।

२९ जानायनाः ३० पाणिनिः ३१ वाल्मिकिः
३२ ख्यौलपिण्डयः ३३ शैखावताः ३४ जिहीतयः
३५ सावर्णिः ३६ चाकायनाः ३७ वालयनाः
३८ सौकृतयः ३९ मण्डवित् ४० सौविष्टयः ४१
हस्त्यमयः ४२ शौद्रकयः ४३ वैकर्णाः ४४ द्रौपजि-
ह्वयः ४५ औरदायः ४६ काम्बलोदरयः ४७ कठोर-

कृत् ४८ वैहलयः ४९ विरूपाक्षाः ५० वृकाश्वाः
५१ उवैर्मन्यवः ५२ देवमत्साः ५३ आर्क्षयणाः
५४ मार्कयणाः ५५ काहवायनाः ५६ वायवाय-
निनः ५७ शाङ्करवाः ५८ कारववाः ५९ चान्द्रमसाः
६० गाङ्गेयाः ६१ आनूपेयाः ६२ याहोयाः
६३ जावालिः ६४ पारिमण्डलिः ६५ बाहु-
मित्रायणाः ६६ आपिशलयः ६७ वैष्टुरेयाः

२९ बाल. तानायनाः ; संर. जानायनाः .
३० संर. पाणिनयः .
३१ संर. ख्यौलपिण्डायनाः .
३२ गोत्र. संम. 'सगानवा' ; प्रद. संकी. सौपालवाः ; बाल. सौपालकिः ; संर. सगानवाः .
३३ बाल. जीहीतिः .
३४ संम. सावर्णिकायनाः .
३५ गोत्र. संम. बाल. संर. बालायनाः ; प्रद. बालायनाः .
३६ प्रद. बाल. लुकिः .
३७ गोत्र. प्रद. संकी. संर. मण्डव' . बाल. 'मण्डवित्'
इत्यस्य पूर्व भूतवः इत्यधिकम् ।
४० संम. सौविष्टयः ; प्रद. लुविष्ठिः ; संकी. लोपिष्टयः ;
बाल. लोविष्ठिः ; संर. लोपिष्टयः .
४१ वीथ्रीय. इत्याग्रयः ; गोत्र. प्रद. संकी. बाल. इस्ता-
ग्रयः ; संम. इत्याग्रयः ; प्रद. संकी. बाल. इस्ताग्रयः ;
संर. इस्ताग्रयः .
४२ गोत्र. सौम्ययः ; बाल. सौम्यः . 'सौम्ययः' इत्यन्तर्गतं
संम. संकी. सौम्ययः ; संम. प्रद. सौम्ययः ; संर. सौम्ययः
इत्यधिकम् ।
४३ गोत्र. संम. संकी. वैकर्णाः ; संम. वैकर्णयः .
४४ वीथ्रीय. औरजिह्वयः ; गोत्र. संम. संम. प्रद. श्रेण-
जिह्वयः ; संकी. संर. श्रेणजिह्वयः ; बाल. श्रेणजिह्वः ; जेवी.
श्रेणजिह्वः .
४५ गोत्र. अरसयः ; संम. संम. प्रद. संकी. संर. औरसयः ;
बाल. औरसः .
४६ गोत्र. संम. संम. काम्बलोदरयः ; संकी. संर. काम्बलो-
दरयः ; बाल. काम्बलोदरः .
४७ गोत्र. काम्बोदरयः ; संम. काम्बोदरयः ; संम. काम्बोदरयः ;
प्रद. काम्बोदरयः ; संकी. संर. काम्बोदरयः ; बाल. काम्बोदरयः .

४८ वीथ्रीय. गोत्र. संम. प्रद. वैहलिः ; संम. वैहल.
'वैहलयः' इत्यन्तर्गतं संकी. संर. साङ्करवाः, कालम्बराः,
कारवाः, तामसाः ; बाल. साङ्करवाः, कालम्बराः, कारवाः, तामसाः
इत्यधिकम् ।

५० संम. मिकावाः ; प्रद. वृकावाः ; बाल. वृकावाः .
५२ गोत्र. संम. प्रद. संकी. संर. देवमत्साः ; संम.
देवमत्साः ; बाल. देवमत्साः .

५३ गोत्र. मर्कयणाः ; संम. संम. प्रद. संकी. संर.
मर्कयणाः ; बाल. मर्कयणाः .

५४ संकी. मार्कयणाः ; संर. मार्कयणाः .

५५ प्रद. काङ्गयणाः .

५६ गोत्र. वायवाः, वायनीनः ; संम. वायवाः, वायनीनः ; संम.
वायवाः, वायनीनः ; प्रद. वायवाः, वायनीनः ; संकी. वायवाः,
वायनीनः ; बाल. वायवाः, वायनीनः ; संर. वायवाः, वायनीनः .
'वायवायनिनः' इत्यन्तर्गतं संम. संम. देवमत्साः, मार्कयणाः,
काङ्गयणाः ; प्रद. देवमत्साः, मार्कयणाः, काङ्गयणाः ; बाल. वाङ्ग-
यनाः, देवमत्साः, मार्कयणाः, काङ्गयणाः इत्यधिकम् ।

५७ वीथ्रीय. शाङ्करवाः ; गोत्र. शाङ्करवाः ; संम. शाङ्करवाः .

५८ वीथ्रीय. कारवाः ; गोत्र. कारवाः ; संम. कारवाः ; प्रद.
कारवाः ; संर. कारवाः .

५९ गोत्र. चान्द्रमसाः ; बाल. चान्द्रमसाः . उपरितनं नाम
द्रष्टव्यम् ।

६१ वीथ्रीय. अनुपेयाः ; गोत्र. प्रद. नोपेयाः ; संम. संकी.
नोपेयाः ; संम. नोपेयाः ; बाल. नोपेयाः ; संर. नोपेयाः .

६२ वीथ्रीय. प्रद. बाल. याहिनाः ; गोत्र. याहिनाः ;
संम. संम. संकी. संर. याहिनाः . 'याहिनाः' इत्यस्य पूर्व बाल.
लोपि' इत्यधिकम् ।

६३ संम. वायवाः .

६४ प्रद. बाल. इति ग्रन्थे एव इति नाम अनुपपन्नम्

६५ प्रद. आरिशानिः .

६७ संम. वैष्टुरेयाः ; प्रद. वैष्टुरेयाः ; संकी. वैष्टुरेयाः ;
बाल. वैष्टुरेयाः ; संर. वैष्टुरेयाः .

६८ लोहितायनाः ६९ चट्टाक्षः ७० नाडायनाः
७१ शारद्वतायनाः ७२ राजितवाहाः ७३ वत्साः
७४ वात्स्यायनाः इत्येते वत्साः । तेषां पञ्चाप्येयः
प्रवरो भवति । भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-
जामदग्न्य- इति होता । जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-
अप्रवानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

विदाः

१ विदाः-शैलाः २ अचटाः-शैलाः ३ प्राचीन-
योग्याः ४ अभयजाताः ५ काण्डहरथयः
६ वैदभृताः ७ पुलस्तयः ८ आर्कायणाः
९ मार्कायणाः १० नाट्टायणाः ११ औञ्जायनाः

६८ जेषी, लोहितायनाः .

६९ बाल, उद्गन्ताः .

७० गोम्र. प्रद. भाग्यायनः ; संम्र. संम. संकी. संर.
माग्यायनाः ; बाल. माग्यायनः .

७१ गोम्र. संम्र. प्रद. बाल. राजनवाहाः ; संकी. संर.
रजनवाहाः .

७२ गोम्र. संम्र. वाताः ; संम. वाताः, वात्साः इति नाम-
द्वयम् ; प्रद. वाताः, वत्साः इति नामद्वयम् ; बाल. शीपत्ताः .

७४ प्रद. वात्स्यायनः ; संर. वात्स्यायनाः .

(१) यौधेयः , गोम्र. २१ ; संम्र. ६१८-६१९ ; संम.

५६ ; प्रद. १११ ; संकी. १८४ ; संर. ४२९ .

१ संकी. जेषी, विदा-शैलाः .

२ संम. भाग्य-शैलाः ; प्रद. संकी. संर. अचटाः .

४ गोम्र. भाग्यायनाः ; संम्र. संम. संकी. संर. अचय-
बाताः ; प्रद. अभयजाता .

५ संर. काण्डरथाः .

६ गोम्र. वैदभृताः ; संम्र. संम. वैदभृताः ; प्रद. संकी.
वैदभृताः .

७ संकी. संर. पुलस्तः .

८ संम. (०) .

९ विदपन्थेषु मोरन्मयो । ' आर्कायनाः ' इत्यस्यानन्तरं
गोम्र. संम. लार्कायनाः ; संम. लार्कायनाः ; संकी. संर.
लार्कायनाः इत्यधिकम् .

१० संम. नाट्टायनाः ; प्रद. नाट्टायनाः ; संकी. संर. नाट्ट-
ायनाः ; गोम्र. संम. (०) .

११ संम्र. औञ्जायनाः ; प्रद. औञ्जाः ; संकी. औञ्जायनाः ;
संर. औञ्जायनाः ; संम. (०) .

१२ भौजायनाः १३ जामलायनाः इत्येते विदाः ।
तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति । भार्गव-च्यावन-
आप्रवान-और्व-वैद- इति होता । विदवद्-
ऊर्ववद्-आप्रवानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद्- इत्य-
ध्वर्युः ॥

आष्टिपेणाः

१ आष्टिपेणाः २ नैरथयः ३ ग्राम्यायणयः
४ काण्वायनाः ५ चान्द्रायणाः ६ प्रौढकलायनाः
७ सिद्धाः ८ सुमनायनाः ९ गौराग्निः १० आग्निः
इत्येते आष्टिपेणाः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आष्टिपेण-आनूप-इति
होता । अनूपवद्-आष्टिपेणवद्-अप्रवानवत्-
च्यावनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः । वत्साः विदाः
आष्टिपेणाः इत्येतेषामविवाहः । एते पञ्चा-
वत्तिनः ॥

१२ यौधेयः, मुञ्जायनाः ; संम्र. संकी. संर. मुञ्जायनाः ;
संम. (०) .

१३ गोम्र. लाम्नाः ; संम्र. संम. कामलाः ; प्रद. संकी.
संर. कामलाः .

(१) यौधेयः , गोम्र. २१ ; संम्र. ६१९ ; संम. ५५ ; प्रद.
११२ ; संकी. १८४ ; संर. ४३० .

२ संकी. संर. नैरथयः .

३ यौधेयः, ग्राम्यायणाः ; गोम्र. ग्राम्यायणयः ; प्रद. ग्राम्या-
यनः .

४ यौधेयः, काण्वयः ; गोम्र. काण्वायनाः ; संम्र. इतिद
काण्वायनाः कविद कात्यायनाः इति वा पाठः ; संम. प्रद.
कात्यायनाः ; संकी. काण्वायनाः ; संर. काण्वायनाः .

५ गोम्र. (०) .

६ गोम्र. (०) ; संम्र. संर. प्रौढकलायनाः ; प्रद. प्रौढ-
कलायनः ; संम. संकी. प्रौढकलायनाः .

७ गोम्र. (०) ; प्रद. सिद्धाः .

८ गोम्र. (०) ; प्रद. सुमनायनः .

९ गोम्र. गौराग्निः ; संकी. संर. गौराग्निः .

१० गोम्र. संकी. राग्निः ; संम्र. संर. (०) ; प्रद.
राग्निः .

यस्काः

१ यस्काः २ मौनः ३ मूकः ४ बाधूलः ५ वर्ष-
पुष्पः ६ बालेयः ७ राजिततायिनः ८ दुर्दिनः
९ भास्करः १० जैयन्तायनः ११ वार्कलेयः
१२ माध्यमेयाः १३ वाशयः १४ कौशाम्बेयाः
१५ कौटिल्याः १६ सत्यकः १७ चित्रसेनाः
१८ भागन्तयः १९ वार्कशक्यः २० औक्थाः
२१ और्गचितयः २२ भागुरित्ययः इत्येते यस्काः ।

(१) बौध्मीप्र. गोप्र. २३-२४; संप्र. ६२०; संम. ५५;
प्रद. ११३; संकी. १८५; संर. ४२९.

१ संप्र. यस्काः; संर. बीतहव्या यास्काः ।

३ संर. मौनः ।

४ गोप्र. प्रद. संकी. बाधूलः ।

५ गोप्र. संप्र. प्रद. वर्षपुष्पः ।

१ गोप्र. मातलयः; संप्र. प्रद. संकी. भागलेयः; संम.
मातलयः; संर. भागलेयः ।

७ संप्र. सका. संर. भागविज्ञेयः; संम. रागतिनः; प्रद.
राजितापि; अस्यानन्तरं रोददिनः भागविज्ञेयः इत्यधिकम् ।

- ८ संकी दुर्दिनः ।

१० बौध्मीप्र. दैवन्तायनः; गोप्र. संकी. देवन्तायनः; संप्र.
दैवन्तायनः; संम. दैवन्तायनः, जैवन्तायनः इत्यपि; प्रद.
दैवन्तायनः, अस्यानन्तरं जैवन्तायनः इत्यधिकम्; संर. दैव-
न्तायनः ।

११ बौध्मीप्र. बाष्कलेयः; गोप्र. संम. बाष्कलयः; संप्र.
बाष्कलयः; प्रद. बाक्कैरलयः ।

१२ प्रद. माध्यमेयः ।

१३ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकी. संर. वासयः ।

१५ संकी. कौटिल्या; संर. कोटिल्या ।

१६ संप्र. संकी. सत्यकयः; संम. सत्यकैयाः; प्रद.
सात्विकि; संर. सत्यकयाः ।

१८ गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ।

१९ गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ; संम. तार्कशक्याः;
प्रद. वाकावरकि ।

२० गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ; संम. औतथाः ।

२१ बौध्मीप्र. औप्रचितयः; गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ;
संम. और्गुचितयः, प्रद. वर्गचिति ।

२२ गोप्र. भागुरित्यः; संप्र. भागुरिकयः; संम. भागुरिः;
प्रद. भागुरि, नृपः; संकी भागुरि, छाया; संर. भागुरि-
रथः । इत्येते यस्काः । बीतहव्या इति केचित् ।

सं. कां. ३५

तेषां व्यापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वैतहव्य-
सावेतस-इति होवा । सवेतोवद्-वीतहव्यवद्-
भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवः

१ 'मित्रयुवः २ रौष्टयायनाः ३ शायण्डिनाः
४ सापिण्डनाः ५ मुराभिनाः ६ माल्याः
७ यावाल्याः ८ महावाल्याः ९ ताक्ष्यायणाः
१० औरुक्ष्यायणाः ११ वाजायनाः १२ मादाययः

(१) बौध्मीप्र. गोप्र. २४; संप्र. ६२१; संम. ५५;
प्रद. ११३; संकी. १८५; संर. ४२०.

१ संप्र. वाभ्यन्थाः । प्रा. ज्ञानं मौनरोददेन मित्रयुवः इत्यत्र
मित्रयुवो इति पाठः स्वीकृतः । सन्त्यते मित्रयुवः इति बहुवचनान्तं
रूपं व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या अनुद्धम् । मित्रयवः इति भावश्चकम् ।
अस्माभिर्यु सवैषु निबन्धमन्थेषु मित्रयुवः इति पठितत्वात् तदेव
स्वीकृतम् ।

२ गोप्र. रौष्टयायनः; संम. रौक्मायणाः, रौष्टयायनाः रौक्मा-
यनाः; प्रद. रौक्मायणः; संकी. रौक्मायनाः; संर. रौष्टयायनाः;
जेबी. रौष्टयायनानाम् । प्रद. 'रौष्टयायनाः' इत्यस्यानन्तरं
नारायञ्जनः, गेष्टायनः, रौक्मायनः इत्यधिकम् ।

३ गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. (०) ; संम. शाययनाः;
जेबी. शायण्डीनाम् ।

४ गोप्र. प्रद. सापिण्डिनः; संम. सपिण्डिनाः; संकी संर.
सापिण्डिनाः; जेबी. (०) ।

५ गोप्र. मुराभिनायाः; संप्र. संम. संकी. संर. मुरभि-
नेयाः; प्रद. मुरभितयः; जेबी. मुराभिनाम् ।

६ संप्र. माल्यायाः; संम. माल्यादयाः ।

७ बौध्मीप्र. माल्याः; संप्र. संम. माल्यायाः, माल्यायाः;
संकी. संर. (०) ।

८ बौध्मीप्र. संप्र. संकी. महावाल्याः ।

९ 'ताक्ष्यायणा' इत्यस्यानन्तरं संप्र. रौक्मायणाः इत्यधिकम् ।

१० गोप्र. संप्र. उद्यायणाः; संम. और्द्धायाः, उद्यायणाः
इत्यपि; प्रद. औरुक्ष्यायणः, उद्यायणः इत्यपि; संकी.
संर. (०) ।

११ गोप्र. ओजायनाः; प्रद. वाञ्जायनः; संकी. संर.
(०) ।

१२ गोप्र. मादाययः; प्रद. मादायिः; संप्र. संकी. संर.
(०) ।

१३ कैतवायनाः इत्येते मित्रयुवः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वाध्वन्यश्च-द्वौदास-इति होता । दिवोदासवद्-वध्वन्यश्चवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वैन्याः

१ वैन्याः २ पार्थाः ३ वाष्कलाः ४ इयेताः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वैन्य-पार्थ-इति होता । पृथुवद्-वेनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

शुनकाः

१ शुनकाः २ गार्त्समदाः ३ यज्ञपयः ४ सौगन्धयः ५ खादमायनाः ६ गाङ्गायनाः ७ मत्स्यगन्धाः ८ चौक्षाः ९ ओत्रियाः १० तैत्तिरीयाः ११ पल्पूला इत्येते शुनकाः । तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति । शौनक-इति होता । शुनकवद्-इत्यध्वर्युः । गार्त्समद-इति होता । गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युरिति या ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

घत्साः

भृगूणामेयामे व्याख्यास्यामः- जामदग्न्या (ग्रा)

११ संकी. कैतवानवाः.

(१) बौध्रीयः ; गोप्र. २४ ; संप्र. ६२१ ; संम. ५५ ; प्रद. ११३ ; संकी. १८५ ; संर. ४२९ .

४ बौध्रीयः गोप्र. संम. प्रद. (०) ; संकी. इयेताः ; संर. शैनाः .

(२) बौध्रीयः ९ ; गोप्र. २४ ; संप्र. ६२१ ; प्रद. ११३ ; संकी. १८५ .

३ प्रद. पाठाभिः ; संकी. यज्ञपयः .

४ प्रद. (०) .

१ गोप्र. गार्त्समदाः ; संप्र. गार्त्समवाः, गार्त्समवाः इति कश्चिद्, कश्चिद् आङ्गायनाः इत्यभिः ; संम. भार्गववाः इत्यभिः । संकी. गार्त्समवाः ; प्रद. गाङ्गायनाः, गार्त्समवाः .

७ प्रद. भार्गवगन्धः .

८ गोप्र. संम. संम. संकी. (०) ; प्रद. स्वीकः .

९, १० संम. (०) .

११ गोप्र. संम. संम. संकी. (०) .

(३) भार्गवी. २४१।१०-११, २४१।१२-१३ ; गोप्र. २५ ; प्रद. ११३ गेयनामान्ते केचन समुदायि, न मूलग्रन्थः .

घत्साः । तेषां पञ्चाार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति । जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-अप्रवानवद्-च्यावनवद्-भृगुवद्-इति । त्र्यार्षेयमु हैके भार्गव-और्व-जामदग्न्य- इति । जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-भृगुवद्-इति । एष एवाविकृतः । सावर्णि-जीवन्ति-जामाल्य- ऐतिशार्यन- वैरोहित्य- अयट- मण्डु-प्राचीनयोग्यानाम् ॥

भृगूणामेवेति । प्रवरग्याख्या प्रतिज्ञाता । येषां प्रवण चक्रव्यवहारेषां मध्ये भृगूणामेव भृगोः संततिजातानामेव ब्राह्मणानामेव प्रथमं ग्याख्यास्यामः । किमर्थमिदमुच्यते । वक्ष्यमाणानां वत्सप्रभृतीनां वैन्यान्तानां भृगुत्वं यथा स्यात् इति, तेन तेषां 'भृगूणां त्वा' इति यथर्थाधानं स्यात् इति, 'भार्गवो होता भवति' इति, 'तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात्' इत्यत्र च ग्रहणमेवा स्यादिति । उक्तिक्रमादेव च सिद्धे अप्रवचनमत्र एव ये भृगवस्ते इह वक्ष्यन्ते, न ह्यमुष्यायणत्वेन पश्चात् भृगुत्वमापन्ना इति ख्यापनार्थम् । एवमविद्यमानभृगुशब्दानां मित्रयूनां च भृगुत्वमेवेति ज्ञापनार्थम् । अथ वा अप्रग्रहणं प्रथममेवां भृगुणा समाख्यानं पश्चादन्यैः ऋषिभिश्चेति ख्यापनार्थम् । तेन 'जमदग्नीनाम्' 'और्वो गौतमः' 'यथर्थाधानम्' 'भार्गवस्य' इत्येवमादौ तदपत्यानां ग्रहणं समाख्यानसिद्धं भवतीति । एवकारस्य तु पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् ।

जामदग्न्या इति । जामदग्ना भवन्ति यत्ताः । तेषां पञ्चाार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव च्यावन आप्रवान और्व जामदग्न्य इति होता प्रवृणीते, जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-अप्रवानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद् इति अध्वर्युः प्रवृणीते । होतुः प्रवरोऽध्वर्योः प्रवर इति वाऽप्याहारः । एवं सर्वत्र ।

भ्यार्षेयमिति । उ हेत्युच्चारणे । इति होता प्रवृणीते-भार्गव और्व जामदग्न्य इति । जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-भृगुवद् इत्यध्वर्युः प्रवृणीते । 'अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-मामग्न्य' इत्येकवचनान्तेन प्रयोगदर्शनात् बहुवचनान्ते 'जामदग्ना वत्साः' 'जमदग्नीनां तु पञ्चावत्सम्' इति दर्शनात् शिवादिषु गर्गादिषु च पाठोऽनुमेयः । जमदग्निवत्स

शिवादिषु पाठाच्चादमः । जमदग्निशब्दस्य गर्गादिषु पाठात् जामदग्न्यशब्दे बहुवचनप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

एष एवेति । एष प्रवरोऽविकृतः स्यात् सावर्णि-
जीवन्ति-जाबाल्य-ऐतिसायन-वैरोहित्य-अवट-मण्डु-
प्राचीनयोग्या इत्येतेषाम् । जाबालशब्दाद्यति (१) जाबाल्याः
(जाबाल्यपदान् एष च) । एवमन्येष्वपि गौत्रप्रत्ययान्तेषु
समाधिरुहितव्यः । विरोहितशब्दाद्यति वैरोहित्याः । एवं
प्राचीनयोग्याः । इह 'भृगुद्वित्रसो भिन्नविवाहं कुर्वते न
चेत्समानार्पेया बह्व्यः' इति सर्वेषां प्रवराचार्याणां दर्शनम् ।
वसिष्ठानां काश्यपानां च भिन्नविवाहं गर्गा इच्छन्ति ।
कठानां प्रवरे चैवम् । अन्ये तेषां भिन्नविवाहं नेच्छन्ति ।
तत्र एतेषां त्रयाणां पक्षाणां बहूनामृषीणां समानभावाद-
विवाहः । यत्ना विदा आर्ष्टिपेणा एने पञ्चावत्तिनः,
एतेषामविवाह इति श्रोत्रायनमतिः । कर्पादि.

आर्ष्टिपेणाः

अथार्ष्टिपेणानां पञ्चार्पेयो भार्गव-च्यावन-आप्र-
वान-आर्ष्टिपेण-आनूप-इति । अनूपवद्-ऋष्टि-
पेणवद्-अप्रवानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद्-इति ।
त्र्यार्पेयम् ह्रिके भार्गव-आर्ष्टिपेण-आनूप-इति ।
अनूपवद्-ऋष्टिपेणवद्-भृगुवद्-इति ॥

यस्काः (वीतहव्याः)

अथ वीतहव्याः यास्क-बाधूल-मौन-मौकाः ।
तेषां त्र्यार्पेयो भार्गव-वैतहव्य-सावेदस-इति ।
सावेदोषद्-वीतहव्यवद्-भृगुवद्-इति ॥

अथ वीतहव्यानाम् । यास्क-बाधूल-मौन-मौका
इति पाठः । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति बहुषु लोपा-
नित्यात्वात् यास्क-बाधूल इत्येव वभूष प्रवरे पाठः ।
प्रवरान्ते तु मौक इत्येव पाठः । कर्पादि.

शुनकाः (गृत्समदाः)

अथ गृत्समदाः शुनकाः । तेषामेकार्पेयो गार्त्समद-
इति होता । गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युः ॥

प्रवृणीत इत्युभयोः सेषः । सर्वत्र एकार्पेयेषु होता
वाच्यश्च इति वच्यश्चदित्यध्वर्युः इति त्रयीति अन्यत्र

अप्याहर्तव्यप्रदर्शनार्थम् । आचार्यशैली चैषा ।

कर्पादि.

मित्रयुवः (वाच्यश्वाः)

अथ वाच्यश्वाः मित्रयुवः । तेषामेकार्पेयो
वाच्यश्च-इति होता । वच्यश्चवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवो वाच्यश्चा भवन्ति । तेषामेकार्पेयः ।
वाच्यश्च इति होता, वच्यश्चवद् इत्यध्वर्युः ।

कर्पादि.

वैन्याः (पार्थाः)

अथ वैन्याः पार्थाः । तेषां त्र्यार्पेयो भार्गव-
वैन्य-पार्थ-इति । वृधुवद्-वैनवद्-भृगुवद्-
इति । इमे भृगवो व्याख्याताः ॥

वैन्याः पार्थाः वृद्धिभूताः । इमे भृगवो व्याख्याताः ।
तेषां चतुर्षां पक्षाणां ऋषीणामसमानत्वात् अन्योन्यतश्च
पूर्वेषां च सह विवाहः । कर्पादि.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

वस्तुतः

भृगूनेवाग्ने व्याख्यास्यामः । जामदग्न्या यत्साः ।
तेषां पञ्चार्पेयः । भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-
-जामदग्न्य-इति । जमदग्निवद्-उर्ववद्-अप्र-
वानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद्-इति । त्र्यार्पेयम्
ह्रिके भार्गव-और्व-जामदग्न्य-इति । जमदग्निवद्-
उर्ववद्-भृगुवद्-इति । एष एषाविकृतो जामाल्य-
ऐतिसायन-विरोहित-माण्डव्य-अवट-मण्डु-
वैद-रेतवाह-प्राचीनयोग्यानाम् ॥

आर्ष्टिपेणाः

अथाऽऽर्ष्टिपेणानां पञ्चार्पेयः । भार्गव-च्यावन-
आप्रवान-आर्ष्टिपेण-आनूप-इति । अनूपवद्-
ऋष्टिपेणवद्-अप्रवानवत्-च्यावनवद्-भृगुवद्-
इति । त्र्यार्पेयम् ह्रिके भार्गव-आर्ष्टिपेण-आनूप-
इति । अनूपवद्-ऋष्टिपेणवद्-भृगुवद्-इति ॥

(१) सञ्चौ. २१११७-८ ; बाल. १५३ (वृ. १८३)
गोत्रनामान्येव केनल समुदाति ; संर. ४१८-४१९.

यस्काः (वीतहव्याः)

अथ वीतहव्याः यास्क-वाधूल-मौन-मौक-
राजतवाहाः । तेषां ज्यापेयः । भार्गव-वैतहव्य-
सावेदस-इति । सवेदोयद्-वीतहव्यवद्-भृगुवद्-
इति ॥

वैन्याः (पार्थाः)

अथ वैन्याः पार्थाः । तेषां ज्यापेयः । भार्गव-
वैन्य-पार्थ-इति । पृथुवद्-वेनवद्-भृगुवद्-इति ॥

शुनकाः (गार्त्समदाः)

अथ गार्त्समदाः शुनकाः । तेषामेकार्पेयः । गार्त्स-
मद-इति होता । गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवः (घाघ्यश्वः)

अथ घाघ्यश्वः मित्रयुवः । तेषामेकार्पेयः ।
घाघ्यश्व-इति होता । यघ्यश्ववद्-इत्यध्वर्युः ॥
इतीमे भृगवो व्याख्याताः ॥

अथ प्रवरगणा । तत्रादौ भृगवः—एवकार इतरेषां
व्यापृत्यर्थः । अग्रे आदौ व्याख्यास्यामः वक्ष्यामः ।
प्राधान्यादिति शेषः । भृगोः प्राधान्यं तु ' महर्षीणां भृगु-
रहम् ' इति भगवद्राक्यात्, मोक्षधर्मेण भृगोर्वामुदेवा-
श्चताभवगात्, आधानमन्त्रेषु भृगूणामेयादौ पार्यक्येन
मन्त्रकथनाच्च । अथवा एषकारोऽप्रधानेनान्वेति । अग्रे
आदावैष ये भृगव्यं प्राप्ता भृगवस्तान्यव्यामः, न इषासु-
ष्यायगत्वेन पश्चाद्भृगुत्वमापन्नमिति, इषामुधायणाना-
मुत्तरं वक्ष्यमाणत्वात् ।

' जामदग्न्या यत्ताः ' इत्यत्र यत्तानां जामदग्न्या इति
विशेषणं अजामदग्न्यवत्प्रतिष्ठाकरणार्थं, पश्चाद्व्यस्तित्व-
प्राप्त्यर्थं, जामदग्न्याप्रीप्ताप्त्यर्थं च । तेषां जामदग्न्य-
यत्तानां पश्चापेयः प्रवरः, भार्गवव्यावर्तनप्रसङ्गोर्वैजाम-
दग्न्येति । अयं च होतुः ' अमुतोऽर्वाचो होता ' इति
यचनात् । अमुतः मूलभूतादप्येतरस्य अर्वाचः अर्वाञ्ज-
तान् मन्त्रदत्तः । क्रमेण तदग्न्यर्पकत्वेन प्रार्थयते तमग्नि-
मित्यर्थः । जमदग्निर्दुर्गपदमग्नवक्ष्यन्तनरदभृगुरदित्यर्थं
प्रवरोऽपर्योः, ' अत ऊर्ध्वान्मन्त्रहृतोऽध्वर्युर्गृणीते ' इति
यचनात् । अतः यत्रमानादूर्धान् मन्त्रदग्निमन्त्रदक्षिताना

मूलभूतात् ऋषेः क्रमेण संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति सादृश्य-
सम्बन्धेन अग्निं गृणीते प्रार्थयते इत्यर्थः । एष एव प्रवर-
क्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्च आ अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रो-
पदेष्टव्यः । ज्यापेयमु हैके, ब्रुवते इति शेषः । ज्यापेयं
प्रवरमेके आचार्या ब्रुवते इत्यर्थः । उ ह इति निषातः
अवधारणार्थो वाक्यालङ्कारार्थो वा । तं प्रवरं दर्शयति
— ' भार्गवैर्वैजामदग्न्येति, जमदग्निवदुर्ववद्भृगुवदिति '
इति । एनमेव प्रवरमन्येष्वतिदिशति— एष एवाविकृतो
जामात्यैवेतिशायनेत्यादिना प्राचीनयोग्यानामित्यन्तेन सूत्रेण ।
एषोऽनन्तरोक्तः पञ्चापेयस्यापेयो वा जामात्यादीनां
नवानां भवतीत्यर्थः ।

अथऽऽष्टिपेणानामित्यत्र अथशब्दः पृथगयं गण
इति ज्ञापनार्थः । एवं सर्वत्र । अन्यद्वतार्थम् । ' अथ
वीतहव्याः ' इत्यारभ्य ' पृथुवद्देनवद्भृगुवत् ' इत्यन्तं सूत्रं
स्पष्टार्थम् ।

चतुर्विधा हि शुनकाः । केचित्शुनकादेव जाताः ।
केचित् गृत्समदादेव जाताः । केचित् भृगोरपत्यं गृत्समद-
स्ततो जाताः । केचित् भृगोरपत्यं शुनहोयस्तदपत्यं गृत्स-
मदस्ततो जाताः । तत्र गृत्समदादेव ये जातास्तेषामेकार्पेयं
प्रवरं नान्येषामित्येतदर्थं गृत्समददृष्टाप्रीप्तापणार्थं च
गार्त्समदा इति विशेषणम् । इतरेषां तु सूत्रान्तरोक्ताः प्रवर
त्रेयाः । तत्र आद्यानां शौनकार्पेयः प्रवरः । तृतीयानां
भार्गवगार्त्समदेति द्व्यपेयः । चतुर्थानां भार्गवशौन-
होत्रगार्त्समदेति त्र्यपेय इति । एकार्पेये ' अमुतो-
ऽर्वाचो होता ' ' अत ऊर्ध्वान्मन्त्रहृतोऽध्वर्युर्गृणीते '
इत्यनयोर्वैष्णववक्ष्यापकत्वाभावात् अप्यनस्त्वाप्राप्तौ होत्र-
ध्वर्युप्रहणं तद्विधान्तो होतुः प्रवरो यत्प्रत्ययान्तोऽध्वर्यो-
रित्येवं व्यवस्थेति प्रदर्शनार्थम् । मित्रयुवां वाघ्यश्व
इति विशेषणं वाघ्यश्वदृष्टाप्रीप्तापणार्थम् । ' वाघ्यश्वेति
होता वाघ्यश्वदित्यध्वर्युः ' इत्यत्र होत्रध्वर्युप्रहणमुक्त-
व्यवस्थायास्तत्रैव प्राप्तिश्चाद्वानिरासार्थम् ।

इतीमे भृगवो व्याख्याता इति । उक्तानुमापनस्यैवं
प्रयोजनम्— अविद्यमानभृगुशब्दानामपि शुनकमित्रयुवां
भृगुवं यथा स्यादिति । तेन ' भृगूणां त्वा '
इति यथर्थापाने ' भार्गवो होता भवति ' इत्यत्र

च उपप्रवेशसिद्धिः । जामदग्न्यवत्सानां जामा (वा)
व्यादीनां च परस्परमविवाहः, प्रवरैक्यात् सगोन-
त्वाच्च । एवं आर्ष्टिपेणानामपि, त्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपि
त्रिप्रवरार्ष्टिपेणानां नान्यैः सह द्विप्रवरसाम्यं तथापि
पञ्चाप्येयसंगतमपि प्रवरसाम्यमेव विवाहप्रयोजकम्, 'वत्सा
विदा आर्ष्टिपेणा इत्येतेषामविवाहः' इति बोधाय-
नोक्तेः । अजामदग्न्यवत्सार्ष्टिपेणाभ्यां सप्रवरत्वादविवाहः ।
शीतहृन्त्यादीनां तु स्वं स्वं गणं हित्वा परस्परं पूर्वं सह
(च) विवाहो भवत्येव, द्विप्रवरसाम्यमायात् । इति
भृगुगोत्रप्रवरकाण्डम् । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

जामदग्न्या वत्साः

जामदग्न्या वत्साः । तेषां पञ्चाप्येयः । भार्गव-
च्यावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति ॥

इदानीं प्रवरा अनुक्रमिष्यन्ते । द्विविधा वत्सा जाम-
दग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र ये 'जामदग्न्या वत्सा
वयम्' इति स्मरन्ति, तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति ।

गानाष्ट्र.

अजामदग्न्या वत्साः

अथ हाजामदग्न्यानां भार्गव-च्यावन-आप्र-
वान-इति ॥

ये तु 'वयं अजामदग्न्या वत्साः' इति, तेषां
पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति भार्गव-च्यावन-आप्रवान-इति ।
एतेषां अजामदग्न्यत्वात् और्वजामदग्न्यवद्देव न भवतः ।
अत एव तौ शब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौ । द्विप्रकाराणां
वत्सानां परस्परमविवाहः, पञ्चाप्येयसंनिपातात् । एतदुक्तं
भगवता बोधायनेन—'पञ्चाप्येयानामविवाहः' इति ।

गानाष्ट्र.

आर्ष्टिपेणा.

आर्ष्टिपेणानां भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आर्ष्टि-
पेण-आनूप-इति ॥

आर्ष्टिपेणेति । अयमपि पञ्चाप्येयप्रवरः । गानाष्ट्र.

विदाः

विदानां भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-वैद-
इति ॥

अयमपि पञ्चाप्येय एव । विदानां और्वशब्दसमन्व-
यात् जमदग्निगोत्रत्वमप्यस्ति । वत्सानां विदानां आर्ष्टि-
पेणानां च क्वचिदपि संनिपातात् क्वचित् सगोत्रत्वाच्च
परस्परमविवाहः । सर्वेषु च समानप्रवरत्वादविवाहः ।
सर्वत्र चैवं समानधर्मेण । गानाष्ट्र.

यस्काः

१ यस्क- २ बाधूल- ३ मौन- ४ मीक- ५ शार्क-
राक्षि- ६ सार्ष्टि- ७ सावर्णि- ८ शालङ्कायन-
९ जैमिनि- १० जैव (देव) न्यायनानां भार्गव-
वैतहव्य-सावेतस-इति ॥

अयं गणः पञ्चाप्येयः । यस्कादीनां दधाना परस्पर-
मविवाहः । प्रवरेषु क्वचिच्छाब्दान्तरात् पदविपर्यायो
वर्णविपर्यायो वा पदस्यत्वं वाऽस्ति, न तेन प्रवरस्यत्वं
भवतीत्यवगन्तव्यम् । गानाष्ट्र.

इयैताः (वैन्याः)

इयैतानां भार्गव-वैन्य-पार्य-इति ॥

पञ्चाप्येयोऽयम् ।

गानाष्ट्र.

मित्रयुवः

मित्रयुवां वाध्यन्थ-इति । त्रिप्रवरं वा भार्गव-
दैवोदास-वाध्यन्थ-इति ॥

मित्रयुवा एकाप्येयोऽयं पञ्चाप्येयो वा प्रवरो भवति ।
अयं प्रवरविकल्पः सर्वेषां मित्रयुवा, मेदेन स्मरणाभावात् ।
वत्सानां तु स्मरणादेव वत्सभावतद्भेदात् तत्प्रवरस्य
व्यवस्था युक्ता । यत् तु द्विशेषमेदेन प्रवरमेदग्रहणमिति,
तदयुक्तम्, अगृह्यमाणस्य मेदस्य सत्त्वे प्रमाणभावात् ।
प्रवरमेदः प्रमाणमिति चेत्, नैतत्साधकं, प्रयोगविकल्पे-
नापि संगतात् । अतो मेदाग्रहणात् व्यवस्थाया प्रमाणं
नास्तीति विकल्प एव प्रवरयोः इत्यप्यवसितम् । एवमेव
पञ्चाप्येयपञ्चाप्येयविकल्पे आत्यपदविकल्पे वाऽन्यस्मिन्नप्येवं-

विधे ऋषिभेदग्रहणे सति व्यवस्था नास्तीति निश्चीयते ।

गानावृ.

शुनकाः

शुनकानां गुत्समद-इति । त्रिप्रवरं वा, भार्गव-
शौनहोत्र-गार्त्समद-इति ॥

एकाप्येयोऽयं व्याप्येयो वा शुनकानां प्रवरः ।

गानावृ.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

जामदग्न्या यत्साः

भृगुणामादितो व्याख्यास्यामः—

१ भृगवः २ जमदग्नयः ३ यत्साः ४ दार्षिः
५ नाडायनाः ६ वागायन- ७ आनुसातकि-
८ जैद्वानि- ९ पैल- १० शौनकायनि- ११ जीयन्ति-
१२ काम्यलोदरि- १३ वैहीनरि- १४ घेरोहित्य-
१५ रेखायनि- १६ पार्यति- १७ वैश्वानरि-
१८ वैरूपाक्षि- १९ पार्ष्णि- २० घृकाश्वकानां

(१) गोप्र. २५-२६ ; सप्र. ६१७, ६२४ ; प्रद. ११० ;
संकी. १८३ ; बाल. १५३ (घ. १८३) ; संर. ४२८.

* संप्र. संकी. बाल. संर. इत्यादिनिबन्धग्रन्थैः पूर्णेषु
बौधायनोक्तषु गणेषु संगृहीतानां गोत्रानाम्नां काल्याण्यनुष्ठेषु गणेषु
न पुनः संप्रतः कृतम् । अतः तानि तानि नामानि तत्र तत्र
सन्तीति कथम् ।

४ संप्र. संकी. संर. (०) .

५ गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. नाडायनाः ; बाल. बाला-
यनः .

६ बाल. वागायनः .

७ प्रद. अनुसातकिः ; संकी. संर. अनुमानकः ; बाल.

आनुसातकिः .

८ प्रद. जैद्वानि ; संकी. संर. जैद्वान्यः ; बाल. जैद्वानिः .

९ गोप्र. पैल ; संप्र. पैल.

१० गोप्र. शौनकायन.

११ गोप्र. जीयनरि ; संकी. संर. वैश्वानरः .

१२ गोप्र. पार्यति ; प्रद. बाल. पार्यतिः .

१३ गोप्र. संप्र. पार्ष्णि ; प्रद. पार्ष्णिनिः ; संर.

पार्ष्णिनिः .

२१ उच्चैर्मन्यु- २२ सात्यकर्णि- २३ वैष्टपुरेयि-

२४ बालकि- २५ तौलकेशिनां २६ श्वतभाग-

२७ आर्तभाग- २८ मार्कण्डेय- २९ मण्डु-

३० माण्डव्य- ३१ माण्डूकेय- ३२ आजिहीन-

३३ आतिथीनां ३४ सौमाहोत्रि- ३५ सौलपिण्ड-

३६ सौखवर्हि- ३७ शार्कराक्षि- ३८ देवमतीनां

३९ आर्कयण- ४० आहवायन- ४१ गान्धायन-

४२ गेह्यायन- ४३ गोष्ठायन- ४४ वैशम्पायन-

४५ शार्ङ्गरय- ४६ गालव- ४७ चाणूकेय-

२१ गोप्र. उच्चमान ; संप्र. संकी. बाल. संर. उच्चमानाः ;
प्रद. स्वमानः .

२२ प्रद. सात्यकर्णिः .

२४ प्रद. बालकिः ; संकी. बालारयः ; बाल. बालकिः ;
संर. कालारयः .

२५ गोप्र. तौलकेशीनाम् ; संर. तालकेशिनाः .

२९ गोप्र. मण्डु ; संप्र. माण्डूकेय.

३२, ३३ गोप्र. आजिहीनानाम् ; संप्र. आजिहीनियम्,
आजिहीनतिथीनाम् ; प्रद. आजिहीनितिः ; संकी. आजिहीनां,
आतिथयः ; बाल. आजिहितः अतिथिः ; संर. आजिहितम्
आतिथयः .

३४ गोप्र. सौमाहोत्रिः ; संप्र. संकी. संर. सौमाहोत्रिः ;
प्रद. बाल. सौमाहोत्रिः .

३५ गोप्र. रथीक ; संप्र. रथीकसौम्याः ; प्रद. संकी. बाल.
संर. रथीकाः .

३६ संप्र. बहिः ; प्रद. सौतोवादिः ; संकी. संर. सौतवा-
दिः ; बाल. सौतवा, बहिः .

३८ प्रद. बाल. (०) .

४० निबन्धशालानां गने काल्याण्यः इति ।

४१ गोप्र. गान्धायनः ; संप्र. गान्धावनाः ; प्रद. बाल.
गान्धावनाः ; संकी. संर. गान्धावनाः .

४२ गोप्र. गेह्यायनः ; संप्र. गान्धावनाः ; बाल. गेह्यायनः .

४३ गोप्र. गोष्ठायनः ; संप्र. गोष्ठायन, गेह्यायनः इति ;
बाल. गेह्यायनः .

४५ गोप्र. शार्ङ्गरय.

४६ गोप्र. गालव.

४७ प्रद. चाणूकेय ; संकी. बाल. संर. चाणूकेयः .

४८ वैकर्षि- ४९ साहस्र- ५० ऐतिशायनानां
५१ याज्ञेय- ५२ भ्राष्ट्र- ५३ आश्वेय- ५४ लक्ष्म-
५५ लक्ष्मि- ५६ ललाटि- ५७ पारिमण्डलीनां
५८ मालायन- ५९ अविगौवि- ६० सौमिकीनां
६१ पैङ्गलायन- ६२ सात्यकायन- ६३ कौचहस्ति-
६४ चान्द्रमस- ६५ आनुलोमि- ६६ कौटिल्य-
६७ चौश्र- ६८ औश्वाक्षि- ६९ कांस-
७० शारद्वति- ७१ वाचापलेपय- ७२ नैकर्षि-

४८ गोम्र. रैकणि.

४९ संकी. संर. साहस्रः.

५० सप्र. रैकिकायना, इति काण्डायनानाम्; प्रद. संकी.

वाळ. संर. ऐतिशायनाः.

५१ प्रद. वास्तवः; बाळ. संर. भावेवाः.

५५ गोम्र. लक्ष्मि; संप्र. लक्ष्मिः इत्यपि; प्रद. लक्ष्मः.

५६ गोम्र. ललाटि; प्रद. विलाटि; संकी. संर. ललाटयः.

५७ संप्र. पारिमण्डलः.

५९ गोम्र. अविगौवि; संप्र. भवयः, गौवयः, औनुवि-
मौवि; प्रद. अवि; गौवि; संकी. संर. भावय, भावययः;
बाळ. भवि; गोविः.

६० संप्र. सोमिकानां इत्यपि; संर. सैष्णिकयः.

६३ गोम्र. कौचहस्ति; प्रद. कोचहस्ति; बाळ.
कौचिष्टि.

६५ गोम्र. आनुलोमि; संप्र. अनुलोमिनः; प्रद. अनुलोमि;
संकी. संर. आनुलोमिन; बाळ. औनुलोमि.

६६ गोम्र. कौट; संप्र. कौटा, कौत्रा; प्रद. कौत्रः; संकी.
संर. कौत्रा; बाळ. कौत्रः.

६७ गोम्र. चौश्र; संप्र. औश्वा; प्रद. बाळ. (०);
संकी. औश्वा; संर. चौशाः.

६८ बाळ. औश्वावाक्षः.

६९ गोम्र. कानां स; संप्र. प्रद. संकी. बाळ. संर. (०).

७० गोम्र. साहस्रमि; संप्र. स्मरध्वजयः, साहस्रमि; प्रद.
बाळ. साहस्रमि; संकी. सौरध्वजय, संर. सौरध्वजयः.

७१ संप्र. वासां लेपना, वासांलेपाय; प्रद. वासांलेपः;
संकी. संर. वासांलेपा; बाळ. वासांलेपाः.

७२ गोम्र. नैकर्षि; बाळ. नैकर्षिः.

७३ साहस्र- ७४ उष्ट्राक्षि- ७५ वाकायनि-
७६ अनुमति- ७७ जैकजिह्वि- ७८ जैष्ठादमन्य-
७९ आप्मक्रम- ८० निराणि- ८१ वासि-
८२ मादन- ८३ स्योप- ८४ स्यन्दति-
८५ कठेरणि- ८६ लंवेरणि- ८७ सौगोळि-
८८ काशकृत्स्न- ८९ माधोवाः इत्येतेषामविवाहः।
तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति। भार्गव- च्यायन-
आप्रवान- और्व- जामदग्न्य- इति। भृगुवत्-
च्यवनवद्- अप्रधानवद्- ऊर्ववद्- जमदग्निवद्-
इत्यध्वर्युः॥

विवाहः

अथ १ जमदग्नये विवाहः २ प्राचीनयोग्याः

७३ गोम्र. साहस्र.
७५, ७६ गोम्र. पाकायनमति; संप्र. संकी. संर. पाकाय-
नमयः; प्रद. बाळ. पाकायनमतिः.
७७ संप्र. जैकजिह्वि; प्रद. जैकजिह्वि; संकी. जैक-
जिह्वयः; बाळ. जैकजिह्वि; संर. कनिष्ठायः.
७८ गोम्र. जैष्ठादमन्य; संप्र. जैष्ठादमनयः; प्रद. बाळ.
जैष्ठादमति; संकी. संर. जैष्ठादमनयः.
७९ गोम्र. आप्मक्रमणि; बाळ. आप्मक्रमः.
८० संकी. संर. निरीयः, बाळ. निगणिः.
८१ प्रद. वासिमादनः.
८२ गोम्र. मादन; संप्र. बाळ. संर. सादना, संकी.
सदनाः, उपरिद्व नाम द्रष्टव्यम्।
८३ संकी. स्योपा; संर. स्योपा.
८४ प्रद. बाळ. स्यन्दति.
८५ गोम्र. बाळ. संर. कठेरणि; संप्र. कठेरणयः, प्रद.
कठेरणि; संकी. कठेरणयः.
८६ गोम्र. संकी. संर. लंवेरणि; संप्र. लंवेरणयः; प्रद.
बाळ. लंवेरणि.
८७ गोम्र. सौगोळि; संर. सौगोळयः.
८८ गोम्र. काशकृत्स्न.
८९ बाळ. सधोदः.
(२) गोम्र. २६; संप्र. ६१८, ६२४; प्रद. १११, संकी.
१८४; संर. ४२९.
१ जैवी. अथ जमदग्नये विवाहः.

३. पौलस्त्याः ४ वैदभूताः ५ क्रौञ्चायनाः ६ अभय-
जाताः ७ त्रैकायनाः ८ अवटाः ९ भ्राजत्याः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । भार्गव-और्व-जामदग्न्य-इति । भृगुवद्-
ऊर्ववद्-जमदग्निवद्-इति ॥

धात्स्याः (अजामदग्न्या घत्साः)

धात्स्यातां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
च्यायन-आप्रवान-इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-
अप्रवानवद्-इति ॥

आर्ष्टिपेणाः

१ भृग्वन्दीपाः २ मार्गपथाः ३ ग्राम्यायणिः
४ अध्वनैकसिः ५ आपस्तम्बिः ६ भाल्विः ७ कर्द-
मायन- ८ आर्ष्टिपेण- ९ गर्दभयः १० अनूपाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यायन-आप्रवान-आर्ष्टिपेण-आनूप-

४ गोप्र. संप्र. वेदभूताः ; प्रद. संकी. मं. वेदभूत .

५ प्रद. क्रौञ्चायनाः .

७ प्रद. ऐकायनाः .

९ गोप्र. भ्राजः ; संप्र. भ्राजेल्याः , भ्राजन्त्याः , अस्यानन्तरं
भ्राजन्त्याः , ऐकायनाः इत्यधिकम् ; प्रद. भ्राजः , अरलः ; संकी.
भ्राजः , भ्राजन्त्याः , अनन्तरं वैकायनाः इत्यधिकम् ; सं. भ्राजाः ,
भ्राजन्त्याः , अनन्तरं ऐकायनाः इत्यधिकम् .

(१) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२४ .

(२) गोप्र. २९ ; संप्र. ६२० , ६२४ ; प्रद. ११९ ; संकी.
१८४ ; मं. ४२० .

१ गोप्र. शुभ्रिदिपाः ; संप्र. शुभ्रन्दीपाः , शुभ्रन्त्यायाः ; संकी.
शुभ्रन्दीपाः ; मं. शुभ्रहोयः .

२ मं. संकी. प्रद. मं. मार्गपथाः .

३ गोप्र. ग्राम्यायणिः .

४ मं. गैरिति , अप्यनैरिति ; प्रद. गैरिति ; संकी. मं.
गैरिति .

६ गोप्र. भाल्विः ; मं. भाल्विः , बाल्विः इत्यत्रि ; प्रद.
भाल्विः ; संकी. बाल्विः ; मं. बाल्विः .

७ मं. प्रद. संकी. मं. कर्दमायनिः .

९ मं. संकी. गार्दभिः ; प्रद. गार्दभिः ; मं. गार्दभिः .

१० मं. अनूपः , आनूपाः इत्यत्रि .

इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-अप्रवानवद्-आर्ष्टिपेण-
वद्-अनूपवद्-इति ॥

मित्रयुवः

१ खालायनाः २ शाकटाक्षाः ३ मैत्रेयाः अथ
४ साश्वर्यः ५ द्रौणायनाः ६ रौक्म्यायनाः
७ आपिशलाः ८ पाटिकायनाः ९ हांसजिह्वाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-वाष्पयन्ध-दैवोदास-इति । भृगुवद्-
वष्पयन्धवद्-दैवोदासवद्-इति ॥

यस्काः

१ चीतहव्याः २ यस्क- ३ वाधूल- ४ मौन-
५ मौक- ६ जीयन्त्यायन- ७ अर्थलक्षयः

(१) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२१ , ६२५ ; प्रद. १११ ; संकी.
१८५ ; मं. ४२० .

१ गोप्र. आश्वययनाः ; संप्र. खालायनाः , आश्वययनाः ;
संकी. (०) .

२ गोप्र. शाकिताक्षाः ; संप्र. शाकटाक्षाः शाकिताक्षाः ; प्रद.
शाकटाक्षः ; संकी. शाकटाक्ष्याः ; मं. शाकटाक्ष्याः .

३ गोप्र. मैत्रेयाः ; संप्र. मैत्रेयाः , मैत्रेयाः .

४ संप्र. साधर्षः असाधर्षाः ; प्रद. साधर्षः ; सं. री.
साधर्षाः ; मं. साधर्षाः .

५ गोप्र. प्रद. संकी. द्रोणायनाः ; संप्र. दैनायनाः द्रोण-
यनाः .

६ गोप्र. (०) ; मं. गोप्रायनाः ; प्रद. गोप्रायनः ; संकी.
रीरधायनाः ; मं. रीधायनाः .

७ गोप्र. मं. अर्थलक्षः ; संकी. (०) .

८ गोप्र. पाटिकायनाः ; संप्र. पाटिकायनाः , पाटिकायनाः
इत्यत्रि ; संकी. मं. पाटिकायनाः .

९ गोप्र. मं. हांसजिह्वाः ; प्रद. मं. रौक्म्याः , रौक्म्याः .

(२) गोप्र. २७ ; मं. ६२० , ६२५ ; प्रद. १११ ; संकी.
१८५ ; मं. ४२० .

१ गोप्र. वधूना .

४ गोप्र. माधुनः ; मं. माधुनाः माधूनाः ; प्रद. माधुनाः ;
संकी. मं. माधूनाः .

५ गोप्र. मौकः ; मं. मौक्याः मौक्याः ; संकी. मं.
मौक्याः .

६ गोप्र. मौन्यायनः ; प्रद. (०) ; मं. मौन्यायनाः .

७ गोप्र. अर्थलक्षः ; प्रद. अर्थलक्षः ; मं. अर्थलक्षः .

८ भागलेय- ९ भागविहोय- १० फोशाभ्येय-
११ वृकाभकि- १२ मदोकि- १३ यालेय-
१४ गौरिक्षित- १५ दैर्घ्यचित- १६ पञ्चालव-
१७ पौष्णावतार- १८ मोदायनाः इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
धैतहव्य- सावेदस- इति । शृंगुषद्- धीतहव्य-
घत्- सवेदसघद्- इति ॥

शुद्धताः

१ योऽज्ञपयः २ सौकराः ३ मांसगन्धाः ४ चार्द-
मायनाः ५ पौक्षाः ६ श्रोत्रियाः ७ प्रत्यूषाः
८ गृत्समवाः ९ शुनकाः इत्येतेषामपिषादः । तेषा-
मेकार्षेयः प्रपरो भवति । गार्त्समद- इति । गृत्स-
मद्वयद-इति । व्याप्येयो या । भार्गव-गार्त्समद-
इति । भृगव्य-गृत्समद्वयद-इति ॥

मानवश्रैतस्यम्

पहला:

• भृङ्गूनेषाम्पे व्याख्यास्यामः—

११ गोम्र. वृत्ताश्वि ; संम्र. वृत्ताश्वि, वृत्ताश्वकयः । मव.
संकौ. संम्र. वृत्ताश्वकयः ।

१२ सेकौ, संर, गदोक्षः .

१६ गोप्र. वरिय; संप्र. वरिषा वरियि; मद्र. गज्जारियः;
संक्रौ. संर. वरियाः.

१४ संप्र. गौरीक्षिताः । प्रवृ. संर. गैरिक्षिताः .

१५ संप्र. वैपयिताः क्षीययिताः । मन्. संकी. संर. वैप-
यिताः ।

१७ गौत्र. पौष्पावरदार; सर्व. पौष्पाः; प्रद. पाण्डवराजः,
पौष्पावतः इत्यपि; संस्कृत. पौष्पावतः; सर्व. पौष्पावतः.

१८ संज्ञ. मोदापनाः भौषापनाः, प्रत्य. संज्ञौ. संज्ञ. भोरा-
पनाः.

(१) गी.प्र. २७ ; सं.प्र. ६२१, ६२५ ; प्र.प्र. ११४ ; सं.प्र. १८५.

२ प्रद. (०).

१ संग्र. संकी. मासगन्धाः ; प्रवृ. मासयुगन्धाः .

४ गौत्र, फर्दमायनाः .

५ संक्षेप, शोधाः

(२) भानवश्रौतगुप्ते गोत्रप्रवरविचारः मा, भौन भौगवा-
शयेन संवादितात् ' गोत्रप्रवरमज्जी ' प्रवत्तवात्सङ्गीतः ।

ਚ. ਫੀ. ੨੪

१ जामदग्न्याः-२ वात्स्याः ३ आनुशातकि-
४ वैदति- ५ पैल- ६ शौनकायनि- ७ जीवन्ति-
८ काम्पलेदरि- ९ वैदीनरि- १० पैरोहित-
११ लेख्ययनि- १२ येशकि- १३ पैभानर-
१४ पैरुपाशि- १५ पैकाशेरलानां १६ पार्णिहि-
१७ वृकाशफनां १८ उवैर्गन्धु- १९ सापर्णि-
२० वाल्मीकि- २१ शेरलानां २२ पैष्टपुरेय-
२३ पालाशि- २४ सौलकेदिनां २५ अरं २६ नात-
भाग- २७ आर्तभाग- २८ मार्कण्डेय २९ गण्डु-
३० गण्डुच्य- ३१ विभाण्डक- ३२ गण्डुकेय-
३३ अर्चनागां ३४ स्तेनगङ्गा- ३५ सौल-
पिण्डि- ३६ लोपापत्त- ३७ शार्कराश- ३८ पैव-
मतीनां ३९ आयण- ४० आपर्षायन- ४१ आहमा-
यन- ४२ गाम्नायन- ४३ पैशम्पायन- ४४ पाय-
क्यायन- ४५ औगुस्तायन- ४६ सौशरी-
४७ शार्कि- ४८ गालायन- ४९ शार्कराय-
५० गाल्य- ५१ पाण्डुकेय- ५२ पैकर्जि-
५३ शौनकर्जि- ५४ शौण्डकर्जि- ५५ साङ्कर-
५६ पैतिशायनानां ५७ माशेय- ५८ भाधेय-
५९ श्याल- ६० अण्ड- ६१ पारिमण्डलायन-
६२ अलुम्भि- ६३ भौरित- ६४ सौभगीनां
६५ पैहल्लायन- ६६ सात्तकगन- ६७ पैषाहमि-
६८ कोयदृष्टिग- ६९ साङ्गमिग- ७० पाङ्गमिग-
७१ पाङ्गमिग- ७२ आनुलोमि- ७३ पैदिष्टय-
७४ काङ्ग- ७५ शारद्वत- ७६ गौडङ्गो-
७७ पाचालेहेयि- ७८ निमिधि- ७९ शार्कर-
८० उष्ट्र- ८१ शार्कर- ८२
८३ शोकाशम- ८४ शो
८५ दमनि- ८६ वाटार- ८७
नाति- ८९ काशकृत्त- ९० औपु-
९१ त्रान- ९२ पैदीपनरि- ९३
९४ श्राष्टिः ९५ शार्करमायनाः ९७
९८ शोङ्गयना ९९ शार्करमायना इति ॥ (

३. पौलस्त्याः ४ वैदभूताः ५ कौश्रायनाः ६ अभय-
जाताः ७ त्रैकायनाः ८ अवटाः ९ भ्राजत्याः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । भार्गव-और्व-जामदग्न्य-इति । भृगुवद्-
ऊर्ववद्-जमदग्निवद्-इति ॥

वात्स्याः (अजामदग्न्या वत्साः)

वात्स्यानां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
क्यायन-आप्रयान-इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-
अप्रयानवद्-इति ॥

आर्तिपेणाः

१ भृगुवन्दीपाः २ मार्गपथाः ३ ग्राम्यायणिः
४ अध्वनैकसिः ५ आपस्तम्बिः ६ भाल्विः ७ कार्द-
मायन- ८ आर्तिपेण- ९ गर्दभयः १० अनूपाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चापेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-क्यायन-आप्रयान-आर्तिपेण-आनूप-

इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-अप्रयानवद्-आर्तिपेण-
वद्-अनूपवद्-इति ॥

मित्रयुवः

१ खोलायनाः २ शाकटाक्षाः ३ मैत्रेयाः अथ
४ साश्चर्यः ५ द्रौणायनाः ६ रौक्यायणाः
७ आपिशलाः ८ पाटिकायनाः ९ हांसजिह्वाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-वाध्वन्ध-दैवोदास-इति । भृगुवद्-
वध्वन्धवद्-दैवोदासवद्-इति ॥

यस्काः

१ वीतहृदयाः २ यस्क- ३ वाधूल- ४ मौन-
५ मौक- ६ जीवन्त्यायन- ७ अर्थलेखयः

(१) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२१, ६२५ ; प्रद. १११ ; संकी.
१८५ ; संर. ४६०.

१ गोप्र. आश्वलायनाः ; संप्र. खालायनाः, आश्वलायनाः ;
संकी. (०).

२ गोप्र. साकिताक्षाः ; संप्र. शाकटाक्षाः साकिताक्षाः ; प्रद.
शाकटाक्षः ; संकी. शाकटयक्षाः ; संर. शाकटायनाः .

३ गोप्र. मैत्रेयाः ; संप्र. मैत्रेयाः ; मैत्रेयाः .

४ संप्र. साचर्यः असाचर्यः ; प्रद. साचर्यः ; संकी.
साचर्यः ; संर. साचर्यः .

५ गोप्र. प्रद. संकी. द्रोणायनाः ; संप्र. द्रौणायनाः द्रोणा-
यनाः .

६ गोप्र. (०) ; संप्र. योसायनाः ; प्रद. गोपायनः ; संकी.
रीषधायनाः ; संर. रीषधायनाः .

७ गोप्र. संर. अपिशलाः ; संकी. (०).

८ गोप्र. आटिकायनाः ; संप्र. आटिकायनाः, पाटिकायनाः
इति ; संकी. संर. आटिकायनाः .

९ गोप्र. संप्र. हांसजिह्वाः ; प्रद. संकी. संर. हांसजिह्वाः .

(२) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२०, ६२५ ; प्रद. १११ ; संकी.
१८५ ; संर. ४६०.

३ गोप्र. वधूल.

४ गोप्र. मापूत ; संप्र. मापूतः मापूतः ; प्रद. मापूतः ;
संकी. संर. मापूतः .

५ गोप्र. मौक ; संप्र. मौक्यः मौक्यः ; संकी. संर.
मौक्यः .

६ गोप्र. लास्यायन ; प्रद. (०) ; संर. जीवन्त्यायनाः .

७ गोप्र. अर्थलेखयः ; प्रद. अर्थलेखयः ; संर. अर्थलेखयः .

४ गोप्र. संप्र. वैदभूतः ; प्रद. संकी. संर. वैदभूतः .

५ प्रद. कौश्रायनाः .

७ प्रद. भाल्विः .

९ गोप्र. भ्राजः ; संप्र. भ्राजोलाः, भ्राजन्त्याः, भ्राजानन्तरं
भ्राजन्त्याः, भ्राजानाः इतिपिम्बः ; प्रद. भ्राजः, भ्राजः ; संकी.
भ्राजः, भ्राजन्त्याः, भ्राजानन्तरं भ्राजानाः इतिपिम्बः ; संर. भ्राजः,
भ्राजन्त्याः, भ्राजानन्तरं भ्राजानाः इतिपिम्बः .

(१) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२४.

(२) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२१, ६२४ ; प्रद. ११२ ; संकी.
१८४ ; संर. ४६०.

१ गोप्र. भृगुवन्दीपाः ; संप्र. भृगुवन्दीयः, भृगुवन्दीयाः ; संकी.
भृगुवन्दीयः ; संर. भृगुवन्दीयः .

२ संप्र. संकी. प्रद. संर. भार्गवः .

३ गोप्र. ग्राम्यायनिः .

४ संप्र. नैरुतिः, अचर्नरुतिः ; प्रद. नैरुतिः ; संकी. संर.
नैरुतिः .

६ गोप्र. भ्राजिः ; संप्र. भ्राजिः, भ्राजिः इति ; प्रद.
भ्राजिः ; संकी. भ्राजिः ; संर. भ्राजिः .

७ संप्र. प्रद. संकी. संर. कार्दमायनिः .

९ संप्र. संकी. गार्दभिः ; प्रद. गार्दभिः ; संर. गार्दभिः .

१० संप्र. अनूपः, अनूपः इति .

८ चौराः ९ श्रौत्रियाः १० प्रत्युराः इति ॥

(प्रवराः— कत्यायन—श्रौताक्षिपन् । यगव— शौन-
होत्र— गार्तमद— इति वा इत्यधिकम् ।)

मत्स्यपुराणम्

● सूत उवाच—

ईत्याकर्ण्य स राजेन्द्र ओङ्कारस्याभिवर्णनम् ।

ततः पप्रच्छ देवेशे मत्सरूपं जलार्णवे ॥

मनुरुवाच—

ऋषीणां नाम-गोत्राणि वंशवत्तरणं तथा ।

प्रवराणां तथा साम्यमसाम्यं विस्तारदृढ ॥

महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

तेषां वैवस्वते प्राप्ते संभवं मम कीर्तय ॥

दोक्षायाणीनां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।

ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविधर्षणम् ॥

मत्स्य उवाच—

मैन्वन्तरेऽस्मिन् संप्राप्ते पूर्वं वैवस्वते तथा ।

अन्धमेधे सुवितते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

महादेवस्य शापेन त्यक्त्वा देहान् स्वयं ततः ।

ऋषयस्ते समुद्भूता हुते शुक्रे महात्मना ॥

* मत्स्य. १९५।१-४६ ; गोप्र. २८-३३ ; संप्र. ६६२-
६६५. [गोत्रप्रवरकविनामसमूहः संप्र. ६१८-६२३ ; अद्.
१११-११३ ; संकी. १८६-१८७ ; बाळ. १।५३ (वृ. १८४-
१८५) ; संर. ४२८-४३१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

(१) मत्स्य. १९५।१ ; गोप्र. २८ ; संप्र. ६६२ तस्याभि
(रत्न च).

(२) मत्स्य. १९५।२ ; गोप्र. २८-२९ ; संप्र. ६६२.

(३) मत्स्य. १९५।३ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२.

(४) मत्स्य. १९५।४ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६२ दाक्ष-
यणीनां (दाक्षायणीनां).

(५) मत्स्य. १९५।५ अन्धमेधे सुवितते (अर्धमेधे कथ्यते
राजन्) ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ पूर्वं वैवस्वते तथा (प्राप्ते
वैवस्वते पुरा) सुवितते (सु विवते).

(६) मत्स्य. १९५।६ देहान् (देहं) तान् (तथा) कथ-
यस्ते (कथयथ) ; गोप्र. २९ महात्मना (गणेश्वरा) ; संप्र.
६६२ स्वयं ततः (सप्तमन्तः) कथयस्ते (कथयथ) महात्मना
(गणेश्वरा).

‘देवानां मातरो हृद्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।

स्कन्धं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

तैज्जुहाव ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।

ततो जातो महातेजा भृगुश्च तपसां निधिः ॥

वैहङ्गरेष्वद्विरा जातो ह्यर्चिभ्योऽत्रिस्तथैव च ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु ततो जातो महातपाः ॥

‘केशैस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यश्च महातपाः ।

केशैः प्रलम्बैः पुलहस्ततो जातो महायशः ॥

वैसुमध्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ।

भृगुः पुलोमस्तु सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ॥

तस्यामस्य सुता जाता देवा द्वादश याज्ञिकाः ।

भुवनो भौवनश्चैव मुजन्म्यः मुजनस्तथा ॥

शुचिः क्रतुश्च सूर्या च वाय्वश्च वसुधश्च ह ।

प्रभवश्चाज्यश्चैव वक्षोऽथ द्वादशस्तथा ॥

इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिताः ।

पौलोम्यजनपद्विप्रं देवानां तु कनीयसम् ॥

(१) मत्स्य. १९५।७ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२.

(२) मत्स्य. १९५।८ जातो हुताशनः (जाता हुताशनाद) ;
गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ तज्जुहाव (तं जुहाव) भृगुश्च
(भृगु च).

(३) मत्स्य. १९५।९ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ जातो
ह्यर्चिभ्योऽत्रि (आनस्तुत्रिभ्योऽत्रि) मरीचिस्तु (मरीचिश्च).

(४) मत्स्य. १९५।१० कपिशैर्जातः (कपिशो जातः)
महातपाः (महातपाः) ; गोप्र. २९ पुलस्त्यश्च (पुलस्त्यस्तु) ;
संप्र. ६६२ (कुशैस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः) पू.

(५) मत्स्य. १९५।११ वसिष्ठश्च (वसिष्ठस्तु) ; गोप्र.
२९ पुलोमस्तु (पुलोमनश्च) ; संप्र. ५९८ पुलोमस्तु (पुलो-
मनश्च) तपः ६६२ गोप्रवत्.

(६) मत्स्य. १९५।१२ ; गोप्र. २९-३० तस्यामस्य (यस्यां-
मस्यात्) ; संप्र. ५९८ (यस्यामस्यापतोऽपत्यभूता द्वादश
देवताः) पू. ६६२ पूर्वार्धे (यस्यामस्यापतो जाता देवास्तु
द्वादशात्मकाः) गौजनयैव (मानवयैव) मुजन (मुजव).

(७) मत्स्य. १९५।१३ शुचिः क्रतुश्च (क्रतुर्बुधश्च)
वाय्वश्च (त्वाय्वश्च) ; गोप्र. ३० दक्षोऽथ द्वादश (दक्षो
द्वादशम्) ; संप्र. ६६३ वाय्वश्च (वायनश्च) शेषं गोप्रवत्.

(८) मत्स्य. १९५।१४ उत्तरार्धे (पौलोम्यां जनपद्विप्रा
देवानां तु कनीयसः) ; गोप्र. ३० देवा द्वादश कीर्तिताः

वैदाः निमथिताः

वैदा निमथिताः । तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान- वैद- नैमथित- इति होता । निमथितवद्- विदवद्- अप्रवानवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

आवध्याः

आवध्यायना मौञ्ज्यायनाः । तेषां त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आवध्य- इति होता । अवध्यवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

विदाः

अथ १ जमदग्नीनाम् । २ प्राचीनयोग्याः ३ पुलस्त्याः ४ वैदभूताः ५ क्रौञ्चायन- ६ अभय- जाताः ७ तौगायनाः ८ आवटाः ९ शाकर्णिनाः १० भाल्वशयः ११ भार्गवाः इति ॥ (प्रवरः- भार्गव- च्यावन- आप्रवान- ।)

आर्ष्टिपेणाः

१ भ्रीचेयाः २ मार्गपथाः ३ ग्राम्यायणिः अथ ४ नैकसी- ५ आपस्तम्बिः ६ विमीहि कार्णि- ७ कार्दमिः ८ आर्ष्टिपेण- ९ गर्देभ- १० शात- पथि- इति ॥

मित्रयुवः

१ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ द्रोणायनाः ४ खालायनाः ५ अविचक्षाः ६ मैत्रेयाः अथ ७ इयः ८ आमोदायनाः ९ आपिशलाः इति ॥

यस्काः

१ वैतहव्य- २ यास्क- ३ माधून- ४ मौक- ५ जीवन्त्यायनः ६ अथले- ७ भागलेय- ८ भागविशेय- ९ कौशान्वेय- १० वृकादवकि- ११ मादाहि- १२ गौरिश्चित- १३ देर्घ्यचित- १४ घालेयम्- १५ पाञ्चघनाः १६ पोष्णावताः इति ॥ (प्रवरः- भार्गव- वैतहव्य- यादेव- ।)

शुनकाः

१ गार्त्समदाः २ शुनकाः ३ यक्षवचाः ४ सौकरिः ५ कार्दमायनाः ६ राजयाध्व्याः ७ चौक्षाः ८ चौराः ९ श्रोत्रियाः १० प्रत्यराः इत्येते शुनकाः । इत्येतेषां इत्यादि ॥ (प्रवरः- कात्यायन- सौगाधिन- ।)

वत्सपुरोधसाः

वत्सपुरोधसानां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान- वात्स- पौरोधस- इति होता । पुरोधसवद्- वत्सवद्- अप्रवानवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

वेद-विश्वज्योतिषाः

वेद-विश्वज्योतिषाः । तेषां त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- वेद- विश्वज्योतिष- इति होता । विश्वज्योतिषवद्- वेदवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

वैन्याः

पार्थवैन्यानां त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- वैन्य- पार्थ- इति होता । पृथुवद्- वेनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

गुह्यजुर्वेदपरिशिष्टम्

आर्ष्टिपेणाः

... था १ ग्राम्यायणिः २ अप्यतेकेसि- ३ आप- स्तम्बिः ४ भार्णि- ५ कार्दमिः ६ आर्ष्टिपेण- ७ गर्देभः च ८ अनुपाः इति ॥

मित्रयुवः

१ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ नारोपा- यनाः ४ रौद्रायण- ५ आभलायनाः ६ अपि- कक्षाः ७ मैत्रेयाः ८ अनण्डप्यः ९ आमोदायनाः १० आपिशलाः ११ वाध्वस्थाः इति ॥

यस्काः

१ वैतहव्य- २ यास्क- ३ माधून- ४ मौन- ५ मौक- ६ जीवन्त्यायन- ७ औप्यले- ८ घालेय- ९ भालेय- १० पान्यचत- ११ प्रोदहव्यांजाः इति ॥

शुनकाः

१ गार्त्समदाः २ शुनकाः ३ यक्षवच- ४ सौकरी- ५ कार्दमायनाः ६ राजयाध्व्याः ७ चौक्षाः

(१) गुह्यजुर्वेदपरिशिष्टे गोत्रपरिचयः प्रा. बंन श्रीमहाशय सगदिनाम् ' गोत्रपरिचयः ' पुस्तकस्य संपूर्णः ।

८ चौराः ९ भौत्रियाः १० प्रत्युराः इति ॥

(प्रवरा.— कात्यायन-लौगाक्षिणम् । भार्गव- शौन-
होत्र- गार्तमद- इति वा इत्यधिकम् ।)

मत्स्यपुराणम्

● सूत उवाच—

इत्याकर्ण्य स राजेन्द्र धोक्कारस्यामिवर्णनम् ।

ततः पप्रच्छ देवेशे मत्सरूपं जलार्णवे ॥

मनुरुवाच—

ऋषीणां नाम-गोत्राणि वंशावतरणं तथा ।

प्रधराणां तथा साम्यमसाम्यं विस्ताराद्दृढ ॥

महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

तेषां वैवस्वते प्राप्ते संभवं मम कीर्तय ॥

दोक्षावर्णीनां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।

ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्धनम् ॥

मत्स्य उवाच—

मैत्र्यन्तरेऽस्मिन् संप्राप्ते पूर्वं वैवस्वते तथा ।

अन्धमेधे सुवितते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

महादेवस्य द्वापेन त्यक्त्वा देहान् स्वयं ततः ।

ऋषयस्ते समुद्भूता हुते भुङ्क्ते महात्मना ॥

● मत्स्य, १९५१-४६; गोप्र, २८-३३; संप्र, ६६२-
६६५. [गोत्रप्रवरकपिनामसंग्रहः संप्र, ६६८-६२१; अद.
१११-११३; संकी, १८३-१८५; बाल, १५३ (पृ. १८४-
१८५); संप्र, ४२८-४३१ इत्यत्र दृष्टव्यः] .

(१) मत्स्य, १९५१; गोप्र, २८; संप्र, ६६२ इत्यादि
(रस्य च) .

(२) मत्स्य, १९५१२; गोप्र, २८-२९; संप्र, ६६२.

(३) मत्स्य, १९५१३; गोप्र, २९; संप्र, ६६२.

(४) मत्स्य, १९५१४; गोप्र, २९; संप्र, ६६२ दाक्षा-
वर्णीनां (दाक्षायणानां) .

(५) मत्स्य १९५१५ अन्धमेधे सुवितते (जरित्रं कथ्यते
राजन्) ; गोप्र, २९; संप्र, ६६२ पूर्वं वैवस्वते तथा (प्राप्ते
वैवस्वते पुरा) सुवितते (हु वितते) .

(६) मत्स्य, १९५१६ देहान् (देह) ततः (तथा) ऋष-
यस्ते (ऋषयश्च) ; गोप्र, २९ महात्मना (यथेच्छया) ; संप्र,
६६२ स्वयं ततः (समन्ततः) ऋषयस्ते (ऋषयश्च) महात्मना
(यथेच्छया) .

'देवानां मातरो दृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।

स्कन्नं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

तैजुहाय ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।

ततो जातो महातेजा भृगुश्च तपसां निधिः ॥

अङ्गारेष्वङ्गिरा जातो हविर्भ्योऽविस्तथैव च ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु ततो जातो महातपाः ॥

केशीस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यश्च महातपाः ।

केशीः प्रलम्बैः पुलहस्ततो जातो महायशः ॥

वैसुमप्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ।

भृगुः पुलोन्नस्तु सुतां विन्वां भार्यामविन्दत ॥

तस्यामस्य सुता जाता देवा द्वादश याज्ञिकाः ।

भुवनो भौवनश्चैव मुजज्यः मुजनस्तथा ॥

शुचिः क्रतुश्च भूर्धा च याज्यश्च धनुदश्च ह ।

प्रभवश्चाव्ययश्चैव दक्षोऽप्य द्वादशस्तथा ॥

इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिताः ।

पौलोम्यजनयद्विप्रं देवानां तु कनीयसम् ॥

(१) मत्स्य, १९५१७; गोप्र, २९; संप्र, ६६२.

(२) मत्स्य, १९५१८ जातो हुताशनः (जाता हुताशनाद) ;
गोप्र, २९; संप्र, ६६२ तैजुहाय (तै जुहाय) ऋष्य
(ऋष्यः स) .

(३) मत्स्य, १९५१९; गोप्र, २९; संप्र, ६६२ जातो
हविर्भ्योऽवि (जगन्मूर्तीयोऽवि) मरीचिस्तु (मरीचिश्च) .

(४) मत्स्य, १९५११० कपिशैर्जातः (कपिशो जातः)
महायशः (महातपाः) ; गोप्र, २९. पुलस्त्यश्च (पुलस्त्यस्तु) ;
संप्र, ६६२ (कुरीस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः) । पू .

(५) मत्स्य, १९५१११ वसिष्ठश्च (वसिष्ठस्तु) ; गोप्र,
२९ पुलोन्नस्तु (पुलोन्नश्च) ; संप्र, ५९८ पुलोन्नस्तु (पुलो-
न्नश्च) उक्तः ; ६६२ गोप्रवत् .

(६) मत्स्य, १९५११२; गोप्र, २९-३० तस्यामस्य (यस्या-
मसात्) ; संप्र, ५९८ (यस्यामसापत्तोऽपलभूता द्वादश
देवता ।) पू . ; ६६२ भार्यां (यस्यामसमापत्तो जाता देवास्तु
द्वादशस्तथा ।) भौवनश्चैव (मानवश्चैव) मुजन (मुजव) .

(७) मत्स्य, १९५११३ शुचिः क्रतुश्च (क्रतुर्नृश्च)
याज्यश्च (साज्यश्च) ; गोप्र, ३० दक्षोऽप्य द्वादश (दक्षो
द्वादशम्) ; संप्र, ६६३ याज्यश्च (याजश्च) शैर्भ गोप्रवत् .

(८) मत्स्य, १९५११४ उक्तार्थे (पौलोम्यां जनयन् विप्रा
देवानां तु कनीयसः ।) ; गोप्र, ३० देवा द्वादश कीर्तिताः

१ च्यवनं च महाभागमप्रधानं तथैव च ।
अप्रवानात्मजश्चौर्वो जमदग्निस्तदात्मजः ॥
२ और्वो गोत्रकरस्तेषां भार्गवाणां महात्मनाम् ।
तत्र गोत्रकरान् वक्ष्ये भृगोर्दासौजसस्तवहम् ॥

वत्साः

३ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
और्वश्च जमदग्निश्च दास्यो दैर्भिर्नडार्यनः ॥
४ वैर्गायनो वीतिहृदयः ॥ पैलश्चैवानुशतकिः ॥

(देवास्तु द्वादशालकाः) ; संप्र. ५९८ द्विरे (द्विमान्) कनी-
यसम् (कनीयसः) उक्त. : ६६३ कनीयसम् (कनीयसाम्) .

(१) मत्स्य. १९५।१५ च्यवनं च (च्यवनं तु) मगवानं
(आप्नुवानं) अपन्वा (आप्नुवा) ; गोप्र. ३० तथैव च (तथा-
प्यसी) ; संप्र. ५९८ च्यवनं च (च्यवनं तु) तथैव च (तथा-
प्यसी) अप्नवानात्मजश्चौर्वो (आप्नवानात्मजश्चैव) : ६६३
(च्यवनं तु महाभागमाप्नुवानं तथाप्यसी । आप्नवानात्मजश्चौर्वो
जमदग्निस्तदात्मजः ॥) .

(२) मत्स्य. १९५।१६ भृगोर्दासौजसस्तवहम् (भृगोर्वै दास-
सौजसाः) ; गोप्र. ३० तत्र गोत्रकरान् (तद्गोत्रप्रवरान्) ; संप्र.
६६३ और्वो गोत्रकरस्तेषां (और्वगोत्रकराणां) शेषं गोप्र. ३० .

(३) मत्स्य. १९५।१७ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .
* इतः परं दैर्भिर्नडार्यनः गोप्र. ३० गान्नां संग्रहः
कृतः ; तेषां स्थलनिर्देशः प्रथममेव एकत्र दत्तः । पाठभेदाश्च
तत्र तत्र द्रष्टव्याः । संप्र. ६१८ ; प्रद. १११ ; संकी. १८४ ;
बाल. १।५३ पृ. १८३ ; संर. ४२८ .

* ३ मत्स्य. आप्नुवानः ; संप्र. आप्नवानः .

* ४ संप्र. ऊर्वश्च .

* ५ गोप्र. संप्र. वत्सः ; संकी. मात्स्यः ; संर. मात्स्याः .

* ७ मत्स्य. दण्डिः ; गोप्र. दग्भिः .

* ८ प्रद. संकी. बाल. संर. जेयी. नाशयनः .

(४) मत्स्य. १९५।१८ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

* ९ गोप्र. वैरायनः ; संप्र. वैरायनः ; वैरायणः ; प्रद. संकी.
वैरायणः ; बाल. (०) ; संर. वैरायणाः .

* १० गोप्र. वीतिहृदयः ; संप्र. वैतिहृदयः ; वैन्यः ; प्रद. वैति-
हृदयः ; संकी. वैन्यः ; बाल. वैतिहृदयः ; संर. वैन्याः .

* १२ मत्स्य. चैनात्र शौनकः ; गोप्र. आनुसारकिः ; संप्र.
चैनात्र सात्सकिः .

शौनकौयनि-जीवन्ति-कौम्योदाः पौर्णतिस्तथा ॥

१ वैहीनरिर्विरुपाक्षो रौहिर्लौयनिरेव च ।
वैर्धानरिस्तथा २ नीलो सौवर्णिश्च वृकौथकः ॥

२ चैट्टपुरेयिर्वीर्योक्तिस्तौलकेर्यातर्भागिनः ।
ऋतर्भागोऽथ मौर्कण्डेरजिहीनोऽतिथिस्तथा ॥

१३ मत्स्य. शौनकायनः .

१५ मत्स्य. आवेदः ; संप्र. कन्वोदाः .

१६ मत्स्य. कापयिः .

(१) मत्स्य. १९५।१९ गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

१९ गोप्र. रौहिर्लौयनिः ; रोहिर्लौयनः ; बाल. रौहि-
लौयनः .

२१ गोप्र. कपानुः ; संप्र. कपानीनुः ; कपानीनुः ; प्रद.
कपाली. सं. संर. कपानीनुः ; बाल. कामाणिनिः ; जेयी.
— वन्युः .

२२, २३ मत्स्य. छत्रः सार्वणिकः च सः । ; गोप्र. वासा-
वर्णि-विकस्वरः ; संप्र. वसावर्णि, विवस्वर, सावर्णि, विक-
स्वरः ; प्रद. विसावर्णि, विकस्वरः ; संकी. सावर्णि, विकस्वरः ;
बाल. सावर्णि, विकस्वरः ; संर. सावर्णि, विकस्वरः .

(२) मत्स्य. १९५।२० गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

२४ मत्स्य. विष्णुः पीरोऽपि ; गोप्र. विष्णुः पीलोऽपि ; संप्र.
विष्णु, पीलोमि ; प्रद. संकी. संर. विष्णुः ; बाल. विकः .

२५ गोप्र. वलाकिः ; संप्र. बालाकिः .

२६ मत्स्य. पैलिकः ; गोप्र. नीलिकः ; संप्र. नीलिकेल, तौल-
केशिः ; प्रद. तौलिकेशिः ; संकी. संर. तौलकेशिः ; बाल.
नीलिकेशिः .

२७ मत्स्य. अनन्तभागिनः ; गोप्र. नान्तभागिनः ; संप्र.
अन्तभागिनः .

२८ मत्स्य. मृगमार्गेव ; गोप्र. सनो मार्गोऽय ; संप्र. क्ता-
मार्गोऽय .

२९ मत्स्य. मार्कण्ड ; गोप्र. मार्कण्डुः ; जेयी. मार्कण्डेयाः .

३० मत्स्य. अविनः ; गोप्र. संकी. संर. जहिनः ; संप्र.
अहिनः, जहतः ; प्रद. बाल. अहिनः .

३१ मत्स्य. नीतिनः ; गोप्र. प्रद. संकी. बाल. संर.
वीतिनः ; संप्र. नीतिनः, नीतिनः ; जेयी. आतिनिः .

- १ मण्डु-मण्डव्य-मण्डूक-फेनैपाः सैनितस्तथा ।
 ३ सौलपिण्डः शिखापत्तिः शौकराक्षिस्तथैव च ॥
 २ जलधिः सेनजित्कुत्तनः कुत्तसोऽन्यो मौद्गलायनः ।
 १ ओर्कायणो देवमतिः मण्डूकिक्रैर्धमः सुतेः ॥
 ३ सांक्रुत्यश्चौवकिः सौरियज्ञपिण्डायनस्तथा ।

- (१) मत्स्य. १९५।२१; गोप्र. ३०; संप्र. ६६३.
 ३२ मत्स्य. मण्ड; संप्र. मण्डू.
 ३४ गोप्र. मण्डूक.
 ३५, ३६ गोप्र. जेबी. रकेनपायनिभः; संप्र. केनपा यनिभः,
 'केनपाः, स्थलिनः; प्रद. केनपास्तलिनः; संकौ. केनपाः,
 -स्तलिनः; बाल. केनयः, स्थलिनः; संद. केनपाः, तलिनः'.
 ३७ मत्स्य. स्थलपिण्डः.
 ३८ मत्स्य. शिखावर्गः; गोप्र. शिखापत्तिः; प्रद.
 शिखापत्तिः; संकौ. शिखापत्तिः; बाल. शिखावर्गः.
 ३९ गोप्र. संप्र. शार्कराक्षिः.
 (२) मत्स्य. १९५।२२; गोप्र. ३०-३१; संप्र. ६६३.
 ४० मत्स्य. वागधिः; गोप्र. जनुधि. प्रा. जौन मौयहासायः
 सूत्रयति यद् इदमर्थं प्रयदिनात्र पठितम् । वतुनस्तु पञ्चमिशि-
 तमक्रौकस्य पूर्वार्थादनन्तरं पठनीयमिति ।
 ४१ मत्स्य. सौषिकः; गोप्र. ध्वजद्वयः; संप्र. सौषिकः;
 प्रद. सैन्यजित्; संकौ. संद. सेनाजित्; बाल. सैन्यजित्.
 ४२ मत्स्य. ध्रुव्यः; गोप्र. सन्वी.
 ४३, ४४ गोप्र. तथाऽन्यः वीगलायनिः; संप्र. तथाऽन्यः
 पागलायनिः, वीगलायनिः; प्रद. संकौ. बाल. संद.
 वीगलायनिः.
 ४५ मत्स्य. माहायनः; गोप्र. संप्र. मार्कायणः.
 ४६ मत्स्य. देवपतिः; गोप्र. संप्र. दिवपतिः; प्रद.
 दिवपीतिः; संकौ. संद. दिवपतिः; बाल. दिवस्तलिनः.
 ४७ मत्स्य. पाण्डुरोधिः; गोप्र. माण्डूय.
 ४८, ४९ मत्स्य. सगालः; गोप्र. वृषभिः स च; संप्र.
 वर्षभिः स च. अन्ये निबन्धकाराः उपरिदिष्टं यावन्मुसुरन्ति ।
 (१) मत्स्य. १९५।२३; गोप्र. ३१, संप्र. ६६३. गोत्रप्रव-
 र-मन्त्रार्थोत्तराप्रकारे च अन्ये लभः सांक्रुत्यशाण्डिल्या वैवा-
 नुशातकिः । कोपियज्ञो मित्रवत्तस्तथा वैवा मिलयन् ॥' इति
 श्लोकः पठ्यते । नन्दमुसुरेण निबन्धकारिणोक्तमाप्तप्ररोपि कृतः ।
 लवः—प्रद. प्लवः; संकौ. पलवः; बाल. सनः; संद.
 पलतः पलवः.
 ५ कोपियज्ञः—प्रद. बाल. वापयज्ञः.
 मामिच्छायनः—गोप्र. मिश्रलायनः.

गौर्गायणो गौयनश्च ऋषिर्गौर्हायणस्तथा ॥

- १ गोर्हायनो वैवायनो वैशम्पायनर्गालयौ ।
 वैकर्णेयः १ शार्ङ्गखो यौशेयिर्भाल्कर्कायनिः ॥
 २ लौलाटिल्यकुचिश्चैर्वै लौक्षेयः परिर्मण्डलः ।
 औलुकिः २ सौचकिः कौत्सैस्तथान्यः पैङ्गलायनिः ॥
 ३ शाल्यौयनिर्भाल्यौयनिः कौटिल्यैः कौचहस्तिकः ।

- ५४ गोप्र. मार्गायनः; जेबी. माहायन.
 ५५ गोप्र. हायनिः; संप्र. हायनः, हायनिः; प्रद. बाल.
 हायनिः; संकौ. हायनिः; संद. हायतिः; जेबी. भाहायनः.
 ५६ गोप्र. गोत्सायनः; संप्र. जेबी. गोदायनः.
 (१) मत्स्य. १९५।२४; गोप्र. ३१; संप्र. ६६३.
 ५७ गोप्र. गोडायनः.
 ५८ गोप्र. संप्र. हायनिः च; जेबी. चागुकिः च.
 ५९, ६० मत्स्य. वैवायन प्लव च.
 ६१ मत्स्य. गोप्र. संद. वैकर्णिनिः; संप्र. वैकर्णेयः,
 वैकर्णेयिः; प्रद. वैकर्णधिः; संकौ. बाल. वैकर्णिनिः.
 ६३ गोप्र. यौशेयिः.
 ६४ मत्स्य. भाङ्गहायनिः; गोप्र. भाङ्गहायनिः; संप्र.
 भाण्यहायनिः; बाल. भाङ्गहायनिः.
 (२) मत्स्य. १९५।२५; गोप्र. ३१; संप्र. ६६४.
 ६५ गोप्र. लालविः; संप्र. लालदिः.
 ६६ मत्स्य. लाकुलिः; गोप्र. लाधुनिः; संप्र. लाकुलिः.
 ६७ मत्स्य. लौक्षिण्यो; गोप्र. लक्ष्यानः; संप्र. लक्ष्मण्य,
 लाक्षण्यः; प्रद. बाल. लक्ष्याः; संकौ. संद. लाक्ष्मणः.
 ६९, ७०, ७१, ७२. गोप्र. संप्र. (०).
 (३) मत्स्य. १९५।२६; गोप्र. ३१; संप्र. ६६४.
 ७३ मत्स्य. सात्यायनिः; बाल. शाक्यायनिः.
 ७४ मत्स्य. मालयनिः; गोप्र. मन्थयनिः; संप्र. मालायनिः,
 माल्यायनिः; प्रद. बाल. मलपतिः.
 ७५ मत्स्य. गोप्र. कौटिलिः; संप्र. कौटलः, कौटिलिः;
 प्रद. संद. कौटलिः; संकौ. कौटलिः; बाल. कौटिः.
 ७६ गोप्र. कोचहस्तिकः; संप्र. चल्हस्तिकः.

सौहंसोक्तिः समौर्ध्वोक्षिः फंसिश्चान्द्रमसिस्तथा ॥
 १ नैकजिह्वो जिह्वान्यः केह्लेलेटिर्हिकश्चरिः ।
 शौरद्वतिः स नेमिर्दयो लोष्टांक्षिश्च भवेरणिः ॥
 २ वार्गायनिश्चानुमतिः ॥ पौर्णसोगनिर्धकाशकृत् ॥
 सैमाध्योदास्तथैवैषां पञ्चार्पः प्रवरो मतः ॥

७७ मत्स्य. सौदः सोक्तिः; गोप्र. सौक्तिः; संप्र. सौक्तिः, सौक्तिः; प्रद. सौक्तिः; संकी. संर. सौक्तिः; बाल. (०).

७८ मत्स्य. सरीवाक्षिः; गोप्र. तकोटरक्षेव; संप्र. सकोटरक्षेव, कोटरः; प्रद. बाल. संर. कोटरः; संकी. कोटरः.

७९ मत्स्य. कोसिः; गोप्र. साक्षी; संप्र. साक्षि, साक्षी; प्रद. बाल. साक्षिः; संकी. संर. साक्षी.

८० गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. बाल. संर. सान्द्रमणिः.

(१) मत्स्य. १९५।२७; गोप्र. ११; संप्र. ६६४.

८१ गोप्र. नेकणिः; संप्र. नेकणिः.

८२ मत्स्य. जिह्वः च; संप्र. जैह्वान्यः; संकी. बाल. संर. जिह्वान्यः.

८३ मत्स्य. व्याधायः; गोप्र. केलेतिः; संप्र. केलेतिः, केलेतिः; प्रद. केलेतिः; संकी. केलेतिः; बाल. केलेतिः; संर. केलेतिः.

८४ मत्स्य. सौरधरिः; संप्र. हिकश्चरः, हिकश्चरिः; प्रद. हिकश्चरिः; बाल. हिकश्चः; संर. हिकश्चरिः.

८५ मत्स्य. शारद्वतिः; गोप्र. सौरद्वतिः; संप्र. सौरद्वतिः, सारद्वतिः; प्रद. सौरद्वतिः; संकी. संर. सारद्वतिः; बाल. सौरः.

८६ मत्स्य. नेमिः; प्रद. बाल. नेमिः; जैषी. नेमिः.

८७ मत्स्य. लोष्टाक्षिः; संप्र. लोष्टाक्षिः, लोष्टाक्षिः; प्रद. संकी. लोष्टाक्षिः; बाल. लोष्टाक्षिः; केकी. लोष्टाक्षिः.

८८ मत्स्य. पञ्चार्पः; गोप्र. भवेरणिः; संप्र. भवेरणिः, भवेरणिः; संकी. संर. भवेरणिः.

(२) मत्स्य. १९५।२८; गोप्र. ११; संप्र. ६६४.

८९ मत्स्य. वाङ्मयनिः.

९० गोप्र. संप्र. स्वानुमतिः.

९१, ९२, ९३ मत्स्य. पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्; गोप्र. पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्; संप्र. पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्, पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्; प्रद. बाल. पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्; संकी. संर. पौर्णसोगनिर्धकाशकृत्.

९४ मत्स्य. सान्द्रमणिः वरा देवां पथे प्रवरो मतः । गोप्र. सान्द्रमणिः वरा देवां पथे मतः । संप्र. सान्द्रमणिः वरा देवां पथे मतः ।

१ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
 और्वश्च जमदग्निश्च पञ्चैते प्रवरा मताः ॥

(१) मत्स्य. १९५।२९ अप्रवान (आप्नुवान); गोप्र. ११; संप्र. ६६४ अप्रवान (आप्नुवान).

वत्सगणे संप्र. प्रद. संकी. बाल. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ विलम्बतः— बाल. विलम्बतः; संर. विलम्बतः.

२ सौमदायनाः— प्रद. बाल. सोमदायनाः.

३ वैरायणाः— प्रद. संकी. बाल. संर. (०).

४ स्वानुमतयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

५ मण्डवित्राः— संप्र. मण्डवित्राः.

६ शौकायणाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ स्वादेयाः— बाल. स्वादिः.

८ कौवहुण्डयः— प्रद. बाल. कौवहुण्डिः; संकी. कौवहुण्डयः; संर. कौवहुण्डयः.

९ शौनायनाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

१० शाकपीणयः— प्रद. बाल. शाकपूणिः; संर. शाकपीणयः.

११ शीहिमतयः— संप्र. शीहमतयः; प्रद. शीहमतिः; बाल. शीहमतिः.

१२ मायामतिः— प्रद. (०); बाल. मायामतिः.

१३ आग्नेयिकः— प्रद. बाल. (०); संकी. रामेयिकः; संर. रामेयिकः.

१४ कोशनः— संप्र. कौशनः, अशोनः इत्यत्र कविदः; बाल. कोशनः.

१५ मद्रव्यः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

१६ कारवचः— संकी. कारकारवचः.

१७ सान्द्रपदायनाः— प्रद. सान्द्रपदयः.

१८ गेहू— संर. गेहिः.

१९ सेनाकः— संप्र. प्रद. संकी. संर. (०).

२० भेदि— संप्र. भेदिकः; प्रद. भेउ; बाल. भेउः.

२१ किण्वः— प्रद. भिगुः; बाल. भिगुः.

२२ मन्वतः— संप्र. तरतः; प्रद. बाल. तरतः.

२३ औलन्धिः— संप्र. औलन्धिः; प्रद. औलन्धिः; बाल. औलन्धिः.

२४ वायुमिगमिः— संप्र. वायुमिगमिः; प्रद. वायुमिगमिः; बाल. वायुमिगमिः; संर. वायुमिगमिः.

-विद्याः

- १ अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वन्यान् भृगुद्वयान् ।
जर्मदग्निर्विदंश्चैव पौलस्त्यो वेदभृत्तथा ॥
२ ऋषिश्चाभयजोतश्च कार्यविः शार्कंदायनः ।
और्वेया मारुताश्चैव सर्वेषां प्रवराः शुभाः ॥
३ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
परपरमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

आर्ष्टिपेणाः

- ४ भृग्वेन्दोपो भार्गवयो प्राम्थ्यौयनिकटौयनी ।
आपस्तम्बिस्तथा भाल्यिनैर्कपिः कपिरेव च ॥

- २५ इयेनयागतिः— संप्र. इयेनयागतिः ।
२६ नैकयिः— प्रद. बाल. (०) ; संर. नैकयिः ।
२७ शीङ्गकर्मिः— संर. शौङ्गकर्मिः ।
२८ निद्रायना— प्रद. बाल. (०) ।
२९ धीवस्तमण्डूका— प्रद. संकौ. बाल. संर. (०) ।
एतेषु कानिचिन्नामानि मानवधौतसूये शुक्लधनुर्वेद-
परिमिष्टे च पादभेदेनोपलभ्यन्ते ।

- (१) मत्स्य. १९५।१० ; गोप्र. ३१.
२ मत्स्य. विदः ।
४ मत्स्य. वैजयन्तः ; गोप्र. वैजयन्तः ।
(२) मत्स्य. १९५।११ ; गोप्र. ३१.
५ मत्स्य. उभयगणः ; गोप्र. भवगतः ।
६ प्रद. कदायनिः ।
८ प्रद. भार्ययः ।
९ प्रद. मरुतः ।
(३) मत्स्य. १९५।१२ अग्रवान् (आधुवान्) ; गोप्र.
३१-३२ ; संप्र. ६६४ नवैवाद्या (नविवाद्या) ।
(४) मत्स्य. १९५।१३ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४.
१ मत्स्य. शृगुदासः ; गोप्र. संप्र. भृग्वेन्दोवः ।
३ मत्स्य. प्राम्थ्ययनिः ।
४ संप्र. रथायनी, चट्टायनिः ; प्रद. चट्टायनिः ; संकौ.
चट्टायनिः ; संर. कदायनिः ।
५ संप्र. आपलम्बः ।
६ मत्स्य. विलिः ; गोप्र. मलिः ।
७ मत्स्य. नैरशिः ; गोप्र. नैकयिः ।
८ गोप्र. कति ; संप्र. कनि, कपि ; प्रद. संकौ. संर. कविः ।

- १ आर्ष्टिपेणो गार्दभिर्ध्वं कार्दमौयनिरेव च ।
आर्थायनिस्तथाऽनूपैः पञ्चापेयाः प्रकीर्तिताः ॥
२ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
आर्ष्टिपेणस्तथाऽनूपः प्रवराः पञ्च कीर्तिताः ॥
३ परस्परमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

यस्काः

- ४ यश्चैस्तथा वीतहन्वो मौधूलश्चण्डेर्मो दमेः ॥
५ जीर्वन्यायनिमौर्नश्च पिलिश्चैव खलितथा ।
भौगलिभार्गवितिश्च कौशांशवेयिश्च कौदयपिः ॥

- (१) मत्स्य. १९५।३४ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६९४.
१२ गोप्र. आश्वभिः ; संप्र. आश्वगयनिः, आश्वभिः ; प्रद.
आश्ववतिः ; संकौ. संर. आश्वभिः ।
१३ मत्स्य. तथा रुविः ; गोप्र. अश्विनाभिः च ; संप्र. अश्व-
दूषः, अश्विनाभिः ।
(२) मत्स्य. १९५।३५ अग्रवान् (आधुवान्) स्तथाऽनूपः
(स्तथा रुविः) ; गोप्र. ३२ स्तथाऽनूपः (स्तथाऽनूपिः) ;
संप्र. ६९४ अग्रवान् (आग्रवान्) ।
(३) मत्स्य. १९५।३९ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६९४
नवैवाद्या (नविवाद्या) ।
(४) मत्स्य. १९५।३६ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६९४.
१,२ मत्स्य. यस्को वा वीतहन्वो वा ; गोप्र. यस्को वाचो
वीतहन्वो ; संप्र. यस्का वाचो वीतहन्वाः ।
३ मत्स्य. मवितः तु ; गोप्र. माधवः ; संप्र. मागन्धः ।
४,५ मत्स्य. तथा दमेः ; संप्र. प्रद. संर. चण्डमोदनः ;
संकौ. चण्डमोदनः ।
(५) मत्स्य. १९५।३७ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६९४.
६ मत्स्य. जैवन्थायनिः ; प्रद. जैवन्थायनः ।
७ मत्स्य. मौलिश्च ; गोप्र. मौलिश्च ; संप्र. मौलिश्च ;
प्रद. मौलिः ।
८ संप्र. शलिः वैव, पिलिश्चलिः ।
९ मत्स्य. चलिः, उपरितनं नाम द्रष्टव्यम् ।
१० मत्स्य. मागिजः ; गोप्र. भर्गलिः ।
११ गोप्र. भार्गवितिः च ; संप्र. भार्गवीतिः, भार्गवितिः ;
संकौ. मागतनिः ; जेबी. भागविज्ञेयः ।
१२ मत्स्य. कौशापित्तव्यः ।
१३ प्रद. कश्यपिः ; जेबी. कृष्णवतिः ।

१ धौलेयः समदौगेयः सौरिर्वैरिस्तथैव च ।
गौर्गीयस्त्वथ जार्जालिस्तथा पौष्णायनो ह्यपि ॥
२ मोदौयनस्तथैतेपामार्पेयाः प्रवरा मताः ॥
३ भृगुश्च वीतहव्यश्च तथा चैव सवेदसः ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९५।३८ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४.

१४ मत्स्य. बालपिः ; गोप्र. बालेयिः ; संप्र. बासेयिः,
बालेयिः ; प्रद. बालेयः ; संकौ. बालेयिः ; संर. (०).

१५ मत्स्य. श्रमदागेयिः ; प्रद. समदगेयिः ; संकौ. संर.
समदागेयिः .

१६ मत्स्य. सौरिस्थितिः ; गोप्र. सौश्वरिः च ; प्रद. संकौ.
संर. सौरिः, ज्वरिः ; जेयी. दीर्घचितः .

१७ जेयी. गौरिस्थितः .

१८ संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ; जेयी. पञ्चालवः .

१९ मत्स्य. पौष्णायनः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ;
जेयी. पौष्णावतः .

f (२) मत्स्य. १९५।३९ ; गोप्र. ३२.

२० मत्स्य. रामोदक्षः ; गोप्र. श्रामोदक्षः ; संप्र. प्रद. संकौ.
संर. (०).

(३) मत्स्य. १९५।३९-४० ; पूर्वार्धे (ऋगुश्च वीति-
हव्यश्च तथा रवन्नवेवसौ) ; गोप्र. ३२ चैव सवेदसः (रवसवैवसौ) ;
संप्र. ६६४ मनेराद्या (मपिवाद्या) चत्.

यत्कणणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकाणि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ मागान्तपः- प्रद. माङ्गिनिः ; संर. मागान्तपः .

२ मानुष्टपः- प्रद. सानुष्टिः ; संर. सानुष्टवः .

३ मादायनाः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

४ शालङ्कायनाः- " "

५ साकौः- संप्र. सकौः .

६ प्राशरीयाः- प्रद. प्रशरीयः ; संकौ. संर. प्राशरीयाः .

७ शार्कराशिः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

८ कौटिल्यः- " "

९ धिलेभिः- " "

१० वाद्मपः- प्रद. वाङ्मिः ; संकौ. वाङ्मिः ; संर. वाङ्मिः .

११ द्वाण्डेयः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

१२ दीर्घचितः- प्रद. दीर्घचितः ; संकौ. दीर्घचितः ; संर.
दीर्घचितः .

मित्रयुवः

१ खालायनिः शार्कटाक्षो मेत्रेयः सौश्वर्यस्तथा ॥ :

२ द्रौणायनो रौक्मयाणापिशंली चापिकायनिः ।

हंसजिह्वस्तथैतेपामार्पेयाः प्रवरा मताः ॥

३ भृगुश्चैवाथ बध्यन्थो दिवोदासस्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

१४ साष्टिः-

१४ सावेतसः-

प्रद. साष्टिःसावणीं शार्कटिकांश-
लायनोक्तौ ; संकौ. संर. (०).
एतेषु कानिचिद्व्यामानि मानवधर्मतत्त्वेषु मुख्यतुर्वेद-
परिनिष्ठे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९५।४० ; गोप्र. ३२ .

१ मत्स्य. गोप्र. शालायनिः .

४ मत्स्य. गोप्र. शाण्डवः ; प्रद. सान्वयः .

(२) मत्स्य. १९५।४१ ; गोप्र. ३२ .

३ मत्स्य. रौक्मायणिः ; गोप्र. रौक्मायनः ; प्रद. रौक्मा-
यनः .

७ मत्स्य. आपिशिः ; गोप्र. पिशनी .

८ गोप्र. चापि कायनिः ; प्रद. आपिकायनः .

(३) मत्स्य. १९५।४२ ; गोप्र. ३२-३३ .

मित्रयुगणे (वाध्यन्थगणे) संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु
ग्रन्थेषु अधिकाणि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ रीप्मायनाः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ रौक्मायनाः- संप्र. संकौ. संर. (०).

३ साष्टिण्डनः- प्रद. सालिङ्गिः ; संकौ. संर. सालिङ्गिनः .

४ पिकाक्षा- संकौ. संर. पिण्डिकाद्याः .

५ मोदायनाः- संर. मोदायनाः .

६ कापिदायनाः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ शाण्डेयाः- संर. शाण्डेयाः .

८ सक्षिणाः- संकौ. संर. साक्षिणाः .

९ मित्रयुगः- संर. मित्रयुगः .

१० आपिनायना- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

११ पाटिकायना- प्रद. (०).

१२ वाध्यन्थ- संप्र. माध्यन्थः, वाध्यन्थ इति च ।

१३ दिवोदासः- संर. मित्रयुगो दिवोदासः .

एतेषु कानिचिद्व्यामानि मानवधर्मतत्त्वेषु मुख्यतुर्वेद-
परिनिष्ठे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

शुनकाः

रेशाक्त्यायनो यज्ञेयपो मत्स्यगोन्धिलस्तथैव च ।
प्रत्यूर्ध्वं श्रोत्रिर्ध्वं चैक्षिर्वै कादमौयनिः ॥
२ तथा गृत्समदो राजन् शुनकश्च महानृपिः ।
प्रवरास्तु तथोक्तानामर्पेयाः परिकीर्तिताः ॥
३ भृगुर्गृत्समदश्चैव आपर्वेतौ प्रकीर्तिवौ ।
परस्परमयैवाद्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥

४ एते तथोक्ता भृगुवंशजाता
महानुभावा नृप गोत्रकराः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
पापं समग्रं विजहाति जन्तुः ॥

(१) अथ इदानीमेतानि काण्डानि व्याख्यास्यामः ।
इहोदाहृतेषु गोत्रगणेष्वपि एकेन सूत्रकारेण अन्यैरनुक्त-
मधिकं यत्किञ्चित् गोत्रं वा गोत्रगणो वा गणान्तर्भूतानि
वा गोत्रान्तराणि गोत्रसंख्या वा प्रवरं ऋषिक्रमविशेषो
वा प्रवरविकल्पो वा तन्कृतौ विवाहाविवाहौ विशेषान्तरं
वा (यदुक्तं) तत्सर्वं सर्वैः सूत्रकारैरुक्तमेवेति
मन्तव्यं, प्रामाण्याविशेषादेकज्ञेयैश्वर्यसिद्धेः विशेषाच्च,
स्मृतिवाज्ये प्रायश्चित्ताशौचदायविमग्नव्यवहारकाण्डेषु
यद्वत् । तथा— गोत्रगणेषु परिगणितानामृषीणां नामधेयानि
मानासंख्याक्रमेयत्तासंदेहात् संदिग्धमानरूपाणि निगम-

(१) मत्स्य. १९५।४३ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६४.

१ मत्स्य. गोप्र. पकायनः .

२ मत्स्य. गोप्र. यशसिः ; संप्र. यशसिः .

३ मत्स्य. मत्स्यगन्धः .

४ मत्स्य. प्रखदः ; गोप्र. संप्र. प्रत्यूर्ध्वः .

५ मत्स्य. तथा सौतिः ; गोप्र. तथा शोण्यः ; संप्र. तथा
शौण्यः, शोण्याः ; प्रद. शोण्यः .

६ गोप्र. चक्षुर्वा ; संप्र. चक्षिश्च .

(२) मत्स्य. १९५।४४ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६४.

१ मत्स्य. भनकः ; गोप्र. सनयश्च महर्षिकः ; संप्र. शुनकश्च
महर्षिकः .

(३) मत्स्य. १९५।४५ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६५ उत्तरार्धे
(परस्परमविवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ।) .

(४) मत्स्य. १९५।४६ वेत्तौ (४९१) ; गोप्र. ३३
विजहाति जन्तुः (पुरो जहाति) ; संप्र. ६६५ वेत्तौ (वेत्ता) .

०. कां. ३७

निवृत्तव्याकरणमन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकतर्कैः सम्य-
गवधार्यं तत्त्वतो यथाग्रहं विभजनीयानि । तथा— यन्पयवैव
नामधेयमेकस्मिन्नेव गणे गणान्तरे वा द्वित्वत्त्रित्वो
वा यदितं, तत्रतत्र नामधेयैकत्वेऽपि तद्राज्यस्यर्पेभेदो-
ऽध्यवसातन्वः, अमेदे सति अग्न्यासानयैक्यात् एकस्मि-
न्नेव गणे, गणान्तरे च प्रवरमेदात् । न होकस्यैव प्रवर-
मेदो युक्तो विना वक्ष्नेन । इत्यते च लोके बहूनां
पुरुषाणां एकमेव नामधेयं देवदत्तादिवत् । तथा यत्रयत्र
एकार्थिनामधेयमेकस्मिन्नेव गणे अक्षरसंख्यामात्राक्रमाणा-
मेकतमेनैकेन द्वाभ्या वा विवृतं तेन सूत्रकारेण पठ्यते,
तत्रतत्र नामैकदेशविकारेऽपि नामैकत्वात् नामवाच्यस्य
चैकत्वं द्रष्टव्यम्, ' एकदेशविकृतमनस्यवक्ष्यति ' इति
न्यायात् । एकत्र एकप्रवरमत्वादन्यत्र तस्याप्याहार-
विपरिणामस्यत्यासव्यवहितकल्पनाभिः करणैः (!) सर्वाणि
गोत्रकाण्डानि उक्तानि वक्ष्यमाणानि च समान्येवेति
कृत्वा व्याख्यास्यामः ।

भृगूणामादितो व्याख्यास्याम इति । भृगोः प्राधा-
न्यात् । प्राधान्यं च ' महर्षीणां भृगुरहम् ' इति स्मृतेः,
मोक्षधर्मेण च भृगोर्वासुदेवांश्चात्तासरणात् । आदितो ये
भृगवस्तान् वक्ष्यामः, न ह्यामुष्यापणत्वेन पश्चात् भृगुत्व-
मापन्नानिति दर्शयितुं वा, ह्यामुष्यापणानामुत्तरन वक्ष्य-
माणत्वात् । इह गणाः प्रवरश्च निगदव्याख्याता इति
न व्याख्येयाः । जामदग्न्यवत्सा इत्यत्र वत्सानां जमदग्नि-
विशेषणं पञ्चावत्तप्रापणार्थम्, ' जमदग्नीना पञ्चावत्तम् '
इत्यापस्तम्बवचनात् । ' वत्सा विदा आर्ष्टिपेणा इत्ये-
तेषामविवाहः । एते पञ्चावत्तिनः ' इत्यत्र पञ्चावत्त-
विधिपरे सूत्रे पूर्वोक्तोऽविवाहश्चोन्नेव इति दर्शयति । इह
वत्सादीनां त्रयाणां गणानां परस्परमविवाहः, पञ्चाप्येयत्वात्
व्याप्येयसंनिपाताच्च । ये च तत्र वैकल्पिकाः वत्साऽर्ष्टिपेणाः
व्याप्येयप्रवरास्तेषां परस्परमविवाहः, व्याप्येयत्वात् व्याप्येय-
संनिपाताच्च । तदुक्तमवधत्वात्— ' व्याप्येयसंनिपातेऽविवाहः
पञ्चाप्येयानां व्याप्येयसंनिपातेऽविवाहस्याप्येयानाम् ' इति ।
अन स्त्रोत्रकः— ' वत्साऽर्ष्टिपेणविदगोत्रभाजा पञ्चाप्येयप्रवर-
ध्ये स्वे । भृगुप्रवानच्यवनाः समाना यत्संकेतो नास्ति
मियो विवाहः ॥ ' परेषां यस्कादीनां गणानां स्वस्वं

गणं समानप्रवरत्वाद्दिहाय परस्परं पूर्वोक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च सह विवाहोऽस्ति, सगोनत्वसमानप्रवरत्वयोरभावात् । इति भृगूणां विवाहाविवाहौ व्याख्यातौ ।

अत्र सूत्रकारैश्चकारः प्रवरः शुनकानामुक्ताः । एक-
स्तावत् शुनक इत्येकार्षेयः । गार्त्समद इत्येकार्षेयोऽपरः ।
भार्गव गार्त्समद इति द्वार्षेयोऽन्यः । भार्गव शौनकहोत्र
गार्त्समद इति त्र्यार्षेयश्चतुर्थः । कथमेते प्रवरविकल्पा इति
विचारयन्ति बहुविदः । तत्र ग्रीहियत्रयोरिव विकल्पमेके
मन्यन्ते । वंशव्ययस्य व्यावस्थितविकल्पमपरे । कथं
पुनरत्र वंशव्ययस्य ? अत्राहुः— चतुर्विधाः शुनकाः
परस्परं मित्राः सन्ति । शुनकादेव जाताः केचित् । गृत्स-
मदादेव जाताः केचित् । * केचिद् भृगोरपत्यं शुनकहोत्रः
तदपत्यं गृत्समदः तस्मादेव जाता इति । तत्र शुनक-
नामधेयमात्रमेकं, वंशास्तु मित्राः । तेषां चतुर्विधानां
शुनकानामिमे प्रवर इति ।

ननु एवं कस्मान्न कल्प्यते— भृगोरपत्यं शुनकः,
तदपत्यं शुनकहोत्रः, तदपत्यं गृत्समदः, तदपत्यं शुनकः ।
इत्येक एव वंश इति । नैवं युक्तम् । कुतः ? सत्यापाढ-
यचनविरोधात् । तथाहि सत्यापाढो वदति— 'श्रीननन्तरा-
नित ऊर्ध्वान् मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते, अमुतोऽर्वाचो होता'
इति । अत्र अनन्तरानित्यस्यापमर्थो व्याख्यातो भाष्य-
कारेण मातृदत्तेन— 'मन्त्रदृग्भिरन्यैरप्यवहितान्' इति ।
तत्र एकव्यंशत्वे एति मन्त्रदृग्भिरप्यवधानं कथितं
स्यात् । तस्मादुक्तो व्ययस्थितविकल्पः । एवं वक्ष्यमाण-
नामपि गर्गहरितरुणरथीतरशाण्डिलदीनां वंशभेद-
कल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्येयाः । व्याख्याता भृगव इति
उक्तानुभाषणस्य च प्रयोजनमविद्यमानभृगुशब्दानामपि

* अत्र 'भृगोरपत्यं गृत्समदः, तस्मादेव जाताः केचित्'
इत्येव ग्रन्थमुक्तिः, अन्यथा प्रवरवत्तद्विशेषादप्यत्र वंश-
गुदरायासारंभः । या. जौन श्री-महाजनेन तु यथाश्रुत एव
भृगोऽनुदिनः, नापि तत्र टिप्पणी प्रहिता ।

१ शुनकहोत्रात्समद इति, 'भृगोरपत्यं शुनकः, तदपत्यं
शुनकहोत्रः, तदपत्यं गृत्समदः' इति वा, 'भृगोरपत्यं शुनकहोत्रः,
तदपत्यं गृत्समदः, तदपत्यं शुनकः' इति वा एतेन शुनकेन
भृगोऽपत्यं भिद्यते । एषां दोषाश्च केनेनाप्येतेन एतद्वचनं
'शुनकाः' इति स्मृत्याऽपि सिध्यते ।

शुनकमित्रयुवां भृगुत्वं यथा स्यादिति । तेन च प्रयोजनं
'भृगूणां त्वेति यथर्थाधानम्' 'भार्गवो होता भवति.'
इत्यादावुपप्रवेशसिद्धिरिति ।

ननु इह किमर्थं कात्यायनलौगाक्षी तत्रतत्र प्रतिगणं
इत्येतेषामविवाह इति, न पुनरेकत्रैवाऽऽहत्तुः । असमान-
प्रवरैर्विवाह इति गौतमवदेकत्रैव युक्तं वक्तुम्, ग्रन्थ-
लघवात् । अत्र प्रवरार्थायसंप्रदायविदः परिहारमाहुः—
मत्स्यपुराणे मत्स्यरूपं भगवन्तं विष्णुं तत्रतत्र गणानुक्त्वा
प्रतिगणं 'एतेषामविवाहः' इति वदन्तं भुक्त्वा तत्सं-
प्रदायात्कात्यायनलौगाक्षी तथैवाऽऽहत्तरिति । अन्ये
वदन्ति— बोधायनादिभिरन्यैः सूत्रकारैः समानगोत्राणाम-
विवाह उक्तः, न समानप्रवरणामिति तद्दृष्टीकरणार्थं
तत्रतत्राऽऽहत्तरिति । अपरे वदन्ति— बहुकृत्वोऽपि तथा
वेदितव्यमिति । तथाऽन्ये वदन्ति— सूत्रकारयोः शैली
सेति । अवश्यमेव हि कस्यचित् काचिच्छैली भवति ।
यथा बोधायनः प्रथमकाण्ड एव 'इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते;
ऽमुतोऽर्वाचो होतेत्येव एवोभयोः सर्वभोदेषाः' इत्यु-
क्त्वाऽपि तत्रतत्र प्रतिगणं 'होता, अध्वर्युः' इति
वदति ग्रन्थगौरवमर्थं त्यक्त्वा । तथा च आपस्तम्बा-
दयोऽपि एकार्षेयसिद्धशुनकादीनां प्रवरैर्वैव 'होता,
अध्वर्युः' इति वदन्ति । तथा आश्वलायनः प्रथममात्र-
मेव सर्वत्र वदति, नान्यत् किञ्चित् । तथा कात्यायन-
लौगाक्षी चेति । अपरे वदन्ति— यथा मित्रगोत्रास्मान-
गोत्राः संनिकृष्टा इति कृत्वा तत्रतत्र विवाहे दोषा उक्ता-
स्तथा सगोत्रादपि समान(गोत्रः ?) गणाः संनिकृष्ट-
ततः, एकव्यंशपत्यत्वेन भ्रातृगुणत्वात्, तत्रतत्र विवाहे
ततोऽपि शुक्तरते दोष इति दर्शयितुं तत्रतत्राऽऽहत्तु-
रिति । अपरे पण्डितमन्याः स्वमनीषया व्याचक्षते—
एतेषामेवविवाहोऽस्मिन् गणे, नान्येषामिति मत्वा तत्र-
तत्राऽऽहत्तरिति । एवं तर्हि सूत्रकारयोः * भौत्रिय-
त्वमापादितं स्यात् । कथम् ? तथा गति गणान्तरेकानां
समानगोत्राणामपि सतां तस्मिन्नेव गणे विवाहमतिरोधो

* अत्र 'भौत्रियत्वमापादितम्' इति वा, 'भौत्रियत्व-
व्यापादितम्' इति वा भिन्नं युक्तम् । अथवा 'भ्रातादितम्'
इत्येव 'व्यापादितम्' इत्यर्थो बोधः ।

न स्यात् । इत्यने च प्रतिषेधः । तस्माद्यथोक्त एवाभिप्राय इति । गोत्र. ३३-३६

(२) इदानीं गोत्राणि तद्गणाश्च संख्याविशेष-विशिष्टास्तथा तत्प्रवराश्च स्वरूपतत्संख्याविकल्पविशिष्टा निरूप्यन्ते ।

ननु—गोत्रप्रवराणां शास्त्रोपस्थापनेदेवानन्यत्वात् बौधायनापस्तम्बकात्यायनाश्वलायनकल्पसूत्रमत्स्यपुराणादिषु च एकत्राश्रुतानामपि अन्यत्र श्रवणात् अनन्यथावगमात् तत्तन्महर्षिराणान्तर्गतानां गोत्राणां प्रवराणामपि स्वरूप-क्रमविशेषेषु गोत्रप्रवरश्रुतिनामधेयवर्णेषु च सूत्रादाभावाच्च अशक्यं सामर्थ्येन निरूपणम्—इति चेत्, न, 'गोत्राणां सहस्राणि प्रयुक्तान्यवुद्दानि च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरः ऋषिदर्शनात् ॥' इति बौधायनोक्तप्रवरसंख्यानुसारेणैव निरूपणात् । अत एव स्मृत्यर्थसारकृता बौधायनानुसरण-मेव कृतम्—'मुनिप्रणीतमवरैरूनपञ्चाशत्ता ययम् । अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्यामिदम्भे ॥' इत्यादिना । बौधायनवाक्यस्यार्थो मङ्ग्यो कृतः—दशगुणितं सहस्रं अयुतमुच्यते । दशगुणितं अयुतं लक्षात्मकं नियुत-मुच्यते । दशगुणितं नियुतं प्रयुतमुच्यते । दशगुणितं प्रयुतं अवुदं कोट्यपरपर्यायमुच्यते । सहस्रप्रयुतावुदशब्देषु बहुल-विशेषविषयभ्रायां त्रिष्वपि त्रिगुणीकृतेषु तदर्थेषु गोत्राणां तिस्रः कोटिसंख्या भवन्ति । तदयिदृशायां पुनरधि-कान्यपि तानि भविष्यन्तीति किञ्चनः कोटिसंख्या इति नावधारयितुं शक्यते । अत्र संख्याविकल्पायां गोत्राणां सान्त्वित्वेऽपि अनन्तानीत्यभ्युपेत्यवादतया अपिशब्दो व्याख्येयः । मुनिप्रणीतेत्यनेन ऋषिदर्शनात् इत्यस्यार्थ उक्तः । ततश्च यद्यपि अपत्यापत्यवद्भावेन साक्षात्पर-याऽवस्थितेषु ऋषिषु एतानि एतावन्ति च गोत्राणि, एते एतावन्तश्च प्रवर इति विवेकेन शीघ्र निरूपयितुं न शक्यन्ते, तथापि प्रवरारण्याकृतौभिर्भूमिभिर्गण्यैः प्रणीताः प्रणयनेन नियमिताः ऊनपञ्चाशत्संख्यायां मार्गावादिरूपेण स्वरूपविशेषतश्च परिच्छिन्नाः प्रवरः, तैर्वर्गीकृत्य अवान्तरमेदमिच्छानि कृत्वा अनन्तान्यपि गोत्राणि अमिदम्भे इति स्मृत्यर्थसारवचनस्यार्थः । वर्गाः वंशा गणा इति पर्यायाः । ननु—प्रवराणां ऊनपञ्चाशत्वं न

नामतो नियन्तुं शक्यम्, अष्टनवतिसंख्यया आश्रित्य-यनेन प्रतिपादनात्, आपस्तम्बकात्यायनसत्यापादादिभिः न्यूनाधिकसंज्ञाभिरपि अमिधानात्—इति चेत्, नैष दोषः । बौधायनग्रन्थमाभित्यैव ऊनपञ्चाशदिति संख्यो-च्यते । तत्क्रमे च वक्ष्यमाणगणानां मध्ये तत्तद्गणे त्रियमाण-त्वेन समुदायीकृत्योक्तानां प्रवराणां तादृशान् समुदायानां-भित्येति अन्यत्र गणानां न्यूनाधिकसंख्यायाऽभिधानेऽपि न काचित् कतिरिति बहवः । अस्माभिस्तु आश्रित्ययना-दिप्रणीतानां सर्वेषामपि गोत्रप्रवरनिबन्धनानां ग्रामाण्या-विशेषात् प्रसिद्धविशेषाच्च बौधायनेन अनुक्तमपि कचित्कचित् गोत्रतद्गणप्रवरविकल्पादिकं आश्रित्ययनादि-सूत्रान्तराद्युक्तोपसंहारेण (गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते !) उच्यते ।

तत्र पूर्वं भृगुगणात्रितोषणी महागणौ निरूप्येते । तत्र भृगवो द्विविधाः, जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र जामदग्न्येषु वत्सविदौ द्वौ गणौ । द्वितीये तु पञ्च गणाः । ते च आर्ष्टिपेणाः यस्त्रः भित्रयुदो वैन्याः क्षुनका इति । एते एव केवलभृगव इति व्यवहियन्ते । तत्र अस्मिन् गणसप्तके पञ्चार्षेयं गणनयं, तनस्यार्षेयं गणत्रयं, तत एक एकार्षेयः । पृ. ६१५-६१६

तत्र ये जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरः । अजामदग्न्यानां वत्सानां त्र्यार्षेय एव भार्गव व्यावन आग्रवानेति । पृ. ६१८

द्विविधा * अप्येते विदा जामदग्न्या एव, पञ्चार्षे-येष्वपि और्वंशब्दसमन्वयात् जामदग्नेः सप्तयाऽनुवृत्ति-प्रतीतिः, तस्य जामदग्न्येष्वेव दृष्टत्वात् । तथा च 'और्व-जामदग्न्याशब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौ' इत्याश्वलायनसूत्र-वृत्तिकरेणोक्तम् ।

वत्सविदार्षिपेणानां परस्परमविवाहः । कुतः ? पञ्चार्षेयाणां भार्गवव्यावनाप्रवानेति त्र्यार्षेयसाम्यात्, त्र्यार्षेयाणां द्वार्षेयसाम्यात् । वत्सविदयोर्जामदग्न्यत्वेन सप्तोक्तत्वात् पञ्चप्रवरे त्रिप्रससाम्येन च न विवाहः । तत्रागस्याष्टमसप्तार्जमदग्नेः वत्सेषु त्रियमाणतयाऽनुवृत्तेः,

जमदग्निमुपक्रम्य विद्वानामप्युक्तत्वात् सत्तया तस्यैवानु-
वृत्तेः तेषां सगोत्रत्वम् । ननु— वत्सविद्वान्मायादिष्टिण-
स्यानुद्वाहनिमित्तं न सगोत्रत्वम्, अस्याजामदग्न्यत्वात् ।
नापि प्रवरसाम्यम्, वत्सविदयोभार्गवौर्वजामदग्न्येति,
आदिष्टिणानां भार्गवादिष्टिणान्येति त्रिप्रवरपक्षे भेदादिति
चेत् न, ' वत्सा विदा आदिष्टिणा इत्येतेषामविवाहः '
इति धौघायनोक्तेः । अजामदग्न्यत्वेऽप्येषाम् ' एते
पञ्चाशत्तनः ' इति धौघायनोक्त्यैव पञ्चाशत्तनो भवन्ति ।
यस्तु आदिष्टिणेभ्यः केपाचित् जामदग्न्यत्वन्यवहारः,
स पञ्चाशत्तित्वसाम्यादविवाहसाम्याच्च । न त्वेषां यस्तु-
तत्त्वम्, तथात्वे मानामावात् । स्ये स्ये गणे सर्वत्रा-
विवाह इति स्पष्टमेवेति न विचारहम् ।

पृ. ६१९-६२०

अत्र केचित्— शुनकानां जनकभेदेन चतुर्विधत्वात्
तत्तद्व्युत्पन्नकथंयानां सत्तत्प्रवरकल्प इत्येषं व्यवस्थित-
यिकल्प इति । शुनकादेवौत्पन्नाः केचित्, गुत्समदादेव
केचित्, भृगोरपत्यं गुत्समदः, तस्मादेव केचित्,
भृगोरपत्यं शुनहोत्रः, तदपत्यं गुत्समदः, तस्मादेव
केचित् इति । तत्र शुनकनामधेयमात्रं एकम्, वंशास्तु
भिन्ना एव । नन्वेवं भृगोरपत्यं शुनकः, तदपत्यं शुन-
होत्रः, तदपत्यं गुत्समदः, तदपत्यं शुनकः इत्येक एव
वंशः कस्मान्न कल्प्यते । नैतत् सुस्पष्टं । सत्यापादवचन-
विरोधात् । तथाहि— सत्यापादो यदस्ति— ' श्रीनन्तरान्त
ऊर्ध्वान् मन्त्रज्ञोऽथर्वयुर्वृणोते, अमुतोऽपाञ्चो होता ' इति ।
अत्र अनन्तरान्तित्यस्य अयमर्थो व्याख्यातो भाष्य-
कारेण मातृदत्तेन— ' मन्त्रदग्निः अन्यैः अन्यवहितान् ' इति ।
तत्र एकवंशत्वे सति मन्त्रदग्निरेव व्यवधानं
कल्पितं स्यात् । तस्मात्पुनो व्यवस्थितविकल्पः । एवं
यश्चमागानामपि गर्गहरितकण्ठरपीतरशाण्डित्यादीनां
वंशभेदकल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्याया इति ।

तदगर् । तत्र हि वंशभेदः कल्प्यते, यत्र अनादि-
परंपरया अविगीता स्मृतिः । यथा यत्तानां ' वत्सं
जामदग्न्या पत्न्याः, वत्सं अजामदग्न्याः ' इति । नैवं
शुनकेषु तादृशी स्मृतिरस्ति । न च प्रवरभेद एव
तत्कष्टाहः, तस्य प्रयोगभेदादेवोपरतेः ग्रीहियनोरपि ।

न च तत्कल्पकमन्यव्यमाणमस्ति । तस्मात् अन्यवस्थित
एवायं विकल्प इति वृत्तिकारः । इदानींतनेषु तु पूर्वपूर्व-
परिग्रहवशात् व्यवसायुक्ता । एतेन सर्वे विकल्पा
न्याख्याताः ।

एते चत्वारोऽपि मित्रगोत्राः स्वस्वगणे सगोत्राः
सर्वप्रवरसाम्यादविवाहाः । प्रवरविकल्पेऽपि एकत्र
द्विप्रवरसाम्यं सर्वत्राविवाहप्रयोजकम् । विकल्पाभिप्रायि-
भिरपि कात्यायनादिभिरेतेषां अविवाह इत्युक्तत्वाच्च ।
अत एव साम्यात् एवंजातीयकेष्वपि गोशत्रवप्रसिद्धि-
लौकिकानाम् ।

वैदिविश्वज्योतिषां ध्यार्येयः प्रवरः, भार्गववैदिविश्व-
ज्योतिषेति । शाठरमाठराणां ध्यार्येयः प्रवरः, भार्गव-
शाठरमाठरेति । कचिदेतद्गणद्वयम् । इति धौघायनोक्तो
भृगुगणनिर्णयः । संप्र. ६२२-६२३

प्रवरसंग्रहकारः

जामदग्न्यो वीतहव्यो वैन्यो गुत्समदाहव्यः ।
धाघ्न्यथो गौतमाख्यश्च भरद्वाजाहव्यः कपिः ॥
हारीतो मौद्गल्यकण्वौ विरूपो विष्णुवृद्धकः ।
अत्रिर्विश्वामित्रकश्च वसिष्ठः कश्यपाहव्यः ।
अगस्त्यश्चेति मुनयो ह्यष्टादश गणाः स्मृताः ॥

जामदग्न्याः

जामदग्न्यश्च यत्सश्च श्रीयत्सकृपयनाहव्यः ।
आम्रवानौर्वसावर्णिजीयन्ता देयरातकः ॥

(१) प्रपा. ३०९ माख्यश्च (मात्सेडि) ; रिपा. ७०१
वैन्यो (वैष्णो) वरुणार्थे (धाघ्न्यथो गौतमश्च भरद्वाजः
कसिष्ठा १) ; ज्योति. १३३ ; बाल. १५३ पृ. १७३ ;
संग. १७७.

(२) प्रपा. ३०९ प्रवमार्थे (हारीतः कण्वो मौद्गल्यो विरूपो
विष्णुवर्क १) ; रिपा. ७०२ अत्रिर्विश्वामित्रकश्च (अत्रिर्विश्व-
मित्रकौ) ; ज्योति. १३३ प्रवमार्थे (हारीतो मौद्गल्यः कण्वो
विरूपो विष्णुवृद्धकः) अत्रिर्विश्वामित्रकश्च (अत्रिर्विश्वामित्रकौ) ;
बाल. १५३ पृ. १७६ हारीतो (हारीतो) अत्रिर्विश्वामित्रकश्च
(अत्रिर्विश्वामित्रकौ) ; संग. १७३-१७८ मौद्गल्यकण्वौ (मौद्गल्यः
कण्वो) मित्रकश्च (मित्रकौ) .

(३) प्रपा. ३०९ जामदग्न्यश्च यत्सश्च (जामदग्न्यश्च यत्सश्च)
आम्रवर्णिजीयन्ता (आम्रवर्णिजीयन्तो) ; रिपा. ७०२ जीयन्ता

वीतशायनशाखाख्यौ वैरोहित्योऽघटाहवयः ।
मण्डुः प्राचीनयोग्यः स्यादाष्टिपेणस्त्वनूपकः ॥
एतानि भार्गवाख्यानि दश सतोत्तराणि च ।
जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतहव्याः (यस्काः)

वीतहव्या यस्कमीनमौक्याभूलसंज्ञकाः ।
सावेतसः पठेतानि भार्गवाख्यो ह्ययं गणः ॥
वीतहव्यस्य चान्योन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैन्यः

वैन्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो, भार्गवाहवयः ।
एष वैन्यगणस्तस्मिन्न चान्योन्यं करग्रहः ॥

(जीवन्तो) ; ज्योति. ११३ सावित्रीजीवन्ता (सावर्णी जीवन्तो) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ ज्योतिर्वत् ; संग. १७८ सावाभिजीवन्ता
(सावित्रीजीवन्तो).

(१) प्रपा. ३०९ पूर्वार्धे (वीनशौर्ध्वशाखाख्यौ वैरोहित्यवद-
हवयः) मण्डुः (मन्दुः), विपा. ७०२ शाखाल्यौ (शाखाख्यो)
स्योऽघटा (स्यो वटा) मण्डुः (मन्दुः) ; ज्योति. ११३ पूर्वार्धे
(वीतशायनशाखाख्यौ वैरोहित्यो वटाहवयः) मण्डुः (मण्डः)
स्त्वनूपकः (स्तनूपकः) ; बाल. १।५३ पृ. १७७ पूर्वार्धे (वीन-
सायनशाखाख्यौ वैरोहित्यो वटाहवयः) स्यादाष्टि (स्यादाष्टि) ;
संग. १७८ पूर्वार्धे विपावत्, मण्डुः (मण्डः).

(२) प्रपा. ३०९ त्वस्मिन्न (तस्मिन्न), विपा. ७०२ ;
ज्योति. ११३ प्रपावत् ; बाल. १।५३ पृ. १७७ प्रपावत् ;
संग. १७८ प्रपावत्.

(३) प्रपा. ३०९ (वीनहव्या मौनयौक्यानि बाभूलसंज्ञकाः ।
सावेदश पठेतानि भार्गवाख्यान्वयं गणाः ॥) ; विपा. ७०२
वीनहव्या दत्ता (वीनहव्यो दत्ता) ख्यो ह्ययं (ख्यान्वयो) ;
ज्योति. ११३ (वीनहव्ययस्कमीनमौक्याभूलसंज्ञकाः । सावेदश
पठेतानि भार्गवाख्यान्वयं गणः ॥) ; बाल. १।५३ पृ. १७७
सावेदश (सावेदश) ; संग. १७८ पूर्वार्धे विपावत्, ख्यो ह्ययं
(ख्यान्वयो).

(४) प्रपा. ३०९ ; विपा. ७०२ ; ज्योति. ११३
चान्योन्यं (वाऽन्योन्यं) ; बाल. १।५३ पृ. १७७ ; संग. १७८.

(५) प्रपा ३०९ भार्गवाहव (भार्गवाहवौ) उत्तरार्धे (एष
वैन्यगणस्तत्र चान्योन्यं न करग्रहः) ; विपा. ७०२ वैन्यः (वैन्यः)
उत्तरार्धे (एष वैन्यगणस्तत्र चान्योन्यं न करग्रहः) ; ज्योति.
११३ उत्तरार्धे (एष वैन्यगणस्तत्र चान्योन्यं न करग्रहः) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ भार्गवाहव (भार्गवाहवौ) ; संग. १७८
उत्तरार्धे (एष वैन्यगणस्तत्र चान्योन्यं न करग्रहः) .

गृत्समदाः (गृत्समाः)

उभे गोत्रे गृत्समदः शौनको भार्गवाहवयः ।
गणे गृत्समदे तस्मिन् नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाच्यभ्याः (मित्रयुवः) .

वाच्यभ्यो मित्रयुश्चैव गोत्रे भार्गवनामकौ ।
वाच्यभ्यश्च गणस्तस्मिन्नुद्वाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादयः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानां तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
जैमदभिगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात् परस्परम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

मुनिप्रणितप्रवरैरूपञ्चाशता धयम् ।
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गाकृत्यानिदधमहे ॥

(१) प्रपा. ३०९ ; विपा. ७०२ तस्मिन् (चास्मिन्) ;
ज्योति. ११३ गणे गृत्समदे (गणे गृत्समदः) ; बाल. १।५३
पृ. १७७ भार्गवाहव (भार्गवाहवौ) ; संग. १७८ उभे गोत्रे
(उभयो वै) .

(२) प्रपा. ३०९ पूर्वार्धे (वाच्यभ्यो मित्रयुतो वै गोत्रे
भार्गवनामकः) ; विपा. ७०२-७०३ गोत्रे (उभौ) ; ज्योति.
११३ पूर्वार्धे (द्वे वाच्यभ्यो मित्रयुतो गोत्रे भार्गवनामकः) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ पूर्वार्धे (द्वे वाच्यभ्यो मित्रयुतो गोत्रे
भार्गवनामकः) ; संग. १७८ मित्रयुश्चैव गोत्रे (मित्रयुश्चैव
उभौ) गणल (गणे त) .

(३) प्रपा. ३०९ तथाप्येषां (न चाप्येषां) ; विपा.
७०३ ; ज्योति. ११३ तथाप्येषां (न चैतेषां) ; बाल. १।५३
पृ. १७७ प्रपावत् ; संग. १७८.

(४) प्रपा. ३१० (विश्वामित्रा जामदग्न्या देवरातविव-
जिता । परस्परं विवाहाः स्युः सर्वत्रैतं विमिश्रयः ॥) ; संग.
६५४ प्रयोगपारिजाते इत्युक्तम् ; चम. १०६ (=) ; संग.
६१ प्रयोगपारिजाते सर्वत्रैतं ; प्रद. १२९ प्रयोगपारिजाते यथा
सर्वत्रैतं ; विपा. ७०६ ; ज्योति. ११४ ; प्रका. ३४९ ;
बाल. १।५३ पृ. १७८, १८८ ; देवराता विवाहाः
स्युः सर्वत्रैतं न संभवाः । विश्वामित्राय जामदग्न्यान् वर्गयित्वा
सतोऽङ्कः ॥) ऋणीये इत्युक्तम् ; संग. १८१ पृ. ; छम.
१०५१ (=) ; संर. ४४९.

(५) स्मृतसार. १५ ; संग. ६१५ ; संग. ६२ वर्गाकृ
(चाक्षीकृ) .

जामदग्न्यौ यत्सविदावाष्टिपेणाः परस्परम् ।
नान्वियुः प्रवरैक्येन सगोत्रत्वेन चादिमौ ॥
यैस्का मित्रयवो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥
उक्ताः सप्त भृगोर्वशाः ॥

मण्डनः

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽग्निगौतमौ ।
वसिष्ठः कश्यपोऽगस्त्यरेपां येऽप्यनुवर्तनम् ।
येषां तुल्यार्थिभूयस्त्वं नोद्वहन्ति मिथश्च ते ॥

एषामष्टानां एकस्यापि येषु प्रवरैष्वनुवर्तनं साम्यं,
येषां प्रवराणां न्यायं द्वयोः पञ्चापैः प्रयाणामैक्यं तत्रा-
विवाहः स्फुट एव । निप्र. २७७

(१) स्मृतसार. १५ जामदग्न्यौ (जामदग्न्या) ; चम.
१०० (=) ; संम. ६२ ; कृम. १०३७ (=) .

(२) स्मृतसार. १५ ; चम. १०१ (=) यस्का (यास्का) ;
संम. ६२ मित्रयवो (मित्रयवो) ; संकी. १८५ मित्रयवो
वैन्याः (मित्रयवो वैन्याः) ; कृम. १०२८ ; संर. ४२१ संभवत्.

(३) स्मृतसार. १५ ; संम. ६२.

(४) निप्र. २७७ मिथश्च ते (मिथस्ततः) ; संर. ४२१.

भृगूणां वीतहव्यात्प्राग्विवाहो न परस्परम् ।
वीतहव्यादयः स्वं स्वं गणं हित्वा परावरैः ॥
विवाहं कुर्वते सर्वे तेभ्यः प्राक्पठिता अपि ।
लौगाक्षीणां विवोदासा वीतहव्याः सधर्मिणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।
इयैतादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥
भृग्वङ्क्तिरोऽन्यं (न्यद्) यत्किंचिद्विषेयावत्सु
वर्तनम् ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति केचित्समूचिरे ॥

तन्नैवं सति सर्वत्र सगोत्रत्वनिबन्धने ।

अनुद्वेहे तु कुत्र स्यात्प्रवरैक्यं प्रयोजकम् ? ॥

कौत्यायनेन तु गणा भृगोर्द्वादश कीर्तिताः ।

जामदग्न्याश्चतुर्भेदास्तथैवाजामदग्न्यकाः ॥

यात्त्यायना अवात्त्याश्च वैजयाः शाश्र (ठ) -

रादिकाः ।

विदाष्टिपेणा वत्सादि वेदविश्वाद्यस्तथा ।

पार्थइयैता आपिशला वीतहव्याह्वगृत्समाः ॥

(१) संर. ४२१.

(२) विपा. ७१४.

(३) कृम. १०३०.

(४) कृम. १०३९.

गौतमकाण्डम्

[अङ्गिरसरित्रविधाः— गौतमाः भरद्वाजाः केचलाङ्गिरसश्चेति ।]

पौषायनश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ आयास्याः २ श्रोणीवेधाः ३ काचाक्षयः

(१) बौध्मीप्र. गोप्र. ४६ ; संप्र. ६२६-६२७ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११४ ; संकी. १८५-१८६ ; संर. ४२१-४२२.

२ बौध्मीप्र. आशीवेधाः ; गोप्र. संप्र. आग्निवेधाः ; संम.
आग्निवेधाः ; प्रद. ओगीवेधकाः ; संकी. संर. ओग्निवेधाः .

३ संम. काचाक्षयः ; प्रद. बाधिः ; संकी. संर. (०).

४ मूढरथाः ५ सात्यकयः ६ तौडियाः ७ कौमार-
यत्याः ८ तौडिः ९ दार्भिः १० देवकिः ११ सात्य-

४ बौध्मीप्र. मूढाः .

५ गोप्र. प्रद. संकी. संर. सत्यकयः ; संप्र. संम. (०).

६ बौध्मीप्र. तैवेहाः ; गोप्र. स्वैदाहाः ; संप्र. प्रद. संकी.
सैवेहाः ; संम. संर. वेदेहाः .

७ गोप्र. कौमायत्याः .

८, ९ गोप्र. तौडिः दार्भिः ; संप्र. ताडिः तौडिः अपि कश्चिद्,
दार्भिः ; संम. प्रद. ताण्डिः, दार्भिः ; संकी. तौडिः ; संर.
तौण्डिः ; जेवी. तौण्डिः ; दार्भिः .

१० संकी. संर. देवकिः .

११ गोप्र. सात्यकः ; संप्र. सात्यमुद्रिकः ; प्रद. सात्युमीकः .

मुनिः १२ कौवाद्याः १३ बौध्याः १४ नैकरिः
१५ स्वस्तैपकिः १६ कीलाजयः १७ कारुणिः
१८ काठोरिः १९ काशीवाजाः २० काक्षीवाः
२१ पार्थिवाः इत्येते आयास्या गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस—आयास्य—
गौतम— इति होता । गोतमवद्—अयास्यवद्—
अङ्गिरोवद्—इत्यध्वर्युः ॥

शारद्वताः

१ शारद्वताः २ आभिजिताः ३ रोहिण्याः
४ क्षीरकरम्भाः ५ सौमुचयः ६ सौयमुनाः

- १२ गोत्र. बाह्यः ; संप्र. प्रद. बाह्याः .
१३ गोत्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. बौध्याः ; संप्र. बौध्याः .
१४ गोत्र. नैकरिः ; संप्र. नैकरिः, नैकरिः इत्यपि क्वचिद् ;
संम. नैकरिः ; प्रद. नैकरिः ; संकौ. संर. नैकरिः .
१५ गोत्र. सौपकिः ; संप्र. प्रद. सौपकिः ; संम. सौपकिः .
१६ गोत्र. किलाज्यः ; संप्र. संम. किलाज्यः ; प्रद. किलाज्यः ;
संर. कीलाज्यः .
१७ प्रद. कठोरिः ; संर. कारुण्यः ; जेबी. आरुणिः .
१८ गोत्र. संप्र. संम. कठोरिः ; प्रद. कठोरः ; संर. कठोरवः .
१९ गोत्र. काशिः ; संप्र. संम. काशीवाः ; प्रद. कमीकः ;
संकौ. संर. काशिवाजः .
२० बौध्याः (०) ; गोत्र. काक्षीवाः ; संप्र. संम. काक्षीवाः ;
प्रद. काक्षिवः ; संकौ. संर. साक्षीकः .
२१ गोत्र. संम. (०) .
(१) बौध्याः ; गोत्र. १६ ; संप्र. ६२७ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११४, संकौ. १८६, संर. ४६२ .
१ गोत्र. संप्र. संर. शारद्वताः ; प्रद. संम. शारद्वतः ;
संकौ. शारद्वता .
२ गोत्र. संप्र. संकौ. अभिजिताः ; संम. अभिजिताः ;
प्रद. अभिजिति .
३ संप्र. संम. संकौ. संर. रोहिण्याः .
४ संम. क्षीरकरम्भा .
५ गोत्र. सौमुचयः .
६ गोत्र. सौयमुनाः ; संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर.
सौयमुना .

७ औपविन्दवः ८ राहूगणाः ९ राण्यः
१० मार्षण्याः इत्येते शारद्वता गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस—गौतम—शार-
द्वत—इति होता । शारद्वद्वद्—गौतमवद्—अङ्गिरोवद्—
इत्यध्वर्युः ॥

कौमण्डाः

१ कौमण्डाः २ मामन्धरेपणाः ३ मासराशाः
४ काष्ठरेपण्यः ५ ऊर्जायनाः ६ वानजायनाः
७ वाशयः इत्येते कौमण्डा गातमाः । तेषां पञ्चा-
र्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस—औचध्य—काक्षी-
वत—गौतम—कौमण्ड—इति होता । कौमण्डवद्—
गौतमवद्—कक्षीवद्वद्—उचध्यवद्—अङ्गिरोवद्—
इत्यध्वर्युः ॥

एते काक्षीवता गौतमाः इत्याश्रयनः । आयासौ-
मिजा इति केचित् । औशिता इत्यपि केचित् ।

संप्र. ६२८

७ संम. औपविन्दवः .

८ संप्र. संकौ. संर. राहूगणाः .

९ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. राण्यः ; संर. राण्याः .

१० गोत्र. माण्यः ; संप्र. माण्यवाः ; संम. मयणाः ; प्रद.
मार्षण्यः ; संकौ. संर. माण्यवाः .

(१) बौध्याः ; गोत्र. १७ ; संप्र. ६२७ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११५ ; संकौ. १८६ ; संर. ४६२ .

१ संम. कौमण्डा .

२ गोत्र. मन्धरेपणाः ; संप्र. मामन्धरेपणाः ; संम. मानस-
रेपणाः ; प्रद. मामन्धरेपण्य .

३ संकौ. संर. मांशुपणाः .

४ संम. काष्ठरेपण्यः ; प्रद. काष्ठरेपिः ; संकौ. संर. काष्ठ-
रेपण्य .

५ गोत्र. वानजायनाः ; संप्र. संम. संकौ. संर. आजायनाः ;
प्रद. वाजायनः .

६ गोत्र. संप्र. संम. वाजायनाः ; प्रद. वायनः ; संकौ.
वाजायनाः ; संर. वाजायनाः . मन्मानन्तरं संप्र. काक्षीवता,
औशिता, माण्यरेपण्यः ; प्रद. माण्यरेपिः ; संकौ. संर. काक्षीवता,
औशिता, माण्यरेपण्य इत्यधिकम् ।

७ गोत्र. संम. (०) ; संप्र. वाशयः ; प्रद. वाशिः ;
संर. वाशिकः .

दीर्घतमसः

दीर्घतमसां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- औचध्य- काक्षीयत-गौतम-दैर्घतमस- इति होता । दीर्घतमोवद्-गौतमवद्-काक्षीयद्वद्-उचध्यवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

औशनसाः

१ औशनसाः २ दिदयाः ३ प्रशस्ताः ४ सुल-
पाक्षाः ५ महोदराः ६ विकंहताः ७ सुबुध्याः
८ निहिताः ९ गुहाः इत्येते औशनसा गौतमाः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-गौतम-
औशनस-इति होता । उशनोवद्-गौतमवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

कारेणुपालयः

१ कारेणुपालयः २ वास्तव्याः ३ श्वेतीयाः
४ पौञ्जिष्ठ्यः ५ औदज्ञायनाः ६ माधुक्षाराः
७ आजगन्धयः इत्येते कारेणुपालयो गौतमाः ।

(१) बौध्मीप्रः, गोप्र. १७; संप्र. ६२८; प्रद. ११५;
संकी. १८६; संर. ४११.

(२) बौध्मीप्रः, गोप्र. १७; संप्र. ६२८; संम. ५८;
प्रद. ११५; संकी. १८६; संर. ४११.

४ गोप्र. गुरुपास्याः; प्रद. गुरुपाक्षिः.

५ संप्र. महोदयः.

६ बौध्मीप्र. विगदृताः; प्रद. विकंहताः.

७ प्रद. सुबोध्यः.

८ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकी. संर. निहिताः.

९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. (०); संर. गुहाः.

(१) बौध्मीप्रः, गोप्र. १७; संप्र. ६२८; संम. ५८;
प्रद. ११५; संकी. १८६; संर. ४११.

१ गोप्र. कारेणुपालयः; संप्र. कारेणुपालयः; प्रद. कारेण-
पालिः.

२ गोप्र. वगन्माः.

४ गोप्र. संप्र. संकी. संर. पौञ्जिष्ठाः; संम. पौञ्जिष्ठ्यः;
प्रद. पौञ्जिष्ठः.

५ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकी. संर. औदज्ञायनाः.

६ बौध्मीप्र. माधुक्षराः; गोप्र. माधुक्षराः; संप्र. माधु-
क्षाराः; प्रद. माधुक्षराः; संकी. माधुक्षराः.

७ गोप्र. अजगन्धयः; संप्र. संम. प्रद. अजगन्धयः; संकी.
अजगन्धयः; संर. अजगन्धयः.

तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-गौतम-
कारेणुपाल-इति होता । कारेणुपालवद्-गौतमवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वामदेवाः

वामदेवानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिर-
स-गौतम-वामदेव-इति होता । वामदेववद्-
गौतमवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गौतमानां सर्वपामेयाविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथाऽङ्गिरसाम् ॥

अयेत्यधिकारः । अनन्तरं भृगुभ्योऽङ्गिरसां प्रवरा
वक्तुमधिक्रियन्ते । पृथगधिकारकरणं भूपस्त्वाद्भक्तव्या-
नाम् । पूर्वोत्तरत्र च प्रतिप्रवरमयशब्देनाधिक्रियते ।
अर्थवत्त्वाच्च । कपर्वि.

आयास्याः

आयास्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-
आयास्य-गौतम-इति । गौतमवद्-आयास्यवद्-
अङ्गिरोवद्-इति ॥

औचध्याः

औचध्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिर-
स-औचध्य-गौतम-इति । गौतमवद्-उचध्य-
वद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

औशिजाः

अथौशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिर-
स-औशिज-काक्षीयत-इति । काक्षीयद्वद्-उशिज-
वद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

वामदेवाः

अथ वामदेवा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिर-
स-वामदेव-वार्हदुक्ष्य-इति । वृहदुक्ष्यवद्-
वामदेववद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

आयास्याः केचन गौतमा भवन्ति । अथ अथिय-
माने गौतमशब्दे 'औशिजा गौतमाः' 'वामदेवा

(१) बौध्मीप्रः, संप्र. ६२८; संकी. १८६; संर. ४११.

(२) बौध्मीप्र. २४२, १०-१७; गोप्र. १८.

गौतमाः ' इत्येतथेगौतमशब्देन विशेषणं क्रियते अन्ये-
गौतमैरेतेषां विवाहो मा भूदिति । किंच एतेषामपि
मन्त्रकृद्द्विगौतमो विद्यत इति ख्यापनार्थं च ।

कपदि.

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

अथातोऽङ्गिरसाम् । अयास्या गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-आयास्य-गौतम-इति ।
गौतमयद्-अयास्ययद्-अङ्गिरोयद्-इति ॥

औत्तध्याः

अथौत्तध्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-
औत्तध्य-गौतम-इति । गौतमयद्-उत्तध्ययद्-
अङ्गिरोयद्-इति ॥

औशिजाः

अथौशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
रस-औशिज-काक्षीयत-इति । काक्षीयद्-
औशिजयद्-अङ्गिरोयद्-इति ॥

यामदेयाः

अथ यामदेवा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
आङ्गिरस-यामदेव-वार्हदुकथ-इति । वृहदुकथ-
यद्-यामदेवयद्-अङ्गिरोयद्-इति ॥

अत्र अतःशब्दो हेत्वर्थः । यतो 'भृगूणां त्वाऽङ्गिरसो
मृतपते मृतोनाऽऽदधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात्' इति
भृत्या एकस्मिन्नेव वाक्ये भृगुगोत्रिणामाधानमन्त्रं पूर्व-
मुक्त्वा अनन्तरं गौतमादिगोत्रिणामाधानमन्त्रं उक्तः,
अतो हेतोरित्यर्थः । अङ्गिरसामिति निर्धारणे षष्ठी ।
अङ्गिरोगणानां मध्ये दे अयास्या गौतमा अङ्गिरसतेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवतीत्यर्थः । अयास्या इति विशेषणम्
'अयास्य उत्राता भवति' इत्यत्र ये अयास्यगणपति-
तातेषामेव महणार्थम् । उतप्या औशिजा यामदेवा
इत्यादीनि गौतमविशेषणानि सांक्रान्तिवारणार्थानि ।
अन्यत् स्पष्टम् । एषां सर्वेषां गौतमाङ्गिरसा परस्पर-
मविवाहः, गौतमस्य त्रियमाणतया सत्तया वा अनुवृत्तेः,
सगोत्रत्वात् प्रायेण द्विनिप्रवरसाम्याच्च । प्रच.

(१) मध्वी. २१११५; सं. ४२०.

सं. कं. ३८

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

गौतमानां आङ्गिरस-आयास्य-गौतम-इति ॥

औत्तध्याः

उत्तध्यानां आङ्गिरस-औत्तध्य-गौतम-इति ॥

राहूगणाः

राहूगणानां आङ्गिरस-राहूगण्य-गौतम-इति ॥

सोमराजकाः

सोमराजकानां आङ्गिरस-सोमराज्य-गौतम-
इति ॥

यामदेवाः

यामदेवानां आङ्गिरस-यामदेव्य-गौतम-इति ॥

वृहदुकथाः

वृहदुकथानां आङ्गिरस-वार्हदुकथ-गौतम-इति ॥

काक्षीयन्तः

काक्षीयतां आङ्गिरस-औत्तध्य-गौतम-औशिज-
काक्षीयत-इति ॥

अयमपि मन्त्रार्थे एव ।

गानाष्ट.

दीर्घतमसः

दीर्घतमसां आङ्गिरस-औत्तध्य-दीर्घतमस-
इति ॥

अयं त्र्यार्षेयः । अयास्योत्तध्यराहूगणसोमराजकि-
यामदेववृहदुकथकाक्षीयदीर्घतमस इत्येते गौतमाः । उत्तध्य-
शब्दसमन्वयात् दीर्घतमसा गौतमस्यमस्येव । गौतमानां
सर्वेषामविवाहः । पृथक्श्च रथोतरा आङ्गिरसश्च इति च
स्मरन्ति । एकयोनि (ने) कक्षाः पुनर्माराजकाः ।

गानाष्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

औत्तध्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औत्तध्या गौतमाः २ तालेयाः ३ अमिजितः

(१) आधौ. ११६; गोप्र. ३९.

(२) गोप्र. ३८; सं. ६२७, ६२९; प्र. ११४; सं. १८९; सं. ४३२.

१ सं. प्र. सं. औत्तध्याः.

२ गोप्र. तालेयाः; सं. औत्तध्याः.

४ नैकरयः ५ लौगाक्षिः ६ राहूगण्यः ७ क्षीरकटः
इति । ८ कट्टकराणां ९ सैन्धव- १० गतव-
११ सांकर- १२ सोमिनीनां १३ पौष्पिण्डि-
१४ भागल- १५ तुण्ड- १६ कुण्डवानां
१७ कारोट- १८ कारवारिणां १९ उपविन्दुः
२० मान्यरेपण्यः २१ रोहितायनाः २२ आङ्गा-
रकाः २३ ज्योष्ठाः २४ आरुण्यः २५ पार्थिवाः
२६ मौद्हायनाः २७ स्कान्द- २८ सपाव-

४ गोम्र. प्रद. नैयकिः; संप्र. नैकरयः.

५ संप्र. संकी. संर. (०); प्रद. लौगाक्षिः.

६ गोम्र. करतोणिप्यः; संप्र. संकी. संर. करमोणिप्याः;
प्रद. करगोण्यः.

७ संप्र. संकी. संर. (०); प्रद. क्षीरकटः.

८ गोम्र. कट्टकराणां; संप्र. चाट्टकराः; प्रद. कट्टकराः;
संकी. संर. (०).

१० संर. गालवा.

११ संकी. संर. साङ्गराः.

१२ गोम्र. जेयी. सोमिनीनां; प्रद. सोमनिः.

१३ गोम्र. पौष्पिण्डि; संप्र. प्रद. पौष्पण्ड्यः; संर.
पौष्पिण्ड्यः.

१४ संर. भावलाः.

१५ संप्र. संकी. संर. (०).

१६ प्रद. तुण्डवाः; संर. काण्डवाः.

१७ संप्र. संकी. कारोमः; संर. कारोहाः.

१८ गोम्र. काराधारिणां; संप्र. संकी. संर. कारवारिकः.

१९ प्रद. उपविन्दुः.

२० गोम्र. प्रद. मान्यर्षः; संप्र. मान्यर्षाः, रयवः; संकी.
मंत्र. मान्यर्षाः, रयवः.

२१ जेयी. रोहितायनाः.

२२ गोम्र. अङ्गायनः; संप्र. संकी. मंत्र. अङ्गारकाः; प्रद.
(०).

२३, २४ गोम्र. कालीयवर्णकः; संप्र. कोलायनाः, कालोप्यवः,
कालाः; प्रद. तोप्यकालिः; संकी. संर. कालीयवर्णकः, काली-
यवः, भवण्यः.

२५ प्रद. मेरुहायनाः; संकी. मौरहायनाः.

२६ गोम्र. मरुतः; संकी. रुद्रताः.

२७ संप्र. मरुतः; प्रद. मरुतः.

२९ कौटिल्याः ३० नरोहिताः ३१ नीचयः
३२ वासमूल्यः ३३ वासपुष्पयः ३४ वासस्तेवयः
३५ वासधूपयः ३६ काचाक्षि- ३७ क्षपाः
३८ चारपि- ३९ करेलि- ४० कफालीत्येपामवि-
वाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-औचध्य-गौतम-इति । अङ्गिरोवद्-उचध्य-
यद्-गौतमवद्-इति ॥

दीर्घतमसः

दीर्घतमसानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-औचध्य-दीर्घतमस-इति । दीर्घतमोवद्-
उचध्ययद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

आयास्याः

आयास्या गौतमा इत्येतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आयास्य-
गौतम-इति । गौतमवद्-आयास्ययद्-अङ्गिरो-
यद्-इति ॥

औशिजाः

आयास्यौशिजा गौतमा इति । एतेषां पञ्चार्षेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आयास्य-औशिज-
गौतम-काक्षीयव-इति । काक्षीयवद्-गौतमयद्-
उशिजवद्-आयास्ययद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

२९ गोम्र. कौटिल्याः.

३० संप्र. संकी. संर. (०).

३१ प्रद. नीचिः; संप्र. संकी. संर. (०).

३२ संप्र. वासपुष्पयः.

३३ प्रद. (०).

३४ प्रद. वासधूपः.

३५ गोम्र. काचाक्षिः; प्रद. काचाक्षिः.

३६ संप्र. मंत्र. क्षपाः.

३७ गोम्र. चारपिः; मंत्र. चारण्यः; जेयी. चारपि.

३८ गोम्र. करेलि; संकी. करलयः.

३९ संकी. मंत्र. (०).

(१) गोम्र. ३९; मंत्र. ६२९.

(२) गोम्र. ३९; मंत्र. ६२९.

(३) गोम्र. ३९; मंत्र. ६२९.

मानवश्रौतसूत्रम्

औचध्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औचध्या गौतमाः २ तौडेयाः ३ अभिजित-
४ वोपाय- ५ नैकाक्ष- ६ राहूगण्याः ७ क्षैरकट-
८ ऐकस्तमराणां ९ कैराति- १० सारलोपानां
११ करोति- १२ काशपारीणां १३ पौष्पिण्ड-
१४ भागल- १५ वडौड्यानां १६ उपविन्दुः
१७ मान्यरेपाणां १८ रौहिणायनाः १९ अमलकाः
२० क्रोलयिमाः २१ क्रौचाः २२ क्रोष्टाः
२३ आरुण्यः २४ पार्थिवाः २५ सौदामिनि-
२६ काचाक्ष- २७ क्रौरव्याः २८ अक्ष-
२९ अपादपक्ष- ३० वासमूलि- ३१ यंशमुल्मि-
३२ शपितृ- ३३ वासपुष्पिः ३४ सौप्य-
३५ सौक्ष्मायन- ३६ कौडल्याः इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- औतथ्य-
गौतम [औशिज-काक्षितेति] इत्यादि ॥

आयास्याः

आयास्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
—आयास्य-गौतम इति होता । इत्यादि ॥

गृह्ययजुर्वेदपरिशिष्टम्

औचध्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औचध्या गौतमाः २ तौडेय- ३ अभिजित-
४ यौद्धाय- ५ नैकाक्षि- ६ राहूगण्याः ७ खैटिक-
८ सौनरीणां ९ कैरात- १० शारतायीनां
११ पौष्पिण्डय- १२ भागल- १३ वडौट्राणां
१४ औपविन्दो- १५ मान्यरेपाः १६ रौहिणायनाः
१७ आङ्गारकाः १८ क्रोलयनाः १९ क्रोष्टाः

२० आरुण्यः २१ पार्थिवाः.....भवति । आङ्गि-
रस-औतथ्य-गौतम-इति होता । इत्यादि ॥

आयास्याः

आयास्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-आयास्य-गौतम-इति होता । इत्यादि ॥

औशिजाः

औशिजा.....इति होता । कक्षीयतवद्-
औशिजवद्-गौतमवद्-औतथ्यवद्-अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

मैरीचितनया राजन् सुरूपा नाम विश्रुता ।
भार्या साऽङ्गिरसो देवास्तस्याः पुत्रा दश स्मृताः ॥
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षो दमः प्राणस्तथैव च ।
हविष्मांश्च गविष्ठश्च ऋतवः सत्यश्च ते दश ॥
एते चाङ्गिरसो नाम देवा वै सोमपायिनः ।
सुरूपा जनयामास ऋषीन् सर्वेभ्यरानिमान् ॥
वृंहस्पति गौतमं च संयतं च महाश्रुतिम् ।
आयास्यं वामदेवं च उचध्यमुशिजं तथा ॥
इत्येते ऋषयः सर्वे गोत्रकाराः प्रकीर्तिताः ।
तेषां गोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ॥

(१) मत्स्य. १९६।१ साऽङ्गिरसो (चाङ्गिरसो) ; गोम.
४६ ; संप्र. ६९५ साऽङ्गिरसो देवाः (त्वङ्गिरसो देवी) .

(२) मत्स्य. १९६।२ पूर्वार्धे (आत्मायुर्मनो दक्षः तवः
प्राणस्तथैव च ।) ; गोम. ४६ कतः (मत्स्यः) ; संप्र. ६९५
गविष्ठश्च ऋतवः (हविष्ठश्च ऋतुः) .

(३) मत्स्य. १९६।३ ; गोम. ४६ पूर्वार्धे (श्लेतेऽङ्गिरसो
नाम देवा वै सामगायिनः ।) ; संप्र. ६९५ पूर्वार्धे (श्लेतेऽङ्गि-
रसो नाम देवा वै सामगायनाः ।) .

(४) मत्स्य. १९६।४ च महाश्रुतिम् (कृषिमुत्तमम्) उत्त-
रार्धे (उतथ्यं वामदेवं च अजयपृथुभिर्जं तथा ।) ; गोम. ४६
आयास्यं (अयास्यं) ; संप्र. ६९५ गौतमं (गौतमं) उचध्य
(उतथ्य) .

(५) मत्स्य. १९६।५ ; गोम. ४६ ; संप्र. ६९५ .

(१) मानवश्रौतसूत्रोक्ते गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन श्रीमहा-
श्रुयेन संपादितः । ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' पुस्तकात्संशुद्धितः ।

(२) गृह्ययजुर्वेदपरिशिष्टोक्ते गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन
श्रीमहाश्रुयेन संपादितः । ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' पुस्तकात् संपुद्धितः ।

औचक्याः

१ उचक्यो गौतमश्चैव तौलेयोऽभिजितस्तथा ।

सार्धेनेमिः सलौगाक्षिः क्षीरः कौष्टिकिरेव च ॥

२ राहुगण्यः सौपुरिर्त्रिंशैः केरतिः सामैलेमकिः ।

पौष्पिण्डिर्भागैलश्चैव ऋषिप्रणैः शान्तकस्तथा ॥

३ कैरोटः कौरवारी च उर्पविन्दुः सुरैर्पिर्णः ।

(१) मत्स्य. १९६।६ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

[गोप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६९७-६९८ ; प्रद. ११४-११५ ; संकी. १८६ ; संर. ४३२ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. संप्र. प्रद. संकी. संर. उतप्यः .

१ गोप्र. संप्र. मैलेयः .

५ गोप्र. बौधिनैः ; संप्र. बौधिनैः ; बौधयः ; लगाः ; प्रद.

बौधिः ; लगः ; संकी. बौधयोगाः ; संर. बोधयोगाः .

६ गोप्र. सुगोमाक्षिः ; संप्र. सुगोमाक्षिः ; सुगोमाक्षयः ; प्रद.

सुगोमाक्षिः ; संकी. संर. सुगोमाक्षयः .

७, ८, गोप्र. क्षीरयो रिकिरेव च ; संप्र. क्षिरोटकिरेव च,
क्षीरवाहितयः ; प्रद. क्षीरटः ; टेकिः ; संकी. क्षीरवाहितयः ;
संर. क्षीरवाहितयः .

(२) मत्स्य. १९६।७ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

९ मत्स्य. संप्र. राहुकर्णः ; गोप्र. राहोः कर्णः ; प्रद.
बाहुकर्णः ; संकी. राहुकर्णः ; संर. राहुकर्णः .

१० गोप्र. सौपुत्रिः ; संप्र. च सौपुत्रिः ; संकी. संर. सौपुत्रयः .

११ संप्र. संकी. संर. (०) .

१२, १४ मत्स्य. पीतामित्रिर्भागवतो ; गोप्र. पीतामित्रिर्भागवतो ;
संप्र. पीतामित्रिर्भागवतो ; पीतामित्रिः ; भागवतः ; प्रद. पीतामित्रिः ;
भागवतिः ; संकी. पीतामित्रयः ; भागवतः ; संर. पीतामित्रयः ;
भागवतः .

१५ मत्स्य. चण्डकः ; संप्र. चण्डकः ; चण्डादुकाः ;
प्रद. वाण्डकः ; संकी. वाण्डकः ; संर. चण्डकः .

(३) मत्स्य. १९६।८ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

१६ मत्स्य. बरोटकः ; प्रद. संकी. संर. (०) .

१७ मत्स्य. सखीरी ; गोप्र. गुतापी वीटः ; संप्र. गुतापी वीटः ;
मायकरी वेत्र गुतापी वीटः ; प्रद. गुतापी ; वीटः ; संकी. संर.
गुतापी .

१८ गोप्र. उरविन्दः ; संप्र. उरविन्दः .

रौहिर्गोयनिचोरैणी कोट्यो चैवार्णायनिः ॥

१ मोर्द्धायनि-कौसोर-कौटिल्याः पार्थिवैस्तथा ।

रौहिण्यो निरोर्धश्च मूलयो वैसुरेव च ॥

२ कौचाक्षि-पुष्पयश्चैव क्षारकौण्डिकेव च ।

क्षैपा विश्वन्तिरेविश्व पाचिकौरेविरेव च ॥

२०, २१ मत्स्य. बाहिनीपतिवैशाली ; गोप्र. रौहिण्यनि-
चोराणि ; संप्र. रौहिण्यो निचोराणि ; रौहिण्यनयः ; प्रद.
रौहिणः ; निचोराणि ; संकी. संर. रौहिण्यनयः ; जेयी.
रौहिण्यनिचोराणिः .

२२, २३ गोप्र. कोष्ठकैवाराणायनिः ; संप्र. कौष्ठकैवाराणायनिः ;
कौष्ठ्याः ; आरुण्यनयः ; प्रद. कोष्ठः ; आरुणायनिः ; संकी.
मोष्ठायनयः ; अरुणायनयः ; संर. कौष्ठायनयः ; आरुणायनयः .

(१) मत्स्य. १९६।९ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६५ .

२४ मत्स्य. सोमोऽजायनि ; गोप्र. सोमोदयनि ; संप्र. सोमो
दायनिकः ; सौदामनयः ; प्रद. सोमदायनः ; संकी. संर. सौदा-
मनयः .

२५ संप्र. सोरः ; कासोरयः ; संकी. कासोरणः ; संर. कासोपाः .

२६ मत्स्य. कौशल्याः ; गोप्र. कौशल्याः ; संप्र. कौशल्याः ;
कौशल्याः ; प्रद. कौशल्यायनः ; संकी. संर. कौशल्याः .

२७ संप्र. पार्थिवस्तथा .

२८, २९ मत्स्य. रौहिण्यायनिरेवामी ; गोप्र. जेयी. रौहि-
ण्यायनिरौहाम् ; संप्र. रौहिण्यो निरोधश्च रौहिण्याः ; कारधनयः ;
संकी. संर. रौहिण्याः ; कारधनयः .

३० मत्स्य. संर. मूलयः ; प्रद. राधोदूकिः .

३१ मत्स्य. पाण्डुरेव च ; गोप्र. वासुरेव च ; संप्र. वासु-
रेव च, वासताः ; प्रद. संकी. संर. वासतः .

(२) मत्स्य. १९६।१० ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६ .

३२ मत्स्य. (०) ; गोप्र. कापाक्षिः ; संप्र. वापाक्षः .

३३ मत्स्य. (०) ; गोप्र. पुण्यध्वजः ; संप्र. पुण्यध्वजः ;
पुण्यवनः ; प्रद. संकी. संर. पुण्यवनः .

३४ मत्स्य. (०) .

३५ गोप्र. धवः ; संप्र. धवाः .

३६ मत्स्य. विश्वकरोदरिश्च ; प्रद. विश्वनिः ; विश्वः .

३७ मत्स्य. पारिकारादिरेव च ; गोप्र. पाचिकारोविरेविन्दः ;
संप्र. पाचिकारोदिरेव च, पचिकाः ; रेवयः ; प्रद. पाचिकारिनिः ;
संकी. पाचिकाः ; रेवयः ; संर. पाचिकाः ; रेवयः .

१२यपेयप्रवरा ह्येते तेषां च प्रवरान् ऋणु ।
अङ्गिराश्च उचध्यश्च वशिजश्च महानृपिः ।
परस्परमवैवाहा इत्येते परिकीर्तिताः ॥

(१) अयेदानीं एतानि गौतमगोत्रकाण्डानि
व्याख्यास्यामः— यदुक्तमधस्तान्मृगगोत्रकाण्डव्याख्याने
उपलक्षणमस्माभिः 'इहोदाहृतेषु गोत्रकाण्डेषु' इत्याख्य
'व्याख्यास्यामः' इत्यन्तेन भाष्येण, तत्सर्वमिहापि
गौतमगोत्रकाण्डोपक्रमे द्रष्टव्यं, तुल्यत्वात् । इहोदाहृतानां
गौतमगोत्राणानां मध्ये श्रुतपदक्षानामृक्षाणामाश्वत्थानो-
क्तानां गौतमप्रवरगणदशनात् उत्तरप्र वक्ष्यमाणरथीतरमर-
द्वाजैश्च सह समानप्रवरवश्रवणात्तनैषोक्तयः, तैश्च सहा-
विवाहो द्रष्टव्यः; तेष्वान्यैः सूत्रकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् । इह
तु गौतमगणमध्यपाठे कारणं किमप्याश्वत्थयनगुह्यगम्य-
मस्तीति कल्प्यम् । उत्तरप्र पाठे तु विस्पष्टं कारणमस्ती-
त्युक्तम् । इहापि गणाः प्रवराश्च निगदव्याख्यातत्वात्

(१) मत्स्य. १९१।१०, ११ प्यापेयप्रवरा ह्येते (आपैवाः
प्रवरार्षेयः) राक्ष उचध्यश्च (राः श्रुवोतध्यः) ह्येते (कपयः);
गोत्र. ४७ तेषां च (तेषां वा) उचध्यश्च (वचोतिश्च); संप्र.
६६६ तेषां च (तेषां वा) उचध्यश्च (वचोतिश्च) मवैवाहा
(मविवाहा).

शारद्वतगणे संप्र. प्रद. संकी. संर. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

- १ औपमान्याः— प्रद. संकी. औपमन्याः.
 - २ पैष्टिकाः— संप्र. टिका; प्रद. पैटिका; संर. टेटिका.
 - ३ शीनरयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
 - ४ शाळापयनाः— प्रद. शाळापि; संकी. शापयः; संर.
शीलापयः.
 - ५ वाशंयः— प्रद. संकी. संर. (०).
 - ६ सोरवः— प्रद. संकी. संर. (०).
 - ७ खरिकाः— प्रद. खरिक्.
 - ८ नैकर्षयः— संप्र. प्रद. संकी. नैकपयः.
 - ९ तोलेवाः— प्रद. तोदेव; संकी. संर. तोदेवाः.
 - १० वाल्योदाः— संकी. वाल्यौदाः; संर. वाल्योदाः.
- एतेषु कानिचिन्नामानि मानवप्रौढसूत्रे शुक्लजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

न व्याख्येयाः । इह च यत्रयनैकस्मिन्नेव गणे प्रवर-
कक्षीणामेकदिनिसंख्याविषया क्रमविषया च विप्रति-
पत्तिर्दृश्यते सूत्रकाराणां तत्रतत्रोक्तप्रयोगावलम्बनामेव ते
प्रवर इति प्रयोगकृतव्यवस्था द्रष्टव्या । इह गौतमगणानां
कक्षश्रुतपदक्षणी वर्जयित्वा सर्वेषां स्वं स्वं गणं विहाय
परस्परमविवाहो द्रष्टव्यः । कुतः, समानगोनत्वात् ।
समानगोत्रत्वं च गौतमस्य सप्तपरपत्यत्वात् । त्वेषु
गणेषु सुवराप्रविवाहः, समानप्रवरत्वात् । अपि च
'गौतमानां सर्वेषामविवाहः' इति बोधाऽनवचनाच्च
सर्वेषामविवाहः । अत्र श्लोकः— 'गौतमानां न सर्वेषां
विवाहोऽस्ति परस्परम् । सगोनत्वाच्च वाक्याच्च बोधा-
यनमुक्तोद्भवात् ॥' इति । गोत्र. ३९-४०

(२) अङ्गिरसः निविधाः— गौतमाः, भरद्वाजाः,
केवलाङ्गिरसश्च । तत्र गौतमाः सप्त, भरद्वाजाः चत्वारः,
केवलाङ्गिरसः पक्षिति । संप्र. ६२६

प्रवरसंग्रहकारः

'गौतमोऽयास औचध्यः कक्षीवानौगिजस्तथा ।
बृहदुच्यो धामदेवो गोत्राणीमानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

..... वक्ष्यन्तेऽङ्गिरसो गणाः ।
'गौतमाः सप्त चायास्याः शारद्वतास्तथा परे ॥
कौमण्डा दीर्घतमस्ततः कारेणुपालयः ।
धामदेवा औशनसा गोत्रैर्वैवाहा नान्वियुः ॥

(१) प्रवरा. १०९; विवा. ७०१ औचध्यः (औतव्यः)
गोत्राणीमानि (गोत्रनामानि) ; उच्योति. १३३ औचध्यः
(औतव्यः); बाल. १५३ वृ. १७७; संप्र. १७८-१७९
गौतमोऽयास औचध्यः (गौतमो यास्त औतव्यः) गोत्राणीमानि
(गोत्रनामानि) .

(२) स्मृत्यार. १५; संप्र. ६२.

(३) स्मृत्यार. १५; संप्र. ६२ शारद्वता (शरद्वता)
कौमण्डा (कौमण्डा) गोत्रैर्वैवाहा नान्वियुः (गोत्रैर्वैवाहान्वियु-
मियः); कृम. २०४१ (=) चायास्याः शारद्वता
(चायसा; शरद्वता) दीर्घ (दीर्घ) एनीयापं संभवत् .

भरद्वाजकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

१ भरद्वाजाः २ क्षाम्यायणाः ३ मागण्डाः
४ देवाश्याः ५ उद्वहल्याः ६ प्राग्वंशयः ७ वाहल्याः
८ बाध्योगाः ९ यासिनायनाः १० वैदेहाः
११ आश्याः १२ औक्षाः १३ भूरयः १४ पारिण-
द्वेयाः १५ शौलेयाः १६ शौद्रकयः १७ उरुडाः

(१) बौधायः ; गोत्र. ४०-४१ ; संम. ६३०-६३१ ;
संम. ५७ ; प्रद. ११५-११६ ; संकी. १८६-१८७ ; संम.
४३४-४३५.

२ प्रद. क्षाम्यायणः .

३ बौधायः, मागण्डाः ; गोत्र. मगण्डाः ; संम. मण्डाः ;
संम. प्रद. मण्डाः ; संकी. मेण्डाः ; संम. मेण्डाः .

४ संकी. भूर. उद्वहल्याः .

५ गोत्र. प्राग्वंशयः ; प्रद. प्राग्वंशी.

६ बौधायः, वाहल्याः ; गोत्र. वाहल्याः ; संम. वाहल-
मानाः ; संम. वाहलमाः ; प्रद. वाहलम्याः ; संकी. वाह-
लमाः ; संम. वाहलमाः .

७ बौधायः, संकी. बाध्योगाः ; गोत्र. ध्योगाः ; संम. धोग ;
संम. धावः ; प्रद. बाध्यः ; संम. बाध्योगाः .

८ संम. वसिनायनाः ; संम. वासिनायनाः ; प्रद. गोता-
लीनाः ; संकी. वासिनायनाः ; संम. वासिनायनाः .

९ गोत्र. वैदेहाः ; संम. प्रद. वैदेहाः ; संम. वैदेहाः .

१० बौधायः, भूरयः ; गोत्र. भूरयः ; संम. भूरयः .

११ प्रद. पारिणद्वेयाः ; संम. भूरयः .

१२ संकी. भूर. पारिणद्वेयाः .

१३ गोत्र. पारिणद्वेयाः ; संम. भूरयः ; प्रद. पारिणद्वेयाः ; संकी. पारिणद्वेयाः .

१४ गोत्र. भूर. भूर. पारिणद्वेयाः ; प्रद. पारिणद्वेयाः ; संम.
संकी. पारिणद्वेयाः .

१५ गोत्र. शौलेयाः ; संम. भूरयः ; प्रद. संकी. शौलेयाः ; संम.
शौलेयाः .

१६ गोत्र. शौद्रकयः .

१८ खारिणीययः १९ औपशयः २० वयोक्षिभेदाः
२१ आम्रिवेदयाः २२ वेधाः २३ शठाः २४ गौरि-
वायनाः २५ चेल्काः २६ स्तनकर्णाः २७ उरुक्षाः
२८ माणभिन्द्व्याः २९ काह्योद्व्याः ३० तौल्य-
लयः ३१ पैलाः ३२ खारणादयः ३३ भारुण्डेयाः

१८ संम. खारिणीययः ; संम. खारिणीययः .

१९ गोत्र. औपशयः ; संम. संम. औपशयः ; प्रद. औप-
शिनिः ; संकी. औपशयः ; संम. औपशयोनयः .

२० संम. (०) .

२१ गोत्र. अम्रिवेद्याः ; संम. प्रद. संकी. अम्रिवेद्याः .

२२ गोत्र. वेद्याः ; संम. प्ययाः, पेद्याः इत्यपि कथितं ;
संम. प्ययाः ; प्रद. संकी. संम. (०) .

२३ संम. शठाः .

२४ संम. गौरिवाः ; संकी. गौरिवायनाः ; संम. गौरि-
वायनाः .

२५ गोत्र. चेल्काः ; संम. चेल्कायनाः, चेल्का इत्यपि
कथितं ; संम. चेल्कायनाः ; संकी. संम. चेल्काः .

२६ संम. स्तनकर्णाः, स्तनकर्णाः इत्यपि कथितं .

२७ गोत्र. संम. प्रद. संकी. संम. कथाः .

२८ गोत्र. प्रद. माणभिषः ; संम. माणभिषाः ; संम.
संकी. माणभिन्दाः ; संम. माणभिन्दाः .

२९ गोत्र. काह्योद्व्याः ; संम. कण्डोद्व्याः ; संम. कण्डोद्व्याः ;
प्रद. कण्डोद्व्याः ; संकी. कण्डोद्व्याः ; संम. कण्डोद्व्याः ; संम.
कण्डोद्व्याः .

३० बौधायः, तौल्यलयः ; गोत्र. भूरयः ; संम. भूरय-
लयः ; संम. भूरयलयः ; प्रद. भूरयलयः ; संकी. भूरयलयः ;
संम. भूरयलयः .

३१ संम. पैलाः ; प्रद. पैलाः .

३२ गोत्र. भारुण्डयः ; संम. भारु, देवकाः ; संम.
भारुण्डयः, देवकाः ; प्रद. भारुण्डयः, देवकाः ; संकी. भारुण्डयः, देवकाः ;
संम. भारुण्डयः, देवकाः .

३३ गोत्र. भारुण्डयः ; संम. भारुण्डयः ; संम. (०) ;
प्रद. भारुण्डयः ; संकी. भारुण्डयः .

३४ माद्रपथयः ३५ सौरोमङ्गाः ३६ शुक्ताः
३७ देयमतयः ३८ इपुमताः ३९ औदमेघयः
४० प्रवाहणेयाः ४१ कल्माषाः ४२ राजस्तम्भिः
४३ सुधूपकृद् ४४ वाराहयः ४५ वलभिकयः
४६ रुद्राङ्गपथाः ४७ शालाहलयः ४८ देववेलाः
४९ महावेलाः ५० निविञ्ज्यायनाः ५१ घान्या-
यनाः ५२ शालालयः ५३ शार्दूलयः ५४ कात्कलाः

१४ गोत्र. भद्राश्वः ; संप्र. संम. भद्रपथयः ; प्रद.
भद्राश्विः ; संकौ. भद्राश्वः ; संर. भन्दाश्वः .

१५ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. सौरभराः ; प्रद. सौरभः ;
संर. सौरभराः .

१६ गोत्र. शुगाः ; प्रद. शुङ्गः .

१७ संर. देवमायः ; जेकौ. देवमतयः .

१८ प्रद. इपुमताः ; संकौ. संर. इपुमताः .

१९ गोत्र. औदमेघयः ; प्रद. औदमेघिः .

४० संर. प्रवाहणेयाः .

४१ गोत्र. कल्माषः ; संप्र. संम. कुल्माषाः .

४२ संकौ. संर. राजस्तम्भयः .

४३ गोत्र. सुधूपकृद् ; संप्र. सुधूपकृद् ; संम. सुधापकृद् ;
प्रद. सुधूपकृद् ; संकौ. संर. सुधूपकृद् .

४४ गोत्र. संकौ. पाराश्वः ; प्रद. पाराश्विः ; संर. पारा-
श्वयः .

४५ गोत्र. संप्र. संम. वलभिकयः ; प्रद. वलभीकिः ; संकौ.
वलभीकयः ; संर. वलभीकयः .

४६ बौध्रीप्र. उमाङ्गाः ; गोत्र. प्रद. रुद्राङ्गयः .

४७ प्रद. शालाहलिः ; संकौ. संर. शालाहलयः .

४८ बौध्रीप्र. देववेलाः ; गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ.
वैदवेलाः ; संर. वैदवेलाः .

४९ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. संर. (०) .

५० गोत्र. संम. प्रद. संर. घुलायनाः ; संप्र. घुलायनाः ;
संकौ. घुलायनाः .

५१ बौध्रीप्र. घन्यायनाः ; गोत्र. संप्र. संम. (०) ;
संकौ. संर. घुला .

५२ गोत्र. शालालयः ; प्रद. शाकानिः .

५३ संर. शार्दूलयः .

५४ गोत्र. संर. कात्कलाः ; संप्र. संम. शाकलाः ; प्रद.
कात्कलः ; संकौ. कात्कलः .

५५ वात्कलाः ५६ सैहकैलः ५७ कौडायनाः
५८ कौण्डिन्याः ५९ ब्रह्मस्तम्भाः ६० राजस्तम्भाः
६१ अमिस्तम्भाः ६२ वायुस्तम्भाः ६३ सूर्यस्तम्भाः
६४ सोमस्तम्भाः ६५ यमस्तम्भाः ६६ इन्द्रस्तम्भाः
६७ विष्णुस्तम्भाः ६८ यहस्तम्भाः ६९ आप-
स्तम्भाः ७० ये चान्ये स्तम्भशब्दाः ७१ सिद्धाः
७२ आरुणसिन्धुः ७३ कौमुदगन्धिः ७४ शक्तिः

५५ बौध्रीप्र. वात्कलाः ; गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ.
संर. वात्कलाः .

५६ गोत्र. सैहकैलः ; संप्र. प्रद. सैहकैलः ; संम.
सैहकैलः ; संकौ. सैहकैलः ; संर. सैहकैलः .

५७ बौध्रीप्र. कौडायनाः ; गोत्र. प्रद. संकौ. कौण्डायनाः ;
संम. कौडायनाः ; संर. कौडायनाः .

५८ बौध्रीप्र. कौण्डिन्याः ; गोत्र. कौण्डिन्याः ; संप्र.
कौण्डिन्याः ; संम. कौण्डिन्याः .

६० प्रद. (०) .

६१ संप्र. संम. (०) .

६२ संम. (०) .

६३ संम. (०) .

६४ संम. प्रद. (०) .

६५ संप्र. संम. (०) .

६६ संम. (०) .

६७ संम. प्रद. (०) .

६८ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७० गोत्र. ये चान्ये स्तम्भ-स्तम्भशब्दाः ; संप्र. ये चान्ये
स्तम्भशब्दान्ताः स्तम्भशब्दान्ताश्च तेषु ; प्रद. ये चान्ये
स्तम्भस्तम्भशब्दान्ताः ; संकौ. संर. ये चान्ये स्तम्भशब्दान्ता-
स्तेषु .

७१ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७२ गोत्र. संम. आरुणसिन्धुः ; संप्र. संकौ. संर. आरुणा,
सिन्धवः ; प्रद. अरुणः, सिन्धुः .

७३ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. संर. कौमुदगन्धयः ; प्रद.
कौमुदगन्धिः .

७४ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७५ कौशियायनाः ७६ आत्रेयायणाः ७७ भामण्याः
 ७८ धूमगन्धाः ७९ कुकाः ८० कौकाक्षयः
 ८१ नैतुन्दयः ८२ दार्भयः ८३ श्यामेयाः
 ८४ मत्स्यकाथाः ८५ कौकायनाः ८६ कारुपथयः
 ८७ कारीपायणाः ८८ काम्वल्याः इत्येते भर-
 द्वाजाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-इति होता । भारद्वाज-
 यद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोयद्-इत्यध्वर्युः ॥

रौक्षायणाः (ऋक्षाः)

१ रौक्षायणाः २ कपिलाः ३ शयलाः
 ४ शैपिलाः ५ विमिण्डयः ६ कौथुमः

७५ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. शिखायनाः ; प्रद. शिखायनाः .

७६ संकौ. संर. मात्रेयायणाः .

७७ गोप्र. भामण्याः ; संप्र. भामान्याः ; संम. संकौ. संर. भामाण्याः ; प्रद. भामन्यः .

७८ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. (७) ; प्रद. धूमगन्धाः .

७९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. कुकाः .

८० गोप्र. कौकाक्षयः ; संम. कौकाक्षयः .

८१ गोप्र. नैतुन्दयः ; संप्र. नैतुन्तयः ; संम. नैतुन्तयः ; प्रद. नैतुनिः ; संकौ. तैडुन्दयः ; संर. तैडुन्दयः .

८२ गोप्र. दार्भयः ; प्रद. दार्भिः .

८३ संम. श्यामेयाः ; संकौ. संर. शयिलाः .

८४ गोप्र. मत्स्यकाथाः ; संप्र. मत्स्यकाथाः ; संम. मत्स्यकाथाः .

८५ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. कारुणायनाः .

८७ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. कारियायणाः ; प्रद. कारुया-
 यनाः ; संर. करियायः .

८८ गोप्र. प्रद. संकौ. संर. कावल्याः ; संप्र. काम्वाल्याः .

(१) वौश्रौप्र. गोत्रनामसंग्रहो नास्ति ; गोप्र. ४१ ; संप्र. ६३२ ; संम. ५७ ; प्रद. ११७ ; संकौ. १८७ ; संर. ४३६ .

३ गोप्र. शिपिलाः ; संप्र. शिफिलाः ; संम. शक्तिमलाः ; प्रद. शवलः .

४ संप्र. संम. शैफिलाः ; प्रद. शिपिलः, शिपिलरिः ; संकौ. संर. शिफिलाः .

५ गोप्र. वैमिण्ड ; संप्र. वैफिलाः ; संम. वैकिटाः ; प्रद. विमिण्डिः ; संकौ. विमिण्डयः .

६ गोप्र. कौथुनः ; संप्र. संकौ. संर. कौथुनाः ; प्रद. कौथमः .

७. अग्निजिह्वी च ८ कर्णाः च ९ सूतश्च एते
 रौक्षायणाः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-वान्दन-मातवचस-
 इति होता । मातवचोवद्-वान्दनवद्-भारद्वाजवद्-
 बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गर्गाः

१ गर्गाः २ साम्भरायणाः ३ सखीनयः ४ गान्ध-
 रायणाः ५ बाहुलकयः ६ भ्राष्ट्रकृत ७ भ्राष्ट्रविन्दयः
 ८ कौष्टुकयः ९ सौयामुनिः १० भ्राजिनाक्षयः
 ११ होत्रापचयः १२ सत्यापचयः १३ काणायनाः

७ संप्र. प्रद. संकौ. संर. अग्निजिह्वाः .

८ गोप्र. कर्णः ; संप्र. संम. कर्णिः ; प्रद. कर्णः .

९ गोप्र. संप्र. संम. खणिः ; प्रद. खनः ; संकौ. संर. सुताः .

(१) वौश्रौप्र. ; गोप्र. ४१-४२ ; संप्र. ६३२ ; संम. ५७ ; प्रद. ११६ ; संकौ. १८७ ; संर. ४३५ .

३ गोप्र. सखीनाः ; संप्र. सखीनायनाः ; संम. सखीनायनाः ; प्रद. सखीनः ; संर. सखीनयः .

४ वौश्रौप्र. संप्र. संम. गन्धरायणाः ; गोप्र. गौगन्धरायणाः ; संकौ. संर. माधरायणाः .

५ संप्र. संम. बाहुलकयः ; संकौ. संर. बाहुल्यः .

६ वौश्रौप्र. भ्रष्टकाः ; गोप्र. भ्रष्टवः ; संप्र. संम. भ्राष्टकाः ; प्रद. भ्रष्टकः ; संकौ. भ्राष्टकृतः ; संर. भ्राष्टकृतः, भ्राष्टृतः .

७ गोप्र. ऋष्ट्रविन्दयः ; संप्र. भ्राष्ट्रविन्दयः ; संम. भ्राष्ट्र-
 विन्दयः ; प्रद. माष्ट्रविन्दः .

८ गोप्र. संर. कौष्टुकयः ; संप्र. कौष्टयः ; संम. संकौ. कौष्टुकयः ; प्रद. कौष्टकिः .

९ संकौ. संर. सौयामुनाः .

१० वौश्रौप्र. आग्निनाक्षत्रेयाः ; गोप्र. भाजिनाक्षयः ; प्रद. आग्निनाक्षिः .

११ गोप्र. होत्रपचयः ; संम. होत्रायः ; प्रद. हाश्रायनिः .

१२ गोप्र. सत्यापचयः ; संम. सत्यापचयः ; प्रद. सत्यायनिः ; संर. सत्यापचयाः .

१३ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

१४ औपमर्कटायनाः १५ जाणवत् १६ पलाश-
शाखावन्तयः १७ सांभहवान् १८ तुल्यः १९ वेणु-
भरिः २० स्त्रोहनाः २१ कारिरौत्तिः २२ कैवल्यः
२३ राजयः २४ पौलयः इत्येते गर्गाः । तेषां
पञ्चाप्येयस्याप्येयो वा प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
-वार्हस्पत्य-भारद्वाज-शैन्य-गार्ग्य-इति होता ।
आङ्गिरस-शैन्य-गार्ग्य-इति वा । गर्गवत्-शिनि-
षद्-भरद्वाजवद्-वृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्य-
ध्वर्युः । गर्गवत्-शिनिषद्-अङ्गिरोवद्-इति धा ॥

कपयः *

१ कपयः २ वैतलानां ३ ऐतिशायनानां

* यद्यपि वपिगणो बौधायनेन केवलङ्गिरोमध्ये पठितः, तथापि
आपस्तम्बकात्यायनगौडपादिभिः निबन्धकरिभ्यः भरद्वाजकाण्डे
पठितस्याद्वैतः सङ्गृहीतः । एव कथ्यगर्गसङ्ख्यादयोऽपि कैश्वर्य-
कारित्वेन पठिता अपि निर्णयानुसारेण यथास्थान सङ्गृहीताः ।

१४ बौधायन, औपमर्कटायनाः ; गोम्र. संम. संम. प्रद.
संकी. संम. (०).

१५ गोम्र. जापावताः ; संम. जवाः ; संम. यवाः ; प्रद.
जापावताः ; संकी. संम. (०).

१६ गोम्र. पाटा शाखावन्तयः ; संम. नवरत्नाः शाखा-
वन्तयः ; संम. नरपलाशाः शाखावन्तयः ; प्रद. पाटा शाखावन्ति ;
संका. संम. (०) ; जैषी. पलाशावन्तयः .

१७, १८ बौधायन, समस्तुल्याः ; संम. संम. समस्तुल्याः ;
प्रद. सामस्तुल्याः, तुल्य .

१९ बौधायन, वैडवानि ; गोम्र. वेणुवानि ; संम. संम.
वेणुमरिः ; प्रद. वलवानि ; संकी. संम. (०).

२०, २१ गोम्र. सोहता, कारी पौषिकः ; संम. सौदमकारि,
रौतिः ; संम. सौदमकारि, रौतिः ; प्रद. साहता, कारितानि ;
संकी. संम. (०).

२२ गोम्र. नाव्याः ; संम. संम. नौवाल्याः ; प्रद. नैवाल्याः ;
संकी. संम. (०).

२३ गोम्र. राजवतः ; संम. संम. राजवतः ; प्रद. राजनि ;
संकी. संम. (०).

२४ संम. संम. लवाः ; प्रद. पौषिः ; संकी. संम. (०).
(१) बौधायन ; गोम्र. ५५ ; संम. ५३२ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११७ ; [संकी. १८७ ; संम. ४३५].

१ संम. कपि-.

२, ३ संम. वैतलयन्तः, ऐतिशायनाः ; संम. वैतलयनानाम् .

सं. का. ३९

४ पतञ्जलानां ५ तरखिनां ६ ताण्डिनां ७ भोज-
सिनां ८ शाङ्करवाणां ९ करशिखण्डानां १० मौपी-
तकिः ११ छगलयः १२ मापशरावः १३ मौष्यः
इत्येते कपयः । तेषां त्रयाप्येयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-आमहीयव-औरुक्षय-इति होता ।
उरुक्षयवद्-अमहीयववद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥
भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसत्र

केवलभरद्वाजाः

अथ भरद्वाजानां त्रयाप्येयः । आङ्गिरस-वार्हस्पत्य-
भारद्वाज-इति । भरद्वाजवद्-वृहस्पतिवद्-
अङ्गिरोवद्-इति । एष पञ्चाविकृतः कुक्क-
आग्निवेश्य-ऊर्जायनानां सर्वेषां च स्तम्भस्तम्भ-
शब्दानाम् ॥

कुक्कदिशब्दानां एष एव प्रवरः अविकृतः स्यात् ।
ब्रह्मस्तम्भा राजस्तम्भा अग्निस्तम्भाः सोमस्तम्भाः । इह
कुक्काः कौकपयता उच्यन्ते । कपदि.

गौडशिशिराः

अथ व्यामुष्यायणानां कुलानाम् । यथा शुक्ल-
शैशिरयः । भरद्वाजाः शुक्लाः । कताः शैशिरयः ।
तेषां पञ्चाप्येयः । आङ्गिरस-वार्हस्पत्य-भारद्वाज

.. ४ संम. संम. पञ्चजीनाम् ; प्रद. (०).

५ संम. तारखिनाम् ; प्रद. (०).

६ गोम्र. संम. ताण्डिनाम् ; प्रद. ताण्डिनः .

७ संम. संम. भोजसीनाम् ; प्रद. भोजसी .

८ बौधायन, शाङ्करवाणाम् ; गोम्र. कासवराणाम् ; संम.
संम. साङ्करवाणाम् ; प्रद. कासरा .

९ गोम्र. करशिखण्डनाम् ; संम. संम. करशिखण्डनाम् ;
प्रद. करशिखण्ड .

१० गोम्र. आभीतिगिः ; संम. संम. गौशितकिः ; प्रद.
गौपीतकिः .

११ गोम्र. सायसखः ; संम. राजयः ; संम. संययः ; प्रद.
सायसः .

१२ यतत्राम प्रा. जौल औ अधिक पठति ।

१३ संम. मौष्यः ; प्रद. पौषि .

(१) आपगौ. २४६१८-२४७१० ; गोम्र. ४२-४३.

-कात्य-आत्कील-इति । अत्कीलवत्-कतवद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति ।
 ज्यापेयम् हैके । आङ्गिरस-कात्य-आत्कील-इति । अत्कीलवत्-कतवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥
 ; दर्शपूर्णमासयोः द्विगोत्रस्य आपेयवरणमुक्तं सूत्रान्तरे- 'द्विगोत्रस्य श्रींस्त्रीनैकैकस्मात् गोत्रादुपलक्षयेत्' इति । तथा पण्णां प्रवरप्राप्तौ इह 'न पञ्चाति प्रवृणीते' इति त्रयाणां एकस्माद्गोत्रादुपलक्षणं अपरस्मात् द्वयोः प्राप्तम्, तस्य दर्शनार्थं ज्यापेयस्यैवाधिकारे च वरणेऽपि प्रदर्शनार्थं च पुरातनं द्विगोत्रमुदाहर्तुमाह- 'अथ द्यामुप्यायणानाम्' इति अस्मिन्नेव प्रवेशे, भारद्वाजेन पञ्चापेयत्वात् उदाह्रियमाणस्य । अथ द्यामुप्यायणानां द्विगोत्राणां प्रदर्शनार्थं प्रवर उच्यन्ते । यथा शुक्लशैशिरयः नाम पुरातनं द्विगोत्रम् । शुक्लाश्च शैशिराश्च शुक्ल-शैशिरयः । भरद्वाजाः शुक्ला आङ्गिरसाः, कताः शैशिरयः विश्वामित्राः । यदस्यैतत्पितृकं गोत्रं तत्र प्रथमवरणं, इतरतो द्वितीयं इति द्यामुप्यायणप्रवरे । अथ द्विगोत्राणां उभयगोत्रयोः अविवाहस्तत्सगोत्राणां च । कपर्दि.

ऋक्षाः

अथ ऋक्षाणां पञ्चापेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति । ज्यापेयम् हैके । आङ्गिरस-वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

कपयः

अथ कपीनां ज्यापेयः । आङ्गिरस-आमहीय-औरुक्षय-इति । उरुक्षयवद्-अमहीयवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

गर्गाः

अथ गर्गाणां ज्यापेयः । आङ्गिरस-गार्ग्य-शैन्य-इति । शिनिवद्-गर्गवद्-अङ्गिरोवद्-इति । भरद्वाजम् हैके अङ्गिरसः स्थाने । भारद्वाज-गार्ग्य-शैन्य इति । शिनिवद्-गर्गवद्-भरद्वाजवद्-इति ॥

भरद्वाजम् हैकेऽङ्गिरसः स्थान इच्छन्ति ज्यापेयाः । ज्यापेयस्यैवाधिकारे न पञ्चापेयादीनाम् । अतः अन्योऽनुज्ञायते भरद्वाजादन्येऽप्यापेया एषां विद्यन्ते इति । तेन बृहस्पतिरपि एषामुपिरिति गम्यते तेन सह पञ्चापेयो नाम प्रवरः स्यात् आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-गार्ग्य-शैन्य-इति । एवं बहुवृत्तानां महाप्रवराचार्याणां च वचनम्- 'ज्यापेयत्वे प्रवरः पूर्वोक्तो वा स्यात् भरद्वाजा-दिवा' । तत्र भरद्वाजस्य सप्तर्षिस्मरणात् तस्यापि परत्वमिति 'सह परेण' इत्येतन्न विरुध्यते । तत्र प्रवरः भारद्वाज गार्ग्य शैन्य इति । शिनिवद् गर्गवद् भरद्वाजवद् इति । तत्र ऋक्षाणां गर्गाणां भारद्वाजानां परस्परं विवाहो नास्ति, समानार्थेयाणां बहुत्वात् । ज्यापेयत्वे सप्त ऋषयः सन्ति इति अविवाह एव । 'ज्यापेयगर्गाणां भरद्वाजऋक्षाणां चाविवाहः' इति गार्गीयप्रवरे चोक्तम् । पञ्चापेयाणां वचनमन्तरेणापि अविवाहः सिद्ध इति । कपर्दि.

सत्यापाढश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

अथ भरद्वाजानां ज्यापेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-इति । भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति । एष एवाविकृतस्तुभ्य-आग्नि-वेद्य-और्जयानानां सर्वेषां च स्तम्भस्तम्भ-शब्दानाम् ॥

ऋक्षाः

अथ ऋक्षाणां पञ्चापेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति । ज्यापेयम् हैके । आङ्गिरस-वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

शौक्लशैशिराः

अथ द्यामुप्यायणानां कुलानाम् । यथा शौक्ल-शैशिरयः । भरद्वाजाः शुङ्गाः । कताः शैशिरयः । तेषां पञ्चापेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-

कात्य-आश्विल-इति । अश्विलवत्-कतवद्-भर-
द्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति । त्र्यापेय-
मु हैके । आङ्गिरस-कात्य-आश्विल-इति ।
अश्विलवत्-कतवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

गर्गाः

अथ गर्गाणां त्र्यापेयः । आङ्गिरस-गार्ग्य-शैन्य-
इति । शिनीवद्-गर्गवद्-अङ्गिरोवद्-इति । भार-
द्वाजमु हैके अङ्गिरसः स्थाने । भारद्वाज-गार्ग्य-
शैन्य-इति । शिनीवद्-गर्गवद्-भरद्वाजवद्-इति ॥

कपयः

अथ कपीनां त्र्यापेयः । आङ्गिरस-माह्व्यव-
-औरुक्ष्य-इति । उरुक्ष्यवद्-मह्व्यवद्-
अङ्गिरोवद्-इति । सरस्वांस्तिलो विदुः शालुः
पतञ्जलिर्भूयसीर्द्वेन्द्रकीर्जन्द्वः । कपेरष्टविधाः
प्रजाः ॥

तुभ्य आग्निवेश्य और्बयान एतेषां, सम्भशब्दो यन्नामनु
वर्तते ते सम्भशब्दाः, सम्भशब्दो यन्नामनु वर्तते ते
सम्भशब्दाः, एतेषां चैवोऽनन्तरोक्तस्यापेय एव प्रवरो
मन्वेदित्यर्थः । दाम्या गोत्राभ्यां व्यपदेशात् दामुभ्या-
यणानि कुलानि । ' यथा शौङ्गशैशिर्यः ' इति पुरातनं
दामुभ्यायणकुलं इदानींतनानां द्विगोत्राणां द्वयोःपि गोत्र-
योरविशङ्कं वक्तुं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतम् । शृङ्गा भरद्वाजाः,
कताः शैशिरयो विश्वामित्राः । भारद्वाजस्य शृङ्गस्य
धीनाद्वैश्वामित्रस्य शैशिरः क्षेत्रे उत्पन्नाः शौङ्गशैशिरा
इत्युच्यन्ते । तत्सततिजातानां पञ्चापेयः प्रवरो द्रष्टव्यः ।
आङ्गिरस बार्हस्पत्य भारद्वाज कात्य आश्विल इति होतुः ।
अश्विलवत् कतवद् भरद्वाजवद् बृहस्पतिवद् अङ्गिरोवद्
इति अप्वर्योः । त्र्यापेयमेके । आङ्गिरस कात्य आश्विल
इति होतुः । अश्विलवत् कतवद् अङ्गिरोवद् इति
अप्वर्योः । अस्मिन्प्रवरे जनयितुः पूर्वः प्रवरः प्रतिग्रहीतु-
रपरो ययोकृतायान्येष्वपि पुत्रिकपुत्रदत्तककृत्तृत्रिम-
पुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयोः प्रवरो ज्ञेयः, शौङ्गशैशिर्याणां
दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । सर्वेषां दामुभ्यायणानां गोत्रद्वय-
संबन्धिवरणप्रसक्तौ व्यवसामाह आश्वलयनः- ' तेषामु-
भयतः प्रवृणीतैकमितरस्ते द्वावितरस्ते द्वौ वेतरस्तीनितरस्ते

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामितिप्रवरणम् ' इति ।
' एकमितरस्ते द्वावितरतः ' इति त्र्यापेयः, ' द्वौ वेतरस्ती-
नितरतः ' इति पञ्चापेयः । तत्र पूर्वं कस्य प्रवरः
इत्याकाङ्क्षायां कात्यायनलौगाक्षी आहृतुः- ' पूर्वः प्रवर
उत्पादयितुं कृतरः प्रतिग्रहीतुः ' इति । एवं वक्ष्यमाणेषु
संख्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । गर्गाणां भरद्वाजवत् पाक्षिक-
भरद्वाजवरणादेव सिद्धम् ।

यद्यपि कपीनां पाठः केवलङ्गिरोगणमध्ये सर्वेषु
सूनुस्तकेषु दृश्यते, तथापि स नादत्तव्यः, गोत्रप्रवर-
मञ्जरीप्रयोगपारिजातस्मृत्यर्थसारदिबहुमन्यविरोधात्, बहु-
स्मृतिपुराणसूत्रविरोधात्, ' भारद्वाजैः सह (अ)-
विवाहः, केवलङ्गिरोभिः सह विवाहः ' इत्येतादृशस्य
शिष्टाभिमतानुचारस्यान्यथात्वापत्तेः । अथ वा द्वौ कपी
ज्येष्ठौ । एते भरद्वाजगणस्य, अपरः केवलङ्गिरोगणस्यः ।
तथा च मण्डनः- ' भारद्वाजप्रवरणे केविदाहुः कपी
पृथक् ' इति । प्रव.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

भरद्वाजाग्निवेश्यानां आङ्गिरस- बार्हस्पत्य-
भरद्वाज-इति ॥

भरद्वाजानामग्निवेश्यानां चापं त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
गानाष्ट्र.

श्रद्धाः

श्रद्धाणां आङ्गिरस- बार्हस्पत्य- भारद्वाज-
वान्दन- मातवचस- इति ॥

अयं पञ्चापेयः प्रवरः । गानाष्ट्र.

गर्गाः

गर्गाणां आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भरद्वाज-गार्ग्य-
शैन्य-इति । आङ्गिरस-शैन्य-गार्ग्य-इति वा ॥
गर्गाणां पञ्चापेयस्यापेयो वा प्रवरो भवति । व्यवस्थया
विकस्यो न, वर्गमेदानवगमादित्युक्तम् । एते च
भरद्वाजाः । आग्निवेश्यानां गर्गाणां च भरद्वाजत्वात्तदेषां
च परस्परमविवाहः । गानाष्ट्र.

(१) ब्राह्म. २/१२१ ; गोत्र. ४५.

(२) ब्राह्म. २/१२२ ; गोत्र. ४५.

कपयः

कैपीनां आङ्गिरस- आमहीयव- औरुक्षयस-
इति ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ य एते द्विप्रवाचना यथैतच्छौङ्गशैशिरयः ॥
अथेदानीमिदमुच्यते । य एते द्विप्रवाचना ऋषिद्वय-
व्यपदेश्याः, यथैते शौङ्गशैशिरा द्यामुष्यायणाः शौङ्गेयस्य
क्षेत्रे शैशिरियवीजोत्पन्नानां वंशाः । अन्येषां वा मिथ्यापेय-
क्षेत्रजोत्पन्नानां वंशा इत्येवोदाहरणम् । शौङ्गशैशिरग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । सर्वे ते मिथ्यापेयाः ।

गानाष्ट.

भरद्वाजाः शुक्लाः, कताः शैशिरयः ॥

यसाङ्गरद्वाजाः शुक्लाः, तेषामयं प्रवरः- आङ्गिरस-
बाह्वेस्पत्य-भारद्वाज-इति । कताः शैशिरयः, तेषां वैश्व-
मित्त-कात्य-आत्कील-इति ।

गानाष्ट.

तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ॥

एवं स्थिते कपमेतेषामपेयप्रवरणमिति प्रसङ्गमुक्त्वा
आह-तेषामिति । अपेयवरणपक्षे एवं भवति ।

गानाष्ट.

द्वौ चेतरतस्त्रीनितरतः ॥

पञ्चापेयप्रवरणपक्षोऽयम् ।

गानाष्ट.

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति ॥

अत उभयतो द्वौ द्वौ न प्रहीतव्यौ । कुतः ? चतुर्णां
वरणनिषेधात् ।

गानाष्ट.

न पञ्चानामतिप्रवरणम् ॥

अतिपञ्चानां प्रवरणनिषेधात् । तेन द्वयोरेकार्पित्वेऽपि
पञ्चापेयवरणमुपश्रुतमिति गम्यते ।

गानाष्ट.

आङ्गिरस-बाह्वेस्पत्य-भारद्वाज-कात्य-आत्कील-
इति ॥

(१) जाश्रौ. २।१।१२; गोप्र. ४५-४६; संकौ. १९४
(तेषामुभयतः प्रवृणीत एकमितरतो द्वावितरतो द्वौ चेतरतस्त्री-
नितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् ।)
एतावदेव; ह्रम. १०५४ (तेषामुभयतः.....इत्यादि); संर.
४१२ संतोषद.

प्रदर्शनमात्रमेतत् । द्यामुष्यायणलक्षणमुच्यते —

‘अपुणेन परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । आश्रयोरप्यसौ
रित्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥’ इति याज्ञवल्क्य-
वचनादेवंप्रकारमेव द्यामुष्यायणत्वं, नान्येति मन्तव्यम् ।
द्यामुष्यायणानां सर्वदा पक्षद्वयेऽप्यविवाहः । द्यामुष्या-
यणत्वाभावे वा ‘ऊर्ष्यं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च’
इत्यस्य वचनस्याविषयः ।

गानाष्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

१ अत्रेयायनि- २ मार्कण्डि- ३ बालिशायनि-
४ सौषिष्ट- ५ सौगेय- ६ आम्रिवेश्यानां ७ शाला-
थल- ८ वाराहि- ९ शौङ्गि- १० तृणकर्ण-
११ प्रावाहणेयानां १२ आश्वलायनि- १३ घावा-
श्रौगिरधि- १४ खारिप्रीवीणां १५ ऐपुमति- १६
साज्यङ्कि- १७ काञ्चकिकायनानां १८ तैतुन्दि-

(१) गोप्र. ४१; संप्र. ६११, ६४४; प्रद. ११६;
संकौ. १८७; संर. ४२४.

३ गोप्र. वासिनयनि; प्रद. बालिशायिनि; संकौ. संर.
बालिशायनाः.

४ गोप्र. सौषिष्ट; प्रद. संकौ. संर. सौषिष्टाः.

५ गोप्र. बाह्वेस्पत्याम्.

७ गोप्र. सारावरि; संप्र. साह्वारि, सारावरि, सारावरयः;
संकौ. संर. सारावयः.

८ गोप्र. वाहि; संप्र. प्रद. संकौ. संर. बाह्वयः.

९ गोप्र. संप्र. सौङ्गि; प्रद. साङ्गिः.

१० गोप्र. तृणकर्ण; संप्र. तृणकर्ण, तृणकर्णवः; प्रद.
संकौ. संर. तृणकर्णवः. संप्र. अस्यानन्तरं नृपाकर्णि
इत्यधिकम्.

११ संप्र. यावर्गमिष्यधि; प्रद. वाताङ्गिधिः.

१४ गोप्र. काश्यीवाणाम्; संप्र. काश्यीविणाम्; संकौ. संर.
काश्यीवयः; प्रद. काश्यीविः.

१५ गोप्र. मैथुमनि; संप्र. प्रद. संकौ. संर. मैथुनमतयः.

१६ संप्र. साहङ्गि; प्रद. स्वजङ्गिः.

१७ संप्र. काचकिकायनानाम्; प्रद. काचकिः कायनः.

१८ गोप्र. तैतुन्दि; संप्र. तैतुरि; प्रद. तैतुन्दिः.

१९ धौवकीनां २० सोमस्तम्बि- २१ ब्रह्म-
स्तम्बि- २२ तौत्वलि- २३ वैपुगोद्रेपीणां
२४ शालुहि- २५ चालुहि- २६ सौबुद्धिक-
२७ भारद्वाज- २८ औदमेधि- २९ देवमति-
३० देवागारि- ३१ देवस्थानि- ३२ हरिकर्ण-
३३ भ्राङ्गवि- ३४ धौगेय- ३५ कौमुदगन्धि-
३६ सात्यमुग्नि- ३७ मात्स्यक्राय- ३८ माल्येहर-
३९ हाल्येहर- ४० गाङ्गोदकि- ४१ कौस्तुभे-
४२ द्रौणि- ४३ जैत्रि- ४४ जैत्वलायनानां

१९ गोत्र. धौरितौवकीनाम् ; संप्र. धौरितौवकीनाम्,
धौताम्बकम् ; प्रद. धौताम्बकम् ; संकी. संप्र. धौताम्बकम् ;
२० गोत्र. सामस्तम्बि ; संप्र. सामस्तम्बि ; सोमस्तम्बि ;
सोमस्तम्बि ; प्रद. सामस्तम्बि ; संकी. संप्र. सामस्तम्बि ;
सोमस्तम्बि ;

२१ जैवी. (०) .

२२ संप्र. तौत्वलि, तौत्वलि.

२३ गोत्र. वैपुगोद्रेपीनाम् ; संप्र. युगोद्रेपीनाम् ; प्रद. वैपु-
गोद्रेपी.

२४ गोत्र. शालुहि ; संप्र. शालुहि, चालुहव ; प्रद. शालुहि ;
संर. शालुहव .

२५ गोत्र. चालुहि ; संकी. संर. (०) .

२६ गोत्र. सौबुद्धिका ; संप्र. सौबुद्धिका, सौबुद्धव ; संकी.
संर. सौबुद्धव .

२७ गोत्र. भरद्वाज .

२८ गोत्र. औदमेधि ; संप्र. औदमेधि ; प्रद. औदमेधि .

२९ गोत्र. देवागारि ; संप्र. देवागारि, देवागारव ; प्रद.

संकी. देवागारव ; संर. देवागारव .

३० संप्र. संकी. संर. हारिकर्णव .

३१ गोत्र. भ्राङ्गवि ; संप्र. भ्राङ्गवि ; प्रद. भ्राङ्गवि .

३२ गोत्र. संप्र. प्रद. धौगेय .

३३ गोत्र. प्रद. मात्स्यक्राय ; संप्र. मात्स्यक्राय .

३४ गोत्र. हाल्येहर ; संकी. हाल्येहर ; संर. हाल्येहर .

३५ गोत्र. गाङ्गोदकि ; संप्र. गाङ्गोदकि ; संकी. गाङ्गोदकि ;

संर. गाङ्गोदकि .

४१ संप्र. कौस्तुभे, कौस्तुभे ; संकी. संर. कौस्तुभे .

४२ गोत्र. द्रौणि .

४४ संप्र. जैत्वलायनानाम् .

४५ काण्वविजलिः ४६ आपस्तम्बि- ४७ सौज-
पुत्रि- ४८ पौलि- ४९ स्वाहलायनाः इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस- वार्हस्पत्य- भारद्वाज- इति । अङ्गिरोवद्-
वृहस्पतिवद्- भरद्वाजवद्-इति ॥

गर्गाः पञ्चार्षेयाः

१ कौलायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वत्सतरायणाः
४ ब्राह्मण- ५ ब्राह्मण- ६ ऐन्द्रालि- ७ साय-
कायनाः ८ कौलाय- ९ क्रियाभा- १० क्रीष-
११ कालकृत्- १२ मातुल- १३ यावकृत्-
१४ मालविः १५ औपमर्कटः १६ प्रोत्सङ्गिः
१७ पैङ्गलायनाः १८ श्यामाः १९ श्यामायनाः
२० गार्ग्याः २१ सांपरिवाराः इत्येतेषामविवाहः ।

४५ संप्र. काण्वविजलिः .

४८ संप्र. पौलि, सौल्यः ; संकी. संर. सौल्यः .

४९ गोत्र. स्वाहलायनाः ; प्रद. स्वाहलायनः .

(१) गोत्र. ४३ ; संप्र. ४४ ; प्रद. ११९ ; संकी.
१८७ ; संर. ४३५ .

२ गोत्र. केशवर्षी ; संप्र. केशवर्षा ; प्रद. केशविः .

३ गोत्र. वत्सतरायणाः ; संप्र. वत्सतरायणाः ; संकी.

संर. वत्सतरायणाः .

५ गोत्र. ब्राह्मणितिः ; संप्र. ब्राह्मणिविदि.

६ संप्र. ऐन्द्रालि.

७ गोत्र. सायकायनाः ; संप्र. प्रद. सायकायनाः .

८ प्रद. कौलायव .

९ गोत्र. क्रियात्वा ; प्रद. क्रियावः .

१० गोत्र. क्रीष .

११ संप्र. मातुल ; प्रद. मातुलेव .

१२ प्रद. यावकि .

१४ गोत्र. मालवः .

१५ गोत्र. औपमर्कटः ; संप्र. औपमर्कट ; प्रद. औपमर्कटिः .

१६ गोत्र. प्रोत्सङ्गः ; संप्र. प्रोत्सङ्ग ; प्रद. प्रोत्सङ्गः .

१७ गोत्र. पैङ्गलायनाः ; संप्र. प्रद. पैङ्गलायन .

१८ संप्र. प्रद. (०) .

१९ गोत्र. संकी. श्यामायनाः .

२० गोत्र. गर्गाः .

२१ प्रद. सांपरिवारः .

तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाह-
स्पत्य-भारद्वाज-शैन्य-गार्ग्य-इति । अङ्गि-
रोवद्-बृहस्पतिवद्-भरद्वाजवत्-शिनिवद्-
गर्गवद्-इति ॥

गर्गाः त्र्याप्येयाः

१ तैत्तिरिः २ कपिभूमिः ३ खन्दितः ४ खण्डितः
५ गर्गाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्याप्येयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस-शैन्य-गार्ग्य-इति । अङ्गि-
रोवत्-शिनिवद्-गर्गवद्-इति ॥

कपयः

१ कपिस्तरिः २ स्वस्तितरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलिः ७ भूयसी च ८ तैवरन्धिः
९ चैतकिः १० ऊर्ध्वास्तः ११ राजकेशी

(१) गोम. ४३; संप्र. ६३२, ६४४; प्रद. ११७;
संको. १८७; संर. ४३६. संप्र. (६. ६३२) प्रद. संको. संर.
येतेषां मतनेत गर्गमेवाः ।

१ गोम. प्रद. तिष्ठिरिः; संको. संर. तिष्ठिरः .

२ गोम. कपिभूमिः; प्रद. कपिः, भूमिः; संर. कपिभुवः .

३ गोम. संप्र. खन्दितः; प्रद. खन्दितिः; संको. संर.

(०) .

४ गोम. (०) .

५ संप्र. प्रद. गर्गः; संको. संर. (०) .

(२) गोम. ४३; संप्र. ६४४, ६४६; प्रद. ११७; संको.

१८७; संर. ४३५.

१ गोम. कपिः; संप्र. कपिः, कपयः; प्रद. कपिः तरिः;
संको. संर. कपयः .

२ गोम. तिष्ठिरिः; संप्र. तिष्ठिरिः, स्वस्तितरः; प्रद.
स्वस्तारिः; संको. स्वस्तितरयः; संर. स्वस्तितरवः .

३ गोम. विदिः; संप्र. चिदि, विन्दवः; प्रद. विदुः .

४ संप्र. वण्डिः, दण्डिनः; संको. दण्डिनः .

५ संप्र. शक्तिः, दिक्ष्वशक्तयः; संको. संर. दिक्ष्वशक्तयः .

७ जेवी. मोनसी.

८ गोम. तैवरणिः; संप्र. तैवरन्धिः, तैवरन्धयः; संको.
तैरन्धयः; संर. तैरवयः .

९ संर. चैतकयः .

१० गोम. प्रद. अध्यायुः; संप्र. अध्यायु, ऊर्ध्वास्त्राः; संको.
संर. ऊर्ध्वाः .

११ संको. ताराजकेशिनः .

१२ कलशीकण्ठः १३ कारीरयः १४ वान्त्रायनाः
१५ आमावास्यायनाः १६ काप्यायनाः इत्येतेषां
त्र्याप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आमहीयव-
औरुक्षय-इति । अङ्गिरोवद्-अमहीयवद्-उरु-
क्षयवद्-इति ॥

शौङ्गशैशिराः

अयेमानि त्र्यामुप्यायणकुलानि भवन्ति । ■ भर-
द्वाजाः माधाः, शौङ्गाः शैशिराः (भरद्वाजाः शुङ्गाः,
कताः शैशिराः) इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चा-
प्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाहस्पत्य-भार-
द्वाज-शौङ्ग-शैशिर-इति । अङ्गिरोवद्-बृहस्पति-
वद्-भरद्वाजवत्-शुङ्गवत्-शिशिरवत् ॥

ऋक्षाः

१ कैपिलश्च २ शबराश्च ३ विमिण्ड-४ कौथुम-
५ अमिजिह्वी च ६ कर्णश्च ७ सूतश्च ८ ऋक्षा
भरद्वाजा इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाहस्पत्य-भारद्वाज-
वान्दन-मातवचस-इति । अङ्गिरोवद्-बृहस्पति-
वद्-भरद्वाजवद्-वान्दनवद्-मतवचोयत् ॥

* ' भरद्वाजाः माधाः, शौङ्गाः शैशिराः ' इत्यनुपपन्नम् । क्वेदं
कल्प्यते- विश्वामित्रस्य यापिपुत्रत्वात् गर्गाः नाम विश्वामित्राः ।
वर्षासेत्ये चान्वयः । तथा च शौङ्गानां भरद्वाजस्य शैशिराणां
विश्वामित्रस्य चोक्तं भवति ।

१२ गोम. कलानिकटम्; संप्र. कलासिकाम्, कलशिनः,
कण्ठाः; प्रद. कलसी, कण्ठरिः; संको. संर. कलसिना, कण्ठाः .

१३ गोम. कोरीरयः; संप्र. कोरिरयः, कोरीरयाः; प्रद.

(०); संको. कारीरयः; संर. करीरयः .

१४ गोम. वान्त्रायनाः; प्रद. (०) .

१५ गोम. (०); संप्र. आमावास्यायनाः; प्रद. अमावास्या-
यनः .

१६ गोम. संप्र. प्रद. संको. संर. कात्यायनः .

(१) गोम. ४५.

(२) गोम. ४५.

मानवश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

अथ १ आत्रेयायणि—२ माधूकर्णि—३ वाल्कलि—
४ सौपिष्टय—५ आग्निवेश्यानां ६ शाख्यल—
७ वाराह—८ शौङ्ग—९ कृपनपर्ण—१० प्रावा-
हणेयानां ११ माश्राय—१२ व्यायोगिच्छन्दात—
१३ खारिप्रीवीणां १४ ऐपुमति—१५ शय—
१६ कायकिकायिकायनानां १७ नैतुन्दि—१८ लि-
१९ वैन्धकीनां २० चैधकीकया—२१ वरातकि—
२२ मनहालानां २३ सोमस्तम्बि—२४ तौल्यलि—
२५ पौपुयायहिणीनां २६ शाल—२७ बाल्येह—
२८ देवमत—२९ हारिकर्ण—३० ब्राह्मव—
३१ चैष्य—३२ कौमुदगन्धि—३३ खारिणादि—
३४ राजस्तम्बि—३५ सामस्तम्बि—३६ सोमस्तम्बि—
३७ औदमेयि—३८ गाण्डकी—३९ लौहि-
तकी—४० काण्डक—४१ घाना—४२ कुलक—
४३ सात्यमुनि—४४ शैवव्यथ—४५ भारद्वाजाः
इति ॥ (प्रवरः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः पञ्चार्पेयाः

१ काणायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वस्ततरायणाः
४ क्रौण्डायनाः ५ चार्द्धनयः अथो ६ यांशायनाः
७ ये ७ आपृकृद्—८ आपृविन्दुः ९ ऐन्द्रालि—
१० सायकायनः ११ कोली च १२ त्रीकाः
१३ नीसान्य—१४..... कृत् १५ स्नापुरावट—
१६ लायकि—१७ भाल्यिः १८ उपमर्कटि—
१९ प्रोत्सङ्गिः २० द्यामायनाः २१ यैलुकायन—
२२ साम्भरमामत्.....सैन्य—गार्थ—इति होत ।
इत्यादि ॥ (प्रवरः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः त्र्यार्पेयाः

१ तैतिरि—२ कविः ३ भूमः ४ गर्गा इति ॥
(प्रवरः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

(१) मानवश्रौतसूत्रो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन भौमहा-
जयेन संपादितात् 'गोत्रप्रवरगणनी' पुस्तकात्संश्लेषः ।

कपयः

१ कपित्तरः २ खरिततरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलिः ७ भोजव—८ जरुहुः
९ चैवद्विशाली १० शीतकिः ११ अर्द्ध १२ राज-
केशी १३ चौचुटी १४ शांशपि १५ कलशी-
कण्ठः १६ कारीरवः १७ वान्यायनाः १८ वाम-
ध्यायनाः १९ काप्याः २० कवयः इति ।
प्रवराः—आह्गिरस—आमहव—उरुक्षयस—इति ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ यान्येतानि व्यामुष्यायणानि कुलानि
भवन्ति, यथैतत् शौङ्गशैशिरयः, भरद्वाजाः शुक्लाः,
कवाः शैशिरयः, इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चार्पेयः
प्रवरो भवति । आह्गिरस—वार्हस्पत्य—भारद्वाज—
शौङ्ग—शैशिर—इति । इत्यादि ॥

ऋक्षाः

ऋक्षभरद्वाजानां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति ॥
(प्रवरः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

केवलभरद्वाजाः

अथ १ आत्रेयायणि—२ माधूकर्णि—३ वार्कलि
—४ सौपिष्टय—५ आग्निवेश्यानां ६ शाख्यल—
७ वाराह—८ शौङ्ग—९ कृपणकर्ण—१० प्रावा-
हणेयानां ११ आग्निन—१२ बाधुतिच्छन्ति—
१३ खारिप्रीवीणां १४ ऐपुमति—१५ साङ्ग-
१६ काजङ्गिकाजयनानी १७ नैतुन्दि—१८ भैरि-
१९ वैकुन्तकाता— (कानां ?) २० भौवोवकेया-
२१ वरातकि—२२ भालहायनानां २३ तौल्यलि—
२४ पौपुद्वीजीना—२५ सालौहि—२६ बालौहि-
२७ सौपथीनां २८ देवमत—२९ हारिकर्ण—
३० ब्राह्मव—३१ औपेय—३२ कौमुदगन्धि-
३३ खारिणादि—३४ राजस्तम्बि—३५ सामस्तम्बि-
३६ सौपस्तम्बि—३७ ब्रह्मस्तम्बि—३८ सात्यमुनि—

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन
भौमहाजयेन संपादितात् 'गोत्रप्रवरगणनी' पुस्तकात् संश्लेषः ।

३९ औदमेघीनां ४० गदक- ४१ लौहीतकु-
४२ हारीत- ४३ काण्डकुक्कुनी- ४४ कुलक-
४५ शैपथ- ४६ भारद्वाजाः इति ॥ (प्रवयः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः पञ्चाप्येयाः

१ फाणायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वत्सतरायणाः
४ कोडायनाः ५ वार्धनयः अथो ६ वांशायनाः च
७ भ्राष्ट्रकृद् ८ भ्राष्ट्रविन्दुः च ९ येन्द्रालि-
१० सायकायनाः ११ क्रोठी च १२ क्रीडी च
१३ काशी च १४ भालकृत् १५ माधुर्यारताः
१६ क्होलकीः १७ उपमर्कटि- १८ प्रेत्सगि-
१९ इयामायन- २० पैसुकायन- २१ शाम्भरभार-
मत- २२ गार्ग्य- २३ वालाकि- इति ॥ (प्रवयः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः त्र्याप्येयाः

१ सैतिरिः २ कविभूमः ३ गर्गाः इति ॥ (प्रवयः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कपयः

१ कपिस्तरः २ स्वस्तितरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलः ७ भोजसी च ८ जलु-
न्ययः ९ चितृशाली १० कुक्षितकि- ११ ऊर्ध्वश-
- १२ राजकेशी १३ चोचुटिः १४ शंशिपिः
१५ कलशीकण्ठः १६ कारीरयः १७ वाह.....
तेषां त्र्याप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आमही-
यव...द्- अङ्गिरोयद्- इत्यर्धयुः ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ यान्येतानि व्यामुष्यायणानि कुलानि
भवन्ति, यथैतत् शौङ्गशैशिरयः, भरद्वाजाः
शौङ्गाः, कताः शैशिरयः, इत्येतेषामविवाहः । तेषां
पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाहस्पत्य-
भारद्वाज-कात्य-आत्कील-इति ॥ इत्यादि ॥

(सिंहः ॥ २॥

ऋक्षाः

१ कपिलाश्च २ शयलाश्च ३ वैमिण्ड- ४ कौयुम-
५ अग्निजिह्वी च ६ कर्णश्च ७ सूतश्च ८ रुक्ष-
भरद्वाजा इति ॥ (प्रवयः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

मत्स्यपुराणम्

केवलभरद्वाजाः

१ आत्रेयायणि सौपिष्टायमिवेशैः शिलास्थलिः ।

वालिशौयनिश्चिकिपिर्वारिर्हिर्वाकिल्लिस्तथा ॥

२ शौङ्गिश्च तूष्णकर्णश्च प्रवाहिश्चार्धलायनिः ।

वाहगच्छिदर्शोदीकिः खोरिभीविस्तथैव च ॥

३ कौरकिश्च महोकापिस्तथा चोर्दुर्पतिः प्रभुः ।

४ कौचकिर्धूमिस्तश्चैव पुष्पांश्वेपिस्तथैव च ॥

(१) मत्स्य. १९६।१२ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६.

[गोप्रवचनामसंग्रहः संप्र. ६११ ; प्रद. ११६ ; संकौ.
१८७ ; संर. ४३४ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ गोप्र. संप्र. आत्रेयायनि.

२ मत्स्य. सौवैद्यौ ; गोप्र. साविष्टौ ; संप्र. सौवस्तौ,
सौविष्टाः ; संकौ. संर. सौविष्टाः .

३ मत्स्य. अग्निवयः .

४ संप्र. शिलास्थलिः, शिलालयः ; प्रद. शिलतलिः ; संकौ.
शिलपलवः ; संर. शिलमलयः ; जैषी. शालाथलः .

५ मत्स्य. वालिशायनिः ; संकौ. संर. वालिशायनाः .

६ मत्स्य. चैकेरी ; संप्र. विविपिः, विविपयः ; प्रद.
विकीपिः ; संकौ. विविपयः ; संर. विविपयः .

८ मत्स्य. गोप्र. प्रद. वाक्कलिः ; संप्र. वाक्कलिः .

(२) मत्स्य. १९६।१३ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६.

९ मत्स्य. गोप्र. सौदिः ; संप्र. सौदिः, सौद्वयः ; प्रद. सौदिः ;
संकौ. सौद्वयः ; संर. सौद्वयः .

१० गोप्र. नृगयणिः ; प्रद. संकौ. संर. तूष्णकर्णयः .

११ मत्स्य. प्रावहिः .

१२ गोप्र. संप्र. प्रद. लमायनिः ; संकौ. संर. लमाय-
नयः .

१३ मत्स्य. वाराहिः ; गोप्र. वाद्यगच्छश्च ; संप्र. वाद्य-
गच्छिः, वाद्यगच्छयः ; प्रद. वाद्यगच्छिः .

१४ मत्स्य. वहिस्तादी च ; गोप्र. दिष्टकिः ; प्रद. दशा-
दकिः .

१५ मत्स्य. सिखाय्वीविः ; गोप्र. स्वाय्वीविः ; संप्र. स्वाय-
य्वीविः, स्वाय्वीवयः ; प्रद. साय्वीवी ; संकौ. संर. स्वाय्वीवयः .

(३) मत्स्य. १९६।१४ .

- १ सोमेस्तन्वित्रहस्तन्विः सौलब्धिर्वाल्हस्तेया ।
देर्वागारिदेवस्सर्निहार्किर्कोणः सरिद्धुविः ॥
- २ प्रीथेपिः सौत्समुप्रिश्च तथा कौमुदगन्धिकः ।
मौत्सप्रायो मौलोहरो हालोहरेस्तथैव च ॥
- ३ गीङ्गोदकिः कौरुपतिः कौरुस्त्रिस्तथैव च ॥
- ४ नौयकिर्जैत्यद्रौणिश्च जैत्वैल्यनिरेव च ॥
- ५ अपरेस्तन्विः सौर्जैपृभिः गोशपिङ्गल्लिरेव च ।

- (१) मत्स्य. १९६।१५.
- १२ मत्स्य. सोमन्विः,
- १३ मत्स्य. मङ्गलन्विः.
- १४ संम. बाटुहयः (?); प्रद. सगृहिः (?).
- १५ संम. बाटुहयः (?); प्रद. बाटुहिः (?).
- १६ मत्स्य. देवगृहिः ; संम. प्रद. संकौ. देवगृहयः ; संर. देवाग्रयः.

- (२) मत्स्य. १९६।१६.
- ११ मत्स्य. साद्यतुमीविः.
- १२ मत्स्य. गोमेदगन्धिकः.
- १३ मत्स्य. मत्स्यगृष्टाधः.
- १४ मत्स्य. मूलहरः.
- १५ मत्स्य. फलाहरः ; संकौ. हालीहरः ; संर. हालोदराः.
- (३) मत्स्य. १९६।१७.
- १६ मत्स्य. गात्रोदधिः ; संम. गात्रोदकयः ; संकौ. गात्रो-
दयः ; संर. गात्रोदयः.

- १७ संम. कौमुदयः ; संकौ. संर. कौरुल्लेखयः.
- (४) मत्स्य. १९६।१७ ; गोम. ४७ ; संम. १९६.
- १९ गोम. न्यटाकिः ; संम. पटाकिः ; न्यटाकयः ; प्रद. न्याटाकिः ; संकौ. न्यटाकयः ; संर. न्यटाकयः.
- ४० गोम. संकौ. संर. त्रिलोदधिः ; संम. त्रिलोदधिः ; त्रिलोदयः.

- ४१ मत्स्य. जैहलपनिः ; गोम. जैहलपनिः ; संम. जैहलपनिः ; जैहलपनयः ; प्रद. जैहलपनः ; संकौ. जैहलपनयः ; संर. जैहलपनयः.

- (५) मत्स्य. १९६।१८ ; गोम. ४७ ; संम. १९६.
- ४२ मत्स्य. नीगृष्टिः ; गोम. नान्गृष्टिः ; संम. नान्गृष्टिः ; प्रद. नान्गृष्टिः ; संकौ. नान्गृष्टयः ; संर. नान्गृष्टयः.

- ४४ मत्स्य. मोष्टपिङ्गलिः ; गोम. संम. मोष्टपिङ्गलिः ; संकौ. मोष्टपिङ्गलयः ; संर. मोष्टपिङ्गल्यः.

- पौलिश्रैवे महातेजाः शौल्लङ्कायनिरेव च ॥
- १ ज्यापर्येयः प्रवरश्चैव सर्वेषां प्रवरोत्तमः ।
अङ्गिराः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्च बृहस्पतिः ॥
- २ तृतीयश्च भरद्वाजः प्रवराः परिकीर्तिताः ।
परस्परमवैवाहा इत्येते परिकीर्तिताः ॥

- ४५ मत्स्य. गोम. संम. प्रद. संकौ. संर. पैलः.
- ४६ प्रद. शाकलायनः ; संर. शालङ्कायनः.
- (१) मत्स्य. १९६।१९ पूर्वाधि (व्याख्येयो मास्तक्षेपो सर्वेषां प्रवरो नृप ।) ; गोम. ४७ रोष्ठमः (रो मताः) ; संम. १९६ द्वितीयश्च (द्वितीयोऽथ).

- (२) मत्स्य. १९६।२० ; गोम. ४७ ; संम. १९६ उत्तरार्धं नास्ति.
- भरद्वाजगणे संम. प्रद. संकौ. संर. पृथु ग्रन्थेऽपि अधिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—
- १ साष्टकय — संकौ. साष्टकयः ; संर. साष्टकयः.
- २ काम्बयः — संकौ. संर. काम्बयः.
- ३ शाङ्कायना — संकौ. संर. खगलायनाः.
- ४ हेलायना — प्रद. ललायनाः.
- ५ विविधिः — (प्रद.) विकिपि इत्यस्या पाठभेदः स्यात्.
- ६ काठ्यायनाः — सर्वत्र समानम् ।
- ७ वेला — प्रद. वेलास्तः.
- ८ रुथा — संकौ. संर. रुथाः.
- ९ किकायना — प्रद. (०).
- १० बालस्तला — प्रद. बालस्तौरिवाः ; संकौ. बालस्तलाः ; संर. बालस्तलाः.

- ११ गौरिवा — सर्वत्र समानम् ।
- १२ सौपथा — संम. सौपथाः ; प्रद. सौपथः.
- १३ सौमराः — प्रद. (०).
- १४ घोरया — प्रद. घोरिः ; संकौ. भौलुकुलिकाः ; संर. भौलुकुलिकाः.

- १५ कुलिका — प्रद. कुलिकः.
- १६ विकाना — प्रद. विकारः ; संकौ. विकाराः ; संर. विकाराः.

- १७ कुपिनाः — प्रद. कुपितः ; संकौ. संर. कुपिनाः.
- १८ मालहत्याः — प्रद. (०) ; संकौ. संर. मालहटाः.
- १९ श्रीपथा — सर्वत्र समानम् ।

- २० अपिनाः — संम. प्रद. संकौ. (०).
- २१ निद्राग्रयणा — प्रद. निद्राग्रयणः ; संकौ. निद्राग्र-
यणाः.

गर्गाः पञ्चार्पेयाः

१ काण्वीयनाः कैवल्यस्तथा वात्स्यतैरायणाः ।

भ्राष्ट्रकुट्ट भ्राष्ट्रविन्दुश्च ऐन्द्राणि सार्यकायनिः ॥

२२ शैलेयाः— संप्र. शैलेयाः .

२३ माधुकर्ण्यः— गोप्र. माधुकर्णः ; संकौ. माधुकर्ण्यः ; संप्र. माधुकर्ण्यः .

२४ काण्डण्पाः— सर्वत्र समानम् ।

२५ क्षौत्रेयाः— सर्वत्र समानम् ।

२६ स्वारणादयः— प्रद. स्वारणादिः ; संकौ. स्वारणादयः .

२७ अधिकारप्रीययः— प्रद. (०) .

२८ यवकयः— प्रद. यवकः ; संकौ. यवकयः ; संप्र. यवकयः .

मयम्बकयः .

२९ मापायनाः— प्रद. मापायनः .

३० शक्ताः— प्रद. शाक्ताः ; संकौ. संप्र. शाक्ताः .

३१ काजाः— सर्वत्र समानम् ।

३२ सौविधा— प्रद. सौवधः .

३३ कामुकायनाः— प्रद. कामकायनः ; संप्र. कमुकायनाः .

३४ सिन्धवः— प्रद. शिन्धवः .

३५ आश्वलायनाः— प्रद. (०) ; संकौ. संप्र. आश्वलायनः .

३६ मार्कण्डेयाः— प्रद. (०) ; संप्र. मार्कण्डेयः .

३७ सौहवः— प्रद. (०) ; संप्र. सौहवः .

“ अत्र मूलं युयम् ” इति प्रवरदर्शनकारोक्तिः ।

मृतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रीतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९६।२१ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

[गोप्रप्रवरनामसंग्रहः प्रद. ११६-१७ ; संकौ. १८७ ; संप्र. ४३५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ संप्र. कण्वायनाः ; जैत्री. काणायनाः .

२ मत्स्य. कौत्रेयाः ; गोप्र. कौत्रयः ; संप्र. कौत्रयः ; प्रद. कैत्रायनः ; कौत्रविः ; संकौ. कौत्रयः ; कैत्रलायनाः ; संप्र. कौत्रयः ; कैत्रलायनाः .

३ गोप्र. वात्स्यतरायणाः ; संप्र. वस्त्यतरायणाः ; प्रद. जैवी. वात्स्यतरायणः .

४ संप्र. भ्राष्ट्रकुट्ट .

५ मत्स्य. राष्ट्रपिण्डी ; गोप्र. भ्राष्ट्रपिण्डी ; संप्र. भ्राष्ट्रपिण्डी ; प्रद. विडुः .

६ मत्स्य. ऐन्द्राणि ; गोप्र. ऐन्द्राणि ; संप्र. ऐन्द्राणि ; प्रद. नैन्द्राणिः .

७ गोप्र. शाक्ययनः ; संप्र. प्रद. शाक्यलायनिः ; संकौ. संप्र. शाक्ययनयः .

१ कौटिल्याक्री च वीणिश्च कालैर्कृन्मधुरोवहः ।

लौवकद्रोहविश्वोपमर्कटः पौल्लिकायनः ॥

२ प्रोत्सङ्गिश्च तथा श्यामाः गौर्यः श्यामयनि-
स्तथा ।

वीलाकिः सौमभरश्चैव पञ्चार्पेयाः प्रकीर्तिताः ॥

३ अङ्गिरास्तु महातेजा देवाचार्यो बृहस्पतिः ।

भरद्वाजस्तथा गर्गः शैल्यश्च भगवानृषिः ॥

(१) मत्स्य. १९६।२२ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

८ मत्स्य. क्रोष्टाक्षी ; प्रद. कौलाक्षिः ; संकौ. संप्र. कौलिनः .

९ संप्र. चाप्पी. उपरितनं नाम द्रष्टव्यम् ।

१० मत्स्य. बहुवीती च ; संप्र. चाप्पी च .

११ मत्स्य. तालकुर्य ; गोप्र. लानकुर्य ; संप्र. तातकुर्य ; प्रद. संकौ. संप्र. (०) .

१२ जैवी. मातुल्लता .

१३ गोप्र. लावकुर्य ; संप्र. लोपकुर्य ; प्रद. लावय, लोप-
कुर्य ; संकौ. संप्र. लोपकुर्य ; जैवी. वावकुर्य .

१४ मत्स्य. गालवि ; गोप्र. भालवि ; संप्र. गालवि ; प्रद. कालवि ; संकौ. भालविदाः ; संप्र. भालविदाः .

१५ मत्स्य. गायी, मार्कटिः ; गोप्र. -रीषी, मर्कटः ; संप्र. -कुपो, मर्कटः ; प्रद. गायिः, मार्कटिः ; संकौ. संप्र. औपमर्कटाः .

१६ मत्स्य. पौल्लिकायनिः ; गोप्र. पैल्लिकायनः ; प्रद. पैशि-
कायनः ; संकौ. संप्र. पैल्लिकायनाः .

(२) मत्स्य. १९६।२३ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

१७ मत्स्य. स्कन्दतः ; गोप्र. संप्र. सुतस्तः ; प्रद. मैवस्तः (?) ; संकौ. प्रवस्तः (?) ; संप्र. वैवस्तः (?) .

१८ मत्स्य. चक्री ; गोप्र. प्रद. दानी ; संप्र. दानिः ; संकौ. संप्र. रामिनः .

१९ गोप्र. गाभिः ; संप्र. गभिः ; प्रद. भात्री ; संकौ. संप्र. भाजिनः .

२० प्रद. श्यामायनः ; संकौ. श्यामायनाः ; संप्र. श्यामायनाः .

२१ मत्स्य. प्रद. बलाकिः ; संप्र. बालकिः ; संकौ. संप्र. बालाकयः .

२२ मत्स्य. साहरिः ; गोप्र. संप्र. साहनिः ; प्रद. साहरिः, सामारः (?) ; संकौ. सादनयः, साम्मारः ; संप्र. सादनयः, साम्मारः .

(३) मत्स्य. १९६।२४ अङ्गिरास्तु (अङ्गिराश्च) शैल्यश्च (शैल्यश्च) ; गोप्र. ४८ शैल्यश्च (शैल्यश्च) ; संप्र. ६६६ उत्तरार्धे (भरद्वाजो गणेशेनो समानप्रवरत्वंतः) .

१ परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कपयः

२ कपिर्नरः स्वस्तिनरः दिक्ष्वैशक्तिः पर्वजलिः ॥

३ भूर्यसी जलसिन्धुश्च विन्दुर्दण्डिः कुसीर्दक्षिः ।

उर्ध्वार्त्ती राजकेशी च सौजतिः शंसपिस्तथा ॥

(१) मत्स्य. १९६।२५ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६
(संगोत्रवत्तापका एते परस्परमनन्याः ।) .

गर्गागणे प्रद. संकी. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ वत्सचतुरायणा— प्रद. (०) ; संर. वत्सचतुरायणाः .

२ सांख्यायणा— सर्वत्र समानम् ।

३ कानायना— सर्वत्र समानम् ।

४ कौण्डायना— सर्वत्र समानम् ।

५ स्कन्द— संकी. संर. (०) .

६ स्वथ— संकी. संर. (०) .

७ भारमता— सर्वत्र समानम् ।

८ विश्वाययकायना— प्रद. विश्वाययनः .

९ माधुरावदा— प्रद. माधुरः, पट्टः ; संर. माधुरावदाः .

१० भाद्रकृत्— संकी. भाद्रकृत् ; संर. (०) .

११ वामायना— प्रद. वात्स्यायनः .

१२ शारायणा— सर्वत्र समानम् ।

१३ कारिण— सर्वत्र समानम् ।

१४ मास्मिन— प्रद. मास्मी .

१५ क्रीडिन— प्रद. शक्तिः (१) .

१६ रावारना— प्रद. रौरावः, रावः ; संर. राचारताः .

१७ कार्यायणा— प्रद. (०) ; संर. कार्यायनाः .

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रीनसूत्रे शुक्लवज्रवैद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्य. १९६।२५ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

[गोत्रप्रवरगणनासंज्ञाः संप्र. ६४९ ; प्रद. ११७ ; संकी.
१८७ ; संर. ४३५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. कपिनरः ; गोप्र. कपिनरः ; संप्र. —कपेनरी,
कपेनराः ; प्रद. कपेनरः ; संकी. संर. कपेनराः .

२ गोप्र. —स्वदीनरो ; संप्र. स्वदीनरः, स्वदयिनराः ; प्रद.
स्वदीनरः ; संकी. येदतरा ; संर. सेदतराः .

३ मत्स्य. दाक्षि शक्तिः ; गोप्र. दिक्षुशक्तिः .

(३) मत्स्य. १९६।२६ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६७ .

५ मत्स्य. भूपतिः ; जेवी. भोजती .

१ शौलिश्च कल्लशीकण्ठ ऋषिः कैरीरयस्तथा ।

कौण्डो चान्योन्यानिश्चैव आर्मावास्यायनिस्तथा ॥

२ भारद्वाजिः सौबुधिश्च लंजी देवमैतितथा ।

३ व्यापेयः प्रवरस्तेषां कपीनां भूमिपोत्तम ॥

४ अद्विजश्चामहव्यश्च तथा चैवाप्पुरुक्षयः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

गर्गाः व्यापेयाः

५ तित्तिरिः कपिभूमिश्च गार्ग्यश्चैव महानृपिः ।

६ मत्स्य. जलसिन्धुः ; संप्र. जनसिन्धुः, जलसिन्धवः ; प्रद.
जलसिन्धुकिः ; संकी. संर. जलसिन्धवः .

८ मत्स्य. मादिः ; गोप्र. दाजः ; संप्र. दाजः ; प्रद. मादिः .

९ गोप्र. कुशीदकिः ; संप्र. कुमीदरिः ; प्रद. कुसीदः ; संकी.
संर. कुसीदरयः .

१० मत्स्य. कर्तः कु ; गोप्र. कर्त्तव्यः ; संप्र. उधतः ; प्रद.
कर्त्तव्यः .

११ मत्स्य. सौपतिः ; गोप्र. रोजदी ; संप्र. सौजतिः,
सौजदवः ; प्रद. सौपतिः ; संकी. स्वौजदवः .

१२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. सातपिः ; संर. सातवपः .

(१) मत्स्य. १९६।२७ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६७ .

१४ गोप्र. संर. सतिः ; संप्र. सतिः, सतपः ; प्रद. संकी.
सतपः .

१५ गोप्र. कलसी कणाः ; संप्र. कलमी कण्वः, कलरिनः,
कण्डाः ; प्रद. कलसी कण्डरिः ; संकी. संर. कलमिनः कणाः .

१७ मत्स्य. कादवः ; गोप्र. क्ष्वजः ; संप्र. क्ष्वजवः, क्ष्वयाः ;
प्रद. क्ष्वेवः, कावः ; संकी. संर. क्ष्वयाः .

१८ मत्स्य. प्रद. बान्धावतिः ; संप्र. बाध्यावतिः, बान्धा-
यनाः ; संकी. संर. बान्धावनाः .

१९ मत्स्य. भावास्यायनिः एव च ; गोप्र. मंत्र सावस्यायनिः
एव च ; प्रद. सावस्यायनिः ; संकी. संर. सावस्यायनयः .
वसयानन्तरं संप्र. क्ष्वेया इत्येवम् ।

(२) मत्स्य. १९६।२८ ; गोप्र. संप्र. नोपलभ्यते ।

(३) मत्स्य. १९६।२८ (व्यापेयोऽभिमतश्चैव भारो भूमि-
पोत्तमः) ; गोप्र. ४८ कपीनां (भारो) ; संप्र. ६६७ .

(४) मत्स्य. १९६।२९ राधामहव्यश्च (रा दमवासाश्च) ;
गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६७ (आमहव्योऽद्विजः मुख्यः पुरुष-
स्वदीनकः । सौमेयवादिभिः सर्वे परस्परमनन्याः ॥) .

(५) मत्स्य. १९६।४८ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६६८ .

१ संकी. संर. तित्तिरः .

त्रैपयोऽमितस्तेषां सर्वेषां प्रवराः शुभः ॥

अङ्गिरास्तित्तिरिश्चैव कपिभूश्च महानृपिः ।
परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

ऋक्षाः

अथ ऋक्षभरद्वाजौ ऋपिश्च वन्दनस्तथा ।
ऋपिर्मतयचाश्चैव पञ्चापेयाः प्रकीर्तिताः ॥

अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः ।
ऋपिर्मतयचाश्चैव ऋपिश्च वन्दनस्तथा ।
परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

शौङ्गशैशिराः

भरद्वाजः कतः शौङ्गः शैशिरेयस्तथैव च ।
इत्येते कथिताः सर्वे व्यामुष्यायणगोत्रजाः ॥

पञ्चापेयास्तथा ह्येषां प्रवराः परिकीर्तिताः ।

अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः ॥

२ मत्स्य. गोम्र. संप्र. कपिभूः चैव ; प्रद. कपिः भूमिः ;
जैषी. कपिभूतः .

(१) मत्स्य. १९६/४८ योऽभिमत (यो हि मत) ; गोम्र.
५० .

(२) मत्स्य. १९६/५९ ; गोम्र. ५० ; संप्र. ६९८ उच-
रापे (परस्परमवैवाहाः समानप्रवरत्वनः ।) पूर्वापे नास्ति.

(३) मत्स्य. १९६/५० कपिश्च वन्दनस्तथा (कपिवान्
मानवत्वा) मैनवचाश्चैव (मैनवक्षैव) ; गोम्र. ५० (अ-
रिष्कमरद्वाजौ कपिश्चान् मानवत्वा । कपिर्मन्त्रवरक्षैव पञ्चापेयाः
प्रकीर्तिताः ॥) ; संप्र. ६९८ (अवरिश्च भरद्वाजः कपिश्चात्मा
भवत्वा । कपिर्मन्त्रवरक्षैव पञ्चापेयाः प्रकीर्तिताः ॥) .

(४) मत्स्य. १९६/५१ अङ्गिराश्च च (अङ्गिरः सप्त)
दितीकपे (कपिर्मन्त्रवरक्षैव कपिवान् मानवत्वा) ; गोम्र.
दितीकपे (कपिर्मन्त्रवरक्षैव कपिवान् मानवत्वा) ; संप्र. ६९८
(अङ्गिराश्च भरद्वाजगोत्रयोश्च बृहस्पतिः । कपिर्मन्त्रवरक्षैव
मुनिगणना भविताः ॥ प्रकीर्त्यस्वतुष्ट्यत्वादेवाद्याः पर-
स्परम् ॥) .

(५) मत्स्य. १९६/५२ भरद्वाजः कतः (भारद्वाजे कृतः) ;
गोम्र. ५१ मत्स्यम् .

(६) मत्स्य. १९६/५३ ; गोम्र. ५१ .

मौद्गल्यः (? शौङ्गाश्च) शैशिरश्चैव प्रवराः
परिकीर्तिताः ।

परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

(१) अयेमानि काण्डानि पिण्डीकृत्य व्याख्या-
स्यामः । यदुक्तमधस्तात् भृगुगोत्रकाण्डव्याख्यानारम्भे
सति ' इहोदाहृतानां ' इत्यारभ्य ' व्याख्यास्यामः '
इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन, तत्सर्वमिहापि स्मर्तव्यम् । अत्रोदा-
हृतेषु सूत्रकाण्डेषु सूत्रकाराणां पाठक्रमव्यत्यासो महानस्ति,
विरोधतश्चाश्वलायनमूत्रपाठे । कथम् ? * बोधायनकात्या-
यनाश्वलायनादिभिः शुङ्गशैशिरयोऽन्ते पठिताः । आप-
स्तम्बादिभिः भरद्वाजगणमप्ये पठिताः । ऋक्षाः पुनरा-
श्वलायनेन गौतमकाण्डमध्ये पठिता इहोक्तव्यन्ते । कथं-
स्त्वङ्गिरयोभ्यो वा ऋक्षेभ्यः परत उक्ता आपस्तम्बादिभिः ।
इतरेः सर्वैरुच्यते उक्ताः । तथा सांख्यादयोऽपि बोधा-
यनादिभिरन्ते पठिताः । वसिष्ठगणान्तस्तु आपस्तम्बादिभि-
रुक्ताः । तथा हरितमद्गलादीनामपि तत्रतत्र पाठक्रमेण
भेदः । एवं भेदे ' सिद्धे ' सत्यपि बोधायनापस्तम्बकात्यायना-
दीनां बहूनां पाठक्रमानुसारेण विवाहाविवाहौ वक्ष्यामः ।
तत्र केवलभरद्वाजानां प्रथमपठितानां शुङ्गशैशिरीणां
भरद्वाजमापादीनां व्यामुष्यायणादीनां परस्परमविवाहः ।
कुतः ? समानगोत्रत्वात् । समानगोत्रत्वं च सर्वेषामेषां
भरद्वाजस्य सप्तैरपत्यत्वात् वर्णाय । ' भरद्वाजानां सर्वे-
षामेवाविवाहः ' इति बोधायनवचनाद्याविवाहः । गार्गाणां
भरद्वाजत्वं भरद्वाजवरणादेव सिद्धम् । ' व्यापेयगार्गाणां
भरद्वाजश्रीणां चाविवाहः ' इति गार्ग्यवचनाद्याविवाहः ।
कपीनां भरद्वाजत्वं भरद्वाजवरणामायादिसिद्धमिति चेत्,
नासिद्धम्, आपस्तम्बादिभिर्मन्त्राजगणमध्ये प्रसिद्धभर-
द्वाजानां ऋक्षाणां गार्ग्याणां च मध्ये पठितत्वात्, परस्पर-
वचनाच्च । तथाहि निष्णुपुराणे चतुर्षोऽन्ते एकोनविंशत्याप्ये
पूरोर्ध्वानुर्ध्वेनप्रस्तावे ' दुष्यन्ताद्यक्रवर्ती भरतो यमुव '
इत्यारभ्य यज्ञामानो यत्कमस्य यावन्तश्च कपीनां प्रर-
पेयोऽत्र श्रुताः सज्जमानः तत्कमसरतायन्तश्च परासरेणो-
पदिष्टा वंशानुसृज्यान् तत्र प्रपन्नोऽङ्गिराः, तत्रो बृहस्पतिः,

● शौचायनश्रीमन्त्रवरणादौ शौङ्गशैशिरा नोदन्त्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९६/५४ ; गोम्र. ५१ .

सतो भरद्वाजः, ततो भरद्वाजादामहयः, तत उरुक्षयः,
सतः कपिरुत्पन्न इति । तत्र सत्त्वेव बहुषु मन्त्रद्वष्टु
प्रयाणामेव वरगं सूत्रकारैरुक्तं रथीतराणामित्येवदोषः ।
तथाहि व्यासवचनम् ' इतिहासपुराणाम्यां वेदं समुप
बृंहयेत् । विभेत्त्यल्पभृतदादेवो मामयं प्रतरिष्यति ॥ '
इति । ' द्यामुष्यायणाः शुद्धशैशिरयः ' इति पुरातन-
द्विगोत्रकुलं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतं इदानींतिनाना द्विगोत्राणां
द्वयोरपि गोत्रयोरविवाहं वक्तुम् । भरद्वाजाः शुद्धः,
भरद्वाजगणमध्ये पठितत्वात् । तेषां चार्यं प्रवर उक्तः—
आङ्गिरस बार्हस्पत्य भारद्वाज इति । कनाः शैशिरयो
विश्वामित्राः, विश्वामित्रगणमध्ये पठितत्वात् । तेषां चार्यं
प्रवरो वक्ष्यते— वैश्वामित्र कात्या आत्कील इति । तत्र
च ' अपुत्रेण परस्त्रे निवोगोत्पादितः सुतः । उमयो-
रप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' इति याज्ञ-
बल्क्यवचनात् द्यामुष्यायणा ' उमयन प्रवरे कर्तव्ये
सति पण्णा मन्त्रदशा चतुर्णां च ' न चतुरो वृणीते न
' पञ्चाति वृणीते ' इति वरणप्रतिषेधात् पञ्चार्यैरुक्तार्यैषो
वा प्रवरः कर्तव्यः । तत्र च ' द्विप्रवरसन्निपाते पूर्वप्रवर
उत्पादयितुं कर्तव्यः प्रतिप्रहीतुः ' इति कात्यायनलोकाश्वो-
क्तस्य वचनात् भारद्वाजस्य शुद्धस्य बीजात् वैश्वामित्रस्य
कतस्य हेनोत्पन्नाः शुद्धशैशिरय इत्युच्यन्ते । तसंतति-
जानां पञ्चार्यैः प्रवरो द्रष्टव्यः— आङ्गिरस बार्हस्पत्य भार-
द्वाज कात्य आत्कीलेति । प्यार्यैरपि प्रवरमाहुः पस्तम्बा-
दयः— आङ्गिरस कात्य आत्कील इति । अयमेव दृष्टान्तो
द्रष्टव्यः सत्त्वपि बहुषु मन्त्रद्वष्टु कतिपयानामेव च वरण-
मस्तीत्यत्र । एवं पुत्रिकापुत्रदत्तकीतपुनादीनामपि द्वयोरपि
नोत्रयोरविवाहः प्रवरश्च द्रष्टव्यः, शुद्धशैशिरिणां दृष्टान्त-
त्वेनोक्तत्वात् । ' ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृन्कुसुभ्यो बीजिनश्च '
इत्येतद्गौतमवचनं द्यामुष्यायणादन्यविषयं द्रष्टव्यम् ।
द्यामुष्यायणानां तु पितृगोत्रमेनोमयमपि इत्युमयवाविवाह
एव । संहत्यादीनामिह आङ्गिरसा गणेषूक्ताना उत्तरत्र
आपस्तम्बादिभिः वसिष्ठगणान्ते वक्ष्यमाणत्वात् वासिष्ठ-
स्यापि शाकेन्द्रिरसा प्रवरोपूषेदाश्च किं वसिष्ठः
संक्रुतयः ? किं वाऽङ्गिरसः ? इत्यत्र संदेहेऽन्यतरपक्ष-
निश्चयेहेतोरभावादद्यामुष्यायणाः संक्रुतय इत्यवसातव्यम् ,

कात्यायनेन उत्तरत्र द्यामुष्यायणगणमध्ये प्रसिद्धद्यामुष्या-
यणैः शुद्धशैशिरिभिः सह वक्ष्यमाणत्वात् । द्यामुष्या-
यणत्वे च संक्रुतीनां स्वगणोक्तेरुपमन्युपराशरकुण्डिनादि-
भिर्वासिष्ठैः सर्वैः सह विवाहो नास्ति । तस्मादिह भर-
द्वाजकाण्डे केवलभरद्वाजानां कक्षाणा कपीना गर्गाणां
द्विगोत्राणां च पञ्चानां गणानां परस्परविवाहः, सगोत्र-
त्वात् बोधायनवाक्याच्च । इति व्याख्यातं भरद्वाजगोत्र-
काण्डम् । गोत्र, ५१-५३

(२) इदानीं भरद्वाजा निरूप्यन्ते । ते च चतु-
र्विधाः— केवलभरद्वाजाः, शैशिरयाः, गर्गाः, कपयः
इति । तत्र प्रथमे सप्तविंशतिः, अष्ट द्वितीये, विंशतिः
तृतीये, चतुर्थे द्वादश । पृ. ६३०

अथापस्तम्बोक्ता भरद्वाजाः । ते च त्रिभिर्द्यामुष्या-
यणैः सह निर्भेदा दशगणाः । पृ. ६३२

अथ कात्यायनलौगाक्षिप्रणीता भरद्वाजाः । ते च
संक्रुतिशौद्रशैशिरिभिः सह अष्टगणाः । पृ. ६३३

तत्र शौद्रशैशिरयः पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-
द्वाजशौद्रशैशिरिरेति आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याकी-
लेति वा । शिप्रवा वा आङ्गिरसकात्यालीलेति । स च
भारद्वाबाबुद्रादेश्वामित्रस्य शैशिरिः हेने उत्पन्नः, उमय-
तोत्रोनलक्षणत्वाद्गोत्रमिति । सर्वैर्भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च एया-
मविवाहः, सगोत्रत्वात्, कैश्चित् सप्रवरत्वाच्च । तदुक्तं
स्मृत्यर्थसारे ' भरद्वाजेन शुद्धेन वैश्वामित्रस्य शैशिरिः ।
हेने जातो द्विगोत्रार्थिः प्रोच्यते शौद्रशैशिरिः ॥ विश्व-
ामित्रभरद्वाजैस्तप्तानां तेन नान्वयः ॥ ' इति । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्तु कश्चिद्वादह—एवं कापिला अपि ।
तदुक्तं तत्रैव— ' कापिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्वयः '
इति । तदसत्, कापिल्यना कचिदपि ह्येने पुराणे वा
प्रवरमञ्जरीदिषु वा द्यामुष्यायणत्वेन अनभिधानात् ।
प्रसिद्धमिदं श्लोकार्थमिति वदन्ति । सङ्क्रुतीनां कात्यायनेन
प्रसिद्धद्विगोत्रशौद्रशैशिरिणा सह पाठात् द्विगोत्रत्वं,
गणद्वयमध्ये पठितत्वाच्च । वसिष्ठगणे आपस्ताम्बादिभिः
पठितत्वात् वासिष्ठस्य उक्तेर्विकल्पेन वरणाच्च उमयथापि
वसिष्ठस्यानुवृत्तेः प्रतिसंघानात् । तथा आङ्गिरसत्वमपि,
केवलङ्गिरसा मध्ये पाठात्, बोधायनाङ्गिरसपरस्परसाभ्याच्च ।

तेन एतेषां वसिष्ठगणैः सर्वैः स्वस्वगणस्थैः सह वसिष्ठे-
लौगाक्षिमिश्र सह परस्परमविवाहः, स्वगणे सगोत्रत्वात्
सर्वप्रवरसाम्यात्, अन्यत्र किञ्चिद्वरसाम्याच्चेति । नैषां
भरद्वाजता, तथा पाठाभावात्, क्वचित् पाठेऽपि वरणा-
भावात् । न च सत्तानुवृत्तिरापकः सर्वैकवाक्यतया
कपिवत् प्रसिद्धभरद्वाजसंदेशपाठोऽप्यस्ति । प्रत्युत केवला-
ङ्गिरमसंदेशपाठस्यैव दृष्टत्वात् । पुराणगतवंशमध्यपाठस्य
कल्पभेदेन नाममात्रसाम्येन वा अवश्यमुपपत्तेः । अन्यथा
तस्य अन्यवस्थितत्वेन बहुविधत्वः स्यात् । एवं सति
केवलङ्गिरसमध्यपाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यमित्याहुः ।
त्रिकाण्डमण्डनस्तु दिवोदासा वीतहत्या लौगाक्षिणा
सधर्मिण इत्याह । तदसंबद्धम्, संबन्धलोपस्थापि
तत्राभावात् ।

धामुष्यायणानां प्रयाजादिव्यवस्था एवम् — शौङ्ग-
शैशिरस्तनूनपाद्ययाजः, तस्य तु द्वयोरपि सत्त्वादिश्रा-
मिन्नभरद्वाजयोः आप्रीसूक्तं इति विकल्पः । संब्रूयादियु
बौधायनादिभिर्नारादंशस्योक्तेः स्वीयाप्रीसूक्ते नारादंसा-
भावात् आप्रीसूक्तं वसिष्ठस्यैव । एवं च आश्वलायन-
सूत्रमपि उपलक्षणविधया बौधायनादिभिरेकवाक्यतया
व्याख्येयमिति केचिदाहुः । यथा तनूनपादेवतायुक्तां
ऋक् तथा नारादंशदैवतयुक्ताऽपि ऋगसि कण्वाङ्गिरसा-
प्रीसूक्तयोः, अत उपांशुयाजदेवतावद्विधत्स्वः । ॥ च
व्यवस्थितो जैयः, तत्तत्सूत्रकारपरिग्रहवशात् । तथा च
येन सूत्रकारेण संकृतेर्नारादंश उक्तः तस्य वसिष्ठोक्ताप्री-
सूक्तमेव, येन तनूनपादुक्तः तस्य आङ्गिरसोक्तमेव इति
व्यवस्थितविकल्पः । एवमन्येषां प्रयाजव्यवस्था आप्री-
सूक्तव्यवस्थेत्यन्ये । यद्गणान्तर्वर्ती यः स्यात् तद्गणोक्ताप्री-
सूक्तं तस्य इति, सूत्रकारैर्धामुष्यायणत्वेन अनुकृतत्वा-
दित्यपरे ।

पृ. ६४२-६४४

अथ धामुष्यायणप्रसङ्गादृच्छादिविचारः प्रस्तूयते ।
तत्र— इदानींतनानां दत्तकत्वयंदत्तकृत्रिमादीनामनयैव
रीत्या पितृद्वयस्य सगोत्रैः सहाविवाहो द्रष्टव्यः । न च—
'अपुत्रेण परस्त्रेने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिवथी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इत्येवंविधलक्षणलक्षित-
धामुष्यायणस्यैवैतद्युक्तं, तस्योभयसंबन्धित्वात्, न तु

दत्तकादेः, तस्यैकमात्रसंबन्धित्वादिति— वाच्यम् । एवं
हि देवरातादीनामपि द्विगोत्रता न स्यात् । शौङ्गशिशिरि-
संब्रूयादीनां 'अयेमानि धामुष्यायणकुलानि भवन्ति'
इत्युपक्रम्यामिधानात्तेषां लक्षितधामुष्यायणत्वं स्यादपि,
न तु स्वयंदत्तादिरूपाणां देवसतादीनाम् । ननु— 'गोत्र-
रित्ये जनयितुर्न भजेद्वत्तिमः सुतः ।' इति वचनात्
जनकगोत्रनिवृत्तेः कथं जनकसगोत्रैरविवाहः— इति चेत्,
नैष दोषः । आपर्येयवरणाभिवादानादौ जीवतः दत्तकादेः
मृतस्य च श्राद्धदेवतात्वे जनकगोत्रसंबन्धाभावाच्च
तद्वचनं, न त्वविवाहार्थम् । विवाहे तु जनकसगोत्राया
वरस्य जनकगोत्रसंबन्धाभावेन स्वसगोत्रत्वाभावेऽपि पितृ-
सगोत्रत्वप्रयुक्त एव निषेधः, 'असगोत्रा च या पितुः'
इति वचनात् । तत्रत्यपितृपदप्रयोजनमपि एतदेव इत्युक्तं
स्मृतचन्द्रिकाकरेण । प्रवरमञ्जरीकारस्यापि एतदभिमतम्,
'एवं पुत्रिकापुत्रदत्तक्रीतपुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयो-
रविवाहः' इति तदुक्तेः । न च दत्तक्रीतादयो धामुष्यायणाः
स्वतो द्विगोत्रा वा— इत्येवं प्रतिपादितं कैश्चित् । तदपरे
न क्षमन्ते, 'अपुत्रेण परस्त्रे' इत्यादिलक्षणलक्षितस्य
धामुष्यायणत्वेन लक्ष्यत्वात् । विज्ञानेश्वरेण चेदमेवं
व्याख्यातम्— 'क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजिने यज्यदीयते ।
तस्येह भागिनी दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥' इति
मनुवाक्ये क्रिया 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोऽभयोः' इति
संवादरूपा विवक्षिता इति याज्ञवल्कीयमपि तद्विषयमेव
इति तेषामेव धामुष्यायणता, न तु अन्यत्र । 'फलं
त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणा-
मर्थो बीजाद्योनिर्वर्णीयसी ॥' इति मनुवाक्ये फलानभि-
संधानं नाम 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोऽभयोः' इत्येवं-
संवादाभावरूपं विवक्षितम् । तेन तदुत्पन्नो न धामु-
ष्यायणः, किन्तु क्षेत्रजः । 'इदमेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्यो-
ऽप्याह— 'अपुना सुर्वनुशातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताम्यक्त ऋतावियात् ॥ आगर्भ-
संभवाद्भ्रूतेत्यतस्तत्त्वव्यया भयेत् । अनेन विधिना जातः
क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥' इति । तथा च उभयोरप्यय-
मिति संवादे दत्तकादिरपि धामुष्यायणः, तदभावे प्रति-
गहीतुरेव । धामुष्यायणानां शौङ्गशैशिरिवर्णिष्यः ।

अन्येषां तु क्षेत्रजदत्तकादीनां 'गोनरिष्ये जनयितुः' इत्यादिमनुवाक्येन जनकगोत्रनिवृत्तौ न 'उभयतः प्रवृणीत' इत्यादिना । ननु एवं जनककुले सगोत्रत्व-निमित्तो विवाहनिषेधो न स्यात् । सापिण्ड्यनिमित्त एव तर्हि भविष्यति । न चैवं 'पिण्डो व्यपेति' इत्यस्य 'सापिण्ड्यं निवर्तते' इति मिताक्षरान्याख्यानेन विरोधः, सामान्यवाक्यस्यास्य 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो बोजिनश्च' इति गौतमवाक्येन विवाहविषये ज्ञातितस्य आद्यौचविषये संकोचेन व्यवस्थापनादिति सर्वमकलङ्कम् ।

अन्ये तु शिष्टपरिणृष्टतत्वात् प्रथमपक्षमेवादिक्रियते । युक्तश्चायम् । गोत्ररिष्ये इत्यन यथा सापिण्ड्य (१ पिण्ड)-शब्दस्य सामान्यत्वेन गौतमौचविरोधवचनेन तदितर-विषयत्वं, तथा 'असगोत्रा' इत्यन पितृग्रहणात् तत्र गोनराब्दस्यापि तदितरविषयत्वं युक्तम् । तदुक्तं प्रयोग-परिज्ञाते स्मृत्यन्तरे—'गोनद्वयेऽप्यनुवाहः द्वात्र्यैश्चिरयो-र्यथा' । न चात्र मातृग्रहणं व्यर्थम्, मातृद्वारक-सापिण्ड्यस्य विवक्षितत्वादित्याहुः ।

यत्तु भरद्वाजस्य बृहस्पतेः सकाशात् भगतासंज्ञकोत्पद्य-क्षेत्रजातत्वेन उत्तमप्रवरगणा गौतमाना भरद्वाजाना च सर्वेषां परस्परमविवाह इति कश्चित्, तदसत्, तस्य क्षेत्रजातत्वंऽपि द्यामुष्पायणत्वाभावात् । न च तत्त्वे प्रमाणमस्ति । इदमाद्ययोरेवमस्ति चित् संवादेन (१ दस्य) विष्णुपुराणेऽनुक्तेः । प्रत्युत द्यामुष्पायणत्वाभावे एव प्रमाणं संभाव्यते, सर्वेषु प्रवरसंज्ञेषु भरद्वाजाना द्यामुष्पा-यणत्वेनाप्रतिपादनात् । बौधायनेन च पूर्वर्गोत्तमैश्चरैश्च केवलाक्षिरोमिः सह विवाहोक्त्या विष्णुपुराणमपि (१ अ) द्यामुष्पायणरूपक्षेत्रजत्वप्रतिपादनपरमिति वर्ण-नीयम् । किंच, गोत्रप्रवरमिधानपरपुराणमाराख्याति-संवादाभावात् गौराणिकस्य वंशानुपूर्वीमन्यगतजन्यक्रमस्य अत्यव्यवस्थितत्वात् तस्य सुतरामितिप्रसङ्गापादकत्वात् तदनुरोधेन गोत्रप्रवरनिर्णयस्य अकिंचित्त्वत्वादिति दिक् ।

तदन द्यामुष्पायणानामुभयेऽपि प्रवराः कीर्तनीयाः । तथा च 'उभयतः प्रवृणीतैकमितरतो दावितरतो द्वौ चेतरेतश्चानितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामति-

प्रवरणमाद्विरसवार्हस्यत्वाभरद्वाजकात्याकीलेति' (इति) आशङ्कयनः । अस्मार्थः । द्यामुष्पायणानां प्रवरकरणे अनियमप्रसक्तौ 'उभयतः प्रवृणीत' इति विहिते आद्विरसवार्हस्यत्वाभरद्वाजेति पितुः वैश्वामिनकात्याकी-लेति क्षेत्रिण इत्येवमुभयतः पञ्चवरणे प्रसक्ते 'न पञ्चा-नामतिप्रवरणम्' इति षड्वरणे प्रतिषिद्धे उभयनो-बर्णविधानात् 'सर्वं स्यादश्रुतित्वात्' इति न्यायेन द्वयोर्द्वयोरुभयतो वरणे प्राप्ते 'न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति' इति निषिद्धे कथं तर्ह्युभयतः प्रवृणीतेत्याकाङ्क्षिते 'एकमितरतः' इत्यादिना पञ्चद्वयमुक्तम् । तत्रापि पूर्वं जनकस्य तनोऽन्यस्य । श्रयाणा च, संभवे पञ्चाना कीर्त-नम् । तत्रापि विरले जनकस्य द्वौ आद्यौ, प्राथम्यात् । उत्तरस्य एकः । पञ्चपक्षे च गौत्रशिशिरिवदेव जनकस्य मयः, भरद्वाजस्य (१ इतरस्य) दावाद्यावेव, प्राथम्यात्, तदतिक्रमे कारणाभावाच्च ।

संम, ६५५-६५९

प्रवरसंग्रहकारः

भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्य ऊर्जो यमः कतः ।
शैसिरः क्षीरशुक्रौ च बन्दनश्च बृहस्पतिः ॥
सर्वस्तम्भः कपिर्मातयचसो गार्ग्यैश्चैत्यकौ ।
भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ॥
तस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

(१) प्रपा. ३१० क्षीरशुक्रौ च (क्षीरद्वारक्ष) ; विपा. ७०३ पूर्वार्धे (भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्योन्मेषनः कतः ।) क्षीरशुक्रौ च बन्दनश्च (पक्षिशुक्रौ च बन्दनश्च) ; उद्योति. १३३ पूर्वार्धे (भारद्वाज-कुश-क्षत्रिवेश्व उन्मेषनः कतः ।) क्षीरशुक्रौ च (क्षीरद्वारक्ष) ; बाल. १५३ पृ. १७७ कुशस्त्वभिवेश्य ऊर्जो (कुशस्त्वभिवेश्यकौ) शैसिरः क्षीरशुक्रौ च (शैसिरः क्षीर-शुक्रश्च) ; संग. १७९ पूर्वार्धे (भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्योन्मेष-यतः कतः ।) क्षीरशुक्रौ (पक्षिशुक्रौ) .

(२) प्रपा. ३१० सर्वस्तम्भः (सर्वः स्तम्भः) ; विपा. ७०३ शैत्यकौ (शैत्यकौ) तस्मिन् (अस्मिन्) ; उद्योति. १३३ कपि-र्मात (कपिर्मात) शैत्यकौ (शैत्यकौ) भरद्वाजगणाः (भार-द्वाजगणाः) ; बाल. १५३ पृ. १७७ शैत्यकौ (शैत्यकौ) गणाः (गणाः) ; संग. १७९ तस्मिन् (अस्मिन्) सर्वं बालवत् .

कपिश्च महदक्षीय ऋक्षयक्षीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यं तस्मिन्नहि कप्रहः ॥

भैरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
कतशैशिरशुक्लैश्च नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

भैरद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
विवाहो न विधेयः स्यादन्योन्यं च कदाचन ॥

विश्वामित्रा भरद्वाजाः कतशुक्लशैशिरैः ।
वर्जिताश्चेद्विवाहाः स्युरन्योन्यमिति निश्चयः ॥

स्मृत्यर्थसारः

भैरद्वाजाः सकपयो गर्गा रौद्रायणा इति ।
चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मियः ॥
भैरद्वाजेन शुक्लेन विश्वामित्रस्य शैशिरैः ।
क्षेत्रे जातो द्विगोत्रर्पिः प्रोच्यते शौक्लशैशिरिः ॥

(१) प्रपा. ३१० ; विपा. ७०३ दक्षीय ऋक्षय (शुक्लीय उदीय) तस्मिन् (अस्मिन्) ; ज्योति. १३३ दक्षीय ऋक्षय (दक्षीयो रक्षीय) ; बाल. ११२ पृ. १७७ दक्षीय ऋक्षय (दक्षाय ऋक्षाय) ; संग. १७९ विपावद .

(२) विपा. ७०६ नान्योन्यं पाणिपीडनम् (न विवाहः परपरम्) ; ज्योति. १३४ ; बाल. ११२ पृ. १७८ कतशैशिर-
शुक्लैश्च (कतशैशिरश्चैव) .

(३) चम. १०२ च कदा (तु कदा) ; विपा. ७०६ भरद्वाज (भारद्वाज) ; ज्योति. १३४-१३५ चमवद ; बाल. ११२ पृ. १७९ ; संग. १८१ विपावद ; कृम. १०४२ (=) चमवद .

(४) प्रपा. ३११ .

(५) स्मृत्यार. १५ ; संग. ६१० जाः सप्तपयो (जाय कपयो) ; चम. १०२ (=) ; संग. ६२ अयं कोरुः प्रमाराय गच्छति इति भाति ; सिन्धु. १०५५ जाः सप्तपयो (जाय कपयो) जा गोत्रे (जगोत्रे) ; संकी. १८२ सिन्धुवय ; कृम. १०४२ (=) जा गोत्रे (जगोत्रे) .

(६) स्मृत्यार. १६ शैशिरैः (शैशिरैः) ; संग. ६४२ क्षेत्रे जातो (क्षेत्रजातो) ; चम. १०६ (=) ; संग. ६२ शैशिरैः (शैशिरैः) ; बाल. ११२ पृ. १८६ ; कृम. १०४८ (=) शैशिरैः (शैशिरैः) .

विश्वामित्रभरद्वाजैस्तज्जानां तेन नान्ययः ।
कपिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्ययः ॥

न च कपिलस्य विश्वामित्रेष्वपाठात् कथं तैर्विवाह-
निषेधः इति वाच्यम् । ' देवा वा इमं मल्लमरासतेति स
ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कपिलेयवाभ्रवाः '
(३३१५) इत्येतेर्यन्नाहणात्कपिलस्य देवरातद्वारा
विश्वामित्रसंवन्धावसतेः । ' स च शुनःशेपो देवैर्दत्तत्वा-
देवरात इति नामधारी, विश्वामित्रपुत्र एवास । तस्य च
देवरातस्य एते कपिलगोत्रोत्पन्ना यन्मृगोत्रोत्पन्नाश्च
कन्धवोऽभवन् ' इति तन्नाप्यम् ।

बाल. ११२ पृ. १८६

मण्डनः

भैरद्वाजात्पुत्राऽन्योन्यं न विवाहोऽङ्गिरोगणे ।
आश्वलायनपाठे तु गौतमेषु स्थिता अपि ॥
विवाहं गौतमैः कुर्युः पृषदन्धर्क्षवंशजाः ।
बहुपाठानुसारेण भरद्वाजा हि ते स्मृताः ॥

शुक्लाः स्युः पृषदन्धाः स्यू रथीतरसगोत्रिणः ।
उशिजा यामदेयाश्च तथा दीर्घतमादयः ॥

गौतमा एव विज्ञेया उपयर्पादिपाठतः ।
त्रियते येभैरद्वाजो नोद्वहन्ति मिथश्च ते ॥

कपिलोऽपि भरद्वाजो व्याहृतिस्तिसृषाक्यतः ।
भरद्वाजप्रवरणे केचिदाहुः कपी पृथक् ॥

भरद्वाजोऽस्ति गर्गेष्वप्यापस्तम्बादिपाठतः ।
विश्वामित्रैर्भरद्वाजेर्नोद्वाहः शुक्लशैशिरैः ॥

अन्येऽपि ये द्विगोत्रोत्पन्नास्तेऽपि ताभ्यां न कुर्यन्ते ।
नान्योन्यं हरितः कुत्सः सर्वैरन्यैर्यथारुचि ॥

शिष्टास्त्यङ्गिरसः स्वं स्वं गणं हित्वा परापरैः ।
सर्वैरुद्वाहमहन्ति गोत्रप्रथारभेदतः ॥

(१) स्मृत्यार. १६ ; संग. ६४२ कपिलानां (कपिलानां) ;
चम. १०६ (=) पृ. ; संग. ६२ ; बाल. ११२ पृ. १८६ ;
कृम. १०४२ (=) पृ .

(२) संग. ४९८ .

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भृग्वङ्गिरोगणस्थेऽपि जमदग्नौ च गौतमे ।
भरद्वाजे मिथो ह्येकः पाणिप्राहं निवारयेत् ॥
भरद्वाजर्क्षकपयो गणां रौक्षायणा द्विजाः ।
पृथ्वैते हि भरद्वाजा गोत्रैष्यान्नान्वियुर्मथः ॥
कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः ।
नोद्वेद्युः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च न कृत्स्न ॥

कपौ प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ
स्वतन्त्र एकोऽस्त्यपरोऽस्वतन्त्रः ।

तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं
मिथो भरद्वाजकुलेन ब्राह्मः ॥
यैस्यां (?) वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।
दीर्घतमास्तथौतथ्यः कक्षीयांश्चौशिजस्तथा ॥

भरद्वाजामिबेदयर्क्षोः शौद्राः कात्याश्च शैशिः ।
एते समानगोत्राः स्युर्गर्गनेके षदन्ति वै ॥

पृषदथा मुद्रला विष्णुवृद्धाः
कण्योऽगस्त्यो हरितः संकृतिश्च ।
यस्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः
सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिमिश्च ॥

पैतेपां तु विशेषोऽयमामहय्याभिधानकैः ।
उरुक्षय्यैश्च कपिभिर्विवाहक्षिपु इष्यते ॥

(१) विपा. ७०१ प्रवरसत्रकार इत्युक्तम्; संग. १७७
स्मृतान्तरम्.

(२) संग. ६१०.

(३) संग. ६१०; सिन्धु. १०५५ न कविद (कुवविद).

(४) विपा. ७१२.

(५) विपा. ७१४.

(६) संग. ६१२ संकृतिश्च (संकृतिः कपिः); विपा.
७१४.

(७) संग. ६१२; संको. १८२ क्षिपु इष्यते (क्षिभि-
रिष्यते) आशयनाः .

शुद्धाङ्गिरोगर्ममध्ये कपयः पठिता अपि ।
आचार्यैरुपवर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥

भरद्वाजगणे यस्मादापस्तम्बोऽपठत् कपीन् ।
पराशरश्चतुर्थेऽंशे भरद्वाजान्वये कपीन् ॥

नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् ।
मत्स्यो हरिरिदं मात्स्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥

भार्गमेनमजानन्तो मूढा मन्वादिभाषितम् ।
भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति मिथोऽन्ययम् ॥

निषन्धिनो हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणादयः ।
अविनीतसमाचारविरोधोऽपि भवेद्विह ॥

गणभेदभ्रमाम्बुदा विवाहं कारयन्ति चैत् ।
भरद्वाजत्वगर्गत्वकपित्वैः सहगोत्रताम् ॥

अथो मौर्याश्च संवीक्ष्य गुदतल्पगमनवयम् ।
प्रयोक्तृवक्तृकर्तारः प्राप्नुवन्त्यन्ये स्फुटम् ॥

गणां अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्तिनः ।
पञ्चप्रवरगणैर्यो मित्रेष्वन्यानुवर्तनम् ॥

सत्तयाऽस्त्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् ।
द्विविधानपि गणांस्तानुपपयो महासुनिः ॥

अनुक्रम्य त्वेवाहान् भरद्वाजतया जगौ ।
किञ्चित्त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजर्क्षवर्णिनाम् ॥

अविवाहं स्तुयन् गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति ।
अतो यया सगोत्रत्वादभ्यादौ वर्गपञ्चके ॥

न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
सप्तर्षित्वादनुद्वाहः सिद्ध इत्युपरम्यते ॥

(१) संग. ६११-६१४.

केवलोज्झिरःकाण्डम्

वौधायनश्रौतसूत्रम्

हरिताः *

१ हरिताः २ कौत्साः ३ शाङ्ख्याः ४ दाभ्याः
५ शैभङ्गः ६ भैमगवः ७ मनायुः ८ लम्बोदरः
९ महोदरः १० नैमिश्रयः ११ मिश्रोदनाः
१२ कौतपाः १३ कारीपयः १४ कौलयः १५ पौलयः
१६ पौण्डलः १७ मान्धूपः १८ मान्वातुः

* अत्र गणक्रमः तत्तत्पुस्तकेषु विभिन्नः । अस्माभिरु
प्रा. जैन श्री-महाशयस्वीकृतः क्रमोऽनुसृतः ।

(१) बौधायः ; गोप्र. ५४ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३६ .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ; संम. कौत्सः .
३, ४ गोप्र. सांख्यः , दाम्यः ; संप्र. संकौ. संर. उद्धरणयः ;
संम. सांख्यः , दाम्यः ; प्रद. सांख्यः , दमः .

५ गोप्र. प्रद. संकौ. सौमगाः ; संप्र. सौमगाः ; संम.
भैम्यः ; संर. सौमाः , मादाः .

६ गोप्र. शैरवाः ; संप्र. भैमगवाः ; संकौ. वैम्यगवाः ; संर.
नैयगवाः .

७ गोप्र. ममनायुः ; संम. मल्लायुः ; प्रद. मल्लायुः ; संकौ.
संर. मगायवाः .

८ गोप्र. लावादरः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. बालोदराः ;
संम. लम्बोदरः , बभोदरः .

१० गोप्र. नैमिश्रयाः ; प्रद. नैमिश्रीः .

११ गोप्र. मिश्रोदराः ; संप्र. संकौ. संर. मिश्रोदकाः ; संम.
मिश्रोदनाः , मिश्रयः .

१२ बौधायः कौतपाः ; संप्र. कौतमाः ; प्रद. काण्ठः .

१३ संकौ. संर. कारीपयः .

१४ प्रद. (०) .

१५ प्रद. (०) .

१६ गोप्र. पौण्डलः ; संप्र. प्रद. पोट्याः ; संम. मौडलः ;
संकौ. संर. पोटयः , पोट्याः . अस्मानन्तरं संप्र. संकौ.
मल्लयाः ; प्रद. मौल्यः ; संर. मल्लाः इत्यधिकम् ।

१७ गोप्र. मान्धूपः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम.
मान्धूपः ; प्रद. म्धूपः .

१८ गोप्र. मान्वातुः ; संप्र. प्रद. मान्वाताः ; संम. मान्वातुः .

१९ माद्रकारयः इत्येते हरिताः । तेषां त्रयार्पेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस- आम्बरीष- यौवनाश्व-
इति होता । युवनाश्ववद्-आम्बरीषवद्-आङ्गिरो-
वद्-इत्यर्घ्ययुः ॥

कण्वाः

१ कण्वाः २ औपमर्कटायनाः ३ वाष्कलाः
४ शैलाहलिनः ५ मौजिः ६ मौजयः ७ मौजिगन्धाः
८ वाजिः ९ वाजयः १० वाजध्रुवसा इत्येते
कण्वाः । तेषां त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
आजमीढ-काण्व-इति होता । कण्ववद्-अज-
मीढवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यर्घ्ययुः ॥

१९ गोप्र. मण्डिकारयः ; संप्र. माण्डिकारयः ; संम. संकौ.
संर. माण्डिकारयः ; प्रद. मण्डकारिः .

(१) बौधायः ; गोप्र. ५४ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३७ .

१ संप्र. काण्वाः .

२ गोप्र. औपमर्कटायकाः ; संम. औपमयः , कटायनाः ;
प्रद. औपमर्कटायकिः .

३ गोप्र. कणाः ; संप्र. वाक्कलाः ; प्रद. भाक्कनः .

४ गोप्र. पौण्डहलिनः ; संप्र. पौण्डहलिनः ; संम. पौणाः,
हलिनः ; प्रद. पौण्डहलिः ; संकौ. पौण्डहलिनः ; संर. पौणाः,
हलिनः .

५, ६ गोप्र. मौजिमात्रयः ; संप्र. मौजिमात्रयः ; संम. मौजिः,
मात्रयः ; प्रद. मौजिः , मात्रिः ; संकौ. संर. मौजिमात्रयः .

७ संम. मौजिगन्धाः ; प्रद. मौजिगवः ; संर. मौजिगन्धाः .

८, ९ गोप्र. विजवात्रयाः ; संप्र. संम. विजिवात्रयाः ; प्रद.
विजिगवः , वात्रयः ; संकौ. विजिवात्रयः ; संर. विजिवात्रयः .

१० गोप्र. मैप्र. संम. प्रद. संकौ. वात्रप्रययः ; संर.
वात्रवात्रयाः .

रथीतराः

१ रथीतराः २ हासिदासिः ३ काह्वायनाः
४ नैतिरक्षयः ५ शैलालयः ६ भैलिः ७ भिली-
भायनाः ८ सावहवाः ९ भैक्षवाहाः १० हैमगवाः
इत्येते रथीतराः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-वैरूप-रायीतर-इति होता । आङ्गिरस-
वैरूप-पार्षदश्च-इति वा । रथीतरवद्-विरूपवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः । पृषदश्चवद्-विरूपवद्-
अङ्गिरोवद्-इति वा ॥

विष्णुवृद्धाः

१ विष्णुवृद्धाः २ शठमर्षणाः ३ भद्रणाः ४ मद्रणाः
५ शम्बुरायणाः ६ वादरायणाः ७ वात्सप्रायणाः

(१) बौध्मीप्रः ; गोप्र. ५४ ; संम. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकी. १८८ ; संर. ४३७.

२ गोप्र. हासिदासिः ; संम. हासिदासिः ; संम. हासि-
दासिकाः ; प्रद. हासी, दासकः ; संकी. संर. हासिदाः .

३ बौध्मीप्र. काह्वायनाः ; संम. संम. हायनाः ; प्रद.
हायनः ; संकी. संर. तिकाहायनाः .

४ संम. नैतिरक्षयः ; देवानयः ; प्रद. नैतदाक्षिः .

५ संकी. संर. (०) .

६ गोप्र. भिलिः ; संम. भिलिभिलाः ; प्रद. भिलिः ; संर.
भिलयः .

७ गोप्र. भिलीभायनः ; संम. भायनाः ; प्रद. भिलीभायनः ;
संकी. भिलोभायना .

८ संम. सावहवाः ; संम. वहवाः ; प्रद. साहवः .

९ गोप्र. भैक्षवाहाः .

१० गोप्र. संम. प्रद. संकी. संर. हेमगवाः ; संम. हेमवाः .

(२) बौध्मीप्रः ; गोप्र. ५५ ; संम. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११९ ; संकी. १८८ ; संर. ४३७ .

२ संम. संकी. शठा , मरणाः ; संम. शठाः , यठाः ; प्रद.
शठ , मर्षणाः ; संर. शठा , मरणाः .

३ प्रद. (०) ; संर. मन्द्रणाः .

४ संर. मन्द्रणा . अस्वानन्तरं संम. संकी. संर. यद्रवा-
इत्यधिकम् ।

५ गोप्र. संम. संम. संकी. संर. (०) ; प्रद. शम्बुरायणा .

६ प्रद. (०) .

७ गोप्र. वात्सप्रायणाः ; संम. वात्सप्रायणाः .

८ सात्यकिः ९ सात्यकायनाः १० नैतुन्वाः
११ खुत्याः १२ मारुण्याः १३ वैहोदाः १४ वैव-
स्थानयः इत्येते विष्णुवृद्धाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस-पौरुत्तस-त्रासदस्यव-इति
होता । त्रसदस्यवत्-पुरुत्तसवद्-अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

मुद्रलाः

१ मुद्रलाः २ हिरण्याक्षाः ३ ऋषभाः ४ मिताक्षाः
५ ऋश्याः ६ ऋश्यायनाः ७ दीर्घजङ्घाः
८ प्रलम्बजङ्घाः ९ तरुणाः १० भैन्दवाः इत्येते
मुद्रलाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
भार्गवश्च-मौरुश्च-इति होता । मुद्रलवद्-
भर्गवश्चवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

८ प्रद. (०) .

९ गोप्र. सलङ्कायनः ; संम. शालङ्कायनाः .

१० गोप्र. ननुषाः ; संम. नैतुन्वाः ; संर. निनुन्दिनाः .

१२ गोप्र. मरण्याः ; प्रद. मारण्याः .

१३ बौध्मीप्र. वैहोदाः ; गोप्र. वैवादाः .

१४ गोप्र. संम. देवत्पातयः ; प्रद. देवत्पानाः ; संकी.
संर. देवत्पानयः .

(१) बौध्मीप्रः ; गोप्र. ५४-५५ ; संम. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकी. १८८ ; संर. ४३७ .

२ संम. संकी. संर. (०) .

४ गोप्र. मिताः ; संम. संकी. संर. (०) ; संम. मिनाः .

५ गोप्र. भयः ; संम. संकी. संर. (०) ; संम. धरातलाः ;
प्रद. क्षा .

६ गोप्र. विश्वायनाः ; संम. संकी. संर. (०) ; संम.
शम्बायनाः ; प्रद. कृष्णायणाः .

८ गोप्र. प्रद. जङ्घाः ; संम. संकी. संर. (०) ; संम.
प्रलम्बजङ्घाः .

९, १० गोप्र. तरुणमिन्दवः ; संम. तरुणाः मिन्दवः ; संम.
तरुणमिन्दवः ; प्रद. तारणाः ; संकी. संर. तारणाः मिन्दवः .

संस्कृतयः

१ 'संस्कृतयः' २ लम्काः ३ पौल्यः ४ तण्डिः
 ५ शम्बुः ६ शैवगवः ७ परिभवः ८ तारकायाः
 ९ हारिग्रीवाः १० वैतलेयाः ११ श्रौतायनाः
 १२ चारायणाः १३ आमायणाः १४ आर्षभयः
 १५ चान्द्रायणाः १६ आघ्रापयः १७ पूतिमायाः
 इत्येते संस्कृतयः । तेषां ज्यापेयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस-संस्कृत्य-गौरिवीत-इति होवा ।
 गुरिवीतवत्-संस्कृतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

(१) बौधायनः ; गोप्र. ५५ ; संप्र. ६४६ ; संम. ६१ ;

प्रद. १२८ ; संकी. १९३ ; संर. ४४८ .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. मलकाः ; संम. मेलकाः ; संर.
 मलकाः .

३ गोप्र. संप्र. प्रद. पौल्यः ; संम. संकी. संर. पौलाः .

४ संकी. तण्डवः .

५ बौधायनः, शम्बुः .

६ गोप्र. शैवगवः ; संप्र. शैवगवः ; संकी. शैवगवः ; संर.
 शैवगवः .

७ गोप्र. परिभावाः ; संप्र. संम. संकी. संर. परिभावाः .

८ संकी. संर. (०) .

९ संप्र. हारिग्रीवाः ; प्रद. हारिग्रीवाः ; संकी. हारिग्रीवाः ; संर.
 हारिग्रीवाः .

१० गोप्र. चारायणाः ; संप्र. चारायणाः ; संम. चारायणाः ; संर.
 चारायणाः ; प्रद. चारायणाः ; संकी. चारायणाः ; संर.
 चारायणाः .

११ प्रद. श्रौतायनाः .

१२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. (०) ; संम. आमायणाः ; संर.
 आमायणाः ; प्रद. आमायणाः ; संकी. आमायणाः ; संर.
 आमायणाः .

१३ संकी. संर. (०) .

१४ बौधायनः, गार्षभः ; गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ; प्रद.
 गार्षभः .

१५ गोप्र. संप्र. (०) .

१६ बौधायनः, आघ्रापयः ; संकी. संर. आघ्रापयः ; प्रद. आघ्रापयः ; संर.
 आघ्रापयः .

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

हरिताः

अथ हरितानां ज्यापेयः । आङ्गिरस-आम्वरीप-
 यौवनाश्व-इति । युवनाश्ववद्-आम्वरीपवद्-अङ्गि-
 रोवद्-इति । मान्धातारसु हेके अङ्गिरसः
 स्थाने । मान्धात्र-आम्वरीप-यौवनाश्व-इति । युव-
 नाश्ववद्-आम्वरीपवद्-मान्धातृवद्-इति ॥

मान्धातारसु हेकेऽङ्गिरसः स्थान इच्छन्ति, यतः चतुर्णां
 प्रवरः प्रतिपिप्यते अतस्तस्य स्मरणमनर्थकं मा भूदिति
 अङ्गिरसा तस्यैव विकल्पो न्याय्य इति याऽङ्गिरसो
 यद्यप्याधाने कृतार्थत्वात् नैव प्रवरो न्याय्य इति ।

कपर्दि.

कुत्साः

अथ कुत्सानां ज्यापेयः । आङ्गिरस-मान्धात्र-
 कौत्स-इति । कुत्सवद्-मान्धातृवद्-अङ्गिरोवद्-
 -इति ॥

मान्धातुरङ्गिरसश्च तुल्यत्वात् हरितकुत्सानामविविधाः ।
 बहुचानां तु 'हरितकुत्सपित्राज्ञाद्बर्ह' (१ भं) हेमगवा-
 नाम्' इति कुत्सानामपि हरितानामेव प्रवरः । तेन
 च सुतरामविविधाः ।

कपर्दि.

कण्वः

अथ अजमीढाः कण्वः । तेषां ज्यापेयः ।
 आङ्गिरस-अजमीढ-कण्व-इति । कण्ववद्-
 अजमीढवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

रथीतराः

अथ विरूपा रथीतराः । तेषां ज्यापेयः । आङ्गि-
 रस-वैरूप-पार्षद-इति । पृषद-वैरूप-विरूपवद्-
 अङ्गिरोवद्-इति । अष्टादंष्ट्रसु हेकेऽङ्गिरसः
 स्थाने । अष्टादंष्ट्र-वैरूप-पार्षद-इति । पृष-
 द-वैरूप-विरूपवद्-अष्टादंष्ट्रवद्-इति ॥

पृष्ठं कण्वो म्रियन्ते । तत्र पञ्चापेयोऽपि संभवति ।
 य तु अन्योक्तः । तस्मात्समानादामपि गुरुत्वशायां
 व्यवसितेनेन विकल्पेन स्मृतिषाभ्युपगम्य स्यादित्य-
 वगन्तव्यः (१ म्म) ।

कपर्दि.

(१) आपग्री. ३४५११-२४५१२० .

मुद्रलाः

अथ मुद्रलानां व्याप्येयः । आङ्गिरस-भार्म्यश्च-
मौद्रल्य-इति । मुद्रलवद्-भर्म्यश्चवद्-अङ्गिरोवद्
-इति । चक्षुसु हैकेऽङ्गिरसः स्वाने । तार्क्ष्य-
भार्म्यश्च-मौद्रल्य-इति । मुद्रलवद्-भर्म्यश्चवत्-
चक्षुवद्-इति ॥

विष्णुवृद्धाः

अथ विष्णुवृद्धानां व्याप्येयः । आङ्गिरस-
पौरकुत्स-त्रासदस्यव-इति । त्रसदस्यवत्-पुर-
कुत्सवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

एष एवाविकृतः शठमर्षण-भद्रण-भद्रण-याद-
रायण-औपमित्य-औपगवि-सात्यकि-सात्यङ्कामि
-आरुणि-नैतुन्दादीनाम् ॥

शठ मर्षणा भद्रणा मन्त्रणा बादरायणा औपमित्य
औपगवयः सात्यकयः सात्यङ्कामय आरुणयः नैतुन्दयः ।
एष एवाविकृतः । कर्पादि.

संस्कृतयः

अथ संस्कृतिपूतिमापानां व्याप्येयः । शाक्य-
सांक्य-गौरिवीत-इति । गुरिवीतवत्-संस्कृतिवत्
-शक्तिवद्-इति ॥

प्रवृणीत इति शेषः ।

कर्पादि.

सत्यापादश्रौतध्वजम् *

संस्कृतयः

अथ संस्कृतिपूतिमापतण्डिनां व्याप्येयः । शाक्य-
सांक्य-गौरिवीत-इति । गुरिवीतवत्-संस्कृतिवत्
-शक्तिवद्-इति ॥

संस्कृत्यादीनां द्वामुप्यायानां वसिष्ठत्वं तु वसिष्ठगण-
मध्ये पाठात् वसिष्ठस्य शक्ततेर्वरणाच्च ।

प्रच.

* मुद्रितसत्यापादश्रौतध्वजपुस्तके केवलाङ्गिरोग उच्यते ।

संस्कृतयस्तु वसिष्ठगणनादत्र संश्लेषिताः ।

(१) भाष्यार्थः. २४११०८.

(२) सधौ. २४१११५.

आश्वलायनश्रौतध्वजम्

मुद्रगलाः

मुद्रलानां आङ्गिरस-भार्म्यश्च-मौद्रल्य-इति ।
तार्क्ष्य हैके व्रुषते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्य-भार्म्यश्च
-मौद्रल्य-इति ॥

अथ व्याप्येयः । आङ्गिरसतार्क्ष्ययोर्विकल्पः । गानाद्व.

विष्णुवृद्धाः

विष्णुवृद्धानां आङ्गिरस-पौरकुत्स-त्रासदस्यव-
-इति ॥

हरिताः

हरित-कुत्स-पिन्न-शङ्ख-दर्भ-भैमगवानां
आङ्गिरस-आम्बरीष-यौवनाथ-इति ॥

हरितकुत्सपिन्नशङ्खदर्भभैमगवा इत्येतेषां पण्णामयं
प्रचरो भवति । गानाद्व.

मन्धातारं हैके व्रुषतेऽतीत्याङ्गिरसं मन्धात्र-
आम्बरीष-यौवनाथ-इति ॥

अयं वा हरितादीनां पण्णा प्रचरो भवति । गानाद्व.

संस्कृतयः

संस्कृति-पूतिमाप-तण्डि-शङ्खु-शैवगयानां
आङ्गिरस-गौरिवीत-सांक्य-इति ॥

संस्कृत्यादीनां पञ्चानामयं प्रचरो भवति । गानाद्व.
शक्तिर्वा मूलम् । शाक्य-गौरिवीत-सांक्य-
इति ॥

संस्कृत्यादीनामयं वा प्रचरो भवति । एते संस्कृत्यादयः
प्रकरणादङ्गिरशन्धस्वम तथाकाङ्गिरसा इति प्रवीयन्ते ।
शक्तिगुरिवीतसमन्वयाऽसिद्ध इत्यपि प्रवीयन्ते । तथा
कचित्त्वराज्ञाये अङ्गिरसां प्रकरणे संस्कृत्यादीनादिष्व
अङ्गिरोन्मन्वेव प्रवरं पठ्यमानं पश्यामः । तथा कस्मिंश्चि-
द्यराज्ञाये वसिष्ठानां प्रकरणे एतानेतेदिश्य शाक्यमुग्रं
प्रवरं पठ्यमानं पश्यामः । एवं द्वाभ्यामपि संस्कृत्यदीना-
कुमयोत्पत्त्यन्तरसंबन्धिन एतेत्यस्मन्तुं न शक्यते ।
यद्येषां वंशमेतस्मिन्निमित्ते तदा इमे आङ्गिरसाः, इमे
वाङ्गिरा इत्यवगम्येत । तत्र आङ्गिरसानामयं वासिष्ठाना-

(१) भाष्यौ. २४११२-२४११३.

मममिति निवेशो विकल्पाभावः । अतो वंशामेदात्
विकल्प एव प्रवरयोः । ततः संकृत्यादीनां वसिष्ठत्वाभावे
प्रमाणाभावाद्दक्षिणैरपामविवाहः । गानाहु.

कण्वाः

कण्वानां आङ्गिरस-आजमीढ-काण्व-इति ।
घोरम् हैके ब्रुवतेऽवकृष्याजमीढं, आङ्गिरस-
घौर-काण्व-इति ॥

अवकृष्येति । अपोल्लेत्यर्थः । गानाहु.

पृषदध्याः (स्थितराः)

पृषदध्यानां आङ्गिरस-पार्षदध्व-वैरूप-इति ॥

अमी व्यापेया इत्यर्थः । गानाहु.

अष्टादंष्ट्रं हैके ब्रुवतेऽतीत्याङ्गिरसम् । आष्टादंष्ट्र-
पार्षदध्व-वैरूप-इति ॥

आङ्गिरसाष्टादंष्ट्रयोर्विकल्पः । अतीत्य त्यक्त्वा (तत्स्थाने)
इत्यर्थः । गानाहु.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

संकृतयः

१ संकृति- २ पूतिमाय- ३ ताण्डि- ४ शम्भु-
५ शैवगय- ६ जानकि- ७ तैरापातरन्य-
८ आर्षमि- ९ चारायणि- १० सहिगाङ्गि-

(१) आधी. २।६।११.

(२) गोप्र. ४१; संप्र. ६४४; प्रद. १२८; संकी. १९१;

संर. ४४८.

३ संप्र. प्रद. संर. तण्डि; संकी. तण्डनः.

४ गोप्र. साम्; संप्र. (०).

५ गोप्र. तैरनन; संप्र. तैरयन; प्रद. तैरवनन; संकी.
तैरनना; संर. तैरवनना.

७ संप्र. तैरापारम्य; प्रद. तैरन्य; यण्यः; संकी.
तैरापा; रण्यः; संर. तैरापा; रण्यः; जेयी. तैरापारम्य.

८ गोप्र. कृषिमी; संप्र. कृषिमि; प्रद. यषिमि; संकी.
संर. कृषनन.

९ गोप्र. वातायनि; प्रद. पातायनि; संर. वातायनन.

१० संप्र. सहिगङ्गि; प्रद. सहि; गाङ्गि; संकी. संर.
साह, गङ्गः.

११ लौगाक्षि- १२ तालानगहि- इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-सांकृत्य-गौरिवीत- इति । अङ्गिरोवत्-
संकृतिवद्-गुरिवीतवद्-इति ॥

हरिताः

१ छेमायन- २ हरित- ३ कौत्स- ४ पैङ्ग-
५ दार्थ्य- ६ शङ्ख- ७ भैमगय- ८ हास्तिदासि-
९ वात्स्यपाणि- १० मात्रकारि- ११ लावेरणयः
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-आम्यरीप-यौवनाश्व इति । मान्धात्र-
आम्यरीप-यौवनाश्व-इति चा । मान्धातृवद्-
अम्यरीपवद्-युवनाश्ववद्-इति ॥

विष्णुवृद्धाः

० अथ १ विष्णुवृद्धाः २ शठमर्षण- ३ जत्रिणि-
४ कत्रिणि- ५ पुत्रिणि- ६ वादरायणा इत्येतेपा-

११ गोप्र. लौक्षि; संप्र. गाक्षि; प्रद. लोगाक्षि; संकी.
संर. लौक्ष्यः.

१२ गोप्र. तालापा; संप्र. तालानगहि; प्रद. ताल-
नगहि; संकी. तालानगयः; संर. ताला; नागयः.

(१) गोप्र. ४४. अथ गणः अन्येषु निबन्धग्रन्थेषु नोपलभ्यते.
अतः प्रा. जौन मौमहास्येन संपादिताद् 'गोत्रप्रवरमजरी'-
पुलकादयामिः संवृतीतः ।

१ गोप्र. छेमायना.

४ गोप्र. पैय.

५ गोप्र. वात्स्य.

७ गोप्र. भैमगर.

८ गोप्र. हास्तिदासि.

१० गोप्र. माद्रिकाभि.

११ गोप्र. छेमाः.

(२) गोप्र. ४४. अयमपि गणोऽन्येषु निबन्धग्रन्थेषु नोप-
लभ्यते.

० गोत्रप्रवरमजरी- 'अथ विष्णुवृद्धाः.....मरिवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-पार्षदध्व-रापीतर-इति ।
अङ्गिरोवत्-पार्षदध्व-रापीतरवद् । रापीतरानां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस-वैस्व-रापीतर-इति । अङ्गिरोवत्-वैस्व-
वद्-रापीतरवद् । पुत्रवृद्धाणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-

मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-पौरुस्त-त्रासदस्यव-इति । अङ्गिरो-रोवत्-पुरुस्तस्यवत्-त्रासदस्यवत् ॥

रथीतराः

रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-सैरूप-रथीतर-इति । आङ्गिरोवद्-विरूपवद्-रथीतरवत् । आङ्गिरस-पार्षदश्च-रथीतर-इति या । अङ्गिरोवत्-पुषदश्चवद्-रथीतरवत् ॥

वामदेवाः

७ बृहदुक्था वामदेवाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-बृहदुक्थ-वामदेव-इति । अङ्गिरोवद्-बृहदुक्थवद्-वाम-देववत् ॥

मुद्रल्लाः

१ हिरण्यस्तम्य- २ सात्यमुनि- ३ मौद्रलाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-भार्म्यश्च-मौद्रल्य-इति । अङ्गिरो-यद्-भर्म्यश्चवद्-मुद्रल्यवत् ॥

कण्वाः

१ भेरुण्डाश्च २ भारुण्डाश्च तृतीयः ३ शाक-

रस-पौरुस्त-त्रासदस्यव-इति । अङ्गिरोवत्-पुरुस्तस्यवत्-त्रासदस्य-वत् । १ इति पाठो मुद्रिनः । मा. जौन त्रीमहायणानु इमे पाठे प्रामादितं मत्वा कौषायनायनसारिण पाठं स्वीकृतवान् । तं स्ववाक्याभिप्राये संशुद्धिः ।

२ गोत्र. शानपत्रिणि.

(१) गोत्र. ४४.

७ एतेषां त्रयैषु बृहदुक्थ-वामदेवकोत्पन्ननादिने गौतमा इति निश्चयेन, न केवलान्निरस इति ।

(२) गोत्र. ४४ ; संप्र. ६४४.

३ संप्र. मुद्रल्लवनाः.

(३) गोत्र. ४४ ; संप्र. ६४४-६४५ ; प्रद. ११८ ; संकी. १८८ ; संर. ४३७.

१ गोत्र. भरुण्डाः ; संप्र. भेरुण्डाः, भरुण्डाः ; प्रद. भरुण्डाः ; संकी. भारुण्डाः ; संर. भरुण्डाः ; जेडी. उरुण्डाः.

२ गोत्र. हिरण्यः ; प्रद. सरुण्डाः ; (संकी. भरुण्डाः ;) जेडी. उरुण्डाः.

३ गोत्र. सुनीवा शाक्यवनाः.

दायनः । ततः ४ प्रागाद-५ सौनारी ६ मर्कटो ७ रमणः ८ शर्णः ॥ ९ कण्वाः १० मार्कटयः ११ रामणेयाः १२ शाणायनाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आज-मीढ-काण्व-इति । अङ्गिरोवद्-अजमीढवत्-काण्ववत् ॥

संस्त्यादीना त्रयाणां यद्यपि भरद्वाजसंस्तोऽस्ति, तथापि ते केवलान्निरसेषु उक्तव्याः, भरद्वाजस्य प्रवरेष्वनुवृत्तेः । न च कपिषु भरद्वाजा इत्युक्तमोषमहारी भरद्वाजत्वनिर्णायको यथाऽस्ति तथैषां भरद्वाजत्वनिश्चयकं किञ्चिदस्ति । या तु कस्यापनादीनां भरद्वाजोक्तिः सा यरणमात्राभिप्रायिका । किञ्च, एषां भरद्वाजत्वे धौषा-यनेन संस्त्यादिभिः सह विवाहोक्तैर्विधायनविरोधो आपद्येत । लोगाक्षिसूत्रमप्येवमेव वर्णनीयम् ।

संप्र. ६२४

मानवश्रौतधर्मम्

संस्त्यायः

१ संस्तुति- २ पौतिमापि- ३ तण्डि- ४ शम्भुः ५ शेवपायनानां ६ जानकि- ७ तैत्तिल्याकाम्य-लालव्य- ८ आपर्षिभि- ९ ह्यन्नमि- १० चारा-यणि.....इति ॥ (प्रवरे तु गौरीवत् इति ।)

हरिताः

... १ हरिनः २ कौत्स- ३ शङ्ख- ४ धर्म- ५ पेह- ६ भैमगय- ७ माद्रकारि- ८ गणकारि- ९ ह्यस्तिदामि- १० लवेरणि- ११ फाल्गुति- इति ॥ (प्रवराः कात्यायनयोगाधिरत् ।)

४, ५ गोत्र. प्रागादसौनारी ; संप्र. प्रमादसौनारी ; प्रद. प्रसादः, सौनारीः.

< संप्र. प्रद. मण्ड.

९ संप्र. कण्वः ; प्रद. काण्वः.

१० गोत्र. मार्कटयाः ; प्रद. मर्कटिः.

७ संस्तुतिमुद्रल्लवनाम् ।

११ गोत्र. संप्र. रमणः ; प्रद. (०).

१२ गोत्र. शाणायनाः ; संप्र. प्रद. (०).

(३) मानवश्रौतधर्मोक्तो गौतमश्रौतधर्मः मा. जौन त्रीमहा-यणन संशुद्धिनाम् गोत्रप्रवरगणनी पुराणस्य संशुद्धिः ।

विष्णुवृद्धाः
अथ १ वैष्णुवृद्धिः २ शठमर्षण- ३ छत्रण-
४ पोतृण- ५ गोतृण- ६ बादरायणाः इति ॥
(प्रवराः- आङ्गिरस-गौरकुत्स-त्रासदस्यव-इति ।)

रथीतराः
रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
वैरूप-पार्षदश्च- ॥ इत्यादि ।

रथाभगाः
रथाभगानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-वामदेव्य-गौतम-इति ॥ इत्यादि ।

मुद्रलाः
हिरण्यगर्भ- छत्रकयः मुद्रलाः इति ॥ (प्रवराः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कण्वाः
रुरुङ्गाक्यायना.....इच्छ तृतीयः शाकटायनः ।
चतुर्थो गदीभो नारी
ततः प्राकीर-सौवार-मर्कटो रमणः शणः ।
कण्वाः मार्कटयो रामणेयाः शाणायनाः इति ॥
(प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

संस्कृतयः
१ संकृति- २ पूतिमाप- ३ तण्डि- ४ शम्भु-
५ शोधयानाः ६ जानकि- ७ तैलदाल- ८ आर्षमि-
९ शेतन- १० चारायणि- ११ भारोयणिन-
१२ गाङ्गायनि- इति ॥ (प्रवरो ॥ गौरिवीत इति ।)

हरिताः
१ स्याध्यायन- २ हरित- ३ कुत्स- ४ शङ्ख-
५ दर्भ- ६ पैङ्ग- ७ भैमगव- ८ माद्रगारि-
९ गाणगारि- १० हासिदासि- ११ लावेराणि-

• रथाभगाः शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम् आर्षभागिन्यामिन्नाः ।
वृत्तेषां प्रवरेषु वामदेवगौतमयोः प्रवर्तनादिने गौतमाः, न केवन्-
हिरस इति निश्चीये ।

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेष्टोके ऋष्यवरीषात् प्रा. जैन
मैत्रशरदेन संश्रितात् 'मैत्रवर्मन्वरी'पुस्तकात् संश्रुतीः ।

१२ कौमार- १३ हारित- १४ पालाशी-
१५ मान्धाता (र)-इति ॥ (प्रवराः कात्यायन-
लौगाक्षिवत् ।)

विष्णुवृद्धाः
अथ १ वैष्णुवृद्धिः २ शठमर्षण- ३ क्षत्रिण-
४ छत्रिण- ५ भद्रिण- ६ बादरायणाः इति ॥
(प्रवराः आङ्गिरस-वैरूप-पार्षदश्च-इति ।)

रथीतराः
(कुत्स)- रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-गौरकुत्स-त्रासदस्यव- ॥ इत्यादि ।

आर्षभागिनः
आर्षभागीनां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-वामदेव्य-गौतम-इति ॥ इत्यादि ।

मुद्रलाः
१ हिरण्यगर्भाः २ छत्रयः ३ मुद्रलाः इति ॥
(प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कण्वाः
रुरुङ्गश्च मुरुङ्गश्च तृतीयः शाकटायनः ।
चतुर्थो गदीभो नारी.....
ततः प्राकर-सोवरी मर्कटो रमणः शणः ।
कण्वाः मार्कटयो रामणेयाः शाणायनाः इति ॥
(प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

मत्स्यपुराणम्
संस्कृतयः
१ संकृतिः पूतिमौषधश्च मैतुः संवेधिरेय च ।
तण्डिश्च जानकिश्चैव तैलका दर्श एव च ॥

(१) मत्स्य. १९६।३० ; गोप्र. संप्र. (०) .
[गोत्रवर्णनामसंघातः प्रद. १२८ ; संको. १९१ ; संप्र. ४५८
इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

२ मत्स्य. च त्रिनाष्टिः .
४ मत्स्य. संवेधिरेव वा ; प्रद. संवेधिः .
६ मत्स्य. येनातकिश्चैव .
७, ८ प्रद. तण्डि, कान्दमाः .

१ चारोयणिर्धार्पमिश्च १ लौक्षिर्गान्धर्वहस्तिर्यया ।
गालैर्वैश्वेयः ज्यापेयः सर्वेषां प्रवरो मतः ॥
२ अङ्गिराः संकृतिश्चैव गौरिवीतस्तथैव च ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

हरिताः

३ शाल्यायनो हरितश्च क्रौत्सः पिङ्गस्तथैव च ।
हस्तिं दासो मार्त्यमालिमाद्रंगारिलेवरेणिः ॥

(१) मत्स्य. १९६।३१ ; गोप्र. संप्र. (०).

१ मत्स्य. नारायणिः .

१० मत्स्य. चामिणिः च .

१२ प्रद. हरिः गणगाणिः .

१३ मत्स्य. गान्धर्व अनेहश्च सर्वेषां प्रवरो मतः ।

(२) मत्स्य. १९६।३२ गौरिवीत (गौरिवीत) ; गोप्र.
संप्र. (०).

संकृतिगणे प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ भिक्षान्नयः—प्रद. भिक्षाणिः .

२ विमीतकाः—प्रद. निमागकिः ; संकौ. विमीतकाः .

३ तैलयः—प्रद. (०).

४ वैवाप्रपद्या—प्रद. ववाप्रपदाः .

५ शाल्यायना—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

६ धार्पण्याः—प्रद. (०).

(३) मत्स्य. १९६।३३ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६७.

[गोत्रप्रवरनामसप्तः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११८ ; संकौ.

१८८ ; संर. ४३६ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कात्यायनः ; संप्र. शाल्यायनः , खण्डायनाः ; प्रद.

संकौ. संर. खण्डायनाः .

२ मत्स्य. हरितकाः ; गोप्र. हरिवर्दिकाः ; संप्र. हरिकर्वाः .

३, ४ गोप्र. गीष्वाश्च तथैव च ; संप्र. मत्स्य. वीमेय एव च,
कुत्साहस्ता , वैश्वानः , पिङ्गाः ; प्रद. हंस, वैश्वः ; संकौ. संर.
कुत्सा, हंसा, वैश्वानः , पिङ्गाः .

५ मत्स्य. हस्तिदासः ; गोप्र. संप्र. प्रद. हस्तिनासः ;
संकौ. संर. हस्तिनायनाः .

६ मत्स्य. वात्स्यायनिः ; गोप्र. वात्स्यायलिः ; संप्र.
मात्स्यालिः , मात्स्यमात्यः ; प्रद. मात्स्यमालिः ; संकौ. संर.
मात्स्यमात्यः .

७ मत्स्य. माद्रिः , मौलिः ; गोप्र. माण्डिमालिः ; संप्र.
माद्रिश्च , माण्डमानवः , मद्रमाव , माण्डमारकः ; प्रद.

सं. चं. ४२

१ भीमैवः शंखदैर्भी सर्वे त्रिप्रवरा मताः ॥

२ अङ्गिराश्चाभ्यरीपश्च यौवनाभस्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

• बृहदुक्थाः

३ बृहदुक्थो वामदेवस्तथा त्रिप्रवरा मताः ।

अङ्गिरा बृहदुक्थश्च वामदेवस्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥

कुत्साः

४ कुत्सगोत्रोद्भवाश्चैव तथा त्रिप्रवरा मताः ।

अङ्गिराश्च सदस्युश्च पुरुकुत्सस्तथैव च ।

• कात्यायन—लौगाक्षि—वीतयूत्रे (सं. वा. घृ. ३२७) टिप्पणी
द्रष्टव्या ।

जमाणि, मौलिः, मद्रमारिः, गणमारिः ; संकौ. माण्डमानवः,
मद्रमारवः , गाणमारवः ; संर. माण्डमानवः , मद्रमारवः,
गाणमारवः .

८ मत्स्य. कुवेरणिः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. गवेरणिः .

(१) मत्स्य. १९६।३४ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६७ .

९ मत्स्य. भीमेयः ; गोप्र. क्षीमेयः ; संप्र. क्षीमयः .

१०, ११ मत्स्य. चावराभिः ; गोप्र. चावराभिः ; संप्र.

शावराभिः .

(२) मत्स्य. १९६।३५, ३५ पूर्वार्धे (अङ्गिरा बृहदश्च
वीवनाभस्तथैव च ।) ; गोप्र. ४९ वीवनाभ (युवनाभ) ; संप्र.
६६७ (अङ्गिरा अभ्यरीपश्च यौवनाभस्तथैव च । परस्परमवैवाह्याः
समानप्रवरत्वेन ॥) .

हरितगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ वलाशिनः—प्रद. वणाशिः ; संकौ. संर. वानाशिनः .

२ दासुत्साः—प्रद. दासुः ; संकौ. दासुताः ; संर. दासुताः .

३ हस्तिनः—संप्र. हस्तिनः .

४ क्षीमारहारिता—प्रद. क्षीमाऽऽ हरितः ; संकौ. क्षीमा-
हारितः .

५ हला—प्रद. हलः .

६ आभ्यरीपा—प्रद. संकौ. संर. (०).

(३) मत्स्य. १९६।३५, ३६ ; गोप्र. ४९ हस्ते (गोत्रेते) ;
संप्र. ६६७ (बृहदुक्थो वामदेवस्तथा त्रिप्रवरा मताः । अङ्गिरा
बृहदुक्थो वै वामदेवस्तथैव च । परस्परमवैवाह्या गोत्रे स्वे
परिकीर्तिता ॥) .

(४) मत्स्य. १९६।३७ रात्स्यमात्युश्च (रात्स्य सदस्युश्च)

कुत्साः कुत्सेरवैवाद्या एवमाहुः पुराविदः ॥

रथीतराः

१ रथीतराणां प्रवरास्त्याप्येयाः परिकीर्तिताः ।

अङ्गिराश्च विरूपश्च तथैव च रथीतरः ।

रथीतरा अवैवाद्या नित्यमेव रथीतरैः ॥

विष्णुवृद्धाः

२ विष्णुवृद्धः शठमैर्पिजर्तूणः कर्तुणस्तथा ।

पुत्रवैश्च महातेजास्तथा च यार्दरायणः ॥

३ त्र्याप्येयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप ।

अङ्गिराश्च विरूपश्च पृषदश्चस्तथैव च ।

परस्परमवैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

पुराविदः (पुरातनाः) ; गोप्र. ४९ कुत्सेगोत्रोद्भवश्चैव (कुन्म-
गोत्रोद्भवश्चैव) ; संप्र. ६६७ प्रथमार्थे (कुन्मगोत्रोद्भवश्चैव तथा
त्रिप्रवरो मतः ।) स्तथैव च (रत्नीयकः) .

• (१) मत्स्य. १९६।३८ अवैवाद्या (इवैवाद्या) ; गोप्र.
४९ प्रथमार्थे (रथीतराणां प्रवरस्त्याप्येयः परिकीर्तिताः ।) ; संप्र.
६६७ (ततो रथीतराणां च त्र्याप्येयः प्रवरः स्मृतः । अङ्गिरा हि
विरूपोऽपि पुत्रीयो हि रथीतरः । रथीतरा अवैवाद्या नित्यमेव
रथीतरैः ॥) .

• (२) मत्स्य. १९६।३९ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६७ .

• [गोप्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११९ ; संकी.
१८८ ; संर. ४३७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मरस्य. विष्णुसिद्धिः ; गोप्र. संप्र. विष्णुवृद्धिः .

२ मरस्य. शिवमणिः ; गोप्र. सनोमदिः ; संप्र. सनोमद्भिः .

३ गोप्र. जनुगः ; संप्र. जनुगः, जान्निगाः .

४ मरस्य. कर्तुणः ; संप्र. संकी. संर. कर्तुणाः .

• ५ गोप्र. अत्रिवक्षः ; संप्र. अत्रिवाचः, पुत्रिगाः ; प्रद. संकी.
संर. पुत्रिगाः .

• ६ मरस्य. वरपरायणः ; गोप्र. चतो परायणाः ; संप्र. चैवा-
परायणाः, शान्तरायणाः ; प्रद. आरयणाः ; संकी. संर.
शान्तरायणाः .

(३) मत्स्य. १९६।४० पुत्रवैश्च (वृषवैश्च) ; गोप्र. ४९
पुत्र (शुभः) ; संप्र. ६६७-६६८ (त्र्याप्येयो हि महातेजा सर्वेषां
प्रवरो नृप । अङ्गिरा हि विरूपश्च पृषदश्चापुत्रीयकः । कर्तुणोऽपि
रथीतरा अवैवाद्या परस्परम् ॥) .

आनन्दाधममुद्रितमत्यारामाधर्मावस्थे केयलाङ्गिरोमणो
नोपलभ्यते, प्रवरद्वयङ्गकारेस्तु गोप्रनाममर्थमहमसङ्गेन

मुद्रलाः

१ सात्यमुप्रिमहातेजा हिरण्यस्तम्बिमुद्रलौ ।

२ त्र्याप्येयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप ॥

३ अङ्गिराश्चैव भार्गवश्चो मुद्रलश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

विष्णुवृद्धराणे हिरण्यकेशिसूत्रोक्तानि नामानि प्रदर्शित-
तानि । तानि यथा—

१ मरपणः .

२ उपमितिः— संप्र. संकी. संर. औपमीतयः । (आपस्तम्बे-
ऽपीदम् ।) .

३ नितुम्बिलः .

४ औपगविः— संकी. संर. औपगवयः । (आपस्तम्बे-
ऽपीदम् ।) .

५ कुशामित्रः— संर. कुशमित्रः .

६ वत्सावनः— संर. वत्सावनाः .

७ स्ववनाप्येयः— संर. सावनार्पाः .

८ त्र्यायनिः— संर. वाचशयनिवः .

९ कालम्भायनिः— संर. कायम्भायनिवः .

१० ऋणी .

विष्णुवृद्धराणे संप्र. प्रद. संकी. संर. पपु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ क्षत्रिणा— प्रद. (०) .

२ छात्रिणा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

३ होत्रिणा— संर. होत्रीणाः .

४ वक्षिणा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

(१) मत्स्य. १९६।४१ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६८ .

[गोप्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६४६, प्रद. ११८, संकी. १८८ ;
संर. ४३७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ गोप्र. सत्यमुमि ; संप्र. सत्यमभिः .

(२) मरस्य. १९६।४१ ; गोप्र. ४९ यो हि मन (योऽभि-
मन) ; संप्र. ६६८ प्रवरो नृप (प्रवरः शुभः) .

(३) मरस्य. १९६।४२ अङ्गिराश्चैव भार्गवश्चो (अङ्गिरा मरस्य-
दग्धश्च) ; गोप्र. ४९ भार्गवश्चो (भार्गवश्चो) कर्तुणः (इत्येव) ;
संप्र. ६६८ मुद्रलश्च महा (मुद्रलः शुभश्च) वेषं गोमयम् .

(मुद्रालाः)

१ हंसजिह्वो देवजिह्वो हाम्जिह्वो विहोदयः ।

अपौमेयो मुम्र्यश्च पौराण्यान्तानि मौद्रलाः ॥

२ त्र्यापैर्वोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।

अङ्गिराश्चैव ताण्डिश्च मौद्रलश्च महातपाः ।

परस्परमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कण्वाः

३ आपादियश्चतुर्यस्तृतीयः शार्कटायनः ।

ततः प्रागादसौनरी र्मकटो रमैणः क्षणः ॥

(१) मत्स्य. १९५/४६ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

१ संप्र. संकौ. संर. हंसजिह्वाः.

२ गोप्र. संप्र. संकौ. संर. देवजिह्वाः.

३ गोप्र. आलवाण ; संप्र. आण्वान, आलवाण्वाः ; प्रद. आलवाण ; संकौ. आलवाण ; संर. आण्वान्वाः.

४ मत्स्य. विराडयः ; संप्र. विराडयः, विराडयः ; प्रद. विराडिः ; संकौ. संर. विराडलदयः.

५ गोप्र. आपादियाः ; संप्र. आपादयः ; प्रद. आपादयः ; संकौ. आपादयः ; संर. आपादयः.

६ मत्स्य. (तु) मन्वुश्च ; गोप्र. मुम्र्यश्च ; संप्र. मुम्र्यश्च, मुम्र्यः ; संकौ. मुम्र्यः ; संर. मुम्र्यः.

७, ८ मत्स्य. परण्यस्ता विमौद्रलाः ; गोप्र. पौराण्यान्तानि मौद्रलाः ; संप्र. पौराण्यान्तानि मुद्रलाः ; प्रद. पौराः.

(२) मत्स्य. १९६/४५, ४५ प्रथमार्धे (त्र्यापैर्वाभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।) मौद्रलश्च (मौद्रलश्च) ; गोप्र. ५० ताण्डिश्च (ताण्डिश्च) महातपाः (महातपाः) ; संप्र. ६९८ त्र्यापैर्वोऽभिमतस्तेषां (त्र्यापैर्वो हि मन्वुश्च) ताण्डिश्च मौद्रलश्च (ताण्डिश्च मौद्रलश्च) तृतीयार्धे (आपादयोऽमी सगोत्रत्वादवैवाद्याः परस्परम्.) ;

मुद्रलग्नौ संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामान्मुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ छत्रहया— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ कार्यभासिता— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

३ हिरण्यगर्भा— संप्र. हिरण्यगर्भाः.

(३) मत्स्य. १९६/४५ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

[गोत्रप्रवरगणनाः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. २७९ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ कण्वा मार्कटैश्चैव तथा नाडीयनो हृषिः ।

शाणार्थैस्तथैवेषां त्र्यापैयः प्रवरो मतः ॥

२ अङ्गिराश्चाजमीढश्च कण्वश्चैव महातपाः ।

परस्परमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ एते तयोक्तान्निरसन्निधोक्ता

महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन

पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

१ मत्स्य. मपाण्डुश्च ; संप्र. पादश्च, आपादयः ; संकौ. संर. आपादयः.

२ मत्स्य. गुरुश्च ; गोप्र. चतुरायः ; संप्र. चतुरः चापि ; संकौ. संर. चतुराः.

३ गोप्र. शार्कटायनः.

४, ५ मत्स्य. प्रागादयो नारी ; संप्र. प्रागादसौनरी, गर्भमाः, प्राकाराः, शौवेरिणः, नारिणः ; प्रद. गर्भमाः, प्रागादयः, शौवेरिः, नारी ; संकौ. गर्भमाः, प्राकाराः, शौवेरिणः, नारिणः ; संर. पादमाः, प्राकाराः, शौवेरिणः, नारिणः.

६ मत्स्य. मार्कटः ; संप्र. मर्कटः, मर्कटाः.

७, ८ मत्स्य. मरणः, शिवः ; गोप्र. रमणः, सणः ; संप्र. रमणः, सणः, रामायणाः ; प्रद. आमरनाशनः ; संकौ. मरणाः, सणाः, रामायणाः ; संर. रमणः, सणाः, रामायणाः.

(१) मत्स्य. १९६/४६ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

२ मत्स्य. कटुः ; संप्र. कण्वः.

३ मत्स्य. मर्कटयः ; गोप्र. मर्कटयः ; संप्र. कर्मटयः.

४, ५ गोप्र. गारावन्तो रविः ; संप्र. गारावन्तो रविः, गोदावन्ताः ; प्रद. गोदावन्तः, रविः, नादावन्ताः ; संकौ. संर. गोदावन्ताः ; जैवी. रामणयः.

६, ७ मत्स्य. श्यामायनः ; गोप्र. श्यामायनिः ; संप्र. श्यामायनिः, श्यामायनाः, श्यामायनयः ; प्रद. श्यामायनिः, श्यामायनः ; संकौ. संर. श्यामायनः, श्यामायनयः.

(३) मत्स्य. १९६/४७ कण्वश्चैव (कटुश्चैव) ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८ उक्तार्धे (सगोत्रत्वादिभ्यो सर्वे परस्परमन्यन्ते.) ;

(४) मत्स्य. १९६/४५ सन्निधोक्ता (सन्निधोक्ता) सृष्टो गो (कविणो) ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८ एते तयोक्तानि (सर्वे त्रयस्त्रिंशो वेषा (एषा)) ;

(१) इह मत्स्यपुराणेके त्रिविधाङ्गिरसां प्रवर-
काण्डे परिकीर्तितानां गोत्राणां मध्ये येषां प्रवरेषु गौतमः
सर्वाभिन्नियमाणतया सत्तया वाऽनुवर्तते तेषां परस्परम-
विवाहः, समानगोत्रत्वात्, 'गौतमानां सर्वेषामविवाहः'
इति बौधायनवचनाच्च । तथा येषां गोत्रगणानां प्रवरेषु
भरद्वाजः सर्वाभिन्नियमाणतया सत्तया वाऽनुवर्तते तेषां
परस्परमविवाहः, समानगोत्रत्वात्, 'भरद्वाजानां सर्वेषा-
मविवाहः' इति बौधायनवचनाच्च । इतरेषां सर्वाभि-
न्नाद्यानां केवलाङ्गिरसां हरितकुत्सकण्वरथीतरपृथदश्वमुद्रल-
विष्णुबुद्धादीनां परस्परं विवाहः, सगोत्रत्वाभावात्, स्वे
स्वे गणे चाविवाहः, समानप्रवरत्वादिति समुदायार्थः ।
पृ. ५१

लौगाक्षिकात्यायनाश्वलायननिरुक्तानि केवलाङ्गिरसां
प्रवरकाण्डान्यधस्तादेवोदाहृतानि ।

अथ इमानि काण्डानि व्याख्यास्यामः— यदुक्त-
मथस्तात् भृगुगौत्रकाण्डव्याख्यानारम्भे 'इहोदाहृतानाम्'
'इत्याख्यं 'व्याख्यास्यामः' इत्येवमन्तेन भाष्येण,
तत्सर्वमिहापि सार्वग्यम्, प्रयोजनगौरवादिति । अत्रो-
दाहृतानां मध्ये हरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्रलविष्णुबुद्धयति-
रिक्तानां ध्यामुष्यायणकण्वादीनां भरद्वाजगणेऽन्तर्भावात्
भरद्वाजैः सह अयियाह उक्तः । * पृथदश्वा (बृह-
दुक्था ?) रथीतर एव इत्येके मन्यन्ते । अपरे-
पृथदश्वानां (बृहदुक्थानां ?) रथीतराणां च भेदेन
गणमुपदिश्य मत्स्यपुराणे पृथक्प्रवरपदेष्टात् (एक-
प्रवरपदेष्टात् ?) रथीतरस्योऽन्ये पृथदश्वा इति मन्यन्ते ।
तस्मिन्नपि पक्षे रथीतराणां पृथदश्वानां परस्परमविवाहः,
व्याप्येयाणां व्याप्येयसंनिपातात् । संतृप्तीनां तु ध्यामुष्या-
यणत्वात् वसिष्ठगणैः स्वगणैकैश्च अविवाह उक्तः ।

* अत्र हिः पृथदश्वरूपेण बृहदुक्थेति, 'पृथक्प्रवरपदेष्टात्'
इत्यत्र 'एकप्रवरपदेष्टात्' इति च आदर्शपुस्तके प्रामादिकं
शुद्धम् । गौतमानां बृहदुक्थानां केवलाङ्गिरसां रथीतराणां च प्राये
भेदाभेदित्वेन न संभवति । किंच यस्मादुने 'व्याप्येयसंनिपातात्'
इत्यभिने देवुर्भिरूपे । न हि मत्स्यपुराणे बृहदुक्थरथीतर-
प्रवरयोर्मार्गवर्तिनानो द्रव्ये, न वा पृथदश्वरथीतरयोः प्रवेरव
द्रव्ये । नैनं नैनोरयनाभ्यामवर्तितम् ।

अयेदानीं हरितादीनां विवाहं वक्ष्यामः— हरितानां
कुत्सानां च परस्परमविवाहः, व्याप्येयाणां व्याप्येयसंनि-
पातात् आपस्तम्बपाठे, * आश्वलायनपाठे च 'हरितकुत्स-
पिङ्गशङ्ख' इत्यादिना समानप्रवरपदेष्टात् । इतरेषां
कण्वरथीतरमुद्रलविष्णुबुद्धानां परस्परं च पूर्वोक्तैः
वक्ष्यमाणैश्च अन्यादिभिः सह विवाहोऽस्ति, सगोत्र-
समानप्रवरत्वयोरभावात् । इति व्याख्यातं केवलाङ्गिरसां
प्रवरकाण्डम् । गोत्र. ५६-५७

(२) अथ केवलाङ्गिरस उच्यन्ते । तत्र पञ्च गणाः—
विष्णुबुद्ध-कण्व-हरित-रथीतर-मुद्रगलाः । तत्र आद्यो
गणः त्रयोदशविधः, द्वितीय एकादशविधः, तृतीयो
विंशतिषा, चतुर्थो दशषा, पञ्चमोऽष्टषा । पृ. ६३५
कात्यायन-लौगाक्षिभ्यां मुद्रलः कण्वाः संकृतपञ्च
ध्यामुष्यायणा इति नव एवोक्ताः । संप्र. ६३६

प्रवरसंग्रहकारः

हरिताः

हारीतो यौवनाश्वश्च मान्धाता कुत्सनामकः ।
पिङ्गलः शङ्खदभौ च भैमश्च गयनामकः ॥
अन्वरीयो वशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं न हि शोभनम् ॥

* आपस्तम्बीयातिरिक्तेषु बौधायनादिप्रवरकाण्डेषु कुत्रापि
व्याप्येयसंनिपाताभावात् आपस्तम्बपाठे समानप्रवरपदेशानामात्र
आदर्शपुस्तकसंपादकविद्विजितस्य 'आपस्तम्बपाठे' इतिपदोपरा-
न्वयस्यानुपपन्नत्वात्पूर्वोक्तयोः नैव । तत्रापि हरितानां वैक-
ल्पिकयोः प्रवरयोरेकैकभावात् व्याप्येयसंनिपातः संपादनीयः ।

(१) प्रपा. १२० दभौ च भैमश्च गयनामकः (दभौ च
भौमश्चयवनामकः) ; विपा. ७०३ मान्धाता (मान्धात्रः)
भैमश्च गयनामकः (भौमश्च गयनामकः) ; ज्योति. १२३ हारीतो
(हरितो) भैमश्च गयनामकः (भौमश्च गयनामकः) ; बाल.
१५३ पृ. १७७ मान्धाता (मान्धात्रः) भैमश्च (भौमश्च) ; संग.
१७९ दभौ च भैमश्च गयनामकः (दभौ च भौमश्च गयनामकः) .

(२) प्रपा. १२० गयः सृष्टः (दभू रघुताः) ; विपा.
७०३ तस्मिन् (तस्मिन्) न हि शोभनम् (न शुभं मनम्) ;
ज्योति. १२३-१२४ हारीतस्य (हरितस्य) ; बाल. १५३
पृ. १७७ हारीतस्य (हरितस्य) ; संग. १७९ न हि शोभनम्
(न शुभं मनम्) .

मुद्रलाः

मौद्रत्यताद्वयभार्य्याधर्मीणि गोत्राण्यमूनि हि ।
मौद्रत्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्वाः

कण्वोऽजनीढ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः ।
तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं न हि शोभनम् ॥

विरूपाः (रथीतराः)

विरूपोऽष्टादंष्ट्रतामा पृषद्वधश्च मुद्रलाः ।
चत्वारिमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।
परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतीरितम् ॥

विष्णुवृद्धाः

विष्णुवृद्धः पौरकुलस्यसदस्युः कतस्तथा ।
मद्रणो भद्रणाख्यश्च वादरायणसंज्ञकः ॥

(१) प्रपा. ३१० भार्य्या (भार्य्या) गणस्तस्मिन्
(गणस्त) ; विपा. ७०४ ज्योति. १३४ प्रपावद ; बाल. १५३
पृ. १७७ तार्क्ष्यभार्य्या (तार्क्ष्य भार्य्या) गणस्त
(गणस्त) ; संग. १७९ भार्य्या (भार्य्या) .

(२) प्रपा. ३१० हल्ये (हल्ये) ; विपा. ७०४
कण्वोऽजनीढ (कण्वोऽजनीढ) तस्मिन् (तस्मिन्) ; ज्योति. १३४
न हि शोभनम् (न शोभं मतम्) ; बाल. १५३ पृ. १७८
ज्योतिवद ; संग. १७९ .

(३) प्रपा. ३१० दंष्ट्र (दंष्ट्रि) मुद्रलाः (मौद्रलाः) इतीरितम्
(इतीरितः) ; विपा. ७०४ दंष्ट्र (दंष्ट्रि) मुद्रलाः (मौद्रलाः) ;
ज्योति. १३४ विरूपस्य गणः (विरूपगणः) शेषं प्रपावद ;
बाल. १५३ पृ. १७८ ; संग. १७९ प्रपावद .

(४) प्रपा. ३१० कतस्तथा (कतस्तथा) मद्रणो (मद्रणो) ;
विपा. ७०४ पौरकुलस्यसदस्युः (पौरकुलस्यसदस्यः) ; ज्योति. १३४
मद्रणो (मद्रणो) ; बाल. १५३ पृ. १७८ पौरकुलस्य-
सदस्युः (पौरकुलस्यसदस्यः) मद्रणो (मद्रणो) ; संग. १७९-१८०
विपावद .

सात्यकाम्यौपमित्यौ च गविः सात्यकितालुकी ।
नितुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ।
विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाऽङ्गिरसो गणाः ।
तथाप्येषां गणानां तु विवाहः स्वात्परस्परम् ॥
मौद्रत्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
परस्परं न कुर्वीत पाणिपीडनसत्क्रियाम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

केवलङ्गिरसश्चेति विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः ।
हातीना रथीतराश्च मुद्रलाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥
पौडशाङ्गिरसलोधा प्रोक्ताः संकृतयस्तथा ।
संकृतीनां द्विवंदयत्वाद्रसिष्टैश्च चतुर्विधैः ।
स्वर्गादिः सगोत्रत्वात्प्रदीक्याथ नाविव्युः ॥

(१) प्रपा. ३१० दमित्यौ (दमित्यौ) ; विपा. ७०४
सात्यकाम्यौपमित्यौ च (सात्यकाम्यौपमित्यौ) नितुन्द
(नितुन्द) ; ज्योति. १३४ सात्यकाम्यौ (सत्यकाम्यौ) ; बाल. १५३
पृ. १७८ सात्यकाम्यौ (सात्यकाम्यौ) सात्यकि (सात्यकि) ;
संग. १८० सात्यकाम्यौ (सत्यकाम्यौ) तातुकी (तातुकी) .

(२) प्रपा. ३१० ये तथाऽङ्गिरसो गणाः (यत्तथाऽङ्गिरसो
गणाः) तथाप्येषां (तथाप्येषां) ; विपा. ७०४ ङ्गिरसो
(ङ्गिरसो) ; ज्योति. १३४ पूर्वार्धे (गौतमस्य गणं द्वाष्टी यत्तथा-
ऽङ्गिरसो गणः) ; बाल. १५३ पृ. १७८ पूर्वार्धे (गौतमा-
दिगणान्तौ यत्तथाऽङ्गिरसो गणः) ; संग. १८० .

(३) विपा. ७०६ पाणिपीडन (पाणिग्रहण) ; ज्योति. १३४
मौद्रत्यस्य (मौद्रत्यस्य) ; बाल. १५३ पृ. १७९ ; संग. १८१
मौद्रत्यस्य (मौद्रत्यस्य) पाणिपीडन (पाणिग्रहण) .

(४) स्मृत्यसार. १५ ; अम. २०२-२०३ (=) हातीना
(हातीना) ; संग. ६२ चमवद ; कुम. १०४२ (=) चमवद .

(५) स्मृत्यसार. १५ ; संग. ६३२ (=) प्रवमार्थं विनाः
६५२ नाविव्युः (नाविव्युः) प्रवमार्थं विना ; अम. १०५
(=) नाविव्युः (नाविव्युः) प्रवमार्थं विना ; संग. ६२
द्विविधैश्च (द्विविधैश्च) ; बाल. १५३ पृ. १८६ चमवद ; प्रवमार्थं
विना ; कुम. १०५० (=) चमवद , प्रवमार्थं विना .

अत्रिकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केचलात्रयः

अत्रीम् व्याख्यास्यामः—

- १ अत्रयः २ भूरयः ३ छान्दिः ४ छान्दोगिः
 ५ पौष्टिकाः ६ माङ्गल्यः ७ सैवाः ८ छगलाः
 ९ छागलाः १० तृणविन्दुः ११ भागन्तयः
 १२ मालरुचः १३ व्यालयः १४ शान्त्यव्यायनाः
 १५ कर्मवीर्यणयः १६ दाक्षिः १७ तैदेहाः

(१) बीध्रीमः, गोम्र. ५७; संम्र. ६४६; संम्र. ५९;
 प्रद. ११९; संकी. १८८; संर. ४२८-४३९.

२ प्रद. भूमिः.

३ गोम्र. स्वादि.

४ गोम्र. छान्दोगिः; संम्र. छान्दोगेयाः; प्रद. छान्दोगिः;
 संकी. संर. छान्दोगेयाः.

५ संम्र. पौष्टिकाः; संम्र. पौष्टिकाः; संकी. पौष्टिकाः;
 संर. पौष्टिकाः.

६ गोम्र. मीदुल्यः; संम्र. संम्र. मीदुल्यः; प्रद. माङ्गलिः;
 संकी. संर. मोहल्यः.

७, ८ बीध्रीमः छगलाः (०); गोम्र. सैवाः, रथमालाः;
 संम्र. सैवाच्छालाः; प्रद. सोपाच्छालाः; संम्र. सोपानच्छालाः;
 संकी. संर. सैवालगाः.

१० बीध्रीमः, संम्र. संर. तृणविन्दुः; संकी. तृणविन्दुः.

११ गोम्र. भागन्तयः; संम्र. संकी. संर. मार्थनयः; प्रद.
 भागन्ति.

१२ बीध्रीमः, मालरुचः; प्रद. मालरुचः.

१३ बीध्रीमः व्यालयः.

१४ गोम्र. संम्र. शांत्यव्यायनाः; संम्र. शांत्यव्यायनाः;
 शांत्यव्यायनाः; प्रद. सन्नान्यानिः; संकी. शांत्यव्यायनाः;
 संर. शांत्यव्यायनाः.

१५ गोम्र. कर्मवीर्यणयः; संम्र. कर्मवीर्याः, कामप्यायनिः;
 प्रद. कामप्यायनिः; संकी. कामप्यायनयः; संर. कामप्यायनयः.

१६ संकी. दाक्षिणः; संर. दाक्षिणः.

१७ संम्र. संर. तैदेहाः; संम्र. तैदेहाः; प्रद. तैदेहाः.

- १८ गाधिपतयः १९ औदालकिः २० द्रोणभावाः
 २१ गौरिग्रीवयः २२ गाविष्ठिराः २३ शिशुपालाः
 २४ कृष्णात्रेयाः २५ गौरात्रेयाः २६ अरुणात्रेयाः
 २७ नीलात्रेयाः २८ श्वेतात्रेयाः २९ इयामात्रेयाः
 ३० महात्रेयाः ३१ आत्रेयाः ३२ हालेयाः
 ३३ बालेयाः ३४ शौत्रेयाः ३५ वामरुध्याः ३६ वैत-
 भाययः ३७ शौत्रेयाः ३८ कौत्रेयाः ३९ गोपचनाः

१८ बीध्रीमः, गाधिपतयः; गोम्र. गाधिपतयः; संम्र.
 गन्धपतयः; संकी. माधितयः; संर. गाधितपाः; जैबी.
 गाधपतयः.

१९ संम्र. औदालिकयः; संकी. औदालिकयः.

२० प्रद. द्रोणनामाः.

२१ प्रद. गौरिग्रीवयः; संकी. गौरिग्रीवयाः; जैबी. गौरिग्रीवयः.

२२ संम्र. गाविष्ठिराः; प्रद. गाविष्ठिरः; संकी. गाविष्ठिराः.

२३ संकी. संर. शिशुपालाः.

२४ गोम्र. कृष्णात्रेयाः; संम्र. संकी. संर. कृष्णात्रेयाः;
 संम्र. कृष्णात्रेयाः, अरुणात्रेयाः.

२५ गोम्र. महात्रेयाः.

२६ गोम्र. आत्रेयाः; संम्र. संकी. संर. आत्रेयाः; प्रद.
 आत्रेयाः, गालेयाः; संम्र. आत्रेयाः, दत्तात्रेयाः, गालेयाः;
 जैबी. दत्तात्रेयाः.

२७ गोम्र. संम्र. संम्र. प्रद. संकी. संर. (०).

२८ गोम्र. श्वेतात्रेयाः; संम्र. प्रद. बालेयाः; संम्र. बालेयाः.

२९ गोम्र. इयामात्रेयाः; प्रद. सौम्यः.

३० बीध्रीमः, वामरुध्याः; गोम्र. संम्र. वामरुध्याः;
 जैबी. वामरुध्याः.

३१ गोम्र. संम्र. वेतभावाः; संम्र. संकी. संर. वेतभावाः.

३२ गोम्र. कौत्रेयाः; प्रद. कौत्रेयाः; संकी. संर. (०).

३३ प्रद. गोपचनाः.

४० कालापचयः ४१ आनीलायनाः ४२ आनङ्गिः
४३ मानङ्गिः ४४ दौरङ्गिः ४५ सौरङ्गिः
४६ सौपुष्यः ४७ साह्वेयाः ४८ साकेवायनाः
४९ भारद्वाजायनाः ५० इन्द्रातिथिः इत्येते
अत्रयः । तेषां त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-श्यावाश्व-इति होता । श्यावाश्ववद्-
अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

यादमुतकाः

बाह्वुतकानां त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-बाह्वुतक-इति होता । बह्वुतकवद्-
अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गविष्टिराः

गविष्टिराणां त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-गविष्टिर-इति होता । गविष्टिरवद्-
अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

४० बौध्मीयः कालपचयः ; गोत्र. संकी. सं. कालपचयः ;
संम. कालपचयः ; प्र. कालपचयः .

४१ बौध्मीयः आनीलायनाः ; गोत्र. अनीलायनाः ; संम.
प्र. संकी. सं. नीलायनाः ; संम. आनीलायनाः ; आनीला-
यनाः .

४२ संम. आनङ्गिः ; प्र. आनङ्गिः .

४३ संम. (०) ; संम. मानङ्गिः ; प्र. मङ्गिः .

४४ गोत्र. गौरङ्गिः ; संम. सं. गौरङ्गः ; गौरङ्गः ; संम.
गौरङ्गिः ; दौरङ्गिः ; प्र. दौरङ्गिः ; गौरङ्गिः ; संकी. दौरङ्गः ;
गौरङ्गः .

४५ गोत्र. सौरङ्गिः ; संम. सं. सौरङ्गः ; प्र. सौरङ्गः .

४६ बौध्मीयः गोत्र. संम. पुष्यः ; संम. संकी. सं.
पुष्यः ; सौपुष्यः ; प्र. पुष्यः ; सपुष्यः .

४७ बौध्मीयः सौख्यः ; गोत्र. सौख्यः ; संम. प्र. संकी.
सं. (०) ; संम. सौख्यः .

४८ संम. साकेतायनाः ; साकेतयनाः ; संकी. साकेतायनाः .

४९ गोत्र. संम. साह्वेयः .

५० प्र. भारद्वाजायनाः ; इन्द्रातिथिः .

(१) बौध्मीयः ; गोत्र. ५७ वादगुणकानां (वाष्पूतकानां) .

(२) बौध्मीयः ; गोत्र. ५८ गविष्टिराणां (गविष्टिराणां) .

मुद्रलाः

१ मुद्रलाः २ व्यालिसंधयः ३ और्णवापयः
४ बौधायाः ५ गविष्टिराः ६ वैजवापाः
७ शिरीषयः ८ शालिमतः ९ त्रीहिमतः
१० गौरीवीतः ११ गौरिकयः १२ वाजपताः
१३ वायुपूटाः इत्येते मुद्रलाः । तेषां त्रयार्पेयः प्रवरो
भवति । आत्रेय-आर्चनानस-गौरीवीत-इति ।
गौरीवीतवद्-अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ।
अग्नीणां सर्वेषामविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

केयलाश्रयः

(अथ ?) अग्नीणां त्रयार्पेयः । आत्रेय-आर्चना-
नस-श्यावाश्व-इति । श्यावाश्ववद्-अर्चनानसवद्-
अत्रिवद्-इति ॥

(१) बौध्मीयः ; गोत्र. ५८ ; संम. १५७ ; संम. ५९ ;
प्र. १२० ; संकी. १८९ ; सं. ५१९ .

२ बौध्मीयः संकी. सं. व्यालिसंधयः ; गोत्र. व्यालिसंधयः ;
संम. व्यालिसंधयः ; प्र. व्यालिसंधयः .

३ बौध्मीयः और्णवापयः ; गोत्र. और्णवापयः ; संम. संम. प्र.
संकी. और्णवापयः ; सं. और्णवापयः .

४ बौध्मीयः शिरीषयः ; गोत्र. शिरीषयः ; प्र. शिरीषयः .

५ बौध्मीयः संम. संकी. सं. (०) .

६ बौध्मीयः वाजपताः ; गोत्र. संम. संकी. सं. वाजपताः ;
संम. वाजपताः ; प्र. वाजपताः .

७ गोत्र. शिरीषयः .

८ गोत्र. शालिमतः ; संम. संकी. सं. शालिमतः ; संम.
शालिमतः .

९ गोत्र. संम. प्र. संकी. सं. (०) ; संम. त्रीहिमतः .

१० बौध्मीयः गौरीवीतः ; गोत्र. गौरीवीतः ; संम. संम.
संकी. सं. गौरीवीतः ; जेथी. गौरीवीतः .

११ गोत्र. संम. प्र. सं. गौरिकयः ; संम. गौरिकयः ;
संकी. गौरिकयः .

१२ बौध्मीयः गोत्र. संम. वाजपताः ; संम. वाजपताः ;
प्र. वाजपताः .

१३ गोत्र. संम. संकी. सं. (०) ; संम. वाष्पूतकाः ; प्र.
वाष्पूतकाः .

(२) आपस्तम्ब. २५८११-१४ ; गोत्र. ५८ .

अग्नीणां सर्वेषां व्याप्यैः । पृथगाधिकारे नैव क्रियते
अथात इति अल्पत्वात् प्रवराणाम् । कपर्दि.

गविष्ठिराः

अथ गविष्ठिराणां व्याप्यैः । आत्रेय-आर्चनानस-
गाविष्ठिर-इति । गविष्ठिरवद्-अर्चनानसवद्-
अत्रिवद्-इति ॥

अतिथयः (मुद्गलाः)

अधातिथीनां व्याप्यैः । आत्रेय-आर्चनानस-
आतिथ-इति । अतिथिवद्-अर्चनानसवद्-अत्रि-
वद्-इति ॥

सर्वेषामग्नीणामविवाहः, ऋषिभूयस्त्वात् ।

कपर्दि.

एष एवाविकृतो वामरथ्य-सुमङ्गल-धैजवापी-
नाम् ॥

वामरथ्यानां सुमङ्गलानां वीजवापीनां च अविकृतः ।

कपर्दि.

सत्यापाढश्रौतमूत्रम्

केयलात्रयः

अयाग्नीणां व्याप्यैः । आत्रेय-आर्चनानस-
श्यावाश्व-इति । श्यावाश्ववद्-अर्चनानसवद्-
अत्रिवद्-इति ॥

गविष्ठिराः

अथ गविष्ठिराणां व्याप्यैः । आत्रेय-आर्चनानस-
गाविष्ठिर-इति । गविष्ठिरवद्-अर्चनानस-
वद्-अत्रिवद्-इति ॥

एष एवाविकृतो वामरथ्य-सुमङ्गल-धैज-
वापानाम् ॥

गताप्यम् । अग्नीणां सर्वेषामविवाहः । सगोत्रत्वात्
धनवत्त्वाच्च । प्रच.

● आरण्यम्बनौ नो अत्रिषः । सत्यापाढम् गविष्ठिर-
माह ।

(१) सधौ. २१।१।११ ; सं. ४२१.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

केयलात्रयः

ॐ अग्नीणां आत्रेय-आर्चनानस-श्यावाश्व-
इति ॥

गविष्ठिराः

गविष्ठिराणां आत्रेय-गाविष्ठिर-पौर्वातिथ-इति ॥

अत्र द्विविधा अत्रय उक्ताः, अन्यत्रान्ये च सन्ति ।
तेषां सर्वेषामग्नीणां परस्परमविवाहः । एवमुत्तरेष्वपि
कचिद्द्रष्टव्यम् । गानावृ.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

केयलात्रयः

१ कर्मर्यायणि-२ शाङ्खेया अथो ३ शाखा-
रथाश्च ये । ४ आर्यायणा ५ वामरथ्या ६ गोप-
यनाः ७ तार्णधिन्दयः ॥ ८ औदालकिः ९ शौन-

* पाठोऽयं वैदिकपरम्परागतः कात्यायनमत्स्यपुराणसंवादी च ।
अस्मदादशगोत्रप्रवरमश्वरीपुस्तके 'अग्नीणामात्रेयार्चनानसगावि-
ष्ठिरिति । पूर्वातिथीनामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति' इति पाठो
मुद्रितः । प्रा. जैन जीमहोदयेन ॥ 'अग्नीणामात्रेयार्चनानस-
श्यावाश्वेति । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरिति । पूर्वातिथी-
नामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥ तेन
'इष्टिवा ओफिस' गतगोत्रप्रवरमश्वरीपुस्तके उपलब्धो नौषाध्याय-
स्तम्भसंवादी च ।

(१) आधौ. २१।१।४ ; गोत्र. ५९.

(२) गोत्र. ५८-५९ ; सं. ४१६ ; प्र. ११९ ; सं. १८८-१८९ ; सं. ४२९.

२ गोत्र. कर्मर्यायणि.

३ गोत्र. शाङ्ख्यः ; सं. शान्तरथः ; प्र. शाङ्गी ;
सं. शाङ्ख्यः ; सं. शान्तरथः.

४ गोत्र. वार्षासारथ्य ये ; सं. सं. सं. सं. (०) ;
प्र. औरसः, हयं च.

५ गोत्र. सं. प्र. सं. सं. आश्वयनाः.

६ गोत्र. पयनाः ; सं. सं. सं. पयनाः.

७ गोत्र. शाङ्गी, दिविकिः ; सं. विविदिष्यः ; प्र.
शाङ्गी, विदिकिः ; सं. विविदिष्यः ; सं. विविदिष्यः.

८ गोत्र. औदालकिः.

९ सं. सं. सं. औदालकिः.

कर्णिरथो १० सौधुतयश्च ये । ११ गौत्मीविः
१२ कैरजिश्च १३ जैत्रायणाश्च ये ॥ १४ विवाह-
तन्त्र — १५ बाहुमित्राश्च १६ जानुकि-
१७ तैलेय- १८ वेल्लेय- १९ आत्रेय-
२० पतञ्जलानां २१ भागमादायन- २२ सौपुष्पयः
२३ छान्दोगिः इत्येतेषामविवाहः । तेषां ज्यापेयः
प्रयोः । आत्रेय- आर्चनानस- श्यावाथ- इति ।
अत्रिषद्-अर्चनानसवत्-श्यावाथवद्- इति ॥

गविष्टिराः

१ द्वाक्षिः २ व्यालिः ३ पार्णविश्च ४ मालन्दाः
५ और्णनाभिः ६ शिलन्धरः ७ वैजवापिः

- १० प्रद. सौधुतिः ; संकौ. सौधुतयः .
- ११ गोत्र. कौत्मीविः ; संकौ. संर. गौत्मीवः .
- १२ प्रद. कैरजिः .
- १३ गोत्र. जैत्रायणा ये च ; संप्र. जैत्रायणाः , श्वेतकयः ; प्रद. जैत्रायणाः , श्वेतकिः ; संकौ. जैत्रायणाः , वैकयः ; संर. जैत्रायणाः , श्वेतयः ; अथौ. जैत्रायणाश्च ये .
- १४ संप्र. प्रद. संकौ. बाहुमित्राः ; संर. बाहुमेवाः .
- १५ गोत्र. बाहा मित्रया ; संप्र. संर. बाहमित्राः ; संकौ. बाहमित्राः .
- १६ गोत्र. जानकि .
- १७ गोत्र. तैलेयः ; संप्र. संकौ. संर. (०) .
- १८ गोत्र. वेल्लेयः ; संप्र. संकौ. संर. (०) .
- १९ संप्र. पतञ्जनाः ; प्रद. पञ्चजनः ; संर. पतञ्जनः .
- २० गोत्र. भागमादयनः ; संप्र. संकौ. संर. भागमादनाः ; प्रद. भागमानः .
- (१) गोत्र. ५९ ; संप्र. ६४० ; प्रद. १२० ; संकौ. १८९ ; संर. ४१९ .
- १ गोत्र. दक्षः ; संप्र. संकौ. संर. दक्षयः ; प्रद. द्याकिः .
- २ संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. न्याणिः .
- ३ गोत्र. खदार्णकः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. जव-
रोपकः .
- ४ गोत्र. मालवगाः ; संप्र. संकौ. संर. मालन्दाः ; प्रद.
मालन्दन .
- ५ गोत्र. अर्णनाभिः .
- ६ गोत्र. वैवेयः ; संप्र. संकौ. संर. चन्द्रावेयाः ; प्रद. वैवेयः .
- ७ गोत्र. वैजवापिः ; प्रद. वैजवापनः .

सं. का. ४३

८ शिपीषश्च ९ मौञ्जकेशी १० गविष्टिराः इत्येते
दंश गविष्टिराः । एतेषामविवाहः । तेषां ज्यापेयः
प्रयो भवति । आत्रेय-गविष्टिर-पौर्वातिथि-
इति । अत्रिषद्-गविष्टिरवत्-पूर्वातिथिवत् ॥

पुत्रिकापुत्राः

पुत्रिकापुत्रान् व्याख्यास्यामः । १ हालेय-
२ वालेय- ३ कौत्रेय- ४ यामरथ्य- ५ पुत्रिका
इत्येतेषामविवाहः । तेषां ज्यापेयः प्रयो भवति ।
आत्रेय-यामरथ्य-पौत्रिक-इति । अत्रिषद्-याम-
रथ्यवत्-पुत्रिकवत् ॥

मानवश्रौतसूत्रम्

केयलात्रयः

१ कौर्मर्यायणि- २ संकिलयश्चाथो ३ शालारथ-
यश्च ये । ४ आमायणाः ५ यामरथ्याः ६ गोप-
वनाः ७ तार्णविन्दवः । ८ औदालकिः ९ शौन-
कर्णि- अथो १० बालुतपयश्च ये । ११ गौर-
मीयिः १२ कैरन्दिश्च अथो १३ चैत्रायणाश्च
ये । १४ पांफर्ष्ययन्ति- १५ पौरिन्दि- अथो
१६ वत्सारथपांश्च ये । १७ गलि- १८ छागलि-
१९ भागलि २० बाहु- २१ दन्त्येन्द्रेय-
२२ दौत्थायात्रेयः २३ सौधुतकी- २४ वर्पानकी-
२५ कृष्ण- २६ छन्दोगि ॥

- १ गोत्र. त्रिभिषः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. धपिः .
- २ गोत्र. मौञ्जकेशीः ; संप्र. संर. मौञ्जकेशीः ; प्रद. मौञ्ज-
काशिः ; संकौ. मौञ्जकेशीः .
- (१) गोत्र. ५९ ; संप्र. ६४० ; प्रद. १२० ; संकौ. १८९ ;
संर. ४१९-४४० .
- १ गोत्र. दक्षि .
- २ गोत्र. वयिष .
- ३ गोत्र. कौत्रेयः ; प्रद. कैरेयः . अखानन्तरं संप्र. संकौ.
शौत्रेयाः ; संर. शौत्रेयाः श्लथिकम् .
- ४ अखानन्तरं संप्र. संकौ. संर. गोपवनाः श्लथिकम् .
- (२) मानवश्रौतसूत्रेणो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन श्रीमहा-
सुवर्णपादितः । गोत्रप्रवरमञ्जरी पुस्तकालयसंस्मृतिः ।

गविष्टिराः

१ प्राक्षिः २ दाक्षि ३ व्यालिः ४ पौर्णविः
५ और्णवापि- ६ शिलंविनः ७ मौञ्जकेशी ८ मल-
न्दनः ९ वैजवापि १० शिरीषश्च ११ मैयण्यः
१२ दूतिः १३ सौपुष्पिः १४ सामपुष्पिः
(सोमपुष्पिः) १५ हिरण्यपुष्पिः १६ चद्रिकर्द्रकि
१७ काकशीर्षि १८ काकालशीत्येतेषाम्.....॥

पुत्रिकापुत्राः

१ हालेयाः २ घालेयाः ३ दौभेयाः ४ शौभेयाः
५ कौभेयाः ६ घामरथ्य- ७ गोपघन- ८ विष्टिर
(गविष्टिर ?) - ९ पुत्रिकापुत्राः ॥ (प्रवराः-
आभेय-गाविष्टिर-पौत्रिक-इति ।)

शुक्लपुत्रैर्दपरिशिष्टम्

केचलाग्रयः

१ कर्मर्यायणि- २ शाख्यः ३ ट्या ये शाखाह-
योश्च ये..... ४ गौरमीविः ५ कैरन्दिश्च अथो
६ चैत्रायणाश्च ये ७ नकंयण्टि ८ यौरक्यन्यो
९ चाक्षोथवाश्च ये १० शागलि ११ छागलि
१२ भागलि १३ धानुचि १४ बाहुपि १५ दन्तीन्द्राय
१६ दौलात्रेय १७ सौधोतकि १८ वैखानसि
१९ कृष्ण २० छन्दोगि ॥

गविष्टिराः

१ प्राक्षिः २ दाक्षि ३ व्यालिः ४ पाण्युविः (च)
५ और्णवापि ६ शिलन्धिरः ७ वैजवापि
८ शिरीषश्च ९ मौञ्जकेशी १० मालन्दनः ११ मैत्रा-
यण्यः १२ दूतिः १३ सौपुष्पि- १४ सामपुष्पि-
१५ ब्रह्मपुष्पि- १६ व्याघ्रपुष्पि- १७ हिरण्य-
पुष्पि- १८ चन्द्रकाटुकि- १९ काकशीर्षि-
२० कालशिविः इत्येतेषां ॥

पुत्रिकापुत्राः

१ हालेय- २ घालेय- ३ कौत्रेय- ४ शौभ्रेय-
५ घामरथ्य- ६ गोपघन- ७ पुत्रिका ॥ (प्रवराः
कात्यायनश्लोकाधिरत् ।)

(१) दृष्टवन्तीत्यपिष्टितो गोत्रप्रविष्टिराः शा. जैन
मौनराजपतिरादिनाम् गोत्रप्रविष्टिः पुस्तकम् संश्रुतिः ।

मत्स्यपुराणम्
केचलाग्रयः

मत्स्य उवाच-

१ अत्रिंशत्समुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ।
कर्मर्यायणिशाङ्खेयास्तथा शारयाणाश्च ये ॥
२ औद्दालकिः शौनकर्णिरथो सौत्तर्वराश्च ये ।
गौरमीविश्च कैरञ्जिरथो जैत्रायणाश्च ये ॥
३ आर्यपण्या चामरंथ्यो गोपनास्तुर्णविन्द्यः ।
कौनजिह्वोर्द्वैर्मीवी वैर्दालिः शाकलायनिः ॥

(१) मत्स्य. १९७१ ; गोप्र. ५९ ; संप्र. ६६९ वंश (गोत्र).
[गोत्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६४६-६४७ ; प्रद. ११९ ;
संकी. १८९ ; संर. ४३९ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कर्मर्यायनि ; गोप्र. कर्मर्यायनि ; संप्र. कामर्यायनि .
२ मत्स्य. शाखेयाः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. तांखेयः .
३ गोप्र. संप्र. संकी. संर. सारायणाः ; प्रद. सारायणः .
(२) मत्स्य. १९७२ ; गोप्र. ५९ ; संप्र. ६६९ .
४ मत्स्य. उद्दालकिः ; गोप्र. उद्दालकः .
५ मत्स्य. शौनकर्णिरथो ; संप्र. सौनकर्णिरथो .
६ मत्स्य. शौकनश्च ये ; गोप्र. सौतनश्च ये ; संप्र. सौन-
वराश्च ये, सौक्तवराः ; प्रद. सौक्तवराः ; संकी. संर. सौक्तवराः .
७ मत्स्य. गौरमीवाः .
८ मत्स्य. गौरजिह्वस्तथा ; संप्र. कैरजिह्वस्तथा .
९ मत्स्य. जैषी. चैत्रायणाः .

(३) मत्स्य. १९७३ ; गोप्र. ६० ; संप्र. ६६९ .
१० मत्स्य. अर्यपण्याः ; गोप्र. आर्यपथाः ; संप्र. अर्यपथः ;
अर्यपण्याः ; प्रद. आर्यपथः ; संकी. अर्यपथाः ; संर. अर्यपथः .
११ मत्स्य. चामरथ्याः ; संप्र. चामरथः .
१२ गोप्र. गौरमीविः ; संप्र. गोदमीविः, गौरम्याः ; प्रद. गौरमीविः ;
संकी. गौरम्याः ; संर. गौरम्याः ; जैषी. गोपम्याः . गोपायणा-
दिचपि गोपम्याः इति नामोपलब्ध्यते ।

१३ मत्स्य. तकिविन्द्यः .
१४ मत्स्य. कर्णजिह्वो ; गोप्र. कानजिह्वो ; संप्र. कानजिह्वः ;
कानजिह्वः ; संकी. कर्णजिह्वः ; संर. कालजिह्वः .

१५ मत्स्य. दशरथिः ; गोप्र. कुक्षीभिः ; संप्र. उदरमीनः ;
उदरमीनः .

१६ मत्स्य. वैत्राणिः ; गोप्र. भंत्र. प्रद. संकी. मंत्र. वैत्राणिः .
१७ गोप्र. चक्रगणितः ; संप्र. चक्रगणितः ; शाकलायनाः ;
प्रद. शाकलायनः ; संकी. संर. शाकलायनाः .

१ तैलेयश्च सवैलेयो ह्यत्रिगोत्रपतिस्तथा ।
जैल्लो भगोपादश्च सौपुष्पिश्च महातपाः ॥
२ छान्दोग्यस्तथैतेषां व्यापेयः प्रवरो मतः ।
३ श्यावाश्च तथाऽत्रिश्च तथा चैवार्चनानसः ॥
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९७४ ; गोत्र. ६० ; संप्र. ६६९ .
१८ मत्स्य. गोत्र. तैलपथः ; संप्र. तैलेयश्च .
१९ संप्र. सवैलेयो.
२० गोत्र. भावि ; संप्र. न्यवि, भावेयाः .
२१ मत्स्य. गोणीपतिः ; गोत्र. गोणिपतः ; संप्र. गोणीपथः,
गोणीपन्थाः ; प्रद. गोणिपथः ; संकौ. गीरणीपथाः ; संर.
गोणीपथाः .
२२ गोत्र. प्रणा ; प्रद. जगलदः ; संकौ. संर. बलदाः .
२३ प्रद. भागलिः ; संकौ. भागपादाः ; संर. भवपादाः .
२४ गोत्र. सीपुष्टिः .
(२) मत्स्य. १९७५ व्यापेयः प्रवरो मतः (व्यापेयाः प्रवरा
मताः) ; गोत्र. ६० ; संप्र. ६६९ .
२५ मत्स्य. गोत्र. छान्दोग्यः .
(३) मत्स्य. १९७५, ६ तथा चैवार्चनानसः (भार्चनानस
पथ च) ; गोत्र. ६० ; संप्र. ६७० .
अत्रिगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—
१ शाकटायना—संकौ. संर. (०). शाकटायनिः इत्यस्यायं
पाठमैवो भविष्यतीति ।
२ भार्गव्या—प्रद. भार्यायणः . भार्यायणाः इत्यस्यायं
पाठमैवो भविष्यतीति ।
३ बाह्यायणा—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
४ माह्वला—प्रद. मतङ्गः .
५ बाहुपया—प्रद. बाहुविः ; संकौ. संर. (०).
६ शामलय—प्रद. शालतिः ; संकौ. संर. (०).
७ बाहुदन्तय—प्रद. बादन्तिः .
८ मागलय—प्रद. (०) ; संकौ. संर. मागलेयः .
९ स्वस्वयात्रेया—प्रद. संकौ. संर. (०).
१० शैलय—प्रद. वैशापिः , शकिलमि ; संकौ.
शैलय ; संर. शैलय .
११ कीरायणा—प्रद. रावनिः ; संकौ. संर. करावणाः .
१२ नीशायना—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
१३ दाम्या—संकौ. संर. दन्वाः .

गविष्टिताः

१ दक्षिर्ग्यालिः पार्णविश्च ऊर्णनाभिः शिलादनिः ॥
२ वैजवापिः शिरीषश्च मौल्लिकेशी गविष्टिरः ।
३ लन्दनस्तथैतेषां व्यापेयाः प्रवरा मताः ॥
अत्रिगोत्रिष्टिरश्चैव तथा पूर्वातिथिः स्मृतः ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

१४ दुलादुपा—प्रद. दुलामः ; संकौ. कुयादुला ; संर.
दुयादुलाः .
१५ बावरया—प्रद. (०) ; संकौ. संर. वामरयाः .
१६ गणपनय—संकौ. संर. (०).
१७ वैश्वानकय—संप्र. वैश्वानकेयः .
१८ सौधूलकय—संप्र. शब्दकयः ; प्रद. शाधूलकिः ;
संकौ. शोधूलकयः .
१९ निकला—प्रद. (०).
एतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रौतसूत्रे शास्त्रयुक्तै-
परिशिष्टे एव परम्भेदेनोपलभ्यन्ते ।
(१) मत्स्य. १९७६ ; गोत्र. ६० .
[गोत्रप्रवरनामसमूहः संप्र. ६७७ ; प्रद. १२० ; संकौ.
१८९ ; संर. २३९ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .
२ मत्स्य. गोत्र. बलिः .
३ मत्स्य. पर्वणिः ; गोत्र. पर्वलिः ; प्रद. संकौ. संर.
(०).
५ गोत्र. शालादनिः .
(२) मत्स्य. १९७७ ; गोत्र. ६० .
६ मत्स्य. बीजवापी ; गोत्र. बीजवपी .
८ मत्स्य. गोत्र. मौल्लिकेश .
(३) मत्स्य. १९७८ ; गोत्र. ६० .
गविष्टिरगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । प्रवरदर्पणे ॥ मात्स्यो-
क्तानीत्युक्तम् । तानि यथा—
१ पूर्वातिथयः—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
२ श्यामपुष्पय—प्रद. श्यामपुष्पः .
३ शिलन्दलय—प्रद. लन्दनलिः .
४ मल्लपुष्पय—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
५ ध्यामपुष्पय—संर. वाष्मपुष्पयः .
६ सौपुष्पय—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
७ कृष्णदार्पिकाः—संकौ. कर्णदार्पिकयः ; संर. कर्ण-
शकयः .

मण्डनः

ः आविश्वामित्रमात्रेया नोद्वहन्ति च ते मिथः ।

ः द्विगोत्रा वामरध्याद्या अत्रेस्ते पुत्रिकामुताः ॥

विश्वामित्रैरत्रिभिश्च न विवाह्या धनजयाः ।

यद्वा धनजयौ भिन्नौ शब्दमात्रं न भिद्यते ॥

६५४ प्रथमार्षम् ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ; बाल. १५३

पृ. १८६ गोत्रेण (गोत्रान्या) ; कृम. १०४४ (=) वसिष्ठे
(वसिष्ठे) : १०५२ (=) गोत्रेण (गोत्रान्या) .

(१) संम. ४५० .

(२) बाल. १५३ पृ. १८६ धनजयौ (धनजयौ) ; संम.

४५० वा धनजयाः (द्वौ धनजयः) .

विश्वामित्राः कश्यपान्तास्तेषां नान्यसमन्वयः ।

कश्यपाः स्युर्वसिष्ठान्तास्तेऽन्योन्यमविवाहिनः ॥

वसिष्ठैः कश्यपैर्नास्ति लौगाक्षीणां विवाहितं ।

वसिष्ठः स्युरगस्त्यान्ता नोपयच्छन्ति ते मिथः ॥

विश्वामित्रैरत्रिभिश्च वसिष्ठैरप्यशेषतः ।

संक्रुतीनां द्विवंश्यत्वान्नास्ति वैवाहिकी क्रिया ॥

सथैव जातुकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिः सह ।

तण्डयावियर्जं सर्वैर्वा संक्रुतीनां विवाहिता ॥

नान्योन्यमप्यगस्तीनां राजादिगुरुगोत्रतः ॥

(१) संम. ४५० .

विश्वामित्रकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ कुशिकाः २ पार्णजल्पाः ३ वारक्याः

(१) बौधाय. ; गोम. ६१ ; संम. ६३७ ; संम. ५८ ;
प्रद. १२०-१२१ ; संकौ. १८९ ; बाल. १५३ पृ. १८४ ; संम.
४४० .

२ संम. प्रद. बाल. पार्णजल्पाः .

३ गोम. वारक्याः ; संम. वातुक्याः ; बाल. वारक्याः .

४ औदलिः ५ माणिः ६ बृहदग्निः ७ आलविः

८ आपट्टिः ९ आपचपाः १० अन्तकाः ११ काम-

४ बौधाय. संम. औदलिः ; बाल. औदलिः .

५ बाल. माणिः .

७ गोम. आलविः ; संम. आलवः ; संम. आलवः ; बाल.

(०) ; संम. आलवः ; जेवी. आलकिः .

८ गोम. आपट्टिः ; संम. संकौ. संम. आपट्टिः ; संम.

आपट्टिः ; प्रद. आपट्टिः ; बाल. आपट्टिः .

९ गोम. आपचपाः ; संम. आपचपाः ; संम. आपचपाः ;

प्रद. आपचपाः ; संकौ. आपचपाः ; बाल. आपचपाः ; संम.

आपचपाः .

१० गोम. संम. संम. प्रद. संकौ. बाल. संम. (०) .

११ संम. कामदेवकाः .

न्तकाः १२ वाष्कलयः १३ चिकिताः १४ लाम-
कायनाः १५ शालङ्कायनाः १६ शाङ्कायनाः
१७ लौकाः १८ गौराः १९ सौगन्तयः २० यम-
दूताः २१ आनभिम्बलानाः २२ तारकायणाः
२३ चौडकाः २४ जावाल्यः २५ यज्ञवल्काः
२६ वितण्डाः २७ भौवनयः २८ सौश्रुतयः

१२ बौध्रौप्र. वाष्कयः ; गोप्र. बद्धकयः ; संप्र. संम. प्रद.
संकौ. संर. बद्धकाः ; बाल. बद्धकः .

— १३ संप्र. चिकिताः ; प्रद. चिन्तितः ; बाल. (०) .

१४ गोप्र. लामकायनाः ; संम. संकौ. संर. कामकायनाः ;
बाल. लामकायनः .

१५ संप्र. शालकायनाः .

१६ गोप्र. साङ्कायनाः ; संप्र. स्याङ्कायनाः ; संकौ. काला-
यनाः ; बाल. स्याङ्कायनः ; संर. कास्यायनाः .

१७ गोप्र. रौकाः ; संम. (०) ; प्रद. लोकः ; बाल. ज्यो
लोकः .

१८ संप्र. गाराः ; संम. (०) .

१९ संप्र. संकौ. बाल. संर. सौगन्तयाः ; संम. (०) ;
प्रद. सौगन्तयः .

२० गोप्र. यमदूताः .

२१ बौध्रौप्र. अनभिम्बलानाः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ.
बाल. संर. आनभिन्नाः ; संम. आनभिन्नाः .

२२ गोप्र. तारकायणाः ; प्रद. तारकायनः , बालकायनः .

२३ बौध्रौप्र. संकौ. बाल. संर. चौडकाः ; गोप्र. चौडकाः ;
संम. चौडकाः ; संम. चार्वासाः ; प्रद. श्वेडकाः .

२४ बाल. जावालः .

२५ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. बाल. संर. वाङ्-
वल्काः , 'यज्ञवल्काः' इत्यग्नानन्तरं जेवी. पदबालाः , जह्व-
लोकाः , जालेयो वाङ्वल्का इति पठति ।

२६ बौध्रौप्र. संम. विदण्डाः ; गोप्र. विदण्डाः ; प्रद.
वितण्डुः ; जेवी. वतण्ड .

२७ गोप्र. संप्र. संकौ. संर. भुवनयः ; संम. भुवनयनाः ;
प्रद. भोवनिः ; बाल. भुवनः .

२८ बौध्रौप्र. सौश्रुतयः ; गोप्र. सौश्रुतयः ; संम. सौश्रु-
तयः ; संकौ. संर. सौश्रुतयः ; बाल. सौश्रुतः .

२९ औपगहनयः ३० औदुम्बरिः ३१ भ्राष्ट्रकयः
३२ इयामेयाः ३३ चैत्रेयाः ३४ शालावताः
३५ मयूराः ३६ सौमत्याः ३७ चित्रतन्तवः
३८ श्वेततन्तवः ३९ मनुतन्तवः ४० मान्तवः
४१ ये चान्ये अन्तुशब्दाः ४२ धाभ्रन्याः
४३ कापिलेयाः ४४ उत्तरयः इत्येते कुशिकाः ।
तेषां व्याप्येयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-दैवरात-
औदल-इति होता । उदलयद्-दैवरातवद्-विश्व-
मित्रवद्-इत्यध्ययुः ॥

२९ बौध्रौप्र. गोप्र. संम. प्रद. औपगहनयः ; बाल. औप-
गहनः .

३० गोप्र. उदम्परिः ; संप्र. संकौ. उदम्परयः ; प्रद.
उर्दरिः ; बाल. औदुम्बरः , दुर्दरः ; संर. उदपरयः .

३१ बौध्रौप्र. भारिष्ट्रकयः ; गोप्र. भाष्ट्रयाः ; संप्र.
भ्राष्ट्रकयः ; संम. भ्राष्ट्रयाः ; प्रद. भाष्ट्रिकः ; संकौ. भाष्ट्रयाः ;
बाल. भाष्ट्रः ; संर. भाष्ट्रयाः .

३४ गोप्र. तालावताः ; संप्र. तालोचताः ; संम. साश्वताः ;
प्रद. तालवतः ; संकौ. तालोचतराः ; बाल. तालोचनः ; संर.
तालोचतराः .

३६ गोप्र. सौमत्याः ; संम. (०) ; संर. सांमत्याः .

३७ गोप्र. श्वितन्तवः ; संप्र. चित्रतन्तवः ; संम. चित्र-
भायनाः ; प्रद. चित्रन्तविः ; संकौ. संर. चित्रतन्तवः ; बाल.
चित्रन्तनयः .

३८ बौध्रौप्र. (०) ; गोप्र. संप्र. श्वेतन्तायनाः ; संम.
श्वेतभावनाः ; प्रद. श्वेतन्तायनः ; संकौ. श्वेततायनाः ; बाल.
श्वेतन्तायनः ; संर. सातगायनाः .

३९ गोप्र. अनुतन्तवः ; संप्र. संकौ. संर. मन्तवः , तन्तवः ;
संम. अनुतन्तवः ; प्रद. अनुतन्तवः ; बाल. (०) .

४० गोप्र. (०) ; बाल. श्वन्तनुः ; संर. सातवः .

४१ बौध्रौप्र. ये चान्ये तन्तुशब्दाः ; गोप्र. ये चान्ये
वशब्दाः ; संप्र. पश्यान्तुशब्दाः ; संम. ये चान्ये वतशब्दाः ;
प्रद. ये चान्ये मनुशब्दान्ताः ; संकौ. यक्षाः न्यलशब्दाः ;
बाल. अन्येऽप्यन्तुशब्दान्ताः ; संर. पक्षा नालशब्दाः .

४२ गोप्र. भाभ्रन्य .

४३ बौध्रौप्र. कलयाः ; गोप्र. संप्र. संकौ. कालयाः ; संम.
कालोत्तराः ; प्रद. कालायनः ; बाल. कालयः ; संर. कालयाः .

४४ संर. वत्सरयः ; जेवी. उन्मरश्रुतः .

४ तुलभ्याः ५ सैन्धवायनाः ६ उष्ट्राक्षाः ७ महाक्षाः
इत्येते धनञ्जयाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धानञ्जय-इति होता ।
धनञ्जयवद्-माधुच्छन्दोवद्-वैश्वामित्रवद्-इत्य-
ध्वर्युः ॥

अजाः

अजानां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दस-आज-इति होता । अजवद्-माधु-
च्छन्दोवद्-वैश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

अघमर्पणाः

अघमर्पणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र-आघमर्पण-कौशिक-इति
होता । कुशिकवद्-अघमर्पणवद्-वैश्वामित्रवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

पूरणाः

पूरणां वारिधापयन्ताः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र-पौरण-इति होता । पूरणवद्-
वैश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

हन्द्रकौशिकाः

हन्द्रकौशिकाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-ऐन्द्र-कौशिक-इति होता । कुशिकवद्-
हन्द्रवद्-वैश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथ विश्वामित्राणाम् ॥

- ४ गोम्र. कौरव्या ; संम. वायव्या ; प्रद. तारव्या .
५ गोम्र. संम. सैन्धवायनयः .
६ गोम्र. पुष्टाक्षा ; संम. पुष्कराक्षा ; प्रद. उस्ताक्षा .
७ संम. (०) ; प्रद. महोक्षः .
(१) बौध्नीम्र. ; गोम्र. ६२ .
(२) बौध्नीम्र. ; गोम्र. ६२ कुशिकाः (कौशिकाः) .
(३) बौध्नीम्र. ; गोम्र. ६२ पूरणा वारिधापयन्ताः
(पौरणाः परिधापयन्ताः) .
(४) बौध्नीम्र. ; गोम्र. ६२. औषावनयौतसुत्रपुलके अयं
श्लोकः ' पूरणा वारिधापयन्ताः ' इत्यस्योक्तं पठितः ।
(५) आपम्री. २४११-१२ ; गोम्र. ६२-६३ .

अथ अनन्तरं अत्रिभ्यः विश्वामित्रा वक्तुमधिक्रियन्ते ।
कपदि.

कुशिकाः

१ देवराताः २ चिकित- ३ मनुतन्तु- ४ औलकि-
५ वालुकि- ६ यज्ञवल्क- ७ उलूक- ८ बृहदमि-
९ वधु- १० गालवि- ११ शालावत- १२ शाल-
इकायन- १३ कालववाः । तेषां त्र्यापेयः ।
वैश्वामित्र-देवरात-औदल-इति । उदलवद्-
देवरातवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

तत्र चिकिताः मनुतन्तवः औलकयः पारलकयः यज्ञ-
वल्काः उलूकाः बृहदमयः वधवः शालिन्यः शालावताः
शालइकायनाः कालवलाः इत्येते देवराता भवन्ति ।
कपदि.

कामकायनाः

अथ औमत-कामकायनानां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-
दैवश्रवस-दैवतरस-इति । दैवतरसवद्-दैवश्रवो-
वद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

औमताश्च कामकायनाश्च औमतकामकायनाः ।

कपदि.

आज्याः (अजाः)

अथाऽऽज्यानां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-माधु-
च्छन्दस-आज्य-इति । अजवद्-माधुच्छन्दोवद्-
विश्वामित्रवद्-इति ॥

धनञ्जयाः

अथ माधुच्छन्दसा एव धनञ्जयाः । तेषां
त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धानञ्जय-
इति । धनञ्जयवद्-माधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-
इति ॥

लोहिताः

अथाष्टका लोहिताः । तेषां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-
आष्टक-इति । आष्टकवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

पूरणाः

अथ पूरणा वारिधापयन्ताः । तेषां त्र्यापेयः ॥
वैश्वामित्र-पौरण-इति । पूरणवद्-विश्वामित्र-
वद्-इति ॥

अथ पूरणाः पारिधापयन्त्यः । पूरणवदित्येव पाठः ।
कपर्दि

कताः

अथ कतानां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र-काल्य-
आत्कील-इति । अत्कीलवत्-कतवद्-विश्वामित्र-
प्रद-इति ॥

अधमर्पणाः

अथाधमर्पणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र-आधमर्पण-कौशिक-इति । कुशिकवद्-
अधमर्पणवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

अथ विश्वामित्राणाम् । १ देवराताः २ चिकित-
३ काल्यव- ४ मनुतन्तु- ५ बभ्रु- ६ यज्ञवल्क-
७ औलोन्त्य (ल)- ८ ईर्मरि- ९ वृहदमि-
१० सांशित्य- ११ धारकि- १२ तारकायण-
१३ शालावताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र-
देवरात-औदल-इति । उदलवद्-देवरातवद्-
विश्वामित्रवद्-इति ॥

कामकायनाः

अथ भौमतकामकायनाः । तेषां त्र्यार्षेयः ॥
वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस- धानजय-इति । धन-
जयवद्-माधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

लोहिताः

अथाष्टका लोहिताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र-
आष्टक-इति । अष्टकवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

पूरणाः

अथ पूरणाः पारिधापयन्त्यः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र-पौरण-इति । पूरणवद्-विश्वामित्रवद्-
इति ॥

कताः

अथ कताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र-काल्य-
आक्षिल- इति । अक्षिलवत्-कतवद्-विश्वामि-
त्रवद्-इति ॥

अधमर्पणाः

अथाधमर्पणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र-आधमर्पण-कौशिक-इति । कुशिकवद्-
अधमर्पणवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

गतायम् । विश्वामित्रगणना परस्परविवाहः,
समोक्तत्वात्प्रवरत्वाच्च । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

१ चिकित- २ गाल्य- ३ काल्यव- ४ मनु-
तन्तु- ५ कुशिकानां वैश्वामित्र-देवरात-औदल-
इति ॥

चिकितानां गालवानां कालानां बभानां मनुनां
तन्तूनां कुशिकानामित्येतेषां ॥ यज्ञानामयं प्रवरो भवति ।
गानाङ्.

कामकायनाः

भौमत-कामकायनानां वैश्वामित्र-देवधवस-
देवतरस-इति ॥

भौमतानां कामकायनानामयं प्रवरः । गानाङ्.

धनज्जया.

धनजयानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धानजय-
इति ॥

अज्ञाः

अजानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आज्य-इति ॥

रोहिणाः

रोहिणानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-रौहिण-
इति ॥

अष्टकाः (लोहिताः)

अष्टकानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आष्टक-
इति ॥

धनज्जयाजरोहिणाष्टका विश्वामित्राभिप्रवराः ।

गानाङ्.

• यज्ञीपुस्तकसु दितनारायणवृत्तौ काण्डवर्गोदितं मनुतन्तो-
रेकत्र चाखिल 'धण्णाम्' इति पठितम् । १ औन भौमतोदेन तु
काल्यवत् मनुतन्तोश्चैकैकत्रमाखिल पञ्चैव गणिताः ।

(१) भाष्ये. २।१।१४ ; गोत्र. ६५ .

* मुद्रितपुस्तके अत्रत्यो प्रवरमुद्रित इति भानि ।

(१) सञ्ज. २।१।१२ ; संत. ४२३ .

छं. कां. ४४

पूरणाः

पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्र-दैवरात-पौरण-
इति ॥

पूरणानां वारिधापयन्तानामयं प्रवरः । गानावृ.

कताः

कतानां वैश्वामित्र-कात्य-आत्कील-इति ॥

अघमर्पणाः

अघमर्पणानां वैश्वामित्र-आघमर्पण-कौशिक-
इति ॥

रेणयः

रेणूनां वैश्वामित्र-गाथिन-रैणय-इति ॥

वेणयः

वेणूनां वैश्वामित्र-गाथिन-वैणय-इति ॥

शालङ्कायनाः

१ शालङ्कायन-२ शालाक्ष-३ लोहिताक्ष-
४ लोहित-५ जह्नुनां वैश्वामित्र-शालङ्कायन-
कौशिक-इति ॥

शालङ्कायनानां शालाक्षाणां लोहिताक्षाणां लोहित-
जह्नुनामयं प्रवरः । चिकितादिलोहितजह्नुन्तानां सर्वेषां
विश्वामित्राणामविवाहः ।

[* पञ्चानामयं प्रवरो भवति । लोहितजह्नुनामिति
समस्यै (समित्यै) के । एते विश्वामित्राः । एतेषां
सर्वेषामविवाहः ।]

गानावृ.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

* विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ विश्वामित्र-२ देवराताः ३ चैकित-४ गालव
-५ वारतन्तवाः ६ कुशिकाः ७ वातण्डाः च

* मञ्जरीपुस्तकमुद्रितवृत्तौ पाठः ।

(१) गोप्र. ६३ ; संप्र. ६४७-६४८ ; संकौ. १८९ ;
संर. ४२०.

२ संप्र. देवराताः .

५ गोप्र. तान्तकैः .

७ गोप्र. वर्तण्डश्च .

८ शलङ्काः अथ ९ आश्ववतायनाः १० श्यामा-
यनाः ११ याज्ञवल्क्याः १२ जावालाः १३ सैन्ध-
वायनाः १४ वाध्नव्या यश्च १५ कारीपिः
१६ सांक्रुत्याः अथ १७ सौश्रुताः १८ औलूक्याः
१९ औपगहनयः २० पार्योदरयः २१ पार्णयः
२२ क्षरयाः २३ पाण्डलि- इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां व्याप्येयः प्रवरो भवति । विश्वामित्र-दैवरात-
औदल-इति । उदलवद्-दैवरातवद्-विश्वामित्र-
वत् ॥

कामकायनाः

१ * 'देवश्रवस- २ देवतरसः ३ श्रौमत-काम-
कायनाः कुशिकाः (ते ?) इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां व्याप्येयः प्रवरो भवति । विश्वामित्र-दैवश्रवस-
दैवतरस-इति । विश्वामित्रवद्-दैवश्रवोवद्-दैव-
तरोवद्-इति (? देवतरोवद्-दैवश्रवोवद्-विश्व-
मित्रवद्-इति) ॥

* अयं जौन श्रौमश्रवस्वीकृतः पाठः । प्रवरमञ्जरीपुस्तके
आदौ देवरातः अधिकः ।

८ गोप्र. शलङ्कावापो .

९ गोप्र. आश्वतायनाः .

१३ गोप्र. सैन्धवायनाः . ' सैन्धवायनाः ' इत्यन्यत्र
संप्र. सौरथयः ; प्रद. १२१ सौरथिः ; संकौ. संर. सौरथयः
इत्याधिकम् ।

१५ गोप्र. प्यवशकापिः ; संप्र. संकौ. संर. कारीपयः .

१६ गोप्र. सम्प्रत्याः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. संख्याः .

१७ संप्र. संकौ. संर. (०) .

१८ गोप्र. आलोप्य ; संप्र. संकौ. संर. औलोप्याः .

१९ गोप्र. आपगहनयः .

२० गोप्र. पार्योदिरयः .

२१ गोप्र. पार्णयैः .

२२ गोप्र. क्षरयाः ; संप्र. (०) ; संकौ. संर. क्षरयः .

२३ गोप्र. पादोलि ; संप्र. पादलयः ; संकौ. पदलयः ; संर.
पदलयाः .

(१) गोप्र. ६३ .

१ गोप्र. ' देवश्रवस ' इत्ययं पूर्वं देवरात इति । कुशिक-
गण्यन्तर्भूतत्वाच्च स्वीकृतम् ।

३ गोप्र. सौमुक्त-कौमुदायनाः .

अजाः

अथ १ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्रयः
कुशिका इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आज्य-
इति । विश्वामित्रवद्-माधुच्छन्दोवद्-अजवद्-
इति (? अजवद्-माधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-
इति) ॥

धनञ्जयाः

अथ १ धनञ्जय- २ धनञ्जय- ३ परिकूट-
४ पार्थिव- ५ पाणिनि- कौशिका इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र
-माधुच्छन्दस-धनञ्जय-इति । विश्वामित्रवद्-
माधुच्छन्दोवद्-धनञ्जयवद्-इति (? धनञ्जयवद्-
माधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इति) ॥

आदमरध्याः

अथ १ आदमरध्याः २ कामुकायनिनः ३ वन्धुलः
कुशिका इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र-आदमरध्य-वन्धुल- इति ।
वन्धुलवद्-आदमरधवद्-विश्वामित्रवत् ॥

(१) गोप्र. ६२-६४ ; संप्र. ६४८ ; संकी. १९० ; संर.
४४१.

२ गोप्र. माधुच्छन्दसः .

३ गोप्र. मार्गमित्रयः ; संप्र. संकी. मार्गमित्राः ; संर. मार्ग-
मित्राः .

(२) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२१ ; संकी. १९० ;
संर. ४४१.

१ गोप्र. कमदक ; संप्र. मदक ; प्रद. मदक ; संकी. संर.
मदकाः .

३ संप्र. परिकूटयः ; प्रद. परिहः ; संकी. संर. परिकुरवः .

५ गोप्र. पाणिनी ; संप्र. पाणिनाः ; संकी. संर. पाणिनः .

(३) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकी. १९० ;
संर. ४४१ .

२ संप्र. संकी. संर. कामुकायनाः ; प्रद. कामकायनिः .

३ संकी. वधुलः .

अधमर्पणाः

अथाधमर्पणाः कौशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-आधमर्पण-कौशिक-
इति । विश्वामित्रवद्-अधमर्पणवत्-कुशिकवद्-
इति (? कुशिकवद्-अधमर्पणवद्-विश्वामित्रवद्-
इति) ॥

पूरणाः

पूरणा वारिधापयन्ताः इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-पूरण-इति । पूरणवद्-
विश्वामित्रवद्-इति ॥

लोहिताः

लोहिता अष्टका इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-लोहित-आष्टक-इति ।
अष्टकवत्-लोहितवद्-विश्वामित्रवत् ॥

कताः

अथ १ औदुम्बरि- २ शैशिरि- ३ तैकायनि-
४ तार्क्ष्यायणि- ५ तारुक्ष्यायणि- ६ कालायनि-
७ कालीलादि- ८ लवङ्गीनाम् ९ शालङ्कायन-

(१) गोप्र. ६४ .

(२) गोप्र. ६८ वारिधापयन्ताः (पारिधापन्ताः) .

(३) गोप्र. ६४ .

(४) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकी. १९० ;
संर. ४४१.

१ गोप्र. उदुम्बरि ; प्रद. उदुम्बरी .

२ गोप्र. शैशिरि ; प्रद. शैशिरि .

३ गोप्र. तैकायनि, तैबनि, तैकायनि ; संप्र. तैकायनयः,
तैकायनयः ; प्रद. तैकायनि, तैकायनि ; संकी. तैकायनाः,
तैकायनाः ; संर. तैकायनाः, तैकायनयः .

४ प्रद. तारुक्ष्यायनि ; संकी. तारुक्ष्यायनयः ; संर. तारुक्ष्या-
यनयः .

५ गोप्र. तारुक्ष्यायनि ; संप्र. संकी. संर. (०) ; प्रद.
तारुक्ष्यायनिः .

७ गोप्र. कालीलादि ; संप्र. संर. कालीलायनयः ; प्रद.
कालीलायनयः ; संकी. कालीलायनयः .

८ प्रद. लवङ्गी ; संकी. लवङ्गी ; संर. लवङ्गी .

९ गोप्र. शालङ्कायन ; प्रद. शालङ्कायनिः .

१० मौजहायनाः ११ कताः इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-कात्य-
आत्कील-इति । अत्कीलवत्-कतवद्-विश्व-
मित्रवत् ॥

रेणवः

त्रिणि रैणवकुलानि भवन्ति । अथ १ कथकाः
२ चैतरायणाः ३ चोद्वहयः चेत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-गायिन-रैणव-
इति । रेणुवद्-गायिनवद्-विश्वामित्रवत् ॥

इति लौगाक्षिप्रणीतं विश्वामित्रकाण्डमुदाहृतं, न कात्या-
यनप्रणीतं, तयोर्ध्वर्युप्रवरेषु सर्वेषु विशेषरूपान्यम् ।

गोप्र. ६४

मानवश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

१ चैगित- २ वारततंवा ३ कुसिकां ४ हवतडः
५ सलकुवाचो ६ आश्वातायनाः ७ शामायनाः
८ जावालय- ९ वाध्रव्य- १० यश्च वार्षीय-
११ सासित्याः १२ अप्यत्यै श्रुताः १३ औचेप्राः
१४ सौरथायः १५ काजालियाजयः १६ आर्जु-
नाक्षि- १७ पार्यादिरि- १८ सुमन्तु- १९ जैमिनि
- २० खल्लाखलि- इति ॥

कामकायनाः

१ देवश्रयसाः २ देवतयरसाः ३ सौमक-
कामुकाकमुकायनाः इति ॥

१० संप्र. मौजहायनाः ; प्रद. मौजहायनिः ; संकी. संर.
मौजहायनाः .

(१) गोप्र. ६४ रैणवकुलानि (रैणकुलानि) ; संप्र.
६४८ ; प्रद. १२१, १२३ ; संकी. १९० ; संर. ४४२ .

१ गोप्र. अथ का- ; संप्र. कथककायकाः ; प्रद. संकी.
संर. कथकाः कथकाः .

२ गोप्र. चैतरायन ; प्रद. चैतरायणः .

३ गोप्र. चोद्वहयः ; संप्र. आद्वषयाः, उद्वर्णयाः ; प्रद.
अध्, उद्वर्णनः ; संकी. आद्वषयाः, उद्वर्णयाः ; संर. आद्वषयाः,
उद्वर्णयाः .

(२) मानवश्रौतसूत्रोक्तो गोत्रप्रवर्तविचारः प्रा. जैन श्रीमहा-
शयेन संश्रितात् ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' पुस्तकात् संगृहीतः ।

अजाः

१ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्राः ॥

धनञ्जयाः

अथ १ कमन्दक- २ धनञ्जय- ३ पिलकट-
४ पार्थिव- ५ वन्धल- ६ पाणिनानां इति ।
.....वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आघमर्षण- ॥

आश्मरथ्याः

१ आश्मरथ्याः २ कामलायनिनः ३ वन्धुल-
४ कौशिक- इति ॥

लोहिताः

.....इति होता । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- आष्टक-इति
होता..... इत्यादि ॥

पूरणाः

पौरिणीः परिधावयन्ताः इत्यादि ॥ (कात्यायन-
लौगाक्षिवत् । पौरिण इति तु विशेषः ।)

कताः

अथ १ उदुम्बरायणिः २ शैशिर- ३ तैकायनि-
४ तारुक्षयायणि- ५ चेलायन- ६ वेदायन-
७ मौदायन- ८ चौदायन- ९ गाङ्गायन-
१० कात्यायन- ११ कात्याक्षैल- १२ कारी
१३ लचकि- इति ॥ (प्रवरेषु ॥ कात्याक्षैलः, ताक्षि-
वत्-कार्यवत् ।)

रौक्षः (? रेणवः)

त्रीण्येतानि रौखाणि कुलानि भवन्ति ।
१ कथ्यकाः २ श्वोदूरण- ३ श्वोद्वहयः चेति । ...
वैश्वामित्र-काथक-काथ्यक-इति होता । कथ्यक-
वत्-काथवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

रेणवः

गायिनः रेणवस्तेषां इत्यादि ।वैश्व-
मित्र-गायिन-रैणव- इत्यादि ॥

हिरण्यरेतसाः

हिरण्यरेतसानां त्र्यार्षेयः (त्र्यार्षेयः) ... इत्यादि ।
वैश्वामित्र-हिरण्यरेतस-इति होता । रेतस्वत्-
हिरण्यवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

सुवर्णरेतसाः

सुवर्णरेतसानां ज्यार्ययः (१) ... इत्यादि ।
वैश्वामित्र-सुवर्णरेतस-इति होता । रेतस्वत्-
सुवर्णवद्-विश्वामित्रवद्- इत्यध्वर्युः ॥

कपोतरेतसाः

कपोतरेतसानां ज्यार्ययः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

घृतकौशिकाः

घृतकौशिकानां ज्यार्ययः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

शादर-मादराः

शादर-मादराणां ज्यार्ययः.....इत्यादि । वैश्वामित्र-शादर-मादर- इत्यादि ॥

साहुलाः *

अथ १ साहुल- २ माहुल- ३ उहल- ४ कोहल-
५ जंवल- ६ शावल- ७ शातिल- ८ फाहुल-
९ यामिल- १० चादधि- ११ शादधि- इति ॥
(प्रवराः- वैश्वामित्र- साहुल- माहुल- इत्यादि ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

कुशिकाः

१ चैकत- २ यन्तय- ३ चारतन्तताः ४ पौयलेयाः
५ शालङ्कुवा आच्छाः ६ आन्वावातायनाः
७ शामेयाः ८ वाल्वेय्याः ९ यत्र...१० सशित्याः

* संप्र. ६४८ ; प्रद. १२१ ; संकौ. १९० ; संर.
४४९ एषु ग्रन्थेषु समुद्रतः साहुलगणौ यथा -

१ साहुला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ माहुला - " " " " " "

३ राहुला - संकौ (०) .

४ फाहुला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

५ यामिला - संप्र. काण्डाः .

६ औमिला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ औदला - संकौ. संर. औदला .

८ कोदला - संप्र. रेहला ; संकौ. संर. (०) .

९ शातातपा - संप्र. शातातयः .

१० कामलायना - संप्र. कोमलायना ; प्रद. कोमलायनः .

११ सातवय - संर. सातवजयः .

१२ जातवय - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

† (१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जेन
जोमहाशयसंपादिताद् ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' पुलकात् संगृहीतः ।

११ अराकनुसृताः १२ अथो व- १३ पुश्चकार्षि
- १४ सिन्धुयायनाः १५ सांकल्याः १६ औधेयाः
१७ सौरपयः १८ काञ्जलिपाञ्जय-१९ आर्जु-
नाक्षि- २० पार्योदरि- २१ जैमनि- २२ उलोका
२३ खलाद्वा २४ तिह्वति- २५ याज्ञवल्क्य-
२६ उपगहनयाः इति ॥

कामकायनाः

१ देवश्रवसाः २ देवतर- ३ सौमग-कायनाः
इति ॥ (प्रवरेषु तु देवतारयेति, देवरपवद् ।)

अजाः

१ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्राः इति ॥

धनञ्जयाः

अथ १ कमन्दक- २ धनञ्जय- ३ पतञ्जलि-कुटि-
- ४ पार्थिव- ५ पाणिन- ६ वन्धुल- ७ कौशिकाः
८ चैत्रेय- ९ अपमर्षणाः इति ॥वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दस-आपमर्षण-इति । वैश्वामित्र-
कौशिक-आपमर्षण-इति वा ॥

आश्मरण्याः

१ आश्मरण्याः २ कामलायनः (वेतुल-)
३ वन्धुल- ४ कौशिक- ५ आङ्गुलयः ६ घोटकः
मुखाः ७ कात्कायनाः इति ।वैश्वामित्र-
आश्मरण्य-वन्धुल- कौशिक-इति ॥

पूरणाः

पूरिणाः.....पारिणिति होता । पारिणवत्-
पूरिणवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

लोहितः

अष्टका लोहितानां ज्यार्ययः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-आष्टक-इति होता.....इत्यादि ॥

कताः

अथ १ औदुम्बरायणि- २ शैशिरायणि- ३ तैक्षा-
यनि- ४ तारुण्यायणि- ५ वेद्यायनि- ६ मोदा-
यनि- ७ चोदायनि- ८ गाङ्गायनि- ९ कात्या-
यनि- १० कारी ११ राज्ञायकि-इति ॥ (प्रवरेषु
तु कात्य-कैल ; किलवत्- कलकवत् ।)

रेणवः (१)

१ ग्रीण्येतानि दैस्य कुलानि भवन्ति । १ काथक-
२ औदह्यः ३ चोदूर्णयः च । तेषां
व्याप्येयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-कथक-काथक-
इति होता । काथकवन्-कथकवद्-विश्वामित्रवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

सुवर्णरेतसाः

सुवर्णरेतसानां व्याप्येयः.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-सौवर्णरेतस-इति होता । सुवर्णरेतोवद्-विश्व-
मित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

हिरण्यरेतसाः

हिरण्यरेतसानां व्याप्येयः.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-हिरण्यरेतस-इति होता । हिरण्यरेतोवद्-
विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

कपोतरेतसाः

कपोतरेतसानां व्याप्येयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

घृतकौशिकाः

घृतकौशिकानां व्याप्येयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

रेणवः

गायिन-रेणुवाः । तेषां.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-गायिन-रेणुव-इति.....इत्यादि ॥

(शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टे शाठर-माठराः नोपलभ्यन्ते ।)

साहुलाः

१ कामलायनि- २ शातातपाः ३ राहुल-
४ घोहुल- ५ ओहुल- ६ कोलुह- ७ साहुल-
८ माहुल- ९ ओमिल- १० फागुल- ११ शानिल-
१२ यानवि- इति ॥ (प्रवराः-वैश्वामित्र-साहुल-
माहुल-इत्यादि ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

- अत्रेरेयापरं वंशं तव वक्ष्यामि पार्थिव ।

- अत्रेः सोमः सुतः श्रीमांस्तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१ नृपः (नृप) ; गोम. ६५ ; संप्र.
६०९ रेवापरं (रेव परं) पार्थिव (भारत) : ६७० रेवापरं (रेव
परं) ; प्रद. १२३ .

१ विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।

तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥

कुशिकाः

२ विश्वामित्रो देवैरातस्तथा चैकितैगाल्लवौ ।

वतर्ण्डश्च शर्लङ्कुश्च ह्यान्धर्वौतायनास्ततः ॥

३ श्यामायना याज्ञवल्क्या जांबांलाः सैन्धवौयनाः ।

वाभ्रंय्या यश्च कौरीपिः सांक्रुत्यौ अथ सौश्रुतौ ॥

४ औलुर्क्या औपगर्हनाः पार्योदरयः पार्ययः ।

(१) मत्स्य. १९८।२ सुतपसा (कुं तपसा) ; गोम. ६५ ;
संप्र. ६०९, ६७० ; प्रद. १२३ पृ.

(२) मत्स्य. १९८।३ ; गोम. ६५ ; संप्र. ६७० .

[गोत्रप्रभृतामसंप्रभः संप्र. ६४८ ; प्रद. १२३ ; संकौ.
१८९ ; बाल. १।५३ पृ. १८४ ; संर. ४४० इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

३, ४ मत्स्य. गोम. वैकुण्ठिगालवः ; संप्र. वैकुण्ठिगालवौ,
गालवाः, वैश्रुतयः ; प्रद. वैकुण्ठिः, गवलः ; संकौ. संर. गालवाः,
वैकुण्ठयः .

५ संप्र. तडश्च, वतर्ण्डाश्च ; संर. वतर्ण्डाः .

६ संप्र. बलशङ्कुः स्याच, शङ्कुः ; प्रद. बलशङ्कुः ; संकौ.
बलशङ्कुवः ; बाल. कलशङ्कुः ; संर. बलशङ्कुवः .

७ मत्स्य. क्षामयक्षायातयनः ; गोम. अथो आम्बावृतायनः ;
संप्र. आम्बवातायनास्ततः ; प्रद. आम्बनायनः ; बाल. आम्ब-
लायनः .

(३) मत्स्य. १९८।४ ; गोम. ६५ ; संप्र. ६७० .

१२, १३ मत्स्य. ब्राह्मण्याश्च करीवाश्च ; गोम. ब्राह्मण्यायैश्च
कौरीपि ; संप्र. ब्राह्मण्याश्च करीशा हि .

१४ मत्स्य. ससुल्याः ; गोम. संप्र. संसुल्याः ; प्रद. बाल.
संसुलः .

१५ मत्स्य. संश्रुताः ; गोम. संप्र. ससुलाः ; प्रद. संश्रुतः .

(४) मत्स्य. १९८।५ ; गोम. ६५-६६ ; संप्र. ६७० .

१६ मत्स्य. उज्जपाः ; गोम. औलोच्याः ; संप्र. औलोच्याः ;
प्रद. औलोप्यः .

१७ मत्स्य. औपहावाश्च ; गोम. औपगवयः .

१८, १९ मत्स्य. पयोदजनपादपाः ; गोम. पार्योदरयपार्ययः ;
संप्र. पार्योदरयपादपाः ; प्रद. मासोदरिः, पार्थिः .

क्षरैषाः पाद्वैलीभावाः साधिवैवास्तु कौशिकैः ॥

१ व्यापेयः प्रवरस्तेषां सर्वेषां परिकीर्तितः ।

विश्वामित्रो देवरात उदलश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कामकायनाः

१ देवश्रयाः सुजातेयाः सौमुकाः कामकायनाः ।

तथा देवतेरा ये च कुशिकाश्च नराधिप ॥

२० मत्स्यः सारवाचः ; गोम्रः क्षरपा ; संम्रः खरा ; प्रदः

क्षरपाः ।

२१ मत्स्यः इलयनाः ; गोम्रः पागलीभावाः ; संम्रः पाडली-
भावाः ; प्रदः पाडलिः ।

२२, २३ संम्रः मन्दूता मन्दूताः ।

(१) मत्स्यः १९८१७ व्यापेयः प्रवरः (व्यापेयाः
प्रवराः) परिकीर्तितः (परिकीर्तिताः) उदलश्च महातपाः
(उदलश्च महातपाः) ; गोम्रः ६९ उदलश्च (उदलश्च) ; संम्रः
६७० लुनीयै (परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वनः) ।

कुशिकगणे संम्रः प्रदः संकी. बाल. संम्र. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । कानि यथा—

१ काला—प्रदः (०) ।

२ बालरिरुपाः—प्रवरदण्डे मापसत्त्वोऽवन् ।

३ पाञ्जयः—प्रदः (०) ; संकी. पाञ्जयः ; संम्र. पाञ्जयः ।

४ सौमेया—प्रदः सौमपेयः ।

५ भाबलायना—सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

६ भावाहाः—प्रदः (०) ।

७ उदलपला—प्रदः (०) ।

८ जैमिनयः—प्रदः (०) ।

९ संकृतयः—प्रदः (०) ; संकी. संकृतयाः ; बाल.

संकृतिः ; संम्र. संकृतयः ।

१० अंधिया—प्रदः (०) ; संम्र. औनेयाः ।

११ भातुनाक्षय—प्रदः (०) ; संकी. संम्र. साधयः ।

१२ क्षीरी—संम्र. संकी. संम्र. (०) ।

एतेषु कानि विश्वामित्राणि मानवधर्मसूत्रे शुक्रयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्यः १९८१७, ८.

२ मत्स्यः सौमुका बालकायनाः ।

३ मत्स्यः ३६६१११ यः ।

१ व्यापेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।

देवश्रया देवतरा विश्वामित्रस्तथैव च ॥

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

अज्ञाः

२ मार्गमित्रास्तथाऽऽज्ञाश्च माधुच्छन्दस एव च ।

व्यापेयप्रवरा ह्येते ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ विश्वामित्रस्तथाऽऽज्ञश्च माधुच्छन्दास्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

धनञ्जयः

४ धनञ्जयः कमन्दैकः परिकृतश्च पार्ष्णिपः ।

पाणिनिश्चैव व्यापेयाः सर्व एते प्रकीर्तिताः ॥

५ विश्वामित्रो माधुच्छन्दास्तथा चैवापमर्षणः ।

(१) मत्स्यः १९८१८, ९ देवरात (देवरातो) ।

(२) मत्स्यः १९८११ मार्गमित्रास्तथाऽऽज्ञाश्च (विश्वामित्र-
स्तथाऽऽज्ञश्च) व्यापेयप्रवरा (व्यापेयाः प्रवरा) ; संम्रः ६७१
मार्गमित्रास्तथा (मार्गमित्रस्तथा) ।

(३) गोम्रः ६९ पार्ष्णि (विश्वामित्रस्तथाऽऽज्ञाश्च माधुच्छन्द-
स्तथैव च) ; संम्रः ६७१ स्थाऽऽज्ञश्च (स्थायश्च) मरीचा
(मरिचा) ।

(४) मत्स्यः १९८११० ; गोम्रः ६९ ; संम्रः ६७१ ।

[गोत्रप्रवरनामसंम्रः संम्रः ६४८ ; प्रदः १९१ ; संकी. १९० ;
संम्रः ४४१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्यः कर्षेयः ; गोम्रः कर्मयः ; संम्रः कामयः ;
मरकः ; प्रदः कर्मयः ; संकी. संम्र. मरकः ।

२ संम्र. परिकृतः ; परिकृतयः ; संकी. संम्र. परिकृतयः ।

३ मत्स्यः पार्ष्णिपः ; गोम्रः सगारिषः ; संम्र. पार्ष्णिपः ;
सगारिषः ।

४ गोम्र. पाणिनिश्च व्यापेयाः सर्वे ते परिकीर्तिताः ; संम्र.
पाणिनीयरासीकाश्च व्यापेयाः सर्वे प्रकीर्तिताः ; पाणिनाः ; संम्र.
पाणिनाः ।

अभिमतं गणे संम्र. प्रदः संकी. मर. एषु ग्रन्थेषु
बभ्रुलाः, चैत्रेयाः इति द्वे नामनी अधिके । ते च शुक्र-
यजुर्वेदपरिशिष्टे समुपलभ्यन्ते ।

(५) मत्स्यः १९८११२ ; गोम्रः ६९ ; संम्रः ६७१ (विश्व-
ामित्रो माधुच्छन्दास्तथाऽऽज्ञाश्च) । समुपलभ्यन्ते सर्वे पर-
स्परमवैवाह्याः ॥)

परस्परमवैवाह्या ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

आश्मरण्याः

१ कामुकौयनिनश्चैव आश्मरण्यास्तथैव च ।

बन्धुलः कौशिकस्तेषां त्र्यापेयः प्रवरो मतः ॥

२ विश्वामित्रश्चाश्मरण्यो बन्धुलश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

पूरणाः

३ विश्वामित्रः पूरणाश्च तथोद्धो प्रवरौ स्मृतौ ।

अवैवाह्याः पूरणाश्च वारिधापयन्ता मिथः ॥

लोहिताः

४ लोहिता अष्टकाश्चैषां त्र्यापेयाः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१३ ; गोप्र. ६६ ; संप्र. ६७१.

[गोत्रप्रवृत्तामसंमहः संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कामलायनिनश्चैव ; गोप्र. कामलायनिनश्चैव ; संप्र. कामलायनयश्चैव, कामलायनाः ; प्रद. संकौ. संर. कामलायनाः.

२ मत्स्य. अश्मरण्याः ; संप्र. अश्मरण्याः.

३ मत्स्य. बन्धुलिः चापि त्र्यापेयः सर्वेषां प्रवरो मतः । ; गोप्र. माधुलाः कौशिकास्तेषां त्र्यापेयः प्रवरो मतः । ; संप्र. माधुलाः कौशिकाश्चैव त्र्यापेयाः प्रवरा मताः । ; बन्धुलाः इत्यपि ; प्रद. मधुकः कौशिकः ; संकौ. बधुलाः ; संर. बन्धुलाः.

(२) मत्स्य. १९८।१४ पूर्वार्धे (विश्वामित्रश्चाश्मरयो बन्धुलिश्च महातपाः ।) ; गोप्र. ६६ बन्धुलश्च (बन्धुलिश्च) ; संप्र. ६७१ पूर्वार्धे (विश्वामित्रश्चाश्मरयो बन्धुलिश्च महातपाः ।).

अस्मिन् गणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पृषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ घोटमुखाः— संप्र. घोटमुखाः.

२ पाणिनयः— प्रद. पापायनिः.

३ नेतुलाङ्गुलयः— संप्र. नेतुलाङ्गुलः ; प्रद. नेता, लाङ्गुलिः ; संर. नेतुलाङ्गुलः.

नामान्येतानि मानवधौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(३) मत्स्य. १९८।१५, १६ उत्तरार्धे (परस्परमवैवाह्याः पूरणाश्च परस्परम् ।) ; गोप्र. ६६ मत्स्यवत् ; संप्र. ६७१ (अवैवाह्याः पूरणाश्च वारिधापयन्ता मिथः ।) उच्यते. मत्स्य. गोप्र. ' विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकाः पूरणाश्च । ' इत्यधिकम्.

(४) मत्स्य. १९८।१६ ; गोप्र. ६६ त्र्यापेयाः परिकीर्तिताः (त्र्यापयः परिकीर्तिताः) ; संप्र. ६७१.

१ विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकश्च महातपाः ।

अष्टका लोहितैर्नित्यमवैवाह्याः परस्परम् ॥

रेणवः

२ अथ रेणुः कथं कश्च ऋषिश्चोदौवहित्था ।

त्र्यापेयोऽमिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

३ रेणवा गाधिनश्चैव विश्वामित्रस्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

कताः

४ उदुम्बरः शैशिरिश्च ऋषिस्तात्र्यौयणिस्तथा ।

कालौयनिः करीरौभिः शालैर्कायनिलावैकी ।

गौर्जायनिश्च भगवान् त्र्यापेयः परिकीर्तितः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१७ ; गोप्र. ६६ ; संप्र. ६७१ अवैवाह्याः (मविवाह्याः) .

(२) मत्स्य. १९८।१८ त्र्यापेयो (त्र्यापेयो) शुभः (स्मृतः) ; गोप्र. ६७ ; संप्र. ६७१ मतस्तेषां (मतक्षेपां) .

३ मत्स्य. उदरेणुः ; गोप्र. उदवेणुः ; संप्र. उदवासोऽपि. उदवासाः ; प्रद. उदवेणुः, उदवासाः ; संकौ. संर. उदवासाः.

४ गोप्र. संप्र. प्रद. कथः.

५ गोप्र. उजालकिः ; संप्र. औजालकिः ; प्रद. संकौ. संर. औजालकवः.

(३) मत्स्य. १९८।१९ रेणवा गाधिनश्चैव (ऋणवान् गतिनश्चैव) ; गोप्र. ६७ रेणवा गाधिनश्चैव (ऋणवान् ग्रन्थिनश्चैव) ; संप्र. ६७१ रेणवा गाधिनश्चैव (कथका ग्रन्थिनश्चैव) ; प्रद. रेणुः, गाधिनः.

अस्मिन् गणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पृषु ग्रन्थेषु कानिचिन्नामानि अधिकान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ रौक्थकाः— संप्र. रौक्थकाः ; प्रद. रौथकाः ; संर. रौथकाः.

२ आज्योदहाः— प्रद. आज्योदः ; संकौ. आज्योदहाः ; संर. आज्योदहाः.

३ रेणुकाः— संर. रेणुवाः.

(४) मत्स्य. १९८।२० त्र्यापेयः परिकीर्तितः (त्र्यापेयाः परिकीर्तिताः) ; गोप्र. ६७ ; संप्र. ६७१.

१ मत्स्य. उदुम्बरः ; संप्र. औदुम्बरीः.

२ मत्स्य. शैशिरिः ; गोप्र. सैसवटिः ; संप्र. सौसवटिः ; शैशिरः.

३ मत्स्य. शाखायनिः ; गोप्र. श्रिष्ठायायनिः.

कालश्चैव तथाऽऽत्कीलो विश्वामित्रस्तथैव च ।
परस्परमयैवाह्वा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

एते तयोक्ताः कुशिका नरेन्द्र
महानुभावाः सततं द्विजेन्द्राः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
पापं समग्रं पुरुरो जहाति ॥

(१) अशोक्तेषु विश्वामित्रगणेषु ये देवरातादयः
परिगणितास्तेषां सर्वेषां परस्परमविवाहः, स्वैस्वे गणे
तु सुतपमविवाहः, समानप्रवरत्वात् । इति व्याख्यातानि
विश्वामित्रप्रवरकाण्डानि । अत्र श्लोकः— ' यावतां प्रवरे-
ष्वेको विश्वामिनोऽनुवर्तते । न तावतां सगोत्रत्वादि-
वाहोऽस्ति परस्परम् ॥ ' गोप्र. ६७

(२) अथ विश्वामिनाः । तेषां दश गणाः । तत्र
प्रथमे गणे पञ्चविंशन्नोप्राणि, द्वितीये षट्, तृतीये त्रीणि,

४ मरुत्य. शाठ्यायनिः .

५ मरुत्य. करीरशी ; गोप्र. करीरामिः .

६, ७ गोप्र. शालङ्कायनित्वायनिः .

८ गोप्र. मौजायनिः ; संप्र. मौजायनिः, मौजायनयः .

(१) मरुत्य. १९८१२ कात्यक्षैः तथाऽऽत्कीले (रिक्ति-
लिङ्गित्वा विभो) ; गोप्र. ६७ कात्यक्षैः तथाऽऽत्कीले
(सतिस्तथासुविहारिः) ; संप्र. ६७१ कात्यक्षैः तथाऽऽत्कीले
(स्वसन्निधौ सुविहारिः) .

(२) मरुत्य. १९८१२ नाम्नां (नाम्ना) ; गोप्र. ६७ ;
संप्र. ६७१ .

अरिभू गणे संप्र. प्रद. संकी. संर. पृषु ग्रन्थेष्व-
धिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ गान्धावनयः— संप्र. गन्धावनयः ; प्रद. गुहायनिः .

२ कालयः— संप्र. कालयः .

३ वेदायनयः— संप्र. वेदमानयः .

४ गोदायनयः— संप्र. गोदानयः .

५ मोदायनयः— प्रद. मेदायनिः .

६ चोदायनयः— संकी. भेदायनयः ; संप्र. (०) .

७ येनायनयः— संकी. संर. येनायनयः .

८ रामगयः— संप्र. रावगयः ; प्रद. (०) .

९ रातकयः— संप्र. रातयः ; प्रद. रातिः .

१० शालकेरी— संप्र. संकी. संर. (०) .

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवलोकासु च शुद्धपशुवै-
परिचिते च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

छं. कां. ५९

चतुर्थे षट्, पञ्चमे दश, षष्ठे सप्त, सप्तमे एकं, अष्टमे-
ऽप्येकं, नवमे द्वे, दशमे एकम् । पृ. ६१७

विश्वामित्राणां सर्वेषामपि परस्परमविवाहः, विश्व-
मित्रस्य सतर्षेः प्रवरेष्वनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्, स्वस्वगणे
समानप्रवरत्वात् । सर्वशान्तभूतैः शिशिरक्षेत्रोत्पन्नैः
गोद्वेगैश्चिरभिर्द्वामुष्पायणैश्चाविवाहः । देवरातस्य शुद्ध-
जामदग्न्यैरप्यविवाहः । तथा शुद्धविश्वामित्राणां गर्गवर्ग-
गतकपिधनञ्जयेन जानूक्येन अग्निमिश्राविवाह इति
केचित् । अन्ये तु तत्रैव स्थन्ति— ' धनञ्जयस्य मिश्रात्वात्
प्रवरणां तु भेदतः । पूर्वोत्तरविवाहः स्यात्सगोत्रत्वाद्य-
भावात् ॥ ' इति । ' आपस्तम्बस्तु पञ्चाह गणान्मापास्तु
रोहितान् । कात्यायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाथ च
रोषिपान् ॥ वैश्वामित्रगणानाह द्वादश त्वाश्वलायनः ।
यत्यापादो द्वादशैव आश्वलायनवर्तिमान् ॥ '

पृ. ६१९

जमदग्निगोत्रिणा देवरातादीनां विश्वामित्रगणे
उत्पन्नत्वात् विश्वामित्रैः सह अविवाहः । तथा च
प्रयोगपारिजाते— ' जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य
च । न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥ ' इति ।

वस्तुतस्तु, बहुवचनमात्रेण— ' स होवाच धुनःक्षेत्रः,
स वै यथा नो जपय ' इत्याद्या गाथायाः पूर्वेः संश्लिष्य-
भिप्रायो दर्शितः— ' पुराऽऽमानं नृपं विप्रं तवण
कृतवानसि । एवमादित्सर्वे मां त्वं वैश्वामित्रमुपे कुह ॥ '
इति देवरातेनोक्ते ' स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे
रम् ' इत्यादिना विश्वामित्रेण स्वपुत्रस्यसंपादनागुरुपा-
शीर्वादं दत्त्वा अन्ते उपसंहृतम्— ' अभीयत देवरातो
रिक्षयोरुभयोर्नृपिः । बद्ध्वा चापिरन्ये देवे वेदे च
गायिनाम् ॥ ' इति । अयमेवार्थः सर्वानुक्रमणीकारेण
श्रुत्यर्थे संप्रोक्तः— ' कश्यपं चोनाजीगतिः धुनःक्षेत्रः
स जृम्भो विश्वामित्रो देवरातः ' इति । माय्यकारेणापि
एतदेवं व्याख्यातम् । तेन अवमद्विषेयगोत्रप्रः । तत्रापि
' स ह देवरातो वैश्वामित्र आस, तापेते कारितेव-
वाधराः ' इत्यस्य ' यतोऽयं विश्वामित्र आस अतोऽरि-
भूः कनियगोत्रोत्पन्ना एततो बभूवोत्रोत्पन्ना बन्धनोऽ-
मन् ' इति माय्यकारस्याख्यानेन कनियस्य भरद्वाजगो-
त्रसंज्ञान् बभूवो विश्वामित्रगणदशानां द्वादशगणोत्पन्नोऽयम् ।

तेन अयं देवरातो भरद्वाजेन विश्वामित्रेण च अविवाहः
इति । पुराणे तु देवरातस्य जमदग्निर्बन्धकीर्तनं,
तत् कल्यान्तरविषयं द्रष्टव्यं, पुराणानामव्यवस्थितत्वा-
दित्याहुः ।

अत्र अनुत्तानामपि कतानां आश्रयणसूत्रे शौङ्ग-
शिशिरमध्यपाठात् बौधायनादिषु विश्वामित्रगणे (पाठात्)
यावद्विश्वामित्रैर्मरद्वाजैरविवाहः । अन्ये तु एतेषां गण-
द्वयपाठामावेऽपि स्मृत्यर्थसारे संग्रहे चोक्तत्वात् द्विगोत्र-
स्वम् । एतेन एतदुक्तं भवति— न केवलं पाठमात्रात्
द्विव्ययता, किं तर्हि, द्विव्ययत्वेन गणितानामेवेति ।

संग्र. ६५४-६५५

प्रवरसंग्रहकारः

विश्वामित्रो देवरातो मनुतन्तुश्च औलकिः ।
बालकिश्चकितोल्बकौ याज्ञवल्क्यश्च नारदः ॥
बृहदग्निः कालववी शबलिवन्धुलोहितौ ।
शालङ्कायनसावर्ण्यौ कामकायनपूरणौ ॥
शौलावतोऽमिदेयश्च दमनः कौशिकोऽष्टकः ।
आज्यो मधुच्छन्दसश्च देवश्रवणधनञ्जयौ ॥

(१) प्रपा. ३१० मनुतन्तुश्च औलकिः (मनुतन्तुश्च
औलकिः) बालकि (बालकि) ; विपा. ७०५ मनुतन्तुश्च
(मनुतन्तुश्च) बालकि (बालकि) ; ज्योति. १३४ मनुतन्तुश्च
(मनुतन्तुश्च) याज्ञवल्क्यश्च (याज्ञवल्क्यश्च) ; बाल. १५३
पृ. १७८ ज्योतिवत् ; संग्र. १८० मनुतन्तुश्च औलकिः (मनु-
तन्तुश्च औलकिः) बालकि (बालकि) .

(२) प्रपा. ३१० पूर्वाधे (बृहदग्निः कालववी शबलिवन्धु-
लोहितौ) ; विपा. ७०५ (बृहदग्निः कालववी नशनी बहुलोहितौ ।
शालङ्कायन (धा) वावर्ण्यौ कामकायनपूरणौ ॥) ; ज्योति. १३४
शबलिवन्धु (शबलीवन्धु) सावर्ण्यौ (वावर्ण्य-) ; बाल. १५३
पृ. १७८ शबलिवन्धु (शबली बहु) सावर्ण्यौ (वावर्ण्य-) ;
संग्र. १८० कालववी (कालववी) शबलिवन्धु (शबलीवन्धु)
सावर्ण्यौ (वावर्ण्यौ) .

(३) प्रपा. ३१० कौशिको (दौनको) आज्यो (आज्यो) ;
विपा. ७०५ शालावतो (शिलावतो) मधु (माधु) ; ज्योति. १३४
दमनः (मदनः) ; बाल. १५३ पृ. १७८ ज्योतिवत् ;
संग्र. १८० शालावतो (शिलोवनो) आज्यो मधुच्छन्दसश्च
(आज्यो माधुच्छन्दसश्च) .

शुङ्गः कतः शैशिरश्च वारिधापोऽधमर्षणः ।
सूनुः पनश्च धूम्राख्यो जठरस्त्वेकहव्यकः ॥
अष्टत्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।
एतस्मिन्नपि चान्योन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥
जैमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
भरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
कतशैशिरशुङ्गेश्च नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥
आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

कुशिका रोहितगणा रौक्षकाः कामकायनाः ।
कता धनञ्जया आज्ञा अधमर्षणपूरणाः ॥

(१) प्रपा. ३१० हव्यकः (सैन्यकः) ; विपा. ७०५
रत्नेकहव्यकः (श्वेत हव्यकः) ; ज्योति. १३४ ; बाल. १५३
पृ. १७८ शुङ्गः कतः शैशिरश्च (श्वङ्गः कतः शैरिरश्च) ; संग्र.
१८० विपावत् .

(२) प्रपा. ३१० (एकोनचत्वारिंशद्वि विश्वामित्रगणः स्मृताः ।
मियो नेत विवाहाः स्युः संपोत्राः कथिता यतः ॥) ; विपा.
७०५ अष्टत्रिंशच्च (अष्टात्रिंशच्च) ; ज्योति. १३४ विपावत् ;
बाल. १५३ पृ. १७८ ; संग्र. १८० .

(३) प्रपा. ३१० (विश्वामित्रा जामदग्न्या देवरातविव-
विताः । परस्पर विवाहाः स्युः सर्वत्र विविक्ष्यः ॥) ; बाल.
१५३ पृ. १८६ (देवराता विवाहाः स्युः सर्वत्र विविक्ष्यः च संमताः ।
विश्वामित्रान् जामदग्न्यान् वर्जयित्वा ततोऽन्यतः ॥) कृष्णीये
वेत्सुकम् . अन्यः स्थलादिनिर्देशः शृगुकाण्डे (पृ. २९३) द्रष्टव्यः ।

(४) प्रपा. ३११ (विश्वामित्रा भरद्वाजाः कतशुङ्गकशैशिरैः ।
वर्जिताश्चेतिवाहाः स्युः एतेन्येति निश्चयः ॥) . अन्यः
स्थलादिनिर्देशः भरद्वाजकाण्डे (पृ. ३२०) द्रष्टव्यः ।

(५) प्रपा. ३११ (विश्वामित्रा अत्रयश्च धनञ्जयविवर्जिताः ।
मियो विवाहाः सर्वत्र नैव दोषः कदाचन ॥) ; विपा. ७०६ ;
चम्र. १०६ (=) ; ज्योति. १३४ ; बाल. १५३ पृ. १७९ ;
संग्र. १८२ ; कृम. १०५२ (=) .

(६) स्मृत्यसार. १६ ; संग्र. ६२ रौक्षकाः (रौक्षकाः) ;
कृम. १०५६ (=) रोहितगणाः (रोहिताश्विन) आज्ञा
(आज्ञा) .

इन्द्रकौशिकजाश्चेति विश्वामित्रगणा दश ।
नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्कचिच्च प्रवरैक्यतः ॥
विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्वहेयुर्धनञ्जयाः ।
अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्रा वामरभ्यादयस्तथा ॥
अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि
धनञ्जयस्य भिन्नत्वात्प्रवराणां ॥ भेदतः ।
पूर्वोत्तरैर्विवाहः स्वात्सगोत्रत्वाच्चभावतः ॥

(१) स्मृतार. १९ ; संम. ६२ ; कृम. १०४६ (=) .
(२) स्मृतार. १९ . शेषः स्वजातिनिर्देशः भविकाण्डे
(५. ३४०) द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बरस्तु पञ्चाह गणान्मापांस्तु रोहितान् ।
कालायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाय च शैशिरान् ॥
वैश्वामित्रगणानाह द्वादश त्वाभलायनः ।
सत्यापादो द्वादशैव आभलायनवत्त्विवान् ॥
एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्तते ।
अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

(१) संप्र. ६३९ .
(२) विषा. ७१५ .

कश्यपकाण्डम्

पौषायनश्रौतसूत्रम्

निष्कृताः

कश्यपान् व्याख्यास्यामः—

१ कश्यपाः २ छागलयः ३ मठराः ४ ऐतिशा-
यनाः ५ आभूत्याः ६ वैशिष्ट्याः ७ धूत्राः ८ धूत्रा-
यणाः ९ धौम्याः १० धौम्यायनाः ११ औदवशिः

(१) बौध्मी. गोम. ६८ ; संप्र. ६४९—६५० ; संम.
५९—६० ; प्रद. १२३—१२४ ; संकी. १९०—१९१ ; संर.
४४३—४४४ .

२ बौध्मी. छागलः ; गोम. संप्र. चाक्षिणः ; संम. छाग-
लयाः ; प्रद. छाक्षिणः ; संकी. संर. अटक्षिणः .

३ संप्र. मठराः ; संम. माठराः ; संर. मण्डराः .

५ प्रद. अभूत्याः ; संकी. संर. आभूत्याः .

६ संम. वैशिष्ट्याः .

७ गोम. संम. (=) .

९ गोम. संप्र. संम. प्रद. संकी. संर. सौम्याः .

१० बौध्मी. धाम्यायणाः ; गोम. धाम्यायणाः ; संप्र.
संम. प्रद. संकी. संर. धाम्यायणाः .

११ गोम. संर. सौवश्रुः ; संप्र. सौवश्रुः ; संम.
औदवशिः ; प्रद. औदवश्रुः ; संकी. सौवदशाः .

१२ आप्रायणाः १३ वैम्यकयः १४ प्राचर्याः
१५ हूद्रोगाः १६ काश्यायनाः १७ पाश्चायनिकाः
१८ मौपीतकिः १९ सगसयः २० मापशराययः

१२ गोम. रामायणाः ; संप्र. प्रद. संकी. संर. रामायणाः .

१३ गोम. पन्थुकयः ; संप्र. वैकयः ; संम. वैकयः ;
प्रद. वैकयिः ; संकी. संर. वैकयः .

१४ बौध्मी. मानाहायाः ; संकी. प्राचर्याः ; संर.
प्राचयः .

१५ बौध्मी. काश्यायनाः ; गोम. आम्भयाः ; संप्र.
आम्भयाः ; संम. आम्भयाः ; प्रद. संकी. संर. आम्भयाः .

१७ बौध्मी. आपान्मानिकाः ; संम. पाश्चायनिकाः ; प्रद.
पश्चायनीकाः .

१८ गोम. मेपान्तकिः ; संप्र. संर. मेपान्तकयः ; प्रद.
मेपान्तकिः ; संकी. मेपान्तकयः .

१९ बौध्मी. छागसयः ; गोम. सामसयः ; संम. सगसयाः ;
सायमयाः ; प्रद. सायमिः ; संकी. सायमयः .

२० गोम. मापसराययः ; संप्र. मापसराययः ; संम. माप-
सापययः ; प्रद. मापययिः ; संकी. संर. मापसराययः ;
मापययः .

२१ सौधवयः २२ सायस्याः २३ आसुरायणाः
 २४ छागन्याः २५ सौनवाः २६ स्त्रौलकेशयः
 २७ वार्धकयः २८ औपन्याः २९ लाक्षण्याः
 ३० क्रोष्टाः ३१ जीवनयः ३२ खाद्रायणाः
 ३३ रोहितायनाः ३४ मितकुम्भाः ३५ पिङ्गाक्षयः
 ३६ औडलयः ३७ मारायणाः ३८ पौलयः
 ३९ वैकोर्गेयाः ४० कौपीतकेयाः ४१ घूमलक्ष्मणयः

४२ सुराः ४३ गौरिवायणाः ४४ विमत्स्याः
 ४५ अग्निशर्मायणाः ४६ औक्थ्यायनाः ४७ काम्य-
 रोदरयः ४८ देवयाताः ४९ वैदः ५० अम्वाः
 ५१ वेलयाः ५२ महाचक्रेयाः ५३ पैठीनसाः
 ५४ पानस्याः ५५ वृषगाणाः ५६ दाक्षपाणयः
 ५७ भालन्दनाः ५८ शङ्खमित्रेयाः ५९ हरित्याः
 ६० पात्रालाः ६१ जारमाण्यः ६२ वार्षगाणिः
 ६३ सौविश्रयसः ६४ वैशम्पायनाः ६५ स्वरिकिः

२१ संप्र. संकी. संर. सन्धवयः ; प्रद. (०).
 २२ संम. सापस्थाः ; संकी. सापस्याः ; संर. सांयस्याः .
 २३ संर. समुरायणाः .
 २४ गोप्र. छागन्याः ; संर. छागत्याः .
 २५ गोप्र. संप्र. सौनवाः ; संम. सौमवाः ; प्रद. संकी.
 सौनवाः ; संर. सौनवाः .
 २७ बौध्मीप्र. संकी. वार्धकयः ; प्रद. वाप्रकिः ; संर.
 पार्धकयः .
 २८ संर. औपन्याः .
 २९ बौध्मीप्र. लाक्ष्मणयः ; गोप्र. लाक्षणाः ; संप्र. संम.
 प्रद. संकी. संर. लाक्षायणाः .
 ३०, ३१ गोप्र. कौटजीवनयः ; संप्र. कौटुजीवनयः ; संम.
 क्रोष्टाः, जीवनयः ; प्रद. क्रोष्णः, जीवन्तः ; संकी. क्रोष्टयः,
 जीवनयः ; संर. क्रोष्टकः, जायनयः .
 ३२ बौध्मीप्र. खाद्रायणाः ; गोप्र. संप्र. स्वाद्रायणाः ;
 संम. खाद्रायणाः ; प्रद. खाद्रायणाः ; संकी. स्वाद्रायणाः ;
 संर. खाद्रायणाः .
 ३३ बौध्मीप्र. रोहितायनाः ; संप्र. रोहितायनाः .
 ३४ संप्र. पिङ्गाक्षयः .
 ३५ गोप्र. औडलयः ; संप्र. संर. औडुलयः ; प्रद. औडलिः ;
 संकी. औडुल्यः .
 ३७ गोप्र. संम. मारायणाः ; संकी. मारयणाः ; संर.
 मारमायाः .
 ३८ बौध्मीप्र. (१) ; गोप्र. जेबी. पप्र ५ ; संम. पप्रयः ;
 प्रद. पप्रिः .
 ३९ संकी. संर. वैकोर्गेयाः .
 ४० गोप्र. वैकोर्गेयाः ; संप्र. संम. कौपीतकेयाः ; प्रद.
 वैकीटकेयाः ; संकी. वैकीटकेयाः .
 ४१ गोप्र. संप्र. संकी. संर. घूमलक्ष्मणयः ; प्रद. घूम-
 लक्ष्मणिः .

४३ गोप्र. गौरिवायनाः ; संप्र. संम. प्रद. संकी. गौरि-
 वायनाः ; संर. गौगिरिवायनाः .
 ४४ संम. विमत्स्याः ; प्रद. विमत्स्यः . इतः प्रवृत्ति अष्ट
 नामानि गोप्र. संप्र. संकी. संर. स्थैतेषु ग्रन्थेषु न सन्ति ।
 ४५ संम. अग्निशर्मायणाः ; प्रद. अग्निशर्मायणाः .
 ४६ संम. औक्थ्यायनयः ; प्रद. औक्थ्यायनः .
 ४७ संम. काम्योदरयः ; प्रद. काम्योदरिः .
 ४८ संम. देवयाताः ; प्रद. देवयातनः .
 ४९, ५० संम. वैदूराः ; प्रद. वैदलः .
 ५१ संम. वेलयाः ; प्रद. वेलः .
 ५२ गोप्र. संम. महाचक्रेयाः .
 ५३ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संर. पैठीनस्याः ; प्रद.
 वैनस्याः .
 ५४ संप्र. पानस्याः ; प्रद. पालस्यः .
 ५५ बौध्मीप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. विषगाणाः ; गोप्र.
 विषायणाः .
 ५६ बौध्मीप्र. दाक्षायनयः ; गोप्र. संप्र. संम. संकी.
 दाक्षमाणयः ; प्रद. दक्षायणिः ; संर. दीक्षमाणयः .
 ५७ बौध्मीप्र. भालन्दन्याः ; गोप्र. भालन्दनाः .
 ५८ गोप्र. शङ्खमित्रेयाः ; प्रद. शङ्खमित्रेयः .
 ५९ संम. हरित्यायनाः ; संकी. संर. हरितायाः .
 ६० गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ; संम. वार्षाः .
 ६१ गोप्र. जारमाण्यः ; संप्र. प्रद. जारमात्स्याः ; संम.
 जारमण्यः ; संकी. संर. मात्स्याः .
 ६२ गोप्र. रमाणि ; संप्र. रमाणयः ; संम. रमाणि ; प्रद.
 रम्माणि, वार्षाणि ; संकी. संर. रमणयः .
 ६३ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संर. सारिप्रयतः ; प्रद.
 सारिः यतनः .
 ६५ गोप्र. स्वरिकः ; संप्र. स्वरिकयः ; संकी. स्वरिक्यः ;
 संर. स्वरिकः .

६६ कासलयः ६७ औक्त्रायणिः ६८ मार्ज-
यनाः ६९ कांसायनाः ७० देवः ७१ होता
७२ शुचयः ७३ खरेभाः ७४ आयःस्थूपाः
७५ भागुरयः ७६ पाथिकार्याः ७७ गोमायनाः
७८ हिरण्यवापाः ७९ आमिदेविः ८० तथा
आसुर्याः ८१ मुसलाः ८२ आविभ्रेण्याः ८३ उत्तर-
सोणण्डमानाः ८४ मन्त्रिताः ८५ वैकर्ण्यः
८६ स्थूलविन्दवः इत्येते निधुवाः कश्यपाः । तेषां

६९ बौध्मीयः कासलयः ; संप्र. कासलयः ; संम. कासलयः .
६७ गोप्र. उक्त्रायणिः ; संप्र. उक्त्रायणकः ; संम. प्रद.
उक्त्रायणिः ; संकी. संर. उक्त्रायणकः .

६८ गोप्र. संम. संकी. संर. मार्जययनाः ; संप्र. मार्ज-
नायनाः ; प्रद. मार्जोलायनः .

६९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. कांसायनाः ; संकी. संर.
कांसायनाः .

७० गोप्र. प्रद. संम. देवः ; संप्र. संकी. संर. देवः .

७१ गोप्र. होण ; संप्र. संकी. संर. होणाः ; संम. होताः .

७२ गोप्र. शुचयः ; संप्र. शुचयः ; संम. शुचयः ; प्रद.
कविः ; संकी. संर. शुचयः .

७३ गोप्र. खरेमः ; संम. खरेभाः ; प्रद. खरेमः ; संर.
खरेनाः .

७४ संप्र. संकी. संर. प्रवरयूणाः ; प्रद. भयः स्थूपाः .

७५ संर. भागुरयाः .

७६ गोप्र. संम. पाथिकायाः ; संप्र. पाथिकराटलवः ; प्रद.
पाथिकः ; संकी. संर. पाथिकयाः .

७७ गोप्र. गोमायनाः ; संप्र. प्रद. गोमायनाः ; संम.
गोमायनाः ; संकी. संर. गोमायनाः .

७८ बौध्मीयः हिरण्यवापाः ; गोप्र. हिरण्यवापाः ; संप्र.
संकी. संर. हिरण्यवापाः ; संम. हिरण्यवापाः ; प्रद. हिरण्य-
वायनः .

७९ बौध्मीयः संकी. संर. प्रद. देवः ; प्रद. अग्निः देविः .

८० बौध्मीयः तथायणीः ; गोप्र. तथायणीः ; संप्र. संकी.
संर. तीर्थी ; संम. तन्मतीर्थी ; प्रद. गृहः खरेः .

८१ गोप्र. तुम्हाः .

८२ प्रद. अविभ्रेणः .

८३ गोप्र. उत्तराण्डे मादना ; संप्र. उत्तराण्डेयः ;
उत्तरा ; संम. उत्तराण्डेयः दणाः ; प्रद. उत्तराः गण्डेयः
उदयः ; संकी. संर. उदरी .

८६ गोप्र. स्थूलविन्दवः .

त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । काश्यप-आयत्सार-
नैधुव-इति होता । निधुववद्-अयत्सारवत्-
कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः ॥

रेमाः
रेमाणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । काश्यप-
आयत्सार-रैम-इति होता । रैमवद्-अयत्सारवत्-
कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः ॥

शण्डिलाः
१ शण्डिलाः २ कौडिलाः ३ पायकाः ४ पार्यकाः
५ औदमेपाः ६ सौदानवाः ७ सावचसाः ८ कारेयाः
९ कौकण्ठयः १० ऐपिकयः ११ माहकयः १२ महो-
दकयः १३ कौश्रयः १४ कामशयः १५ मौजा-

(१) बौध्मीयः ; गोप्र. ६९ .

(२) बौध्मीयः ; गोप्र. ६९ ; संप्र. ६५० ; संम. ६० ; प्रद.
१२४-१२५ ; संकी. १९१ ; संर. ४४१-४४४ .

१ संप्र. संम. संर. शण्डिलाः .

२ बौध्मीयः कौडिलाः ; संप्र. प्रद. संकी. संर. कौडिलाः .

३ गोप्र. पायकाः ; संप्र. संर. पायकाः ; संम. पार्यकाः ;
प्रद. पायकः .

४ गोप्र. पाथिकाः ; संप्र. प्रद. संकी. पारिकाः ; संम.
वायकाः ; संर. तापिकाः .

५ संप्र. मेपाः ; संम. औदमेपवः .

६ बौध्मीयः संम. सौदानवः ; गोप्र. सौदानवाः ; संप्र.
सौदानवः ; प्रद. सौदानुः .

७ संप्र. सावचनाः ; संम. सौरवः ; प्रद. सावचनः ; संकी.
सावचसाः ; संर. सावचसाः .

८ गोप्र. प्रद. संर. करियः .

९ बौध्मीयः कौकण्ठेयाः ; संप्र. कौकण्ठयः ; संम. कौकण्ठयः ;
प्रद. कौकण्ठिकः ; संकी. संर. कौकण्ठयः .

१०, ११ बौध्मीयः पथिकयः ; गोप्र. मेथिनशकयः ; संप्र.
तेथिमाहकयः ; संम. मेथिनशकयः ; प्रद. तेथिमाहकः ;
संकी. संर. तेथिमाहयः .

१२ गोप्र. माहोदकयः ; संप्र. महोदकयः ; संम. महो-
दकयः ; प्रद. महोदकः ; संर. महोदकयः .

१३ गोप्र. संम. कोयवः ; संप्र. संर. कोयवः ; प्रद. कौश्रिः ;
संकी. कौश्रयः .

१४ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संर. (०) ; प्रद. कामशयः .

१५ संप्र. संर. मौजानाः .

यनाः १६ जाणवत्साः १७ खादमायनाः १८ गाङ्गा-
यनाः १९ वात्समायनाः २० गोमिलाः २१ वैदा-
यनाः २२ वात्स्यायनाः २३ बाह्यायनयः २४ वहू-
दरयः २५ भागुरिः २६ गार्दभीमुखाः २७ हिरण्य-
बाहुः २८ तैदेहाः २९ गोमूत्राः ३० वाक्म्यशठाः
३१ जानन्धरिः ३२ जालन्धरिः ३३ धन्वन्तरिः
इत्येते शण्डिलाः । तेषां श्रयार्पेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप-आयत्सार-शाण्डिल-इति होता । काश्यप-
आयत्सार-दैव्य-इति या । काश्यप-आयत्सार-
आसित-इति या । शाण्डिल-आसित-दैव्य-इति
या । शण्डिल्यद्-अयत्सारवत्-कश्यपवद्-इत्य-
ध्ययुः । दैव्यल्यद्-अयत्सारवत्-कश्यपवद्-इति
या । असितयद्-अयत्सारवत्-कश्यपवद्-इति या ।
दैव्यल्यद्-असितवत्-शाण्डिल्यद्-इति या ॥

१६ गोम. संम. जाणवशाः ; संम. संकौ. भाणवशाः ; प्रद.
माणवशाः, आयवत्साः ; संम. भाणवशाः .

१७ बौध्मीय. खार्वमायनाः ; गोम. संम. खार्वमानयाः ;
संम. खर्वमानयाः ; प्रद. खार्वमानयः ; संकौ. खार्वग्मायनाः ;
संम. खार्वमायनाः .

१८ गोम. गाङ्गायनाः ; संम. संकौ. गङ्गायनाः .

१९ संम. वात्समायनयः ; प्रद. वात्सवलिः .

२१ गोम. संम. संम. प्रद. संकौ. संम. वेदायनाः .

२२ गोम. वाह्ययनाः ; संम. वात्सयनाः .

२३ गोम. संम. संम. प्रद. संकौ. संम. जेवी. (०) .

२४ संम. बहूदरयः .

२५ गोम. गार्दभीमुखाः ; संम. प्रद. संकौ. संम. शादन्ती-
मुखाः ; संम. गार्दभीमुखाः .

२७ संम. हिरण्यवृद्धिः .

२८ गोम. संम. तैदेहाः ; संम. तैदेहाः ; प्रद. अतिदेहाः ;
संकौ. तैदेहाः ; संम. तैदेहाः .

२९ संम. गोमूत्राः .

३० बौध्मीय. वार्कगन्धाः ; संम. प्रद. वाक्म्यशठाः .

३१ बौध्मीय. जानन्धरिः ; संम. संकौ. संम. जानन्धरयः ;
संम. (०) .

३२ संम. संकौ. संम. (०) .

॥ संम. संकौ. संम. धन्वन्तरयः .

लौगाक्षयः

१ लौगाक्षयः २ दार्भायणाः ३ मैत्रवादिः
४ वैदेहाः ५ कालेयाः ६ कापुटिः तथा ७ फलयः
च ८ कांसपात्रयः च ९ भालकायनिः १० समस्ताः
११ विरोदकिः १२ कौनामिः १३ सौतयः
१४ सैतकिः १५ साम्भरिः १६ आनिष्टिः
१७ ट्रेपिकिः १८ सौमुकिः १९ चैरन्दिः २० पशुभिः

(१) बौध्मीय. : गोम. ६९ ; संम. ६५१ ; प्रद. १२९ ;
संकौ. १९१ ; संम. ४४८ .

१ गोम. संम. प्रद. संकौ. संम. लौगाक्षयः .

२ संम. संकौ. संम. मैत्रवादयः ; प्रद. मैत्रवादः .

४, ५ गोम. वेहकालेयः ; संम. प्रद. संकौ. वेहकालेयाः ;

संम. वेहकालेयाः .

७ संम. संम. काल्याः ; प्रद. वक्तयः ; संकौ. काल्याः .

८ गोम. कंसपात्रः ; संम. कंसपात्राः ; प्रद. (०) ; संकौ.

संम. कंसपात्राः .

९ संम. चालकायनयाः ; प्रद. चालकायनिः ; संकौ.
चालकायनयः ; संम. चालकायनयः .

१० बौध्मीय. निस्तः ; गोम. परस्ताः ; संम. निलरास्ता-
चयः ; प्रद. परस्ताविः ; संकौ. निलरातादयः ; संम. निलरा-
तादयः .

११ संम. युवकयः ; प्रद. औदकिः ; संकौ. औदकयः ; संम.
औदकयः .

१२ संम. कानामकयः ; प्रद. कौनामिः ; संकौ. संम.
कौनामयः .

१३ संम. सौतयः ; प्रद. सौलिः ; संकौ. सौतमयः .

१४, १५ गोम. सैतिकि-दिभेरो ; संम. सैतिकपट्टिभेराः ;
प्रद. सैतिकिः, सारम्भरिः ; संकौ. सैतिकयः, अदिभेराः ; संम.
सैतिकयः, इभेराः .

१६ गोम. निष्टिः ; संम. निष्ठयः ; प्रद. आनिष्टिः ; संकौ.
संम. निष्ठयः .

१७ बौध्मीय. ट्रेपिकिः ; गोम. ट्रेतिकिः ; संम. ट्रेपिकयः ;
प्रद. ट्रेपिकिः ; संकौ. संम. ट्रेपिकयः .

१८ गोम. सौमुकिः ; संम. सौमुकयः ; प्रद. सौमुकिः ;
संकौ. संम. सौमुकिरयः .

१९ गोम. चैरन्दिः ; संम. सैरन्धयः ; प्रद. सैरन्धिः ;
संकौ. संम. सैरन्धयः .

२० गोम. संम. प्रद. संकौ. संम. (०) .

२१ चौप्यगाः २२ योधकालकिः २३ लोकाक्षयः
२४ योधपालः २५ आजपाळाः इत्येते लौकाक्षयो-
ऽहर्वसिष्ठाः नक्तं कश्यपाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भयति । काश्यप-आवत्सार-वासिष्ठ-इति-होता ।
० काश्यप-आवत्सार-आसित-इति वा । वसिष्ठ-
यद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-इत्यध्वर्युः । असित-
यद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-इति वा । एतेषा-
मेवाविवाहः ॥

(तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः । काश्यप-आवत्सार-
वासिष्ठ-इति होता । वसिष्ठयद्-अवत्सारयत्-
कश्यपयद्-इत्यध्वर्युः । वासिष्ठ-आवत्सार-काश्यप-
-इति होता । कश्यपयद्-अवत्सारयद्-वसिष्ठयद्-
-इत्यध्वर्युरिति वा । एतेषामविवाहः ।-गोप्रपाठः)

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

निष्पद्याः

अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
नेध्रुव-इति । निध्रुवयद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-
-इति ॥

कश्यपानां सर्वेषां त्र्यार्षेयप्रवरो भयति । वेपामाहत्य-
विहितो नास्ति प्रवरस्तेषां काश्यपादीनामपि । वृषगधिकारो
न क्रियते, पशुगामत्यात्वात् । निध्रुवाणां एष एव
कश्यपानां मन्यते न्याय्यः । कषदि.

रेभाः

अथ रेभाणां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-

० अयं तु प्रवरदिपत्यः, आशुष्यावगतेऽपि वसिष्ठानुष्ठै-
रभाठात् ।

२१ यौधौम्यः, योऽन्याः ; गोम्रः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्या-
माणाः ; प्रदः, योऽन्याः ; संकौः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्याः .

२२ यौधौम्यः, योऽन्याः ; गोम्रः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्या-
माणाः ; प्रदः, योऽन्याः ; संकौः, योऽन्याः .

२३ गोम्रः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्याः ; संकौः, योऽन्याः .

२४, २५ गोम्रः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्याः ; संकौः, योऽन्याः .

प्रदः, योऽन्याः ; संकौः, योऽन्याः ; संम्रः, योऽन्याः .

(१) आपस्तम्बः. २५११११-१०१३ ; गोम्रः. ३०.

रेम-इति । रेमयद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-
इति ॥

शण्डिलः

अथ शण्डिलानां त्र्यार्षेयः । देवय-आसित-
इति । असितयद्-देवययद्-इति । त्र्यार्षेयमु
हैके । काश्यप-देवय-आसित-इति । असित-
यद्-देवययत्-कश्यपयद्-इति । त्र्यार्षेयात्स्वेयं
न्यायेन ॥

त्र्यार्षेया एव शण्डिला भवितुमर्हन्ति, न त्र्यार्षेया
इत्येके न्याय्यते । तदनुपपन्नम्, अत्र्यार्षेयस्यानधि-
कारात् । तस्यादयमर्थः— त्र्यार्षेयाः सर्वे एव अनेन प्रकारेण
त्र्यार्षेया एव भवितुमर्हन्ति, न शण्डिला एवेति । तेन
अष्टकानां लोहितानां वैश्वामित्रलोहिताऽऽष्टकेति स्मृत्य-
न्तरस्य विद्यमानत्वात् त्र्यार्षेयत्वमेव स्यात् । पूरणानां
परिषापयन्तीनां वैश्वामित्र-देवय-यौग-इति स्मृतेः
त्र्यार्षेयत्वमेव । तत्र सर्वेषां च शण्डिलानां ऋषिकानुत्सा-
दविवाहः । विश्वामित्रयष्टेऽपि आश्वानां घनत्रयपानां
चाविवाहः । अनुक्तानां सह विवाहः । कषदि.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

निष्पद्याः

अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
नेध्रुव-इति । निध्रुवयद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-
इति । एष एवाधिकृतो धौम्याभिषेकमाहता-
णाम् ॥

रेभाः

अथ रेभाणां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
रेम-इति । रेमयद्-अवत्सारयत्-कश्यपयद्-
इति ॥

शण्डिलः

अथ शण्डिलानां त्र्यार्षेयः । देवय-आसित-
इति । असितयद्-देवययद्-इति । त्र्यार्षेयमु
हैके । काश्यप-देवय-आसित-इति । असितयद्-देवय-
यत्-कश्यपयद्-इति । त्र्यार्षेयात्स्वेयं न्यायेन ॥

(१) सप्तो. २५११११ ; संम्रः. ४२१ .

सर्वेऽपि द्वापेया एवमनेन प्रक्षरेण व्यापेया एव
भवितुमर्हन्ति, न शण्डिला एव । तस्मादष्टकानां लोहितानां
च द्वापेयाणां व्यापेयत्वमेव द्रष्टव्यम् । द्वापेया एव सर्वे
शण्डिला भवितुमर्हन्ति, न व्यापेया इति केचित् व्याच-
क्षते । तदनुपपन्नम्, 'अव्यापेयस्य हानं स्यादधिकारतः'
(जै. सू. ६।१।११) इति जैमिनीयन्यायविरोधात् ।
अन्यद्वतायेम् । कश्यपानां परस्परमविवाहः, कश्यपस्य
त्रिप्रमाणतया शततया चाऽनुवृत्तेः सगोमत्वारश्चमनस्याद्यः ।
प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

कैयलकश्यपाः

कैश्यपानां काश्यप-आयत्सार-आसित-इति ॥

निष्कयाः

निधुवाणां काश्यप-आयत्सार-नैधुव-इति ॥

रेभाः

रेभाणां काश्यप-आयत्सार-रेभ-इति ॥

शण्डिलाः

शण्डिलानां शण्डिल-आसित-दैयल-इति ।

फाश्यप-आसित-दैयल-इति या ॥

एते कश्यपाः । एतेषां परस्परमविवाहः । शण्डि-
लानां काश्यपशण्डिलयोर्विकल्पः । गानाह.

फात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

निष्कयाः

कैश्यपान् व्यान्याम्यामः-

१ आमायगाः २ वृषगगाः ३ मीपकिः ४ इति-

(१) आमा. १।१।१४ रेभ (रेव्य) ; गोत्र. ७२.

(२) गोत्र. ७० ; संप्र. ६५९ ; प्रद. १२४ ; संकौ. १२१ ;
संर. ५५२.

१ गोत्र. आमायगाः ; संप्र. आमायगाः.

२ गोत्र. वृषगगाः.

३ गोत्र. मीपकिः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. मीपकिः.

४ गोत्र. इति- ; संप्र. निष्कयाः ; प्रद. इति-
काश्यपः ; संकौ. शण्डिलाः ; संर. दैयल-काश्यपः.

कायनाः ५ औद्वजिः ६ मांठरः च ७ गोजावीः
अथ ८ लादमणिः ९ शालायलेयाः १० कैरजाः
११ चैक्रियाः १२ आसुरायणाः १३ मातृत्याः
१४ वैवकयः १५ त्रैकयः १६ भौयनाः १७ पेठी-
नसाः १८ सैन्धवाः १९ शीघ्रगाः २० आहव-
गायकाः २१ देवयाताः २२ सोमयागाः अथ
२३ उपश्रायाययश्च २४ ये हुद २५ गन्यायनाः
२६ क्षत्रुहयः २७ हृद्रोगाः २८ काचायनाः
२९ चक्रधर्मी ३० महाचक्रधर्मी ३१ श्रेययणाः
३२ हार्करयः ३३ दाक्षपाणयः ३४ हास्तिदासि-

५ गोत्र. औद्वजि- ; संप्र. प्रद. औद्वजिनाः ; संकौ.
संर. औद्वजिनाः.

६ गोत्र. मातराः ; संप्र. प्रद. सताः ; संकौ. संर. (०).

७,८ गोत्र. गोजावीरपर इति- ; संप्र. गोमा वीराम्पार-
यणयः ; प्रद. गोजः, वीराम्पारः, पत्नी ; संकौ. संर. (०).

९ गोत्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. साधारवाः.

१० प्रद. कैरजाः ; संकौ. संर. कैरजाः.

११ गोत्र. चैक्रियाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. चैक्रियाः.

१२ प्रद. मातृताः ; संकौ. मातृताः ; संर. नृताः.

१३ संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०).

१४ गोत्र. वैवकयः ; संकौ. संर. वैवकयः.

१५ गोत्र. त्रैकयः.

१६,२० गोत्र. -च प्रगाथाह्णायकाः ; संप्र. वीरगायनाः,
ह्णायकाः ; प्रद. शीमरः, आहुगायकाः ; संकौ. संर. वीरगाः ;
आहुगायकाः.

२१ गोत्र. देवयाताः ; संर. देवयाताः.

२२,२४,२५ गोत्र. अश्वरक्षायाश्चक्रुद्वगन्यायनाः ; संप्र.
उपश्रायाः, वयधेयः, गन्यायनाः ; प्रद. उपश्रायिः, येऽ-
गन्यायनः ; संकौ. संर. (०).

२६ गोत्र. क्षत्रुहयः ; प्रद. क्षत्रुहयः.

२७ गोत्र. हृद्रोगाः ; संप्र. हृद्रोगः.

२८ गोत्र. काचायनाः.

३० प्रद. (०).

३१ गोत्र. संकौ. संर. वीरयागाः ; प्रद. वीरयागाः.

३२ गोत्र. हाक्करयः ; संर. हाक्करयः.

३३ गोत्र. दाक्षपाणयः ; संप्र. दाक्षपाणयः.

३४ गोत्र. संकौ. संर. हास्तिदासि, हास्तिदासि ; प्रद. हास्तिदासि.

३५ वात्स्यपाणि- ३६ हास्तलोचन- ३७ अन्यकृत-
३८ वौमूल- ३९ धूम्रायण- ४० स्वधम्राः
अथो ४१ आश्ववातायनाः ४२ कौपीतकाः
४३ खगादाः अथो ४४ आमिशर्मायणाः च ये
४५ मौहूज्याः ४६ कैकसेयाः ४७ काश्वहायनः
४८ द्विहायनः ४९ हस्त्यकश्यप- ५० सातु-
श्रुत- ५१ हरितायन- ५२ मातङ्ग- ५३ सोम-
भुयाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । कश्यप- आयत्सार- नैधुव- इति ।
कश्यपवद्-अयत्सारवद्-नैधुववद्-इति ॥

रेभाः

शाहमित्रयो रेभा इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । कश्यप-आयत्सार-रेभ-
इति । कश्यपवद्-अयत्सारवद्-रेभवद्-इति ॥

- ३५ संप्र. वात्स्याः, यानकाः ; प्रद. वात्स्यः, पाणिः .
॥ संप्र. हास्तलोचनाः ; प्रद. हास्तलोचनः ; संकी. हास्त-
लोचनाः ; संर. हास्तलोचनाः .
३७ संप्र. लघुनवः ; संकी. संर. (०) .
३८ संप्र. संकी. संर. (०) ; प्रद. वौमूलः .
४० गोप्र. स्वधम्राः ; संकी. संर. (०) ; जेबी. स्वधम्राः .
४१ गोप्र. आश्ववातायनाः .
४२ गोप्र. संप्र. कौपीतकाः ; प्रद. कौपीतकाः ; संकी.
संर. कौपीतकाः .
४३ संप्र. खगादाः ; प्रद. खगादाः .
४४ संप्र. आमिशर्मायणाः ; प्रद. आमिशर्मायणाः ; अथ .
४५ संप्र. मौहूज्याः ; प्रद. मौहूज्याः ; संकी. संर. (०) .
४६ गोप्र. कैकसेयाः ; प्रद. कैकसेयाः .
४७ संप्र. संकी. संर. काश्वहायनाः .
४८ संकी. संर. द्विहायनाः .
४९ संप्र. संकी. संर. हस्त्याः ; प्रद. हस्त्यः .
५० संकी. संर. सातुश्रुताः .
५१ गोप्र. मातङ्गः ; प्रद. मातङ्गः ; संकी. मातङ्गाः ; संर.
मातङ्गाः .
५२ गोप्र. सोमभुजाः ; संप्र. संर. सोमभुजाः ; प्रद. सोम-
भुजाः ; संकी. सोमभुजाः .

छं. वं. ५६

शण्डिलाः

१ संपचाः २ चतुभिः चोमे ३ उपलोच-
४ जलन्धर- ५ बहुमिडाः ६ हेयुरः ७ पर्याः
८ मौजीमः ९ गर्दभीमुखः १० हिरण्यवाहुः
११ चेरनाभः १२ केशील- १३ गोभिलौ
१४ कुहलः १५ शृङ्गण्डः १६ चेत्येते देव-
जातयः १७ उदमेघ- १८ तृणविन्दु- १९ सुदानु-
२० कौवल्यः च २१ उत्तरः च २२ मुफेनुः च
२३ इत्येते कौरण्डजाः २४ शण्डिलाः २५ पैदानय-
२६ सौदानय- २७ पैप्पलादि- २८ उपरिवारि-

(१) गोप्र. ७१ ; संप्र. ६५० ; प्रद. १९५ ; संकी. १९१ ;
संर. ४४४ .

- १ गोप्र. जेबी. संपचाः ; संकी. संर. (०) .
२ संप्र. चतुभिः ; संकी. संर. (०) .
३ संप्र. संकी. संर. (०) .
४ गोप्र. जलन्धः ; प्रद. जलन्धवः ; संकी. संर. जलन्धवाः .
५ गोप्र. बहुमिडो ; संप्र. संर. बहुमिड्याः ; प्रद. बहुमिड्याः ;
संकी. बहुमिड्याः ; जेबी. बहुमिडो .
६ गोप्र. हेयुरः ; संप्र. हेयुराः ; संकी. संर. हेयुराः .
७, ८ संप्र. संकी. संर. (१) ; प्रद. पर्यमीजिमः .
९ गोप्र. गर्दभीमुखाः ; संप्र. गर्मराः, मुखाः, गर्मराः ;
संकी. संर. गर्दभीमुखाः .
१० संप्र. प्रद. संकी. संर. वैरणाः ; जेबी. वैरणा(यु) र्मौ .
११ संप्र. संकी. संर. कैशिलाः ; प्रद. कैशीनाः .
१२ गोप्र. कोकिलैः ; संप्र. कौकिलाः ; प्रद. संकी. संर.
कोकिलाः .
१३ संप्र. संकी. संर. कुहलाः ; प्रद. कुहलः .
१४ संप्र. कुहलम्बाः ; प्रद. कुहलम्बाः ; संकी. संर. कुह-
लम्बाः .
१५ गोप्र. देवजातयाः ; प्रद. देवजातिः .
१६ गोप्र. कौरण्डजाः ; प्रद. कौरण्डजाः .
१७ गोप्र. तृणिनाः ; प्रद. तृणिनाः .
१८ संप्र. संकी. पैदानवाः ; प्रद. पैदानवः ; संर.
पैदानवाः .
१९ गोप्र. पैप्पलानुः ; संप्र. पैप्पलानवाः, पैप्पलाः ; प्रद.
पैप्पलः ; संकी. संर. पैप्पलानवः, पैप्पलाः ; जेबी. पैप्पलानिः .
२० संप्र. पापकारिणः ; प्रद. पापारिः, कारिः ; संकी. संर.
पापकारिणः .

इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः ।
कार्यप-आसित-दैवल-इति । शाण्डिल-आसित-
दैवल-इति वा । कश्यपवद्-असितवद्-दैवल-
वद्-इति । शाण्डिलवद्-असितवद्-दैवलवद्-इति
वा ॥

लौगाक्षयः

१ आनष्टयः २ भागुरयः ३ शाकलयः ४ राव-
पालयः ५ सैकिः ६ राजवाहिः च ७ सैरन्ध्र-
८ राजसेचकि- ९ सामुचि- १० कापुटि-
११ पिङ्गाक्षि- १२ लौगाक्षि- १३ शरद्वन्ताः
इत्येते प्रातर्वसिष्ठाः नक्तं कश्यपाः इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । कार्यप-
आयत्सार-वासिष्ठ-इति । वसिष्ठवद्-अवत्सार-
वन्-कश्यपवद्- (१ कश्यपवद्-अवत्सारवद्-
वसिष्ठवद्-) इति ॥

मानवधौतसूत्रम्

कश्यपान् व्याख्यास्यामः-

(१) गोम. ७९ ; संप्र. ६५३ ; प्रद. १२९ ; संकी. १९३ ;
संर. ४४८.

१ गोम. आगच्छो ; संकी. अनष्टयः ; संर. अनवधः .

• २ गोम. प्यजुल्यः ; संप्र. शुशुरयः ; प्रद. कावलिः ; संकी.
संर. मिशुरयः .

• ३ संप्र. (०) ; प्रद. शाकल्यः ; संर. शाकुल्यः .

• ४ गोम. रावपालयः (वा) ; संप्र. (०) ; प्रद. रावलिः ;
संकी. संर. रावपालयः ; जेबी. आरपाटयः .

• ५ प्रद. सैकिः .

६ संप्र. रावन्ध्रयः ; संकी. संर. रावन्ध्रयः .

७ गोम. सैरन्ध्र- ; संकी. सैरन्ध्रयः ; संर. सैरन्ध्रयः .

८ गोम. राजसीकि- ; संप्र. (०) ; प्रद. राजसिकि- ;
संकी. राजमायः ; संर. राजसकयः .

९ प्रद. सामुचि- ; संकी. संर. सामुचयः .

१० गोम. कापुट- ; संकी. संर. कापुट्य (१) .

११ संप्र. (०) .

• १२ गोम. शरद्वन्तः ; जेबी. शारद्वन्तः .

(२) मानवधौतसूत्रो गोत्रवसरिषात् प्रा. जैनमनहा-
र्येन लौगाक्षिः गोत्रवसरिषात् ॥ पुनः कापुट्युपि ॥

निष्कृताः

१ आमायण- २ आमायणाः ३ प्रैमायणाः
४ वृषगणाः ५ सोमभूताः ६ शोनव्याः ७ मौपकिः
८ इतिकायनाः ९ औदन्नजिः १० माठरः च
११ कैजालि अथ १२ लक्ष्मणयः... १३ वैध-
कयः १४ श्लोक्याः १५ यश्च भौमनि- १६ देव-
तयाः १७ गोमेयाद् अथ १८ उत्था-
स्वयंस्थाप १९ घृन्मायणाः २० सुवहुः च २१ अथो
ऋग्यायणाः २२ काट्यायणाः २३ स्वारोयणाः
२४ डाकवायणाः २५ शतृभयः २६ मिर्बोगादिः
२७ शरकाः २८ काष्टयणाः २९ शाकादः
३० शालिहोत्राः ३१ चायमाजाननाथाः
३२ कुवमिमाः ३३ चक्रिदाः ३४ दाक्षपाणयः
३५ मारीचयः ३६ मापशराविः ३७ आग्निशर्मा-
यणाः च ये ३८ हास्तिवासि ३९ यैलिमैल्लि-
४० आन्यकृति- ४१ कौपीतकि- ४२ सौमिधी-
४३ कण्डाहाः ४४ गायनि- ४५ वारणि-
४६ वैवरी- ४७ शैवरयः ४८ जिघान-
४९ हास्तिकश्यप- ५० पैठीनस- ५१ कैकसेय-
५२ प्रतिपेय- ५३ सौदयवसमोय- ५४ स्यामा-
५५ वसमोप- ५६ दार्भः ५७ पालशायिनः
५८ कदुक- ५९ भैक्षि- इति ॥ (प्रवरे तु नैष्टव
इति ।)

लौगाक्षयः

१ आनष्टयः २ भागुरयः ३ इत्येनपः ४ धाजा-
पालयः ५ शैरी ६ सिरौदवाही च ७ शैरद्वि
८ औपशवीयः ९ सौम्यपूकोयुपी १० कालशि
११ लोकाश्च- १२ स्व इदन्ध-इत्येतेपामविवाहः ।
तेषाम् ॥ (इत्यादि कालायनलौगाक्षिवत् ।)

शाण्डिलाः

१ शम्भुजाः २ जलिभ्रमोभौ ३ भूमपुटोप-
४ जलन्धर- ५ मुजः ६ मयूरः ७ पर्य- ८ गोष्टः
९ गर्दभीमुखः १० हिरण्यपाटुः ११ आदित्यपर्णः
१२ मौदामिष्ठुभः १३ शौशिल- १४ गोमिलः १५
शुदलः १६ घृकटण्डः च इत्येते १७ शुपर्दव्यः

१८ उत्तरः १९ शान्तिकेतुः च इत्येते
२० देवजातयः २१ वेदायन- २२ जङ्घरायणा-
२३ शत्रूहायन- २४ औदमेघाः २५ तृणवस्त-
२६ शण्डिलः २७ महाकाः २८ भद्रकः च
२९ वायुकीः ३० तार्कलिः ३१ तेत् ३२ चोदुदुदि
३३ सौमिनेयाः ॥ (प्रवराः विकल्प्य कालायन-
लौगाधिकत्) ।

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

निष्कृषाः

कश्यपान् व्याख्यास्यामः—

१ आमायणाः २ चङ्क्रायणाः ३ मायातणाः
४ घृषणाः ५ सौतन्य ६ सोन्या ७ मौषकिः
८ इति कायनाः ९ औदमजिः १० माठरः च
११ मैजालीली अथ १२ लाक्ष्मणयः १३ शाल-
यलेयाः १४ कैविक्याः १५ शैलेक्षयः १६ सिप्र-
यादुकायनः १७ सुपणात्वेतयः १८ वैकङ्कयः
१९ शैकयः २० शौकयः २१ जञ्च भौमानि
२२ देवातयाः २३ गोमजानाः २४ थो यत्सायथ-
यञ्च ये २५ धूम्रायणाः २६ छत्रहययः २७ त्रियो-
गारि- २८ शेलगाः २९ काट्टायनाः ३० शाकादाः
३१ शालिहोत्रायणाः च ये ३२ गाघायनाः
३३ चानयमीमा ३४ चक्र ३५ द्वाक्षपाणयः
३६ भारीषयः ३७ मापशराविः ३८ आमिशर्मा-
यणाः च ये ३९ हास्तिदासि- ४० पैलमोलिन-
४१ आन्यरुतिः ४२ कौपीतकिः ४३ कौण्ड-
४४ वायुतिः ४५ आरणि- ४६ यौवरि- ४७ शैवयः
४८ शान- ४९ हस्ति- ५० फेकतेय- ५१ प्रतिपेय
— ५२ प्रतिशयसामो ५३ सहायाः ५४ यसय-
५५ सौमिभि- ५६ योषदमि- ५७ पालिआ-
यनाः ५८ हर्लेरि- ५९ माहकि- ६० पार्षकि-
६१ वादयपि- ६२ पेटीनसि- ६३ कदुक-
६४ मञ्जीत्य ॥

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टे कोट्यवरशिष्याः प्रा. जीव
मैत्रराधेन संस्मरिणाः कोट्यवरश्रुतिः पुनःकालं प्रसीतः ।

लौगाक्षयः

१ अनुष्टुभः २ भाङ्कुरपः ३ शतयो ४ स्याज-
पालयो ५ शैरी ६ कुदवाही च ७ सौन्द्री ८ कुपजी-
वया ९ सोऽस्तमि १० कायुसविक ११ लौगाक्षि
१२ शरस्तम्भ इत्येतेषां त्रयापेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप-आवत्सार-शारस्तम्भ-इति होता.....
इत्यादि ॥

रेमाः

रैभ्यानां त्रयापेयः (इत्यादि कालायन-
लौगाधिकत्) ॥

शाङ्खामित्राः

शाङ्खामित्राः शाक्याः रेफाया कुयला इति ।
काश्यप-आवत्सार-शाङ्खामित्र-इति इत्यादि ॥

शण्डिलाः

१ शम्भुजाः २ जलुमिः चाधो ३ घोमपुरोधः
४ जलम्परः ५ मुज- ६ मपूरः ७ पर्य
८ मोण्णो ९ गर्दभीमुरः [लि] १० हिरण्यपाहुः
११ आदित्यवर्णः १२ सौधारयुभौ १३ गोसिल-
१४ गोमिलो १५ कुहलः १६ घृषरण्डः च
इत्येते १७ गोकुरण्डय- १८ मुतरः १९ चातिकेतुः
च इत्येते २० देवजातयः २१ वेदायन २२ जङ्घ-
लायन- २३ शत्रूहायन- २४ उदमेघः २५ तिल-
मस्ति २६ शण्डिलः २७ मगलः २८ मगलः च
२९ वासुकिः ३० तत्तलिः ३१ तेनिलिः
३२ वादुसुद- ३३ शौष्मणोया इति ॥ (प्रवराः
विकल्प्य कालायनलौगाधिकत् ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

मैरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य महाकुले ।
गोत्रकारानृपीन् वक्ष्ये तेषां नामानि मे शृणु ॥

(१) मत्स्य. १९५१ महाकुले (तथा कुले) ; गोत्र. ७२ ;
संस्कृत. १७२ कश्यप (कश्यप) .
[कोट्यवरनामधेयः संस्कृत. १५० ; मत्स्य. १२४ ; संस्कृत.
१९१ संस्कृत. ७४१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

निष्कृवाः

- १ आर्षायणा वृषेगणा मेर्वकिरितिकायनाः ।
 उदम्रजा मारुताश्च भोजवि-नयलक्षणाः ॥ (?)
 २ शालेयलेयाः कैरजाः कन्यकाश्चासुरायणाः ।
 मन्दकिन्या (?) वैश्रुगेयाः श्रुतेयो भौवर्नयनाः ॥
 ३ देवयौताः सोमेयाणा ह्यधर्छीयाभयाश्च ये ।
 काचयनाः शत्रुहयो हृद्रोगोश्च गर्दयनाः ॥
 ४ चक्रैर्धर्मा महौचकी दाक्षर्षण्य एव च ।

(१) मत्स्य. १९९।२ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

१ मत्स्य. आभायणि.

२ मत्स्य. कपिगणो ; गोप्र. संप्र. विपगणाः.

३ मत्स्य. भेषजी ; गोप्र. भेषावि ; संप्र. भेषः, भौवरयः ;
 प्रद. भौपरिः .

४ मत्स्य. इटकायना ; गोप्र. इटिकायनाः ; संप्र. किरिटि-
 कायनाः .

५ मत्स्य. उदम्रजाः . गोप्र. संप्र. ग्रन्थयोः इत आरज्य
 गदायनाः " इत्यन्तं नामानि नोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्य. १९९।३ .

१ मत्स्य. शालाहलेयाः .

२० मत्स्य. कैरिजाः .

२४ मत्स्य. वै शृगयाः .

२५ मत्स्य. शीतनाः .

२६ मत्स्य. भौवपायनाः .

(३) मत्स्य. १९९।४ .

१७ मत्स्य. देवयानाः .

१८ मत्स्य. गोमयानाः .

२० मत्स्य. कात्यायनाः .

२१ मत्स्य. दाक्षयणाः .

२२ मत्स्य. बहिर्द्वीग .

२३ जैषी. गन्धायनाः .

(४) मत्स्य. १९९।५ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

२४ मत्स्य. प्रद. भवनन्दिः ; गोप्र. भवनन्दी ; संप्र. भव-
 नन्दिः, भवनन्दयः ; संकी. भवनन्दयः ; संप्र. भवनन्दयः ;
 भवनन्दयः .

२५ मत्स्य. संप्र. महाचक्रिः .

२६ मत्स्य. गोप्र. दाक्षयण्यः ; संप्र. दाक्षयण्यनिः .

गोष्टीयना हर्कुरयो हास्तिर्दासिस्तथैव च ॥

१ वात्स्यपाणिनरन्यैकृतो हास्तलीयनिनस्तथा ।

प्रार्षायणः पैलमेलिर्वाधवातोयनस्तथा ॥

२ कौपीर्तकाः स्वावैतका आभिर्शर्मायणाश्च ये ।

मेर्वपाः कैकसेर्याश्च तथा चैव सुवर्धयः ॥

३ पौल्यो ज्ञानरौधाश्च औमेयाः सर्व एव तु ।

इयामोर्दरा चैवर्षास्तथा चैवोर्द्वलीयनाः ॥

२७ मत्स्य. बोधयानाः ; गोप्र. घाष्टयनाः ; संप्र. क्रोष्टयनाः ;
 मौष्ठयनाः ; प्रद. गोष्ठायनः ; संकी. संप्र. गोष्ठायनाः .

२८ मत्स्य. कार्तिकयः ; गोप्र. संप्र. जैषी. हारिकयः ; प्रद.
 कीरिः .

२९ मत्स्य. हस्तिदानाः ; गोप्र. हस्तिदः ; संप्र. हस्तिदाः ;
 प्रद. हास्तिदाः .

(१) मत्स्य. १९९।६ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

३०, ३१ मत्स्य. गोप्र. वात्स्यायनाः निकुलजाः ; संप्र.
 वात्स्यायनास्निकुलो ; प्रद. वात्स्यायनिः .

३२ मत्स्य. गोप्र. शास्त्रायनिनः ; प्रद. हास्तलायनिः .

३३ मत्स्य. प्रार्षायणाः ; संप्र. (०) .

३४ मत्स्य. पलमौलिः ; संप्र. (०) ; प्रद. पैलमेलिः .

३५ संप्र. (०) .

(२) मत्स्य. १९९।७ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

३६ मत्स्य. कौवेकाश्च ; संप्र. कौशीनकाः ; कौपीनकाः ; प्रद.
 कौशीनकिः .

३७ मत्स्य. दयाकाराः ; संप्र. स्वापदान्ताः , स्ववदान्ताः ;
 प्रद. रवापः , स्वापदान्ताः .

३८ मत्स्य. भद्रिगर्मायणाः ; गोप्र. भद्रिगर्मायणिः .

३९ संप्र. कौनिराः .

४० मत्स्य. गोप्र. कैकरतयाः ; संप्र. कैकतयाः .

४१ मत्स्य. तु बभ्रवः ; गोप्र. सुवभ्रयः ; संप्र. सुगन्धयः ;
 प्रद. वपुः बन्धः ; संकी. संप्र. बभ्रवः .

(३) मत्स्य. १९९।८ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

४२ मत्स्य. प्रायेयः ; गोप्र. यौवयः ; प्रद. पौलिः .

४३ मत्स्य. ज्ञानरौधाः ; गोप्र. ज्ञानरयः ; संप्र. ज्ञानरयः ;
 ज्ञानरयः .

४४ मत्स्य. आभा प्रायेय एव च ; गोप्र. अभाः सर्ग
 एव तु ; संप्र. अययः सर्ग एव तु ; प्रद. अभायः , सर्गः .

४५, ४६ मत्स्य. दयामायनिः , शिराययः , दयामाः , ययाः ;
 नागशिरः ; प्रद. दयामाः , नागरिः , धराः , नागशिरः ; संकी.
 दयामायनाः , नागशिरः ; संप्र. दयामाः , ययाः , नागशिरः .

२ कार्ययनाश्च मारीचो आजिहानहास्तिकाः ।
वैकर्ण्योः कार्यपाश्च सासिर्षो हरिवीर्यनाः ॥
३ र्मेतद्विन्नः सोममुवरत्र्यार्येयाः परिकीर्तिताः ।
३ अवत्सारः कश्यपश्च निधुवश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाहा ऋण्यः परिकीर्तिताः ॥

४७ गोम्र. वैल्लवलायनः ; संप्र. यद्रोडलायनः, पद्रोडलायनः ;
प्रद्र. पद्रोडलायनः .

(१) मरस्य. १९९/९ ; गोम्र. ७२ ; संप्र. ६७२.

४८ मरस्य. काष्ठाहारिणः ; गोम्र. कष्टायना ; संप्र.
कशायनाश्च, काष्ठायनाः ; प्रद्र. काष्ठायनः ; संकौ. संर.
वाष्ठायना .

४९ संप्र. मारीपाः, मारीवाः ; प्रद्र. मारीकः .

५० संप्र. आनिहा, वासिहायनाः ; संकौ. संर. वासिहाय-
यनाः .

५१ संप्र. यानहास्तिकः .

५२ संप्र. विशीर्षवाः .

५३ मरस्य. काश्ययेयाः ; गोम्र. कश्यपाश्च .

(२) मरस्य. १९९/१० ; गोम्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

५६ गोम्र. मर्षतः ; संप्र. मर्षत, मागजाः ; प्रद्र. मनसः .

५७ मरस्य. च भृगवः ; गोम्र. सावभृग्विः ; संप्र. साव-
भृगवः, स्वासोवजवः ; प्रद्र. भृगु .

(३) मरस्य. १९९/१०, ११ पूर्वार्ये (वत्सरः कश्यपश्चैव
चक्षिष्ठश्च महातपाः ।) ; गोम्र. ७२ अवत्सारिः कश्यपश्च (वत्सरः
कश्यपश्चैव) ; संप्र. ६७२ .

निधुवगणे संप्र. प्रद्र. संकौ. संर. पृथुग्रन्थेषु अधिकानि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ बाह्वाकायनाः— संप्र. बहकायनाः ; प्रद्र. बाहुकायनः ;
संर. बाहकायना .

२ भौमनया— संप्र. भौमनयः ; प्रद्र. (०) ; संर. भौमनाः .

३ शौकपा— संप्र. शेरकाः ; प्रद्र. शौक्य .

४ पाचामनय— प्रद्र. पावामयः ; संकौ. संर. (०) .

५ ज्ञानहस्तय— संप्र. ज्ञातहस्तयः .

६ भृयोगरा— प्रद्र. भृगौरः ; संकौ. संर. (०) .

७ प्रनिधवा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

८ प्रातिधेया— संप्र. प्रीतिधेयाः .

९ कैजालय— संर. कौमाल्य .

१० काण्डवायना— संप्र. काण्डवावनयः ; प्रद्र. संर.
कण्डवायनः .

रेभाः

१ रैमाश्च सांख्यमित्राश्च त्र्यार्येयाः परिकीर्तिताः ।

वत्सारः कश्यपश्चैव रैभश्चैव महातपाः ।

परस्परमवैवाहा ऋण्यः परिकीर्तिताः ॥

लौगाक्षयः

२ अतः परं प्रवक्ष्यामि व्यामुप्यायणगोत्रजान् ॥

३ आनष्टयो भागुरयस्तानैवो राजवन्नयः ।

सैरुधी रोदर्वहिश्च सैरन्ध्री रोपसेर्वकिः ॥

११ कैरिहा— प्रद्र. कौरिध. ; संकौ. संर. (०) .

१२ श्वाकायना— संर. श्वाकायनाः .

१३ कामेया— प्रद्र. कामेयाः .

१४ नकयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

१५ वेलणीभिक्षयाः— प्रद्र. वेलणिः, मिक्षिः ; संकौ.
वेलणीभिक्षयः ; संर. वैणीवाः, मिक्षयः .

१६ भूताशव— प्रद्र. संकौ. संर. (०) .

पृथेयु कानिषिजामानि मरगवधौतसूये शुक्रयशुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) गोम्र. ७३ रैमाश्च (नैहास्य) वत्सारः (वत्सरः)
रैभश्चैव (निषवध) ; संप्र. ६७२—६७३ रैमाश्च (नैहास्य)
त्र्यार्येयाः परि (त्र्यार्येयाः सर्वे प्र) द्वितीयपुत्रीयार्थेनोः (अवत्सरः
कश्यपो मुख्यो निषवस्तु द्वितीयः । सगोत्रत्वादवैवाहा
कश्यपोऽमी परस्परम् ॥) . मरस्यपुराणे नाय गणः सपुत्रीनः ।

(२) मरस्य. १९९/११ ; गोम्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

(३) मरस्य. १९९/१२ ; गोम्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

[गोत्रप्रवरनामसमूहः संप्र. ६५३ ; प्रद्र. १२९ ; संकौ.
१२९ ; संर. ४४८ इत्यत्र इत्यः ।]

१ मरस्य. अनययः ; गोम्र. अनुधेयाः ; संप्र. अनुधयः ;
संकौ. अनययः ; संर. अनययः .

२ मरस्य. नाकुरयः ; गोम्र. भिदुरयाः ; संप्र. भागुरयः ;
भुदुरयः ; प्रद्र. नाकुरिः ; संकौ. संर. मिगुरयः .

३ मरस्य. स्नापयो .

४ मरस्य. राजवर्णयः ; संप्र. रत्नचयः, राजवनयः ; प्रद्र.
राजवणिः .

५ मरस्य. रोधिः ; संप्र. सौरिः, सौर्यः ; प्रद्र. सैरिपिः ;
संकौ संर. सौर्यः .

६ मरस्य. रोदर्वहिः वैव ; संप्र. सिरो वैवोदाश्च ; प्रद्र.
औदवाहिः ; संकौ सिरोदवाह्यः ; संर. निरोदवाह्यः .

७ संकौ. सौर्ययः ; संर. सौर्ययः .

१ साम्राजिकः साँट्ट-पिङ्गाक्षिः सर्जातम्बिस्तथैव च ॥

२ दिवा वसिष्ठा इत्येते नक्तं श्रेयाश्च कश्यपाः ।

ज्यापेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

३ कश्यपो वत्सरश्चैव वसिष्ठश्च महावपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

शाण्डिल्याः

४ संपातिश्च वैलिश्चोमौ पिपैलोऽथ जलन्धरः ॥

५ मुजातैपूरः पूर्वश्च कैर्दमो गर्दभीमुखः ।

हिरण्यबाहुकैरातावुभौ काश्यपंगोभिलौ ॥

१ कुँहलौ घृकल्लण्डश्च सुकेतुश्च तयोर्त्तरः ।

जैर्दमैश्चर्तुर्णविन्दुर्नहकैरल्लैयाश्च ये ॥

२ शौण्डिल्या वैर्दानव-सौर्दानवौ देवजातयः ।

पैपल्लोदितौवरिवै ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ ज्यापेयोऽभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

४ असितो देवलश्चैव कश्यपश्च महावपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

८ मत्स्य. रौपसेनिकः ; गोप्र. रूपवत्सकिः ; संप्र. रोप-
वत्सकिः ; औपपत्यकयः ; प्रद. औपकत्सकिः ; संकी. औपपत्यकयाः ;
संर. औपपत्यकयः .

(१) मत्स्य. १९९।१३ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

९ मत्स्य. यायुनिः ; संप्र. साम्नाधिः .

१० मत्स्य. कादुः ; संप्र. सादः ; प्रद. सापः .

१२ गोप्र. सचातम्बिः ; संप्र. आजातम्बिः , सौतयाः ; प्रद.
सजानपिः , सौपतः ; संकी. संर. सौतयाः .

(२) मत्स्य. १९९।१३, १४ (दिवावष्टाभ इत्येते भद्रस्या
शेयाश्च काश्यपाः । ज्यापेयाश्च तथैवैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः ॥) ;
गोप्र. ७३ उच्यते (ज्यापेयाश्च तथैवैषां प्रवरः परिकीर्तिताः ।) ;
संप्र. ६७३ शेयाश्च (शेयास्तु) .

(३) मत्स्य. १९९।१४, १५ कश्यपो वत्सरश्चैव (वत्सरः
कश्यपश्चैन) ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ यो वत्सर (योऽवत्सर) .

(४) मत्स्य. १९९।१५ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

[गोत्रमन्त्ररत्नाम्रः संप्र. ६५० ; प्रद. ११५ ; संकी.
१९१ ; संर. ४४४ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. संपातिः .

२ मत्स्य. नमः कोभी ; प्रद. वन्तिः .

३ मत्स्य. पिप्पत्यः ; संप्र. पिप्पत्यः , पिप्पत्याः .

(५) मत्स्य. १९९।१६ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

५ मत्स्य. मुजातपूरः ; गोप्र. मुंजोमानः ; संप्र. मुजातः ,
पूरः ; प्रद. मुजापूरः .

६ मत्स्य. पूर्वः ; संप्र. पूर्वः , पर्वयाः , पर्वयाः ; प्रद.
पर्वयः ; संकी. संर. पर्वयाः .

७ मत्स्य. गर्भः .

८ मत्स्य. गर्दभीमुखः , गर्भदाः मुखाः (१) .

९ संप्र. हिरण्यबहु- .

११ गोप्र. संप्र. प्रद. कश्यपः .

१२ गोप्र. गोभिलौ ; संप्र. गोभिनी .

(१) मत्स्य. १९९।१७ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

१३ मत्स्य. गोप्र. कुलहः ; संप्र. कुलहः , कुहलाः ; संकी.
कुहलाः ; संर. कुहलासः .

१४ मत्स्य. वृषकण्डः ; गोप्र. वृषकण्डः ; संप्र. वृषदण्डः ,
वृकतण्डाः ; प्रद. वृकतण्डः ; संकी. संर. पकरण्डाः .

१५ मत्स्य. गोप्र. वृषकण्डः ; संप्र. वृषकण्डः , वृषकण्डः ;
संकी. संर. वृषकण्डः .

१७, १८ मत्स्य. निशाचमख्यौ मत्स्याः ; गोप्र. तदपासत्त-
वत्सो ; संप्र. तदुत्तसत्तवत्सो ; प्रद. तदपासः , तदपासः .

१९ मत्स्य. महान्तः कैलाः च ये ; संप्र. महकैलाः ,
महाकैलाः ; प्रद. महाकैलाः , अयः ; संकी. महकैलाः ;
संर. महाकैलाः .

(२) मत्स्य. १९९।१८ ; गोप्र. ७३ ऋषयः परिकीर्तिताः
(ऋषिर्वा परिकीर्तिताः) ; संप्र. ६७३ गोप्रवत् .

२० मत्स्य. शाण्डिल्याः ; गोप्र. संप्र. शाण्डिल्याः .

२१, २२ मत्स्य. दानवश्चैन तथा वै ; गोप्र. वैदानवोर्दो-
नवो ; संप्र. वैदीनवसौ दनवो .

२३ गोप्र. वैदपातयः ; संप्र. वै दयातयः ; प्रद. वैदपातिः .

२४ गोप्र. पिप्पत्यादिः ; संप्र. पिप्पत्यादिः , वैपत्यादयः .

२५ मत्स्य. तयवराः ; संप्र. तोयवराः ; प्रद. तोवरिः .

(३) मत्स्य. १९९।१९ (ज्यापेयाभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवराः
शुभाः ।) ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ (०) .

(४) मत्स्य. १९९।१९ ; गोप्र. ७४ ; संप्र. ६७३ (०) .

ऋषिप्रधानस्य तु कश्यपस्य

दाक्षायणीभिः सकलं प्रसूतम् ।

जगत्समग्रं मनुसिंहमुख्य

किं ते प्रवक्ष्याम्यहमुत्तरं नृप ॥

(१) एतेषु काण्डेषूक्तानां निधुवरेमशण्डिल-
लोगाक्षिगणानां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात् । सगोत्रत्वं
च सर्वेषु प्रवरेषु म्रियमाणतया सत्तया च कश्यपानुवृत्तेः,
स्याप्येवमवरेषु द्वापैयसंनिपाताच्च । लौगाक्षीणां तु द्विगोत्र-
त्वात् कश्यपैः सर्वैः वसिष्ठैश्चविवाहः । इह शण्डिलना
चत्वारः प्रवरा विकल्पेन बोधायनोक्ताः । काश्यपावत्सार-
शाण्डिल्येति प्रथमः । काश्यपावत्सारदैबलेति द्वितीयः ।
काश्यपावत्सारसितेति तृतीयः । शाण्डिल्यसितदैबलेति
चतुर्थः । तथा आपस्तम्बादिभिश्च विकल्पेन द्वौ प्रवरो ।

(१) मास्य. १९९।२० तु कश्य (च कश्य) दाक्षाय-
णीभिः (दाक्षायणीभ्यः) मुख्य (मुख्यं) नृप (नृ) ; गोत्र.
७४ ; संप्र. ६७१ समग्र (सङ्ग्रह) मनुसिंह (मनुसिंह) .

अस्मिन् शण्डिल्यगणे संप्र. प्रद. संकी. संर. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ अजावंशा.— संप्र. जावंशाः ; प्रद. जावंशः ; संर.
जावंशाः .

२ गौत्रिलाः.— संप्र. गोशालाः ; प्रद. (०) ; संर.
गौशिलाः .

३ शत्रुगावना.— संप्र. शत्रुनापनाः ; प्रद. शत्रुगावनः .

४ जीमा.— प्रद. (०) ; संर. जीनाः .

५ शिजा.— संप्र. शन्जाः ; प्रद. डाजः ; संर. शिजाः .

६ मुद्धमयूरा.— संर. मुज्जमयूराः .

७ मागीदुर्भ.— संप्र. संकौ. संर. (०) .

८ कुहनः.— संप्र. संकौ. संर. (०) .

९ चटावना.— संर. वटावनाः .

१० गृहल.— संप्र. संकौ. संर. (०) .

११ मगला.— प्रद. मङ्गल, संकौ. मङ्गलाः ; संर. (०) .

१२ मंहलाः.— संप्र. प्रद. (०) ; संर. मेहताः .

१३ भगला.— प्रद. संकौ. संर. (०) .

१४ धवला.— संप्र. प्रद. (०) .

१५ भुजाजलय.— प्रद. भुजाजलः ; संकौ. भुजाजलय .

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवधौतसूत्रे शुक्लसुवर्दे-
यशिशिष्ठे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

दैवलासितेति प्रथमः । काश्यपदैवलासितेति द्वितीयः ।

तत्रैतेषु प्रवरेषु पट्सु पञ्च मन्त्रदशः प्रतीयन्ते—कश्यपा-

वत्सारशाण्डिल्यदैवलासिताः । ततः शण्डिल्यनां पञ्चापैयः

प्रवरो वक्तव्यः काश्यपावत्सारशाण्डिल्यदैवलासित—इति,

‘ यस्यापि मन्त्रकृतो वृणीते ’ ‘ यावन्तो वा मन्त्रकृतो

वृणीते ’ इति श्रुतिभ्याम्, तथा ‘ यजमानार्थेयाण्यह

परस्तादवाञ्छि ऋषिण ’ इत्युक्त्वा ‘ यावन्तो वा मन्त्रकृत-

स्तावन्तो वृणीते ’ इति कात्यायनवचनाच्च । तथापि

पञ्चापैयप्रवराः केनापि सूत्रकारेण नोपदिष्टाः । तस्मात्

समानायामपि शण्डिल्यसमाख्यायां वंशभेदकल्पनया

न्यवस्थिता एते विकल्पा द्रष्टव्याः । वंशिक्ये सति पञ्चा-

पैयवर्णं प्रसज्यत इत्युक्तम् । तस्माद्यथोक्त एवार्थः ।

‘ शुद्धशैशिरिरित्येको द्विगोत्रः प्रोच्यते मुनिः । तद्वंशप्रमथाः

प्रोक्ताः शुद्धशैशिरयो यथा ॥ तथैकोऽहर्बसिष्ठत्वं नक्त-

कश्यपता गतः । मुनिर्द्विगोत्रसदृश्या लौगाक्ष्याद्या द्वि-

गोत्रजाः ॥ द्वयोस्त्वसामान्यादभेदं रणमेतयोः । विकल्पेनाहु-

राचार्या विकल्पो नान्यथा भवेत् ॥ प्रथमः प्रवराः प्रोक्ताः

पितृहत्यादकस्य यः । प्रतिग्रहीतुः पाश्चात्यः शुद्धशैशि-

रि (१ री) णा यथा ॥ ’ गोत्र. ७४

(२) अथ कश्यपाः । तेषां त्रयो गणाः—निधुवाः

रेमाः शण्डिल्यश्चेति । तत्र प्रथमगणे एकशौतिर्गोत्रभेदा,

द्वितीयगणे निर्भेदः, तृतीयस्तु त्रिशत्यकारः ।

ट. ६१९

द्वाभुच्यायणा लौगाक्ष्यादवस्त्रिप्रवराः, काश्यप—आव-

त्सार—वासिष्ठेति । चतुर्थप्रवरवर्ता शण्डिल्यनामन्यैः

सहाविवाहे समानप्रवरत्वं न कारणं, किन्तु सगोत्र-

त्वमेव, तद्विधानां सप्रवरत्वमपीति विवेकः ।

ट. ६४०

लौगाक्षायणानां सर्वैः कश्यपैः सर्वैश्च वसिष्ठैः सकृत्ति-

मिश्र सह परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात् सप्रवरत्वाच्च ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—‘ वसिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणा-

मनन्वयः । सकृत्तीनां दिवंश्यत्वाद्वासिष्ठैश्च चतुर्विधैः ॥

स्वर्णयैः सगोत्रत्वात्परैरन्यथा नान्वयः ॥ ’

लौगाक्षयस्त्रिप्रवराः काश्यपावत्सारवासिष्ठेति होता,

वसिष्ठऽवत्सारवत्कश्यपवत् इत्यध्वर्युः, वासिष्ठ्यावत्सार-

काश्यपेति होता, कश्यपवदवत्सारवद्वसिष्ठवदित्यध्वयुः ।
एते अहर्वसिष्ठाः रात्रौ कश्यपाः । अहर्वसिष्ठा इत्यनेन
विवांहातिरिक्तं वसिष्ठकार्यं वसिष्ठशब्देनोच्यते । एवं
नक्तकश्यपा इत्यत्रापि । तेन दिनकर्मणि वसिष्ठगोत्रप्रयुक्तं
प्रयाजादि कार्यं, रात्रिकर्मणि कश्यपगोत्रप्रयुक्तं तत्कार्यम् ।
तत्तद्विगोत्राणां यथा तत्तदेकगोत्रैः सहाविवाहस्या
तत्तदेकगोत्राणामपि तत्तद्विगोत्रैः सहाविवाहः, यथा
तत्तदेकगोत्रैः । तत्तद्विगोत्रविशेषाणामन्योन्यं, यथैक-
गोत्राणां, (तथा ?) द्विगोत्राणामपि वसिष्ठभरद्वाजत्वा-
दिगोत्रस्य अविशेषात् । संम. ६५३, ६५५

प्रवरसंग्रहकारः

कश्यपो रेभरैमौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।
संकृतिः पूतिमापश्चायत्सारो नेधुवो दश ।
गोत्राणि कश्यपगणस्तत्रान्योन्यं न दोर्महः ॥
आनष्टयो भागुरयस्तानयो राजधारयः ।
सराश्चाहीनजाश्चैव बाह्वस्तदनन्तरम् ॥

(१) प्रपा. ३१० (काश्यपश्च तथा वत्सरश्च नैष्वसंकृती ।
पूतिमापश्च रैम्बश्च तथा शाण्डिल्यश्चाण्डिलौ । देवलोऽसितश्चेति
दश काश्यपसंज्ञिताः ॥) ; विपा. ७०५ कश्यपगण (काश्यप-
गण) ; ज्योति. १३४ रेभरैमौ (रेभरैमौ) संकृतिः (संकृतिः)
श्चायत्सारो (श्व वत्सरो) ; बाल. १५३ पृ. १७८ श्चायत्सारो
(श्व वत्सरो) गणस्त (गणास्त) ; संम. १८१ रैमौ (रेमौ)
कश्यपगण (काश्यपगण) .

(२) प्रपा. ३११ (अनष्टयो नानिकुला ततो राजधारयः ।
स्वैरहितराजाश्च सैरहीराजसेवकाः । द्यापुत्रिः द्यापुत्रिजाक्षि-
लोकाधिराजदम्बकाः ॥) ; विपा. ७०६ (आनष्टयोराकुल्यः रा-
(द्या) नयो राजधारयः । सराश्चाहा (ही) नजाश्चैव बाह्वस्तद-
नन्तरम् ॥ तथा शामुनयः प्रोक्तः सौरन्ध्या राजसेवकाः ।
शाण्डिल्यमाय (शाण्डिल्याय) लोगाक्षितयैव शरदम्बकाः ॥) ;
ज्योति. १३५ (वनापुत्रोराकुल्यः श्वानयो राजधारयः । सराश्चा-
हिताश्चैव बाह्वस्तदनन्तरम् ॥ तथा शामुनयः प्रोक्तः सैरन्ध्यो
राजसेवकाः । स्वापुत्रिश्च लौगाक्षितयैव शरदम्बकाः ॥) ;
बाल. १५३ पृ. १७९ (आनष्टयोराकुल्यः श्वानयो राजधारयः ।
सराश्चाहीनजाश्चैव बाह्वस्तदनन्तरम् ॥ तथा शामुनयः प्रोक्तः
सैरन्ध्यो राजसेवकाः । श्वानुत्रिश्च लौगाक्षितयैव शरदम्बकाः ॥) ;

तथा सामुचयः प्रोक्ताः सैरन्ध्यो राजसेवकाः ।
स्वापुत्रिश्च लौगाक्षितयैव शरदम्बकाः ॥
एते त्रयोदश प्रातर्वसिष्ठा निशि कश्यपाः ।
गायत्रीयोनिस्बन्धावङ्गीकृत्य प्रवर्तकाः ॥
अहर्वसिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्वयम् ।
तेषां गोत्रद्वयं मुक्त्वा वासिष्ठं काश्यपं तथा ।
सर्वत्रापि विवाहाः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥
काश्यपेयगणस्यापि वासिष्ठस्य गणस्य च ।
संकृतिपूतिमापाभ्यां विवाहो न परस्परम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

त्रयंश्च कश्यपगणा निधुवा रेभशण्डिलाः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्वेद्युः परस्परम् ॥
वासिष्ठैः काश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणामनन्धयः ।
अहर्वसिष्ठतोक्तिरस्तु प्रयाजाप्यादिगोचरा ॥

संग. १८१ (आनष्टयो राकुल्यः श्वानयो राजधारयः । सराश्चाही-
नजाश्चैव बाह्वस्तदनन्तरम् ॥ तथाशा मुनयः प्रोक्ताः सैरन्ध्यो
राजसेवकाः । शाण्डिल्याश्च लौगाक्षितयैव शरदम्बकाः ॥) .

(१) प्रपा. ३११ पृ. ; विपा. ७०६ ; ज्योति. १३५ ;
बाल. १५३ पृ. १७९ ; संग. १८१ .

(२) प्रपा. ३१० ; विपा. ७०६-७०७ वासिष्ठं (वसिष्ठं) ;
ज्योति. १३५ गोत्रद्वयं (गोत्रद्वयं) ; बाल. १५३ पृ. १७९ ;
संग. १८१ वासिष्ठं (वसिष्ठं) .

(३) प्रपा. ३१० ; चम. १०३ (=) वासिष्ठस्य (वसि-
ष्ठस्य) ; संम. ६१ (=) चमकय ; प्रद. १२९ संकृतिपूति-
मापाभ्यां (संकृतेः पूतिमापस्य) ; विपा. ७०६ विवाहो न
परस्परम् (नान्योन्यं पाणिपीडनम्) ; ज्योति. १३५ ; प्रका-
३४९ ; बाल. १५३ पृ. १७८ ; संग. १८१ विपावद, वच. ;
कृम. १०५० (=) .

(४) स्मृत्यसार. १५ ; संम. ६२ ; कृम. १०५० (=)
रेभ (रेभ) .

(५) स्मृत्यसार. १५ वासिष्ठः (वसिष्ठः) ; संग. ६५३
वासिष्ठैः काश्यपैः (वसिष्ठैः कश्यपैः) पृ. ; चम. १०५ (=)
आप्यादि (आप्यादि) ; संम. ६२ आप्यादि (जाघारि) ;
प्रद. १३०-१३१ उत्तरार्धे (अहर्वासिष्ठतोक्तिरस्तु वागव्याख्या-
लया १) ; बाल. १५३ पृ. १८१ संवद, पृ. ; कृम-
१०५१ (=) संवद .

वसिष्ठकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केवल्यसिद्धाः

वसिष्ठान् एकार्पयान् व्याख्यास्यामः—

१ धेकलिः २ चारदकिः ३ साखलाः ४ गौरि-
भयसः ५ आन्धलायनाः ६ कपिष्ठलाः ७ शौचि-
ष्टुक्षाः ८ व्याघ्रपादः ९ बाह्यकायनिः १० वाटव्याः
११ गायनिः १२ नयासाः १३ जातूकर्ण्याः
१४ औडुलोमिः १५ क्रौञ्चोमिः १६ क्रौञ्चयन्ताः

(१) बौधाय. गोत्र. ७५ ; संम. ६५०-६५१ ; संम.
५९ ; प्रद. १२५ ; संकौ. १९१ ; संर. ४४४-४४५.

१ गोत्र. संम. वैतालकिः ; संप्र. वैतालकव्याः ; प्रद.
वैतालकिः ; संकौ. संर. वैतालकव्याः .

२ गोत्र. वाटरकिः ; संप्र. १ ; संम. वाटरकिः ; प्रद.
हृत्किः ; संकौ. संर. रक्यः .

३ गोत्र. साव्याः ; संप्र. रसाखलाः ; संम. संर. सारव्याः ;
प्रद. साव्याः ; संकौ. सारव्याः .

४ बौधाय. संकौ. संर. गौरिभयसाः .

५ बौधाय. कारिष्ठाः ; गोत्र. वशिष्ठान् ; संम. कपिष्ठाः .

७ गोत्र. संकौ. शौचिष्टुक्षाः ; संप्र. सामिष्टुक्षाः ; संम. शौचि-
ष्टुक्षाः ; प्रद. शौचिष्टुक्षाः .

८ बौधाय. व्याघ्रपादाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. व्याघ्र-
पादाः .

९ संम. बाह्यकायनिः ; प्रद. काम्यकायनिः ; संकौ. बाह्य-
कायनव्याः ; संर. बाह्यकायनः .

१० गोत्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. बाटव्याः ; प्रद.
वाटव्याः .

११ बौधाय. (०) ; संप्र. संकौ. गायनव्याः ; संर. गाय-
नव्याः .

१२ बौधाय. संम. (०) ; संप्र. संकौ. संर. नयाव्याः .

१३ बौधाय. जातूकर्ण्याः .

१४ गोत्र. औमोमिः ; संप्र. औमोमव्याः ; संकौ. औमोमव्याः ;
संर. औमोमव्याः .

१५ गोत्र. क्रौञ्चोमिः ; संप्र. संकौ. संर. क्रौञ्चोमव्याः .

१६ गोत्र. क्रौञ्चयन्ताः .

सं. का. ४७

१७ सुन्दरहरिताः १८ काण्ठेविद्धिः १९ सौमन-
सायनाः २० आलम्भायनाः २१ लौमायनाः
२२ स्वस्त्याः २३ कार्पिताः २४ पार्णकायनाः
२५ चौडकायनाः २६ पार्णवल्काः २७ वैषनाः
२८ गौरव्याः २९ आविष्ठायनाः ३० बाह्यकथयः
३१ आविश्चितयः ३२ अभययाजयाः ३३ पूति-

१७ गोत्र. सुन्दरहरिताः ; संप्र. सुन्दरहरिताः ; संम. सुन्द-
रहरिताः ; प्रद. सुन्दरहरिताः ; संकौ. सुवाहरिताः ; संर. सुवाहा-
रिताः .

१८ गोत्र. संम. काण्ठेविद्धिः ; संम. काण्ठेविद्धयः ; प्रद.
काण्ठेविद्धिः ; संकौ. संर. काण्ठेविद्धयः .

१९ बौधाय. सौवस्तायनाः ; गोत्र. सौवस्तायनाः ; संप्र.
सौवस्तायनाः ; संम. सौवस्तायनाः ; प्रद. सौवस्तायनाः ;
संकौ. संर. सौवस्तायनाः .

२० प्रद. (०) .

२१ बौधाय. संप्र. संकौ. लोमायनाः ; गोत्र. लोमायनाः ;
संम. लोमायनाः ; प्रद. लोमायनाः ; संर. लोमायनाः .

२२ संम. स्वस्त्याः ; प्रद. स्वस्त्याः .

२३ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. संर. कार्पिताः ; प्रद. कार्पि-
यिताः .

२४ संकौ. संर. पार्णकायनाः .

२५ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

२६ गोत्र. संम. जेवी. पार्णवल्काः .

२७ संप्र. देवत्राः ; देवत्री- ; संम. देवत्राः .

२८ संम. न्यानाः .

२९ गोत्र. संम. विशावनाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर.
विशावनाः .

३० संम. बाहुकथयः .

३१ गोत्र. आविश्चितयः ; संप्र. संकौ. संर. आविश्चितयः ;
संम. आविश्चितयः ; प्रद. आविश्चितयः .

३२ गोत्र. संर. वस्त्यायनाः ; संप्र. संकौ. वस्त्यायनाः ;
संम. वस्त्यायनाः ; प्रद. वस्त्यायनाः .

३३ संम. (०) .

माषाः ३४ सप्तवैलाः ३५ वासिष्ठाः इत्येते
वसिष्ठाः । तेपामेकार्पेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
इति होता । वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥-

कुण्डिनाः

१ कुण्डिनाः २ लोहायनाः ३ गुग्गुलिः ४ औष-
स्वस्थाः ५ वैकर्णयः ६ आविश्वाः ७ बदरः
८ अश्मरथाः ९ वाहवः १० कौडकोल्याः ११ साम-
झलिनः १२ फापटवः १३ पैठकाः १४ नयप्रामाः

३४ गोम्र. संप्र. प्रद. सप्तवैलाः ; संम. पुण्वैलाः ; संकौ.
सप्तवैलाः ; संम. सप्तवैलाः .

३५ गोम्र. संकौ. संम. वसिष्ठाः ; संम. विशिखाः .

(१) बौध्मीप्र. ; गोम्र. ७५ ; संप्र. ६५१ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२६ ; संकौ. १९१-१९२ ; संम. ४४५ .

२ संप्र. लोहायनाः ; संम. होलायनाः ; संकौ. संम. लोहि-
तायनाः .

३ संप्र. गुग्गुलः ; संम. गौणाः ; संकौ. संम. गुग्गुलः .

४ बौध्मीप्र. औषवस्तिः ; गोम्र. प्रद. अश्वत्थः ; संप्र. संकौ.
संम. अश्वत्थाः ; संम. आश्वत्थाः .

५ संप्र. संकौ. संम. वैकर्णयः ; संम. वैरुणयः ; प्रद.
तेकर्ण .

६ बौध्मीप्र. (०) ; गोम्र. आविश्वाः ; संप्र. औषवस्थाः ;
संम. आविष्वाः ; प्रद. पिन्दुः ; संकौ. संम. औषवस्थाः ; जेबी.
आविष्वाः

७ बौध्मीप्र. संप्र. संकौ. संम. (०) ; संम. बदराः ; प्रद.
अधिरवः .

८ गोम्र. प्रद. अश्मरथाः ; संप्र. अश्वरथाः ; संम.
आश्मरथाः ; संकौ. संम. आश्मरथाः .

९ गोम्र. संम. वाहवः ; संकौ. संम. वाहवाः .

१० बौध्मीप्र. कौडकोल्याः ; गोम्र. कौडकोल्याः ; संम.
कौडकोल्याः ; प्रद. कौडकोल्याः ; संकौ. संम. कौडकोल्याः .

११ गोम्र. संम. सामझलिनः ; संप्र. संकौ. संम. सामझलिनः ;
प्रद. सामझलिः .

१२ गोम्र. संकौ. पैठकाः ; संप्र. पैठकानयः ; संम. प्रद.
संम. पैठकाः .

१४ संप्र. आमाः .

१५ हिरण्याक्षायणाः १६ पैप्पलादयः १७ भाक्षिः
१८ माध्यन्दिनाः १९ शान्तिः २० सौपक्षिः इत्येते
कुण्डिनाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ
-मैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति होता । कुण्डिनवद्-
मित्रावरुणवद्-वासिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

उपमन्यवः

१ उपमन्यवः २ औपगवाः ३ माण्डलेखयः
४ कापिञ्जलाः ५ जालागताः ६ तपोलोकाः
७ त्रैवर्णाः चैव ८ पार्णागारिः ९ मुराक्षराः
१० झीलालयः ११ महाकर्णायनाः १२ बालशिक्षाः

१५ गोम्र. हिरण्याक्षयाः ; संम. हिरण्याक्षाः .

१६ संम. पैष्ठाः ; पैप्पलादयः .

१७ गोम्र. मान्यकिः ; संप्र. संकौ. संम. सौगयोक्षिताः ;
संम. (०) ; प्रद. सौगिः , अक्षिः .

१८ गोम्र. माध्यन्दिनिः .

१९, २० बौध्मीप्र. शान्तिः , सौपतिथिः ; गोम्र. शान्तिः ,
सौपक्षिः ; संप्र. सोमपक्षयः ; संम. शान्तिसौपक्षिः ; प्रद. सौपक्षिः ,
त्वानिः ; संकौ. संम. सोमपक्षयः .

(१) बौध्मीप्र. ; गोम्र. ७५-७६ ; संप्र. ६५१ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२६ ; संकौ. १९२ ; संम. ४४५ .

२ संप्र. संम. औदलयाः ; प्रद. उपगवः ; संकौ. औदलयः .

३ गोम्र. मण्डलेखयः .

४ गोम्र. कापिञ्जलाः .

५ गोम्र. प्रद. जालागताः ; संप्र. जालागताः ; संम.
जालागताः .

६ गोम्र. जयो लोकाः ; प्रद. जयोलोकः .

७ संम. त्रैवर्णाः (३) णाः .

८ गोम्र. पास्तागिरिः ; संप्र. पार्श्वगिरयः ; संम. खेवशास्ता-
गिरिः ; प्रद. पापागिरिः ; संकौ. पार्श्वगिरयः ; संम. पार्श्वगिरयः .

९ गोम्र. संप्र. मुराक्षराः ; संम. मुराक्षराः ; प्रद. मुराक्ष-
राः ; संकौ. संम. मुराक्षराः .

१० गोम्र. झीलालयः ; संप्र. झीलालयाः ; संम. झीलाल-
यः ; प्रद. झीलालयः ; संकौ. संम. झीलालयः .

११ संप्र. संकौ. संम. महाकर्णायनाः .

१२ बौध्मीप्र. प्रद. बालशिक्षाः .

१३ औद्गाहमानयः १४ बालयनाः १५ भाग-
विचायनाः १६ कुण्डोदरायणाः १७ छद्मणेयाः
१८ कावाधयः १९ चार्काधकयः २० आनृक्षराभाः
२१ आलम्बायनाः २२ कपिकेशः इत्येते उप-
मन्ययः । तेषां त्रयार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वस्य-इति होता । आभर-
द्वसुषद्-इन्द्रप्रमदवद्-वासिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

पराशराः

पराशराः— १ काण्डूशयाः २ वाजयः ३ वाज-
न्तयः ४ वैमतायनाः । ५ गोपालिः एषां पञ्चम
एते कृष्णाः पराशराः ॥

१३ गोत्र. संम. औद्गाहमानयः ; संम. औद्गाहमानयः ; प्रद.
औद्गाहमानयः ; संकी. औद्गाहमानयः ; संम. औद्गाहमानयः .

१४ गोत्र. संम. बालयनाः ; संम. आलम्बायनाः ; संम.
संकी. बालयनाः ; प्रद. बालयनाः .

१५ बौध्मी. भागविचायनाः ; गोत्र. भागविचायनाः ;
संम. भागविचायनाः .

१६ संम. कुण्डोदरायणाः .

१७ गोत्र. छद्मणेयाः ; संम. (०) .

१८ बौध्मी. कावाधयः ; गोत्र. कावाधयः ; संम. कावा-
धयः ; संकी. कावाधयः ; संम. कावाधयः .

१९ गोत्र. चार्काधकयः ; संम. संकी. संम. चार्काधकयः ; संम.
चार्काधकयः ; प्रद. चार्काधकयः .

२० बौध्मी. आनृक्षराभाः ; गोत्र. आनृक्षराभाः ; संम.
संकी. संम. (०) ; संम. आनृक्षराभाः ; प्रद. आनृक्षराभाः .

२१ बौध्मी. आलम्बायनाः ; गोत्र. आलम्बायनाः ; संम. संकी.
संम. आलम्बायनाः ; संम. आलम्बायनाः .

२२ गोत्र. कपिकेशः .

(१) बौध्मी. ; गोत्र. ७६ ; संम. १५९ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२७ ; संकी. १९९ ; संम. ४४६ .

१ गोत्र. वुडुगयः ; संम. काण्डूशयाः ; संम. काण्डूशयाः ;
प्रद. काण्डू शि- ; संकी. काण्डूशयाः .

१ गोत्र. संम. संम. संकी. संम. वाजयन्तयः ; प्रद. वाज-
यन्तयः .

४ गोत्र. वैमतायन- ; संम. संम. वैमतायन- ; प्रद.
वैमतायन- ; संकी. वैमतायन- .

५ गोत्र. गोपालिः ; संम. प्रद. संकी. संम. गोपालिः ; संम.
गोपालिः .

६ प्रारोहयो ७ वैकलयः ८ प्राक्षयः ९ कौमुदायः ।

१० हार्यन्धिरेषां पञ्चम एते गौराः पराशराः ॥

११ सत्वायनयो १२ गोपयः १३ कालकयः

१४ श्यातयातयः । १५ वारुणिरेषां पञ्चम एते-

ऽरुणाः पराशराः ॥

१६ भालुक्याः १७ वादसिञ्चैव १८ काह्यायनाः

१९ कौकुआलयः । २० क्षौमतिरेषां पञ्चम एते

नीलाः पराशराः ॥

२१ कृष्णाजिनाः २२ कपिसुखाः २३ श्यामा-

६ बौध्मी. प्रारोहः ; गोत्र. प्रारोहः ; संम. संकी. संम.
प्रारोहः ; संम. प्रारोहः .

७ गोत्र. वैकलयः .

८ गोत्र. प्राक्षयः ; संम. प्राक्षयः ; संकी. संम. प्राक्षयः .

९ गोत्र. कौकुआलयः ; संम. संकी. संम. कौकुआलयः ; प्रद.
कौमुदिः .

१० गोत्र. श्यातयः ; संम. संकी. संम. श्यातयः .

११ गोत्र. गोपयन्तयः ; संम. गोपयन्तयः ; संम. गोप-
यन्तयः ; संकी. गोपयन्तयः ; संम. गोपयन्तयः .

१२ संम. गोपयन्तयः .

१३ गोत्र. संम. संम. संकी. संम. (०) ; प्रद. काङ्ठि .

१४ गोत्र. संम. श्यातयः ; संम. श्यातयः ; संम. श्यातयः ;
प्रद. श्यातयः ; संकी. श्यातयः .

१५ संम. संकी. वारुणयः ; संम. वारुणिः वारुणिः ; संम.
वारुणयः .

१६ संम. आनृक्षराभाः .

१७ गोत्र. संम. वाजयन्तयः ; संम. वाजयन्तयः ; प्रद. वाजयन्तयः ;
संकी. वाजयन्तयः ; संम. वाजयन्तयः .

१८ गोत्र. संम. काण्डूशयाः ; संम. काण्डूशयाः ; संकी.
काण्डूशयाः ; संम. काण्डूशयाः .

१९ गोत्र. संम. कौकुआलयः ; संम. कौकुआलयः ; प्रद.
कौकुआलयः ; संकी. संम. (०) .

२० बौध्मी. क्षौमतिः ; गोत्र. क्षौमतिः ; संम. क्षौमतिः ;
संम. क्षौमतिः ; प्रद. क्षौमतिः ; संकी. क्षौमतिः ; संम. क्षौमतिः .

२१ संम. कृष्णाजिनाः ; प्रद. कृष्णाजिनाः .

२२ बौध्मी. कपिसुखाः ; गोत्र. कपिसुखाः ; संम. संकी.
कपिसुखाः ; प्रद. कपिसुखाः .

२३ गोत्र. श्यातयन्तयः ; संम. श्यातयन्तयः ; संम.
श्यातयन्तयः ; संकी. संम. श्यातयन्तयः .

यनयः २४ श्वेतयूपयः । २५ पौष्करसादिरेपां पञ्चम एते श्वेताः पराशराः ॥

२६ वादयायनयो २७ चार्णेयाः २८ श्यामेयाः २९ श्रौतिभिः सह । ३० चौलिरेपां पञ्चम एते श्यामाः पराशराः ॥

कृष्णाः गौराः अरुणाः नीलाः श्वेताः श्यामाः ये पराशरास्तेषां त्र्यार्षेयः प्रचरो भवति । यासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति होता । पराशरवत्-शक्तिवद्-यसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

यसिष्ठानां सर्वेषामविद्याहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

केवलचसिष्ठाः

एकार्षेया यसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यः ॥

एकार्षेयाः सर्वे यसिष्ठा भवन्ति । अन्यत्र उपमन्यु-कुण्डिनपराशरेभ्य इति हिरण्यकेशिनितिः । उपमन्यु-कुण्डिनान् पराशरान् वर्जयित्वेत्यर्थः । कर्पादि.

यासिष्ठ-इति होता । यसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः । त्र्यार्षेयमु ह्येके । यासिष्ठ-ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वसव्य-इति । आभरद्वसुवद्-इन्द्रप्रमदवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

प्रवृणीत इति शेषः । किमर्थमुपमन्युप्रभृतीनां प्रति-पेधः कियते ? त्र्यार्षेयवत् सिद्धमनेकार्षेयत्वम् । सर्वं

२४ मंत्र. श्वेतयूपयः .

२५ मंत्र. पौष्करसादयः ; मंत्र. पौष्करसाविः ; संकौ. पौष्करसादयः .

२६ गोम. मंत्र. मंत्र. गार्गावयवः ; प्रद. गार्गावनिः ; संकौ. गार्गादयः ; संर. गार्गादयः .

२७ गोम. चार्णेयः ; संर. चार्णेयाः ; संम. चार्णवः ; संकौ. मंत्र. तार्णेयाः .

२८ संकौ. मंत्र. (०) .

२९ गोम. श्रौतिभिः ; मंत्र. श्रौतिभ्यः ; संम. श्रौतिभिः ; प्रद. श्रौतिभिः ; संकौ. मंत्र. श्रौतिभ्यः ; जेबी. श्रौतिभिः .

३० गोम. मंत्र. चौलिः ; मंत्र. चौल्याः ; संकौ. मंत्र. चौल्याः .

(१) भाष्यम्. २४।१०।४-८ ; गोम. ७७ .

सिद्धं, नियमार्थं एतेभ्योऽन्येषां तद्वैकल्पिकमिति । तेन जातुकर्णिकानां वैकल्पिकत्र्यार्षेयसंबन्धः, न तु सर्वेषामेव । त्र्यार्षेयमु ह्येक इत्ययं प्रवर उक्तो नोपमन्युनाम् (?) । पराशराणां कुण्डिनानां च प्रवरान्तरमेव । यामिष्टैन्द्रप्रमद-भरद्वसव्येति आभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति ।

कर्पादि.

पराशराः

अथ पराशराणां त्र्यार्षेयः । यासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति । पराशरवद्-शक्तिवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

अथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयः । यासिष्ठ-मित्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-मित्रावरुणवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

केवलचसिष्ठाः

एकार्षेया यासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डि-नेभ्यः । यासिष्ठ-इति होता । यसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

उपमन्ययः

अथोपमन्यूनां त्र्यार्षेयः । यासिष्ठ-ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वसो(सव्य)- इति । आभरद्वसुवद्-इन्द्रप्रमदवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

पराशराः

अथ पराशराणां त्र्यार्षेयः । यासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति । पराशरवत्-शक्तिवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

अथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयः । यासिष्ठ-मित्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-मित्रावरुणवद्-यसिष्ठवद्-इति ॥

अथ वसिष्ठगोत्रप्रसङ्गं विधत्ते- एकार्षेया इति । उत्तरत्र विधानादेव उपमन्युप्रभृतीनां त्र्यार्षेयत्वे सिद्धे ' अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः ' इति वचनं, केन

(१) सधौ. २१।१।२४ ; संर. ४२४ .

वसिष्ठमेवा न संकृत्यादयः, तेषां धामुप्यायणत्वादिति प्रदर्शनार्थम् ।

वासिष्ठमैत्रावरुणसौष्टिन्वेत्यस्मिन्प्रवरे मित्रावरुण-
संशक्तौ कौविह्वयी मन्यद्वयो द्रष्टव्यो, न प्रसिद्धौ देवता-
विशेषौ, 'न देवैर्न मनुष्यैरायैषं वृणीते' इति निषेधात् ।
तयोश्च मित्रावरुणयोः संहृतयोरेव ऋषित्वमन द्रष्टव्यं, न
प्रत्येकम्, 'न चतुरो वृणीते' इति चतुर्णां वरणप्रति-
षेधात् । मत्स्यपुराणे मित्रावरुणयोर्बंद्योश्चमे तपस्यतोः
आगन्तुमवशी दृष्टवतोः शुक्रं स्कन्धं कचित्तोयपूर्णं कलशो
गृहीतं, ततो वसिष्ठो जातः, वसिष्ठश्च कुण्डिनो जात
इति दृष्टवाच्योः संहृतयोरेवार्थित्वं पितृत्वं चेति
द्रष्टव्यम् । एषा वसिष्ठानां परस्परमविवाहः, सगोत्रवात्स-
प्रवरवाच्य । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठः

वासिष्ठेति वसिष्ठानां येऽन्य उपमन्यु-पराशर-
कुण्डिनैभ्यः ॥

उपमन्यु-पराशर-कुण्डिनैभ्योऽन्ये वसिष्ठस्तेपामवं
प्रवरः । उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्ता वसिष्ठा एका-
र्येयाः परस्परमविवाहाः । गानावृ.

उपमन्यवः

उपमन्यूनां वसिष्ठ-आभरद्वसु (! सव्य)-इन्द्र-
(! ऐन्द्र) प्रमद-इति ॥

पराशराः

पराशराणां वसिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति ॥

कुण्डिनाः

कुण्डिनानां वसिष्ठ-मेत्रावरुण-कौण्डिन्य-
इति ॥

एतेषां सर्वेषामविवाहः ।

गानावृ.

कात्यायन-लौगाधि-श्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः—

(१) आधौ २६।१५ ऐन्द्रप्रमद (इन्द्रप्रमद) ; गोप्र. ७९.

(२) गोप्र. ७७ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२५ ; संकौ. १९१ ;
संर. ४४४-४४५.

वसिष्ठानां एकार्येयः प्रवरः, येऽन्यत्रोपमन्युपरा-
शरकुण्डिनजातूकर्ण्येभ्यः ॥

१ व्याघ्रपदाः २ औषवनाः ३ औषगवाः
४ वैगलाः ५ सात्वलायनाः ६ कपिष्ठलाः ७ औडु-
लोमाः ८ आश्वलायनाः ९ वटीकराः १० गोपा-
यनाः ११ बौधयः च १२ वाक्कन्याः अथ १३ बाह्य-
कृत १४ कीलीव्ययः १५ पलाशयः १६ हरितयः
१७ वाकुरयः च ये १८ आयःस्थूणाः १९ शुचि-
पृश्नाः २० लौमायन्याः २१ ब्रह्मपुरेयाः २२ स्वलि-
कराः २३ काण्डेविद्धि- २४ माण्डुलि- २५ गौधिलि-
- २६ बौधिलि- २७ मालोह्वि- २८ सौमन-

२ संप्र. (०) ; प्रद. औषवनाः.

४ गोप्र. वैगलाः ; संप्र. संकौ. संर. वैगलाः ; प्रद.
वैगलाः.

५ संप्र. व्याघ्रपदाः.

७ गोप्र. औषलोमाः ; संप्र. औषिलोमाः ; प्रद. औडुलोमिः.

११ गोप्र. औषवः ; संप्र. औषयः ; प्रद. औषविः ; संकौ.
संर. औषवः.

१२ गोप्र. वाक्कन्याः ; प्रद. वाक्कन्याः.

१३ गोप्र. बाह्यवाक्कन्याः ; संप्र. बाह्यवाक्कन्याः ; प्रद. बाह्य,
वाक्कन्या.

१४ संप्र. कालोह्वयः ; प्रद. कालोह्विः.

१५ संप्र. संकौ. पालिस्वा ; संर. पालिस्वा.

१७ संप्र. वाक्कन्याः ; प्रद. वाक्कन्याः ; संकौ. संर. वाक्कन्याः.

१८ गोप्र. आयःस्थूणाः ; संप्र. आयःस्थूणाः ; प्रद. आयः
स्थूणाः ; संकौ. आयःस्थूणाः.

१९ गोप्र. प्रद. शुचिपृश्नाः.

२० गोप्र. लौमायन्याः.

२१ संप्र. संकौ. संर. स्वलिक्कराः.

२२ गोप्र. काण्डेविद्धि.

२४ संप्र. संकौ. संर. माण्डुलि.

२५ प्रद. गौधिलि ; संकौ. संर. गोधिलय ; जेदी.
गुधिलि.

२६ गोप्र. बौधिलि ; संप्र. बौधिलि ; प्रद. बौधिलि ;

२७ प्रद. मालोह्वि ; संकौ. संर. मालोह्वयः.

सायन- २९ ब्रह्मवलि- ३० चौलि- ३१ गौरि-
श्रवस- ३२ याज्ञवल्क्याः ३३ पार्णवल्क्याः
इत्येतेषामविवाहः । तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ-इति । वसिष्ठवत् (इति) ॥

उपमन्यवः

१ शैलालयः २ महाकर्णि- ३ कौरव्याः ४ त्रैवर्णाः
५ कपिञ्जलाः ६ दावालसेवि- ७ भागवित्तायनाः
च ये ८ कौमारायणाः ९ भागहयः १० कौरकृत
११ भागुरायणाः १२ शार्क्याः १३ शकावेयाः
अथो १४ औलपयः च ये १५ सांख्यायनाः
१६ तदुहितः अथो १७ मापशराययः १८ दास-

कायनाः १९ बाह्यवाक्यः २० गौरथाः २१ कौण्डो-
दरयः २२ आलम्बायनाः २३ प्रालम्बायनाः
२४ औपमन्यवाः २५ साचायन्यः २६ दशेरकाः
२७ पादकायनाः २८ औद्वाहमानयः २९ औप-
लेखयः ३० ब्राह्मवलयः ३१ पार्णगारिः इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
* आभरद्वसव्य-ऐन्द्रप्रमद-इति । इन्द्रप्रमदवद्-
आभरद्वसुवद्-वासिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

१ औपस्वस्थाः २ स्वस्थयः च ३ लोहाः
४ लोहयः च ये ५ माध्यन्दिनाः ६ अक्षितयः
७ पैप्पलादि- ८ विधक्कपि- ९ त्रैशृङ्गाः १० गौगु-
लयः ११ मित्रावरुणाः १२ कुण्डिनाः इत्येतेषाम-

* गोप्र. आभरद्वसु-इन्द्रप्रमद-इति ।

१९ प्रद. बाह्यवाक्यः .
२० गोप्र. गौरथाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. गौरथाः .
२१ गोप्र. कौण्डोदरयः ; संप्र. संर. काण्डोदरयः ; प्रद.
कौण्डोदरिः ; संकौ. काण्डोदरयः .
२२ गोप्र. आलवायनाः .
२३ गोप्र. प्रालवायनाः .
२५ गोप्र. नथायन्यः ; संप्र. शांथायनाः ; प्रद. साक्षापत्यः .
शांथायनः ; संकौ. संर. न्याप्रायणः .
२६ गोप्र. दशेरकाः .
२८ गोप्र. औद्वाहमतयः .
३० संप्र. प्रद. संर. ब्राह्मवलयः ; संकौ. ब्राह्मवलयः .
(१) गोप्र. ७८ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ.
१९२ ; संर. ४४५ .

२ गोप्र. (५०) ; प्रद. स्वयुलिः ; संकौ. सौलयः ; संर.
सौल्यः .

३ गोप्र. स्वलोकाः ; संप्र. भाकोहालादयः ; प्रद. स्वलोवयः .

४ गोप्र. (३०) .

५ गोप्र. (माध्यन्दिनाः ०) .

६ गोप्र. अक्षितयः ; संप्र. संकौ. संर. (०) .

८ संप्र. विधक्कयः ; प्रद. विश्वद्वसः .

९ प्रद. त्रैशृङ्गः ; संर. नशृङ्गाः .

१० गोप्र. मौद्गुल्लाय- ; प्रद. मौद्गुल्लः तुलायः .

११ संप्र. संकौ. संर. मित्रावरुणाः .

२९ गोप्र. ब्रह्मवलि- ; संर. ब्रह्मवल्याः .

३० गोप्र. चौ ; संप्र. शैल्यः ; संर. शैल्यः .

३१ गोप्र. गौरिश्रवसः ; संप्र. संकौ. संर. गौरिश्रवसः ;
प्रद. गौरश्रवः .

(१) गोप्र. ७८ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ. १९२ ;
संर. ४४५ .

१ संप्र. शैलालयः ; संर. शैलालयः .

४ गोप्र. त्रैवर्णाः .

६ प्रद. दावालः सिरिः .

७ गोप्र. भागवित्तायनाः वै .

८ गोप्र. कौमारायणाः ; संप्र. संकौ. संर. मारायणाः ; प्रद.
सारायणः , मारायणः ;

९ गोप्र. भागहयः .

१२ संप्र. संकौ. संर. शाङ्क्याः ; प्रद. शान्क्याः .

११ गोप्र. सावेयाः (याः) ; संप्र. कशावेयाः ; प्रद.
कशानयः ; संकौ. कशानयाः ; संर. कशायनाः .

१४ गोप्र. औलपयः चायः ; प्रद. औलिपः भापः .

१५ गोप्र. सांख्यायनाः .

१६ प्रद. दुहितः .

१७ गोप्र. मापशराययः ; संप्र. मापशरायः ; प्रद. माय-
शराविः ; संकौ. संर. मापशरायः .

१८ गोप्र. दासकायनाः ; संप्र. संकौ. संर. दाकायनाः ;
प्रद. दासकायनः .

विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
सैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-मित्रा-
वरुणवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

जातूकर्ण्यः

१ जातूकर्ण्यः २ दौषयः ३ पाटलयः इत्येतेषा-
मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ
-आत्रि-जातूकर्ण्य-इति । जातूकर्ण्यवद्-अत्रि-
वद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

पराशराः

१ कौण्डिन्यः २ वाहन्यः ३ जैमयः ४ भैमता-
यनाः । ५ गोपालिरेषां पञ्चम एतेऽरुणाः परा-
शराः ॥

६ आविष्टायनाः ७ वार्ज्येयाः ८ इयमेयाः
९ श्लोकयात्र ये । १० इषीकहस्त एतेषां पञ्चम
एते कृष्णाः परशराः ॥

११ प्रारोह्यो १२ वैकलयः १३ ब्राह्म्यः
१४ कौमुदादयः । १५ हार्यधिरेषां पञ्चम
एते नीलाः ॥ पराशराः ॥

* गौराः इति मञ्जरीपाठः ।

(१) गोम्र. ७८ ; संम्र. १५२ ; प्रद. १२७. -

२ गोम्र. बोधायनाः ; संम्र. अर्धबोधाः .

३ संम्र. पाटलाः .

(२) गोम्र. ७८-७९ ; संम्र. १५२ ; प्रद. १२७ ; संकी.

१५२ ; संम्र. ४४९ .

३ गोम्र. वाहरमाः ; संम्र. वादनयः .

४ गोम्र. जैमयः ; संम्र. जैमयः ; संकी. संम्र. जैमयाः .

५ गोम्र. भैमयनाः .

६ गोम्र. गोपाणिः .

७ गोम्र. वार्जि- .

८ गोम्र. (७०) ; प्रद. श्लोकमयः .

९ संम्र. उषीकहस्ताः ; संकी. संम्र. इषीकहस्ताः .

१० गोम्र. वाहयः ; प्रद. वादिः .

११ गोम्र. प्रायः ; प्रद. मालिः .

१२ गोम्र. कोकवारवः ; प्रद. कौकस्तादिः .

१५ गोम्र. हार्योः ; संम्र. हार्यवः ; प्रद. हार्यिः ; संकी.

संम्र. हार्यवः .

१६ पाठिकाः १७ वादरिश्चैव १८ स्कन्मिन्याः
१९ कौक्यादयः । २० क्षौमिरेषां पञ्चम एते श्वेताः
पराशराः ॥

२१ कृष्णाजिनाः २२ कपिमोथा २३ आर्कयः
२४ शानशाहयः । २५ पौष्करसादिरेषां पञ्चम
एते गौराः ॥ पराशराः ॥

२६ काल्यायनिः २७ वैरिण्याः २८ त्रैर्ण्यो
२९ वैलव्यूपयः । ३० तरणिरेषां पञ्चम एते धूम्राः
पराशराः ॥

त्रिशत् पराशराः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-
इति । वसिष्ठवत्-शाकल्यवत्-पाराशर्यवत् (१ परा-
शरवत्-शाकल्यवत्-वसिष्ठवद्-इति) ॥

इति स्त्रियाभिप्रायानुसारेण वसिष्ठगौतमकाण्डमुदाहृत-
मध्यर्कमविशेषशपथार्थम् । गोम्र. ७९

मानवश्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठाः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेकार्षेयः

* नीलाः इति मञ्जरीपाठः ।

१६ म्रम्र. पटिकाः माण्डिक्यः ; प्रद. पटिकाः माण्डिकाः ; संकी.
संम्र. पटिकाः माण्डिकाः .

१७ गोम्र. वादरिः ; प्रद. वादरिः .

१८ गोम्र. स्कन्मिन्याः ; प्रद. स्कन्मिन् .

२२ संम्र. कपिमोथाः ; प्रद. कपिमोथः ; संकी. संम्र. कपि-
मोथाः .

२३ प्रद. अर्कमयः .

२४ गोम्र. शानशाहः ; संम्र. शानशाहयः ; प्रद. शान-
शाहयः ; संकी. शानशाहयः ; संम्र. शानशाहयः .

२५ प्रद. पौष्करसादिः .

२६ गोम्र. काल्यायनिः ; संम्र. काल्यायनाः ; प्रद. काल्या-
यनिः ; संकी. काल्यायनाः ; संम्र. काल्यायनाः .

२७ संम्र. वैरिण्याः ; संकी. वादरिण्याः ; संम्र. वादरि-
ण्याः .

२८ गोम्र. प्रद. (०) .

२९ संम्र. त्रैर्ण्यः ; संकी. संम्र. त्रैर्ण्यः .

(१) मानवश्रौतसूत्रे गोम्र. वसिष्ठारः प्रा. जैन श्रौत-
सूत्रेन संपादिताद् गोम्र. वसिष्ठारः सुगृहीतः ।

प्रवरो भवति, येऽन्य उपमन्युपराशरेभ्यः
कुण्डनेभ्यश्च ॥

१ वैवाघ्रपदाः..... २ औपगवाः ३ वैमयः
४ सासामलायनाः ५ कपिष्ठलाः ६ औडुलोम-
७ आश्वलायन- ८ वैदारकाः ९ गोगेयनाः
१० बौधायनाः ११ चूडाकन्यायनाः १२ अथ
वाहकी १३ जातूकर्ण्याः १४ हरितयः १५ अथो
वाङ्मयः श्वये १६ आयःस्थूणाः १७ शुचिवृक्षाः
१८ लौमायन्य- १९ ब्रह्मवादि- २० ब्रह्मकृदेय-
२१ ब्रह्मविदेय- २२ ब्रह्मविलेयः २३ स्वस्तिकः
२४ काण्ठेयिद्धि- २५ मन्दि- २६ चौलि-
२७ चौलिका- २८ कालोहली २९ सौमन-
सायनिः ३० आयणि ३१ चौलि ३२ गौरिभयस-
३३ आर्जुनाक्षाः इति ॥

उपमन्ययः

१ शैलालयः २ महाकर्णाः ३ कौरव्याः ४ अथ
आत्रेपर्णाः ५ कपिष्ठलाः ६ दावलशीखी ७ भाग-
वित्तायनाः ८ ये ८ लोकन्यायनाः ९ ओम्
पालखी १० वावाल्कल्यः ११ शान्तातपाः
१२ कार्दुरिः १३ आकस्मावेयाः अथो १४ लवयः
८ ये १५ योर्ध अथ १६ सहाग्यायन १७ आल-
न्यायनाः १८ कौमारायणाः १९ कौलोदकिः
२० औद्गाहमानयः २१ पा एयाकरि २२ लाक्ष्म-
णेया २३ गाण्डूलयोदकि २४ सांख्यायनाः
२५ औपमन्ययाः २६ कौण्डोदरि- २७ केंदभि-
२८ नादकि- २९ वाहवि- ३० धौमायत-
३१ मौजायन- ३२ शशप्रयनाः इति ॥

कुण्डिनाः

१ औपस्वसिः २ स्वसयः ८- ३ आलोहायनाः
८ ये ४ माध्यन्दिनाः ५ आश्वितयः ६ पेण्डलादि-
७ दिपद्वर्षी ८ कुण्डिनः ९ मित्रायरणाः इति ॥

पराशराः

१ वाण्डुजयः २ वादतपाम् ३ जाजयः ४ मेमना-
यनाः ५ गोपालिः एषां पञ्चम एते नीलाः
पराशराः ॥

६ आविष्टायनाः ७ चार्णायनाः ८ श्यामेय-
९ लोकायः च । १० वैक्षिः एषां पञ्चम एते गौराः
पराशराः ॥

११ प्लाहाहपः १२ वैद्युतयः १३ प्लाक्षयः
१४ कौमुदादयः । १५ हस्त्रिः एषां पञ्चम एते
रक्ताः पराशराः ॥ *

१६ कार्णाजिनाः १७ कपिश्रोधाः १८ कार्कयः
१९ शान्तातपः । २० पुष्करसादिः एषां पञ्चम
एते कृष्णाः पराशराः ॥

२१ खाखाह्यायनाः २२ वार्पायणि २३ पूर्णयः
२४ विष्वयूपयः । २५ नार्णिः एषां पञ्चम एते
शुक्लाः पराशराः ॥

एते त्रिंशत् पराशराः ॥ (इत्यादि कात्यायन-
लौगाक्षित् ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

केवलं वसिष्ठः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेकार्षेयः
प्रवरो भवति येऽन्य उपमन्युपराशरेभ्यः कुण्डने-
भ्यश्च ॥

१ वैवाघ्रपदाः २ औपगवाः ३ कुलायनाः
४ कपिष्ठलाः ५ औडुलोम- ६ आश्वलायनाः
७ श्वदारक- ८ गोलायताः ९ बोधकाः १० चडा-
कयोध- ११ वाक्यकि- १२ जातूकर्ण्याः १३ हरि-
तयः १४ अथायागपयश्च १५ आयःस्थूणाः
१६ शुचिवृक्षाः १७ लौमायन्याः १८ ब्रह्म-
१९ ब्रह्मविलेय- २० ब्रह्मकिलेय- २१ स्वस्तिक-
२२ काण्ठेयिद्धि- २३ मण्डि २४ चौलि
२५ मौलि २६ रामणि २७ चौलि २८ चौलि
२९ कालोहलि ३० सौमनसायन- ३१ गौरिभयस
३२ आर्जुनाक्षि-इति ॥

* शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानुसारेण अत्रत्या पूज्य-वराशराः परि-
ग्रहाः ।

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेऽपि गोत्रनरत्तित्वाः प्रा. अ. न
मैत्राश्वयन संवादित्वात् गोत्रनरत्तित्वात् । पुनश्चात्र संज्ञाः ।

उपमन्यवः

१ शैलालयः २ महाकर्णाः ३ कौरव्यायणाः...
४ आलम्बायनाः ५ कौमारायणाः ६ कौलिकः
७ औद्गाहमानि— ८ पारावाह्वारि ९ गौल्योव—
१० दक्षिम् ११ शाङ्गायनाः १२ स्कम्भायनाः
१३ औपमन्यवाः १४ कौण्डोदरि— १५ वैदर्भि—
१६ तलुवि— १७ घातुविद्ध— १८ घातुवि—
१९ धौमयत— २० मौञ्जकायनाः २१ दास-
कायनाः इति ॥

कुण्डिनाः

१ रीयस्वलि— २ स्वस्तयः च ३ ये आलोहाः
४ लोभायनाः ५ माध्यन्दिनाः ६ क्षितयः ७ पैप्य-
लादि— ८ जहुपि ९ कौण्डिन्याः १० मैत्रावरुणाः
११ गौगुलयाः इति ॥

लोहिण्याः

लोहिण्यानां फाल्गुन्याः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वासिष्ठ-लोहिण्य-फाल्गुन्य-इति होता-
इत्यादि ॥

आतृकण्याः

१ अर्चातृयोध— २ जातृकण्य— ३ पाटवाः इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ-आर्तयोध-पाटव-इति होता । पटवद्-
रुयोधवद्-वासिष्ठवद्-इत्यध्ययुः ॥

पराशराः

१ फट्टहयः २ पाचाहृतम् ३ याजयः ४ धैमेम-
पानयनाः । ५ गोपालिः एषां पञ्चम एते क्षामाः
पराशराः ॥

६ आविष्ठायनाः ७ कृष्णेयाः ८ शमेयाः ९ शोक-
यंश्च ये । १० अक्षीणिः एषां पञ्चमः एते गौराः
पराशराः ॥

११ पलोहयाः १२ वैकयः १३ द्वात्रिकयः
१४ कोकरादयो १५ इह्योभिः एषां पञ्चमः
एते औक्ष्याः पराशराः ॥

तं. नं. ४८

१६ दधिकः १७ वादरिः चैव १८ स्कम्भिण्यः
१९ कोकुवादयाः २० ऐपीकिहस्त पञ्चम एते
धूम्राः पराशराः । एते विंशत्पराशराः ॥ (इत्यादि
कालायनलौगाश्वित्वा ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

१ वसिष्ठवंशजान् विप्रान् निबोध यदतो मम ।

एकार्षेयस्तु प्रवरो वसिष्ठानां प्रकीर्तितः ॥

२ वसिष्ठा एव वासिष्ठा अविवाहा वसिष्ठजैः ।

केवलवसिष्ठः

न्याम्रपादा औपगया वैगैलाः सात्वल्लयनाः ॥

३ कपिष्ठला औडुलोर्मा अथल्लोश्च पटीकराः ।

गोपायना यौधेयश्च दार्क्येया अथ यौधेयकृत् ॥

(१) मत्स्य. २००।१ वसिष्ठानां (वासिष्ठानां) ; गोत्र.
७९ ; संप्र. १७१ निबोध वरतो (धर्माश्रितगो) एकार्षेयस्तु
प्रवरो (शत्रुपैकार्षेयप्रवरो) .

(२) मत्स्य. २००।२ ; गोत्र. ७९ अविवाहा (अविवाहा) ;
संप्र. १७१-१७४ गोत्रप्रवरः .

[गोत्रप्रवरानामसंमिश्रः संप्र. १५१ ; प्रद. १११ ; संकी.
१९१ ; संप्र. ४४५ इत्यत्र दृश्यः ।]

१ मत्स्य. वैदरा ; गोत्र. संप्र. वैगैराः ; प्रद. वैगैव्यः .

४ मत्स्य. शाङ्गायनाः ; गोत्र. संप्र. सातुगयनाः .

(१) मत्स्य. २००।१ ; गोत्र. ७९ ; संप्र. १७४ .

१ मत्स्य. गोत्र. संकी. संप्र. औक्षेयाः ; संप्र. औक्षेयाः ;
औक्षेयाः .

७ मत्स्य. कण्ठ्याः च ; गोत्र. कण्ठ्याः ; संप्र. कण्ठ्याः ;
कण्ठ्याः ; भाष्यकायनाः ; प्रद. भाष्यनः ; संकी. संप्र.
भाष्यकायनाः .

८ मत्स्य. गुप्ताः कटाः ; गोत्र. वनदाः कटाः ; संप्र. वनदा-
वृक्षः, वनदाकटाः ; प्रद. गुप्ताकटाः .

९ मत्स्य. यौधेयनाः .

१० मत्स्य. यौधेयाः ; गोत्र. यौधेयः ; संप्र. यौधेयः .

॥ गोत्र. संप्र. प्रद. संकी. दासप्याः ; संप्र. दासप्याः .

॥ मत्स्य. कण्ठ्याः कण्ठ्याः ; संप्र. कण्ठ्याः .

१ वालिशैयाः प्रालिशैयास्ततो चाग्रयैयश्च ये ।
 आयःरथूणाः शुचिवृक्षास्तथा ब्रह्मपुरेयकाः ॥
 २ लोमोयनाः स्वस्तिकराः चाण्डोलिगोडिलिस्तथा ।
 वैशालोहपिः सौमनसाः कौण्डेविद्विस्तयैव च ॥
 ३ चोलिवाल्लि ब्रह्मवल्लो गौरिश्रैवस एव च ।

(१) मत्स्य. २००१४ ; गोप्र. ७९ ; संप्र. ६७४ .

११ मत्स्य. बालिशयाः ; गोप्र. तालीनयः ; संप्र. बालिसया,
 मालिसयाः ; प्रद. तालिसय, मालिसि ; संकौ. ब्रलिसया ;
 संर. ब्रलिसया .

१४ गोप्र. पालिनयाः ; संप्र. पालिसयाः .

१५ मत्स्य. संप्र. कायमन्थयः ; गोप्र. कायथयः ; प्रद.
 चाप्रपि .

१६ मत्स्य. आवरथूणाः ; गोप्र. संप्र. आवरथूणाः .

१७ मत्स्य. शीतवृक्षाः ; गोप्र. शितिवृक्षाः ; संप्र. शितिवृक्षाः .

१८ मत्स्य. ब्रह्मपुरेयकाः ; संप्र. ब्रह्मपुरायकाः .

(२) मत्स्य. २००१५ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

१९ गोप्र. लोमायनः ; संप्र. लोमायनाः .

२० गोप्र. संप्र. स्वस्तिकाः च .

२१ मत्स्य. शाण्डिलिः ; संप्र. चाण्डालिः, चण्डाचौः ; संकौ.
 संर. चण्डालयः .

२२ मत्स्य. गौडिनिः ; गोप्र. गोण्डलिः ; प्रद. गौडलिः ; संर.
 गौरिलय .

२३ मत्स्य. बाडोहलिः ; गोप्र. व्यालोहपिः ; संप्र. व्यालोहकिः,
 व्यालोहपयः ; प्रद. व्यालोहविः ; संकौ. व्यालोहयाः ; संर.
 व्यालोहयः .

२४ मत्स्य. च सुमनाः ; गोप्र. ॥ सुनाशः ; संप्र. स्वासुनाः
 च, स्वासुनाशाः ; प्रद. सुनाशः ; संकौ. संर. स्वासुनाशाः .

२५ मत्स्य. च उपाहकिः ; गोप्र. सुपाविः विदिः एव च ;
 संप्र. सुपाविः विदिः एव च, सुपाचयः विदयः ; प्रद. सुपाचिः,
 रिदिः, मुपतिः ; संकौ. सुपाचयाः ; संर. सुपाचयः .

(३) मत्स्य. २००१६ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

२६ गोप्र. पीलिः ; संप्र. मिशोवलिः, मिशोवल्वाः ; प्रद.
 मिशोवलिः ; संकौ. मिशोवल्वाः ; संर. मिशोवल्वा .

२७ गोप्र. बालिः ; संप्र. संकौ. संर. गौलयः ; प्रद. वोडिः .

२८ मत्स्य. गोप्र. ब्रह्मवल्वाः ; संप्र. ब्रह्मवलिः .

२९ मत्स्य. पीलिः भवतः ; गोप्र. पीलिधवतः ; संप्र.
 पीलिधवतः .

पार्णवीं याज्ञैवल्क्यश्च एकार्येया महर्षयः ॥

१ वसिष्ठ एषां भ्रवरो हविवाह्याः परस्परम् ॥

उपमन्यवः

२ शैलालयो महाकर्णः कौरव्यः क्रोधिनस्तथा ॥

३ कपिञ्जलो वालिशियो भार्गवित्तायनाश्च ये ।

कौमारयणो भार्गहिः कौरुङ्गद्रागुरोयणाः ॥

३० मत्स्य. वौडः ; गोप्र. वौडवः ; संप्र. वौडयः ; प्रद.
 पैडवः .

३१ गोप्र. यज्ञवल्क्यः .

(१) मत्स्य. २००१७ ; गोप्र. ८० रो भवि (रत्नव) ;
 संप्र. ६७४ गोप्रवत् .

अहिमन् केवलवसिष्ठगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पृषु
 ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ रावणय- प्रद. रावणिः ; संकौ. संर. रावणयः .

२ कौलय - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

३ आर्जुनाक्षयः- संप्र. संकौ. आर्जुनाक्षयः ; प्रद. अर्जु-
 नाक्षिः .

(२) मत्स्य. २००१७ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

[गोत्रप्रवरनामसमूहः संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ.
 १९२ ; संर. ४४५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ गोप्र. सेगलयः ; संप्र. सौगलयः .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. महाकण्वः .

३ संप्र. कौरव्याः .

४ गोप्र. कोकिनः ; संर. कोपिताः .

(३) मत्स्य. २००१८ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

५ मत्स्य. कपिञ्जलाः .

६ मत्स्य. बालवल्क्याः ; गोप्र. बालशिखी ; संप्र. बाल-
 शिखि .

७ गोप्र. भार्गविः नायकाः ; संप्र. भार्गवी नायकाः .

८, ९ मत्स्य. कौलावनः काउशिखः ; गोप्र. कौमारो रावणा-
 स्त्राल- ; संप्र. कौमारो वा रावणकाः, कौमाराः, सरावणाः ;
 प्रद. कौमाट, रावण, कोषः ; संकौ. संर. कौमाराः, सरावणाः .

१०, ११ मत्स्य. कौरुङ्गाः दुरायणाः ; गोप्र. - लकाः
 कृष्णास्तरायणाः ; संप्र. लक्ष्मीकृष्णास्तरायणाः, कालाश-
 कृष्णास्तरायणाः ; प्रद. कृष्ण तरोयनः ; संकौ. संर. कालाश-
 कृष्णाः तरायणाः .

१ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो औलंपेयश्च ये ।
 शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 २ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 ३ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 ४ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥

(१) मत्स्य. २००१९ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४.
 १२ मत्स्य. शाकाशयाः ; गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; शाकोहयाः ; मद्. शाकरयः ; संकौ. संर. शाकोहयाः .
 १३ संप्र. शाकधियाः ; शाकधियाः ; मद्. शाकधियाः .
 १४ मत्स्य. काण्वा, उपलयाः ; गोप्र. कण्वा, उपलयाः ; संप्र. काण्वा, उपलयाः .
 १५ मत्स्य. गोप्र. संप्र. मद्. शाकाशयाः .
 १६ मत्स्य. उहाकाः ; गोप्र. उहाकाः ; संप्र. उहाकाः ; मद्. उहाकाः ; जेडी. उहाकाः .
 १७ मत्स्य. अथ मापेशराययः ; गोप्र. संप्र. अथ मापेशराययः .
 (२) मत्स्य. २००१९० ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 १८ संप्र. शाकाशयाः .
 १९ संप्र. शाकाशयाः ; मद्. शाकाशयाः .
 २० गोप्र. जेडी. शाकाशयाः .
 २१ मत्स्य. गोप्र. शाकाशयाः .
 २२ मत्स्य. गोप्र. संकौ. संर. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; मद्. शाकाशयाः .
 २३ मत्स्य. गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; मद्. शाकाशयाः .
 २४ मत्स्य. गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; मद्. शाकाशयाः .
 (१) .
 (३) मत्स्य. २००१११ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 २५ गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः .
 २८ मत्स्य. नै वेदशेरकाः ; गोप्र. शेरकाः ; संप्र. पञ्च शेरकाः .
 (४) मत्स्य. २००११२ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 २९ मत्स्य. संप्र. शाकाशयाः ; गोप्र. शाकाशयाः ; संकौ. संर. शाकाशयाः .
 ३० संप्र. शाकाशयाः .
 ३१ मत्स्य. शाकाशयाः ; गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; मद्. शाकाशयाः ; संकौ. संर. शाकाशयाः .

मानेयौ ब्रह्मवैल्यः पौर्णमासिस्तथैव च ॥
 १ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥
 आभरद्वसुर्वसिष्ठश्च इन्द्रप्रमद एव च ॥
 २ परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३२ मत्स्य. गोप्र. मानेयाः .
 ३३ मत्स्य. ब्रह्मवैल्यः ; गोप्र. ब्रह्मवैल्यः ; संप्र. ब्रह्मवैल्यः ; मद्. ब्रह्मवैल्यः ; संकौ. ब्रह्मवैल्यः ; मद्. ब्रह्मवैल्यः ; संकौ. ब्रह्मवैल्यः .
 ३४ मत्स्य. पञ्चागारिः ; गोप्र. पञ्चागारिः .
 (१) मत्स्य. २००१११ (शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥) ; गोप्र. ८० (शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥) ; संप्र. ६७४ (शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः अथो मापेशराययः ॥) .
 (२) मत्स्य. २००११४ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 मत्स्य. उपमन्युगणे संप्र. मद्. संकौ. संर. उपमन्युगणे अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—
 १ काण्वायाः— मद्. (=) ; संकौ. संर. काण्वायाः .
 २ राक्षेयाः— मद्. राक्षेयः ; संकौ. राक्षेयः ; संर. राक्षेयः .
 ३ गोपौदन्तयः— संर. गोपौदन्तयः .
 ४ चक्रदन्तयः— मद्. चक्रदन्तयः .
 ५ काण्वायाः— मद्. काण्वायाः ; संकौ. काण्वायाः ; संर. काण्वायाः .
 ६ कौलकलेयः— मद्. कौलकलेयः ; संकौ. कौलकलेयः ; संर. कौलकलेयः .
 ७ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— मद्. शार्ङ्गः ; संकौ. शार्ङ्गः ; संर. शार्ङ्गः .
 ८ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— मद्. शार्ङ्गः ; संकौ. शार्ङ्गः ; संर. शार्ङ्गः .
 ९ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— मद्. शार्ङ्गः ; संकौ. शार्ङ्गः ; संर. शार्ङ्गः .
 १० काण्वायाः— संकौ. संर. काण्वायाः .
 ११ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— संर. शार्ङ्गः .
 १२ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— संकौ. शार्ङ्गः .
 १३ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— मद्. संकौ. संर. शार्ङ्गः .
 १४ शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः— संकौ. संर. शार्ङ्गः .
 एतेषु कानिचिद्व्यतिरिक्तानि मानववैल्येषु शार्ङ्गोऽथः शार्ङ्गधियः परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

कुण्डिनाः

- १ औपसंस्थाः स्वस्थलयो ये लोहं लोह्यश्च ये ॥
 २ मार्येन्द्रिनो मार्क्षितयाः पैप्यलदिविचक्षुषः ।
 ३ श्रुद्वायेणो गौर्मुलिः मित्रैवरुणकुण्डिनाः ॥
 ४ शार्पयोऽमिमतश्चैपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 ५ वसिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनश्च महातपाः ॥ ७
 ५ परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

● मत्स्य श्लोकस्थानान्तर् मत्स्यपुराणे " दानकाया महावीर्यो नागेयाः परमास्तया । आत्मन्वा वायनश्चापि ये चक्रोमादयो नराः ॥ " इति श्लोकोऽधिकः ।

(१) मत्स्य. २००।१४ ; गोत्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

[गोत्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकी. ६६१-६६२ ; संप्र. ४४५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. भैरव्याः .

२ संप्र. स्वस्थलयाः .

३ मत्स्य. बालेहा ; गोत्र. बालेहा ; संप्र. बालेहा ; प्रद. पाणेहा .

४ मत्स्य. लोहनाः ; संप्र. लोहनाः, लोमायननाः ; संकी. मंत्र. लोमायनाः .

(२) मत्स्य. २००।१५ ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

५ गोत्र. माध्यमिकः .

६ मत्स्य. माध्यवः .

८ गोत्र. रिषाहरी ; संप्र. वषट्पुत्री .

९ मत्स्य. त्रैलोक्य- ; गोत्र. त्रैलोक्य- ; संप्र. त्रैलुक्तिः मोनाः ; गोत्रनाः ; प्रद. मोनाः ; संकी. मंत्र. गोत्रनाः .

१० मत्स्य. सैरन्ताः ; गोत्र. सैरुताः ; संप्र. सैरिः .

११, १२ मत्स्य. कुण्डिनश्च नरोत्तमः ; गोत्र. त्रिगुण्डिनया तमाः ; संप्र. गुणगुणितोत्तमाः .

(३) मत्स्य. २००।१६ पूर्वाणि (स्वार्थमिमत्राश्चैता गौर्ना प्रवराः शुभः ।) ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ (स्वार्थो व मार्येन्द्रिनो गौर्ना प्रवराः शुभः । वासिष्ठवैवाहाः ऋषयो हि मत्स्य ॥) .

(४) मत्स्य. २००।१८ ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

अभिम्ब कुण्डिनगते संप्र. संकी. मंत्र. एषु ग्रन्थेषु एकं नामाधिकं समुपलभ्यते । लघुया—

१ पृथक्— मंत्र. ४५५ .

जातूकर्ण्यः

- १ जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च दयौलुः सौर्वित्तकः खगः ॥
 २ श्रुयार्पेणोऽमिमतश्चैपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च तयैवात्रिश्च पार्थिव ॥
 परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
 ३ वसिष्ठवंशेऽमिहिता मयैते
 ऋषिप्रधाना नृप गोत्रकाराः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
 पापं समग्रं पुरुषो जहति ॥

मत्स्य उवाच—

- ४ वसिष्ठस्तु महातेजा निमेः पूर्वपुरोहितः ।
 यभूय पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञालस्य समन्ततः ॥
 ५ श्रान्तात्मा पार्थिवश्रेष्ठ विश्राम तदा गुरुः ।
 तं गत्वा पार्थिवश्रेष्ठो निमिर्वचनमब्रवीत् ॥
 ६ भगवन् यद्युमिच्छामि तन्मां याजय मा चिरम् ।
 तमुवाच महातेजा वसिष्ठः पार्थिवोत्तमम् ॥

(१) मत्स्य. २००।१८ ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

[गोत्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६५२ ; प्रद. १२७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. शिवकणः ; गोत्र. जातूकर्ण्यः ; संप्र. जातूकर्ण्यः, जातूकर्ण्यः .

२ मत्स्य. वयः धैरः ; संप्र. वसिष्ठः भविः .

३-५ मत्स्य. पारयः व तयै व ; गोत्र. जादवाः व तयै व ; प्रद. दयालुः सौर्वित्तकः सयः, वसुतारः, भवः .

(२) मत्स्य. २००।१९ रः शुभः (रालया) ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ (वसिष्ठविश्रामायापालम्बाः तौ शिरोवशाः । जातूकर्ण्यशिशौ दायुष्योऽविश्व पार्थिव ॥ परस्परं ॥) .

(३) मत्स्य. २००।२० गुरु गोत्रकाराः (राजर्षिद्वेष्टाः) ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

(४) मत्स्य. २०१।१ वभूव (वभूवः) या (वया) ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ निमेः पूर्वपुरोहितः (महात् पुरोहिते निमेः) .

(५) मत्स्य. २०१।२ ; गोत्र. ८१ वागनामा (वागनामा) नरा (वरा) ; संप्र. ६७५ .

(६) मत्स्य. २०१।३ ; गोत्र. ८१ ; संप्र. ६७५ मन्तं (मन्तं) .

कैश्चित्कालं प्रतीक्ष्य तय यद्वैभूशं नृप ।
श्रान्तोऽस्मि राजन् विश्रम्य याजयिष्यामि
ते नृप ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच वसिष्ठं नृपसत्तमः ।
पारलौकिककार्ये तु कः प्रतीक्षितुमुत्सहेत् ॥
नै च मे सौहृदं ब्रह्मन् कृतान्तेन बलीयसा ।
धर्मकार्ये त्वरा कार्या चले यस्माद्धि जीवितम् ॥
धर्मवध्याशनो जन्तुर्मृतोऽपि सुखमश्नुते ।
अः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ॥
नै हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽपि न वा कृतम् ।
क्षेत्रापणगृहासत्तमन्यत्रगतमानसम् ॥
चूकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।
न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ॥ *
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसङ्ग इरते जनम् ।
प्राणवायोश्चलत्वं च त्वया विदितमेव च ॥
यदत्र जीव्यते ब्रह्मन् क्षणमात्रं तदद्भुतम् ।
शरीरं शाश्वतं मन्ये विद्याभ्यासे धनार्जने ॥

* अथ क्लोकान्तर " भावी मे पुत्रो मे धनपथ मे
स्वजनो मे बन्धुगो मे । एव मे मे कुञ्ज वसुमिष वसति
निवन काकः ॥ " इति क्लो सत्कारप्रकाशे अधिकः ।

(१) मत्स्य. २०१४ नृप (समुत्तम) ; गोप्र. ८१ ;
संप्र. ६७५ (किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्योऽहं तव यौ नृपं नृप ।
श्रान्तोऽस्मि राजन् विश्रम्य सत्तमन्यत्रगतामानसम् ॥) ।

(२) मत्स्य. २०१५ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७५ कार्यं तु
(कार्येषु) ।

(३) मत्स्य. २०१६ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७५—६७६
न च मे (न कस्य) ।

(४) मत्स्य. २०१७ वध्याशनो (वध्याशने) , गोप्र. ८२
कुर्वीत (कुर्वते) ; संप्र. ६७६ ।

(५) मत्स्य. २०१८ नाऽपि (नास्य) ; गोप्र. ८२ ;
संप्र. ६७६ क्षेत्रापण (क्षेत्रप्राप्त) ।

(६) मत्स्य. २०१९ ; गोप्र. ८२ न कालस्य (नैकान्तेन) ;
संप्र. ६७६ गोप्रवद् ।

(७) मत्स्य. २०११० ; गोप्र. ८२ जनम् (कुलम्)
उत्तरार्धे (प्राणो वायुश्चलत्वं च वायोविदितमेव ते ।) ; संप्र.
६७६ गोप्रवद् ।

(८) मत्स्य. २०१११ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ ।

अशाश्वतं धर्मकार्ये ऋणवानस्मि संकटे ।
सोऽहं संभृतसंभारो भवन्मूलमुपागतः ॥
नै चेद्याजयसे मां त्वमन्यं यास्यामि याजकम् ।
एवमुक्तस्त्वा तेन निमिना ब्राह्मणोत्तमः ॥
शैशाप तं निमि क्रोधाद्विदेहत्वं भविष्यति ।
श्रान्तं मां त्वं समृत्स्वय यस्मादन्यं द्विजोत्तमम् ॥
धर्मश्चतु नरेन्द्र त्वं याजकं कर्तुमिच्छसि ।
निमित्तं प्रत्युवाचाथ धर्मकार्यरतस्य मे ॥
विघ्नं करोपि नान्येन याजनं च तथेच्छसि ।
शापं ददामि तस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यति ॥
एवमुक्ते तु वौ जातौ विदेहौ द्विजपार्थिवौ ।
देहहीनौ तयोर्जीवौ ब्रह्माणमुपजग्मतुः ॥
तांयागतौ समीक्ष्याथ ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अद्यप्रभृति ते स्थानं निमे जीव दद्याम्यहम् ॥
नेत्रपक्ष्मसु सर्वेषां त्वं वसिष्यसि पार्थिव ।
त्वत्संबन्धात्तथा तेषां निमेषः संभविष्यति ॥
चांलविष्यन्ति तु तदा नेत्रपक्ष्माणि मानवाः ।
एवमुक्ते मनुष्याणां नेत्रपक्ष्मसु सर्वशः ॥

(१) मत्स्य. २०११२ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ ऋणवा-
नस्मि (वृणवस्तामि) ।

(२) मत्स्य. २०११३ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ यास्यामि
(यास्यामि) स्वश (स्वतः) ।

(३) मत्स्य. २०११४ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ ।

(४) मत्स्य. २०११५ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ नरेन्द्र
त्वं (नरेन्द्रेन्द्र) ।

(५) मत्स्य. २०११६ ; गोप्र. ८३ याजन (यजन)
उत्तरार्धे (शापं ददामि यस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यति ॥) ;
संप्र. ६७६ याजनं (यजनं) तस्मात् (तस्मात्) ।

(६) मत्स्य. २०११७ ; गोप्र. ८३ ; संप्र. ६७६ ।

(७) मत्स्य. २०११८ ; गोप्र. ८३ निमे जीव (निमे-
जीव) ; संप्र. ६७७ तानागतां (आगतां) ।

(८) मत्स्य. २०११९ स्व वसिष्यसि पार्थिव (मनुष्याणां
वसिष्यसि) ; गोप्र. ८३ ; संप्र. ६७७ ।

(९) मत्स्य. २०१२० मुक्ते (मुक्ते) ; गोप्र. ८३ ; संप्र.
६७७ ।

जंगम निमिजीवस्तु वरदानात्स्वयंभुवः ।
 वसिष्ठजीवं भगवान् ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रो वसिष्ठ त्वं भविष्यसि ।
 वसिष्ठेति च ते नाम तत्रापि च भविष्यति ॥
 जन्मद्वयमतीतं च तत्रापि त्वं स्मरिष्यसि ।
 एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्च वरुणस्तथा ॥
 वैदूर्याश्रममासाद्य तपस्तेपतुरव्ययम् ।
 तपस्यतोस्तयोरेवं कदाचिन्माधवे ऋतौ ॥
 पुंप्पिततद्रुमसंस्थाने शुभे दयितमास्ते ।
 उर्वशी तु वरारोहा दुर्वती कुसुमोच्चयम् ॥
 सुसूक्ष्मरक्तवसना तयोर्दृष्टिपथं गता ।
 तां दृष्ट्वेन्दुमुखी सुभ्रं नीलनीरजलोचनाम् ॥
 उमौ चुक्षुभतुर्धैर्यात्तद्रूपपरिमोहितौ ।
 तपस्यतोस्तयोर्धैर्यमक्षरम् मृगासने ॥
 र्कन्नं रेतस्ततो दृष्ट्वा शापमीता वराप्सरा ।
 चकार कलशे शुक्रं तोयपूर्णं मनोरमे ॥
 तस्माद्विषयौ जातौ तेजसाऽप्रतिमौ भुवि ।
 वसिष्ठश्चाप्यगस्त्यश्च मित्रावरुणयोः सुतौ ॥

(१) मत्स्य. २०१।२१; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(२) मत्स्य. २०१।२२; गोप्र. ८३ वसिष्ठ त्वं (वसिष्ठत्वं); संप्र. ६७७ गोप्रवद.

(३) मत्स्य. २०१।२३; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(४) मत्स्य. २०१।२४; गोप्र. ८३ रव्ययम् (रव्ययी) रत्नं (रत्न); संप्र. ६७७ रव्ययम् (रव्ययी) रत्नं (रत्न).

(५) मत्स्य. २०१।२५; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(६) मत्स्य. २०१।२६; गोप्र. ८३ दृष्ट्वेन्दुमुखी (दृष्ट्वा सुमुखी); संप्र. ६७७ तयोः (इनयोः).

(७) मत्स्य. २०१।२७ धैर्यात् (धैवी) मक्षरम् (मस्करम्); गोप्र. ८४ उत्तरार्धे नास्ति; संप्र. ६७७.

(८) मत्स्य. २०१।२८; गोप्र. ८४ शापमीता वराप्सरा (शापमीतौ परपरम्) चकार (चक्रत); संप्र. ६७७ (स्फुटं रेतस्ततो दृष्ट्वा शापमीतौ परपरम् । तोयपूर्णं चिदिषतुः कलशे तौ मनोरमे ॥).

(९) मत्स्य. २०१।२९; गोप्र. ८४ सुतौ (द्वयोः); संप्र. ६७७ द्विवरौ (प्रवरौ) व्यगस्त्यश्च (व्यगस्त्यश्च) सुतौ (द्वयोः).

वैसिष्ठस्तूपयेमेऽथ भगिनीं नारदस्य तु ।
 अरुन्धतीं वरारोहां तस्यां शक्तिमजीजनत् ॥
 शैक्तेः पराशरः पुत्रस्तस्य वंशं निबोध मे ।
 यस्य द्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ॥
 प्रकाशो जनितो येन लोके भारतचन्द्रमाः ।
 येनाज्ञानतमोऽन्धस्य लोकस्योन्मीलनं कृतम् ।
 पराशरस्य तस्य त्वं शृणु वंशमनुत्तमम् ॥

पराशराः

४ काण्डशयो वाहनयो जैमयो भैमतोयनः ।
 गोपालिरेपां पञ्चम एते गौराः पराशराः ॥
 ५ प्रारोह्यो वाहंतयाः प्रार्क्षयः कौतुजातयः ।
 हर्षश्चिरेपां पञ्चमो नीला ज्ञेयाः पराशराः ॥

(१) मत्स्य. २०१।३०; गोप्र. ८४; संप्र. ६७७-६७८.

(२) मत्स्य. २०१।३१; गोप्र. ८४; संप्र. ६७८.

(३) मत्स्य. २०१।३२; गोप्र. ८४ द्वितीयार्धे नास्ति; संप्र. ६७८ द्वितीयार्धे नास्ति.

(४) मत्स्य. २०१।३३; गोप्र. ८४; संप्र. ६७८ गौराः (रक्ताः).

[गोत्रवरनामसप्तः संप्र. ६५२; प्रद. १२७; संकी. १२२; संर. ४४६ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. काण्डशयः; गोप्र. काण्डर्षयः; संप्र. वाहुशयः.

२ मत्स्य. गोप्र. वाहनयः; संप्र. वाहरयः.

३ मत्स्य. गोप्र. जैक्षयः; संप्र. जैमतः.

४ मत्स्य. गोप्र. भैमतोयनः; संप्र. भैमतोयनः.

(५) मत्स्य. २०१।३४ एपां पञ्चमो (पञ्चमो द्वेपां); गोप्र. ८४; संप्र. ६७८ पञ्चमो नीला ज्ञेयाः (पञ्चम एते नीलाः).

६ मत्स्य. प्रारोहयाः; गोप्र. संप्र. प्रारोहयाः.

७ मत्स्य. वाहामयाः; संप्र. वाहंतयः.

८ मत्स्य. र्व्यातेयाः; गोप्र. पार्येयाः; संप्र. संकी. पार्येयाः; प्रद. पार्येवयः; संर. पायेयाः.

९ संप्र. कौतुजायनाः; प्रद. कौरजायनः; संकी. संर. काहजायनाः.

१० मत्स्य. हर्षयिः; गोप्र. हर्षयः; संप्र. द्वयोविः, हर्षयः; प्रद. हर्षोविः; संकी. संर. हर्षावयः.

१ कृष्णाजिनाः कपिश्रेष्ठोः कार्केयस्याजपतयः ।
पञ्चमः पौष्करसौदिः कृष्णा शेयाः पराशराः ॥
२ आविष्टोऽयनवर्णेषाः ईशमेयाश्चोर्कयश्च ये ।
इषीर्कस्तः पञ्चम एते शेताः पराशराः ॥
३ पाठिको योदुरिश्चैव लम्भेय्याः क्रौञ्चकैयनाः ।
क्षौमिरेषां पञ्चमस्तु एते इयामाः पराशराः ॥
४ रत्नैर्ययना वर्णायनास्तैर्यय वैलैर्ययपयः ।
तन्तिरेषां पञ्चमस्तु एते धूम्राः पराशराः ॥

(१) मत्स्य. २०१।१५; गोप्र. ८४; मंत्र. ६७८.
११ मत्स्य. गोप्र. संप्र. संत. कार्कायनाः; मद्र. कार्कायनः;
संक्रौ. कार्कायनाः.
१२ मत्स्य. कपिमुत्ताः; संप्र. कापिश्रेष्ठाः.
१३, १४ मत्स्य. कार्केयया जपतयः; गोप्र. कार्केयस्यान-
जपतयः; संप्र. कार्केयस्या नजपतयः.
१५ मत्स्य. गोप्र. संप्र. पुष्कर पञ्चमश्रेष्ठाः.
(२) मत्स्य. २०१।१६ पञ्चम एते (चैने ये पञ्च) ; गोप्र.
८४; संप्र. ६७८ पञ्चम एते श्वेताः (पञ्चैते श्वेता श्वेताः).
१६ मत्स्य. आविष्टायनः; संप्र. आविष्टायनाः.
१७ मत्स्य. बलिषाः; गोप्र. बालेषः; संप्र. बालेय्याः.
१८ मत्स्य. स्वायथाः; गोप्र. स्वायसाः; संप्र. स्वायथाः.
१९ मत्स्य. चोरयाः; गोप्र. चौरयः; संप्र. चोक्रय, चोक्रयः;
मद्र. चौकिः; संक्रौ. संद्र. चोक्रयः.
(३) मत्स्य. २०१।१७; गोप्र. ८४ पञ्चमस्तु (पञ्चम);
संप्र. ६७८ पञ्चमस्तु एते इयामाः (पञ्चमश्च इयामा एते).
२१ मत्स्य. पाठिकाः; गोप्र. पठिकाः; संप्र. संक्रौ. संद्र.
पठिका, वपिका; मद्र. पठिका, वपिका.
२२ मत्स्य. लम्बा ये; गोप्र. लम्बय्याः; संप्र. लम्बय्याः.
२३ मत्स्य. क्रोचनायनाः; गोप्र. क्रौञ्चका यनाः.
२४ मत्स्य. श्वेतिः.
(४) मत्स्य. २०१।१८; गोप्र. ८४-८५, संप्र. ६७८.
२६ मत्स्य. खल्पायनाः; संप्र. खल्पायनिः.
२७ संप्र. वर्णायने.
२८ संप्र. नाया.
२९ मत्स्य. खडू ययाः; गोप्र. खडू यया; संप्र. खडू
मुपायय

३० गोप्र. भार्तिः एषां पञ्चमः; संप्र. एतेषां पञ्चमः तातिः.
३१ मत्स्य. २०१।१९ एव (एते); गोप्र. ८५;
संप्र. ६७८.
(२) मत्स्य २०१।२०; गोप्र. ८५; मंत्र. ६७८ उक्ता-
स्त्वैते (उक्तास्त एते).
अभिन्यु पराशरगणे संप्र. मद्र. संक्रौ. संद्र. एषु ग्रन्थेषु
एकं नामाधिकं समुपलभ्यते । तद्यथा—
१ शिवय—मद्र. शिनिः.

पराशराणां सर्वेषां त्र्यार्षेयः प्रयरो मतः ।
पराशरश्च शक्तिश्च वसिष्ठश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाहाः सर्व एव पराशराः ॥

चेत्तत्सर्वैते नृप वंशमुख्याः

पराशराः सूर्यसमप्रभावाः ।

येषां तु नाम्नां परिवीर्तनेन

पार्थ समग्रं पुरुषो जहाति ॥

(१) उक्तानामिह पञ्चानां वसिष्ठगणानां परस्पर-
मविवाहः, समानगोत्रत्वात् । समानगोत्रत्वं च पञ्चसु
प्रवरेषु वसिष्ठस्य सर्वैः सत्तया त्रिपमाणतया चानुवृत्तेः ।
संख्यादीनां तु वसिष्ठैः सर्वैः स्वगणोक्तेश्च सह अविवाहः
इति पूर्वमेवोक्तमाहिरनकाण्डे । कुण्डिनानां तु प्रवरे
वाशिष्ठमेव वरुणश्रेष्ठिन्येतदयम मिनावरुणसंशयो ऋषी
मन्त्रद्वयो द्रष्टव्यो, न देवताविशेषो प्रसिद्धो ब्राह्मी ।
कुतः ? ' न देवेन मनुष्यैर्येवं वृणीते । ऋषिभिरेवार्थं
वृणीते ' इति श्रुतेः । तपोश्च मित्रावरुणयोरत्र संहतं
ऋषित्वं द्रष्टव्यम्, न प्रत्येकम् । कुतः ? ' न चतुरो
वृणीते ' इति चतुर्णां वरणप्रतिषेधात् । मत्स्यपुराणे च
मित्रावरुणयोः वर्याभ्रमे तपस्वतोरगतामुर्ध्वशीं दृष्ट्वेनोः
शुक्रं स्कन्धं कचिच्छेद्यपूर्णं कण्ठो गृहीतं, ततो वसिष्ठो
जातः, वसिष्टात् कुण्डिन इति दृष्टान्तात् तपोर्ऋषित्वं
तयो (१ तथा) पितृत्वं संहतं सिद्धमिति । अत्र
श्लोकः— ' वसिष्ठानां न सर्वेषां विवाहोऽस्ति परस्परम् ।
प्रातर्वसिष्ठमङ्कुर्योर्न द्वयोरपि गोत्रयोः ॥ ' गोप्र. ८५

(२) अथ वसिष्ठस्य । ते चतुर्विधाः । तत्र आध-
गणो दान्तिशब्दोत्र, द्वितीय एकोनविंशतिः, तृतीयश्चतु-
र्विंशतिः, चतुर्थेऽंशितः । पृ. ६४०

(१) मत्स्य. २०१।१९ एव (एते); गोप्र. ८५;
संप्र. ६७८.

(२) मत्स्य २०१।२०; गोप्र. ८५; मंत्र. ६७८ उक्ता-
स्त्वैते (उक्तास्त एते).

अभिन्यु पराशरगणे संप्र. मद्र. संक्रौ. संद्र. एषु ग्रन्थेषु
एकं नामाधिकं समुपलभ्यते । तद्यथा—

१ शिवय—मद्र. शिनिः.

जातृकर्ण्यानां वसिष्ठैरग्निभिश्च सर्वैः परस्परमविवाहः ।
यद्यपि सूत्रकारैर्द्विगोत्रत्वेनेते त्रयो नोक्ताः, तथापि केयु-
चित्सूत्रेषु गणद्वये पाठात् द्विगोत्रत्ववाचोयुक्तिः ।

संम. ६५४

प्रवरसंग्रहकारः

वसिष्ठ इन्द्रप्रमद आभरद्वसुसंकृती ।
कौण्डिन्यः पूतिमापश्च गौरिवीतः पराशरः ॥
मैत्रायणरुणिशक्ती च उपमन्युगणः स्मृतः ।
एकादश वसिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोर्महः ॥

(१) प्रपा. ३१० उत्तरार्धे (पराशरः पूतिमापो मैत्रायण-
शक्तिकौ ॥) ; विपा. ७०५ पूर्वार्धे (वसिष्ठ इन्द्रप्रमदो मरद्वाजस्तु
संकृतिः ।) कौण्डिन्यः (कौण्डिन्यः) ; ज्योति. १२४ द आम
(दत्त्वाम) गौरिवीतः (गौरवीतिः) ; बाल. १५३ घ. १७८
द आम (दत्त्वाम) ; संम. १८० पूर्वार्धे (वसिष्ठ इन्द्रप्रमदो
मरद्वाजस्तु संकृतिः ।) गौरिवीतः (गौरीवी तु) .

(२) प्रपा. ३१० (उपमन्युश्च कौण्डिन्यो गौरिवीतस्तथैव च ।
एकादश वसिष्ठः स्मृतं विवाहाः परस्परम् ॥) ; विपा. ७०५
च उपमन्युगणः स्मृतः (द्वौ उपमन्युर्यगलथा) ; ज्योति. १२४ ;
बाल. १५३ घ. १७८ ; संम. १८० पूर्वार्धे (मैत्रायणशक्ती
द्रादुपमन्योर्गणः स्मृतः ।) .

स्मृत्यर्थसारः

वसिष्ठाः कुण्डिनाश्चैवमुपमन्युपराशराः ।
वसिष्ठा इति चत्वारो गोत्रैक्यान्नान्ययुर्मिथः ॥
तथैव जातृकर्ण्याश्च वसिष्ठैरग्निभिः सह ॥
(नोद्वहेयुः)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः ।
मैत्रायणरुणिरित्येव वसिष्ठो विप्रहान्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः ।
ज्ञेयो विशेषस्त्वनयोर्द्वितीययात्कुण्डिनादयः ॥

अत एव मित्रगोत्रत्वाद्भिन्नगरीरत्वाच्च वसिष्ठ-
वासिष्ठगणयोर्विवाहो भवति । विपा. ७०६

(१) स्मृतसार. १६ कुण्डिना (कुण्डिन) ; चम. १०४
(=) ; संम. ६२ ; क्रम. १०४७ (=) श्वैवमु (श्वैव उ) .
(२) स्मृतसार. १६ ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ;
क्रम. १०५२ (=) .

(३) विपा. ७०१ मैत्र (मित्रा) वसिष्ठो (वासिष्ठो) ;
संम. १७७ ; क्रम. १०६१ विधानपारिजातो इत्युक्तम् .

(४) विपा. ७०१ ; संम. १७७ विशेष (विवेक) ; क्रम.
१०६३ ज्ञेयो विशेष (ज्ञेया, विवेक) .

अगस्तिकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अगस्तीन् व्याख्यास्यामः—

१ अगस्तयः २ विशालायाः ३ स्कालायनाः

(१) बौधाय. ; गोप्र. ८६ ; संप्र. ६५२ ; संम. ६० ;
प्रद. १२७ ; संकौ. १९२ ; संर. ४४६ .

- २ गोप्र. विशालायाः .

१ संप्र. सालायनाः ; संम. कालायनाः ; प्रद. खलायनः ;
संकौ. संर. स्कालायनाः .

४ औपदहनयः ५ कल्माषदण्डिः ६ धावर्णिः
७ ल्यवर्णिः ८ लव्यावृदः ९ वैरगयः

४ गोप्र. औपदहनयः ; संम. औदहनयः .

५ गोप्र. कुल्माषदण्डिः ; संप्र. प्रद. कुल्माषाः , दण्डयः ;
संम. कुल्माषदण्डिनाः ; संकौ. कल्माषाः , दण्डयः ; संर.
कल्माषाः , दण्डयः .

६ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७ गोप्र. लावर्णाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. लावणयः ; संम-
णाव्यः , सावर्णिः .

८ गोप्र. लाव्यः , ववदयः ; संप्र. लाव्याः , वरण्डयः ; संम.
ववन्दयः ; प्रद. लाव्यः , वरणिः ; संकौ. लव्याः , वरदण्डयः ;
संर. लव्यावृदयः .

९ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. वैरगयः ; प्रद. वैरणिः .

१० बुद्धुदोदरयः ११ सैवपथयः १२ शाल्यातपाः
१३ मौञ्जकयः १४ पाण्डुहृदाः १५ हारिषीवयः
१६ रौहिण्याः १७ मौसलयः इत्येते अगस्तयः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-दार्ढ-
च्युत-ऐध्मवाह-इति होता । इध्मवाहवद्-दृढ-
च्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

साम्भवाहाः

साम्भवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-साम्भवाह-इति होता । साम्भवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

सौमवाहाः

सौमवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-सौमवाह-इति होता । सौमवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

यज्ञवाहाः

यज्ञवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-यज्ञवाह-इति होता । यज्ञवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

१० गोम्र. कुषोदयः ; संम्र. कुषोदरयः ; संम्र. कुषोदरयः ;
प्रद. कुषोदरिः ; संकौ. कुषोदरयः ; संम्र. कुषोदरयः ;
नेबी. कुषोदरिः .

११ गोम्र. संम्र. प्रद. संम्र. सैवपथयः ; संम्र. सौवपथयः ;
संकौ. सौवपथयः .

१२ वौश्री. शालावनाः ; गोम्र. शैशान्वातपाः ; संम्र.
शास्वानपाः ; संकौ. शाल्यातपाः ; संम्र. शाल्यातपाः .

१३ गोम्र. मौञ्जकयः ; संम्र. मौञ्जिकयः ; संम्र. मौञ्जिकयः ;
प्रद. मौञ्जिकिः ; संकौ. मौञ्जिकतः ; संम्र. मौञ्जिकतः .

१४ गोम्र. पायोद्वताः ; संम्र. पायोद्विताः ; संम्र. पायोद्वताः ;
शत्रयः, हवोगा, शाण्डिधाराः इत्यपि ; प्रद. पायोद्वतः ; संकौ.
पायोद्वताः ; संम्र. पायोद्वताः .

१५ गोम्र. हारिषीवाः ; संम्र. संम्र. प्रद. हारिषीवाः ; संम्र.
हारिषीवी .

१६ गोम्र. संकौ. संम्र. रौहिण्याः ; संम्र. रौहिण्याः ; प्रद.
रौहिः .

१७ गोम्र. मौसलयः .

(१) गोम्र. ८६ साम्भ (सम्भ) इदच्युति (इदच्युत) .
(२) वौश्री ; गोम्र. ८६ .

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अथागस्तीनामेकार्षेयः । आगस्त्य-इति होता ।
अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

प्रवृणीत इति शेषः

कपदि.

त्र्यार्षेयम् हेके । आगस्त्य-दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-
इति । इध्मवाहवद्-दृढच्युतवद्-अगस्त्यवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अथागस्तीनामेकार्षेयः । आगस्त्य-इति होता ।
अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः । त्र्यार्षेयम् हेके । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-इति । इध्मवाहवद्-दृढच्युत-
वद्-अगस्त्यवद्-इति ॥

अगस्तीनां सर्वेषां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात्
सम्भवेत्वाच्च ।

प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अथागस्तीनां आगस्त्य-दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-इति ।
सौमवाहो वोचमः, आगस्त्य-दार्ढच्युत-सौमवाह-
इति ॥

उत्तमपदविकल्पः ।

गानाद्व.

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्

भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।
इत्येतादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥

पण्णां च गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।
दीर्घतमा औचध्यः कक्षीवांश्चेकगोत्रजाः ॥

भरद्वाजाग्निवेद्यक्षाः शुक्लाः शैशिरयः कताः ।
एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै ॥

(१) आपश्रौ. २४।१०।१९-२० ; गोम्र. ८६ .

(२) सश्रौ. २१।१।१५ ; संम्र. ४२५ .

(३) आश्रौ. २४।१५ ; गोम्र. ८७ .

(४) इदं आश्वलायनश्रौतसूत्रस्थाने सुद्रितम् । अस्तीत्येताद्व-
ल्ल्यादिकभास्ति ।

पृषदश्चा मुद्रला विष्णुवृद्धाः

कण्ठोऽगस्त्यो हरितः संकृतिः कपिः ।

यत्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिमिश्र ॥

यावत्समानगोत्राः स्युर्विश्वाभिन्नोऽनुवर्तते ।

तावद्वसिष्ठश्चात्रिश्च कश्यपश्च पृथक्पृथक् ॥

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्त्यः

अथागस्त्यान् व्याख्यास्यामः-

अथ १ उपकुल-२ सुकुलप-३ कारिणि-

४ धारिणि-५ मौजकि-६ वैरिणि-७ कल्माष-

दण्डि-८ निवैरिणां ९ सौरिभाग-१० गोव्याधि-

११ शेषपथ-१२ अर्जुदानां १३ मेदिनीपञ्चपाः-

१४ दायतानां १५ अगदाय- १६ हारिमीवाणां

(१) गोम्र. ८७ ; संप्र. ६५२-६५३ ; प्रद. १२७ ; संकौ.

१९२ ; संर. ४४७ .

१ संप्र. संकौ. उपकुलाः , औकुलाः ; संर. उपकुलाः , औकुलाः .

१ प्रद. कारी .

४ संप्र. संकौ. संर. वारिण्यः ; प्रद. वारिणिः .

५ गोम्र. मोक्षति ; संप्र. क्षौमितायाः ; प्रद. क्षौमितिः ; संकौ. संर. क्षौमिन्यः .

६ संप्र. संकौ. संर. वैरण्ड्यः ; प्रद. निवैरिणः .

७ गोम्र. कल्माषदाह ; संप्र. संर. उपकल्माषनयः ; संकौ. उपकुलाः , कामनयः .

८ गोम्र. तापायनाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. १ .

९ प्रद. सौरिभागः .

१० गोम्र. गोव्यव ; संप्र. संर. गोव्यादयः ; संकौ. गान्धादयः .

११ गोम्र. हेमवह ; प्रद. हेमवाहः .

१२ गोम्र. अर्जुदानां ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. अर्जुदाः .

१३ प्रद. मेदिनीपञ्चकाः .

१४ प्रद. देवतः .

१५ गोम्र. अगदयः ; प्रद. अगवः .

१६ गोम्र. हारिमीवाणाम् .

१७ शैरिण्याः १८ वित्तमयः १९ खतानां इत्ये-
त्रेपामविवाहः । तेषां ज्यापेयः प्रयरो भवति ।
आगस्त्य-दाहच्युत-ऐध्मवाह-इति होता । इष्-
वाहवद्-दृढच्युतवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

१७ गोम्र. शैरिण्याः ; प्रद. शैरिपः .

१८ गोम्र. वित्तमयः ; प्रद. वित्तपः .

१९ प्रद. अवतानः .

अस्मिन् १ केवलागस्त्यगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर.
एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि
यथा -

१ सैवकाः-प्रद. सैवरुः ; संकौ. संर. सैवराः .

२ सौभरायणाः-संकौ. सामरायणाः ; संर. सामरायणाः .

३ वैकर्गायनाः-संकौ. सर. करगायनाः .

४ मार्गायणाः-प्रद. गार्गायनाः .

५ प्राचार्याः-संकौ. आचार्याः ; संर. आचर्याः .

६ शालङ्कायनयः-सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ बाह्यायनयः-संप्र. बाह्यायनयाः ; प्रद. बाह्यायनः ;

संकौ. बालायनयः ; संर. ववालायनयः .

८ बाह्यकय-संकौ. संर. (०) .

९ लावायः-प्रद. (०) .

१० साकाक्षयः-संप्र. साकक्षयः ; प्रद. साकाक्षिः .

११ तण्डयः-संप्र. तन्द्रयः .

१२ लाज्यायनयः-संप्र. लाज्यामनयः ; प्रद. लाज्यामतिः .

१३ हृद्रोगयः-प्रद. हृद्रोगः ; संर. हृद्रोगयः .

१४ प्रादुराक्षयः-संकौ. प्रादुराक्षयः ; संर. प्रादुराक्षयः .

१५ रम्याक्षयः-संकौ. संर. (०) .

१६ पण्डोदुष्टताः-प्रद. पण्डोद्धतः ; संकौ. पण्डोद्धताः ;
संर. पण्डोद्धताः .

१७ कुञ्जाक्षयः-संकौ. संर. कुञ्जाक्षयः .

१८ रोवायुधाः-प्रद. रोवायुधः .

१९ पटहस्ताः-प्रद. पटक्षः ; संकौ. संर. परहताः .

२० वैद्योन्नयः-प्रद. वैद्योत्तिः ; संकौ. संर. वैद्योन्नयः .

२१ दामोष्णीयाः-संकौ. दामः ; संर. दामाः .

२२ तज्जरा-संकौ. संर. (०) .

२३ सौम्यायनाः-संप्र. सौम्यानयाः ; प्रद. सौम्यायनिः ;
संर. सौम्यानयाः .

२४ ब्राह्मण्याः-सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२५ पुत्रयः-

२६ वाशिषायणाः-प्रद. वाशिषायणः ; संर. वाशिषायणाः .

२ केवलागस्तयः

१ अगस्तयः २ कर्मभयः ३ कुरुनाडयः
४ कौशल्याः ५ सुमेधसः ६ मयोभुवः ७ गान्धा-
रायणाः ८ पौलस्तयः ९ पुलहः १० ऋतुः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आगस्त्य-माहेन्द्र-मायोभुव-इति होता ।
मयोभुवद्-माहेन्द्रवद्-अगस्तिवद्-इत्यध्वर्युः ॥ *

२७ शारद्वरा — संर. शारद्वरः .

२८ काण्डायणाः— प्रद. पाण्डः, यवनः; संकौ. काण्ड-
वचनाः; संर. स्काण्डवचनाः .

(१) गोप्र. ८७; संप्र. ६५३; प्रद. १२७-१२८; संकौ.
१९२; संर. ४५६.

२ गोप्र. कुनाडाः; संप्र. संकौ. संर. (०).

४ गोप्र. कौशल्याः; प्रद. कौस्त्यः .

५ गोप्र. खमेवसः; प्रद. खमेवसः .

६ संकौ. सोमयोभुवः .

७ संप्र. प्रद. गान्धारायणाः; संकौ. संर. गान्धारायणाः .

८ संप्र. प्रद. संकौ. संर. पुलस्तयः .

अस्मिन् २ केवलागस्तिके संप्र. संकौ. संर. एषु
ग्रन्थेषु द्वे नामनी अधिके । ते यथा —

१ काणांदा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ माहेन्द्रा— संकौ. संर. माहेन्द्राः .

* संप्र. ६५३; प्रद. १२८; संकौ. १९३; संर. ४५७ एषु
ग्रन्थेषु उल्लिखितौ अक्र-विमलिकणौ यथा—

॥ अक्रा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ शक्रा— प्रद. शक्रः; संकौ. संर. शक्राः .

३ शुक्राः— प्रद. शुक्रः; संकौ. शुक्राः; संर. शुक्राः .

४ ईसा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

५ आसा— प्रद. आषः; संकौ. आसाः .

६ भासा— प्रद. भाषः; संकौ. संर. (०).

७ हिमोदका— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

८ हेमचर्चय— प्रद. हेमचर्चिः .

१ विमलय— प्रद. विमलिः; संकौ. विमल्यः; संर.
विमिलयः .

२ माममितकय— प्रद. मायिकिः; संकौ. मायितकलयः;
संर. मायितकलयः .

३ पाणिकाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

पौर्णमासाः

पौर्णमासाः पौरणाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-पौर्णमास-
पौरण-इति होता । पूरणवत्-पूर्णमासवद्-
अगस्तिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

इति लौगाक्ष्युक्तमगस्तिकोगोत्रकाण्डमुदाहृतमध्वर्युकम-
विशेषज्ञापनायैव । गोप्र. ८७

मानवश्रौतमूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अथागस्त्यान् व्याख्यास्यामः । १ कुकूल- २ उपक-
— ३ बलक- ४ लांबकायन- ५ शालङ्कायन-
६ घारिणि- ७ घौरणि- ८ सौदम्बा- ९ सौकृत्य-
१० कल्माषदण्डिः ११ अपौतरो- १२ नुरायणानां
१३ शौभंशिनाः १४ गोव्याधिला- १५ शिलाघ-
१६ शैवपथ- १७ अर्जुदानां १८ ऐविलमाः
१९ एवयावदूताः आगस्त्य-दार्ढ्युत-ऐध्याह-
इति होता, इत्यादि ॥

विमलयः

१ नन्दि- २ विमलि- ३ धिमलि- ४ पिनायक्षि
— ५ सायकि-इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-पिना-
यक्षि-शायक-इति होता, इत्यादि ॥

अक्राः

१ प्राचीनप्रवणाः २ कापेयाः ३ अक्र- ४ शुक्र-
५ शुद्धस- ६ चाप- ७ भाप- ८ हेमवर्चि-
९ हिमोदकाः इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-हेम-
वर्चि-हिमोदक-इति होता, इत्यादि ॥
१ अक्रि- २ चक्रि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-
५ हिमोदकि- यारीणकाः इत्येतेषां, इत्यादि ।

४ पिनायका— संर. पिनामकाः .

५ नन्दय— संर. नन्दयोनियः .

६ विलय— प्रद. मिथिः; संकौ. अशियाः .

७ चिलय— संर. (०).

मानवश्रौतसूत्रे शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टे च इमौ गणौ
समुपलभ्येते ।

(१) गोप्र. ८७.

(२) मानवश्रौतसूत्रोक्ते गोत्रप्रवरविचारः ज्ञानं नैमिदाशुय-
समभिरिवाद् 'गोत्रप्रवरप्रवरी' मुक्तकालसंगृहीतः ।

आगस्त्य-पिनायक-पारीणक-इति होता । पारीण-
कवद्, इत्यादि ॥

१ नन्दि- २ विमिलि- ३ लिचिलि- ४ मिमी-
त्तिक- ५ पिनायकि- सायक- इति होता,
सायकवत्, इत्यादि ॥

अक्र- शक्र- शुक्र- जात्ये.....हैमन्दकी- इत्ये-
तेषां, इत्यादि । आगस्त्य-माहेन्द्र-मायोभुव-इति
होता, इत्यादि ॥

मध्यमाः

मध्यमपौरणाः तेषां व्याप्येयः इत्यादि । आगस्त्य-
माध्यम-पुरीण-इति होता, इत्यादि ॥

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

१ केवलागस्त्यः

अधागस्त्यान् व्याख्यास्यामः । १ ओकूलक-
२ उपकूलक- ३ लामकायनि- ४ शालङ्कायनि-
५ धारिणि- ६ वैरिणि- ७ कल्मापदण्डिः ८ अपे-
त्तरावणानां ९ शोलप्यामन- १० गोव्याधिला-
११ शिलाह- १२ मेनुल- १३ मान्य- १४ ब्रान्दा-
- १५ हतानां १६ शैवपथ- १७ अर्बुदानां
१८ आगस्त्य- १९ वैकर्णायतानां २० शारगेरवाः
२१ शीर्षायणानां २२ बाधाहोरण्डेय- २३ वैर-
ण्डेय- २४ बहौकि- २५ नह्यायनि- २६ शफाक्षि-
- २७ कुव्याक्षि- २८ रम्याक्षि- २९ प्रादुराक्षि-
३० दामोष्णीं ३१ यशुभराः ३२ सौभरायण-
३३ भर्गायनः ३४ शैवावाः इति ॥ (प्रवराः कात्या-
यनलौगाक्षिवत् ।)

२ केवलागस्त्यः

१ अगस्त्यः २ कर्मभयः ३ कनाठाः ४ सुरोधस्तः
५ योगन्ध्रायणाः ६ पुलस्त्यः ७ पुलहाः ८ क्रतुः
९ माहेन्द्र- १० मयोभुवाः इति ॥ (प्रवराः कात्या-
यनलौगाक्षिवत् ।)

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टोक्तो गोत्रप्रवरविचारः जौन जीमहा-
रायसंज्ञादिना गोत्रप्रवरमञ्जरी पुस्तकात्संगृहीतः ।

अक्राः

१ प्राचीनप्रवराः २ वाकायेयाः ३ अक्र- ४ शक्र-
- ५ शुक्र- ६ हंस- ७ वाप- ८ भाप- ९ हैमवर्चि-
- १० हिमोदकाः इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-
हैमवर्च-हिमोदक-इति होता, इत्यादि ॥

१ अक्रि- २ चक्रि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-
५ हिमोदकि- ६ पारिणकाः इत्येतेषां, इत्यादि ।
आगस्त्य- पैनाक-पारिणक-इति होता । पारीण-
कवद्- इत्यादि ॥

१ नन्दि- २ विमलिम्- ३ चिलिमि- ४ विले-
यम्- ५ मिमीत्तिक- ६ पिनायक- ७ सायकाः
इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-पैनाक-सायक-इति
होता, इत्यादि ॥

१ अक्र- २ शक्र- ३ शक्रह- ४ चाप- ५ भाप-
- ६ हैमवर्चि- ७ हिमोदकाः इत्येतेषां, इत्यादि ॥

मध्यमाः

आगस्त्य-माध्यम-पौरिण-इति होता । पूरिणवद्
-मध्यमवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच-

१ अतः परमगस्त्यस्य वक्ष्ये वंशोद्भवान् द्विजान् ।

२ केवलागस्त्यः

अगस्त्यः कर्मभयः कौशल्याः कर्दत्तथा ॥

२ सुमेधेसो मयोर्भुवस्तथा गांधारकायणाः ।

पौलस्त्याः पौलहाश्चैव क्रतुवंशभवास्तथा ॥

(१) मत्स्य. २०३१ ; गोप्र. ८७ ; संप्र. ६७९ .

[गोत्रप्रवरनामसंयुक्तः संप्र. ६५३ ; प्रद. - १२७-१२८ ;
संकौ. १९२ ; संर. ४४६ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. अगस्त्यश्च .

२ मत्स्य. कर्मभयश्च ; संप्र. कर्मभयः .

३ मत्स्य. कौशल्याः ; गोप्र. कौशल्याः .

४ मत्स्य. शक्रदा ; गोप्र. कर्दाः .

(२) मत्स्य. २०३२ ; गोप्र. ८७-८८ ; संप्र. ६७९ .

७ संप्र. गन्धारकायणाः .

९ संप्र. पौनहाः .

१० संप्र. क्रतुवंशस्तवस्तथा ; प्रद. क्रतुः वंशतः .

त्रैयर्पेयोऽमिमत्तश्चेपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
अगस्त्यश्च महेन्द्रश्च ऋषिश्चैव मयोभुवः ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

पौर्णमासाः

पौर्णमासाः पारणाश्च त्रैयर्पेयाः परिकीर्तिताः ॥
अगस्त्यः पौर्णमासश्च पारणश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाह्याः पौर्णमासास्तु पारणैः ॥
दैवमुक्त ऋषीणां यं यं उत्तमपौरुषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि किं भयानकं कथ्यताम् ॥
मनुष्याच —

पुलहस्य पुलस्त्यस्य क्रतोश्चैव महात्मनः ।
अगस्त्यस्य तथा चैव कथं वंशस्तदुच्यताम् ॥
मत्स्य उवाच —

क्रतुः सत्वन्पत्न्योऽस्मिन् राजन् वैवस्वतेऽन्तरे ।
इध्मवाहं स पुत्रत्वे जग्राह ऋषिसत्तमः ॥
अगस्त्यपुत्रं धर्महं, आगस्त्याः क्रतवस्ततः ।
पुलहस्य तथा पुत्रास्त्रयश्च पृथिवीपते ॥
‘तेषां ते जन्म यस्यामि उत्तरत्र यथाविधि ।
पुलहस्तु भ्राजा दृष्ट्वा नातिप्रीतमनाः स्वकाम् ॥

(१) मत्स्य. २०२।३-४ पूर्वर्षि (त्रैयर्ष्याभिमतार्थीणां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।) ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ कोऽभिमत (यो हि मत्) .

(२) मत्स्य. २०२।४-५ ; गोत्र. ८८ पारणाश्च (पौरणाश्च) पारणैः (पौरणैः) ; संप्र. ६७९ क्षीवार्थ-मात्रम् .

(३) मत्स्य. २०२।९ ; गोत्र. ८८ पौरुष (पुरुषः) ; संप्र. ६७९ (एतदुक्तमृषीणां तु वयमुक्तमपौरुषम् । अन् परं प्रवक्ष्यामि किं तवानय कथ्यताम् ॥) .

(४) मत्स्य. २०२।७ ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ .

(५) मत्स्य. २०२।८ लोऽस्मिन् (लोऽस्मिन्) , गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ राजन् (जना) ऋषिसत्तमः (ऋषिसत्तमम्) .

(६) मत्स्य. २०२।९ ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ आगस्त्याः क्रतवस्ततः (आगस्त्यं क्रतवास्ततः) उत्तरार्धे (पुलहाश्च तथा पुत्रास्त्रयश्च पृथिवीपते ।)

(७) मत्स्य. २०२।१० तेषां ते (तेषां तु) ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ .

अगस्त्यजं दृढच्युतं पुत्रत्वे वृत्तवांस्ततः ।
पौलंदाश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः ॥
पुलस्त्यान्यसंभूतान् दृष्ट्वा रक्षःसमुद्भवान् ।
अगस्त्यस्य सुतं धीमान् पुत्रत्वे वृत्तवांस्तथा ॥

पौलस्त्याश्च तथा राजन् आगस्त्याः परिकीर्तिताः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥

एते तयोक्ताः प्रवरा द्विजानां
महानुभावा नृप वंशकाराः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

(१) एतेष्वगस्त्यगोत्राण्येव उदाहृतानामगस्ति-
गोत्रगणना सर्वेषां परस्परं विवाहो नास्ति, सगोत्रत्वात् ।
समानगोत्रत्वं चाष्टमस्यागस्तेः सर्वेषु प्रवरेष्वनुवृत्तेः,
त्रैयर्पेयाणां त्रैयर्पेयनिपातात् । अयं श्लोकः— ‘न विवाहो-
ऽस्त्यगस्तीनां सर्वेषामिवरेतरम् । समानमुनिवाहस्यात्स-
गोत्रत्वाच्च कारणात् ॥ ’

इह जमदग्निगौतमभरद्वाजविश्वामित्राभिरुच्यपवमित्रा-
गस्तीनां भक्षणा गोत्रकारणानुपरीणा अपत्यवर्गेषु अष्टसु
समानगोत्रत्वात् परस्परमविवाहमुक्त्वा तदनन्तरं आप-
स्तम्बस्त्रभाष्यकारेण कर्पादिस्वामिना अपरं त्रिजि-
दुक्तम् । किं तदिति चेत्, तदीयभाष्ये पठामः—
“ इह भृग्वह्निरगो मित्रविवाहं कुर्वते । न चेत्समाना-
येषां बहवः स्युः इति मतं बोधायनस्य ” इत्येतत्सर्वेषां
प्रवराचार्याणां मतं, न केवलं बोधायनस्यैव । वसिष्ठानां
कश्यपानां विश्वामित्राणां भृग्वह्निरसामिव मित्रविवाहं

(१) मत्स्य. २०२।११ इदं च्युत (इदं वाच्यं तु) ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ .

(२) मत्स्य. २०२।१२ वृत्तवांस्तथा (वृत्तवांस्ततः) ; गोत्र. ८८-८९ ; संप्र. ६७९ पुलस्त्यान्य (पुलस्त्योऽन्य) सुत (सुताम्) .

(३) मत्स्य. २०२।१३ ; गोत्र. ८९ पूर्वर्षिमात्रम् ; संप्र. ६७९ .

(४) मत्स्य. २०२।१४ येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन (एषां
तु नाम्नां परिकीर्तितेन) ; गोत्र. ८९ ; संप्र. ६८० वंशकाराः
(गोत्रकाराः) .

गर्भं इच्छति । कठानां प्रवरे चैवम् । अन्ये तेषां भिन्न-
विवाहं नेच्छन्ति । तत्रैवं तेषां ऋषिपक्षाणां स्वेत्वे पक्षे
न विवाहः । कुतः ? द्वयोर्वहूनां च मतविरोधे सति
भूयसां मतमनुष्ठेयं, ' विप्रतिपिद्धधर्मसमवाये मूयसां
स्यात् सधर्मता ' इति न्यायात् । ये तु पञ्चानां ऋषि-
पक्षाणां भिन्नविवाहमिच्छन्ति तेषां वसिष्ठपक्षेऽप्यसमान-
प्रवरैः सह स्यात् । कश्यपपक्षेऽपि निप्रवासितरेभ्यः कम्पना-
हर्षसिद्धनक्तं कश्यपानां परस्परतो देवलासितशण्डिलानां च
न विवाहः । विश्वामित्रपक्षेऽप्यजानां चाविवाहः ॥
इति । एतत्परीक्ष्यं विद्वद्भिरिति । गोप्र. ८९

(२) अथागस्त्यस्य । आगस्त्यात्मजः । तत्र आद्यगणे
विवातिगोत्राणि, द्वितीयतृतीयगणौ निर्भेदौ ।

आपस्तम्बस्तवाद्यमेदमेवैकार्यमपीह ते
कात्यायनश्च लौगाक्षिर्नैवाह गणानिह ॥

आहाश्वलायनस्तवाद्यमेकमेव गणं परम्
सत्यापादोऽप्याद्यमाह आपर्येयं चापि पाक्षिकम् ॥

संग्र. ६४१

प्रवरसंग्रहकारः

श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो दाढर्यच्युत इति स्मृतः ।
एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन् न विवाहः परस्परम् ॥

(१) प्रपा. ३१० (अगस्त्यदाढर्यच्युतकाविध्मवाहस्तथैव
च । त्रयोऽगस्त्या मिथो नैते विवाहाः स्युः कदाचन ॥) ; विपा.

स्मृत्यर्थसारः

अगस्त्यः साम्भवाहाः सोमवाहा इति त्रयः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याच्च नोद्वहेयुः परस्परम् ॥
यैर्गो एकोनपञ्चाशत्प्राप्तसिद्धा मुनिभिः स्मृताः ।
अप्रसिद्धाः परे वंद्या अन्तर्भूता इहैव ते ॥

मण्डनः

प्रवरैरेव विकल्पाश्च ते चोद्वाह्या व्यवस्थिताः ।
तथा व्यवस्थया चिन्त्यौ समानप्रवरैरौ ॥
ये स्वयं कल्पितं यक्षं कुमारं न स्मरन्ति हि ।
तेषां तदनुसारेण सगोत्रत्वादिचिन्तनम् ॥

सत्यापादो यदत्येतदन्ये तुल्यविकल्पनम् ।
आचार्यान्तरपाठानामीपद्भेदेऽप्यभिन्नता ॥

७०६ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वीतवाहो) ; ज्योति-
१३४ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वीतवाहो) ; बाल-
११५३ पृ. १७८ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वाहवाहो) ;
संग्र. १८१ विपावद्.

(१) स्मृतार. १६ अगस्त्यः (अगस्त्यतः) ; संग्र. ६२ ;
कुम. १०४८ (=).

(२) स्मृतार. १६ ; संग्र. ६४२ (=) वंद्या (वशा) ;
संग्र. ६२.

(३) संर. ४५०.

राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम्

वौघायनश्रौतसूत्रम्

क्षत्रियाणां त्र्यपर्ययः प्रवरो भवति । मानव-ऐह-
-पौरुषवस-इति होता । पुरुरवोवद्-इडावद्-
मनुषवद्-इत्यध्ययुः ॥

(१) बौधाय. ; गोप्र. ९० (प्रवरो) ऐह (ऐल) इवा-
वद् (इलवद्) ; बाल. ११५३ पृ. १७६.

'वैश्यानां त्र्यपर्ययः प्रवरो भवति । भालन्दन-
वात्सप्र-माङ्गिल-इति होता । मङ्गिलवद्-वत्स-
प्रिवद्-भालन्दनवद्-इत्यध्ययुः ॥

(१) बौधाय. माङ्गिल (माङ्गिल) मङ्गिलवद् (मङ्गि-
लवद्) वत्सप्रिवद् (वत्सप्रवद्) ; गोप्र. ९० वात्सप्र-माङ्गिल-
(वात्सप्रि-माङ्गिल) मङ्गिलवद् (मङ्गिलवद्) ; बाल. ११५३
पृ. १७६.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथ क्षत्रियाणाम् । यद्यह सार्ष प्रवृणीरन् एक एवैषां प्रवरः । मानव-ऐड-पौरुखस-इति होता । पुरुखोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

अथ क्षत्रियाणां गोत्राणि । अथ क्षत्रियाणां त्र्यार्षेय-प्रवरो भवति । अह इति विनिग्रहायः । यदि सर्वे क्षत्रिया एकार्षेयं प्रवरं प्रवृणीरन् सार्षे सहाय्येण, एक एवैषां प्रवरः । अनेन ज्ञायते पृथगार्षेया अपि क्षत्रियाः सन्तीति । कर्पदि.

अथ येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः सपुरोहित-प्रवरास्ते प्रवृणीरन् । अथ येषां स्युरपुरोहित-प्रवरास्ते ॥

● अथ येषां क्षत्रियाणां मन्त्रकृतः (न) स्युः (न) भवन्तीत्यर्थः, पुरोहितप्रवरानेष ते प्रवृणीरन्, (अथ येषां स्युः) आत्मीयानेष प्रवरान् (ते) प्रवृणीरन् इत्यर्थः । कर्पदि.

सपुरोहितप्रवरास्तेष्वं न्यायेन ॥

द्रुशन्दो विशेषणार्थः । एवशाब्दोऽयमारणार्थः । अयमर्थः—क्षत्रियाणां विशेषः । पुरोहितप्रवर एव ते भवितुमर्हन्ति न्यायेन, सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् आत्मनः कर्मण्यनधिकारात् पुरोहितप्रधाना एव ते भवितुमर्हन्तीति । कर्पदि.

एकार्षेया विशः । यात्सप्र-इति होता । वत्स-प्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

‘विद् क्षत्रमजीमसी स्यान्’ (?) इत्यादिव्यपदेशात् बहुवचन विश इति । सर्वे विद्यो वैश्या एकार्षेयाः समानार्षेया भवितुमर्हन्तीति । कर्पदि.

* कंसचिदान्तर्गतो मन्त्रस्तुतिरिति कलाऽस्याभिः कल्पितः । किंच ‘पुरोहितप्रवरानेष ते प्रवृणीरन्’ इति ग्रन्थस्य सूत्रेण, ‘आत्मीयानेष’ इत्यादिस्वास्वयानत्वेन च माध्वपुराणके मुद्रण प्रामादिकम् । सूत्रपुस्तके ‘पुरोहितः’ इति वक्ष्यमाणा ।

(१) आपश्रौ. २४।१०।११-१६ सार्षे (सार्षे) वत्स-प्रिवद्- (वत्सप्रिवद्) ; गोप्र. ९० खवह सार्षे (खवह स्यान्) ऐड (ऐल) इडावद् (इलवद्) अथ येषामु (येषामु) यात्सप्र (यात्सप्रि) .

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ॥

ब्राह्मणस्यापि राज्यप्राप्तस्य पुरोहितप्रवर एव, पुन-विधानात् । धूमा.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

अथ क्षत्रियाणां त्र्यार्षेयः । मानव-ऐड-पौरु-खस-इति । पुरुखोवद्-इडवद्-मनुवद्- इति । अथ यदि ह सार्षाः प्रवृणीरन्नेक एवैषां प्रवरः । यद्यु वै पृथक् प्रवृणीरन् येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः सपुरोहितप्रवरास्ते । अथ येषां स्युरपुरोहित-प्रवरास्ते । सपुरोहितप्रवरान्तेष्वं न्यायेन ॥

एकार्षेया विशः । यात्सप्र-इति होता । वत्स-प्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

द्विविधाः क्षत्रियाः सार्षां अनापार्षा । तत्र यदि सार्षां आर्षेयवन्तो राजानः प्रवृणीरन्तेषां प्रवर उक्त एक एव भवति । यद्येते पृथगेव प्रवृणीरन् पुरोहितप्रवरानेष प्रवृणीरन् । येषां राजा मन्त्रकृतः कथयः, आर्षेया इति ज्ञायते, न स्युरन भवेयुस्ते सपुरोहितप्रवर ज्ञेयाः । येषां राजा यदि मन्त्रकृतः स्युः अपुरोहितप्रवरान्तेषां । मन्त्रकृतो राजानः सपुरोहितप्रवरान्तेष्वं एतन्प्रकारेण न्यायेन भवन्ति, नाम्बधा । कोऽसौ न्यायोऽभिमतः ? स उच्यते- सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् तेन च विना कर्मानधिकारात्, पुर एनं हितमेतत्सर्वं नयतीति पुरोहित-शब्दव्युत्पत्तेः, आत्मीयप्रवरपक्षे सर्वेषां समानप्रवरत्वाद-विवाहः प्रसज्येत इति न्यायः । अयमेव न्यायो वैश्याना-मपि द्रष्टव्यः ।

एवं च विवाहे क्षत्रियाणां वैश्यानां च पुरोहित-प्रवरैकप्रयुक्त एव निषेधः, न तु स्वप्रवरैकप्रयुक्त इति सिद्धम् । कर्मणि वरणादौ भवतु विकल्पः, उक्तसूत्रस्य कर्माधिकारे प्रवृत्तेः । सोऽपि व्यवस्थितः, येषां कुले यादृशे वरणमागतं तथैव कर्तुमुचितमिति विप्रेभ्योऽपि व्यवसायदर्शनात् । मन्त्रकृद्धता सर्वराशामपुरोहितप्रवराना-मपि विवाहमात्रे सपुरोहितप्रवरान्तेष्वेति फलितोऽर्थः । राजन्म्योऽर्पितानां दत्तानां ब्राह्मणानां राजा ये प्रवरान्ते

(१) आपश्रौ. २।१६।१० .

(२) सार्षे. २।१।१६ ; संत. ४२५.

एव तेषाम् । एवं ब्राह्मणेभ्यः अपितानां राज्ञां ब्राह्मणानां ये प्रवरास्ते तेषामिति । तथा च सूत्रम्—‘तथा ब्राह्मणानां राजापितानां राज्ञां वा ब्राह्मणापितानाम्’ इति । प्रव.

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते । पुरोहितस्याऽऽप्येयेणाऽऽवेदयेदिति राज्ञो विज्ञायते ॥

राशोऽध्वर्युर्होता वा, स्वस्याऽऽप्येयमावात् । तत्रापि भूतिं प्रमाणयति—पुरोहितस्येति । वैज.

निपादरथकाराश्च यमृपिमनुब्रुयते तेन तेषां प्रवरं प्रवृणीते ॥

तेषामप्याधानमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च धक्ष्यत्याचार्यः, तदर्थमिदमुक्तम् । तेषां पुरोहितोऽपि नास्ति । यमृपि-मनुब्रुयते बंशोत्पादकत्वेन । वैज.

तथा ब्राह्मणानां राजापितानां राज्ञां वा ब्राह्मणापितानाम् ॥

अर्पकप्रवरेणेत्यर्थः । वैज.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् ॥

उत्तपयिष्यार्थमेतत्, ‘पौरोहित्यान् राजविशाम्’ इति सिद्धत्वात् । गानाब्रु.

अथ यदि सार्धं प्रवृणीरन् । मानव-ऐल-पौरु-रथस-इति ॥

‘राजर्षीन् वा राजाम्’ इत्युक्ते, तस्य स्वरूपमेते-नोच्यते । यदि राज्ञां राजर्षीन् वृणीते तदेत्यर्थः । सृष्टौ भवं सार्धं समुत्पत्तिरित्यर्थः । तथाहि सर्वेषां राजन्यानां भन्विलपुत्ररथादयो यंशकरा इति स्मर्यन्ते, तेषां वरण-मित्यर्थः । गानाब्रु.

पौरोहित्यान् राजविशाम् ॥

पुरोहितस्य य आप्येयास्तानेव राजन्यवैद्ययोः प्रवृणीते । बहुवचनं त्रैवर्णिकस्त्रीजातानामनुलोमानां संप्रदायम् । गानाब्रु.

राजर्षीन्वा राजाम् ॥

मानवैलपौरुखसेत्येवं वा पौरोहित्यान्वा । गानाब्रु.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । एतेनैव वैद्यप्रवरो न्यास्यातः । यदि स ऋषीन् प्रवृणीयात् मानव-ऐल-पौरुखस-इति ब्रूयादिति ॥

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

पुरोहिताप्येयेण वा ॥

एतद्राजविषयम्, पुरोहितोपपत्तेः । तथा चोत्तरसूत्रम् । फर्क.

क्षत्रियवैद्ययोश्च नित्यम् ॥

क्षत्रियोऽभिपेक्षक्रियारहितोऽभिप्रेतः, अधस्तनसूत्रारम्भ-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनयोर्नित्यं पुरोहिताप्येयोश्चारणम्, राजस्तु विकल्पः । फर्क.

मत्स्यपुराणम्

मैनुर्वैयस्वतश्चैव इडो राजा पुरुरथाः ।

क्षत्रियाणां धरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः ॥

भलन्द्वनश्च यत्सश्च मङ्गिलश्चेति ते त्रयः ।

एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैद्यानां प्रवराः सदा ॥

(१) तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः । केपाचित् मन्त्रकृतौ न सन्ति । केपाचित् सन्ति । येषां सन्ति आत्मीयमेव ते प्रवृणीरन्, येषां ॥ न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् इति पक्षद्वयमुपन्यस्य पुरोहितप्रवरानेव सर्वे क्षत्रियाः प्रवृणीरन् इति सिद्धान्तमाह—सपुरोहितप्रवरत्वात्सर्वे न्यायेनेति । फः पुनः न्यायोऽभिप्रेतः । सोऽयमुच्यते—सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात्, तेन च विना कर्मनिधि-कायात्, पुर एतं हितमेव सर्वे नयतीति पुरोहितशब्द-व्युत्पत्तेः, आत्मीयप्रवरपक्षे सर्वेषां समानप्रवरत्वादविवाहः प्रसज्यते इति न्यायः । अयमेव न्यायो वैद्यनानामपि द्रष्टव्यः, तेषां च पुरोहितस्य प्राङ्विद्याकस्य दार्विहोमि-कस्य विद्यमानत्वात्, आत्मीयप्रवरपक्षे समानप्रवरत्वात्

(१) सधौ. २।१।३ .

(२) आधौ. २।६।१५ ; गोप्र. १० सार्धं (सार्धं) .

(३) आधौ. १।१।३ .

(१) गोप्र. १० .

(२) काधौ. ३।२८-२९ .

(३) कृम. १०५४ .

अविवाहप्रसक्तेश्च । राजशब्दस्य अभिषिक्तमात्रवचनत्वात्
ब्राह्मणाश्च राज्यं प्राप्ताः पुरोहितप्रवरैरेव प्रवृणीरन्
इत्येके मन्यन्ते, तेषामपि पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् ।
एतस्मिन् पक्षे पुरोहितसमानगोत्रैश्च सह अविवाहश्च ।

गोत्र. ९०-९१

(२) ऐलायाः पुरुरवाश्च (! पौरुषत्वाश्च)

क्षत्रियाः । तेषां मनुष्योऽनं, मि (! अय.) प्रवरः ।
मानवैलपौरुषवसेति होता, मनुष्यदिलयत्पुरुषोवदित्य-
भ्यर्च्युरिति कात्यायनानुयायिनः । पुरुरयोवदिलयन्मनुष्य-
दिति लौगाक्ष्यादयः ।

वैदयाः भालन्दनादयः, तेषां भलन्दनो गोत्रम् ।
भालन्दनसाम्राड्कौलेति होता, भलन्दनवत्सप्रवन्मूली-
वदित्यभ्यर्च्युरिति कात्यायनादयः । मङ्गीलवत् सप्र-
यद्भलन्दनवदित्यभ्यर्च्युरिति लौगाक्ष्यादयः । घात्समेत्येका-
र्षेया इति निप्रवरा वेति दक्षः ।

तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः, केचिद्विद्यमानमन्त्रदद्याः,
केचिद्विद्यमानमन्त्रदद्याः । तत्र विद्यमानमन्त्रदद्याः स्वीया-
नेव प्रवरान् प्रवृणीरन् । ये तु अविद्यमानमन्त्रदद्यास्ते
पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् । स्वीयप्रवरसत्त्वेऽपि स्वस्व-
पुरोहितगोत्रप्रवरपञ्च एव भिताक्षराक्षरमेधातिथिप्रभृति-
भिराश्रितः । आपस्तम्बेनापि पञ्चद्वयमुक्त्वा निर्णीतम्—
' सपुरोहितप्रवरसत्त्वेव न्यायेन ' इति । अयं च न्यायः—
मन्वादिषु गोत्रप्रवरलक्षणाभावः, अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां
ब्राह्मणत्वेन तदपत्यत्वाभावात्, क्षत्रियवैदयगोत्रत्वा-
भावात् सप्रवरत्वस्य सुतरामभावः, नापि सर्वे मन्त्रकृत
इति । यत्तु अत्र प्रवरमञ्जरीकारादय ऊचुः— सर्वेषां

राजन्यवैदयानामेकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्परमविवाह-
प्रसङ्ग इति न्यायः, स विशेषरूपेण सवर्णाविवाहोपदेशेन
सामान्यरूपसगोत्रसप्रवरविवाहनिषेधकाभावात् सुपरिहर
इत्याहुः । तस्मात् सर्वैः क्षत्रियैर्वैदयैर्वा वरणे यः पुरोहित
उपात्तस्तद्गोत्रप्रवरैरेव तेषां कर्मानुष्ठानं विवाहविवाहो
चेति ।

सं. ६५९

जैमिनिसूत्रम्

'निषादः ॥

निषादस्यरतेः रथकारस्य च संकटजातित्वेन ऋषि-
संततित्वाभावात्तदस्यैववरणमिति प्राप्ते, साक्षादप्यत्य-
त्वस्य त्रैवर्णिकेष्वप्यभावात् परंपरया तत्संबन्धे चावि-
च्छिन्नपारम्परिक-तत्तद्वदयस्मृतिभ्यतिरिक्त-प्रमाणप्रचारात्
तस्याश्च तेष्वप्यविशिष्टत्वात् सर्वस्यैव जगत ऋषियंश्य-
तायाः पुराणेषु कथनाच्च स्यादेव तेषामप्यार्षेयवरणम् ।

भाट्टचन्द्रिका

तथा ब्राह्मणानाम् ॥

क्षत्रियादिबुद्धिमाभित्ता ब्राह्मण राजोपेताः । ब्राह्म-
णेन पुत्रत्वेन क्रीता ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः क्षत्रिया
ब्राह्मणोपेताः । तेषां पुरोहितप्रवरस्वप्रवरयोर्विरोधे सति
विकल्पे, परेण पूर्ववाचे वा, द्विगोत्रबहुभयमेतन्ने वा
प्राप्ते, राजोपेतादीनां प्रच्युतस्वकर्मणामपि ब्राह्मणत्वादि-
जातेरनपायात् स्वस्वजातीयमेव वरणम् । ' मातेन
शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ' इत्यादयस्तु प्राय-
श्चित्तविधिशेषभूता निन्दार्थवादा न जातिनाशपादः ।

भाट्टचन्द्रिका

(१) जैसू. १५।१।६-७.

असंप्रज्ञातवन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथासंप्रज्ञातवन्धुराचार्यामुप्यायणमनुप्रव्रवीता-
चार्यप्रवरं प्रवृणीत ॥

(१) सम्यक् ज्ञातः प्रवरो यस्य सः संप्रज्ञातवन्धुः
आचार्यामुप्यायणं आचार्यप्रवरमनुप्रव्रवीत आनुपूर्व्येण
ब्रूयात् । आचार्यप्रवरेण प्रवृणीत इत्यर्थः । सामर्थ्यात्
ब्राह्मणस्यायं विधिः । क्षत्रियाणां पुनः असंप्रज्ञातवन्धूनां
पुरोहितप्रवर एव । कपदि.

(२) अस्यायमर्थः— बन्धुः गोत्रे प्रवरो वा सम्यग्-
प्रज्ञातो येन सः असंप्रज्ञातवन्धुः सत्यकामादिः । यथा
सत्यकामो जाबालो गौतमाचार्यम् ' उपेयां भगवन्तम् '
इत्युक्त्वा शरणं प्रपन्नो गौतमेन च ' किंगोत्रोऽनु सोम्यासि '
इति च गोत्रं वृष्टः सन् आह— ' नाहमेतद्वेद मो यद्वोत्रो-
ऽहमसि ' इति । एयमसंप्रज्ञातवन्धुः आचार्यामुप्यायणं
आचार्यगोत्रं प्रवरं वा अनुप्रव्रवीत आनुपूर्व्यात्
ब्रूयात् । ' आचार्यप्रवरं वृणीत ' इत्यनेनापि तथाऽर्थ-
माह । ननु ' यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽप्येवं प्रवृणीते
स वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं वृद्धे ' (आप. श्रौ. २४।१।५) इत्याद्या दोषभूतयो वाप्येव । नेत्याहुः,
औरतापुत्रादपि शिष्यस्य श्रेष्ठमुक्तत्वात् । यथाऽऽह
आपस्तम्बः— ' एयमस्मै (? यस्मात्) धर्मानाचिनोति
श्च आचार्यः, तस्मै न द्रुयेत कदाचन, स हि विद्यातत्तं
जनयति, तच्छ्रेष्ठं जन्म, शरीरमेव मातापितरौ जनयतः '
(आप. १।१।१४-१८) इति । योधापनोऽप्याह—
' यानु पादपते यानुपनपते यानुप्यापपते यानुपाजपते
ते तप्य पुना भरन्ति ' इति । सति चैवमाचार्यगोत्रेः

(१) आप. श्रौ. २४।१।१७; गोत्र. १२ प्रवृ. १ (वृ. १) ;
मंत्र. ६६० मनु. प्रवृ. १ (मनुष्मतीभाष्यप्रसरं वृ. १)
श्रीपादनः ; मैत्री. १९५ मनु ... प्रवृ. १ (मनुष्मतीभाष्य-
प्रसरं वृ. १) श्रीपादनः ; बृह. १०।५६ (अथऽऽनन्व-पुत्राचार्या-
मुप्यायणमनुप्रव्रवीत आचार्यं वृ. १) श्रीपादनः .

शिष्याणां न विवाहः, समानगोत्रत्वात् समानप्रवरत्वाच्च ।
गोत्र. ११-१२

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

अथानाज्ञातवन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रव-
रेण वा ॥

अथानाज्ञातवन्धूनां गोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते— न आ-
सम्यग्ज्ञातो बन्धुर्येन सः अनाज्ञातवन्धुः, तस्य अनाज्ञात-
वन्धोः । ' असंप्रज्ञातवन्धोः ' इति दर्शपूर्णमासप्रकरण-
स्यस्फ. प्रवरविधायकस्य सूत्रस्य पाठः । न सम्यक्प्रज्ञातो
बन्धुर्येन सः असंप्रज्ञातवन्धुः इति तद्विग्रहः । अयंस्तु स
एव । तस्य पुरोहितस्य पूर्वोक्तस्य प्रवरेण, धर्मोपदेश
आचार्यः, तस्य वा प्रवरेण प्रवरणमित्यर्थः ।

ननु— ' यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽप्येवं वृणीते स
वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं वृद्धे ' (स. श्रौ. २१।३।५)
इति निषेधस्य जागरूकत्वात् कथं पुरोहिताचार्यप्रवर-
प्रवरणम् ? इति चेत्, न, एतस्य प्रवरज्ञानसत्त्व एव
प्रवृत्तेः । २१।३।१७

पुरोहितगोत्रप्रवरयोः आचार्यगोत्रप्रवरयोश्चाशाने तु
स्मृत्यन्तरे ' आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।
दत्त्वाऽऽत्मानं तु कस्मैचित्तत्रोत्तमप्रयतो भवेत् ॥ ' इति ।
अत्र आचार्यग्रहणं पुरोहितोपराक्षणम् । आचार्यज्ञानेन
निषेधादिक्रियाकर्ता । द्विज इति श्रयणात् ब्राह्मणश्रमि-
वेदयानां विधिः । यत्तु— ' गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने कथं
गोत्रमुच्यते ' इति, तत्पुरोहिताचार्ययोगोपराशाने सत्येव
विवाहादतिरिक्तनियमम् । प्रच. २१।३।१८

तथाऽऽसंप्रज्ञातवन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्य-
प्रवरेण वा ॥

न ज्ञायते बन्धुरो संदया यस्य, तस्येत्यर्थः ।

देज.

(१) म. श्रौ. २१।३।१७ ; मित्यु. १०।५५ ज्ञात (ज्ञान) ;
मंत्र. ४२६ .

(२) म. श्रौ. २।१।३ .

व्याघ्रः

गोत्रनाशे तु काश्यपम् ॥

मण्डनः

स्वगोत्राद्यनभिज्ञानां विप्राणामियमेव दिक् ।
गुरुवंशाविदन्यस्मै खं दत्त्वा तत्कुलो भवेत् ॥
यद्वा स्वप्रवराज्ञाने जमदग्नीनुपाश्रयेत् ।
गोत्रकार्येषु सर्वेषु किन्तु नैवोद्वेहकचित् ॥

(१) हस्त्य. (आ.) ४८१ काश्यपम् (कश्यपः) व्याघ्रपादः ; संप्र. ९१६ (गोत्राज्ञाने ॥ काश्यपः) व्याघ्रपादः । संम. ६१ ; शूक. १५ व्याघ्रपादः ।

(२) संप्र. ४५०.

(३) संप्र. ६६० ; मिल्नु. १०५६ यद्वा ख (स्वगोत्र) ग्रीतु (शिष्ट) दू. , विवोरासीयेऽपि हस्त्यक्तः ; संप्र. ४५०.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।
दत्त्वात्मानं तु कश्चैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ॥
यद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जमदग्निजः ।
विवाहं च न तेनेव गोत्रेण तु समाचरेत् ॥
गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमिष्यते ॥
' गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने ' इति यत् तदाचार्यगोत्रस्या-
प्परिज्ञाने विवाहातिरिक्तविषयं च शूद्रवदिति श्रैयम् ।
सप्र. ६६०

(१) सिन्धु. १०५५ ; संकौ. १९५ ; संप्र. ४२७ रतुत्य-
न्तरम् .

(२) सिन्धु १०५५.

(३) संप्र. ६६० ; संकौ. १९५ ; हृम. १०५६ (स्वगोत्रस्या-
परिज्ञाने काश्यप गोत्रमुच्यते ।) ; संप्र. ४२७ मिष्यते (मुच्यते) .

सार्वर्णिकप्रवरकाण्डम्

पौधायनश्रौतसूत्रम्

मनुवदिति वा सर्वेषां गोत्राणाम् । ' मानव्यो हि
प्रजाः ' इति विज्ञायते ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथाह ताण्डिन एकार्षेयं सार्वर्णिकं समा-
मनन्ति ॥

अह इति विनिग्रहायः । ताण्डिनो नाम छन्दोगाः ।
एकार्षेयं एकमेवाऽऽर्षेयं सार्वर्णिकं समामनन्ति पठन्ति ।
कपर्दि.

मानव-इति होता । मनुवद्-इत्यध्वर्युः । ' मानव्यो
हि प्रजाः ' इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥

(१) बौधाय. ; गोप्र. ९५ इति विज्ञायते (इति च विज्ञा-
यते इति) ; संम. ६१ (=) (मानवेति वा सर्वेषां) यत्ता-
वदेव.

(२) आपधौ. २५११०१८ ; गोप्र. ९५ अथाह (अथ).

(१) मानवेति होता प्रवृणीते, मनुवदित्यध्वर्युः ।
कुत एतदवगम्यते । मानव्यः मा[मानव]जाति-
सामान्याभ्यामित्यधिकारलक्षणयुक्ताः शब्देनोच्यन्ते ।
यद्यपि ताण्डिना संदर्शनेन सर्वे मानवगोत्राः प्रभवन्ति,
तथापि भिन्नविवाहं कुर्वन्तीत्येव प्रवरगणना एव कल्पित-
त्वात् । यस्माद्वेतोः ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव श्रुतम् । द्विरक्षि-
मङ्गल्यार्था । कपर्दि.

(२) हि यस्मात् एवं तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणं प्रत्यक्ष-
मेव पठ्यते ' मानव्यो हि प्रजाः ' इति । जातः
(? ज्ञानं) सामर्थ्यमर्थित्वं शास्त्रार्थयुदात्तश्च येषां ते
त्रैवर्णिकाः प्रजाशब्देनोच्यन्ते । द्विरक्षितरूप्यापरिसमाप्ति-
द्योतनार्थं मङ्गल्यर्थे वा । गोप्र. ९५

अपि वा नार्षेयं वृणीते । मनुवदित्येव ज्ञेयात् ॥

(१) आपधौ. २५१६१२.

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

अथ ह ताण्डिन एकार्पेयं सार्ववर्णिकं समा-
मनन्ति । मानव-इति होता । मनुवद्-इत्यध्वर्युः ।
'मानव्यो हि प्रजाः' इति हि ब्राह्मणमिति
हि ब्राह्मणम् ॥

सार्ववर्णिकमार्पेयं दर्शयति- ताण्डिन आचार्या एका-
र्पेयं मानवेत्येवंरूपं प्रवरं सार्ववर्णिकं सर्वेषां वर्णानां
ब्राह्मणादीनां समामनन्ति । तत्र हेतुभूतां भुतिमुदाहरन्ति
— 'मानव्यो हि प्रजाः' इति हि ब्राह्मणमिति । हि
यस्मादेवं तैत्तिरीयशाखायां ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव पठ्यते
अप्रिचयन उवाचप्रकरणे 'मानव्यो हि प्रजाः' इति,
तस्मादित्यर्थः । द्विशक्तिः प्रभसमातिद्योतनार्था । एतत्सूत्रं
वैशेषिकप्रवरनिषेधपरं न भवति, किन्तु सार्ववर्णिकप्रवर-
स्तुतिपरम् ।

ननु एवं 'कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिपिष्य मनुवदित्ये-
तद्विधाति' इत्येतत्सुविरोध इति चेत्, न, अत्र प्रति-
षेधशब्देन अप्राशस्त्यवैयर्थ्योक्तत्वात् । एवं च कृत्स्न-
वैशेषिकप्रवरानामप्राशस्त्य उक्ते सार्ववर्णिकस्य प्रशास्तत्व-
मर्थारिम्बं भवति । वैशेषिकाः प्रवरा दुर्घिज्ञेया बहु-
प्रयासलभ्याश्च, तस्मात् कार्याः, अयं तु लघुतरप्रयत्न-
लभ्यत्वाकर्तव्य इत्येवं सार्ववर्णिकस्य प्रवरस्य प्रशास्त्यम् ।
कथं पुनरयमभिप्रायो गम्यत इति चेत्, अन्यथा
प्रवराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आरभ्यते चायम् । अयं
प्रवरः श्रौतकर्मवरणाभिवादादिव्येय, न विवाहे, अन्यथा
समानप्रवरत्वादिव्याहाराभायप्रसङ्गात् । प्रव.

कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिपिष्य मनुवदित्येव
विदधाति ॥

एकेषां शाखिनां ब्राह्मणं सर्वं प्रवरं प्रतिपिष्य
अविशेषेण मनुवदित्येव ब्रूयादिति विदधाति । वक्ष्यति
प्रराध्यायं 'मानव्यो हि प्रजाः' इति । वैज.

कृत्स्नस्य प्रवरस्य स्थाने मानवेत्येव ब्रूयादि-
त्येकेषाम् ॥

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

सर्वेषां मानवेति संशये ॥

अज्ञाने संशये च त्रयाणां वर्णानां मानवेत्यं शब्दः
प्रवरो भवेत् । गानाट्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

अपि हेके, मानवेति, मनुवदित्येकैकमार्पेयं
सार्ववर्णिकं प्रवृणीते । कस्य हेतोरिति । 'मानव्यो
हि प्रजाः' इति । तदेतन्नोपपद्यते । न देवैर्न
मनुष्यैरार्पेयं प्रवृणीते । तदेतदन्यत्र ब्राह्मण-
क्षत्रियाभ्यामितरासां प्रजानामुक्तं भवतीति ॥

व्याख्यातमेतदेव सूत्रं आदौ परिभाषाकाण्डे ।
तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे चापस्तम्बः प्रतिवर्णं प्रवर-
विशेषान् प्रवरदोषं चोक्त्वा पश्चाद्विदमाह— 'अपि धा
नार्पेयं वृणीते, मनुवदित्येवं ब्रूयात्' इति । अत्र हि
मानवे प्रवरकाण्डे सूत्रकाराणामभिप्रायाः पूर्वापरविरोधात्
परस्परविरोधाच्च अत्यन्तदुर्बलबोधा इव अवमान्ति ।
कथमिति चेत्, बोधायनेन तावदिदं सार्ववर्णिकं प्रवर-
मुक्त्वा न प्रतिपिद्धो वैशिकः (? वैशेषिकः) प्रवरः ।
कात्यायनादिभिः सार्ववर्णिकं प्रवरं दूषयित्वा वैश्यविषय-
त्वेनोक्तः सः । आपस्तम्बाद्यैस्तु दर्शपूर्णमासयोः इह
(च) वैशेषिकप्रवरानुक्त्वा अन्ते सार्ववर्णिकं प्रवर-
मुक्त्वा न प्रतिपिद्ध इति । पूर्वापरविरोधाच्च भवति
बहुविदां व्यामोहः । अतो दुरवबोधो गोनसूत्रकाराणा-
मभिप्राय इति । अपि च सार्ववर्णिकं प्रवरं अभ्युप-
गम्यमाने सति सर्वेषां वर्णानां समानप्रवरत्वात् व्याहारा-
संभगात् वर्णवैक्यप्रसङ्गात् मूलोच्छेदः प्रसज्यते । अत्र
सूत्रकाराणामभिप्रायविदः परिहरन्ति— यदेतदापस्तम्बाद्युक्तं
प्रतिवर्णं प्रवरप्रतिषेधपरं न मन्यते । किंपरं तर्हि ?
वक्ष्यमाणसार्ववर्णिकप्रवरस्तुतिपरम् । कथम् ? प्रतिवर्ण-
मुक्त्वा प्रवरं दुर्घोषा बहुप्रयासलभ्याश्च, तस्मात् कार्याः,
अयं तु वक्ष्यमाणो लघुतरप्रयत्नलभ्यत्वात् कर्तव्य इति
स्तुतिः । कथं पुनरयमभिप्रायोऽयमगम्यत इति चेत्,
अन्यथा प्रराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आरभ्यश्च । यत्तु

(१) मधौ. २१।१।१८ ; सं. ४२६ .

(२) मधौ. २।१।१३ .

(३) मधौ. २१।१।१८ .

(१) भाष्ये. २।१।१३ .

(२) गीय. १५ .

कात्यायनोक्तं एकार्थेयप्रवरप्रतिषेधनं, तत् प्रतिषेधनपरं न भवति । किं तर्हि ? वर्णद्वययुदासेन सार्ववर्णिकप्रवरस्य चैर्यविषयत्वोपदेशपरम्, 'तदेतदन्यत्र ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितराणां प्रजानामुक्तं भवति' इति वाक्यशेषात् । अन् पुनरेतदुक्तम्— सार्ववर्णिकप्रवरपक्षे समानगोत्रत्वात् विवाहाद्यनुपपत्तिरिति, तथापि ब्रूमः— योऽयं समानप्रवरैः सह प्रतिषेधः सोऽसौ वैदय(वैशेषिक)प्रवरविषयत्वेन भ्याख्येयः, सार्ववर्णिकप्रवरपक्षे तस्य अवर्जनीयत्वात् एकदेशक्षामवत् । वैर्यविषय एवायमेकार्थेयो मानवः प्रवरक्षोक्तः । गोप्र. ९६

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

मनुषदिति या सर्वेषाम् ॥

ब्राह्मणादीनां मनुषदिति प्रवरणम् । तच्च सहृदेव, अभ्यासे कारणाभावात् । यच्चोक्तम्— 'इदं हि पितृयामेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः' इति, तत्पदार्थानर्थम् ।

कर्म.

जैमिनिसूत्रम्

मनुष्य ॥

'आहुश्च्यत- एष ओषधिवनस्पतिभ्यो याः परान् शृणीते' इति भ्याप्येयवर्णं विनित्य 'मनुषदित्येव द्रूयात्'

(१) काश्या. ३।१०.

(२) जैम. १।५।५.

इति श्रुतम् । अयं च मनुष्यत्वस्य राजन्यवैर्यपरः, तेषां ब्राह्मणपिंसतानत्वाभावादिति प्राप्ते, भ्याप्येयवर्णप्रतिषेधपूर्वकं मनुष्यत्वविधानात् तस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च ब्राह्मणेष्विव 'पुरोहितस्याप्येयेण वेदयेत्' इति वचनान्तरेण राजन्यवैर्ययोश्च सत्त्वात् त्रैवर्णिकानामप्येय-मनुष्यत्वकस्योस्तुत्ववद्विकल्पः । वस्तुतस्तु— निन्दार्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रतिषेधकत्वकत्वाभमतया कल्पने च वाक्यभेदापत्तेर्मनुष्यत्वकस्य च भ्याप्येययोग्यातिरिक्त-ब्राह्मणेषु सावकाशत्वात् सौतो विकल्पशब्दो भ्यावद्विध-विकल्परपः । पुरोहितस्येत्यादिकं स्वस्यैव गुणसूत्रं पञ्चाव-त्तातिरिक्तपत्वेन चतुरवत्तस्यैव ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वेन मनुष्यत्वकस्यैव व्यवसाया निरासार्थम् । राजन्यवैर्ययोः पार्यङ्मयेन विधिदर्शनाच्च तेषु मनुष्यत्वकस्य नियता प्रवृत्तिः—इत्येव भ्याख्येयम् । भाट्टचन्द्रिका

मण्डनः

मानवेति तु सर्वेषां यद्यपि प्रवरः समः ।

तथापि तेन साम्येन न विवाहो निषिध्यते ॥

(१) सर. ४५०.

समाप्तिसूत्रकाण्डम्

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

वैद्याख्याताः प्रवराः । वैकृतानि व्याख्यास्यामः । अथो द्वित्य्यो ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति—

(१) गोप्र. १०४-१०५ (व्याख्याताः प्रवराः । उत्पत्ती. प्रतिपत्तीश्च व्याख्यास्यामः । अन्यो द्विविधा ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति । उत्पत्तिकुलीनाः सहृकुलीना आमुष्यायणकुलीनाश्च । येषां पुरुषतः प्रज्ञोत्तरिविच्छिन्ना भवन्ति ते उत्पत्तिकुलीनाः । ये सात भूय [पुरुषे] पञ्चपुरुषे वा चेन्निष्ठतशीन्वृत्तपञ्चाः सुन-यन्ताः पितृयावत्सत्त्वा कषय आर्षेवास्ते सहृकुलीना आम्बिनीना

सहृकुलीनाश्च आमुष्यायणकुलीनाश्च । तेषां समुत्पत्तिं प्रतिपत्तिं च व्याख्यास्यामः । येषां

भवन्ति । अथ दत्तकनैतककृत्रिपुत्रिकानुज्ञाः परपरिच्छेदाना-देवा ज्ञातास्ते आमुष्यायणा भवन्ति । यथेच्छोत्तरैरिदानीं भ-द्राजैरमेथानां लोणाक्षीणां यानि चान्यान्वेनसमुत्पत्तीनि भवन्ति तेषां तथैव प्रवराः स्युः । द्विप्रवरसंनिपाते पूर्व. प्रवर उत्तराद्वि-उत्तरः परिग्रहीतुः । अपि वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये तथ तया कुर्वीत न पञ्चानिप्रवृत्तीन् इति छाह श्रीवेव पञ्च वा प्रवृत्तीदात् । अथ यदि पितृव्येण ज्ञानिवैकाप्येय ज्ञातास्ते सहृकुलीनाः परिग्रहीतु-

पुरुषतः प्रजोत्पत्तिरविच्छिन्ना भवति ते संहत-
कुलीनाः । ये सप्त भूयः पञ्चपुरुषं वा योनि-
श्रुति-शील-वृत्त-संपन्नाः श्रुतयन्तश्च ते पितृमन्तः
पेतृमत्स्य ऋषय आपर्ण्यास्त आर्विजीना भवन्ति ।

अथ दत्तक-क्रीतक-कृत्रिम-पुत्रिकापुत्राः पर-
परिमृद्देण नानापेया जातास्ते ब्यामुष्यायणा

रैव भवन्ति । अथ यदि तेषां स्वासु भार्यास्वपत्यं स्यात् [न
स्यात्] रिषं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्यात् । यदि न स्यात्
[उभयोर्न स्यात्] उभाभ्यामेव दद्यात्स्वाचार्यवचनं द्वे कुर्याद्वेदे
वा पृथगु [गु] दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत् परिमृद्दीतारं चोत्पा-
दयितारं च आतृतीयात्पुरुषात् । आपर्ण्याहानादेतेपामेव प्रवराणा-
मार्थं प्रवरं प्रवृणीते, प्रतिप्रभेन वा यं यस्योपपन्नं मन्येत तस्य
कुर्यात् । तथा पुरोहितप्रवरो वा स्यात् । एकाप्येवप्रवरो राजन्यः ।
एतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः । यदि सार्धं ब्रूयात् मानवै-
ष्यैः पौर्णव्येति होता ब्रूयात् । पुरूरवोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्य-
ध्वयुः । यदि त्रिषीयमभीयुः न विवहेयुः । पुरोहितप्रवरावैव
राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह विज्ञायते । दिव्यं वर्षसहस्रं स्वर्गं
मोदते वंशाध्यायी । यस्मैवास्माति वंशाध्यायी गृहे दिव्यं वर्ष-
सहस्रमेकैकस्यैरिति भवति । नान्यस्मै वरणं दद्यात्
नाशिष्याय नास्तवत्सरोपिताय । सर्वेषां
पङ्क्तिपावनानामुपरिष्ठाद्भवति यः प्रवराध्याय-
मधीते यः प्रवराध्यायमधीते ।

भवन्ति, यथैतच्छौङ्गशिशिरीणां भारद्वाजौदमेधीनां
लौगाक्षीणां, यानि चान्यान्येवंसमुत्पत्तीनि कुलानि
भवन्ति, तेषां तथैव प्रवराः स्युः । द्विप्रवरसंनिपाते
पूर्वः प्रवर उत्पादयितुः उत्तरः परिमृद्दीतुः । अपि
वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये । तत्र तथा कुर्यात् । न
पञ्चातिप्रवृणीत इति । तस्मात् श्रीनेव पञ्च वा
प्रवृणीयात् ।

अथ यदि पितृव्येण ज्ञातिनैकापेयेण जातास्ते
संहतकुलीनाः परिमृद्दीतुरेव भवन्ति । अथ यदि
तेषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्विकथं हरेयुः पिण्डं
चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्यात् । यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव
दद्यात्स्वाचार्यवचनम् । द्वे कुर्यादेकस्मिन् श्राद्धे
वा पृथगुदिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्, परिमृद्-
तारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात् ।

आपर्ण्याहानादेतेपामेव प्रवराणामार्थं प्रवरं
प्रवृणीते, प्रतिप्रभेन वा यं यस्योपपन्नं मन्येत
तं तस्य कुर्यात् ।

पुरोहितप्रवरो वा स्यादाचार्यप्रवरो वा राजन्यः ।
एतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः । यदि सार्धं
प्रवृणीते मानव- ऐह- पौरुषस- इति होता
ब्रूयात् । पुरूरवोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्यध्वयुः ।
यदि पित्र्यमभीयुर्न विवहेयुः । पुरोहितप्रवरावैव
राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह विज्ञायते ।

दिव्यं वर्षसहस्रं स्वर्गं मोदते वंशाध्यायी ।
यस्यैवास्माति वंशाध्यायी गृहे दिव्यं वर्षसहस्र-
मेकैकस्यैरिति भवति । नान्यस्मै वरणं दद्यात्
नापुत्राय, नाशिष्याय, नास्तवत्सरोपिताय । सर्वेषां
पङ्क्तिपावनानामुपरिष्ठाद्भवति यः प्रवराध्याय-
मधीते यः प्रवराध्यायमधीते ॥

गणभेदेन प्रवरसंकलनम्

अत्र धृता ग्रन्थसंक्षेपाः

(१) यौ. यौधायनधौतसूत्रम् ।	(७) शु. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम् ।
(२) आप. आपस्तम्बधौतसूत्रम् ।	(८) म. मत्स्यपुराणम् ।
(३) स. सत्यापादधौतसूत्रम् ।	(९) संप्र. संस्कारप्रकाशः ।
(४) भा. भाष्यलायनधौतसूत्रम् ।	(१०) प्रद. प्रवरदर्पणः ।
(५) का. कात्यायनधौतसूत्रम् ।	(११) संकौ. संस्कारकौस्तुभः ।
(६) मा. मानवधौतसूत्रम् ।	(१२) संर. संस्काररत्नमाला ।

—:—

भृगवः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	वसताः (जामदग्न्याः) वसताः (अजामदग्न्याः) वात्स्याः (")	यौ. आप. स. भा. का मा. म. आप. स. भा. } का. }	भार्गव, व्यावन, आश्वान, श्रीर्व, जामदग्न्य. भार्गव, श्रीर्व, जामदग्न्य. भार्गव, व्यावन, आश्वान .
२	विदाः विदाः (जमदग्नयः)	यौ. भा. का. मा. म	भार्गव, व्यावन, आश्वान, श्रीर्व, वैद. भार्गव, श्रीर्व, जामदग्न्य. भार्गव, व्यावन, आश्वान.
३	* आर्तिपेगाः	यौ. आप. स. भा. का. मा. शु. म. आप. स	भार्गव, व्यावन, आश्वान, आर्तिपेग, भार्गव. भार्गव, आर्तिपेग, आनूप.
४	यत्काः (यीतहग्न्याः)	यौ. आप. स. भा. का. मा. शु. म.	भार्गव, वैतहग्न्य, सार्वतल (सार्वदल).

* केषांचिन्मते एते जामदग्न्याः । जमदग्ने सप्तयाऽनुवृत्तेराश्वक्वाथक्वभेदो न ।

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
५	मित्रयु(य)वः (वाच्यः, दिवोदासाः)	घो. का. मा. शु. म. आ. आप. स. आ.	मार्गव, वाच्यश्च, दिवोदास . मार्गव, दिवोदास, वाच्यश्च . वाच्यश्च .
६	वैन्याः (पार्याः) " (इयेताः)	घो आप. स. मा. आ.	मार्गव, वैन्य, पार्य . " " "
७	शुनकाः (गृहसमदाः)	घो. आप. स. आ. का. मा शु. का मा. शु. म. आ. शु. संप्र. संप्र. संको.	शौनक . गार्गसमद . मार्गव, गार्गसमद . मार्गव, शौनकोत्र, गार्गसमद . मार्गव, शौनक, गार्गसमद .
८	* वैदाः निमधिताः (वैजय-निमधितौ)	मा. संप्र. प्रद. संको. संर.	मार्गव, व्यावन, आप्नवान, वैद, निमधित . मार्गव, व्यावन, आप्नवान, वैजय, म(?)मधित .
९	आवध्यायनाः मौञ्जायनाः (आवध्याः)	मा.	मार्गव, व्यावन, आवधय .
१०	वस्-पुरोधसाः (वस्-पुरोधसौ)	का. (संप्र.) मा. का. (संप्र.) संप्र. प्रद. संको. संर.	मार्गव, व्यावन, आप्नवान, वस्, पुरोधस . मार्गव, वस्, पुरोधस .
११	वेद-विश्वज्योतिषाः (वेदाः विश्वज्योतिषाः) (वेद-विश्वज्योतिषः)	मा. का. (संप्र.) संको. संर. }	मार्गव, वेद, विश्वज्योतिष . मार्गव, वेद, विश्वज्योतिष .
१२	शाठर-माठराः	का. (संप्र.) प्रद. संको. संर.	मार्गव, शाठर, माठर .
१३	आचाभ्याः (अवाभ्याः)	का. (संप्र.)	मार्गव, व्यावन, आचाभ्य (अवाभ्य) .

गौतमाः (अङ्गिरसः)

क्रमाङ्कः	गणः	सूत्रादि-	प्रवराः
१	आयास्याः	बौ. आप. स. भा. का. मा. शु.	आङ्गिरस, आयास्य, गौतम .
२	शारद्वताः (शारद्वन्ताः)	बौ.	आङ्गिरस, गौतम, शारद्वत .
३	* औचध्याः (औत्तय्याः)	आप. स. भा. का. मा. शु. म.	आङ्गिरस, औचध्य (औत्तय्य), गौतम . आङ्गिरस, औचध्य, औत्तिज .
४	कौमण्डाः	बौ.	आङ्गिरस, औचध्य, काक्षीयत, गौतम, कौमण्ड .
५	दीर्घतमसः	बौ. भा. का.	आङ्गिरस, औचध्य, काक्षीयत, गौतम, दीर्घतमस . आङ्गिरस, औचध्य, दीर्घतमस .
६	औशनसाः	बौ.	आङ्गिरस, गौतम, औशनस .
७	करेणुपाळयः	बौ.	आङ्गिरस, गौतम, करेणुपाळ .
८	वामदेवाः	बौ. आप. स. भा. मा. शु. का. म	आङ्गिरस, गौतम, वामदेव . आङ्गिरस, वामदेव, बाह्दुष्य (वय) . आङ्गिरस, वामदेव, गौतम . आङ्गिरस, बाह्दुष्य, वामदेव .
९	औत्तिजाः (औत्तिताः)	आप. स. संम.	आङ्गिरस, औत्तिज, काक्षीयत . आङ्गिरस, औत्तिज, काक्षीयत .
१०	राहूगणाः	भा.	आङ्गिरस, राहूगण्य, गौतम .
११	सौमराजकाः	भा.	आङ्गिरस, सौमराज्य, गौतम .
१२	बाह्दुष्याः	† आप. भा.	आङ्गिरस, बाह्दुष्य, गौतम .

* शारद्वता यत्र " औचध्या गौतमा इति केचित् " इति संस्कारप्रकाशे (पृ. ६२७) उक्तेन निश्चितम् ।

† अथ बाह्दुष्या गौतमाः । तेषां प्रत्येकः आङ्गिरस-बाह्दुष्य-गौतमेति । गौतमवद्-बाह्दुष्यवद्-अङ्गिरस-
इति त्रितयं आपस्तम्बयुक्तैः दृश्यते इति प्रवरमन्त्रीनिर्वाहः ।

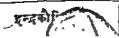
क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
१३	कक्षीवन्तः	जा. मा. शु.	आङ्गिरस, औचप्य, गौतम, औशिज, काक्षीवत .
१४	आयास्यौशिजा गौतमाः	का.	आङ्गिरस, आयास्य, औशिज, गौतम, काक्षीवत .
१५	* राघुवाः (राघुवाः)	प्रद. संकौ. संर.	आङ्गिरस, राघुव, गौतम .

* अत्र ' गृहं चित्स्य ' इति निर्णवसिन्धुकाट ।

भरद्वाजाः (अङ्गिरसः)

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	भरद्वाजाः	बौ. आप. स. आ. का. मा. शु. म	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज .
२	शैक्षायणाः (वक्षः)	बौ. आप. स. आ. का. मा शु. म. आप. स.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, बाम्द्वन, मातवचस . " " " " आङ्गिरस, बाम्द्वन, मातवचस .
३	गर्गाः	बौ का. मा. शु. आ. स. आप. स. आप. स संप्र. प्रद. संकी. संर. म.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शैव्य, गार्ग्य . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, गार्ग्य, शैव्य . आङ्गिरस, गार्ग्य, शैव्य . भारद्वाज, गार्ग्य, शैव्य . आङ्गिरस, शैव्य, गार्ग्य . आङ्गिरस, वैजिदि, कापिमुव .
४	कपयः	बौ. का. मा. शु. आप. स. आ. म.	आङ्गिरस, बामहोव्य, औदक्ष्य . आङ्गिरस, बामहोव्य, औदक्ष्य . आङ्गिरस, माह्व्य, औदक्ष्य . आङ्गिरस, बामहोव्य, औदक्ष्य . आङ्गिरस, बामह्व्य, औदक्ष्य .
५	आत्मभुवः	प्रद. सिन्धु.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, मन्त्रवर, आत्मभव . आङ्गिरस, भारद्वाज, बार्हस्पत्य, मन्त्रवर, आत्मभुव .
६	शौक्ल-शैक्षिरवः	आप. आ. शु. स. का. मा. म. आप. स. संकी. संर.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, कात्य, आत्कील . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, कात्य, आत्कील . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शौक्ल, शैक्षिर . आङ्गिरस, भारद्वाज, बार्हस्पत्य, शौक्ल, शैक्षिर . आङ्गिरस, कात्य, आत्कील (आत्कील) . भारद्वाज, कात्य, आत्कील (आत्कील) .

विश्वामित्राः

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रवसः
१	कुशिकाः	बौ. आप. स. मा. का. म.	वैश्वामित्र, देवरात, औदल .
२	लोहिताः (रोहिताः) अष्टकाः	बौ. आप. स. मा. शु. मा. का. म.	वैश्वामित्र, आष्टक, लोहित . वैश्वामित्र, आष्टक . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आष्टक . वैश्वामित्र, लोहित, आष्टक .
३	कामकायनाः (श्रीमताः)	बौ. आप. मा. का. म. मा. शु.	वैश्वामित्र, देवध्रुवस, देवतरस.
४	रौक्षकाः (रेणवाः, रैणवाः)	बौ. मा. का. मा. शु. म.	वैश्वामित्र, रौक्षक, रैणव (रैवण) . वैश्वामित्र, माधिन, रैणव .
५	कताः	बौ. आप. मा. का. मा. शु. म. स.	वैश्वामित्र, कात्य, भारकील . वैश्वामित्र, कात्य, भाक्षील (आक्षील)
६	धनञ्जयाः	बौ. आप. स. मा. का. मा. शु. म. शु.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, धानञ्जय . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आघमर्षण . वैश्वामित्र, कौशिक, आघमर्षण .
७	भजाः आज्याः	बौ. आप. मा. का. म.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आज . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आज्य .
८	अघमर्षणाः कुशिकाः	बौ. आप. स. मा. का.	वैश्वामित्र, आघमर्षण, कौशिक .
९	धूरणाः वारिघापयन्ताः	बौ. आप. स. का. मा. शु. (?) म. मा.	वैश्वामित्र, पौरण . वैश्वामित्र, देवरात, पौरण .
१०		बौ. संप्र. मंजो संर.	वैश्वामित्र, ऐन्द्र, कौशिक . वैश्वामित्र, ऐन्द्रकौशिक .

क्रमांकः	गणः	सूत्रादिः	प्रवराः
११	रौहिणाः	आ.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, रौहिण.
१२	वेणवः	आ.	वैश्वामित्र, गायिन, वेणव.
१३	शालङ्कायनाः (कौशिकाः, जह्नुवः)	आ.	वैश्वामित्र, शालङ्कायन, कौशिक.
१४	आदमरप्यः	का. मा. शु. म.	वैश्वामित्र, आदमरप्य, बाधुल (बाधुल). वैश्वामित्र, आदमरप्य, बाधुल.
१५	साहुलाः	मा. शु.	वैश्वामित्र, साहुल, माहुल.
१६	हिरण्यरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, हिरण्यरेतस.
१७	सुवर्णरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, सुवर्णरेतस.
१८	कपोतरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, कपोतरेतस.
१९	घृतकौशिकाः	मा. शु.	वैश्वामित्र, घृतकौशिक (चालकौशिक).
२०	काथकाः (कथकाः)	प्रद. संकौ. संर. मा शु.	वैश्वामित्र, काथक, काथक. वैश्वामित्र, काथक, काथक. वैश्वामित्र, कथक, काथक.
२१	शाठर-माठराः	मा.	वैश्वामित्र, शाठर, माठर.

केवलाङ्गिरसः

क्रमः	गणः	सूत्रादिः	प्रवरः
१	हरिताः (कुत्साः) (,,)	बौ. आप. आ. का. मा. शु. म. आप. आ. का. आप. म.	आङ्गिरस, आम्बरीष, यौवनाश . मान्धात्र, आम्बरीष, यौवनाश . आङ्गिरस, मान्धात्र, कौत्स . आङ्गिरस, त्रासदस्यव, पौरुक्लस .
२	कण्याः	बौ. आप. आ. का. मा. शु. आ.	आङ्गिरस, आजमीढ, काण्व . आङ्गिरस, घौर, काण्व .
३	रथीतराः (पृषदन्वाः)	बौ. का. म. बौ आप. मा. आप. का. आ.	आङ्गिरस, वैरूप, राधीतर . आङ्गिरस, वैरूप, पार्यदन्व . आष्टादन्व, वैरूप, पार्यदन्व . आङ्गिरस, पार्यदन्व, राधीतर . आङ्गिरस, पार्यदन्व, वैरूप . आष्टादन्व, पार्यदन्व, वैरूप .
४	विष्णुवृक्षाः	बौ. आप. आ. का. मा. शु. म.	आङ्गिरस, पौरुक्लस, त्रासदस्यव . आङ्गिरस, वैरूप, पार्यदन्व .
५	मुद्रकाः	बौ. आप. आ. का. मा. शु. म. आप. आ. म.	आङ्गिरस, आम्बन्ध, मौद्रह्य . तार्ह्य, आम्बन्ध, मौद्रह्य . आङ्गिरस, तार्ह्य (तार्हि, तारि) . मौद्रह्य .
६	संकृतयः	बौ. का. मा. शु. म. आ. } आप. स.	आङ्गिरस, सांकृत्य, गौरिवीत . आङ्गिरस, गौरिवीत, सांकृत्य . शाक्य, गौरिवीत, सांकृत्य . शाक्य, सांकृत्य, गौरिवीत .

अत्रयः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	अत्रयः	बौ. आप. स. भा. का. म.	आत्रेय, आर्चनानस, इयावाइय .
२	वाद्भुतकाः	बौ.	आत्रेय, आर्चनानस, वाद्भुतक .
३	गविष्टिराः	बौ. आप. स. भा. का. म.	आत्रेय, आर्चनानस, गविष्टिर . आत्रेय, गविष्टिर, पौर्वातिथ .
४	सुत्रलाः अनिययः (पूर्वानिययः) धामरथ्य-सुमङ्गल- बीजवापाः	बौ. आप. आप स.	आत्रेय, आर्चनानस, पौर्वातिथ . आत्रेय, आर्चनानस, आतिथ . आत्रेय, आर्चनानस, आपतिथ . आत्रेय, आर्चनानस, गविष्टिर .
५	सुमङ्गलाः	संप्र. प्रद. संकौ. संर.	आत्रेय, सुमङ्गल, इयावाइय .
६	धनजवाः	संप्र. प्रद. संकौ. संर.	आत्रेय, आर्चनानस, धानजय .
७	पुत्रिकापुत्रा	का. छु. म. मा.	आत्रेय, वासरथ्य, पौत्रिक . आत्रेय, गविष्टिर, पौत्रिक .

कश्यपाः

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	निधुवाः कश्यपाः कश्यपाः	घौ. आप. स. जा. का. मा. शु. म. आ.	काश्यप, आवत्सार, नैऋत . काश्यप, आवत्सार, आसित .
२	रेभाः रेभाः शाङ्गमित्राः	घौ. आप. स. जा. शु. का. म.	काश्यप, आवत्सार, रैम (रैम्य) . " " " " " "
३	शाण्डिलाः	घौ. " " घौ. आ. का. मा. शु. आप. स. " " आ. का. मा. शु. म.	काश्यप, आवत्सार, शाण्डिल . काश्यप, आवत्सार, दैवळ . काश्यप, आवत्सार, आसित . शाण्डिल, आसित, दैवळ . काश्यप, दैवळ, आसित . दैवळ, आसित . काश्यप, आसित, दैवळ .
४	लीगाक्षयः (लोकाक्षयः)	घौ. का. मा. म. घौ. शु.	काश्यप, आवत्सार, वासिष्ठ . काश्यप, आवत्सार, आसित . काश्यप, आवत्सार, शारस्वत् .
५	शाङ्गमित्राः	शु.	काश्यप, आवत्सार, शाङ्गमित्र .

: वसिष्ठाः

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	केवलवसिष्ठाः	बौ. आप. स. आ. का. मा. शु. आप.	वासिष्ठ . * वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद, आभरद्वसम्प .
२	कुण्डिनाः	बौ. आप. स. आ. का. म.	वासिष्ठ, मैत्रावक्ष्य, कीर्तिहम्प .
३	उपमन्यवः	बौ. स. आ. का. म.	वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद, आभरद्वसम्प (- इमु). वासिष्ठ, आभरद्वसम्प, ऐन्द्रप्रमद . आभरद्वसम्प, वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद .
४	पराशराः	बौ. आप. स. आ. का. मा. शु. म.	वासिष्ठ, शाक्य, पाराशर्य .
५	जातूकृष्याः	का. म. शु.	वासिष्ठ, आश्रि, जातूकृष्य . वासिष्ठ, आतंशोध, पाटव .
६	छोहिम्वाः	शु.	वासिष्ठ, छोहिम्प, फागुन्य .

* आपस्तम्बश्रौतसूत्रे एते प्रवराः वसिष्ठानां विकल्पेन समुद्भूताः, उपमन्यूनां च समावेशो न कृतः । निबन्ध-
कारेण एते एव प्रवरा वसिष्ठानां वैकल्पिकत्वेनोपलब्धिताः ।

अगस्त्यः

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रवरः
१	इध्मवाहाः	बौ. भाप. स. भा. का. मा. शु. भाप. स.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, ऐध्मवाह . आगस्त्य .
२	सान्मवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, सान्मवाह .
३	सौमवाहाः	बौ. भा.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, सौमवाह .
४	यज्ञवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, यज्ञवाह .
५	अगस्त्यः	का. शु. म.	आगस्त्य, माहेन्द्र, मायोभुव .
६	पौर्णमासाः पौरणाः	का. म.	आगस्त्य, पौर्णमास, पौरण (पारण).
७	अक्राः (हिमोदकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, हैमवर्धि (चर्धि), हैमोदक .
८	पारीणकाः (पाणिकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, पैनायक, पारीणक (पाणिक).
९	विमलयः	मा. शु.	आगस्त्य, पिनायकि, शायक . आगस्त्य, पैनाक, सायक .
१०	सारवाहाः	संकी. संर.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, सारवाह .
११	दधेवाहाः	संकी. संर.	आगस्त्य, दादंष्ट्युत, दधेवाह .

सापिण्ड्यविचारः

—

[गहनस्य सापिण्ड्यनिर्णयस्य संगतसकलशास्त्रार्थोपया सुखेन बोधः, न तथा प्रकीर्णेषु सत्तद्वचनेषु संगृहीतेभ्यो व्याख्यानेभ्य इति सापिण्ड्यस्य सुखावबोधार्थं तत्तन्मतप्रतिनिधिभूताः सापिण्ड्यविषयकप्रधान-शास्त्रार्थाः अत्र प्रथमे संगृह्यन्ते । इत्येतेषां निबन्धकर्तॄणां सापिण्ड्यशास्त्रार्था यथायथमत्रैव गताः । संगृहीतशास्त्रार्थगतस्य तत्तद्वचनव्याख्यानमात्रस्य विज्ञासायां तत्सुखोपलभ्यार्थं शास्त्रार्थेषु आदर्शोपलभ्यगत-पृष्ठाङ्का यथास्थाने निवेशिताः । तेन अग्रे तत्तद्वचनेषु स्थलनिर्देशादिष्वप्यां निर्दिष्टान् पृष्ठाङ्कान् दृष्ट्वा तदनुरोधे-नैतच्छास्त्रार्थगतवचनव्याख्यानानि सुखेन सम्प्रेरन् ।]

१ स्मृतिचन्द्रिका

[पृ. ६७-७४]

सपिण्डलक्षणम्—

[पृ. ६७] समानः एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा । एकपिण्डता चैकस्या पिण्डदान-क्रियायां दातृत्वेन देवतात्वेन लेपभाक्त्वेन वाऽनुप्रवेशा-द्भवति । तथा च मत्स्यपुराणम्— 'लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपूवपम् ॥' चतुर्थायाः प्रपितामहस्य पितृप्रभृतयः उत्तरे त्रये लेपभाजो भवन्ति । पित्राद्याभ्यु त्रयः पिण्ड-भागिनः पिण्डदाने देवताभूताः । तेषां सप्तमः पिण्डदाता । एवमेते सप्त सपिण्डा भवन्ति । एकपिण्डदानक्रियाऽनु-प्रवेशिनः सपिण्डा इत्यर्थः ।

सपिण्डलक्षणस्य अभ्याख्यादिदोषनिरासः—

ननु यद्येकपिण्डक्रियानुप्रवेशान् सापिण्ड्यं तर्हि भ्रातृणां मित्रक्रियानुप्रवेशिना तदभावेनान्योन्यं सापिण्ड्यं न स्यात् । मैत्रे, एकोद्देश्यावच्छेदेनैकक्रियान्वयित्व-संभवात् । ये हि पुत्रनिष्पादाक्रियानुप्रवेशिनः पित्रादयस्त एव पुत्रान्तरोत्पादाक्रियायामपीति व्यक्तमेकोद्देश्यान-वयित्वम् । अत एव पितामहादेः संततिज्ञातानां पुत्रेण सह सापिण्ड्यसिद्धिः, पुत्रक्रियान्ययिनाः पितामहादेस्तत्क्रिया संवन्धात् । यदा त्वेकस्यापि पितामहादेस्तत्क्रियासंभवो नास्ति तदोद्देश्यमेवेन क्रियामेदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तदाह मनुः— 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिर्कर्तते'

इति । गौतमोऽपि— 'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति । भार्यायाश्च सहकर्तृत्वात् सापिण्ड्यसिद्धिः । एवं सर्वेन सापिण्ड्यनिवृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । ननु, एवं तर्हि पुनर्दोहिनयोरैकपिण्डक्रियानुप्रवेशिनोः सापिण्ड्यं प्रस-ज्येत । अतः, यद्यसौ दोहित्रः पुत्रेण सह समानगोत्रः स्यात् । अत्रैकगोत्रत्वमुपाधिरिति भावः । अत एव सुश्रीकरणादावस्ति दोहित्रस्यापि पुत्रेण सह सापिण्ड्यमिति वक्ष्यामः । तेन नातिप्रसक्तिः ।

मातृसपिण्ड्यमपि विवाहे कन्यापुत्रासनिमित्तम्—

[पृ. ६८] ननु च 'असमानार्थगोत्रजम्' इत्य-नेनैव परिणेतुः सपिण्डायाः पर्युदासे सिद्धे किमिति पुनः 'असपिण्डजम्' इत्युक्तम् ? उच्यते— सत्यमेवम्, तथापि या मातृसपिण्डा भवति सैव उद्गाहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः— 'असपिण्डा च या मातृस-गोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दार-कर्मणि मैथुने ॥' या परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डा न भवति, या च परिणेतुः पितृश्च न सगोत्रा, सा च विवाह-कर्मणि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

पुत्रिभ्रातृरिति विवाहोद्योगां पितृमापिण्ड्यनिवृत्तिः—

[पृ. ६९] ननु च माता स्वदानसमकालमेव पितु-सापिण्ड्यं तद्गोत्रं च हित्वा पतिरपिण्ड्यं तद्गोत्रं च मति-पचते । तत्कथम् ? असपिण्डा च या मातुः' इति । तदुक्तम्— 'एकलं सा गता मर्तुः पिण्डे गोत्रे च सृते' इति । पतिरपिण्डेदेव पत्न्याः सापिण्ड्यं, न स्वपित्रा-दिमिरित्वमिष्यः । उच्यते— सत्यम्, नास्ति मातुः

अगस्त्यः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवरः
१	हृष्मवाहाः	बौ. आप. त. आ. का. मा. शु. आप. स.	आगस्त्य, दादंध्युत, ऐष्मवाह . आगस्त्य .
२	सांभवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दादंध्युत, सांभवाह .
३	सोमवाहाः	बौ. आ.	आगस्त्य, दादंध्युत, सोमवाह .
४	यज्ञवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दादंध्युत, यज्ञवाह .
५	अगस्त्यः	का. शु. म.	आगस्त्य, माहेन्द्र, मायोभुव .
६	पौर्णमासाः पौरणाः	का. म.	आगस्त्य, पौर्णमास, पौरण (पारण).
७	अक्राः (हिमोदकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, हैमवर्चि (चर्चि), हैमोदक .
८	पारीणकाः (पाणिकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, पैनायक, पारीणक (पाणिक).
९	विमलयः	मा. शु.	आगस्त्य, पिनायक्षि, शायक . आगस्त्य, पैनाक, सायक .
१०	सारवाहाः	संकी. संर.	आगस्त्य, दादंध्युत, सारवाह .
११	दमेवाहाः	संकी. संर.	आगस्त्य, दादंध्युत, दामेवाह .

सापिण्ड्यविचारः

—

[गहनस्य सापिण्ड्यनिर्णयस्य संगतसकलशास्त्रार्थोद्यया सुखेन बोधः, न तथा प्रकीर्णेषु तत्तद्वचनेषु संगृहीतेभ्यो व्याख्यानेभ्य इति सापिण्ड्यस्य सुखावबोधार्थं तत्तन्मतप्रतिनिधिभूता सापिण्ड्यविषयकप्रधान-शास्त्रार्थाः अत्र प्रथमं संगृह्यन्ते । इतरेषां निबन्धकर्तॄणां सापिण्ड्यशास्त्रार्था यथायथमत्रैव गताः । संगृहीतशास्त्रार्थगतस्य तत्तद्वचनव्याख्यानमात्रस्य विज्ञासायां तत्सुखोपलभ्यार्थं शास्त्रार्थेषु सादर्शोपलब्धगात-पृष्ठाङ्का यथास्थानं निवेशिताः । तेन अग्रे तत्तद्वचनेषु स्थूलनिर्देशादिष्वप्यंशं निर्दिष्टान् पृष्ठाङ्कान् दृष्ट्वा तदनुरोधेनैतद्व्याख्यानगतवचनव्याख्यानानि सुखेन लभ्येरन् ।]

१ स्मृतिचन्द्रिका*

[पृ. ६७-७४]

सापिण्ड्यलक्षणम्—

[पृ. ६७] समानः एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा । एकपिण्डता चैकस्या पिण्डदान-क्रियायां दातृत्वेन देवतात्वेन लेपभावत्वेन वाऽनुप्रवेशा-द्भवति । तथा च मत्स्यपुराणम्— 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डमागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं चातपूष्यम् ॥' चतुर्थाद्याः प्रपितामहस्य पितृप्रभृतयः उत्तरे त्रयो लेपभाजो भवन्ति । पित्राद्यास्तु त्रयः पिण्ड-मागिनः पिण्डदाने देवतानूताः । तेषां सप्तमः पिण्डदाता । एवमेते सप्त सपिण्डा भवन्ति । एकपिण्डदानक्रियाऽनु-प्रवेशिनः सपिण्डा इत्यर्थः ।

सापिण्ड्यलक्षणस्य अन्वयावधारिदोषनिरासः—

ननु यथैकपिण्डक्रियानुप्रवेशान् सापिण्ड्यं तर्हि भ्रातॄणां भिन्नक्रियानुप्रवेशिनां तदभावेनान्योन्यं सापिण्ड्यं न स्यात् । मैवं, एकदेश्यावच्छेदेनैकक्रियान्वयित्व-संभवात् । ये हि पुत्रनिष्याद्यक्रियानुप्रवेशिनः पित्रादयस्त एव पुत्रानुरोत्पाद्यक्रियायामपीति न्यक्तमेकोदेश्यान-वित्वम् । अत एव पितामहादेः संततिजातानां पुत्रेण सह सापिण्ड्यसिद्धिः, पुनः क्रियान्वयिनः पितामहादेस्तत्क्रिया-संबन्धात् । यदा त्वेकस्यापि पितामहादेस्तत्क्रियासंबन्धो नास्ति तदोद्देश्यमेवेन क्रियामेदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तदाह मनुः— 'सपिण्डता तु पुरुषे सस्ये विनिवर्तते'

इति । गौतमोऽपि— 'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति । भार्यायाश्च सहकर्तृत्वात् सापिण्ड्यसिद्धिः । एवं सर्वत्र सापिण्ड्यनिवृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । ननु, एवं तर्हि पुत्रदौहित्रयोरैकपिण्डक्रियानुप्रवेशिनोः सापिण्ड्यं प्रस-ज्येत । सत्यं, यद्यसौ दौहित्रः पुत्रेण सह समानगोत्रः स्यात् । अत्रैकगोत्रत्वमुपाधिरिति भावः । अत एव मुश्रीकरणादावस्ति दौहित्रस्यापि पुत्रेण सह सापिण्ड्यमिति वक्ष्यामः । तेन नातिप्रसक्तिः ।

मातृसपिण्ड्यस्य विवाहे कन्यापुत्र्युदासनिमित्तम्—

[पृ. ६८] ननु च 'असमानार्पणगोत्रज्ञाम्' इत्य-नेनैव परिणेतुः सपिण्डायाः पर्युदासे सिद्धे विमिति पुनः 'असपिण्ड्याम्' इत्युक्तम् । उच्यते— सत्यमेवम्, तथापि या मातृसपिण्डा भवति सैव उद्गाहकर्मणि प्रगल्भेति वक्तुम् । तथा च मनुः— 'असपिण्डा च या मातृस-गोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दार-कर्मणि मैथुने ॥' या परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डा न भवति, या च परिणेतुः पितुश्च न सगोत्रा, सा च विवाह-कर्मणि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

पुत्रिष्ठातुरादिनिवाहोद्योगं पितृसापिण्ड्यानिर्दिष्टि—

[पृ. ६९] ननु च माता स्वदानसमकालमेव पितृ-सापिण्ड्यं तद्गोत्रं च हित्वा पतिसापिण्ड्यं तद्गोत्रं च प्रति-पद्यते । तत्कथम् 'असपिण्डा च या मातुः' इति । तदुक्तम्— 'एकत्वं सा गता मृतुः पिण्डे गोत्रे च सूते' इति । पतिसापिण्ड्यैरेव पत्न्याः सापिण्ड्यं, न स्वपिता-दिभिः पितृमित्राणां । उच्यते— सत्यम् । नास्ति मातुः

स्वपित्रादिभिः सह सापिण्ड्यं यदि तस्यास्यागपूर्वको विवाहः स्यात् । त्यागे हि स्वत्वनिवृत्तिरिव सापिण्ड्य-सगोत्रत्वयोरपि निवृत्तिः । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्-
'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके' इति ।

दत्तकादीनां जनरुगोत्रादिनिवृत्तिः-

अत एव दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रादिनिवृत्ति-सिद्धिः । अन्यथा 'असगोत्रा च या पितुः' इत्यत्र पितृ-ग्रहणमनर्थकं स्यात् । उक्ता च गोत्रादिनिवृत्तिर्मनुना-
'गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न भजेद्वस्त्रिमः सुतः । गोत्र-रिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥' इति ।

अप्रदानां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्-

एवं च पुत्रिकाया विवाहो नैव प्रदानपूर्वक इति न तत्र सापिण्ड्यसगोत्रत्वयोर्निवृत्तिः । अत एव वसिष्ठोऽपि अप्रदानां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमाह- 'अप्रदानां तु क्रीणां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्' इति । न च पुत्रिकाविवाहेऽपि तस्याः प्रदानमस्तीति शङ्कनीयम्, प्रदानतो गोत्रादि-निवृत्तिवत् पुत्रिकात्वस्यापि निवृत्तेः, तन्निवृत्तौ च तात्कार्यकरत्वं न स्यात् । भ्रूयते च तस्याः पुत्र-कार्यकरत्वम्- 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची' (कसं. १।१२४।७) इति । एतदपि निरुक्ते व्याख्यातम्- 'अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्ड-दानाय' इति । अतश्च पुत्रिकाया अप्रदानेन स्वपितृ-सापिण्ड्यं सगोत्रत्वं च सिद्धम् । अत एव लौगाक्षिः-
'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह पितामहः ॥' एवमासुरादिविवाहे-ष्वपि सगोत्रत्वादरनिवृत्तिः, तत्रापि प्रदानाभावात् । अत एव मार्कण्डेयः- 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥' मातुः पितृ-गोत्रेणेत्यर्थः । एवं च पुत्रिकाकरणादौ मातुः स्वपित्रादि-सापिण्ड्यमद्भावात् युक्तमुक्तम्- 'असपिण्डा च या मातुः' इति ।

स्वसपिण्ड्यतातिरिक्तं मातृसपिण्ड्यत्वं कथितम्-

ननु च पुत्रस्यापि मातृसपिण्ड्यत्वात् या मातुः सपिण्डा सा पुत्रस्यापीति किमर्थं मातृग्रहणम् ? उच्यते- यदा तु

पुत्रिकामुत्स्यैव मातृमातामहान्यां परित्यागः तदा तस्य तत्सापिण्ड्यनिवृत्त्या तत्सपिण्ड्याया विवाहप्राप्तौ तन्मा भूदिति मातृग्रहणम् ।

स्वसगोत्रत्वातिरिक्तं पितृसगोत्रत्वं कथितम्-

एवं दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रनिवृत्त्या तत्सगोत्राया विवाहप्राप्तौ तन्मा प्रसाङ्क्षीदिति पितृग्रहणमिति सर्वमन-वयम् ।

मातृसगोत्रत्वमपि विवाहे कन्यापदुदासतिमिच्छन्-

मातृसगोत्रमपि केचिन्नेच्छन्ति । तदाह व्यासः-
'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि' इति । एतदपि पुत्रिकाकरणविषयम्, मातुः पतिगोत्रत्वेन गोत्रान्तराभावात् । न च भूतपूर्वगत्या मातृसगोत्रा-प्रतिषेध इति वाच्यम् । यतमाने संभवति भूतपूर्वगत्या-अवयवस्यान्याप्यत्वात् । एवं च या परिणेतुर्मातुश्च न सपिण्डा भवति या च परिणेतुः पितुश्चासगोत्रा सा विवाहा इति सिद्धम् ।

मातृकन्यायाः पितृत्वस्यैव परिणयत्वम्-

[पृ. ७०] ननु एवं तर्हि ब्राह्मादिभिर्विवाहैः निवृत्तपितृसपिण्डमावायाः पुत्रस्य मातृलसुता परिणेया स्यात् । सत्यम् । केन शोक्तं न परिणयेति ? ननु मन्वादिभिरेव । यदाह शातातपः- 'उद्रहेत सगोत्रां यस्तनया मातुलस्य च । ऋषिमिश्रैश्च तुभ्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । मनुरापि- 'पैतृष्यसेयी भगिनीं स्वस्वीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातृरास्य गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्तिस्ससु भावायै नोप-यच्छेसु बुद्धिमान् । शातित्वेनातुपेयास्ताः पतति क्षुपय-धयः ॥' इति । अतस्त्व संनिहृष्टस्य सपिण्डस्येत्यर्थः । व्यासोऽपि- 'तृतीयां मातुतः कन्यां तृतीयां पितृत-स्तया । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥' मातुतः मातृपक्षे तृतीयां मातृलसुतां, पितृपक्षे तृतीयां पैतृष्यसेयीमित्यर्थः । शुल्कं मूल्यम् । अनेन कूटस्थमारम्य गणयेदित्युक्तं भवति । तथा च पुराणे ययातिवाक्यम्- 'यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । पापा-न्मातुलसंवन्धावजा वै ते भविष्यति ॥' सुमन्तुरपि-

* पितृपत्न्यः सर्वं मातरः, तद्भ्रातरो मातुल्याः, तद्दुहितरश्च भगिन्यः, तदपत्यानि भगिनेयानि । अन्यथा संकरकारीणि स्युः ' इति ।

उच्यते— सत्यम्, एतानि मातुल्यादिदुहितृविवाहनिषेध-पराणि, तथापि आसुरादिविवाहेन पित्रादिभिर्निवृत्तस-पिण्डभावायाः पुत्रस्य मातुलमुता परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डेति सा तावद्विवाहा । तथा एवंविधायाः पितृष्वसुदुहिता परिणेतुः पितुश्च सपिण्डा सगोत्रा चेति साऽपि न परिणेया । या तु ब्राह्मादिविवाहोदा तस्याः स्वपित्रादिभिः सापिण्ड्यनिवृत्तैः तत्पुत्रस्य मातुलमुतापरिणयनं केन चार्थेति । एवं पैतृष्वसेय्यामपि द्रष्टव्यम् । तदिदमुक्तं मनुना— ' असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥ ' इति । या मातृतः पितृतो वा सपिण्डा सगोत्रा च सैव परित्याग्या, नान्या इत्यभिप्रायः । अत एव व्यासः— ' मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ' इति । अत एव शाता-तपोऽपि मातुः सगोत्राया एव निषेधमाह— ' मातुलस्य सुतामुद्या मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवृत्तौ चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति । न चात्र मातृसगोत्राभित्य-नेनैव सपिण्डमातुलदुहितृनिषेधसिद्धेः किमर्थं मातुलमुता-प्रहणमिति वाच्यम्, पश्चान्तरुचेऽपि समानत्वात्, तत्रापि मातृगोत्राप्रतिषेधेनैव मातुलदुहितृमात्रनिषेधसिद्धेः । अथ पञ्चद्वयेन उभयविधमातुलदुहितृनिषेधः, तर्हि मातुल-मुताप्रहणेनैव अलम्, किं मातृगोत्रप्रहणेन ? किंच मनुस्य पैतृष्वसेय्याः पितृसपिण्डाया एव पर्यदासमाह— ' पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्वीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरास्य गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्त्रिष्वस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु मुदिमान् ॥ ' इति । अन्यथा भगिनी-शब्दवैयर्थ्यं स्यात्, पैतृष्वसेयीमित्यनेनैव पितृष्वसुदुहितृ-मात्रनिषेधसिद्धेः । [पृ. ७१] भगिनीवद्भगिनी सपिण्डेत्यर्थः । एवमासद्वन्द्वेऽपि द्रष्टव्यम् । न च भगिनी-शब्दः पैतृष्वसेयी न विशिनष्टीति वाच्यम्, ' एतास्त्रिष्वस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु मुदिमान् ' इति त्रिवचनस्यपनात् । पैथीनसिद्धिः— ' पितृमातृष्वसुदुहितयो नातुलमुता धर्म-सखा भगिन्यो वर्जयेत् ' इति । न चात्र संदेहस्युदाहार्य-

भगिनीप्रहणमिति वाच्यम्, ' वर्जयेत् ' इत्यारि-विधिज्ञेनैव संदेहनिवृत्तेः । ननु च ' असपिण्डा च या मातुः ' इत्यनेनैव मातृसपिण्डादिपर्यदास्ते सिद्धे किमिति पुनः ' पैतृष्वसेयी भगिनीम् ' इति तस्या एव निषेध उच्यते । सत्यमेवम्, तथाप्यन पातित्यादिदोषप्रतिपादन-मुख्येनैकान्ततो निवृत्तिसिद्धयर्थम् । अन्यथा ' सा प्रशस्ता ' इति वचनात् मातृसपिण्डासगोत्रयोः अप्राशस्त्यमात्रं स्यात्, न सर्वथा वर्जनीयत्वम् । यथा ' चतुरो ब्राह्मण-स्याऽऽद्यान् प्रशस्तान् कथ्यो विदुः ' इति चतुर्णो विवाहानां प्राशस्त्ये उक्तेऽपि न गान्धर्वादीनामेकान्ततः परित्यागः, किंतु अप्राशस्त्यमानम्, तथा इहापि स्यात् । अतश्च मन्यादिवचनेयां मातृसपिण्डा मातुलमुता या च पैतृष्वसेयी पितृसपिण्डा सैवोद्गाहकर्मणि परित्याग्या, नान्येति सिद्धम् । अत एवोक्तं चतुर्विंशतिमते— ' तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोः भयोदपि । विवाहद्वेनेनः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ ' इति । उभयोः मातापित्रो-रित्यर्थः । एवं च यानि मातुलदुहितृपरिणयनिषेधपराणि तान्यनिवृत्तस्वमातृसपिण्डभावाभिप्रायाणीति मन्तव्यम् ।

किंच एवं सति एतेषां मन्यादिकाव्यानां चैकमेव मूलं परिकल्पितं भवति । अन्यथा तेषां मूलान्तरकल्पना-गौरवं स्यात् । तेन विशेषविषयनैव न्याय्या ।

मातृपुत्रलदुहितृश्च अपरिणयकम्—

ननु च यदि मातुरसपिण्डतया मातुलमुता परिणेया तर्हि तथापि मातृपत्न्या तद्दुहिता च किमिति न परि-णेया ? उच्यते— सत्यम्, न ब्रूमः शास्त्रतो न परिणयेयि, किंतु लोकविरुद्धत्वात् । यद्य धर्ममपि लोकविरुद्धं तत्र नातुषेयम् । तदुक्तं मनुना (१)— ' अत्यर्थं लोकविरुद्धं धर्ममप्याचरेत् ॥ ' (यास्मृ. १।१५६) इति । यथाह-मिहिर्योऽपि— ' देशाचारस्त्वावदादौ विचिन्त्यो देतो देतो या स्थितिः सैव कार्या । लोकद्विष्टं पण्डिता वर्जयन्ति दैवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥ ' इति ।

* मातुः, पितुः ' इत्यत्र मातृपितृपत्नी मातापितृपुत्रपुत्री—

ननु च याश्चनस्येन— ' पञ्चमाश्रममादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । ' (१।१५३) इति मातृपुत्रो पञ्चमादूर्ध्व-मुद्गाहविधानात् कथं मातृपुत्रदुहितृपरिणयनम् । उच्यते—

‘मातुरसपिण्डामुदहेत्’ इत्यनेन मातृवन्धुष्वपि अवि-
रोधेण विवाहप्राप्तौ तन्मा प्रवाह्यधीदिति मातृतो मातृ-
वन्धुस्यः पञ्चमादूर्ध्वमुदहेदित्यविरोधः । एवं पितृवन्धु-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । अत एव गौतमः—‘ऊर्ध्वं सप्तमा-
त्पितृवन्धुस्यो वीजिनश्च मातृवन्धुस्यः पञ्चमात्’ इति ।
वीजिनः यो नियोगादुत्पादयति तस्मादप्यूर्ध्वं सप्तमा-
दित्यर्थः ।

पितृबान्धवा मातृबान्धवाश्च—

बान्धवा अपि स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—‘पितुः पितु-
ष्वसुः पुत्राः पितृमातृष्वसुः सुताः । पितृमातृलपुत्राश्च
विधैष्याः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातृ-
मातृष्वसुः सुताः । मातृमातृलपुत्राश्च विधेया मातृ-
बान्धवाः ॥’

मातुः पृथगादिरेव पितृतोऽष्ट्यादितरेव च कन्या विवाहाः—

यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—‘पञ्चमीं मातृवन्धुस्यः सप्तमीं
पितृवन्धुतः’ इति, तत् गौतमीयैकवाक्यत्वात् पञ्चमीं
सप्तमीं चातीत्योदहेदित्येवंपरं, न तु पुनः पञ्चमीसप्तम्योरेव
उदाहविधिपरम् । [पृ. ७२] यदपि नारदेनोक्तम्—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वान्वन्धुस्यः पितृमातृतः । अविवाहा
सगोत्रा न च समानप्रवरा तथा ॥’ (१२।७) इति, यदपि
विष्णुना—‘पञ्चमात्सप्तमादीनां यः कन्यामुदहेद्द्विजः ।
शुक्लस्त्री न विधेयः सगोत्रां चैवमुदहन् ॥’ इति, तत्रापि
पञ्चमीसप्तम्योर्नोभ्यनुज्ञा, तत्र निषेधभ्रयणात् । यदाह
मृतीनि—‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥’ इति ।
एतेन यत्कैश्चिदुक्तम् ‘ऊर्ध्वं सप्तम्या अलग्ने सप्तमी-
मुदहेत्’ इति, तदप्यभास्तम् । यदपि वैडीनसिनोक्तम्—
‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य विवाहः’ इति,
तदप्यर्वाहृतिषेधपरम्, न पुनश्चतुर्थीपष्ठयोः विवाहाभि-
प्रायम्, विज्यादिवचनविरोधप्रसङ्गात् ।

ननु च ‘असपिण्डा च या मातुः’ इत्यनेन या मातुर-
सपिण्डा तामुदहेदित्युक्तेः स्वमातृपक्षेऽप्यविरोधेण विवाह-
प्राप्तौ तन्मा भूदिति मातृतो मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वमुदहेदिति
नियमः किं न स्यात् । अतः कथं मातृलुदहितृपरिणय-

नम् ? एवं पितृपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च विष्णुपुराणे
—‘पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्य
उदहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥’ इति । पञ्चमी-
मतीत्येवार्थः । मैवम्, गौतमादिभिः बन्धुष्वेव नियम-
विधानात् । अथवा मा भूत् बन्धुष्वेव नियमविधानम्,
तथापि उक्तप्रकारेण मन्वादिभिरेव मातृलुदहितृपैतृव-
सेयीपरिणयनाभ्यनुज्ञानात् तदव्यतिरेकेण पक्षद्वयेऽप्ययं
नियमः क्रियते इत्यविरोधः । यदा ‘पञ्चमात्’ इति
याज्ञवल्क्यीयं पुत्रिकाकरणादिविषयमित्यनुसंधेयम् । यदत्र
युक्तं तदभास्तम् । यत्तु संप्रहकारेणोक्तम्—‘क्षीरतति-
स्तथा पुंसामविवाहो उभे मते । क्षीपुंसोऽनु विवाहा
स्यात् पञ्चमात्सप्तमात्परम् ॥’ इति, तदप्युक्तविषय-
मेवेत्यनवयम् ।

मातृलुक्कारादिपरिणयेनैव श्रुतिः प्रमाणम्—

एवं स्मृतितः सिद्धं मातृलुदहितृपैतृवसेयीपरिणय-
नम् । किंच श्रुतिरपि इममेवार्थं श्रावयति । तथा
याज्ञसनेये श्रूयते—‘तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च
जायते । उत (हि) तृतीये (पुरुषे) संगच्छावहै
चतुर्थे संगच्छावहै’ इति । अस्यार्थः—समानात् एक-
स्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता भर्ता आद्यश्च भोग्यो
भार्यालक्षणश्च जायते । जायापती जायते इति यावत् ।
ननु एकस्मादुत्पन्नयोज्यापतित्वे भ्रातृमग्नियोरेव जाया-
पतित्वमुक्तं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उत हि तृतीये
पुरुषे इत्यादि । अनेन दौहित्रपौत्रयोर्मातृलुदहितृपैतृ-
वसेयीपरिणयनं उक्तं भवति, तयोः कूटस्थमारभ्य
तृतीयत्वात् । संगच्छावहै विवाहावहै इत्यर्थः ।

अवाधितविषये अर्थवादस्य प्रमाणसिद्धांशानुवादकत्वम्—

ननु च सुम्यूहनपरोऽयमर्थवादो न स्वार्थे प्रमाणम् ।
उच्यते—सत्यम्, अर्थवादो न स्वार्थे प्रमाणम्, किंतु
यत्र प्रमाणान्तरमस्ति तत्र तत्पतिपादितार्थबलम्वेन
स्तुतिपरत्वं, यथा—‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रामः’
इति विहितस्य स्तुतिप्रतिपादकः ‘वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता’
इति । यत्र तु नास्ति प्रमाणान्तरं, यथा—‘तृतीये पुरुषे
संगच्छावहै’ इति, तत्र तदनुवादान्यधातुपराया तथाविध-
विधिरित्यन्येन केन वाप्यते ? अत एव ‘त्रीणि ह वै

यत्तस्योदराणि गायत्री बृहत्पुष्टम् । अत्र होवावपन्त्यत एवोदपन्ति । इत्यत्र गायत्र्यादिषु प्रतीतावापोद्गापान्यथानुप-
पत्त्या तत्प्रापको विधिः कल्प्यते । अत एव च 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यादि समिदुपरि— [पू. ७३]
धारणविधिः । अन्यथा तत्रापि न स्यात् । यत्र पुनः प्रमाणान्तरविरोधः न तत्र विधिकल्पनं, यथा— 'आदित्यो-
यूपः' इति । अत एव— 'प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरमभ्य-
धायत्' इत्यादि न विधिकल्पनाया अतिप्रवृत्तिः,
दुहितुगमने मन्यादिभिः प्रायश्चित्तविधानात् ।

महतामभ्यर्चयन्तिरेतानुष्ठेयम्—

अथवा भयत्पर्यवादानुसारेण 'प्रजापतिः स्वां दुहितरं गच्छेत्' इति विधिः । किमायातमितरेषाम् ? न हि महद्भिरकार्यै कृतमित्येनेनापि कर्तव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति ।
नहीन्द्रेण अहव्यादिपरदारगमनं कृतमित्येनेनापि गन्त-
व्यम् । अत एव बाह्वल्लिखितौ— 'सुरा पिबन्ति त्रिदशाः सा चापेया द्वाजातिभिः । हरन्ति पितृं यदिव द्वास्तयास्त्रिदे न विप्रते ॥' इदमनुपरि— 'अनुष्ठितं तु यदेवमुनिभि-
र्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥' इति ।

भृत्यन्तरेऽपि— 'गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा-
स्रिता विश्वरूपः' (ऋग्वे. १०।१०।५) इति । नौ आययोः गर्भे जडरे जनिता जगत्तः सष्टा देवः दम्पती जायापती अरुणोदितयैः । मन्त्रोऽपि— 'आयाहीन्द्र पथिमिदोऽदितेभिर्यशमिमं नो भागयेवं जुषस्व । तूतां जहुर्मातुलस्येय योपा भागस्ते पैतृष्यसेयी वषामिव ॥' इति । हे इन्द्र, पथिभिः भार्गोः ईदितेभिः प्रयस्ते नः अस्माकं इमं यशं आयाहि आगच्छ । आगत्य च इदं अस्माभिर्दीयमानं भागयेवं जुषस्व सेवस्व । अत एव यजमानाः तूतां आग्यादिना संस्क्रुतां वषां अवदानरूपां ररागुद्दिश्य जहुः त्यक्तवन्तः । अत्र दृष्टान्तरयम्— यथा मातुलस्य योपा दुहिता दौहित्रस्य भागः भजनीया परि-
णेतुं योग्या, यथा च पैतृष्यसेयी वीरस्य, तथा अप ते तत्र भागो वराण्यः इति मन्यार्थः । तेन भ्रुतिकोऽपि सिद्धं मातुलादिगुतापरिणयनम् ।

मातुलकन्यादिपरिणयने शिक्षाचारः प्रमाण

तत्त्वामाग्निरूपं च—

किंच आचारादप्यवगच्छामः । तथा द्योचरन्ति ताव-
दाक्षिणात्याज्ञैर्विद्यवृद्धा वेदार्थानुग्रातारः शिक्षा एव मातुल-
मुतादिपरिणयनम् । उक्तं च तदाचारप्रामाण्यं मनुना—
'शिक्षाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम्' इति ।
लक्षणं प्रमाणमित्यर्थः । देवलोऽपि— 'येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः । येषु देशेषु यत्तौयं वा च यनैव भुक्तिका ॥ येषु स्थानेषु यच्छीरं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र ताचावमन्येत धर्मस्तथैव तादृशः ॥ यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे भैविचनगरेऽपि वा । यो यम विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥' इति । ननु आचार-
स्यापि प्रमाणान्तरविरोधेन एव प्रामाण्यमुक्तं वसिष्ठेन—
'देशाचारकुलधर्मा आम्नायैरविकृताः प्रमाणम्' इति । सत्यम्, आम्नायो वेद, तदविरोधेन एव प्रामाण्यमिति । न चान्न वेदविरोधोऽस्ति, प्रत्युतानुकूल एवेत्युक्तमप-
स्यात् । ननु च स्मृतिविरोधेऽपि आचारो दुर्धर्ष एव,
'भ्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदभावे शिक्षाचारः प्रमाणम्' (१।४-५) इति वसिष्ठस्मरणात् । अस्ति चान्न 'मातुलस्य मुतामूद्वा' इत्यादिस्मृतिविरोधः । तेनात्र कथमाचारस्य प्रामाण्यम् ? यैवम्, तेषां मातुलपिण्डा-
विषयत्वेन विरोधस्य परिदृष्टत्वात् । अथवा मा भूतेषां विशेषविषयत्वं, किन्तु उदीच्यदेशो ये मातुलादिदुहित-
संक्रान्तानाचरन्ति तद्विषयाणीयविरोधः, तेषामेव दोष-
अवगात् । [पू. ७४] तथा च भौषाग्यः— 'पश्यथा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः । अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पश्यपितृभोजनं मातुलपितृष्वसुदुहितुपरिणयन-
मिति । तयोत्तरल ऊर्णाविक्रयः शीघ्रपानमृगयोददि-
भ्यवहार आयुषीयकं समुद्रयानमिति । इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् देशप्राप्ताभ्याम्' इति ।
अयमर्थः— इतरः दाक्षिणात्याः इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
संक्रान्तादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथा इतरः उदीच्यः इतरस्मिन् दक्षिणदेशे शीघ्रपानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे । कुतः ? देशप्राप्ताभ्याम् देशनिक्रय-
त्वादाचारप्रामाण्यव्यर्थः । अत एव देवः— 'परिगन्

देशे य आचारो न्यायदृष्टस्तु कल्पितः । तस्मिन्नेव स
कर्तव्यो देशाचारः स्मृतो भृगोः ॥ ' इति । न च एवं
सति उदीच्यानां स्वदेशे परदेशे वा मातुलसंबन्धाव-
धिरुद्धमिति शङ्कनीयम् । यदाह आपस्तम्बः— ' येषां परं-
पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तेन दुष्येयुराचारे-
नैतरे पुनः ॥ ' येषां पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्ताः पूर्वजैश्च
त्रैविशद्वैरनुष्ठिता ये आचाराः सन्ति ते एव तैराचारैरनु-
ष्ठीयमानैर्न दुष्येयुः, नेतरेः (१२) । ननु उदीच्यानां तथा-
विधा आचाराः । सन्ति तु दाक्षिणात्यानाम् । अतस्तैरेव
स्वदेशे कार्ये नान्यैरिति सिद्धम् । देशव्यवस्थया
श्रीमाप्यमुक्तं वार्तिककारैः— ' सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं
व्यवस्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टत्वमाश्रितम् ॥ '
इति । यत्तु यौधायनेन ' देशप्राप्ताप्यात् ' इत्येवमन्तमुक्त्वा
उक्तम्— ' मिथ्यैतदिति गौतमः । उभयं चैव नाद्विद्येत
शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ' इति, तत्र पूर्वोक्तनिराकरणार्थं,
गौतमप्रहर्णात्, किंतु शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाद्गौतमस्य
मातृसपिण्डापरिणयनम(न)भिप्रेतमिति दर्शयितुम् । एवं च
यदुक्तमन्यैः— ' स्यादेवं यद्यनन्तरमेव मिथ्यैतदिति न
ब्रूयात् ' इति, तदप्यपास्तम् । तेन श्रुतेः स्मृतेराचाराच्च
सिद्धं मातुलदुहितृपैतृव्यसेयीपरिणयनमिति सर्वमनवद्यम् ।

* पराशरमाधवः

[पृ. ४६५-४७३]

सपिण्डशृङ्गम्, निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

[पृ. ४६५] असपिण्डमिति । समानः एकः पिण्डो
यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपि-
ण्डता च सप्तमपुरुषपर्यवसायिनी । तत्र एकः पिण्डदाता,
त्रयः पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः, त्रयो लेप-
भाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्स्यपुराणे— ' लेप-
भाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तम-
स्तेषां सापिण्ड्यं सात्तपोरयम् ॥ ' इति । मार्कण्डेयोऽपि—
' पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंयन्धि-
नो द्वेते विरोधाः पुरुषास्त्रयः ॥ लेपसंयन्धिन्ध्याये पितामह-

प्रपितामहात् । प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।
इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः संग्रन्धः सात्तपोरयः ॥ ' इति ।
एतदुक्तं भवति— सप्तानां पुरुषाणां एकपिण्डक्रियानुपवेशः
सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः
पङ्क्तिभिः सह सापिण्ड्यं, तथा पुत्रादिभिः पङ्क्तिभिः सह
सापिण्ड्यमिति । ननु एवं सति मातृपितृव्यादिभिः सह
सापिण्ड्यं न स्यात्, परिगणितेषु अनन्तभावात् ।
मैत्रम्, उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् ।
[पृ. ४६६] देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेन अनु-
प्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्यकर्तृकक्रिया-
यामपि अनुप्रविशति इत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं
भ्रायाणामपि मर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वात्
सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अवयवसापिण्ड्यम्—

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथाहि— समानः
एकः पिण्डः देहावयवः येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य
साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् ।
तथा पितामहादिभिरपि, पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्व-
यात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । माता-
महादिभिरपि, मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा
पितृव्यपितृव्यसादिभिरपि, पितामहदेहावयवान्वयात् ।
तथा मातृव्यसमातुल्यादिभिः सह, मातामहदेहावयवान्वयात् ।
पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः । एवं भ्रातृ-
भ्रायाणामपि एकशरीरारम्भकैः स्वल्पतिभिः सह एक-
शरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा
एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वं पितृपक्षे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः—

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसपिण्डा,
तामुद्ब्रूते । ननु एवं सति न काप्युद्ब्राह्मः संभवेत्,
सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचियोजयितुं शक्यत्वात्, विधातृ-
शरीरानुवृत्तेः दुष्परिहृत्त्वात्, ' बहु स्यां प्रजायेय ' इति
श्रुतेः । नैव दोषः, अविरुद्धेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य
सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्ड्य-
निवृत्तेः । तथा च गौतमः— ' सपिण्डनिवृत्तिः सप्तमे
पञ्चमे वा ' इति । याज्ञवल्क्योऽपि— [पृ. ४६७]

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’ इति ।

मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते इत्यप्याहृत्य योजनीयम्, ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।’ इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति— पितृपक्षे कूटस्थमारम्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वरवध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारम्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वरवध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषाय इति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्— ‘पञ्चमी मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् । ग्रहस्य उदहेत् कन्या न्याय्येन विधिन नृप ॥’ इति, तत्र सप्तमी पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहार्यम्, अन्यथा ‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम्’ इति वचनविरोधात्, ‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शुद्धता गताः ॥’ इति मरीचिवचनविरोधाच्च ।

विजातीयेषु त्रिपुरुषसापिण्ड्यं मुख्यं, सजातीयेषु तद् अनुकल्पः—

यद्यपि (यदपि) पैठीनसिना कर्पद्रव्यमुक्तम्— ‘पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ इति, सप्त द्वितीयः कल्पः असमानजातीयविषयः । यतः शाङ्ख आह— ‘यदेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्गौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥’ इति । अयमर्थः— येषां एकः पिता मातरो भिन्नजानीयास्ते मातृमेवाद- [४ ४६८] समानजातीयाः, तथापि पितृक्यादस्ति सापिण्ड्यम्, तच्च त्रिपु पुरुषेष्वतीतेषु निवर्तते, इति । ननु एव सति पितृपक्षेऽपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतो वा’ इति वचन विरुध्येत । एवं तर्हि ‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ इति पैठीनसिवचनं सजातीयेष्वेव निषेधपरम्, अनुकल्पो वाऽस्तु ।

‘पितृ-’ इत्यनेन बीजिनोऽपि स्पष्टः—

‘मातृतः पितृतस्तथा’ इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः— ‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुमो बीजिनश्च मातृबन्धुम्यः पञ्चमात्’ इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति ॥ बीजी ।

मातापितृबान्धवाः—

मातृपितृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः— ‘पितुः पितृबन्धुः पुत्राः पितृमातृबन्धुः सुताः । पितृमातृपुत्राश्च विधेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृबन्धुः पुत्रा मातृमातृबन्धुः सुताः । मातृमातृपुत्राश्च विधेया मातृबान्धवाः ॥’ इति ।

पितृसपिण्ड्यत्वं पितृसगोत्रत्वेन गतार्थम्—

ननु ‘असपिण्डम्’ इति न वक्तव्यं, वक्ष्यमाणेन ‘असमानार्थगोत्रजाम्’ इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम्,

माता गान्धर्वादिविवाहोक्त चेत् पितृसपिण्ड्यत्वाद्युक्तं

मातृसपिण्ड्यत्वं विवाहे कन्यापुत्रासनिमित्तम्—

तथापि या मातृसपिण्डा भवति सैवोद्वाहकर्मणि प्रशस्ता इति वक्तव्यम् । तथा च मनुः— ‘असपिण्डा च या मातृसगोत्रा च या पितुः । [पू. ४६९] सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥’ इति । या मातृसपिण्डा असगोत्रा च, या पितृसगोत्रा चकारात् असपिण्डा च, सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजातीना प्रशस्ता, परिणया इत्यर्थः । ननु अत्र मातृमहर्षेण अनर्थकं, पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः, पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात्, ‘एकत्वं सा यता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्भ्रष्टयते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥’ इति वचनात् । मैत्रम्, गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्— ‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या त्वा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण व्रतं ग्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥’ इति ।

ब्राह्मादिविवाहोक्तत्वेन धरेण मातृकन्या पितृव्येवैव च

परिणया, न गान्धर्वादिविवाहोदाजैः—

एतेन मातृसुताविवाहविषयविवादोऽपि परास्ताः ।

तथाहि— तन्निषेधवचनानि ॥ गान्धर्वादिविवाहोदाज-

‘गान्धर्वादिविवाहोदाजा’ इति, ‘ब्राह्मादिविवाहोदाजा’ इति च लेखकप्रवाद इति मतिः, तस्य कन्यापरत्वेन भग्न्यभ्यन्तिरेकव्यविचारतात् । तथाहि— तस्य कन्यापरत्वे गान्धर्वा-

विषयाणि, तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात्, तदनुग्राहकश्रुति-
स्मृतिसदाचारात् । न ब्राह्मादिविवाहोदाजाविषयाणि, तत्र
सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि— तत्र
ज्ञातातपः— 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रं तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । पैठी-
नसिरपि— 'पितृमातृस्वसृदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता
भगिन्यस्ता वर्जयेदिति विज्ञायते' । सुमन्तुरपि— 'पितृ-
पत्न्यः सर्वा [पृ. ४७०] मातरस्तद्भ्रातरौ मातुल-
स्तद्भगिन्यो मातृस्वसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि
भागिन्यानि, अन्यथा संस्कारारिण्यः' इति । श्यासः—
'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति ।
ननु अविशोपेण प्रवृत्तानामेया वचनानां कथं विशेष-
विषयता ? विशेषयचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—
'पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वलीयां मातुरेष च । मातुश्च
भ्रातुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिस्वस्तु
माथर्थे नोपपच्छेत् बुद्धिमान् ॥' इति भगिनीपदं
पैतृष्वसेय्यादिविशोपणम् । आसस्य इति मातुर्भ्रातृ-
विशोपणम् । तत्र सुतां इत्यध्याहारः । आसस्य संनि-
कृष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोदायाः मातुर्भ्रातृ-
रित्यर्थः । पैतृष्वसेयीमित्यत्रापि अनिवृत्तसापिण्ड्या
गान्धर्वादिनोदा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति
तद्दुहितुर्मगिनी इति विशेषणं सार्यकम् । ब्राह्मादि-
विवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तेः भगिनीपदं नान्वीयात् । अय-
मेव न्यायो मातृष्वलीयायामपि योजनीयः । तस्मात्

भगिन्यास्तपदोपेतमनुवचनबलादविशेषे निषेधो विशेष-
विषय एवोपसंहियते ।

मातृष्वसेया अपरिणेत्यं शिष्टाचारप्रामाण्यं च—

ननु ब्राह्मादिविवाहविषये मातुलसुताया इव मातृ-
ष्वससुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात् । तत्र, शिष्टगर्हित-
त्वेन तत्र निषेधस्मृतिकल्पनात् । शिष्टगर्हितस्यानुपादे-
यत्वं याज्ञवल्क्य आह— [पृ. ४७१] 'अस्वर्ग्यं
लोकविद्विषं धर्ममप्याचरेन्न तु' इति । यद्यपि मातुल-
सुतापरिणयनं उदीच्यशिष्टगर्हितं, तथापि दाक्षिणात्याशिष्टै-
राचरितत्वेन नाविगीतोऽयं उदीच्यानामाचारः । न च
दाक्षिणात्यानां रगमूलत्वं शङ्कनीयं, विधिनिषेधपरीक्षकैरेव
तद्विवाहकरणात् । मातृष्वससुताविवाहस्तु अविगीतेन
शिष्टाचारेण गर्हितः ।

मातृलसुतादिपरिणेत्ये श्रुतिः प्रमाणम्—

मातुलसुताविवाहस्य अनुप्राहिका श्रुतिः— तत्र मन्त्र-
वर्णः— 'आयाहीन्द्र पथिमिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भाग-
धेयं जुषस्व । तृतां जहुर्ममातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्व-
सेयी वपामिव ॥' इति । अयमर्थः— हे इन्द्र, पथिभिः
ईळितेभिः स्तुतैः सह नः अस्माकं इमं यज्ञं आयाहि ।
आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व । तृतां
आज्यादिना संस्कृता वषां त्वामुद्दिश्य जहुः त्यक्तवन्तः ।
तत्र दद्यान्तद्वयम्— यथा मातुलस्य योषा दुहिता भागि-
नैषस्य भागः भजनीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा
च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः, तथाऽयं ते तव भागः
वपास्व, इति । वाजसनेयकेऽपि— 'तस्माद्वा समाना-
देव पुरुषादत्ता चावश्च जायते, उत तृतीये संगच्छा-
वहै चतुर्थे संगच्छावहै' इति । समानात् एकस्मात् पुरुषा-
दत्ता भोक्ता आद्यश्च भोग्यः द्वयपि उत्पद्येते । तौ च
मिथः संकरष्यतः, कृतस्यमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा
पुरुषे संगच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

अनभिगतावाधितनिषयस्यावधारस्य स्वार्थे प्रामाण्यम्—

यद्यपि अयमर्थवादः, तथापि मानान्तरविरोधामावात्
स्वार्थे प्रमाणम्, विशेषयचनानां मातृसपिण्ड्याविषय-
त्वस्य वर्णितत्वात् । [पृ. ४७२] तस्मात् अविद्वद्भ्यः—

दिविवाहोदायादि मातुलान्याः प्राप्तम् । तथा च कन्याया
गान्धर्वादिविवाहोदाजत्वेऽपि धरस्यापि ब्राह्मादिविवाहोदाजत्वे
विवाहनिषेधामावादन्यथ्यमिषाः, वरस्य गान्धर्वादिविवाहो-
दाजत्वे कन्याया गान्धर्वादिविवाहोदाजत्वाभावेऽपि निषेध-
सङ्गवामनिरैक्यमिषावश्च । किञ्च उक्तपदयोः कन्यापरत्वे
'मातुश्च भ्रातुरास्य' इति मनुवचनस्य माधवीयन्यास्यानेन
परोक्षम् । तस्मात् 'गान्धर्वादिविवाहोदाज' 'ब्राह्मादिविवाहो-
दाज' इति वरपरत्वमेव साधु । इदं ह्युच्येयम्— वरस्य ब्राह्मादि-
विवाहोदाजत्वेऽपि यदि कन्यामातामहस्य वरस्योक्तत्वं मातुलान्या
गान्धर्वादिविवाहोदाजं न भवेत्, तदा सगोत्रत्वप्रयुक्तो मातुल-
कन्याविवाहनिषेधः स्यादेवेति ।

यादेन अनूदितत्वात् उपरिधारणवत् विधिः कल्पयितुं शक्यते । तथाहि— प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते 'अवस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेजुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽप्यस्तात् समन्त्रकं समिद्धारणं विधाय तद्वाक्यशेषे समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत्किं अर्थवादः, उत विधीयते ? इति संशयः । तत्र अधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतात्वाभादर्थ-
वाद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं हि अर्थमनूय तेन स्तुति-
युक्ता, उपरिधारणं तु न कापि प्रसिद्धं अतस्तावकत्वा-
योगाद्वाक्यभेदमन्युपरम्यापि अपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।
एवं 'तृतीये पुरुषे मगच्छावहै' इत्यादावपि अपूर्वार्थ-
त्वेन 'मातुलमुतां विचहेत्' इति विधिः कल्प्यते ।
तस्मात् शास्त्रानुगृहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्म-
विषु सापिण्ड्यनिराकरणेन मातुलमुताविवाहप्रपकतया
दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्याना अविगीत
उदाहृतः ।

देशभेदेन मातुलकन्यादिपरिणयस्यापरिणेत्यत्वव्यवस्था—

केचित्तु आमुखादिष्वपि देशविशेषेण मातुलमुता-
विवाहो धर्म्य इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि—
तत्र बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दाक्षिणः, अनु-
पनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युथितभोजनं मातुल-
दुहितृपितृभ्यसदुहितृपरिणयनमिति, तयोत्तरतः, ऊर्णा-
विक्रयः, सीधुपानमुभयतोदन्तिर्ययश्चर आधुषीयकं समुद्र-
यानमिति, इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुप्यति, इतर इतर-
स्मिन्, तद्देशप्रामाण्यात्' इति । इतरः दाक्षिणात्यः
इतरस्मिन् [पृ. ४७३] उत्तरदेशे मातुलमवध कुर्वन्
दुप्यति, न स्वदेशे । तथा इतरः उदीच्य इतरस्मिन्
दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुप्यति, न स्वदेशे ।
कुतः ? देशप्रामाण्यात् देशनिकम्पनत्वादाचारभेदेत्यर्थः ।
तथा च देवलः— 'यस्मिन् देशे य आचारो न्याय-
दृष्टस्तु कल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे
स्मृतः ॥ यस्मिन् देशे पुरे प्रागे ऋषिषे नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥' इति ।

देवादीनामाचारो मनुष्यैर्नानुष्ठेयः—

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्रसज्येत,
प्रजापतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः— 'प्रजापतिः स्वां
दुहितरमम्यगात्' इति । मैवम्, 'न देवचरितं चरेत्'
इति न्यायात् । अत एव बौधायनः— 'अनुष्ठितं ॥
यदेवैर्मुनिभिर्गदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म
समाचरेत् ॥' इति । तदेवं ब्राह्मादिविवाहस्यैव स्वया
देवमेदंविषयस्यैव स्वया च मातुलमुताविवाहः 'अस-
पिण्ड्यम्' इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः ।

• सापिण्ड्यनिर्णयदीपिका

[पृ. २१-३५]

महेशानं नमस्कृत्य शारदा गुहमादरात् ।

विवाहे वर्तनीयत्वात्सापिण्ड्यं प्रविबिच्यते ॥

'मातुल-पञ्चमातृ, पितुः सप्तमातृ' इत्यत्र द्वयधिकरणे पञ्चमौ—

[पृ. २१] इह सप्त मातृवत्त्वेन 'अविच्छ्रुत-

ब्रह्मचर्यो लक्षण्यो क्षिप्रमुदहेत्' इत्याद्युपक्रम्य 'पञ्च-

मातृ सप्तमातृभ्यं मातुलः पितुस्तथा । दशपूर्वदयवित्स्याता-

च्छ्रोत्रियाणां महाकुलत् ॥' इत्युक्तम् । तत्र मातुलः

मातृद्वयात् पञ्चमातृभ्यं पितुः पितृद्वयात् सप्तमातृभ्यं

महाकुलत् कन्यामुदहेदित्यर्थः प्रतीयते । न च

'मातुलः पञ्चमातृ पितुः सप्तमातृ' इति सामानाधिकरण्या

पञ्चम्यौ । तथा च माता पञ्चमी पिता सप्तम इत्यर्थो

लभ्यते इति वाच्यम्, स्त्रीलिङ्गेन मातृशब्देन सह पुल्लिङ्गे

पञ्चमशब्दे सामानाधिकरण्यायोगात् । ततो वैयधिकरण्ये

पञ्चम्यौ मातृद्वया पञ्चमान् पितृद्वया सप्तमादिति ।

मातृपक्षे पञ्चपुरुषं पितृपक्षे सहपुरुषं च सापिण्ड्यम्,

मातृपक्षे गणनाप्रकारः—

ननु कथं मातृतः पञ्चमता, कथं पितृतः सप्तमता, कथं वा तदूर्ध्वं इति विविच्य वाच्यम् । तदुच्यते— इह हि गृहस्थो मातृतः पञ्चमातृ पितृतः सप्तमादूर्ध्वं स्त्रिय-मुद्गहेदित्यन्ये उद्गाहकस्य यौ मातापितरौ तद्द्वारा य ऊर्ध्वसंताने पञ्चमः सप्तमश्च तदूर्ध्वं या स्त्री तामुद्गहेदित्यर्थोऽवसीयते । तत्र उद्गाहकवरमारभ्य मातृपक्षे पञ्चम-पर्यन्तं पितृपक्षे सप्तमपर्यन्तं गणना कार्या । तत ऊर्ध्व-म्भाविनि संताने या कन्या, सा वरेणोद्गाह्येत्यर्थः । तत्रेत्यं गणनीयम्— उद्गाहको वरः प्रथमः । तन्माता द्वितीया । तस्याश्च यौ मातापितरौ (तौ) तृतीयौ । तयोश्च-योरपि द्वे मातरौ पितरौ चेति चतुष्टयं चतुर्थी पङ्क्तिः । एवं तस्यापि चतुष्टयस्य मातरश्चतस्रः पितरोऽपि चत्वार इति निष्पन्नमष्टकं पञ्चमकुलम् । अत्र तृतीयपङ्क्तौ वर्तमानानि सर्वाणि तृतीयानि, चतुर्थपङ्क्तिस्थानि 'वतुर्धानि, पञ्चमपङ्क्तिस्थानि पञ्चमानि । द्वितीयपङ्क्तौ चैका माता, सा द्वितीया । एवं द्वितीयादिपञ्चमान्ता याः पङ्क्तय उक्तास्तत्र सर्वास्वपि पङ्क्तिषु एकैकस्मात् मातृपितरूपदाम्पत्यादुत्पन्नाः कन्यापुत्रतत्कन्यापुत्रेत्येवंरूपाः सुतानवत्स्थो भिन्नरूपाः सन्ति । तथा च तत्संतान-वल्लीस्था या कन्या सा वरेण नोद्गाह्या । किंतु यत् पूर्व-कुलमुक्तं पञ्चमकुलं मातृपितृसमुदायरूपं अष्टव्यक्त्यात्मकं ततोऽप्यूर्ध्वं यत् पठं कुरुं मात्रष्टकं पित्रष्टकं चेति षोडश-व्यक्त्यात्मकं, यानि च तदूर्ध्वभागी(वी)नि सप्तमादि-कुलानि तैस्यः प्रत्येकं दाम्पत्यादुत्पन्ना याः सुतानवत्स्थ-स्त्रान्मध्यस्था या कन्या सा वरेणोद्गाह्या । तत्रापि समानगोत्रा वर्ज्या इति मातृपक्षे गणना । उक्तं च— [पृ. २२] 'अस्मा मातुश्च यत्पितृयं मातृत्वं वा यदा भवेत् । उभयं तद्धि कन्याया मातृतः परिकीर्तितम् ॥' एवं मातृपक्षे पञ्चमपर्यन्तं गणनाप्रकार उक्तः ।

पितृपक्षे गणनाप्रकारः ; तत्र पितृकुले पुरुषगणना—

इदानीं पितृपक्षे सप्तमपुरुषपर्यन्तं गणनाप्रकारोऽभि-धीयते । तत्र वरः प्रथमः । वरस्य पिता द्वितीयः । तस्यापि यः पिता वरस्य प्रपितामहः स तृतीयः । तस्यापि

यः पिता वरस्य प्रपितामहः स चतुर्थः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः पिता स पञ्चमः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः पितामहः स षष्ठः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः प्रपितामहः स सप्तमः ।

पितामहीजनककुलगणना—

तथा च वरस्यापि पिता यो द्वितीयस्थाने उक्तः, तस्य या माता वरस्य पितामही सा तृतीया, तस्या अपि यौ मातापितरौ तच्चतुर्थं कुलं, तयोश्चमयोर्द्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं पञ्चमकुलम्, तस्यापि चतुष्टयस्य चतस्रो मातरः पितरोऽपि चत्वार इत्यष्टकं षष्ठं कुलम्, तस्याप्यष्टकस्य अष्टौ मातरः अष्टौ पितर इति षोडश-व्यक्त्यात्मकं सप्तमं कुलम् ।

प्रपितामहीजनककुलगणना—

तथा च वरस्य यः पितामहः तृतीयस्थाननिविष्ट-स्तस्य च माता सा वरस्य प्रपितामही चतुर्थी । तस्या अपि मातापितरौ पञ्चमं कुलम् । तयोश्चमयोरपि द्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं षष्ठं कुलम् । तस्यापि चतुष्टयस्य चतुरो मातरः पितरोऽपि चत्वार इति अष्टकं सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखमातृजनककुलगणना—

तथा च वरस्य यः प्रपितामहश्चतुर्थस्थाने उक्तः तस्य माता वरस्य पञ्चमी, तस्या अपि यौ मातापितरौ षष्ठी तयोश्चमयोरपि द्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखपितामहीजनककुलगणना—

तथा वरस्य यो नान्दीमुखः पिता पञ्चमस्थाननिर्दिष्टः तस्य च या माता षष्ठी तस्या अपि मातापितरौ सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखप्रपितामहीजनककुलानि सापिण्ड्यवर्धितानि—

तथा वरस्य यो नान्दीमुखः पितामहः षष्ठस्थाने उक्तस्तस्य च या माता सप्तमी तस्या अपि मातापितरौ तौ अष्टमौ । तत्र सापिण्ड्यं नास्ति, सप्तमादूर्ध्वत्वात् ।

नान्दीमुखप्रपितामहमाता सापिण्ड्यवर्धितानि—

तथा च वरस्य यो नान्दीमुखः (प्रपितामहः) सप्तमस्थाननिर्दिष्टस्तस्यापि या माता सा वरस्याष्टमी न

सपिण्डा, सप्तमादूर्ध्वत्वात् । सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं नास्ति । तदुक्तम्— 'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । श्वो ह्यश्वमुखा एते पिण्डभाजः प्रकीर्तिताः ॥ श्वेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभाजिनः ॥' 'प्रपितामहपूर्वकाः' इति वा । 'पिण्डदः सप्तमस्तोत्रं सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।' इति पितृपक्षे गणना । उक्तं च— 'वरस्यापि पितुः पितृन् मातृकं वा यदा भवेत् । पितृमेतद्वरस्यैतदुभयं पितृतः स्मृतम् ॥' इति ।

सापिण्ड्यमर्थादायामाक्षेपसमाधाने—

ननु 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति मनुना सप्तमे सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् कथं सप्तमपुरुष-मन्तर्भाष्यं सापिण्ड्यमुच्यते इति चेत्, मैवम्, सपिण्ड-तायाः सप्तमे पुरुषे निवृत्तिर्भवति, न तु सा जात-निवृत्तिरिति मनुवाक्यार्थपर्यालोचनया सप्तमे [पृ. २३] पुरुषे विनश्यदवस्थस्य सापिण्ड्यस्यानिवार्यत्वात् । अन्यथा सप्तमे पुरुषे सापिण्ड्यं निवृत्तमेवेति मनुवाक्यार्थवर्णने 'सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' इति स्मृत्यन्तरविरोधः स्यात् । तथा चास्तदुक्तमेव मनुवाक्यार्थवर्णनं युक्तम् । यथा 'मृतकं सूतकं चैव दशाहे विनिवर्तते' इत्युक्तेः दश-मेऽहनि विनश्यदवस्थं सूतकं मृतकं वर्तत एव, न तु निवृत्तमिति प्रतीयते, तद्वन्नापि । ततश्च यथा दशाहः सूतकादिनिवर्तकः एयं सप्तमः सापिण्ड्यनिवर्तक इति ।

पितामहादिभिः पितृद्वारकं मातृद्वारकं च साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम्—

ननु 'सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' इति न्यायेन पितृ-पक्षवन्मातृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं किं न स्यादिति चेत्, सत्यम्, वर्तते एव मातृपक्षेऽपि साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम् । तथा हि—मातृपितामहीप्रपितामहीश्वश्रु-सुरमायादित्रयं च इति षट्कं स्वयं पिण्डदः सप्तम इति । न हि एतेषां सापिण्ड्यं नास्तीति ब्रह्मणा सुवचम् । ननु पितामहादिभिः सापिण्ड्यं न मातृपक्षीयं, तत्कथ-मेतन्मातृपक्षीयं साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमुच्यते । मैवम्, 'एकस्य सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्-भ्रश्यते नारी विनाहात्सप्तमे पदे ॥' इति मनुना मातुः-पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्योक्तत्वेन वरस्य पितामहा-दिभिः सापिण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वेनापि संभवात् ।

मातामहतत्पत्न्यादिभिर्मौतृद्वारकमेव पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्—

ननु यदि वरस्य पितामहादिभिः मातृद्वारकमपि साप्तपौरुषं, कथं तर्हि 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम्' इति मातृद्वारकं सापिण्ड्यं पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते इत्युच्यते इति चेत्, न । मातामहतत्पत्न्यादिभिः साकं यत्सापिण्ड्यं तद्विषयं हि पञ्चमादूर्ध्वमिति वाच्यम् । तथा च मातृ-द्वारकं मातामहतत्पत्न्यादिभिर्मौतृ सापिण्ड्यं 'तत् पाञ्च-पौरुषं पितामहादिभिस्तु साप्तपौरुषं इति विवेकः ।

अनिवृत्तपितृसापिण्ड्याया एव कन्याया भर्तृसापिण्ड्यं

विधीयते, तत्र तस्या उभयस्य सापिण्ड्यसिद्धिः—

ननु 'एकस्य सा गता भर्तुः' इति मनुना मातुः-पितामहादिभिरेव सापिण्ड्यस्य उक्तत्वात् मातामहा-दिभिः 'सापिण्ड्यं पाञ्चपौरुषम्' इति यदुक्तं तच्च सिध्येत् । मैवम् । न हि अनेन मनुवाक्येन मातामहा-दिभिः सापिण्ड्यं निषिध्यते, किंतु मातामहादिभिः सपिण्ड्या एव तस्या अधिकं पितामहादिभिः सापिण्ड्यं बोध्यते इति । ततो मातुः स्वपितृपक्षे भर्तृपक्षे च सापिण्ड्यमस्त्येव । अत एव मनुना— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रगस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने ॥' इति वाक्ये मातृसपिण्ड्यानिषेधेन पितृसपिण्ड्यापि एकहेतुतया निषिध्यते । मातृसापिण्ड्यस्य उभयन्यासद्विगोत्रे निषेधे उभयविधस्यापि निषिद्धत्वात् । अन्यथा सापिण्ड्योभयविधवाभावे मातुरसपिण्डा इति मातृसापिण्ड्यामात्रनिषेधेऽपि पितृसपिण्ड्याया निषेधासिद्धे-स्तत्सिद्धयर्थं पितुरसगोत्रा मातुरसपिण्डा पितृसापिण्ड्या इत्याहुत्या योज्यं स्यात् ।

गुणशामावे एव मातृद्वारकस्य पाञ्चपौरुषत्वप्रवेशकत्वम्,

अत एव पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वेऽपि न पाञ्चपौरुषत्वम्—

ननु पितृपक्षे यदि मातृद्वारकं सापिण्ड्यं तर्हि तत् पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते, 'मातृतः पञ्चमात्' इति वच-नात् । मैवम्, पितृपक्षे विद्यमानस्यापि मातृद्वारकस्य पितृद्वारकसापिण्ड्यान्तर्गतत्वेन अप्राधान्यात्, ७०८—

● इदमत्र चिन्त्यम्— शापान्तरस्य गुणशान्तिरिति न गुणशान्ति-यमहावे एव तत्संभवात्, न केचिदस्य । अत एवोक्तम् 'पितृ-

धान्ये सत्येव 'मातुतः पञ्चमादूर्ध्वम्' इत्यस्य व्यव-
स्थितात्वात् । ततो मातृद्वारकं यत्र सापिण्ड्यं प्रधानं तत्र
पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । अत एव वरस्य माता-
महादिभिः सापिण्ड्ये मातृद्वारकत्वाधान्यमिति पञ्चमादूर्ध्वं
तत्रिवृत्तिः । यत्र पितृसापिण्ड्ये पितृद्वारकत्वाधान्यं तत्र
सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । यथा तस्यैव वरस्य
[पृ. २४] पितामहादिभिः सह सप्तमादूर्ध्वं
सापिण्ड्यस्य निवृत्तिरिति ।

ब्राह्मादिविवाहोदामुत्तस्यैव पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्य

मातृद्वारकत्वमपि, नेतरस्य-

एवं वरस्य पितृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं मातृद्वारकमिति
यत् तत्र सार्वत्रिकम्, किन्तु ब्राह्मादेयप्राजापत्यैश्चतुर्भि-
रेव विवाहैः उत्पादितायामुत्पन्नवरस्य । यस्तु गान्धर्व-
पैशाचाहुरराक्षसैः चतुर्भिर्विवाहैः उत्पादितायामुत्पन्नो वरः
स स्वमातृर्मातामहादिभिः सापिण्ड्यं करोति द्वादशाहादौ ।
तस्य पितृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं शातातपेनोक्तम्- 'तन्मात्रा-
तपितामहा तच्छ्रपस्या वा सपिण्डनम् । आसुरादि-
विवाहेषु स्यूदानां योपितां स्मृतम् ॥' इत्यलं प्रसक्तानु-
प्रसक्तविचारेण । प्रकृतं त्वनुसंधीयते ।

पूर्वोक्तचतुर्षादिकुलान्तर्भूताः सर्वा व्यक्तव्यश्चतुर्थत्वादिना

गणनीयाः-

पूर्वोक्तेषु पितृतः सप्तसु कुलेषु मध्ये चतुर्थकुले
यायत्यो मातृपितृयक्तयस्ताः सर्वा वरस्य चतुर्थरूपाः ।
तथा पञ्चमेऽपि कुले यायत्यो व्यक्तयस्ताः सर्वाः पञ्चम-
रूपाः । तथा षष्ठेऽपि कुले यायत्यो व्यक्तयस्ताः सर्वाः
षष्ठरूपाः । एव सप्तमकुलस्या अपि सर्वा मातृपितृ-
व्यक्तयस्ताः सर्वा वरस्य सप्तमरूपाः । तथा च ताभ्यः
सर्षाभ्यो व्यक्तिभ्य उत्पद्यमानाः कन्यापुत्रतत्कन्यापुत्रेभ्यो-
रूपा यावत्यः संतानवत्स्यः तन्मध्यस्था या कन्या सा
तन्मध्यस्थेन पुत्रेण न परिजेया, सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् ।

दारकसापिण्ड्यान्तर्गतत्वेन 'इत्यप्राधान्येहेतुस्तः' । तथा च
मातामहादिभिः पितृद्वारकसापिण्ड्याभावात् विषयानस्य केवल-
मातृद्वारकसापिण्ड्यस्य प्राधान्यं दुर्नयम् । अतः 'तदुत्पत्त्याभावे
सत्येव' इति वक्तुमुचितम् । अथवा प्राधान्यवदेन गुणत्वाभावो
रप्यस्य । गुणत्वाभावेन प्रधानं इव केचलेऽपि संभवत्येव ।

किन्तु सप्तमकुलादूर्ध्वं यावन्ति वरापेक्षया अष्टममनवमादि-
कुलानि तेभ्य उत्पद्यमाना यावत्यः संतानवत्स्यः
तन्मध्यस्था या कन्या सा वरेण परिजेया, तत्र
सापिण्ड्यस्य निवृत्तत्वात् ।

गान्धर्वादिविवाहोदामुत्तं मातामहसगोत्राऽपि

कन्या वर्जनीया, नो इतरेण-

तथापि समानगोत्रा वर्जनीया, 'असगोत्रा च या
पितुः' इति मनुना निषेधात् । अन्ये तु मातामहसमान-
गोत्राऽपि निषिद्धेत्याहुः । स्मृतिं च उदाहरन्ति- 'मातृ-
लस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव
त्यक्त्वा चान्द्रायणं करेत् ॥' तदयुक्तमित्यपरे । तथाहि-
नं तावदस्या स्मृतौ 'मातृगोत्रा' इति पदेन मातामह-
समानगोत्रा निषिध्यते, किन्तु मातृसमानगोत्रामात्रम् ।
न च-मातृगोत्रं मातामहगोत्रं चैकं, ततो मातृसमान-
गोत्रानिषेधेन मातामहसमानगोत्रेण निषिद्धा- इति
शङ्क्यम्, मातृमातामहगोत्रयोरैक्यासिद्धेः, 'स्वगोत्राद्-
भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे' इति मनुवाक्यात् ।
ततश्च 'मातृगोत्रां तथैव च' इति मातापित्रोर्गोत्रैक्येन
पितृसमानगोत्रेण निषिद्धा भवतीति । ययं तु ब्रूमः-
भवेदेवं यदि वरमातृमातामहयोगोर्गोत्रैक्यं न स्यात् । अस्ति
तु तत् । या तु ब्राह्मादिचतुष्टयोदा तस्य 'अमुकगोत्रा
अमुकगोत्राय संप्रददे' इति संकल्प्य दानेन वरगोत्रापत्तिः
पितृगोत्रभ्रंशश्च । या तु गान्धर्वादिवचतुष्टयोदा तस्या-
स्तथादानाभावेन न वरगोत्रापत्तिपितृगोत्रभ्रंशौ, 'ब्राह्मा-
द्विषु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण
कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । आसुरादिविवाहेषु
पितृगोत्रेण धर्मतः ॥' इति मार्कण्डेयवचनचलेन 'स्व-
गोत्राद्भ्रश्यते' इत्यादिस्मृतैः ब्राह्मादिविवाहोदाविषय-
त्वात् । तथा च 'मातृगोत्रां तथैव च' इत्यस्यायमर्थः
पर्यवस्यति- ब्राह्मादिविवाहोदामुत्तो न पितृगोत्रामुद्रहेत् ।
मातृगोत्रा (? मातामहगोत्रां) तु उद्रेहेत्, अनिषेध-
त्वात् । गान्धर्वोदामुत्तसु मातामहगोत्रां पितृगोत्रां च
नोद्रेहेत्, 'असगोत्रा च या पितुः' इत्यादिमतु-
वचनात् (?) ।

सन्निवेशदे दोष—

। एवं च मातृतः पञ्चमात् पितृतः सप्तमादूर्ध्वं कन्या परिणयेति सिद्धम् । अन्यथा तु नारदेन दोष उक्तः—
'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तामात्तया । गृहस्य उदहेत् कन्यामन्यथा गुरुतल्पगः ॥' [पृ. २५] इति ।
एवं च 'अतिप्रयत्नेन' प्रत्यवायमीरुभिः वंशपरंपरा शोभ्या । सद्युक्तं प्रवरनिर्णये— 'अतिप्रयत्नात् सापिण्ड्यं सद्योऽप्यं पापमीरुभिः' इति ।

सावन्धवतुष्यादिः पितृनः षष्ठ्यादिश्च कन्या अशक्तेन
परिणयेति सापिण्ड्यानुकल्पः—

। शोधनाशक्तानां तु व्यासेन विशेष उक्तः— 'पञ्चमी मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्य उदहेत् कन्या न्यास्येन विधिना (नृप) ॥' इति । वसिष्ठोऽपि—
'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्ताया' इति । पैठी-
नसिरपि— 'पञ्चातीय मातृतः सप्तातीय पितृतस्त्री-
नतीय मातृतः पञ्चातीय पितृतो या' इति । तत्र
'पञ्चातीय मातृतः' इति ॥ 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तामात्तया' इत्यनेन समानार्थम् । 'त्री-
नतीय' इत्यादेरयमर्थः— वरेण या कन्या परिणेषा
या मातृतस्तृतीयादूर्ध्वं पितृतः पञ्चमात् कुम्भदूर्ध्वं
याकुम्भं चतुर्थं पञ्चं च तत्र भवा याः संतानवल्क्यस्तन्मध्य-
स्थेति । तथा चेयं व्यवस्था—यस्य वंशपरंपराशोधने
शक्तिरस्ति तेन मातृपक्षे पञ्च कुलानि पितृपक्षे सप्त
कुलानि परित्यज्य तदूर्ध्वं भविकुलोत्पन्नायाः संतानवल्क्या
वर्तमाना कन्या परिणेषा । यस्य तु तथा शक्तिर्नास्ति
तेन मातृपक्षे त्रीणि पितृपक्षे पञ्च कुलान्यातिक्रम्य
तदूर्ध्वं भविकुलोत्पन्नसंतानवल्कीस्था कन्या परिणेषा ।

गुरुतल्पे सापिण्ड्यापिण्डकन्यावरयोस्ताहरणम्—

तत्र तावद्विवेकाय उभयोः कुलयोः संतानवल्की-
नामानि निर्दिश्य निर्णयः क्रियते । प्रथमो वंशनिर्माता
विष्णुशर्मा १, तत्पुत्रः शिवशर्मा २, तत्कन्या रूपवती ३,
तत्पुत्रः सोमशर्मा ४, तत्कन्या सौभाग्यवती ५, तत्पुत्रः
मुप्रदः ६, तत्कन्या कान्तिमती ७, तत्कन्यापुत्री अद्वा-
वतीविरोचनी ८, इति एका संतानवल्की विष्णुशर्मणः ।
एवं वंशनिर्माता विष्णुशर्मा १, तत्कन्या विजया २,

तत्पुत्री ब्रह्मदत्तः ३, तत्कन्या सरस्वती ४, तत्पुत्री
देवदत्तः ५, तत्कन्या मेधावती ६, तत्पुत्री धनदः ७,
तत्कन्यापुत्री यमुनाभान् ८, इति द्वितीया संतानवल्की ।
एवमेव नवमदशमादि स्वयम्भूम् । तत्र प्रथमसंतान-
वल्कीस्थयोरष्टमयोः अद्वावतीविरोचनयोः द्वितीयसंतान-
वल्कीस्थैः द्वितीयादिभिः सर्वैः सह सापिण्ड्यं निवृत्तम् ।
तयोः तैः सह सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकं वाच्यम् । मूल-
पुरुषश्च सप्तमादूर्ध्वत्वादनयोर्न सापिण्डः (सापिण्ड्यम् ?)
इति तत् उत्पन्नानि सर्वाण्यपि संतानानि तयोरस-
पिण्डानि । यस्तु अयं केषांचित् दोषः 'अष्टमस्य द्विती-
यादिभिः असापिण्ड्येऽपि द्वितीयादीनां अष्टमेन सह
सापिण्ड्यमस्त्येव' इति, तदयुक्तम्, निर्मूलत्वात् ।
सापिण्ड्यं हि समानपिण्डता । न च एकस्य वैपम्येऽपि
अन्यस्य तत्समानं भवतीति । एवं द्वितीयसंततित्सयोरपि
अष्टमयोर्वमुनाभाव्योः प्रथमसंतानस्थैः सर्वैः सह
सापिण्ड्यं निवृत्तम् । अथ उभयोरपि सतयोः परस्परं
मातृपक्षे पञ्चमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यं पितृपक्षे च
सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सापिण्ड्यम् । तत्रायं विवेकः
क्रियते— उभयौर्मूलभूतमारभ्य परस्परं पञ्चमपर्यन्तं
सापिण्ड्यं वर्तते एव । पष्ठसप्तमयोस्तु अयं विशेषः—
यदि तयोः उभयसंततित्सयोः मातरी मूल-
पुरुषमारभ्य पञ्चम्यौ पष्ठ्यौ च तदा तयोः पष्ठसप्तमयोः
(१ पष्ठयोः सप्तमयोश्च) न परस्परसंततित्स्यैः सर्वैः
द्वितीयतृतीयादिभिः सापिण्ड्यम्, मूलपुरुषमारभ्य
पञ्चम्या मातृपुरुषस्य पष्ठस्य सापिण्ड्यनिवृत्तेः । यदा
पञ्चम्या मातृपुरुषस्य पष्ठो मूलपुरुषेण तदुत्पन्नैरितरसंत-
तित्स्यैश्च न सापिण्ड्यस्तदा मूलपुरुषात् पष्ठ्या मातृपुरुषस्य
सप्तमः सुतसप्तमपिण्डः । यदा तु तयोः पष्ठसप्तमयोः
पितरौ मूलपुरुषात् पञ्चमौ पष्ठौ च तदा तयोः पष्ठसप्त-
मयोः (१ पष्ठयोः सप्तमयोश्च) उभयसंततित्स्यैः परस्परं
सापिण्ड्यं न निवृत्तम् ।

[पृ. २६] ननु मूलपुरुषात् पञ्चम्या मातरि उत्पन्नः
पष्ठः पुमान् सप्तमस्य तस्य पिता सप्तम एव न मूलपुरु-
षेण तदुत्पन्नैरितरसंततित्स्यैर्वा सर्वैः सह सपिण्डो भवितु-

महति, पञ्चम्यां मातृयुत्पन्ने पष्ठे एव सापिण्ड्यस्य निवृत्त-
त्वेन तदुत्पन्ने सप्तमे सुतरां असंभवादिति चेत्, मेवम् ।
सप्तमस्य मूलभूतो यदि मातृद्वारा सप्तमः स्यात् तदा तेन
सह सापिण्ड्यं न स्यात् । यदा तु तस्य सप्तमस्य मूल-
भूतः पितृद्वारा सप्तमस्तदा कथं तेन मूलभूतेन तदुत्पन्ने-
रितरसंततिस्थैः सापिण्ड्यं निवर्तते । तथा चोक्तम्—
' यथा घरस्य वा तातः कूटस्याद्यदि सप्तमः । पञ्चमी
चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥ ' इति । कूटस्थः
उभयसंतानयोर्मूलपुरुषः ।

अथ पूर्वोक्तसंतत्योः इतरेतरसापिण्ड्यं वर्ण्यते—
सौभाग्ययत्याः पञ्चम्याः तत्पूर्वभाविनां च प्रथमादिचतु-
र्थान्तानां इतरसंततिस्थैर्देवदत्तरूपपञ्चमपर्यन्तैः सापिण्ड्यं
न निवृत्तम् । तेन सह मातृतः पञ्चमादूर्ध्व-
म्भाविनो मूलपुरुषस्य सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नानामपि
इतरसंततिस्थानां सापिण्ड्याभावात् । मूलपुरुषद्वारकं हि
तेन सह तेषां सापिण्ड्यम् । न च मूलभूतत्वेन सापिण्ड्यः
येन मूलपुरुषद्वारकं तेन सह सापिण्ड्यं स्यात् । तथा
स्मृतिमती सप्तमी स्वैतरसंततिस्थेषु मध्ये पष्ठया मेधा-
यत्या सापिण्ड्या, तथोरुभयोरपि मूलमारभ्य पष्ठपञ्चम्यामां
पितृभ्यामुत्पन्नस्यात् । तथा सैव तदपर्यन्तेन धनदेन सप्तमे-
नापि सापिण्ड्या । धनदस्य मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम्भाविना मूल-
पुरुषेण सह सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नैः इतरेतरसंततिस्थैः
सर्वैरपि सापिण्ड्याभावात् । अष्टमयोगेन परस्परसंततिस्थैः
सर्वैरपि सापिण्ड्यं निवृत्तं इति वागंतं प्राक् ।

अथुक्ते सापिण्ड्यासापिण्ड्यकार्येऽहोरात्रिकम्—

एवं मातृतः पितृतश्च पञ्चमसप्तमपर्यन्तं सापिण्ड्येन
विषाहनिर्दिष्टे प्राप्ते व्यासहिरिर्भियवाहयोग्यता प्रतिप्रसूता
तादृशरंधारपरं होधयितुं अशक्तान् प्रत्यवतिष्ठते ।
पूर्वोक्तस्यासक्तान्ये हि ' निवृत्तशान् सप्तमी मातृपशान्
पञ्चमी कन्या परिणेया ' इत्युक्तं, तत्रायं विवेकः— एक-
संततौ पशान् पुरुषात् स्त्रियश्चतुर्थी तदुत्पन्ना कन्या तदि-
तारमंगतिस्थैः सर्वैरपि निरादोषाः । तदथा देवदत्तो नाम
वंशनिर्माता १, तत्कन्या भद्रा २, तस्याः कन्यापुत्री मेधा-
दिपत्नी ३, मेधाया अपि कन्या प्रजा पुत्रश्च मातरः
४, प्रजायाः पुत्रः प्रजापतिः कन्या च रिता ५, तस्याः बुद्धिः

कन्या पुत्रश्च विवेकः ६, विवेकस्य कन्या सुमुखी ७,
तस्या अपि कन्यापुत्री कान्तिसुदर्शनौ ८, इत्येका संततिः ।
तथा द्वितीयसंततिः एवम्— देवदत्तो वंशनिर्माता १,
तस्य ब्रह्मदत्तः पुत्रः २, तस्यापि यशदत्तः ३, तस्यापि
मित्रदत्तः पुत्रः ४, तस्य कन्यापुत्री कावेरीसोमदत्तौ ५,
तस्य पुत्रः सोमकान्तः कन्या गौतमी ६, सोमकान्तस्य
सूर्यकान्तः ७, तत्कन्यापुत्री सुभद्राविष्णुदत्तौ ८ । अथ
द्वितीयसंततिस्थैः यशदत्तादिभिः सप्तमपर्यन्तैः स्वपितु-
पश्चात् मूलपर्यन्तात् उत्पन्नायां तदितरसंततौ या सप्तमी
विवेककन्या सुमुखी सा परिणेया, ' पितृपश्चात् सप्तमीम् '
इति व्यासवचनात् । प्रथमसंततौ शिषदत्तादिभिस्तृतीयया-
दिभिः स्वमातृपश्चात् मूलपुरुषपर्यन्तात् उत्पन्नायां
द्वितीयसंततौ वर्तमाना या कन्या कावेरी सा परिणेया,
' मातृपश्चात् पञ्चमीम् ' इति व्यासवचनाच्च ।

पञ्चमादिकन्यापरिणयस्यानुकल्पसोपादानम्—

न च अत्र ' मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम् ' इत्यादिनारदवाक्य-
विरोध इति वाच्यम्, नारदादिवाक्यस्य तादृशरंधार-
पराशोधनशक्तविषयस्य तदशक्तविषयेण व्यासवचनेन
[पृ. २७] सह भिन्नविषयत्वात् विरोधानुपपत्तेः ।
समानविषये हि परस्परविरुद्धार्थयोर्विरोधः । न चात्र
समानविषयताऽस्ति, शक्ताशक्तविषयत्वेन भिन्नविषय-
त्वात् । न चैतत् सप्तमपञ्चमकन्यापरिणयनस्य अशक्त-
विषयत्वं काल्पनिकं इति वाङ्मयम्, ' उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं
तदभावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृपष्ठे त्वयं
विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पठौ पञ्चमीं च तथैव च ।
एवमुद्राहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ ' इति चतु-
र्विंशन्मते सप्तमात् पञ्चमादूर्ध्वभावे विहितस्य सप्तम्याः
पञ्चम्या या कन्यायाः परिणयनस्य अशक्तविषयत्वेन
अनुकल्पस्य प्रतीतिः । सर्वत्र हि मुख्यालम्बे विधीयमाना-
नामनुकल्पनात् अशक्तविषयत्वमेवाऽऽभाति । तदुक्तम्
— ' प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । स नामोक्ति-
कृतं चेह न पर्येति यः श्रुतिः ॥ ' इति । यथा अस्त्रभावे
विहितं देयभादारि । एवं मातृपश्चात् पञ्चमी परिणेया
इत्युक्तम्, तथापि निवृत्तशान् पञ्चमी परिणेया । तदथा—
पूर्वोक्तारिद्वितीयसंततौ यशदत्तादिभिः स्वनितृपशान्मूल-

पुरुषात् उत्पन्नाया तदितरसंततौ वर्तमाना या. पञ्चमी कन्या विद्या सा परिणेया, 'पञ्चमी तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः' इति चतुर्विंशतिमते पितृपक्षादपि पञ्चम्याः कन्यायाः परिणयनोक्तेः । तथापि सोमदत्तेन न परिणेया 'पञ्चमो न तु पञ्चमीम्' इति निषेधात् ।

यत्तु व्यासवाक्ये केचंचित् व्याख्यानम्— 'मातृ-पक्षात् पञ्चमी पितृपक्षात्सप्तमी व्यतीत्योर्ध्वं कन्यामुद्रहेत्' इति, तदयुक्तम्, 'उद्रहेत्' सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम्' इति चतुर्विंशन्मतेकदेशेन 'सप्तमीमुद्रहेत्' इत्यनेन समानार्थके व्यासवाक्ये अतीत्यपदाध्याहारेण व्याख्यानायोगात् । न ॥ चतुर्विंशन्मतेऽपि 'सप्तमीं पृथीत्य' इति व्याख्यानं युक्तम्, तथा अति 'तदभावे तु सप्तमीम्' इत्यत्र सप्तमादूर्ध्वभावे सप्तमीं वा अतीत्योर्ध्वं कन्यामुद्रहेदित्यर्थः स्यात् । स च अयुक्तः । न हि 'मुख्यासंभवे मुख्यं कुर्यात्' इति विधिः क्वापि दृश्यते । तस्मात् सप्तमी पञ्चमीमुद्रहेदित्येव व्याख्यानं युक्तमिति ।

पृथीया चतुर्थी पृथी च कन्या परिणयेत्युक्तत्वात्तरश्च, तत्र चतुर्थी चतुर्थपञ्चमाभ्यामेव परिणेया, पृथी पराशरमेन पञ्चमेन, पञ्चमी पञ्चमेन नैव परिणेया—

मातृतः पञ्चमादूर्ध्वभाविना मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नैरितरसंततितरैः सर्वैरपि सापिण्ड्यं निवृत्तमिति वर्णितं प्राक् । तथा मातृपक्षात् पितृपक्षाद्वा तृतीया कन्या चतुर्थी वा सा परिणेया । तदुक्तं चतुर्विंशन्मते— 'तृतीया वा चतुर्थी वा पक्षयो-रभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥' अनायं विशेषः— मूलमारभ्य कन्यासंततौ चतुर्थी या कन्या सा तदितरसंततैर्द्वितीयादिसप्तमातैः सर्वैः न परिणेया, किन्तु चतुर्थेन पञ्चमेन वा । तदुक्तम्— 'चतुर्थीमुद्रहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः । पाराशरमते पृथी पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥' इति । अन केचिदित्यं व्याचक्षते— 'चतुर्थी कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वा पुमानुद्रहेत् । तथा 'चतुर्थः पुमान् पञ्चमो वा पृथी वा पाराशरमते उद्रहेत्' इति । तथा पञ्चमः पुमान् पञ्चमीं नोद्रहेत्' इति, तदयुक्तम्, सकृत् श्रुतयोः 'चतुर्थः पञ्चमः'

इति पदयोः 'चतुर्थी' इतिपदेनान्वितयोः पुनः 'पृथी' इत्यनेनापि पदेनान्वये संति आहृत्तिकल्पना-पत्तेः । न च प्रवृत्तान्तरेण अन्ययसंभवे कल्पयितुं आवृत्तिर्युक्ता । तस्मादेवं व्याख्या— 'चतुर्थः पञ्चमो [पृ. २८] वा पुमान् चतुर्थीमुद्रहेदिति पूर्वार्धा-न्वयः । तथा च पञ्चमः पुमान् पृथी कन्यामुद्रहेत् परा-शरमते' इति । न च अत्रापि 'पञ्चमः' इति पदस्य पुनः 'पञ्चमीं नोद्रहेत्' इति (इत्यनेन) अन्ययकल्प-नादावृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, पुनःशब्दार्थे वर्तमानेन तुशब्देन पूर्वोपपन्नान्तस्य 'पञ्चमः' इति पञ्चमपदार्थस्य पौनरुक्त्यं परामृशता उपस्थितिसंभवे सति तत्सिद्धयर्थं पञ्चमपदस्यावृत्तिकल्पनाभावात् । तस्मादेवं न्यायोप-भृंहितव्याख्यानपदार्थलोचनया एवं शालार्थः— 'चतुर्थी कन्या चतुर्थेन पञ्चमेन वा पुरुषेणोद्राह्या । तथा पृथी कन्या पराशरमते एव पञ्चमेन पुरुषेणोद्राह्या, नान्यमतेन ।'

पराशरान्यमते पृथी पञ्चमेन परिणेया—
अत्र 'पराशरमते' इति पदसामर्थ्यादेवं गम्यते— अन्येषां मते पृथी कन्या न द्वितीयतृतीयादिभिः पुरुषैः सर्वैः परिणेया इति । यत्तु 'सप्तमीं च तथा पृथीम्' इति पूर्वोदाहृतचतुर्विंशन्मतेवाक्ये द्वितीयतृतीयादिपुरुष-विशेषं अपरामृश्य सामान्येन पृथया (अष्टम्या वा ?) कन्याया उद्राहे दोषा(भावा)भिधानम्, (तत्) विशेष-शास्त्रेण पुरुषविशेषः(वे) व्यवतिष्ठते । तद्विशेषशास्त्रं तु चन्द्रिकायाम् 'मूलगोत्रादन्यगोत्रानुद्रहेदष्टमोऽष्टमीम् । अन्यगोत्रादन्यगोत्रां पृथः पृथीं समुद्रहेत् ॥' अन 'अष्टमोऽष्टमीम्' इति च उभयोरष्टमत्वात् सापिण्ड्यं नास्तीत्यभिधानार्थम्, न पुनः 'अष्टमोऽष्टमीम्' (एव) इति नियमार्थम्, सापिण्ड्याभावेन द्वितीयादि-कामपि वोढुं योग्यस्यापि अष्टमस्य 'अष्टमीमेन' इति नियमायोगात् । सापिण्ड्याभावस्तु उक्त एव । तथा 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तस्या । उभयोः पितृतश्चापि पृथः पृथीं समुद्रहेत् ॥' ततश्च पृथेनैव पुरुषेण पृथया कन्ययोद्राहे दोषाभावाः, पराशरमते तु पञ्चमे-नापि पुरुषेण तदुद्राहे दोषाभावः । अन्तेन तु द्वितीया-

दिना उद्वाहे दोष एव । अन्ये तु तृतीयां चतुर्थीं च निर्वाप्यान्वयसापिण्डं यत्र पितृव्यपत्न्यादिपितृकुले तत्र कुर्यादित्याहुः । तदयुक्तम्, सामान्येन प्रवृत्तस्य 'तृतीयां वा चतुर्थीं वा' इत्यादेर्विदोषान्तरावगमं विना संकोच-कल्पनस्य निर्मूलत्वादिति । अत्र चतुर्थत्वं पञ्चमत्वं षष्ठत्वं च सर्वत्र उभयतंतत्त्वोर्मूलपुरुषमारभ्य गणनया शातयम् ।

तृतीया मातुलकन्या पितृव्यसुकन्या च अर्थात्

तृतीयेनैव परिणया—

तथा तृतीयापि कन्या न सर्वैः परिणया । तथाहि—मातृपक्षे हि तावत् तृतीया कन्या मातुलकन्या मातृप्वसुः कन्या वा संभवति । तथा पितृपक्षे तृतीया कन्या पितृ-व्यकन्या पितृव्यसुकन्या वा, नान्यथा । तत्र स्वपितृसगोत्रा परिणेतुं न योग्या, स्वसमानगोत्रात् । तथा मातृप्वमु-रपि कन्या न परिणया, तन्निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततः स्वमातुलस्य स्वपितृव्यमुखा कन्या येन परिणीयते स मूलपुरुषाद्गतेन तृतीय एव । तथा स्वमातुलस्य पितृ-व्यमुखा कन्या सैव तृतीया मातृपक्षे पितृपक्षे तृतीयेनैव परिणया, नान्येन चतुर्थादिना सपिण्डेन ।

मातृपदिकन्यापरिणयविधिनियमोः देशभेदेन व्यवस्था—

ननु मातुलस्य पितृव्यमुखा कन्यायाः परिणयनं निषिद्धम् । तथा च स्मृतिः—'मातुलस्य सुतामूद्वा मातृ-गोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव मुक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥' अत एव मनुनाऽपि 'पितृव्यसेयी भगिनीं स्वसेयी मातरेव च' इत्युपक्रम्य 'तिस्र एतास्तु भार्यां नोपगच्छेत्तु शुदिमान्' इति पितृव्यसुकन्यायाः

॥ अत्र तृतीया कन्या मातृपदिकन्या संभवतीति धित्वे, तृतीयकन्याया मातृपक्षे षण्मासपरिणयः, पितृपक्षे च द्वितीया-वेद्यः षण्मासपरिणयः च मातृपदिकन्यायात्माभावात् । अत एव तृतीयकन्याया मातृपदिकन्यात्वमुपजीव्य प्रवृत्तः 'तृतीया कन्या तृतीयेनैव परिणया, न चतुर्थादिना' इति निष्कर्षोऽपि न हिष्यते । एवं ॥ वस्तुं उपपद्यते—'मातृपदिकन्यापरिणय-विधायकवचनानामनुपरोधात् तृतीया कन्या मातृपदिकन्या-व्याप्ता । तथा च सा तृतीयेनैव परिणया, न द्वितीयचतुर्थादिभि- निषयते' इति ।

परिणयनं निषिद्धम् । पितृव्यसेयी [पृ. २९] पितृ-व्यसुः कन्यां तथा भगिनीं मातृव्यसारं तथा मातृव्य-सेयीं मातृव्यसुः कन्यां तिस्रो भार्यां नोपगच्छेत् न परिणयेदिति मनुवाक्यार्थः । तत्कथं मातुलकन्यापरिणय-नमनुज्ञायते इति चेत्, देशभेदेनाविरोधात् । यस्मिन् देशे मातुलकन्यापरिणयनं शिष्टा आचरन्ति तद्व्यति-रिक्तदेशे मन्वादिवाक्यैस्तन्निषिध्यते, न सर्वत्र । अत एव शातातपेन देशविशेषे तथा शिष्टाचारमालोक्य मातुलादिकन्यापरिणयनमनुज्ञायते—'मातृव्यसुसुतां केचित् पितृव्यसुसुतां तथा । विवहन्ति क्वचिद्देशे संकोच्यपि सपिण्डताम् ॥' 'क्वचित् इति दाक्षिणात्याः स्वदेशे विवहन्तीत्यर्थः । अत एवाह बृहस्पतिः—'उद्वाहते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः' इति । संभवेऽपि—'मातुलस्य सुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः' इति । एते दाक्षिणात्यानामेव अविगीता उदाहृता इति । ननु क्वचिद्देशविशेषे विवहन्तीत्युक्ते क्वचित् विवहन्तीत्यपि प्रतीयते । तत्कथमेकान्तेन विवाहाम्यनुज्ञा विधीयते इति चेत्, न । यदि तेन विवाहे नाम्बन्नुज्ञातः स्यात् तर्हि अग्रे तस्मृतौ निषेधः स्यात् । यस्तु तन्निषेधोऽन्यतः ए देश-न्तरविषयः ।

मातृपदिकन्यापरिणये स्तुतिः प्रमाणम्—

ननु एवं विवाहस्य निषेधः कथं देशभेदेन व्यवस्था-प्यते इति चेत् तद्विवाहस्य भूतिमूलकत्वादिति गृहाण । यदि देशभेदेन व्यवस्था न स्यात्तदा भूतौ तदभ्यनुज्ञा न स्यात् । तथाहि शतपथे दशपूर्णमासप्रकरणे जुहा उप-भूतश्च दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां ब्यूहं विहितम् । ब्यूहनं नाम स्थापितदेशादन्यदेशे निरसनम् । तत्र जुहू पूर्वेतो दक्षिणहस्तेन उपभूतं च शामहस्तेन पश्चात् ब्यूहति इति विहिते जुहा यजमानस्नानत्वेन मधुपितृवाचनेन अतृ-चन्देन च स्तुतिः कृता उपभूतश्च मधुपीययाधिना आपगन्धेनानागनीयस्यत्वेन स्तुतिः । तदनन्तरं उमयोः उपपद्यमानां ब्यूहने प्राप्ते युगम् ब्यूहनविधानार्थं तदेवमाज्ञायते—'सदा एतन्मयाने कर्मणि व्याक्रियते तस्मात् समानादेव पुरुषादद्या पापश्च जायते इदं हि

चतुर्थे पुरुषे तृतीये वा संगच्छावहा इत्येवं दीव्यमाना जात्या आसते ' (श्रुता. १।८।३।६) इति ।

अस्यार्थः— तदेतत् व्यूहनं समाने एककालीने कर्मणि स्याकियते । संपादनीयं उभयोर्व्यूहनं एककालीनं कर्म यथा स्यात्तथा कार्यं इत्यर्थः । समानत्वं स्तौति— तस्मादिति । यस्माद् व्यूहनादिकं क्रियते - तस्मादीव्यमाना आसते इत्यन्यथः । समानात् एकस्मादेव पुरुषात् अक्षा अदन- क्तां भोक्ता पुरुषरूपः पिण्डश्च इत्यपरं अदनीयो भोग्यस्त्रीरूपः पिण्डः एतौ जायेते उपयेते । इदं जात- मुभयमपि चतुर्थे पुरुषे अथवा तृतीये संगच्छावहै दाम्पत्यरूपेण संबन्ध्यावहै इत्येवंरूपया दीव्यमाना क्रीड- माना व्यवहरमाणा वा जात्यै प्रजारूपसंततयै आसते संतति एष पुरुषाः (१) इति विपरिणामेन अनुपपन्नः । अत्र चेदं तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे संगच्छावहै इति यदता तयोर्दमयोः संबन्धो न साक्षात्, किंतु तृतीयपुरुषद्वारा चतुर्थपुरुषद्वारा चेति प्रतिपादितम् । तथा च तयोर्दमयोः स्वरूपेण संबन्धरहितयोरपि तृतीयपुरुषाद्विद्वारके संबन्धे ष्टि तृतीयादिपुरुषसंबन्धो द्वारभूतः भूत्योक्तः । स च संबन्धो दाम्पत्यरूप एव पर्यवस्यति, [पृ. ३०] न संबन्धमामम्, संबन्धमाश्रये वा तस्य भोक्तृत्वभोग्यता- निर्दिष्टयोः पिण्डयोः स्वरूपत एव संभवात् तृतीयादि- पुरुषद्वारकत्वप्रतिपादनेन वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रैवं स्तुतिः— तस्मात् समानात्पुरुषाज्जातयोः कयाचित् प्रणाड्या संबन्धः संभाव्यते, ततः समानत्वं प्रशस्तमिति । एवं पुरुषे तृतीये विवाहरूपसंबन्धस्य भूत्योक्तत्वात् मातुल्यादिकन्यापरिणयनं आविरुद्धमिति स्थिते तन्निषेधो देशान्तरे व्यवस्थाप्यते इति ।

मातृषवेत्या अपरिणेत्यम्—

ननु एवं तृतीयावाचितोपात् मातृष्वभुः कन्या परिणया स्यादिति चेत्, मैयम्, ' स्वस्तीयां मातुरेव च ' इति मनुना तन्निषेधात् । ननु अयं निषेधो देशादिभेदेन व्यवस्थापितः किं न स्यादिति चेत्, मैयम् । यदि कश्चिच्छास्त्रे विहितं कश्चिन्निषिध्यते, तत्र देशादिभेदेन व्यवस्था वाच्या । यथा मातुलकन्यापरिणयनस्य । न

चात्र कचिद्विहितत्वे सति कश्चिन्निषिद्धत्वं व्यवस्था- कारणमस्ति ।

बनधिगतानापितविषयावधारस्य प्रमाणसिद्धयानुवादावत्वम्—

न च अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्याभावात् शतपथ- श्रुत्या अर्थवादरूपतया अवगतं तृतीयादिकन्यापरिणयनं न प्रामाणिकमिति वाच्यम्, अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्या- भावेऽपि तैरनूयमानस्यार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्यावश्य- भावेन प्रामाणिकत्वानुवादात् । न हि प्रमाणान्तरसिद्धिं विना अर्थवादेऽनुवादः संभवति । न च लोकसिद्धमेव तृतीयादिकन्यापरिणयनमनेन अर्थवादेनानूयते, ततो नानुवादत्वेन प्रमाणान्तरसिद्धता कल्पयितुं शक्यते इति वाच्यम्, अनादेः अपौरुषेयस्य वेदस्य लोक- प्रसिद्धिं आधुनिकीमपेक्ष्य अनुवादकत्वानुपपत्तेः । तस्याश्च लोकप्रसिद्धिरनादित्वेन किञ्चित्प्रमाणमूलकत्वं अवश्यं वाच्यम् । अन्यथा शिष्टानां तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । केचिच्छास्त्रान् न प्रवर्तन्ते इति चेत्, तर्हि देशभेदेन व्यवस्थाऽस्तित्यलम् ।

तृतीयादिकन्यापरिणयनस्य अनुकल्पत्वमेव,
न न्यवस्थितविकल्पत्वम्—

अत्र केचिदेवमाहुः— सप्तमपञ्चमचतुर्थादिकन्यापरिण- यनाभ्यनुष्ठानं क्षत्रियादिविषयमेव, तेषामेव कृष्णार्जुना- दीनां तृतीयकन्यापरिणयनस्य पुराणादौ स्मरणात् । तद- नुक्तम् । ' उद्भदेऽत्मसमादूर्ध्वं तदभावे ॥ सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु विपुलं त्वयं विधिः ॥ ' इतिस्मृति- बलेन पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं यत्कन्यापरिणयनं तस्य मुख्य- कल्पत्वं, तदभावे ॥ विधीयमानस्य सप्तमपञ्चमकन्या- परिणयनस्य अनुकल्पत्वं प्रतीयते । तथैव एकविपयत्वे भवति, न मित्रविषयत्वे । मित्रविपयत्वे तु व्यवस्थित- विकल्पत्वमेव स्यात् । ततश्च एकविपयत्वे वाच्यम् । पूर्वं क्षत्रियादिविषयकत्वमेवेत्युक्त्वा कृष्णार्जुनादीनां तृतीयादिकन्यापरिणयनं अपुनक्तिन्युक्तं तदनुक्तम् । कुतः ' न देवचरितं चरेत् ' इति वचनात् । इदं तु मानवानाम् ।

सापिण्ड्यप्रकारः, तत्र अवयवान्वयसापिण्ड्यम्, तत्रैव चूडासंबन्धान्वयसापिण्ड्यन्तर्भावः-

एवं तावत् सापिण्ड्ये सत्यपि विवाहविधिनिषेधयो-
र्व्यवस्थाऽभिहिता । इदानीं सापत्नमात्रादेर्मातृपक्षे पितृ-
पक्षे सापिण्ड्यं वर्तते न वेति संशयपरिहारार्थं सापिण्ड्य-
भेदाः प्रस्तूयन्ते । सापिण्ड्यं द्वेधा, अवयवान्वय-
सापिण्ड्यं निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यं चेति । तत्र आद्यं
नाम अवयवानां शरीरसंस्पर्शरक्तमन्नादीनां यः शरी-
रान्तरे अन्वयः प्रवेशः तद्रूपम् । तदपि स्वशरीरे
शरीरान्तरावयवानां प्रवेशात् स्वशरीरावयवानां शरी-
रान्तरप्रवेशाद्वा इति । तत्र आद्यः कस्यो यथा-
स्वशरीरे स्वमातृपितृशरीरसंस्पर्शरक्तादिप्रवेशः । अस्यैव
ग्रन्थान्तरे [पृ. ३१] चूडासंबन्धान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा ।
चूडासंबन्धो नाम चौलकर्मकारी मातृपित्रादि, तदन्यः
तच्छरीरावयवान्वयः, तद्रूपं सापिण्ड्यमिति । द्वितीयः
कस्यो यथा- स्वशरीरावयवानां रक्तमन्नादीनां स्वपुत्रादि-
शरीरे अन्वयः प्रवेशः इति । अस्यैव ग्रन्था-
न्तरे अवयवान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा । तेन पुरुषः स्वकन्या
स्वपौत्री वा न परिणेतुमर्हति, स्वावयवानां तत्रान्येन
सापिण्ड्यादिति ।

मातुः पितुश्च शरीरात् पुत्रशरीरे अवयवप्रवेशः-

ननु कथं शरीरान्तरावयवानां शरीरान्तरे प्रवेश इति
चेत्, उच्यते- पुरुषस्य हि शरीरे मातृवीर्येण पितृवीर्येण
परस्परयोगादारभ्यते । तत्र मातृवीर्येण घातुचतुष्टयं पितृ-
वीर्येण घातुत्रयमिति सप्तधात्वारभ्ये पुत्रादिशरीरे वर्तते
एव पित्रादिशरीरावयवप्रवेश इति । तदुक्तं शब्दत्वेन-
'चत्वारोऽवयवा ज्ञेया मातृजीविकलेचरे । त्वगसूह्मास-
मेदांसि त्वरियमन्नायसाः पितुः ॥'

निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तच्च गुरुशिष्यादेरपि-

अथ निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्- निर्वाप्यो नाम यदु-
द्देशेन पिण्डनिर्घणनादिकं क्रियते, तस्य योऽन्वयः पिण्ड-
निर्घणनाद्युद्देश्यत्वरूपः, तद्रूपसापिण्ड्यमिति । ननु तर्हि
गुरुशिष्यादेरपि पिण्डनिर्घणनाद्युद्देश्यत्वात् पिण्डनिर्वाप-
कस्य सपिण्डता स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः- न हि
गुरुदिः निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यं नास्तीति केनापि वक्तुं

शक्यते । यद्यपि एतत्सापिण्ड्यं मिश्रोपपत्ति, तथापि
तत्र पित्रवयवान्वयस्य अधिकत्वात् ततो भिद्यते ।

सापत्नमातृकुले निर्वाप्यसापिण्ड्यम्,

तच्च साजाले एव त्रिपुरार्ये-

तथा सापत्नमातृये- पित्रादयो निर्वाप्याः तत्कुलजा
कन्या न परिणेत्या, निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यतात् । भवति हि
सापत्नमातृये पित्रादयस्तेषां मातामहादित्वेन निर्वाप्य-
त्वम् । न च सापत्नाया मातुः मातृत्वमेव नास्ति, ततो
न तत्पितृमातामहत्वमिति वाच्यम्, 'वहीनामेकपत्नी-
नामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह
पुत्रवतीमनुः ॥' इति मनुना सापत्नजनन्या मातृत्व-
प्रतिपादनेन तत्पित्रादी मातामहादिरूपताया अनिवार्य-
त्वात् । एवं भुक्तिः- 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातुल्यस्तद्भगिन्यो मातृप्यसारस्तद्दुहितरो भगिन्यस्त-
पत्यानि भागिनेयानि' इति । तमायं विशेषः-—ब्राह्मणेन
त्रयाणां वर्णानां कन्याः परिणीयन्ते । तत्र एकजाती-
यायास्तृचस्य इतरजातीयाऽपि सापत्नमाता भवति ।
तथापि तत्पित्रादिभिस्तस्य न सापिण्ड्यं किंतु समान-
जातीयाया एव सापत्नमातुः । तत्रापि त्रिपुरपमेव, न तु
मुख्यमातृत्वत् पञ्चपुरुषमिति । तदाह शङ्खः- 'यद्येक-
जाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथ-
क्क्षेत्राः पिण्डकृत्वावर्तते त्रिषु ॥' अस्माकं विज्ञाने-
श्वरेण उक्तः- 'यद्येकस्मात् पुरुषात् जाताः बहवः पृथक्-
क्षेत्राः मिश्रजातीयमातृजास्तदा पृथग्जनाः पृथक्पिण्डाः
असपिण्डाः, समानजातीयमातृभ्यो जातास्तु एकपिण्डाः
सपिण्डाः, तथा पृथक्क्षेत्राः मुख्यमात्रपेक्षया सूतक-
भूतकादौ अल्पकालादिमुद्दिरूपविशेषवन्तः, पिण्डस्तु
त्रिपुरुषेषु आवर्तते पुरुषत्रयपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति ।

पितृपत्न्यपत्नीकुले ज्येष्ठभ्रातृपत्नीकुले च एकपुरुषं

निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तस्यैव

स्वावयवान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा-

तथा पितृपत्न्यपत्न्या अपि मातृत्वान्वयेन तत्पितृमाता-
महसान्वयेन निर्वाप्यत्वात् तेन सह पुरुषस्य
[पृ. ३२] निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यमिति । न च
पितृपत्न्यपत्न्या मातृत्वानीयत्वमपसिद्धमिति वाच्यम्,

(पतः) पितृव्यस्य पितृस्थानीयत्वं मनुना. उक्तम्—
 'भ्रातृणामेकजातानामेकश्वेतपुत्रवान् भवैत् । सर्वे' ते
 तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रीत् ॥ ' एतच्च एकपुरुषकं
 सापिण्ड्यम्, न पुनस्त्रिपुरुषकं पञ्चपुरुषकं वा । तथा
 च पितृव्यपत्न्या भगिनी न परिणया इति । अथ एक-
 पुरुषमेव यथा सापिण्ड्यं तथा वक्ष्यते । तथा ज्येष्ठ-
 भ्राता पितृस्थानीयः । तस्य पत्नी. मातृस्थानीया ।
 कृत्पिता मातामहस्थानीय इति निर्वाप्यः । अतः तत्पत्न्या
 ज्येष्ठभ्रातृपत्न्या भगिनी साऽपि नोद्गाह्या, निर्वाप्यान्वय-
 सापिण्ड्यात् । उक्तं भ्रातृमनुना पितृसमत्वम्— 'ज्येष्ठ-
 भ्राता पितुः समः' इति । तदपि एकपुरुषमेव । ग्रन्था-
 न्तरे तु एतस्यैव सापिण्ड्यस्य स्वावयवासान्वयसापिण्ड्य-
 सङ्गा । पितृव्यज्येष्ठभ्रातरो हि स्वस्य पितृमाता (? पिता)-
 मुद्गद्वारा स्वावयवसंबन्धित्वात् अवयवान्वयिनौ सन्तौ
 स्त्राययथावेष्ट, अवयवान्वयिनां (? नो) हि अङ्गुल्या-
 देहैस्साविद्वारा स्वावयवव्यदर्शनात् । तयोश्च अवयव-
 भूतयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रातोरंशभूते च पत्न्यौ स्वस्वावय-
 वाक्षौ, तदन्वयः तद्भगिनीभ्यामेव स्वावयवासान्वय-
 सापिण्ड्यमिति ।

शुश्रूषिकुललोकिपुरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

तथा गुहशिष्यौ स्वस्य निर्वाप्यौ । अतः तत्कुल-
 स्वकन्या निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यात् न परिणया ।
 एतच्च सापिण्ड्यं त्रिपुरुषं ज्ञेयम् । ननु एवं पितृव्य-
 पत्नीभगिन्यादावपि पुरुषत्रयपर्यन्तं सापिण्ड्यं किं न
 स्यादिति चेत्, न, पितृव्यादीनां पितृस्थानापन्नत्वेऽपि
 गुरुसमानत्वाभावात् न तत्पत्नीपितृपक्षे गुरुकुलसमं
 सापिण्ड्यं गुरोराधिक्यात् । तदुक्तं मनुना— 'उत्पादक-
 ब्रह्मदानोर्मरीयान् ब्रह्मदः पिता' इति । ब्रह्मदः गायत्र्या-
 रुपदेष्टा गुरुः । ग्रन्थान्तरे— 'गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां
 नैवोद्गृह्णद्द्विजः । गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्याऽपि
 नेभ्यते ॥ पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रातृदेर्नैतद्विध्यते ॥' इति ।

समिदुक्तं श्वशुरकुले च एकपुरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

तथा सत्याऽपि निर्वाप्यः, तत्कन्याऽपि नोद्गाह्या ।
 तदुक्तम्— 'वाक्संबन्धवृत्तानां तु स्नेहसन्निधनामपि ।
 विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हापनुचये ॥' इति । तथा

श्वशुरस्यापि निर्वाप्यत्वात् तदीयकन्यान्तरं नोद्गाह्यं इति
 केचिदाहुः ।
 मुक्ताहारसापिण्ड्यं तस्य अवयवसापिण्ड्येऽन्तर्भावश्च—

एवं 'अवयवसापिण्ड्यं निर्वाप्यसापिण्ड्यं चेति
 द्विविधम् । चूडासंक्रमादिसापिण्ड्यं तु तदन्तर्भूतम् । ननु
 मुक्ताहारसापिण्ड्यं अतिरिक्तमस्ति । मुक्ताहारसापिण्ड्यं
 हि मुक्ताफलभ्रानां हारवत्सापिण्ड्यम् । यथा ग्रीवामारम्य
 नाभिपर्यन्तं हारस्य आर्यन्तभूते ग्रीवानामिस्थाने सूत्रस्य
 मुक्ताफलद्वयसंतानस्य हृदयाग्रप्रवेशरूपे च मेलनाभावः ।
 तथा मूलपुरुषमारम्य उभयोः संतत्योः पञ्चमस्थाने
 कन्याद्वयम् । तस्माच्च उत्पन्नं पुत्रद्वयं, तत् पथम् । तस्मा-
 दुत्पन्नं कन्या पुत्रश्चेति द्वयं सप्तमम् । अत्र पञ्चमयोः
 सापिण्ड्यं वर्तते एव । पथ्योस्तु विच्छेदः, पथ्योर्मूल-
 पुरुषमारम्य [पृ. ३३] मातुतः पथत्वात्, मातुतः पथे
 च सापिण्ड्याभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् । सप्तम्योस्तु न सापि-
 ण्ड्यनिवृत्तिः, तयोर्मूलपुरुषमारम्य पितुतः सप्तमत्वात्,
 पितुतः सप्तमे च सापिण्ड्यनिवृत्त्यभावस्योक्तत्वात् । अतः
 एव तदुभयोः संतत्योः सापिण्ड्यसंबन्धः आद्यन्तयोर्देवै-
 र्मानत्वे सति मध्ये विच्छिन्नत्वात् मुक्ताहारसंबन्धव-
 द्भवतीत्येतत् मुक्ताहारसापिण्ड्यम् । न चैतदवयव-
 सापिण्ड्ये अन्तर्भवितुमर्हति, स्वतन्त्रमेवैतत् सापिण्ड्य-
 मिति चेत्, न अवयवसापिण्ड्ये एवान्तर्भावात् । न
 च तन्निवृत्तावपि एतेदनुवर्तमानं ततो भिन्नमिति वाच्यम्,
 निवृत्त्यनुवृत्तेशेरेवायोपात् । न हि मूलपुरुषमारम्य सप्तम-
 पर्यन्तं सापिण्ड्यमनुस्यूतमपि निवृत्तमिति भवितुमर्हति ।
 किन्तु सापिण्ड्यसंबन्धेन संबन्धयोरुभयसंतत्योर्मध्ये पथं
 व्युत्तिद्वयमेव सापिण्ड्यसंबन्धभ्रष्टम् । नैतावता
 सापिण्ड्यसूत्रस्य मध्ये विच्छिन्तिः । यथा हारात् कस्य-
 चिन्मणेरत्रोऽपि न सूत्रं विच्छिद्यते, तथा अप्रापि
 सापिण्ड्यं सूत्रस्थानं न विच्छिद्यते । यस्मिन् सापिण्ड्ये
 सूत्रे स्त्रीपुरुषापिण्ड्यौ (ण्डयोः) गुप्ते एताः संतान-
 माला (मुक्ता)रूपतया व्यवतिष्ठन्ते तत्सापिण्ड्यं
 अवयवसापिण्ड्यात् न भिद्यते इति सिद्धं सापिण्ड्य-
 द्वैविध्यम् ।

क्षेत्रजादिसापिण्डविचारः—

एवं मातुतः पितृतश्च पञ्चमसप्तमपर्यन्तं औरस-
विषयम् । इदानीं क्षेत्रजादिविषयं वर्ण्यते— 'औरसः
क्षेत्रजो दत्तः कृत्रिमो गृहजस्तथा । अपविदश्च कानीनः
सहोदः श्रौतकस्तथा ॥ पौनर्भवः स्वयंदत्तस्तथा पारश्वः
स्मृतः ॥' इति । एतच्छ्रुणानि मनुना उक्तानि ।

पुत्रिकापुत्रस्य दत्तके औरसे चान्तर्भावः—

ननु पुत्रिकापुत्रोऽपि अतिरिक्तोऽस्ति । स च
'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥' (इति)
वसिष्ठोक्तदानमन्त्रात् केवलमातामहसंबन्धी, 'अपुत्रोऽहं
प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि । पुत्रार्थी चेद्विहोत्पन्नः
स नौ पुत्रो भवेदिति ॥' (इति) कल्यायनोक्तदान-
मन्त्रात् उभयसंबन्धी (च, इति) चेत्, सत्यम्,
तथापि प्रथमस्तावद्दानकाले मातामहेन याचितप्रायः पित्रा
च उत्पत्त्यनन्तरं च दत्तप्राप्त्यो मातामहस्य दत्तः पुत्रः ।
'स मे भवेत्' इति लिङ् कार्यनायां, विधानात् ।
द्वितीयोऽपि तथैव मातामहस्य दत्त एव, पितृस्तु औरस
इति ।

क्षेत्रजस्योत्पादककुले त्रिपुरुषमवयवसापिण्डधम्,

लम्बककुले सातपौर्यं निर्वाप्यसापिण्डधम्,

मातृकुले च पाञ्चगौर्यमवयवसापिण्डधम्,

प्रसङ्गतो जालुत्कर्षविचारश्च—

अत्र सर्वेषु औरसव्यतिरिक्तेषु उत्पादकेन सह अव-
यवान्वयसापिण्डधं, येन लभ्यते तेन सह निर्वाप्यसापि-
ण्डधमिति । तत्रायं विवेकः— क्षेत्रजस्य उत्पादकेन त्रि-
पुरुषमेव सापिण्डधं, मातृपक्षे च चतुःपुरुषं, तदवय-
वानां तावतामेव प्रवेशास्य उक्तत्वात् । ननु एवं औरसो-
ऽपि तथा स्यात्, तथैव अवयवप्रवेशात् । सत्यम् ।
मात्रादिचतुर्भिरेव । यस्तु मात्रादिसापिण्डधं पाञ्चगौर्य-
त्वात् (! ममिति) (य !) घोषः, स आत्मानमन्त-
र्भाव्य, न तु स्वग्रहिर्भावेन [पृ. ३४] पित्रादिभिस्तु
सातपौर्यम्, 'एकं च सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके' इति न्यायेन मातृपिण्डेनैव सति मात्रवयवाना-
मपि (निमग्नवत्त्वात् !) निमग्नवत्त्वसिद्धेः । एतदेषा-

वयवसंख्यया पुरुषसापिण्डधमभिप्रेत्य विश्वरूपाचार्यैरुक्तम्—

—'निषेकाज्जायते सुतः सप्तकञ्चुकसंयुतः । चत्वारो
मातृका ज्ञेया त्रयोऽस्यायाश्च पितृकाः ॥' इति ।

मूलपुरुषसंबन्धिसप्तकञ्चुकानां तदुत्पन्नसंतती द्वितीयादि-
पुरुषेषु एकैककञ्चुकनिवृत्त्या सप्तमे सर्वकञ्चुकनिवृत्तौ

जालुत्कर्षो भवति । यथा ब्राह्मणात् सप्तकञ्चुकोपेतायां
शूद्रकन्यायां कन्या उत्पद्यते, तस्यामपि ब्राह्मणान्तरात्

कन्यान्तरमिति ब्राह्मणान्तरादेव कन्यापरंपरायाः सप्तमे
जन्मनि शूद्रमयसप्तकञ्चुकनिवृत्त्या शूद्रब्राह्मणमिति । तदु-

क्तम्— 'जालुत्कर्षो युगे श्वेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा' इति ।
ननु मातृपक्षे चतुर्णामवयवानां प्रवेशात् पुंसः स्वव्यति-

रिक्तैश्चतुर्भिः सह सापिण्डधं, न तु तं पुरुषमन्तर्भाव्य
चतुर्भिः, तथा पितृपक्षे सप्तानामवयवानां प्रवेशात् पुंसः

स्वव्यतिरिक्तैः (सप्तभिः) सापिण्डधमुचितम्, न तु
तमन्तर्भाव्य सप्तभिरिति चेत्, न, दृष्टान्तदार्ढान्तिकयो-

र्वैषम्यात् । तथाहि—मातृपक्षीयाः लम्बकिरादयः चत्वारो-
ऽवयवाः स्वातिरिक्ते पितृपक्षीयावयववयवे प्रविष्टाः संनि-

पत्याऽऽरम्भका भवन्ति । (अतः) तदपत्यमनन्तर्भाव्य
अन्यैश्चतुर्भिः सापिण्डधमुच्यते । पितृपक्षे पूर्वोक्ताः

सप्तावयवाः कस्मिन् स्वातिरिक्ते प्रविश्य अपत्यपिण्ड-
मारभन्ते, येन तदपत्यमनन्तर्भाव्य अन्यैः सप्तभिः सह

सापिण्डधं वाच्यम् । तस्मात् अवयवसापिण्डधे अवयव-
संख्याकैः पुरुषैः सह सापिण्डधे सति क्षेत्रजस्योत्पादकेन

सह ऊर्ध्वं त्रिपुरुषपर्यन्तं सापिण्डधम् । यस्तु क्षेत्रजः
पुत्रस्तेन सह निर्वाप्यसापिण्डधं सातपौर्यं स्वमन्तर्भाव्य

क्षेत्रम् । तस्य हि पुत्रस्य यथा पित्रादयो निर्वाप्यसापिण्डाः
तथा नान्दीमुखपित्रादयोऽपि निर्वाप्यसापिण्डा एव ।

दत्तकश्रुतिमयोः सापिण्डविचारः—

तथा दत्तकश्रुतिमयोर्द्यौर्जनकगोत्रेणोपनयनादि-
संस्कारस्तदा तयोर्जनककुले मातुतः पितृतश्च सातपौर्य-

मेव अवयवान्वयसापिण्डधम् 'पितृतः सप्तमात्' इति ।
येन च तौ लम्बौ तत्कुले मातुतः पितृतश्च ऊर्ध्वं

त्रिपुरुषमेव निर्वाप्यसापिण्डधम्, त्रयाणामेव तेषां पित्रा-
दीनां निर्वाप्यत्वात् । यदा तु तयोर्नोत्पादकगोत्रेण संस्कार-

स्तदा, तयोर्लम्बपितृकुले संस्कृतयोर्मातुतः पितृतश्च पाञ्च-

पौरुषं सातपौरुषं च निर्वाप्यसापिण्ड्यं, 'पञ्चमात्सत-
मादूर्ध्वम्' इति न्यायात् । न च तेनैव न्यायेन उत्पादक-
गोत्रे संस्मृतयोः लब्धकुलेऽपि सातपौरुषादिसापिण्ड्या-
पत्तिः शङ्क्या, तत्पक्षे लब्धुः पितृत्वाभावेन 'पितृतः
सतमात्' इति न्यायाप्रसरात् । पितृत्वं हि उत्पादकत्वेन
च उपनयनेन च वाच्यम् । न च एतस्मिन्पक्षे लब्धु-
रुभयया पितृत्वमस्ति । ततो न दोषः ।

गूढनस्य क्षेत्रकुले एव सापिण्ड्यम्, न जनरुक्ते ;

अपविद्वक्नीतकस्वयंदत्तानां दत्तकहविमवत्

सापिण्ड्यम्—

गूढनस्तु यस्य क्षेत्रे जातस्तेनैव सापिण्डो मातृतः
पितृतः पञ्चमसप्तमपर्यन्तं, क्षेत्रिण एव संस्कारकस्य तेन
पुत्रेण पितृतयाऽभिमानात् । अन्यस्य च संस्कारकत्व-
चिह्नितस्य तथा न अभिमानः (तु !) । अतःसंस्कार-
कत्वं पितृत्वमिमाने हेतुरिति मनुना उक्तम्— 'तत्र
यद्वत्तन्मास्य [पृ. ३५] मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥'
इति । अपविद्वक्नीतकस्वयंदत्तानां दत्तकमिमन्यायो ज्ञेयः ।

पुत्रिकापुत्रसापिण्ड्यम्—

पुत्रिकापुत्रे तु केवलमातामहसंबन्धेन मातामहादिभिः
सह सातपौरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्, उपनयनादिस्कार-
कस्य मातामहस्य पितृत्वात्, पितृपक्षे च सापिण्ड्यस्य
सातपौरुषत्वात् । उभयसंबन्धो यदि मातामहेन स्व-
गोत्रैकतः (?) तदा तस्य पितृत्वात् तत्कुले सातपौरुषं
सापिण्ड्यं, 'पितृतः सतमात्' इति न्यायात् । तथा
उभयविषयस्य तस्य उत्पादककुलेऽपि सातपौरुषमेव
अवयवसापिण्ड्यं तन्मायादेव ।

सहोदकानीनयोर्जनरुक्ते त्रिपुरुषमवयवसापिण्ड्यम्,

क्षेत्रिकुले सातपौरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

सहोदकानीनयोरेकत्वादकेन सह त्रिपुरुषं अवयव-
स्वयवसापिण्ड्यं, त्रयाणामेव तदवयवानां तच्छरीरव्यवेसात् ।
सोमात्रवयवास्तु न उत्पादकसंबन्धिनः, तस्यास्तेन
अविवाहितायास्तदेकपिण्ड्यत्वाभावे तत्संबन्धितायोगात् ।
तथा तौ सहोदकानीनौ यस्य क्षेत्रे उपपद्ये तेन संस्कारतः
त्रिपुरुषेन सातपौरुषं सापिण्ड्यम् ।

पौनर्मवस्य औरसवत् सापिण्ड्यं मातृपूर्वपतिना .

सापिण्ड्याभावश्च—

पौनर्मवस्तु औरसवत् ज्ञेयः । तथापि स्वमातुः पूर्वेण
पत्या न सापिण्ड्यः, तेन अनुसन्नत्वात् असंस्मृतत्वाच्च
इति ।

क्षेत्रजादीनां जनरुक्ते सापिण्ड्योपपादनम्—

ननु क्षेत्रजादीनां नोत्पादकेन सह सापिण्ड्यसंबन्धः,
'यथा गोऽश्वोष्ट्रादाखीपु महिष्यानात्रिकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्तपि ॥' इति
मनुना तेषामुत्पादकेन संबन्धमाभावादिति चेत्, मैवम्,
क्षेत्रजादेर्नोत्पादकद्रव्यसंबन्धः, उत्पादकस्य वा तदीय-
द्रव्यसंबन्धः (न्यः इति) निषेधे मनुवाक्यस्य तात्पर्यात् ।
सापिण्ड्यसंबन्धनिषेधपरत्वे तु 'नोत्पादकः प्रजाभागी'
(इति) निषेधे अनुमानमुत्पादकत्वं व्याह्रयेत् ।
उत्पादकत्वं हि गर्भप्रकृतिहेतुभूतवीर्यरूपबीजावापकत्वम् ।
न चैवंविधे उत्पादके अवयवान्वयात् प्रतीतं सापिण्ड्यं
निराकर्तुं शक्यमिति ।

निर्वाप्यसापिण्ड्ये पात्रपौरुषत्वादित्वापनम्—

ननु एवमपि धानीनादीनां क्षेत्रिणा सह निर्वाप्य-
सापिण्ड्यं मातृतः पितृतश्च पात्रपौरुषं सातपौरुषं
चेति यदुक्तं तत्र सिध्येत्, पात्रपौरुषादिसापिण्ड्यस्य
अवयवान्वयसापिण्ड्ये एव अवयवसंख्यान्यायेन पूर्वो-
क्तेन संभवात् । न च निर्वाप्यसापिण्ड्ये अवयव-
संख्यान्याय उपपद्यते । इति चेत्, तस्यम्, तथापि
अवयवान्वयसापिण्ड्ये मातृपितृपक्षीयसापिण्ड्यस्य कर्तृत्वं
यत् पञ्चमसप्तमपुरुषकर्तृत्वं तत् निर्वाप्यसापिण्ड्येऽपि
मातृ (पितृ) पक्षीयत्वाविशेषात् इत्यने । अथा यान-
ज्जीवामिहोत्रे कल्पमानामुदितहोमा (हो)नां धर्माणां
कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इतिवाक्य-
विहिते अग्निहोत्रान्तराग्राह्येतिदेशः, तद्वत् ।

पात्रपौरुषं मातृकुले पञ्चपुरुषं पितृकुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्—

पात्रपौरुषं मातृकुले पञ्चमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यः ।
पितृकुले 'यदेकजाता बहवः पृथग्भेदाः' इति श्रुतेः
त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यः ।

सापिण्डयदीपिकामेतां श्रीधरेण प्रकाशिताम् ।

प्राप्य पश्यन्तु सापिण्ड्यं विमलज्ञानचक्षुषः ॥

इति सापिण्डयदीपिका ॥

संस्कारप्रकाशः

[पृ. ६८५-७२५]

सपिण्डलक्षणं निर्वाप्यसापिण्ड्यलक्षणं च-

[पृ. ६८५] अथ क्रमप्राप्तं सापिण्ड्यं निर्णीयते-
तत्र एकपिण्डान्वयनिमित्तको विधाहादिप्रतिबन्धकः पूर्णा-
शौचप्रयोजको धर्मविशेषः सापिण्ड्यम् । पिण्डशब्दश्चायं
नानार्थः, 'पिण्डो देहे जपापुष्पे निवपि सिद्धकेऽपि
च' इति विश्वकोपात् । तत्र अन्नमयपिण्डविवक्षया
केचित्सापिण्ड्यं वर्णयन्ति, 'लेपभाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः
पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं
सातपौरुषम् ॥' इति मत्स्यपुराणवचनात्, 'पिता
पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंबन्धिनो हेते
विशेषाः पुरुषास्तथा ॥' लेपसंबन्धिनश्चान्ये ये बृद्धप्रपिता-
महात् । प्रभृत्युक्तास्तथा यजमानश्च सप्तमः ॥ इत्येवं
मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः सातपौरुषः ॥' इति मार्कण्डेय-
पुराणवचनात् । अस्यार्थः— एकस्मात् पिण्डदानक्रियायां
दातृत्वेन यजमानस्य, देवतात्वेन पितृपितामहप्रपिता-
महानां, लेपभाक्त्वेन प्रपितामहस्य पितृपितामहप्रपिता-
महानां चानुप्रवेशात् सप्तपुरुषं व्याप्य सापिण्ड्यं
भवति । एवं भ्रातृणामपि सापिण्ड्यं योज्यम्, देवदत्त-
कर्तृक- [पृ. ६८६] पिण्डदानक्रियायां येषामनुप्रवेश-
स्तेषामेव यदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायामनुप्रवेशात् ।
एवमेतेषां पण्णा मध्ये यदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां
अन्यतमस्याप्यनुप्रवेशस्तेषां सर्वेषां सापिण्ड्यम् । तेन च
मातुलमातामहादिभिरपि सापिण्ड्यं योज्यम्, समानो-
द्देश्यरूपपिण्डदानक्रियान्वयात् । भ्रातृभार्याणां तु स्वस्व-
गर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वेन । एवं यमयत्र
सापिण्ड्यद्वयप्रयोगस्तत्र साक्षात्परम्परया वा एकपिण्ड-
दानक्रियान्वयः अवगन्तव्य इति । नेदं चतुस्त्वम्,
निरूप्यसाहचर्यात् । तथाहि— विमल पितृशब्दो जनक-

मात्रमभिधत्ते 'आहोस्वित् प्रमीतमात्रम् । न तत्र-
दायाः, भ्रातृपितृन्यादीनामजनकत्वेन असापिण्ड्यप्रसङ्गात्;
समानोद्देश्यरूपपिण्डदानक्रियान्वयेन सापिण्ड्यविवक्षायां
प्रमाणभावात् । नापि सापिण्ड्यान्ययानुपपत्तिरेव मानम् ।
तस्य अवयवान्वयेनापि उपपत्तेः । नापि द्वितीयः;
शुश्रूषासंहाध्यायिमित्रादिभिरपि पिण्डदानक्रियान्वयेन
सापिण्ड्यप्रसङ्गात् । किंच, मातानहप्रमातामहादीनां
देवदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां कथमप्यनन्वयेन सर्वदादि-
संप्रतिपन्नमपि सापिण्ड्यं न स्यात् । दत्तकादिपुत्राणां
'गोश्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्विप्रमः सुतः । गोश्ररिक्था-
नुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधा ॥' इति मनुवचने
जनकपिण्डदानक्रियानिबृत्त्या तत्सापिण्ड्याभावप्रसङ्गात् ।
न चेष्टापत्तिः, 'दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवपुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्वद्भोजं तत्पालकस्य च ॥' इति, 'कथं
सप्तमार्तिपतृबन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति बृहन्ननुगीतमादि-
वचनविरोधात् । यस्तु तस्तु सापिण्ड्यशब्दोऽत्र नौलक्षणं
संबन्धविशेषमभिधत्ते, किंतु सपिण्डीकरणम्, तस्यैवोप-
क्रमात् । [पृ. ६८७] तथाहि— मत्स्यपुराणोऽष्टा-
दशोऽध्याये सपिण्डीकरणं प्रक्रम्य 'मित्रिः सपिण्डी-
करणैराशोकहृतेति वा (!) । यदा प्राप्यति कालेन
तदा मुच्येत बन्धनात् ॥ मुक्तोऽपि लेपभागिवत् प्राप्नोति
कुटुम्बार्जनात् । लेपभाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः पिण्ड-
भागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपौरुषम् ॥'
इति पठितम् । तत्र उपक्रमस्य सपिण्डीकरणशब्दार्थपरतयैव
उपसंहारस्यः सापिण्ड्यशब्दो वर्णनीयो नाप्रस्तुतसंबन्ध-
विशेष (पर) तयेति न्यायविदां धण्डावोषोऽपि बाधक
एव भवद्व्याख्याने ।

अवयवसापिण्ड्यस्य स्वरूपं स्थापनं च-

तस्मादन्यथा सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । तत्र प्रामाणिकाः
पिण्डशब्दं शरीरपरतया व्याचक्षते । समानः एकः पिण्डः
देहः येषां ते सपिण्डाः, तेषां भावः सापिण्ड्यम्,
'समानाः सप्तमैके स्युः' इति त्रिकाण्डीकरणत्वात्,
'पिण्डो देहे जपापुष्पे निवपि सिद्धकेऽपि च' इति
विश्वकोपाद्य । तच्चैकशरीरत्वं द्वयोर्बहूनां वा न

संभवतीत्यारम्भकशरीरैक्यं विवक्षितम् । तच्चावयवद्वारेव संभवति । तथा च भुक्तिः— ‘एतत्पाट्कौशिकं शरीरं श्रीणि पितृतः श्रीणि मातृतः अस्थिरस्यायुमज्जानः पितृतस्त्वष्ट्मांसकधिराणि मातृतः’ इति । अत एव स एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इत्यभेदोपचारः । ननु एवं अवयवान्वयसिद्धायपि तस्य सापिण्ड्य-प्रयोजकत्वं कुत इति चेत्, ‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डरूपावर्तन्ते त्रिषु ॥ दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवस्तुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्द्वेष्टेन तत्पालकस्य च ॥’ इति, ‘ऊर्ध्वं सप्तमास्थितृचन्द्रभ्यो बीजिनश्च’ इति शङ्खब्रह्मनृगौतमादि- [पृ. ६८८] वाक्येषु जन्य-जनकभावस्य सापिण्ड्यप्रयोजकस्यप्रतिपादनादिति ब्रूमः । तच्च एकशरीरारम्भत्वेन साक्षात्पुत्रशरीरे, परम्परया वौशदि-शरीरेष्विति पुत्रपौत्रादीनां पितृपितामहादिभिः सह सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं पुत्रेऽपि पित्रादीनां सापिण्ड्यं सिध्यति, अवयवान्वयमात्रस्याभिप्रेतस्य उभयनिरूप्य-त्वात् । आत्रोः एकशरीरारम्भत्वेन । दम्पत्येस्तु एक-शरीरारम्भकत्वेन । भ्रातृभार्ययोस्तु एकशरीरारम्भाभ्यां सह एकशरीरारम्भकत्वेन । एवं स्नुषाश्वगुरोः श्वशुर-शरीरारम्भेन सह पुत्रशरीरारम्भकत्वेन । एतेषां च प्रकाराणां एकशरीरावयवान्वयत्वेनानुगमः । यद्येवं तर्हि सहोदयोः सापिण्ड्यं स्यात्, भ्रातृभार्ययोरेव एकशरीरा-रम्भाभ्यां भगिनीभ्यां सह स्वस्वपुत्रशरीरारम्भकत्वात् । तथा दंपत्योरेव दंपतिपित्रोरपि, कन्यापुनर्द्वारा एक-शरीरारम्भकत्वात् । स्यादेतत् यदि यत्र यत्र शरीरावय-वान्वयस्तत्र तत्र सापिण्ड्यमिति व्याप्तिः स्यात् । न तु एवं, किंतु यत्र यत्र सापिण्ड्यप्रयोगस्तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एकशरीरावयवान्वयः । यत्र एकशरीरावय-वान्वयो नास्ति तत्र सापिण्ड्यप्रयोगोऽपि नास्ति इत्यन्वयव्यतिरेकस्यातिस्वीकारेण व्यापक-व्यभिचारस्या-दोषत्वात् । यथा पङ्कजपदे कुमुदसाधारणो योगो रूढ्या नियम्यते तथा अनापि इति नातिप्रसङ्गः ।

दत्तकस्य जनककुले सर्वत्र प्रतिग्रहीतकुले च कविर्
सप्तपुरुषमन्यथासापिण्ड्यम् ; धर्मपुत्रस्य नाति-
रित्त्वं, किंतु दत्तकत्वमेव—
ननु एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीता पित्रा सह सापिण्ड्यं न स्यात् ; अवयवान्वयाभावात् । न चेष्टापत्तिः, लोके अनादिबृद्धव्यवहारे च सापिण्ड्यशब्दप्रयोगसंज्ञावादिति चेत्, मैवम् । त्रिविधो हि दत्तकः भ्रातृपुत्रः सपिण्डः असपिण्डश्चेति । तत्र आद्योः पितामहमूलपुरुषयोः अवयवान्वयेन अस्त्येव पालकदत्तकयोः सापिण्ड्यमिति नास्त्येव दोषः । अन्यत्र तु अवयवान्वयाभावात् अलक्ष्यतयैव न दोषः, प्रतिग्रहीतवयवान्वयाभावात् । [पृ. ६८९] अत एव बृद्धगौतमः— ‘स्वगोत्रेषु कृता ये स्पृदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥’ इति । ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता द्वेय विधिना गोत्रतां संततिवन्तं यान्ति, परं तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पाद्यते इत्यर्थः । स्वगोत्रेष्वपि सापिण्ड्या-नुत्पत्तौ परगोत्रे सुतयां सापिण्ड्यधानुत्पत्तिरुक्ता । अत एव देवलः— ‘धर्मायै वधिताः पुत्रस्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥’ इति केवल-शब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान्, गोत्राशपिण्डानां विधानात् । ननु एतच्चकृतार्थानुपयोगि, धर्मपुत्रविषय-त्वात् । तथाहि— तत्तद्गोत्रेण तस्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्र-वद्धर्मायै वधिताः तेषु पुत्रेषु केवलं अंशपिण्डविभागित्व-मेव, न वर्धकसापिण्ड्यमित्यर्थः । तेन एतत् धर्मपुत्र-स्यैव वर्धकसापिण्ड्यभावं बोधयति, न दत्तकस्य इति चेत्, मैवम्, ‘पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायंस्तुवो मनुः’ इति परिसंख्याविरोधेन धर्मपुत्रान्मनुष्यगमात्, अमनुष्यगमेऽपि वा पत्न्यादिषु अगणनेन अंशमागित्वा-संभवात्, अप्रसक्त्या सापिण्ड्यनिर्देशासंगतेऽर्थः । तस्मा-दत्तकपुत्रविषयमेवेतत्, अंशमागित्वप्रदर्शनात् । धर्मायै स्वस्थालोक्तापरिहारकधर्मसंपत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया मित्रमित्रगोत्रेणापि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिग्रह्य ये पुत्रा वधितास्तेषु केवलं परिग्रहीतंसापिण्ड-विभागित्वमेव, न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् दत्तके परि-

ग्रहीतृसापिण्डयम्, किंतु जनकुले एव सातपुरुषं [पृ. ६९०] सापिण्डयमिति सिद्धम् । ननु अत्र तच्छब्देन संनिधानात् वीष्वापेक्षितभुतबहुत्वानां पुत्राणामेव परमर्शो गम्यते, न वर्षकानां पुत्रिणाम्, व्यवहितत्वात्, संदिग्धबहुत्वानां वीष्मान्वयायोग्यत्वात्, आत्मनि परोक्षवर्तिदेशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेः अपरोक्षनिर्देशकस्वयच्छब्दोचित्याच्च इति चेत्, मैवं वादीः, 'सर्वनाम्नां बुद्धिरप्ये शक्तिः' इति न्यायेन बुद्धिरसत्तायाः प्राधान्यायत्तत्वात्, प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन फलान्वयेन चा संभवात्, 'पितुः पुत्रेण वर्तमान्या पिण्डदानोदकक्रिया' इत्यादिवचनपर्यालोचनया पुनर्कर्तृकपिण्डदानादिक्रियाया पितुः संस्कार्यत्वावगमात्, 'पुत्रेण लोकान् जयति' इत्यादिवचनप्रलाप्तिपुरेव पुनःकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगितया प्राधान्यात्तच्छब्देन परमर्शो युज्यते । यथा 'तस्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र आमिक्षायाः संसृष्टदधिपयोरुपपत्तेन सांनान्वयविकारत्वे स्थिते, पूर्वपक्षिणा सप्तमीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानावशत्स्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासंग्रहात् सार्यदोहविकारत्वमित्युक्ते, सिद्धान्तिना कर्मीभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्ना पयः संस्क्रुयदिति वाक्यार्थपर्यवसानेन पयस एव प्रधानत्वात् तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासंग्रह इति प्राप्तर्दोहविकारत्वं साधितम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि पित्रः संस्कार्यत्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्देन तस्यैव परमर्श इति युक्तम् ।

दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले स्वसापिण्ड्याभावेऽपि

पितृसापिण्ड्यप्रयुक्तं कन्यापुर्वुदास इति

मते तत्तत्तदर्थं च—

ननु एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत्, संगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्यादिस्ततो विवाहोऽस्तु, संगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् । न च आहत्य निषेधकं वचनमुपलभामाहे, प्रत्युत 'सावित्री यस्य यो दद्यात्तकन्या न विवाहयेत् । [पृ. ६९१] तद्गोत्रे तत्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषयुक्तः ॥' इत्यादि अनुकूलमेव मरीचिवचनमस्ति ।

न चेष्टापत्तिः, अविच्छिन्नाविगीतसकृद्देशीयशिष्टाचारविरोधात् । तस्मात् किं तत्र अविवाहे निमित्तमिति ।

अत्राहुः— त्रिविधा हि पर्युदसनीया सपिण्डा । तत्रापि पितुः स्वस्य च सपिण्डा । द्वितीया पितुरसपिण्डा स्वस्य सपिण्डा । तृतीया पितुः सपिण्डा स्वस्य असपिण्डा । तत्र आद्या यथा, जननीपरिणेतुर्जनकस्य या सपिण्डा सा स्वस्यापि सपिण्डा । द्वितीया यथा, पालकस्य पितुरसपिण्डा जनकस्य पितुः सपिण्डा सा पितुरसपिण्डा सती स्वस्य सपिण्डा । तृतीया यथा, पालकस्य पितुः सपिण्डा स्वस्य असपिण्डा, दत्तके पालकावयवान्यामावात् । एवं च पितुरपि चातुर्विध्यं सिध्यति— जननीपरिणेता सन् जनकः, क्षेत्री, बीजी, पालकश्चेति । दत्तकजनकस्तु आवे एवान्तर्भूतः । तत्र जनकबीजिन्या साक्षादवयवसंग्रहणादेव औरसक्षेत्रजयोः सापिण्ड्यं, क्षेत्रिणा तु क्षेत्रद्वारा क्षेत्रजस्य सापिण्ड्यम्, क्षेत्रक्षेत्रिणोः एकद्वारत्वप्रतिपादनात् । साहचर्यानां तिसृणामपि (मये) स्वसपिण्डानाम् 'असपिण्डां यवीयसीम्' इत्यादिवचनेनैव पर्युदासः । पालकसपिण्डा तु दत्तकस्य असपिण्डा इति न 'असपिण्डां यवीयसीम्' इत्यनेन पर्युदसितुं शक्यते । तदर्थे 'पितुरसपिण्डा' इति वचनमन्वेष्टव्यम् । तदाह भनुः— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' इति । अत्र वाक्ये गौणस्यापि पितुः सातपुरुषं सापिण्ड्यं विवाहे वर्जनीयमिति गम्यते, अन्यथा असपिण्ड्यामित्यनेनैव सिद्धौ मातृपितृपदोपादानवैयर्थ्यात् । न च पितृद्वारा अष्टमस्य वरस्य मातृद्वारा [पृ. ६९२] षष्ठ्याः कन्याया विवाधात्वं प्रसक्तं तस्मा प्रसाहस्रीदित्येतदर्थं पितुरसपिण्डेति वक्तव्यमिति वाच्यम्, 'षष्ठ्यमात्सतमादूर्ध्वमातृतः पितृतस्ताया' इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । तस्मात् पातीति पिता इति व्युत्पत्त्या प्रतिग्रहीतुरपि पितृत्वा (त्त)-त्सापिण्ड्यनिवर्तनाय एतद्वचनारम्भ इत्यवश्यं वक्तव्यम् । न च 'तातस्तु जनकः पिता' इति बोधात् 'सर्वेषां शब्दानां मुख्ये संग्रह्यः' इति न्यायाच्च सर्वत्रापि पितृपदं जनकपरमेवेति वाच्यम्, 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृव्यभुज्यो बीजिनश्च' इत्यत्र गौतमवाक्ये पितृपदेनैव

बीजिनः प्राप्तत्वेन पृथग्वीजिग्रहणानर्थक्यापत्त्या गोत्रवी-
वर्दन्त्यायेन पितृपदस्य जनकातिरिक्तपितृपरत्वावश्य-
भावात् । ततश्च मनुवाक्ये पालकपितृसपिण्डाया अपि
वर्गनीयत्वान्नोक्तदोषावसर इति ।

तत्र युक्तम्, असपिण्डादिवाक्यैरेकमूलत्वसंभवे
पृथग्मूलकल्पनागौरवात् । तथाहि— मातुः पितृश्च द्वाया
या स्वस्य असपिण्डा असगोत्रा चेत्यर्थपरत्वेन 'पञ्चमा-
सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृस्तथा' इत्यादिवाक्यैकमूलत्व-
संभवात्, गौतमवाक्ये तु पितृपदस्य जननीपरिणेतु-
जनकपरतया परस्त्रेष्वाजीवापाकबीजप्रतिपादनाद्यत्तया
गोत्रलीवर्दन्त्यायासंभवाच्च ।

क्षेत्रजानीनामौरसप्रतिनिधित्वेन क्षेत्र्यादिसपिण्डावर्जनमिति
मत् तत्सम्बन्धं च—

अन्ये तु क्षेत्रजादीना पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात्
'प्रतिनिधिसदृशं स्यात्' इति न्यायेन सकलौरसधर्म-
प्राप्त्या क्षेत्र्यादितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीत्याहुः । तत्र,
'न सापिण्ड्यं विधीयते' इति निषेधेन सापिण्ड्य-
स्यैवाप्राप्त्या तद्वर्जनासंभवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरस-
धर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यपि
अपास्तम्, 'न तौ पशौ करोति' इतिवदतिदिष्टस्य
सापिण्ड्यस्य निषेधेन वर्जनासंभवात् ।

अवयवसापिण्ड्याभावे प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह दत्तकादीनां
वाचनिकं त्रिपुरुषं निर्वान्यसापिण्ड्यम्—

[पृ. ६९३] तस्मात् अनन्यगत्या वचना-
देव प्रतिग्रहीत्रादितृसपिण्डावर्जनमिति अशमेनापि
अभ्युपगन्तव्यम् । तत्र हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवो-
पादय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव
सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत् । तथा च अर्थानां
त्रिभिः— 'यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावन्निर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां
सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्तत्वेकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषे छेदं
तस्मादेवा त्रिवीर्यी ॥' इति । अस्यार्थः— ये दत्त-
कादयः पुत्रास्ते प्रेतानां स्वप्रतिग्रहीतृमातृपित्रादीनां
यावन्तः पितृवर्गाः पित्रादिसमूहाः पितृपितामहप्रपिता-

महादयः तावन्निः सह योजनं कुर्युः । यावत्तावच्छब्दो-
पादानात् औरसानां केवलदत्तकानां च एकैक एव पितृ-
वर्गो भवति । द्वाभ्याम्यायणानां तु द्वौ, जनकवर्गः प्रति-
ग्रहीतृवर्गश्च । एवं त्र्यामुष्यायणानां त्रयः पितृवर्गो
भवन्ति, बीजिवर्गः क्षेत्रिवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्चेति । द्वाभ्या-
म्यायणे द्वितीयं वर्गमाह— स्वकीयैः पितृभिः सहति ।
स्वकीयैः द्वाभ्याम्यायणीयैः, न कर्तृपितृभिः, तेषां प्रेते-
नानन्वयात् । पितृभिः जनकैः । दत्तकादिपुत्रेषु विशेष-
माह— द्वाभ्यामिति । तत्पुत्राः दत्तकादिपुत्राः । स्वपितृ-
प्रतिग्रहीतृः पितृपितामहाभ्यां सह । दत्तकादिपौत्रेषु
विशेषमाह— पौत्रास्तत्वेकेन तत्सममिति । दत्तकपौत्राः
स्वपितुः दत्तकतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां एकेन प्रतिग्रहीतृपित्रा सह
योजनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे दत्तकप्रपौत्रे कर्तरि छेदं,
प्रतिग्रहीतृपितुरिति शेषः । तस्मादेवा दत्तकसपिण्डता
त्रिवीर्यीति सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याह संप्रहकारः—
'दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपुरुषम् ।'
[पृ. ६९४] जनकस्य कुले तद्वत्प्रहीतुरिति धारणा ॥'
इति । इदं च दत्तकस्य जनककुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं
'पञ्चमी सप्तमी तद्वत्' इत्यादिबुद्ध्यन्तकसप्तपुरुष-
सापिण्ड्येन सह विकल्पते । तच्च कल्पद्वयं देशाचारादि-
भिर्व्यवस्थापनीयम् । यद्यपि निर्वान्यपिण्डान्वयेन सापिण्ड्यं
प्राङ्निरस्तम्, तथापि अगत्या दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्रा सह
तदेवाऽऽश्रयणीयम्, अविच्छिन्नशिष्टाचारानुरोधात् ।

सापलमातृमातामहादिसापिण्ड्याक्षेपः—

अथ सपलमात्रा सह कथं सापिण्ड्यम् ॥
तच्छरीरावयवान्वाभावात् । न च पितृशरीरावयवानां
स्वस्मिन्नारम्भकत्वेन सपलमातरि च आधेयत्वेनान्वया-
देकशरीरावयवैरेव सापिण्ड्यसिद्धिरिति वाच्यम्, पित्र-
वदददासीमुजिष्यादिसिद्धिरपि सापिण्ड्यापत्तेः । न च
स्वसपिण्डितृसपिण्ड्यत्वेन सपलमात्रा सापिण्ड्यमिति
वाच्यम्, सपलमातामहादिसिद्धिरपि एतत्सापिण्ड्या-
पत्त्या अतिप्रसङ्गात् । यथा हि स्वसपिण्डः पिता
तत्सपिण्डा सापलमाता इति तथा सह सापिण्ड्यं
तथा तत्सपिण्डेन तदिष्या सपलमातामहेनापि समं

सापिण्ड्यं केन वार्यते । अथ पितृशरीरावयवान्व-
यिनि सपत्नभ्रातरि सपत्नमातुरपि अवयवान्वयात् स्वार-
म्भकेण सहैकशरीरारम्भकतया तथा सह सापिण्ड्य-
मिति वाच्यम् । (यतः) तत्रापि सपत्नमातामहादिभिः
सह सापिण्ड्यप्रसङ्गः, तस्यापि स्वकन्याद्वारा दौहित्र-
शरीरावयवान्वयात् । अत्रोदाहरणं, यथा श्रीरामस्य
पिता दशरथः तदवयवान्वयिनि भरतशरीरे केकयराज-
स्यापि अवयवान्वयात् रामकेकयराजयोः सापिण्ड्यमिति ।
एवं सपत्नमातुलादिमिरपि एकशरीरारम्भकारभ्यत्वेन
सापिण्ड्यसिद्धिः । यथा साक्षात्परंपराभ्यामेकस्य भरत-
शरीरस्याऽऽरम्भकौ दशरथकेकयराजौ, तदारब्धत्वेन
रामयुधाजितोरपि सापिण्ड्यम् । एवमेव सापत्नमातुल-
कन्यापुत्रादिभिरपि सापिण्ड्यमुन्नेयम्, साक्षात्परंपरावि-
क्षायाः सर्वशेषत्वात् । [पू. ६९५] ननु ' यत्र यत्र
सपिण्ड्यशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एक-
शरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ' इति मिताक्षराग्रन्थ-
स्वरसात्सापिण्ड्यावयवान्वययोः व्याप्यव्यापकभावावगमात्
सपत्नमातुलादौ एकशरीरावयवान्वयवस्त्यस्य व्यापक-
व्यमिचारत्वेन अदोषत्वम् । सपिण्ड्यशब्दप्रयोगाभावा-
दिति चेत्, मैवम्, ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरः, तद्-
भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यो भ्रातृपत्न्यः, तद्दुहितरो
भगिन्यः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यानि भगिने-
यानि, अन्यथा संकरकारकाणीति याच्याः पतिताश्च
भवन्ति ' इति सुमन्तुना सापिण्ड्यग्याप्यमातुलत्वादि-
व्यपदेशात् । यद्येवं तर्हि न कोऽपि दोषः, लक्ष्यलक्षणो-
भेदसत्तादिति चेत्, न । तथा सति सहजसिद्धावयवान्व-
यरूपसापिण्ड्यसद्भावेन सापत्नमातुलादिषु सापिण्ड्याति-
देशाय वचनारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तथा च सुमन्तु-
वचनारम्भान्वयानुपपत्त्यैव सपत्नमातुलादिषु अवयवा-
न्वरूपसापिण्ड्याभावोऽवगम्यते इत्यतिप्रसङ्गः सुखः ।
तस्माच्च सपत्नमात्रा सह सापिण्ड्यमवयवान्वयमावात्
इति प्राप्ते उच्यते -

सापत्नपुत्रे भवयत्सापिण्ड्यारथापनम् -

यत्र येन्यादिप्रमस्वरसात्सपत्नमातरि सर्वजनीन-
सापिण्ड्यशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्या अवयवान्वयः अवश्यं

वाच्यः । न च सपत्नयोरेकेन भर्ता सह एकशरीरा-
रम्भकतया यथा, तथा स्वारम्भकेण सह एकशरीरा-
रम्भकतया सपत्नमात्रा सहापि सिध्यत्येव । एवं एक-
तत्त्वसिद्धौ अन्यतोऽपि एकशरीरारम्भसहकार्यारब्धत्वेन
तत्त्वसिद्धिः । यथा पुनस्तु पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा
सह इत्युक्ते पुत्रेऽपि (पितुरपि) स्वशरीरावयवान्वयेन
पुत्रेण सह इत्यपि सिद्धम् । तस्मादस्ति सपत्नमात्रा सहापि
अवयवान्वय इति न दोषः । न च सपत्नमातामहादिषु
अतिप्रसङ्गः, इष्टापत्तेः ।

' तद्भ्रातरो मातुलाः ' इत्यादिसुमन्तुवाक्यस्य

परिसंख्यात्वम् ; सपत्नमात्रादिभिः

सह पितृद्वारकं सापिण्ड्यम् -

न चैवं सपत्नमातुल्यदिष्वपि एकशरीरारम्भकारभ्य-
त्वादिना सहच - [पू. ६९६] सिद्धे सापिण्ड्ये
' तद्भ्रातरो मातुलाः ' इत्यादियचनारम्भवैयर्थ्यमिति
वाच्यम्, पञ्चमसप्तमादिसंख्यान्तरपरिसंख्यायैतया सार्ध-
स्त्रयोपपत्तेः । तथाहि - ' मातृपितृसंभवा आसत्त-
मादविवाहाः कन्या भवन्त्यापञ्चमादयेषाम् ' इति
पूर्ववाक्ये मातृपितृसापिण्ड्येनाविवाहात्वे अवधिद्वयं
स्वपरमेतेनोपन्यस्य मातृसपत्न्यां मातृपितृत्वभावेन
सापिण्ड्यद्वारात्संभवात् तत्संघनिधनां सापिण्ड्याभावात्
अविवाहात्वाप्रसक्तौ ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरः ' इत्या-
रम्यते । तत्र मातृसपत्नी, सपत्नमातेत्यादिशब्दैरभि-
धानसंभवेऽपि यत् पितृपत्नीशब्देनोपादानं तत्तस्याः
पितृद्वारकसंघन्योतनाय । यच्च पत्नीशब्दोपादानं तत्
पित्रवृद्धदासीभुजिष्यादिभिः सापिण्ड्यप्रवारणाय । यच्च
सर्वशब्दोपादानं तत् विजातीयामिरपि सापिण्ड्य-
योतनाय । तेन च तत्संभवानामपि आ सप्तमात् आ
पञ्चमादा अविवाहात्प्रसक्तौ ' तद्भ्रातरो मातुलाः '
इत्यादि परिसंख्यायते, यथा एते एव अविवाहाः, नान्ये
इति, ' पञ्च पञ्चनखा भस्याः ' इतिवत् । न चायं
नियमः संभवति, ययोक्तरीत्या सापिण्ड्यसद्भावेन
अविवाहात्त्वस्य नित्यव्याप्ततया पाक्षिकत्वाभावात् । ननु
अयं अपूर्वो विवाहात्प्रतिषेध एव कुतो नेष्यते ?
सर्वजनीनसापिण्ड्याभावेन प्रसक्तिसंभवादिति चेत्, न,

साक्षात्परंपरया स्वारम्भकेण सह एकशरीरारम्भकत्वा-
दिना सिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अपलपितमशक्यत्वात् ।
तस्मिन् च अतिप्रसङ्गमङ्गाय अवस्थापेक्षितव्यवस्थामि-
धानमसम्भवे । अपूर्वनिपेधपक्षे तु अनपेक्षितार्थवचनं
अपूर्वान्तरकल्पनाद्वाधेति दोषद्वयम् । तथाहि—
व्यवस्थातिक्रमे हि सपिण्डोद्वाहनिपेधाभितरत्वेन
व्यवस्थायाः सपिण्डोद्वाहनिपेधातिक्रमजन्यमेव दुरितं
कल्प्यते, न पृथक् । अपूर्वनिपेधपक्षे तु सापिण्ड्या-
भावात् सपिण्डोद्वाहनिपेधातिक्रमजन्यदुरितदुरितान्तर-
कल्पनाद्वाधेः [घृ. ६९७] प्रकृतनिपेधातिक्रमे इति ।
तस्मात् स्वभावसिद्धसापिण्ड्यस्य अपलपितमशक्यत्वात्,
सदतिप्रसङ्गमङ्गाय अवस्थापेक्षितव्यवस्थाभिधानार्थमिद-
मुदेति इति सर्वं मुख्यम् ।

‘तद्भ्रातरः’ इत्यादिसुमन्तुवचनस्य व्याख्यानम्—

अथ वाक्यार्थः— तद्भ्रातरः इत्यत्र तच्छब्देन पितृ-
पत्नी परामृश्यते, प्रधानत्वात् । तद्भगिन्यः इत्यत्रापि
सैव, पूर्वपरामर्शेन संनिहितत्वात् प्रधानत्वाच्च । तद्दुहि-
तर इत्यत्र तु न तत्परामर्शः, तद्दुहितृणां साक्षारिपन्ना-
रब्धत्वेन ‘असपिण्ड्याम्’ इति सामान्यवचनेनैव विषयी-
करणात् एतद्दिशेषवचनविषयतान्तर्भावानर्थक्यात्, किंतु
सपत्नमातुलमातृष्वलोरेव परामर्शः । ततश्च तत्कन्याना-
मेवाविवाहत्वमशेष्यते इति सम्भम् । पुत्रस्यैव सपत्नमातृ-
कुले सापिण्ड्यं, न सपत्नमातृकुलस्य पुत्रकुले इति शङ्का-
पनोदायाऽऽह— भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य इति । भगिनी-
सपत्नीत्वव्यपदेशेन उभयतोऽपि सापिण्ड्यप्रदर्शनात्
परस्परसंततरेविवाहात्वं दर्शयति । तदेवाऽऽह— तदपत्या-
नीति । तासामपत्यानि इत्यत्रापि तच्छब्देन सपत्नमातुल-
मातृष्वसुदुहितृणां भगिनीसपत्नीनां च परामर्शः, पितृ-
पत्नीपरामर्शे तु तदपत्यानां भगिनीत्वेन भागिनेयव-
च्यपदेशानुपपत्तेः । ततश्च सपत्नमातुलमातृष्वसुतदुभय-
दुहितृतदपत्यानि भगिनीसपत्न्यपत्यानि च अविवाह्यानि
इति वाक्यार्थ इति ।

सुमन्तुवचनं सापत्नकुले कूटस्थमारम्भ उभयतश्चतुर्षु
पुरुषेषु सापिण्ड्यपरिच्छेदकम्, न ।

शब्दोपात्तेष्वेव सापिण्ड्यविधायकम्—

ननु— अत्र उभयतः सापिण्ड्यं न सिध्यति, प्रमाणा-
भावात् । तथाहि— पितृपत्नीशब्दो हि सपत्नमातुः पितृ-
द्वारक्रमेव सापिण्ड्यं वदति इत्युक्तमेव प्राक् । तच्च सापिण्ड्यं
यत्पितुः सा पत्नी तस्यैवेति सापिण्ड्यावधिपरिच्छेदा-
काङ्क्षाऽपि तस्यैव, न पितृपत्नीपक्षस्थाना, पितृपत्नी-
रूपसापिण्ड्यप्रतियोग्यभावात् । न हि सा तेषां पितृपत्नी
भवति, येनेदं वाक्यं तत्सापिण्ड्यं परिच्छिन्यात् ।
अस्ति तु भगिनीरवादिना तेषां तत्सापिण्ड्यम् । तत्र
चास्त्येव परिच्छेदकम् ‘पञ्चमात् [घृ. ६९८]
सप्तमादूर्ध्वम्’ इत्यादि । अत एव यद्वर्मपुरस्कारेण येन
सह सापिण्ड्यं तद्वर्मपुरस्कारेणैव तदुपादानं, यथा
‘तद्भ्रातरो मातुलाः’ इत्यादिषु तद्भ्रातृत्वादिना ।
यदि इदमेव वाक्यमुभयतोऽपि सापिण्ड्यपरिच्छेदकं
स्यात् तर्हि पुरुषसंख्याविशेषपुरस्कारेणैव प्रवर्तते,
यथा ‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम्’ इत्यादि, न तद्-
भ्रातृत्वादिपुरस्कारेण । प्रवर्तते च तथा, तस्माच्च
उभयतः सापिण्ड्यपरिच्छेदकमिदमित्यवसीयते, किंतु
यद्वर्मपुरस्कारेण तदुपादानं तस्यैवाविवाहात्वं प्रतिपाद-
यति, नान्येषाम्, अन्यथा तद्भ्रातृपदादीनां तत्पिमा-
सुपलक्षणतापत्तेः । तथा च पुनरतिप्रसङ्गः । तद्भ्रातृणां
पञ्चमादिवाक्यमेव अलं, किमनेनारब्धेन ? इति प्राप्ते
उच्यते—

नात्र पञ्चमादिवाक्यं प्रवर्तते, तस्य साक्षात्सापिण्ड्य-
विषयत्वात् । कुत एतदवसीयते इति चेत्, एतद्वाक्या-
रम्भान्यथानुपपत्त्येव इति ब्रूमः । ततश्च परिगणिताति-
रिक्तेषु येषु सापत्नमातमाहसापत्नमातुलपुत्रसापत्नमातृ-
ष्वसुपुत्रेषु एतद्वाक्यं न प्रवृत्तं, न च पञ्चमादिवाक्यं,
तत्र विवाहतापत्तिरवशिष्यते । न चेष्टापत्तिः, उक्तरीत्या
अवयवसंबन्धसत्त्वेन सापिण्ड्यसत्त्वेन सपिण्डानिपेधस्य
अत्रापि अशक्तत्वात् । तर्हि सपिण्डानिपेधादेव न उक्त-
विषयेषु विवाहताप्रसङ्ग इति चेत्, न, सापिण्ड्यस्य

आसहस्यपुरुषमपि अविच्छेदेन परिच्छेदकामावे निषेध-
स्यातिप्रसङ्गात् । तस्मादनन्यगत्या तद्भ्रात्रादिपदं तत्पित्रा-
दीनामप्युपलक्षणं वाच्यम् । ततश्च शब्दोपात्तानां
प्रचयेन यावतां कथञ्चिदुपरिस्थितिः सावददूरं सापिण्ड्यं
अनेन परिच्छिद्यते इति पर्यवसन्नम् । तद्यथा— सापल-
मातामहः मूलपुरुषः प्रथमः, तत्पुत्रः सापलमातुलो
द्वितीयः, तत्पुत्रः सापलमातुलपुत्रस्तृतीयः । किमस्या-
श्रुतस्य ग्रहणे प्रमाणमिति चेत्, 'तदुद्विहतरश्च
भगिन्यः' इति मातुलमातृष्वसूदुहिमुपा- [पू. ६९९]
दानमेवेति ब्रूमः, दुहितृणामिव पुत्राणामपि संवधा-
विशेषात् । तत्पुत्रः सापलमातुलेपुत्रश्चतुर्थः । अत्रापि
'तदपत्यानि भागिन्येयानि' इति मातुलमातृष्वसूदुहिप्र-
पत्यानां (इव) मातुलमातृष्वसूदुपुत्रापत्यानामपि उप-
लक्षणम्, तुल्यसंबन्धतया बाधकाभावात् । एवं सापल-
मातृकुले चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं सापल-
मातृष्वसूतानेऽपि श्रेयम्, मातुलमातृष्वसूदुमूलपुरुषस्य
एकत्वात् । ततश्च सापलमातामहादेव मूलपुरुषात्
तदुद्विहृतसपत्नीस्ताने तत्संताने च यावत्तुल्यं पर-
स्परमवियत्नताप्रदर्शनेन चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यमनेनेत्युक्तं
इति सिद्धम्, 'तद्भ्रातरो मातुलाः' 'भगिनीसपत्यश्च
भगिन्यः' इति अन्योन्य तुल्यसंबन्धप्रतिपादनलिङ्गा-
दुत्पत्तः सापिण्ड्यसिद्धेः ।

यत्तु मदनपारिजातेन 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातुतः
पितृतस्तथा' इति वसिष्ठवाक्यं सपलमातामहकुलविषयं,
अवयवातुदुत्तरेभावादिति ध्यायतां, तत् आकाशलतेव
मूत्रानपेक्षमेव उज्जृग्मते, उक्तीत्या अवयवानुवृत्ति-
सङ्गात् सापलमादिपदाश्च तत् सापलमातृष्वसूदुपुत्रा-
भावात् सौमन्तविशेषवाक्यविरोधाच्चेति । न च वसिष्ठ-
वाक्यान्वयानुपपत्तिरेव मूलमिति वाच्यम्, अन्ययो-
पपत्तेर्वैषम्यमाणात्वात् । तस्मादुक्तमेव साधीय इत्यलमिति
विस्तरेण ।

विकाहे मातुतः पञ्चपुरुषं पित्रुतः दशपुरुषं

सापिण्ड्यमिति मतम्—

अथ सापिण्ड्यपरिच्छेदकपुरुषसंख्याविशेषः— तत्र
सुधामृतिः— 'सवर्णा भार्यासुद्वेदतीत्य मातुतः पितृतः

पञ्चमीं दशमीमन्यगोत्रजाम्' इति । मातुतः पञ्चमीं
पितृतः दशमीमतीत्य इत्यन्वयः । पञ्चमीं दशमीं संख्या-
मिति शेषः, न कन्यामिति । तथात्वे पितृतः पितृद्वारके
सापिण्ड्ये दशम्याः मातृतस्ये सापिण्ड्यस्य मातृद्वारक-
तापत्या पितृग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् संख्यामित्येव
शेषो वाच्यः ।

विवाहाशौचयोर्दशपुरुषं, रिक्त्ये सप्तपुरुषं, भ्राद्वे

त्रिपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्—

[पू. ७००] स्वयंभूत अस्यैव सापिण्ड्यस्य
अविवाहाशौचयोर्दशपुरुषं आवश्यकतयाह— 'तत्र ब्राह्मणा-
नामेकपिण्ड्यस्वधानामादशमादर्मविच्छित्तिर्भवति, आसप्त-
माद्रिक्यविच्छित्तिर्भवति, आतृतीयात् स्वधाविच्छित्ति-
र्भवति, अन्यथा सपिण्ड्याशौचक्रियायुच्छेदात् ब्रह्मह-
तुल्या भवन्ति' इति । अस्मार्थः— पिण्डः जनकदेहः ।
स्वधा भ्राद्वम् । तच्च न यत्किञ्चित्, किंतु ग्रीधरयां
विहितं प्रपितामहपित्रादीनां नान्दीमुखं भ्राद्वम् ।
तत्र (? तच्च) प्रपितामहपित्रादयस्त्रयः पिण्डभाजः
तदूर्ध्वार्धयो लेपभाजः स्वपित्रादयस्त्रयः तस्मिन्पकाः कर्ता
च इत्येवं दशपुरुषसंबन्धि । तदुभयं वेदां ते एकपिण्ड-
स्वधाः । ते सपिण्ड्याः, वाक्यदोषात् । तेषां * आदश-
मात्, दशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य (इति) आदशमं,
तस्मादादशमात्, दशमोऽर्थमिति यावत् । अत्र आह
पूर्वमर्यादावचनः, 'आजन्मशुद्धानाम्' इतिवत् ।
धर्मस्य विवाहे सपिण्ड्यावर्जनस्य जननमरणयोः संध्या-
ज्ज्ञानादिवर्जनस्य च विच्छित्तिः निवृत्तिः भवति ।
तथा आसप्तमात् सप्तमोऽर्थे रिक्तपनिवृत्तिः । तथा
तृतीनोऽर्थे स्वधानिवृत्तिः । अन्यथा दशमपुरुषा-
दवगिब अविवाहतापरिहारे जननमरणयोः संध्या-
ज्ज्ञानादिवर्जननिवृत्तौ च सपिण्ड्यानामाशौचस्य तस्मि-
न्नितायाः पिण्डदानादिक्रियायाः आदिशब्दात् अवि-
वाहतायाश्च उच्छेदात् ब्रह्महृतुल्या भवन्ति । ननु
एवमपि एकपिण्ड्यस्वधानामित्यत्र विशेषद्रव्योपादानं

* अत्र 'आदशमात्' इत्यस्यान्वयीभावकं चिन्तयम्,
अन्वयीभावार्थकानुपादानत्वात् दशमपदविहितपञ्चम्याः द्रुतत्वाच्च
पञ्चम्यनुपपन्नः । 'आ दशमात्' इति विस्मयस्तु साधुः ।

न्ययम्, अन्यतरविशेषणेनैव अवयवपिण्डान्वयरूपे-
कतरसापिण्ड्यसिद्धेरिति चेत्, न, दत्तपुत्रे सत्यपि
जननायवयवान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसंज्ञकामावाञ्च दशपुरुषं
सापिण्ड्यम्, किंतु 'दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवष्टुः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वज्रोर्ध्वं तत्तालकश्च च ॥'
[पृ. ७०१] इति बृहन्मनुयचनात् सातपुरुषमेव, तथा
प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिगृहीतुश्राद्धान्वये अवयवा-
न्ययामावात् न दशपुरुषं सापिण्ड्यम्, किंतु निरुपमेव,
'यावन्तः पितृवर्गाः श्रुत्वाचन्द्रिर्दत्तकादयः । प्रेयानां
योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाय
तपुषाः पौनस्त्येकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मा-
देवा विपौरुषी ॥' इति क्वाण्णिनिप्रयचनादिति तद्वा-
रणाथमुभयोपादानात् । एषा सपिण्डता । शेषं तु
दत्तकसापिण्ड्यायत्तरे एव व्याख्यातम् ।

रिक्षाशौचयोर्दशपुरुषं सप्तपुरुषं च वैकल्पिकं

सापिण्ड्यमिति मतम्—

दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं रिक्षाशौचयोर्द्वयोरपि प्रयोज-
कमिष्याह भगवान् बौधायनः— 'प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः स्वर्गायाः पुनः पौत्रः प्रपौत्रः
तपुत्रवर्गं तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते
निभक्तदायान् सकुल्यानाचक्षते' इति । तस्य प्रपौत्रस्य
पुत्रवर्गः पुनस्तमुदायः । तेषां समुदायिनां पुन-
पौत्रम् । अविभक्तदायं, दायोऽपि पिण्डः, एकपिण्डा-
न्ययीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुष एव इत्युक्तमेव
ग्राह्यम् । विभक्तदायान् विच्छिन्नपिण्डान् दशमपुरुषा-
दूर्ध्वं सकुल्यानाचक्षते इत्यर्थः । न च, इदं केवलं
रिक्षाग्रहणे एव दशपुरुषं सापिण्ड्यं, आशौचे 'सपिण्डे
प्राप्तमात्' इति तेनैव पृथक् सातपुरुषमिष्याना-
दिति मन्तव्यम्, 'सपिण्डेऽपि आदशाहम्' इत्युपक्रम्य
'जननमरणयोः संनिघाते' इत्युपसंहातत् मध्यपठितयोः
सातपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः संदर्शयितव्येन
उभयत्रापि उभयोरपि वैकल्पिकान्नाश्रयसिद्धेः । तद्य 'आ-
सनामादिक्यविच्छित्तिः' इति स्वयम्भूतायै सातपुरुषस्य
बौधायनरायणे च दशपुरुषस्य रिक्षाग्रहणे वैकल्पिक-
मङ्गलं स्पष्टमेव । तेन सातपुरुषसपिण्ड्यस्यैव अष्टमारि-

मिर्न रिक्षं ग्राह्यमिति सिध्यति । आशौचे तु तयो-
र्वैकल्पिक- [पृ. ७०२] मङ्गलं स्पष्टमाह पारस्करः—
'सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवयवस्यासमाप्तपुरुषादशमात्रा' इति ।
याज्ञवल्क्योऽपि— 'सप्तमादशमात्राऽपि ज्ञातयोऽभ्यव-
यन्यप' इति । यत्तु सप्तमदशमशब्दयोर्दिनपरतया मित-
क्षराव्याख्यानां, तदस्य, पूर्वोदाहृतपारस्करस्य न चानर्ह-
नात् । इदमेव सापिण्ड्यं श्रुतिलिङ्गमपि उपोद्बल्यति—
'दीर्घतमा मामतेषो जुजुर्नादशमे जुगे । अपामर्थं यतीनां
ब्रह्मा भवति सारथिः ॥' (ऋक्. ११२५.८१६)
ममतायाः अपरं पुमान् मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः
कृत्स्नादशमे जुगे द्रष्टे मातापितृलक्षणे अतीते जुजुर्वान्
भार्यां सेवितवान् । 'जुपी प्रीतितेनयोः' इत्यस्य अयं
प्रयोगः । कुत्र इत्यत आह— अर्थे गर्भलक्षणं प्रयोजनं
आसादयितुं यतीना गच्छन्तीनां अपां शुक्रशोणितरूपाणां
जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीनः भवति, 'स्त्रीपुंस-
योश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते । पञ्च धातून् स्वयं
पठ आदत्ते युगपद्युभुः ॥' इति स्मृतेः । तस्मा-
दवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं दशपुरुषमनुवर्तते इति
तात्पर्यम् ।

मातृपितृलक्षणेभ्योरपि सप्तपुरुषं सापिण्ड्यमित्येकं

पञ्चपुरुषमित्यपरं च मतम्—

तथा मातृद्वारकं सातपुरुषं सापिण्ड्यं स्मर्यते । यथा-
ऽऽह शुमन्तुः— 'मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविवाद्याः
कन्या भवन्ति आपञ्चमादस्थेयाम्' इति । अत्र मातृ-
पितृद्वारकरोहमयोरपि सापिण्ड्ययोः स्वमते सातपुरुषस्य-
मुक्तं, परमते द्वयोरपि पञ्चपुरुषस्यमुक्तम् ।

मातृपः पञ्चपुरुषं पितृपः सातपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्—

[पृ. ७०३] याज्ञवल्क्यस्तु मातृपः पञ्चपुरुषं
पितृपः सातपुरुषं सापिण्ड्यमाह— 'पञ्चमास्तमापुत्र्ये
मातृपः पितृपस्या' इति । विश्वारवि— मातृपः सा
पञ्चमास्तुपुत्रातिपुत्रता सप्तमात्' इति । अत्र आह न
मर्यादायां, किंतु अभिम्यात् । नोद्वेहसि अतुरागते ।
गौत्रोऽपि— 'ऊर्ध्वं जनमदितृपुत्रपुत्रो यौनिनश्च
मातृवन्पुत्रः पञ्चमात्' इति । देवोऽपि— 'पञ्च-

मातृसमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् । सपिण्डता
निर्णेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । पैटीनसिरपि-
' असमानार्पेयां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत्
सप्त पितृतः ' इति । हारीतोऽपि- ' तस्माच्छक्षणत्रय-
विज्ञानोपपत्तां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृबन्धुभ्यः
सप्त पितृबन्धुभ्यः ' इति । परिहृत्य इति शेषः ।
नारदोऽपि- ' पञ्चमात्ससमादवर्गं बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' इति ।

मातृनश्चतुष्टयं पितृतः षट्पुरुषं सापिण्ड्यमिति,

आशौचं सप्तपुरुषमिति च भवे-

वसिष्ठस्तु मातृतश्चतुष्टयं पितृतः षट्पुरुषमाह-
' गृहस्यः सदृशीं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः
सप्तमीं पितृबन्धुभ्यः ' इति । श्लोकवशिष्टोऽपि- ' पञ्चमीं
सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ' इति । विष्णुपुराणेऽपि-
' पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्य उद्-
हेत्कन्यां न्यात्येन विधिना नृप ॥ ' इति । [पृ. ७०४]
शङ्खोऽपि- ' विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्पगोत्रजाम् ।
मातृतः पञ्चमीं चापि पितृतस्तथा सप्तमीम् ॥ ' इति ।
चतुर्विंशतिमतेऽपि- ' ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूप-
गुणान्विताम् । मातृतः पञ्चमीं चैव सप्तमीं पितृत-
स्तथा ॥ ' इति ।

आशौचमधिकृत्य मनुविष्णु पाट्पुरुषमाहतुः -
' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ' इति । विष्णुरपि
आशौचे तथैव पठति- ' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे
विनिवर्तते ' इति । गौतमोऽपि- ' आशौचे पिण्ड-
निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ' इति । वसिष्ठस्तु आशौचे
साप्तपुरुषमाह- ' सपिण्डता च साप्तपुरुषी विज्ञायते ' इति ।

विवाहे मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषं सापिण्ड्य-

मिति, पञ्चदशेऽपि त्रिपुरुषमिति, पञ्चदशेऽपि

त्रिपुरुषमिति च मतानि-

पैटीनसिरस्तु विवाहे एव मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः
पञ्चपुरुषमाह- ' श्रीनदीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वा ' इति ।
वरयेदित्यनुपगम्यते । चतुर्विंशतिमते तु पञ्चदशेऽपि
त्रिपुरुषं त्रिपुरुषं च सापिण्ड्यमुक्तम्- ' तृतीयां वा

चतुर्थीं वा पञ्चगोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः ग्राह-
पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ आरम्य कूटपुरुषात्पञ्चमो न
तु पञ्चमीम् । चतुर्थीं पञ्चमीं चैव चतुर्थेः षष्ठ उद्गहेत् ॥ ' इति ।
षट्त्रिंशन्मते तु विवाहे एव मातृतः पितृतश्च
द्विपुरुषमेव सापिण्ड्यमुक्तम्- ' तृतीयां मातृतः कन्यां
तृतीयां पितृतस्तथा । [पृ. ७०५] विवाहयेन्मनुः ग्राह-
पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ ' इति ।

सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपञ्चानां विरोधपरिहारे

मतान्तराणि तेषां खण्डनं च-

एषां वचनानां विरोधे व्यवस्थामाह विश्वानेश्वर-
चार्यः- वसिष्ठादिवचनजातं तु अर्वाङ्निषेधार्थं, न
पुनस्तथापत्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोध इति । अत्र
उपपत्तिमाह मिताक्षरादीकायां मुक्षोधिन्यां भट्टवीरेश्वरः-
' पञ्चमात्ससमाद्रा यः कन्यामुद्गते द्विजः । सुवत्स्वी स
विशेषः सगोत्रां चैवमुद्गहन् ॥ ' पञ्चमे सप्तमे चैव
येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते
श्रुतां गताः ॥ ' इति विष्णुमरीच्यादिवाक्यामिहित-
निन्दार्थवादानुगृहीतेन ' पञ्चमात्ससमादवर्गं बन्धुभ्यः
पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' इति
नारदीयादिस्पष्टनिषेधेन अर्वाङ्गिववाहविधायकवाक्या-
नामविरोधाय निषेधस्य निषेध्यापेक्षिततया एकमूल-
कल्पनाल्लघवेन च नोद्गहेदित्येकवाक्यताकरणात् सर्व-
स्मृतीनामविरोध इति भावः इति । नैतन्मीमांसकं शिरो-
मणैः विश्वानेश्वरस्य आशयविवरणं साधीयः, पोडशि-
ग्रहणाग्रहणादिविधिनियेषयोः विकल्पमाश्लेषद्वयसङ्गात् ।
तस्माद्विधिनियेषयोरैकवाक्यताकरणं तेजस्तिमिरयोः सं-
लनमिव अशक्यमित्युपेक्षणीयम् ।

विवाहमज्जयीं तु अस्थेवाऽऽशयोऽन्यथा वर्णितः ।
तथाहि- ' असपिण्ड्यमुद्गहेत् ' इत्यत्र तत्तद्वाक्योपात्तानां
तृतीयाद्यष्टम्यन्तानामसपिण्डानां युगपत्प्राप्तौ ' पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वम् ' इति वचनं अर्वाचीनानां असपिण्डानां
परिसंख्यार्थम् । सैव च तत्तत्तन्निषेधवाक्यैः स्पष्टीक्रियते ।
तदभिप्रायेण अर्वाङ्गनिषेधपरमिति । न एतदपि सारम् ।
तृतीयाद्यष्टम्यन्तासपिण्डोद्गहविधीनां विनिगमनाविरोधेण
परस्परपरिसंख्यार्थता- [पृ. ७०६] पत्तेः । वस्तुतस्तु

प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ यस्तु देशानुरूपेण
कुलमार्गेण चोदहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाचैतच्छती-
यते ॥' इति । सप्तमादूर्ध्वं प्रशस्तः कल्पः । तदभावे
सप्तमी, तदभावे पञ्चमी इति पक्षद्वयेऽपि अयं सर्वमतेन
प्रशस्तोऽनुकल्पः । तुशब्देन पञ्चान्तरं परिगृह्णाति । पितृ-
पक्षे त्वयं वक्ष्यमाणो विधिः सप्तमीं पञ्चीं पञ्चमीं तथा ।
मातृपक्षे चतुर्थादिकां पूर्वपूर्वाभावे एव उद्वहेत् । एव-
मुदाहे न दोष इति शाकटायनमतम् । एवं स्वमतेन पक्ष-
द्वये अनुकल्पमुक्त्वा इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्प-
माह— पञ्चम्यभावे चतुर्थी, तदभावे तृतीयां, आर्यक्रम-
प्राप्त्यात्, पक्षद्वयेऽपि उद्वहेदिति मनुपराशाराङ्गिरो-
यमाना मतम् । कन्यागतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरे-
ऽपि वैषम्यं, 'असपिण्डोऽसपिण्डामुद्वहेत्' इति असा-
पिण्डस्य उभयविशेषणत्वात् । तेन सप्तमः सप्तमीं पद्यः
पञ्चीमित्यादि सिध्यति । पञ्चमयोस्तु विशेषोऽभिहित-
स्तत्रैव— 'आरम्य कूटात्पुरुषात् पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।
[पृ. ७०९] चतुर्थीं पञ्चमीं चैव चतुर्थः पद्य
उद्वहेत् ॥' इति ।

दिजातिषु सापिण्ड्यानुकल्पस्य दोषाजनकत्वेऽप्य-

प्रशस्त्यम्, यद्विदुः तु नामाशस्त्यमपि —

ननु अनुकल्पेऽपि यदि दोषाभावानुव्यस्ताहिं को
विशेषो मुख्यकस्यादित्यत आह— सा प्रशस्ता इति । सा
अतीतसप्तमादिका प्रकरणेण शस्त्रा । दारकर्म गृहकार्यम्,
मैथुनं आधानादि । अनेन अनुकल्पस्य द्विजातीनां दोषा-
जनकत्वेऽपि अप्राशस्त्यमुक्तं भवति, लोकविद्वेषात् ।
अन्येषां तु नामाशस्त्यमपि, उक्तरीत्या साप्तपुरुषस्य
सापिण्ड्यस्य विजातीयेष्वपि शूद्रेष्वपि संकोचावयवम्भावेन
द्विजातिमात्रविषयत्वात् ।

सापिण्ड्यानुकल्पस्य शूद्रमात्रविषयकत्वमिति

मते तत्त्ववचनं च—

अन्ये तु साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं चातुर्वर्ण्यविषयं,
तद्विषयमेव च अनुकल्पविधानं, तच्च द्विविधेष्वप्युच्यते—
'पञ्चमात्सत्तमादर्शाक्' इत्यनेन । ततश्च द्विजानामेवायं
अनुकल्पनिषेधः, नान्येषां, इति द्विजातिरिक्तविषयं सप्त-
म्यादिविधानमिति मन्यन्ते । तत्र सुन्दरम्, अनुकल्प-

विधानस्य 'श्रोत्रियाणाम्' इत्युपक्रमेण 'द्विजातीनाम्'
इत्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयत्वेन चातुर्वर्ण्यविषय-
त्वासंभवात्, द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधিনিषेधो-
रप्यदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न चास्मन्मते सा, विषेः
अनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्पविषयत्वेन
एकविषयत्वाभावात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इति ।

सापिण्ड्यानुकल्पस्य देशकुलभेदेन व्यवस्थितत्वम्—

ननु अनुकल्पोदाहे दोषाभावाच्चरको न स्यात्, लोक-
विद्वेषस्तु मधुपर्कगोवधवत् स्यादेव इत्यत आह— यस्तु
देशोति । देशकुलाचारम्यां अनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वात्
न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह— वेदादिति ।
'तृतीये संगच्छावहे चतुर्थे संगच्छावहे' (श्रामा.
१।८।३।६) इति वेदः तृतीयचतुर्थयोर्द्वौह प्रमाणम् ।
'ते नस्त्राभ्यं तेऽवत स उ नो अधि वोचत ।
मा नः पथः पिश्यान्मानवादि दूरं नैष्ट परावतः ॥'
(ऋषं. ८।३।०।३) इति वेदः कुलाचारे प्रमाणमिति ।
भो देवाः ते यूयं नः [पृ. ७१०] त्राध्वं पालय-
ध्वम् । ते यूयं नः अस्मान् अवत रक्षत । ते यूयं नः
अस्मान् अधि वोचत अधिकं हितं ब्रूत । मानवात्
मेनुभ्यानुष्टेयात् परावतः परलोकसंबन्धिनः पिश्यात् पितृ-
परंपरागतात् पथः दूरं नः अस्मान् मा नैष्ट मा नयत
इति देवान् प्रति प्रार्थयते । तस्मात् कुलपरंपरागतेन
मार्गेण सप्तमादर्शागप्युदाहे न दोष इति भावः ।

सापिण्ड्यप्राधान्यां वर्णभेदेन संस्कारभेदेन च व्यवस्थेयुल्लस्यतमम्—

उत्कलाः पुनरिमान्येव याक्यानि दिव्यसिंहमिश्रकृत-
संस्कारलतिक्रोदाहृतोशनः स्मृतिवाक्यश्रुत्या अन्यथैव
व्यवस्थापयन्ति । तद्यथा— 'सप्त षट् पञ्च चत्वारो
वर्णा वर्यैः क्रमाच्चराः । सपिण्डतायामुदाहे शूद्रो मरण-
जन्मनोः । त्रयोऽनुल्ये मज्जेत्याग्या द्वावेव प्रतिलोमजैः ॥'
इति । नराः पुरुषाः, शीर्षाणीति यावत् ।

सापिण्ड्यप्राधान्यां त्रिगोत्रान्तरितत्वेन व्यवस्थेति गौडमतम्—

गौडान्तु श्रुत्याणिमिश्रकृतसंज्ञविषेकोदाहृतवृत्तमनु-
वचनानुरोधेन अन्यथैव व्यवस्थामाहुः । तद्यथा— 'असं-
बद्धा भवेया तु पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाहा

द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥' इति । त्रिगोत्रान्तरिता मूलपुरुषगोत्राच्चतुर्थगोत्रोत्पन्नेति यावत् । तथा च स एव— 'तत्संनिर्णयं कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि' इति ।

विजातीयसापिण्ड्य त्रिपुरुषम्—

अयं विजातीयसापिण्ड्यनिर्णयः— तत्र शङ्खः— 'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥' इति । अस्यार्थः— एकजाताः एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः, (पृथक्क्षेत्राः) पृथग्जनाः भग्नपेक्षया मिश्रजातीयास्तु परस्परं समानजातीयास्तु स्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । ते पृथक्क्षेत्राः पितृजात्यपेक्षया [दृ. ७११] विजातीयास्तुक्षेत्राः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु तेषां सापिण्ड्यं त्रिपुरुषमेव इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि— 'सपिण्डता तु पुरुषे ऋतमे विनियते । सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे मिश्रजातिषु ॥' इति ।

मातृश्रद्धिकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः ; तत्र प्रमाणं श्रुतम्—

अथ मातुलकन्यापरिणयनिर्णयः— तत्र तदनुशातारः भुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्रमाणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र ऋग्वेदभूतिः— 'आयाहीन्द्र पथिमिरीळिते-मिर्गंशमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृता जटुर्मातुलस्त्वेव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वषामिव ॥' इति । अस्यार्थः— हे इन्द्र, ईळितेभिः पथिभिः स्तुतैर्मातुलैः नः अस्माकं अस्माभिरनुग्रीयमानं इमं यत्नं आयाहि आगच्छ, आगत्य च स्त्रीयं भागधेयं जुषस्व, 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', प्रीतिपूर्वकं गृह्णीष्व । कोऽसौ भागधेयः ? इत्यत आह— यथा तृता आन्यादिभिः संस्कृता वषा यजमानाश्चर्यु-प्रभृतयः जटुः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्द्रयमवतारयति— मातुलस्तेन योषा इति, पैतृष्वसेयी इव इति च । अत्र मातुलशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात् संबन्धी मागिनेय उपतिष्ठते । ततश्च मातुलस्य योषा मातुलकन्या, न पत्नी, पैतृष्वसेय्या अनन्यवापत्तेः । यथा च मागिनेयस्य मागः भुजनीया परिणेतु योग्या इति यावत्, यथा च पैतृष्वसेयी पितृष्वसुर्दहिता अर्थात्मातुलपुत्रस्य भागः, तथा इयं च वषा तत्र भागधेयः ।

तथा श्रुत्यन्तरमपि— 'गर्भे तु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । नक्तिरस्य ॥ मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत यौ ॥' (ऋषं. १०।१०।५) इति । अस्यार्थः— त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य [पृ. ७१२] प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिगुणयुक्तः नौ आवयोः भ्रातृमगिन्योः गर्भे जनिता जनितादौ कन्यापुत्रौ दंपती जायापती कः करिष्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह— अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नक्तिः प्रमिनन्ति न केचित् प्रहिंसन्ति न लोपयन्तीत्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्तव्यं दम्पतिजनकत्वं पृथिवी भूलोकः यौः स्वर्गलोकश्च (न !) वेद (न !) जानातीत्यर्थः । एतेनापि भ्रातृमगिन्यपत्ययोः विवाहयोग्यता सिध्यति ।

वाजसनेयकेऽपि— 'तस्मात्समानादेव पुरुषादस्ता चाऽऽद्यश्च जायेते । तृतीये संगच्छावहा उत चतुर्थे संगच्छावहै' (श्रान्त. १।८।३६) इति । अस्यार्थः— तस्मादित्युक्तमर्थे दृष्टान्तेनोपसंहरति । समानात् एकस्मात् पुरुषात् कूटस्थात् अत्ता भोक्ता आयो भोग्यश्च जायेते । यौ च मिथः संकल्पयतः कूटसमारभ्य तृतीय-पुरुषे आवा संगच्छावहै उत चतुर्थे पुरुषे संगच्छावहै इति ।

अर्वावादानां स्वार्थविधिकल्पकत्वम्—

यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः परार्थत्वात् न स्वार्थविधिपरा, तथापि अप्राप्तस्वार्थस्य सिद्धवदनुवादान्यथानुपपत्त्या स्वार्थविधिकल्पका गम्यन्ते, यथा 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति', 'सर्वं हि मनुष्या अजते' इत्यादी । न च 'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्', 'योषा वारमिव प्रियम्' (ऋषं. १।३२।५) इत्यादौ विधिकल्पनाति-प्रसङ्गः, तेषां खगप्राप्तत्वात् ।

मातृश्रद्धिकन्यापरिणये प्रमाणं स्मृतिपुराणेतिहासा—

अत एव एतच्छ्रुतिमूलिका स्मृतिरपि षट्त्रिंशन्मते प्रत्यक्षमेव विधिं दर्शयति— 'तृतीयां मातुलः कन्यां तृतीया पितृतलया । उद्गाहयेन्मनुः प्राह पापशर्पोऽद्रिषा

यमः ॥' इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि— 'तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पारा-
ज्ञयोऽङ्घ्रिः यमः ॥' इति । [पृ. ७१३] पुराणेऽपि श्रीभागवते— 'यद्यप्यनुसारचैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
च्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥ वृतः
स्वयंवरे साधादनङ्गोऽङ्गसुतस्ताया । राज्ञः समेताञ्जित्य
जहारैकरथो युधि ॥' इति । तथा तत्रैव 'दौहित्र-
यानिबद्धाय गौरीं रुक्म्यददादरेः । रोचनां बद्धवैरोऽपि
स्वसुः प्रियचिकीर्षया । जानन्न धर्मं तं यौनं स्नेह-
पाशानुबन्धतः ॥' इति । यत्तु अस्य 'अधर्मं जानन्'
इत्यन्यप्रतिभानात् अधर्मत्वव्याख्यानं केपाचित्, तत्
भगवद्वादरायणाद्यायानभिज्ञाननिग्रन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
तथाहि— प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिस्मृत्याद्यनेकप्रमाण-
प्रमितं तं यौनं दौहित्राय पौत्रीदानलक्षणं सचन्धं धर्मं धर्म-
त्वेन जानन्नाददात्, किन्तु स्वसुः प्रियचिकीर्षया स्नेह-
पाशानुबन्धतः एव । अत एव हरेर्बन्धवैरोऽपि इति
विशेषणं तदेवाविष्कृतम् । दौहित्राय प्रयुग्मपरिणीतस्व-
दुहितृपुत्राय गौरीं गौराङ्गीं रोचनां रोचनामिव इति
सुतोत्प्रेक्षा, इति शब्दार्थः । इतिहासेऽपि महाभारते—
छरकन्या कुन्तिमोजेन पुत्रीकृता पाण्डुतः अर्जुनमजीज-
नत् । अर्जुनश्च शरत्प्रजस्रमातुलवसुदेवसुतां सुभद्रा-
मुपयेमे इत्यपरं लिङ्गम् । तथाहि— 'अर्जुनस्त्रीर्ययात्रायां
पर्यटनवतीं प्रभुः । गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स
आम्नतः ॥ तत्र चङ्क्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
स्वलङ्कृतां सखीमये भद्रां ददृशतुस्तदा ॥ ममैषा भगिनी
पार्थ सारणस्य सहोदरा । [पृ. ७१४] सुभद्रा नाम
भद्रं ते पितुर्मै दयिता शुभा ॥ दुहिता वसुदेवस्य वासु-
देवस्य च स्वसा । रूपेण चैव संपन्ना कर्मवैषा न मोह-
येत् ॥ कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेत् भुवम् । यदि
स्थानम वाण्येयी महिषीयं स्वसा तव ॥ अतः प्रचिन्त्य
कल्याणीं प्रसन्न भगिनीं मम । हर स्वयंवरे हस्याः को
वै वेद चिरीदितम् ॥' 'ततः सुभद्रा सौमद्रं केशवस्य
स्वमा प्रिया । जयन्तमिव पौलोमी शुक्तिमन्तमजीजनत् ॥'
इत्यादि ।

मातुलदिकन्यापरिणये प्रमाणं शिक्षावाचः—

आचारोऽपि अविच्छिन्नपारम्पर्येण दाक्षिणात्यशिष्टा-
नामविगीतो विजृम्भते । तस्मात्तिसदं मातुलपितृष्वसृ-
कन्यापरिणयनम् ।

मातुलदिकन्यापरिणयनिषेधवत्त्वेन पूर्वपक्षाक्षेपः—

अत्र प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते— कथम-
विगानं, निषेधस्मृतीनां बहुलमुपलब्धेः । तथाहि मतुः—
'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्वीयां मातुरेव च । मातुश्च
भ्रातुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतासिस्तु
भार्यायै नोपपच्छेत् बुद्धिमान् । ज्ञातिवेनानुपेयास्ताः ।
पतति ह्युपयन्पुनः ॥' इति । मातुश्चास्य माया भ्रातृत्वेन
प्रतिपन्नस्य । तथा च लिङ्गपुराणे— 'वाक्संबन्धकृतानां
तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् । विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोक-
गर्हा प्रसज्यते । अतो वंशा विनश्यति लोके संकर-
कारकाः ॥' इति । शातातपः— 'मातुलस्य सुतामृदुवा
मातृगोत्रां तथैव च । [पृ. ७१५] समानप्रपरां चैव
द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । पुनरपि स एव— 'उद्वैत्तु
सगोत्रा यस्तनयां मातुलस्य च । ऋषिमिश्रैव तुल्यां च
स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥' महाभारते ययातिवाक्यमपि—
'यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रपच्छसि । पापा
मातुलसंबन्धात्प्रजा वै ते भविष्यति ॥' कलिनिन्दा-
प्रक्रमे व्यासोऽपि— 'तृतीयां मातुतः कन्यां तृतीया
पितृतस्ताया । शुत्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमो
हिताः ॥' इति । सुमन्तुः— 'पितृष्वसृसुता मातृष्वसृसुतां
मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्'
इति । पैठीनसिः— 'कुलोत्पन्ना साध्याचारां वरयेत् पितृ-
ष्वसृमातृष्वसृदुहितरो मातुलसुता च धर्मेतस्ता भगिन्यो
वर्जयेत्' इति । भगिन्य इति अपरिणयेत्येव हेतुगर्मे
विशेषणम् । अत एव भविष्योत्तरे— 'प्रथमा भ्रातृणे
मासि तथा भाद्रपदे परा । तृतीयाऽऽश्वयुजे मासि चतुर्थी
कार्तिके भवेत् ॥' इति चतस्रो यमद्वितीया उपक्रम्य,
तासु— 'पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ।
मातुलस्य सुताहस्ताद्वितीयायां तथा नृप ॥ पितृमृतुः
स्वसुः कन्ये तृतीयायां सद्योः करात् । भोक्तव्यं सहजा-
याश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥ सर्वा भगिन्यः संपूज्या

अभावे प्रतिपन्नकाः ॥ ' [पृ. ७१६.] इति चतुः
सुणामपि भगिनीत्यं स्पष्टमेवाभिहितम् । तदेवं मातुल-
कन्यापरिणयस्य निषेधवचनकदम्बे जाग्रति कथमिव
तद्विधायकस्मृत्यादेः मूलभूतश्रुत्यनुमानम् ? इति प्राप्ते
अभिधीयते दाक्षिणात्यैः—

पूर्वपक्षे विधिवचनेनैषेधवचनवाच इति पूर्वोक्तक्षेपसमाधानम्—
प्रत्यक्षश्रोतलिङ्गाद्यनुमितश्रुत्या शीघ्रोपस्थितिकृतया
स्मृत्यनुमितलिङ्गाद्यनुमीयमानभूतेर्विपवापहारेण बाधात्
अनुमानासंभवात् न एतासां स्मृतीनां स्वार्थप्रमापकत्वम् ।
तदुक्तं बलाबलाधिकरणे वार्तिकवाच्यैः— ' स्मृतिवैदिक-
लिङ्गयोर्विशेषे स्मृतेर्मूलान्तरसंभवाद्देदलिङ्गानां च अन-
न्यथासिद्धत्वात् स्मृतेर्बाधः ' इति । तथा, ' बलीयो
वैदिकं वैदिकनिवहायाः स्मृतेरपि ' इति च । विवृत्तं
चैतत् रागज्ञाचार्यैः प्रकृतमेवोदाहरणं प्रश्रुत्य ।

मातुलादिकन्यापरिणयविधिविधेयबोध्यस्थितत्वमिति
पूर्वपक्षेकदेशितमतम् ; तत्र ब्राह्मणविवाहेषु
कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः,
आसुरादिषु न—

अथवा विषयविशेषव्यवस्थया विरोधाभावेन विधि-
निषेधताक्यैः स्वस्मूलभूतश्रुत्यनुमाने बाधकाभावाः । तथा
हि— ब्राह्मणेषु विवाहेषु दानेन कन्यायाः पितृगोत्र-
सापिण्ड्ये निवर्तते, यथा दत्तपुत्रस्य । तदाह मनुः—
' गोत्ररिक्त्यै जनयितुर्न भजेद्वत्तिमः सुतः । गोत्ररिक्ता-
नुगः पिण्डो ध्वपैति ददतः स्वधा ॥ ' इति । दत्तः पुत्रो
जनयितुर्गोत्ररिक्त्यै न भजेत् । तथा पुत्रं ददतः पितुः
पिण्डः सापिण्ड्यं स्वधा ब्राह्मं च दत्तपुत्रात् ध्वपैति ।
तत्र हेतुः— यतो गोत्ररिक्तानुगः पिण्डः, तत्तद्वृत्तौ
निवर्तते इत्यर्थः । आसुरादिचतुर्थं पुनः दानाभावेन
गोत्रसापिण्ड्यगौरनिवृत्तिरिति । अत एव मार्कण्डेयेन—
' ब्राह्मणेषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् । भर्तु-
गोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥ आसुरादि-
विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ ' [पृ. ७१७] इति
गोत्रनिवृत्त्यनिवृत्तौ प्रतिपाद्यते । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृत्य-
न्तरेऽप्युक्तम्— ' एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके ' इति । एवं च यानि मातुलसुतादिनिषेधकानि

मन्वादिवाक्यानि तानि अनिवृत्तगोत्रसापिण्ड्येषु आसुरा-
दिविवाहेषु सावकाशानि इति । एतेन पुत्रिकापुत्रोऽपि
व्याख्यातः, ' मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदक-
क्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥ '
इति लौगाक्षिसंस्मरणम् ।

मातुलादिकन्या न परिणयेति सिद्धान्तः ; तत्र

' ब्राह्मणविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिरनेन '

इति प्रथमविकल्पसङ्गनम्—

तत्र चतुरस्रम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि— ब्राह्मण-
विवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिः किं दानेन, उत वचनेन,
आहोस्वित् सत्यपि सापिण्ड्ये याचनिकोऽयं विवाहः
इति । न तावदाद्यः, दानेन स्वत्वनिवृत्तावपि सापिण्ड्या-
निवृत्तेः । अवयवान्वयः पिण्डान्वयो वा सापिण्ड्यम् ।
तत्र अवयवान्वयनिवृत्तिः प्रत्यक्षबाधिता । पिण्डान्वय-
निवृत्तिस्तु ' पितरो यन पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषात्मकं ब्रजेत् ॥ ' इति शास्त्रेण
बाधिता । यदा तु कन्यादाने परस्वत्वापदनमात्रं, न
स्वस्वत्वनिवृत्तिरिति दानत्वस्यैवाभावाः विश्वादानादिष्विव,
तदा सुवपं न सापिण्ड्यनिवृत्तिः ।

' ब्राह्मणेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिरिवचनेन ' इति—

द्वितीयविकल्पसङ्गनम्—

नापि द्वितीयः, तादृशवचनस्य श्रीमद्भिरन्युप-
न्यासात् । यत्तु— ' एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके ', तथा ' स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सतमे
पदे ' इति च वाक्यद्वयमुपन्यस्तं, तत्राऽऽद्ये दम्पत्योः
पिण्डैक्यमात्रं बोध्यते, न पितृसापिण्ड्यनिवृत्तिः ।
अथ पिण्डशब्देन सापिण्ड्यमेव [पृ. ७१८] उच्यते,
तत्रापि तथैव, निवृत्तिपदाश्रवणात् । द्वितीयेऽपि तथैव
पितृगोत्रनिवृत्तिः श्रूयते, न सापिण्ड्यनिवृत्तिः, सापिण्ड्य-
पदाश्रवणात् । न च गोत्रनिवृत्त्यैव सापिण्ड्यनिवृत्तिः,
परस्परव्यभिचारेण व्याप्यभावात् ।

' मातुलादिकन्यापरिणयो वाचनिकः ' इति द्वितीयविकल्प-
सङ्गनं विमर्शितवचनत्वात्पर्याप्तत्वात्परिणयेन—

● यदपि चतुर्विंशतिमते (पट्त्रिंशन्तरे)— ' तृतीया

● मातुलादिकन्यापरिणयं निरापत्तं पूर्वं विकल्पवचं कृत्वा ' न

मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ' इत्यादिवचनं, तत्
' मातुलस्य सुतामूढ्वा ' इत्यादिना सत्प्रतिपक्षप्रस्तामेव,
प्रतिलोमादिसापिण्ड्यविषयं वेति न प्रकृतोपयोगि ।

यदपि ' ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । आमुरादि-
विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मयित् ॥ ' इति मार्कण्डेयवाक्येन
ब्राह्मासुरविवाहभेदेन गोत्रसापिण्ड्ययोः निवृत्त्यनिवृत्ती
प्रतिपाद्यते इत्युक्तं, तदपि न, सापिण्ड्यनिवर्तकपदाश्रव-
णात् । गोत्रनिवृत्तिस्तु आहुरेऽपि भवत्येव, ' पूर्वं परि-
ग्रहस्तेषां पश्चादोमो विधीयते । ' इति परि(ग्रह)-
शब्देन होमादिसत्तमपदप्रक्रमान्तसकलभार्यात्वोत्पादक-
संस्कारविधानात्, तत्र च सप्तमे पदे पितृगोत्रनिवृत्ते-
रावश्यकत्वात् । तस्मात् मार्कण्डेयवाक्यं आमुरादि-
विवाहेषु मातुः पिण्डदानादौ पितृगोत्रप्राप्त्यर्थम् ।
ब्राह्मादिवचनं तु दृष्टान्तार्थमनुवाद इति सर्वं सुखम् ।

यत्तु ' मातुलस्येव योपा ' इत्यादिभौतलिङ्गानुमित-
भूतिः अत्र प्रमाणमिति, तदपि ' आयाहीन्द्र पतिभि-
रोल्लितेर्भिर्यज्ञमिमं नो वाजसतो जुपस्व । तृता जहु-
र्मातुलस्येव योऽयं मागः पैतृष्वेसीमपाभिषीषः ॥ '

तावदाद्यः ' इति, ' नापि द्वितीयः ' इति चोपक्रम्य आद्यं
विकल्पद्वयं निराकृतम् । अथ सत्यपि स्त्रीयविकल्पनिराकरणे
द्वितीयविकल्पनिराकरणाद्विचिन्नाभोधनायाऽऽवश्यकोऽपि ' नापि
स्त्रीयः ' इत्युपक्रमस्तु न दृश्यते । नापि तावता अलं, ' तादृश-
वचनाभावात् ' इति हेतुकोत्पन्नवक्ष्यकत्वात् । स अन्वर्थमुच्यते
इति विभाज्ये । किञ्च, स ग्रन्थो यदि ' यदपि चतुर्विंशतिभित् '
(पट्विंशतमने) इत्याः प्राक् कल्प्यते, तदा ' यदपि- ब्राह्मादिषु
विवाहेषु ' इत्यादिरग्रिमो ग्रन्थो व्याजुष्यति, द्वितीयविकल्प-
संगतस्य तस्य स्त्रीयविकल्पेनासंगतेः । अथ ततोऽग्रे ' यत्तु-
मातुलस्येव योपा ' इत्यतः प्राक् कल्प्यते, तदा ' यदपि चतुर्विंश-
तिभित् ' (पट्विं०) इत्यादिग्रन्थव्याजोपः, स्त्रीयविकल्पसंगतस्य
तस्य द्वितीयविकल्पेन संगत्यभावात्, इति ग्रन्थस्य व्याजुल्ला-
प्रतीक्ये । तदिदं हेतुकादिप्रमादप्रभवं संभवति । अतोऽत्रैवं
स्वरथा कल्प्यते- ' परस्परस्यभिचारेण व्याप्त्वभावात् ' इत्यतः
परं ' यदपि- ब्राह्मादिषु ' इत्यादिः ' सर्वं सुरभम् ' इत्यन्तो
भूयः, ततः परं भूयितोः ग्रन्थः, ततः ' यदपि चतुर्विं० '
(पट्विं०) इत्यादिरिति ।

[पृ. ७१९] इति अपराकोदाहृतशालान्तरियश्रौत-
लिङ्गानुमितभूत्या सत्यपिपक्षप्रस्ताम् । तस्याश्च अर्थस्तेनैक-
व्याख्यातः- आयाहि इन्द्र, असदीयं यज्ञं अन्यैरपि
सोमपतिभिः ईक्षितेभिः स्तोत्रार्हैः सह, आगत्य च
वाजसतो सोमरूपाज्जोवनप्रस्तावे जुपस्व, सोममिति
संनध्यते । एवं प्रार्थ्य इन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपायैवादां करोति-
ये सोमपतयः भवता सह आयाताः ते सकृत्सोमपानेन
तृताः सन्तः सोमं जहुः त्यक्तवन्तः । के कामिव,
मातुलस्य सुताः पैतृष्वेसीमिव भार्यात्वेन अत्यन्तानभि-
लषणीयां त्यजन्ति, स्वकीयमातुलस्य संन्यस्ययोग्यत्वात्,
तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षताः । तव
पुनरयं सोमभागः अपामिवोषः सातत्येन आ कर्मसमाप्ते-
रिति ।

यदपि ' गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कः ' इति श्रुतेः
नौ आवयोः गर्भे जनितारौ त्वष्टा देवः दम्पती करिष्य-
तीति व्याख्यानं, तदपि ' नौ आवा जनिता जनयिता
देवः गर्भे नु गर्भे एव दम्पती कः कृतवान् ' इति
विचारण्यश्रीपादकृतव्याख्याविरुद्धत्वात् उपेक्षणीयम् ।
युक्तं चैतदेव, ' ओ चिदिति चतुर्दशस्य सूक्तस्य ओ
चित् पठूना वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः पृथययुग्मि-
र्यमी मियुनार्थे यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मिभ-
निच्छन् प्रत्याचष्टे ' इति सर्वांनुक्रमे अस्याः पञ्चम्या
कृत्वः यमं प्रति यस्या पूर्वपक्षत्वेनाभिधानात् । सिद्धान्तो
' न वा उ. ते तन्वा तन्वा(न्वं) संपृच्यं
पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः
कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥ ' (ऋष.
१०।१०।१२) इति । अस्यार्थः- हे सुभगे, ते- तव
तन्वा क्षरीरेण तन्वा(न्वं) स्वीयां तनुं न वा उ नैव
संपृच्यं संपर्कं (चं) विष्पामि । तत्र हेतुमाह- यः
स्वसारं [पृ. ७२०] निगच्छात् गच्छति तं लोकं
देवाश्च पापं पापिष्ठं आहुः । तर्हि मत्संतोषः कर्म
स्यादित्यत आह- मत्प्रमुदः मत्तः जायमानाः प्रमुदः त्वं
अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व । न ते भ्राता यमः एत-
त्कर्म वष्टि न काङ्क्षति इति यमेन त्रयस्याख्यानाच्च ।

अथ 'तृतीये संगच्छामहे' इति शातपथश्रुत्या मातुलकन्यापरिणयः सेत्स्यतीति, तत्रोच्यते— न ताव-
द्विधिवेन इदं गमकम्, उत्तमपुरुषधनवात् । नापि
विधिकल्पनया, '॥ वै सुखो व्यूहति' इति सुख्यूहन-
विधिशेषत्वात् । यदि अप्राप्तार्थकत्वेन अन्यरोपस्यापि
विधिकल्पकत्वं, तर्हि 'नापुंस्य लोकोऽस्ति' स्तीति)
तत्सर्वं पशयो विदुः । तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधि-
रोहति ॥' (ऐरा. १११२) इत्यस्यापि पुत्रोत्पादन-
विधिशेषस्य मात्रातिरामनविधिकल्पकत्वं केन बाधेत ।
अथास्य छन्दोगश्रुतिविरोधात् न विधिकल्पकत्वं, तर्हि
प्रकृते अपराकोदाहृतश्रुतिविरोधाच्च विधिकल्पकत्वमिति
समः समाधिः ।

अथ 'तस्मात्तु समानादेशे पुर्यादक्षा चाऽऽद्यश्च
जायेते' इत्यस्मात्तदर्थसिद्धिः, तदपि न, एकस्मादुत्पन्नयोः
प्रादुर्गमिन्योः दाम्पत्यस्य 'पापमाहुः यः स्वसारं निग-
च्छात्' इतिप्रत्यक्षश्रुतिप्राधित्येन मुख्यार्थासम्भवात् ।
अथ एकान्तरविषयस्यापि विषयितार्थसिद्धिः, तर्हि मुख्यार्थ-
स्यागाविशेषात् शास्त्रान्तरविरोधाच्च पञ्चपान्तरविषयस्या
एकपुरुषसत्तानगात् पञ्चमात्मसमादूर्ध्वमित्येवार्थः कुतो न
कल्प्यते ? यथा जातेष्टौ मुख्यकालभाषेन शास्त्रान्तरा-
विरोधाच्च आशौचानन्तरः पर्यंकालः कल्प्यते इति ।
न हि पञ्चम्या अव्यवहितस्यैव अपादानत्वमुच्यते;
चिरनिर्गतेऽपि पुरुषे 'गौडादागतः' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । तेन 'वाजपेयस्य यूपः' इतिपञ्चीकृत-
व्यवहितसंक्रमेऽपि पञ्चमुपपत्तेः 'यतो बंधमेदस्मा-
दाय गणयेत्' इत्यादिस्मृतिमूल्यमेवास्माः श्रुतेः कल्प-
यितुं युक्तम् । ननु— कल्प्यता— [पृ. ७२१] मन्दं,
तथापि पञ्चपान्तरकल्पने किं प्रमाणम् ? वाक्यशेषश्रुत-
तृतीयचतुर्थपुरुषसत्त्वयैव निराकाङ्क्षत्वादस्य वान्यस्य ।
उपसहृतश्चायमेवार्थश्चतुर्विंशतिमतस्मरणेऽपि— 'तृतीया वा
चतुर्थी वा पञ्चयोरुभयोरपि । विवाहयेदिति प्राहुः पाप-
दार्थाद्विरोधमाः ॥' इति । तस्मात्तिसदं एतावत्येवान्तरे
विवाहविधायकत्वमस्य इति चेत्, सत्यम्, तथापि
मातुलकन्यापरिणयनासिद्धेः (दिः), मातृपृथ्वीयादिपरि-
णयनप्रसङ्गात् । न च आचारभावेन तदपरिणयन-

सिद्धिः, प्रत्यक्षश्रुतिविहिते अनाचारस्याप्रयोजकत्वात् ।
न चास्य सामान्यरूपस्यापि 'मातुलस्यैव योषा'
इत्यादिलिङ्गकल्पितविशेषश्रुत्युपसंहारेण नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, अपरात्रोदाहृतश्रुतस्यागालिङ्गविरोधेन तदुदाह-
विधायकविशेषश्रुत्यनुमानस्यैवासंभवात् । किंच, मातुल-
कन्यापरिणयनपरत्वे तयोः श्रुतिस्मृत्योः तृतीयपुरुष-
संकीर्तनमेव कर्तव्यं, न चतुर्थपुरुषसंकीर्तनम्, तस्य
मातुलत्वामायात् । तस्मादेवं मातुलकन्यापरिणयनपरत्वेन
व्याख्येयम् । किं तर्हि, त्रिपुरुषसापिण्ड्यकीर्तनं प्रति-
लोमजविषयं व्याख्येयम्, त्रिपुरुषानुलोमजसापिण्ड्यसम-
मित्याहारात्, 'त्रयोऽनुलोमजैर्मत्याग्या द्वावेव प्रति-
लोमजैः ।' इति उशनःस्मरणात्, तेषां तथा आचार-
दर्शनाच्च ।

मातुलश्रुतिरूपपरिणयपरिणयबोधिरूपतानिराकरणम्—

अथ विधिनियेषयोः प्रत्यक्षश्रुतिलिङ्गद्वयानुमितश्रुति-
द्वयमूलकयोस्तुल्यबलतया विरुद्ध एव देशभेदेन
व्यवस्थितो मन्तव्यः । तथा च बौधायनः— 'पञ्चधा
विप्रतिपत्तिदक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षिणतस्तान्यनु-
व्याख्यास्यामः । यथेतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया
सह भोजनं पुरुषपितृभोजनं मातुलपितृभोजनद्वित्वपरि-
णयनमिति । अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो-
[पृ. ७२२] दक्षिणवह्नार आपुषीयकं समुद्रयान-
मिति । तनेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतरदितरस्मिन् ।
तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । अस्मादर्थः—
विप्रतिपत्तिः विरुद्धार्थानुष्ठानम् । इतरदिति । दक्षिण-
देशीयं कर्म उत्तरदेशे उत्तरदेशीयं च कर्म दक्षिणदेशे
कुर्वन् दुष्यति, न स्वस्वदेशे, तत्रतत्र देशनिबन्धन-
प्रामाण्यात्, इति चेत्, न, 'मिष्येतदिति गौतमः ।
उभयमेव नादियेत् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति बौधा-
यनेनैवापि निरूपितानिराकरणात् ।

मातुलश्रुतिरूपपरिणयपरिणयबोधिरूपतानिराकरणम्—

तर्हि कथमेवं विशेषः परिहर्तव्यः ? प्रमिताशरोक्त-
प्रक्रमेण इति ब्रूमः । तथा हि— 'स्वस्वदेशो मनयो-
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यात् तया तानि निर्मूयाद-

थानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यखरवर्णसामा-
न्यान्निर्गमात्' (नि. २।१) इत्यादिनिरुक्तपरि-
भाषया भुतिस्मृतिविरुद्धस्यार्थस्य अनन्वितत्वेन प्रादे-
शिकविकारेण अर्थे निर्णीय अविरुद्धोऽर्थः संपादनीयः ।
स च यथा— 'आ नो मर प्रमगन्दस्य वेद'
इत्यादौ नित्यानित्यसंयोगविरोधेन प्रसिद्धमपि राजानं
प्रमगन्दपदस्य अर्थे विहाय 'प्रकृष्टं मक्षं गमयिष्यतीति
यो ददाति स प्रमगन्दः' इति व्युत्पत्त्या यार्धुपिकः
प्रमगन्दपदस्य अर्थः कल्प्यते । यथा वा कीकटशब्दायै
प्रसिद्धमपि देशविशेषं विहाय 'किं कृतेन इति ये वदन्ति
ते कीकटा नास्तिकाः' इति कल्प्यते । तथा 'मातु-
स्तुल्यं लक्षणं यस्य' इति निरुक्त्या मातुलशब्देन मातु-
मुखौ गृह्यते । पितृष्वसामान्येन च 'स्वसा नुअसा
स्वेषु सीदति इति वा' इति च निरुक्त्या पितुः स्वे रूपे
सीदति इति पितृष्वसा इति पितृसदृशमुखी इत्यर्थो
निर्णयः । तथा च मातृमुखेन पुरुषेण पितृमुख्यां कन्या-
यामुत्पादिता कन्या यथा भजनीया भवति तथा इयं यथा
तव भजनीया इत्यर्थः । [पृ. ७२३] उक्तं च सामु-
द्रिककारे— 'घन्या पितृमुखी कन्या घन्वो मातृमुखः
सुतः । तयोर्घन्यतरोत्पन्ना कन्या भाग्येन लभ्यते ॥'
इति । 'मातुलस्वेष योपा पैतृष्वसेयीच' इति च
दृष्टान्तद्वयं विशिष्टकन्याऽल्लामे अन्यतराऽपि प्रशस्तेति
गमयितुम् । यद्येवमपि 'मातुलस्य योपा पैतृष्वसेयी
लोकस्य भजनीया' इत्यन्यथे लोकस्य इति कर्त्तव्या-
हारो दोषः, तर्हि 'मातुलस्य योपा कन्या भागि-
नेयस्य पैतृष्वसेयी मातुलपुत्रस्य' इति भवतां
अप्याहारद्वयं कथमदोषमापद्यते । वस्तुतस्तु अस्माकं
इदमपि नाप्याहारः, यतः मातृस्तुल्यं लक्षणं नाम यस्य
इति व्युत्पत्त्या मातृसमाननामा पुलोमापत्यं पुलोमा
गृह्यते । तस्य मातुलस्य पुलोमः या अपत्यं शची सा च
पैतृष्वसेयी, पितृणामग्निष्वात्तादीनां स्वसा शची, तदपत्य-
त्वात् । शची इन्द्राणी यथा ते भागः तथा इयं यथा ते
भाग इत्यर्थः । तदेतत्सर्वं महामारुतमत्स्यपुराणादिषु
श्वश्रममिहितम्— 'पुलोमा कालवा चैव वैश्वानरसुते

उमे । बहुपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥ तयोः
पुनसहस्राणि पट्टिर्दानवनन्दनाः ॥' इत्युपक्रम्य,
'पुलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ।' इति
मध्ये अभिधाय, 'वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहा-
र्णवा ।' इत्युक्त्वा, 'स्वर्भानोस्तु प्रमा कन्या पुलोमस्तु
शची सुता' इत्यन्ते अभिहितम् । तथा— 'अग्नि-
ष्वात्तादिभक्तानां तु पितृणा सा शची स्वसा ।
[पृ. ७२४] पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शची
सुताम् ॥' इति । तथा— 'शच्यां तु जनयामास
जयन्तं तनयं हरिः' इत्यादि । तस्मादिदमित्यमेव
भ्याख्येयम्, 'इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेत्स्यश्रुताद्रेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥' इति स्मरणात् ।
तस्मात् एतन्मन्त्रलिङ्गकल्पितविधिवदीन मातुलकन्या-
परिणयनं न कथंचन सिध्यति । यदस्य 'आगमिष्यन्ति
शक्रो देवताः' (नि. १४।३१) इत्याद्येतन्मन्त्रनिरुक्त-
त्वेन केचित्पठन्ति, तदपि सर्वदैशीयवैदिकपाठभावेन
भाष्यकारपरिग्रहेण च न प्रमाणत्वेन शङ्कनीयम् ।

महत्वायपि मातुलादिकन्यापरिणयनं दुराचार इव—

यदपि प्रयुम्नानिरुद्धार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयनं
अत्र प्रमाणमिति, तदपि विधययोः प्रभावस्तुल्योः परि-
णयनवत्, 'कतकभरद्वाजी भृत्यस्य भायै जग्मुः',
'वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालामुपयेमे', 'प्रजापतिः स्वां
दुहितरमभ्यध्यायत्' इत्यादिवत्, परशुरामस्य मातृविर-
श्छेदवत्, पाण्डवानां द्रौपदीपरिणयवच्च धर्मन्यातिक्रम
एव, प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिविरोधात् । तथा च गौतमः—
'दृष्टो धर्मन्यातिक्रमः साहसं च महताम्' इति ।
न च तैः कृतमिति असंदादिभिरपि कर्तव्यम् ।
तत्रापि हेतुमाह स एव— 'अवरदोर्वल्वात्' इति ।
अवरयोः असंदादीनां दुर्वल्वात् । तथा च श्रूयते—
'तेषां तेजोविरोधेण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्वीय
प्रयुज्जानः सीदत्यवरको जनः ॥' इति । 'अनुष्ठितं तु
यद्देवैर्मन्त्रिमिथन्दनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म
समाचरेत् ॥ इति । भागवतेऽपि— [पृ. ७२५]
'तेजीयसा न दोषाय बहोः सर्वभुजो यथा ।' इति । अतः

एव बृहस्पतिरपि— 'उदुहते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः' इति अनाचारेष्वेव तत्परिगणयति ।

इताचारोऽपि मातुलदिकन्यापरिणयः कलौ वर्ज्यः—

सोऽपि कलौ निषिद्धः, 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा' इति ब्रह्मपुराणात् । मातुः सपिण्डो मातुलः । अत एव कलिनिन्दाप्रक्रमे व्यासोऽपि— 'तृतीयां मातुतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्दिष्टिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥' इत्यलं वृद्ध-विरोधेन ।

पूवरयोर्मात्रादिसाम्ये विरुद्धसंबन्धा, सा न परिणया—

अथ विरुद्धसंबन्धा— तत्र गृह्यपरिशिष्टम्— 'अवि-रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्' इत्युपक्रम्य 'दंपत्योर्मियः पितृ-मातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धा, यथा भार्यास्वसुर्दहिता पितृव्य-पत्नीस्वसा च' इति । पितृमातृसाम्ये इत्युपलक्षणम् । तेन भ्रातृभगिनीसाम्ये स्नुषाश्वशुरादिसाम्येऽपि नोद्वाहः, विरुद्धसंबन्धाविरोधात् । तद्यथा— पितृव्यपत्नीस्वसुः सुता भगिनीसमा भवति, पितृव्यशालिकाया मातृव्यसूतुल्य-त्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि श्वशुरेण नोद्वाहा, स्नुषा-तुल्यत्वात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । अत एव बौधायनः— 'मातुः सपत्न्या भगिनीं तल्लुतां चापि वर्जयेत् । पितृ-व्यपत्न्या भगिनीं तल्लुतां चापि वर्जयेत् ॥' इति ।

धर्मद्वैतनिर्णयः*

[पू. ११६-१२१]

औपदेशिकसापिण्ड्यम्; अर्थां वरे च पृथगेव

सापिण्ड्यम्, उभयतस्तस्मिंश्चिद्विवाहप्रयोजिका—

[पू. ११६] अथौपदेशिकसापिण्ड्यम् । यात्रा-कारणे तु कल्पे उक्तेः मुख्यामाये प्रवृत्तिराम्यादुपस्थित-मातिदेशिकं सापिण्ड्यं, तन्निरूपयितुं तदपेक्षितमौपदेशिकं सापिण्ड्यं निरूप्यते । 'गणेशरामौ पितरावपि नत्वा करोत्यमुम् । औपदेशिकसापिण्ड्यनिर्णयं भट्टशंकरः ॥' इह पञ्च सर्वस्मृतिषु 'असपिण्ड्याम्' इति परिणयकन्याया विशेषणं श्रूयते । तथा 'एतैरेव गुणैर्मुक्तः' इति वरे-ऽपि तदतिदिश्यते । अत एव वरनिरूपितं कन्याया

कन्यानिरूपितं च वरे पृथगेव सापिण्ड्यम् । न तु संयोगवद्भासज्यवृत्तुमयनिरूपितमेकमेव, यतोऽन्यतरतो निवृत्ते तस्मिन्निवृत्तं, तथा सति कन्यावरयोर्ममयोरप्य-सापिण्ड्यविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरन्यतरत्रैव तदुक्त्योभयशोकेः फलत्वात् । तथा च शिष्टतरदाक्षिणात्याना सर्वेषाम-विप्रतिपन्नो व्यवहारः 'एकतो निवृत्तं सापिण्ड्यं, नान्यतः' इति ।

'असपिण्ड्याम्' इति पर्युदासस्य निषेधतुल्यफलता—

तथा यद्यप्ययं नञ्समासबलत् पर्युदासः प्रतीयते, न प्रतिषेधः । नञो हि क्रियान्वये स भवति, 'प्रसज्य-प्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्' इति तद्वद्विधानात् । न च पर्युदासनीयानुष्ठाने पर्युदासेन दोषो बोध्यते 'न होतारं वृणीते' 'नानुष्ठायेषु' इतिवदविहिताप्रतिषिद्ध-त्वात् । तथापि इह सपिण्ड्याविवाहे प्रायश्चित्तसंस्कारात् पर्युदासोऽप्ययं निषेधतुल्यफलः ।

न्यूनसापिण्ड्यविषयोऽर्वाङ्निषेधपरः, ब्राह्मादिषु दानेन

पितृसापिण्ड्यं न दिवर्तते, मातुलदिकन्या-

परिणयो इताचार एव—

अत्र प्रयोगपारिजाते सप्तपुरुषान्तरालोऽपि केचिदभ्य-नुज्ञाविषयो लिखिताः— षट्त्रिंशन्मते— 'तृतीयां मातुतः कन्या तृतीया पितृतस्तथा । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्घ्रिर यमः ॥', चतुर्विंशतिमते— 'तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोर्बभूयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्घ्रिर यमः ॥', पैठीनसिः— 'श्रीनवीत्य मातुतः पञ्चातीत्य पितृतः' इति । तान् दृष्ट्वा केचि-सथैवानुतिष्ठन्ति । तत् शिक्षानामसंमतम् । तथाहि— तत्र यदि तावदेवमुच्यते— ब्राह्मादिविवाहेषु दानात्सापिण्ड्य-निवृत्तेस्तत्रोत्पन्ना असपिण्ड्येवेति ईदृशे विषये दोषामात्र इति । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये च दानात् सापिण्ड्यनिवृत्ति-मार्गधनार्थाः स्मृतिरन्तावल्यादिषु मातुलकन्यापैतृ-व्यसेयीविवाहस्यापनार्थमुक्तेति । तत्तावदयुक्तम्, दानेन सापिण्ड्यनिवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यत् प्रमाणमुक्तं तैः 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तदा कन्यका भवेत् । भर्तृ-गोत्रेण कर्तव्यास्त्रास्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥' इति मार्क-ण्डेयपुराणान्वयं, तत्र योभ्यवस्यामाप्रमुक्तम्, न

सापिण्ड्यव्यवस्थाऽपि । अत एव विज्ञानेश्वरेण मातृ-
 सपिण्डनव्यवस्थाया ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नस्तु पित्रा भर्ता
 श्वशुरा सह मातुः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्युक्तम् । तथा
 ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि गोत्रे विकल्प एवोक्तः । न च
 दत्तके दानस्य दातृसापिण्ड्यनिवर्तकत्वप्रतिग्रहीतृसापिण्ड्य-
 संपादकत्वदर्शनान् ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि तथैव
 कल्प्यम्, सामान्यतो दृष्टस्येदृशे विषये प्रामाण्यायोगात् ।
 पुत्रप्रतिग्रहविषेस्तु अवयवानुवृत्तिप्रयुक्तकार्यनिवृत्तिरुपा-
 दयितुः प्रतिग्रहीतुश्च तत्कार्यप्रवृत्तिरेव प्रयोजनं, कन्यादाने तु
 पित्रुद्धारोदिति वैषम्यम् । यदि तु पुत्रदानप्रतिग्रहे 'गोत्र-
 रिक्ये जनयितुर्न भजेइतिमाः मृतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो
 व्यपैति ददतः स्वधा ॥' इति मनुवाक्ये गोत्रग्रहणस्य
 सापिण्ड्योपलक्षकत्वाद्यभाशुते च समग्रत्वस्याप्यनिवृत्त्या-
 पत्तेस्तद्वत्कन्यादानेऽप्युच्यते, तत इह 'स्वगोत्रादभ्रस्यते
 नारी विवाहात्सप्तमे पदे' इति यत्ने गोत्रग्रहणमुपलक्षणं
 सापिण्ड्यस्य स्यात्, ततश्च विवाहहोमसप्तपद्यादेरुत्तरा-
 दिविवाहचतुष्टयेऽपि सत्यात्तत्रापि सापिण्ड्यनिवृत्तिरप-
 येत । तस्मात्कन्यादाने पित्रुद्धारयेव फलम् । सप्तपदानु-
 [पृ. ११७] याचनिकी गोत्रमाप्तिनिवृत्तिः । सापिण्ड्य-
 निवृत्तिस्तु गोत्रान्तरापत्तिरिव विवाहे नैव । पुत्रप्रतिग्रहे
 तु पुत्रग्रहणस्य संवन्धिगन्धर्वात्पुत्रं दानप्रतिग्रहण्यं कुर्या-
 दिति वाक्यार्थेऽनन्यप्रयोजकत्वेन जाते दातुरवयवानुवृत्ति-
 निवृत्तिप्रतिग्रहीतृपयानुवृत्तिप्रवृत्तिप्रयोजनमुख्यत्वात्तद्व्या-
 यगतमपरित्यजतैव मनुना गोत्रनिवृत्तिरप्यधिकोक्तेति
 वैषम्यम् ।

किंच, व्याप्यपुत्रत्वापत्तिनिवृत्तिभ्यामेव व्यापकसापि-
 ण्ड्यापत्तिनिवृत्ती अनुमेये दत्तके, न तु कन्यादाने तादृग-
 नुमापकमिति । अत एव विज्ञानेश्वरेण 'प्रजानां प्रेत-
 नितरे कुर्युः' इति पित्रादीनां सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहा-
 रोपापराद इत्युक्तम् । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये च दानेन
 सापिण्ड्यनिवृत्तौ मातृपुत्रतादिकन्या परिणेत्या स्यात्, तथा
 पुत्रिकाकरणेऽपि दानविधिवन्मातृ सापिण्ड्यनिवृत्त्या-
 पत्तेस्तःपिनिवृत्तिरपि स्वमतो विवृणोतेन मातुः सपिण्डी-
 करणादिक्रिया न स्यादित्यादिप्रवृत्तिरप्येव पक्षोऽस्माभि-
 र्मातृपुत्रतापरिणयस्य दुर्गवात्तनुवृत्त्यादयन्तिः शास्त्र-

दीपिकाप्रकरोः निरस्तः । अथोच्यते- दानेन सापिण्ड्या-
 निवृत्तावपि असपिण्ड्यामिति च निषेधे चतुर्थादी प्रवृत्तेऽपि
 पट्विशिष्टतत्तत्तुविंशतिमतपैठीनसिवाक्यैः विदोषविषयैः
 सामान्यविदोषपन्थायेन सामान्यरूपसपिण्ड्यानिषेधो बाध्यत
 इति । तदप्युक्तम्, असपिण्ड्यामित्यस्य सामान्यशास्त्रत्वा-
 भावात् । तथाहि- 'पञ्चमात्सत्तमादूर्ध्वम्' इत्येतत्
 'असपिण्ड्याम्' इत्येतच्चान्योन्याकाङ्क्षया विवाहप्रकरणा-
 ज्ञानाच्चैकवाक्यतामापद्यते सप्त नोद्वेदिति । ततश्च
 सप्तापि विषयीकुर्यन् निषेधोऽयं विशेषशास्त्रमेव जात-
 मिति न पट्विशिष्टतत्तत्तुविंशतिमिति सामान्यविदोषपन्थायेन
 बाध्यते । न वा सावकाशशान्तिरवकाशाशान्तायेन । अयं च
 न्यायः 'पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात्'
 (जैसू. २।२।७।२१) इत्यधिकरणे सिद्धः । यथा हि
 तत्र 'सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभते' इत्यत्र कर्मैक्ये
 एकपशुनिष्पन्ने एकस्मिन्नेकादशावदानगणे चोदकप्राप्ते
 उपादीयमाने सप्तदशानां साधनतयोपादानमुक्तं बाध्यते-
 त्युक्तम्, एवमनापि पट्विशिष्टतत्तत्तुविंशतिमिति तृतीयादिकन्या-
 यामवर्णयमानायां 'सप्त वर्ज्याः' इति सप्तानां वर्जनमुक्तं
 बाध्यतेति भीमांसाधिकरणविरोधः । किंच यथा तत्र
 चोदकोपदेशयोर्विरोधो यागान्तरकल्पनया समाधीयते
 तथेहापि 'सप्त न परिणेत्याः' 'तृतीया परिणेत्या' इत्य-
 नयोर्विरोधो द्वितीयादिपरिणये दोषाधिक्यकल्पनया समा-
 धीयत इति न किंचित्केनचिद्वाच्यमिति । तदेतदेवामिमेव
 विज्ञानेश्वरेणोक्तम्- "यत्तु 'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः
 पितृतस्ताया' 'श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः'
 इति, तद्वर्गाद्विनेषार्थे, न पुनः प्राप्त्यर्थम्" इति ।
 निषेधशब्दस्तु प्रयुक्तदोषविदोषप्रतिपादनार्थः । ईदृशं
 चोदाहरणं हेमाद्रिणोक्तम्- "वामनपुराणे- 'नन्दामु
 नाभ्यप्रमुपाचरेत शौरे च रिक्तास्तु जयास्तु मांस्तु ।
 पूर्णामु योषित्परिवर्जनीया ॥' इति सामान्यनिषेधेऽपि
 'पञ्चमां तैश्चमनायुष्यम्' 'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टमां
 च विचारद । तैश्च मांश्च व्यवापं च धुरं च परिनिर्-
 येत् ॥' इत्यादिविदोषनिषेधादोषाधिक्यम्" इति ।
 अवश्यं च संनिहिते संख्ये दोषाधिक्यं स्पष्टहितसंख्ये
 दोषात्यन्तं सर्वोपनिर्दिष्टम् । न हि भगिन्मुद्रादे निवृत्त्य-

पुत्र्युद्वाहे च तुल्यो दोषः । एवं प्रपितामहस्य चतुर्थ-
पञ्चमादीनां च संततौ योज्यम् । अत एव तद्वमनेऽपि
प्रायश्चित्तात्यवमहत्वे स्मृतिपूक्ते ।

नूनसापिण्ड्यानामनुकल्पविराकरणम्—

एतेन माषवाचार्यैर्विशानेश्वरमतमुक्त्वा स्वयं पट्ट-
त्रिशन्मतादिविशेषवाक्यानां यद्वत्यन्तरं कृतं अनुकल्पो
वेति तदपि परास्मम् । अनुकल्पेऽपि हि तृतीयचतुर्थ-
पञ्चमपद्यानां तुल्यानुकल्पत्वायोगात् [पृ. ११८]
आवश्यकौ दोषगुणलघुभावकल्पना । एवं चेत्तैव कल्पना-
ऽस्तु, किमनुकल्पकल्पनयेति । किंच तैर्त्राक्षरिविवाहे
सापिण्ड्यनियेधाम्प्रतुर्देवोक्तवाक्यासताने सर्वत्रापि
दोषामावाधानुकल्प इत्यासुरादिविवाहविषय एवानुकल्पः
समतस्तोषाम् । ब्राह्मादिविवाहे तु सापिण्ड्याभ्युपगम-
वादिना केचिदनुकल्पो नेष्ट एवेत्यलमतिप्रपञ्चेनेत्यु-
परम्यते ।

आतिदेशिकतापिण्ड्यम् ; तच्च सापत्नमातामहमाभ्य

चतुर्भुजम्—

अथ आतिदेशिकसापिण्ड्यनिर्णयः— एवं निर्वाच्य-
पिण्ड्यनयेन सापिण्ड्यं निरस्य एकशरीरान्वयेन विशाने-
श्वरादिभिर्निर्णीतमौपदेशिकं सापिण्ड्यं निरूपितम् ।
अयेदानीमातिदेशिकं सापिण्ड्यं निरूप्यते । तच्चाति-
देशिकं सापिण्ड्यमाह सुमन्तुः— 'पितृपत्न्यः सर्वा मातर-
स्तद्भ्रातरो मातुलस्तद्भगिन्यो मातृभ्यस्तददुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भगिनेयान्यन्यथा संकरकारिणः स्युः'
इति । अत्र सपत्नमातामहाकृत्स्थाचतुर्भुजं सापिण्ड्या-
तिदेशो वाक्यार्थस्वात्पर्यविषयीभूतः । तथाहि— विशिष्ट-
विधिनेव यत्रैकविधिना अपरविधिराखेपतो लभ्यते तत्र न
प्रत्येकं विधिरायास्यते । यत्र त्वेकविधिनायाखेपो न
लभ्यते तत्र प्रत्येकमायास्यते विधिः । तदिदं यौगं-
मास्यधिकरणे आचार्यैर्विस्तारेणाम्नेयवाक्ये निरूपितम् ।
तद्यथा विद्वद्राक्यविहिते कर्मणि गुणविविधे अग्नेय-
पदार्थविधिनाऽष्टाकपालपदार्थविधिराखेपतो न लभ्यते,
यथा वा अष्टाकपालपदार्थविधिना आग्नेयपदार्थ-
विधिः, एवमिह सुमन्तुवाक्येऽप्यन्यतरविधिनाऽन्य-

तरदाखेपतो न लभ्यते । न चात्र ग्रहवदेकमुद्देश्य-
तावच्छेदकमप्यस्ति सपत्नमातृभ्रात्रादिषु । तेन सपत्न-
मातृभ्रातरमुद्दिश्य सापिण्ड्येऽतिदिष्टे सपत्नमातृ-
भगिनीमप्युद्दिश्यावश्यं सापिण्ड्यातिदेशाय पृथक् प्रयत्न
आस्थेयः । अथापि सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योः सपत्नमाता-
महापत्यत्वमेकमनुगतं ग्रहत्ववदुद्देश्यतावच्छेदकमुच्यते,
एवमपि तदुद्दिष्टता तेनोद्देश्यतावच्छेदकेन क्रोडीकारा-
भावादवश्यं तत्र सापिण्ड्यातिदेशाय पृथक्प्रयत्नोऽङ्गीकार्य
एव । एवमुत्तरञ्च । ततश्च वाक्यभेदः । एवं सापिण्ड्यानु-
वादेनानेकेषां सपत्नमातृभ्रात्रादीनामुपादानाभ्युपगमेऽपि
वाक्यभेद एव, सापिण्ड्याप्राप्तेश्च न तदनुवादसंभवः ।
तेनेह वाक्ये 'तदुद्दिष्टरश्च भगिन्यः' इत्यत्र तच्छब्द-
परामृष्टयोः सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योर्दुहितृणामेवोपादाने-
नानुपात्तानामपि सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योः पुत्राणां संप्रहः
सिध्यतीति तेऽप्युपलभ्यन्ते दुहितृपदेन । ततश्च तदुत्तर-
वाक्येऽपि तदपत्यानीत्यनेन दुहितृपत्यानीव पुत्रापत्या-
न्यपि गृह्यन्ते इति । एतेनैव तदुद्दिष्टरश्चेति चकारस्य
सर्वत्रानुपगमं कृत्वा दक्षिणामिवोद्दिश्य गद्यादयः सापिण्ड्य-
मुद्दिश्य सपत्नमातृभ्रात्रादयः परस्परसमुच्चिता विधीयन्ते
इति वाक्यभेदोद्धारः परास्तः । चकारानुपगमेऽशोप-
प्रसङ्गश्चास्मिन्पक्षे स्यात् । अतोऽवश्यं प्रातरवात्सपत्न-
मातृभ्रात्रादीनेवोद्दिश्याप्रातसापिण्ड्यातिदेशविधिराच्यः ।
तत्र च प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमाप्त्या ग्रहैकत्वाधिकरणोप-
पादितो वाक्यभेदो बुद्धर आपद्येत । तस्मादेव सुमन्तु-
वाक्यस्यार्थः— 'भ्रातृभगिनीदुहितृपत्याश्चैः सपत्नमाता-
महात् कृत्स्नाचतुर्थमभिधाप्य सपत्नमातामहकुलं
लक्षयित्वा तेन सह यस्य सापत्नमाता तस्य मातुलमातृ-
प्यसुभगिनीभगिनेयपदेनैक्षितं सापिण्ड्यं विधीयते इति
सिद्धम् । दुहितृपदेन पुत्राणामप्युपलक्षणम् । तत्पुत्राणां
च भगिनेयानीत्यनेनेति ।

'असपिण्डा च या मातुः' इति मनुवचनमिति—

देशिकसापिण्ड्यविषयम्, तस्य 'पञ्चमास्तममा-

दूर्ध्वम्' इति याज्ञवल्क्यवचनेन बाधश्च—

एवं सिद्धे सति यस्य सपत्नमाता तदपत्यस्यापि
'असपिण्डा च या मातुर्सगोत्रा च या पितुः । सा प्रसस्ता

द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ' इति मनुवचनाद-
सापिण्डयेऽपि निषेधो द्रष्टव्यः । न चास्य ' पञ्चमा-
त्सतमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा ' [पृ. ११९]
इत्यनेन समानार्थत्वम्, लक्षणाप्रसङ्गात् । न च
मातुतः पठे पितृतोऽष्टमेऽपि चातिप्रसङ्गात् तत्र
च शिष्टाचारविरोधादलक्षणा, ' पञ्चमात्सतमादूर्ध्वम् '
इत्यनेनैव मनुवचनस्य बाधात् । ननु पञ्चमात्
सतमादूर्ध्वमित्यपि सामान्यवाक्यं सप्तमनवमादौ च
सावकाशम् । मनुवाक्यमपि ' असपिण्डा च या
मातुः ' इत्येतदौपदेशिकसापिण्ड्यविषयत्वात् सामान्य-
वाक्यं आतिदेशिकसापिण्डये च सावकाशमिति कथम-
नयोर्मध्ये याज्ञवल्क्यस्यैव बलीयस्तोच्यते । उच्यते—
यद्यप्यत्र सामान्यविशेषन्यायेन सावकाशनिरवकाशन्यायेन
चाप्यबाधकभावव्यवस्था न संभवति, तथापि ' विधि-
स्पृष्टे निषेधो नायतरति ' इति न्यायान्तरतो मनुवाक्यमेव
बाध्यते । तथाहि— यद्यप्यसपिण्डेति तत्र उपपद-
संज्ञान्धमातुसपिण्डाव्यतिरिक्ता दारकर्मणि प्रशस्तेति पर्यु-
दासः प्रतीयते, तथापि यथा ' असपिण्डां यवीयसीम् '
इत्यत्र पर्युदासाश्रयणे सपिण्डापरिणये दोषो न स्यादिति
तत्सिद्धये निषेध एवाभ्युपेक्षते निषेधफले वा पर्युदासः,
एवमिहापि । ततश्चौपदेशिकसापिण्ड्यस्यैव गृहापत्यादौ
' पञ्चमात्सतमादूर्ध्वम् ' इत्यभ्यनुशाविधिप्रवृत्तेर्वैधी प्राप्ति-
मुपजीव्य ' मातुरसपिण्डाम् ' इति निषेधप्रवृत्तिर्वाच्या ।
आतिदेशिकसापिण्ड्यस्यैव तु कस्यचित्परिणयाम्भ्यनुशाविधे-
रेवाभावाद्ग्राह्यप्राप्तियेवोपजीव्य मातुरसपिण्डामिति निषेधः
प्रवर्तते । तत्रापि निषेधो विनिगमनादिरहात्पञ्चमात्सतमा-
दूर्ध्वमिरयनेन विधिना तस्यैव प्रवर्तितं (१) शक्नोत्येव
रागतः प्राप्तिमुपजीव्येति न वैधी प्राप्तिं यावत्प्राप्तिरिति
मातुरसपिण्डामिति निषेधस्य रागप्राप्तिविषये आतिदेशिक-
सापिण्ड्य एव प्रवृत्तिः । सोऽयं न्यायो हेमाद्रिणा
कालनिर्गमे शिवरात्रिप्रकरणे ' यदा पूर्वं मध्यरात्र-
स्यापिनी तदा तस्यामुशोभागामुत्तरदिने रात्रावप्यनु-
मुत्तायां चतुर्दश्यां तदन्त एव पारता कर्षा ' इति साधयितु-
मुक्तः । ' रात्रिभोजनेऽपि बाधकमात्राया निषेधस्य
रागनाशभोजनविपर्ययस्यैव प्रसङ्गमात्रमे विधिरूपे निषेधा-

प्रवृत्तेर्विधिवैषम्यविकल्पादिप्रतिप्रसङ्गादमीयोमीयहिंसादि-
वत् । उपपादयिष्यते चैतत्तैलाम्यङ्गकालनियमप्रस्तावे '
इति । तत्रापि— ' अत्रापि काचित्सु तिथिषु तैलाम्यङ्गो
विहितः प्रतिपिदश्च ' इत्युपक्रम्य ग्रन्थः— ' निषेधस्य राग-
प्राप्ततैलाम्यङ्गविषयत्वादिरहिततैलाम्यङ्गविषयत्वे विकल्प-
प्रसङ्गाद्ग्राह्यप्राप्तविधिप्राप्तोभयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र
विधिसापेक्षो निषेधोऽन्यत्र तन्निरपेक्षः ' इति विधिवैषम्यं
प्रसज्येत इति । अपि च ' ऊर्ध्वं सप्तमासितृवन्धुभ्यो
मातृवन्धुभ्यश्च पञ्चमातुद्वहेत् ' इत्यादि गौतमीयादि-
विवाहविधेः पुत्रोत्पत्तिफलकतया काम्यत्वात् ' काम्यं
नित्यस्य बाधकम् ' इति न्यायेनापि ' मातुः सपिण्डा
नोद्गच्छा ' इति नित्यनिषेधबाधकत्वं युक्तमिति ।

अपि च सामान्यविशेषन्यायेनाप्यत्र बाध्यबाधकभावः
संभवति । तथाहि— ' असपिण्डां यवीयसीम् ' इत्येत-
त्संनिधिवलात्तथा ' सापिण्ड्यं सातपूरुपम् ' इत्येतेन सह
समानमूलकत्वाच्च ' पञ्चमारसतमादूर्ध्वम् ' इत्येतदौप-
देशिकसापिण्ड्यमात्रविषयं, नातिदेशिकसापिण्ड्यविषय-
मित्यविवादम् । अतो नेतरसामान्यवाक्यं, किंतु विशेष-
वाक्यमेव । ' असपिण्डा च या मातुः ' इति माननं
तु औपदेशिकातिदेशिकयोः सापिण्ड्ययोः प्रवर्तमानं
स्पष्टं सामान्यवाक्यमिति याज्ञवल्क्येनैव विशेषशालेन
बाध्यते ।

अतु याज्ञवल्कीयं सावकाशं, नवमादावपि प्रवृत्ते-
रिति, तत्र, ऊर्ध्वशब्दस्याव्यवहित एवौत्तराग्निरुपगुत्तेः ।
मानववाक्यप्रवृत्तौ हि सत्यां व्यवधानमाधीयते । तत्र-
वृत्तिश्च न निश्चितेति तस्यां दशायां सामान्यविशेषमात्रेणैव
बाधो भवति । तस्मात्सामान्यविशेषभावेनापि मानव-
स्योपदेशिकसापिण्ड्यस्यैव बाधः शक्य उपपादयितुं
मीमांसामांसलमतिमिरिति नातिप्रसङ्गो मानवस्येति न
शिष्टाचारविरोध इत्युपरम्यते ।

मनुवचनस्याऽऽतिदेशिकसापिण्ड्यविषयकत्वे मदन-

पारिजातसंमतिः तदभ्युपगमनं च-

[पृ. १२०] न चेदं स्वक्रोत्तकृद्विजं कानि निवर्त्ते
ऽनुकृत्वादिति शङ्कनीयम्, मदनपारिजाते एव प्रति-
पादनात् । तथा च तद्ग्रन्थः— ' बाधं, सप्तमादूर्ध्व-

कुलसपिण्डा मासगोत्राणि भवति मातृसपिण्डा चेति
 तत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते— मातृसपिण्डेति । अस्याय-
 मर्थः— मातृसपिण्डेतिपदकृत्योक्तः प्रकृतत्वान्मातृशब्दस्य
 च संबन्धिशब्दत्वेन परिणेनपेक्षया मनुवाक्यप्रवृत्तिः (१३)
 इह ग्रन्थे वरमातुर्या सपत्नमाता तस्या या पितृकुल-
 सपिण्डा सा मातुर्वरमातुरसगोत्रा तस्या एव च सपिण्डा
 चेति । अयमेवास्यार्थः । यदि तु वरमातुर्या सपत्न-
 मातेति न योग्यते तदा शुद्धाशुत्तरी मातृशब्दो क्तिपरा-
 विति विचार्यते— किं सपत्नमातृपरावेव, उत सापिण्ड्य-
 प्रतियोगिना या साक्षान्माता तत्पराविति । नाऽऽद्यः ।
 इमौ हि मातृशब्दौ मनुवाक्यस्य मातृसपिण्डेत्यस्य
 प्रयोजनार्थमुपात्तौ । तेन पश्यन्तमातृशब्दसमानार्थौ ।
 न च मनुवाक्ये मातृपदस्य गौणलाक्षणिकमातृपरत्वाया
 प्रमाणमस्ति । न चोपचारमन्त्रेण काचिदनुपपत्तिः,
 मुख्या वरमातरमेवादाय असदुक्तरीत्या मातृसपिण्डेत्यस्य
 तदर्थयोजनप्रवृत्तस्य चास्य ग्रन्थस्य प्रयोजनसंभवात् ।
 न च सपत्नमाताऽपि मातृपदस्य शक्या, जनिता या
 स्त्री तन्मात्रस्य मातृपदशक्यत्वालोके, सुमन्तुवाक्ये च
 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः' इत्यतिदेशानर्थक्यापत्तेः ।
 किं चाऽऽद्यपक्षेऽयमपि दोषः— 'असपिण्डा च या मातुः'
 इति मातृशब्द एक एवोपचारात्सपत्नमातृपरः सन्
 असपिण्डापदेनान्वियात्, मुख्यमातृपरतया च चशब्द-
 समुच्चेयासगोत्रापदेनान्वियादिति युगपद्विचित्रविरोधः ।
 न चाद्यपक्षे उत्तरग्रन्थोऽपि लगति 'तथा च' इत्यादिः ।
 न च सपत्नमातुरेव मातृत्वमाहेत्यसौ योग्य इति वाच्यम् ।
 तथा सति 'सपत्नमातृसपिण्डेष्वपि मातुल्लादिव्यवहारं
 दर्शयति सुमन्तुः' इति फलिता न कार्या, किन्तु 'सापत्न-
 मातरि मातृव्यवहारं दर्शयति सुमन्तुः' इति कर्तव्या ।
 अथ 'कथं मातृसपिण्डेत्याह' इति उत्तरग्रन्थोऽवतार्यते,
 तदपि न, भवता मातृसपिण्डा चेति मातृपदस्य सपत्न-
 मातृपरत्वात् । न च सपत्नमातामहकुलजा कन्या
 सुमन्तुवाक्येन सपत्नमातुः सपिण्डा, किन्त्ववयवान्वये-
 नैवेति । अथ चेत् द्वितीयः पक्ष उच्यते— सुमन्तुवाक्योक्त-
 सापिण्ड्यप्रतियोगिना या साक्षान्माता तत्पराशुत्तरी केन्यौ
 मदनपारिजातग्रन्थतौ मातृशब्दाविति, तदपि न,

सुमन्तुवाक्ये यं प्रति सपत्नमाता तं प्रत्येवं सपत्नमाता-
 महकुले चतुर्थमभिग्याप्य सापिण्ड्यातिदेशाद्यस्य सपत्न-
 माता तत्साक्षान्मातुः स्वमर्तृस्वपितृस्वनृत्तानामिव सपत्न-
 मातामहकुले सापिण्ड्यस्य सुमन्तुवाक्येनानुक्तेः । अथ-
 यथा पूर्वमेकवाक्यतोपपत्त्यर्थं सपत्नमातृभ्रात्रादिशब्दैः
 सपत्नमातामहकुलमाचतुर्थं लक्ष्यत इत्युक्तम्, एवं
 यं प्रति सपत्नमाता तत्र तस्य च या साक्षान्माता
 ततोभयन व्यासक्तौ यः समुदायस्तं लक्षयित्वा तस्य
 सपत्नमातामहकुले सापिण्ड्यं बोध्यते सुमन्तुवाक्येन । न
 च नोपात्ता साक्षान्माता येन पूर्वावध्यसमर्पणात् समुदाय-
 लक्षणा न स्यात्, 'पितृपत्न्यः सर्वाः' इति साक्षान्मातु-
 रप्युपादानात् । अतो यं प्रति सपत्नमाता तत्साक्षान्मातु-
 रपि स्वापत्यसपत्नमातामहकुले सापिण्ड्यादुक्तदूषणोद्धारो
 द्वितीयपक्ष इत्युच्यते— इति । मैयम्, यं प्रति सपत्न-
 माता तत्साक्षान्मातुर्विवाहाभावेन सापिण्ड्यातिदेशवैय-
 र्ण्यात्, सुमन्तुवचनस्य विवाहमानवियत्येनाशौचप्रगुत्ति-
 रूपप्रयोजनसंभवात् । यद्यपि यं प्रति सपत्नमाता तस्य
 पुंसः सपत्नमातामहकुलपुंसश्च परस्परं विवाहाभावेन
 सापिण्ड्यातिदेशवैयर्थ्यं द्रव्यम्, एवं यां प्रति सपत्न-
 माता तस्याः कन्यायाः सपत्नमातामहकुलकन्यायाश्च,
 तथापि स्वपत्यपुत्रापत्ययो— [पृ. १२१] स्थाव-
 दिवाहभावाय वाक्यभेदभावादेवावश्याभ्युपेयाया सपत्न-
 मातामहकुले लक्षणायामनुपपन्नात् पुंस्त्वस्यान्योन्यं कन्या-
 द्वयस्य चान्योन्यं निष्प्रयोजनमपि सापिण्ड्यमनिवार्यं
 सिध्यदपि न दोषाय । यत् अपत्यं प्रति सपत्नमाता
 तन्मानस्यैव सापिण्ड्यशोधनं सप्रयोजनं वाक्यभेदाना-
 पादकं चेति *तत्साक्षान्मातृव्यासक्तकुलक्षणाणि बीजानि
 निष्प्रयोजनानि चेति वैपरम्यमिति । तस्मान्मदनपारिजात-
 ग्रन्थीयो केन्यौ मातृशब्दौ यं प्रति सपत्नमाता तदीय-
 साक्षान्मातृपरावित्येवं द्वितीयपक्षोऽप्युक्त इति मदन-
 पारिजातग्रन्थस्यान्यथाव्याख्यानासंभवादवश्यमकामेनाप्य-
 समुक्तैव व्याख्या ज्यायसी मन्तव्येति । एवं चाग्निमेणापि
 मदनपारिजातग्रन्थेन संवादो भवति । स चैवं ग्रन्थः—

* ग्रन्थोऽयमशुद्धः । 'तत्साक्षान्मातृव्यासक्तपुत्रावप्यन्या
 निर्विना निष्प्रयोजना चेति वैपरम्यमिति' इति शुद्धिः कल्पते ।

“यच्च वसिष्ठेनोक्तम्— ‘पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा’ इति, तत्सवर्णसपलमातामहकुलविषयम्” इति । तस्माद्यस्य सपलमाता तदपत्यस्यापि ‘असपिण्डा च या मातुः’ इति मनुवाक्येन स्वजनकसपलमातामहकुले आचतुर्थे विवाहनिषेधः सिद्धः ।

एवं च यदि शनैश्चरमेधातिथिप्रमृतिर्भिलक्षणया ‘पञ्चमात्समादूर्ध्वम्’ इत्येतत्तुल्यार्थता मनुवाक्यस्य ‘असपिण्डा च या मातुः’ इत्यस्याद्गीकृता, तत् लक्षणात् सपिण्डेत्येतावतैव च सिद्धे मातृग्रहणानर्थक्याच्च परमतमेव विभवादुक्तम् । एवं पिण्डे सपिण्डेत्यत्रापि असगोत्रा चेति चशब्देनोपात्तत्वेन मेधातिथिनोक्ते इत्यलं भूयसा (?) ।

निर्णयसिन्धुः*

[पृ. ९९१-१०२७]

मातृरसगोत्रा पितृरसपिण्डेति च दत्तकामिप्राक्—

[पृ. ९९१] मनुः— ‘असपिण्डा च या मातुः सगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैत्र्युने ॥’ इति ममातृमर्हीता असपिण्डोऽपि सगोत्रः, तत्कुलनिष्ठत्वे चकारात् मातृरसगोत्रा । दत्तस्य पितुः जनककुले पितुः असगोत्रापि सपिण्डत्वात्सपिण्डेति अन्यश्चकारः ।

अवयवान्वयसापिण्डव्यम्—

असपिण्डा सापिण्ड्यरहिताम् । [पृ. ९९२] तच्च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितृमृतुर्वा शरीरस्य अवयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात् परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेण अनुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः परया सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्संभवति, तथापि आधारत्वेन एकशरीरावयवान्वयोऽस्त्येव, ‘अस्थिमि-

* आदर्शपुस्तकं ‘चौखम्भासङ्ग्रहग्रन्थमाला, काशी’ इत्यत्र मुद्रितम् ।

कृष्णम्भट्टी—आधारत्वेनेति । आरम्यारम्भकभावेन हि एकशरीरावयवान्वयो विवक्षितः । तथा च भ्रात्रोः आरम्भनैकपितृशरीरावयवान्वयः । भर्तृभार्ययो-रपि आरम्भैकपुत्रशरीरावयवद्वारा तत्पितामहशरीरा-

रस्थानि’ इति मन्त्रलिङ्गात् । एकस्य हि पितृशरीरस्य अवयवाः पुत्रद्वारा तामु आहिता इति मदनरत्नपारिजातविशानैश्चरादयः । याचस्पतिशुद्धिविवेक—[पृ. ९९३] शूलपाण्यादिगौडमेधिलादयोऽप्येवम् । श्रुतावपि—‘एतत्पाट्यैशिकं शरीरं श्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थिरान्यामुमान्नः पितृतस्त्वय्मांसरुधिराणि मातृतः’ इति, ‘प्रज्ञामनु प्रज्ञायसे’ इति च ।

निर्वाण्यसापिण्डव्यम्—

चन्द्रिकापरकमेधातिथिमाधवादयस्तु एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्डव्यम्, ‘लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्राद्याः पिण्डमाग्निः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सति-पौरुषम् ॥’ इति मात्स्योक्तेः । न च पितृव्यादिषु एतच्छास्तीति वाच्यं, तत्कर्तृकभादे देवतैक्येन तत्सत्त्वात् । देवदत्तकर्तृकभादे हि ये देवताभूतास्तेषां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकभादेऽनुप्रविशति तेषां सापिण्डव्यम् । तद्वार्याणामपि, भर्तृकर्तृकभादे सहाधिकारित्वेन तदन्वयात्, ‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूत्रे’ इति स्मृतेश्च । श्रुतीनां च वैराग्यार्थत्वात् तस्य सापिण्ड्यमिति च त्वे मानाभावात् । न च मातुलादिषु एतच्छास्तीति वाच्यं, मातामहस्यदेवतैक्यात् ।

निर्वाण्यसापिण्डव्ये ‘मातुः, पितुः’ इति नियमार्थम्—

ननु शुक्रशिष्यादेरपि आहूदेयतात्वात् सपिण्डत्वं स्यात् । किं बहुना ! ‘सर्वाभावे ॥ नृपतिः कारयेत्संस्कारिकयतः’ इति मार्कण्डेयपुराणाद्राशोऽपि आहूकर्तृत्वा-

वयवान्वयः । कश्चिच्च एकावयवाधारत्वेनापि, यथा मात्रोर्भर्तृद्वारा श्वशुरावयवाधारत्वमित्यादि अन्यथाप्युक्तम् । ननु एवं अगम्यागमनेऽपि गन्तृगम्योरेकशरीरारम्भकत्वात् सापिण्ड्यव्यपत्तिः । न च अनिधिद्वत्वं विशेषणं, स्वस्वधनानां भार्याणामपि निषेधादिति चेत्, न, निधिद्वयमिचारकान्यत्वेन विशेषणात् । व्यभिचारश्च भार्यान्त्यस्त्रीगमनम् । तथा च यः शरीरावयवान्वयो विवक्षितः स निधिदभार्याभिजस्त्रीगमनक इति न दोषः । निधिद्वत्वं च वेदमेयाभावप्रतियोगित्वासिद्ध्यर्थं, तादृशनिवर्तनागोचरत्वं वा इत्यन्यदेतत् ।

कुम. ९९२-९९४

स्तापिण्ड्यप्रसङ्गः । सत्यम्, [पृ. ९९४] 'पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा ।' इति याज्ञवल्क्य-
वचनेन मातापितृसंज्ञे एव तत्सत्त्वात् । ऊर्ध्वं 'सापिण्ड्यं
निवर्तते' इति शेषः । ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, न
मातुतः इत्यादि, वाक्यभेदात् । मैवम्, मातृकुले पञ्चम-
त्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने तुल्यत्वात् । पौरु-
षेयत्वाददोष इति चेत्, तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृके
राक्षस्तत्पितृणा वा देवतात्वाभावाच्च । किंच अवयवा-
न्वयपक्षे यथा योग- [पृ. ९९५] रूढ्या परिहार-
स्तथा इहापि । तेन मातृकुले पितृकुले च एकपिण्डदान-
क्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः । तेन एकस्य पित्रादयः
पट् पुत्रादयश्च पट् सापिण्ड्या भवन्ति ।

प्रतियोगिभेदेन भिन्नस्य सापिण्ड्यस्योभयतो

निवृत्तिरेव विवाहप्रयोजिका-

अत्र केचित् उभयतः सापिण्ड्यनिवृत्तावेव उदाहः,
नान्यथा इत्याहुः । शुद्धिचिन्तामणिवाचस्पतिहरदत्ता-
दयस्तु सगोत्रत्ववत् सापिण्ड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन
सयोगवद्भयनिरूप्यत्वात् एकतो निवृत्तौ अन्यतो
निवृत्तेरावश्यकत्वात् मूलपुरुषमारभ्य अष्टमो वरः मूल-
पुरुषमारभ्य द्वितीयतृतीयादिको कन्यामुद्बहेदित्याहुः ।
शिष्टास्तु न वधूवरयोः स्वतः सापिण्ड्यं, किंतु कूटस्थ-

स्यत इति । वधूप्रतियोगिकं वरे, वध्वा च वरप्रति-
योगिकमित्यर्थः, तथा सति दीर्घत्वादिवत् तत्त्वसंज्ञा-
पक्षेः । तत्सापिण्ड्यभेदेति तृतीयार्थो भेदः । तथा च
स्वसापिण्डकूटस्थसंततिव्यं सापिण्ड्यमिति भावः । इदमेव
चेति । पञ्चमादूर्ध्वं वधूवरान्यतरमातुतः तत्सापिण्डकूटस्थ-
संततित्वात्प्रकं विवाहप्रतिक्रमकं सापिण्ड्यं वधूवरयोर्नि-
वर्तते इत्यर्थः । एवं पितृतः सप्तमादित्यत्रापि । यत्र च
वरोऽष्टमादिः कन्या तु द्वितीयादिका, तत्र कूटस्थस्य वधू-
पित्रादिसप्तमादूर्ध्वत्वाभावेन विवाहप्रतिक्रमकसापिण्ड्य-
सद्भाव इति भावः । अन्ये त्वाहुः— यत्र वृद्धे प्रथमतः
मूलप्रयोः कपिसयोगः, ततो मूले तदमावः, तत्र तदानीं
मूलस्य नाप्यच्छेदकत्वं, कालानवच्छिन्नदेशदेखच्छेद-
कत्वानुपगमात् । यथा अवान्तरकालावच्छिन्न एव

संततित्वात् तत्सापिण्ड्येनैव । अतः अष्टमवरं प्रति
कन्याया असापिण्ड्येऽपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिण्ड्यात्
तत्संततित्वात् वरः तां प्रति-सापिण्ड्य एवेत्यविवाहः,
सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः ।
इदमेव च युक्तम् । आद्यौचेऽप्येवं सापिण्ड्यं श्रेयम् ।

स्थूलकालोऽप्यच्छेदकः, तथा तत्कालावच्छिन्नदेश एव
तथेति । इदानीं मूले वृद्धः कपिसयोगीति प्रत्ययो न
प्रमा, किन्तु मूले वृद्धः कपिसयोगीत्यादिरेव तथा, तद्व-
दयं वंशो वरावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्ययो न
प्रमा, किंतु कन्यावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्यय एव
तथा । तादृशप्रमाविषयकन्यायाश्च शुद्धवरेणापि न
विवाहः, 'पञ्चमे सप्तमे चैव येना वैवाहिकी क्रिया
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शुद्धता गताः ॥' इति
प्रयोगपारिभाषे मरीचिना दोषोक्तः । पञ्चमे सप्तमे
इत्येतत् कैमुतिकन्यायेन द्वितीयातृतीयादिकन्यासंभ्रा-
हकम् । क्रियापराः स्वतः शुद्धाः, असपिण्ड्या इति
यावत्—इत्याहुः । वस्तुतस्तु यथा असपिण्ड्यामिति
कन्याविशेषणं तथा असपिण्ड्यः इति वरविशेषणम्,
'एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वगः श्रेष्ठिषो वरः । यत्ना-
त्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥' इति
वचनेन अनन्यपूर्वकत्व—यवीयस्त्व—भ्रातृमत्त्व—रूपगुण-
त्रयभिन्नसर्वगुणान्तर्गतासपिण्ड्यत्वलाभात् । तत्र सापिण्ड्यं
कन्याया वरनिरूपितं वरे च कन्यानिरूपितं पृथगेव, न
तु उभयनिरूपितं वरे, तदतिदेशवैयर्थ्यात् । एवं च उक्त-
स्थले वरवध्वोरभयन सापिण्ड्यवृत्त्यत्वाभावात् विवाहः ।
न च सापिण्ड्यशब्दस्य ससन्ननिष्कृतादेव तद्वर्गमे अन्यत्र
तदतिदेशो मानाभाव इति वाच्यं, भाषाभावस्यैव तदति-
देशो मानत्वादिति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । एवं
सापिण्ड्यमिति । एकतः सप्तमपर्यन्तानामन्यतोऽष्टमादि-
जननादौ दशरानं, अष्टमादीनां च सप्तमपर्यन्तनननादौ
त्रिप्रमाद्यौचित्यार्थः । एकतो निवृत्तौ निवृत्तिमाने च
उभयत्रापि त्रिप्रमेव ।

मण्डूकश्रुत्या सापिण्ड्यसम्भावः-

[पृ. ९९७] यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिण्ड्यं मण्डूकश्रुतिवत् पुनरनुवर्तते । यथा कूटस्यात् पञ्चम्योः कन्ययोः पुत्री, तत्र निवृत्तिः, तदपत्ययोस्तु अनुवृत्तिः, तथापि न सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोर्दोषः, संबन्धिमेदात् । तेन तत्र न विवाहः ।

कूटस्थनारम्य पुरुषगणना-

[पृ. ९९८] अत्र कूटस्थनारम्य गणना कार्या । तदुक्तम्- ' यध्वा वरस्य या तातः कूटस्याद्यदि सप्तमः । पञ्चमी चेत्तयोर्माता तन्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥ ' इति । कूटस्थो मूलपुरुषः । [पृ. ९९९] विश्वरूपनिबन्धे- ' एवमुक्तप्रकारेण पितृव्यधु सप्तमात् । ऊर्ध्वमेव विवाहात् पञ्चमात्मातृव्यधुतः ॥ संतानो मिद्यते यस्मात्

पुत्राविति । पुत्रश्च पुत्री च इति विग्रहः । ननु कूटस्यात्पञ्चमीसप्तानभूते निवृत्तस्यापि तन्मातृकुल-सापिण्ड्यस्य सप्तमेऽनुवृत्त्या प्रवृत्तिः, पितुः सप्तमत्वे एव सापिण्ड्यनिवृत्तेरिति न युक्तं, ' यद् गतं तद्व्रतमेव ' इति न्यायात् । किंच तर्हि याश्वल्क्येन पञ्चम्या मातृ-रित्येवोक्तं भवेदित्यत्राऽऽह- ' संबन्धीति । पञ्चमादूर्ध्व-मित्याद्यन्ययार्थमेव हि पञ्चमादित्यमिहितम् । तथा च मातृतः सापिण्ड्यं पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते, पितृतः सापिण्ड्यं सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इत्यर्थः । तत्र मातृद्वारकं सापिण्ड्यं पठे निवृत्तं, पितृद्वारकं सापिण्ड्यं च सप्तमे अस्ति, संबन्धिनोर्मातापित्रोर्मेदात् सापिण्ड्यमेदात् । तत्र मण्डूकश्रुतिवदिति दृष्टान्तः प्लुतिषट्कौ पूर्वोत्तर-संयोगो द्वौ, अत्र सापिण्ड्ये द्वे, एतावन्मात्रे बोध्यः । दृष्टान्ते संबन्धी मण्डूक एकः, दार्ष्टान्तिके तु संबन्धिनौ मातापितरौ मित्रौ इति विशेषः, ' न हि दृष्टान्ते सर्व-साम्यम् ' इति न्यायात् ।

केचित्तु सोदकत्ववत् सापिण्ड्यमखण्डमेव । तच्च दीर्घत्वादिवत् सप्रतियोगिकम् । तच्च एकगोत्रे सप्तमपर्यन्तं, मित्रगोत्रे पञ्चमपर्यन्तमिति यदन्ति । तदसत्, मित्रगोत्रे सप्तमपर्यन्तं सापिण्ड्यासत्त्वप्रसङ्गात् । दृष्टापत्तिस्तु धार्मिकानामनुचितेति ।

कुम्भ. ९९७-९९८

पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गणेद्वीमान्वरं यावच्च कन्यकां ॥ '

मातापितृवन्धनारम्य पुरुषगणना

[पृ. १०००] स्मृतितत्त्वे नारदः- ' आ सप्त-मात् पञ्चमाच्च वन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' अत्र वन्धुभ्य इति पञ्चमी-निर्देशात् पितुः पितृव्यस्यपुत्रात् सप्तमी, मातुः पितृव्यस्य-पुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत् । एवमन्यवन्धुषु ज्ञेयम् ।

त्रिगोत्रान्यथे अर्वांगपि विवाहः-

तत्रापि त्रिगोत्रात्यथे अर्वांगपि विवाहं कुर्यात्, वरस्य-माणवचनात् । त्रिगोत्रगणना च (वधू) मातामह-गोत्रापेक्षया, न तु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः पितामह-दुहितुर्दौहित्रीपुत्री परिणया स्यात् । [पृ. १००१] वध्वा मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रान्तर्गतेन (गतत्वेन न) विवाहप्रसङ्ग इति संकथतत्त्वादनो गौडप्रत्याः । संबन्धविवेके श्रुत्याणिरन्याह- ' पञ्चमात् सप्तमाच्चा-रगपि त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या, ' असद्यद्वा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ ' इति बृहन्मन्त्रेः, ' संनिर्गतेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्पत्तो यदि । ' इति देवलोक्तेश्च " इति । एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते ।

मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्-

[पृ. १००२] यत्तु वसिष्ठः- ' पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा । ' इति, यच्च विष्णुपुराणम्- पञ्चमी मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । एहत्स

पितामहदुहितुर्दौहित्रीपुत्रीति । पितामहकन्या, तत्कन्या, तत्कन्या, तत्कन्येत्यर्थः, स्वगोत्रापेक्षया गग-नाया पितामहस्य स्वगोत्रत्वात् । तद्दुहितुः द्वितीयं गोत्रं, तद्दौहित्र्या तत् चतुर्थमिति तत्पुत्र्याः त्रिगोत्रान्तर्गतत्वा-पत्तिः । विवक्षयोक्तापत्तिं वारयति- वध्वा इति । माता-महगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रात्यथे इत्यस्य गोत्रवृत्तिनित्यानाश्रय-मातामहगोत्राच्च वधूः विवाह्या इत्यर्थः । प्रकृते च पिता-महदौहित्र्या गोत्रं तृतीयं, तदेव च वधूमातामहगोत्रमिति न तद्विवाहप्रसङ्गः ।

कुम्भ. १०००-१००१

उद्बहेत्कन्यां न्यायेन विधिना रूप ॥ ' इति, तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्य इति व्याख्येयम्, 'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः श्रद्धां गताः ॥' इति अपराकं मरीचिवचनात् । हार-
लतायां शङ्खलित्वे— 'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सातपौषधी । पिण्डश्रोदकंदानं च आशीचं च तदा-
नुगम् ॥' गोत्रं संतानम् । आशीचं तानमिष्याप्य गच्छति इत्यर्थः । [प्र. १००३] शुद्धिविवेके शुद्धि-
चिन्तामगौ च ब्राह्मे— 'सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया सात-
पौषधी । सपिण्डता ततः पञ्चास्मान्नोदकधर्मता ॥ ततः
कालवशाच्च विस्मृतौ नामगोत्रतः । समानोदकशंसा तु
तावन्मात्राणि नश्यति ॥' सप्तोष्यं त्रयः सोदकाः,
ततो गोत्रजाः । तस्यैव ब्राह्मे— 'अविभक्तधनात्स्वेते
सपिण्डाः परिकीर्तिताः ।' तेन अविभक्तधनाभावे
विभक्ताः सपिण्डो धनहारी, नान्यथा इत्यर्थः । तेन
विवाहे आशीचे धनग्रहणे च लिषा सापिण्डयं सिद्धम् ।
पदपुरुषादिसापिण्डयपक्षा दत्तकसापत्नविजानीयादियु
व्यवस्थिताः न वस्तुकल्पाः—

यत्तु— 'पञ्चमीं मातुतः परिहरेत् सप्तमीं पितृत-
स्त्रीं मातुतः पञ्च पितृतो वा' इति पैटीनसिस्मृतौ

सपिण्डतेति । सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोत्रतः
कूटस्थसमानगोत्रार्गम् । पिण्डश्रृंखादि और्ध्वदेहिकोप-
लक्षणम् । तदानुगं तादृशसपिण्डतानुसारि । तथा च
कूटस्थसमानगोत्रसप्तपुरुषनिष्ठसापिण्डयं और्ध्वदेहिकदौ
अनुकूलमित्यर्थः । सापिण्डयं और्ध्वदेहिकादौ अनुकूलं
विवाहप्रतिबन्धकं च । तत्र एतस्यैव विवाहप्रतिबन्ध-
कत्वे यत्र कूटस्थात् पृथी पञ्चममातृककन्या, पञ्च-
पितृकपरा, तौ च भिन्नगोत्रान्तर्गता, तत्र तयोर्विवाह-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । यदि च गोत्रतः सत्तानात्, एवं च
कूटस्थसंताने सातपौषधी सपिण्डता इत्यर्थे आदिष्यते, तदा
कूटस्थकन्यातत्कन्यादिक्रमेण पृथी कन्यैव, सप्तमश्च पुरुषः,
तत्राप्येतत्सत्त्वेन कूटस्थकन्यान्तरमादाय पञ्चम्या कन्याया
च तत्सत्त्वेन न तयोर्विवाहः । श्रद्धादिबचनवशाच्च
समानगोत्रसप्तपुरुषवृत्तित्वेन आशीचाद्यनुकूल्यमिति
योध्यम् ।

कृम. १००२-१००३

'त्रौनित्यनुकल्पः' इति माषवेत्तेः, [प्र. १००४]
'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातुतः पितृतस्त्रयाः । दशभिः
पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥ उद्बहेत्समा-
दूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृ-
पक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पृथी पञ्चमीं च
तथैव च । एवंमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोक्तमथोरपि । विवाहयेन्मनु-
ब्राह्म पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ यस्तु देशानुरूपेण
कुलमार्गेण चोद्बहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्वाद्देदाच्चैत-
त्प्रवक्ष्यते ॥' इति चतुर्विंशतिमतात्, 'चतुर्थीमुद्बहेत्कन्यां
चतुर्थ्यः पञ्चमोऽपि वा । पराशरमते पृथी पञ्चमी न तु
पञ्चमीम् ॥' इति पराशरोक्तेश्च अनुकल्पत्वेन आपदि
पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते, अत्र हि 'तदभावे'
इति स्पष्टमेव अनुकल्पत्वमुक्तं, तत्र यथाश्रुतं सैयं
पूर्वोक्त- [प्र. १००५] मरीचिवचोविरोधात्, वस्तुनि
विकल्पासंभवात्, 'पञ्चमास्तप्तमाद्रीमान् वा कन्या-
मुद्बहेत् द्विजः । गुरुतस्त्री च विज्ञेयः सगोत्रा चैव-
मुद्बहन् ॥' इति विष्णूक्तेः, पराशरस्य मूलाभावाच्च ।
तस्मात् मदनपारिजातायुक्तदिशा दत्तकसापत्नसंज्ञा-
द्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां धर्मियादिसपिण्डयिषये वा पूर्वो-
क्तानि नेयानि, न तु अनुकल्प इति भ्रमितव्यम् ।

नेयानीति । एतेन मदनपारिजातायुक्तदिक-
क्षोदक्षमा अस्तु वा, मा वा, तदनुसरणे भवता
न दोष इति सूचितम् । न त्यति । अयमभिप्रायः—
दशभिरित्यादिना वस्तुतो महापापातिपापौपपापादिरहितत्व-
श्रोत्रियव्यदानादिकर्मत्रयकर्तृत्वसपरिहारपागाद्यक्तृत्वादि-
युक्तमहाकुलीनां सप्तमीमुद्बहेदित्यभिधानेन तादृशगुणा-
धिक्ये एव न दोषः, अन्यथा तु दोष इति रीत्या सप्त-
मोद्वाहनिन्दनात् शाकटायन इत्यभिधानेन च 'स्वरूप-
व्याक्रियैव पराक्रिया' इति न्यायात् 'जितिल्यवाग्वा वा
जुह्यात्' इत्यादेः पयोहोमस्तुत्यर्थवत्तत् वैमृत्तिक-
न्यायेन अष्टमोद्वाहविस्तृत्यर्थत्वमेव पञ्चम्यामुद्वाह-
विधीनामुपेयं, न तु अनुकल्पतयाऽपि तत्कर्तव्यतार्थक्यं,
'सगोत्रां चैवमुद्बहन्' इति दृष्टान्तेन बन्धदमिष्टाघन-
त्वावेदनादिति ।

कृम. १००५-१००६

मातुलकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः—

यत्तु [पृ. १००६] स्मृतिचन्द्रिकाभाषयादय आहुः— 'तृतीये संगच्छावहे, चतुर्थे संगच्छावहे' इति शतपथश्रुतेः, 'तृतां जहुर्मतुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी यमामिव' इति, [पृ. १००७] 'गर्भे तु नौ जनिता दम्पती कः' इति च मन्त्र-वर्णात्, 'मानृष्वसुमुतां केचिर्पितृष्वसुमुतां तथा । विवहन्ति कचिद्देशे संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥' इति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहः कार्यः । यद्यपि पितृष्वसुक्न्योद्वाहोऽपि प्रातः, तथाऽपि 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति निषेधात् घचनान्तरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः । अयं तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात् कार्यः इति । न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमाश्रयात्, मानान्तरेणासिद्धौ 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इतिवात् अनुयादानुपपत्त्या विधि-कल्पनात् । यत्तु शातातपः— [पृ. १००८] 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥', यच्च मनुः— 'पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च प्रातुरास्य गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्ति सस्तु भार्यां नोप-यच्छेत् शुद्धिमान् ॥', यच्च व्यासः— 'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति, तत् गान्धर्वादि-विवाहोऽहमातृविषयम्, तत्र पितृगोत्रानिबृत्तेः । अत एव मार्कण्डेयपुराणम्— 'गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्' इति । [पृ. १००९] ब्राह्मादिविवाहे तु परिणयैव— इति । भट्टसोमेश्वरोऽपि तृतीयेऽध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्य स्मृतिविरोधेन आचार-प्रातस्यास्य धार्तिके बापोक्तवपि पूर्वोक्तश्रुतलिङ्गवलीय-स्त्वादस्य कर्तव्यतामाह ।

पितृगोत्रेति । पितृसापिण्डवैयर्थ्यः । यथाश्रुते ब्राह्मादिविवाहे पितृसापिण्डनिवृत्त्यनभिधानेन हेतुन्यु-त्ताप्रसङ्गात् ।

कृम. १००८-१००९

मातृयादिकन्यापरिणयप्राप्तवचनानामसर्वानां दिविषयत्वेन कर्त्तव्यं निषेधाच्च नैव परिणयेति सिद्धान्तः—

तदेतद्वचकस्य पालकदत्तिममातृगोदरकन्याविषयत्वेन असर्वणमातुलकन्याविषयत्वेन युगान्तःपरत्वेन च उपपन्नमपि अविचारितरमणीयं यथा, तथास्तु, तथापि कलौ तावन्निषिद्धमेव, [पृ. १०११] 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।' इत्यादिपुराणात् । माघवीये बौधायनोऽपि अस्मिन् निन्दामाह— 'पञ्चषा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तद्योत्तरत ऊर्णाविक्रयोऽनुपेतेन स्त्रिया च सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वनूदहितु-परिणयनमिति । अयोत्तरतः सीधुपाना' दिक्नुक्त्वा 'इतर इतरस्मिन्कुर्वन् दुष्पति इतर इतरस्मिन्' इति । भट्टसोमेश्वरेणापि स्मृतिविषयानां मातुलकन्योद्वाहादीनां

अविचारितरमणीयमिति । यत्तु दानेन सापिण्ड्यं निवर्तते इत्युक्तम्, तत्र, 'दद्यान्माता पिता वा' इति हि पुंस्त्वविशिष्टमनूद्यैव संज्ञा (विहितेति) कन्याया दत्तिम-संज्ञाविरहात् दत्तिममनूद्य च सापिण्ड्यनिवृत्तिर्विधीय-माना न कन्याया भवति । न त्वेयं दत्तिमस्य सापिण्ड्य-निवृत्तौ जनककन्यादिपरिणयनं स्यात्, 'कृत्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमाद्वीजिनश्च सप्तमात्' इति वचनेन जनककुलेऽपि आसप्तमं विवाहनिषेधात् । 'स्वगोत्रात् भ्रव्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे' इति वचनात् गोत्रनिवृत्तिरिति । न च आसुरादिविवाहेऽपि सप्तपदादेः सत्त्वाद्गोत्रनिवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, पूर्वो-त्तराङ्गसहितदानमेव तन्निवर्तकम् । आसुरादिषु दाना-भावात् न तन्निवृत्तिरिति ।

कृम. १०१०-१०११

माघवाचार्याणामपि मातुलकन्यापरिणये निर्मेतो नास्तीत्याह—माघवीये इति ।

न च तदनन्तरम् 'इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्पति' इति बौधायनवाक्यात् दक्षिणे मातुलकन्यापरिणये कथं दोष इति वाच्यम्, विप्रतिपत्तिपदेन अनाचारत्वोक्तैः, दुष्पतीत्यनेन अपाङ्कत्वविशिष्टपातक्योक्तैः ।

असाद्वचनादप्रामाण्यं— [पृ. १०१२] इत्युक्तम् ।
 वृक्षपतिरपि— 'उद्धृते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य मुना द्विजैः ।
 मर्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥ उत्तरे
 मन्त्राश्चैव स्पृष्ट्वा नृणां रजस्तथाः ॥' इत्यनाचारत्वमाह ।
 अत एव हेमाद्रौ मातृये कर्नाटवादीनां तत्कारिणा आदे
 निषेधः । धोपदेवेनापि लिपितं ब्राह्मम्— 'यत्र मातुल-
 बोदाही यत्र वै वृपलीपनिः । आदे न गच्छेत्तद्विप्राः
 कृतं यद्य निरामियम् ॥' इति । तस्मान्मातुतः पञ्च
 तितुतः सप्त त्यक्त्वा उद्धेदिति [पृ. १०१३] विदम् ।

मुमन्त्रन्ना दशपुरुषादिसापिण्ड्यपरम्परा विवाहविषया श्लोकं मन्य,
 आशौचविषया इति सिद्धान्तः ; तथापि त्रिपुररुपं अनु-
 कन्याविषय इति, बाण्डसाविषय इति च मतद्वयम्, मातृ-
 कुलविषयः कानीनकन्यकाविषयश्चेति सिद्धान्तः—
 सन्ध्याविषये मुमन्तुः— ' ब्राह्मणानामेकपिण्ड्यस्वधा-
 नामा दशमाद्वर्मविच्छित्तिर्भवति, आ सप्तमाद्विषय-

न च सरललोकाददर्शभूतस्य भगवतोऽर्जुनप्रचुम्नादे-
 मातुलकन्योद्वाहस्वरूपपुराचारप्रवर्तकत्वं कथमिति वाच्यं,
 युगान्तराद्येन अदोपात् । वस्तुतस्तु भगवतो नारायण-
 त्वात् अर्जुनस्य नरत्वेन नारायणशक्त्या रुक्मिण्यंशभूत-
 सुभद्राविवाहो न मानुषः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वाच्च
 तन न प्रनुसिः । किञ्च देवादिभिः कृतं मनुष्यैर्न कार्यम्,
 ' अनुष्ठितं च यदेवैर्मनिर्मियदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्ये-
 सात् तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥' इति बौधायनोक्तेः ।

कृम. १०११-१०१२

सिद्धमिति । ननु असपिण्ड्यपुंदासेन सपिण्डोद्वाह-
 निगुचिर्न लभ्यते इति चेत्, न, सपिण्डोद्वाहे प्राय-
 श्चिसाम्भायेन सपिण्डोद्वाहनिषेधे पर्युदासपर्यवसानात्,
 प्रायश्चित्तस्य वा पर्युदासात्तिक्रममिति चक्रेणात् ।

कृम. १०१३

' दशभिः पुरुषैः ख्यातात् ओषियाणा महाकुल्यत् ।
 उद्धेत्सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यत्र तादृशमहाकुल्यदूर्ध्वं तदभावे
 सप्तमादूर्ध्वमुद्धेदिति मतमाह— संवन्धेति । धर्म-
 विच्छित्तिपदार्थमाह— सापिण्ड्यमनिवृत्तिरिति ।
 ' इत्यर्थः' इत्यन्तः श्रुलपाणिग्रन्थः । अन दशपर्यन्तं
 सापिण्ड्यसत्त्वं कूपयितुमाह— आ तृतीयादिति ।

विच्छित्तिर्भवति, आ तृतीयात् पिण्डविच्छित्तिः ।
 अन्यथा पिण्डशौचक्रियाविच्छेदादप्रसङ्गतुल्यो भवति ।
 अस्यार्थमाह श्रुलपाणिः— ' जीवतिपन्नादिनिरुध्य वृद्ध-
 प्रपितामहादयश्चयः आददेवतात्वात् पिण्डभाजो भवन्ति,
 तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यन्ता लेपभाजः, आदकर्ता च
 दशम इति दशमादूर्ध्वं सापिण्ड्यमिति वृत्तिः । दशमात्
 इत्युल्लङ्घनम् । तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यन्तं,
 पितृजीवने च अष्टपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति श्रेयम् ।
 अपुत्रघनग्रहणे सनिहिताभावे सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः ।
 घनग्राहिणमारम्य तृतीयः पौनः, तदूर्ध्वं आदविच्छेदः,
 अन्यथा घनहारत्वे अपुत्रभाद्राश्रकरणे ब्रह्महा
 [पृ. १०१४] इत्यर्थः । "आ तृतीयादिति अनूदकन्या-
 विषयम्, 'अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपुररुपं विशापते' इति
 वसिष्ठोक्तेः । एतच्च आशौचविषयं सापिण्ड्यं, न तु
 विवाहादौ, तत्र पूर्वोक्तवचनैः पञ्चमलसप्तमत्वनिश्चयमात्" इति
 मेधातिथिप्रमुखा दाक्षिणात्याः । बाण्डानोत्तरमेत-
 दिति शुद्धिविवेकः । "मातृकुलविषयं कानीनकन्यका-
 विषयं चैतत्, अन्यथा 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां
 सापिण्ड्यं सातशौचम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं ग्राह
 देवः प्रजापतिः ॥' इति कौर्मण विरोधः स्यात्" इति
 रत्नाकरस्मृतितत्त्वविगीडग्रन्थाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा
 कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यन्तमेव सूक्तं स्यात्, न ऊर्ध्वम् ।

सापलमापलकुले त्रिपुररुपं मानामहपर्यन्तं सापिण्ड्यम्,
 सापलमापलमहसततौ च षट्पुरुषं वाचनिकं
 सापिण्ड्यम्—

सापलमापलमहकुले तु आह मिताश्रयां शङ्खः—
 'यथेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः
 एतन्मते धर्मविच्छित्तिरित्यस्य लेपकरणान्तो धर्मः,
 तस्य विच्छित्तिरित्यर्थः । आ सप्तमादिति च छलत
 उपेताशौचविषयम् । 'वाण्डानोत्तरम्' इति मतद्वयं च
 आशौचसापिण्ड्यप्रपञ्चः । कृम. १०१३-१०१४

सापल्लेति । अवर्णायाः सवर्णाया वा सापल-
 मातुजैकतया सापलमापलमहो द्वेधा । तत्र आया-
 मादाय पृथक्क्षेत्रा इति, अन्त्यामालम्ब्य पृथग्जना
 इति । ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । पृथक्शौचाः ।

पृथक्श्रीचाः पिण्डस्त्यावर्तते त्रिषु ॥ 'पृथक्श्रीचाः भिन्न-
जातीयस्त्रीषु जाताः । पृथग्जनाः [पृ. १०१५] सजाती-
यभिन्नमातृषु जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम् ' इति
विज्ञानेश्वरो व्याख्यायौ । पृथ्वीचन्द्रोदये सापिण्ड्यदीपिकायां
चैवम् । मदनपारिजाते तु— 'पृथक्श्रीचाः भिन्नमातृजाः,
पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः । एतद्विजातीयसापलमातृकुल-
विषयम् । सवर्णसापलमातृकुले चतुःपुरुषं सापिण्ड्यम्,
'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति
वसिष्ठोक्तेः । सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारोत्यत्र-
पितृकुलविषयं च " इत्युक्तम्, तत्स्वकपोलकल्पितत्वात्
अन्यान्तर्विरोधाच्च निर्मूलम्, 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः'
इत्युक्त्वा सुमन्तुना 'तदपत्यानि [पृ. १०१६]
भागिन्येयानि' इति पृथङ्निषेधाच्च । अन्यथा सपिण्ड-
त्वेन निषेधात् सापलमातृकुलादिनिर्देशो व्यर्थः । अत एव
तेन स्मृतिकौमुद्यां सवर्णसापलमातामहकुलपरत्वेन तथैव
वाह्ययचनं व्याख्यातम् । तेन चासिष्ठम् 'पञ्चमीं सप्तमी-
मतीत्य' इति व्याख्येयम् । तस्मात् प्राच्येव व्याख्या
युक्ता । प्रयोगरत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च

शौचं तु आशीचक्रकरणे वक्ष्यति । पृथक्श्रीचत्वं
भिन्नजातीयत्वात् । पिण्डः एकवरीरायवयवान्वयः ।
सापिण्ड्यं त्रिषु अतीतेषु आवर्तते नियतते इति । अस्य
तात्पर्यमाह— अत्रेति । सजातीयानां सापलमातामहकुले
त्रिपुरुषं मातामहपर्यन्तं सापिण्ड्यं अत्र आशीचे
आशीचातृकुलमित्यर्थः । एतत् त्रिपुरुषसापिण्ड्यम् ।
विजातीयेति । साहसमातुः प्रसवे तदुत्पन्नकरणे वा
इति यावत् । मातृतः पञ्चमीमिति । पिण्डे त्यजे-
रित्यर्थः । तथा च चतुःपुरुषं सापिण्ड्यमित्याशयः । पितृतः
सप्तमी त्यजेत्पिण्डे इत्यस्य विषयमाह—सप्तमीमिति ।

कृम. १०१४-१०१५

समातामहसंततो विप्रदूरं अविवाह इत्याऽऽह—
प्रयोगेति । मात्रिति । त्रिणा (माता) च माता
(पिता) च इति विप्रदः । अन्येषां मातृसंबन्धात् आ
पञ्चमादिराज्ञाः । मातरमारभ्य पञ्चमं त्रिणा चतुर्थं-
पर्यन्तं ये संबन्धाः, ते विवाहवतिरूपा इत्यर्थः । तत्र

सपलमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिण्ड्य-
मुक्तम् । यथाह सुमन्तुः— 'मातृपितृसंबन्धा आ सप्तमा-
दविवाह्या भवन्ति, आ पञ्चमादन्येषां, पितृपत्न्यः सर्वा
मातरस्तद्भातये मातुलास्तद्भगिन्यो मातृध्वसारस्तद्दुहि-
तरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्येयानि, अन्यथा संकर-
कारिणः स्युस्तथा अध्यापयितुरेते देव' इति ।
[पृ. १०१९] आ पञ्चमादिति मातृकुले
त्रिगोत्रान्तरतिविषयं वेति प्राच्याः । मातसे— 'समान-
प्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुणैश्चैव
संततिः प्रतिपिष्यते ॥ ' 'तद्भगिन्यो मातृध्वसारः' इति
तु आकरे न पठितम् ।

विरुद्धसंबन्धे वाचनिको विवाहनिषेधः—

कचिद्वचनादविवाहः । यथा गृह्यपरिशिष्टे— 'अवि-
रुद्धसंबन्धाभ्युपयच्छेत्' इत्युक्त्वा विरुद्धसंबन्धः स्वय-

वरकन्यान्यतरस्य वैमातृकाणां त्वाह— आ पञ्चमादिति ।
एवमन्येषां पितृसंबन्धा आ सप्तमादविवाह्या इत्यत्रापि ।
भातृणां मातृत्वे भगिनीनां मातृध्वसत्त्वस्य अर्धसिद्धत्वेन
'तद्भगिन्यो मातृध्वसारः' इत्यस्य पाठमावेऽपि न
कश्चिदोपः । तद्दुहितर इति । तयोः तद्भातृतद्भगि-
न्योर्दुहितर इत्यर्थः, तदपत्यानीति सामान्योपादानात् । अत्र
केचित् 'यावदचनं वाचनिकम्' इति न्यायेन परिगणि-
तेष्वेव सापिण्ड्यं, न ॥ सप्तमादिपर्यन्तमित्यर्थमाहुः ।
यस्तु तस्तु 'यावदुक्तं वाचनिकम्' इत्यस्यायमभिप्रायः—
वाक्यभेदपरिहास्य सपलमातामहात् कूटस्थात् चतुःपुरुषं
सापिण्ड्यमातिवेदिकमनेन विधीयते । अतो मातृ-
दुहितृध्वस्य तत्पुत्रेष्वपि सापिण्ड्यात् कन्यायाः सप्त-
मातृकुलपुत्रेण न विवाहः । तद्दुहितर इत्यत्र तत्पदं मातृ-
तद्भगिन्योः परामर्शार्थम् । दुहितृपदं पुत्राणामभ्युपग-
मम् । तदपत्यानीति तत्पदं च दुहितृपुत्रयोः परामर्श-
ार्थम् । तेन तदपत्यानीत्यस्य दुहितृपत्यानि पुत्रपत्यानि
च अर्थः । तदयमर्थः— मातृभगिनीदुहितरत्ययद्वयः
सपलमातामहात् कूटस्थात् चतुर्थमभिन्याप्य सपलमाता-
महकुलं लक्षयित्वा तेन गृहं यस्य सपलमाता-
तस्य मातृमातृध्वभगिनीभागिन्येपरदेशं सापिण्ड्यं

मेवोक्तः 'यथा मायांस्वसुर्दहिता पितृव्यपत्नीस्वसा च'
इति । यौधायनः— 'मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां
च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुता च विवर्ज-
येत् ॥' अतो मातृध्वमुः सापत्नपुत्रकन्याऽपि अविवाद्या,
[पृ. १०२०] 'सापत्नमातृकुलजाम्' इति मदन-
'पारिजातोक्तेरिति केचित् । केचित्तु 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः
समः' इति मगूकेस्तत्पत्न्याः मातृत्वात् तत्पितृमता-
महत्वात् ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनी न विवाद्या । तथा—

विधीयते । एवं च यस्य सपत्नमाता तदपत्यस्या-
सापिण्ड्येऽपि निषेधः, 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा
च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेयुने ॥'
इति मानवनिषेधात् । अत्र चकारेण पितृसपिण्डाऽपि
ग्राह्या, एवं चकारेण मातुरसगोत्राऽपि ग्राह्या । तेन
दत्तमस्य यः प्रतिग्रहीता स तत्तनन्याऽसपिण्डोऽपि
सगोत्र इति तत्कुलनिवृत्तिः । दारकर्मणि दारत्वसंपादके
विवाहादौ । मयुने मिथुनसाम्येऽन्यायानादौ । ननु इदं
'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यनेन समानार्थमेवास्ति,
(न,) लक्षणापत्तः । न चैवं मातुः पठे पितृलोऽप्रमे
चा विवाहो न स्यात्, कन्याया मानादिसपिण्डत्वादिति
आख्यं, मातुः पितृयां सगोत्रां सपिण्डा च नोद्बहेदिति
हि मनुवचनं पर्यवसन्नं, तच्च न औपदेशिकसापिण्ड्ये
प्रयत्नेन, पञ्चाष्टमयोः 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यभ्य-
नुशानात्, तादृशीमपि वैधीं प्रातिमुपजीव्य निषेधप्रवृत्तौ
विकल्पप्रवृत्तेः, किन्तु आतिदेशिक एव । तन कस्याचिदु-
द्वाहविधेरभावात् रागप्राप्तस्यैवायं निषेध इति न कस्यापि
बाधः । अन्ये तु एवंविधलक्षणाङ्गीकारे व्यर्थः । यत्रै-
कस्मिन् बुधोपधिया 'काकेभ्यो दधि' इत्यादौ, तत्रैव
हि लक्षणा, न तु प्रवृत्ते, सपत्नमातरि विवाहप्रवृत्त्य-
भावेनेदंसापिण्ड्यातिदेशवैयर्थ्यात् । तस्मात् पितृपत्नी-
त्वावच्छेदेन मातृत्वमतिदिश्वते इत्येक एवायं अतिदेश-
विधिः । तद्वशाच्च तद्भ्रात्रादिस्ताने भगिनीत्वादिकथनं
मुख्यभ्रात्रादिसंतानवत् विवाहप्रतिबन्धकतापरम् । एवं च

'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गौरियान् ब्रह्मदः पिता' इति मगूकेः
गुरुणा त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं, सखाऽपि निर्वाप्यः, अतस्तेषां
कन्या नोद्वाह्याः, 'गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्बहेद्-
द्विनः । गुरोश्च कन्या शिष्यो वा तत्संतत्याऽपि मेभ्यते ॥
पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते । [पृ. १०२१]
वाक्संबन्धकृतानां तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् । विवाहोऽत्र
न कर्तव्यो लोकाग्रहं प्रसज्यते ॥' इति वचनाच्चेत्याहुः,
तत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तदपत्यानां भागिनेयत्वातिदेशोऽपि तत्कन्यानां न भागि-
नेयकन्यात्वापत्तिः, मातुलकन्यानां भगिनीत्वातिदेशो-
ऽपि तत्सुतानां न भ्रातृत्वातिदेश इति परिगणिते-
ष्वेव सापिण्ड्यमिति पक्षं समर्थयन्ते । तदेतदपेक्षलम् ।
एवं हि लोभेन विवाद्यानां कन्यानां बहुतरतयं संपादयसि,
सपत्नमातुलदौहिण्या अविवाद्यात्वे सपत्नमातुल्यौघ्या
विवाद्यात्वे दृष्टापत्तिं च करिष्यसि, तदेतत्सर्वमनुचितमिति ।
तस्मात् पितृपत्न्यां मातृत्वोक्तिः तद्भ्रातरि मातृत्वलो-
किश्च तत्पितुः कूटस्थत्वप्रकाशार्थं । मातुल्युपादानं च
द्वितीयतृतीयगणनार्थम् । मातृध्वसार इति च संतानमेद-
प्रदर्शनं कूटस्थत्वदृढीकरणाय । तस्याढाभावे तु मातृमातु-
लाभ्यामेव तद्वाक्तिः । भगिनीत्वादिकथनं च तदुद्वाह-
स्यात्यन्तनिव्यतार्यम् । व्यक्तिचतुष्टयगणनं च तदप्रे-
उद्वाहप्रतिबन्धवारणाय । किंच मातृत्वातिदेशोऽपि
तत्पुत्रादौ भ्रातृत्वाद्यतिदेशाभावे तत्पौनोदौहिष्योर्विवाहः
प्रसज्येत । लोकविद्विष्टत्वात् तद्वारणमिति चेत्, तर्हि
मातुल्युप्यादिविवाहस्यापि तथैव सुधारत्वात् भगिनी-
त्वाद्यतिदेशमपि त्यजेत । तस्मात् तादृशकूटस्थत्वात् पञ्चमी-
मुद्बहेदित्यर्थः । आतिदेशिकसापिण्ड्यमिति च विवाह-
प्रतिबन्धकतायां परिभाषाप्राप्तम् । तादृशपरिमिता च
'असपिण्डा च या मातुः' इत्यादौ उपयोगिनी ।
अन्यथा वरकन्यान्यतरस्य पितृमातृसंबन्धितमपञ्चमा-
न्तर्यतस्य सपत्नमातृसंबन्धितपुत्रान्तर्गतस्य च विवाहे
इत्यर्थोपगमाच्च कोऽपि विरोध इति ।

दत्तकस्य जनककुले मातुः पञ्चपुरुषं पितुः सप्तपुरुषम्,

पालककुले मातृवत्पितुः पितुः पञ्चपुरुषं

सापिण्ड्यमिति मतान्तरम्-

दत्तकविषये तु उच्यते । तत्र गौतमः— 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति । बन्धुग्रहणाद्य दत्तकमात्रपरिमितं, किन्तु संतानेऽपि । 'एतत् क्षेत्रजादिसर्वद्व्यामुप्यायणपरम्' इति हरदत्तः । अत्र [पृ. १०२२] स्मृतिचन्द्रिका— 'नियोगाद्य उल्पादयति तस्माद्बीजिनोऽप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः' इति । 'दत्तकस्य जनकविषयमेतत्' इति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । तेन दत्तकस्य जनककुले सातपौर्यं, जननीकुले पाञ्चपौर्यं सापिण्ड्यम्, 'दत्तकरीतादिपुत्राणां बीजवन्तुः सपिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैव गोमित्रं पालकस्य च ॥' इति बृहन्मनूकेः, 'बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेः । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषं, पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् । तथा च अपराकं पैठीनसिः— 'श्रीन् मातुः, पञ्च पितुः पुरुषानतीत्योद्बहेत्' इति । एतत् स एष

यन्धिष्यति । यन्धिष्यति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा च पालकपितृवत्पितृसंतानभेदरश्मिकूटस्थादिसमुदायायैः पालकपितृवत्पितृसंतानार्थेभ्यः यः सप्तमः, तस्मादूर्ध्वमित्यर्थः । सर्वेति । यदा क्षेत्री रुग्णो बन्धुभ्यः प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादय इति, यदा वा संतानशये गुरवो विधवां (याया) नियुञ्जते, यथा विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवती (त्वां) ग्यास, तत्र जातः पुत्रः क्षेत्रिणो बीजिनश्च इति द्यामुप्यायणः, 'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यगो रिक्थी पिण्डताता च भवतः ॥' इति याज्ञवल्क्यात् । अत्र उभयत्रापि गतिरनं द्यामुप्यायणस्य बीजम्, 'तथैवाप्येतिगो बीजे परक्षेत्रे प्ररापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामयं न बीजी लभते षट्म् ॥ क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रद्वीजायै यत् प्रतीयते । गण्येदं म्यामिनी हृदी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥' इति मन्वुषेः । व्यासपातं चैतत् । यत् 'य एतेऽभिदिताः पुत्राः सप्तद्वादशबीजवन्तः । यस्य ते बीजिनो जाग्रास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥' इति, तन्नु गति भोगपुत्रे पुत्रिजाया च न ते जाया इत्येवंतरम् । एवं न्ययंदत्तो द्यामुप्या-

व्याचख्यौ— 'दत्तकं दीन् [पृ. १०२३] पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्थेयान् प्रत्येतदुच्यते 'पञ्च पितुः' इति, नान्यान् प्रति' इति । यत्तु बृहद्वैतमतः— 'स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तकरीतादयः सुताः । विभिन्ना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥', यद्य वसिष्ठः— 'अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः पुत्रक्षेत्रेवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स्यात् स्वशास्त्रमाह ॥' इति, यच्च नारदः— 'धर्मायै वधिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥', तत्पालककुले सातपौर्यं सापिण्ड्यं नेत्येवंपरं, न तु सर्वथा सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । मदनपारिजातादपि दत्तकानुप्रवेशो अस्म्यं सापिण्ड्यं प्रतिभाति । तथाहि, तेन श्रीनवीत्य इत्युदाहृत्य यस्य माता दत्तपुत्री प्रतिग्रहीता पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतृकुले 'श्रीनवीत्य' इति, 'पञ्च पितुः' इति [पृ. १०२४] यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यजनककुलं तद्विषयमित्युक्तम् ।

यणः । यथा बहुवृचब्राह्मणे देवरतः 'यथैवात्रिरसः श्रुनुपेया तव पुत्रताम्' इत्यादिना 'अधीयत देवरतो रिक्थयोरुभयोरुर्क्षपिः' (ऐशा. ३३।१-६) इत्याद्यन्तेन । जातोपनयनो द्यामुप्यायण उक्तः, 'दत्तकरीतः कृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽऽर्पेण जातास्तो अंशमनकुलीना द्यामुप्यायणाः ।' इति पैठीनस्युक्तेः । न चेदं दत्तकमात्रविषयम्, 'गोत्ररिक्थे जनयितुः' इत्यनेन विरोधात् । एवम् 'अन्येन'—मते प्राक् द्यामुप्यायणा उक्ताः ते च इह धर्तव्याः । बीजिनोऽपि, अपिना क्षेत्री समुधीयते । एतन्मते द्यामुप्यायणान्तरानुक्तेः न्यूनता । दत्तकस्येति । अयं ग्रन्थो द्यामुप्यायण एव दत्तरः, संस्कारानन्तरं च स नास्ति, इति मतेन । जनकेति । न तु पालकविषयम्, तत्र न्यूनसापिण्ड्यशक्तिसाहतेनेति । पिण्डः सापिण्ड्यं, आर्पणं प्रररः । अयं ग्रन्थः केवलदत्तरामायात् केवलसगोत्रदत्तपरः । स्वगोत्रेणोपनायित इत्यन्यथः । गोत्रवदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यभिमानः । अंशपिण्डविभागित्वं अंशपिण्ड्यत्वरित्यभिमानः ।

चस्तुतस्तु पूर्ववत्तथा महानिबन्धेषु ध्याप्यनुपलम्भात्
अपराकादिलिखनामावात् पूर्वोक्तव्यवस्थायाश्च प्रातिम-
ज्ञानतुल्यत्वात् यैरेतद्विरचितं तेषामेव शोभते ।

दत्तकस्य अनङ्गरालोभयकुलयोस्तुल्यं मातापितुः-

प्रथमुद्देशे सातपुरं च सापिण्ड्यमिति स्वमतम्-

मम तु, पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वरूपं
सातपौरुषमेव सापिण्ड्यम् । 'बीजिनश्च' इति गौतमो-
क्तैर्जनककुलेऽपि सावदेव । 'श्रीन् मातुलः' इत्यादि
॥ सर्वणसापत्नमातृकुलपरम्, 'यद्येकजाता बहवः' इति
शास्त्रिकवाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । अत एवास्य
क्षामुभयगतत्वं हेमाद्रिप्रथमभञ्जरीवृत्तिरुज्ज्वलायणादिभि-
रुक्तम् । भट्टलोमेश्वरेणापि - पृथायाः कुन्तिमोजस्य
पालककन्यात्वेऽपि 'ऊर्ध्वं सप्तमायितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च'
इति गौतमोक्तः दत्तिनायाः पृथाया अनकस्य धारसेनस्य
कुलेऽपि सातपौरुषं, पालककुलेऽपि सावदेव सापिण्ड्य-
मुक्तम् 'अपि वा कारणग्रहणे' (जै. सू. ४।१।३।५)
इत्यम् ।

भुतुपनीतस्यैव दातृमाश्रित्य उपनीतानुपनीत-

दानाभिस्तापिण्ड्यभेदसङ्गठनम् -

सापिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीना जनकगोत्रेणोप-
नयने कृते जनककुले सातपौरुषं सापिण्ड्यं, पालकमाता-
पितृकुले त्रिपुरुषं पिण्डनिर्वापात् निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरुषं
सापिण्ड्यम्, पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले सातपौरुष-
मित्युक्तम् । तत्र, 'चूडोपायनसत्कारा निवगोत्रेण वै
कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥'
इति कालिकापुराणात् उपनयनोत्तर दत्तकनिषेधात् ।
'त्रिपुरुषं' इत्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना ।

सर्ववर्णमाधारण मातापितृद्वारकसापिण्ड्यव्यवस्थान्या-

परिगणनम्-

मातापितृद्वारकसापिण्ड्यव्यवस्थान्या कन्यानामियं संख्या,

[पृ. १०२५] रामबाजपेयिना उक्ता—

'उद्गोडुः पितरौ पितुश्च पितरौ तच्चन्मरुदम्पति-

उद्गोडुरिति । वरः प्रथमः, ततो द्वितीयस्थाने
रिषत् वरपितरौ द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने पितुः पितरौ द्वन्द्वं,

द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमपि च ततोऽप्यस्य क्रमात् पोडश ।
वंशारम्भकदम्पतिप्रमितिरित्यासप्तकं रदा
एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासप्तकं भवे ॥ १ ॥

यद्यप्येकस्य बहवः सुताः स्युस्तदपीह तु ।

संबन्धसाम्यादेकैव यणितेत्यवधार्यताम् ॥ ३ ॥

चतुर्यस्थाने तयोः प्रत्येकं जनके द्वन्द्वे, पञ्चमस्थाने
द्वन्द्वद्वयषट्कपुंश्चल्लिङ्गयोः जनकद्वन्द्वानि चत्वारि,
षट्स्थाने तदष्टकाष्टसंख्यल्लीपुंश्चल्लिङ्गजनकानि द्वन्द्वानि
अष्टौ, सप्तमस्थाने तदष्टकपौडशसंख्यल्लिङ्गजनकानि द्वन्द्वानि
पोडश, इति रदाः दन्ताः द्वात्रिंशत् द्वन्द्वानि
आसप्तकं वंशारम्भकदम्पतिप्रमितिरिति अन्ययः । इतः
परं तत्कन्याः प्रतिजानीते—एकैकेति । पितृकुले आसप्त-
कं एकैकान्वयकन्यकाः भवे इत्यन्वयः । एकैकस्य द्वन्द्व-
स्थान्ये यदि कन्याद्वयादि, तत्र संख्याद्विमाशङ्क्य
समाधत्ते—यथापीति । मुगमम् । उक्तद्वानिषट्द्वन्द्वाना
मध्ये एकद्वन्द्वकुले उद्गोडुः सापिण्ड्यकन्यानां त्रिषष्टिरूपा-
मवान्तरसंख्यामाह— एकस्मादिति । प्रथममेकं मिथुनं,
ततः पुनः कन्या चेति द्वन्द्वं द्वितीये स्थाने, ततः प्रत्येक
ताभ्यां पुनः कन्या च इति द्वन्द्वद्वयं तृतीये, ततो द्वन्द्व-
द्वयात् तद्वितीयैव द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततः तच्चतुष्टयात्
तद्वितीयैव द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, ततः तदष्टकात् तथैव
रीत्या पोडश द्वन्द्वानि षष्टे, तेभ्यो द्वन्द्वेभ्यो द्वात्रिंशत्
द्वन्द्वानि सप्तमे, इति रीत्या एकैकस्यान्ये सप्तमकं
यावत् अभिस्तवः (६३) त्रिषष्टिः कन्या इत्यर्थः । सा
दन्तैः द्वात्रिंशद्विः गुणिताः रमेकल्लिङ्गः रसाः षट्, एकः,
रं शून्यं, इत् द्विः, अङ्कानां वामतो गतिः, (२०१६)
पोडशाधिकसहस्रद्वयं उद्गोडुः पितुः वंशे उद्गोडुः
सापिण्ड्या इत्यर्थः । मातुरिति । उद्गोडुरिति वर्तते । वर-
पितरौ द्वितीयस्थानस्य द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने मातुः पितरौ
द्वन्द्वं, चतुर्थस्थाने द्वे द्वन्द्वे, पञ्चमस्थाने सागराः चत्वारि
द्वन्द्वानि इति तस्याः मातुः आपञ्चमकं अश्वमितिः
सप्तसंख्या । प्रथमद्वन्द्वस्य प्राग्वगणान् तत्र एकद्वन्द्वस्या-
न्ययः । पुनश्च इति एक द्वन्द्वं, तस्मात् द्वन्द्वात् द्वन्द्व-
युगं द्वन्द्वद्वयं, ततः अन्धयः चत्वारि द्वन्द्वानि, ततोऽष्ट

एकस्मान्मिथुनात्सुतोऽयं दुहिता द्वन्द्वद्वयं तद्वयात्
तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः ।
यावत्सप्तमकक्षमश्रिकृतवः कन्या इहैकान्वये
ता दन्तैर्गुणिता रसैकवद्वयो वंशे सपिण्डाः पितुः ॥३॥

[पृ. १०२६]

मातुर्जन्मदम्पती च मिथुनद्वन्द्वं तयोः सागराः
तस्याः पञ्चमकक्षमश्रमिति रित्येकान्वयः पुंसुते ।
द्वन्द्वाद्वन्द्वयुगं ततोऽव्यय इतोऽष्टौ पञ्चकक्षं शर-
क्षोण्यः सप्तगुणाः शराभ्रविषयो मातुः सपिण्डाः कुले ॥
कुलद्वयस्य कन्यका युता मिथः सपिण्डकाः ।
हिमांशुद्वयरादयो विवाहकर्मवर्जिताः ॥' इति ।

एतच्च सर्ववर्णसाधारणम्, 'सर्वत्र सपिण्ड्यसद्भावात्'
इति [पृ. १०२७] विज्ञानेश्वरोक्तेः, 'पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वं मातुः पितुः क्रमात् । सपिण्डता नियतैत
सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' इति हरनाथपुत्रदेवउपचननाच ।
सगोत्रसपिण्डादिकन्याविवाहे प्रायश्चित्तम्—

संघन्यतत्त्वे सुमन्तुः— 'पितृष्वसंतुतां मातृष्वसंतुतां
मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्थेभि विवाहं चान्द्रायणं
चरेत् परित्यजेनां मातृवद्विभृयात्' इति दिक् ।

द्वन्द्वादि इति आपञ्चकक्षं शरक्षोण्यः शराः पञ्च, क्षोणी
एकः, यामगत्या (१५) पञ्चदश । ते सप्तगुणाः
शराभ्रविषयः (१०५) पञ्चाधिकरातं, उद्गोदुर्मातुः
कुले उद्गोदुः सपिण्डा इत्यर्थः । कुलेति । मिथोयुताः
सख्यलिताः हिमांशुद्वयरादयोः (२१२१) स्पष्टं एक-
विंशत्यधिकमेकविंशतिरातं उद्गोदुर्विवाहकर्मणि वर्जिता
इत्यर्थः । मातुलकन्यादिनिवाहे तु ईदृशधार्मिकोक्तसंख्या-
भग्नः स्वादित्यभिप्रायः ।

कुम. १०२५—१०२७

मातृसगोत्रां मातुलसगोत्रां । अधिवर्गमे । विवाह-
मात्रे इदं, मैथुनादौ तु 'सपिण्डापत्यदारेण' इत्यादि
भग्न्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । अत एव मातृवद्विती दृष्टान्तः ।
दिग्धं तु सपिण्डादिषु भार्यां नोत्पद्यते, रोगिण्यादौ
तदुत्पत्तौ इति नितास्य ।

सापिण्ड्यप्रदीपः

[पृ. १-१७]

अवयवसापिण्ड्यम्—

[पृ. १] 'सापिण्ड्यं नाम एकः पिण्डः देहः
आरम्भको यस्य यस्य वा सा सपिण्डा स सपिण्डः, तद्भावा-
इत्यर्थः' इति विज्ञानेश्वरः । एवं च एकशरीरावयव-
वान्वयेन सापिण्ड्यम् । स च क्वचित् साक्षात् क्वचित् पर-
परया । मातृष्वसपितृष्वसादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयः
अस्त्येव । पतिपत्न्योस्तु एकशरीरे उभयावयवे स्तावयवान्व-
यात् । भ्रातृभार्याणामपि परस्परं स्वारब्धसंतानान्वयवय-
वान्वित्संतानारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दस्तत्र
साक्षात् परंपरया वा एकशरीरावयवान्वयो द्रष्टव्यः ।
योगरूढिभ्यां च नातिप्रसङ्गः । सगोत्रत्वसमानाधिकरण-
सापिण्ड्यमेव दशाहाशौचादौ प्रयोजकमिति न माता-
महादीनां दशाहाशौचप्रसक्तिः । न चैवं दत्तकपुत्रे
प्रतिप्रहीतृसापिण्ड्यं न स्यात्, तदवयवान्वयभावादिवि-
धान्यम्, पुत्रत्वबुद्ध्या आलिङ्गनबुद्ध्यादिभिस्तानपि
प्रतिप्रहीतृवयवान्वयसत्त्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु रूढयैव परि-
हार्यः । उत्पादकसापिण्ड्यमप्यस्त्येव । 'गोत्ररिक्त्ये

• आदर्शपुस्तकं श्री. ज. र. चारुसंवादितम् ।

रोगिण्यादौ कृच्छादिनास्त्रीषु च भार्यात्वात्तत्पत्तौ
तन्मन्यपुत्रादेर्वर्णत्वानापत्तिभयेन भार्याभिप्रायगमने प्राय-
श्चित्तापत्त्या च तत्र तदुत्पत्तिस्वीकारे सपिण्डादिष्वपि
प्रत्युदाहितादिवत् भार्यात्वं स्वीकार्यम् । तत्परिणेतुरपि
सपिण्डादिपरिणेतुरपि निषेधकत्वात् पापमात्रमित्यन्ये ।

परे तु यस्या गमने मरणान्तं नैमित्तिकं तदुत्पत्तस्य
'पतितोत्पन्नः पतितो भवति' इति घचनेन पातित्यात्
'अग्निन्येषु विवाहेषु' इत्यादौ राशसादीनामिव पातित्य-
प्रयोजकनरकप्रयोजकानामपि विवाहानां ग्रहणात् न वर्ण-
त्वम् । प्रत्युदाहादिजन्ये रोगिण्यादिजन्ये च पातित्या-
भावात् विवाहस्य तादृशनरकप्रयोजनत्वाच्च वर्णत्वम् ।
अतः प्रथमे वैयर्थ्यात् भार्यात्वं नोपपद्यते, द्वितीये तदु-
पेक्षे इत्याहुः ।

कुम. १०२७

जनयितुं भजेदतिशयः सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो
व्यपेति ददतः स्वया ॥' इति मनुवचनात् केपाञ्चि-
भितृत्तिरिति तेषामाशयः ।

निर्वाण्यसापिण्ड्यम्—

केचित्तु एकपिण्डक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यम् । तथा च
मात्स्ये— 'लेपभाजश्चतुर्थांशः पिनायाः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमश्चेष्टा सापिण्ड्यं साप्तपौषम् ॥' इति ।
अयमर्थः— सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः
सापिण्ड्ये हेतुः । एवं च एकस्य देवदत्तस्य पित्रादिभिः
पद्भिः पुत्रादिभिः पद्भिश्च सह सापिण्ड्यम् ।
उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्य विवक्षणेन भ्रातृपितृव्य-
मातुलभागिनेयादिभिस्तद्भार्याभिश्च सह सापिण्ड्यं
निर्वाणम् । भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियाया सह-
धिकारात् सापिण्ड्यसिद्धिः । भगिनीपितृव्यस्रादीनामपि
एकपिण्डदानक्रियायोग्यत्वमस्त्येष, तस्यैव निवेशात् ।
अत्रापि पिण्डदधर्मपुत्रादीनां सापिण्ड्ययातिप्रसङ्गे मातामह-
कुले लेपभाजपर्यन्तं तदतिप्रसङ्गश्च रुद्ध्यैव धारणीयः ।
[पृ. २] न च अप्रप्तकन्यायाः पिण्डदत्ताभावेन
तस्याः पितृकुले सापिण्ड्यं न स्यात्, तासां पिण्डदत्ता-
भावेऽपि तन्मरणे पित्रादीनां दद्यादपिण्डदत्त्येन तत्कर्तृक-
पिण्डदानोद्देश्यतया अन्येषां च स्वकर्मकपिण्डदानकर्तृ-
दीयमानपिण्डोद्देश्यतया सदक्षतेः । प्रप्तानां पिण्डदाने तु
न पित्रादेरधिकारः । कदाचित्कस्तु शिष्यादेरिव न
सापिण्ड्यप्रयोजक इत्याहुः ।

निर्वाण्यसापिण्ड्यलण्डनम्—

तत्तु मूलपुरुषादेकतः कन्या तत्कन्या तत्कन्या तत्कन्या
इत्येवं पञ्चम्या कन्यायामसत्त्वादयुक्तम् । एतेन 'मात्स्य-
वचनेन पिण्डदेवतात्वकर्तृत्वान्यतरत्वं सापिण्ड्य इति
बोध्यते' इत्यपास्तम् । पितृव्यस्रादौ अग्न्यासेश्च । एतेन
'स्वदेयपिण्डमोक्तृभोक्तृकपिण्डदातृत्व सापिण्ड्यं इति
तदर्थः' इत्यपास्तमित्यन्ये ।

मातृः पञ्चपुरणं पितुः सप्तपुरणं च सापिण्ड्यम्—

तस्मात् मातृकुले पितृकुले च सापिण्ड्यं तत् क्रिय-
त्पर्यन्तमित्यपेक्षायां 'सापिण्ड्यं साप्तपौषम्' इति मात्स्येन

पुंसंताने अवधिरुक्तः, 'सपिण्डता ॥ सर्वेषां गोत्रतः
साप्तपौषी' इति शब्देन च । मातृकुले ॥ 'मातृ-
बन्धुम्यः पञ्चमादूर्ध्वम्' इति गौतमेन, 'सप्तमात्पञ्च-
मादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा' इति याज्ञवल्क्येन च
पञ्चमपर्यन्तमुक्तम् ।

मातापितृशब्दौ साक्षाज्जननीजनकत्वाच्चौ, तेन
मण्डूकपुतिसापिण्ड्यसिद्धिरिति मनम्—

तत्र 'वध्या वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्ड्यं यिनिवर्तते ॥' इति
संग्रहकारोक्त्या सप्तमात् पितृदूर्ध्वं पञ्चम्या मातृदूर्ध्वं
सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यर्थः । संग्रहवाक्ये तयोर्न्यतरस्येत्यर्थः ।
'कूटस्थात्' इति स्वल्पेपे पञ्चमी । वाधाब्दः अन्यतरार्थः ।
अत्र पञ्चमी माता इत्यनेन वधूवरान्यतरस्य कूटस्थात्
पठत्वे विवाहः कार्य इति बोधितम् । अत एव स्मृतिवाक्ये
'पञ्चमादूर्ध्वम्' इत्येवोक्तम् । एवं च वधूवरान्यतरस्य
कूटस्थामभ्य सप्तमादूर्ध्वत्वे पितृद्वारकं सापिण्ड्यं निवर्तते,
मातृद्वारकं तु तदन्यतरस्य कूटस्थामभ्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे
निवर्तते इति निष्कर्षः । मातृशब्दश्च उपस्थितवधूवरान्य-
तरस्य साक्षाज्जनन्या वाचक एव युक्तः, लोकप्रसिद्धेः ।
एवं च कूटस्थात् पञ्चमीसप्ततानभूतपठे निवृत्तस्यापि
तन्मातृकुलसापिण्ड्यस्य सप्तमे पुनर्मण्डूकानुवृत्त्या प्रवृत्तिः,
पितुः सप्तमावे एव सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तेरिति,

मातापितृशब्दौ पितामहादीनां पितामहादीनामपि च
वाचकौ, तेन मण्डूकपुतिसापिण्ड्यप्रशासनः गोत्रैक्ये एव
आशौचोपयोगि सप्तपुरुष सापिण्ड्यं चेति सिद्धान्तः—

तत्र, एवं हि असदेहाय याज्ञवल्क्यवाक्ये पञ्चम्या
इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मात् साक्षात्परपरासाधारण्येन कूटस्थ-
तदपत्यचतुष्टयरूपपञ्चसमुदायवर्षट्काया द्वितीयादिकाया
अपि मातृशब्दो वाचकः, 'तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो
मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मर्तुः स्वसा-
ऽष्टमी ॥' [पृ. ३] इति चतुर्विंशतितमे पितामहा-
द्विध्वपि मातृशब्दप्रयोगात्, (स्मृतौ ?) लोकप्रसिद्ध-
पेक्षया स्मार्तप्रसिद्धेर्बलत्वात् 'सपिण्डता तु सर्वेषाम्'
इति प्रागुक्तग्रहवचनेन गोत्रैक्यस्यैव सप्तमपर्यन्तसापिण्ड्य-
प्रयोजकत्वोक्तम् । गोत्रमेव एव च तत्संबोचक इति

युक्तम् । ॥ च द्वितीयाया अपि स्त्रीत्वे अविशिष्ट एव ।
‘संनिकर्षेऽपि कर्तव्या विगोत्रात् परतो यदि’ इति
श्रुलपाशुदाहृतदेवलेन तथैव प्रतीतेश्च । तत्साहचर्यात्
पितृशब्दोऽपि सप्तसाधारणपितृत्वेन बोधकः । ताभ्यां
सप्तभ्यन्ताभ्यां आद्यादित्वात् तसिः । एवं च मातृघटित-
संताने संतानभेदावधिकृतस्थमारभ्य गणनायां संतानघट-
कात् पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते इत्यर्थः । अत एव
‘मातृसंताने पञ्चमादूर्ध्वम्’ इति विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् ।
एवं च पितृसंतानं अर्थात् पुमात्मकमेव गृह्यते, शङ्ख-
बचनेकवाक्यत्वात्, ‘पितरो यत्र पूज्यन्ते’ इत्यादौ साक्षा-
ज्जनकमित्रेऽपि पितृशब्दप्रयोगात् । पितृतः सापिण्ड्यो-
क्तिश्चाशौचोपयोगिनीति बोध्यम् ।

कूटस्थमारभ्य पञ्चपुरषसप्तपुरषसापिण्ड्ययोर्वेसिष्ठा-

दिनाकथानां पदैरस्तानकथनम्, पारिभाषिकबन्धु-

मारभ्य गणना न कार्या-

यत्तु वसिष्ठेन ‘मातृबन्धुभ्यः पञ्चमीं सप्तमीं पितृ-
बन्धुभ्यः’ इत्युक्तं तत्र संतानभेदारम्भकप्रथमादिः समु-
दायो बन्धुशब्देन उक्तः । एवं च कूटस्थात् घटयेवोक्ता
भवतीति न तद्विरोधः । तादूर्ध्वं चतुर्थी । तत्समु-
दायार्थं पञ्चमीं कूटस्थात् पष्ठीमित्यर्थः । उद्भूतावयवभेद-
विषयता बहुवचनम् । ‘पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः
पितृतस्तथा’ इत्यपि मातृतः यः संतानभेदप्रतियोगी
प्रथमः, ततः पञ्चमी इति व्याख्येयम् । एवं पितृत
इत्यपि । एवं ‘पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात्
सप्तमीम्’ इत्यप्येवमेव । एतेन ‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृ-
बन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ इति गौत-
मीयमपि व्याख्यातम् । ‘स पितृतः परिहरेत् पञ्च
मातृतः’ इति हारीतस्यापि पितृसंताने कूटस्थात् सप्त
मातृघटितसंताने कूटस्थात् पञ्च परिहरेदित्यर्थः । ‘आ
सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्याः’
इति नारदवाक्ये आह मर्यादायाम् । संतानपेक्षः ‘पञ्च-
मात्, सप्तमात्’ इति नपुंसकनिर्देशः । सप्तमपञ्चम-
त्वादान्तसंतानरूपकन्यापर्यन्तं अविवाह्या इत्यर्थः । एतेन
अत्र ‘बन्धुभ्यः’ इत्युक्तेः पञ्चमीनिर्देशाच्च पितुः
पितृप्वसुः पुत्रात् तत्संतानभूतां सप्तमीं, मातुः पितृप्वसुः

पुत्रात् पञ्चमीं च त्यजेदिति परास्तम्, पितृतः अष्टमी
मातृतः पष्ठी उदाह्या, पितुः ५ पितृप्वसुर्नवमी मातुः
पितृप्वसुः सप्तमी च त्याज्या इत्यस्यानौचित्यात् ।

उभयनिरूपितं न्यासज्यवृत्ति एकमेव सापिण्ड्यम्, तच्च

एकतो निवृत्तौ अन्यतोऽपि निवर्तत एव-

एवं च सगोत्राष्टमस्य अष्टमेन कूटस्थेन भिन्नगोत्र-
पष्ठस्य कूटस्थेन पष्ठेन सह सापिण्ड्यनिवृत्तौ तत्कूटस्थ-
संतानान्तरे सापिण्ड्यसमावयनैव नास्ति । अत एव ‘वरस्य
योऽष्टमस्तस्य दौहित्री तेन विवाह्या’ इति गौतमीय-
वृत्तौ हरदत्तोक्तिः संगच्छते । अत एव सर्वस्मृतिषु
‘असपिण्ड्याम्’ इति परिणयकत्वाविशेषणमेव श्रूयते ।
[पृ. ४] ननु ‘एतैरेव गुणैर्युक्तः’ इति वरेऽपि
तदतिदेशात् वरनिरूपितं, कन्यायां कन्यानिरूपितं च
वरे पृथगेव सापिण्ड्यं, न ॥ उभयनिरूपितं एकमेव
व्यासज्यवृत्ति, येन अन्यतरतो निवृत्तौ निवृत्तिः स्यात् ।
अन्यथा वरे तदतिदेशवैयर्थ्यं स्यात् इति चेत्, न,
सापिण्ड्यशब्दस्य ससंबन्धिकत्वादेव तल्लभे अन्यत्र तदति-
देशे मानाभावात् । किंच वधूवरयोः साक्षात्सापिण्ड्या-
संभवेन स्वसापिण्ड्यकूटस्थसापिण्ड्यत्वमेव तद्व्याख्यम् । न च
एकत्र निवृत्तौ सत्यामपरम् एतत्संभवति । किञ्च ‘एतै-
रेव गुणैः’ इत्यत्र असपिण्ड्यत्ववत् असमानगोत्रजत्व-
स्यापि परामर्शे तस्याप्यतिदेशापत्तौ एकतरत्र तन्नियुक्तौ
अन्यत्र तदनिवृत्तिकल्पनमपि स्यात् । यत्तु * कूटस्थ-
संततिवत्सवं तदित्यष्टमं वरं प्रति कन्याया असापिण्ड्ये-
ऽपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिण्ड्यत्वात् तत्संततिस्त्वत्वात्
वरः तां प्रति सपिण्ड्य एव इति, तत्र, सपिण्ड्यसंतति-
स्त्वत्वेन सापिण्ड्ये सोदकादावपि तदापत्तेः, ‘अयमस्याः

५ अत्र पितृप्वसुशब्दद्वयं न पञ्चभ्यन्तमवशिष्योपकं, अपि तु
षष्ठ्यन्तम् । गणना च कूटस्थमारभ्यैव कार्या । तथा च पितुः
मातुश्च पितृप्वसुः सबन्धिनी तत्संतानस्था कूटस्थान्तमी सप्तमी
च त्याज्या इत्यर्थः । अन्यथा पितृमातृशुभ्र पितृप्वसुपुत्रात्सप्तमी
पञ्चमी च पितृवत्सरमारभ्य अष्टमी पष्ठी च स्यात्, न नवमी
सप्तमी च । अत्र पितृवत्सपदे मातृवत्समातुल्योरुल्लङ्घनं, त्रयाणां
तत्पुत्राणां पारिभाषिकबन्धुत्वात् ।

* अत्र ‘स्वसापिण्ड्य’ इति कूटस्थविशेषणमभिधेयम् ।

असपिण्डः, इयं त्वस्य सपिण्डा' इति व्यवहारस्य चाक्यविदामनुवितित्वाच्च, अष्टमे तत्संततित्वे सत्यपि 'पञ्चमात् सप्तमात्' इत्यादिना सापिण्ड्याभाव-प्रतिपादनाच्च । तस्मादेकतो निवृत्तौ निवृत्तिरेव युक्ता । एवं च एकसंतानस्याष्टमपरसंतानस्यसप्तमयोः परस्परं निराश्रं आगौचमेवोचितम् । एतेन 'एकतः सप्तम-पर्यन्तानां अन्यतोऽष्टमादिजननादौ दशरात्रं, अष्टमा-दीनां च सप्तमपर्यन्तं जननादौ श्रित्राप्रमागौचम्' इत्यपास्तम् । स्वसपिण्डकूटस्थसंततित्वत्वेन सापिण्ड्या-द्युमानं तु न युक्तम्, सपिण्डत्वसोदरूत्वयोः साकार्या-पत्तेः, सपिण्डत्वाभाववद्दृष्टमादिवृत्तित्वेन व्यभिचार-निश्चयस्यैव । एतेन 'मातृस्यवाक्ये स्वदेयपिण्ड-भाक्कूटस्थसंततित्वमुपलक्ष्यते । तदेव सापिण्ड्यम् । मिताक्षरामतेऽपि एतदेवोपलक्ष्यते । अत एव सापिण्ड्यं सादृश्यवत् न एकगतं इतरगततद्वाप्यं, केवलं सप्रति-योगिकमानम् । अत एकतः तपिण्ड्यं, इतरं तदभावः । सोदकत्वं च सापिण्ड्यप्रतिपक्षभूतं, न तु तदनुयायिसामा-न्यम् । आगौचप्रकरणे सापिण्ड्यं च जायमानमियमाण-विरोधणमेव, न कर्तृविरोधणम्' इति परास्तम्, संति-त्वरूपस्य सापिण्ड्यस्य सोदकेषु अभावस्य निरूपयितु-मशक्यत्वात्, तस्य सप्तमादूर्ध्वं विनियुक्तौ स्मृत्युक्ताया असंगत्यापत्तेश्च, 'सापिण्ड्यं विनिवर्तते' इति संग्रह-श्लोके 'यथा वरस्य वा' इत्यन्यतरापवाशब्देन अन्य-तरस्य सप्तमादूर्ध्वत्वे सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्ताया असंगत्या-पत्तेः । तस्मात् सर्ववचनेकयाक्यतया स्वदेयपिण्डभाक् कूटस्थसंश्रित्यसप्तमपर्यन्तसंततित्वमेवोपलक्षयितुं युक्तम् । एवं च सापिण्ड्यस्य म्रियमाणविरोधणत्वेऽपि न अष्ट-मादिमरणेऽपि एकतः सप्तमपर्यन्तानां दशरात्रप्रति-अतः सोदकत्वस्य तत्प्रतिपक्षत्वमपि उपपद्यते ।

सापिण्ड्यस्य अष्टमोपाधित्वम्—

वस्तुतः सोदकत्ववत् सापिण्ड्यमपि अष्टममेवो-पलक्ष्यम् । स्वभावाच्च सप्रतिपोगिकं तत्, तच्च एक-गोत्रे सप्तमपर्यन्तं, भिन्नगोत्रे पञ्चमपर्यन्तं, इति व्यवहारैव युक्ता । [पू. ५] एवं शक्यवचनसामान्ये पञ्चम-कन्यापुत्रे निवृत्तं पुनस्तदपत्वे मण्डूकच्छ्रयाऽनुवर्तते

इत्युक्तिरसंगतैव, तद्वोधकशाखाभावात्, इति वदन्ति । 'सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः स्रद्धतां गताः ॥' इति 'मरीचि-वचनस्य कूटस्थसमानगोत्रसप्तान्तर्गतविवाहे कूटस्थ-भिन्नगोत्रपटितपञ्चान्तर्गतविवाहे निन्दावोधकत्वमिति न तद्विरोधः ।

न्यूनासापिण्ड्यवचनाभावार्थनिर्णयपरत्वमिति

मिताक्षरामतम्, तेषामनुकृपपरत्वमिति माधवमतम्—

'पञ्चमी मातुतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतृतीयात्तुतः पञ्च पितृतो वा' इति पैठीनसिवाक्यम् 'तदवाह-निर्णयपरम्, न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थम्' इति मिताक्षरा । 'अश्रुतनिर्णयार्थकत्वकल्पने मानाभावादनुकल्पपरम्' इति माधवः, 'दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महा-कुलात् । उद्गृह्येत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे ॥ सप्तमीम् ॥ पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽध्ययं पिपिः । सप्तमीं च तथा पृथ्वीं पञ्चमीं च तथैव च । एवमुद्गृह्येत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीया वा चतुर्थी वा पक्षयो-रुभयोरपि । विनाहयेन्मनुः प्राह पराशर्योऽत्रिंशः यमः ॥ अवपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेयुने । वस्तु देशानुरूपेण कुल-मार्गेण चोद्गृह्येत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाचैतद्व्यती-यते ॥' इति चतुर्विंशतिमते 'तदभावे तु' इत्युक्त्या '(न दोषः) शाकटायनः' इत्याद्युक्ताया च अनुकल्प-त्वस्य स्पष्टं प्रतिपादनात् । यत्तु पैठीनसिवाक्ये मिता-क्षरायाम् 'परिहरेत् इति शब्दो दोषविरोधप्रतिपादनार्थः' इति, तत् चतुर्थ्यां दोषविरोधकल्पने मानाभावात् 'न दोषः शाकटायनः' इति वचनविरोधाच्च पैठीनसिवाक्ये वाशब्दस्वारस्यावरोधायम् । तथा 'चतुर्थीमुद्गृह्येत् कन्या चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा । पराशरमते पृथ्वीं पञ्चमीं न तु पञ्चमीम् ॥' इति पराशरोऽपि । अत्र चतुर्विंशति-मते 'महाकुल्यत्' इत्यन्तार्थस्य प्रत्येकमनुपपन्नः । एवं च महाकुल्यनुरोधेन सापिण्ड्यमर्शेनः, न तु तद्विना अथम-कुल्यत् कन्या स्वीकार्या इति प्रतीयते । अत एव आश-व्यनेन पूर्वं कुल्यरीधेयोक्ता । यत्तु 'पञ्चमे सप्तमे

चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते
पतिताः शूद्रतां गताः ॥ ' इति मरीच्युकम्, 'पञ्चमा-
स्तमादीनां यः कन्यामुदहेद्विजः । सुस्तल्पी स
विजयः सगोत्रां चैवमुदहन् ॥ ' इति विष्णूक्तं, तन्मुख्य-
संभवे गौणपक्षानुष्ठातृविषयं सञ्छद्मान् प्रति असञ्छद्मत्वा-
पादकं च ।

मातुलादिकन्यापरिणयस्य अनुकल्पत्वेन समर्थनं

केषां चिन्मतेन—

[पू. ६] वेदाद्यैतदित्यादेरयमर्थः— यचतृतीयादि-

परिणयनमनुकल्प्य उक्तसद्वेदादेव प्रतीयते । तथा च
शतपथश्रुतिः— 'तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चायश्च
जायतेऽत उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै'
इति । इयं भोक्तृभोग्ययोर्मिथः संकल्पोक्तिः । तथा
ऋग्वेदेऽपि— 'तृतां जहृमांस्तुल्येव योषा भागस्ते पैतृ-
ष्वसेयी वयामिव' इति मातुलकन्यादेर्भागिनेयादीन् प्रति
भागत्वोक्त्या परिणयः स्मृत्यते । हे इन्द्र, असद्यद्ये
आगत्य स्वं भागं गृहाण, यतस्तच्चतुर्द्वेतेन तृतामाग्यादि-
संस्कृतां वया जहृः त्यक्तवन्तो वयम् । सा च ते भागः ।
यथा भागिनेयस्य मातुलकन्या योषा, भ्रातृपुत्रस्य पैतृ-
ष्वसेयी च यथा, तथेति तदर्थः । यद्यपि शतपथस्थो-
ऽर्थवादस्तथाप्यस्यैस्याप्रसिद्धत्वात्तेन स्तुतेरसमवात्
याक्यमेदेनापूर्वायैत्वेन 'मातुलमुता विवहेत्' इति विधिः
कल्प्यः । यथा 'अघस्तात्समिधं धारयन्ननुदवेत्' इत्यस्य
'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति अप्रसिद्धत्वात्
स्वावकं स्यात् अतस्तेनापि विधिः कल्प्यते, तद्वत् । न
चायं रागप्राप्तस्यानुवादः, रागप्राप्तस्य भागत्वे दृष्टान्तता-
ऽसंभवेन ऋग्वेदविरोधात् । अन्यथा दृष्टान्तवद्भागेऽपि
विगीततासंभावना स्यात् । तस्मात्तदंशे विहितत्वं वाच्यम् ।
तच्च विधिकल्पनं विनाऽनुपपन्नम् । अयं च विधिः
'असपिण्डा' इत्येकवाक्यतया अपूर्वविधिरेव । न च
रागप्राप्ते विवाहे कथमपूर्वविधित्वम् ? (इति वाच्यम्,)
परिसंख्यात्वेऽपि क्षयाभावात्, परिसंख्याऽपि सकल-
तद्विधायकवाक्यैकवाक्यत्वमेवेति दिक् । 'पैतृष्वसेयी
भागिनी स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुर्भ्रातृस्यऽऽसस्य
गत्या चान्द्रायणं चरेत् । एतासिस्तु भार्यां नोपयच्छेत्

शुदिमान् ॥', 'मातुलस्य सुतामूढया मातृगोत्रां तथैव च।
समानप्रवरां चैव गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति मन्वादि-
वचनानि तु मुख्यासंभवे गौणपक्षानुष्ठातृविषयानि ।
दक्षिणतोऽनाचारत्वमणनं भादे अमोजनीयत्वमप्येत-
द्विषयमेव । यद्वा येषां कुले देशे वा तदाचारो नास्ति
तद्विषयमेतत्सर्वम् । येषां तु देशादौ तथाऽऽचारोऽस्ति
तेषां न दोषः, 'येनास्य पितरौ याताः' इति मनुस्मृतेः
न च मन्वादिवाक्यप्रतिपिद्धाचाराणामप्राप्त्यमेवेति
स्मृतिपादस्यार्तिकविरोधः, 'यस्तु देशानुरूपेण' इति
चतुर्विंशतितमोक्त्या तदाचारस्य स्मृतिबोधितत्वात् ।
एवं 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाश्च विवाहो गोवधस्तथा'
इति कलिवस्यत्वमप्यस्य स्वदेशकुलविरोधितादृशपरिणय-
विषयम्, मुख्यसंभवे गौणानुष्ठानविषयं वेति केचित् ।

ब्राह्मादिविवाहोद्वाद्युतनिरूपितस्तापिण्ड्याभावान्न

मातुलादिकन्यापरिणयस्य समर्थनमन्यैषां मतेन—

[पू. ७] अन्ये तु— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा
च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि
मेयुने ॥' इत्यनेन मातापितृसंबन्धितपिण्डत्वसगोत्रत्वा-
भावयोर्विवाहमयोजकत्वम् । एवं च 'ब्राह्मापि
विवाहेषु या त्वा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण
कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । गान्धर्वादिविवाहेषु
पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥' इति मार्कण्डेयपुराणात्, 'चतुर्भी-
होममन्त्रैस्तु मांसमज्जरिभिः सह । एकत्वमागता
भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतकैः । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी
विवाहात्सममे पदे ॥' इति स्मृतेः, 'अप्रसन्नां तथा
क्षीणा सापिण्ड्यं सातपौरुषम् । प्रसन्नां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह
देवः पितामहः ॥' इति कौर्माचि, 'यथेकजाता ब्रह्मवः'
इति शङ्खवचने पिण्डशब्दस्य सापिण्ड्यपरतया विशाने-
श्वरेण व्याख्यानाच्च तस्याः पितृगोत्रतापिण्ड्ययोनिरुक्तिः ।
एतेन दानमात्रत्वापिण्ड्यनिवृत्तौ मानाभाव इत्यप्राप्तम्,
एकत्वं (आ) गता' इत्यादिवचनेन तज्जिवृत्तेः । न च
—इदं भर्तृसापिण्ड्यमाह, न तु पितृसापिण्ड्यनिवृत्तिम्—
इति वाच्यम्, 'स्वगोत्रात्' इत्यनेन पूर्वार्थोक्तानामुपलक्ष-
णात्, गोत्रनिवृत्तौ तदनुगापिण्ड्यनिवृत्तेरवश्यकत्वाच्च ।
अत एव दत्तकविषये सापिण्ड्यनिवृत्तौ 'गोत्ररिक्त्यानुगः

‘पिण्डो व्यपैति’ इति सहेतुकन्या तन्निवृत्तिरुक्ता । न च विवाहितानां तन्निवृत्तावपि तत्पुत्रस्य मातामह रूपपदेनैवैक्येन मातुल्यादिषु तद्वारंरम्, ब्राह्मादिविवाहोदापुत्राणां मातामह-
आश्रयैवभावात् । अत एव कल्पस्तेषु तत्रोक्तम् ।
‘पितरो यत्र पुण्यन्ते’ इति वचन्तु गान्धारादिविवाहोदा-
विषयमेव, रिक्तादिग्राहिदौहित्रविषयं च । शिष्यादीनां
पिण्डदत्त्वेऽपि योगरूढ्या सापिण्ड्याभ्यावपदिहापि वचन-
बलेन तथैव तदभावाच्च । अत एव ‘पैतृप्सतेयीम्’ इति
मनुवचने षपिण्डा (ष्ढां) सपिण्डस्येत्यर्थकमग्न्यासपदं
चरितार्थम् । तत्र आसस्य सुतामित्यप्याहारः । एवं च
ब्राह्मादिविवाहोदापुत्रादेरनुकल्पत्वेन॥ तृतीयादिविवाहे न
साधकम् । एवं पितृष्यसुधन्याया अपि । निषेधास्तु
गान्धर्वादिविवाहोदासुतानुविषयाः ।

मातृसंगोदावर्जनं गान्धर्वादिबिवाहोदासुविषयम् ,
दोषजनकमपि देशानुरूपं मातृश्रद्धापरिणयं

सुर्वतो व्यवहार्यता—

‘ गोमाम्नातुः सपिण्डाद्य विनाहो गोवधत्तया ’ इति ब्रह्मपुराणशक्यविहितकक्रियार्थं च तद्विषयमेव । प्रमु-
खादीनां तथाविधाहितासुनानां मातुलकन्यादिपरिणयस्तु
युगान्तरद्वन्द्वत्वात्तु दोषाय । ये तु कृष्णप्रमुखादीनां तथा-
ऽऽचार दृष्ट्या कलायपि कृषिदेने आमुगदिविवाहोदा-
सुनानामपि मातुलकन्याविवाहो धर्म इति मन्यन्ते, तेषां
कलियार्थत्वेन दोषे खद्यपि ‘ यस्तु देवानुरूपेण ’ इति
चतुर्विंशतिमतेन स्पन्दार्थं प्रतिपाद्यते । प्रमुखादीनां
व्यवहितसंरुध एवेति तु भीमांतायातिशयोच्यं स्पष्टम्, तदा
तु तेषां दृष्टान्तमेव नेति शोध्यम् । सर्वतोद्भूतस्य
भर्मन्वयस्याप्रदर्शकस्य भगवतो दुरावाप्यस्तं कथयामि तु
अधर्मभङ्गुक्तिरमेव । [पृ. ८] ॥ च- गोवधत्तया-
चर्मादिहितामातुलकन्यापरिणयान् प्रत्येव कलियार्थं-
दोषेन युक्तम्, अन्यथा परिसंन्यायते- इति वाच्यम्,
मातुलकन्याविवाहोऽप्येवमेवार्थो दानादीनामवस्था-
विनाहो गोवधत्तया- इति चतुर्विंशतिमतेन स्पष्टम् ।

● अथ 'अनुकम्पारेण' इति विनन्द, अकर्मिणिराशेः
सावित्र्यविप्राया मृगयकम्पारेणैव लुप्तकर्मिणिराशः 'अने
मृ' मशमिन्नराशः। अथवा पूर्वोक्तरेखेति वदन्नेकत्र
सिद्धात्। अविने प्रकृत्य प्राप्ते निश्चयशून्यरेखेति धेयम्।

चारविधोपात्तेः । तस्मात्तद्वचने तदुभयोरौ परिसंख्यैव युक्ता । ‘सगोत्रां मातृगोत्र्येके नेच्छन्त्युदाहरणमिति’ इति व्याख्यान्यमपि पुनिरुपुनगान्धर्वादिविवाहितपुत्रविषये निषेधोपक्रमः, तेषामेव मातृगोत्रप्रत्ययः । एवमन्येऽपि मातृगोत्रनिषेधवाक्यवर्द्धमास्तत्परा एव । यत् ‘मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्’ इति सत्यापाद्रोकेऽर्थावकाशं माध्यन्दिनविषयमिति, तत्तु सत्यापाद्रन्ये तस्यादर्शना-
धिन्यम् ।

ભાનુષ્કલેથી ન પરિણેયા, શિદ્ધિપત્રે મહાનુભાવનાડિ

न पणिनेया-

न चैवं मातुलमुनाया इव मातुलसमुताया अरि
विवाहः प्रसज्येतेति वाच्यम्, शिष्टाद्वैतस्यात्, 'अस्वर्ग
श्रेयस्विद्विदं वध्मन्मयावरेत् तु' इति याजुर्वेदश्रुतेः ।
एवं च येनामुदीच्यादीना मातुलस्यपारिणयस्यच्छिष्ट-
गर्हितः स वैरत्नाचरणीय एव, उदीच्यशिष्टाद्वैतमात्रमनुगम्य
दाधिगात्यैरिव । दाधिगात्यैस्तु तच्छिष्टाद्वैतवादानुवे-
प्य ।

मातुषादिविशोऽनुनेनापि मातुषादिकन्या

परिलेयेति मतम्, देवगति न श्रेय -

[illegible]

मुनिभिर्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं धर्मं समा-
चरेत् ॥' इति बौधायनोक्तेः । तस्य व्यतिक्रमसादृशरूप-
त्वाच्च न श्रुत्यनुमापकत्वम् । बह्वृचब्राह्मणे तत्प्रयुक्तस्य
प्रजापतिकर्मकस्य देवकर्तृकस्य दण्डस्य श्रवणाच्च तस्य
व्यतिक्रमादिरूपत्वं ज्ञायते ।

ब्राह्मादिष्वपि देच्छिको गोत्रविकल्प इति मिताक्षरा-

मत्तं तत्क्षण्डने च, ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रमेव,
आसुरादिषु पितृगोत्रमेव —

यत् (या) तु ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि 'स्वगोत्रादभ्रश्यते
नारी विवाहात्सप्तमे पदे' इत्युक्तेः, [पृ. ९] 'पितृगोत्रं
समुत्सृज्य न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः' इत्युक्तेः चैच्छिको गोत्र-
विकल्प इति मिताक्षरा, सा चिन्त्या, 'स्मृतिद्वैधे तु
विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक्' इति जान्नालिखचनात्,
'ब्राह्मादिषु विवाहेषु' इत्यादिमार्कण्डेयपुराणवचनेन
तत्समानाकारहेमाद्रघदाहृतयूद्धशालातपयचसा च व्यव-
स्थितविकल्पस्यैव प्रतिपादनात् । तस्मात् ब्राह्मादिषु
भर्तृगोत्रमेव आसुरादिषु पितृगोत्रमेवेति व्यवस्था ।

निरुपाधिकदानमेव पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवर्तकम्,

पुत्रिकायां न पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः,
सविगच्छत्वे एव पुत्रिकात्वम् —

ननु 'स्वगोत्रादभ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे'
इत्युक्तेर्विवाहोभसप्तपथादेरासुरादिविवाहेऽपि सत्त्वात्
तत्रापि गोत्रसापिण्ड्ययोर्निवृत्तिः स्यात् । अत्र गोत्रपदं
सापिण्ड्यस्याप्युपलक्षणम्, 'गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भजे-
द्द्वित्रिमः सुतः । गोत्ररिक्तयानुगः पिण्डो व्यवैति ददतः
स्वपा ॥' इति मनुवाक्ये उत्तरार्धोपदिष्टयुक्तेः । अन्यथा
सप्तपथवत्साप्यनिवृत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, 'प्रदानां
भर्तृसापिण्ड्यम्' इति प्राशुक्यचनेन पूर्वोत्तराङ्गसहित-
दानरूपविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वोक्तेः । तत्र सकल्योत्तरा-
ङ्गसहितविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वे प्राप्ते 'सप्तमे पदे' इत्य-
नेन तदन्तोत्तराङ्गसहितविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वं बोध्यते ।
एवं च आसुरादिषु दानाभावात्तन्निवृत्तिर्न । किंच 'एकत्वं
मा गता भर्तुः' इति पूर्वार्धे निवाहस्यैव प्रकरणादुक्त-
वचनाच्च सापिण्ड्यप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति उत्तरार्धोक्त-
गोत्रनिवृत्तावपि तस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तम्, न तु सप्तपदा-

मानस्य । तस्माद्विरुपाधिकदानमेव तन्निवर्तकम् । स्पष्टं
चेदं सर्वं हेमाद्रिविज्ञानेश्वरादिप्रत्ययेषु । किंच यथा दत्तक-
पुत्रस्थले दानादातृसापिण्ड्यनिवृत्तिः प्रतिग्रहाच्च प्रति-
ग्रहीतृसापिण्ड्यप्राप्तुर्भावः, तददत्राप्युचितम् । न च तत्र
स्वीयतन्निवृत्तिमात्रोद्देशेन दाने प्रवृत्तेरस्तु तन्निवृत्तिः,
कन्यादाने स्वकुल्येद्धाराद्युद्देशेन प्रवृत्तिरिति न तन्निवृत्ति-
रिति वाच्यम्, इष्टसाधनताज्ञानं विना तन्मात्रेणाप्रवृत्तेः,
उक्तवचनजालेन कन्यादानेऽपि सापिण्ड्यनिवर्तकत्वानु-
मानात् । न चैवं पुत्रिकाकरणेऽपि दानविधिसत्त्वात्तस्यामपि
मातृगोत्रादिनिवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, 'मातामहस्य
गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । प्रकुर्वात्पुत्रिकापुत्र एष
धर्मः सनातनः ॥' इत्यादिभ्यासादिकाक्यैः 'अस्यां यो
जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति' इत्यादिसंविदा च तत्र
गोत्रादिनिवर्तकनिरुपाधिदानाभावात् । यत्तु विज्ञानेश्वरेण
याज्ञवल्क्यवचनेन भ्रातृभतीमित्युक्तेः संविदं विनाऽप्यभि-
प्रायेण पुत्रिका भवतीति गम्यते इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम्,
संविदसंभावनयाऽपि तथोक्तेः संभवात् ।

मातुलकन्यापरिणयविरोधिवचनानि 'असपिण्ड्याम्'

इति विशेषणं च आसुरादिविवाहोद्वाहसुतविषयाणि-

[पृ. १०] यत्तु यार्तिके मातुलकन्यापरिणयस्य दुरा-
चारत्वमुक्तं, तत्तु आसुरादिविवाहितापुत्रविषयम् । अत
एव शिष्टान्तराप्रामाण्यविचारवार्तिके दाक्षिणात्यमातुल-
कन्याविवाहस्य स्मृतिविरुद्धत्वमाशङ्क्य "सर्वेषामेवमा-
दीनां प्रतिदेश्यव्यवस्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्ट-
त्वमाश्रितम् ॥ येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । ॥
एव तैर्न दुष्प्रेयुषाचारैर्नरे पुनः ॥' येषां तु मित्रादि-
भिरेव नानुष्ठितः स्मृतिविरुद्धत्वे परिहरन्त्येव, अपरिहरन्तो
वाऽन्यैः स्वजनैः परिह्रियन्ते" इत्युक्तम् । तदप्यासुरा-
दिविषये येषां देशे मातुलकन्यापरिणयस्य धर्म्यत्वाभि-
मानस्तान् प्रति । अन्येषु श्रुतिस्मृतिसंमत एव स इत्यु-
पपादितमेव । अत एव सर्वत्र दुर्बलस्य प्रमाणस्य बाधे
यदि किंचिदनयैकं तदा विपरीतो बाधो बोध्य इति
तृतीये वार्तिके उक्तम् । यत्तु 'ब्राह्मादिविवाहे सापिण्ड्य-
निवृत्तौ भागिनेयी दीहित्री च परिणया स्यात्' इति,

तत्तु 'अस्वर्ग्यम्' इत्यादिना समाहितम् । अत एव
'प्रधानं मर्तृसापिण्डयम्' इति कौमौ, 'मातृविवाहेन
तत्पितृकुले सापिण्डयनिवृत्तिः' इति गौडैरप्युक्तम् । तत्र
विवाहो ब्राह्मादिरेव, उक्तमुक्तेः । आसुरादिविवाहावत्
पुत्रिका(—पुत्रा !)दावपि न पितृगोत्रादिनिवृत्तिः,
तत्र प्रधानभावेन परिपूर्णभार्यात्वाभावादिति मदन-
'पारिजाते । यत्तु—दानं स्वत्वमाननिवर्तनस्वभावं, कन्या-
विषयं दानं च न तस्यापि नियतैकं, कन्यात्वातिरिक्त-
स्वत्वाभावात् तस्य च दानेनाभिप्रेत्येदं दानिर्माक इति,
तत्र, उक्तवचनजालेन ब्राह्मादिषु गोत्रसापिण्डयनिवृत्ति-
बोधनेन ईदृशदानस्यापि तन्निवर्तकत्वात् दत्तकवत्,
अन्यथा मातृसगोत्राविबोदसकलशिष्टानां दुराचारत्वा-
पत्तेश्च । मातृगोत्रपरिणयननिषेधोऽपि 'मातृगोत्रां
तपेव च' इत्यादिगान्धर्वादिविवाहितामुत्रविषय एव,
'मातृलभ्य सुतामूढवा' इत्यंशवत् । एवं च 'असपिण्डाय'
इति विशेषणं गान्धर्वादिविवाहितामुत्रविषयमेव, न तु
ब्राह्मादिविवाहितामुत्रविषयम्— इति वदन्ति माधवा-
चार्याः ।

मातृकादिकन्यापरिणये आचारमात्र प्रमाणमिति स्वमतम्—

वस्तुतस्तु 'पिण्डे गोत्रे च सूतके' इत्यस्य गोत्र-
प्रयुक्ते सूतके तत्प्रयुक्तपिण्डे च निवृत्तिरित्येवार्थः ।
तस्याऽआचारमानं मातृलभ्यपरिणये प्रमाणमिति तत्त्वम् ।
सापत्न्यकुले यावद्रचनं वाचनिकं सापिण्डयम्—

यत्तु सुमन्तुवाक्यम् 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातुल्यस्तद्भगिन्यो मातृपत्यसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तद-
पत्यानि भागिनेयान्यन्यथा संस्काराणिः स्युः' इति ।
माधवीये 'तद्भगिन्यो मातृपत्यसारः' इति न पठितम् ।
आपस्तम्बधर्मसूत्रेण्वलाया तु 'पितृपत्न्यः सर्वा मातर-
स्तद्भ्रातरो मातुल्यस्तत्सुता मातुलसुतास्तस्याच्चा नोप-
यन्तः' इत्येवं सुमन्तुवचनं पठितम् । अत्र पितृपत्नी-
त्वावच्छेदेन मातृत्वातिदेश एव विधेयः, अग्रे तु
तद्व्याख्यान्यादोऽतिरिक्तानि गणाय । तद्भ्रातृत्वा च
मातुल्यत्वात्कन्याया भगिनीत्वात्तेन तद्विवाहः । अत
एव 'तद्भगिन्यो मातृपत्यसारः' इति न पठितम्, भ्रातृणां
मातुल्ये तद्भगिनीनां तत्त्वार्थाधिदः [पृ. ११] त्वात् ।

अत एव पाठभेदे न फलभेदः । अत्र दुहितृपदेन सुता
अपि । अत एवाग्रे तदपत्यानीति सामान्योक्तिः ।
अन्यथा भागिनेय्या तस्याविवाहो भगिन्या च विवाहः
इत्यसंगतं स्यात् । 'यावद्रचनं वाचनिकम्' इति परि-
गणितेष्वेव सापिण्डयं, न तु सप्तमादिपर्यन्तमिति बहवः ।

सापत्न्यमातामहाकुटुम्बाच्चतुष्टयमात्रादेशिक सापिण्डय-

मिति पूर्वपक्षः तत्त्वज्ञाने च—

केचित्तु—अत्र वाक्यभेदपरिहाराय लक्षणया सापत्न्य-
मातामहाकुले कुटुम्बात्सापत्न्यमातामहाकुलपुत्रसापिण्डय-
मात्रादेशिकं विधीयते । अतो मातुल्यदुहितृष्वेव तत्पुत्रे-
ष्वपि सापिण्डयत्वात् कन्यायाः सापत्न्यमातुल्यपुत्रेण न विवाहः ।
'तद्दुहितरः' इत्यत्र तच्छब्देन मातुल्यस्तद्भगिन्यश्च परा-
मृश्यन्ते । दुहितृपदेन सापत्न्यमातुल्यभ्रातृभगिन्योः पुत्रा
अपि लक्ष्यन्ते । 'तदपत्यानि' इत्यनेन दुहितृपत्यानीषु
पुत्रापत्यान्यपि गृह्यन्ते । तदयमर्थः—भ्रातृभगिनीदुहितृ-
पत्यशब्दैः सापत्न्यमातामहाकुले कुटुम्बाच्चतुष्टयमात्रमात्र-
सापत्न्यमातामहाकुले लक्षयित्वा तेन सह यस्य सापत्न्यमाता
तस्य मातुल्यमातृष्वसुभगिनीभागिनेयपर्यदैर्भितं सापिण्डयं
विधीयते । एवं च यस्य सापत्न्यमाता तदपत्यापि
'असपिण्डा च या मातुल्यसगोत्रा च या पितुः' इति
मनुवचनात् सापिण्डयमात्रेऽपि निषेधो द्रष्टव्यः । अत्र
चकारेण पितृसपिण्डाऽपि गृह्यते । न चेद वचः 'पञ्च-
मातृसमादूर्ध्वम्' इत्यनेन समानार्थम्, लक्षणाप्रसङ्गात् ।
न च मातुल्ये पश्ये पितृतोऽश्मेऽपि विवाहानापत्तिः ।
शिष्टाचारविद्वद् 'पञ्चमातृसमादूर्ध्वम्' इति यास्यशब्दकेन
मनुवचसि च निषेधकलकोऽप्य पर्यादायः । तस्य च नोप-
देशिकयोगरूढसापिण्डयविषये प्रवृत्तिः । तत्र प्रवृत्ती हि
'पञ्चमातृसमादूर्ध्वम्' इत्यभ्यनुष्ठायिकृता वैधी माति-
मुपजीव्य निषेधप्रवृत्तिर्वाच्येति शास्त्रवाधापत्तिः । आति-
देशिके तु कस्यचित्परिणयविधेरभावादाग्रास्तस्यैव निषेध
इति न कस्यापि बाध इति तद्विषये एवास्य प्रवृत्तिः । अत
एव 'यथेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एक-
पिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्तत्रावर्तते निपु॥' इति शङ्ख-
वचनम् 'पृथक्क्षेत्राः पिण्डजातीयस्त्रीषु जाताः, पृथक्जना
एकजातीयमिन्द्रस्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डाः सपिण्डाः

पृथक्शौचाः । तच्चाशौचप्रकरणे वक्ष्यते । पृथक्शौचत्वं भिन्नजातीयपरम् । त्रिष्विति । त्रिपुरुषमेयां सापिण्ड्य-
नित्यर्थः ' इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । विजातीयानां त्रिपुरुषेष्वतीतेषु निवर्तते, सजातीयानां तु सापत्न-
मातामहकुले त्रिपुरुषं मातामहस्यन्तं सापिण्ड्यमिति तात्पर्यम् । तत्र तन्मातामहसंततौ कियद्दूरमविवाह
इत्यस्य व्यवस्थापके सुमन्तुवाक्ये दुहित्रादिपदानां पुंलक्षणा
युक्तैव - इत्याहुः ।

तत्तुच्छम् । यत्र भुतयावच्छब्दानामेकप्राये तात्पर्यं
लक्षणायां चैकरूप्येण बोद्धव्यान् प्रति प्रामाण्यं संभवति
तत्रैव लक्षणया वाक्यमेदपरिहारः । न चेह तथा । यत्
आद्यं वाक्यं न सापत्नमातर्युक्तसापिण्ड्यपरं, तस्या विवाह-
प्रसक्त्यभावेनेदृशसापिण्ड्यातिदेशो वैयर्थ्यात् । किन्तु
सापत्नमातरि मुख्यमातृत्वातिदेशेन तद्भ्रात्रादिसंतानेषु
मुख्यभ्रात्रादिसंतानवदेव [पृ. १२] विवाहप्रतिबन्धक-
तापरम् । लक्षणायां च भवन्मते सापत्नपुत्रं प्रति मातुल-
मातृव्यसूतापिण्ड्योक्तिरफलेति नैकरूपेण प्रामाण्यसंभवः ।
किंच मातुलसुते तदतिदेशो व्यर्थः, सापत्नपुत्रं प्रति तस्य
च सापिण्ड्यत्वातिदेशोऽपि तं प्रत्येय तत्संतानस्य सापिण्ड-
त्वाभावेन विवाहाप्रतिबन्धकत्वात् । न च स आशौचार्थः,
सापत्नमात्रादावभिवादनार्थस्तदुपगमवधोर्मुख्यभ्रात्रादा-
विव प्रायश्चित्तार्थः, तादृशमातुलमरणे आशौचार्थ इति
वाच्यम् । एवं हि प्रयोजनभेदे ऐकरूप्येण प्रामाण्या-
संभवः । तस्माद्वाक्यमेद एव युक्तः । किंच ' तद्भगिन्यो
मातृव्यकारः ' इति त्वग्नतेऽनर्थकम्, तृतीयचतुर्थस्थाने
इव एकशीर्षसंकीर्तनेनैव चतुर्पुरुषसापिण्ड्यत्वात् ।
तस्मात् ' तदपत्यानि ' इत्यन्ते(न्ये)न वाक्येन भागिनेयी-
त्वातिदेशोऽपि यथा तत्पत्न्यायां न यौक्तिको भागिनेयी-
कन्यात्वातिदेशः, तथा मातुलपत्न्यायां भगिनीत्वातिदेशो-
ऽपि न तत्सुते भ्रातृत्वातिदेशः, ' यावद्रचनं याचनि-
कम् ' इत्यभियुक्तोक्तेः । विज्ञानेश्वरस्यापि गृह्यवाक्ये
' पृथक्शौचाः ' इत्यस्य संपूर्णः शेषो भिन्नजातीयपर
इत्येव तात्पर्यम्, न तु त्वद्वक्तृम्, त्रिपुरुषमित्यनेन माता-
महस्यन्तताया अलमात्रम् । समानजातीयानां त्वेकपिण्डा
इत्यनेन सामौर्यं तद्व्योष्यम् । भिन्नजातये विदोष-

बोधकम् ' पिण्डस्त्वावर्तते ' इत्यादि । अत एव माधवेन
(इदं वचनं !) ' पृथग्जनाः ' इत्यस्य ' मातृमेदाद-
समानजातीयाः ' इत्यर्थाश्रयणेन भिन्नजातीयमात्रपरतै-
वास्य वचनस्य व्याख्याता । त्वद्वक्तृव्याख्याने वचनस्य
वैरूप्यं च स्वात् । एवं यस्य मातामहस्तत्सुतादिष्वपि न
मनुवचनकृतनिषेधप्राप्तिः, तस्य यावत्त्वैकयाक्यत्वात्,
पितृत्वादेः पितुतः इत्यतोऽविशिष्टार्थत्वेन लक्षणाया
अप्रसक्तेः, एकमूलकत्पनाल्यवधानुरोधेन लक्षणाया अप्यु-
चितत्वाच्च । वस्तुतस्तद्वक्तृत्वादिविषयमिति वक्ष्यते, शिष्टा-
चारविरुद्धयाश्रवत्त्वेन तस्य च तद्विषयताफलपत्नात् ।
किञ्च एवं सापत्नमातरि मातृत्वातिदेशात्तस्या मनुवचने
ग्रहणापत्तौ तत्पितुः पञ्चम्यादेरपि मातृत्वातिदेशात्त्वेन
तत्सापत्नपुत्रस्य निषेधापत्तौ ' पितृत्वात्पत्यः सर्वा मातरः '
इत्येव सिद्धौ शेषमुपमनुवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्
यावद्रचनमेवाश्रितं युक्तम्, न तु लक्षणाया चतुर्पुरुष-
सापिण्ड्यपरता तस्य । हृदत्तपृथपाठे तु लक्षणायाऽपि
चतुर्पुरुषसापिण्ड्यं दुरुपपादम्, आशौचादिकलङ्घनं
चेति । " ' सर्वास्मास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुष्यवित् ' इत्यनेन
सपत्नीपुत्रस्य पुत्रकार्यकरत्ववत्तापत्नमातुर्न मातृत्वं नापि
तत्कार्यकरत्वं विहितम् । अतोऽमावास्यादिभ्रात्रे जनन्या
एव सहभावेनोद्देशः, न तत्सपत्नीनाम् । वृद्धिभावेऽपि
जनन्या एवोद्देश्यत्वम्, न तत्सपत्न्याः " [पृ. १३]
इति वदतो हेमाद्रेरपि त्वद्वक्तृमुमन्तुवचनपाठः असंमतः,
किंतु हृदत्तोक्त एवेति सत्किंचिदेतत् । माध्वमते तु
मुमन्तुवचनं गान्धर्वादिविषयमेवेति दिक् ।

विरुद्धत्वान्न विवाहनिषेधः-

क्वचित्च सापिण्ड्याभावेऽपि याचनिको विवाहनिषेधः,
' मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्य-
पत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥ ' इति घोषायन-
वचनात्, ' भार्यास्त्वमुद्दिष्टा पितृव्यपत्नीस्वसा च '
इति बह्वृचश्रवणपरिशिष्टाच्च । अत्र अविवाहोति शेषः ।
केवलदत्तकस्य प्रतिपत्तिरित्युक्ते एव सप्तपुरुषं सापिण्ड्यं

तद्वर्ज्यं च, जनक्योपसापिण्ड्ययोगोन्निवृत्तिरिव-

अथ दत्तकसापिण्ड्यम् - माता पिता वा दद्यातां
यमग्निः पुत्रमापदि । सद्यः प्रीतिर्मुमुक्षुं स श्रेयो दत्तियः

सुतः ॥ ' इति मनुप्रतिपादितो दत्तकः । सः ' देवस्य
त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अद्वाद्वैत्युचं अप्वा
शिशुं चाऽऽप्राय मूर्धनि ॥ ' इत्यादिविधिना येन प्रति-
गृहीतस्तस्य पुत्रो भवति । तत्र निरुपाधिक्रदानाञ्जनक-
गोत्रसापिण्ड्यादिनिवृत्तिः प्रतिग्रहीतृगोत्रसापिण्ड्यादि-
प्राप्तिश्च, व्याप्यपुत्रविविधायकवचनैरेव व्यापकगोत्र-
सापिण्ड्यस्यापि विधेः, 'गोत्ररिक्तये जनयितुं मज्जेदात्मिणः
सुतः । गोत्ररिक्तयानुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधा ॥ '
इति मन्त्रोक्तः । अत्र पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः, आह-
परत्वे ' ददतः स्वधा ' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । अत
एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव तस्य सर्वक्रियानुष्ठानं
कुर्वन्ति, प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्या एव च तन्मननादौ दशाहा-
द्यौचमनुतिष्ठन्ति, प्रतिग्रहीतृकुल एव तत्सपिण्डीकरणा-
द्याचरन्ति । अत एवास्मादेव वचनादुक्तस्य जनक-
सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यभियुक्तैः सर्वैर्याख्यातम् ।

ब्राम्हण्यावगण क्षेत्रज्ञस्य उभयोः कुल्योः समुपगुसापिण्ड्यम्,
केवलस्य तु क्षेत्रिण्ये एव नतः, मन्त्रितस्यैव
क्षेत्रज्ञस्य ब्राम्हण्यावगणम्—

यसु ' ऊर्ध्वे सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च
मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ' इति गौतमः, तत्र ' बीजिन-
श्चेति ' प्रतीकमुपादाय " यदा क्षेत्री वन्ध्वो रुणो वा
प्रार्थयन्ते ' मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादय ' इति, यदा वा
संतानक्षये गृह्यो विधवायां निपुञ्जे, यदा विधिवतीर्य-
क्षेत्रे सत्यवत्यां ग्यास, तथा जातः पुत्रः क्षेत्रिणो बीजिन-
श्चेति ब्राम्हण्यावगणः सः । यथाऽऽह याज्ञवल्क्य-
' अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यत्रौ
रिक्त्या पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' इति, तद्विषयमेतत् "
इति हरदत्तेन व्याख्यातम् । तथा तदेव प्रतीकमुपादाय
' यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी ' इति
माधवः । मनुनाऽपि— [पृ. १४] ' तथैवासेविणो
बीजं परक्षेत्रप्रदायिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थे न बीजी
लभते फलम् ॥ क्रियाम्पुनरगमात्वेतद्बीजायै यद्यदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ' इत्यु-
क्तम् । तस्यार्थः— ' यदनापत्य मापि तदाक्षयोः ' इति
संविदा यक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजवापये बीजिने दीयते

ततोत्पन्नस्यापत्यस्य द्वावपि पितरौ फलभागिनौ । अनेन
संवित्करण एव ब्राम्हण्यावगणत्वमुक्तम् । ' अपुत्रेण '
इत्यनेन याज्ञवल्क्यस्याप्यभिमतोऽयमर्थः । यत्तु मनु-
नोक्तम्— ' य एतेऽमिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ ' इति,
तत्तु सत्योक्ते पुत्रे पुत्रिकाया च न ते कार्या हत्येवपर-
मिति कुल्लूकप्रभेनेव व्याख्यातम् । एतेन बीजसापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थमित्यपास्तम् ।

मनु एवं यमुदेवपित्रा शूरेण कुन्तिमोज्ञाय प्रदत्तायाः
पृथाया अपत्येनार्जुनेन वसुदेवकन्याविवाहे दोषस्यैवा-
भावेन व्यवहृतसम्बन्धादि धार्तिकोक्तमसंगतं स्यादिति चेत्,
न, तस्या ब्राम्हण्यावगणदत्तकत्वमिमानेन धार्तिकप्रभृतेः ।
अत एव राणककृता तत्र ' बीजिनश्च ' इत्यस्य तत्रोप-
न्यासः कृतः ।

ब्राम्हण्यावगणदत्तकनकारः—

' आवयोरयम् ' इति संविदा दत्तस्तु ब्राम्हण्यावगणः ।
स तृभयगोत्र उभयसापिण्ड्यवांश्च, ' एकपिण्डे द्वावनु-
कीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं च ' इति प्रसा-
ध्यायवाक्यात्, ' यावन्तः पितृवर्ग्याः ग्युस्तायद्विदत्तका-
दयः । प्रेतानां योबन्तं कुपुंः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ '
इति ब्राम्हण्यावगणप्रकरणे हेमाद्रपुदाहृतकार्णाजिनिषय-
नाथ, संविदोभयोर्भागित्वस्योक्तमनुवाक्येन बोधनात् ।
न च—दानुः पुनान्तरवत्ये संवादो ग्यर्थः । एकपुत्रस्य तु
' न त्वेकं पुत्रं दद्यात् ' इति वशिष्ठेनैव तन्निर्गमा-
दिदमयुक्तम् । क्षेत्रज्ञादिषु मनुवाक्येनाभिसंधिना तत्त-
त्कल्पनेऽपि दत्ततादिभिसंधिना तत्तत्कल्पने माना-
भावश्च— इति वाच्यम्, प्रीत्यतिशयेन तत्रापि संवादस्य
संभवात् अभिसंधिना एकवस्तुन्युपयम्यामित्यस्य लो-
कसिद्धत्वाच्च । तथा यः कृतोपनयनो दत्तः प्रतिग्रहीता
चोपनयनोत्तरमात्रिविवाहदिर्गच्छादेः संभूतः तस्मिन्
प्रतिग्रहीतृगोत्रसंबन्धे जातेऽपि जनकगोत्रस्य न निवृत्तिः,
' अन्यरागोद्भूतो दत्तः पुत्रक्षेत्रोपनयनः । स्वगोत्रेण
स्वपुत्रोक्तविधिना स्वभार्याभ्याम् ॥ ' इति वशिष्ठ-
वाक्येन उपनयनोत्तरं गृहीतस्य शाणादप्रमगिरात्
गोत्रद्वयभागित्वस्यैवित्यान् स्वगोत्रेणेति सहसंगे तृतीया-

सत्त्वाचेति । सोऽपि द्यामुप्यायणः । एवं च उपनयना-
प्याकृतचूडान्तसंस्कारस्यापि पुत्रस्य दत्तकस्य न द्यामुप्या-
यणत्वम्, वसिष्ठेनोपनयनोत्तरमेव शालाद्वयभागित्वस्यो-
क्तत्वात् । [पृ. १५] द्यामुप्यायणत्वं तच्छालाद्वय-
गोत्रद्वयभागित्वमेव । एतेन “चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
द्यामुप्यायणत्वमेव, गोत्रद्वयसंस्कृतत्वात् । प्रतिग्रहीत्रैव
जातकर्मादिसंस्कृतसंस्कारसंस्कृतस्य चूडादिसंस्कारसंस्कृ-
तस्य च अद्यामुप्यायणत्वमेव । तद्विषयमेव ‘गोत्ररिक्ते’
इति वचनम् ” इत्यपास्तम्, वसिष्ठवाक्यविरोधात् ।
यत्तु कालिकापुराणे ‘दत्ताद्या अपि जनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आयान्ति पुनता सम्पगन्धर्वीजसमुद्भवाः ॥
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं
न पुनः स पुनता याति चान्यतः ॥ चूडाया यदि संस्कारा
निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा
दासतोष्यते ॥ ’ इत्यादि, तत्तु ‘अभावे पूर्वपूर्वेषां
परान् सममिपेचयेत् ’ इति पूर्वोक्तमात्रं अनेकविध-
दत्तकादिसमवाये राज्याधिकारयोग्यतातारतम्यमात्रबोधक-
मिति न तद्विरोधः । एवमेव युक्तम्, अन्यथा ‘गृहीत्वा
पञ्चवर्षीयम् ’ इत्यादिकृतचूडस्यापि परिग्रहबोधकवचन-
विरोधापत्तेरिति दिक् । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः
प्रतिग्रहीता जातकर्मादिभिः संस्कृतस्तत्रापि निरुपाधिक-
दानाभावेन स्वगोत्रनिवृत्तेरभावात् सोऽपि द्यामुप्यायणः ।
एतदन्यतरूपस्यममिसंधायेव शौङ्गशिरिसाकृत्यादीन्
प्रकृत्य ‘अयेमानि द्यामुप्यायणकुलानि भवन्ति’ इति प्रवरा-
ध्याये उक्तम् । बहुवचनग्राहणे ‘(ये च) यथेवा-
हिरसः सन्नुपेया तव पुत्रताम् ’ इत्यादिना ‘अधीयत
देयरातो रिक्थयोश्चभयोर्ऋषिः ’ इत्याद्यन्तेन जातोप-
नयनस्य स्वयंदत्तस्य देवरातस्य द्यामुप्यायणत्वमुक्तम् ।
‘दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽऽपेण जाता-
स्तेऽसमतकुलीना द्यामुप्यायणाः ’ इत्युज्ज्वलाया हरदत्तो-
दाहृतपैठीनसिवाक्यं च ।

• अत्र उपाधिमित्यः । न च संविदेव सः, तथा सति
प्रथमप्रकाराभेदात्त्रित्वासंघर्षः । नापि -इतिव प्रश्नारविष्टौ, अयं
तु प्रथमानुवाद एव - इति मुच्यते, अग्निमान्नमश्वदानुपपत्तेः ।

सर्वेषां दत्तकानां द्यामुप्यायणत्वमिति मत्तं तत्त्वज्ञानं च-

न च इदं पैठीनसिवाक्यं दत्तकमात्रविषयं, ‘गोत्ररिक्ते
जनयितुः ’ इति मनुवचनविरोधात् । न च -गोत्रसंबन्धो
हि द्वेधा, उत्पत्तिप्रसंगे जनकगोत्रानुवृत्त्या, तद्गोत्रेण
संस्काराद्वा । तत्र प्रतिग्रहीता संस्कारेण तद्गोत्रसंबन्धे
सिद्धेऽपि औत्पत्तिकगोत्रनिवृत्तिः कथम्- इति वाच्यम्,
निरुपाधिकदानेन तद्विवृत्तेः । एतद्विषयमेव ‘गोत्ररिक्ते’
इति वचनम् । अत एव ‘क्षेत्रजादीन् मुतानेतानेकादश
यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः ’ इत्यादि ‘तस्य ते नेतरस्य तु’
इति प्रागुक्तम् । ‘एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः
प्रभुः । शोषाणामातृशंस्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥’ ‘भ्रैयसः
भ्रैयसोऽल्लभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।’ इत्यादिभि-
रौरसाभावे दत्तकादीनां रिक्थसंबन्धमुक्त्वा [पृ. १६]
‘उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः । स हरतैव
तद्विषयं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥’ इति मनुनोक्तम् ।
निवृत्तजनकगोत्रत्वविनयादिगुणैर्युक्तः । इदमौरसत्वेऽपि,
अन्यथा उपपन्न इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः अपि-
शब्दस्वारस्याचेति तद्व्याख्यातारः । इतोऽपि पैठीनसेः
न सर्वविषयत्वम् । ‘दत्तपुत्रे यदा जाते कदाचित्त्वौरसो
भवेत् । पितृविषयस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’
इति स्मृत्यन्तरमप्यत्र द्यामुप्यायणदत्तकविषयमेव । एतेन
“दत्तकमात्रस्य द्यामुप्यायणत्वेऽपि ‘गोत्ररिक्ते जन-
यितुः’ इति वाक्यं तत् जीवतो दत्तकादेरापेयवराणाभि-
वादादिषु मृतस्य आहूतदेवतात्वे च जनकगोत्रसंबन्ध-
निवृत्त्यर्थम् ” इत्यपास्तम्, ‘पूर्वः प्रवर उपादयितुं कर्तारः
प्रतिग्रहीतुः’ इति द्यामुप्यायणविषयप्रवराध्यायविरोधाच्च ।
नेत्रदत्तकस्यापि जनकगोत्रासिद्धिर्न विवाहे-

अद्यामुप्यायणदत्तकादीनां जनकगोत्रासिद्धिनिवृत्ता-
वपि जनकगोत्रासिद्धिनिवृत्तौ मातृसिद्धिनिवृत्तौ
च या पितुः ’ इति मन्त्रेः । तत्र चेन असिद्धिः च
शब्दो । अत एव मातृमातामहाभ्यां त्यक्तस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य त्यागादेव सापिण्ड्यनिवृत्तौ मातृसिद्धिनिवृत्तौ
प्राप्ती इदमुच्यते- ‘असिद्धिः च या मातुः ’ इति
मनुव्याख्यातारः । ‘ये द्यामुप्यायणा ये च दत्तकक्रीत-

कादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुवाङ्माः शौद्रशैशिरयो यथा ॥ ’
इति संग्रहकारोक्तम् । अयं च निषेधो दत्तकादेरेव, न
तु तत्संततेः । ‘ दत्तकादीनां द्यामुष्यायणवत् ’ इति
सत्यापादनाम्ना नवीनैः पाठाच ।

दत्तजननरूपश्रीयौ दत्तरूपेण न विवाहे, दत्त-
पौत्रादिना जनकपौत्रादयो विवाधाः—

न चैवमद्रूपामुष्यायणदत्तकपुनस्य दत्तजनककन्या
परिणया स्यादिति शास्त्रम्, ‘ पितृव्यसारं मानुश्च
मानुलानीं स्नुषामपि । मनुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य-
तनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंश्च शु-
तलपगः ॥ ’ इति याज्ञवल्क्येनैव परिहृतत्वात् ।

न चैवमपि ‘ तृतीया वा ’ इति चतुर्विंशतित-
यचनेन जनकपौत्री परिणया स्यादिति वाच्यम् । ‘ तृतीया
वा ’ इत्यस्य लिङ्गोपक्रमेणैव विधायकतया मानुश्च-
लीयाया इव प्रकृतेऽपि तदापत्यभावात् । अद्यामुष्यायण-
दत्तकपौत्रादेस्तत्तजनकपौत्रादिविवाहरु भवत्येव, बाधका-
भावात् । एवं च अद्यामुष्यायणदत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले
एव सातपौरुषं सापिण्ड्यं, न जनककुले किञ्चिदपि ।

द्यामुष्यायणदत्तकस्य कुलद्वये सगोत्रत्व निपुणम्

सापिण्ड्यं वैति मुख्यः पक्षः, उभयत्र सप्तपुरुष

सापिण्ड्यमिति पञ्चान्तरम्—

द्यामुष्यायणदत्तकादीनां तत्संततेश्च गोत्रद्वयेऽप्य-
विवाहः, गोत्रद्वयसंबन्धात् । एवं तेषां सापिण्ड्यमपि
कुलद्वये । तच्च निपुणपर्यन्तम्, ‘ द्वे श्रद्धे कुयदिकं
श्रद्धं वा [पृ. १७] पितृनुद्विदैक्यकपिण्डे द्वौ द्वाव-
शुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्
पुरुषात् ’ इति हेमाद्रिसुधाद्वयप्रकाराध्यायात्, ‘ तेषा-
मुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ निवोपे
दपुरेकस्मिन्नेव वा द्वावशुकीर्तयेयुर्द्वितीये पुत्रस्तृतीये
पौत्रः ’ इति तदुदाहृतहारीतस्मृताच्च । एतद्विषयमेव
‘ दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्विपुणम् ।
जनकस्य कुले तद्वद्भूतिरिति चारणा ॥ ’ इति संग्रह-
वाक्यम् । मदनपारिकाते तु उक्तहारीतपुनस्य ‘ लेपिनश्च
श्रीनन्वाचक्षणा आ सप्तमादित्येके ’ इति शेषात्
‘ श्रीनन्वाचक्षणाः पित्रादिपिण्डाननुवदन् लेपिनश्च

द्वौ द्वावशुकीर्तयेत् । एवं चा सप्तमात् सप्तमपर्यन्त-
मित्येकीयमतम् ’ इत्यर्थकात् कुलद्वयेऽपि सातपौरुषं
सापिण्ड्यमिति पञ्चान्तरयुक्तम् । एतदनुसारेणैव ‘ बीजिन-
श्चेति ’ गौतमीयं हृदत्तेन व्याख्यातम् । एवं च ‘ स्व-
गोत्रेण कृता ये स्तुदत्तक्रीतादयः सुताः । विधित्वा गोत्र-
मायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ ’ इति बृहद्गौतम-
नाम्ना लिखितवचनमपि “ अपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः
सातपौरुषी ’ इति प्रसक्तं सातपौरुषं सापिण्ड्यं न
विधीयते, किन्तु प्रवराध्यायोक्तनिपुणमेव ” इत्यर्थकं
द्यामुष्यायणदत्तकादिनिषयमेव । एतेन ‘ एतद्वचन-
बलात् प्रतिग्रहीतृकुले द्यामुष्यायणदत्तकस्य न सातपौरुषं
सापिण्ड्यं, किन्तु पिण्डान्वयरूपं निपुणम् । जनक-
कुले तु सातपौरुषमस्त्येव ’ इत्यपास्तम्, ‘ गोत्ररिद्वये ’
इति मनुवचनविरोधाच्च । एवं ‘ दत्तक्रीतादिपुत्राणां
बीजवपुः सापिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैवं गोत्रं
तस्यालकस्य च ॥ ’ इति बृहन्मनुनाम्ना लिखितं
वचनम्, तदपि ‘ बीजवपुः पालकस्य च पितृपक्षे
सप्तमीपर्यन्तं, मानुष्ये पञ्चमीपर्यन्तं, भपतीति शेषः ।
तच्छब्देन पूर्वोक्तसकलपरामर्शः ’ इति द्यामुष्यायण-
विषये हारीतोक्तपञ्चान्तरानुवादकम् । यत्, ‘ धर्मि
वर्धिताः पुत्रस्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभा-
गित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥ ’ इति नारदीयनाम्ना
लिखितं वचनं, तदपि दानप्रतिग्रहं विनैव पुत्रवर्धितेषु
केवलपदेन गोत्रसंबन्धाभावपरम् । अत एव तत्तद्गोत्रेण-
युक्तम् । तत्तत्संबन्धकगोत्रेण युता इत्यर्थः । तत्र वर्ध-
यितृगोत्रेण संस्काराभावात् उत्पत्तिमयप्रसन्नजनकगोन-
निवृत्तौ मानाभावात् वर्धयितृगोत्रसंबन्धमाभावाच्च । वस्तुतः
अनुपदोक्तबृहद्गौतमबृहन्मनुनास्त्वदवचांसि महानिबन्ध-
दर्शनाभिर्मूलन्येव ।

केनदत्तकसापिण्ड्यविषये अपरिहृतमनानि मतानराणि—

एतेन ‘ बृहद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले निपुणं
सापिण्ड्यं, जनककुले तु सातपौरुषं तत् ’ इति नन्द-
पण्डितोक्तिः, ‘ उभयकुलेऽपि सातपौरुषम् ’ इति च
मट्टवासुदेवोक्तिश्चेति, ‘ तत् स्वजनककुले सातपौरुषं,
पालककुले पञ्चमपर्यन्तम् ’ इति च गोविन्दार्णवोक्तिश्च,

‘कुलद्वयेऽपि त्रिपुरुषम्’ इति च शंकरभट्टकमल्लकार-
भट्टोक्तिस्तत्समाना अनन्तदेवोक्तिश्च परास्तेत्यास्तां तावत् ।

॥ इति सापिण्ड्यप्रदीपः ॥

संस्कारदीपकः*

[पृ. ११-१६]

अवयवान्वयसापिण्ड्यम् ; तच्च मातृसंताने पञ्चपुरुषं,
पितृसंताने सप्तपुरुषं च-

[पृ. ११] ‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लघ्वण्यां स्त्रिय-
मुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥’
इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो
गम्यते । तत्र सापिण्ड्यं एकशरीरावयवान्वयविरूपं
विशानेश्वरादिभिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयविरूपं च
परम्परया अतिप्रसक्तं स्यात्, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य
आह-‘पञ्चमात्समादूर्ध्वं मातुः पितुस्तथा’ इति ।

अत्र मातुः पितुः इति पष्ठपन्तात् सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । संताने निवर्तते इति च शेषः । पञ्चमत्व-
सप्तमत्वयोः अवध्याकाङ्क्षायां संतानमूलभूतः, स्त्रो वा
अवधित्वेन अन्वेति । तथा च [पृ. १२] मातृ-
संताने मूलपुरुषात् स्वस्राद्धा पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं
निवर्तते, पितृसंताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति
वाक्यार्थः । योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रूढ्याश्रयणाच्च
तत्र सपिण्डशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् पष्ठः
मातृसंताने मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात्
पष्ठस्य मातृसंताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति ।
एवं पितृसंताने मूलपुरुषादष्टमस्तस्य सपिण्डो न भवति,
मूलपुरुषश्च अष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम् ।

स्वसपिण्डमूलपुरुषसपिण्डत्वस्य सापिण्ड्यं विवाह-

निषेधप्रयोजकम्, न तु स्वसपिण्डस्ततिस्थत्वम् ;

तस्य च एकतो निवृत्तौ अपरतो निवृत्तिरेव-

वधुवरयोश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम्, समनन्त-
र्भाव्य तयोः परस्परं सापिण्ड्यसंबन्धस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् । मूलपुरुषे वध्वा वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते

तद्द्वारकं सापिण्ड्यं शास्त्रान्तरीये तदपत्ये निवर्तते एव ।
यथा अष्टमस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शास्त्रान्तरीये
तदपत्ये अष्टमस्य सापिण्ड्यं निवर्तते । अत एव ‘मूल-
पुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौहित्रीमुद्वहेत्’ इति गौतमीयवृत्तौ
हरदत्त आह । तुल्यन्यायात् मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूल-
पुरुषादष्टमीं उद्वोढुमर्हति, मूलपुरुषसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां
निवृत्तौ शास्त्रान्तरीयतदपत्यसापिण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः ।
मातृसंताने तु पष्ठस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्यनिवृत्तौ शास्त्रा-
न्तरीये तदपत्ये तद्विवृत्तिः सुलभा । अतः पष्ठः द्वितीया-
दिका, द्वितीयादिको वा पष्ठीमुद्वहेत् ।

ननु- पितृसंताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापि-
ण्ड्यस्य मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्संततित्थत्वाच्च पष्ठपादेः कथ-
मुद्वहः । पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्वहेत्,
तस्या अपि सपिण्डसंततित्थत्वात् । किंच मातृसंताने पष्ठो
द्वितीयादिकाम्, पितृसंताने अष्टमः दौहित्र्यादिकां च
नोद्वोढुमर्हति, वरस्य कन्यासपिण्डसंततित्थत्वात्, तस्यापि
‘एभिरेव गुणैर्युक्तः’ इति [पृ. १३] वचनेन कन्या-
ऽसपिण्डत्वापेक्षणात् इति चेत्, अत्रोच्यते-सपिण्ड-
संततित्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोजकम् । वचने ‘अस-
पिण्डाम्’ इत्येतावन्मानश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैव उद्देश्य-
तावच्छेदकत्वप्रतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । स्वसपिण्ड-
मूलपुरुषसंततित्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यं इति
तु न युक्तिसहम्, कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते
तदपरशास्त्रीयसापिण्ड्यशानुवृत्तेः वक्तुमशक्यत्वात्, कन्याया
मूलपुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्ड-
संततित्थत्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या ‘अस्या
असपिण्डोऽयम्’ इति व्यवहारे ‘इयमस्य सपिण्डा’
इति व्यवहारस्य सर्वथाऽनुचितत्वात् । स्वपितुः मूलपुरुषा-
दष्टमे सोदके ‘नायं पितुः मूलपुरुषस्य सपिण्डः’
इति व्यवहारे स्वसापिण्ड्यस्य ‘ममायं सपिण्डः’
इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजकस्यापत्तेश्च ।
तस्मात् मातृसंताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे तद्द्वारकं
वरकन्ययोः सापिण्ड्यं एकतो निवृत्तं चेत् उभयतो
निवर्तते, पितृसंताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे ।

* भारद्वाजसंस्कृतसंहिता, काशी इत्यत्र
अद्वितम् ।

मण्डूकपुत्रिसापिण्डयनिरासः ; 'मातुः, पितुः' इत्यादी माता-
पितृशब्दौ पितामहादिपितामहादिसाधारणः ; गोत्रैक्ये
सप्तपुरुषं सापिण्ड्यं, गोत्रभेदे षष्पपुरुषमिति निष्कर्षः—

मातृद्वारकं च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयो-
निवृत्तं चेत् मण्डूकपुत्रेः नोत्तरयनुवर्तते, मानामावात् ।
ननु उत्तरयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तम-
पर्यन्तानुवृत्तेरुक्तिरेव मानं इति चेत्, न, असमानलिङ्ग-
कत्वेन 'पञ्चमात् मातुः' इत्यनन्वयात् 'मातुः संताने
'पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिः' इत्येतावन्मात्रार्थस्यैव प्रतीत्या
'पितुः सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यस्य च समानगोत्रे चारि-
ताशब्दं मण्डूकानुवृत्तिबोधने असामर्थ्यात्, 'सपिण्डता
तु सर्वेषां गोत्रतः सातपौरुषी' इति शङ्खवचनेन एक-
गोत्रे एव सातपौरुष्याः सपिण्डताया बोधनेन स्वधनेन
मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचितत्वात्,
[पृ. १४] पितृद्वारकणीया पितृद्वारैव संज्ञनिर्णीं पुत्रौ
नोद्देहद्विरस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च । 'धृष्या वरस्य वा
तातः कूटस्याददि सप्तमः । पञ्चमी चेत्तयोर्माता
तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥' इति संग्रहवाक्ये मातृशब्दो
न जननीमात्रवाचकः, अपि तु 'तिस्रः पूज्याः पितुः
पक्षे तिलो मातामहे तथा । इत्येता मातरः पूज्याः'
इत्यादी पितामहादिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात् पितामहादि-
साधारणः । तथा च मातरि कूटस्यात् पञ्चम्या, पितामहा
च्चतुर्थ्या, प्रपितामहा तृतीयाया, वृद्धप्रपितामहा द्वितीया-
यामपि कूटस्यसापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः । अतो
न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीभ्यस्तेन
प्रवेद्यस्यैव कूटस्येन सातपौरुषं सापिण्ड्यमिति एक-
गोत्र एव संकलितम् । अत एव 'सपिण्डता तु
सर्वेषां गोत्रतः सातपौरुषी' इति पूर्वोक्तं शङ्खवचनं,
'सगोत्रे पञ्च सापिण्ड्यं विज्ञेय सातपौरुषम् । विगोत्रे
तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥' इत्यापस्तम्बवचनं च
संगच्छते । वधूरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूल-
पुरुषद्वारकत्वात् अन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्ये
निवृत्ते तयोः परस्परं सापिण्ड्यं निवर्तत एवेति पूर्वोक्तं
न विस्मर्तव्यम् ।

पितृपक्षे सापिण्ड्यप्रयोजनम्—

यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध
इति एकगोत्रे सातपौरुषसापिण्ड्यकथनस्य विवाहनिषेधो-
पयोगो न स्पष्टं प्रतिमास्यते, तथापि दूरदर्शना हृदये
'मूलपुरुषात् पञ्चः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात्
तृतीयादिका पञ्चमीपर्यन्तां [पृ. १५] मूलपुरुष-
भिन्नगोत्रा नोद्देहेत्, मूलपुरुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो
मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपुरुषात् षष्ठीं सप्तमीं च मूल-
पुरुषसगोत्रां नोद्देहेत्' इत्युपयोगः स्फुरत्येव, उभयत्र
मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यस्य एकतोऽपि अनिवृत्तेः उभ-
यतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरुषेण सह सात-
पौरुषसापिण्ड्यानङ्गीकारे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाह-
निषेधः सिध्येत् । आद्योक्ते तु स्पष्ट एवोपयोगः । एवं
द्विजेतरेष्वपि, तेषां गोत्राभावेन सगोत्रत्वप्रयुक्तनिषेधा-
भावात् इत्यपि कश्चित् ।

वधूरयोः परस्परं मूलपुरुषद्वारकं मातृसंबन्धं—

यधूरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यनिरूपिका माताऽपि
चेत् तयोः स मातृसंबन्धः, पितैश्च चेत् पितृसंबन्धः ।
भिन्नगोत्रे तु मातृवरयं मध्ये प्रवेद्यात् मातृसंबन्ध एव
तयोर्वक्तव्यः, एकगोत्रे एव तु पितृसंबन्धः । मूल-
पुरुषस्य वरेण पितृसंबन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः
कन्याया मूलपुरुषेण मातृसंबन्धित्वात् मातृसंबन्धित्वमेव ।
एवं कन्याया मूलपुरुषस्य पितृसंबन्धित्वेऽपि मूलपुरुष-
भिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसंबन्धित्वात् मातृसंबन्धित्वमेव ।

स्वसपिण्ड्यमूलपुरुषसपिण्ड्यमेव विवाहनिषेधप्रयोजकम्—

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते तेनैव
कन्याया मातृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण
मातृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्ये
अनिवृत्ते च एकतोऽपि निवृत्तेरभावान्न तत्र विवाहः ।
एवं च स्वसपिण्ड्यमूलपुरुषसपिण्ड्यमेव कन्याया स्वसा-
पिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

'चतुर्थीमुद्देहे' इति पराशरवचनस्य मुख्यसापिण्ड्य-

तात्पर्यं लक्षणम्—

'चतुर्थीमुद्देहे' कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः । परा-
शरस्मते षष्ठीं पञ्चमो तु तु पञ्चमीम् ॥' इति पराशरवचने

चतुर्थीमुद्रहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः । चतुर्थः पञ्चमो
वा वरः षष्ठीमुद्रहेदित्यन्वयः । तथा षष्ठादिर्वरः चतुर्थी-
मित्यस्योपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्रहेत् । चतुर्थः पञ्चमो
[पृ. १६] या इत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः
षष्ठायादिकामुद्रहेत् । पञ्चमः पञ्चमीमित्यनयोऽपि उपलक्षण-
तया पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्रहेत् इति वाक्यार्थः ।
इत्थं च आज्ञस्येन 'असपिण्डासुद्रहेत्' इति वचनेन
एकवाक्यत्वसंभवे पराशरबचनस्य निर्मुलत्वकल्पनं दत्त-
काद्यनुप्रवेशेन लपनं च अनुचितमेव । स्पष्टं चैत-
त्सर्वं भित्ताक्षराख्यायां बालभम्भकृतायां, नागेशभट्टकृते
सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलताया च । शिष्टा-
चारानुगृहीतश्चायमर्थः इत्येवं समानितश्चायमर्थो गुरुचरणैः
(महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

रायवाङ्मये विष्णुवर्ज्यकन्यासंकलनमशारीयमिति कृत्वा

शास्त्रीयं वर्ज्यकन्यासंकलनम् -

अत एव 'उद्रोद्धः पितरौ' इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्य-
कन्यासंकलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या
वर्ज्यकन्याः संकल्प्य कोष्टकेषु संवन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः
प्रतिपत्तिसौकर्यार्थम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि
निषेधः सिध्यति, तथापि सपिण्डत्वस्यापि निषेधप्रयोज-
करूपस्य तत्र सन्नायाचदाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य
प्रदर्शनं कृतं इति न वैयर्थ्यमुद्भायनीयम् । विरुद्ध-
संवन्धत्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नीस्त्रादयस्तु न
सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता इति न
न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

संकलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्र-
त्वात् सपिण्डत्वाच्च उद्राहे निषिद्धाः । अवशिष्टाः २५३
पुनः सपिण्डत्वेनैव इति संक्षेपः ।*

* अस्माभिरन्यत्र वर्ज्यकन्यासंकलनं कृतमिति अत्र पतदीये
संकलनं न संगृहीतम् ।

सापिण्ड्यशास्त्रार्थाः समाप्ताः ॥

वेदाः

स्वयुर्वाः पूषा

पूषणं न्वजाश्वमुप स्तोषाम धाजिनम् ।

स्वसुर्यो जार उच्यते ॥

अजाश्वं छागवाहनं धाजिनं अश्ववन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं देवं नु अथ उप स्तोषाम उपसवाम । यः पूषा स्वसुः उपसः जारः उपपतिः इति उच्यते, तं पूषणमित्यन्यथ । ऋषा.

मातुर्दिधिपुमव्रयं स्वसुर्जोरः शृणोतु नः ।

भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥

मातुः निर्माण्या राज्ञेः दिधिपुं पतिं पूषणं अन्नवं स्तोमि । स्वसुः उपसः जारश्च पूषा नः अस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम रतेतुः सखा मित्रभूतोऽस्तु । ऋषा.

सौरवोः पतिपत्नीसंबन्धः सृजितो निषिद्धश्च

ओ चित्सखायं सख्या बधृत्यां

तिरः पुरु चिदर्णयं जगन्वान् ।

पितुर्नपातमा दधीत वेधा

अधि क्षमि प्रमरं दीध्यानः ॥

अत्र अस्मिन्सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्भोः संवाद उच्यते । अस्यामुचि यमं प्रति यमी प्रोवाच । तिरः अन्तर्हित-मप्रकाशमानम् । निर्जनप्रवेशमित्यर्थः । पुरु चित् बह्वपि विस्तीर्णं च अर्णवं समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं जगन्वान् गतवती यमी । चिदिति पूजायै । पूजितमिष्टं श्रेष्ठमित्यर्थः । सखायं गर्भशलाहारस्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याप सखीपुरुषसंपर्कजनितमक्रवाय ओ बधृत्या आवर्णयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जा परित्यज्य त्वत्समोऽङ्गं करोमीत्यर्थः । ' धर्मस्य त्वरिता गतिः ' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च पितुः आवयोर्मविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवा-र्याय अधि क्षमि अधि पृथिव्याम् । पृथिवी-स्थानीये मनोदरे इत्यर्थः । प्रतरं प्रकृष्टम् । सर्वगुणोपेत-

मित्यर्थः । नपातं गर्भलक्षणमपत्यं वेधा विधाता प्रजापतिः दीधानः आवयोरनुकूलस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् आ दधीत, ' प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ' (ऋस. १०।१८।११) इत्युक्तत्वात् । ऋषा.

न ते सखा सख्यं वष्टयेत-

त्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवाति ।

महस्पृत्रासो अमुरस्य वीरा

दिवो धर्तार उर्विया परि ह्यन् ॥

यमः आत्मानं पर्येष्टीकृत्य यमीं प्रत्युवाच । हे यमि ते सख सखा गर्भवासरक्षणेन सखीभूतो यमः एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि न कामयते । यत् यस्मात् कारणात् यमी सलक्ष्मा । समानयौनित्वलक्षणा विपुरुषा भगिनीत्यादिप्रमरूपा भवाति भवति । तस्मान्न वष्टीत्यर्थः । इहानीं ' तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । महः महतः अमुरस्य प्राणवतः प्रशवतो वा प्रजापतेः पुत्रासः पुत्रभूताः वीराः । ' वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्कां स्थाव्रतिकर्मणो वीरयतेर्का ' (नि. १।७) इति निरुक्तम् । सप्रजा विश्विधमीरयितारः धर्तारः धारयितारः दिवः बुल्लोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । दुप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः । ऋषा.

चंशन्ति धा ते अमृतास

एतदेकस्य चित्रयजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धाप्यरमे

जन्तुः पतिस्तन्व मा धिविश्वाः ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । य इति निपातोऽप्यर्थः ।

हे यम ते प्रसिद्धा अमृतासः प्रजापसादयो देवा अपि एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यन्वेनोक्तं त्वजसम् । त्वजस्य परम्यै प्रदीयते इति त्वजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम् । उच्यन्ति कामयन्ते । एकस्य चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संयन्तोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् ते तव मनः चित्तं अस्मे अस्माकं ममेत्यर्थः । मनसि चित्ते नि धायि निधीयताम् । अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वत्यर्थः । अपि च । जन्तुः

इति ह्योपममेतत् । अन्युरिव यथा जनयिता प्रजा-
पतिः पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाऽऽ-
विष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा त्वत्वं मदीयं शरीरं
आ विविश्याः संभोगेनाऽऽविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोप-
गृह्णन्नुन्मनादिना मां संसृज्स्वेत्यर्थः । ऋसा,

न यत्पुरा चक्रमा कद्ध

नूनमृता घदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्स्यप्या च योषा

सा नो नामिः परमं जामि तन्नौ ॥

यमो यमी पुनर्नृत । पुरा पूर्वं प्रजापतिः यत् अगम्या-
गमनमपरिमितसामर्थ्यपितृत्वात् कृतवान् तथा वयं न
चक्रम नाकुर्म । वयं ऋता ऋतानि सत्यानि वदन्तः
ब्रुवन्तः अनृतं असत्यं कद्ध कदा खलु नूनं निश्चितं
रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न
कुर्म इति यावत् । अपि च अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षे स्थितः गन्धर्वः गवां रश्मिनामुदकनां वा
धारयिता आदित्यः अप्या अन्तरिक्षस्या सा प्रसिद्धा
योषा आदित्यस्य भार्या सप्युः च नः नौ आवयोः
नामिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरवित्यर्थः । तत्
तस्मात्कारणात् नौ आवयोः जामि बान्धवमुत्कृष्टम् । एवं
सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न
करोमीत्यभिप्रायः । ऋसा,

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती

कदैवत्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र भिनन्ति व्रतानि

वेद नावरस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः
विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिगुणयुक्तः जनिता
जनयिता प्रजापतिः गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नौ आवां
दम्पती जायापती कः कृतवान्, एकोदरे सहवासित्वात् ।
अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नकिः प्र भिनन्ति न
केचित् प्रहंसन्ति । न लोपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणा-

(१) ऋसं. १०१०१४; असं. १८११४ नूनमृता (नून-
मृतं) सा नो (सा नौ).

(२) ऋसं. १०१०१५; असं. १८११५.

द्रर्भावस्थायामेवाऽऽवयोः प्रजापतिकृते दम्पतित्वे सति
संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य इदं
मातृदरे सहवासजनितं दम्पतित्वं पृथिवी भूमिः वेद
जानाति । उत अपि च द्यौः द्युलोकोऽपि जानाति ।

ऋसा,

को अस्य वेद प्रथमस्याहुः क

ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम

कदु ब्रव आह्नो वीच्या नृन् ॥

प्रथमस्याहुः संवन्धि अस्य इदमन्योन्यसंगमनं कः वेद
जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न
कश्चिदपि ज्ञातुं शक्नोवीत्यर्थः । इह अस्मिन् प्रदेशे
प्रत्यक्षतः क ई इदं संगमनं ददर्श पश्यति कः प्र-वोचत्
प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य मित्रा-
वरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानं अहोरात्रं यदस्ति तत्र
नृन् मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आह्नः आहन्तर्मयादिषा
हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादि-
प्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्त-
व्यमित्यर्थः । एवमभूत् हे यम त्वं कदु ब्रवः किं वा
ब्रवीषि । ऋसा,

यैमस्य मा यम्यं काम

आगन्तस्मान्ते योनौ सहशेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां

वि चिद्बृहदेव रथ्येय चक्रा ॥

यमस्य तव कामः अमिलापः यम्यं यमी मा मां
प्रति आगन् आगच्छतु । मनोपरि तव यमस्य
संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ
एकस्मिन् स्थाने शय्याख्यां सहशेय्याय सहशयनार्थम् ।
तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिक्रामा स्वशरीरं
प्रशशयति एवं तन्वं आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विवि-
च्याम् । त्वदर्थं प्रशशयेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति

(१) ऋसं. १०१०१६; असं. १८११७.

(२) ऋसं. १०१०१७; असं. १८११८.

पूरणः । वि ब्रूहेव । 'ब्रूह उद्यमने' धर्मार्यकामान्
विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा,
रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

कसा.

नै तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाह्नो याहि

तूर्यं तेन वि ब्रूह रथ्येव चक्रा ॥

यस्या प्रकृत्यतो यमः पुनराह । इह अस्मिन् लोके
देवानां संबन्धिनः ये स्वयः अहोरात्रादयश्चापः चरन्ति
सर्वेपां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्ययेष्वपार्थं परिभ्रमन्ति एते
चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिता न तिष्ठन्ति । न
नि मिषन्ति मेयणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति
तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आह्नः ममापहन्ति अलक्ष-
भापणेन दुःखयिनि त्वं मत् मत्तः अन्येन स्वस्वदशेन
सह तूर्यं शिप्रं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि ब्रूह
धर्मार्यकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा, यथा
रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

कसा.

रात्रीमिरस्मा अहमिदंशस्येत्

सूर्यस्य चक्षुर्मुहुःस्निमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सयन्धू

यमीर्यमस्य विभृयादजामि ॥

रात्रिभिः अहमिः अहोरात्रयोः अस्मै यमाय कल्पितं
भागं सर्वो यजमानः दद्यात्सेत् प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबन्धि
चक्षुः तेजः मुहुः मुहुः अस्मै यमाय स्निमीयात्
उदेतु । दिवा पृथिव्या द्यावापृथिवीर्या सह मिथुना
मिथुनी सयन्धू समानबन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय ।
एतग्नात्वा इयं यमीः यमस्य अजामि अप्रातरं
विभृयात् पारयतु । यनेन परिरक्षित्वित्यर्थः ।

कसा.

आं या ता गच्छानुत्तरा युगानि

यत्र जामयः कृणवभजामि ।

(१) क्रमं. १०१०१८ ; अर्थ. १८१०१८.

(२) क्रमं. १०१०१९ ; अर्थ. १८१०१९ विभृया (विभृया).

(३) क्रमं. १०१०१९० ; अर्थ. १८१०१९० नि. अर्थ.

सं. क्रं. ६१

उप ब्रूहि वृषभाय बाहु-

मन्यमिच्छस्व सुभगे पति मत् ॥

यत्र येपु कालेषु जामयः मगिन्यः अजामि अप्रातरं
पतिं कृणवन् करिष्यन्ति तां तानि उत्तरा उत्तराणि
युगानि कालविशेषाः आ गच्छान् भागमिष्यन्ति । य
इति पूरणः । यथादेवं तसादे सुभगे त्वमिदानीं मत्
मत्तः अन्यं पतिं भर्तारं इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं
वृषभाय तव योनीं रेतः सेक्रे पुरुषाय आत्मीयं बाहुं
उप ब्रूहि । शयनकाल उपबर्हणं कुर्व ।

कसा.

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति

किमु स्वसा यन्निर्कृतिर्निगच्छात् ।

काममृता बहेतव्रपामि

तन्वा मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥

यमी यमेन प्रत्याख्याता पुनराह । यत् यस्मिन् भ्रातरि
सति स्वसारिकं अनाथं नाशरहितं भवति सः भ्राता किं
अवत् । किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां मगिन्यां
सत्यां भ्रातरं निर्कृतिः दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति
प्राप्नोति सा स्वसा किमु किं वा भवति । भ्रातृ-
मगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावश्यं कार्यं-
त्यभिप्रायः । साऽहं काममृता कामेन मूर्च्छिता सती बहु
नानाप्रकारं एतत् ईदृशमुक्तं वक्ष्यमाणं च रपामि
प्रत्यपामि । एतग्नात्वा मे मम तन्वा शरीरेण तन्वं
शरीरं सं पिपृग्धि संपर्चय संभोगेन संश्लेषय । मां
सम्पृग्मुह्येष इत्यर्थः ।

कसा.

नै वा उ ते तन्वा तन्वं सं पटृच्यां

पारमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्पमुदः कल्पयस्व

न ते भ्राता सुभगे पटयेतन् ॥

यमी यमीं प्रयुक्तवान् । हे यमि ते तत्र तन्वा
शरीरेण तन्वं आत्मीयं शरीरं न वै सं पटृच्यां नैनं
संपर्चयामि । नैवाहं तां संभोगेन मिच्छामीत्यर्थः । यः

(१) क्रमं. १०१०१११ ; अर्थ. १८१०१११.

(२) क्रमं. १०१०११२ ; अर्थ. १८१०११२ पृष्ठं (न टे
नाथं यन्मशारमिमेन न ते तन्वं तन्वां सं पारमाहुर्यः) :
१८१०११२ तन्वा तन्वं (तन्वं तन्वा) पू.

भ्राता स्वसारं भगिनीं निगच्छात् नियमेनोपगच्छति ।
संभुङ्क्ते इत्यर्थः । तं पापं पापकारिणं आहूः । शिष्टा
वदन्ति । एतज्ज्ञात्वा हे सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि
नै मत् मत्तः अन्येन त्वद्योव्येन पुरुषेण सह प्रमुदः
संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् कल्पयस्व समुर्थय । ते तव भ्राता
यमः । एतत् ईदृशं स्वया सह मैथुनं कर्तुं न वष्टि न
कामयते, नेच्छति । ऋषः

यतो वतासि यम् नैव ते

मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या क्रिह त्वां कश्येव युक्तं

परि प्यजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

यमी प्रलुब्धः । हे यम त्वं वतः दुर्घसः असि । वत
इति निपातः खेदानुकम्पयोः । अनुकम्प्यथासि । ते
त्वदीयं मनः मनोगतं संकल्पं हृदयं च सुदिगतमप्यव-
सायं च नैव अविदाम वयं न जानीम एव । मत्तः
अन्या काचित् स्त्री त्वां परि प्यजाते क्रिह । तत्र
दृष्टान्तद्वयमुच्यते । कश्येव युक्तम् । यथा कस्या रज्जुः
युक्तं आत्मना संग्रद्धमश्वं परिष्वजते तद्वत् । लिबुजेव
वृक्षम् । यथा लिबुजा प्रवतिः गाढं वृक्षं परिष्वजते
तद्वत् च । अन्यस्या स्त्रियामासक्तस्त्वं मां परिष्वक्तुं
नेच्छसीत्यर्थः । ऋषः

अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां

परि प्यजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा

तथाथा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

यमः पुनरप्याह । हे यमि त्वं अन्यम् अन्यं पुरुषमेव
सु सुष्ठु परिष्वज । अन्य उ अन्योऽपि पुरुषः त्वा परि
ष्वजते । तम् दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । यथा वल्ली
गाढं वृक्षं परिष्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः
समुच्चये । त्वं तस्य च पुरुषस्य मनः इच्छ कामय ।
तस्य त्वं वशवर्तिनी भवेत्यर्थः । स-च पुरुषः तव मनः

इच्छतु । अथ अथ परस्परवशवर्तित्वानन्तरं त्वं तेन
सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगसुखसंविदि
कृणुष्व कुरुष्व । ऋषः

मिडादित्संभोगलक्षणम्

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिण-

दनुष्ठितं नु नयो अपोहत् ।

पुनस्तदा वृहति यत्कनाया

दुहितुरा अनुभृतमनर्वा ॥

यथा स्वाशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वान्तोऽप्यपि
उद्रमसृजत् तदेतदादिभिस्त्रिषुभिर्वदति । यस्य प्रजापतेः
इण्यत्-यपणवत् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत-इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशतः
प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तदेतः अनुष्ठितं प्रजापतिनाऽपत्याभि
निषिक्तं नयः नरेभ्यो हितो यद्रा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो
रुद्रः अपोहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तत् रेतः आ
वृहति खर्वत अरिखदति उद्रमपति पुरुषाकारेण स्वयं-
मुख्यः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः कनायाः कान्तायाः
दुहितुः स्वपुत्र्याः, तस्याभिव्यर्थः । तत्र प्रजापतिना
अनुभृतं आः आसीत् । कीदृशो रुद्रः । अनर्वा
अन्यस्मिन्प्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै त्वां दुहितरमभ्य-
ध्यायद्विमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये' (ऐत्रा, ११।९)
इति ब्राह्मणम् । ऋषः

मध्या यत्कर्त्तव्यमभवदभीके

कामं कृण्वाने पितरि युषत्याम् ।

मनानप्रेतो जहदुर्विद्यन्ता

सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥

कामं येष्यच्छं कृण्वाने कुर्वाण्ये पितरि प्रजापतौ युषत्यां
दुहितरि उपसि दिवि वा । 'दिवमित्यन्ये' इति हि
ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा
अमीके समीपे यत् कर्त्तव्यं कर्म अवकत् मिथुनीभावाख्यं
वदानीं मनानक् अल्पं रेतः जहदुः त्यक्तवन्तौ । किं
कुर्वाणविति तत्राऽऽह । विद्यन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ ।
प्रजापतिना सानौ समुच्छिन्ते स्थाने सुकृतस्य यशस्य योनौ

(१) ऋषे. १०।१०।१६; असे. १०।१।१५ अजाते
(अजाते); नि. ६।२८.

(२) ऋषे. १०।१०।१४; असे. १०।१।१६ पु त्वं (पु)
अजाते (अजाते) संविदं (संविदं); नि. ११।१४.

(१) ऋषे. १०।१।१५-७.

निषिक्तं आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उपस इत्यर्थः ।

ऊसा.

पिता यत्स्यां दुहितरमधिष्णन्

क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिबन्त ।

स्वाध्वोऽजनयन् ब्रह्म देवा

वास्तोष्पतिं व्रतपां निरवक्षन् ॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुपसे
वा अधिष्णन् अध्वर्युः तदानीमेव क्षमया दृष्टिभ्यां
रुद्र संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिन् लोके रोहितं
भूतामृत्यो भूत्वा रेतः नि पिबन्त निपेकमकरोत् ।
तामृत्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्येत (वेदा. १३।९) इति
ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्वः सुध्यानाः सुकर्मणो वा देवा
ब्रह्म अजनयन् उदपादयन् । किं तदब्रह्मेति तदाह ।
वास्तोष्पतिं यशवागनुस्वामिन् व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षः-
प्रभृतिभ्यः पालकं निरवक्षन् सुमुपादयन् । यशवास्तु-
स्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः ।

ऊसा.

ब्राह्म पतिर्वै जारवं वा

यत्स्या भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

हे योषित् यः राक्षसः भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिः
भ्रातृरूपो वा भूत्वा त्वा निपद्यते अभिगच्छति । अथवा
जारः उपपतिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः
यः राक्षसादिः ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
स्पृष्टमन्यत् ।

ऊसा.

मातृशून्या पितृष्वसेयी च विवाहादौ

आ याहीन्द्र पथिभिरीक्षितेभि-

र्यैमिमं नो भागधेयं जुपस्व ।

एतां जहुर्मातुलस्येव योषा

भागस्ते पितृष्वसेयी यथामिव ॥

(१) ऋत. १०।१९५५; अत. २०।१६१५; मातृ.
१।१८४.

(२) ऋत. (सि.) १५।६.

आतृशून्यो विवाहः

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्वाऽध्विकया तं

अध्विकया पावित्वा ।

जुपस्व ॥

तैसा.

दुहितरमन्यन्

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमध्यदुपसं तस्य रेतः

परापत्तु ॥

पितादुहितर्युग्मो गृह्णन्

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमध्यध्यायत् । दिव-

मित्यन्य आहुः । उपसमित्यन्ये । तामृत्यो भूत्वा

रोहितं भूतामभ्येत । तं देवा अपश्यन्नकृतं वै

प्रजापतिः करोतीति । तं तमैच्छन् एनमोरिष्यति ।

एतमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन् । तेषां या एष धौरतमा-

स्तन्य आसस्ता एकधा समभरन् । ताः संभूता

एष देवोऽभ्येत । तदस्यैतद् भूतधेयमात्रं ॥

पुरा कदाचित्प्रजापतिः स्वकीया दुहितरमभिलक्ष्य

भार्यात्वेन ध्यानमकरोत् । तस्यां दुहितरं महर्षीणां

भतेभेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं द्युलोक-

देवतां ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षयः उपसे उप-

कालदेवतां ध्यातवानित्याहुः । ऋषयः मृगयिष्युः । तथा

चाभिधानकार आह — गोकर्णद्वैपत्यैरपरोहिताभमरो

मृगाः । इति । स प्रजापतिस्तथाविधः ऋषयोऽभूत् । ता

च दुहिता रोहितं लोहितं भूता प्रजां । कतुमवी जातां

इत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरं अन्यैर् अभिगतवान्

मिथुनधर्मं प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिन् प्रजापति

देवाः परस्परमिदमनुबन् । अयं प्रजापतिरकृतं वै,

अकृतं व्यमेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरपः

एनं प्रजापतिं आरिष्यति, आतिं प्रापयितुं क्षमस्तदस्य

पुरुषमेच्छन् अन्येण कृतान्तः । शून्या चान्योन्यस्मिन्

स्वेषां ग्राम्ये तं प्रजापतिपातकं नाविन्दन् नालभन्त एवं

(१) तैस. १।८५।१; काश. ११०, १६।१४; ऋत. ८।१०;

मैम. १।१०।४२०; मुम. ३।१०; तैजा. १।६।१०४; तामा.

१।६।१०४-१०; भाष्य. ८।१८।१, १२।११।११.

(२) मैम. १।१०।४.

(३) वेदा. १३।९.

हन्तुं शक्नोति त्वं हन्तुमिति परस्परं पृष्ट्वैकैकस्य शक्ति-
साहित्यं निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एव काश्चिदयोर-
त्तमास्तन्वः अत्युमाणि शरीराण्यासंस्ताः सर्वा एकधा
समभरन् मेलयित्वैकं शरीरं कृतवन्तः, ता योरत्तमास्तन्वः
संभृता एकत्वेन संपादिताः सत्य एव देवोऽभवत् । एष
इति हस्तेन प्रदर्श्य रुद्रोऽभिधीयते । तत् तस्मादेव
कारणात् अस्य रुद्रस्य एतल्लोकप्रसिद्धं भूतवत् भूतशब्दोपेतं
नाम संपन्नम् । भूतपतिरिति भूतवन्नाम । तच्च तस्य
अवत्यर्थानुगमाद्युक्तम् । ऐत्रासा.

भवति वै स योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

एतन्नामवेदनं प्रशंसति- भवतीति । वेदिता भवति
वै भूतिमानेव संपद्यते । ऐत्रासा.

तं देवा अनुयन् । अयं वै प्रजापतिरकृतमकः ।
इमं विधेति । स तथेत्यब्रवीत् । स वै वो वरं
वृणा इति । वृणीष्वेति । स एतमेव धरमवृणीत
पशूनामाधिपत्यम् । तदस्यैतत्पशुमन्नाम ॥

अथ तेन रुद्रेण सह देवानां संवादं दर्शयति- तमिति ।
तं रुद्रं देवा एवमनुयन् । हे रुद्र अयं प्रजापतिरकृतमकः
निषिद्धाचरणं कृतवान्, तस्मादिमं बाणेन प्रहरेति । स
रुद्रस्तदङ्गीकृत्य उत्कोचत्वेन पशूनामाधिपत्यं कृतवान् ।
तस्मात्कारणादस्य रुद्रस्यैतल्लोकप्रसिद्धं पशुपतिरित्येतादृशं
पशुशब्दोपेतं नाम संपन्नम् । ऐत्रासा.

पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

तदेवं प्रशंसति- पशुमानिति । ऐत्रासा.

सौदरभ्रातृभगिन्योविवाहलिङ्गम्

प्रजापतिः प्रजातिकामस्तपोऽतप्यत । तस्मा-
त्प्रातापश्चाजानयन् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा उषाः
पञ्चमी । तानब्रवीत् । यूयमपि तप्यध्वमिति ।
तेऽदीक्षन्त । तान् दीक्षितान्स्तेपानानुयाः प्राजापत्या-
प्सरोरूपं कृत्वा पुरस्तात्पुन्यदैव । तस्यामेपां मनः
समपतत् । ते रेतोऽसिञ्चन्त । ते प्रजापति
पितरमेत्यानुयन् । रेतो वा असिञ्चाम । हा इदं
नो मामुया भूदिति । स प्रजापतिर्हिरण्यं

चमसमकरोदिपुमात्रमूर्ध्वमेवं तिर्यञ्चम् । तस्मिन्नेत-
त्समसिञ्चत् । तत्र उदतिष्ठत्सहस्राक्षः सहस्रपा-
त्सहस्रेण प्रतिहिताभिः ॥

मनोः स्वदुहित्रा विवाहः

तो५ ह मनुस्वाच काऽसीति । तत्र दुहितेति ।
कथं भगवति मम दुहितेति । या अमूरप्साहुती-
रहौपीधृतं दधि मस्तुवामिक्षां ततो मामजीजनथाः ।
साशीरस्मि । तां मा यज्ञोऽयफलपय । यज्ञे चेद्वै
मावकल्पयिष्यसि बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि ।
यामु मया काश्चाऽऽशिपमाशासिष्यसे सा ते सर्वा
समर्द्धिष्यते । इति तामेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयत् ।
मध्य५ होतृयज्ञस्य यदन्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥

तां ह मयुरिति । अजीजनथाः जनितवानपि ।
आशीरस्मि आशीर्हेतुत्वादाशीः । अवकल्पय साङ्गत्या
समर्थय, समर्थो कुरु । मया हेतुभूतया मय्युपहृत्यमानायां
'उपहृतोऽयं यजमानः' इत्येतेन हेतुवचनेन यां
आशिषं आशासिष्यसे इति तां एतत् एतां मैत्रावरुणीं
मानवीं धृतपदीं मध्ये यज्ञस्य यज्ञस्थान्तः, समर्थयन्
प्रयाजानुयाजान् अन्तरा । इति इडायागः ।

शत्रासा.

तयार्थच्छ्रान्त्यश्चचार प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञो येयं मनोः प्रजातिः । याम्बेनया काश्चाऽऽ-
शिपमाशास्त साऽस्मै सर्वा समाद्धर्यत ॥

तयार्चन् । तया सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनतल्लक्षणं
तपः आम्न्य कुर्वन् चचार । तया हेतुभूतया इमां
प्रजातिं, प्रजायते इति प्रजातिः । ततः 'याम्बेनयां'
इत्यादि उत्करणफलम् । शत्रासा.

साविण्यविवाहमकम्

तैत्तिरीय एतत् । समान एव कर्मन् व्याक्रियते ।
तस्मादु समानादेव पुरुषादुता चायश्च जायेते ।
इदं हि चतुर्थे पुरुषे तृतीये संगच्छामह इति
विदेवं दीव्यमाना जाता आसत एतस्मादु तत् ॥

(१) शमा. १।८।१५-१०.

(२) शमा. १।८।१६.

यस्मात् एतत् समाने अमित्रे, व्यूहन्कर्मणि विलक्षणं
अक्रियते अमित्रव्ययते भोक्तृत्वं भोग्यत्वं च, तस्मात्तथा-
नुकारेण भूतेष्वपि समानात् अमित्रात् पुरुषात् अत्ता
च भोक्ता च आराध्य भोग्यश्च भर्ता च भार्या च
जायेते । यथा समाने कर्मणि जुहुपभूतौ तथैव । ननु
समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-
भावः ? पशुन्यायेन सति साऽपि कश्चिद्वर्तते, न स
यशानुकारः स्यात् । किं तर्हि ? यजमानैकानुकारः
स्यात् । सरयं, एवं व्यवहारस्य अन्याप्यस्यापि यज-
मूलत्वात् । तमेव व्यवहारं दर्शयति— इदं हीति ।
(यस्मात् इदं प्रत्यक्षं विलक्षणं आसते अयुनाऽपि
जात्याः समानजातीयाः) दीव्यमानाः रममाणाः परि-
लुष्टानाः करणाः नाकार्यकारिण इवापरिधूनाः आवते
कथं दीव्यमानाः ? विदेवं दिवेर्व्यवहारस्य अन्योन्यं
भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह
दीव्यामहे व्यवहृत्य व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य ? व्यव-
हर्तृणामभिप्रायेण । व्यवहारं दर्शयति— इदं प्रत्यक्षमेव
विवाहेन वयं संगच्छामहे । एकस्मादेव पुरुषान्मूलतः
उत्पद्य पुनरेव कुटुम्बारम्भेण समानाप्त्यारम्भेण च
संयुग्यामह इति भर्तृणां भार्याणां चाभिप्रायवचनम् ।
एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः संगच्छा-
मह इत्याहुः, किमनन्तर एव पुरुषे ? नेत्याहुः— चतुर्थे
तृतीये । वाचन्दोऽत्र ह्युतनिर्दिष्टो प्रष्टव्यः । चतुर्थे वा
तृतीये वा इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणानां 'तृतीये चतुर्थे वा'
इति भूयते । (तृतीये पुरुषे संगच्छामह इति, चतुर्थे
संगच्छामह इति च युज्यते ।) चतुर्थे संगच्छामह इति
सौपष्टाणा व्यवहारः । तृतीये संगच्छामह इति दाक्षिणा-
स्यानाम् । ते हि मातुलुहितपु पितृगृहपुत्रेण संगच्छन्ते ।
ते च मूलपुरुषात् गण्यमानास्तृतीया भवन्ति । तथै-
तस्माद्विवादेव दीव्यमाना आसन्ति इति । तच्च न जात्याः
न जातीयाः, सदशाः, श्रेयसः कर्मणश्चतुस्तन्तरस्याभ्यन्तर-
इत्यर्थः । ततः किम् ? एतस्मादेव सुगृहनात् कारणात्
तथा भवतीति शेषः ।

एवं चानुष्ठिते कथं विवह्नमिति समुदये भूतिलो
निर्णयः । स्वासी चान्नाप्यैकम्, शुक्रं च सुवक्ष्येकम्,

आहवनीयश्च समिधेलेकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्येक-
मित्यं चत्वारः । चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं
संगच्छामह इति शिष्टानां समुदयः । चतुर्थे प्रयाजे
समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय, ततो व्यूहन्मिति
देशं व्यवहृत्यनुसारात्, न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा 'मातुलस्य
सुतां केचित् पितृगृहसुतादिकाम् । विवहन्ति कचिदेशे
संकोच्यामि सपिण्डताम् ॥' इति । 'आ याहीन्द्र
पथिमिरीक्षितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपत्य । तृता
जहुर्मातुलस्येव योषा मागच्छे वैतृध्वसेयी यपानिव ॥'
(ऋचं. १०।१०।५) इति ऋग्वेदे विवह्नमेव ।
'अवपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा
प्रसस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' (मन्त्र.
१।५) इति मनोः संगत्या मूलतः पथिमयुनाम्यतीत्य
विवहेदिति श्रौतं विवह्नम् । 'यो ह वा अग्निहोत्रे
पथिमयुनानि वेद, मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते'
(श्राम. १।१।५।१) इति पथिमयुनानि । इत्थं
मिथुनसंगत्या परिणयनमिति जात्याः । न चेयं श्रुति-
विवाहविषया, किन्त्वियत्संततानावधिभागप्रसंगा । यथा
जुहुपभूतौ चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीयचतुर्थ-
संततानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? एतस्मात् एवं-
प्रकारेण सुगृहनात् तत् विवह्नम् । उ इति 'अथा-
प्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण' (नि. १।१।४) इति
यास्कमणितेत्कारो विनिग्रहाधीयः । एवं चात्र विनि-
ग्रहायः । यथा मूलत्वं पट्वतीत्य ततो विवह्नम् । मूलत्वं
पठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरं स्त्रीमिथुने पुंमिथुने
चेति तत् तथा भवतीति विशेषः । द्वावासा,

सौदरविवाहद्विषाऽऽप्युक्तिका

सं वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स
द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाश्चौ
संपरिष्वक्तौ ॥

स इमेवाऽऽत्मानं द्वेषाऽपातयत् । ततः
पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धवृत्तलमिव
स्व इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाश्रयः

क्रिया पूर्यत एव । तां समभधत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥*

आमैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत्
जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्यायेति । एतावान्ये कामः । नेच्छश्च्यवतातो
भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्होकाकी कामयते जाया
मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म
कुर्यायेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न
एव तावन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता ॥

सप्तविवाहलिङ्गम्

सैयमृगस्मिन् सामन् मिथुनमैच्छत् । ताम-
पृच्छत् का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् ।
अथ वा अहममोऽस्मीति । तद्यत्सा चाऽमश्च तत्
सामाऽभवत्तत्साम्नः सामत्वम् । तौ वै संभवा-
वेति । नेत्यब्रवीत्त्वसा वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुन-
मिच्छस्वेति । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि, येन
संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीप्वे-
त्यब्रवीत् । अपूता वा असीति । साऽपुनीत यदिदं
विप्रा वदन्ति तेन ॥

सैयमृगिदं सामाऽभ्यप्लवत् । तामपृच्छत् का
त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अह-
ममोऽस्मीति । तद्यत्सा चाऽमश्च तत्साम्नः साम-
त्वम् । तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत्त्वसा वै मम
त्वमसि । अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति । सा परा-
प्लवत् मिथुनमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं
सप्ततीः पर्यप्लवत् । तदेव श्लोकः—

‘क्षीं समैवाऽग्रे संचरन्तीच्छन्ती सलिले पतिम् ।
समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः ॥’ इति ।
असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तद-
जायत । एतेन हि पश्यति । साऽवित्त्वा न्यप्लवत् ।
साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव

संभवानीति । सा वै द्वितीयामिच्छत्येत्यब्रवीन्न
वै मैकोयस्यसीति । सा द्वितीयां वित्त्वा न्यप्लवत् ।
(तृतीयाम्) इच्छत्यैवेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे
उयस्यथ इति । सा तृतीयां वित्त्वा न्यप्लवत् ।
सोऽब्रवीदन्न वै मोयस्यथेति ॥

सापिण्डविवाहविकाराऽऽत्माविकारा

तदेतन्मिथुनं यद् याक् च प्राणश्च । मिथुनं
श्वसामे । आचतुरं याव मिथुनं प्रजननम् ।
यादृशस्यो ह वै । रेतो भवति तादृशं संभवति ।
यदि वै पुरुषस्य पुरुष एष यदि गौर्गौरेव, यद्य-
श्वस्याश्च एव । यदि मृगस्य मृग एव । यत्यैव
रेतो भवति तदेव संभवति ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

सापिण्ड्यावधिः पितृमातृसापिण्ड्यवर्ज्यता विरुद्धसंबन्ध-
लक्षण्यो यतो लक्षणवती कन्यां यवीयसीम-
सापिण्ड्यामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥
पितृतः सप्तपूरुषं सापिण्ड्यं मातृतः पञ्च-
पूरुषम् ॥

दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो यथा
भार्यासुसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीत्वसा चेति ॥

(१) पितृमातृसाम्ये इत्युपलक्षणम् । तेन भ्रातृभगिनी-
साम्ये स्नुषाश्वशुरादिसाम्येऽपि नोद्बाहः, विरुद्धसंबन्धा-
विशेषात् । तद्यथा— पितृव्यपत्नीत्वसुः सुता भगिनीसमा-

(१) जैडमा. १।१।६ (१।१५).

(२) आगुप. १।२२. शेषः स्वलादिनिर्देशः गोत्रप्रवर-
विचारे (संका. घ. १७२) द्रष्टव्यः ।

(३) आगुप. १।२२; प्रपा. १०६; विपा. ६८५ पूरुषं
(पुत्रः).

(४) आगुप. १।२२; प्रपा. ३०६; रामा. ९८ (दम्पत्यो-
र्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो); प्र. ९८; संम. ७२५
संबन्धो (संबन्धा); चम. १०८; संम. ५१ विरुद्ध (विरुद्ध);
सिन्धु. १०१९ यमास्त; विपा. ६८५; संकी. १९७ (दम्प-
त्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये) संबन्धो (संबन्धा); साम. १३
(भार्यासुसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीत्वसा चेति) एतावदेव;
प्रका. ३५६; संग. १७३; संव. १५६; सं. ४११.

* अर्य व्याख्यानं विवाहविधौ (संका. घ. ९०) द्रष्टव्यम् ।

(१) दामा. १।४।२।३०; घृड. १।४।१७.

(२) जैडमा. १।१।७१ (१।१३).

(३) जैडमा. १।१।८१ (१।१६).

भवति, पितृव्यशालिक्रयाः मातृव्यसंतुल्यत्वात् । तथा स्नुषाभगिनीषु भंडुरेण नोदाह्राः, स्नुषातुल्यत्वात् । एवमन्यथाप्यूषम् । अत एव चौषायनः—मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ॥” इति ।

● सं. ७२५

(२) पत्र दम्पत्योः कथूवरयोः पितृमातृसाम्यं कथूवरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा कथूमति-स्थानीया भवति तादृशो विवाहो विद्वदसंबन्धः । तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम्—भार्यास्वसुदुहिता शालिकापुत्री, पितृव्यपत्नीस्वया पितृव्यपत्नीभगिनी चेति । विद्व-संबन्धविषये उदाहरणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । सं. ४११

वाराहगृह्यसूत्रम्

सापिण्ड्यावधिः, पितृमातृसापिण्ड्यावधौ

बीजितापिण्ड्यावधौ च

ऊर्ध्वं सप्तमापितृव्यधुभ्यः पञ्चमान्मातृव्यधुभ्यो बीजितश्च (विवाहः) ॥

आग्नेवेश्यगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्डाम् (भार्यामुपयच्छेत्) ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्डान् ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति तान् । सापिण्ड्यनुक-पूर्व- (२।१।१२ सूत्रे) मतुर्ग्रेयम् । मृदुलः

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्डाम् (जायां विन्देत्) ॥

मातुरसपिण्डां मातुर्ग्रेयसीत्यान् मातुरस्युपव्यजन् । संगतः पिण्डः शरीरे यस्याः सा सपिण्डा । वरस्य माता

● ले. सं. १० ।

(१) पापु. १० ।

(२) आग्ने. १।१२ ।

(३) गोभ. १।१।१२ ।

(४) वैश्व. १।१० ।

पित्रा च रक्तधातुसंबन्धरहितमित्यर्थः । तस्य सापिण्ड्यं सप्तपुरुषमिति च तस्मै शरीरे निवर्तते । तथा च मातुर्दुहितुर्दुहिता पितृव्यसुदुहितुर्दुहिता इत्येवमादयः अपरिग्राह्याः । मातुः स्वपित्रा तस्य स्वपुत्रेण तस्य स्व-दुहिता तस्याश्च स्वदुहिता धातुसंबन्धोऽस्तीति मातुल-दुहितुर्दुहिता मातुः पक्षमीति त्याग्या । एवमन्यथा-प्यूषम् । भीमा.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्डां पितुर्ममानश्रपिगोत्रजातां लक्षणसंपन्नां नमिकां कन्यां यरयित्वा... ॥

गौतमः

सापिण्ड्यावधिः, पितृसापिण्ड्यावधौ, विद्वदसंबन्धः

ऊर्ध्वं सप्तमापितृव्यधुभ्यः ॥

(१) पितृव्यधुभ्यः पितृमातृलभिमिन्यादयः, तेभ्यः सप्तमातृभ्यो विवाहः । अष्टमातृ प्रभूतिं या विवाहः कर्तव्य इत्यर्थः । ममा.

(२) पितरमारभ्य तद्बन्धुर्गौतमं शयमानं गतमा-श्रित्य ऊर्ध्वं जातां कन्यामनुद्वेष्ट ।

गौमि.

(३) बान्धवा अपि स्मृन्वन्तरे दमिताः—पितुः पितृव्यसुः पुत्राः पितृमातृव्यसुः पुत्राः । पितृमातृ-पुत्राश्च विधेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृव्यसुः पुत्रा मातृमातृव्यसुः पुत्राः । मातृमातृव्यपुत्राश्च विधेया मातृ-बान्धवाः ॥ ३ स्मृ. ७१

(१) वैश्व. १।१० ।

(२) गोभ. १।१२ ; विच. १।१२ ; मेधा. १।१२ ; बृ. १।१२ कपी (कपी ११) ; मृ. ८ ; ममा. १ ; गौमि. १।१२ ; उ. २।१।१२ ; स्मृ. ७१ ; मृ. ९ ; स्मृ. १।१२ ; पना. ४।८ ; गौमि. १।१२ ; १।१२ ; मय. १।१२ ; १।१२ ; १।१२ ; १।१२ ; मुन्या. १।१२ ; १।१२ ; मिश्र. १।१२ ; १।१२ ; मं. ५२ ; आन. १।१२ ; माय. १।१२ ; भाव. १।१२ ; १।१२ ; मय. १।१२ (=) ; हय. ८।१२ ; मं. ७०१ ।

बीजसंबन्धवर्जता, दत्तकसापिण्डविविचारः

बीजिनश्च

(१) ऊर्ध्वं सप्तमादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । बीजं यत् परक्षेत्रे उतं तस्य जातमात्रादेव (१) । अनेन असमानप्रवर्त्येन प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधः । ममा.

(२) बीजिनश्च सप्तमादूर्ध्वमिति चकारात्तिष्यति । यथा क्षेत्री वन्ध्यो रुणो वा देवं प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यद्वा संतानक्षये विधवां गुरवो नियुजते । इदं विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवीरावाक्यात् व्यासो धृतराष्ट्रदी-
नुत्पादितवानिति । यथाह याज्ञवल्क्यः— ' अपुत्रेण पर-
क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी
पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' (यास्मृ. १।१२७) इति ।
तद्विषयमेतद्बीजिनश्चेति । गोमि.

(३) एतच्च वाक्यान्तरस्वरसात् पितृपक्षपरम् । बीजी स्ववंशहेतुबीजयोगी । परभार्यायां बीजप्रक्षेपक इति केचित् । बीमि. १।५३ घृ. ११३

(४) ' वसुदेवाग्रजातं च कौन्तेयस्य विरुध्यते ' इति वार्तिकस्याख्यावचरे न्यायमुपाकृता दत्तकविषयमेत-
दित्यङ्गीकृत्य कुल्या जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यमिति
व्याख्यातं, तद्विषयत्वेनैव सापिण्ड्यमीमांसयाम् । अतः
कुलद्वयेऽपि साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतीयते । पैठी-
नसिस्तु— ' बीजं मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य
उद्धरेत् ' इत्याह । व्याख्यातमेतदपरार्कं— दत्तकादि-
पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रापेक्षान् प्रत्येतदुच्यते
पञ्च पितृत इतीति । अतश्च प्रतिग्रहीतृपितृकुले
साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतीयते । प्रतिग्रहीतृमातृपितृ-
कुलयोस्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति प्राञ्चः । अत्रापि व्यवस्थोक्ता

(१) गौध. ४।५; विश्व. १।५३; अथ. १।५३ घृ. ८१
बीजिनश्च (बीजिनश्च); गृह्य. ८; ममा. गोमि. ४।३; उ. १।१११६;
स्मृच. ७१; गृह्य. ९; स्मृत्या. १३; पमा. ४६८;
वीमि. १।५३ घृ. ११३; संम. ६५७, ६८६, ६८७, ७०३, ७०६;
मुक्ता. १२५, १२९; सिन्धु. १०२१, १०२२, १०२४; संकौ. ५१;
आन. १६९; साम. ३, १३, १७; बाळ. १।५३ घृ. १२२;
संम. १७५ (=) (बीजिनश्च सामाद); कृम. ८९४; संम. ४५३.

सापिण्ड्यदीपिकायाम्— दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने
कृते जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं, प्रतिग्रहीतृमातृ-
पितृकुले निर्वाप्यपिण्डलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं, प्रति-
ग्रहीतृमात्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपुरुषमिति । उपनयनमात्रे
कृते पञ्चपुरुषं, जातकर्माद्युपनयनान्ते कृते साप्तपुरुषमिति
पैठीनसिद्ध्यः साफल्याय व्याख्येयम् । न केवलं दत्तकस्य
परिणयनार्थमेवैव सापिण्ड्योपन्यासः, किन्तु तत्संतते-
स्तरिप्रादिकुलोत्पन्नैः सह संबन्धसंभयनिर्णयार्थमपि ।
अन्यथा पार्थमुभद्रयोरदत्तयोः संबन्धासंभवशङ्काया
आचार्यकृतकौपन्यासस्य तदुपपत्त्यै सुधायां गौतमीयोप-
न्यासस्थाल्यकतापत्तेः । यादृशदत्तकस्य यथा सापिण्ड्य-
मुक्तं तत्संततेरपि सदैव तद्वैध्यम् । अत एव यत् मद-
न-पारिजाते उक्तम्— दत्तपुत्र्याः सुतस्य मातुः प्रतिग्रहीतृ-
मातुः कुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं दत्तपुत्रसुतस्य स्वजनककुले
पञ्चपुरुषमिति, तदपि पूर्वोक्तरीत्या दत्तकविशेषसंतति-
विषयत्वेन व्याख्येयम् । संकौ. ५१

सापिण्ड्यवधिः, मातृसापिण्ड्यवर्जता ;

मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥

(१) ऊर्ध्वं विन्देतेति वर्तते । मातृवन्धवाः
मातुलमातृष्वसादयः । तत्र पञ्चमादूर्ध्वं विवाहः कर्तव्यः । ममा.

(२) मातरमारभ्य तद्वन्धुवर्गं गण्यमाने पञ्च-
माच्छिस्त ऊर्ध्वं जातमुद्धरेत् । गोमि.

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ॥

(१) गौध. ४।५; विश्व. १।५३; मेषा. १।५; अथ. १।५३ घृ. ८१; गृह्य. ८; ममा. गोमि. ४।३; उ. १।१११६;
स्मृच. ७१; गृह्य. ९ पञ्चमाद + (४); स्मृत्या. १३; पमा. ४६८;
वीमि. १।५३ घृ. ११३; संम. ७०३, ७०६; मुक्ता. १२५;
सिन्धु. १०२१; संकौ. ५१; आन. १६९; साम. २ पञ्चमाद
+ (ऊर्ध्व) : ३, १३; बाळ. १।५३ घृ. १२० पञ्चमाद + (ऊर्ध्व) :
घृ. १२२; संम. १७५ (=) मातृवन्धुभ्यः (मातृभ्यः); कृम. ८९४;
संम. ४५३ पञ्चमाद (पञ्चम्याः).

(२) गौध. १।५३; विश्व. १।५३; ममा. गोमि. ४।३;
स्मृच. ७७; पमा. ४६६ पिण्ड (सापिण्ड) : ५८९, ५९० सुप्तमे
पञ्चमे वा (पञ्चमे सप्तमे वा); प्रपा. ३०७ पिण्ड (सापिण्ड्य);
उठ. १०८; संम. ७०४, ७०६.

(१) इदानीं सापिण्ड्यस्वरूपमाह— पिण्डेति । पट्ट-
पुराणतीत्युक्तं सप्तमे प्राप्ते । पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः— पिण्ड-
दानम् । तेषु जीवन्तु येभ्यः पिता ददाति तैभ्यः एव पुत्रो-
ऽपीति अपरेभ्यस्त्रिभ्यः इति यद् पुरुषाः पिण्डसंबन्धिनः ।
यदा जीवन्तितृकस्य न जीवन्तमृतिः ददाति । इति
जीवमिता पितामहाय प्रपितामहायेति दद्यादित्याश्रीयते
तदा पञ्चमे निवृत्तिः । स्त्रीश्राममयेतत्तुल्यम् । पितृपक्षे
वा सप्तमे निवृत्तिः, मातृपक्षे पञ्चमे इति । ममा,

(२) कृत्स्नसारस्य षष्ठपर्यन्तं सापिण्ड्यं, सप्तमे
तु निवृत्तिः । केवलं सप्तमे सोदकत्वम्, सप्तमे तु
निवर्तते । इत्युक्तत्वात् । ततः परं सगोत्रत्वमेव । पञ्चमे
वा इति यदुक्तं, तद् औरस्यतिरिक्तविषयम् । तत्रापि
ध्यासंभवं द्रष्टव्यम् । एवं वा अर्थः— पितृपितामह-
प्रपितामहेभ्यस्तत्परमपि द्वाभ्यामित्यारम्भेन सह षष्ठपर्यन्तं
पिण्डं दद्यात् । सप्तमे तु निवृत्तिः । पञ्चमे वा इति
पुत्रिकापुत्रविषयमेतत् । अत्र बौधायनः— कथं खलु
पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम् । एतत्तेऽमुष्ये पितः, मम
पितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्ये पितामह, मम
प्रपितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्ये प्रपितामह, मम
प्रप्रपितामह, ये च त्वामनु । इति । अत्येवं पिण्डं
ददतः पञ्चमे प्राप्ते पिण्डनिवृत्तिः । मातृस्यपुराणे—
'लेपभाजश्चतुर्धायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः
पिण्डदत्तेषा सापिण्ड्यं सातगौहयम् ॥' इति ।

यौभि.

बृद्धगौतमः

अनौरसमुत्तनु न सापिण्ड्यम्

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तज्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥
गोत्रता संततित्वम्, 'संततिर्गौत्रजननकुलान्यमिजना-
न्वयौ' इति त्रिकाण्डीसरणात् । न सापिण्ड्यं विधी-
यते इति तु सगोत्रासापिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे संततित्वोपत्ता-

(१) संम. २०८, ६८९; सिन्धु. १०२३ गौत्रां यान्ति
(गोत्रनाशान्तिः); साम. १७ स्वगोत्रेषु (स्वगोत्रेण) देव सिन्धु-
५२; संग. ५५७; कृम. ८७१ पूर्वार्धे (स्वगोत्रेण कृता ये
स्युर्दत्तज्रीतादयः ।) : ८८५.

सं. कां. ६२

वपि अवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं नोत्पद्यते इति—अर्थ-
प्राप्तानुवादपरं व्याख्येयम् ।

पृ. २०८

ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता श्वेव
(१ ख एव) विधिना गोत्रतां संततित्वं यान्ति परं तु
तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यते
इत्यर्थः । स्वगोत्रेणैव सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता ।

संम. ६८९

हारीतः

सापिण्ड्यवपिः, मातापितृनापिण्ड्यवर्द्धना
पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः ॥
सप्तं पितृतः परिहरेत् पञ्च मातृतः ॥
लेपिनस्त्रीनन्याचक्ष्णाण आसप्तमादित्येके ॥

बौधायनः

विवाहविसंबन्धानां शास्त्रविरुद्धेऽपमर्शो प्रामाण्यविचारः
मातृगणविकन्यापरिणयविधौ
पञ्चधा विप्रतिपत्तिरिदक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

(१) विप्रतिपत्तिः धर्मशास्त्रविरुद्धप्रतिपत्तिः ।

मक. १९

(२) श्रौतः स्मार्तः शिष्टाश्रम इति त्रिविधो धर्मो
व्याख्येयः । तथा तत्र तत्र व्यवस्थिततया शिष्टाचरितानां
धर्माणां—पञ्चधा विप्रतिपत्तिरिति । दक्षिणेन नर्मदां
उत्तरेण कन्यातीर्थेयम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमपन्तं
उददिगन्ध्यस्य । एतदेवमस्तानां शिष्टानां परस्परं
पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विचिन्वा, वान् पदार्थाननुतिष्ठन्ति

(१) शृक. २६; शृङ्. २५; संम. ७०१ पञ्चमी (पञ्च)
सप्तमी (सप्त) .

(२) साम. २; भा. २१२ छ. १९३ .

(३) अथा. ६०८; साम. १७ लेपिनस्त्रीन (लेपिनश्च स्त्रीन) .

(४) बौध. ११११; विध. २११३; अथ. १११३ छ. ८३

पञ्चधा (पञ्चविधा) (तथोत्तरतः ०) ; मक. २८; स्मृत्य. १० ;

७४ (तथोत्तरतः ०) ; शृङ्. १५; पमा. ४०२ (तथोत्तरतः ०) ;

संम. ७२१; धर्म. ५९, ५६; मुद्रा. १११; संम. ५१; सिन्धु.

१०११; विधा. ६५५; संकी. १७५; भा. १७२; साम. ६

पमा. १४; संम. १७१; संम. ४१२ .

दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः, यानुदीच्याः न तान्
दाक्षिणात्याः इति ।

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥

तत्र प्रथमम्—यानीति ।

बौवि.

यैथैतदनुपेतेन सहभोजनं क्षिया सहभोजनं
पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वसुदुहितृगमनमिति ॥

(१) तस्य दुराचारात्मनेन प्रतिपाद्यते ।

उ. २।१।७

(२) तत्रेमान्युदाहरणानि—यथेति । मातुलदुहितृ-
गमनं पितृष्वसुदुहितृगमनमिति संयन्धः । ऋग्वन्यत् ।

बौवि.

(१) बौध. १।१।२; विश्व. १।५।१ निर्देशमात्रम्; अक. २८; उ. २।१।७; स्मृच. १०; कूर. ३५; संप्र. ७२१ स्थानि व्या (स्थान्यनुप्या); चम. ९६ यानि + (दु) शेषं संप्रवत्; मुक्ता. १३१; संप्र. ५३ संप्रवत्; विपा. ६९५ संप्रवत्; आन. १७२; संग. १७३; संर. ४१२ संप्रवत्.

(२) बौध. १।१।३; अथ. १।५।३ घृ. ८२ (अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनमुच्छिष्टभोजनं पितृष्वस-
(सु) मातुलदुहितृपरिणयनमिति); अक. २८—२९ दनुपेतेन (दनुपनीतेन) गमन (परिणयन); उ. २।१।७ (यथैतदनु-
पेतेन सह भोजनं क्षिया सह भोजनं) एतावदेव; स्मृच. १०
दनुपेतेन (दनुपनीतेन) क्षिया (भार्यया च) : ७४ (अनु-
पनीतेन भार्यया च सहभोजनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वस-
सुदुहितृपरिणयनमिति); कूर. ३५ (पर्युपितभोजनं) शेषं
अप्रवत्; पमा. ४७२ (अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं
पर्युपितभोजनं मातुलदुहितृपितृष्वसुदुहितृपरिणयनमिति); संप्र. ७२१ अकवत्; चम. ५९-९६ अशुद्धिबहुलः पाठः; मुक्ता. १३१;
संप्र. ५३ यथैत (तथैत); संप्र. ११० (मातुलपितृष्वसुदुहितृ-
गमनम्) एतावदेव; सिन्धु. १०११ यथैतदनुपेतेन सहभोजनं
क्षिया (अनुपेतेन क्षिया च) गमन (परिणयन); विपा. ६९५
(यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्यु-
पितभोजनं मातुलदुहितायाः पितृष्वसुदुहितायाः परिणयनम्); संकौ. १७५ अनुपदेन निदेशः; आन. १७२; साम. ८ (अनुपनीतेन
भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलदुहितृपितृष्वस-
सुदुहितृपरिणयनमिति); संग. १७३ दनुपेतेन (दनुपनीतेन);
संर. ४१२.

अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः शीघ्रपानमुभयतोदद्भि-
र्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ॥

ऊर्णायास्तदिकारस्य च कम्पलादेविक्रयः । उभयतो-
दत्त्वा अस्वादयः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं
शालधारणम् । समुद्रसंयानं नावा दीपान्तरगमनम् ।

बौवि.

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ॥

(१) अयमर्थः—इतरे दाक्षिणात्यः इतरस्मिन्
उदीच्ये देशेऽनुपनीतादिना सह भोजनादिकं कुर्वन्
दुष्यति, न स्वदेशे । तयोदीच्यः इतरस्मिन् दक्षिणे

(१) बौध. १।१।४; अथ. १।५।३ घृ. ८२ अथोत्तरत (तयो-
त्तरतः पञ्च) संयान (यान); अक. २९ शीघ्र (शीघ्र) आयु-
धीयकं (आयुधीयता) संयान (यान); स्मृच. १० संयानमिति
(यानम्); ७४ अथोत्त (तथोत्त) संयान (यान); कूर. ३५
शीघ्र (शीघ्र) संयान (यान); पमा. ४७२ अथोत्त (तथोत्त)
ऊर्णा (ऊर्ण) शेषं कृतवत्; संप्र. ७२१—७२२ कृतवत्; चम. ९६
कृतवत्; मुक्ता. १३१; संप्र. ५३ कृतवत्; सिन्धु. १०११
निर्देशमात्रम्; विपा. ६९५ (तथोत्तदेशे सिन्धुधारणमनं उभय-
तोदद्भिर्व्यवहार ऊर्णाविक्रय आयुधीयकः समुद्रयानं च । मध्य-
देशे द्विजाः कर्षत्तः शिल्लिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः क्षियो
स्मिभचारिण्यो रक्षस्वलाश्च स्पृश्या इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा
अन्यत्र अधर्मा इति ।); आन. १७२ संयान (यान); साम. ८
अथोत्त (तथोत्त) शीघ्र (शीघ्र) आयुधीयकं (आयुधीयकं)
संयानमिति (यानम्); संग. १७३ शीघ्रपान (सिन्धुपार)
संयान (यान); बौवि.; संर. ४१२ आयुधीयकं (आयुधीयकं)
शेषं कृतवत्.

(२) बौध. १।१।५; विश्व. १।५।३; अथ. १।५।३ घृ. ८२
(इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतर इतरस्मिन्); अक. २९;
स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन् ।) ;
७४ (इतर इतरस्मिन् देशं कुर्वन् दुष्यति); कूर. ३५ (इतर
इतरस्मिन् कुलाणो दुष्यति इतर इतरस्मिन्); पमा. ४७२ अप-
वत्; संप्र. ७२२ इतर (तथेतर); चम. ९६ संप्रवत्; मुक्ता.
१३१; संप्र. ५३ (तत्रैतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) एतावदेव;
सिन्धु. १०११ अपवत्; विपा. ६९५ (तत्रैतर इतरस्मिन्
कुर्वन् दुष्यति) एतावदेव; संकौ. १७५ (तत्र तथैतरस्मिन्
कुर्वन् दुष्यतीतर इतरस्मिन्); आन. १७२; साम. ८ (इतर
इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) एतावदेव; बौवि.; कृम. १०११
(इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) एतावदेव; संर. ४१२ विपावत्.

ऊर्णाविक्रयादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे । कुतः, देशप्रामाण्यात् देशनिश्चयत्वात् प्रामाण्यस्येत्यर्थः ।

संयुच. १०

(२) दुष्यतीत्यनेन अपाङ्कत्वविशिष्टातक्रेतेः ।

कुम्. १०११

(३) इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि इतरस्मिन् उत्तरापये कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैः शिष्टैः दुष्यते इत्यर्थः । एवं ऊर्णाविक्रयादीनि कुर्वन् इतरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोजनादीनि दाशिणात्यैः शिष्टैः आचर्यमाणत्वात् दौषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि च उदीच्यैरेव । तदेतत् भट्टकुमारिलेनिरूपितम्—‘स्वमानुल्लुतां प्राप्य दाशिणात्यस्तु तुष्यति ।’ इति । तथा हि—‘अहिच्छन्नब्राह्मणः सुरां पिबन्ति ।’ इति च । यौथि, सैन तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥

ननु किमिति व्यवस्था ? यावत् मूलभूतिरेषाम-विशेषेण कल्प्यते, यथा होलाकादीनाम् । यथा वा यौधायनीयं धर्मशास्त्रं कैश्विदेशे पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्यते, यातिष्ठं तु बहुवचैः, अथ च सर्वाधिकाणि । यथा वा अन्यानि शास्त्राणि यथा वा गुह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाणि, तदन् अनुपनीतसहभोजनादीन्यपि समानि करमात्रं भवन्तीत्याद्यहं च आह—तत्र तत्रेति । एवं व्यवस्थितविषयैव मूलभूतिः कल्प्यते । किं नाम अनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्मात् व्यवस्थितविषयमेव अनुष्ठानं तद्वर्जनं च ।

यौथि,

‘मिष्येत्तदिति गौतमः ॥

• पमा., संय. मुच्य., संय. संयुचनम् ।

(१) यौथि. १।२।१; अथ. १।२।१ पृ. ८२ (देशे प्राजा-प्यात्); अथ. २९; संयुच. १०, ७४ (देशप्रामाण्यात्); इतर. १५ तत्र तत्र (तत्र); पमा. ७७२ (तद्देशप्रामाण्यात्); संय. ७२२; अथ. १९; (तद्देशप्रामाण्यात्); मुच्य. १२१ देश (देशे); संय. ५१ पमात्; संकी. १७५ पमात्; अथ. १७२ देश (देशे); साय. ८ पमात्; यौथि. संय. ७२२ पमात्.

(२) यौथि. १।२।७; अथ. १।२।७ पृ. ८२; अथ. २९; संयुच. ७४; इतर. २५; संय. ७२२; अथ. २९ त्रिभिः +

गौतममहणमादराय, त आत्मीयं, मतं, पर्युदसितम् । स हि एवमाह—‘देशमातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नायेर-विद्वद्वाः प्रमाणम्’ । तद्विद्वदो देशादिधर्मो न कर्तव्यः ; तद्विद्वद्वायम् । आह च गुह्यमदः—‘अनुपनीत-सहभोजने द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने दिगुणम्’ इति । प्रायश्चित्तविधानात् निषेधः कल्प्यते । तथा ‘त्रिया सह भोजने विराजोपवासो घृतप्राशनं च’ इति । तथा ‘पर्युपितभोजने अहोरात्रोपवासः’ इति संवर्तः । तथा मानुल्लुहितगमनेऽप्याह—‘सविभार्गो समारद्य मानुल्ल-स्याऽऽत्मजां तथा । चान्द्रायणं दिनः कुर्यात् दध्भूमि तथैव च ॥’ इति । तथा विवाहेऽपि—‘पञ्चमीं मातु-कृत्युष्यः सप्तमीं पितृकृत्युष्यः ।’ इति । आह च—‘पेतृकृत्युष्यं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातृपतां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ एवमूर्णा-विक्रयादिष्वपि आम्नायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदप्येव पठिता । शीघ्रपाने गौतमः—‘नित्यं मयमपेयं ब्राह्मणस्य’ (गौथ. २।२६) इति । तथा उभयदन्त-व्यग्रहारे वसिष्ठः—‘अथलवगममप्यम्’ (वसु. २।२९) इति प्रकृत्य ‘शाम्भारयुतामेकशयः केचिनथ’ (वसु. २।३२) इत्याह । तथा च भूतिः—‘य उभयादावपि-गुह्यत्वात् वा पुत्रं वा यैश्वानरं द्वादशकुर्यात् निर्दिष्टम्’ इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुषीयकेऽपि ‘परीक्षायांऽपि ब्राह्मण आयुषं नाऽऽददीत’ इति । स्वयमेव पत्नीयेतु समुद्रघणानं (२।१।४१) वक्षति । एवमादीनामप्येव आम्नायेरविद्वद्वाः प्रमाणमिरयुक्तम् । अतः ‘नित्येन इति गौतमः’ इत्युपपन्नं भवति ।

यौथि,

उभयं यैव नाऽऽदियेत ॥

(७) : मुच्य. १२१ संय. ७२; संकी. १७५; साय. ८; यौथि.

(१) यौथि. १।२।८; विच. १।२।८ पृ. (तत्र); अथ. १२१ पृ. ८२ पृ. (तत्र); अथ. २९ पृ. (तत्र); संयुच. ७४ दिनः (दिने); इतर. २५ पृ. नाऽऽदियेत (तेषांऽदियेत); संय. ७२२ पृ. पृ. (तत्र); अथ. २९ पृ. पृ. (तत्र); मुच्य. १२१ पृ. (तत्र); संय. ७२ पृ. पृ. (तत्र); संकी. १७५ पृ. पृ. (तत्र); साय. ८ पृ. पृ. (तत्र); यौथि.

। एतदेव स्वमतमित्याह — उभयमिति । च. शब्दः पञ्च-
व्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादिषुहभोजनं कर्णाविक्रयादि च
उभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

‘शिष्टागमविरोधदर्शनात्’ शिष्टस्मृतिविरोधदर्श-
नाच्च ॥

(१) यथा च बौधायनेन पञ्चमेवंविधस्याचारस्य
ग्रामाण्यं दर्शितम् — पञ्चविधा विप्रतिपत्तिः देशे
ग्रामाण्यात् । इत्याचारबलेनैव ग्रामाण्यमुक्तम् । स्यादेतत्
यद्यनन्तरं न. ब्रूयात् — ‘मित्येतदिति’ गौतमः । उभयं
स्वेतस्माऽऽद्विष्येत । शिष्टस्मृतिविरोधात्’ इति । स्मृति-
विरोधश्च दर्शितः — ‘ऊर्ध्वं मातृषधुम्यः पञ्चमात्’
इति । शिष्टविरोधश्चाविगमात् । यत् पुनरुक्तम् — ‘न
लेत्र शिष्टा न सन्ति’ इति, तदसंबद्धम्, ‘शिष्टः पुन-
रकामात्मा’ इति वसिष्ठसंरणात् । न शिष्टाः कामकारेण
शालविरोधे प्रवर्तन्ते । गौतमग्रहणं एकवाक्य(ता)प्रति-
पादनार्थम्, अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः — ‘देश-
कुलाचारा आम्नायाविबद्धाः प्रमाणम्’ इति । आम्नायो
वेदः । तदविरोधोऽस्तीति चेत्, नैतत्, मगिन्यादि-
गमनेऽपि तदविरोधदर्शनादतिप्रसक्तेः । तस्मान्नान्य-
परम्परयाऽन्यायागतस्य व्यवहारस्य ग्रामाण्यम् ।

अप. १।५३ पृ. ८२

(२) यच्च बौधायनः — ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिण-
तस्त्योत्तरतः’ इत्युपक्रम्य दक्षिणतः पर्युपितभोजना-
दिभिः सह मातुलकन्यापरिणयनाद्युपन्यस्योत्तरतश्चोर्णा-
विक्रयाद्युपन्यस्याऽऽह — ‘तत्र तदितरस्मिन् कुर्वन्
बुध्यति इतर इतरस्मिन् । तच्चदेशग्रामाण्यात् । मिथ्यै-
तदिति गौतमः । उभयमेव नाऽऽद्विष्येत । शिष्टस्मृति-

विरोधदर्शनात्’ इति । तत्रापि ग्रामाण्यादित्यन्तो ग्रन्थो
मित्येतदित्यादिना पर्युपितभोजनसीधुपानादेव्यावस्य मातु-
लकन्यापरिणयनादिविषयतया व्यवस्थाप्यते । वेदाच्चेतत्
प्रतीयते इति स्मृत्या श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेनोपन्यस्तोक्तपरिणयने
स्मृतिविरोधोपन्यासासंभवात् पर्युपितभोजनादौ कर्तव्यता-
सूचकश्रुतेर्विशेषतः स्मृतेऽध्याभावेन स्मृतिविरोधहेतुप-
न्याससंभवेन च । मित्येतदिति । तद्विषयमेवेत्यादि
सुधीमिरुद्धम् । संकी. १७५

(३) तथा च बौधायनः — ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः
विरोधदर्शनात्’ इति । यद्यपि मातुलमुतादिपरिणयनं
चन्द्रिकामाधवीयादौ श्रुत्युदाहरणपुरःसरं समर्थितम् ।
अथापि शिष्टैः ‘विधेर्निषेधो बलीयान्’ इतिन्यायेन
वर्जनमेव शास्त्रस्याभिप्राय इति वेदितव्यम् ।

आन. १७२

(४) कसादित्याह — शिष्टेति । शिष्टागमविरोध-
स्तायत् स्वयमुदितः ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः’ इत्यत्र । स्मृति-
विरोधश्च अनुपनीतादिषुहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् ।
शिष्ट(स्मृति)विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः ।
(तद्विरोधश्च । तस्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृति-
विरोधः) सोऽपि दर्शित एव । एकसूत्रतां त्वेके मन्यन्ते ।
यथा होल्यकादयो व्यवस्थितदेशविषया अपि अव्यव-
स्थिताः कर्तव्याः इत्यमिनेऽपि इत्यस्य चोदस्य व्यव-
स्थितदेशश्रत्यनुमानमुक्तम् ‘तत्र तत्र देशग्रामाण्यमेव
स्यात्’ इति । तत्राऽऽह — ‘उभयं चैव नाद्विष्येत ।
शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्’ इति । स च विरोध उक्तः ।
तस्मादविवक्षितत्वात् होल्यकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् । इह
विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति
विशेषः । आहुश्रव्यामविदः — ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादुचिति
ह्यनुमानम्’ इति ।

बौवि.

पितृसापिण्ड्यावधिः सापिण्ड्यनिवृत्तिः संकुल्यता च
दाययागोत्तरम्

संविण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥

* कंसान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः प्रामादिक इति भाति ।
अग्निमोऽपि ग्रन्थो व्याकुल इवाऽऽभाति ।

(१) बौध. २।१२१२ ; संप्र. ७०१ अनुवादरूपेण ; बौवि.

* सूत्रांशोऽयं निवर्त्तनेन गृहीतः, न च व्याख्यातः । आदर्श-
पुस्तके श्वैश्वरचन्द्रिकापुस्तके च सुदृष्टो विवरणेन व्याख्यातः ।
आदर्शपुस्तके तु ‘शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्’ इत्यस्योपरिष्ठात्
सुदृष्टः । स तु विवरणानुगृहीतश्वैश्वरपुस्तकमात्रग्रामाण्याध्यामाद
इति भाति । एतत्तन्निवोगशिष्टोऽन्त्यवशाब्दोऽपि निवर्त्तयेषु नास्ति ।

(१) बौध. १।२१५ ; अप. १।५३ पृ. ८२ विरोधदर्शनात्
(विरोधात्) ; प्रक. ९५ ; स्मृच. ७७ ; कुर. ३५ ; संप्र.
७२२ ; चम. ९६ ; सुका. १२१ शिष्ट (इह) ; संम. ५३ ;
संकी. १७५ ; आन. १७२ ; साप्र. ८ अपवाद ; बौवि.

अथ सापिण्ड्यस्वरूपमाह—सपिण्ड्येति । न निवर्तते इति शेषः । तत्तु आत्मानमपि कल्प्य प्राग्ध्वं च पदं पुंसु भवति । संतततितु च उभययोऽपि संतमे निवर्तते । सापिण्ड्यस्य संश्लेषोक्तिरेषा; विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अभि च प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं संभाव्यते; त्रिपुत्रितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते— पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु येभ्यः पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददातीति । परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं संभाव्यते, अत इव पश्यते सप्तमे निवृत्तिरिति । औचित्येन

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः धौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्गः । तेषां च पुत्रपौत्रमभिभक्तदायं सापिण्डानाचक्षते ॥ विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥

(१) दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं रिक्ताशौचयोर्द्वयोरेपि प्रयोजकमित्याह भगवान् औपायनः—प्रपितामह इति । तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रवर्गः पुत्रसमुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्रपौत्रम् । अभिमक्तदायं, दायः अत्र पिण्डः, एक-पिण्डान्वयीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुष एव इत्युक्तमेव प्राक् । विभक्तदायान् विच्छिन्नपिण्डान् दशमपुरुषा-दर्थं सकुल्यान् आचक्षते इत्यर्थः । न च—इदं कैवलं रिक्ताग्रहणे एव दशपुरुषं सापिण्ड्यं, आशौचे 'सपिण्डे-श्चासत्तमात्' इति तेनैव पृथक् साप्तपुरुषमिधानात्—इति मतमन्यं, 'सपिण्डेष्वाद्दशग्रहम्' इत्युपक्रम्य 'जनन-मरणयोः संनिपाते' इत्युपसंहरात् मन्थपठितयोः साप्त-पुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः संदर्शपठितत्वेन उभ-यत्रापि उभयोरेपि वैकल्पिककालसिद्धेः । तत्र 'आ-सत्तमादिक्वपिच्छिन्तिः' इति स्वयंभूताक्ये साप्तपुरुषस्य, औपायनयाक्ये च दशपुरुषस्य रिक्ताग्रहणे वैकल्पिक-मन्त्रत्वं स्पष्टमेव । तेन साप्तपुरुषसपिण्ड्यस्यैव अष्टमा-

दिभिर्न रिक्त्यं प्राप्नोमिति सिध्यति । आशौचे तु तपो-वैकल्पिकमन्त्रत्वं स्पष्टमाह पारस्करः—सर्वे शातपो... ।

मंत्र. ७०१-७०२

(२) इत्युक्तमप्यत्रात् पिण्डदानादेमुत्स्य रिक्त्यं लब्ध्यां पिण्डदानादिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्ड्यस्य विवेकक्रमं तावदाह—अपि ज्ञेति । सापिण्ड्ये एव किञ्चिदुक्तम्यमस्तीति, मत्वा 'अथ अपि चेत्याह । उक्तस्यैव विस्तारोऽयं प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा चैषा द्रष्टव्या ।

विभक्तदायान्वीति । एषा च परिभाषा । एतदुक्तं भवति—विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्ययी कार्यौ । संन्य-विशेषज्ञाने सति सपिण्ड्य उच्यन्ते । संन्यमाश्रयाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डा एव । इत्यपरिग्रहे तु विशेषोऽस्ति । औचित्येन

रिक्ताशौच-मातुः सपत्न्या भगिनीं वस्तुतां चापि वर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं वस्तुतां चापि वर्जयेत् ॥

(१) अतो मातृपुत्रः सापत्न्यपुत्रकन्या अपि विवासा । मिथु. १०१९

(२) सापत्नेति । मातृपुत्रः सापत्नी सापत्न्यमातृ-स्यातीया इत्यर्थः । पितृव्येति । अत्र वरस्य वधूः मातृस्यानीयेति संबन्धविशेषः । ब्रूम. १०१९

सापत्न्यमातृभगिनी वस्तुतां चापि नोद्गहेत् ॥ धौत्रीपुत्री धौत्रीभगिनीमिष्टपुत्रीमिष्टभगिनी-मिष्टमातृवस्तुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्या-सहोदरामिष्टपितृपुत्रभगिनीमिष्टमातृपुत्रमृगिनीं पितृव्यपत्नीमगिनीं स्नुषाभगिनीं सपत्नीमातृ-भगिनीं सपत्नीमातृभगिनीकन्यां परवागदत्तां संवन्धिनीभगिनीं संवन्धिपुत्रकन्यां च नोद्गहेत् ॥

(१) मंत्र. ७०१; मिथु. १०१९ चरि (व रि); सात्र. १३ मिथुपुत्र; ब्रूम. १०१९ मिष्टपुत्र; मंत्र. १३६

(२) मंत्र. १७४

(३) विवा. ४९८; मंत्र. ४११ मिथुपुत्र (मिथु) सपु-त्रपु (सातृ) सपत्नीमातृ (सपत्न्यमातृ) (सपत्नीमातृभगिनी-कन्या) (सपत्नीमातृभगिनीकन्या)

• अत्र ननु सापत्न्यमार्गः ।
(१) औचित्येन ११११० कौ (वर्य) इत्यादि. ११९ (भवि-मन्त्रादात् सपिण्डानाचक्षते) । यत्रावरेत ; मंत्र. ७०१ (अपि च ०) .
(२) औचित्येन ११११८; इत्यादि. ११९ (विभक्तदायान् सकुल्यान्) । यत्रावरेत ; मंत्र. ७०१ दशकानि (दशकान्) .

सपिण्डसंगोत्ररूपोद्वाहे कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि
 'वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।
 सपिण्डगोत्रां ह्यत्योद्वाया गुरुत्पन्नतं चरेत् ॥
 तां मातृवत्पालयेद्यं गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।
 अज्ञानाच्चेन्द्रैः शुष्येद्रर्भस्तजस्तु काश्यपः ॥

आपस्तम्बः

मातृसापिण्डव्यवस्थेता

मातृव्य योनिसंघन्येभ्यः ॥

मातुः योनिसंघन्याः कन्याया मातुलादयः । चकारात्
 पितुरप्येवम् । तेभ्यः असंगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका ।
 अत्र मनुः— 'असपिण्डा च या मातुरसंगोत्रा च या
 पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्येभ्युनी ॥'

उ.

संगोत्रेऽसंगोत्रे च सापिण्डयावधिभेदः

संगोत्रे खलु सापिण्डधं विज्ञेयं साप्तपौरुषम् ।

विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥

पूर्वगण्यचारानुसंगे न दोषः

'येषां परम्परामाप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नैतैः पुनः ॥

वसिष्ठः

सापिण्डयावधिः, मातापितृसापिण्डव्यवस्था

पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः ॥

(१) विपा. ६९८.

(२) माध. २।१।१६; हिध. २।७।११; अथ. १।५३
 पृ. ८१; उ. ; मुक्ता. १२७; आन. १७१; प्रका. ३४४.

(३) वीमि. १।५३ पृ. १०९ (=) पाञ्चपौरुषम् (पाञ्च-
 पूरुषम्); संदी. १४ (भागः २).

(४) स्मृच ७४; मुक्ता. १२१ चरिर्नैतैः (चारा नैतैः);
 साम. १० नैतैः (नैतैः).

(५) वस्मृ. ८।२; उ. २।११।१६; स्मृच. ७१ (पञ्चमी
 मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः); मपा. १२९; संप्र.
 ७०३, ७०६; मुक्ता. १२५; साम. ३ (मातृवन्धुभ्यः पञ्चमी
 सप्तमी पितृवन्धुभ्यः); बाल. १।५३ पृ. १९२; यौवि.
 १।२।७ पृ. ८ (=) पितृवन्धुभ्यः (पितृवन्धुतः); कृम.
 ९९९ (पितृवन्धुभ्यः सप्तमी मातृवन्धुभ्यः पित्र्यी).

(१) पितृवन्धुभ्यः सप्तमात् मातृवन्धुभ्यः पञ्च-
 मादाह वसिष्ठः— 'असमानार्थेयीमष्टमैयुनामवर-
 वयस्कां, सप्तमी भायां विन्देत् । पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः
 सप्तमी पितृवन्धुभ्यः' इति बन्धुशब्दोपादानादपमार्थं
 गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

मपा. १२९.

(२) एवं 'पितृवन्धुभ्यः सप्तमी मातृवन्धुभ्यः
 पञ्चमीम्' इति वसिष्ठे बन्ध्वन्तं प्राग्वत् । तादर्थ्यं
 चतुर्थी । तथा च तादृशसप्तमान्तसमुदायार्थं सप्तमी
 कूटस्थादष्टमीमिति, तादृशपञ्चमान्तसमुदायार्थं पञ्चमी
 कूटस्थात् पट्टीमिति यादर्थ्यं इत्यमहुः । 'पञ्चमी सप्तमी
 चैव मातृतः पितृतस्तथा ।' इत्यत्र मातृतो यः संतान-
 भेदप्रतियोगी प्रथमः सतः पञ्चमीमित्यर्थः । 'पञ्चमी
 मातृपश्चात् पितृपश्चात् सप्तमीम् ।' इत्यादावप्येव-
 मेव । 'सप्त पितृतः परिहरेत् पञ्च मातृतः' इत्यत्र
 पितृसंताने कूटस्थात्सप्त मातृपश्चात्संताने कूटस्थात्पञ्च
 परिहरेदित्यर्थः । एवमन्यथाप्यूषम् ।

कृम. ९९९—१०००.

पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥

(१) इति अर्वाङ्निपेधार्थं न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थ-
 मिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये
 द्रष्टव्यम् ।

मिता. १।५३

(२) यच्च वसिष्ठेनोक्तम्— 'पञ्चमी...' इति,
 तत्सर्वण्यसापत्नमातृकुलविषयं, ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादि-
 दारसमुत्पन्नपितृकुलविषयं च । एकप्रायश्चित्तानुष्ठानेभावा-
 दन्यत्र सावर्ण्यामावाच ।

मपा. १२९

(३) क्षत्रियादीति । क्षत्रियादिदारोत्पन्नस्य यत्
 पितृकुलमित्यर्थः । तत् पट्पुरुषं सापिण्डवमित्यर्थः ।

कृम. १०१५

(१) मिता. १।५३; मपा. १२९; सर. १८; निप.
 २७६ (=); सादी. २५; संप्र. ६९९; ७०३ श्लोक-
 वसिष्ठोऽपि द्रव्यकर्म; मुक्ता. १२८; संम. ५०; सिन्धु-
 १००२, १०१५; संकी. ७७३, १७७; साम. ३; बाल-
 १।५२ पृ. ७४; कृम. ९९९ (=); संर. ४०८.

सपिण्डता तु साप्तपुरी विज्ञायते ॥

अप्रचानां तु स्त्रीणां त्रिपुरी त्रिदिनं विज्ञायते ॥

विष्णुः

सापिण्ड्याधिः, मातापितृसापिण्ड्यवर्णना

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥

मातृतत्त्वा पञ्चमात्पुरुषात्पितृतत्त्वा सप्तमात् ॥

‘मातृतत्त्वा’ इति विष्णुसूत्रे सप्तमीनिषेधाच्च अत्र

मातृपदेन मातामहो लक्षणीयः । उ. १०८

सपिण्डसगोत्ररूपोद्देशे दोषः

पञ्चमात्सप्तमाद्वीनां यः कन्यामुद्देशद्विजः ।

गुरुतत्त्वा स विशेषः सगोत्रां चैषमुद्देश ॥

(१) बस्म. ४।१७ (क.) साप्तपुरी (सप्तपुर्यं),
(ख.) (सपिण्ड्यं साप्तपुर्यं विज्ञायते।); संप्र. ७०४ तु
(च.) : ७०६.

(२) बस्म. ४।१८ (क.) तु स्त्रीणां त्रिपुरी (स्त्रीणां
त्रिपुर्यं), (ख.) (प्रचानां च स्त्रीणां त्रिपुर्यं विज्ञायते।);
विश्व. १।५३ पृ. २३ त्रिपुरी + (सपिण्डता) (त्रिदिनं);
मिता. १।२४ (त्रिदिनं); अथ. १।२४ पृ. ९०७ (अप्रचानां
स्त्रीणां त्रिपुर्यं सापिण्ड्यम्); ममा. १।५११ (अप्रचानां
तु स्त्रीणां त्रिपुर्यम्); स्मृत्य. १९ (अप्रचानां तु स्त्रीणां
त्रिपुर्यं सापिण्ड्यम्); स्मृता. १।१८ (अप्रचानां स्त्रीणां
त्रिपुर्यं सापिण्डता); वीमि. १।५४ पृ. १०९ (अप्रचानां
कन्यानां त्रिपुर्यम्); निता. ४२८ (अप्रचानां स्त्रीणां त्रिपुर्यं
विज्ञायते); मुक्ता. १।२२ त्रिपुरी (सापिण्ड्यं त्रिपुर्यं);
‘सिन्धु. १०१४ (त्रिदिनं); आन. १७३ अनुवादरूपेणः
१७३ स्मृत्यवद्.

(३) बिरु. २।५५ तु (च); मिता. १।२५४ (=);
संप्र. ७०४, ७०६.

(४) त्रिम्ब. २।५१०; अथ. १।५३ पृ. ८२; उ. ४।११११
पृ. २२२ (माताः पञ्चमात् पितृः सप्तमात्); दीक.
१।५३ (पुरपात्रं) तथा (तत्त्वा); उक्त. १०८ दीकनर;
संप्र. ७०३; मुक्ता. १।२५ (मातुः पञ्चमादूर्ध्वं पितुः
सप्तमात्); आन. १।९९ मुक्तावद्; बाल. १।५३ पृ. १९३
उक्त.

(५) स्मृत्य. ७३; प्रभा. १०७ पूर्वाभि (सप्तमात्प्रमाता
यः कन्यामुद्देशद्विजः।); संप्र. ७०५ माद्वीनां (माता) द्वे-
द्विजः (द्वे दिनः); मुक्ता. १।२६; सिन्धु. १००५ माद्वीनां

(१) एतदुक्तं भवति— पितृपथे कूटस्थमात्म्यं
तत्पुत्रादिपरिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वरवज्योर्विवाहो न
दुष्पति । मातृपथे कूटस्थमात्म्यं तत्पुत्रादिपरिगणनायां
वरवज्योर्विवाहो चेत्पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्य-
निवृत्त्येर्विवाहो न दोषायति । प्रभा. ३०७

(२) पञ्चमादिति । कुलहीनतायां सादात्म्येन पञ्चमा-
दिर्हेतुः । कुललक्षणेन एव पञ्चमाद्यन्त्यत्वं विवाहप्रयोजक-
विशेषणमिति पञ्चमरवादिना कुलहीनेत्यर्थः ।
कृम. १००५

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

शरीरवयवसन्ध्यापिण्ड्यम्, सापिण्ड्याधिः,
मातापितृसापिण्ड्यवर्णना

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ॥

‘विन्देत् विधिषद्धार्यमसमानार्पणोन्नयाम् ।

मातृतः पञ्चमी चापि पितृतत्त्वय सप्तमीम् ॥

पञ्चमी योभयतः ॥

‘चत्वारोऽययथा ज्ञेया मातृजीयकलेयरे ।

त्यागसूत्र्यांसमेक्षांसि स्वरियमज्जायसाः पितुः ॥

पुरुषः स्वकन्यां स्वपौत्रीं वा न परिणेतुमर्हति,
स्वावयवसन्ध्यापिण्ड्यादिति । ननु कथं
शरीरान्तवयवसन्ध्यापिण्ड्यं प्रवेश इति चेत्, उच्यते
— पुरुषस्य हि शरीरे मातृजीयं पितृजीयं परस्पर-
योगादात्म्यते । तत्र मातृजीयं धातुवृत्त्यं पितृजीयं
धातुवृत्त्यमिति सप्तधात्वारभ्ये पुत्रादिशरीरे वर्तते एव
पितृादिशरीरवयवप्रवेश इति । तदुक्तं शङ्खेन—
‘चत्वारोऽययथा ज्ञेयाः’ इति । शरी. ११

(माद्वीमात्); विधा. १८९ माद्वीनां च कन्याम् (माता च
कन्याम्) वा पितृ तु (पौत्री च) वदितुः; आन.
१००; साम. ५; संप्र. १६९ पितृवद्, वदितुः.

(१) बिरु. १।५२; विश्व. १।५३ पृ. १२ (=).

(२) बिरु. ४।१; संप्र. ७०४.

(३) विश्व. १।५३ उक्तं.

(४) सातृ. ११ २३; बाल. १।५३ पृ. १९३ तत्पु-
त्रादिशरीरवयवप्रवेश इति । तदुक्तं शङ्खेन—
‘चत्वारोऽययथा ज्ञेयाः’ इति । शरी. ११

आशौचपिण्डोदकदानादौ त्रिषुः सापिण्ड्यम् ।
 सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सापेक्षरूपी ।
 पिण्डश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥
 यथोदकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।
 एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥

(१) पृथक्क्षेत्राः, भिन्नजातीयानु खीषु (जाताः) इत्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्रसमानजातीया अपि अनेकमातुका भवन्ति, तदर्थमुभयोरुपादानम् । एकपिण्डाः सपिण्डा भवन्ति । किंतु पृथक्क्षेत्राः स्वजातिनिमित्त एव तेषां शुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः सूतकादौ दशाहः । ब्राह्मणस्य सूतके तेषां द्वादशाहश्च । तथा चान्योऽपि विशेषः— पिण्डः त्रिषु आवर्तते त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवत् पटुपुरुषस्य सापिण्ड्यम्, 'एकजाताः पृथक्क्षेत्राः' इत्यादिविशेषणोपादानात् । असमानजातीयापेक्षं त्रिपुरुषत्वं अनेन चाक्येन शक्यते; प्रतिपादयितुम् । एष एवार्थः अनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते— 'क्षत्रियविट्-शूद्रदायादा ये स्तुर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहाष्ट्युदिरिष्यते ॥' 'पटुभिर्भिरथैकेन' इत्यादि च । मेधा. ५।६०

(२) एकस्मात् ब्राह्मणादेः जाता एकजाताः । पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयानु खीषु जाताः । पृथग्जनाः समानजातीयानु भिन्नासु खीषु जाताः । ते एकपिण्डाः सपिण्डाः, किन्तु पृथक्क्षेत्राः । पृथक्क्षेत्रां च आशौचप्रकरणे

(१) स्मृता. ११८ तात (तात) पू. ; वीमि. १।५३ पू. १०५ पू., शङ्खः ; पू. ११० ; सिन्धु. १००२ ; साम्र. २, ३ पू., शङ्खः ; १७ (=) ; बाल. १।५३ पू. १५० प्रतीक-मात्रम् : १०१ पू., शङ्खः ; कुम्भ. १००१ पू., शङ्खः : १००२ ; संदी. १३, १४ पू., शङ्खः .

(२) विध. १।५३ ; मेधा. ५।६० ; मिता. १।५३ ; स्मृता. ११८ पृथग्जनाः (पृथग्जनाः) ; पमा. ४६७ ; मपा. १४० ; सादी. ३१ : ३५ (यथेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः) ; पतानदेव, स्थनिरित्युक्तम् ; संप्र. ६८७, ७१० ; मुक्ता. १२८ ; सिन्धु. १०१४ : १०२४ प्रतीकमात्रम् ; आन. १७१, १७२ ; साम्र. ७ प्रतीकमात्रम् : ११ ; संग. १७० ; सस्मृ. ५४ अशौचपैषु सर्व-प्रथेपु द्वादशसेदं बचनम् ।

यस्यामः । 'पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु', त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति । मिता. १।५३

(३) एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः, पृथक्क्षेत्राः भिन्न-मातृजाः, पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः, ते एकपिण्डाः सपिण्डाः, पृथक्क्षेत्राः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुष-मेव सापिण्ड्यमिति । एतत् भिन्नजातीयसापत्नमातृकुल-विषयम् । तत्र अपकृष्टजातीयानां उत्तमजातीयविवाह-प्राप्तिरेव नास्ति । अनुलोमतः प्राप्तिरस्ति । तत्र, त्रिषु पुरुषेष्वेव सापिण्ड्यं युक्तम्, उरुकृष्टजातीयावयवसंयोगे-तरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा-परिणयेत्युक्तम् । मपा. १४०

लिखितः

निर्वाण्यसापिण्ड्यम्, विवाहोर्ध्वं भर्तृसपिण्डता ।
 विवाहेन कन्याया गोत्रान्तरं च ।
 विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।
 एकस्य सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥
 स्वगोत्रात् भ्रदयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

महाभारतम्

मातुलकन्यापरिणये द्वादशसप्तमागम् ।
 अर्जुनस्तैर्ययात्रां पर्यटन्नवनी प्रभुः ।
 गतः प्रभासमष्टाणोन्मातुलेयौ स आत्मनः ॥
 तत्र चङ्कन्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।
 अलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां दृष्टुस्तदा ॥
 हृष्ट्येव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।
 तं तथैकप्रभनसं कृष्णः पार्थमल्लभयत् ॥
 अथाब्रवीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।
 धनेचरस्य किमिदं कामेनाढोडयते मनः ॥

* पमा., सादी., युक्त., सिन्धु., आन., साम्र. वितावद ।
 (१) लिस्मृ. २५, २६. शेषः स्वजातिनिर्देशः गोत्रविवादे (संज्ञा. पू. १७६) द्रष्टव्यः ।
 (२) संप्र. ७१३ ; संग. १७२ .
 (३) मा. १।२१५।४ ; संप्र. ७१३ चङ्कन्य (चङ्कन), अलङ्कृतां (खलङ्कृतां) ; संग. ७७२, चङ्कन्य (चङ्कन) अलङ्कृतां (खलङ्कृतां) .
 (४) मा. १।२१५।५, १६ .

ममैषा भगिनी पार्यं स्तारणस्य सहोदरा ।
 सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
 यदि ते वर्तते बुद्धिर्वदयामि पितरं स्वयम् ॥
 अर्जुन उवाच—
 दुहेहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
 रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
 कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भुवम् ।
 यदि स्यान्मम दार्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥
 प्रोक्तौ तु क उपायः स्यात्तद्ग्रीही जनादृत ।
 आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥

वासुदेव उवाच—
 स्वयं परः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
 स च संशयितः पार्यं स्वभावस्यानिमित्ततः ॥
 प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥
 सै त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
 हृद स्वयं परे हस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
 वैशम्पायन उवाच—

ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येति श्रुत्यताम् ।
 शीघ्रगान् पुरुषान् राजन् प्रेषयामास तु तदा ॥
 धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै ।
 श्रुत्यैव च महाबाहुरनुजसे स पाण्डवः ॥
 ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
 जयन्तमिव पौलौमी शुतिभन्तमजीजनन् ॥

(१) भा. १।२।१।१७ ; सं. ७।१-७।४ शुभा (शुभा)
 एकीकृतं नास्ति ; सं. १७२ सर्वे सप्रसू.

(२) भा. १।२।१।१८ ; सं. ७।४ कमिरीषा (कमिरीषा) ;
 सं. १७२.

(३) भा. १।२।१।१९ ; सं. ७।४ ; सं. १७२.

(४) भा. १।२।१।२०-२२.

(५) भा. १।२।१।२३ ; सं. ७।४ स त्वमर्जुन (मत्त
 भवितव्य) ; सं. १७२ संप्रसू.

(६) भा. १।२।१।२४-२५.

(७) भा. १।२।१।२५ ; सं. ७।४ निधा स्वसा (स्वसा
 रिता) ; सं. १७२.

ॐ. ४९. ॥

* यो मे त्वं हृदयज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
 पापान्मातुलसंवन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥

मातुलसंवापरिणये, इतिहासप्रमाणम्.

पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
 बह्वपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिमहः ।
 तयोः पुत्रसहस्राणि पटिर्दानयनन्दनाः ॥
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानयास्ते महाबलाः ॥
 वैश्वानरः पुलोमा च विद्राघणमहार्णवा ॥
 स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शशी सुता ॥
 अमिष्यात्तादिकानां तु पितृणां सा शशी स्वसा ।
 पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शशी सुताम् ॥
 शच्यां तु जनयामास जयन्तं तनयं हरिः ॥

विरहमन्त्रः, शुशुब्धा विवाहो निषिद्धः

वैशम्पायन उवाच—
 सैमावृत्तग्रतं तं तु विसृष्टं शूरणा तदा ।
 प्रस्थितं त्रिदशापासं देषयान्पुत्रवीदिदम् ॥
 श्वपेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
 भ्राजसे विद्याया चैव तपसा च वनेन च ॥
 श्वपेरियाऽङ्गिरा मान्याः पितुर्मम मदायशाः ।
 तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम वृद्धपतिः ॥
 एवं श्रुत्वा विजानीहि यद्ग्रीवमि तपोधन ।
 प्रवत्ये नियमोपेते यथा वृत्तान्यहं त्वयि ॥
 म ममावृत्तविद्यो मां भक्तं मजितुमर्हमि ।
 शृद्धान् पार्णि विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥

* वधातिः राजा स्वपुत्रात् पौत्रजनयावन । तदावृत्तनिष्ठं
 पुत्रवृत्तिर्यथापेक्षितमिति । ' वारात् ' इति वनेन मातुल-
 सन्वापरिणयेत्येवोक्तं मन्त्रे ।

(१) भा. १।७।७ (वर्यं मे हृदयज्जातो वयः स्वं न
 प्रयच्छसि) ; तन्मातरावृत्तमन्त्रः प्रसू तव मरीचिणी यः) ;
 २४७, ७० ; सं. ७।५ वारात्ता (वारा मा) .

(२) सं. ७।२-७।२४.

(३) भा. १।७।१-१८ ; सं. ११९ (१, ५, ७, ८, १० एते
 केचन, न सर्वे) .

कच उवाच-

पूज्यो मान्यश्च भार्गवान्यथा तव पिता मम ।

तथा त्वमनवदाङ्गि पूजनीयतरा मम ॥

आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।

त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥

यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुकः पिता तव ।

देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥

देवयान्युवाच-

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।

तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥

अनुरैह्यमाने च कंच त्वयि पुनः पुनः ।

तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥

सौहार्दं ज्ञानुराणे च वेत्स्य मे भक्तिमुत्तमाम् ।

न मामर्हसि धर्मज्ञ त्वक्तुं भक्तमनागसम् ॥

कच उवाच-

अनिशोऽप्ये नियोगे मां नियुनक्ति शुभग्रते ।

प्रसीद सुभ्रु त्वं ममं गुरोर्गुस्तरी शुभे ॥

यत्रोपितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।

तत्राहमुपितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥

भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं घोचः शुभानने ।

सुखमस्म्युपितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥

आवृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमार्शंस मे पथि ।

आयिरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।

अप्रमत्तोऽस्थिता नित्यमाराधयं गुरुं मम ॥

देवयान्युवाच-

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।

ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेवा गमिष्यति ॥

कच उवाच-

गुरुपुत्रीनि कृत्याऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।

गुरुणा पाभ्यनुहातः कर्ममेवं शपस्व माम् ॥

आपं धर्मं द्रुयाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।

शतो नाहोऽस्मि शपस्यं कामतोऽद्य न धर्मतः ॥

मनुः

सांविण्ड्यावधिः, शरीरावयवान्वयः सांविण्ड्यम्,

विश्वसंनयः, सर्ववर्णतापारणे सांविण्ड्य-

वर्णता पितृगोत्रवर्णता च

अंसपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

(१) यादृशी कन्या बोद्धव्या तामिदानीं दर्शयति ।

मातुः या अंसपिण्डा पितुश्च या अंसगोत्रा सा दार-

कर्मणि प्रशस्ता । संपिण्डग्रहणं मातृबन्धूपलक्षणाधर्मम् ।

मातृहिं संपिण्डयं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि ।

न तु त्रिभ्य ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यो विवाह इष्यते । किं

तर्हि ! पञ्चमादूर्ध्वम् । एवं हि गौतमः पठति- 'ऊर्ध्वं

सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' (गौध.

४३) इति, तेन यथाश्रुति समन्वयाभावात् संपिण्ड-

शब्दः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया व्याकरणीयः । तेन

एवमुक्तं स्यात्- मातृबन्धुभ्यो या न भवति । अव-

धिश्च गौतमीय एव । तेन मातामहप्रमातामहयोः या

अन्वये जाता सा पुत्रसंततैर्वान्धवसाम्प्राप्ता पञ्चमी

यावन्न विवाहयति तस्यां । अतो मातृष्यसुतद्वद्विदुषा प्रमाता-

महसंततिजानां च सर्वासां प्रतिपेक्षो बन्धुत्वाविशेषात् ।

इहापि असगोत्रा, चराब्दात् असंपिण्डा । तथा च

अनुवर्त्यमानः संपिण्डशब्दः पूर्ववत् बन्धुसंबन्धोपलक्ष-

णार्थः । तेन पितृष्यसुतान्वयस्त्रीणां अन्यासां च प्रप्रितामह-

संततिस्त्रीणां आ-सप्तमात् पुरुषात् प्रतिपेक्षः सिद्धो

भवति । सप्तमपुरुषावधयः संपिण्डाः स्मरन्ते ।

द्विजातिग्रहणं उपलक्षणाधर्मम् । शूद्रस्यापि आ सप्त-

मात् पितुः इत्याद्यन्ति । दारकरणं दारक्रिया दारकर्म,

तत्र प्रशस्ता प्रशंसया विहिता इत्यर्थः । मैथुनी मिथुने

भवा मैथुनी, न मैथुनो अमैथुनी । पितुरिति संबध्यते ।

पितृबीजादेव उत्पन्ना जातमात्रा । नियोगो विहितः ।

तत उत्पन्नाया नास्ति पूर्वोक्तविशेषणैर्निषेधः । अतः

पृथक् निषिध्यते अमैथुनी इति । ततो नियोगोत्पन्ना

(१) मत्स्य. ३१५. अन्य. स्थलादिनिर्देशः गोपवत्सविचारे

(संज्ञ. १. १०३) इत्यर्थः ।

कृमि तो न विवाहो, मैथुनीत्वात् । अन्ये तु अमैथुने इति पठन्ति । धर्माथे दारकर्मणि प्रख्या न मैथुने । स्तुतिश्चैयम्, न प्रतिषेधः । ईदृशी या ऊढा सा सत्यपि मैथुने धर्माथेव भवति । (२) 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।' (मत्स्य. ५।६.०) इत्यपि वक्ष्यति । अतः 'मातृसपिण्डा मातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति, या चे मातामहीप्रमातामहाद्यन्वयजाता न भवति, पितृश्च या समानगोत्रा न भवति, चान्द्रात् सपिण्डा च पितृ-विस्वादिस्ततिजाता या न भवति, सा द्विजातीना मैथुनादौ दारकर्मणि योग्या । गोत्रं,

(३) मातृसपिण्डा मातुलदुहिनादिभ्योऽन्या । अत्र केचिदाहुः— 'दारकर्मणि, दारत्वजनके विवाहे । मैथुने मिथुनशब्दाभ्यस्त्रीपुंससाध्याधानादिकर्मणि । न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि, अपि तु उभयसाध्येऽपि सा प्रहासा स्वादित्यर्थः । अपवा मैथुने मिथुनसाध्ये धर्म्यपुत्रोत्पत्त्यादिविति । शक. ७-८

(४) समानः एकः पिण्डः जनकः येषां ते सपिण्ड-शब्देनाम प्राह्याः । तथा च साक्षात् परंपरया वा यो मातृजनकपिण्डो देहः सतः येषा जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमात् परतः अर्वाकृष्णद्विपि विवाह-तिथेयप्रसक्तौ स्मृत्यन्तराक्षयमः । यथा शाश्वत्त्वः— 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातुः पितृतस्तथा' इति । अस्यायै, मातुः परस्परमपरसा च मातृसहिष्णुसपिण्डधारया पञ्चमादूर्ध्वं परतः क्षिपमुद्गहेदिति । एवं च मातुः पूर्वं ये चत्वारः उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डाः तथा तत्सतानेऽपि अर्वाचीनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः तथा मातृतोऽर्वांगपि चत्वारस्तत्सतानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डाः सदेन्तर्भूता कन्या न विवाह्या इति सिध्यति । एवं पितुः सप्तमात् इत्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना हि 'असगोत्रा च या पितुः' इति चकारात् असपिण्डा चेत्यनुकुलम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां शाश्वत्त्ववचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु पञ्चमस्यावयवः तथा पितृसपिण्डेषु सप्तमस्येति । यत् स्मृत्यन्तरे— 'मातुः पञ्चमी पितुः सप्तमीमुद्गहेत्' इत्युक्तं, तत्

मातापितरौ विहायः गणनया इति प्राह्यम् । एतच्च आश-त्रत्त्ववचनाथेव मातुः पञ्चमादूर्ध्वं, पितुश्च सप्तमादूर्ध्वं विवाहास्तः मातृसगोत्रत्वाभावे एवेति असगोत्रा इत्यनेन दक्षितम् । अत एव च 'सपिण्डपदेन एकपिण्डप्रभव-पक्षा न तु जातिपरता, जातीनां सगोत्रपदेनः नैव ज्ञमात् । तथा च सपिण्डपदेन मातापित्रोरे मातुलादयः तेऽपि सम्पन्ते । (५) मातृर्षा सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुष-पर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति— 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । मनु.

(६) मातुः असपिण्डा, मातुलदुहिनादिभ्यः अन्या । असपिण्डेति, समानः एकः पिण्डः देहः यस्याः सा सपिण्डा, न तथा असपिण्डा । सपिण्डता च एकदेहा-व्यपान्वयेन भवति । तथाहि— पुत्रस्य पितृशरीरावयवा-न्वयेन पित्रा सह । एवं पितृमातृद्विभिरपि पितृद्वारेण शरीरावयवान्वयतः । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन माता । तथा मातामहाद्विभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृस्व-मातृद्विभिरपि एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृ-स्वसाद्विभिरपि । तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीराभक्त-तया । एवं भ्रातृमायाणामपि एकशरीराभक्तैः स्वाव-पतिभिः सह एकशरीराभक्तत्वेन । एवं यम यम सपिण्डशब्दः तत्र साक्षात् परंपरया (वा) एकशरीरा-वयवान्वयेन सैव इति मिताश्रयाकारः । दारकर्मणि दारत्वजनके विवाहे । मैथुने मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्त्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दाभ्यस्त्रीपुंससाध्या धर्मादिकर्मणि । न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि अपि तु उभयसाध्ये-ऽपि । इति कल्पतकः । शर. ८

निर्व्याप्यसपिण्डयः । आशौचादिषु सपिण्डया-वयवः वर्गभेदेन, सप्तानेकत्वम् । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोद्गमायतु जन्मनामोत्पत्तेर्देन ॥

• मेरुं मतिवत् । मच., दीक्ष. मनुगण्य । (१) मत्स्य. ०।६.० ; शिख. १।२.० १२ (=) १ ; गोत्र. १।५.० ५५० ; अथ. १।२.० ८९१ ; द. १।५।३ ;

(१) अन्यसंज्ञाविज्ञानात् बान्धवग्रहणानुवृत्तेश्च
अन्वयजाः सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डा उच्यन्ते । येभ्यः
पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र इति जीवत्यूर्वपित्रादेर्विधानात् पट्
सावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति । यद्यपि पितृभ्यो दीयते
आत्मना सप्तमः, अतः पितामहप्रपितामहायाः पूर्वान्वय-
जातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते । पूर्वं पट् सपिण्डाः ।
अपरे पुत्रादयः षडेव । यत एकस्याः पिण्डदानक्रियायाः
सहभावात् सपिण्डाद्युपदेशो लभ्यते । पुत्रादेरपि सहभावः
पौत्रादिना क्रियमाणोऽयम् । तेन येभ्यः दीयते, यैश्च सह
संप्रदानवान् भविष्यति सर्वे ते सपिण्डा व्यपदिश्यन्ते ।
यतः न तत्र पिण्डदानमयप्युपलक्षणं शब्द इव शब्द-
त्रेलायामागन्तव्यमिति । तेन यावदुक्तं स्यात् — प्रपिता-
महस्य यः प्रपितामहः तदन्वयजा ये यावत्सप्तमाः ते
सपिण्डाः । एवं स्वसंततौ पित्रादिस्ततौ द्रष्टव्यम् । यत एव
भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा
पितामहः येषामेकः ते तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा
इत्येव सर्वम् । तदन्वयशब्दे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात्
विजातीयौ अपि क्षत्रियादयः ब्राह्मणादीनां सपिण्डा
भवन्ति । अत एव तज्जननाद्याद्यौ च ब्राह्मणस्य दशाह
एव, तेषां तु स्वकाल एव द्वादशाहविः । अतः सर्वस्य
विजातीयनिमित्ते विजातीयसपिण्डनिमित्ते वा जन्मादौ
स्वकाल एव शुद्धिः । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया त्रिपुरुषं
सापिण्डयम् । तथा च शङ्खः— 'यद्येकजाता बहवः
पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्कौचाः पिण्ड-
स्वायवर्तते त्रिषु ॥' पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयानु क्रीपु
(जाताः) इत्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्रसमानजातीया
अपि अनेकमातृका भवन्ति, तदर्थमुपशोभादानम् ।
एकपिण्डाः सपिण्डा भवन्ति । किन्तु पृथक्कौचाः
स्वजातिनिमित्त एव तेषां शुद्धिफलः । ब्राह्मणस्य
राशिपादेः सूतकादौ दशाहः, ब्राह्मणस्य सूतके तेषां

द्वादशाहश्च । तथा च अन्योऽपि विशेषः— पिण्डाः त्रिषु
आवर्तते त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया
क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवत् पट् पुरुषस्य सापिण्डयम्, 'एक-
जाताः पृथक्क्षेत्राः' इत्यादिविशेषणोपादानात् । असमा-
नजातीयापेक्षं त्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येन शक्यते प्रति-
पादयितुम् । एष एवार्थः अनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते—
'क्षत्रविट्शूद्रादायादा ये स्तुविप्रस्य बान्धवाः । तेषा-
माशौचे विप्रस्य दशाहाच्युद्धिरिष्यते ॥' 'पट्मि-
क्षिभिरयैकेन' इत्यादि च । स्त्रीणां तु विजातीयानां भर्तृ-
कालेन जीवति भर्तरि शुद्धिः । आह च— 'सूतौ
भूते तु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः । स्वामितुस्य भवे-
च्छौचं भूते स्वामिनि पैत्रकम् ॥' अन्ये पठन्ति—
'अश्वर्णाशुतानाम्' इति प्रथमं पादम् । यद्ययमस्ति
पाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणां पितृगृहे व्यवस्थितानां
तत्परतन्त्राणां पितृजात्यपेक्षया दशाहादिवरेव शुद्धिकालः ।
दासाश्चात्र वैतनिका गृह्यन्ते । ये तु गर्भदासास्तेषां
विध्यन्तरे धृत्यते— 'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासं तथैव
च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥'
इति स्पष्टेन चैवमेतेषां शुचित्वं विशेषम्, न पुनर्दान-
भोजनादिक्रियासु । यतः कर्मनिमित्ता एते शब्दाः ।
अतः किं विपर्यये शुद्धिः, किं सर्वाः क्रियाः प्रतिप्रसवाः,
उत काश्चिदेव अभ्यनुशयन्ते, यतो राशश्च कार्या-
विशतार्थे इत्याकाङ्क्षायां यान्येव तादृशानि कर्माणि
तान्येव हृदयमागच्छन्ति । तथैव च समाचारः । ननु च
नाम स्पष्टप्रतिषेधः भूतः, यावत्ता स्मृत्यन्तरे पठ्यते—
'अस्थितचयनादूर्ध्वमद्गस्यर्षो विधीयते' । तथा-
ऽन्यथ— 'त्रिमिभ्यस्तुमिर्वाऽहोभिर्ब्राह्मणः स्पृश्यतामियात् ।
एकदशेन शुद्धिः स्थान्मृतके सूतके तथा ॥' 'राशः
षष्ठे सप्तमे वा स्पर्शो द्वादशान्नामशुद्धिः । वैश्यस्य स्पर्श-
नष्टमे नवमे वा, पशेनामशुद्धिः । शूद्रस्य स्पर्शनमेका-
दशे द्वादशे वा, माघेनामशुद्धिः ।' इति हारीतः । तथा
वाक्यान्तरमपि— 'स्पर्शे क्रमेण वर्णानां शिवतुः पश्यै-
र्दितैः । भोग्याद्यो दशमिर्विप्रः क्षेपा द्वित्रिपुत्तरैः ॥'
एते च विकल्पाः प्रयोजनापेक्षया गुणनगुणापेक्षया
व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषां सावदुनाहणस्य भक्तदायाः

रघुव. ६७ पृ. ; रघुमा. ११८ आरगु (यावत्) ; पमा.
४७ पृ. : ५५० ; रघुवी. ११ रघुसायव ; प्रपा. २०७ पृ. ;
निप्र. १०४ रघुमारु ; मादी. २२ पृ. ; मघ. ११५ पृ. :
५१० ; संप्र. ७०४ पृ. ; निमा. ४४२ ; मुमा. १२५ पृ. ;
आन. १६८ पृ. ; मन्द. १५ पृ. : ५१० ; भाच.

त्रिचतुरैरहोमिः स्पर्शनेन दूषयन्ति । गर्गदासास्तु सद्यः ।
एवमितरेषामपि वर्णानाम् । यत्र इदं सद्यःशौचं तत्र
सर्वत्र स्नानं वाससा च । द्रव्यस्य शुद्धिः या यस्य
विहिता इति शापयिष्यते ।

कन्यानामपि त्रियोरूपेयी सपिण्डता । 'सपुत्राणां तु
स्त्रीणां त्रिपुरुषं विशायते' इति वसिष्ठः । आशौच एवै-
तत् । विवाहे तु विधिर्दर्शितः । स्थितमेतत्—सप्तमपुरुषो
मर्यादा, षट् पुरुषाः सपिण्डा इति । सप्तमे प्राप्ते
विनिवर्तते ।

समानोदकभावः समानोदकव्यपदेशः । जन्मनाम्नो-
रवेदने । जन्म च अयमसत्कुले जातः, नाम अनुष्मात्
इदं नामकस्मिन्पितृपितामहादेः, उभयोर्वेदने निवृत्तिः ।
अतश्चान्यतरे ज्ञातेऽपि अनिवृत्तोदकं केयम् । 'अव-
शीर्य नदीमन्वद्वा जलाशयं नामिदमममुष्मः दक्षिणामि-
मुक्षुः सन्धोचराभ्या पाणिभ्यामुदकं कृत्वाऽनवेधमाणाः
प्रत्यागजेयुः' इति ।

मेघा,

(२) भौतिकत्वात् सपिण्डस्य लक्षणमाह—
सपिण्डतेति । षट् पुरुषान् पितृपितामहादीनतिक्रम्य सप्तमे
प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिविधि-
विशेषम् । समानोदकत्वं पुनः अयमसत्कुले जात एवं-
नामा वासिर्द्वयः अस्य आदिपुरुषाः इत्येवं जन्मनामो-
भयापरिज्ञाने सति निवर्तते ।

गोरा,

(३) सपिण्डलक्षणमाह—सपिण्डता स्थिति । यं
पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य (पितृ) पिता-
महमभूतीन् षट्पुरुषानतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते
सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिव्यवगन्तव्यम् ।
पिण्डसम्बन्धनिबन्धना धेयं सपिण्डता । तथाहि—पितृपिता-
महप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रा-
दयस्त्रयः पिण्डलेपमुत्तमश्च, तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्ड-
संबन्धो नास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते षट् पुरुषाः
सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डाः, पिण्डदातृत्वेन तस्यपिण्ड-
संबन्धात् । अतः सासप्तपौरुषीयं सपिण्डता । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे—'लेपमाजश्चतुर्धाः पित्रायाः पिण्ड-
भागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम् ॥'
सगोत्रत्वे धेयं सपिण्डता । अत एव शङ्खालिखितौ—

'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सासप्तपौरुषी ।' तेन माता-
महादीना एकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानो-
दकत्वं पुनः असत्कुले अमुकनामाऽभूदिति जन्मनामो-
भयापरिज्ञाने निवर्तते ।

मनु.

मातृग्राहिकत्वापरिणयनिषेधः

'पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरात्मस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) पितृष्वसृद्धिता पैतृष्वसेयी भगिनी । मातुः
स्वस्तीया मातृष्वसृद्धिता । मातुश्च भ्रातुर्दुहिता मातुः-
दुहिता । आत्मस्य सोदर्यस्वैल्यर्थः ।

मेघा,

(२) पितृष्वसमातृष्वसृद्धितरं मातुः स्व (च)
भ्रातुः सोदरस्य दुहितरं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । गोरा,

(३) पितृष्वसृद्धिता भगिनीम् । मातुः स्वसेयी
मातुः या स्वसा तस्या दुहितरम् । मातुश्च य आत्मः
सोदरो भ्राता तस्य सुता इति शेषः । एता अपरिणीता
अज्ञानाद्रात्वा चान्द्रायणम् ।

मवि,

(४) पैतृष्वसेयीमिति । पितृष्वसुः मातृष्वसुश्च
दुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यभ्रातुर्दुहितरं सोदर्यभगिनी-
मिव निषिद्धगमनां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । सकृद-
ज्ञानव्यभिचरिताविषयं, अस्तत्वात् ।

मनु.

म. म. म. म.

म. म. म. म. म.

(१) म. म. १११७१ क., ख, घ. भ्रातुरात्मस्य (भ्रातु-
स्त्वया); मेघा. पैतृष्वसेयी (पैतृष्वसेयी); गोरा. पैतृष्व-
सेयी (पैतृष्वसेयी); अ. १११७१ द. ८१ (=) भ्रातुरात्मस्य
(भ्रातुरात्मा च); शूक. १० पैतृष्वसेयी (पैतृष्वसेयी); ड.
१११७१ द. २२२ भ्रातुरात्मस्य (भ्रातुरात्मस्य); म. म. स्वस्तीया
(स्वसेयी); म. म. ७०; म. म. १० पैतृष्वसेयी (पैतृ-
ष्वसेयी); प. म. ४०० मेधावदः; सा. १२ (पैतृष्वसेयी
भगिनीं स्वसेयीं मातुरेव च); द. १० (स्वस्तीया मातुरेव च)
एतावदेव; म. म. मेधावदः; सं. १७४; च. १५; मु. ता.
१२७; सि. १००८; वि. ६११ पैतृष्वसेयी (पैतृ-
ष्वसेयी); सं. १७७ स्वस्तीया (स्वसेयी) शेषं मेधावदः;
आ. ६, १७०, १७२ अपवदः; सा. ६ मातुश्च भ्रातुरात्मस्य
(मातृभ्रातुरात्मस्य); ७ निर्देशमात्रम्; न. म. म. म. म. म.
म. १११७१ द. ८ (=) अपवदः.

एतास्तिस्त्रस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातिवत्त्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्त्रघः ॥

(१) ननु च (अ) सपिण्डा च इत्यनेनैव
एतासां अविवाहस्य सिद्धे किमर्थमिदं नोपयच्छेत्
इति । केचिदाहुः—अन्यासां पक्षे अभ्यनुज्ञानार्थे (अ)-
सपिण्डश्लोके प्रतिपिद्वानाम् । तदयुक्तम्, ' पतति ह्युप-
यन्त्रघः ' इति प्रायश्चित्ताविशेषात् । * एतस्मिंश्च प्रयोजने
संभवति (अ) सपिण्डश्लोकस्य पाक्षिको बाधोऽयुक्तः ।
अगत्या हि विकल्प आश्रीयते । ज्ञातिवत्त्वेन
इत्यर्थः । अनुपेयाः अविवाहा अगम्याश्च । उपयन्
विवाहयन् । अघः पतति नरकं प्राप्नोति इति यावत् ।
अथवा ज्ञा (ज्ञा) तितो भ्रमयति हीनजातीयः संपद्यते ।
यद्यपि ज्ञातेः जीवरिपण्डा (श्वेड) नपायः तथापि
ताकमानधिकारादेवमुच्यते ।

मेधा,
(२) एता इति । तिस्र एताः पितृष्वखा (स्वसु-
हुहित्रा) या भार्यायै प्राज्ञैः नोद्वहनीयाः । ज्ञातिवत्त्वादेता
नोद्वह्याः । यस्मादेता उपगच्छन् नरकं (व्रजति) ।
' असपिण्डा तु या मातुः ' इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ
दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यायै पुनर्नचनम् ।

गोराः
(३) अथ तासां स्वयं परिणयनं निषेधति—एता
इति । भार्यायै भार्यानिष्पाद्यकर्मायै नोपयच्छेत्

* अत्र पतच्छब्दपरामृष्टप्रयोजनग्रन्थस्मृतिरिति भाति ।

× मनु. गोरावत् ।

(१) मसृष्ट. १११७२; मेधा. २१२८, पू. ३११७२;
गोरा. १५१३ पू. ८० वच. पू. ८३ (=) भार्यायै
(भार्यायै) यच्छेत्तु (यच्छेत्) ; मुक्त. १० यच्छेत्तु (यच्छेत्)
ह्युपयन्त्रघः (ह्युपयन्त्रिमा) ; उ. २११११६ पू. २२३; मवि.
ज्ञातिवत्त्वेना (ज्ञातिवत्त्वेना) ; स्मृच. ७० : ७१ पू. ; मयु. ; गुर.
११ यच्छेत्तु (यच्छेत्) ; पमा. ४०० गुरवत्, पू. ; साद्री.
२८ (तिस्र एतास्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।) पू. ; मच.
मविवद ; संप्र. ७१४ दत्तपः (कनुजः) शेषं गुरवत् ; मुक्ता.
१२७ दत्तपः (दत्तः) शेषं गुरवत् ; सिन्धु. १००८ पू. ;
संको. १७७ गुरवत्, पू. ; आन. ६ मुक्तावत् : १७० भार्यायै
(भार्याया) शेषं मुक्तावत् ; १७१, १७२ ज्ञातिवत्त्वेना (ज्ञाति-
वत्त्वेना) शेषं मुक्तावत् ; साम. ६ गुरवत् पू. ; नन्द. ; अथवा.

नोद्वहेत् । ज्ञातेनैव एकत्रीजिना । (चा १) ज्ञातेनैव इति
तु अन्यस्यामपि तादृशीनां अपरिणेत्यवार्थमुक्तम् । अधः
पतति द्विजकर्मवो हीयते । प्रायश्चित्तं तु स्मृत्यन्तरेकम् ।
मवि.

मनीसे दत्तदादी निर्वाणसापिण्डम्
गोत्ररिक्थे जनयितुं हरेद्विजः कचित् ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधा ॥
याज्ञवल्क्यः

सापिण्डव्यवस्था, सापिण्डवाधिः ; शरीरावयवान्वयस्य
निर्वाणपिण्डान्वयस्य च सापिण्डयम, विवदसंनयः ;
मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः.

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

(१) असपिण्डां च मातुतः पितृतश्च । विश्व.
(२) असपिण्डां, समानः एकः पिण्डः देहः यस्याः
सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता
च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथाहि—पुत्रस्य पितृ-
शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि,
पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ; एवं मातुशरीरा-
वयवान्वयेन माता । तथा मातामहादिभिरपि मातुः
द्वारेण । तथा मातृव्यसमातुलादिभिर्पि, एकशरीरावय-
वान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वहादिभिरपि । तथा पत्या
सह पत्या एकशरीरावयवान्वयेन । एवं भ्रातृभार्याणामपि
परस्परमेकशरीरावयवान्वयेन सह एकशरीरावयवान्वयेन । एवं
यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा

६ मच., नन्द., भाव. मविवत् ।
* व्याख्यानां गोत्रप्रवरविचारे (संका. पू. १८१) द्रष्टव्यानि ।
(१) मसृष्ट. १११७२. शेषः स्वधादिनिर्देशः गोत्रप्रवरविचारे
(संका. पू. १८१) द्रष्टव्यः ।

(२) वासु. १५२ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; उ.
२११११६ पू. २२२ ; स्मृच. ६७ ; पमा. ४६२ ; मया. १३२ ;
प्रपा. १०६ ; मर. १७ ; निप. २७५ (=) ; गमा. १६ ;
मर. १७ ; वीमि. ; संप्र. ७१४ ; चम. ८७ ; मुक्ता. १२५ ;
संम. ४८ ; सिन्धु. १००८ ; विपा. १८५ ; संको. १७२ ;
संग. १६७ ; संव. १४२ ; ससृष्ट. ५४ ; संर. ४०६ ; संदी.
११ (आयः ६) ; १७७ ; १७८ ; १७९ ; १८० ; १८१ ; १८२ ; १८३ ; १८४ ; १८५ ; १८६ ; १८७ ; १८८ ; १८९ ; १९० ; १९१ ; १९२ ; १९३ ; १९४ ; १९५ ; १९६ ; १९७ ; १९८ ; १९९ ; २०० ; २०१ ; २०२ ; २०३ ; २०४ ; २०५ ; २०६ ; २०७ ; २०८ ; २०९ ; २१० ; २११ ; २१२ ; २१३ ; २१४ ; २१५ ; २१६ ; २१७ ; २१८ ; २१९ ; २२० ; २२१ ; २२२ ; २२३ ; २२४ ; २२५ ; २२६ ; २२७ ; २२८ ; २२९ ; २३० ; २३१ ; २३२ ; २३३ ; २३४ ; २३५ ; २३६ ; २३७ ; २३८ ; २३९ ; २४० ; २४१ ; २४२ ; २४३ ; २४४ ; २४५ ; २४६ ; २४७ ; २४८ ; २४९ ; २५० ; २५१ ; २५२ ; २५३ ; २५४ ; २५५ ; २५६ ; २५७ ; २५८ ; २५९ ; २६० ; २६१ ; २६२ ; २६३ ; २६४ ; २६५ ; २६६ ; २६७ ; २६८ ; २६९ ; २७० ; २७१ ; २७२ ; २७३ ; २७४ ; २७५ ; २७६ ; २७७ ; २७८ ; २७९ ; २८० ; २८१ ; २८२ ; २८३ ; २८४ ; २८५ ; २८६ ; २८७ ; २८८ ; २८९ ; २९० ; २९१ ; २९२ ; २९३ ; २९४ ; २९५ ; २९६ ; २९७ ; २९८ ; २९९ ; ३०० ; ३०१ ; ३०२ ; ३०३ ; ३०४ ; ३०५ ; ३०६ ; ३०७ ; ३०८ ; ३०९ ; ३१० ; ३११ ; ३१२ ; ३१३ ; ३१४ ; ३१५ ; ३१६ ; ३१७ ; ३१८ ; ३१९ ; ३२० ; ३२१ ; ३२२ ; ३२३ ; ३२४ ; ३२५ ; ३२६ ; ३२७ ; ३२८ ; ३२९ ; ३३० ; ३३१ ; ३३२ ; ३३३ ; ३३४ ; ३३५ ; ३३६ ; ३३७ ; ३३८ ; ३३९ ; ३४० ; ३४१ ; ३४२ ; ३४३ ; ३४४ ; ३४५ ; ३४६ ; ३४७ ; ३४८ ; ३४९ ; ३५० ; ३५१ ; ३५२ ; ३५३ ; ३५४ ; ३५५ ; ३५६ ; ३५७ ; ३५८ ; ३५९ ; ३६० ; ३६१ ; ३६२ ; ३६३ ; ३६४ ; ३६५ ; ३६६ ; ३६७ ; ३६८ ; ३६९ ; ३७० ; ३७१ ; ३७२ ; ३७३ ; ३७४ ; ३७५ ; ३७६ ; ३७७ ; ३७८ ; ३७९ ; ३८० ; ३८१ ; ३८२ ; ३८३ ; ३८४ ; ३८५ ; ३८६ ; ३८७ ; ३८८ ; ३८९ ; ३९० ; ३९१ ; ३९२ ; ३९३ ; ३९४ ; ३९५ ; ३९६ ; ३९७ ; ३९८ ; ३९९ ; ४०० ; ४०१ ; ४०२ ; ४०३ ; ४०४ ; ४०५ ; ४०६ ; ४०७ ; ४०८ ; ४०९ ; ४१० ; ४११ ; ४१२ ; ४१३ ; ४१४ ; ४१५ ; ४१६ ; ४१७ ; ४१८ ; ४१९ ; ४२० ; ४२१ ; ४२२ ; ४२३ ; ४२४ ; ४२५ ; ४२६ ; ४२७ ; ४२८ ; ४२९ ; ४३० ; ४३१ ; ४३२ ; ४३३ ; ४३४ ; ४३५ ; ४३६ ; ४३७ ; ४३८ ; ४३९ ; ४४० ; ४४१ ; ४४२ ; ४४३ ; ४४४ ; ४४५ ; ४४६ ; ४४७ ; ४४८ ; ४४९ ; ४५० ; ४५१ ; ४५२ ; ४५३ ; ४५४ ; ४५५ ; ४५६ ; ४५७ ; ४५८ ; ४५९ ; ४६० ; ४६१ ; ४६२ ; ४६३ ; ४६४ ; ४६५ ; ४६६ ; ४६७ ; ४६८ ; ४६९ ; ४७० ; ४७१ ; ४७२ ; ४७३ ; ४७४ ; ४७५ ; ४७६ ; ४७७ ; ४७८ ; ४७९ ; ४८० ; ४८१ ; ४८२ ; ४८३ ; ४८४ ; ४८५ ; ४८६ ; ४८७ ; ४८८ ; ४८९ ; ४९० ; ४९१ ; ४९२ ; ४९३ ; ४९४ ; ४९५ ; ४९६ ; ४९७ ; ४९८ ; ४९९ ; ५०० ; ५०१ ; ५०२ ; ५०३ ; ५०४ ; ५०५ ; ५०६ ; ५०७ ; ५०८ ; ५०९ ; ५१० ; ५११ ; ५१२ ; ५१३ ; ५१४ ; ५१५ ; ५१६ ; ५१७ ; ५१८ ; ५१९ ; ५२० ; ५२१ ; ५२२ ; ५२३ ; ५२४ ; ५२५ ; ५२६ ; ५२७ ; ५२८ ; ५२९ ; ५३० ; ५३१ ; ५३२ ; ५३३ ; ५३४ ; ५३५ ; ५३६ ; ५३७ ; ५३८ ; ५३९ ; ५४० ; ५४१ ; ५४२ ; ५४३ ; ५४४ ; ५४५ ; ५४६ ; ५४७ ; ५४८ ; ५४९ ; ५५० ; ५५१ ; ५५२ ; ५५३ ; ५५४ ; ५५५ ; ५५६ ; ५५७ ; ५५८ ; ५५९ ; ५६० ; ५६१ ; ५६२ ; ५६३ ; ५६४ ; ५६५ ; ५६६ ; ५६७ ; ५६८ ; ५६९ ; ५७० ; ५७१ ; ५७२ ; ५७३ ; ५७४ ; ५७५ ; ५७६ ; ५७७ ; ५७८ ; ५७९ ; ५८० ; ५८१ ; ५८२ ; ५८३ ; ५८४ ; ५८५ ; ५८६ ; ५८७ ; ५८८ ; ५८९ ; ५९० ; ५९१ ; ५९२ ; ५९३ ; ५९४ ; ५९५ ; ५९६ ; ५९७ ; ५९८ ; ५९९ ; ६०० ; ६०१ ; ६०२ ; ६०३ ; ६०४ ; ६०५ ; ६०६ ; ६०७ ; ६०८ ; ६०९ ; ६१० ; ६११ ; ६१२ ; ६१३ ; ६१४ ; ६१५ ; ६१६ ; ६१७ ; ६१८ ; ६१९ ; ६२० ; ६२१ ; ६२२ ; ६२३ ; ६२४ ; ६२५ ; ६२६ ; ६२७ ; ६२८ ; ६२९ ; ६३० ; ६३१ ; ६३२ ; ६३३ ; ६३४ ; ६३५ ; ६३६ ; ६३७ ; ६३८ ; ६३९ ; ६४० ; ६४१ ; ६४२ ; ६४३ ; ६४४ ; ६४५ ; ६४६ ; ६४७ ; ६४८ ; ६४९ ; ६५० ; ६५१ ; ६५२ ; ६५३ ; ६५४ ; ६५५ ; ६५६ ; ६५७ ; ६५८ ; ६५९ ; ६६० ; ६६१ ; ६६२ ; ६६३ ; ६६४ ; ६६५ ; ६६६ ; ६६७ ; ६६८ ; ६६९ ; ६७० ; ६७१ ; ६७२ ; ६७३ ; ६७४ ; ६७५ ; ६७६ ; ६७७ ; ६७८ ; ६७९ ; ६८० ; ६८१ ; ६८२ ; ६८३ ; ६८४ ; ६८५ ; ६८६ ; ६८७ ; ६८८ ; ६८९ ; ६९० ; ६९१ ; ६९२ ; ६९३ ; ६९४ ; ६९५ ; ६९६ ; ६९७ ; ६९८ ; ६९९ ; ७०० ; ७०१ ; ७०२ ; ७०३ ; ७०४ ; ७०५ ; ७०६ ; ७०७ ; ७०८ ; ७०९ ; ७१० ; ७११ ; ७१२ ; ७१३ ; ७१४ ; ७१५ ; ७१६ ; ७१७ ; ७१८ ; ७१९ ; ७२० ; ७२१ ; ७२२ ; ७२३ ; ७२४ ; ७२५ ; ७२६ ; ७२७ ; ७२८ ; ७२९ ; ७३० ; ७३१ ; ७३२ ; ७३३ ; ७३४ ; ७३५ ; ७३६ ; ७३७ ; ७३८ ; ७३९ ; ७४० ; ७४१ ; ७४२ ; ७४३ ; ७४४ ; ७४५ ; ७४६ ; ७४७ ; ७४८ ; ७४९ ; ७५० ; ७५१ ; ७५२ ; ७५३ ; ७५४ ; ७५५ ; ७५६ ; ७५७ ; ७५८ ; ७५९ ; ७६० ; ७६१ ; ७६२ ; ७६३ ; ७६४ ; ७६५ ; ७६६ ; ७६७ ; ७६८ ; ७६९ ; ७७० ; ७७१ ; ७७२ ; ७७३ ; ७७४ ; ७७५ ; ७७६ ; ७७७ ; ७७८ ; ७७९ ; ७८० ; ७८१ ; ७८२ ; ७८३ ; ७८४ ; ७८५ ; ७८६ ; ७८७ ; ७८८ ; ७८९ ; ७९० ; ७९१ ; ७९२ ; ७९३ ; ७९४ ; ७९५ ; ७९६ ; ७९७ ; ७९८ ; ७९९ ; ८०० ; ८०१ ; ८०२ ; ८०३ ; ८०४ ; ८०५ ; ८०६ ; ८०७ ; ८०८ ; ८०९ ; ८१० ; ८११ ; ८१२ ; ८१३ ; ८१४ ; ८१५ ; ८१६ ; ८१७ ; ८१८ ; ८१९ ; ८२० ; ८२१ ; ८२२ ; ८२३ ; ८२४ ; ८२५ ; ८२६ ; ८२७ ; ८२८ ; ८२९ ; ८३० ; ८३१ ; ८३२ ; ८३३ ; ८३४ ; ८३५ ; ८३६ ; ८३७ ; ८३८ ; ८३९ ; ८४० ; ८४१ ; ८४२ ; ८४३ ; ८४४ ; ८४५ ; ८४६ ; ८४७ ; ८४८ ; ८४९ ; ८५० ; ८५१ ; ८५२ ; ८५३ ; ८५४ ; ८५५ ; ८५६ ; ८५७ ; ८५८ ; ८५९ ; ८६० ; ८६१ ; ८६२ ; ८६३ ; ८६४ ; ८६५ ; ८६६ ; ८६७ ; ८६८ ; ८६९ ; ८७० ; ८७१ ; ८७२ ; ८७३ ; ८७४ ; ८७५ ; ८७६ ; ८७७ ; ८७८ ; ८७९ ; ८८० ; ८८१ ; ८८२ ; ८८३ ; ८८४ ; ८८५ ; ८८६ ; ८८७ ; ८८८ ; ८८९ ; ८९० ; ८९१ ; ८९२ ; ८९३ ; ८९४ ; ८९५ ; ८९६ ; ८९७ ; ८९८ ; ८९९ ; ९०० ; ९०१ ; ९०२ ; ९०३ ; ९०४ ; ९०५ ; ९०६ ; ९०७ ; ९०८ ; ९०९ ; ९१० ; ९११ ; ९१२ ; ९१३ ; ९१४ ; ९१५ ; ९१६ ; ९१७ ; ९१८ ; ९१९ ; ९२० ; ९२१ ; ९२२ ; ९२३ ; ९२४ ; ९२५ ; ९२६ ; ९२७ ; ९२८ ; ९२९ ; ९३० ; ९३१ ; ९३२ ; ९३३ ; ९३४ ; ९३५ ; ९३६ ; ९३७ ; ९३८ ; ९३९ ; ९४० ; ९४१ ; ९४२ ; ९४३ ; ९४४ ; ९४५ ; ९४६ ; ९४७ ; ९४८ ; ९४९ ; ९५० ; ९५१ ; ९५२ ; ९५३ ; ९५४ ; ९५५ ; ९५६ ; ९५७ ; ९५८ ; ९५९ ; ९६० ; ९६१ ; ९६२ ; ९६३ ; ९६४ ; ९६५ ; ९६६ ; ९६७ ; ९६८ ; ९६९ ; ९७० ; ९७१ ; ९७२ ; ९७३ ; ९७४ ; ९७५ ; ९७६ ; ९७७ ; ९७८ ; ९७९ ; ९८० ; ९८१ ; ९८२ ; ९८३ ; ९८४ ; ९८५ ; ९८६ ; ९८७ ; ९८८ ; ९८९ ; ९९० ; ९९१ ; ९९२ ; ९९३ ; ९९४ ; ९९५ ; ९९६ ; ९९७ ; ९९८ ; ९९९ ; १००० ; १००१ ; १००२ ; १००३ ; १००४ ; १००५ ; १००६ ; १००७ ; १००८ ; १००९ ; १०१० ; १०११ ; १०१२ ; १०१३ ; १०१४ ; १०१५ ; १०१६ ; १०१७ ; १०१८ ; १०१९ ; १०२० ; १०२१ ; १०२२ ; १०२३ ; १०२४ ; १०२५ ; १०२६ ; १०२७ ; १०२८ ; १०२९ ; १०३० ; १०३१ ; १०३२ ; १०३३ ; १०३४ ; १०३५ ; १०३६ ; १०३७ ; १०३८ ; १०३९ ; १०४० ; १०४१ ; १०४२ ; १०४३ ; १०४४ ; १०४५ ; १०४६ ; १०४७ ; १०४८ ; १०४९ ; १०५० ; १०५१ ; १०५२ ; १०५३ ; १०५४ ; १०५५ ; १०५६ ; १०५७ ; १०५८ ; १०५९ ; १०६० ; १०६१ ; १०६२ ; १०६३ ; १०६४ ; १०६५ ; १०६६ ; १०६७ ; १०६८ ; १०६९ ; १०७० ; १०७१ ; १०७२ ; १०७३ ; १०७४ ; १०७५ ; १०७६ ; १०७७ ; १०७८ ; १०७९ ; १०८० ; १०८१ ; १०८२ ; १०८३ ; १०८४ ; १०८५ ; १०८६ ; १०८७ ; १०८८ ; १०८९ ; १०९० ; १०९१ ; १०९२ ; १०९३ ; १०९४ ; १०९५ ; १०९६ ; १०९७ ; १०९८ ; १०९९ ; ११०० ; ११०१ ; ११०२ ; ११०३ ; ११०४ ; ११०५ ; ११०६ ; ११०७ ; ११०८ ; ११०९ ; १११० ; ११११ ; १११२ ; १११३ ; १११४ ; १११५ ; १११६ ; १११७ ; १११८ ; १११९ ; ११२० ; ११२१ ; ११२२ ; ११२३ ; ११२४ ; ११२५ ; ११२६ ; ११२७ ; ११२८ ; ११२९ ; ११३० ; ११३१ ; ११३२ ; ११३३ ; ११३४ ; ११३५ ; ११३६ ; ११३७ ; ११३८ ; ११३९ ; ११४० ; ११४१ ; ११४२ ; ११४३ ; ११४४ ; ११४५ ; ११४६ ; ११४७ ; ११४८ ; ११४९ ; ११५० ; ११५१ ; ११५२ ; ११५३ ; ११५४ ; ११५५ ; ११५६ ; ११५७ ; ११५८ ; ११५९ ; ११६० ; ११६१ ; ११६२ ; ११६३ ; ११६४ ; ११६५ ; ११६६ ; ११६७ ; ११६८ ; ११६९ ; ११७० ; ११७१ ; ११७२ ; ११७३ ; ११७४ ; ११७५ ; ११७६ ; ११७७ ; ११७८ ; ११७९ ; ११८० ; ११८१ ; ११८२ ; ११८३ ; ११८४ ; ११८५ ; ११८६ ; ११८७ ; ११८८ ; ११८९ ; ११९० ; ११९१ ; ११९२ ; ११९३ ; ११९४ ; ११९५ ; ११९६ ; ११९७ ; ११९८ ; ११९९ ; १२०० ; १२०१ ; १२०२ ; १२०३ ; १२०४ ; १२०५ ; १२०६ ; १२०७ ; १२०८ ; १२०९ ; १२१० ; १२११ ; १२१२ ; १२१३ ; १२१४ ; १२१५ ; १२१६ ; १२१७ ; १२१८ ; १२१९ ; १२२० ; १२२१ ; १२२२ ; १२२३ ; १२२४ ; १२२५ ; १२२६ ; १२२७ ; १२२८ ; १२२९ ; १२३० ; १२३१ ; १२३२ ; १२३३ ; १२३४ ; १२३५ ; १२३६ ; १२३७ ; १२३८ ; १२३९ ; १२४० ; १२४१ ; १२४२ ; १२४३ ; १२४४ ; १२४५ ; १२४६ ; १२४७ ; १२४८ ; १२४९ ; १२५० ; १२५१ ; १२५२ ; १२५३ ; १२५४ ; १२५५ ; १२५६ ; १२५७ ; १२५८ ; १२५९ ; १२६० ; १२६१ ; १२६२ ; १२६३ ; १२६४ ; १२६५ ; १२६६ ; १२६७ ; १२६८ ; १२६९ ; १२७० ; १२७१ ; १२७२ ; १२७३ ; १२७४ ; १२७५ ; १२७६ ; १२७७ ; १२७८ ; १२७९ ; १२८० ; १२८१ ; १२८२ ; १२८३ ; १२८४ ; १२८५ ; १२८६ ; १२८७ ; १२८८ ; १२८९ ; १२९० ; १२९१ ; १२९२ ; १

एकशरीरावयवान्वयो चेदित्यर्थः । 'यथेवं' मातामहोदीना-
मपि 'दशाहं' शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । 'इत्य-'
विशेषेण प्राप्नोति । 'स्यादेतत् यदि तत्र 'प्रक्षानामितरे'
सुखं' इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु
यत्र विरोधवचनं नास्ति तत्र 'दशाहं शावमाशौचम्'
इत्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन
सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । 'आत्मा हि चर आत्मनः'
इत्यादिश्रुतेः, तथा 'प्रजामनु प्रजायसे' इति च, 'स
प्रजायं' विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते' इत्यास्ताम्बवचनाच्च,
तन्मा गर्भोपनिषदि— 'एतत् पाट्कोशिकं शरीरं श्रीणि
पितृतन्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्त्रायुमज्ञानः पितृतत्त्वह्मसं-
रक्षिणीणि मातृतः' इति तन्तनावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्येऽङ्गीक्रियमाणे मातृमताने
भातृपितृन्यादियु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायकस्य-
ङ्गीकारेण रुद्धिपरिग्रहे अवयवशक्तिसत्प्रतन्नावयवममाना
परित्यक्ता स्यात् । असत्तु अवयवार्थेण योऽन्यत्रार्थे
प्रयुज्यते तनान्वयगतिव्येन समुदायः प्रसिध्यति । परम्परया
एकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नाति-
प्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः ।

अन च 'असपिण्ड्याम्' इत्यनेन पितृत्वमातृ-
त्वसादिविहितनिषेधः । ... तथा च 'असपिण्ड्याम्'
इत्येतत् सार्ववर्णिकम् ; सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । ...
सपिण्ड्यासमानयोः समानप्रकारात् भार्यात्वमेव नोत्पद्यते ।

* मिता. १।५२, ५३

(१) मुख्यवयवानुवृत्त्यभावेऽपि द्वितीयसापिण्ड्य-
प्रकारं नुमन्तुः— 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातृतो मातृ-
त्वस्तद्गणित्यो मातृपितृसप्तद्विहितश्च भगिन्यस्तदपत्यानि
भागिन्येयानि । अन्यथा संस्काराणिः स्युः' इति ।
मदनरत्ने पारिजाते माधवीये च 'तद्गणिन्यः' इति न
पठितम् । अन्यत्रत्येषु तु पठ्यते । अत्र 'यावद्वचनं
वाचनिकम्' इतिन्यायेन परिगणितत्वेन सापिण्ड्यं, न तु
सप्तमादिपर्यन्तम्' इति मट्टचरणप्रसूतयो बहवः । अन्ये
तु, 'उद्देश्यतावच्छेदकानां पितृपत्नीत्वतद्भातृत्वादीनां
भेदेन वाक्यभेदात् सन्निवृत्त्यै लक्षणया सापत्नमाता-

* सत्य. मितागतम् ।

महकुले चतुर्ष्वरं सापिण्ड्यमातिदेशिकं विधीयते ।
अतश्च मातृत्वविदुहितत्वेन तत्पुत्रेष्वपि सापिण्ड्यात्
कन्यायाः सपत्नमातृत्वपुत्रेण न विवाहः' इत्याहुः ।
तत्र 'यं हि' श्रुतयवच्छब्दानामेकस्मिन्नर्थे तात्पर्ये
लङ्गोत्तरं चैकरूप्येण प्रामाण्यं शोद्धव्यान् । प्रति
संभवति, तत्रैव लक्षणया वाक्यभेदपरिहारः, यथा
'अर्धमन्तुर्वेदि' इत्यादौ । अत्र 'च' पितृपत्न्यः'
इति प्रथमवाक्यमेव न सापत्नमातरि उक्तविधत्तापिण्ड्य-
परं, नहि सत्या विवाहप्रसक्तिरस्ति येन विवाहप्रति-
बन्धाच्च सापिण्ड्यातिदेशः कियेत, किंतु सापत्नमातरि
मुख्यमातृत्वातिदेशेन तद्भातृमादियु तद्विरूपितमुख्यमातृ-
त्वादेव विवाहप्रतिबन्धकतापरम् । मदनपारिजाते हि—
'असपिण्ड्या च या मातुरसंगोत्रा च या पितुः' इति
मनुवाक्यव्याख्यावसरे 'असपिण्ड्या च या मातुः'
इत्यस्य फलप्रदर्शनायैकम्— 'सर्पलमातृकुलजा स्वास-
पिण्ड्या मातृसंगोत्रा मातृसंपिण्ड्या च' इति । तत्र विवाह-
प्रसक्ताविदमुच्यते 'असपिण्ड्या च या मातुः' इति ।
तथा च सापत्नमातुः सपिण्ड्येष्वपि मातृसादिव्यवहारं
दर्शयति नुमन्तुः । इत्युक्त्वा 'पितृपत्न्यः' इत्याद्युदाहृतम् ।
एवं वदेता हि ग्रन्थकारेण सर्वेषां वाक्यानां यथाभूतेऽर्थे
एव तात्पर्यं प्रदर्श्यते । लङ्गोत्तरं च भग्नमेतं सापत्न-
पुत्रं प्रति मातृत्वविसापिण्ड्योक्तिस्तादृशकन्या प्रति
दुहितृषु सापिण्ड्योक्तिरकरोति नैकरूप्येण प्रामाण्यसम्भ-
लङ्गणातः पूर्वं च प्रतिवाक्यं मातृत्वमातृत्वसाधति-
देशो योग्यतया आग्नेयीत्वे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यैव
मातृवगमनप्रायश्चित्तस्य भागिनेयीवरिणयननृपगमनादि-
प्रायश्चित्तस्य चातिदेशः व्यवसथा कुर्वन् यैरूप्य-
भावहीनोति न लङ्गोत्तरात् । नहि गुणभूतत्वसा-
धितदेशपमयात्प्रधानप्रयोजनवाच उपितः । उदाहृत-
श्लोकमुपमनुवाक्येषु प्रतिवाक्यप्रयोजनमेवोऽभियुक्तेः—
मुख्यमातादिवि सपत्नमातादौ अभिमादनममाननाद्यति-
दिश्यते, तदुपगमने त्वे वा तदुद्दिष्टादिवरिणये प्राय-
श्चित्तं वा, तादृशे मातृसादिवरणे आद्योचरितोरो वेति ।
किंच अन्तर्वेदिदेशमानविधानेन वाक्यभेदपरिहारः, बहि-
र्वेदिदेशो नियोगेनार्थान्तरप्राप्तेरिति यानिहादौ स्फुटम् ।

अयं तु 'तदपत्यानि भागिनेयानि' इत्येतावतैव तच्छब्द-
महिम्ना पूर्ववाक्याधिगम्यसापिण्ड्यप्राप्तेः पूर्ववाक्यानि
अविषयाकानि स्युरिति कथं वाक्यभेदः । किंच
'तद्भगिन्यो मातृत्वसारः' इति भवदुदाहृतपाठे तदनर्थकं
भवन्मते स्यात्, तृतीयचतुर्थस्थान इव द्वितीयस्थाने-
ऽप्येकशीर्षसंकीर्तनेनैव चतुःपुरुषसापिण्ड्यलमात् । अन-
र्थकं च 'तद्भ्रातरो मातुलः' इत्यपि स्यात्, 'पितृ-
पत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भागिनेय्यो (? तद्दुहितरो)
भगिन्यः' इत्येतावताऽपि तज्ज्ञमात् । एवं श्रीमतां
लक्षणाऽङ्गीकरणं स्वातिद्वान्तविरुद्धम् । तथाहि- अम्यु-
दयेष्टिवाक्ये स्वापिष्टद्वन्द्वोद्देश्योद्देश्यतानिमित्तो वाक्यभेदो
भट्टैरङ्गीकृतः, नाङ्गीकृतश्च पञ्चशरायवाक्ये द्व्य-
देयताविधिमित्तो वाक्यभेदः । अनयोर्वाक्यभेदयोः
को भेद इति कैश्चित्कृताक्षेपनिरासः श्रीमद्विरित्यं कृतः-
'सह भययति' इतिवाक्यानर्थक्यमयादम्युदयेष्टि-
वाक्ये तदङ्गीकार उचित इति । एवं सति प्रकृते
अनेकवाक्यानर्थक्यमयात् कथं न तदङ्गीकारे भीमता-
मौचित्यबुद्धिः । अस्तु वाक्यभेदमयाचतुःपुरुषसापिण्ड्य-
(निषेधः ?) लक्षणा । अत्रुच्यं तु न न्यक्त्यपेक्षं, भ्रातृ-
भगिन्यादीनामानन्त्यात्, किंतु सप्तपदार्थवाक्ये यथा
घटादीनां रूपादीनां च यथाक्रममेवत्वापादकद्रव्यत्वगुण-
त्यादिसामान्यगोचरापेक्षाबुद्धयारमर्कं सत्त्वं तादृशबुद्धि-
जन्यं वा स्वीक्रियते, तथा प्रकृतेऽपि तद्भ्रातृत्वबुद्धितत्त्वा-
दिसामान्यविषयापेक्षाबुद्धयारमर्कं तन्मयमेव वा चतुष्टया-
दिस्वीकार्यं, न त्वनुपस्थिततदपत्यत्वादिविषयतादृश-
बुद्धयारमर्कं, उपस्थितस्याग्रे अनुपस्थितस्वीकारे च भाना-
भावात् । किंच माधवेन 'असपिण्डा च वा मातु-
रसगोत्रा च वा पितुः' इति मनुष्याक्यभ्याख्यानावसरे
'नास्मादिषु विचारेषु वा नृदा कन्यका भवेत् । भर्तृ-
गोत्रेण कन्यया तस्याः पिण्डोदकक्रिया । गान्धर्वादिविचारेषु
पितृगोत्रेण धर्मयति ॥' इति मार्कण्डेयपुराणमुदाहृत्योक्त-
मात्रकृत्वादिरिनिषेधवाक्यानि गान्धर्वादिविवाहोदोष-
विषयानि, सप्त सावित्र्यनिवृत्तेरभावात्, मातृलक्षणा-
दिनिषाहकृत्पन्थावेषयान्तु धृतिस्मृतिमदाचारा ब्रह्मा-
दिनिषाहोदोषविषयाः, सप्त सावित्र्यनिवृत्तेरित्युक्तरा,

तादृशनिषेधप्रदर्शनावसरे 'मातुलस्य सुतामूढ्वा' इत्या-
दिप्राये 'पितृपत्न्यः' इत्यादि सुमन्तुवाक्यमुदाहृतम् ।
तद्यथा, यातातपः— 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां
तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥'
पैठीनसिः— 'पितृमातृत्वसुदुहितरो धर्मतस्ता भगिन्यस्ता
वर्जयेत्' इति । सुमन्तुरपि 'पितृपत्न्यः' इत्यादि ।
व्यासः— 'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः'
इति । ततोऽविशेषप्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-
विषयतेत्याहृदस्य 'विशेषवचनबलादिति ब्रूमः' इति
प्रतिशय मनुष्याक्यमुदाहृतम्— 'पैतृत्वसेयी भगिनीं
स्वस्वीयीं मातुर्वे च । मातुश्च भ्रातृपत्न्यस्य गत्वा
चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिष्ठस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्
बुद्धिमान् ॥' इति । अत्र च भगिनीपदं पूर्वोत्तरद्वितीया-
न्ताभ्यां संबध्यते । आसत्पदं च मातृगान्धर्वादिविवाह-
प्रयुक्तसापिण्ड्यपरम् । पैतृत्वसेयी गान्धर्वादिविवाहोदोष-
(दूषकं) विवक्षिता । अतो भगिन्यादिपदसार्थकत्वात्-
रोधेन मनुष्यवचनाविरोधार्थं विशेषविषयत्वमित्युक्तम् । स्वी-
कृतश्चास्य मनुष्याक्यस्य भगिन्यासत्पदमहिम्नोद्देशोऽभिप्रायो
न्यायमुपाकारेण बलाबलधिकरणे । एवं च माधवेन
सुमन्तुवाक्यस्य पूर्वोत्तरदेशोदाहृतशतातपपैठीनसिमनु-
ष्याक्येषु मातुलमुतात्वमातृगोत्रेत्याद्युद्देश्यतावच्छेदकभेदेन
वाक्यभेदस्य परिहाराय लक्षणयैकोद्देश्यतावच्छेदकस्य
युक्तमसाक्यत्वात् तस्य पुंसाधारण्ये च 'द्विजश्चान्द्रायणं
चरेत्' इति, 'ता भगिन्यः' इति, 'एतास्तिष्ठस्तु
भार्यायै नोपयच्छेत्' इति नैमित्तिकविषयेष्वपमर्कपदा-
नन्वयावपेक्षपरिहारायै वाक्यभेदः । तथा च तत्तत्मानविषय-
तया माधवोदाहृते सुमन्तुवाक्येऽपि वाक्यभेद एव माधव-
संमत इति स्वीकृतुं नुवितं, प्रायपाठमद्रस्यान्याप्यत्वात्,
गान्धर्वविवाहप्रयुक्तकृत्यमपचसमतसापिण्ड्येनेय सकल-
सुमन्तुवाक्यानां समये श्रुत्यन्तरकल्पनापादकचतुःपुरया-
पूर्वपरिणेतुनिरूपितसापिण्ड्यविधिकल्पनाया अन्याय्य-
त्वाच्च, कल्पयिष्यविषयसापिण्ड्यस्यापि गौगत्वेन विषेय-
मुपयत्वात्तमाध, असन्मते तु मातृत्वाद्यतिदेशेन विधि-
विषयस्य संमाननप्राप्यभित्तादेशमुपन्यात् । न च सापिण्ड्य-
बोधन एव सहरक्षरित्यापादनसंश्लेषकयोरोपयत्तित्यदि

इङ्क्यम्, अवश्यकर्तव्यसंमाननाद्यौचातिक्रमस्य अना-
चारसफरपादकत्वसंभवात् । प्रायश्चित्तमिति सन्निषेधाति-
क्रमस्य ॥ तदापादकतायां मतद्वयेऽपि तुल्यत्वात् । ननु-
एवं मदनपारिजातोक्तवसिष्ठवाक्यस्याख्या न संगच्छते ।
तेन हि 'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति
वसिष्ठवाक्यमुदाहृत्योक्तम्- 'तत् स्वर्णसंपन्नमातृकुल-
विषयं, ब्राह्मणादीनां श्रमियादिदारसमुत्पन्नपितृकुलविषयं
च, एकमावययानुष्ठेराभावादस्य सावर्ण्याभावाच्च' इति ।
सुमन्तुवाक्यस्य सापिण्ड्यविषयत्वे तदवधिप्रदर्शनायै
वसिष्ठवाक्ये पञ्चमीमिति संगच्छते, अन्यथाऽनुपपन्नं
स्यात्- इति चेत्, न, ईदृशवाक्यानां चतुर्विंशतिमता-
द्यनुसारेणानुक्तत्वाद्यध्यान्तरात्पर्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्,
पारिजातस्याख्यायामपि तदपत्यानि भागिनेयानीति भागि-
नेयत्वेन सिद्धाया इव तत्कन्याया अपि युक्त्याऽऽभासेन
प्रसिद्धभागिनेयीकन्याया इत्यादिपरिणयत्वे प्रसक्ते तद्विद्वत्त्वा
सर्वसुमन्तुवाक्यानां यथाभूतेऽर्थतात्पर्यदीर्घाद्यै त्वसंभवात्
(१) । यथा हि सपत्नमातरि मातृत्वातिदेशपरे प्रथम-
वाक्ये यस्मिन्नेति सपत्नमातृत्वं तं प्रत्येव भवन्मतेऽपि
सापिण्ड्यातिदेशो विधीयते, न तु तत्पुत्रं प्रत्यपि, यथा
चास्मन्मते मातृलत्वाद्यतिदेशोऽपि तं प्रत्येव विधीयते,
न तु मातृलकन्यादौ पितृभगिनीत्वातिदेशेन पुत्रं प्रत्यपि
यौक्तिकः पितृस्वतृत्वाद्यतिदेशः सिध्यति । यथा च
तदपत्यानीत्यन्तवाक्येन भागिनेयत्वातिदेशोऽपि तत्कन्याया
न यौक्तिको भागिनेयीकत्वात्वातिदेशः युक्त्याभासत्वेदृश-
विषयसाधकतया वसिष्ठेनापि पारिजातोक्तरीत्या प्रदर्श-
मात् । तथा मातृलकन्याया भगिनीत्वातिदेशोऽपि न
मातृलभूते भ्रातृत्वानिदेशोऽपि यावद्वचनं वाचनिक-
मित्येवामियुक्तस्वीकारैवित्यादित्यलं स्वर्णसंपन्नमातृकुले
सापिण्ड्यविचारेण । असवर्णमातृकुले तु तद्विचारस्य न
कलौ प्रयोजनं, असवर्णाविषादस्य कलिवर्जत्वात् ।

संज्ञा. १७५-१७८

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

(१) यास्म. १.१५३ ; विश्व. पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं (पञ्चमी
सप्तमी चैव) ; सिता. ; अथ. ; उ. २.११.१५६ दृ. २.२२ ; अथि.
३.१५ ; स्मृच. ७१ ; गृह. ९ तथा (कथादृ.) ; स्मृसा. ११

(१.१) पञ्चमी मातृतः, सप्तमी पितृतः । मातृपितृ-
शब्दौ न्व शतित्वसंज्ञार्थौ, 'मातृबन्धुभ्यः पितृबन्धुभ्यश्च'
इति स्मृत्यन्तर्गतः । 'असपिण्डम्' इत्यनेनैव सिद्धे
विवेकायैः पुनरारम्भः । मा भूत् 'सपिण्डतां तु पुरवे
सप्तमे विनिवर्तते' इति विशेषवचनात् मातृतोऽपि
सप्तपुंसी सपिण्डतां । तथा च आह गौतमः- 'पिण्ड-
निर्घृतिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति । अयं च तत्पार्थः-
सप्तमे पितृतः पञ्चमे मातृतः इति, 'मातृबन्धुभ्यः पञ्च-
मात्' इत्यारम्भात् । 'तथा' इति बीजिप्रहणार्थम् ।
तथा चाह गौतमः- 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो
बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति । चशब्देवशाब्दौ
छन्दःसनाधनार्थौ । यथा, विकल्पाधैशब्दः । पञ्चमी
सप्तमी वा मातृतः पितृतश्चोद्देशेत्, सपिण्डतायास्तदव-
धिकत्वात् । तथा च गौतमीयं सूत्रं अविशेषाभिधानात्
समाधितं भवति । एवं न्व उभयत्र पञ्चमे विवाहः स्यात् ।
यत्तु 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्'
इति, सप्तमातृतः पञ्चमादेव इत्यवधारणार्थम् । पितृतस्तु
सप्तमात् पञ्चमादेति विकल्पः । पञ्चमादित्यनुकल्पोऽयं,
अन्यानर्थक्यात् । प्रथमकल्पे च स्मृतत्वेदंशानुक्तकल्पः ।
मातृतश्चतुर्थेऽपि इति केचित् । तत् पुनः सामान्यतो-
दृष्टम् । तेन उभयत्र समत्वमेवानुक्त्यः । तथा च
शङ्खः- 'पञ्चमी योषयतः' इति । यत्तु आम्नाय-
वचने- 'तस्मादु समानादेव पुरुषादत्ता चापं च जायते ।
इदं हि चतुर्थे तृतीये वा पुरुषे संगच्छापदे इति हि
विदेवं दीव्यमानवा जान्वा सहासत' इति, तत् मन्व-

(पितृतः सप्तमी पञ्चमीमातृतः पञ्चमी तथा ।) ; पञ्जा. ४६७ ;
अथा. १.१८ ; अथा. ३.७७ ; स्मृकौ. ११ ; अर. १८ ; निप.
२७६ (=) ; दश्या. १७ ; अर. १७ ; साद्री. २१ : २३ अनु-
नाररूपेण : ३४ (=) निर्देशमात्रम् ; धीमि. ; मंत्र. ६९२
(=) : ७०३ ; वम. १३ ; मुक्ता. १.२५ ; संम. ५० ;
सिन्धु १.९४ ; विश्व. ६८८ ; संज्ञा. १.७३ (=) पञ्चमात्सप्त-
मात् (सप्तमात्सप्तमात्) ; आन. १६१, १७२, १७३ ; साम. २
संज्ञीवत् : ११ निर्देशमात्रम् ; संग. १६८ ; संव. १.४२ ; सस्मृ.
५४ ; कुभ. १.९८ : १.०१७ निर्देशमात्रम् ; संर. ४०७, ४०८
(=) (सप्तमात्सप्तमादूर्ध्वं पितृतो मातृतस्तथा ।) ; संदी. ११
(मातृः २) .

विकारस्तुतिमात्रार्थत्वात् अनादृत्यमिति केचित् । अथापि
जान्या इत्यादिपदार्थोपपत्त्यर्थं कर्तव्यतोभ्येत, तथापि
देशोपसंहृतस्येत्याहुः । तत् पुनर्न्यायस्मृतिविरुद्धम् ।
यथाऽऽह बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथो-
त्तरतः' इत्युपक्रम्य 'इतरदितरस्मिन्कुर्वन् दुष्यति इतर-
दितरस्मिन्' इति चोक्त्वा 'उभयं त्वेव नाद्विद्येत'
इत्यादि । न्यायविदश्च याज्ञिकः— 'अपि वा सर्वधर्मः
स्यात् तन्त्याद्यप्यत्वाद्भिधानस्य' इति । अतः कार्यत्वे सति
सर्वधर्मत्वम् । अयं चात्र वाक्यार्थः— समानात् एकस्मात्
पुरुषात् अन्ता च भोक्ता, आद्यं च भोग्यं, दावप्यु-
त्स्येते । तत्रोत्पन्नमात्रः परिणेतुः ऋदन् संकल्पयति—इदं
भोग्यं चतुर्थे पुरुषे तृतीये वा भोक्ष्यामि इति । तत्र
उत्पत्तिपुरुषात् पञ्चमः संभवति, तृतीयपक्षे चतुर्थः । ते
च भूमी भुतिस्मृत्यनुसारात् चत्वारः कल्पाः— ऊर्ध्वं
सप्तमात् पञ्चमाद्वा इत्येकः । पञ्चमे मातुतः सप्तमे पितुतः
इति द्वितीयः । उभयतः पञ्चम इति तृतीयः । चतुर्थेऽपि
इति चतुर्थः । पूर्वः पूर्वः भेदान् । स्त्रीविषयश्चान्यः कल्पः,
इदमिति सर्वमानो भोग्यपरत्वात् । एवं च वरचतुर्थे न
विवाहः । मन्त्रवर्णोऽप्येवमेव म्याप्त्येव— 'कल्पां मातुल-
स्येव योषाम्' इति, व्यवधानेऽपि पृथगुपपत्तेः बाब-
चेत्यस्य यूप इतियत् । 'देतृष्वत्तेयीं धपामि' इति च,
अपत्यापत्येऽपि संहिताविरोधात् । भुतिस्मृत्यनुसाराद्य
एवं कल्पनेत्येवा दिक् । भूतपूर्वगत्या च मातुतः
सपिण्डत्वमिति सूत्राद्यप्रसङ्गः । ननु एवं सति स्त्रीतः
तृतीयेऽपि प्राप्नोति, 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी
सपिण्डता दिशायते' इति वसिष्ठवचनात् । नैवम्,
तस्य आशीचमात्रविपर्ययात् । अप्रत्तानां तु पारि-
भाषिकं तदुक्तम् । तथा च विवाहे पद्मनी इत्युपपन्नं
भवति । अन्यथा तत् अग्नयुगं स्यात् । शविषादीनां तु
ब्राह्मणादिप्रभयानां उभयवत्त्वमुपेऽपि अविरुद्धो विवाहः ।
शविषादिप्रभयानां तु त्रिषोषाभावान् पूर्वोक्त एव
कल्पः । तथा च शङ्कः— 'यथेकजाता बहवः पृथक्-
शेष्टाः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्श्रीचाः पिण्डस्या-
वर्तते त्रिपु ॥' इति । एवमन्त्यापि अनयैव रिद्धा
वाक्यानि योजनीयानि ।

विश्व.

(२) 'असपिण्डाम्' इत्यत्र एकशरीरावयवान्य-
द्वारेण साक्षात् परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तम्, तच्च
सर्वत्र सर्वस्य यथाकथञ्चिदनादौ संसारे संभवतीत्यति-
प्रसङ्ग इत्यत आह—पञ्चमात् ० । मातुतः मातुः संताने
पञ्चमादूर्ध्वं, पितुतः पितुः संताने । सप्तमादूर्ध्वं, सपिण्ड्यं
निवर्तते इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दः अवयव-
शक्त्या सर्वत्र वर्तमानोऽपि निर्मन्यपट्टकजदिशब्दवन्नि-
यतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रा-
दयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः । संतानभेदेऽपि यतः
संतानभेदः तमादाय गणयेत्, यावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-
नीयम् । तथा च मातरमारम्य तत्पितृपितामहादि-
गणनायां पञ्चम (पुरुष) संतानवर्तिनी मातुतः पञ्चमी
इत्युपचर्यते । एवं पितरमारम्य तत्पित्रादिगणनायां
सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितुतः सप्तमी इति । तथा च
'मगिन्योर्भगिनीभ्रायोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः । विवाहेऽ-
द्यादिभूतत्वाच्चाष्टाभेदोऽवगम्यते ॥' यद्यपि वसिष्ठेन
उक्तम्— 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातुतः पितुतस्तथा'
इति, 'श्रीनतीत्य मातुतः पञ्चातीत्य च पितुतः' इति
च पैठीनसिना, तदपि अर्थाद्विनिर्वापार्थं न पुनस्तथाप्यर्थं
इति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतद्य समानजातीये
द्रष्टव्यम् । पिजातीये तु विशेषः । यथाह शाङ्खः—
'यथेकजाता बहवः पृथक्शेष्टाः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः
पृथक्श्रीचाः पिण्डस्यावर्तते त्रिपु ॥' एकस्मात्
ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः । पृथक्शेष्टाः मिश्रजातीयास्तु
मिश्रास्तु स्त्रीषु जाताः । पृथग्जनाः समानजातीयास्तु
मिश्रास्तु स्त्रीषु जाताः । ते एकपिण्डाः, किन्तु पृथक्-
श्रीचाः । पृथक्श्रीचं आशीचप्रकरणे वक्ष्यामः । पिण्ड-
स्यावर्तते त्रिपु, त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं इति ।
मिता.

(३) ननु सगोत्रनिष्करणेनैव सपिण्डनिर्णये प्राप्ते
किमिति भेदेनापस्तने श्लोके 'असपिण्डां यतीवसीम्'
इत्युक्तम् । न । एतत्संतिज्ञाया निष्करणार्थम् । इतरथा
अग्नमानार्थगोत्रज्ञा तन्नीलसंतिज्ञा परिणेतु भवेत् । एता
पासपिण्डता मातृवत्त्वेऽपि धेरितस्या । यथाऽऽह मनुः—
'असपिण्डा च वा मातृवत्त्वो वा वा त्रिपुः । या प्रपत्ता

द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥ ? नेव अपिण्डा मातुर्या ।
चकारात् पितृश्च । ' असगोत्रा च या ' इत्येतावत्सुच्य-
माने यत् पितृग्रहणं करोति तत् खेनिकापुत्राभिप्रायेण ।
अन्यथा— ' यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु '
इति तत्सगोत्राया विवाहस्य स्यात् । सा प्रसस्रा, क,
दारकर्मणि, यद्दौरेयिना न भवति । तच्च वचनादेव मा
भूदित्याह— मैथुने, मिथुननिर्वर्त्ये यदेकैकस्य निर्वर्त्ये न
भवति पाक्यश्रादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः— ' पाणि-
ग्रहणादि सहस्यं कर्मसु ' इति । सहस्रग्रहणं शरीरवदेवत्
समानाधिकार इति दर्शनायम् । ततश्च भर्ताऽऽसी भर्तव्या,
अहं दानादिकं निर्वर्तयामि त्वमपि संकल्पं कुर्वसि,
तयापि तथैव कार्यमन्यथा दोष इति सहाधिकारः । अत-
श्चैकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोक्तभूतिचापक्ष । ' असपिण्डा च
या मातुः ' इति मातुलादिमुतापरिणयनिषेधः, मातुः
सपिण्डत्वात् । ' पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृव-
स्ताया ' इति मातृकुलात् मातामहप्रभृतीन् पञ्च पुत्रगण-
तीत्योद्वाहः कार्यः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सप्त पितृकुलात् ।
अत्र ' न भार्या विन्देत ' इत्यधिकारे विष्णुः— ' मातु-
तस्या पञ्चमात् पुत्रात् पितृवश्च सप्तमात् ' इति ।
ननु ' असपिण्डाम् ' इत्युक्तमेव किमर्थं पुनरुच्यते
' सप्तमात् पितुतः ' इति । सत्यम् । किन्तु वैजिनोऽपि
सप्तमादिति निषमार्थम् । यथाह गौतमः— ' ऊर्ध्वं तु
सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो वैजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् '
इति । नारदोऽपि— ' सप्तमात् पञ्चमादूर्ध्वान्धुभ्यः पितृ-
मातुतः । अविषाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ '
पैठीनसिद्धः— ' असमानार्थेयी कन्या वरयेत् । पञ्च
मातुतः परिहरेत् । सप्त पितुतः । त्रीन् मातुतः पञ्च
पितुतो वा ' इति । अत्र च समानजातीये पञ्च । असमान-
जातीये त्रीन् इति व्यवस्थितो विकल्पः । न च सप्तमे
पञ्चमे या भवति विवाहा । यथा— ' सप्तमे पञ्चमे चैव
येषां वैवाहिकी क्रिया । ये च संतानजास्तोऽपि पतिताः
घट्वां गताः ॥ ' इति विष्णुः । किंच यदि
असमानगोत्रत्वात्मातृमुतापरिणयनं तदा मातृव्यसदृशि-
तुरपि स्यात्, समानव्यापान् । एतदपि स्मृतीनामेव
क्रेयत्वानां प्रामाण्यम् । मातुता सिद्धव्यापि प्रामाण्यम् ।

यथाऽऽह मनुः— ' वेदोऽखिले धर्ममूलं स्मृतिशीले च
तद्विदाम् । आचारश्चैवं साधूनां वेदवित्स्मृतिशीलता ॥ '
व्यतिरेकेण साधूनामाचारं दर्शयति येन तस्य शास्त्रवि-
रोधेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । इतरथा शीलं चेष्टितामाचारश्चैव
साधूनामिति भेदेन ग्रहणं न स्यात् । साधवश्च दर्शिताः—
' न्यायेनाधिगतो यैस्तु वेदः स्परिवृंहणः । ते शिष्टा
ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ ' इति । न च तत्र
वेदविदो न सन्ति न च तैरेतन्न चरितम् । यथा च
शौचावनेन स्पष्टमेवंविधस्याचारस्य प्रामाण्यं दर्शितम्—
' पञ्चविधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तपोत्तरतः । यथेतदनुपनी-
तेन, मार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनमुच्छिष्टभोजनं
पितृव्यसुमातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्च ।
ऊर्णाधिक्रयाः शीघ्रपानमुभयतोदभिर्गव्यवहार आमुषीयकं
समुद्रपानमिति । इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्पतीतर इतर-
स्मिन् । देशे प्रामाण्यात् ' इत्याचारवलेनैव प्रामाण्यमु-
क्तम् । स्यादेतच्चयनन्तरं न ब्रूयात् ' मय्येतदिति गौतमः ।
उभयं त्वेतथाऽऽदियेत् । शिष्टस्मृतिविरोधात् ' इति ।
स्मृतिविरोधश्च दर्शितः— ' ऊर्ध्वं मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् '
इति । शिष्टविरोधश्चाविगमात् । यत्पुनरुक्तम् ' न तत्र
शिष्टा न सन्ति ' इति तदसंबन्धम् । ' शिष्टः पुनरका-
माया ' इति वसिष्ठस्मरणात् । न शिष्टाः कामनारेण शास्त्र-
विरोधे प्रवर्तन्ते । गौतमग्रहणं एकशक्यताप्रतिपादनार्थं,
अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः— ' देशकुलचारा
आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् ' इति । आम्नायो वेदः ।
तद्विरोधोऽस्तीति चेत्, नेतत्, भगिन्यादिगमनेऽपि
तद्विरोधदर्शनादतिप्रवक्तव्यः । तस्मात्तत्परम्परयाऽन्याया
गमस्य व्यवहारस्य प्रामाण्यम् । यदपि ' आ मादीन्द्र पति-
मिरिच्छितेभिर्मण्डमिमं नो वाजकालो जुगल । त्वां चतु-
र्मातृव्येव ते तव मायः पेतृव्यसेयीमवामिनीतः ॥ '
इति, तन्मन्त्राणामविषायावकले सत्यपि परिणयननिवारणं
चोक्तं । कथम् । कश्चित् प्रार्षयते । आयादीन्द्र अस्मा-
दीयं यत्तं अन्येति सोमपतिमिरिच्छितेभिः स्तोत्रार्हः सृष्टः ।
आगत्य च वाजकालो सोमरूपाप्रभोजनप्रत्यये जुगलम् ।
सोममिति संश्रयते । एवं प्रार्ष्यं इन्द्रभुज्यं सत्त्वा-
नुषादं करोति, ये ते सोमपतये यत्र सृष्टाऽऽ-

यातास्ते सकृत् सोमपानेन तृप्ताः सन्तः सोमं जहुः त्यक्त-
घन्तः । किमिव, यथा पैतृव्यसेयी भगिनी भार्यात्वेन
अत्यन्तानमिलपणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुलस्य संवन्धा-
योग्यतया, तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्ष-
तया । तत्र पुनरयं सोममगोऽपामिवोचः, सातत्येनाऽऽ-
रुमसमातेरिति । ततश्चानेन प्रतिषेधो दक्षितः । यदपि
श्रुतौ 'तृतीयं पुत्रं गच्छामहे' इति, तदपि सुबुद्ध्यन-
वत्त्वेनान्यार्थवत् । अपि च 'प्रजापतिः स्वां दुहितर-
मभिध्यायत तस्यां रेतोऽवाकिरत्' इत्यादिश्रवणादिति-
प्रवर्ति करोति । प्रायश्चित्तदर्शनाच्च— 'पैतृव्यसेयी
भगिनी स्वस्तीया मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरपि च
गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । भगिनीग्रहणं संदेह-
निरसार्थम् ।

न च अपरिणीताविषयत्वमाशङ्कनीयम् । येना-
नन्तरं वक्ति— 'एतास्तिष्ठन्तु भार्यायै नोपयच्छेत् बुद्धि-
मान् । ज्ञातिव्येनातुपेयास्ताः पतति द्युपयन्नयः ॥' इति ।
तथा कन्यादातुरपि नियमोऽस्ति । यथाऽऽह आपस्तम्बः—
'सगोत्रेभ्यो दुहितरं न प्रयच्छेन्मातुश्च योनिस्तन्वेष्यः
पितुश्च सप्तमात्' इति । प्रायश्चित्तस्मरणाच्च— 'मातु-
लस्य सुतामदुवा मातृगोत्रं तथैव च । समानप्रवरां चैव
द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । मातृगोत्रग्रहणं पितु-
सगोत्रयश्चिराकर्णार्थं, अन्वजनकसंवन्धस्योभयस्योभयत्र
अविशिष्टत्वात् । यातातपोऽपि— 'एकगोत्रां विद्याद्वैव
समानप्रवरां तथा । मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्वा चान्द्रा-
यणं चरेत् ॥' इति । यदा चैरयं तदा न कुतश्चिद्विज्ञान्ति-
बुद्धिर्व्याप्त्यानात् उत्पन्नचेत्तर्वा संदेहः कार्यः, शास्त्रस्य
विविक्तत्वात् । अप.

नारदः

ओ सप्तमान् पञ्चमाथ यन्धुभ्यः पितृमातृवः ।
अपियाद्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरालया ॥

(१) नाम. १११० ; नारद. १५१० पञ्चमाथ (पञ्चमात्र) ;
अप. १५११ पृ. ८१ आ सप्तमान् यन्धुभ्यः (सप्तमात्रपञ्चमा-
थ) उत्तरार्धे (अत्रिषाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ।) ;
उ. ११११११ पृ. २२२ ; बृह. ७२ (पञ्चमात्रपञ्चमाथ) ;
अथर्व. नि. ११११११ ; अत्रिषाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ;

(१) आह् मर्यादायामिति केचित् । अमिविधा-
वित्यन्ये । ' ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृव्यधुम्यः ' इत्यन्यत्र
दर्शनात् । ' प्राक् सप्तमात् ' इत्यप्रत्ययत्वात् । आपञ्च-
मान्मातृव्यधुम्य इति चामिविधिरिव, न विवाहमहन्ति
पितृव्यसादिसंबन्धाः मातामहमातुल्यदिसंबन्धाश्च । स-
गो (या । न) नृत्यास्ते समानप्रवराश्चेत्यन्ये । संगोत्रा
असमानप्रवरा द्रष्टव्या असिन्धु व्याख्याने । नामा.

(२) इति नारदीये आह् मर्यादायां पृथक् पदम् ।
संतानापेक्षः सप्तमादित्यादिहोत्रनिर्देशः । अन्यथा कन्याया
विशेष्यत्वात्प्रीत्यौचित्यम् । मातुः इति पद्वीद्विचयान्ता-
त्तसिः । आदौ शाकपार्थिवादिस्थासमासः । यन्धुम्य
इत्यन्वयः । अयं प्राप्तवत् । तथा च सप्तमावपञ्चमत्वा-
भ्रन्तकन्यारूपसंतानपर्यन्तमविद्याया इत्यर्थः । एतेनात्र
यन्धुम्य इत्युक्तेः पञ्चमीनिर्देशाच्च पितुः पितृव्यस्य पुत्रा-
त्तत्संतानभूतां सप्तमीं मातुः पितृव्यस्य पुत्रात्सप्तमीं च
त्यजेदिति निर्णयविधौक्तमपास्तम् । पितृतोऽष्टमीं मातुः
पत्नी उदाह्या, पितुः पितृव्यस्यनयमी मातुः पितृव्यस्य-
सप्तमी च त्याज्येत्यस्यात्यन्तानौचित्यात् संभवतीति
न्यायविरोधात् मूलभूतभ्रूतत्वरूपनगौरवाच्च । एवं
सर्वथाकन्यानामेकवाक्यता सिद्धा ।

बाल. १५११ पृ. १९१

सापिण्ड्यसंज्ञेवविचारः

मातुः पञ्चमादूर्ध्वं पितुः सप्तमात्तथा ।
गृहस्य उद्देहेत्कन्यामन्यथा गुस्तल्पगः ॥
तृतीयां मातृपक्षाच्च पञ्चमीं पितृतस्तथा ।
विषहन्ति कचिदेते संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥

टीक. १५११ उत्तरार्धे (अत्रिषाद्या सगोत्रा च समानप्रवरा
तथा ।) ; उ. ११० दी. ११० पृ. २२० ; सं. ७०१, ७०५
रघुवर. ७०१, ७०५ प्रतीकमात्र ; मु. १२१ रघुवर. ;
मि. १००० दी. १००० ; आ. १०० रघुवर. ; मा. १ ;
बाल. १५११ पृ. १९१ .

(१) सादी. २४ : २५ पृ. : २१ निर्देशमात्र ; अ. ५१ ; सं. ५० .

(२) मु. ११० विषहन्ति (विहन्ति) ; आ. १०१ .

चेतुर्थीमुद्वेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।
पृथी तु नोद्वेत्कन्यां पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।
तृतीयो वरवेत्कन्यां चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे षाऽपि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ते च संतानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः ॥

गृहस्पतिः

विवाहविचारानां शास्त्रविरुद्धवैयर्थ्यानां
प्रामाण्यविचारः, मातृपितृविरुद्धा-
वरिणदन्तिविचारः

विरुद्धाः प्रतिदृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्मात्तुलसुगोद्वाहो मातृपुत्र्युत्पदूषितः ॥
उदुद्धते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
सापिण्ड्यमपि संकोच्य प्रत्यक्षभुतिदर्शनात् ॥
उदुद्धते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
मत्स्याश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः क्षियः ।
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्रलाः ॥

(१) मुका. ११० ; भाज. १७१ .

(२) दीक. १५१ ; उव. ११० ; मीमि. १५३ वृ. ११३
सप्तमे पञ्चमे षाऽपि (पञ्चमे सप्तमे वैव) ते च (वैव) शूद्रतां
गताः (गृहस्पतिताः) .

(३) स्मृच. १० (=) प्रतिदृश्यन्ते (तु प्रतिदृश्यन्ते) ;
मुका. ११० ; भाज. १७१ .

(४) विपा. ६५५ ; संम. १७१ .

(५) स्मृच. १० उदुद्धते (उदाहृते) गवाशिनः (कर्क-
शिनः) ; सादी. २५ उदुद्धते (उदाहृते) पू. ; संम. ७२५ पू. ;
चम. ५५, ५६ उदुद्धते (उदाहृते) पू. ; मुका. ११० सादीवद ;
संम. ५३ पू. ; सिन्धु. १०१२ चमवद, पू. ; भाज. १७२
सादीवद ; साम. ८ चमवद, पू. ; संर. ४१२ चमवद, पू.

(६) स्मृच. १० ; चम. ५६ नार्यः (वैव) ; मुका. १२०
पूर्व (सर्वे) ; संम. ५३ चमवद ; सिन्धु. १०१२ चमवद ;
भाज. १७२ मुकावद ; साम. ८ पूर्व (सर्वे) नार्यः (वैव) ;
संर. ४१२ चमवद .

अप्रजानां प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ॥
समुद्रयानं मांसस्य मक्षणं शस्त्रजीविका ।
शीघ्रपानमुदीच्यानामविगीतानि धर्मतः ॥
सर्वदेशेष्वन्याचारो रच्यताम्बूलचर्वणम् ॥
देशजातिकुलानां च ये धर्मास्तत्रप्रतिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रभुभ्यस्तन्यया प्रजाः ॥
अभर्तुकभ्रातृभार्यामग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
इत्यां विरुद्धानां चारात् अभूतात्र निवर्तयेत् ।
तथा भ्रातृविवाहोऽपि पारसीकेषु दृश्यते ॥
देशजालाविधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणातो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अतो ब्राह्मणविवाहेषु निवृत्तसपिण्डभावाया मातृ-
सपिण्डत्वान्यातुलमुता परिणेश । एवं पैतृव्यस्यैव च ।
न च तपाविषा मातृवत्ता-तदुद्दिता च किमिति न
परिणयेति वाच्यम् । शास्त्राविरोधेऽपि लोकविरुद्धत्वात्
धर्ममपि लोकविशिष्टं तस्मादुपेयम् । तदुक्तं मनुना-
‘ अस्वयं लोकविशिष्टं धर्ममप्याचरेत् नृपः ’ इति ।

मुका. १११

(१) स्मृच. १० अप्रजानां (सदाजाताः) ; चम. ५३
(सदाजाताश्चि शूद्रान्ते भ्रातृभार्या अभर्तुकाम् ।) ; मुका.
११० ; संम. ५३ (सदाजाताश्चि शूद्रान्ते भ्रातृभार्यामभर्तु-
काम् ।) ; भाज. १७२ ; साम. ८ संमवद ; कृम. १०१२
संमवद ; संर. ४१२ संमवद .

(२) मुका. १२० स्थितिरिति श्लोकात् ; भाज. १७२ .

(३) चम. ५६ ; संम. ५३ ; साम. ८ ; कृम. १०१२ ;
संर. ४१२ .

(४) स्मृच. १० ; मुका. १२० (देशजातिकुलाचारधर्माः
सर्वप्रवर्तिताः । तथैव ते पालनीयाः प्रजाः प्रभुभ्यस्तन्यया ॥) ;
भाज. १७२ (देशजातिकुलचारधर्माः सन्निः प्रवर्तिताः । तथैव
ते पालनीयाः प्रजाः प्रभुभ्यस्तन्यया ॥) .

(५) स्मृच. १०, ११ (=) ताज (तान्त्रि) ; मुका. १२०
दूषितम् (दूषिते) .

(६) स्मृच. ११ (=) ; मुका. १२१ भ्यामपि (प्यामपि) .

व्यासः

मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधविचारः

तृतीयां मातुतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥

(१) मातृतो मातृपक्षे तृतीयां मातुलमुता, पितृ-
पक्षे तृतीयां पैतृष्वसेयमित्यर्थः । शुल्कं मूल्यम् । अनेन
मूल्यकूटस्यमारभ्य गणयेदित्युक्तं भवति ।

स्मृच. ७०

(२) यः श्रुतिस्मृतिसदाचारैर्मातुलकन्यापरिणयः
प्राप्तः सोऽनेन कलौ निषिध्यते । तेन मातुलस्य मुता-
मूदयेत्यादीनि यचनानि फलिविषयाण्येव । अत एव
व्यासेन कलनिन्दाप्रक्रमे— तृतीयां मातुत इति, इत्यु-
क्तम् । एतेन कृष्णार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयोऽपि
मुगान्तरीयत्वात् निरूप्यते । आधुनिकानां तु तदाचारो-
ऽनाचार एव । अत एव बौधायनेन— ' पञ्चधा विप्रति-
पत्तिर्दक्षिणतः ' इत्युपक्रम्य ' यथेतदनुपेतेन सह भोजनं
क्रिया सह भोजनं पर्यपितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृ-
गमनम् ' इत्यनाचारत्वमेव प्रतिपादितमिति ।

चम. ४६

(३) कलौ इति शेषः, कलौ उद्वहिष्यन्ति इति ।
कलौ एवं प्रवर्तिष्यते, तत् विशिष्टेः परिहर्तव्यमित्युप-
देशार्थं कलौ अधर्मप्रवृत्तियर्णनं ब्राह्मण्यवगन्तव्यम् ।
मातृतस्तृतीया मातुलमुता, पितृतस्तृतीयां पैतृष्वसेयी-
मित्यर्थः ।

आन. १७०

मातृसपिण्डवर्ज्यता

मातुः सपिण्डा यत्नेन यर्जनीया द्विजातिभिः ॥

(१) यत् ' मातुः सपिण्डा... ' इति व्यासयचना-
न्तरं तत् यत्नेनेति ग्रहणात् अतिशयदोषार्थं मातृसपिण्ड-
संततिकन्यापरंपरायाः पञ्चमीपर्यन्ताया वर्जनायै च ।

(१) स्मृच. ७० ; संप्र. ७१५, ७२५ ; चम. ४६ ; मुफा.
१२७ ; सम. ११० ; आन. १७० .

(२) गृक. १० ; स्मृच. ७० ; गृह. ११ ; स्मृमा. १३ ;
पमा. ४७० ; उत. ११४ ; धीमि. १५३ पृ. ११२ ; चम. ९५ ;
मिन्नु. १००८ ; संकी. १७७ .

कचित्तु एतद्वचनस्य असुरादिविवाहपरत्वेन तादृशविवाहे
समानोदकाऽपि विवाहा इत्याह, तच्च, प्रमोणाभावात् ।

उत. ११४

(२) तदेतत्सर्वं गान्धर्वादिविवाहोदाविषयम् ।

चम. ९५

देवलः

सापिण्ड्यावधिः

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतः क्रमात् ।

सपिण्डता निवर्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

संनिकर्षेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि ॥

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।

अंशपिण्डविभागित्वं तेषु कैवलमीरितम् ॥

उशनाः

वर्णभेदेन सापिण्ड्यावधिभेदः, सापिण्डवर्ज्यनाविषयः

सप्त पद् पञ्च चत्वारो वर्णा वर्णैः क्रमान्नराः ।

सपिण्डतायामुद्वाहे शुद्धौ मरणजन्मनोः ॥

त्रयोऽनुलोमजैस्त्याग्या द्वावेव प्रतिलोमजैः ॥

मरीचिः

विवाहे सापिण्ड्योपेक्षणे पातित्वम्

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥

(१) उत. १०८, १११ नारदः ; संप्र. ७०३ ; ७०५
निर्देशमात्रम् ; सिन्धु. १०२७ ; विपा. ६८८ क्रमात् (तथा)
देवलयसूक्तव्योक्तेरित्युक्तम् ; संप्र. १६८-१६९. दानात्पेऽपि
यत्तत्सद्व्यवचनं समुपलब्धे ।

(२) उत. ११५ मतेषुपुराणमित्युक्तम् ; संप्र. ७१० संनि-
कर्षेऽपि (तत्संनिकर्षे) क्रमेण शून्यतः ; सिन्धु. १००१ ;
साम्र. ६ कर्तव्यं (कर्तव्या) ; बाल. १५३ पृ. १९१ साम्रवत् ;
संर. ४१० .

(३) संप्र. ६८९ ; सिन्धु. १०२३ नारदः ; साम्र. १७
नारदः .

(४) संप्र. ७१० .

(५) अप. १५३ पृ. ८२ पञ्चमे सप्तमे (सप्तमे पञ्चमे)
क्रियापरा अपि हि ते (ये च संज्ञान्वातेऽपि) सिन्धुः ; स्मृच.
७२ येषां (येषां) ; पमा. ४६७ बनिताः (सर्वाः) ; प्रपा.

शातातपः

सापिण्ड्यावधिः सार्ववर्णिकः, मातुलादिगुणापरिणये प्राक्-
श्रिष्टादिकर्तव्यता, देशभेदेन सापिण्ड्यसंज्ञेयः
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।
सापिण्डता नियतैव सर्ववर्णेष्वर्थे विधिः ॥
मातुलस्य सुतामूढया मातृगोत्रं तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एकगोत्रं विवाह्य समानप्रवरां तथा ।
मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥
मातृपुत्रसुतां केचित्पितृपुत्रसुतां तथा ।
धिवहन्ति कचिद्देशे संकोच्यापि सापिण्डताम् ॥

लघुशातातपः

सापिण्ड्यवर्णक्येण

असपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा यियाद्या द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने ॥

३०७ पतिताः (सर्वे ते) ; संम. ७०५ प्रपावः ; चम. १३
पूर्वां (सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकक्रिया) पतिताः श्रुताः
(सर्वप्राशुद्धा) ; मुक्ता. १२७ ; संम. ५० पञ्चमे सप्तमे
(सप्तमे पञ्चमे) ; सिन्धु. १००१ ; विषा. ६८९ पतिताः
(विधेयाः) ; संकौ. १७४ प्रपावः ; साम. ५ समवः ; प्रका.
३४६ प्रपावः ; बाल. १५३ पृ. १९२ वैवाहिकी (वैवाहिक)
हि ते (श्रुते) ; संग. १६९ विपावः ; कृम. १९६ ; संर.
४०९, ४१० विपावः .

(१) स्मृता. १२ ; सर. १८ ; बीमि. १५३ पृ. १०९
क्रमात् (तथा) . देवकेऽपि यत्तदुक्तं वचनं द्रष्टव्यम् ।

(२) सहादिनिर्देशो गोत्रप्रवरविचारः (सहा. पृ. १८६)
द्रष्टव्यः ।

(३) अय. १५३ पृ. ८४ .

(४) सादी. २९ (=) ; चम. १४ ; मुक्ता. १३० पूर्वां
(मातुलस्य सुतां केचित्पितृपुत्रसुतादिकम्) स्मृतिसारं द्रष्टु-
कम् ; सिन्धु. १००७ ; विषा. ६९५ ; आन. १७३ पितृपुत्र-
सुतां तथा (पितृपुत्रसुतादिकम्) स्मृतिसारवचनमित्युक्तम् ;
संग. १७२ .

(५) लश्यास्मृ. ३७. शेषः स्वजादिनिर्देशः गोत्रप्रवरविचारः
(सहा. पृ. १८८) द्रष्टव्यः ।

पराशरः

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन

चतुर्थीमुद्गहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ।
पराशरमते पठौ पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥

सुमन्तुः

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन, विरुद्धसंबन्धः

मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविवाहाः कन्या
भयन्ति । आपञ्चमादन्येषाम् ॥

पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्त-
द्भगिन्यो मातृपुत्रस्तत्सुहितरश्च भगिन्यस्तद-
पत्यानि भागिन्येयानि । अन्यथा संकरकारिण्यः
स्युः ॥

(१) सादी. २७ (=) मोऽपि वा (मो वरः) पराशर
(पराशर) ; सिन्धु. १००४ ; विषा. ६९७ पराशर (परा-
शर्य) ; साम. ५ ; प्रका. ३४७ (=) ; बाल. १५३
पृ. १९३ ; संर. ४०९ ; संदी. १५ सादीवदः .

(२) शुक. १० संबन्धा (संबन्धा) ; गूर. ११ मातृपितृ-
संबन्धा (पितृपुत्रसंबन्धा) ; स्मृता. १३ कन्या (कन्या) शेषे
शुकवदः ; उत. १०९ अन्येषाम् + (मतम्) शेषं शुकवदः
११८ शुकवदः ; संग. ७०२, ७०७ ; सिन्धु. १०१६ (कन्या ०) ;
बाल. १५२ पृ. १७३ .

(३) शुक. १० (तद्वगिन्यो मातृपुत्राः ०) (स्युः ०) ;
उ. २११११६ पृ. २२३ (पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातुलास्तत्सुता मातुलसुतास्तस्मात्ता सोपयन्ताम्) । यथावदेव ;
स्मृच. ७० (तद्वगिन्यो मातृपुत्राः ०) संकरकारिण्यः (संकर-
कारिणि) ; गूर. ११ पितृपत्न्यः सर्वाः (सर्वाः पितृपत्न्यो)
(तद्वगिन्यो मातृपुत्राः ०) (स्युः ०) ; स्मृता. १३ अन्यथा
(ताः) शेषं गूरवदः ; पमा. ४६९-४७० (स्युः ०) ; मया. १६५
(तद्वगिन्यो मातृपुत्राः ०) संकरकारिण्यः (संकरकारिताः) ;
सामा. ९७-९८ ; उत. ११८ (सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातस्तु
मातुलास्तद्भ्रातरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्येयानि ताश्च
अविवाहाः । अन्यथा संकरकारिण्यः ।) ; प्र. ९८ संकरकारिण्यः
(संकरकारिण्यः) ; सादी. ३१ सुहितरश्च (सुहितरो) (अन्यथा
संकरकारिण्यः स्युः ०) भुक्तिरित्युक्तम् ; संग. ११४ (पितृपत्न्यः
सर्वा मातरः) यथावदेवः ६९५ सुहितरश्च ... स्युः (सुहितरो
भगिन्यो भगिनीसप्तम्यश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्येयानि
अन्यथा संकरकारिणीनि यावन्तः पतिनाश्च नराणि) ; प्राय. १०

तथाऽध्यापयितुरेतद्वेद्य ॥

(१) आपञ्चमादिति मातृसपिण्डाविषयं, 'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति ध्यास-
यचनात् । तदभ्रातरः सोदराः, तत्रैव भ्रातृशब्दस्य शक्तेः ।
एवं च पूर्वमाप्तस्येति विरोपणमनुवादः । एवमेव हला-
युधादयः । अन्यथा एवामनन्तराभिहितानां कन्याः परि-
णीताः संकरकारिण्यः संकरार्थवादधर्मकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विद्याहजनकमन्त्राध्यापयितुः, एत-
देव संकरकारित्वमेव इत्यर्थः । गुर. ११

(२) यद्यपि तेषां मातृत्ववेनार्थात्तद्विद्वत्तदपत्य-
योर्मगिनीत्वभागिनेयत्वे तथापि तदुपादानं तयोरेव वर्ज-
नाय, अन्यार्थं पुनर्वचनमिति दर्शनात् अन्यार्थं, तदि-
तरार्थमधिकार्थमिति यावत् । आदिष्टत्वेन च मुख्यमातु-
ल्लो जघन्यता युक्तेति । अन्यथा एताः कन्यकाः परि-
णीताः संकरात्मकाधर्मकारिण्यो भवन्ति इति । तथाऽध्या-
पयितुः तत्तद्विद्याहमन्त्राध्यापयितुः एतदेव संकरकारित्व-
मेवेत्यर्थः इति रत्नाकरः । अन्यथेत्यत्र ताः परिणीताः
इति पठितं ध्यायतां च हरिनायोपाध्यायैः ताः कन्यका
विवाहिता इति स्मृतिवारे । वस्तुतस्तु अध्यापयितुर्गुरोः
साधा कन्यका उदाहिताः एतदेव संकरात्मकाधर्मकारित्वं

(सर्वाः पितृसत्त्वो मातरः) एतावदेव ; यम. १६-१७ ; मुक्ता.
१२८ (पितृसत्त्वः सर्वा मातरस्तङ्गान्तो मातुःसारस्युता मातुः-
सुतास्तस्यसाराश्च मातृसत्तारग्न्याशुता मातृसत्सुतास्तद्विद्वितश्च
भगिन्यत्नदद्यानि भागिनेयानि तरमाणा ज्ञेयवन्तः वा । अन्यथा
सकरकारिकाः स्तुः) ; संम. ५३ संकरकारिण्यः (संकरकारिण्यः) ;
मिन्पु. १०१५ (पितृसत्त्वः सर्वा मातरः, ... तदपत्यानि
भागिनेयानि) एतावदेव : १०१६ संभवः ; विषा. ६९१
(तद्गमिन्दो मातृसत्तारः) भागिनेयानि (भागिनेयभागिनेय्या-
दीनि) (अन्यथा संकरकारिण्यः स्तुः) ; संकी. १०५ संभवः
१७७ निर्देशमात्रम् ; भाव. १७४ सुखावः ; साम. १०
संभवः १२ निर्देशमात्रम् ; प्रका. ३४७ ; बाल. १५२
पृ. १७२ (अन्यथा संकरकारिण्यः स्तुः) ; १५३ पृ. १९१
प्रतीमात्रम् : १८९ पृ. २७० प्रतीमात्रम् ; संग. १७४
संभवः ; संव. १४१ ; संर. ४११ संभवः .

(१) शूक्र. १० तथाऽप्या (स्वरसाध्या) ; गुर. १३
तथाऽप्या (तस्याध्या) ; उठ. ११८ ; सिन्धु. १०१६ .

भजन्ते एवेत्यर्थः । अतु, एव, आदिपर्वणि— 'प्रसितं
विद्वद्वासां देवयान्यब्रवीदिदम् । गृहाण विधिवत्पाणि
मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥' कच उवाच— 'त्वं भद्रे धर्मतः
पूर्वा गुरुपुत्री सदा मम । यया मे स गुरुनित्यं मान्यः
शुकः पिता त्वं ॥ देवयानि तथैव त्वं नैव मां वक्तु-
मर्हसि । गुरुपुत्रीति कृत्वाऽहं प्रत्यावच्छे न दोषतः ॥'
दोषतो दृष्टदोषतः । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते— 'समानप्रवरा
याऽपि शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव संततिः प्रति-
विष्यते ॥' उठ. ११८-११९

(३) अत्र च 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति
न्यायेन परिमाणितेष्वेवातिदेशिकं सापिण्ड्यम्, न तु
सप्तमपञ्चमपर्यन्तमिति चेचित् । यम. ९७

मातृगणितसुनापरिणये प्राथम्यविचारिकरूप्यता
'पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां मातुलसुतां मातृ-
सगोत्रां समानार्थेयी विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् ।
परित्यज्येनां मातृवत् विश्रुयात् ॥

(१) एतच्च अमतिपूर्वं वेदितव्यम् । मतिपूर्वं
गुरुतरम् । अम. १५३ पृ. ८०

(२) अयं च मातृसगोत्रानियेषो मातृसंबन्धित्वेन
जन्मपरंपरान्तरः प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् । अत एव

(१) अम. १५३ पृ. ८० (मातृसुतां पितृसुतां समानार्थ-
गोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विश्रुयात् ।) ;
शूक्र. ९ (मातृष्वसुसुतां) मातृसगोत्रां (मातुः सगोत्रां)
स्वयैनां (स्वयं येनां) (मातृवत्) ; गुर. १० (मातृष्वसुसुतां)
(मातृसगोत्रां) स्वयैनां (स्वयं येनां) (मातृवत्) ; स्मृता.
१३ (पितृष्वसुसुतां मातृसुतां विवाह्य समानार्थेयी च चान्द्रायणं
चरेत्, परित्यज्येनां विश्रुयात् ।) ; यमा. ३३७ (सप्तः २ भा. १)
(मातृष्वसुसुतां) विवाह्य (च विवाह्य) स्वयैनां (स्वाद्य
येनां) (मातृवत्) ; उठ. १११ स्वयैनां (स्वाद्य येनां)
(मातृवत्) ; चीमि. १५३ पृ. १२२ (पितृष्वसुसुतां मातृ-
सुतां समानार्थेयी च विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्, परित्यज्य येनां
विश्रुयात्) ; संम. ६८१ (पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां
मातृसगोत्रां तथैव च सप्तमप्रवरां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्)
: ७१५ (पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां मातृसगोत्रां सप्तमप्रवरां च
विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् ।) ; मुक्ता. १२७ (समानार्थेयी)
विवाह्य (उदाह्य) (मातृवत्) ; सिन्धु. १०२७ .

व्यासः— 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।
जन्मनाम्नोरविशाने उद्देहायिषङ्कितः ॥' इदं च
व्यासमिधानं ह्यनुपेन पुनिकापुनविषयमिति यत्
लिखितं तच्चिन्त्यं, लक्ष्मीधराचक्षरसात् । गृ. १०

सापिण्डयाज्ञौचदायमागपवधिः

तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमादश-
विच्छित्तिर्भवति, आसप्तमादशविच्छित्तिर्भवति,
आतृतीयान् स्वधाविच्छित्तिर्भवति, अन्यथा
सापिण्डाशौचक्रियाद्युच्छेदाद्ब्रह्महृतत्वा भवन्ति ॥

एकपिण्डस्वधानां, एकः पिण्डः स्वधासप्तमी येषां
ते तथा । धर्मविच्छित्तिरशौचादिनिवृत्तिः । सप्तम-
मवधीकृत्य परतो दायमागनिवृत्तिः । तृतीयमवधीकृत्य
परतः स्वधानिवृत्तिः । अन्यथा चतुर्थादयाक् पिण्ड-
निवृत्तौ एकदशादयाक् द्यौचनिवृत्तौ (१) पापमाक्
भवतीत्यर्थः । स्मृता, ११८

कण्वः

क्षत्रियविषयः सापिण्डयागपि

तृतीयान् क्षत्रियो मातुः पञ्चमान् पितृतः पराम् ।
समुद्भवेत्सवर्णा तु पञ्चमान् सप्तमात्पराम् ॥

पैठानसिः

सापिण्डयागपिविकल्पः

असमानार्पेयी कन्यां वरयेत् ॥

पञ्च मातुः परिहरेत्, सप्त पितुः ॥

(१) संप्र. ७०० स्वयम्भूः; स्मृता. ११८ अन्यथा ...
भवन्ति (अन्यथा पिण्डशौचापुच्छेदे ब्रह्मा भवति) ; सिन्धु.
१०१३ (गत्र०) स्वधावि (पिण्डवि) कन्यथा ... भवन्ति (अन्यथा
पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद् ब्रह्महृत्यो भवति) .

(२) मुक्ता. १२८; जान. १७१, १७२ पू.

(३) स्थलादिनिर्देशः गेखप्रवरविचारे (संक्र. पू. १८९)
द्रष्टव्यः ।

(४) अप. १५३ पू. ८२; शूक. ८; उ. १११११६
पू. २२१; गृ. १० (पञ्च मातुः सप्त पितुः परिहरेत्); स्मृता.
१३ (मातुः परिहरेत् पञ्च सप्त पितुः परिहरेत्); पमा.
४९७; मपा. १३९ (परिहरेत्); दीक. १५३ (परिहरेत्

सं. का. ६५

श्रीन् मातुः पञ्च पितुः वा ॥

(१) अत्र च समानजातीये पञ्च, असमान-
जातीये श्रीमिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

* अप. १५३ पू. ८२

(२) अत्र 'श्रीनतीत्य' इत्यादिकस्यां विषयः ।
यस्य माता दत्तपुत्री तां यः प्रतिग्रहीता पुनर्वेन स्वी-
करोति तत्तुल्यम् । यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तिप्रमस्य
अनककुलं च एकप्रावयवानुवृत्तेरमावादम्यत्र गोत्रानु-
वृत्तेरमावाच । मपा. १३९-१४०

(३) (श्रीन्...) इति तु आसुरादिविवाहविषयं
क्षत्रियादिविषयं वा । दीक. १५३ पू. ८

(४) श्रीन् पञ्चेत्यासुरादिविवाहविषयं क्षत्रियादि-
विवाहविषयं वा इति विवेककृतः । असमानजातीया-

* एक, गृ., स्मृता. अपगन्तः ।

पञ्च मातुः सप्त पितुः पञ्च पितुः वा) ; उत. १०८;
साद्री. २५ (पञ्चातीत्य मातुः सप्तातीत्य पितुः); धीमि.
१५३ पू. ११२; संप्र. ७०३; ७०७; चम. ९३ (पञ्चमी
मातुः परिहरेत् सप्तमी पितुः); मुक्ता. १२५; संम. ५०
चमवत्; सिन्धु. १००३ चमवत्; विपा. ६९४ चमवत्;
जान. १२९; साप्र. ५ चमवत्; बाल. १५३ पू. ११२.

(१) मित्ता. १५३ (श्रीनतीत्य मातुः पञ्चातीत्य वा
पितुः); अप. १५३ पू. ८२; शूक. ८ पितुः वा (पितुः
इति वा); उ. १११११६ पू. २२१; स्मृच. ७२ (श्रीन्
मातुः पञ्च पितुः पुरुषानतीत्य विवाहः); गृ. १० गृकवत्;
स्मृता. १३; पमा. ४९७; ५९० (श्रीनतीत्य मातुः, पञ्चा-
तीत्य पितुः); मपा. १३९ (श्रीनतीत्य मातुः पञ्चातीत्य वा
पितुः); मर. १८ पमावत्; दीक. १५३; उत. १०८-१०९;
साद्री. २५ (श्रीनतीत्य मातुः पञ्चातीत्य पितुः वा); धीमि.
१५३ पू. ११२ वा (इति च); संप्र. ७०४, ७०७ साद्रीवत्;
चम. ९३; मुक्ता. १२८ (श्रीनतीत्य मातुः पञ्चातीत्य पितुः);
संम. ५० गृकवत्; सिन्धु. १००३; १०२२ (श्रीन् मातुः
पञ्च पितुः पुरुषानतीत्योद्भवेत्) ; १०२३, १०२४ निर्देश-
मात्रम्; विपा. ६९४; ६९८ (श्रीन् मातुः पञ्च पितुः
पुरुषानतीत्योद्भवेत्); संकी. ५१ विपावत्; १७३ मुक्तावत्;
जान. १७१ मुक्तावत्; साप्र. ५; बाल. १५३ पू. ११३;
संम. १७५ विपावत्; संप्र. ४०९ मुक्तावत्; ४५३ विपावत्.

विवाहे श्रीनित्यादि व्यवस्थितविकल्पः इति स्नाकरा-
दयः । असमानजातीयं च मूर्धामिपिक्तादेः । वस्तुतस्तु
श्रीनित्यादि अधिकदोषाय, अन्यथा 'मातृष्वसपितृष्वस-
दुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति, ता
वर्जयेत्' इति पैठीनसिध्वनान्तरस्य का गतिः । एवं
च 'श्रीन् मातृतः' इति प्रमातामहबुद्धप्रमातामहमातृ-
बन्ध्वपेक्षया संताने योद्धव्यम् । एवं मातामहापेक्षया
मातृस्वसदुहितृमातुलदुहित्रोऽस्त्रितयान्तर्गतत्वेऽपि पूयक-
निषेधः प्रमातामहबुद्धप्रमातामहमातृबन्धुसंतानत्रितयेभ्यो-
ऽपि अधिकदोषाय । एवं पितृपक्षेऽपि ।

उत. १०९

मातृकादिकन्यापरिणयस्य निषेधः प्रायश्चित्तं च

'पितृमातृष्वसदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता
भगिन्यस्ता वर्जयेदिति विज्ञायते ॥

'असमानार्पणीम्' इत्यादिपैठीनसिवाक्येनैव पितृ-
मातृष्वसदुहिनादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशय-
ज्ञेयनायः ।

* गृ. १०

उद्धेत्त सगोत्रां तु तनयां मातुलस्य च ।

अपिभिश्चैव तुल्योऽपि स ॥ चान्द्रायणं चरेत् ॥

परिलग्न्य इति शेषः ।

आन. १७१

* स्मृता. गृ. १४ ।

(१) गृह. भगिन्यस्ता (भगिन्यो); स्मृ. च. ७१ मुताश्च
(मुता) भगिन्यस्ता (भगिन्यो) (इति विज्ञायते०); गृ. १०
भगिन्यस्ता (भगिन्यो) (इति विज्ञायते०); स्मृ. सा. ११
(मातृष्वसपितृष्वसदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो
वर्जयेत्); यमा. ४६९; उत. १०९ (मातृष्वसपितृष्वसदुहितरो
मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति ता वर्जयेत्); संप्र.
७१५ (पितृष्वसमातृष्वसदुहितरो मातुलसुता च धर्मतस्ता भगिन्यो
वर्जयेत्); चम. ९५ प्वसदु (प्वसदु) मुताश्च धर्मतस्ता (मुता
धर्मतः); मुक्त. १२७ मुताश्च धर्मतस्ता (मुता धर्मतः) (इति
विज्ञायते०); संकी. १७७ (मातृष्मृताश्च०) (इति विज्ञायते०);
आन. १७१ मुताश्च धर्मतस्ता (मुता च धर्मतः) (इति
विज्ञायते०).

(२) मुक्त. १२७; आन. १७१. छप्रातातपेऽपि पत-
रसदृशः श्लेष्मो वर्जितः ।

बृद्धमनुः

१. औरसैतरपुत्रेषु सापिण्ड्यं वीजत एव, सापिण्ड्यवर्ज्यता

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजयमुः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य च ॥

दत्तके विशेषमाह गौतमः— दत्तेति । जनकपक्षे
सप्तमी जननीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः । विपा. ६९८

असंबन्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा ।

सा विवाहा द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥

कार्णाजिनिः

अनौरसपुत्रसंबन्धं सपिण्डीकरणम्

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

होभ्यां सहाय तस्युत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

चतुर्थपुरुषे छन्दस्तस्मादेया त्रिपौरुषी ॥

अस्यार्थः— दत्तकादिद्व्यामुध्यायणानां यावन्तः पित्रोः

संबन्धिनः पितामहवर्गाः स्युस्तत्संबन्धेन च स्वं प्रति

पितृव्यादिरूपतां गताः, ये च मुख्यगोणपितृसंबन्धेन

भ्रात्रादिरूपतां गताः ते सर्वे दत्तकादीनां पितृवर्गाः ।

तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः

पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः ।

द्व्यामुध्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा

(१) संप्र. ६८६, ६८७, ७०० : ६९४ उनीयः पादः ;

सिन्धु. १०२२ उत्तरार्धे (सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रिणं पालकस्य

च १); विपा. ६९८ तद्वद्गोत्रं तस्या (मातृगोत्रं वा) गौतमः ;

संकी. ४५; माप्र. १७ उत्तरार्धे (सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रं

तत्पालकस्य च १); संप्र. १७५ विपावद, गौतमः .

(२) उत. १२६ असंबन्धा (असंबन्धा); संप्र. ७१० ;

सिन्धु. १००१ श्लेषा ॥ (मवेन्मातुः); वाल. ११५३ दृ. १९१

असंबन्धा (असंबन्धा) विवाहा (प्रशस्ता); संप्र. ४१०

असंबन्धा श्लेषा तु (असंबन्धा मवेन्मातुः) .

(३) चम्रा. १२१; संप्र. ६९३, ७०१; साम. १४ पितृवर्गाः

(पितृवर्गाः); संप्र. ४५५.

(४) चम्रा. १२१; संप्र. ६९३, ७०१ छन्दः (छन्दः);

संप्र. ४५६ सहाय तस्युत्राः (सह पितुः पुत्राः) त्रिगोत्री

(त्रिगोत्री) .

तत्पूर्वाभ्यां च द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुरुः । द्यामुष्यायणौ तस्तु स्वेन पित्रा द्यामुष्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं तत्तद्गोपयन् तेन तेन योजयेत् । द्यामुष्यायणौ तस्तु गोणपितृवर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गोणपितृवर्गवर्तिनिषौक्येव । * चन्ना. १२१-१२२

व्याघ्रपादः

मातुन्मुत्ताररिणयो देशधर्मः

वृद्धहेदक्षिणे विद्वान् मातुलस्य तु वै सुताम् । उत्तरे मोद्वहेद्विप्रो ह्येव धर्मः सनातनः ॥

वृद्धशातातपः

विवाहे वज्र्यो बान्धवमकाराः

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

* सर. वक्ष्यागतार्थम् ।

(१) धप्र. ६२; प्रका. २४७; संग. १७२-१७३; कृम.

१००७ (=) वृ वै (व वै).

(२) स्मृच. ७१ पितुर्मातुः (पितृमातुः) स्मृलन्तरम्; गूर. ९ (=) पितृष्वसुः (पितृ स्वसुः) मातृष्वसुः (मातुः स्वसुः); स्मृसा. १३ (=) गूरवद; प्रमा. ४६८ स्मृलन्तरम्; प्रपा. ६७४ गूरवद; प्रपा. ३०७ पाराशर; दीक. १५३ (=) गूरवद; उत. ११० (=) गूरवद; मुक्ता. १२७ माधवीये पराशर; भाव. १७४ गूरवद; माधवीयवचनमित्युक्तम्; कृम. १००० (=).

(३) स्मृच. ७१ स्मृलन्तरम्; गूर. ९ (=) पूर्वार्धे (मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः); स्मृसा. १३ (=) गूरवद; प्रमा. ४६८ स्मृलन्तरम्; प्रपा. ६७४ पितृष्वसुः (पितृ स्वसुः) मातृष्वसुः (मातुः स्वसुः); प्रपा. ३०७ पाराशर; दीक. १५३ (=) पितृष्वसुः (मातुः स्वसुः) मातृष्वसुः (मातुः स्वसुः); उत. ११० (=) गूरवद; मुक्ता. १२७ माधवीये पराशर; भाव. १७४ माधवीयवचनमित्युक्तम्; कृम. १००० (=) बान्धवाः (बन्धव.).

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥ विवाहो नेष्यते तत्र पितुर्मातृष्वसुः वन्धुषु ॥

वुधः

सापिण्ड्यावधिः

सैवर्णा भार्यामुद्वहेदसीत्य मातृतः पितृतः पञ्चमी दशमीमन्यगोत्रजाम् ॥

आश्वलायनः

सापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचो देशभेदेन शाखाभेदेन च, मातुर्मातृष्वसुः परिणयो देशधर्मः

* सापिण्ड्यं मुनिभिः प्रोक्तं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

तत्सापिण्ड्यं विज्ञानीयात्रमर्मेवोत्तरवासिनाम् ॥ सापिण्ड्यं (?) प्राहुराचार्याः संकोच्यापि सापिण्ड्यताम् ।

ज्ञातव्यं तत्र धर्मज्ञैर्नर्मदायाश्च दक्षिणे ॥

पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ।

ग्रीणि चासीत्य मातृतः पञ्चातीत्येति वै पितुः ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीं पितृमातृतः ।

दक्षिणे तद्बहेत्कन्यां स्वसारं भातरं विना ॥

* वचनाभ्येतानि धर्मप्रवृत्तौ 'आचार्यः' इत्युपक्रम्य सगृहीतानि । प्रयोगवारिजातवत् आश्वलायनदक्षिणे नारायणमठस्य कर्तुं धर्मप्रवृत्तावपि आचार्यदेवेन आश्वलायन एव अभिज्ञेयः स्वादिति सीमावचना आश्वलायनीयत्वेनारामभिरतानि समगृह्यन्त । आश्वलायनस्मृतौ ॥ नोपलभ्यते ।

(१) प्रमा. ६७४ पितृष्वसुः (पितुः स्वसुः) मातृष्वसुः (मातुः स्वसुः), प्रपा. ३०७ पाराशर.

(२) मुक्ता. १२७ माधवीये पराशर; भाव. १७४ माधवीयवचनमित्युक्तम्. वृद्धशातातपस्यैव वचनामिति केनापि अन्यकारणेन नोक्तं, तथापि एतदर्थत्वात् विषयमानी द्वौ कोटौ वृद्धशातातपे निवेशितौ । अतः एतदर्थमपि वृद्धशातातपे निवेशितम् ।

(३) संग. ६९९.

(४) धप्र. ६१; प्रका. २४७; संग. १६९.

(५) धप्र. ६१; प्रका. २४७.

(६) धप्र. ६२; संग. १७२ उत.

मातुल्य सुतां विप्रो दक्षिणे तां समुद्देहत् ।
वर्जनीया प्रयत्नेन सैव धाजसनेयिभिः ॥

स्मृत्यन्तरम्

विस्वसन्धः, विवाहेन कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः
भ्रातृस्तु पत्नीभगिनीं तत्सुतां चैव वर्जयेत् ।
पितुस्तु पत्नीभगिनीं तत्सुतां चैव वर्जयेत् ॥
चैतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांसमज्जास्थिभिः सह ।
एकत्रमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
स्वगोत्रात् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥
ः गायत्र्या उपदेशुश्च कन्यां नैवोद्देहद्विजः ।
'गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्याऽपि नेप्यते ।
गुरुपत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते ॥

गुरोरिति । गायत्र्युपदेशकरणेऽपि चतुर्दशविधा-
न्यतमस्य चतुःपदिकलान्यतमकलाशाखस्य वाऽप्या-
पकस्य चैत्यर्थः । ततः सप्तमात् तेन गुरुणाऽपि पुरुषत्रय-
पर्यन्तमित्यन्वयः, तत्संतत्या चेति पाठान्तरं सुगमम् ।
एवं च शिष्यसंततिरपि पुरुषत्रयपर्यन्तं ग्राह्या । भ्रात्रादेः
गुणादिभ्रात्रादेः संततौ उद्गाहनिषेधो नेत्यर्थः । केचित्तु
गायत्रीदातृमातृस्य कन्या त्याग्या न तु गोवं कुलं च
'सावित्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्रोत्रे
सन्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषकृत् ॥' इति यचना-
दित्याहुः । एतत् स्वगोत्राकानविषयमिति नारायणः ।

कृम. १०२०

मार्कण्डेयपुराणम्

निर्वाण्यसापिण्ड्यवापि, ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया
मनो सपिण्डता सुगोत्रता च, आसुरादिविवाहेन
विवाहितायाश्च पित्रा

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्डसंबन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥
लेपसंबन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥
इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः सातपौरुषः ॥
वेद्वहेत् पितृमात्रोस्तु सप्तमी पञ्चमी च वा ॥
ब्रह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥

(१) स्मृच. २२३; चध्वा. ८१; पमा. ४६५; आका. ५२६ (=) विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः (पितरः परिकीर्तिताः); संम. ६८५; मुक्ता. १२९ मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ घृ. १७१ नो ह्येते (नस्त्येते); संर. ४०६ बालकृत्.

(२) स्मृच. २२३; चध्वा. ८१; पमा. ४६५ पितामहात् (प्रपितामहात्) मानस्य (मानसु); संम. ६८५ पितामहपिता-
महात् (ये इष्टप्रपितामहात्); मुक्ता. १२९ मानस्य (मानसु)
मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ घृ. १७१ मानस्य (मानसु); संर. ४०६ बालकृत्.

(३) पमा. ४६५; संम. ६८५; मुक्ता १२९ सातपौरुषः
(सप्तपुरुषः) मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ घृ. १७१; संर. ४०६.

(४) गुर. ११ सप्तमी पञ्चमी च वा (सप्तमी पञ्चमी तया);
उत्त. ११७ गुरुवत्; बौमि. ११५३ घृ. १११.

(५) अष. ११२५३ घृ. ५४२ कर्तव्या (कर्तव्याः) क्रिया
(क्रियाः) मार्कण्डेयः; स्मृच. ६९ अपवत्, मार्कण्डेयः; पमा.
४६९ ब्राह्मादिषु (ब्राह्मादिषु) : ७८० मार्कण्डेयः; साद्री. २४
अपवत्, मार्कण्डेयः; संम. ७१९, ७१८ मार्कण्डेयः; चम.
९५-९६ या तूढा (कृता या) : १०७ अपवत्, मार्कण्डेयः;
मुक्ता. १२९ अपवत्, मार्कण्डेयः; बाल. १७३ अपवत्,
मार्कण्डेयः; साम. ३ अपवत् : ९ निर्दिष्टमात्रम्.

(६) अष. ११५५३ घृ. ५४२ मार्कण्डेयः; स्मृच. ६९ मार्कण्डेयः;
पमा. ४६९ आसुरादि (गान्धर्वादि) : ७८० मार्कण्डेयः; साद्री.
२४ धर्मवित् (धर्मः) मार्कण्डेयः; संम. ७१९, ७१८ मार्कण्डेयः;
चम. ९६ आसुरादि (गान्धर्वादि) : १०७ धर्मवित् (धर्मः)

(१) धम. ६२; प्रका. ३४७; कृम. १००७ (=).

(२) मुक्ता. १२९; आन. १७४ (=) पितृगु पत्नी
(पितृगुपत्नी) उच. ; संर. ४११ (सापलमातृभगिनीं तत्सुतां
च विजर्जयेत् । पितृगुपत्नीभगिनीं तत्सुतां च विजर्जयेत् ॥).

(३) साम. ७. निरिसेऽपि एतत्सदृशं वचनं निषेधे, तत्रापि
रक्षार्थमिदं नो द्रष्टव्यः ।

(४) साद्री. ३२ देवैः (देवैः) प्रचान्ते इत्युक्तम्;
चम. ९० (=); संम. ५३; सिन्धु. १०२० (=);
कृम. १००५ (=) एतीर्षात्मात्रम्; संर. ४११ इतीर्षा
(गुरोश्च कन्यां शिष्यस्तु नोद्देह कदाचन) एतीर्षा नास्ति.

मानुः पितृगोत्रेणैतयैः । अप. १।२५३ पृ. ५४२

मत्स्यपुराणम्

निर्वापसापिण्ड्यावधिः

त्रिभिः सपिण्डीकरणे अशेषत्रितये पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपमागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात् ॥

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

अत्र चतुर्थो बृद्धप्रपितामहः स आचो येषां ते

तदाद्याः, तद्गुणसविशानो बहुमीहिः, तस्मात्तद्गुणसवि-

शानाद्मलीयस्त्वयात् । तद्गुणे हि भुतग्रहण, अग्रहणम-

तद्गुणे । तस्मात् चतुर्थ-पञ्चम-पश्चादयः पुरुषा लेप-

भागिनः । पित्राद्याः पितृ-पितामह-प्रपितामहादयः ।

एते पिण्डभागिनः । चध. ८१

अभिप्रायात्तादिकानां तु पितृणां सा शची स्वसा ।

पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शचीं सुताम् ॥

मार्कण्डेयः ; मुक्ता. १२९ मार्कण्डेयः ; जान. १७३ मार्कण्डेयः ;

साम. ७ आनुरादि (गान्धर्वादि) धर्मविद् (धर्मवत्).

(१) मत्स्य. १८१८ ; संप्र. ६८७ पूर्वार्धे (त्रिभिः सपिण्डीकरणैराशोकहतयेति वा ।).

(२) मत्स्य. १८१९ ; संप्र. ६८७ मुक्तोऽपि लेप (मुक्तो-पलेप).

(३) मत्स्य. १८१९ ; अप. १।२५१ पृ. ५०७ ; गौमि.

१४।२२ पिण्डदः सप्तमस्तेषां (सप्तमं पिण्डदस्तेषां) ; स्मृच.

३७ : ४७५ (भा.) निर्देशमात्रम् ; चध. ८० भागश्च (भागाश्च) ;

पमा. ४६५ : ५८९-५९० पिण्डदः सप्तमस्तेषां (सप्तमः पिण्डद-

स्तेषां) ; मपा. १२९ ; प्रपा. ३०६ साप्तपौरुषम् (सप्तपौरुषम्) ;

निप्र. १०४ ; उत. १०७ ; सदी. २२ ; संप्र. ६८५ ; चम.

९० ; मुक्ता. १२४ प्रपात्रव, स्मृतैरिच्छुक्तम् ; संम. ५० ;

सिन्धु. ९९३ ; विपा. ६८६ ; संकी. १७२ ; जान. १६८ (=)

प्रपात्रव ; ज्योति. १३१ मनुः ; साप्र. १ ; प्रका. ३४४ ; बाल.

१।५२ पृ. १७१ ; १।५३ पृ. १९० (पिण्डदः सप्तमः) एतावदेव,

पृ. १९१ (सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्) एतावदेव ; संग. १६८ ;

संर. ४०६ मत्तेषां (मत्तेषां) .

(४) संप्र. ७२३-७२४. मत्स्यपुराणस्य वा अन्यस्य वाऽयं श्लोक इति न निश्चेद्युं शक्यते ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्तत चतुर्दशे ।

जन्मनामसृष्टेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

विष्णुपुराणम्

पितृमातृसापिण्ड्यावधिः

पञ्चमी मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

गृहस्य उद्गृहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥

श्रीमद्भागवतम्

इतिहासे मातृपक्षिकृत्यावरिण्योदाहरणानि

वृत्तः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तथा ।

राज्ञः समेतानिर्जित्य जहारेकथो युधि ॥

यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मीं कृष्णायमानितः ।

व्यतरद्भागिनेयाय मुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥

(१) सन्दी. १० (भाष. २).

(२) विष्णु. ३।१०।२३ गृहस्य उ (गृहस्यत्) ; स्मृच.

७३ विधिना नृप (विधिनोत्तमात्) न्यायः ; गृह. ११-१२ न्याय्येन

(न्यायेन) ; स्मृमा. १४ पूर्वार्धे (मातृपक्षाच्च पञ्चमीं पितृपक्षाच्च

सप्तमीम् ।) ; पमा. ४६७ पक्षाच्च (पक्षात्) ; प्रपा. ३०७ (पञ्चमीं

मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्य उद्गृहेत् कन्यां न्यायेन

विधिना नृपः ॥ पराशरः ; मर. १८ पक्षाच्च (पक्षात्) न्याय्येन

(न्यायेन) ; उत. १०७ (सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् ।

उद्गृहेत् द्वितो मातृं न्यायेन विधिना नृपः ॥) ; १०९ पूर्ववत्

(घृ. १०७) पाठः ; पू. ; सदी. २५ न्याय्येन (न्यायेन)

न्यासः ; बीमि. १।५३ पृ. १२१ न्याय्येन (न्यायेन) ; संप्र.

७०३ (पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्य उद्गृहे-

त्कन्यां न्याय्येन विधिना नृपः ॥) ; ७०७ (सप्तमीं पितृपक्षाच्च

मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्गृहेत् द्वितो मातृं न्याय्येन विधिना

नृपः ॥) ; चम. ५३ मत्तव ; मुक्ता. १२६ पक्षाच्च (पक्षात्)

विधिना नृप (विधिनोत्तमात्) न्यासः ; संम. ५० पमात्रव ;

सिन्धु. १००२ ; विपा. ६८८ पक्षाच्च (पक्षे ॥) न्याय्येन

(न्यायेन) विष्णुपुराणे पराशरवचनमित्युक्तम् ; साम. ३ (=)

पक्षाच्च (पक्षात्) पू. ; बाल. १।५२ पृ. १९२ पक्षाच्च (पक्षे तु)

न्याय्येन (न्यायेन) ; कुम. १००० (=) पमात्रव, पू. ; सर

४०९ .

(३) भाग. १०।११।२२, २३, २५ ; संप्र. ७२३ ; संग.

१७१-१७२ .

दोहित्राग्रानिरुद्धाग्रं पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
 रोचनां वद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
 जानन्नघर्मं तं यौनं स्नेहपाशानुबन्धतः ॥
 तेजीयसां न दोषाय बह्वैः सर्वभुजो यथा ॥

लिङ्गपुराणम्

विद्वत्संन्धः

धाक्संयन्धकृतानां तु स्नेहसंयन्धभागिनाम् ।
 विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ॥
 अतो वंशा विनश्यन्ति लोके संस्कारकारकाः ॥

ब्रह्मपुराणम्

निर्वाणसापिण्डवावधिः

सर्वेषामेव घर्णानां विधेया साप्तपौरुपी ।
 सापिण्डता ततः पञ्चात्समानोदकधर्मता ॥
 ततः कालवशात्तत्र जन्मनाम्नोर्वेदने ।
 समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्राऽपि नश्यति ॥
 आत्मा पिता तरिपिता च आत्मनः प्रपितामहः ।
 तस्यापि यः पिता कश्चित्तथैव तु पितामहः ॥
 प्रपितामहसंज्ञस्य यः कश्चित्प्रपितामहः ।
 ऊर्ध्वं गणनया आद्यः सर्वेषां प्रपितामहः ॥
 पितामहो द्वितीयस्तु तृतीयस्तु पिता भवेत् ।
 सोद्वयेण समं भ्रात्रा स्याद्रात्माऽपि चतुर्थकः ॥
 सवर्णयोस्तथा पुत्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
 भ्रातुर्था षष्ठः पौत्रश्च सप्तमः प्रपौत्र इति ॥
 एषं मृतानामेतेषां संजीवंस्तु प्रपौत्रकः ॥

(१) संप्र. ७२५.

(२) सादी. ३२ (=) संयन्धभागिनाम् (संयन्धनामपि)
 गर्हा प्रसज्यते (गर्हापनुच्ये); संप्र. ७१४; ज्योति. १३२;
 बाल. १५३ वृ. १९७.

(३) संप्र. ७१४; बाल. १५३ वृ. १९७ अतो (ततो)
 लोके. (लोक).

(४) स्मृसा. ११८; सिन्धु. १००३.

(५) स्मृसा. ११८; सिन्धु. १००३ जन्मनाम्नोर्वेदने
 (विस्मृतौ नामगोत्रतः).

(६) स्मृसा. ११८.

अविमुक्तधनास्वेतेः सापिण्डाः परिकीर्तिताः ॥
 भ्रातृमित्रा ततस्त्वन्यैर्विभक्तायाः सहोदकाः ।
 विभक्तार्थाः सकुल्याश्च भ्रात्रादौ लेपभागिनः ॥
 ब्रह्मविद्वत्क्षत्रजातीनां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपूरुषम् ।
 ब्राह्मणैरपि जातानामविभक्तार्थगामिनाम् ॥
 विभक्तार्थानां तु तेषां मातुर्जातिरसंशयम् ॥
 सैपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुपी ॥
 सैपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे मिश्रजातिषु ॥
 यत्र मातुर्लज्जोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः ।
 श्रद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम् ॥

कूर्मपुराणम्

विवाहितानां भर्ता सापिण्ड्यम्

अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
 प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

मातुः पितुश्च सापिण्ड्यवावधिः विद्वत्संन्धः

सैपिण्ड्यं गोत्रशुद्धिं च शीलं सामुद्रिकाणि च ।
 जातकादिभमेले च वीक्ष्यं वाग्दानतः पुरा ॥
 भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः ।
 विवाहे व्यादिभूतत्वाच्छालाभेदोऽवगण्यते ॥

(१) स्मृसा. ११८; सिन्धु. १००३.

(२) स्मृसा. ११८.

(३) स्मृसा. ११८; बीमि. १५३ वृ. १०९ त्रिपौरुपी
 (त्रिपूरुपी).

(४) यमा. ५८९ बृहस्परायणः; संप्र. ७११; संग. १७०.

(५) सिन्धु. १०१२.

(६) डव. १०८; सादी. २३ (सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्)
 पतावदेव, स्थूलतरुम्; सिन्धु. १०१४ पितामहः (प्रजा-
 पतिः); सांप्र. ७ : ९, १० स्त्रीयः पादः.

(७) ज्योति. १३१; संग. १६७ शीलं सा (शीलसा)
 ज्योतिर्निबन्धे श्लुक्तम्.

(८) मिता. १५३.

अस्या मातुस्तु यत्पित्र्यं मातृकं वा यदा भवेत् ।
उभयं तद्धि कन्याया मातृतः परिकीर्तितम् ।
यैस्यापि पितुः पितृयं मातृकं वा यदा भवेत् ।
उभयं तद्वैस्यापि पितृतः परिकीर्तितम् ॥
अस्याः पितृणां, तुरप्यथ, तेन वरस्यापि मातुः साक्षा-
त्परम्परासाधारणभूतायाः यत् पितृयं पितृसंबन्धि कुलं
मातृकं वा मातृसंबन्धि कुलं वा यदा भवेत्तदुभयं
तयोर्मातृतः मातृसंबन्धि मातृपक्षे इति यावदिति प्रथम-
श्लोकार्थः । वरस्यापीत्यपिना कन्याया अपि । एवं च
वरस्य कन्याया अपि पितुर्जनकस्य साक्षात्परम्परासाधारणस्य
पितृयं मातृकं वा यदा भवेत् तयोस्तदुभयमपि पितृतः
पितृसंबन्धि पितृपक्षे इति यावदिति द्वितीयश्लोकार्थः ।

बाल. १।५३ घृ. १९४

पैश्रमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।
उभयोः पितृतश्चापि पष्टः पष्टी समुद्बहेत् ॥
पितृव्यभार्याभगिनी च तत्सुतां
सापलमातुर्भगिनी च तत्सुताम् ।
नैवोद्बहेत्तां यदि चैवमादा-
षाण्डालयोर्नेरपि कारणं भवेत् ॥

चतुर्विंशतितमम्

पितामातृसापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन, देशपरमैकुल्यभे-
दप्रमाणम्, मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः

पैश्रमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ।
दशभिः पुरुषैः क्वाताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥

(१) साद्री. २२ मातुल (मातृश्व) ; बाल. १।५३ घृ. १९४.
(२) साद्री. २२ उत्तरार्धे (पितृयमेतद्वरस्वीतु उभये
पितृतः स्मृतम्) ; बाल. १।५३ घृ. १९४.
(३) साद्री. २८ ; ज्योति. १३२ पितृतश्चापि (मातृ-
श्वी) स्मृतिचन्द्रिकायां निर्णयवचनमित्युक्तम्.
(४) धर्म. ६२ ; संग. १७४ धर्मप्रवृत्ति इत्युक्तम्.
(५) संग. ७०४ पूर्वार्धे (मातुः पञ्चमी चैव सप्तमी
पितृतस्तथा ।) ॥ ७०८ उक्त. ; धर्म. ९३ क्वातात् (क्वाता) ;
सिन्धु. १००४ ; संको. १७३ उक्त. ; साम. ५ उक्त. ; प्रका.
३४४ उक्त., संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम् ; बाल. १।५३
घृ. १९६ उक्त. ; संग. १६९ उक्त. ; कृम. ९९९ (=) पू. -
२०१३ (=) उक्त. ; संर. ४१० उक्त.

दशमिरिति । ' कुलमे परीक्षेत ' इति कुलस्यैव
गौरवात्तदनुसारेण सापिण्ड्यसंबन्धोचः, न. तु तद्विधोऽधम-
कुलकन्यास्वीकार इत्याशयः । कृम. १००४

उद्बहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ॥
सप्तमीं च तथा पष्टी पञ्चमीं च तथैव च ।
एवमुद्बहेत्येकन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
तृतीयां या चतुर्थीं या पक्षयोर्हमयोरपि ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥
यैस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्बहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्वाद्वादाद्यैतत् प्रतीयते ॥

(१) साद्री. २७ : ६० स्मृतिः ; संग. ७०८ ; धर्म. ९३
पक्षे त्वयं (पक्षेऽधमय) ; सिन्धु. १००४ चतुर्थः ; संको. १७३ ;
साम. ५ चतुर्थः ; प्रका. ३४४ संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम् ;
संग. १६९ ; कृम. १०१३ प्रथमः पादः ; संर. ४१० पितृपक्षे
(पितुः पक्षे) ; संदी. ८ (भाग. २) चतुर्थः.

(२) साद्री. २७ : २८ निर्देशमात्रम् ; संग. ७०८ ; धर्म.
९३-९४ ; सिन्धु. १००४ ; संको. १७३ ; साम. ५ ; प्रका.
३४४ संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम् ; संग. १६९ पूर्वार्धे
(सप्तमी च तथा पष्टी पञ्चमी च तथैव च) ; संर. ४१०,
संदी. ८ (भाग. २).

(३) स्मृच. ७१ ; प्रपा. ३०८ ; साद्री. २७ : २८ निर्देश-
मात्रम् ; संग. ७०४, ७०८, ७१२ : ७१२ उत्तरार्धे (विवाह-
वेदिति प्राहुः पाराशर्योऽङ्गिरयोः) ; धर्म. ९४ ; मुक्ता. ११० ;
सिन्धु. १००४ ; संको. १७३ ; मान. १७१ ; ज्योति. १३२
स्मृतिचन्द्रिकायां निर्णयवचनमित्युक्तम् ; साम. ५ : ११ निर्देश-
मात्रम् ; प्रका. ३४४ ; बाल. १।५३ ॥ १९६ ; संग. १६९
उत्तरार्धे (उद्बहेत्सप्तमादूर्ध्वं इति वैधिवृत्तिरिति) ; संर.
४१० ; संदी. ८ (भाग. २) पाराशर्योऽङ्गिरा यमः (पाराशर्यो
यमोऽङ्गिराः).

(४) संग. ७०८ ; धर्म. ९४ ; संको. १७३ ; साम.
५, ७ ; प्रका. ३४५ ; संग. १६९-१७० स्मृतिचन्द्रिकाया-
मित्युक्तम् ; कृम. ८९७ (=) पू. ; संर. ४१०.

(५) संग. ७०८ ; ७०९ निर्देशमात्रम् ; धर्म. ९४ प्रतीयते
(प्रतीयते) ; सिन्धु. १००४ चतुर्थः ; विपा. ६९४ चोद्बहेत्

आरभ्य कूटात्पुरुषात् पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।
चतुर्थी पञ्चमीं चैव चतुर्थः पष्ठ उद्गहेत् ॥

पट्विंशन्मतम्

मातुलदिकन्यापरिणयानुमतिः

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

संग्रहः (संग्रहकारः)

पितृमातृसापिण्डयावधिः, मातुलकन्यापरिणयानुमतिः

स्त्रीसंततिस्तथा पुंसामविषाद्ये उभे मते ।
स्त्रीपुंसोस्तु विवाहः स्यात्पञ्चमात् सप्तमात्परम् ॥
वैध्या घरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

यतः संतानमेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् ।
तमारभ्य वैध्याः घरस्य वा तातः पिता सप्तमो यदि
(बौद्धदेव) दोषं चमयत्; संकी. १७३; साम. ५:६, ७ निर्देश-
मात्रम्; प्रका. ३४५; संदी. ७८ (भागः २) .

(१) संम. ७०४, ७०८—७०९.

(२) प्रपा. ३०८; संम. ७०४—७०५: ७१२ विवाहयेत्
(उद्गहयेत्) : ७१८ पू., चतुर्विंशतिमो इत्युक्तम्; चम. ९४;
मुक्ता. १३०; संम. ५०; विपा. ६९३ पूर्वाभि (तृतीयां
पितृतः कन्यां तृतीयां मातृतस्तथा) ; संकी. १७३; ज्ञान.
१७१; प्रका. ३४५; संग. १७१ विवाहयेत् (उद्गहयेत्) ;
संर. ४०९.

(३) स्मृच. ७२; मुक्ता. १२० पुंसांविवाद्ये (पुंसां न
विवाद्ये) विवाहः (विवाद्या) चन्द्रिकायामित्युक्तम्; बाल.
१।५३ घ. १९९ स्त्रीपुंसोर्द्व (स्त्रीपुंसयोः) काषिकामते इत्युक्तम्.

(४) गमा. ९७ (=) ; प्रर. ९७ (=) ; सादी. २६ (=) ; चम. ९१ (=) ; संम. ५० (=) ; सिन्धु. ९९८ (=) ; विपा. ६८९ तत्सापिण्ड्यं निवर्तते (सापिण्ड्यं तन्निवर्तते) स्मरणम्; संकी. १७३ तत्सापिण्ड्यं निवर्तते (सापिण्ड्यं विनिवर्तते) शास्त्रान्तरमित्युक्तम्; ज्योति. १२१ (=) ; साम. २ संकीवत् : ४ चतुर्थेः पादः; प्रका. ३४४ (=) ; बाल. १।५३ घ. १९० संकीवत्; संग. १६९ चैत् (च) प्रयोगरत्ने इत्युक्तम्; संर. ४०८ सर्वं संकीवत्; संदी. १४ (भागः २) .

भवेत्, तयोर्वधूवरयोः यदि कूटस्थात् पञ्चमी माता
भवेत्, तदा सापिण्ड्यं निवृत्तं भवतीति । निर्गलितार्थस्तु
पितृद्वारकसापिण्ड्यविचारे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः ।
मातृद्वारकसापिण्ड्यविचारे तु पञ्चमादूर्ध्वमिति ।

संर. ४०८:

मातुलस्य सुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः ॥

विश्वरूपाचार्यः

शरीरावयवान्वयसापिण्डयावधिः, निर्वाप्यसापिण्डयावधिश्च
निपेक्षाजायते जन्तुः सप्तकञ्चुकसंयुतः ।
चत्वारो मातृजा होयास्तयोऽस्थ्यादि तु पैतृजाः ॥
दैवमुक्तप्रकारेण पितृवन्धुषु सप्तमात् ।
ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मातृवन्धुतः ॥
संतानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च ।
तमादाय गणेद्दीमान् वरं यावच्च कन्यकाम् ॥

अत्र उदाहरणं यथा— १ कूटस्थः मूलपुरुषः देव-
दत्तः, २ तत्पुत्रः ब्रह्मदत्तः, ३ तत्पुत्रः विष्णुदत्तः, ४
तत्पुत्रः शिवदत्तः, ५ तत्पुत्रः मित्रदत्तः, ६ तत्पुत्रः हर-
दत्तः, ७ तत्पुत्रः यक्षदत्तः, ८ तत्पुत्रः भीमदत्तः अष्टमः
इति पितृद्वारकं सापिण्ड्यं वरविषये ।

१ मूलपुरुषः देवदत्त एव, २ तत्पुत्रः मातृदत्तः, ३
तत्पुत्रः ब्रह्मदत्तः, ४ तत्पुत्रः भानुदत्तः, ५ तत्कन्या
भीमदेवी, ६ तत्कन्या भीमदत्तमाता इति मातृद्वारकसापिण्ड्यं
वधूविषये ।

(१) सादी. २९ .

(२) सादी. १४ वन्तुः (वन्तः) उक्तार्थे (जन्तवो

मातृका होयास्तयोऽस्थ्याद्याश्च पैतृकाः) ; बाल. १।५३ घ. १९५.

(३) उक्त. ११६ विश्वरूपसमुच्चये इत्युक्तम्; सिन्धु. ९९९
विश्वरूपनिबन्धे इत्युक्तम्; संर. ४०८ पितृवन्धुषु सप्तमात् (सप्त-
मात् पितृवन्धुषु) मातृवन्धुतः (मातृतस्तथा) विश्वरूपनिबन्धे
इत्युक्तम्.

(४) उक्त. ११६ विश्वरूपसमुच्चये इत्युक्तम्; धर्म. ६१ यत्र
च (यत्र) शंकराचार्यः इत्युक्तम्; सिन्धु. ९९९ विश्वरूप-
निबन्धे इत्युक्तम्; ज्योति. १३१—१३२ (=) संतानो
(संतान) गणे (गणये) ; बाल. १।५३ घ. १९२ (=)
संतानो (संतानं) यत्र च (यत्र तु) ; संर. ४०८ तमादाय
गणेद्दीमान् (तमादायैव गणयेत्) विश्वरूपनिबन्धे इत्युक्तम्.

अत्र अष्टमः श्रीदत्तः पट्नी औदत्तभक्ता उद्धेत् ।
मूलपुरुषमारभ्य मध्ये कन्यासंततावपि एवमेव ।
वैपरीत्येऽप्येवम् । सं० ४०८

कूटस्थमारभ्य पितृश्च मातु-
र्विवाहसापिण्ड्यमतः परस्तात् ।
पष्टेऽष्टमे वाऽपि भवेद्विवाहो
निर्वाप्यसापिण्ड्यमिह प्रशस्तम् ॥
स्यात्सप्तमे वाऽप्यथ पञ्चमे वा
यद्वोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥

स्मृतिसारे

पितामातृसापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचविचारः

चतुर्थः पञ्चमीं कन्यां पञ्चमीं पष्ट उद्धेत् ।
चतुर्थीमुद्धेत्कन्यां पञ्चमीं न तु पञ्चमीम् ॥
पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोद्धेदिति यत्श्रुतम् ।
पितृपक्षे निषेधोऽयं मातृपक्षे न तद्भवेत् ॥

स्मृतिरत्ने

मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मः

अत्रब्रह्मचारिदारायैः सार्धं भोजनकर्म च ।
मातुलादिमुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः ।
इत्येते दाक्षिणात्यानामविगीता उदाहृताः ॥

कापिकामतम्

पितामातृसापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचविचारः

स्त्रीसंततस्त्रिधा पुंसामविवाहे उभे मते ।
स्त्रीपुंसयोर्विवाहः स्यात्पञ्चमात्सप्तमात्परम् ॥
पञ्चमात्सप्तमात्पूर्वं कन्यामुद्धते द्विजः ।
श्रुतल्पः स विज्ञेय इति विष्ण्वादिशासनम् ॥
सप्तमीं पञ्चमीं पट्नीं चतुर्थीं पितृमातृतः ।
उद्धेत्सर्वथाऽलाभे इति कैश्रिस्मरीरितम् ॥

(१) विषा. ६१७ विश्वामित्रव्ये शत्रुकम् ।

(२) मुक्ता. १३० ; भाव. ३१६ (=) उच ।

(३) मुक्ता. १३० ।

(४) मुक्ता. १३० मुतायाश्च (मुतायां च) ; आन. १०१

द्वितीयावधिः ।

(५) बाल. १५३ घृ. १९६ ।

चं. को. ६६

याज्ञवल्कीयवचसा समानार्थमिदं वचः ।
असीत्य पञ्चमीं मातुः पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
इति ब्रुवद्भिर्धर्मज्ञैरादरात् निराकृतम् ॥

संस्कारनृसिंहे

विरुद्धसंनयः

भार्यासमुत्तां तथैव भगिनीं मातुः सपत्न्यास्तथा
तत्पुत्रीं च पितृव्यदारभगिनीं तत्पुत्रिकां नोद्धेत् ।
मातृप्यसृसपत्नपुत्रकुमुता ज्येष्ठस्य भार्यास्तथा
नोद्धास्याऽथ सपत्नमातृविपये त्रैपूरुपं नोद्धेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम्

सापिण्ड्यसंकोचनिषेधः

मूलगोत्रादन्यगोत्रामुद्धेदष्टमेऽष्टमीम् ।
अन्यगोत्रादन्यगोत्रां पष्टः पट्नीं सनुद्धेत् ॥
पञ्चमात्सप्तमात्पूर्वं कन्यकामुद्धेदधि ।
स्वसारं मातरं चापि द्विजः स्याद्गुरुतल्पगः ॥

स्मृत्यर्णवे

सापिण्ड्यसंकोचावतुमतिः

कन्या चतुर्थीं च यरश्च पञ्चमीं
यरश्चतुर्थीं न तु पञ्चमीं पहेत् ।
पित्र्ये यद्वेत्पञ्चमपष्टयोर्था
कन्या तृतीयाऽपि तथा चतुर्थीं ॥

धर्मप्रदीपे

सापिण्ड्यसंकोचनिषेधः

असपिण्डां च पितुनः सप्तमात् पुरुषात्परम् ।
मातृतः पञ्चमादूर्ध्वमसमानार्थगोत्रजाम् ॥

(१) संग. १७४-१७५ ।

(२) घट्ट. ६१ याज्ञवल्क्यः ; साद्री. २८ वज्रिकायामित्यु-
क्तम् ; ज्योति. १३२ रश्मिचन्द्रिकायां निर्गववचनमित्युक्तम् ;
संग. १६९ दन्यगोत्रां (दन्यगोत्रात्) स्मृतिचन्द्रिकायामित्युक्तम् ।

(३) घट्ट. ६१ याज्ञवल्क्यः (१) ।

(४) विषा. ६१७ ; संद. ४०९ ।

(५) घट्ट. ६१ पूर्वार्धे (असपिण्डां च यरयेद पितृ-
सप्तमात् परम् ।) ईश्वराचार्यः इत्युक्तम् ; ज्योति. १३२ ; बाल.
१५३ घृ. १९४ यरय (यरयम्) ।

प्रवरनिर्णये

सापिण्ड्यवर्ज्यता

अतिप्रयत्नात्सापिण्ड्यं संशोध्य पापमीरुभिः ॥

रामवाजपेयी

सापिण्ड्यस्य सविस्तरे विचारः

उद्बोद्धुः पितरौ पितुश्च पितरौ

तज्जन्मकृदम्पति-

द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततो-

ऽप्यस्य क्रमात्पोडश ।

यंशारम्भकदम्पतिप्रमिति-

रित्यासप्तकक्षं रदाः

एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले

त्वाप्तकक्षं ब्रुवे ॥

यैद्यप्येकस्य बह्व्योऽपि सुताः स्युस्तदपीह तु ।

संबन्धसान्ध्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम् ॥

एकस्मान्मिथुनात् सुतोऽथ दुहिता

द्वन्द्वद्वयं तद्वद्व्यात्

तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततो-

ऽतः पोडशातो रदाः ।

यावत्सप्तमकक्षमभिप्रातवः

कन्या इहैकान्वये

ता दन्तैर्गुणिता रसैकखटशो

यंशे सपिण्डाः पितुः ॥

(१) सादी. १५.

(२) प्र. १७ (=) इमति (इमती) मष्ट च ततो (मष्टक्रमतो) पोडश (पोडशम्) ; चम. ११ (=) इदम्पति (इदम्पती) मष्ट च ततो (मष्टक्रमतो) प्रमिति (प्रमृति) कक्षं (कक्ष्यं) रदाः (रदा) ; सिन्धु. १०२५ ; संको. १७८ (=) इदम्पति (इदम्पती) मष्ट च ततो (मष्टक्रमतो) दम्पतिप्र (दम्पतीप्र) पक्षं (कक्ष्यं) ; संव. १४२.

(३) प्र. १७ (=) ; चम. ११ (=) ; सिन्धु. १०२५. बह्वोऽपि (बहवः) ; संको. १७८ (=) ; संव. १४२.

(४) प्र. १७-१८ (=) ; चम. ११ (=) ; सिन्धु. १०२५ ; संको. १७८ (=) ; संव. १४२.

मातुर्जन्मददम्पती च मिथुन-

द्वन्द्वं तयोः सागराः

तस्याः पञ्चमकक्षमश्नमिति-

रित्येकान्वयः पुंसुते ।

द्वन्द्वाद्वन्द्वयुगं ततोऽन्य इतो-

ऽष्टौ पञ्चकक्षं शर-

क्षोण्यः सप्तगुणाः शराश्रविधवो

-मातुः सपिण्डाः कुले ॥

कुलद्वयस्य कन्यका युता मिथः सपिण्डकाः ।

हिमांशुदृग्धरादशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥

(१) यथा वरस्य वा मुख्यपितृद्वारकसापिण्ड्यं तु कूटस्थमारम्य सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते, तयोरेव मुख्यमातृद्वारकं तु तमारम्यैव पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते इति सिद्धम् । ततश्च मुख्यकल्पेन कुलद्वयवर्जनीयकन्यानामभिप्रातवोक्तोक्तसंख्योपपत्ता भवति । यथाऽऽहुः- उद्बोद्धुः पितरौ... विवाहकर्मवर्जिताः । अत्र प्रथमश्लोके वरस्य पितृपक्षे सापिण्ड्येन अविवाहकन्यानां संख्या दर्शयितुं प्रत्येकं एककन्यायाः पितरौ एकं द्वन्द्वमित्येवमङ्गीकृत्य आसप्तकक्षं द्वन्द्वानां संख्यामुक्त्वा पितृपक्षे एकैकद्वन्द्वकुले तावत् कन्यानां संख्योक्तिप्रतिज्ञां क्रियते । तथा हि- वरः प्रथमः, द्वितीयस्थानस्थितं वरवितरौ द्वन्द्वम् १, तृतीयस्थाने पितुः पितरौ द्वन्द्वम् १, चतुर्थस्थाने तयोः प्रत्येकं जनके द्वन्द्वे २, पञ्चमस्थाने तद्वन्द्वद्वयपटकपुंन्रपत्नीद्वय-योर्जनकद्वन्द्वानि ४, षष्ठस्थाने तद्वद्वयपटकपुंन्रपत्नीद्वय-जनकानि द्वन्द्वानि ८, सप्तमस्थाने तद्वद्वयपटकपुंन्रपत्नीद्वय-जनकानि द्वन्द्वानि १६, अतोऽपि इति तसिः पद्यपर्यं । तन्मन्त्रविरचितसमाख्यतर्गतजन्मकूटपदस्य तस्येत्यादिपद्य-न्तेषु निष्कृत्य प्रत्येकमन्वयः । ततश्च तस्य जन्मकृद्वन्द्वानां चतुष्कमित्येवं वाक्यार्थ उल्लेखः । इत्यासप्तकक्ष-मित्यस्य मध्यमगिन्यायेन अन्वयः । दम्पतिशब्देन

(१) प्र. १८ (=) कक्ष (कक्ष्यं) कक्षं (कक्ष्यं) ; चम. ११ (=) प्रवत् ; सिन्धु. १०२६ ; संको. १७८ (=) प्रवत् ; संव. १४२.

(२) प्र. १८ (=) ; चम. १२ (=) ; सिन्धु. १०२६ ; संको. १७८ (=) ; संव. १४२.

द्वन्द्वमुच्यते । रदशब्देन द्वाविंशत्संख्या उच्यते । ततश्च इति प्रमितिः सिद्धा । तथा च अपेक्षाबुद्ध्या उक्तसंख्या सिद्धा इत्याशयः । ननु नोक्तद्वन्द्वसंख्या नापि, वक्ष्यमाणा कन्यासंख्याऽपि संभवति, द्वन्द्वद्वय-पटकयोः स्त्रियोरैकद्वन्द्वजन्यत्वसंभवात्, एकस्मात् द्वन्द्वात् अनेककन्यानामपि संभवात्, अत उक्तम्— यद्यपीति । एकस्य द्वन्द्वस्य । स्युः, इत्यन्तेन शाङ्खाद्व्यानुवादः । इह द्वन्द्वसंख्यायाम् । तुशब्दः तद्विषयप्रथमशङ्कानिवृत्त्यर्थः । साम्यादित्यनन्तर एकस्मादिति सामर्थ्यलभ्यम् । ततश्च गणनासौकर्याय जन्यकन्याभेदेन जनकद्वन्द्वे मेदमारोप्य जनकद्वन्द्वैक्येन च जन्यासु अभेदमारोप्य संख्याद्वयोप-पत्तिरित्याशयः । उक्तद्वाविंशद्द्वन्द्वानां मध्ये एकद्वन्द्वकुले उद्बोद्धुः सपिण्डकन्यानां त्रिपष्टिरूपमभान्तरसंख्या ताव-दाह— एकस्मादिति । प्रथममेकं मिथुनं, ततः पुनः कन्या चेति द्वन्द्वं द्वितीये स्थाने, ततः प्रत्येकं ताम्यां कयाचित् केनचिमिथुनभावं गताभ्यां पुनः कन्या चेति द्वन्द्वद्वयं तृतीये, ततो द्वन्द्वद्वयात् त्रयैव रीत्या द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततश्चतुष्टयात्तैव रीत्या द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, ततोऽष्टकात्तेनैव प्रकारेण षोडश द्वन्द्वानि पठे, तेभ्यः षोडशेभ्यः अनेनैव प्रकारेण द्वाविंशत् द्वन्द्वानि सप्तमे स्थाने इति द्वितीय-स्थानप्रभृतिषष्ठपर्यन्तं एकविंशद्द्वन्द्वान्तर्गता एकविंशत्कन्याः सप्तमस्थानगतद्वाविंशद्द्वन्द्वान्तर्गताभिस्तावतीभिः कन्याभिः त्रिपष्टिः संपद्यते (१ न्ते) । इयं संख्या अग्निकृतव इति पदेनाभिधीयते । अमयः त्रयः, ऋतवः पद । गणकरीत्या प्रातिलोम्येनाङ्कप्रक्षेपे तत्संपत्तेः पूर्वोक्तद्वा-विंशद्द्वन्द्वेषु प्रत्येकं त्रिपष्टयङ्गीकारेण पितृवंशे षोडशभि-रधिका द्विसहस्री कन्यानां संपद्यते । इयं संख्या रत्नैक-जड्या इति पदेनाभिधीयते, रत्नाः वज्रं, खं शूलं, टण्डी द्वे, उक्तरीत्या २०१६ ईदशाङ्कसिद्धेः ।

वरस्य मातुवरो उक्तरीत्यैव आरम्भकद्वन्द्वसंख्योप-न्यासपूर्वकं कन्यानां पञ्चोत्तरशतसंख्या बहुमाह— मातु-रिति । अत्रापि वरः प्रथमे स्थाने, तस्य पितरौ द्वितीये, मातुः पितरौ तृतीये द्वन्द्वमेकं, तयोः प्रत्येकं जनकद्वन्द्व-द्वयं चतुर्थे, तदष्टकं (८ टि) शाना चतसृणा व्यक्तीनां प्रत्येकं जनकद्वन्द्वचतुष्टयं पञ्चमे, एतेषां सप्तद्वन्द्वानां मध्ये

एकैकान्वये पञ्चदशं सपिण्डाः कन्या भवन्ति । यत्किंचिदेकं द्वन्द्वं कूटस्थं प्रथमे स्थाने, ततः पुत्रो दुहिता चेति द्वन्द्वं द्वितीये, प्रत्येकं ताम्यां जातं द्वन्द्वगुणं तृतीये, ततः पूर्वोक्त-रीत्या द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततस्तत्रैव रीत्या द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, एवं पञ्चदशद्वन्द्वप्रविष्टाः पञ्चदश कन्याः संपद्यन्ते । इयं संख्या शरक्षोण्य इति पदेनाभिधीयते, शराः पञ्च, क्षोणी-एका इति । उक्तसप्तद्वन्द्वेषु प्रत्येकं पञ्चदश-संख्याङ्गीकारे च पञ्चोत्तरशतसंख्यासंपत्तिः । तां च शराभ्रविषय इत्यभिधीयते, शराः पञ्च, अभ्रं शूल्यं, विषुः एक इति । कुलेतिपञ्चमश्लोके पूर्वोक्तपितृवंश-गतायाः षोडशाधिकद्विसहस्रसंख्यायाः मातृवंशगतया पञ्चोत्तरशतसंख्यायां मेलनेन महासंख्या एकविंशति-सहितशताधिकद्विसहस्रीरूपा उच्यते — हिमाशुदग्धरादृश इति । हिमाशुः एका, दृगौ द्वे, धरा एका, दृगौ द्वे । उक्तरीत्या २१२१ ईदशाङ्कसिद्धेः । ततश्च एतावत्याः कन्याः कुलद्वयगता मुख्यकत्वेन विवाहकर्मणि वर्जनीया इत्यर्थः ।

● संकी. १७८—१७९

शाकलकारिकाः

मातुनः पितृश्च सापिण्ड्यविधिः, सापिण्ड्यमनोवातु-

मनिः देशधर्मः, विरहमन्वयः

ऊर्ध्वं चैवोक्तसापिण्ड्यवादसमानार्पणोन्नयाम् ।
कन्यां समुद्बुद्देन्द्रिप्रः सर्वदेशेष्वप्ययं विधिः ॥
संतानं भिद्यते यस्मात्पूर्वजादुभयप्रतः ।
गणयेत्तं समारभ्य वरं यापय कन्यकाम् ॥
वध्या वरस्य वा तातः कूटस्थात्सप्तमो भवेत् ।
सापिण्ड्यस्य निवृत्तिः स्यान्माता वा पञ्चमी यदि ॥
सप्तमात् पञ्चमाद्यवोन्दक्षिणा विवहन्ति ये ।
स्वसारं मातरं हित्वा पुत्रं चैत्याह गोलकः ॥ (१)
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चयोरुभयोरपि ।
दक्षिणे तूद्बुद्देत् कन्यां संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥
पुत्री माता स्वसा चेत्स्याच्चतुर्थी वाऽथ पञ्चमी ।
न विवाहा स्तुषा शस्ता भार्यका वा पितृप्यसा ॥

● यय. संज्ञानावयम् । ययपि यमव्याख्यानं पूर्वकारिकं,

तथापि निवृत्तत्वात् संकोच्याख्यायमत्र संगृहीतम् ।

(११) १२-८७ घ. १-१०

कन्या चेदुक्तसापिण्डया मातृसंज्ञा भवेद्यदि ।
 स्वसृसंज्ञाऽथवा पुत्री न विवाह्या द्विजन्मभिः ॥
 धात्री पुत्री स्वसा चैता हित्वा शस्तास्तथाऽपराः ।
 द्विजानां विधिरेप स्यात् संभोगे दारकर्मणि ॥
 स्नुषां पेतृष्वसृकाख्यां विवाहे पञ्चमीमपि ।
 नोद्वहेद्भगिनीं धात्रीं भोक्षेत्पतितो भवेत् ॥
 धात्रीं पुत्रीं स्वसारं च नैव तां वरयेद्द्विजः ।
 केचिदाहुः कचिद्देशे पुत्रिकायुद्वहेदिति ॥
 शस्ता स्मादायसंयन्त्रे स्नुषा भार्या पितृष्वसा ।
 न प्रशस्ता द्विजोद्वहे स्वसा माता च पुत्रिका ॥
 स्वसारं मातरं चैव नोद्वहेत् पुत्रिकामपि ।
 मोहादुद्वहेत् विप्रः संभोगे तां परित्यजेत् ॥
 चतुर्थीमुद्वहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमीं च वा ।
 यहेत् संयन्त्रिणीं पट्टीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥
 भवेतां पूर्वजात् पुत्रौ तयोरपि च संततिः ।
 पञ्चमः पञ्चमी कन्यां न तत्र वरयेद्द्विजः ॥
 कन्ये द्वे पूर्वजात् स्यातां संततिः स्यात्तयोरपि ।
 पञ्चमः पञ्चमी तत्र वरः कन्यां समुद्वहेत् ॥

(१) शाका. ८८ पृ. १० ; धप्र. ६९ चेदुक्तसापिण्ड्या
 (यस्य सापिण्ड्ये) न विवाह्या द्विजन्मभिः (नैव तां वरयेदुपः) .

(२) शाका. ८९-९० पृ. १० .

(३) शाका. ९१ पृ. १० ; धप्र. ६२ .

(४) शाका. ९२-९३ पृ. १० .

(५) शाका. ९४ पृ. १० चतुर्थः पञ्चमी च वा (चतुर्थी
 पञ्चमेव तु) वदेत् (शस्ता) ; संर. ४०९ .

(६) शाका. ९५ पृ. १० ; धप्र. ६२ ; संर. ४०९ .

(७) शाका. ९६ पृ. १० ; धप्र. ६२ पूर्वजात् (पूर्वजे) ;
 संर. ४०९ .

कन्यापुत्रौ तु संभूतौ पूर्वजात् संततित्तयोः ।
 यदि स्याद्वरयेत्तत्र पञ्चमः पञ्चमीमपि ॥
 माता पुत्री स्वसा त्याज्या सापिण्ड्ये भिन्नगोत्रजे ।
 सप्तमात्पञ्चमादर्वांगूर्ध्वं शस्ता स्मृता युधैः ॥
 विज्ञेयः सप्तमादर्वाङ्निपेधोऽयं च पञ्चमात् ।
 ग्राह्याग्राह्या तदूर्ध्वं तु नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥

रेणुकारिकाः

मातापितृसापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचविचारः

द्वयोः कुमारीवरयोर्मिथोऽथ

व्यङ्गाधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ।

लजेत्समानप्रवरं सगोत्रां

मातुः सपिण्डामचिकित्सरोगाम् ॥

स्त्रीसंततित्तथा पुंसामविवाहे वभे गते ।

स्त्रीपुंसोस्तु विवाहः स्यात्सप्तमात्पञ्चमात्परम् ॥

पञ्चमात्सप्तमाद्वीनां कन्यामुद्वहेत् द्विजः ।

गुरुत्वमी स विज्ञेय इति विष्ण्वादिशासनम् ॥

सप्तमी पञ्चमी पट्टी चतुर्थी पितृमातुः ।

उद्वहेत्सर्वथाऽल्लभे इति कैश्चित्समीरितम् ॥

याज्ञवल्कीयवचसा समानार्थमिदं वचः ।

अतीत्य पञ्चमीं मातुः पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ॥

इति ब्रुवद्भिर्धर्महोरादरात् निराकृतम् ॥

(१) शाका. ९७ पृ. १० तु (च) ; धप्र. ६२ तु (च) ;
 संर. ४०९ .

(२) शाका. ९८-९९ पृ. ११ .

(३) देका. ७, १३-१८ पृ. ४९, ५० . वात्सन्मीप्रत्ये
 (१५३) ' स्त्रीसंततित्तथा पुंसाम् ' श्लाघः स्वेकाः कापिकामनम्
 श्लुता संयुग्मिनाः ।

*कन्यापरीक्षा

बौधायनगृह्यशेषमूत्रम्

कन्याया विवाहे बर्ज्यं अवस्थाः

सुप्तां रुदतीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥

कन्याया बर्ज्यानि लक्षणानि

दंष्ट्रां गुप्तां द्योतामृषभां विनतां शरभां विकटां
मुण्डां मण्डूपिकां सांकारिकां रातां पालीं मित्रां
रघुज्जां वर्षिकारी च बर्जयेत् ॥

कन्याया बर्ज्यानि नामानि

नैश्चत्रनामा नदीनामा घृक्षनामाः पर्यतनामाः
प्रेष्यनामाः पक्षिनामाः पिशाचनामाश्च गहिताः ।
सर्षाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छिन्नान्युपनिधाय
ह्युपुरुषपृथगेति । नानावीजानि संस्तृणानि वेद्याः
पांसून् क्षेत्राहोष्टे शठच्छमसानष्टोष्टमिति । पूर्वपा-
मुपस्पर्शने ययालिङ्गमृद्धिः । उत्तमं परिचक्षते ॥

कन्याया विवादानुक्तानि लक्षणानि

धेन्धुशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपपद्यते ॥

● वधूवरपरीक्षाकरणे निबन्धकरीः कानिचित्तामुद्रिकल्ल-
णानि यद्यपि सैगृहीतानि, तथापि 'अरोगीगम्' इत्यादावानुर्वेद-
शास्त्रस्यैव 'ल्यगमवन्नाम्' इत्यत्र स्वतन्त्रस्य ग्रुविरुपस्य सागु-
द्रिकस्यान्यत्र संमहः संस्कारलक्ष्येऽनुविध इति मत्स्याश्रमाभि-
स उच्येतिः ।

- (१) बौगृते. २।३।२ .
- (२) बौगृते. २।३।४ .
- (३) बौगृते. २।३।५ ; संर. ५०९ (नमुननामानदीनामा-
शुभनामापर्वनामादेश्वननामापञ्जिनामापिशाचनामा गहिताः ।)
- (४) सर्षाश्च परिवर्जयेत् .
- (५) बौगृते. २।३।६ .
- (६) बौगृते. २।३।७ ; संर. ५०८ आरत्तमरीषावर्ज्यै .

कन्यायाः पुष्पवन्धनम्

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नितरदात्रियेते-
त्येके ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवादानुक्तानि लक्षणानि

युद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपपद्यते ॥

(१) अथ कन्यानुगमाह- मुदीति । युद्धिः
व्याख्यात । रूपमिति, रोचते यद्रूपम् । तत्र हि मनो रमते ।
तैः लक्षणैः संपन्ना लक्षणसंपन्ना । तामुपपद्यते । तत्र तु
लक्षणवद्गुण्यात् तस्य शास्त्रस्य दुरयगाहत्वात् तेन आचार्य
उद्देशेन स्वयमेव लक्षणोपायं शास्ति । देमा.

(२) लक्षणानि शुभसूचकविधानि । गृक. ११
(३) युद्धिरूपशीललक्षणेर्मुक्तां रोगकर्मां कन्या-
मुपपद्यते स्त्रीकृपात् । यत्र स्वमनो रमते तद्रूपम् ।

गानावृ.

(४) लक्षणानि सामुद्रिकादिप्रविधानि ।

● अनन्.

(५) शास्त्राविददृष्टादृष्टमाधनोद्धानोद्गुण्यादि-
र्मुद्धिः, यत्र वरस्य मनो रमते तद्रूपम् । प्रमा. १०३

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥

● शीर्षं देमावृत् ।

- (१) बौगृते. २।३।५ ; संर. ५११ आरत्तमरीषावर्ज्यै .
- (२) आगृ. २।५।३ ; अथ. २।५।२ वृ. ७८ (युद्धिरूपल्ल-
ल्लुक्तम्) दृष्टावदेव ; गृक. ११ ; अनन्. २।५।२ ; गृह. १३
(युद्धिरूपल्लुक्तानुपपद्ये) दृष्टावदेव ; प्रमा. १०३ ; विपा.
६७६ .
- (३) आगृ. २।५।४ ; अथ. २।५।२ वृ. ७८ (ल्यगमि-
डुमांति) ; गृक. २४. ल्यगमनीति (ल्यगमि) ; अनन्.
२।५।१ (दुर्विज्ञेयानि) ; दृष्टावदेव. ७५ गृह. २२
(दुर्विज्ञेयानि विदुः ल्यगमि) ; प्रमा. १०३ गृह. २२ ; प्रमा. १०४
अनन्. २।५. ११ गृह. २२ ; संर. ७२२ ; अम. ८१ गृह. २२ ;
विपा. ७७५ अनन्. २।५. २।५. २. १०० गृह. २२ .

(१) तत्र दुर्ज्ञेयत्वात् लक्षणोपायं शास्ति ।
* देमा.

(२) शास्त्राणां बहुत्वात् परस्परविरोधाच्च दुर्ज्ञेयत्वं
लक्षणानाम् । अना.

अष्टौ पिण्डान्कृत्या, ' ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते
सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदि-
यमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तदुदयताम् ॥ ' इति
पिण्डानमिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेपामेकं गृहाणेति ॥

(१) ' ऋतमग्रे ' इत्यनेन मन्त्रेण पिण्डानमिमन्त्र्य
कुमारीं ब्रूयात् एपामेकं गृहाणेति । अथ पिण्डाधिकारे
पुनः पिण्डग्रहणं किमर्थम् । कुमार्या अमिमन्त्रणं मा
भूदिति । कः पुनः प्रसङ्गः । एकवाक्यनिर्देशात् कुमार्या अ-
द्वितीयानिर्देशात् प्रसज्येत । तच्चिद्वृत्त्यर्थे पिण्डग्रहणं
क्रियते । अथ कुतस्ते पिण्डा भवन्तीति उपरिष्ठादन्याच्छेदे ।
देमा.

(२) वक्ष्यमाणैर्द्रव्यैरष्टौ पिण्डान्कृत्या ' ऋतमग्रे '
इत्यनेन मन्त्रेण तान् पिण्डानमिमन्त्र्य वरः कुमारीं ब्रूयात्
एषां पिण्डानां मध्ये एकं गृहाणेति । पुनः पिण्डानिति
वचनं कुमार्या अमिमन्त्रणं मा भूत् । संनिधानात् द्वितीया-
निर्देशान्मन्त्रलिङ्गस्य चाविशेषात् तस्या अपि प्रसङ्गः ।
† अना.

* गानावृ. देमावत् ।

† गानावृ. अनागन् ।

(१) आगृ. १।५।५ ; मित्ता. १।५२ (अष्टौ पिण्डान्कृत्या)
एतादेव ; अथ. १।५२ पृ. ७८ यदियं (यदि च) ; गृक. २४
ऋतमग्रे (कतमग्रे) अना (अना) तदियमिह (तदिदमिह) ;
अना. १।५।१२ ; स्मृच. ७९ प्रतिपद्यतां (प्रवचतां) ; गूर. २२
गृहत्वा ; पमा. ४६१ गज्ञ (यज्ञ) ; मपा. १३२ तदियमिह
(तदिदमिह) नमिमन्त्र्य (नमिसमन्त्र्य) ; प्रपा. ३२४ ;
गमा. १६ यदियं (यदिरं) ; प्र. १७ (अष्टौ पिण्डान् कृत्या)
एतादेव ; वामि. १।५४ पृ. १०८ प्रवचत् ; संप्र. ७३२ पिण्डान्
कृत्या + (पिण्डानमिमन्त्र्यते) यदियं (यदीयं) तदियमिह
(तदीयमिह) ; चम. ८६ ; मुफा. १४८ कृत्या (गृहीत्या) ;
मम. ४९ ; सिन्धु. १९१ प्रवचत् ; विपा. ७४५-७४६ कुमार्य-
भिजाता (कुमार्यभिजातानि) ; सैक्य. १७२ प्रवचत् ; प्रका.
१४४ प्रवचत् ; बाळ. १।५२ पृ. १७० ; वृध. १९१ .

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद् गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा
भविष्यतीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती । वेदिपुरी-
पात् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात् सर्व-
संपन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथात् द्विप्रजा-
जिनी । इरिणादधन्या । श्मशानात् पतिव्री ॥

(१) क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यात् आहत्य पिण्डं गृही-
यात् अन्नवती अस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् ।
उभयतः सस्यादिति । एकस्मिन् संवत्सरे यत्रोभयं सस्यं
निष्पद्यते तदुभयतः सस्यं, तस्मात् क्षेत्रात् । गोष्ठाच्चेदा-
हृतं पिण्डं गृहीयात् पशुमती अस्याः प्रजा भविष्यतीति
विद्यात् । वेदिपुरीपाच्चेदाहृतं पिण्डं गृहीयात् ब्रह्मवर्च-
स्विनी अस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । अवि-
दासिनः हृदादाहृतं पिण्डं गृहीयात् सर्वसंपन्ना अस्याः
प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । देवनात् कितवी अस्याः
प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । चतुष्पथाच्चेदाहृतं पिण्डं
गृहीयात् द्विप्रजाजिनी भवतीति विद्यात् । प्रमजति
अन्यैः सह तिष्ठति इत्यर्थः । इरिणाच्चेदाहृतं पिण्डं
गृहीयात् अधन्या भवतीति विद्यात् । उपरता यस्य
ओषधयः । शुष्का इत्यर्थः । तदिरिणम् । तस्मादि-

(१) आगृ. १।५।६ ; अथ. १।५२ पृ. ७८ अविदासिनो
(अविनाशिनो) दिप्र (विप्र) ; गृक. २४ ब्रह्मवर्चस्विनी
(ब्रह्मवादिनी) अविदासिनो (अविनाशिनो) दिप्र (विप्र)
इरिणादधन्या (ईरिणादन्यस्या) ; अना. १।५।१३-२० दिप्र
(विप्र) ; स्मृच. ७९ अनावत् ; गूर. २२-२३ दशवत्यस्याः
(दशवत्यस्याः) अविदासिनो (अविनाशिनो) सर्वसंपन्ना (सर्व-
संपूर्णा) दिप्र (विप्र) इरिणादधन्या (इरिणादन्यस्या) ; पमा.
४६१-४६४ अनावत् ; मपा. १३२ ब्रह्मवर्चस्विनी (ब्रह्मवादिनी)
अविदासिनो (अविनाशिनो) दिप्र (विप्र) इरिणा (ईरिणा) ;
प्रपा. ३२४ ; गमा. १६-१७ अनावत् ; संप्र. ७३२ गोष्ठात्
(गोष्ठात्) सर्वसंपन्ना (सर्वपशुसंपन्ना) इरिणा (ईरिणा) ;
चम. ८६ इरिणा (ईरिणा) ; मुफा. १४८ अनावत् ; संम.
४९ गृहीयात् (ग्रहीयात्) अविदासिनो (अविनाशिनो) दिप्र
(विप्र) ; विपा. ७४६ इरिणादन्यस्या (ईरिणादन्यस्या) ओष
अनावत् ; बाळ. १।५२ पृ. १७० पतिव्री (कितविनी) इरिणा
(ईरिणा) विप्रजाजिनी इत्यपि पाठः ; वृध. १९१-१९२
अनावत् .

रिणात् । इमशानान्वेदाहृतं पिण्डं गृहीयात् पतिं हन्तीति विद्यात् । देमा.

(२) अष्टपिण्डकरणं च वक्ष्यमाणक्षेत्रादिमुत्तिकाभिः । गोष्ठं गवामवस्थानदेशः । वेदिपुरीषं वेदिमुत्तिकां । देवनं दीप्यतेऽस्मिन्निति द्यूतस्थानम् । विप्रवाजिनो भवति विदाय परिप्रजनशील । ईरिणं ऊधरम् । ऋक. २४

(१) अपवृत्ते कर्मणि या वेदिः तस्याः पुरीषम् । अविदासी हृदो नाम अशोष्यो हृदः । देवनं द्यूतस्थानम् । यत्र उतं बीजं न प्ररोहति तदिरिणम् । द्वौ प्रनजतीति द्विप्रवाजिनी । स्वैरिणीति यावत् । पतिं हन्तीति पत्तिमी । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव स्तुता निन्दिता चेति भन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिमिवाक्यैः सैव निन्यते ।

● गानाष्ट.

(४) वेदिगताः पांसवो वेदिपुरीषम् । वृत्त-स्त्राध्यायकृतं यशो ब्रह्मवर्चसम् । कितवी द्यूतपरा । चतुर्णां पया समाहारः चतुष्पथम् । विविधं या प्रनजति सा विप्रवाजिनी, स्वकुले न तिष्ठतीत्यर्थः । अधन्या धनरहिता । तस्याः प्रजा पतिमी इत्येके । स्वयमित्यन्ये ।

§ अना.

(५) जारिणं ऊधरम् । † गुर. २३

(६) क्षेत्रान्वेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि शस्यपरिपूर्णात् क्षेत्रादाहृता या मृत् तन्मृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् ।

मृषा. १३३

(७) एतेभ्यः स्थानेभ्यः मृदः पृथगानीय तच्च स्थाननामानि पृथक्पृथक् पत्रखण्डेषु लिखित्वा तानि राण्डानि यथाक्रमं मुक्तिकानु अन्तर्धाय परस्परमेकस्मृतया पिण्डान् कृत्वा परिशुद्धे पात्रे विनिक्षिप्य गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य ' ऋतमपे प्रथमं जरो ' इत्यनेन मन्त्रेणामिमन्त्र्य परः स्वाभिमतया देवता भ्यात्वा एतामेकं गृहाण इति कुमारीं ब्रूयात् । सा च यदि क्षेत्रादाहृतं पिण्डं गृहीयात् अस्याः

प्रजा अन्नवती भविष्यति इति विद्यात् इति सर्वत्र ज्ञेयम् । वृत्तस्त्राध्यायकृतपराः ब्रह्मवर्चसं, तदती । * तदुक्तम्— ' वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसमुच्यते ' इति । द्वौ प्रनज-तीति द्विप्रवाजिनी । स्वष्टमवशिष्टमिति ।

§ प्रजा. ३२४

(८) द्वौ प्रनजतीति द्विप्रवाजिनी, विविधान् प्रकरणेन प्रनजतीति विप्रवाजिनी इति वा, विप्रान् प्रनजति विप्रवाजिनी इति वा, सर्वथाऽपि स्वैरिणीति यावत् ।

† बाल. १५२ पृ. १७०

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्
कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि
लक्षण्यो वरो लक्षणवर्ती कन्यां यवीयसीमस-
पिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

कौपीतिकृद्गृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानानि लक्षणानि

विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहो कुमार्यै पाणि. गृहीयांश्चा लक्षणसंपन्ना स्यात् । यस्या अभ्यात्ममङ्गलानि स्युः । समाः केशान्ता आयर्ताः यपि यस्ये स्यातां प्रदक्षिणी मीयायां पद् वीरान् अनयिष्यतीति विद्यात् ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहे वस्त्रां अवस्थाः

सुप्तां रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥

(१) अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह— मुमा-मिति । वरेषु वरणार्थे ग्रातेषु या कन्या स्वपिति, रोदिति,

* आदर्शमन्त्रोऽस्तिवाङ्मनः । संव. (घ. ७११) कृतानुवादा-नुसारेण शोधितः ।

§ शेष देवागन्तं गानाष्टवचं च । यमा., मय., यम., विवा. पूर्वीकानु गानार्थाः ।

† शेषं प्रभावत् ।

(१) भागृष. १५२. शेषः सन्धिरिनिर्देश विवाहविधि-करणे (सप्त. घ. १५) दृष्टव्यः ।

(२) कौगृ. १५१५ .

(३) आपष्ट. ३११ ; संव. ५०९ रुदन्ती निष्क्रान्ता (रुदन्ती निष्क्रान्ता) .

* शेषं देमावत् ।

§ शेषं देमावत् गानाष्टवचं ।

† शेषं प्रभावत् ।

निष्क्रामति वा गृहात्, तस्या वरणं न कर्तव्यम् ।
अशुमलिङ्गान्वेतानीति । परिशब्दः अत्यन्तप्रतिषेधार्थः
मनश्चक्षुषोर्निबन्धे सत्यपीति । अनाकुलः ।

(२) या वरेषु वरणार्थे प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति,
या वा गृहान्निष्क्रामति, ता एता वरणे परिवर्जयेत्
अत्यन्तं वर्जयेत्, ऋद्धौ ज्योतिपादिमिश्रातायामपि । यतः
स्वापादीनामत्र अमृद्विलिङ्गत्वे प्रवृत्तत्वं च विवक्षितम् ।
ताद.

(३) रुदतो रोदनकारिणीम् । निष्क्रान्तां मलिनाम् ।

* सं. ५०९.

कन्याया विवाहं वज्र्यानि लक्षणानि

दत्ता गुप्ता द्योतामृपभां शरभां चिन्तां विकटां
मुण्डां मण्डूपिकां सांकारिकां रातां पालीं मित्रां
स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥

(१) दत्ता याचा अन्यस्मै दत्ता । गुप्ता प्रयत्नेन
रक्ष्यमाणा, दुःशीला या सा भवति अशुमलक्षणा वा ।
द्योता विपमदृष्टिः । ऋपभा ऋपभशीला । शरभा अति-
दर्शनीया, जारास्ता फामयेरन् सा च तान् । चिन्ता
चिन्तगात्रा, कुन्जा वा । विकटा विस्तीर्णजङ्घा । मुण्डा
अपनीतकेशा । मण्डूपिका मण्डूकत्वक्, अरुणेत्यर्थः ।
यामना इत्यन्ये । साकारिका कुलान्तरे जाता कुलान्तरस्य
अपत्यत्वं गता वा, यस्या वा गर्भस्थायां माता अस्थि
सञ्चितवती । राता रतिशीला । पाली वत्सदीनां पाल-
यिनी । मित्रा मित्रवती, बहुमित्रा इत्यर्थः । स्वयं वा
मित्रभृता । स्वनुजा यस्या अनुजा शोभना स्वपमदर्शनीया
सा स्वनुजा । वरजननादुर्ध्वं अल्पीयसि काले जाता
तस्मिन्नेव संवत्सरे जाता इत्यन्ये । वर्षकारी वर्षणाधिका ।
वर्षकारी स्वेदनशीला इत्यन्ये । वर्जयेदित्युच्यते वरणे
परिवर्जयेदित्यस्य अनुवर्तनं भा भूदिति । तेन येषु वरणं
नास्ति ब्राह्मादिषु विवाहेषु तेष्वपि आर्षा प्रतिषेधः ।
किञ्च तदनुवृत्तौ अत्यन्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । अनाकुलः.

* शेषं तादवद ।

(१) आपण्य. १३११२; मुक्ता. १३७; प्रका. ३४२-३४४;
सं. ५०९ रातां (रातां) .

(२) दत्ताद्याः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्ता
अन्यस्मै याचा प्रतिश्रुता, उदकपूर्वं वा प्रतिपादिता ।
गुप्ता अदर्शनार्थे कञ्चुकादिमिराधृता, प्रयत्नसंरक्ष्यमाणा
वा दौःशील्यादिशङ्कया । द्योता पिङ्गक्षी, बहुकेशी वा,
विपमदृष्टिर्वा । ऋपभा प्रधाना, ऋपमत्येव शरीरं गतिः
शीलं वा यस्याः सा, ककुद् वा अस्ति यस्याः सा ।
शरभा शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोम्नी वा, अरुणा वा,
निष्पभा वा । केचित् दर्शनीया, यतः सा जारकाम्या ।
चिन्ता कुन्जा । विकटा विकटजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा ।
मुण्डा अपनीतकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूपिका अल्प-
काया, अरुणदती वा मण्डूकत्वग्वा । अपरे यामनाङ्गा,
दरधाङ्गा वा । सांकारिका गर्भस्थायां यस्यां सत्यां माता
मर्तुरस्थिसंचयनकारिका, कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गता
वा । राता रमणशीला कन्दुकादिम्रीडाप्रित्यर्थः, ऋतु-
स्नाता वा । केचित् रतिशीला विपयोपभोगशीलेत्यर्थः ।
पाली वत्सक्षेत्रादिपालिका । मित्रा बहुमित्रा, सखी वा ।
स्वनुजा शोभना अनुजा यस्याः सा, न तु शोभना
अनुजा यस्याः । शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादः
स्यादिति । केचित् वरजन्मसंवत्सर एव पञ्चाङ्गाता इति ।
वर्षकारी वराहवर्षणाधिका, या अत्यन्तं स्वयति सा वा ।
परिवर्जयेदित्यनुपपन्ने सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं ब्राह्मा-
दिषु सर्वेषु विवाहेषु आर्षा प्रतिषेधार्थं, असति गत्यन्तरे
ऋद्धावपि परीक्षितायां दत्तेतरसामनिषेधार्थं वा ।

ताद.

(३) सर्वाणीमानि दत्तादिविषयाणि वचनानि
अदुष्टवराभिप्रायाणि । * मुक्ता. १३७

(४) यद्यपि विग्रहे शोभना अनुजा यस्याः इति
सामान्यतः स्वनुजशब्दार्थो भाष्यकृता प्रदर्शितस्तथापि
अत्र स्वनुजशब्दः क्लीलिङ्गः सावधान एव द्रष्टव्यः । तेन
शोभना अनुजा मगिन्य एव इत्यर्थो निष्पद्यते । नातः
' यस्यास्तु न भवेद्भ्राता ता नोपयच्छेत् ' इत्यनेन
विरोधः ।

+ सं. ५१०

* शेषं तादवदम् ।

+ शेषं तादवदम् ।

कन्याया वञ्चोनि नामानि

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥
सैर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥

(१) नक्षत्रं नाम यासा ताः नक्षत्रनामाः, तथा नदीनामाः वृक्षनामाश्च रोहिणी गङ्गा करजेत्यादयः । ताश्च विवाहे गर्हिताः । तथा सर्वाश्च रेफलकारोपान्ताः, एवं भूतनामा इत्यर्थः । करा काला सुवेलेत्यादयः । ताः वरणे परिवर्जयेत् वरणमप्यासा न कर्तव्यमित्यर्थः ।

अनाकुला,

(२) नक्षत्रस्य नाम इव नाम यासा ताः नक्षत्रनामाः । एकस्य नामशब्दस्य लोपः उपमुखादिवत् । एषमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रा इत्येवमादयो नक्षत्रनामाः । गङ्गा इत्यादयो नदीनामाः । शिंशपेत्याद्या वृक्षनामाः । गर्हिताः वर्जनीयाः ।

रेफो वा लकारो वा यासां नाम्नः उपान्तः उपचा इत्यर्थः, यथा गौरी शाली इत्यादि । शेषं व्यक्तम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणात् आभा वर्जनीयत्वे सिद्धे ' सर्वा वरणे परिवर्जयेत् ' इति ध्येयं, न, सुग्रहायेत्वात् । अथवा या एता रेफलकारोपान्ता गौरी शालीत्याद्याः, याश्च प्रकारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरोक्ता रेफलकारोपान्ताः, यथा सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्चम्रीति ताः सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं स्थिह वक्तव्यम्— असत्यपि गत्यन्तरे, व्यक्तेऽपि ऋद्धिलिङ्गे सगोत्रादीनां सर्वथा निषेध एव । गौरीदीना तु न तथा गुप्तादीनामिवेति । केचित् नक्षत्रनाम इत्यादिकेयं शास्त्रान्तरीता गाथा, तस्याः पादपूर्णाणि ' सर्वा वरणे परिवर्जयेत् ' इति पदानि इति परिकल्पयन्तः, यस्मान्नक्षत्रादिनामा रेफलकारोपान्ताश्च गर्हिताः तस्मात् ताः सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति व्याचक्षते ।

* ताद.

* संर. तादगतम् ।

(१) आपगृ. ३।१३ ; सूत्र. ७५ नागण्य (नागा व) ; संप्र. ७३२ सूत्रवत् ; प्रका. ३४४ ; संर. ५०९ .

(२) आपगृ. ३।१४ . सूत्र. ७५ लकारोपान्ता (लकारान्ता) ; संप्र. ७३२ पान्ता वरणे परिवर्जयेत् (पान्सवर्णां विवर्जयेत्) ; प्रका. ३४४ ; संर. ५०९ पान्ता (पान्ता.) .

सं. कां. ६७

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय
ब्रूयादुपस्पृशेति ॥

नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पासून क्षेत्राहोष्टं
शकुच्छमशानलोष्टमिति ॥

(१) ' लक्षणसंपन्नामुपयच्छेत् ' इति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् तत्परीक्षणोपायः उपदिश्यते । न चाप्यं नित्यो विधिः ' शक्तिविषये ' इति वचनात् । शक्तिः सामर्थ्यं, यदि संभवः । यदि वधूशतयः अनुभवेरन् तदा कर्तव्यं, नान्यथेत्यर्थः । तत् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते— द्रव्याणि पञ्च वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे निधाय तां ब्रूयात् वरः एषां पिण्डानां एकमुपस्पृश इति ।

कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्पृष्टानि ग्रीहियवादीनि । वेद्याः पासूनाह्वानं, सत्यसंपन्नात् क्षेत्रादाहृतं लोष्टं, शकृतं मोमयं, वमशानादाहृतं लोष्टमित्येतानि । बीजा (! दी) नां द्रव्यस्याव्यभिचारेऽपि द्रव्याणि इत्युच्यते शास्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पेन प्राप्त्यर्थं, तच्चाय— ' अविदासिनो हृदात् सर्वसंपन्ना, देवनात् कृतवी, — इरिणादधन्या ' इति ।

अनाकुला,

(२) शक्तिः सामर्थ्यम् । विषयः अवकाशः । अस्मामुद्विपरीक्षायां वरतत्पक्षिणा सामर्थ्यस्यावकाशो संभवति, यदि कन्या च तदीयाश्च इमा परीक्षामभ्युपगच्छेयुरित्यर्थः । यत एव अत्र शक्तिविषये इत्याह, अत एवैषा ऋद्धिपरीक्षा ज्योतिषादिमिर्वैकल्पिकी, न ॥ नित्यवदिवाहाद्भम् । द्रव्याणि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नानि एकस्मिन् भाजने निधाय कन्यासमीपे च कृत्वा, तां ब्रूयात् एषां पिण्डानामेकमुपस्पृश इति ।

कानि तानि इत्यत्र आह— नालेति । नानाबीजानि ग्रीहियवादिबीजानि । संस्पृष्टानि एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि ।

(१) आपगृ. ३।१५ ; सूत्र. १४८ ; संर. ५११ .

(२) आपगृ. ३।१६ ; सूत्र. १४८ ; संर. ५११ .

वेद्याः सौमिक्याः आहूताः पांसून् । श्वेनात् सस्यसंपन्ना-
दाहृतं लोष्टम् । अवशिष्टे प्रसिद्धे । ताद.

पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ उत्तमं परि-
चक्षते ॥

(१) तत्र बीजस्पर्शने प्रजामिः समृद्धिः । वेदि-
पुरीषे यज्ञैः, क्षेत्रलोष्टे धनधान्यैः, गोमये पशुभिः, दमशान-
लोष्टे मरणं इति यथालिङ्गायैः । उत्तमं अन्यं श्रम्यं परि-
चक्षते गर्हन्ते धर्मेयन्तीत्यर्थः । अनाकुला.

(२) पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ।
नानाबीजानामुपस्पर्शने प्रजानां समृद्धिः । वेद्याः पांसूनां
यज्ञानां, क्षेत्रलोष्टस्य सस्यानां, शकृतश्च पशूनामिति ।
ऋद्धिनिश्चयाद्विवाहकृत्यतानिश्चय इत्यर्थः । उत्तम
दमशानलोष्टं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः, जायापत्योरन्य-
तरस्य वा मरणलिङ्गादिति । ताद.

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

धन्युशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥

(१) उदाह्यमाह—बन्धुशीलिति । उक्ता वर्जनीयाः
कन्याः । अथ प्राह्या उच्यन्ते । बन्धुशब्देन कुलमुच्यते ।
यदुक्तमाश्रयापनेन—‘कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः
पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात्’ इति (आय. १।५।१०) ।
शीलसंपन्ना आर्यशीला । लक्षणसंपन्ना स्त्रीलक्षणेव्येता ।
शेगरहिता क्षयापसारदिरहिता । अनाकुला.

(२) अत्र संपन्नामिति प्रत्येकं संवध्यते । बन्धु-
संपन्नां प्रगल्भाभिजनानाम् । शीलसंपन्नां आस्तिक्यादि-
गुणान्विताम् । लक्षणसंपन्नां गूढगुणत्वाद्विशीललक्षण-
शुक्ताम् । अरोगा क्षयापसारकुट्टाद्यचिकित्सरोगरहिताम् ।
उपयच्छेत् उद्वेष्टेत् । ताद.

(३) लक्षणसंपन्नामित्यनेन दोषवती नोद्वेष्टित्युक्तं
भवति । संप. ७३१

● मुख्य. तारगाम् । सं. तारवर्द्धनस्यानुवादः ।

† मुख्य., सं. तादवत् ।

(१) आपगृ. १।१७, १८ ; मुफ्त. १४८ ; सं. ५११.

(२) आपगृ. १।१९ ; सृच. ७४ ; संप. ७३१ ; प्रका. १४४ ; सं. ५०८ आरसम्पदोपापनी .

कन्यायाः पुण्यलक्षणम्

यैस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेते-
त्येके ॥

(१) अथ ऋद्धिनिश्चये एकीयं मतमाह—यस्या-
मिति । यस्या कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषश्च निबन्धः
वृत्तिः उत्पद्यते, तस्यां ऋद्धिर्भवा, नेतरत् न दत्तादिगुणः
दोषाद्यनुदर्शनमादरणीयमित्येके शिष्टा ब्रुवते । अत्र पक्षे
सर्वगुणसंपन्नायामपि यस्यां मनश्चक्षुषी न निबध्यते सा
वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्वत्रापि पक्षे धर्मा एव, यथा
सवर्णा सगोत्रा इति । अनाकुला.

(२) यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषोर्निबन्धः
नितरां बन्धनं, यस्यां आसक्त्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबद्धे
इव सिद्धवः इत्यर्थः । तस्यां जायायां सत्यां धर्मादीनां
समृद्धिः, नेतरत् गुणदोषानुदर्शनमाद्रियेत इत्येके ब्रुवते ।
एतदुक्तं भवति—अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादारणे कारणं,
न तु ज्योतिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदभाव एव
परिवर्जने कारणं, न स्वापादयो दोषा इति । उभयोरपि
मतयोर्दत्तादीनां निषेधमाद्रियेतैव, ‘सवर्णापूर्वशास्त्र-
विहितायाम्’ (आध. २।१३।१) ‘असमानार्थगोत्रजाम्’
‘पञ्चमास्तमादूर्ध्वम्’ इत्यादिवचनजातात् । ताद.

(३) ‘नेतरदाद्रियेत’ इत्ययं निषेधः सुतादिरैक-
लकारोपान्त्यान्तानामेव, न तु धर्मसूक्तानां सगोत्र-
सप्रवरसपिण्डानामपि । एतदयमेव धर्मसूत्रे सगोत्रादि-
विवाहनिषेधः कृताः, न तु गृह्यसूत्रे । तथा च सगोत्रादि-
विवाहनिषेधोऽस्त्येव । एवं च यो निषेधः स्वसूक्तं
सगोत्रादिविवाहनिषेधं बाधितुं नार्हति, (स) सूत्रान्त-
रोक्तं सगोत्रादिविवाहनिषेधमीदृगुमपि नार्हति कृतवर्त

(१) आपगृ. १।११ ; मिता. १।५२ (नेतरदाद्रियेते-
त्येके) ; सृच. ६७ मितावर ; पमा. ४६५ मितावर ; प्रपा.
१०३ मितावर ; श्रीमि. १।५४ मितावर ; संप. ७३५ मितावर ;
धम. ९० मितावर ; मुफ्त. १२५ मितावर ; मंस. ४९ मिता-
वर ; पिपा. ६७६ मितावर ; भात. १९८ मितावर ; प्रका.
१४४ ; श्रीमि. १।२०।१६ (इत्येके) ; सं. ५११ आरसम्प-
दोपापनी .

वाधितुम् । अतः सत्यापादादिसूक्तसंगोत्रादिविवाह-
निषेधबाधनशङ्कैव न । 'मातृश्च योनिसंज्ञेभ्यः' इति
सत्यापादापसम्भूतयोश्चकारः सप्रवरपितृसपिण्डयोः समु-
च्चयार्थः । तेनैतथेरपि निषेधोऽस्त्येव । * मर. ५११

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम् *

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

(भार्यामुपयच्छेत्) सञ्जातां नम्रिकां ब्रह्म-
चारिणीमसंगोत्राम् ॥

मातृपितृभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत् । कीदृशीम् ?
सञ्जातां सर्वाणां समानाभिजना च । नम्रिका आसन्ना-
तैवाम् । नम्र (ज) परिपठितो यज्ञविशेषणार्थः । ततोऽहं
कर्तारं च स्थात् को बहुलं कृत । तस्मादस्त्रविशेषणार्थं
नम्रिका, मैथुनाहैत्यर्थः । ब्रह्मचारिणीमकृतमैथुनाम् ।

‡ मातृष्ट.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां सारतन्त्र्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति विंशं रूपं विद्या
प्रज्ञा बान्धव इति ॥ एकालाभे विंशं विसृजेत् ।
द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् ।
प्रज्ञायां बान्धव इति च विवदन्ते † ॥

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

वैधुमतीं कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेत् । समान-
वर्णामसमानप्रवरां यवीयसी नम्रिकां श्रेष्ठाम् ॥

कन्या बन्धुमती, बन्धुः इह भ्राता उच्यते, भ्रातृ-
मतीमित्यर्थः । अस्पृष्टं अनभिज्ञातं मैथुनं सुरतं यथा
सा अस्पृष्टमैथुना अनन्यपूर्वा । सा उपयच्छेत् स्त्रीकुर्यात्,
दद्यात् । उभयत्र चायं नियमः पूर्वोक्तेऽपि प्रतिप्रदीतश्च ।

* शेष तादवत् ।

‡ 'अस्तुगोत्राम्' इत्यस्य न्यायान्नं गोत्रप्रवरविचारे (संज्ञा.
पृ. १७३) द्रष्टव्यम् ।

† न्यायान्नं अग्ने वरपरीक्षाप्रकरणे संगृहीयते ।

(१) हिगृ. १५।६।१ ; संत. ४०२.

(२) मातृ. १।७।६-७.

(३) मातृ. १।७।८.

तथा च अनेनैवामिप्रायेणस्यातद्वयस्य प्रयोगः उपयच्छेत्
विवहन्त इति च । अस्पृष्टमैथुना च सा श्रेया अनभि-
प्राप्ता स्त्रीवन्मणि चतुर्धावरणम् (?) । अनुपमुक्ता
नम्रा । तथा च स्मृत्यन्तरम्— 'तस्मादव्यङ्गोपेतां रजसा
(मा) नासयौवनम् । उपमुक्तां न सोमाद्यैर्दद्याद्-
दुहित्वं पिता ॥' तथा पितृमेहे यस्याः रजो दृष्टं तां
विवाहयन् वृषलीपतिः इत्यन्ये । समानवर्णामसमानप्रवरां
च । कैचिदेतन्मन्त्रं पठन्ति— 'समानवर्णां ब्राह्मणो ब्राह्मणी
क्षत्रियः क्षत्रिणी ...' इत्यादि । असमानप्रवरा नाम-
संख्याभ्यां सर्वे निषिध्यन्ते । प्रवरानां न नामैव कैवल्येन
संख्यया वा, ततः भिन्ननामभिः समसंख्यैर्विवाह इत्यतः ।
भिन्नसंख्येन समाननामभिश्च । एवं च न्याय्याने ऋक्ष-
भरद्वाजैर्मरुद्वाजविवाहो भवति, नान्यथा भृग्वहिरभ्राष्टि-
पेणादिभिर्भुङ्गनाम् । नम्रिका श्रेष्ठा, नम्रैव नम्रिका स्वार्थे
कंप्रत्ययः । नम्रिका अप्रातस्त्रीमाषामयौवनरता उपयच्छे-
तेति । तथा श्रेष्ठा लाघव्यमुक्तां स्त्रीलक्षणोपेतामित्यर्थः ।
नान्यल्लघव्यात् श्रेष्ठत्वं कन्यायां विद्यते । अनेनैवाद्ययेन
समुनोक्तम्— 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि', 'अव्यङ्गाङ्गीं
लौम्यनाम्नीम्' इत्यादि । अथवा नम्रिका श्रेष्ठा विवह-
वती श्रेष्ठा विवह्या सती श्रेष्ठा वा भवेत्तामुपयच्छेत् ।
यस्मात् कुरुपाऽपि रक्षाश्लङ्कारकृता मनोहारिणी
भवति । तस्माद्विब्रजा सती न सर्वां शोभते, किं तर्हि
काचिदेव लक्षणवती । नापि च वैधुम्यदौर्माग्यादिशोभा
इत्यन्ते, तस्माददृष्टं दूषणं दुर्ज्ञेयम् । अष्टाभा.

कन्याया द्विविधैवलक्षणपरीक्षाविधिः

'विज्ञानमस्याः कुर्यात्, अष्टौ लोष्टानाहरेत्—
सीतालोटं वेदिलोटं दूर्घालोटं गोमयलोटं फल-
वतो वृक्षास्याचस्तालोटं श्मशानलोष्टमव्यलोटमिरिण-
लोष्टमिति ॥

'देवागारे स्थापयित्वाऽयं कन्यां प्राहयेत्, यदि
श्मशानलोष्टं गृहीयादव्यलोष्टमिरिणलोष्टं वा नोप-
यमेत् ॥

(१) मातृ. १।७।९.

(२) मातृ. १।७।१०.

तद्यथा विज्ञायते तद्दर्शयितुमाह— विज्ञानमस्याः कुर्यात् । विज्ञायते येन शुभमशुभं च तद्विज्ञानम् । तदाह— अष्टौ लोष्टानाहृत्य ।

देवागारे स्थापयित्वादि निगदव्याख्यातम् । अयं कन्या अष्टानां मध्यात् कन्ये एकं गृहाण इत्युक्त्वाऽन्यः समं ग्राहयेत् । यदि श्मशानलोष्टम् (इति) । एषां तु चान्यः समग्रहणे च उपयमो नोपलभ्येत । यस्मादेषां स्मृत्यन्तरे दोष उक्तः— श्मशानात्यतिमीत्वम्, अप्वनः प्रप्रव्या, शिरणे दुर्भंगत्वम् । दोषाणां प्रशस्तत्वम् । अष्टामा.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

चैत्वारि विवाहकरणानि चित्तं रूपं प्रज्ञा बान्धय-मिति । तानि चैत्सर्वाणि न शक्नुयाद्वित्तमुदस्ये-त्ततो रूपम् । प्रा(प्र)ज्ञायां च तु बान्धवे च विवदन्ते । बान्धयमुदस्येदित्येक आहुः । अप्रज्ञेन हि कः संवासः । अयैतदपरम् । न खल्वि-यमर्थेभ्य ऊह्यते । प्रजननार्थोऽस्यां प्रधानः । स योऽलं संलक्षणाया स्यात्स तामावहेत् यस्यां प्रशस्ता जायेत् ॥

कन्याया वज्रौ अवस्थाः

न स्वपन्तीमुपगृहीत, न चरन्तीम् ॥

कन्याया द्विविज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

प्रथममभ्यागच्छेत्तां भङ्गल्यानि परिपृच्छेत् । चतुरो लोष्टानाहरेद्वेदिलोष्टं गोमयलोष्टं सीतालोष्टं श्मशानलोष्टमिति । तामाहैपामेकमादत्वेति । सा चेद्वेदिलोष्टमाददीताध्यापकं यायजूकं जनयिष्य-तीति विद्यात् । यदि गोमयलोष्टं बंधुपशुं जनयिष्य-तीति विद्यात् । यदि सीतालोष्टं कृष्टराधिकं जन-यिष्यतीति विद्यात् । यदि श्मशानलोष्टमादहन-शीक्ष्णी परित्यातेति विद्यात् । नैनामुपगृहीत् ॥

कन्यायाः पुण्यलक्षणम्

अथ खलु बहूनि लक्षणानि भवन्ति । श्लोकं तु लाक्षणा उदाहरन्ति— यस्यां मनोऽनुरमते चक्षुश्च

(१) भाग्य. १११२.

प्रतिपद्यते । तां विद्यात् पुण्यलक्ष्मीकां किं ज्ञानेन करिष्यति ॥' इति ।

काठकृह्यसूत्रम्

कन्याया द्विविज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

लक्ष्णिनां लक्षणानि परीक्षयेत् ॥

(१) हस्तादिलक्षणवेदिना लक्षणानि शुभसूचकानि परीक्षयेत् । लक्षणपरीक्षणपूर्वकं वरणमिति । देव.

(२) कथं वरेत् ? पूर्वं भागधेयं तस्याः परीक्ष्य । लक्षणानि वेत्तीति लक्षणी । तेन पुरुषेण लक्षणानि शुभा-शुभफलानि शरीरचिह्नानि परीक्षयेत् । आवि.

भागधेयमपि वा पिण्डैः परीक्षयेत् ॥

(१) लक्षणालामे परीक्षायां कारणान्तरमाह— भागधेयमिति । अपिशब्दः उपायान्तरान्मुपगमे । वाशब्दो विकल्पे । पिण्डैर्वा भाग्यानि परीक्षयेत् । भर्तयैर्नूकल्या-पादनानि । पूर्वोक्तालामे इत्यर्थः । देव.

(२) भागधेयं प्राशस्त्यं धर्मसुखभागित्वम् । अपि वा पिण्डैः परीक्षयेत् । मृत्पिण्डैरित्यर्थः । आवि.

वेद्याः सीताया हृदाद्गोष्ठादावेधनादावदहनाद्यनु-ष्णधादिरीणात्संभार्यं नवमम् ॥

यथार्थं वेदिः प्रसिद्धा । सीता हलोक्तता भूमिः । अशोष्यः पद्माद्याकारो जलाशयः हृदः । गोष्ठं गवाश्रयो गोकुलादिः । आदीन्यन्ति अस्मिन् आदेवनं कितवस्थानम् । आदस्यन्ते अस्मिन्नित्यादहनं श्मशानम् । स्वस्तिकाकारेण संबध्यमानं मार्गद्वयं चतुष्पथः । शिरणं ऊपरप्रदेशः, निस्तृण इत्यर्थः । एतेभ्यः प्रत्येकैकस्मिन् (?) पिण्डं गृहीयात् । संभार्यं च नवमम् । अष्टाभ्योऽपि वेद्यादिभ्यो लेशलेशं मृदः संभृत्य नवमं कुर्यादित्यर्थः ।

+ देव.

ऋतमेव परमेष्ठयुतं नात्येति किञ्चन । ऋत इयं पृथिवी श्रिता सर्वमिदमियमसौ भूयादिति कन्याया

+ भाद्र. देवगतम् । आवि. देववत् ।

(१) काश्र. १४१२.

(२) काश्र. १४१४.

(३) काश्र. १४१५.

(४) काश्र. १४१६.

नाम गृहीत्वा सर्वतः कृतलक्षणान् पिण्डान्पाणा-
चादाय कुमार्या उपनामयेत् ॥

(१) वेद्यादिभ्य उद्धृतानां पिण्डानामनुमन्त्रण-
माह—ऋतमेव..... असावित्युक्ते नाम प्रतीयते ।
कन्या उच्यते । अथै भगवत्यादिसंज्ञिता । देव.

(२) तत्रादौ लोकपालप्रज्ञापत्यादीनां यथाचारं
उदकवशे पूजनं बलिहरणान्तं विदध्यात् । तांश्च पिण्डान्
गन्धकुसुमाद्यैर्गलङ्क्य स्वस्तिपुण्यत्वात् त्रिकादिभिर्हुत्वा
स्वस्त्ययनमुच्चार्य यथोक्तविधिना कन्याया उपनामयेत्
ऋतमेवेति । अत्र अतोऽशब्दस्थाने कन्यायाः प्रथमान्तं
नाम ब्राह्मम् । यथा— सर्वमिदमियं रुक्मिणी भूयादिति ।

* ब्राह्म.

एतेपामेकं गृह्णेति ब्रूयात् ॥ पूर्वेषां चतुर्णामेकं
गृह्णीमुपयच्छेत् ॥

(१) वेदितीताहृदगोष्ठोद्धृतानामन्यतमं गृहीयाचे-
त्तदा उदहेदेनाम् । इतरमाहिणीं तु वर्जयेत् । ' वेदिपिण्डे
हि वेदार्थक्रियासाहाय्यमायहेत् । प्रजावतीति सीतायां,
गोष्ठपिण्डे गवादिक्म ॥ हृदपिण्डे हृदोद्भूतकुसुमामरणो-
दिता । तृतिदा शैल्यहेतुश्च भर्तृजीवनकारिणी ॥ इमशाने
विधवाऽवयवं द्यूतभूमौ कलिप्रिया । इरिणे नित्यसंतप्ताऽव-
कीर्णी तु चतुष्पये ॥ ' † देव.

(२) ' क्रियावती वेदिपिण्डात् सीतायाः फलदा
भवेत् । अङ्गुष्ठा तु हृदाद् श्लेषा गोष्ठान्नवति गोमती ॥
चतुष्पथादिप्रकीर्णा द्यूतस्थानाकलिप्रिया । इमशानान्मृत-
मर्ता स्याद्बन्ध्या भवति चोपरात् ॥ संभार्य पिण्डमि-
त्याहुर्व्यामिश्र भजते उदा ॥ ' ब्राह्म.
संभार्यमपीत्येके ॥

(१) मन्यन्ते इत्यप्याहारः । गृह्णीमुपयच्छेदि-
त्यनुपपन्नः । देव.

(२) संभार्यमपि गृह्णीतीं कदाचिदुपयच्छेतेति विकल्पो
रुचिः । आवि.

* आवि. ब्राह्मणम् ।

† आवि. देववत् ।

(१) कायु. १. १७७-८.

(२) कायु. १. १४९.

चाराहंगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्ष्मणानि

' विनीतकोधः सहर्षो महिषी भार्या विन्देतान-
न्यपूर्वां यवीयसीम् ॥

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति— वित्तं रूपं विद्या
प्रज्ञा बान्धवमिति । एकालाभे वित्तं विसृजेत् ।
द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् । प्रज्ञायां
तु बान्धवा (॥ वे) विवदन्ते ॥

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्ष्मणानि

यन्धुमतीं कन्यामस्पृष्टमैशुनामुपयच्छेतानप्रिकाम् ॥

कन्याया दुर्वैशेषकगृह्यपरीक्षाविधिः

श्रेष्ठं विज्ञानमस्ये कुर्यात् । चतुरो लोष्टानाहरेत्,
सीतालोटं वेदिलोटं गोमयलोष्टं इमशानलोष्टं च ।
एतेपामेकं गृहीध्वेति ब्रूयात् । इमशानलोष्टं चेत्
गृहीयात् चोपयच्छेत् ॥

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्ष्मणानि

विवाहं बन्धोनि नामानि च

(अथ समावृत्ते भार्यामुपयच्छेत् ।) सर्वाङ्गिनीं
मनोहां यवीयसी ब्रह्मचारिणीं कन्यामसगोत्रां मातु-
रसपिण्डामनुत्कामगर्दितां नक्षत्रनदीपुक्षाभिधाना-
संयुक्ताम् ॥

पारस्करगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानलक्षणम्

सैदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणि
गृहीयात् ॥

(१) कुमारीग्रहणं विंशतिप्रमृताच्युदाकर्षम् । समये
हि विंशतिप्रमृतायाः पुनर्विवाहः । कमा.

(१) वायु. १०.

(२) भाषिण्य. १. १४१.

(३) वायु. १. १४९. शेषः अत्रादिनिर्दिष्टः विवाहविधि-
प्रकरणे (संज्ञ. ५. १६) द्रष्टव्यः ।

(२) कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यन्तरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः, इच्छा चेकरोति । -हमा.

(३) कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः असतयोन्याः पाणि गृहीयात् वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । विंशतिप्रसूतायुदासार्थं कुमारीग्रहणम् । स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः । अयं च न शास्त्रसंमत इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम् । संदी, २६

गोभिलगृह्यसूत्रम्

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

पुण्ये नक्षत्रे दारान्कुर्यात् ॥

अत्र (द्वितीयप्रपाठके) विवाहाद्युपनयनान्तो दश-
र्कमविधिरनुक्तपूर्वं उच्यते -- पुण्य इति । पुण्ये शोभने । नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्ते । विवाहे तस्यादराति-
शयोऽनेन योज्यते । दारान् -- ' दाराः पुंभूमिं चाक्षताः ' इत्यभिधानाश्रित्य पुल्लिङ्गे बहुवचनान्तश्च दारशब्दः सङ्-
घर्षमचारिणीयाचक्रः । तां कुर्यात्, उद्वहेत् । मृदुला.

लक्षणप्रशस्तान् कुशलैः ॥

कीदृशान्, तथाह -- लक्षणेति । लक्षणेन प्रशस्तान् प्रशस्तलक्षणोपेतान् । यदा, अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र प्रशं-
सतिः । लक्षणपदं च तत्रो लाक्षणिकं, तेन लक्षणरूपशं-
सितान् । कुशलेनेति लक्षणपदार्थान्वयि । स्त्रीलक्षणाभि-
ज्ञेनेति तदर्थः । तथा च तद्द्वारा लक्षणान्यवगन्तव्यानि ।
नित्यसापेक्षत्वेन एकदेशान्यवयव्य ' देवदत्तस्य गुरुकुलम् ' इत्यादिपु दर्शनात् । यदा कुशलेन स्त्रीलक्षणविदा पुरुषेण लक्षणेः अवैधन्यादिसूचकैः मन्यापुत्रैः प्रशस्तान् प्रशंसितान् परीक्षितानित्यर्थः । तथा च स्मरणम् --
' मदा गृही मुग्रं मुदुक्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः स्मृतममूदपर्यमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥ ' इति । याज्ञ-
यल्कोऽपि -- ' धर्मार्यकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्ति-
हेतवः । परीक्षयान्ते ततो यन्तात्पूर्वमेव कथ्यन्तात् ॥ ' इति । ' अपिष्टप्रज्ञानयो लक्षण्या क्षियमुद्वहेत् ' इति

च । लक्षण्यां ब्राह्मन्तरशोभनेलक्षणेपेताम् । प्रशंसा-
यामत्र यथत्ययः (पा., ५।१।१२ वा.) । तत्र ' कुल-
मग्रे परीक्षेत ' इति गृह्यान्तरवचनात् आदौ कुलं सदा-
चार्यदिगुणव्रतया हीनक्रियादिदोषहीनतया च परीक्ष्य
तज्जा उद्वाह्या । ' तदनु लक्षणाद्यपि परीक्ष्यम् ।
लक्षणानि च शुभाशुभसूचकानि तनुलोमकेशदशनव्यादीनि
प्रत्यक्षगम्यानि बाह्यानि । तथा च मनुः -- ' अव्यङ्गाङ्गी
सौम्यनान्मी हंसचारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनानां
मृद्वङ्गीमुद्वहेत् क्षियम् ॥ ' इति । अव्यङ्गाङ्गी अधिकला-
ङ्गीम् । तनुलोमकेशदशनानां अनतिस्थूलोमकेशदन्ताम् ।
क्षियमिति नपुंसकत्वनिर्वाचार्थम् । यान्याम्यन्तराणि
तान्युक्तानि आश्वलायनगृह्ये -- ' दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ
पिण्डान् कृत्वा ' इत्यादिवाक्योक्तानि । तानि अयमपि
अनुपदं सम्प्रयित्वा दर्शयिष्यति । मृदुला-
तदलभे पिण्डान् ॥

लक्षणावगतौ प्रकारान्तरमाह -- तदिति । तदिति
प्रकृतः स्त्रीलक्षणयित् कुशलः परामुच्यते । ' कुर्वीत ' इति वाक्यरोपः । तैश्च स्वयमेव दारान् परीक्षेतेत्यर्थः ।
पिण्डानिति अविशेषोपादानेऽपि मुद एव तान् कुर्वीत,
उत्तरसूत्रदर्शनात् । मृदुला.

वेद्याः सीताया हृदाङ्गोष्ठाद्यनुपपादादेवनादा-
दहनादीरणात् ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः अग्निष्टोमादौ विहिता ।
यज्ञस्थानमिति यावत्, तस्याः । सीता लाङ्गपद्धतिः ।
वृष्टं क्षेत्रमिति यावत्, तस्याः । हृदः अण्वाद्यल्लङ्घ्यः,
तस्मात् । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोदं, तस्मात् । चतुष्पदः
प्रसिद्धः, तस्मात् । आगत्य आशिकैर्द्विष्यते यत्र तत्
आदेयं शूतस्थानं, तस्मादादेवनात् । आ मर्षाद्या दहते
देहः यत्र तत् आदहनं दमशानं, तस्मात् । ' ईरणं
तूपरे गृह्येऽपि ' इति मेदिन्यभिधानात् ईरणमूर्ध्वं,
यत्रोतं बाजं न प्रपेहति, तस्मात् । एताम्यः मृदमादाय
पृथगेव अथै पिण्डान् कुर्वीत इत्यर्थः । मृदुला.

सर्वेभ्यः संभार्य नयनम् ॥

संभार्य सहाये संहृत्य क्रियमाणम् । सर्वेभ्यः वेद्या-
रिभ्यः । मृदुला.

(१) गोपु. १।१।१२ ; संत. ८८९.

(२) गोपु. १।१।१२-९.

समान् कृतलक्षणान् ॥

तांश्च नव पिण्डान् समान् तुल्यप्रमाणान् । लक्षणं चिह्नं, कृतं लक्षणं येषां तान् । यतमः पिण्डः यतमस्या मृदः तच्चिह्नं कर्तव्यं यद्ययमाणाकृत्यनिर्वाहाय ।

मृदुला,

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेत् । 'ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त इयं पृथिवी श्रिता सर्व-
मिदमसौ भूयात् ॥' इति । तस्या नाम गृही-
स्वैपामन्यतमं गृहाणेति ब्रूयात् ॥

तान् लज्जु इमान् पिण्डान् पाणौ स्वकीये (वरः)
आधाय धृत्वा कुमार्या उप समीपे नामयेत् स्थापयेत्
ऋतमिन्द्रादिमन्त्रेण । अस्यार्थः— ऋतमिति सत्यनाम
(नि. ४।१९।९) । ऋतमेव सत्यमेव प्रथमं आद्यं
कारणम् । तथा च भूतिः— 'तस्य ह वैतस्य ब्रह्मणो
नाम सत्यम्' इति । ऋतं सत्यं नात्येति कश्चन नाति-
क्रामति कश्चिदपि । ऋते सत्ये च इयं पृथिवी (आ)
श्रिता । न केवलं पृथिव्येव, किंतु सर्वमिदम् । चकारो
लुप्तवद्द्रव्यः । यथा चेदं सर्वं वस्तुजातं सत्याश्रितं
तथा असौ (परोदावेवी) सत्या (श्रिता) भूयात्
भवतु—इति । अत्र असौ इत्यस्य स्थाने तस्याः कुमार्या
नाम गृहीत्वा उच्चार्य एषं संशोधनान्तं नाम मन्यान्ते
गृहीत्वा एषा पिण्डानामेकं गृहाणेति तस्यै ब्रूयात् ।

मृदुला,

पूर्वेपां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ॥

पूर्वेषामिति । मध्ये एकमिति शेषः । वेदादि-
पिण्डचतुष्टयान्यतनमाददाना विवाह्येदित्यर्थः । गृह्णन्ती-
नित्यत्र मुमु छान्दसः ।

मृदुला,

संभार्यमपीत्येके ॥

समार्यं नवमपिण्डं आददानाऽपि विवाहा
इत्येकदेशिमतम् । तथा च गृह्णाद्यर्थेऽङ्गितः— 'क्रिया-
वती वेदिपिण्डं सीतायाः फलते कृपिः । अक्षोभ्या च
हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ॥ चतुष्पये प्रकीर्णा
स्यात् सूतस्थाने कलिप्रिया । रम्याने सिष्वते मर्ता
ब्रह्म्या भवति चोपरे ॥ नवमे सर्वमेवैतत् कन्यायास्तु
परिग्रहात् ॥' इति । प्रकीर्णां स्वैरिणी । परिशिष्टान्तरम्—

'गृह्णाना वेदिपिण्डं ॥ प्रसूते याज्ञिकान्सुतान् । सीता-
पिण्डं तु गृह्णाना सुतान् सुते कृषीवत्यान् ॥ सर्वकाम-
समुद्भांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् । गोष्ठपिण्डग्रहाच्चैव
गोमतीः सुखिनः सुतान् ॥ इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेना-
स्थिरः सुताः । पष्ठेन तु गृहीतेन भयन्ति सूतदेविनः ॥
रम्यानापिण्डग्रहणादिषवा जायते ध्रुवम् । बन्ध्या वा
विषवा वा स्यादष्टमस्य परिग्रहात् ॥ मिश्रमेतद्भवेत्सर्वे
यावत्पूर्वोदिते फलम् । नवमस्य ग्रहणसाम्प्रदायौ वा ज्ञ-
च वाऽशुभः ॥' इति । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव
वस्तुतो निन्दिताऽनिन्दिता चेति मन्तव्यम् । अत्र
(कन्यापरिग्रहे) विशेषः शुभकर्मनिर्णये मुरारिभिः श्रीये,
संस्कारदीपके हर्षनाथशर्मनिर्मिते च द्रष्टव्यः ।

मृदुला,

कन्याया विवादाशुक्रलक्षणम्

नमिका तु श्रेष्ठा ॥

नमिकेत्यनामतात्तवैव्यते, 'नमिकाऽनागतात्तवा'
इत्यमरात् । सा तु श्रेष्ठेति तादृशान् दारानुब्रूहेदिति केचि-
द्वाचक्षते । नैतन्मुन्दरम्, दारानिदपुत्रात्तन्निमित्तवचना-
तिक्रमात् । तस्माद्धारकाणेन सहास्य न सवन्धोऽपि तु
'पृष्ठया बहवः पुत्रा यथेकोऽपि गया व्रजेत् । गीरीं
वाऽपुन्रुब्रूहेद्भार्या नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥' इति वचना-
द्धारान्करिष्यता तावद्गौरीमातावेव यतनीयं, दातुस्तु नमिका
श्रेष्ठा इति स्तार्यः । तथा च वसिष्ठः— 'तस्मान्नमिका
दातव्या' इति ।

मृदुला,

जैमिनिगृह्यमूत्रम्

कन्याया विवाहानुक्रमेण लक्षणानि

जौयां विन्देवानमिकां समानजातीयामसगोत्रां
मातुरसपिण्डां ज्यायसः कनीयसीम् ॥

अनमिकां यस्मिन्वयसि स्वयमेव लज्जया वासः परितः
दधाति तदयस्काम् । समानजातीया सर्गाम् ।
ज्यायसः ध्यया ज्येष्ठतमस्य वरस्य कनीयसीं वयसा
यवीयसीं जायां कुर्यात् ।

श्रीन्या,

(१) गोमृ. १।४।६ .

(२) जैमृ. १।२० .

वैखानसगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहादनुकूलानि लक्षणानि

मौतुरसपिण्डां पितुरसमानऋपिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नमिकां कन्यां वरयित्वा ... ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणी नमिकां गौरी वा कन्यां क्षत्रियः
क्षत्रियां वैश्यो वैश्यां वरयेत् । अष्टवर्षादा दश-
मात्रमिका, रजस्यप्राप्ते दशवर्षादा द्वादशाद्वौरीत्या-
मनन्ति ॥

गौतमः

कन्याया विवाहादनुकूलानि लक्षणानि

गृहस्थः सट्टशी भार्या विन्देत्तानन्यपूर्वा यवी-
यसीम् * ॥

अरोगिणी भ्रातृमतीं सर्वावयवसुन्दरीम् ।
पञ्चोभयविशुद्धां च ज्ञात्वा कन्यां विवाहयेत् ॥

भ्रातृककन्याया अविवाहना

तत्संशयाभ्योपयच्छेदभ्रातृकाम् ॥

(१) तदाशङ्कया न गृहीयात् कस्यचिदपि अन-
पत्यस्य सर्वां दुहितरः । कुतः ? तामिति वक्तव्ये
अभ्रातृकामित्यारम्भात् । मभा.

(२) तत्संशयात् अभिसंधिसंशयात् पुत्रिका-
संशयाद्वा । भनुरप्याह—‘ यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न
विशयेत या पिता । नोपयच्छेत् तां प्राशः पुत्रिका-
धर्मशङ्कया ॥ ’ इति । गौमि.

* न्यायनानि विवाहविधिप्रकरणे (संता. पृ. ९७-९८)
द्रष्टव्यानि ।

(१) वैगु. ३।२.

(२) वैगु. ६।१२.

(३) गौप. ४।१. शेषः स्वनादिनिर्देशः विवाहविधिप्रकरणे
(संता. पृ. ९७) द्रष्टव्यः ।

(४) समु. ६.

(५) गौप. २८।२० ; गृक. २८ (तच्छङ्कया नोपयच्छे-
त्प्रप्राप्त्या) ; अभा. ; गौमि. २८।१८ ; गृह. २४ दभ्रातृ-
काम् (ताम्रातृकाम्) ; पद्म. ४७५ ; प्रपा. २०८ तत्संशयात्
(तत्संशये) भ्रातृकाम् (भ्रातृकानपि) ; धर्म. ९७ ; संम.
५४ ; याट. १।५३ पृ. १७५ ; संर. ४१४ .

हारीतः

कन्याया विवाहादनुकूलानि लक्षणानि

गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
असमानार्पणोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
सर्वावयवसंपूर्णां सुवृत्तासुद्वहेतरः ॥

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च
मोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
वाचालामतिलोमां च न व्यङ्गां भीमदर्शनाम् ॥
नर्क्षष्टुक्षनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्याहिप्रेयनाम्नीं न च मीपणनामिकाम् ॥
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसधारणगामिनीम् ।
तन्योष्ठकेशदशनां शुद्धङ्गीसुद्वहेत् स्त्रियम् ॥

कन्याया विवाहादनुकूलानि लक्षणानि

तैरमात्सप्त पितुतः परीक्ष्य पञ्च मातुतो नमिकां
श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् ॥

तैरमात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥

बौधायनः

अनुभलक्षणा कन्या वर्ज्या

वर्जयेत्सर्वथा कन्या अनुभा लक्षणैश्च याः ।
भर्तुरायुर्हरन्त्येतां बालस्यादपरीक्षिताः ॥

लक्षणान्यवश्यं परीक्षणीयान्यन्यथा दोष इत्युक्तं
बौधायनेन—वर्जयेदिति । संर. ५।१२

(१) हास्य. ४।१-२.

(२) नरसिंहपुराणेद्वेषुनदारीतरमृत्तौ (पृ. २११ स्त्रो. ४१-४३)
पठे श्लोका द्रष्टव्याः ।

(३) अथ. १।५४ ; गृक. २६ विन्देत् (विन्देत्) ; उ.
२।११।१६ पृ. २२३ नमिकां (अनमिकां) ; गृह. २५ परीक्ष्य
(सपरीक्ष्य) .

(४) अथ. १।५४ ; गृक. २६ ; गृह. २५ ; संम. ७०३
कुलनक्षत्र (लङ्गनक्षत्र) पन्नां + (कन्यां) .

(५) प्रपा. २०३ सर्वथा कन्या अनुभा (सर्वथाभूनु-
रनुभा) ; विपा. ६७६ कन्या (भूनुः) ; संर. ५।१२ .

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूज्यां

योग्दत्ता मनोदत्ता अग्नि परिगता सप्तमं पदं
नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा
पुनर्भूः । तां गृहीत्या न प्रजां न धर्मं वा विन्देत् ॥

(१) प्रजा स्वजातिधर्मादिति शेषः । धर्मं पत्नी-
साध्ये अग्निहोत्रादि । अत्र च प्रकरणे येषां विधिनिषेधानां
दृष्टगुणदोषानुपपन्नो नास्ति, यथा— 'असपिण्डा च
या मातुः' इत्येवमादीनां तदतिशये भार्यात्वमेव न
भवति, भार्याशब्दस्य तु आहवनीयादिशब्दवत् संस्कार-
शब्दत्वात् । येषां तु दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधौ
यथा— 'स्त्रीतादृषि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ।'
इत्यादि, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः केवलं नियमाति-
क्रमात् प्रायश्चित्तमार्गं भवति । ऋतवृक्षनाभ्यादिषु
तु दृष्टगुणदोषानुविधायिविधिनिषेधप्रकरणमप्यपातात् ।
मनुना सपिण्डादि प्रति निषेधस्य च वृथविधानाददृष्ट
एव दोषः कल्प्यः । शूक. ३१

(२) योग्दत्ता पुनःसंस्कारकर्मणि पुनर्भूभवति ।
अतस्ता गृहीत्या परिणीय प्रजां धर्मं च न विन्देत् न
भजेदित्यर्थः । स्मृच. ७५

(१) शूक. ३१ नीता (अनीता) (चेति०) गृहीत्या +
(श्याकारि) (वा०) सृष्टिः, स्मृच. ७५ पुनर्भूः + (भवति)
तां (अतस्तां) न धर्मं वा विन्देत् (धर्मं च विन्देत्) ; शूक.
३८ अग्निं परि (अग्निपरि) सप्तमं पदं नीता (सप्तमपद-
मानीता) चेति सप्तविधा (च सप्तधा) न प्रजां न धर्मं वा विन्देत्
(श्याकारि न प्रजां धर्मम्) सृष्टिः ; प्रजा. ४६५ धर्मं वा
(धर्मं) ; संग. ७३५-७३६ योग्दत्ता (वाचा दत्ता) धर्मं वा
(धर्मं) ; चम. ८७ पमावत् ; मुक्ता. १३७ सप्तमं (सप्तम)
धर्मं वा विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; विषा. ६८६ योग्दत्ता (वाचा
दत्ता) सप्तमं (सप्तम) धर्मं वा विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; संकी.
१७२ (वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
मुक्ता गृहीतगर्भा प्रयुक्ता च) प्लावदेव ; बाल. १।५२
पृ. १७० पमावत् ; संग. १६८ योग्दत्ता (वाचा दत्ता) धर्मं वा
विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; क्रुम. ११३२ सप्तविधा पुनर्भूः (सप्त
पुनर्भूः) न प्रजां न धर्मं वा विन्देत् (धर्मं न विन्देत्) .

सं. का. ६८

वसिष्ठः

कन्याया विवादानुक्रमेण लक्षणाणि

गृहस्थो विनीतकोदंध्यर्हो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा-
ऽसमानार्पेयामस्पृष्टमैथुनामवरवयसीं सदृशीं भार्यां
विन्देत् ॥

विवाहे वर्यां पापनक्षत्रप्रती वधूवतौ

'नैऋत्यभोदभूतसुतः सुता वा .

क्षिप्रदधर्यं श्वशुरं निहन्ति ।

तदन्यपादे जनितो निहन्ति

नैयोत्क्रमेणादिभवः कलत्रम् ॥

सुरैश्वराजनिता धवाप्रजं

द्विदेवताराजनिता च देवरम् ।

पुरन्दरर्क्षे जनितः सुतस्तथा

स्वस्याप्रजं हन्ति न कन्यका यदि ॥

जैनकं जननीं हन्ति भर्तुर्मैलाहिपिण्यजा ।

मूलान्यपादजा नैव तथाऽऽश्लेषाद्यपादजा ॥

अत्र स्त्रीत्वं अविवक्षितं, सुता चेति पूर्वोदीरितवच-
नानुरोधात् । विचौ. १६

मूले सार्वे विशाखायामेन्म्रे चोद्भवः पुमान् ।
न दोषकृद्विवाहेषु क्षियः सर्वत्र गर्हिताः ॥

(१) बसु. ८।१. शेषः रथलादिनिदराः विवाहविधिप्रकरणे
(संका. पृ. १०१) द्रष्टव्यः ।

(२) वसु. ३१।२३९ पादे (वादाय) ; प्रजा. ३०६ क्षिप्रा-
दधर्यं (तदाद्यपादे) जनितो (जनिता) नैयो (सैवो) भवः
(भवा) ; विसौ. १५ ; सिन्धु. ८५३ निहन्ति नैवो (न हन्ति
तस्यो) भवः (भवे) ; विषा. ६८५ प्रपमद्वितीयवर्णी .

(३) वसु. ३१।२४० रक्षे (रक्षाय) तथा (तदा) ; प्रजा.
३०६ च (च) पू. ; विसौ. १५-१६ च (॥) कन्यका
(मुक्ता) ; सिन्धु. ८५३-८५४ विसौवत् ; विषा. ६८५ पू.

(४) वसु. ३१।२४२ ; विसौ. १६ .

(५) ज्योति. १६० ; संग. १९३ ज्योतिर्निगमे .

विष्णुः

कन्याया विवाहं वर्ज्यानि लक्ष्णानि

वेदानधीय यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्तनपूर्वं तु लक्षण्यां क्षियमुद्देत् ॥

नाकुलीनाम् ॥

न च व्याधिताम् ॥

नाधिकाङ्गीनाम् ॥

न हीनाङ्गीनाम् ॥

नातिक्षुब्धाम् ॥

न वाचाटाम् ॥

। शङ्खः, लिखितः, शङ्खलिखितौ च

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

दौरानाहरेत्सदृशानसमानार्पेयानसंबन्धानासप्तम-
पञ्चमातिपटुमातृवन्धुभ्यः ॥

अभ्रातृकन्याया अविवाहाना

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकार्धमशङ्कया ॥

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुः

कन्याया विवाहं वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च

नोद्देहत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥

(१) समु. ५ ; मर. १७ ; मुक्ता. १२३ ; मान. १६७ .

संस्कारप्रकाशादिग्रन्थेषु दक्षसिद्धे वचनम्, तत्रापि स्थलादिभिर्दोषो
द्रष्टव्यः ।

(२) विस्मृ. २४।११-१६ .

(३) उ. २।१।१६ घ. २२१ बह्वः ; मुक्ता. १२५
न्यानासप्तमपञ्चमाद (न्यान्तसप्तमाद) ; बाल. १।५३ घ. १९२
पञ्चमाद (पञ्चमान्) .

(४) लिस्मृ. ५३, ५४ ; चूडा. ६८२ विज्ञायेत वा (च
विज्ञायते) वेदपुराणमित्युक्तम्, "अभ्रातृकां प्रदास्यामि" इति
श्लोको नास्ति ।

(५) मस्मृ. ३।८ घ. वाचाटां (वाचालां) ; मेघा. वाचाटां
(वाचालां) ; गोरा. ; अथ. १।५२ नातिलोमां (नातिलोम्नीं) ;

(१) पूर्वः कुलाभयः प्रतिषेधः, अयं तु स्वरूपा-

अयः । यस्याः कदुवर्णाः कनकवर्णा वा केशाः सा
कपिला । अधिकाङ्गी, पङ्कटगुलिः । रोगिणी बहुरोगा,
दुष्प्रतिकारव्याधिगृहीता च । भूम्नीनिः मल्वर्थाः
नित्ययोगे वा । अलोमिका अकेशा । लोमानि केशा
अप्युच्यन्ते । बाहुमूले, जिह्वामूले वा सर्वलोमामभायः ।

त्राचाला स्वल्प एव विक्राये बहुलं, पर्यं च भाषते ।
पिङ्गला अक्षिरोगेण-मण्डलाक्षी कपिलपिङ्गलाक्षी वा ।

मेघा. (२) न रोगिणीः स्वतः क्षयादिग्याधिमतीम् । पूर्वं
कुले, तेषां प्राधिकृतवेर्नः कन्यानां संभावनामात्रेण अवि-

वाधता उक्ता, अत्र तु तस्यां तस्मिन्क्षयेन इति विशेषः ।
पिङ्गलामामारक्तगौरवर्णाम् । मवि.

(३) कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा ।
पमा. ४६३

(४) कपिलां कपिलकेशां वर्णतो वा ।
मव.

नैर्क्षवृक्षनदीनान्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिरेष्यनान्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥

* गोरा., मनु., नन्द., भाच. मेधागतम् ।
§ प्रपा., विपा., संट. पमागतम् ।

+ शेषं मेधागतम् ।

गुक्. २७ मेधावद ; मवि. ; स्मृच. ७४ ; गुर. २६ नाति-
लोमां न वाचाटा (नातिलोम्नीं न वाचालां) ; पमा. ४६२-४६३

मेधावद ; मर. १८ मेधावद ; निप. २७७ (=) अपवद ; प्रपा.
६०३ नाधिकाङ्गी (नाधिकाहा) ; उत. १४९ मेधावद ; ज्योत.

६११ गुरवद ; मच. "न्यूनाङ्गी" इति व्याख्यानान्तरातो दूरवने,
समुज्ज्वलति न ज्ञायते ; यीमि. १।५३ घ. १०८ गुरवद ; संम.

७३१ ; चम ८६ मेधावद ; मुक्ता. १२३ मेधावद ; संम. ४९
पू. ; विपा. ६७७ (=) मेधावद ; बाल. १।५२ घ. १६९ ;

नन्द. ; भाच. ; कुम. ९३३ घ. ; विष्णुपुराणे शलुकम् ; संर. ५१०
मेधावद .

(१) मस्मृ. ३।९ ; मेघा. न च भीषण (न विभीषण) ;
अथ. १।५२ अथ (पुन्य) शेषं मेधावद ; गुक्. २७ ; मवि. ;

स्मृच. ७५ ; मनु. ; गुर. २६ उच्यते (नाहिपक्षिरेष्यनान्नीं
नातिभीषणनामिकाम्) ; पमा. ४६३ ; मर. १८ ; प्रपा.

(३) ऋक्षं नक्षत्रं, तन्नामिका ' आर्द्रा ' ' ज्येष्ठा ' इत्यादि । वृक्षनाम्नी रित्युपा अमलकीति । नदी षड्वा यमुना, तन्नाम्नी ' क्रक्षाणि च वृक्षाश्च नयश्चेति द्वन्द्वः । तार्क्ष्यं नामानि इति पंथीसमासः । ततः द्वितीयेन नाम-शब्देन ' उत्तरपदलोपी समासः । अन्यनामिका बर्ही शबरीत्यादि । पर्वताः विन्ध्यमलयादयः । पूर्ववत् समासात्कप्रत्ययः । पंथिनोम्नी-शुक्रि, सारिका । अहिः सर्पाः, तन्नाम्नी श्माली; मुजङ्गी । प्रेष्या दासी, चेटी, वाली । विभीषणं नाम भयजनकं, डाकिनी ' रोहसी' ।

५ मेघाः ।

(२) अन्यः चाण्डालादिः, तज्जतिनाम्नी चाण्डालीत्यादिनाम्नीम् । * मेघि.

(१) अष्टदार्थोऽयं निषेधः । * नन्द.
नातिर्यूतं नातिशृङ्गां न दीर्घां नातिवामनाम् ।
ययोऽधिकां नाङ्गहीनां न सेवेत्कलहप्रियाम् ॥
अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् श्रियम् ॥

१ गौरा, मयु, मच, भाच. मेघागतम् ।

* शेष मेघागतम् ।

१०१; निष. १७७ (=); उत. १४९ पू.; ज्योत. १११ प्रेष (प्रेष्य); विसौ. ४ नात्स्य (निष्प) शीर्ष मेघावत् ; मच. ; संप्र. ७३२ पू.; चम. ८९; मुक्ता. १२३ मेघावत् ; संम. ४९ मेघावत् ; सिन्धु १०१६ मेघावत् ; विषा. ६७७ (=); बाल. ११५२ पू. ११९ मेघावत् ; नन्द. ; भाच. मेघा-वत् ; कुम. ९९१ पू. ; विष्णुपुराणे इत्युक्तम् ; संर. ५१० .

(१) मस्त्व. ११९ इत्यलोपरिष्ठात् प्रक्षिप्तलोकोऽयम् ।

(२) मस्त्व. ११० ; विश्व. ११५२ पू.; गौरा. ; मिला. ११५२ (तनुलोमकेशदशनाम्) यथायदेव ; अथ. ११५२ उच्यार्थे (तनुलोमकेशदशां मृद्वङ्गीं चावगापिणीम् ।) ; गृक. ११ ; मवि ; रसुच. ७४ ; मयु. ; गूर. १२ ; पमल. ४६२ ; मपा. १३२ ; प्रपा. ३०३ ; मर. १८ ; निष. २७५ (=) ; गम्या. ९६ ; ज्योत. १११ ; विसौ. ४ पू. ; मच. ; वामि. ११५२ उद्वहेत्श्रियम् (चावगापिनीम्) ; संप्र. ७३२ ; चम. ८९ ; मुक्ता. १२३ लोम (रोम) ; संम. ४९ ; विषा. ६७७ (=) ; संकौ. १७२ दशना (दन्ता) ; प्रका. ३४३ ; बाल. ११५२ पू. १६९ ; नन्द. ; भाच. ; कुम. ९९१ (=) ; संर. ५०९ दशनां (दन्ती) .

(१) अव्यङ्गाङ्गी अव्यङ्गानि अङ्गानि यस्याः सा एवमुच्यते मे अव्यङ्गशब्दः अवैकल्यवचनः प्रवीणोदारादिः शब्दवैयर्थ्ये व्युत्पासते अविकलोनि अङ्गानि यस्य इति ; अतश्च अङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयविनि शक्तौचित्येन संस्थानस्य परिपूर्णता सा अव्यङ्गशब्देनोच्यते । सौम्यं मधुरं नाम । ' श्रीणां सुगोचरम् ' अत्र दर्शितम् । हंस इव चरणं इव गच्छति । यादृशी हंसानां हसिनां च विलासवती मन्यरा गतिः सा यस्याः । तनुशब्दो नात्य-वचनः किं तर्हि अनुपरिमाणे वर्तते । तन्वङ्गी सा उच्यते या नातिर्यूता नातिशृङ्गेति । मृदूनि हृस्वर्णा-कठिनापरुषाणि अङ्गानि यस्याः सा । तामुद्वहेत् स्त्रियं कन्याधिकायात् कन्याम् । यद्येवं, ' नालोमिकाम् ' इत्यादि-प्रतिषेधोऽनर्थकः, अस्मादेव विधानात् या न पर्युत्पा तस्यै अविशान्ना मिदा । सत्यं एवम् । एक एवायौ द्वाभ्यां विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन चोपमानस्तु स्पष्टो बुध्यते । कन्याशब्दश्चार्थं प्रकरणादननुभूतसंभोगात् कीदृ प्रवर्तते । तथा च वसिष्ठः— ' अस्तुष्टमेयुना वदसी भाषां विन्देत् ' इति । न च अन्येन संस्कृता अन्येन पुनः संस्कृते शक्या, कृतरूप करणभावात् । अतश्च ऊढाया अपभ्रुचभर्तृसंयोगायाः कथञ्चित् सैरिणीत्वे भर्तृ-प्रवासादिना नात्येन विवाहोऽस्ति, सत्यपि कन्यात्वे । तथा च ईदृशी वसिष्ठोक्तिर्मध्ये पठिता । अन्यनाप्युक्तम् — ' अनन्यपूर्वा यथोदसीं ब्रातृमतीं श्रियमुद्वहेत् ' इति । मेघा.

(२) अव्यङ्गाङ्गीमिति । अविकलाङ्गी प्रसन्ननाम्नी राजहंसगजचरितगमनामनतिर्यूलोमकेशदन्ता कोमलाङ्गी कन्या परिणयेत् । विधिविषेधोभयमाधानं निर्दोष-समुपक्रन्त्योपयमने अयमुदयार्थम् । * गौरा.

(३) दशा दशनामित्यर्थः । अप. ११५२

(४) अव्यङ्गाङ्गी अङ्गेष्वपि यस्या न व्यङ्गत्वं, अङ्गान्गेष्वपि नवादिषु यस्या वैकल्यं नास्तीत्यर्थः । तथा विभीषणनाम्नाभावेऽपि सौम्यं शान्तं नाम यस्याः सा विवाहा । तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवाया-

* मच., भाच. गौरागतम् ।

धिकार्यः । तनवः सूक्ष्माः केशाः शिरोरुहाः । अत्र
येषु दृष्टविरोधित्वं दोषाणां तेषु सत्स्वपि विवाहे
भार्यात्वसिद्धिः, यत्र दृष्टविरोधादर्शनं तदोषपत्त्या विवाहे
भार्यात्वमेव न सिध्यतीति कश्चित् । तत्तु प्रमाणाभावात्
नक्षत्रनामत्वादावपि । भार्यात्वासिद्धिप्रसङ्गेन व्यवहार-
विरोधान्चायुक्तम् । केवलं निषेधात् दृष्टविरोधश्च्येपु
दोषेषु परिणेतुः पापोत्पत्तिमात्रं अनुमन्तुं युक्तमिति ।

मवि.

(५) * अत्र विधिनियेषयोरभिधानमनिषिद्धिविहित-
कन्यापरिणयनमनुदयार्थमिति दर्शयितुम् (आह !) ।

§ मसु.

(६) अङ्गशब्दः अवयवे शरीरे च । नन्द.

(७) लोमानि उरोगतानि, तनूनि सूक्ष्मानि लोमानि,
तनवः केशाः दन्ताश्च यस्याः सा तनुलेमफेकदती ।

संर. ५०९

भ्रातृकृत्तयाया अविवाहाया

येस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विशायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्रातः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

* 'अव्याहारी' 'यस्यास्तु न' इति श्लोकद्वयस्यान्यतमभ्य-
पतितस्यास्य ग्रन्थस्य अस्मदुपलब्धपुस्तकयोः सारोक्तवतरणि-
कात्वेन सुदृग्मयुक्तम्, एतद्व्यन्यासस्त्योत्तरश्लोकानुगमात्,
अवतरणिकात्वे माहपदापूर्वमावश्यकस्यापीति कारस्यानुपलब्धमाह,
गोविन्दराजीवादिदीकानु अस्यार्थस्य पूर्वश्लोकस्यान्यतमोपल-
म्भनाच्चेति मत्वाऽस्याभिरस्य ग्रन्थस्य पूर्वश्लोकस्यान्यतमोपल-
म्भन्युपगतम् । एवं च आहपदं अवतरणिकात्वमभिमन्यमानेन केन-
चिद्व्यतिथिर्भवति शुचयम् ।

§ व्याख्यानं गौरागतम् ।

(१) मसृष्ट. १।११; अष. १।५३; गृक. २७; मवि. ३;
स्मृच. ६७; मसु. १; गृह. २६ यस्यास्तु (यस्याश्च) विज्ञापितं वा
(विज्ञेयस्तथा) ; हमा. ८९ प्रातः (कन्या) ; पमा. ७७४;
मपा. १३६ वा (वै) ; प्रपा. १०८; अर. १८; दीक. १।५३;
गमा. ९६ हमावत् ; धीमि. १।५३; संप्र. ७४६ यस्यास्तु
(यस्याश्च) ; चम. ९७; सुक्त. १२६ हमावत् ; संम. ५४ वा
(वै) ; विपा. ६९९ यच्छेत् (यच्छेत्तु) ; आन. १६९ यच्छेत्
तां प्रातः (यच्छेत् तां कन्या) ; बाल. १।५३; संग. १७५
यच्छेत् (गच्छेत्तु) ; २८९ हमावत् ; कृम. १०२७-१०२८
विपावत् ; संर. ४१४; संदी. ३९ (आग. २) निर्देशमात्रम्.

(१) यस्याः भ्राता नास्ति तां न विवहेत् पुत्रिका-
धर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया । पुत्रिकाधर्मः कदाचिदस्याः
कृतो भवेत्पितृपत्नया शङ्कया अनेन संदेहेन । कथं चेयं
शङ्का भवति । यदि न विशायेत पिता, देशान्तरं प्रेषितः
मृतो वा । सा च मात्रा पितृव्यपिण्डैर्वा दीयते ।
प्रातःकाला पितर्यसंनिहिते एतेरपि दातव्येति स्मर्यते ।
स्मृतिं चोत्तरं दर्शयिष्यामः । पितरि तु संविज्ञायमाने
नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का । स हि स्वयमेवाह — ' कृता वा
न कृता वा ' इति । याशब्दः चेच्छब्दार्थे द्रष्टव्यः ।
यदि पिता न विशायेत तदा कन्यका न वोढव्या ।
अन्ये तु स्वतन्त्रमेतत्प्रतिषेधद्वयमाचक्षते । यदि पिता
न विशायेत, अनेन इयं जाता इति, गृहोत्पन्नायाः
प्रतिषेधः । एवं च संबन्धः—यस्याः भ्राता नास्ति तां
पुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । न विशायेत इत्यत्र
पुत्रिका (धर्म) शङ्कया इत्येतच्च संबन्धते ।

अस्मिन् प्रकरणे यत्र नास्ति दृष्टगतः प्रतिषेधः,
यथा ' अवपिण्डा च ' इत्यत्र श्लोके, तदतिक्रमे विवाह-
स्वरूपानिवृत्तिरेव । अतः सगोत्रादिविवाहः कृतोऽपि
अकृत एव, विध्यवगतरूपत्वात् आधानवद्विवाहस्य
विध्यतिक्रमे रूपापगमात् । यथा आधानविधौ यतिक-
चिदङ्गं न ज्ञातं तदभावे नाऽऽहवनीयादिनिर्वृत्तिः, एवं
सगोत्रादिकाया न भार्यात्वम् । तस्मात् त्याग्यैव कृत-
तादृशसंस्कारप्रतिरूपिकाऽपि । तत्रमवन्तो वसिष्ठादयः
प्रायश्चित्तमपि स्मरन्ति तादृशविवाहे । यद्यपि कर्मण एव
तदङ्गप्रतिषेधातिक्रमे वैगुण्यं, न साक्षादुपपत्त्यस्य दोषः,
तथापि वाचनिकं प्रायश्चित्तम् । अथवा सगोत्रागमनं
निषिद्धम् । तदर्थं व्यापारे प्रवर्तमाने यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं
भवेत् । यस्तु हीनक्रियादिप्रतिषेधः तस्य दृष्टदर्शनमूल-
त्वात् निर्वर्तते विवाहः, भवति अस्मै भार्या, नास्ति
तस्यास्त्यागः । एवमर्थे एव ' महान्त्यपि ' इति पूर्व-
स्मात्प्रतिषेधात् भेदः स्ववनाथे पठितः । एवमेव च
शिष्टसमाचारः । कदाचित् कपिलादिरूपमुपयच्छति न
सगोत्रम् ।

मेधा.

(२) यस्या इति । यस्याः भ्राता नास्ति तां ' यद-
पत्वं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वचाकरम् ' इति, ' अमि-

संधिमात्रात् पुत्रिका इत्येके । इत्येवं मनुगीतमोक्तपुत्रिका-
विधिप्रान्त्या नोद्देहेत् । भ्रातृमात्रे हि पितरि विज्ञायमाने-
ऽपि पुत्राभावात् कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् ।
सत्यामपि या सभ्रातृकृत्यमसिद्धौ अनेनैवमुत्पद्येयमिति
यस्या जनको विशेषेण न ज्ञायते तामपि पुत्रिकात्वप्रान्त्या
नोद्देहेत् । जनके हि सम्यगज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरपि
एकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेरस्ति जनकत्वेन पुत्रिकात्वाशङ्का ।
एतदर्थं उभयविशेषणम् । पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्या-
संयम्, अत एव निषेधात् । 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची'
इति । व्याख्यातं च एतन्निश्चकृता— 'अभ्रातृकैव पुंसः
पितृनेति अभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय भवति
(? न पतिम्)' इति । अत्र च प्रकरणे येषां विधि-
निषेधानां दृष्टगुणदोषानुपपन्नौ नास्ति, यथा 'असृष्टपिण्डा
च या मातुः' इति, तदतिक्रमे भार्या न भवति, भार्या-
शब्दस्य आहवनीयादिवत् संस्कारशब्दत्वात् । येषां
पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधিনিषेधा (? नाम) भिधानम्,
यथा 'हीनक्रियम्' इति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः ।
केवलनियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तमात्रं भवति । यच्चैतत्
'नर्शवृक्षनदीनाम्नीम्' इत्यादि, तदपि दृष्टगुणदोषानु-
विधायिविधিনিषेधप्रकरणमभ्युपाठ्य तदेकयोगक्षेममेव ।
तथा च मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधाय अनन्तरं
'महान्यपि समृद्धानि' इत्यादिपृथक् (? कप्रक) रण-
मुपक्रम्य 'हीनक्रियम्' इत्यादि, 'नर्शवृक्ष' इत्यादि
चैतत्प्रकरणेऽभिहितम् । गोप.

(३) अनेन गुप्ताऽपि पुत्रिका भवति, न केवलं
या परिभाष्य दीयते 'अस्या यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भविष्यति' इति । इतिपुत्रकत्वा भार्या, यदि पुत्रो-
ऽन्यस्य भवति तदैकाग्रवैकल्यम् । अप. १।१३

(४) न भवेत् नोत्पद्येत । न विज्ञायेत कुलप्रवृत्त्या
दिना प्रसिद्धिः (? अग्रपिण्डः) । संततकन्तरामायेनापरि-
भाषितपुत्रिकाशङ्कया आपाया न विवाहः, द्वितीयस्या
अधर्मेणशङ्कया प्रात्यक्त्वादिपरिणामकृत्यापशङ्कनेति क्रमा-
दन्वयः । अत्र पितृति विशेषोक्तमनुविधानेऽपि न
सादृशो दोष इत्युपदर्शितम् । मवि.

(५) यस्याः पुनर्प्राप्ता नास्ति, तां पुत्रिकाशङ्कया
नोद्देहेत् । 'यदपत्यं भवेदस्यास्तन्मम स्यात्सवधाकरम्'
इत्यभिर्धानमात्रादपि पुत्रिका भवति । 'अभिसंधि-
मात्रात् पुत्रिका इत्येके' इति गौतमस्मरणात् । यस्या या
विशेषेण पिता न ज्ञायते अनेन इयमुत्पन्ना इति, तामपि
नोद्देहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मशङ्कया इति न योजनीय-
मिति केचित् । गोविन्दराजस्वराह — 'भिन्नपितृकयोरपि
एकमातृकयोः भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या
विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि पुत्रिकाशङ्कयैव नोद्देहेत्'
इति । मेधातिथिस्तु एकमेवेन पक्षमाह— यस्यास्तु भ्राता
नास्ति ता पुत्रिकाशङ्कया नोपपद्येत । पिता चेन्न ज्ञायते
प्रोपितो भूतो वा । चाशब्दश्चेदर्थः । पितरि तु विद्यमाने
तदीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्य अभ्रातृकाऽपि
चोद्भवा इति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति ।
यस्याः विशेषेण पिता न ज्ञायते तामपि जारजत्वेन
अधर्मशङ्कया नोद्देहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशङ्कया
इति पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः शङ्का पुत्रिकाधर्मशङ्का
तथा, इति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे
सगोत्रारारिण्यने 'सगोत्रा चेदमात्रोपपद्येन्मानुष्येना
विभूयात्' इति परित्यागभरणात् 'परिणीय सगोत्रा च'
इति प्रायश्चित्तभरणाच्च तत्र तन्ममभिधाहने च मातु-
रपिण्डपरिणयनादौ भार्यारण्येन न भवति, भार्याशब्दस्य
आहवनीयादिवत् संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनर्दृष्टगुण-
दोषमूलके विधিনিषेधाभिधाने यथा हीनक्रियमिति, न
तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना 'महान्यपि
समृद्धानि' इत्यादि पृथक् (? कप्रक) रणं कृतम् । एत-
न्मध्यपतितश्च 'नर्शवृक्षनदीनाम्नीम्' इत्यादिप्रतिषेधोऽपि
न भार्यात्वाभावकटकः, किन्तु वा प्राजातिक्रमात् प्राय-
श्चित्तमात्रम् । मय.

(६) 'यस्यास्तु न भवेद्भ्राता' इति मनुव-
नात् अभ्रातृमत्परीक्षणं प्रतिषिद्धं, तदतिक्रम्य यदि
कश्चित्तामुद्देहेत् तदा तस्याः पुत्रिकास्वरूपपरिहास्य च
एकेन स्थेनाधिकं गमं घृतं तदित्ये दत्ता उद्देहेत् ।

हमा. ८९

(७) यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवात् न या, इति न विज्ञायते, तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैयाः शब्दाः, तामभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । ' न, विज्ञायेत त्रः पिता ' इत्युक्तेः चरेण सह संप्रतिपत्तिः । विनाऽपि, पितुः संकल्पमानेन कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् ।

पृथग्. ४७४-४७५

याज्ञवल्क्यः

कन्याया विवाहानुष्ठाने लक्षणाणि

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

(१) समावृत्तोऽपि सत्रविप्लुतब्रह्मचर्य-एवोद्वाहं कुर्यात् । लक्षण्यां लक्षणोपेताम् । यथाह मनुः- ' सवर्णो लक्षणान्विताम् ' इति । तथा च ' अन्यद्वाह्नीं सौम्यः नाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ' इति । स्त्रीग्रहणमनुवादः, गुणार्थे वा । अपत्रग्रंणीलक्षित्यर्थः । एवमन्यनन्यपूर्विकां मिति । अन्येनानुपभुक्तामित्यर्थः । कान्तां च कमनीयाम् । असपिण्डां च मातुतः पितुतश्च । यवीयसीं आरमनो हीनवयसम् । तां एवंविधौलक्षणांमुद्वेहदिति संबन्धः । विश्व.

(२) अविप्लुतब्रह्मचर्यः अस्सलितब्रह्मचर्यः । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि ' तनुलोम-केसदशनाम् ' (मरु. ३।१०) इत्यादीनि मनुजोक्तानि । आभ्यन्तराणि ' अष्टौ पिण्डान् कृत्वा ' इत्याद्याः श्रवणोक्तविधिना शक्त्यानि । स्त्रियं नपुंसकत्वनिवृत्त्ये स्त्रीत्वेन परीक्षिताम् । अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपरिग्रहीताम् । कान्तां कमनीयां योदुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् । ' यस्यां मनश्चक्षुषोर्निगन्धस्तस्यामृद्धिः ' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिपाद्वादिवाह्यदोषाभावे । यवीयसीं वयसा प्रमाणतश्च

न्यूना उद्वेहत् परिणयेत् स्त्रियौक्तविधिना ।

(३) (लक्षण्याम्) लक्षणैर्युक्ताम् । लक्षणानि बाह्याभ्यन्तराणि । बाह्यानि कायस्वरदिगतानि । लक्षण्यां मित्येतस्मादेव विपरीता तु त्याज्या । तथाः नामतोऽपि वर्ण्या । यथा ज्ञा- ' देवनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् । ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीं दारांये परिघर्जयेत् ॥ ' इति । यथा - ' नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् । न पक्ष्यहिंपुष्य(मेष्ट्य)नाम्नीं न विभीषणनामिकाम् ॥ ' यदा पुनरन्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदा आश्रयानयोक्ताः परीक्षा कार्या । अनन्यपूर्विकां नैवान्यस्मै या पूर्वं दत्ता । एतच्च चादत्ताविषयं वेदितव्यं, न संस्कृताविषयम् । तस्याः पुनर्भवात् । यथाऽऽह मनुः - ' यस्या भ्रियेत कन्याया याचा तस्यै कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत् देवराः ॥ ' न च तत्र दानं निवृत्तमित्याशङ्कनीयं, ' अद्रिवाचा च दत्ताया भ्रियेतऽऽदौ वरो यदि । न च मन्योपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥ ' इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं बलादपहृतायामपि वैदित्यम् । ' बलादपहृता कन्या मन्यैरपि च संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ ' इति तेनेवोक्तत्वात् । एतच्च प्रायश्चित्तोक्तसकलं वेदितव्यम् । कान्तां स्नातकस्य कमनीयत्वाभ्यन्तरेणानन्ददायिनीम् । एतच्च महत्त्वदिनिराकरणेन विधीयते, ' यत्र मनःसक्तिस्तामुद्वेहत् ' इति विधानात् । असपिण्डानां सापिण्ड्यं यश्चति । यवीयसीं जन्मतः प्रमाणतोऽपीत्येके । अप.

(४) अन्यपूर्विकाः सत्रविधाः पुनर्भवाः ' याचा दत्ता भनोदत्ताऽपि परिग्रता सप्तमं पदं नीता मुक्ता गृहीतगर्भा प्रमृता च ' इति बौधायनोक्ताः । एता न विवाह्या इत्येवमर्थमनन्येति वितोषणम् । प्रथमवरस्य पातित्यादिबलवदोपनिर्णये तु आद्यानां तिसृणामन्येन परिणयनं भवतीत्यवसरे वक्ष्यामः । कान्तां वरस्य चक्षुर्मनसोरानन्दकारि-

अप.

(४) अन्यपूर्विकाः सत्रविधाः पुनर्भवाः ' याचा दत्ता भनोदत्ताऽपि परिग्रता सप्तमं पदं नीता मुक्ता गृहीतगर्भा प्रमृता च ' इति बौधायनोक्ताः । एता न विवाह्या इत्येवमर्थमनन्येति वितोषणम् । प्रथमवरस्य पातित्यादिबलवदोपनिर्णये तु आद्यानां तिसृणामन्येन परिणयनं भवतीत्यवसरे वक्ष्यामः । कान्तां वरस्य चक्षुर्मनसोरानन्दकारि-

† मरु., प्रया., संव., चय., कृम., संद. प्रमाणम् ।

(१) यास्मृ. १।१२. शेषः रथलादिनिर्देशः गोप्रवरविवारे (सता. ५. १८१) द्रष्टव्यः ।

* स्पृच., प्रया., बीभि., संव., मुक्ता., रिपा., संव. मितागम् । सापिण्ड्यविषयकस्यास्यानानि सापिण्ड्यकरणे द्रष्टव्यानि ।

शीमिति विज्ञानेश्वरदयः । तेन श्वशुरदिचशुरदेस्तत्कारि-
 स्वाभावेऽपि न दोषः । संकी. १७३

अरोगिणीं धातृमतीमसमानार्पणोत्रजाम् ॥

(१) अयोगिणी कुश्रादिरोगहिताम् । दृष्टमूलवच्च
स्मृतेऽऽ समाधेययोगित्वमदोषः । आतमती च, पुनिष्ठा-
नान्निष्ठपर्यम् । ' नाप्राप्तीनुपपच्छेत् ततोऽऽहस्य
भवति ' इति भाहविना श्रुतेः । यदा पुनरयं हेतुवन्निगदः,
तदा ' नाप्राप्तीनुपपच्छेत् ' इत्येवं प्रत्यन्ते । ॥ विश्व.

(२) विशेषान्तराण्याह— अरोमिणीमिति । अरोमिणी
अचिकित्तनीयव्याध्यनुपदृष्टाम् । भ्रातृमती पुत्रिका-
करणराङ्गानिहृतये । अनेन अपरिमामिताऽपि पुत्रिका
भवतीति गम्यते । सपिण्डाश्चाननगोत्राश्चाननप्रत्यय-
मायात्वेनेष नोदपद्यते । रोमिण्यादिषु तु भायात्वे
उत्पन्नेऽपि दृष्टविरोध एव । ५ मितः ।

५ मिता.

नारदः

विवाहे कन्याया वज्र्यानि लक्षणानि

कैलशीलययोरूपयुक्तविद्यायुताय च ।

घराय रूपसंपन्नां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥

हीनाङ्गमधिकाङ्गां च परादीर्घां चयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद्रोगिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

दीर्घकुस्मितरोगात् व्यङ्गा संस्पृष्टमैधुना ।

धृष्टान्त्यंगतभाषा च कन्याशोषाः प्रकीर्तिताः ॥

• * 'अममानार्पणोत्रहाम्' इत्यस्य व्याख्यानं गोत्रप्रवरविचारः
(संज्ञा. पृ. १८२) दृष्टव्यम् ।

§ 'असनानार्दगोत्रधाम्' इत्यस्य स्वाख्यानं गोत्रप्रवरविचारो
(संज्ञा. पृ. १८२) द्रष्टव्यम् । अय., गूर., मया., श्रीमि.
मिनागणम् ।

(१) यास्य. ५।५१ . शेषः स्वयन्निर्दिष्टः शेषप्रवचनवारे
(संज्ञा. पृ. १८२) द्रष्टव्यः ।

(२) नागदोसं. २७४ पृ. ५० वृत्त (विष्ट) ; प्रपा. १२५
वृत्त (विष्ट) ; संप्र. ८९० संग्रही (संयुक्त) ; विष्णु. ७९२
संग्रह ; ज्योति. ११५ प्रपाद.

(३) गुणा १२५.

(४) नाम्ने, ११।१६ व्यञ्जा (व्यञ्जाः) मैथुना (मैथुनाः) मासा च (मासाश्च) ; नास्मृ १५।१६ सैष्ट (सैष्ट) धृष्य (धृष्य) ; अथ, १।१६ ; गृक. २८ ; स्मृच. ८१ धृष्य (धृष्य) ;

(६). दीर्घः चातुर्गिकव्वरदिः । कुक्षितरोगः अप-
सारदिः । यके. २८

(२) अन्यस्मिन् पुनरुपान्तरे व्याहितः कृतः भावः
मानसामिच्छायां विद्यमानः, तथोक्ता । . . . ५ संम. ६८

(३) दीर्घरोगाः शूलशंआदियुक्ताः । कुष्ठितरोगाः
कुष्ठादियुक्ताः । आता राजप्राद्यादिदाह्यादियुक्ताः,
एताभ्यां योऽऽतोऽन्यत्राः विख्याताः । संस्पृष्टमेयुनाः
मुक्तपूर्वाः । घृष्टान्वगतभावाश्च घृष्टान्वगतमायाः ।
घृष्टा निर्लज्जाः कार्याकार्येण प्रसङ्गवर्तन्ते । अन्यगतमायाः
अन्यकामाः । त्रया-कत्यादौषाः, एते प्रदर्शनमात्रम् ।
अन्येऽपि प्रविद्धा द्रव्याः । दोषवतीरुक्त्वा एते दोषा
इति प्रवीतिः, तन्मायान् यत्संयन्धात् दोषयत्यस्यान्ते दोषा
इत्युक्तं भवति । धर्मिणा धर्मान्ध्यानं इष्टम् । तद् यथा-
गोष्ठये किं लक्षणमिति पृष्टे वियाणी ककुब्धान् प्राप्ते वाद्यधिः
चास्त्वानामिति गोत्वे लिङ्गमिति, एवमिहापि दीर्घरोगादयो
दोषा इत्युक्तं भवति ।

नामा.

नामा,

मिनादे बम्बों पारनक्षत्रमानी कपूरत

संतः स्मृता या नियतं भ्रशुरं हन्ति मूलजा ।

सदन्त्यपादजा नैव न चाऽऽश्लेषाद्यपादजा ॥

उयेष्टान्त्यपादजो ज्येष्ठं हन्ति यालो न यालिरा ।

• गूर, गृकवर्ग।

ई कृम. संर. समवद ।

मू. २४ धृष्ट (दुष्ट) कृष्णयोगः (कृष्णयोग) विना
(विना) : ३० निर्दिष्टावयवः ; पमा. ४९१-४९२ , प्रपा.
१६१ संपृष्ट (संपृष्ट) धृष्टावयवः (दुष्टावयवः) ; विमौ.
४ ; संप. ७७८ धौम्या (सौम्या) धृष्ट (दुष्ट) ; सुभा.
१२४ ; संम. ६८ उद्योतै (धृष्टावयवविना या कृष्ण दुष्ट
प्रतीतिना ।) ; बाव. ११९६ द. २०४ उद्योतै (धृष्टावयव-
विना या कृष्ण दुष्ट प्रतीतिना ।) ; हृम. ११२१ संपृष्ट
(संपृष्ट) उद्योतवयवः ; संप. ७७८ धौम्या .

(१) ज्योतिः २७१५४-१५४ घ. १२ (मुगः मुगः का
निलम् बन्दुर इति सूचकः । तदनन्तरादयो मेगः सदाऽऽर्द्धाऽऽ-
पादकः ॥) ; विवि. १६ ; ज्योतिः १९० सूचकः (सूचकः)
उत्तरार्धे (तदनन्तरादयो नास्ति इत्यर्द्धाऽऽपादकः ।) .

(२) उपोना. २०१५४-१५५ पृ. ६२ ; विमो. ३३
पाठ्यो (पाठ्य) ब्रह्मण्य (ब्रह्मण्य) विमो ३३ मणि .

वालिका मूलकक्षे तु मातरं पितरं तथा ।
 ऐन्द्री धवाम्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ॥
 वरैर्येन वरं मूलजातं पितरि जीवति ।
 तथैव विद्यमानायां मातरि व्यालजं नरम् ॥
 तिथ्यंशे पञ्चमे जातौ श्वशुरघ्नौ नरस्त्रियौ ।
 श्वश्रुघ्नौ चाष्टमे मूलस्यैवं व्यस्तं तु सार्षपे ॥
 मूलव्यालभवो दोषो विवाहे य उदाहृतः ।
 स मौजीयन्धनादूर्ध्वं पुंसां नैवेति केचन ॥

वृद्धनारदः

विवाहे वर्ज्या पापनक्षत्रजाता कन्या

कन्यका देवरं हन्ति विशाखायां समुद्रवा ।
 पेत्रगण्डोद्भवा कन्या श्वशुरघ्नीति केचन ॥
 न हन्ति देवरं कन्या तुलासिध्रद्विदेवजा ।
 तदन्यपादजा त्याज्या दुष्टा धृक्शिवपुच्छजा ॥

कात्यायनः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणाणि

लौकापयाद्युक्ता या सा तु दुष्टा प्रकीर्तिता ।
 अन्यत्रासक्तचित्ता या या स्वात्संष्ट्रमैथुना ॥
 संष्ट्रमैथुना क्षतयोनिः । शुक. २८

व्यासः

कन्याया विवाहानुक्तानि लक्षणाणि

अरीगादुष्टयंशोत्थामशुल्कादानदूषिताम् ।
 सयणोमसमानार्पाममावृषितृगोत्रजाम् ॥
 अनन्यदत्तयागात्रां शुभलक्षणसंयुताम् ।
 घृताघोवसनां गौरी विख्यातदशपूरुषाम् ॥

(१) ज्योति. १६० ; संग्र. १९२ विवाहे य (तथा देव)
 एनीयस्यैव एव, ज्योतिर्निकषे.

(२) ज्योति. १५९ .

(३) शुक. २८ तुला या सा तु दुष्टा (दुष्टा या दुष्टा सा
 दुष्टा) ; गुर. २४ .

(४) व्यासश्रु. ११२ ; मर. १७ अयोगदुष्ट (अयोगदुष्ट)
 नापामात्र (नापामात्र) .

(५) व्यासश्रु. ११२ .

ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ।
 दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्मेण चोद्बुधेत् ॥
 स्नात्वा समुद्बुहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणांन्यिताम् ।
 यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥
 सुखचारा सुवेपा च मृद्वङ्गी चारुभाषिणी ।
 प्रशस्ता सुगतिः कन्या या च दृढमनसोः प्रिया ॥

यमः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणाणि नामानि च

ह्रस्वा दीर्घा कृशा स्थूला पिङ्गाक्षी गौरपाण्डुरा ।
 न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकराः स्त्रियः ॥
 'देवनान्तीं नदीनान्तीं शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
 ऋक्षपृक्षलवानान्तीं दारार्षे परिचर्जयेत् ॥

संवर्तः

कन्याया विवाहानुक्तानि लक्षणाणि

अतो द्विजः समावृत्तः सवर्णां स्त्रियमुद्बुधेत् ।
 कुले महति संभूतां लक्षणैस्तु समन्विताम् ।
 ब्राह्मेणैव विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ॥
 वैन्धुहीना च या कन्या या कन्या चैव जन्मतः ।
 रोगिणी यंशहीना च तां कन्यां परिचर्जयेत् ॥

लघुशातातपः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणाणि नामानि च

नोद्बुधेत्फलिनां कन्यां नाधिकाङ्गी न रोगिणीम् ।

(१) व्यासश्रु. ११४ .

(२) उ. २११११६ पृ. २२१ ; श्रुच. ७६ पृ. ; संग्र. ७६ पृ. ; ७७ पृ. .

(३) ज्योति. १३७ .

(४) श्रुच. ७५ सेव्यातना (सेव्या च) ; संग्र. ७३१
 पुषि (इत्वा दीर्घा कृशां स्थूलां पिङ्गाक्षी गौरपाण्डुराम्) ;
 मुक्ता. १२४ पाण्डुरा (पाण्डुरा) उच्चार्य (न पूज्या न च
 सेव्या सा पतिमृत्युकरा याः) .

(५) अथ. ११२ पृ. ७८ (=) लता (नदी) ; श्रुच. ७५ ; संग्र. ७३२ देव (वेद) .

(६) संस्त्रु. ३२-३४ .

(७) समु. ६ संवर्तदक्षी .

(८) लङ्गाश्रु. १४-१६ .

नातिलोमिकां नालोमिकां न वाचाटां न
पिङ्गलायम् ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं न च मीपणनामिकाम् ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत् तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।
तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥
मेघवर्णां मेघवत् स्निग्धयामवर्णांम् । मधुपिङ्गल-
लोचना मधुवक्षीपपिङ्गललोचनाम् । सुखमेधते सुखं
यथा भवति तथा यधते ।

यूक. ११

कश्यपः

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूतव्या

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ॥
यौचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ॥
अग्नि परिगता या च पुनर्भूतप्रसवा च या ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभियत् ॥

(१) कस्तूर. १८ उत्तरार्धे (तादृशीमुद्रहेतुन्यां स वैवं
मुलपृच्छति ।) ; यूक. ११ वरयेत् (वरणा) ; स्मृच. ७४ ;
गूर. १२ तादृशीं वरयेत् (ईदृशीं वरणा) ; प्रपा. १०३ ;
ज्योत. ६११ ; विसौ. ४ ईसस्वनां (ईसस्वरां) ; संप्र. ७३१ ;
मुक्ता. १२४ हसस्वनां (हसस्वरां) मुखमेधते (स्वमेधते) ;
विपा. ६७६ ; संग. ५०९ पूर्वार्धे (ईसगनिर्मेघवर्णां मधुपिङ्गल-
लोचना ।) मुखमेधते (मुखद्वये) .

(२) कस्तूर. ११२ ; यूक. ३० ; स्मृच. ७५ ; गूर. २८ ;
प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ वर्जनीयाः (वर्जयित्वा) ; उक्त.
११९ ; संप्र. ७३५ प्रपावद ; मुक्ता. ११७ ; विपा. ६८६ ;
आन. १७६ ; संग. १६७ प्रपावद .

(३) कस्तूर. ११२ स्वर्णिका (स्वर्णका) ; यूक. ३० ;
स्मृच. ७५ ; गूर. २८ ; प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ ; उक्त.
११९ ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. ११७ उदक (उदकं) ; विपा.
६८६ ; आन. १७६ मुत्तवद ; संग. १६७ .

(४) कस्तूर. ११४ (अग्न्युराग्निका या पुनर्भूतप्रसवा वाचिका ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहेयुः कुलमभियत् ॥) ; यूक. १० ; स्मृच.
७५ ; गूर. २८ ; प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ ; उक्त. ११९

सं. कां. ६९

कृतकौतुकमङ्गला कृतकङ्कणवन्धना । उदकस्पर्शिता
उदकपूर्वे दत्ता ।

यूक. ३०

प्ररोहत्याग्निना दग्धः पादपः सुचिरादपि ।
न च पौनर्भवादग्धं कुलं कापि प्ररोहति ॥

आश्वलायनः

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

पितृमातृभ्रातृमतीं सर्वलक्षणलक्षिताम् ।
उद्गृहेदष्टपिण्डादीः कन्यां सम्यक् परीक्षिताम् ॥
एतदष्टपिण्डनिमित्तलक्षणं परीक्षणं लौकिकविक्रममिति
इति निधाय आदि (१ भाष) शब्देन निमित्तान्त-
राण्यप्यनुजानातयाश्वलायनाचार्यः स्मृतिरूपेण— पितृमातृ-
भ्रातृमतीमिति । तस्मात् श्रीविष्णुपुराणादिपुराणानि
सम्यगम्यर्च्य तत्कथामालोच्य पाणिग्रहणं कुर्यात् ।

प्रपा. ३२५

कुलशीलवयोवृत्तरूपाक्यां नम्रिकां शुभाम् ।
विधिना तु वरः कन्यामुद्गृहेदात्मनः समाम् ॥

लघ्वाश्वलायनः

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

कुलजां सुमुखीं स्वङ्गीं सुयासां च मनोहराम् ।
सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेद्बुधः ॥

गर्गः

कन्याया विवाहे आकारवयोन्यूनत्वमनुकूलम्

उद्गृहेद्वयसा न्यूनां न्यूनामाकारतोऽपि च ॥

प्रसवा (प्रसवा) ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. ११७ ; विपा. ६८६ ;
आन. १७६ ; संग. १६७-१६८ पुनर्भूतप्रसवा च वा (पुनर्भू-
तप्रसवा च) .

(१) कस्तूर. ११४ (प्ररोहत्याग्निना दग्धं पतिनां कुलं
महत् । नहि पुनर्भूता दग्धं कुलं तस्य प्ररोहति ॥) ; स्मृच.
७५ ; मुक्ता. ११७ ; आन. १७६ .

(२) प्रपा. ३२५ ; संप्र. ७३४-७३५ .

(३) प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३७ इष्ट (इष्टः) ; विपा. ७२८
उत्तरार्धे (विधिना जोदहेतुन्यां वर्जयामासिद्वे ।) उक्तः ;
सं. ४५८ देवः .

(४) लघ्वाश्वलायन. १५२ .

(५) बीजि. ११२ द. ११० .

पापनश्वरता कन्या विवाहे वर्णा

मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् ।
माहेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥

वात्स्यायनः

कन्याया विवाहे वर्णानि नामानि

नैर्क्षेत्र्यानां नदीनाम्नी वृक्षनाम्नी च गर्हिताम् ।
लकाररेफोपान्तां च धरणे परिवर्जयेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

कन्याया विवाहे वर्णानि नामानि

नोद्वेहेद्भगिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् ।
मातामहीपितामहोः पितृष्वसनामिकाः ॥

वायुपुराणम्

नमिकालक्षणम्

पैत्यत्यलजा याऽङ्गानि कन्या पुरुषसंनिधौ ।
योन्यादीन्नावगृहेत तावद्भवति नमिका ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणाणि

वैयङ्गिनी वर्जयेत्कन्यामकुलजां चातिरोगिणीम् ।
उद्वेहेत्पितृमात्रोश्च सप्तमीं पञ्चमीं तथा ॥

विष्णुपुराणम्

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणाणि

नातिकेशमकेशा वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।
निसर्गतोऽधिकार्क्षी च हीनार्क्षी चापि नोद्वेहेत् ॥

(१) गभा. १६६ प्रयोगपरिज्ञाते ; सिन्धु. ८५४ प्रयोग-
परिज्ञाते ; ज्योति. १५९ व्यालजा (सार्पजा) माहेन्द्रजाऽग्रजं
हन्ति (ज्येष्ठाजा ॥ पतिज्येष्ठ) ; संग. १९२ ज्योतिनिबन्धे .

(२) विसौ. ५ .

(३) संग. ६८४ .

(४) मपा. १४९ .

(५) स्मृता. १४ .

(६) विष्णु. ३१०११६, १७ उत्तरार्धे (निसर्गतो विकला-
ङ्गीमधिकार्क्षी च नोद्वेहेत् ।) ; समु. ५ पृ. ; शुक. २९ न पिङ्ग-
लाम् (अपिङ्गलाम्) ; गूर. २६ उत्तरार्धे (विस्मृतां विकलाङ्गी-
मधिकार्क्षी च नोद्वेहेत् ।) ; विसौ. ४ उत्तरार्धे (निसर्गतः पिङ्गलाङ्गी
नाधिकार्क्षी च नोद्वेहेत् ।) .

नैविशुद्धां सरोगां वाऽकुलजां वाऽतिरोगिणीम् ।

न दुष्टां दुष्टवाचां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ॥

नैश्मश्रुन्यजनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्षरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न वा ।

नानिबद्धेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वेहेत्स्त्रियम् ॥

यैस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतो ।

गण्डयोः कूपकं यस्या हसन्त्याश्चैव जायते ।

नोद्वेहेत्ताटशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविशारदः ॥

नैतिरुश्चच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।

आपीनहसपादां च न कन्यामुद्वेहेद्बुधः ॥

(१) विष्णु. ३१०११७, १८ ; शुक. २९ कुलजां
(कुटिलां) दुष्टवाचां (दुष्टभावां वा) ; गूर. २७ कुलजां
वाऽति (कुलटां वाति) दुष्टवाचां (च दुष्टभावां) .

(२) विष्णु. ३१०११८, १९ ; शुक. २९ क्षामवाक्यां

(क्षामां तथा) न वा (न च) नानिबद्धे (नातिबद्धे) ; स्मृच. ७५

द्वितीयाधे (न घर्षरस्वरां क्षामां न च काकस्वरां तथा ।)

नानिबद्धे (नातिबद्धे) स्त्रियम् (बुधः) ; गूर. २७ क्षामवाक्यां

(चालां तथा) न वा (न च) द्वितीयाधे (नातिबद्धेक्षणां

तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वेहेत्स्त्रियम् ।) ; पमा. ४६१ क्षामवाक्यां (क्षामां

तथा) न वा (न च) नानिबद्धे (नातिबद्धे) स्त्रियम्

(बुधः) ; प्रपा. ३०२ पमावत् ; संग. ७३१ द्वितीयद्वितीयाधेयोः

(न घर्षरस्वरां काकुवाक्यां काकस्वरां न च । नानिबद्धेक्षणां तद्वद्वृत्ती-

णाक्षीं नोद्वेहेद्बुधः ॥) ; चम. ८६ क्षामवाक्यां (क्षामां तथा)

न वा (न च) द्वितीयाधे नास्ति ; सुक्र. १२४ क्षामवाक्यां

(क्षामां तथा) न वा (न च) स्त्रियम् (बुधः) न्यासः ; संग. ४९

शुकवत् ; विपा. ६७७ चमवत्, द्वितीयाधे नास्ति ; बाल. ११२ पृ. १७०

चमवत्, द्वितीयाधे नास्ति .

(३) विष्णु. ३१०११७, २१ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ

यस्या हसन्त्याश्च च नोद्वेहेत् ।) ; शुक. २९ कूपकं (कूपकौ)

विशारदः (विचक्षणः) ; स्मृच. ७५ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ

यस्या हसन्त्याश्च च नोद्वेहेत् ।) द्वितीयाधे नास्ति ; गूर. २७

विशारदः (विचक्षणः) ; पमा. ४६१ सर्वे स्मृचवत् ; प्रपा. ३०२ सर्वे

स्मृचवत् ; संग. ७३२ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ

यस्या भवत्तां च नोद्वेहेत् ।) द्वितीयाधे नास्ति ; चम. ८६ सर्वे स्मृचवत् ; सुक्र. १२४ सर्वे स्मृचवत्, न्यासः ; संग. ४९ सर्वे स्मृचवत् ; बाल. ११२ पृ. १७० सर्वे स्मृचवत् .

(४) विष्णु. ३१०१२१, २२ ; शुक. २९ आपीन (आपीत) ; स्मृच. ७५ ; गूर. २७ शुकवत् ; पमा. ४६१ आपीन

न वामनां नातिदीर्घा नोद्वेहसंहतभुवम् ।
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखी नरः ॥

(१) अतिकेशा बहुकेशाम् । निसर्गतः स्वभावतः
अभिकाङ्क्षीम् । व्यङ्गिनीं पितृमातृनः यस्याः पितरौ
व्यङ्गौ भवतः (ताम्) । इमभ्रुवती इमभ्रुव्याने दीर्घरोमा ।
व्यञ्जनवती कुचादिपुक्ता । क्षामा कृशा । अतिवदेक्षणां
निमीलितप्रायनेशाम् । वृत्ताक्षीं यर्तुलक्ष्मीम् । करजं नखम् ।
आपीतं हृयापीतम् । संनतभुवं संलग्नभुवम् ।

एक. ३०

(२) अतिकेशा दीर्घकेशीम् । विसंगतां विकल्पा-
क्षीम् ।

एद. २६

(३) अतिकेशा केशप्रस्ताम् । अकेशां निष्केष-
प्रायाम् । निसर्गतः गर्भावस्थायामेव । अविशुद्धा पातका-
दिदुष्टाम् । सरोगा सहजरोगाम् । अतिरोगिणीं उक्तद-
रोगिणीम् । दुष्टां दृष्टादिसंवाधिताम् । दुष्टयाचाटां
बहुविकल्पादुर्भाषिणीम् । व्यङ्गिनीं पितरौ मातृतश्च कुष्ठिनीं,
कुष्ठिपितृमातृजन्यामित्यर्थः । इमभ्रुव्येष व्यञ्जनं पुंस्त्व-
व्यञ्जकं तद्युक्ताम् । क्षामवाक्यां स्वभावत एव तन्म-
वचनाम् । अनिवदेक्षणा पञ्चमभिरसंवृतेक्षणां निमेषैरपि
अनिवददर्शना वा निद्रायामपि अर्धनिमीलितनेत्राभिति
वा । वृत्ताक्षीं यर्तुलनयनाम् । यस्या हस्तन्याः सरया
गण्डयोः कूपयौ गतौ भयतः तां नोद्वेहन् । तादृशीमिति
पुनर्निषेधोऽतिदीर्घस्यापनाय । क्वचित्सुक्ते अयमर्थः श्लोको
नास्त्येव । ' हस्तन्याश्चैव जायते ' इति पाठे एकवचन-
मार्पम् । पाण्डुकरजां श्वेतनखाम् । संहते भ्रुवौ यस्याः
ताम् । करालमुखीं दन्तुरास्याम् । विष्णुपुराणटीका

(अपीन) न कन्या (न च ता) ; प्रपा. ३०३ ; संम. ७३२
आपीन (अपीन) ; सुक्ता. १२४ व्यासः ; संम. ४९ ख
(रज) .

(१) विष्णु. ३।१०।२२ ; शुक. ३० संहत (संन) ;
स्मृच. ७५ ; गुर. २७ नर (तथा) ; पमा. ४६२ संहत
(संन) चाति (नास्ति) कराल (कठाल) ; प्रपा. ३०३ संहत
(संगत) ; संम. ७३२ नरः (तथा) ; सुक्ता. १२४ ; संम.
४९ वामनां (वामनी) शेष प्रपावद .

स्कन्दपुराणम्

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

सुरुपां लक्षणोपेतामन्यद्वाङ्गी कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीं चैव धर्माधीनीं समुद्वेहते ॥
अपिङ्गाक्षीमकपिलमस्फुरच्चरणां शुभाम् ।
अस्थूलाण्डनासायां शस्तामाहुर्मनीषिणः ।
उद्वेहतादृशीं कन्यां रोगदोषविवर्जिताम् ॥

पद्मपुराणम्

पुराणपुस्तकश्रुतेन कन्यापरीक्षाविधिः

(पुराणार्चनम्)

श्रीराम उवाच —

पुराणं वीक्ष्य विधिना तत्सर्वं ब्रूत सत्तमाः ॥
भयदहानहेतुश्च विचार्यस्तदनन्तरम् ।
किं किं पुराणं प्रेक्ष्यं स्वाहूर्जनीयं तथैव किम् ॥
प्रेक्षतः कीदृशः श्लोकस्तद्व्ययः कीदृशो भवेत् ।
कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
पूजा च कीदृशैर्मर्कैः कार्या निर्णयदर्शने ।
इति रामस्य वचनं श्रुत्वा ते द्विजसत्तमाः ॥
प्रत्युचुस्तं रघुश्रेष्ठं चिन्ताव्याकुलमानसम् ।
न यत्कारो ययं राम वीक्ष्यतां तु पुराणमित् ॥
तैश्छुत्वा राघवः शम्भुं पप्रच्छ विनयाम्बितः ।
सोऽपि सद्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाच महामतिः ॥

(१) पद्म. ४८१ .

(२) पद्म. ४।१००।३६ ; प्रपा. ३२५ तत्सर्वं (परेण) ;
विपा. ७४७ (पुराणं वीक्ष्य विधिना तत्सर्वं लभते नरः) .

(३) पद्म. ४।१००।३७ ; प्रपा. ३२५ पूर्वार्धे (नवदण्णादि
हेतु च विचार्य तदनन्तरम् ।) प्रेक्ष्यं (वीक्ष्यं) ; विपा. ७४७
वर्जनीयं (अर्चनीयं) पूर्वार्धे नास्ति .

(४) पद्म. ४।१००।३८ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४७
तद्व्ययः कीदृशो भवेत् (कायजस्तश्च कीदृशः) .

(५) पद्म. ४।१००।३९ ; प्रपा. ३२५ कीदृशैर्मर्कैः (कीदृशी
तन्त्रैः) ; विपा. ७४७ कीदृशैर्मर्कैः (कीदृशी तत्र) ते दिन-
सत्तमाः (प्राह सदाशिवः) .

(६) पद्म. ४।१००।४० ; प्रपा. ३२५ वीरकानां (रोचतां)
पूर्वार्धे नास्ति .

(७) पद्म. ४।१००।४१ .

शम्भुरुवाच —

पुराणजीवी पूजार्हः स्वशास्त्राध्ययनः शुचिः ।

मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियोऽनृतदूषकः ॥

देवेषु च समस्तेषु समदृष्टिः शिवे रतः ।

शतरुद्रीयजापी च साम्प्रिकश्चातिवाचकः ॥

यैजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ।

श्रीतालपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ॥

वैद्वाप्रप्रतिपद्यन्द्रुगवत्प्रणवाक्षरम् ।

प्रागूर्ध्वरेखयोः प्रान्ते प्रणवस्याप्रयोजिता ॥

रेखैका तु भवेदेवमकारस्तस्य पार्श्वतः ।

शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ॥

आकारः स हि विज्ञेयः पट्टिकादक्षरेखया ।

यामे पङ्क्त्वविन्दू द्वाविकार इति कीर्तितः ॥

तस्य वामशिरोरेखाऽलम्बिन्या ई उदाहृतः ।

सर्वाक्षरे शिरोरेखा अवक्रा प्रणवं विना ॥

तस्यां तु लम्बरेखा स्यात्तदन्ते च लवित्रयत् ।

उकारः स हि विख्यातो लवित्रद्वयतस्तदू ॥

(१) पद्य. ४११००४२ ; प्रपा. ३२५ अतदूषकः (नान्य-
दूषितः) ; विपा. ७४७ पूर्वाध (पुराणपूर्वार्धस्य स्वशास्त्रा-
ध्ययने रतः) अतदूषकः (वेदपारगः) .

(२) पद्य. ४११००४३ ; प्रपा. ३२५ उत्तरार्धे (शतरुद्रीय-
जापी च साम्प्रिकश्च वाचकः) ; विपा. ७४७ (शतरुद्रीय-
जापी च साम्प्रिकश्चित्तवाचकः) । पूर्वार्धे नास्ति .

(३) पद्य. ४११००४४ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४७ .

(४) पद्य. ४११००४५ पूर्वार्धे (कथाध्वनिप्रचम्यद्रुगल-
क्षणवाक्षरम्) ; प्रपा. ३२५ (प्रतिपद्यन्द्रुगलक्षणवाक्ष-
रम् । प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोःप्रयोजिता ॥) ; विपा. ७४७
उत्तरार्धे (प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोःप्रयोजिता) .

(५) पद्य. ४११००४६ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४७ .

(६) पद्य. ४११००४७ ; प्रपा. ३२५ विन्दू द्वा (विन्दुला) ;
विपा. ७४७ .

(७) पद्य. ४११००४८ ; प्रपा. ३२५ लम्बिन्या ई उदाहृतः
(लम्बिनी तदुदाहृता) उत्तरार्धे नास्ति ; विपा. ७४७ शिरो-
रेखा (शिरोभाग) अवक्रा (अव्यक्रा) .

(८) पद्य. ४११००४९ ; प्रपा. ३२५ स्यादन्ते च
(स्यादन्ते तु स्यात्) उत्तरार्धे (उकारः सह विज्ञेयो लवित्रद्वय-
वचकः) .

एवमन्यानि सर्वाणि ह्यक्षराण्याह भारती ।

लिप्याऽन्यैव लिखितं पुराणं तु प्रशस्यते ॥

ब्राह्मं पादं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेरितम् ।

मार्कण्डेयमथाऽऽग्नेयं कौर्म वामनमेव च ॥

गौरुडं लैङ्गमाख्यातं स्कान्दं मात्स्यं नृसिंहकम् ।

तथैव गदितं राम पुराणं कापिलं तथा ॥

वैराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।

शैवं भागवतं दौर्ग भविष्योत्तरमेव च ॥

भविष्यं चोपसंहानि त्वन्यानि च विचर्जयेत् ।

विमुच्य पुस्तके रज्जुं पीठे निक्षिप्य संस्कृते ॥

धौतयस्त्रधरः स्नात्वा शुचिरक्रोधनोऽत्वरः ।

आदायात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा संकल्पमेव च ॥

अङ्कुशं चाक्षसूत्रं च पाशं पुस्तकमेव च ।

धारयन्तीं सितां ध्यायेत् प्रसन्नास्यां सरस्वतीम् ॥

शोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषपाहनम् ।

सहासवदनं शान्तं शुश्राम्यधरं शियम् ॥

(१) पद्य. ४११००५० ; प्रपा. ३२५ सर्वाणि ह्यक्ष (सर्वा-
न्याण्याश्च) ; विपा. ७४७ पूर्वार्धे (एवमन्यानि वर्णानि अक्षरा-
णीति वै विदुः) .

(२) पद्य. ४११००५१ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४८
पूर्वार्धे (ब्राह्मं च वैष्णवं च मार्तण्डं नारदं तथा) .

(३) पद्य. ४११००५२ ; प्रपा. ३२५ तथैव गदितं
(तथैव चरितं) ; विपा. ७४८ (गौरुडं लैङ्गमाख्यातं तथा
भागवतं स्तुतम्) । उत्तरार्धे नास्ति .

(४) पद्य. ४११००५३ ; प्रपा. ३२५ शैवं (लैङ्गं) ; विपा.
७४८ उत्तरार्धे नास्ति .

(५) पद्य. ४११००५४ संस्कृते (संस्तुतम्) ; प्रपा. ३२५
त्वान्यानि (अन्यानि) ; विपा. ७४८ पूर्वार्धे नास्ति .

(६) पद्य. ४११००५५ ; प्रपा. ३२५ स्नात्वा (स्नातः) ;
विपा. ७४८ शुचिरक्रोधनोऽत्वरः (कुशहस्तो दिनेश्वरः) .

(७) पद्य. ४११००५६ ; प्रपा. ३२५ चाक्ष (साक्ष) ;
विपा. ७४८ .

(८) पद्य. ४११००५७ ; प्रपा. ३२५ सहास (प्रसन्न)
शियम् (शुभम्) ; विपा. ७४८ सहास (प्रसन्न) शिवम्
(हरम्) .

हरिणं चामयं चोर्ध्वबाहुयुग्मे किरिटिनम् ।
व्याख्यामुद्रा च दक्षेऽधो वामहस्ते वरप्रदम् ॥
नानारत्नविभूषाढयं गिरिजार्थाम्बुजासनम् ।
बहुमिर्मुनिमुख्यैस्तु ध्यायमानपदाम्बुजम् ॥
मूर्तिमद्रिस्तथा वेदैः स्तूयमानं पुराणकैः ।
अन्यैः समस्तलोकैश्च संसेवितपदाम्बुजम् ॥
ध्यात्येयं पूजकः सन्मगादौ पूजां समाचरेत् ।
आपो वा इति मन्त्रेण फलशस्याभिमन्त्रणम् ॥
तैजलं तु गृहीत्वाऽथ पात्रस्थमभिमन्त्रयेत् ।
तत्सद्वद्भवेति मन्त्रेण प्रशस्य प्रणयेन तु ॥
आत्मानं सर्वपात्राणि तत आवाहयेदिति ।
यद्वागितितृचेनेव भारतीयोदशार्चनम् ॥
पैरुपसूक्तेन वा कुर्यात्त्रायत्र्या वा समर्चयेत् ।
ॐ नमो भगवतेऽमुकपुराणायेति पुराणमर्चयेत् ॥
काण्डादिति हि मन्त्रेण द्यौमानीय पूजयेत् ।
ॐ नमो भगवत्ये द्यौयै इति ।
सलोकपालपूजा स्यादथ कन्यार्चनं भवेत् ॥

- (१) पद्म. ५१००१५८ ; प्रपा. १२५ दुग्ने (दुग्ने)
व्याख्यामुद्रा च दक्षेऽधो (व्याख्यामुद्रा दक्षहस्ते) ।
(२) पद्म. ५१००१५९ ; प्रपा. १२५ विभु (सुभु)
जार्थाम्बु (जाडाम्बु) उत्तरार्धे (बहुमिर्मुनिमुख्यैस्तुः स्तूय-
मानपदाम्बुजम् ।) ।
(३) पद्म. ५१००१६० ; प्रपा. १२५ वेदैः (देवैः) ;
विपा. ७४८ (हरिं च देवदेविर्भु स्तूयमानं पुराणकैः) पू-
(४) पद्म. ५१००१६१ इति मन्त्रेण (इदमित्येवम्) ;
प्रपा. १२५ इति मन्त्रेण (इदमित्येवम्) ; विपा. ७४८; सना-
चोद (सनारभेत्) ।
(५) पद्म. ५१००१६२ ; प्रपा. १२५ तत्रार्चयेत् तु शरीराऽथ
(तत्रार्चयेत् न शरीराऽथ तु) उत्तरार्धे (ॐ तद्भगवति मन्त्रेण प्रणय-
नेन तु ।) ; विपा. ७४८ पात्रस्थमभिमन्त्रयेत् (पूजास्थान-
व्याख्यामुद्रा) ।
(६) पद्म. ५१००१६३ ; प्रपा. १२५ भारती (भारताः) ;
विपा. ७४८ ।
(७) पद्म. ५१००१६४ ; प्रपा. १२५ पुराणमर्चयेत्
(वाऽर्चयेत्) ; विपा. ७४८ (पुराणमुक्तेन वा कुर्यात्पुस्तके
योदशार्चनम् ।) ।
(८) पद्म. ५१००१६५ ; प्रपा. १२५ लोक (लोकः) ।

यत्संरात्पञ्चमाध्वं दशवर्पादधः शुभा ।
अनुत्पन्नश्रुतुर्वाऽपि तां प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
गेन्धपुष्पाश्चतैर्धूपदीपताम्रचूलभूषणैः ।
पाठयेदप्यमुं मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ॥
सैत्यं ब्रूहि म्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति नमस्ते
नमस्त इति ।
गायत्रीयानुक्रमार्थांस्तु दूर्वायुग्मं तु कामयेत् ॥
संनिधौ पुस्तकस्याधः सहस्रपरमेत्युचा ।
दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विषक्षणः ॥
सा क्षिपेत्पुस्तके संधौ शलाकात्रयमत्र तु ।
विच्छेद्य तां पुनर्दद्यात्पुष्पाञ्जलिमतन्म्रितः ॥
आदाय पुस्तकं नत्वा देवौ ध्यायेत्समाहितः ।
विद्वद्भिः प्रेक्षणं कुर्याच्छिवाभ्यां नम इत्यथ ॥
पत्रयोर्मध्यमः श्लोकः कार्यसिद्धेर्हि सूचकः ।
पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि रापथ ॥
पत्रेऽपरे पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ।
शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यास्येव शनैः शनैः ॥

- (१) पद्म. ५१००१६६ आर्धौ (कर्धौ) ; प्रपा.
१२६ ; विपा. ७४९ (वसुगन्तादवाभ्य पञ्चवर्षाः शुभम् ।
मन्त्रां वाऽनुत्पन्नौ कन्यां कलनेन पूजयेत् ॥) ।
(२) पद्म. ५१००१६७ ; प्रपा. १२६ ; विपा. ७४९ दप्यमुं
(दधने) ।
(३) पद्म. ५१००१६८ ; प्रपा. १२६ उत्तरार्धे (गावत्या च
कुमार्याश्च दूर्वायुग्मं तु कारयेत् ।) ; विपा. ७४९ (सर्वं ब्रूहि म्रियं
ब्रूहि भगवति सरस्वति । नमस्ते नमस्त इति गावत्या च कुमा-
र्याश्च । गावत्यनुक्रमार्थांस्तु दूर्वायुग्मं तु कामयेत् ॥) ।
(४) पद्म. ५१००१६९ ; प्रपा. १२६ स्याः (स्यावः) ,
विपा. ७४९ ।
(५) पद्म. ५१००१७० (साऽपि क्षिपेत्पुस्तके शलाका-
त्रयमत्र तु । विच्छेद्य तां पुनर्दद्यात्पुष्पाञ्जलिं नम इत्यथ ॥) ;
प्रपा. १२६ सा क्षिपेत्पुस्तके (साऽपि क्षिपेत्) ; विपा. ७४९
पुनः (लो) शिवाभ्यां (देवभ्यो) ।
(६) पद्म. ५१००१७१ ; प्रपा. १२६ म्रियं (म्रियः)
म्रियेहि (म्रियेव) ; विपा. ७४९ म्रियेहि (म्रियेहि) ।
(७) पद्म. ५१००१७२ ; प्रपा. १२६ पठेदपि (पठेत्)
व्याख्यास्येव (व्याख्याया च) ; विपा. ७४९ पठेदपि (पठे-
त्) व्याख्यास्येव (व्याख्याया च) ।

त्वेरेह न हि कर्तव्या कुप्यति त्वरया तु गीः ।
 घटिकायास्तु पादं स्यादत्वरया स्यात्ततोऽधिका ॥
 त्वरेयेन च यकारं ज्ञातव्यांशमनु द्विजः ।
 विविच्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानसे ॥
 यथार्थमेव यत्कथं विचिन्त्य रघुनन्दन ।
 यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ॥
 पुस्तकस्थं च हित्वैव पूजकः स द्विजो यदि ।
 तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ॥
 "दैवागतो हि स श्लोको दैवं हि बलवत्तरम् ।
 उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ॥
 "विस्मयो न च कर्तव्यो दैवस्य कुटिला गतिः ।
 पत्रद्वयधिपर्यासे पत्रे वोत्तरचारिणि ॥
 तैमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयं तु पठेदथ ।
 तत्तत्तृतीयं पाठयं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् ॥
 अक्सिर्गान्तपूर्वार्धस्तवर्गेतरपञ्चमः ।
 स्तुतिलिङ्गजितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥

(१) पद्य. ४१२००७३ ; प्रपा. ३२६ न हि (हु न) हु गीः
 (व गीः) उक्तार्थं (घटिकायां तु पादः स्यात्परा स्यात् तु ततो-
 अधिका ।) ; विपा. ७४९ न हि (हु न) कुप्यति (कप्यति)
 हु गीः (व गीः) पू .

(२) पद्य. ४१२००७४ द्विजः (द्विजम्) ; प्रपा. ३२६
 विविच्य (निश्चित्य) ; विपा. ७४९ विविच्य (निश्चित्य)
 पूर्वार्धं नास्ति .

(३) पद्य. ४१२००७५ पूर्वार्धं (प्रतीपं तत्र यत्कथं विविच्य
 रघुनन्दन) ; प्रपा. ३२६ यथार्थमेव (प्रतीपं हु न) ; विपा.
 ७४९-७५० .

(४) पद्य. ४१२००७६ ; प्रपा. ३२६ स्वं च (स्वं स) स
 द्विजो (सन्निजो) ; विपा. ७५० द्विजो यदि (द्विजोत्तमः) .

(५) पद्य. ४१२००७७ ; प्रपा. ३२६ यद्वच्च (यद्वाक्यं) ;
 विपा. ७५० .

(६) पद्य. ४१२००७८ उक्तार्थं (यत्तत्पदविपर्ययं पत्रे
 चोत्तरवारिणि ।) ; प्रपा. ३२६ विस्मयो न च (विस्मयस्तत्र)
 चोत्तर (चोत्तर) ; विपा. ७५० विस्मयो न च (विस्मयस्तत्र) .

(७) पद्य. ४१२००७९ पठेदथ (पठेदतः) ; प्रपा. ३२६ ;
 विपा. ७५० यं पाठ्यं (यथातः) .

(८) पद्य. ४१२००८० पूर्वार्धं (अक्सिर्गान्तपूर्वार्धे (वस्तु)
 पदगोतरपञ्चमः ।) ; प्रपा. ३२६ ; विपा. ७५० .

अध्यायादिः समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्तानुवचनं चैव ह्युपस्तुतमथैव च ॥

दैग्धपत्रं नष्टलिपिः संदिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥

प्रैभो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकारतः ।
 दीप्तं तु द्विविधं ज्ञेयं क्षितिस्थितिविनाशयोः ॥

शान्तं च द्विविधं ज्ञेयमुत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्यं स्यादक्षितं पूर्वलक्षणेः ।

कार्यभेदास्तु वर्ण्यन्ते केचिन्मत्तोपयोगिनः ॥
 कैस्यचित्कार्यमादाय कश्चित्प्रष्टा भवत्यपि ।

स करोति तदा प्रश्नं समेत्य स्मरतेऽत्र किम् ॥
 स पुनर्यथैव पत्रं तत्तस्मिन्पत्रं प्रशस्यते ।

अथवा तत्क्षमोपेतं वैराग्यं परमेव च ॥
 यतः कुतश्च दृष्टश्च स्तुतिपादकमेव (?) च ।

परिहृत्य परं चापि तस्मिन्नेवं शुभप्रदः ॥
 मृतो गृह्णाति वागर्थमिति प्रश्नः शुभप्रदः ।

विवादे विजयप्रश्ने जयद्योतकमिष्यते ॥
 सृष्टिरप्यत्र शस्ता स्यात्कूरायां क्लेशतो जयः ।

प्रशान्तायांमुपायैस्तु मित्रायां विद्ध्यरो भवेत् ॥
 पुरादिवर्णनं यत्तु मध्यमं यदि चोत्तमम् ।

कलिसंभावनायास्तु शृङ्गारस्योपवर्णने ॥
 राज्यनिर्वाहचिन्तायां राज्यलिङ्गं शुभावहम् ॥

(१) पद्य. ४१२००८१ ; प्रपा. ३२६ अध्यायादिः (अध्या-
 यानां) उक्तार्थं (उक्तानुवचनं चैव स्तुतमानं तथैव च ।) ;
 विपा. ७५० अध्यायादिः (अध्यायानां) वचनं (कथनं) .

(२) पद्य. ४१२००८२ ; प्रपा. ३२६ नष्टलिपिः (न
 लिखितं) ; विपा. ७५० .

(३) पद्य. ४१२००८३ प्रकारतः (प्रभेदतः) उक्तार्थं
 नास्ति ; प्रपा. ३२६ प्रश्नो हि द्विविधो (प्रश्नोऽपि विविधो) ;
 विपा. ७५० स्थिति (दित) .

(४) पद्य. ४१२००८३-८४ ; प्रपा. ३२६ उत्पत्तिस्थिति
 (शान्तस्य स्थिति) प्रशस्यं (प्रशस्तं) कृतीवार्धं नास्ति ;
 विपा. ७५० शान्तं च (शान्तं हि) प्रशस्यं (प्रशस्तं) कृतीवार्धं
 नास्ति .

(५) पद्य. ४१२००८५-८६ .

यस्यापि यादृशं योग्यं विचार्य तादृशं बुधेः ॥
 स्तुतिवैराग्ययोः कार्यविलयः परिकीर्तितः ।
 कार्यार्पसिद्धिः स्थलिते न च निर्वाहमृच्छति ॥
 तैस्यान्यार्थस्यान्यभावो राम शान्तविचारणे ।
 विसर्गान्ते तु पूर्वार्थे व्ययायासौ भविष्यतः ॥
 संकल्पितान्यथाभावो ह्याध्यासस्य समापने ।
 फण्डादेश्च समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यविनाशनम् ॥
 पुराणस्य समाप्तौ तु सदेशस्य विपर्ययः ।
 क्षुते पुस्तकपाते च आहते मस्तकादिके ॥
 यैक्ताऽधमाननं याति ततः शकुननाशनम् ।
 तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परिवर्जयेत् ॥
 र्धपमायां भवेद्राम कार्यभावो न यस्तुतः ।
 जयसंतानतोऽन्यत्र सृष्टिर्मध्यफलप्रदा ॥
 स्तुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवस्त्वान्निर्णयः ।
 विवाहे चोपधादाने व्यवहारे कृपौ तथा ॥

(१) पद्य. ४१००१२, १२ ; प्रपा. ३२६ द्वितीयाधे
 (शुद्धिवैराग्ययोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ।) द्वितीयाधे नास्ति ;
 विपा. ७५० यस्यापि (यथोक्त) द्वितीयाधे (स्तुतिवैराग्ययोः
 कार्यनाशः प्रकीर्तितः ।) द्वितीयाधे नास्ति .

(२) पद्य. ४१००१३ उक्तार्थे (विसर्गान्ताद्यं पूर्वाधिवि-
 पर्यासी भविष्यतः ।) ; प्रपा. ३२६ भविष्यतः (प्रकीर्तितः) ;
 विपा. ७५१ पूर्वार्थे नास्ति .

(३) पद्य. ४१००१४ देश (देशतु) ; प्रपा. ३२६ ;
 विपा. ७५१ ताप्यथाभावो (तत्प्रत्यभावा) देश (देशतु) त्वा-
 विना (त्वावस्था ना) .

(४) पद्य. ४१००१५ (तस्मादेतादृशे दोषे शकुनस्य
 विपर्ययः । क्षुते पुस्तकपाते च आहते मस्तकादिषु ॥) ;
 प्रपा. ३२६ ; विपा. ७५१ पते च (पते वा) .

(५) पद्य. ४१००१६ स्वमाननं (वैमाननं) ; प्रपा.
 ३२६ ; विपा. ७५१ उक्तार्थे नास्ति .

(६) पद्य. ४१००१७ नार्वाभातो (नार्वाभातो) जव-
 संतानतोऽन्यत्र (संतानात्मोन्यत्र योक्तव्य) ; प्रपा. ३२६ .

(७) पद्य. ४१००१८ गुणवस्त्वान्निर्णयः (गुणवस्त्वान्नि-
 र्णये) चौपधादाने (चौपधे दाने) ; प्रपा. ३२६ स्तुतिः
 (स्तुतिः) .

यैयार्यो च स्तुती राम विवादेऽपि न दूषणम् ।
 अययार्यो स्तुतिर्यत्र तत्र कार्यं न सिध्यति ॥

अबुद्धार्थे तथा पद्ये पुराणस्यातिदाहने ।
 पलायने देशवाधे व्याधिसंभव एव च ॥
 पौराणमिभवेऽन्यस्मिन् घोरे कार्यविनाशनम् ।
 शान्तः स्याद्यदि सत्यम् इति प्राहुः पुराविदः ॥

श्रीरामचन्द्र उवाच—
 अबुद्धार्थे कथं पद्यं पुराणहो धविष्यति ।
 अनुक्तो न श्रुतः सम्यक्श्रोतृणामिति निश्चयः ॥

वेदुदाह्रियतां महामर्थश्चापि विचार्यताम् ।
 भावाग्रोधकमप्यत्र यत्तुमर्हसि पण्डित ॥

श्रीशम्भु उवाच—
 र्मधूनि च मधून्यत्र मधुर्मधुमुजं मधुः ।
 मधुनामधुनादर्थविपाणि च विपाणि च ॥

अबुद्धार्थस्तथं श्लोकः शकुने न हि शस्यते ।
 स्ते स्ते स्ते रोरो रीरीरररीररम् ॥

एवं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मतोऽतिथिः ।
 भावायुद्धस्त्वयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥

(१) पद्य. ४१००१९ विवादेऽपि (निर्वादेऽपि) स्तुति-
 र्धन (स्तुतिर्धो हि) ; प्रपा. ३२६ ययार्यो च (यथा यथा) .

(२) पद्य. ४१००१९० पुराणस्यातिदाहने (पुराणादि-
 दाहने) देशवाधे (देशवाधे) ; प्रपा. ३२६ .

(३) पद्य. ४१००१९० अन्यस्मिन् घोरे (तस्मिन् घोरे)
 सत्यम् (चेत्तु सत्यम्) .

(४) पद्य. ४१००१९०२ ; प्रपा. ३२६ एव (प्रथं)
 अनुक्तो न श्रुतः (अनुक्तानं श्रुते) .

(५) पद्य. ४१००१९०३ माया (माया) ; प्रपा. ३२६
 मधु (मधु) उक्तार्थे (मायरोधनमप्यत्र यत्तुमर्हसि पण्डितः) .

(६) पद्य. ४१००१९०४ ; प्रपा. ३२६ (मधुनि मधुनाम
 मधुर्मधुमुजं मधुः मधुनामनामार्थं विपाणि च विपाणि च ॥) .

(७) पद्य. ४१००१९०५ ; प्रपा. ३२६ उक्तार्थे (रोरो-
 रीरीरररीररम्) .

(८) पद्य. ४१००१९०६ माया (माया) ; प्रपा. ३२६
 ब्राह्मणे ब्रह्मतोऽतिथिः (ब्राह्मणेऽतिथिः) .

एवमादीनि पद्यानि पुराणेषु रघूत्तम ।
सन्ति तेषां न च व्याख्या त्रिभिः पाठपरो
भवेत् ॥

यक्तुः श्रोतुरवैगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च ।
वेदवच्च पुराणानि चिन्त्यानि कथितं त्विति ॥
त्रिरुक्तादिवशादर्थधीरप्यस्तु विचारतः ।
श्लोकार्थं प्रक्रियां चैव विचार्य परमार्थतः ॥
धैर्यास्तत्र हि श्लोकः प्रक्रिया तु ततो लघुः ।
वृथापत्रे वृथायासो दग्धपत्रे विनाशनम् ॥
स्यावन्तरितनिर्वाहपत्रे कार्ययिसूत्रता ।
शीर्णपत्रे व्ययः प्रोक्तः प्रणष्टलिपिके तथा ॥
वृथाक्षरे वृथायासः पुनरुक्तौ विसंपदः ।
उपमाने तु कार्यं तत् सिध्यति या न सिध्यति ॥
विलम्बेनाथवा सिद्धिरस्पष्टे चाक्षरे पुनः ।
कार्यं संशयमाप्नोति निर्दिष्टद्विषयेष्वपि ॥
न प्रत्यहं निरीक्षेत पुराणशकुनं नृप ।
मुक्त्वोत्तिष्ठस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥
पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
प्रातःकाले परेषुश्च शकुने रघुनन्दन ॥

(१) पद्य. ४।१००।१०७ त्रिभिः पाठपरो (तत्पाठरतु परं) ; प्रपा. ३२६-३२७ .

(२) पद्य. ४।१००।१०८ चिन्त्यानि कथितं (न चिन्त्यानि कथं) ; प्रपा. ३२७ .

(३) पद्य. ४।१००।१०९ प्रक्रियां चैव (प्रक्रियाक्षेप) ; प्रपा. ३२७ धीरप्यस्तु (धीरवस्तु) .

(४) पद्य. ४।१००।११० ; प्रपा. ३२७ वास्तव्य (वास्तव्य) तु ततो (च ततो) वृथापत्रे (दग्धपत्रं) .

(५) पद्य. ४।१००।१११ तथा (तु वा) ; प्रपा. ३२७ .
(६) पद्य. ४।१००।११२ पुनरुक्तौ विसंपदः (पुनरुक्ते विसं-
विद्धि) ; प्रपा. ३२७ उत्तमार्थे (उपमाने च तत्तत्तर्था सिध्यतीव न
सिध्यति ।) .

(७) पद्य. ४।१००।११३ ; प्रपा. ३२७ विलम्बेनाथवा
सिद्धि (विलम्बे नार्थसिद्धि) सेष्वपि (सेष्विति) .

(८) पद्य. ४।१००।११४ ; प्रपा. ३२७ (न प्रत्ययात्रिरीक्षेत
पुराणं प्रत्ययं नृप । मुक्त्वोत्तिष्ठस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥) .

(९) पद्य. ४।१००।११५ ; प्रपा. ३२७ ; विपा. ७५१ .

पञ्चात्रिरीक्षणं कार्यं सद्यःकालमथापि वा ।
प्रक्रियादिविशेषेण विशेषं शकुने वदेत् ॥
शुभकार्येषु सर्वेषु प्रेतश्चाद्वादिवर्णनम् ।
दण्डप्रणयनं शापो देशवाधा विपर्ययः ॥
रक्षसां दुष्टसत्त्वानां सर्वप्राणिविहंसनम् ।
दहनादेश्च निर्माणं यमनं वपनं तथा ॥
होसो धीमत्सता रौद्रः स्वप्नमत्र तथा पुनः ।
घटादिघूर्णनं पीडा कल्हो मरणं तथा ॥
समये स्मृतवार्ता च समर्थं वन्द्युमारणम् ।
क्रूराणामागमाश्चापि महतां भङ्ग एव च ॥
दुर्यार्ताश्रयणं चास्तुभुग्यादौ दुर्मपातनम् ।
दारुकुड्यनिपातादि शोकयाकश्रयणं तथा ॥
एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥
श्रेयःप्राप्तिविचारेषु राजसृष्टिः शुभावहा ।
महाणामुदयो रोगशान्तिरप्यत्र शस्यते ॥
किमत्र बहुनोक्तेन यद्योग्यं तद्विचारयेत् ।
सर्वेषु च विचारेषु शुभकार्यं विचारयेत् ।
सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥

(१) पद्य. ४।१००।११६ शकुने (शकुनं) ; प्रपा. ३२७
पञ्चात्रिरीक्षणे (प्रशान्तां बीक्षणं) विशेषं (विशेषं) ; विपा. ७५१
पञ्चात्रिरीक्षणे (प्रशान्तामीक्षणं) उत्तरार्थं नास्ति .

(२) पद्य. ४।१००।११७ वर्णनम् (वर्जनम्) देशवाधा
(देशानां च) ; प्रपा. ३२७ .

(३) पद्य. ४।१००।११८ सर्वं (शब्दं) दहनादेश्च (दहना-
देश्च) वपनं तथा (कल्हो ददि) ; प्रपा. ३२७ .

(४) पद्य. ४।१००।११९ (हासो धीमत्सता दुःखदुःखम-
भ्रमवापकाः । पदादिघूर्णनं पीडा कल्हो मरणं तथा ॥) ; प्रपा.
३२७ .

(५) पद्य. ४।१००।१२० (क्रूराणामागमाश्चापि महतां भव-
नेव च । एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥)
एतावदेव ; प्रपा. ३२७ .

(६) पद्य. ४।१००।१२१ पूर्वार्थं (भिद्यः प्राप्तिविचारे तु
राजसृष्टिः सुखावहा ।) ; प्रपा. ३२७ उत्तरार्थं (महाणामुदयेरेव
शान्तिरप्यतिशस्यते ।) .

(७) पद्य. ४।१००।१२२ यद्योग्यं तत् (तत्तद्योग्यं) द्विती-
यार्थं नास्ति ; प्रपा. ३२७ ; विपा. ७५१ च (तु) द्वितीयार्थ-
मेव .

वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
स्तुत्यादिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाल्पतः ।
किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं नैव केनचित् ॥
सदाचारविहीनेन पूजितं यदि चेद्भवेत् ।
तदाऽशुभमियायाति शकुनं नैव सिध्यति ।
सर्वाचारसमोपेते शाखावन्धे यथा वृषः ॥

तस्मात् श्रीविष्णुपुराणस्य स्तुतिनिन्दादिदोषरहितत्वात्
तत्पुराणं सदाचारयुक्तेन पुराणविद्वद्वाक्येन पूर्वोक्तप्रकारेण
सम्गम्यमर्थ्यं शकुनमश्लोक्य तत्राभेदे मनः संतोषयुक्तं
चेत्तदैव कन्या निश्चितयात् । प्रपा. ३२७

पुराणानि तथाऽप्येवं सन्ति तन्नामकानि तु ।
व्यासेरितानि त्वद्यैव पुराणानि च नान्यथा ॥
अद्यापि च विधानं तत्पुराणप्रयोगे फलम् ।
महाभारतमप्यत्र शकुनाय विशिष्यते ॥
आदिपर्वकमध्यार्च्यं निरीक्षेत विनिश्चयम् ।
अथवा सर्वपर्वाणि प्रशस्तान्यर्थनिर्णये ॥
श्लोकादिलक्षणं सर्वं पूर्वोक्तं तद्विहाय तु ।
श्लोकानामन्यथादेकत्वात्पर्यादथवाऽपरः ॥
अर्थः संप्रतिपद्येत तात्पर्यं तत्र गृह्यते ।
अर्थादेव हि सर्वत्र वत्त्वादेस्तु निरूपणम् ॥
यत्रार्थो दृश्यते तत्र स धातुः समुदाहृतः ।
अत्रार्थादेव शब्दानां न मिथ्यैव निरूपणम् ।
तस्मात्सर्वत्र तात्पर्यं प्रहीतव्यं मनीषिभिः ॥

(१) पद्म. ४१००१२३ स्तुत्यादि (सत्यादि) ; प्रपा.

३२७ दोषता (दुष्टता) ; विपा. ७५१ .

(२) पद्म. ४१००१२४ चाल्पतः (चाल्पता) ; प्रपा.
३२७ वैष्णवं नैव (वैष्णवेनैव) ; विपा. ७५१ वैद केनचित्
(सर्वत्र तत्) .

(३) पद्म. ४१००१२५, १२६ ; प्रपा. ३२७ चेद्भवेत्
(तत्फलम्) शाखावन्धे (शाखावन्धे) ; विपा. ७५१ वेष
(तत्) द्वितीयं (तदा त्वशुभमियायाति शकुनेनैव शुच्यति ।)
एकीकार्यं नास्ति .

(४) पद्म. ४१००१२६-१२७ .

से. कां. ७०

ब्रह्मपुराणम्

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि .

अंलोमामतिलोमां च वाचाटां केकरेक्षणाम् ॥
केकरेक्षणां वक्रेकनयनाम् । गृक. ३०

काश्याखण्डः

शुभलक्षणानी कन्या विवाहा

संदा गृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।
अतः सुखसमृद्धयर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

कन्याया विवाहेऽनुकूलानि वर्ज्यानि च लक्षणानि

विशुद्धयंशजां कन्यां सुभगां सुमनोहराम् ।
शुद्धां यवीयसीं हृद्यामसमानार्पणोन्नताम् ॥
नैतिस्थूलं नातिकृशां न दीर्घां न च यामनाम् ।
ह्रस्वा नि. स्वता प्रोक्षा दीर्घया च कुलक्षयः ॥
बंधं सुलक्षणोपेतां प्रसन्नाख्यां कुलोद्भवाम् ।
कन्यकां वरयेद् रूपवतीमव्यङ्गयिप्रदाम् ॥
अपुत्रा ह्यकिपा त्याग्या निदधेदा रोमशीर्षका ।
दुर्भगा त्वथापस्मारिकुष्ठिकुल्याकुलाः स्त्रियः ॥
सुबन्धुभिः सुविद्वद्भिर्विचार्यैताम् पुनः पुनः ।
सम्पगालोच्य यत्नेन कुलवृद्धेः सुसंयतेः ॥

एवं विंशतिकृतान् निस्कन्धपरिहातृग्योतिपशैः स्वात-
जनैः सम्भक्तमचित्तेः कुलवृद्धेस्तु सह सम्यक् विचार्य
सम्पगालोच्यविचार्यं निश्चिन्य ततोऽन्तर्लक्षणगानार्थं
निमित्तदर्शनं कर्तव्यमिति । प्रपा. ३२४

चतुर्विंशतिमत्

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

संभार्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्भवेत् ॥

(१) गृक. ३० ; गृह. २७ वाचाटां (वाचानां) .

(२) प्रपा. ३०३ ; विपा. ६७७ ; भा. १९८ .

(३) प्रपा. ३१५ .

(४) निप. २७७ .

(५) ज्योति. १३६ .

(६) प्रपा. ३२४ .

(७) भा. ६५, ८५ ९३ .

कुले महति संभूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपसमन्विताम् ॥

स्मृतिसंग्रहः

कन्याया दुर्विजैवलक्षणपरीक्षाविधिः

मनोऽनुकूलं प्रथमं प्रसिद्धं
लब्ध्या तु पश्चाद्दश संपदश्च ।
ततो निमित्तं शकुनादिभिश्च
संचिन्त्य पश्चाद्द्वर उद्गृहेत्ताम् ॥
तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं परयेत् ।

प्रपा. ३२४

मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे

मातृनाम्नी कन्या विवाहे वर्ज्या

मातुर्यज्ञाम गुह्यं स्यात्सुप्रसिद्धमथापि वा ।
तन्नाम्नी या भवेत्कन्या मातृनाम्नी प्रचक्षते ॥
प्रमादाद्यदि गृहीयात्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥

फारिकानिघन्धे ज्योतिःसागरे च

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि ग्राह्यानि च नामानि

भुजगविहङ्गममीपणपादपनान्नी लकाररेफान्ता ।
ऋक्षनदीनदसंज्ञा न विवाहा कन्यका सद्भिः ॥
धन्या पर्वतपुष्पाख्या पुष्पनान्नी च कन्यका ।
अतिदीर्घा च कपिला वर्ज्या कृष्णाऽतिरोमशा ॥
शान्तं मीपणमाख्यातं नद्याप्य वारुणं नदः ।
पक्षिद्वीशं तरुमूलं सार्पाश्लेषार्धकं मघा ॥
इति कैश्चिन्मतं प्रोक्तं परैः प्रोक्तमथोच्यते ।
भुजङ्गादिप्रसिद्धार्थान्नाम्नी कन्यां विवर्जयेत् ॥
अत्र अन्तद्वन्देनोपान्तो लक्षितः । ज्योति. १३६

- (१) संप्र. ७०४ समन्विताम् (गुणान्विताम्) उक्त. ;
चम. ९३ ; बाल. १५३ ५. १९६ शीलरूप (रूपाशील) उक्त.
(२) प्रपा. ३२४ ; विपा. ७४५ (मनोऽनुकूले प्रथमं
प्रसिद्धिं लब्ध्या तु पश्चाद्दश संपदश्च । ततो निमित्तं शकुनादिभिश्च
संचिन्त्य पश्चाद्द्वर उद्गृहेत्ताम् ॥) .
(३) उक्त. ११४-११५.
(४) ज्योति. १३६ .

स्मृतिमञ्जर्याम्

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

महाकुलसमुद्भूतां सर्वावयवसुन्दरीम् ।
भ्रातृयुक्तां सुशीलां च सपादामुद्गृहेत्त्रियम् ॥

ज्योतिःसागरे

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

रूपं शीलं कुलं कान्तिर्वयो वित्तं मनायता ।
यस्यां सप्त गुणा यस्यां वृणुयात्तां च बुद्धिमान् ॥

सुप्रभेदे

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

सुशीलां रूपसंपन्नां कुलजां वाग्धवान्विताम् ।
अमलामसगोत्रां च बधूं स स्त्रीह (१) बुद्धिमान् ।
गन्धादिमिरलंकृत्य वस्त्रं हेम च दापयेत् ॥

हलायुधः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि

हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गी कपिलां रोगिणीं तथा ।
अलोमामतिलोमां च वर्जयेत् केकरेक्षणां ॥

राजमार्तण्डः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च

कुसुमसरिन्नदपर्वतनान्नी न लकाररेफान्ताम् ।
दुष्टरजाः पुरुरपता न विवाहा कन्यका सद्भिः ॥
अत्र अन्तगन्धेन उपान्त्यो विवक्षितः । विसौ. ५
मातृनाम्नी यदा कन्या विवाहे कुलजा हि सा ।
विप्रैर्नोमान्तरं कार्यं तस्याः पित्रोरनुज्ञया ॥

इति राजमार्तण्डीयवचनं तत् वाग्दानोत्तरज्ञाने बोध्यम् ।
अन्याया पूर्वोक्तनिषेधवैधर्ष्यापत्तेः । उक्त. ११५

- (१) प्रपा. ३०६ .
(२) धप्र. ५९ क्रमेण ज्योतिःसागरे .
(३) ससृष्ट. ५५ .
(४) गुर. २७-२८ .
(५) विसौ. ५ .
(६) उक्त. ११५ .

मुहूर्तचिन्तामणिः

विवाहे वर्यो पापनश्वरान्नी वधूवती तदपवादश्च

श्वश्रुविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः

कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च ।

ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजं च

शक्राग्रिजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥

प्रसङ्गात् मूलादिदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूवरयोः श्वशुरादि-
पीडकत्वमाह — श्वश्रुविनाशमिति । अहिजौ आश्लेषो-
त्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रुः साक्षाद्भर्तुर्मातृविनाशं विधत्तः
कुर्वतः । तथा निर्ऋतिजौ मूलेत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं
हतौ मारयतः । ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्ना कन्या स्वधवाग्रजं
भर्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । शक्राग्रिजा विशाग्नानक्षत्रोत्पन्ना
कन्या देवरस्य भर्तुः कनिष्ठवर्ग्योर्नाशकर्त्री भवति ।

पीटी.

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा ।

मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ ॥

विशालामूलश्लेषोत्पन्नप्रोक्तदोषापवादमाह — द्वीरोति ।
द्वीशं विशाला । अन्यत् पूर्वार्धे स्पष्टमेव । मूलेति ।
तयोः श्वशुरश्वश्रुयोः । मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ
श्वशुरसौख्यदौ । आश्लेषाद्यचरणात्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रु-
सौख्यदौ ।

पीटी.

वृत्तिहप्रसादे

विवाहे वर्यो पापनश्वरान्नी वधूवती तदपवादश्च

धैवाम्रजं हन्ति सुरेन्द्रजाता

तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च ।

द्विदैवजा देयरमाशु हन्याद्

भार्यानुजामाशु निहन्ति सुतः ॥

कन्यका देवरं हन्ति विशालान्त्यसमुद्रवा ।

आद्यपादत्रये नैव आद्यभे ह्य पुमान् भवेत् ॥

(१) मुचि. ६।१९—२०.

(२) गमा. १६६ वषाग्रजं (वषाग्रजं) निहन्ति (दि
हन्ति) ; सिन्धु. ८५४ मायां (भयां) .

(३) गमा. १६६ ; सिन्धु. ८५४ दिव्य (मित्रा) हान्त्यो
(हान्त्यो) .

न हन्यादेवरं कन्या तुलामिन्द्रादिदेवजा ।

तद्वक्षान्त्योद्भवा वर्या दुष्टा वृश्चिकमुच्छ्रवत् ॥

कश्यपपटले .

विवाहे वर्यो पापनश्वरान्नी वधूवती

पत्न्यग्रजामग्रजं चा हन्ति ज्येष्ठश्वजः पुमान् ।

तथा भार्याखसारं वा शालकं वा द्विदैवजः ॥

न्यालजा श्वशुरं हन्ति मूलजा स्त्री तथा नरः ।

हन्ति सार्पोद्भवा कन्या पुमांश्च श्वशुरं स्त्रियम् ॥

मूलान्त्यपादजौ श्रेष्ठौ तथाऽऽश्लेषाद्यपादजौ ।

द्वीशान्त्यपादजौ दुष्टौ तद्वज्ज्येष्ठान्त्यपादजौ ॥

ज्योतिःसंग्रहे

विवाहे वर्यो पापनश्वरान्नी वधूवती तदपवादश्च

ऊन्हायाः पितरं हन्ति मातरं च यथाक्रमम् ।

यदि या पादसंख्याच्छेदमूलसार्पोद्भवाः पुमान् ॥

मूलजां नोद्वेहेजीवत्पितृको व्यालजां तथा ।

कन्यां जीवन्मातृकरतु न निपेधोऽयमन्यथा ॥

जातकोत्तमे

पापनश्वरकन्यदोषापवादः

मूलसार्पोद्भवं दौष्ट्यं न स्वात्मिन्नादयो प्रहाः ।

उक्तस्थानस्थिताः सौम्यदृष्टाश्च मलिनो यदि ॥

भौवे भावाधिपे चैव चन्द्रे च मलशालिनि ।

वधूदोषा विनश्यन्ति शुभमहयुतेक्षिते ॥

(१) गमा. १६६ वृत्तिहप्रसादे ; सिन्धु. ८५४ वृत्तिह-
प्रसादे ; ज्योति. १५९ वा शार्ककं वा (व शार्ककं व) ; संघ.
१५२ वा शा (व शा) .

(२) ज्योति. १६० .

(३) ज्योति. १६० ; संघ. १५२ द्वीशान्त्य (तदन्त्य)
ज्योतिर्विदित्ये .

(४) ज्योति. १६० .

(५) ज्योति. १६० .

(६) ज्योति. १६० ; संघ. १५४ दृष्टिं (यो मापिपे
शिव चन्द्रे च वधूदोषाणि) ज्योतिर्विदित्ये .

शाकलकारिका

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

कुंजजां सुमुखीं स्वङ्गीं सुनासां च मनोहराम् ।
सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेद्बुधः ॥

शौनककारिकाः

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

लब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।
बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।
आत्मनोऽवरयपां च विचहेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्याया इविज्ञैकलक्षणपरीक्षाविधिः

अथाष्टपिण्डग्रहणविधानेन विचक्षणः ।
लक्षणानि परीक्षेत ततः कन्यां यथातथम् ॥
क्षेत्रादुभयतः सस्याद्गोष्ठाद्वेदितत्वादपि ।
अशोण्याच्च हृदान् द्यूतस्थानादथ चतुष्पथात् ॥
ईरिणाच्च श्मशानाच्च गृहीत्वाऽष्टौ मूदः पृथक् ।
ताभिर्मुद्भिर्विधायाष्टौ पिण्डानन्योन्यतः समान् ॥
तालपत्रैकदेशेषु मुदां संज्ञाः पृथक्पृथक् ।
लिखित्वा तांश्च पिण्डानामन्तर्न्यस्य यथाक्रमम् ॥
शुद्धपात्रे निधायैतान् गन्धाघोरचयेदथ ।
ऋतमग्रे प्रथमं जह्य इत्याद्यां खैलिकीमृचम् ॥
ईदयतामितिपर्यन्तामुक्त्वा पिण्डाभिमन्त्रणम् ।
कृत्वाऽमपाणिना ध्यायन्स्वामीष्टां देवतां वरः ॥

(१) शौका. १०१ घ. ११ .

(२) शौका. १, २ घ. ५५ ; प्रपा. ३०२ ; विपा. ६५५
प्रथमार्थे रिता : ६७४ ; संप्र. ५०८ .

(३) शौका. ४ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(४) शौका. ५ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ देदि (देदी) ;
संप्र. ७३३ .

(५) शौका. ६ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ईरिणाच्च (ईरिणाच) ;
संप्र. ७३४ मुद्भिः (मुंरी) ऐषं प्रपावत् .

(६) शौका. ७ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ ताल
(त्रिज) तांश्च (तांश्च) मन्तर्न्यस्य (मन्तर्न्याय) .

(७) शौका. ८ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ निपा
(निपा) गोत्रिणी (वैरिणी) .

(८) शौका. ९ घ. ५५ स्वामीष्टां (स्वमिष्टां) ; प्रपा.

एषामेकं गृहाणेति कुमारौ प्रेत्युदीरयेत् ।
तं पिण्डमेकं गृहीयात्साऽपि स्वाभिमतं ततः ॥
गृहीतपिण्डमध्यस्थलेखवाचनपूर्वकम् ।
गृह्योक्तं तत्फलं बुद्ध्या ततः कुर्याद्यथारुचि ॥
पिण्डेष्वेव प्रथमतश्चत्वारः शुभसूचकाः ।
कन्यायाः परतश्चान्ये चत्वारोऽशुभसूचकाः ॥
क्षेत्रमृदग्रहणे तस्यां बह्वन्ना संततिर्भवेत् ।
इति विद्यात्तथा गोष्ठमृदग्रहे तु गयादिभिः ॥
पेशुभिः सुसमृद्धिः स्यात्संततिः स्वयमेव वा ।
ब्रह्मचर्यसंपन्नया वेदीमृदग्रहणे भवेत् ॥
सर्वसंपत्समृद्धा स्यादशोण्याहृदमृदग्रहे ।
द्यूतमृदग्रहणे धूर्ता स्याच्चतुष्पथमृदग्रहे ॥
उद्वाहाद्विरमलेपा व्यभिचाररता भवेत् ।
दारिद्र्योत्पादिनी भर्तुर्भवेदिरिणमृदग्रहे ॥
ईमशानमृदग्रहे भर्तुर्मृतिहेतुर्भवेदियम् ॥

रेणुकारिकाः

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

एवं समावृतो धर्मसुखसंतानवृद्धये ।
कुलेत्थामनुरूपां सलक्षणाक्यामथोद्बहेत् ॥

३२४ कृत्वाऽमपाणिना (कृत्वाऽम पाणिना) ; संप्र. ७३४
पर्यन्ता (पर्यन्त) .

(१) शौका. १० घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(२) शौका. ११ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ गृहीतपिण्ड
(गृहीते पिण्ड) लेख (लेखा) ; संप्र. ७३४ .

(३) शौका. १२ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(४) शौका. १३ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ उत्तरार्थे (गोष्ठमृद-
ग्रहणे तस्याः संज्ञाः स्वादिवादिभिः) ; संप्र. ७३४ .

(५) शौका. १४ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४
मुलमुक्तिः (मुलमुक्ति) वेदी (वेदि) .

(६) शौका. १५ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ तस्युद्वा (तस्युद्भिः)
स्याच्चतुष्पथमृदग्रहे (प्रमाविनी चतुष्पथे) ; संप्र. ७३४ दसोभ्य-
हृदमृदग्रहे (दसोभ्यादा हृदमृदग्रहे) .

(७) शौका. १६ घ. ५५-५६ उद्वाहादि (उद्वादा वि) ;
प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ उद्वाहादित्तलेपा (दिव्या विरम-
प्येता) दिरिण (दीरिण) .

(८) शौका. १७ घ. ५६ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(९) रेका. २६-२७ घ. ४८ .

कन्याया विवाहे वन्द्यानि नामानि लक्षणाणि च

'विप्रैः सन्यक् मार्गितन्या कुमारी
पापवृक्षाह्वा (? श्राद्धा या) नदीमीपणाह्वा ।

भुजङ्गधान्याङ्घ्रिपसंक्षिता स्यात्
नराकृतिर्या कपिल्य च दीर्घा ॥

विधर्जनीयाः सुखमिच्छतैताः
समुद्रवाक्यादवगम्यतेऽन्यत् ॥

सन्नाशिकृटादि विचिन्त्यमादा-
घटप्रकारं मुनिभिर्व्यथोक्तम् ।

द्वयोः कुमारीवरयोर्मियोऽथ
व्यङ्गाऽधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ॥

त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां
मातुः सपिण्डामचिकित्सरोगाम् ।

अजातलोम्नी च तथाऽन्यपूर्वा
मुतेन हीनस्य सुतां मुकुटाम् ॥

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

कैथंचित् बाह्यतो ज्ञातुं शक्यन्ते लक्षणानि वै ।
दुर्विज्ञेयान्यन्तरपि तत्रोपायमहं ब्रुवे ॥

क्षेत्रात् हवादूखराद्रोभूमेः
वेद्याश्चतुर्मार्गतो द्यूतभूमेः ।

मृत्तान् चितित्थानतः संहरेद्य
कृत्वा पुनस्तपिण्डकानष्टसंख्यानम् ॥

संपूज्य पिण्डान् प्रत्येकमृतमग्रेऽभिजप्य च ।
“ ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
यत्सत्यं तद्दृष्टव्यताम् ॥ ” इति ।

एषामेकं गृहाण त्वमिति तां पुरुषो वदेत् ॥
आदत्ते चेत्क्षेत्रपिण्डं हि कन्या

तस्यास्तोकान्यन्नयुक्तानि सन्ति ।
हृदं पिण्डं संपदां चेन्निधान-

मादत्ते चेदौखरं स्यादवोका ॥
गोभिर्युक्ता गोष्ठपिण्डं हि सा चेत्

वेद्याः पिण्डं ब्रह्मवर्चस्विनी स्यात् ।

चातुष्पथ्यं चैत्परिव्राजका स्यात्

शौतं पिण्डं द्यूतिनी पापयुक्ता ॥

आदत्ते चेत्क्षेत्रभूमेर्हि पिण्डं

भर्ता तस्यास्तूर्णमाप्नोति नाशम् ।

• मिश्रात्पिण्डात् मिश्रितं चेत्फलं स्यात्
दृष्टं सूत्रे बह्वृचानां तु गृहे ॥

गृह्यासंग्रहः

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

• वेदिपिण्डात् क्रियावती सीतायाः फलते कृपिः ।
अक्षोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवती गोमती ॥
चतुष्पथे प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।
श्मशाने श्रियते भर्ता यन्ध्या भवति चोपरे ॥
नवमे सर्व एवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते ॥

विवाहे स्त्रीलक्षणविदोऽलभे नव पिण्डान् कृत्वा
स्त्रीलक्षणं परीक्षितव्यमित्याचार्योक्तम् । तत्र, वेदिपिण्डा-
दिप्रहणे फलार्थवादमाह— वेदिपिण्डात् गृहीतात् क्रियावती
भवति । सीतापिण्डात् गृहीतात् कृपिः फलते, कृपिभूयिष्ठा
भवतीत्यर्थः । सीता कृष्टधेयम् । हृदपिण्डे गृहीते भयो-
भणीया ज्ञातव्या । गोष्ठपिण्डे गृहीते गोमती भवति ।
चतुष्पथपिण्डे गृहीते प्रकीर्णा विशिष्टा इतश्चेतश्च गमन-
शीलस्येत् । द्यूतस्थानपिण्डे गृहीते कलहप्रिया भवति ।
कलिः कलहः । श्मशानपिण्डे गृहीते भर्ता श्रियते, श्रियवा
भवतीत्यर्थः । ऊपरपिण्डे गृहीते यन्ध्या भवति । नवम-
पिण्डे गृहीते कन्यायाः सर्व एवैते पूर्वोक्ताः फलदाः
परिगृह्यन्ते । किं कारणम् ? नवमस्य सर्ववर्धितत्वात् ।
तस्मात् नवमं पिण्डमाददानमिच्छयेदप्यच्छेदा, न वोप-
यच्छेदित्यभिप्रायः । अत एव गोमित्येोक्तम्— ‘संमार्ग-
मपि त्वेके’ इति । शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलदाः
पठ्यन्ते । परन्तु तत्र क्रियावत्त्वादयोऽप्यवगताः भूयन्ते ।
तथा चोक्तम्— ‘गृह्याना वेदिपिण्डं च प्रपते याशिकान्
मुक्तान् । सीतापिण्डं तु गृह्याना मुक्ता द्यूते कुरीयन्तान् ॥

• नवमपिण्डेयवैद्विषयकश्रवणतत्परीक्षाविधि-
विधिपिण्डे नास्ति ।

(२) मूलं. २२१-२२२ .

(१) रेका. ५-८ पृ. ४२ .

(२) रेका. २१-२७ पृ. ५०-५१ .

सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् । गोष्ठपिण्डग्रहा-
च्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ॥ इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्च-
मेनास्थिताः सुताः । पश्येन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ॥
श्मशानपिण्डग्रहणादिधवा जायते ध्रुवम् । वन्ध्या वा
विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि ॥ मिश्रमेतद्भवेत्सर्वं यतः
पूर्वोदितं फलम् । नवमस्य ग्रहस्तस्माच्छ्रुमो वा यदि
वाऽऽशुभः ॥ १ इति । खंभा.

अनन्तपाठकारिकाः

विवाहे कन्याया वर्यानि लक्षणानि

नो कार्या सुमपीमुखी
पृथुललज्जिह्वोचनासा वधूः
लम्बोष्ठी विकटोन्नत-
द्विजधरी पिङ्गाल्पनेत्राञ्चला ।
नित्यं निष्ठुरघर्षराऽ-
नृतरया मालिन्यदैर्घ्यालसा
दृष्टा मन्मथपीडितस्य
तरसा त्याज्याऽपि यूकृत्पणा ॥
शुष्काङ्गी पुरुषाकृति-
गंदपरिच्छिष्टा सरोमा परं

(१) संग. १८४-१८५.

ह्रस्वाऽभ्रातृमती वरा-
धिकसमा व्यङ्गाऽधिकाङ्गा शंठा ।
दानाद्वा पुरुषान्तरेण
वयतो भुक्ता सगोत्रा तथा
स्यात्तुल्यप्रवरा च या तु
जननीगोत्रा सपिण्डा तथा ॥
हीने कुले समुत्पन्ना गुणरूपवती परम् ।
उत्तमेऽपि न कर्तव्या कन्या रोगादिदूषिते ॥

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि
कार्या पूर्णकचा फलानिधिमुखी
स्यात् सूक्ष्मवालाऽवला
विम्बोष्ठी नवपुण्डरीकनयना
हीनार्धदन्तावलिः ।
पुष्टा मञ्जुलभाषिणी
कुशकदिस्थाना सुचिह्वाङ्कितै-
र्युक्ता पाणिपदैर्विरागि-
पुरुषस्यान्तःप्रभेत्त्री क्षणात् ॥
विद्यासदाचारविचारकीर्ति-
मत्कुलप्रसूता चतुरा सुधर्मिणी ।
विलासिनी दर्शनमात्रतो हृदि
द्रष्टुश्चमत्कारकरीक्षणैः परम् ॥

पुनर्भादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च

गौतमः

(वाग्दत्ताया वदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहताः ।
अग्निर्वीचा च दत्ताया म्रियेनादौ वरो यदि ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

(वाग्दत्ताया अत्रानमधर्मसंयुक्ताय

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥

(१) अधर्मोऽत्र दानानहताप्रयोजक इति विवाद-
रत्नाकरः । उत. १२८

(२) इष्टेनापि यदि पाणिग्रहणं सप्तपच्यन्तं कृतं
तदनन्तरं ततो नैव ब्राह्म । सं. ५०३

बौधायनः

सप्तविधा पुनर्भूः

वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमं पदं
नीता सुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा
पुनर्भूः ॥

(१) वाग्दत्ता पुनःसंस्कारकर्मणि पुनर्भूभवति ।

स्मृच. ७५

(१) ममा. १४३४ .

(२) गौध. ५१२४ सयुक्ताय (संयुक्ते) ; अप. १६५
वधात् (देवात्) सुजात्यय (सुधाध) ; ममा. गौधवत्,
सीकायां ॥ चतुर्थ्यन्तः पाठः ; गौमि. ५१२१ ; स्मृच. ८२ ;
पमा. ४९० ; उत. १२८ ; प्र. १०१ प्वधर्म (प्वधर्मैण)
स्मृतिः ; सं. ७३८ ; सुक्ता. ४४ गौधवत् : १३७ ; सं. ६७ ;
आन. १७६ ; बाल. १६५ ; सं. ५०३ .

(३) गृक. ३१ नीता (आनीता) (वेति०) स्मृतिः ;
स्मृच. ७५ पुनर्भू + (मरति) ; गृ. २८ अग्निं परि (अग्नि-
परि) सप्तमं पदं नीता (सप्तमपदमानीता) चेति सप्तविधा (च
सप्तधा) स्मृतिः ; पमा. ४६४ ; सं. ७३५-७३६ वाग्दत्ता
(वाचा दत्ता) ; धम. ८७ ; सुक्ता. १३७ सप्तम (सप्तम) ;
विपा. ६८६ सप्तम (सप्तम) शेष सप्तवत् ; सं. १७२
(सप्तविधा पुनर्भू०) शेष सप्तवत् ; बाल. १५२४.
१७० ; सं. १६८ सप्तवत् ; कृम. ११३२ सप्तविधा पुनर्भूः
(सप्त पुनर्भूः) .

(२) अत्र वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निर्गेषः पूर्वस्य
निर्देशत्वे बोध्यम् । अत एव नारदः— ' दत्ता न्यायेन यः
कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टश्चेद्रो राक्षस
दण्ड्यस्त्रय चोरवत् ॥ ' इति तत्रैव दण्डं विधत्ते । इष्टे
तु पूर्ववरे वाग्दत्ताऽपि वरान्तराय देया । चम. ८७

(३) प्रथमवरस्य पातित्यादिप्रलवहोपनिर्णये ॥
आद्यानां विसृज्यामन्येन परिणयनं भवति ।

सं. १७२

मपह्वाया मन्वसंस्कारपूर्वमन्यद विवाहाहता

बेलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

(१) प्रहृता दूषिता, प्रशब्दसामर्थ्यात् । क्षात्राया
विधेरन्यत्रैव, दृष्टव्यं, तत्र दूषणासंभवात् । यदि मन्त्रैर्न
संस्कृता ततोऽन्यस्मै विधिरत् प्रायश्चित्तं कारयित्वा
देया । कृतप्रायश्चित्ता च यथा कन्या तथैव सेति
मन्तव्यम् । विश्व. १६९

(२) एतस्य मन्वसंस्कारात् पूर्वं कन्याप्रत्याहरणं,
कुशलीलादि (१ मद्) वरान्तरप्राप्तौ बोद्धव्यम् ।

+ गृक. ९५

(३) बलादिति छलादेव लक्षणम् ।

● गमा. १००

+ गृ. गृक. ९५ ।

● प्र. ५, चम. ५, बाल. गमावत् ।

(१) बौध. ५११२७ बलादपहृता (बलाद्येवपहृता) ; पिब.
१६९४. ७४ बौधवत्, निर्देशमावत् ; गृक. ९५ बौधवत्,
वसिष्ठबौधायनी ; गृ. ७८ बौधवत्, वसिष्ठबौधायनी ; पमा.
४८९-४९० वसिष्ठबौधायनी, प्रपा. ३४४ वसिष्ठबौधायना-
मित्युक्तम् ; गमा. १०० ; प्र. ९९ ; सं. ७३८ : ८६१-८६२
मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठबौधायनी ; धम. ११४ वसिष्ठबौधा-
यनी ; मित्तु. ११२१ वसिष्ठबौधायनी ; गृक. १०९ वसिष्ठबौधा-
यनी ; विपा. ७६० मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठबौधायनी ;
बाल. १६१४. २०२ वसिष्ठबौधायनी ; सं. २५९ विपावत्,
वसिष्ठबौधायनी .

(४) ग्रहणं मैथुनार्थमाकर्षणं, न तु क्षतयोनित्वा-
पादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति । बौधि.

अक्षतयोन्या मृतभर्तृकायाः पुनर्विवाहाहंता
'निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः ।
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्भूतप्रत्यागता सती ।
पौनर्भवेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हति ॥

(१) अपि निसृष्टायां, अपि हुते, न परिणीताया-
मित्यर्थः । विश्व. १।६९

(२) निसृष्टा उदकपूर्व प्रप्ता, हुते वाऽपि होमेऽपि
निर्मुक्ते भर्ता बोधा यदि म्रियते, सा चेत् भार्या अक्षत-
योनिः अस्पृष्टमैथुना स्यात्, गतप्रत्यागता * । बौधि.

वसिष्ठः

वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहंता

अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

(१) आदाविति वचनात् विवाहसंनिधौ वाग्दत्ता
अपि अकन्यकेति शायते । विश्व. १।६९

(२) न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवता विवाहकर्मणोप-
नीता प्राप्ता संस्कृता न भवतीत्यर्थः । अप. १।६५

(३) पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । स्मृच ८२

* अत्रत्यो ग्रन्थस्मृतिरिति भाति ।

(१) बौध. ४।१।१८; विश्व. १।६९ पृ. ७४ प्रथमार्धमात्रम्;
मुक्ता. १३९ यत्नै (यस्या) .

(२) वस्मृ. १।७।१४; विश्व. १।६९ पृ. ७४ दत्तायां (दत्ता
या); अप. १।५२ पृ. ७९, १।६५; गृह्य. ६०-६१ म्रियेतादौ
(म्रियेतोऽर्थ); स्मृच. ८२; गूर. ५१ गृह्यवत्; पमा.
४९२ म्रियेतादौ (म्रियेत वा); मपा. १५२ गृह्यवत्; प्रपा.
३४८ अङ्घ्रिर्वाचा च (अङ्घ्रिश्च वाचा) मन्त्रोपनीता स्यात् (तौ
दम्पती स्यातां); मर. २० न च मन्त्रोप (न वेद्यमुप); गमा.
१०० गृह्यवत् (=); उत्त. १२९ च दत्तायां म्रियेतादौ (प्र-
दत्तायां म्रियेतोऽर्थ); प्रर. १०० प्रपावत्; संप्र. ७३९ दत्तायां
(दत्तायाः); चम. ८९ संप्रवत्; मुक्ता. १३८ विधवत्; संम.
६७; सिन्धु. ११२८ गृह्यवत्; विपा. ७६३ प्रपावत्; ७६९
स्यात् (सा) रेव सा (रेव च) अग्निः; संकौ. २०७ गृह्य-
वत्; प्रका. १६३ प्रपावत्; पुम. ४५३ गृह्यवत्; संग. ३५७
गृह्यवत्; संर. ५०४ म्रियेतादौ वरो यदि (म्रियेत यदि न वरः).

(४) कन्यायाः संकृद्दानं युत मन्वादिभिरुक्तं तत्
पाणिग्रहान्तसंस्कारवत्कन्याविषयम् । यर. ५१

(५) सा पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । सा च
तदेवराय प्रदेया, तदभावे तद्वोत्राय, तदभावे अन्यस्मै ।
इदमपि लोकविद्विष्टत्वात् देशाचारानुसारेण भवति ।

मपा. १५२

(६) मन्त्रोपनयनं पाणिग्रहणादिकं विना वाचा
दानमिवाङ्घ्रिर्दानमपि न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः । 'नोद-
केन न वा वाचा कन्यायाः गतिरिष्यते । पाणिग्रहण-
संस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥' इति वाक्यान्तरान्च ।
तथा च सप्तपदीपरिक्रमणात् प्राक् वरमरणे । धिषवात्वं
नास्तीति भावः । कुम. ११२८-११२९

सप्तपद्याः पूर्वं वरमरण्यदौ कन्याया विवाहाहंता

अथ दोषे तु संप्राप्ते यावत्सप्तपदीविधेः ।

भरणादौ समुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

अपहृतया मन्वत्संस्कारपूर्वमन्यव विवाहाहंता

बैलदपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥

अपहारोऽन प्रतिग्रहादिसप्तविधवत्त्वोपायानामुपलक्ष-
णम् । † संप्र. ५८३

* संर. मपावत् ।

† व्याख्यानान्तराणि बोधायने (संका. पृ. ५५९) द्रष्टव्यानि ।

(१) संग. ३४७.

(२) वस्मृ. १।७।१४ बलादपहृता (बलाद्येवपहृता); विश्व.
१।६९ (बलाद्येवपहृता कन्या) यत्तदेव; अप. १।५२ पृ. ७९
मन्त्रैर्यदि (मन्त्रैरपि); गृह्य. ९५ वस्मृवत्, वसिष्ठबोधायनी ॥
गूर. ७८ वस्मृवत्, वसिष्ठबोधायनी; पमा. ४८९-४९० वसिष्ठ-
बोधायनी; मपा. १५२ बलादप (बलाद्यप) यमवसिष्ठौ; प्रपा.
३४४ वसिष्ठबोधायनी; संप्र. ५८३ मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः);
७३८ वसिष्ठबोधायनी; ८६१-८६२ मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः);
वसिष्ठबोधायनी; चम. ११४ वसिष्ठबोधायनी; मुक्ता. १४५
बलादपहृता (बलाद्येवपहृता); संम. ६४; सिन्धु. ११२१
वसिष्ठबोधायनी; शूक. १०९ वसिष्ठबोधायनी; विपा. ७६०
मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठबोधायनी; संकौ. २०६; बालं.
१।६१ पृ. २०२ वसिष्ठबोधायनी; संग. २५९ विपावत्, वसिष्ठ-
बोधायनी; ३५७; संर. ५०४ यमवसिष्ठौ.)

अश्विन्योऽपि पुनर्भवादीनां पुनर्विवाहादृता

पाणिग्राहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

अथार्यः— ग्रामधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणि-
ग्रहणम् । तस्मिन् पाणिग्राहे मृते कन्याहुतेर्वा प्राक् पाणि-
ग्रहणात्, यदि अक्षतयोनिः, तस्याप्यन्येन भर्ता पुनर्विवाह-
संस्कारमर्हतीति । सर्वथा परिणीतायाः पुनः परिणयना-
भायः । तदुक्तम्— 'न विवाहविषाद्युक्तं विषयावेदं
कश्चित्' इति । विश्व. १।६९ पृ. ७४

दत्तशुल्कायाः कन्याया वरमरणे विवाहादृता

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

(१) यत्तु वसिष्ठः 'कन्यायाम्' इति, तत् युगा-
न्तरीयक्षेत्रज्ञोत्पारयनुमतिविषयम् । संक्षे. २०७

(२) कन्या चेद्देवरमनुमन्यते तदा तस्मै देया,
यदि तं नानुमन्यते तदाऽन्यस्मै देया इत्यर्थः ।

कृम. ११३१

पुनर्भूतशुभम्

यौ कौमारं भर्तामुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा तस्यैव
कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूतभवति ॥

यौ च द्वीयं पतितमुन्मत्तं वा भर्तामुत्सृज्यान्वै
पतिं विन्दते मृते वा सा पुनर्भूतभवति ॥

(१) वसु. १।७६९ ; विश्व. १।६९ द्वितीयवृत्तीयवादी :
१।६९ पृ. ७४ (=) बाला (कन्या) पू. ; वसु. ८२ पाणि-
ग्राहे मृते बाला (पाणिग्राहे मृते कन्या) ; संक्षे. ७४२ मृते बाला
(कृते कन्या) ; मुक्ता. ११९ समवयः ; संक्षे. १८ पाणिग्राहे
मृते बाला (पाणिग्राहे कृते कन्या) ; संक्षे. ५०६ समवयः ।

(२) उत. १२९ ; सिन्धु. ११३१ मनुवसिष्ठौ ; संक्षे.
२०७ म्रियते (म्रियते) ; पुन. ४५४ संक्षेपः, मनुवसिष्ठौ ;
संक्षे. ५०६ संक्षेपः, मनुवसिष्ठौ ।

(३) वसु. १।७२० ; अप. १।७७ (पुनर्भूतौ कौमारं
भर्तामुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तदेव कुटुम्बमाश्रयति सा
पुनर्भूतभवति ।) ; संक्षे. ७४२ (पुनर्भूतौ कौमारं भर्तामुत्सृ-
ज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तदेव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूतभवति ।) ।

(४) वसु. १।७२१ ; अप. १।७७ वा च द्वीयं (वा वा
द्वीयं) वा भर्ता (भर्ता) ।

छे. का. ७१

तस्मात् पुनःसंस्कृतत्वं पुनर्मूलक्षणम् । अप. १।६७

विवाहे दत्तायाः कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः

पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलब्धौ

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादेः पतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्वरोगिणां वैषधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोडां तथैव च ॥

(१) एतच्च सप्तमपदात्प्राग्वगतन्वयम् । मर. २०

(२) अत्र सगोत्रपदं षण्ढाया अप्युपलक्षणं,
तुल्यन्यायत्वात् । संक्षे. ७५९

(३) आद्यस्य दोषवत्त्वे परस्य गुणवत्त्वे च परस्मै
देया । पश्चात् वाग्दानोत्तरं पतितस्येत्यर्थः ।

संक्षे. २०७

विष्णुः

विवाहे दत्तायाः कन्याया वरनोरामादेः अन्यव्रतानि, दोषमनुवत्ता
सगोत्रकन्यादाने, निष्प्राद्वर्णौ च षण्ढः

यैः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात्त चौरपच्छासः ॥

वरदोषं विना ॥

दोषमनाप्त्याय कन्यां प्रयच्छेत् ॥

तां च विभ्रूयात् ॥

अदुष्टां दुष्टामिति श्रुयन्नुत्तमसाहसम् ॥

शङ्खलिसितौ

नष्टवरायाः पुनर्विवाहः, शुक्रराजप्रीतिमान् विवोके च

वैरयित्वा वरः कश्चित् प्रणदयेन् पुरुषो यदा ।

रक्षागमाम् श्रीनतीत्य कन्याऽन्यं परयेद्द्वारम् ॥

(१) अप. १।५१ षण्ढादेः (षण्ढादि) धर्मस्य (धर्मस्य)
सगो (सगो) ; मर. २० मरारयः ; रामा. १०० षण्ढादेः
(षण्ढादि) धर्मस्य (धर्मस्य) ; उत. १२८ षण्ढादेः (षण्ढादि)
धर्मस्य (धर्मस्य) ; संक्षे. ७५९ मरारयः ; मुक्ता. ११८ धर्मस्य
(धर्मस्य) कायस्य ; सिन्धु. ११३१ षण्ढादेः (षण्ढादि)
धर्मस्य (धर्मस्य) ; संक्षे. २०७ किपुरयः ; आन. १०९ धर्म
मुक्तायः ; संक्षे. १४७ मरारयः ; पुन. ४५४ षण्ढादेः
(षण्ढादि) ; संक्षे. ५०५ किपुरयः ।

(२) वसु. ५।१६०, १११.

(३) वसु. ५।१६०-५१०.

(४) मनुवसु. ११९.

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तया ।
 धार्या सा धर्ममेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥
 अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम् ।
 अतः ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छया ॥

महाभारतम्

दत्तशुल्काऽपि कन्या सप्तपथाः पूर्वमभीष्टायान्ववराय
 दानाहो, संतपथा एव विवाहसिद्धिः

युधिष्ठिर उवाच—

शुल्कमन्येन दत्तं स्याददानीत्याह चापरः ।
 चलादन्यः प्रभापेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥
 पाणिप्रहीता चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥
 भीष्म उवाच—

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते ।
 मन्त्रधन्मन्त्रितं तस्य मृपावादस्तु पातकः ॥
 भार्याऽपत्यवर्तिगाचायाः क्षिप्योपाध्याय एव च ।
 मृपोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥
 न ह्यकामेन संवासं मनुरेषं प्रशंसति ।
 अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृपा धर्मकोपनम् ॥
 नैकान्तो दोष एकस्मिन्स्तदा केनोपपद्यते ।
 धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥
 बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
 तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥
 यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
 स्मेबाहुर्गरीयासं यश्चासौ ह्यतिभिः कृतः ॥
 देवदत्तां पतिर्भार्या वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
 स देवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥
 युधिष्ठिर उवाच—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः ।
 धर्मकामार्यसंपन्नो वाच्यमत्रानृत्वं न वा ॥
 तस्मिन्नुभयतोदोषे कुर्वन्क्षेत्रेयः समाचरेत् ।
 अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तदेतत्सर्वमाचक्ष्व नहि तृप्यामि कथ्यताम् ॥

भीष्म उवाच—

नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वाऽऽसीत्तेन नाहृतम् ।
 न हि शुल्कपराः संतः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥
 अन्यैर्गुणरूपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
 अलङ्कृत्या बह्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥
 यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न सः ।
 प्रतिगृह्य भवेद्देयमेव धर्मः सनातनः ॥
 दास्यामि भयते कन्यामिति पूर्वं न भाषितम् ।
 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये ये चावश्यं वदन्त्युत ॥
 तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्योचयन्ति परस्परम् ।
 कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥
 नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यपिचोदितम् ।
 तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥
 समीक्ष्य च बहून्दोषान्सांसाह्विद्धि पाणयोः ।
 यथा निष्ठाकरं शुल्कं न ज्ञात्वासीत्तथा शृणु ॥
 अहं विचित्रयौरेयस्य द्वे कन्ये समुदाबहम् ।
 जित्वा च मागधान् सर्वान् काशीनथ च
 कोसलान् ॥
 गृहीतपाणिरेकाऽऽसीत्प्राप्तशुल्का पराऽभवत् ।
 कन्या गृहीता तत्रैव विसर्ज्या इति मे पिता ॥
 अव्रथीदितरां कन्यामावहेति स कौरवः ।
 अप्यन्याननुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ॥
 अतीव ह्यस्य धर्मेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिकाऽभवत् ।
 ततोऽहमनुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ॥
 आचारं तत्त्वतो वेतुमिच्छामि च पुनः पुनः ।
 ततो मयैवमुक्ते सु वाक्ये धर्मभृतां परः ॥
 पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ।
 यदि यः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ।
 लज्जान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ॥
 न हि धर्मविदः प्रादुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।
 येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥
 प्रसिद्धं भाषितं दाने नैषां प्रत्यायकं पुनः ।
 ये मन्यन्ते कथं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ॥
 न चैतेभ्यः प्रदातव्या न बोद्धव्या तथाविधा ।
 न होव भार्या केतव्या न विक्रय्या कथञ्चन ॥

ये च क्रीणन्ति दासी च विक्रीणन्ति तथैव च ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥
अस्मिन्नर्थे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रथमं गतः ॥
पाणिप्रदीप्ता चाऽन्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तत्रदिच्छन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ॥
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
तानेयं भुवतः सर्वान् सत्यवान्याक्यमब्रवीत् ॥
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
कुर्वते जीयतोऽप्येयं मृते नैवास्ति संशयः ॥
देवरं प्रविशेत्कन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः ।
तमैवानुगता भूत्या पाणिप्राहस्य कान्यया ॥
लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरपि ।
इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥
तत्पाणिप्रहणार्पूर्वमन्तरं यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषा वादस्तु पातकः ॥
पाणिप्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
पाणिप्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाग्निः प्रदीयते ॥
इति देयं वदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ।
अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपागमिकाम् ।
परिग्रह्य यथान्यायं भार्या विन्देद्द्विजोत्तमः ॥
युधिष्ठिर उवाच—
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
भीष्म उवाच—
याऽपुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत् ।
अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥
तस्यार्थेऽपलमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ।
न तस्मान्मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्पुर्वीत किञ्चन ॥

मनुः

वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः

यस्या भ्रियेत कन्याया याचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत् देवः ॥

(१) भा. १.१.४५-२.

(२) मंसू. १.१५९; विश्व. १.१५९.५. ७३; मिता. १.१५९;

(१) अन्ये तु प्राग्विवाहादुपरते भर्तारि नियोगाधिकारं
वर्णयन्ति, सामान्यविशेषोपसंहृतित्यायात् । यथाऽऽह
मनुः— 'यस्या भ्रियेत' इति । तत्तु 'विधवाया नियुक्त-
स्तु' इत्यनेनैव निरस्तम् । ननु च साऽपि विधवेति
शक्यं वस्तुम् । न, 'स्मृत्यन्तरविरोधात्' । यथाह
वसिष्ठः— 'प्रेतपत्नी षण्मास प्रतचारिणी' इत्युपक्रम्य
'पित्रा भ्रात्रा वा नियोगं कारयेत्' इत्यादि । ननु
अनुद्धाऽपि प्रेते पत्नी प्रेतपत्न्येव । मैवम् । न हि
प्राग्विवाहात् पत्नीशब्दप्रवृत्तिरिति । एवं हि भगवतः
पाणिनेः स्मरणम् 'पत्युर्नो यश्चसंयोगे' इति । अतो-
ऽऽस्तत्स्वनम्, उपक्रमोपसंहारात् । कथं तर्हि 'यस्या
भ्रियेत' इत्ययं श्लोकः । आहुरविवाहविषयतया
व्याख्येयः । यस्याः कन्यायाः शुल्कं दत्वा शुल्कदो
भ्रियेत सा यदीच्छेत् ततो देवराय पूर्वपत् प्रदातव्या ।
न चेत्, नियोगं देवरैरेव कारयेत् । यद्वा 'निजो
विन्देत्' इति निजग्रहणात् सोदर्यो देवरः अनेन
विधिना नैयोगिकेन वैवाहिकेन वा विन्देतैव । सापर-
न्तु कन्यानुमतः । तथा चाह— 'कन्यायां दत्तशुल्कायां
भ्रियेत यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्या-
ऽनुमन्यते ॥' इति । यदा तु अदक्षशुल्क एव भ्रियेत, तदा
तस्मिन् प्रेते कुमार्येव सतीच्छया अन्यगमैः पित्रा विधि-
वद् देया । यथाह वसिष्ठः— 'अग्निर्वाचा च दत्ता या
भ्रियेतादी वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमार्यी
पित्रुरेव सा ॥' इति । आदायिति वचनात् विवाह-
संनिधौ वाग्दत्ताऽपि अकन्यकेति ज्ञायते । 'बलाद्येऽप्रदत्ता
कन्या' इत्यस्य पुनरयमर्थः— प्रदत्ता दूषिता, प्रसन्द-
तामर्प्यात् । शाश्वत विधेयमैव द्रष्टव्यं, तत्र दूषणा-
संभवात् । यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ततोऽन्यस्मै विधिवत्
प्रायश्चित्तं कारयित्वा देया । कृतप्रायश्चित्तं च यथा
कन्या तथैव सेति मन्तव्यम् । इदं तु कल्पान्तरम्—
'पाणिप्राहो मृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।' इति ।

अथ. १.१५२; गृह्य. १.१; गृह्य. ५.१ यस्या भ्रियेत कन्याया
(कन्याया भ्रियेत यस्या); उट. १.२९ सत्ये कृते (सत्यकृते);
संय. ७.३७, ७.५६; चाम. ८.९ निजो (निजे); मुक्ता. १.२८;
साम. २.०९; कृष्ण. २.१२९.

अस्यार्थः— ग्रामधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणिग्रहणम् । तस्मिन् पाणिग्रहे मृते कन्याहुतेर्वा प्राक् पाणिग्रहणात्, यद्यक्षतयोनिः, तथाप्यन्येन भर्ता पुनर्विवाहसंस्कारमहं-
तीति । सर्वया परिणीतायाः पुनः परिणयनाभावः । तदुक्तम् — ‘ न विवाहविधायुक्तं विधवावेदानं क्वचित् । ’
इति । तथा च बौधायनः— ‘ निसृष्टायां हुते वाऽपि
यस्यै भर्ता म्रियेत सः ’ इति । अपि निसृष्टायां,
अपि हुते, न परिणीतायामित्यर्थः । ‘ सा वैदक्षत-
योनिः स्यात् ’ इति एतदेव स्पष्टीकरोति, यदुपवर्णित-
मस्माभिः । अतो न कन्याविधया नियोगस्मृतिः ।

विश्व. १।६९

(२) नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते ।
वाचा सत्ये हुते वाग्दाने निर्वृत्ते, एकेन दत्ता अपरेण
प्रतिगृहीता । तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजः सोदरो
देवरो विन्देत विवाहयेत् ।

§ मेघा.

(१) (सर्वदेव*) कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनां
व्यवस्थेत्यत आह— यस्या इति । वाग्दत्ताविषयमेव ।
परिणीतविषयतयैतद्भ्रान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्य-
वचनेन सत्यं मया दातव्यमिति सत्याङ्गीकार इत्यर्थः ।
अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरो देवरो
विन्देत । मवि.

(४) एतद्वचनेन पतिः पूर्वं एव, पश्चाद्विवाहितो
देवरस्तु तदीयघनान्तरवदस्या अपि भोक्तेति प्रतीयते ।

कूम. १।२९

नियोगविधिः

यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्रवल्गां शुचिप्रताम् ।

मियो भजेताऽऽप्रसवात् सङ्कसकृतावृतौ ॥

(१) यथाविधि यथाशास्त्रम् । अधिगम्य एनां,
यथा वैवाह्यो विधिसाया विवाहः । वाचकनिष्क्रोऽयं
विवाहः । पुनर्भूय तथोच्यते । न वा व्यूदाऽपि सती

§ गोरा., ममु., मच., नन्द., वाच. मेधागलम् ।

* पूर्वश्लोकस्यान्यनरोपोऽयं प्रमादादत्र मुद्रित आदर्शपुस्तके
इति भाति ।

(१) मस्मृ. ९।७० ; शुक्र. ६१ ; गूर. ५१ विध्यधि
(विध्यधि) ; उत. १२९ गृहवत् ; संम. ७२७ .

भार्या भवति । केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः ।
तथा च दर्शयति — ‘ न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुन-
रन्यस्य दीयते ’ (मस्मृ. ९।७१) इति । नासौ देवराय
दीयते इत्यर्थः । अदत्ता च अस्वभूता कथमिव भार्या
भवेत् । शुक्रवल्गां, नियमो गमने । अन्यस्मिन्निपत्ते
धर्मोऽयमिष्यते ।

मेघा.

(२) स देवरो विवाहविधिना एतां स्वीकृत्य शुक्र-
वल्गां वाक्कायव्यंतां रहस्या गर्भग्रहणात् प्रयुतु । वाच-
निकत्वाच्च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्या भवतीति
क्षेत्रस्वामिन एव तदपत्यं भवतीति । गोरा.

(३) स देवः विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य
शुक्रवल्गां कायवाहमनःशौचशालिनीं आगर्भग्रहणात्
रहसि ऋतावृतौ एकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया
नियोगप्रकारत्वात् विवाहस्य आ(गर्भ)प्रज्ञाच्च गमनो-
पदेशात् यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति । † ममु.

दद्याथाः पुनर्दानं निषिद्धम्

नं दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥

(१) ‘ तेषां निश्ठा तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ’
इति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां
प्रतिषेधोऽयम् । विशिष्टे तु पुनर्वचनं, तथाविधा या
पुनर्भूक्ता । नान्यस्मै दत्त्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै दद्यात्,
तथा कुर्वन् प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्येहरणे यत्पार्ष-
तस्य तत् भवति ।

§ मेघा.

(२) कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दान-
शुणोपश्रमामन्यन्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्त्वा-
ऽन्यस्मै ददत् ‘ पुरुषानृते सहस्रम् ’ इत्युक्तदोषं प्राप्नोति ।
सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वात्निषत्तेः पुनर्दानाशङ्का-
यामिदं वचनम् । ममु.

* मवि. मेधागतम् ।

† मच. ममुवत् ।

§ मवि. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ९।७१ ; मेघा. ९।७० (न दत्त्वा कस्य-
चित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयते ।) पू. ; शुक्र. ५७-५८ हि (तु) ;

(३) नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहर्गन् विषये दोषमाह — न दत्वेति । याम्दाने दानं भाक्तं, दत्त्वा ददत् प्राप्नोति पुरुषानृतम् 'सहस्रं पुरुषानृते' इत्युक्तत्वात् । अत एव ' दत्तामपि हरेत्कन्या श्रेयाश्चेद्वर आग्रजेत् ' इत्यभिधानां वाचा दत्ता दानाशङ्का (१) । मच.

(४) अस्य देवस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह — न दत्त्वा कस्यचिदिति । नन्द.

विवाहितायाः परित्यागकारणानि

'विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
क्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥

(१) विधिः शाल्खं, तदहंवीति विधिवत् । यादृशः शाखेण विधिवत्कः ' अन्दिरेव . द्विजाम्ब्याणाम् ' इति । स च कैश्चिदुदकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां प्राग्विवाहात्, विगर्हितां दुर्लक्षणा विप्रदुष्टा पूर्वं प्रतिगृहिता मनोशामपि, तथा निर्लज्जा बहुपुरुषभाषिणी, क्याधिता क्षयव्याधियहीतां, विप्रदुष्टां रोमिण्यादिशब्दितामन्यगतभावा च त्यजेत् । अन्ये क्षतयोनिं विप्रदुष्टा न्याचक्षते । न ते सम्यह् मन्यन्ते, यदि तावत् पुरुषानुपमुक्ता स्त्री कन्या अविकृता सदा नैव जुष्यति । अथ पुरुषसमुक्ता तदा कन्यैव न भवति । तत्र ' त्यजेत्कन्याम् ' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । उक्तञ्च तस्मात्त्यागः । छद्मना चोपपादिता न्यूनाधिकान्नी या हेतुनियुक्ता । अकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणाऽपि त्याज्यैव । मेधा.

स्मृ. ८२ प्रयच्छन् हि (प्रयच्छेयः) ; गृ. ४९ ; मुक्ता. १३७ स्मृचवत् ; आन. १७६ स्मृचवत् .

(१) मस्मृ. १७७२ ; सप. १६६ वत्यति (वतरि) विगर्हिताम् (गनिष्टिताम्) वा (व) ; शूक. ६३ ; स्मृच. ८३ ; गृ. ५३ उच्यते (विप्रदुष्टां न्याधिवुक्तं छद्मना प्रतिपादिताम्) ; पमा. ४९२ नद्यति (वतरि) ; सपा. १५४ वा (व) ; प्रपा. ३६१ वत्यतिगृह्यापि (कथरिगृह्येतां) याज्ञ-वल्क्यः ; संम. ७४४ ; मुक्ता. १३८ विप्रदुष्टां (विप्रकृष्टां) ; संम. ९८ ५ ; बाल. १६६ ५- ; कृम. ११३३ ५ ; संर. ५०६ ५ .

(२) विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम् । पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोष उक्तः, अत्र तु त्यक्तुर्दोषाभावः । मवि.

(३) विधिवत् उत्सर्गादिपूर्वकं, विगर्हिता दुर्लक्षणा-वती, विप्रदुष्टां अन्यगतभावामिति, ङाकिन्यादिप्रसाद-वतीमिति कश्चित् । छद्मना अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्या-दानादिप्रकारेण । गृ. ५९

(४) ' अन्दिरेव द्विजाम्ब्याणाम् ' इत्येवमादि-विधिना प्रतिगृह्यापि कन्या वैषम्यलक्षणेपेतां रोमिणीं क्षतयोनिस्वाद्यमिशापवतीमधिकान्नादिगोपनच्छन्नोपपादितां सप्तपदीकरणान् प्रागृतां त्यजेत् । ततश्च (१ एतथ) तस्यागे दोषाभाव इत्येवमर्थः, न तु त्यागार्थम् । मनु.

(५) सप्तपदीगमनायां तु त्यजेत्, ऊर्ध्वं न त्यागः, किन्तु यथाच्छादनादिना भर्तव्या । मच.

येस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्वित्तयः कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥

(१) कन्यादोषा उक्ताः, ताननाख्याय अनुकथा प्रयच्छति ददाति, तस्य तद्दानं वित्तयं निष्कनं कुपोष्य-पणेन । उक्त एवापमयः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः । मेधा.

(२) यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तद्वित्तपणेन स्ययं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावायकपनार्थम् । मनु.

दोषमनुक्त्वा सतोषकन्यादाने दण्डः

येस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नुपो दण्डं स्वयं पण्यव्रति पणान् ॥

(१) या कन्या दोषैर्युक्ता सा च दात्रा वचय नाख्यायते न प्रक्षययते एवमेव दीयते, तत्र दातुर्दण्डो

• दोषं मनुष्यम् ।

(१) मस्मृ. १७७२ ; मेधा. पूर्वाये (वानु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति) .

(२) मस्मृ. ८१२४ .

विदिते राजा कार्यः । स्वयंग्रहणमादरार्थम् । कन्या-
दोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविधातहेतवः क्षयो व्याधिर्मेयुन-
संबन्धश्च । नोन्मत्ताया इत्येतत्प्रकरणोक्तो दण्डोऽयं वा ।
मेघा.

(२) यस्त्विति । पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्ड-
सामान्यस्य विशेषोक्तिरियम्, अत्र तस्य संगतिसंभवात् ।
कुर्यात् दण्डम् । अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्ववृत्त-
शुल्कं यतो न दद्यात् । मवि.

(३) ' नोन्मत्तायाः ' (मसू. ८।२०५) इति
सामान्येनोक्तं, दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम् । उन्मादादि-
दोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः प्रयच्छति
तस्य राजा स्वयमादरेण पण्यवतिं पणान् दण्डं कुर्यात् ।
अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते । ममु.

(४) अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्या-
प्रदानविषयं विद्यादमाह—यस्तु दोषवतीमिति । स्वयं
कन्याभर्त्रादिभिरनियेदितोऽपि । नन्द.

कन्याया मिष्यादूषणे दण्डः

अकन्येति तु यः कन्यां द्रुयादूषेपेण मानवः ।
स शतं प्रामुयादण्डं तस्मा दोषमदर्शयन् * ॥
नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण
द्रुमात्तस्या उक्तदोषमविभावयन् (तस्मै) पणशतं राजा
दण्डं प्रकल्पयेत् । ममु.

अकन्याया न विवाहादौ

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यासर्वेषु प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु कचिन्नुणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥

(१) पाणिग्रहणं विवाहो दारकर्म, मन्त्राणां तत्र
विद्यमानत्वात् । स चाग्निमयस्तत्वेत्यात्मां संबन्धेनासा

* पूर्वापरसंगत्यर्थं श्लोकोऽयं अत्र संश्रुहीतः, तस्मात् अन्य-
न्याख्यानसंगतो न कृतः ।

(१) मसू. ८।२२५.

(२) मसू. ८।२२६; गृह. ६४ धर्म (मन्त्र); मन्त्रा.
४।१२ पृ.; गृह. ५३ गृहवयं; दौक. १।६१; संप्र. ७४१
नाकन्यासु (न त्वन्यासु); कृम. ११२९ (पाणिग्रहणिका
मन्त्राः) एतावदेव.

विवाहे कर्तृत्वं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ
कन्यामुपयच्छेदिति विहितं, तादृशमेवार्थं मन्त्रा अभि-
वदन्ति । न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात् कन्यानां
विवाहः, मन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्तद्विपरीतः
प्रतिषेधमुत्तेजः दृढीक्रियते । नाकन्यासु कचिन्नुणाम् ।
न कस्याचिद्विदेशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः
श्रुतः । छतक्रियाः यासां धर्मं अग्निहोवादावपत्योत्पादन-
विधौ चाधिकार्ये नास्ति, अतस्ता न विवाह्याः । अतः
कन्यामकन्येति वदन् महता दण्डेन योजनीय इति पूर्व-
श्लोकादनन्तरमुच्यते । अप्राप्तमेयुना स्त्री कन्योच्यते ।
मेघा.

(२) प्रतिष्ठिताः विनियुक्ताः संस्काराद्यैः । अकन्यासु
दोषवतीषु । गृह. ६४

(३) अकन्या तु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा
त्याज्यैवेत्युपपादयति — पाणिग्रहणिका इति । कन्यास्वेव
कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु स्त्रीष्वेव । मवि.

(४) शुक्तश्चास्य अकन्येति वादिनो दण्डः, यस्मात्—
पाणीति । ' अयंमणं नु देवं कन्या अग्निमयस्त ' इत्ये-
वमादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणा-
त्कन्यास्वेव ग्यवस्थिताः, नाकन्याविषये क्वचिच्छास्त्रे
धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिताः, असमवेतार्थत्वात् । अतः
एवाह—ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि
यस्मादपगतधर्मविवाहादिशास्त्रियो भवन्ति । नासौ धर्मो
विवाह इत्यर्थः । न तु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेध-
कमिदम्, ' वा गर्भिणी संस्क्रियते ' तथा ' घोडः कन्या-
समुद्भवम् ' इति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु ' गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवा-
हिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समवेनामिसाक्षिकः ॥'
इति गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः ।
गान्धर्वश्लोपगमनपूर्वकोऽपि भवति । तस्य क्षत्रियविषये
सुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषान्यायादितर-
विषयोऽयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः । * ममु.

* मय. मनुवत् ।

दत्तशुल्काया वरमरणे देवतो नस्तस्या अनुमत्या
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

(१) यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं, न च दत्ता,
क्रेतव्यचनेन देवत्वेन व्यवस्थितं, अत्रान्तरे स चेन्म्रियेत
तदाऽन्यद्व्यवहारेषु प्राप्ता सर्वेषु वा युधिष्ठिरादिवत्,
सदभावे सपिण्डेषु, अतो विशेषार्थमिदमुच्यते । देवराय
प्रदातव्येति, न सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्यो नापि सपिण्डेभ्यः ।
किं तर्हेकरस्मै देवरायैव । तत्रापि कन्याया अनुमतौ
सत्याम् । अथासत्या कन्यायाः शुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः ।
यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्ये, तदा शुल्कं कन्यापितु-
पक्षानामेव । अथ पत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं शुल्कं
त्यक्त्वाऽन्यस्मादादाय दीयते । * मेधा.

(२) मनुस्तु शुल्कदानेऽपि विरोधमाह—कन्याया-
मिति । एवं च वाग्दानप्रभृत्या सप्तमपदाद्दोषदर्शने मरणादौ
या कन्यामन्यस्मै दद्यात्, नोर्ध्वमित्युक्तं भवति ।

स्मृच. ८२

(३) कन्याया दत्तशुल्कायां सत्यामसंज्ञातविवाहायां
यदि शुल्कदो यो म्रियते तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽन्यौ
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति । ' यस्या म्रियेत '
इति प्रागुक्तं नियोगरूपम्, इदं ॥ शुल्कग्रहणविषयम् ।
ममु.

(४) ' यस्या म्रियेत कन्यायाः ' इत्यस्मात् विरोधं
वक्तुमाह—कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा
भेदः । तथा च तस्याः स्वव्रतितृप्तेः अननुमतौ स्वयंवरा
स्यात्, न तु बलाद्वातुं शक्या इत्याह—यदीति । मन्.

* मवि. मेधापतम् ।

(१) मस्मृ. १।१७ ; विध. १।६९ (=) ; शूक. ६१
म्रियेत (म्रियते) कन्याऽनु (कन्या तु) ; स्मृच. ८२ ; गृह.
५१ म्रियेत (म्रियते) ; यमा. ४९३ गृहवत् ; मया. १५३
गृहवत् ; उत्त. १२९ गृहवत्, मनुवसिष्ठौ ; संम. ७३२ कन्यायां
दत्तशुल्कायां (कन्याया दत्तशुल्काया) ; युका. १३८ गृहवत् ;
संम. ६८ ; सिन्धु. ११११ गृहवत्, मनुवसिष्ठौ ; पुम. ४५४
मनुवसिष्ठौ ; संम. ५०६ मनुवसिष्ठौ.

(५) अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया । ' सक्नु कन्या
प्रदीयते ' इत्यस्यायमपवादः । नन्द.

दत्तशुल्काया न पुनर्दानम्

ऐतत्तु न परे चकुर्नापरे जातु साधवः ।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

(१) यदुक्तं गृहीते शुल्के कन्येच्छायां सत्यां मृते
तु शुल्कदो अस्या अन्यत्र दानमिति, तस्मिन्नेति । यद-
न्यस्य शुल्कदस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्मै दीयते पुनः शुल्कं
गृहीत्वेति । परं स्वयंवरं तु कारयेत्कन्याम् । एष एवार्थः ।
मेधा.

(२) अतो देवरं प्रति अननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै
सा देया । सोऽरस्तु भ्राता आत्मेवेति गृहीतस्य शुल्कस्य
तद्धनत्वात् तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभाव इति
सात्पर्यम् । अभ्यनुशाय शुल्कग्रहणेन अन्यस्मै प्रतिपद्य ।
मवि.

(३) एतदपि अनुष्ठयविधायम् । स्मृच. ८२

(४) एतत्तुनः पूर्वं शिष्टा न कदाचित् कृतवन्तो
नान्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य
पुनरन्यस्मै दीयते इति । एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामर्पणां
कस्यचित्, ' कन्यायाम् ' इति तु गृहीतशुल्कविषयम् ।
ममु.

(५) अनपरे पूर्वं । देवरदतिरिक्तविषयमेतत् ।

मन्.

(६) परे पुत्रतनाः । अपरे नूतनाः । नन्द.

(१) मस्मृ. १।१९ ; शूक. ५८ एतत्तु (एवं च) स्व प्रति
(स्वाभ्यनु) ; मवि. स्व प्रति (स्वाभ्यनु) ; स्मृच. ८२
स्व प्रति (स्वाभ्यनु) ; गृह. ४९ गृहवत् ; मया. एतत्तु न परे
(धनदानपरे) ; युका. १३७ उत्तरार्धे (यदन्यस्य प्रतिज्ञाय
यदन्यस्मै प्रदीयते ।) ; संम. ६७ उत्तरार्धे (यदन्यस्याभ्यनु-
ज्ञाय नरस्यान्यस्य दीयते ।) ; भाव. १७६ उत्तरार्धे (यदन्यस्य
प्रतिज्ञाय यदन्यस्मै प्रदीयते ।) ; बाळ. १।१५ संनयः ; नन्द.
मविदः ; मया. मविदः ; कृम. ११२९ (=) एतत्तु न (न
यत्तु) स्व प्रतिज्ञाय (स्वाभ्यनुज्ञाय) ; संम. ५०३ संनयः .

पुनर्भूतशणम्

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भवे उच्यते ॥

(१) पुनर्भूत्वा अन्यस्य भार्या भूत्वा । मवि.

(२) या भर्ता परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वयेच्छया
अन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य
पौनर्भवः पुन्र उच्यते । ममु.

(३) स्वयेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वा पुनर्बोद्ध-
भूत्वा विधवा भूत्वा यं पुन्रमुत्पादयेत्स पौनर्भवः, उत्पाद-
कस्येति शेषः । मच.

(४) पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा ।
भाच.

अश्वतयोन्याः पुनर्विवाहः

सा चेदश्वतयोनिः स्याद्भूतप्रत्यागताऽपि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥

(१) अस्वार्थः -- क्लीबपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु
(१ गेत्पु) जीवत्सु अङ्गुष्ठे वा भर्तारि मृते यमन्यं पतिं
विन्दते स पौनर्भवो भर्ता । तेन पुनर्वैवाहिकविधि-
संस्कृता पुनर्भूः । यद्वा क्लेशादिदोषरहितं पोषणादिसमर्थं
कौमारं पतिमुत्सृज्य अन्यैः सह मुरतमाचर्य पुनः पूर्वमेव
पतिं परिगृह्णाति सा गतप्रत्यागता श्वतयोनिश्च । स च
भर्ता पौनर्भवः । अप. ११६७

(२) पुनर्भूतसंस्कारमाह—सा चेदिति । अश्वतयोनिः
पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्रातवेधव्या वा ।
गतप्रत्यागता ह पित्राऽन्यस्मै अङ्गीकृता, स्वयेच्छया परि-
णयार्थे अन्यं प्रति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रमिमं
वरं प्रत्यागता अश्वतयोनिरेव । पौनर्भवेन यं गत्वा
विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहोमादिसंस्कारं सा अर्हति ।
एतेन या श्वतयोनिः पुनर्भूः न संस्कारार्होऽयमुक्तम् ।

(१) मसू. ११७५ ; प्रभा. २१९ ; संप्र. ७४० वा
स्वयेच्छया (स्वयेच्छयाऽपि वा) : ७४३ वा परि (चापरि) वा
स्वयेच्छया (स्वयेच्छयाऽपि वा) .

(२) मसू. ११७६ ; विध. ११६७ ; अप. ११६७ भर्ता
सा (भर्ताऽसौ) ; संप्र. ७४० ; ७४४ निर्देशमात्रम्.

पुनर्भूत्वं ॥ उभयथाऽपि । एतासूत्रप्रः पौनर्भवो
बीजिनः सुतः । मवि.

(३) सा स्त्री यद्यश्वतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन
पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा,
कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता
भवति तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कार-
मर्हति । ममु.

(४) प्रासङ्गिकमाह—सा चेदिति । यं बालं विहाय
गता, पुनर्बोद्धे तमेव प्रत्यागताऽपि वा यं प्रति गता वा
उभयोरपि पुनर्भवभर्तृत्वात् द्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति
विवाहोचितम् । वाशब्दात् श्वतयोनिरपि, श्वता श्वतज्युक्ता
योनिः यस्याः, ऋतुमती, ' अश्वता च श्वता चैव पुनर्भूः
संस्कृता पुनः । स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णे कामतः
श्रयेत् ॥ ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । शातिधनगर्वात् स्व-
पतित्यागे श्रमक्षणं न तु कामतस्यागे, कामस्य स्वाभा-
विकत्वात् । अनेन पूर्वापरविरोधः । मच.

(५) अत्र सा इति तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्ता पुनर्भू-
रुच्यते । यद्यपि, ' या पत्या वा परित्यक्ता विधवा
स्वयेच्छयाऽपि वा । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव
उच्यते ॥ ' इति पुनर्भूविशेष एव प्रक्रान्तः, न पुनर्भू-
सामान्यं, तथापि ' अश्वतायां श्वतायां वा जातः पौनर्भवः
स्मृतः । ' इति स्मृत्यन्तरबाक्यैकवाक्यतया पुनर्भूमात्र-
जातस्य पौनर्भवत्वेन पुनर्भूसामान्यस्यैव प्रक्रमोऽभिप्रेत इति
ध्येयम् । तस्याश्च अश्वतयोनिबलक्षणगुणविशेषपुरस्कारेण
पुनःसंस्कारो विधीयते । तत्र कुल्लूकभट्टव्याख्या— सा
यदि अश्वतयोनिः सती अन्यमाश्रयेत्, तदा तेन पौनर्भवेन
भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हतीति । तत्र चाश्वतयोन्याः
पुनर्विवाहे पौनर्भवेन भर्ता इत्यन्वयकरणत्वात् गतप्रत्या-
गतासंस्कारे च कौमारेण भर्ता इत्युपादानात् द्वितीयस्यैव
पौनर्भवत्वं, न पूर्वस्येति सिध्यति । तेन च ' पौनर्भवश्च
काणश्च ' इति आह्ने, तथा ' पौनर्भवे द्विजे ' इति दाने च,
' परपूर्वापतिस्तथा ' इत्यादिना च प्रतिषेधोऽपि द्वितीयस्य
पत्युक्तदुष्टज्ञानां पुत्राणां चेति सर्वनिवन्धसंमतम्, न
कापि प्रथमस्य पत्युः पौनर्भवत्वेन तदपत्यानां वा निषेधो

गम्यते । यद्यपि 'पुनर्भ्या अयम्' इति संवन्धसामान्य-
विवक्षया पूर्वापरयोर्द्वयोरपि प्रत्योः पौनर्मवत्त्वं प्रतीयते,
तथापि पुनर्भवतीति व्युत्पत्तौ अन्यथाऽनुपपत्त्या भाष्येति
शेषस्यावश्यकतया यत्प्रतिषेधिकभाषात्वेनास्थाः पुनर्भत्वं
तस्योपस्थितस्य विशेषस्य परित्यागे कारणाभावात्
बुद्धिस्यतया च अयमिति सर्वनाम्ना परामर्शसंभवात्
तस्यैव पौनर्मवत्त्वं युक्तम् । यत् अपपत्त्येव उभयोरपि
प्रत्योः पौनर्मवत्त्वमुक्तम्, तत् उक्तयुक्त्या क्वचित्प्रतिषेध-
ध्वेयम् । यद्यपि अस्मिन् भ्याख्याने गतप्रत्यागतायां
क्षताक्षतावविशेषो न प्रतीयते, तथापि नारायणसर्व-
मेधातिथिभ्यां तस्यामपि अक्षतयोनिपदानुपपन्नकणात्
अक्षतात्वमेव सिध्यति । पुनर्भं चैतत्, 'त्यक्त्वा भर्तृगृहं
गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः । भर्ता सा संस्कृत्या च
प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥' इति ब्राह्मणाद्वे दोषं
विना इत्यभिधानात् । दोषश्च क्षतयोनिवत् । तदभावे
संस्कारवाऽभिधानात् । यथाह वसिष्ठः— 'पाणिप्राहे मृते
कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्
पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति । नारदोऽपि— 'उदाहिता-
ऽपि या कन्या न चेत्संप्राप्तमैषुना । पुनःसंस्कारमर्हति यथा
कन्या तथैव सा ॥' इति । अत एव मनुः— 'पाणि-
प्रहणिका मन्त्राः कन्यास्येव प्रणिष्ठिताः । न तस्यामु
कचिन्नुणा क्षतधर्मक्रिया हि ताः ॥' इत्यक्षतयोनीनामेव
कन्याशब्दाभिधेयानां मन्त्रसंस्कारमाह, 'कन्या अग्नि-
मयक्षत' इति मन्त्रलिङ्गात् । एतेन अपराधीयमपि
गतप्रत्यागताया क्षतारवन्त्याख्याने पराक्षम् । यद्य 'पुन-
र्भ्यां कौमारं भर्तारमृत्पुत्रस्य अन्यैः सह चरित्वा पुन-
रुत्सास्यैव गृहमाविशति सा पुनर्भवति' इत्युपक्रम्य पुनः-
संस्कारबोधकं वसिष्ठवाक्यमनोदाहृतम्, तथापि चरित्वेत्यत्र
नैकान्तनः मुरतोमेव कर्मतपोपतिगृहे । समपदी चरित्वा
इत्यप्यापि संभवात्, 'बहूनामनुग्रहो न्याप्य' इति न्यायेन
अनेकशक्यानुशेषात् । वस्तुतस्तु धातव्यप्रमादयाऽपि
क्षतपदीचरणमेव मुख्यायै गम्यते, न मुरतमिति ध्वेयम् ।
नन्वेवं अक्षतयोन्या एव संस्कारविधाने 'या गर्भिणी
संस्क्रियते शताऽशताऽपि वा सती । योदुः स गर्भो
भरति सहोद इति चोच्यते ॥' (मत्स्य. ५।१०३)

इति मनुवचनं विरुध्येत, गर्भिण्याः संस्कारविधानात्
इति चेत्, मैवम् । सहोदस्य योदुः पुत्रत्वान्यथातुपपत्त्या
तादृशसंस्काराम्युपगमात् । तस्मादक्षतयोनिक्षेत्रतप्रत्या-
गता तदा पूर्वभर्ता पुनः संस्कृत्य परिमाद्या इति ।

अत्राहुः, न संग्राह्येति । कुतः, पुनःसंस्कारस्य कलौ
निषेधात् । यथा— 'ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गोवधं
तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कर्मणह्वम् ॥'
इति । तदपरे न क्षमन्ते । वपन्तरकर्तृकरयैव पुनर्विवा-
हस्य कलौ निषेधः, न स्वकर्तृकस्य, 'दत्ताक्षतायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्य च ।' इति बृहदारदीयवाक्येन अस्थो-
पसंहारात् । अत एव— 'बालिकाक्षतयोन्याश्च घरेणान्देन
संस्कृतिः ।' इति चर्मश्रमये स्पष्टमेवाम्यथापि । अन्यथा
चिप्रोपितस्य जीवद्वातानाकर्पणे इतौर्ध्वदेहिकस्य पुनः
प्रत्यागमनेऽपि स्त्रियाः पुनःसंस्कारो निषिध्येत । तस्मा-
द्यास्य निषेधस्य अयं विषय इति न पूर्वेण भर्ता तस्याः
परिग्रहे विशेष इति । तत्र साधु, स्वपरकर्तृकस्य द्विविध-
स्यापि पुनःसंस्कारस्य कलौ निषेधात् । यथा ब्रह्मपुराणे
— 'मृते भर्तारि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्णाचनयेद्गर्भं भर्तुः पौनर्मवं नुतम् ॥ यदि सा बाध-
विषया बलात्त्यक्ताऽयथा क्वचित् । तदा भूयस्तु संस्कार्या
गृहीता येनकेनचित् ॥ त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं
विना पुनः । भर्ता सा संस्कृत्या च प्रायश्चित्तादिभिः
क्रमात् ॥ स्त्रीणां पुनर्विवाहास्तु देवयत् पुत्रसंततिः ।
स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्तव्यं कदाचन ॥' इति ।

अत्र यत्तच्छब्दोपादानात् एकपाक्ययम् । तथैवम् ।
या मृतमर्तुं या वा च जीवन्तमेव भर्तारं स्वयं त्यक्त्वा
सवर्गादन्यस्मात् पुरुषात् गर्भं जनयेत् जनयितुं प्रवर्तते,
तदा सा येनकेनचिद्गृहीता स्वीकृता भूयः संस्कार्या । तत्र
मृतमर्तुं कन्याः त्यक्तमर्तुं कन्याश्च अविरोधमाती आह— 'परि
सा बालविषया' इत्यादि । मृतमर्तुं यदि बालविषया
अजनयोनिः, तथा त्यक्तमर्तुं भर्ताऽपि बन्नाभिर्मर्त्यं
त्यक्त्वा भरति तदैव हस्तधार्या, नान्यथा । अनेन (या !)
'या पत्या वा परित्यक्ता विषया श्लेष्मताऽपि वा ।' (मातृ.
५।५५) इति मनुवाक्येऽपि पत्ता श्लेष्मता परित्यक्ता
इत्येकत्वः सिद्धः । तेन च क्षतयोन्याः मर्तारित्युपादाय

न्यावृत्तिः । तत्र गर्भस्य कुण्डगोलकत्वपरिहारायाऽऽह-
 'मर्तुः पौनर्मयं मुनम्' इति । मर्तुः द्वितीयस्य पत्युः
 पौनर्मयं पुनर्भवाभ्यादिनां सुतं, पुनः संस्कृताया-
 मृत्युस्यैव पौनर्मयत्वात् । एवं पुनर्भूसंस्कारमुक्त्वा
 गतप्रत्यागतासंस्कारमाह- त्यक्तयेति । यदि सैव पुनर्भूः
 पौनर्मयं भतारं त्यक्त्वा दोषं पुरुषसंबन्धं विना पुनः
 मर्तुः पूर्वस्य पत्युः सह गच्छेत्तदा सा भर्ता पूर्वेण
 प्रायश्चित्तादिभिः संस्कार्येति । तमेवमुभयविधमपि संस्कारं
 कनौ निषेधति- स्त्रीणामिति । पुनर्विवाह उक्तविषयः ।
 स्वातन्त्र्यं विधवायाः पित्रादिपरिहारेण स्थितिरिति । अत्र
 'तदा भूयस्तु संस्कार्या' इति परकर्तृकस्य 'भर्ता सा
 संस्कर्तव्या च' इति स्वकर्तृकस्य च पुनः संस्कारस्य
 प्रक्रमत्वात् 'स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु' इति सामान्यनिषेधो
 द्वायपि विषयीकरोति, विधोपे विनिगमकामावात् । यदि
 संनिधिर्विनिगमकस्तदा सुतरामस्मदमीष्टसिद्धिः, स्वकर्तृ-
 कस्यैव संनिहितत्वात् । न च सामान्यरूपस्यास्य 'वरेणा-
 न्येन संस्कृतिः' इति विधोपेण उपसंहार इति वाच्यम्,
 संनिधिलक्षणप्रकरणोपात्तविधोपद्रव्यान्वयेन विधोरूपतयै-
 वाप्य नैराकाङ्क्षात्, ग्रन्थान्तरीयस्य विधोपस्य विलम्बो-
 पस्थितिक्रिया अनन्यत्वात् । तस्मात् पुनर्भूः गतप्रत्यागता
 चोद्युमे अपि असंप्राप्ते इति ।

यत्तु 'सा चेदशतपोनिः स्यात्' इति मनुवचनं
 क्षुद्रान्तर्विषयं, उक्तवचननिचयात् । अत एव साहस्र्या
 मनुकृत्यागोऽपि संप्रप्तविषय एव । यथा 'विधिव-
 द्प्रतिपत्त्यापि त्यजेत्कन्या विगर्हिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां
 वा छत्रना चोपपादिताम् ॥' इति । 'विगर्हिता पूर्वं
 प्रतिगृहितामशतपोनिमपि' इति मेधातिथिः । 'विप्रदुष्टां
 अन्यगतभावाम्' इति (च) ।

संप्र. ७४०-७४४

(६) पौनर्मयेन पुनर्भूमुनेन येनविदरेण ।

नन्

याज्ञवल्क्यः

दद्यात्तः प्रत्यागतानिषेधः तद्वत्तदाद्य

मेतत्प्रदीयते कन्या हरिणां चौरदण्डभाक् ॥

(१) यास्य. ११९५; शिष. ; मिता. ; अप. ; गृह.

(१) कस्मात् पुनरद्विर्वाचा कन्यां दत्त्वा पूर्वदातरि
 प्रेते परः स्वातन्त्र्यार्दन्यस्मै न दद्यात्, यस्मात्- सङ्कटिति ।
 तस्मादन्यस्मै न दद्यात् । तेनैव विवाहं कारयेत् ।

विश्व.

(२) सङ्कटदेव कन्या प्रदीयते इति शास्त्रनियमः ।
 अतस्तं दत्त्वा अपहरन् कन्यां चौरदण्ड्यः ।

मिता.

(३) एतच्चादुष्टवरमिप्रायम् । पमा ४९०

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भार आगनेत् ॥

(१) किमेव एवोत्सर्गः ? नेत्याह- दत्तामपीति ।
 पूर्ववचनादद्विर्वाचा च दत्तामपि हरेत् । न तु श्रेयासमपि
 वरं प्राप्य मन्त्रोपनीतामित्यभिप्रायः ।

विश्व.

(२) एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्तेऽपवादमाह- दत्ता-
 मपीति । यदि पूर्वस्मादप्रात् श्रेयान् विद्याभिजनाद्यति-
 शययुक्तो वर आगच्छति, पूर्वस्य च पातक्योनो
 दुर्वृत्तत्वं वा, तदा दत्तामपि हरेत् । एतस्य सप्तमपदात्
 प्राक् द्रष्टव्यम् ।

मिता.

(३) यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्प्रदास्ततो
 लभ्यते ततस्तस्मै देया, न तु पूर्वस्मै ।

अप.

* अप., वीमि. मितावन् ।

‡ मपा., वीमि., सप्र., सन. मितावन् ।

† मपा., मपा., विपा. अपवन् ।

५७; स्मृच. ८१; गृह. ४८; स्मृमा. १४ (=); पमा.
 ४९०; प्रपा. ३४८; उत. १०७; प्र. १०१; वीमि. ;
 मुक्ता. ११७; संम. ९७; मिन्धु. ११२२; विपा. ७६१;
 संकी. २०७; प्रका. ३६४; सस्य. ५४; सं. ५०१.

(१) यास्य. ११९५; विश्व. पूर्वात् (पूर्व); मिता. ;
 अप.; गृह. =० विषयः; स्मृच. ८२; गृह. ४८ विषयः;
 स्मृमा. १४ (=) विषयः; पमा. ४९०; मपा. १५०;
 प्रपा. ३४८ विषयः; प्र. २०; गमा. १००; उत. १२७
 पूर्वात् (कन्या); प्र. १०१; वीमि.; संम. ७२८; मुक्ता.
 ११७ उतवन्; संम. ९७; सन. १०७; मिन्धु. ११२२;
 विपा. ७६१ उतवन्; संकी. २०७; मान. १७९ उतवन्;
 प्रका. ३६४ विषयः; सं. ३७७; पुम. ४५४; सस्य. ५४;
 सं. ५०२, ५०५ विषयः.

सप्तपथाः पूर्वमन्वेन विवाहे कारणानि,

बलादिविवाहे पुनर्विवाह

महादोषे तु विहाते पूर्वं सप्तपदीविधेः ।

मरणं वा विजायेत देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ।

बलादुद्वाहिता कन्या दातव्याऽन्यवराय च ॥

दोषमनुक्त्वा सप्तपथकन्यादाने, कन्याया मिथ्यादूषणे,

अदुष्टादास्त्यागे च दण्डः

अनाख्याय ददोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।

अदुष्टां तु त्यजत् दण्ड्यो दूषयस्तु मृषा शतम् ॥

(१) यः पुनर्दुष्टा कन्यामदुष्टेयमिति प्रयच्छेत्, तस्य का कथेति । उच्यते । स तादृगः— अनाख्यायेति । यद्वैयं योजना— पूर्ववरे स्पष्टं दोषमनाख्याय न्यायतोऽनुद्भाग्य अन्यस्मै श्रेयानिति मत्वा यः प्रयच्छति, स दण्ड्यः ।

न केवलं दाता, वरोऽपि च—अदुष्टमिति । यस्तु दोषरहिता त्यजेत् कन्यां, सोऽप्येव दण्ड्यः । मृषैव तु दूषयत् कार्पाणशतं दण्ड्यः । बाग्दूषणे च शतं दण्ड्यः, मृषेत्यभिधानात् । अदुष्टवचनाच्च दुष्टा त्यजतो न दोषः । विश्व.

(२) यः पुनः चक्षुर्ग्राह्यं दोषमनाख्याय कन्या प्रयच्छति अमाहुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्तमसाहसं च वक्ष्यते । अदुष्टा तु प्रतिशुद्धा त्यजन्नुत्तमसाहसमेव दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहादग्रेण द्वेपादिना अस्तत्रिदोषैर्दीर्घ-रोगादिभिः कन्या दूषयति स पणाना वक्ष्यमाणलक्षणाणां शतं दण्ड्यः । * मिता.

(३) यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राक्ष दण्ड्य इत्याह नारदः— 'यस्तु दोषवर्ती...पूर्वसाहस-चोदितम् ॥' पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसम् ।

* अप., बीमि. मितानगम् ।

(१) संर. ५०६ .

(२) यास्म. १६६ ; विश्व. तु त्यजन्नुत्तमो (यस्त्यवे-कन्या) ; मिता. ; अप. हां तु (हां च) ; स्मृच. ८३ पू. ; पमा. ४९१ पू. ; नारदः ; प्रभा. ३६१ पू. ; बीमि. ; मंत्र. ७४५ अपवत् ; मुक्ता. १२९ ; सम. ६८ अपवत् ; कृम. ११३३ ; सस्म. ५४ ; संर. ५०६, ५०७ अपवत् .

यत्तु याज्ञवल्क्येनाप्युक्तम्— 'अनाख्याय...उत्तम-साहसम् ।' इति, तत् दोषभूयस्त्वामिधायम् । साशीतिपण-साहसं उत्तमसाहसम् । * स्मृच. ८३

दत्तायाः प्रत्यादाने दण्डः

दैत्वा कन्यां हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥

(१) कन्या दत्त्वा हरन् राक्ष दण्ड्यः । मत्रे च सवृद्धिकं व्ययं दाप्यः । विश्व.

(२) जीघनप्रसङ्गेन बाग्दत्ताविषयं किंचिदाह— दत्तेति । कन्यां वाचा दत्त्वा अपहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनु-कारेण राक्ष दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणाभावे । सति तु कारणे— ' दत्तामपि, हरेत्कन्या श्रेयाश्चेद्वर आग्रजेत् ' इत्यपहाराम्यनुष्ठानाच्च दण्ड्यः । यच्च बाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसम्बन्धिता कन्यासंबन्धिनां वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं, तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात् । § मिता.

पुनर्भूषण स्वेरिणीलक्षणं च

अंशता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।
स्वेरिणी या पतिं हित्वा सघर्षं कामतः श्रयेत् ॥

(१) कस्मात् पुनर्मृते भर्तारं न पाणिमात्रद्रूपिता-ऽन्यस्मै पुनर्दीयते ? यस्मात्—अक्षता वेति । यथैव क्षत/योनिः पुनर्भूतस्योगात् पुनर्भूतमिति, एवमक्षतयोनिरपि, अविशोयात् । कस्मात् पुनर्दानम् ? स्मृत्यन्तरात् । यथाह मनुः— ' सा चेदक्षतयोनिः ... पुनः संस्कारमर्हति ॥ ' इति । तत् कामतः प्रवृत्तौ विशेषविधानं, न कर्तव्यतयो-पदेशः । तथा चाह मनुः— ' न विवाहविधायुक्तं विधवा-वेदनं कवित् ' इति । ' न द्वितीयश्च साध्वीना

* प्रभा., सर. स्मृचवत् ।

§ ज. मितानगम् ।

(१) यास्म. २१२४६ ; विश्व. २१२५० दद्याच्च (दाप्यच्च) ; गृह. ५० दत्ता (दत्ता) ; शृङ्ग. ४८ दत्ता (दत्ता) दद्याच्च (दत्ता) क्रमेण नारदः ; उत. १४० दत्ता (दत्ता) .

(२) यास्म. १६७ ; विश्व. अक्षता च क्षता चैव (अक्षता वा क्षता वाऽपि) ; गोरा. ११२२ पू. ; मिता. ; अप. ; स्मृच. ७९ पू. ; पमा. ४६५ पू. ; उत. १२९ पू. ; मध. १११७६ ; बीमि ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. १२९ पू. ; सस्म. ५४ .

कचिद्भर्तोरपदिश्यते' इति च । तस्मात् पुनः संस्कार इत्याचार्योमिषायः ।

यदा पुनः स्वयमेवान्यं सवर्णमुत्कृष्टं वा समाश्रयेत्, तदा को दोष इति । उच्यते — स्त्रैरिणीति । पुनर्भूः स्त्रैरिणी इति च संज्ञा दीष्टयज्ञापनार्था । जीवन्तं मृतं वा या भर्तारं त्यक्त्वा स्वातन्त्र्यात् सवर्णमुत्कृष्टवर्णं वा समाश्रयेत्, साऽपि स्त्रैरिणी । अतः स्वयमपि नान्य आश्रयितव्यः । यत् पुनः शङ्खेनोक्तम् — 'तिस्रः पुनर्भूश्चतस्रः स्त्रैरिण्यः' इति, तदनयोर्दीष्टयप्रपञ्चनार्थं प्रायश्चित्तविवेकार्थं वेत्येतत्तात्पर्योपयुज्यते । एवं वासिष्ठ-मपि पुनर्भूलक्षणं द्रष्टव्यम् । सर्वया भोग्ये (? भोगे) अप्येते निर्णीतत्वात् (? निन्दितत्वात्) उपेक्षणीये इति श्लोकार्थः । तथा च वक्ष्यति — 'मृते जीवति वा पत्यौ' इति । विश्व.

(२) अनन्यपूर्विकामित्यत्र अनन्यपूर्वा परिणयोक्ता, तत्र अन्यपूर्वा कीदृशीत्याह — अक्षता चेति । अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्त्रैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता च अक्षता च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्ध-दूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या पुनः कौमारं पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्त्रैरिणीति ।

* मिता.

(३) स्त्रैरिणीग्रहणं तद्वैलक्ष्येन पुनर्भूज्ञानाय । तज्ज्ञापनं च पौनर्भवस्य भर्तुः पुनस्य च ज्ञापनार्थम् ।
‡ अप.

(४) अक्षता यादृक्तादिः । क्षता ॥ भुक्तादिका ।
स्मृच. ७५.

(५) कामतः वैवाहिकविधिं विनैव । क्षता उप-मुक्ता । एतच्चोपलक्षणं, अविवाहिताऽपि परपुरुषोपमुक्ता अन्यपूर्विकैत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं च पुरुषान्तरेण परिणीता उपमुक्ता वा न परिणयेति पर्यवसितार्थः ।

‡ वीमि.

नारदः

त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा स्त्रैरिणी,

तासां दोषतारतम्यं च

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
देवशर्मामनवेक्ष्य स्त्री गुरुमिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
असंस्तु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णया सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

(१) नासं. १३४५ ; नास्मृ. १५४५ ; दीक. १६७ स्त्रैरिणी द्वि (स्त्रैरिणी च) ; संप्र. ७३६ .

(२) नासं. १३४६ प्रोक्ता (सोका) ; नास्मृ. १५४६ कर्मणा (महति) ; स्मृच. ७५ कर्मणा (कर्मणि) ; पमा. ४६४ दूषिता (पूर्विका) उच्यते (पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कारकर्मणि) ; संप्र. ७३६ प्रोक्ता (सोका) कर्मणा (कर्मणि) ; मुक्ता. १३९ कन्यैवाक्षत (कन्या वाहता) .

(३) नासं. १३४७ ; नास्मृ. १५४९ नवेक्ष्य (नपेक्ष्य) सा द्वितीया प्रकीर्तिता (अन्या सा स्त्रैरिणी स्मृता) ; संप्र. ७३६ .

(४) नासं. १३४८ णीय (णीया) ; नास्मृ. १५४८ ५ संप्र. ७३६ .

(५) नासं. १३४९ स्त्री प्रवृत्ताऽ (प्रवृत्ता वाऽ) प्रथमा स्त्रैरिणी (स्त्रैरिणी प्रथमा) ; नास्मृ. १५४९ तस्मात् (वा सप्त) ; संप्र. ७३६ .

(६) नासं. १३५० त्वन्यं पुरुषं श्रिता (त्वन्यपुरुषाश्रिता) ; नास्मृ. १५४७ यायात् (श्यात्) ; संप्र. ७३६ .

(७) नासं. १३५१ तु (या) दीनपास्य या (नप्यपास्य द्वि) ; नास्मृ. १५५० तु प्राप्तान् (संप्राप्तान्) तृतीया (द्वितीया) ; संप्र. ७३६ .

• संप्र. मितावद् !

‡ शेषं मितावद् !

प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

(१) एतासा सर्वाणामविवाहत्वेऽपि अतिक्रान्त-

निषेधेन परिग्रहीता ऋणं द्वयोरेव देयम् । संप्र. ७३६

(२) परपूर्वाः सप्त । पुनर्भूतिप्रकारः । स्वैरिणी

चतुष्पकारः । ताः क्रमेणोच्यन्ते— कन्यैवा-

संबद्धा पुनरेव पाणिग्रहणमात्रेण परमार्थान्वयदेशेन दूयिता

पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा, पुनर्यस्मात्

संस्क्रियते तस्मात्पुनर्भूतिरुच्यते । पुनर्विवाहाऽन्येन सा ।

देशसंभ्यवहारानवेक्ष्य, वेपु देशेष्वयं व्यवहारो दृश्यते,

गुरुभिर्या प्रदीयतेऽन्यस्मै स्त्री भुक्ता, न कन्या, सा

द्वितीया पुनर्भूः । पत्यावसत्युत्पन्नसाहसा व्यवभारिणी ।

पत्या त्यक्तेत्यन्ये । अतस्तु देवरेपु, एतस्मादेव गम्यते

द्वितीया गुरुभिर्देवरप दत्तेति, स्त्री भृतपतिष्ठा सवर्णाया-

सपिण्डाय बान्धवैर्या प्रदीयते सा तृतीया (स्त्री ?) ।

स्त्री भुक्ता सापत्याऽनपत्या वा पत्यौ जीवत्येष कामादन्यं

पतिं समाश्रयेत् समुत्सृज्य, सा प्रथमा स्वैरिणी । कौमारं

पतिमतिक्रम्य अन्येन सह पुत्रप्रेषोपस्था तमप्युत्सृज्य

प्रथमपतिगृहमेव यायात्, सा द्वितीया स्वैरिणी । भर्तरि

मृते योग्यानपि देवरानपास्योपगच्छेत् ऊनमन्यं, सा

तृतीया स्वैरिणी । देशान्तरादागता धनेन क्रीता क्षुत्पि-

पासातुरा च तवाहमित्युपगता, सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ।

नाभा.

पुनर्भुवां विधिवस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः ।

पूर्वा पूर्वाऽजघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥

एकै ययापाठनेवेच्छन्ति । न तदुपपन्नम् । कथमशत-

योनिरितराभ्या अघन्या स्यात् । तस्मात् क्रमेण पुनर्भुवां

पूर्वा पूर्वा अजघन्या । आसामशतयोनिर्देवरप दत्ता

या सा (? दत्तायाः) प्रशस्या । साऽपि सवर्णाय

सपिण्डाय दत्तायाः प्रशस्या द्वितीया । स्वैरिणीना तूत्तरो-

त्तरा पूर्वस्याः पूर्वस्याः श्रेयसी । जीवति पत्यावन्त्यं

(१) नास्. १३१२ ; नास्स. १५१२ चतुर्थी (तृतीया) ;

संप्र. ७३६ गता (गताय) .

(२) नास्. १३१२ विधिवस्त्वेष (एष विधिः) प्रकीर्तितः

(च कीर्तितः) ; नास्स. १५१२ .

समाश्रितायाः पुनः पतिवृद्धं गता पश्चात्तयात् श्रेयसी ।

मृते भर्तृवैर्यं समाश्रिता, भर्तृनतिक्रमात्, द्वितीयायाः

श्रेयसी । देशान्तरादागता, क्रीता प्राणसंशये चान्यमुप-

गता पूर्वस्याः श्रेयसी, अत्यन्तविरोधानाचरणात् ।

नाभा.

अश्विनोन्त्याः पुनर्विवाहानुमतिः, दत्तशुक्राया अन्येन

विवाहादहता, आशुपदिपु गुणपेक्ष कन्यादानम्,

पुनर्विवाहनिमित्तानि

प्रैतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

श्रीनृत्नं समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्गुरुम् ॥

(१) प्रैतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्य । गृह्य. ५९

(२) विधिवत्कन्यां परिगृह्य वरो यदि केनचित्

कारणेन देशान्तरं व्रजेत्तदा किं कर्तव्यमित्याह नारदः

—परिगृह्येति । श्रीनृत्नं पश्चात्तान् । प्रपा. ३४८

(३) परिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य । श्रीनृत्नमिति ।

इदं च कन्याया अथार्यत्वे बोध्यम्, धार्यत्वे तु— 'प्रदाय

शुल्कं...विधानतः ॥' इति नारदेनैव वर्यं प्रतीक्षाया

अभिधानात् । चम. ८८

(४) एतच्च कन्यायै शुल्कदानाभावे । शुल्कदाने तु

क्रात्यापनः— 'प्रदाय शुल्कं...विधानतः ॥' इति ।

संको. २०७

(५) कन्याग्रहणं प्राप्तवर्ये, न बालाम् । प्रति-

गृह्येति वरणमात्रार्थे, न पाणिग्रहीताम् । तथाभूता प्रति-

गृह्यपरिणीय देशान्तरं गच्छेत्, सा श्रीनृत्नतिक्रम्य

देया । दानुरभावेऽदने वा स्वयं वरयेत् । न तत्र

वाग्देषः । नाभा.

(१) नास्. १३१४ तु (च) वरो (नरो) ; वास्स

१५१४ तु (च) ; अप. ११९ ; शूक. ५९ कन्याऽन्यं (सा

चान्यं) देवं नासतय ; रसूच. ८२ ; चका. ८०९ ; गुर. ५०

तु (च) ; प्रमा. ४९३ श्रीनृत्नं समति (संवसरमति) ;

प्रपा. १५२ तु (च) कन्याऽन्यं (सा चान्यं) ; प्रपा. १४८

प्रैतिगृह्य (परिगृह्य) ; सर. २० गृह्य तु (गृह्येन) कन्याऽन्यं

(सा चान्यं) ; सर. १०० ; संप्र. ७३९ ; चम. ८८ वरो

(नरो) देवं प्रशतय ; शुका. १३८ ; संप्र. ९० तु (च) ;

सिन्धु. ११३१ ; विपा. ७६२ ; संको. २०७ ; प्रका. १९४ ;

पुम. ४५४ ; सर. ५०५ कन्याऽन्यं (सा चान्यं) .

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा यर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

उद्वाहिताऽपि या कन्या न चेत् संप्राप्तमैयुना ।

पुनः संस्कारमर्हेत् यथा कन्या तथैव सा ॥

(१) एतदपि दोषदर्शने वेदितव्यम् ।

स्मृच. ८२

(२) यदपि- ' उद्वाहिता ' इति नारदेनोक्तं, तदपि कन्यौ निषिद्धम्- ' उद्वायाः पुनरुद्वाहः ' इति ।

चम. ८९

नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्यापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

(१) अयमर्थः- ब्राह्मादिषु सगन्धर्वेषु एष सकृद्विवाहप्रकारः । आसुरराक्षसपैशाचेषु तु विवाहिताऽप्याच्छिन्नाऽन्यस्मै देवैत्यर्थः । § शुक्. ५६

(२) एष विधिः वाग्दत्तापहाराभावविधिः, तेन गुणाधिक्यापि वराय दातुं ब्राह्मादिविवाहे कन्या नापहृत्यैवति कश्चित् । रत्नाकरपुनस्तु एष विधिः सकृत् कन्यादानविधिरित्यर्थः । स आसुरराक्षसपैशाचेषु, विवा-

● आत्म्यानां निश्रित्यैव पराशरवचने द्रष्टव्यानि ।

§ मूर. गृह्यसूत्रम् ।

(१) मय. १५१ विधानतः (विधेयतः) ; प्रश. १४८ ; मर. २० ; चम. ८८ गच्छेद्यः कन्यायाः (कन्याया गच्छेद्यः) ; विवा. ७१२ तथा (यतः) विधानतः (ततः परम्) .

(२) बृहृष. ८२ ; मंम. ७४१ ; चम. ८९ या कन्या (सा कन्या) ; मुक्त. ११९ ; मंम. ९८ या कन्या (सा कन्या) मर्हेत् (मर्हेत्सा) ; मिन्धु. ११३० चमयत् ; पुम. ४५१.

(३) नार्य. ११५९ पूर्वादि (कन्यौ प्रव्रजितौ नष्टे स्त्रीवे च पतिते पतौ) ; नार्य. १५५० ; मुक्त. ११९ मृतः .

(४) नार्य. ११२९ ; नार्य. १५२९ ; गृह्य. ५९ ; मूर. ४८ भोदान (तु वै दान) ; श्रौत. ११६५ तान्निषु च त्रिषु (तान्निषु त्रिषु) ; उत. १२८ ; चामि. ११९५ ; संम. ५८४ उत. : ८५१ .

हिताया अपि गुणवद्वरत्नमे पुनर्विवाहो न दोषायेत्याहुः ।

वीमि. ११६५

(३) ब्राह्मप्राजापत्यार्पदैवगान्धर्वेषु पञ्चस्वेषु विधिरुक्कान्तः ' सकृत् कन्या प्रदीयते ' इत्यादिः, ' कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ' इति । आसुरराक्षसपैशाचेषु त्रिषु गुणापेक्षम् । सकृत् दास्यामीत्युक्त्वाऽपि गुणवत्तराय दाने न दोषः । शुल्कभूयस्त्वे वा प्रमथ्य हृते वा, पैशाचेऽपि तथेति । ' पञ्चस्वपि विधिः स्मृतः ', ' आसुरादिषु न त्रिषु ' इति पाठे पञ्चस्वपि गुणापेक्षं दानं, नेतेरेषु त्रिषु, तत्र घनाद्यपेक्षम् । गान्धर्वेऽपि अन्योन्येच्छामात्रेण यथोक्तगुणापेक्षमेव । नामा.

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्वर आग्रजेत् ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं तत्रानृतं भवेत् ॥

(१) शुल्कं मूल्यम् । आसुरविवाहविषयमेतत् विवाहत्रयोपलक्षणं वैतत्, शुल्कस्य सर्वप्राप्तमभावात् । धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं ' इयं कन्या तुभ्यं मया दातव्या ' इति प्रतिश्रवः । (इति पाठान्तरम् ?) । ' धर्मं चायं च कामं च नातिचरितव्यम् ' इत्येवमेतत् ।

गृह्य ५७

(२) कन्यायां प्राप्तशुल्कायां शुल्कग्रहणकाले प्रशस्य-तरः प्रार्थनीयो यद्यगच्छेत्, तत्र धर्मादियुक्तं शीलवती कुरत्स्ववती चेत्वाच्यनृतमपि प्रयोजनार्थं वक्तव्यम् । नामा-नृतवचने दोषः । अन्य आह- गृहीतशुल्कायां प्रशस्य-तरो यद्यन्य आगच्छेत्, तत्र धर्मादियुक्तमविषेया अवि-नेया अतिथिरूपा च, तस्मात् तत्र न ददामीति शुल्कप्रदाने नास्त्यनृतदोष इति । नामा.

सतोषवृषवरयोः परित्यागार्हता

नौदुष्टं दृपयेत् कन्यां नौदुष्टं दृपयेद्वरम् ।

दोषे मति न दोषः म्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥

(१) नार्य. १११० ; नार्य. १५१० कं वाच्यं (से वाच्यं) ; गृह्य. ५७ यथावधि (भवति) वाच्यं (वाच्यं) ; मूर. ४८ गृह्यम्.

(२) नार्य. ११११ मति न दोषः (तु सति नाग) तोर्दोः (तोमते) ; नार्य. १५११ नार्द्वयः ; गृह्य. ६१ तोर्दोः (तोमते) गार्द्वयकाली ; बृहृष. ८१ ; मूर. ५२

(१) दोषे कुड्यदौ । दोषः पापम् । * गृक. ६३
(२) एतदपि सममपदादयोक् वेदितव्यं तत्रैव
सायात्वरयोपपत्तेः । * स्मृच. ८३
(३) दत्ता प्रतिगृहीतो वा अदुष्टा वरो न दूषयेत्
न त्यजेत् दोषवतीति । न चादुष्टं पुरुषं दोषहितं
अर दोषवानिति त्यजेत् । दोषे सति त्यजतोऽन्येन
नापराधः दृष्टे राजकुलदायदृष्टे च । नामा.

दत्तकन्यायाः प्रत्यादाने दण्डः

दत्तक्या न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्द्वरो राक्षस दण्ड्यस्तत्र चोरयत् ॥

(१) अनेन दोषदर्शनेन यादत्तामपि न पूर्वस्मै
दद्यादित्युक्तं भवति । स्मृच. ८२

(२) अत्र दुष्टशब्देन दुष्कुलत्वं दुःशीलत्वं चोप-
लक्ष्यते । प्रपा. ३४८

(३) दत्ता यादत्ताम् । अदुष्टश्चेदित्यनेन दुष्टाय न
देयेति गम्यते । बाल. १।६५

(४) दत्ता शुक्कादिना न्यायेन साक्षिमध्ये यो न
ददाति अदुष्टाय, स दण्ड्यश्चोरवद्राशः । नामा.

दोषमनुक्त्वा सशेषकन्यादाने अदुष्टकन्यालागे च दण्डः

यस्तु दोषवती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्वीतुपौ दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥

* गूर. गृकवत् ।

+ पमा., मुक्ता. स्मृचवत् ।

तोददौ (तत्स्योः) नारदकात्यायनी ; पमा. ४९२ ; मपा.
१५४ गृकवत् ; प्रपा. १६२ उतरार्धे (दोषेऽप्यत्र न दोषः स्वाद-
न्योग्य भवति इत्योः) ; संप्र. ७४५ ; मुक्ता. १३८ ; संम.
१८ ; बाल. १।६६ ; संर. ५०६ .

(१) नासं १३१२ ; नास्मृ. १५१२ ; स्मृच. ८२ ;
प्रपा. ४९० न्यायेन (कान्ताय) ; प्रपा. ३४८ न्यायेन
(कान्ताय) दण्ड्यस्तत्र चोरवत् (दण्ड्यश्चोरदण्डमाकृ) ; चम.
८७ दत्ता (दत्ता) ; मुक्ता. १३७ ; संम. ६७ ; विपा. ७६३
न्यायेन (कान्ताय) दण्ड्यस्तत्र चोरवत् (दण्ड्यश्चोरदण्डवत्) ;
बाल. १।६५ दत्ता (दत्ता) ; संर. ५०३ दत्ता (दत्ता) छा.
(चैव) .

(२) नासं. १३१३ ; नास्मृ. १५१३ ; मपा. १६६ ;
स्मृच. ८३ ; प्रपा. ३६१ ; मुक्ता. १२९ ; संर. ५०७ .

(१) एतत् त्यागनिमित्तदोषवतिरिक्तविषयम् ।
पणशतद्वयं सत्यधिकं पूर्वसाहसः * ।

अप. १।६६

(२) यः दोषवतीं, दोषा वश्यमाणाः ' दीर्घकुस्ति-
रोगार्ताः ' इत्याद्याः, ताननाख्याय ददाति, आख्याय
दाने न दोषः, तस्य पूर्वसाहसो दण्डः । नामा.
प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्द्वरः ।

विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥

(१) प्रतिगृह्य हस्तोदनीकृत्य अदुष्टा विवाह-
विरोधितोषशून्याम् ।, विवाहयितुमकामोऽपि इच्छा-
शून्योऽपि प्रबोध्य तामेव कन्या विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

गूर. ५२

(२) अदुष्टा अविभाषितदोषां प्रतिगृह्य य उत्सृजे-
द्द्वरः, सोऽपि विनेयः । विनयस्यावचनात् ' सोऽपि '
इत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तगतमेवेति गम्यते । अनिच्छन्नपि
तामेव कन्यामुद्वहेत् तामुद्वहेदेवेत्यर्थः अनियतदेशत्वा-
च्चादीपमाना, नान्योद्वाहप्रतिषेधाः, तामुत्सृष्टुं न लभते
इति । नामा.

अदुष्टां प्रतिगृह्याथ त्यजन्नुत्तमसाहसम् ॥
कन्यादोषेऽफलं दान दातुः पणवतिदिम् ।

शुल्कप्रदानस्य च तथा कन्यायाश्च निवर्तनम् ॥

गृह्यित्वाऽऽत्मनो दोषान् ददतो द्विगुणोऽल्यः ।
वरस्य दत्तानाशश्च भवेत् स्त्री च नियतते ॥

* ' दीर्घकुस्ति ' इत्यादिबन्धमाणावगतिनिमित्तोपे द्व दान-
वल्गोक्त उच्यमानो दण्ड इति सदर्थोऽर्थः ।

(१) नासं. १३१५ ; नास्मृ. १५१५ वरः (वरः)
विनेय. सोऽप्य (स विनेयस्य) ; मपा. १।६६ वरः (वरः)
सोऽप्य (सोऽप्य) ; गृक. ६१ वरः (वरः) ; स्मृच. ८३
गृकवत् ; गूर. ५१ द्व (च) वरः (वरः) , मपा. १५३ सोऽप्य-
कामोऽपि (सोऽप्यदण्डेन) ; प्रपा. १६१ गृकवत् ; उत १२८
द्व (च) वरः (वरः) दोषं गृह्यवत् ; संप्र. ७४५ सोऽप्यकामोऽपि
(सोऽप्य दण्डेन) ; मुक्ता. १४० गृकवत् .

(२) स्मृच. ८३ ; प्रपा. ३६१ गृह्याय (गृह्याय) .
(३) गृक. ६१-६२ ; गूर. ५२ च तथा (द्व तथा) .

(४) गृक. ६२ ददतो (अर्बो) ; गूर. ५२ ; दीक.
१।६६ ददतो द्विगुणोऽल्यः (विन्दव्यायवर्गैर्न) ; वीमि. १।६६

(१) अत्ययः दण्डः । दत्तनाशः दत्तशुल्कस्य नाशः ।

गृह. ६२

(२) निवर्तनं परावृत्तिः । आत्मदोषान् गूहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्तात् (१ ददतः आदत्तात्) द्विगुणोऽत्ययो दण्डः । तथा स्वदोषं गूहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः । दत्तशुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्री च निवर्तते तदीया न भवतीत्यर्थः । हल्युघेन तु ' ददतः ' इति स्थाने ' विन्देत ' (इति) पठित्वा वरमात्रस्यैव दण्ड इत्युपपादितम् ।

गृह. ५२

कात्यायनः

इताया वरे नष्टेऽन्येन विवाहः

धरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं धरयेद्वरम् ॥

(१) वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यम् । रक्तागमो रजो-
दर्शनम् । अप. १।६५

(२) एवं देशान्तरगतेऽपि द्रष्टव्यम् । स्मृच. ८२

(३) प्रणश्येत् देशान्तरं गच्छेदिति माधवः ।
अन्यथा परीक्षा (प्रतीक्षा) वैयर्थ्यात् । एवं च ' प्रतिगृह्य
च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । श्रीनृत्नं समतिक्रम्य
कन्याऽन्यं धरयेद्वरम् ॥ ' इति । संम. ६७

(४) धरयित्वेति । कन्याया अधार्यात्वे, त्रिभु-
वदात् । * कुम. ११३०

दत्तशुल्काया वरे नष्टे विवाहविचारः

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

* शेषं संभवत् ।

पूर्वार्धे (गूहयित्वाऽऽत्मनो दोषं विन्दते द्विगुणो दण्डः) निवर्तते
(विवर्तते) ।

(१) अप. १।६५ कत्वाग (रक्ताग) ; स्मृच. ८२ तु
(च) शेषं भववत् ; चकार. ८०६ वरम् (पतिम्) शेषं भववत् ;
पमा. ४९२-४९३ कत्वागमां (तदा सर्मा) ; प्रपा. ३४८ यदा
(यदि) शेषं भववत्, यमः ; शम्भा. १०० प्रणश्येत् (प्रवश्येत्)
वरम् (पतिम्) ; संम. ७३९ ; मुक्ता. १२८ भववत् ; संम.
६७ वरम् (पतिम्) ; सिन्धु. ११३० ; विषा. ७६३ यमः ;
संग. ३४७ प्रणश्येत् (प्रयासे) वरम् (पतिम्) ।

(२) अप. १।६५ शुल्कं गच्छेद्यः (गच्छेद्युद्धं यः) ;

(१) एतदपि प्राग्विवाहात् द्रष्टव्यम् ।

अप. १।६५

(२) स्त्रीधनं मुद्रिकादि । गृह. ६०

(३) एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तमपद्यभिक्रमणात्
प्राक् दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यात् इत्युक्तं
भवति । पमा. ४९३

(४) शुल्कं कन्यामूल्यम् । स्त्रीधनं कन्याप्रीत्ये
दत्तमलङ्कारद्रव्यादि । संम. ५०५

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समाव्रयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

(१) प्रवृत्तिः क्षेमवार्ता । गृह. ६०

(२) प्रवृत्तिः आगमप्रयोजिका वार्ता, एतच्च
ऋतुप्रयाभ्यन्तरे समाव्रयाभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे
सति इति नेयम् । गृह. ५०

अनेकेभ्यो दत्ताया विवाहविचारः

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।
पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेतादिवरः सुताम् ॥

शुक्र. ५९ ; गृह. ५० धार्या सा वर्ष (धार्यमावर्ष) ; पमा.
४९३ ; उत. १२९-१३० ; संग. ७४० ; मुक्ता. १२८ क्रमेण
मनुः ; संम. ६८ ; सिन्धु. ११३१ ; संकी. २०७ ; पुम. ४५४
तथा (तु तत्) ; संम. ५०५ कन्यायाः (कन्यार्या) । नारदोऽपि
इदं वचनं द्रष्टव्यम् ।

(१) शुक्र. ५९ प्रतीक्षन् (प्रतीच्छेत्) ; गृह. ५० ; उत.
१३० ।

(२) शुक्र. ५८ पूर्वागतश्च (वरागमश्च) सुताम् (तु
ताम्) ; स्मृच. ८२ शुक्रवत् ; गृह. ४९ म्यो हि (म्योऽपि) तु यत्र
(च यत्र) शेषं शुक्रवत् ; पमा. ४९३ यत्र (तत्र) उत्तरार्धे
(वरागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमां ॥ ताम् ।) ; मपा. १५२
शुक्रवत् ; प्रपा. ३४८ म्यो हि (म्योऽपि) उत्तरार्धे (वरागमश्च
सर्वेषां लभेत तदिमां सुताम् ।) ; मर. २० शुक्रवत् ; उत.
१२९ म्यो हि (म्योऽपि) उत्तरार्धे (वरागमश्च सर्वेषां लभेताय-
वरस्तु ताम् ।) ; संग. ७४० पूर्वाग (प्रत्याग) ; चम. ८८ यत्र
(तत्र) शेषं प्रपावत् ; मुक्ता. १२९ उत्तरार्धे (वरागमश्च सर्वेषां
वहते चान्तिमस्तु ताम् ।) ; संम. ६८ यत्र (तत्र) पूर्वाग
(पराग) ; सिन्धु. ११३१ यत्र (तत्र) तादिवरः सुताम्
(तापवरस्तु ताम्) ; विषा. ७६२ म्यो हि (म्योऽपि)

पश्चाद्द्वारेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

अथागच्छेत बोद्धायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

(१) अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय तस्या-
मनूदायां यत्र बहूनां वराणामागमः, तत्र सर्वेषां आद्यो यः
प्रथमो वरः स तां कन्या लभेत । अन्ये तु वरं दत्तं
मलयं (१) लभेरन्वित्यर्थः (अन्यतरस्तु स्वयं दत्तं धनं
लभते इत्यर्थः— गृ.) । * गृ. ५९

(२) अनूदाया यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥ एव कन्यां
लभते । अन्येनोदाया तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत्, न
कन्यामित्यर्थः । † ममा. ४९३

(३) सर्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च
पूर्ववरो यदि दोषरहितो गुणवाञ्छ भवति ।

ममा. १५२

(४) अन्यस्मै दत्तायां तस्या यच्छुल्कं तदेव
लभेत्यर्थः । सदोपाय प्रथमं प्रतिश्रुताऽपि न देया
' दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाश्चेद्वर आग्रजेत् ' (यास्मू.
१।६५) इति स्मृतेः । यस्मिन्नु पाणिग्रहणोत्तरमपि
प्राप्ता इत्याह— ' पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं मन्त्र-
संस्कृता । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति ॥ '
(वस्मू. १७।६६) । संम. ६८

* गृ. गृहवद ।

† प्रया. , सर. पमाणवत् ।

यत्र (नत्र) उत्तरार्धे (पुरागतश्च सर्वेषां लभते यदिमां सुताम् ।) ;
संकी. २०७ तु यत्र द्वे (तथैव च) तादिवरः सुताम् (तापवत्सु
ताम् ।) चन्द्रिकायामित्युक्तम् ; पुम. ४५४ भो हि (भ्योऽपि)
शेषं सिन्धुवद ; सर. ५०५ गृहवद .

(१) गृ. ५८-५९ तः (याः) अथागच्छेत बोद्धायां (अथ
गच्छेदनुदाया) ; गृ. ४९ उत्तरार्धे (तथा गच्छेदनुदाया धनं
दत्तं वरो हरेत् ।) ; पमा. ४९३ उक्त. ; प्रया. १४८ बोद्धा
(बोद्धा) उक्त. ; उक्त. १२९ अथागच्छेत बोद्धायां (तथा गच्छे-
त्समुदाया) ; संप्र. ७४० (अथागच्छेत्सुब्दायां दत्तपूर्ववरो हरेत् ।)
उक्त. ; घम. ८८ उक्त. ; मुका. ११९ (अथागच्छेत्सुब्दायां
दत्तं पूर्वं धनं हरेत् ।) उक्त. ; संम. ६८ उक्त. ; सिन्धु. ११११ त
बोद्धायां (प्रबोद्धायां) ; विषा. ७६३ अथागच्छेत बोद्धायां
(अन्त्यागच्छेतबोद्धायां) उक्त. ; संकी. २०७ पू. , चन्द्रिकाया-
मित्युक्तम् ; पुम. ४५४ सिन्धुवद .

सं. कां. ७३

(५) अनेकेभ्यो ह्येति । एतच्च निर्दोषैर्बहुभिर्वरेणे
कृते । आद्यवरः प्रथमवृत्तः (१ तः) । पुरागत इति ।
पूर्वागत इति वा पाठः । अन्येन पाणिग्रहणात् पूर्वमागत
इत्यर्थः । पया (१ पुरा) मत इति पाठेऽप्यमेवायं ;
नबोद्धायामिति । नवेन नूतनेन द्वितीयादिना विवाहितायां
स्वदत्तं शुल्कमात्रं लभेत, न तु कन्याम् । अनेनैव
न्यायेन यदि कानिच कश्चित् समन्त्रमूद्वा तां त्यक्त्वा
जीवनीपायार्थं देशान् परिभ्रमन् कानिचिदिनानि नागतः,
ततः सा कन्या तदिपश्चादिमिरन्यस्मै विवाहिता तदा सा
द्वितीययोर्बहुर्न भार्या किन्तु पूर्वयोर्बुरेव, यद्यबूयिता चेत् ।
इयाचेष्टायाः फलजनकत्वादिति बोध्यम् ।

कूम. ११३१

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येनोदा यदा भवेत् ।
संस्कृताऽपि प्रदेया स्याद्यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोदा यदा भवेत् ।
कालेन विधिना तां तु संस्कृतां लभते भृगुः ॥

(१) चेद्गुणवत्तर इति शेषः (प्रथमस्तोके) ।

अप. १।६५

(२) इदं च विवाहिताया अपि पूर्ववराय पुन-
र्दानमनन्तरोक्तप्रतीक्षणकालादवाक् बोद्धव्यम् ।

गृ. ६०

(३) लभते भृगुरिति वदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।
यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येन अतिक्रम्य
विवाहिता स्यात्, तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तस्मै तस्यैव
पुनः परिणेतव्येति ।

गृ. ५०

वरदोषे कन्यारोषे च अनुकं दण्डः

वरदोषमनास्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।
याचनं च प्रकुर्वीति तदत्तं नापुयातु सः ॥

(१) अप. १।६५ पूर्वं (पूर्वं) ; गृ. ५९-६० ; गृ. ५० ;
मर. २१ अपवद, नारदः ; मुका. १२८ पूर्वं (पूर्वं) अन्देशेन
(अजाप्येन) संस्कृताऽपि (अर्पक्या) .

(२) गृ. ६० ; गृ. ५० .

(३) गृ. ६२ वरदोष (वरो दोष) याचनं च (याचनं
या) च सः (एतः) ; गृ. ५२ उत्तरार्धे (याचनां वा
प्रकुर्वीति तदत्तं नापुयातुः ।) ; ममा. १५३ सरत्तं (तदानं) ;

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्ड्यो वरस्त्वया ।
दद्याद्गृहीतं दाता च न त्वेवामिप्रजातयोः ॥

कन्यादोषान्नाख्याने कन्यादाता दण्ड्यः, वरदोष-
नाख्याने वरो दण्ड्यः, 'न त्वेवामिप्रजातयोः' इति
प्रत्ये जाते नैवम् । दण्डस्तु पण्यवति (१ ते) द्विगुण
एव । ॥ गृ. ५. २

ऊढायाः पुनर्विवाहो वरदोषे ज्ञाने

वैरो यद्यन्यजातीयः पतितः कृष्य एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

कृष्यो वा यदि वा भर्ता विसृष्टः पुंस्त्वकारणैः ।
ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ॥ ३

अत्र ऊढापीत्यपिशब्दः कैमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया
एवाऽन्यस्मै दानमावष्टे न तूढायाः । चम. ८९

अदुष्टवरकन्ययोरदुष्टता, दुष्टवरकन्ययोस्त्याज्यता -

नौदुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।
दोषे सति न दोषः स्यादग्न्योन्यं त्यजतोद्वेयोः ॥ †

* गृ. गुणमत् ।

§ 'नष्टे मृते' इति पराशरचनगनम्याख्यानाम्ब्रान्वयेनानि ।

† व्याख्यानाति नारदे (संका. पृ. ५७५) द्रष्टव्यानि ।

धीमि. ११९ वरदोष (वरो दोष) पाचन च (याचनां वा) ;
संम. ७५५ .

(१) गृ. ६२ ; गृ. ५२ ; मपा. १५३ ऽन्ययं धर्मो
(ऽन्येनैव) पू. ; धीमि. ११९ ; संम. ७५५ पमावत्, पू.

(२) गृ. ९६-९७ करो (स वा) , रसूच. ८३ वरो
(स तु) विकर्मस्थः (विकर्मां वा) ; गृ. ७९ वरो (स वा)
क्रीव (कूर) सगोत्रो (सदोषो) ; पमा. ४९१ करो (स तु) ;
संम. ६८० उच. : ७३९ (=) पमावत् ; चम. ८९ पमावत् ;
मुक्ता. १३८ पमावत् ; सिन्धु. ११३० एव वा (एव च) .

(३) गृ. ९७ ; रसूच. ८३ उच. ; गृ. ८० साऽन्यस्मै
(अन्यस्मै) ; पमा. ४९१ उच. ; संम. ६८१, ७३९ उच. ; चम.
८९ सभा (सहा) उच. ; मुक्ता. १३८ ऊढा (दत्ता) उच. ;
सिन्धु. ११३० सर्वं चमवत् .

(४) गृ. ६३ तौद्वेयोः (तौस्त्वयोः) नारदकाल्यायनौ ;
गृ. ५३ तौद्वेयोः (तस्त्वयोः) नारदकाल्यायनौ. जेपः स्थलादि-
निर्देशः नारदे (संका. पृ. ५७४) द्रष्टव्यः ।

न्यासः

सप्तपचाः पूर्वं वरमरणेऽन्येन विवाहानुमतिः

कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दाने तु कृते वरे ।
मृतेऽन्यस्मै प्रदातव्या मृते सप्तपदात् पुरा ॥
दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोडां तथैव च ।
मन्त्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय तु ॥

एवं च सप्तपदादवाक् परिणेतुर्मरणेऽपि न
विधवात्वं श्युक्तं भवति । मुक्ता. १३८

यमः

वरदोषेऽङ्कुराद्योऽन्याः संस्काराः पुनर्विवाहानुमतिः

वरश्चेत् कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथंचन ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
सैमाहृत्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिनाम् ।
पुनर्गुणयते दद्यादिति ज्ञातातपोऽब्रवीत् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्यथाकरणपापम् । समाक्षिप्य
आच्छिद्य । ॥ गृ. ९६

वाग्दत्ताया अपहृतायाश्च कन्यात्वम्

योचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।
न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

(१) अत्र मन्त्रोपपत्तिः पाणिग्रहणेनैव संस्कारः ।
गृ. ६०

(२) मन्त्रोपपन्ना पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती ।
गृ. ५१

वैलदपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥

* गृ. गृहवत् ।

(१) मुक्ता. १३८ ; ज्ञान. १७६ प्रथमश्लोक एव .

(२) गृ. ९६ ; रसूच. ८३ युज्येन (संयुज्येत) ; गृ. ७९
युज्येन (प्रसूयते) ; पमा. ४९०-४९१ यमदातातपौ .

(३) गृ. ९६ समाहृत्य ॥ तां (समाक्षिप्य हतां) दक्षेत्
(दक्षत) ; रसूच. ८३ ; गृ. ७९ समाहृत्य ॥ तां (समाक्षिप्य-
नृतां) ; पमा. ४९१ समाहृत्य (समाच्छिद्य) यमदातातपौ .

(४) गृ. ६० ; गृ. ५१ .

(५) मपा. १५२ बलाद (बलाय) यमवसिष्ठौ ; मर. २० ;
संम. ५०४ यमवसिष्ठौ. वसिष्ठेऽपि (संका. पृ. ५६०) वचनस्यास्य
स्थलादिनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

शातातपः

वरदोषेऽक्षतयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः
वरदोषेऽक्षतयोन्वाः न युज्येत कथंचन ।
न मन्त्राः फारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
समाच्छिद्य तु तां कन्यां यत्नादक्षतयोनिकाम् ।
पुनर्गुणयते दद्यादिति शातातपोऽध्वनीत् ॥
हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः फारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥

(१) पापात् पुरुषात् अरूपवतः ।

श्रु. १६

(२) पापात् पापवतः पुंसः ।

श्रु. ७९

लघुशातातपः

वरदोषेऽक्षतयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः
र्यैस्मिन् कुलशीलानि न दृश्येरन् कदाचन ।
न सत्याकरणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
वेद्वाहिता तु या कन्या संभ्राता न च मैथुनम् ।
भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव सा ॥
संमुद्रगृह्य तु तां कन्यां सा चेदक्षतयोनिका ।
कुलशीलयते दद्यादिति शातातपोऽध्वनीत् ॥

पराशरः

विवाहितायाः पुनर्विवाहे षड् कारणानि
नष्टे मृते प्रयजिते ह्येव च पतिते पतौ ।
पञ्चस्यापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

(१) पमा. ४९०-४९१ वमशानातौ; संत्र. ७३८-७३९;
मुक्ता. ११८ पू.; भाव. १७९ न गुणैः (विगुणैः) पू.

(२) श्रु. ९६ पूर्वार्धे (समाश्लिष्य कन्यात्वन्यां पापारक्षण-
योनिकाम् ।) पुनर्गुणं (कुलशीलं); श्रु. ७९ श्रुतश्च; पमा.
४९१ वमशानातौ; संत्र. ७३९; मुक्ता. ११८ उत्त.; भाव.
१७९ वत्त.

(३) श्रु. ९६; श्रु. ७९ तत्र (तत्र); पमा. ४९१
(=); संत्र. ७३९; मुक्ता. ११८ पू.; भाव. १७९ पू.

(४) लशारस्य. ४१.

(५) लशारस्य. ४४ प्र या (य वा) संभ्राता न (न
संभ्राता); श्रु. ९६ शानातः; श्रु. ७९ शानातः.

(६) लशारस्य. ४५.

(७) परम्य. ४१०; मेधा. ५११९ (=) ह्रीरे च

(१) तत्र पालनात्. पतिमृत्युमाश्रयेत सैरभ्रवर्मादिना
आत्मवृत्त्यर्थम् । मेधा. ५११५६

(२) एवं च यानि संस्कारादुभ्ये अक्षतयोन्वाः
पुनरुदाहपराणि, तानि युगान्तराभिप्रायाणीति मन्तव्यम् ।
* स्मृ. ८३

(३) परिवेदन-पर्याधानयोरेव स्त्रीणां पुनरुदाह-
स्यापि प्रसङ्गात् कचिदप्यनुज्ञां दर्शयति- नष्टे मृते इति ।
नष्टः देशान्तरगमनेनापरिहातवृत्तान्तः । अयं च पुनर-
ुदाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्यपुराणम्- ' कदायाः
पुनरुदाहं ज्येष्ठार्धं गोवर्धं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत
आनुजाया कमण्डलुम् ॥ ' इति । अत्र कदाशब्देन
विधिवद्वा प्राज्ञा । अन्यत्रैव पुनरुदाहस्यानाप्यङ्गी-
कृतत्वात् । पमा ५३

(४) अस्वार्थः- वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहणात्
प्राक् पतौ संभावितोत्पत्तिकपतितये पूर्वस्मिन् वरे तटे
वति लघुगया दूरदेशगमनेन अपरिहातवृत्तान्ते वति ।
§ चम. ८७-८८

ब्रह्मचर्यं विधवापत्यः

मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यम्रते स्थिता ।
सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

पुनरुदाहमवृत्त्वा ब्रह्मचर्यमतानुष्ठाने भवेोऽतिशयं
दर्शयति- मृते भर्तरीति । मृतग्रहणं नष्टादीनामुपपद्यन्म् ।
चतुर्यपादेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिणिरुद्धान्तिना ।
या च मृतुना दर्शिता- ' अनेष्टानि वृहस्पतिः कौमार-
ब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विम्राणामवृत्त्वा पुन-
स्ततितम् ॥ ' इति । पमा. ५३

* मुक्ता. स्मृकणम् ।

§ क्रम. पमवत् ।

(ह्रीरेऽय) ; स्मृ. ८१ मनुः; पमा. ४९१ पती (पत्नी)
मनुः; संत्र. ६८१ (=) ७३८ : ८०१ मनुः; चम. ८७ : ८९
विरेकनाम्नः; मुक्ता. ११९ मनुः; विरा. ७१२ पूर्वार्धे (नष्टे
प्रयजिते ह्रीरे वृत्ते च दर्शिते पती) ; ह्यम. १११९.

(१) परम्य. ४११; मुक्ता. १११ ब्रह्मचर्यं (ब्रह्मचर्यं
वत्) .

अङ्गिराः

पुनर्भूदोषः

अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ।
तस्याश्चैव न भोक्तव्यं पुनर्भूः कीर्तिता बुधैः ॥

वृद्धमनुः

सप्तपथाः पूर्वं कन्यास्वम्

भृतेऽन्यस्मिन् धरे देया यदा सप्तपदात्पुरा ।
पाणिग्रहसमाप्तिस्तु पतित्वं सप्तमे पदे ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियता दारलक्षणम् ।
तत्समाप्तिश्च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥
धरे देशान्तरगते त्रीन् ऋतून् संप्रतीक्ष्य सा ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दाने च कृते सति ॥

कश्यपः

सप्तविधा पुनर्भूविवाहान्तरा

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ॥
याचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकरपदिता या च या च पाणिगृहीतिका ॥
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥

असंस्कृताया दद्याया धरे सदोषेऽन्येन
विवाहानुमतिः

कुलशीलविहीनस्य पण्डादेः पतितस्य च ।
अपस्मारिविकर्मस्थरोगिणां वेपधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥
मैत्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय तु ।
अन्यथा तु हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥

(१) अत्रिस्मृ. ११०.

(२) बाल. १५३ घृ. १९५.

(३) कस्मृ. ५१२-४. अन्ये स्थलादिनिर्दिष्टाः कन्या-
परीक्षाप्रकरणे (संका. घृ. ५४५) द्रष्टव्याः ।

(४) मुक्ता. १३८; आन. १७६. वसिष्ठेऽपि इदमर्थव्रतं
द्रष्टव्यम् ।

(५) मुक्ता. १३८.

ब्रह्मपुराणम्

बालविषयायाः परित्यक्तायाश्च नियोगः

पुनर्विवाहो वा, स च न कलौ

भृते भर्तारि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्णाजनयेद्भर्तुः भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥

यदि सा बालविषया धलात्यक्ताऽथवा कचित् ।
तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केनचित् ॥

त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ।
भर्त्रा सा संस्कर्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः ।
स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे कर्तव्यं न कदाचन ।
यतः पातकिनो लोके नराः सन्ति फलौ युगे ॥

बृहन्नारदीयम्

अद्यतयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः कलौ न

दैक्षाक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च ॥ *

अनिर्दिष्टकर्तृकचचने

कन्याया बलादुद्वादे अन्यदेवता, वरमरणादौ सप्तपथाः
पूर्वमेवान्येन विवाहाहता

यैलादुद्वाहिता कन्या देयाऽन्यस्मै वराय च ॥

महादोषे सुविज्ञाते पूर्वं सप्तपदीविधेः ।

मरणादौ समुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

* संप्र. न्याल्यानं 'सा चेदुद्धतयोनिः स्याद्' इति मनुवचने
(संका. घृ. ५६८) द्रष्टव्यम् ।

(१) अथ. ११९ स्वक्ता (स्वता) ; संप्र. ७४३.

(२) अथ. ११९ वा कलि (च कलि) ; संप्र. ७४३
तृतीयार्थं नास्ति .

(३) उक्त. ११२ दत्ताक्षतायाः (दत्तायाश्चैव) ; संप्र. ७४३ ;
धर्म. ५०.

(४) ज्योति. १५९.

स्मृत्यर्थसारः

वरदोषे भव्यसंस्कारपूर्वमेवाव्येन वरेण विवाहाद्वैता,
स्त्रीणां पुनर्विवाहे मृत्तान्तराणि, कलौ स्त्रीणां
पुनर्विवाहो बन्धः

६ शुल्कं दत्त्वा घरे याते पञ्चतृन् संप्रतीक्ष्य तु ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दानेऽपि कृते सति ॥
घरे देशान्तरगते श्रीनृत्न संप्रतीक्ष्य च ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दानेऽपि कृते सति ॥
मृतेऽन्यस्मै तथा देया घरे सप्तपदात्पुरा ।
पुरा पुरुषसंयोगामृते देयेति केचन ॥
श्रुतामहद्रे कन्यैव पुनर्देयेति केचन ।
आगर्भधारणात्कन्या पुनर्देयेति चापरे ॥
देशकालादिमे धर्मा अनुष्ठेया विज्ञानता ।
कुलशीलविहीनस्य पण्डादेः पतितस्य च ॥
अपस्मारिषिकर्मस्थरोगिणां वेपथारिणाम् ।
दत्तामपहरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥
मन्त्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय च ।
कन्या च दूषिता वर्ष्म्या देयाऽन्यस्मै वराय सा ।
अन्यथा तु हरन् दण्डयो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥
कृते सप्तपदे भर्तृर्वियोगो यदि जायते ।
न देया पुनरन्यस्मै कलौ कन्या मनीषिभिः ॥

चन्द्रिकायाम्

आषाढिरिक्तानेकत्रसमागमे दूरस्थेन विवाहना
पश्चाद्दूरादागतो यः स हि प्रतिलभेत ताम् ॥

६ अत्रायाः केचन स्त्रीका वसिष्ठपुत्रस्य निबन्धकारिः
समुद्भवाः सन्ति ।

- (१) स्मृत्सार. १२.
- (२) स्मृत्सार. १२ ; धर्म. ५० ; मुक्ता. १३९.
- (३) स्मृत्सार. १२ ; मुक्ता. १३९.
- (४) स्मृत्सार. १२ ; मुक्ता. १३९ पूर्वार्धे (कलौ च दृष्टे
कन्यैव कृतौ देयेति चापरे ।) चापरे (केचन) .
- (५) स्मृत्सार. १२.
- (६) धर्म. ५०.
- (७) संत. ५०५.

आद्यवरव्यतिरिक्तानां सर्वेषामागमे यो दूरादागतः स
तां लभेत । तथा च चन्द्रिकायाम् — पश्चादिति ।
पश्चादाद्यवरवलाभासंभवनिर्णयानन्तरं दूरस्थो वरस्तां कन्यां
प्रतिलभेतत्यर्थः । संत. ५०५

धर्मप्रवृत्तौ

अनुवर्त्येत्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहः सरोपे वरे
चतुर्थ्याभ्ये क्षायन्ते दोषा यदि वरस्य चेत् ।
दत्तामपि पुनर्दद्यादन्यस्मै च विदुर्वुधाः ॥
प्रवरैक्यादिदोषाः स्युः पतिसङ्गादथो यदि ।
दत्तामपि हरिदद्यादन्यस्मा इति केचन ॥

रेणुकारिकाः

अनुष्ठाय वाग्दत्ताया अशने दण्डः, सप्तपदाः पूर्वं कन्यात्वम्,
विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि, विवाहिताया
पुण्यात्स्याज्या, अनुष्ठायकन्ययोर्दण्डः,
विवाहितायाः कन्यै पुनर्विवाहो बन्धः

*प्रतिश्रुत्यैव यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्द्वेरो राक्षस दण्डयस्त्र चोरवन् ॥
वरणानन्तरं दोषो विज्ञायेत कथंचन ।
वाग्दत्तामपि पूर्वस्मै न दद्यादिति गौतमः ॥
कन्यापुंसोस्तु संबन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।
वरणं ग्रहणं पाणेः स संस्कारो द्विलक्षणः ॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।
अथोचस्मरदः स्मृत्यां तथैवात्र यमोऽवधीन् ॥
नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्यं सप्तमे पदे ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते ह्येव च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥
विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यां निर्गर्हिताम् ।
व्याधित्वां विप्रदुष्टां वा दृष्ट्वा चोपपादिताम् ॥

* रेणुकारिकायाम् अनेष्टायाः कारिकायाः ४९५ः स्त्रीका
मन्त्रादिभूतिशायने वर्तन्ते ।

- (१) धर्म. ४९.
- (२) रेका. ६२-७२ दृ. ५२-५३.

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥

वाग्दानानन्तरं तस्य प्राक् चेत्सप्तपदीविधेः ।

मरणादिसमुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

ऊर्ध्वं संस्कारतो यानि विवाहविपयाणि वै ।

वाक्यान्यक्षतयोन्यास्तु तानि स्युः कलिमन्तरा ॥

सवर्णासवर्णविवाहविचारः

पारस्करगृह्यसूत्रम्*

द्विजस्य वर्णानुपुज्या भार्यावरणमनुमतम्

'तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । द्वे राजन्यस्य ।
एका वैश्यस्य ॥

• कुमार्याः पाणिं गृहीयदिति सामान्येनोक्तम्, तत्र विरोपमाह—तिस्र इति । ब्राह्मणस्य द्विजान्यस्य वर्णा-
नुसृत्येण वर्णक्रमेण तिस्रः ब्राह्मणीशयिरैश्याः विवाह्या
भवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाहो भवतः ।
एका वैश्ये वैश्यस्य विवाह्या भवति । वर्णानुसृत्य-
महणात् व्यक्तमो निरिद्धः । ६ हभा.

दिजस्य शुद्धा भार्या अमन्त्रवरणार्हा

सर्वेषां शत्रामप्येके मन्त्रयज्ञम् ॥

• (१) सर्वेषां यर्गानामेवैके शुद्धमिच्छन्ति । एके मेच्छन्ति, न ह्यस्या धर्मकार्येषु अपिज्ञार इति । तथा च याज्ञक्याचार्याः -- ' =रमा रमणयोपेक्षते न धर्माय ' (नि. १२।१३।२) इति । एके तु रमणार्थतया इच्छन्ति । तथा चाह -- ' अग्निं प्रथमं चिन्ता न =रमामुपेयत् ' (नि. १२।१३।२) इति । प्रातिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति, तस्मादिच्छत्य एवायमिति ।

† कम्भा.

(२) सर्वेनां ब्राह्मणश्रुतिपरिणां शूद्रामप्येके विवाहाः
मन्यन्ते । तत्र विशेषः—मन्थरायं मन्थरहितं यथा भवति
तथा । अत्र दिशादीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण

● अस्य प्रकरणस्य संहितोऽयं: अक्षोर्ध्वे प्रवक्ष्यामः ।
इति हारीशचरने गुरुभ्याम्याने दृष्टम् । गुरुः संतः गुरुवत् ।

५ कभा, खभा, गभा, विभा, हमावद ।

= सामान्य शब्दावली ।

† जभा., गभा., रिभा. कभा.वतु ।

(१) पागू. १७८-१० ; पना. ४९४ ; मंद्दी. २७
(भाग २).

(२) पाण्डु. १४।१२, पद्मा. ४९४ (सौतेनी वा हस्तज-
मेदे कनकवर्णम्), मंजू. १७ (अङ्ग २).

मन्त्रादिक्रियानिषेधात् अतः शुद्धस्य शुद्धापरिणयने मन्त्र-
वतिक्रिया नास्ति, किन्तु मन्त्रादितं क्रियामाप्तमिति
गम्यते । ततश्च शुद्धस्य शुद्धापरिणयने मन्त्ररक्षोमादि कर्म
सुर्वन्ति, तदग्राह्यम् । एके न गम्यन्ते शुद्धापरिग्रहम् ।
कुतः ? शुद्धायाः धर्मरूपेण्यनधिगम्यात् । कुतो नाधिनार
इति चेत्—‘ यमा रमगायोपेयते न धर्माप ’ इत्य-
जातीय’ (मि. १२।११।२) इति निवृत्तान्तरापर्यवसान-
पचनात् । अतो रमगार्थे शुद्धापरिणयनं पठे । एवं गति
यस्यासदृशदान्यन्तरम् ‘ अग्निं चित्वा प्रथमं न गमा-
मुपेयात् ’ इति निषेध उपपद्यते । प्रातं हि प्रतिपेधस्य
विषयः । यदि यमोदा न व्याप्यता अग्निविधिः कथं
तत्प्रथमगमनं प्रतिपिष्येत । तस्मात् शुद्धापरिणयनं
उपभोगार्थे इच्छता सुर्वतो न गान्त्रातिक्रमः । धर्मप्रदा-
त्यर्थो हि विवाहः ।

हृत्मा,

गौतमः

સાદી ભાષા પ્રદમ્બા

गृहस्थः सदृशी भाषां विन्देत्तानन्यपूयां यरी-
यसीम् ॥

(१) महती आन्या (न १) पुत्रः (न),
 ' विद्या प्रवृत्ता पुनरमुनेति अतिप्रगतो हि रह सर्वनामा ।
 पुन्यवर्द्धेतेन यथाभिपूज्यतां तान्पुन्यवर्द्धेतां विदुर्मुदेन ॥ '
 (इति) स्मृत्यन्तरे उक्त्यापूज्यतां यथाभिपूज्यतां ।

(३) बाबा कुंभन च गहरीत ।

हार्मोनः

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ

धोमस्रो गपय्री गव्या मस्रो गष्टेऽर्थोपनिम ।

अथास्यां गर्भमापत्ते पत्यस्तु न मंगलः ॥

(१) गाँव, भा. वि. संस्थाओं में : जहाँ (क) वहाँ
(गाँव, पृ. २३) है-५।

(੧) ਗੁਰੂ, ਖਰ, ਸ਼ੰਟ, ਚਾਨ

ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

(१) पीतफेनस्य पीतमुखासवस्य । * गृ. ४३
— (२) फेनपीतः पीतमुत्पलालः । गृ. ३७

द्विजस्य शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्,
आपदि अश्वरवर्णसर्वभायानुमतिः

अधोऽधर्मेण प्रजायमानः पतति न पततीति
संशयः । न क्षत्रियविशोः, यज्ञसंयोगात् । वृषल्यां
यः प्रजायते स पतति गमनादधस्तारम् । सर्व-
वर्णक्षये सर्वानेव जनयन्न दुष्यति ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः— द्विजातीनां सजातीयकन्याया
अलामे उत्तरोत्तरविजातीया अपि क्रमेण विवाहाः । तथा
अधिषेदननिमित्ते सति पूर्वभार्यामरणे च सति सवर्णाया
अलामे सति उत्तरोत्तरा विवाहाः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे —
' अश्वविद्विशूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।
विवाहा ब्राह्मणी पश्चाद्विवाहाः कचिदेव तु ॥ ' कचिदे-
वेति कचिदधिषेदननिमित्ते दारमरणे वा सति । शूद्रायां
तयं विशेषः— यदितरासु प्रजाया असंभवे प्रभोत्पत्ति-
मात्रार्थे साऽपि विवाहा, ' वर्णक्षये वा सर्वानेव जनयन्
न दुष्यति ' इति हारीतवचनात् । सहघर्मचारिणी तु
तदापि सा न भवतीति, ' धर्मायै न भवेत् ' इति विष्णु-
वचनात् । शूद्राविवाहनिषेधस्तु इतरायां लामे । यस्तु
शूद्राविवाहे पुत्रपौत्रजनने च निन्दार्थवादः सोऽप्येवंविध-

* संप्र. गृकवत् ।

(१) गृ. ४३ फेनपीतरय (पीतफेनस्य) मनुष्यमहारीता ;
गृ. ३७ न विधीयते (नोपपद्यते) मनुष्यमहारीता ; संप्र.
७५१ मनुष्यमहारीताः ।

(२) गृ. ४४ सर्ववर्ण (सर्व) ; गृ. ३८ (अयानर्णेण
प्रजाय न पतति पततीति संशयः, न क्षत्रियविशोः यज्ञसंयोगाद्-
वृषल्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति शयनादधस्तारं सर्व-
क्षये वा सर्वान्नेव जनयन्न दुष्यति ।) ; संप्र. ७५१ अधोऽधर्मेण
(अधोवर्णेण) वृषल्यां यः ... जनयन्न दुष्यति (वृषल्यां पततिः
यः प्रजायते स तत्र गमनादधस्तारः सर्ववर्णक्षये वा ब्राह्मणः सर्वा-
नेव जनयन्न दुष्यत इत्याचार्या इति) .

विवाहविषयः । निन्दाविशेषश्रवणं तु दोषभूयस्त्व-
प्रतिपादनार्थम् । * गृ. ४४

बौधायनः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्
चैत्यारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियविद्विशूद्राः ॥

चतुःसंख्या प्रतिलोमानुलोमानां वर्णसंशानिवृत्त्यर्थः ।
बौ. १.

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य ॥

वर्णचतुष्टयप्रभवाः इतरा मनुष्ययोनय इति वक्तुं
ब्राह्मणादीनां भार्या आह— तेषामिति । तेषां मध्ये
ब्राह्मणस्येति संबन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथमं ब्राह्मणी,
ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वजातीयापरि-
णयनं (१) ' इतरयाऽऽहस्त्रीम् ' इति अविशेषकं स्यात् ।
आह च मनुः — ' सर्वानां द्विजातीनां प्रशस्ता दार-
कर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ ' (मत्स्य. ३।१२) इति । बौ. १.

तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य ॥

आनुपूर्व्येण कामत इति चानुसंधेयम् । बौ. १.

एका शूद्रस्य ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य द्वाद्वै भार्या । बौ. १.

सर्ववर्णभार्या प्रशस्ता

आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।
प्रज्ञामुत्पादयेयुक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः ॥ ५

* गृ. , संप्र. गृकवत् .

५ व्याख्यानं विनाहविधिप्रकरणे (संका. पृ. ९८) द्रष्टव्यम् ॥

(१) बौध. १।१६।१ .

(२) बौध. १।१६।२ .

(३) बौध. १।१६।३-४ .

(४) बौध. १।१६।५ .

(५) बौध. १।१६।३ वर्णे (वंदे) व्याख्यानानुसारे वर्णे
इत्येव पदं श्रुतिम् ; विप्र. ५४२ (भागः २) ; मुत्त. १६६ ;
सं. ४०३ .

वसिष्ठः

सदृशी भार्या प्रशस्ता, वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमुत्तमं
दिशस्व

गृहस्थो विनीतकोधर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा
... सदृशीं भार्यां विन्देत् ॥

‘तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपूर्व्येण, द्वे
राजन्यस्य, एकैका वैश्यशूद्रयोः ॥

अनुलोमानामुपनयनविधानात्, अन्यायेनोत्पन्नानां
सदयोग्यत्वात् यद्यपि ‘सदृशीं भार्यां विन्देत्’ (गौ. ४।१)
इत्यनं धर्मानुज्ञातिष्वेव चोदितः, तथाऽपि
मध्यमनिषिद्धस्य निकृष्टजातिष्वपि क्रमेण विवाहोऽस्तीति
ज्ञापयति । तथा च वसिष्ठः— ‘तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या
वर्णानुपूर्व्येण, द्वे राजन्यस्य, एकैका वैश्यशूद्रयोः’ इति ।
‘प्रतिलोमशूद्राभ्यां जातो धर्महीनः’ इति वक्तव्ये
‘शूद्राया च’ (गौ. ४।२६) इति पृथक् सूत्रकरणात्
शूद्राविवाहस्यापि कथंचिद्योग्यतां दर्शयति । ततश्च
मध्यममुत्तमजातिगुणधनुस्य कामिनः शूद्राविवाहोऽपि
मन्त्रवर्जो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः— ‘शूद्रामप्येके
मन्त्रवर्जम्’ इति । तत्र अपि चन्द्रस्य निन्दार्यत्वात्पुत्र-
पुत्रस्येति तत्रार्थः । मन्त्र. ४।२८

शूद्रा भार्या भ्रमन्त्रवरणादां दिशस्व

शूद्रामप्येके, मन्त्रवर्जं दहन् ॥ *

तथा न कुर्यात् । अतो हि ध्रुवः कुलापकर्षः
प्रेत्य चाक्षर्गः ॥

* मन्त्रा, व्याख्यानं पूर्वध्वे दृष्टव्यम् ।

(१) वसु. ८।१. शेषः स्वयमिदिर्यः विवाहविधिप्रकरणे
(संका. प्र. १०१) द्रष्टव्यः ।

(२) वसु. १।२४ ; गृ. ३५-४० पूर्व्येण (पूर्वेण) ;
मन्त्रा. ४।२८ ; गृ. ३५ गृहवत् ; पन्ना. ४५४ (भार्या०) ;
पद्मिका वैश्यशूद्रयोः (एका वैश्यस्य) ; मन्त्र. ७।८८ वक्ष्य (वक्ष्य) .

(३) वसु. १।२५ ; गो. १।२३ वरं तदम् (वर्जम्) ;
गृ. ४० (तदम्) ; स्मृ. ७८ ; अग्न. ३।१३ शूद्रवत् ;
गृ. ३५ ; पन्ना. ४५४ (सर्वेषां वा शूद्राणामेके मन्त्रवर्जम्) ;
मन्त्र. ७।८९ वरं तदम् (वर्जं च) ; मुष्का. १३४.

(४) वसु. १।२६, २७ ; गृ. ४० तथा न (तत्र न

सं. कां. ७४

वसिष्ठोऽपि शूद्रापरिणयननिषेधमाह— ‘शूद्रामप्येके
मन्त्रवर्जे दहन् । तथा न कुर्यात् ...’ इति ।

स्मृ. ७८

अभिहितः शूद्रा भार्या भगव्या, शूद्रा भार्या न धर्माया

नास्मि चित्वा रामागुपेयात् ॥

कुंजवर्णा या रामा रमणायैव न धर्माय ॥

(१) कृष्णवर्णा शूद्रा । अप. १।८८

(२) अस्मि चित्वा अभिचयनवन्तं यागं कृत्वा ।
कृष्णवर्णीयां शूद्रजातीयां स्वविराहितामपि न गच्छे-
दित्यर्थः । * गृ. १५८

(३) अथवा सवर्णायामस्त्यसवर्णाया अप्याधिकार
इत्युक्तं भवति । अत एव वसिष्ठोऽपि शूद्रवैव सह
धर्मानुष्ठाननिषेधमाह— कृष्णवर्णीयति । कृष्णवर्णीया
शूद्रा । ३ स्मृ. १।६५

(४) नष्टवर्णा शूद्रा न धर्माय द्विजानाम् ।

वीमि. १।८८

विष्णुः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमुत्तमम्

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या
भवन्ति । तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका
शूद्रस्य ॥

* गृ. गृ. १८८ ।

३ वय. स्मृ. ७८ ।

तथा) ; स्मृ. ७८ ; गृ. ३५ अतो (अतो) ; मन्त्र. ७।८९
तथा न (न तथा) अतो (इति) चारुणः (चारुण्यम्) ;
मुष्का. १३४ .

(१) वसु. १।८१५ ; गृ. १५८ विला + (कुलवर्णा) ;
गृ. १२५ विला + (वे) .

(२) वसु. ८।१६ ; विध. १।९६ (कुलवर्णां वा रामा
रमणायैतेषां) ब्राह्मणस्य इत्युक्तम् ; अप. १।८८ वा (वे) ;
गृ. १५८ ; स्मृ. १।६५ वर्यां वा (वर्णां वा वे) ; गृ. १२५
वा रामा (वे सा) ; पन्ना. ५०९ (रामा०) न (सा न) ;
वीमि. १।८८ कुलवर्णां वा रामा (वर्णां वा रामा) ; मन्त्र. ७।८९
वा (वा) वर्णां वा (वर्णां वा) ; वज्र. १।१६ रामा (वे) ;
वाल्म. १।८८ (वा रामा०) .

(३) विष्णु. २।४१-४२ .

शूद्रा भार्या न धर्मवाया

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

(१) रत्यर्थमेवेति । न तु सहधर्मचारिणी भवती-
त्यर्थः । गृह्य. ४०

(२) सा धर्मार्थं न भवेत् धर्मकार्येषु नानुप्रविशे-
दित्यर्थः । स्मृत्य. ७७

(३) रत्यर्थमेव इत्येवकारेण पूर्वखण्डेन निषिद्धा
अपि धर्मार्थता अतिशयद्योतनाय पुनर्निषिध्यते ।

गुर. १५

(४) एवं तावदेतेषां भतेन द्विजानामापदि शूद्रा-
संग्रहणं रतिमात्रफलमपि दोषमान्यादनुज्ञातम् ।

पमा. ४९४-४९५

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

शङ्खः

सहशी भार्या प्रशस्ता, शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्वा भार्यावरण-
मनुमतं द्विजस्य, शूद्रस्य शूद्रैव

द्वारानाहरेत्सदृशानसमानार्थेयान् ... ॥

तिस्रस्तु भार्या विप्रस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
एकैव भार्या वैश्यस्य तथा शूद्रस्य कीर्तिता ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या विप्रभार्याः प्रकीर्तिताः ॥
क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य विधीयते ।

वैश्या च भार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्तिता ॥

(१) विस्मृ. २६१५ ; गृह्य. ४० ; स्मृत्य. ७७ ; गुर. ३५
रागान्धस्य (रागार्थस्य) : ३८ (धर्मार्थं न भवेत्) एतावदेव ;
पमा. ४९४ ; दीक. ११५६ उच. ; संग्र. ७४९ सा तस्य
(साऽव्यन्तं) ; वीमि. ११५६ रागान्धस्य (कामार्थस्य) उच. ,
विष्णुप्रमाणम् ; मुक्ता. १३३ ; संग्र. २५२ .

(२) विस्मृ. २६१६ ; गृह्य. ४१ नयन्त्याशु (वहन्त्याशु)
मनुविष्णु ; गुर. ३६ ससंतानानि (संतानानि च) मनुविष्णु ;
प्रपा. ३८६ खिवं (खियो) ; संग्र. ७५० मनुविष्णु .

(३) स्थलादिनिर्देशः विवाहनिषिद्धकरणे (संज्ञा. पृ. १०२)
द्रष्टव्यः ।

(४) संस्मृ. ४१७-८ .

सर्वा भार्या प्रशस्ता, अथोर्वर्णभार्यावरणमनुकल्पः

भार्याः कार्योः सजातीयोः श्रेयस्यः सर्वेषां स्यु-
रिति पूर्वः कल्पः, ततोऽनुकल्पः, चतस्रो ब्राह्मण-
स्यानुपूर्व्येण, तिस्रो राजन्यस्य, द्वे वैश्यस्य, एका
शूद्रस्य ॥

शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा

औपद्यपि न कर्तव्या शूद्रा भार्या द्विजमना ।
तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
प्रसूतस्य जनितापत्यस्य । गुर. ३६

तैपस्थी यज्ञशीलश्च सर्वधर्मभृतां घरः ।

ध्रुवं शूद्रत्वमायाति शूद्राद्वे त्रयोदशे ॥

नीयते तु सपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।
सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितस्तु ते ॥

शूद्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सह पिण्डमेलनं न कार्यम् ।

स्मृता. ९१

सौपिण्डीकरणं कार्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।

आद्वद्वादशकं कृत्वा आद्वे प्राप्ति त्रयोदशे ॥

(१) दा. १३४ ; व्यप्र. ४६५ (कार्याः) श्रेयस्यः सर्वेषां
(सर्वेषां श्रेयस्यः) .

(२) संस्मृ. ४१९ ; गृह्य. ४१-४२ द्विजमना (द्विजेन तु)
तस्यां तस्य (यस्यात्तस्या) ; गुर. ३६ न विधीयते (सौपिण्यते) ;
दीक. ११५५ द्विजमना (द्विजेन तु) शेषं गुरवत् ; वीमि. ११५६
द्विजमना (द्विजेन तु) ; संग्र. ७४९ वीमिवत् ; संग्र. २५२
वीमिवत् .

(३) संस्मृ. ४१२ शीलश्च (शीलस्तु) ; गृह्य. ४२ मायाति
(माप्नोति) ; गुर. ३७ यज्ञ (धर्म) सर्वधर्म (धर्मकर्म)
मायाति (माप्नोति) ; संग्र. २५२ यज्ञ (कर्म) मायाति
(माप्नोति) .

(४) संस्मृ. ४१२ जितस्तु (जितश्च) ; गृह्य. ४२ ;
स्मृता. ९१ ; संग्र. ७४९-७५० ; संग्र. २५२ उत्तरार्धे (सर्वे ते)
शूद्रतां यान्ति यदि स्वर्गजितस्तु ते । .

(५) संस्मृ. ४१२ ; गृह्य. ४२ ; संग्र. ७५० आद्वे
(आद्वे) आद्वे प्राप्ति (प्राप्ति आद्वे) ; संग्र. २५३ संग्रवत् .

संपिण्डीकरणे चाहौ न च शूद्रः कथंचन ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शूद्रा भार्या विवर्जयेत् ॥

महाभारतम्

वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य, शूद्रा भार्या
निषिद्धा द्विजस्य, शूद्रस्य स्वर्णैव भार्या

तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्नार्थमपि शूद्रा स्यात्तेत्याहुरपरे जनाः ॥
अपत्यजनम् शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥
चैतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥
वैषम्यादथवा लोभात्कामाद्वाऽपि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
शूद्रां शोधनमारोप्य ब्राह्मणो यात्ययोगतिम् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ॥
क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।

(१) संस्कृत. ४१२३; शुक्र. ४२ पूर्वार्धे (संपिण्डीकरणानहौ
न च शूद्रस्तथा ध्वज. १); गृह्य. ३७ पूर्वार्धे (संपिण्डीकरणे
नाहौ न च शूद्रस्तथा ध्वज. १); संप्र. ७५० शुक्रवर्; संग. २५३ शुक्रवर्.

(२) भा. १३।४।११, १२; पद्म. ४९६ उच.

(३) भा. १३।४।१३; पद्म. ४९६ पू.

(४) भा. १३।४।७४.

(५) भा. १३।४।७८-१०.

(६) भा. १३।४।४७.

(७) भा. १३।४।५१.

(८) भा. १३।४।५६.

शूद्राभ्योनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीषगतेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥
मामधः पातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं ब्रजेत् क्षिप्रमिति शप्या पतेत्तु तत् ॥

मनुः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता, अवर्णभार्यावरणमनुकल्पः

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्धृते द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणाव्यिताम् ॥ *
सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामवस्तु प्रयुक्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

(१) 'उद्धृते द्विजो भार्याम्' (मस्य. ३।४)

इति सत्यपि द्वितीयानिर्देशे (न) भार्यायाः प्रधानत्वे
गुणकर्मत्वे च विवाहस्य विवक्षितमेकत्वम्, अ (१ न) =
नुवादागतोद्देश्यत्वात् । 'यथा यूपं छिन्नमिति' इति । यस्य
अन्यतः स्वरूपमवगतं तस्य अन्यत्र कार्यान्तरविधानार्थम्-
मनुयमानस्य यथावगतस्वरूपस्यैव अनुवादो भवति,
यथा 'ग्रहं समार्षि' इति, पूर्वावगतितापेक्षत्वादन-
वादस्य । निर्वातमख्याया हि ग्रहाः 'दश एतानध्वयुः
प्रातःसयने ग्रहान् गृह्णाति' इत्यादिवाक्यैः, कार्यं चावगतम्
'ग्रहेर्गुहोति' इति । अतः अवगत्यन्तरापेक्षत्वात्
ग्रहशब्दस्य न विवक्ष्यते संख्या । इह तु भार्यालक्षणोऽर्थो
नान्यतः सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्यः । अतो यथा-

* इत्याख्यानानि विवाहविधिप्रकरणे (संका. पू. १०९)
द्रष्टव्यानि ।

(१) पद्म. ४९५ आश्वमेधेऽपि इत्युक्तम्.

(२) मस्य. ३।४. शेषः रथलादिनिर्देशः विवाहविधि-
प्रकरणे (संका. पू. १०९) द्रष्टव्यः ।

(३) मस्य. ३।१२, विष्क. ३।५५; मिता. ३।५६ (=)
शो वराः (शोऽवराः); अथ. ३।५७ मितावर्, उच.; शुक्र.
३८; मद्म. ५।१ पू. ८७ मितावर्; स्मृच. ७६ पू. ७७
मितावर्, उच.; गृह्य. ३४ सवर्णाऽग्रे (सवर्णाश्च); पद्म.
४९३ मितावर्; मद्म. ३।४ मितावर्; सर. १८ दारकर्मणि
(दारकर्मणु) शेषं मितावर्; दीक. ३।५६ मितावर्, उच.;
संप्र. ७४७ पू. १ ७४९ मितावर्; मुक्ता. १३३ मितावर्;
संम. ६३; बाळ. ३।५६; बौद्धि. ३।१६।२.

धुति प्रतीयते, प्रातिपदिकार्थवत् संख्याऽपि विवक्षितेति । पद्ममे चैतद्विस्तारस्तत्काले वक्ष्यते । स्थितायां संख्या-विवक्षायां द्वितीयस्याः कृतेऽपि पाणिग्रहणे न भार्यात्वं, यथा सति आहवनीये न द्वितीयः आहवनीयः । इष्यते च क्वचिन्निमित्ते भार्यान्तरपरिग्रहः, तदर्थमिदमारभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य गौतमीये (आपस्तम्बीये) पठितम्—
' धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीत ' (आच. २।११।१२-१३) इति । सवर्णा समानजातीया । सा तावदप्ये प्रथमतोऽकृतविजातीयदार-परिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदि तस्यां कथञ्चित् प्रीतिर्न भवति, अथवाऽपत्यार्थे व्यापारो न निष्पद्यते, तदा कामहेतुकायां प्रवृत्तौ इमा वक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रानु ज्ञातव्याः । अतः एकत्वस्य सवर्णानियमस्य चायमपवादः ।

ननु च सवर्णाविवाहे पारतन्त्र्यं प्रतीयते, न सवर्णाया बहुत्वम् । एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावद्वितीयते । असवर्णा-भ्यनुज्ञानेनापि अतिक्रान्तं चेत् कः सवर्णाया निषेधकः । तथा गौतमेन अविशेषणैव पठितम् ' अन्यतरापाये तु कुर्वीत ' (आच. २।११।१३) इति । उत्तरश्लोके ' सा च स्वा च ' इति सवर्णाविवाहोऽस्ति । * मेधा.

(२) सवर्णेति । द्विजातीनामादौ पाणिग्रहणे समान-जातीया युक्ता इत्युक्तम् । कामात् पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानां इमा वक्ष्यमाणाः (१ णाः) वर्णक्रमेण श्रेष्ठाः स्युः ।

‡ गौरा.

(३) अयमर्थः— सजातीयकन्याप्राप्तौ सत्यां सैव प्रशस्ता प्रथमकल्पे । तदलाभे च सकामस्य क्रमेण इमाः क्षत्रविद्वृद्धकन्याका विवाह्याः । तथापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा विवाह्याः । निष्कामस्तु यथाश्रमेऽयमर्थः स्नातकव्रतैरेव वर्तते । तथा च पैठीनसिः— ' अलभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपिवा क्षत्रियाया पुत्र-मुत्पादयेत् । वैश्यायां शूद्रायां वेलन्ये ' इति ।

† शुक्र. ३८

* मणि. मेधागतम् ।

‡ मनु., मच., नन्द., माच. गौरावत् ।

† शुक्र. युक्तवत् ।

(४) सवर्णेति । अनेन सवर्णापरिणयनोत्तरांशं असवर्णापरिणयनमविरुद्धमित्याह । कामत इति । अवराः जघन्या इत्यर्थः । अनेन धर्मार्थं सवर्णापरिणयन-मित्युक्तम् । स्मृच. ७६, ७७

(५) दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिः यस्याः सा ।

● पमा. ४९३

(६) वर्णो जातेरप्युपलक्षणम् । अग्रे प्रथमोद्वादे । द्विजातिपदं शूद्रानुल्लेखप्रतिलोमज्ञानामुपलक्षणम् । प्रशस्ता प्राथमकल्पिके दारकर्मणि रतिपुत्रधर्मलक्षणे ।

संम. ७४७

(७) अथ प्राञ्चः— रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाह-जिविधः । पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च । अपुत्रस्य यः व्रतार्थे विवाहः स नित्यः । एकस्मिन् पुत्रे जाते बहुपुत्रोत्पादनार्थं यो विवाहः स काम्यः । तत्र नित्ये सवर्णं च, काम्यपुत्रोत्पादने शूद्राण्यतिरिक्ताः । रत्यर्थमना-श्रमित्वदोषपरिहारार्थं वा शूद्राऽपि परिणेतव्याः । न तु पुत्रोत्पत्त्युद्देशेन, ' यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः । नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽऽरम्भा जायते स्वयम् ॥ ' (यास्मृ. १।५६) इति हेत्वभिधानात् । न चैवं शूद्रापुत्रस्य विभागो न संराच्छते इति याच्यम्, रत्यर्थं प्रवृत्तस्यानुपग्रेण पुत्रे जाते वचनस्वार्थवशात् । यदि नित्यपुत्रोत्पादनार्थं सवर्णा न लभ्यते तदाऽनुकल्पार्थ-मप्यसवर्णापरिणयनमित्याहुः । संम. ६३

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भावावरणमनुमतम्

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्युते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाप्रजन्मनः ॥

* शेष स्मृत्यवत् ।

(१) मस्मृ. २।१३ ; अथ. १।५७ राज्ञश्च (राज्ञः स्त्रुः) चाग्र (चान्व) ; शुक्र. ३८ पूर्वार्धे (शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च स्वा च विशः स्मृतः ।) राज्ञश्च (राज्ञस्त्रुः) ; मभा. १।०।५ अपवत् ; स्मृच. ७७ ; गूर. ३४ स्मृते (स्मृता) राज्ञश्च (राज्ञः स्त्रुः) ; पमा. ४९४ राज्ञश्च (राज्ञः स्त्रुः) ; मपा. १४३ स्मृति (स्मृता) राज्ञश्च (राज्ञस्त्रुः) ; मर. १८ राज्ञश्च (राज्ञस्त्रुः) जन्मनः (जन्मनाम्) ; द्रौक. १।५६ राज्ञश्च (राज्ञस्त्रुः) ;

(१) वर्णभेदे सति सवर्णानियमः । ययैव ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रियो भवन्ति एवं शूद्रस्य जातिन्यूना रजकतक्षकादिस्त्रियः प्राप्ताः । अतः सवर्णेषुमुच्यते । उत्कृष्टजातीया तु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्राप्ताः । सा च शूद्रा स्वा च वैश्या वैश्यस्य । ते च वैश्याशूद्रे स्वा च राजन्यस्य । एवं अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य । ब्राह्मणक्रमेण निर्देशे कर्तव्ये शूद्रक्रमेण निर्देशः पूर्वोक्तमेवार्थे उपोद्बल्यति । यदुक्तम् ' विकल्प आनुपूर्व्येण नावश्यं समुच्चयः ' । मेघ.

(२) शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न उत्कृष्टापकृष्टे । शूद्रा वैश्या च वैश्यस्य मन्वादिभिः स्मृता । वैश्या शूद्रा क्षत्रिया च क्षत्रियस्य । क्षत्रिया वैश्या (शूद्रा) ब्राह्मणी च ब्राह्मणस्य । ' शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ' इति वसिष्ठ-स्मरणात् मन्त्रवर्जिता एषा द्विजातीनां भवति ।

● गौर.

(३) एतच्च कामतः प्रवृत्तविषयम् ।

स्मृच. ७७

(४) एवकारेण केवलशूद्रभार्यात्वं शूद्रस्यैव नान्य-स्येति सूचितम् । स्वशब्दग्रहणेन सवर्णायामूढायामेव असवर्णा बोद्धव्येति प्रत्येकं निर्देशेन, नोत्तरा बोद्धव्येति । नन्द.

ब्राह्मणक्षत्रिययोः शूद्रा भार्या निषिद्धा

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापचपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥

(१) यद्यपि अत्यन्तरूपवती शूद्रा, विप्रराज्यो च वीरप्रकृवी दशामीमपि दशामश्नुवीयाता, तथापि शूद्रा नाधिबोदारी । अनार्यवादः— कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते न क्वचिदितिहासोपाख्यानेऽपि उपदिश्यते वर्ण्यते । आपदि

● मयि., मयु., मच., भाच. गोरामतम् ।

चामि. १।५६ दीकव.; संप्र. ७४९ दीकव.; मुक्ता. १३३-पमाव.; बाल. १।५६ दीकव.

(१) मस्मृ. ३।१४; अप. १।५६; शृक. ४०; स्मृच. ७७; गृह. ३६; पमा. ४९५; मप्रा. १४४ हि (च); द्वाक. १।५६; संप्र. ७४९; मुक्ता. १३३ कस्मिंश्चिदपि (न कस्मिंश्चिदपि); बाल. १।५६.

गरीयस्यामधिकार्यामापदि पूर्वत्रानुज्ञाता अनेन प्रति-पिद्धा, अतो विकल्पः ।

ननु च शास्त्रलक्षणयोः एकविषयसंनिपाते षोडशि-ग्रहणाग्रहणवदिकल्पो युक्तः, न तु रागलक्षणायाः प्रवृत्ते-निषेधेन । न च शूद्रा शास्त्रलक्षणा । केवलं रागतस्तत्र प्रवृत्तिरप्रतिपिदेति पूर्वशास्त्रस्यार्थः । निषेधस्तु शास्त्रलक्षण इति अविवाहैव शूद्रा । एतदेवामिमेत्य याज्ञवल्क्येन पठितम् ' यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः । न तन्मम मतम् ' (यास्मृ. १।५६) इति । अत्रोच्यते— सर्वत्र उपदेशानर्थक्यवैव विकल्प आश्रीयते । यदि च अत्यन्तमेव शूद्राप्रतिषेधः स्यात् तदा क्षत्रियवैश्ये एव प्रतिप्रसूयाताम् । आपद्यम्यनुज्ञाने (? नं) प्रतिप्रसव-शास्त्रं अर्थं च प्रतिषेधः इयमपि स्वार्थे स्यात्, सवर्णाया नियमेन सिद्धत्वात् । तदिदमनुज्ञातं (? नं) प्रतिषेधश्च स्वस्वविकल्पमाने विकल्प्येते । ननु च विकल्पे कामचारः, तस्य च प्रतिप्रसव एव सिद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यो नैव । न यथास्मृततः क्षत्रियवैश्ययोर्विवाह इव शूद्रायाः, अन्यत्रापदे गरीयस्याः । इदं तु प्रतिपत्तुं युक्तं यत् सवर्णानियमेन असवर्णानिवृत्तेरर्थतः कृतायाः पुनः शूद्रा-निवृत्तिः असवर्णानिवृत्तेरित्यत्वं ज्ञापयति । अनित्यत्वे च आपदि सवर्णाया अल्पमे वा भवति च अयमवगमः, शूद्रा न बोद्धव्या इतरे तु बोद्धव्ये । मेघ.

(२) ब्राह्मणक्षत्रिययोः गार्हस्थ्यप्रतिपत्तये सवर्णा अल्पप्रमाणयोः कस्मिंश्चिदपि इतिहासाख्याने शूद्रा भार्या नोपवर्ण्यते । एवं च शूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालोभेऽपि क्षत्रियवैश्योद्वाह इति गम्यते । तथापि च घनापश्यादौ धर्म (प्र) इतिदर्शनात् प्रथम ब्राह्मणस्य क्षत्रिययोद्वाहः तदल्पमे वैश्योद्वाहः ।

गौर.

(३) यत्पुनरुक्तम् ' न ब्राह्मणक्षत्रिययोः... ' इति, तत् तयोरेत्यन्तप्रतिषेधार्थं न वैश्यादि (? वैश्यस्य) आपत्यर्थम् । अप. १।५६

(४) आह्लादिधर्मकार्यायमिति शेषः ।

रुक्. ४०

(५) अथ शूद्राविवाहे न केवलमसवर्णविवाह-
दोषः, किन्तु दोषान्तरमपीत्याह — न ब्राह्मणेति ।
आपद्यपि दुर्मिश्रादौ शूद्राविवाहेन धनलोभाभिज्ञासम्भवे-
ऽपीत्यर्थः । वृत्तान्ते प्रस्तावे, यथा भार्यान्तरोद्वाहासंभवेन
संतानविच्छेदस्तदापीत्यर्थः । उपदिश्यते अनुज्ञायते ।

* मवि.

(६) पूर्वं सवर्णानुक्रमेणानुलोम्येन निवाहाद्यनुष्ठानात्
अयं निषेधः प्रातिलोम्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः ।

§ ममु.

(७) अथ ब्रह्मक्षत्रियार्थ्यां सवर्णायां प्रथममुद्बो-
धशक्यायामसवर्णाऽपि बोद्धव्या, न कदाचिदपि प्रथमं
शूद्रेत्याह — न ब्राह्मणेति । आपत् सवर्णाया अनन्तराया
वा अप्यलभः । वृत्तान्ते, वृत्तं आचारो धर्ममिति
यावत् । अन्तः निर्णयः धर्मशास्त्रमित्यर्थः । भार्या नोप-
दिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते, किन्तु काम्यत्वेनेत्यर्थः ।

नन्द.

दिजस शूद्रा भार्या निषिद्धा

'हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्ब्रह्मन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

(१) पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः ।
हीनजातिः शूद्रैव, तस्मा एव प्रकृतत्वात्, 'ससंतानानि
शूद्रताम्' इति निगमनात् । ते एते द्विजातयः मोहात्
धनलोभाद्दिवेकात् कामनिमित्ताद्वा कुलानि शूद्रतां
गमयन्ति । तस्मां जाताः पुत्राः शूद्रा भवन्ति, एवं

* मच., भाच. मविचव ।

§ शेष गोरावध ।

(१) मसू. १।१५; अष. १।५६ जाति (जाति) ; गृक.
४१ नयन्त्याशु (वदन्त्याशु) मनुविष्णु; स्मृच. ७७; गृह.
३६ संतानानि (संतानानि च) मनुविष्णु; पमा. ४९५
जाति (जाति) शूद्रताम् (शूद्रत्व) ; अषा. १४४; संप्र.
७५० मनुविष्णु; मुक्ता. १३३ अपवत्; बाल. १।५६ अपवत्.
सर्वज्ञानाराधनकुण्डलादिमनुरक्तनिटीकाकारैः हीनजातिं शूद्रा इति
व्याख्यानं कृतं, तस्मादनुमीयते 'हीनजातिं स्त्रियम्' इति
समासतद्धितः पाठः स्यात् ।

तत्पुत्रपौत्रा इति । अत उच्यते ससंतानानीति । संतानः
अपत्योत्पत्तिप्रक्रन्धः पुत्रपौत्रादिः । * मेधाः

(२) अत्र अर्थवादः — हीनजातिस्त्रियमिति ।
शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिं शूद्रां शास्त्रार्थापरिज्ञानात्
उपयच्छमाना द्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिवन्धाः
चिरंतनकालभाविस्तंतानानि शूद्रतां गमयन्ति, तथाविधा-
नामेवं तत्रोत्पादनात् । अत्र 'द्विजातय इति वचनात्
वैश्यस्यापि अकृतसवर्णाविवाहस्य शूद्रानिषेध इति
गम्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुनः प्रत्ययायातिशयः पूर्व-
प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् । गोरा.

(३) सवर्णम् (१ पि) परिणीय हीनजातिं शूद्रां
शास्त्रविवेकात्परिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः तत्रोत्पन्नपुत्र-
पौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकांनि शूद्रतां गमयन्ति ।
अत्र द्विजातय इति बहुवचननिर्देशात् निन्दया वैश्य-
स्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वत्रैव
निषेधकल्पनात्तस्मिन्नाभाशयैतैव । ममु.

(४) न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः, किन्तु
वैश्यस्यापीति सूचयितुमर्थवादमाह — हीनेति । हीनजातिं
संस्कारहीनोत्पत्तिं शूद्रां द्विजातयो मूत्रसंस्कारयुक्ताः
स्त्रियमुद्ब्रह्मन्तः प्रथमभार्यात्वेनोद्ब्रह्मन्तस्त्रयामुत्पन्नेनापत्येन
कुलं संततिं शूद्रतां जातकर्मादिसंस्कारहीनतामाशु
नयन्ति । नन्द.

शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुत्थितनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भूतोः ॥

(१) शूद्रां विन्दति परिणयति शूद्रावेदी । स पतति
पतित इव । अग्निः, उतथ्यस्य तनयः पुत्राः, तयोरेतन्मत्तं
इत्युत्पत्त्यः । अयं तावदर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधशेषः ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या । शास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुज्ञाय
शूद्रायां ऋतौ उपगमनं निषेधति । सुतोत्पत्तिर्हि ऋतौ
युग्मासु रात्रिषु भवति । ऋतौ शूद्रा न गच्छेदित्यर्थः ।
तदपत्यतया भूतोः । इदमपि स्मृत्यन्तरम् । तान्येव

* मवि. मधगतम् ।

(१) मसू. १।१६; अष. १।५७; गृक. ४१; स्मृच.
७८; गृह. ३६; पमा. ४९५; अषा. १४३; संप्र. ७५०;
मुक्ता १३३ स्तन्य (रुचय) ; बाल. १।५६.

शूद्रोत्पत्तानि अपत्यानि यस्य सः तदपत्यः, उद्धाव-
स्तदपत्यता । भूगोः एतन्मतम् । ऋतावप्युपपन्नतरासु
(? प्युपपन्नतरासु) जातापत्य उपेयात् । पतितत्व-
घचनं चात्र निन्देव, न त्वस्य पतितधर्मता— ' पतित-
स्योदकम् ' इत्यादि । एतच्च वक्ष्यामः । * मेधा.

(२) अत्रेः उतप्यपुत्रस्य च गौतमस्य एतन्मतं
यत् शूद्रोद्धावा पतितो भवतीति । निन्दया प्रतिपेधानु-
मानम् । नह्यक्स्मात् निन्दया प्रवर्तते इति । एवं च
तन्मतेनार्थं शूद्राया अत्यन्तप्रतिषेधः । शौनकस्य पुनर्मतं
यत् शूद्रासुतोत्पत्त्या पततीति । अतश्च तन्मते अनर्था
तामुपेयात् । भूगोः पुनर्मतं यत् केवलशूद्रापत्यतया
पततीति, एवं च तत्पक्षे इतरासु जातापत्यः शूद्रा
ऋतौ व्रजेत् । गोरा.

(३) अथ गोत्रविशेषनियतं दोषमाह—शूद्रावेदीति ।
शूद्रावेदी शूद्रापरिणता अत्रेः (अत्रि) संशकस्य मुने-
र्मते संतत्यनुत्पत्त्याऽपि पतति, ' द्विजातिधर्मस्यो हानिः
पतनम् ' इति गौतमोक्तेः पातित्ययोगो भवति । उतप्य-
तनयो (? उतप्यो) गौतमः, तद्गोत्रजस्येति ' सुतो-
त्पत्त्या ' इत्यनेन व्यवहितेनाश्रितम् । शौनकस्येत्यपि
तदपत्यतया इत्यनेनाश्रितम् । तेन गौतमगोत्रस्य पुत्रो-
त्पत्त्या शौनकभृत्वादीनां तु पौत्रोत्पत्त्या शूद्रत्वत्वहेतुः
द्विजातिधर्महानिकुलं पातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तद्गोत्र-
कर्तृणां तेन तेन प्रकारेण पूर्वं पातित्यस्य उत्पन्नत्वात्
तैरेव नियमितम् । अत एव भविष्ये— ' शूद्रामारोप्य
द्यायां ॥ पतितोऽत्रिर्वैभूय ॥ । उतप्यः पुत्रजननात्
पतितत्वमवाप्तवान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमाप्ताव शौनकः
शूद्रता गतः । भृत्वादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः ॥ '
अत्र च भृत्वादय इत्यादिपदादनिगौतमव्यतिरिक्तानां
सर्वेषां ग्रहणं, केचिच्च अनेकानयस्य इति पट्टयर्थं व्याचक्षते ।
एवमुत्तरेष्वपि । तत्तु व्याख्यानं व्यवस्थितार्थानभिधानेन
शूद्रावेदनस्य अदोषत्वमापादयत् निषेधविधानार्थेनयस्य
प्रसञ्जकतया हेयमेव । मवि.

* ' सुतोत्पत्त्या ' इत्यस्य व्याख्यानमपिमहोक्तेऽपि द्रष्टव्यम् ।
इष्टव., गृह., मया, मेधागतम् ।

(४) शूद्रा विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी स
पतित इव भवति । इदमनेमतं उतप्यतनयस्य गौतमस्य
च । अभ्यादिग्रहणमादर्यम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् ।
' शूद्रायां सुतोत्पत्त्या पतति ' इति शौनकस्य मतम् ।
एतत् शक्तिविषयम् । ' शूद्रासुतोत्पत्त्या (?) पतति '
इति भृगोर्मतम् । एतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षि-
मतस्यस्य व्यवसायाभवे विसदृशपतनविकल्पायोगात् ।
मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मनं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्त-
शूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति दैवाज्जात-
शूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थम् । ऋतुकाल-
गमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्देव शूद्रो-
त्पत्त्यान्पत्त्यानि यस्य स तदपत्यः, तस्य भावस्तदपत्यता,
तथा पतति । एतेनेदमुक्तं ऋतासुपपन्नतरासु जातापत्य
उपेयात् । ममु.

(५) तदपत्यतया शूद्रापत्त्यापत्यत्वेन ।

* मच,

(६) अत्र मतान्तराभ्युपन्यस्य स्वमतं सिद्धान्तयति—
शूद्रावेदीति । शूद्रा भार्यात्वेन विन्दतीति शूद्रावेदी, तेन
पततीत्यवेकतप्यतनयस्य च मतम् । (शूद्रामूढयानपि ?)
उतप्यतनयो गौतमः । शूद्राया सुतोत्पत्त्यानेन पतति न
पुनस्तस्या उद्धवेनेति शौनकस्य मतम् । शूद्रामूढयानपि
तस्या सुतोत्पत्तिमयात् ऋतौ तां नोपेयादित्यर्थः ।
तदपत्यतया भृगोरित्येतत्स्वमतम् । कुतः ? भृगुमुखेन
शास्त्रस्यास्य प्रोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्यां शूद्राया-
मेवापत्यं यस्य स तदपत्यः तस्य भावः तदपत्यता ।
तथा पततीति भृगोर्मम मतम् । ' शूद्रापत्यैश्च केचलैः '
इति वक्ष्याति । ' रामो द्विर्नामिभापते ' इत्युक्तिवदशस्स-
चन्द्रहिताऽपि स्वमतप्रकरणपर्यं भृगोरित्युक्तिः ।

नन्द.

(७) तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ।

§ भाच.

* देश मेधागतम् ।

§ शैवमतीताशुद्धम् । तथापि गयुवत् मन्त्रव्यवस्था स्पष्टं
प्रतीयेते ।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

(१) अर्थवादोऽयम् । यदि पुत्रमुत्पादयति तस्यां ततो ब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्य अब्राह्मणत्वं इति निन्दैव । सुतमिति च पुल्लिङ्गनिर्देशात् 'सुतोत्पत्त्या' इत्यत्र समानसंहितत्वेऽपि पुत्रोत्पत्तिरेवामिप्रेता । तथा च दर्शितम् 'युग्मा रात्रयो चर्याः' इति ।

● मेधा.

(२) शूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं प्रजति, इत्ययमत्यन्तप्रतिषेधः । शोपोऽर्थवादः । सुतं शूद्रायामुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव भ्रष्टयतीत्यर्थं सुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवं चेह अर्थयादयो ब्राह्मणग्रहणात् अत्यन्तप्रतिषेधमुतोत्पत्तिनिषेधौ ब्राह्मणविषयावेव ।

गोरा.

(३) प्रसङ्गादधिषिञ्जामामपि शूद्रायां मैथुने दोषमाह - शूद्रामिति । आरोप्येति कारणेन कार्यं मैथुनमुक्तम् ।

मवि.

(४) यदपि मनुना - शूद्रां इति, तेनापि स्युत्क्रमेणोद्ब्राह्मकर्म गमनं तस्यामेव सुतोत्पत्तिर्निषिध्यते, न पुनस्तत्र सुतोत्पत्तिरिति । तथात्वे तु 'चतुस्त्रिदोषभागाः स्युर्वर्णतो ब्राह्मणात्मजाः' इति विभागवचनं न स्यात् । अत एव मनुष्ये केवलं शूद्रापर्यन्तया दोषमाह - 'शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापर्यन्तं केवलैः ...' इति ।

स्मृच. ७७-७८

(५) सर्वणामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतु-ब्राह्मणस्य शयननिषेधोऽयम्, निन्दया निषेधस्मृत्यनुमानात् शूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । 'जनयित्वा सुतं तस्याम्' इत्यृतुकालगमननिषेधपरम् । 'ब्राह्मण्यादेव हीयते' इति दोषभूयस्त्वार्यम् ।

ममु.

* मच., नन्द., माच. मेधावद ।

(१) मसू. ३१७; अष. १५६; शुक. ४१; स्मृच. ७७; शूर. ३६; पमा. ४९५; वीमि. १५६ पृ.; संघ. ७५०; मुक्ता. १३३; बाल. १५६; संग. २५३.

'दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाभ्रन्ति पितृदेवास्तं न च स्वर्गं स गच्छति ॥

(१) सर्वकालिकोऽयं निषेधः । यदि कथंचित् शूद्राऽपि व्युहते तदा एतानि कर्माणि तत्प्रधानानि न कर्तव्यानि । न च तथा यह वैश्वर्णिकस्त्रीवदमं अधिकारोऽस्तीत्यर्थः । भार्यात्वात् अधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम् । अतः स्वधर्मे धनं विनियुञ्जानस्य न तदीयानुशोषय्यते यथा द्विजातिस्त्रीणाम् । अन्यत्र ॥ अर्थकामयोः साऽपि अनतिचरणीयैव । प्रेष्यायत् तत्कर्मोपयोगो न निषिध्यते, आह्लादो अवहननादिकार्यं तत्र न दोषः स्यात् । परिषेपणादि न कारयितव्या । तत्र दैवं कर्म दर्शपूर्णमासादि, दैवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनं, प्रतवदित्यत्र यथा ग्राह्यातम् । पित्र्यं आह्लादकतर्पणादि । आतिथेयं अतिथेः आराधनं भोजनपराद्यादि ।

ननु च 'सजात्या स्थितयाऽन्यथा' (मसू. १८७) इत्यस्त्येव प्रतिषेधः । नैव, स्थितयेति तत्र भूयते । ऋतुमत्त्वां सर्वर्णयां कथंचिद्वा असंनिहितायां प्राप्नोति क्षमिषावैश्यावत् । अपि च नासौ अधिकारे प्रतिषेधः, किं तर्हि ? आग्रावेक्षणदौ । 'पत्यवेक्षितमाय्यं भवति' इति अह्नत्वेनोपादीयते । पत्नीत्यत्र ऋत्येषु यथा कयाचिदुपलब्धा सिद्धिरनियमेन प्राप्ता । यथा बह्वीषु सर्वर्णान् यथा कयाचित् सर्वर्णया क्रियते एवं असर्वर्णयाऽपि मा करीत्येवमर्थोऽसौ प्रतिषेधः । प्राधान्यं अधिकारित्वात् । 'नाभ्रन्ति पितृदेवास्तम्' इति कर्मनैफल्यमाह । न च स्वर्गं स गच्छति, यद्यपि अतिथिरभ्राति, तत्कले स्वर्गादि न भवतीति ॥ स्वर्गग्रहणं अतिथिपूजाफलोपलक्षणार्थम् अनुवादश्च 'घन्यं यशस्सम्' (मसू. ३१०६) इत्यादि ।

मेधा.

(२) 'यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा' इति निषेधं वक्ष्यति, अतोऽसंनिहितायामपि

(१) मसू. ३१८; अष. १५७ पितृदेवास्तं (पितरस्तस्य न) ; मवि. नाभ्रन्ति (नादन्ति) ; स्मृच. ७७ मविनद ; मुक्ता. १३३ पित्र्याति (पित्राति) यस्य (तस्य) नाभ्रन्ति (निन्दन्ति) ; बाल. १५६ । १८८ ॥ गच्छति (न स्रतिम्) ; नन्द. नाभ्रन्ति (नादन्ति) देवास्तं न (दिवास्तत्र) ; भाच. नन्दवद .

सनात्यायां वा यागभ्रादतिथिदानानि यस्य शूद्रा दत्तानि तद्व्यक्त्यं पितृदेवा नोपजीवन्ति, न च तेनाऽऽतिथेयेन न गृहस्यः स्वर्गं गच्छति । गोप.

(३) यदुक्तम् ' कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते ' इति, (तत्) दोषकथनेन स्पष्टयितुमाह— देवेति । तत्प्रधानानि भार्यान्तराभावात् । ' न च स्वर्गम् ' इत्यातिथेय-विषये दोष उक्तः, तत्र ' नादन्त्यतिथयः ' इत्यभिधाना-योगात् । मवि.

(४) यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा द्वापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकाणि देवे-त्यनेन निषिध्यन्ते । देव होमादि, पित्र्यं आह्वादि, आतिथेयमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रोत्पत्त्यानि तद्व्यक्त्यं कथं पितृदेवा नाभ्यन्ति । न च तेनातिथेयेन च एही स्वर्गं याति । ' यस्तु तत् कारयेन्मोहास्तजात्या स्थितयाऽन्यथा ' (मम्मू. ९।८७) इति सवर्णायां सनि-हिताया निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसंनिहितायामपी-त्यपुनरुक्तिः । ममु.

(५) दैवं होमादि । पित्र्यं आह्वादि । शूद्रा-स्तानुताश्च प्रधानतया येषु तानीति । न च स्वर्गं ब्राह्मण्याभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् । मच.

(६) एतमेवार्थं विशदयति— देवेति । यस्य द्विजस्य । तत्प्रधानानि शूद्राप्रधानानि । तस्य तत् दैवं पित्र्यमातिथेयं च देयं पितृदेवा नाभ्यन्ति नाभ्यन्ति । आतिथेयस्यापि देवपितृदेवादुक्तं पितृदेवा इति । ततश्च स्वर्गं न गच्छति । ' न ब्राह्मणत्रयियोः ' इत्यारभ्य यदिदं ब्राह्मणार्थं निषिध्यते तत्केवलशूद्रागार्थव्यविषयमिति तत्प्रधानानीत्यनेन स्पष्टीकृतम् । न हि त्रैवर्णिकस्य तत्करीभार्यस्य दैवपितृदेवातिथेयानि शूद्राप्रधानानि भव-न्तीति । मन्द.

(७) यस्य पुंसस्तस्या मुख्यतया प्रधानानि कृतानि दैवपितृदेवादीनि, एतानि पितृदेवा नादन्ति न भक्षयन्ति, च पुनः सोऽपि पुमान् स्वर्गं न गच्छति । माच.

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च । तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

(१) अर्थवादोऽयम् । वृषल्याः फेनः वृषलीफेनः वक्रासवः, स पीतो येन । पलाण्डुभक्षितादित्पर-निपातः । पाठान्तरं वृषलीपीतफेनस्य पीतः फेनः यस्य इति विग्रहः, वृषल्या पीतफेनः । ' तृतीया ' (पा. २।१।१०) इति योगविभागात् समासः । पीतः फेनो वा अनेनेति विग्रहे वृषल्या इति षष्ठीसमासः (पा. २।२।८) । अर्थस्तु सर्ववृत्तिषु एक एव । संप्रयुज्य-मानयोः अक्षरपरिचुम्बनादि अवश्यमायि, तेन च सह-चारिणा धर्मेण मैयुनसंबन्धो लक्ष्यते । प्रकरणाच्च विवाह-प्रतिषेधसोपोऽयं, न वृष्यवाक्यम् । तत्त्वे हि चुम्बनादिवर्जं संयोगधर्मो बहुमतः स्यात् । तस्मात् गच्छन् शूद्रां चुम्बनादिपरिवर्जनेन न किंचिच्छ्रार्थमुल्लङ्घ्येत । तस्यां चैव प्रसूतस्य, ऋतौ तु गच्छत इत्यर्थः । निष्कृतिः शुद्धिः नास्ति इति निन्दातिशयोऽयम् । मेधा.

(२) शूद्रायाः कृतपरिचुम्बनस्य तयैव चैकपर्यङ्कादौ मुखश्चासपवित्रीकृतस्य तयामेव चोत्पन्नस्यापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यत इति । पूर्वोत्तरावधंशोक्तौ अत्यन्त-निषेधश्चगुमत्तार्थयोः । गोप.

(३) वृषलीफेनपीतस्य पीतवृषलीफेनफेनस्य । निःश्वालो वृषल्या एव । एतेन प्रधानमैयुनाभावेऽपि प्राप्या (१) अप्रधाना) द्विमात्रेण दोष उक्तः । प्रसूतस्य उत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिः निस्तारः पापात् न विधीयते नानुमतो विना प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मवि.

(४) वृषलीफेनः अक्षरस्य, स पीतो येन स वृषलीफेनपीतः । ' वाऽऽहिताभ्यादिषु ' इत्यनेन समासः । अनेन शूद्राया अक्षरसपानं निषिध्यते । निःश्वासोप-हतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ शयननिषेधः । तस्यां वातापत्यस्य शुद्धिर्नोपदिश्यते इत्युक्तकालागमननिषेधानु-वादः । ममु.

(१) मम्मू. २।१९ ; मेधा. वृषलीपीतफेनस्येति पाठान्तरम् ; मृक. ४२ फेनपीतस्य (पीतफेनस्य) मनुष्यहारीताः ; गूर. १७ न विधीयते (नोपपद्यते) मनुष्यहारीताः ; पद्मा. ४९५ ; संन. ७५१ मनुष्यहारीताः ; मुक्ता. १२४ ; बाल. १।५९ .

(५) तन्निःश्वासेनोपहृतं स्पृष्टं शरीरं यस्य तस्य ।
ऐहिकमुष्मिकयोः कर्मणोर्नाधिकार इति भावः ।

मच.

(६) उक्तं निगमयति— वृषलीति । वृषलीफेन-
पीतस्य पीतवृषलीलाजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसूतस्य जातापत्यस्य द्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ।
एवकारेण वैवर्णिकस्त्रियामप्रसूतस्य शूद्राध्यामेव प्रसूतस्य
प्रायश्चित्ताभाव इति सूचितम् । नन्द.

(७) सवर्णामपरिणीय देशाच्छूद्रापरिणेतुब्राह्मणस्य
(निषेधः ।) ऋतुकालगमननिषेधानुवादः ।

मच.

याज्ञवल्क्यः

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारेपसंमहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

(१) ' श्रोत्रियाणां महाकुलत् ' (यास्मृ. १।५४)
इति वचनात् शूद्राविवाहो न ग्राह्योति । इत्येते च
कैश्चित्, तत्राचार्यैः स्वमतं उपन्यस्यति स्म— यदुच्यते
द्विजातीनामिति । ' कृष्णवर्णीया रामा रमणायैवोपेत्यते '
इति ब्राह्मणवादः । न च विदुषां कामार्थे प्रवृत्तिर्युक्ता ।
अतः शूद्राविवाहो न कर्तव्यः इति । एतदेव स्पष्टी-
करोति हेतुना— यस्मात्तत्रायं जायते स्वयमिति । तथा

● शेष पदार्थमात्रं मनुवद् । अपूर्वत्वानुवादलोको नास्ति ।

॥ शेषं मनुगणम् ।

(१) यास्मृ. १।५६ ; विश्व. १।५६ ; मेधा. १।१४ शूद्रादारे
(शूद्रादारे) नैतन्मम (न तन्मम) अत्युपार्धं विना ; मिता. ;
अप. १।५६ शूद्रादारे (शूद्रादारे) तत्रायं (तत्रात्मा) ; शुक.
४० तत्रायं (तत्रात्मा) ; उ. १।१७।२१ दारेपसंमहः (दार-
परिग्रहः) नैतन्मम (न तन्मम) ; स्मृच. ७७ अपवद् ; गूर. ३५
(कुलं नश्येद्विजातीनां शूद्रमायौपसंगमम् । ॥ तन्मम मतं
यस्मात्तत्र नो जायते पुनः ॥) ; पद्म. ४९६ नैतन्मम (न तन्मम) ;
मपा. १।४५ अपवद् ; मर. १८ अपवद् ; धीमि. तत्रायं
(तत्रात्मा) ; पद्म. २६ पमावद्, चतुर्विधं विना ; संप्र.
७७९ धीमिपद् ; मुक्ता. १२३ पमावद् ; संम. ६३ अपवद् ;
वाल्. १।८१ अपवद् ; संम. २५२ धीमिवद् ; सस्मृ. ५३
पमावद्.

ब्रह्मवृत्ताः पठन्ति— ' पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा
य मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ '

इति । अतो नैतन्ममामिप्रेतम् । विश्व.

(२) रति—पुत्र—धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र
पुत्रार्थे द्विविधः नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये प्रजापते
' सवर्णः श्रोत्रियो वरः ' (यास्मृ. १।५५) इत्यनेन
सवर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे च
अनुकूल्यो वक्तव्य इत्याह— यदुच्यते इति । यदुच्यते
' सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु
प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ ' (मस्मृ. ३।
१२) इत्युपक्रम्य ' ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः, क्षत्रियस्य
तिस्रः, वैश्यस्य द्वे ' इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति,
नैतत् याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मात् अयं द्विजातिस्त्रन
स्वयं जायते । ' तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
पुनः ' इति ध्रुतेः । अत्र च ' तत्रायं जायते स्वयम् ' इति
हेतुं यदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय वा
प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पाद-
नानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये,
क्षत्रियस्य च वैश्या भार्या अनुज्ञाता भवति ।

● मिता.

(३) यदपि च याज्ञवल्क्येनोक्तम् — ' यदुच्यते '
इति, तदपि मानवेन समानार्थम् । न चैवं सति ' तत्रात्मा
जायते ' स्वयम् ' इति हेतुत्वेना(? त्वं ना) नुगुणमिति
वाच्यम् । तेनापि ' तिष्ठो वंशानुपूर्व्येण ' इति शूद्रा-
परिणयनस्योक्तत्वात् । किञ्च हेतुत्वानुसारेण कदाचिदपि
शूद्राविवाहानङ्गीकरो. क्षत्रियादिविवाहोऽपि न स्यात्,
तत्रापि आत्मन एवोत्पत्तेः । अतो नायं हेतुः किन्तु
अर्थवाद इति मन्तव्यम् । स्मृच. ७७

(४) एवं च द्विजातीनां शूद्रापरिणयप्रसक्तिमाश-
ङ्क्याऽऽह— यदुच्यते इति । द्विजातीनां शूद्रापरिणयः
' शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्या च विशाः स्मृते । ते
च स्या चैव राक्षस्तु ताश्च स्या चाप्रजन्मनः ॥ ' (मस्मृ.
३।१३) इति मन्वादिस्मृत्युच्यते, तत्र मम संमतं
अनुमतार्थकं न, यस्मात् तत्र दारेषु आत्मा उपर्यमाह-

● अप. पदार्थमात्रं मितावद् ।

कस्य स्वयमेव जायते, न तु परं जनयति । तथा च
श्रुतिः ' तज्जायाया जायात्वं भवति यदस्या जायते पुनः '
इति सांप्रदायिकाः । परे तु जायते गर्भमाघते इत्यर्थः ।
तच्च गहितम्, ' आपद्यपि न कर्तव्या द्यूता भार्या द्विजेन
तु । तस्या तस्य प्रसूतस्य निःश्रुतिर्न विधीयते ॥ ' इति
शङ्खवचनात् । ननु एवं मन्वादिवचनविरोध इति
चेन्न, मनुवचनस्य अपूर्वाधिवेदनपरत्वमिति सत्यामा-
पदि सन्मात्रनिर्णयपरत्वात्, प्रकृतवचनस्य च आपद्यपि
श्रुतक्रमेण द्यूताविवाहवर्जनविधेयत्वात् । यदुक्तं ब्राह्मे—
' क्षत्रविद्यूतादकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।
विवाहा ब्राह्मणो पश्चाद्रियाद्या कचिदेव तु ॥ ' कचित्
अधिवेदननिर्याते । केचित्तु ' विवाहस्त्रिविधः— चर्यायः,
प्रजारायः, रत्यर्थश्च ' इति । तत्र गृहस्थाद्याभ्रमविहित-
तत्तत्कर्माङ्गभूतपत्नीसंपादको धर्मार्थः सवर्णविवाह एव ।
प्रजार्थस्तु सवर्णापुत्रासंभवे नित्यः काम्यश्च द्विविधोऽपि
अत्रियवैश्यकन्ययोरपि । तत्रापि क्षत्रियकन्यामाघे वैश्य-
कन्यायाः । रत्यर्थस्तु द्यूतकन्याया अपि, ' रत्यर्थमेव
सा तस्य कामातस्य प्रकीर्तिता । ' इति विष्णुपुराणात् ।
एवं च प्रकृतवचने प्रजार्थ क्षत्रादिकन्यामन्युता, द्यूतायास्तु
निरासः । स्मृत्यन्तराणामपि एतदनुसारेणैवाविरोधो
द्रष्टव्य इति सर्वे चतुरस्तम् । न च द्यूताया पारशर्यं
पुत्रमभिधाय ' विनास्वेष विधिः स्मृतः ' इति, ' चतु-
स्त्रिद्व्येकभागानां वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ' इति च अग्रे
मुनिना अभिधानात् नैवमिति वाच्य, रत्यर्थे प्रवृत्तस्य
आनुप्राप्तिकपुत्रोत्पत्तौ तयोः सायकाद्यत्वात् । एवं
च ' द्यूता शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यभोगतिम् । '
(मस्मृ. ३।१७) इत्यादिवचनान्यपि पुत्रोद्देश्य (क)-
तदधिगमपराण्येवेत्याहुः । एतच्च सति संभवे अहीनवर्णैव
परिणयेति व्यवहारितम् ।

धीमि.

द्यूतानिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमुत्तमं द्विजस्य,

द्यूतरय सवर्णैव भार्या

' तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथेका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्था द्यूतजन्मनः ॥

(१) यास्मृ. १।५७ ; विष्णु. ५ भार्या (भार्या) ;

मिता. ; अप. सखरद ; स्मृच. ७७ ; पमर. ५५४ ; मर. १८ ;

(१) इदं पुनरस्मादिरूपमिमेतम्— तिस्र इति ।
द्यूतस्येति वक्तव्ये द्यूतजन्मन इत्युक्तं, चाऽपि हि ब्राह्मणा-
दिजाता द्यूतजन्मना न विवाहोति शापनार्थम् । एवं
क्षत्रियादीनामन्तर्ग्रहणानां चानुलोमप्रतिलोमाना यथायथं
योग्यम् । सर्वेया मनागपि द्यूतद्यूता निःश्रुतजन्मना न
विवाहा । निःश्रुताऽपि यथासंनिकर्यं क्रमात् विवाहा इति
श्लोकार्थः । कञ्चन्यत् । विश्व.

(२) इदानीं रतिक्रामस्य उत्पन्नपुत्रस्य या विनष्ट-
भार्यस्य आश्रमान्तरानधिकारिणो द्यूतस्याश्रमावस्था-
मात्राभिकारक्षिणः परिणयनक्रममाह — तिस्र इति ।
वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे ।
वैश्यस्य एका । द्यूतस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा
पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितेव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अमाये
उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यपानुवक्ष्ये
काम्ये च पुनोत्पादनविधौ । अतश्च यत् द्यूतापुत्रस्य
पुत्रमध्ये परिणयनं विभागसंकीर्तनं च, तथा ' विना-
स्मृषावसिक्तो हि ' इत्युपक्रम्य ' विनास्वेष विधिः
स्मृतः ' इति च, तदतिक्रामस्य आश्रममात्राभिकारक्षिणे
या नान्तरायकतयोत्पन्नस्य ।

मिता.

(३) अनुकल्पक्रममाह — तिस्र इति । यदा पुन-
श्चलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वा च विनष्टा, न चाना-
श्रमिणा स्थातव्य न च आश्रमान्तरे अधिक्रियते (अ)-
साम्प्रदायात्, बहुधनो बाल्यपत्यश्च, तदा तस्यामयस्यायां
तिस्रो द्वे एका च ब्राह्मणक्षत्रियविशा भार्या वर्णानुपूर्व्येण,
स्था द्यूतस्य । सवर्णो पुनश्चतुर्थी मुख्या स्थितेव ।

अप.

(४) वर्णक्रमाद्ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या द्यूता चेति
तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य वैश्या द्यूता चेति द्वे । वैश्य-
स्यैका द्यूतेति । सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्या स्थितेव । न
च ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या चेति तिस्रो भार्या
इति न्यायत्वात् शङ्कनीयं, तथात्वे ' स्वाः द्यूतजन्मनः '

दीक. १।५९ निर्देशनायम् ; धर्मि. सखरद ; मुक्त. १११ ;

सम. ६३ ; सम. १०७ पूर्व्येण (पूर्व्येण) ; बाळ. १।५९

पृ. १२९ ; सस्मृ. ५३ .

इत्यविवक्षितार्थं स्यात् वैश्यस्यापि तथात्वेनाविशेषात् ।
अतः पूर्वोक्तैव ज्यायसी । स्मृच. ७७

(५) वर्णानुपूर्व्येण वर्णानुलोम्येन, तेन व्युत्क्रमेण विवाहो निषिद्धः । यथाक्रममिति ब्राह्मणस्य तिष्ठः, क्षत्रियस्य द्वे, वैश्यस्य एकैत्यर्थः । स्वा शूद्रा । तेन संकरजाव्यावृत्तिः, ब्राह्मण्यादिव्यावृत्तेः 'सवर्णः' (यास्मृ. १।५५) इत्यनेनैव प्राप्तेः । शूद्रजन्मनः शूद्रजातीय-जातस्य । एतेन पारशवोऽपि संगृहीतः । एवं च ब्राह्मणादितः क्षत्रियादिक्रम्यासु जातानां स्वमातृजातीयानुकृष्ट-कन्ययैव विवाह इति सूचितम् । * श्रीमि.

नारदः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णां दारपरिग्रहे स्वजातीया ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी, क्षत्रियस्य क्षत्रियेत्यादि, प्रशस्यतरा । एष प्रथमः कल्प इति प्रकर्षप्रत्ययाद्ग्रह्यते । असादेवेतरा अपि भवन्तीति गम्यते । स्वजातीयश्च पतिः स्त्रियाः श्रेयानिति, स्वजात्यालामे अन्यस्मै देयेति ।

नाभा.

सवर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिष्ठ एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन अनुक्रमेण अन्याः ब्राह्मणी-
(मन्तरा) क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चेति तिष्ठः स्त्रियः ।
अनुकृत्योऽयं प्रकर्षप्रत्ययात् पूर्वश्लोके, 'कामतस्तु प्रशुचानाम्' इति संहितान्तरे वचनाच्च । तथा शूद्रायाः प्रातिलोम्येनानुक्रमेण शूद्राभावे वैश्यः, ततः क्षत्रियः,

* शेषं अपगमम् ।

(१) नारद. १३।४ सजातिः (स्वजात्या) सजातिश्च (स्वजात्यश्च) ; नारद. १५।४ ; शूक. ४ ; गूर. ५ .

(२) नारद. १३।५ ; नारद. १५।५ ; शूक. ३९ ; गूर. ३५
न्यास्तिष्ठ (न्याः स्त्रिय) ; पमा. ४५४ ; संप्र. ७४८ ; मुक्ता. १३३ .

ततो ब्राह्मणो भवति । एवं शूद्रादन्ये त्रयः पतयः
संभवन्ति । शूद्रा ब्राह्मणश्च पतिदाराभ्यां तु (त्वौ)
ब्राह्मणस्य चतस्रः शूद्रायाश्चत्वार इति । नाभा.

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती श्रेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥

द्वे क्षत्रियस्यान्ये क्षत्रियायाः, वैश्या शूद्रा च । वैश्य-
स्यैकाऽन्या वैश्यायाः, शूद्रा । क्षत्रियाया वक्तव्ये वैश्योक्ता
चतुष्कादिक्रमादैक्यानुग्रहायम् । वैश्याया द्वावन्यौ
वैश्यात्, क्षत्रियो ब्राह्मणश्च । क्षत्रियाया अन्यः क्षत्रि-
यादेको ब्राह्मणः । क्षत्रियो वैश्या च तुल्यौ तिलज्वयश्च ।
वैश्यः क्षत्रिया च तुल्यौ पतिदाराभ्यां द्वे द्वाविति ।

नाभा.

व्यासः

अन्यवर्णभार्यापुत्रः स्वसवर्णः, शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या
भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य

ऊढायां हि सवर्णायामन्यां वा काममुद्वहेत् ।

तस्यामुत्पादितः पुत्रो न स्ववर्णात् प्रहीयते ॥

उद्वहेत्क्षत्रियां विप्रो वैश्यां च क्षत्रियोऽपि ताम् ।

न तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधरः पूर्ववर्णजाम् ॥

देवलः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य च ।

चतस्रो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राज्ञो यथेच्छतः ॥

उशना

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते । न पततीत्येके ।

ब्राह्मणस्य कल्पविहिताश्चतस्र आनुपूर्व्येण भार्या

(१) नारद. १३।६ श्रेयावे (अन्या ए) ; नारद. १५।६ ;
शूक. ३९ क्षत्रिया (क्षत्रियः) ; गूर. ३५ ; पमा. ४५४ ; संप्र.
७४८ ; मुक्ता. १३३ .

(२) व्यास. २।१०, ११ .

(३) शूक. १०४ क्रमेण हारीतः ; गूर. ८५ .

(४) शूक. ४३-४४ ; गूर. ३७ क्षत्रज (क्षत्रजश्च) वसिष्ठ
आह (आह वसिष्ठः) (सुत०) ; संप्र. ७५१ .

भवन्तीति वसिष्ठ आह । पतति न पततीति
संशयः, वृषल्या पततीति हारीतः । सुतजननात्
पततीति शौनकः । तदप्रत्ययैः पततीति गौतमः ॥

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनाम् ।
वृषल्यभिप्रजातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

यमः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता, सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या

भार्यावरणमनुमतम्

भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः ॥

अयमर्थः—समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमविवाहे
सवर्णैव मुख्या, क्षत्रियोरस्यादिषु प्राथम्यतत्संरणात् ।
शूद्रस्य शूद्रैव । अनुलोमश्रादीनामपि प्रथमविवाहे
सवर्णैव । संप्र. ७४७-७४८

आनुपूर्व्येण भार्याः स्युश्चतस्रो ब्राह्मणस्य तु ।

क्षत्रियस्यानुपूर्व्येण श्रेयास्तिस्रोऽवराः स्त्रियः ॥

वैश्यस्य चाबरे धन्ये द्वे भार्ये चाश्वनीन्मनुः ।

शूद्रः स्वजातिं विन्देत् तास्वपत्यं समं भवेत् ॥

समत्वं च पुत्रोत्पत्तिनिमित्तपैतृकक्रापाकारणमि-
प्रायम् । यु. ३९

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा त्र्यहं भवति सूतकी ।

अथाम्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

(१) यु. ४३ ; गृ. ३७ जातस्य (यातस्य) ; संप्र. ७५१ वादिनाम् (वादिनः) ; संप्र. २५३ संप्रवत् ।

(२) यु. ३८ सजात्याः (स्वान्वाध) ; गृ. ३४ सजात्याः
(स्वजात्या) प्राथमकल्पिकः (प्रथमकल्पितः) ; संप्र. ७४७ ;
संप्र. २५३ ।

(३) यु. ३९ श्रेयास्तिस्रोऽवरा (तिस्रो श्रेया वराः) ;

गृ. ३४ आनुपूर्व्येण (अनुपूर्व्येण) श्रेया (गम्या) ; संप्र. ७४८ ।

(४) यु. ३९ ; गृ. ३४ पूर्वार्धे (वैश्यस्यावधर्मं द्वे भार्ये
इत्यश्वनीन्मुनिः ।) स्वजातिं (स्वजातीः) ; संप्र. ७४८ भार्ये चात्र
(भार्येत्यत्र) ।

(५) यु. ४२ ; स्मृ. ७७ ; गृ. ३७ त्वह (तस्य) ;
संप्र. ७५० ।

न ब्रह्महा ब्रह्महा तु ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

* वृहद्यमः

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

यैः फरोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।

तद्ब्रह्मणे जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥

वृषलीं यस्तु गृह्णाति ब्राह्मणो मममोहितः ।

सदा सूतकिता तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

वृषलीगमनं चैव मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं पुनः श्रानो भविष्यति ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

अग्रे माहिपकं दृष्ट्वा मध्ये च वृषलीपतिम् ।

अन्ते वार्धुपिकं दृष्ट्वा निराशः पितरो गताः ॥

अज्ञाविको (? कं) माहिपश्च (? पं च) तथा

च वृषलीपतिः (? तिम) ।

तृणाग्नेणापि संस्पृष्ट्वा सयासा जलमाविशेत् ॥

* इयमेव स्मृतिः ' ब्र. ' पुस्तके मुमहता पाठभेदेन यमस्मृति-
विन मुद्रिता ।

(१) यु. ४२ द्वा (वै) ; गृ. ३७ द्वा (वै) ब्रह्महा भवेत्
(ब्राह्मणे हतः) ; संप्र. ७५० ।

(२) यमस्मृ. २८ (ख.) न विधीयते (नैव विधत्ते) ;
यु. ४३ केनपीतस्य (पीतकेनस्य) मनुयमदारीताः ; स्मृ. च.
८१ न विधीयते (नैव विधत्ते) ; गृ. ३७ न विधीयते
(नोपपद्यते) मनुयमदारीताः ; संप्र. ७५१ मनुयमदारीताः ।

(३) यु. ४२ ; यमस्मृ. २६ (ख.) (फरोत्येक-
रात्रेण वृषलीसेवनादिति : । तद्ब्रह्मणुर्जपन्तियं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपो-
हति ॥) .

(४) यु. ४२ ; २१३-२६ .

(५) यु. ४२ .

पैठिनसिः

सर्ववर्णानां अश्वरवर्णभार्यावरणमनुकल्पः

अलाभे विप्रकन्यायाः स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥

अलाभे कन्यायाः स्नातकप्रतं चरेत्, अपि वा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत्, वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्ये ॥

(१) एतच्च (स्नानकप्रताचरणं) संन्यासानधिकारिणः । उत्तर. १४८

(२) कन्यायाः सर्वर्णायाः । स्नातकप्रताचरणं तु स्नातकमिमांशेयैव, न मृतभार्यामिमांशेयैव, 'आहरेद्विधिवद्धारानमीश्वेयाविलम्बयन्' 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि दिनः' इत्यादिष्वचनविरोधात् । यदा तत्त्वज्ञ-पुत्रोऽतिबुद्धो वा कन्या न लभते तदा भवत्येव तस्यापि स्नातकप्रताचरणम् । यदा त्वनुत्पन्नपुत्रोऽधिरकोऽति-समर्थश्च सवर्णा न लभते तदा त्याह—अपि वेति ।

सम. ७४८

जातुकर्ण्यः

सवर्णा भार्या प्रदत्ता

सर्ववर्णया कृतदारो नान्यामिच्छेत्, संतानस्यान्य-
गामित्यात् ॥

(१) मुक्ता. १३३.

(२) गृह. ३८ वैश्यायां वा (वैश्यायां) ; स्मृ. च. ७७ कन्यायाः (कन्याकायाः) पुत्रमुत्पादयेत् वैश्यायां वा (पुत्रमुत्पाद-
दीनं वैश्यायां) ; गृह. ३४ कन्यायाः (कन्याकायाः) अत्र
परोक्ष (अमाचरोक्ष) अपि वा (अपि) ; यमा. ४९४ मुत्पादयेत्
... वेत्यन्ये (मुत्पाददीनं शूद्रायां वेत्येके) ; अथ. १४५ अलाभे
(अलाभे) क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत् (क्षत्रियायां तु पुत्रमुत्पाद-
दीनः) ; उत्तर. १४८ (अलाभे वैश्व कन्यायाः स्नानकप्रताचरोक्षः ।)
एतारदेन ; सम. ७४८ ; मुक्ता. १३३ पुत्रमुत्पादयेत् (पुत्रानु-
त्पाददीनः) (शूद्रायां वेत्येके) आरूढिः ।

(३) विप्र. १०५ घ. ८३.

अङ्गिराः

दिनस्व शूद्रा भार्या निषिद्धा

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।

तासु चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

अजापालो म(मा)हिपश्च तथा च वृषलीपतिः ।

प्रमादादपि संस्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

सवर्णा भार्या प्रदत्ता, दिनस्व वर्णानुपूर्व्या

भार्यावरणमनुमतम्

ब्राह्मणो ब्राह्मणीपूर्वं कुर्वन्दारपरिमहम् ।

ब्राह्मण्यात्सर्ववर्णेषु न हानिमुपगच्छति ॥

तथैव क्षत्रियसुतां क्षत्रियः पूर्वमुद्वहन् ।

इतरे च ततो राजंश्च्यवते न स्वधर्मतः ॥

कुर्वन्वैश्यसुतां वैश्यां पश्चाच्छूद्रकुलोद्भवाम् ।

न हीयते वैश्यकुलादयं न्यायः क्रमोदितः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सवर्णापाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वाऽन्यभवापाणेः पतन्ति नृप संग्रहात् ॥

यस्या यस्या हि हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् ।

अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

दिनस्व वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्, आपदि

अश्वरवर्णभार्यानुमतिः

कैदापि शूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।

विवाहा ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाहाः कचिदेव तु ॥

क्षेत्रविट्शूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।

विवाहा ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाहाः कचिदेव तु ॥

कचिदेवेति, कचित् अपिविदेननिमित्ते दारमरणे
वा सति । एक. ४४

(१) अङ्गिरस्य. १२२.

(२) अङ्गिरस्य. १२३.

(३) मार्क. ११३।२१-२५.

(४) दीक. ११६.

(५) गृह. ४४ विवाहा ब्राह्मणीं (विवाहा ब्राह्मणी) ; गृह.
३८ कन्यास्तु (कन्यास्ता) वाह्याः (वाह्या) ; यमि १।५
वाह्याः (वाह्या) ; सम. ७५२.

मविष्यपुराणम्

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

शूद्रामारोप्य शय्यां तु पतितोऽत्रिर्वभव ह ।

उत्तथ्यः पुत्रजननान् पतितत्वमवाप्सवान् ॥

पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः ।

भृगवादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः ॥

स्मृत्यर्थसारः

द्विजस्यापरवर्णभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् धर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(१) मवि. ३।१६ ; संप्र. ७५१ शय्यां (शय्यां) वाप्तवान्
(वाप्तवान्) .

(२) स्मृत्यार. २ ; पमा. ४९६ द्विजातिषु (द्विजातिभिः)
स्मृत्यन्तरम् ; चम. ५०, ११५ (=) ; शुका. १६४ (=)
पमावय ; बाल. १।८१ पृ. २२९ (=) .

(३) स्मृत्यार. २ ; पमा. ४९६, ५७८ स्मृत्यन्तरम् ; पप्र.
२७ स्मृत्यन्तरम् .

रेणुकारिकाः

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्, द्विजस्य
शूद्रा भार्या निषिद्धा, द्विजस्यापरवर्णभार्यावरणं
कलौ वर्ज्यम्

संवर्णा क्षत्रियां वैद्यामुद्बुधेद्ब्राह्मणः क्रमात् ।

क्षत्रियः क्षत्रियां वैद्यां वैश्यः स्वामेव धर्मतः ॥

सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामवत्सु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

सर्वेषामपि भार्याथै शूद्रां नेच्छन्ति केचन ।

प्रजोत्पत्तिनिषेधात्सा रमणादेव केवलम् ॥

भार्या द्विजस्य शूद्रा तु न धर्मार्थं भवेत्कचित् ।

रत्यर्थमेव सा सत्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

शूद्रा चेद्दीयते ह्य (? शूद्रावेदी पतत्य) -

श्रेयस्तथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहो ब्राह्मणादिभिः ।

कलौ युगे निषेधात्स न कर्तव्य इति स्मृतिः ॥

(१) रेका. २८-२९ पृ. ५१ .

वरपरीक्षा

वौधायनगृह्यसूत्रम्

विवाहानुष्ठानि वरलक्षणानि

वैन्धुशीललक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग इति वरसंपत् ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

विवाहानुष्ठानं वरलक्षणम्

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥

(१) अथ वरगुणमाह—बुद्धिमते इति । सन् बुद्धिमते इति बुद्धिमत्तारायेत्यर्थः । का पुनर्बुद्धिः ? याऽर्थदर्शिनी । यो यः शास्त्रवित् (? कोऽर्थः ? यः शास्त्राविरुद्धः) । तद्वदे । एवं वरगुणा उक्ताः । देमा.

(२) अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः ? यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वदे बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् । गानाष्ट.

(३) शास्त्राविरुद्धदृष्टादृष्टविषया बुद्धिः । अना.

(४) अत्र बुद्धिमते इति कुलादीनामुपलक्षणार्थम् ।

प्रपा. ३११

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

विवाहानुष्ठानि वरलक्षणानि

वैन्धुशीललक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग इति वरसंपत् ॥

(१) श्रुतवान् श्रुताध्ययनसंपन्नः । वरसंपत् वरगुणाः । एवंगुणाय कन्यका देयेत्यर्थः ।

अनाकुला.

• बन्धुशीलादिपदस्य अरोगपदस्य च व्याख्यानं कन्यापरीक्षाप्रकरणे (संका. पृ. ५३०) द्रष्टव्यम् ।

(१) बौगुते. २११८ ; संर. ५१२ (वरसंपत्) .

(२) काश्व. ११५२ ; अप. ११५५ पृ. ८७ (=) प्रयच्छेत् (उपपाठेय.) ; शुक्र. ३४ ; गृह. ३१ प्रयच्छेत् (प्रयच्छेत्) ; प्रपा. ३११ ; गमा. १८ ; प्र. १८ ; घष. ४४ ; चम. १०९ ; संम. ३३ दृष्टे शत्रुसङ्गः ; विपा. ७१५ ; बान्. ११५ पृ. १९८ ; संर. ५१२ .

(३) आपगृ. ३१२० ; स्मृच. ७८ ; संप्र. ७५५ ; बान्. १७४ ; प्रका. १४४ ; संर. ५१२ (श्रुतवान्) वजापरेव .

(२) बन्धुशीललक्षणसंपन्न इति पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

श्रुतवान् श्रुताध्ययनसंपन्नः, अविदुषश्चोदितकर्मानधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य । अरोग इति पूर्ववत्, तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । एवंभूता वरसंपत् । एवंगुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः ।

ताद.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहकारकाणां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा बान्धव इति ॥

उदाहे च पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति । उदाहे विवाह इति नुल्यायी । कारकाणि हेतुभूतानीत्यर्थः । पञ्चमिरेव हेतुमिर्विवाहसंबन्धो भवति । तदाह—वित्तमित्यादि । वित्तं गोहिरण्यादि । रूपं पुरुषलक्षणं ज्योतिःशास्त्रोक्तम् । विद्या आन्वीक्षिक्यादिः । प्रज्ञा देशे काले चाधिधुरमतित्वम् । बन्धुरेव बान्धवः अमित्रः, अवदातकुलप्रसूतत्वात् । अग्रामा.

एकालाभे वित्तं विसृजेत् । द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् । प्रज्ञायां बान्धव इति च वियदन्ते ॥

पञ्चैव यदाऽसमुचितानि तदा कथं कुर्यादित्याह—एषेति । एकालाभे वित्तं विसृजेत्, वित्तस्यानित्यत्वात् । भूत्वाऽपि न भवति अभूत्वाऽपि च भवतीति रूपादिभिर्धनं लभ्यत एवेति । द्वितीयालाभे रूपम् (विसृजेदिति सर्वत्र) । द्वितीयस्य विवाहकारकस्यालाभे विद्यादिमिस्तिस्मिर्विवाहः । विद्यादिमित्येवं रूपं, तस्याहार्यत्वात् । विद्यादीन्यलङ्कारभूतानि पुंसः । तृतीयालाभे विद्याम् । अनधीतवेदो विद्यामधिगन्तुमस्वप्नरनोऽपि दक्षनुयायादि प्रज्ञावान् बन्धुर्मात्रं भवतीति भावः । तथा प्रज्ञायां बान्धव इति च । अतमासकर्मणं च केवल्ययामनि

(१) काश्व. ११५६-७ .

प्रज्ञायां, बान्धवेऽपि च, केचले विवहन्ते कन्यां वरयन्ते ददते च । एवं मन्वेति नावधारणं वृत्तिं शीलं च विवाहकारणं च केचलायामपि पूजार्थं बहुवचनं दृश्यते । शब्देषु पञ्चसु विच्चादिषु न शीलहीने ते विवहन्ते ।

अष्टाभा.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

चत्वारि विवाहकारणानि वित्तं रूपं प्रज्ञा बान्धव-मिति । तानि चैतस्याणि न शक्नुयाद्विचमुदस्ये-त्ततो रूपम् । प्रा(प्र)ज्ञायां च तु बान्धवे च विवदन्ते । बान्धवमुदस्येदित्येक आहुः । अप्रज्ञेन हि कः संवासः । अथैतदपरम् । न खल्वियमर्थेभ्य ऊह्यते । प्रजननार्थोऽस्यां प्रधानः । स योऽलं संलक्षणाय स्यात्स तामाग्रहेत यस्यां प्रशस्ता जायेरन् ॥

वाराहगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति — वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा बान्धवमिति । एकालाभे वित्तं वित्त-जेत् । द्वितीयालभे रूपम् । तृतीयालभे विद्याम् । प्रज्ञायां तु बान्धवे विवदन्ते ॥

गौतमः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

विद्याचारित्र्यवन्धुशीलसंपन्नाय दद्यात् ... ॥

विद्या त्रयी । चारित्रं चोदितकर्मानुष्ठानम् । वन्धुः प्रशस्ताभिजनः । शीलं धर्मं एवामिमुलत्वम् । संपन्न-शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ।

॥ मभा. ॥

॥ गौमि. मभा. ॥

(१) भा. १.१११.

(२) वा. १०.

(३) गौ. ४६; अ. १.५५; मभा. ॥ गौमि. ४४ ;

स्मृ. ७८; प. ४७५ (विवाहऽचारित्र्यवन्धुशीलसंपन्नाय दद्यात्) ; सं. ७५४ ; मु. १३४.

सं. क. ७६

बौधायनः

गुणहीनो विवाहानहः

दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

(१) गुणहीनाय कुलीनशीलरूपवत्त्वादिभिर्गुणैः रहिताय ।

॥ गृ. ५२

(२) गुणाढ्यवत्त्वमे निर्गुणायपि देया । तदाह बौधायनः — दद्याद्गुणवते इति । चम. ११०-१११

(३) गुणवते विद्याचारित्र्यवन्धुशीलसंपन्नाय । गुण-हीनाय सर्वगुणमावेऽपि कतिपयगुणसंपन्नाय । बौ. वि.

आपस्तम्बः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

... वन्धुशीललक्षणसंपन्न (? ति) श्रुतारोग्याणि बुद्ध्या प्रज्ञां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत् ... ॥

वसिष्ठः

दत्ताया अपि कन्यायाः सरोवेण वरेण न विवाहः,

विवाहप्रतिकूलं वरदोषाः

॥ कुलशीलविहीनस्य पण्डादेः पतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्थरोगिणा वैपधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां समोत्रोडां तथैव च ॥

अत्यासन्नेऽतिदूरे च अत्याये चातिबुद्धे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च पदसु कन्या न दीयते ॥

॥ गृ. , मभा. गृ. ५२१.

॥ व्याख्यासमयः स्वर्गादिनिर्देशाच्च पुनर्वाहीना संस्कार-विचारप्रकरणे (सं. ५. ५६१) द्रष्टव्यः ।

(१) वौ. ४.१११२; गृ. ५१-५२ ब्रह्मचारिणे (धर्म-चारिणीम्); च. ६८० ब्रह्म (धर्म) अपि वा (अपि नो) भविष्यपुराणे इत्युक्तम् ; गृ. ४४ गृहवत् ; प. ४८१ ; मभा. १४५ गृहवत् ; अ. १९ गृहवत् ; विसौ. ७ चारिणे (चारि-णीम्); सं. ७५५ - ७७० गृहवत् ; चम. ११० ; मु. १३५ - १३६ ब्रह्मचारिणे (एव शक्तिः) यमवैधायनी ; सं. ६५ ; भा. १७५ ; बाल. १६३ ; कु. १११४ वा गुण-हीनाय (गुणविहीनाय) ; सं. ४५६ .

(२) भा. १.१११२० .

(३) प्र. १३१ अत्याये (अत्याये) ; विसौ. ५ पूर्वर्ति

महाभारतम्

विवाहानुष्ठानानि बरलक्षणानि

‘शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ॥

मनुः

विवाहानुष्ठानानि बरलक्षणानि

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

(१) उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः ।
उत्कृष्टाय अभिरूपतरायेत्यर्थः । अथवा उत्कृष्टाय जात्या-
दिभिः, अभिरूपायेति धृषग्विशेषणम् । रूपं आकृतिं
आभिमुख्येन प्राप्तः अभिरूपः । स्वभाववचनो वा,
सुखभावः । विद्वानपि अभिरूप उच्यते । सदृशाय
जात्यादिभिः । वरो घोडा जामाता । अप्राप्तामपि
अयोग्यामपि कामावशत्वेन बालमप्राप्तां कौमारं वयः,
स्मृत्यन्तरे नम्रिकेत्युच्यते । कामस्पृहा यस्या नोत्पन्ना
सा चाष्टवर्षा पञ्चवर्षा वा, न तु अत्यन्तबालैव । तथाहि
लिङ्गम् — ‘अष्टवर्षा’ इति । इदमेव लिङ्गं धर्मप्रयुक्त-
तायामपि विवाहस्येति । अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे
कुतोऽप्राप्ताया विवाह इत्याहुः, तदयुक्तम् । धनार्थिनो-
ऽपि बाला विवाहयन्ति । न शालीयैव सर्वा प्रयुक्ति-
स्तृतीये निरूपिता ।

* मेधा.

* मवि., नन्द., भाव. मेधाणम् ।

(नास्तीति नातिदूरे च नात्यालम्बे च दुर्बले ।) ; संप्र. ७५९ ;
विपा. ७२२ (=) अस्या (सत्यालम्बे) दुर्बले (दुर्बले) ;
ज्योति. १३५ पूर्वां (नात्यालम्बे नातिदूरे नात्यालम्बे नाति-
दुर्बले ।) कारिकानिबन्धे इत्युक्तम् ; संग. १८३-१८४
सर्वे ज्योतिवत् .

(१) भा. १३४४४ ।

(२) मम्भ. ९१८८ ; गृह. ३४ ; गृह. २९ ; पमा. ४८१
यथाविधि (विवशः) ; मर. १९ ; उत. १२४ तस्मै कन्यां
(कन्यां तस्मै) ; संप्र. ७५५ पमावत् ; चम. १११ पमावत् ;
मुक्ता. १३४ अप्राप्तामपि तां (अप्राप्तसमयां) शेषं पमावत् ;
संम. ६९ यामि (यातु) शेषं पमावत् ; बाल. १६३ च (वा)

(२) उत्कृष्टाय कुलशीलादिभिः । अप्राप्तां याव-
द्यस्का देयत्वेनोक्ता तावद्वयोऽप्राप्तवतीमपि ।

* गृह. ३४

(३) कुलचारदिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान-
जातीयाय वराय अप्राप्तकालमपि ‘विवाहयेदष्टवर्षामेवं
धर्मो न हीयते’ इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालाद्यागपि
कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् । मनु.

(४) कन्यायाः स्त्रीत्वेन विभादेः अन्यर्हितत्वेन च
तत्प्रसङ्गमवलम्ब्य ‘यादृगुणेन’ (मम्भ. ९१२२) इत्युक्ते
संस्कारयंस्तत्रैव नियमान्तरमाह — उत्कृष्टायेति द्वाभ्याम् ।
कुलशौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्मुक्ताय इति भावः ।
अप्राप्तां कन्यात्यमिति शेषः, ‘अष्टावर्षा भवेद्वीर्यी’
इत्युक्तेः । मच.

गुणहीनो विवाहानर्हः

कौममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमल्पि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

(१) प्राग्रतोः कन्याया न दानं, ऋतुदर्शनेऽपि
न दद्यात् यावद्गुणवान् वरो न प्राप्तः । गुणः विद्या-
शौर्यातिशयः शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशान्-
निधिद्वपरिवर्जनं कन्यायामनुयाय इत्यादिः ।

§ मेधा.

* गृह., पमा., उत., संप्र., चम., संम., बाल., कुम.
गृहगतम् ।

§ मवि., भाव. मेधावत् ।

शेषं पमावत् ; कुम. १०६५ पूर्वां (उत्कृष्टायात्कृष्टाय सदृशाय
वराय च ।) शेषं पमावत् .

(१) मम्भ. ९१८९ ; अप. ११६४ चैवैनां (स्वेवैनां) ;
गृह. ३३ चैवैनां प्रयच्छेत्तु (स्वेवैनां प्रयच्छेत्) ; स्मृच. ८१
अपवत् ; चका. ८०४ प्रयच्छेत्तु (प्रयच्छेत्) ; गृह. ३०-३१
गृहे (गृहे) ; मर. १९ ; उत. १२४ ; विसौ. ५ गृहवत् ;
वीमि. ११६ चैवैनां (स्वेवैनां) ; संप्र. ७५५ उत्तरार्धे (न
स्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय हि कवित् ।) ; ७७१-७७२
गृहवत् ; मुक्ता. १३६ अपवत् ; संम. ६६ गृहवत् ; बाल. १६३
गृहे (गृहे) शेषं अपवत् ; कुम. १११४ गृहवत् ; संम. ४०६
चकावत् .

(२) यत्तु मनुवचनम् 'कामम्' इति, तदगुण-
चरसंभवे गुणहीनाय न दातव्या इत्येवंपरम्; न तु
कन्यतुर्दर्शनं अदोष इत्येवमर्थम् । तयो हि सति
वचनान्तरविरोधः । तथा च कादयपः— 'पितुर्गृहे तु या
कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा
कन्या घृष्टली स्मृता ॥' * अप.

(३) सजातार्तवाऽपि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितुर्गृहे
तिष्ठेत्, न पुनरेता विद्यागुणरहिताय कदाचित् मित्रादि-
दद्यात् । मयु

(४) ऋतुमती-स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणा-
न्यतरहीनाय न देयेति उक्तृशब्दे तात्पर्यम् । अन्यथा
'अप्रयच्छन् समान्जोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ' इति याज्ञ-
वल्क्यवचनविरोधः । मच.

(५) यत्तु 'कामम्' इति मनुवचनं, तत् गुणवति
संभवति गुणहीननिषेधपरम् । न तु सर्वथा गुणहीन-
निषेधपरम् । नो चेत् 'अपि वा गुणहीनाय' इति
ब्रौधायनोक्तोऽनुकल्यो निर्विषयः स्यात् । ऋतुमत्यपि
तिष्ठेदिति तु उक्तरीत्या न स्वायें पर्यवस्यति । अतः
'नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्' इत्यनेन न विरुध्यते ।

सप्त, ७५५

जातिदोषविज्ञानि

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥

(१) अनार्यः द्वैपमत्स्यप्रधानः । निष्ठुरः स्वार्थपरः ।
क्रूरः लोभहिंसापरः । निष्क्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः ।
एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते । † मेधा.

(२) निष्ठुरत्व(ः) परुषभाषित्यहिंस्रत्वविहिताऽ-
नुग्राह्यत्वानि सकरजातित्वमस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति ।
मयु.

* गृह, स्त्रुव, गृह, उत, विसृ, नीधि, मुक्ता, ,
सम, संर, अपगतम् ।

मवि. मेधागतम् ।

(१) मसृष्ट १०१५८; मुक्ता. ७२, १२५; आन १७४
अनार्यता (अनाद्यता) अपराके ह्युक्तम्.

(३) कलुषयोऽनित्यव्यञ्जककर्माण्याह— अनार्यतेति ।
निष्ठुरता परुषभाषिता । क्रूरता अनिमित्ताहिंसनम् ।
निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवस्वेऽपि क्रियारहिता ।
कलुषयोनिजं कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ता जात्यन्तरा या
योनिस्तातो जातम् । मच.

(४) कामि पुनस्तानि कर्माणि इत्यपेक्षायामाह—
अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता, निष्ठुरता नृशंसता,
क्रूरता स्वल्भापराधेऽपि प्रत्नरभाषता, निषिद्धा-
(ः) निष्क्रिया)त्मता सकलकर्मवर्जनशीलता, व्यञ्जयन्ति
अनुमापयन्ति अनार्यतादीनि समस्तानि न पुनर्यस्तानि ।
नन्द.

याज्ञवल्क्यः

विवाहानुकूलं वरलक्षणाणि

एतैरेव गुणैर्गुणैः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

(१) उक्तः कन्यागुणः । वरस्य इदानीमुच्यते ।
एतैरेव गुणैर्गुणैः वरोऽपि स्यात् । अयं तु विरोधः, यः
सवर्णः श्रोत्रियश्च । सवर्णग्रहणं च हीनवर्णव्यावृत्त्यर्थम् ।
यद्वा, सारूप्यवेदनस्य अनुकल्पन्यहापनायम् । अनु-
कल्पस्य च अधिकारविप्रकर्षात् लोकपक्यनुसाराय ।
पुंसां तु 'श्रोत्रियाणां महाकुलात्' इति वचनात् तिष्ठ
इत्येव प्रथमः कल्पः । स्मृत्यन्तराद्वा सवर्णतरोद्ग्रहनमनु-
कल्पः । तथा चाहः मनुः— 'सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां
प्रयास्ता दारकर्मणि । कामतस्तु मनुजानामिमाः स्युः
क्रमशो वराः ॥' इति । एवंगुणत्वेऽपि ब्रह्मचर्याविप्रवेन
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे वीतबीजादिभ्युदासक्षारेण । एवं

(१) यासृष्ट. १५५; विश्व. ३१७ उच; मिता ;
अप. ; गृह. २४ ; स्मृच ७८ उच. ; गृह. ३१ एतैरेव (एतै-
वैरे) ; स्मृसा. १४ (=) ; यमा. ७७९-४८० ; मया. १४२ ;
प्रया. ३१३ ; अर. १८ सवर्णः (दुवर्णः) ; रामा. १८ पुंस्त्वे
(रुम्यु) ; वीमि. ; संग्र. ७५६ ; चम. १०९ ; मुक्ता. १२४ ;
संग्र. ६३ कलात् (कलात्) ; विवा. ७२२ परोक्षितः
पुंस्त्वे (परोक्ष पुंस्त्वे) ; साप्र. ४ निर्देशमात्रम् ; प्रका.
१४४ ; बाल. १८१ पृ. २२८ पृ. ; संग्र. १८४ (=) पृ. ;
कृष्. १९६ (=) ; सैर. ५१२ .

स्त्रियोऽपि स्त्रीत्वे परीक्षणीयाः, पुंस्त्वे इत्युपलक्षणार्थ-
त्वात् । स्त्रियमुद्गहेदिति वा स्त्रीग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनं
इति व्याख्येयम् । आदरार्थं वा पुंसः परीक्षणमिधानं
अपरित्यागज्ञापनार्थम् । अनन्यपूर्वत्वं तु स्त्रीविषयमेव ।
पुंविषयत्वेऽपि वा प्रथमः कल्पः । एवंभूतो यः, स वरः
स्यात् । स वरपितव्यः । तादृशो वा कन्यां वरयेत् इति
व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् । विश्व.

(२) एवं कन्याग्रहणे नियममुक्त्वा, कन्यादाने
वरनियममाह — एतैरिति । एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो
दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः —
सर्वणः उत्कृष्टो वा, न हीनवर्णः । ओश्रियः स्वयं च
भुताध्ययनसंपन्नः । यत्नात् प्रयत्नेन पुंस्त्वे परोक्षितः ।
परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः — ' यस्याप्सु ऋते बीजं
हृदि भूतं च फेनिलम् । पुमान् स्याल्लज्जणैरैतैर्विपरीतैस्तु
पण्डकः ॥ ' इति । युवा न बृद्धः । धीमान् लौकिक-
वैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितपूर्वमृदु-
भिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ।

* मिता.

(३) एतैः कन्यागुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्व-
भ्रातृमत्वव्यतिरिक्तैर्युक्तः ।

५ मपा. १४२

(४) एतैर्गुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्व-
व्यतिरिक्तैः सर्वैः पूर्वोक्तविशेषणैः । ओश्रिय इति त्रैवर्णिक-
परम् । अत्र युवत्यादीनि विदोषणानि प्रशंसार्थानि ।
पुंस्त्वे परीक्षित इत्यादीनि तु नियमार्थानीति यथायथ-
मुच्येयम् ।

† वीमि.

(५) एतैः पूर्वोक्तैः लक्षण्य (१) प्यत्वा)दिभिः
कन्यागुणैः । तत्र लक्षणानि पूर्वोक्तानि । अनन्यपूर्वकत्वं
च ' अविच्छुद्रावर्चयः ' इत्यादिनोक्तमेव । यद्यपि —
' दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तयती पतिः । आहरे-
द्विषिवद्वारानग्नीं श्वेबाबिलम्बयन् ॥ ' (यास्मृ. १।८९)
' सुतापी व्याधिता धूर्ता कन्याऽयैक्यप्रियंवदा । स्त्री-
प्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषदेपिणी तथा ॥ ' (यास्मृ. १।७३)
इत्यादिना द्वितीययुद्वाहविधानादनन्यपूर्वकत्वं वरस्य

नावश्यकमिति प्रतीयते तथाऽपि — ' अदग्धहस्ते ' यदत्तं
तदनन्तफलं स्मृतम् । दग्धहस्ते तदर्धं स्यान्निरुक्तं बहु
गृह्यतः ॥ ' इत्याद्यदग्धहस्तदानस्य फलातिशयदर्शनात्
कन्यातिशयकामस्य तदावश्यकता सिध्यति । कान्तत्वं च
लौकिकप्रमाणसिद्धमेव । असपिण्डत्वं च शब्दशक्त्यैव
सिध्यति, सापिण्ड्यस्योभयनिरूप्यत्वात् । यत्रीयस्त्वं
तु ' व्यष्टवर्गोऽष्टवर्गाम् ' इत्यादिस्मृत्या बाधितमेवेति
नातिदिश्यते । अरोगित्वं च सामान्यदेव सिध्यति ।
भ्रातृमत्वं चापेक्षितमेव, ' यस्या स्त्रियेत् कन्याया धात्वा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत
देवरः ॥ ' इति वरमरणे देवरेण तदुद्वाहस्मर-
णात् । असमानार्पणोपपन्नत्वं तु सापिण्ड्यवच्छब्दशक्त्यैव
सिध्यति । एतेन अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्वव्यति-
रिक्तैर्युक्त इति केषांचिद्व्याख्यानं निरस्तम् । सर्वण इत्यु-
क्तवर्णस्याप्सुपलक्षणम् । ओश्रियः अधौतैकशालः ।
पुंस्त्वे प्रजननशक्तौ यत्नात् नानोपायैः प्रत्यक्षानुमानिकैः
परीक्षितः । युवत्पुन्येनानुद्भूतवीर्यस्य बालस्य अभिभूत-
वीर्यस्य बृद्धस्य च व्यावृत्तिः । धीमान् लौकिकवैदिक-
व्यवहारनिपुणमतिः । जनप्रियः सकलजनप्रेमपात्रम् ।
स्मितमृदुपूर्वाभिभाषीति मिताक्षर ।

संम. ७५६-७५८

(६) एतैः कन्यकायामुक्तेषु अन्यययोग्यैः, तत्र
भ्रातृमत्वं वरे नापेक्षितं, पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तिरूप-
फलाभावात् । असपिण्डत्वं त्वपेक्षितम् ।

चम. १०९-११०

(७) असपिण्डादिगुणातिदेशादुभयतः सापिण्ड्य-
निवृत्तिरभिप्रेता । तेन वरनिरूपिते कन्यायां कन्यानिरु-
पितं च वरे पृथगेव सापिण्ड्यं, न तु व्यासङ्ग्यवृत्ति
उभयनिरूपितमेकमिति पितामहचरणाः ।

* संम. ६३

पुंस्त्वलिङ्ग वण्डलिङ्गं च

हृदिफेनिलमूत्रस्तु गुरुमुक्तो वृषस्वनः ।
पुमानस्यादित्यथा पण्डो दुश्चिक्तिसो सुखेभगः ॥

* संम. संगतम् ।

(१) स्पृष्ट. ७९.

* अत्र, मितागमम् ।

§ शेषं मितावद् ।

† शेषं संगमनम् ।

मुखेभ्यः पण्डविशेषः

स्मृच. ७९

नारदः

विवादानुक्रमानि वरलक्षणानि

कुलशीलवयोरुपवृत्तविवाधयुताय च ।
वराय रूपसंपन्नां कन्यां दद्याच्चवीयसीम् ॥
परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
पुमांश्चेद्विकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥

विचार्य पुरुषं पुंस्ये, दुर्ज्ञानत्वात् पुंसवस्य । निजै-
रेवाङ्गलक्षणैर्बन्धमाणैः । कुलायमितमत्वेत् पुंसवलक्षण-
युक्तः कन्या लभेत । नाम्ना.

सुयद्वज्रजुजान्यस्थिसुबद्धांसशिरोधरः ।
स्थूलघाटातनूजत्वगविलग्नगतिस्वरः ॥

पुत्रवलिङ्ग पण्डितश्च व

यैस्याप्सु प्लवते बीजं हृदि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्यालक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

(१) स्वभाविनिर्देशः कन्यापरीक्षाप्रकरणे (सक्त. ४. ५४९)
ग्रहणः ।

(२) नाम्ने ११८ परीक्ष्य (विचार्य) इति नाम्नापठः ;
नास्मृ. १५८ परीक्ष्य पुरुषं (परीक्ष्यः पुरुषः) ; अष. १५५
नास्मृवदः ; गृह. ३५ नास्मृवदः ; गृह. ३१ नास्मृवदः ;
मपा. १४३ ; गभा. ९८ पुरुष (पुरुषः) ; संप्र. ७५७ .

(३) नाम्ने ११९ ; नास्मृ. १५९ स्थि (स्थिः) सशिरो-
धरः (शशिरोधरः) घाटातनूजव (घाटस्तनूजव) ; अष. १५५
शिरोधरः (शिरोधरः) घाटात (घाटस्त) ; गृह. ३५ स्थि
(स्थिः) घाटात (गाढस्त) स्वरः (स्वरः) ; गृह. ३१ स्थि
(स्थिः) सशि (शशि) घाटातनूजव (घाटस्तनूजव) ; मपा.
१४३ पृ. ; मर. १८ पृ. ; गभा. ९८ पृ. ; संप्र. ७५७ जनुना
(जनुना) पृ.

(४) नाम्ने. १११० पूर्वार्धे (विद् चाक्ष पुवने नाप्सु रावि
मूत्रं च फेनिलम् ।) तैत्ति पण्डकः (तत्तु पण्डकः) ; नास्मृ.
१५१० पूर्वार्धे (रेतोऽन्योऽन्ये नाप्सु हृदि मूत्रं च फेनिलम् ।)
तैत्ति (तत्तु) ; मिता. १५५ ; अष. १५५ यस्याप्सु पुवने
बीजं (रेतोऽन्ये पुवने वाऽऽप्सु) रेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः (रेतै-
र्विपरीतस्तु पण्डकः) ; गृह. ३५ (रेतोऽन्ये पुवने वाऽऽप्सु छदि-
मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्यालक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥) ;
स्मृच. ७८ तैत्ति (तत्तु) ; गृह. ३२ पूर्वार्धे (रेतोऽन्ये पुवने

(१) सुवदं सुखिष्ठम् । जनु श्रीवाक्कन्धयोः
संधिः । घाटा श्रीवापश्चाद्भागः । अर. ११५५

(२) बीजं बीर्यं, हृदि शब्दवत् । स्मृच. ७८

(३) सुवदं सुखं जनु जान्वस्थि च । सुवद्वात-
विशेषः । अपस्तादस्थि वानु जङ्घेति । अन्येषा सर्वा-
स्थीनि च हृदिनि । अंशौ शब्दौ श्रीवा च । तथा विसीर्णा
घाटा ललाटस्थोर्ध्वमयतो रोमाणि, त्वक् च स्थूला ।
अविलग्नगतिस्वरः अविच्छिन्नाविलग्नगतिस्वरः । पुरीथं
चाप्सु न प्रवते । शब्दवत् फेनवच्च मूत्रम् । एतैर्लक्षणै-
र्युक्तः पुमान् । अतो विपरीतैर्नपुंसकः । नपुंसकाय दत्ता-
मप्यददतो नास्ति दोषः । नाम्ना.

पण्ड्यकाराः

चतुर्दशविधः शास्त्रे पण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्सश्चाचिकित्सश्च तेषामुक्ते विधिः क्रमात् ॥

स तु पण्डकश्चतुर्दशप्रकार उक्तः शास्त्रे मेधाविभि-
र्दत्ताज्ञेयप्रभृतिभिः । इह चिकित्सादां (१६) श्वेतराश्व
(१ रश्च) । तेषामुक्ते विधिः क्रमात्, तं

* गृह. ३१, अष. ३१ ।

चाप्सु मूत्रं च फेनिलं भवेत् ।) रेतै (रेतैः) पण्डकः (पण्डकः) ;
मपा. ४८० बीज (बीर्यं) तैत्ति पण्डकः (तत्तु पण्डकः) ; मपा.
१४३ यस्याप्सु (यस्यापि) बीज (रेतो) रेतै (रेतैः) तैत्ति
(तत्तु) ; मपा. ३११ स्मृचवदः ; मर. १८ ; दूक. १५५
यस्याप्सु (रेतोऽन्ये) बीजे (नाप्सु) तैत्ति पण्डकः (त नपु-
सकम्) देवतः ; गभा. ९८ यस्याप्सु पुवने बीजं (यस्यापिपुवने
रेतो) रेतै (रेतैः) तैत्ति (तत्तु) ; धीमि. १५५ मपावदः ;
संप्र. ७५७ बीजं (बीर्यं) तैत्ति (तत्तु) ; चम. ११० रेतै
(रेतैः) तैत्ति (तत्तु) ; मुष्ठा. ११४ स्मृचवदः ; संप्र. ६६
स्मृचवदः ; विषा. ७२२ पण्डक (पण्डकः) रेतै चमवदः ;
आन. १०५ तैत्ति पण्डकः (तत्तु पण्डकः) ; कृष्. १११५
(=) स्मृचवदः ; संप्र. ५१४ स्मृचवदः .

(१) नाम्ने. ११११ पण्डो (म तु) ; नास्मृ. १५११ ;
अष. १५५ शास्त्रे पण्डो (पण्डः शास्त्रे) ; गृह. ३५ ; गृह.
३२ पण्डो (पण्डो) तेषामुक्ते (तथा तेषां) ; मपा. ४८०
पण्डो (पण्डो) ; संप्र. ७५७ शास्त्रे पण्डो (पण्डः शास्त्रे) ;
मुष्ठा. ११४ .

वक्ष्यामीति शेषः । वैद्यके चायं चिकित्सोऽयमचिकित्स्य
इत्युक्तम् । नाभा.

निसर्गपण्डो यधश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरो रोगादेवक्रोधात्तथैव च ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।

आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

(१) निसर्गपण्डः लिङ्गवृषणहीन एवोत्पन्नः । यधः
चालिताण्डः । पक्षपण्डः यस्य पक्षान्तरिता रतिमक्तिः ।
गुरोरभिशापादेव, देयक्रोधादेव देयनिन्दाजनितक्रोधात् ।
ईर्ष्यापण्डः स्वस्त्रीविषये ईर्ष्यास्तम्भितरेताः । सेव्यः
स्त्रिया बहुप्रकारं सेव्यमानो जातरिरंसः । वातरेताः यस्य
रसान्ते लिङ्गेन वातनिःसरणमात्रम् । मुखेभगः यः
परमुखे एव भगकार्यं करोति । आक्षिप्तेताः विसर्गसमये
यस्य रेतः प्रत्यक्प्रवर्तते । मोघबीजः यस्य गर्भाधानसमये
रेतो न भवति । शालीनः यस्य घृष्टस्त्रीसनिपातात्
लिङ्गापातो भवति । अन्यापतिः यस्य भार्याव्यतिरिक्ताया-
मेव योपिति पुंस्त्वम् । * अप. १।५५

(२) निसर्गपण्डः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः ।
यधः छिद्रमुष्कः । पञ्चदशदिनानि स्त्रियमासेव्य(१५)-
मानः सन् सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्डः । गुरुशापपण्डादयस्त्रयः
स्पष्टाः । ईर्ष्यायां पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य, स ईर्ष्यापण्डः ।
रूपपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तियस्य स सेव्यपण्डः । वातो-
पहतरेतस्को वातरेताः । यस्य मुखे एव पुंस्त्वशक्तिः
न योनौ, ■ मुखेभगः । रेतोनिरोधात् पण्डीभूतः

* गृक. गुर. अपवद ।

(१) नासं. १३।१२ ; नास्मृ. १५।१२ यध (यधि) ;
अप. १।५५ ; गृक. ३५ पण्डो (पण्डो) यधश्च (यधश्च) रोगा
(क्रोधा) ; गुर. ३२ यधश्च (वधश्च) रोगा (रोधा) ; पमा.
४८० पण्ड (पण्ड) देव (वैर) ; संप्र. ७५७-७५८ पण्ड
(पण्ड) ; मुक्ता. १३४ पण्डो यधश्च (पण्डोऽमुष्कश्च) .

(२) नासं. १३।१३ से मो (समो) ऽन्या (ऽन्य) ;
नास्मृ. १५।१३ ; अप. १५।५ आक्षिप्तो मोघवीजश्च (आक्षिप्त-
मोघवीजौ च) ; गृक. ३६ अपवद ; गुर. ३२ आक्षिप्तो मोघ-
वीजश्च (आक्षिप्तमोघवीजौ च) ; पमा. ४८० पण्ड (पण्ड) ;
संप्र. ७५८ ; मुक्ता. १३४ पण्ड (पण्ड) .

आक्षिप्तपण्डः । गर्भाधानसमर्थबीजः । मोघबीजः ।
अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः । यस्य
स्वभार्याव्यतिरेकेण अन्यासु पुरुषभावः सोऽन्यापति-
रिति । * पमा. ४८०

(३) पञ्चदश दिनानि स्त्रियमनासेव्य सकृद्भोगक्षमः
पक्षपण्डः । * मुक्ता. १३४

(४) उत्पत्ति एव पण्डो निसर्गपण्डः । यधः
शयितमुष्कः । पक्षपण्डः पक्षे समागमसमर्थः । गुरुशापो-
दुपहतपुंस्त्वः । तथा रोगात् देवतापराधाच्च । ईर्ष्या-
पण्डः, परपुरुषेण संवधमानां दृष्ट्या पुंस्त्वमुपजायते ।
सेव्यः, पुरुषेण सेव्यमानस्योपजायते । वातरेताः, वाते-
नोद्यते योनौ न सिच्यते शुक्रम् । मुखेभगः, मुखग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । भगादन्यत्र भगकार्यं भवति । पुंस्त्वं न
भग इति केचित् । केचिदन्यत्र क्षतयोन्या अपीति
दुर्गम् । अन्ये परेण स्वमुखे क्रियमाणे पुंस्त्वमुपजायते
स मुखेभग इति । आक्षिप्तबीजः, रतिर्भवति संयोगात्,
रतिकाले शुक्रं नास्ति । मोघबीजः, भवति तु शुक्रं,
न भवत्युत्पत्त्यम् । † चतुर्व्येतेष्वीर्ष्यापण्डादिषु क्षत-
योनिवत् यथा संभवति तथा व्याख्येयं, 'क्षतयोन्या अपि'
इति वचनात् । शालीनः अभ्युष्टः, स्त्रियं दृष्ट्वा रुज्जया
न प्रहृष्यति । अन्यपतिः ‡, अन्यस्यां भवति पुंस्त्वं, न
स्वभार्यायाम् । नाभा.

विवाहितया वराः पण्डास्त्याज्याः, पण्डत्यागे काल-

विचारः, पण्डम यायाः पुनर्विवाहादौ

तत्राऽऽद्यावत्प्रतीकारौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात्प्रत्यस्यास्य कालः संयस्तरः स्मृतः ॥

* संप्र. पमावत् ।

‡ शेषं पमावत् ।

† 'चतुर्व्येते ... इति वचनात्' इत्ययं ग्रन्थः 'आक्षिप्त-
बीजः' इत्यतः प्राक्कमविभुमर्हति ।

‡ 'छयागोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति हन्व ।

(१) नासं. १३।१४ क्रमात् (क्रमत्र) ; नास्मृ. १५।१४
स्वं (स्वी) क्रमात् (क्रमात्) ; अप. १५।५ गृक. ३६ ख्ये
(रत्यो) ; गुर. ३२ ; मुक्ता. १३५ पक्षाख्यं मासमाचरेत्
(पक्षपण्डं च चर्चयेत्) क्रमात् (क्रमात्) .

तत्रेति निर्धारणसप्तमी । आयौ निसर्गपण्डवप्रौ
अप्रतीकारौ त्यक्तव्यावेव निवृत्तेऽपि पाणिग्रहणे । 'पाणि-
ग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारव्यक्षणम्' इत्यस्यापवादोऽयम् ।
य एवंविधोऽनास्थाप्य वरयति, पाणिं वा गृह्णाति, यश्च
ज्ञात्वा ददाति स राजा दण्ड्यः । पक्षपण्डस्तु मासमा-
चरेत् । ततो ज्ञात्वा पक्षादूर्ध्वमुपस्थे त्याज्यः । दण्ड्य-
स्थनाख्यानात् । अनुक्रमानन्तरस्य यस्य गुरुगे-
देवतानिमित्तपण्डस्य संवत्सर उदीक्ष्यः, कर्णं तु त्यागः,
नान दण्डः । एतावता कालेनाप्रतिविहितमप्रतिविधेय-
मेतद्भवति । नामा,

'ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्याऽपि च स्त्रिया ॥
स्त्रियेति वा पाठः । ईर्ष्यापण्डसेन्यथातरेतोमुखे मगा-
श्चरारः सम्यगनवेक्ष्य त्याग्या एव पतितवत् । अकर्ण-
कारित्वात् पतिता एव ते । क्षतयोन्या अपि, किमुत-
क्षतयोन्या वरणपाणिग्रहणमात्रेण । नामा,
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्यो वत्सरार्थं प्रतीक्ष्य तु ॥

'वत्सरार्थं परीक्ष्य तु' इत्यन्यः पाठः । आक्षिप्तबीजो
मोघबीजश्च यौ, तौ संवत्सरं परीक्ष्य सर्वथा तथाभावे
पत्न्यौ प्रतिक्रियामकुर्वेति पतिरन्यो ग्राह्यः । प्रतिकर्मकरणे
न्यायदेकान्तज्ञानं तावत् प्रदीक्ष्य । नामा

शालीनस्यापि धृष्टकीर्तियोगाद्भज्यते ध्यजः ।
तं हीनवेपमच्छीवालाधामिरुपक्रमेत् ॥

(१) नासं. १३१५ उत्तरार्धे (सलकम्पा पतितवत् क्षत-
योन्या अपि स्त्रियाः) ; नास्मृ. १५१५ पण्डा (पण्ड्य) ;
अप. ११५५ ; गृह. ३६ न्याऽपि च स्त्रिया (न्योऽपि च स्त्रियः) ;
गृह. ३२ ; मुक्ता. १३५ पण्डा (पण्ड्य) .

(२) नासं. १३१६ (आक्षिप्तमोघबीजौ च पत्न्यावप्रति-
कर्मणि । पतिरन्यः स्मृतो नार्यो वत्सरं संप्रतीक्ष्य ॥ ॥) ; नास्मृ.
१५१६ ; अप. ११५५ स्मृते (ततो) ; गृह. ३६ प्रतीक्ष्य तु
(प्रतीक्षेते) ; गृह. ३२ नोज्ञान्यां (वीर्याभ्यां) वीध गृह्यते ;
मुक्ता. १३५ .

(३) नासं. १३१७ , नास्मृ. १५१७ धृष्ट (गृह) मन्वते
(भ्रवन्ते) उत्तरार्धे (तं हीनवेपमन्मोघबीजालाधामिरुपक्रमेत्) ;
अप. ११५५ मन्वते (भ्रवन्ते) उत्तरार्धे (तं हीनविध्वंशं स्त्री

शालीनस्यापि प्रगल्भस्त्रीसन्निधौ नोत्तिष्ठति ध्वजः ।
उत्थितोऽपि मन्वते । तं हीनवेपामिरुपक्रमेत् । तत्र
परिमवात्र लब्धा भवति । तथा मत्तामिर्वालाभिरन्धामि-
रपि अन्धकारादावुपक्रमः । तथा अपगतशालीनमात्रः
स्वभार्यायां रसत्रः सप्रवर्तिष्यते । नामा,

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्वादमनुष्यः स्वयोपिति ।
लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

(१) अन्यस्यां स्त्रिया मनुष्यः स्वभार्याया पण्डः
अन्यपतिरित्युक्तः, तं परित्यज्य ततोऽन्यं भर्तारं लभेत
सा । रात्र एतत् कार्यम् । एष चादः सर्वशेषः ।

नामा,
(२) एतेभ्यः पूर्वज्ञातेभ्यो न कम्पा देया । यदि
त्वज्ञानादपि किञ्चित्पे विकृतां यावत्प्रतीक्षेत । अचिकि-
त्स्थत्वे दत्त्वाऽऽख्यान्यस्मै देया । * अप. ११५५

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं धीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

(१) एतल्लक्षणपरीक्षणे कारणमाह स एव— अप-
त्यार्थमिति । प्रपा. ३१३

(२) अपत्यार्थं स्त्रिय उत्पादिताः । तदुभयोरपतनं
करोति । बीजिनः क्षेत्रस्थानीया स्त्री । तत उभयमपत्तौ
प्रजाः सस्यवदेव । तस्मात् क्षेत्रं बीजवते देयम्, ततश्च

* गृह. ३७, अप. ११५५ ।

वर्षं क्षिपत्वाऽन्यथाभवेत् ।) ; गृह. ३६ मन्वते (भ्रवन्ति)
उत्तरार्धे (तं हीनवेपमन्मोघबीजालाधामिरुपक्रमेत्) ; गृह. ३२
मन्वते (पतन्ति) उत्तरार्धे (तं हीनवेप भर्तारं स्त्री सर्वार्थेणाचरेत्) ;
मुक्ता. १३५ अशुद्धिबहुलः पाठः .

(१) नाम. १३१८ , नास्मृ. १५१८ ; अप. ११५५ ;
गृह. ३६ ; गृह. ३२ ; मुक्ता. १३५ उत्तरार्धे (लभेत साऽन्य-
भर्तारिणादाय प्रजापतेः) .

(२) नासं. १३१९ नराः (प्रजाः) ; नास्मृ. १५१९ ;
अप. ११५५ ; गृह. ३७ ; स्मृच. ७८ कालापतनः ; गृह. ३२ ;
पमा. ४८० ; सपा. १४३ ; प्रपा. ३१३ नाबीजी (नाबीजः) ;
गमा. १८ ; संप्र. ७६० बीजवते (बीजवले) ; मुक्ता. १३५
नाबीजी क्षेत्रमर्हति (अतो बीजं परीक्षयेत्) कात्यायनः ; विपा.
७२२ ; भाज. १७४ सर्वं युक्तवत् ; संप्र. ५१४ बीजिनो नराः
(बीजमर्हति) बीजवते (दि बीजिने) .

सखनिर्वृत्तिः । अवीजी क्षेत्रेण किं करिष्यति । तत्र क्षेत्रस्य समर्थस्यापि नागः । तस्मात् परीक्ष्य पुरुषाय देया ।

नामा.

विवाहातुकृतानि वरलक्षणानि

॥ सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतेः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

सवर्णं समानजातीयम् । कुलादिमिर्युक्तम् । सवर्ण-मित्येवं गते सवर्णं स्वयं वरयन्ती रूपादियुक्तमेव वरयति, न विरूपादिकमित्येतत् प्रयोजनं, सवर्णमपि कुलादि-युक्तम् । सर्वे कुलयुक्ता एव, प्रकर्षार्थमुक्तमिमे कुलजा इति ।

नामा.

विवाहप्रतिकृत्वा वरदोषाः

उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तव्यान्धवः ।

कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेप दोषगणो वरे ॥

(१) दुर्भगः क्लीद्वेष्यः । त्यक्तवान्धवः अदुष्टान् वन्धून्विहाय स्वतन्त्रव्यवहारी । कन्यादोषौ च यौ पूर्वा इति । ' दीर्घकुत्तितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमेशुना । धृष्टा-ऽन्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ' इत्यत्र श्लोके उक्तौ, पूर्वा प्रथमौ, दीर्घकुत्तितरोगात्स्वव्यङ्ग्यरूपौ नारदोक्तावेव ।

§ गृह. ३२

(२) उन्मत्तः बाह्यादिना । पतितः ब्रह्महत्यादिना । दुर्भगः भाग्यहीनः ।

† संप्र. ७५८

(३) ' नादुष्टं दूषयेद्वरम् ', ' दुष्टश्चेन्न वरः ' (अदुष्टश्चेद्वरः) इति चोक्तम् । दोषा उच्यन्ते- उन्मत्तः ' पञ्चोन्मादाः समाख्याता यातपित्तकफश्लेष्माः । चतुर्थो घननाशेन सनिपातेन पञ्चमः ॥ ' इति । पतितः सुवर्णस्तेयादिमहापातकपपातककृत् । क्लीबः उपहृत-

॥ व्याख्यानानि स्थलादिनिर्देशश्च स्वयंवरप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

§ गूर. गृहवद ।

† शेषं गृहवद ।

(१) नारसं. ११३७ पूर्वाभिः (उन्मत्तपतिनक्षत्रदुर्भगत्वक्त-वाग्धवाः) ; नारसं. १५३७ ; अथ. ११६६ ; गृह. ३२ ; गूर. २९ क्लीबो (क्ली) नव दोषगणो (विमौ दोषगुणौ) ; विसौ. ५ उत्तरार्धे (कन्याया गुणदोषौ यौ तौ च दोषगुणौ वरे) ; संप्र. ७५८.

पुंस्त्वः । दुर्भगः सर्वद्वेष्यः । त्यक्तवान्धवः वान्धवै-स्त्यक्तः । पूर्वा च कन्यादोषौ दीर्घरोगः कुत्तितरोगश्च । एष दोषगणो वरविषयः । धर्मिणा धर्मनिर्देशः पूर्ववत् ।

नामा.

कात्यायनः

विवाहप्रतिकृत्वा वरदोषाः, बाग्दानेऽपि सन्तोषवो विवाहानर्हः

' निष्क्रान्तस्तेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्ववन्धुभिः । अन्यजातिः क्षयी दासो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि ॥ उन्मत्तः पतितः क्लृष्टी तथा पण्डः सगोत्रजः । चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥ वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः । प्राक् पञ्चाद्वा समुत्पन्ना दानं तत्र निवर्तयेत् ॥

(१) निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः । दासः प्रेयः । लिङ्गस्थश्चोदरी यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रमलिङ्गधारी । प्राक् विवाहोपक्रमान् । पञ्चात् बाग्दानानन्तरम् ।

गृह. ३३

(२) निष्क्रान्तः स्वभावाद्देशान्तरपर्यटनकारी । दासस्तु नित्यं परतन्त्रः । लिङ्गस्थश्चोदरी यदि उदरभरणार्थं यदि

(१) गृह. ३२ ; गूर. ३० न्तस्तेन (त्तः स्वेन) ; संप्र. ७५९.

(२) गृह. ३२ ; स्मृच. ७९ सगो (स्वगो) ; गूर. ३० क्लृष्टी (क्लृः) पण्डः सगोत्रजः (तुल्यः सगोत्रजः) ; पमा. ४९० पण्डः (पण्डः) ; मया. १४२ तथा पण्डः (पण्डश्चैव) ; मया. ११ ; गमा. ९८ तथा पण्डः सगो (पण्डश्चैव स्वगो) ; संप्र. ७५९ ; मुक्ता. १३५ स्मृचवद ; विंषा. ७२२ (उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुक्षिपण्डसगोत्रजोः । चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथाऽप-स्मारदूषिताः ॥) ; संग. १८३ तथा पण्डः (पण्डश्चैव) ; संर. ५१२ (उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुक्षिपण्डस्वगोत्रजाः । चक्षुःश्रोत्र-विहीनाश्च तथाऽपस्मारदूषिताः ॥) .

(३) गृह. ३३ निवर्त (विवर्ज) ; स्मृच. ७९ प्रकीर्तिताः (च कीर्तिताः) पू. ; गूर. ३० गृहवद ; पमा. ४९१ स्मृता ह्येते (तथैवेते) पू. ; मया. १४२ पू. ; गमा. ९८ पू. ; संप्र. ७५९ ; मुक्ता. १३५ स्मृता ह्येते (स्मृतास्त्वैते) शेषं स्मृच-वद . पू.

आश्रमलिङ्गधारीति कल्पतरुः । अन्ये तु लिङ्गस्यः
यथाश्रमलिङ्गधारी, तथा उदरी यदि उदरभरणार्थं याव-
त्तावद्भ्यापारकाराति द्वयमपि विवक्षितमित्याहुः । एते
च दोषाः प्राक् विवाहोपक्रमान्, पश्चात् वाग्दानादनन्तरं
यदि शास्तास्ता कन्यादानं दोषाबहं निवर्तेत इति प्राग्नि-
त्यादेरन्वयः ।' श्रृ, ३०

(३) निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः । तेन निष्क्र-
मेण विद्विष्टः रहितः, अत्यन्तं प्रवासभीकरिति यावत् ।
तथा च महाभारते—' ह्यविमौ प्रसवे भूमिः सर्पो
श्लिषायानि वा । राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवा-
सिनम् ॥ ' इति । लिङ्गस्यः वेदशास्त्रलिङ्गधारी । उदरी
जलोदरभ्याधिमाम् । प्राक् वाग्दानान् । पश्चात् वाग्दाना-
नन्तरम् । सं. ७५९

दूरस्थानामविधानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥

विवाहितया दोषविशेषबुद्धौ वरत्स्यान्वयः
पुनर्विवाहश्च

वरो यद्यन्यजातीयः पतितः स्त्रीय एष वा ।
विकर्मस्यः सगोत्रो वा दासो दीर्घा-

मयोऽपि वा ॥

(१) स्मृच. ७९ उत्तरार्धे (शूराणां भिर्नानां च न देया
कन्यका बुधैः ।) श्रैष्ठसुद्रितस्मृतिचन्द्रिकायां तु घृ. २११
भादशांनुसार्यैव पाठः ; पमा. ४८१ ; श्रपा. ३१३ ; विसौ. ५
मोक्षमार्गानुसारिणाम् (मोक्षमार्गानुवर्तिनाम्) लङ् ; सं. ७६०
विधानां (वेदानां) निर्धनानां च (च निवृत्तानां) ; चम. ११०
निर्धनानां (निर्नानां) ; मुक्ता. १३५ निर्धनानां (नि-
हानानां) ; विपा. ७२२ (जवैवाथैव दूरस्था मोक्षमार्गानु-
सारिणः । शूरा भिर्नानां न देया कन्यका बुधैः ॥) ; बाल. १५५
निर्धनानां (निर्नानां) ; कृम. १११५ ; सं. ५१२
विवाहः.

(२) स्वलादिनिर्देशः पुनर्मादीनां संस्कारविचारप्रकरणे
(सं. घृ. ५७८) द्रष्टव्यः ।

सं. मा. ७७

स्त्रीयो वा यदि वा भर्ता विसृष्टः पुंस्त्वकारणैः ।
उडाऽपि देया साऽन्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥ *

पण्डलिङ्गम्

नं मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं स्त्रीयः स उच्यते ॥

व्यासः

विवाहानुष्ठाननि वरलक्षणानि

ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावेऽपरो विधिः ।
दातव्येषा सट्क्षाय ययोषिद्यान्वयादिभिः ॥

देवलः

वदविधः पण्डः

पण्डको यातजश्चैव पण्डः स्त्रीयो नपुंसकः ।
कीलकश्चेति षोडाऽयं स्त्रीयभेदो विभाषितः ॥
'तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा पण्डको भवेत् ।
पुमान् कृत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाद्विन्यात्तथैव च ।
स्त्री च पुंभायमास्थाय पुरुषाचार्यदृग्गुणा ॥
यातजो नाम पण्डः स्वात्स्नीपण्डो वाऽपि नामतः ।
असलिङ्गोऽथ पण्डः स्वात्पण्डस्तु स्थानमेहनः ॥
क्षेमेष्याशी पुमान् स्त्रीयो नष्टरेता नपुंसकः ।

* व्यास्यानं सप्तदिनिर्देशः पुनर्मादीनां संस्कारविचार-
प्रकरणे (सं. घृ. ५७८) द्रष्टव्यः ।

(१) दीक. १५५ मेढ्रं (मेढ्रः) हीनं (हीनः) ; उत.
११०-१२१ .

(२) व्याससू. २५ .

(३) स्मृच. ३९५ (भा.) पण्डः (पण्डः) ; शूक. २५७
(पण्डको यातजः पण्डः पण्डः स्त्रीयो नपुंसकः । कीलकश्चेति
सर्वे स्त्रीयभेदो व्यवस्थितः ॥) .

(४) स्मृच. ३९५ (भा.) कृत्वा (भूत्वा) निव्याद
(छिन्वात्) स्त्रीयार्थं नास्ति ; शूक. २५७ स्त्रीधर्मा पण्डको
(स्त्रीतुल्यः पण्डको) वदृग्गुणा (वदृग्गुणा) .

(५) स्मृच. ३९५ (भा.) (यातको नाम पण्डो स्वात् स पण्डो
नाम नामतः । असलिङ्गोऽथ पण्डो स्वात्पण्डस्तु स्थानमेहनः ॥)
इति श्रीपारसुरामस्मृतिचन्द्रिकापाठः । श्रैष्ठसुद्रितस्मृति-
चन्द्रिकायां 'वातजो नाम' इत्यादिः पाठः ; शूक. २५७
पूर्वपि (यातको नाम पण्डः स्वात् स्त्रीपण्डो वाऽपि नामतः ।) .

(६) स्मृच. ३९५ (भा.) शोको (शोयो) ; शूक. २५७ .

स कीलक इति प्रोक्तो यः क्लृप्यादात्मनः स्त्रियम् ।
अन्येन सह संयोग्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

(१) तेषामिति । उन्नतकुचकर्कषहीनत्वादिधर्मक
इत्यर्थः । स्वलिङ्गानीति । लिङ्गानि स्त्रीपुंनपुंसकानि
मिन्धात् त्यजेत् । कदाचित् स्त्री कदाचित् पुमान्
कदाचित्पण्ड इत्यर्थः । स्त्री च पुरुषवत् स्यन्तरं
भुङ्क्ते शुक्रोत्सर्गं विनैव वातयशादित्यर्थः । अमेध्याशीति ।
अमेध्याशी मुखमैधुनात् परशुक्राशी । अयं वैयके
आसेक्य इत्युक्तः । सूक. २५७

(२) ह्रीनः पण्डविधः । तथा च देवलः—पण्डक
इति । पुमान् कृत्वा इत्यादेरयमर्थः—यः पुमान् लिङ्गा-
न्तराणि कृत्वा स्वलिङ्गं मिन्धात्, स वातजो नाम पण्डः
इति संबन्धः । अनेन दाक्षिणात्यप्रसिद्धं विद्वज्जननत्व-
मुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीतपुरुषचिह्ना स्यन्तरमभि-
गच्छति, सोऽपि वातजो नाम पण्डः । तथा स एव
स्त्रीपण्डनामाऽपि । तथा, असलिङ्गोऽपि वातजः पण्डः
स्यादिति संबन्धः । एतेन त्रिप्रकारो वातजः पण्डः
इत्युक्तम् । ग्लानमेहो निर्बिकारलिङ्गः । अमेध्याशी
सुखेभगः । यस्तात्मनः स्त्रियं परेणोपभुज्यमानां
शोभादस्तामेव सेवते, ॥ कीलक इति ।

प्रकाश. ९०

यमः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
विद्यां च विर्त्तं च सनाथतां च ।
एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
कन्या दुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

(१) स्मृच. ७८ वयश्च (वयश्च) ; पमा. ७७९ ; प्रपा. ३११ वपुर्वयश्च (वयश्च रूपं) परीक्ष्य (परीक्ष्य) ; गमा. ९८ वपुर्वयश्च (वयश्च रूपं) ; प्र. ९८ गमावत् ; विसौ. ५ (कुलं च शीलं च सनाथता च विद्या च विर्त्तं च वपुर्वयश्च । वरे गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या दुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥) लल. सं. ७५४ ; मुक्ता. १३४ ; सं. ६३ ; विपा. ७१६ गमावत् ; आन. १७४ ; कृम. १११४ गमावत् ; सं. ५१२ गमावत्.

सनाथता पोषकादियुक्ता । शेषं उदारत्वबहुभार्य-
त्वादि । कृम. १११४

शातातपः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

वैरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः ।
रूपवान् पण्डितः प्राहो युवा दोषविवर्जितः ॥
वरयितव्यः, कन्यापित्रेति शेषः । सं. ७५५

पराशरः

वरदोषाः

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

लघ्वाश्वलायनः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

सनातकाय सुशीलाय कुलोत्तमभवाय च ।
दद्याद्देवविदे कन्यामुचिताय धराय च ॥

स्मृत्यन्तरम्

गुणवत् वरलक्षणम्

गुणवानिति विज्ञातो दूरस्थोऽपि हि सन् वरः ॥

लिङ्गपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

(१) गृक. ३४ ; स्मृच. ७९ ; गृ. ३१ युवा दोष (सुरादोष) ; सं. ७५५ ; मुक्ता. १३४ दोषविवर्जितः (शीलसमन्वितः) .

(२) प्रपा. ३१३ ; सं. ७५५ कुशीलाय (अकुलीनाय) ; ८५५ ; विपा. ७२३ यच्छति (ददाति) ; सं. २५५ ; सं. ५१३ विपावत्.

(३) लघ्वाश्वस्मृ. १५३ ;

(४) सं. ५०६ .

(५) प्रपा. ३११ ; सं. ७५२ ; विपा. ७१६ साक्षादधी (कन्या तपी) ; सं. ५१२ .

अत्र ब्रह्मचारिणे इत्यस्यायमर्थः— अस्वलितब्रह्मचर्येणैव
प्रथमविवाहः कार्यः । ब्रह्मचर्यस्वलिते 'यो ब्रह्मचारी
स्त्रियमुपेयात् स गर्दभं पशुमालमेत' इत्यादिना विहितं
प्रायश्चित्तं कृत्वा कन्यामुद्देदिति । तदिदमभिसेषायाह
याज्ञवल्क्यः— 'अविच्छुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्देत्'
इति ।

प्रपा. ३१३

गरुडपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

सुशीलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।
कन्या देया प्रयत्नेन नेतरमै कथंचन ॥

ब्रह्मपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कन्यां तु परया भक्त्या ह्यलंकृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय सुरुपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।
कन्यां धरयमाणां दद्यादेप विधिः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

विवाहप्रतिकूलानि वरोपायाः, विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

वैराय गुणहीनाय वृद्धाय भ्रानिने तथा ।
दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ॥
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ।
पद्गुलायाङ्गहीनाय चान्धाय धिरीय च ॥
जडाय चैव मूकाय ङ्गीवायात्यन्तपाषिने ।
ब्रह्महत्यां लभेत्सोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ।
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥

बृहस्पदमन्त्रशक्तपरतालक्षकम् । शामिपदं विवाहा-
निच्छुपरतालक्षकम् । पङ्गुल. पादहीनः । अत्यन्तपाषिने
महापातकयुक्तायेत्यर्थः । अपिशब्दाप्रतिग्रहीतुरपि दोषः ।
वैष्णवाय विष्णुभक्ताय । विष्णुशब्दः शिवाल्लुपल्लवः ।

संर. ५१३

मविष्यपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

विवाहानुकूलानि वरलक्षणां

अर्चितं यचनमुन्नतं मनो

निर्दिशेपसुखं दृशं वपुः ।

अस्ति चेदथ पराङ्मुखी मति-

लक्षणेः किमपरैर्नृयोपिताम् ॥

मनसंश्चक्षुषो यस्मिन्वरे यस्यां च योपिति ।
संतोषो जायते तत्र नान्यत्किंचिद्विचिन्त्येत् ॥

पितृशीलोत्तमा कन्या मातृशीलो वरस्तथा ।
समपृष्टस्तुल्यरूपो विवाहः सुखदो भवेत् ॥
यस्य शीलं न जानीयात्स्थानं त्रिपुरुपं कुलम् ।
कन्यादाने तथा धाद्वे न वृणीयात्कदाचन ॥

कुलविषयोत्तरात्तस्य

ब्राह्मणस्य कुलं प्राप्तं न वेदाः सपदक्रमाः ।
कन्यादाने तथा धाद्वे न विद्या तत्र कारणम् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

विवाहप्रतिकूलानि वरोपायाः

वैर्मन्ता वृत्तिहीनाश्च तथाऽपत्मारदूषिताः ।
दूरस्थाः कुम्भिनो मूर्खा मोक्षमार्गानुसारिणः ॥
शूरा अवेद्या निधृता दशदोषयुता वराः ।
तथा पण्डाश्च पतितश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जिताः ॥
वर्जनीयाः प्रयत्नेन कन्यादात्रा न संशयः ॥

(१) चदा. ६८० .

(२) ज्योति. १३६ .

(३) ज्योति. १३७ .

(४) संग. १८२ .

(५) संग. १८३ ; विषा. ७१६ स्थितिचन्द्रिकायामित्युच्यते .

(६) संर. ५०३ संग्रहे इत्युच्यते .

(१) चदा. ६८१ .

(२) चदा. ६८१ ब्रह्मपुराणम् ; प्रपा. ३५६ ब्रह्म-
पुराणम् ; संग्र. ८३१ ; विषा. ३७ (भाग २) ; संग. २६२ .

(३) संर. ५१३ .

लल्लुः

अष्टौ वरगुणाः

जातिर्विद्या धयः शीलमारोग्यं बहुरक्षता ।

अर्थित्वं विप्रसंपत्तिरष्टावेते धरे गुणाः ॥

कर्मविपाकसंग्रहे

सप्तविधः पण्डः

पण्डकश्चातकः पण्डः पण्डः छीयो नपुंसकः ।

सकीलश्चेति सप्तैवं छीयभेदा विभाषिताः ॥

तेषां स्त्रीतुल्यवाक्येष्टः स्त्रीधर्मा पण्डको भवेत् ।

पुमान् भूत्या स्थलिङ्गानि पश्चाच्छिन्त्या-

त्तथैव च ॥

स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणाः ।

चातको नाम पण्डः स्यात् स्त्रीपण्डो

याऽपि नामतः ॥

असङ्गिहोऽपि पण्डः स्यात्पण्डस्तु म्लानमेहनः ।

अमेध्याशी पुमान् छीयो नष्टरेता नपुंसकः ॥

स कीलक इति होयो यः छेद्यादात्मनः क्षियम् ।

अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेयते ॥

ज्योतिःसारे

सप्त वरगुणाः

कुलं शीलं पपुर्विद्या पयो वित्तं सनायता ।

गुणाः सप्त धरे यस्मिन् तस्मै कन्या प्रदीयते ॥

दश वरदोषाः

अन्धो मूकः क्रियाहीनो ह्यपस्मारी नपुंसकः ।

दूरस्थः पतितः कुप्री दीर्घरोगी धरो न सन् ॥

(१) विमौ. ५ विज (विज) ; संग्र. ७५४ जातिविद्या
(जातिविद्या) रथा (पञ्चा) .

(२) संग्र. ७५७ .

(३) धय. ५९ तथै (तस्मिन्) ; ज्योति. ११५ (=) ;
संग्र. १८१ वस्तुतमवसानिपुणम् .(४) धय. ५९ ; ज्योति. ११५ दारुणारी (चारुणारी)
कारिणः तिरुवे शपुण्ड्र ; संग्र. १८१ धर्मवेतिवत् .

मूकोऽन्धो धधिरः स्तब्धः पङ्गुः कुञ्जो

नपुंसकः ।

कुप्री रोगी ह्यपस्मारी दश दोषाः प्रकीर्तिताः ॥

व्यवहारचण्डेश्वरे

दश वरदोषाः

सिते कुष्ठिन्यपस्मारे ब्रह्मणे राजयक्ष्मणि ।

अन्धे च परविष्टे (परिधितौ) च धधिरे

दूरदेशे ।

व्यसनासक्तचित्ते च न देया कन्यया बुधैः ॥

शौनकाकारिका

विवाहानुकूलानि वरकन्यानि

कुलीनाय वरिष्ठाय श्रुतशीलादिभिर्गुणैः ।

द्विजन्मने ... ॥

रेणुकारिकाः

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि, विवाहप्रतिकूलानि

वरकन्यादोषाः, पण्डकशङ्कम्

वैरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः ।

रूपवान् पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविजर्जितः ॥

वन्मत्तः पतितः कुप्री तथा पण्डः सगोत्रजः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ।

धरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाश्च कीर्तिताः ॥

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे प्रशस्तामिजान्वितः ।

सर्वलक्षणसंपन्नः सुचरित्रजनप्रियः ॥

यस्याप्सु भ्रूयते बीजं हृदि भूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्याद्वैश्वदेवेतिर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥

हृदिफेनिलमूत्रस्तु गुरुशुक्रो घृपस्यनः ।

पुमान् स्यादन्यथा पण्डो दुश्चक्रिस्त्वो मुखेभगः ॥

(१) धय. ५९ .

(२) विमौ. ६ .

(३) शौका. १ पृ. ५९ ; प्रया. १४४ .

(४) रेका. १४-१७ पृ. ५१ .

(५) रेका. १७-१८ पृ. ५१ ; ज्योति. ११५-११६ पण्डकः
(पण्डकः) कारिणः तिरुवे ; संग्र. १८४ धर्मवेतिवत् .

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं वीजयते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च

वित्तं च विद्या च सनायता च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥

कारिकानिबन्धे

विवाहप्रतिज्ञा वरदोषाः

मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षामिच्छापिणाम् ।

त्रिगुणाधिकवर्षाणां न देया जालु कन्यका ॥

अपरीक्ष्य वरं कन्यां निर्गुणाय ददाति यः ।

कुलं वरयैव तच्छोकसंतप्ता विनिकृन्तति ॥

(१) रेका. १८-३९ घ. ५१; संग. १८४ नाबीजी (नाबीजे).

(२) रेका. ४०-४१ घ. ५१.

(३) ज्योति. ११५; संग. १८४ दूरस्थ (दुर्गस्थ).

(४) ज्योति. ११५ ता विनि (सोवी नि); संग. १८४

संतप्ता (संतप्तो).

अनन्तपाठकारिकाः

विवाहानुष्ठानि वरपरीक्षाणि

विद्याऽऽचारविचारधानुपकृति-

व्यासक्तचित्तः सदा

धैर्यौदार्यगमीरतादिगुणवान्

सद्वंशजो धर्मकृत् ।

सहस्रमाऽतिसमृद्धिमान् क्षितितले

ख्यातः सतां संमतः ।

भ्रमस्तोपकरः शिरोनतिकरः

संदर्शनीयो वरः ॥

शुभा विलसी प्रवलः सुगात्र

आजालुयाहुश्च कपाटवक्षाः ।

विशालनेत्रो बहुसौकुमार्यः

कार्यः कुमारीहृदयप्रभेत्ता ॥

(१) संग. १८३.

परिवेत्त्रादिविचारः

वेदाः

परिवेदनादिदोषाः

‘तेऽतिमृजाना आयन् । सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत ।
सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्ठोक्ते । सूर्याभिनिष्ठोक्तः
कुनखिनि । कुनखी श्यावदति । श्यावदन् परि-
विच्छे । परिविच्छेः परिविविदाने । परिविविदानोऽमे-
दिधिपौ । अमेदिधिपुर्विधिपूपतौ । विधिपूपति-
वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । ब्रह्महा भ्रूणहनि ।
भ्रूणहनमेनो नात्येति ॥

‘ते देवा अतिमृजाना आयन् । सूर्याभ्युदिते
तेऽमृजत । यँ सुप्रँ सूर्योऽभ्युदिते सूर्याभ्यु-
दितः । सूर्याभिनिष्ठोक्ते सूर्याभिनिष्ठोक्तः । श्यावदति
श्यावदन् । कुनखिनि कुनखी । अमेदधुप्यमेदधुः ।
परिविच्छे परिविच्छेः । परिविविदाने परिविवि-
दानः । वीरहणि वीरहा । भ्रूणहनि भ्रूणहनमेनो
नात्येति ॥

‘ते देवा आप्येऽमृजत । आप्या अमृजत
सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्ठोक्ते ।
सूर्याभिनिष्ठोक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
श्यावदन् अमेदिधिपौ । अमेदिधिपुः परिविच्छे । परि-
विच्छे वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं
नात्यच्ययत ॥

आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः मुतो पुरुषो
अमृदिताभिनिष्ठोक्तौ । तथा चोक्तम्—‘मुते यस्मिन्
अस्तमेति मुते यस्मिन् उदेति च । अंशुमानभि-
निष्ठताम्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥’ इति । नखवक्रत्वं
दन्तमालिन्यं चात्र रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुदायां
कनिष्ठामुदायां अवस्थितोऽप्रदिधिपुः । ऊढवति कनिष्ठे सति

विवाहरहितो ज्येष्ठः परिविच्छेः । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता
वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एते ध्याप्यानामेकता-
दीनां देवानां पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वास्तेषु तन्मार्जन-
मुचितम् । सूर्याभ्युदितादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वात्
निम्नगामिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः ।
ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यत्वात् तस्य विभ्रान्तिभूमित्वात् तेषो
ब्रह्महणं नातिक्रामति ।

तैत्रासा, [तैसा. १।१।८।१ वृ. ११३-११४]

वैखानसगृह्यसूत्रम्

परिवेदनलक्षणम्, परिवेदने प्रायश्चित्तम्, ज्येष्ठभ्रातृविवाहोत्तरं

परिवेत्तुः पुनर्विवाहः, ज्येष्ठे नष्टे पतिते वा

कनिष्ठस्य कर्तव्यम्

ज्येष्ठे तिष्ठत्यनुजेन विवाहे कृते परिवेत्ताऽनुज-
श्चान्द्रायणं चरित्वा परिविच्छे ज्येष्ठं विवाहं कार-
यित्वा पूर्ववत्प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनर्विवाहं कुर्यात् ॥
परदेशगते ज्येष्ठे द्वादशवर्षेऽतीते मृतस्यैवाकृति-
दहनादि कर्म कृत्वा प्रायश्चित्तं कृत्वा विवाहं कुरुते ।
तस्मिन् पुनरागतेऽनुजः पूर्ववत्प्रायश्चित्तं कृत्वा
विवाहं करोति । ब्रह्महत्यायाः पतिते ज्येष्ठे बान्धव-
संनिधौ वारिपूर्णघटत्यागेनैव तं त्यक्त्वा चान्द्रायणं
चरित्वा विवाहं कुरुते ॥

गौतमः

परिवेदनापवादः

‘मित्रोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे ।
दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

(१) यत् ‘ मित्रोदरे..... ’ इति प्रयोगपारि-
जाते गौतमवाक्यं, तस्य दत्तके अग्रजे प्रतिग्रहीतुः
औरस्यस्य न परिवेत्तृत्वमित्यर्थः । तत्रैव ज्येष्ठे सोदरे
अकृतविवाहाधाने तदनुजस्य दत्तकस्य विवाहाधानयोः

(१) कास्ये. ११७ ; कस्ये. ४७७ .

(२) मैस. ४११५ .

(३) तैत्रा. १।१।८।१, १२ .

(१) वैश्व. ६।१३ .

(२) वैश्व. ६।१४ .

(३) प्रपा. ३।३ ; संप्र. ७६२ ; कृष्ण. १।१५ ; सं. ५१५ .

परिवेत्तरमेव । ननु इदं कथं, दानेन । परपुत्रा-
प्राप्तौ हि दातुः पुत्रत्वप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ तत्पुत्राणामपि
भ्रातृत्वप्रयुक्तविधिनियेषशोः अविपयत्वादिति चेत्, न,
'सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दत्तसंग्रहम् । आवसथ्यं
तथाऽऽधानम्' इति निषेधात् । * कृम. १.१६५
, (२) प्रथमविवाहाग्न्याधानादौ । संर. ५.१५

परिवेदनाग्नेदिधिव्याधानादौ प्रायश्चित्तम्, अकृतविवाह-
ज्येष्ठे भ्रातरि कायप्रतीक्षावधि.

परिवेत्तिपरिवेत्तपर्याहितपर्याधात्रग्नेदिधिपूदिधि-
पूतनीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥

अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठ पर्याहितः,
कनिष्ठः पर्याधाता । सम. ७.६५

द्वादशवर्षाणि प्राश्नस्य विद्यासंबन्धे ॥

भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्यागन्धुप-
यमेपु ॥

(१) भ्रातरि अकृतदारो अनाहिताग्नौ च प्रोषिते
ज्येष्ठे कनीयानेवमेव कुर्यात् । एवंशब्दात् समस्तानिदेशः,
भूयमाणे तदभिगमनं, प्रमजिते तु तदभिगमननिवृत्तिश्च
ततो द्रष्टव्या । एवंतर्हि प्रमजिते सयतत्वमपि प्राप्नोतीति

* अधिकं तु अग्ने 'क्षेत्रजादौ' इति त्रिकाण्डमण्डनवचने
द्रष्टव्यम् ।

† यत्तत्पुत्र विषयान्तरगतमव्युत्पन्नसोपार्थमज्ञोद्वहनम् ।
अतोऽस्य दीकारिकमाज्ञोद्वहनम् ।

(१) पमा. ५०-५१ (राण्डः २ भाग. १) भाष्ये
(धाताऽग्ने) पूदिधिपूतनीनां (पुदिधिपूतनी) ; प्रपा. १.१४
(दिधिपूत) ; संम. ७.६५ दिधिपू (दिधिपूतति) ; विपा.
७.१७ पर्याधात्र .. पतीनां (पर्याधात्राग्नेदिधिपूतनीनां) ;
कृम. १.११७ (=) प्रपावद्, इदं वचनं मूलं नोपलभ्यते ।

(२) गौध. १.८१८.

(३) गौध. १.८१९ ; मेघा. ३.१७२ (भ्रातरि च
ज्यायसि) पतावदेव, स्मृत्यन्तरम् ; शुक. १.१२ (यवीयान्
कन्यागन्धुपयमेपु) पतावदेव ; ममा. गौमि. १.८१८ ; स्मृच.
३.९७ (आ.) ज्यायसि + (तयोः) कन्यागन्धुपयमेपु (कन्यागन्धा-
यमेपु) ; चम्रा. ३.७३ कन्यागन्धुपयमेपु (कन्यागन्धायमेपु) ;
शूर. ८८ ; उत. १.२२ ; मुक्ता. १.५२ ; संर. ५.१६
कन्यागन्धुपयमेपु (कन्यागन्धायमेपु) .

चेत्, न, स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाऽऽह उक्तानां —
'प्रमजति ज्येष्ठे स्वपणं नास्ति, सद्य एव निविशेत्'
इत्यादि । एवमपि अर्थार्थे मतस्य पङ्क्त्यापि न प्राप्नोति
इति चेन्न, तत्रापि स्मृत्यन्तरसामर्थ्यात् । यथाह वसिष्ठः—
'द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्माभ्युपगताः । न्याय्यः
प्रतीक्षितुं भ्रात्रा भूयमाणः पुनः पुनः ॥' इति ।
चक्रपादस्मृत्यन्तरेकानामपि उपसंग्रहः । यथाह वसिष्ठः—
'अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्री-
क्षमाणः प्रायश्चित्ता भवति' इति । तत्र बहुधाः भूयमाणे
द्वादश, पुनःपुनरित्युक्तत्वात्, किञ्चित् भूयमाणे दश
वर्षाणि, सर्वथा अध्वयमाणे अष्टौ इति द्रष्टव्यम् ।
स्त्रियादेः पूर्ववत् अर्थमर्थं परिकल्प्यम् । अस्यापवादः—
'उन्मत्तः किङ्किणी कुड्मी पतितः क्लीब एव च ।
राजपद्मामयायी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥'
इत्यादिस्मृत्यन्तरेको द्रष्टव्यः । ज्येष्ठप्रहणादेव कनीयसः
अर्थतः सिद्धेः सन्निधिशब्दत्वात् (यवीयोपग्रहणं) एक-
मातृकस्यैव दोष इति स्थापनार्थम् । स्मार्तस्यापि अमे-
रुपसंग्रहाय बहुवचनम् । * ममा.

(२) एवं द्वादश वर्षाणि प्रतीक्षेत, ततः कन्या-
गुपयन्धेत् अग्नीभादधीत । गौमि.

(३) ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे अकृताग्न्याधेये
वा विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते कनिष्ठो भ्राता कन्यापरिग्रहे
अग्न्याधाने चैव द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य तत्र उपरि
प्रवर्ततेत्यर्थः । कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषये तु अष्टौ
दश वेति पण्डित्यम् । अनेदं विवक्षितम्—देशान्तर-
गतस्य स्वाभिलषितकार्ये निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्यकाले-
ऽप्यनगतस्य इह लोके स्थितिसिद्धेहेन विवाहसंभावना-
निवृत्तौ परिवेदनं न दोषमर्हति । एवमेव विरक्तवेद्या-
तिसक्तादिष्वपि तत्त्वमावस्य द्वादशवर्षादिविरकाला-
नुवृत्त्या विवाहसंभावनानिवृत्तौ परिवेदनं न दोषं वहति
इत्यभिप्रायो वेदितव्यः । स्मृच. ३.९७ (आ.)

पेठिल्लेके ॥

* गौमि. प्रमागतम् ।

(१) गौध. १.८१० ; ममा. गौमि. १.८१९ ; शूर.
८८ ; उत. १.२२ .

पडेव वर्षाणि प्रतीक्षेत्येके मन्यन्ते । तत्र प्रोपितो-
ऽत्यन्तदृढश्चेत् पट्वर्षाणि क्षपयेत्, नो चेत् द्वादश-
वर्षाणि इति द्रष्टव्यम् ।

• ममा.

हारीतः

परिवेद्यादिलक्षणम्, परिवेदनदोषप्राग्वक्षितम्

ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निविशमानः परिवेत्ता
भवति, पूर्वः परिविस्तिः, परिवेदिनी कन्या,
परिदायी दाता, परियष्टा याजकः, ते सर्वे
पतिताः सन्यक्तसंवत्सरे प्राजापत्येन कृच्छ्रेण
पावयेयुः ॥

(१) अनिर्विष्टे अकृतविवाहे । निष्ठानिर्देशात्
अनिर्विष्टे ज्येष्ठविवाहे वर्तमानेऽपि कनिष्ठस्य विवाहे
नाधिकारः । तस्मात् सह विवाहोऽपि न कार्यः ।
भ्रातृपदेन सोदर्य एयोच्यते । सापत्न्यादौ एककारणत्व-
गुणयोगादपि भ्रातृशब्दप्रयोगोपपत्तेर्नाभिप्रायश्चिकल्पना ।

• गौमि. ममावत् ।

(१) गृह. १०६ (ज्येष्ठे अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विञ्च
परिवेत्ता भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या परिदायिनी
परिकर्ता याजकः सर्वे ते पतिताः ।) ; गृह. ८७ (ज्येष्ठे तु
अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विञ्च परिवेत्ता भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः,
परिवेदिनीया कन्या, परिदायी दाता, परिवेत्ता याजकः सर्वे ते
पतिताः ।) ; स्मृता. १४ (यो ज्येष्ठे विद्यमाने अग्निहोत्रप्रयुक्तः
परिणयै वा पूर्वं करोति स परिवेत्ता परिविस्तिस्तज्ज्यायां परिवे-
दनी कन्या परिवेदनकारी दाता परिवेदनकारयिता याजकः सर्वे ते
पतिताः) ; बृहदारण्यकः १४१ (यो ज्येष्ठे विद्यमाने दारानग्निहोत्र-
प्रयुक्तः पूर्वं करोति स परिवेत्ता परिविष्टो ज्येष्ठः परिवेदिनी कन्या
परिवेदिनीया दाता परिविष्टी याजकः सर्वे ते पतिताः । संवत्सर-
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण वा पावयेयुः) ; बृहदारण्यकः ; पमा. ४९
(खण्डः २ भागः १) (ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयाविर्विञ्च परिवेत्ता
भवति । परिविस्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या परिदायी दाता
परियष्टा याजकः सर्वे ते पतिताः) : ५० (खण्डः २ भागः १)
(ते सर्वे पतिताः । सन्यक्ते प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः)
पमावेव ; उक्त. ११९ (ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयाविर्विञ्च परिवेत्ता
भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः, परिवेदिनीया कन्या, परिदायी दाता,
परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ।) ; संकौ. २०७ ; प्रका.
१६२ ; संव. १४६ (सम्पू. ०) .

एतन्व्यापार्यवादिनी च ' पितृव्यपुत्रान् ' इत्यादिशाता-
तपस्मृतिः ।

गृह. १०६

(२) अनिर्विष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च ।

• गृह. ८७

(३) एतत् कामतः पित्राद्यनुशातोद्वाहविषयम् ।
अकामतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु मानवं त्रैमासिकम् ।
अज्ञानतः पित्राद्यदत्तोद्वाहे याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयम् —
' उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा
वाऽपि मासेन पराकेणायया पुनः ॥ ' इति । एवमिति
शोधप्राग्वक्षितनिर्देशः । अज्ञानतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु
यमः—' कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेये कन्यायाः कृच्छ्र एव तु ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता यथा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति ।

संकौ. २०७

सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारेस्तु परिविद्यन्ते नामग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

(१) अनुब्रूयस्तु ज्येष्ठभ्रातृनुशाताऽपि विवाहे दोषो
नापैतीत्याह हारीतः— सोदराणामिति । विवाहादावधि-
कारिभूतज्येष्ठानुशातसोदरविषयमेतत् — ' दारेस्तु परि-
विद्यन्ते ' इति ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) अग्निहोत्रादिष्वनुशाता न परिविन्दन्ते इति
स्थितम् । दारेः पुनरनुशाता अपि परिविन्दन्ते इति
वचनार्थः ।

चआ. ३७६

(३) सोदरोक्तोः असोदराणां सापत्नदत्तकादीनां
न दोषः ।

सिन्धु. ११६२

परिवेदनलक्षणकन्याया ज्येष्ठाय दानम्

ज्येष्ठस्य समाप्तेऽन्वे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपाद-

• शेषं गृह्यत् । ज्व. गृह्यत् ।

(१) अथ. ११२४ घृ. ४४६ विषन्ते (वेधन्ते) ; गृह.
१११ सोदराणां (सोदराणां) विषन्ते (विन्धन्ते) नेज्यया
(नेज्यया) ; स्मृच. ३९८ (आ.) ; चआ. ३७६ विषन्ते
(विन्धन्ते) ; चका. ८१३ ; गृह. ९१ सोदराणां (सोदराणां)
नेज्यया (नेज्यया) ; ममा. १७२ ; संम. ७६६ ; आप्र. ८६ ;
चम. १२० ; मुक्ता. २३ ; सिन्धु. ११६२ ; विपा. ७२४ ;
प्रका. १४ ; कृष्. ११६७ उक्त. ; संर. ५१५ .

(२) संर. ५१८ .

येयुः, स तामनुमान्यान्याया निविशेदेवं धर्मो न
लुप्यते ॥

हारीतेन ज्येष्ठस्याब्दप्रतमुक्त्वाऽन्योद्वाह एवोक्तः—
ज्येष्ठस्येति । सं. ५१८

वैधायनः

परिवेदनादिदोषस्तथावस्थित च

परिविच्छः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

परिविच्छः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजकः ।
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुभ्यतीति ॥

अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे अग्रजे तिष्ठति यः कनीयान्
दारसंयोगमग्निहोत्रसंयोगं वा करोति स परिवेत्ता । इतरः
परिविच्छः । परिवेत्तयः कन्या प्रयच्छति स दाता ।
तमेव यो याजयति स याजकः । एतेषा चतुर्णां कृच्छ्रेण
शुद्धिः । ययाऽसौ परिवेत्ताऽभूत् तस्याः त्रिरात्रेण शुद्धिः ।
बौ. ॥

पर्याधानेऽययोरेतत् परिविच्छे च भेषजम् ॥

पर्याधानं ज्यायसि तिष्ठत्यनाहिताग्नौ कनीयस आया-
नम् । आह च—‘ दाराग्निहोत्रसंयोगं कृते योऽग्रजे
स्थिते । परिवेत्ता स विद्येयः परिविच्छन्तु पूर्वजः ॥ ’
इति । अग्राग्रजराब्दस्यायमर्थः— अग्रे एव यस्मिन् जाते
सत्यात्मनो जननं संभवति स सं प्रत्यग्रजः । एवं च सति
पितर्यनाहिताग्नौ सति पुत्रेण नाधातव्यमिति भवति । परी-
ज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्तं भेषजम् । इत्या यागः,
नित्येयाः ऐष्टिकयानुक्रममिषाः, न नैमित्तिकाः
कात्यायनः । ते पितरं ज्येष्ठं शोडशस्य न कर्तव्याः, यदि
कुर्वातस्तपि एतदेव प्रायश्चित्तम् ‘ योऽभीयाचायकं
पश्य ’ (बौ. ४।६।५) इत्यादि । बौ. ॥

(१) बौ. २।१।२५ ; शुक्ल. १५३ परिविच्छः (परि-
विच्छः) .

(२) बौ. २।१।२५ .

(३) बौ. ४।६।५ .

सं. क्र. ७८

आपस्तम्बः

परिवेदनादिदोषः तस्यावस्थितं च

अग्निनिष्ठुक्ताऽभ्युदितकुनसिदयावदामदिधिपु-
दिधिपूपतिपर्याहितपरीष्टपरिविच्छपरिविच्छपरिविच्छ-
दानेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान्
गरीयान् ॥

(१) पर्याधानपेक्षया दारपरिवेदनस्य अधिक-
दोषत्वम् । शृ. १।२२

(२) ज्येष्ठायामनूदायां पूर्वं कनीयस्याः योदा
अग्रदिधिपुः । पश्चादितरस्या योदा दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे
अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्या-
हितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः
परिपृष्टः । ज्येष्ठः परीष्टः । अकृतवियादे ज्येष्ठे कृत-
विवाहः कनिष्ठः परिवेत्तेति प्रसिद्धः । ज्येष्ठः परिविच्छः ।
ज्येष्ठस्य भार्यामुपपच्छमानः परिविच्छः । यस्मिन्
अग्रहीतभागे वा कनिष्ठो भागं गृह्णाति स ज्येष्ठः
परिविच्छः । कनिष्ठः परिविविदानः । चकारः पर्याधातु-
प्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वग्निनिष्ठकादिषु यो य
उत्तरस्मिन्स्मिन् द्वादशपासादिरशुचिकरनिर्वेषो यः
पूर्वमुक्तः (अथ. १।२९।१७) तत्र तत्र गरीयान्
भवति । पूर्वजं पूर्वं कनीयान् । उ.

वसिष्ठः

परिवेदनादोषः, तस्यावस्थितं, परिवेदने पुनरितरस्य

सूर्याभ्युदितः सूर्याग्निनिष्ठुक्तः कुनसिदयावदन्नः
परिविच्छः परिवेत्ताऽग्रदिधिपूर्दिधिपूपतिपरिह
ब्रह्मोद्वा इत्येनस्मिन्नः ॥

(१) आप. २।१।२२ ; शृ. १।२२ (अग्निनिष्ठुक्तः
दिनकुनसिदयावदन्नः अग्निनिष्ठुक्तः अग्निनिष्ठुक्तः
परिवेदनेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान्) ; शृ. १।२
(अग्निनिष्ठुक्तः अग्निनिष्ठुक्तः अग्निनिष्ठुक्तः अग्निनिष्ठुक्तः
हारीविच्छः परिविच्छः परिविच्छः परिविच्छः
वैद्यो गरीयान्) .

(२) बसु. १।१७ .

परिविधितः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्,
तां चैवोपयच्छेत् ॥

अथ परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै
दत्त्वा पुनर्निविशेत्, तामेवोपयच्छेत् ॥

(१) प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परिविधितः 'कर्तव्यमाह
वसिष्ठः- परिविविदान इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेश पुनर्निविशेत् पुनरुद्देहत् । कामित्यपेक्षायामाह-
तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः- ज्येष्ठभ्रातृकृतदारपरि-
ग्रहे कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता, परिवेदन्या स्व-
गृहीतया कन्याया परिविधिताना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं
प्रायश्चित्तं निर्वर्त्य ज्येष्ठभ्रातरि कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः
पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेश तद्वाचं स्वयमेव पुन-
रुद्देहत् । अयमेव न्यायो ज्येष्ठ-कनिष्ठयोराधानध्युक्तमे
भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसंधेयः ।

* पमा. ५० (खण्डः २ भागः १)

(२) परिविविदान इति परिवेत्तरेय संज्ञा । तस्मै
ज्येष्ठाय । ब्रह्मचार्याहृतमैक्यवत् निवेश पुनरुद्देहत् ।
संक्र. २०७

(३) अत्रापराकं कनिष्ठेनोदा ज्येष्ठ उद्देहत् ।
अशास्त्रीयविवाहेन कनिष्ठनिरूपितभार्यात्वानुत्पत्तेर्ज्येष्ठो-
द्वाहयोग्यत्वात् । कनिष्ठसवन्मामुद्देहदिति । हारीतेन
ज्येष्ठस्यान्दप्रतमुक्त्वाऽन्योद्वाह एवोक्तः-ज्येष्ठस्येत्यादिना ।
संर. ५१७

* प्रया., संप्र., विपा. पमागलम् ।

(१) वस्तु. २०१८ .

(२) वस्तु. २०१९ ; पमा. ५० (खण्डः २ भागः १)
(अथ०) विधेत् (विधेत्) तामेवोप (तां चैवोप) ; प्रया.
३१४ (परिविधितः कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्वि-
शेत् तामेवोपयच्छेत्) ; संप्र. ७६५ यच्छेत् (यच्छेत्) ; विपा.
७२७ (परिवेत्ता दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां
दत्त्वा पुनर्निविशेत् अन्यामुद्देहत् तां चैवोपयच्छेत्) ; संक्रौ.
२०७ (अथ०) तामेवोप (तां चैवोप) ; प्रका. ३६३ विधेत्
(विधेत्) शप संक्रौवद ; संव. १४६ संक्रौवद ; संर. ५१७
(परिवेत्ता च दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां दत्त्वा
पुनर्निविशेत्तां चैवोपयच्छेत्) .

अग्नेदिधिपूदिधिपूतयोः प्रायश्चित्तम्, कन्यापरिवर्तनेन
विवाहश्च

अग्नेदिधिपूतयोः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
निविशेत्, तां चैवोपयच्छेत् ॥

दिधिपूतयोः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा
पुनर्निविशेत् ॥

(१) अग्नेदिधिपूतयोर्देहं देवलेनोक्तम्- 'ज्येष्ठाय
यद्यनुदायां कन्यायामुद्देहत्ऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपूतयोः
पूर्वा तु दिधिपुः स्मृता ॥' इति । तत्र अग्नेदिधिपु-
पतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठाय पश्चा-
दन्येनोदाया तामेवोद्देहत् । दिधिपुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
चरित्वा स्वोदा ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोद्देहत् दत्त्वा
अन्यामुद्देहत् ।

* पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)

(२) द्वादशरात्रं पराकरूपम् । निर्विशेत् अन्यामु-
द्देहत् । तां कनिष्ठां ज्येष्ठाय वराय उपयच्छेत् उपपादयेत् ।
एवं ज्येष्ठामपि कनिष्ठाया वराय । एतच्चानुमत्यर्थं
शास्त्रेणोक्तं, न तु तयोरेक्यभिमग्नः, परिवेदनाधिकारे
'न भूयश्चेनामुपयच्छेत्' इति शुभन्तुषचनात् । भवदेव-

* विपा., संक्रौ. पमावद ।

(१) वस्तु. २०१९ ; पमा. ५०-५१ (खण्डः २ भागः १)
दिधिपू (दिधिपु) निविशेत् (निविशेत्) ; प्रया. ३१४ तां
चैवोपयच्छेत् (तथा चोपयच्छेत्) ; उत. १२३ अग्ने (अथग्ने)
दिधिपू (दिधिपु) निविशेत् (निर्विशेत्) ; संप्र. ७६५
वचनं गलितमिति भाति ; विपा. ७२७ (कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा अग्नेदिधिपुपतिर्निर्विशेत् तां चोपयच्छेत्) ; संक्रौ. २०८
दिधिपू (दिधिपु) यच्छेत् (यच्छेत्) ; प्रका. ३६३ संक्रौवद ;
संव. १४६-१४७ संक्रौवद ; क्रम. १११७ (निर्विशेत्०) तां
चैवोपयच्छेत् (तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्) ; संर. ५१८ निविशेत्
(निविशेत्) .

(२) वस्तु. २०११ ; पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)
दिधिपू (दिधिपु) विधेत् (विधेत्) ; प्रया. ३१४ कृच्छ्रौ
(कृच्छ्रौ) ; उत. १२३ दिधिपू (दिधिपु) ; संप्र. ७६५ वचनं
गलितमिति भाति ; विपा. ७२७ दिधिपूतयोः (दिधिपुपतिरुक्त)
तस्मै + (तां) निविशेत् (निर्विशेत्) ; संक्रौ. २०८ संपूर्वं
वचनं नास्ति ; प्रका. ३६३ ; संव. १४७ दिधिपू (दिधिपु)
(दत्ता०) ; संर. ५१८ विधेत् (विधेत्) .

भद्रघृते 'परित्यक्ता च सा पोष्या भोजनाच्छादनेन च ।'

उत्. १२३

(३) अग्नेदिधिपूतिः कनिष्ठापतिः कृच्छ्रं कृत्वा तां ज्येष्ठां अन्योदां समुद्वेत् । दिधिपूतिः ज्येष्ठापतिः स्वोदां ज्येष्ठा कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामुद्वेदिति ।

सं. ७६५

(४) व्याख्यानतरमपि स्मृत्यर्थेण— 'कनिष्ठा-पतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा सा स्वोदामेव ज्येष्ठोदादे जाते उद्वेदेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रो कृत्वा स्वोदा कनिष्ठापतये द्वादशरात्रं दत्तमैश्वर्यविवेकं तदनुज्ञाता तां ज्येष्ठामेवोद्वेदेत् ' इति ।

अपराकं तु— अग्नेदिधिपूतिस्थाने दिधिपूतिरिति पठितम् । दिधिपूतिस्थाने तु अग्नेदिधिपूतिरिति । तथा च प्रायश्चित्तविकल्पः ।

● सं. ५१८—५१९

ज्येष्ठे अकृतविवाहे प्रतीक्षावधिनिधिः तदतिक्रमे प्रत्ययवशम्

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्ट-मप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ॥

(१) अनिविष्टं अकृतविवाहमिहोक्तम् ।

अप. १।२२४ पु. ४४५

(२) देशान्तरस्थे अष्टवर्षादिकालः प्रतीक्षणीय इत्याह वसिष्ठः— अद्यावति । देशान्तरगतस्य विवाहादा-

● शेषं पन्नावत् ।

(१) अप. १।२२४ द्वादश + (वा) ; शुक. १०९ ज्येष्ठं (ज्येष्ठे) ; ममा. १।८१९ ; गौमि. १।८१८ द्वादश (द्वा व प्र) प्रायश्चित्ती (प्रायश्चित्तीयो) ; स्मृच. ३९७ (मा.) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; चक्ष्रा. ३७३ ; चका. ८१२ (ज्येष्ठ०) ; गृह. ८९ (दश०) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) (अनिविष्ट०) ; पमा. ३९२ निविष्टं (निविष्ट) ; ममा. १७१ पन्नावत् ; प्रपा. ३१४ (दश०) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; उत्. १२१ पन्नावत् ; धाम. ८५ ; सं. ७६५ ; चम. ११९ (दश०) द्वादश + (वा) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; मुफा. १५२ ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; सिन्धु. ११९३ वर्षाणि + (वा) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; विपा. ७२६ मुक्तावत् ; संकौ. २०८ प्रपावत् ; आन. १८३ प्रपावत् ; प्रका. ३६३ ; संव. १७७ प्रपावत् ; सं. ५१६ अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं (द्वादशाष्टौ वा वर्षाणि ज्येष्ठ) .

वधिकारसंभवादित्यभिप्रायः । अनिविष्टं अकृतविवाह-मित्यर्थः । अत्र द्वादशवर्षप्रतीक्षणं धर्मार्थे वाऽर्थार्थे वा देशान्तरगते ज्येष्ठे द्रष्टव्यम् । कार्यान्तरार्थं देशान्तरगत-विषये तु ' अष्टौ दश वा ' इति पशुद्वयम् ।

+ स्मृच. ३९७ (मा.)

(३) कालविकल्पस्त्वेवं श्रेयाः— तत्र पुनः पुनः भूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते द्वादश वर्षाणि, किञ्चित् भूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश, नदीपर्वतचौराद्याकुल-दूरतरदेशस्थिते अभूयमाणे वाऽष्टौ वर्षाणीति ।

● ममा. १७१—१७२

(४) प्रायश्चित्तीति । इदं तु बोध्यम्— कनिष्ठेन विवाहे आधानादौ वा कृते प्रायश्चित्तानन्तरं ज्येष्ठस्य विवाहे आधानादौ वा न दोष इति ।

कृम. ११६३

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगैतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता भूयमाणः पुनः पुनः ॥

भ्राता सहोदरः । धर्मार्थयोरिति विद्याया अपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव गौतमेन— ' नष्टे भर्तारि ' इति प्रक्रम्य ' द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंग्रहनेन ' इति भार्यायाः भर्तृप्रदीक्षणकालमुक्त्वा उक्तम् ' भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याग्याघेयेषु ' इति । नष्टे भर्तारि कुम-गत इत्युक्ताते भर्तारि, अत्यन्तदूरदेशान्तरगत इति यावत् । ' द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंग्रहनेन ' इति ।

+ पमा. पञ्चवर्षवस्था रश्चवत् । चमा, मुफा. स्मृच-गतम् ।

● सं. विपा. मपागतम् ।

(१) अप. १।२२४ पु. ४४५ ; शुक. १०९ ; ममा. १।८१९ भ्राता (भ्राता) ; गौमि. १।८१८ योगिनः (योग्यता) ; स्मृच. ३९७ (मा.) योगिनः (योगिनः) स्मृतिः ; चका. ८१२ ममावत् ; चक्ष्रा. ३७३ स्मृतिः ; गृह. ८९ रश्चवत् ; पमा. ३९२ स्मृतिः ; प्रपा. ३१४ योगिनः (योगिनः) भ्राता (भ्राता) स्मृत्यन्तरम् ; उत्. १२१ ; मुफा. १५२ ममावत्, परावत् ; चम. १२० ममावत्, स्मृतिः ; संकौ. २०८ ज्यायान् (ज्यायान्) योगिनः (योगिनः) ; आन. १८३ ममावत्, परावत् ; प्रका. ३६२ संकौवत् ; कृम. ११६३ ज्यायान् (न्यायान्) योगिनः (योगिनः) स्मृतिः ; सं. ५१६ ममावत्, स्मृतिः .

ब्राह्मणस्य भर्तुः विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगमने सति भार्यया द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षणीयानीत्यर्थः । 'भ्रातरि ...' इति । ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे अकृतान्याघेये वा विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते कनिष्ठो भ्राता कन्यापरिग्रहे अग्न्याधाने चैवं द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्य तदुपरि प्रवर्ततेत्यर्थः ।

● अग्नेर्दं विवक्षितम् — देशान्तरगतस्याभिलषितकार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्यकालेऽप्यनागतस्य इह लोके स्थितिसिद्धेहेन विवाहसंभावनानिवृत्तौ न परिवेदनं दोषावहमिति । एवमेव यिरक्तवैश्यातिसक्तादिष्वपि तत्तत्त्वभावस्य द्वादशवर्षादिविरकालानुवृत्त्या विवाहसंभावनानिवृत्तौ परिवेदनं न दोषावहमित्यभिप्रायो वेदितव्यः । अनेनैवामिप्रायेण सुमन्तुनाऽप्युक्तम् — 'व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वा तथाऽग्रजः । कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमयः कारयेत् ॥' आधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थम् । ह्रीन्नादयस्तु भ्रातरः किंचित्कालमपि न प्रतीक्षणीयाः, तेषां विवाहादौ स्वत एवाभ्योग्यत्वेनानधिकायात् । तथा च स्मृतिः — 'उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठो पतितः ह्रीन् एव च । राजयश्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥ सज्ज्वामनकुञ्जेषु गद्रेषु जडेषु च । जादयन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥' इति ।

§ स्मृच. ३९७-३९८ (आ.)

परिवेदनापवादः

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठो पतितः ह्रीन् एव च ।

राजयश्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्

प्रतीक्षितुम् ॥

● अस्य प्रकरणस्य वातवर्धभूतोऽयमग्रिमग्रन्थः ।

§ चत्रा., पमा., सं. स्मृचमतम् ।

(१) अप. १।२२४ घृ. ४४५ यात्री च (यात्री ना) ; गृक. ३०९ एव च (एव वा) यश्म्या (यश्मा) ; ममा. १५।१७ यश्म्या (यश्मा) न्यायः स्यात् (न्याय्याः स्युः) ; गौमि. १५।१८ उच्चार्ये (यश्म्यामयावी च तथा न स्वायः स्यात्प्रतीक्षितुम्) ; चका. ८१२ एव च (एव वा) यश्म्यामयावी च (यश्मास्युत्थ) ; मूर. ८९ गृकत्व ; उत. १२२ गृकत्व.

(१) आमयावी रोगातिशयवान् । 'सर्वश्रामय-स्योपसंख्यानम्' इति दीर्घः (विनिः दीर्घश्च) । अतिरोगिणं प्रति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । मत्वर्थीयस्य च इनिप्रत्ययस्यातिशयानेऽपि स्मरणात् । गृक. १०९

(२) आमयावी अतिसाररोगी । गृ. ८९

पण्डवामनकुञ्जान्धपतितोन्मत्तकुण्डकान् ।

रोगिवधिरमूकेषु न दोषः परिवेदने ॥

वृद्धवसिष्ठः

पर्याधानापवादः

अग्रजस्तु यदानमिरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमंतः कुर्यादमिहोत्रं यथाविधि ॥

(१) एतच्च धर्माधिकारिणि ज्येष्ठेऽग्न्याघेयमकुर्वति ग्रन्थम्, नानधिकारिणि । अप. १।२१४

(२) एवमाधानाधिकारिणे ज्येष्ठे स्थितेऽपि तदनुमत्या परिवेदने तु न दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठः — अग्रजस्तु यदेति । आधानाधिकार्यप्यग्रजो यदा आधानादिविधिमतिकम्पानादितामिर्यायजीवमास्ते इति कनिष्ठस्य निश्चयः, तदा तदनुमतिं लब्ध्वा अनुज आधानं कुर्यादित्यर्थः । ● स्मृच. ३९८ (आ.)

(३) एतेन विवाहस्त्वनुमत्याऽपि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः । उत. १२२-१२३

(४) अत्र अग्निहोत्रशब्देन आधानमुच्यते, उपक्रमानुरोधेनात् । एतच्च अनुज्ञाग्रहणं विवाहातिरिक्ते सोदराणाम् । धाम. ८६

● चत्रा., पमा. स्मृचवत् ।

(१) चका. ८१२.

(२) अष. १।२२४ घृ. ४४५ अग्रजस्तु (अग्रजश्च) ; स्मृच. ३९८ (आ.) वसिष्ठः ; चत्रा. ३७५ अपवत् ; चका. ८१३ ; पमा. ६९२ अपवत् ; ममा. १७२ आदध्यात् (प्रकुर्वात्) ; उत. १२२ अग्रजस्तु (अग्रजोऽस्य) रादध्यास्तु (रपिचार्योऽनु) ; सौम. ७६६ कथम् (तदा) ; धाम. ८६ अपवत्, यत्किञ्च ; चम. १२० ; मुक्ता. २३ ; सिन्धु. ११६२ ; विपा. ७२४ ; प्रका. १४.

शङ्खः लिखितः शङ्खलिखितौ च

परिवेदनदोषः प्रायश्चित्तं च, परिवेदनापवादः

ज्येष्ठे तिष्ठत्यनूढे वा अग्निहोत्राधिकारिणि ।

अनुज्ञया पिनाऽऽधानं विवाहं नैव कारयेत् ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते ।

अतः संवत्सरं कुर्यादाव्याजकपञ्चमाः ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु
मैक्ष्यं चरेयाताम् ॥

कुञ्जवामनपण्डेपु गृह्णदेषु जडेपु च ।

जालान्वे दधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

छीषे देशान्तरस्थे पतिते प्रव्रजितेऽपि वा ।

योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

मनुः

परिवेत्परिवित्तिच्छणे

द्वाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्ने स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

(१) अग्ने आदौ जातः अग्नेः सोदर्थो भ्राता
उच्यते । एवं हि पठ्यते—‘ पितृव्यपुत्रान् सापरान्

(१) मुक्ता. १५१ ; भा. १८१ अग्नि (नाग्नि) शङ्ख-
स्पर्धे वचनम् .

(२) पमा. ४९ (खण्डः २ भागः १) शङ्खः .

(३) पमा. ४९ (खण्डः २ भागः १) शङ्खलिखितौ .

(४) लिख्य. ७९, ८० .

(५) मस्यु. ११२७ ; मिता. ११२२ कुर्वे योऽग्ने (वः
कोत्यग्ने) ; अप. ११२४ पृ. ४४५ वित्तिन् (विधिः स) ;
शूक. १०६ मनुशातातपौः ११२ ; मभा. १५१७ ; स्मृ. ४९६
(आ.) संयोगं (संवत्सरं) ; चका. ८११ स्मृचवत्,
मनुशातातपौः ८१४ (=) पू ; चम्रा. ३७१ ; गुर. ८७
अपवत् ; पमा. ६९० ; मभा. १७०—१७१ मनुशातातपौः प्रभा.
३१३ ; धम. ५३ वित्तिः (विजितु) स्थूलवैधारे इत्युक्तम् ;
सं. ७६० : ७६२ पू ; आश. ८४ ; मुक्ता. १५३ मनुशातातपौः
सिन्धु. ११६१ मनुशातातपौः विषा. ७२३ ; संकी. २०७ ;
प्रका. १४ मनुशातातपौः ३६३ ; सं. ३४६ दाराग्निहोत्रसंयोगं
(यदादाराग्निहोत्रादि) स्थूलवैधारे इत्युक्तम् ; संव. १४६ ;
सं. ५१४ .

परनारीकुतस्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परि-
वेदने ॥’ इति । अत्र (? अतः) सोदर्थोऽग्नेः । तस्मिन्

स्थिते अकृतदाराग्निहोत्रसंयोगे । निष्ठितिः प्रकृतन्यापारनिष्ठितौ
प्रयुक्तः । अग्निहोत्रादयः कर्मावचनोऽपि तदर्थेऽग्न्याधाने

वर्तते । स्मृत्यन्तरे विशेषः पठ्यते—‘ ऊनमत्तः कित्तिथी
कुञ्जी पतितः क्लीब एव च । राजयशमाऽऽमयावी च न

योग्यः स्वात्पतीधितुम् ॥’ एतदप्यनधिकारोपलक्षणा-
र्थम् । अतश्चापाङ्क्षेयोऽपि गृह्यते । कालविशेषोऽ-

पिक्तो व्यपेक्ष्यते । तथा च स्मृतिः—‘ अदौ वर्षाण्यु-
दीसेत ’ (नासं. १३१२००) ‘ पडित्येके ’ इति

(गौ. १८१२०) । एषा च वर्षसंख्या यदा कनीयान्
प्राप्तविवाहकालः ततः प्रसूतिं द्रष्टव्या । विवाहकालश्च

स्वाध्यायविधिनिष्ठितः । ननु च श्रोयिताधिकारे तत्पठि-
तम् । भर्तृरि श्रोयिते यः स्त्रीणां प्रवास (? प्रतीक्षण)—

कालस्यमुपक्रम्य भ्रातरित्यादि पठितम् । सत्यम् । वाक्या-
न्तरे श्रोयितशब्दस्य प्रत्यक्षः वचनोऽप्युपगतः । वाक्यान्तरे

तु संबन्धे प्रमाणं वक्तव्यम् । न च तदस्ति । यथा
‘ स्वरितेनाधिकारः ’ इति । न चान तच्छब्दोऽस्ति । न

च तदपेक्षया विनैव तस्य वाक्यस्यापरिपूर्णत्वम् ।
वशिष्टेन चाविशेषेणाग्निहोत्रेण स्मार्तस्याप्येवमर्थहणं कृतम् ।

केचित् पितृव्यपुत्राधाने विधिनिष्ठान्ति, अग्रवशब्दस्य
योगिकत्वात् पिताऽप्यग्रजो भवतीति । यद्येवमन्योऽपि

योऽग्रजस्तत्राप्येवं प्राप्नोति । न चाग्रमग्रजानुज्ञाप्यहारः
पितापुनर्योर्विद्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि तु पठ्यते ‘ भ्रातरि

च ज्ञायसि ’ इति (गौ. १८११९) । परिवित्तिः
पूर्वजो ज्येष्ठः । मेधा.

(२) परिवेत्त्यादीन् अप्रसिद्धत्वाद्वाक्यमिति—दाराग्नि-
होत्रसंयोगमिति । यो ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतदाराके तिष्ठति

सति दारभौतस्मार्तग्न्यायनयनं कुरुते स परिवेत्ता, ज्येष्ठश्च
परिवित्तिर्बोद्धव्यः । गो. ८.

(३) दाराग्निहोत्रयोस्तत्परस्य संयोगं संबन्धम् ।
स्थिते अकृते । अग्निहोत्रपदं सप्तमया त्रेतामिपरम् ।

आधाने च ज्येष्ठानुमतिं विना कृते परिवेत्तुम्, न
तदनुमत्या । मवि.

* मनु, नन्द, भा. ७०८४४ ।

(४) अग्निहोत्रशब्देन अग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुप्रयोग्यमाधानमुक्तम् । उक्तं च साक्षात् गौणे—‘ सोदये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ ’ स्मृच. ३९६ (धा.)

(५) अत्र केचिदाहुः—‘ दारामिहोत्रसंयोगं यः कुर्यादग्रजे स्थिते ’ इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिग्रहेऽपि नैव परिवेदनं भवति, शब्दप्रवृत्तेरन्यनिवृत्तिफलत्वादिति । तदमुक्तम्, अन्यनिवृत्तेरशब्दत्वात् । अत एव गार्ग्यः—‘ सोदये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥ ’ ब्रह्मगर्भोऽपि—‘ याजनाध्यापनैश्चैव अनिन्द्येभ्यो, घनेन च । औपासनं समाध्यात्स्वकाले परिवेदयन् ॥ ’

चका. ८१४

(६) परिवेत्ता परि ज्येष्ठं त्यक्त्वा आदौ वेत्ता कन्याग्न्योर्लङ्घा । मच.

(७) स्थिते दारामिहोत्रसंयोगं विनेति शेषः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मवचनोऽपि आधाने लाक्षणिक इति मेधातिथिप्रभृतयः । वस्तुतस्तु यथाश्रुतः कर्मयाचक एव । तेन यथा ज्येष्ठेऽङ्गतदारे दारसंयोगात् दोषः, तथा ज्येष्ठेन अग्निहोत्रानारम्भे कनिष्ठस्थामिहोत्रे इत्यर्थः । न च गार्ग्येणाधाने परिवित्त्वादेरुक्तत्वादिकश्रुतिकल्पनालोपशब्दमिहोत्रपदमाधानपरमिति वाच्यम्, भिन्नभुतिकल्पनस्य फलमुख्यत्वेनादुष्टत्वात् तदनुरोधेनाग्निहोत्रशब्दे लक्षणयोगात्, ‘ दशेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् । अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् । न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥ ’ इत्यग्निहोत्रस्य त्रिकाण्डमण्डनेन पृथगुपादानाच्च ।

आप्र. ८४

परिवेदनदोषः

परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

(१) मस्मृ. ३।१७२ ; मेधा. परिवेत्ता (परिवेत्ता) ; मिता. १।२२३ ; गृह. १.६६ ; ब्रमा. १.५।१७ ; गृह. ८७ ; स्मृता. १४ (=) परिवित्तिः परिवेत्ता (परिवेत्ता च परिवित्तिस्तु) ; प्रपा. ३१३ परिविद्यते (परिविन्दति) सर्वे ते (ते

(१) प्रसङ्गात् परिवेदनसंविधानामन्येषामपि दोषदर्शनद्वारेण निषेधं करोति । निषेधे परिवर्जने । वर्जितः परिभूतो वा वेदनेन परिवित्तिः, परिवर्ज्य ज्येष्ठं करोति वेदनं परिवेत्ता, यथा कन्यया च परिविद्यते, सर्वे ते नरकं यान्ति । दाता याजकश्च येषां नरकगामिनां पञ्चमः । दाता कन्याया एव प्रकृतत्वात् पितादिः । याजकः विवाहे यः करोति होमं, यो वा तत्र उपदेष्टा । अथवा तेपामेव परिवित्त्वरिवित्तिस्तत्कन्यादातृणां ज्योतिष्टोमादीनामपि यज्ञानामृतिवक् । तस्मात् ज्येष्ठेन तथा कर्तव्यं यथा अस्य कनीयसो भ्रातृविवाहे विष्णुकर्तव्यं न भवति । कनीयसाऽपि कालप्रतीक्षा द्वादशाष्टपङ्क्वपादिविषया कर्तव्या । कन्यायाऽपि सादृश्या दातुं न दैवम् । दातृयाजकौ पञ्चमौ येषां इति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः ।

मेधा.

(२) प्रसङ्गात् एतद्वतिक्रमफलमाह—परिवित्तिरिति । परिवित्तिपरिवेत्तायै, यथा च कन्यया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते, दाता च कन्यायाः, याजकश्च तदुद्वाहहोमस्य उपदेष्टा येषां पञ्चमः ते नरकं गच्छन्ति ।

* गौरा.

(३) यथा कन्यया । दाता कन्यायाः । याजकस्तत्र ब्रह्मत्वैनातिव्यवहारी । दातृसहितो याजकः पञ्चमो येषां ते दातृयाजकपञ्चमाः । याजकौऽत्र परिवेत्तुर्दशपूर्णमासयोगेष्टृतिवगित्येकः । मवि.

परिवित्त्वरिवित्तिश्च, परिवेदनापवादः

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसंग्रहम् ।

कुस्ते परिवेत्ता स परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

* मयु., नन्द., माच. गौरावर ।

सर्वे) ; संग्र. ७६० वेत्ता (वेत्ता च) सर्वे ते (ते सर्वे) ; विपा. ७२३ प्रपावर ; कृम. १.१६१ (=) परिवित्तिः परिवेत्ता (परिवेत्ता परिवित्तिः) ; संग्र. ५१४ परिविद्यते (परिविन्दति) . (२) प्रपा. ३.१३ विवित्तु पूर्वजः (विवित्प्रजो भवेत्) ; संग्र. ७६० विवित्तु पूर्वज (विवित्प्रजो भवेत्) ; विपा. ७२३ ; संग्र. ५१५ . अनुस्यूतो नोपलभ्यते ।

पण्डान्धधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।
विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।
विवाहाऽऽधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

दिधिपूतिलक्षणम्

भ्रातृभृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिपूतितः ॥

(१) नियोगधर्मेण प्रयुक्तो भ्रातृभृतस्य (भार्यायां) तत्तत्प्राप्तगमने योऽनुरज्येत प्रीति भावयेत् । कामतः, नियोगधर्मातिक्रमेण ' सङ्गत्सङ्गहता ' इत्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागं गाढालिङ्गनपरिचुम्बनादि कुर्यादसङ्गहा प्रवर्तते, चेत्तदा वा विक्रियेत, कामिनीप्रेमदृष्टि-अन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितो दिधिपूतित-वेत्तः । अग्रेदिधिपूतिलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात् ज्ञेयम् ' जीवत्यग्रेदिधिपूतितः ' इति ।

केचित्तु नैवायं सामान्याये श्लोकोऽस्तीत्याहुः । अपरि-पूर्णं (गतं) च लिङ्गं भवते । इयस्य लक्षणे कर्तव्ये न कर्तव्यकारिणामेकस्योपपद्यते । स्मृत्यन्तरे चैतदुभयं लक्ष्यते— ' परपूर्वापत्तिं धीरा बदन्ति दिधिपूतितम् । यन्मग्रे (स त्वग्रे) दिधिपूर्विकः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ ' न त्विह संभवति, परपूर्वापत्तेः पुष्पगेन निषिद्धत्वात् । तस्मादन्यो दिधिपूतितः । * मेधा.

(२) भृतस्य भ्रातुः वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्ताया भार्यायां यो नियोगधर्मं हित्वा कामेन हेतु-भूतेनानुरागं भावयेत् सोऽग्रेदिधिपूतितः, निषिद्धत्वात् ।

* मनु. मेधागतम् ।

(१) मपा. १५४ षण्डान्ध (जडान्ध) ; संप्र. ७६२ ; सिन्धु. ११३२ ; पुम. ४५४. मनुस्मृतौ गोपलम्ब्यते, परन्तु स्मृत्यर्थसारे यतस्तद्वृत्तः श्लोकः समुपलम्ब्यते ।

(२) मपा. १५४ ; संप्र. ७६२ ; सिन्धु. ११३२ सुतादिषु (सुपुत्र च) ; पुम. ४५४ सिन्धुवत्. स्मृत्यर्थसारे यतस्तद्वृत्तः श्लोकोऽस्ति ।

(३) मस्सु. ३१७३ ; अण. १२२४ पृ. ४५२ ; ममा. २५१५ प्रजापतिः ; चध. ३५८ दृढमनुः .

अथ वृत्तवशात् सत्यमामात्रं अप्रशब्दस्याप्रयोगः ।

गोपः

(१) धर्मेण प्रथमं नियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत, अपिशब्दप्राप्तगमनेणापि दिधिपूतितग्रेदिधिपूतितः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिपूतितग्रेदिधिपूतितेति नामोक्तं भवति ।

(४) नियुक्ताया पुनर्यमपि । ' ज्येष्ठयां यद्यन्-दायां कन्या योदास्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥ ' इति, तयोः पतिर्वा । गोविन्द-राजस्तु वृत्तवशात् अग्रेपदलोपात् अयमेव अग्रेदिधिपू-पतिरिति । मच.

कात्यायनः

परिवेत्तपरिवित्तिच्छन्ने, परिवेदने प्रायवायः

आधानकाला ये प्रोक्तस्तथा याश्चाभिपोनयः ।

तदाश्रयोऽस्मिमादभ्यादस्मिमानमजो यदि ॥

' ब्रह्मचारी वेदमधीन्यान्त्यां समिधमभ्याधास्वन् ' ' चायाया वा पाणि जिपुष्टन् ' इत्यादिना येऽभ्याधान-काला उक्ताः, याश्च वैश्यकुलदम्बरीपाद्रेत्यादिना अग्नि-योनय उक्तास्तदनुकृत्याभ्याधानं कुर्यात् । यद्यमजोऽग्नि-मानिति । प्रकाश. ८७

दौराधिगमनाधाने यः कुर्यादमजामिमः ।

परिवेत्ता न विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

अननौ तु ज्येष्ठे अभ्याधाने दोषमाह—दाराधि-गमनाधाने इति । ज्येष्ठभ्रातृप्रकालवर्ती यो विवाहा-भ्याधाने कुर्यात्, स परिवेत्ता विज्ञेयः, ज्येष्ठश्च परि-वित्तिरिति । प्रकाश. ८७

परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादो न फलभागिनौ ॥

(१) कास्सु. ११६५ .

(२) कास्सु. ११७० ; शुक्र. १०७ जायिनः (जायतः) ; गृह. ८८ दयनायिनः (दयिनीसन्तः) .

(३) कास्सु. ११७१ ; शुक्र. १०७ अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ (चाचीर्णप्रायश्चित्तौ) ; गृह. ८८ शुक्रयः .

(१) पातकफलस्य नरकस्य पादोनफलभागिनावित्यर्थः । गृक १०७

(२) तथा च को दोष इत्याह— परिवित्तिपरिवेत्तारो इति । तौ पूर्वाधिकौ अकृतप्रायश्चित्तौ इत्येव पातकफलस्य पादोनफलस्य भागिनौ । 'परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च' इति मनुना उपपातकगणे द्वयमिदं पठितमिति । प्रकाश. ८८

(३) तयोर्नरकगमनस्य भुवत्युपपादयनाह— अपि चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्रायश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफले भजेते इति तयोर्नरकगमनं भुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागितेति याच्यम् । अनन्यगतेर्वचनात् । तदुक्तम्— किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति । केचित्तु अचीर्णप्रायश्चित्ताविति पठित्वा अकृतप्रायश्चित्तौ तौ इत्येव पातकापेक्षया पादोननरकफलस्य भागिनौ । 'परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च' इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात् तदपेक्षयैव पादोन्तव्यस्य वर्णयितुमुचितत्वादित्याहुः । 'अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ' इति पाठस्यैव सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातोऽस्माभिः । प्रमा. ८८-८९

परिवेदनापवादाः

'देशान्तरस्याह्यैकवृषणानसहोदरान् ।
वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

(१) कास्मृ. १।७२ ; गृक. ११० वैश्यातिसक्त (वैश्या-मिश्रतः) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) उत्तरार्धे (वैश्यामासकस्तिवान् शूद्रतुल्यान् रोगिणः) ; चका. ८११ गानस (गांश्च स) वैश्यातिसक्त (वैश्यानिर्वाणः) स्वाति (स्वाधि) ; चध्रा. ३७२ तिसक्त (भित्तक्त) ; गूर. ९० तिसक्त (मिषक्त) ; पमा. ६९१ ; मपा. १७१ गानस (गांश्चास) निसक्त (निग्नान्त) ; प्रपा. ३१३ (देशान्तरस्यान् ह्रीर्वांश्च कृष्णांश्च सहोदरान् । वैश्यासंसक्तपनिशूद्रतुल्यान् सरोरोगिणः ॥) ; उत. १२० गृवव ; संप्र. ७६२ गृवव ; ध्याप्र. ८५ न्तरस्य (न्तरस्यान्) ; चम. ११९ तुल्याति (कल्याणि) शेषे चश्राव ; मुक्ता. १५२ ; संम. ७४ चमव ; सिन्धु. ११६३ तिसक्त (निर्वाणः) ; विपा. ७२५ गानस (गांश्च स) उत्तरार्धे (वैश्या [निर्वाणः] विद्येय पतित [तान्] शूद्रतुल्यातिरोगिणः) ;

जडमूकान्धधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् ।
अतिवृद्धान्मायांश्च कृपिसत्तान् नृपस्य च ॥
धेनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतः कारिणस्तथा ।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् दुप्यति ॥

(१) एकवृषणः एकण्डः षण्डविशेषः । शूद्रतुल्याः गोरक्षणादिकर्मपराः, 'गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा काद-कुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुपिकांश्चैव विमान् शूद्रवदा-

संकौ. २०८ पूर्वार्धे (देशान्तरस्यान् ह्रीर्वांश्च तथा कुब्जवामनपि) ; प्रका. ३६३ संकीव ; संग. ४८ ; संव. १४७ संकीव ; संर. ५१६ (देशान्तरस्यान् ह्रीर्वांश्च शूद्रतुल्यान् सहोदरान् । वैश्यासंसक्तान् कुब्जवामान् पतितान्तिरोगिणः ॥) .

(२) कास्मृ. १।७३ ; गृक. ११० अमायांश्च (कुर्वांश्च) सत्तान् (शक्तान्) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) कुण्डकान् (खेटकान्) ; चका. ८११ जड (षण्ड) कुण्डकान् (कुण्डकान्) मायांश्च (दारांश्च) ; चध्रा. ३७२ कुण्डकान् (सोढकान्) ; गूर. ९० ; पमा. ६९१ चश्राव ; मपा. १७१ कुण्डकान् (खजकान्) ; प्रपा. ३१३ कुण्डकान् (खेलकान्) नृपस्य (परस्य) ; उत. १२० वामनकुण्डकान् (कुण्डकवामनान्) ॥ संप्र. ७६२ कुण्डकान् (कुष्ठकान्) ; ध्याप्र. ८५ कुण्डकान् (बोढकान्) ; चम. ११९ ; मुक्ता. १५२ कुण्डकान् (खेटकान्) नृपस्य च (च कामतः) ; संम. ७४ कुण्डकान् (कुण्डकान्) ; सिन्धु. ११६३ मपाव ; विपा. ७२५-७२६ ; संकी. २०८ कुण्डकान् (खेलकान्) ; आन. १८३ वृद्धा (वृष्टा) शेषे स्मृचव ; प्रका. ३६३ संकीव ; संग. ४८ चश्राव ; संव. १४७ संकीव ; संर. ५१६ संकीव .

(३) कास्मृ. १।७४ तः का (तोडका) ; गृक. ११० प्रसक्तंश्च (प्रसृष्टांश्च) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) तः का (तोडका) कुण्डो (कुहवो) ; चका. ८११ तः का (तोडका) कुण्डो (कुटिलो) ; चध्रा. ३७२ तः का (तोडका) कुण्डोन्मत्त-चौरांश्च (कुडकास्तस्करांश्चापि) ; गूर. ९० ; पमा. ६९१ स्मृचव ; मपा. १७१ कुण्डोन्मत्तचौरांश्च (कुटिलोन्मत्तचौरांश्च) ; प्रपा. ३१३ कारिण (चारिण) कुण्डो (कुहवो) ; उत. १२० ; संप्र. ७६२-७६३ ; ध्याप्र. ८५ चश्राव ; चम. ११९ स्मृचव ; मुक्ता. १५२ कुण्डो (कुहवो) ; संम. ७४ चश्राव ; सिन्धु. ११६३ चकाव ; विपा. ७२६ ; संकी. २०८ मुक्ताव ; आन. १८३ स्मृचव ; प्रका. ३६३ मुक्ताव ; संग. ४८ चश्राव ; संव. १४७ मुक्ताव ; संर. ५१६ तः का (तोडका) कुण्डो-न्मत्तचौरांश्च (कुहकोन्मत्तचौरांश्च) .

चरेत् ॥' इति मनुधचनात् । कुण्डकः पाणिहतिः ।
आचार्यान् (१) नृपस्येति नृपस्य आचरणीयानित्यर्थः ।

* अत्रेयं व्यवस्था— द्वादशवर्षप्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य
धर्मधनविद्यार्थं प्रोपिते पुनः पुनः श्रूयमाणे ज्येष्ठे ।
दशाष्टवर्षप्रतीक्षणं तु धनःसामर्थ्यापेक्षया देशान्तरस्थ-
वार्ताध्वणाल्पतया वा । षड्वर्षप्रतीक्षणं तु गौतमीयं
धर्मधनविद्यार्थं प्रोपिते सर्वथा अश्रूयमाणे । वर्षत्रय-
प्रतीक्षणं तु धर्मधनयोरुक्तत्वात् पारिशेष्यात् कामसक्तं
प्रोपिते राजसेवके कृष्यासक्ते च ज्येष्ठे अतिशर-
माणस्य कनिष्ठस्य । अत्र च अग्निहोत्राधानवदाव-
स्थाधानेऽपि ज्येष्ठेनाकृते कनिष्ठेन क्रियमाणे
परिवेत्तृत्वं भवत्येष, कात्यायनेन आधानगव्देनाधान-
मात्रोपादानात् 'कन्यामन्युपगमे' (गोप. १८१९)
इति गौतमेनाग्निमात्रस्वीकारोपादानात् समाचाराच्च ।
हारीतः— 'सोदर्याणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥' आधाना-
पेक्षया दारपरिवेदने दोषाधिक्यप्रतिपादनपरमेत्तत्, न तु
पर्याधाने दोषाभावायम्, 'दाराग्निहोत्रसंयोगं कुर्वते योऽग्ने
स्थिते । परिवेत्ता स विशेषः परिविदिस्तु पूर्वजः ॥'
इति मनुना तत्रापि दोषप्रतिपादानात्, पर्याधाने च
पूषन् प्रायश्चित्ताभिधानात् । एतेनैव 'नाग्रयः परि-
विन्दन्ति' इत्यपि व्याख्यातम् । तथा चापहाग्नेन—
'अग्निर्मुक्ताभ्युदितकुनखिरवावदन्ताग्नेदिषिपुपतिपर्या-
हितपरीक्षपरिविदिपतिरिविदिदानेषु चोत्तरोत्तरसिद्धशुचिकर-
निर्वैशे गरीयान्' इति वदता पर्याधानापेक्षया दार-
परिवेदनस्याधिकदोषत्वमुक्तम् । (एवमेवाऽऽवस्थाधाने-
ऽपि गौतमेन 'यवीयान् कन्यामन्युपगमे' इति अवि-
शेषेणाग्निमात्रोपादानात् ।) आतातपः— 'नाग्रयः
परिविन्दन्ति न वेदा न तपाश्चि च । न च श्राद्धं
कनिष्ठस्य विफला या च कन्यका ॥'

यु. ११०—११२

(२) खेटकः भग्नचरणद्वयः । अगार्याः नैष्ठिक-
भग्नचारिणः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहमिच्छि-
कारिणः । अत्र ये विवाहेऽनधिकारिणः स्त्रीवादयः तेषां

कालप्रतीक्षणाभावेनापि नास्ति परिवेदनदोषः । ये
तु विवाहाधिकारिणो देशान्तरस्थविरक्तवेश्यातिसक्तशुद्र-
तुल्यातिवृद्धकृषिसक्तराजधनवृद्धिप्रसक्तकामतोऽकारिकुहक-
चोराः, तेषां कालप्रतीक्षणेन परिवेदने तु न दोषः ।

स्मृच. ३९७ (आ.)

(३) एकवृषणः रोगप्रवृद्धवृषणः । रोगी अचिकि-
त्स्वरोगः । लोडकः भग्नचरणद्वयः । कामतोऽकारिणः
स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वाणाः । कुहकाः परवञ्चनाय
वृथोद्योगपराः ।

+ च आ. ३७१

(४) हल्ययुधस्तु— अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे
भवति, अनुमतावमिहोत्रे इत्याया च न परिवेत्तेत्याह ।

* य. ११२

(५) यादृशे ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह—
देशान्तरस्येति । स्त्रीयः यद्विचः । तथा च देवलः—
'पण्डको यातजः पण्डः पण्डः स्त्रीशो नपुंसकम् ।
कीलकश्चेति षड्वाऽयं स्त्रीवमेवो विभाषितः ॥' एक-
वृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिवृत्तान् । असहोदराः
वैमानेयाः । एकमातृजाता अपि भिन्नपितृकाः न
सहोदराः । अत एव भीमस्य हिडिम्बापरिणयने न
परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिकारः । धृष्टदुत्यः दास्या-
विद्वत्तिः । अत एव— 'गोरक्षकान् धागिजकान् तथा
कारुकुशीलान् । प्रेभ्यान् बार्दुपिकांश्चैव विभान् शूद्रव-
दाचरेत् ॥' इति मनुः । कुण्डः काणः । सर्वक्रियानु
अलत इत्यपरे । अभार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासंबन्धाः
नैष्ठिकभग्नचारिणान्प्रत्यभिभवः । नृपस्य च सत्तानिति
संबन्धः । कामतः कारिणः यथेष्टाचरणशीलाः । कुल-
न्यटन्ति इति कुलटाः, परकुलटनशीला इति यावत् ।
उन्मत्तपौरान् इति पाठे पौरः प्रेक्षादिभावेन पुरवासी ।
केरान् इति पाठे केरो विपमशीलः । शेषं सुगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदाम्पत्यसंयोगेषु दाम्प-
संयोगं कुर्वन् न दोषभाक् भवतीति ।

प्रकाश. ८९—९१

+ शेषं स्मृचगणम् ।

* शेषं युक्तम् ।

* अस्य प्रकरणस्य तात्पर्यरूपोऽर्थः अन्वः ।

(६) देशान्तरपरिभाषायां बृहन्मनुः— ' वाचो यत्र विमिश्रन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । महानचन्तरे यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशानमनदीमेदाक्षिकटोऽपि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ दश-
रथेण या यार्ता यत्र न श्रूयतेऽयवा ॥ ' बृहस्पतिः—
' देशान्तरं वदन्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥ ' मुनिद्वयवचनोक्त-
वागादियोजनाविमेदानां सामञ्जस्यार्थमेवं व्याख्यायते—
त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे, द्वितयवैशिष्ट्ये तदु-
परि चत्वारिंशद्योजनाभ्यन्तरे, एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंश-
द्योजनोपरि षष्टियोजनाभ्यन्तरे, वाणीगिरिमहानचन्त-
रितत्वमेदाभावेऽपि वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः । जडो
विकलान्तःकरणः, हिताहितावधारणाक्षम इति यावत्, इति
मिताक्षरः । ' कुलटः कुलान्यटतीति परकुलाटनघीलः '
इति नारायणमहामहोपाध्यायः । तेषामयमाशयः— कुलं
परकुलं अटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटः ।

* उत. ११०

नष्टादौ ज्येष्ठे कालप्रतीक्षा परिवेदनाथम्

धनवार्द्धुपिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।
प्रोषितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

(१) अपि त्वरन्ति । त्वरन्तीति योग्यम् ।
यदि धनवार्द्धुपिकादिकं देशान्तरे वर्तमानं दृणुयात्,
तदा विवाहे त्वरन् त्वरमाणोऽपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेत ।

† गृ. १०८

(१) वार्द्धुपिकादयः चत्वारोऽग्रजाः समावर्तना-
न्तरं दारामिप्रिग्रहे त्वरया युक्तेनापि वर्षत्रयं प्रती-
क्षणीयाः । ततश्च यत् पूर्वश्लोके एतान् परिविन्दन् न
दुष्यतीत्युक्तं, तत् वर्षत्रयादूर्ध्वमिति बोद्धव्यम् ।

प्रकाश. ९४

(३) अत्रापि प्रोषिते यत् व्यन्दप्रतीक्षणं तद्विया-

* शेषं प्रकाशगमम् ।

† गृ. गृहगमम् ।

(१) कास्मृ. १.१७५ कर्षकं (कर्षकं) ; गृ. १.०० प्रतीक्षेत्
(पीक्षेत्) ; गृ. ८८ ; उत. १२० ; चम. ११५ .

धर्मधनेतरार्थप्रोषितपरम्, चक्ष्यमाणवशिष्टगौतमवचनात् ।

§ उत. १२१

विवाहोत्तरं प्रोषितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम्

प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्ध्वं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥

(१) यदि तु तं प्रोषितादृष्ट एवानन्दं प्रतीक्ष्य
विवाहमाचरति, तदा आगते तस्मिन् परिवेदनप्रायश्चित्त-
पादं कुर्यात् ।

गृ. १०८

(२) परिवेदनपापशुद्धये कृच्छ्रपादं समाचरेत् ।

* गृ. ८८

(३) प्रोषिते विशेषमाह— प्रोषितमिति । प्रोषित-
मशृण्वानम् । प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रयमाणमित्यर्थः । यद्यब्दा-
दूर्ध्वमिति समाचरेत् परिविन्देत्, तदाऽऽगते तस्मिन्
तच्छुद्धयर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अब्दा-
दूर्ध्वं त्वनागमने दोषामाव एव । व्यब्दप्रतीक्षा तु
श्रूयमाणविषया । तत्राऽऽगतेऽपि दोषामाव इति ।

प्रकाश. ९५.

परिवेदनापवादः

नान्निहोत्रं न वा वेदा न च वेदग्रतान्यपि ।

नाग्रयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपसि च ।

न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

विकृतरूपा कन्या अनूढा ज्येष्ठा कनिष्ठयाः सहो-
दयया ऊढयाः परिवेदनाय न भवति । अग्रसक्तप्रति-
षेधानुपपत्त्या नमः पर्युदासवृत्तित्वादेतदतिरिक्त्यां परि-
वेदनदोष इति परिशिष्टप्रकाशकारः । देवलस्त्वत्र विषये
अग्नेदिधिपुदिधिधुत्वमाह— ' ज्येष्ठ्यामां विद्यमानायां
कन्यायामुद्गतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपुर्ज्या पूर्वा च
दिधियुः स्मृता ॥ ' विद्यमानायामित्यत्र ' यदनुदायाम् '
इति श्लोकाक्षिः ।

उत. १२३

§ शेषं प्रकाशगमम् ।

* शेषं गृहगमम् ।

(१) कास्मृ. १.१७६ तच्छुद्धये (वा शुद्धये) ; गृ. १.०७
पुनश्च (ततश्च) शेषं कास्मृद्वयः ; गृ. ८८ ; उत. १२० दूर्ध्वं
स (दक्षिणं) तु (च) .

(२) उत. १२२ प्रथमार्थं नाक्षि ; संम. ७९४ विरूपिका
(विरूपिता) .

देवलः

परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे

ज्येष्ठे चाप्यनिविष्टे च ज्येष्ठमुत्क्रम्य यः पुनः ।
विन्देत परिवित्तिश्च परिवेत्ता च तावुभौ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि, अनिविष्टे अकृतविवाहे, यदा
कनीयान् विन्देत दारसंग्रहं कुर्यात्, तदा ज्येष्ठः परि-
वृत्तिः इतरः परिवेत्तेति वचनार्थः । चभा. ३७०

अग्नेदिधिषूदिधिषूदिधिषूपतिलक्षणानि

ज्येष्ठायां यद्यनूहायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्नेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥

अत्र अपराकानुयायिनः— ज्येष्ठायामविरूपायामिति

पूरणीयम् । विरूपायां तु शाक्ततपः— 'नामयः परि-
विन्दन्ति न वेदा न तपासि च । न च आर्द्रं कनिष्ठस्य
या च कन्या विरूपिका ॥' इति । ज्येष्ठेऽधिकारिणि
आर्द्रमकुर्वन्त्यपि कनिष्ठः कुर्वन् परिबिद्यते, एवं विरूपाया
ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठाविबाहो न दोषायेत्यर्थः ।
ज्येष्ठा चेत्कुरिन्मतीर्षकास्तिरोगार्ता केनापि नोद्घते, तदा
नलस्त्वलाभयात्तत्प्रागेव ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठा

• (૧) સચ્ચા, ૩૭૦ .

५. (२) अथ. १।२४ वृ ५५१ वृ (व) स्मृता (मता) ;
 मभा १५।१५ वामुद्यने (वा दृष्टते) मनुः ; गौमि. १५।१५
 (=) चाग्ने (त्वग्ने) ; स्मृष्ट. ४०१ (शा.) स्मृता (मता) ;
 प्रमा. १९९ स्मृता (मता) ; ५१ (स्रष्टः २ भावः १)
 दिधिपूः (दिधिपुः) ; प्रपा. ११४ सा चाग्ने (वा साग्ने) ;
 छत. १२३ वधनूदायां (विषमानायां) दिधिपूः (दिधिपुः) वृ
 (व) ; मध. १।१७३ (=) कन्यायामुद्यने (कन्या योद्याद्ये) ;
 संभ. ७६५ सा चाग्ने (वा साग्ने) ज्ञेया (प्रोक्ष्य) ; मुक्त.
 १५२ (=) कन्यायामुद्यनेऽनुजा (उद्यने त्वनुजा मयेव) सा
 चाग्ने (सैवाग्ने) ; विपा. ७२७-७२८ सा चाग्ने (वा साग्ने) वृ
 (वै) दिधिपूः (दिधिपुः) ; संकौ. २०७ सा चाग्ने (वा साग्ने)
 दिधिपूः (दिधिपुः) स्थूलन्तरम् ; धान. १८२ कन्याया-
 मुद्यनेऽनुजा (उद्यने त्वनुजा भवेव) सा चाग्ने (सैवाग्ने)
 दिधिपूः (दिधिपुः) स्मरणादित्युक्तम् ; प्रका. १६२ स्थूलन्तरम् ;
 संव. १४६ सैकौवद , स्थूलन्तरम् ; क्रम. १११७ प्रपावद ;
 संर. ५१८ प्रपावद .

दर्दन् गृहंश्च न दोषमागिति भाव इत्याहुः ।

* कृमि, १११७-१११८

ज्येष्ठस्य भार्या संप्राप्तां (! सः) सकामां

द्विधिपूषतिः ।

द्विजोऽग्नेदिधिपूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

उद्देशना

परिवेदनापवादः

पिता पितामहो यस्य अग्रजो यांऽथ कस्यचित् ।
तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

(१) यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुशातस्य तपोऽग्निहोत्रादयः परिषेदनहेतवो न भवन्तीत्यर्थः ।

अप. १/२२४ पृ. ४४६

(२) मन्त्रशब्दो वेदोपलक्षणार्थः ।

स्मृचं. ३९८ (आ.)

(३) यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो वाऽऽहिताग्निर्भवति, तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदेनेऽपि दोषतद्वच-
वाद्वा दृश्यम् । पन्ना. ६१२-६१३

पन्ना. ६९२-६९३

(४) यत्तु उच्छ्वासा अपि- ' पिता...' इति,
तत् पित्रादीना वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।

पन्ना. ५२-५३ (खण्डः २ भागः १)

(५) तपः वानप्रस्थतारिण्यासौ आश्रमसमुच्चयपथे,
पश्चान्तरे वानप्रस्थैव । अग्निहोत्रं तदुपकारकमाधानं
विवाहाग्निर्विवाहश्च । मन्त्रः वेदाध्ययनं, तदुपकारक
उपनयनं च । एतत्प्रायश्चित्तोपादनमिमानिति त्रितयोप-
लक्षणम् । न दोष इति । एतदनुशापरं, अकारणदोष-
भावेक्यनविरोधात्सुमन्तुवास्यैकवाक्यत्वाच्च । तथा च
त्रितयद्विकेऽनग्निमत्यवानप्रस्थेऽनप्रीते वा जीवति पुत्रा-

(१) चप्पा. ३५८.

(२) जय. १।२२४ घ. ४४६ ; स्मृच. ३९८ (भा.) ;
चक्ष्रा. ३७५ वाङ्मय कलविद (वाङ्मयनमिमांसा) ; षका. ८११
जयजो (नायजो) ; पमा. ६९२ ॥ ५२ (हाण्ड २ भागः २) ;
जम. २२० ; मुका. २१ चक्ष्राचक्षितो १ श्युजम् ; सिन्धु.
२१६६ ; विपा. २४६ (भागः २) जयजो वाङ्मय (जयजो
वाङ्मयि).

दित्रिकस्याधाने वानप्रस्थतायामुपनयने वाऽनुज्ञायां न दोष इत्यर्थः । तत्र वानप्रस्थता कस्त्रिवर्षेव । पितृपितामहयो-
रनुपनयने द्वात्यस्तोमादिना तयोरुपनयनोत्तरं पुत्रादेरुप-
नयनं तद्योग्यताप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । उपनयने वा
अनुज्ञायाः कथमपि न संबन्धः, वाक्यान्तरे विवाहाधान-
योरेव तत्संबन्धदर्शनात्तदेकवाक्यतयैव प्रकृते तयोरेव
तत्त्वाभात् । यथा अग्रजेऽनुपनीते कनिष्ठस्य नोपनयनं,
तथा ज्येष्ठाया भगिन्यामनूदायां कनिष्ठस्य नोपनयनं
कनिष्ठाया अनुद्वाहयत्, अन्ययाऽनौचित्यापत्तेः, विवाह-
स्यापि मन्त्रसाध्यात्वात्, 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौप-
नायनिकः परः' इति वाक्याच्चेति ।

कृम. ११६६-११६७

प्रजापतिः

अग्नेदिधिपूदिधिपूतिलक्षणे

भ्रातृमृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स द्वेयो दिधिपूतः ॥
स चैव (यश्चैव) जीवतो भ्रातुः स
चाग्नेदिधिपूः स्मृतः ॥

यमः

दिधिपूतिलक्षणम्, परिवेदनदोषः तत्प्रायश्चित्तं च,
परिवेदनापवादाः

पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेदिधिपूतः ॥
कृच्छ्री द्वयोः पारिवेधे कन्यायाः कृच्छ्र एव तु ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्वाता यथा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(१) यमः परिविन्तिपरिवेत्नोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्त-
माह— कृच्छ्री द्वाविति ।

प्रभा. ४९ (खण्डः २ भागः १)

(१) ममा. १५।१५ .

(२) चम्रा. ३५८ .

(३) प्रभा. ४९ (खण्डः २ भागः १) द्वयोः पारिवेधे
(द्वौ परिविधेस्तु) तु (च) यथा (होता) ; प्रभा. ३१४ पारि-
वेधे (परिवेत्नोः) कृच्छ्र एव तु (कृच्छ्रमेव च) यथा (तथा) ;
विषा. ७२७ (कृच्छ्री द्वौ परिवेदुर्वै परिविधेस्तयैव च ।)
उत्तरार्धं नास्ति ; संकौ. २०७ ; प्रका. ३६३ ; संव. १२६ ;
संर. ५१८ तु (च) यथा (होता) .

(२) अज्ञानतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु यमः— कृच्छ्री
द्वाविति । संकौ. २०७

'पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तयैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेण नाधर्मः परिविन्दतः ॥

(१) परपुत्राः दानकयादिना स्वपितुः पुत्राव-
मापन्नाः भ्रातरः । स्मृच. ३९७ (आ.)

(२) परपुत्रः परस्यैव पुत्रार्थमुत्पादितो न
स्वार्थमपि । सोऽपि पित्रेकयादेव देवदत्तस्य सोदरः ।
संम. ७६१

व्याघ्रः

अग्नेदिधिपूदिधिपूतिलक्षणे

परपूर्वोपतिं धीरा वदन्ति दिधिपूतम् ।
स त्वग्नेदिधिपूर्विप्रः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥

शातातपः

परिवेष्टपरिविच्छिन्नक्षणे, परिवेदनापवादाः

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्तिस्तु पूर्वजः ॥

(१) स्मृच. ३९७ (आ.) ; चम्रा. ३७२ विन्दतः
(विन्दने) श्लोकव्याख्यानावसरे तु विन्दतः इति ; चका. ८१२
वधने संदेहः ; गुर. ८७ (पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परमावृता-
स्ताथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥) यम (अर्थन)
शातातपौ ; प्रभा. ३९१ सापत्न्यान् (सापत्न्यान्) विन्दतः
(वेदने) ; प्रभा. ३१३ ; संम. ७६१ ; मुक्ता. १५२ धर्मेण
(धर्मेण) ; संकौ. २०८ नाधर्मः परिविन्दतः (न दोषः परि-
वेदने) ; आच. १८२ (पितृव्यपुत्रसापत्न्याः परनारीसुतास्ताथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥) ; प्रका. ३६३ नाधर्मः
(न दोषः) ; संव. १२७ प्रकायत् .

(२) मेधा. ३।१७३ स त्वमे (यत्त्वमे) स्मृत्यन्तरम् ;
ममा. १५।१५ स त्वमे (श्लोऽये) ; गौमि. १५।१५ (पुनर्भु-
दिधिपूतस्य द्विस्रस्तु दिधिपुः पतिः । स तु द्विजोऽग्नेदिधिपुः सैव
यस्य कुटुम्बिनी ॥) नेषण्डुः सत्यकम् ; चम्रा. ३५८ स त्वमे
(द्विजोऽये) सैव यस्य (यस्य सेव) मनुः ; धाप्र. ९१ स त्वमे-
दिधिपूर्विप्रः (द्विजोऽग्नेदिधिपूर्वैव) मनुः ; आच. ३।१७३
(=) वतिन् (पतिः) पू .

(३) मुक्ता. १०६ मनुशातातपौ ; चका. ८११ संयोगं
(संबन्धं) मनुशातातपौ ; प्रभा. १७०-१७१ मनुशातातपौ ;

पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च ।
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठन्सु भ्रातॄणां तु कनीयसाम् ।
दारामिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ †

(१) परनारीसुताः दत्तकादिभ्रातरः ।

अप. १।२२४ पृ. ४४५

(२) सापत्नाः अतोदरभ्रातरः । परनारीसुताः
स्वपित्रा परक्षेत्रे उत्पदिताः द्यामुष्यायणमूलाः । पितृव्य-
पुत्रादिषु ज्येष्ठेषु दारामिहोत्रसंयोगरहितेषु तिष्ठन्स्वपि
कनिष्ठेन दारामिहोत्रसंयोगे कृते परिवेदनदोषो नास्ती-
त्यर्थः । परनारीपुत्रग्रहणं दत्तपुत्रादेरपि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३९७ (आ.)

(३) पितृव्यपुत्राः पितृभ्रातृसुताः । सापत्नाः
मित्रमातृजाः ।

च. भा. ३७२ (आ.)

ह्रीवे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

† सप्तम्याख्यानं गर्गवदने द्रष्टव्यम् ।

* शेषं स्मृच. पत्रम् ।

मुक्ता. २३ : १५३ मनुशातातपी ; सिन्धु. ११९१ मनुशाता-
तपी ; आन. १८२ ; प्रका. १४ मनुशातातपी ।

(१) मेधा. ३।१७१ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्नान्
परनारीसुतास्तथा ।) द्वितीयार्थं नास्ति ; अप. १।२२४ पृ. ४४५
मेधावत्, द्वितीयार्थं नास्ति ; शुक. १०७ निर्देशमात्रम् : ११०
प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतास्तथा) द्वितीयार्थं
नास्ति ; मभा. १५।१७ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रां सापत्न्याः
परदारसुतास्तथा ।) द्वितीयार्थं नास्ति, उशना ; स्मृच.
३९६-३९७ (आ.) प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्राः सापत्नाः परनारी-
सुतास्तथा ।) द्वितीयार्थं नास्ति ; च. भा. ३७१-३७२ ; चका. ८१२
प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परनारीसुतास्तथा ।)
द्वितीयार्थं नास्ति, मुमन्तुः ; गुर. ८७ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान्
सापत्न्यान् परमावसुतास्तथा ।) द्वितीयार्थं नास्ति, यमशातानपी,
व्याख्यानावसरे तु ' परनारीसुता ' इति स्वीकृतम् ; पमा.
६९० चकावत्, द्वितीयार्थं नास्ति ; मभा. १७१ मेधावत्,
द्वितीयार्थं नास्ति, वसिष्ठः ; प्रभा. ३१३ स्मृच. पत्रम्, द्वितीयार्थं
नास्ति ; सं. ७९१ ; आप. ८५ चपि च (चपि हि) ;
सिन्धु. ११६३ मेधावत्, द्वितीयार्थं नास्ति, वसिष्ठः ; विषा.
७२४ मेधावत्, द्वितीयार्थं नास्ति ; सं. ५१५ .

(२) अप. १।२२४ पृ. ४४५ भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजे तथा) ;

(१) भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तः
विरक्तः ।

* स्मृच. ३९७ (आ.)

(२) घोरशास्त्रं आभिचारपि । आन. १८३

खड्गवामनकुन्जेषु गृह्णतेषु जडेषु च ।

जात्यन्वे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

गृह्णतः अस्पृष्टावत् । जडः पुनः पुनरप्यापमानोऽपि
ग्रहणात्समर्थः ।

शुक. ११०

एकभ्रातृप्रसुतानां भ्रातॄणां परिवेदने ।

दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु नेतरेष्वन्ववीन्यतुः ॥

नौमयः परिविन्दन्ति न वेदा न सपांसि च ।

न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

* यथा, प्रया, आप. स्मृच. पत्रम् ।

शुक. १०९ रथे च (रथे) वा (च) वेदने (विवृतः) ;
मभा. १५।१७ पृ. २५७ देशान्तस्थे (देशविनष्टे) भिक्षुकेऽपि
वा (प्रव्रजिते तथा) आभियुक्ते (अनियुक्ते) ; गौमि.
१५।१८ पूर्वार्थे (ह्रीने देशविनष्टे च पतिते प्रव्रजिते तथा ।) ;
स्मृच. ३९७ (आ.) ; च. भा. ३७२ ; चका. ८१२ रथे च
(रथे वा) भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) ; गुर. ८९ न्यतरथे
च (न्यतरथे) ; स्मृशा. १४ भिक्षुकेऽपि ॥ (प्रव्रजिते तथा) ;
१४१ भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) बृहच्छालातपः ; पमा.
६९१ ; प्रभा. ३१३ केऽपि वा (के तथा) ; उत. १२९ गृहवत् ;
आम. ८५ प्रपावत् ; मुक्ता. २३ ह्रीवे (अज्ञे) भिक्षुकेऽपि
(प्रव्रजितेऽपि) आभियुक्ते (अनियुक्ते) : १५९ ; आन. १८३
केऽपि वा (के तथा) योगशास्त्रा (घोरशास्त्रा) : १९० ह्रीवे
(अज्ञे) भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) आभियुक्ते
(अनियुक्ते) ; सं. ४९ गृहवत् .

(१) अप. १।२२४ पृ. ४४५ कथेन वसिष्ठः ; शुक. ११०
जात्यन्वे (जात्यन्व) ; स्मृच. ३९८ (आ.) शुकवत्, स्थितिः ;
च. भा. ३७४ स्थितिः ; गुर. ९० शुकवत् ; स्मृया. १४ जात्यन्वे
(जात्यन्वे) : १४१ जात्यन्वे (जात्यन्वे) बृहच्छालातपः ; आम.
८६ स्थितिः ; मुक्ता. २३ खड्गवामनकुन्जेषु (कुन्जवामनकुन्जेषु) .

(२) मुक्ता. २३ .

(३) अप. १।२२४ पृ. ४४६ विरूपिका (विरूपिता) ;
शुक. ११२ या च कन्या विरूपिका (विकृता या च रूपकया) ;
स्मृच. ३९८ (आ.) ; च. भा. ३७५ ; चका. ८१४ ; गुर. ९२
वेदा (यथा) उतरार्थे (न श्राद्धं च कनिष्ठस्य विकृता या च
कन्यया) ; मभा. १५४ न वेदा न (न च दाव) ; उत.

(१) अनधिकृते ज्येष्ठे इति शेषः । ज्येष्ठेऽधि-
कारिणि आद्यमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु तत्कुर्वन् परि-
विद्यते । विरूपायां ज्येष्ठायामनुदायामपि कनिष्ठविवाहो
न दोषाय । अप. १.२२४ पृ. ४४६

(२) यया वेदांस्तपांसि आद्यं चाधिकृत्य ज्येष्ठे
अध्ययनतपः आद्वराहित्येन स्थितेऽपि तदनुष्ठानमन्तरेणापि
कनिष्ठेनानुष्ठितानि परिवेदनहेतवो न भवन्ति, तथाऽग्रयो-
ऽपि ज्येष्ठदेवरभ्यनुज्ञया कनिष्ठेनाहिता इत्यर्थः । या
च कन्या विरूपिकेत्यस्यायमर्थः— विवाहाधिकारिण्यां
ज्येष्ठायां कन्यायां विरूपायां अनुदायां स्थितायां तदनुष्ठानं
विनाऽपि कनिष्ठाया विवाहादिकालातिक्रममीत्या कृतो
विवाहो न दोषायेति । एवं चैवंविधविषयव्यतिरिक्त-
विषये कन्यास्वपि परिवेदने परपरिवेदनोंक्तं सर्वमनु-
संधेयम् । * स्मृच. ३९८ (आ.)

लघुशातातपः

परिवेत्तुपरिवित्तिरूपेण, परिवेदनद्वये,
परिवेदनापवादाः

द्वाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
ह्रींवे देशान्तरस्थे पतिते प्रमज्जिते तथा ।
द्वाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥
नाग्रयः परिविन्दन्ति वेदा न च तपो न च ।
न च आद्यं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका ॥

* चक्षा. स्मृचगतम् ।

१२२ वेदा (यज्ञा) या च कन्या विरूपिका (विकल्पा या च
कन्यका) ; मुक्ता. २३ पृ. 'परिवेत्तुर्न चाग्निस्तु न वेदा न
तपांसि च' अयमपि पाठः १५३ नाग्रयः परिविन्दन्ति (परि-
वेत्तुर्न चाग्निस्तु) विरूपिका (विरूपिता) पराशरः ; आन. ९०
पृ. ; कुम्भ. १११७ .

(१) छान्दास्य. ३९ . शाखातपेऽपीदं भवनं द्रष्टव्यम् ।

(२) छान्दास्य. ४० .

(३) छान्दास्य. ४१-४२. शाखातपेऽपि इमे वचने द्रष्टव्ये ।

पराशरः

परिवेदनद्वयः तत्प्रायश्चित्तम् ; परिवेदनापवादाः

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रो दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥

यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठश्चोद्वहति तत्र ज्येष्ठः
परिवित्तिरित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता । यया कन्यया
कनिष्ठः परिविद्यते सा परिवेदिनी । तस्याः पित्रादिदाता ।
याजकः विवाहहोमस्य कारयिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति ।
तथा च हारीतः— ' ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयाग्निविशन्
परिवेत्ता भवति । परिवित्तिर्ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या ।
परिदायी दाता । परियज्ञा याजकः । ते सर्वे पतिताः '
इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तम् । कन्याया
एकः कृच्छ्रः । दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं
याज्ञवल्क्य आह— ' कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा विवसा-
नेकविंशतिम् ' (यास्मृ. ३.१२१) इति । याजकस्य
चान्द्रायणम् । न चात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुकमिति
शङ्कनीयम् । परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् ।
' अत एव ' यमः परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्त-
माह— ' कृच्छ्रौ द्वौ परिवित्तेस्तु (! कृच्छ्रौ द्वयोः पारि-
वेद्ये) कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता
होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति ।

पमा. ४८-४९ (लण्डः २ भागः १)

कुञ्जवामनपण्डेयु-गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्शयदानीं विशेषे
तदपवादं दर्शयति— कुञ्जवामनेति । कुञ्जः वृष्टमागो

(१) पस्य. ४२५ ; प्रपा. ३१४ सर्वे ते (ते सर्वे) ;
मुक्ता. १५३ .

(२) पस्य. ४२६ ; प्रपा. ३१४ तिकृच्छ्रो (तिकृच्छ्रं)
होता (दाता) ; विपा. ७२७ कन्यायाः (दत्तायाः) एव च
(एव तु) तिकृच्छ्रो दातुस्तु (तिकृच्छ्रं दातुं स्यात्) .

(३) पस्य. ४२७ ; मुक्ता. १५३ .

मासादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनः अविहृस्व-
देहः । पण्डो ननुसक्तः । गदगदो जिह्वादिदोषेण सहसा
वक्तुमशक्तः । अङ्गः अक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जालस्यादयः
प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहायोग्यत्वात्
कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः । एतच्च
ज्येष्ठस्य प्रव्रज्या-देशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् ।
अस्मिंश्च परिवेदनाभ्यनुष्ठाने संवादिष्वचनानि पूर्वमेव
आह्वयप्रसङ्गादुदाहृतानीति नात्र प्रपञ्च्यन्ते ।

पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)

'पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

कुञ्जत्वादिदोषरहितेष्वपि भिलोदरेषु परिवेदनमभ्य-
नुष्ठानाति- पितृव्यपुत्र इति । पितृव्यपुत्रसापत्नो प्रसिद्धो ।
परनारीसुतः दत्तकपुत्रादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु
कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यथायः ।

पमा. ५२ (खण्डः २ भागः १)

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्खस्य घचनं यथा ॥

कुञ्जत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह-
ज्येष्ठ इति । कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठो
ज्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् । ज्येष्ठप्रागेव पित्राऽभ्यनु-
ज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्तिं चतुर्विंशतिमते तसि-
षिष्यते- 'ज्येष्ठभ्राता त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिमहम् ।
अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यामनुजयीत् ॥' इति ।
यत्तु सुमनुनोक्तम्- 'पितृव्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु
कारयेत् । अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य घचनं यथा ॥'
इति, उशना अपि- 'पिता पितामहो यस्य अग्रजो
याऽय कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परि-
वेदने ॥' इति तद् पित्रादीना वैधुर्वादिना प्रतिक्रिये
सति द्रष्टव्यम् ।

पमा. ५२-५३ (खण्डः २ भागः १)

(१) पस्य. ४।२८ ; मुक्त. २३ सापत्नः (सापत्न्य) :
१५३ .

(२) पस्य. ४।२९ ; उत. १२२ ज्येष्ठो (ज्येष्ठ) उशना ;
मुक्त. २३ ; कुम. १११० (=) प्रथमः पाठः .

अत्रिः .

परिवेदनप्रावक्षितम्, परिवेदनापवादाः

'द्वे कृच्छ्रे परिवेत्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं दातुः स्याद्देष्टुः सान्तपनं स्मृतम् ॥

कुञ्जवामनपण्डेषु गर्हितेऽथ जडेषु च ।

जालान्यबधिरं भूके न दोषः परिवेदने ॥

ह्रीवे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपि वा ।

योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽपि कस्यचित् ।

नाग्निहोत्राधिकारोऽस्ति न दोषः परिवेदने ॥

भार्यामरणक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।

अधिकारी भवेत् पुत्रस्तथा पातकसंयुते ॥

ज्येष्ठो भ्राता यदा नष्टो नित्यं रोगसमन्वितः ।

अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्खस्य घचनं यथा ॥

नाग्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

न च श्राद्धं कनिष्ठो वै विना चैवाभ्यनुज्ञया ॥

सस्माद्धर्मं सदा कुर्याच्छ्रुतिस्मृत्युदितं च यत् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्च स्वर्गस्य साधनम् ॥

लौगाक्षिः

पर्याधातुपर्याधितमेदिषिपुदिषिपुश्चणाति

सौदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे योऽग्न्याधानं करोति हि ।

तयोः पर्याधितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ॥

ज्येष्ठयायां यचनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिषिपुर्होत्रा पूर्वा च दिषिपुः स्मृता ॥

बुद्धयाज्ञवल्क्यः

परिवेत्तुलक्षणम्

औषस्यमनादस्य वेतायां यः प्रवर्तते ।

सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तयोच्यते ॥

(१) अत्रित. १०४-१११ .

(२) अथ. १।२४ घृ. ४५३ ; चम्रा. २७१ धानं (येव) ;

आप्र. ८५ चम्रावत् .

(३) उत. १२३ .

(४) अथ. १।२४ घृ. ४५६ मनादस्य (मनादस्य)
योगयाज्ञवल्क्यः ; ब्यूच. ३५८ (आ.) ; चम्रा. २७२ ; चम्रा.

(१) वृद्धयाश्रयत्वस्तु ज्येष्ठोऽपि कदाचिदाधानेन परिवेत्ता भवतीत्याह— आवस्यमिति । अयमर्थः— यथा दायविभागकाले औपासनाधानं यस्य स्वगृहोक्तं, अतएव तदवृत्त्या ब्रह्मौदनपाकं निर्मेत्याग्निना कृत्वा गार्हपत्या-
द्याधानं यदि कुरुते सोऽनाहिताग्निर्मवति । प्रथमाधाने निर्मेत्याग्निना ब्रह्मौदनपाकस्य अद्याह्वयतया गार्हपत्या-
विशब्दवाच्यालौकिकसंस्कारस्थानुत्पत्तेः । तथा च प्रथम-
माधेयं औपासनाग्निं अनाधाय गार्हपत्याद्याधान-
करणात् परिवेत्ता इत्यपि गीयते ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) आयस्यं औपासनाग्निम् । अनाहत्य असंगृह्य । त्रेता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्रयः । अनाहिताग्निः आधानजन्यफलरहितो भवतीत्यर्थः ।

आम. ८४

सुमन्तुः

परिवेदनप्राथम्यम्

परिवेत्तिपरिवेत्तुकन्यादातृयाजकानां द्वादशरात्रं सन्तुप्राशनं ब्राह्मणतर्पणं च पुनर्भुग्माचक्षते न भूयक्षेनाममिगच्छेत् ॥

पर्याधाननिषेधः

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेत्पिता वाऽपि पितामहः । कनिष्ठपुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत् ॥

अवृत्त्याने इति शेषः । कनिष्ठ्यादिर्न कुर्यादित्यर्थः, आर्तिरन्यरूपकारणस्य रुग्णप्रत्ययात् । एवं सति तदु-
पादानं तत्कर्तुः प्रायश्चित्तसामर्थ्यम् । पितृमरणे पितामहे जीवति पौत्रस्याधिकारवारणाय पितामहपदम् । एवं च यत्र ज्येष्ठभ्रातृपितृपितामहानामन्यतमस्य न विवाहहोमः, तत्र कनिष्ठपुत्रपौत्राणां न विवाहहोमः । ग्रहमयेदानीय-
होमे ॥ न दीपः, तस्य गृहस्वार्थत्वात् । ' गृहं परि-

० यथा. स्मृचणम् ।

८१४ कारवलयः । आम. ८४ ; मुक्ता. २४ सोऽना (अना) .

(१) उग. १२३ (न भूयक्षेनामुगच्छेत्) यथाश्वेव ; मंत्र. ५१८ .

(२) रीग. ४८ अदेष्टे (अदेष्ट) ; ह्य. ११९० .

चरेत् ' इति परिचर्यायामेव तदुपयोगः ।

कृम. ११६१

पर्याधानपवादः

ज्येष्ठसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वा-

ऽथवाऽमजः ।

कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥

(१) स्वसनादिना अनधिकारिणमुपलक्ष्यते । अवसदनुमतेनैव अधिकारी कनीयानादध्यात् ।

अप. १।२२४ पृ. ४४६

(२) आधानग्रहणं विधाहस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(३) अग्रव इति पित्रादेः, आधानमिति यागादेः, अयवेति जाल्यन्वयधिरपङ्क्तादेः औपलक्षणम् ।

कृम. ११६८

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शस्त्रस्य वचनं यथा ॥

(१) ज्येष्ठभ्रातृग्रहणं पितृरपि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) अय आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न विवादः । इदं सोदरपरं, सोदर्याभावे न दोषः । विधा. ७२४

(३) भ्रातृपदं च स्वपितृजन्यसोदरपरम् ।

संग. ४९

पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽसि शस्त्रस्य वचनं यथा ॥

(१) अप. १।२२४ पृ. ४४६ को वाऽ (कोऽप्य) ; स्मृच. ३९७ (आ.) ; यथा. ३७४ ; यका. ८१२ ; आम. ८९ ; मुक्ता. २३ कामतु (कामधेय) ; कृम. ११६८ नवय (नवयि) ; मंत्र. ५१० .

(२) अप. १।२२४ पृ. ४४६ ; स्मृच. ३९८ (आ.) ; यथा. ३७४ ; यका. ८१३ ; यथा. ७७२ अदेष्टो (अदेष्ट) कारयेत् (यामदेत्) ; संप. ७६५ कारयेत् (यामदेत्) ; मित्यु. ११६२ संवत्तु ; विधा. ७२४ ; मका. १४ गृहस्य (गृहस्य) ; संग. ४९ ; मंत्र. ५१५ पूर्वा (निवेद्याना यदि अदेष्ट आधानं नैव यामदेत्) .

(३) अप. १।२२४ पृ. ४४६ होत्रेऽपि (होत्रेऽपि) ; स्मृच. ३९८ (आ.) इति वा (य वा) पृ. ; यथा. १७४ ; यका.

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—पितुर्यस्येति, तत् पितुर्वैधुर्वादिना
प्रतिग्रन्थे द्रष्टव्यम् । तस्मात् पितरि देशान्तस्थे वा
जडत्वादित्ये वा पुत्रस्य तदाशयाऽधिकारः । वैधुर्येऽप्या-
त्यन्तिकानिच्छायां भवति । संन्यस्ते तु भवत्येवाधिकार
इति दिक् ।

बाल. ११८९ पृ. २५२

अनुवातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् ॥

पित्रानुवातस्य पुत्रस्येति शेषः । पितृग्रहणं पितामह-
स्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

चम्प्रा. ३७५

कण्यः

परिवेदनापवादः

व्यसनासक्तचित्तो यो नास्तिको वा भवेद्यदि ।
कनीयसो वृत्तवर्तो न दोषः परिवेदने ॥

बुद्धमनुः

अमेदिषिपूर्वापवादः

विवाहेऽनधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा ।
तदनुशां विना वाऽपि कनिष्ठामुद्बहेत्तदा ॥

(१) अनधिकारी इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ।

वाग्वन्दः अनुशापक्षं गमयति । तत्तद्वानधिकारिण्या
ज्येष्ठया तदनुशां विनाऽपि कनिष्ठामुद्बहेत् । अधिकारिण्यां

८१३; प्रमा. ५२ (एण्डः २ भागः १); प्रमा. १७२ पितु-
र्वस्य ॥ नाथान (पित्रा सस्य तु नाथेन) पुत्रस्तु (पुत्रः स)
होत्राणि (होत्रेऽपि); चम्प्रा. ११९-१२०; मुक्ता. २३; सिग्धु.
१११७ पितुर्वस्य तु नाथानं (पित्रा सस्य ॥ नाथानं) होत्राणि
(होत्रेऽपि); विष्वा. १५६ (भागः २) पितुः (पित्रा)
होत्राणि (होत्रेऽपि); भाग. १९०; बाल. ११८९.

(१) चम्प्रा. १७५.

(२) प्रमा. १५१७ पृ. २५७.

(३) प्रमा. ११४ विवाहेऽनधिकारी (विवाहानधिकारः) यदा
(यदि); चम्प्रा. ५२ अनधिकारी (अनाधिकारः) यदा (यदि)
वाऽपि (चापि) पारिगते इत्युक्तम्; संम. ७६३; विष्वा.
७२५ पूर्वार्थे (विवाहानधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या यदि
स्थिता); संकौ. २०८ अनधिकारी स्यात् (अनधिकारेण)
वाऽपि (चापि); प्रमा. १६३ संकौ. २०८; संव. १७७
अनधिकारी स्यात् (अनधिकारेण) स्थिता यदा (यदा स्थिता)
वाऽपि (चापि).

सं. कं. ८०

तदनुशयाऽपि वा इति वाग्वन्दार्थः ।

संम. ७६३

(२) एकमातृप्रभूतानामपि कचिदपवादमाह बुद्ध-
मनुः—विवाहानधिकारीति । विष्वा. ७२५

कौलप्रतीक्षणं न स्याद्रजोदृष्टं न दोषमाक् ॥

कार्णाजिनिः

परिवेदनापवादः

उन्मत्तः किल्बिपी कुप्री पतितः ह्रीय एव च ।

राजयश्मामयावी च न न्याय्यः स्यात्

प्रतीक्षितुम् ॥

ह्रीवादयस्तु भ्रातरः किञ्चित्कालमपि न प्रतीक्षणीयाः,
तेषां विवाहादौ स्वत एवायोग्यत्वेनानधिकारात् । तथा
च स्मृतिः—उन्मत्त इति ।

चम्प्रा. ३९८ (भा.)

जमदग्निः

परिवेदनापवादः

कौलान्धवधिरव्यङ्गपण्डकुष्ठाविषातके ।

पत्नी कुञ्जे क्रियाहीने न दोषः परिवेदने ॥

गर्गः

परिवेदनदोषः

सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्वारसंमहम् ।

आवसत्ये तथाऽऽधानं पतितस्त्यन्यथा भवेत् ॥

● अधिकं च स्वाख्यानं 'सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे' इति
गर्गवचने संप्रत्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

(१) प्रमा. ११४; चम्प्रा. ५३ कृगं न (कृगे न); विष्वा.
७२५ (कार्णाजिनिं तस्या रजोऽपुष्टे न तिष्ठति).

(२) प्रमा. ११७२ न्यायः (योगः) स्मृत्यन्तरम्; स्मृत्यु.
११८ (भा.) प्रतीक्षितुम् (प्रतीक्षणे) स्मृतिः; चम्प्रा. १७४ एव च
(एव वा) यदा (यदा) रजुनिः; प्रमा. १९२ एव च
(एव वा) स्मृतिः; प्रमा. ११४; संम. ७६३; भाग. ८१
यमावत्, स्मृतिः; मुक्ता. १५३ यमावत्, चन्द्रिकायामित्युक्तम्;
सिग्धु. ११६३ यमावत्, भार्याऽऽतीत्युक्तम्; विष्वा. ७२४;
संकौ. २०८ यमावत्; भाग. १८३ यमावत्, चन्द्रिकाया-
मित्युक्तम्; प्रमा. १६३ यमावत्; संव. १७७; संम. ५१७
यमावत्.

(३) प्रमा. ११३.

(४) प्रमा. ११२४ पृ. ४७७ स्वन्यायः (गुं तथा);

(१) आवसथ्याधानंमपि इतराधानवद्वेवतीत्याह
गार्ग्यः— सोदर्ये तिष्ठतीति ।

अप. १।२२४ पृ. ४४६

(२) आवसथ्यं आवसथ्याधानं, दायविभागकाले
क्रियमाणमौपासनाधानमिति यावत् । विवाहकाले क्रिय-
माणौपासनाग्रेथ 'न कुर्यादारसंग्रहम्' इत्यनेनैवार्थात्
निरस्तत्वात् । अतः, 'औपासनं समादध्यात् स्वकाले
(ले ५१) परिवेदयन्' इति ब्रह्मगर्भवचनेऽपि स्वकाल-
शब्देन दायविभागकाल उक्तः, न तु विवाहकालेऽपी-
त्यवगन्तव्यम् । आधानं गार्हपत्याधाधानम् । पतितो
भवेत् उपपातकी भवेदित्यर्थः, उपपातकिपरिगणनवचने
परिवेत्तुपरिविद्योः कीर्तितत्वात् । सोदर्यग्रहणात् असोदर्ये
तिष्ठति ज्येष्ठे कनिष्ठस्य दारसंग्रहादौ दृष्टेऽपि न पातित्य-
दोष इति गम्यते । * स्मृच. ३९६ (भा.)

(३) यस्तं कुर्यात्स पतितः परिवेत्तेत्युच्यते । तथा
च मनुः— 'अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसंग्रहम् ।
क्रुते परिवेत्ता स परिविद्योऽग्रजो भवेत् ॥' अग्रजोऽग्र
सोदर्यो विवक्षितः, पूर्ववाक्यानुरोधात् । तथा 'दाराग्नि-
होत्रसंयोगं क्रुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विद्येयः
परिविद्योऽग्रजः ॥ परिविद्यः परिवेत्ता च यथा च
परिविद्यते । ते सर्वे नरकं याप्ति दातृयानकपञ्चमाः ॥'
इति ।

सोदर्यं चान्नि श्रियं, पित्रेकमात् मात्रेक्यात् उभ-
यैक्याच्च । तत्र पित्रेक्येन सोदर्यं 'पुरुषे ह वा अय-
मार्शितो गर्भो भवति' इत्यादिगर्भोपनिषन्नु प्रसिद्धम् ।
महामारते च— 'पितुः स अठरे स्थित्या शुक्रदारेण
भातरम् । प्रविश्य शोणितसक्तः पञ्चषा तनुमादे ॥'
इति । देवपानीं प्रति कचोक्तिः— 'यस्मिन्नेवोदरे तात-

स्यावसत्त्वं शुभानने । तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं
मग्निर्नाम ॥' इत्यादिदेवतुभिः अविवक्षात्त्वप्रति-
पादिका । मात्रेक्यादिना सोदर्यं स्पष्टमेव ।

तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्तौ अपवादमाह
ज्ञातातपः— 'पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीसुतेषु च । ज्येष्ठे-
ष्वपि च तिष्ठत्यु भ्रातृणां तु कनीयसाम् । दारामिहोत्र-
संयोगे न दोषः परिवेदने ॥' इति । पितृव्येन देवरा-
दिना देवदत्तमातरि उपादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्यु-
च्यते । स मात्रेक्येन देवदत्तस्य सोदरः, 'संधिदा
तूमयोः' इति गौतमस्मरणेन तस्य द्यामुप्यायणत्वात् ।
एतेषु श्रिष्वपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तौ अयमपवादः ।
अत एव अपवादात् अपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे मीम-
सेनस्य परिणयो न दोषाय । यमोऽपि— 'पितृव्यपुत्रान्
सापन्नान् परपुत्रांस्तथैव च' । दारामिहोत्रधर्मेण नाधर्मः
परिविन्दतः ॥' इति । अत्र आद्यौ द्वौ व्याख्यातौ ।
परपुत्रः परस्वैन पुत्रार्थमुत्पादितः, न स्वार्थमपि । सोऽपि
पित्रेक्यादेव देवदत्तस्य सोदरः । गौतमोऽपि— 'मित्रो-
दरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे । दारामिहोत्रसंयोगे
न दोषः परिवेदने ॥' इति । दत्तः पित्रा अन्यस्मै
पुत्रत्वेन, तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया परिवेदनप्राप्तौ
तदपेक्षया च तसोदरकनिष्ठत्वेति उभयैक्यापवादः ।
'तृतीयः पुत्रिकैव' इति वसिष्ठोक्तेः पुत्रिकापुत्रे सति
कनिष्ठे औरस्ते परिवेदनप्राप्तौ अग्रजपदेनापवादः । तदर्थं
अपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ — 'दारामिहोत्रसंयोगं
क्रुते योऽग्रजे स्थिते' इत्यत्र अग्रजस्य व्यतिरेकमुत्तेन
सोदर्यत्वविवक्षार्थे वाक्यत्रयारम्भ इति निरस्तम्, 'सोदर्यं
तिष्ठति ज्येष्ठे' इत्यनेन एकवाक्यतयैव तस्मिन्नेव । न
अग्रजस्य सोदर्यत्वसिद्धयर्थं वाक्यत्रयारम्भो युज्यते, 'न
हि षट् इति वक्तव्ये अनपट् इति वदन्ति विद्वांसः' इति
न्यायापातात् । किंच सोदर्यत्वमात्रविवक्षार्थत्वे पितृव्य-
पुत्रादिपदानां अविवक्षितार्थतया मातृव्यमपितृव्यसामानु-
पुत्रागममपि अपरिगणनमापद्येत, तेषामपि अग्रजत्वेन
दोषापादकत्वसंग्रहत्वात्, संग्रहति च अपवादत्वेन विष-
यविवक्षार्थत्वे अविवक्षाया अन्याप्यरत्वात् । यथा 'पञ्चा-
न्यवपिपदीनां पिकाहोऽस्ति यथोचितम् । शिवाहा-

• ममा., ब्रह्म, स्मृचणम् ।

स्मृच. ३९६ (भा.) ; चम्पा. ३७१ ; चम्पा. ८१४ ; पमा.
३९० ; प्रपा. ३११ पृ. १ ; मंत्र. ७६० ; आप. ८४ तिष्ठति
(ला ५१) ; शुभ्र. ५५२ ; सिन्धु. ११६१ अथवा ; विषा.
७१४ अथवा (शुभ्र ७१४) ; भा. १८२ ; प्रका. ११ अथवा ;
संग. ४८ अथवा ; दाराग्रहः ; कृम. ११६५ (=) चतुर्धा
रित्य ; शी. ५१४ .

संभवे तेषां कनिष्ठो विवेक्षितः ॥ पितृव्यपुत्रे सापने परदारमुतादिपु । विवाहाधानयथादौ परिवेदो न दूषणम् ॥' इति मनुना, 'देशान्तरस्थस्त्रीवैकृष्टपणानसहोदराणां । वैश्यामिपक्षपतितस्तृप्ततुल्यातिरोगिणः ॥ जड-मूकान्धवधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् । अतिवृद्धानमार्वांश्च कृषिसत्तान्पृषच ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिण-स्तथा । कुलदोमस्तचौराश्च परिविन्दन् दुष्यति ॥' इति कात्यायनेन, 'उन्मत्तः क्लिबपी कुन्दी पतितः स्त्रीश्च एव च । राजपुरुषमामयाश्च न न्याय्यः स्यात्स्त्री-क्षितुम् ॥' इति कणाश्चिनिना च ज्येष्ठमात्र एव विषयविशेषे अपवादोऽभिहितः सोऽपि सोदर्यविषय एव, अन्यत्र प्राप्यभायेन अपवादत्वात्संभवादित्यलं बहुना ।

ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्त्वं विवक्षितम्, अप्राप्तोद्देश्यविशेष-पणत्वात्, 'अष्टवर्षं ब्राह्मणम्' इत्यत्र अष्टवर्षत्वादिवत् । तेन अपरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्या कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति, तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठाय भगिन्याश्च न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावात्मातौ वचनारम्भः । यदाह गार्ग्यः— 'एकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने । न भवेत्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥' इति । मातृपदं पितृव्यप-रक्षणम् । तेन भिन्नपितृकात्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रादिवाक्योपात्ता विशेषा अत्रापि अनसंशयाः । सोदर्यात्वपि क्वचिदपवादमाह बृहमनुः— 'विवाहे-ऽनधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा । तदनुशा-विना वाऽपि कनिष्ठामुदहेत्तदा ॥' इति । अनधि-कारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । याशब्दः अनुशापसं-गमयति । ततश्च अनधिकारिणां ज्येष्ठया तदनुशा-विनाऽपि कनिष्ठामुदहेत्, अधिकारिणां तदनुशाऽपि वा इति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुशाग्रध्मार-वैरूप्यादिभिः, 'अरोगिणी भ्रातृमतीम्' इति स्मरणात्, 'नाग्निहोत्रं न वा वेदा न च वेदप्रता-न्यपि । नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपासि च ॥ न च आर्द्रं कनिष्ठस्य या च कन्या विरू-पिता ॥' इति कात्यायनस्मरणान्न । जातारणिपरिग्रहेण जातमात्राहितामैः अग्निहोत्रवेदाध्ययनवेदमतेः परिवेदन-

दोषो नास्ति । किन्तु दारेण परिवेद्यम् । जातारण्यभावे तु उपनीतस्य अर्घ्ययनाधिकारात् उपनयनपरे परिवेदन-दोषोऽस्त्येव इति गमयितुं वेदग्रहणम् । 'न जन्ममासे दिवसे च क्रंशे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च । न चान्य-गोत्रानुपदं च कुर्वाच बहुवृचाः पञ्चमपद्योश्च ॥' इति ज्योतिष्पाराधननिषेधात् । एतेन वेदपदं उपनयनपरमिति निरस्तम् । अग्रयः इयेनचिलादयः । यज्ञा ज्योतिष्टोम-विकाराः, नाग्निष्टोमातिरोग्यौ, तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदना-पादकत्वात् । यथाह त्रिकाण्डमण्डनः— 'दशैष्टिं पौर्णमा-सेष्टिं सोमेज्यामग्निं प्रहम् । अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ न कुर्वाज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्य-कुर्वति ॥' इति । 'प्रयोगे प्रथमे स्थितम्' इति दशैष्ट्या-दीना यूये अलिङ्गं विशेषणम् । तेन प्रथमप्रयोग एव एषा परिवेदनापादकत्वं, न द्वितीयादिप्रयोगेभ्यति । सोमेज्या प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः । तपासि चान्द्रायणादीनि । आर्द्रं दशादौ पार्वणादि । एते कनिष्ठं भ्रातरं न परिविन्दन्ति । विरूपिता अग्नेन्द्रियादिविकृता ज्येष्ठा कनिष्ठा भगिनी च न परिविन्दन्ति । इति वाक्यद्वयार्थः ।

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः— 'परिविविदानः कृच्छ्राति-कृच्छ्रो चरित्वा तस्मै दत्ता पुनर्निविशेत तामेवोपयच्छेत्' इति । तस्मै ज्येष्ठाय दत्त्वा निवेद्य पुनर्निविशेत पुन-रुदहेत् । कामित्यपेक्षायाम्—तामेवेति । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे, भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे च अनुसंधेयः । अत एव गौतमः— 'परिविधिपरिवेत्तुपर्या-हितपर्याधाग्रप्रेदिधिपूतिरिधिपूतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति । अहताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाऽऽधाने ज्येष्ठः पर्याहितः, कनिष्ठः पर्याधाता । अग्रेदिधिवृत्क्षण-माह देवलः— 'ज्येष्ठया यजन्दायां कन्यायामुद्वते-ऽनुजा । या साऽग्रेदिधिपूः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिपू-स्मृता ॥' इति । तत्राह वसिष्ठः— '(० अग्रेदिधिपूतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत तां चोपयच्छेत् । दिधिपूतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो चरित्वा तस्मै दत्ता पुन-र्निविशेत्' इति । अग्रेदिधिपूतिः कनिष्ठापतिः कृच्छ्रं कृत्वा, तां ज्येष्ठामन्योदां समुदहेत् । दिधिपूतिः ज्येष्ठा-

पतिः स्वोदां ज्येष्ठां कनिष्ठापत्ये दत्त्वा स्वयमन्यामु-
द्वहेत् इति । देशान्तरस्थिते ज्येष्ठे प्रतीक्षाकालमाह
वसिष्ठः— 'अथै दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातर-
मनिविष्टमप्रतीक्षामाणः प्रायश्चित्ती भवति' अनिविष्टं
अकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं विशेषः—
तत्र पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशस्थिते द्वादश वर्षाणि ।
किञ्चित् श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश । नदीपर्वत-
चौराद्याकुलदूरतदेशस्थिते अश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

अधाधाने विशेषः— यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि आधानं
न करोति तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्तव्यम् । यथाऽऽह
सुमन्तुः— 'ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाऽऽ-
भयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥'
घृद्वयसिष्ठोऽपि— 'अमजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुज-
स्तदा । अमजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥' हारीतो-
ऽपि अधिकारिभ्रात्रनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते, न तु
विवाहम्— 'सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दौरेस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥' विशेषान्तर-
माधानप्रकरणे वक्ष्यामः । संप्र ७६०—७६६

परिवेदनापवादः

ऐकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥
'प्रोपितं तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।'
प्रोपितं यद्यश्रूष्वानस्य्यच्छादन्ते समाचरेत् ।
आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्ध्ये चरेत् ॥
पादं कुच्छ्यादम् । विषा. ७२६

(१) प्रपा. ३१४ पुत्रीणां (पुत्राणां); घम. ५३ मातृषु
(मातृके) पारिजाते इत्युक्तम्; विसौ. १४ पुत्रीणां (आतृणां)
मातृषु (मातृके) संदितासारावर्त्ता इत्युक्तम्; संप्र. ७६३ दोषः
स्यात् (न भवेत्); विषा. ७२५; संकी. २०८ पुत्रीणां
(कन्यानां); प्रका. ३६४ संकीवत्; संव. १४० संकीवत्;
संग. ३४० प्रयोगपारिजाते इत्युक्तम्; संर. ५१५ पुत्रीणां परि
(पुत्रिणीपरि).

(२) विषा. ७२६ ख्यच्छादन्ते (सदाच्छादन्ते); संर. ५१०
तच्छुद्ध्ये (वा शुद्ध्ये).

ब्रह्मगर्भः

परिवेदनापवादः

याजनाध्यापनादानैरनिन्द्येभ्यो धनेन च ।
औपासनं समादध्यात् स्वे काले परिऽपरि-
वेदयन् ॥

स्वकालशब्देन दायविभागकाल एवोक्तः, न तु
विवाहकालोऽपीत्यवगम्यते । चभा. ३७१

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

परिवेदनदोषः, परिवेदनापवादः

'पितृव्यपुत्रे सापत्ने न दोषः परिवेदने ।
ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञाते परिवेदाद्यदूषणम् ॥
परिविक्तो भवेद्यस्तु पतितः कन्यकाऽपि च ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

परिवेदनापवादः

'वैशान्तरगते ज्येष्ठे द्वादशाब्दं निरीक्ष्य तु ।
पश्चात्कनिष्ठो विधिवत् कुर्याद्द्वै दारसंमहम् ॥
एवं प्रतीक्षणं उन्मत्तादिन्यतिरिक्तविषयम् ।

मुक्ता. १५३

चतुर्विंशतिमतम्

पर्याधानपरिवेदननियेषः, पर्याधानापवादः

'जीवत्पितरि नादध्यादाहिताग्निः स नो यदि ।
तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे न यजेन्न विवाहयेत् ॥
अनाहिताग्नौ पितरि ह्याधानं तु करोति यः ।
अरण्योरभिमारोप्य तमादध्याद्विजोत्तमः ॥

(१) अप. ११२४ घृ. ४००; स्मृच. ३९६ (भा.) स्वे काले
(स्वकाले) उच. ; वृहस्प. ; श्वैषरमुद्रितपुस्तके तु ब्रह्मगर्भ इति ;
चक्षा. ३७१ स्वे काले (स्वकाले) उच. ; चका. ८१४ ध्याप-
नादग्निः (ध्यापनैर्बैव) स्वे काले (स्वकाले).

(२) बाल. ११५३ घृ. १९६.

(३) घम. ५३-५४ कथेन पारिजाते इति.

(४) मुक्ता. १५३; बान. १८३.

(५) घम. ११९ दाहिताग्निः स नो (प्रादिताग्निः स वै);
मुक्ता. २३ जीवत् (जीवे) दाहिताग्निः स नो यदि (दग्निहोत्रं
कदाचन); संम. ७३; बान. १९० मुक्तावत्.

(६) घम. ११९.

येष्टभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादभिपरिमहम् ।

अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरध्वीत् ॥

स्मृत्यर्थसारः

पर्याधानपरिवेदनापवादाः

पैण्डान्धव्याधितादीनां विवाहस्तु यथोचितम् ।

विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥

पैण्डान्धधिरस्तब्धजडगद्गदपद्गुपु ।

कुब्जयामनरोगार्तशुष्काङ्घ्रिकलाङ्घ्रिपु ॥

यैवस्तपुस्त्ये च मत्ते च शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

मूकोन्मत्तेषु सर्वेषु न दोषः परिवेदने ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।

विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदाद्यदूषणम् ॥

येष्टभ्रात्रा त्वनुज्ञाते परिवेदाद्यदूषणम् ।

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ॥

(१) पमा. ५२ (खण्डः २ भाग १); धर्म. ११९; मुक्ता. २१ सन् (वा); संम. ७३ सन् पित्रा (सतिपित्रा); भाग. १९० नादध्यात् (न कुर्यात्).

(२) स्मृत्यार. १३.

(३) स्मृत्यार. १३; धर्म. ५३; धर्म. १५ रोगार्त (रोगार्त); मुक्ता. १०० स्मृतिरस्ते इत्युक्तम्; संकी. १५२ शुष्काङ्घ्रि (शुष्काङ्घ्रि); भाग. १९० स्मृतिरस्ते इत्युक्तम्; प्रका. ३१९; संग. ३४६ शुष्काङ्घ्रि (शुष्काङ्घ्रि); संव. १२७.

(४) स्मृत्यार. १३; धर्म. ५३ ध्वस्तपुस्त्ये (स्वस्थे पुस्त्ये); धर्म. १५-१६ (मत्तेऽपि मूलेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुस्त्येऽपि चैतेषु सत्काराः सूर्ययोचितम् ॥); मुक्ता. १०० (मत्तेऽपि मूलेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुस्त्ये चैतेषु सत्काराः सूर्ययोचितम् ॥) स्मृतिरस्ते इत्युक्तम्; संकी. १५२ (ध्वस्तपुस्त्येऽपि चैतेषु सत्काराः सूर्ययोचितम्.) एतावदेव; भाग. १९० मुक्तावत्, स्मृतिरस्ते इत्युक्तम्; प्रका. ३१९; संग. ३४६ धर्मवत्; संव. १२७ सौमवत्, पू.

(५) स्मृत्यार. १३; धर्म. ५३; संग. ३४६ वेदाद्यदू (वेदादिदू).

(६) स्मृत्यार. १३.

त्रिकाण्डमण्डनः

पर्याधानपरिवेदनविषयः

दर्शेष्टि पौर्णमासेष्टि सोमेज्यामभिसंमहम् ।

अभिहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥ *

(१) दर्शेष्टिमिति । एतद्विषयापालनमेव परि-
वेत्तव्यमिति भावः । अत्र प्रत्येक निमित्तानि न तु समु-
च्चयः । तद्यथा, कृतदर्शनजनकज्येष्ठैरमहोदरस्यैव दर्शे-
ष्टिश्चर इति यथातथमूलम् । तथा च कृताधानजनक-
सोदरवत्त्वेऽपि तयोः कृतपौर्णमासादिकयोः सतोरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनरा-
धानोत्तरमकृतदर्शवत्त्वेऽपि तयोर्नातिप्रमथ इति सूचयितुं
प्रथमे इति । अत्र सोदर इति औरसः सोदरो आश्रयः ।
तथा च वक्ष्यते— क्षेत्रज्ञादायति । त्रिमवि.

(२) कृतपौर्णमासेष्टेर्भाश्रयेः कृतभिक्षप्रतिग्रहेना-
कृतदर्शेष्टि पित्रादौ जीवति पुत्रादेर्न दर्शेष्टिः । एवं
कृताधानेऽकृताभिहोत्रे च तत्र जीवति नाभिहोत्रमित्यु-
भयोपादानम् । एवमभिहोत्रं सार्यमातर्होमात्मकम्, तत्र
सार्यहोमोचरं कृतभिक्षप्रतिग्रहेन प्राप्तहोमाकरणे न प्राप्त-
होमः । अन्यथा एककर्मत्वेऽपि दर्शपूर्णमासेष्टयोर्वि-
शेषानुपपत्तिप्रसङ्गात् । एवं च विवाहोत्तर प्रतिग्रहवशा-
दयहीतविवाहाग्नौ पौर्णमासस्थालीपाकोत्तरमकृतदर्शस्थाली-
पाकेन विवाहहोमोत्तरमकृतोपासनहोमे सापमोपासन-
होमोत्तरमकृतप्रातरुपासनकहोमके च न विवाहहोमदर्श
स्थालीपाकोपासनहोमप्रातरुपासनहोमाः, 'य आहितामे-
धर्मः स्वात् स औपासतिकस्य ॥' इति पचनात् ।
श्रद्धयदेशनीयहोमादौ तु न ज्येष्ठपरणपेक्षेत्युक्तम् ।
'प्रयोगे प्रथमे स्थितम्' इत्युक्तेः पुनराधानादौ सर्वत्रापि
पित्रादेरकृतपुनराधानादित्वेऽपि पुत्रादेर्न दोषः ।

धृ. ११६१, ११६२

* संग्र न्यायान् 'सोदरं तिष्ठति ज्येष्ठे' इति गर्गवचनोपरि
(संज्ञ. धृ. ६३४) द्रष्टव्यम् ।

(१) त्रिम. १४६-६७; संग्र. ७९४ वाऽप्य (वाप्य);
आश्र. ८४; सिन्धु. ११९४ संग्रवत्; बाळ. ११९४ धृ. २५२;
कुम. ११९१ संग्रवत्; संव. ५१५.

सोदरे चेति । चकारात्पितामहग्रहः ।

कुम. ११६४

पयोपानपरिवेदनापवादाः

क्षेत्रजादायनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥

नाधिकारविधातोऽस्ति भिन्नोदयेऽपि चौरसे ।
पङ्ग्वन्धमूकधिरपतितोन्माददूपणे ॥

(१) क्षेत्रजादौ सोदरे इत्यनेनान्वयः । आदिशब्देन कन्यावस्थायां जातः । सोदरस्यैवौरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विधातकत्वमाशङ्क्य परिहरति - मिश्रेति । चकारः समुच्चये । अथ तयोराधानादिषु अधिकारित्वे सत्येव दोषो नान्वयेत्याह - पङ्ग्विति । पङ्गुः निरङ्घ्रिः । एकेन द्वाभ्यां वा । एवं सर्वत्र । अन्धः नेत्रहीनः । मूको वाग्हीनः । बधिरः श्रोत्रः । पतितः पातित्यापादक-कर्मकारी । उन्मादः अपस्मारः, तदेव दूपणं यस्य ।

त्रिमवि,

(२) क्षेत्रजादाविति । अत्र औरसत्वस्य नान्वयः, याधात् । अनीजाने यागमकुर्वति । क्षेत्रजादौ ज्येष्ठेऽनीजाने विद्यमाने जीवति एकमातृतया सोदरे तत्कनिष्ठ-भ्रातरि नाधिकारविधातोऽस्तीत्येकोऽन्वयः, तेषां पितृत एषासोदरत्वात् । एषं भिन्नोदये मातृतोऽप्यसोदरे दत्तकादौ ज्येष्ठेऽनीजाने विद्यमाने तत्कनिष्ठभ्रातरि औरसेनाधिकारविधातोऽस्तीति अपरः । तथा च तयो-र्दोषोऽप्यविवाहान्तेषु सर्वेष्वपि न दोष इत्यर्थः ।

यत्तु ' भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रे । दारा-ग्रिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ ' इति प्रयोगपरिभाषा गौतमवाक्यम्, तस्य दत्तकेऽग्रे प्रतिग्रहीतुरौरसस्य न परिवेत्तव्यमित्यर्थः । तत्रैव ज्येष्ठे सोदरेऽकृतविवाहाधाने तदनुजस्य दत्तकस्य विवाहाधानयोः परिवेत्तव्यमेव । ननु इदं कथं, दानेन परपुत्रतां प्राप्नोति हि दातुः पुत्रत्वप्रयुक्त-कार्यव्यावृत्तौ तत्पुत्राणामपि भ्रातृत्वप्रयुक्तविधिनिषेधयो-रपिपत्वादिति चेत्, न, 'सोदयेति तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्वारसमग्रम् । आवसथ्यं तथाधानम्' इति निषेधात् ।

(१) त्रिम. ११७-६८ ; सिन्धु. ११६४ ; बाल. १८९
पृ. २५२ भिन्नोदये (भिन्नोदरे) : पृ. २६९ अनीजाने नास्ति : ५

न चेद् दत्तकातिरिक्तपरम्, दक्षितत्रिकाण्डमण्डनादिति त्राच्यम्, सोदरो हि त्रिविधः - एकमातृपितृमयजः एक-मातृमात्रजश्च, एकपितृमात्रजश्चेति । तत्र आद्य औरसः, द्वितीयः क्षेत्रजः, तृतीयो भिन्नोदर्यः । तत्रान्ययोः त्रिकाण्डमण्डनेनाधिकाराविधात उक्तः, 'क्षेत्रजादौ' इति 'भिन्नोदये' इति चोक्तेः । न प्रथमे, 'सोदयेति तिष्ठति ज्येष्ठे' इति वचने हि समानमुदरं यस्येति सोदरः, स एव सोदर्य इति म्युत्पत्तेरभिन्नोदरोत्पन्नत्वत्वात् । उदरं च माताभिन्नोः, मातापितृभयमेव वा । एवं च तादृशो निषेधस्य विषयः, अन्यादृशो मण्डनकारिकाविषयः । तथा च यथा दत्तककनिष्ठस्य दत्तकविवाहाधाने विना न तत्राधिकारः, एवं दत्तकस्य कनिष्ठस्य सोदरज्येष्ठेऽकृत-विवाहाधाने न तत्राधिकार इति भावः । (यत्तु महा-भारतादायनिषिद्धे युधिष्ठिरेऽर्जुनस्य द्रौपदीविवाहविल-म्बनं, तदुर्जुनस्यानौरसत्वात् । सजातीयेष्वेव लघवेन निषेधप्रवृत्तेः ।)

कुम. ११६४-११६५

'संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूपणे ।

जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्याद्वेत्तरः क्रियाम् ॥

(१) संन्यस्ते इति । संन्यस्ते आधानाद्यङ्गत्वैव प्रवृत्तिते । छिन्नहस्तादौ । आदिशब्दात् नासिकादिः । यद्वा, प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवारणार्थं वाग्रहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । पण्डः प्रसिद्धः । अष्टविधनपुंसकग्रहणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे औरससोदरे-एवंविधे सति । इतरः पुत्रः कनिष्ठवधुर्वा, पूर्वोक्तं सर्वं कुर्यादित्यर्थः ।

त्रिमवि,

(२) छिन्नहस्तादाविति । नन्वत्र कुतो नाधिकार इति चेत् ? आधानं हि नैमित्तिकम्, तत्र 'आरोहर्तं दशतं शकरीरु' इति मन्त्रे दशाङ्गुलिमिररणिग्रहण-मुक्तम्, तद्वाच्यमङ्गात् । आदिना चतुरङ्गुलादिग्रहः । षडङ्गुलस्य त्वधिकारः, एकादशान्तर्दशसंभव-व्यायात् । एको हस्तः षडङ्गुलः, अपरस्तु चतुरङ्गुलः, तस्यापि नाधिकारः । यदङ्गुलित्वं तस्या वस्तुत एतत्वाद्दशवा-

(१) त्रिम. ११६९ ; सिन्धु. ११६५ पण्डादि (पण्डादि) :
बाल. १८९ पृ. २५२ सिन्धुवत् . . .

पूरणात् । एवमार्थानन्तरं हस्तादिच्छेदेऽग्निमेवधिकारः, नित्यत्वात् । एवं काणविकर्णादेरप्यधिकारः, हिरण्य-
पेशिना कर्माशक्तिहेतोरैवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात्,
'याग्यस्य प्रथमैस्त्रिभिः' इति ऊनाद्वास्याप्यधिकारोक्तेः ।

कृम. ११६४

तयोस्त्वनधिकारित्वात्तत्रैतस्याधिक्रियाक्षतिः ।

अप्येष्टे श्रद्धाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ॥

(१) तयोरिति । तयोस्तत्रानधिकारादिति । अथ
सोदरस्य विशेषमाह — अप्येष्ट इति । अप्येष्टे पूर्वोक्तदोषरहिते
अप्येष्टे सोदरे श्रद्धाविहीने सति कामतोऽकारिणि, आशा
प्राप्त्यैवाधिकारः । निमवि.

(२) यत् 'पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन'
इति, सत्सत्यधिकारे ज्ञेयम् । सिन्धु. ११६७

(३) सत्यधिकारे इति । पितुरधिकारे सति अनु-
ज्ञयाऽपि नाधिकारः, किन्तुवनधिकार एवेत्यर्थः । अत्राहुः
— पित्रादिः द्वेषा, अधिकारी अनधिकारी चेति । सत्र
निषेधोऽविशेषात्सकलविषयः । प्रतिप्रसवस्तु अधिकारिणि
पित्रादौ विशेषतो नास्त्येव । अनधिकारिण्यपि कादाचि-
त्कनास्तिकत्वात्कादाचित्कान्त्वत्वादिके तत्र पुनःकरणसमाव-
नाया पुत्रादेरनधिकार एव, अल्पवापेनोपपत्तौ बहुवाच-
स्यान्याप्यत्वात् । ज्ञात्यन्वपतित्वादी तु पित्रादावनधि-
कारिण्यपि तदारुणैवाधानादावधिकारः, न्यायवचनसिद्धा-
नधिकारोपपत्तौवनेन तन्मनोऽनूकमप्राप्त्येतया आशावाक्य-
स्यातिलाघवात् । अतिनास्तिकादौ तु पित्रादौ अत्यन्त-
नास्तिक्यादिना पुनःकरणसमावनानिवृत्तावप्यप्रशान्चानुमत्यै-
वाधिकारः, पितुस्त्वनुमत्याऽपि न, निषेधवाचकज्ञावाक्य-
चापकतया निषेधप्रतिप्रसवार्थत्वे लघवात् । अत एव
भद्रया विशेषेण हीने इत्युक्तम् । अत एव 'दारैस्तु
परिविचन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया' इति हारीतमपि
एतद्विषयमेव । अथवाऽनुमत्या कनिष्ठे कृताधानादौ

(१) ग्रिम. १७०-७१ ; आग्र. ८७ प्रथमार्थं नास्ति ;
बाळ. १८९ घ. २५२ ; घ. २६९ येव (धातु) प्रथमार्थं
नास्ति ; कृम. ११६७ (=) येव (धातु) प्रथमार्थं तुनीवार्थं
च नास्ति.

पश्चाज्जास्तिक्याग्रिवृत्ते प्रायश्चित्तादिपूर्वकमाधानादौ प्रवृत्ते-
ऽग्रजे विवाहाग्निहोत्रयोर्विशेषं वक्तुमिदम्, पश्चाद्विवाहे
दोष एव न त्वाधानादाविति । यदा तु कादाचित्क-
नास्तिक्येन पित्रादावाधानादिकरणसंभावना, तदाऽनु-
ज्ञायामपि नाधिकारः । अधिकारिणि तु पित्रादौ दूरापास्त
एवाधिकार इति । कृम. ११६५-११६६

'पितर्यनाहितामावप्यादधीताथ वा सुतः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ॥

लौगाक्षिमतमुपन्यस्यति — पितरिति । अनुज्ञयेत्य-
ध्याहारः, 'अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्'
इति शुभन्तुस्मरणात् । तथा च विहितप्रतिपिद्धशा-
दिकल्पः । निमवि.

'पिता यस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं कुर्यात्कठाशयान् ॥

एतदर्थं कठसंमतिमाह — पितेति । तपः आधानम् ।

निमवि.

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुञ्जे वा वामने जडे ।

गर्भदे वाऽग्रजे दुष्येत्परिधिन्दनं चानुजः ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह — योगेति । योगः पात-
ञ्जलम् । कुञ्जः ममट्टः । वामनो हस्तः । जडो
वेदघृत्यः । गर्भदः रुखलप्रीः । एषा द्युचित्वेऽपि
कर्मानर्हत्वमनामर्प्यात् । न हि सर्वस्मिन् इष्टिवेद्यादौ
सुगासादनादिसंभवः । तदर्थं च सुगादिपरिमाणवाधेन
कार्यानुपपत्तेर्भेति दिक् । निमवि.

'देशान्तरस्थो न अप्येष्टो ज्ञायेताहितवानिति ।

कनीयानधिकारी चेदादधीताविविचारयम् ॥

(१) ग्रिम. १७१-७२ ; आग्र. ८७ ; बाळ. १८९
घ. २५२ .

(२) ग्रिम. १७२-७३ ; आग्र. ८७ सर्वं (सवा)^६ बाळ.
१८९ घ. २५२ भाष्यवदः घ. २६९ वा सर्वं (वाऽऽजया) ;
कृम. ११६८ वा सर्वं (वाऽऽज्ञया) .

(३) ग्रिम. १७३-७४ ; बाळ. १८९ घ. २५२ गर्भदे
(गर्भजे) .

(४) ग्रिम. १७४-७५ ; बाळ. १८९ घ. २५२ .

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नानधिकारः इत्याह —
देशान्तरस्थ इति । त्रिमवि.

प्रीपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितालः ।

पृथ्वत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ॥

प्रीपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीक्षयैवाधिकार
इत्याह — प्रीपित इति । अत्रत्यो विशेषो हेमाद्रौ कल्पतौ
च ज्ञेयः । त्रिमवि.

यैद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पूर्वं भार्यापरिमहे ।

यागामिहोत्रे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मत्तान्तरम् ॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह — यदेति ।
यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम्,
'सोदराणां तु सर्वेषां परीवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु
परिविन्दैरस्मिहोत्रेण नेचयथा ॥' इति स्मरणात् । इदं
च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यश्लाघनार्थं वचनमिति केचित् ।
त्रिमवि.

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ।

अधिकारविधातस्तु न पुत्रस्योपजायते ॥

'न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे' इति प्रागुक्तस्यापवादमाह —
पितरिति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण पृथ्वपादिकाल-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् । त्रिमवि.

रेणुकारिकाः *

* पर्याधानपरिवेदनविधेयः, पर्याधानपरिवेदनापवादाः

औषस्यं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्रकुर्वति ॥

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ।

नाधिकारविधातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ॥

* यदापरमाये यद्यपि धृते स्त्रीका अनिर्दिष्टास्तथापि अग्नि-
विषयक्रेणुकारिकाप्रलम्बमानत्वात् रेणुकारिकात्वेन संगृहीताः ।

(१) त्रिम. १।७५-७६ ; श्राप्र. ८७ ज्ञायेतानाहितालः (न
ज्ञायेतानाहितालः) स्ततः (स्तदा) ; बाल. १।८९ पृ. २५२
आदधी (आदधी) शेषं भाष्यवत् .

(२) त्रिम. १।७६-७७ ; श्राप्र. ८७ पृ. ; प्रका. १४ .

(३) गभा. २४-२५ (=) ;

पङ्कवन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे ।

संन्यस्ते छिन्नकर्णादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ॥

जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ।

ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने च सत्याधेयं तदाज्ञया ॥

पितृसत्त्वेऽप्यनुज्ञातो नाऽऽदधीत कदाचन ।

जीवत्पितरि चाऽऽदध्यादाहिताग्निः स वै यदि ।

तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे न यजेच्च विवाहयेत् ॥

अनाहिताग्रौ पितरि योऽग्न्याधेयं करोति हि ।

अरण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्याऽऽदधीत सः ॥

उद्धाहं चाग्निसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परीवेत्ता स विज्ञेयः परियित्तिस्तु पूर्वजः ।

परियित्तिः परीवेत्ता नरकं गच्छतो ध्रुवम् ॥

अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ।

पितृव्यः क्षत्रियोत्पन्नः परनारीसुतोऽपि वा ॥

विवाहे चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ।

देशान्तरस्थस्त्रीवैकवृषणानसहोदरान् ॥

वेद्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ।

जडमूकान्धबधिरकुञ्जयामनखञ्जकान् ॥

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसक्तान्पत्यं च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मादरोगांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

गीतवादित्रनिरतार्तकान्पारदारिकान् ।

वशिकान् गारुडांश्चैव परिविन्दन्न दुष्यति ॥

योगशास्त्रामियुक्ते च द्विजे प्रव्रजिते तथा ।

नास्तिके चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽप्यनग्निमान् ।

इज्यातपोऽग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

परिवेदनवाक्ये ये श्रूयन्ते दोषसंयुताः ।

तेपामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥

पिता पितामहो वाऽपि नास्तिको वाऽप्यनाग्रमी ।

यस्य दोषोऽस्ति नैवेह तस्याऽऽधाने कदाचन ॥

अग्रजे सति निर्दुष्टे यवीयानभिमान् भवेत् ।
 प्रतिपर्व भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥
 नाग्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
 न च श्राद्धं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका ॥
 ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा ॥
 ज्येष्ठभ्रात्रा त्यनुज्ञातः कुर्यादमिपरिग्रहम् ।
 अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत् ॥
 धनवान्दुपिकं राजसेवकं कर्पकं तथा ।
 प्रोपितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोपितश्चेत्त्रिवर्षं स्यात्त्यज्ज्वाद्ध्वं समाचरेत् ।
 आगते तु पुनस्तस्मिन्पादकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
 देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताऽऽहितवानिति ।
 कनीयानधिकारी चेदादधीताविचारयन् ॥
 द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।
 न्याय्यः प्रतीक्षितो भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥
 प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेताऽनाहितानलः ।
 षड्वत्सरान्प्रतीक्षेत आदधीताऽनुजस्तथा ॥
 पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि सन् ।
 अधिकारविघातो हि न पुत्रस्योपजायते ॥
 सौदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
 दारैस्तु परिषिक्तते नानिमित्तेषु नैव ॥

विवाहकालः

हिरण्यकेशिहृद्यसूत्रम्

नमिकात्वं विवाहे दृष्टम्

भार्यामुपयच्छेत्सजातां नमिकां ब्रह्मचारिणी-
मस्तनोत्राम् ॥

नमिका आसन्नार्तवाम् । नमः (ज) परिपठितो वक्ष-
विक्षेपणार्थः । ततोऽहं कर्तरि च स्यात् त्वो बहुलं
कृत् । तस्माद्बलविक्षेपणार्हा नमिका मैथुनाहैत्यर्थः ।

मातृङ्.

मानवगृह्यसूत्रम्

नमिकात्वं विवाहे दृष्टम्

वैश्वसुमती कन्यामरष्टृष्टमैथुनामुपयच्छेत् समान-
वर्णामसमानप्रघरां यवीयसीं नमिकां श्रेष्ठाम् ॥

नमिका नमैव नमिका, स्वार्थे कप्रत्ययः । नमिकां
अप्राप्तस्त्रीभावां अयौवनरत्नां उपयच्छेतेति ।

अष्टाभा.

वाराहगृह्यसूत्रम्

नमिकात्वं विवाहे दृष्टम्

वैश्वसुमती कन्यामरष्टृष्टमैथुनामुपयच्छेता-

नमिकाम् ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

नमिकात्वं विवाहे दृष्टम्

नमिका तु श्रेष्ठा ॥ *

नमिका इत्यनागतार्तवया उच्यते । 'नमिकाऽनागत-
र्तवा' इत्यमरात् । सा तु श्रेष्ठा इति तादृशान् दारानु-

* मधुरापुरसंज्ञाप्रकाशकार्यालयेन प्रकाशितं गोभिलगृह्ये
तु "अनमिका तु श्रेष्ठा" इति सूत्रं पठित्वा पं. सखबनसामग्रमी
तद्याख्यामेवं करोति — "तत्र च तु अपि, अनमिका, यस्याः

(१) हि. १९६१; सं. ४०२.

(२) मा. १७८.

(३) वा. १०.

(४) गो. १७६.

द्वेदिति केचिद्वाच्यते । नैतत्सुन्दरम्, दारानित्युपात्त-
विभक्तिवचनातिक्रमात् । तस्मात् दारकरणेन सहास्यं न
संबन्धोऽपि तु 'एष्टव्या बहवः पुमा यद्येकोऽपि गयां
व्रजेत् । गौरीं वाऽप्युद्वेदयार्यां नीलं वा वृषमुत्तृजेत् ॥'
इति वचनात् दारान् करिष्यता तावत् गौरीप्राप्तावेव
यतनीयम्, दातुस्तु नमिका भेष्टेति सन्तर्प्यः । तथा च
वसिष्ठः — 'तस्मान्नमिका दातव्या' इति ।

मृदुला.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

अनमिकात्वं विवाहे दृष्टम्

जौयां विन्देतानमिकां ॥

अनमिकां यस्मिन् वयसि स्वयमेव लज्जया वारः

परिदधाति तद्वयस्काम् ।

श्रीम्या.

कन्यायाः कर्तुर्नाभवत्, यावच्च नग्ना उल्लङ्घा (१) अपि
विचारितुं शक्नुवात् सा नमिका, तद्विना अनमिका कर्तुमती
प्राप्तयैवता । सैव श्रेष्ठा प्रसक्ता । कन्याया कर्तौ संजाते श्वेताभि-
भोग्यत्वमुपपुन्यते । तदव च "सोमो ददद्रन्धर्वाय" इति
मन्त्रप्रयोगो युज्यते, नान्यथा, इत्येव वारकर्मणि कर्तुमत्याः
शाल्वत् । अत एवाह गुरुपि — "देवतां शक्तिर्नार्थं किन्तु
नेच्छयात्मनः ।" (१९५) इति । तदेवं प्राप्तायां प्राप्तयैवताया-
मासन्नयैवताऽपि नोद्वाह्येति फलितम् "इति । गोभिलगृह्यस्या-
न्यष्टीकाकारः चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारात् "नमिका श्रेष्ठा" इत्येव
पठितवान्, गुह्यासंग्रहाभ्ये "तां प्रयच्छेत्तनमिकाम्" (शु.
सं. २११७) इति पदानि "नमिका तु श्रेष्ठा" इति सूत्रमुद्धृत्य
तदनुसारेण "अनमिकामपि दद्यात्, नमिका पुनः श्रेष्ठा, न
पुनरनमिकाया विवाह एव न भवतीत्यभिप्रायः" इति व्याख्या-
तवाञ्च । कनरः पक्षः श्रेयानिति प्रबलप्रमाणभावाच्च निर्णेतुं
शक्यः । अतोऽस्माभिष्टीकाकृद्भूयसंमतं पाठं तावदुपरि संस्था-
प्यामः सटीकः पाठोऽस्यां टिप्पण्यां विदुमामबलोकनार्थं
प्रदर्शितः ।

(१) जै. ११०.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

नमिकात्वं गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्, नमिकागौरीलक्षणे,
प्राप्तरजस्काया विवाहे प्रायश्चित्तम्

मौतुरसपिण्डां पितुरसमानऋषिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नमिकां कन्यां वरयित्वा ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणी नमिकां गौरीं वा कन्यां
क्षत्रियां क्षत्रियां वैश्यो वैश्यां वरयेत् । अष्टवर्षादा
दशमान्नमिका, रजस्यप्राप्ते दशवर्षादा द्वादशाद्वैरी-
त्यामनन्ति ॥

रजःप्राप्तौ कन्यां विवाहे कृते कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽग्निमाषाय वर्षणवं सावित्रीं शतमावर्त्य हुत्वा तां
पुनर्विवाहं कुरुते ॥

गौतमः

कन्यादाने प्रयोजकमनृणमतीत्यम्, ऋतुपूर्वमदाने दोषः

प्रदानं प्रागृतोः ॥

करिम्न काले पित्राविमर्दात्कन्या इत्यत आह—
प्रदानं प्रागृतोरिति । ऋतुदर्शनात् प्रागेना दद्यात् ।

+ मभा.

अप्रयच्छन् दोषी ॥

(१) यतः— अप्रयच्छन् दोषी । न केवलमप्र-
यच्छतो दाननिमित्तगुणाभावः । किं तर्हि ? दम्पत्योः
ग्रसहत्यासमं पापं भवति । यथाह वसिष्ठः— 'यावन्तः
कन्यामृतवधः स्मृतान्ति तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।
भूषणानि तावान्ति हतानि ताभ्या मातापितृभ्यामिति धर्म-
वादः ।' इति ।

मभा.

+ गौमि. मभागतम् ।

(१) वैश्व. १।२.

(२) वैश्व. १।२.

(३) वैश्व. १।२.

(४) गौध. १।२२ ; शुक. ४९ ; मभा. ; गौमि.
१।२२ ; स्मृच. ७९ ; चका. ८०२ ; गूर. ४२ (=) ;
पमा. १५७ (खण्डः २ भागः १) ; संप्र. ७७० प्रदानं
(आपदानं).

(५) गौध. १।२३ ; शुक. ४९ ; मभा. ; गौमि. १।२२ ;
स्मृच. ७९ ; चका. ८०२ ; गूर. ४२ (=) ; संप्र. ७७० .

(२) तस्मिन्काले, अप्रयच्छन् पित्रादिदोषवान्
भवति । अत्र याज्ञवल्क्यः— 'पिता पितामहो भ्राता
सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्यः
परः परः ।' अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रणहत्यामृताहुतो ॥'
(यास्मृ. १।६३, ६४) इति । गौमि.

प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके ॥

दुर्विधेयत्वादतोः वाससः प्रतिपत्तेः प्राक् दद्यात्,
यदैव लज्जिता तदैव दद्यादित्यर्थः । एवमेके मन्यन्ते ।
वरसंभवतो विकल्पः । * मभा.

प्रयच्छेन्नमिकां कन्यामृतुकालभयादिह ।

ऋतुमत्यां तु तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

विवाहा जननादूर्ध्वं चतुर्थाब्दात् परं स्त्रियः ।

आदशमाब्दपर्यन्तमा रजोदर्शनात् पुरा ॥

तस्मात् चौलङ्कालदूर्ध्वं आ रजोदर्शनात् तस्मिन्
बालिष्ठानामपि नमिकानां वाऽपि स्त्रीणां विवाह उक्तः ।

प्रपा. ११५

हारीतः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुमला
वृषलीत्वदोषः

'पितुर्गृहे ॥ या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली श्रेया तत्पतिर्धृषलीपतिः ॥

असंस्कृता अविवाहिता ।

सं. ४९९

* गौमि. मभागतम् ।

(१) गौध. १।२४ ; शुक. ४९ ; मभा. ; गौमि.
१।२३ ; स्मृच. ७९ ; चका. ८०२ ; गूर. ४२ (=) ; संप्र.
७७० .

(२) प्रपा. ११५ ; संप्र. ७६७ वसिष्ठगौतमावपि शलुकम्,
मूले गोपल्यो ।

(३) प्रपा. ११५ .

(४) सिन्धु. १११३ ; विपा. ७५७ ; बौध. १।१।२२
(=) गृहे (गृहे) रजः (कल्लु) ; सं. ४९९ .

बौधायनः

नमिस्कारं विवाहे ऋष्टम्, ऋतुपूर्वं कन्याया भद्राने दोषः
दद्याद्गुणयते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्ब्रजस्त्वलम् ॥

(१) नमिका अनागतार्ताया । भर. १९

(२) नमिका नववर्षाया रोहिणीपरंपर्याया ।

चम. ११०-१११

(३) ऋतुमत्याः कन्याया अप्रदाने भ्रूणहत्यातुल्य-
दोषो भवतीत्येतद्वक्तुकामः कन्यादानप्रकरणमारभते—
दद्याद्गुणयते इति । नमिका वस्त्रपरिधानाभावेऽपि
लज्जाहान्या । नोपरुन्ध्यादिति रजोदर्शनात्प्रागेव दद्या-
दित्यर्थः । बौवि.

श्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

तदतिक्रमे दोषमाह—श्रीणीति । यतश्चेतदेवं ततः
ऋतुमत्तायाः प्रागेव दद्यादित्यभिप्रायः । बौवि.

नै याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक्पृथक् ।

एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुव्रवीत् ॥

(१) अयमर्थः—यदि कश्चिदपि कन्यां न याचते,
तदा वर्षत्रयेण भ्रूणहत्या । अथ तुल्यरूपाय याचमानाय
न ददाति, तदा मृत्युनु ब्रह्महत्या । पातकं चात्र भ्रूण-
हत्यादोष एवेति । शुक. ५२

(२) किं सर्वत्रैतावदेव ? नेत्याह—न याचते
इति । न याचते न प्रार्थयते चेत् कश्चिदपि ।

बौवि.

॥ नाञ्च, चमवद ।

(१) बौध. ४।१।१२. शेषः स्वलादिनिर्देशः वरपरीक्षाप्रकरणे
(संका. घृ. ६०१) द्रष्टव्यः ।

(२) बौध. ४।१।१३ हत्याया (हत्याये) ; शुक. ५२
भ्रूण (ब्रह्म) ; गुर. ४४ यः कन्यां (कन्यां यो) भ्रूण (ब्रह्म) ;
संप्र. ७७० ; मुक्ता. १३६ .

(३) बौध. ४।१।१४ ; शुक. ५२ ; गुर. ४४ चेदेवं स्यात्
(तावदेव) ; संप्र. ७७० चेदेवं (च देवं) चेद (च) ;
मुक्ता. १३६ .

आपस्तम्बः

ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपूर्वं वा कन्यादानम्, नमिकागौरीरोहिणी-
व्युत्थानि, ऋतुपूर्वं कन्याया भद्राने दोषः, शविवादि-

ताया ऋतुमत्या वृत्तौत्वदोषः, कन्याया

अधिकरणं वरः

त्रिंशद्वर्षो द्वाशब्दां तु भार्या विन्देत नमिकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

(१) एतदपि प्रायिकं, कावांचित्त्रापि रजोदर्शन-
संभवात् । चका. ८०२

(२) एतच्च प्रायिकमभिप्रायं, न पुनर्द्वादशे एव
रजस्त्वल् भवतीति, कावांचिद्वर्गापि रजोदर्शनसंभवात् ।
अत एव यमसंवर्तो—‘ दशवर्षा भवेत्कन्या अत
ऊर्ध्वं रजस्वला ’ इति । मुक्ता. १३६

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्वलाः पिता पिबति शोणितम् ॥

प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ।

यस्तां विवाहयेन्नोहात् स ह्येयो वृषलीपतिः ॥

स्थात्पञ्चदशवर्षो यो विवाहस्तस्य योधितः ।

द्वित्रिवर्षाधिकन्यूना घरा तां विवहेत्त्रियम् ॥

(१) चका. ८०१ ; विसौ. ७ ॥ भार्या विन्देत (वा
भार्या विन्दति) देवज्ञचित्तान्तमणी इत्युक्तम् ; संप्र. ७६७ .

(२) स्मृत्य. ७९ नववर्षा ॥ रोहिणी (दशवर्षा तु कन्यका) ;
चका. ८०१ नववर्षा तु रोहिणी (दशवर्षा तु कन्यका)
रजः स्त्रीणां प्रवर्तते (कुमारीत्वविधीयते) याज्ञवल्क्यः ८०२ तु
द्वादशे (द्वादशमे) ; संप्र. ७७१ यमपराशरापस्तम्बाः ; मुक्ता.
१३५-१३६ (अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा ॥ रोहिणी । दशवर्षा
भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां
प्रवर्तते ॥) .

(३) चका. ८०२ यमपराशरापस्तम्बाः ; संप्र. ७७१ पिता
पिबति शोणितम् (पिबति ऋतुशोणितम्) यमपराशरापस्तम्बाः ;
संय. २०० पिता पिबति (पिबेत ऋतु) यमपराशरापस्तम्बाः .

(४) चका. ८०१ ; संप्र. ७७१ .

(५) प्रपा. ३१५ (स्थात्पञ्चदशवर्षेव विवाहस्तस्य
योधितः । द्वित्रिवर्षाधिकं न्यूनां वरं तां विवहेत्त्रियम् ॥) इति
श्रुतुस्तत्के पाठः .

वसिष्ठः

नमिकात्वं विवाहे दृष्टम्, ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः

प्रेयच्छेन्नमिकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।

ऋतुमत्यां हि सिद्ध्यन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

कन्याशब्देन लग्नाद्यभिमानरहितवयोर्युक्ता विवक्षिता ।

सर. ४५७

यौवन्दः कन्यामृतवः स्पृशन्ति

तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।

भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां

मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥

तुल्यैः कुलदिना ।

शुक. ५१

अथाप्युदाहरन्ति—

पितुः प्रमादाच्च यदीह कन्या

यय.प्रमाणं समतीत्य दीयते ।

सा हन्ति दातामुदीक्षमाणा

कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणाय ॥

कालातिरिक्ता अतिक्रान्तदानकाला यथा गुरोर्दक्षिणा

अदीयमाना दातारं हन्ति पापोत्पत्तिमिति भवति

तथेत्यर्थः ।

● शुक. ५१

विष्णुः

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता

धैर्यैरेकगुणां भार्यामुद्बुद्धेस्त्रिगुणे वरः ।

त्र्यष्टयवर्षोऽष्टयवर्षा या वयोमात्रावरा च या ॥

● गुर. गुरुवत् । अदीयमाना इत्यत्र दीयमाना इति ।

(१) वस्त्र. १७६२ ; शुक. ५१, स्मृत्य ८० भयात्पिता

(भयान्वितः) ; शका. ८०३ ; गुर. ४३ भयात् (भिया) ;

प्रमा. ४८१-४८२ ; प्रमा. ३१५ भयात्पिता (भयादिह) हि

(इ) गौतमः ; संप्र. ७५५ : ७६७ प्रभावत्, वसिष्ठगौतमावपि

इत्युक्तम् ; मुक्ता. १३५ ; विषा. ७२९ प्रभावत्, कमेण

औनकः ; आन. १७५ ; क्रम. १०७७ (=) उच. ; संप्र. ४७७.

(२) वस्त्र. १७६३ यावन्तः (यावत्) ; शुक. ७१

यावन्तः (यावत्) मामभि (मामपि) धाम्नां (धाम्नां) ; सम्या.

१८१३ ; गुर. ४४ यावन्तः (यावत्) ; संप्र. ७७० गुरुवत्.

(३) वस्त्र. १७६०-६१ ; शुक. ५०-५१ दीक्षे (विष्णुः)

मुदीक्षमाणा (मदीयमाना), गुर. ४३ ; संप्र. ७७० गुरुवत्.

• (४) मुक्ता. १२५ ; आन. १६९.

“ वयोमात्रावरा च या ” इत्युक्तेर्द्विभ्यादिकतिपय-
मासैस्त्वा नोदाहृता । ● मुक्ता. १२५

अविवाहिनाया ऋतुमत्या वृषलीत्यदोषः

पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥

न दुष्यति न दण्डयो भवतीत्यर्थः । संप्र. ७६८

महाभारतम्

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या

त्रिशूद्रोऽष्टयवर्षा भार्या विन्देत नमिकाम् ।

एकविंशतिवर्षो या सप्तवर्षामप्यनुयात् ॥

नमिकाऽनागतार्तव । पूर्वेषां लोकमिति दोषः ।

सप्र. ७६६

सप्तवर्षादूर्ध्वं कन्याविवाहः प्रशस्तः

सैप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्वधर्षिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजञ्जन्यया धर्मगर्हितः ॥

मनुः

कन्याविवाहे उपनयनकालातिरेका, कन्याया नमिनत्वायै

वराभ्यून्युपनयनार्थं वा विवाहे दृष्टम्, ऋतुपूर्वं

कन्याया अदाने दोषः

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ॥

● आन. मुक्तावत् ।

(१) वस्त्र. २५४१ ; शुक. ४९ विदुष्यति (च दुष्यति) ;

शका. ८०२ न विदुष्यति (च न दुष्यति) ; गुर. ४२ हरंतां

न विदुष्यति (हरेषां तु हरसतिः) ; विमी. ७ पितृवेश्मनि

(पितुर्गृहे तु) हरंतां न विदुष्यति (उदहरंतां वनेत्रः) ;

संप्र. ७६८ वरावत्.

(२) आ. १३५५१४ ; शुक. ४५ दशवर्षा (षोडशवर्षा) ;

गुर. ३९ गुरुवत् : ४० गुरुवत्, पू. ; उत. १२३ गुरुवत्,

पू. ; संप्र. ७६६ सप्तवर्षा (स पूर्वपाम) षेष्टं गुरुवत् ;

सिन्धु. १०६५ दशवर्षा (षोडशवर्षा) पू. ; राज. ५४ ;

क्रम. ११२३ (=) दशवर्षा (दशवर्षा तु)

(३) गमा. ६६ वयः ; उत. १२४ स्मृतिः ; मिन्धु.

१०६५ ; राज. ५४ ; संग. २०० वयः. वराभ्यून्युपनयन-
विधि न निषेधो दृश्यते ।

(४) वस्त्र. २६७. “ संस्कारो वैदिकः स्मृतः ” इत्यत्र

केशविच्छिन्नकाराणां “ औनायनिकः पटः ” इति पाठः । टैयः

स्वयन्दिरिदोः उपनयनप्रकरणे कतिप्येव ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता-सकृत् ।
मंहदेनः स्पृशेदेनमन्यथैष विधिः सताम् ॥
अत एवाप्रवृत्ते रजसि ऋतावप्रवृत्ते एव प्रसङ्गावस्था-
गमेव नम्रिका पिता सकृदेव दद्यात् । वाचा दाने प्रवृत्ते
पुनरप्रसङ्गायै सकृदित्युक्तम् । अदाने प्रागृतोर्महानधर्मः
तुर्भवेत् । अत एनो मा ग्यासीदिति नम्रिकामेव
दद्यादित्येष विधिः साधूनाम् । एष साध्याचार इति
पर्योजना । नामा,

बृहस्पतिः

नम्रिकायां वरान्यद्वयसङ्गत्वात् वा विवाहे स्पृश, कतुपूर्व.

कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुमत्या

वृषलीत्यदोषः

त्रिशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्या विन्देत नम्रिकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षीमवाप्नुयात् ॥
गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
रोमोद्भवे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।
अनलस्तु रजोयोगे स्त्रियो भुङ्क्ते तु नान्यथा ॥
वैयज्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात्पेयोधरे ।
हन्यादिष्टं च पूर्तं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥
पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्तृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) नामं. १३।२७ ; नास्मृ. १५।२७ अतोऽ (अतः)
येष (येष) .

(२) स्मृच. ८० ; पमा. ४७४ ; मंत्र. ७९७ आपलान् ;
चम. ९७ ; मुक्ता. १२५ नम्रिकाम् (नामकः) ; संग. ५३ ;
मान. १६९ मुक्तावदः ; बाल. १।५२ वृ. १७५ ; कुभ. १११३
मनुः .

(३) पमा. १५६ (तण्डः २ भागः १) .

(४) दीक. १।७१ .

(५) चका. ८०३ ; संग. ७६९ दिष्टे (दिष्टि) अत्रिहृत्पत्नी ;
संग. २०० अत्रिहृत्पत्नी .

(६) स्मृच. ८१ ; चका. ८०० गृहे (गृहे) : ८०२ ;
पमा. १२१ (=) : १२९ (=) उच. ; संग. ७६८ वृषल-
विपत्तया ; मुक्ता. ११६ कन्या (नाति) .

यदा तु कन्यैव रजस्वला भवति तदा तत्पितुर्भूण-
हत्यामाह बृहस्पतिः—पितुर्गृहे इति । भूणहत्या गर्भ-
हत्या । सा च प्रवृत्तु वेदितव्या । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः — ‘अप्रयच्छन् समाप्नोति भूणहत्यामृता-
वृत्तौ’ । स्मृच. ८१

स्रस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
वृषलीसंमहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥

अत्र ब्राह्मणपदोपादानात् ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरि-
णम्रननिषेधः, न क्षत्रियादीनां, कुन्यादिषु तथा दर्शनात् ।

संग. २०१

यैः करोत्येकारात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
तद्वैधमुग्जपत्रित्वं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
वृषलीगमनं चैव मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शुद्धत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥

व्यासः

गौरीदित्यगानि, ; कतुपूर्वकाले विवाहाईत्यन्,
कतुपूर्व कन्याया अदाने दोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

अत्र वृषली रजस्वला, तेन द्वादशान्दाव्यागपि रजो-
दर्शने वृषली वेदितव्या । विस्ती. ७

गौरी ददद्ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददत्स्वर्गलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(१) चका. ८०० ; विस्ती. ६ स विप्रो (ब्राह्मणो)
वृत्त्यः ; संग. ७७१ ; मुक्ता. १३६ : १४४ भाष्यो स
(माण्यत्वं) सेवितः .

(२) चका. ८०० ; संग. ७७१ ; मुक्ता. १३६ ; संग.
२०१ सप्तं सूतकं तस्य (सूतकं तस्य विज्ञेयं) .

(३) मुक्ता. १३६ . इदं श्लोकद्वयं वगर्थावपि ।

(४) विस्ती. ७ अत ऊर्ध्वं रजस्वला (द्वादशे वृषली रज्ज्या) ;
संग. २०० .

(५) संग. २०० .

देवलः

कतुपूर्वं कन्याया अराने दोषः, अविवाहिताया
कतुमत्या वृषलीत्वदोषः

‘पितुर्गोहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
वैन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

त्रिधा वृषली देवलोक्ता— वन्द्येति । तत्र रज-
स्वलापरिणयने दोषः । रजोदर्शनाभावे तु द्वादशाब्द्याया
अपि विवाहे न दोषः, यतः ‘द्वादशे वृषली मयेत्’
इत्यादौ वृषलीपदं रजस्वलायैकम् । तथा च विवाहात्पूर्वं
रजोदर्शनं यथा न भवति तथा कार्यमिति, न तु द्वादशे
वर्षे तस्या वृषलीसंज्ञा, अन्यथा— ‘त्रिंशद्वर्षोद्देत्कन्या
हृद्या द्वादशवर्षांपिकीम् । व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति
सत्वरः ॥’ इति मनुवचनविरोधात् ।

कृम. १११३

यैस्त्वेनामुद्देत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्येयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

कन्यावरयाया या रजस्वला जाता ता य उद्देत्
तमभादेयं अपाङ्क्त्येयं वृषलीपतिं विद्यादित्यन्वयः ।

स्मृच. ३९९ (आ.)

उशना

अविवाहिताया कतुमत्या वृषलीत्वदोषः

वैन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

(१) मिन्नु. १११३ देवलोक्तिरन्यथा .

(२) स्मृच. ७९ : ३९९ (आ.) च वृष (वृ वृष) ;
षका. ८०१ री या (री वा) ; पमा. ६९३ ; संप्र. ७६८
वर्षावत् ; मुक्ता. ५२ कन्या तु (कन्या च) : ११५ ;
संम. ६५ वन्ध्या तु (वन्ध्या वा) ; कृम. १११३ समवत् .

(३) स्मृच. ३९९ (आ.) ; पमा. ६९३ ; मिन्नु.
१११३ यस्त्वेनामु (यन्मां समु) देवलोक्तिरन्यथा .

(४) अप. १।२२४ वृ. ४५० च (वृ) ; चध्या. १५७ ;
ध्याप्र. ८३ .

सं. कां. ८९

यैस्त्वेनामुद्देत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्येयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

यमः

कन्याया नमिकात्वं वरान्यूनवयस्कत्वं वा विवाहे
दष्टम्, कतुकालपूर्वं कन्याया अराने दोषः,
गौरीरोहिणीकन्याभूषणानि, अविवाहिताया
कतुमत्या वृषलीत्वदोषः

‘त्रिंशद्वर्षो बहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षांपिकीम् ।
व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥
त्रैव्यष्टको विषहेत्प्राज्ञो ह्यष्टाब्दां विधिपूर्वकम् ।
चत्वारिंशत्समः कुर्याद्द्वादशाब्दां विशेषतः ॥
तत्प्राग्दशाब्दिष्वर्षां कन्यामायुःप्रमाभियुद्धये ।
विपरीतं न कर्तव्यं पुत्रार्थी नीरुजस्तथा ॥
‘विवाहमेयोपनीतिं स्त्रीणांमाह पितामहः ।
तस्माद्रर्माष्टमे श्रेष्ठे जन्मतो याऽष्टयत्सरे ॥
‘देशकालादिविषम्यादधर्मोद्वाहसंशये ।
सहस्रो संभवे कन्यां नमिकामपि दापयेत् ॥
वैलिङ्गाऽपि भवेत्कन्या गुणादयो यदि लभ्यते ।
द्वादशप्राप्तकालेऽपि देशकालमयाग्नयः ॥
द्वैद्यादगुणवते कन्यां नमिकामेव शक्तितः ।
अपि या गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात्रजस्वलाम् ॥

(१) अप. १।२२४ वृ. ४५० ; चध्या. १५७ वस्तेना
(वस्तेना) ; निष. २८१ (=) वस्तेनामुद्देत् (वामु तां
वस्तेत्) ; आप्र. ८३ वधावत् .

(२) गृक. ४५ मनुकनी ; संप्र. ७६९ प्लट (प्लट)
मनुकनी .

(३) प्रया. ११५ .

(४) मुक्ता. १३६ विवाहमेयोपनीतिं (विवाहं वयोपनयनं)
ह्ये (ह्यः) वस्ते (वस्ते) ; आन. १७५ .

(५) मुक्ता. १३६ ; आन. १७५ उप .

(६) मुक्ता १३६ शाप्रि (शा वा) ; आन. १७५
काप्रि (कां वा) .

(७) गृक. ३३ अति वा (न स्वेव) ; स्मृच. ८१ गृहावत् ;
षका. ८०४ गृहावत् ; गृह. ३१ गृहावत् ; प्रया. ११५ मे
नमिकाः (मरिचमिकाः) वृ. ; त्रियो ७ गृहावत् ; वसि.
१।६४ अति वा (न स्वेव) ; संप्र. ७६७ वृ. ; मुक्ता. ११९

(१) शक्तिः सामर्थ्यं सति, नशिकामेव दशवर्षा दद्यात् । शक. ३३

(२) अस्यामवस्थायां शङ्काप्रसक्तिं वदन् अष्टम-
वर्षपर्यन्तो गर्भपञ्चमप्रभृतिः कन्याविवाहे उचितः कालः,
स्त्रीगुणपनयनस्थानापन्नो विवाह इति तदुचितवयोव-
स्थायां विवाहस्योचितत्वात्, अतस्तत्र विवाहे शङ्का
नेति दर्शयति । संक्रौ. १९७

काममा-मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमन्यपि ।

न त्वेयेनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय फर्हिचित् ॥

यत्तु यमेनोक्तम्—काममिति, तत् गुणवति संभवति
गुणहीनाय कन्या न दद्यादित्येवंपरम्, न तु सर्वथा गुण-
हीननिषेधपरम् । नो चेत् 'अपि वा गुणहीनाय' इति
बौधायनोक्तानुक्तव्यो निर्विषयः स्यात् । 'ऋतुमन्यपि
तिष्ठेत्' इति वचनं उक्तरीत्या न स्वायं तात्पर्यवत् ।
यतः 'नोपरुध्याद्रजस्वलम्' इत्यनेन विरुध्यते ।

पमा. ४८१

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

यमवैधावनौ ; संक्रौ. १९७ प्रपावद्, पू. 'न त्वेव गुणहीनाय'
इति पाठो यद्यपि बहुभिन्नव्यकारीः स्त्रीकास्तथापि 'अपि वा
गुणहीनाय' इति पाठो ग्रन्थसंदर्भतः सम्पत्तिमिति भाति ।

(१) पमा. ४८१ ; यम. १११ गृहे (गेहे) ; पुम. ४४६
लक्षार्षे (न त्वेयेनां पिता दद्यात्तु गुणहीनाय फर्हिचित्) । यम. १.

(२) बृहस्प. ३।२२ तु (च) ; स्मृच. ७९ तु (च) ;
चका. ८०२ ; पमा. ४८२ दशवर्षा भवेत्कन्या (दशमे कन्यका
मोक्ता) परंतु ४८४ पृष्ठे व्याख्यानावसरे 'दशवर्षा भवेत्कन्या'
शब्देन पाठो दर्शितः ; मभा. १५० कश्यपः ; विसौ. ६ तु (च)
अत ऊर्ध्वं (तदूर्ध्वं स्यात्) क्रमेण बाल्यः ; संम. ७६८, ८३४ ;
यम. १११ ; संम. ६५ ; सिन्धु. १०६६ (=) चतुर्थः पादः ;
आन. १७५ ; संम. २६३ तु (च) मरीचिः ; क्रुम. १०७६
मनुः ; संम. ४५८ .

(३) स्मृच. ७९ प्राप्ते तु द्वादशे (संप्राप्ते द्वादशे) वत्त. ;
चका. ८०२ तु द्वादशे (द्वादशमे) यमपराशरापस्तम्बाः ; संम.
७७२ यमपराशरापस्तम्बाः .

'गौरी' ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥

मौता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

'पितुर्गेहे तु या कन्या पश्यत्यसंस्कृता रजः ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषली स्मृता ॥

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असंभाष्यो ह्यपाङ्गुकेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वैन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।

शूरी तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥

वृषलीसंप्रदीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।

सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥

(१) स्मृच. ८० .

(२) बृहस्प. ३।२० तु द्वादशे (द्वादशमे) यः कन्यां
(कन्यां यो) ; यमस्प. २२ ; स्मृच. ७९ प्राप्ते (संप्राप्ते) ;
चका. ८०२ तु द्वादशे (द्वादशमे) यमपराशरापस्तम्बाः ;
पमा. १२१ ; संम. ७७२ पिता पिबति (पिबन्ति कष्ट) दीपं
चकावद्, यमपराशरापस्तम्बाः ; संम. ६९ चकावद् ; संग.
२०० पिता पिबति (पिबेत् कस्तु) दीपं चकावद्, यमपरा-
शरापस्तम्बाः .

(३) स्मृच. ७९ तप्ताव (तावद्) ; चका. ८०३ ; पमा.
१५७ (खण्डः २ भाग १) ; मुक्ता. १२६ ; सिन्धु. १०६६ ;
प्रका. ३५८ ; पुम. ४४६ .

(४) बृहस्प. ३।२२ ; यमस्प. २३ ; स्मृच. ८१
ज्येष्ठभ्राता (भ्राता चैव) .

(५) बृहस्प. ३।२८ .

(६) बृहस्प. ३।२९ ; यमस्प. २४ ; स्मृच. ८१ ;
संम. ६९ विवाहयेत् (समुद्देह्ये) .

(७) यमस्प. २५ .

(८) बृहस्प. ३।२३ वृषलीसंप्रदीता यो (वृषलीं यत्तु
मुह्यति) सततं सूतकं (सदा सूतकिता) .

यैः करोत्येकारत्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षेभ्योपोहति ॥
वृषलीगमनं चैवं मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः आ चैवं जायते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥

मरीचिः

कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहादेत्यम्, ऋतुपूर्व
कन्याया अशने दोषः, अविवाहिताया
ऋतुमाया वृषलीत्यदोषः

गौरी ददन्नाकपुष्टं वैकुण्ठं रोहिणी ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

दक्षः

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलादृष्ट्यानि, कन्याया
ऋतुपूर्वकाले विवाहादेत्यम्, ऋतुपूर्व
कन्याया अशने दोषः

अष्टयर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) वृषस्मृ. १।१२ स भैक्षभुग्जपन्नित्यं (तद्वङ्गे जप-
नित्यं) ; यमस्मृ. २६ य (दत्) सेवन (सेवनाय) ॥ भैक्ष
(तद्वङ्गे) ; स्मृच. ८१ ॥ भैक्ष (तद्वङ्गे) .

(२) वृषस्मृ. १।१४ ; स्मृच. ८१ .

(३) वृषस्मृ. १।१५ नैव विधे (॥ विधीयते) ;
यमस्मृ. २८ ; गृह. ४१ फेनपीतस्य (पीतजनस्य) नैव विधे
(न विधीयते) मनुयमहारीताः ; स्मृच. ८१ ; गृह. ३७ नैव
विधे (नोपपद्यते) मनुयमहारीताः ; मंत्र. ७९१ नैव विधे
(न विधीयते) .

(४) यमा. ४८२ ; प्रया. ३१६ ; विमो. ८, संम. ८३४ ;
यम. १११ ; मंत्र. ६६ ; मिश्र. १००६ ; विपा. ७२० ;
संग. २६१ ; संर. ४५७ (गौरी ददन्नाकपुष्टं वैकुण्ठं रोहिणी
ददत् । कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥) .

(५) प्रया. ३४२-३४३ ; विपा. ७५७ ; संर. ४५९
विमो (उक्ते) .

(६) समु. ५-६ .

गौरी ददन्नाकपुष्टं वैकुण्ठं रोहिणी तथा ।
कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्ते द्वादशवर्षे तु या कन्या न प्रदीयते ।
मासिमासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
विवाहयेदष्टवर्षमेवं धर्मो न हीयते ॥

प्रजापतिः

अविवाहिताया ऋतुमाया वृषलीत्यदोषः

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिवृषलीपतिः ॥

संवर्तः

नक्षत्रात् विवाहे इष्टम्, गौरीरोहिणीकन्यारजस्वला-
दृष्ट्यानि, अष्टवर्षाया विवाहः प्रसक्तः, ऋतुपूर्व
कन्याया अशने दोषः

यौवन्न लज्जते कन्या यावत् क्रीडति पांसुषु ।
यावत्तिष्ठति गोमार्गे तावत्कन्यां विवाहयेत् ॥
रोमकाले तु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यवाम् ।
रजःकाले तु गन्धर्वो बहिरनु सुयदर्शने ॥

(१) समु. १।८८ .

(२) प्रस्मृ. ८५-८६ गृहे तु (गृहेषु) ; यमा. १५९
(रात्रिः २ मार्गः १) मनु ; प्रया. ३४३ इतिहासः ; यम. ५४
गृहे (गृहे) इतिहासः ; मुक्त. ५१ दक्षः ; संग. २०१ इतिहासः .

(३) मुक्त. ११५ .

(४) संस्मृ. ६४ भुङ्क्ते तु (भुङ्क्तेऽथ) उत्तरार्धे (रजो
इहा तु गन्धर्वः कुर्वी इहा तु वारकः ।) ; गृह. ५४ भुङ्क्ते
तु (भुञ्जीत) बहिरनु कुर्वरीने (बहिरनु रजस्वलाय) ;
स्मृच. ७९ ; यदा. ६८२ भुङ्क्ते तु (भुञ्जीत) गन्धर्वो बहिरनु
(गन्धर्वोऽहम्बु) कन्यवाम् ; गृह. ५९ भुङ्क्ते तु (भुञ्जीत)
रजः (कनु) गन्धर्वो (गन्धर्वो) कुच (कनु) ; यमा. ४८२
रोम (काम) गन्धर्वो (गन्धर्वो) ; यम. १५० भुङ्क्ते तु
(भुञ्जीत) गन्धर्वो (गन्धर्वो) ; मंत्र. ७९९ ; मुक्त. ११५
उत्तरार्धे (रजो इहा ॥ गन्धर्वः कुर्वी इहा तु वारकः ।) ;
संग. २०० .

कन्यायामनुद्धिमभिरेव 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युच्यम् । तामेवागुद्धिं प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति—प्राप्ते निषिद्धिः । ऋगुद्गणनमुत्पत्तिं दादसे ययै इत्युच्यम् । अत एव मौञ्जेन—'प्रदानं प्रपद्योः' (गोष. १८। २१) इत्युच्यम् । यमोऽप्येतदेवाऽह—'तस्मादु-
द्गाहयेत्कन्यां दारप्रप्तुमी भरेत्' इति । अतश्च ऋगु-
द्गणनान् प्राह यो न प्रपद्यति तस्य पितरः प्रतिमातुं तद्वत्तः विवर्ति । अगारपुद्गणे दादसेऽपि ययै कन्या-
दानमीदरी न निषिद्धौ । अत एव मनुः—'विपश्येयं पश्येत् कन्यां हृद्यां दादशवर्षिणीम् । प्यष्टयौऽष्टयौ सा यमैः सीदति कतरः ॥' इति ।

यमा. १५७—१५८ (गण्डः २ भागः १)

मौजा येष पिता येष ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
प्रयत्ने नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

ऋगुद्गणे सति अग्रजता न केनचनं पितृनेव नरके पानयति हिन्तु स्वयमपि सगुद्गन्धः पतेरित्याह—मातेति । मातादयस्वरः कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुरोधयन्ति । ते च पूर्वमेव 'पिता पितामहः' इत्यादिबन्धो-
दरणेन विराहप्रकरणे प्रदर्शिताः ।

यमा. १५८ (गण्डः २ भागः १)

यन्मां समुद्बहेत्कन्यां प्राज्ञाणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्याहृतेयः स पित्रो वृषलीपतिः ॥

रौद्रदोगानां प्रागदानं तथा नरकदेवः तथा रजस्वलो-
द्गाहोऽपि नरकदेवतुलित्याह—यस्मादिति । तां दृष्टवत्तम् ।

इत्यत्र 'भनिरुच' इति वाङ्मयः ; प्रका. ८०२ तु दादसे (दाद-
घने) विवर्ति पितरः स्वयम् (पिता विवर्ति सोमिन्)
यमराजराजस्थानः ; संघ. ७७१ तु दादसे (दादघने) पितरः
स्वयम् (कपुसोमिन्) यमराजराजस्थानः ; संघ. २००
विवर्ति (विवर्त्त) यमराजराजस्थानः .

(१) पस्य. ७५—७ (८) ; प्रका. ८०३—८०४ प्रयत्ने
(ययोऽपि) ; प्रपा. ३४२ ज्येष्ठे (ज्येष्ठ) शाट्यायनिः ;
विनी. ६ बालयः ; संघ. ७७१ चक्रवर्त्तः ; विपा. ७५७ प्रपावयः,
कालायनिः ; प्रका. ३५८ ; संघ. ४९९ यैव पिता यैव (च
वनकश्चैव) शाट्यायनिः .

(२) पस्य. ७५—८ (९) .

असंभाष्यन्नाहृतेयत्वबोधेन वृषलीपतिवत् । विवाहान्
पूर्वं दृष्टवत्ता वृषली । तथा च मनुः—'पितुर्गृहे ॥
या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । सा कन्या वृषली चेमा
तप्यतिवृषलीवतिः ॥' (मसू. १।१९) इति ।

यमा. १५८—१५९ (गण्डः २ भागः १)

यैः करोत्येकत्रयेण वृषलीसेयनं द्विजः ।

स भैक्षमुग्जपन्नित्यं त्रिमिर्यैर्विगुण्यति ॥

यन्तु मदमोहादिनाऽतिक्रान्तनिषेधस्तामुद्गाह्यं सहा
मुक्ता कथंचिदेवयोगादनुत्पद्येत्, तदा तस्य शुद्धि-
प्रकारमाह—य इति । अप्यविशेषानभिधानान् सामान्य-
प्राप्ताया यापय्या अप्ययमनागन्तव्यम् ।

यमा. १५९ (गण्डः २ भागः १)

अग्निः

दीर्घाक्षं ब्रह्मचर्यं पुनर्विवाह्यं स्त्रीणां कन्यां कन्यां,
पूर्वं क-याथा अग्ने दोषः, अविवाहिनाया
कनुनाया इत्यन्तदोषः

ब्रह्मचर्यं दीर्घकालं बहुकर्मन्याचारणम् ।

पुनर्विवाह्यं कलौ भर्तृनाशकः स्त्रियाः ॥

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यनिषेधोना निषेधात् स्त्रीणां
दादनाब्दवर्तुदशाब्दपर्यन्तावधानकालेक्षणनिषेधात् 'अत
ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युक्त्या च स्त्रीणां चतुर्वर्षादूर्ध्वं दाद-
नाब्दपर्यन्तं तस्मिन् कालिनाया अपि विवाह उक्तः ।

प्रपा. ३१५

ज्येष्ठेन तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।

हन्यादिदं च पूर्वं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भूणहत्या पितृसत्ताः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) पस्य. ७८—९ (१०) .

(२) प्रपा. ३१५ .

(३) गृह. ५४ व्यक्तेन तु (व्यक्तेनेषु) क्रमेण करवः ;
गूर. ४६ ; संघ. ७९९ दिष्ट (दिष्टि) अविहृत्यनी ; संघ. २००
अविहृत्यनी .

(४) गृह. ५२ अविहृत्यनी ; गूर. ४४ पितुर्गृहे (पितुर्गृहे)
पर्येद (पश्यत) अविहृत्यनी ; प्रपा. १५० गृहे (गृहे)
अविहृत्यनी ; मर. १९ पितुर्गृहे ॥ (पितुर्गृहेऽपि) सा कन्या

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यै तं विचाद्वृषलीपतिम् ॥

अत्र ब्राह्मणपदोपादानात् ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरि-
णयननिषेधो न क्षत्रियादीनां, कुल्यादिषु तथा दर्शनात् ।
यस्तु— 'काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यतुमत्यपि । न
स्वेवेनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥' इति मनु-
वाक्यं, तत् गुणवद्व्यप्रशंसार्थं न स्वार्थे प्रमाणम् ।

संम. ७७१-७७२

लघुशातातपः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अनिवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः

पितृवेदमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

पैठीनसिः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः

यापन्नोद्भिद्यतः स्तनौ तावदेव देया । अथ ऋतु-
मती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति ।
पिता पितामहश्चेति विष्ठायां जायते कृमिः ।
तस्मान्नामिका दातव्या ॥

(कन्या सा) ; उत. १२४ तु (च) पश्येद (पश्यत्य) अत्रि-
काश्रयणी ; संम. ७६८ गृहे (गृहे) पश्येद (पश्यत्य) वृक्षस्थ-
त्रिकश्रयणी ; सिन्धु. १११३ पश्येद (पश्यत्य) देवलात्रिकश्रयणी ;

(१) गृक. ५२ अश्राद्धेय (अश्राद्धेय) अत्रिकश्रयणी ;
गूर. ४४-४५ गृकत्व, अत्रिकाश्रयणी ; मया १५० अत्रिकश्रयणी ;
मर. १९ ; उत. १२४ अत्रिकाश्रयणी ; संम. ७७१ अत्रिकश्रयणी ;
सिन्धु. १११३ यस्तु तां वरयेत् (यस्तु समुद्ररेव) देवलात्रि-
काश्रयणी ; संग. २००-२०१ अत्रिकश्रयणी ।

(२) लघास्मृ. ६५ .

(३) गृक. ५३ ; चका. ८०४ (यापन्नोद्भिती स्तनौ ताव-
देया । अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति ।
पितामहः प्रतिग्रहश्चेति विष्ठायां जायते । तस्मान्नामिका देया ।) ;
गूर. ४५ भवति + (तदा) नरकं प्राप्नोति (नरकप्राप्नोति) ;
संम. ७७१ चकावद .

अङ्गिराः

गौरीरोहिणीश्यामानसिकालक्षणानि, ऋतुपूर्वकालो
विवाहार्हः, अष्टवर्षाया विवादः प्रशस्तः

अनवासरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकुचां श्यामा कुचहीना तु नम्रिका ॥

अव्यञ्जनकुचेति । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्यां
सा तथा । अनुद्भिन्नयोर्मस्तनेत्यर्थः । गृक. ५३

व्यञ्जनेष्वथ जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।
पयोधरेषु गन्धर्वो वह्निर्भुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥
विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।
नोपभुक्तं तु सोमाद्यैर्दद्यादुद्विहतरं पिता ॥

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलक्षणानि, दशमे वर्षे
कन्याविवाहः प्रशस्तः, ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः, अनिवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
तस्मात्संवत्सरे प्राप्ते दशमे कन्यका बुधैः ।
प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः कालदोषतः ॥

पितुर्वेदमनि या कन्या रजस्तु समुपस्पृशेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) गृक. ५३ ; चका. ८०३ अनवासरजा (अनासरजा)
अव्यञ्जनकुचा श्यामा (अव्यञ्जना तु सा प्रोक्ता) ; चदा. ६८२
अनवासरजा (अवासरजा) ; गूर. ४५ प्राप्ते (पुते) ;
संम. ७६९ ; संग. २०० श्यामा (कत्या) उत. , अविहृहरपती .

(२) गृक. ५३ व्यञ्जनेष्वथ जातेषु (व्यञ्जनेष्वुक्तेषु) पयो
(धरेषु) ; चका. ८०३ ; गूर. ४५ पयो जातेषु (वृषजातेषु)
धौषु (धरेषु) वह्नि (अग्नि) ; संम. ७६९ .

(३) चका. ८०३ ; संम. ७६९ .

(४) चका. ८०३ ; प्रका. ३५८ हो ह्यष्ट (ह्यष्टाष्ट) .

(५) गृक. ५३ ; गूर. ४५ .

(६) उत. १२३ .

(७) अङ्गिरस्मृ. १२६-१२९ .

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
उद्वेहेयस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
अमे च माहिपं दृष्ट्वा मध्ये च वृषलीपतिम् ।
अन्ये वार्द्धपिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

बरापेक्षया वयोवैध्यापिका कन्या निषिद्धा,

न्यूनवयाः प्रशस्ता

वैयोऽधिकां नोपयच्छेत् दीर्घां कन्यां खदेहतः ।
स्ववर्षाद्द्वित्रिपञ्चादिन्यूनां कन्यां समुद्वहेत् ॥
कन्यां वरसमां न्यूनां विवहेद्द्वित्रिपरिणामम् ।
उक्तं तत्पौडशाब्दात्माक् विवाहमिदमुच्यते ॥
अपकृष्य व्रतान्तर्याम् कुर्वन्त्यस्य विचक्षणाः ।
तदिदं नादत्तं पूर्वैराचार्यैः कालवीक्षणात् ।
कलावनियमत्वेन कर्तव्यमिति चापरे ॥

व्याघ्रपादः

उपनयनकालः स्त्रीणां विवाहकालः

वैपायनो(! नयो)दितः कालः स्त्रीणा-
मुद्वाहकर्मणि ।

स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ॥

च्यवनः

षड्वर्षपर्यन्तं स्त्रीणां न विवाहः

षड्वदमध्ये नोद्वाहा कन्या वर्षद्वयं यतः ।
सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वर्ग्यश्च तथाऽनलः ॥

(१) मुक्ता. १२५ ; भा. १९९ .

(२) प्रपा. ३१५ .

(३) प्रपा. ३१५ .

(४) मुक्ता. १३६ ; भा. १७५ .

(५) गमा. ६६ ; विसौ ॥ उच्यते (सोमो भुङ्क्ते तत्
पृश्नादन्त्यवस्तु ततोऽनलः ।) ; निष्पु १०६४ ; संक्रौ. १९७ ;
रत्न. ५३ ; प्रका. ३५८ गौ. ; संग. १९९-२०० ; संव. १४४ ;
संर. ४५७ कन्या वर्षद्वयं यतः (कन्यका वत्सपदवत्) ततः
(यतः) स्मृत्यन्तरम् . गमा. सिन्धु. सैहो रत्न सप्त. सप्त. ६५
अन्येषु ज्योतिषिकेभ्यः श्रुत्युक्ता इदं वचनं समुदाहृतम् ।

(१) इदमत्र तात्पर्यं, जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः
कन्यां भुङ्क्ते, ततः अनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वः, ततोऽग्निः,
अनन्तरं मनुष्याधिकार इति न षडब्दात्मागुद्वाह उच्यते ।
अत एव श्रुतिः — ' सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो
विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निरे पतिस्तुरीयस्ते मनु-
ष्यजाः ॥ सोमो ददन्नन्धर्वाय गन्धर्वो ददन्नग्नये । रयि च
पुत्रांश्चादादग्निर्महामयो इमाम् ॥ ' विसौ. ॥

(२) एतन्मूलभूता श्रुतिरपि — ' सोमः प्रथमो
विविदे ' इत्यारभ्य ' तृतीयोऽग्निरे पतिः ' इत्यन्ता ।
ननु अन्य विरोधो ब्रह्मपुराणे गौतमीमाहात्म्ये भानुतीर्थ-
वर्णने विष्टिभानुसंवादे दृश्यते — ' चतुर्थादित्यरादूर्ध्वं
यावन्न दशमात्ययः । तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः
प्रयत्नतः ॥ ' इति । सत्यम् । एतत्पुराणवाक्यं सूत्रा-
विषयं, न ब्राह्मण्यादिविषयमित्यविरोधः । सप्तमवर्षे
विषमत्वाद्भारदादिभिः स्त्रीविवाहे नाङ्गीकृतं, तस्मात्सर्व-
वर्णानामविरुद्धमष्टमवर्षमष्टमवर्षेषु स्मृद्वहनम् । ननु
नवमवर्षस्य ग्रहणं विरुद्धम् — ' युग्मेऽब्दे जन्मतः
स्त्रीणाम् ' इति नारदवचनविरोधादिति चेत्, सत्यम् ।
' नववर्षा तु रोहिणी ' इति नववर्षाया रोहिण्याः ' वैकुण्ठे
रोहिणी ददत् ' इति वक्ष्यमाणमरीचिवचने रोहिणीप्रदाने
फलविशेषोक्त्या नवमवर्षस्यापि विवाहकालत्वेन उक्त-
त्वात् ।

सर. ४५७

कश्यपः

अष्टवर्षेणाष्टवर्षा विवाहा, ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः,

गौरीकृत्यकुमारालम्बनानि

पूर्वोक्तलक्षणोपेतां रोगदोषविचर्जिताम् ।
अष्टाब्दां विवहेत्तां तु त्र्यष्टाब्दो वा धरः शुभाम् ॥
सैत्रवर्षा भवेद्वैरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥
भुञ्जीत व्यञ्जने सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरे ।
वलिवर्णागमे वाम् रजस्यभिः प्रतिष्ठितः ॥

(१) प्रपा. ३१५ .

(२) मुक्ता. ५४ प्राप्ते ॥ (संपाते) ; चदा. ६८२ ;
गृह. ४६ शुकवत्. ; संप्र. ७६९ .

(३) मुक्ता. ५४ गन्धर्वस्तु (गन्धर्वान्) वर्णगमे (मार्ग-

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कामपयोधराम् ।
नोपभुक्तां तु सोमाद्येद्यादुहितरं पिता ॥

अविवाहिताया कृतुमत्ता वृषलीत्यदोषः

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
अणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
येस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्कतेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

आश्वलायनः

नग्निक्तात्वं विवाहे दष्टम्

कुलशीलवयोवृत्तरूपाद्यां नमिकां शुभाम् ।
विधिना तु वरः कन्यामुद्वहेदात्मनः समाम् ॥
समा कुलशीलादिभिः, न वयसा । संप्र. ७६७

कन्ययागौरीरोहिणीगान्धारीलक्ष्म्यानि, कन्यकादयः

विशिष्टवयोभिर्विवाहाः

सप्ताध्वा कन्यकानाम्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।
तामष्टादशवर्षीयो वियहेद्विधियपुमाम् ॥

गमे) ; गुर. ४६ पयोधरे (पयोधरी) वरिवर्णागमे (कुन्तल-
स्यागमे) प्रतिष्ठितः (प्रकीर्तितः) ; संप्र. ७६९ .

(१) गृक. ५४ स्तामप (स्तप) ; गुर. ४६ गृकवत् ;
संप्र. ७६९ .

(२) अप. ११६४ पदवत् (पद्वेद) ; गृक. ५२ अपवत्,
अत्रिकव्यपौ ; गुर. ४४ पितुर्गृहे (पितृगृहे) अत्रिकाव्यपौ ;
मपा. १५० पितुर्गृहे (पितृगृहे) दीपं अपवत्, अत्रिकव्यपौ ;
उत १२४ तु मा (च वा) अत्रिकाव्यपौ ; संप्र. ७६८ पितुर्गृहे
' पितुर्गृहे ' वृहस्पत्यात्रिकव्यपः ; सिन्धु. १११३ देवत्यात्रि-
कव्यपः .

(३) अप. ११६४ ; गृक. ५२ अश्राद्धेय (अश्राद्धेय) अत्रि-
कव्यपौ ; गुर. ४४-४५ गृकवत्, अत्रिकाव्यपौ ; मपा. १५०
अत्रिकाव्यपौ ; उत. १२४ अत्रिकाव्यपौ ; संप्र. ७७२ अत्रिकव्यपौ ;
सिन्धु. १११३ यस्तु तां वरयेत् (यथां समुद्वहेत्) देवत्यात्रि-
कव्यपः ; संग. २००-२०१ अत्रिकव्यपौ .

(४) प्रपा. ३१४ ; संप्र. ७६७ वृत् (वृद्ध !) ; विपा. ७२८
उत्तरार्धे (विभिना योद्धेकन्यां धर्मकामार्थसिद्धये ।) शौनकः ;
संर. ४५८ देवलः .

(५) प्रपा. ३१४ ; संप्र. ७६७ ; विपा. ७२८ सप्ताध्वा
(सप्ताध्वा) उत्तरार्धे (तामष्टादशवर्षीय वरेण विवहेत्पुमान्)
शौनकः ; संर. ४५८ सप्ताध्वा (सप्ताध्वा) देवलः .

अष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।
पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्वहेद्द्विजः ॥

रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यविवर्धिनी ।
तामुद्वहेत् मतिमान्सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ऊर्ध्वं दशाध्वाद्या कन्या प्राग्जोदर्शनानु सा ।
गान्धारी स्यात्समुद्राद्या चिरं जीवितुमिच्छुना ॥

गर्गः

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्ष्म्यानि

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

वात्स्यः

कतुपूर्वकालो विवाहे दष्टः

गौरीं ददद् ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददद् ।
कन्यां ददत्स्वर्गलोकमतः परमसद्गतिम् ॥

गौरी विवाहिता सौख्यसंपन्ना स्यात्पतिव्रता ।
रोहिणी धनधान्यादिपुत्राद्या सुभगा भवेत् ॥
कन्या विवाहिता संपत्समृद्धा स्वामिपूजिता ॥

स्मृत्यन्तरम्

कतुपूर्वं कन्याया अशने दोषः

ईसंस्कृता तु या कन्या रजसा चेतपरिप्लुता ।
आतरः पितरौ तस्याः पतिताः स्युर्न संशयः ॥

(१) प्रपा. ३१४ हेद्विजः (हेततः) ; विन्ती. ८ पौत्रप
(पौत्रादि) ; संप्र. ७३७ ; संर. ४५८ अष्टवर्षा (द्वाष्टवर्षा) .

(२) प्रपा. ३१४ ; विन्ती. ८ ; संप्र. ७३७ ; विपा. ७२९
सर्वकामार्थसिद्धये (विप्रद्वयवरेण ॥) शौनकः ; संर. ४५८
देवलः .

(३) प्रपा. ३१४-३१५ चिरं (चिर) ; विन्ती. ८
मिच्छुना (मिच्छा) ; संप्र. ७६७ ; विपा. ७२९ विसौवत् =
शौनकः ; संर. ४५८ विसौवत्, देवलः .

(४) गमा. ९७ ; सिन्धु. १०६७ .

(५) विसौ. ६-७ .

(६) घप्र. ५४ .

विष्णुपुराणम्

वैपैरेकगुण भायां विष्णुणे वरः

वैपैरेकगुणां भायांमुद्वेष्ट त्रिगुणः स्वयम् ॥

ब्रह्मपुराणम्

चतुर्थांशमवर्षपर्यन्तं कन्याविवाहः,
नग्निकालक्षणम्

* चतुर्थांशस्तरादूर्ध्वं यावन्न दशमात्ययः ।
सावद्विधाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः ॥
यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषसंनिधौ ।
योन्यादीन्नावगृहेत तावद्भवति नमिका ॥

अमरसिंहस्तु 'गौरी तु नमिकाऽनागतवर्तवा' इत्याह ।
व्याख्यातं चैतल्लिङ्गिभट्टेन — 'मनसा विवाहं प्रत्यु-
पच्यति इति गौरी । गुरी उद्यमे । नञ्जते व्रीडतीति
नमिका । नञ्जी व्रीडने । अत्र नमिकाशब्दो विरुद्ध-
लक्षणया गौर्यां वर्तते । अनागतवर्तवमस्या इत्यनागतवर्तवा ।

* सं. २०० व्याख्यानं यववनवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) विष्णु. ३।१०।१६ ; शुक. ५ (=) : ४५ ; स्मृच.
८० ; मनु. ३।५० (=) विष्णु. स्वयम् (विष्णुः प्रमाव्) :
४८१ ; क्रमेण मनु. ; शूर. ६ (=) स्वयम् (प्रमाव्) :
३९ ; पमा. ४४४ ; निप. २८१ (=) ; विमौ. ७ दैवत-
विन्तामणौ इत्युक्तम् ; सं. ७६६ ; चम. ९७ ; बाल. १।५२ .

(२) सं. २०० ब्रह्माण्डपुराणम् ; सं. ४५७ .

(३) स्मृच. ८० लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि) प्राव-
गृहेत (न्यवगृहेत) नमिका (कन्यका) पुराणम् ; पमा. ४८२
लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि) उद्यमं (योन्वादीनि न
गृहेत सावद्भवति कन्यका ।) पुराणम् ; मपा. १२९ यावन्न
लज्जां जानाति (पश्यतलज्जां याऽज्ञानि) वायुपुराणे ;
मपा. ३१५ पुराणम् ; विसौ. ७ यावन्न लज्जां (यावन्नलज्जां न)
पश्य (॥ पितृ) पृथ्वीचन्द्रोदये इत्युक्तम् ; सं. ७६७ ;
मुक्ता. १३५ लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि) प्रावगृहेत (न्यव-
गृहेत) वसिष्ठः ; सं. ६५ लज्जां जानाति (लज्जया याति)
नमिका (कन्यका) पुराणम् ; विपा. ७२९ स्मृतिभास्करे
इत्युक्तम् ; आन. १७५ लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि)
प्रावगृहेत (न्यवगृहेत) वसिष्ठः ; सं. ४५७ लज्जां जानाति
(गृहेतऽज्ञानि) नमिका (कन्यका) .

सं. का. ८३

अनूदसतवर्षाधिकानां नामानि ' इति ।

सं. ७६७-७६८

मविष्यपुराणम्

गौरीरोहिणीकन्यानाम्निका रजस्वलालक्षणानि

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नमिका ॥
सैतवर्षा भवेद्वैरी दशवर्षा तु नमिका ।
द्वादशे तु भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) सप्तवर्षं गौरी च मुख्या । 'अनवातरजा
गौरी' इत्येतदप्येतत्परम् । 'विवाहस्तवष्टवर्षायाः कन्यायाः
शस्यते बुधैः' इति संवर्तवचनमपि सप्तमस्यैव गर्भाष्टम-
त्वात्तत्परमेव । नमिका तु मुख्या 'प्राग्वाससः प्रतिपत्तेः'
(गौघ. १।८।१४) इति गौतमवचनात् परिधानानभिज्ञा
दशवर्षा । कुचहीना च सा विवाहे दोषाभावप्रति-
पादनार्थं परिभाषिता । प्रशस्यते तु पूर्वोक्तैव ।

शुक. ५५

(२) अत्र सप्तवर्षं गौरी (स्यादित्यस्य ?) । 'अन-
वातरजा गौरी' इत्यङ्गिरोवाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया
एतद्विशेषपरत्वम् । एवं च 'विवाहस्तवष्टवर्षायाः.....
शस्यते बुधैः ॥' इति संवर्तवाक्यस्याप्येकमूलत्वात् गर्भा-
ष्टममादावात्रैव स्मृत्यर्थम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे 'मिश्रद्वयेण दोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवति' इत्युक्तं तत् उद्वाहकगुण-
प्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् । (तत् ?) उद्वाहगोत्रे व्यञ्जना-
वृद्धवप्रयुक्तस्त्राणि दोष एव । नमिका तु परिधानान-
भिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता, कुचहीना च विवाहे
दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महामाते 'मिश्रद्वयः
दोडशवर्षा भायां विन्देत नमिकाम्' इत्युक्तम्, तत्र

(१) शुक. ५४ ; शूर. ४६ ; सं. ७६८ .

(२) मपा. १८५४ (नमिका दशवर्षा) एतावदेव ; शुक. २६
(दशवर्षा तु नमिका) एतावदेव : ५५ ; शूर. ४६ ; विसौ. ७
पृथ्वीचन्द्रोदये इत्युक्तम् ; सं. ७६८-७६९ .

‘दशवर्षा तु नमिका’ इति भविष्यपुराणविरोधात्
 ! षोडशवर्षा त्रिंशद्वर्षः परिणयेत् नमिकां वा’ इति
 बोद्धव्यं, व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् । गृ. ४७

ऋतुपूर्व कन्याया अदाने दोषः

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ।

महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैव विधिः सताम् ॥

रजःप्रवृत्तेः पूर्वं देया इति सतां विधिः धर्मः ।

अन्यथा रजःप्रवृत्तौ दानात् एनं दातारं महत्पापं स्पृशे-
 त्वित्यर्थः । * गृ. ५५

‘अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः प्रशस्तः

जैभ्यस्यापि पक्षस्य मनोऽभ्युदयपूर्वकम् ।

कुमार्यास्त्यष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपीडनम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकञ्चनानि

स्त्रीणां पञ्चमवर्षादूर्ध्वं विवाहकालः, वरान्मन्यूनवयस्कत्वं
 विवाहे इष्टम्

जैन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।

कुमारीणां तथा दानं मेखलायन्धनं तथा ॥

चैतुर्थे जननात्पूर्वं न विषाहेति केचन ।

गौरीव कन्यका भाति चूडादूर्ध्वमिह स्त्रियः ॥

सैमाब्दा समकाला या न विवाहा कदाचन ।

वरस्तु द्वित्रिवर्षादिन्यूनानां कन्यां समुद्रहेत् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

नपिनकालक्षणम्

घावक्षेपं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुमिः ।

यावदोषं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥

* गृ. गृ. ५५ ।

(१) गृ. ५५ ; गृ. ४७ पिता सख्य (स्वयं पिता) ;
 संप्र. ७६५-७७० मन्ययेव विधिः सताम् (मन्ययेव विधित्ततः) ;
 सिन्धु. १०६५ पू., भाति इत्युक्तम् ; रज. ५४ .

(२) चदा. ६८६ ; कृम. १०६५ .

(३) पमा. ४८१ ; सिन्धु. १०६४ कुमारीणां तथा
 (कुमारीकरणं) पराशरमाधवीय इत्युक्तम् ; रज. ५४ .

(४) प्रपा. ३१५ .

(५) प्रपा. ३१५ .

(६) स्मृ. ८० ; चका. ८०३ ; पमा. ४८२ नमिका

शौनककारिकाः

स्त्रीणां पञ्चमवर्षादाख्य विवाहकालः, द्वादशवर्षादूर्ध्वं

वरविवाहकालः

चैतुर्होयनकन्यां तु विवहेत्षोडशाब्दकः ।

त्रिंशद्वर्षां द्वादशाब्दाकरग्रहणमिष्यते ॥

प्राग्द्वादशाब्दात्पुंसस्तु दशाब्दादिति चापरे ।

विवाहं न प्रशंसन्ति पुत्रायुर्वृद्धिमिच्छवः ॥

विवाहं भयं दुप्यन्ति कलौ तु नियमादिह ॥

रेणुकारिकाः

गौरीरोहिणीकन्यानामिनकारजस्वलात्क्षणानि, ऋतुपूर्वं

कन्याया अदाने दोषः, वरान्मन्यूनवयस्कत्वं

विवाहे इष्टम्, अविवाहिताया

ऋतुमत्या वृषलीरवदोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

दशमे नमिका वा स्याद्द्वादशे वृषली स्मृता ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

भासि भासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥

एतच्च प्रायिकं ज्ञेयं न रजोदर्शनं भवेत् ।

कासांचिदपि वर्षेऽस्मिन्नभाणि मनुनाऽपि तत् ॥

उद्गहेत्त्रिंशदब्दस्तु कन्यां द्वादशवर्षापर्यन्तम् ।

त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ।

वर्षैरेकगुणं भार्यामुद्गहेत्त्रिगुणः स्वयम् ॥

त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां वा भार्यां विन्दति नमिकाम् ।

तस्मादुद्गह्येतकन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥

प्रदानं प्रागुतोस्तस्या ऊर्ध्वं कुर्वन्स दोषभाक् ।

ज्येष्ठो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति स्वयमित्यब्रवीद्यमः ॥

(कन्यका) ; प्रपा. ३१५ ; सुक्ता. ११५ वसिष्ठः ; विपा. ७२९ ;
 आन. १७५ वसिष्ठ .

(१) प्रपा. ३१५ .

(२) रेका. ४२-४३-४४, ५१-५२ ; गमा. ६६ .

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
वृषलीसंप्रदीतो यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
अदृष्टरजसां (१सं) कन्यां नमिकां ब्रुवते जुषाः ।
‘दद्याद्गुणयते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणीम् ॥
अपि वा गुणहीनाय नोपरुष्याद्ब्रजस्वलाम् ॥

गृह्यासंग्रहः

नमिकाक्षणम्, ऋतुमत्या विवाहे दानार्हत्वं
नमिकां तु यदेत्कन्यां यावत्तुमती भवेत् ।
ऋतुमती त्वनमिका तां प्रयच्छेत्स्वनमिकाम् ॥
'नमिका तु भेदा' (गोप. १।४।६) इति सूत्रोक्तं
नमिका व्याकुरुते— नमिकामिति । यावत् ऋतुमती
रजस्वला भवेत्, तावत् कन्या नमिका भवेत् । ऋतुमती
पुनरनमिका भवति । तां कन्यामनमिकामृतुमतीमपि
दद्यात् । तुरप्यर्थो भिन्नक्रमेण योजनायः । तदेवमनमि-
कामपि दद्यात्, नमिका पुनः भेदा, न पुनरनमिकाया
विवाह एव न भवतीत्यभिप्रायः । मनुस्मृति— 'काममा-
मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यार्तुमत्यपि । न'चैवैना प्रयच्छेत्तु गुण-
हीनाय कहिचित् ॥' (मरम्. ९।८९) इति स्मृत्य-
ऋतुमत्या अपि विवाहमनुजानाति । यामि पुनरनमिका-
विवाहमिन्द्रापरणि स्मृतियचनाति, तेषामनमिकायाः

अप्राशस्त्ये नमिकायाः प्राशस्त्ये च तात्पर्यं, गोमिलीय-
व्यतिरिक्तविषयत्वं वा वर्णनीयम् । एतंभा.

गौरीरोहिणीकन्यायानयिकान्ध्यानि, नमिकात्वं
विवाहे प्रशस्तम्

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जिता भवेत्कन्या कुचहीना च नमिका ॥
- रजसः इति संबन्धलक्षणा पठ्यते । रजः इति च
ऋतुर्मण्यते । रजसा अप्राप्ता गौरी भवति । तां ददत्
गौरीदानफलं लभते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ।
रजसि प्राप्ते रोहिणी । अनैनापि प्राप्तरजस्काया अपि
विवाहं दर्शयति । व्यञ्जितं व्यञ्जनं (भावे निष्ठा) ।
व्यञ्जनं विह्वलितनयान्तरम् । तत्त्वार्यायौवनस्य । न
व्यञ्जितं यस्याः सेवमव्यञ्जिता अनागतयौवनचिह्ने-
त्येतत् । कुचहीना नमिकेत्यपरां नमिकामाह ।

एतंभा.

अन्येनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत फन्यकाम् ।
पयोधरेस्तु गन्धर्वा रजसाऽभिः प्रकीर्तितः ॥

भुञ्जीत भुङ्क्ते । पयोधरेः समुत्पन्नैर्गन्धर्वा भुङ्क्ते ।
रजसा समुत्पन्नेन अभिर्भोक्ता कथितः । एतंभा.

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजसामपयोधराम् ।
अभुञ्जते चैव सोमाद्यैः फन्यकां तु प्रशस्यते ॥

'अरजः अरजस्काम् । तदीदृशी फन्यराममिद्रेय,
प्रशस्यते (सरुमरुदपि भावे तिद् छान्दो) प्रशंसा
क्रियते आचार्येण इति वाक्यतोषः । तथा च गोमिल-
सूत्रम्— 'नमिका तु भेदा' इति । शिष्टमन्यत् ।
एतंभा.

(१) गृह्य. १।१७-२०.

स्वयंवरः

गौतमः

श्रीगामृतत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः, स्वयंवेरे
पिथ्यालङ्कारस्यायः

श्रीन् कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दितेनो-
त्सृज्य पित्र्यानलङ्कारान् ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा स्त्रीधर्ममेवाह—श्रीनिति । श्रीनूतन्
कुमारी कन्या अतीत्य, यद्येतां पित्रादिर्न दद्यात्, स्वय-
मेव भर्तारं प्रतिपद्येत अनिन्दितं कुलामिजनादिसमन्वित-
मित्यर्थः । उत्सृज्य पित्रादिदत्तालङ्कारान् । पितृग्रहणं
प्रदर्शनायम् । तथा चाह मनुः—‘अलङ्कारं नाददीत
पित्र्यं कन्या स्वयंपरा । मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेयं
न्यायदि तं हरेत् ॥’ इति । * भभा.

बौधायनः

ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः

श्रीणि वर्षाण्युत्तमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

(१) सदृशो गुणवान् । अप. १।६४

(२) पित्रादीनां यत्नयत्तामपि केनचित् निमित्तेन
कन्यादानार्थमेव सतीदम् । श्रीमि. १।६४

(३) सादृश्यं जातिगुणादिभिः । बौधि.

* गौमि, ममावद ।

(१) गौप. १।८२; गृक. ४९; भभा.; श्रीमि. १।८२०;
चका. ८०५ (श्रीनूतनीत्य स्वयं युज्यते) यथावदेव; गूर. ४२
कुमार्यृतूनतीत्य (कुमार्युत्तमती); मंम. ७०० पिथ्याल (पित्रान).

(२) बौध. ४।१२५; विश्व. १।६४; अप. १।६४;
गृक. ४९; गूर. ४२; पमा. ४८३; मपा. १४८; मर. २०;
श्रीमि. १।६४; मंम. ७०२ वं वने (वंशे); चम. १११;
मुफा. ११९; मंम. ६९ विन्देत् (विन्देत्); मिन्पु. १०६६,
१११५ पृ.; राज. ५४ पृ.; ज्ञान. १७५; कृम. १११४ उच.;
मंम. ५००.

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयः, न जातिः ।

बौधि.

वसिष्ठः

ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः

कुमार्युत्तमती श्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिभ्यो
वर्षेभ्यः पतिं विन्देत्तुल्यम् ॥

विष्णुः

श्रीगामृतत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

(१) यत्तु विष्णुनोक्तम्—‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या
कुर्यात्स्वयंवरम्’ इति, तत् गुणयद्बलमे सति द्रष्टव्यम् ।
तद्वत्त्वं तु वर्षत्रयमुपासनीयम् * । अप. १।६४

(२) यच्च विष्णुनोक्तम् ‘ऋतुत्रयमुपास्यैव’ इति,
तत् ऋतुत्रयादर्वाह्नित्येवपरम् । यदा तु न वर्षत्रयं

* ‘उपासनीयम्’ इति प्रयोगात् विष्णुवचने ‘उपात्य’
इत्येव शब्दोऽभिधेय इति भाति । ‘उपासनीयम्’ इत्यत्र ‘उपा-
सनीयम्’ इति वा स्यात् ।

(१) बौध. ४।११६; विश्व. १।६४ अविद्य (अलभ्य)
हीनमपि श्रयेत् (हीनं समाश्रयेत्); अप. १।६४ अविद्य
(अवेत्); गृक. ४९; गूर. ४२; चका. ८०५; पमा. ४८४;
मपा. १४८; मर. २०; श्रीमि. १।६४; संम. ७०२;
मुफा. ११९; ज्ञान. १७५; संम. ५००.

(२) बरहृ. १७।१९; चका. ८०५ त्रिभ्यो वर्षेभ्यः
(त्रिवर्षेभ्यः) विन्देत् (विदेत्); संम. ७०२ (कुमारि) शर्ष
चक्रवत्.

(३) बरहृ. २४।४०; अप. १।६४ गुपादेव (गपासैव)
पृ.; गृक. ४९; बरहृ. ८१ अवरद, पृ.; चका. ८०५ सदा
(तथा); गूर. ४२ अवरद; पमा. ४८४ पृ.; मपा. १४८
पृ.; मर. २० पृ.; दीक. १।६४ गुपादेव (गपासैव)
प्रमत्तयाम्नः सदा (प्रमत्त कन्या स्वयंवेरे); श्रीमि. १।६४
गुपादेव (गपासैव); मंम. ७०२; चम. ११२ पृ.; मंम. ६९
पृ.; मिन्पु. १११४ पृ.; मंम. ५०२ अवरद, पृ.

स्यानुमलं, तदा ऋतुग्रमादूर्ध्वमपि वरयेत् ।

चदा. ८०६

(३) यत्तु विष्णुनोकम्— ‘ ऋतुग्रयमुपास्यैव कन्या कुर्वात्स्वयंवरम् ’ इति, तत् गुणवद्भरणमे सति द्रष्टव्यम् । ननु, ऋतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतो यमेन ‘ दशवर्षा भवेत्कन्या ’ इत्युक्तम् । न च दशमे वर्षे ऋतुः संभवति । नायं दोषः, गौर्यादिशब्द-वत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम् ‘ कन्या ददद्भरणलोके ’ इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्या-शब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे । एवं च सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति । तथा च आनु-शासनिके अष्टावक्रोपाख्याने बृहत्स्रियां प्रयुक्तः— ‘ कौमारं ब्रह्मचर्ये मे कन्यैवास्मिन् (१ स्मिन्) संशयः ’ (१३।२०।२२) इति । शास्त्रपर्यव्यापि बृहत्स्रिया नारदेन प्रयुक्तः— ‘ असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोका-स्त्वानये ’ (१।५२।१२) इति । उमामाहेश्वरसंवादेऽपि ‘ ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्यैत्यभिधीयते ’ इति ।

• पमा. ४८४-४८५

(४) इयं प्रतीक्षा दातृसङ्गावे । यश्च तु कोऽपि दाता नास्ति तदा राजा दद्यात् । यथाह नारदः— ‘ यदा ॥ कश्चित्तैव स्यात् कन्या राजानमामनेत् ’ इति । यदा राजाऽपि न ददाति तदा स्वयंवरं कुर्यात् । याज्ञवल्क्यः ‘ गम्यं स्वभावे दातृणां कन्या कुर्यान् स्वयं वरम् ’ (१।६४) इति ।

+ संम. ६६-६७

महाभारतम्

पित्रादाया दमयन्त्याः स्वयंवरः

‘ यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवर्षिणीम् ।
अयाच्यमानां च परेनृपतिर्दुःखितोऽभवन् ॥

• • पम. पमाव. २ ।

• + कृम. संमव. २ ।

(१) भा. ३।१९।३९ .

राजोवाच—

‘ पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यत्स्वया मम ।
विस्मृदयाहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥
अप्रदाता पिता याच्यो याच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च याच्यो मातुररक्षितः ॥
इवं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरग्वेपणे त्वर ।
देवतानां यथा याच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥
सै समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥
सं संनिमग्नयामास महीपालान् विशांपतिः ।
अनुभूयतामयं वीरः स्वयंवर इति प्रभो ॥

(१) तथा पित्रादायाऽपि स्वयंवर उक्तो भारते
सावित्र्युपाख्याने— ‘ पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृ-
णोति माम् । स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ’
तथा नलोपाख्यानेऽपि— ‘ सै समीक्ष्य महीपालः स्वा
सुतां प्राप्तयौवनाम् । अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः
स्वयंवरम् ॥ ’ इति । संम. ६७

(२) भारते सावित्र्युपाख्याने पित्रनुष्ठयाऽपि स्वयं-
वरणमुक्तं, तत् क्षत्रियाभिन्नत्वात्तद्विषयम् ।

संम. ४९८

मनुः

ऋतुग्रया वर्षप्रकोष्ठं स्वयंवरान्विधारः

‘ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

(१) भा. ३।१९।३९ ; संम. ६७ ; संत. ४९८ .

(२) भा. ३।१९।३९-३९ .

(३) भा. ३।५८ ; संम. ६७ .

(४) भा. ३।५८ .

(५) मरु. ९।९० ; मृ. ४८ ऋतुप्रेष (ऋतुप्रेष) ;

मवि. ‘ वयाजी ’ इति वदितः ; मरु. ८१ एतत् ;

(१) रेतः क्रतुकालः (१ क्रतुः रेतःकालः), तद्वत्यपि व्रीणि वर्षाणि तद्गृहे आसीत् । अतः परमुत्कृष्टाभावे सदृशं समानजातीयं स्वं वृणुयात् ।

मेषा.

(२) उदीक्षेत प्रतीक्षेत, न ततः प्राक् स्वयंवरण-मस्तीत्यर्थः । उपासीतेति क्वचित्पाठः । विन्देत स्वप्र-यत्नेनैव । सदृशमित्यंशमव्यवच्छेदार्थम् । मवि.

(३) दातृणामेवामावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह-व्रीणीति । उदीक्षेत सदरं दातारं वा प्रतीक्षेत । एतस्मा-द्रूपप्रयात् । मच.

स्वयंवरणे कन्यावरणेन प्रत्यवायः ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

(१) वर्षप्रयादूर्ध्वं अदीयमाना यं भर्तारं वृणुते तस्य दोषो न । कन्यायाः पूर्वणैव दोषामावे उक्ते म्रियमाणस्यादोषार्थमिदम् । क्रतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणा-मिति स्मर्यते । मेषा.

(२) न एतः पापं पित्रनुमतिकृतं, यं साऽधि-गच्छति सोऽपि, न एतः राजस्यलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुपपन्नः । मवि.

(३) एतः पापं असतीत्यनिबन्धनं न साऽवाप्नो-तीत्यर्थः । गुर. ४२

+ ममु. मेषावद ।

॥ भाच. मचवद ।

॥ ममु., पमा., मच., नन्द., संर. मविगतायाः ।

षका. ८०५; गुर. ४१ गुरुवद; पमा. ४८४; संम. ५८४ चतुर्थः पादः ७७२ गुरुवद; मुक्ता. १३६ गुरुवद; संको. २०१; संग. २०१ गुरुवद; कृम. १११५; संर. ५०१ कुमार्पितु (नारी क्रतु) .

(१) मस्मृ. १।११; गृक. ४८ यदि स्वयम् (स्वयं तथा); स्मृच. ८१; षका. ८०५; गुर. ४२ यदि स्वयम् (स्वयं तु वा); पमा. ४८४; मच. साऽधि (साऽधि); संम. ७७२ यदि स्वयम् (स्वयं यदि); चम. १११ बौधायनः; मुक्ता. १३७; संको. २०१; संग. २०१ अदीय (स्वदीय) यदि स्वयम् (स्वयं वरा) न च (न वा); कृम. १११५ अधिगच्छेद्यदि स्वयम् (यदि गृहोत्सवं पतिम्) यै साऽधि (पुंसाऽधि); संर. ५०१ .

(४) अदीयमाना वन्धुहीना । . . . † भाच.

(५) अदीयमाना दाम्पत्येक्षणात् तदभावाद्वा । पुंसा परेणेति शेषः । न च व्यभिचारिणीत्यर्थः ।

कृम. १११५

पित्र्याथर्वकारे कन्यायाः स्वयंवराया न स्वयम्

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

(१) भ्रात्रादिभिर्यत् आदौ दत्तं स्वयंवरणामिप्रायं तस्या अज्ञानद्भिः, तदलङ्कारं तेषामेव प्रत्यर्पयेत् । यदि तु तयाविधायया एव ददाति तदा न त्यागः । तेनास्मै न वयमेनां दास्याम् इत्येवमभिप्रायं यद्भूषणं न त(द)-स्मिन्नन्यात्वात्मापत्ते युक्तम् । ' स्तेनः स्यात् ' इति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरम् ; वरस्य चौरत्वनाहुः । तस्मात्तेन विभ्यान्लङ्कारान् त्याजयितव्या । मेषा.

(२) स्वयंभूतपतिश्च कन्या वरस्वीकरणात्-पूर्वं पितुः मातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् । यदा नार्पे-च्छदां चौरा स्यात् । ममु.

(३) अलङ्कारनियेषात् यासतां (१ साम.) निषेधः । गुर. ४२

(४) स्वयंवरा तु पूर्वं पितृभ्रातृभ्यो लब्धमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह-अलङ्कारमिति । पित्र्यं मातृक-मिति भूतपूर्वगत्या । तं अलङ्कारम् । उक्तवैपरीत्ये दोष-याह-स्तेनेति । ग्रहणे स्तेनत्वं, यतः स्वयंवरा स्वदेह-

† शेषं मविगतायिम् ।

(१) मस्मृ. १।१२; मेषा. ' स्तेनः स्यात् ' इति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरम् ; अथ. १।६४ स्तेना (स्तेय) ; गृक. ४८ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) मातृकं (मातृतो) स्तेना (स्तेयं) ; ममा. १८।२१ अपवद; गौमि. १८।२० स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् (स्तेयं स्याद्यदि किञ्चन) ; स्मृच. ८१; गुर. ४२ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) ; मषा. १४८ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) उत्तरार्थे (मातृदत्तं भ्रातृदत्तं स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत् ।) ; संम. ७७२ गुरुवद; मुक्ता. १३७ अपवद; मिश्रु. १११५ (अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरे । पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि तं हरेत् ॥) ; संर. ५०१ मयावद .

मात्रमादाय वरं प्रति कृणीते तस्याः पित्रादिष्वने नाधि-
कारः ।

कतुमत्याः कन्यायाः शुल्कनिषेधः

'पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतमतीं हरन् ।
'स हि स्वाम्यादतिक्रामेदतूनां प्रतिरोधनात् ॥'

(१) शुल्कदेयायाः कतुमत्याः शुल्कनिषेधोऽयम् ।
अत्र हेतुः— सा च स्वाम्यादतिक्रामेत् । ' बाल्ये पितुर्वशे
तिष्ठेत् ' इत्युक्तम् । यद्यन्तरप्राप्तौ चाददतः पितुः स्वाम्यं
नास्ति । शुल्कदेयाया अपि हेतोः समानत्वात् पितुः
स्वाम्यनिवृत्तिः । अत्र (अति) क्रमणं निवृत्तिः । प्रति-
रोधनं प्रतिरोधः अपत्योत्पत्तिकार्ये । केचिदाहुः
अग्रानवोऽयं श्लोकः । ॥ मेघा.

(२) कतुमुक्ता कन्या वरः परिणयन् पित्रे शुल्कं
न दद्यात् । यस्मात् स पिता कतुकार्पापन्योत्पत्तिनि-
रोधात् कन्यायाः स्वामित्वादीयते । ममु.

(३) आर्ये गोमिथुन विहितमपि कतुमत्यां
निषेधति- पित्र इति । स हि पिता स्वाम्यादतिक्रामेत्
स्वाम्यात् प्रच्युतः, कतूनां प्रतिरोधनात् कतुनापत्यप्रति-
रोधनात् । कतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वं च,
यत्र स्वयंपरा स्वदेहमात्रमादाय वरं वरयतीति । पित्रा-
यनधीनत्वम्, ' बाल्ये पितुर्निदेशे तिष्ठेत् ' इत्युक्तेश्च-
यर्पात्रिकात्स स्वयमनिवर्तक्यपत् कतुकालस्यापि स्वय-
नियतकत्वात् । मच.

† माघ. मवगन्तम् ।

● मस्य कोरुष स्वयंवरविषयकार्यं विलम्बः । कैशिकिबन्ध-
करीः स्वयंवरप्रसंगे उद्ग्रासालम्बं संयुज्जीकः ।

॥ मरि. मेघावन्तम् ।

(१) मरु. १५२ ; मेघा स हि (स च) ; जप. १६४ ;
शू. ४८ ; गृ. ४२ ; मघा. २५९ ; मर. ७७२ न दद्यात्
(दद्यात्) ; मुग्. १३७ स हि (स च) प्रतिरोधनात्
(प्रतिरोधकः) ; मिथु. २१२५ प्रतिरोधनात् (प्रतिरोधकः) ;
हम. १११२ .

याज्ञवल्क्यः

कन्यादातुराग्रे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः

गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥

(१) न्येतदप्युक्तम् (? न्येतदप्युक्तम्) । दात्रभावे
गृहस्थाश्रमो दुःस्थि एव । तत्र पुमासः आश्रयान्तर-
अयणेनापि कृतिनः स्युः । स्त्रीणां वा गतिरिति ।
उच्यते— स्वादयं दोषः यदि पराधीनतैर स्त्रीणामात्यन्तिका
स्यात् । दातृसद्भावे एव ॥ तामा पराधीनता । तदभावे
तु किम् । उच्यते— गम्यमिति । गम्यं गमनाहं उक्त-
लक्षणं स्वयमेवर्तुमती वरप्रयादूर्ध्वं वरं कुर्यात् दात्रभावे ।
विद्यमानोऽपि च दाता यदि न दद्यात्, ततोऽन्या-
मवस्थाया ततीयमलङ्कारमुख्यं स्वयमेव वरं वरयेत्,
स्मृत्यन्तरात् । यदाप्युक्तलक्षणतां नेच्छेत्, तदापि
तवर्गमात्राभयणमविक्रमम् । यथाह वीषायनः— ' श्रीणि
वर्षाण्वृतमती काश्चेत् पितृशानमम् । तत्रभृत्ये यत्र
तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥ अव्ययमाने सदृशे गुणदीनं
समाभ्येते ॥ ' इति । गुणवचनाय जातिनियमः ।
सर्वथा भार्या भर्तृप्राप्तिः, भर्तृश्च भार्याप्राप्तिः, इत्य-
नवयो गृहस्थाश्रमः । तथा चाभ्यायः— ' उत यै याचन्
दातारं लभत एव । अनो भर्ता भार्याम् ' इत्यादिः ।

विध.

(२) यदा पुनर्दातृशानमभ्यायः तदा कन्यैव गम्यं
गमनाहं उक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् । मिता.

(३) दातॄणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं
गमनाहं सङ्गे उत्कृष्टवर्गे वा पात्रित्वादितोपरहितं वरं
भर्तारं कुर्यात् । एतत्त प्राप्रबोदार्थनात् । इहे तु लभित्

(१) वास. ११४ ; विध. ; मिता. ; जप. ; शू. ४८ ;
शू. ८४ ; जप. ८०९ ; जप. ११२ ; गृ. ४१ गम्यं
त्वभावे दातॄणां (गम्यं वरिष्य पुनर्) ; मृ. १२ इति
काथायनः ; जप. ४८२ ; मघा. १२२ ; गमा. ७० ;
उत. १२७ ; सङ् ८९१ गम्यं (वरं) ; मर. ९८ ; मरि. ;
सं. ७७२ ; जप. ११० ; मुग्. १४० ; मर. १० ; मिथु.
१००२ ; मघा. १५८ ; मर. ७०१ ; मर. १२२ ; गम्य. ५४ ;
हम. १११४ ; मर. ७९६, ७९८ .

पित्रादिषु सत्त्वपि स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात्, न
पित्रादिशासनमपेक्षेत । अप.

(४) यदा पुनरुक्तदातृणामभावस्तदा स्वयं कन्यैव
गम्यं अनपकृष्टयज्ञं पातित्यादिदोषरहितं वरं भर्तारं
कुर्यात् । एतच्च रजोदर्शनात् प्रागेय इति केचित् । परे
तु जीवत्पितृकाया इव ऋतुप्रयादनन्तरमेव दातृहीनाया
अपि स्वयंवरप्राधिकार इत्याहुः । विष्णुः— ' ऋतुप्रयमती-
त्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । ऋतुप्रये न्यतीते तु प्रभ-
वत्यात्मनः सदा ॥ ' बौधायनः— ' श्रीणि धर्माण्यनुमती
काङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सहस्रं
पतिम् ॥ अविद्यमाने सहस्रे गुणहीनमपि श्येत् ॥ '
पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिन्मिस्तेन कन्यादानासंभवे
सतीदम् । विष्णुवचनं तु यथोक्तचरसप्तत्वावप्युपेक्षादिना
तददाने द्रष्टव्यमित्यविरोधः । बीमि.

नारदः

कन्यादानुरभावे कन्यायाः स्वयंवरप्राधिकारः

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाग्रजेत् ।
अनुहया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

(१) यदा तु सर्वेषामभावः तदा राजा दद्यात् ।
तदाह स एव— यदैति । यदाऽसावपि क्षितिपात्न्याया-

(१) नारदः ११।२२ तस्य वरं परीक्ष्य (वरं तस्य प्रतीत्य) ;
नारदः १५।२२ अजेत् (अजेत्) परीक्ष्य (प्रतीत्य) ; गृक. ४७ ;
स्मृच. ८४ यदा ॥ नैव कश्चित्स्यात् (दाता यदा नैव कश्चित्)
शेषं नारदवत् ; चका. ८०६ परीक्ष्य (प्रतीत्य) ; गूर. ४१ नैव
कश्चित् (कश्चित्) अजेत् (अजेत्) तस्य वरं (वरं तस्य) ;
पमा. ४८३ पू. ; सपा. १४८ ॥ नैव (नैव तु) परीक्ष्य (सवर्णं)
मनुः ; प्रपा. ३४२ उत्तरार्धे (पुरोक्षितेन वै राजा प्रदद्या-
द्वाङ्मनोवर्मे ।) ; मर. २० परीक्ष्य (सवर्णं) मनुः ; गमा. ७०
पृ. ; प्रर. ९९ पृ. ; वीमि. १।६४ तस्य वरं (वरं तस्य) ;
संम. ७७२ : ८२४ पू. ; चम. ११० पू. ; मुक्ता. १४० परीक्ष्य
(प्रतीत्य) ; संम. ६७ नैव कश्चित् (कश्चित्) पू. ; सिन्धु.
१७७५ पू. ; मनुः ; विपा. ७५६ पू. ; आन. १७७ मुक्तावरः ;
प्रका. ३५८ ; बाल. १।६४ पू. ; संग. २०१ : २५९ पू. ;
संव. १४२ पू. ; कृम. १११४ (=) संभवत्, पू. ; संर. ४९८
पू. ; मनुः .

कुलतया न ददाति, तदा कन्यैव तदनुहया स्वसदृशं
भर्तारं वरयेत् । तदपि तेनैवोक्तम्— अनुहयेति ।

स्मृच. ८४

(२) यदा तु नैव कश्चित् स्यात् दातोक्तानां
मध्ये, सा राजानमाग्रजेत् देहि मां कम्मेचिदिति ।
तदनुहया अभीष्टमनुरूपमावेद्य गते स्वयं प्रतीत्य वरं
वरयेत् । नामा.

सर्वर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतैः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

(१) ततः तस्माद्गतात् ।

गृक. ४८

(२) सर्वर्णं वरं प्राप्य इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।
एतद्यासति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्त्वपि
पित्रादिषु कंचित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन
स्वयमेव वरं वरयेत् । * पमा. ४८३

(३) सर्वर्णं समानवातीयम् । कुत्रादिमिर्युक्तम् ।
सर्वर्णमित्येवं गते सर्वर्णं स्वयं वरयन्ती रूपादियुक्तमेव
वरयति, न विरूपादिकमित्येतत् प्रयोजनं, सर्वर्णमपि
कुल्यादियुक्तम् । सर्वे कुलयुक्ता एव, प्रकर्षार्थमुक्तमिमे
कुलम् इति । तेन सह धर्मं गृहस्थानां चरेत् । धर्मे
चाधे च कामे च नातिचरेत् । तत एव पुत्रानुत्पादयेत् ।
तत इत्यवश्यं वचनप्रयोजने तस्मात्सामर्थ्ये तदनुहया
क्षेत्रजोत्पादनार्थम् । तद्धि तत एवोत्पन्नमप्यं भवति ।

नामा.

* प्रपा. पमावत् ।

(१) नारदः ११।२२ ; नारदः १५।२२ रूप (शील)
पुत्रांश्चो (प्रजां चो) ; गृक. ४८ ; स्मृच. ८४ रूपवयःश्रुतैः
(शीलवयःश्रुतैः) ; गूर. ४१ रूप (शील) ; पमा. ४८३
रूपवयः ; सपा. १४८ ; प्रपा. ३४२ वेत्ततः (देदिति) शेषं
स्मृचवत् ; संग. ७७२ ; मुक्ता. १४० स्मृचवत् ; विपा. ७५७
उत्तरार्धे (सह धर्मं चरेत्तात् पुत्रांश्चोत्पादयेति च ।) शेषं
स्मृचवत् ; आन. १७७ ; संग. २०१ .

यमः

॥ १ ॥

द्वादशवर्षायाः कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

कन्या द्वादश वर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

यदा प्रौढमपि पित्रादिः ता न प्रयच्छति तदा कन्यैव सख्यं भर्तारं वरयेदित्याह यमः— कन्येति । एतच्च वरणं ऋतुप्रभृतिवर्षमयादूर्ध्वं धेदितव्यम् । मुक्ता. १३६

स्वयवरणात् कन्यायां न दोषः

एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवीत ॥

एवंविधाना बन्धकीत्याभावो देशकालादिप्रतिबन्धाभावे सति । अन्यथा कालातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

मपा. १४९

(१) शुक. ५० गृहे वसेत् (वसेद्गृहे) ; स्मृच. ८१ द्वादश वर्षाणि (द्वादशमे वर्षे) ; शक्य. ८०५ पूर्वाभि (कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदत्तुं गृहे वसेत्) ; गृह. ४३ भ्रूण (म्रण) ; मपा. १४९ याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् (या प्रदत्तार्थे गृहे) ; मर. २० पूर्वाभि (कन्या द्वादशवर्षा या न प्रदत्तार्थे गृहे) ; निघ. २८१ (=) ; छन. १२३ गृहवत् ; ब्रह्म. ७७३ याऽप्र (साऽप्र) ; मुक्ता. ११६ पूर्वाभि (कन्या द्वादशमे वर्षे या त्वदत्ता गृहे वसेत्) ; सिन्धु. १०६४ गृहे वसेत् (वसेद्गृहे) भ्रूण (म्रण) - १११४ शुकवत् ; हल. ५४ शुकवत् ; प्रका. ३५८ गृहवत्.

(२) शुक. ५० (एवं चोपनता पत्नी नावमन्येत् कदाचन । तां कन्यां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवीत ॥), गृह. ४३ ;

बृहत्पराशरः

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

अधिकारी यदा न स्वात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ।

तद्विरा च स्वयं गम्यं कन्याऽपि वरयेद्द्वारम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

यैदाऽत्र नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाग्रजेत् ।

पित्राद्यभावे कर्तव्यः कन्यायाश्च स्वयंवरः ॥

सुसमस्तगुणा कन्या कर्म देयेति संशये ।

तदा स्वयंवरं कुर्यादपणं सपणं तु वा ॥

पित्रादिदात्रभावे तु कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

इत्येवं केचिदाचार्याः प्राहुर्महति संकटे ॥

रेणुकारिका

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

यैदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाग्रजेत् ।

अनुज्ञया तस्य वरं असीत्य वरयेत्स्वयम् ॥

मपा. १४९ नता पत्नी नावमान्या (नता पत्नी नावमन्येत्) न च (न तु) ; मर. २० मपावत्, निघ. २८१ (=) (एवं चोपनता पत्नी नावमन्यात् कदाचन ।) पू. ; संघ. ७७३ पित्रात् (कुर्यात्) ; सिन्धु. १११५ नता पत्नी नावमान्या (नता पत्नी नावमन्येत्) न च (न तु) ; संग. २०१ सपवत्, मनुः -

(१) शुकमे. ६।१० .

(२) ज्योति. १५९ .

(३) धप्र. ४८ .

(४) रेका. १८२ वृ. ६१ .

विवाहप्रकाराः

विवाहप्रकारपरिगणनम्

पैतृानसगृहसूत्रम्

अथातः पाणिग्रहणम् । अष्टौ विवाहा भवन्ति-
ब्राह्मो दैवः प्राजापत्य आर्ष आसुरो गान्धर्वो
राक्षसः पैशाच इति ॥

हारीतः

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति- ब्राह्मो दैवो गान्धर्व
आसुरो राक्षसः पैशाचो मानुषः क्षात्रश्चेति ॥

अथ मानुषधात्रपदान्यां आर्षप्राजापत्ययोर्ग्रहणमित्य-
विरोधः । संप्र. ८४६

वैधायनः

अष्टौ विवाहाः ॥

केनोपायेन पुत्रिणो भवन्तीत्येतद्व्यसन्नेन विवाहाना-
मवतारः- अष्टाविति । उच्यन्ते इति शेषः । नियमार्थं
अष्टग्रहणम् । ततश्च वक्ष्यमाणब्राह्मादिनियमधर्मलङ्घन-
निमित्तवर्णसंक्रो भवति इत्येतदर्थत् सूचितं भवतीति ।
जैवि.

वसिष्ठः

पेष्ट विवाहाः ॥ ब्राह्मो दैव आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो
मानुषश्चेति ॥

(१) इयं गणना नेतरन्यवच्छेदाय । यद्वा, पैशाचा-
सुरविवाहात् उत्कृष्टविभागोऽयम्, प्रतिपादकपदेन एव
केनचिद्दृश्या साक्षादनुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा ।

(१) वैगु. ३।१ .

(२) गृक. ७१ भवन्ति (संभवन्ति) ; गूर. ५९ गृकतत् ;
संप्र. ८४६ .

(३) यौध. १।२०।१ ; सुक्ता. १४२ ; संर. ४७८ .

(४) वसू. १।२८-२९ ; गृक. ७१ देव (देव) ; गूर.
६० देव आर्षो (देवक्षार्षो) ; संप्र. ८४६ .

एवमन्येऽपि विभागा मन्यामुक्ताष्टधानुरोपेन नैयाः ।

गूर. ६०

(२) यत्तु यस्मिन् ' पट्टविवाहाः, ब्राह्मो दैव
आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो मानुषश्च ' इति पट्टवमेव
विवाहानामुक्तं, तत्रेतरन्यवच्छेदकं, किन्तु ब्राह्मणकृतं-
तथा उत्कृष्टविवाहपरम्, ' गृहानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य
चतुरोऽययान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वन्द्वान-
राक्षसान् ॥ ' (मरु. ३।२३) इति मनुस्मरणात् ।

संप्र. ८४६

विष्णुः

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ॥

ब्राह्मो दैव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो
राक्षसः पैशाचश्चेति ॥

शङ्खः

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

महाभारतम्

अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥

मनुः

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येकं चेह द्विताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

(१) विस्मृ. २।१७-१८ .

(२) शंस्मृ. ४।१ .

(३) भा. १।७३।८, ९ .

(४) मस्मृ. ३।२० ; गृक. ७० ; स्मृच. ८५ उत्त. ;
चदा. ६८२ प्रत्येकं चेह (प्रत्येकं च) ; गूर. ५९ ल

(१) वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः । हिताश्वा-
हिताश्च । केचित् हिताः केचिन्न । अष्टौ इति संख्या-
निर्देशः । समासः संक्षेपः । स्त्रीसंस्कारार्थां विवाहाः
स्त्रीविवाहाः । कः पुनरेवं विवाहो नाम ? उपायतः
प्राप्तायाः कन्याया दारकरणाथः संस्कारः सेतितर्कन्यताङ्गः
(१ कः) सप्तपिंदर्शनपर्यन्तः पाणिग्रहणलक्षणः ।

* मेघा.

(२) चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानां परलोके-
लोकयोः काश्चिद्विज्ञानं (म् काश्चिद्)हितान् इमान् वक्ष्य-
माणान् अष्टौ भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् संक्षेपेण शृणुत ।
+ गौरा.

(३) स्त्रीविवाहानिति स्त्रियाः संस्कार्यत्वाभि-
धानम् । गृक. ७०

(४) स्त्रीपदं स्त्रीत्वेन प्रसक्तसंस्कार्यत्वनिवारणार्थं,
संस्कार्यत्वार्थमिति कल्पतरुकारः । गूर. ५९

(५) विप्रादीनां तानेवोद्वाहानप्रसंख्याकान् ब्राह्मणी-
नाह—चतुर्णामपीति द्वाभ्याम् । हिताहितान् स्वर्गनरक-
साधनान् स्त्रीविवाहान् स्त्रीकर्मकान् । अनेन स्वयंवर-
विवाहो नाष्टमु गण्यते इति भावः । मच.

ब्रौह्मो देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

(१) सख्यया अष्टौ इत्युद्दिष्टानां नामधेयानीमानि ।
अधमप्रग्रहणं पैशाचस्य निन्दार्थम् । मेघा.

* मन्द., भाच. मेघागतम् ।

+ मधि., मधु. गौरावद् ।

(मत्स्येक च) ; पमा. ४८५ ; स्मृकौ. १४ वदावद् ; संप्र.
८४६ वदावद् ; मुक्ता. १४० वदावद् ; संग. २५३ वदावद् ;
सस्मृ. ५२ वदावद् .

(१) मस्मृ. ११२९ ; गृक. ७२ मनुवमौ ; स्मृच ८५ ;
चदा. ६८२-६८३ स्तवैवार्थः (स्तथा चार्थः) मोऽधमः (मो
मतः) ; गूर. ६०-६१ स्तवैवार्थः (स्तथा चार्थः) मनुवमौ ;
पमा. ४८५ मोऽधमः (मो मतः) ; मपा. १५५ ; प्रपा. ३४३
आष्टमोऽधमः (रत्नमो मतः) ; मर. १८ ; गमा. ९९ स्तवैवार्थः
(स्तथा चार्थः) शैव प्रपावद् ; प्रर ९९ गमावद् ; घप्र. ४६
गुवद् , संप्र. ८४६ स्तवैवार्थः (स्तथा चार्थः) आष्टमो (रत्नमो) ;
वम. ११३ गमावद् ; मुक्ता. १४० ; संग. ६४ स्तवैवार्थः

(२) येन विवाहेन उत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः स ब्राह्मः । एवं दैवोऽपि । मवि.

(३) ते एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसा-
दिसंज्ञा चैवं आह्वयवहारायां स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनायां
च । ब्रह्मण इवार्थं ब्राह्मः । रक्षस इवार्थं राक्षसः । न तु
ब्रह्मादिदेवता (क) त्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्य
अधमत्वामिधानं निन्दातिशयार्थम् ।

* मधु.

(४) आपात् प्राजापत्यस्य श्रेष्ठयेऽपि वृत्तमङ्ग-
मयादत्र कममङ्गः । + मुक्ता. १५०

नारदः

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमं तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥
आर्षश्चैवार्थं देवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

संख्याग्रहणं परिगणनार्थम् । वर्णानां संभवतः ।
संस्काराख्या उपनयनस्थानीयाः । शेषो गतार्थः ।

नाभा.

* गौरा., भाच. मधुगतम् ।

+ मन्द. मुक्तावद् ।

(स्तथा चार्थः) आष्टमोऽधमः (रत्नमः रत्नः) ; विपा. ७५८
ममावद् ; संकौ. २०५ आष्टमोऽधमः (अ तथाऽधमः) ; रत्न.
७५ ; भाव. २४८ ; प्रका. ३६२ संजीवद् ; बाल. १५८ ;
संग. २५३ संभवद् ; सस्मृ. ५२ ; कुम. १११८ वदावद् ;
संर. ४७५ .

(१) नारद. ११३८ संस्कारार्थं (संस्काराख्याः) ; नास्मृ.
१५३८ स्तवैव च (स्तथाऽऽतः) ; गृक. ७० ; गूर. ५९ ;
पमा. ४८६ नास्मृवद् , उच. ; संप्र. ८४६ .

(२) नारद. ११३९ वैश्वामु (वैश्वामुतः) ; नास्मृ.
१५३९ शैवाथ (शैव हि) वज्रार्थं (राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशा-
चस्तत्त्वमः रत्नः १) ; गृक. ७० ; गूर. ५९ शैवाथ (स्तवैव) ;
वमा. ४८६ मोऽधमः (मो मतः) ; संप्र. ८४६ गुवद् .

प्राजापत्यब्राह्मदेवा विवाहा आर्पसंयुताः ।

उक्तकाले तु कर्तव्याश्चत्वारः फलदायकाः ॥

गान्धर्वीसुरपैशाचराक्षसाख्यास्तु सर्वदा ॥

यमः

ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

वृहत्पराशरः

अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।

ब्राह्मादिकक्रमेणैतान् संप्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥

विष्णुपुराणम्

ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

* अर्थ सार्पः श्लोको मुहूर्तपरोऽपि आर्थिकी विवाहगणना-
मुपनी-यात्र संगृहीतः ।

(१) ज्योति. २७।१४१-१४२; विसौ. ५५ काले ३
(कालेषु).

(२) ज्योति. २७।१४३; विसौ. ५५ ख्यास्तु (ख्याश्च).

(३) गृह. ७२ मनुयनी; गृह. ६०-६१ स्तथैवार्पः (स्तथा
चार्पः) मनुयनी.

(४) बृपसं. ६।२.

(५) विष्णु. ६।१०।२४.

पञ्चपुराणम्

विवाहा ब्राह्मदेवाप्राजापत्यासुरास्तथा ।

गान्धर्वो राक्षसश्चापि पैशाचोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्रभेदे

विवाहमष्टधा प्रोक्तं शिवेन परमात्मना ।

ब्राह्मं च दैविकं चैव प्राजापत्यमथार्पकम् ॥

पञ्चमं चाऽऽसुरं प्रोक्तं गान्धर्वं राक्षसं तथा ।

पैशाचमष्टमं शैवमुच्यते नात्र वै पृथक् ॥

रेणुकारिका

ब्राह्मो देवः काय आर्पासुरो च

गान्धर्वोऽन्यो राक्षसः स्यात् पैशाचः ।

(१) सस्मृ. ५२ अस्मिन्नेव पृष्ठे काशीखण्डे स्कन्दः इत्युक्त्वा
अयमेव श्लोकः समुद्भूतः.

(२) सस्मृ. ५३.

(३) रेका. ७४ पृ. ५३.

ब्राह्मविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष्ट ब्राह्मो
विवाहः ॥

कन्यामलङ्कृत्योदकपूर्वा दद्यात् । एष विवाहो ब्राह्म-
संशो भवति । गानावृ.

(१) भारु. १।६।१; अप. १।६।१ (=) पूर्वी (पूर्व);

प्रपा. ३४३; प्र. ९९ निर्देशमात्रम्; घ. ४६; संप्र. ५८३

(एष ब्राह्मो विवाहः ०); ८४८ अलङ्कृत्य (वपाराकृत्यलङ्कृत्य);

संम. ६३, ६४; संकौ. १९८; शूक. ११०; प्रका. ३६२;

मानवगृह्यसूत्रम्

संजुष्टां धर्मेणोपयच्छेत् ब्राह्मेण शौत्केन वा ॥

संजुष्टामिति । सम्यग् जुष्टा स्त्री तां ब्राह्मेण धर्मेण ।

ब्राह्मो धर्मः कन्याया उदकपूर्वमाहूय दानम् । शुल्कं यत्

कन्यायै वरो ददाति वरं तदुच्यते । तेन निर्वृत्तः शौत्को

धर्मः । तेन शौत्केन वा संजुष्टाम् । वामहणमुपलक्षणा-

वाल. १।१२ पृ. ४१; कुम. १।१८; १।१३४ (=);

संर. ४०८, ५४८.

(१) भारु. १।७।११.

येम् । तेन ' ब्राह्मो देवस्तथैव ' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

अष्टाभा.

काठकगृह्यसूत्रम्

अथ ब्रह्मदेयायाः प्रदानविधिं वक्ष्यामः ॥

ब्राह्मेण विधिना या दीयते सा ब्रह्मदेया । तस्याः प्रष्टुं दाने विधिं इतिकर्तव्यता वक्ष्यामः । अथावि-
कारार्थः । ब्राह्मो देवः आर्षः प्राजापत्यः आसुरः गान्धर्वः
राक्षसः पैशाचः, इत्यष्टौ विद्याहाः । तत्र ब्राह्मासुरग्न्यति-
रिक्तानां षण्णा विधानं सुप्रथितं, नेह वचनमर्हति । तेन
ब्राह्मासुरयोरेवेति कर्तव्यतोक्ता । तथाहि, प्रसङ्गापहारा-
ब्राह्मसो विवाहस्तत्र किं प्रकाराभिधानेन । न किंचि-
दित्यर्थः । एवमन्येकतोपगमात् पैशाचोऽपि प्रकारवचनं
नार्हति, पापत्वात् । स्वयमिच्छन्त्या सहैच्छावतः संयोगा-
द्गान्धर्वः तन्नाप्यसाधारणी केतिकर्तव्यता । ' सह
धर्मश्चर्या साहाय्यमुत्पाद्यतामिति धर्मे चार्थे च कामे
च नाभिचरितव्यम् ' इति प्राजापत्यविधिः प्रथितः ।
अलङ्कृत्य कन्यामन्तर्वेद्यारविजे प्रदीयते इति देवः ।
गौमिपुत्रं कन्यायते दद्यादित्यापस्य विधानम् । देवः ।

वाराहगृह्यसूत्रम्

* असंसृष्टामधर्मणोपयच्छेद्ब्राह्मेण शैलकेन वा ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यैदभिरूपं घृत्तययः संपन्नमाहूयार्हयित्वा कन्या-
लङ्कृता दास्यते स ब्राह्म इति गीयते ॥

गौतमः

ब्राह्मो विद्याचारित्रबन्धुशीलसंपन्नाय दद्यादा-
च्छायालङ्कृताम् ॥

* इदं सूत्रमशुद्धमिति उपनिदिष्टमानवगृह्यप्रवचनेन पत-
स्तमानार्थेन विज्ञायते ।

(१) काश्या. २५।२ .

(२) वायु. १० .

(३) वैश्व. १।२ .

(४) गौतम ४।१५ ; अप. १।५५ (विद्याचारित्रबन्धुशील-
संपन्नाय दद्यात्) पतावदेव ; मन्वा, गौमि ४।४ ; स्मृत्य. ७८
अथवत् ; पमा. ४७९ (विद्याऽऽधारनयुक्त्युपशीलसंपन्नाय
दद्यात्) पतावदेव ; संप्र. ७५४ अथवत् ; शुक्ल. १३४ अथवत् .

(१) इदानीं विवाहविधिमाह— ब्राह्म इति । ब्राह्म
इति विवाहसंज्ञा । विद्या त्रयी । चारित्रं चोदितकर्मा-
नुष्ठानम् । बन्धुः प्रगल्भाभिजनः । ' शीलं धर्म एवाभि-
मुपन्यम् । संपन्नस्यन्दः प्रत्येकमभिसम्पद्यते । आच्छाया
वस्त्रयुगलेन वरं, अलङ्कृता भूषणादिभिः, दद्यादुदक-
पूर्वेण । आच्छाया अलङ्कृतमिति उत्तरस्मिन्प्रति विवाह-
त्रये द्रष्टव्यम् । मन्वा,

(२) विद्या वेदविद्या । चारित्रं चोदितकर्मानु-
ष्ठानम् । वस्त्रयो ज्ञातयो मानुषादयश्च, शीलं विहितेषु
श्रद्धा । एतैर्गुणैः संपन्नाय वस्त्रयुगलेन आच्छाया यथा-
विभवमलङ्कृता कन्या दद्यात् । एवंविधस्य विवाहस्य
ब्राह्मसंज्ञा । गौमि,

आहूय दीयते कन्या ब्रह्मणे शक्यलङ्कृता ।

निष्कशतमशक्नेद्व्यथा दोषमर्हति ॥

द्रव्यादानं विवाहसिद्धयर्थम् ॥

(१) द्रव्यस्य परकीयस्य अननुज्ञातस्यापि स्वीकरणं
यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावत् । इदं च
विवाहकालातिक्रमसंभावनाया कन्यादातुः ।

* शुक. १६४

(२) यदा पित्रादिर्दद्यात् तदा आच्छायालङ्कृता
दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—
द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्य आदानं अननु-
ज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्धये यावता विवाहो निर्वर्तते,
आत्मीयभावे तावत्पण्डित्य दद्यादित्यर्थः । मन्वा,

(३) द्रव्यं अननुज्ञातमपि शत्रुबैलादिकमादेयं
विवाहसिद्धयर्थं यावता विवाहः सिध्यति तावत् ।
अधिके दोषः । गौमि,

हारीतः

अनिन्द्यन्नयैरवितर्कयन् विधिवद्वस्त्रयुगं दत्त्वा
सह धर्मश्चर्यतामिति ब्राह्मः ॥

* शुक. शुकवत् ।

(१) समु. ६ .

(२) गौतम. १८।२५ ; अप. १।५१ ; शुक. १६१ ; मन्वा. ;
गौमि १८।२५ ; गृह. १२९ .

(३) शुक. ७८ ; चन्दा. ६८५ (अनिन्द्यन्नयैरवितर्कयन्

(१) अनिन्दन् अदूषयन्, अन्यैरचितर्कयन् इतरैः सह दूषणमशङ्कमानः, विधियत् मधुपर्कादिपुरःसरं, ' सह धर्मैश्चर्याताम् ' इत्युक्त्वा यत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः । गृ. ६६

(२) हार्यतेन ब्राह्मविवाहेऽपि सहधर्मचरणमुक्तं, तत्र ब्राह्मपदार्थपटकं, गौरवापत्तेः । किंतु प्रेयवचनप्राप्ता-यातुवादः । अनिन्दन् दोषाभिधानमुक्त्यन्, अन्यैरवि-तर्कयन् अन्यैः सह दोषमनाशङ्कमानः । ब्राह्मविध्युप-क्रमे हि ' धर्मे चाये च कामे च नातिचरितव्या इत्येयं नातिचरामि ' इति काठकगृह्योक्तदानुप्रतिमहीतु-मैवानुवादः । विधियत् मधुपर्कादिपूर्वम् ।

* संप्र. ८४८

बोधायनः

श्रुतिशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने कन्या दीयते स ब्राह्मः ॥

(१) ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसंपर्काय । अर्थिने इच्छते । गृ. ७९

(२) ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसंगमाय इति लक्ष्मी-धरः । समावर्तनानन्तरमेव दातव्येति हल्युभयः । ब्रह्म-चारिणे वेदवत्ते इति भावः । गृ. ६६

(३) ब्रह्मचारिणे अजातस्त्रीसंपर्कयिति कल्पतरु-याहवल्क्यदीपकलिङ्गे । जातपरिणीतस्त्रीसंगमस्य द्वितीय-

* गृ. शब्दार्थः संभवः ।

‡ दीक. गृकवत् ।

विधिवद्वयुगं दत्त्वा मनया सह धर्मैश्चर्यातामिति प्राजापरवः) ; गृ. ६६ धर्मः (धर्म) ; वीमि. ११५८ (विधिवद्वयुगं दत्त्वा सह धर्मैश्चर्यातामिति ब्राह्मः) पतावदेव ; संप्र. ८४८ ब्राह्म (स ब्राह्म) .

(१) बोध. ११२०१२ ; गृ. ७८ कन्या दीयते (देयते) ; च्वा. ६८४ शुनि (शुत) शेपं गृकवत् ; गृ. ६६ शुति (शुत) (कन्या०) दीयते + (इति) ; दीक. ११५८ च्वावत् ; उल. १३८ (शुनदीलिने विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देय इति स ब्राह्म) ; वीमि. ११५८ च्वावत् ; संप्र. ८४७ गृकवत् ; मुका. १४२ शुति (इति) (कन्या०) ; संप्र. ४७८ इरुति (इरुत) (कन्या०) दीयते (ददाति) .

विवाहे विवाहाष्टकविर्भावापत्तेस्तदुपादानं प्राशस्त्याय-मिति तत्त्वम् । उत. १३८

(४) ब्रह्मचारिणे अविप्रुतब्रह्मचर्याय । अर्थेन वरण-रूपमेव । संप्र. ८४७

(५) अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं, शीलं सर्वसहिष्णुता । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणः अस्फुर-रेताश्च । कन्या अश्वतयोनिः । आह च मनुः— ' आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलव्रते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ ' इति । बौवि.

आपस्तम्बः

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशील(लक्षणसंपन्न०)श्रुतारो-ग्याणि युद्ध्या प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादये-च्छक्तिविषयेणालङ्कृत्य ॥

(१) सहत्वेन सहभावित्वेन शृष्ट्यानादिकर्मसु अधिक्रियते, तादर्थ्येन इत्यंभूतं प्रतिपादनं कुर्यादित्यर्थः । गृ. ७८

(२) ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य कन्यादीन् युद्ध्या परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपाद-येत् दद्यात् । शक्तिविषयेण, विभक्तिप्रतिरूपोऽयं निपातो यथाशक्ति इत्यस्यैव द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलङ्कृत्य दद्यात् इत्येव ब्राह्मो विवाहः । ' प्रजासहत्वकर्मभ्यः ' इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति । उ.

(३) प्रजां कन्याम् । सहत्वकर्मभ्य इति येयु कर्मसु आधानादिषु पत्नीसहभावः श्रुतः । तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् । गृ. ६६

* पदमिदं आदर्शपुस्तके मुद्रितमपि पतद्वनमुद्धृतवत्ता केनापि निबन्धक्या न कृतम् । आदर्शपुस्तकस्य पदव्युच्चार्यामपि न संगृहीतम् । आपस्तम्बसूत्रभाषानुवादिहिरण्यकेशिध्वेऽपि नास्ति । तस्मात् प्रामादिकमेतत्पदमुद्धनमिति भाति । प्रामाणिकमेव सु संपन्नदेव भावे कः ।

(१) आप. २११११७ ; गृ. ७८ (लक्षणसंपन्न०) ; उ. २११११७ ' प्रजासहत्वकर्मभ्यः ' इति पाठान्तरम् ; गृ. ६६ (लक्षणसंपन्न०) येच्छक्ति (येमुक्ति) ; संप्र. ८४८ (ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलस्तारोग्याणि युद्ध्या प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रति-पादयेत् यथाशक्त्यलङ्कृत्य) .

(४) यथाशक्त्यलङ्कृत्य प्रजायैर्धर्मकर्मसु (१)
सहभावाय यथोक्तविधिना प्रतिपादयेदित्यर्थः ।

सं. ८४८

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

'वेणुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्व-
कर्मभ्यः प्रतिपादयेत् ब्राह्मे विवाहे शक्तिविषयेणा-
लङ्कृत्य दद्यात् ॥

'बन्धुशील' इत्यारभ्य 'प्रतिपादयेत्' इत्यन्तं
ब्राह्मापदेवविवाहेषु नियतम् । आसुरे त्वनियतम्, तस्य
इच्छाधीनत्वात् । इतरेषु तु नेतत्, प्रतिपादनाभावेन
परीक्षाया अप्यभावात् । 'अलङ्कृत्य दद्यात्' इत्यत्र
ददातिः प्रतिपादनार्थ एव, पूर्णम् 'प्रतिपादयेत्' इत्यर्थ-
शेषश्चान्तर्गतात् ।

सं. ४७७

वसिष्ठः

इच्छत उदकपूर्वं यां दद्यात्स ब्राह्मः ॥

विष्णुः

आहूय गुणयते कन्यादानं ब्राह्मः ॥

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

संमार्थितः प्रयत्नेन ब्राह्मणं परिधीर्तितः ॥

तैत्र सवर्णः सयर्णाय विदितो विदिताय नमिकां
दद्यात्स ब्राह्मः ॥

विदितः कुलादिभिः । नमिकां अनागतार्तवाम् ।

सं. ८४८

● शेषं 'ब्राह्मे विवाहे' इत्यादिसम्बन्धवचनोन्वयवत् ।

(१) हि. २७।१।२२; सं. ४७६; ५४८ (ब्राह्मे विवाहे
शक्तिविषयेणाङ्कृत्य दद्यात्) पतावदेन ।

(२) वसु. १।२० ।

(३) विस्म. २७।१९; चू. ६८४ (आहूय गुणये
कन्यां कन्यादानं ॥ ब्राह्मः); सं. ८४७ ।

(४) शै. ४।४. 'अयाधितः प्रयत्नेन' इत्यन्वयवत्-
दद्यात् ।

(५) शुक. ७९; गृ. ६६ नमिकां (यो नमिकां);
षोमि. १।१८ (तत्र); सं. ८४८ (विदितां) विदिताय
(विदितां) ।

महाभारतम्

आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भयः स्मृतं बुधेः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।

अग्निरेव प्रदातव्या कन्या गुणयते भवेत् ॥

ब्राह्मणानां सतामेव नित्यं धर्मो युधिष्ठिर ।

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ॥

मनुः

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलयते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मे धर्मः प्रकीर्तितः ॥

(१) इदानीं स्वरूपमेतेषामाह— आच्छादेति ।

आच्छादनाविधेयोऽभिप्रेतः, अन्यस्योचित्येनैव प्रातःत्वात् ।

उत्कृष्टेनाच्छादनेन यथादेशं यथासंभवं यथायोगेन

वाससा परिधाप्य । अर्हयित्वा भूनेनालङ्करणकटककर्णि-

कादिना प्रीतिविशेषस्तकारविशेषैरर्चनं कृत्वा । एतेना-

च्छादनाहर्णेन कन्याया वरस्य चान्यतरसंयन्त्रे प्रमाणाभावा-

दुमयोप (योरपि) योगः कार्यः । श्रुतशीलयते । अन्ये-

ऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता वरगुणा इष्टव्याः— 'युवा भीमान्

जनप्रियः । यरनात् परीक्षितः पुंस्त्वे' (याम्. १।५५.)

इति । स्वयं प्रागयाचितः । स्वपुत्रप्रेषणैराहूयान्तिक-

● आहूयदत्तस्य स्वयन्मतेनाज्ञानस्य दानकर्तृकृत्यस्य

मुल्लिखितित्वात्पर्यवदत्त वाच्यार्चोऽत्र न विवक्षित इति भाष्ये

निर्धारकत्वात्तदित्यर्थः । अपि चेदं प्रथमानुपदेन व्यासव्याने प्राति-

पदिकमात्रस्य, न गुणस्य, तथापि स्वयन्मतेनाज्ञानस्य

नाम्नैव कर्तुंलभित्वित्वात्, दानादेनाम्नैव च 'उपवनाहौ

कर्तव्यं' इति नियमात् स्वीकृत्येत्येव कर्तुमुचितमात्रम् ।

(१) भा. १।१०।१२—१३ ।

(२) भा. १।१।४।४, ४ ।

(३) मरु. १।२० क., घ. १२५ (स्वयं); मेघा.

चार्चयित्वा (चार्चयित्वा); गोरा. मेघा. २; अ. १।८

मेघा. २; शुक. ७९—७७ मेघा. २; मरु. ८५ मेघा. २; गृ.

६५; यमा. ४८५—४८६; मर. १८ मेघा. २; शौ. १।८

मेघा. २; उ. १०६; सं. ८८६, ८९२; घ. २१ मेघा. २;

वीमि. १।८ मेघा. २; सं. ८४७ मेघा. २; मु. २. १०० ;

शै. २०५ मेघा. २; भा. १०२ चार्चयित्वा (चार्चयित्वा)

; ह. १ (स्वयं); म. २०६ स्वयं (स्वयं) २१ मेघा. २; न. ६.

देशमानस्य वरं, यद्दानं ॥ ब्राह्मो धर्मो विवाहः । अवि-
शेषवचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वपक्षितत्वात् तत्पर एव
द्रष्टव्यः । 'अवाचितलाभोऽन्वहणापूर्वको ब्राह्मो विवाहः'
इति लशणार्थः ।

ननु चेदमयुक्तं स्वीकृत्यकारणं विवाह इति । याव-
दिवाहपर्यन्तं चैतदानम् । नाहते विवाहे दानार्थनिवृत्तिः ।
स हि तस्याः प्रतिग्रहकालः । न चातनि प्रतिग्रहे दानं
परिसमाप्यते । न स्वत्वनिवृत्तिमात्रं दानम् । परस्वत्वा-
पत्तिपर्यन्तं हि तत् । तथा च वक्ष्यति- 'तेषां तु निष्ठा
विज्ञेया विद्वद्भिः सतमे पदे' (मस्मृ ८।१२३) इति ।
एव विवाहकाले एव कन्या दातव्या । तथा न
गृह्यकारस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहे कण्टिकधर्मं दर्श-
यति । यत्तु प्राग्विवाहादानं तदुपसंवादनवचनमात्रम् । न
हि तस्मिन्प्रक्रियमाणेऽभिप्रेतकालेऽयमयं विवाहनिवृत्तिः ।
षष्ठित्प्रागनिरूपिते न दद्यादपि, इतरो वा कदाचिन्न
प्रतिगृहीयात् । तस्मात्प्राग्विवाहादुपसंवादः कर्तव्यः तदा
त्ययेवं देया मया चेवं घोढयेति । यथैवान्तःक्रुतः
गपरिक्रयः, अचोदिततरिद्वयधर्मोऽर्थाद्विहितो यते ।

ये तु मन्यन्ते यथैव गगदेष्टव्यस्यादृष्टार्थतया
दायमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपि निर्वर्तते,
तेनैवेदमुक्तम् 'ददातिपु चैवंधर्मेण (१ ददाति ये ।
एवं धर्मेण ०)' इति । एवं चेह प्रतिग्रहमन्त्र-
स्थानीयो विवाह इति । तथा च उपयमनं विवाह
इत्येवोऽर्थः । उपयमनं च स्वकरणम् । एवं ह
स्म भगवान् पाणिनिः स्मरति 'उपायमः स्वकरणे'
(पा. १।१।५६) इति । अतो विवाहः कन्यास्वीका-
रार्थः । तदयुक्तम् । स्वीकृताया विवाहो भार्याकरणार्थः ।
नानेन कर्मणा प्रतिगृहीयादिति विधिरस्ति । न च वैवा-
हिका मन्त्राः प्रतिग्रहप्रकाशकाः, यथा 'देवस्य त्वा...
...प्रतिगृह्णामि' इति । यत्तु 'स्वकरणे' इति, तत्र
विरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन
स्वत्वमात्रे प्रतिपक्षे विवाहेन विशिष्टं स्वत्वं क्रियते ।

* 'अग्निरेव दिगमन्यायम्' इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

मेधावत् ; भाच. आनवत् ; यौवि. १।२०।२ ; सस्मृ. ५२
मेधावत् ; संदी. ५ (भागः २) उच.

नेयं गवादिद्रव्यवत् स्वं यथेष्टविनिर्गोच्यतया, अपि तु
जायात्वेन । विशिष्ट एव हि स्वस्वामिभावो जायापति-
लक्षणसंयन्धः । तथा च दर्शयिष्यति- 'मङ्गलाध-
स्वस्ययनं.....विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥' इति
(मस्मृ. ५।१५२) । मेधा.

(२) यास्येतिशेरेः कन्यामाच्छाद्य अलङ्कारादिभिश्च
अर्हयित्वा धृताचारयन्तं वरं याच्नारहितं स्वयमानीय मन्
तस्मै कन्यादानं, स ब्राह्मो विवाहो मन्यादिभिः स्मृतः ।
गौर.

(३) आच्छाद्य वस्त्रयुतं परिधाप्य । गृह. ७७

(४) आच्छाद्य यासता कन्याम् । एतेन यथा-
शक्यलङ्कारमुपलक्षितम् । अर्चयित्वा वरं मधुरकैः स्वं
अर्हयित्वा महाप्रयुक्तिमात्रेण । शान्तं अविपरीतचेष्टा ।
आहूय न तु वराभ्यर्चनया । मधि.

(५) आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यमात्रत्वात् सविशेष-
वागसा कन्यावरावाच्छायालङ्कारादिना च पूजयित्वा ।

मम.

(६) आच्छाद्य रक्तवागोभ्यां कन्यां, शुभ्रवागोभ्यां
वरं परिधाप्य । तत्र वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्पन्नमिति
न पुनर्दीयते । अनयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरं च
गोभिलोक्तप्रकारादिना । पृ. ८८६

अत्र यद्दानपदं तत् ५ दीयते यस्मै प्रहणाय इति
व्युत्पत्त्या 'कन्यल्युदो बहुलम्' इति ल्युटा सिद्धमिति
ग्रहणपरं, न तु भागसाधनं, तथात्वे दानुरेव विवाहकर्तुं.

• दीपं गौरवत् ।

५ 'दीपे यस्मै ग्रहणाय' इत्यत्र तादर्थ्यं चतुशी, न तु
संप्रदानं । तथा चात्र प्रबोजनं ल्युट्प्रत्ययः, न ॥ संप्रदानम्,
ग्रहणम् संप्रदानत्वाद्योगात्, संप्रदानाद्वाङ्मात्रा 'इत्यदीलवने'
इत्यनेनोपेतोपाच । यद्यपि प्रबोजनार्थं ल्युटोऽनुशासनं नास्ति,
तथाऽपि बाहुल्यकारणं तदर्थं ल्युट् । अवधेयान् ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः ।
अन एवाग्रे 'अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रत्ययर्थवागेन'
इति ग्रहणनिमित्तत्वं दानस्योक्तम् । संप्रदानार्थत्वे ॥ निमित्तकल्-
भावो विपरीतः स्यात् । तथा च "दानपरं दीपेन यस्मै
ग्रहणाय" इति संप्रदानार्थकल्युटा ग्रहणपरमेव " इति दीपक-
श्रित्यन्तः ।

त्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्यागेन सहेककर्तृकत्वमाह्वानस्य, स्थितादितिपदाध्याहारेण वा ।

संत. ८९२-८९३

(७) आच्छाद्य वाससा, अर्हयित्वा स्रक्चन्दनादिभिः । वरमिति शेषः, न कन्यामिति, आहूयेत्यस्यापेक्षितत्वात् । स्वयमिति न वरप्रार्थनाभ्युदासः, कन्यावरणविधिविरोधापत्तेः, 'भुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽग्निने दीयत इति स ब्राह्मः' इति बौधायनवाक्ये ब्राह्मविवाहेऽप्यर्थेनाश्रयणाच्च । ब्रह्मचारिणे अविप्लुत-ब्रह्मचर्याय । तत्त्वार्थेन वरणरूपमेव । स्वयमेव वरस्याह्वानमपूर्वे ब्राह्मविवाहाङ्गत्वेन विधीयते । अत एव दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽपि तथा ।

सप्र. ८४७

(८) धर्मेनाधनत्वात् विवाहः एव धर्मशब्देनाप्युच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवचनः । धर्मातिशायुकृतत्वात् ब्राह्मत्वम् ।

॥ नन्द,

(९) वस्त्रैः आच्छाद्य परिधाय अर्हयित्वा आमरणायलङ्कृता कृत्वा ।

॥ भाच.

अङ्घ्रिरेव द्विजामथाणां कन्यादानं विशिष्यते । इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥

(१) द्विजामथाणां ब्राह्मणानां कन्यादानं कन्याददतामङ्घ्रिरेव दानं साम्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्या ददाति तदाऽङ्घ्रिरेव दद्यात् । कथं पुनरापो दानकरणम् । न हि तामिदं दानमस्ति 'अङ्घ्रिर्वायं नमःपूर्वे मिथा दानं ददाति वै । एवं धर्मो' इति नियमात् । अथवा अङ्घ्रिरेवेत्यधारणेनार्थासुरप्रभाषणान्तरादिति । तत्र हि न केयला आपः करणं, गोमिथुनादिद्रव्यग्रहणमपि संविद्यन्वयस्या च । तेनैतदुक्तं भवति— यथा

॥ शेषं मेधागतम् ।

(१) मरुट्. २३५; गोरा. पूर्वार्धे (अङ्घ्रिरेव द्विजानीं कन्यादानं प्रशस्यते) ; शुक. ६८-६९ विदिष्यते (प्रशस्यते) ; मू. ५७ विदिष्यते (प्रशस्यते) इतरेषां तु (इतरेषां) ; निष. २८५ (=) शृङ्गादः ; अत. ११८ शृङ्गादः ; मुना. १४२, १४५ (अङ्घ्रिरेव द्विजानीं रिशङ्ग्य प्रशस्यते) ; वनस्पति-सुखम्. १.; ज्ञान. १०८ सुखम्. १., स्वल्पम्. १०८. ११८ शृङ्गादः, १.; भाच. सुखम्. मरुट्. ५२ शृङ्गादः.

शं. का. ८५

गोद्विष्ण्यादि द्रव्यं दीयते, न किञ्चित्परिभाष्यते 'इयं गौस्त्वधैवं संवाहनीयेदृष्टानि तृणान्यपि देयानि', एवं कन्याऽपि देया, न इद्विद्वद्भेदेन जामाता परिभाषणं कारयितव्यः । न च तस्माद्वनं प्रहीतमिति । क्षत्रियादीनां तु इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया यदि कन्यावरयोः परस्परममिलयो भवति तदा दानं कर्तव्यं, नेतरया ब्राह्मविवाहवत् ।

अन्ये तु न्याचक्षते— धनं वा गृहीत्वाऽङ्घ्रिरेव वेत्येव इतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन् पक्षे ब्राह्मस्य सर्वविषयता स्थापिता भवति ।

(२) ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्यमित्युच्यते । क्षत्रियादीनां पुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकवाहमात्रेणापि दानमिष्यते ।

गोरा.

(३) 'प्रदानं स्वात्म्यकारकम्' इति वचनात् क्षत्रियादिभ्योऽपि दानप्रसक्तौ विशेषमाह— अङ्घ्रिरेवेति । अङ्घ्रिरेव कन्यादानं तत् द्विजान्याणां विप्रामात्रेण, तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात्, इतरेषां त्वप्रतिग्रहकत्वात् कन्याज्ञातिभिः कन्यया वा सह अम्योन्वेच्छामात्रेण विनापि दानात् विवाहसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना । एतत्प (१ शेष) उद्योगं, यथोक्तविषयमितिमात्रेणेति तु ब्राह्मम्, उद्योगे अन्योन्वेच्छामात्रात् ।

(४) इतरेतरकाम्यया कन्यावरयोः परस्परानुरागेन । एवं च अङ्घ्रिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो नाशयं हरयते । अङ्घ्रिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशस्त्यतात्पर्यमिति शङ्केषां कन्यादाने कर्मस्य स्वल्प विनियोग एवेति शेषम् । तथैव वृत्तशायः ।

पर. ५८

(५) अङ्घ्रिरेवेत्येवकारणं नापारिध्यादुपपन्नम् ।

॥ मय.

(६) गान्धर्व्यादिषु नायं विधिः, प्रदानमात्रात् ।

॥ नन्द.

(७) इतरेषां वर्णानां अनुलोममन्त्रित्येवमस्तीति ।

॥ भाच.

॥ ६६ दोताग्रः ।

याज्ञवल्क्यः

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ॥

(१) नन्ययं विवाहाग्न्यः संस्कारो न नित्यमुप-
संहर्तुं शक्यः, पराधीनत्वात् कन्याव्यमस्य । उच्यते-
स्यादयं दोषो दात्रमावात् यद्यप्रापिता कन्या न प्रदीयेत,
ददतो वा प्रत्यवायः स्यात् । अथ तु खलु दातुम्युदयः ।
यथाह—ब्राह्म इति । ब्राह्मण एवेनमर्हतीति ब्राह्मः । तत्र
चायं विधिः—यथाशक्त्यलङ्कृत्य उत्कलक्षणं वरमाहूय
गृह्योक्तेन विधिना कन्यामदानम् । तदा नोक्तदोषप्रवृत्तिः ।
न चैवं ब्राह्मे लोकानुसारिभिर्मन्वितव्यम्, कथमप्रापिता
कन्या दीयत इति । अयमेव सतां धर्मो यतः । अयं च
ब्राह्मणस्य प्राथमकल्पिको विवाहः । विश्व,

(२) विवाहानाह—ब्राह्म इति । स ब्राह्मामिधानो
विवाहः यस्मिन्नुत्कलक्षणया वराय आहूय यथाशक्त्यल-
ङ्कृता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । ● मिता.

(३) एवं च निरुपाधिककन्यादानपूर्वकः सवर्णा-
परिणयो ब्राह्मो विवाह इति पर्यवस्यति । उपाचयश्च
कृत्विक्सवद्रथप्रहणसमयकथादयः । § बीमि.

नारदः

सत्कृत्याहूय कन्यां तु ब्राह्मो दद्यात्सलङ्कृताम् ॥

अष्टानां लक्षणमुच्यते । सत्कृत्य पूजयित्वा आहूय
वरं तस्मै कन्यां दद्यात्, एष ब्राह्मः । आहूय कन्यादान-
मात्रम् । यथाविभवमलङ्कृता । नामा,

● अथ, स्मृच. मितान्वत् ।

§ शेष मितान्वत् ।

(१) यास्मृ. १।५८; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच.
८५; मया. १।५५; निष. २८४ (=); गमा. ९९; उत.
१०६, १२८; संत. ८९२; विसौ. ५५; बीमि.; संप्र. ८४७;
चम. ११३; मुक्ता. १४३; शूक्र. १०९; रत्न. ७५; विषा.
७५८; भाव. ३१२७; सौदी. ५ (भाषा. २) .

* (२) नाम. ११।४०; नास्मृ. १५।४० ब्राह्मो दद्यात् स्व
(दद्यात् ब्राह्म स्व) .

च्यासः

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।
नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्यात् ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

(१) अत्र त्रिः पावकपरिक्रमणं, नामगोत्रोच्चा-
रणयोः पाठक्रमो नादिष्यते । गूर. ६५.

(२) पावकपरिक्रमणं च शान्तान्तरे अग्निं प्रति-
ष्ठाप्य कन्या सह तं त्रिः परिक्रम्य तां दद्यात् इति
क्रमदर्शनादत्रोक्तमिति ध्येयम् । संप्र. ८४७

देवलः

तैतो विनीतां कल्याणीं कन्यां कुलवयोऽन्विताम् ।
अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्ब्रह्मो ब्राह्म उच्यते ॥

(१) कल्याणी उत्तकन्यादोषरहिताम् । अर्हते
उत्कलक्षणयुक्ताय । ● गूर. ७७

(२) विनीतां निरतप्रावरणवतीम् । कल्याणी
उत्तकन्यालक्षणवतीम् । सुवलयान्वितां अभिनवकङ्कण-
वतीम् । तेन गजदन्तकङ्कणधारणरूपो दाक्षिणात्यशिष्टा-
चारोऽप्यनुग्रहीतो भवति । संप्र. ८४७

यमः

अद्रिर्द्यौ दीयते कन्या ब्रह्मदेवेति तां पिदुः ॥

ब्रह्मदेवेति संशा आदे ततो जातस्य पट्टकिपावनस्व-
व्यवहारार्थम् । + गूर. ७८

संवर्तः

अलङ्कृत्य स्वलङ्कारैर्वराय सहशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात् सुपूजिताम् ॥

● गूर. गूरवत् ।

+ अथ, गूर., संप्र. गूरवत् ।

(१) गूर. ७७; चदा. ६८४; गूर. ६५; बीमि. १।५८
कृत्वा (कन्यां) ; संप्र. ८४७ .

(२) अप. १।५८; गूर. ७७; गूर. ६५ कन्यां कुलवयोऽ-
न्विताम् (कुलवयोऽन्विताम्) ; संप्र. ८४७ विनीतां
(विनीतां) कुलवयोऽन्विताम् (सुवलयान्विताम्) .

(३) अप. १।५८ देवेति (दायेति) ; गूर. ७७; गूर.
६५; बीमि. १।५८ कथेन व्यासः ; संप्र. ८४८ .

(४) संस्मृ. ६० त्वच्छ्रुतिः (तु यः कन्यां) कन्यां दद्यात्
(दद्यात् तु) ; गूर. ७७ त्रै (त्र) ; गूर. ६५ कन्यां दद्यात्

सुपूजितां पुष्पचन्दनादिसंमानिताम् ।

शुक. ७७

वृहत्पराशरः

जोत्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति घराय च ।

कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स्मृतः ॥

पैठीनसिः

तैस्मान्नम्रिकां कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्राह्मो
विवाहः ॥

प्रचेताः

सैवर्णाय नम्रिकामुदकेन दद्यात्स ब्राह्मो विवाहः ॥

ब्रह्मपुराणम्

ईदृशाय यदा कन्यां दद्व्यं श्रद्धयान्विताः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्त्या पूजयित्वा धनेन च ॥

(दद्यात् कन्यां) ; संम. ८४७ तल (खल) वै (च)

प्रपूजिताम् (सुलक्षणां) .

(१) शुक. ७१३ .

(२) शुक. ७९ ; गूर. ६७ (कन्यां) ब्राह्मो (स ब्राह्मो) ;

यामि. ११०८ (कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्राह्मो विवाहः)

पञ्चावदेव ; संम. ८४८ .

(३) चण्ड. ६८४ .

(४) शुक. ७९ ईदृशाय यदा (सहाय कदा) पूजयित्वा

(पूजयित्वा) ; गूर. ६७ ईदृशाय यदा (साहाय तदा) धनेन

च (धनेन वा) ; यामि. ११०८ पूजयित्वा (पूजयित्वा) उच्यते ;

संम. ८४८ पूजयित्वा (पूजयित्वा) .

(१) अलङ्कृत्य वरं अलङ्कृत्य । धनेन गोहिरण्या-
दिना पूजयित्वा । यथाशक्त्येत्युभयत्र योग्यम् ।

शुक. ७९

(२) ईदृशाय पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

संम. ८४८

सुप्रभेदे

वैयो वृत्तं च संपन्नं विद्यारूपाभिजात्यकम् ।

कन्यां दद्यात्तमाहूय सगोभूमिहिरण्यकम् ।

तद्ब्राह्ममिति निर्दिष्टं विवाहेष्टतमं स्मृतम् ॥

शौनकाकारिके

कुलीनाय वरिष्ठाय श्रुतशीलादिभिर्गुणैः ।

द्विजन्मने समाच्छाद्य नवयस्त्रेण कन्यकाम् ॥

अलङ्कृत्य च यद्दद्यात्सादरं सोदकं ततः ।

अयं ब्राह्मो विवाहः स्यादेवर्षिपितृपूजितः ॥

रेणुकारिका

आच्छाद्य पूजयित्वैवं श्रुतशीलवते स्त्रियम् ।

आहूय दानं कन्याया विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

(१) मत्स्य. ५३ .

(२) शौका. १ पृ. ५९ समाच्छाद्य (समामाद्य) ; प्रपा. १४४ .

देवः .

(३) शौका. २ पृ. ५९ दद्यात् (दो दद्या) ; प्रपा. १४४ .

(४) देका. ७६ पृ. ५३ .

देवविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

ऋत्विजे विवते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य तत्र देवः ॥

(१) विवते कर्मणीति, वेदान्तिके कर्मणीत्यर्थः ।

गानात्र .

(२) विवते कर्मणि कर्ममत्ये इत्यर्थः । अना .

वैश्वानरमृगसमूहम्

ऋत्विजो यत्तस्यात्मनोऽलङ्कृत्य कन्यां प्रति-

पादयति स देवः ॥

(१) वैश्व. ३११ .

(१) ब्राह्म. ११११ ; प्रपा. १४३ ; चण्ड. ४९ ; संम. ८४९ ; संम. १४ ; कुम. १११८ ; संम. ४७८ .

गौतमः

अन्तर्वेद्युत्विजे दानं दैवोऽलङ्कृत्य ॥

(१) ' अन्तर्वेदि ' इति प्रक्रान्तयज्ञग्रहणार्थः ; ' ऋत्विक्श्वशुर ' (गौध. ६।९) इत्यादौ क्रियोत्तरकालमपि ऋत्विज (१ क) इति व्यवहारदर्शनात् । नित्य-दक्षिणातः अधिकमिति ज्ञापनार्थं दानग्रहणम् । दैव इति विवाहसंज्ञा । मभा.

(२) अन्तर्वेदि वेद्यां दक्षिणाकाले ऋत्विजे कर्म कुर्वते यदलङ्कृत्य कन्याया दानं स दैवो विवाहः । आच्छाद्यालङ्कृतमिति प्रकृते पुनरलङ्कृत्येति वचनं घरस्थान्यद्गुडीयकादिमिरलङ्कारार्थम् । गोमि.

हारीतः

' वेद्यन्ते मियुनं दत्त्वा स दैवः ॥

(१) कन्यादानार्थं दक्षिणास्वीयमानासु वेद्यन्ते वेद्याः एकदेशे । गोमियुनमत्र स्वीयमेव दात्रा वरय दातव्यं, न तु वरादेवोपादेयं, तथात्वे स्नानार्पतापत्तेः ।

§ श्र. ६९

(२) अस्य च विवाहस्य सोपाधिकत्वेन ब्राह्मात् न्यूनत्वं नैदक्ष ।

• वीमि. १।१९

(३) मैथुनं गोमियुनम् ।

• संप्र. ८४९

बौधायनः

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स दैवः ॥

§ गृह. श्रवद ।

• शेष. श्रवद ।

(१) गौध. ४।९ ; मभा. (अलङ्कृत्य) ; गोमि. ४।७ ; मुक्ता. १४२ .

(२) गृह. ८२ ; श्रु. ६९ मियुनं (गोमियुनं) ; वीमि. १।१९ श्रवद ; संप्र. ८४९ मियुनं (मैथुनं) ; संग. २५४ संप्रवद .

(३) बौध. १।२०।१ ; गृह. ८३ ; श्रु. ६९ (कन्यादानार्थं दक्षिणास्वीयमानासु अन्तर्वेदि ऋत्विजे स दैवः) ; दीक. १।१९ (दक्षिणासु दीयमानासु) एतावदेव ; वीमि. १।१९ नीयना (दीयमा) ऋत्विजे (यद्वत्विजे) ; संप्र. ८४९ वीमिस्व ; मुक्ता. १४२ ; सं. ४७७ स दैवः (दद्यात्) ; ४७८ .

(१) दानार्थं दक्षिणासु नीयमानासु ऋत्विजे यत् दानमित्यर्थः ।

श्रु. ८३

(२) ऋत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोषरूपोपाधियुक्तत्वात् ब्राह्मात् भेदोऽप्यत एव सुगन्तः ।

श्रु. ६९

(३) ऋत्विग्वरणवेल्लयामेव कंचिद्भ्रसंपन्निर्युक्तं ऋत्विक्त्वेन घृत्वा दक्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च तां प्रतिगृह्य समाप्ते यशे ' प्रभापतिः स्त्रियां यशः ' इति पङ्क्तिर्मन्त्रैः पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहहोमं कुर्यात् । स दैवो नाम । बौधि.

आपस्तम्बः

' दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥

दैवेष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ।

उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

' दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥

' दैवे यशे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ' इत्येतावतैव सिद्धौ तन्त्रग्रहणस्वरसान्महतः सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं, नैदि-कपाशुकयोरिति । प्रतिपादयेदितिवचनाद्वत्विज इत्येकस्मै एव प्रतिपादनाच्च नेयं तन्त्रसंबन्धिदक्षिणा । ऋत्विज इत्यत्रासगोत्रासपिण्डो यः कश्चनर्त्विक्संप्रदानत्वेन ज्ञेयः । एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम् । तथा च बौधायनः— ' दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेद्युत्विजे दद्यात् ' इति । अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेष उक्तो बौधायनेन— ' अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्तां प्रतिगृहीयात् प्रभापतिः स्त्रियामिति पङ्क्तिरनुच्छन्दसम् ' इति ।

दक्षिणाभिः सह दत्तेति वचनमपि कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणात्वं नेत्यत्र लिङ्गम् । अयं च प्रतिग्रहमन्त्र-विशेषोऽस्माकमप्यविद्वदः । न च ' तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति ' इतिसूत्रविरोध इति वाच्यम्, एतस्य प्रति-ग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारेणा-पठितस्य ' तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति ' इतिसूत्रविषयक-त्वासम्भवेन विरोधाभावात् । ' दीक्षितो न ददाति '

(१) भाध. २।११।१९ .

(२) हिध. २।७।१३४ ; सं. ४७९ .

इति निषेधो यश्चतन्त्रे - कन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते,
विधानब्रह्मात् । प्रतिपादनं तु कृत्स्नेन कन्यादानोक्तविधिना
कार्यम् । कन्याप्रतिपादनाद्भूतहिरण्यादिदानस्य तु ददाति-
विहितस्वाग्निप्रेषोऽस्त्येव । § सं. ४७७

यसिप्रः

येद्वतन्त्रे यित्त ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां
दद्यादलङ्कृत्य तं दैवमित्याचक्षते ॥

चिष्णुः

येन स्य त्विजे देयः ॥

शङ्खः

यैक्षस्थायर्दिजे देवः ॥

महाभारतम्

ॐ आपं विधि पुरस्कृत्य दारान्निन्दन्ति चापरे ॥

मनुः

यज्ञे तु यितते सम्यगृत्यजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं देयं धर्मं प्रचक्षते ॥

(१) वितते प्रारब्धकर्म ज्योतिष्टोमादौ यथे
 तन्मकारिणे ऋत्विजेऽध्वये सुताया इदितुर्दानम् ।
 भलङ्कृत्येत्यनुवादः, कन्यादानस्य त्वयैष्यैरूपरगात् ।
 आश्टाद्यालङ्कृतौ विवाहयेदिति सामान्योऽयं विधिः ।
 ननु ' गौभाश्वभाश्वतरश्च ' इत्याद्युतिवग्न्यो दक्षिणात्वेन
 भूतम् । न ह्यविदकन्यादानं कल्पयतया बोधितम् ।

॥ श्रीं भारताम्बोज्यलाय ॥

● 'भारं विधिं यताम् । तेन देव उक्तः' इति टीका । शरीरं
पूर्वमुक्तमात्मनोऽपि देव उच्यते तदभिप्रायः ।

(१) यस्मिन्, १।११ .

(२) विस्तृत, २४।२० .

(३) दीर्घम्. ४१४ .

(४) भा. १।१०२।१५ .

(५) नरसु. १२८; मयू. ८२; रसु. ८१; नरसु. १८४ कविने कर्म कुटोरे (कर्म कुटोरे कविने); गुर १९; पद्म. ४८१; धन. ४१; संन. ८४९ नर (नरसु); मुन ११०; संकी. २०५; भाव. १०१; भाव. ११९ पृ. १ सग. २०१; भाव. संनरु; नरसु. ५२.

किमान् प्रत्यर्थयता । प्रवृत्ते यजे ऋदिग्जे या ददाति ॥
 दैवो विवाहः । अस्ति चोपकारगन्धर्वादीयस्त्रयम् ।
 अकर्मोद्देशेनापि दीयमानं तत्कर्मकरणवृत्तस्य जनयत्ये-
 वानमनविशेषम् । एतावतोपकारसंबन्धेन ब्राह्मणं देवो
 न्यूनः । मेधा.

(२) सम्यक् यथार्थं अस्मलितमिति यावत् ।

गु.क.८२

(३) यस्यै यत्तमस्यै ऋतिने (दानं !) स्वपश्य
सस्यन्निष्यत्पमितं धानेन मुता दानम् । ' उभयस्यापि पश्य
पिता पुत्रौ मनुक्रमेन् ' इत्यादि विधिना प्राप्ता इह दान-
याक्यमुच्चार्यम् । एवं ' दीक्षितो न ददाति ' इति दान-
निषेधः एतदन्यदानीमपि इति ब्राह्मम् । मवि.

(४) ज्योतिषोपादियस्य प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजो
कर्मकर्त्तुं अराहृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं मुनयो ब्रुवते ।
● मम.

(५) देवं देवकर्मसंबन्धितान् देवोद्देशपरमादा ।

† मय.

(६) देवस्यार्थाभिहृताय दानात्तस्य देयत्वम् ।

गुन्द.

याज्ञवल्क्यः

येनस्थश्रुत्यजे दैवः ॥

(१) इमे सन्तुष्टाः । यस्तस्य वचनं पूर्वमुदादि-
 श्यावृत्तयेम् । देवा ऋदिरवश्च एतमर्हन्तीति देशः ।
 अतश्च ब्राह्मणस्येतावत्, इतरलोहितरिग्यानभिधायकः ।
 महर्तिव्यम्भश्च । यथाह श्यालः — ' स्तेनं पुनर्न वन्द्यं
 यो वित्तानां महर्तिरवां शिने यश्चरते । अप्परवे
 दुहितं श्रेष्ठदाममुद्राने वा ब्रह्मेण यात्य होने ॥ ' इति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

† दोन दिनांक ।

(१) वायव्य १२५९; विच. मिता. ४७९; मध्य ८६; माया. १५०; ममा. ५९; उज्ज. १२८ वगैरहिनिते (बालासुन्दरी); विवि. ५६; नीति. आश्र. भंड. ८७९; जम १११; मुद्रा. १३१; द्यूक. १०९; रिता. ४०८; हन. ७६ आश्र.

उद्गातृवचनाच्च. सोमद्विकप्रत्ययः । दक्षिणातिरिक्तं
चैतदानं, फलश्रवणात् । विश्व.

(२) स दैवो विवाहो यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने वितते
ऋत्विजे शक्त्यलङ्घ्यता कन्या दीयते । मिता.

(३) ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते । दक्षिणादानकाले
ऋत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोषोपाधिना यज्ञ कन्या दीयते
स विवाहो दैवः । वीमि.

नारदः

अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥

अन्तर्वेद्यां तु यशमध्ये ऋत्विजे कर्म कुर्वते, अल-
ङ्घ्यतेत्यादि सर्वत्र तुल्यं, दद्यात् स दैवः । नामा.

देवलः

अन्तर्वेदि समानीय कन्यां फनकमण्डिताम् ।

ऋत्विजे तु ददात्येप विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

• अय., रघुव., मया, मितावत् ।

(१) नाम्. ११४१ ; नास्मृ. १५४१ .

(२) गृह. ८२ ; गृह. ६९ अन्तर्वेदि (अन्तर्वेदी) तु
(३) ; अय. ८४९ ददात्येप (ददात्येनां) .

यमः

ऋत्विजं समलङ्घ्य विवाहो दैव उच्यते ॥

बृहत्पराशरः

यो यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।
कन्याऽलङ्घ्यता दीयेत विवाहः स तु दैविकः ॥

सुप्रभेदे

यज्ञे तु ऋत्विजे चैव कन्यादानं तु दैविकम् ॥

शौनकाकारिके

वैखेण च समाच्छाद्य भूपयित्वा च शक्तिः ।

ऋत्विजे कन्यकादानं वितते यज्ञकर्मणि ।

दैवो नाम विवाहोऽसौ द्वेयो दैवतसंमतः ॥

रेणुकारिका

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्घ्यता सुतादानं विवाहो दैव उच्यते ॥

(१) गृह. ८२ ऋत्विजं सम (॥ ऋत्विजम्) ; गृह. ६९
गृहणत् ; संप्र. ८४९ ; संप्र. २५४ .

(२) धृपत्तं. ६५ .

(३) सस्मृ. ५३ .

(४) शौकां. ४-५ पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संप्र.
८६२-८६३ देवत (दैवेन) .

(५) रेका. ७७ पृ. ५३ .

आर्पणविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

गोमिथुनं दत्तपोषयच्छेत स आर्पः ॥

यत्र गो मलीवर्दे च कन्यादाने दत्ता तामुपयच्छेत
त आर्पः । प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यंत्रोमिथुनेनैकेन द्वाभ्यां वा कन्यां ददाति
समापमापश्नते ॥

(१) भाग्य. १६६१ ; अय. १५९ द्वाभ्यां ; प्रपा. ३४३ ;
अय. ४९ ; संप्र. ८५१ ; अय. ६४ ; अय. १११८ ; संप्र. ४७८ .

(२) वैश्व. १११ .

गौतमः

आर्पे गोमिथुनं कन्यायते दद्यात् ॥

(१) आर्प इति विवाहसंज्ञा । तस्मिन् पूर्वं घरेण
गोमिथुने दत्ते पश्चादन्तर्याम्यलङ्घ्यतां दद्यात् ।

मया.

(२) आर्पसंज्ञके विवाहे गोमिथुनं स्त्रीपुरुषं कन्या-
यते दद्यादन्तर्याम्यलङ्घ्यतां । आच्छाद्यालङ्घ्यतामिति
यमानम् । गोमि.

(१) गोप. ५१८ ; अय. ; नाम्. ४९ ; मुना. १४२ .

बौधायनः

पूर्वा लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दत्त्वा
प्रहणमार्गः ॥

(१) पूर्वं चतसृणा मध्ये द्वे आद्ये । गोम्यामिति
गोमिथुनेन सह देयेत्यनुपद्रः । * गृह. ८४

(२) पूर्वं चतसृणा लाजाहुतीनामाद्ये द्वे । गोम्या
सह देयेत्यर्थः । एतेन गोमिथुनप्रत्यावृत्ते कन्यादानकाल-
स्वाभावान्तरमुक्तं भवति । सप्र. ८५१

(३) वैवाहिकीना लाजाहुतीना प्रथमाहुत्यनन्तरं
कन्याम्यामिने गोमिथुनं धरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहण-
मार्गो नाम विवाहः । यौवि.

आपस्तम्बः

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देवौ ॥

ऋषिमिर्द्वे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च
दुहितृमते देवौ । एष आर्षः । उ.

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्माद्यं भूयते,
तस्माद्दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्या-
दिति तस्यां क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्मादि
संपन्थः ॥

(१) अथमर्थः— ' दानं क्रयश्चापत्यस्य न रिजते '
(आष. २।१।१०) इत्युक्तम् । तत्कथमार्षविवाहे
गोमिथुनादिप्रहणमित्याशङ्क्याह— विवाहे इत्यादि ।
विवाहे यद् कन्यापित्रे दानं तद् काम्यम् । नाम

* गृह. गृह. ८४ ।

(१) यौष. १।२०।४ ; गृह. ८४ (पूर्वं लाजाहुती दत्त्वा
गोम्या मार्गः) ; गृह. ७० (पूर्वं लाजाहुती दत्त्वा गोम्या स
मार्गः) ; संप्र. ८५१ गृह. ८४ ; शुक्ल. १४२ दत्त्वा प्रहणमार्गः
(दत्त्वा मार्गः) ; संप्र. ४०० (पूर्वं लाजाहुतिं दत्त्वा गोमिथुनं
कन्यापित्रे दत्त्वा) यथावदेव : ४०८ वृत्तिं (पूर्वं) देयं दत्त्वा इत्यर्थः ।

(२) आष. २।१।१० ।

(३) आष. २।१।११ अथिव (अथिव) ; गृह. ९०
तन्मिथुया (तन्मिथुनाया) ; गृह. ७४ गृह. ८४ ; यौवि. १।११
गृह. ८५० (दानं) तन्मिथुया (तन्मिथुने) लाजाहुती
(लाजाहुति) ; शुक्ल. १४२ ; आन. १०० दानं + (दानं) ।

(१ कामनायां अत्र) ऋषितुल्यपुमोऽसि विप्रयते,
' यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति ' (आष. २।
१।२।४) इति वचनात् । तन्मिथुनाया कुर्यादिति ।
तद्वत् रथाधिकं गोशतं मिथुनाया कुर्यादिति जायापति-
त्वमापादयेदित्यर्थः । मिथुनयन्दात्मियोऽप्यन्यस्या
विभक्तेः छान्दस आशयदेवः ।

यस्तु तस्यामार्षविवाहोदयायां स्मृत्यनन्तरं कथञ्चन, स
छान्दसमार्गं, न वास्तवस्तत्र क्रयः । अत्र हेतुः— धर्मादि
संपन्थ इति । धर्मनिमित्तो ह्यगौरव इति ।

* गृह. ९०—९१

(२) आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं फचिद्वेदे भूयते ।
तस्माद्दुहितृमते रथेनाधिकं गवा शतं देयम् । तस्य
दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथुया कुर्यात् । ' मा देवानां
मिथुया कर्मागधेयम् ' (तैत्ति. १।३।७।१२) इति दृश्यते ।
मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः ? यथापेन पुनर्दद्यादिति ।
तदानं काम्यं धर्मानितिसम् । ' यथायुक्तो विवाहस्तथा-
युक्ता प्रजा भवति ' (आष. २।१।१।४) इति, ऋषि-
तुल्याः पुत्रा यथा स्मृतिरिति (प्रजायम्) । ततश्च धर्माद्यं
न (प्रजायं ?) विक्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां
क्रयशब्दः कश्चित् स्मृतौ दृश्यते, स संस्तुतिमात्रं,
द्रव्यप्रसादः (प्रदानं) साधारणः । न मुख्यक्रयव्यति-
पादनायम् । पुनः ? हि यस्मात् धर्मादेव हेतुः संपन्थो
दम्भयोगिरिति । ' आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देवौ '
इत्यादि एष एव ग्यायः । अत्र मतुः— ' दाना
नाऽऽद्वेदे श्रुतं शतयो न ॥ विक्रयः । अहंश्च
तस्माद्विवाहमन्वयस्यैव न केचनम् ॥ ' (मन्व. १।५४)
इति । अतश्च तर्कः ' दानं क्रयपदं भगवत्स्य न रिजते '
इत्यस्य व्यभिचानमिहाप्यं कथं नित्यमुक्तम् । उ.

(३) आशयः— ' दानं विक्रयपदं भगवत्स्य न
विधीयते ' इति मित्रेण च गोमिथुनादिप्रहणमित्यत्र
आह— विवाहे इति । विक्रये आर्षे, तद्वदेतेन दत्तमात्रं ।
तत्र यद् कन्यापित्रे दत्तो तत्क्रयः, ऋषितुल्यपुमोऽसि-
कामनाया दीयमान इत्यर्थः । इत्यत्र च स्मृतिः— ' दत्ता-

* गृह. गृह. ८४ ।

युक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति' (आध. २। १२।४) इति । तन्मिथुनं कुर्यादिति । तत् दत्तं रथाधिकं गोशतं कन्यावरो मिथुनं कुर्यात् । जायापतित्वमापादये-
दित्यर्थः । यस्तु तस्यामार्थोदायां क्रयशब्दः स शब्दमात्रं,
न वास्तवः क्रय इति कल्पतकः । वस्तुतस्तु तस्यां दान-
क्रियायामिति व्याख्येयम् । आर्षोदायां क्रीताशब्दप्रयोगा-
पेक्षणात् क्रियावाचिनः क्रयशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तेः ।
अत्र हेतुः—धर्माद्धि संग्रह इति । धर्मनिमित्तो ह्यौ
संबन्धो न लोभनिमित्तक इति । गोमिथुनग्रहणं च स्वयं
कन्योपकरणदानासमर्थस्य तद्दानार्थं वेदितव्यम्, 'प्रदानं
यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च । शस्ताय चासगोत्राय
तमार्पमुपयो विदुः ॥' इति देवलस्मरणात् । गोमिथुनेन
वरादुपात्तेनेत्यर्थः । शुल्कत्वेन ग्रहणे तु दोषा, वक्ष्यमाण-
दोषश्रवणात् । माधवाचार्यरमिहितम्—देशकालनुरूपं
हि मूल्यं शुल्कं भवति, लोके तथा दर्शनात् । गोमिथुनं
हि न शुल्कम्, शास्त्रे नियतपरिमाणत्वादिति ।
तच्चिन्तयम्, 'अरुण्या पित्रादया एकहाक्या सोमं
क्रीणाति' इत्यत्र सोमक्रयण्यां गवि व्यवहारदर्शनात् ।
तस्माच्छालेऽपि नियतपरिमाणं शुल्कं भवति, 'हिरण्येन
क्रीणाति वातसा क्रीणाति' इत्याद्युपक्रम्य 'तं दशभिः
क्रीणाति' इति तत्रैव शुल्कपरिमाणदर्शनात् । तस्माद्यथोक्त-
मेव साधु । संम. ८५०-८५१

(४) आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते ।
तमेव श्रुतिमुदाहरति—तस्माद्दुहितृमते इति । दुहितृमते
रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तच्च शतं दुहितृमान् मिथुया
कुर्यात् । मिथ्या कुर्यादित्यर्थः । कन्यायै वराय च क्षेमा-
लङ्कारादिप्रत्यर्पणेन तद्द्रव्यादानसाम्यगतकषवृत्तिं वित-
यीकुर्यादित्यर्थः । यदा मिथुया मिथुनं, वरदत्तद्रव्यं
मिथुनस्य कुर्यादित्यर्थः । मिथ्यार्थत्वं मिथुनार्थत्वं च
मिथुयानामस्य श्रूयते 'मा देवानां मिथुया कर्म (कर्)
भागधेयम्' (तैसं. १।३।७।२), 'आपो वा अग्ने-
मिथ्याः । मिथुनवान् भवति' (तैआ. १।२।२।२)
इति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं 'यथायुक्तो विवाह-
स्तथायुक्ता प्रजा भवति' (आध. २।१२।४) इति
ऋषिमुत्थाः पुत्राः यथा स्युरिति । ततश्च धर्मार्थं न

क्रयायम् । 'अयशो वा एषं योऽपत्नीकः' (तैत्रा. ३।३।३।१) इत्यादिश्रुतेः 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनी-
मैतम्' (आध. २।१।१) इति सप्तपत्नीकस्यैव धर्मार्थ-
कारस्मरणाच्च विवाहस्य धर्मार्थत्वेन तदर्थं दानमपि
धर्मार्थमेव । यस्तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः कचि-
त्स्मृतौ दृश्यते स संस्तुतिमामम्, द्रव्यप्रदानसाम्यात् । न
मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्माद्भगवदेव
हेतोः संबन्धो दम्पत्योरित्यर्थः । एवं च धर्मार्थं दान-
विधानात् 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि अष्टाष्टानि'
(आध. १।१।८) इति स्मरणात् दुहितृमते च स्व-
देयमुदकपूर्वमेव दद्याद्दुहितृमांश्च कन्याम् 'अग्निरेव
द्विजातीनां विवाहस्तु प्रशस्यते' (मत्स्य. ३।३५) इति
स्मरणात् उदकपूर्वमेव दद्यात् । 'दुहितृमतेऽधिरयं शतं
देयं तन्मिथुया कुर्यात्' इति श्रुत्या गोमिथुनाधिक-
मप्यादाय वरयोषिद्रयां गृहक्षेत्रभूषणादिद्वार (? द्वारा)
प्रत्यर्पणे सति स विवाहो धर्म्य एवेति गम्यते । न चैवं
'आसुरो ब्रविणादानात्' इति स्मरणादासुर्यं शङ्क-
नीयं, कन्यावतो भोगार्थं द्रव्यादाने तथोक्तत्वात् । तथा
च गौतमः—'चित्तेनाऽऽनतिः स्त्रीमतामासुरः' (गौध. ४।११) इति । आनतिः कन्यादानं प्रत्यानुगुणम् ।
'स्त्रीमताम्' इति वचनात् कन्यायै गृहक्षेत्रादि दत्तं
विवाहेऽपि नाऽऽसुरत्वमिति हरदत्तः । कन्याया भूषणा-
द्यर्थं छादनाद्यर्थं वरादनादानं न दोषावहमित्याह मनु-
रपि—'यासां नाददते शुल्कं शतयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत्कुमारीणामादृशंसं च केवलम् ॥' (३।५४)
यासां कन्यानां वरेण दत्तं शुल्कं शततया पित्रादयो नोप-
जीवन्ति स विक्रयो न भवति, तत्कुमारीणामर्हणं पूजन-
मानुशंसं च भवतीत्यर्थः । एतदेवाष्टभिः श्लोकैः समर्थ-
यति स एव—'पितृभिर्भ्रातृभिश्चेताः... सर्वमेव न
रोचते' (मत्स्य. ३।५५-६२) । यतः एवं कन्या
भूषयितव्या अतो शक्तिभिर्वराद्भूषणार्थं घनादानं न
दोषावहमित्यर्थः । स्वोपभोगार्थं द्रव्यग्रहणे पित्रादीनां
दोषमाह स एव—'न कन्यायाः पिता...' (मत्स्य-
३।५१) ।

(३) धर्मत इत्यानुशास्यार्थे, न तु शुल्कबुद्ध्या । गोमिथुनग्रहणं च कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिक्यमिच्छतो वेदितव्यम् । गृह. ८३

(४) गोमिथुनं स्त्रीपुंसौ द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय आपोऽयं धर्म इति बुद्ध्या, न तु लोभेन । आदानं वेतनकल्पार्थमेव न तु स्वार्थम् । तच्च कुलधर्मबुद्धयैव । विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलङ्करणं तु कन्याया नाम्नास्ति तत्र विशेषविधेरेव लामात् । मवि.

(५) धर्मतः धर्मार्थे यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं, न तु शुल्कबुद्ध्या । ममु.

(६) धर्मत इत्यनेन दक्षिणात्वेनादाय इत्युच्यते । एकं द्वे वेति शक्त्याऽऽशक्त्या वरापेक्षया विकल्पः ।

श्रु. ७०

(७) गोयुगं स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वे इति स्त्रीपुंगो-चतुष्टयं वरात् वरग्रहादादाय कन्यायाः सौन्दर्यादिगुण-क्षोपानपेक्ष्य नियतपणत्वेन गृहीत्वा । पूर्वमृषिमिरा-चरितत्वादायम् । मच.

(८) धर्मतः कुलधर्मतः, आपर्धधर्मतो वा । न तु शुल्कत्वेन । ' आपर्धे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव सत् । अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ' इति मनुना गोमिथुनस्य शुल्कत्वेनोपादानापाकरणात् । शुल्कत्वं तु गोमिथुनस्यापि लोभेन गृह्यमाणस्य भवति ।

संप्र. ८४९

(९) धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थार्थे याकन्याप्रदानमापौ धर्मः । विक्रयदोषभयादपिभिरनुक्त-वेतनैरेव विद्या दीयते शुभ्रपादिकं शिष्यात् किञ्चिदा-दीयते च । आपोऽपि कन्या दीयते वरात् किञ्चिदा-दीयते च । तेन दानाऽऽदानसामान्येनास्वार्पत्वम् ।

नन्द.

याज्ञवल्क्यः

आदायापस्तु गोद्वयम् ॥

* शेषं गोरावत् ।

(१) यास्मृ. १।१९ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच. ८६ ; मया. १५५ ; गमा. ९९ ; उत. १२८ गोद्वयम् (गोयुगम्) ; वित्तौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५१ ; सम. ११३ ;

(१) आपस्तु वरात् गोद्वयमादाय । तच्च मिथुनं, स्मृत्यन्तरात् । (मन्त्र) द्रष्टारो ब्राह्मणा ऋषयः, ते एनम-हर्न्तीत्यार्षः । तुशब्दः परिक्रयाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । तथा चाह मनुः— ' एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ' इति । कस्मात् पुनरिमावतुकल्पौ, पूर्वस्मादूनफलत्वात् । न्यूनफलत्वाच्चास्य दैवाच्चिकृष्टव्यम् । दैवसहपाठाश्चायमपि ब्राह्मणस्यैव । प्राजापत्यान्यूनफलत्वेऽपि चास्यात एव पूर्वपाठ इति मन्तव्यम् । * विश्व.

(२) वरात् गोमिथुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशक्त्य-लङ्कृत्य कन्या दीयते इत्येष आपो विवाहः ।

. अप.

(३) गोद्वयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव मनुः— ' एकं गोमिथुनं द्वे वा..... ' । मिथुनं धृषभो वेतुश्च । + स्मृच. ८६

(४) गोमिथुनं वरात् गृहीत्वा तेनैव सह यत्र कन्यादानं स विवाह आर्षः । तथा च देवलः— ' प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च । शस्त्राय चास्रगोत्राय तमार्पमृषयो विदुः ॥ ' । गोमिथुनं दक्षिणात्वेन वराय देयमिति केचित् । कन्याधनार्थं तस्यै देयमिति कल्प-तरुः । तदर्थमेव गोमिथुनं वरात् ग्राह्यं न तु शुल्कत्वेन । वीमि.

नारदः

बैरुगोमिथुने दत्त्वा विवाहस्त्वापं उच्यते ॥

यत्नयुगं च गोयुगं च दत्त्वा विवाहः विवाहयेदिति त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । एष आपः । नामा.

* मिता. वान्यार्थयार्थं विश्ववत् ।

+ वाक्यार्थः विश्ववत् ।

शुक्ता. १४१ उतवत् ; शूक. १०९ ; विषा. ७५८ उतवत् ; रत्न. ७६ उतवत् ; माच. ३१२९ .

(१) नार्थ. १३४१ ; नास्मृ. १५४१ मिथुने दत्त्वा (मिथुनार्थं तु) .

देवलः

प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च ।

शस्ताय चासगोत्राय तमार्पमृपयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेनेति । वरादुपात्तेन सह गोमिथुनेन सहितमित्यर्थः । शस्ताय यथोक्तवरलक्षणोपेताय ।

शृक.८४

बृहत्पराशरः

वैराय गुणयुक्ताय विदुषे सहशाय च ।

कन्या गोद्वयमादाय दीयेताऽऽर्घ्यः स उच्यते ॥

(१) शृक. ८३-८४ यत्र (वसु) चासगो (वाऽसगो) ; शृ. ७० शृकवद् ; श्रौ. १।५९ ; उठ. १२८ (सह गोमिथुनेन च) यथावदेव ; श्रीमि. १।५९ ; संप्र. ८५१ .

(२) बृहत्सं. ३।६ .

प्राजापत्यविवाहः

आश्वलायनगृह्यमूत्रम्

सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः ॥

(१) सह धर्मं चरतं इति समर्थं कृत्वा यत्र प्रदानं स प्राजापत्यः । यद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्मचरण-मस्ति, तथाप्यत्र यागशीर्षं सहधर्मचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तर्गतातिरिति विशेषः । किंच तथा तस्यैव सह-धर्मचरणं, न स्म्यन्तरविवाहः । अना.

(२) कन्यादानसमयेऽन्योन्याभ्यामिचारेण ' सहोभौ चरता धर्मम् ' इत्यनेन वाक्येन समर्थं कृत्वा यत्कन्या-दानं प्राजापत्य इति कल्पतरुप्रभृतयः । देवस्वामिनस्तु यद्यप्यन्येष्वपि विवाहेषु सहधर्मचरणमस्त्येव, तथाप्यत्र सहधर्मचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तर्गतातिरिति स्म्यन्तर-विवाह इति विशेष इत्यन्यमिचारेपदार्थं व्याचक्षुः ।

विष्णुस्तु लक्ष्मणान्तरमाह— (' प्राथितप्रदानेन प्राजा-पत्यः ' इति) । प्राथितायाः याचितायाः कन्यायाः यत्

(१) मातृ. १।३१ ; उ. १।१३१ ; प्रपा. ३४१ चरतं (चरत) ; धर्म. ४६ ; संप्र. ८५१ प्ररातम्, संम. ३४ यरातम् ; दृम. १११८ चरतं (चरता) ; संर. ४०६, ४०८ प्ररातम् .

शौनकाकारिका

यत्र गोमिथुनं दत्त्वा प्रदातृभ्यः क्षुमारिकाम् ।

चद्वहेदार्पणामाऽसौ विवाहस्तृपिसंमतः ॥

रेणुकारिका

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधियदार्षो धर्मः स उच्यते ॥

(१) प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८५४ इत्यपि (इ क्षपि) .

(२) रेका. ७७ मा पृ. ५१ .

पित्रा प्रकृत्यैकोक्तिविधिना दानं तेन प्राजापत्य इत्येकार्यतां धर्णयन्ति ।

यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकप्रयोजकलक्षणम्, ' धर्मे चायं च कामे च नानिचरितव्या त्वया त्वियम् ' इति स्मृत्यन्तरा-दिति । तत्र, तस्य वाक्यस्य काटकश्रपरिमिष्टे ब्राह्म-विवाहोपक्रमपठितत्वेन तन्मात्रविषयत्वात्, ' सह धर्म-अर्थताम् ' इति प्राजापत्ये गौतमेन मन्त्रमिधानाच्च ।

संम. ८५२

वैखानसगृह्यमूत्रम्

युगपद्वर्मानुवर्तिनौ स्यातामिति याचाऽनुमान्या-म्रिकार्यं स्वयं कृत्वा यत्कन्यामर्हयित्वा दद्यात्तम प्राजापत्यो भवति ॥

गौतमः

' संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्ममर्थतामिति ॥

(१) वैशू. १११ .

(२) गोप. ४१७ ; विश्व. १।६० ; मेधा. १।३० (प्राजा-पत्ये सह धर्मं कर्त्तव्यमिति मन्त्रः) ; शृक. ८५ ; संम. ३ ;

(१) प्राजापत्य इति विवाहसंज्ञा । तस्मिन् प्राजापत्ये विवाहे संयोगार्थो मन्त्रः संयोगमन्त्रः तं प्रदानकाले उक्त्वा दद्यात् । कोऽसौ मन्त्रः ? 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति । मभा.

(२) प्राजापत्यसंज्ञके विवाहे 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति प्रदानमन्त्रः । यद्यपि ब्राह्मादिष्वपि सह धर्मचर्या भवति तथाऽपि आन्तादनया सह धर्मश्चरितव्यः, नाश्वमान्तरं प्रवेष्टव्यं, न स्म्यन्तरमुपयन्त्यमिति मन्त्रेण समयः क्रियते । एष ब्राह्मादेः प्राजापत्यस्य विशेषः । आच्छाद्यालङ्कृतमिति समानम् । गोमि.

वैधायनः*

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सह धर्मं चर्यतामिति प्राजापत्यः ॥

आच्छादनालङ्कारणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । 'एषा' इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । त्वदीयो ब्रह्मसाध्यो धर्मोऽनया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः । गोमि.

विष्णुः

प्रार्थितप्रदानेन प्राजापत्यः ॥ ५

(१) प्रार्थिताय प्रदानं प्रार्थितप्रदानम् ।

गृक. ८५

(२) प्रार्थिताय प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोमी चरतां धर्ममिति ।

गृक. ७१

* आपस्तम्बेन प्राजापत्यविवाहो ब्राह्मविवाहेऽन्तर्भावश्च पृथङ्नेक्त इति व्याख्यातारः ।

§ संप्रत्याख्यानं 'सह धर्म' इति आब्रह्मण्यनगृह्यवृत्तचने (संका. पृ. ६८३) द्रष्टव्यम् ।

गौमि. ४१५; गूर. ७१ धर्मः (धर्म) ; संप्र. ८५२ (सह धर्मश्चर्यताम्) पलावदेव ; मुक्ता. १४२ ; संग. २५४ संप्रवत्.

(१) गोच. ११२०१ ; मुक्ता. १४२ धर्म (धर्म) ; संर. ४७८ सैवा (सैन्या) धर्म (धर्म) .

(२) विस्मृ. २४१२ ; गृक. ८५ प्रदानेन (प्रदान) ; गूर. ७१ गृहवत् ; संप्र. ८५२ लक्षणमन्त्रमुद्रितः । 'प्रार्थिताप्रदानेन' इति पाठो म्यात्रवानाख्यनीचैः ।

शङ्खः

प्रार्थितः संप्रदानेन प्राजापत्यः प्रकीर्तितः ॥

महाभारतम्

स्वयमन्ये च विन्दते ॥

मनुः

सहोमी चरतां धर्ममिति याचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

('१') 'सह धर्मो युवाभ्यां कर्तव्यः' इति वचनेन परिभाषां कृत्वा नियम्य यद्वा न स प्राजापत्यः । धर्मग्रहणमुपलक्षणाद्यम् । धर्मं चार्थं च कामे च तुल्ययोगक्षेमेतेति मियोऽस्य परिभाषावचनस्यार्थः । धर्मशब्द एवोच्चार्यते 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति, न तु 'धर्मार्थकामाः सह' इति । स तु धर्मशब्दः स्मृत्यन्तरवशादर्थकामयोरुपलक्षणाद्यो व्याख्यातः । 'यथेनां नातिचरसि धर्मार्थकामेषु, तदा तुष्ममिषं दीयते' इति कृतसंविक्तायाम्युपगततर्थाय विवाहकाले यद्वा न तत्रैवं समुच्चार्यतव्यम् 'सह धर्मं चरताम्' इति । अर्थकामयोरभिप्रेतेऽपि सहत्वे तदप्रकृतत्वादानुच्चारणम् । तथा च गौतमः— 'प्राजापत्ये सह धर्मं चरतामिति मन्त्रः' (गौध. ४१५) । मन्त्रग्रहणेन चैतद्दर्शयति अधिकृतरूपमेव प्रयोक्तव्यम्, मन्त्रवत् । न हि महासत्यानामर्थकामविषये सहितत्वं परिभाषितं युक्तं, गम्यते तु स्मृत्यन्तरेभ्यः । अनयैव संविदा दोषेणास्य न्यूनता । अस्ति ह्यत्र दातृवरादुपकारलिप्ता । स्वशब्देनैतद्वचनं शक्यते, न पुनरर्थं

(१) संस्मृ. ४१५. 'प्रार्थितायप्रदानेन' इति पुस्तकान्तरद्वयपाठः ।

(२) भा. ११०२. १४.

(३) मस्मृ. ३१०; गृक. ८४-८५; स्मृच. ८६ सहोमी (सह नी) भाष्य च (भाष्य तु) ; च्छा. ६८५ भाष्य च (भाष्य तु) प्रदानमभ्यर्च्य (दातृ समभ्यर्च्य) ; गूर. ७१; पमा. ४८६ भाष्य च (भाष्य तु) ; मर. १९ वाचाऽनुभाष्य च (वाचाऽनुभाष्य तु) ; धप्र. ४६; संप्र. ८५१; चम. ११३ पमावत् ; मुक्ता. १४० पमावत् ; संकी. २०६ वाचाऽनुभाष्य च (यथाऽनुभाष्य तु) ; भाज. १७३ पमावत् ; संग. २५४ ; सस्मृ. ५२ ; कृम. १११९ मन्त्रार्थं (मुरित्य) येष पमावत्.

दातुरेव वचननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचे-
त्यनर्थकं, स्यात्, अनुभाषणे वागिन्द्रियस्य साधनत्वात् ।
तथा च शुद्धकारः— 'एतद् सत्यमित्युक्त्वा वरं वाचये-
देतन्नः सत्यम्' इति । अनुशब्दश्च प्राप्तार्थस्यैव वाचा
निश्चयमाह । मेघा.

(२) सह युवा धर्मं कुरुतमिति प्रदानकाले
वाचोक्त्वा यदन्तर्पूर्वं कन्यादानं स प्राजापत्यो विधिः
स्मृतः । * गोप.

(३) उभावेव न तु भार्यान्तरेणापि सहेति ।
अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण । एतच्चैतादृक्परि-
भाषणेन ह्यस्त्वापामिसंधिनिमित्ततया कन्यालङ्काररहित-
तया न ब्राह्मदैवाम्या हीनं, आपांशोऽकृष्टम्, अन्तर्-
प्रक्षणाभावात् कन्याऽनुकम्पामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य ।
अत एव 'आपौदाजः सुतः' इति फलेऽप्याधिक्यं
बध्यते । दैवे तु यद्यपि यरुसिद्धमिसंधिरस्त्येव, तथापि
धर्मसिद्धयर्थं प्रवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आप्रप्राजापत्या-
मुत्तमात् । प्राजापत्ये कन्यासुलामिसंधिना परिणय-
नान्तरनियमे तात्पर्यादभिसंधेः (न) धर्मार्थत्वेति ।
मवि.

(४) वस्त्रादेरनावश्यकत्वात् ब्राह्मदेर्मदः । प्राजा-
पत्यो देवत्वात् प्राजापतिदेवत्वाद्वा प्राजापत्यः ।

§ मच.

(५) 'उभौ युवां सह धर्मं चरतं, न पृथक्' इति
वाचाऽनुभाष्य 'अहं गृहस्थाश्रमस्य एव धर्मं चरि-
ष्यामि, न अन्याश्रमस्य.' इति वरं प्रतिआप्येत्यर्थः ।
यदि सहधर्मचरणानुभाषणमात्रमेवात्र विवक्ष्यते, ततो
दैवविवाहात् प्राजापत्यस्य न्यूनता वक्ष्यमाणा नोपपद्यते ।
अभ्यर्च्य वरमिति शेषः, यत् कन्याप्रदानं स प्राजापत्यो
विधिः । विधीयते इति विधिः विवाह उच्यते । गार्ह-
स्थ्यप्राधान्यनिबन्धनं प्राजापत्यत्वं, गार्हस्थ्यप्राधान्यो हि
प्राजापतिः । + नन्द.

* मधु. गोरवद ।

§ शेष मविगतम् ।

+ माच. नन्दगतम् ।

याज्ञवल्क्यः

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः ॥

(१) अयं तु सार्ववर्णिकः । 'धर्मश्चर्यताम्'
इत्येतावदेवोक्त्वाऽर्थिने यत् कन्यादानं, स प्राजापत्यः ।
उक्तत्वेति वचनाज्जाम्युपगमादेव । यथाह गौतमः—
'संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये' (गौप. ४।७) इत्यादि ।
प्रजोत्पादनेच्छासामान्यात् प्रजापति, स्नातका । स एव-
मर्हतीति प्राजापत्यः । एवं चार्धिने इत्यनुवादो मन्त्र-
विधानार्थः । सार्ववर्णिकत्वेऽपि शूद्रनिवृत्तिः मन्त्रप्रयोगात् ।
विश्व

(२) 'सह धर्मं चरताम्' इति परिभाष्य कन्या-
दानं स प्राजापत्यः । मिता.

(३) 'उभौ सह धर्मं चरताम्' इत्येवं कन्यावर-
णत्वा यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्या कन्याधिने दीयते यत्
स कायः प्राजापत्यो विवाहः । अप.

(४) 'उभौ सह धर्मं चरताम्' इति वाक्य-
मुत्कर्षं नियमबन्धपूर्वकं यत् कन्यादानं स विवाहः कायः
प्राजापत्यः । ब्राह्मे च समवस्थामाभावात् नातिग्यातिः ।
वीमि.

नारदः

सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधीयते ॥

सह पत्या धर्मं चरेत्युक्त्वा दयादित्येवमेव प्राजा-
पत्यः । नामा.

(१) यास्मृ. १।१० ; विश्व. पूर्वांशे (सह धर्मश्चर्यता-
मित्युक्त्वा या दीयतेऽर्थिने) ; मिता. ; अप. पूर्वांशे (सहोभौ
चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने) ; गृह. १८ (स कायः)
एतावदेव ; गृह. ८१ शुक्लद. मपा. १।५६ ; गमा १९-१०० ;
उत. १२८ ; संत. ८५२ ; विसौ. ५६ ; वीमि. अपवद ;
संभ. ८५२ ; मुका. १।४१ ; गृह. १०९ ; विपा. ७।९ ;
हज. ७६ .

(२) नासं. १।१०० ; यास्मृ. १।५० विधीयते (विधिः
स्मृतः) .

देवलः

सहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयवन्धनात् ।
अलङ्कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्रजापतेः ॥
समयवन्धनं 'सहोभौ चरताम्' इति संकेतकरणम् ।
गृक. ८५

वृहत्पराशरः

कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ।
स्यातामिति च यत्रोक्त्या दानं कायविधित्वयम् ॥

सुप्रभेदे

विप्रस्यैव सुशीलस्य विवाहापेक्षितस्य च ।
होमक्रमं स्वयं कृत्वा वस्त्राभरणभूषिताम् ॥
आरोग्याभरणां कन्यां याच्यमानां मुहुर्मुहुः ।
मुद्विपूयं तु यद्दद्यात् प्राजापत्यमिति स्मृतम् ॥

- (१) गृक. ८५; गूर. ७१ सहधर्मं (सर्वधर्मं) ; वामि.
१११० ; सप्र. ८५१-८५२ .
(२) घृपसं. ६१७ .
(३) सत्सु. ५३ .

शौनक्रकारिकाः

सह धर्मं चरत इत्युक्त्वा यत्र कुमारिका ।
प्रदीयते विवाहोऽसौ प्राजापत्य इति स्मृतः ॥
अन्येष्वपि विवाहेषु धर्मस्य चरणं सह ।
यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र विशेषोक्तिर्गृहाश्रमात् ॥
आश्रमान्तरसंप्राप्तिनिषेधार्थेति गम्यताम् ।
न चात्र तस्यां जीयन्त्यां विवाहस्य परिग्रहः ॥
आश्रमान्तरयोगो वा मृतायां भवतस्तु तौ ॥

रेणुकारिका

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

- (१) शौका. ७ घृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ पूर्वार्धे (सहैव धर्मं
चरत इति यत्र कुमारिका ।) ; संप्र. ८६४ .
(२) शौका. ८ घृ. ५६ अन्येष्वपि (अन्येषु च) विशेषोक्तिः
(विशेषोऽस्ति) ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६ .
(३) शौका. ९ घृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६
संप्राप्ति (संप्राप्तिः) गम्यताम् (गम्यते) .
(४) शौका. १० घृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६ .
(५) देका. ७७ अ घृ. ५३ .

आसुरविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

घनेनोपतोप्योपयच्छेत् स आसुरः ॥

(१) कन्याभिधे घनदानेन यो विवाहः स आसुर-
महः । गानाष्ट.

(२) ' विचेनानतिः स्त्रीमतामासुरः ' (गौष. ४।११)
इति गौतमः । तेन कन्याया घनेनोपतोपणेऽपि न
आसुरत्वम् । अना.

(३) यत्र कन्याप्रदातारमपेक्षितघनेन परितोष्य
कन्यामुपयच्छेत् स आसुरो विवाहः । प्रपा. ३४३

- (१) आगृ. १।१।१ ; प्रपा. ३४ ; घम. ४६ ; मंत्र. ८५४
(घनेनोपयच्छेत् स आसुरः) ; मैम. ६४ ; कृष्. १११९ ;
मैत. ४०८ .

मानवगृह्यसूत्रम्

'संजुष्टां धर्मेणोपयच्छेत् द्राक्षेण शौलकेन वा ॥ *
शतमितिरथं दद्याद्गोमिथुनं वा ॥

शुल्कनियमार्थमाह— शतमितिरथं गोमिथुनं वा दद्या-
दिति विकल्पः । कनकायलट्टसारमक्षत्यादीनि वा ।
अष्टाभा.

काठकगृह्यसूत्रम्

अथ शुल्कदेयायाः ॥

- * महावरुणाय वा दद्याद्विवाहे (संत. घृ. ६६८) इत्यप्यम् ।
(१) आगृ. १।१।१ .
(२) आगृ. १।१।२ .
(३) आगृ. १।१।२ .

आसुरविवाहविधिमाह — अयेति । अयं शुल्कदेयायाः
प्रदानविधिरुच्यते इति शेषः । शुल्केन मूल्येन या दीयते
सा शुल्कदेया । देव.

हिरण्यं व्यतिहरतः ॥

सुवर्णं विजिगीषया परस्परं ददतो दातृप्रतिग्रहीतारौ ।
आसुरत्वादस्य विजिगीषोः प्रधानत्वाच्चासुराणां राजसत्वेन
अन्योन्योपचारं कुरुत इति गम्यते, कन्यामूल्यभूतं तु
सुवर्णं व्यतिहरतो निश्चिनुतो द्वौ दातृप्रतिग्रहीतारौ
संभूयेत्यर्थद्वयं तन्त्रेणाद्वयवगम्यते । देव.

वाराहगृह्यसूत्रम्

अंसंस्तृष्टामधर्मेणोपयच्छेत् (१) ब्राह्मेण शौल्केन
या । शतमितिरथं दद्याद्गोमिथुनं या उभये ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यैत्कन्यामाभरणमारोप्य शक्या धन्धुभ्यो धनं
दद्यात्तदहरेत तमासुरमामनन्ति ॥

गौतमः

३ वित्तेनानतिः स्त्रीमतामासुरः ॥

(१) यत्र धनदानेन आनमनं कन्यावता क्रियते, स
आसुरो नाम विवाहः । कन्यावतामिति वक्तव्ये स्त्रीग्रहणं
कन्यादानफलनिवृत्त्यर्थम् । मभा.

(२) यत्र स्त्रीमता कन्यावता पित्रादीना वित्तेन धन-
प्रदानेन आनतिः आर्जनं क्रियते स आसुरो विवाहः ।
अन याज्ञवल्क्यः— 'आसुरो द्रविणादानात्' इति ।
मनुश्च— 'ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै च स्वशक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥' स्त्रीमता-
मिति वचनात् केवलं कन्यायै धनप्रदानमासुरत्वनिबन्ध-
नम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्— 'यासा नाऽऽददते शुल्कं
ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तल्लुमारीणामानुशंस्यान्न
केवलम् ॥' इति । गौमि.

(१) वायु. १०.

(२) वैयु. ३१२.

(३) गौच. ४१११; मभा.; गौमि. ४११; उ. २१२११;

मुका. १४२, १४३.

कन्याविक्रयिणो मूढा महाकिल्बिषकारकाः ।

पतन्ति नरके घोरे यावदा सप्तमं कुलम् ॥

क्रयकीता तु या कन्या न सा पत्नी विधीयते ।
न देवे न च पित्र्ये च यदि कुर्वीत निष्फलम् ॥

हारीतः

शौल्केन मानुषः ॥

इदं च आसुरस्यैव सञ्ज्ञान्तरम् ।

• गृह. ८७

दम्भच्छद्वाभ्यां परैस्तर्किताय यदीयते प्रतिपद्य
या स आसुरः ॥

हारीतस्तु लक्ष्णान्तरमाह— दम्भेति । परैः अन्यैः
दम्भच्छद्वाभ्यां दाम्भिकत्वेन आधिक्येन वा तर्किताय
ज्ञाताय (यताय) स्वयमेव वा दाम्भिकत्वं आधिक्यं
प्रतिपद्य ज्ञात्वा यत्नं दानं स आसुरः ।

§ सप्र. ८५४

बौधायनः

धनेनोपतोप्याऽऽसुरः ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाविध्यैव होमः ।

गौपि.

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा देवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

(१) यत् काल्पयवेनोक्तम्— क्रीता द्रव्येणेति,
तत्प्रज्ञास्तविवाहसंभवविषयम् । स्मृच. ८७

• गृह., संप्र. शुक्लव.

§ शुक्., गृह. संप्रणयम् ।

(१) समु. १.

(२) गृह. ८७ शौल्केन (शुल्केन); गृह. ७२ (शुल्केन
शौर्वेण मानुषः); मभा. १५७; संप्र. ८५३; इत्त. ७७.

(३) गृह. ८६; गृह. ७२ यदीयते (दीयते); संप्र. ८५४.

(४) बौध. ११२०७; मुका. १४२; संप्र. ४७८.

(५) बौध. ११२१४ न सा पत्नी (सा न पत्नी) न सा
देवि (सा न देवि); स्मृच. ८७ सा पित्र्ये (पित्र्ये च)
कालापनाः; निष. २८१ (=) पित्र्ये (पैत्र्य); मुका. १४४
न सा देवि न सा पित्र्ये (तथा देवि च पित्र्ये च) चन्द्रिकावामरी-
खुक्रम.; क्रम. ११३२-११३३ पत्नी विधीयते (पत्न्याविधीयते)
कश्यपोऽब्रवीत् (युनयो विद्मः) वयः.

(२) आमुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—
क्रीता द्रव्येणेति । क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्ती-
त्यर्थः ।

बोवि.

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चाऽऽ सप्तमं कुलम् ।

गमनागमनं चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥

कन्याविक्रयोऽपि न कर्तव्य इत्याह—शुल्केनेति ।
कन्याविक्रयी 'कुतिसतजन्मभाग्भवति, अधःपाती च ।
तस्मात् कन्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

बोवि.

आपस्तम्बः

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वाऽऽवहेरन् स
आमुरः ॥

यत्र विवाहं कन्यायते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा
आवहेरन् कन्यां स आमुरः । ' वित्तनानतिः स्त्रीमता-
मामुरः ' (गौष. ४।११) इति गौतमः । तेन कन्यायै
गृहक्षेत्राभरणदिदानेन विवाहो न आमुरः ।

उ.

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥

पुत्रप्रसङ्गेन आह—दानमिति । दानग्रहणेन विक्रयोऽपि
गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि
ग्रहणं, धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याच्च । अपत्यस्य दान-
प्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविषेषु पुत्रेषु
दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोः मन्वादिभिः पठितत्वात् नामं
सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि ? ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्र-
विषयः, स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—

(१) बौध. १।३।१५ ; निष. २८१ (=) स्वसुतां लोभ-
मोहिताः (सुतां लोभमोहिताः) किल्बिषकारकाः (किल्बिष-
कागन्तु ते) चतुर्थमर्थं नास्ति ।

(२) भाष. २।१२।१२ ।

(३) भाष. २।१२।१० ; गृह. ८८ क्रय (विक्रय) ;

गृह. ७३ (दानविक्रयधर्मश्च अपत्यस्य न विद्यते) ; वीमि. १।६१ (दानं विक्रयधर्मश्च अपत्यस्य विधीयते ?) ; संप्र. ८५४ (दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते) ; मुक्ता. ४८, १०३ ;
आन. १६१ (दानं क्रयाद्विषयश्चापत्यस्य न विद्यते) ; संग. २५४ सप्तवच, कदम्बः . . .

पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा, न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृही-
याद्वा, स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृहीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिगृहीष्यन्
बन्धूनाहूय रात्रौ निवेद्य निवेशनस्य मध्ये अग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्य व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरवाग्धवं संनिगृष्टमेव
प्रतिगृहीयात् ' (वस्मृ. १५।३-६) इति । विश्व-
जिति च सर्वस्वदाने गवादिचदपत्यं न देयमिति ।
विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपातकेषु याज्ञवल्क्य
आह— ' नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः '
(यास्मृ. ३।२३६) इति । बहूचब्राह्मणेऽपि शुनः-
शेषाख्याने दृश्यते— ' स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उयाच '
(ऐत्रा. ३।३।३) इत्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दो-
पादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम्, न पतन्ति
अनेनेति अपत्यमिति । ' ऋणमस्मिन् सनयत्यमृतत्वं च
गच्छति । पिता पुत्रस्य नातस्य पश्येद्येमीवतो मुखम् ॥ '
इति ।

उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्स आमुरः ॥ *
दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ *

वसिष्ठः

पणित्वा धनक्रीती स मानुषः ॥

तस्माद्दुहितुमतेऽधिरथं शतं देयमितीह क्रयो
विज्ञायते ॥

* इत्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) हिच. २७।१।३६ ; मंत्र. ४७७ .

(२) हिच. २७।३।१० .

(३) वस्मृ. १।३५ ऋषी (क्रीता) ; गृह. ८७ ; गृह-
७२ पणित्वा (पठित्वा) ; वीमि. १।६१ ; संप्र. ८५३ ऋषी
(क्रीता) .

(४) वस्मृ. १।३६ ; गृह. ८७ मितिह (मिति ह) ;
गृह. ७२ (तस्माद्दुहितुमते शतमधिरथमिति ह क्रो विज्ञा-
यते) ; वीमि. १।६१ अधिरथं शतं देयमितीह (शतमधिरथं
देयमिति) ; संप्र. ८५३ (तस्माद्दुहादुहितुमतेऽधिरथशतं देय-
मिति ह क्रो विज्ञायते) .

यो पत्युः क्रीता सत्ययान्यैश्चरतीति ह चातु-
र्मास्येषु ॥

(१) ● पठित्वा पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य
यत्र विवाह्या कन्या घनक्रीती भवति ■ विवाहो
मानुषः । आसुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं शतमिति गोशतम् । इतिह-
शब्देन ऋषयोधिका भुतिर्नोत्पद्यते, सा च 'या पत्युः
क्रीता सत्ययान्या अन्यैश्चरतीत्याह चातुर्मास्येषु' इति ।

अधिकार (१) क्रयदर्शनायै अशुभपण्यासः ।

† पृ. ७३

(२) पणित्वा पणनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य ।

‡ धीमि. १।६१

(३) क्रये अति प्रमाणयति — 'तस्माद्ग्राहयितु-
मतेऽधिरथगतं देयमिति ह क्रयो विज्ञायते' इति ।
तस्मादित्युक्तोपसंहारः । ग्राहयितुः कन्यादानः । मते
संमते । अधिको रथो यस्मिन् शते तदधिकं, तथा तच्छतं
च, ययामिति दोषः, अनुक्तसख्या योगामिनीति न्यायात् ।
तन् शरेण देयम् । इतिहशब्देनोक्तव्याप्यस्य प्रविद्धिं
दर्शयति — 'या च पत्युः क्रीता साऽन्यैश्चरतीति ह
चातुर्मास्येषु' इति क्रयदर्शनाय अशुभपण्यासः ।

संम. ८५३-८५४

विष्णुः

धैरेणाऽऽसुरः ॥

शङ्खः

आसुरो द्रविणादानान् ॥

● पठित्वा पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य
यत्र विवाह्या कन्या घनक्रीती भवति ■ विवाहो
मानुषः । आसुर इत्यर्थः ।

† गृह. गृहणम् ।

‡ तेषं गृहणम् ।

(१) वरम्. १।१७ ; गृह. ८० (या पत्युः क्रीता सत्ययान्या
अन्यैश्चरतीति ह चातुर्मास्येषु) ; गृह. ७३ (या पत्युः क्रीता
सत्ययान्या अन्यैश्चरतीत्याह चातुर्मास्येषु) ; संम. ८५३-८५४
संमत्यायै (साऽन्यै) ।

(२) विरम्. ५।३४ .

(३) वीरम्. ७५ .

सं. वी. ८४

महाभारतम्

'चित्तेन कथितेनान्ये ॥

धनेन बहुधा क्रीत्वा संप्रलोभ्य च धान्यवान् ।

असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥

अत्र गाथा यमोद्रीताः कीर्तयन्ति पुरापिदः ।

धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥

यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय घनमिच्छति ।

कन्यां वा जीवितार्थाय यः शूलकेन प्रयच्छति ॥

सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।

स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तरिमन् मूढः समभुते ॥

मनुः

श्रोत्रिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै वैय शशितः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादानसुरो धर्म उच्यते ॥

(१) श्रोत्रिभ्यः कन्याया एव पित्रारिभ्यः, कन्यायै
च स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं आनमनं आसुरो
विवाहः । स्वाच्छन्यान् स्वेच्छातो न शान्तन इत्यर्थान्
भेदमाह । तत्र हि शास्त्रं निगमकमस्ति 'एतं गोमिथुनम्'
इति । इह तु कन्याया रूपसौभाग्यादिगुणादेशं छन्दः ।

मेघा.

(२) कन्यायै, कन्यायादिभ्यो यथायक्ति धनं दत्त्वा
यन् कन्याया आप्रदानं आदानं स्त्रीकारः श्वेच्छातो न
आप्येन पनत्रादिपरिमाणनियमेन, स आसुरो विवाह
उच्यते ।

● गोरा.

● मनु., भाव. वेदाङ्गः ।

(१) मा. १।१०११४ .

(२) मा. १।१०११५ .

(३) मा. १।१०११६-१७ .

(४) मरम्. १।११ ; वि. १।११ के वैर (कथितं)

कन्याप्रदानं (कन्यादानं तु) ; गृह. ८१ ; मा. १।१०११४
उक्तिः (च स्वच्छा) ; मनु. ८१ ; वरा. १८५ ; गृह. ७३
के वैर (कथितं) ; यमा. ४८१ मीयन्तः ; दी. १।११ ;
मंत्र. ८०३ ; पय. ४९ ; मंत्र. ८५३ ; मुद्रा. १०३ वैर
(कथितं) व्याख्यानम् ' कन्यायायाः पराधिनः ' इति शब्दो
प्रतीयते ; मंडी. १०३ के वैर उक्तिः (कथितं पराधिनः) ;
आम. १०३ स्वच्छाया (स्वच्छाया) तेषं मीयन्तः ; वा. ४८.

(३) आपदानं आदानं ग्रहणमिति यावत् । स्वाच्छ-
न्यात् स्वेच्छया, न तु कन्यापितुः, पारतन्त्र्येण ।

शृक. ८६

(४) शक्तिः, न तु एकगोमिश्रुनादिनियतं
द्रविणम् । कन्याया आपदानं आदानं स्वाच्छन्यात्, न तु
आर्पणद्वारादिना विधितः । अथ ज्ञातिभ्य इति
वचनात् मातापित्र्यज्ञातिभ्योऽर्पदाने नासुरत्वम् । तथा
कन्यायै चैवेति समुचितं व्युचितं वा प्राज्ञं, तदर्थमेवैव-
कारः । तेन कन्याया एव च यद्वत्त्वा परिणयनं सोऽप्या-
सुरः इत्यर्थः । मवि.

(५) असुरः प्राणः तं राति रमयति वा असुरं घनं
व्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीति आसुरः । धर्मशब्दोऽत्र
विरोधिलक्षणया । मच.

(६) कन्याया ज्ञातिभ्यः स्वशक्तिः वरस्य शक्ति-
तोऽधिकं दत्त्वा दापयित्वा स्वाच्छन्याल्लोकशास्त्रमर्यादा-
तिलङ्घनेन यत्कन्यादानं स आसुरः । परस्वापहारस्वाच्छ-
न्यनिबन्धनमासुरत्वम् । असुरा हि स्वाच्छन्येन परवित्त-
मपहन्तीति । सुक्ता. १४१

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्यपि ।
गृहच्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥

(१) आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं, उत्तरत्र च कन्या-
र्थसंग्रहोपादानात् । विद्वान् ग्रहणदोषज्ञः । कन्यापिता
स्वल्पमप्यर्थं घनं न गृहीयात् । गृह्णानोऽपत्यविक्रय-
दोषेण युज्यते । कः पुनरेषः शुल्को नाम ? आभाषण-
पूर्वं वरादगृहीतम् । यत्र तु उच्चनीचपणापणो भवति,
कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्था, स क्रय एव । इह तु महा-
शुणाया अपि कन्यायाः स्वत्वं धनं, अनाभाषणपूर्वं वा

१।६१ ; संग. २५४ स्वाच्छन्यात् (स्वीकृत्यात्) ; नन्द. धर्म
(५४४) ; माच. धर्म (५४४) ; ससृ. ५३ संकौवल.

* दोषं पूर्वटीकासु गतार्थम् ।

§ नन्द. सुक्तावत् ।

(१) मसृ. ३।५१ ; शृक. ८८ शुल्कं हि (हि शुल्कं) ;
स्मृच. ८७ ; गूर. ७३ शुल्कं हि (शुल्कं च) ; वीमि. १।६१
ऽपत्य (गन्य) दोषं गूरवत्, क्रमेण आपस्तम्बः ; संग. ८५०
गूरवत् ; ८५४ गूरवत्, क्रमेण आपस्तम्बः ; सुक्ता. १४३
गूरवत् ; आन. १७७ गूरवत् ; संग. २५४ पू. , कन्यायाः

ग्रहणम् । न विक्रयस्यैव धर्म इत्यतो विक्रयाध्यारोपेण
निन्द्यते । मेधा.

(२) कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञः स्वल्पमपि
कन्यादानविनिमयरूपधनं न गृहीयात् । यस्मात् लोभेन
तत् गृह्णन्नपत्यविक्रयी भवेत् । गोरा.

(३) लोभेन लोभात्, न त्वार्पणधर्मबुद्ध्या ।

मवि.

(४) आर्षासुरोद्वाहयोः शुल्कदानमुक्तं तात्त्विकमतेन
दूषयति- नेति त्रिभिः । शुल्कं कन्यामूल्यम् । लोभेन
तत्कुर्वन्नपत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । ' गोवधः '
(मसृ. १।१५९-६६) इत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वे-
नाम्नानात् । मच.

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा बान्धवयोगातिम् ॥

(१) पूर्वस्यैव शेषः । स्त्रीनिमित्तानि धनानि, कन्या-
दाने वरात् यानि गृह्णन्ते । ये बान्धवाः पित्रादयः मोहा-
दुपजीवन्ति । यथोक्तम्- ' ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा ' इति ।
सुवर्णरजतादि धनम् । नारीयानानि । यानं अश्वादि ।
वस्त्रं वा । एतादृशानामपि न जातूपजीवनीयं वारो-
यानादि, किं पुनर्वहु । उपजीवतां फलमाचष्टे-ते पापाः
शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणत्वात् अधोगतिं नरकं यान्ति ।

अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दर्शयिष्यति । तानि ये
मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः, पिता तत्पक्षाच्च, भर्ता
भर्तृपक्षाच्च । एवं यानादि (१ नि) । एवं वस्त्रम् ।
स्त्रीणां बुद्धौ संनिधानाच्छब्दः संनिधिः कल्प्यते, यथा
' राजपुरुषः कस्य राजः ' इति । मेधा.

(२) दुहितृमशिन्यादिसंबन्धीनि हिरण्यानि दासी-
वाहनवस्त्राणि वा पित्रादय उपभुञ्जते । अतस्ते पापाः
पापकर्मणः नरकं व्रजन्ति । प्रसङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रति-
षेधः । गोरा.

* मसृ. , माच. गौरवत् ।

(१) मसृ. ३।५२ ; मेधा. ' नारीयानानि ' इत्येकं पदम् ;
शृक. ८९ मेधावत् ; गूर. ७३ मेधावत् ; निप. २८१ (=)
मेधावत् ; संग. ८५४ यमः ; सुक्ता. १४३ मेधावत् ; संग. २५४
यमः ; माच. मेधावत् .

(१) आपार्शुरयोर्धनग्रहणमुक्तम् । तत्र चायं निषेधः भूयते । न च धनग्रहणं विना आपार्शुरयोः संभवः । तत्रेयं व्ययस्या— आत्मायं धनग्रहणे दोषः । कन्यार्यं तु धनग्रहणे न विक्रयदोषः । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादभिधानम् । उपजीवन्ति उपभुञ्जते । एतेन कन्या-हर्णार्थदत्तधनोपजीविनामपि तद्वन्धवानां दोषमागता, तस्मादुद्गीतं स्वयं नोपजीव्यम् ।

६ श्रु. ८९

(४) कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गात् नयमाप्तायामिषेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कल्त्रदुहिमादिधनानि गृह्णन्ति । नारी स्त्री, यानानि वस्त्रादीनि, वस्त्रं चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न ग्राह्यम् । ते गृह्णानां वापकारिणो नरकं गच्छन्ति । मयु.

(५) न केवलं कन्यायाः पितुरेवायं शुल्कग्रहण-प्रतिषेधः, किंतु बान्धवानामपीत्याह— स्त्रीधनानीति । स्त्रीनिमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि, कन्यादानरत्नधानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृहीता दासी । नन्द.

(६) नार्याः कन्याया यानानि नारीयानानि ।

भाच.

आपै गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृग्यं तत् ।

अल्पोऽप्येवं महान्याऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥

* 'अयं निषेधः' इति प्रकरणेनोक्तं यावान् धनग्रहणनिषेधोऽभिप्रेयते ।

- ॥ श्रु. श्रुतवत् ।

(१) मरु. ३१/५३; मेधा. विक्रयस्तावदेव सः (तावानेव स विक्रयः); श्रु. ८९ उत्तरार्धे (स्वलोऽप्येवविधो वाऽपि तावानेव स विक्रयः १); रू. ८७ अल्पोऽप्येव (अल्पोऽपि वा); श्रु. ७३ उत्तरार्धे (स्वलोऽप्येव महान्याऽपि तावानेव स विक्रयः १); पमा. ४८९ अल्पोऽप्येव (अल्पो वाऽपि), मपा. १५६ रूचवत्; प्रपा. ३४४ पमावत्; सर. १९ अल्पोऽप्येव (अमहान्या); वीमि. १५६ उत्तरार्धे (अल्पोऽप्येव महान्याऽपि तावानेव स विक्रयः १) क्रमेण आपस्ताम्बः; संप्र. ८४९ पमावत्; मुक्ता. १४२ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयस्तावतीः सह १); विपा. ७५९ देव स (देव न) शेषं पमावत्; संकौ. २०६ पू.; रत्न. ७६ रूचवत्;

(१) स्त्रीगवी च पुंगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुः एतदादेयमिति । मनोस्तु मतं मृग्यं तत् मिथ्या, नादेयमित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम् । अल्पसाधनोऽल्पः । एवं महान् । भवति तावानेव विक्रयः । मेधा.

(२) शुल्कं शुल्कत्वेन पितृवै प्राप्यं, न कन्यया । तेन लोमादपि तस्य ग्रहणे दोषाभाव इति केचिदाहुः । तन्मूया असत्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूयस्य लोमेन ग्रहणे विक्रय एव स्यात् । न च विना लोमं वैधं तद्ग्रहणं संभवति, विधेरभावादित्यर्थः । मवि.

(३) 'आपै विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वरादुप्राह-मिति केचिदाचार्या वदन्ति, तत् पुनरसत्यम् । यस्मा-दल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्यसाध्यत्वात् महान्या भवतु, न तावद्विक्रयो भवत्येव । यदुनः 'एकं गोमिथुनम्' इति पूर्वश्रुतं, तत्परमतम्' इति गोविन्द-राजः । सदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमार्थस्य न स्यादेव, वरादुप्राहमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैव आपैविवाहलक्षण-त्वात् । मन्वभिमतमन्यदेवार्पणलक्षणं, एकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत्, 'एकं गोमिथुनं द्वे केत्येतत्परमतं यदि । तदा मनुपतेनार्पणलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥ अद्वौ विवाहान्कथयन्नापौदासंततेर्गुणान् । मनुः किं स्वमतेनार्प-लक्षणं वक्तुमशमः ॥' । मेधातिथितु पूर्वपरविधोपोप-न्यासनिरासमेव न कृतवान् । तस्मादस्मादिति (यं न्याख्या-यते— आपै विवाहे गोमिथुनं शुल्कं उत्पौचरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति, मनोस्तु मतं नैदम् । शास्त्रनिय-मितजातिबंधव्याक ग्रहणं न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मूल्या-ल्पत्वमहत्त्वे अनुपयोगिनी, विक्रय एव तदा स्यात् । किंतु आपैविवाहसप्तत्यै अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धयै कन्यायै वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोग-लोमेन तु धनग्रहणं शुल्करूपमस्मादानीम् । अत एव 'गृह्णन् शुल्कं हि लोमेन' इति निन्दायुक्तवान् । तस्मा-त्तान् १७७ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयस्तावतेव सः १); मन्द. पमावत्; भाच. पमावत्; सर. १७९ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयं तावदेव सः १) ।

स्त्रीर्वापर्यपर्यालोचनादार्पे धर्माथे गोमिथुनं-प्राक्षं, न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् । * ममु.

(४) गोमिथुनं शुल्कं इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव, न हि तस्य शुल्कत्वं संभवति, तल्लक्षणमाभावात् । अनियतपरिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणं, क्रये तदर्शनात् । क्रयसाधनं हि मूल्यं देशकालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आपस्तावतैव गोमिथुनेनैव संपद्यते, न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्धर्म्य एवापैः । पमा. ४८९

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानुशंस्यं च कैवल्यम् ॥

(१) किं वरादनाधिगमो विक्रयो भवति ? नेति ब्रूमः । ज्ञातयः कन्यापामधिकृताः स्वार्थमाददते गृह्णन्ति, तदा ॥ विक्रयः । अर्हणं कन्यार्थे धनग्रहणं कन्यानां तदर्हणं पूजनं भवति । बहुमानः कन्यानामारमणि भवति ' ईदृश्यो वयं यद्धनं दत्त्वा विवाहमाप्ते ' । अन्यत्रापि पूज्या भवन्ति ' सुभगा एताः ' इति । आभरणादि या सेन घनेन कर्तव्यमतोऽभ्यर्हिताः शोभावत्यो भवन्ति । आनुशंस्यं अपापत्वं केवलं, न स्वलोऽप्यधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थे धनग्रहणं विधीयते ।

मेघा.

(२) यासां कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मारथे दानं दत्तं वरात् गृह्णन्ति, अपि तु प्रत्येकैर्भ्रादिभिः अपणपूर्वं कन्यार्थं दत्तं गृह्णते, नातो विक्रयः । किं तर्हि ? पूजनं

* अत्र गोविन्दराजस्याख्यानं व्याख्यानप्रसङ्गेनोद्भूतत्वात् न स्वतन्त्रतया संगृहीतम् ।

(१) मरु. ११४ ; गोरा. शुल्कं (दानं) इति व्याख्याना-
धनीयते ; गृह. ९० ; गोमि. ४१९ शंस्यं च (शल्याश्च)
स्थत्यन्तरमित्युक्तम् ; स्मृ. च. ८८ च (हि) ; गृह. ७४ अर्हणे
तत् (अर्हणे तु) ; मपा. १५६ स्मृचवत् ; मर. १९ स्मृचवत् ;
उत. १४० (=) तत् (यत्) च (हि) ; धीमि. ११६१ च
कैवल्यम् (प्रयोजनम्) ; संप्र. ८५० स्मृचवत् ; मुक्ता. १४३ ;
संम. ६४ च (तु) ; संकी. २०६ स्मृचवत्, उत. ; रत्न. ७६
स्मृचवत् ; आन. १७७ ; कृष्. ११२२ च (तु) ; संर. ७७९
च (तु) .

तत्कन्यानां केवलं विक्रयस्पर्शस्य, अनुकम्पारूपं तत् ।

गोरा.

(३) आनुशंस्यं अनुकम्पा । गृह. ९६

(४) यदा त्वापै कन्यायै गोमिथुनं तथा अनुपगो-
त्पत्ययै कन्यायै भूषणादि स्वेच्छया विवाहात्प्रागेव वरो
ददाति, शतयस्तु वित्तं न गृह्णन्ति, तदा ज्ञातीनां
विक्रयदोषो नास्ति । यावता कुमारीणां पूजार्थं तद्दानं
तथा आनुशंस्यं करुणारूपं तद्वित्तदानं वरेण स्वेच्छया
कृतं, अतो ज्ञातीनां न दोषकरमित्यर्थः । यदा यत्नाऽऽदते
तत्कुमारीणां पूजनमानुशंस्यं करुणाप्रवृत्तिजन्यपुण्यहेतुभेति
व्याख्यातम् । आनुस्तु विवाहः कन्याया अलङ्कारस्य
विवाहात्पूर्वं दाने भवत्येव तल्लक्षणयोगादिति ब्राह्मम् ।

मवि.

(५) आपै गोमिथुनं शुल्कमित्युक्तं, इदानीं कन्या-
यैमपि धनस्य दानं न शुल्कमित्याह — यासामिति ।
यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न
गृह्णन्ति, किन्तु कन्यायै समर्पयन्ति, सोऽपि न विक्रयः ।
यस्मात् कुमारीणां पूजनं तदानुशंस्यमहिंसकत्वं केवलं
तदनुकम्पारूपम् । * ममु.

यो मनुष्यो मनुष्यं हि विक्रीणन् धनमिच्छति ।

तस्य मूत्रपुरीषं हि स परत्रोपजीयति ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।

शुल्कं हि गृह्णन् कुस्ते छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥

(१) इच्छतः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः, कस्य-
चित्त एव आशङ्का स्याददोषं शुल्कग्रहणं, शास्त्रे गृहीत-
शुल्काया विशेष उक्तो यतः, अत इमामाशङ्कामप-
नेतुमाह — ' आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कम् ' इति ।
इच्छतः प्रवृत्तौ शास्त्रीयो नियमः, न तु शास्त्रेण पदार्थ-
स्यैव कर्तव्यतोक्ता । यथा मयूरीतस्य प्रायश्चित्ते न

* मच., नन्द., भाच. ममुगनम् ।

(१) गोविन्दराजीयापुष्पके मरु. ११४ इत्यलोपरिग्रह्य
प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मरु. ९१८ ; गृह. ८८ ; गृह. ७३ हि गृह्णन्
(शुल्कं च) ; उत. १४० पू. ; धीमि. ११६१ क्रमेण आस्तम्भः ;
संप्र. ८५४ आपस्तम्भः ; मुक्ता. १४४ .

मयपानं शास्त्रेणानुज्ञातं भवति । शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तम्
'गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन' इति । येन तु विदोषेण पुनः
पाठोऽसौ प्रदर्शित एव । मेघा.

(२) अत्र प्रसङ्गादर्शान्तरमाह — आददीतेति ।
छन्नमपि शुल्कं प्रतिप्रद्वारूपेणापि छन्ना कन्यामिच्छधिना
शुल्कं गृह्णन् दुहितृविक्रयं कुर्वते । मवि.

(३) शास्त्रानभिक्तः शत्रोऽपि पुत्रीं ददच्छुल्कं न
गृहीयात्, किं पुनः शास्त्रविद्विजातिः । यस्माच्छुल्कं
गृह्णन् गुप्तं दुहितृविक्रयं कुर्वते । ' न कन्यायाः पिता '
इत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीत-
शुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्व-
शङ्कायां पुनस्तन्निषिध्यते । ● मयु.

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥

(१) न कुतश्चिदस्माभिः भुतं पूर्वेषु जन्मसु
कल्यान्तरेष्वित्यर्थः । मेघा.

(२) छन्नशुल्कग्रहेण दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचार-
चिरोधं दर्शयति— नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषु जन्मसु लोक-
जन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम, किं पुनः
स्पष्टम् । ५ मवि.

(३) न केवलं कृत्यविषयं, अपि तु भवणपर्यं
नावतीर्णमित्याह— नेति । पूर्वेषु जन्मसु कल्पेषु, मनो-
र्जातिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः । कामवाणप्रपीडितायास्तादृश्या
अदीयमानायाः ' भर्तारमधिगच्छेत् ' इति गतिरुक्ता ।

मच.

याज्ञवल्क्यः

आसुरो द्रविणादानात् ॥

(१) ननु एवं सत्याहूय यदि कश्चिदार्थिव्या-
दिभिर्वा न कन्यां दद्यात्, तथापि गृहस्थाभ्रमो दुःस्थिः
एव । सत्यम् । यदेत एव विवाहाः स्युः । अन्येऽपि तु
विवाहाः पृच्छन्ते । अतो नेयमसरकल्पना । के पुनस्ते
इत्यत आह— आसुर इति । आसुरः आत्मार्थे कन्यार्थे च
धनादानम् । असुरा धनवन्तः । स्त्रीयुक्ता गन्धर्वाः ।
तेनानयोः सार्ववर्गिकत्वम् । विश्व.

(२) वरात् द्रविणमादाय आत्मार्थे कन्यार्थे च
पित्रादिभिर्विकन्यार्पणं कियते स आसुरो विवाहः । अप.

(३) वरात् द्रविणमादाय यत्पित्रादिभिर्दानरहितं
कन्यार्पणं स आसुरो विवाहः । स्मृत्य. ८६

(४) अस्य मानुष इत्यपि संज्ञा ।

● मया. १५७

(५) उक्तगोमिथुनातिरिक्तद्रविणग्रहणपूर्वकं यत्र
कन्या दीयते स विवाह आसुरः । बीमि.

नारदः

' विवाहत्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्ययहारतः ॥

आसुरः शुल्कपणापमपरिच्छेदेन द्रव्यं गृहीत्वा दान-
मासुरः । दैवे तु गृहीत्वा द्रव्यं पिता तस्या एव दद्यात्,
अपत्यविक्रयप्रतिषेधात् । इह तु विक्रय एव । नामा.

देवलः

शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहोऽयमासुरः पट्ट उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह ग्रहणमेव । वित्तं हेतुर्यस्य सः वित्त-
हेतुः । गुर. ७२

● शेषं स्मृत्यनगम् ।

वित्तो. ५६ ; बीमि. ; संप्र. ८५४ ; धर्म. १११ ; मुक्ता.
१४१ ; १४३ स्मरणम् ; शुक. १०९ ; विप्रा. ७५९ ; रत्न. ७७ ;
माच. ३१२६, ३१ ; कृम. ११२० .

(१) नारद. १३५२ ; नास्मृ. १५४२ .

(२) शुक. ८६ प्रत्यारानं (शुभ्ररान) ; गुर. ७२ ;
संप्र. ८५३ ; मुक्ता. १४४ .

● मच. ममुगतम् ।

॥ मयु. , नन्द. मविगतम् ।

(१) मरुट. ९११०० ; शुक. ८८ छत्र (पापं) यमः ;
स्मृत्य. ८७ ; गुर. ७३ हि (च) छत्रं (पापं) ; बीमि. ११६१
पूर्वाधे (न स्वेतद्रुमजातिने तत्पूर्वेष्वपि जन्मसु) छत्र (पापं) ;
संप्र. ८५४ गृकवर्ष, यमः ; मुक्ता. १४४ .

(२) यास्मृ. ११६१ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृत्य.
८६ ; मया. १५७ ; मर. १९ ; गमा. १०० ; उद्य. १२८ ;

यमः

यो मनुष्यो मनुष्यस्य विक्रयाद्धनमिच्छति ।
तस्य मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥
कन्याविक्रयिणो मूर्खा महाकिल्बिषकारिणः ।
पतन्ति नरके घोरे दहन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

एतदात्मार्थे धनग्रहणे वेदितव्यम् । स्मृ. ८८

कन्यां तु जीयनार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ।
उपभुङ्क्ते पुरीषं च मूत्रं तस्या घरस्य च ॥

संवर्तः

कन्याविक्रयिणो मूर्खा महापापस्य कारकाः ।
पतन्ति नरके घोरे यावदाभूतसंज्ञयम् ॥

ऋयक्रीता तु या कन्या न सा पत्नी विधीयते ।
सा तु दैवे च पित्र्ये च दासीसाम्यान्न संश्रुता ॥

र्यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यस्त्वपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

ज्ञातातपः ;

ऋयक्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः ॥

(१) स्मृ. ८७ ; संप्र. ८५५ पूर्वाधे (यो मनुष्योऽपि यत्किंचिद्विक्रीय धनमिच्छति ।) ; मुक्ता. १४४ (यो मनुष्यो हि विक्रीय यत्किंचिद्धनमृच्छति । तस्या मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥) .

(२) स्मृ. ८८ महा (१६) मनुः ; संप्र. ८५५ कारिणः (कारकाः) ; मुक्ता. १४४ महाकिल्बिषकारिणः (१६ किल्बिष-कारकाः) ; संप्र. ६४ महा (१६) ; कुम. ११२३ संग्रहः ; संप्र. ७७९ संग्रहः .

(३) मुक्ता. १४४ ; भा. १७७ संवर्तः .

(४) मुक्ता. १४४ ; भा. १७७ .

(५) मुक्ता. १४४ दासीसाम्यान्न संश्रुता (दासी स्यान्न च साधिता) ; भा. १७७ .

(६) मुक्ता. १४४ .

(७) पमा. ७८८ ; आक. १२ वृषलीपतिः (न सा दैवे च पित्र्ये स्यादासी तां मुनयो विदुः ।) .

पराशरः

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरुष्वाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

वृहत्पराशरः

एतावदेहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्धराय च ।
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥

पैठीनसिः

शुल्केन पणित्वा ददतोरासुरः ॥

पणित्वा विक्रीय । ददतोः मातापित्रोः । ददतोर्पर्यतोः, दानाभावादिति केचित् । तत्र, ' मङ्गलार्थे स्वस्त्ययनं यशश्चासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्य-कारणम् ॥ ' ' ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्त्रेषु विधिः स्मृतः । गुणपेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ ' इति मनुनारदाम्यां मान्यविशेषाम्यां अष्टस्त्रि विवाहेषु दान-प्रतिपादनात् । स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनादि । प्रजापति-यज्ञः प्राजापत्यश्चस्त्रोमः । एष विधिर्दानलक्षणः । गुणो ब्राह्मण्यं, तस्यैव संप्रदानविशेषणेषु प्राधान्यात्, ब्राह्मणा-दीनां प्रतिलब्धेऽसाधारणस्वत्वाच्च । तदपेक्षामुदादिष्वपि त्रिषु दानं भवति । संप्र. ८५३

शुल्केन कन्यामाददतो राक्षसः ॥

(१) परिणीत्वा (? पणित्वा) विक्रीय । राक्षस-शब्दः (? आसुरपरः) । गृ. ७२

(२) इदमप्यस्यैव संशान्तरम् । संप्र. ८५३

(१) प्रपा. ३१३ ; संप्र. ७५९ कुशीलाय (मकुलीनाय) : ८५५ ; विपा. ७२३ यच्छति (ददाति) ; संग. २५५ ; संप्र. ५१३ विधावद् .

(२) वृषलीपतिः .

(३) गृ. ७६ ददतोरासुरः (ददत आसुरः) ; संप्र. ८५३ .

(४) गृ. ७६ कन्यामाद (पणित्वा) ; गृ. ६४ कन्यामाददतो (पदं ददतो) : ७२ कन्यामाददतो (परिणीत्वा ददतो) ; संप्र. ८५३ : ८५९ कन्यामाद (कन्यारासुरः) .

कश्यपः

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति दुहितां लोभमोहिताः ।
ते यान्ति नरके घोरे यावदाभूतसंप्लुतम् ॥
शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वमुतां लोभमोहिताः ।
आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥
पैतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चाऽऽ सप्तमं कुलम् ।
गमनागमने चैव सर्वे शुल्कोऽभिधीयते ॥

(१) गमनागमने बहुसदेशादिकमादाय कन्या-
प्रार्थनार्थं कन्यापितृवैदमनि यातायाते । श्रु. ७४

(२) गमनागमने पारितोषिकद्वयमादाय कन्या-
प्रदानार्थं कन्यापितृवैदमयातायाते । अत्र लोभमोहिता
इत्यनेन स्वार्थं न प्राप्य, कन्यार्हणार्थं तु ग्रहणे न दोषः ।
उत. १४०

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपो-
ऽब्रवीत् ॥

(१) कस्मृ. १०११.

(२) शुक. ८९ ; श्रु. ७४ आत्म (स्वार्थ) ; उत. १४० ;
वीमि. ११६१ ; संप्र. ८५४-८५५ ; शुक. १०९ कारकाः
(कारणः) ; संग. २५४.

(३) कस्मृ. १०१२ (गमनागमनावोगादेवं शुल्के विधीयते) ;
शुक. ८९-९० सर्व शुल्कोऽभिधीयते (सर्वशुल्को विधीयते) ;
श्रु. ७४ अभिधीयते (विधीयते) ; उत. १४० निरये (नरके)
सर्वे (सर्वः) ; वीमि. ११६१ पू. ; संप्र. ८५५ ; शुक. १०९
चाऽऽसप्तमं (वा सप्तमं) पू. ; संग. २५५.

(४) कस्मृ. १०१३ (तस्माद्विधे च पित्र्ये च दासी स्वादव्य-
चेविता । कन्यक्रीता तु सा दासी ॥ सा पत्नी विधीयते ॥) ;
शुक. ८७-८८ ; श्रु. ७३ न सा पित्र्ये (न वा पित्र्ये) ; परा. ४८८
पूर्वार्धे (कन्यक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते) ;
सा पित्र्ये (सापित्र्ये) ; परा. १५८ सा पत्नी (पत्नी सा) ;
परा. १४३ क्रीता द्रव्येण (कन्यक्रीता तु) पत्नी विधीयते

स्मृत्यन्तरम्

तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्र (१) विक्रीयी ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

यैः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥ ॥
कन्यामूत्रं पुरीषं च तत्र भक्षति पातकी ।
कुम्भिर्मिदंशितः काकेर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
तदन्ते व्याधयोनौ च लभेज्जन्म मुनिश्चितम् ।
विक्रीणाति मांसभारं बहुल्येव दिवानिशम् ॥

सुरभेदे

धैर्यं दत्त्वा तु बन्धुभ्यः कन्यासंग्रहणं तु यत् ।
तदासुरं तु विज्ञेयमविद्वद्भिरिदं मतम् ॥

शौनकाकारिका

यन्त्रोपतोष्य वित्तेन दातृन्कन्योपयन्यते ।
आसुरो नाम विज्ञेयो विवाहः स बहिष्कृतः ॥

रेणुकारिका

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

(पत्न्यभिधीयते) सा पित्र्ये (पित्र्ये च) ; वीमि. ११६१ ;
संप्र. ८५४ क्रीता (क्रीत) ; शुक. १४४ न सा दैव न सा
पित्र्ये (तथा दैवे च पित्र्ये च) ; संप्र. ६४ कश्यपोऽब्रवीत्
(कन्यो विदुः) ; रत्न. ७८ ; आन. १७८ ; संग. २५४ ;
कुम. ११२१ पत्नी विधीयते (पत्न्यभिधीयते) शेष समवत् ;
संर. ४७९, ५७९ पूर्वार्धे (कन्यक्रीता तु या नारी न सा पत्न्य-
भिधीयते ।) कश्यपोऽब्रवीत् (कन्यो विदुः) .

(१) मच. ९१९८.

(२) संर. ५१३.

(३) सस्मृ. ५३.

(४) शौका. ११-१४ पू. ५३ ; परा. १४४ मन्वे

(गम्यते) .

(५) रेका. ७९ पू. ५३-५४.

गान्धर्वविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

‘मिथः समयं कृत्योपयच्छेत स गान्धर्वः ॥

(१) मिथः समयकरणं नाम ‘ त्वं मम भार्या भव, अहं तव पुरुषो भवामि ’ इति । एवंरूपो विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । गानाहु.

(२) मिथः ‘ रहसि परस्परं वा । समयं ‘ भद्रे भजस्व मां, भद्रं भजस्व माम् ’ इत्येवमादि(म्) । अना.

(३) मिथः परस्परं कन्यावरौ * ‘ अहं ते भर्ता, त्वं मे भार्या ’ इति संप्रतिपत्तिं कृत्वा कन्यामुपयच्छेत स्वीकुर्यादिति तत्सार्थः । ततोऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो मेदको धर्मः कन्यावरयोर्मिथः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाच-योरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव द्रष्टव्यम् ।

अप. १।६१

(४) यत्र कन्याकुमारौ परस्परं प्रथमत आवां जायापती भवावेति प्रच्छन्नतया समयं कृत्वा पश्चाद्गन्धु-जनैरमिकाङ्क्षन्तौ (१ इक्षितौ) यथाविधि कृतविवाहौ स्याता ॥ गान्धर्वो विवाहः । प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

कौमयोगो यदुभयोः स गान्धर्वः ॥

* ‘ कन्यावरौ ’ इति समस्तं पदं चिन्तयम् । कृत्वापदेनान्वये तृतीयापत्तिः । उपयच्छेतपदेनान्वये ‘ कन्याम् ’ इतिकर्मपदं न वक्तुं न विवक्ष्यम् । ‘ कन्या वरश्च ’ इति व्यस्तत्वे ॥ कर्मचिद्वै संगति-मापायेन । तथाहि— उपयच्छेत् इत्यत्रोभयोः पर्यायेनान्वयः । ‘ कन्याम् ’ इति वरस्याप्युपलक्षणम् । उपयमनं चात्र न शास्त्रीयम्, अपि तु लौकिकानीकारमात्रं विवक्षितमिति ।

(१) आशु. १।६।१ ; अप. १।६१ ; गृह्य. १२ यच्छेत (यच्छेत्) ; गृह्य. ७५ यच्छेत् (गच्छेत्) ; प्रपा. ३४३ ; धप्र. ४६ ; संप्र. ८५६ ; संम. ६४ ; क्रुम. १११९ ; संर. ४७८ .

(२) वैश्व. ३।१ .

गौतमः

इच्छन्त्याः स्वयं संयोगो गान्धर्वः ॥

(१) अलङ्कृत्य स्वयमेवात्मानं, वक्ष्यति— ‘ उत्सृज्य पित्र्यानलङ्कारान् ’ (गौध. १८।२१) इति, तद्विषयमे-तदिति । कामयमाना स्वयमेव वरेण संयुज्येत, स गान्धर्वो विवाहः । ममा.

(२) इच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वो विवाहः । स्वयमिति वचनाद्वरेच्छा गम्यते । गौमि.

(३) अलङ्कृत्य अलङ्कारं कृत्वा या इच्छन्ती तया सह संयोगो वरस्य गान्धर्वो विवाह इत्यर्थः । गृह. ७६

(४) स्वयमिच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिति वचनात् स्वयमेव स्वस्य दानं कर्तव्यमिति गम्यते तन्नापेक्षयेति, ‘ द्वयोः सङ्गमयो-र्मातापितृदानरहितो गान्धर्वः ’ इति विष्णुस्मरणात् । * संप्र. ८५६

हारीतः

स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ॥

* सग. वात्स्यार्थमात्रं संप्रपत् ।

(१) गौध. ४।२० ; गृह्य. ११ इच्छन्त्याः (अलङ्कृत्ये-च्छन्त्या) ; ममा. इच्छन्त्याः (अलङ्कृत्येच्छन्त्याः) ; गौमि. ४।८ ‘ इच्छन्त्या ’ इति तृतीयान्तः पाठो व्याख्यानाद्वर्तीकृतः ; गृह्य. ७६ गृह्यत्, व्याख्यानात् ; संप्र. ८५६ गौमिवत् ; सुफा. १४२ गृह्यत् ; संग. २५५ इच्छन्त्याः (इच्छया) ‘ इच्छन्त्या ’ इति व्याख्यानात् .

(२) गृह्य. १२ वरयते (वरयेत्) ; गृह्य. ६३ गृह्यत् ; ७६ ; संप्र. ८५६ ; संग. २५५ .

बौधायनः

सकामेन सकामायां मिथः संयोगो गान्धर्वः ॥

संयोगः समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविध्येय ।
एवंलक्षणको गान्धर्वो नाम पञ्चमः । बौवि.

आपस्तम्बः

मिथः कामात् सांवर्तते स गान्धर्वः ॥

यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् मिथः परस्परं रागात्
सांवर्तते मिथुनीभवतः स गान्धर्वो विवाहः । अत्र
संयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

मिथः कामात् सांवर्तते स गान्धर्वः ॥ *

वसिष्ठः

सकामां कामयमानः सद्यशी योनिमुह्यात् स
गान्धर्वः ॥

† अत्र कन्यावरयोः परस्पररागप्रयुक्तसमयबन्धकृत
उपगमो गान्धर्वविवाह इति तात्पर्यम् । गर. ७६

विष्णुः

द्वयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः ॥

(१) मातृपितृनैरपेक्षेण आत्मानमलङ्कृत्य इति
शेषः । मातृपितृदानरहित इति स्वयंवरगान्धर्वविषयम् ।
§ गृह. १२

॥ (२) मातापितृदानरहितः मातापितृकृतृकदानरहितः ।
संम. ८५६

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

† सकलप्रकरणतात्पर्यमिदम् ।

§ गृह. गृहगतम् ।

(१) बौध. १।२०।६ ; मुक्ता. १४२ संयोग + (स) ;
संम. ४०८ संयोगो (संगमात्) .

(२) भाष. १।११।२० .

(३) द्विष. २७।४।१५ ; संम. ४७६ वर्तते (वर्तते) .

(४) वस्य. १।३३ ; गृह. १२ योनिमुह्यात् (यो नि-
मुह्यात्) ; गृह. ७६ गृहवत् ; संम. ८५६ गृहवत् .

(५) विसृ. २।४।२३ ; गृह. १२ माता (मातृ) रहितो
योगो (दानरहितो) ; गृह. ७६ माता (मातृ) पित्र + (दान) ;
संम. ८५६ पित्र + (दान) (योगो) .

सं. को. ८८

शङ्खः

गान्धर्वः समयान्मिथः ॥

महाभारतम्

अनुमान्य च ॥

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ।
आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ॥
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्देविदो जनाः ॥

मनुः

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

(१) इच्छया च वरस्य कुमार्याश्च प्रीत्या परस्पर-
संयोग एकप्रदेशे संगमनम् । तस्येवं निन्दा मैथुन्यः
कामसंभवः । मिथुनप्रयोजनो मैथुनः, तस्मै हितो
मैथुन्यः । एष एवार्थो विस्पष्टीकृतः, कामसंभव इति ।
संभवत्यस्मादिति संभवः । कामः संभवोऽस्येति ।
मेघा.

(२) कन्यावरयोः परस्परानुरागात् यः संयोगो
मैथुनाचरणं, स मैथुनाय हितः कामनिमित्ततो गान्धर्वो
विवाहो बोद्धव्यः । इह गान्धर्वादौ मुख्यमेवोपगमनं,
तु सान्दत्तस्था प्रतीतेः । न च ' पाणिप्रहणिका मन्त्राः
कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ' (मस्य. ८।२२६) इति वच-
नात् संस्कारपरिलोपः, ' या गर्भिणी संस्क्रियते ' ' बौधुः
कन्यासमुद्भवः (१ यम्) ' ' अद्यता च क्षता चैव
पुनर्भूः संस्कृता पुनः ' इत्यादिमनुयातवस्त्व्योक्तसहोद-

(१) संस्कृ. ४।५ .

(२) मा. १।१०२।१४ .

(३) मा. १।१४।५-६ .

(४) मस्य. १।२२ ; विष. १।६१ द्वितीयो (विधिज्ञो) ;
गृह. १२ ; स्युच. ८६ ; श्रुत. ६८५ स तु (स य) ; गृह.
७५ ; यमा. ४८६ स तु (स य) ; दौक. १।१२ ; घम. ४६ ;
वीमि. १।११ ; संम. ८५५ वरस्य च (वरस्य वा) ; मुक्ता.
१४२ विवाहः ; संकी. २०६ स तु द्वितीयो मैथुन्यः (स रति
ज्ञेयो मैथुने) ; भाव. १७२ विवाहः ; बाल. १।१२ ; संग.
२५५ ; सस्य. ५२ विवाहः .

काणीनपौनर्भवलक्षणेपु संस्कारदर्शनात्, 'गान्धर्वादि-
विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिविधैः
समयेनाग्निसाक्षिकः ॥' इति च देवस्मरणात्, तथा
'गान्धर्वासुरपेशात् विवाहा राक्षसश्च यः । पूर्वं परि-
णयलोपां पश्चाद्भोमो विधीयते ॥' इति बृहद्वचनपरि-
शिष्टदर्शनात्, भारतादौ च मुख्योपगमनवत् (१) ।
एवं च 'पाणिग्रहणिका मन्त्राः' इत्यादि नरान्तरोप-
मुक्तकन्याविधयेऽवतिष्ठते । 'पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यः' इत्यादिवचनात् शमनोत्तरकालमकृतसंस्कारा
द्विजातीनां भार्या न भवति, शूद्रस्य भवत्येव,
'त्रिविधैः' इत्युपादानात्, तथाविधपुत्रस्य रिक्यमा-
न (१ इत्युपादानात्) र्शनात् । * गोर.

(३) कन्याया वरस्य चान्योन्यानुसारेण यः पर-
स्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो जातव्यः । संभ-
वत्यस्मादिति संभवः । यस्मात् कन्यावरयोरमिलापादसौ
संभवति, अत एव मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्व-
विवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य मैथुन्यावामिधानं, तत्
सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनार्थम् । मय.

(४) इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वक
उपगमो गान्धर्वविवाहः । मैथुन्यः, मिथुनस्य कर्म मैथुनं,
तस्मै हितम् (१ तः) । श्र. ७५

(५) संयोगः समागमः । एवं च स्वयंवरोऽपि
गान्धर्वविवाह एव । वीमि. १।६१

(६) मिथुने साधुर्हितो वा मैथुन्यः, मैथुनपर्यन्त
इत्यर्थः । कामसंभवः भोगसंभवः, नायैवेमादिसंभवः ।
कन्याया वरस्य चेच्छया अन्योन्यसंयोगः स गान्धर्वो
विधिः । गान्धर्वत्वमस्य विधेः कामपरत्वनिबन्धनम् ।
गन्धर्वा हि कामपराः, 'स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः' (तै. ६।१।६।५) इति श्रुतेः । स्मरति च भगवान् वाल्मीकिः—
'तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वाः' इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

गोणर्वः समयाग्निभयः ॥

* मवि., भाच. गोणतम् ।

(१) यास्य. १।६१ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्युच.
८६ ; मपा. १५७ ; मर. १९ ; गुमा. १०० ; उव. १२८ ;

(१) समयः संकेतः । मिथः सहैत्यर्थः । असुर
धनवन्तः । स्त्रीसत्ता गन्धर्वाः । तेनानयोः सार्ववर्णिकत्वम् ।
विश्व.

(२) गान्धर्वस्तु परस्परानुसारेण भवति । मिता.

(३) कन्यावरयोः अन्योन्यसमयात् 'त्वं मे भार्या,
त्वं मे पतिः' इत्येवंरूपाह्वाननिरपेक्षात् यः कन्यास्वीकारः
स गान्धर्वो विवाहः । अप.

(४) पित्रादिकर्तृकदाननिरपेक्षात् । * वीमि.

नारदः

इच्छन्तीमिच्छते प्राहुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमः ॥

कामयमानो कामयमानाय दद्यात्, गान्धर्वो नाम सः ।
नामा.

देवलः

'विविक्ते स्वयमन्योन्यं स्त्रीपुंसोर्यः समागमः ।

प्रीतिहेतुः स गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

समागमः पतिभार्यास्वसंप्रतिपत्तिः । संप्र. ८५६

बृहत्पराशरः

यैत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोरवरकन्ययोः ।

तयोस्तु यो विवाहः स्याद्गान्धर्वः प्रथितः स तु ॥

सुप्रभेदे

उभयोरपि संवादे स्त्रीपुंसोर्येदि रागतः ।

दद्यात्तस्यैव तां कन्यां गान्धर्वमिति पठ्यते ॥

* शेषं अपवत् ।

विसौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५६ ; चम. १११ ; मुक्ता. १४१ ;
शूक. १०९ ; विपा. ७५९ ; रत्न. ७७ ; भाच. १।१२ .

(१) नासं. ११४२ ; नास्य. १५४२ मिच्छते (मिच्छतः)
गान्धर्वो नाम पञ्चमः (गान्धर्वं नाम पञ्चमम्).

(२) शूक. ९१ ; श्रु. ७५ स्त्रीपुंसोर्यः (स्त्रीपुंसोर्यः) ;
संप्र. ८५५-८५६ .

(३) सुप्रभे. ६।९ .

(४) सस्य. ५३ .

शौनककारिके

येन कन्यावरौ छत्रं कृत्वा समयमादितः ।
आयापती भवावेति पश्चाद्बन्धुजनैरपि ॥

(१) शौका. ११-१३, पृ. ५६ लेखितः (शीलः) ;
प्रपा. ३४४.

अनुज्ञातौ कृतोद्वाहौ भवेतां विधिपूर्वकम् ।
स गान्धर्वो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियसेवितः ॥

रेणुकारिका
ईच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विधेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

(१) रेका. ७८ पृ. ५३.

राक्षसविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

इत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदती रुदन्नपो हरेत्
स राक्षसः ॥

(१) युद्धं कृत्वा कन्यामपहृत्य यो विवाहः स
राक्षससंज्ञकः ।

(२) रुदन्नपः कन्यासंबन्धिभ्य इति शेषः ।

गृक. ९३

(३) यत्र सहायैः सहितो हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि
रुदन्नपः पित्रादिभ्यो रुदती कन्यामपहरेत् स राक्षसः ।

प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

प्रेसद्धा यत्कन्याहरणं स राक्षसः ॥

गौतमः

प्रेसद्धादानाद्राक्षसः ॥

(१) भाग्य. १।६।१ काचित् पुस्तके 'हत्वा' इत्यत्र 'हत्वा'
इति पाठः ; भा. १।६।१ रुदन्नपो (रुदन्नपः) ; गृक. ९३ ;
व. २।१२।२ ; गृह. ७७ भित्त्वा (छित्वा) ; प्रपा. ३४३ ;
घन. ४६ ; संम. ८५६ हरेत् (हरत्) ; संम. ६४ हरेत्
(अपहरेत्) ; कृम. १११९ ; संर. ४७६, ४७८.

.. (२) वैश्व. २।१.

(३) गौय. ४।१२ ; ममा. ; गौमि. ४।१० ; शुका.
१४२.

(१) यत्र विक्रमेण आदानं स राक्षसः ।
ममा.

(२) बलात्कारेण कन्यावतो निर्जित्य यत् आदानं
स राक्षसो विवाहः ।
गौमि.

हारीतः

राजाश्रयेण बध्दण्डाभिघातभयविशेषाद्राक्षसः ॥
राजानमाभित्य बध्दण्डादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं स
राक्षस इत्यर्थः ।

§ गृक. ९३

अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः ॥

(१) विवाहार्थमलङ्कृतो कन्यामुद्दिश्य युद्धे विजय-
मानस्य कन्याप्राप्तिः स क्षात्र इत्यर्थः ।

● गृक. ९४

(२) युद्धहरणाद्राक्षसः क्षात्र इत्यभिधीयते । यथाह
हारीतः— 'अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः' इति ।

मपा. १५७

§ गृह. गृक. ९३.

● संम. गृक. ९३.

(१) गृक. ९३ ; गृह. ७७ ; संम. ८५६ बध्दण्डाभिघात-
भयवि (बान्धवाभिघातदण्डाभिवि).

(२) गृक. ९४ जयतः (जयत्) ; मपा. १५७ जयतः
(जयः) ; संम. ८५७ ; रत्न. ७७ गृक. ९३.

बौधायनः

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥

अत्रापि तथैव विवाहः । यथाः रुक्मिणीहरणं तथैव राक्षसः । चोवि.

आपस्तम्बः

दुहितृमतः प्रोथयित्वाऽऽपहरेन् स राक्षसः ॥

दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्र आवहेरन् स राक्षसो विवाहः । 'हत्वा मित्रा च शीर्षाणि रुदती रुदन्नयो हरेत् स राक्षसः' इत्याश्र-
लायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चापरो विवाहौ शास्त्रान्तरेष्कौ । तत्र आश्रलायनः— 'सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः' 'सुतां प्रमत्तां वाऽपहरेत्स पैशाचः' इति । ताविह पूयन्नोक्तौ, ब्राह्मराक्षसयो-
रन्तर्भावादिति । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ *

वसिष्ठः

यौ बलेन सहसा प्रमथ्य हरन्ति स क्षात्रः ॥

प्रमथ्य कन्यासंन्धिनम् । क्षात्रशब्दोऽत्र राक्षसपरः प्रकरणात् । गूर. ७७

विष्णुः

युद्धहरणेन राक्षसः ॥

शङ्खः

राक्षसो युद्धहरणात् ॥

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) बौध. १।१०।८; मुक्ता. १४२; सं. ४७८.

(२) ब्राध. १।१२।२.

(३) विष्. २।७।१३७; सं. ४७६.

(४) वसु. १।३४; गू. ६३ (यस्मिन् बलेन हरन्ति स क्षात्रः); गूर. ७७ (यस्मिन् बलेन प्रमथ्य हरेत्स क्षात्रः); सं. ८५७ (यौ बलेन हरन्ति स राक्षसः) केचित् 'यौ प्रमथ्य बलेन हरेत्स क्षात्रः' इत्यपि पठन्ति इति व्याख्यानावसरे ।

(५) विस्व. २४।२५; सं. ८५७.

(६) शंसु. ४।५.

महाभारतम्

बलेनान्ये ॥

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् । प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिरुच्यते ॥

मनुः

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥

(१) प्रसह्य अभिभूय कन्यापक्षाद्वलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येतावदत्र विवक्षितम् । हत्वेत्या-
द्यनुवादः । प्रसह्य अपजिहीर्षतो यदि कश्चित्प्रतिपन्नो
यति, तदा प्राप्तमेव हननादि । हन्तुः शक्नोतिद्यं
ज्ञात्वा स्वात्मभयादुपेक्षेरंस्तदा भवत्येव राक्षसः, न
यथाद्यवदयं कर्तव्यम् । हत्वा दण्डकाद्यादिना ताडयित्वा ।
छित्त्वा खड्गादिप्रहारेणाङ्गानि खण्डयः कृत्वा ।
भित्त्वा प्राकारपुरदुर्गादि । क्रोशन्तीं रुदतीं कन्याम-
निच्छाम् । अयं गान्धर्वादिशेषः । 'अनायाऽपहिये,
परित्रायध्वम्' इत्याद्युच्चैः शब्दकरणं क्रोशनम् । रोदनं
अश्रुकणमोक्षः । उद्विजितायाः स्त्रिया धर्मोऽयम् ।

* मेघा.

(२) हत्वा कन्यापक्षात् प्रमथ्य, छित्त्वाऽप्रमथ्य
अङ्गच्छेदादि कृत्वा, भित्त्वा प्राकारादीन्, 'हा मातर्हो
पितरनायाऽपहियते (! ये)' इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुबला-
विलम्बयन् यत्कन्यां गृहादाहरति, तदपि भूयः (! तदभि-
भूय) कन्याहरणं राक्षसो विवाहः । गौरा.

* ध्व., भाव. मेघाकणम् ।

(१) भा. १।१०।१४.

(२) भा. १।१।४।८.

(३) मसृ. ३।३३; विष्. १।६१; गू. १२-१३

कन्याहरणं (कन्यां हरेत्); स्मृ. ८६; चदा. ६८५;
गूर. ७७ गू. ८५; पद्म. ४८६ गृहात् (बलात्); दी. ८.
१।६१ उ. च.; उ. १२८ कृत्वा (रिप्यते) उ. च.; घ. ४६
गू. ८५; वी. १।६१ उ. च.; सं. ८५६ गृहात्; मुक्ता.
१४२; सं. २०६ (=); भा. १. ७३; बा. १।६१;
सं. २५५ (=) हत्वा (हत्वा); ससृ. ५३.

(३) प्रसह बलादिति चौरिकानयनव्यासः ।
चौरिकायां तु वधादिकणेऽपि पैशाचत्वम् । मवि.

(४) प्रसह बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो
विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्त्यतिशयं
ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि
कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिक्रमपि कर्तव्य-
मित्यर्थमाप्तमनूयते । कन्यापक्षान् विनाश्य तेषामद्रच्छेदं
कृत्वा प्राकारादीन् भित्त्वा 'हा पितर्भ्रातरनायाऽहं हिये'
इति वदन्तीमंशूणि मुञ्चन्तीं यत्कन्या गृहादपहरति ।
अनेन कन्यायामनिच्छोका गान्धर्वाद्विवेकार्यम् ।

मनु.

नन्द.

याज्ञवल्क्यः

राक्षसो युद्धहरणात् ॥

(१) दारुणत्वसामान्यात् रक्षः क्षत्रियाः । स एन-
मर्हन्तीति राक्षसा, क्षात्र इत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—
'भित्त्वा छित्त्वा' इत्युपक्रम्य 'स क्षात्रः' इत्याह ।
विश्व.

(२) युद्धेन कन्याबन्धून् जित्वा यत् कन्याहरणं
कन्यास्वीकारः, स राक्षसो विवाहः । क्षी अप.

नारदः

प्रसह हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ॥

प्रसह प्रमथ्य हरणाद्राक्षसः ।

नामा.

● वीमि. अपवाद ।

(१) यास्य. ११६१ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृत्य.
८९ ; मया. १५७ ; मर. १९ हरणात् (करणात्) ; गम्य.
१०० ; उत. १२८ ; विसौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५९ ;
चम. ११४ ; सुका. १४१ ; शूक. १०९ ; त्रिपा. ७५९ ;
रत्न. ७७ ; भाष. ११२६, १३ .

(२) नासं. १३१४ तथा (स्मृ.) ; नास्य. १५४३ .

देवलः

'विक्रमेण प्रसह स्यात् कुमारीहरणं पुनः ।

वीर्यहेतुर्विवाहः स राक्षसः सप्तमो मतः ॥

विक्रमेण पराक्रमेण । प्रसह. बलात्कारेण । वीर्यहेतु-
र्बललक्षणः । संप्र. ८५७

वृहत्पराशरः

युद्धे. इत्या बलात्कन्या यत्राऽऽच्छिद्यापहत्य च ।

उद्यते स तु विद्रुद्धिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥

हरिवंशः

औशीर्षिर्वर्धयित्वा तु देवर्षिः कृष्णमववीत् ।

अनिरुद्धस्य वीर्याद्यो विवाहः क्रियतां विभो ॥

सुप्रभेदे

कृत्वा युद्धं महाघोरं यथयन्धनताडनैः ।

अपहत्य बलात्कन्यां रुदतीं राक्षसं त्यजाम् ॥

शौनकाचारिके

यैमिन् बलमुपाभित्य महायैः सह साधकैः ।

समेत्य कन्यां यन्बुध्यो रक्षिभ्योऽपि ययायलम् ॥

हृत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुद्रद्रपो रुदतीं हरेत् ।

स राक्षसो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियशीलनः ॥

रेणुकारिका

हृत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदतीं

गृह्णान् ।

प्रसह कन्याहरणं विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥

(१) शूक. १३ ; शूर. ७७ ; संप्र. ८५९-८५७ उपप्रः
सप्तमो मतः (सप्तमं सप्तदाहः) .

(२) बृपय. १११० .

(३) उत. १२२ ; संप्र. ८८९ .

(४) सस्य. ५३ .

(५) शौका. १५-१६ व. ५९ साधकैः (साधकः) रक्षि-
भ्योऽपि (रक्षक्योऽपि) ; प्रया. १४४ .

(६) शौका. १६ व. ५९ ; प्रया. १४४ टीकाः (टीकाः) .

(७) रेका. ८० व. ५४ .

पैशाचविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः ॥

(१) सुप्तैः प्रमत्तैः अनवधानैः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पिशाचसंशक्तः । गानाष्ट.

(२) यदि सुप्तानां प्रमत्तानां रक्षकाणां प्रमादात् कन्यामपहरेत्स पैशाचः । प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

सुप्तां प्रमत्तां वा रहसि यदृच्छति स पैशाचो भवतीति ॥

गौतमः

असंविहातोपसंगमनात्स पैशाचः ॥

(१) यत्र अशतां कन्यां, सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा अन्यन्यापारे वा सक्तमुपगच्छति, स पैशाचो नाम विवाहः । उपगमनशब्दः उपगमनार्थेण आलिङ्गनादियु दृश्यः, क्षतबोल्याः संस्कारमावात् । तथा, च मनुः— 'पाणिग्रहणं मन्त्राः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः' (मत्स्य. ८।२२६) इति । ममा.

(२) सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वा यत्रासंविहातमुपगम्यते, स पैशाचो विवाहः । गौमि.

(३) अथ उपगमनाभिगमनशब्दाभ्यां मैथुनमेवाभिधीयते, 'ऋतुस्नातां तु यो मायां संनिधौ नोपगच्छति' । यः स्वदारपुत्रस्नातार्त्नं स्वस्य सन् नोपगच्छति । 'ऋतावुपेयात्' इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् । तदवस्थानां कन्याहरणमेव पैशाच इत्यन्ये । संप्र. ८५७-८५८

(१) भाग्य. १।६१२ ; गृह्य. १५ वाऽपहरेत्स (उपाहरेत्) ; उ. ३।१२१२ सुप्तानां प्रमत्तानां (सुप्तां प्रमत्तां) ; स्मृत्य. ८६ शैलनः ; प्रपा. ३४३ ; धर्म. ४६ ; संप्र. ८५८ ; संम. ६४ ; हर्म. १११९ ; संत. ४७६, ४७८ .

(२) पैग्य. १।१ .

(३) गौप. ४।१३ ; ममा. ; गौमि. ४।११ हंगमनात्स (संगमात्) ; संप्र. ८५७ (८५८) ; मुक्ता. १४२ गौमिवत् .

हारीतः

स्त्रीपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ॥

(१) कन्यापित्रादीनां स्त्रियां पाने मद्ये भोगे च गीतनृत्यादौ संप्रयोगादासक्तेः । गृह्य. १५

(२) कन्यापित्रादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगीतनृत्यादौ संप्रयोगादासक्तात् । गृह्य. ७८

(३) स्त्रियाः कुटुम्बाः, पानस्य दुग्धपानादेः, मद्यस्य द्वादशविधस्य, भोगस्य वज्रालङ्कारादेः संप्रयोगात् सम्यक् पीनः पुन्येन प्रयोगात् प्रेयणात्कन्याया वशीकरणे पैशाचः । कन्यापित्रादेर्वा । संप्र. ८५८

बौधायनः

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां बोधयच्छेदिति पैशाचः ॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भवादिना प्रगृह्येताः । उपयमनं चार्थात् मैथुनमेव । आह च मनुः— 'सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा र्हो यत्रोपगच्छति । स पापित्री विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥' (मत्स्य. १।३४) । बौध.

विष्णुः

सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्पैशाचः ॥

सुप्ता निद्रिताः । प्रमत्ता प्रमदातिशयेन नष्टचेतना । तस्याभिगमनं मैथुनं, तस्मात् पैशाचः । संप्र. ८५७

शङ्खः

पैशाचः कन्याकाच्छलात् ॥

• मनुजोऽयं शङ्खः । वरुणरत्नं गृह्यदेव ।

(१) गृह्य. १५ ; गृह्य. ७८ ; संप्र. ८५८ .

(२) बौध. १।२०१९ ; मुक्ता. १४२ ; संत. ४७ शिति + (स) .

(३) विष्णु. २।४२६ ; संप्र. ८५७ .

(४) दार्ष्ट. ४।५ .

महाभारतम्

प्रमत्तामुपयन्त्ये ॥

सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रहो रात्रौ च गच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽधमः ॥

मनुः

सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ॥

(१) उपगमनशब्दः आलिङ्गनादिविधिति केचिद् ।

तत्तु अशब्दादयत्वादातादयम् । पापिष्ठता चैवमुपपन्नता

भवेति, उपपातकयोगाच्च । अन्यथा तदसम्भवं स्यात् ।

तथा च ' केवलं मन्त्रसंस्कृता ' इत्युक्त्वा ' सा चेदक्षत-

योनिः स्यात् ' इति वसिष्ठोऽप्येतदेव ज्ञापयति । अतः

श्रीतार्यप्रह्मणं युक्तमिति । विश्व. १।६।१

(२) राक्षसपैशाचयोः अनियच्छा तुस्या । राक्षसे

हननं, पैशाचे बह्वनम् । सुतां निद्रयाऽभिशृताम् । मत्तां

(१) भा. १।१०२।२४.

(२) भा. १।१७१।८. अव श्लोको मुम्बहृदितमहानाराज-

पुत्रके नोपलभ्यते । राक्षसविवाहलक्षणमनन्तरम् ' पत्न्यां तु यो

धर्मो द्वावधर्मौ युधिष्ठिर । पैशाचश्चातुरक्षेव न कर्तव्यो कर्तव्यः ॥

इति श्लोकः समुपलभ्यते । अव पैशाचविवाह उक्तः, परम्परा

लक्षणप्रतिपादकश्लोको न दृश्यते । अतः कुम्भभोगमुद्रितमुत्तकादयः

श्लोकः संगृहीतः ।

(३) मरुत्. १।१४ च.पुलके ' कथितोऽधमः ' इति पाठः ;

विश्व. १।६।१ तोऽधमः (तोऽधमः) ; गोरा. विश्ववद ; अप.

१।६।१ गच्छति (यच्छति) प्रथितोऽधमः (कथितोऽधमः) ;

शूक. १४ विश्ववद ; रघु. ८७ (मण्डूके विवाहानां पैशाचः

कथितोऽधमः) उक्तः ; चर. १।८५ पूर्वार्धे (सुतां मत्तां रहच्छा

ज्ञाया यथोपनीयते ।) श्लो० विश्ववद ; शूट. ७८ प्रथितोऽधमः

(कथितोऽधमः) ; पद्मा. ४८६ गुरुवद ; मया. १५५ गुरुवद ;

उच. ५६ दीक. १।६१ विश्ववद ; उच. १२५ गुरुवद ; धर्म. ४६ ;

विस्तो. ५६ रहो यत्रोपगच्छति (कन्यां यत्रापिगच्छति)

प्रथितोऽधमः (परिकीर्तितः) ; वामि. १।६१ प्रथितोऽधमः

(चाष्टोऽधमः) ; संप्र. ८५७ गुरुवद ; ८५९ गुरुवद, उच. ;

शुक्ता. १४१ विश्ववद ; संकी. २०६ (=) विश्ववद ; रत्न.

३०८ ; आन. १७३ विश्ववद ; बाल. १।६१ विश्ववद ; संग.

३५५ गुरुवद ; माच. विश्ववद ; बौध. १।२०१९ विश्ववद ;

समृत्. ५३ विश्ववद.

श्रीं वा मन्थपरवशाम् । प्रमत्ता वातसञ्चोभेन नष्टचेतनाम् ।

रहः अंगप्रभञ्ज उपगच्छति मैथुनधर्मे प्रवर्तते स पैशाचो

विवाहः सर्वविवाहानां पापिष्ठः पापहेतुः । धर्मापत्यं न

ततः संपद्यते ।

इह गान्धर्वपण्यपैशाचानां प्रकृतविवाहसामानाधि-

करण्यात् संयोगहरणोपगमा एव पाणिप्रहणसंस्कारनिरपेक्षा

विवाहा इति मन्यन्ते । तेषां ब्राह्मादिष्वपि दानविग्रहाद्योः

सामानाधिकरण्यात् संस्कारो विनिवर्तते । यथा च न

निवर्तते तथा दर्शितम् । लक्ष्मणा विवाहप्रयोगनदाने

विवाहशब्दः । गान्धर्वे तु भगवता कृष्णद्वैपायनेन वृण्यन्त-

शक्यन्तल्लक्षणमने वर्णितम्— ' अनतिक्रममन्त्रकम् ' इति,

तदर्थनेन पाणिप्रहणसंस्कारोऽस्ति मन्त्रादिवर्जितस्तु ।

पैशाचे पुनर्विषदन्ते—मुल्यं चोपगमनम् । न च

कन्यात्वमपैति, संस्कारैस्तद्विनिवर्तनात् । अतश्च ' पाणि-

प्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्वेव प्रतिष्ठिताः ' (मरुत्. ८।२२६)

इति प्रतियेषस्याप्रवृत्तेः अस्त्येव मन्त्रवत्संस्कारसंबन्धः ।

स च प्रतियेषः कृतः संस्कारप्रतियेषार्थः । सा हि मन्त्रैः

संस्कृतात्वात् व्यवगतकन्यामावा । अत एव भवतु प्रथम-

मुपगमः, ततोऽकन्यादोषो नास्ति । तथा च कानीनः

कर्ण इति दर्शनम् । यदि तु पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वम-

पेयात् कथमिदं वाचोयुक्तिः ' कन्यायाः पुनः कानीनः ' इति ।

अथ तु अवसंस्कृता कन्या उच्यते ततो युक्तम्

' कर्णादयो ह्यनुदायाः पुनः ' इति । मुख्ये अभ्युप-

गमने कन्यायाः अपत्योत्पत्तेः संभवः । वर्यते चेतिहासा-

दिपु तथाभूताया विवाहः । अथ मयमदादिना निर्गुणे

रतिसंबन्धे किमर्थः संस्कार इति । अत्रोच्यते । यद्यपि

स्त्रीपुंसधर्मौ निर्वृत्तोऽतिक्रान्तश्च कन्यागमनप्रतियेषः,

तथापि तथा सह अधिहरणार्थे पुनश्च गमने कन्यागमनं

भा भूदिति तदर्थं संस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतियेषा-

तिक्रमसंबन्धेन पुरुषार्थतयाऽपि सिध्यते विवाहोऽयम् ।

तदयुक्तम् । यतोऽयं लोके कन्याशब्दः पुत्राऽसंप्रयुक्तां

स्त्रियमाचष्टे, न संस्कारमावसापेयम् * । अकृतसंस्कार

* संस्कारावपि संस्कारवत्तेः सपित्रा भोग्यादित्वा, न तु

शान्तापेक्षा, अवधारणं विवक्षितं, अकृतसंस्कारमेतत्तर्कः ।

अपि पुरुषैः क्षतयोनयो न 'कन्याः' इति व्यवहियन्ते । तासां च वेशश्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः । यद्यपि कुमारीकन्याराशौ प्रथमवयोवचनाविष्येते, तथापि विवाहविधौ अनुपयुक्तपूर्वामिव स्त्रियमाचक्षते । तथा च कुमारेवेशधारिणीं नातिप्रकाशप्रवृत्तपुंसंप्रयोगां भार्यात्वेनार्थयमानोऽन्यैरवबोध्यते — नैषा कुमारी, नष्टोऽस्याः कौमारो भावः । संस्कारपरिलोपश्च स्यात् । गर्भाधानं हि मन्त्रयत् कर्तव्यम् 'विष्णुर्योनिं कल्पयत्' इति । वल्लभायाश्च कल्पनमशक्यम् । तन अयथाधौ मन्त्रप्रयोगः स्यात् । न चानूदायाः पैशाचधर्मं मन्त्रप्रयोगः, रुद्रायास्तच्छ्रवणात् । न च पैशाचवर्जमन्त्रेषु विवाहेषु तत् कल्पयितुं युक्तं, अविशेषश्रवणात् । तस्मात् मुख्योपगमपक्ष एवमादयो बहवो दोषाः प्राप्नुवन्ति । अतः आलिङ्गनोपगूहनपरिचुम्बनादिषु उपगमनार्थेषु व्यापारेषु साहचर्यात्तादर्थ्याच्च उपपूर्वो गमिर्द्रष्टव्यः । यत्तु 'कौनीनः पुत्रः' इति, तत्र मुख्यार्थासंभवात् लक्षणया संस्काराभावप्रतिपत्तिः । यत्तु संस्कारदर्शनं तत्तु कञ्चिदेव । यद्यपि 'या गमिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती' (मन्म. ८. १७३) इति, तत्र य एवोपगन्ता स एव न संस्कर्ता । न त्वसौ पैशाचो विवाहः । पैशाचे हि येनैव समुपयुक्ता तस्मै एव दीयते, स एवेनां संस्करोतीति । गर्भिण्यास्तु संस्कारो वाचनिकः । एतच्च सर्वं निपुणतरं पुनर्नवमे वक्ष्यते ।

अपरे मन्यन्ते । सर्वं मुख्यमुपगमनं, असुखत्वे तु गमनप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । यदि हि मुख्यमुपगमस्तदा स एव विवाहोऽन्यस्यानन्तरोक्तेन न्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्रतिषेधस्य विषयः, यतः इच्छया गान्धर्वो हठात् राक्षसोऽन्यथा पैशाचः । न चान्यः प्रकारोऽस्ति, येन स विषयः प्रतिषेधस्य स्यात् । अस्ति त्वस्य विषयो यत्र हठाद्रहसि गमनं, या वा पितृभ्यां दीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ गान्धर्वः, कन्येच्छया अमावात् । अत एव भर्तुरपि न कन्यागामिन्, विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात् क्षतयोन्याः संस्कारनिषेधात् ब्राह्मादिवदुपायत्वात् तद्वच्च विवाहसन्दीपपतेः प्रकरणमभ्यान्तु गौण एवोपगमार्थः ।

एषां च भेदः । अप्रार्थितोपनतो भूमिहिरण्यादिवत् ब्राह्मः । ऋत्विक्त्वेन विशेषेण देवः । गोमिथुनेन अपार्थः । याच्ययाऽयाच्यया वा 'सहोमौ त्वरातां धर्मम्' इति वचनव्यवस्थया प्राजापत्यः । शेषाः सुबोधभेदाः । ब्राह्मादीनामिदमर्थं तद्विदितः । ब्रह्मादिसंबन्धिता च स्तुत्या आरोप्यते । एवं सर्वेषु । पैशाचः, पिशाचानामयं युक्त इति निन्दा । मेघा,

(३) सुतां निद्रोपेतां, क्षीबां, शीलसंरक्षणानिर्वहणां निर्जने प्रदेशे यस्मिन् विवाहे उपगच्छति ॥ पापहेतुविवाहानां मध्ये पैशाचोऽष्टमः ख्यातः । ॥ गोप.

(४) रहः एकान्ते । उपगच्छति आलिङ्गनादिकरोति, न तु उपमुह्यत एव । क्षतयोनित्वे पाणिग्रहणसंस्काराभावप्रसङ्गात् । ॥ शुक. १५

(५) सुतामित्यादि कन्यानिच्छोपलक्षणम् । मत्तां मथैन । प्रमत्तां अन्यचित्तां मीडादिना । उपगच्छति नयति वा । प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधिविवाहो नवमोऽन्य एव, एष्यन्तन्तर्भावात् । अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोधः प्रयोजनभावात् । एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयाद्यपत्यं बोद्धुरेव भवति । तदा च तस्य धर्माभिसंधिभूतत्वं साम्यादार्पत्वमेवेति । मवि.

याज्ञवल्क्यः

पैशाचः कन्याकाच्छलात् ॥

(१) छलवृत्तयः पिशाचाः, तदर्थः पैशाचः । सर्ववर्णानां त्रायमेवापलक्यः । आहुरादीनां तु यथामिथानं क्षत्रियादिविशेषापेक्षया च स्तुतिनिन्दकल्पनम् । विश्व.

॥ मधु, भव, नन्द, भाव, गोरारव ।

॥ शुक. १५; वीमि. शुकवत् ।

(२) यास्य. १५१; विश्व. ; मिता. ; अप. कन्याया (कन्यार्ता) ; शुक. १५; श्रुच. ८६ ; शूर. ७८ ; मपा. १५७ ; मर. १५ ; गमा. १०० ; उत. १२८ ; विसौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५८ ; चम. १२४ ; मुक्ता. १४१ ; शुक. १०९ ; विषा. ७५९ ; रत्न. ७७ ; माच. १२६, ३४ .

(२) पैशाचस्तु कन्यकाच्छल्यत् छलेन छद्मना स्वापाद्यवस्थास्वपहृणात् । मितः ।

(३) कन्यकां छलादपहृत्य यत्स्वीकरोति स पैशाचो विवाहः । केचित् पठन्ति 'कन्यकाच्छल्यत्' इति । तस्यार्थः—कन्यकाच्छलनात् तत्स्वीकारः पैशाचो विवाह इति । अपः ।

(४) न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमणाभावात्पतिवर्भायात्वयोरनुत्पत्तिरिति आशङ्कनीयम् । तत्रापि स्वीकारानन्तरमेव संस्कारविधानात् । § मपा. १५७

नारदः

सुप्तमत्तोपगमनात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

सुप्तां मत्ता बोपगच्छति, ॥ पैशाचः । अधमः पापः सर्वेभ्यः । नामाः ।

देवलः

सुप्तमत्तोऽगमसकन्याहरणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

(१) सुप्तात् स्वप्नात् । मत्तात् मयपानेन मत्तत्वात् । व्यसनात् राजानुपद्रवात् । कन्यावता इति शेषः ।

• गृह. ९५

§ शेषं पूर्वटीकातु गतार्थम् ।

• गृह. गृहजट ।

(१) नारदः १३।४३ ; नास्मृ. १५।४२ (सुप्तमत्तोपगमा-
पैशाचस्तत्त्वमोऽधमः ।) ।

(२) गृह. ९४ पूर्वाभि (सुप्तान्मत्ताय कन्याया हरति
व्यसनादपि ।) ; गृह. ७८ पूर्वाभि (सुप्तान्मत्ताय कन्याया
रोहणं व्यसनादपि ।) ; संम. ८५८ .

(२) सुप्तानां निद्राकान्तानां, मत्तानां मदनीय-
द्रव्येण, उन्मत्तानां ग्रहद्यावेशेन, व्यसनात् राजानुपद्रवात्
व्याकुलानां कन्याया यद्वरणं स पैशाचः । प्रमादः पूर्वो-
क्तादिनिमित्तैरसावधानता । ' प्रमादोऽनवधानता ' इति
कोशात् । संम. ८५८

बृहत्पराशरः

सुप्ता वाऽपि प्रमत्ता वा छलात्कन्या प्रगृह्यते ।

सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

सुप्रभेदे

कन्यां सुप्तां प्रमत्तां च चौयादपहरेत्तु यत् ।

पैशाचमिति विख्यातं ॥

शौनककारिका

यैस्तु सुप्ते प्रमत्ते वा कन्याया रक्षके नरः ।

चौर्यादपहरेत्कन्यां पैशाचो नाम सोऽधमः ॥

रेणुकारिका

प्रेम्सुप्तानां प्रमत्तानां कन्यामपहरेभिः ।

छलात्स्वापाद्यवस्थामु पैशाचो विधिरुच्यते ॥

(१) बृपस्त. ६।११ .

(२) सस्मृ. ५३ .

(३) शौका. १४-१५ वृ. ५९ ; प्रपा. १४४ .

(४) रेका. ८१ वृ. २४ .

प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च

वैखानसगृह्यसूत्रम्

एतेषां ॥ प्रथमे चत्वारस्तोत्रप्रदानपूर्वकाः शस्त्रा-
ब्राह्मणस्य नेतरे जघन्याः ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु पूर्वालोभे परेण ब्राह्मणो विवाहं
कुर्यात् । आसुरादिष्वेसत्पुत्रा जायन्ते । तस्मादा-
सुरेण गान्धर्वेण विवाहे कृते चान्द्रायणं चरित्वा-
ऽग्निमाधाय ब्राह्मं त्रयस्त्रिंशद्वेष्णवं सावित्रीमग्नेयं
शतमायत्यं हुत्वा ब्राह्मादिष्वेकेन पुनर्विवाहं कुर्यात् ।
आसुराद्विगुणं गान्धर्वं, गान्धर्वाद्विगुणं राक्षसे,
राक्षसाद्विगुणं पेशाचे प्रायश्चित्तं करोति ।
आसुराद्यैः शस्त्रैः क्षत्रियवैद्यौ विवाहं कुर्याताम् ।
पूर्वेषामलाम्भे परेण । ब्राह्मणेनासुरगान्धर्वौ च
विधिना कर्तव्यावित्येकैः । होमं हुत्वा राक्षसपेशाचौ
चेत्यपरे । अन्यथा कन्यागमनप्रायश्चित्तं करोति ॥

• 'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्' इत्येवमादयो-
ऽद्यो विवाहा वेदितव्याः । तत्र पूर्वं चत्वारो विवाहाः पूर्व-
पूर्वः प्रशस्ताः । उत्तरे तु चत्वारः उत्तरोत्तरः पापीयांसः ।
अथ किं सर्वेषां सर्वं भवन्ति आहोस्विद्विनिर्योगोऽप्यस्ति ।
केषाञ्चित् विनियोगः । पूर्वं तावत् ब्राह्मणस्य, इतरयोः
प्रतिग्रहमावात् ऋतवग (१ आर्त्यग्या) माघाच । गान्धर्वः
क्षत्रियस्य राक्षसश्च । कथं शपते, मुदसंयोगात् गान्ध-
र्वस्य च पुराणे दृष्टयात् । आसुरस्तु वेदस्य । कष्मात्,
धनसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽस्मिताः, विष्ठा (१ निमित्ता) -

१ अस्मिन् प्रकरणे प्रथमपूर्वोत्तरादिशब्दैश्चित्रादिरादिशब्दैश्च
विवाहप्रकारप्रकरणे तत्तद्विधोक्तोऽनुक्रमोऽपेक्ष्यो इति तत्प्रकरण-
मनुभाष्य तात्पर्यार्थनिर्णयो विधेयः ।

• आश्वनायनगृह्यस्यै वर्णभेदेन विवाहव्यवस्थाकोषकाव्या-
भावात्, आश्वनायनगृह्यपञ्चमीकाणां विवाहव्यवस्थाकोषक-
व्याख्यानमत्र समुद्भूतम् । नैऋतगृह्यपञ्चम्याख्यानम् ।

(१) वैश्व. १११.

(२) वैश्व. ११२.

मावात् । तेन त्रयाणामपि ते भवन्ति ।

* देभा. ११६

गौतमः

चैत्वारो धर्म्याः प्रथमाः ॥

(१) आद्याश्चत्वार एव धर्मादिनपेताः । आद्या
इति वक्तव्ये-प्रथमग्रहणं यो यः प्रथमः स स प्रशस्त
इत्येवमर्थम् । ततश्च पूर्वस्य पूर्वस्याभावे एव उत्तरोत्तरे
द्रष्टव्यः । ममा.

(२) एवमद्यो विवाहा उक्ताः, तेषु चत्वारो धर्म्याः
प्रथमाः । आदितश्चत्वारो विवाहाः सर्ववर्णानां धर्म्या
धर्मादिनपेताः प्रशस्ता भवन्ति । गौमि.

पैडित्येके ॥

(१) गान्धर्वांसुरादयि धर्म्यो मन्यन्ते । तथा च
यसिद्धः—'पट् विवाहाः ब्राह्मो देव आर्यो गान्धर्वः
क्षत्रो मानुषः' इति । एवं च राक्षसपेशाचावपि अत्यन्त-
निकृष्टौ चोदनसामर्थात् पूर्वासंभवे द्रष्टव्यौ । ममा.

(२) एके मर्तारः पट् धर्म्या इत्याहुः । गान्धर्वा-
ंसुरयोरपि धर्मादिनपेतत्वमिच्छन्ति । गौमि.

हारीतः

ब्राह्मण विधिना कुर्यात्प्रशस्तेन द्विजोत्तमः ।
तथान्ये बहवः प्रोक्ता विवाहा वर्णधर्मतः ॥
तेषां विन्देतालाभे मानुषम् ॥

(१) तेषां त्रयाणां अलाम्भे मानुषं लभेत ।

शूक. ७१

• गानाह, जना, देवावय ।

(१) गौप. ४१४ ; शूक. ७१ ; ममा. ; गौमि. ४१२ ;
शू. ५९ ; सुफा. १४२ .

(२) गौप. ४१५ ; शूक. ७१ ; ममा. ; गौमि. ४११ ;
शू. ५९ ; सुफा. १४२ ; आन. १७०, १७१ .

(३) हास्य. ४३, १ .

(४) शूक. ७१ ; शू. ५९ .

(२) तेषां विवाहानामप्यत्र मानुष विन्देत लभेत ।
अत्र नारदोक्तार्पणानुपपत्त्यदयोः * मानुषश्चात्रशब्देनोपा-
दानमित्यविरोधः । अत्र मन्वन्तुसारात् यथासंभवं शस्त्र-
मन्त्रमे क्षत्रियादीनां मानुषो विवाहः । गृह. ६०

एतेषामेकतमेनोदां धर्मपत्नीं प्राहुः ॥

अथ च यद्यपि सर्ववर्णानां सर्वविवाहानर्हता, तथापि
यस्य यो विरोधेन विहितस्तेन तस्य धर्मपत्नी भवति ।

§ गृह. ७१

बौधायनः

‘तेषां चत्वारः पूर्वं ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः
श्रेयान् ॥

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥

तत्रापि पञ्चसप्तमी क्षत्रधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात्
क्षत्रस्येति ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥

अयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥

* मातृ-प्राजापत्य इति पदे अभिधाने यवोक्तयोरिति बोध्यम् ।

§ गृह. गृहवद ।

(१) गृह. ७१ ; गृह. ६० ; गृह. १०९ (एषामन्वयमि-
नोदां धर्मपत्नीं परं प्राहुः) .

(२) बौध. १।२०।१० ; गृह. ७४ ; गृह. ६२ तेषां
(पव) ; पमा. ४८८ ; प्रपा. १४५ ; वीमि. १।६१ (तेष्वपि
पूर्वः पूर्वः भवान्) पताकदेव ; संप्र. ८५९ ; मुक्ता. १४३ ;
सर. ४७८ .

(३) बौध. १।२०।११ ; गृह. ७४ उत्तरेषां (उत्तरेषा) ;
गृह. ६२ गृहवद ; पमा. ४८८ गृहवद ; प्रपा. १४५ गृहवद ;
संप्र. ८६० गृहवद ; मुक्ता. १४३ ; संप्र. ४७८ उत्तरोत्तरः
(उत्तरोत्तरः) .

(४) बौध. १।२०।१२ तत्रापि (अत्रापि) ; गृह. ७४
तत्प्रत्ययत्वात् (तत्पूर्वकत्वात्) (इति०) ; गृह. ६२ गृहवद ;
संप्र. ८६० गृहवद ; मुक्ता. १४२ (इति०) ; संप्र. ४७८
तत्रापि (अत्रापि) क्षत्र (क्षत्रिय) क्षत्रस्येति (क्षत्रियस्य) .

(५) बौध. १।२०।१३ ; गृह. ७४ शूद्राणाम् (शूद्रयोः) ;
गृह. ६२ गृहवद ; संप्र. ८६० गृहवद ; मुक्ता. १४३ ; संप्र.
४७८ .

(६) बौध. १।२०।१४ ; गृह. ७४ ; गृह. ६२ ; संप्र.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; संप्र. ४७८ .

कर्पणशुभ्रपाधिकृतत्वात् ॥
गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगत-
त्वात् ॥

(१) चत्वारः प्रशस्ता इति शेषः । पूर्वपूर्ववति-
शयेन प्रशस्त इत्यर्थः । इतरेषां गान्धर्वदीनां उत्तरोत्तरो-
ऽप्रशस्ताः । पञ्चसप्तमी आसुरराक्षसौ क्षत्रधर्मानुगतौ
क्षत्रियधर्मानुसारिणौ । तद्धर्मश्च धनप्रदानवल्लसंपत्तिरूपः ।
स च पूर्वभूतेऽर्थः क्षत्रियस्यास्तीति विवाहद्वयसंभयस्तस्य ।
पञ्चनाष्टमौ गान्धर्वपैशाची वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रित-
कलत्राः असंकोचितस्त्रीकाः । कलत्रमन स्त्रीमात्राणाम्
(! मात्रम्) । एतेन तयोः कन्या गान्धर्वपैशाचविवाह-
योग्या भवन्ति । असंकोचितकलत्रत्वं च तयोः कर्पण-
शुभ्रपाधिकृतत्वात् । स्नेहानुगतत्वात् * । सर्वेषां
वर्णानाम् ।

अत्रेयं न्यवस्था — नारदोक्ताः प्राजापत्यापैवैवब्राह्माः
ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । गान्धर्वस्तु तस्यैव धर्माविरोधी ।
आसुरस्तु यद्यपि तस्यैव मनुना धर्म उक्तः, तथापि
गान्धर्वात् न्यूनः अत्यन्तापदि कार्यः, ‘पैशाचश्चाऽऽ-
सुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन’ (मस्मृ. १।१५) इति
मनुनैवोक्तेः । राक्षसपैशाची तु ब्राह्मणेन कदाचिदपि न
कर्तव्यौ, ‘पशानुपूर्या विप्रस्य’ इत्यभिधानात् । यत्तु
बौधायनेन आपंस्य देवात् श्रेष्ठत्वमुक्तं, तत्सहधर्मचारित्य-
मात्रेण (न) प्रजायाम्, तत्र मनुना दैवस्य श्रेष्ठपामि-
धानात् । हारीतोक्तं तु गान्धर्वश्रेष्ठत्वं सर्वान् प्रति स्वयं-
वरगान्धर्वाभिप्रायम्, ‘स्वयं कन्या वरयेत्त गान्धर्वः’
इति गान्धर्वभिधानात् । यत्तत्र पैठीनसिहारीतमहामार-
तेषु राक्षसासुरराक्षसपैशाचशब्दैर्वलाद्वाहृतकन्याहरणाद्विवाहः
प्रशस्त इत्युक्तं, तत्र क्षत्रियस्यैव । ब्राह्मणस्यैव,
*

* व्याख्यानमप्योच्छिन्नमिति भाति । ‘स्नेहपरतन्त्रत्वात्’
इति रत्नाकरे ।

(१) बौध. १।२०।१५ ; गृह. ७४ ; गृह. ६२ ; संप्र.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; संप्र. ४७८ .

(२) बौध. १।२०।१६ ; गृह. ७४ गुणत्वात् (गुणव-
त्त्वात्) व्याख्यानं तु ‘मुक्तत्वात्’ इत्येव ; गृह. ६२ ; संप्र.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; संप्र. ४७८ .

नेतेरयाम्, महाभारते ब्राह्मविवाहमभिधाय 'ब्राह्मणानां सतामेव प्रोक्तो धर्मो युधिष्ठिरः' इत्यभिधानात्, दैवस्य ऋत्विक्संप्रदानकत्वात्, क्षत्रियादीनां आर्त्तिव्यासंभवात् । पैशाचस्तु वैश्यशूद्रयोः । यत्त वैश्यस्य राक्षसश्रैष्ठ्याभिधानं, तदामुराभिप्रायम्, 'शुल्केन पाणिं स्वाददते राक्षसः' इति पैठीनसिवचनात् । आर्षप्राजापत्यगान्धर्वाणां तु सर्वसाधारण्यं, अनिन्दितत्वात् योग्यत्वात् । संकरजातानां तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्तास्तत्तदर्थसंबन्धेनेतेर विवाहा इति । ॥ एक. ७४-७६

(२) ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाश्रित्यारः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वपूर्वविवाहः उरोत्तरमात् भेदान् वेदितव्यः ॥ उचरेपां वर्णानामुचरे गान्धर्वास्तुरराक्षसपैशाचाश्रित्यारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वः भेयानिति वक्तव्ये उचरोत्तरः पापीयानिति धनं पुनरन्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वख्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मानवम्—'स पापिष्ठो विवाहानाम्' (मस्य. ३।१४) इति ॥ तत्प्रत्ययत्वं तदभिधानम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—'क्षत्रियस्य बलान्वितम्' इति । आधुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ पञ्चमो गान्धर्वः, स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः, स शूद्राणाम् ॥ ईदृश्या व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सुनामाह—अयन्नितेति । अयन्नितं अनियतं कलत्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयन्नितकलत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ तदा कथमिति चेत्—कर्मणेति । कर्मणं यागिण्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निवृष्टकर्मचिकित्वाच्चयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्याभिप्रायः ॥ एतद्वि गान्धर्वस्य लक्षणम् 'सकामेन सकामायाम्' इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोर्निबन्धः । तदन्यथगतं विहितविवाहकर्म । तथा चापस्तम्बः—'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृदिनेतरदादियेत' (आश्व. १।३१२) इति ॥ बौचि.

आपस्तम्बः

'तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः भेयान् ॥

• गूट., टीप. गृह्यणम् ।

(१) भाष. २।११३ ; गूट. ७२ ; गूट. ६० ; शुक्ल. २४२ .

तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्तयो ब्राह्मार्षदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वः अतिशयेन प्रशस्त इति ।

उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

'तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥

विष्णुः

ऐतेष्व्याचाश्रित्यारो धर्म्याः ॥

गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् ॥

शङ्खः

ऐश्वर्यो धर्म्यास्तु चत्वारः पूर्वं ये परिकीर्तिताः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव क्षत्रियस्य तु शस्यते ॥

महाभारतम्

गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि । विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ शकुन्तलोवाच—

फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् । तं सुहृत् प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ दुष्यन्त उवाच—

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः । आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽधुरः ॥

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।

तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्यायंभुवोऽब्रवीत् ॥

प्रशस्ताश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।

पटानुपूर्व्यां क्षत्रस्य विद्धि धर्म्यानिनिन्दिते ॥

राक्षां तु राक्षसोऽप्युक्ते विद्वद्भेष्वाधुरः स्मृतः ।

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या स्मृताविद ॥

(१) हि. २।११३ ; सं. ७०८ .

(२) विष्णु. २।१२०-२८ .

(३) शंस्य. ४१२ .

(४) मा. २।३१४-३३ .

पेशाचक्षाऽऽसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ।
 अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥
 गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्कियाः ।
 पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥
 त्वेयाऽद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
 पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥
 क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
 सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥
 अष्टमं तमथो विस्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ।
 स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
 प्रमथ्य ॥ ह्यतामाहुर्ज्योयसी धर्मवादिनः ॥
 नै च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥
 स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
 स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥
 प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥
 अर्थलुब्धान्न यः पार्थो मन्यते सात्यतान्सदा ।
 स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥
 प्रदानमपि कन्यायाः पशुपत्कोऽनुमंसते ।
 विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टयानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हतवाक्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥
 पञ्चानां तु त्रयो धर्म्यां द्वायधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
 पेशाचक्षासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥
 माहः क्षात्रोऽय गान्धर्व्ये ह्येते धर्म्यौ नरर्षभ ।
 पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥

(१) भा. १.७.१.२६-२७.

(२) भा. १.१२.०.१५-१६.

(३) भा. १.१८.५७.

(४) भा. १.१२.५.२१-२२.

(५) भा. १.१२.१.१३-५.

(६) भा. १.१.७.५-१०.

मनुः

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यो ।
 तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

(१) धर्मादनपेतो धर्मः शास्त्रविहित इत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यो गुणदोषो इष्टानिष्टफलहेतुत्वात् गुणदोषो । प्रसवे अपत्यजन्मनि । गुणा गुणाः अगुणा दोषाः । बौद्ध-रेव स्वर्गनरकादित्यग्नौ गुणदोषौ, तत्त्वभोजनमर्षात् स्वर्गादिकम् । ये ईदृशा एव भवन्ति, गताधेमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । § मेधा.

(२) ये विवाहा यस्य वर्णस्य धर्मादनपेताः, यस्य च विवाहस्य यो गुणदोषो बौद्धरिष्टानिष्टफलदातारौ, प्रति-नियतविवाहोत्पन्नापत्येषु च ये गुणा दोषास्तत्त्वैर्बुध्माकं प्रवक्ष्यामि । गोरा.

(३) धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौ विवाहमार्गेण प्रवर्ति विनापि । तस्य प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वाभिधानात् (१ धानं) अर्थादमिहितमिति विदोपेतो नोक्तम् । प्रसवे संततौ । मयि.

पैदानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽधरान् ।
 विदूश्शूद्रोस्तु तानेव विद्याद्वर्ण्यानराक्षसान् ॥

(१) पद्विवाहाः ब्राह्मणस्य आनुपूर्व्या, आनुपूर्वी क्रमः, नामोदेशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्षत्रियचक्रः क्षत्रधर्मः,

§ मनु., मय., बन्द., माच. मेधागणम् ।

(१) मरुत्. ३.१२२ ; गोरा. वो यस्य धर्म्यो (ये यस्य धर्म्यो) ; शूक. ७२ धर्म्यो (धर्म्यो) ; मयि. गोरा. २२ ; गूर. ३१ धर्म्यो (धर्म्यो) दोषो च (दोषो तु) मनुर्विधेयुज्य ; मया. १.५५ गूर. २२ ; रत्न. ७५ ; मरुत्. ५२ गूर. २२.

(२) मरुत्. ३.१२२ ग. धर्माना (धर्मान रा) ; मयि. १.१२१ ; शूक. ७२ धर्मान (धर्मान) ; मरुत्. ८७ तोर. २७ (तोर. २७) ; गूर. ३१ यद्वरेण (यद्वरेण) धर्माना (धर्मान रा) मनुष्यौ ; मया. ४८७ धर्माना (धर्मान रा) ; मया. १.५८ ; रत्नको. ३३ ; गोमि. १.१११ ; संज. ८५१, ८५८ ; चम. १.१४ धर्मान (धर्मान) धर्मानपुत्रान् (धर्मान पुत्रान्) ; मुला. १.४१ चतुरोऽधरान् (चतुरो धरान्) ; संज. १४ रिण्ड (रिण्डा) ; गिरु. १.१११ ; एच. १.०९ ; संकी. १.०९ ; रत्न. ७७ ; बाळ. १.१११ ; मरुत्. ५२.

तस्य चतुरोऽवरान् उपरितनानामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्
विद्यात् । वैद्यशूद्रयोस्तानेव अराक्षसान् राक्षसं वर्ज-
यित्वा । मेघा.

(२) पद्मादितः क्रमावस्थितान् विप्रस्य, क्षत्रियस्य
च उपरितनान् चतुरः, विट्शूद्रयोः पुनः राक्षसवर्जितान्
तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् । गोरा.

(१) अस्मार्थः— ब्राह्मादीन् पद्मानुपूर्व्या क्रमेण
ब्राह्मणस्य धर्मान् धर्मादनपेतान्विद्यात्, ते च पट् ब्राह्मो
दैव आर्यः प्राजापत्य आसुरो गान्धर्वश्चेति । यत्तु
कश्यपेनोक्तम्— ' क्रीता द्रव्येण या नारी न पत्नी सा
विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपो-
ऽब्रवीत् ॥ ' इति, तद्वक्ष्यमाणशास्त्र (? प्रशस्त) विवाहा-
संभवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य अवरान् पश्चादुक्तानामुर-
गान्धर्वराक्षसपैशाचान् धर्मान् जानीयात् । विट्शूद्रयोस्तु
अराक्षसान् राक्षसवर्जितान् तानेकाऽऽसुरादिपैशाचान्तान्
धर्मान्विद्यात् । कैचनैवं व्याचक्षते— पट् ब्राह्मादिगान्ध-
र्वान्तान् विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिगणान्तान्श्चतुरः ।
विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् (? अराक्षसान्) प्राजा-
पत्यादीन् तानेव धर्मान्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च
हेतुमप्युपदिशन्ति । हेतुश्च नारदमनुवचने— ' चत्वारो
ब्राह्मणस्याद्याः शास्ता गान्धर्वराक्षसो । राक्षसयाऽऽसुरो
वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ' ' स पापिष्ठो विवाहानां
पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥ ' इति ।

मपा. १५८-१५९

(४) विप्रस्य क्रमेण ब्राह्मैक्याप्राजापत्यामुर-
गान्धर्वाः पट् विवाहा धर्माः । तत्र चत्वारो मुख्यः, द्वा-
वनुक्त्वौ । तथा च स एव— ' चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्
प्रशस्तान्कथयो विदुः ' इति । तथापि द्वौ मुख्यतरो ।
तथा च महाभारते— ' ब्राह्मणानां सतमेव ब्राह्मो धर्मो
युधिष्ठिर ' इति । दैवोऽपि ब्राह्मणस्यैव, कस्त्विक्षप्रदान-
कत्वात् । न शनिपादो, आत्विज्याभावात् । क्षत्रियस्य
अवरान् अन्त्यान् चतुरः प्राजापत्यामुरगान्धर्वराक्षसान्,
आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, पैशाचस्य सर्वनिषिद्धत्वात् ।

• मर., मरि., मद्र., मध., मन्द., भाष. मेधापात्र ।

तथा च स एव— ' स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः
कथितोऽष्टमः । ' इति । तत्र राक्षसो मुख्यः, प्राजा-
पत्यामुरगान्धर्वा अनुक्त्वाः । तथा च स एव— ' राक्षसं
क्षत्रियस्यैकमासुरं वैद्यशूद्रयोः ' । विट्शूद्रयोस्तु तानेव
चतुरः प्राजापत्यामुरगान्धर्वान् राक्षसं विहाय । तत्रासुरो
मुख्यः, प्राजापत्यामुरगान्धर्वौ अनुक्त्वौ, ' आसुरं वैद्य-
शूद्रयोः ' इत्युदाहृतवचनात्, क्रयविक्रयप्रधानत्वाच्च ।
यत्तु ' वैद्यस्य राक्षसः श्रेयान् ' इति पैठीनसिवचनं,
तत् आसुरमभिप्रेय । ' शुल्केन कन्यास्त्वाददतो राक्षसः '
इति तेनैवं परिभाषणात् । नारदोऽपि— ' चत्वारो
ब्राह्मणस्याद्याः शास्ता गान्धर्वराक्षसो । राक्षसयाऽऽसुरो
वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ' अन्त्यः पैशाचः ।
स गर्हितः, न कस्यापि योग्य इत्यर्थः, ' पैशाचश्चा-
सुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ' इति मनुस्मरणात् । यदा
यो गर्हितः पैशाचः स आन्त्यः, अन्त्याः शूद्रास्तद्योग्य
इत्यर्थः । ' पैशाचः शूद्रस्य ' इति पैठीनसिवचनात् ।
अन्त्याः प्रतिलेम्बका इति वा, ' पैशाचोऽसंस्कृतप्रवृत्तानां
प्रतिलेम्बकानां च ' इति प्रचेतःस्मरणात् । असंस्कृत-
प्रवृत्ताः कुण्डगोलकादयः । सौधायनोऽपि— ' तेषां चत्वारः
पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्तिरेषामुत्तरोत्तरः
पापीयान् ' इति । देवलोऽपि— ' पूर्वं विवाहाक्षत्वापे
धर्मास्तोयप्रदानकाः । अशुल्का ब्राह्मणाह्वांश्च तारयन्ति
द्रयोः कुलेम् ॥ ' इति । संप्र ८५९-८६०

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कथयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैद्यशूद्रयोः ॥

(१) आसुरगान्धर्वराक्षसं निषेधो ब्राह्मणस्य पुन-
र्ब्राह्मादिविधानेन । एवं क्षत्रियस्य राक्षस एवैको न

(१) मसू. ११२४ ; मप. १११ ; शूक. ७२ ; स्मृ. ७१
पृ. ८० ; चंद्र. ६८३ स्तेय्या (स्तेय्या) ; शू. ६१ आसुरं
(मनुष्य) मनुष्यो ; पमा. ४८० ; मपा. १५९ ; स्मृ. ६१
चतुर्षः पादः ; दीक. ११०० ; उत. १४० ; घम. ४६ ;
वीमि. ११११ ; संम. ८५८ पृ. ८५९ उप. ; घम. ११४ ;
मुका. १४१ ; संम. ६४ वरावर ; विष्णु. ११२० चतुर्षः
पादः ; शूक. १०९ चतुर्षः पादः ; शन. ७८ ; आन. १०३
पृ. ; बाळ. ११११ ; संम. २५५ पृ. ; सरसू. ५२ ; शृम. १११९
वरावर ; ११२० चतुर्षः पादः .

गान्धर्वासुरौ । आसुर एव वैश्यद्वयोः । विहितप्रति-
पिधानां विकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहिताभावे विकल्प-
त्वेण प्रवृत्तिः । यस्य च यो विहितः स तद्विवाहमात्र-
मनपेक्ष्य प्रथमत एव यदि विहितप्रतिपिदेयु प्रवर्तते,
तत्र पुनर्यो दुष्येत् अपत्यं चानभिप्रेतमुत्पद्येतेति शास्त्र-
कारेण दर्शितम् 'प्रसवे च गुणागुणान्' इत्यादिना । न
तु सपिण्डादिरिणयवत् विवाहस्वरूपानिवृत्तिः ।

मेधा.

(२) ब्राह्मणस्य आचार्यत्वारः (१ आचार्यतुरः),
क्षत्रियस्य राक्षसमेकं, वैश्यद्वयोश्च आसुरं स्मृत्यर्थोप-
निबन्धकाराः प्रशस्तान् मन्यन्ते । अत्र च आसुरदीनां
ब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानां इह निराकरणत्वं
विकल्पतो (१ ह्योऽतो) नित्यासंभवे वैदित्यकेषु प्रवृत्तिः ।
एवमुत्तरत्राणि वेदितव्यम् ।

गोय.

(३) प्रशस्तान् उत्तमसंततिहेतुतया । अत्र
ब्राह्मणस्य चत्वार इति प्रथमः कल्पः । पठित्यनुकल्पः ।
एवं क्षत्रियस्य राक्षस एक इति (प्रथमः) कल्पः, प्राजा-
पत्याचार्यत्वार इत्यनुकल्पः । एवं वैश्यद्वयोर्मेवम् ।

मवि.

(४) ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान् ब्राह्मदीक्षतुरा ।
क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यद्वयोरानुरम् । एतान्
भेदान् ज्ञाताये जानन्ति । अत एव ब्राह्मणरिषि आसुरा-
दीनां पूर्वविहितानामप्यत्राप्युपादानं (१ यानुपादानं)
ब्रह्मव्यवस्थापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहसंभवे जप्य-
स्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्राणि विगहित-
परित्यागो बोध्यम् ।

ममु.

(५) एवामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः— चतुर
इति । अपमर्यः— प्राप्नो दैव आर्यः प्राजापत्यमेति चतुरो
ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशरत्वं,
वैश्यद्वयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मदिप्राजा-
पत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्ष-
त्र-

धर्मेत्वात् । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः । चतुरोऽसुरान्-
इत्यत्र मते (१ यन्मते) आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचा इति
चत्वारः, एतन्मते आसुरगान्धर्वपैशाचा अनुकल्पः ।
यन्मते तु प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगान्धर्व-
राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयश्चतुरोऽनुकल्पः ।
तथा वैश्यद्वयोः आसुरो मुख्यः कल्पः, गान्धर्वपैशाची
अनुकल्पः प्राजापत्यगान्धर्वौ वा ।

मया. १५९

(६) चतुर इति मतान्तमिति ।

नन्द.

पैश्यानां तु त्रयो धर्म्या द्वायधर्म्या स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥

(१) क्षत्रियादिविषयेयं स्मृतिर्न प्रादानविषया,
राक्षसे विरोधात् । न हि वधभेदेन ब्राह्मणः कर्तुमर्हति ।
अस्याचरणस्य क्षत्रियादिविषयतयोपरतेः । पश्यानां तु
विवाहानां प्राजापत्यात्प्रभृति त्रयो विवाहा धर्म्याः । द्वौ न
कर्तव्यौ पैशाचश्चासुरश्च । प्राजापत्यः क्षत्रियादीनाम-
प्राप्तोऽपि विधायने । राक्षसोऽपि वैश्यद्वयोः । आसुर-
पैशाचयोः प्रतिषेधः ।

इयमत्र स्वरूपा— ब्राह्मणस्य पञ्चविवाहाः । तत्र ब्राह्मः
सर्वतः भेदः, ततो न्यूनी देवप्राजापत्यो, ताम्यामपि
आर्यः, ततोऽपि गान्धर्वः, ततोऽप्यासुरः । पैशाचमपि
क्षेत्रेको ब्राह्मणविषयोऽपि, तेषां राक्षसोऽपि ब्राह्मणस्य
क्षत्रियवृत्तावस्थितस्य भवति । विष्मत्सम्पत्तिर्यथैव-

विशेषेण मुन्यानुकूलविभागावयवै कोट इति पारिवर्ताभिनावः
एवमेव प्रतीयते । तथा च पूर्वस्वरूपादिभिरनेकैरुपदिष्टाना-
मनुकल्पासंभवाभिनयः । एवं एषि एतन्मते ब्राह्मणानु-
कल्पः, तस्य पूर्वस्वरूपादिपञ्चविवाहविधिर्निराहृतः ।

(१) मरु. ३१२५ ; गृ. ७२ ब्राह्मणदी (ब्राह्मणः) ७०
कदाचन (कर्षवन्) उच. ; चर. १८१ श्रु (५) एवमपि
(भिन्नविह) कदाचन (कर्षवन्) ; गृ. ११ मनुदी. ५८८
कदाचन (कर्षवन्) ; मया. ११० पैशाचश्चासुर (पैशाच
आसुर) ; स्मृ. ३१२५ ; बौध. १११ मयाचर ;
सं. ८५९ उच. ; ८९० मयाचर ; मुद्रा. १४१ मयाचर ; १४४
(=) मयाचर, उच. ; श्रु. ७९ ; बाल. ११० मयाचर ;
पार. : १११ श्रु (५) ; नन्द. मयाचर ; मरु. ५९
मयाचर ; ब्र. १११ मयाचर ; सं. ४५५ मयाचर. .

.. मय., माव. मनुगण.

.. पैशाचस्य' इति पूर्वकोटिः ब्राह्मणरिषि स्वरूपविभागा-
यव' एवामपि मध्ये' इत्यन्तरनिष्ठायां पैशाचोऽपि पूर्वस्वरूपा-

नाम्नां प्रायश्चित्तीयतो न तु राक्षसो न विवाह इति ते मन्यन्ते । तत्र ब्राह्मस्य श्रेष्ठं फलेनैव दक्षितम् । निषेधाभावेन चेतरेषां प्रयाणां न्यूनता फलपचयवचनादेव । आसुरस्य पुनर्वैश्यशूद्रयोर्विधानेन परिसंख्या ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रतीयते । यदिति च विधानम् । अतो विकल्पः । स च ध्यवसया । इतरासंभवेन तस्याश्रयणं तुल्यम् । विकल्पो हि ग्रीहियवयदनेकविधाहविधानेन च समुच्चयासंभवादेव सिद्धः । सति वा संभवे क्रियेत चेत्तथापि धर्मापत्योन्मत्तफलोऽसौ । अथ क्षत्रियस्य राक्षसो मुख्यः, चतुर्भिः श्लोकैर्विकल्पेन विधानात् । 'चतुरः' (१२३) इत्यनेन आसुरगान्धर्वपैशाचा अपि, 'राक्षसे क्षत्रियस्यैकम्' इत्यनेन ते प्रतिपिद्धाः । अतो विकल्पिताः, न मुख्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्च राक्षसैकविधिः । प्राजापत्ये नास्ति परिसंख्यानम् । अतः प्राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि प्राजापत्यो नित्यवदाज्ञातो न प्रतिपिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितप्रतिपिद्धौ । राक्षसोऽपि 'अराक्षसान्' इत्यनेन प्रतिपिद्धः 'त्रयो धर्माः' इत्यनेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचो नैवास्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मदेवार्पा इति स्थितम् ।

● मेघा,

(२) ॥ पैशाचनिषेधात् प्राजापत्यादयः पञ्च गृह्यन्ते । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्यात् त्रयो धर्मा इतपेताः, द्वौ तु अधर्मा इह शास्त्रे स्मृतौ पैशाचासुरौ । तौ आपद्यपि न कर्तव्यौ ।

गौर,

(३) आपत्कल्पं ब्राह्मणस्याह — पञ्चानामिति । 'क्षत्रस्य चतुरोऽपरात्' इत्युपप्रस्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च, तेषामपि मध्ये त्रयो धर्मा विप्रस्य, अत्र क्षामुरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात्, पैशाचस्य च सर्वेषां निदिष्टत्वात् । आपत्तनतरक्षत्रगन्धर्वस्यधर्माभयणत्वं मुख्यत्वाद्वाक्षसो मुक्तो नाऽऽसुरपैशाचाविति तात्पर्यम् ।

५ मरि,

(४) नन्वासुरवदार्थोऽपि पापीयान्, क्रयग्रामत्यादिरोक्तम् । अत एव कथ्यते — 'क्रयक्रीता तु स'

नारी न सा पत्न्यमिधीयते । न सा दैवे न सापिण्डये (१ सा पित्र्ये) दासी तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥' इति । मनुष्यि आर्पस्य क्रयक्रीतत्वादधर्मत्वमभिप्रेत्याऽऽह — 'पञ्चानां तु त्रयो..... ॥' इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्मदेवप्राजापत्याः त्रयो धर्माः, क्रयाभावात् । आर्पासुरौ द्वयधर्मा, क्रयक्रीतत्वात् । तयोरपि आसुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्तव्यः ।

तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपरत्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिपुनस्य शुल्कत्वं मतान्तरत्वेनानुद्य निषेधति — 'आपौ गोमिमुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृपैव तत् । अत्यो वाऽपि महान्वाऽपि विक्रयस्त्वावदेव सः ॥' इति ।

पमा. ४८८-४८९

(५) 'पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन' इति ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तद्विधानात् ।

चर. ६९

(६) मुख्यकल्पमध्ये परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापत्कल्पमध्यपरिगणनमार्पापेक्षया प्राजापत्यस्यापकृत्योतनार्थं, 'पुनात्युत्तरञ्च षट्' इत्यादिपिशाहजापेक्षया । 'स कथः पावयेत्तज्जः षट् षट् धरयान् सहारमना' (यास्मू. १।६०) इति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यश्रवणात् प्राजापत्यस्याधिक्यं द्योतयति, तन्मा भूदिति ।

मपा. १६०

(७) पाश्चात्यानां ग्रहणम्, 'पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव' इति लिङ्गात् । अत्र कर्तृविदोपादिदेशादस्य मतस्य सर्ववर्गसाधारणत्वं गम्यते । इह कथियु मध्ये ।

● नन्द,

(८) पञ्चानां विवाहानां मध्ये त्रयो धर्माः प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयो धर्माः । प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसो धर्माः ३ द्वयधर्मा राक्षसपैशाचसंज्ञौ । वर्गक्रममाह प्राजापत्यं क्षत्रियादीनामप्राप्तौ विधीयते ब्राह्मणस्याभिरुच्यत्वाद्गन्धर्वगान्धर्वस्य तु चतुर्गन्धर्व प्रातानुवादः । राक्षसोऽपि

● मनु., मप. उत्तरार्धविधानादिति मेधाकण्डम् ।

५ मरि. मरि. २२ ।

● द्वयैव मेधाकण्डम् ।

वैद्यवृद्धयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियवृद्धयस्थितस्या-
ऽऽसुरपेयाचो न कर्ष्यो । ॥ भाच.

पृथक्पृथग्या मिथौ वा विवाहौ पूर्वचोरितौ ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

(१) पृथक्पृथगित्यनुवादः, पूर्वमेव सिद्धान्तः ।
मिश्राविति विधीयते, निरपेक्षगामितरेषा गान्धर्वराक्षस-
योर्वहितत्वात् । प्रीहियवदभाते मिश्रगन्धर्वमिदम् ।
'प्रीहियमिजैत यवैरा' इत्येकयागप्रयोगविषयत्वेनेते-
तरानपेक्षद्वयविधानात् विकल्पः, ॥ मिथौभावः । मिथी-
भावे हि न प्रीहिरास्त्रार्थोऽनुष्ठितः स्वाग्र च यवशास्त्रार्थः ।
एवमिद्वैकस्यां कन्यायां स्वीकर्तव्याया युगपदुपायद्वयमप्राप्त-
विधीयते । तस्य विषयः, यदा विभुगेहे कन्या, तनस्येन
कुमारेण कथंचिन् हृदिगोचरापन्नेन दूतीसंस्तुतेन तदना-
ऽपि तथैव परयती न च संयोगं लभते, तदा चरेण सविदं
कृत्या 'नय मामितो येनपेनचिदुपायेन' इत्यारमानं
मापयति, स च शक्यतिरायाद्वत्या छित्ता चेतयेनं हरति,
तदा 'इच्छताऽन्योन्यमयोगः' इत्येतदप्यस्ति गान्धर्व-
रूपम्, 'हत्वा छित्वा' इति च राक्षसरूपम् । तावेतौ
विवाहौ क्षत्रियस्यैव भवतः । 'धर्म्यो क्षत्रियस्य तौ पूर्व-
चोरितौ' इत्यनुवादः । अन्ये त्वादुः— यः क्षत्रियो
यदुपिराहान् कुरुते ॥ काचित् गान्धर्वेण विवाहेन
परिणयते काचित्प्राप्तयेन इत्येव मिश्रराक्षः, अथवा सर्वौ
एवान्यतरेणेति पृथक्पृथक् । अनेन चैतन् शक्ये,
क्षत्रियस्यानपेक्षेय अनियमेन प्रवृत्तिः, प्राज्ञावर्गिणो
तु य एव प्रथमं कृतस्तेनैवान्वाऽपि विवाहाः । † मेधा.
(२) मावेनौ गान्धर्वराक्षसौ विवाहौ पूर्वोक्तौ
तौ पृथक्पृथग्या अनिथौ वा क्षत्रस्य धर्म्यमिति पूर्व

सिद्धम् । मिथौ धर्म्यौ तस्य तौ स्मृतौ इति अनेनोच्यते ।
तत्र इतरेतरानुगणपूर्वं यदा कन्या चरेण आत्मानं पतिदा
युदादिनाऽपहारयति, तदा गान्धर्वराक्षसौ मिथौ भवतः ।
॥ गोरा.

(३) क्षत्रियस्य कन्यानुकस्यानुस्त्वा अधुना आर-
क्ष्यमाह— पृथगिति । पृथक् अस्वीकृतौ, मिथौ
संकीर्णौ । यथा प्रथमं गान्धर्वेण परिगृह्य तदनुपु विरोध-
प्रवृत्तेषु युजेन हरणम् । अत्र मिश्रावित्यापकल्पः । पृथ-
गिति स्यनुकस्यानुवादमात्रमस्वीकर्तव्यमिति निमित्त-
प्रदर्शनार्थम् । तेन वर्णान्तरगामप्यस्वीकर्तव्यविवाहासंभवे
आपदि संकीर्णस्यापि वरगमिति दर्शितम् । वैरागस्य तु
वैशिष्ट्यहरणीयस्य विवाहगमप्ये गगनं वैद्यवृद्धयो-
रादि तस्यापि प्राप्तरयमिति प्राप्तं, मातृनः पित्रो
बोमपोरेकस्य वृद्धयेन सह एविन्दताप्राये विवाहासंभवे
एवेत्येतदप्रदर्शितं वा । † मरि.

(४) पृथक्पृथग्या केवले वा गान्धर्वः केवले वा
राक्षस इत्यर्थः । केवले गान्धर्वो यथा दुष्पनराजान्तराः ।
केवले राक्षसो यथा विविधरीतिः । मिथौ यथा
क्षत्रगुणभद्रतोः । पूर्वचोरितौ पूर्वसंकीर्णौ । अनेन
मन्वानादिदमित्यपगम्यते । नन्द.

यागप्रत्यक्षः

प्राज्ञः प्रजापतिश्चैव देव आर्पणार्थे च ।
एते विवाहा मुन्याः स्युर्गामानां प्रदीर्घाः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव क्षत्रियानां प्रदीर्घाः ।
आमुष्मिन् वेदयानां वेदायः सर्वगर्हिणः ॥

नारदः

एषां तु धर्म्याभ्यासो ब्राह्मणाः सनुदाहृताः ।
साधारणः स्याद्गान्धर्वस्योऽप्यन्योन्यः परे ॥

॥ स्यादुन्तोऽयं प्रत्यो यथाविद्यं यथानूतिः ।

† मयः, भावः, मेधाशक्तम् ।

(१) मरु. १.१२६, शुक. ७२ ; बृ. ६.२८ वा निम्नौ
(विमिथौ) वेतिनी (वेतिनी) ; गृ. ६.१ वेतिनी (वेतिनी) ;
धर्म्यो (धर्म्यो) सनुवनी ; मय. १.१० वेतिनी (वेतिनी) ;
बौमि. १.१२ वेतिनी (वेतिनी) ; अम. १.१० वा निम्नौ
(विमिथौ) ; शम. ७.२ वेतिनी ; शम. १.१२ ; भाच. वेतिनी
(वेतिनी) ; मरु. ५२ ; शुक. १.१० वेतिनी, पू.

॥ मनु. १.१२६ ।
† मरु. १.१२६ ; 'मरु. १.१२६ वा' शम. १.१२६ ।
(१) मनु. ५.१२६ वेतिनी (वेतिनी) ; मरु. ५.१२६ वेतिनी (वेतिनी) ;
(२) मरु. १.१२६ ; भाच. १.१२६ (मरु. १.१२६) ;
शुक. ७.२८ वा (मरु. १.१२६) ; गृ. ५.२८१२.

(१) साधारणः नोक्तृष्टः नापकृष्टः ।

श्रु. ७१

(२) एषामष्टानां मध्ये चत्वारो धर्म्याः ब्राह्मप्राजा-
पत्यार्षदेवाः । साधारणो गान्धर्वः, न धर्म्यो नाप्यधर्म्यः ।
अतः परे त्रयोऽप्यधर्म्याः, क्रयादपहरणादज्ञातसंग-
मान्च । एषां विस्तरे दानापत्यफलं च भृगुसंहिताया
व्याख्यातम् । विस्तरेण तत् एवोपलब्धम् । नामा.

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

(१) गर्हितः न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः ।

स्मृ. ८७

(२) ननु आसुरवदार्पो विवाहोऽपि क्रयव्रीतत्वा-
न्नित्य इति चेत् न, गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् ।
शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कस्यामूल्यतया परिक्लृप्तं
द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्ताऽस्ति, तस्य न्यूनाधिक-
भावदर्शनात् । गोमिथुनं तु सदा एकरूपमेव, अतो न
विक्रयदोषोऽत्रेति भावः ।

विषा. ७५९

(३) नारायणवृत्तिकारस्त्वाह — ' पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वः
पूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषुत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्र पूर्वो
ब्राह्मणस्य, इतरयोः प्रतिग्रहाभावात् आर्त्त्यव्याभावाच्च ।
गान्धर्वः क्षत्रियस्य, पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव
युद्धसयोगात् । आसुरस्तु वैश्यस्य, धनसयोगात् । इतरे
त्रयोऽनियताः ' इति । त्रयः आर्षप्राजापत्यवैशाखाः ।
अग्राद्ये मनुष्यान्वे पण्णां धर्म्यत्वं भार्यात्वजनकत्वम् ।
द्वितीये त्थामुरादेः सत्यपि भार्यात्वजनकत्वे प्रत्यवाय-
जनकत्वमप्राशस्त्यम् । यद्यपि वृत्तिकारेण ' त्रयो-

ऽनियताः ' इति तुल्यवदविशेषेणोक्तम्, तथापि पैशाचे
प्रत्यवायाधिक्यं, पापिश्रुत्वाद्यक्तेस्तदाशयत्वात्, वृत्तिकृता
च स्पष्टं तत्कथनात्, विवाहान्तरासंभवे प्रत्यवायाधिक्य-
मङ्गीकृत्यापि प्रवृत्तं क्षत्रियादिं प्रति तस्य भार्यात्वजनकत्वा-
भ्युपगमात् ।

संक्र. २०६

विवाहास्त्वष्टा भिन्ना ब्राह्मणा मुनिसत्तमाः ।

पूर्वः पूर्वः परो ज्ञेयः पूर्वाभावे परः परः ॥

देवलः

पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च सारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥

एतान्सशुल्कान्सामान्यान्विवाहांश्चतुरो विदुः ।

केवलं क्षत्रियस्यैव वीर्यवत्त्वादि राक्षसः ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाभिसाक्षिकः ॥

(१) वैवाहिको विधिः विवाहाद्भूतो लान-
होमादिः ।

श्रु. ९७

(१) मुक्ता. १४४.

(२) अथ. १।१० पूर्वं (पते) प्रदानकाः (प्रधानिकाः) ;
श्रु. ७३ पूर्वं (पते) दानकाः (दानिकाः) ; स्मृ. ८७
पूर्वं (पते) तोयप्रदानकाः (श्वेत्प्रदायकाः) द्वयोः (तयोः) ;
श्रु. ६२ श्रुतवत् ; पमा. ४८९ दानकाः (दानिकाः) द्वयोः
कुलम् (कुलद्वयम्) ; प्रमा. ३४४ दानकाः (दानिकाः) ;
मीमि. १।५९ श्रुतवत् ; संम. ८६० ; मुक्ता. १४२ ;
आन. १७७ ; संम. ४८० दानकाः (दानिकाः) .

(३) श्रु. ७३ वीर्यवत्त्वादि (प्रशस्तत्वाच्च) ; श्रु. ६९.

(४) गौरा. १।३२ ; श्रु. ९७ पूर्वार्धे (प्रातेपूर्वं विवाहेषु
विधिर्वैवाहिकः स्मृतः ।) ; मवि. ३।३२ कर्तव्यश्च (कर्तव्यत्वात्) ;
स्मृ. ८७ ; श्रु. ८० श्रुतवत् ; पमा. ४८९ समयेनाभिसाक्षिकः
(समयेनाभिसाक्षिकम्) ; मपा. १५७ ; प्रमा. ३४४ समये-
नाभिसाक्षिकः (समयेन तु साक्षिकः) ; मर. १९ ; स्मृ. ३८
मविवद ; दीक. १।११ पुनर्वैवाहिको विधिः (विधिवैवाहिको
यतः) ; उत. १।२९ दोक्तवत् तृचीमि. १।११ (=) दीक. १।२९ ;
संम. ८६१ ; मुक्ता. १४५ साक्षिकः (साक्षिकम्) ; संम. ६४
समयेना (समयेना) ; सिन्धु. १।२२ संमवत् ; विषा. ७५९
संमवत् ; मनु. ; रत्न. ७७ ; संम. २५६ ; सस्मृ. ५६ ;
संम. ५०५ संमवत् .

(१) स्मृ. ८७ श्रुतवत् ; पमा. ४८७ श्रुतवत् ;
मपा. १५८ चान्यस्तु (चान्यस्तु) ; प्रमा. ३४३ श्रुतवत् ;
ममा. ९९ राक्ष (राक्ष) राक्षसश्चाऽऽसुरो (राक्षसश्चाऽऽसुरो)
मनेन मनुः ; प्रम. ९९ ममानव, श्रुतवत् ; संम. ८५९ ;
चम. १।४ श्रुतवत् ; मुक्ता. १४२ चन्द्रिकायाम्बुधम् ;
मिन्नु १।२० उच. , मनुः ; विषा. ७५९ राक्षसश्चाऽऽसुरो
(क्षत्रियश्चाऽऽसुरो) ; संक्र. २०६ मनुः ; रत्न. ७८ ;
आन. १७३ चन्द्रिकायाम्बुधम् ; संम. २५६ ; संम. ४७८
श्रुतवत् .

(२) न च गान्धर्वादिविवाहेषु सप्तपदाति-
क्रमणाद्यभावात् पतित्वभार्यात्वाभावः इति शङ्कनीयम् ।
स्वीकारात् प्राप्तदभावेऽपि पश्चात्सन्नाभात् । तदाह
देवतः— गान्धर्वादिविवाहेऽपि ।

पमा. ४८९

(३) समयेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । प्रपा. ३४४

(४) समयेन सवादेन । समयेनेत्यपि पठन्ति ।
तस्मिन्त्येव सम्यगर्थः समर्थः भार्यात्वोत्पत्तिक्षणं प्रयोजनं
तेन हेतुनेत्यर्थः । संप्र. ८६१

(५) त्रैवर्ण्यो (१ त्रैवर्ण्यो) केर्गान्धर्वादौ विप्रवज-
मधिकार उक्तः । सिन्धु. ११२१

बृहत्पराशरः

आद्या आद्यस्य पदं प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ।
चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥
पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतौ तौ त्रिचतुर्थयोः ।
द्वितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥
पैथसाद्यनुसारेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ।
सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैव कीर्तिताः ॥
अन्त्यावत्यधमौ चोक्तामुद्राहौ शक्तिसुनुना ।
तथा युगस्वरूपेण प्रोक्तो दैत्यसु मानुषः ॥

पैठीनसिः

ब्राह्मप्राजापत्यापदेवा ब्राह्मणस्य, गान्धर्व आसुरो
राजन्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य,
सर्वपामार्यं प्रमाणम् ॥

शू. ७३

(१) आप्ये वेदयाक्यम् ।

(२) आप्ये वेदयाक्यम् । अत एव 'राक्षस
शत्रियस्यैकम्' इत्यादिना मनुवाक्ये विशेषविधेर्न

(१) श्रुतसि. ६१२-१५.

(२) शू. ७३ मार्ग (मार्ग) ; चदा. ६८३ (गान्धर्वाजुतौ
राजन्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्वपामार्यः प्रमाणम्)
एतावदेव ; शू. ६१-६२ ; चीमि. १५२ (गान्धर्वाजुतौ राजन्यस्य,
राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; संप्र. ८५९
(पैशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; सिन्धु. ११२० (राक्षसो वैश्यस्य,
पैशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; शू. १०९ (पैशाचः प्रतिलोमा-
नाम्) एतावदेव .

विशेषनिषेधे तात्पर्यं इति अन्येन पैठीनसिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठीनसिवाक्यं नेयम् ।

शू. ६२

'वैश्यस्य राक्षसः श्रेयान् ॥

इति यत् पैठीनसिचनं, तत् आसुरमभिप्रेत्य,
'शू. केन कन्यामाददतो राक्षसः' इति, तेनैव परि-
भाषणात् । संप्र. ८५९

प्रचेताः

'पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च ॥

असंस्कृतप्रसूताः कुण्डगोलकादयः । संप्र. ८५९

वत्सः

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या ।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाहा रहः स्थिता ॥

— (१) चौर्येण पैशाचेन । संप्र. ८६१

(२) क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये
वत्सः— सर्वोपायैरिति । सिन्धु. ११२०

(३) क्षत्रियादेरिति । विप्रदीना सर्वपामित्यन्ये ।
संकटे उक्तविवाहासंभवे । चौर्येणापीति । पैशाचेनापीति
तात्पर्यम् । क्रम. ११२०-११२१

(४) अन्यविवाहासंभवे ब्राह्मणादीना पद्याचममन्यु-
जानाति वत्सः— सर्वोपायैरिति । सं. ४७९

स्मृत्यन्तरम्

अङ्गधर्म्यां तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
देवे पित्र्ये न सा योग्या दासीवत्ययो विदुः ॥

(१) संप्र. ८५९.

(२) चदा. ६८३ ; संप्र. ८५९ ; सिन्धु. ११२०.

(३) पमा ४८७ स्वतः ; मपा. १६१ या (३) ; संप्र.
८६१ या (४) ; चम. ११४ चौर्येणापि (चौर्येणापि) ;
मुक्ता. १४२ ; संप्र. ६४ चमवत् ; सिन्धु. ११२१ ; संकौ.
२०६ ; राज. ८० आपत्कालम् ; बाल. १११ चमवत्, मनु ;
सं. ४७९.

(४) सं. ४७९.

सुप्रभेदे

तेषां पूर्वचतुष्कं तदादिशेन्नैव शैवयोः (?) ।
कर्तव्यं चाऽऽसुरं वाऽपि त्रीणि चान्यानि
वर्जयेत् ॥

रेणुकारिकाः

ब्राह्मो देवः काय आर्षाऽऽसुरौ च
गान्धर्वोऽन्यो राक्षसः स्यात्पिशाचः ।

(१) सत्सू. ५३ .

(२) रेका. ७४-७५ पृ. ५३ .

गान्धर्वान्ता अग्रजानां भवेयुः

शस्तास्तेषां तत्र चत्वार आद्याः ॥

पैशाचान्ता आसुराद्या नृपाणां

शस्तावुक्तौ मध्यमौ तत्र तेषाम् ? ।

विद्वद्वाणां ते च तत्राऽऽसुरोऽसौ

शस्तास्तेषामित्यवोचन्मनुः स्यात् ? ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्तव्यः स त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

(१) रेका. ८१ पृ. ५४ .

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

* अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो
विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान्
पुनात्युभयतः ॥

ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स देवः ।
दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः ॥

सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः । अष्टावरानष्ट
परान् पुनात्युभयतः ॥

गोमिथुनं दत्तयोपयच्छेत् स आर्षः । सप्तावरान्
सप्त परान् पुनात्युभयतः ॥

* यपि ब्राह्मादिविवाहानां व्युत्पन्नशक्यानि पूर्वं तस्मिन्
तरिदन् विवाहे समुत्पन्नानि, तथाप्यत्र संशयार्थं पुनरुक्तानि ।

(१) भाट्ट. १६।१ ; अप. १।५८ (तस्यां जातो द्वादशा-
वरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः) एतावदेव ; शूक. ९९
(तस्यां जातो) ; गृह. ८१-८२ ; प्रषा. ३४३ ; धर्म. ४९ ;
मंत्र. ८१२ (तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्यु-
भयतः) एतावदेव ; ८६४ (सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः ।
अष्टावरान्ष्ट परान् पुनात्युभयतः) एतावदेव ; संम. ६४ ;
हम. १११८-१११९ ; मंत्र. ४७८ .

(१) तस्यां कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्तरस्य-
मानान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः मातृतः पितृत-
भेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । गानाष्ट.

(२) तस्यां ब्राह्मविवाहोदायां जातः पुत्रः उभयतः
मातृवंशे पितृवंशे च परानवरान् द्वादश द्वादश पुनाति ।
एवमुत्तरत्रापि । तस्यां जात इति सर्वमान्यतते ।

अना.

(३) आत्मानं च पञ्चविंशम् । आत्मानमिति
मनुवाक्ये दर्शनात् । * संग्र. ८६२

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यस्मात् त्रीन् पूर्व्याग्नीनपरानाग्नीजातः, पद् पूर्वान्
पठपरान् प्राजापत्येनोदाया जातः, सप्त पूर्वान्
सप्तावरान् देवीसुतः, दश पूर्वान्दशापरानात्मानं
चैकविंशतिकं ब्राह्मीपुत्रः पाययेदिति ॥

* तेषां गानाष्टाष्ट ।

(१) वैगृ. ३१२ .

गौतमः

पुनन्ति साधवः पुत्राः ॥

(१) विवाहविधिं च पुत्रोत्पादनं चोक्त्वा इदानीं विवाहस्तुल्यमैमाह— पुनन्तीति । पुनन्ति दुःप्रादक्षन्ती-
त्यर्थः । तथा च व्यासः— ' पुदिति नरकस्याख्या दुःखं
च नरकं विदुः । पुदि प्राणात्ततः पुत्रमिच्छन्ति परत्र
च ॥ ' इति । साधवः विवाहेनैवोत्पन्नाः, तस्मात्
जारत्वेन वा प्रातिलोभ्येन वा पुत्रोत्पादनं न कर्तव्यम् ।
पुत्राः शिक्षिताः । कुतः ? ' तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक-
माहुः ' इति श्रुतेः । मभा.

(२) अथ प्रकृतान् विवाहान् स्तौति— पुनन्तीति ।

अच्छात्रु (१) जातः साधवः साधुवृत्तयः पुत्राः जन-
यितुः कुलं पुनन्ति । गोमि.

त्रिपुरुषमार्पात् ॥

(१) आर्यविवाहोद्भवा जातः त्रिवादिपुरुषत्रयं
नरकादुद्धृतीत्यर्थः । * मभा.

(२) त्रिपुरुषमित्यत्र शीघ्राद्ब्रह्म्या । तथा च
श्रीगुरुर्वाङ्मयी श्रीन्यरानिति सिध्यति, स्मृत्यन्तराकाशकैकवाक्य-
त्वात् । संप्र. ८६४

देश देवात् ॥

(१) देशविवाहोत्पन्नो दशपुरुषम् । मभा.

(२) पञ्चावरणं पञ्च परातुमयत इति दश ।

संप्र. ८६३

देशैव प्राजापत्यात् ॥

* गोमि. मभावर ।

(१) गौध. ४१२९ ; अथ. ११५८ ; शुक. ९८ ; मभा. ;
गोमि. ४१२४ ; स्मृच. ८५ ; गृह. ८१ .

(२) गौध. ४१३० ; शुक. ९८ ; मभा. ; गोमि. ४१२५ ;
गृह. ८१ ; संप्र. ८६४ .

(३) गौध. ४१३१ ; शुक. ९८ ; मभा. ; गोमि. ४१२६ ;
गृह. ८१ ; संप्र. ८६३ .

(४) गौध. ४१३२ ; शुक. ९८ ; मभा. ; गोमि. ४१२६ ;
गृह. ८१ ; संप्र. ८६५ .

(१) उभयत्र दशेति मा भूदित्येवमर्थम् ' प्राजा-
पत्याच ' इति नोक्तम् । एवमन्तो विस्पष्टार्थः ।

मभा.

(२) (दश देवादृशैव प्राजापत्यात्) उपसमस्त-
मपि पुरुषपदमत्र दशशब्देन संबध्यते । एवकारो
गोमि.

देश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः ॥

(१) ब्राह्मविवाहेनोत्पन्नो ब्राह्मः पुत्रः । अति-
क्रान्तान् दश भविष्यांश्च दश पुनाति । उपन्यासक्रमेण विहाय
श्रुतक्रमेण फलमिधानं कन्यादातुरपि प्रतिफलभूयस्त्वदर्श-
नार्थं, यथा आचलिक्षितिः— ' यः सपत्न्या पुत्रीं दद्यात्
सोऽग्निदोमफलमवाप्नोति ' इति । तथा कौपीतकब्राह्मण-
मपि— ' तस्य पुत्रा दायश्रुपयन्ति सुदृढः साधुकृत्या द्विपन्तः
पापकृत्याम् ' इति । मभा.

(२) ब्राह्मविवाहेनोद्भवा ब्राह्मी, तस्मात् जातः पुत्रः
विशादीन् दश पूर्वान् दश परान् भविष्यतः पुत्रादींश्च दश
आत्मानं चैकविंशं पुनाति, तस्माद्ब्राह्मो विवाहः प्रशस्तः-
गोमि.

(३) उभयतो दशावरणदश परान्पुनाति आत्मानं
चैकविंशम् । * एवमुत्तराज्यात्माऽनुसंधेयः ।

संप्र. ८६३

हारीतः

* तेषां पूर्वं सप्तोभयतः ॥

तेषां पूर्वं इति । तेषां मध्ये पूर्वं आद्याख्यो विवाहः,
उभयतो मातृपितृव्यंजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति शेषः ।
§ शुक. ७१

* इदमार्पायत्रिपारम् ।

§ गृह. शुकनव ।

(१) गौध. ४१३३ ; विश्व. ११५८ दशाप (दशाव) ;
मभा. ब्राह्मीपुत्र (ब्राह्म पुत्रः) इति व्याख्यानात् ; गोमि.
४१२७ दशापरा (दश परा) ; स्मृच. ८५ पुत्रः + (पुनाति) ;
संप्र. ८६३ .

(२) शुक. ७१ ; गृह. ५९ .

बोधायनः

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति विज्ञायते ॥

(१) सर्वेषां वर्णानां यथायुक्तः येन गुणेन दोषेण वा संबद्धः, तथायुक्ता तद्गुणदोषवती । गृक. ७४

(२) प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति तत्रोत्पन्नाः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ।
बौचि.

अथाप्युदाहरन्ति — साधवस्त्रिपुरुषमार्पादश दैवाद्दश प्राजापत्यादश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥

तेन अरिमन्त्रेण ब्राह्मणमपि भवतीत्येतदाह ।

बौचि.

वैदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्राणां भवतीति ॥

आपस्तम्बः

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति ॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजाऽपि प्रशस्ता भवति, निन्दिते निन्दिता । तत्र मनुः— ' ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः । ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ॥ रूपसवगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्टेषु नृशतानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म-समुज्झिताः ॥ ' । प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ सत्रियस्य । आसुरं द्व शूद्र-वैश्ययोः । पैशानो न कस्यचिदपि । उ.

(१) बौध. १।२।१।१; गृक. ७४; गूर. ६२ युक्ता प्रजा भवतीति (युक्ताः प्रजा भवन्तीति); युक्ता. १४२; संप्र. ४७८ गृक. ७४.

(२) बौध. १।२।१।२.

(३) बौध. १।२।१।३.

(४) भाध. २।१२।४; गूर. ७५ युक्ता प्रजा भवति (युक्ताः प्रजा भवन्ति); संप्र. ८५० इति; युक्ता. १४२.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ *

विष्णुः

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविक्रति पुनीते ॥

* दैवीपुत्रश्चतुर्दश ॥

आर्षीपुत्रश्च सप्त ॥

प्राजापत्यश्चतुरः ॥

आर्षोऽनापुमन्नीन् पूर्वोऽनीनपरान् दातारं च सप्तमं पुनाति । चतुर इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । तथा च चतुरः पूर्वान् चतुरः अवरानिति सिध्यति ।

संप्र. ८६४, ८६५.

ब्राह्मणे विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति ॥ देवेन स्वर्गम् ॥ आर्षेण वैष्णवम् ॥ प्राजापत्येन देवलोकम् ॥ गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ॥

उक्तलक्षणेन ब्राह्मणे विवाहेन कन्या दत्त दाता पुरोक्तसंख्याकान् स्वपितॄन् ब्रह्मलोकं गमयति । स्वयं च गच्छतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । गान्धर्वेण कन्या ददद्गन्धर्वलोकं स्वयं च गच्छति न पितॄन् गमयति, पुरुषसंख्याविशेषाभ्युपेक्षेण गमयतेरनन्व-यात् । इदं च विवाहफलं स्वस्वजातीयवरसंप्रदानके कन्या-दाने । ब्राह्मणसंप्रदानके दाने तु तस्मिन्नेव फलेऽतिशय-कल्पनीयः, ' सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणमुवे । अधीते शतसाहस्रं प्राधीतेऽनन्तमुच्यते ॥ ' इति दक्ष-स्मरणात् ।

संप्र. ८६५—८६६

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) हिध. २।७।४।२९; संप्र. ४७८.

(२) विस्मृ. २।४।२९; संप्र. ८६३.

(३) विस्मृ. २।४।३०; संप्र. ८६३.

(४) विस्मृ. २।४।३१; संप्र. ८६४.

(५) विस्मृ. २।४।३२; गृक. ९९ पत्यश्चतुरः (पत्यपुत्र-श्चतुरः); गूर. ८२ गृक. ७४; संप्र. ८६५.

(६) विस्मृ. २।४।३३—३७; संप्र. ८६५; संग. २५६.

शङ्खलिखितौ

सम्प्राद्यन्तयोरात्मानं च प्राजापत्यः, पञ्चार्थः, श्रीन्
दैवः, उत्तरेषु क्रियाप्राधान्यम् ॥

आदौ पित्रादीन् सप्त अन्ते पुत्रादींश्च सप्त आत्मानं
च पञ्चदशं प्राजापत्ये पुनाति । एवं पञ्च पञ्चार्थः । श्रीन्
दैवः । उत्तरेषु आसुरादिषु क्रियाया विवाहक्रियाया प्राधान्यं
भार्यात्वोत्पत्तिमानं न फलसंक्रय इत्यर्थः । अत्र पुरुष-
संख्यातारतम्यं कन्यालङ्काराद्युपस्कारतारतम्येन द्रष्टव्यम् ।

सप्र. ८६५

मनुः

यो यस्येषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।
सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक्कीर्तयतो मम ॥

(१) यदुक्तम् ' गुणदोषौ च यस्य यौ ' (मस्मृ.
३।२२) इति, तत्स्मारयति । बहवो वक्तव्यतया प्रति-
ज्ञाताः, सत्र वक्ष्यमाणैः श्लोकैरयमर्थ उच्यते इति विशेष-
णानार्थे युक्तः पुनरुपस्थापः । एषा विवाहानामिति
निर्धारणे पटी । एवं (१) एषा विवाहानां यस्य विवाहस्य
यो गुणः कीर्तितः आचार्येण मनुना सर्वं शृणुत तं गुणं
विप्राः । भृगुः मर्हपीनामन्त्रयते । सम्यक् अवैपरीत्येन
अनाकुलं कीर्तयतः कथयतः ।

• मेधा.

(२) एषा विवाहा (दी) नां मध्यात् यस्य
विवाहस्य यत्फलं मनुना कथितं तत्सर्वं मम यथावत्
कथयतो विप्राः शृणुत ।

† गोरा.

(३) गुणः पुत्रोत्पत्तिद्वारा ।

मवि.

• मय. मेधावत् ।

† मन्. गोराणम् ।

(१) गृह. १९ उत्तरेषु (नेतेषु) ; गृह. ८२ श्रीन्
(नर) शेषं गृह्यतः ; संप्र. ८६५ .

(२) मस्मृ. ३।२६ क., य सम्यक् (सर्वं) ; गृह. १७
को (य) तो गुणः (ता गुणः) ; अद्वा. ६८२ वादेतां
(यथेतां) सर्वं (सम्यक्) सम्यक् (सर्वं) ; गृह. ८१ तं विप्रा
(तदिप्रा) शेषं गृह्यतः ; संप्र. ८६२ सम्पदीर्णं (सनादीर्णं) ;
सस्मृ. ५३ .

(४) यस्य वर्णस्य । येषां विवाहानाम् ।

• भाव.

देशं पूर्वान् परान् वंशयानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

(१) पूर्वं वंशयाः पितृपितामहादयः । अपरे
पुत्रपौत्रादयः । तान् मोचयत्येनसः नरकादियतानाम्य
उद्धरति ब्राह्मण विवाहेन ऊठा तस्या यो जातः पुत्रः स
सुकृतकृन् पुण्यकृन् यदि भवति । विनून् परलोकागन्तुं ।
पितृवन्द्योऽयं प्रेतपर्यायः । न हि पुत्रादिसन्तरेण्यथा
पितृभ्यपदेशावभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिधेयप्यते पूर्वा-
परशब्दाभ्यां, एकविंशकमिति निर्देशात् । अर्थपाद-
श्रवणम् । तेनानागताननुत्पन्नान् कथं मोचयतीति न
वाच्यम् । पूर्वेषां तु अपत्यहृतेन क्षमेन आदादिना भव-
त्येव पापान्मोक्ष इति आदाधिकारे कथयिष्यते । अतो
' दशापरान् एनसो मोचयति ' इत्येतदुक्तं भगि-
' दशपुरुषा यस्मिन् कुले अपापा जायन्ते ' इत्या-
लम्बनम् ।

+ मेधा.

(२) ब्राह्मणविवाहोदापुत्रः यदि सुकृतकृन्भवति,
तदा दश पूर्वान् पित्रादीनन्वयिनः मृतान्, दश च
अपरान् पुत्रादीनात्मानं चैकविंशकं पापान्मोचयति । न
च अहृताभ्यागमहृतविप्रणागौ अत्र नोदनीयौ, आदा-
दिवद्रचनगम्यत्वात् अनुपप्रायस्य । पुत्रादीनां च अपराणां

• शेषं. गोराणम् ।

+ मय., मय., मन्., भाव. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ३।३७ य. मोचयत्येनसः (मोचयेतेनसः) ;
गोरा. पूर्वान्परान् (पूर्वान्परान्) ; अय. १।५८ नेराण्डः ;
गृह. १८ ; मवि. गोराण्डः ; गृह्य. ८५ विगृह्य (विगृह्य) ;
अद्वा. ६८३ ; गृह. ८१ वंशेनसः (येनसः) शेषं गोराण्डः ;
यमा. ४८७ ; द्वा. १।५८ (दश पूर्वान् दश परानात्मानं
चैकविंशकम्) पू. उव. १९८ (दश पूर्वान् दश परानात्मानं
चैकविंशकम्) पू. ; श्रीवि. १।५८ वयन्तरा (दशपरान्)
पू. ; मय. ८६२ गृह्यतः ; गुणा. १४१ गृह्यतः ; संकी. २०९ ;
वाल्म. १।५८ गृह्यतः, पू. ; भाव. गृह्यतः ; सस्मृ. ५३
पूर्वां (दश पूर्वान्परान्परानन्वयिनश्चैकविंशकम्) वंशेनसः
(येनसः) .

चाराणामुत्तिमात्रेणैव एषां (एनो) विप्रोक्तः, तदानी-
मुत्तुल्यत्वात् । गोरा.

(३) सुकृतं विहितकरणं प्रतिपिद्ववर्जनं चोच्यते ।
अप. १।५८

(४) ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोदा । एनः पापम् ।
पितृनिती अजहस्वार्थलक्षणया पुत्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते,
तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यन्वयः । * गृ. ८१

(५) अत्र ब्राह्मीपदेन कन्याया बुद्धिस्यत्वात्तस्याः
पित्रादयः प्रथमसंवन्धितया पूर्वपदेनोच्यन्ते । अपरपदेन
तु पश्चात्संवन्धितया कन्याया भर्तृश्रुतारदयः । तेन माता-
महप्रभृतीन् दश दश च पितृप्रभृतीनात्मानं च ब्राह्मी-
पुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्नाशणत्वहेतोरेनसस्तारयतीत्यर्थः ।
यथा देवलः— ' दातुः प्रतिग्राहीतुश्च पुनात्यासप्तमं कुलम् '
इति । याज्ञवल्क्योऽपि— ' तच्चः पुनात्युभयतः ' इत्याह ।
ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोदा । सुकृतकृदिति दुष्कृतकारित्वे तस्य
नैतत्फलमस्तीत्यर्थः । त्रिधा च पुत्रः— औरसः, पुत्रिका-
पुत्रः, क्षेत्रज इति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्यैतत्फलमुक्तम् ।
पुत्रिकायां ततो न्यूनम् । ततोऽपि क्षेत्रजे पुत्रे फलमिति ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । मवि.

'दैवोदाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदाजः सुतर्षींस्त्रीन् पट् पट् कायोदजः सुतः ॥

(१) दैवेन विधिना ऊढा दैवोदा, तस्यां जाता
दैवोदाजः । सुतः पुत्रः । कः प्रजापतिः, स देवता यस्य
विवाहस्य स कायः । संस्कारक्रमेण ग्रहणलक्षणेऽस्त्येव
देवतासंमन्थे प्रजापतेर्देवतात्वमप्यारोप्यते भक्त्या । यदपि
सप्त प्राजापत्यो यागोऽस्ति, स तु पूर्वविवाहसाधारणो न

* गृ. गृ.वद ।

(१) मरु. १।३८ ; वि. १।५९ दैवोदाजः (दैवोदायाः)
आर्षोदाजः (आर्षोदायाः) ; गृ. ९८ दाजः सु (दजासु) दजः
सुतः (दजानुतः) ; मवि. दाजः सु (दजासु) ; र. ८९
दाजः सु (दजः सु) ; च. १९ १८ पट् (पट्क) ;
गृ. ८१ गृ.वद ; प. ४८० ; सं. ८६३ गृ.वद ;
पृ. ८६४ आर्षोदाजः (आर्षोदजः) उच. ; मु. १।४१
विश्व. ; सं. १. २०० विश्व. ; बाल. १।५९ चतुर्थापद
विना : १।६० चतुर्थः पादः ; स. ५३ .

कायव्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिद्व्रतिः
स्यात् । न हि आसुरेभ्यो विवाहेभ्यो (? असुरादिभ्यो
विवाहे) यागोऽस्ति । कायोदज इति ह्रस्वत्वम् ' दयापोः
संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ' (पा. ६।३।६३) इति । ननु च
यद्यन्यूनफलं तत्तत् पश्चाच्चिदिष्टम् । तत्र आपस्य प्राजा-
पत्यात् पश्चादभिधानं युक्तम् । अस्यत्र कारणं येना-
धिकफलस्य प्राजापत्यस्य पश्चाच्चिर्देशः । ' पञ्चानां तु प्रयो
धर्म्याः ' इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमिष्यते, इतरथा
आपस्य स्यात् । * मेधा.

(२) दैवविवाहोत्पन्नः पुत्रः सप्त परान् पित्रादीन्
सप्तावरान् पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आप्यविवाहोत्पन्नश्च
श्रीन् पित्रादीन् श्रींश्च पुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहो-
दोत्पन्नश्च पट् पुत्रादीन् पट् पित्रादींश्च । गोरा.

(३) दैवोदावासुतः दैवेन विवाहेनोदा दैवोदा,
तस्यां जाता दैवोदजा तस्याः सुतश्च । ' दयापोः संज्ञा-
छन्दसोर्बहुलम् ' इति ह्रस्वत्वम् । कचित्पाठः ' दैवोदायाः
सुतः ' इति । § गृ. ९८

(४) दैवादिषु तु तादृग्विवाहोदकीजातपुत्रिका-
पुत्रानादाय फलमुक्तम्— दैवोदजासुत इत्यादिना । दैव-
विवाहेन या ऊढा तस्यां या पुत्रिका जाता तस्याः पुत्र
इत्यर्थः । अथाच्च तत्रापि औरसे ततोऽधिकं फलं,
क्षेत्रजे तु अल्पमित्युक्तम् । कायः प्राजापत्यः । अत्र
च स्मृत्यन्तरेषु अधिकपुरुषपावनोक्तिः अभिसंधिद्वया-
विनोपपाया । आसुरादिषु तु विवाहेषु जाताः पितृमात्रस्य
पुत्रामनरक्तारकः (?) इति च, नान्येषां पाषयितार
इत्यर्थे सिद्धत्वाच्चोक्तम् । मवि.

(५) आत्मानं चेत्यनुवर्तते । सं. ८६३

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

* ग. म. मेधावप कायपदव्युत्पत्तिवर्जम् । म. च. न. च. मा. च.
मेधावपम् ।

§ गृ. गृ.वद ।

(१) मरु. १।३९ च. वर्चसिनः (वर्चस्विनः) ; गोरा.
ब्राह्मादिषु (ब्राह्म्यादिषु) ; अप. १।९० वर्चसिनः (वर्चस्विनः) ;

(१) 'प्रसवे च गुणगुणम्' (मस्य. ३।२२)

इत्युक्तं, तदिदम् । अनुपूर्वशः, आनुपूर्व्येण इत्यस्मिन्नर्थे स्मृतिकारैः प्रयुज्यते । भुताप्ययनविज्ञानसंपत्तिनिमित्तं च पूजाख्यातीं ब्रह्मवर्चसं, तदन्तो ब्रह्मवर्चस्विनः । इध्नौ-ऽयम् । शिशूनां संमताः अनुमता अगर्भा अदिष्टाः, प्रिया इति यावत् । अतश्च अमत्यर्थत्वात् 'मतिबुद्धि' (पा. ३।२।१८८) इत्यस्याविषयत्वेन 'केन च पूजायाम्' (पा. २।२।१९) इत्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । संबन्धसामान्यविवक्षाया च षष्ठी ।

मेधा.

(२) 'प्रसवे च गुणगुणम्' इति यदुक्तं तत् उच्यते— ब्राह्मादिष्विति । ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु भुताप्ययनसंपत्तिः (१ तिष्ठत) तेजोयुक्ताः पुनः शिष्टप्रिया जायन्ते ।

मधु.

(३) ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वाधुमिकं फलं प्रत्येकमुक्तं, इदानीमैहिकं च समुदायफलं श्लोकद्वयेनाह— ब्राह्मादिष्विति ।

नन्द.

रूपसस्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

(१-) रूपं मनोहरकृतिः, सत्यं नाम गणो द्वादशे वक्ष्यते, ताम्यामुपेता युक्ताः । आख्या धनवन्तः । भुत-शौर्यादिगुणयुक्ततया उच्यताः यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः खगनुलेपनगीतवाद्यादिभिः सुलसाधनैरविकलैः नित्य-

मेधि, मच, भाच, मेधागतम् ।

शूक. १०० अपवत्, मनुयमी ; उ. २।२।१४ ; रस्य. ८६ अपवत् ; चदा. ६८३ अपवत् ; पमा. ४८७-४८८ अपवत् ; रस्यकौ. ३४ उक्त. ; प्रपा. ३४५ पूर्वतः (पूर्वतः) शेष अपवत् ; संम. ८६५ अपवत्, मनुयमी ; मुक्ता. २४१ अपवत् ; संम. ६४ अपवत् ; संकौ. २०७ ; जान. १७३ ; बाल. १६१ अपवत् ; सस्य. ५३ ; कृम. १११९ चतुर्विंशतु (चतुर्वे नाज्जु) शेष अपवत् .

(२) मस्य. ३।४० ; अप. ३।९० ; शूक. १०० रूपसस्व-गुणोपेता (रूपवन्तो गुणोपेता) मनुयमी ; उ. २।२।१४ ; रस्य. ८६ ; चदा. ६८४ ; पमा. ४८८ ; प्रपा. ३४५ ; संम. ८६५ ; मुक्ता. २४६ ; जान. १७३ ; बाल. १६१ ; सस्य. ५३ .

सं. का. ९९

युक्ताः । सुलसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगो भोगः, स पर्याप्तो-ऽशतः समग्रो येना ते पर्याप्तभोगाः । धर्मानुष्ठानतत्परा धर्मिष्ठाः । धर्मशब्दः केषांचिद्गुणवचनः । अतः 'गुण-वचनात्' (पा. ५।३।१८) इत्यातिशायिकः । शतं वर्षाणि जीवन्ति ।

मेधा.

(२) ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः, साधुप्रियाः, लावण्येन द्वादशा-ध्यायवक्ष्यमाणलक्षणैः सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्युक्ताः, धनिनः, ख्यातिमन्तः, संपन्नसमनुलेपनादिभोगानुष्ठाराः पुनः जायन्ते, शतं वर्षाणां (॥ वि) जीवन्ति ।

गोरा.

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानुत्पादितः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मयर्म्मिद्विषः सुताः ॥

(१) ब्राह्मादिष्वतिरिक्तेषु गान्धर्वादिष्विवाहेषु नृशंसमनृतं च वदन्ति नृशंसानुत्पादितः । नृशंसं मानु-भगिन्यादौ अस्त्रीलक्षणैरवचनम् । अनृतं प्रसिद्धम् । नृशंसं च अनृतं च नृशंसानुते, ते वदितुं शीलमेयामिति शब्दव्युत्पत्तिः । ब्रह्मधर्मो वेदधर्मो वेदायः, तं द्विपन्ति निन्दन्ति वा न भदधते वा । अत एव 'दुर्विवाहेषु' इति निन्दा ।

मेधा.

(२) ब्राह्मादिष्वधुम्युक्तंऽन्येषु आमुषादिषु दुष्ट-विवाहेषु क्रूरकर्माणि, अनुत्पादितः, वेदयागादिद्वेषिणश्च सुता जायन्ते ।

गोरा.

मेधि, मच, भाच, मेधागतम् ।

† मधु. गोरावत् ।

‡ मधु., भाच. गोरावत् ।

(२) मस्य. ३।४१ ; अप. ३।९० तु (च) ; शूक. १०० इतरेषु तु शिष्टेषु (इतरेष्वनुविष्टेषु) मनुयमी ; उ. २।२।१४ इतरेषु तु (उत्तरेषु च) द्विषः सुता (समुत्तिता) ; रस्य. ८६ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) ; चदा. ६८४ अपवत् ; पमा. ४८८ तु (च) तेषु (हे तु) ; प्रपा. ३४५ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) ; संम. ८६५ अपवत् ; मुक्ता. २४१ ; संम. ६४ प्रगतवत् ; संकौ. २०७ पूर्वतः (इतरेष्वनुविष्टेषु नृशंसानुत्पादितः) ; जान. १७३ धर्म (धर्म) ; बाल. १६१ ; नन्द. प्रगतवत् ; सस्य. ५३ अपवत् ; कृम. १११९ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) .

(१) शिष्टेषु अनुशिष्टेषु, अ(१३) पदिष्टेष्विति यावत् । नृशंभो हिंसः । मवि.

(४) ब्रह्म वेदः ब्राह्मणजातिर्वा । धर्मश्चाग्निहोत्रादि-स्तद्विषयः । मच.

(५) ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्विषः । अननुज्ञातविवाह-विषये निन्दा, इतरथा हि क्षत्रियादिषु गान्धर्ववशसायु-पशासनानर्थक्यप्रसङ्गः । नन्द.

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्माभिन्द्यान्यवर्जयेत् ॥

(१) समाप्तो विवाहानां फलप्रदर्शनमेतत् । ये यस्य विवाहा विहितस्तास्ते अनिन्दिताः, सैः ऊढानां या प्रजा पुत्रादिलक्षणा सा अनिन्द्या भवति, प्रशस्येत्यर्थः । निन्दितैः प्रतिपिदैः निन्दिता गर्हिता । तस्मात् दुःख-भागिनी प्रजा मा भूदिति निन्द्यान् विवर्जयेत् । § मेघा.

(२) अगर्हितैः भार्याप्राप्तिहेतुमिविवाहैः अगर्हि-तानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि भवन्ति । तस्मात् गर्ह्यान् विवर्जयेत् न कुर्यात् ।

• गोप.

(१) यद्रक्षणं यो विवाहो विहितः सोऽनिन्दितः । निन्दितोऽन्यः । एवं स्ववर्णाविहितविवाहे केवलं प्रजा निन्द्या भवति, भार्यात्वं तु सिध्यत्येवेति कथितम् ।

मवि.

(४) ' न गिरागिर ' इति न्यायेन निन्दित-विवाहान्निषेधति— अनिन्दितैरिति । ' ऐरं कुत्वोद्वापति ' इति विधौ ' य आत्मानं गिलेत् ' इत्याद्यर्थवादः, तथा ' अनिन्दितविवाहः कार्यः ' इत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधो-ऽर्थवादः । मच.

§ भाच. मेघागतम् ।

• मनु. गोपवत् ।

(१) मस्य. ११४२ ; अप. ११९० ; गृह. ७५ ; चदा. ६८४ ; गृह. ६१ ; संप्र. ८६५ ; मुक्ता. १४१ निन्द्यानि (निर्यानि) ; बाल. ११९१ ; सस्य. ५३ .

याज्ञवल्क्यः

• ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

(१) तस्यां तथोदायां जातः पुत्रः उभयतः पितृतो मातृतश्च एकविंशतिं कुलानि पुनाति शोषयतीत्यर्थः । यद्वा, दशातीतानि दशोत्पत्त्यमानानि आत्मानं चेत्येवं योजना । तथा चाह गौतमः— ' दश पूर्वान् दशावरा-नात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः ' (गौध. ४।३१) इति । द्युति-मात्रमेतत्, भूतानां भाविनां पावनानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा कृतनाशाकृतागमप्रसङ्गात् । यद्वाऽस्तु फलविधिः, विवाह-विशेषस्य फलविशेषापेक्षत्वात् । न चागमानुसारिण्यर्थे-ऽनुपपत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । तथा च नैयायिकाः— ' न हि वचनस्यातिमारोऽस्ति ' इत्याहुः । अयं च ब्राह्मणस्य प्राथमकल्पिको विवाहः । § विश्व.

(२) तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पित्रादीन् दश पुत्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति सद्बृत्तश्चेत् ।

† मिता.

यैज्ञस्यश्रुत्यजे दैव आदायार्परतु गोद्वयम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च पट् ॥

• यद्यपि ब्राह्मादिविवाहानां लक्षणवाक्यानि पूर्वं तस्मिन् तरिम्न् विवाहे समुदभूतानि, तथाप्यत्र संगत्यर्थं पुनरुदभूतानि ।

§ मघा., बीमि. विश्वगतम् ।

† अप. मितावत् ।

(१) यास्य. ११८८ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; मवि. ११७० (तज्जः पुनात्युभयतः) धृतावदेव ; मघा. १५५ ; गमा. ९९ ; उत. १२८ ; संत. ८९२ ; विसौ. ५५ ; बीमि. ; संप्र. ८६३ ; मुक्ता. १४१ ; विषा. ७५८ ; रत्न. ७६ ; आच. ११२७ .

(२) यास्य. ११५९ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्युच. ८६ ; मघा. १५६ ; १६० (पुनात्युत्तरजश्च पट्) धृतावदेव ; गमा. ९९ ; उत. १२८ ; विसौ. ५६ ; बीमि. ; संप्र. ८६३-८६४ ; मुक्ता. १४१ जश्च (जत्तु) ; गृह. १०९ ; विषा. ७५८ ; रत्न. ७६ .

‘(१) प्रथमजश्चतुर्दश पुनाति । प्रथमो देवः, तत्र जातः प्रथमजः । तथोत्तरजः पट् । उत्तरः आर्षः, तत्र जातः उत्तरजः । प्रथिमन्त्र्य पौर्वापर्येण योजनम् । तथा चाह मनुः— ‘दैवोदायाः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् । आर्षोदायाः सुतस्त्रींस्त्रीन् पट् पट् कायोदजः सुतः ॥’ इति । न्यूनफलत्वाच्चास्य दैवाधिकृष्टत्वम् । दैवसहपाठा-
श्चायमपि ब्राह्मणस्यैव । प्राजापत्यात् न्यूनफलत्वेऽपि चाख्यात एव पूर्वपाठ इति मन्तव्यम् । विश्व.

(२) प्रथमजो दैवविवाहजश्चतुर्दश पुनाति सप्त-
वरान् सप्त परान् । उत्तरजः आर्षविवाहजः पट् पुनाति
त्रीन्पूर्वान् त्रीन्परान् ।

(१) उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।
५ मपा. १५६

इत्युक्त्या चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिनि ।
स कायः पाषयेत्तज्जः पट् पट् वंदयान्सहात्मना ॥

(१) सोऽयं प्राजापत्यः आद्यः आर्षापूर्व इत्यर्थः ।
कृत एतत्, फलभूयस्त्वात् । अत्र हि जातः पट् पट्
वंदयान् पुनाति, आत्मानं च । आर्षजस्तु त्रींस्त्रीन् ।
‘सहात्मना’ इत्येतत् पूर्वत्रापि योग्यम् । विश्व.

(२) तज्जः प्राजापत्यविवाहजः पूर्वान् पट् अव-
राक्ष पट् आत्मानं चेति त्रयोदश पुरुषान् पुनातीत्यर्थः ।
‘पट्वंदयाश्च’ इति कैषाचित्समतः पाठः, तेषां च मते
त्रीन् पूर्वान् त्रीन्परानामानं चेति सप्त पुरुषानित्यर्थः ।
वीमि.

* अय., वीमि. मितावत् ।

१ शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. १।६० ; विश्व. पाषयेत्तज्जः (पाषयलाघः) ;
मिता. ; अय. पट् पट् वंदयान्सहात्मना (पट्वंदयान् सप्त
चात्मना) ; गृक. ९८ ; गूर. ८१ ; मपा. १५६, १६० ;
गमा. १०० ; उत. १२८ पट् पट् वंदयान् (पट्वंदयाश्च) ;
संत. ८९२ उतवत् ; विमौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८६५
सहात्मना (सहात्मजान्) ; मुक्ता. १५१ ; गृक. १०९ ;
विपा. ७५९ पट् पट् वंदयान्सहात्मना (पट्वंदयान् सप्तमात्मना) ;
रत्न. ७६, ७९ .

गर्ग देवलः

चतुर्वर्षेतेषु दत्तायामुत्पन्नास्तनयाः स्त्रियाम् ।
दातुः प्रतिमहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

(१) ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयमिष्टानानन्तरं देवलः—
चतुर्वर्षेति । गृक. ९९

(२) अत्र प्राजापत्ये चतुर इत्येके, अथैव षडि-
त्येके । तत्रैव सप्तवन्तयोरित्यपरे । तत्रैव दश दशत्ये ।
इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधापत्तौ दोषशून्यगुणगुणवत्तर-
गुणवत्तमपुत्रमेवेनाविरोध इति नेतव्यम् । एयमन्यथा-
प्येवं विरोधे सादृशमेव समाधानमिति नेयम् । प्रहृत्स्यै
स्तुतिमात्रमिदं कृतमिति हल्ययुषः । पर. ८२

यमः

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वर्षवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥
हंससत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा पर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भयति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्वियजयेत् ॥

बृहत्पराशरः

तार्यन्ते प्राक्तनोऽवस्थाशतुराद्यविवाहजैः ।
स्वात्मना द्विगुणा वंदया दश सप्त त्रयश्च पट् ॥

(१) अय. १।६० ; गृक. ९९ चतुर्वर्षेषु (चतुर्वर्षेषु) ;
मवि. १३७ पुनन्त्या (पुनन्त्या) उत. ; गूर. ८२ मुत्पन्नास्तनयाः
(मुत्पन्नास्तनयाः) पुनन्त्या (पुनन्त्या) .

(२) गृक. १०० मनुयमी ; गूर. ८२-८३ ; संप्र. ८६५
मनुयमी .

(३) गृक. १०० रूपसत्त्वगुणोपेता (रूपभक्तो गुणोपेता)
मनुयमी ; गूर. ८३ गृकवत् ; संप्र. ८६५ मनुयमी .

(४) गृक. १०० इतरेषु च शिष्टेषु (इतरेषुचतुर्विष्टेषु)
मनुयमी ; गूर. ८३ इतरेषु च (इतरेषुच) ; संप्र. ८६५
मनुयमी .

(५) संप्र. ८६५ मनुयमी .

(६) वृषसं. १।१६ .

वह्निपुराणम्

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 ब्रह्मलोकं ब्रजेत्क्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
 दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 भित्त्वा द्वारं तु सूर्यस्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥
 गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते दिव्यवशिरम् ॥
 शुल्केन दद्याद्यः कन्यां तौ पश्चात्सम्यगर्चयेत् ।
 स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥

आदित्यपुराणम्

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 कृत्वा द्वारं तु विपुलं भानुसोपानमुत्तमम् ।
 आदित्यलोकादूर्ध्वं तु गमनं प्रतिपद्यते ॥
 गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 गन्धर्वलोकं व्रजति गन्धर्वैः पूज्यते च सः ॥
 शुल्केन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।
 किन्नरैरुपगीयेत गान्धर्वं लोकमेति च ॥

शौनकाकारिकाः

यौ ब्राह्मेण विवाहेन सम्यग्दद्यात् कुमारिका ।
 तज्जातः पादयेत्पुत्रो मातापितृकुलोद्भवान् ॥

- (१) चदा. ६८५ ; बाल. २१२२ वृ. ४२ ब्राह्मेण तु
 (ब्राह्मेण च) क्षिप्रं (क्षिप्रं) .
 (२) चदा. ६८५-६८६ .
 (३) मृक. ८३ ; मृद. ६९ .
 (४) शौका. ३-४ वृ. ५९ तज्जातः (यज्जातः) ; प्रपा.
 ३४४ ; संप्र. ८६२ .

द्वादशद्वादशातीतान् पुरुषान् भाविनस्तथा ॥
 दैवोदकन्यकाजातो मातापितृकुलोद्भवान् ।
 दशावरान्दश परान् पुनात्युभयतो नरान् ॥
 प्रोजापत्यविवाहोढावधूपुत्रः स्ववंशजान् ।
 अष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥
 तैस्यां जातः सुतो मातुः पितुश्च कुलसंभवान् ।
 सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥

रैणुकारिका

ब्राह्मोदजः स्वादिदं व्यतीतान्
 दशावरान् स्वं च पुनाति शुद्धः ।
 सप्तावरान्सप्त परान्श्च वैवा-
 जातः परान् मृद् च तथाऽवरांश्च ॥
 कायोदजस्त्रीनवरान् परांस्त्रीन्
 आपोदजश्चेत् प्रपुनाति धर्मम् ।
 ब्राह्मादिकेपूद्बहनेषु जाताः
 पुत्राश्चतुर्व्येषु शतायुपस्ते ॥
 विद्याविनीता जपशीलयुक्ता
 वर्चस्विनो धान्यधनान्विताः स्युः ।
 अन्येषु शिष्टेषु तथा नृशंसा
 ब्रह्मद्विपः स्युर्मनुनैवमुक्तम् ॥

* तस्यां आपोशिवान् ।

- (१) शौका. ६ वृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६३ .
 (२) शौका. १०-११ वृ. ५६ होढा (होढ) ; प्रपा.
 ३४४ ; संप्र. ८६४ उक्त .
 (३) प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६४ .
 (४) वैका. ८६-८८ वृ. ५४ .

कन्यादातुर्निर्णयः कन्यादानफलं च

[कन्यादानाधिकारिणः, कन्यादाने विवादीनामधिकारकम्, अन्वयस्थानाधिकारः, दातुरभावे स्वयंवर, अन्यकन्यादाने-
ऽप्यधिकारः, कन्यादानप्रशंसा, गौर्वादिदानानां फलतात्पर्यम्, कन्यानुदोषः ।]

मानवगृहसूत्रम्

पिता भ्राता वा दद्यात् ॥

पिता भ्राता वा पितुः, अधिकारः (? उक्तं) ।
चाग्रहणमन्यमातामहादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा च स्मृत्य-
न्तरम्— 'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनादो प्रहृतिस्थः परः परः ॥' (यास्य.
१।६३) । अन्यस्त्वाह— कथं स्मृत्यन्तरेणैकवाक्यता
नाम । अपरिणि(?)यास्त्वयं स्मृतिकारेण नोक्तं चाप्रतिपिदं,
तत् स्मृत्यन्तरात् ब्राह्मणविरोधात् । यस्मान् हि सर्वे
सर्वश्राम्नातं, अत एव सर्वस्मृतिप्रत्ययेनकं कर्म युक्तं
सद्विधैः (?) ।

वसिष्ठः

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हादकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

विष्णुः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता
चेति कन्याप्रदाः ॥

पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः पर इति ॥

(१) प्रकृतिस्थः पातिलोन्मादादिदोषरहितः ।

शुक. ४७

(१) मातु. २।८।६.

(२) चदा. ६७९.

(३) विस्मृ. २।३२८ ; अप. १।६३ ; शुक. ४६ ; गृह.
४० ; स्मृसा. १२ ; दीक. १।६३ ; उत. १२६ प्रदाः (प्रदः) ;
संप्र. ८२४ जनवत्.

(४) विस्मृ. २।३२९ ; अप. १।६३ ; शुक. ४६ पूर्वामने
(पूर्वपूर्वामने) ; गृह. ४० (इति) ; स्मृसा. १२ युत्व ;
दीक. १।६३ ; उत. १२६ ; जीमि. १।६४ (पूर्वामने पर
परः) एतावदेव, विष्णुपुराणम् ; संप्र. ८२४ गृहवत्.

(२) अत्र याज्ञवल्क्यानुसारात् ॥ व्यवहारा-
नुराच्च मातुरभावे मातामहाधिकार इति शेषम् ।

§ गृह. ४०

महाभारतम्

कैतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्यभिधीयते ।
सां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव आ ।
पितृव्यश्चैव पञ्चैते दातुं प्रभवतां गताः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि कन्यादानं यथाविधि ।
कन्या देया महादेवि परेषामात्मनोऽपि वा ॥
कन्यां शुद्धव्रताचारं कुलरूपसमन्विताम् ।
यस्मै दिस्तसि पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ॥
प्रथमं तत्समाकल्प्य बन्धुभिः कृतनिश्चयः ।
कारयित्वा गृहं पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ॥
गृहोपकरणैश्चैव पशुधान्येन संयुताम् ।
तदर्थिने तदर्हाय कन्यां सां समलङ्कृताम् ॥
सविवाहं यथान्यायं प्रयच्छेदमिसाक्षिकम् ।
घृत्त्यायती यथा कृत्वा सद्गृहे तौ निवेशयेत् ॥
एवं कृत्वा बधूदानं तस्य दानस्य गौरवान् ।
प्रेत्यभावे महीयत स्वर्गलोके ययानुलम् ॥
पुनर्जातस्य सौभाग्यं कुलवृद्धिं तथाऽऽप्नुयान् ॥
कैरन्धमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
कन्यामद्विहसे दत्त्वा दिवसाशु जगाम ह ॥
राजा मित्रसहस्राणि वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवं गतः ॥

• चित्तवर्तिदम् ।

§ भीमि. गुलवत् ।

(१) भा. (कुम्भ.) १३।२४।१-६.

(२) भा. (कुम्भ.) १३।२३।१।८-७४.

(३) चदा. ६७८.

मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्वकामैरयुज्यत ॥

मनुः

नामिहोत्रादिभिस्तस्याद्रक्षातो ब्राह्मणस्य वा ।
यत्कन्यां विधिवदत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

यस्तत्कविभिना कन्यां प्रयच्छति तस्य फलमाह मनुः—
नामिहोत्रादिभिरिति । . . . स्मृच. ८०

याज्ञवल्क्यः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृताष्टौ ॥

(१) गृक. ८१ रक्षातो (गृह्णतो) फलमाप्नोति (फलं
माप्नोति) स्मृतिः ; स्मृच. ८० ; गूर. ६८ सर्वं गृह्णन् ;
प्रपा. ३५१ पूर्वांशे (अग्निहोत्रादिभिर्वयस्वदीक्षितातो ब्राह्मणस्य
च ।) यत्कन्यां (तत्कन्यां) ब्रूहस्पतिः ; संप्र. ८३१ पूर्वांशे
(अग्निहोत्रादिभिर्वयस्वदीक्षितब्राह्मणस्य च ।) यत्कन्यां
(तत्कन्यां) ; ८३४ पूर्वांशे (नाग्निहोत्रादिभिस्तस्याद्रक्षणे
ब्राह्मणस्य च ।) आप्नोति (माप्नोति) रघुनन्दनम् ; संप्र. ६६ ;
विपा. ४८ (भागः २) प्रपावत् ; कुम. ११३३ ; संप्र. ५०१ .

(२) यास्मृ. १।६३ ; विश्व. पितामहो (मातामहो)
सकुल्यो (स्वकुल्यो) ; समु. ५ ; मिता. ४५ ; अप. ; गृक. ४६ ;
गौमि. १।८२२ ; स्मृच. ८४ ; चदा. ६७९ ; चब्रा. १०८ ;
गूर. ४० ; हमा. ६५ ; स्मृसा. १२ पिता पितामहो (पिता-
पितामहौ) पूर्वनाशे (पूर्वाभावे) ; पमा. ४८३ ; मपा. १४५ ;
प्रपा. ३४९ सकुल्यो (स्वकुल्यो) तथा (ततः) परः परः
(परस्परः) ; मर. १९ ; निप. २८५ (=) ; गभा. ६९ ;
उत. १२७ ; संत. ८९३ ; प्रर. ९८ ; वीमि. ; संप्र. ८२४ ;
चम. ११० ; मुक्ता. १४० ; संम. ६६ ; सिन्धु. १०७३ ;
विपा. ७५६ ; संकौ. २०३ ; ज्योति. १५९ सकुल्यो
(स्वकुल्यो) ; मान. १७६ ; प्रका. ३५८ ; संव. १४३ ;
संग. २५९ ; सस्मृ. ५४ ; संर. ४८६, ४९६ .

(३) यास्मृ. १।६४ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; गौमि.
१।८२२ ; स्मृच. ८१ ; चका. ८०४ समाप्नोति (अपाप्नोति) ;
पमा. ४८३ ; प्रपा. ३४२ ; मर. १९ ; गभा. ६९ ; उत.

(१) कस्य-सुनरयं कन्याप्रदानोपदेशः । यदि ताव-
त्पितुः, तदभावे दुःस्थितेव । अथ तदभावेऽप्यन्यस्य,
य किमिति परकीयां दद्यात् । तेन कः कन्यां दद्यादित्यु-
च्यते-पितेति । स्वकुल्य इति भ्रातृविशेषणं पितृव्यपुत्रा-
दिभ्यावृत्त्यर्थम् । पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः कन्याप्रदः ।
प्रकृतिस्थश्च स्वभावस्यः । उन्मादाद्यनभिभूत इत्यर्थः ।
कन्याप्रद इति वचनादक्षताया एव नैयमिकं दानम् ।
पिता तु अकन्यामपि दद्यादिति केचित् । छन्दोऽनुरोधाच्च
मातामहस्य पूर्वपाठः । अर्थतस्तु भ्रातैव पूर्वः । सर्वेषां च
स्वत्वसंबन्धाच्चोदनतो वा प्रभुत्वेरविरोधः । पाठान्तरं वा
'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा' इति ।
तत्र पाठक्रमेणैव नियमः । सकुल्य इति च मानुलादि-
परिग्रहार्थः । तथा अन्येऽपि योनिसंबन्धा इत्यप्याहारः ।
समानमन्यत् ।

यत्तु परकीयां किमिति दद्यादिति, तत्राह-यस्मात्-
अप्रयच्छसिति । निन्दार्थवादेऽयं प्रवृत्त्यर्थः । प्रत्यवाय-
विधिर्वा । विश्व.

(२) कन्यादातृक्रममाह-पितेति । एतेषां पित्रा-
दीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृति-
स्थश्चेत् यशुन्मादादिदोषबाध भवति । अतो यस्या-
धिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतौ ऋतौ आप्नोति ।
एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम् । मिता.

(३) कन्याप्रदानाधिकारिणस्तत्कर्म चाह-पितेति ।
पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सति,
अप्रकृतिस्थत्वे चोत्तर उत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो
भवति । अविप्लवबुद्धिः प्रकृतिस्थाः । अप्रकृतिस्थेन
पित्राऽपि कृतं कन्याप्रदानं अकृतमेव । यदाह नारदः—
'स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तदप्यकृत-
मेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥' स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वा-
दिना स्वातन्त्र्याहोऽपि यद्यप्रकृतिस्थत्वेन परतन्त्रो भवति,
तदा तत्कृतं कार्यं चाग्नादिकर्म अकृतं वेदितव्यम् ।

१२७ ; संत. ८९३ ; प्रर. ९८ ; वितौ. ७ चकावत् ; वीमि. ;
संम. ७७० ; चम. ११० ; मुक्ता. १३६ ; १४० चकावत् ;
संम. ६६ ; सिन्धु. १०७३ ; प्रका. ३५८ ; संग. २५९ ;
संव. १४३ ; सस्मृ. ५४ ; संर. ४९६ .

कन्यायाः प्रदाताधिकारी तामददद्महत्यां प्रत्युत अप.
समाप्नोति संपूर्णं प्राप्नोति ।

(४) परः परः इति दर्शनात् पूर्वनाथो इति
द्रष्टव्यम् । प्रकृतित्यः उन्मादादिदोषशून्यः । पर. ४०

(५) संकुल्यो दायादः, दायादेवपि संनिहित
एकाधिकारी । प्रकृतित्यः पातिल्योन्मादादिदोषरहितः,
अप्रकृतित्येन पित्रादिना कृतमपि अकृतमेव । यथाह
नारदः— 'स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कर्म कुर्यादप्रकृतिं यतः ।
तदप्रकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥' पितृत्वादिना
स्वतन्त्रोऽपि सन् अप्रकृतित्ययेन हेतुना परतन्त्रो
भवति । तदीयकृतं यादानादिकं कार्यं अकृतमेव वेदितव्यं,
यदि तस्मिन्वरे पत्नीयदोषा अव्यक्तिस्वरोगा वा भवेयुः ।
अभावे तु तथैवोपरितनं कर्म प्रकृतित्यो निर्वहेत्, दद्या-
द्दोषाभावात् । यदि अप्रकृतित्यदत्ताया विवाहसंस्कारो
निर्युक्तः, तदा प्रधानकर्मणो निष्पन्नत्वेनाधिकारित्वमात्र-
वैकल्यात् तत्रापि न सर्वात्मना प्रत्यापत्तीया कन्या ।
एवं तर्हि अनधिकारिणां कृतं अकृतमेवेत्येतद्विद्ध्येत ।
एवं, तद्विरोधपरिहाराय परिवेत्तुविवाह इव ता प्रत्या-
हृत्य पुनस्तस्मै एव अधिकारी दद्यात् । अत्र पुन-
र्विवाहोऽपि परिवेत्तुविवाहवत् विधेयः ।

मपा. १४५-१४६

मर. १९

(६) संकुल्यः पितृव्यादिः ।

(७) स्वकुल्यप्रत्यासक्तिप्रमेण आदौ पितृकुल्यः,
तदभावे मातामहकुल्यः, सर्वाभावे जननी ।

प्र. ९८-९९

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशादस्त्वं तु तुरीयकम् ॥

(१) यास्म. २१२४ ; विश्व. २१२८ ; मेघा. २१२७
(=) पू. ; मिता. ; जप. जसकुल्यस्तु (असंस्कृताश्च) ;
स्मृच. ४९७ (आ.) पू. ; चक्षा. २०८ पू. ; प्रपा. २० (=)
पू. ; धाका. ५१९ (=) पू. ; गभा. १०१ पू. ; उत. १२७ ;
छता. १७ (=) पू. ; सुका. ७५२ (=) पू. ; संम. २५
पू. ; सिन्धु. ९४२ पू. ; २०७३ ; १७७५ (=) पू. ; विषा
४८२ ; ३६ (माग. २) समरणम् ; संकौ. २९ (=) पू. ; ११८

(१) संस्कारः परिषयनं, तत् पूर्वसंस्कृतैः असंस्कृ-
तानां भ्रातृणां कार्यम् । तादर्थ्येन वा द्रव्यमपनीयावशिष्टं
विभजनीयम् । अस्मादेव च शायते— साधारणद्रव्यात्
विवाहनिर्वृत्तिः । सेपक्षयमौदाहिकमार्गमितृणामेव द्रव्य-
मिति । अतः साधारणादेव भ्रातरः संस्कार्या भगिन्यश्च ।
यदि तु अल्पं द्रव्यं वा न स्यात्, ततो निजादंशाच्चतुर्थ-
मंशं भगिन्यर्थमपनीयान्यत् समं विभजनीयम् ।
विश्व. २१२८

(२) पितरि प्रेते ययसंस्कृता भ्रातरः सन्ति, तदा
तत्संस्कारे कोऽधिक्रियते इत्यत आह— असंस्कृतास्तिवति ।
पितृरुपेण विभज्यन्निभ्रातृमिरसंस्कृता भ्रातरः समुदाय-
द्रव्येण संस्कृतव्याः । असंस्कृतास्तु भगिनीषु विशेषमाह—
भगिन्यश्चेति । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कृतव्या भ्रातृभिः ।
किं कृत्वा निजादंशात् चतुर्थमंशं दद्यात् । मिता.

(३) ये कनीयासो भ्रातरः पित्रा जातकर्मादिना न
संस्कृतास्ते ज्येष्ठैः संस्कृतैः संस्कार्याः । भगिन्यश्चाकृत-
विवाहसंस्कार एकस्य पुत्रस्य यावाज्जिज्ञोऽंशास्तस्मात्
चतुर्थमंशं प्रत्येकं प्रदाय संस्कार्या विवाहयितव्याः ।
अप.

(४) भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारमाह स एव
यावत्तस्यः— असंस्कृतास्तु संस्कार्या इति । अत्र
चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेः विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने
स्वाध्याचतुर्थभागदाने वा संस्कृतप्रदणं ध्येयं स्यात्, अतः
कर्तृनियमोऽयम् । तेनानुपनीताभ्रातृमात्रादितस्त्वे मामादे-
रेपाधिकारो न भ्रातृरित्युक्तं संबन्धतत्त्वाद् । कन्यास्वयंवरे
मातृदातृत्वे च ताम्यामेव नान्दीभादं कार्यम् । तत्र च
स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वाऽन्यद्ब्राह्मणद्वारा कारयेदिति
प्रयोगपारिजाते । वरस्तु संस्कृतभ्रातृमात्रेण स्वयमेव
नान्दीभादं कुर्यात् न माता, 'पुत्रेण विद्यमानेषु नाम्यं
वै कारयेत्स्वधाम्' इति नियेपात्, उपनयनेन कर्माधि-
कारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीवन्दोदयः ।
सिन्धु. १०७३-१०७४

पू. ; बाळ. ११२५० पू. ५०१ प्रथम पाठः ; पुन. २७८ पू. ;
संव. १०५ पू. ; सं. १८० पू. ; ४९६. १०००

(५) यज्ञादीया कन्या तज्जातीयस्य पुत्रस्य यावान् मागसस्य चतुर्यमंशं प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः । भगिन्यश्चेत्यत्र चकारो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्त्यर्थः । पूर्वसंस्कृतैरित्यनेनानुपनीतस्य भ्रातुरधिकारो न्यायवत्यति ।

अत्र शूलपाणिः— पूर्वसंस्कृतप्राश्नादिभिः पितुरथै पैतृकादेव घनादसंस्कृता भ्रातरो जातकमादिदसंस्कारैः संस्कार्याः । भगिन्योऽपि स्वाद्वनाचतुर्थभागं दत्त्वा तेनैव घनेन विवाहाख्यसंस्कारेण संस्कार्याः इति ।

बृहस्पतिना तु— 'समांशा मातरस्तेषां तुरीयांशाश्च कन्याः' इत्यनेन पितृघनाच्चतुर्थांशदत्तत्वमुक्तम्, तदपि संस्कारार्थमेव । चतुर्थांशेन विवाहासंभवे यावता घनेन संभयति तावदेवम् । यथा दैवलः— 'कन्याम्यश्च पितृ-द्रव्यादेयं वैवाहिकं वसु । अपुत्रकस्य कन्या वा धर्मजा पुत्रवद्भरेत् ॥' इति । स्ववित्तानुसारेणेत्याह विष्णुः— 'अनुद्धानां तु कन्यानां स्ववित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यात्' इति । सं. ४९७

नारदः

'पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥

(१) नाम्ने. १३१० ; नास्मृ. १७१० मातामहो (पिता-महो) ; अथ. ११६३ सकुल्या बान्धवास्तथा (सकुल्यो बान्धव-स्तथा) ; स्मृच. ८४ ; चट्टा. ६७९ ; चट्टा. १०९ वाऽनुमते (वानुमते) ; शैब्ये अपवद ; शूरे. ४० अपवद ; पद्मा. ४८३ वाऽनुमते (वाऽनुमती) शैब्ये अपवद ; मया. १४६ सकुल्या (सकुल्यो) ; प्रया. ३४२ वाऽनुमते (वाऽनुमते) ; सकुल्या बान्धवास्तथा (सकुल्यो बान्धवस्तथा) ; मर. १९ अपवद ; गमा. ७० मयावद ; संत. ८९३ मते (मतः) शैब्ये अपवद ; उत. १२७ संतवद ; प्र. ९९ वाऽनुमते (वानुमते) शैब्ये अपवद ; धीमि. ११६४ संतवद ; संप्र. ८९४ वाऽनुमते (वाऽनुमते) ; शैब्ये अपवद ; चम. ११० अपवद ; मुक्ता. १४० संतवद ; सेम. ६९ मयावद ; सिन्धु. १०७४ अपवद ; विषा. ७५९ सगुल्या बान्धवास्तथा (सगुल्यो बान्धवस्तथा) ; संकी. २२१ अपवद ; आन. १७९ ; प्रका. ३५८ अपवद ; बाल. १६४ ; संग. २५९ अपवद ; मय. १४२ अपवद ; कृम. १०७३ प्रथमः पारः ; मर. ४९८ मते (मते) .

(१) सकुल्याः पितृपक्षीयाः, बान्धवाः मातृ-पक्षीयाः । अस्मिन् वचने भ्रात्रन्तरं मातामहमातुलयोः क्रमेणाधिकारं प्रतिपाद्य, तदनन्तरं पितृवन्धूनामधिकारः प्रदर्शितः । अयं च क्रमः औरसकन्यकाविषये पुत्रिकादि-विषये च वेदितव्यः । पुत्रिकाऽपि औरससमैव, औरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासतः ' (यास्मृ. २।१२८) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । क्षेत्रजायां तु क्रमान्तरमाह कात्यायनः— 'स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः । मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥' । अत्यार्थः— औरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्, पित्रभावे बान्धवाः पितृबान्धवाः दद्युः । ततोऽन्यां औरसीं यतिरिक्तां धर्मजां नियोगेन जाता क्षेत्रजां तु पित्रभावे मातामहो दद्यात् । 'मातामहो दद्यात्' इति मातामहग्रहणं मातुल-स्याप्युपलक्षणं, अतस्तदभावे माता इति क्रमः । युक्तं चैतत्, क्षेत्रजाया मातामहावयवप्रधान्यात् । एवं च मातामहादीनां औरसीपुत्रीदाने पितृबन्धुषु विद्यमानेषु अधिकारो नास्ति इत्युक्तम् । तत्र च विषयविरोधे अपवादः भूयते— 'दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु । मातुलः समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥' । पौगण्डः व्यवहारवयसमर्थः । समये रजोदर्शनीचितमम-यात् पूर्वकाले । मया. १४६—१४७

(२) पिता दद्यात् कन्यां स्वयम् । स्वयंग्रहणमन्य-निरपेक्षप्रामाण्यार्थम् । पित्रा अनुज्ञातो भ्राता वा, पितु-रभावे माता वा । तदभावे मातामहः, ततो मातुलः, ततः सकुल्याः सपिण्डाः, ततो बान्धवाः संपन्निनः ।

नामा.

(३) अत्र पितृग्रहणं पितामहोपलक्षणम् । अत्र पित्रभावे पितामहः, तदभावे भ्रातेत्येवं क्रमो द्रष्टव्यः, उदाहृत्याश्वत्थवचनोन्नेषात् । सकुल्या दायादाः, बान्धवा मातृपक्षीयाः । सं. ४९८

मौता त्यभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सजातयः ॥

(१) नाम्ने. १३१२ माता स्वभावे (माताऽभावे तु) ; नास्मृ. १७१२ सजातयः (सजातयः) ; अथ. ११६३ माता स्वभावे (माताऽभावे तु) सजातयः (स्वजातयः) ; स्मृच. ८४ ;

(१) अत्रापि पूर्वोक्तयुक्तेः सर्वेषामिति पदेन पितृभ्रातृसकुल्या एव विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

§ गृ. ४०

(२) स्वजातयः ब्राह्मणादयः । यस्य वर्णस्य वा कन्या तज्जातीया अधिकारिण इत्यर्थः । † मपा. १४६

(३) यथोक्तसर्वाभावे माता दद्यात् यदि प्रकृतिस्या वृत्तस्या पतितल्पमुपास्ते चेत् । तस्या चासत्या-मवृत्तस्याया च समानजातीयां ब्राह्मणकन्या ब्राह्मणः । एवमितरा अपीतरे । नामा.

येदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाग्रजेत् । अनुहाया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत्स्वयम् ॥ ‡ स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्यातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ +

* व्यवहारात्नुसारम् ।

§ बीमि. गृ. ४५ ।

† सर. मपाव. ।

‡ व्याख्यातब्रह्मः स्वयवरप्रकरणे (संक्ष. पृ. ६६४) द्रष्टव्यः ।

+ मपान्याख्यानं ' रिता पितामहः ' इति यज्ञवल्क्यवचने (संक्ष. पृ. ७२६) द्रष्टव्यम् ।

चदा. ६७९-६८० सजातयः (स्वजातयः) ; चआ. १०९ तस्याम (तस्यां त्वम) रोष चदावयः ; गृ. ४० पू. ५ पमा. ४८३ दण्डः कन्या सजातयः (कन्यां दण्डः स्वजातयः) ; मपा. १४६ चदानम् ; प्रपा. १४२ पमावयः ; भर. १९ चदावयः ; गमा. ७० पमावयः ; संत. ८९३ दण्डः कन्या सजातय (कन्यां दण्डः सजातयः) ; उत. १२७ पमावयः ; प्र. ९९ पमावयः ; बीमि. ११४ पू. ; संप्र. ८९४ पमावयः ; चम. ११० पमावयः ; मुका. १४० पमावयः ; संम. ६६ सर्वे (दातृणां) रोषं पमावयः ; सिन्धु. १०७४ पमावयः ; विपा. ७५६ पमावयः ; संको. ७२१ ; ज्ञान. १७६ तस्याम (तस्यां त्वम) रोष पमावयः ; प्रका. १५८ पमावयः ; बाल. १६६ पमावयः ; संश. २५९ पमावयः ; संच. १४३ पमावयः ; संर. ४९८ पमावयः .

(१) नाम्ने. १३१२२ तस्य वरं परीक्ष्य (वरं तस्य प्रतीति) , नास्त्यु. १५१२२ मामजेत् (मामजेत्) परीक्ष्य (प्रतीति) . अन्ये स्वार्थानिर्दिष्टाः स्वयंवरप्रकरणे (संक्ष. ६६४) द्रष्टव्याः ।

(२) नाम्ने. २३६ उच्यते (तदप्यकृतमेवमुत्तराज्यः च सं. को. ९२

(१) स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वादिना स्वातन्त्र्याहोऽपि यद्यप्रकृतिसत्त्वेन परतन्त्रो भवति, तदा तत्कृतं कार्यं वायदादिकर्माकृतं वेदितव्यम् । अत्र. १६३

(२) अत्रानधिकारिणा वृत्ते दाने कन्या प्रत्या-ह्वयाधिकारी पुनस्तस्मै एव दद्यादिति मदनः । संप्र. ८२४

(३) यदि तु सप्तपदीविवाहोमादि प्रधानं जातं, तदा अत्रैकत्वेऽपि नाऽऽवृत्तिर्विवाहस्य । गौडा अत्येव-माहुः । सिन्धु १०७९-१०७६

(४) स्वतन्त्रस्य सर्वदा ग्रामान्ये प्राप्त उच्यते । स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः, तदप्यग्राम-णम् । यस्मात् तदाऽऽस्यस्वतन्त्रः, अप्रकृतगमनादितोः । स्वसकृतं प्रमाणमित्येतदुक्तं भवति । नामा.

कामक्रोधामिभुक्तार्थभयच्यसनपीडिताः । रागद्वेषपरीताश्च श्रेयास्त्यप्रकृतिं गताः ॥

कामश्च क्रोधश्चामिभुक्तः श्रातंश्च भयं च व्यसनं चेति द्वन्द्वः । एतैः पीडिताः । आर्तामिपुक्तौ सामान्याऽर्थावित्या एतैः प्रत्येकं पीडितगण्योऽमिसंवप्यते । अथवा आर्ता-मिपुक्तावपि भावसाधनौ । ततः सर्वैः प्रत्येकं पीडितगण्यो-ऽमिसंवप्यते । अथवा कामपतेः वर्तते पचात्रन् । कुपे-रपि तथैव । कामयमानश्च क्रुद्धश्चामिभुक्तश्चानर्थश्च काम-श्रेयासमिपुक्ताः । भयं च व्यसनं च भयप्रसूते, भय-व्यसनाभ्यां पीडिताः भययगनरीडिताः । कामश्रेयासमि-पुक्तार्थाश्च भययसनपीडिताश्च कामश्रेयासमिपुक्तानाम-व्यसनपीडिताः । अथवा भयशब्दोऽपि पचादिवान्तः । व्यसनशब्दः (शब्दे) ' कृत्यस्युदो बहुलम् ' (पा.

हेतुः) ; नास्त्यु. ४४० ; अत्र १११३ ; दण्ड. ८४ तस्य-कृतयेन तयात् (अकृतं तस्यि माहुः) ; चआ. १०९ व्यहृ- (अहृ) स्वान्त्यारय (स्वान्त्यार) ; मपा. १४५ कन्या- (कन्या) ; गमा. ७० स्वतन्त्रोऽपि हि दण्डार्थं (स्वतन्त्रो दण्डि) ; उत. १९६ ; संप्र. ८९४ कन्या (कन्या) ; मुका. १४० स्वतन्त्रस्य (स्वतन्त्र) ; सिन्धु. १०७९ स्वतन्त्रोऽपि हि कन्या (स्वतन्त्रो दण्डि तावर्) ; ज्ञान. १७६ पमावयः ; मी. ४९७ सिन्धुस्य .

(१) नाम्ने. २३७ भूय (भुम्भ) ; नास्त्यु. ४४१ .

१।१।१२) इति वचनात् स्युट् कर्तरि । अतः कामश्च क्रोधश्चामियुक्तार्थश्च भयव्यसनपीडिताश्चेति * द्वन्द्वः । कामेन पीडितः । कामो नाम यद्य (प्य) प्राप्तप्राप्तीच्छा प्राप्ताधिक्येनेच्छा च, तथापीद्वास्वस्थोपलक्षणात् स्त्रीविषयो (१ ये) गृह्यते । सा ह्यकार्येषु पुरुषं प्रवर्तयति । क्रोधः परामिद्रोहबुद्धिः, सोऽपि बुद्धिमोहं करोति । अमियुक्तः सत्येनादृतेन वा परेण राजकुले लेखितः । आतो व्याध्यादिना पीडितः । भयं आगामिदुःखशानं, तेन पीडितः, भीतो वा । व्यसनं घृतपानादि, सुहृद्वियोगो वा । पीडितः घेनचित्कार्यान्तरेण सैः परैर्वा । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, साम्यां परिगतः परीतः । परीतशब्दः प्रत्येकममिसंघट्यते रागपरीतो द्वेषपरीत इति । एते पूर्वखोके ' अमृकृतिं गतः ' इत्यनेन सामान्येनोक्ता विशेषिताः । एतैस्तत्कालकृतमप्रमाणम् । नाम्ना.

कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्वरु यो भवेत् । सत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नास्यतन्मृकृतं कृतम् ॥ तस्मिन् कुले यो ज्येष्ठः बृहः, तथा श्रेष्ठः गुणैः प्रशस्यतमः, तन्मस्य नेता प्रकृतिस्वस्थ स्वस्थो यदि भवति सत्कृतं प्रमाणं भवति, स चेत् स्वतन्त्रः, पित्राद्यभावादिस्वार्थः । नाम्ना.

बृहस्पतिः

सहस्रसंमिता धेनुर्नड्वान् दश घेनवः ।
दशानहुत्समं यानं दशयानसमो ह्यः ॥

* ' भयव्यसनपीडिताः ' इत्यत्र ' भयश्च व्यसनश्च पीडितश्च ' इत्यभिप्रायः । पूर्वं भयव्यसनशब्दयोरेपि भूमिपत्तसाधनात् ' पीडितः ' इति स्वतन्त्रा कोटिः । स्वतन्त्रपीडितशब्दोऽप्ये ' पीडितः घेनचित् ' इत्यादिना व्याख्यास्यते । भूमिपदेऽपि कामादिशब्देषु विशेषणतया भावार्थप्रतीतिर्भाववचना एव कामादिशब्दा अग्रे व्याख्याता इति ध्येयम् ।

(१) नार्य. २।३८ ; नार्य. २।४२ खख (स्वस्थ) स्यात्कृतं कार्यं (॥ कुं प्राहुः) .

(२) स्मृच. ५४ : ८० सहस्रसंमिता (सप्तसंमिता) ; चट्टा. ५१२ पूर्वांशे (सहस्रमेव धेनुनां शतं चानड्वान् समम् १) ; ६७७ पूर्वांशे (सहस्रमेव धेनुनां शतं चानड्वान् समम् १) ; प्रपा. ३५९ पूर्वांशे (सहस्रमेव धेनुनां शतं चानड्वान् समम् १) ;

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥
कन्याश्चतित्वा नागा दासीगृहमहीरथाः ।
कन्यां च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥
तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥
यथान्यायं यथोक्तविधिना । स्त्रीप्रसूतिनी कन्या-
प्रसूतिनी । संप्र. ८३४

कात्यायनः

सैन्यमेवौरसीं दद्यात् पित्रभावे स्वबान्धवाः ।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां

सुताम् ॥ *

(१) बान्धवा अत्र स्मृत्यन्तरोक्ताः कन्याप्रदानाधिकारिणः पितामहादयो विवक्षिताः । अन्या अनौरसीम् । धर्मजां नियोगोत्पादिताम् । † श्रु. ४७

(२) अत्र च मात्रा औरसी सर्वथैव न देयेति न विवक्षितम् । तथा च स एव— दीर्घप्रवासयुक्तेष्वित्यादि । वीमि. १।६४

* मदनपारिजातकारेण कृता व्याख्या ' पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् ' इति नारदवचने (संका. ५. ७२८) ब्रह्म्या । सिन्धु. मपागतम् ।

† श्रु. श्रुक्तम् ।

संप्र. ५१६ : ८३३ पूर्वांशे (सहस्रमेव धेनुनां शतं वाऽनड्वान् समम् १) ; विपा. ४८ (भागः २) प्रपादः ; संप्र. २६२ संप्र. ५. ८३३ वत् .

(१) स्मृच. ५४, ८० पू. ; चट्टा. ५१२ पू. : ६७७-६७८ ; प्रपा. ३५९ सर्वेषु दानेषु (सर्वप्रत्ययेन) ; संप्र. ५१६ च (५) पू. : ८३३ ; विपा. ४८ (भागः २) सर्वेषु दानेषु (सर्वप्रदानेन्यः) ; संप्र. २६२ .

(२) स्मृच. ८० ; मुक्ता. १४४ (=) कन्या च कपिला धेनुः (कन्याका कपिला चैव) ; भा. १७८ (=) मुक्तावत् .

(३) संप्र. ८३४ बृहस्पतिदेवतैः ,

(४) श्रु. ४७ पित्रभावे (पिताऽभावे) ; चट्टा. १०८ स्वबान्धवाः (५ बान्धवाः) स्वतोऽन्यां (स्वतोऽन्यो) ; श्रु. ४० हि (५) येषु श्रुक्तम् ; स्मृसा. १२ ; मपा. १४७ ; भर. १९ ; वीमि. १।६४ श्रुत्वः ; संप्र. ८२४ श्रुक्तम् ; सिन्धु. १०७४ ; संप्र. ४९८ .

(३) बान्धवाः स्वसपिण्डाः । सपिण्डाश्च स-
नामयः । 'सगोत्रबान्धवशक्तिवन्धुस्वस्वजनाः समाः' इति
त्रिकाण्डीस्मरणात् । कल्पतरुस्तु बन्धुशब्देन स्मृत्यन्तरो-
क्तान् पितृव्यसुतादीन् व्याचष्टे । अभावोऽज्ञानानिध-
मन्तामर्थ्यं च लक्षयति । संप्र. ८२५

'दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्याकाम् ॥

(१) पौगण्डः व्यवहारसमर्थः । समये कन्या-
दानोचिते काले । एक. ४७

(२) पौगण्डेषु पञ्चाब्दातिक्रिदधिकेषु ।
कूम. १०७५

व्यासः

'पितृतत्पितृभ्रातृषु पितृव्यज्ञातिमारुषु ।
पूर्वाभावे परो दद्यात् सर्वाभावे स्वयं प्रजेत् ॥
यदि सा दातृवैकल्याद्भजः पश्येत्कुमारिका ।
भूणहत्याश्च यापयः पतितः स्वात्तदप्रदः ॥
कन्ये ममाप्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।
कन्ये मे दृष्टतो भूयास्त्वदानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥

देवलः

'तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेश च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥

(१) शुक. ४७ गुह्येषु (गुह्येषु) पौगण्डेषु (पौगण्डेषु) ;
शूर. ४१ पौगण्डेषु (पौगण्डेषु) ; स्मृता १२ ; प्रपा. १४७
माना ॥ (मातुलः) ; पीमि. ११५४ ; संप्र. ८२५ ; मिश्र.
१०७५ ; संग. २५५ ॥ (च) .

(२) व्याससू. २१६ .

(३) व्याससू. २१७ ; मर. १९ रजः (कर्तुं) शृणुहत्याश्च
दातव्यः (तदशृणुहत्या सप्तः) .

(४) प्रपा. १५५ कन्ययुक्तः ; संप्र. ८३०-८३१ पार्श्वयोः
(पुत्राः) पुत्राः (सर्वतः) ; विपा. ४६ (मायः २) ; संप्र.
५५२ (=) .

(५) शुक. ८१ ; चदा. ६७८ प्रसूतिनी (प्रसूतिनी) ;
शूर. ६८ ; संप्र. ८१४ ब्रह्मपतिदेवतै .

यमः

देशानां तु सदृष्टानां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥
भौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

मरीचिः

नाभिचित्ररकं याति न कन्यादो न तत्सुतः ।
विश्वजित्संमितो यज्ञः कन्यादानं महत्फलम् ॥

संवर्तः

अलङ्कृत्य त्यलङ्कारैर्वराय सदृशाय वै ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात् सुपूजिताम् ॥
सं कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।
सद्भिरित्युच्यते साधुः कीर्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
' इति 'करणः साधुशब्दात्परो द्रष्टव्यः । एक. ८०

ज्यैष्ठ्योमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति पुरुषी दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥

(१) स्मृ. ५४, ८० ; संप्र. ५११ ; मुक्ता. १४४ कन्या
विद्या च (कन्या विद्या) .

(२) स्मृ. ८० .

(३) उत. ११८ .

(४) स्मृ. ८० ; मुक्ता. १४४ (=) न तत्सुतः (यतः
सुतः) महत्फलम् (महत्फलम्) .

(५) संस्मृ. १० . शेषः स्वर्गादिनिर्देशः ब्राह्मविद्या
(संज्ञ. ६. ७७४) द्रष्टव्यः ।

(६) संस्मृ. ११ सद्भिरित्युच्यते साधुः (साधुरां स वै
सद्भिः) ; शुक. ७५-८० प्राप्नोति (प्राप्नोति) ; शूर. १७
प्राप्नोति (प्राप्नोति) ; संप्र. ८११ स कन्यायाः (कन्यायाः) .

(७) संस्मृ. १२ पुरुषी (पुरुषो) ; शुक. ८० मन्त्रैश्च
(मन्त्रैः) ; स्मृ. ८० पुरुषी (कन्यायां) मरीचिः ; शूर. १७
होमातिरा (होमातिरा) शीरे शृणुयः ; प्रपा. १५१ शृणुयः ;
विपा. २८४ (=) पुरुषी (पुरुषात्) ; संप्र. ८११ शृणुयः ;
मुक्ता. १४४ (=) गुह्ये (गुह्ये) पुरुषी (कन्यायां) मन्त्रैश्च
(मन्त्रैः) ; विपा. ५० (मायः २) स्मृ. ४२२ .

पुरुषीं कन्याम् । यद्यपि संस्कृतां दत्तैस्तन्वये दाना-
त्संस्कारस्य पूर्वभावित्वं प्रतीयते; तथापि 'मुखं व्यादाय
स्वपिति' इतिवद्दानोत्तरकालत्वमेव संस्कारस्यावगन्तव्यम् ।
अर्थक्रमस्य बलवत्वात् । * संप्र. ८३३

सो दत्त्वा तु पिता कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।
पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु ॥

स्वर्गे नित्यं चिरकालीने उत्सवानां वाद्यादीनां वर्त-
मानेषु सन्तु दत्त्वा इति संबन्धः । तत्कल्पाह मत्स्य-
पुराणम्— 'मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मघोषं च
गीतकम् । ऋद्धयर्थं कारयेद्दीमानमङ्गल्यविनाशनम् ॥ '

उत्त. १३८

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति पूज्यते चासवादिभिः ॥

कुक्षुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च ।

समं यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

(१) सालङ्कारकन्यादाता कुक्षुदः 'सत्कृत्यालं-
कृता कन्यां यो ददाति स कुक्षुदः' इत्यभिधानात् ।

* शुक., गुर. संप्रगतम् ।

(१) संस्मृ. ६३ पूजयन् (पूजयेत्) ; शुक. ८१ दत्त्वा तु
(च दत्त्वा) नाशनैः (नाशनैः) ; गुर. ६८ तु (च) नाशनैः
(नाशनैः) ; उत्त. १३८ नाशनैः (नाशनैः) वृद्धिषु (वृद्धिषु) ;
संत. ८९२ ॥ (च) शेषं उक्तम् ; संप्र. ८३४ तु (च)
नित्यमुत्सव (नित्यं उत्सव) .

(२) चदा. ६७९ नादिभिः (नाशनैः) ; प्रपा. ३५६ तु
य' (मुदा) ; संप्र. ८३२ ; शुक्रा. ४२ उपराधे (दवात्स्वर्ग-
माप्नोति पूजयन्मुत्सवादेषु ।) ; संम. ६६ ; विषा. ४८
(भागः २) दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति (दवात्स्वर्गं समाप्नोति) ;
संक्रौ. २१० ; प्रका. ३६५. कल्मषासुद्रितस्यतिपुस्तके संस्मृ.
६४ एवंस्वरूपः शोकौ दृश्यते— 'अलङ्कृत्य पिता कन्यां भूषणा-
च्छादनाशनैः । दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति पूजयन्तु मुदादिषु ॥' इति ।

(३) चदा. ६८९ भयेषु (द्वित्रेषु) एषां (त्रयो) वृद्धि-
पुराणम् ; प्रपा. ३५६ एषां (त्रयो) ; संप्र. ८३२ कुक्षुद-
(कुक्षुदः) ; संम. ६६ ; विषा. ४८ (भागः २) भयावत् ;
संक्रौ. २११ ; बाल. १११२ ५. ४१ सर्वं चदावत् ; कृम.
११३३-११३४ रथा एषां (त्रयेण) : संत. ७०१ .

' दत्तुं भूषितकन्यायां कुक्षुर्गते प्रहावपि ' इति वैजयन्ती-
दर्शनाच्च । प्रपा. ३५६

(२) ' सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स
कुक्षुदः ' इति शेषः । कश्चित् ' कुक्षुदः ' इति पाठः ।
न चेदं फलश्रवणात् काम्यमेवेति वाच्यं, अप्रशने दोष-
श्रवणात् । अतो जातेष्विदं वाच्यं काम्यं च ।

संम. ६६

अत्रिः

वाल्मुकिभिः कृतो राशिर्यावत्सप्तर्षिमण्डलम् ।

गते वर्षसहस्रे तु लभमेकं विशीर्यते ।

क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते ॥

बृहत्पराशरः

पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ।

कन्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाभावे परः परः ॥

व्याघ्रपादः

द्वैव्येण चात्मसात्कृत्य परकीयां तु कन्यकाम् ।

धर्मेण विधिना कन्यां दत्त्वाऽथ सहस्रे वरे ।

द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदि रितम् ॥

दातरि कन्यादानाभावात् कन्यादानाशक्तौ व्याघ्र-
पादाचार्य आह— द्रव्येणेति । विषा. ७५६

कश्यपः

अभिष्टोमातिरत्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैरलङ्कृताम् ॥

यैस्तु सत्येन धर्मेण पिता चार्पयते सुताम् ।

स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

(१) चदा. ६७८ वाल्मुकिभिः (वाल्मुक्याः) लव (पल)
दृष्टस्तस्यापि (दृश्यते तस्याः) ; प्रपा. ३५६ विशीर्यते (विशि-
ष्यते) ; संप्र. ८३२-८३३ ; विषा. ४९ (भागः २) वर्षं
(लव) लवमेकं (एकमेकं) .

(२) बृपसं. ६१२९ .

(३) विषा. ७५७ .

(४) कस्मृ. १०४ ; चदा. ६७८ शतगुणीकृतम् (शतगुणं
शतम्) उपराधे (लभते कन्यकां दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्कृताम् ।) .

(५) कस्मृ. १०४ ; शुक. ८० चार्पयते (स्पर्शयते) ;
गुर. ६८ शुकवत् ; संप्र. ८३३ शुकवत् .

(१) सत्येन 'छात्रादिरहितेन । स्पर्शयते वरेण संयोजयति ।

(२) धर्मस्य सत्यता शुल्कादिरहितं, स्पर्शयते ददाति ।

अनङ्गुहां सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विधियदानं कन्यादानं च तत्समम् ॥

धूर्यः वृषभः, 'वृषभदशसहस्रदानत्रयपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे विधियन् कन्यादानेन जन्वते इत्यर्थः ।

गृ. ६७

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।
कन्यानृतकरा मूढा यां गतिं यान्ति तां शृणु ॥
अनियतीं यथा श्येनो गच्छत्येव यमालयम् ।
एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्त्येऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्या-
दानप्रतिशायामसत्यत्वप्रयोजकः ।

गृ. ४९

पुनः संपद्यते नारी गतमात्मानमालम्नि ।
अस्मिन्नात्र त्वचं भिक्षा शुष्कं तेजो घलं तथा ॥

ऋष्यशृङ्गः

मैहीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

* सप्र. गृकवद ।

(१) गृक ८० ; चद्रा. ६७८ ; गृ. ६७ सहस्राणां (सहस्राणि) धुर्यं (धूर्यं) ; विपा. २८४ (=) सहस्राणां (सहस्राणि) विधियदानं (दीयते दान) : सप्र. ८३३ .

(२) कस्मृ. ११६ उत्तरार्धे (नरक कुलपापानां गतिं यां यान्ति तां शृणु) ; गृक. ५८ वेतरः (वेतरः) ; गृ. ४९ .

(३) कस्मृ. ११७ उत्तरार्धे (एवं तु नरकं यान्ति कन्या-
सन्तकारकाः ।) ; गृक. ५८ यमालयम् (यवाऽनिलः) ;

गृ. ४९ गृकवद .

(४) कस्मृ. ११८ .

(५) चद्रा. ६८९ वडिपुराणम् ; प्रपा. ३५६ स्मृत्यन्तरम् ;
सप्र. ८३१ ये रथाः (ये तथा) ; विपा. ४८ (माग २)

सप्रवद, कपेल दैजे ; बाल. ११२२ पृ. ४१ कन्यादातुश्च
(नित्यदातुश्च) समं यान्ति (समायान्ति) आश्विपुराणम् ;

संग. २६२ सप्रवद .

अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

विश्वामित्रः

कन्यामलङ्कृतां दत्त्वा समाहूय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

... मत्स्यपुराणम्

शौके युक्तमसंदिग्धं बहुद्वारमहाफलम् ।
दशपुत्रसमा कन्या वाऽपि स्याच्छीलवर्जिता ॥

लिङ्गपुराणम्

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्वत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

कन्यां लक्षणसंपन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् ।
मातापित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् ॥

आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य यत्नं दत्त्वा नयं शुभम् ।
भूपणमूर्पयित्वा च गन्धमाल्यैरुत्थार्चयेत् ॥

निमित्तानि समीक्ष्याथ गोश्रनक्षत्रकविकम् ।
उभयोश्चित्तमालोच्य उभौ संपूज्य यत्नतः ॥

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

द्वैसीदासासनाद्यं च भूपणानि गृहं ततः ।
क्षेत्राणि च धनं चापि तथाऽन्यानि प्रदापयेत् ॥

यौचन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावदूर्ध्वसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

(१) चद्रा. ६८९ वडिपुराणम् ; प्रपा. ३५६ स्मृत्यन्तरम् ;
सप्र. ८३१ .

(२) चद्रा. ६८० .

(३) उक्त. १३८ .

(४) चद्रा. ६७७ पृ. ; प्रपा. ३५६ ; सप्र. ८३१ ; विपा.
४८ (माग २) ; संग. २६२ .

(५) चद्रा. ६८०-६८८ .

(६) चद्रा. ६८८ गृहं ततः (विरोधतः) चापि (वाऽपि) ;
प्रपा. ३५५ ; सप्र. ८३१ गृहं (गृहे) ; विपा. ४९ (माग २)

ततः (तथा) न्यासः ; संग. २६१ .

(७) चद्रा. ६८८ ; प्रपा. ३५६ वडिपुराणम् ; सप्र. ८३२
रुद्रलोके (ब्रह्मलोके) ; विपा. ४९ (मागः २) तत्रवत् ,
आश्विपुराणम् ; संग. २६२ सप्रवद .

स्कन्दपुराणम्

वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा नरः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
वैवाहिकप्रदानं यो न करोति नराधमः ।
पापीयान् स हि जायेत सर्वलोकविगर्हितः ॥

कूर्मपुराणम्

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकम् ।
गौरीलोकमवाप्नोति विप्राय गुणशालिने ॥

भविष्यपुराणम्

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ॥
कन्यामलङ्कृतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय वैदयिदुपे कन्यादानं तदुच्यते ॥

नारदीयपुराणम्

चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
गृहस्थाच्च गृहं श्रेष्ठं गृहाच्छ्रेष्ठा परक्रियः ॥
तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला स्मृता ।
अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

अग्निपुराणम्

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
यियाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ॥

(१) चदा. ६९० तथा नरः (दयापरः) भवनं (भवने) ;
प्रपा. ३५६ महेन्द्र (माहेन्द्र) सेव्यमानो (दीप्यमानो) ;
संप्र. ८३९ नरः (परः) सेव्यमानो (वीक्ष्यमाणो) ; विपा. ४८
(भागः २) ददाति तथा नरः (दयाच नरोत्तमः) सेव्यमानो
(वीक्ष्यमानो) ; बाल. ११२२ घृ. ४१ वा (च) तथा नरः
(दयापरः) भवनं (भवने) द्वितीयार्थं नास्ति ; संप्र. ५०१
वा (हि) तथा नरः (दयापरः) विमानेन विचित्रेण
(विमानेनार्कवर्णेन) सेव्यमानोऽप्स (सेव्यते ऋप्स) -

(२) संप्र. ५०१ .

(३) चदा. ६७९ .

(४) प्रपा. १७८ ; उत. १३९ .

(५) चदा. ६८० ; बाल. ११२२ घृ. ४१ अशुद्धः पाठः .

(६) चदा. ६७९ .

(७) चदा. ६८८ वरे (नरे) ; बाल. ११२२ घृ. ४१
यथोक्ते (यथोक्त) .

क्रेमात्कर्मं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत्सर्वलोभ्रां तु सद्भुजः ॥

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मात्तिल एकस्तु यावता ।
संक्षयं लभते तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥

शतगव्यूतिमानेन संचितैर्वृषरोमभिः ।
विशीर्यते तुरालिङ्गं यपे कन्याप्रदस्तथा ।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत्सर्वलोभ्रां तु संक्षयः ॥

कन्यादानं दद्विस्व यो ददाति परिष्कृतम् ।
पूर्वधर्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥

आदित्यपुराणम्

श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः सपितामहाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

(१) चदा. ६८८ पू. ; बाल. ११२२ घृ. ४१ क्रमात्मनं
(क्रमोक्तम्) .

(२) चदा. ६७९ शक्ति (शक्त्या) ; प्रपा. ३५६ ;
संप्र. ८३९ ; विपा. ४९ (भागः २) .

(३) चदा. ६८९ ; प्रपा. ३५६ तस्मात्तिल एकस्तु (तस्य
तिलराशेश्च) निश्चिनम् (निश्चितः) ; संप्र. ८३९ तस्मात्तिल
एकस्तु (तस्य तिलो राशेश्च) ; विपा. ४९ (भागः २)
संप्रवृत् .

(४) चदा. ६८९ .

(५) चदा. ६८९-६९० ; बाल. ११२२ घृ. ४१ तस्मात्कन्या
प्रयत्नेन (यस्मात्कन्याप्रदानेन) .

(६) शुक. ८१ विमुक्ताः (मुक्ता वै) ; चदा. ६८८ तु
(च) सपिता (सपिता) बद्धिपुराणम् ; गूर. ६८ ; प्रपा. ३५६
श्रुत्वा (कृत्वा) ॥ (च) सपिता (सपिता) बद्धिपुराणम् ;
निप. २८५ (=) सर्वं (पूर्वं) ; संप्र. ८३४ शुकवदः ; विपा. ४९
(भागः २) सर्वं चदावदः ; संकौ. २११ तु (च) बद्धिपुराणम् ;
प्रका. ३६५ संकौवदः ; बाल. ११२२ घृ. ४१ ॥ (च) पितरः
सपिता (पितरव्य पिता) स्कान्दे श्रुत्युक्तम् ; संग. २६३ शुकवदः .

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

पिता पितामहो भ्राता पितृव्यो गोत्रजो गुरुः ।
मातामहो मातुलो वा कन्यादा बान्धवाः क्रमात् ॥
अत्रविद्यावधूत्राणमोभूत्कमाश्वहस्तिनाम् ।
दानान्युत्तमदानानि ह्युत्तमद्रव्यदानतः ॥

रेणुकारिकाः

पिता दद्यात्ततः कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलो वा सकुलो बान्धवोऽपि वा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि तिष्ठति ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

(१) धर्म. ४८ पितृव्यो गोत्रजो गुरुः (ज्ञातयो गोत्र-
जप्रभः) ; ज्योति. १५९.

(२) मुक्ता. १४४.

(३) देका. १८०, १८१, १८२, १८४ पृ. ६१.

प्रकृतिस्थः पिता मुख्यस्तदभावे पितामहः ।
भ्रात्रादयस्तस्य नाशे प्रकृतित्या यथाक्रमम् ॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यः कश्चित्कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
यो दद्याद्विधिना कन्यां द्विजाय गुणशालिने ।
स तत्र फलमाप्नोति तत्त्वतस्तदहं ब्रुवे ॥
ज्योतिष्टोमातिरात्राभ्यां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥
दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्ययाजिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या दद्याच्च (! विद्या च)
वत्सलम् ॥

गौरीं ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्भस्त्रलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(१) देका. ६९-७० पृ. ६९-७०.

* समानक्रियादिविचारः

वसिष्ठः

पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्याः कदाचित्
 आपण्मासात्कार्यमुद्वाहकर्म ।
 ऊर्ध्वं तद्वन्मण्डनान्मुण्डनं च
 प्रत्युद्वाहं नैव पुण्यद्वयं च ॥
 निर्गामात्पूर्वतो न प्रवेशः शुभ-
 स्तत्र संवत्सरान्तावधिः कथ्यते ।
 निर्गमः स्त्रीविवाहः पुनः पुंविवाहः
 प्रवेशो न वै मण्डनान्मुण्डनम् ॥
 पुत्रीविवाहात् परतः सदैव
 शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्म ।
 पुत्रद्वयं नैव ऋतुद्वयेऽपि

पुत्रीद्वयं वाऽपि कदाचिदेव ॥

ऐकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
 पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत् ॥
 उद्वाहश्चैकजन्यानां न विधेय ऋतुत्रये ।
 सोऽपि हन्ति तयोरेकं पक्षमब्दत्रयात् भृशम् ॥
 विवाहस्यैकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
 नार्शं करोत्येकधर्मे स्यादेका विधवा तयोः ॥

(१) वसं. ३२।२३१-२३२.

(२) वसं. ३२।२३३ ; विसौ. १५ ऋतुद्वये (ऋतुत्रये).

(३) वसं. ३२।२३४-२३५.

(४) वसं. ३२।२३६ हस्तैक (हस्तैक) करोत्येक (करो-
 त्येव) तयोः (ऽपवा) ; प्रपा. ३१६ अन्यानां (जानानां)
 रम्यन्तरम् ; विसौ. १३ सादेका (तत्रैका) स्मृत्यन्तरम् ;
 धप्र. ५२ (=) एकस्मिन् (नैकस्मिन्) सादेका विधवा तयोः
 (यथैका विधवा भवेत्) ; संप्र. ७२७ सादेका (सादेका)
 स्मृत्यन्तरम् ; संम. ६९ स्मृत्यन्तरम् ; विपा. ७३० स्मृत्यन्तरम् ;
 संकौ. १९६ हस्तैकजन्यानां (हस्तैकजनानां) स्मृत्यन्तरम् ;
 संग. ३४३ संप्रवत्, स्मृत्यन्तरम् ; संर. ४९२ अन्यानां
 (जानानां) स्मृत्यन्तरम्.

उदयः लयम् ।

प्रपा. ३१६

पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्रीविवाहोऽपि ऋतुत्रये ।
 अब्दान्तरे मुण्डनं च न कदा मुण्डनद्वयम् ॥
 ऐकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
 न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात् कदाचन ॥
 ऐकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं
 स्यसुनं पाणिग्रहणं विधेयम् ।
 पण्मासमध्ये मुनयः समूच-
 नं मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥
 ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ।
 तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥

(१) वसं. ३२।२३७ ; प्रपा. ३१६ अब्दान्तरे (अब्दान्तराद्)
 न कदा (नैकदा) स्मृत्यन्तरम् ; प्रर. ९८ (=) प्रपावत् ;
 धप्र. ५३ विवाहोऽपि (विवाहः स्यात्) शेषं प्रपावत्, संहिता-
 सारात्त्वा इत्युक्तम् ; चम. १०९ (=) प्रपावत् ; ज्योति. १६१
 विवाहोऽपि (विवाहस्तु) शेषं प्रपावत्, कात्यायनः.

(२) वसं. ३२।२३८ न पुत्रीद्वय (पुत्रिकाद्वय) प्रदद्यात्
 (न दद्यात्) ; प्रपा. ३१६ (=) एकजन्ये (नैकजन्ये) नैक
 (रेक) ; गभा. ९८ तु कन्ये (च कन्ये) जन्ययोः (जन्मनोः)
 दद्यात् (दद्यात्) (=) ; प्रर. ९८ जन्ययोः (जन्मनोः) (=) ;
 धप्र. ५२ न पुत्रीद्वयेकस्मै (कन्ये द्वे तु न नैकस्मै) (=) ;
 विसौ. १५ ; संप्र. ७२६ प्रदद्यात् कदाचन (दद्यादिति पराशरः)
 (=) ; सिन्धु. ११२२ प्रपावत्, नारदः ; विपा. ७३१
 दद्यात् (दद्यात्) (=) ; ज्योति. १६२ (=) ; प्रका. ३५७
 (=) प्रपावत् ; संग. १७४ कदाचन (कथंचन) पराशरः ;
 संव. १४३ जन्ययोः (जन्मनोः) दद्यात् (दद्यात्).

(३) गभा. १०८ ; संप्र. ७२७ मदनरत्नेऽपीत्युक्तम् ;
 सिन्धु. ११०६-११०७ ; विपा. ७३२ ज्योतिषे इत्युक्तम् ;
 संग. ३४२ मदनरत्नेऽपीत्युक्तम् ; पुम. ४४९ नारदः ; संर.
 ४९४.

(४) गभा. १०८ ; संप्र. ७२७ ; सिन्धु. ११०७ ;

* विवाहादिरूपाणां समानक्रियाणां विवाहचौलादिरूपाणामसमानक्रियाणां च यौगपच-क्रम-कालश्रेण्यादिविचार इत्यर्थः ।

(१) [एकोदशविवाहकृत्यं] अस्यापवाद-
संज्ञैव—कृतुत्रयस्येति । संप्र. ७२६

(२) अत्रत्यतुशब्देन विवाहमित्रमेकैदरविपर्य
मङ्गलद्वयमव्यभेदे [अपि] न भवतीति ज्ञाप्यते ।
संकी. १९६—१९७

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं
शुभं तु पञ्चाशत्यभिर्दिनेषु ।
आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा
द्वारेऽथवाऽऽचार्यविभेदतो वा ॥

एकोदशप्रसूतानां नाभिकार्यत्रयं भवेत् ।
मित्रोदशप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

(१) कार्यत्रयं जौलोपनयनविवाहरूपम् । मित्र-
मातृकाणां तु न निषेधः । तथापि पूर्वं मुण्डनं तत उप-
नयनं ततो विवाह इति क्रमः । तदुक्तं च्यवनेन —
' आदौ चोलं ततो मौडी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे
शुषेक्तो मातुरेक्ये न कश्चित् ॥ ' । विसौ १४

(२) अस्यार्थः— एकस्मिन् गृहे नवदिनमध्ये
शोभनद्वयं न कार्यं, किन्तु नवदिनानन्तर कार्यम् ।
औस्तुक्येनावश्यकतया द्वारभेदेन गृहभेदेन आचार्य-
भेदेन वा कार्यम् । तथैकस्मिन् गृहे सोदराणां होमव-
त्संस्कारत्रयं न कार्यं, मित्रोदशप्रसूतानां तु न दोषः ।
संप्र. ७२९

(३) शातातपग्रहणेन मित्रोदशविपर्यामित्रयनिषेधस्य
अनित्यता ज्ञाप्यते । संकी. १९७

(४) एकोदशप्रसूताना इति निर्देशाच्चोदशप्रसूताना
शोभनत्रयं भवति, मित्रोदशप्रसूतानामपि नेति शातातप
इति विकल्पः । कृम. ११०७

एकोदशप्रसूतानां न सहोपनयक्रिया ॥
नै पुंविवाहोर्ध्वमतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनं च
गोत्रैकतायां यदि नाव्यभेदः ॥

(१) गोत्रैकतायामिति त्रिगुणसापिण्ड्ये द्रष्टव्यम्,
प्रवेशनिर्गमसहचरितमुण्डनमण्डनयोस्ता दशनात् । तथा
च मेधातिथिः— ' पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशाभिर्गमस्तद्वत्तया मण्डनमुण्डने ॥ ' ।
संप्र. ७२९—७३०

(२) गोत्रैकत्वं च सापिण्ड्ये सति द्रष्टव्यम् ।
विवा. ७३२

एकलमे द्विलमे वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।
तयोरेको विनष्टः स्वाद्वर्थे न यथास्ति तम् ॥

(१) इत्येकगृहे शोभनद्वयनिषेधः स चतुर्थदिवसा-
दर्शान्वितः । विसौ. १४

विवा. ७३१ मदनरत्ने ; संकी. १९६ नारदः ; संग. ३४२
मदनरत्ने ; पुम. ४५० नारदः ; मर. ४९४ .

(१) गमा. १०८ ; विसौ. १४ . संप्र. ७२९ मुत्तवो
(मुत्तुवो) ; मुक्ता. १४६ (द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु
कुर्यात्प्रकृतः पुरस्तात् । आवश्यकं शोभनं उत्पुक्करोराचार्यभेदेन
तथैव कुर्यात् ॥) गर्गः ; सिन्धु. ११०७ ; विवा. ७३४ ;
संकी. १९७ ; प्रका. ३५७ ; संग. ३४४ द्विशोभनं (द्विशोभने)
नेष्टं (नेष्टे) शेषं सप्रवत् ; पुम. ४५० ; कृम. ११०६ प्रवत्तः
पादः ; संर. ४९६ .

(२) गमा. १०८ ; विसौ. १५ नाशि (नात्र) : संप्र.
७२९ ; मुक्ता. १४६ एकोदश (एकमात्र) त्रय (द्वय) शातातपः ;
सिन्धु. ११०७ ; विवा. ७३४ त्रयं (द्वयं) , संकी. १९७ ;
संग. ३४४ .

(१) विसौ. १५ .

(२) प्रपा. ३१६ शु. प्र (शुभ) ; गमा. १०८ ; धर्म. ५२
(=) शु. प्र (शुभ) पू. : ५१ ; विसौ. १४ प्रकुर्यात्
(प्रकल्पयेत्) चतुर्विंशदि विना, मिदिरः ; संप्र. ७२९ ; मुक्ता.
१४५ त्रयेऽपि (त्रयेण) प्रकुर्यात् (प्रकल्पयेत्) गोत्रैकतायां यदि
नाव्यभेदः (स्वान्मुण्डनात्मण्डनमन्त्रेण) अक्षिराः ; संग. ३४९
न च (न तु) संदितासाराकस्यात् ; सिन्धु. ९२० उच. . ११०६ ;
विवा. ७३२ (=) उच. ; ज्ञान. १०८ मुत्तवत्, अक्षिराः ;
संग. ३४५ ; पुम. ४४९ प्रकुर्यात् (प्रकल्पयेत्) गोत्रैकतायां
यदि नाव्यभेदः (स्वान्मुण्डनात्मण्डनमन्त्रेण) वराहमिदिरः ;
संर. ४९४ .

(३) विसौ. १४ (=) यथास्ति यत् (इति सति) ;
विवा. ७३४ ; पुम. ४५० विसौवत् ; संर. ४९६ .

(२) चतुर्थीदिनादर्धाग्नियपये तत्रैव वसिष्ठः— एक-
लमे द्विलमे वेति । यत्र गृहे द्वे शोभने द्वौ विवाहाविति
संश्रयः । पुम. ४५०

नारदः

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्जितमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥

(१) मङ्गले विवाहादौ । अमङ्गलं आद्यादि ।

संम. ६९

(२) तयोः पुत्रपुत्र्योर्मध्ये एकस्योद्वाहानन्तरमन्य-
स्योपनयनं नैत्यर्थः । कुम. ११०६

नैकस्मिन् यत्सरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथंचन ॥

विवाहश्चैकजन्यानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि ।

असंशयं त्रिमिर्षपैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

विवाहस्त्विति । तुशब्दः एवकारार्थे । अन्ययोग-
व्यवच्छेदस्तदर्थः । तथा चान्यान्प्रवेशोऽपि पण्मासमध्ये
एकोदरस्य विवाहमिदं मङ्गलं नैत्यर्थः ।

कुम. ११०६

न वेदिकायां न गृहे न शाले

न मण्डपे युग्मकरप्रहौ तु ।

(१) ज्योति. ७७।१४९ नाप्य (नाप्य) ; प्रभा. ३१६ हो
न (होऽपि) नाप्य (नाप्य) ; गभा. १०८ मङ्गले नाप्यमङ्गलम्
(मण्डनादि मुण्डनम्) ; संम. ७३० गभावत् ; संम. ६९
तयोः (कार्य) ; सिन्धु. ११०६ गभावत् ; विषा. ७३२ गभावत् ;
ज्योति. १६१ ज्योतिवत् ; संग. ३४६ गभावत् ; पुम. ४४९
हो न (हं च) उत्तरार्थे (न कार्यं त्रमुद्वाहान्मङ्गले नाप्य
मङ्गलम् ।) ; कुम. ११०८-११०९ समवत् ; संम. ४९३
समवत् .

(२) विषा. ७३२ ; ज्योति. १६४ गेहोद्वाहौ (गृहोद्वाहौ)
भास्करस्यवशरे ; संग. ३२६ ज्योतिवत् , ज्योतिर्निबन्धे ;
संम. ४९३ ज्योतिर्मन्थे .

(३) ज्योति. २७।१५० ; संम. ७२६ धैकजन्यानां
(रविजनातानां) वराहः ; संम. ६९ धैकजन्यानां (धैव
जन्यानां) ; सिन्धु. ११०६ समवत् , वराहः ; ज्योति. १६१ ;
पुम. ४५० ; संम. ४९३ समवत् .

(४) पुम. ४५० .

यथा पथि प्रत्यभिदर्शने च

तदा द्वयोरेकतरं जहाति ॥

मातृयज्ञक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा तु मङ्गलम् ।

ऋतुत्रयं पुनर्यावन्न. कुर्याद्विधुमङ्गलम् ॥

ज्येष्ठमङ्गले विवाहोपनयने । लघुमङ्गलं चौगदि ।
अनेन वचनेन समावर्तनमपि निषिध्यते, तस्यापि लघु-
मङ्गलत्वादिति केचित् । अन्ये तु पित्रादिऋतुकपुत्रादि-
संस्कारपरं, न ॥ स्वकर्तृकत्वसंस्कारपरम् । समावर्तनस्य
स्वकर्तृकत्वाच्चायं निषेधस्तत्रेति प्राहुः । अत्र प्रमाणाभावा-
च्चिन्त्यमेतत् । एवं च विशदोत्तरमुपनयनोत्तरं वा, ऋतु-
त्रयादर्वाक् चोचं न कार्यमित्युक्तं भवति ।

सर. ४९३

ऐकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।

न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

(१) वत्सरपरिहाराशक्तौ पण्मासं वा परिहरेत् ।
तथा च वराहः— ' विवाहस्त्वेकजातानां पण्मास-
भ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिमिर्षपैस्तत्रैका विधवा
भवेत् ॥ ' । संम. ७२६

(२) न समानक्रियामित्यनेन द्वयोश्चोले द्वयोर्जित-
बन्धौ द्वयोर्विवाहौ वा न कुर्यादिति बोध्यते । मातृभेदे
विधीयते इत्येतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमप्येकदिने
निषिद्धं, मातृभेदाभावात् । सर. ४९३

सैमानाऽपि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च ।

विवाहे दुहितुः कार्यो न विवाहश्चतुर्दिनम् ॥

(१) घम. ५३ उच. , संहितासाराज्याम् ; संकौ १९६ ;
ज्योति. १६१ कालायनः ; कुम. ११०६ ; संम. ४९३ ज्योति-
निबन्धे .

(२) विसौ. १५ ; संम. ३८६ ज्योतिर्निबन्धे : ७२६ गर्गः ;
विषा. ७३० विधीयते (समाचरेत्) ; संकौ. १९६ ; ज्योति.
१६१ (=) उत्तरार्थे (एकक्रिया न कर्तव्या क्रियाभेदो विधीयते) ;
वाल. १।५२ वृ १९६ ; संग. ३४२ गर्गः ; पुम. ४५० ;
संम. ४९३ . वृद्धननौ अप्येकद्वयं द्रष्टव्यम् । ;

(३) विसौ. १४ .

शुभकृतपुत्रिकोद्वाहात्पश्चात् पुत्रकप्रदः ।

एकतिथ्यामपि ग्राह्यं भार्गवो मिश्रवेल्हा ॥

ऐकोदरोद्भवसुतासुतयोर्विवाहं

मासान्तरे मनुयसिष्ठपराशरयाः ।

इच्छन्ति मङ्गलमथास्तु वदन्ति गर्गाः

केचित्तथैकदिवसेऽप्युदयप्रभेदे ॥

ऐकलप्रेऽपि मिश्रादेशे वसिष्ठात्रिपराशराः ।

द्वयोर्विवाहमिच्छन्ति पृथक् ग्रामेऽथ मण्डपे ॥

प्रेत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् ।

न चैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥

(१) प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः । अन्यस्मै कन्या प्रतिश्रुत्य तत्कुल्येत्पक्षा कन्या नोद्देदित्यर्थः । तथा एकस्मै द्वे कन्ये न विवाहो । तथैकोदरोत्पन्ने कन्ये विसौ. १५ ऐकोदरोत्पन् विवाहो ।

(२) प्रत्युद्वाहः पत्युश्चाय स्वकन्या दीयेत तत्कन्या स्वपुत्राय न कार्येत्यर्थः । सप्त ७२६

(३) नैकस्मै इति । देयमिति शेषः । यद्यपि यथाश्रुते दुहितृद्वयमित्युपादानान्मृताया प्रथमदुहितरि द्वितीयदुहितृदानेऽनुमतिलभ्यते, तथापि द्वयस्य दुहितृ-

(१) मुक्ता. १४६ ; आन. १७९ पृ., श्रुतिरिति .

(२) मुक्ता. १४६ ; आन. १७९ इच्छन्ति (वाञ्छन्ति) .

(३) मुक्ता. १४६ गी .

(४) ज्योति. २७।१५१ छदयम् (दुर्दयम्) ; प्रपा. ११६ जन्मनो (जातयो) ; गभा. ९८ उत्तरार्धे (नवकन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके) ; प्र. ९८ जन्मनो (जातयो) तु (च) ; विसौ. १५ न चैक (नैक) ; संप्र. ७३६ नैव वार्था (न कर्तव्यो) दुहितृ (कन्यका) जन्मनो (जन्मयो) रेक (नैक) प्रयोगपारिजाते ; चम. १०८ गभावर्य ; मुक्ता. १४८ उत्तरार्धे (न चैकजातयोः पुंसोः प्रयच्छेद्दुहितृद्वयम्) हातिगः ; संम. ६९ ; सिन्धु. १११२ जन्मनो (जन्मयो) ; विपा. ७३१ (=) विसौवर्य, उत्त ; संकौ. १५६ नैकस्मै (नैकस्मिन्) शेषं शेषं सिन्धुवर्य ; आन. १८० (=) नैकस्मै (नैकस्मिन्) शेषं मुक्तावर्य ; ज्योति. १६२ सिन्धुवर्य ; प्रका. १५७ सिन्धुवर्य ; संग. १७४ जन्मनो (जन्मयो) रेक (नैक) ; संव. १४३ तु (च) ; पुम. ४५० न चैकजन्मनो (तथैकजन्मयोः) तु (च) ; सं. ४११ सिन्धुवर्य .

निष्ठस्य दानकर्मत्ववाधात् द्वे दुहितौ न दद्यादित्यर्थो वाच्यः । तत्र यदि साहित्यं समासार्यो विवक्षितः, तदा साहिते दुहितौ न दद्यादित्यर्थः स्यात् । तत्र जीवन्त्या प्रथमायामसाहित्येन द्वितीयादाने विरोधो न स्यात् । अथ साहित्यमतन्त्रम् . तदा कथं मृताया दुहितरि द्वितीया दीयेत, जीवनस्यानुपादानात् । तस्माद्वत्तदुहितृ-काय दुहितरं न दद्यादित्यर्थ इति । क्रम. १११२

नूनं कदाचिदुद्वाहौ नैकदा मुण्डनद्वयम् ॥

* ' नूनं कदाचिदुद्वाहौ ' इति सापलपरम् । मुण्डनद्वयं सापल्योरपि न भवति । × संम. ६९

बृहस्पतिः

ऐकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव घरसरे ।

विवाहो नैव कर्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा ॥

नैकस्मिन् दिवसे स्वेकलप्रे मिश्रांशके तथा ।

एकगर्भोत्पयोर्विभिन्नं विवाहः शुभकृद्भवेत् ॥

* देशभेदात्कुलाचारादिभेदा धर्मा प्रकीर्तिताः ॥

ऐकलप्रे द्विलप्रे वा गृहे यत्र द्विशोभनम् ।

द्वयोरन्यद्विनष्टं स्याद्वर्धतेऽन्यदिति स्थितिः ॥

* सिन्धोरपि अवगमे पाठ इति निश्चिन्ते, कृष्णभट्टेन मूल-वद व्याख्यातवात् ।

× क्रम. संनवर्य ।

(१) ज्योति. २७।१५२ पृ. ६२ नूनं कदाचिदुद्वाहौ (नैवं कदाचिदुद्वाहो) ; प्रपा. १११ ज्योनावर्य, गभा. ९८ ज्योनावर्य ; विसौ. १५ दाहौ (दाहो) ; प्र. ९८ ज्योनावर्य ; संम. ६९ ; सिन्धु. १११२ ज्योनावर्य ; विपा. ७३१ (=) ज्योनावर्य ; ज्योति. १६२ ज्योनावर्य ; प्रका. १५७ नूनं (नैवं) शेषं विसौवर्य ; संव. १४२ ज्योनावर्य ; पुम. ४५० विनीत .

(२) उत १२० श्रेयस्मै (इति वासो) ' वासो ' इत्यत्र ' वस्मै ' इति ओद्देशीया पठन्ति व्यवहरन्ति च ; विमौ. १२ पराशरः ; मुक्ता. १४५ वराहमिहिरः ; पुम. ४५९ मिहिरः .

(३) मुक्ता. १४६ वंजिन् (वंजो) ; आन. १७९ .

(४) मुक्ता. १४६ .

(५) मुक्ता. १४६ द्विनष्टं (द्विनष्टे) वर्धते (वर्धते) ; आन. १७९ .

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।
एक एव न कुर्यात् विवाहं व्रतबन्धनम् ॥
एकः कर्ता शुभं कुर्यान्न पुत्रयोः पुत्रयोरपि ।
पण्मासे वाऽष्टमासे वा पूर्णे त्वन्दे शुभावहम् ॥

कात्यायनः

कुलैः ऋतुत्रयादवाह्मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥
न कुर्यान्मङ्गलत्रयमिति । चोलोपनयनविवाहरूपं कार्य-
त्रयम् । उक्तं च— 'आदौ चोलं तथा मौञ्जी विवाहश्च
शुभप्रदः । मातृभेदे दुधैरुक्तो मातुरेक्ये न कर्हिषित् ॥' ।
संग. ३४५

कुर्यन्ति मुनयः केचिदन्यास्मिन् वत्सरे लघु ।
लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥
पुत्रोद्वाहः प्रवेशालयः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
मुण्डनं चोलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चोलं मुण्डनमेयोक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥

(१) सुक्ता. १४६ .

(२) सुक्ता. १४६ वाऽष्टमासे वा (वा चतुर्मासे) त्वन्दे
(वर्षे) ; जान. १७९ पृ. ; कृम. ११०५ (=) .

(३) प्रपा. ३१६ कुर्यान्मङ्गलत्रयम् (चेष्टे मण्डनत्रयम्)
स्मृत्यन्तरम् ; गभा. १०९ ; प्र. ९८ (=) पृ. ; धप्र. ५३
नेष्टो (पश्चात्) ; संग. ३१४ : ७३० मण्डनात् तु मुण्डनम्
(मुण्डनान्न तु मण्डनम्) ; घम. १०९ (=) पृ. ; सिन्धु.
९२१, ११०७ : विपा. ७३३ ; संकौ. ११३ ; ज्योति. १६१ ;
प्रका. २०७ ; संग. ३४५ चतुर्थः पादः ; संव. ९० ; कृम.
११०९ निर्देशमात्रम् ; सं. ९०० .

(४) गभा. १०९ : संग. ७३० वत्सरे (वासरे) ; सिन्धु.
११०८ ; ज्योति. १६१ नैमित्तिकं (नैयमित्तिकं) .

(५) गभा. १०९ ; संग. ३१४-३१५, ३८६, ७३० ;
संग. ६९ (=) ; सिन्धु. ११०८ ; विपा. ७३४ गर्गः ; संकौ.
११३-११४ ; ज्योति. १६१ ; प्रका. २०७ ; बाल. ११४०
(=) मित्युक्तं (मित्याहुः) उच. ; संग. २१३ उच. , शार्ङ्ग्ये
इत्युक्तम् : ३४६ ; संव. ९१ ; पुम. ४५० कन्योद्वाहस्तु
(पुत्रोद्वाहस्तु) ; सं. ४९४ : ९०१ मङ्गलम् (मुण्डनम्) .

(६) गभा. १०९ वरणात् (मण्डनात्) ; संग. ३१५ .

(१) उभयतः विवाहादप्रागर्थे चेत्यर्थः । अथ
मौञ्जीमात्रस्य चोभयतो विधानाद्विवाहात्परं चोलसहित-
मौञ्जयनुष्ठानं न सिध्यति, चोलनिषेधस्याप्राप्त्यव्याहत-
त्वात् । सं. ३८६

(२) वरणात् तदुपक्रमकालाद्वादानादित्यर्थः ।

सं. ११४

(३) चोलस्य मुण्डनप्रधानत्वादिति तदाशयः ।
मौञ्ज्यां मुण्डनमङ्गं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डन-
मित्यस्याशयः । वरणात्परं कन्यावरयोर्वरणोत्तरं कन्यावर-
योर्वरणप्रभृतीति यावत् । सं. ४९४

अभिन्ने यत्सरेऽपि स्यात्तद्वहस्तत्र भेदयेत् ।

अभेदेऽपि विवाहः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

यद्यपि मौञ्जितो मौञ्जी विवाहाद्वा विवाहोऽभ्यनु-
ज्ञातस्ययापि दिनभेदो मण्डपभेदश्चावश्यक इत्यर्थः ।

कृम. ११०८

दृढवसिष्ठः

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्ग्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ।
नैकस्मिन्वत्सरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथंचन ॥

एकौदरीकरतलग्रहणं यदि स्यात्

एकोदरस्थवरयोः कुलनाशनं च ।

३८६, ७३० ; सिन्धु. ११०८ गभावत् ; विपा. ७३४ गभावत् ;
गर्गः ; संकौ. ११४ ; ज्योति. १६१ वगी (ततो) ; संग. ३४६ ;
संव. ९१ ; पुम. ४५० गभावत् ; सं. ४९४ .

(१) गभा. १०९ स्वव (स्व न) अभेदेऽपि विवाहः
(अभेदे तु विनाशः) ; संग. ७३० ; सिन्धु. ११०८ अभिन्ने
(अभिन्न) अभेदेऽपि विवाहः (अभेदे तु विनाशः) ; विपा.
७३४ (अभिन्न. वत्सरेऽपि स्वादहमेव तु कारयेत् । अभेदे तु
विनाशः स्यात् कुर्यादेकमण्डपे ॥) गर्गः ; ज्योति. १६१ रेऽपि
स्यात् (रे यस्य) विवाहः स्यात् (दिनस्यापि) ; संग. ३४६ ;
कृम. ११०९ चतुर्थः पादः .

(२) विपा. ७३२ दृढवसिष्ठः, नारदोऽपि च .

(३) प्रपा. ३१६ एकोदरी (एकोदरा) एकाग्रिके
(एकाग्रिके) रोधे (रोधः) क्रमेण स्थूलान्तरम् ; धप्र. ५२ .

एकाग्रिके विधया भवतीह कन्या
नचन्तरे तु शुभदं पृथुशैलोद्ये ॥

व्याघ्रः

पुत्रोद्वाहात्परं दोषो दुहितुः स्याद्विवाहके ।
न च दोषः सपिण्डेषु न दोषो भिन्नामातृषु ॥

शातातपः

पुत्रोपयमनादूर्ध्वं पण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्यात् विवाहाद्गतवन्धनम् ॥

उपयमनं विवाहः । विवाहाद्गतवन्धनं विवाहादूर्ध्वं
पण्मासाभ्यन्तरे व्रतवन्धनं उपनयनं न कुर्यात् । एतानि
वचनानि यमलव्यतिरिक्तविषयाणि । मुक्ता. १४६

मण्डनं मुण्डनं चैव न कुर्यादेकवत्सरे ।
मुण्डनं प्रथमं कुर्यान्मण्डनं तु ततः परम् ॥

पराशरः

ऐक्योदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव यासरे ।
विवाहं नैव कुर्यात् महानयन्तरे शुभम् ॥

अत्रिः

कुले ऋतुत्रयादूर्ध्वमण्डनात् न मुण्डनम् ।
प्रवेशाभिर्गमं चैव न कुर्यान्मण्डनत्रयम् ॥

(=) अशुद्धिदुष्कः; विमौ. १४ एकोदरी (एकोदरा) न च
(नं स्यात्) क दु (के च) नरे तु (नरेऽपि); चम. १०९
कुलनाराजं च (च कुलस्य स्यात्) एकाग्रिके (एकाग्रिके)
वतिष्ठः; संम. ६९ एकाग्रिके (एकाग्रिके) भवतीह (भवतीति)
प्रयोगपरिवाति स्मृत्यन्तरे; विषा. ७३०-७३१ स्मृत्यन्तरम्;
संकी. १९६ एकाग्रिके (एकाग्रिके) स्मृत्यन्तरम्; ज्योति.
१६१ भवतीह (भवतीति) न्तरे तु (न्तरेऽपि) शार्ङ्गधरः; संम.
४९२ न्तरे तु (न्तरेऽपि) चतुर्थः पादः, शार्ङ्गधरीवेऽपि.

(१) धर्म. ५३.

(२) मुक्ता. १४६ पुत्रो (यथो); जान. १७८ ऽपि वा
(पिता).

(३) मुक्ता. १४५.

(४) विमौ. १४.

(५) विमौ. १४; पुम. ४५० मण्डनत्रयम् (अष्टत्रयम्);
संम. ४९३ पुमय. कात्यायनेऽप्येकमुद्राः स्त्रीषु द्वयम् ।

मण्डनात् उद्वाहानन्तरं ऋतुत्रयादूर्ध्वं न मुण्डनं
चूडोपनयनादि कार्यम् । तथा वधूपवेशानन्तरं पुत्री-
निर्गमनं न कार्यम् । मण्डनत्रयमन्धमध्ये न कुर्यात् । ननु
पुत्रीविवाहोत्तरं पुत्रोद्वाहे मण्डनत्रयं युक्तं, मण्डनत्रयं
तु न युज्यते, सजातीयक्रियाया ऋतुत्रयमध्ये निषेधात् ।
उच्यते, भिन्नामातृकयोः समानक्रियाया विधानाययोजितं
मण्डनत्रयं प्रातः तदप्यनेन वचना निषिध्यते ।

विमौ. १४

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं पुत्रस्योद्वाहनक्रिया ।
न दुष्टा स्यान्मातृभेदे गृहभेदेऽपि चैव हि ॥
आत्रोयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
विवाहोऽष्टदिनादूर्ध्वं नैकस्मिन् मण्डपे गृहे ॥
एकैः कर्ता शुभं कुर्यान्न पुत्र्योः पुत्रयोरपि ।
पण्मासे वा चतुर्मासे पूर्वं वर्षे शुभावहम् ॥

अङ्गिराः

ऐक्यमातृप्रसूतानां शुभद्वयमृतुत्रये ।
न कुर्यादूर्ध्वभेदे तु त्रिमासादूर्ध्वमाचरेत् ॥
फौलुगे चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने ।
भेदाद्विषयं कुर्यात् नतुत्रयविलम्बनम् ॥

(१) विमौ. १५ द्वाहनक्रिया (द्वाहिनी क्रिया); पुम.
४५० न दुष्टा (निर्दुष्ट); संम. ४९३.

(२) विमौ. १५; पुम. ४५० स्वसृयुगे (युगे स्वसोः)
तथा (ऽपि वा) विवाहोऽष्टदिनादूर्ध्वं (विवाहोऽष्टदिना-
दूर्ध्वं).

(३) विमौ. १५; पुम. ४५०.

(४) मुक्ता. १४५; जान. १७८.

(५) प्रया. ३१६ संहितासारावन्त्यां रायकम्; तामा. १०८
सारावन्त्याम्; प्र. ९८ संहितासारावन्त्याम्; धर्म. ५१ उच्यते
(अन्धभेदे न दोषः स्यादित्याचार्योऽपरीक्षया ।) संहितासारा-
वन्त्याम्; विमौ. १५ संहितासारावन्त्याम्; संम. ७२७ संहिता-
सारावन्त्याम्; धर्म. १०९ सारावन्त्याम्; मुक्ता. १४५ तु (च)
भेदात् (भेदे); संम. ६९ लम्बन (लम्बन) सारावन्त्याम्;
मिन्पु. ११०० सवयम्, सारावन्त्याम्; विषा. ७३१ सावयवे;
ज्योति. १६१ मृतुत्रयविलम्बनम् (न कतुत्रयमण्डनम्) संहिता-
सारावन्त्याम्; जान. १७८ मुक्ता. १४५; संम. ३४३ कुटी

न पुंविवाहोर्ध्वमृतत्रयेण
विवाहकार्यं दुहितुः प्रकल्पयेत् ।
न मण्डनाद्यापि हि मण्डनं च
स्यान्मण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥
उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्
पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं न जातु ।
यावच्चतुर्थीदिनमङ्गलस्य
समापनं तावदतो विदध्यात् ॥

आश्वलायनः

ऐकमातृप्रसूते वा कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाहं न कुर्यात् तथैव व्रतयन्धनम् ॥

कश्यपः

मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहः पण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्यात् विभक्तानां न दोषकृत् ॥

(१) मौञ्जीबन्ध इति । ' उद्वाह्य पुत्रीम् ' इत्येत-
त्प्रकरणे एतच्छिष्यानां, ' पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न
श्रुतये । न कार्यं प्रतमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥ '
इति मयूले सामान्यतो विवाहानन्तरमुपनयननिषेधाच्च ।
पुत्रीविवाहोत्तरं मौञ्जीबन्धः, एकविवाहानन्तरमपर-
विवाहश्च, पण्मासाभ्यन्तरे तं न कुर्यादित्यर्थः । ' मौञ्जी-
बन्धमपोद्वाहम् ' इति द्वितीयान्ताद्यो युक्तः । पुत्री-
विवाहानन्तरं मौञ्जीबन्धं एकविवाहोत्तरमपरविवाहं च
(कुर्वन्ति) संदितासारावल्याम् ; पुम. ४५० त्र (वा)
सारावल्याम् .

(१) मुक्ता. १४५ ; आन. १७८ .

(२) मुक्ता. १४५ .

(३) संप्र. ३८६ ; धर्म. १६ प्रसूते वा कन्ये (प्रसूतानां
कन्या) ; विषा. ४८१ (=) पूर्वाभि (एकमातृप्रसूतानां कन्ययोः
पुत्रयोर्दोः) ; बाल. १११४ प्रसूते वा (प्रसूतानां) ;
कृम. १४१ प्रसूते वा (प्रसूतेषु) शरिजाते ; संर. १९४
वाच्यम्, रघुजिहारे इत्युक्तम् .

(४) गमा. १०९ ; भिन्नु ११०८ ; विषा. ७३५ ;
कृम. ११०९ ' मौञ्जीबन्धोद्वाहं ' इति द्वितीयान्ताद्यो युक्तः ;
संर. ४५५ .

न कुर्यात् । पुत्रोद्वाहानन्तरं पुत्र्युद्वाहं च न कुर्यात् ।
एते त्रयो निषेधा विभक्तपराः, न तु विभक्तपरा
इत्यर्थः । कृम ११०८-११०९

(२) अत्रोत्तरत्र पुत्र्युद्वाहं न कुर्यादिति अवगा-
त्पूर्वोद्वाहः पुत्रस्य द्रष्टव्यः । अत्रैवमर्थः- मौञ्जी-
बन्धस्तथोद्वाहः पण्मासाभ्यन्तरेऽपि कर्तव्यः, परं तु
पण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहात्परं पुत्र्युद्वाहं न कुर्यात्, यदि
विभक्ता भ्रातरस्तदा पण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहोत्तरं पुत्र्यु-
द्वाहकरणे न दोष इति । एतच्चातिसंकटे द्रष्टव्यम् ।

संर. ४५५

च्यवनः

आदौ चैव ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः ।
मातृभेदे बुधैरुक्तो मातुरैक्ये न कर्हिचित् ॥ *

गर्गः

ऐकौदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ॥

ऐकमातृप्रसूतानां कन्यकापुत्रयोर्द्वयोः ।

सहोद्वाहो न कर्तव्यस्तस्यां नैवोपनायनम् ॥

ऐकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।

विवाहो नैव कर्तव्यो निर्गते तु श्रुतत्रये ।

ग्रामान्तरे तु कर्तव्यः कर्तव्यो नैकवेदमनि ॥

ऐकमातृप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि ।

विवाहं नैव कुर्यात् कृते स्वको यिनश्यति ॥

भ्रातृयुगे स्वसूयुगे भ्रातृस्वसूयुगे तथा ।

न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥

* ' ऐकौदरप्रसूतानां ' (संज्ञा. ४. ७३७) इति
वशिष्ठवचने विसौम्यारत्यानं, ' कुले कतुत्रयादर्थात् ' (संज्ञा.
४. ७४०) इति कात्यायनवचने संगत्यापत्यानं च द्रष्टव्यम् ।

(१) विमौ. १५ ; संग. ३४५ (=) ततो (तथा) .

(२) विमौ. १३ .

(३) मुक्ता. १४५ .

(४) मुक्ता. १४५ ; आन. १७८ निर्गते (निर्गते) .
कर्तव्यः कर्तव्यो (कर्तव्यं कर्तव्यं) .

(५) विषा. ७३० ; धर्म. १०८ वासरे यदि (वासरे
यद्य) सारावल्याभिरुक्तम् .

(६) प्रप्रा. ३३३ भ्रातृयुगे स्वसूयुगे (भ्रातृयुतस्वसूयुगे च)

न चैकजन्ययोः पुंसोर्विवाहस्त्वेकवासरे ।
अब्दभेदे शुभं केचिदाहुर्महति संकटे ॥
कृते चैवोपनयने भवेदायदिनत्रयम् ।
कन्यादानं न कर्तव्यमित्याहुरिति सूरयः ॥
व्रतवन्धनमेकस्य तथैकस्य विवाहकम् ।
एकस्मिन्नपि वाऽन्यस्मिन्दिने कुर्यात्तु वै पिता ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।
न कुर्यान्मङ्गलश्रीणि विवाहं चोपनायनम् (?) ॥
एकोदरप्रसूतानां विवाहं चोपनायनम् ।
चौलकर्म तथा चेति मङ्गलत्रयमुच्यते ॥
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ।
यदि भिन्नोदराणां स्यात्समाप्यैकं पुनर्भवेत् ॥
भिन्नोदराणामेकस्मिन्न कुर्यान्मण्डपे पिता ।
समाप्य मङ्गलं चैकं पुनः कुर्याथ नान्दिकम् ॥
न समानक्रियां कुर्याद्विना यमलजातयोः ॥
गिरिर्वाऽपि महास्रोतो यं देशं व्यवधास्यति ।
तं पृथग्देशमित्याहुर्विवाहादिर्न दुष्यति ॥
नदीतटविभेदेन विवाहोपनयौ चरेत् ।
मासर्तुतिथिभेदाश्च तदुद्दिश्य न चिन्तयेत् ॥

संग्रहकारः

एकोदराणां पुंसां स्याद्विवाहो नैकवत्सरे ।
भिन्नोदराणां कुर्यात् स्त्रीणां चैव न संशयः ॥

मेधातिथिः

पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे ।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥

पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरःस्थयोः ।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥
(१) वासरशब्दो वत्सरादीनामुपलक्षणम् ।

संघ. ७२८

(२) यत्तु ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः— पृथङ्मातृ-
जयोरिति, तत्कर्तृभेदाभिप्रायम्, कार्यं इति कर्मप्रत्यये
द्वाभ्यां त्रिभिस्त्विन्वयसंभवात् । उदाहृतगर्गवाक्ययोः
कर्षादिवाक्ये चैककर्तारं प्रति निषेधो ज्ञाप्यते, ' कुर्यात् '
' कुर्यात् ' ' न पिता विदध्यात् ' इति शब्दैस्तथैव
प्रतीतेः । अतश्च द्वाभ्यां कर्तृभ्यां एकस्मिन्नपि लभे एक-
स्मिन्नपि ग्रहे भिन्नोदरयोर्विवाहः कार्यः । भिन्नकर्तृक-
त्वेनैव मण्डपदेवप्रतिष्ठादिभेदः प्रतीयते । एकः कर्ता तु
दिनचतुष्टयेन पूर्णविवाहं समाप्योत्तरं कुर्यात् । अति-
संकटे त्वेकस्मिन्नपि दिने मण्डपदेवताप्रतिष्ठाद्यभेदेऽपि
ग्रहभेदेन चेति व्यवस्था बोध्या । संकी. १९६

(३) विवाहस्तु इति । पृथङ्मातृजयोरपि एक-
स्योपनयनमपरस्य विवाह इत्येवंजातीयास्तु संस्कारा
एकस्मिन्नहनि न भवन्तीत्यर्थः । पुष्पेति । उभाभ्यां
भगिनीभ्यां शिरस्थयोः पुष्पपट्टिकयोर्दर्शनं न कार्यमिति
संबन्धः । एतावता परस्परवरशिरःस्थपुष्पपट्टिकादर्शनं
परस्परकन्ययोर्निषिद्धमिति लभ्यते ।

कृम. ११११-१११२

वराहमिहिरः

विवाहस्त्वेकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधया भवेत् ॥

उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्
पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं कदाचित् ।

(१) गमा. १०९ ; संघ. ७२८ ; सिन्धु. ११११-१११२ ;
ज्योति. १६२ ; संकी. १९६ ; प्रका. ३५७ ; संग. ३४३ ;
युम. ४५१ ; संर. ४९५ .

(२) गमा. १०८ ; संघ. ७२६ ; सिन्धु. ११०६ ; विपा.
७३१ ; संग. ३४२ ; कृम. ११०९ निदग्गमात्रम् .

(३) गमा. १०९ कदाचित् (कदाऽपि) कर्षादिकारिकायां ;
विसौ. १४ कदाचित् (न जातु) उत्तरार्धे (यावच्चतुर्थादिन-

(१) घम. ५३ .

(२) घम. ५२ .

(३) घम. ५२ ; संग. ३४५ पिता (ऽपि वा) .

(४) घम. १०८ .

(५) प्रपा. ३१६ .

(६) मुक्ता. १४५ ; भाज. १७८ (=) .

(७) गमा. १०९ ; संघ. ७२८ ; सिन्धु. ११११ ;

ज्योति. १६२ हस्तके (हस्तके) ; संकी. १९६ ज्योतिषे ;
प्रका. ३५७ ; संग. ३४३ ; युम. ४५१ ; संर. ४९५ .

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं
समाप्य चान्योद्बहनं विदध्यात् ॥
पुत्रोपनयनादूर्ध्वं पण्मासाभ्यन्तरे तथा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्व्रतबन्धनम् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्
एकौदरप्रसूतानामेकस्मिन् घत्सरे पुनः ।
विवाहो नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥
भ्रातृयुगे स्वस्युगे भ्रातृस्वस्युगे तथा ।
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलद्वयम् ॥

स्मृतिरत्ने
एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्घत्सरे यदि ।
विवाहं मौखीयन्धं च चूडाकर्म न कारयेत् ॥

मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे
एकस्मिन्दिवसे चैव सोदराणां तथैव च ।
युग्ममुद्वाहिकं धर्म्यं कन्यादानद्वयं तथा ॥

मङ्गल्य समापनं तावदतो विदध्यात् ।) ; संप्र. ७२७ कदाचिद्
(कदाऽपि) दिनमत्र पूर्वं (दिवस न पूर्वं) कपदिकारिकायाम् ;
सिन्धु. ११०८ कपदिकारिकायु बराहमिहिरथ ; विषा. ७३५
गमावत् ; संकी. १९६ कदाचिद् (हि जातु) चतुर्थं दिनमत्र
पूर्वं (चतुर्विंशतिमत्र सर्वं) कपदिकम् ; ज्योति. १६१ सत्रैव,
कपदिकायाम् ; संग. ३४२ कदाचिद् (कदाऽपि) पूर्वं (पूर्णं)
कपदिकारिकायामपि ; पुम. ४४६ कदाचिद् (कदाऽपि) चान्यो
(बाड्यो) कपदिकारिका मिहिरथ, कुम. ११०९ निर्देशमात्रम् ;
संर. ४९५ कदाचिद् (कदाऽपि) पूर्वं (सर्वं) कपदिकारिकाऽपि .
(१) संकी. १९७ ; पुम. ४४६ विवाहात् (गोदाहात्) ;
कुम. ११०६ ; संर. ४९४ २ तथा (२ तथा) पुत्र्युद्वाहं
(पुत्रोद्वाहं) .

(२) संप्र. ७२६ ; सिन्धु. १११० घत्सरे (वात्सरे) यमः ;
ज्योति. १६१ सिन्धुवत् , स्मृतिसारावल्याम् ; संग. ३४१
सिन्धुवत् .

(३) संप्र. ७२८ ; सिन्धु. १११० मङ्गल (मण्डन)
स्मृतिसारावल्याम् , ज्योति. १६१ आतृयुगे स्वस्युगे (स्वस्युगे
आतृयुगे) स्मृतिसारावल्याम् ; संग. ३४२ .

(४) आन. १७८ .

(५) उत. १२० .

सं. कां. ९४

श्रीधरीये

पुत्रस्य पाणिग्रहणात्परस्तात्
न मासपट्कात्तनयाविवाहः ।
तद्वद्विवाहादपि नोपनीति-
सद्योपनीतेः परतश्च चोल्म् ॥

सायणीये

एकस्मिन्लोभने वृत्ते द्विभुगं नैव कारयेत् ।
यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादशुभं ध्रुवम् ॥

नृसिंहप्रसादे

नै मुण्डनं स्याद्रक्षानाविधयो
न चापि मोक्षो व्रतबन्धनस्य ।
यदन्ति गर्गप्रमुखा मुनीन्द्रा-
ब्रूहाकृति मुण्डनमेव नान्यम् ॥

संहिताप्रदीपे

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव
कार्ये विवाहो दुहितुः समार्धम् ।
अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं तु
वधूः प्रवेशया स्वगृहं न चादौ ॥

संहितासारावल्याम्

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन् घत्सरे यदि ।
विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्यथा ॥

(१) मुक्ता. १४५ .

(२) प्रपा. ११६ ; संप्र. ७२९ ; मुक्ता. १४५ नैव (न तु)
स्मृतिरत्ने ; विषा. ७३१ ; आन. १७८ मुक्तावत् , स्मृतिरत्ने ;
संग. ३४५ .

(३) संप्र. ७३० ; संग. ३४६ नान्यम् (नागवत्) .

(४) गभा. १०८ तु वधूः प्रवेशा (च वधूः प्रवेशात्) ;
घप्र. ५२ वधूः प्रवेशा (वधूप्रवेशः) ; वित्ती. १५ समार्धम्
(समार्धं) तु (च) चादौ (नैव) ; संप्र. ७३०-७३१ ;
सिन्धु. ११०७ तु (च) न चादौ (च नादौ) ; विषा. ७३१
वात्तनयस्य (वातु सुवस्य) तु वधूः (च स्नुषा) ; ज्योति.
१६१ संहितादीपके ; संग. ३४६ ; पुम. ४५० तु वधूः प्रवेशा
(च वधूः प्रवेशात्) .

(५) प्रपा. ११६ ; घप्र. ५२ (=) कुर्वन्ति (वदन्ति) ;
वित्ती. १४ ; संप्र. ७२६ ; संग. ६८ उत्तरार्धे (विवाह नैव

- (१) अन्यथा मातृभेदे । संप्र. ७२६
 (२) (ततोऽन्यथा) भिन्नमातृकयोर्वैतरभेदेन वा ।
 संप्र. ६९

ज्योतिःसागरे

चूडैकेशान्तसीमन्तविवाहोपनयान् बुधाः ।
 शुरुमङ्गलमित्याहुस्तदन्यलघुमङ्गलम् ॥

ज्योतिर्विचरणे

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वहने भवेज्ञाशः ।
 नद्यन्तर एकदिने केऽप्याहुः संकटे च शुभम् ॥
 नै प्रतिपिद्धं लग्नं संप्राप्ते संकटे महति ।
 एकोदरसंभवयोरेकाहं भिन्नमण्डपे काले ॥

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य
 नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
 नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
 नरस्य पाणिग्रहमाहुः स्यात् ॥

अत्र दिनशब्दः पूर्वोक्तानां संवत्सरादीनां सर्वेषामुप-
 सृष्टानां, संकोचनिमित्तस्य संकटस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् ।
 अत एव प्रवेशनिर्गमयोः घण्टासपरिहारसंभवे वैपरीत्ये-
 नैकदिनविधानं तत्रैव — ऊर्ध्वमिति । संप्र. ७२८

कुर्वन्ति कुर्वन्ति ॥ ततोऽन्यथा ।) ; अंकौ. १९६ विवाहं
 (विवाहो) ; संग. ३४१-३४२ ; संर. ४९२ यदि (सदा)
 शेषं संभवत्, सारावल्यात् .

- (१) संप्र. ७३० सदन्यत् (सदन्यं) ; संग. ३४५-३४६ .
 (२) गमा. १०९ एकदिने (त्वेकदिनं) ; घप्र. ५३
 द्वयोरेकदिनोद्वहने (वरयोरेकदिनोद्वहतो) एकदिने (एकवर्षे)
 च शुभम् (शुभम्) ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु. ११११ (द्वयोः ०) ;
 विपा. ७३४-७३५ एकदिने (त्वेकदिने) ज्योतिरर्णवे ;
 ज्योति. १६१ द्वयोरेकदिनोद्वहने (वरयोरेकदिनोद्वहतो) ; संग.
 ३४३ ; संर. ४९२ ज्योतिषात् .
 (३) घप्र. ५३ ; संप्र. ७२८ ; ज्योति. १६१ ; संग.
 ३४३ ; संर. ४९६ .
 (४) गमा. १०९ त्रयं (त्रये) ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु.
 ११११ ; विपा. ७३६ (=) ; ज्योति. १६१ त्रयं (त्रये)
 मादुर्गाः (मेवमार्गाः) शाङ्गपरः ; संग. ३४३ .

कालादर्शे

भ्रातृद्वये स्वसूयुगे स्वसूभ्रातृयुगे तथा ।
 समानाऽपि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च ॥

कर्पादिकारिका

वेद्वाह्यं पुत्रीं न पिता विदध्यात्
 पुत्र्यन्तरस्थोद्वहन् कदाचित् ।
 यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं
 समाप्य चान्योद्वहन् विदध्यात् ॥

रेणुकारिकाः

ऐकस्मिन्वत्सरे नैव (? चैव) वासरे मण्डपे तथा ।
 कर्तव्यं शुभयोः स्वस्रोत्रोर्ध्वमलजातयोः ॥
 एकप्रयोजनानि स्युः पृथक्कर्माणि यानि वै ।
 एकं नान्दीमुखं तेपामेवमूचे त्रिधिक्रमः ॥
 स्वसूद्वये भ्रातृयुगे स्वसूभ्रातृद्वये तथा ।
 न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥
 एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
 न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥
 एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
 क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्ये
 स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

घण्टासमध्ये मुनयः समूचु-

र्न गुण्डनं चापि हि मण्डनानु ।

भट्टकारिका

ऐकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।
 कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोत्रोर्ध्वमलजातयोः ॥

(१) मुक्ता. १०० : १४६ कालदीपे ; आन. १६०, १७९
 शुभे तथा (युगेऽथवा) कालदीपे .

(२) स्थलादिनिर्दिशः आसिन्नेव वराहमिहिरवचने (संग.
 ७. ७४४) द्रष्टव्यः ।

(३) रेका. २३-२९ ७. ७०-७१ .

(४) गमा. १०९ ; घप्र. ५२ तथा (ऽपि च) ज्योतिः ;
 संग. ३८६ ; ७२८ चैव (चक) ; सिन्धु. १११२ चैव (चैक) ;
 ज्योति. १६२ (=) सिन्धुवत् ; घुम. ४५१ सिन्धुवत् ; संर.
 ४९६ स्मृत्यन्तरम् .

प्रतिकूलनिर्णयः

हारीतः

स्पर्शिता स्याद्यदा कन्या वाचा वाऽप्युदकेन वा ।
अन्तरा प्रातिकूल्यं चेत्पूर्वोदा विधवा भवेत् ।
अचिरेणैव कालेन पशुभृत्यधनक्षयः ॥

- (१) प्रातिकूल्यं मरणम् । संम. ६९
(२) एतच्च विवाहानन्तरचतुर्थीकर्ममघ्ये बोध्यम् ।
कृम. ११०२

भृगुः

धौगदानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
सदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥

दक्षः

दैवपत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तादृशाश्चैव पितामहपितामही ।
एषामन्यतमे नष्टे नोद्वाहेतां यधूं घरः ॥

दम्पत्योरिति सर्वत्र संभव्यते । अत्र विनायकशान्त्या
कचिद्विवाह इत्युक्तं प्राक् । कृम. ११०३

संवर्तः

उद्वाहेद्यदि बागवत्तां प्रातिकूल्येऽपि यः पुमान् ।
स याति नरकं घोरं कुले वाऽप्यशुभं भवेत् ॥

- (१) संम. ६९ ; कृम. ११०२ कुलीयार्थं नास्ति ।
(२) गम्भा. ६८ ; घष. ५० स्ववंश (स्वण्ड) ; सिन्धु.
१०८४ दो यतः (दोषतः) ; विषा. ७६५ यत्र (यत्) स्ववंश
(स्वण्ड) भृगुर्नहितायाम् ; ज्योति. १६७ भ्रमवत् ; संकौ.
२०२ (=) सिन्धुवत् ; संव. १४६ (=) सिन्धुवत् ; संर.
४८३ (=) .

- (३) संम. ८१२ (=) सोपनीतः (चोपनीतः) प्रथमार्थम् ;
संम. ६९ ; संग. ३४९ सर्वं सप्रवत् ; कृम. ११०३ .
(४) संम. ८१५ ; संग. ३५१ .

वृद्धवसिष्ठः

वैरवधोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥
प्रतिकूले तु संप्राप्ते विवाहं नैव कारयेत् ।
अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम् ॥

कार्ष्णाजिनिः

पिता वा यदि वा भ्राता ज्येष्ठो वा म्रियते यदि ।
अतीतेऽब्देऽपि बागवत्तां नोद्वाहेद्युपती पुमान् ॥

माण्डव्यः

धौगदानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता ॥
तेन तथा वा सहेति दोषः । यरपक्षे प्रतिकूले वरायै
तां न स्वीकुर्यात् । यधूपक्षे प्रतिकूले तस्मै वराय न
दद्यादिति विवाहो नैव कर्तव्य इत्यस्यार्थः । न तु विवाह
एव न कर्तव्य इति । सर. ४८१

गर्गः

कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् ।
तदा न मङ्गलं कुर्यात् कृते वैधव्यमाप्नुयात् ॥

- (१) संम. ८१२ ; संकौ. २०१ वेद (स्वात्) ; प्रका.
३६१ ; संग. ३४८ ; भाव. १४५ ; संर. ४८१ सकौवत् .
(२) संम. ८१५ तु सप्राप्ते (अपि सप्राप्ते) ; संकौ. २०२ ;
संव. १४५ ; संर. ४८२ पतिवत् .

(३) कृम. ११०२ .

- (४) संम. ८१२ भ्राता (वाऽपि) ; सिन्धु. १०८५-१०८६
हित (क्षिति) ; विषा. ७६५ सिन्धुवत् ; संकौ. २०१ ;
ज्योति. १६२ स्ववंशहित (स्ववं त्वहित) ; संग. ३४८
सप्रवत् ; संव. १४५ ; पुम. ४५१ ; संर. ४८१ .

- (५) गम्भा. ६८ ; संम. ८११ (कृते बाह्विधये पश्चान्मरणे
वश्यं कस्यचित् । न तत्र मङ्गलं दृश्यते नारीवैधव्यशङ्कया ॥)
क्रमेण वृद्धगार्यं ; सिन्धु. १०८४ ; विषा. ७६४ तु निश्चये
(बाह्विधये) भवति (मर्त्यस्य) कृते वैधव्यमाप्नुयात् (नारी-
वैधव्यमीति) विधानवाक्यायाम् ; ज्योति. १६२ कृते तु

* पित्रादिमरणं गृहदाहादि च प्रतिकूलम् । कन्याया बागदानाद्युद्धरे प्रातिकूल्ये कालव्ययवान्नाशनादीनां निर्णयः ।

(१) अत्र यद्यपि ' कस्यचित् ' इत्यविशेषणोक्तं, तथापि ' वाङ्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत् । प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोभिलः ॥ ' इति स्मरणेन सपिण्डमरणस्यैव प्रतिकूलत्वम् । अत्र वाङ्-निश्चयग्रहणं मानसनिश्चयस्याप्युपलक्षणम् ।

संप्र. ८११

(२) कृते स्थिति । एतेन ' वाग्दानादि करोत्युनः ' इत्यभिधानेन च मन्त्रयद्वाङ्निश्चयोत्तरमेव प्रतिकूलदोष इति । घटितनिश्चयोत्तरं प्रतिकूलदोष इति ज्योतिषमतम् । घटितनिश्चयश्च ज्योतिर्विदादेशेन वरपिप्पदिकं प्रति फल-दानादिरूपः ।

कृम. १०८४-१०८५

ज्वरस्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥

लग्नमिति सर्वमङ्गलोपलक्षणम् । गमा. १९०

हर्म्यदाहे मृते चैव विवाहं यः करोति च ।
तयोरेकं विनश्येत् मनुः स्यायम्भुवोऽप्रवीत् ॥
नौन्दीमुखे कृते पश्चाद्गृहदाहो भवेद्यदि ।
पाणिग्रहो न कर्तव्यो नारीवैधव्यदो यतः ॥

केचिद्बुधगृहस्य दारुणः कस्यचिज्ज्वरः ।
सायन्मङ्गलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैः ॥

मृते जनन्यां जनकेऽङ्गनायां
द्वितीयवर्षे प्रकरोति शोभनम् ।

(कृतेऽपि) भवति (मर्त्यस्य) ; संप्र. ३४८ ' मरणं ' इत्यत्र ' मरणे ' इति पठित्वा सर्वं संप्रवत् ; पुम. ४५१ .

(१) गमा. १९० शुभं (लग्नं) ; संप्र. ८१३ धर्मं (कर्म) ; सिन्धु. ९२० गमावत् ; विपा. ७७९ गमावत् ; ज्योति. १६३ ; संप्र. ३५० संप्रवत् ; ३१४ शुभं (लग्नं) स्वस्थो (स्वस्थे) ; संर. ४८८ .

(२) संप्र. ८१३-८१४ ; संप्र. ३५० .

(३) संप्र. ८१४ ; संप्र. ३५० .

(४) संप्र. ८१४ ; ज्योति. १६४ दारुणः कस्यचित् (कस्यचिद्वारुणो) कार्यं च (कृत्यं च) ; संप्र. ३५० ; संर. ४८८ दारुणः कस्यचित् (कस्यचिद्वारुणो) उत्तरार्धे (सायन्मङ्गल-कार्यस्य न कार्यां निश्चयो बुधैः) .

(५) धर्म. ५६ ; विपा. ७७० (=) (मृते जनन्या

करोति मोहात्प्रथमे तु हानिं
वदन्ति गर्गात्रिपराशराद्याः ॥

देम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥

पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता ।
कृते वाङ्निश्चये पश्चादेपां मध्ये तु मानवः ।
मृतो भवति यः कश्चित्प्रतिकूलं तदुच्यते ॥

प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
अन्ते दोषयिनाशाय शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥

बृद्धगार्ग्यः

वैधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते
वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्
तदा न कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः ॥

(१) घटिते घटने कर्तव्यतया निश्चिते सतीत्यर्थः ।
संप्र. ८११

(२) घटितं संवत्सः सुनिश्चितो वाचा निश्चितः ।
वाग्दानविधिना निश्चित इति गोविन्दाण्वे । इदं च
मुशब्दाच्छभ्यते । संर. ४८०

जनकेऽङ्गना वा वर्षे द्वितीये न करोति मङ्गलम् [शोभनम्] ।
करोति मर्त्यः प्रकरोति शोभनं वदन्ति गर्गात्रिपराशराद्याः ॥) .
(१) विपा. ७६७. एते स्वेका गर्गस्य वा अन्यकथैर्वैति न
निश्चयः ।

(२) गमा. ६८ वरार्थे (वरार्थे) मेधातिथिः ; संप्र. ८११
गेहेऽप्यथ (पक्षे त्वथ) मृत्यु (मृति) ; सिन्धु. १०८४
ज्योतिर्मधातिथिः ; विपा. ७६४ वरार्थे (वरार्थे) निश्चिते
(निश्चये) ऽप्यथ (त्वथ) मङ्गलं बुधैः (जातु मङ्गलम्) मेधा-
तिथिनिबन्धे ; संकौ. २०१ उत्तरार्धे (द्विधेय कश्चिन्मनुजोऽथ
नारी तदा न कुल्यैः खलु मण्डनं ते ।) कृष्णभट्टीये ; ज्योति.
१६२ वरार्थे (वराय) ऽप्यथ (त्वथ) मृत्युर्यदि स्यात् (मृति-
र्भवेच्छत्) मङ्गलं बुधैः (जातु मङ्गलम्) मेधातिथिः ; प्रका. ३६१ ;
संप्र. ३४७ संप्रवत् ; संर. १४५ संकौवत् ; पुम. १५१
ज्योतिर्मधातिथिः ; संर. ४८० संकौवत्, स्पृष्ट्यन्तरे .

स्मृत्यन्तरम्

चाह्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत् ।
प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोमिलः ॥
प्रतिकूले न कर्तव्यं लग्नं यापदतुत्रयम् ।
प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यं केऽप्याहुर्वैदुसंयुगे ॥

यदपि यचनम्—‘प्रतिकूले न कर्तव्यम्’ इति,
तदपि मानुप्रतिकूलविषयम्, ‘तदर्थं मातुरेव च’ इत्यनेन
तस्या एव ऋतुप्रयं महाशौचविधानात् ।

संप्र. ८१३

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।
विवाहस्तु ततः पञ्चात्तयोरेव विधीयते ॥

तयोः निश्चितघटितयोर्वधवयोः । यच्चा वरालाभे
वरस्य यश्चरालाभे स्रष्टे सति नान्यां वर्षं वरं वा
मेहेतेति तात्पर्यार्थः ।

सर. ४८२

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

‘पितृमातृ (पितुर्मातुः) क्रिया भ्रातृपुत्राणा-
मन्ततः क्रमात् ।

वर्षार्थार्थमुत्सृज्य विवाहादि विधीयते ॥
प्रतिकूलक्रियायां च वर्षेऽन्यस्मिन्करग्रहः ।
निमित्तशकुनैः प्रदत्तैः कर्तव्य इति केचन ॥
प्रतिकूलं न कर्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
कन्याऽन्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

(१) संप्र. ८११ ; संग. ३४८ .

(२) गमा. ६८ कर्तव्यं लग्नं (कर्तव्यो गच्छेत्) केऽप्याहु-
र्वैदुसंयुगे (इत्याहुर्वैदुसंयुगे) ; संप्र. ८१३ (=) पू. ; सिन्धु.
१०८८ (=) गमावत् ; विषा. ७६६ कृते न (कृतेऽपि) उच-
र्ये (प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्तव्यं बहुविधेयं) ; संकी.
२०२ ; ज्योति. १६३ उचर्य विषावत् , संग. ३४९ (=)
पू. ; संव. १४५ ; संर. ४८२ .

(३) गमा. ६८ पू. ; संप्र. ८१३ स्मृतिरलावल्याम् ;
सिन्धु. १०८८ (=) पू. ; विषा. ७६६ , संकी. २०२ ;
ज्योति. १६३ विवाहस्तु (विवाहं तु) ; संग. ३४९ स्मृतिरला-
वल्याम् ; संव. १४५ ; कुम. १०८६ (=) उच. : १०८७ (=)
पू. ; संर. ४८२ .

(४) विषा. ७६८-७६९ .

कृते चाह्निश्चये यच्चा वरस्य विषये मृतिः ।
अमङ्गल्यं न सेव्यं स्वात्तयोरायुःक्षयो यतः ॥

दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तत्सुतश्चैव पितामहश्च तद्वधूः ॥

एतेषां यदि चेत्कश्चिन्मृतो भवति मानवः ।
न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥

कृते चाह्निश्चये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित् ।
तं वंशं वर्षमानं चेद्विवाहः शौनको न तु ॥

प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य आचतुर्यं भवेत्तदा ।
पञ्चमे तु भवेत्पुंसि ततः शुभतरं भवेत् (१) ॥

तरिमन्वरे न दातव्या यस्य प्राह्निश्चयो भवेत् ।
प्रतिकूलं न कर्तव्यं मातृके पैरुके तथा ॥

‘पित्रोश्चैवाथ मृतयोर्वर्षं वर्षार्धमेव वा ॥
‘पितुरब्दमशौचं स्यात्पण्मासं मातुरेव तु ।

मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषां तु सपिण्डानां मासमेकमुदाहृतम् ।

सक्तकालवधिः कार्यां तावन्नैव शुभक्रिया ॥
दशाहानन्तरं प्रोक्तमाशौचं यद्विजन्मनाम् ।

शुभार्थं एव जानीयात्कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
शुभकर्माणि कार्याणि निवृत्ते सूतके हि तु ।

इत्युक्तं तत्सपिण्डानां केचिन्नेच्छन्ति मानवाः ॥
यावदाशौचमारभ्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

विवाहादीनि सर्वानि शुभकर्माणि यज्जयेत् ॥
मृते पितरि यस्याय मृतायां वाऽपि मातरि ।

न कुर्याच्छुभकर्माणि वर्षं वर्षार्धमेव वा ॥
(१) धप्र. ५१ .

(२) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ रेव तु (रेव च) स्मृत्यन्तरम् .
(३) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ कावो (वावत्) स्मृत्यन्तरम् .
(४) धप्र. ५१ .

(५) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ (पूने तानि जनन्यां च वर्षं
वर्षार्धमेव च । न कुर्याच्छुभकर्माणि कुलवर्मास्तयेव च ॥)
वर्षमृष्टौ .

घृतवन्ध विवाहं च न कुर्याद्भक्तिमान्सुतः ।
 वर्षं वर्षार्धकं चैव कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
 विवाहादि प्रकुर्वीत यदा महति संफटे ।
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मासिकान्यपकृष्य च ॥
 कैन्यायाश्चातिकालश्चेद्वरस्यापि भवेद्यदि ।
 तस्योद्वाहे न दोषोऽस्ति तथा चैवोपनायने ॥
 अशुभं कर्म निर्वर्त्य (?) न कुर्याच्छोभन-
 क्रियाम् ॥

प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्तव्यं शान्तिपूर्वकम् ॥
 पितृमौतुश्च पत्न्याश्च वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
 सुतभ्रात्रोः सार्धमासमन्येषां माससंमितम् ॥
 तदन्ते शान्तिकं क्षुर्याद्यथाशक्ति विधानतः ।
 पुनश्चैवाथ वाग्दानं कृत्वा लग्नं विधीयते ॥
 प्रतिकूले सपिण्डानां मासमेकं विवर्जयेत् ।
 शान्तिं कृत्वा विधानेन ततो लग्नं विधीयते ॥

मेधातिथिः

वाग्दानानन्तरं यत्र कुल्योः कस्यचिन्मृतिः ।
 तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥
 (१) यदपि मेधातिथिवचनम् — 'वाग्दानानन्तरम्'
 इति, तत् पितृप्रतिकूलविषयम्, तस्यैव संवत्सरं
 महाशौचोक्तः । संप्र. ८१३

(२) संफटे तु मेधातिथिः — वाग्दानानन्तरमिति ।

सिन्धु. १०८६

(३) संफटे इति । यरान्तरासत्त्वादिना तद्वयमेव
 तत्कन्याया देयये । ॥ कुम. १०८६

● सिन्धुपुराणस्याभिनिर्दिष्टम् ।

(१) घम. ५१ ; संप्र. १५२ वन्धं विवाहं (वन्धे विवाहे)
 रथुपनरम्.

(२) घम. ५१ .

(३) घम. ५० .

(४) गमा. ६८ ; संप्र. ८१३ ; सिन्धु. १०८६ ; विपा. ७१५
 ५३ (५३) ; संक्र. २०२ ; ज्योति. १६२ ; प्रका. १६२ ;
 संग. १४९-१५० विवाहः ; संक्र. १४५ ; पुम. ४५१ ;
 संर. ४८१ .

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
 प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥
 'प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
 आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥

(१) तदेतत्प्रातिकूल्यं पुरुषत्रयपर्यन्तं चतुःपुरुष-
 पर्यन्तं वा । तथा च मेधातिथिः — 'पुरुषत्रयपर्यन्तं...
 शुभदं भवेत् ॥' इति । संप्र. ८१३

(२) प्रातिकूल्यं च पुरुषत्रयावधि दोषकरमित्याह—
 पुरुषत्रयेति । यथा सगोत्रसपिण्डयोः पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रति-
 कूलस्य निषेधनिमित्तत्वं, एवं प्रवेशमण्डनयोर्निर्गममुण्डन-
 निषेधनिमित्तत्वमपि तावत्पर्यन्तमेवेत्यर्थः । प्रेतकर्माणौति ।
 पूर्ववाक्यात् स्वगोत्रिणामित्यनुवर्तते, आचतुर्थमिति
 संख्यानन्तरोपादानात् प्रेतकर्मानिवृत्तेर्निमित्तस्याभ्युदयिक-
 निषेधस्य नैमित्तिकस्योपादानाच्च । तेन स्वगोत्रिणां
 आचतुर्थं सपिण्डीकरणान्तप्रेतकर्मसमाप्तिं विना आभ्यु-
 दयिकं न कुर्यादित्यर्थः । तेन परगोत्रिणां चतुःपुरुष-
 पर्यन्तं न प्रेतकर्मसमाप्तेरपेक्षाप्रसङ्गः । अत्रापि वरवध्योः
 पितृचतुर्थपुरुषात्मककूटस्थमारम्य चतुःपुत्री प्राप्ता ।
 द्वादशाहादिसपिण्डीकरणपक्षे तु तदुत्तरानुमासिकान्यपि
 प्रेतकर्मसन्धेन प्राह्राणि, उत्पत्तिवैलायां प्रेतोद्देशकानामेव

(१) गमा. ६८ श्राद्धि (श्राद्धि) मण्डनमुण्डने (मुण्डन-
 मण्डने) ; संप्र. ११५, ८१३ रवगो (सगो) मण्डनमुण्डने (मुण्डन-
 मण्डन) : ७३० ; सिन्धु. ११०३ ; विपा. ७३६ प्रतिपूर्वं
 (प्रातिपूर्वं) मण्डन (मो यद्व) ; संक्र. ११३ : २०१ उत्तरार्धे
 (अत्रशान्तिर्गो तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने) ; ज्योति. १६३ प्रवेशा-
 श्रित्यः (प्रवेशान्निर्गमो) ; प्रका. २०७ : १६१ संक्रोचः ; संग.
 १४५ उत्तरार्धे (अत्रेशान्तिर्गमो गेहे त्र कुर्यान्मङ्गलप्रदम्) :
 ३५० मण्डनमुण्डने (मुण्डनमण्डने) ; संप्र. १४५ संक्रोचः ;
 पुम. ४५२ स्वगो (सगो) पू. ; संर. ४८१, ४९४ : १०१
 प्रवेशान्निर्गमः (प्रवेशान्निर्गमो) .

(२) गमा. ६८ ; लता. २२१ शुभदं (शु शुभं) ; संप्र.
 ११५, ८१३ ; सिन्धु. ११०३, १११० ; विपा. ७३५-७३६
 च ततः (चांत्ततः) : ७३६ शुभदं (शु शुभं) ; संक्र. ११३,
 १९८, २०१ ; ज्योति. १६३ चतुर्थं (चतुर्थं) शेषं ल्यापः ;
 प्रका. २०७, १६१ ; संग. १५० ; पुम. ४५३ शुभदं (शुभदः) ;
 संर. ४८१ : ४८७ निर्गममङ्गलम्.

प्रेतशब्दोल्लेखमन्तरेण पुनरावृत्तिविधानात्, 'नरः संवत्स-
रायसम् । प्रेतदेहं परित्यज्य' इत्यभिमतवाक्याच्च ।

कृम. ११०३-११०४

'पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्थं मातुरेव च ।
मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

(१) पितुरिति । अत्र पूर्वं प्रतिकूलत्वोक्तौः मरण-
मात्रहेतुकप्रतिकूलत्वे यथाप्राशौचावधिव्यवस्थानयक्यम् ।
अतः उभयत्रापि च तयोरेव पञ्चाद्विवाहः, इदमाशौचं
सप्तदशपञ्चदशिकं यथा प्रतिकूलत्वेऽप्यादिसूचकं तथाऽगतौ
शान्तिकादिप्रयोजकं च । एवमन्यदपि यत् सगतिकं
कार्यं पञ्चवर्षाद्युपनयादि चोलादि च, तत्राप्यधिकारप्रति-
बन्धकम् । एवं च मित्रादिमरणोत्तरं यथायन्तमपूर्वा-
धानादौ नाधिकारः । न हि तत्र विवाहवच्छान्तिकत्वा,
येन ता कृत्वा तत्राधिकारः स्यात् । एवं च जन्मतोऽष्ट-

(१) गभा. ६८ स्मृतिरत्नावल्याम् ; धर्म. ५१ (=)
तदर्थं (वचनासं) रेव च (रेव ह्यु) ; संप्र. ८१२ रब्दमशौच
स्यात् (रब्द महाशौच) मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ; सिन्धु.
१०८६ स्मृतिरत्नावल्याम् ; विपा. ७६५ तदर्थं (वचनासम्)
मासत्रयं तु भार्यायाः (तदर्थं भ्रातुरेव स्यात्) स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ; संकौ. २०१ मशौच स्यात् (मिहाशौचं) स्मृति-
रत्नावल्याम् ; ज्योति. १६३ सर्व संकौचवत् ; प्रका. १६२ सर्व
संकौचवत् ; संग. ३४९ संकौचवत् ; संव. १४५ सर्व संकौचवत् ; पुम.
४५१ स्मृतिरत्नावल्याम् ; संर. ४८१ सर्व संकौचवत्, ' पित्रोर्ब्द-
मिहाऽऽशौचम् ' इत्यपि पाठः .

(२) गभा. ६८ स्मृतिरत्नावल्याम् ; धर्म. ५१ (=) आशौच
मासमीरितम् (मासमेकमुदाहृतम्) उत्तरार्धे (उत्कालावधि-
कार्थं तावन्नेव शुभक्रिया ।) ; संप्र. ८१२ मासमीरितम्
(माससंमितम्) मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ; सिन्धु १०८७
स्मृतिरत्नावल्याम् ; विपा. ७६५-७६६ सप्तवत्, स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ; संकौ. २०१ सप्तवत्, स्मृतिरत्नावल्याम् ; ज्योति.
१६३ तदन्ते (तदा ॥) शेष सप्तवत्, स्मृतिरत्नावल्याम् ;
प्रका. १६२ सर्व संकौचवत् ; संग. ३४९ सप्तवत् ; संव. १४५
सर्व संकौचवत् ; पुम. ४५१ स्मृतिरत्नावल्याम् ; संर. ४८१ सर्व
संकौचवत् .

वर्षाद्युपनयनादावपि अनधिकारान्मासिकायनपर्यन्त-
वचनमवर्षं एवाधिकार इति । तदन्ते वर्षान्ते ।

कृम. १०८६

(२) ' पित्रोर्ब्दमिहाऽऽशौचम् ' इति कविपाठः ।
अत्र मातृपदं सापत्नमातृपरमिति केचित् । एतन्मते
' पित्रोर्ब्दम् ' इत्ययमेव पाठोऽभिमत इति गम्यते ।
इत्योत्पीत्यने । अविशेषादित्याशयः । एतन्मते ' पितु-
रब्दम् ' इत्येव पाठः । ' पित्रोर्ब्दम् ' इतिपाठे मुख्य-
मातुः अन्तः, सापत्नमातुरन्तर्धम् । ' पितुरब्दम् ' इति
पाठे उभयोरप्यन्तर्धमेवेति भेदः ।

सर. ४८१-४८२

'संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिकृत्वा गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥
स्मृतिचन्द्रिकायाम्
कृते याज्ञनिश्चये पञ्चान्मुत्सुर्मर्त्यस्य गोविणः ।
तदा न भङ्गलं कार्यं नारीवैद्यव्ययं ध्रुवम् ॥

ज्योतिःसामरे

वाङ्निश्चये कृते पञ्चात्पितरौ निधनं गतौ ।
तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां तु कदाचन ॥
कुम्भिस्ते राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वौ प्राणसंशये ।
श्रीदायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥

(१) गभा. ६८ ; संप्र. ८१६ कविग शौनकः ; सिन्धु.
१०८७ ; पुम. ४५२ .

(२) गभा. ६८ निश्चये (निवर्ते) ; धर्म. ५० ; सिन्धु.
१०८४ मर्त्य-य (मवति) ; विपा. ७६४ ; संकौ. २०१ ;
ज्योति. १६२ पञ्चाद (ऽपि स्यात्) ; संव. १४६ ; पुम.
४५१ ; संर. ४८१ .

(३) विपा. ७६९ (=) ॥ कदाचन (मनुजनीय) ;
संकौ. २०१ कृष्णमहोदये ; संव. १४५ कृष्णमहोदये ; प्रका. १६१ ;
कृम. १०८६ वाङ्निश्चये कृते (कृते वाङ्निश्चये) कृष्णमहोद-
यावत्ये ; संर. ४८० .

(४) गभा. ६८ ; संप्र. ८१५ ; सिन्धु. ११०१ ; विपा.
७६६ नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते (नातिहृत् प्रतीक्षते) ; संकौ. २०१ ;
ज्योति. १६३ ; प्रका. १६२ ; संग. ३५१ न च (नृपति) ;
संव. १४५ ; पुम. ४५२ प्रतीक्ष्यते (प्रतीक्षते) ज्योतिःसारे ;
संर. ४८२ .

ज्योतिष्प्रकाशे

प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परम् ।

शान्तिं विधाय गं दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥

(१) यत्तु ज्योतिःप्रकाशवचनम् ' प्रतिकूलेऽपि ' इति, तत् पित्रादिभिन्नसपिण्डमात्रप्रतिकूलविषयम्, ' प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥ ' इति स्मृतिरनावस्थां मासानन्तरं विवाहविधानात्, ' अन्येषां तु सपिण्डानाम् ' इति वचनेन तेषां मासपरिमितमहाशौचविधानाच्च ।

संम. ८१३

(२) शान्तिं विनायकशान्तिम् ।

सिन्धु. १०८७

(३) प्रतिकूले इत्यादि । प्रतिकूले सति संवत्सरोर्ध्वं शान्तिपूर्वकं विवाहः कार्य इति मुख्यः कल्पः । पण्मासोत्तरं मासोत्तरं वेति त्वनुकल्पायिति । केचित् एतत् पितृमरणे एव । मातृमरणे तु पण्मासं मुख्यः पक्षः, तदर्थं मासमात्रं वेति अनुकल्पौ, पितृमरणे मातृमरणस्य लीयपण्मासोपादानेनेह तदर्धमात्रमात्रं । एवं भार्यामरणे मासत्रयं सार्धमासं मासमात्रं वेति त्रयः कल्पाः । भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्धं मासं मासं वेति द्वौ । पितामहादिसपिण्डमरणे तु मासमेव, ' प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ' इतिवाक्यादिति युक्तमुच्यते ।

कृम. १०८७

स्मृतिरत्नावल्याम्

*पितुरव्दमशौचं स्यात्तदर्थं मातुरेव च ।
मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥

● ग्याख्यासमूहः मथानिषी (संज्ञा. पृ. ७५१) द्रष्टव्यः ।

(१) गमा. ६८ ; संम. ८१३ ; संम. ६९ ; सिन्धु. १०८७ परम् (परः) ; विपा. ७६६ मासतः परम् (मासमन्तरां) ; संक्रौ. २०२ विपावत् ; ज्योति. १६३ विपावत् ; प्रका. १६२ ; संग. १४९ ; संव. १४५ ; पुम. ४५१-४५२ ; कृम. १०८४ षडर्थः पादः ; संर. ४८२ विपावत्.

(२) रषादिनिदराः मेधातिविषयवचनोक्तौ द्रष्टव्यः ।

अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लभं विधीयते ॥

ऊनद्विवार्षिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुम्भाण्डगणहोमतः ॥

शौनककारिकाः

वैरवधोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलं हि महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥

*पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।
पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥

ऐमिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं दुर्धैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु कचिद्दुर्धैर्न तद्भवेत् ॥

(१) भ्राताऽत्र एकोदर उपनीतश्च विवक्षितः, पितृव्यपुत्रस्य पृथङ्निर्देशात्, ' दम्पत्योः पितरौ भ्राता चोपनीतः सहोदरः ' इति वाक्यान्तराच्च ।

संम. ८१२

(१) विपा. ७६५.

(२) गमा. ६८ ; धर्म. ५० हि (चैव) भवेत् (ध्वम्) बृहसौनकः ; सिन्धु. १०८४-१०८५ हि (च) ; विपा. ७६५ हि (च) प्रदं (कर) बृहसौनकः ; ज्योति. १६२ हि (चैव) ; पुम. ४५१ हि (च) ; कृम. १०८५ निर्देशमात्रम्. संस्कारप्रकाशादिग्रन्थेषु तु बृहत्सिंहस्यैव वचनम् ।

(३) गमा. ६८ ; धर्म. ५० बृहसौनकः ; संम. ८१२ ' पितृव्यस्त्रीसुतो ' इति पाठे व्याख्यानास्मरतीयने ; सिन्धु. १०८५ स्त्री सुतो (स्त्रीसुतो) ; विपा. ७६५ (पिता मामानहश्चैव तथैव प्रथितमहः । पितामहस्य वै भ्राता तस्मिन् वा तथा लिङ्गः ॥) बृहसौनकः ; संक्रौ. २०१ बृहत्सिंहः ; ज्योति. १६२ पितृव्यः स्त्री सुतो (पितृव्यस्त्रीसुतो) चापि (वा वि) बृहसौनकः ; संग. १४९ ; संव. १४५ बृहत्सिंहः ; पुम. ४५१ पितृव्यः स्त्री (पितृव्यस्त्री) ; संर. ४८२ बृहत्सिंहः .

(४) गमा. ६८ एमिरेव (एमिरत्र) ; धर्म. ५० विपन्नैश्च (विपन्नैश्च) बृहसौनकः ; संम. ८१२ पूर्वपि (एतरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं ॥ ये स्मृतम् ॥) ; सिन्धु. १०८५ गमावत् ; विपा. ७६५ धर्मवत्, बृहसौनकः ; संक्रौ. २०१ बृहत्सिंहः ; ज्योति. १६२ ; संग. १४९ एमिरेव विपन्नैश्च (एतरेव विपन्नैश्च) ; संव. १४५ बृहत्सिंहः ; पुम. ४५१ गमावत्, पु. ; संर. ४८१ .

विनायकशान्तिः । अन्यर्पणे तदन्ते शान्त्यन्तरम् ।
यदा तु अतिसंशयशेन सर्वत्र निमित्ते मासाधिक-
(१ वधि) प्रतीक्षाया असंभवः तदा तन्मध्येऽपि किञ्चित्
काले (१ मं) प्रतीक्ष्य उक्तव्यवस्थया अन्यतरां शान्तिं
कृत्वा सा दत्त्वा पुनर्दानं चरेत् इति ज्योतिःप्रकाशवाक्य-
कृतो विशेषः । न तु क्वचिदपि प्रतिकूले पूर्ववैवाहिक-
निमित्तेन निवृत्ताशौचस्यापि सद्यो विवाहे प्रवृत्तिकचिता ।
यथा सगोत्रसपिण्डेषु पुरुषत्रयपर्यन्तमेव प्रतिकूलस्य
निषेधनिमित्तत्वम्, एवं प्रवेशमुण्डनयोः निर्गममण्डन-
निषेधनिमित्तत्वमपि तेषु एतावत्पर्यन्तमेवेति 'पुरुषत्रय'
इति नेधातिथिवाक्यार्थः ।

'प्रेतकर्माणि' इति उत्तरवाक्ये तु यद्यपि 'आ-
चतुर्थम्' इति संख्यानन्तर्योपादानात् प्रेतकर्मानिवृत्तेः
निमित्तस्य आभ्युदयनिषेधस्य च नैमित्तिकस्थो-
पादानात् पूर्ववाक्यादत्यन्तमिहविषयता स्फुटैव प्रतीयते,
तथापि स्वगोत्रिणां आचतुर्थं इत्यनुपगम्यार्थसिद्धये
तदनन्तरपाठः । 'प्रेतकर्माणि' इति च प्रेतोद्देशेन
विहितानि कर्माण्युच्यन्ते, न तु प्रेतशब्दोद्देश-
विशिष्टानि । तेन सपिण्डीकरणोत्तरं मासिकानामपि
संग्रहः, तेषामुत्पत्तिवैध्याः प्रेतोद्देशेन विहितानामपि
तच्छब्दोद्देशरहितपुनरावृत्तेर्वाचनिकत्वात् । अत एव
कात्यायनः— 'निर्वर्त्यं वृद्धितन्मं तु मासिकानि न तन्मयेत् ।
अपातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु ॥' इति । वृद्धि-
कर्मोत्तरं मासिकानुष्ठाने मृतस्य मरणं अयातयामं भवेत्
नूतनमिव भवेत्, तच्च मासिककर्मणः पूर्वमृतस्य मास-
िककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमिति भावः । शाक्यायनि-
रपि— 'सपिण्डीकरणादवगपकृत्य कृतान्यपि । पुनरप्य-
पकृत्यन्ते वृद्धयस्तरनिषेधनात् ॥' इति । एवं च मृत-
भरणस्य आरोपितनूतनत्वे दोषं च दत्ता अनारोपित-
नूतनत्वापादकानां सपिण्डीकरणान्तानां आभ्युदयिकोत्तर-
मनुष्ठानमतिदुष्टमिति ज्ञाप्यते । मासिकसाहचर्यादिव च
सपिण्डीकरणान्तानामनुष्ठानमपि नात्र नान्दीश्राद्धदेवतात्व-
सिद्धयर्थं, उक्तमासिकानां तदर्थतया वापितत्वात् ।
'अनिर्वर्त्यं' इति यद्यपि प्रेतकर्मणिः सह आभ्युदयक्रियाया
मङ्गलापरपर्यायायाः समानकर्तृकत्वं प्रतीयते, तथापि तत्

अवतिर्कर्मन्तरे मुख्यमपि सति तु प्रेतकर्मसु प्रयोजक-
कर्तृतामादाय उपपादनीयम् । * इत्यमेव हि 'वध्वञ्ज-
नुपस्तीर्यं भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विलोकाजानावपतिः' इति-
सूत्रे वृत्तिकृदादिभिः तत् उपपाद्यते । विवाहहोमे उप-
स्तरणस्य वरकर्तृकत्वं, लाजावापस्यं भ्रात्रादिकर्तृकत्वम्,
विच्छिन्नसंभानार्थं ॥ तस्मिन् लाजहोमस्यापि ('लाजा-
वापस्यापि) वरकर्तृकत्वम्' इतिवदद्भिः । एवं नान्दी-
श्राद्धे देवतात्वसिद्धयर्थं सपिण्डीकरणापकर्षपरत्वेन परमि-
मतवचनेऽपि समानकर्तृकत्वं इत्यमेव स्वीकार्यम् । तद्यथा
शाक्यायनिः— 'प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृत्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं ततः ॥' इति ।
तथा लघुहारीतोऽपि— 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः
शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥'
इति । मृतस्य कन्यादाने हि तस्य ज्येष्ठकनिष्ठौ भ्रातरावधि-
कारिणौ कन्यायाः पितृपितामहभ्रात्रभावात्संभवतः, 'पिता
पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्व-
नाशो प्रकृतिस्यः परः परः ॥' इति गृह्यसूत्रवचनात् ।
तस्य सपिण्डीकरणे तु कनिष्ठस्यैवाधिकारः, न ज्येष्ठस्य,
'न पुत्रस्य पिता दद्यात्तानुजस्य तथाऽम्रजः । अपि
स्नेहेन कुर्यात्ता सपिण्डीकरणं विना ॥' इति सपिण्डी-
करणस्य ॥ प्रति विशिष्य निषेधात् । न च इदं शाखं
शास्त्रान्तरावगतकालनियमकर्तृनियमयोर्बाधं कर्तुं ईदृ-
ष्टे, प्राप्ते कर्मणि उभयविधाने वाक्यभेदात् । अतः ज्येष्ठस्य
सपिण्डीकरणे प्रयोजककर्तृता कनिष्ठस्य मुख्यकर्तृता
अङ्गीकृत्यैव उक्तवचनयोः समानकर्तृकत्वं उपपादनीयम् ।
एवं च अनयोर्वचनयोः देवतात्वसिद्धिप्रयोजनासंकीर्तनात्
विवेयार्थं कस्या मूलैक्यलाघवानुरोधेन 'प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यं'
इति कृष्णमट्टीप्रयोगोदाहृतवचनार्थपरत्वं स्वीकर्तुं उचि-
तम् । यदि परं मातामहसपिण्डीकरणापकर्षः असगोत्र-
विषयो नैव सिध्येदिति तथा न स्वीक्रियते श्रीमद्भिः,
मा स्वीकुर्वन्तु । न ॥ स्वकृतैतदाकन्याख्याख्याचरोन

* वध्वनुपस्तीर्य वृत्तिकृदादिभिर्न प्रयोजककर्तृतामादाय समान-
कर्तृकत्वमुपपादितं, अपि तु समानकर्तृकत्वं विनापि वराप्रत्ययः ।
अथ 'लाजहोमस्यापि' इति प्रायादिकं, विच्छिन्नसंभानार्थं होमे
लाजावापस्यैव वरकर्तृकत्वोद्देशात् ।

अनेकामियुक्तोदाहृतस्य सकलदाक्षिणात्यप्रभृत्यनेकशिष्टा-
चारसंवादिनः । 'प्रेतकर्माभ्यनिर्वर्त्य' इतिवचसः निर्मूलं
अर्थान्तरकल्पने चोक्तशिष्टाचारस्य वा अप्रामाण्यकल्पने
प्रामाणिकैः स्वीकर्तुमुचितम् । आस्ता वचनकथा । अस्ति
तावत् प्राच्यभिन्नशिष्टानां सपिण्डदाहप्रभृतिपुनर्माधिका-
न्तेवैकर्मामाये माङ्गलिककर्मनारम्भाचारः सपिण्डेषु ।
संमता च तत्सत्ता श्रीमतामपि । तन्मूलं न विप्र इति
वदता 'जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयत्'
इति एहसूत्रकारैः इतराचाराणा आदरं वदन्निः अस्यैवा-
चारस्य अनादरः कृत इति कथमिव निर्धारितम् । एवं
च नान्दीभाद्रदेवतात्ववोग्यस्यापि सपिण्डीकरणापकर्षः
माङ्गलिककर्मानुरोधेन सिद्धः । तथा हि—पितामहे
प्रपितामहे अकृतसपिण्डने सति पितरि मृते औचित्येन
तयोः सपिण्डीकरणोत्तरं पितुः सपिण्डीकरणकर्तव्यताया
प्राप्तायामपि यदा तथानुष्ठानेन पितुः सपिण्डीकरण-
कालातिक्रमो भवति तदापि न्यायतः कालातिक्रमेण तथैव
तत्कर्तव्यताया प्राप्ताया वचनेन अकृतसपिण्डीकरणस्या-
मपि ताभ्या पितुः सपिण्डीकरणं कर्तव्यताया विहितम् ।
यथाऽऽह कात्यायनः— 'असंस्कृतौ न संस्कारौ
पूर्वौ पौनःपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्वादिति कात्या-
यनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि द्युदेन द्युदं पापकृताऽपि
वा । पितामहेन पितरं संस्कुर्वादिति निश्चयः ॥'
इति । असंस्कृतौ अकृतसपिण्डीकरणौ, पूर्वौ पितामह-
प्रपितामहौ । पापिष्ठं अकृतसपिण्ड्यं पितरं द्युदेन कृत-
सपिण्ड्येन, पापकृता अकृतसपिण्ड्येन वा पितामहेन
सह द्युदं निवृत्तप्रेतावस्थं (सं) कुर्वादित्यर्थः । एवं
कृते दर्शभाद्रमपि तादृशाभ्या सह कर्तव्यमित्यपि तेनै-
वोक्तम्— 'पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यान्मातानुमासि-
कम्' इति । एवं च दर्शभाद्रविकृतित्वात् नान्दी-
कम्' इति । एवं च दर्शभाद्रविकृतित्वात् नान्दी-
भादेऽपि तादृशयोदेवतात्वसमवेऽपि माङ्गलिकविवाहा-
यनुरोधेन तयोः सपिण्डीकरणं कृत्वा माङ्गलिक कर्म
कार्यम्, तयोश्चतुष्पुषपान्तर्गतत्वात् । अत एव शुभागम
एव सपिण्डीकरणकर्पनिमित्तत्वेन काल्यदर्शं पठ्यते—
'एकादशे द्वादशेऽहि त्रिषधे वा त्रिमासि वा ।
पथे वैकादशे वाऽन्दे संपूर्णं वा शुभागमे ॥ सपिण्डी-

करणस्येत्यमथौ कालः प्रकीर्तिताः । सामौ कर्तव्यमावाचौ
प्रेते सामावनन्तरः ॥ अनग्रेस्तु द्वितीयाद्याः सप्त कालाः
प्रकीर्तिताः ॥' इति । अनन्तरस्त्रिपथ इति । 'शुभस्य
विवाहादेरागमे उपस्थिते सति' इति च तत्रैव व्याख्याय
तन्मूलवाक्योदाहरणं च इत्थं कृतम्— 'महाभारते—
'सपिण्डीकरणं कुर्याद्यनमानस्त्वनामिमान्' इत्युपक्रम्य
'एकदशेऽपि वा मासि मङ्गले स्यादुपस्थिते ।'
इति । अत्र च शुभमङ्गलशब्दाभ्यां विवाहाद्येवोक्तमिति
प्रतीतेर्न नान्दीभाद्रप्रतीतिः, नतरा तद्देवतात्वस्य इति
कृतमुद्देश एव विदाकुर्वन्तु । न च शुभमङ्गलशब्दौ
अत्रभूतनान्दीभाद्रलक्षकौ, प्रधानवाचिनः शब्दस्य अत्र-
लक्षकताया अन्याप्यत्वात् अदृष्टत्वाच्च । शक्यते तु वक्तुं
शास्त्रायनिवाक्ये नान्दीमुत्तग्रहणं विवाहाचारम्भपरम्,
सपिण्डीकरणान्तमपकृष्य विवाहाचारम्भं कुर्वतित्यर्थः, मूल-
श्रुतिकल्पनालाघवात्, 'वधं निर्धेपेत्' 'पशुमालमेत'
'पूतिकानभिपुणुवात्' 'भक्षं प्रपञ्चेत' इत्यादौ अत्र-
वाचिनः शब्दस्य प्रधानलक्षकताया दृष्टत्वाच्च, 'नान्दी-
भाद्रं विवाहादौ' इति नान्दीभाद्रस्य तदारम्भत्वेन
प्रसिद्धेऽथ । सत्यपि देवतात्वसिद्ध्यर्थापकर्षस्य शास्त्रार्थत्वे
मातामह्याः सपिण्डीकरणस्य नापकर्षः, तस्या नान्दीभाद्र-
देवतात्वभावात्, प्रकृतिभूतपार्षणे एव गृहमूत्रपरि-
शिष्टेषु निर्गुणपिशादीनां देवतात्वावगमेन सपत्नीकृत्येन
गुणस्यापि देवतानुपवेशासंभवात् । 'स्विष्टकृते समय-
यति' 'पालीवतं गृह्णाति' इत्यादौ चतुर्ध्यायवगत-
देवतात्वस्य गुणस्य गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वादि
भवति मान्यवर्णकगुणिनः अग्न्यादेर्देवतानुपवेशः,
न भवति च 'यदमये च' इति चतुर्ध्यायवगतदेवता-
त्वस्य गुणिनः गुणं प्रति नित्यसापेक्षत्वाभावेन
गुणस्य न्योतिर्युक्तादेः तदनुपवेश इति प्रसिद्धम् । यत्
'न योषिदस्यः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते । स्वभर्तृपिण्ड-
मात्राम्यस्तुतिराग्रा यतः स्मृता ॥' इति वचनात् सपत्नी-
कानां देवतात्वं इति, तद्विस्मयकरम्, सदितादिरहितस्य
अर्थवादस्य 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यजीराः' इतिपदेय-
तायाम् (! देवतात्वेऽपि) प्रामाण्यात्, 'ये च त्वामग्रातु'
इति पिण्डदानमन्त्रेण अन्येषामनुवचणामिव पन्था अपि

प्रातस्त्यांशालामस्य तदालम्बनत्वसंभवाच्च । यद्यपि दाक्षि-
णात्याचारवशेन सपत्नीकत्वविशिष्टपित्राद्युद्देशः पार्वण-
श्राद्धे ग्रामाणिकः, तथापि शक्यते, वक्तुं यथा प्रस्तर-
यागस्य उद्देशात्तेन इष्टदेवतासंस्कारस्य 'देवेभ्य आज्य-
पेभ्यः' इत्युद्देशो प्रयाजादिदेवतानां समिदादीनामेव देवता-
त्वम्, देवाज्यपत्वगुणसंकीर्तनं तु अदृष्टार्थम्, न तु तस्य
देवतानुप्रवेशः, इष्टदेवतासंस्कारत्वविधातापत्तेः, तथा
अत्रापि सपत्नीकत्वसंकीर्तनं अदृष्टार्थमिति । उचितं
चैतत्, माहेन्द्रग्रहे इन्द्रस्य अदेवतात्ववत् सपत्नीक-
पितृदेवत्वे श्राद्धे केवलानामदेवतात्वेन जीवन्मातृक-
मृतपितृकस्य आमश्राद्धानुष्ठानापत्तेः । अदृष्टार्थगुणं
तु उपादेयं विहायापि संभवति नित्यानुष्ठानम् ।
अस्तु वा देवतानुप्रवेशोऽप्यस्य, तथापि कालादर्शे
मातृकदाशिकयोर्भेदानुष्ठानसिद्धये देवताभेदप्रदर्शनावसरे
पितृपितामहयोः उभयोः अन्यतरस्य वा मृतभार्यत्वे
सपत्नीकदेवतात्वयोग्यतादशायामेव सपत्नीकानां देवता-
त्वकथनात् जीवन्मातृकैः मृतपितृकैः केवलपित्राद्युद्देश्यक-
श्राद्धानुष्ठानात् मृतोभयैश्च सपत्नीकतदुद्देशेनैव तदनु-

ष्ठानाच्च मातृणां देवतात्वयोग्यतादशायामेव सपत्नीकानां
देवतात्वमिति स्वीकर्तव्यम् । ततश्च मृतपितृकेण देवा-
न्तरमृताहिताग्निमात्रस्थिप्रतीक्षां कुर्वता मया केवलपित्राद्यु-
द्देशेन दर्शश्राद्धमनुष्ठेयं तथा मातामह्या और्ध्वदेहिकाभावे-
ऽपि केवलमातामहाद्युद्देशेन तस्यां जीवन्त्यामिव नान्दी-
श्राद्धसंभवाच्च तदनुरोधेनापि मातामह्या और्ध्वदेहिक-
प्रतीक्षा वा उचितेति श्रेयम् । न च मृतया वस्त्रादि-
भावं गतया सपत्नमातामह्या सपत्नीकत्वगुणसंभवे
किमिति केवलानां देवतात्वमिति शङ्क्यम्, 'अन्यदृक्कास्तु
बुद्धौ च प्रतिबल्लरं तथा । अत्र मातुः पुत्रकृद्भाद्रमन्यत्र
पतिना सह ॥' इति शातातपस्मृतौ, 'स्वेन भर्ता समं
मुह्ये माता श्राद्धं सुषासमम् । पितामही च स्वेनैव
स्वेनैव प्रपितामही ॥' इति बृहस्पतिस्मृतौ च भतस्य
मात्रादिशब्दस्य सपत्नमात्रादौ गौणत्वात्, मुख्ये संभवति
गौणस्य अन्यास्यत्वात् अमायास्याश्राद्धादौ सापत्न-
मात्रादेः देवतानुप्रवेशाभावस्य श्राद्धहेमाद्रिणा उक्तत्वात्
इत्यलमिति प्रसङ्गेन । संकी. २०२-२०५

* सव्यःशौचनिर्णयः

विष्णुः

ने देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ॥

देवप्रतिष्ठाविवाहयोः सम्भृतसंभारयोः उपक्रमात् प्रागपि सत्कर्तुंशौचं न भवतीत्यर्थः, विशेषवचनात् । एतदुक्तं भवति — यावत् काले सम्भृतबहुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाद्यङ्गभूतं तत्कालान्तरं यत्र न लभ्यते तत्र विषये एतत्सकलप्रागगाशौचामात्र इति ।

§ प्रपा. ३४७

(२) उपकल्पितबहुसंभारस्यापि तत्सन्निहितलघ्नान्तराभावेन संभारधारणाशक्तौ आशौचाभावमाह विष्णुः — न देवप्रतिष्ठेति ।

§ गभा. ९९

(१) 'नाऽऽशौचं राशौ राजकर्मणि' (विस्मृ. २२।४७-४८) इत्यधिकृत्य 'न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः' इति विष्णुस्मृत्याऽऽरब्धविवाहे एव आशौचाभावः, न तु समशनीयबहोमादौ । विवाहारम्भश्च बुद्धिभादम्, 'प्रत्ययविवाहेषु आद्वे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्वादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो प्रतज्ञापयोः । नान्दीभादं विवाहादौ आद्वे पाकपरिक्रिया ॥' इति राघवमहृषृतवचनात् ।

उत. १३१

§ संत. प्रपावत् ।

§ प्र. विपा. गभावत् ।

(१) विस्मृ. २२।५३ ; मिता. ३।२८ (न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु विवाहेषु) ; अप. ३।२८ घृ. १२० (न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु पूर्वसंक्रियेषु) ; स्मृ. मा. १।२२ (=) ; प्रपा. ३४७ ; गभा. ९९ ; निप्र. १।११ सम्भृतयोः (संभृतयोः) ; उत. १३१ संभृतयोः (संभृतयोः) ; प्र. १।१६ ; संम. ७१ ; सिन्धु. १।२२ सम्भृतयोः (अपि) ; विपा. ८ (भागः २) (न देवप्रतिष्ठा विवाहयोः पूर्वसंभृतसंभारोराशौचम्) ; सं. ४२२ सम्भृतयोः (संभृतसंभारयोः) .

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्वे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्वादनारब्धे तु सूतकम् ॥
प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ आद्वे पाकपरिक्रिया ॥

(१) वरणमिति मधुपर्कपरम् । तथा च आद्वे-
'यहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥' मधुपर्कात् पूर्वं तु भवत्येव आशौचमिति रामाण्डारमाये । शुद्धिबैके-
ऽप्येवमेव । गभा. ९९

(२) व्रतं अमावास्यादि । आदिपदात्सायप्रातर्होम-
परिग्रहः । संत. ८८४

(१) गभा. ९९ आरब्धे (प्रारब्धे) षड्विंशमिति ; उत. १३१ ; संत. ८८४, ९४५ ; प्र. १।१६ आरब्धे (प्रारब्धे) ; घम. ५१ (=) ऽर्चने जपे (जपार्चने) ; आरब्धे (प्रारब्धे) ; लता. ८२ प्रवत् ; निसा. ४४१ ; संम. ७१ व्र (व्र) जपे प्रवत् ; सिन्धु. १।२२ ; विपा. ७ (भागः २) ; संको. २०० व्रतयज्ञविवाहेषु (विवाहव्रतयज्ञेषु) होमेऽर्चने (होमार्चने) ; प्रका. ३६० सक्तीवत् ; संग. ३५३ प्रवत् ; सं. ४८९ प्रवत्, चतुर्थः पादः ; ४९०, ६६४ प्रवत्.

(२) प्रपा. ३४४ नान्दीमुखं (नान्दीभादं) वदपुराणि ; गभा. ९९ ; निप्र. १।११ यज्ञे (यागे) सत्रयोः (यागयोः) पाकपरिक्रिया (द्वि स्वात्परिक्रिया) न्युतिः ; उत. १३१ प्रारम्भो (आरम्भो) सत्रयोः (यागयोः) नान्दीमुखं (नान्दीभादं) परिक्रिया (परिक्रिया) राघवमहृषृतवचनमित्युक्तम् ; संत. ८८४ जनवत् ; ९४५ द्वितीयः पादः ; प्र. १।१६ ; घम. ५१ (=) नान्दीमुखं (नान्दीभादं) ; लता. ८२ ; संम. ८१७ प्रपावत्, संघट्टेकेः इत्युक्तम् ; निसा. ४४१ सत्रम् ; संम. ७१ ; सिन्धु. १।२०४ (=) द्वितीयः पादः ; १।२२ ; विपा. ७-८ (भागः २) प्रारम्भो (आरम्भो) देव प्रपावत् ; संको. २०० ; ज्योति. १।१६ प्रपावत्, कौमुद्यामित्युक्तम् ; भा. १।२ स्मृत्यन्तरम् ; प्रका. ३६० ; संग. ३५३ सर्वं सत्रवत् ; सं. १४४ ; पु. ४५२ (=) द्वितीयः पादः ; सं. ४८९ ; ६६४ प्रथमः पादः .

* विवाहोपनयनादिशुभकर्मणु प्रारब्धेनान्तरा निमित्ते गतेऽपि सूतकशौचाभावात्सर्व निर्णयः ।

(३) पाकपरिष्कियेति सामेदंशं आद्वविप्रयं, तत्र तस्य तदुद्धरणस्यासाधारणाद्विषयात् । न चैवं विवाहपूर्वकृतेन नान्दीमुखश्रादेन सर्वेषां आद्ववत्त्वात् सर्वेषामेवाऽऽरम्भो भूत इति याच्यं, विवाहार्थे कृतवृद्धिआद्वस्य समश-नीयादीनामारम्भकत्वाभावात्, उद्देश्यत्वगर्भकत्वादारम्भ-पदार्थस्य । अन्यथा अन्यायवर्णादावन्यारम्भः स्यात्, अक्षमङ्गाभावात्तदर्थेहोमाकरणे विवाहार्थे कृतश्रादेन तस्याप्यारम्भादारब्धाकरणे प्रत्ययायश्च स्यात् । अत एव अन्यायानार्थे विवाहार्थे वा कृते आद्वेऽगौचे तु न वैश्वदेवस्य गर्भाधानस्य वा करणम् । एवं च विवाह-फालेऽगौचे समशनीयचरुहोमादयोऽगौचे गते महा-ध्याहृतिहोमप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्याः, 'गौणेषु तेषु फालेषु कर्म चोदितमारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥' इति भरद्वाजवचनात् ।

उत्त. १३१-१३२

(४) सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रतादि-विषये प्रारम्भविशेषश्च तेनैवोक्तः— 'प्रारम्भो वरणं यथे...॥' इति । यथे धरणमिति । धृतानामृत्विजां यजमानस्य च सस्मिन् कर्मणि नाऽऽगौचमिति । एवं आद्वदिष्वपि दातुमोक्तोर्वेदितव्यम् ।

लता. ८२-८३

(५) नान्दीमुखं नान्दीआद्वम् । विवाहादावित्यादि-पदेनोपनयनादि दृश्यते । पाकपरिष्किया पाकारम्भः । पाकप्रोक्षणमिति केचित् । 'प्रारब्धे सूतकं न स्यात्' इतिवचने सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् ।

सं. ४८९

अनारब्धविशुद्धयर्थं कृष्माण्डेर्जुहुयाद्भूतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्यादीं ततः शुष्यति सूतकी ॥

(१) संनिहितलज्जान्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुनुशागाह—अनारब्धविशुद्धयर्थमिति ।

गमा. ९९

(१) गमा. ९९ ; प्र. ११६ ; सं. ८१६ ; नि. ४४१ ; सं. ७१ अनारब्ध (अरब्ध) ; मि. ११२३ ; वि. ८ (भाग. २) ; सं. २०० ; प्र. १६० ; सं. १५२ ; सं. १५४ ; सं. ४५१ .

(२) कृष्माण्डः कृष्माण्डसंज्ञकैः 'यदेवा देवहेड-नम्' इत्यादिभिः । सं. ८१६

(३) आरम्भाभावेऽप्यग्रे कालान्तराभावे आशीचा-भाव उक्तो विष्णुना—अनारब्धविशुद्धयर्थमिति । सूतकीति जननाशौचवन्तं प्रत्येवेदं प्रवर्तते ।

सं. ७१

(४) गृहान्तर्गतामे सामग्यां च कृतायां सूत-किनेऽप्यधिकारोपायमाह पारिजाते विष्णुः—अनारब्ध-विशुद्धयर्थमिति । 'ततः शुष्यति' इति पुनर्वक्ति-विवाहाद्युपयोगिपाकपरिवेषणादायपि शुद्धिज्ञापनायां । गां पयस्विनीं दद्यात्, 'संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुप-स्थिते । कृष्माण्डमिधितं हुत्वा गां च दद्यात्पय-स्विनीम् ॥ चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । यदैव सूतकप्राप्तिसिद्धयामुदयक्रिया ॥' इति संमहोक्तेः ।

सं. २००

याज्ञवल्क्यः

ऋत्विजां दीक्षितातां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्रिन्नतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यथे च सम्प्राप्ते देशविप्लवे ।

आपचपि हि कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥३॥

* सर. संयव संदीप्य व ।

§ विष्णुरूपमिताक्षरादिभ्याम्भसंमहः काण्डान्तरे आशीच-प्रकरणे कतिपये ।

(१) वा. सू. १.२८ ; वि. १.२७ यज्ञियं कर्म (यज्ञे कर्मणि) ; मिता. ; अ. १.२७-२८ ; प्र. १.५९, १.४५ ; प. १.१६ ; नि. १.११ यज्ञियं कर्म (यज्ञे कर्मणि) सवि (यति) ; धी. मि. ; सं. ८१६ ; वि. ५ (भाग. २) ; सं. १५२ .

(२) वा. सू. १.२९ ; वि. १.२८ पि हि (पि च) ; मिता. ; अ. १.२८-२९ ; स्मृ. १.१२ ; प. १.१७ विश्वत् ; प्र. १.५९ विश्वत् ; १.४५ विप्लवे (संज्ञे) शेषं विश्वत् ; गमा. ९९ विश्वत् ; नि. १.११ पि हि (पि च) ; प्र. १.१६ विश्वत् ; धी. मि. विश्वत् ; सं. ८१६ विश्वत् ; सं. ७१ संधाने (संधाने) शेषं विश्वत् ; मि. १.१२ विश्वत् ; वि. ५ (भाग. २) ; सं. २१० विश्वत् ; सं. १५३ विश्वत् ; सं. ४५० विश्वत् .

(१) अथ यथोक्तविधिना कृतस्नातकान्तकर्मणो वरस्य विधिवत्कृतकन्यावरणमारभ्य विवाहप्रतनिष्पत्तिपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले दीर्घकाल्यशौचे प्राप्ते तदपोद्या-शौचस्य (१ तदपोद्य सद्यःशौचस्य) चन्द्रिकाकारेण प्रतिपादितत्वात्तत्प्रकारोऽत्र निरूप्यते । तत्र याशवल्क्यः—
ऋत्विजामिति । प्रपा. ३४५

(२) दातुः वरस्य कन्यायाः सद्यःशौचं विधीयते इत्यर्थः । प्र. ११६

बृहस्पतिः

कृच्छ्रे विवाहे यशे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

विवाहोत्सवयशेषे तु त्यन्तरा मृतमृतके ।

पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥

(१) विवाहादिषु सूत्रकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मण्येषु पृथक्कृतमन्त्रं भोक्तव्यमेव । मिता. ३११७

(२) एवं (पूर्ववचनोक्त) शुद्धिपूर्वकविवाहाद्यनुष्ठाने तदङ्गत्वेन संकल्पिताज्जमोक्षे न दोष इति बृहस्पतिनोक्तम्—विवाहोत्सवयशेष्विति । मृतसूतकमप्ये विवाहाद्यनुष्ठाने उक्तशुद्धिपूर्वकमारभ्ये इत्यर्थः ।

* संकी. २००—२०१

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरमामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

व्यासः

बौलोपनयने चैव संकल्पवरणात्परम् ।

प्रते ब्रह्मौदनं यावदाचार्यस्य न विद्यते ।

* सर. संकीर्णः ।

(१) ममा. १४१०.

(२) मिता. ३११७ ; गमा. ९९ ; प्र. ११६ ; निता. ४४० ; संम. ७१ ; सिन्धु. ११२४ तात्रेषु (तात्रेषु) ; विपा. ७ (भागः २) ; संकी. २०० सिन्धुव. ; प्रका. ३११ सिन्धुव. ; संव. १४४ सिन्धुव. ; सं. ४९१ सिन्धुव. ; (३) स्मृच. १२२ ; गमा. १०९ ; मुका. २८० ; सिन्धु. ११२६ ; विपा. १४२ (भागः २) ; बान. ९९ ; सुम. ४५४ ; सं. ५८७.

(४) प्रपा. ३४७.

तावदाचार्यनियमो वतोः पालाशदर्शनात् ॥

पालाशदर्शनं पालाशहोमान्तम् । तेन मेधाजननान्तमित्यर्थः । प्रपा. ३४७

आशौचं यदि संजातमनादृत्य तदाचरेत् ॥

अत्र आशौचमनादृत्य तच्छुभकर्म समाचरेदित्यर्थः । प्रपा. ३४७

यथोक्तकर्म विधिवत्करिष्य इति ज्ञातः ।

संकल्प्य नान्दीश्राद्धं च निर्वर्त्य विधिपूर्वकम् ॥

आरम्भस्तत्समाप्तौ तु कर्ता कर्मेश्वरार्पणम् ।

कर्मणोऽन्त इति प्रोक्तः पुनः पुण्याहपाचनम् ।

यावत्तावत्त वाशौचनियमो द्विजभोजनात् ॥

अख्यानुरोधायः—गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामांजप्राशनकर्मसु 'यथोक्तकर्म नान्दीश्राद्धपूर्वकं करिष्ये' इत्यादि पुनः पुण्याहपूर्वकं 'तत्कर्म ईश्वरार्पणपर्यन्तं कर्ता' अन्तरा प्राप्तमाशौचं अनादृत्य कर्म कुर्यादित्यर्थः । एवं नित्यनैमित्तिककर्मस्त्वपि वैषम्यं । चोले च परेषुः कर्मसमाप्त्यन्तं (१ आचार्यः) कर्ता उपनये ॥ संकल्पात् आत्रसौदनान्तं, बद्धः आमेषाजननान्तं कर्ता । विवाहे कन्यादानुरेव संकल्पनान्दीश्राद्धाद्यतरोपगन्तम्, वधूवरयोश्च कोनूकसूयिर्बनान्तम् । अत्र कर्तुमहणात् तत्पत्न्या अपि ग्रहणम् । प्रपा. ३४७

संवर्तः

प्रातर्मो वरणं यशे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।

नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यशे कङ्कणान्तं धधूयतौ ।

व्रते ब्रह्मौदनं यावद्वतोः पालाशदर्शनम् ।

वाचनाशौचमित्याहुः श्राद्धे विप्राह्मिणोद्यमान् ॥

वधूरयविलुक्त्वेन विवाह उपलभ्यते । व्रते उपनयने । पालाशदर्शनं पालाशहोमान्तम् । 'श्राद्धे कूर्नदिगर्जनम्' इति वा पाठः । प्रपा. ३४८

(१) प्रपा. ३४७. 'कृतिनिर्गदो न बाजः ।

(२) प्रपा. ३४७. 'कृतिनिर्गदो न बाजः ।

(३) प्रपा. ३४८.

पराशरः

'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥'

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता, इदानीं कल्पित-
द्रव्यस्यापि शुद्धिरस्तीत्याह — विवाहोत्सवेति । अत्र
विवाहग्रहणं पूर्वाप्रवृत्तचौडोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणा-
र्थम् । उत्सवः देवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुप-
लक्ष्यते । यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा
मध्ये यदि मृतसूतके मरणजनने स्यातां, तदा पूर्व-
संकल्पितं द्रव्यं देयतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यती-
त्यर्थः । तथा च ऋतुः— 'पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं
न दुष्यति' इति । पके तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः —
'विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शतमन्नं परेदेयं
दातुं भोक्तृक्षं न स्पृशेत् ॥' इति । कृ(दु)ताञ्च असत्-
किमिदं, सूतकी तु दातुं भोक्तृक्षं न स्पृशेदित्यर्थः ।
यत्तु स्मृत्यन्तरम् — 'द्रव्याणि स्वामिसंक्रन्धादधानि त्व-
शुचीनि च । स्वामिशुद्धयेव शुष्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्य-
पि ॥' इति, तदसंकल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचित्
असंकल्पितान्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथा च
मरीचिः — 'लवणे मधुमासे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठतृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तैलौषध्य-
जिने चैव पक्कापके स्वयं ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु
नाशौचं मृतसूतके ॥' इति ।

पमा. ६२०

अग्निः

यज्ञे विवाहकाले च सद्यःशौचं विधीयते ।
विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितार्थस्य न दोषश्चात्रिब्रवीत् ॥
देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु रघृष्टासृष्टिर्न विद्यते ॥

(१) पस्मृ. ३।२७-२८ (२९) .

(२) अग्निमं. १७-१८, २४९ .

बृहस्पतः

कन्याप्रदानसमये श्रुतं च पितरं मृतम् ॥
कन्यादानं च तत्कार्यं वचनाद्भवति क्षमः ॥

लघुहारीतः

ब्रूतोत्सवविवाहेषु तत्क्षणं सूतकं भवेत् ।
अम्बुपानं न कर्तव्यं कर्तव्यं सर्वकर्म वै ॥

पैठीनसिः

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥
(१) विष्णुवामावेऽपि कचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना
शुद्धिरुक्ता — विवाहदुर्गयज्ञेष्विति । मिता. ३।२९
(२) दुर्गो दुर्मिशः । अप. ३।२८

अङ्गिराः

जैनने मरणे चैव त्रिप्वाशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥
(१) अत्र विवाहादौ सद्यःशाचमुपक्रान्तविवाहादि-
विषयम् । पमा. ६।१७
(२) यज्ञः सोमयागादिवैदिकः । देवयागः मातृका-
दिदेवताभ्यो लौकिको गणयागः । प्रपा. ३।४७

बृद्धशौनकः

शैतविजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
कर्मणि क्रियमाणे तु मध्ये चेत्सूतकं भवेत् ॥
यावत्कर्मसमाप्तिः स्यात्तापन्नाप्नोति सूतकम् ।
विना नैत्यकमन्येषु कर्मस्वाशौचमिष्यते ॥

(१) बृहस्प. ५।१०-११ .

(२) लघुस्मृ. ५६ .

(३) मिता. ३।२९ ; अप. ३।२८ ; पमा. ६।१७ दुर्गयज्ञेषु
(यत्तुर्गेषु) ; प्रपा. ३।४७ दुर्ग (धर्म) ; निप्र. १।१२ ; लता.
१९९ विवादद्वयं (विवाहोत्सव) ; विपा. ६ (भागः २) दुर्ग
(जन) तद्वत्कर्म (कुर्वताम्) .

(४) पमा. ६।१७ .

(५) घप्र. ५।१ .

कृतुः

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतमृतके ।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥

लघ्वाश्वलायनः

विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वे पित्र्ये च कर्मणि ।
प्रारब्धे सूतकं नास्ति प्रवदन्ति महर्षयः ॥
प्रारब्धकर्मणश्चैव क्रियाप्रारम्भकस्य च ।
क्रियापसानपर्यन्तं न तम्याशौचमिष्यते ॥
प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतमन्त्रयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

स्मृत्यन्तरम्

नैरेन्द्रमन्त्रिप्रतिनां विवाहोपहृयादिषु ।
सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्ये विरोधतः ॥
तत्तत्कार्ये इति विरोधेनाभिधानात् वैश्वदेवादिकर्मणु
आशौचं दीर्घमस्त्येव, तत्र सद्यःशौचविधानामागान्,
पावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायाच्च ।

विश. ६ (भागः २)

यैज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ॥

(१) सद्यःशौचमत्र प्रकृतम् । मिश्र. ३।१९

(२) संभृतसंभारे इति सर्वत्र सच्यते । अम्यापि
वैष्णवचनं ('न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः') गमनानिषय-
मरगन्तव्यमिति । स्वल्पसंभृतसंभारस्य अत्रैव वा काला-
न्तरे वा अभिसंक्रियतव्यं च सकलसद्व्यवसायभाषितं,
न प्राक्, 'समुत्सृज्य संभारम्' (१) इत्युक्त्यात् ।

प्रभा. ३।४८

(१) मिश्र. ३।१९ उच्यते ; अथ. ३।१९ उच्यते ; प्रभा. ३।१९
उच्यते ; प्रभा. ३।४८ ; अथ. ५।१ पूर्वार्थे (विवाहादिषु कथे च
यज्ञके सति चान्तरात्) । निषेधो वस्तुतस्तु ; संश्र. ८।१६ (=)
पूर्वार्थे (विवाहकालोर्मध्ये भज्या गृह्यते) । - ८।३० भज्या
(भज्या) ; संश्र. ३।५३ (=) पूर्वार्थे (विवाहादिषु कथे च
भज्या गृह्यते) ; अथ. १।१२ उच्यते ।

(२) लघ्वाश्वलायनम्. १।५०२-५०४ ।

(३) प्रभा. ३।४० वस्तुतस्तु इति ; विश. ६ (भागः २) ।

(४) मिश्र. ३।१९ ; प्रभा. ३।४८ अत्रे (अत्रे) ; अथ.

१।१९ ; अथ. १।१२ ।

सं. वी. ९६

विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतमृतके ।
मृतमन्त्रं परेदेयं दातुन् भोजनंश्च न स्पृशेत् ॥ ०

ब्रह्मपुराणम्

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।
शेषमन्त्रं परेदेयं दातुन् भोजनंश्च न स्पृशेत् ॥

'शेषमन्त्रं परेदेयम्' इत्येतत् भोजनं स्पृशति रिक्त-
जन्ममरणविषयम् । 'दातुन् भोजनंश्च न स्पृशेत्' इत्यत्र
शेष इति शेषः । प्रभा. ३।४४

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कन्यादाने च नो भवेत् ।
विवाहयिष्णोः कन्याया लाजहोमादिवर्माणि ॥

विवाहे सद्यःशौचं केषामित्यपेक्षायां ब्रह्मपुराणे सद्यः-
शौचं प्रकृत्य — दातुरिति । अत्र दातुमिति ग्रहीतुमदर्थं
संस्कार्यसंस्कारयोश्चान्तरम् । चक्रागदातुर्नारीकन्ययो-
ग्रहणम् । संश्र. ४।९०

भोजनार्थं तु संभुक्ते यदि कश्चिन्निषेधेयं ।
सर्वं भुक्तोच्छिष्टशेषं परित्यज्य समाहितः ।
आचम्य परकीयेण तोयेन शुषयो द्विजाः ॥

अथ देवप्रतिष्ठायां गमयामादिकर्मणि ।
श्राद्धादौ पित्र्ययोश्च कन्यादाने च नो भवेत् ॥
सन्त्येगानि उक्तान्यपेक्षादिनिषेधाणि यवोभक्ष्यं गम्यः-
शौचविधायकानि चेति मन्तव्यम् । अत्र एव ब्रह्म-
पुराणे कश्चिदप्युक्तं उक्तः — यत्परमिति । प्रभा. ३।४०

० यथा स्यान्वन्ते सद्यःशौचयोश्च इत्यर्थः ।

(१) मिश्र. ३।१९ अत्र (दातुः) ; प्रभा. ३।१९ ; अथ.

१।१९ (=) दातुमिति (दातुः) ; अथ. ३।१९ ; अथ.

(२) अथ. ३।१९ दातुः (दातुः) ; अथ. ३।१९ अत्र

(दातुः) ; प्रभा. ३।४८ ; अथ. ८।१ ; संश्र. ८।३० ।

(३) अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ।

(४) संश्र. ३।१९ अत्र (दातुः) ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ. ३।१९ ; अथ.

यज्ञार्थं बहुसंभारसंभृतस्यापि कुत्रचित् ॥

‘आशीचं नो भयेत्’ इति पदत्रयमत्रानुपगम्यते ।

ततश्चायमर्थः — ‘यज्ञार्थसंभृतबहुसंभारस्य उपकल्पित-
समस्तयज्ञाधानपदार्थस्य अकृतयागसंकल्पस्याशीचापगमा-
दूर्ध्वं वसन्तान्तर्गतपर्वकालासंभवेन तस्मिन्वत्सरे करिष्य-
माणयज्ञादिक्रमविषये यज्ञसंकल्पात्पूर्वक्षणे शुद्धिर्भवतीति ।
यज्ञग्रहणे प्रतिष्ठादेशपलक्षणायेम् । प्रपा. ३४७

अग्निर्दिष्टकर्तृकवचनाग्नि

चौले चैवोपनयने विवाहे च महामखे ।

त्रिपद्दशैकविंशत्या प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥

एकविंशत्यहर्दशे विवाहे दश चासराः ।

त्रिपद् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥

प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचे विवाहः कार्य एव तु ।

व्रतादौ पूजने चैव प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥

पदत्रिंशन्मतम्

‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्यन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥

परैः असगैत्रैः । संम. ७१

सुंज्ञानेषु तु विप्रेषु त्यन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगोहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

(१) प्रपा. ३४७ .

(२) धर्म. ५१ ; संग. ३५४ धर्मप्रवृत्तौ .

(३) गम्या. ९९ ; प्र. ११६ ; धर्म. ५१ ; संकी. २०२
प्रयोगरत्ने ; ज्योति. १६३ त्रिपद् (ऋहे) कौमुद्याम् ; प्रका.
३६० ; संग. ९१ धर्मप्रवृत्तौ स्पृह्यवत्सरे : ३५३-३५४ ; संव.
१४४ ; सं. ४९० स्पृह्यवत्सरे .

(४) धर्म. ५१ ; संग. ३५३ धर्मप्रवृत्तौ .

(५) मिता. ३१७ ; गम्या. ९९ ; निप्र. ११३ ; प्र.
११६ ; निता. ४४० ; संम. ७१ ; सिन्धु. ११२४ ; विपा.
७ (भाग. २) ; संकी. २०१ ; प्रका. ३६१ ; संग. ३५३
व्यन्तरा (चान्तरा) ; संव. १४५ ; सं. ४९१ .

(६) मिता. ३१७ ; निप्र. ११३ ; निता. ४४१ ; संम.
७१ ; सिन्धु. ११२४ ; संकी. २०१ ; प्रका. ३६१ ; संव.
१४५ ; सं. ४९१ .

(१) एतदाशीचात्पूर्वमष्टमकृताज्ञविषयम् । तत्र
शेषमन्नं त्याज्यमित्यर्थः । सिन्धु. ११२४

(२) पूर्वसंकल्पितान्नभोजनसमये सूतकप्राप्तौ विधेयः
पदत्रिंशन्मते — भुजानेति । भोक्तृभिर्मुक्तशेषस्त्याज्यः,
पक्षशेषः सूतकिर्मोक्तव्य इत्याद्ययः । सं. ४९१

‘देवयानाविवाहेषु यज्ञेषु श्रुतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्ट्वा स्पृष्टिर्न विद्यते ॥

एतच्च ... यथाहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति
तद्विषयमिति केचित् । उच्छिष्टागुक्तिस्पर्शनविषय-
मित्यन्ये । स्मृच. १२२

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

‘संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

यैदेव सूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया ।

कृत्या नाभिं वर्षयित्वा काले मङ्गलमारभेत् ॥

अनारम्भेऽप्यवार्थत्वादनुज्ञा विष्णुनोदिता ।

अनारब्धविशुद्धयर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्भूतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥

भौव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातृणां पूजनं भवेत् ।

सूतकं न विशेषतः मातरो यत्र पूजिताः ॥

(१) स्मृच. १२२ ; मुक्ता. २८० स्पृष्ट्वा (स्पृष्ट्वा) .

(२) संग्र. ८१६ ; सिन्धु. ९२१, ११२३ दत्त्वा (दद्यात्) ;
विपा. ७३६ सिन्धुवत् : ८ (भाग. २) ; संकी. २०० समुपागते
(समुपस्थिते) शेषं सिन्धुवत् ; ज्योति. १६३ (=) सिन्धुवत् ;
प्रका. ३६१ ; बाल. ११२ पृ. ३२-३३ सिन्धुवत् ; संग. ३५३
च दत्त्वा (दद्यात्) वीरविशोदये ; संव. १४४ सिन्धुवत् ; सं.
४९१ संज्ञितवत् .

(३) सिन्धु. ११२३ कियाम् (किया) पृ. ; संकी. २००
सर्वं सिन्धुवत् ; ज्योति. १६३ (=) ; प्रका. ३६१ सर्वं
सिन्धुवत् ; संव. १४४ सर्वं सिन्धुवत् ; सं. ४९१ सर्वं सिन्धुवत् .
(४) ज्योति. १६३ . मूलग्रन्थे वचनमिदं अग्निर्दिष्टकर्तृकमपि
पूर्ववचनसंगलाप्य संगृहीतम् ।

(५) संग्र. ८१७ ; संग. ३५३ .

यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसमावनायां
पूर्वमपि नान्दीमुखं कर्तव्यमित्युक्तं तत्रैव — भाव्यं तु
सूतकमिति । संप्र. ८१७

एकविंशत्यह्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
पञ्चोपनयने चैव चोले चैव त्रिरात्रकम् ॥

(१) संप्र. ८१७ ; संग. ३५४ वीरभिन्नोदये .

तस्य च कियदिने पूर्वमनुष्ठानमित्यपेक्षायां तत्रै-
वोक्तम्— एकविंशत्यह्यज्ञे इति । संप्र. ८१७

स्मृतिकौमुद्याम्

‘विवाहोत्सवयज्ञेषु आरब्धे मृतकं यदि ।
साङ्गं तत्कर्म कर्तव्यमन्नदानादिकं परैः ॥

(१) ज्योति. १६३ योगु (यज्ञादी) ; संप्र. ४५१ .

मातृजोदर्शनादौ निर्णयः

वृहस्पतिः

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । * गमा. १९०

* वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतवन्धने ।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥

(१) रजोऽनुवृत्तौ वृहस्पतिरपि - वैधव्यं च विवाहे
स्यादिति । संप्र. ३८५

(२) रजस्वलापिपयमेतत् । ज्योति. ११९

वृद्धमनुः

* विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः ॥

अविशेषात् सापत्नमातुरपि ग्रहणम् ।

संर. ४८९

प्रचेताः

यस्य माङ्गलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं हि तत् ॥

* सिन्धु., विषा. गमावत् ।

(१) गमा. १९० ; सिन्धु. ९२० ; विषा. ४८० : ४
(भाग' २) समिहे इत्युक्तम् ; बाल. ११२ पृ. ३२ (=) .

(२) गमा. ९९ ; संप्र. ३१४, ३८५ विप्रं (विप्रो) ;
मंस. ७२ ; ज्योति. ११९ ; संग. ३५४ ; कृम. ११०५ ;
संर. ४८९ .

(३) प्रपा. २४६ विवाह (उद्वाह) ज्योतिःसारे ; गमा.
९९ ; घप्र. ४० सर्वे प्रपावत् ; संम. २० : ७२ शुभेप्सुभिः
(शुभेप्सुभिः) ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति. ११९ प्रपावत्,
मनुराष्टौ ; रत्न. ५३ ; पुम. ४५२ ; संर. ४८९ विवाह
(उद्वाह) क्रमेण मेधातिथिः .

(४) प्रपा. २४५ ; घप्र. ४० .

गर्गः

यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला ।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥
अविशेषात् सापत्नमातुरपि ग्रहणम् ।

संर. ४८९

वृद्धगर्गः

* विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥
* विवाहे विधवा नारी जडत्वं व्रतवन्धने ।
चौले चैव शिशोर्मृत्युस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

* विवाहोत्सवकार्येषु माता चैव रजस्वला ।
वैधव्यं जायते तत्र न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

मेधातिथिः

* चौले च व्रतवन्द्ये च विवाहे यज्ञकर्मणि ।
भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥
वैधव्यन्यतरयोजननी चेद्रजस्वला ।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥

(१) गमा. ९९ ; संम. ७२ ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति.
११९ माङ्गल्ये (माङ्गल्य) यदि (तस्य) ; रत्न. ५३ ; संग. ३५४
वत्. , मनुः ; पुम. ४५२ ; संर. ४८९ .

(२) संप्र. ३१३, ३८५ ; संकौ. ११३ ; प्रका. २०५ ;
संग. ३५४ विवाह (उद्वाह) पू. , मनुः ; ६१४ ; संव. ९० ;
संर. ९०० .

(३) संप्र. ३१३, ३८५ ; संग. ६१४ .

(४) संव. १८७ .

(५) गमा. ९९ ; संम. ७२ ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति.
११९ ; रत्न. ५३ ; संव. १०३ भार्या (पत्नी) ; पुम. ४५२ ;
संर. ४८९ .

(६) गमा ९९ (=) ; संम. ७२ न्यतर (न्यतम) ;
सिन्धु. ११०४ संगवत् ; ज्योति. ११९ शुद्धेः (शुद्धौ मनु

अविशेषवचनात् सापत्नमातुरपि ग्रहणम् ।

संर. ४८९

पञ्चविंशन्मतम्

नान्दीश्राद्धे कृते पञ्चात्कन्यामाता रजस्वला ।
कन्यादानं पिता कुर्यादित्याह्निरमभाषितम् ॥
नान्दीश्राद्धे कृते यस्य भवेद्धार्या रजस्वला ।
विवाहे नैव दोषः स्यादोषः स्यान्मौञ्जिवन्धने ॥

ज्योतिःसारे

प्रारम्भात्प्रातिविवाहस्य माता यदि रजस्वला ।
निवृत्तित्तस्य कर्तव्या महत्त्वश्रुतिचोदनान् ॥

(१) प्रारम्भात्प्रागिति नान्दीश्राद्धप्रागिति शेषं,
' नान्दीश्राद्धं विवाहादौ ' इत्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तः ।

गमा. १९९

(२) तस्य रजोदोषस्य निवृत्तिः कर्तव्या, कर्मण्ये
शुद्धिः प्रतीक्षणीयेत्यर्थः । विवाहारम्भात्प्रागपि माता
रजस्वला भवेत्तदा तस्याः श्राद्धो सत्यामेव विवाहः
कर्तव्यो न तु सा परित्यज्येति तात्पर्यार्थः । अत्र
हेतुमाह— ' सहस्रश्रुतिचोदनात् ' इति । यद्यप्यत्र
सामान्यतः ' निवृत्तित्तस्य कर्तव्या ' इत्युक्त्या चतुर्थे-
दिवसे रजोनिवृत्तौ सत्यां चतुर्थदिनेऽपि विवाहः कर्तव्यः
इति प्राप्तं, तथाऽपि ' देवे कर्मणि विष्ये च पञ्चमेऽहनि
शुध्यति ' इति वचनेन पञ्चमदिने एव सर्वकर्मणि श्र-
म्योक्तत्वात्साहिनमारम्भेयं विवाहेऽधिकारः, न तु चतुर्थ-
दिनमारम्भापीति शेषम् ।

संर. ४८८

प्रयोगपारिजाते

ने विवाहोपनयने गर्भिणी मल्लिनी प्रभुः ।
गर्भस्यापि विपत्तिः स्यादम्पत्योश्च शिशोमया ॥

(शुक्) ; रत्न. ५३ ; संर. १०३ (=) उत्तरार्धे (तृतीये तु यत्र
प्राप्ते कुर्वन् इत्यभिहितम्), पुन. ४०२ ; संर. ४८९
पूर्वार्धे (कन्या वरस्य वा माता योऽपि रजस्वला) ।

(१) प्रभा. २४६ .

(२) प्रभा. २४६ . २५७ मातृरीतिः ; गमा. १० ; मिश्र
११०३ मातृरीतिः ; संकी. १०० मातृरीतिः ; रत्न. ५३
मातृरीतिः ; संर. ४८८ मातृरीतिः .

(३) मुक्ता. १९ ; भाव. १५८ टिप्पण्युक्ता (टिप्पण्युक्ता) .

प्रभुः माता गर्भिणी वा मल्लिनी मलयशला वा भवे-
च्छदि, पुत्रस्य शिशोमयनयने विपत्तिः न कर्तव्या । कल्पे
दोषः । गर्भस्य जायापत्योः सुतस्य न विपत्तिः स्यादिति ।
मुक्ता. १९९

दीपिकायाम्

उपवासेन शुध्यन्ति नार्यः मग्नो रजस्वलाः ।
एकाकिन्यो विवाहादौ देशमग्नौ पु पाऽऽपदि ॥

कपर्दिकारिकाः

सूतिकोदकययोः शुद्धये मां दद्याद्वोमपूर्वकम् ।
प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरमिन्न शुध्यति ॥
अलम्भे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च संगते ।
भ्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥

(१) रत्न. ५३ (=) ; संर. १०४ .

(२) गमा. १९ ; संर. ११४ शुद्धिः (शुद्धा) कारिका-
विषये ; संम. ७२ (=) , मिश्र ११०४ ; संकी. ११३ मां
संयत्तः ; ज्योति. ११९ पूर्वकम् (पूर्वाङ्कम्) इति मां संयत्तः ।
प्रका. १०५ कारिकाविषये ; मां १५४, १५४ शुद्धिः (शुद्धे)
दोष उच्यते ; संर. १० मां संयत्तः ; संर. ४८९ शुद्धिः
(शुद्धा) .

(३) गमा. १९ . १९० य मां (मांवि) उपपत्ते
(भिन्न मांवि विविधपक्षे व्यवहृतम्) कारिकायाः ; संर.
११४ य मांवि (मांवि) पाणिग्रहणम् (इत्यत्रा भि-
द्वौ कारिकाविषये ; संम. ७२ (=) पाणिग्रहणम् (इत्य-
त्रावमेव न हि) ; मिश्र. ११० य मांवि (मांवि)
उपपत्ते (भिन्न मांवि विविधपक्षे व्यवहृतम्)
कारिकायाः . ११०४-११०५ ; विवा. ४८० मां विपुल . ४
(भाषा १) मिश्र. ११०४ ; संकी. ११३ मां संयत्तः ;
ज्योति. ११९ य मांवि (य मांवि) कर्माङ्गणम्
(कर्माङ्गणम् इत्यत्रा) कारिकाविषये ; रत्न. ५३ य मांवि
सर्वे (भिन्न मांवि विविधपक्षे व्यवहृतम्) कारिका-
विषये ; प्रका. १०५ कारिकाविषये ; मां १०४ य मांवि
(य मांवि) कर्माङ्गणम् (इत्यत्रावमेव न हि)
विषये . ११०४ शुद्धिः (शुद्धिः) इति १०४ य मांवि
संर. १० मां संयत्तः . १०३-१०४ मां विपुल .
पुन. ४०२ य (य) मांवि (मांवि) ; संर. ४८९ य मांवि
(मांवि) .

‘ह्रीं मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् ॥

प्रत्यृचं पायसं हुत्वाऽभिषिच्य शुभमाचरेत् ॥

(१) यदा चौलादौ शुद्धयनन्तरं लग्नान्तराभावे,
तदा शान्तिकं कृत्वा तदैव कार्यम् । तदुक्तं कारिका-
निबन्धे— ‘सूक्तिकोदकययोः ... शुष्यति ॥’ प्राप्ते
प्रारब्धे । तथा — ‘अलभे ... शुभमाचरेत् ॥’
इति । संप्र. ३१४

(२) अस्म मूलं मृगम् । संम. ७२

(३) नान्दीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कर्पादिकारिकासु
— सूक्तिकोदकययोरिति । सूतकादिसंफटे तु कृष्माण्डो-
मिश्रितं हुत्वा पयस्विनीं च गा दत्वा विवाहादि कुर्यादिति
च वक्ष्यते । सिन्धु. ११०४-११०५

(४) चौलादिप्रारम्भोत्तरं रजः, प्रारम्भाद्यागपि
रजसि मुहूर्तान्तराभावो वा, तदा शान्तिं कृत्वा तदैव
कार्यम् । यथोक्तं कारिकानिबन्धे— ‘सूक्तिकोदकययोः
...’ इति । श्लोकभेदेन प्राप्तपदोच्चारणस्य मुहूर्तान्तरा-
लाभस्य च अवगणना परस्परसापेक्षत्वम् । संक्रौ. ११३

(५) प्राप्ते इति । नान्दीश्राद्धरूपप्रारम्भवति कर्मणि
शुद्धिः, इतरस्मिन् नान्दीश्राद्धरूपप्रारम्भाभावे तु नेत्यर्थः,

(१) ब्रह्मा. ९९ ऽभिषिच्य शुभमाचरेत् (अभिषेकं समा-
चरेत्) ; संप्र. ३१४ ऽभिषिच्य (निषिच्य) कारिकानिबन्धे ;
संम. ७२ (=) गमावत् ; सिन्धु. ११०५ गमावत् ; संक्रौ.
११३ कारिकानिबन्धे ; ज्योति. ११९ कारिकानिबन्धे ; इत्न.
५३ ऽभिषिच्य शुभमाचरेत् (अभिषेकं समाचरेत्) कारिका-
याम् ; प्रका. २०५-२०६ ; संग. ३५४ पद्यां (पापघ्नीं)
कारिकानिबन्धे ; ६१४ कारिकानिबन्धे ; संव. ९० कारिका-
निबन्धे ; १०४ शुभ (हित) वाक्यसारे ; सुप्र. ४५२ गमावत् ;
संर. ४८९ .

‘अलभे सुमुहूर्तस्य’ इत्युक्त्या प्राप्तेः प्रारम्भात्मकत्वात् ।
यद्वा, नान्दीश्राद्धप्रारम्भोत्तरमित्यर्थः । प्राप्ते आरब्धे,
इतरस्मिन् अनारब्धे । होमश्च परिभाषाप्राप्ताऽऽग्य-
द्रव्येण समस्तव्याहृतिमिरष्टोत्तरशतसंख्यः । शुद्धिश्चानिष्ट-
विरहः । अनिष्टं चाऽऽह बृहस्पतिः— ‘वैधव्यं च विवाहे
स्याज्जडत्वं व्रतवन्धने । चूडायां च शिगोर्मृत्युविघ्नं
यात्रापवेशयोः ॥’ इति । न त्वन्यारम्भयोग्यता, स्पर्शा-
नधिकारात् । केचित्तु विभिन्नवाक्योपात्तयोरारम्भमुहूर्ता-
ल्लभयोन परस्परसापेक्षत्वम् । तेनाऽऽरम्भाद्यागपि
रजोदोषे लग्नान्तराभावे शान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्या-
दित्याहुः । अन्ये तु ‘अलभे सुमुहूर्तस्य’ इत्यपि
प्रारब्धपरमेव कारिकावाक्यैकवाक्यत्वादित्याहुः ।
कुम. ११०४-११०५

(६) ‘सूक्तिकोदकययोः शुद्धयै गां दद्यादोमपूर्वकम्’
इतिवचनप्रतिपादिता शुद्धिश्चतुर्थदिवसविषमिणी द्रष्टव्या ।
अत्र शुद्धिशब्देनाधिकार उच्यते । तथा च अधिकाराय
गां दद्यादोमपूर्वकमित्यर्थो भवति । होमपूर्वकमिति
विहितो होमः कृष्माण्डैरेव, कर्पादिकारिकासु पूर्वमेव
तस्यैवोपक्रमात् । रजस्वलाविषये— ‘दैवे कर्मणि पित्र्ये
च पञ्चमेऽहनि शुष्यति’ इति वचनसिद्धस्य चतुर्थदिवसे-
ऽनधिकारस्य बाधोऽनेन कियते । सूक्तिकाविषये तु —
‘विंशतिरात्रे पुत्रप्रसूमासेन स्त्रीजननी’ इत्यनेन प्रति-
पादितस्थानधिकारस्यात्र बाधः । इयं वैधी शुद्धिः संकट-
विषये द्रष्टव्या ; रजोदर्शनादिसंभावनायां नान्दीश्राद्धस्या-
पकृष्यानुष्ठाने विधिः स्मृत्यन्तरे— ‘एकविंशत्यह्यरे
विवाहे दश वासराः । त्रिपट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं
विधीयते ॥’ इति । चौले त्रयो वासरा उपनयने
पट्वासरा इत्यर्थः । संर. ४९०

विवाहमध्ये वर्ज्यानि

वृद्धमनुः

अपसव्यं स्वधाकारं शीताद्भिः स्नानमेव च ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्यावन्मातृविसर्जनम् ॥

अथ विवाहनिमित्तेन वर्ज्यानि— तत्र मातृक-
स्थापनमारभ्य मातृकोद्भासनपर्यन्तं कानिचिद्वर्ज्यानि, कानि-
चिदुत्तरमपि वर्ज्यानि । तत्राऽऽद्यानि वृद्धमनुः— अप-
सव्यमिति । अनापसव्यस्वधाशब्दाभ्यां तद्वत्कार्यं लभ्यते ।
अपसव्यमित्यनेनैव सिद्धे स्वधाशब्दोपादानं ' स्वधा
पितृभ्यः स्वाहा ' इति पितृयज्ञसहचरितवैश्वदेयनिषेधार्थं,
आचारमंयादलाभात् । संर. ५८६

गर्गः

नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्यापन्मातृविसर्जनम् ।
दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥
अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च ।
ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिहृष्यनम् ॥
वैपयासम्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्भासनापधि ॥

(१) विपा. ५४ (भाग २) ; संग. ३२३ स्वधाकारं
(स्वधा यात्रा) ; संर. ५८६ स्वधाकारं (स्वधा यात्रा) .

(२) गभा. १०९ ; घप्र. ५१ वसिष्ठः ; संम. ७३
नान्दीश्राद्धे (नान्दीश्राद्ध) उत्तरार्धे (दर्शश्राद्धक-
शादन्तान् शीतोदकेन च ।) ; सिन्धु ११५९ ; संकौ. १५२ ;
प्रका. ३१८ ; संग. ३२३ (=) धप्रकव, संम. १२७ ;
पुम. ४५४ ; संर. ५८७ .

(३) गभा. १०९ ; घप्र. ५१ वसिष्ठः ; संम. ७३ ;
सिन्धु ११५९ ; संकौ. १५२ , प्रका. ३१८ संग. ३२३
(=) आसव्यं (उपवासं) निन्दन् (विवाचनम्) , संम.
१२७ ; पुम. ४५४ , संर. ५८७ निन्दन् (निन्दन्)

(४) गभा. १०९ ; घप्र. ५१ ब्राह्मणेयनमेव च । नदी
मादभोजनम्) वसिष्ठः , संम. ७३ , सिन्धु ११५९ वाग
(वास) ; संकौ. १५२ ; प्रका. ३१८ , संग. ३२३ (=)
वसनाम (वसना-यं) ब्राह्मणेयनमेव च (तदेव ब्राह्मणेयनम्)

(१) अथापि सपिण्डाः चतुःपुत्रावपि इति
शेयम् । पुम. ४५४

(२) नियतमण्डपमहादानादिवापृत्तये — याव-
न्मातृविसर्जनमिति । तत्र मातृविसर्जनस्य मण्डपोद्भासना-
यधिकृत्यं विशेषणम् । तादृशं च तद्विवाहोपनयनयोरेव,
नान्यत्र । न चेदं महादानादौ मातृविसर्जनदिलम्भं
विधातुं समर्थं, तथाविधप्रत्ययाभावात् , विवाहोपनयन-
योरेव मातृविसर्जनमण्डपोद्भासनयोः क्रमस्य निश्चयः ।

कुम. ११४५-११४६

लघ्वाश्वलायनः

नान्दीश्राद्धे कृते चैव विवाहे चोत्सवादिषु ।
न कुर्यादुपवासं च छन्दसां वै तपोधनम् ॥
अपसव्यं स्वधाश्राद्धं नदीस्नानं शवेक्षणम् ।
वर्जयेत्सर्पणं चैव देवकोत्थापनापधि ॥
नान्दीश्राद्धे कृते मोहान्द्राद्धं प्रत्यादिपादिकम् ।
सपिण्डः कुरुते यश्चेदपमृत्युं घनेद्भुजम् ॥
अलाभे समुहूर्तस्य विघ्नं यः कुरुते यदि ।
स्वधया तु विवाहस्य न न पदयेच्छुभं कचिन् ॥

विघ्नमाचरते यस्तु यशस्योद्वाहकस्य च ।
यात्रायाश्चैव धर्मस्य स याति नरकं ध्रुपम् ॥

ऊढाया दुहितृश्राद्धं नापाद्विप्रः कथंचन ।
अज्ञानाद्यदि शुभीय नरकं प्रतिपद्यते ॥

नान्दीश्राद्धे कृते यावदेवकोत्थापनं भवेत् ।
ब्रह्मयज्ञश्च वै श्राद्धं वेदाध्ययनमेव च ॥

शवेक्षणं म्यधाकारं दमधुकेरानिहन्तनम् ।
सीमातिक्रमणं चैव श्राद्धभोजनमेव च ॥

नैव द्रुपुं सर्वज्ञश्च (सर्वज्ञा नैव द्रुपिन्) , संम. ११३ ;
पुम. ४५४ , संर. ५८७ निन्दन् .

(१) महाश्राद्धम्. १५१७-८० .

(२) महाश्राद्धम्. १५११-२, ९ .

न कुर्याच्छुभकर्ता च सपिण्डा अपि चैव हि ।
यस्तु वै कुस्ते मोहादशुभं स च वै लभेत् ॥
नान्दीश्राद्धे कृते विप्रस्तथा चैव तु पैतृके ।
प्रेतपिण्डे प्रदत्ते तु नैव कुर्यादुपोपणम् ॥

स्मृत्यन्तरम्

मृत्युपण्डं भस्मपण्डं च स्नानं शीतोदकेन च ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं नदीसीमातिलङ्घनम् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
पित्रोः प्रत्यावृद्धिं प्राप्ते नान्दीश्राद्धं न कारयेत् ।
यदि मोहाद्द्विजः कुर्यान्माङ्गल्यमशुभं भवेत् ॥
उपवासव्रतं चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
मृदा स्नानं नैव कुर्यात्क्षुरेण श्मश्रुकृन्तनम् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

^१नित्यश्राद्धं चाध्ययनं स्नानं शीतेन वारिणा ।
प्रारब्धे मङ्गले नैव मण्डपोद्वासनावधि ॥

(१) संर. ५८७ .

(२) विपा. ५५ (भागः २) .

(३) विपा. ५४ (भागः २) चाध्य (अथ) प्रारब्धे
मङ्गले (जाते माङ्गलिके) ; संर. ५८७ .

^१विवाहादिकमाङ्गल्ये प्रतिष्ठायां महोत्सवे ।
आसमाप्तिं न गन्तव्यं सूतके मृतकेऽपि च ॥

धर्मप्रदीपे

^२प्रेतदाहो दधिस्नानं स्नानं शीतेन वारिणा ।
वैश्वदेवः स्वधाकृत्यं ब्रह्मयज्ञ उपोपणम् ॥
वेदस्याध्ययनं चैव वेदस्याध्यापनं तथा ।
सीमातिक्रमणं नैव देवकोत्थापनावधि ॥

भास्करव्यग्रहारे

क्षैयदशौ शीतस्नानं सीमानदीघिलङ्घनम् ।
आमश्राद्धगमो नास्ति ग्राह्यनिवीतं तु केचन (?) ॥

शाकलकारिकाः

^१देवकोत्थापनं यावन्नान्दीश्राद्धं कृतं भवेत् ।
तावदेवाशुभं कर्म प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञं स्वधाकारमुपवासं तथाऽऽवृद्धिकम् ।
शीतोदकं तथा स्नानं सीमातिक्रमणं च हि ॥
शयानुगमनं श्राद्धं श्मश्रुकेशादिवापनम् ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च यावन्मातृविसर्जनम् ॥

(१) संर. ५८७ .

(२) संर. ५८६ .

(३) ज्योति. १६४ .

(४) शाका. १६६-१६८ पृ. १८ .

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि

बौधायनः

विवाहे चोपनयने चौले चैव यथाक्रमम् ।
वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

बृहस्पतिः

मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते ।
छेदनं ह्यपदा याऽपि न क्षुरेण कदाचन ॥

ज्योतिष्पराशरः

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं भौञ्जीवन्धे पठेय हि ॥
महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वापणं सदा ॥

कचित्प्रतिप्रसवमाह स एव—महालये इति ।
गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपलक्षणम् । क्षयाहमहणं नित्या-
नामष्टकादिश्राद्धानामुपलक्षणम् । नन्वेवं महालयेऽपि
पिण्डनिर्वापसिद्धौ महालयग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिः, अतः
क्षयाहमहणमपलक्षणमिति यक्तुमशक्यमिति चेत्, न,
महालये पिण्डदाननिषेधेन कालान्तरसद्भावात् कालान्तरे
महालयानुष्ठानं स्यात्, तस्मा भूत्, किंतु स्वकाल एव

(१) सं. ५८८ .

(२) गमा. १९२ पृ.; ज्योति. ११९ तु (व) स्थूलन्तरम्;
संग. ६२१ तु (व) ज्योतिर्निबन्धे - ६२२ पृ.; सं. ५८९
निषेधेऽपि (निषेधे तु) तु (वै) पृ.; स्थूलन्तरम्; संदी. ६१
(भागः २) पृ., स्थूलन्तरम्.

(३) चम. १३८; सं. ५८८ विहिते (विहितान्)
निर्वापं (निर्वापे) .

(४) गमा. १०९ सदा (मुनः) द्वितीयार्धं नास्ति, स्थूनी
स्थूलम्; चम. १३८; त्रिपा. १४२ (भागः २) छयेऽहनि
(मृतेऽहनि) हेमाद्रौ; संग. ३२४ सदा (मुनः) हेमाद्रौ,
द्वितीयार्धं नास्ति; सं. ५८८ .

सं. कां. ९७

सपिण्डको महालयः कर्तव्य इत्येवं तस्य सार्थक्यसंभवात् ।
सपिण्डीकरणग्रहणं नवश्राद्धोद्वाहश्राद्धोपलक्षणम् । माता-
पित्रोरिति क्षयाहविशेषणं हविर्बभयत्वदविवक्षितं, तेन
भ्रातृपितृव्यादिवापिकेऽपि पिण्डदानं कार्यमेव ।

सं. ५८८

योगियाज्ञवल्क्यः

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनियत्यं च ।
अनुग्रस्य सुहृद्भूतार्चयित्वेष्टदेयताम् ॥

कार्णार्जिनिः

विवाहग्रतचूडामु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

लघ्वाश्वलायनः

ऊढाया दुहितुश्चात्रं नाद्याद्विप्रः कथंचन ।
अश्वानाद्यदि भुञ्जीत नरकं प्रतिपद्यते ॥
विवाहे चोपनयने कृते चौले सुतस्य च ।
त्यजेत्पिण्डांस्तिलच्छूद्राद्धे करकं चाद्धमध्यतः ॥
मातापित्रोर्मृताहे च गयाश्राद्धे महालये ।
दद्यात्पिण्डान्कृतोद्वाहः श्राद्धेष्वन्येषु वर्जयेत् ॥

तस्यव्रतः

पिण्डदानं परित्यज्य संकल्पं कुरुते यदि ।
संततस्तु विनाशः स्यात्संपदां हरणं भवेत् ॥

(१) गमा. १०९ नर्धं (तार्धं) ; मिश्र. ११४६; पुन.
४५९; सं. ५८८ मङ्गलं (माङ्गल्यं) .

(२) गमा. १०९ हेमाद्रौ स्थूलन्तरं; संग. ८७ मृदाया
(चौरेण) मृदाभारो; मिश्र. ११४७ हेमाद्रौ स्थूलन्तरं;
त्रिपा. १४२ (भागः २) समो; संग. ३२४ हेमाद्रौ; सं.
५८८ : १०५४ (=) .

(३) लघ्वाश्वसू. १५५० .

(४) लघ्वाश्वसू. १२५४, ५ .

(५) चम. ५२ .

पित्रोरेव मृताहे तु गयायां च महालये ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः ॥

स्मृत्यन्तरम्

कृत्वा विवाहं व्रतबन्धनं च
वर्षं तदर्धं न च तीर्थयात्राम् ।
क्षौरं च पिण्डांस्तिलयुक्तकर्म
न चैव कुर्युर्हि नराः सपिण्डाः ॥

विवाहमौजीचौलोर्ध्वं वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डान् सपिण्डा नो दधुर्गयायां दधुरेव ते ॥

विवाहे मेखलायन्त्रे वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
गोहारम्भप्रवेशौ च वर्जयेत्सर्वदा शुभः ॥

सपिण्डा नैव कुर्वीरन्नद्भिः (१ मृद्भिः) स्नान-
मृतुत्रये ॥

तीर्थं संवत्सरे प्रेते पितृयज्ञे महालये ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

पिण्डान्सपिण्डा नो दधुः प्रेतपिण्डं विनाऽत्र तु ।
पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दधुरेव ते ॥

गर्भिण्यामपि भार्यायां विवाहेऽप्यथवा व्रते ।
सपिताऽपि वपेत्केयान् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

विवाहे इत्यत्र निवृत्तेऽपीति शेषः । एवं व्रते
इत्यत्रापि । गौतम्यामिति गौतम्यसंनिहितदेशनिवृत्त्य-
र्थम् । सिंहगे गुराविति तीर्थयात्रान्तरोपलक्षणम् ।

सं. ८१८

(१) घट्ट. ५२ उत्तरार्धे (पिण्डनिर्वपणं कुर्वीकृतोद्वाहोऽपि
तत्सुतः ।) ; सं. ५८९ .

(२) सं. ५८९ .

(३) सं. ११५ पिण्डान् सपिण्डा (सपिण्डाः पिण्डे)
रम्यलक्षणे ; सं. ९०२ .

(४) सं. ५८७ .

(५) मित्र. ११४० .

(६) सं. ५८८ .

(७) सं. ८१८ .

उद्वाहान्दे गर्भिणी चेत्स्वभार्या
हानिर्मुक्त्युर्गर्भनाशो भ्रमश्च ।

तच्छान्त्यर्थं स्वर्णनिष्कत्रयेण
कृत्वा मृत्योराकृतिं पूज्य दद्यात् ॥

विवाहान्दे पुत्रस्य पुत्र्या वा विवाहकर्तुः पित्रादेर्भार्या
गर्भिणी चेत्तदा दोष उक्तः स्मृत्यन्तरे- उद्वाहाब्द इति ।
पूज्येत्यत्र समासमावेऽपि 'कृत्यो' ल्यवादेशश्छान्दसः ।
दद्यादित्यत्र ब्राह्मणार्थेति शेषः । सं. ५९०

भविष्यपुराणम्

अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥
कन्यागृहे भोजननिषेधो भविष्ये- अप्रजायामिति ।
न भुञ्जीतेत्यत्र कन्यागृहे इति शेषः । सं. ५०२

आदित्यपुराणम्

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायां तु कन्यायां नाशनीयात्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेवाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु (?) ।
गान्धर्वे चैव राजन्यः कुर्याद्वा गमनागमम् ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्रीयात्कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाद्यः पूयाशी नरके वसेत् ॥

(१) सं. ५९० .

(२) गभा. १०९ ; सिन्धु. ११२४ ; विपा. १४४
(भागः २) मदनलत्ने ; संग. ३५५ विधानपारिजाते ; पुम-
४५३ ; सं. ५०२ .

(३) अथ. ११२४ घृ. २३९ ; गूर. ३५० ; गभा. १०९
मन्युं (कोप) ; उत. १४७-१४८ ; सिन्धु. ११२४ गभावत् ;
विपा. १४४ (भागः २) गभावत् ; प्रका. ३७१ ; संग. ३५५
गभावत् ; पुम. ४५३ गभावत् ; सं. ५०२ (अप्रजायां ॥
कन्यायां नाशनीयात्कन्याकागृहे ।) उत .

(४) अथ. ११२४ घृ. २३९ उत. ; गूर. ३५० उत्तरार्धे
(गन्धर्वैश्च देवैश्च कुर्याद्वा गमनागमम् ।) ; उत. १४८ (ब्राह्म-
देवा विशेषेण नैव भोज्यं सदैव तु ।) पू .

(५) अथ. ११२४ घृ. २४० ; गूर. ३५० अश्रीयात्
(अश्रीयात्) पूयाशी नरके वसेत् (स पूर्व नरके व्रजेत्) ; गभा.
१०९ अथ (यदि) मोहाद्यः (मोहाद्या) नरके वसेत् (नरके

(११) ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता ब्राह्मदेया ।

अप. १।१६४ पृ. २४०

(२) ब्राह्मविवाहविधिना दातुं योग्या कन्या दत्त्वा कदापि तस्या गृहे नैवादनीयादित्यर्थः । अत्राप्यप्रजाया-
मित्यनुपपन्नमिदम् । संर. ५०२

अग्निपुराणम्

अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
द्वौहित्रस्य मुखे दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वममाकीर्णास्ति ते नरकाद्वयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

विवाहमौज्जीचूडासु वर्षमर्थं तदर्धकम् ।
अन्तर्वत्स्यां च जायायां नेष्यते केशयापनम् ॥
उपरागे पितुः श्राद्ध पातेऽमायां च संक्रमे ।
निषेधेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥
दृष्टेरुपरि कर्तव्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
पिण्डनिर्वपणं कार्यं पितृव्यादुरपिण्डनम् ॥
विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव च ।
न दद्यात्करकान्पिण्डान्न तिलैरर्चयेत्पितॄन् ॥

नवेत् । ; मिश्र. ११२४ मोहायः पूवाशी (मोहाधेःपूवाशे) ;
विषा. १४४ (भागः २) मोहायः पूवाशी (मोहाधेःपूवाशे) ;
महा. १७१ मोहायः (मोहाधेः) उक्त. ; संम. १५५ मोहायः
पूवाशी (मोहाधेःपूवाशे) ; संर. ५०२ अन्न (बाह्य)
उक्तार्थे (अथ भुञ्जीत मोहाधेःपूवाशे यानि नरकं प्रयुज्जते ।)

(१) चूडा. ६८८ पूर्वार्धे (अप्रजायाया कन्याया न
भुञ्जीयात्कदाचन ।) ; उक्त. १४७, बाल. ११२ पृ. ४१ पृ.

(२) चूडा. ६८८ ; उक्त. १४७ .

(३) बाल. ११२ पृ. १६ .

(४) कृम. ११४७ .

(५) कृम. ११४८ .

(६) घट. ५२ ; संम. १२४ धृति (धृति) धर्मदृष्टी .

(७) घट. ५२ .

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

विवाहे व्रतवन्त्ये च गर्भिणीपतिरेव च ।
मुण्डनं सर्वतीर्थेषु कुर्यादेवाविचारयन् ॥
विवाहोपनयोर्ध्वं तु वर्षं वर्षार्धमेव च ।
व्रतप्रारम्भणं नैव व्रतस्योद्यापनं तथा ।
न कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं न दद्यात्करकाणि च ॥
देवोत्सवं तथा कृत्वा वर्षं वर्षार्धमेव च ।
मङ्गलात्परतो गेहच्छादनं चैव यजयेत् ॥
विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्थं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलनिर्वपणम् ।
संस्कारेषु तद्वन्त्येषु मासं मासार्धमेव च ॥
एतदग्नि दशसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

विषा. १४१ (भागः २)

चन्द्रिकायाम्

वैवापयेन्न कृतोद्वाहो वर्षं वर्षार्धमेव वा ।
भुञ्जीत पार्षणं नैव श्राद्धं तत्र विशेषतः ॥

धर्मप्रदीपे

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव वा ।
पिण्डान्सपिण्डा नो दद्यात् सपिण्डीकरणं विना ॥

ज्योतिषप्रदीपे

स्नानं सचैलं तिलमिभनमं
प्रेतानुयातं कलशप्रदानम् ।

अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च
विषजंवेगमङ्गलोऽद्भमेकम् ॥

(१) संर. ८१८ .

(२) संर. ५८९-५९० .

(३) विषा. १४१ (भागः २) . प्रवर्णार्धे वृ. भा. ८८५ ति
इत्यने ।

(४) मुष्ठा. ४९७ .

(५) लया. २२१ .

(६) भाग. १०९ ऋतेति ; घट. ५२ (=) इति
(तर्जनी कण्ठ (कण्ठ) ; मिश्र. ११२ ऋतेति ; विषा.
१४२ (भागः २) ऋतेति ; संम. १२४ (=) ; संर. ५८९ .

मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च ।
 व्रतस्योद्यापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥
 जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ॥
 ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतवन्धनात् ।
 आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥
 पुत्रग्रहणेनात्र पुण्यपि यद्गते । मुण्डनं क्षौरम् ।

सं. ५८९

ज्योतिर्निबन्धे

अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

(१) गमा. १०९ पू. , ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) पू. ;
 सिन्धु. ११४६ णं न च (णेऽपि च) पू. , ज्योतिषे ; संकौ. २२९ (=) ममर्गं (ममगे) पू. ; पुम. ४५५ (=) सिन्धुव ,
 पू. ; सं. ५८९ .

(२) गमा. १०९ ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) ; सिन्धु.
 ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. २२९ (=) ; संग. १२४ गदापर-
 माथे ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

(३) गमा. १०९ ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) ; सिन्धु.
 ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. २२९ नैव (वैव) मेव च (मेव वा) ;
 संग. १२४ गदापरमाथे ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

(४) गमा. १०९ ज्योतिषे ; संग. ७३ (=) गोपि
 (गोपी) ; सिन्धु. ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. १५२, २२९ (=) ;
 प्रका. ११८ ; संव. १२७ (=) ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

विवाहादौ मासमेकं न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

सारसमुच्चये

चौलाब्दे च विवाहाब्दे द्यौपनायनिके तथा ।
 मातापित्रोर्मृताब्दे च क्षौरं नैव समाचरेत् ॥

शाकलकारिकाः

कृत्वा विवाहं व्रतवन्धनं च
 वर्षं तदर्थं न च तीर्थयात्रा ।
 क्षौरं च पिण्डांस्तिलयुक्तकर्म
 न चैव कुर्यात् (कुर्युः) न
 चिरात्सपिण्डाः ॥

पित्रोरेधाब्दिके श्राद्धे गयायां च महालये ।
 कृतोद्वाहोऽपि तत्कुर्यात्पिण्डदानं तिलार्चनम् ॥
 दुहित्रं न भुञ्जीत यावत्तस्या भयेत्सुतः ।
 अन्यथा यस्तु भुञ्जीत दानं तस्य वृथा भवेत् ॥
 कन्यायास्त्वप्रसूताया यस्त्यज्जतं भुञ्जते यदि ।
 अथं स केवलं मुङ्क्ते प्राजापत्येन शुष्यति ॥

(१) सं. ५८९ .

(२) मुका. ४६७ .

(३) शाका. १६९, १७० पू. १८ .

(४) शाका. १७१ पू. १८ ; सं. ५०२ भुञ्जीत (भुञ्जी-
 यात्) .

(५) शाका. १७२ पू. १९ ; सं. ५०२ .

* पुनर्विवाहः

बौधायनसंहिताप्रश्न

येथो एतद्ग्रहाणामुपचेष्टानां नक्षत्रपथचारिणा-
मेवं विवाहं कुर्वन्त्यपरपक्षेऽशुभे दिने वाऽशुचिना
या विवाहं कुर्वन्ति विवाहेन नर्घ्नोतीति मन्येत
वाऽऽवसथात्पुनर्विवाहं कुर्यात् ॥

अथ चेदौपासनारम्भात्प्राक् ज्वलनस्य नाशः
पुनर्विवाहं कुर्यात् ॥

बैखानसंहिताप्रश्न

समावर्तनक्रियाहीने पाणिग्रहणे कृते चान्द्रायणं
चरित्वाऽग्निमाधाय सावित्रीं वैष्णवं ब्राह्मणपर्य-
मात्रेण शतमावर्त्य हुत्वा समावर्तनं कृत्वा पुन-
र्विवाहं करोति ॥

रैजःप्राप्तौ कन्यां विवाहे कृते कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽग्निमाधाय वैष्णवं सावित्रीं शतमावर्त्य हुत्वा तां
पुनर्विवाहं कुरुते ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

ऋग्वेदिनां प्रवेशहोमात्पूर्वं यजुर्वेदिनामौपासना-
रम्भास्तामवेदिनां लेखाहोमात्पूर्वमग्निनाशे पुन-
र्विवाहः ॥

विवाहसमये प्राप्ते यत्रेदे मृत्युजन्मनी ।
स्थातां तदा पुनश्चैव शुद्धे काले समाचरेत् ॥

- (१) बौगुप्तो. २।११।२.
- (२) बौगुप्तो. २।१२।२; मुक्त. १४९; ज्ञान. १८०.
- (३) वैगु. ६।११.
- (४) वैगु. ६।१२.
- (५) मुक्ता. १४९, ज्ञान. १८० रम्भात् + (प्राक्)
- सेवाहोमात्पूर्वं (लेखाहोमात्प्राक्).
- (६) विपा. ५६ (भाग २); संग. १२१ कृत्तु (शुनि).

स्मृतिसंग्रहः

पूर्वमौपासनारम्भादग्निनाशो यदा भवेत् ।
पुनर्विवाहः कर्तव्यः परतस्तु न विद्यते ॥

नृसिंहः

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभमृद्धिदम् ।
लभेन्दुलभयोदये ग्रहतारादिसंभवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे ।
विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ॥

(१) इत्थं विवाहे कृते पश्चात्त्यं पश्चाद्भुदि-
यहिल्यादिना दुष्टमिति शतं चेत्तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
विशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् । तदाह श्रीधरीये नृसिंहः—
पुनर्विवाहं वक्ष्यामीति । अत्र आशौचादिशब्देन
तद्गृहे मृताशौचोत्पाता एष्यन्ते, घरेणाचरितशुक्रमृता-
शौचविषयं वा, अन्यत्र सामान्याशौचे नान्दीभाद्रादौष्य-
माशौचाभावात् । प्रभा. ३८५

(२) अत्र आशौचशब्देन वरपिनोद्यशौचं, अन्या-
शौचे दोषाभाववचनात् । आदिशब्देन एहदाहाद्युत्पातो
गृह्यते । संप्र. ८६६

(३) अत्र आशौचशब्देन ग्रहणं प्राप्यं, तथाप्या-
शौचस्य सत्त्वात् । आनन्दैत् । शुभशौचविषयं वा ।
सं. ५९०

(१) मुक्ता. १४९; ज्ञान. १८०.

(२) प्रभा. ३८५; गम. १०६; प्र. ११६ प्र. (गृह);
सं. ८६६ एतेन्दु (अष्टेन्दु); मिश्र. ११५० श्रीधरीये;
विपा. ५५ (भाग २); संग. १२०; सं. १७१; म. ५९०.

(३) प्रभा. ३८५ चादि (सप्त); गम. १०६; प्र.
११७; सं. ८६६ चादि (सप्त) मिश्र. (मुक्ता);
मिश्र. ११५०-११५१ योगादि (योगादि) श्रीधरीये; विपा.
५५-५६ (भाग २) प्रभा. ३८५; सं. १२०-१२१ प्रभा. ३८५;
सं. १७१; म. ५९० प्रभा. ३८५.

* यथोर्वधूतयोः पूर्व विवाहसंस्कारस्तयोरेव निमित्तविशेषे सति पुनर्मन्त्रार इत्यर्थः ।

* अधिवेदनम्

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

अर्कविवाहकारणानि

अथारोहहं व्याख्यास्यामः । सूकान्वयधिरादीनां
जडानां च तृतीययियाहिनां च ॥

हारीतेः

१. वर्या भार्या, अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च
अप्रजा नयमे वर्षे दशमे तु मृतप्रजां ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रिययादिनी ॥
अधिवेद्येत्यध्याहार्यम् । १२८५
गैर्भेष्टीमधोवर्णगां शिष्यमुत्तगामिनीं पापव्यसना-
सक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत् ॥

बौधायनः

वर्या भार्या, अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च
अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रिययादिनीम् ॥

(१) त्यजेत्संभोगत इति शेषः । अप्रिययादिनीं तु
सहवासतोऽपि त्यजेत् । स्मृच. (व्यय.) २४७

(२) दशमे इत्याद्यन्तवानन्तरं वेदितव्यं, न तु
पाणिग्रहणात् । मुक्ता. १५१

(३) अधिवेदनमत्र विशदितं, न त्यागः । तदपि
सति संभवे । धर्माधिकारः पुनरन्येव । अप्रिययादि-
न्यास्तु विपक्षे (?) । तस्या अपि प्रासाच्छादनं देयम् ।
बौवि.

(१) बौमुने. पाणि. १.

(२) शुक. १०४ ; स्मृच. (व्यय.) २४४ (अथर्कं नयमे
वर्षे) एतादृशः ; शूर. ८५ मे तु (मे व) ; मंत्र. ८७२.

(३) उत. १५० गर्भेष्टी (गर्भिणी) ; बाल. १७०२
(गर्भेष्टीनोर्लोहितधन्यगामिनीं वानप्रस्थमनस्यं च धनधान्य-
क्षयकरीं च वर्जयेत्) .

(४) बौध. २११६ ; स्मृच. (व्यय.) २४७ दशमे (नयमे) ;
मुक्ता. १५१ ; शुक. २४२ ; बाल. १७०२ तु (मे) .

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेदुत्तुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेद्ब्रूहात् ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा । स्कन्दयेत्
ग्रामयेत् शोषयेद्वा, भर्तृद्वेषादजः औपधादिभिः शोषयन्ती-
मित्यर्थः । ग्राममध्ये जनसंनिधौ । निर्धमेत् प्रस्थापयेत्
त्यजेत् । ऋतवतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽप्या
अपीति निन्देया । बौवि.

अशुश्रूपाकरीं वन्ध्यां वन्धकीं पतिर्हिंसकीम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रिययादिनीम् ॥
वर्धकी पुंशली । स्मृच. (व्यय.) २४७

आपस्तम्बः

अधिवेदनविशेषः

“ धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्यात् ॥

(१) औतेषु गाद्येषु स्मर्तुषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च
धर्मसंपत्तिः । प्रजासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे
सति नान्याम् । दारे इति प्रवृत्ते अन्यामिति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशादन अर्थात् भार्यामिति गम्यते । नान्यां भार्यां
कुर्यात् नोद्वेहेत् । उ.

(१) बौध. ३११२२ ; स्मृच. (व्यय.) २४७ निर्धमेद्
(तु नयेद्) .

(२) स्मृच. (व्यय.) २४७ वन्ध्यां वन्धकीं पतिर्हिंसकीम्
(नामै वधेरी पतिर्हिंसकारः) ; शुक. २४२ पति (१२)
क्षिप्रमपि (सद्यस्त्वपि) ; बाल. १७०२.

(३) भाष. ३१११२२ ; द्विध. २७५१२७ ; मेघा.
२१२४७ (=) : ३१२ गौतमः ; मिता. १७० संभवे दारे
(संभवे तु दातेषु) ; अथ. १७२, ८८ नान्यां (नान्दान्) ;
स्मृच. १२६ ; प्रपा. ७८५ नान्यां + (पत्नी) ; गमा.
२०१ ; शूर. ११७ ; बौवि. १७३ ; मंत्र. ८७२ संभवे दारे
नान्यां (संभवे तु नान्दान्) ; मुक्ता. ४४ अनुवाकः १५१ ;
विषा. ५० (भागः २) ; भाव. १८२ ; बाल. १५०, ८१,
८२, ८४, २४७ ; मंत्र. १११ ; मंत्र. १०२.

• पूर्वमासीत् अथनरा स्त्रीं निरीदरिभार्याहरन्निवेदनम् । तत्तदन्वयेन अर्द्धविवाहः, पूर्वमासीत्पागन्तायै,
धर्मसंपत्तिं प्राप्त्यपि विपक्षे विरुद्धा मन्त्रे प्रवृत्तिः ।

(२) यदि प्रथमोदा स्त्री धर्मोऽथ श्रौतधर्माग्राह्यायेन प्रजया पुत्रपौत्रादिना च संयुक्ता तदा नान्यान् विवहेत् ।
संप्र. ८७२

अग्न्याधानपूर्वमेवाग्निवेदनम्

अन्यतराभांवे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥
आधाने हि सती कर्मभिः संयध्यते येषामेतदङ्गम् ॥

(१) यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्— धर्मप्रज्ञासवन्न इत्यादि, तत्र प्रागग्न्याधेयादिति न विधिः, किन्त्वौचित्यप्राप्तानुवादः । अन एवाह बौधायनः— 'एतैव यजेत दारण्यतिक्रम श्रुतिव्यतिक्रमे च' इति । एतया पवित्रेष्टया । शास्त्री-याधिवेदननिमित्तमन्तरेण यदधिवेदन स दारण्यतिक्रमः । तस्मिन्नेव निमित्ते यजेत । न चैतत्प्रागग्न्याधेयानुपपद्यते, प्रेतामाप्यतयात् । तेन आहिताग्नेरधिवेदनमस्तीति सिद्धम् । प्रागग्न्याधेयादधिवेदने द्वितीयादिकाऽप्यग्निहोत्रा-दिभिः कर्मभिरधिकारितया संयध्यते । यदाहापस्तम्बः— 'आधाने हि सती कर्मभिः संयध्यते' इति । यत्तु विष्णु-वचनम्— 'अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीया न सहाचरेत् । अन्यथा निष्फलं तस्य स्निष्टे' क्रतुशतैरपि ॥' इति, तस्यैवप्रायामनुष्ठाय सत्या केवलद्वितीयासहाधिकारविषयं, असवर्णद्वितीयाविषयं वा, यद्वा आहिताग्निपरिणीत-द्वितीयाविषयम् । एतद्विषयमेतदपि— 'प्रथमा धर्मपत्नी द्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुप-पद्यते ॥' इति । यत्तु द्वितीयभार्यापरिग्रहे पुनराधान-

(१) भाष. २।११।१३ ; द्विध. २।७।२८ ; मेधा. ३।१२ । अन्यतरापाये तु कुर्वीत) एतावदेव, गोपमः । अप. १।७३ तराभावे कार्या (तरापाये कुर्वीत) : १।८८ तराभावे कार्या (तरापाये तु कुर्वीत) ; स्मृच. १६६ ; प्रपा. ३८५ येवात् (यथापाये तु कुर्वीत) ; स्मृच. १७३ (अन्यतरापाये कुर्वीत) एतावदेव ; (यथापाये) ; वीमि. १।७३ (अन्यतरापाये कुर्वीत) एतावदेव ; संप्र. ८७२ ; मुक्ता. १।५१ ; विपा. ५७ (भागः २) ; मान. १८९ ; १८६ (प्रागग्न्याधेयात्) एतावदेव ; बाल. १।८१ च. २२९, १।८९ ; संग. ३३१ ।

(२) भाष. २।११।१४ ; द्विध. २।७।२९ (हि०) ; अप. १।७३, ८८ (यथापेनदृष्टम्) ; स्मृच. १६५-१६६ (आधाने सति कर्मभिः संयध्यते) एतावदेव ; बाल. १।८९ अप. १८९.

वचनम्, तत् पूर्वभार्यायामधर्मसंपन्नायां मृतायां वेति वेदितव्यम्, न तु द्वितीयविवाहमात्र इति ।
अप. १।७३

(२) अन्यतराभांवे इति । धर्मप्रज्ञोऽन्यतरस्याभावे कार्या उदाहृता । तथापि प्रागग्न्याधेयात्, नोर्ध्व-प्राधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम्, उभयसंपत्तौ न कार्येत्युक्ते अन्यतराभावे कार्येतस्यादास्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्यतराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति । प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः— आधाने हीति । हि यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिः संयध्यते अधिक्रियते । कैः ? येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधान-मङ्गमुपकारकम्, तैः । अत्र दारे सतीति घब्रानात् मृते तस्मिन्प्राग्वै वाऽऽधानात् सत्यामपि पुनसंपत्तौ धर्म-संपत्त्यर्थं दारण्यहणं भवत्येव । तथा च मनुः— 'भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दाराक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥' इति । यावद्वक्तव्योऽपि— 'आहरे-द्विधिवद्दारागनीयैवाविलम्बयन्' इति । न हि याव-निकेऽयं युक्त्यः कल्पते । तेनेतन्न चोदनीयम्— यजमानः पूर्वमन्यारम्भणीयथा संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरा-पादयितुं शक्यः । या च भार्या आधानात्परमूढा सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादिपरिष्कारः । स कथं तथा तेर्यदुपमर्हतीति । अन्यारम्भणीयश्च संस्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः, तदा भार्यानादौ नश्यतीति तस्य पुनःसंस्कारोऽपि नानुपपन्नः । यानि च तैरधिकारस्तस्याप्य-यामपश्यन्ते स्मातीनि गार्हपत्ये च तैरधिकारस्तस्याप्य-विक्रदः । ननु च प्रागग्न्याधानात् कर्मभिः संयध्यते गार्होऽस्मात्तैश्च तस्मिन्पुनरेव 'आधाने हि सती कर्मभिः संयध्यते' इति । गार्हो, अस्मादेव च हेतुनिर्देशादय-सीयते— प्रागाधानात् मन्त्रायामपि धर्मसंपत्तौ प्रज्ञासंपत्तौ च रागाग्न्यस्य कदाचिद्वारमङ्गे नालीव दोर इति । अथ यस्य आहिताग्नेर्भावां सत्येव कर्मयध्वद्वयाना अगन्ता वा भरति पुनाथ मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् ? । यत्तेषां युक्तिः 'धर्मप्रज्ञामात्रं' इति 'कर्मभिः संयध्यते' इति च, तदा कर्तव्यो विवाहः । न च प्रागग्न्या-धेयादित्यस्य विशेषः । अन्यतराभावे कार्येत्यस्यैव स

शेषः, न पुनरुभयाभावे कार्येत्यस्य । भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषेणाऽऽहिताग्नेर्द्वाराणुष्ठा प्रतीयते - 'अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दार्क्रियां कुर्वीत यद्यग्नीत्रोत्सृजेत लौकिकाः संपद्येरन् तस्य पुनरग्न्यावेयं कुर्वीतित्यात्मरस्यः, पुनराधानमित्यालोचनः, पुनरग्न्यावेयमित्यौदुलोमिः ' इति । तथापि तस्याप्ययमेव विषयः । उ.

(३) अन्यतराभावे अग्न्याधानाद्याग्नौद्वयः, देव-
पित्राणां वाकरणार्थत्वाद्विद्याहस्येति । तथा च श्रूयते -
'मिमिर्द्धगवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्म-
चारिवासी ' इति । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति ' इति श्रुत्य-
न्तरं च । स्मृतिश्च - 'अपुत्रः सन् पुनर्दार्क्रियमपिणीय ततः
पुनः । परिणीय समुत्पाद्य नो वेदा पुनर्दद्यात् ' इति ।
विरक्तश्चेदन्तं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥ '

● प्रपा. ३८५

(४) अग्न्याधानाद्यागिति मुख्यकल्पाभिप्रायं,
नोत्तम निषेधार्थं, अन्यथाऽधिषेदनस्य पुनराधान-
निमित्ततानुपपत्तेः । संप्र. ८७२

वसिष्ठः

स्यान्या भार्या, अधिषेदनकारणानि

चेतस्तस्तु परित्याग्याः क्षिप्यगा गुरुगा च वा ।
पतिव्री च विशेषेण जुह्वितोपगता च वा ॥

शुद्धितः पतिनः, प्रतिलोमजो वा । अप. १७२

धर्मं सहकारो ज्येष्ठया यव

ज्येष्ठया सह कर्माणि कुर्याद्यत्नेन भूपते ।
तया सह कृतं कर्म सफलं जायते नृणाम् ॥

● विषा. प्रपाद्य ।

(१) परस्मृ. २११२ ; ब्रह्म. १७२ ; प्रपा. १९० ; दीक्ष.
१७२ चाराणु (भूत-वस्तु) गा च वा (गा तथा) ;
पौमि. १७२ गा च वा (गा तथा) .

(२) संप्र. ६१५. 'यज्ञे' इति मन्त्रेणानु पुनराधानं
सादिभि भाति ।

विष्णुः

धर्मं सहकारो ज्येष्ठया, तदपवादश्च

सेवर्णासु बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह
धर्मकार्यं कुर्यात् ॥

मिश्रासु च कनिष्ठयाऽपि समानवर्णया ॥

समानवर्णया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च ॥

न त्वेव द्विजः शूद्रया ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

सा धर्मार्थं न भवेत् धर्मकार्येषु नानुप्रविशेदित्यर्थः ।

स्मृच. ७७

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्ब्रह्मन्तो द्विजातयः ।

कुलन्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

दैवपित्र्यातियेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाशनन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥

शङ्खलिखितौ

अधिषेदनकारणानि

धूर्ता वैनासिर्द्धी स्त्रीजननी यन्ध्यामप्रियवादिनी-
मप्रियशीलं पुरुषद्वेषिणीमननुकूलं चाधिपिन्देत् ॥

(१) अप्रियशीला भर्तुष्पीतिकरशीलवती । पुरुष-
द्वेषिणी पति या द्वेष्टि । शृक. १०३

(१) विस्मृ. २६१२-२ ; बाल. १८८ (सवर्णां वासवर्णां
भार्यां विद्यमानासु ज्येष्ठयैव तया सह धर्मकार्यं कुर्यादग्न्या
च कनिष्ठया ।) .

(२) विस्मृ. २६१३-४ ; बाल. १८८ (विसवर्णयाऽमात्रे
त्वनन्तरयैवापदि न त्वेव च द्विजः शूद्रया) .

(३) विस्मृ. २६१५-६. शेषः रथन्यादिनिर्देशः सवर्णा-
सवर्णनिवाहादिचारप्रकरणे (संज्ञा. सू. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(४) विस्मृ. २६१७ ; प्रपा. २८६ नाशनन्ति (नाशन्ति)
वाग्तु (वायु) ; बाल. १८८ वाग्तु (वायु) ॥ वाग्तु
(न मज्जीव) मनुविष्णु .

(५) शृक. १०३ (अधिपतीनां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलं
वाधिपिन्देत्) एवावदेव ; स्मृच. (स्वर.) २४४ ; संप्र.
८७२ (अधिपतीनां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलं वाधिपिन्देत्)
एवावदेव .

(२) धूर्ता प्रतारिका । वैनासिकी विगतनासा ।
स्त्रीजननी । स्व्यपत्यमात्रजननी । एतदुक्तं भवति— धर्म-
कार्यपुत्रलाभयोः सिद्धिर्यथा सह न सम्भवति तामतीत्य
भार्यान्तरं विन्देदिति । स्मृच. (व्यव.) २४४

मनुः

अधिवेदनस्य कारणानि कालम्

मेघपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थेष्ठी

च सर्वदा ॥

(१) मद्यपा (ऽलौ !) मद्यपानरता पत्तिसेत्कार-
गृहकार्यानुष्ठानासमर्था । तत्परिरक्षणाय सा परिवेदन-
मर्हति । या तु शुभमिः प्रतिपिद्धमद्यपाना, तस्या दण्डं
वक्ष्यति— ' प्रतिपिद्धा पिबेत् ' इति स्वयम् । नियमस्य
स्वनियमव्यतिक्रमवग्रायश्चित्तेन प्रत्यापत्तिर्युक्ता (न)
पुनरधिवेदनं च । तथा च धर्मानुष्ठानप्रज्ञेयपत्तिगृहकार्यो-
पघातनिमित्तान्यधिवेदननिमित्तानि पठन्ते— ' प्रतिकूला
व्याधिताऽर्थेष्ठी ' इति । ब्राह्मण्यास्तु शान्त्रेण प्रतिपिद्ध-
मद्यापास्तान्पानप्रायश्चित्तमेव भूय. अप्रवृत्तौ, पातित्यं तु
' भ्रूणहनि हीनसेवाया स्त्री पतति ' (गौप. २१९)
इति परितृक्षयानात् मद्यपाने पातित्यमिति । तदेकादशे
वक्ष्यामः । उक्तं च पञ्चमे । असत्यवृत्ता असाध्याचारा
भृत्येऽनसत्यवपयाकू, बलि कर्मणा प्रागेव भुङ्क्ते, दैवमिभ्य-
योर्ब्राह्मणभोजनादौ न शङ्कायती । अर्थेष्ठी अतिव्यय-
शीला, भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति, अनल्पमूल्येन

श्रीणाति । हिंसा नाकुलशङ्कयासादेवातिताडनशीला
(!) । अन्वाहिकस्य व्ययस्यापहन्त्री (!) । अधि-
वेदनं तस्या उपर्यन्याविवाहः । मेघा.

(२) मद्यपा अत्र द्विजातिस्त्री बोद्धव्या ।
असत्यवृत्ता असाध्याचारा । प्रतिकूला भर्तुरनिष्टकारिणी ।
व्याधिता गृहकृत्यासामर्प्यापादकव्याधियुक्ता । हिंसा
पुत्रदाम्यादिताडनशीला । अर्थेष्ठी उपेक्षादिना अर्थ-
विनाशकारिणी । सर्वदेत्यस्य असत्यवृत्तादिभिरेव्ययः ।
॥ गृह. १०२

(३) असत्यवृत्ता सदा मिथ्यावादिनी ।

मवि.

(४) अधिवेदनमात्रयोग्यपातिप्रत्यरहिता मद्यपा
अत्र विवक्षिता, न पुनर्महापातकवशात्त्यागेऽपि योग्या
मुरापी । असत्यवृत्ता व्यभिचाररता बुराचारा वा । प्रति-
कूला नित्यमिष्टविपरीतकारिणी । व्याधिता दीर्घरोगा ।
हिंसा अतिकूला । अर्थेष्ठी स्वातन्त्र्येणार्थव्ययशीला । अधि-
वेत्तयेति पञ्चस्वनुपगम्यते । अधिवेदनं पूर्वस्थितभार्यान्तरि
परिणयनम् । अर्थेष्ठी चेति चराब्धेऽनुक्तममुद्यपार्थः ।
अः पुनश्चाब्दममुचिता इत्यपेक्षिते दाह्यनिमित्तौ—
' धूर्ता वैनासिकी स्त्रीजननी यन्प्यामप्रियवारिनीमप्रिय-
शीला पुत्रप्रेषिणीमननकूला चाधिक्यिन्देत् ' इति ।
धूर्ता प्रतारिका । वैनासिकी विगतनासा । स्त्रीजननी
स्व्यपत्यमात्रजननी । एतदुक्तं भवति— धर्मकार्यपुत्र-
लाभयोः सिद्धिर्यथा सह न सम्भवति तामतीत्य भार्यान्तरं
विन्देदिति । कामसिद्धिस्तु यथा सह न सम्भवति, परि-
वृत्तां वा न भवति, तामर्थेस्तोपयित्वा भार्यान्तरमुद्वे-
दित्वाह देवतः— ' एकामुक्तम्य कामप्रमेनया हस्तु य
इच्छति । समर्थस्तोपयित्वाऽर्थेः पूर्वोद्गमयत्तं वदेत् ॥ ' ।
स्मृच. (व्यव.) २४४

वन्प्याऽष्टमेऽधिवेत्ताऽष्टमे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्यप्रिययादिनी ॥

॥ गृह. १०२, मवि. गृह्यतः ।

(१) मस्य. १४८१ ; अप. १७१२ वेद ऽष्टे (२७४) ;
गृह. १०२ ; मवि. ' दण्डे ' इत्यत्र ' दण्डे ' इति पाठे

(१) मस्य. १४८० ; मेघा. ऽसाधु (ऽसल) ; अप.
११५२ वाऽधि (वाधि) शेष मेघावत्, बटुर्वा पाठो नास्ति
: १७०२ वाऽधि (वाधि) शेष मेघावत्, गृह. १०२ वाऽधि
(ऽप्यधि) शेष मेघावत् ; मवि. मेघावत्, स्मृच. (व्यव.)
२४४ ऽसाधु (ऽसम्य) वाऽधि (वाधि) ; गृह ८४ ऽसाधु
(ऽसल) वाऽधि (वाधि) ; पद्म. ५०८ वाऽधि (वाधि) ;
(ऽसल) वाऽधि (वाधि) ; मय. ५०८ वाऽधि (वाधि) ;
मेघा. १८८ गृहवत् ; मर. २१ मेघावत् ; मय. ऽसाधुवृत्ता
(ऽसमप्रवृत्ता) ; संप्र. ८७१ मेघावत्, मुक्ता. १५१ ऽसाधु
(ऽसल) वाऽधि (वाधि) ; संम. ६८ वाऽधि (वाधि)
शेष मेघावत् ; भाज. १८१ स्मृचवत् ; भाच. मेघावत् ;
संर. ५५२ समवत्.

(१) अन्यासामप्यधिवेदनमाह । तत्र वन्ध्या
अष्टमेऽन्देऽधिवेद्या, दशमे तु मृतप्रजा । नाधिवेदेन-
ऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धि वन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात्,
अपत्योत्पत्तिविघ्नोपाधानविधेः । नापुत्रे ह्याधानं श्रूयते ।
एवं मृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः । अग्निषवादिन्यास्तु दोषा-
भावेन नाधिवेदनं (तोषाभावेनाधिवेदनम् !), न सत्यां
क्षमाया अयं नियमः । मेघा.

(२) वन्ध्याष्टम इत्यादि योग्यतायामष्टवर्षोपरि
गर्भग्रहणामावे प्रायशो गर्भग्रहणं नास्तीत्यादिशास्त्रान्तर-
सिद्धम्वभावनियमापेक्षयोक्तम् । एवं द्वा(१) दशान्दान-
न्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ एकादशोर्ध्वं च स्त्रीजन्मा-
नुवृत्तौ मृतप्रजात्व स्त्रीमसूतिश्च न निचतंत इति शास्त्रा-
न्तरादेव सिद्धम् । सद्य इति तथा गृहिण्या सद्य एव
गृहकार्यं सिद्धे । मवि.

(३) अष्टमेऽन्दे गते इति दोषः, 'अग्रजां नवमे
वर्षे' इति हारीतस्मरणात् । एवमेकादशे इत्यत्रापि
दोषोऽवगन्तव्यः । स्मृच (व्यव.) २४४

(४) प्रथमर्तुमारभ्याविद्यमानप्रमूताऽष्टमे वर्षेऽधि-
वेदनीया, मृतापरया दशमे वर्षे, स्त्रीजनन्येकादशे,
अग्निषवादिनी सद्य एव यद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्त्वां
तु तस्याम् 'धर्मप्रजासंपन्नं दारे नान्यां कुर्यात्, अन्य-
सत्तापये तु कुर्यात्' इत्यापस्तम्बनिषेधादधिवेदनं न
कार्यम् । ममु.

व्याम्यानाद् प्रवृत्तः, स तु प्रामादिक इति भाति ;
स्मृच. (व्यव.) २४४ ; गृह. ८४ ऋषिगिरी ;
पमा. ५०८ ; प्रपा. १८५ वेद्याऽन्धे (वेद्या स्यात्) ; मपा.
१८८ ; मर. २१ ; दीक. ११०३ ; गमा. १०६ अरवत् ; प्र.
११७ अरवत् ; वीमि. ११०३ अरवत् ; ११०६ चतुर्थः पादः ;
संम. ८०३ प्रजात् ; मुक्ता. १५१ ; संम. ६८ ; मिन्धु.
११५१ अरवत् ; रिपा. ५८ (भागः २) अरवत् ; ३६३
(भागः २) दण्डे (नरमे) ; आन. १८१ ; संम. ३३२
अरवत् ; संव. १०३ अरवत् ; संम. ५५३ .

ये रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च
कर्हिचित् ॥

(१) भर्त्रे हिता परिचर्यापरा । अनुज्ञापनानव-
मानयोरिह विधानं, पूर्वासमतेतद्भावात् । रोगिणीग्रहणं
वन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति, प्रकृतत्वाविशेषादवमान-
निमित्ताभावाच्च, कर्हिचित् कदाचित् । अवमाननं शिष्टयर्थे
परिमाण्यादि (१) * । मेघा.

(२) हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य यद्यप्यनुमन्यते,
अननुमतौ त्वननुज्ञाप्यैव । मवि.

(३) या पुनर्वाहिता सती पत्युरनुकूला भवति
शीलवती च स्यात्तमनुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः । कदा-
चिच्चासौ नावमाननीया । ममु.

(४) द्वितायां विशेषमाह स एव — या
रोगिणीति । अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थं च ।
तत्र पुत्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मर्यपेत्यादीनि
निमित्तानि, कामार्थं तु न तान्यपेक्षणीयानि, किंतु पूर्वोक्ता
तोषणीया । तथा च स्मृत्यन्तरे— 'एकामुक्तम्य कामार्थ-
मन्यां नृपुं य इच्छति । समर्थस्तोषयित्वाऽर्थः पूर्वोक्ता-
मपरा भवेत् ॥' इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत्, तदा
ततोपणाय राजा द्वयं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—
'आश्रामपादिनीं दक्षां वीर्यं प्रियवादिनीम् । त्यजन्त्याप-
स्तुनीयाश्रमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥' इति । सधनस्य
तृतीयाश्रमदानं निर्धनस्यागमनाच्छादनादिना पोषणमिति ।
या तूक्तद्रव्यापरितोषणात् प्रकरान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां

* 'परिभाषितम्' इति पाठान्तरम् ।

(१) मस्मृ. १८२ ; अप. ११०३ नावमान्या च कर्हिचित्
(नावजेया कथं चन) ; गृह. १०४-१०५ स्यात्तु हिता
(स्यात्तुहिता) ; स्मृच. (व्यव.) २४४ ; गृह. ८९ शिल्पः
(संतानम्) नावमान्या च (नावमन्येषु) ; पमा. ५०८ च
(तु) ; प्रपा. १८५ च (तु) शेषं गृह्यत् ; मर. २१ ; वीमि.
११०४ गृह्यत् ; संम. ८०३ च (रि) ; मुक्ता. १५१ ; रिपा.
५८ (भागः २) च (तु) ; आन. १८१ ; संम. ३३२ च
(तु) ; भाच. रोगिणी (रोगिणी) .

प्रत्याह मनुः— 'अधिविद्या तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुपिता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥' इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

पमा. ५. ०८-५. ०९

अधिविद्याया रोपे कर्तव्यम्

अधिविद्या तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुपिता गृहात् । सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥

(१) क्रोधेन अधिवेदने हेतुना निर्गतायास्याय-
सन्निरोधौ विकल्पतो विधीयेत । न तु यद्योपपन्नहेतुना
भोजनाच्छादनादिना तत्र प्रीत्या क्रोधावभाजनं, श्वभूमिः
श्वगुरादिभिर्वा परिभाषणम् । संनिरोधः रक्षिपुरुषाधि-
ष्ठानम् । त्यागो व्याख्यातः । असेभोगः सहग्रय्यावर्ज-
नम् । कुलं शातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च । मेघा.

(२) निर्गच्छेत् गृहान्तरं गच्छेत् । संनिरोद्धव्या
बन्धनेन । कुलस्य तत्पितृकुलस्य सन्निधौ । मवि.

(३) उपरि यस्या अभूत् परिणयनं साऽधिविजो-
च्यते । कुलसन्निधौ अधिविद्यायाः पित्रादिकुलसन्निधा-
यित्यर्थः । तत्कुलसन्निधौ स्वकाया अपि भरणं पतिरेव
संनिधानकरणेन कुर्यात्, 'पिता रक्षति कौमारं भर्ता
रक्षति यौवने' इत्युक्तत्वात्, 'अधिविद्या तु भर्तव्या
महदेनोऽन्यथा भवेत्' इत्युक्तत्वात् ।
रमृच. (अथ.) २४४

(४) या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता
निर्गच्छति सा तःहरेय रज्यादिना बद्ध्या स्थापनीया

(१) मस्मृ. १. ८२ ; अथ. १. १०३ ; गृह्य. १. ०५, स्मृच.
(अथ.) २४४ ; गृह्य. ८६ तु (व) ; पमा. ५. ०९ इति
(देविता) ; प्रपा. ३८६, मपा. १८९-१९० ; मर. २१ ;
गमा. १. ०६ इति (देविता) ; प्र. ११० गमावत् ; वीमि.
१. ३७४ तु (व) इति (कुपिता) ; संघ. ८०४ ; मुष्ठा.
१. ५९ गमावत्, मिश्र १. ५९ गमावत् ; शिवा. ५९ (अथ २)
गमावत् ; आन. १. ८१ तु (व) टी. गमावत् ; संघ. १. ३२ वा
कुं (शकुन) टी. गमावत् ; संघ. १. ३२ गमावत् ; संघ. ५. २९
वा कुल (न कुल) टी. गमावत्.

आनोपनिवृत्तेः । पित्रादिकुलसन्निधौ वा त्यागा ।

• ममु.

भार्वातु नर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्याघधिकारः

यदि स्वाश्रापराश्रये विन्देरन्योपितो द्विजाः ।
तासां वर्णक्रमेण स्याज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदम च ॥

(१) कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च
समानजातीयाश्च विन्देरन् विवाहयेयुः, तासां वर्णक्रमेण
जात्यनुरूपं ज्यैष्ठ्यं, न वयसाः, न च विवाहक्रमतः ।
पन्नादिदाननिमित्ते पूजा प्रथमं ब्राह्मण्यस्तनः क्षत्रिया-
वैश्ययोरीत्येव वर्णक्रमः । वेदम प्रधानं गृहं, तद्वादिपण्याः ।
सर्वर्णानां विवाहक्रमो निश्चलः स्मृतः ।

५ मेघा

(२) स्याः स्वजातीयाः । अथवाः अथमजातीयाः ।
द्विजाः विप्रादयः । वर्णक्रमेण, न वयसाः । ज्यैष्ठ्यं
ज्यैष्ठ्याध्यकर्मसंयन्तः । वेदम सौतर्क्यम् । मवि.

(३) यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाभ्यो-
द्भेदेयस्ता तासां द्विजानिक्रमेण वाक्यमानदापरिभाषो-
क्तपार्थे ज्यैष्ठ्यं पूजा च ब्रह्मण्डकारादिदानेन गृहं च
प्रधानं स्यात् । ममु.

भर्तुः क्षीरशुभ्रपां धर्मकार्यं च नैत्यम् ।
स्या चेव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥

• भाव. ममुवत् ।

५ मव. नन्द. भाव. मेघावत् ।

(१) मस्मृ. १. ८५ ; मवि. साक्ष्यपरा (स्वाश्रापरा) ;
पमा ५. ०९ वेदम च (वेदमनि) टी. क्षीरशुभ्रपां ; मव. क्षीर
शुभ्रपां (क्षीरशुभ्रपां) ; मुष्ठा. १. ५९ वेदम च (वेदमनि) ;
वाल्. १. १०० टी. १. १२२ शिन्देरन् (शिन्देरन्) ; ईदृशं (मव.)
टी. क्षीरशुभ्रपां ; १. १८८ टी. १. १३० शिन्देरन् (शिन्देरन्) ; ईदृशं
(ईदृशं) टी. क्षीरशुभ्रपां.

(२) मस्मृ. १. ८६ ; मेघा. १. ५९ (स्वा श्रैव) ; पमा.
५. ०९ स्वा श्रैव (स्वा श्रैव) गमावत् (गमावत्) ; मव. मेघावत् ;
मुष्ठा. १. ५९ ; वाल्. १. १०० टी. १. १२२ ईदृशं (धर्मकार्यं) ; स्वा
श्रैव (स्वा श्रैव) गमावत् (गमावत्) ; १. १८८ टी. १. १३०
ईदृशं (धर्मकार्यं) स्वा श्रैव (स्वा श्रैव) गमावत् (गमावत्) ;
(गमावत्) ; मव. १. १२२ (१. १२२) गमावत् (गमावत्) ;
(गमावत्) ;

(१) शरीरशुद्ध्या भर्तृरूपयोगिपाकादिलक्षणा । दानभोजनप्रतिजागरणं स्वा चैव कुर्यात् । पृष्ठपाद-संवाहननिर्णेजनादौ त्वनियमः । युगपत्सन्निधौ तु शरीर-चयवक्रमो वर्णक्रमेण । नैत्यकं धर्मकार्यं ' सायं त्वन्नस्य ' (मस्मृ. ३।१२१) इत्यादि अग्निशरणोपलपनाचमनोदक-सर्पणदानादि । मेधा.

(२) धर्मकार्यं यथादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यं श्राद्धादि । नास्वजातिः स्वजातिसमवे । मवि.

(३) भर्तृहपरिचर्यामन्नदानादिरूपां धर्मकार्यं च मिश्रादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचि-द्विजातीयेति । ममु.

(४) स्वास्वेति वीप्सा । नैत्यकमिति विशेषणात् काम्येऽन्यासामपि प्रवेशः, बहुसाध्यत्वात्तस्य । मच.

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यथा । यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥

(१) अस्या निन्दार्यवादः— यस्तु तत्कारयेदिति । यस्त्वेतत्कर्म अन्यथा असमानजातीयया कारयेत् सजातीयया स्थितायां ब्राह्मण एव स चण्डालः पूर्वस्मात् दृष्टः । मेधा.

(२) एतत्कुटयति— यस्त्विति । दृष्टपूर्वः पुराणे भूतः । मवि.

(३) यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देह शुभ्रयादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौख्यात् कारयेत् स यथा ब्राह्मण्या शूद्राच्चातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्व-कर्मिर्भिर्दृष्टः इति पूर्वानुवादः । ममु.

(४) असवर्णागुणमोहितं प्रत्याह— यस्त्विति । तत् शुभ्रपादिकम् । स्थितिरप्रयोजिका, स्थितया सुस्थया । अन्यथा असजात्या । ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेऽपि

• भाव. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।८० ; गोरा. ३।१८ पू. ; मवि. पूर्वदृष्टः (दृष्टपूर्वः) ; ममु. ३।१८ पू. ; मुक्ता. १५५ सजात्या (सजात्या) ; घाल. १।०० घ. २१३, १।८८ मुक्तावत् .

सति कुरित्ताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः ॥ इत्यर्थवादः । पूर्वदृष्टः पूर्वमन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः । ममच.

याज्ञवल्क्यः

अधिवेदनकारणानि

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्धन्यप्रियंवदा । स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

(१) एवमादिभिर्दोषैरधिवेत्तव्या । न त्वान्येत्यर्थः । सुराशब्देन चात्र गौडीमाध्योर्ग्रहणं, महापातके त्यागोप-देशात् । क्षत्रियादिरपि तिपिडां पिबन्त्यस्याग्याः । व्याधिता असमापेयकुप्रादिरोगग्रस्ता । धूर्ता वञ्चनशीला । वन्ध्या प्रसिद्धा । अर्थशब्दस्तु धर्मकामयोरपि ग्राहकः । पुरुषार्थशील्यर्थः । अप्रियंवदा प्रसिद्धा । स्त्रीप्रसूः केवल-स्त्रीप्रजननी । पुरुषद्वेषिणी रतिपराङ्मुखी । अधिवेदन-मुपरिपरिणयनम् । तत् आसामनुमाप्य दोषं कर्तव्यं, स्मृत्यन्तरात्— ' दुष्टां भार्यां जाया परिभाष्याधिवेदयेत् ' इति । विश्व.

(२) द्वितीयपरिणयने हेतुनाह— सुरापीति । सुरां पिबतीति सुरापी शब्दाऽपि, ' पतत्यर्थे शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ' इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । वन्ध्या निष्कन्या । अर्थशी अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निदुर-भाषिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहित-कारिणी । अधिवेत्तयेति प्रत्येकमभिसंबध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । मिता.

(३) सुरापी मद्यपी । सुराशब्देनात्र मद्यं प्रति-पाद्यते न सुरा. तत्पानं हि महापातकत्वात्त्यागस्यैव हेतुः स्यात्, नाधिवेदनमात्रस्य । अप.

* नन्द. मचवत् ।

§ दोषं भिलाग्नम् । पमा. अपवत् ।

(१) यास्मृ. १।०३ ; विश्व. धूर्ता (धूर्ता) ; मिता. ; अप. ; मुक्ता. १०२ ; गूर. ८४ वन्ध्याऽर्धन्यमि (वन्ध्या चैवमि) ; पमा. ५०० ; मपा. १८८ ; मर. २१ ; गभा. १०६ ; प्र. ११० ; वीमि. ; संप्र. ७५६, ८०१ ; चम. ११५ तथा (च या) ; मुक्ता. १५१ ; संम. ६८ ; सिन्धु. ११५१ ; विपा.

(४) ' अविमुक्तप्रज्ञचर्यः ' इत्यादिना ब्रह्मचारिण
एव विवाहाधिकारो यथाश्रुतो लभ्यते । तत्रोपलक्षणत्व-
मभिप्रेत्य पुनर्विवाहमाह — सुरापीति । केचित्तु ' गर्भे
त्यगो विधीयते ' इत्युक्तम्, अतः कथं वैराग्याभावादा-
भ्रमान्तरानधिकारिणा स्यात्तथ्यं, अनाश्रमित्वस्य निषिद्ध-
त्वात्, इत्याकाङ्क्षायामिमं स्लेकमवतारयन्ति । सुरा-
पिबतीति मुरापी द्विजातिस्त्री । व्याधिता व्याधियुक्ता ।
व्याधयश्च कुट्टादयो वैदिककर्मविरोधिना अपरम्पारोन्मादा-
दयश्च लौकिककर्मविरोधिना द्रष्टव्याः । धूर्ता पतिवञ्चन-
शीला । वन्ध्या प्रसिद्धा । अयंस्त्री अतिव्ययादिना धन-
नाशनशीला । अप्रियंवदा परम्परापणशीला । स्त्रीप्रभूः
स्त्रीमात्रजनयिनी । तज्ज्ञानं च क्वचित् सामुद्रिकादिशास्त्र-
बत्याक्षिण्यरूपमेव, क्वचिच्च भूयःस्त्रीजनननिदर्शन-
निग्रन्धनमुत्कटकोटिकसशयरूपमिति मन्तव्यम् । पुष्टप-
द्वेपिणी पतिदोष (? दोष) शीला पुष्टसंगमयिमुखी वा ।
एताश्चाधिवेतस्याः सपरनीयोनिताः कार्याः । अत्र
विरोपमाह मनुः— ' वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेतस्या दशमे तु
मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सयस्त्वप्रियवादिनी ॥ ' ।
अष्टम इत्यादौ वर्षे इति पूरणीयम्, ' आकाङ्क्षेताष्ट-
वर्षाणि भनोऽतिप्रसवा स्थियम् ' इत्यादिदेवल्-
यचनात् । अतिप्रसवा उचितकालेऽप्यत्रातरजमम् । एत-
द्याधिवेदननिमित्तनिश्चयार्थमिति प्रतिभाति । एवं च
वेष्टाधिवेदननिमित्तौ समयः भूयते तेषु तेषु यावत्ता
समयेन तत्रिण्येस्तावान् समयः प्रतीक्ष्य इति । इदं
क्वाधिवेदननियतनिमित्तविरगगनम् । इच्छया स्वन्यत्राप्य-
पिवेदनम् । तदाह देवल्— ' एकामुद्राद्या कामार्थमन्या
रूपं य इच्छति । समयंनोप यत्वाऽर्थः पूर्वोद्गमयता
वहेत् ॥ ' । समयः साम्यार्थः, स्त्रीसंनोपनिमित्तवन्-
यानिति यावत् । यन्पुनरप्यस्तम्येनोक्तम्— ' यमप्रजा-
संघे दारे नान्या कुर्वीत । अन्यतत्प्राये कर्तत ' इति,
तदेवलोकातिरिक्तविषयतया नैवम् ।

दीप्ति.

अभिविज्ञायाः संबन्धे कर्तव्यम्

अधिविज्ञा तु मर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।
यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥

(१) ननु अधिवेदनमपि त्याग एव, अन्योपादाने
तथा कार्याभावात् । मैवम्- अधिविधेति । तुदाभ्योऽपि-
शब्दार्थः । अधिविघ्नाऽपीत्यर्थः । यद्वैकृत्यावधारणार्थः ।
मन्यैव नोपगन्तव्येत्यर्थः । दोषापरित्यागे च तत् ।
अन्यथा महदेनः स्यात् । महापातमित्यर्थः । यस्मात्
पुनरेवमधिवेदनाद्युपदेशः । यस्मात्- यस्मान् कृत्यं ऐकमन्यं
जायतपत्योः, यिन्योर्धनार्थकमप्यशक्तम् इतिमुपैति ।
अन्यथा तु निषर्गः स्यात् । तस्मात् सूक्ष्ममधिवेदनाद्य-
नुग्रहम् ।

(२) किंच, साधुभिः पूर्णदेव दानमान-
सत्कारिभिर्यथा । अन्यथा अमरणे महदपुण्यं वश्यमानो
दण्ड्यः । न च भरणे गतिः केवलमुपश्रितः, यतः
यत्र दम्पत्योऽनुबन्धं चित्तैक्यं तत्र धर्मायमाना
प्रतिदिनमभिवृद्धिः । मिता.

(१) स्वयदे पितृयदे वा यमन्तीति दोषः । धर्मादे-
कामान्तरिणः । त दम्यलोऽनुकूपे संप्रतिरत्तौ यपे,
अतस्तद्वधे यतिनयमिति नादर्यादेः । मोक्षो ब्रह्महत्या
गृहहत्या न तदस्येत्यभिप्रायेणेति विराम इति ।

अर,

(५) अभिषेदनमित्ततोपे मृत्युपश्चिप्रियाऽवश्यं
भर्तृया, न तु तेन दोषेणाभासेऽपीतवाह - अपिशिप्रेनि ।
एतः पापम् । अन्यथा अभसते मनु - 'अपिशिप्रा
... कुन्मनियौ ॥' । तथा - 'या रोहिणी.....
वह्निश्च ॥' । इति, अपिशिप्राभसने न केवलं पाप-

(१) यावत् ११०५; शिख. ; मिता. ; मर. ; गृह.
१०२-१०३ पू.; मरुच. (मर.) २४४ पू.; २४८ उप.
मूर. ८४ अश्विनि (अश्विना) पू.; पमा. ५०० शिख. पू.
(शिख. ५१) पू.; मया. १९०; मर. २१ पू.; ममा. २०१
पू.; मर ११० पू.; शिखी १ उप.; सीमि.; मुमा. १५१;
मैम. १८ पू.; मूर. २४१ उप.; शिवा. ५८ (मया. २)
पमावत्, पू.; मान. १८२ पू.; मरुच. ; मैम. १०३ पू.;
मरुच. ५४ उप.; मैम. ५९९ पमावत्, पू.

परीहारः किंतु त्रिवर्गोपयुक्तायास्तस्याः पोषणे परस्परानु-
कूल्ये त्रिवर्गवृद्धिरपीत्याह—यत्रेति । यत्र गृहस्थाश्रमे
आनुकूल्य ऐकमत्यं त्रिवर्गो धर्मायैकमाः वर्धते पुनस्त-
द्धेतुकर्मनिष्पत्तेः, दम्पत्योः परस्परानुकूल्यस्योभयमाप्य-
स्यात् । वीमि.

अधिविन्नायाः कृतव्यम्

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्तिमयाप्रोति मोदते चोमया सह ॥

(१) कस्मात्पुनरधिविन्ना भर्तारं परित्यज्यान्वं न
समाश्रयेत् । यस्मात्—मृत इति । मरेत्युपमायै । अनु-
पगमे च स्तुतिदर्शनादुपगमे दोषानुमानम् । ऐहिकफलं
च कीर्तिः, आमप्यंक्तं स्वर्गावाप्तिः । अन्यथा तु द्वय-
विपर्ययः । तस्मादधिविन्नयाऽपि न भर्ता त्याज्यः ।

विश्व.

(२) स्त्रियं प्रत्याह—मृते जीवतीति । भर्तारं
जीवति मृते वा या चापत्यादन्यं पुरुषं नैवोपगच्छति
सेह लोके विपुलां कीर्तिमयाप्रोति । उमया च सह
क्रीडति पुण्यप्रभावात् । मिता.

(३) याशब्दः समुच्चये । अतिरोहितमन्यत् ।
नित्यस्यापि पत्यव्यभिचारस्य आनुपङ्गिकं फलमेतदुच्यते ।
पतिरपि भार्या न व्यभिचरेदिति मनुराह—' अन्योऽन्य-
स्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन
शेषः स्त्रीसंयोगः परः ॥ ' इति । उभयोर्व्यभिचार-
विधिर्नित्यः, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । अप.

(४) स्त्रीरपि तत्र प्रवर्णयितुमसाधारणकृत्येपदनेन
निवृत्ते—मृते जीवतीति । यद्वा ' वर्णाश्रमेतराणाम् '
इति सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीणामपि धर्मस्य वक्तव्यत्वा-
त्समाह ' मृते ' इत्यादीत्यवतारिका । एवमन्यत्राप्युदा-
मिनि । याशब्दः समुच्चये । अयं पतिम् । उपपत्तिमित्यवे-
वोपगच्छतीति प्रकृतेऽप्युपशब्दो निन्दातात्पर्यकः, तेना-
विधिगमन्युदासात् क्षेत्रज्ञोत्पादनार्थं पत्यन्यगमनमभ्यनु-
ज्ञातमिति मन्यम् । इह लोके । उमया भवान्या सह
मोदते हृष्यति क्रीडति वा, अर्थादभ्युत् । यद्यपि पत्यव्यभि-

चारो नित्य एव तथाप्यानुपङ्गिकं फलमिदम् । केचित्तु
—नोपगच्छति कायवाङ्मनोभिः । एवं च सतीफल-
मिदमित्याहुः । वीमि.

अधिवेदनकारणमावेऽप्यधिवेदने कर्तव्यम्

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥

(१) अधिवेदनकारणमावे अधिवेत्तारं प्रत्याह—
आज्ञासंपादिनीमिति । आज्ञासंपादिनीं आदेशकारिणीं,
दक्षां शीघ्रकारिणीं वीरसूं पुत्रवतीं, प्रियवादिनीं मधुर-
भाषिणीं यस्यजति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्य
तृतीयांशं दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाच्छादनादि
दाप्यः । मिता.

(२) शास्त्रीयाधिवेदननिमित्ताभावे स्त्रियमधि-
विन्दन् शास्त्रीयत्यागानिमित्ताभावे त्यजन् वा दोषभा-
गित्याह—आज्ञेति । आदिदार्ढ्यकरणशीलमित्यर्थः । अनेना-
धिवेदननिमित्तत्वेनोक्तस्य धूर्तत्वस्याभावात् उक्तः । दक्षां
गृहकृत्यादिसमर्थाम् । अनेन व्याधितत्वस्याभावो दक्षितः ।
वीरसूं पुत्रवतीम् । अनेन कन्यात्वस्य स्त्रीप्रसूत्वस्य
चाभावोऽभिप्रेतः । प्रियवादिनीं मधुरभाषणशीलाम् ।
अनेन ' सत्यस्त्वप्रियवादिनी ' इति मनूक्तस्य कटुभाषि-
त्वस्यावैरोक्तस्य पुरुषवैषित्यस्य वाऽभावोऽभिसहितः,
कटुभाषणस्य द्वेषनैयत्यात् । इदं च सर्वं प्रपञ्चमात्रमधि-
वेदननिमित्तसामान्याभावोपलक्षणं त्यागनिमित्तसामान्या
भावोपलक्षणं च । त्यजन् अधिविन्दन् भरणदिना
वियोजयन्वा भरणोपयोग्यधिकधनधान्यं स्ववित्तस्य तृतीयं
भागं, भरणमात्रपर्याप्तधनाधिकधनदृष्ट्यस्तु प्रासाच्छादनादि
स्त्रियै दाप्यः, अर्थाद्राज्ञा, तत्सामर्थ्यादित्यर्थः ।

वीमि.

(१) यासू. १७६ ; मिता. ; अप. ; पमा. ५०९ ;
प्रपा. ३८६ ; गमा. १०६ ; प्र. ११७ ; वीमि. ; मं. ८७३ ;
चम. ११५ स्त्रियाः (स्त्रिय) ; मुक्ता. १५१ ; सिन्धु. ११५१ ;
विपा. ५९ (यागः २) स्त्रियाः (स्त्रिये) ; आन. १८२ ;
प्रका. ३७२ ; संग. ३३२ ; संव. १७२ ; यसू. ५४ ; संर.
५५२ विराज्.

(१) यासू. १७५ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; वीमि. ;
मुक्ता. १५६ ; यसू. ५४ उपगच्छति (अधिवच्छति) .

अधिविज्ञस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

(१) यस्या उपरि परिणीतं, तस्यै यत् परिणये
द्रव्यं गतं तत्समं देयं, यदि पूर्वं स्त्रीधनं न दत्तम् ।
अथ तु दत्तं, ततोऽर्धं देयम् । एतदाधिवेदननिमित्त-
मन्तरेणाधिविज्ञाया द्रष्टव्यम् । विश्व.

(२) आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं वदाह—अधिविज्ञ-
स्त्रियै इति । यस्या उपरि विवाहः साऽधिविज्ञा, सा
चानी स्त्री केत्यधिविज्ञस्त्री, तस्यै अधिविज्ञस्त्रियै
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनायै
व्ययीकृतं तावद्द्यात् यस्यै भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं
न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं
दद्यात् । अर्धसन्दक्ष्मा समविभागवचनो न भवति ।
अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति ताव-
दैवमित्यर्थः । ५ मिता.

भाषावहुरे सहाधिकारनियमः

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
सवर्गांशु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥

(१) ननु एव सति भर्तृतन्त्रत्वात् स्त्रीणां, तस्य
च स्वतन्त्रस्यायावत्यो जायास्तः सगर्गस्तुल्यवत् कर्मणि
विनियुक्ती । नैवम्— सत्यामन्यामिति । सत्या सवर्णा-
यामन्या धर्मकार्यं न कारयेदिति संवन्धः । सवर्णांस्त्रि

॥ मय., गृह., गृह., पञ्च., नीमि मित्राणम् ।
(१) यास्मृ. २।१४८ ; विश्व. २।१५२ वस्ये (वर्या) ;
मिता. ; अप. दशाशयि (देव्यायि) ; गृह. २।५५ ; स्मृच.
(श्वच.) २।५५ ; गृह. ८६ ; अर. २१ ; मया. १८९ ; सीमि. ;
संम. ८७३ ; संम. ६८ दशाशयि (देव्यायि) वस्ये (वर्या)
मरीचिमम् (मरुत्पयेत्) .

(२) यास्मृ. २।८८ ; विश्व. २।८६ विनेतरा (विनेतरम्) ;
मिता. ; अप. ; स्मृच. २।६५ ; पञ्च. ५०९ वस्ये (वर्या) ;
अर. २१ पञ्चाशत् ; गमा. १०६ पञ्चाशत् ; अर. १७७ ; सीमि. ;
संम. ८७३ पञ्चाशत् ; वस्य. २१६ वस्ये ज्येष्ठया (वर्या ज्येष्ठया) ;
मुक्ता. १५६ ; मिश्रु २।५२ ; गृह. २।५२ ; प्रका ३७२
पञ्चाशत् ; बाल. २।८१ वृ. २२९, २।८९ वृ. २६७ ; संम. १७२
पञ्चाशत् .

ज्येष्ठया विना नेतरं कनिष्ठम् । तस्मात्तु यथाज्येष्ठयम् ।
विधौ अग्निहोत्रादिकर्मणि । धर्म्ये आन्नावेशणादौ,
ऋत्विज इति यावत् । कनीयसीमिषि ॥ सवर्णमैव कारयेत् ।
असवर्णस्वयमेतन्तरत्वज्येष्ठयादिक्रमेण व्याख्येयम् ।
विश्व.

(२) अनेकमार्थे प्रत्याह — सत्यामन्यामिति ।
सवर्णायां सत्या अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्ये कारयेत् ।
सवर्णास्त्रिषु बह्वीषु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना
ज्येष्ठया मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ।
मिता.

(३) सवर्णायां सत्या विद्यमानाया भार्तायां अन्या-
मसवर्णा धर्मकार्यं न कारयेत्, तथा सह धर्मं नाऽऽचरे-
दित्यर्थः । अभावेऽपि (वे तु) सवर्णायां इतरयाऽपि
सहाऽऽचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव सूत्रेषु सह धर्मा-
नुष्ठानमित्येषमाह वसिष्ठः— ‘ कृष्णार्णां वै रामा रमणा-
यैव न धर्माय ’ इति । कृष्णार्णां रात्रा । सवर्णानेक्ये
तु ज्येष्ठया चाज्येष्ठया तथा विना नेतरया सह धर्म-
माचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्मं कार-
यितव्याः । अथ.

(४) इदं च आधाने सहाधिकृतानेकमार्ता-
विषयम् । अनधिकृततायाम् प्रसक्त्यभावे एव । तत्रापि
केवलप्रत्ययमात्रावेष्टायादि यत्रमानौदुश्चरतीममानदेव-
यैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । पत्नीमेवहनादि तु कर्तुं
संस्कारकं सहाधिकृतानिः सवर्णमिरियादि सीमना-
मात्म्यमनया मुक्तानम् । गमा. १०६—१०७

(५) रमातामिरात्ये तु कर्मणि सवर्णां सहाधि-
कारः, प्रथमसिहाहावेसररसिहाहोमरीकानां, तद-
संभवेऽप्रथमसवर्णविधानाय । अनन्तराज्युष्ट एव कर्मम्
कर्तुं विवेकः । ५ अर. १७७

(६) वस्तुतो ज्येष्ठानानेकानां विधौ विवेके धर्मे-
धर्म्यत्वस्या वस्तुतोऽन्यत्रान्यनुष्ठानम् । ... इति च-

० स्मृच., पञ्च. वर्या ।
५ वर्या मय २२ ; विश्व. वर्या ।

दिभार्याश्रयेऽन्याधानादिकर्मविशेषे एवेत्यप्याहुः ।

॥वीमि.

नारदः

त्याज्या भार्या

अन्योन्यं त्यजतोर्नागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।

स्त्रीपुंसयोरेव तूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥

अन्योन्यविरुद्धयोः परस्परत्यागे न दोषः । 'न तूढायाः' इति यचनादविवाहिताविषयमेतत् । ऊढा विवाहपरिगृहीता, तस्या नास्ति त्यागः । अस्यापवादः—व्यभिचारे साऽपि त्याग्यैव । नामा.

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्त्राविणीं तथा ।

भर्तुश्च यधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥

स्त्रीधनेन सह भ्रष्टसर्वस्वां हृतसर्वधना, गर्भ-विनाशिनीं, भर्तुश्च यधकाङ्क्षिणीं विपदानादिना, गृहा-भिर्वासयेत् त्यजेदित्यर्थः । नामा.

अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रिययादिनीम् ।

पूर्वाशिनीं च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासयेत्-

दगृहात् ॥

पानप्रेक्षणशस्त्रस्त्रीसंसर्गशीलां, तथा अप्रिययादिनीं, प्रथमभोजनशीलां, भर्तुरित्युभयोः दोषः, निर्वासयेत् प्रामात् । नामा.

* पूर्वार्थे व्याख्यानं अपक्वं । उत्तरार्थे पितामहाऽपरार्कपक्षौ पूर्वमुक्त्वा तत् इदमुक्तम् ।

(१) नासं. ११९२ ; नास्मृ. १५१० तोर्नागः (तोरागः) न तूढायाः (निगूढायाः) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ तोर्नागः (तो र्धमः) तूढाया (चोढाया) ; बाल. ११७२ नास्मृच. .

(२) नासं. १३१४ ; नास्मृ. १५१२ विस्त्राविणी (विस्त्रिणि) गृहात् (गृहात्) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ विस्त्राविणी (विस्त्रिणि) ; बाल. ११७२ विस्त्राविणी (विष्मिन्ति) .

(३) नासं. १३१५ तो र्शी (शिर्व) गृहात् (गुपः) ; नास्मृ. १५१२ शिनी (शिनी) ता र्शी (शिर्व) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ शीलां (शीला) दिनीम् (दिनी) ; बाल. ११७२ पूर्वाशिनी (पूर्वादनी) .

वैन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत् कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

निन्द्यां मरणशीलापत्याम् । सर्वकालं विपरीतकारिणीम् । सर्वदेति कदाचित् प्रमादकृतनिवृत्त्यर्थम् । तादृशी यदि नेच्छति नाभिनन्देत् न रमेत् तथा सह । 'कामतो नाभिनन्देत्' इत्यपरः पाठः । स एवार्थः । एवं कुर्वन् प्रत्यवेति, न च दण्ड्यः । नामा.

अत्याज्या भार्या

अनुकूलामवागृष्टां दक्षां सार्धं प्रजायतीम् ।
त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥

वश्यां, प्रियंवदा, दक्षां कुशला, अव्यभिचारिणीं, पुत्रवतीं त्यजन्नन्यत्र सक्ता, राजा बहुतरेणानुरूपेण दण्डेनानुशिष्य तस्यामेव व्यवस्थाप्यः । नामा.

अज्ञातदोषाद्गृहा या निर्गता नान्यमाश्रिता ।

बन्धुभिः सा नियोक्तव्या निर्वन्धुः स्वय-
माश्रयेत् ॥

अज्ञातदोषा पत्युरपचारादल्पदोषात्, शोषादिर्गता गृहात्, निर्दोषा अन्यमनपाश्रिता बन्धुगृहे स्थिता, तस्मिन्नेव पत्यौ स्वजनैर्नियोज्या । निःस्वजना स्वमेव ॥ प्रत्याभयेत् । 'अज्ञातदोषाद्गृहा या निर्दोषा' इत्यस्मिन्पाठे त्यक्ता 'गृहे मृते' इत्यादौ वा बन्धुमिरन्यस्मै देया । निर्वन्धुः स्वयमेवान्यमाश्रयेत् । नामा.

* व्याकुलोऽयं ग्रन्थः ।

(१) नासं. १३१६ कामतो (कामं तां) ; नास्मृ. १५१४ न दोष (स दोष) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ नन्देत् कुर्वन्नेवं (नन्देत् कुर्वन्नेवं) ; बाल. ११७२ सर्वदा (संतदयेत्) न दोष (स दोष) .

(२) नासं. १३१७ कूडा (कूडा) ; नास्मृ. १५१५ ; गृह. १०५ दक्षां (रक्षां) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ ; गृह. ८६ ; बाल. ११७६ .

(३) नासं. १३१८ दोषाद्गृहा (दोषाद्गृहा) ; नास्मृ. १५१६ दोषाद्गृहा या निर्गता (दोषेणोद्वा या निर्दोषा) सा नि (साऽभि) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ अज्ञान (अज्ञान) .

कात्यायनः

भार्याबहुले सहाधिकारनियमः

अग्निशिष्टादिशुभ्रपां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत्तद्बहुत्वं चैज्येष्ठया गृहिता न चेत् ॥

यौ वा स्याद्वीरसूतासामाज्ञासंपादिनी प्रिया ।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठं स्वशक्तितः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाठ्यवत् ॥

(१) यदि ज्येष्ठा न गृहिता, तदा तया कारयेत् ।
गृहिता चेत्, कनिष्ठया वीरसूत्रा कारयेत् । वीरसूत्रोऽपि
बहुयक्षेत्, तत्तामपि मध्ये आशामपादनादिगुणयुक्ता
विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत्, तदा
दिनक्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यथेका
कृत्स्नं कर्तुमशक्ता, तदा सर्वाः तत्कर्म यथाज्ञानं विभज्य
कुर्युः । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्— ' प्रथमा धर्मपत्नी
स्याद्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्ट-

मुपपद्यते ॥ ' इति, तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

पमा. ५१०-५११

(२) अग्निशुभ्रपा दर्शपूर्णमासादीनि कार्याणि ।
शिष्टशुभ्रपा अतिथ्यभ्यागतादिपूना । अनेन अन्येऽपि
पत्नीसाहित्यसपाया ग्रहमेधिधर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सर्वं
सवर्णासवर्णभार्यासमवायवान् सवर्णयैव भार्यया कारयेत् ।
अनेकसवर्णभार्यायुक्तानु ज्येष्ठया सवर्णया । यदि सा
गृहिता न चेत्तर्ह्येव तया कारयेत् । गृहाशब्दोऽत्र धर्मा-
योग्यत्वोपपादकदोगोपलक्षणार्थः । अनेनैवंविधोपपत्त्या
ज्येष्ठयाऽपि सवर्णया धर्मकार्यं न कारयेत्, किन्तु
निर्दोषया कनीयस्यैवेति दर्शितमिति । एतज्ज्येष्ठभार्ययैव
कर्तव्याग्निपरिचरणं आधानकाले सहाधिकृतज्येष्ठभार्या
विषयम्, आधानोत्तरकालपरिणीतायाः पुनराधानं विना
सहाधिकाराभाव इति हेमाद्रिणा प्रवृत्तत्वात् । तदेतत्सर्वं
हविर्यशकाष्ठे आधानप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । स्मर्ताग्नि-
परिचरणे तु धौनकोक्ताग्निद्वयसंसर्गविधानेनैव सर्वातामधि-
कारः । अतः स्मर्तकर्मणि सर्वातामधिकारोऽस्त्येव ।
तदग्निद्वयसंसर्गविधानं त्वौपासनप्रकरणे वक्ष्यते ।

● प्रमा. ३८६

संदारोऽन्याम्पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।
यदीच्छेदग्निमान्कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

● गभा., प्रट., सप्र. प्रप्रावत् ।

(१) कास्मृ. २।१६८ वरीच्छे (वरीच्छे) क होमो
(वृहोमो) ; स्मृष. २।१६ वरीच्छे (वरीच्छे) ; हमा. १०
रोऽन्यान् (रो व) वरीच्छे (व वरीच्छे) ; प्रपा ३८६
कथंचित् (उद्देष्टुं) कर्तुं (कुर्वन्) ; गभा. १०७ प्रप्रावत् ;
प्रट. ११७ प्रप्रावत् ; संप्र. ८७५ कथंचित् (उद्देष्टुं) मान्कर्तुं
(माकुर्वन्) : १०१३ रोऽन्यान् (रो व) वरीच्छेऽग्निमान्कर्तुं
(कर्तुमिच्छति व माध्वि) ; संम. ७४ प्रप्रावत् ; विष्णु.
११५७ कथंचित् (उद्देष्टुं) ; रिपा. ६० (भाग. २) प्रप्रावत्,
कात्यायनाचार्यादयौ ; श्रव. ८७ रोऽन्यान् (रो व) वरीच्छे
(व वरीच्छे) ; संग. ३३३ प्रप्रावत्, कात्यायनाचार्यादयौ ; मंद.
१७२ प्रप्रावत् ; संर. ५९३ प्रप्रावत्.

(१) अप. १।८८ उत्तरार्धे (कारयेत्तद्बहुत्वं तु ज्येष्ठा
याऽगृहिता भवेत् ।) ; पमा. ५१० शिष्टा (होत्रा) त्वं वेत्
(त्वे व) ; प्रपा. ३८६ ; गभा. १०६ ; प्रट. ११७ ; धप्र.
५४ (=) ; वीमि. १।८८ शुभ्रपां (कार्याणि) तद्बहुत्वं वेत्
(तदसंख्ये तु) ; सप्र. ८७४ ; मुक्ता. १५७ पमावत् ; सिन्धु.
११५२ ; शूक. २४२ ; रिपा. ५९ (भाग. २) ; बाल. १।८८
त्वं वेत् (त्वे व) ; संग. २३२ ; मंद. १७२.

(२) कास्मृ. २।१५९ ; अप. १।८८ प्रिया (व वा) ;
पमा. ५१० या वा स्याद्वीरसूत्रा (तथा वीरसूत्रासामा) प्रिया
(व वा) ; वीमि. १।८८ या वा (वा व) द्विती प्रिया
(शिता व वा) ; मुक्ता. १५७ पमावत् ; शूक. २४२ अपवत्.

(३) कास्मृ. २।१६०, अप. १।८८ स्वशक्तिः (अशक्तिः)
अपवत् (टान्) ; पमा ५१० ज्येष्ठ स्वशक्तिः (ज्येष्ठमशक्तिः)
कुर्युः (कुर्वन्) मशाटपवत् (मशक्तिः) ; वीक. १।८८
स्वशक्तिः (प्रयत्न) ; वीमि. १।८८ स्वशक्तिः (अशक्तिः)
मशाटपवत् (मशक्तिः) ; मुक्ता. १५७ स्वशक्तिः
(मशक्तिः) सर वा (सरता) मशाटपवत् (मशक्तिः) ;
बाल. १।८८ मशाटपवत् (मशक्तिः) ;

(१.) अतिप्रसवा, प्रसवः पुष्पं रजस्तयोर्यच्चलेऽप्य-
त्रिभ्रान्तं यथा (१ यस्याः) । विन्ध्या छिद्रादियुक्ता ।
प्रसवाः अपर्यानि । समर्थः ततोपण्यार्थदान इति शेषः ।
अष्टवर्षादिकालप्रतीक्षाविरहो वयःशक्त्यपेक्षया व्यव-
सितो बोद्धव्यः । येषु तु अधिवेदनमिमितेषु न काल-
विशेषः श्रूयते, तेषु यावता कालेन तदोपनिश्चयो भवति,
तावन्तं कालं प्रतीक्षेत, यथा दीर्घरोगे । § अधिविन्देत
पूर्वस्त्रीविवाहादुपरि रुच्यन्तरविवाहं कुर्यात् ।

श्रू. १०४

(२.) अतिप्रसवा हि ताः इत्यत्र प्रसवः पुत्रः,
ताः पूर्वोक्तस्त्रियः ।

श्रू. ८५

(३.) निन्या क्षिद्रादियुक्ता । 'समर्थस्तोपयित्वा-
ऽर्थः' इत्यत्र अर्थैरित्युपलक्षणम् ।

मभा. १८८-१८९

(४.) अतिप्रसवा अतिपुत्रा । हिता इहामुन्नेप-
कारका इति ।

संभ. ८७३

भार्याया न त्यागः

स्वदारांस्त्यजतो मोहान्नरस्यान्यायमोचिनः ।
धर्मयंशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥

शास्त्रोक्तन्यामहेतून् विनैव यो मोहादिना स्वस्त्रियं
त्यजति तस्यान्यायेन स्वदारमोचिनः तन्मोचनद्वारेण तथा
सह विहितभौतस्मार्तादिधर्मस्य तस्यामुत्पाद्यमानसंतानस्य
च त्यक्तुर्निष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः । इह लोकेऽपि तस्य रागा
धोरेवद्वन्द्वनं कार्यम् । तथा च 'चोरवध्यास्यः' इत्यनु-
ष्टुपो विष्णुः—'निर्दोषा परित्यजन्, पत्नी च'
(विस्मृ. ५।१६२, १६३) इति ।

स्मृच (व्यव.) २४५

§ असाधारवानाह 'ततो विन्देत्' इत्यत्र 'अधिविन्देत्'
इति पाठः कल्पवरोधभिरेव इति भाति । तन्माकरोति कल्पव-
रुपानवगमनेन ।

• दीर्घं शृण्वत् ।

(१) स्मृच (व्यव.) २४५ ; भाव. ११७ पुरावि
(दारांस्त्यजतो मोहान्नरस्यान्यायमोचिनः) ।

दक्षः

अधिवेदनकारणानि

प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्वितीया रतिवर्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥

धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

अदुष्टापतितां भार्यां यौवने यः परित्यजेत् ।
स जीवनान्ते क्षीत्वं च वन्द्यत्व च

समाप्नुयात् ॥

ज्ञातातपः

अधिवेदनकारणानि

मैत्रपानप्रवृत्ता च दीर्घरोगा च या भवेत् ।
प्रतारिकाऽनपत्या स्त्रीप्रसूः परुषभाषिणी ।
अर्यघ्नी च पतिद्वेषी स्त्री तद्वत्यपि बोद्धेह ॥

पंडित्यः

भार्याद्वयानुवतिः

अंशचर्यं ममाप्येकां भार्ययोर्द्वितयं तथा ।
तृतीयां नोद्वेहेद्विप्र इति धर्मवृत्तो विदुः ॥

अत्र तृतीयापरिग्रहनिषेधो मानुषीविषयः ।

संभ. ८७६

(१) दृष्टम्. ११७४ पक्षे (कम्बो) ; भाव. ११७३ (२) ;
मुक्ता १५१ उक्तार्थे (इत्यत्राह तावामदृष्ट मोहप्रवर्ते) ।
भाव. १८२ मुक्तवदः भाव. १८८ एवम् (३) ।

(२) दृष्टम्. ११७५ ; भाव. ११८८ ; श्रूच. १११ ; वीति.
११८८. मुक्ता. १५१ उक्तार्थे (दोषेभ्यो न दोषः स्यादन्तेदोषे
विज्ञाताः) ; श्रूच. २४४ मननद्वारा (ममाभ्यासा) ;
भाव. १८२ पू. भाव. ११८८ एवम् (इत्यत्राह तावामदृष्ट मोहप्रवर्ते) ।

(३) दृष्टम्. ११७६ ; मुक्ता. १५१ अदुष्टापतितां (अदुष्ट
विज्ञातां) उक्तार्थे (एतन्मननं अनेकीयं वैयर्थ्यं च दृष्टम्. ११७७) ।

(४) मुक्ता. १५१.

(५) भाव. १८७ नार्द्वेद्विन्दे (अन्ते ये द्विन्दे) ;
संभ. ८७६.

गर्गः

अनेकप्रार्थनमिति, अर्कविवाहकारणम्

गृही स्यादेकपत्नीकः सकामी चेद्ब्रह्मेत्पराम् ।
तृतीयां नोद्ब्रह्मेत्कन्यां चतुर्थीमपि चोद्ब्रहेत् ॥
नृतीयामुद्ब्रह्मेत्कन्यां मोहादज्ञानतोऽपि यः ।
धनधान्यायुषां हानिः रोगी स्याद्यदि जीवति ।
चतुर्थ्युद्वाहसिद्धयर्थमर्कवृक्षं समुद्ब्रहेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

अपुत्रसमधिवेशनकारणम्

अपुत्रः सन्पुनर्दारान्परिणीय ततः पुनः ।
परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनान् ।
विरक्तश्चेद्वनं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥
प्रथमाया भार्यायामपुत्रः सन् पुनर्दागन् परिणीय,
पुत्रानुत्पादयेदिति शेषः । तस्यामपि पुत्रानुत्पत्तौ
आपुत्रदर्शनात्, परिणयेदिति शेषः । संप्र. ८७२
सुहृत्सु सुप्रजां चैव सुभगामात्मनः प्रियाम् ।
धर्मानुचारिणीं भार्यां न त्यजेद्द्विजसत्तमः ॥

मत्स्यपुराणम्

भार्याद्वयानुमतिः, अर्कविवाहकारणम्

अपारुत्य ऋणं चार्पे लक्ष्मण्यां स्त्रियमुद्ब्रहेत् ।
एकां तु पितृदेवार्थं त्वयर्थमपरां तु वा ॥
नृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं तु समुद्ब्रहेत् ।
पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साम्रिको वरः ॥

(१) मुक्ता. १५२ .

(२) मुक्ता. १५२ चतुर्थ्युद्वाह (तृतीयेद्वाह) ; आन. १८२
द्वैतह (द्वैतह) यः (वा) स्याद्यदि (स्याद्य व) .

(३) प्रपा. ३८५ ; संप्र. ८७२ ; विपा. ७७ (भागः २) ;
संग. ३३१ .

(४) घन. ५५ .

(५) प्रपा. ३८७ ; संप्र. ८७६ ; विपा. ६१ (भागः २)
पू. भाग्ये कादशवारदम् .

(६) प्रपा. ३८७ पौत्रादि (आश्रयि) वरः (उग्रः) ;
गमा. १०७ तु (यः) कावपः ; प्र. ११८ तु (यः) को वरः
(कोऽग्रः) ; संप्र. ८७९ तु (व) ; घन. ११६ पू. ; संम.
७३ तु (यः) वरः (उग्रः) ; शाम. ५१ तु (यः) ; विपा.

उद्ब्रह्मेद्वतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन ॥
मोहादज्ञानतो वाऽपि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
नश्यत्येव न संदेहो गर्गस्य वचनं यथा ॥
धर्मरागनिमित्तोऽपि नोद्ब्रह्मेत्मानुषीं स्त्रियम् ।
तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
मानुषीं नोद्ब्रह्मेदिति वदता आर्कमुद्ब्रह्मेदित्युक्तं भवति ।
संप्र. ८७९

पद्मपुराणम्

धर्मं सहकारो ज्येष्ठाया पद्म

ज्येष्ठा पत्नी तु मुख्या स्याद्यज्ञो दानेऽर्चने गृहे ।
तथा कर्माणि कुर्वन्तु यथोक्तफलभाग्भवेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

त्याज्या भार्या, अधिवेशनकारणानि,
अधिविवाहमन्त्रे कर्तव्यम्

परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥
सर्वलक्षणयुक्ताऽपि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।
करोति सा परित्याज्येत्येव धर्मः सनातनः ॥

६१ (भागः २) वरः (नरः) उच. ; संग. ३३४ तु (यः) ;
संव. १७४ पू. ; संप्र. ५९३ विपावत् .

(१) प्रपा. ३८७ ; गमा. १०७ ; प्र. ११८ ; संप्र. ८७९ ;
संम. ७३ ; शाम. ५१ ; मिश्र. ११५४ ; विपा. ६२
(भागः २) ; संग. ३३४ (उद्वाहे सति सिद्धयर्थं तृतीयां न
कदाचन) ; संव. १७४ ; संप्र. ५९३ .

(२) प्रपा. ३८७ गर्गस्य (गार्गस्य) ; गमा. १०७ ; प्र.
११८ ; संप्र. ८७६ प्रपावत् ; संम. ७३ ; शाम. ५२ ; सिन्धु.
११५४ ; विपा. ६२ (भागः २) ; संग. ३३४ प्रपावत् ; संव.
१७४ ; संप्र. ५९३ गच्छेत्तु (गच्छेत्) .

(३) प्रपा. ३८७ धर्मरागनिमित्तोऽपि (धर्मद्वारनिमित्तोऽपि)
तृतीयां यदि चोद्वाहेत् (चतुर्थीयां तु) ; गमा. १०७ उच. ,
अन्धशारीयुक्तम् ; संप्र. ८७६ ; विपा. ६२ (भागः २)
धर्मरागनिमित्तोऽपि (धर्मरागनिमित्तोऽपि) अन्धशारीयुक्तम् ;
संग. ३३४ विधानद्वाराज्ज्ञेयं शयुक्तम् ; संव. १५९ उच.
मत्स्यपुराणवैदं वचनमिति न निर्देष्टुं शक्यते ।

(४) संप्र. ६१४ .

(५) प्रपा. ११६-१२० .

धर्मविघ्नकरीं भार्यामसतीं चातिरोहिणीम् ।
त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाप्रियवादिनीम् ॥
नै त्यजेदधिबिन्देत न तु भोगं परित्यजेत् (?) ॥

कूर्मपुराणम्

धर्मै सहकारो ज्येष्ठाया यज

येष्वपत्न्या विरहितं कृतं यत्तु जनाधिप ।
तत्सर्वं विकलं याति गजभुक्तकपित्यवत् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

अधिवेदननालः अरुविवाहकारणम्

अंप्रजां दशमे यपे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
 मृतप्रजां पञ्चदशे मयस्त्वप्रियादिनीम् ॥
 तृतीयां यदि चोद्गृहे नहि सा विधवा भवेत् ।
 चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्गृहेत् ॥
 तृतीयां मानुषी चेन्न चतुर्थी यः समुद्गृहेत् ।
 धनधान्यादिनाशः स्याद्विधवा साऽथ वा भवेत् ॥

स्मृत्यर्थसारः

भाय्यावद्वत्वे सहाधिकारनियमः, अभिवेदननिषेधः,

स्याज्या भाव्या, अभिवेदनकारणानि

संत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्ये न कायेत् ।
सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥

(१) पमा. ५०८ ; मुक्ता. १५१ रोमिणीम् (कोपिनीम्) ;
संर. ५९२ धर्म (धर्म) रोमिणीम् (कोपनाम्) .

(२) पन्ना. ५०८.

(२) सार. ६३५ .

(४) प्रभा. ३८५ ; प्र. ११७ ; छप्र. ५४ स्वतुल्यसारे
इत्युक्तम् ; संग्र. ८७४ ; सिन्धु. ११५१ ; विपा. ५८
(भागः २) ; प्रका. ३७१ ; संग. ३३२ ; संव. १०२ ; संर.
५९३ . सङ्ग्रन्थेषु समग्रं इत्युक्तम् .

(५) प्रपा. ३७० दुर्गाय यदि चोदयेत् (यमुनेदुर्गाय)
 तु ; गभा. १०७ येऽर्कं (यर्कं) ; प्र. ११८ अन्वकापि-
 त्युक्तम् ; संप्र ८७९ हार्यं (हार्य) ; शाम. ५२ ; मिन्द्र
 ११५४ ; सिंघा. ६२ (माग २) अन्वकापि श्लुक्तम् ; प्रका.
 ३०२ ; विं. ३३४ उच. , विष्णुसामाज्याने श्लुक्तम् ; संव.
 १४९ उच. . १७७ (=) . सं. ५९३ उच. , ब्रह्मसामम् .

(६) सं. ५९३.

(७) स्मृता, १४ .

आह्लासंपादनी दक्षा पुत्रसुख प्रिया शुचिः ।
निगोत्र्या धर्मकर्मेषु नाधिवेशा कथंचन ॥
शुचि भक्ता शुचिर्दक्षा नियोग्या धर्मकर्मसु ।
अशुद्धां जारिणीं शूद्रां दूषितां ॥ विसर्जयेत् ॥
सुरापी न्यायिता धूर्ता वन्ध्याऽर्धघ्न्याप्रियंवदा ।
क्षीप्रमूढाधिभेत्तन्या पतिद्विद्विद मृतप्रजा ॥

शौनवत्यकारिकाः

अभिषेदनकारणानि चान्द, क्षमविवाहकारणानि

अंप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
 मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रिययादिनीम् ॥
 ततोऽन्यामुद्वहेत्कन्यां धर्मलोकमयात्स्वयम् ॥
 तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु ।
 अर्कविवाहं यस्यामि शौनकेऽहं विधानतः ॥

त्रिकण्डमण्डनः

भार्याश्रुत्वे सप्तधिकारनियमः

संस्थापयमानं त्यक्त्वाऽन्ययज्ञमानोक्तलभणाः ।
भार्याः सन्तीह यायत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥

तन सपत्नीक-वमधिष्ठाप्रयोद्धकनित्युकम् । तदम्
पत्नीविशेषणान्वाह - स्वाध्यायेति ; स्वाध्यायन्यतिरिक्त-
यावद्विशेषणविशेषितो यजमानस्तथैव लक्षणोपेता यावन्त्यः
पत्युस्त्याग्निः मवाग्निः सदितोऽधिकारः । पदम्,

यद्वा सवर्गया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ।

यद्वाऽऽधानादुपयुद्धमपत्नीपियर्जितः ॥

पञ्चान्तरमह—यदेति । सर्वान्येवभार्यया ललिते
वाऽभिजाति न तु सर्वाभिः । सप्तर्षीनामप्यनेक्ये
ज्येष्ठया एव आहिर्ये चोत्पत्तुं ज्येष्ठमहन् । तृतीयं
पञ्चमह—यदेति । आचानानन्तरं कदा विक्रिता क्रान्ते
आ पत्नी । तथा रक्षितोऽपि अधिजातिन्ययः । पदम् ।

(१) शीका २-३ पृ. ७८.

(२) शीका. १ वृ. ७. नैव स्वनादिनिर्दिष्टाः अपि प्रसेगा-
वन्ति स्मरिष्ये ।

(६) ग्रिम. रा० ४-४४,

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥

कनिष्ठाऽन्याऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

अन्यथाज्येष्ठणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥

अयेदं चिन्त्यते बहुभार्यस्यात्र सर्वसामधिकार इति प्रागुक्तप्रथमपक्षे कनिष्ठाया अद्वैकस्ये आख्यावेक्षणसंभवात् कथमधिकार इति पूर्वपक्षं दूषयति— सर्वे इति । सर्वे स्वानिपत्तीभिरिवजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधिकारिणः । कर्मसामर्थ्यं च ऋत्विजां समाख्यया वचनयोगात् । पत्योस्तु फलयोगाद्वचनाच्च । तदुक्तं— 'कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयोगात्, पुरुषयोगिमन्त्र-संस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात्, वचनविरोधाभ्यामन्ये' इति । तत्राऽऽज्ञावेक्षणस्य फलवत्त्वार्थत्वयादिमतेनोच्यते— तस्मादिति । यस्मात् सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्याऽपि कनिष्ठा पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे चाधिकारिणीति भावः ।

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसंभवेन नाधिकार इत्यत आह— प्रत्ययेति । शास्त्रार्थस्य निष्पन्नत्वादिति भावः ।

पदम्.

अन्ये त्याग्येक्षणादीनि सुप्रजास्त्वफल्यान्वयात् ।

सर्वाः कुर्युरिति प्राहुस्तस्मादन्धां त्यजन्ति ते ॥

आग्यापेक्षस्य पुरुषार्थतायादिमतेनाऽऽह— अन्ये रिति । भूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं, तच्छ्रवणाच्च पुरुषार्थताऽऽग्यापेक्षस्य । तत्र सर्वसामपि नाध्यानाम् ।

पदम्.

कर्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये मति ।

अग्न्याधेयमुशन्तीह केचिदुद्वाहकर्मणि ॥

लौगाक्ष्याद्यनियद्वत्यादुभयं नेति केचन ।

तद्योपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥

प्रजापिनः कामागिनो वा दारान्तरमग्नौ च्येविषय-
माह—कर्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे पुनः सति तदु-
परं पुनराधानं कर्तव्यम् । केचिद्व्याख्यां इह उद्वाहकर्मणि

जीवत्पत्नीकस्य पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुशन्ति
वदन्ति । यद्वा, अग्न्याधेयं पुनराधेयम् । केचनाचार्या
लौगाक्ष्यादिमिरनिबद्धत्वात् अनुक्तत्वात् उभयं पूर्वोक्तं
नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि लौगाक्ष्यादिमतेन नानुशीलने,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी, विवाहाग्निसं-
योगात् । पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी, तथैव सह अग्नीना-
माधानात् ।

पदम्.

अथ वैदन्कारणानि कालश्च, त्पान्या भार्या

आहिताग्निः प्रजाहीनां योपापत्यां मृतप्रजाम् ॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुद्गृहेऽन्यां सद्यस्त्यप्रिय-

भाषिणीम् ॥

अथवा पुनराधानमेवात्रेष्टं न चेतरत् ।

शिष्याणां गुरुणां गर्भहन्त्रीं त्यक्त्येतादृशेत् ॥

तत्राऽऽदौ पुनः परिणये हेतुमाह— आहिताग्नि-
रिति । आहिताग्निः अग्नय आहिता येन असावाहि-
ताग्निः । 'वाऽऽहिताग्न्याविषु परम्' इति सूत्रात् पर-
निपातः । प्रजाहीना केवलवन्ध्या, योपापत्यां कन्याप्र-
मृतप्रजां मृतापत्यां स्त्रियमनुक्रमेण दशमे द्वादशे
पञ्चदशे संवत्सरे, अप्रियभाषिणीं तु सद्यस्त्यक्त्या-
ऽन्यां कन्यामुद्गृहे पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्या-
मशतयोनिपाणिग्रहणार्थम् । समर्थे विंशतिप्रमृक्ता-
पुनर्विवाहः— 'यदा विंशतिषाऽपत्यं प्रमृयेताद्भनाजनः ।
पुनर्विवाहं तस्यास्तु कुर्यात्स्वकुलशान्तये ॥' इति ।
दशमवर्षादिग्रहणं परीक्षार्थम् । न हि विंशतेऽक्षणा-
दन्वयेति । अथवेति । अथवाऽत्र पुनः पत्नी
पुनराधानमेवेष्टं नेतरत् । पवित्रेष्टपादिकं न मन्त्री-
भावः । एतमेवाप्रियभाषिणीवशिष्यागमिनी गुरुगमिनी
गर्भहन्त्रीं सद्यस्त्यक्त्येतत् पूर्वोक्तमाचरेत् ।

पदम्.

विवाहः— अधिवेदनम्

कामतोऽधिबेदेऽनुमतिः, तत्र कृतव्यविशेषश्च
 धर्मप्रजासमृद्धेऽपि दारेषु यदि कामतः ।
 अन्यान् समुद्रदेहारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥
 अनुप्राय मृगारेष्टया यजेताऽऽत्मविशुद्धये ।
 नाऽऽदध्याद्वा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहा-
 ऽऽचरेत् ॥
 यदि दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेऽपि पानिप्रत्यक्षमैव प्रजाभिः
 समृद्धेऽपि सत्सु कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान्
 समुद्रदेत् पुनर्विवाहं कुर्यात्, तदा पूर्वोदितं विधिं

अनुप्राय आत्मविशुद्धये स्वपावित्र्यार्थं मृगारेष्टया यजेत
 सकृन् । एकविंशतिवारमावृत्त्येति बौधायनसूत्रे ।

पञ्चान्तरमाह — नाऽऽदध्यादिति । वा नाऽऽदध्यात्
 पूर्वोक्तविधिना आपानं न कुर्यात् । आत्मविशुद्धये
 पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमात्रमाचरेत् । पदम्.

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयासमृद्धेद्यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादासवयेऽग्निमान् ॥

जीवत्पत्नीकस्य द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमादि-
 करेणाग्निमाह — भार्यायामिति । पदम्.

(२) त्रिम. (प्रकीर्णश्रुत्युक्तम्) १५ ; विभा. ७१ (=)
 वसवे (वसथ्ये) ; निम्बु. ११५२ भार्यायां (आपायां) ; प्रका.
 ३७२ सिन्धुवत् ; संर. ५९३ सिन्धुवत्.

(१) त्रिम. ११५०-९१.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः

हारीतः

पतितकन्या विवाहा

पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामाप्ताव्याहोरात्रो-
पोषितां प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससाऽऽच्छाद्य
नाहमेतेषां न ममेत इति त्रिरश्वरमिधाय तीर्थे
स्नगृहे वोद्वहेत् ॥

बौधायनः

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम्

नै पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥

^३संव्यवसरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनाम्न तु यानासनाशनादिति ॥

पतितसंप्रयोगे सति कियता फालेन केन संप्रयोगेण
पततीति ? तदुभयं वक्ति— संव्यवसरेणेति । यानासनाशनेः
संव्यवसरेण पतति । न तु याजनादिभिः संव्यवसरेण । किं
तर्हि ? संव्यवसामेण, सद्य एवेत्यर्थः, अन्तरद्गत्वाद्या-
जनादीनां बहिरङ्गत्वाद्य यानादीनाम् । तस्माद्युक्ता
योजना । याजनं नाम ऋत्विग्यजमानसंव्यवः । शिष्यो-
पाध्यायसंव्यवः अध्यापनम् । कन्यादानप्रतिग्रहलक्षण-
संव्यवो यौनम् । यानाद्येकस्यां शास्त्रयामेकस्मिन् कुक्षरे
स्नद्ध्यायां वा ।

बौध.

(१) विध. ३।२५७ ; मिता. ३।२६१ (आश्वान्य०)
बलाय (बलादितां) धाय (दधानां) बृद्धादिभिः ; मुक्त. १५४
(तस्य ॥ कुमारीनेहोरात्रेण प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससा-
ऽऽच्छादिना नाहमेतेषां न ममेत इति त्रिरश्वरमिधाय तीर्थे
स्नगृहे वोद्वहेत् ।) .

(२) बौध. २।३।४२ ; निघ्न. ४८८ (माघः २) .

(३) बौध. २।३।२३ ; मुक्त. २८ दैनिकं तु यानासना-
शनादिभिः (दैनिकस्यो न तु यानासनादिभिः) : १५४
(सप्तमरेण पति पतितेन समाचरन् । राजनाध्यापनाद्यौनास्यः)
पनासरेव .

पतितानां पतितैः सह विवाहः, पतितसंततिर्न

पातित्यदूषिता

अथ पतिताः समवसाय धर्माश्वरेयुरितरेतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ।
पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतात्मन् एवमार्या-
नपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न सेन्द्रियः
पतति । तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनोऽपि हि साङ्गं
जनयतीति ॥

पतितानामेव किंचिदाह— अथ पतिता इति ।
समवसाय संभूय परस्परं पतिताः धर्मोश्वरेयुः । किं
लक्षणान् ? वजनवाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्ष-
णान् । अथ परस्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना
भवेयुस्तात्रिष्पादिताननुपनीयैव पितरो ब्रूयुः— विप्रव्रजत
निर्गच्छत अस्मत्तः अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत, निर्गता
आर्यान् प्रतिपत्स्यथ यूयं आर्यान् प्रतिपत्स्यथ । अपि-
शब्दः संभावनावचनः । आर्यैः किल यूयं संप्रयोगं
प्राप्स्यथेति । आर्या एव शुष्माकमुपनेतारो भविष्यन्तीति ।
पतितपुत्रा अपि तैः संसर्गमाधे शुचयो भवन्ति ।
संसर्गं हि संसर्गपतनमिति ।

ननु पतितपुत्रत्वादपि तद्व्यतीत्याशङ्क्य आह—
अथापि न सेन्द्रियः पतति । यद्यपि च पिता पतति
तथापि सेन्द्रियः इन्द्रियैः सह न पतति । कस्मात् ? न
हि पतनीयस्तरणम् । तच्च इन्द्रियाणि करणानि पति-
तानि । कर्तृकरणयोश्च पृथक्त्वं प्रतिदम् । उपस्थेन्द्रियं च
कमेन्द्रियम्— ' भोगं स्वकचमुपी जिह्वा नास्ति न चैव
पञ्चमी । पायूपरं हस्तपादं वाक्चैव दग्नी स्मृता ॥ '
इति । पुत्राश्च इन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्त्रः—
' अङ्गादङ्गात् समवसि ' इति । अतः करणव्यवहारेण ।
अथोच्येत सर्वेष्वपि पितृगुणैः पुत्रभेदेभ्योदितव्यम् । अपि

(१) बौध. २।३।१० आर्वातार (आर्यान्) ; मुक्त. १५४
हि साङ्गं जनयतीति (साङ्गं जनयेत्) .

पतितत्वेनेति । तदपि न । कस्मात् - तदेतेन वेदितव्यं,
दृश्यते ह्ययमर्थः - अद्विहीनोऽपि साङ्गं जनयति, साङ्गो-
ऽप्यद्विहीनम् । अतो नावश्यं पतितपुत्रेणापि पतितेन
भवितव्यम् । नैवि.

हारीनमतेन पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम्

‘मिथ्यैतदिति हारीतः । दधिधानीसधर्माः स्त्रियः
स्युः । यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य
मन्यति न तच्छिष्टा धर्मकृत्यैपूपोजयन्ति । एव-
मशुचि शुद्धं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो
विद्यते ॥

अमुं तावत् पत्रं वृषयति-मध्येति । अपतितायामपि जनन्या पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवति इत्येतदनेन वक्ष्यते । कस्य हेतोः ? यावता जनन्या अपि स उत्पन्नः । मिथ्यैतदिति हारीतः । हारीतप्रश्नं पूजार्थं, न आत्मीय (?) मतं पर्युदसितम् । अत्र दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां वीज-प्राधान्यं दर्शयति । तथा द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामपि अशुचिशुद्धाधारत्वम् । यथा च दधिधान्या प्रपताया आतस्त्रिणादप्रपताद्भ्यो म्रधननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येषु इष्ट्यादिषु उपयुज्यते, एवं अशुचिशुद्धनिष्पादिनेन पुसा न धर्मसम्बन्धो विधीयते । अथ यदुक्तम्- ' न सेन्द्रियः पतति ' इति, तत् मिथ्यैव । कथम् ? द्वौ हि पुरुषौ भवतः- तोषाधिको निरुषाधिकश्च । यो निरुषाधिकः पञ्चमा मा तस्य अकर्तृत्वम् । तोषाधिकस्तु पुण्यापुण्ये करोति, तत्फलं चावु-भवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिदेहपर्यन्तः । स हि शेनश्चः । तस्मिन्काहं प्रत्ययः । स च भूतात्मा स देहोऽहङ्कारं मनः (?) । ' योऽस्यात्मनः कारयिता तं शेनश्च प्रवक्षते । 'यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधेः ॥ ' इति । ततो देहोऽपि कर्तृत्वादेव पतति । एव च इत्या मतेष्वपि पतितेषु तत्सपिण्डानां तदेहस्पर्शनादि शिष्टैर्नाश्युपगम्यते । तस्मादशुचिकुलोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः- ' पतिनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः ' इति । यदुक्तम् ' अङ्गहीनोऽपि साद्रम् ' इति, तदपि

(१) बौध. २।२।११ ; मुक्त. १५४.

प्रहस्थितिर्वाशात् आहारविशेषवशाच्च युक्तम् । इह ॥
सेन्द्रिय एव पतति इत्युक्तम् । किञ्च—स्त्रीपुंसाभ्यां हि
पुत्रो जन्यते । यदि अत्रापि पुमान्ब्रह्मीनः स्त्री तु साक्षा
भवेत्येव । ततोऽस्याह्मनि प्रवर्तन्ते । मनुः—‘पितुर्वा
भजते शीलं मातुर्योर्मयमेव वा’ इति । इदं चान्यत्-
भूयासो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुद्धादयो
गुणाः पुन न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव
तदपि मिथ्यैव । तस्माच्च तेन सह संप्रयोगो विद्यते इति
स्थितम् ।
बौधि.

पतितस्नानेः प्रायश्चित्तेन शुद्धिः

अंशुचिशुद्धोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः ।
पतनीयानां तृतीयांशः स्त्रीणामंशस्तृतीयः ॥

यद्यपि संप्रयोगो न विद्यते, तथापि प्रायश्चित्तं तस्यास्तीत्याह—अद्युच्यते । पतनीयप्रायश्चित्तं यत्तुक्तम् 'चतुर्थकला मितभोबिनः स्युः' इति, तस्य तृतीयो भागः पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां सदुत्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः, नवमभाग इति यावत् । तत्र शैव्येऽपि तद्व्रीज्यत्वे स्त्रीणां दोषलघनमवगम्यम् । तथा च बलिष्ठो युक्तिमेवाह—'पतितोत्पन्नः पतितो भयतीत्याहुस्त्यम् स्त्रियाः, गा हि परगामिनी, तामरिकथामुपेयात्' इति ।
बौद्धि.

आपस्तम्बः

पतिः सह विवाहस्य पानित्यकरत्तम्

ने पतितैः संव्ययहारो विद्यते ॥

पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणाः, तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः— 'संवत्सरेण पतिनि पतितेन सहऽऽचरन् । याजनाप्यापनायीनाप शु याना-सनासनात् ॥' इति । यानादिभिः संवत्सरेण पतति । यावनादिभिस्तु सत्र एव ।

(१) बौध. २२२१२; मुद्रा. १५४ द्वाविंशः (द्वीविंशः).

(२) जाय. ११२१५; दिव. २१११५; मुफा. १८, ५३.

पतितानां पतितैः सह विवाहः, पतितसंतिनि
पातिव्यद्विपता

अथाभिशास्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति
सांशित्येतरतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो
विवहमानाः ॥

पतितैः अकृतप्रायश्चित्तेरुपादितानां पुत्राणामपि पाति-
त्यमस्ति इति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह— अथाभिशास्ताः
इति । अथशब्दः अर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशास्ताः
पतिताः । समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समिति
एकीभावे । ग्रामाद्वहिः एकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा
चरेयुः । धर्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्य
संशिता तीक्ष्णा बुद्धिः कृत्वा । निश्चिन्य इत्यर्थः । इतरेतरं
याजयन्तः, इतरेतरमध्यापयन्तः, परस्परं विवाहसेवयन्
च कुर्वन्तश्चरेयुः यतैरिति । उ.

पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवं हारम-
स्वार्थाः संप्रत्यपत्स्यतेति ॥

अथ ते पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुः— हे पुत्राः अस्मत्
अस्मत्तः विप्रव्रजत विविधं प्रकरणं च स्नेहमुख्यं
आर्यवमीपं गच्छत । एवं हि अस्मास्तु अस्मागु आर्याः
शिष्टाः संप्रत्यपत्स्यत 'आर्गसायां भूतयन्त्र' इति भवि-
ष्यति छुः । सकारालयो यकारोऽपपाठद्वन्द्वसो वा ।
संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामपि एतदभिप्रेतं
भविष्यतः । यस्मात् अस्माभिरैव पतनीयं कर्म
अनुष्ठितं न भवति । न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्ये,
अन्यत्वात् । उ.

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥

एतदेवोपगदयति— अथापीति । न हि पतितो मयन्
सदेन्द्रियेण पतति, पुरुष एव पतति, नेन्द्रियं शुक्लमिति ।
अथापिगन्दी अपिचेत्यस्वार्थे । उ.

सदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनोऽपि साङ्गं जनयति ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह— तदेतेनेति । तत्
अनन्तरोक्तं अर्थरूपं एतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशनेन
वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं
जनयति, एवं अधिकारविकलः साधिकारं जनयिष्यति,
स्त्रिया अपि कारणत्वात्, तस्याश्च दोषामावात् ।

उ.

हारीतमनेन पतितोत्पन्नस्यापि पातिव्यम्

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥

दूषयति— मिथ्येति । एतत् अनन्तरोक्तं अर्थरूपं
मिथ्या न युक्तं इति हारीतो मन्यते । उ.

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥

कुत इत्याह— दधीति । दधि धीयते यस्यां सा
दधिधानी स्थाली । तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ।
उ.

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्च्य मन्यति
न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचि शुद्धं यन्निर्वर्तते
न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥

ततः किम् ? यो हि पुरुषो दधिधान्यां स्थात्यां,
अप्रयतं श्वाद्युपहतं पय आतञ्च्य तत्राद्यातञ्चनेन संस्कार्य
मन्यति, न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं
क्रियते । एवं पतितसंवन्धेन अशुचि शुद्धं स्त्रियां
निषिक्तं गोणितेनाक्तं यद्विर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न
तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अथ च
'अशुचि शुद्धं' इत्येतत् 'अथापि न सेन्द्रियः पतति'
इत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः
क्रमन्ते । तथा च सामानाध्यामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति
न दुहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः— 'पतितोत्पन्नः पतितो
मवत्यन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी, तामरिक्था-
मुपेयात् ।' इति । उ.

(१) भाष. १।२५।८; हिच. २६।७।१५; मुक्त. १५३.

(२) भाष. १।२५।९; हिच. २६।७।१६; मुक्त. १५३
पल्लवैः (पल्लवैः) .

(३) भाष. १।२५।१०; हिच. २६।७।१७; मुक्त. १५३.

(१) भाष. १।२५।११; हिच. २६।७।१८; मुक्त. १५३.

(२) भाष. १।२५।१२; हिच. २६।७।१९; मुक्त. १५३.

(३) भाष. १।२५।१३; हिच. २६।७।२०; मुक्त. १५३.

(४) भाष. १।२५।१४; हिच. २६।७।२१; मुक्त. १५३
आतञ्च्य (आतञ्च्य) .

पतिपुत्रः

पतिनैः सह विवाहस्य पातित्वकारणम्

ब्राह्मेण या यौनेन वा ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनादिति ॥

पतितकन्या पातित्यदोषरहिता, सा विवाहा

पतितोत्पन्नः पतितो भयतीत्याहुर्नन्यत्र स्त्रियाः ॥

सौ हि परगामिनी, तामरिक्थामुपेयात् ॥

अद्युक्ता कृतप्रायश्चित्तामुपेयादित्यर्थः ।

मुक्ता. १५४

विष्णुः

पतिनैः सह विवाहस्य पातित्वकारणम्

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ॥

एकयानभोजनासनशयनैः ॥

यौनसौवमौलैः संश्रमैस्तु सद्य एव ॥

मनुः

पतिनैः सह विवाहस्य पातित्वकारणम्

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनात् ॥०

पतितेन सह ससर्गमाचरन् एकयानमनैकासनोप-

वेशपट्कभोजनरूपान् ससर्गमाचरन् संवत्सरेण पतति ।

न ॥ याजनाध्यापनाद्यौनात् संवत्सरेण पतति किन्तु सद्य

एवेत्यर्थः । अध्यापनमनोपनयनपूर्वकं सावित्रीभाषणम् ।

याजनादीनां च सद्यःपातित्वमाह देवतः— 'याजनं

योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

तिरिति पातित्वमाह देवतः— 'याजनं योनिसन्नद्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पत-

न्येते पतितेन न संशयः ॥' विष्णुः— 'आ संवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन् । सहयानासनाभ्यामाद्यौनात् सद्य एव हि ॥' । बौधायनः— 'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयना- सनात् ॥' इति । गोविन्दसंज्ञस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्वहेतुत्वं, सहासनादीनां लघुत्वाच्च संवत्सरेण, किन्तु तन्मातृपूर्वमपीति व्याचष्टे । 'अस्मदीय- मनुष्याख्या मुनित्याख्यानुसारिणी । नैना गोविन्द्राजस्य कल्पनामनुकम्प्ये ॥' मनुः

याज्ञवल्क्यः

पतिनैः सह विवाहस्य पातित्वकारणम्,

पतिनकन्या विवाहा

एभिस्तु संवसेद्यो ये यत्नरं सोऽपि तत्समः ।

कन्यां समुद्देहेद्यां सोपवासामर्किकयाम् ॥

(१) एवं तारुण्यपूर्णं शुक्लवर्णपर्यन्तानां महापात- कानां प्रायश्चित्तान्यभिधायेदानीं तत्सर्वणिणः प्रायश्चित्ता- वनरेऽर्थास्तोपदेयद्वारेण प्रायश्चित्तमाह— एभिरिति । महापातगोदेहो 'यश्चैतेः सतिवेत्तामाह' इति महापातप्रि- त्वमुक्तम् । इदं तु प्रायश्चित्तार्थं तत्समवचनम् । य एते ब्रह्महर्षप्रश्नप उक्ताः पातस्त्रिणः एभिर्भ्यः सप्तमरं सतिवेत् सहाभोजनाद्याचरेत्, सोऽपि संवत्सरात् तत्समः, तद- त्रिंशद्विंशद्विंशतिरिति प्रायश्चित्तार्थं इत्यभिप्रायः । समुद्देहश्चान्न तदेवाम्य प्रायश्चित्तं तम अभ्युत्थानतिरिक्तं पूर्वोक्तयैर नियम- व्यवस्था यथा व्यादित्येवमर्थः । अतश्च समसन्दादीप- न्यूनतयं नाऽऽशङ्कनीयम् । तथा च मानवे— 'यो येन पतितेनैवा मममे याति मानवः । स तस्यैव प्रानं कुर्यात्तत्समसर्गविशुद्धये ॥' (मरम् १११८१) इति प्रायश्चित्तसाम्यमेवेत्युक्तम् । धर्मस्यैव पतितेनैव परत इत्याद्याह्य योग्य, संवत्सरात्परतस्तदीयप्रायश्चित्तार्थं इत्यर्थः । प्राक् त्वन्यदेव प्रायश्चित्तं दर्शयिष्यामः ।

(२) वासु. १११११; विच. १११५० संवत्सरे ये यत्नरं (संविद्यो ये यत्नरः); अच. १११५०; मुक्ता. १५४ वाग (वात) उच. ; आन. १८१ मुक्ता. १५४, उच. ; ह. १११८ उच.

(१) वासु. १११०-१२.

(२) वासु. १११०, मुक्ता. १५४ (पतिनोत्पन्ना पतिना भजनयन्यत्र विवाः); संग. ६४१ (सहाऽऽचरन्); ह. १११८ संगतः.

(३) वासु. १११११; मुक्ता. १५४ मरिक्ता (मनुष्या).

(४) वासु. १५१२-५. (५) वासु. १११८०.

अस्यापवादः—कन्यामिति । कन्यामश्वतयोर्निकां
सम्पक् निविचिन्तितमुद्वेत् । अयं तु विशेषः—
'सोपयासामर्किचिनाम्' उपवासशब्दोऽत्र प्रायश्चित्तोप-
लक्षणार्थ इति केचित् । उपवासमात्रमेव प्रायश्चित्तमिति
युक्ततरं, उपलक्षणत्वे हेत्वभावात् । अर्किचनत्वं च
पुण्यमात्रमात्रमपि तदीयं न प्रायश्चित्तमिति प्रायम् । तथा
च हारीशः—'पतितस्य तु कुमारी विवस्त्रामप्लाग्याहो-
रात्र्योपेयितां प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससा आच्छाद्य
'नाहमेतेषां न ममैते' इति त्रिरुच्चैरभिधाय तीर्थे स्वरुहे
बोद्धेत्' इति । † विश्व.

(२) एवं ब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधाय
अवसरप्राप्तं तत्संसर्गप्रायश्चित्तमाह—एभिरिति । एभिः
पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेक सप्ततरं योऽत्यन्तं संयसति सहा-
ऽऽचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाऽऽचरति स
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं
तत्तत्समग्रहणं, न पुनः पातकिष्वातिदेशार्थम् । तस्य 'यश्च
तैः सह संवसेत्' इत्युपदेशात् एव सिद्धत्वात् । अत्र च
'सत्यप्यतिदेशात्वे कृत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्यं, साक्षा-
न्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिशब्दाच्च केवलं महापातकि-
संयोगी तत्तमः किन्त्यतिपातकिपातक्युपपातक्यादीनां
मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति ।

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य
कचिप्रतिषेधमयमाह—कन्यामिति । एषां पतिनामां कन्या
पतितावस्थायास्तत्पश्चात् सोपयासां कृतसंसर्गशालोचित-
प्रायश्चित्तां अर्किचिनां अग्रहीतवत्त्वान्कारादिपितृधनां
उद्वेदेत् । कन्यां समुद्वेदित्वं वदन् स्वयमेव कन्या
त्यक्तपतितमंगमां समुद्वेदेत् पुनः पतितहस्ताप्यतिगृही-
यादिति दर्शयति । एवं च गति पतितयौनसंगप्रतिषेध-
विरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्थो बृहदारण्यकेन
स्पष्टीकृतः—'पतिनस्य तु कुमारी विवस्त्रामहोरात्र्योपेयितां
प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससाऽऽच्छादिता नाहमेतेषां न

ममैत इति त्रिरुच्चैरभिधानां तीर्थे स्वरुहे बोद्धेत्' इति ।
तथा एषां कन्यां समुद्वेदित्वं वचनात्स्त्रीव्यतिरिक्त-
तदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—
'पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि
परगामिनी तामरिकयामुद्वेत्' इति । * मिता.

(३) यश्च एषां ब्रह्महादीनां अर्किचिनां अशुल्कां
उद्वेदित्वं याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहविधिः, तदिदं
सर्वं युगान्तरविषयमिति न विस्तार्यते, 'संसर्गः शोधितैरपि'
'न पतितैः सह संयवहारो विद्यते' इति पतितैः
कृतप्रायश्चित्तैरपीति निषेधादिति भावः ।

आन. १८३-१८४

व्यासः

पतितैः सह विवाहस्य पातिलकरत्नम्
'संवत्सरेण पतति संसर्गं कुरुते तु यः ।
यानशय्यासननैतित्यं जानन्यै पतितो भवेत् ॥
याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेत् ज्ञानात्सहभोजनमेव वा ॥
देवलः

पतितैः सह विवाहस्य पातिलकरत्नम्
'संलापरपशनिःश्वाससहयानासनाशानाम् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥
याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।
याजनासनयज्ञादि कुर्वाणः सार्यकामिकम् ॥

यमः

पतिता कन्या विवाहा
स्त्री यदा बालभावेन महापापं करोति हि ।
प्रायश्चित्तव्रतस्थार्थं पित्रा तु व्रतचारिणीम् ।
उद्वेदेदभिरूपां तामन्यथा पतितस्तु सः ॥

* श्रीमि. मिताम् ।

(१) मुक्ता. २८, १५३.

(२) मुक्ता. २८, १५३ ; आन. १९१.

(३) देवसू. ३३-३५.

(४) मुक्ता. १५३.

प्रथमभागस्य परिशिष्टम्

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकं
प्रवराध्यायो वंशाध्याय इति वोच्यमानं

प्रावरिकासूत्रम् ॐ

परिभाषाकाण्डम्

अथातः प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

तदेतद्वाङ्मणं भवति, आर्वेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्य-
ञ्जैवेनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो
यहं प्रापदिति तस्मादार्वेयं प्रवृणीत (शत्रा. १।५।
१।९) इति ॥ २ ॥

यन्धोरेव नैत्यथो संतत्या इति ॥ ३ ॥

एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, ग्रीन् वृणीते, न चतुरो
वृणीते, पञ्च वृणीते, न पञ्चावि वृणीत इति ॥ ४ ॥

अथ हैके मानयमनुषदित्येवैकमार्वेयं सार्ववर्णिकं
प्रदिशन्ति कस्य हेतोरिति 'मानव्यो हि प्रजाः'
(तैसं. ५।१।५।६) इति ॥ ५ ॥

इति परिभाषाकाण्डं समाप्तम् ॥

न देवैर्न मनुष्यैरार्वेयं वृणीते, ऋषिमिरार्वेयं
वृणीत इति ॥ ६ ॥

यः परार्वेयं वृणीते परं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्या-
वृक्यते देवेभ्य ऋषिभ्य एव ओषधिभ्यो वन-
स्पतिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यो यः परान्वृणीते
॥ ७ ॥

तदेतदन्यत्र ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरासां प्रजा-
नामुक्तं भवति ॥ ८ ॥

इत एवोर्ध्वान् होता प्रवृणीतेऽन्यगित्यभ्यर्चु-
स्तद्धितवदामन्त्रितवचेति ॥ ९ ॥

भृगुकाण्डम्

भृगूनेवामे व्याख्यास्यामः-

१ भार्गवाः २ जामदग्न्याः ३ वात्स्यायनाः ४
शौकायणाः ५ आलेखायनाः ६ शाकटायनाः ७
धार्मायणाः ८ प्रक्षायनाः ९ वालायनाः १० शौनका-
यनाः ११ आर्कायणाः १२ मार्कायणाः १३ वार्षिका-
यनाः १४ काङ्कायनाः १५ बाहूतकाः १६ सान्तपायनाः
१७ शार्कराक्ष्याः १८ काशकृत्स्नाः १९ जानायनाः
२० आर्यायणाः २१ वार्कायणाः २२ ऐतिशायनाः
२३ अनूपेयाः २४ पैङ्गलायनाः २५ याज्ञिकाः

२६ सैपातकाः २७ नाढायनाः २८ शार्द्वन्तायनाः
२९ उष्ट्राक्षाः ३० बाहुमित्रायणाः ३१ वापा-
यनाः ३२ दैत्यन्तायनाः ३३ गोष्ट्रायणाः ३४
रोहितायनाः ३५ वायवाः ३६ काशेयाः ३७
माध्योदाः ३८ वायानिनः ३९ दाघेपकयः ४०
द्रोपमिड्वयः ४१ कारवचः ४२ औरसयः ४३
साङ्गाः ४४ राहजितवाहाः ४५ औलम्बि- ४६
काम्वलोदरि- ४७ शातकि- ४८ बाहकि-
४९ पार्षति- ५० पार्यकर्णि- ५१ क्रोष्टुकर्णि-

* शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकं प्रवराध्यायो गोत्रप्रवरप्रकरणसुद्रष्टायाङ् नोपलब्ध इति तत्प्रकरणे प्रा. बौन्. भाव-संवादित-
गोत्रप्रवरमन्त्रादितः संगृहीतः । अमुना तु पं. श्रीचरणाक्षी वारे हलैः संपादितेषु कालावलीवपरिशिष्टेष्वन्तर्भूतं समन्वित इति स
परिशिष्टत्वेन यथास्थित एव संलभ्यते ।

५२ शौनिकर्णि- ५३ शौद्धकर्णि- ५४ सावकर्णि-
 ५५ सालकर्णि- ५६ सावर्णि- ५७ साण्डमर्णि-
 ५८ कवेरणि- ५९ भवेरणि- ६० शाकपौर्णि- ६१
 चाटार्गिरणि- ६२ याहिर्मासनि- ६३ शौक-
 जिह्वासनि- ६४ वालायनि- ६५ राथामनि- ६६
 पाणिनि- ६७ रेखायनि- ६८ वैहीनरि- ६९
 वैश्वानरि- ७० वाल्मीकि- ७१ विरुपाक्षि- ७२
 स्यौलपिण्डि- ७३ सौलकेशि- ७४ हस्त्यग्नि- ७५
 शिखापत्ति- ७६ सौगौलि- ७७ पारिमण्डलि- ७८
 जैकजिह्वि- ७९ फेष्टलेदि- ८० कोचहस्ति- ८१
 ह्रकोचहुण्डि- ८२ माचामति- ८३ जीहिकारि-
 ८४ देयमति- ८५ व्रीहम्मति- ८६ जीवन्ति-
 ८७ जैह्वति- ८८ शालक्कि- ८९ बालाकि- ९०
 पार्णिलि- ९१ सौध्वजि- ९२ सौरसि- ९३
 फोटलि- ९४ लाकुचि- ९५ लालादि- ९६
 क्रौञ्चाक्षि- ९७ क्रौद्धाक्षि- ९८ शौद्धकि- ९९
 पौर्णसौगन्धि- १०० अनुसातक्याः १०१ लेखा-
 यनि- १०२ नागरङ्गायनि- १०३ फाला-
 यन- १०४ गोद्यायन- १०५ दौद्यायन- १०६
 गोष्ठयायन- १०७ गार्ग्यायण- १०८ काह्वायन-
 १०९ वायव्यायन- ११० नालायन- १११ वागा-
 यन- ११२ वैरायण- ११३ वैशम्पायन- ११४
 शौतायन- ११५ लोहितायन- ११६ उदित्यायन-
 ११७ आर्चायन- ११८ सालकायनानां ११९
 याहोय- १२० आष्ट्रेय- १२१ आस्तेय- १२२
 स्वाष्ट्रेय- १२३ माण्डूकेय- १२४ मार्कण्डेय-
 १२५ लाक्षेय- १२६ गाङ्गेय- १२७ माघूकेय-
 १२८ वैष्ठापुरेय- १२९ नौपेय- १३० वाणोपेय-
 १३१ नामृतभाग- १३२ आर्तभाग- १३३ सांख्य-
 मित्र- १३४ साण्डमस- १३५ कोपियन्त- १३६
 मित्रयन्त- १३७ पौर्णिक- १३८ वृकाश्वक- १३९
 श्रीयत्स- १४० शारद्वत- १४१ कोशवृक्ष- १४२
 फोटर- १४३ शार्ङ्गरय- १४४ गालव- १४५
 सांष्ट्र्य- १४६ यैरोहित्य- १४७ लाक्षण्य- १४८
 माण्डव्य- १४९ नेमिदय- १५० मौद्रन्य- १५१

शाकल्य- १५२ जामाल्य- १५३ नैकशून्य- १५४
 वैन्यानां १५५ वत्स- १५६ लव- १५७ उच्चै-
 र्मन्यु- १५८ मृकण्डु- १५९ माण्डु- १६० पैल-
 १६१ विलभूत्- १६२ सौक्ति- १६३ माक्षि-
 १६४ कांसि- १६५ क्रोष्टि- १६६ सौकृति-
 १६७ सौविष्टि- १६८ जिहिति- १६९ अतिथि-
 स्फेन- १७० माङ्गोति- १७१ गेलह- १७२ उश-
 स्तन्वत- १७३ उशन- १७४ व्याध्यायी- १७५
 मारायी- १७६ मीहीकी (गल्हीकी)- १७७
 दालिभ- इत्येतेपामविवाहः । तेषां पञ्चापेयः प्रवरो
 भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रयान- और्व-
 जामदग्न्य- इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्-
 अप्रववद्- सर्ववद्- जमदग्निवद्-इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥
 आचाव्यानां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
 च्यावन- आचाव्य- इति होता । भृगुवत्-
 च्यवनवद्-अचाव्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥
 वैजवा नैमथिताः । तेषां पञ्चापेयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव- च्यावन- आप्रयान- वैजव- नैमथित-
 इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्-
 वीजवद्- निमथितवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥
 शाठरमाठराणां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
 शाठर-माठर- इति होता । भृगुवत्- शाठरवत्-
 मठरवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

इति भार्गवा जामदग्न्याः ॥

अथाजामदग्न्या भार्गवाः ।

अथाजामदग्नीनां १ विदाः २ ताम्रायणाः ३
 नाष्ट्रायणाः ४ अज्रायणाः ५ क्रौञ्चायनाः ६ अभय-
 जाताः ७ अभयाः ८ दानाः ९ धैतमृतः १०
 ट्रेकायनाः ११ मादग्न्याः १२ त्रेकायण्याः १३
 आवटाः १४ पौलस्त्याः १५ भ्राजन्त्याः १६ कामलाः
 १७ भार्गवाः १८ माभूर्ययः १९ शैलाः २० शौलाः
 २१ काण्डरययः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
 त्र्यापेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रयान-
 - इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्-
 इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथाऽऽर्ष्टिपेणाः । १ ग्राम्यायणाः २ कार्ण्यायणाः ।
३ चान्द्रायणाः ४ आर्ष्टिपेणाः ५ पोष्णलयाणाः ६
सिद्धाः ७ सुमनायणाः ८ मार्गपक्षाः ९ औपेयाः
१० चटायनि- ११ नैकपि- १२ नैरधि- १३
गार्दमि- १४ कार्दमि- १५ कार्दमायनि- १६ रथ-
तापि- १७ गौराग्नि- १८ कवि- १९ कार्णि-
२० आपस्तम्बि- २१ आश्वामि- २२ राग्नि-
२३ भाल्वि- २४ भृग्वन्दीप- २५ अनूपाः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चापेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आर्ष्टिपेण-आनूप-
इति होता । भृगुवत्-च्यावनवद्-अप्रववद्-
आर्ष्टिपेणवद्-अनूपवद्-इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

वत्सपुरोधसानां पञ्चापेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-वात्स-पौरोधस- इति
होता । भृगुवत्-च्यावनवद्-अप्रववद्-वत्स-
वत्-पुरोधसवद्-इत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

वेदा विश्वज्योतिषाः । तेषां त्रयापेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-वैद-वैश्वज्योतिष-इति होता । भृगुवद्-
वैदवद्-विश्वज्योतिषवद्-इत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥
पार्थिवेनानां त्रयापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
वैन्य-पार्थ-इति होता । भृगुवद्-वैन्यवत्-पृथुवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ १ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ रौक्मा-
यणाः ४ रौच्यायणाः ५ उक्षायणाः ६ द्रोणायनाः
७ सबालयनाः ८ चान्यायनाः ९ मोदायनाः १०
औक्ष्यायणाः ११ रौष्ट्रायनाः १२ सापिण्डनाः
१३ रौच्छकायनाः १४ कैतवायनाः १५ माल्याः
१६ महाबल्याः १७ सुरभिनेयाः १८ तादृश्यायणाः
१९ होसजिह्वाः २० आदिकायनाः २१ मैत्रेयाः
२२ आपिशलाः २३ आपिकक्षाः २४ समक्रियाः
२५ शाण्डेयाः २६ सास्त्रयाः २७ साक्षिताः २८
सात्यण्डिनः २९ वाध्वन्धाः ३० दिवोदासाः ३१
मित्रयुवः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्रयापेयः
इति भृगुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

प्रवरो भवति । भार्गव-वाध्वन्ध-दिवोदास- इति
होता । भृगुवद्-वध्वन्धवद्-दिवोदासवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

अथ वैतहव्याः । १ यात्क- २ मौन- ३ मौक- ४
वायुल- ५ माधुल- ६ मौनस- ७ वैतहव्य- ८
चण्डमोदन- ९ वर्षपुष्प- १० दुर्दिन- ११
भास्कर- १२ दैर्घचित्त- १३ और्गजित- १४
पाण्यवद्- १५ पौष्णवत्- १६ प्रत्युह- १७ पञ्चा-
लय- १८ दैवन्तायन- १९ जैघन्तायन- २०
शालङ्कायन- २१ मान्दायन- २२ घालेय- २३
हालेय- २४ घालेय- २५ कौशान्वेय- २६ मध्य-
मेय- २७ भगलेय- २८ भागविज्ञेयानां २९
शार्कपाक्षि- ३० तौरक्षि- ३१ भागलि- ३२ भाग-
धित्ति- ३३ मौशलि- ३४ युक्ताशङ्कि- ३५ सम-
दागेयि- ३६ कार्दमायनि- ३७ लामविलेभि-
३८ मद्रोकि- ३९ सानुष्टि- ४० सौरि- ४१ ज्वरि-
४२ खलि- ४३ पिलि- ४४ दार्कलीनां ४५
कौविल्याः ४६ कौटिल्याः ४७ औक्त्याः ४८
सत्यक- ४९ चित्रसेनाः ५० वासवः ५१ तार्क-
श्वेकेयाः ५२ वात्स्यः ५३ भागवन्तयः ५४ पागु-
रीच्छयः ५५ श्रोण्यचक्षुः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्रयापेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वैतहव्य-
सावेचस- इति होता । भृगुवद्-वैतहव्यवत्-
सावेचसवद्-इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

अथ गात्समदाः । १ गात्समदाः २ धुनकाः ३
स्वार्दमायनाः ४ गाङ्गायनाः ५ सौकराः ६ गामो-
यणाः ७ मांसगन्धाः ८ गत्सगन्धाः ९ यहापयः
१० तैत्तिर्यः ११ श्रोत्रियाः १२ प्रत्यूपाः १३
प्रत्यूलाः १४ चौक्षाः १५ चौराः १६ पौण्डाः १७
सौगन्धयः १८ राजवन्धक्याः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषामेकारपेयः प्रवरो भवति । गात्समद- इति
होता । गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युः । यदि वा त्रयापेयो
भवति । भार्गव-गात्समद- इति होता । भृगुवद्-
गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अथाङ्गिरसकाण्डम्

तत्रादौ गौतमाङ्गिरसाः ।

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औतथ्या गौतमाः २ तौदेयाः ३ क्रोलायनाः
४ आङ्गारकाः ५ पार्थिवाः ६ रोहिणायनाः ७
रोहिण्याः ८ सौयमुनाः ९ क्षीरकरम्भाः १० राहु-
गणाः ११ गणयः १२ मापण्याः १३ शौनरि-
१४ शौलोपि- १५ कारोधनि- १६ काशपारि-
१७ सौदामिनि- १८ सौमदायिनि- १९ नैकरि-
२० राहुकर्णि- २१ सुँरपि- २२ सुगोमाक्षि- २३
पौषपिण्डि- २४ पौष्काजिनि- २५ सौपुत्रि- २६
सामलोमकि- २७ चीरपि- २८ काचाक्षि- २९
करेलि- ३० कारालि- ३१ विम्बण्टि- ३२ रेव-
चिकि- ३३ क्षारकण्डि- ३४ आरुणायनीनां
३५ अमिजित्- ३६ शरद्वन्त- ३७ स्वरिक- ३८
टैटिक- ३९ भगत्र- ४० भगल- ४१ कारोठ-
४२ सैन्धव- ४३ कौशल्य- ४४ कौटल्य- ४५
वल्बौद्ध- ४६ चाण्डालक- ४७ नग- ४८ मान्धा-
रेपु- ४९ उपमिन्दु- ५० औपमन्यानां ५१
यासपुष्प- ५२ यासमूलि- ५३ यासघयि- ५४
यासस्त्रेय- ५५ सौमुचि- ५६ वौधि- ५७ क्षपा
५८ क्रोष्टा ५९ सौरु- ६० यासु- ६१ क्षीरट-
६२ पुष्पवन्तः । इत्येतैषामविविधाः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस- औतथ्य- गौतम-
इति होता । अङ्गिरोवद्- उतथ्यवद्- गौतमवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

दीर्घतममो गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस- औतथ्य- दीर्घतमस- इति
होता । अङ्गिरोवद्- उतथ्यवद्- दीर्घतमोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

आयास्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस- आयास्य- गौतम- इति होता ।

अङ्गिरोवद्- अयास्यवद्- गौतमवद्- इत्यध्वर्युः

॥ ३ ॥

औशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस- आयास्य- औशिज- इति होता ।
अङ्गिरोवद्- अयास्यवद्- औशिजवद्- इत्यध्वर्युः
॥ ४ ॥

इति गौतमाङ्गिरसाञ्चत्वारः ।

अथ भारद्वाजाङ्गिरसाः

अथ भारद्वाजाः । १ आत्रोयायनि- २ जैत्य-
लायनि- ३ वार्कलि- ४ बालिशायनि- ५ मार्कण्डि-
६ शिलाथलि- ७ माध्वयन्ति- ८ चाराहि- ९
वाष्कलि- १० चविपि- ११ तूणकर्णि- १२ सौडि-
१३ सौङ्गि- १४ बाह्योगित्सन्ति- १५ मैथुन-
मति- १६ देवमति- १७ स्वाप्तीवी- १८ तैतुण्डी-
१९ साष्टङ्गि- २० इपुमति- २१ धौरि- २२
धौताम्यकि- २३ पम्बकि- २४ औवकि- २५
दशदकि- २६ वायरातकि- २७ वयदाकि- २८
गाङ्गोदकि- २९ सौज्यलि- ३० सौथ्यलि- ३१
पाप्पचि- ३२ चळभायनि- ३३ सात्यमुमि- ३४
कौरश्रेत्रि- ३५ जित्यद्रोणि- ३६ वाङ्गगच्छि- ३७
सौज्यमि- ३८ वाप्तृदृष्टि- ३९ गौळि- ४०
गोस्वपि- ४१ पिङ्गलि- ४२ शाळोहि- ४३ वाळोहि-
४४ सौर्पयि- ४५ रारणारि- ४६ देवगारि- ४७
देवस्थानि- ४८ हारिकर्णि- ४९ कौमुदगन्धि- ५०
गौमृगन्धि- ५१ औदमेधि- ५२ राजस्तम्बि- ५३
सामस्तम्बि- ५४ सोमस्तम्बि- ५५ ब्रह्मस्तम्बितां
५६ राजस्तम्भाः ५७ अमिलस्तम्भाः ५८ वायुस्तम्भाः
५९ सूर्यस्तम्भाः ६० ब्रह्मस्तम्भाः ६१ सोमस्तम्भाः
६२ यमस्तम्भाः ६३ विष्णुस्तम्भाः ६४ इन्द्रस्तम्भाः
६५ आपस्तम्भाः ६६ प्राण्यंशयः ६७ भैरवः
६८ कोकशीयाः ६९ मत्स्यक्रयाः ७० फारुपययः

७१ उद्धृज्याः ७२ चेलकाः ७३ स्तनकर्णाः ७४
मामण्डाः ७५ वैचाश्वाः ७६ शुक्लाः ७७ वेलाः
७८ खारुडाः ७९ कल्माषाः ८० सौहकेषाः ८१
कौण्डिल्याः ८२ कालश्रुत्याः ८३ आमण्याः ८४
कुक्ष्याः ८५ औपशयः ८६ ययोक्षिमेद्राः ८७ रौश्राः
८८ यलमीकयः ८९ शैलहस्तिनः ९० वेदवेलाः ९१
शालयः ९२ शार्दूलयः ९३ श्यामेयाः ९४ तेदेहाः
९५ आम्नाः ९६ औक्थ्याः ९७ शौद्रयः ९८ शठाः
९९ उरुडाः १०० व्ययाः १०१ माणमिन्द्व्याः
१०२ कारिपायणाः १०३ क्षाभ्यायणाः १०४ रेका-
यणाः १०५ कारुणायन- १०६ नृत्तायन- १०७
शिलायन- १०८ लालायन- १०९ कौण्डायन-
११० मात्तायन- १११ कामकायन- ११२ खान्द-
लायन- ११३ काशुकायन- ११४ होप्रवाहणेय-
११५ पारिणद्वेय- ११६ शैषय- ११७ सौगेयौ
११८ तेजसौषिध- ११९ साविष्ट- १२०
माकर्ण्य- १२१ आम्रिवेद्याः १२२ सौवुद्रिक-
१२३ मालाहल- १२४ शक्र- १२५ काजकि-
१२६ काज- १२७ निद्राङ्गयध- १२८ रुद्राङ्ग-
पय- १२९ सौभर- १३० कट्पोदक- १३१
लोहितक- १३२ हारितक- १३३ काण्डण्य-
१३४ कुपित- १३५ कादस्य- १३६ कुलिक-
१३७ श्रीपथ- १३८ सौपथ- १३९ कक- १४०
भरद्वाजाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रचरो भवति । आङ्गिरस- वार्हस्पत्य- भारद्वाज-
इति होता । अङ्गिरोषद्- वृहस्पतिवद्- भरद्वाज-
यद्-इत्यथ्ययुः ॥ ५ ॥

अयाङ्गिरसः पञ्चार्षेया भारद्वाजगर्गाः ।

१ साम्भरायण- २ यात्यतरायण- ३ यत्सचनु-
रायण- ४ गन्धरायण ५ काण्वायन- ६ मांत्त्या-
यन- ७ कानायन- ८ केवलायन- ९ कौण्डायन
- १० वासायन- ११ पैत्तकायन- १२ विष्वा-
यकायन- १३ शारायण- १४ श्यामायन- १५
मधुरायद्- १६ माधुरावट- १७ संभार- १८
भारमय- १९ साम्भरिपार- २० मेत्तङ्ग- २१

राप- २२ रात- २३ आप्रहृन्- २४ औपमर्कट-
- २५ मालहृन्- २६ लोमहृन्- २७ मालवित्
- २८ ऐन्द्रालि- २९ आप्रविन्दि- ३० साहनि-
३१ शालाघायनि- ३२ वालाकि- ३३ सौयामुनि-
३४ क्रौष्टकि- ३५ वाहुलकी- ३६ क्रोडि- ३७
क्रोलि- ३८ क्रिण्डि- ३९ फारी- ४० चाप्मी-
४१ सत्सी- ४२ भागीनां ४३ धार्धुनयाः ४४
आजिनाक्षयः ४५ ससीययः ४६ दौत्रापचयः ४७
सत्यापचयः ४८ गर्गाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
पञ्चार्षेयः प्रचरो भवति । आङ्गिरस- वार्हस्पत्य-
भारद्वाज- शैव्य- गार्ग्य- इति होता । अङ्गिरोषद्-
वृहस्पतिवद्- भरद्वाजयत्- शिनिवद्- गर्गवद्-
इत्यथ्ययुः ॥ ६ ॥

अयान्येऽपि त्र्यार्षेया भारद्वाजगर्गाः ।

१ तैत्तिरिः २ कपिभूमिः ३ ह्यन्दितः ४ तण्डितः
५ गर्गाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रचरो भवति । आङ्गिरस- शैव्य- गार्ग्य- इति
होता । अङ्गिरोषद्- शिनिवद्- गर्गवद्- इत्यथ्ययुः
॥ ७ ॥

अयाङ्गिरसो भारद्वाजाः कपयः ।

१ कुसादरि- २ पवजलि- ३ कलमि- ४
सासवि- ५ संग्रथि- ६ जलसंघि- ७ सायकदा-
यनि- ८ आमौरि- ९ तट्टि- १० विरि- ११
वण्डि- १२ सलि- १३ सालि- १४ नक्षि- १५
भूयसि- १६ सौजटि- १७ राजकेनि- १८
भोजसि- १९ कपिलार- २० ह्यलार- २१ जल-
न्धव- २२ कुशितक- २३ विन्दु- २४ जर्ज्यन्-
२५ कण- २६ धान्यायन- २७ मात्स्यायन- २८
तैत्तिरायन- २९ वेतलयन- ३० ऐतिशायनीनां
३१ कारीरयः ३२ माजिनः ३३ तर्पिनः ३४
तण्डिनः ३५ काप्याः ३६ करयः ३७ शारकाः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रचरो भवति ।
आङ्गिरस- आमदीय- औत्तराण्य- इति होता ।
अङ्गिरोषद्- आमदीयवद्- उत्तराण्यवद्- इत्य-
थ्ययुः ॥ ८ ॥

अयेमानि द्यामुप्यायणकुलाणि भवन्ति । ।
 अथ संकृतयः । १ संकृतिः २ पूतिमापः ३ पौल-
 स्ताण्डः ४ शम्बुः ५ शैलगावः ६ परिभव- ७ वैया-
 घ्रपय- ८ पौतिमाप्यायण- ९ श्रौतायण- १०
 आमायण- ११ शालायण- १२ चान्द्रायण- १३
 जानकि- १४ भिलांतकि- १५ विलतकि- १६
 तालानगहि- १७ गाङ्गायनि- १८ चारायणि-
 १९ दाढर्यभृपि- २० लौगाक्षि- २१ तैलि- २२
 तामलकाः २३ मरकाद्याः २४ हारिभीवाः २५
 आध्रययाः २६ आर्पण्याः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
 ज्याप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- सांकृत्य-
 गौरीवीति- इति होता । अङ्गिरोवद्- संकृतिवद्-
 गौरीवीतिवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ कपिला भारद्वाजाः ।

१ कपिलाः २ शपिलाः ३ शवलाः ४ कौथुमाः
 ५ अमिजिह्वाः ६ रौक्षायणाः ७ भरद्वाजाः ८
 विभिण्डि- ९ कर्णसुत- १० रुक्षाः । इत्येतेषा-
 मविवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस- यार्हस्पत्य- भारद्वाज- घान्धन- माद-
 यचस- इति होता । अङ्गिरोवद्- बृहस्पतिवद्-
 भरद्वाजवद्- घन्धनवद्- मातृयचोवद्- इत्यध्वर्युः
 ॥ १० ॥

अथ शौद्रशैशिरयो भारद्वाजाः ।

१ कनाः २ शुक्लाः ३ शिशिरयः । इत्येतेषाम-
 विवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस- यार्हस्पत्य- भारद्वाज- शौद्र- शैशिर- इति
 होता । अङ्गिरोवद्- बृहस्पतिवद्- भरद्वाजवत्-
 शुद्रवत्- शिशिरियद्- इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

इति भारद्वाजाङ्गिरसः सप्त ॥

इति भारद्वाजकाण्डम् ॥

अथ फेयलाङ्गिरसः ।

अथ हारिताः । १ कुत्साः २ गण्डायन- ३
 हारित- ४ कुत्स- ५ हंस- ६ पैङ्गल- ७ मीम-

गव- ८ हस्तिवास- ९ शार्ङ्गवर्भि- १० मात्स्य-
 मालि- ११ माण्डमालि- १२ गार्णगारि- १३ मद्र-
 गारी- १४ हस्ती- १५ दार्दुल- १६ अग्न्यसे-
 (इन्द्राग्न्य) ग- १७ वैरिणि- १८ पालाशी-
 १९ कौमारहारित- २० बालोदर- २१ महोदर-
 २२ नैमिष- २३ मिश्रोदक- २४ माण्डकार-
 २५ माधूक- २६ पोडल- २७ मेत्तायु- २८ कैत-
 पानां २९ करीपयः ३० पौलवः ३१ मान्धाता
 ३२ मत्स्यः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां ज्याप्येयः
 प्रवरो भवति । आङ्गिरस- आन्वरीप- यौवनान्ध-
 इति होता । अङ्गिरोवद्- अन्वरीपवद्- युष-
 नान्धवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अथ कण्वाः । १ कण्ड- २ भृण्ड- ३ रमण-
 ४ सण- ५ मर्कट- ६ शाकटायन- ७ गोदायन-
 ८ रामायण- ९ शानायन- १० प्रकार- ११
 गर्दभ- १२ कण्व- १३ नारी- १४ शोवेरी- १५
 श्यामायनि- १६ माजिगन्धानां १७ वाष्कलाः
 १८ पौलदलि- १९ यमौन्जिमाजयः २० वाजि-
 श्रवसः २१ औपमर्कटायनाः २२ मर्कटयः । इत्ये-
 तेषामविवाहः । तेषां ज्याप्येयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस- आजमीढ- कण्व- इति होता ।
 अङ्गिरोवद्- अजमीढवत्- कण्ववद्- इत्यध्वर्युः
 ॥ १३ ॥

अथ विष्णुवृद्धाः । १ विष्णुवृद्धि- २ शठ- ३
 मद्रि- ४ मद्रिण- ५ मद्रिण- ६ क्षत्रिण- ७
 छत्रिण- ८ होत्रिण- ९ पुत्रिण- १० घट्रिण-
 ११ जर्वुण- १२ कर्वुण- १३ वादरायण- १४
 सात्यकायन- १५ शाम्बरायण- १६ यत्सप्रायण-
 १७ नैतुवि- १८ सात्यकि- १९ औपमीति- २०
 औपगवि- २१ खुत्वाः २२ भारुण्याः २३ वैरुण्याः

२४ देवस्थानयः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- वैरूप- पार्ष-
दश्व- इति होता । अङ्गिरोवद्- विरूपवत्-
पृषदश्ववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १४ ॥

अथ रथीतराः । कुत्सरथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस- पौरुत्स- त्रासदश्व- इति
होता । अङ्गिरोवत्- पुरुत्सवत्- त्रासदश्ववद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

अथाऽऽर्षभागीणाः । १ वामदेव- २ बृहदुक्थ्य-
३ आर्षभागीणाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- वामदेव्य-

गौतम- इति होता । अङ्गिरोवद्- वामदेव्यवद्-
गौतमवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १६ ॥

अथ मुद्गलाः । १ हिरण्यस्तम्बि- २ हिरण्यगर्भ-
३ हिरण्यश्व- ४ कर्षभासित- ५ कारुव्यांयणाः
६ दीर्घेजङ्घयः ७ तारण- ८ भिन्दि- ९ सात्य-
मुभि- १० छत्रहयः ११ मुद्गलाः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस- भार्गव- मीद्गल- इति होता । अङ्गिरो-
वद्- भार्गववद्- मुद्गलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १७ ॥

इति केबलाङ्गिरसः पट् । एवं सप्तदशाङ्गि-
रसः ॥

इत्याङ्गिरसकाण्डम् ॥

अथ विश्वामित्रकाण्डम्

अथ विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ विश्वामित्राः २ देवराताः ३ चिकित्ताः ४ पार्श्व-
जङ्घाः ५ वारक्याः ६ बह्वेकपाः ७ कुशिकाः ८
याज्ञवल्क्याः ९ जाबालाः १० बाभ्रव्याः ११
आनमित्राः १२ सौगन्ध्याः १३ यमदूताः १४
औलव्याः १५ औपगहनाः १६ श्यामेयाः १७
चित्रेयाः १८ वदलेयाः १९ मयूराः २० संसृत्याः
२१ सौष्टताः २२ लोकाः २३ गौराः २४ सोमेयाः
२५ सांश्रुताः २६ औधेयाः २७ करीपाः २८
पाञ्चज्यः २९ सैरथयः ३० श्यामायनः ३१
सैन्धवायनः ३२ शालङ्कायनः ३३ सतनायन-
३४ आश्ववन्तायन- ३५ तारकायण- ३६
गालव- ३७ शाल- ३८ विशाल- ३९ कालव-
४० कौशिक- ४१ वन्तु- ४२ मनु- ४३ यत्नाङ्कु-

- ४४ वधु- ४५ वधुष्य- ४६ कारिष्य- ४७
यालखिल्याः ४८ बाहोलेपव- ४९ उल्लरल- ५०
बृहदभि- ५१ काञ्जलि- ५२ पार्षदरि- ५३
जेमिनि- ५४ स्वर्वाडवाडयः ५५ अर्जुनाक्षिः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
विश्वामित्र- देवरात- औदल- इति होता । विश्व-
मित्रवद्- देवरातवद्- औदलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ देवप्रवसाः । १ देवप्रवसाः २ देवतरसाः
३ श्रौमत्सामकायनाः ४ मृगकामकायनाः । इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
विश्वामित्र- देवप्रवस- देवतरस- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- देवप्रवसवद्- देवतरसवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

त्रीण्येतानि द्वैस्त्रं (रौत्वाणि) कुलानि भवन्ति ।
अथ कथकाः । १ कथकाः २ कायकाः ३ आदु-
घयः ४ उदूर्णयः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- कथक-
कायक- इति होता । विश्वामित्रवत्- कथकवत्-
कायकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथाघमर्पणाः । अथ १ कामन्दक- २ धनञ्जय-
३ पतञ्जलि- ४ परिकुटि- ५ पार्थिव- ६ प्राणिल-
७ वन्धुल- ८ कुशिक- ९ चैत्रेय- १० अघम-
र्पणाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- माधुच्छन्दस- आघमर्पण-
इति होता । वैश्वामित्र- कौशिक- आघमर्पण-इति
या । विश्वामित्रवद्- मधुच्छन्दोवद्- अघमर्पण-
वद्- इत्यध्वर्युः । विश्वामित्रवत्- कुशिकवद्-
अघमर्पणवद्- इति या ॥ ४ ॥

अथाऽऽजाः । १ आज्ञाः २ माधुच्छन्दसाः ३
मार्गमित्राः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- माधुच्छन्दस- आज-
इति होता । विश्वामित्रवद्- मधुच्छन्दोवद्-
अजवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ पूरणाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र- पौरण- इति होता । विश्वामित्रवत्-
पूरणवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

अथाष्टकाः । अष्टका लोहिताः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-
- आष्टक- इति होता । विश्वामित्रवद्- अष्टकवद्-
- इत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

अथ सुवर्णरेतसः । सुवर्णरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- सौवर्णरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवत्- सुवर्णरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥

अथ हिरण्यरेतसः । हिरण्यरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- हिरण्यरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- हिरण्यरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ कपोतरेतसः । कपोतरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो

भवति । वैश्वामित्र- कपोतरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवत्- कपोतरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

अथ घृतकौशिकाः । घृतकौशिकानां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- घृतकौशिक- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- घृतकौशिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

अथ गाथिनरेणुवाः । एतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- गाथिन-
रेणुव- इति होता । विश्वामित्रवद्- गाथिनवद्-
रेणुववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अथ साहुलमाहुलाः । अथ १ कोमलायन- २
शातातप- ३ राहुल- ४ फाहुल- ५ साहुल- ६
माहुल- ७ फागुल- ८ ओहल- ९ कोहल- १०
ओमिल- ११ सातवि- १२ जातविः । इत्येतेषा-
मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्व-
मित्र- साहुल- माहुल- इति होता । विश्वामित्र-
वत्- साहुलवद्- माहुलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १३ ॥

अथाऽऽश्मरध्याः । १ आश्मरध्याः २ कौशिकाः
३ घोटकमुखाः ४ अङ्गुल्यः ५ वैनुल- ६ वान्धुल-
७ कामलायन- ८ कामकायन- ९ पाणिनिः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र- आश्मरध्य- वान्धुलकौशिक- इति
होता । विश्वामित्रवद्- अश्मरध्यवद्- वान्धुल-
कुशिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १४ ॥

अथ कताः । १ औदुम्बरायणि- २ शैशिरि- ३
टेटिकि- ४ रायणि- ५ ताक्ष्यायणि- ६ वेला-
यनि- ७ वेदायनि- ८ गोदायनि- ९ मोदायनि-
१० चोदायनि- ११ गङ्गायनि- १२ कात्या-
यनि- १३ शालङ्कायनि- १४ स्तोकायनि- १५
तैक्यायनि- १६ मौजायनि- १७ करीरामि- १८
लानकि- १९ कालिरात्र- २० परातकि- २१
मौजहायना- २२ कताः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- कात्य- केल्-
इति होता । विश्वामित्रवत्- कतवत्- किलवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

इति विश्वामित्रस्रण्डम् ॥

अथ वसिष्ठकाण्डम्

अथ वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेका-
र्षेयः प्रवरो भवति येऽन्य उपमन्युभ्यः परा-
शरेभ्यः कुण्डिनेभ्यश्च ॥

१ बैयाघ्रपद्याः २ औपगयाः ३ औपवनाः ४
औपलोमाः ५ सात्यलायनाः ६ गोपायनाः ७ कपि-
ष्ठलाः ८ शितिष्ठलाः ९ आयत्थूणाः १० पालि-
सयाः ११ कौलायनाः १२ आलम्भायनाः १३
पार्णाकायनाः १४ आश्वलायनाः १५ सोपवत्सा-
यनाः १६ लोमायन्याः १७ ब्रह्मपुरेयाः १८
स्वस्तिकराः १९ स्वस्त्यार्कपिताः २० जातूकर्ण्याः
२१ गौरिभयसः २२ याज्ञवल्क्याः २३ पार्णवल्क्याः
२४ गौरव्याः २५ वसदाकराः २६ दासव्याः २७
वस्यमाजयाः २८ अयकितयः २९ नाहकययः ३०
अधोवयः ३१ वैष्णवाः ३२ हारितयः ३३ बालि-
सयः ३४ धामययः ३५ घटारकाः ३६ आश्वला-
यनाः ३७ सौमनसापनि- ३८ बाह्यकायनि- ३९
काण्डि- ४० वृद्धि- ४१ काण्डेविदि- ४२ कालो-
हरि- ४३ गालोहधि- ४४ गौडिनि- ४५
गोधिनि- ४६ बाण्डालि- ४७ माण्डलि- ४८
ब्रह्मबलि- ४९ मिथोबलि- ५० सुवाचि- ५१
व्यालोहपि- ५२ रावणि- ५३ वीविलि- ५४
फीलि- ५५ मीलि- ५६ वीर्ली- ५७ वीमोजी-
५८ वीलिङ्ग- ५९ ब्रह्मविलेय- ६० ब्रह्मवृतेय-
६१ मैत्रेय- ६२ पौण्ड्य- ६३ आर्जुनाग्नि- ६४
आय्मोमि- ६५ याज्ञकृन् । इत्येतेषामविषयाहः ।
तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ- इति होता ।
वासिष्ठवद्- इत्यध्वर्युः ॥

इत्येकार्षेयोऽहःसंज्ञो वसिष्ठमणः ॥

अधोपमन्यवः ।

उपमन्युन् व्याख्यास्यामः—

१ शैलालयः २ महाकण्ठाः ३ कौरव्याः ४

त्रिपणाः ५ कपिञ्जलाः ६ शाकायनाः ७ मुद्राकाः
८ मानेयाः ९ भागविप्तायनाः १० शाङ्ख्योः ११
आलम्भायनाः १२ शाकधियः १३ सांख्यायनाः १४
आलवचाः १५ भागुरायणाः १६ उपत्याः १७ दाका-
यनाः १८ वाकैयाः १९ काजपायनाः २० घलेरालाः
२१ दास्कायनाः २२ लम्बायनाः २३ काम्भयनाः
२४ कपिकेशाः २५ प्रालम्भायनाः २६ लक्ष्मणेयाः
२७ कुण्डिनोदरायणाः २८ गौरथाः २९ पद्मादशे-
रकाः ३० वृद्धाः ३१ मुद्राकायनाः ३२ बाह्यकयः
३३ पादकायनाः ३४ बालाशिराः ३५ शापाद्याः
३६ त्र्योधिनिः ३७ पालङ्कायनाः ३८ उपमन्यवः
३९ कावाधयः ४० औद्राहमानयः ४१ औपले-
रयः ४२ ब्रह्मपर्यः ४३ औण्डोदरयः ४४ कृष्णा-
स्तारयणाः ४५ ययक्रोडावणाः ४६ रास्केयाः ४७
शाटथायनाः ४८ आश्वलायनाः ४९ उपलरि- ५०
कौलिकि- ५१ कौण्डोदरि- ५२ कैदभि- ५३
पार्णगौरि- ५४ गोपोचिति- ५५ कापुरि- ५६
चैदमहमणि- ५७ नालुहि- ५८ वालुहि- ५९
वालुहि- ६० पौष्णव- ६१ पार्यमयसः । इत्ये-
तेषामविषयाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ- आभरद्वमु- पेन्द्रप्रमद- इति होता ।
वासिष्ठवद्- आभरद्वमुवद्- इन्द्रप्रमदवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

इत्युपमन्युमणः ॥

अथ पाराशराः ।

पराशरान् व्याख्यास्यामः—

१ काण्डशयः २ बाहनयः ३ जेमयः ४ भौमता-
यनाः ५ पार्वेयाः ६ प्रागेहयाः ७ कौरजायनाः ८
कृष्णाश्विनाः ९ वाज्यायनाः १० वर्यायनाः
११ कपिभोताः १२ कपिमुग्धाः १३ लोचयः १४
आयसिष्टायनाः १५ काकयः १६ कोरुपारयः

१७ श्यामायाः १८ श्यानपातयः १९ श्वेतपूरयः
२० स्कम्भिण्याः २१ पदिकाः २२ वधिकाः २३
माण्डिकाः २४ विल्वपूपयः २५ प्लक्ष्यः २६
खाल्यायनाः २७ गोपालि- २८ हार्यन्धि- २९
द्वेयावि- ३० पौष्करास्वादि- ३१ क्षौमि- ३२
स्तार्णि- ३३ शिविः ३४ इष्यैकहस्ताः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
शाक्य- पाराशर्य- इति होता । वसिष्ठवत्-
शाक्यवत्- पाराशर्यवत्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

इति पराशरगणः ॥

अथ कौण्डिन्यगणः ।

अथ कुण्डिणान् व्याख्यास्यामः-

१ औपस्वस्थाः २ स्वस्थयः ३ आलोहाः ४
लोह्यः ५ माध्यंदिनाः ६ त्रैगृङ्गाः ७ नोभायनाः
८ लोभायनाः ९ पैप्पलादयः १० बाहवः ११
साङ्गितनाः १२ कापठयः १३ पेटकाः १४ नव-
प्रामाः १५ हिरण्याक्षायणाः १६ अक्षितयः १७
अदमरथाः १८ अश्वत्थः १९ वैकर्णयः २० विधु-
ग्गार्शि- २१ गोपन- २२ सौमि- २३ गुलगुलि-
२४ सौमक्षि- २५ कौण्डिन्य- २६ मित्रावरुण-

इति वसिष्ठकाण्डम् ॥

अथ काश्यपकाण्डम्

अथ अहःसंज्ञः काश्यपगणः ।

अथ काश्यपान् व्याख्यास्यामः-

१ आभ्रायणाः २ चाक्रायणाः ३ विपगणाः ४
कौशीतकेयाः ५ शौनव्याः ६ शौनकाः ७ हासिकाः
८ आनिहायनाः ९ कैरब्जाः १० आह्वगायकाः
११ शानराधाः १२ श्यापशान्ताः १३ औदयूक्षाः
१४ मोमयागाः १५ मारीचाः १६ पादिशायनाः
१७ वैशिपाः १८ डाकन्यायनाः १९ मह्यूयाः
२० शालिदोग्रायणाः २१ हृद्रोगाः २२ रोहिता-

२३ घृति- २४ कौङ्कोल्याः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
मित्रावरुण- कौण्डिन्य- इति होता । वसिष्ठवत्-
मित्रावरुणवत्- कुण्डिन्यवत्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

इति कौण्डिन्यगणः ॥

अथ व्यामुष्यायणा जातूकर्ण्याः ।

लौहित्यानां फाल्गुन्याः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वासिष्ठ- लौहित्य- फाल्गुन्य- इति
होता । वसिष्ठवत्- लौहित्यवत्- फाल्गुनीवत्-
इत्यध्वर्युः ॥

अथ बाधूलाः ।

बाधूलानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
बाधूल- पाराशर्य- इति होता । वसिष्ठवत्-
बाधूलवत्- पाराशर्यवत्- इत्यध्वर्युः ॥

अथौबोधा जातूकर्ण्याः ।

१ औबोधाः २ जातूकर्ण्याः ३ पाटवाः । इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ- औबोध- पाटव- इति होता । वसिष्ठ-
वत्- औबोधवत्- पाटववत्- इत्यध्वर्युः ॥

यनाः २३ वैकर्णेयाः २४ काटायनाः २५ मित-
कुम्भाः २६ कांसायनाः २७ मातृत्याः २८ कोस-
लयनाः २९ हस्तिदाः ३० बाह्वकायनाः ३१ देव-
जाताः ३२ हारितायनाः ३३ भालन्दनाः ३४
अग्निशर्मायणाः ३५ धूम्रायणाः ३६ आमुरायणाः
३७ सासिमाः ३८ व्यशायणाः ३९ कैकसयाः ४०
मार्जालायनाः ४१ शाकादाः ४२ आश्वदातायनाः
४३ शौनयाः ४४ वैशम्पायनाः ४५ गौरीनायनाः
४६ कौसादकाः ४७ धर्मायणाः ४८ क्रोशायनाः

४९ शौचगाः ५० मेषकरिदिकार्यनाः ५१ लक्ष्म-
न्याः ५२ माखशास्त्रयः ५३ साविश्रवसः ५४ शाल-
ययाः ५५ छतृहयः ५६ दाक्षायणाः ५७ सौमि-
श्रयः ५८ शैवयथाः ५९ श्रेयुचश्रयः ६० उच्छ्रय-
ध्वयः ६१ क्रोष्टाजीवनयः ६२ विदभी- ६३
हर्करि- ६४ महर्षि- ६५ पार्षिकि- ६६ चक्र-
धर्मि- ६७ महाचक्रि- ६८ पाचामणि- ६९ पैठी-
नसि- ७० भवन्ददी- ७१ हास्तलायनि- ७२
स्थौलकेशि- ७३ कामेयामकि- ७४ नान्यकृति-
७५ हानहस्ति- ७६ स्वैरकि- ७७ कैजलि- ७८
मौगनि- ७९ काण्डवायनि- ८० वारुवैया- ८१
ठट्टिजि- ८२ वयकय- ८३ कैकशेय- ८४ प्राति-
थेय- ८५ प्रतिश्रवस- ८६ भौवन- ८७ मापक-
८८ मातङ्ग- ८९ मुत्तल- ९० केरिल- ९१
काश्यप- ९२ माषक- ९३ शौकय- ९४ श्रयो-
गर- ९५ शेरकाः ९६ नृशत- ९७ काष्पहायन-
९८ द्विहायन- ९९ कुटुका १०० पट्टोड्डायन-
१०१ चासवधु- १०२ श्याम- १०३ यक्ष- १०४
पैलि- १०५ हास्तिवायी- १०६ वेलणी- १०७
भक्षिः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । काश्यप- आवत्सार-नेष्टुव- इति होता ।
कश्यपवद्- अवत्सारवद्- निष्टुववद्- इत्य-
ध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ रेभाः ।

रेभ्यातां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । काश्यप-
आवत्सार- रेभ्य- इति होता । कश्यपवद्-
अवत्सारवद्- रिभुवद्- इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ शाण्डिलाः ।

१ शण्डिलाः २ कोहलाः ३ पायकाः ४ तैदेहाः
५ औदमेघाः ६ मूत्राः ७ वाक्पयशठाः ८ वटायनाः
९ वात्स्यायनाः १० मौज्यायनाः ११ जाहवशाः
१२ वापावत्ताः १३ स्वर्भमानयाः १४ कारेयाः
१५ भालयः १६ गान्नायनाः १७ कौडूठयः १८
महोदकयः १९ तैक्षिमाहकयः २० बहूदरयः २१
महाकैरल्याः २२ सौक्ष्मयः २३ सायचसः २४

शत्रुगायन- २५ वेलायन- २६ जाङ्ग्रायन- २७
गर्दभ- २८ गर्दमीमुख- २९ कुहल- ३० गृहल
- ३१ भृगल- ३२ भृगल- ३३ केशिल- ३४
गोशिल- ३५ पिप्पल- ३६ जलन्धर- ३७ मुख-
३८ मयूर- ३९ सुजातपूर- ४० पर्वपायाम- ४१
जीम- ४२ वृषलण्ड- ४३ कैरात- ४४ उदमध्य-
४५ उल्लमेघ- ४६ आदित्यकर्ण- ४७ हिरण्यवाहु
- ४८ लृणविन्दु- ४९ सुकेतु- ५० तरपैप्पलावि-
५१ बलि- ५२ संपाति- ५३ राज- ५४ भुजाजलि
- ५५ वैदानध- ५६ सुदानवाः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । देवल-
आसित- काश्यप- इति होता । देवलवद्-
असितवत्- कश्यपवद्- इत्यध्वर्युः । यदि वा
त्र्यापेयो भवति । देवल- आसित- इति होता ।
देवलवद्- असितवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथ सांख्यमित्राः ।

१ सांख्यमित्राः २ शाकयाः ३ रेकाः ४ तुथलाः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप- आवत्सार- सांख्यमित्र- इति होता ।
कश्यपवद्- अवत्सारवत्- सांख्यमित्रवद्- इत्य-
ध्वर्युः ॥ ४ ॥

अथ शरस्तम्बाः ।

१ आनुष्टयः २ भाकुरयः ३ तानयः ४ स्वाज-
पालयः ५ शाकलयः ६ दाभीयणाः ७ राजचा-
भियः ८ राजवंलयः ९ सामुचि- १० कापुदि-
११ पिङ्गाक्षि- १२ सन्नाक्षि- १३ त्यजस्तम्बः
१४ शरस्तम्बः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यापेयः
प्रवरो भवति । काश्यप- आवत्सार- शरस्तम्ब-
इति होता । कश्यपवद्- अवत्सारवत्- शरस्तम्ब-
वद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ व्यामुष्यायणा अर्धसिष्टा नरं

कश्यपा लौगाक्षयः ।

१ स्वाविरोदकि- २ रोपवत्सकि- ३ राजयादि-
४ राजसेवकि- ५ सौमुकि- ६ सेतिकि- ७ टैपिकि
- ८ भालकायनि- ९ कौनाभि- १० खरोद्वी- ११

सैरिन्ध्र-१२ सैरि- १३ मैत्रवादि- १४ कसपात्र-
१५ उपशिवयः १६ लौगाक्षिः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । काश्यप- आवत्सार-
वासिष्ठ- इति होता दिवा । वासिष्ठ- आवत्सार-

काश्यप- इति होता नक्तमिति । कश्यपवद्- अव-
त्सारवद्- वसिष्ठवद्- इत्यध्वर्युर्दिवा । वसिष्ठवद्-
अवत्सारवत्- कश्यपवद्- इति नक्तमिति ॥ ६ ॥
इति ब्यामुप्यायणो लौगाक्षिगणः ॥

इति काश्यपकाण्डम् ॥

अथात्रिकाण्डम्

अथात्रिगणः

अत्रीन् व्याख्यास्यामः-

१ जैत्रायणाः २ अर्घ्यायणाः ३ आदकायनाः ४
सारायणाः ५ कारायणाः ६ शाकटायनाः ७ भार-
द्वाजायनाः ८ साकेतायनाः ९ आनीपायणाः १०
गोपवनाः ११ शिशुपालाः १२ वामरध्याः १३
पौठिकाः १४ पौष्पिकाः १५ मान्डलाः १६ सोपाच्छ-
रालाः १७ सौक्तवराः १८ वृणविन्दवः १९ शाङ्ख-
रययः २० सावच्यानयः २१ मालरुचः २२ व्यालयः
२३ गणपतयः २४ भागतयः (वित्तयः) २५
आत्रेय- २६ कृष्णात्रेय- २७ गौरात्रेय- २८ नीला-
त्रेय- २९ श्वेतात्रेय- ३० श्यामात्रेय- ३१ अरुणा-
त्रेय- ३२ दत्तात्रेय- ३३ महात्रेय- ३४ हालेय-
३५ बालेय- ३६ शौचेय- ३७ सांख्येय- ३८
शौत्रेय- ३९ कौत्रेय- ४० छान्दोगेय- ४१ वंत्-
भाग- ४२ कालयय- ४३ शौरयय- ४४ कर्मर्षा-
यनि- ४५ गौरमीवी- ४६ शौनकर्णी- ४७
शाकल्यायनि- ४८ कैरजि- ४९ वेहालि- ५०
छान्दोगि- ५१ शौधूतमि- ५२ चिदिकि- ५३
वैश्वानकि- ५४ मानङ्गि- ५५ आनङ्गि- ५६
गौराङ्गि- ५७ दौराङ्गि- ५८ सौराङ्गि- ५९
सारङ्गि- ६० शामलि- ६१ छागलि- ६२ भागलि-
६३ धानुदि- ६४ धादुपि- ६५ बाहुदन्ति- ६६
औरालकि- ६७ कानजि- ६८ मुद्गुरमीय- ६९
गौरन्य- ७० मारय- ७१ गोणीपय- ७२ जलद-

७३ भगयोद- ७४ पनञ्जन- ७५ भागमादन-
७६ दाभ्य- ७७ द्रुयादुल- ७८ इन्द्रातिथिः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आत्रेय- आर्चनस- श्यावाश्व- इति होता । अत्रि-
वद्- अर्चनसवत्- श्यावाश्ववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥
इत्यत्रयः ॥

अथ पूर्वातिथिगविष्टिराः ।

१ और्णनामि- २ वैजवापि- ३ शिलन्दलि- ४
सौपुत्पि- ५ श्यामपुत्पि- ६ ब्रह्मपुत्पि- ७ व्याप्र-
पुत्पि- ८ हिरण्यपुत्पि- ९ कालासि- १० काक-
शीर्षि- ११ कादुकि- १२ प्लाक्षि- १३ दक्षि-
१४ पार्थिवलि- १५ धृति- १६ गाविष्टिर- १७
भलन्दन- १८ मौअकेश- १९ शिरीष- २० मैत्रा-
यण्य- २१ कृष्णशीर्षक- २२ चन्द्रात्रेयाः । इत्येते-
षामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
गाविष्टिर- पौर्वातिथेय- इति होता । अत्रिवद्-
गविष्टिरवत्- पूर्वातिथिवद्- इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ ब्यामुप्यायणाः पुत्रिकापुत्रा
वामरध्यादयः ।

अथ पुत्रिकापुत्रान् व्याख्यास्यामः-

१ बालेय- २ हालेय- ३ कौत्रेय- ४ शौत्रेय-
५ वामरध्व- ६ गोपवनाः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय- वामरध्व-
पौत्रिक- इति होता । अत्रिवद्- वामरध्ववत्-
पुत्रिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

इति ब्यामुप्यायणा अत्रेः पुत्रिकापुत्रा वामरध्याः ॥

अथागस्तिकाण्डम्

अथागस्तिकाण्डम् ।

अथागस्तीन् व्याख्यास्यामः—

१ हारिणीवाः २ वैकर्ण्ययनाः ३ पिश्यालब्ध्याः
४ स्कापायनाः ५ मार्गायणाः ६ सौभरायणाः ७
सैम्यवाः ८ औपदाहृतयः ९ अम्बुदोहरयः १०
नैवपथयः ११ रोहिण्याः १२ मौसलेयाः १३
शाल्यातयाः १४ मौजनकयः १५ पण्डोद्युताः १६
प्राचार्याः १७ दन्तोगयः १८ उपकल्पकायनि-
१९ शालङ्कायनि- २० धारणि- २१ वैरणि- २२
क्षौमिति- २३ लावणि- २४ वद्याकि- २५ पाद्यायनि-
२६ माकाक्षि- २७ कुटवाक्षि- २८ रम्याक्षि-
२९ प्रादुराक्षि- ३० गोव्यादि- ३१ लाशि- ३२
लाज्यामेनि- ३३ तण्डि- ३४ दण्ड्यागलि- ३५
कल्मष- ३६ पकुल- ३७ उकुल- ३८ सौव्यायन-
३९ ब्रामाण्य- ४० फट्टहस्त- ४१ शैषयुध-
४२ अर्बुद- ४३ सौभर- ४४ वह्नैरण्डय- ४५
वैरण्डय- ४६ दानोपिणय- ४७ शारङ्गर- ४८
वाशिपायन- ४९ तेनर- ५० पुत्रिः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढ्ययुत- ऐश्वर्याह- इति होता । अगस्तिवद्-
हृदययुतवद्- इध्मवाहवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

इत्यगस्त्यः ॥

अथ पुलहकृतयः ।

१ अभयः २ करभयः ३ कौशलाः ४ कौशल्याः
५ कर्णादाः ६ सुमेधसः ७ सोमयोमुखः ८ गान्धरा-
यणाः ९ पौलस्त्याः १० पुलहाः ११ माहेन्द्रः
१२ क्रतुः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । आगस्त्य- माहेन्द्र- मायोमुख-

इति होता । अगस्तिवद्- माहेन्द्रवद्- मायोमुखवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ पारीणकाः ।

१ रिक्कि- २ चक्कि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-
५ हिमोदकि- ६ पारीणकाः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य- पैनाक-
पारीणक- इति होता । अगस्तिवत्- पिनाकवत्-
परीणकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथ सायकाः ।

१ नन्दि- २ विनिलि- ३ मिलि- ४ चिलि-
५ माममि- ६ तकि- ७ पैक- ८ सायकाः । इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आगस्त्य- पैक- सायक- इति होता । अगस्ति-
वत्- पिकवत्- सायकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

अथ हैमोदकाः ।

१ प्राचीनप्रवणाः २ कापेयाः ३ अक्र- ४ शक्र-
५ शुक्र- ६ हंस- ७ चाप- ८ भास- ९ हिम-
चर्चि- १० हिमोदकाः । इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
हैमचर्चि- हैमोदक- इति होता । अगस्तिवद्-
हिमचर्चिवद्- हिमोदकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ पूरणाः ।

पौर्णमासाः पूरणाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य- पौर्णमास-
पौरण- इति होता । अगस्तिवत्- पूर्णमासवत्-
पूरणवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

इत्यगस्तिकाण्डम् ॥

इत्यगस्तिकाण्डम् ॥

अथ वैकृतं काण्डम्

व्याख्याताः प्रवराः ॥ १ ॥

वैकृतानि व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अथ द्वित्यो ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तेषां समुत्पत्तिं प्रतिपत्तिं च व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

येषां पुरुषतः प्रजोत्पत्तिरविच्छिन्ना भवति ते संहतकुलीनाः ॥ ५ ॥

ये सप्तभूयःपञ्चपुरुषं वा योनिश्रुतशीलवृत्त-
संपन्नाः पुत्रवन्तस्ते पितृमन्तः पितृमत्या ऋषय
आपेया भवन्त्यार्त्विजानाः ॥ ६ ॥

अथ ये दत्तककन्यक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
परिग्रहेण नानापेया जातास्ते ब्यामुष्यायणा
भवन्ति ॥ ७ ॥

ब्यामुष्यायणाः काककोकिलास्तस्माद्विपितरः
स्मृताः । तस्माद्विजा भारद्वाजा ब्राह्मणाः क्षत्रिया
विदाः ॥ ८ ॥

यथैतच्छौद्रशैशिरीणां भरद्वाजौदमेधीनां लौगा-
क्षीणां च ॥ ९ ॥

यानि चान्यान्येवंसमुत्पत्तीनि कुलानि भवन्ति
तेषां तथैव प्रवराः स्युः ॥ १० ॥

द्विप्रवरसंनिपाते पूर्वः प्रवर उत्पादयितुरुत्तरः
प्रतिप्रदीतुः । अपि वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये ।
तत्र तथा कुर्यात् । तस्मात्त्रिनेकं पञ्च वा वृणीते
द्वयोरेव त्रीन् पञ्च वा नातिवृणीते । अथ यदि सार्धं
प्रमूयादय यदि पितृव्येण ज्ञातिना वैकार्प्येण
जातास्तेषां परिमहीतुरेव भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ यथेषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्विकृत्यं
हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युः ॥ १२ ॥

यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिच्छास्त्रे
पृथगुद्दिश्य वैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिमहीतारं
चोत्पादयितारं चाऽऽवृत्तीयात्पुरुषात् ॥ १३ ॥

आपेयाज्ञानादेते (के) पामेव प्रवराणामाद्यं प्रव-
रणं प्रवृणीते प्रतिप्रभेन वा यं यस्योपपन्नं मन्येत
तस्य कुर्यात् ॥ १४ ॥

तथा पुरोहितप्रवरो वा स्यादेकार्पेयप्रवरो राजन्यः
॥ १५ ॥

एतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः ॥ १६ ॥
यदि सार्धं द्रूयान्मानवैलपौरुरवसेति होता
ब्रूयात् । पुरुरयोवदिलवन्मनुवादित्यध्वर्युः ॥ १७ ॥

यदि पित्र्यमश्रीयुर्न विग्रहेयुः ॥ १८ ॥
पुरोहितप्रवरावेव राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह
विज्ञायते ॥ १९ ॥

दिवि वर्षसहस्रं मोदते वंश्याध्यायी यस्य
चाभ्राति गृहे वंश्याध्यायी स दिव्यं वर्षसहस्र-
मेकैकस्य ऋपेरितिभिर्भवति ॥ २० ॥

नान्यस्मिन्प्रवरणं दद्यान्नापुत्राय नाशिष्याय
नासंवत्सरोपिताय ॥ २१ ॥

सर्वेषां पङ्क्तिपावनानामुपरिष्टाद्भवति यः प्रवरा-
ध्यायमधीते यः प्रवराध्यायमधीते ॥ २२ ॥

इति वैकृतं काण्डम् ॥

अथ श्लोकफण्डम्

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
यसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥ १ ॥
प्रतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।
श्रीयमाणतया वाऽपि सत्तया धाऽनुवर्तनम् ॥ २ ॥
एकस्य द्वेदयते यत्र सद्गोत्रं तस्य कथ्यते ।
समानमुनिभूयस्त्वमेकप्रवरतामपि ॥ ३ ॥
समानप्रवेरत्वं च द्वेधा बौधायनोऽब्रवीत् ।
मुनिप्रणीतप्रवरैरुपपञ्चाशता वयम् ॥ ४ ॥
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गिकृत्याभिदध्महे ।
जामदग्न्यौ वत्सविद्यावाष्ट्रिपेणाः परस्परम् ॥ ५ ॥
नान्वियुः प्रवरैक्येन सगोत्रत्वेन चाऽऽदिमौ ।
यास्का मित्रयुषो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ॥ ६ ॥
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ।
उक्ताः सप्त भृगोर्वेदया वक्ष्यन्तेऽङ्गिरसो गणाः ॥ ७ ॥
गौतमाः सप्त चाऽऽयास्याः शारद्वन्तास्तथाऽपरे ।
कौमण्डा दैर्घतमसस्ततः कारेणुपालयः ॥ ८ ॥
वामदेवा औशनसा गोत्रार्थैक्याश्च नान्वियुः ।
भरद्वाजाः सकपयो गर्गा रौक्षायणा इति ॥ ९ ॥
चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मियः ।
केयलाङ्गिरसश्चेति विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः ॥ १० ॥
हारीता रांयीतराश्च मुद्गलाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥ ११ ॥
पोढशाङ्गिरसश्चेषा प्रोक्ताः संकृतयस्तथा ।
संकृतीनां द्विदयत्वाद्वासिष्ठैश्च चतुर्विधैः ॥ १२ ॥
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च नान्वियुः ।
नान्वियुः सप्त यामदग्निरान्वियुः सगोत्रः ॥ १३ ॥
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्वहेयुः परस्परम् ।
यसिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं दौगाक्षीणामनन्वयः ॥ १४ ॥
अहर्वसिष्ठतोक्तिश्च प्रयाजायादिगोचरा ।
चासिष्ठाः कुण्डिनाश्चैव उपमन्युः पराशराः ॥ १५ ॥

येषां तुल्यर्पिभूयस्त्वं नोद्वहन्ति मिथस्तुतेः । ५१ ॥
 भृगूणां चैतद्वाद्यात्प्राग्विवाहो न परस्परम् ॥ ५१ ॥
 प्रवरान् पितृगोत्रे तु मातृगोत्रे न जिन्येत् । ५२ ॥
 गोत्रमेव तृजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ५२ ॥
 यद्येकं प्रवरं मित्रं वरस्य पैतृके तथा ॥ ५३ ॥
 विवाहोऽपि न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ ५३ ॥
 काश्यपेरभ्याः प्रोक्ताश्च शाण्डिल्यास्तु तथाऽपरे । ५४ ॥
 विवाहस्तु न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ ५४ ॥
 परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । ५५ ॥
 कृत्वा तस्याः परित्यागमतिकृच्छ्रविशोधनम् ॥ ५५ ॥
 कात्यायनेन रचितो विप्राणां हितकाम्यया । ५६ ॥
 अध्यायः प्रवराल्लोऽयं पुरा ब्रह्मविनिर्मितः ॥ ५६ ॥

इति श्लोककाण्डं परिसमाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं कात्यायनीयः प्रवराध्यायः ॥

प्रथमो भागः समाप्तः ॥

